

This is a digital copy of a book that was preserved for generations on library shelves before it was carefully scanned by Google as part of a project to make the world's books discoverable online.

It has survived long enough for the copyright to expire and the book to enter the public domain. A public domain book is one that was never subject to copyright or whose legal copyright term has expired. Whether a book is in the public domain may vary country to country. Public domain books are our gateways to the past, representing a wealth of history, culture and knowledge that's often difficult to discover.

Marks, notations and other marginalia present in the original volume will appear in this file - a reminder of this book's long journey from the publisher to a library and finally to you.

Usage guidelines

Google is proud to partner with libraries to digitize public domain materials and make them widely accessible. Public domain books belong to the public and we are merely their custodians. Nevertheless, this work is expensive, so in order to keep providing this resource, we have taken steps to prevent abuse by commercial parties, including placing technical restrictions on automated querying.

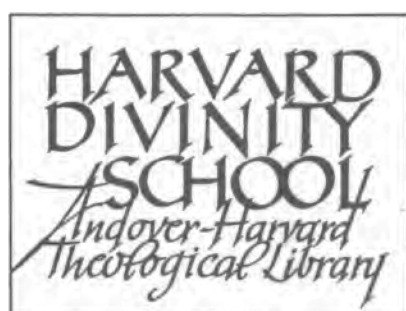
We also ask that you:

- + *Make non-commercial use of the files* We designed Google Book Search for use by individuals, and we request that you use these files for personal, non-commercial purposes.
- + *Refrain from automated querying* Do not send automated queries of any sort to Google's system: If you are conducting research on machine translation, optical character recognition or other areas where access to a large amount of text is helpful, please contact us. We encourage the use of public domain materials for these purposes and may be able to help.
- + *Maintain attribution* The Google "watermark" you see on each file is essential for informing people about this project and helping them find additional materials through Google Book Search. Please do not remove it.
- + *Keep it legal* Whatever your use, remember that you are responsible for ensuring that what you are doing is legal. Do not assume that just because we believe a book is in the public domain for users in the United States, that the work is also in the public domain for users in other countries. Whether a book is still in copyright varies from country to country, and we can't offer guidance on whether any specific use of any specific book is allowed. Please do not assume that a book's appearance in Google Book Search means it can be used in any manner anywhere in the world. Copyright infringement liability can be quite severe.

About Google Book Search

Google's mission is to organize the world's information and to make it universally accessible and useful. Google Book Search helps readers discover the world's books while helping authors and publishers reach new audiences. You can search through the full text of this book on the web at <http://books.google.com/>

THIS VOLUME
DOES NOT CIRCULATE
OUTSIDE THE LIBRARY

Migne, Jacques Paul

PATROLOGIÆ

CURSUS COMPLETUS,

SEU BIBLIOTHECA UNIVERSALIS, INTEGRÆ, UNIFORMIS, COMMODA, ŒCONOMICA,
OMNIUM SS. PATRUM, DOCTORUM SCRIPTORUMQUE ECCLESIASTICORUM,

SIVE LATINORUM, SIVE GRÆCORUM,

QUI AB ÆVO APOSTOLICO AD TEMPORA INNOCENTII III (ANNO 1216) PRO LATINIS
ET CONCILII FLORENTINI (ANN. 1439) PRO GRÆCIS FLORUERUNT :

RECUSIO CHRONOLOGICA

OMNIUM QUÆ EXSTITERE MONUMENTORUM CATHOLICÆ TRADITIONIS PER QUINDECIM PRIMA
ECCLESIE SÆCULA,

JUXTA EDITIONES ACCURATISSIMAS, INTER SE CUMQUE NONNULLIS CODICIBUS MANUSCRIPTIS COLLATAS, PERQUAM DILIGENTER CASTIGATA; DISSERTATIONIBUS, COMMENTARIIS, VARIISQUE LECTIONIBUS CONTINENTER ILLUSTRATA; OMNIBUS OPERIBUS POST AMPLISSIMAS EDITIONES QUÆ TRIBUS NOVISSIMIS SÆCULIS DEBENTUR ABSOLUTAS DETECTIS, AUCTA; INDICIBUS PARTICULARIBUS ANALYTICIS, SINGULOS SIVE TOMOS SIVE AUCTORES ALICUJUS MOMENTIS SUBSEQUENTIBUS, DOMATA; CAPITULIS INTRA IPSUM TEXTUM RITE DISPOSITIS, NECNON ET TITULIS SINGULARUM PAGINARUM MARGINEM SUPERIOREM DISTINGUENTIBUS SUBJECTAMQUE MATERIAM SIGNIFICANTIBUS, ADORNATA; OPERIBUS CUM DUBIIS, TUM APOCRYPHIS, ALIQUA VERO AUCTORITATE IN ORDINE AD TRADITIONEM ECCLESIASTICAM POLLENTIBUS, AMPLIFICATA ;

DUCENTIS ET AMPLIUS LOCUPLETATA INDICIBUS AUCTORUM SICUT ET OPERUM, ALPHABETICIS, CHRONOLOGICIS, STATISTICIS, SYNTHETICIS, ANALYTICIS, ANALOGICIS, IN QUODQUE RELIGIONIS PUNCTUM, DOGMATICUM, MORALE, LITURGICUM, CANONICUM, DISCIPLINARE, HISTORICUM, ET CUNCTA ALIA SINE ulla EXCEPTIONE; SED PRÆSENTIM DUOBUS INDICIBUS IMMENSIS ET GENERALIBUS, ALTERO SCILICET RERUM, QUO CONSULTO, QUIDQUID NON SOLUM TALIS TALISVE PATER, VERUM ETIAM UNUSQUISQUE PATRUM, NE UNO QUIDEM OMISSEO, IN QUODLIBET THEMA SCRIPSERIT, UNO INTUITU CONSPICIATUR; ALTERO SCRIPTURÆ SACRÆ, EX QUO LECTORI COMPERIRE SIT OBVIUM QUINAM PATRES ET IN QUIBUS OPERUM SUORUM LOCIS SINGULOS SINGULORUM LIBRORUM S. SCRIPTURÆ VERSUS, A PRIMO GENESIOS USQUE AD NOVISSIMUM APOCALYPSIS, COMMENTATI SINT:

EDITIO ACCURATISSIMA, CÆTERISQUE OMNIBUS FACILE ANTEPONENDA, SI PERPENDANTUR CHARACTERUM NITIDITAS, CHARTÆ QUALITAS, INTEGRITAS TEXTUS, PERFECTIO CORRECTIONIS, OPERUM RECUSORUM TUM VARIETAS, TUM NUMERUS, FORMA-VOLUMINUM PERQUAM COMMODA SIBIQUE IN TOTO PATROLOGIÆ DECURSU CONSTANTER SIMILIS, PRETII EXIGUITAS, PRÆSENTIMQUE ISTA COLLECTIO, UNA, METHODICA ET CHRONOLOGICA, SEICENTORUM FRAGMENTORUM OPUSCULORUMQUE HACTENUS HIC ILLIC SPARSORUM, PRIMUM AUTEM IN NOSTRA BIBLIOTHECA, EX OPERIBUS ET MSS. AD OMNES ÆTATES, LOCOS, LINGUAS FORMASQUE PERTINENTIBUS, COADUNATORUM.

SERIES LATINA.

IN QUA PRODEUNT PATRES, DOCTORES SCRIPTORESQUE ECCLESIE LATINÆ
A TERTULLIANO AD INNOCENTII III:

ACCURANTE J.-P. MIGNE,

Bibliothecæ Cleri universæ,

SIVE CURSUUM COMPLETORUM IN SINGULOS SCIENTIÆ ECCLESIASTICÆ RAMOS EDITORE.

PATROLOGIÆ LATINÆ TOMUS II.

PARISIIS,

APUD GARNIER FRATRES, EDITORES ET J.-P. MIGNE SUCCESSORES.
IN VIA DICTA AVENUE-DU-MAINE, 189, OLIM CHAUSSÉE DU-MAINE, 127.

1878

BK
60
M 4
t. 2
cgo. 2

CLICHY. — EX TYPIS PAULI DUPONT, 12, VIA DICTA BAC-D'ASNIERES (1183, 8-78).

ABRILIAJIN
JOCHDZ YP

TRADITIO CATHOLICA

SÆCULUM III. ANNUS 200.

QUINTI SEPTIMII FLORENTIS
TERTULLIANI

PRESBYTERI CARTHAGINENSIS

OPERA OMNIA.

CUM

SELECTIS PRÆCEDENTIUM EDITIONUM, RHENANÆ NEMPE, PAMELIANÆ,
RIGALTIANÆ, PARISIENSIIUM, VENETÆ, ETC., LECTIONIBUS,
VARIORUMQUE COMMENTARIIS;

ACCURANTE ET DENUO RECOGNOSCENTE J.-P. MIGNE.

BIBLIOTHECÆ CLERI UNIVERSÆ,

SIVE

CURSUM COMPLETORUM IN SINGULOS SCIENTIÆ ECCLESIASTICÆ RAMOS EDITORE.

TOMUS POSTERIOR.

UNIVERSITY SCHOOL

PARISIS

APUD GARNIER FRATRES, EDITORES ET J.-P. MIGNE SUCCESSORES,
IN VIA DICTA AVENUE-DU-MAINE, 189; OLIM CHAUSSÉE-DU-MAINE, 127.

1879

TRADITIO CATHOLICA

SÆCULUM III. ANNUS 200.

ELENCHUS

AUCTORUM ET OPERUM QUI IN HOC TOMO II CONTINENTUR

QUINTUS SEPTIMIUS FLORENS TERTULLIANUS.

OPERUM PARS II.

Liber de Præscriptionibus adversus hæreticos, cum notis Martini Josephi Routh et aliorum. Præmittitur editorum *Patrologiæ* Proœmium in quo inquiritur an ante postve Tertulliani ad Montanismum discessum exaratum fuerit opus, et argumenta traduntur ad mentem Auctoris digesta. col. 9

OPERUM PARTIS POSTERIORIS SERIES PRIOR. — LIBRI POLEMICI AB AUCTORE JAM MONTANISTA SCRIPTI.

Liber de Corona	93
De Fuga in persecutione	123
Adversus Gnosticos scorpiace	143
Liber adversus Praxeam	175
Adversus Hermogenem	219
Adversus Marcionem libri V, cum synopsi historica et totius operis conspectu	263
Adversus Valentinianos, cum tabula prævia exhibente nomina Æonum et Deorum Valentini	559
Adversus Judæos	633
De Anima	681
De Carne Christi	797
De Resurrectione carnis	837

OPERUM PARTIS SECUNDÆ SERIES POSTERIOR. — LIBRI MORALES POST SUSCEPTUM AB AUCTORE MONTANISMUM SCRIPTI.

De Virginibus velandis	935
Exhortatio ad castitatem	963
De Monogamia	979
De Jeuniis	1003
De Pudicitia	1029
De Pallio	1083

APPENDICES AD GENUINA TERTULLIANI OPERA.

APPENDIX I. — *Carmina Tertulliano ascripta.*

Adversus Marcionem libri quinque	1107
De Judicio Domini	1147
Genesis	1153
Sodoma	1159
Ad Senatorem ex Christiana religione ad idolorum servitutem conversum	1163
De Jona et Ninive	1165
De Ligno vitæ	1171

APPENDIX II.

Ex libris Tertulliani de exhortandis gentiliū diis Fragmentum erutum e bibliotheca Vaticana a Jos. Maria Suardi Avenionens. præsule	1173
---	------

APPENDIX III.

Græcorum operum fragmenta et notulae	1177
--	------

APPENDIX IV.

Operum Tertulliani quæ desiderantur fragmenta, mentio et notulae	1181
--	------

APPENDIX V.

In libros Tertulliani de baptismo et poenitentia Adnotationes R. P. D. Corbiniani Thomæ, O. S. B.	1197
---	------

INDICES

Index latinitatis	1351
Index analyticus	1463

QUINTI SEPTIMII FLORENTIS

TERTULLIANI OPERUM PARS II

CONTINENS

LIBROS AB EO JAM MONTANISTA SCRIPTOS

LIBER

DE PRÆSCRIPTIONIBUS

(1) ADVERSUS HÆRETICOS (2).

● PROCEMIUM EDITORUM PATROLOGIÆ.

Etsi Tertulliani *de Præscriptionibus* librum, inter omnia ejus opuscula longe præstantissimum esse, eoque uno telo cunctas omnium temporum hæreses prostratas pessumdari, nemo ierit inficias, cuique tamen nota est ardua, quæ ab ipso operis occurso suboritur, controversia, quonam nempe potissimum tempore, an ante, postve Auctoris ad Montanistas discessum, libellus iste vel fuerit editus, vel exaratus.

Commentarius.

(1) Tractatum quos edo (a) Tertulliani prior illo *de Oratione* auctori ante lapsum ejus ad Montanismum attribui solet; sed alter libellus *de Præscriptione hæreticorum*, propterea quod ab eo in libro primo suo *contra Marcionem* videtur promissus fuisse, cum Montanista jam factus esset, inter opera ejus composita post susceptos errores Montanisticos nonnunquam censetur, magis quam propter perperam dicta, quæ in ipso tractatu reperiuntur. Certe ego nulla omnino hujus hæresis vestigia in hoc opusculo deprehendi posse existimo; aut ibi apparere cujusquam doctrinæ semitas ab Ecclesia non calcatas. Ponas enim haud exstare quidquam Montanismo discors in capite vel 22, vel 36, omnia tamen catholico more modoque ubique exponit Tertullianus. Verum enim vero fieri potest, ut quo tempore hoc opusculum Auctor scriberet, is novas prophetias neque rejiceret, nec reciperet; haud tamen propterea hæreticus existimandus, qui fidem Ecclesiæ retinuerit. Ad locum illum quod attinet libri primi *Contra Marcionem*, in quo promissum hoc opus nonnullis videtur, nos meminisse debemus, diversis quidem temporibus exortam atque auctam esse disputationem illam adversus Marcionem, indice ipso Tertulliano initio libri. Imo quod bene perpendendum est, verba de quibus agimus, ut Ant. Fr. Vezzosi ad cardinalis Thomasii *Institutiones theol.* vol. I, p. 8, suggestit, opus aliquod posthac edendum haud necessario significat. Verba apponam. — « Sed alius libellus, inquit Tertullianus, hunc gradum sustinebit adversus hæreticos, etiam sine retractatu doctrinarum revincendos, quod hoc (hæresis) sint de præscriptione novitatis. Nunc quatenus admittenda congressio est, interdum, ne compendium præscrip-

tionis ubique advocatum diffidentiae deputetur, regulam adversarii prius prætexam. (Lib. I, c. 4.) « Soleo, scribit et alibi, in præscriptione adversus hæreses omnes, de testimonio temporum compendium figere, priorem vindicans regulam nostram omni hæretica pravitate. » (Lib. V, c. 19.) Neque aliter de hac re sentire video virum eruditum Joannem Kaye Lincolnensem episcopum in opere *Anglica lingua conscripto*, cui titulus *Hist. Eccl. Sæc. II et III ex Scriptis Tertulliani illustrata*, p. 50. Cæterum, si quis propter initium hujus ipsius *de Præscriptione hæreticorum* libelli ipsum *ἀνταπολογον* putet esse, quasi olim præcesserint nonnulla contra hæreses aliquot scripta, huic quidem suspicioni opponi potest finis et conclusio ejus: « Sed nunc quidem, ait Auctor, generaliter actum est a nobis adversus hæreses omnes certis et justis præscriptionibus repellendas a collatione Scripturarum. De reliquo, si Dei gratia annuerit, etiam specialiter quibusdam respondebimus. » Et *Catalogus* quidem *hæreticorum* huic libro quandoque tanquam pars ejus subungi solet. Idem vero cum in aliis exemplaribus, tum vero in Hirsaugiensi codice et præcedebat. Sed de hoc opusculo, quod alius profecto a Tertulliano scriptoris videtur esse, plus infra. ROURN.

(2) *De Præscriptione hæreticorum*. Talis est in vetustiss. exemplari hujusce libri titulus, quem et ab Auctore inditum fuisse arbitramur. Præscriptionem hæreticorum dicit, quia præscribimus hæreticis hoc ipso quod sint hæretici, quibus hanc unam exceptionem opponimus, quod adversus regulam dogmata proferant: itaque, ut minime audiendos, ab omni disputatione submovemus. Non agitur hic de alia præscriptione. Ipse Tertullianus, primo ad-

(a) In *Script. eccles. Opera quædam*. Oxon, 1840.

PATROL. II.

Porro communis est Catholicorum sententia hoc opus eximium crescere intra hæreseos septa nequissime : viros doctissimos, amplissimosque recenseas velim huic opinioni suffragantes, videlicet Baronium ad annum 197, n. 11), Tillemontium (*Mémoires pour servir à l'Histoire ecclésiastique*, t. III, note 6 sur Tertullien, p. 300 et seq.); D. Remig. Cellerum (*Histoire des auteurs ecclésiastiques*, t. II, ch. 28, art. 6, p. 395); Fleury (*Histoire ecclésiastique*, t. II, liv. v. n. 28); J. A. Moehler (*Patrologie, oder christliche Literaturgeschichte*) cujus utpote recentioris, ac proinde cæterorum plenius sensus referentis verba hic laudare non pigebit : « Ea est, inquit, hujusmodi libri mens, eo per integrum contextitur modo, quo pateat catholici auctoris sinceritas. Ubi enim in Montanistarum placita totus semel abierit, palamque ab Ecclesia discesserit, jam non licuisset eo rerum vërbôrdmque pondere et integritate asserere palmare hoc præscriptionis argumentum, quo deinceps a Catholicis ipsemet fuit agitatus vehementer ac perrossus. »

Eosdem insuper ad id sentiendum triplex aliud movet 1° argumentum : 1° nihil in hoc libro contineri quod apertam redeat hæresim; 2° imo haud dubiis liquere signis Auctorem fuisse tunc temporis cum Ecclesia Romana communione consociatum; 3° nullibi vel minime de quodam Artemone, nequissimo hæresiarcha, Christo divinitatem abjudicante, meminisse : unde inferre licet, ante Artemonis tempora, ac proinde a Tertulliano nondum lapso librum fuisse conscriptum.

Hæc et his similia afferre solent, nec tamen commode planeque oppugnant ipsiusmet Tertulliani testimonium post lapsum asseverantis, in libris adversus Marcionem, hunc de *Præscriptionibus* nondum fuisse editum, uti fusius videre est in dissertatione D. Lumper ad hujusce editionis frontem apposita.

Detur igitur necesse est, perpensis hinc inde momentis, media inter utramque sententiam semita, qua tuto coeant convenientque dissidenties, nobisque ita videntur utrinque impelli, ut jam non ambigatur hoc opus alio fuisse conscriptum tempore, alioque in lucem editum.

Ac primo, Tertullianum arbitramur hunc librum concepissemus primisque tabulis exaravisse, cum, Romæ versatus, fide adhuc integer ac veluti æstu novitio ferox et superbiens, omnes hæreses undique Sedem Apostolicam unanimi impetu obsidentes, ad Petram uno traditionis ictu allisas, conspexerit; ac simul cum sammis viris qui in Urbe, eadem tempestate florebant, necessitate conjunctus, nempe cum Caio presbytero, Hippolytoque, illustribus præ cunctis S. Irenæi 1° discipulis, ab ipsis tanti magistri libros acceperit, ab iisdem expeditissimam ad novatores quoslibet absque acie nec pugna debellandos, tutissimamque traditionum et præscriptionum viam, indagaverit, tenuerit, expertamque habuerit : indeque penitus in mente hoc infixum reposuerit consilium, novos nempe veritatis hostes ad iudicium rapiendi, eosque, nec re perpensa, nec causa agitata, vi quarumdam duntaxat exceptionum, ab omni lite expellendi, damnatosque remittendi. (Cf. Eus. *Hist. Eccles.*, l. II, c. 2, p. 41; Tertull. de *Cultu*, l. I, c. 6; S. Hier. *Vir illustr.*, c. 53).

Quo consilio jam pene peracto, vel ad metam properante, subiit, sive ex clericorum Romanorum invidia, sive ex impotenti Septimii ingenio, acerrimoque viri Africani animo, lugenda sane procella, quæ eum ab navi Ecclesiæ et portu fidei catholice in invios Montanismi scopulos abripuit. Interdum vero remansit Tertullianus veritatis aliquatenus indefessus assertor, et cum jam ultimam ætatis suæ partem totam in certamina impenderet, non respuit exantlatos antea labores, ac in lucem emisit præclarum illud Præscriptionis catholice monumentum.

Hinc nobis satius visum est hoc opus medium inter catholici, montanistæque Tertulliani libros seponere, ratis mirum hunc ad utramque ejus ingenii faciem, ambasque vitæ ipsius partes respicere ac eodem titulo pertinere.

Commentarius.

versus Marcionem libro : « Alius, inquit, libellus hunc gradum sustinebit, adversus hæreticos etiam sine tractatu doctrinarum revincendos, quod hoc sint de præscriptione novitatis. » Ergo præscriptio hæreticorum est præscriptio novitatis, et minus recte editum hactenus fuit, *De præscriptionibus adversus hæreticos*. Ea loquendi forma dixit *præscriptionem hæreticorum*, qua juris auctores, *præscriptionem doli, præscriptionem fori, præscriptionem temporis, præscriptionem rei judicatæ*. Rursum. — *De præscriptione*. Nescio an hic explicare debeam quod ab aliis ante nos excusum est. Præscriptio ex usu forensi usurpatur, significatque refutationem qua qui postulatur, adversarii accusationem disjicit, aut in eum retorquet (V. Ulpian. *D. ad l. Juliam de adult.*) Sic frequens in jure *accusationem disjicere, excipere, producere*. Putarem quoque hic legendum *adversus hæreticos, aut hæreses, non hæreticorum*. LE PR.

Dubitari non potest quin illud, *adversus hæreticos*, sit vera lectio Auctoris, qui in conclusione hujusce libri sic habet : « Generaliter actum est a nobis adversus hæreses omnes certis, et justis, et necessariis præscriptionibus. » Locutus ipse quem refert Rigaltius e lib. I *adv. Marc.* in gratiam suæ sententiæ, nobis etiam favet : « Alius libellus hunc gradum sustinebit adversus hæreticos, etiam sine retractatu doctrinarum revincendos, quod hoc sint de præscriptione novitatis. » Neque enim dicit Noster : *Præscriptio hæreticorum*, sed, *præscriptio novitatis... adversus hæreticos*; præterea quod locutio *præscriptio hæreticorum* ambigua foret, et haberi melius posset de hæreticis præscribere adversus nos volentibus, quam de nobis, quibus præscribere adversus quoscunque proprio jure fas est.

Edo. ex Opere DE GOURCY.

ARGUMENTUM.

Hunc librum licet in duas scindere partes, quarum prior prævia quædam quinque perpendet momenta quæ viam ad Præscriptiones sternunt, posterior vero novem præcipuos adversus hæreses præscribendi modos exponit. Hinc

Partis prioris .

- Propositio prima* : oportere et hæreses esse, et plurimum valere, multumquæ in subvertendas animas proficere..... I—III.
Prop. II. Fugiendas esse hæreses, utpote dissensionibus et persecutionibus peiores..... IV—V.
Prop. III. Hæresim esse electionem, et in quo fit electio, inde damnationem..... VI.
Prop. IV. Cunctas hæreses ab alterutro fonte, sive sæcularis sapientiæ sive prurientis curiositatis, dimanare..... VII—XII.
Prop. V. Integram servandam esse fidei regulam, nec in litem unquam esse discerpendam. XIII—XIV.

Pars posterior.

- Hanc PRIMAM exhibet præscriptionem, hæreticos ad disputandum de Scriptura non esse audiendos..... XV—XIX.
 SECUNDAM. Ab ipso Christo apostolos, ab apostolis Ecclesiæ sanam disciplinam posteris transferendam accepisse, nec aliunde ullam esse accipiendam..... XX—XXVII.
 TERTIAM. Ideo veram Ecclesiæ doctrinam, quia unam: falsam vero hæreticorum, quod diversam. XXVIII.
 QUARTAM. Illud verum et divinum, quod prius traditum..... XXIX—XXXI.
 QUINTAM. Firmum esse veræ Ecclesiæ testimonium continuam ab apostolis episcoporum successiōnem..... XXXII.
 SEXTAM. VERA est disciplina nostra, quæ ab apostolis utiquæ non dāmnatur, imo defenditur; falsa verò quælibet alia, utpote apostolis aliena vel incognita..... XXXIII—XXXV.
 SEPTIMAM. Ad inveniendam veritatem cōsulendas esse Ecclesias apostolicas ac præ omnibus felicem Ecclesiam cui totam doctrinam apostoli cum sanguine suo profuderunt..... XXXVI—XXXVII.
 OCTAVAM. Jus nullum in Sacras Scripturas hæreticis competere..... XXXVIII—XL.
 NONAM. Nullam veritatem inesse cum perversa hæreticorum conversatione; ubi vero metum in Deum, ibi gravitatem honestam, et communicationem deliberatam, et promotionem emeritam, et subjectionem religiosam, et apparitionem devotam, et processionem modestam, et Ecclesiam unitam, et Dei omnia..... XLI—XLV.
 Subjiciuntur ultima capitula quæ catalogum hæreticorum continent, de cujus abtreviā videsis annotationem his capitibus annexam. Rdd. (*).

ARGUMENTUM PER JACOBUM PAMELIUM.

Adversus hæreticos, sive hæreses tum temporis grassantes, scripturus Tertullianus, videns disputationibus sive nihil aut parum profici, certis præscriptionibus, sive doctrinarum retractatu (uti ipse alibi loquitur), revincendos existimavit.

(*) Librum de Præscriptionibus hæreticorum denuo recensuit vir doctissimus Martinus Josephus Routh, S. T. P. in *Scriptorum eccles. Opuscula præcipua quædam*. Oxonii 1840. Ejus notas, cum Tertulliani opera typis iterum (1864) mandaremus, editioni novæ deesse nolimus.

DE PRÆSCRIPTIONIBUS

ADVERSUS HÆRETICOS.

CAPUT PRIMUM.

Priusquam autem ad propositum veniat, docet non oportere nos admirari super hæreses, eo quod prænuntiata fuerint.

Conditio præsentium temporum ¹ etiam hanc ad-

monitionem provocat nostram : non oportere nos mirari super hæreses istas, sive quia sunt, futuræ enim prænuntiabantur; sive quia fidem quorundam subvertunt, ad hoc enim sunt, ut fides, habendæ tentationem, habeat ² etiam probationem. Vane

Variæ lectiones.

¹ Jun. et Paris, inserunt fratres coll. c. 29. ² Haberet Seml. Venet. Rig.

ergo et inconsiderate plerique hoc ipso scandalizantur, **¶** quod tantum hæreses valeant. Quantum si non fuissent ³ (3)! Cum quod ⁴ sortitum est, ut ⁵ omnimodo sit, sicut ⁶ causam accipit ob quam sit, sic ⁷ vim consequitur ⁸ per quam sit, nec ⁹ esse non possit ¹⁰.

CAPUT II.

Sed abominandas potius et præcavendas, tanquam mortem æternam asferentes, nihil virum habentes, nisi apud eos qui in fide infirmi sunt.

Febrem denique, inter cæteros mortiferos et cruciarios ¹¹ exitus erogando ¹² homini (4) deputatam, neque quia est miramur, est enim; neque quia erogatur hominem, ad hoc enim est. Proinde hæreses, ad languorem et interitum fidei productas, si expavescimus hoc eas posse, prius est, ut expavescamus ¹³ hoc eas esse: quæ, dum sunt, habent posse; et dum possunt, habent esse. Sed enim febrem, ut malum et de causa et de potentia sua, ut notum est, abominamur potius quam miramur (5), et, quantum in nobis est, præcavemus. non habentes abolitionem ejus in nostra potestate; hæreses vero, mortem æternam et majoris ignis ardorem inferentes ¹⁴, malunt quidam mirari quod hoc possint, quam devitare ne possint, cum ha-

A beant devitandi potestatem. Cæterum nihil valent, si illas tantum valere non mirentur. Aut enim ¹⁵, dum mirantur, in scandalum subministrantur; aut, quia scandalizantur, ideo mirantur, quasi, quod tantum valeant, ex aliqua veniat **¶** veritate. Mirum scilicet, ut malum vires suas habeat; nisi ¹⁶ quod hæreses apud eos multum valeant, qui in fide non ¹⁷ valent. In pugna pugilum et gladiatorum, plerumque non quia fortis est vincit quis, aut quia non potest vinci, sed quoniam ille, qui victus est, nullis viribus fuit; adeo idem ille victor bene valenti postea comparatus, etiam superatus recedit (6). Non aliter hæreses de quorundam infirmitatibus habent quod valent, nihil valentes, si in bene valentem fidem incurrant.

CAPUT III.

B *Neque scandalizari quemquam oportere si episcopus, si diaconus, si vidua, si virgo, si doctor, si etiam martyr lapsus a regula fuerit, quia ex personis non probatur fides, sed ex fide personæ.*

Solent quidem isti miriones ¹⁸ etiam de quibusdam personis, ab hæresi captis, ædificari in ruinam: quare ille vel ille, fidelissimi, prudentissimi, et usitatissimi ¹⁹ in Ecclesia, in illam partem transierunt? Quis, hoc dicens, non ipse sibi respondet,

Variæ lectiones.

³ Quantum sint Seml. Pam. *Utrumvis delendum censet Heumann.* ⁴ Quid Venet. Pam. Rig. ⁵ Ut suppressim. Seml. ⁶ Sicut suppressim. Venet. Rig. ⁷ Hæc pro sic Venet. Rig. ⁸ Consequitur Jun. Wouw. ⁹ Ne Venet. Gourcy, Rig. Pam. ¹⁰ Necesse est ut possit Wouw. Cum quid sortitum est ut omnimodo sit, sicut causam accipit ob quam sit, sic vim consequitur per quam sit, ne esse non possit. Routh. ¹¹ Cruciatorios alii volunt. ¹² Egrotando, et paulo post ægrotat, in exemplari leger. Le Pr. Venet. ¹³ Expavescamus alii; alii vero expavescantur. ¹⁴ Inferentis Rig. Pam. Venet. ¹⁵ Etenim Franeq. ¹⁶ Mirum pro nisi Heuman. ¹⁷ Parum alii. ¹⁸ Infirmitates Rig. Venet. ex Agobardi exemplari antiquissimo. ¹⁹ Vetustissimi. Seml. ex antiquis exemplaribus.

Commentarius.

(3) *Quantum si non fuissent!* Si mirantur, inquit, quod tantum hæreses valeant; quantum mirarentur, si omnino hæreses non fuissent! Quod sane majore multo admiratione dignum foret, cum Spiritus sanctus futuras prædixerit, nec falli potuerit. Hunc locum, antea depravatissimum, emendavimus ope exemplaris Agobardi, cui consonat etiam Divionense. LEP. — *Quod tantum hæreses valeant, quantum sint.* Istud quantum sint editionis principis lectio est probante Pamelio, itidem Junio in notis editioni Franekerianæ adnexis, ubi ait, « Recte, nam τὸ ἄντα hæreseon valere est; cum primum valent, sunt; cum primum non valent, desinunt esse. » Exstitit et hæc lectio referente Pamelio, apud Quintinum in editione hujus tractatus, Gallicumque ejusdem interpretem Macerium. *Quantum sunt*, exhibent Delacerda, qui Tertullianum edidit Parisiis anno 1630, Christianusque Lupus in edit. hujus libelli Bruxellis anno 1675 typis mandata. Hic enim lectionem Rigaltianam, *Quantum si non fuissent?* repudiavit; cujus quidem lectionis origo hæc fuit. Ad marginem scilicet editionis principis ab ipso editore Beato Rhenano positum est, *Alias, quantum sint, fuissent.* Et ad tertiam editionem suam anno 1528, idem Rhenanus hoc adnotavit: « Scripsimus quantum si non fuissent, consentientibus exemplaribus plurimis. » Memoratque in hac parte Vaticanum codicem ms. Pamelius. Tum vero in edit. Paris. 1556 excusa, quæ quidem, ut dixi, Gelenianæ repetitio est, hoc exstat, *Quantum non valerent, si non fuissent.* Imo exstare hanc lectionem nunc video in editione Paris., anno 1545, a Gangneio, ut fertur, adornata, quinque annos ante

C ipsam Gelenianam typis impressa. Denique ope usus exemplarium Agobardi et Divionensis Rigaltius, spreto judicio Pamelii, et Junii, illud, *quantum si non fuissent*, cum interrogationis signo, in editionem suam posteriorem recepit, quæ anno 1634 prodiit. Conjecerat autem Latinus Latinus in Bibliotheca sua *Sacra et Profana*, p. 197, emendandum esse, *non quantum sint pro quantum sint.* Ego nulla harum lectionum contentus reponere ausim, *quantum possint pro quantum sint*, ut locus ita legatur: *Quod tantum hæreses valeant, quantum possint.* ROUTH.

(4) *Erogando homini.* Hanc lectionem, quæ est Rigaltii, et vera videtur, servare libet. Verbum *erogo* adhibuit Tertullianus pluribus in locis eodem, ut patet, sensu quem *interimo* exprimeret; ut, v. gr.: *tot innocentes erogamur* (Apologet. cap. 44), *caro suppliciiis erogatur* (de carnis Resur. cap. 8), *virginis erogatorem* (de Pudicitia, cap. 16). EDD. ex Oper. D. DE GOURCY.

D (5) *Abominamur potius quam miramur.* Mirum non est tot hæreses exstare: et quemadmodum, si febris contingat, non miramur, sed ejus depellendæ modum querimus, ita de hæresi agendum, et modis omnibus enitendum ne subolescat. Attende aurea verba Augustini (lib. III contra Jul. cap. 3): « Mira sunt, quæ dicitis, o Pelagiani; nova sunt, quæ dicitis; falsa sunt, quæ dicitis: mira stupeamus, nova cavemus, falsa convincimus. »

(6) *Etiā superatus recedit.* Loquitur Septimius hoc loco de athletarum compositione in agonibus usitata. ROUTH.

neque prudentes, neque fideles, neque usitato æstimandos, quos hæreses potuerint demutare? Et hoc mirum (opinor) ut probatus aliqui retro, postea excidat? Saul, bonus præ cæteris, livore postea evertitur. David, vir bonus secundum cor Domini, postea cædis et stupri reus est. Salomon, omni gratia et sapientia donatus a Domino, ad idololatriam a mulieribus inducitur. Soli enim Dei Filio servabatur **15** sine delicto permanere (7). Quid ergo si episcopus, si diaconus, si vidua, si virgo, si doctor, si etiam martyr lapsus a regula (8) fuerit, ideo hæreses veritatem videbuntur obtinere? Ex personis probamus fidem, an ex fide personas? Nemo sapiens est, nisi fidelis; nemo major, nisi Christianus: nemo autem Christianus, nisi qui ad finem usque perseveraverit (Matth. x, 22). Tu, ut homo, extrinsecus unumquemque nosti; putas, quod vides; vides autem, quousque oculos habes. Sed oculi, inquit, Domini alti. Homo in faciem, Deus in præcordia contemplatur (I Reg. xvi, 7). Et ideo, cognoscit Dominus qui sunt ejus (II Tim. ii, 19); et plantam quam non plantavit Pater, eradicat (Matth. xv, 13): et de primis novissimos ostendit (Matth. xx, 16); et ventilabrum ²⁰ in manu portat ad purgandam aream suam. (Matth. iii, 12.) Avolent quantum volent ²¹ palæ levis fidei quocunque afflatu tentationum; eo purior massa frumenti in horrea Domini reponetur. Nonne ab ipso Domino quidam discentium scandalizati deverterunt? Nec tamen propterea cæteri quoque discedendum a vestigiis ejus putaverunt; sed, qui scierunt illum vitæ esse Verbum (9) et a Deo venisse, perseveraverunt in comitatu ejus usque ad finem, cum illis, si vellent et ipsi discedere, placide obtulisset. Minus est, si

A et apostolum ejus aliquis Phygellus, et Hermogenes (10), et Philetus, et Hymenæus (11) reliquerunt (II Tim. i, 15; I Tim. i, 20): ipse traditor Christi de apostolis fuit. Miramur de Ecclesiis ejus, si a quibusdam deseruntur, cum ea nos ostendant Christianos, quæ patimur ad exemplum ipsius Christi: Ex nobis, inquit (I Joan. ii, 19), prodierunt, sed **16** non fuerunt ex nobis; si fuissent ex nobis, permansissent utique nobiscum.

CAPUT IV.

Quin potius memores simus tam dominicarum pronuntiationum quam apostolicarum litterarum, quæ futuras hæreses prænuntiarunt, et fugiendas præfinierunt.

Quia potius memores simus tam dominicarum pronuntiationum ²², quam apostolicarum litterarum, quæ nobis et futuras hæreses prænuntiarunt, et fugiendas præfinierunt; et sicut esse illas non expavescimus, ita posse id, propter quod fugiendæ sunt, non miremur. Instruit Dominus (12) multos esse venturos, sub pellibus ovium, rapaces lupos. Quænam istæ sunt pelles ovium, nisi nominis Christiani extrinsecus superficies? qui lupi rapaces, nisi sensus et spiritus subdoli, ad infestandum gregem Christi extrinsecus delitescunt? qui pseudoprophetae sunt, nisi falsi prædicatores? qui pseudopostoli (13), nisi adulteri evangelizatores? qui antichristi (14) interim et semper, nisi Christi rebelles? Nunc sunt ²³ hæreses, non minus doctrinarum perversitate Ecclesiam lacescentes, quam tunc Antichristus persecutionum atrocitate persequetur: nisi quod persecutio et martyres facit, hæresis apostatas tantum. Et ideo hæreses quoque oportebat esse ut probabiles quique manifestarentur

Variæ lectiones.

²⁰ Palam Franeq. Paris. et probat Junius coll. lib. de Fuga in persecut., sic et Irenæus, Augustinus ad Macrob. Arnob. annotat et Juvenius. ²¹ Volunt Semler. ²² Prænuntiationum Rig. Venet. ²³ Hoc erunt Seml. Pam.

Commentarius.

(7) Soli enim Dei Filio servabatur sine delicto permanere: Non mirum si nec beatissimam Virginem hic addiderit Christo, qui, libro de Carne Christi, de ea scripserit minus consentanea sequentium ætatum theologis. Laudabili sane affectu Augustinus, lib. de Natura et Gratia, adversus Pelag., dixit: « De sancta virgine Maria, propter honorem Domini, nullam prorsus, cum de peccatis agitur, habere volo quæstionem. » Rig. — Eadem exceptione usa est œcumenica Tridentina synodus.

Edd. ex Opere D. DE GOURCY.

(8) A regula. Id est, a symbolo, a fide catholica. Adi cap. 13.

SEMLER.

(9) Qui scierunt illum vitæ esse verbum. Diversum paulo sensum exhibet textus originalis (Joan., vi, 69), quem fide iter retulit Vulgata nostra, necnon variæ versiones Orientalium. Pro verba vitæ æternæ habes, Noster vitæ esse Verbum Christum dicere maluit. Atqui notavit La Cerda, in Comment., hunc locum Scripturæ plures Patres non aliter ac Tertullianum interpretatos esse. Edd. ex opere D. DE GOURCY.

(10) Phygellus et Hermogenes. — Scis hoc quod aversi sunt a me omnes, qui in Asia sunt, ex quibus est Phygellus et Hermogenes. Hæc Paulus, II ad

Tim. i, et de illis Ambrosius: Fallacia pleni erant; simulabant enim amicitias cum apostolo, ut adherentes ei addiscerent, unde illi calumniam facerent, aut per alios immitterent. Tertull., lib. de Resurr. carnis, cap. 24, hunc Hermogenem recenseret inter hæreticos carnis resurrectionem abnegantes. Rig.

(11) Et Philetus et Hymenæus. Paulus, II ad Tim. cap. ii: Et sermo eorum ut cancer serpi, ex quibus est Hymenæus et Philetus, qui a veritate exciderunt dicentes resurrectionem esse jam factam, et subverterunt quorundam fidem. Rig.

(12) Instruit Dominus, etc. Ad verbum fere hunc locum imitatur B. Cyprianus, lib. ad Novatianum hæreticum: « Prædixerat quidem, inquit, Dominus, multos esse venturos, sub pellibus ovium, rapaces lupos. Qui sunt isti rapaces lupi, nisi sensus subdoli? » Pam.

(13) Qui pseudopostoli. Prius illud ex dominicis prænuntiationibus; hoc, et quod sequitur, ex apostolicis litteris sumpsit, II C. xi, et I Joan. ii. Pam.

(14) Antichristi. Hæreticos vocat Antichristos, quia ut verus Antichristus finget miracula, ita isti. Lucas Tudensis legendus de Hæretic. fraudibus, lib. iii, cap. 2. Lac.

(I Cor. ii, 19), tam qui in persecutionibus steterint, quam qui ad hæreses non exorbitaverint ²⁴. Neque enim eos probabiles intelligi juvat ²⁵, qui in hæresim fidem demutant : sicut ex diverso sibi interpretantur, quia dixit alibi : *Omnia examinate* (15), *et quod bonum est tenete* (I Thess. v, 21). Quasi non liceat, omnibus male examinatis, in electionem ²⁶ alicujus mali impingere per errorem.

CAPUT V.

Fugiendas hæreses præfinitum non modo dissensionum et schismatum, sed etiam ipsarum hæreseon nomine.

Porro, si dissensiones et schismata increpat, quæ sine dubio mala sunt, et incontinenti (15*) hæreses subiungit (I Cor., xi, 18). Quod malis adjungat ²⁷, malum utique proficitur, ei quidem majus; cum ideo ²⁸ credidisse se dicat de schismatibus et dissensionibus, quia sciret etiam hæreses oportere esse. Ostendit enim, gravioris mali prospectu ²⁹, de ³⁰ levioribus se facile credidisse; certe, non ut ideo de malis crediderit, quia hæreses bonæ essent; sed ut de peioris quoque notæ tentationibus præmoneret non esse mirandum, quas diceret tendere ³¹ ad probabiles quosque manifestandos, scilicet quos non potuerit deprecare. Denique si totum capitulum ad

unitatem continendam, et separationes coercendas sapit ³², hæreses vero non minus ab unitate dividunt, quam schismata et dissensiones; sine dubio et hæreses in ea conditione reprehensionis constituit, in qua schismata et dissensiones. Ac per hoc, non ³³ eos probabiles facit, qui in hæreses diverterint, cum maxime diveriti ab ejusmodi objurget, edocens ³⁴ (16) : *Unum omnes loqui et idipsum sapere* (I Cor. i, 10), quod etiam hæreses non sinunt.

§ CAPUT VI.

Quippe cum, Epistola ad Titum, apostolus hæreticum describens, hæreses dictas insinuet Græca voce ex interpretatione electionis, qua quis sive ad instituendas, sive ad suscipiendas eas utitur.

Nec diutius de isto ³⁵, si idem est ³⁶ Paulus, qui et alibi hæreses inter carnalia crimina numerat, scribens ad Galatas (v, 20), et qui Tito suggerit (iii, 10 et 11), *hominem hæreticum post primam correptionem* (17) *recusandum, quod perversus sit ejusmodi et delinquat, ut a semetipso damnatus.* Sed et in omni pene epistola de adulterinis doctrinis fugiendis inculcans, hæreses taxat, quarum opera sunt adulteræ doctrinæ, hæreses dictæ Græca voce (18), ex interpretatione electionis qua quis, sive ad instituendas, sive ad suscipiendas eas utitur. Ideo et sibi damnatum dixit hæreticum (19), quia et in quo damnatur, sibi elegit.

Variæ lectiones.

²⁴ Exorbitaverunt *Seml.* ²⁵ Juvat *Seml.*; jubet *Rig. Venet.* ²⁶ Injectione *Seml.*; inlectione *suspiciatur Junius*, electione *Wouv.* ²⁷ Adjungat *Jun.* ²⁸ Idem *Seml.* ²⁹ Despectu *Seml.* ³⁰ De abesi *Paris.* ³¹ Impendere *Rhen. Jun. Par.* ³² Aplos *Seml.*; apit vel apet *Jun.*, id est, uno quasi vincula aptum *constringit et continet* ³³ Nos *Venet.* ³⁴ Objurgans, et docens *Seml. Pam.* ³⁵ Disputo *add. Heuman.* ³⁶ Et *Seml.*

Commentarius.

(15) *Omnia examinate.* Hæretici, inquit Quintinus, nunquam non prætexerunt, modoque non prætexunt, opinionibus suis, a solita Patrum regula variantibus, id quod ipse Christus Christique discipuli faciendum præmonuerunt. Ille suis dicebat : *Attendite a falsis prophetis..... Cavete a Scribis..... A fermento Phariseorum et Sadducæorum cavete..... Videte ne quis vos seducat*, etc. (Matth. vii, 15; Marc. viii, 15; xiii, 5), subinde suos Apostoli monebant : *Probate* (discutite, dignoscite, dijudicate) *quid sit beneplacitum Deo* (Ephes. v, 10).

Item : *Prophetias* (interpretationes puta Scripturæ divinæ, ac declarationes fidei vestræ) *nolite spernere, sed omnia probate.....* (I Thess. v, 21). Præterea : *Nolite omni spiritui credere, sed probate an spiritus ex Deo sint.....* (I Joan. iv, 1). Sic modo curiosi quidam male feriat ratiocinantur de sacramentis omnibus Ecclesiæ, prisca sint ea necne, de ritibus et formis rixantes, et explorare se velle dicunt (ut olim dicebant) utrum verâ proferant, omnium scilicet hinc inde rationibus discussis. Alii enim scriptum esse : *omnia probate.* Sic sensim per superbiâ nostram nimis facili et lubrico assensu delabimur in hæreses..... Christiane lector, haud quibusvis illud, *omnia probate*, cæteraque superiora dicta fuere. Non enim puto ὁδόν τινα quempiam, si velit ambulare caute, posse hoc implere præceptum : quia sapientibus, et non insipientibus, imperatum est. Hæc et alia eodem pertinencia Hieronymus interpretans illud (Ephes. v, 15) : *Videte quomodo caute ambuletis.* Amb. quoque legendus in illud ad Thess. mandatum : *Omnia probate.* *PAM.*

(15*) Et incontinenti hæreses subiungit. Inconti-

nenti, id est statim. Justinus solet dicere *ex continenti*; ceu lib. v. : « Ul ex continenti Aleibiadem duce Conone duce mutarent. » Et l. vii : « Teneri non potuit, quin ex continenti acie decerneret. » *RHEN.*

(16) *Cum maxime diveriti ab ejusmodi objurget et docens*, etc. Ita fere edit. ante Rigaltium, nisi quod ad pro ab ex ultima Rhenani edit. atque edit. Parisiensi utraque libens reposui. Recte fortasse notavit Junius, esse hoc loco *cum maxime* idem ac *quam maxime*. Sic et alibi Tertullianus. Sed Rigaltius posuit, « Cum maxime diveriti ab ejusmodi objurget, edocens, » etc. Minus recte. *ROUTH.*

(17) *Post primam correptionem.* Hodie hunc Pauli locum constanter legimus : *Hæreticum hominem post unam aut alteram correptionem devota.* Codicibus aliqui omiserunt voces *aut alteram*, teste Tertulliano hic; S. Cypriano ep. 55, et lib. iii, cap. 78 ad Quirinum, Ambrosio pluribus in locis, ac Hilario Romanæ Ecclesiæ diacono. S. Hieronymus vero ait, in Græcis legi *post unam*, in Latinis codicibus, *post unam et alteram.* ANNOTATIO ad edit. Romanam hujus tractatus, quæ anno 1765. prodit. Ad S. Scripturæ locum quod attinet, Græcorum superstitum codicum lectio est, plurimis consentientibus Latinis, *μὴν μὴν καὶ δευτέραν* vobiscum. *ROUTH.*

(18) *Græca voce ἀπὸς* scilicet idipsum significat.

EDD. ex opere D. DE GOURC.

(19) *Ideo et sibi damnatum dixit hæreticum.* Paulo prius dixit, *ut a semetipso damnatus.* Pro quo legitur hodie apud Apostolum : *Proprio judicio condemnatus.* Verum illud et legit etiam et declarat sic (uti etiam annotavit Quintinus) B. Hieronymus. Hæreticus a semetipso damnatus esse dicitur, propterea quod adulter, fornicator, homicida, et cætera vitia

Nobis vero nihil ex nostro arbitrio inducere licet, sed negligere ³⁷ quod aliquis de arbitrio suo induxerit. Apostolos Domini habemus auctores, qui ne ipsi quiddam ex suo arbitrio, quod inducerent ³⁸, elegerant; sed acceptam à Christo disciplinam fideliter nationibus assignaverunt. Itaque etiamsi angelus de cælis aliter evangelizaret, anathema diceretur a nobis (20) (1, 8). Providerat jam tunc Spiritus sanctus futurum in virgine quadam Philumene (21) angelum seductionis, transfigurantem se in angelum lucis, cujus signis et præstigiis Apelles inductus, novam hæresin induxit.

CAPUT VII.

Ipsas denique hæreses cum a philosophia subornantur, eo et curiositatis nomine etiam caveri oportere ab Apostolo præscriptum.

¶ Hæ sunt doctrinæ hominum (22) et dæmoniorum, prurientibus auribus (II Tim. iv, 3) natæ de ingenio sapientiæ secularis ³⁹, quam Dominus stultitiam vocans, *stulta mundi* in confusione ⁴⁰ etiam

a philosophiæ ipsius elegit (I Cor. i, 27). Ea est enim materia ⁴¹ sapientiæ secularis, temeraria interpretēs divinæ naturæ ⁴² et dispositionis. Ipse denique hæreses a philosophia subornantur (23). Inde *zōnes*, et formæ neseie quæ, et trinitas hominis ⁴³ (24), apud Valentinum: Platonius fuerat ⁴⁴ (25). Inde Marcionis Deus melior de tranquillitate: a Stoicis venerat. Et ut anima interire dicatur, ab Epicureis ⁴⁵ observatur. Et ut ⁴⁶ carnis restitutio negetur, de una omnium philosophorum schola sumitur. Et ubi materia cum Deo æquatur, Zenonis disciplina est, et ubi aliquid de igneo deo allegatur ⁴⁷ (26), Heraclitus intervenit ⁴⁸: Eadem materia apud hereticos et philosophos volutatur, iidem ⁴⁹ retractatus implicantur. Unde malum, et quare? et unde homo, et quomodo? et, quod proxime Valentinus proposuit, unde Deus? Scilicet ¶ de enthymem, et ectromate (27). Miserum ⁵⁰ Aristotelem (28) qui illis dialecticam instituit, artificem struendi et destruendi, versipellem in sententiis, coactam in conjectu-

Variæ lectiones.

³⁷ Indulgere Seml. ³⁸ Inducere Venet. ³⁹ Sæculi Franceq. ⁴⁰ Confusione Seml. ⁴¹ Mater suspicatur Heuman. ⁴² Et abest a Seml. ⁴³ Nescio quæ infinitæ hominis Rig. ex Agobardi libro. Cf. de Anima, c. 21. ⁴⁴ Furor Jun. ex quibusd. mss. ⁴⁵ Epicurus, pro ab Epicureis, al. ⁴⁶ Ut abest a Venet. ⁴⁷ Alligatur Seml. ⁴⁸ Invenit suspicatur Heuman. ⁴⁹ Idem Venet. ⁵⁰ Sequitur, pro miserum, Seml.

Commentarius.

per sacerdotes ab Ecclesia propellantur; hæretici autem in semetipsos sententiam scriptam, arbitrio suo de Ecclesia recedentes; quæ recessio, propriæ conscientie videtur esse damnatio. PAM.

(20) *Anathema diceretur a nobis. Providerat jam tunc Sp. S.* Hic locus ab Hieronymo citatur, in cap. i ad Galat.: «Eleganter, inquit, in hoc loco vir doctissimus Tertullianus, adversus Apellem et ejus virginem Philumenem, quam angelus quidam diabolici spiritus et perversus impleverat, hunc æque scribit angelum, cui, multo antequam Apelles nasceretur, Spiritus sancti vaticinio sit anathema per Apostolum prophetatum.» Rig.

(21) *In virgine quadam Philumene.* Philumene puella fuit Alexandrina, quæ familiari dæmone obsessa multa mentiebatur. Hanc postea compressit Apelles, adeoque hujus impudicæ mulieris amore cæcus fuit, ut librum scripserit hoc titulo, *Philumenæ Prophetiæ et Phaneroses*. Vide Euseb., lib. v Hist. et B. Aug. de Hær. ad Quodvultdeum. Cæteri fere omnes consulto impuram hanc mulierculam silentio obruere conati sunt. Læ Pa.

(22) *Hæ sunt doctrinæ hominum.* Doctrinæ diabolicæ, natæ et inventæ his, qui pruriunt auribus; hominibus, videlicet, qui desideriis variis et carnalibus aguntur, quique audire nova, et curiosa, et mollia appetunt. Unde sibi magistros querunt, non qui verbo mordeant, et obsistant vitiis, sed qui sibi et suis concupiscentiis blandiantur, et scalpant aures, dum meliuta prædicant, et vulgo plausibilia: isti sunt quos prædixit Paulus, II ad Tim. iv. Lac.

(23) *Subornantur.* Ornantur videlicet, instruuntur, augentur, quod constat Latine dici. Notæ ad Thomasi Instit. theol. vol. I, p. 14. in quibus hic Tertulliani liber collocatus est. ROUTH.

(24) *Trinitas hominis.* Ut has nugas interpretari valeamus, mittit nos Semlerus ad Tertulliani librum de Anima, cap. 2; ad Irenæi autem lib. I Contra Hæreses Thomasi textus editor. «Hæc trinitas sunt, homo hylicus seu choicus, id est, materialis aut terrenus; psychicus seu animalis, et spiritalis.»

Adnotatio est ad edit. Romanam ex Christiani Lupi Scholiis desumpta, Ip.

(25) *Platonius fuerat.* Theod. Cantuar. Junia confirmaverat in quibusdam (quodam) mss. legi, *Platonius furor*, forte melius; *tranquillitas* opponitur. Semler. At vero scribit Auctor infra: «Ubi tunc Valentinus Platonius sectator?» Id.

(26) *De igneo Deo.* Deus igneus Apelli tribuitur cap. 33. Ip.

(27) *Ectromate.* Hieronymus, in Amos prophetam prime Commentario, scribit, Valentinum ex æonibus suis extremum, hoc est trigessimum, Christum vocare et *εκτρομα*, hoc est abortivum. Rhen.

(28) *Miserum Aristotelem.* Gregorius Bæticus, lib. de Fide, ed. Rom.: «Noli, infelix, adversus Christum Dominum totius creaturæ Aristotelis artificiosa argumenta colligere, qui te Christianum quælitescunque profiteris, nec adversus piam confessionem inenarrabilis de Deo sacramenti, ut calculo calumniatore, quasi ex disciplina terrenæ supputationis circumscriptor advenias. Idem: Ubi sunt nunc illa impia vestra sophismata, quæ Aristotelis, episcopi vestri, magisterio didicistis?» Non est tri-vialis auctor ille Bæticus episcopus Eliberitanus: censetur inter scriptores ecclesiasticos catalogo Hieronymiano. Scripsit autem ad Gallam Placidiam, Theodosii imp. filiam, adversus Arianos, et sane miror hominem, cætera satis ingenuum, ne semel quidem Septimijum nostrum nominasse, cum ab eo passim hæbeat multa. Rig. — *Sequitur Aristotelem.* Ita edit. princeps Rhenaniensis, verba jungens cum prioribus. In ultima edit. sua Rhenanus emendavit, *inserunt Aristotelem*, Pameliusque se sic legere ex codice Vaticano testatus est. Junius vero in notis ad edit. Franck. in qua quidem, sicut in Delacer-dæ editione, hæc lectio exstat, hoc monet, «(Prima) editio Rhenani, *sequitur Aristotelem*, alii *miserum Aristotelem* *ἀναγοντα*. Nihil muto.» Verum tamen istud *miserum Aristotelem*, quod exhibet edit. Paris. anno 1566 excusa, recepit Rigaltius. Ego interea, quia nulla harum satisfacit lectionum, scribendum puto *sequitur Aristoteles*. ROUTH.

ria, duram in argumentis, operariam contentio-
nem⁵¹ molestam etiam sibi ipsi, omnia retractan-
tem⁵², ne quid omnino tractaverit. Hinc illæ fabu-
læ (29) et genealogiæ interminabiles (30), et quæstio-
nes infructuosæ, et sermones serpentes velut cances
(I Tim. I, 4; III, 4; II, Tim. II, 17-23); a quibus
nos Apostolus refrenans, nominatim philosophiam
contestatur⁵³ caveri oportere, scribens ad Colossen-
ses (II 8): *Videte ne quis vos circumveniat⁵⁴ per phi-
losophiam et inanem seductionem, secundum tra-
ditionem hominum, prætes providentiam Spiritus
sancti*. Fuerat Athenis, et istam sapientiam huma-
nam, affectatricem⁵⁵ et interpolatricem veritatis, de
congressibus noverat, ipsam quoque in suas hære-
ses multipartitam varietate sectarum invicem repu-
gnantium. Quid ergo Athenis et Hierosolymis? quid
Academici et Ecclesiæ? Quid hæreticis et Christianis?
Nostra institutio de Porticu Salomonis (31) est,
qui et ipse tradiderat *Dominum in simplicitate cor-
dis esse querendum* (Sap. I, 1) Viderint, qui Stoi-

Variae lectiones.

⁵¹ Contentione *Seml.* Artificem struendi et destruendi versipellem, in sent. coactam, in conj. duram, in argum. operariam *cont.* *Routh.* ⁵² Tractantem *Seml.* ⁵³ Contestatus *Seml. Venet.* ⁵⁴ Sit circumvenimus vos *Seml.* ⁵⁵ Affectatricem *Venet.* ⁵⁶ Christianis *Paris. ex Gorsien.*, christianismo præ-
tulerunt volebat *Rhen.* ⁵⁷ Curiositatem *Semler.* ⁵⁸ Quæsisset *Heuman.*

Commentarius.

(29) *Hinc et illæ fabulæ.* Propter Judæos, inquit
Quintinus, hoc admonitum putarunt, qui continue
progenitoribus suis Abraham, Isaac, Jacob et aliis
gloriabantur. Inutilis certe gloriatio, sed quæ nullam
gignebat quæstionem, neque fabulas habebat. Nam
verum suum quisque genus et majores suos inter
Judæos habebat notissimos, et citra controversiam.
Nonnulli gentiles reprehendi hic dixerunt cum sua
theogonia. Tertullianus hæreticos æonum fabricato-
res notari credidit. In cellas enim varias distingue-
bant illi æonas suos, ostendentes quis a quo gigne-
retur, quibus omnem contineri divinitatem fabula-
bantur. Apostolorum coevi Cerdon et Valentinus
erant, qui non finiendis istis quæstionibus supra
modum turbabant infideles. Inter quos ab Apostolo
nominatur Hymenæus, Alexander, Philetus. Et meo
quidem iudicio, totus ille locus ad hæreticorum con-
futationem spectat. Epiphanius etiam sic intelligit:
Pro more calumniarii mihi videtur, qui locum deor-
quet ad caeremonias et hominum constitutiones
(ut loquitur) et quæstiones scholasticas. *PAM.*

(30). *Et genealogiæ interminabiles.* In Græco vox
adhibetur *ἐκπύρωσις* (I Tim. I, 3). Judæorum notat
deliria et ridicula commenta quæ iis ספרות dice-
bantur. Basilidiani vero et Valentiniani qui gnos-
ticæ pravitatis erant veluti rami, æonas usurparunt.
pro illis Judæorum fabulis. Qui Plutarchum legerit
in *Isides*, tales fuisse Persarum Magos comperiet.

LE PA.

(31) *De porticu Salomonis.* Opponit Noster porti-
cum Salomonis porticui scilicet Stoicorum. Constat
enim ex *Evangelio* et *Actibus* apostolorum tum
Christum, cum apostolos in templo ejusque porticu
 sæpius docuisse, quæ *Porticus Salomonis* dicebatur,
ideo sane quia ruinis porticus Salomonis super-
structa erat (Joan. x, 23; Act. III et v). *EDD.* ex
opere D. DE GOURCY.

(32) *Et dialecticum Christianismum.* Non leve certe
argumentum, Christianis exosas esse debere so-
phisticas quæstiones et captivunculas logicæ, quibus
religionis et theologiæ puritas conspurcatur. Quo-
rum enim a Platone aut Aristotele pendebris ut
Christianus sis? qui, cum ethnici ambo fuerint, et

cum et Platonium et dialecticum Christianis-
mum⁵⁶ (32) protulerunt. Nobis curiositate opus non
est post Christum Jesum; nec inquisitione,
post Evangelium. Cum credimus, nihil desideramus
ultra credere. Hoc enim prius credimus, non esse
quod ultra credere debeamus.

CAPUT VIII.

*Nihil autem ob stare illud: QUÆRITE, ET INVENIETIS;
id enim dictum ad eos quibus nondum agnitus
Christus.*

Venio itaque ad illum articulum, quem et nostri
pretendunt ad ineundam curiositatem, et hæretici
inculcant ad importandam scrupulositatem⁵⁷ (33).
Scriptum est (inquiunt): *Quærite, et invenietis*
(Matth. VIII, 7). Quando hanc vocem Dominus
emisit, recordemur. Puto in primitiis ipsis doctri-
næ suæ, cum adhuc dubitaretur apud omnes, an
Christus esset, et cum adhuc nec Petrus illum Dei
Filium pronuntiasset; cum etiam Joannes de illo
certus esse desiisset⁵⁸ (34) Merito ergo tunc dictum

a veritate alieni, nihil nisi figmenta et imposturas
tradere possunt. Quorsum illorum opiniones aut er-
rores cum Christianis dogmatibus permiscebis! An
nescis infelicem pictoris illius exitum, quem refert
Zonaras? Is cum Christum Dominum eodem habitu
armisque effingere vellet quibus Jovem suum de-
pinxerat, illius statim manus in tabula exaruit, in
qua tantam impietatem adumbrare voluerat. Caveas
sedulo ne duas has res omnino contrarias infelici
conatu conjungas. *LE PA.*

(33) *Ad ineundam curiositatem — ad importandam
curiositatem.* Habet auctor infra in cap. 12. *quæ-
stiones inire.* Ac simile est illud supra, « quarum
opera sunt adulteræ doctrinæ, hæreses dictæ Græca
voce ex interpretatione *electionis*, qua quis sive ad
instituendas, sive ad *suscipiendas* eas, utitur. » Porro
sine causa, opinor, mutavit posteriorem vocem
curiositatem in *scrupulositatem* Rigaltius. Adnotante
ad edit. Halensem Semlero, videri nomen novum
abfuisse, *curiositatem* revocavi. *ROUTH.*

(34) *Cum etiam Joannes de illo certus esse desiisset.*
Hoc est, etiam post excessum Joannis. *RIG.* —
Recte sic interpretatur Macereus de Joanne Baptista,
qui de Christo certus, utpote voce audita de cælis:
*Hic est Filius meus dilectus, in quo mihi bene com-
placui* (Matth. III, 17). jam esse desiderat, id est
obierat, decollatus ab Herode. Sed magis placet
sensus, quem indicat Latinus, in lib. seq. de
Baptismo, ut sit idem quod ibi (cap. 18) de Joanne
legitur: « Usque adeo spiritum prophetiæ in illo
post totius spiritus in Dominum translationem de-
fecisse; ut quem prædicaverat, quem ipse designa-
verat, postmodum an ipse esset sciscitatum miserit
(Matth. XI, 2). » Cui simile est et illud (lib. IV.
Adv. Marc.): « Ipso jam Domino virtutum, Sermone
et Spiritu Patris, operante in terris et prædicante,
necesse erat portionem sancti Spiritus jam absc-
dere a Joanne. » *PAM.* — Revera videtur Tertullia-
nus lib. de *Baptismo*, impegiisse in tam absurdum
errorem. Cæterum fatendum est tempore *primitia-
rum doctrinæ* Christi Joannem Baptistam nondum
esse desiisse, ut interpretatus est Macereus. *EDD.*
ex opere D. DE GOURCY.

est ⁵⁹: *Quærite, et invenietis*, quando quærendus adhuc erat, qui adhuc agnitus non erat ⁶⁰. Et hoc quantum ad Judæos; ad illos enim pertinet totus sermo suggillationis istius, qui habebant ubi quærerent Christum. *Habent*, inquit, *Moysen et Eliam* (35) (*Luc. xvi, 29*), id est legem et prophetas (36) Christum prædicantes, secundum quod et alibi (*Joan. v, 39*): *Scrutamini*, inquit, *Scripturas, in quibus salutem speratis; illæ enim de me loquuntur*. Hoc ⁶¹ erit, *QUÆRITE, ET INVENIETIS*; nam et sequentia in Judæos competere manifestum est: *Pulsate, et aperietur vobis*. Judæi retro penes Deum fuerant; dehinc ejecti ob delicta, extra Deum esse coeperunt. Nationes vero nunquam penes Deum, nisi stillicidium de situla, et pulvis ex area, et foris semper (*Isa. xl, 15*). Itaque *☩* qui foris semper, quomodo pulsabit eo ubi nunquam fuit? quam ⁶² januam novit, in quam ⁶³ nec receptus, nec ejectus aliquando? an ⁶³ qui scit se intus fuisse et foras actum, is potius pulsabit ⁶⁴ et ostium novit ⁶⁵? Etiam, *PETITE, ET ACCIPIETIS* ei competit, qui sciebat a quo esset petendum ⁶⁷, a quo et erat aliquid repromissum; a Deo scilicet Abraham, Isaac et Jacob, quem nationes non magis noverant, quam ullam repromissionem ejus. Et ideo ad Israel loquebatur: *Non sum*, inquit (*Matth. x, 15*), *missus nisi ad oves perditas domus Israel* ⁶⁸. Nondum canibus

A jactabat panem filiorum, nondum in viam ⁶⁹ nationum ire mandabat (*Matth. xxviii, 19*); siquidem in fine præcepit, ut vaderent ad docendas et tingendas nationes, consecuturi mox Spiritum sanctum *Paracletum*, qui illos *deducturus esset in omnem veritatem* (*Joan. xvi, 13*). Et hoc erga illos ⁷⁰ fecit ⁷¹. Quod si nationibus ⁷² destinati doctores, apostoli ipsi quoque doctorem consecuturi erant *Paracletum*, multo magis vacabit ⁷³ erga nos *QUÆRITE ET INVENIETIS*, quibus ultro erat obventura doctrina per apostolos, et ipsis apostolis per Spiritum sanctum. Omnia quidem dicta Domini omnibus posita sunt, quæ ⁷⁴ per aures Judæorum ad nos transierunt; sed pleraque in personas directa (37), non proprietatem admonitionis nobis constituerunt, sed exemplum.

CAPUT IX.

Nobis autem, qui jam credidimus, aliud non quærendum.

Cedo nunc sponte de gradu isto: omnibus dictum sit, *QUÆRITE, ET INVENIETIS*; tamen et hic expedit ⁷⁵ sensu ⁷⁶ certare ⁷⁷ cum interpretationis gubernaculo (38) (39). *☩* Nulla vox divina (40) ita dissoluta est et diffusa ut verba tantum defendantur, et ratio verborum non constituatur. Sed in primis hoc propono: unum utique ⁷⁸ et certum aliquid (41) institui-

Variæ lectiones.

⁵⁹ Merito ergo tunc dictum est *abest a Seml.* ⁶⁰ Qui adhuc agnitus non erat *abest a Seml.* ⁶¹ Hic *Seml.* ⁶² Quomodo *Heuman.* ⁶³ Qua *Seml.* ⁶⁴ Annon *Heuman.* ⁶⁵ Pulsavit *Venet.* ⁶⁶ Ad ostium quod novit *Heuman.* ⁶⁷ A quo esset petendum *abest a Seml.* ⁶⁸ Israelis *Seml.* ⁶⁹ Gentium vel *inserit Semler.* ⁷⁰ Ergo illo *Venet. post Rig.*; ergo illos *Semler.* ⁷¹ Ita *Junius, alii leg. facit.* ⁷² Erga illos si vacat, qui nationibus *Heuman.* ⁷³ Ita *Heuman*; alii volunt vacabat. ⁷⁴ Ita *Paris. post Pam.* quæ *abest a Venet.* ⁷⁵ Expedit *Venet.* ⁷⁶ Sensus *Seml. Paris. Fran.* ⁷⁷ Certæ *Paris. Fran.* ⁷⁸ Itaque *Seml. Jun.*

Commentarius.

(35) *Habent et Moysen et Eliam.* Etiam hic amplius quid legit quam habeatur *Lucæ xvi*, ubi solum legitur Græce et Latine: *Habent Moysen et prophetas*; fortassis cogitans, cum hæc scriberet, super apparitione Moysis et Eliæ in monte Thabor. *PAM.*

(36) *Habent, inquit, Moysen et Eliam.* Hic memoria fecit auctorem. *SEMLER. Habent Moysen et prophetas. ROUTH.*

(37) *Sed pleraque in personas directa.* Judæorum, scilicet. *RIG.*

(38) *Cum interpretationis gubernaculo.* Id est, cum ratione, cum disciplina rationis, quæ sane omnem interpretationem gubernare debet, et in ea semper regnare. Hunc locum eodem sensu tractaverat. *Irenæus lib. ii. cap. 46. RIG.*

(39) *Tamen et hic expetit sensus, certare cum interpretationis gubernaculo.* Sic edit, princeps: sed expedit pro verbo expetit habent ed. ultima Rhemani et prima Parisiensis. Præstant editiones Paris. secunda et Franek. « tamen et hic expetit sensus certæ interpretationis gubernaculum, » et revocaverunt hanc lectionem *Lupus et Thomasius.* Nam ediderat *Rigaltius*, afferente illud e veteri suo codice *Wouwerio*, « Tamen et hic expedit sensu certare cum interpretationis gubernaculo. » Præterim ego lectionem *Rigaltianam*, si modo voci sensu particula de præponatur. Ad voces, *cum interpretationis gubernaculo* quod attinet, scribit auctor in lib. suo de *Pudicitia*, cap. 9: « Plus est igitur

C tur si nec expedit in Christianum convenire ordinem filii prodigi. Quod si nec in Judæum integre filii imago concurrat, ad propositum Domini simpliciter interpretatio gubernabitur. » Porro mox infra habes, — ne. *Quærite, et invenietis, sine disciplina rationis interpretentur.* Denique voces ita exponit in indice suo *Latinitatis Tertullianæ Semlerus*, « cum ratione, cum disciplina rationis, quæ omnem interpretationem gubernare debet, et in ea semper regnare. » *ROUTH.*

(40) *Nulla vox divina.* Similem locum allegat ad marginem *Quintinus*, qui in *Decretis* citatur i, q. 1, c. Marc. Non putemus in *Scripturarum* verbis esse *Evangelium*, sed in sensu; non in superficie, sed in medulla; non in sermonum foliis, sed in radice rationis. *PAM.*

(41) *Unum utique et certum aliquid.* Recte hoc interpretatur *Macereus* de una regula seu symbolo fidei, cujus unusquisque articulus unus est, certus et determinatus. Neque enim *Ecclesia* post apostolos novum aliquem fidei articulum credendum proposuit. Etsi enim clarius explicuerit quosdam obscuriores, qui ob sui aut obscuritatem, aut ambiguitatem, possent contentionis causa esse inter fideles, et distinxerit in plures, qui prius in uno generali articulo comprehendebantur: non propterea censendi sunt plures reipsa articuli fidei, sed distinctione et explicatione duntaxat. Quod enim veteres in genere cognoverunt, nos distinctius et particulatim, crescente in dies hominum (hæreti-

tum esse a Christo, quod credere omnimodo debent nationes, et ideo querere, ut possint, cum invenerint, credere. Unius porro et certi institui infinita inquisitio non potest esse, querendum est donec invenias, et credendum ubi inveneris; et nihil amplius, nisi custodiendum quod credidisti: dum hoc insuper credas, aliud non esse credendum, ideoque nec requirendum, cum id inveneris et credideris quod ab eo institutum est, qui non aliud tibi mandat inquirendum, quam quod instituit. De hoc quidem si quis ⁷⁹ dubitat, constabit penes nos (42) esse id, quod a Christo institutum est. Interim ex fiducia probationis praevenio ⁸⁰, admonens quosdam nihil esse querendum ultra quod ⁸¹ crediderunt id esse ⁸², quod querere debuerunt; ne ⁸³ QUERITE, ET INVENIETIS sine ⁸⁴ disciplina rationis interpretentur.

CAPUT X.

Alioqui si semper querimus, nunquam inveniemus, nunquam credemus.

Ratio autem dicti hujus in tribus articulis constituit, in re, in tempore, in modo: in re, ut quid sit querendum consideres; in tempore, ut quando;

Variae lectiones.

⁷⁹ Qui Venet. ⁸⁰ Praeverto Latinius, praevenio, Semler. ⁸¹ Quae Venet. ⁸² Est Rhen. ⁸³ Ne rejecera! Rhen. et Wouw. ⁸⁴ In d. r. interprete legerat Rhen. ⁸⁵ Quandiu non invenisti Jun. ⁸⁶ Utique rej. Semler. ⁸⁷ Credendi Rig. ⁸⁸ Eritaque Agobardi liber. Ero itaque Rig. Venet. Pam. Ergo itaque Heuman. ⁸⁹ Convenio Rig. ⁹⁰ Et velint me sic esse nusquam Pam. et velint sic nusquam, quasi Seml. Rhen. et velim sic nusquam Jun. Delenda censet W. et velut si nusquam Heuman.

Commentarius.

corum nempe qui fidem impugnant) curiositate, et gratia Dei in Scripturis explicandis; juxta illud Apost. (Ephes. iii, 5): *Quod aliis generationibus non est agnitus filiis hominum, sicuti nunc revelatum est sanctis apostolis ejus et prophetis in spiritu.* PAM.

(42) Nos. Id est, Catholicos. SEMLER.

(43) Prolationem. Id est, continuationem, durationem. SEMLER.

(44) Ubi statio. Tota periodus allegorica est, a re castrensi sumpta, ac si dicat: fixisti palos tentorii et stationis tuae; ne ergo ulterius proferantur. Pervenisti ad fructum querendi, quae ob hanc determinationem tibi Deus imperavit, nec ultra debes querere. Est enim statio, ubi solent consistere militares et confabulari. LAC.

(45) Expunctio. Id est complementum. JUNIUS.

(46) Erit itaque. Haec mihi fiducia est sensum hunc esse: Dum tot ac tantis assentior querendum esse, querendi finem non faciam, quod maxime optant haeretici, uti queraam semper cum eis quasi nondum repererim quod Christus instituit, quod queri, quod credere necesse est. ALBASP.

(47) Dum ubique convenio. Sic Rigaltius ex editione principis, ubi tamen Rhenanus scribendum conjecerat *convenior*. Quam scripturam amplexa est non edit Paris. prior quidem, sed edit. Paris. secunda et Franck, probante Semlero, et revocantibus eam in editiones suas Lupo Thomasioque, haud multo diverso sensu, ni fallor, attixo, quam habet Seneca illud, « Nusquam est qui ubique est. » Epist. 2, p. 5, ed. Schweigh. At vero, ut Rigaltio locum restituenti potius assentiar, mihi suadet notio verbi *convenio* ex quatuor, vel quinque Tertuliani locis, eorum; quorum primus exstat in libro de Jejunis, cap. 13: « Ecce enim, inquit, convenio vos et praeter pascha jejunantes. » Alter in lib. ii Advers. Marcion. cap. 17: « Repende autem austeritati lenitatem; cum utrumque conveneris in

in modo, ut quousque. Igitur querendum est quod Christus instituit; utique, quando non invenias ⁸⁵; utique ⁸⁶ donec invenias. Invenisti autem, cum credidisti: nam non credidisses, si non invenisses; sicut nec quaesisses, nisi ut invenires. Ad hoc ergo queris, ut invenias; et ad hoc invenis, ut credas. Omnem prolationem (43) querendi et inveniendi credendo fixisti: hunc tibi modum statuit fructus ipse querendi ⁸⁷; hanc tibi fossam delatavit ipse, qui te non vult aliud credere, quam quod instituit, ideoque nec querere. Caeterum, si quia et alia tanta ab aliis sunt instituta, propterea in tantum querere debemus in quantum possumus invenire, semper quaeremus, et nunquam omnino credemus. Ubi enim erit finis querendi? ubi statio (44) credendi? ubi expunctio (45) inveniendi? apud Marcionem? Sed et Valentinus proponit: QUERITE, ET INVENIETIS. Apud Valentinum? Sed et Apelles hac me pronuntiatione pulsabit; et Hebion et Simon, et omnes ordines non habent aliud, quo se mihi insinuant, se sibi addicant ⁸⁸. Erit itaque (46) nusquam, dum ubique convenio ⁸⁹ (47), QUERITE, ET INVENIETIS (48), et velut ⁹⁰ (49) si nusquam

Creatore, invenies in eo et illud, propter quod alterum Deum credis; » tertius autem in lib. de Carne Christi, cap. 11: « Sed aliam argumentationem eorum convenimus, exigentes cur, » etc. Quartus denique in lib. de Testimonio Animae, cap. ult.: « Cum enim times fieri Christianus, eam (animam) conveni, cur alium colens, Deum nominat; cum maledicendos spiritus denotat, daemonia pronuntiat, cur ad caelum contestatur, et ad terram de testatur; cur alibi servit, alibi vindicem convenit. » In quo quidem loco verbum *convenio* cum sensu *arcessendi* positum videtur, Anglice *convene*; sicut postea, ubi haereticum convenire, seu *arcessere* auctor habet, cap. 16. In illo vero, de quo agimus, valet idem atque *deprehendo*, seu, *mihi occurrit*. Denique, quod ad rem est, in cap. 43, hoc exstat, *Querite, et invenietis*, ubique meminerunt. ROUTH.

(48) Querite, et invenietis. In textu objecto nihil est quod faveat liberi examinis assertoribus, sed agitur tantum de precibus enim fiducia ad Patrem qui in caelis est attollendis, quia profecto, *siquidem nos, cum simus mali, novimus bona data dare filiis nostris, multo magis Pater noster, qui in caelis est, dabit bona petentibus se (Matth. vii, 11)*. Neque dissimilem exhibent sensum loca Ev. Luc. Ibidem obiecta. EDD. ex opere D. DE GOURCY.

(49) Et velim si nusquam, quasi qui nunquam apprehenderim. Ita edit. Paris. posterior anno 1566. typis impressa, et probante Junio. Idemque conjecerat legendum Latinus Lanius cum invenisset *velint pro velim* in editionibus Rhenani. Ille vero Rhenanus ad oram tertiae suae editionis duxit scribendum, et velut sit nusquam; atque in Notis suis ad edit. suam ultimam maluit reponere, sed veluti sit nusquam; dum et erit pro ero itaque in antecedentibus, minus autem bene, exstitit; exponente tamen Semlero « erit, scilicet, illud quod quero. » Debitum autem esse nunc video editioni Paris.

et quasi qui nunquam apprehenderim illud quod Christus instituit, quod queri oportet, quod credi necesse est.

CAPUT XI.

Nemo enim querit, nisi qui aut non habuit, aut perdidit.

Impune erratur nisi delinquatur (quamvis errare, delinquere 25 est): impune, inquam, vagatur, qui nihil deserit. Atenim si quod debui credere credidi, et aliud denuo puto requirendum, spero utique et aliud esse invenendum; nullo modo speratur istud, nisi quia aut non credideram qui videbar credidisse, aut desii credidisse. Ita fidem meam deserens, negator invenior (50). Semel dixerim: nemo querit, nisi qui aut non habuit, aut perdidit. Perdidit uam ex decem drachmis anus illa (Luc. xv, 8), et ideo querebat; ubi tamen invenit, querere desit. Panem vicinus non habebat (Luc. xi, 5), et ideo pulsabat; ubi tamen apertum est ei, et accepit, pulsare cessavit. Vidua a iudice petebat audiri (Luc. xviii, 3), quia non admittebatur; sed ubi audita est, hactenus institit. Adeo finis est et querendi, et pulsandi, et petendi. *Potenti enim dabitur, inquit, et pulsanti aperietur, et querenti invenietur* (Luc. xi, 9). Viderit, qui querit semper, quia non invenit (51): illis enim querit, ubi non invenietur. Viderit, qui semper pulsat, quia nunquam aperitur: illuc 91 cum pulsat, ubi nemo est.

Variæ lectiones.

91 Illic Venet. Pam. Rig. 92 Auditor Semler. 93 Illi vici Venet. illi vicini. Rig. 94 Strui Semler et Bern. 95 In quo duplaxat Seml. in quo? Junctas. 96 Credamus olim tegebatur.

Commentarius.

priori istud, *Ergo itaque*, idque melius videtur; sed, ut revertar, habet editio Franek. post Pamelium: « Et velint me sic esse nunquam, quasi, » etc. Posuit denique Rigaltius, præeunte Wouwerio, qui vet. codicem testem citat, et velut si nusquam, et quasi qui nunquam apprehenderim. Nunc malim ego posteriorem editionem Parisiensem, textum Gelenii referentem, sequi, subintellecto post verbum velim dicere, vel statuere. ROUTH.

(50) *Negator invenior*. Negator est qui tritam veritatis viam semel inventam, Christianique fidei cum Catholicis acceptam, postea deserit coram hominibus, innovat aut immutat. Hunc etiam Christus deserturus ac negaturus est coram angelis. Propterea negatores ab Ecclesiæ communicatione depellebantur, quia non sustinuisent in finem, sed ad gentes aut hæreticos defecissent; quod ipse Tertullianus astruit in lib. *de Monogamia*; vixque recipiebantur, dum pœnitentes postea redirent: quæ res in Ecclesia prisca fecit olim controversiam maximam. Quamobrem Tertullianus hic tanquam probrum grande, non tantum deficientibus ad hæreticos plene, sed ab hæreticis aliquid addiscere volentibus objicit, quod non negatores. PAM.

(51) *Quia non invenit*. Rescripsit docta manus inveniet ad oram editionis principis peries Novum Collegium apud Oxonium, quod propter sequentia hic placet. ROUTH.

(52) *Nemo inde strui potest unde destruitur*. Instrui posuit Rigaltius, quod quidem prætabat edit. Paris. secunda et referente Pamelio, ms. cod. Anglicanus, sed vere Tertullianum, ait ille, est strui. Sic in cap. 13. Hoc etiam invenit in ms. suo

Viderit qui semper petit, quia nunquam audietur 92. Ab eo enim petit, qui non audit.

CAPUT XII.

Si tamen adhuc querendum sit, non apud hæreticos, ad quos vetamur accedere, sed a nostris, et de nostris queramus.

Nobis et si querendum esset adhuc et semper, ubi tamen queri oportet? apud hæreticos? ubi omnia extranea et adversaria nostræ veritati, ad quos vetamur accedere? Quis servus pibaria ab extraneo, ne dicam 26 ab inimico domini sui sperat? quis miles ab infederatis, ne dicam ab hostibus regibus, donarium et stipendium capiat, nisi plane deserat, et transfuga, et rebellis? Etiam anus illa intra tectum suum drachnam requirebat; etiam pulsator ille vicini 93 januam tundeat; etiam vidua illa non inimicum, licet durum judicem interpellabat. Nemo inde instrui 94 potest, unde destruitur (52): nemo ab eo illuminatur, a quo contenebratur. Queramus ergo in nostro, et a nostris, et de nostro; idque 95 duplaxat, quod salva regula fidei (53), potest in questionem deverti.

CAPUT XIII.

Regulam enim (seu symbolum) fidei nobis præscriptam, ut jam hinc, quid credamus, profiteamur.

Regula est autem fidei (54), ut jam hinc quid defendamus 96, profiteamur, illa scilicet qua ero-

Wouwerius, præbatque ipse, contra quam adnotatum est in edit. Halensi. Atque hæc additioem Rheuapi et Paris. primæ lectiæ a me nunc revocata est. ROUTH.

(53) *Regula fidei*. Fides, Κανὼν τῆς ἀληθείας, Corpusculum veritatis, Σμάρτιον τῆς ἀληθείας, Irenæo. Quia scilicet in symbolum digesti sunt velut in unum corpus articuli, ex quibus constat Christianus. Hic autem sequitur regula, in qua notandum mentionem non fieri sepulture neque descensus ad inferos, uti nec in ea quam addidit initio libri *de velandis Virginibus*, neque item apud Irenæum; quasi mentio crucis, hoc est mortis, et sepulture et descensus ad inferos includat. Cæterum, lib. *adversus Praxeam*, inter ejusdem regulæ articulos legitur: « Hunc passum, hunc mortuum et sepultum. » Augustinus, lib. imperf. de Genesi ad litteram, c. 1: « Crucifigi, sepeliri et resurgere. » RIG.

(54) *Regula est autem fidei*. Regulam hic vocat quod vulgo apostolorum Symbolum vocamus. Dubitarunt nonnulli eruditi an symbolum istud esset apostolorum. Verum non satis caute; nam certissimum est, « Sanctos apostolos certam regulam fidei tradidisse, quam secundum numerum apostolicum duodecim sententiis comprehensam, Symbolum vocarunt; » ait B. Aug. serm. 181, *de Tempore*; quodque aliis in locis testatur, et cum eo multi veteres. At certum quoque ab iis temporibus jugi traditione derivatum illud quod hodie recitamus Symbolum, quodque credendum præcipit Ecclesia. PAM.

ditur, unum omnino Deum esse, nec alium præter mundi Conditorum; qui universa de nihilo produxit, per Verbum suum primo omnium emissum ⁹⁷ (55); id Verbum, Filium ⁹⁸ ejus appellatum, in nomine Dei varie visum a patriarchis, in prophetis semper auditum, postremo delatum ex Spiritu Patris Dei et virtute in Virginem Mariam, carnem factum in utero ejus, et ex ea natum egisse ⁹⁹ Jesum Christum (56); exinde prædicasse novam legem, et novam promissionem regni cælorum; virtutes fecisse; fixum cruci, tertia die resurrexisse; in cælos ereptum sedisse ad dexteram Patris (57); misisse vicariam vim Spiritus sancti, qui credentes agat, venturum cum claritate, ad sumendos sanctos in vitæ æternæ et promissorum ¹⁰⁰ celestium fructum, et ad profanos adjudicandos ¹⁰¹ (58) igni perpetuo, facta utriusque partis resurrectione (59) cum carnis restitutione ¹⁰².

CAPUT XIV.

Hanc regulam a Christo institutam nullas apud nos habere questiones, nisi quas hæreses inferunt, et quæ hæreticos faciunt.

Hæc regula a Christo, ut probabitur, instituta, nullas habet apud nos questiones, nisi quas hæreses inferunt, et quæ hæreticos faciunt. Cæterum, manente forma ejus in suo ordine, quantum libet quæras et tractes, et omnem libidinem curiositatis effundas; si quid tibi videatur, ref. ambiguitate pendere, vel obscuritate obumbrari, est. Alique

A frater aliquis ³ doctor gratia scientiæ donatus (60), est aliquis inter exercitatos conversatus, aliquis ⁴ tecum, curiosius ⁵ tamen, quærens (61), novissime (62), ignorare melius est, ne quod non debeas noris, quia quod debeas nosci ⁶. *Fides*, inquit, *tua te saluum fecit* (Luc. xviii, 42); non exercitatio Scripturarum. Fides in regula posita est: habes legem, et salutem de observatione legis: exercitatio autem in curiositate consistit, habens gloriam solam de peritiæ studio. Cedat curiositas fidei; cedat gloria saluti. Certe aut non obstrepant, aut quiescant. Adversus regulam nihil scire, omnia scire est. Ut non inimici essent veritatis hæretici, ut de refugiendis eis non præmoneremur, quale est conferre cum hominibus qui et ipsi adhuc se quærere profiteantur? Si enim adhuc vere quærunt, nihil adhuc certi repperunt ⁷; et ideo, quæcunque videntur interim tenere, dubitationem suam ostendunt, ⁸ *quandiu quærunt*. Itaque tu qui perinde quæris, spectans ad eos qui et ipsi quærunt, dubius a dubiis, incertus ab incertis, cæcus a cæcis in foveam deducaris necesse est (Matth. xv, 14). Sed, cum decipiendi gratia prætendunt se adhuc ⁹ quærere, ut nobis per sollicitudinis injectionem tractatus suos insinuent; denique, ubi adierint ⁹ ad nos, statim, quæ dicebant quærenda esse, defendunt: jam illos sic debemus refutare ¹⁰, ut sciant nos ¹¹ non Chælores, sed sibi negatores esse. Cum enim quærent adhuc, nondum tenent; cum autem non ¹²

Varie lectiones.

⁹⁷ Demissum Venet. post Rig. ⁹⁸ Filius. Schuler. ⁹⁹ Exiisse Rig., ex libris Urstn. hominem et esse Paris. Fran. Nil mutem, ut postea; qui credentes agat. ¹ Judicandos Semler Pam. ² Resurrectione al. ³ Aliqui d. g. s. d. e. aliqui in. e. c. aliqui Venet. Rig. Paris. ⁴ Aliquid La Cerd. Seml. ⁵ Curiosus Venet. Rig. Paris. Pam. et iterum statim addunt tecum. ⁶ Quia quod debeas nosci deletit Seml. quia quod debes nosci, legebat La Cerd. ⁷ Deprehenderunt Paris. pro certe Jun. certi vere conjic. legendum Fran. inserit adhuc ultra. ⁸ Ad hoc Paris. ⁹ Adierunt Seml. ¹⁰ Reputare Venet. Rig. ¹¹ Vos Venet. ¹² Non delendum cens. Seml. et post tenent legendum. et nondum credunt.

Commentarius.

(55) Exstat in lib. de Virg. velandis, cap. 1. alia fidei regula, seu formula, Symbolum, quod dicitur apostolicum, fere iisdem verbis exprimens.

ROUTH.

(56) Egisse Jesum Christum. Hoc est, eam hominis personam induisse, omniaque egisse quæ de Jesu Christo fuerant prædicta. Rig.

(57) Sedisse ad dexteram Patris. » Nec ideo tamen quasi humana forma circumscribendum esse Deum Patrem arbitrandum est, ut de illo cogitantibus dextrum aut sinistrum latus animo occurrat; aut idipsum quod sedere Pater dicitur, flexis poplitibus fieri putandum est, ne in illud incidamus sacrilegium, in quo execratur apostolus eos qui commutaverunt gloriam incorruptibilis Dei in similitudinem corruptibilis hominis. Tale enim simulacrum Deo nefas est Christiano in templo collocare, multo magis in corde nefarium est. Sedere ergo quod dicitur Deus, non membrorum positionem, sed judicariam significat potestatem. Ad dexteram vero, hoc est, in summa beatitudine, ubi justitia et pax et gaudium est. » Verba sunt Augustini, lib. de Fide et Symb., cap. 7, n. 14. Rig. emendantibus. EDD.

(58) Et ad profanos adjudicandos, etc. Meminit ignis Tertullianus, qui hic creberrime in inferno statuitur. Beza et Calvinus volunt, non esse ignem

in inferno, sed per illum designatum esse miserum statum damnatorum. Sed certe ita frequens mentio est in Scriptura hujus ignis ut necessario debeamus fateri ignem esse in inferno. LAC.

(59) Utriusque partis resurrectione. Piorum et impiorum. Rig.

(60) Doctor gratia scientiæ donatus. Notatum viris doctis duplicem eo loco a Tertulliano distingui doctorum ordinem, unum eorum, qui scientia coelitus demissa gaudent; alterum eorum, qui litterarum exercitio illam sibi comparant. Adnotatio ad THOMASII edit. ROUTH.

(61) Aliqui tecum, curiosius tamen, quærens. Vulgo legitur curiosus, et repetitur tecum ante tamen; hoc modo: « Aliqui tecum curiosus, tecum tamen quærens; » sed lectionem meam exhibent edit. Rhenani et ed. Paris. prima; nisi quod aliquid non aliqui in iis exstat. ROUTH.

(62) Novissime. Opponitur viris exercitatis, seu, quod habet supra Tertullianus cap. 3, usitatissimi in Ecclesia, ubi in edit. principe exstat vetustissimi. Sed et Praxeam is ista compellat: « Novissime, qui Filium Dei carnem interpretaris, exhibe qui sit Filius hominis, aut nunquid spiritus erit? » Cap. 27: Novissimus, novitius, Anglice a novice. Novitiolo positum est in lib. de Penitentia, cap. 51. ROUTH.

tenent, nondum crediderunt, non sunt Christiani. At, cum tenent quidem et credunt, quærendum tamen dicunt, ut defendant. Antequam defendant, negant, quod confitentur se nondum credidisse, dum quærant. Qui ergo nec sibi sunt Christiani, quanto magis nobis? Qui per fallaciam veniunt, qualem fidem disputant (63)? Cui veritati patrocinantur, qui eam a mendacio inducunt¹³?

CAPUT XV.

Porro ad propositum veniens Tertullianus, præscribit non admittendos hæreticos ad ullam de Scripturis disputationem.

Sed ipsi de Scripturis agunt, et de Scripturis suadent. Aliunde scilicet loqui¹⁴ possent de rebus fidei (64), nisi ex litteris fidei? Venimus igitur ad propositum (65): huc¹⁵ enim dirigebamus, et hoc¹⁶ præstruebamus allocutionis¹⁷ præfatione¹⁸, ut jam hinc de eo congrediamur, de quo adversarii provocant. Scripturas obtendunt, et hac sua audacia statim quosdam movent; in ipso vero congressu firmos quidem fatigant, infirmos capiunt, medios cum ²⁰ scrupulo dimittunt. Hunc igitur potissimum gradum (66) obstruimus, non admit-

tendos¹⁹ eos ad ullam de Scripturis disputationem. Si hæ sunt illæ vires²⁰ eorum (67), uti eas habere possint²¹, dispici debet cui competat possessio Scripturarum, ne is admittatur ad eas, cui nullo modo competit.

CAPUT XVI.

Primum, quod fides nostra obsequium Apostolo debeat, disputationem prohibenti, dum post unam correptionem convenire hæreticum interdixit.

Hoc de consilio diffidentiae, aut de studio aliter ineundæ constitutionis (68) induxerim (69), nisi ratio constiterit, in primis illa, quod²² fides nostra obsequium Apostolo debeat, prohibenti quæstiones inire, novis vocibus aures accommodare (70) (1 Tim. vi, 4), hæreticum post unam correptionem convenire (Tit., III, 10), non post disputationem. Adeo interdixit disputationem, correptionem designans causam hæretici conveniendi; et hoc unam scilicet (71), quia non est christianus; ne more christiani, semel et iterum, et sub duobus aut tribus testibus (Matth. xviii, 15, 16) castigandus videretur; cum ob hoc sit castigandus, propter quod non sit cum illo disputandum.

Variæ lectiones.

¹³ Indicunt *Seml.* ¹⁴ Suadere non *Seml.* ¹⁵ Hoc *Seml. Rig.* ¹⁶ Hoc *delevit Seml.* ¹⁷ Ad locutionis al. ¹⁸ Præfationem *Seml.* ¹⁹ Admittendi *Seml.* ²⁰ Sint ne illæ juris *Latin. pro illæ, ullæ proponit Seml.* ²¹ Uti eas habere possent *del Heuman.* ²² Qua *Venet. ex lib. Agobardi.*

Commentarius.

(63) *Qualem fidem disputant.* H. e. qualem fidem fallaces disserendo defendunt. Habes postea in cap. 40: « Aliter eum (Creatorem) disserunt, quam in vero est. » ROUTH.

(64) *Aliunde scilicet loqui possent de rebus fidei.* Omnes hæc verba ita accipiunt, quasi neget ex aliis litteris hæreticos fidem suam probare posse, quam ex utroque Testamento: mihi vero alia subjicit cogitatio, nempe hæc eadem negative posita non esse, neque aliud quidquam his Auctorem intendere, quam hæreticos nonnunquam etiam argumenta ex Scripturis arcessere, quamvis in probationem suæ opinionis philosophorum scripta ducere possint, ex quibus commenta sua hausserunt, uti probavit cap. 8. Ad confirmationem hujusce explicationis, quam tuemur, referri potest, nulla hæc interrogationis nota scribi, quam qui ex diverso interpretantur, cogunt affingere; fateri tamen eorum legentium animos longe facilius occupare contrariam, sed si quis Auctoris in dicendo acumen et solertiam repetat, et sibi proponat, eam adulteram esse deprehendet. ALBASP.

(65) *Venimus igitur ad propositum.* Tertullianus, inquit Quintinus, hoc unum toto suo libro docendam proposuit, non esse de Scripturis cum Gnosticis altercandum, sed neque loquendum. Nam disputationes hujuscemodi vexant in fide infirmos, conturbant, et vacillare faciunt, et alio sæpe transferunt mediós, in hæresin vero deturbant infirmos. Hæc veris veriora si non sunt, adversus hæreticos altercari, scribere non cessemus, neque jejunemus et oremus in eos, interim tamen et ubique memores, quod hoc genus dæmoniorum non ejicietur, nisi in oratione et jejunio.

(66) *Hunc igitur potissimum gradum.* Dissuadet, ne cum hæreticis certamen ineamus: non, quod Ecclesiasticæ causæ ut dubiæ diffidat, absit; sed quod hæretici procaciter in suas blasphemias sancta Scriptura, et ejus legitimo sensu abutantur; ex

quo victoria sit dubia, audientium vero, qui eos meras Scripturas crepare audiunt, discrimen certissimum. Tantum ergo abest, ut in his frequens sanctarum Scripturarum jactatio sit veræ religionis indicium, ut potius sit ab eis magnopere timendum, ne quod ipsi habent, id est, blasphemiarum spurcicias Scripturarum divinarum contextas involucris, nobis intorqueant. Vide Clementem Alex. lib. contra Hæreticos. LAC.

(67) *Sic hæ sunt illæ vires eorum.* Sensus est, an his armis uti possint sive an Scripturæ sint arma eorum. ALBASP.

(68) *Aliter ineundæ constitutionis.* Est constitutio prima causarum conflictio, quæ status appellatur. « Constitutiones apud rhetores sunt quatuor, conjecturalis, definitiva, generalis, translativa, quæ status etiam dicuntur. » DELACERDA.

(69) *Induxerim.* Id est, *videri potuerim inducere.* SEML.

(70) Vide supra not. 17.

(71) *Hoc unam.* At contra, non jubet Apostolus devitari hæreticum hominem, nisi post unam et secundam correptionem (Tit. iii, 10) Originalis etiam vocula, *vousotav*, meram monitionem, vel consilium aut suasionem, si bene observes, significat. Græco textui consonant, tum Syriacæ, tum arabicæ versiones; Vulgatæ autem et Arabica. Verum enimvero omnes lectiones in eo concordant, ut non vitetur persona hæretici, nisi post plures monitiones. V. *Polyglott.*, tom. V, Londini 1657. Charitas enim, atque etiam prudentia, dicant adhortationibus, suasionibus, obtestationibus minime parcendum, quicumque sit ille, et quocunque in errore versetur. Hoc fuit Evangelii, hoc divini ejus auctoris consilium, utpote qui suis pressius nihil intumaverit, quam ut mites, ut longanimes, ut misericordes forent, Tertullianum vero longe alio animo fuisse, nimis certo constat. EDD. ex notis DE GOUJAC.

CAPUT XVII.

Deinde quod nihil proficiat congressio Scripturarum; cum hæreses quasdam non recipiant, et si quas recipiant, adjectionibus et detractationibus intervertant, aut non recipiant integras, et si aliquatenus integras, diversas expositiones commiscantur.

Deinde, quoniam nihil proficiat congressio Scripturarum, nisi planè ut stomachi quis inest eversio- nem; aut cerebri. Ista hæresis non recipit quasdam Scripturas: et si quas recipit, non recipit integras (72): adjectionibus et detractationibus ad dispositionem instituti sui intervertit; et si aliquatenus integras præstat, nihilominus diversas expositiones commentata convertit. Tantum veritati obstrepi- t adulter sensus (73), quantum et corruptor stylus. Variæ²³ præsumptiones necessario nolunt²⁴ agnos- cere ea, per quæ revincuntur (74); his nituntur quæ ex falso composuerunt, et quæ de ambiguitate ceperunt²⁵. Quid promovebis, exercitatissime Scrip- turarum, cum si quid defenderis, negetur ex di- versis, si quid negaveris, defendatur? Et tu quidem nihil perdes, nisi vocem in contentione; nihil con- sequeris, nisi bilem de blasphematione²⁶.

CAPUT XVIII.

Ille etiam, cuius causa in congressum Scriptura- rum descendis, incertior discedet; de pari alter- catione negandi et defendendi.

Ille vero, si quis est, cuius causa in congressum descendis Scripturarum, et eum dubitantem con- firmes, ad veritatem, an magis ad hæreses dèver- get? Hoc ipso motus, quod te videat nihil promo- visse, æquo gradu negandi et defendendi diversa parte²⁷ statuto²⁸, certe pari; altercatione incertior discedet, nesciens quam hæresin iudicet. Hæc utique et ipsi²⁹ habent (75) in nos retorquere. Necesse est enim et illos dicere a nobis potius adulteria Scrip-

Alurarum et expositionum²⁹ mendacia inferri, qui proinde sibi defendant veritatem.

CAPUT XIX.

Illud itaque solum disputandum, quibus competat fides, cujus sint Scripturæ; a quo, per quos, et quibus sit tradita disciplina qua Christiani fiunt.

Ergo non ad Scripturas provocandum est; nec in his constituendum certamen, in quibus aut nulla, aut incerta victoria est, aut par incertæ³⁰. Nam etsi non ita evaderet conlatio Scripturarum, ut utram- que partem parem disteret, ordo rerum desiderabat illud prius proponi, quod hunc solum disputandum est: Quibus competat fides ipsa? Cujus sint Scrip- turæ? A quò, et per quos, et quando, et quibus sit tradita disciplina qua fiunt Christiani? Ubi enim apparuerit esse veritatem (76) et disciplinæ et fidei christianæ, illæ erit veritas Scripturarum, et exposi- tionum, et omnium traditionum Christianarum³¹.

CAPUT XX.

Atqui a Christo unam ejusdem fidei doctrinam apostolis traditam, qui eam nationibus promul- gaverunt, et Ecclesias apud undequamque civi- tatem considerant, a quibus cæteræ Ecclesiæ quo- tidie mutantur ut Ecclesiæ fiant; ita ut tot ac tantæ Ecclesiæ, una sit illa ab apostolis prima, ex qua omnes.

Christus Jesus Dominus noster permittat dicere interim, quisquis est, cujuscunque Dei Filius, cu- juscunque materiæ homo et Deus, cujuscunque fidei præceptor, cujuscunque mercedis repromissor, quid esset, quid fuisset, quam Patris voluntatem administraret, quid homini agendum³² determi- naret, quamdiu in terris agebat, ipse pronuntiabat, sive populo palam; sive discipulis seorsum; ex quibus duodecim præceptos lateri suo adlegerat destinatos nationibus magistros (77). Itaque, uno

Variæ lectiones.

²³ Vanæ Jun. ²⁴ Volunt Semler ex Agobard. et divini. exempl. ²⁵ Cœperunt Seml. Pam. ²⁶ Vilem d. b. laudem Seml. ²⁷ Adversa Venet. Rigalt. ²⁸ Statutum Seml. Pam. stat. Rigalt. Venet. Diversa parte statutum, certe de pari altercatione incertior discedet: Routh. ²⁹ Eorum addit Seml. ³⁰ Parum in- certa, ex antiquæ script. vestigiis, patrum certa, Seml. Pam. ³¹ Christianorum Seml. Gourcy.

Commentarius.

(72) *Et si quas recipit, non recipit integras.* Non potuit elegantius adumbrari hæreticorum nostrorum protervia, qui Scripturam admittunt, et statim rejiciunt si quid eis obstat. Atque etiam explica- tiones suas addunt, ut in suos sensus detorqueant, nihilque aliud passim asserant quam ægorum som- nis, aut somniorum interpretamenta. Læ Pa.

(73) *Obstrepi adulter sensus, etc.* Hoc est per- versa interpretatio. Adulterare hoc in significato est corrumpere et καταλινειν λόγον τοῦ Θεοῦ. Sic B. Paulus, II ad Cor. v, Læ Pa.

(74) *Necessario nolunt agnoscere ea per quæ revincuntur.* Sic infra: « Quibus fuit propositum aliter docendi, eos necessitas coegit aliter disponendi instrumenta doctrinæ. » Ric.

(75) *Hæc utique et ipsi habent.* Quod Catholici, inquit Quintinus, vere dicunt in hæreticos, scilicet, ipsos non intelligere, sed corrumpere Scripturas, idipsum Catholicis obijciunt hæretici. Quæ potest igitur disputationis cum talibus utilitas esse? cum

(quod ab Hieronymo verissime dictum fuit in fine libri contra Luciferianos) hæretici quidem facile vinci possint, persuaderi non possint. Itaque dis- putans verba certe perdes, et auditoris animam for- tasse, audiesque demum hæreticus. Res autem no- va non est Christi fidem et religionem ab adversa- riis hæresin vocari per ignominiam: quod Hierony- mus attestatur, in cap. III, ad Tit. PAM.

(76) *Ubi enim apparuerit esse veritatem.* Locus insignis pro Catholicis, quod apud eos sit veritas Scripturarum et expositionum, et omnium traditio- num Christianarum. PAM.

(77) *Destinatos nationibus magistros.* Nulla etenim terrarum orbis pars fuit, vel locorum spatio tam remota, vel morum feritate tam barbara, quo non gloriosissime pervaserit gloria Christi: qua de re satis egerunt Irenæus, Justinus, Clemens, Orige- nes. Huc pertinet quod Isaias admirandus exclama- vit, cap. LXVI: *Quis audivit talia, etc., et Vates regius: In omnem terram eivit sonus eorum.* Lac.

eorum decusso; reliques undecim, digrediens ³² ad Patrem post resurrectionem, jussit ire et docere nationes intinguendas ³³ in Patrem et in Filium et in Spiritum sanctum. Statim igitur apostoli (quos hæc appellatio *missos* interpretatur), assumpto per sortem duodecimo Matthia in locum Judæ, ex auctoritate prophetiæ quæ est in psalmo David, consecuti promissam vim Spiritus sancti ad virtutes et eloquium primum per Judæam contestata (78) fide in Jesum Christum et Ecclesiis institutis, dehinc in orbem profecti, eandem doctrinam ejusdem fidei nationibus promulgaverunt, et proinde Ecclesias apud unamquamque civitatem condiderunt, a quibus traducem fidei (79) et semina doctrinæ, cæteræ exinde Ecclesiæ mutuatae sunt, et quotidie mutantur ut Ecclesiæ fiant: ac per hoc et ipsæ apostolicæ deputantur ³⁴ ut ut soboles apostolicarum Ecclesiarum. Omne genus ad originem suam censeatur necesse est. Itaque tot ac tantæ Ecclesiæ, una est illa ab apostolis prima, ex qua omnes. Sic omnes prima ³⁵, et apostolicæ, dum una omnes probant unitatem; dum est illis ³⁶ communicatio pacis, et appellatio fraternitatis (80), et contesseratio hospitalitatis (81): quæ jura non alia ratio regit, quam ejusdem sacramenti una traditio (82).

CAPUT XXI.

Hanc itaque dirigit alteram præscriptionem: non alios recipiendos prædicatores, quam quos Christus instituit; et proinde eam doctrinam recipien-

dam, id sine dubio tenentem, quod Ecclesia ab apostolis tam viva voce quam per epistolas, apostoli a Christo, Christus a Deo ³⁷ suscepit: hoc itaque testimonium veritatis doctrinæ nostræ quod cum Ecclesiis apostolicis communicemus.

Hinc igitur dirigimus præscriptionem: si Dominus Jesus Christus apostolos misit ad prædicandum, alios non esse recipiendos prædicatores, quam Christus instituit; quia nec alius Patrem novit nisi Filius, et cui Filius revelavit, nec aliis videtur revelasse Filius, quam apostolis quos misit ad prædicandum, utique quod illis revelavit. Quid autem prædicaverint, id est, quid illis Christus revelaverit, et hic præscribam non aliter probari debere, nisi per easdem Ecclesias, quas ipsi apostoli condiderunt, ipsi eis prædicando, tam viva, quod aiunt voce, quam per epistolas postea. Si hæc ita sunt, constat proinde omnem doctrinam quæ cum illis Ecclesiis apostolicis, matricibus et (83) originalibus fidei, conspiret, veritati deputandam, sine dubio tenentem (84) quod Ecclesiæ ab apostolis, apostoli a Christo, Christus a Deo accepit; reliquam vero omnem ³⁷ doctrinam de mendacio præjudicandam, quæ sapiat contra veritatem Ecclesiarum, et apostolorum, et Christi, et Dei. Superest ergo uti demonstremus, an hæc nostra doctrina, cujus regulam supra edidimus (85), de apostolorum traditione censeatur, et ³⁸ hoc ipso, an cæteræ de mendacio veniant. Communicamus cum Ecclesiis apostolicis, quod nulli ³⁹ doctrinæ diversa: hoc est testimonium veritatis.

Variæ lectiones.

³² Regrediens Semler. Pam. ³³ Tinguendas Seml. tinguendas Pam. ³⁴ Deputabuntur Seml. ³⁵ Primæ Seml. Pam. ³⁶ Dum est illis delet Pam. Seml. ³⁷ Omnem vero, pro reliquam vero omnem, Venet. Rig. ³⁸ Ex hoc ipso Pam. Seml. ³⁹ Nulla Pam. Seml. Routh.

Commentarius.

(78) *Primo per Judæam.* Nemo refragatur Ecclesiam conditam prius Hieronymis ex Judæis, unde apud profanos nullum fere discrimen Judæos inter et Christianos. Le Pa.

(79) *A quibus traducem fidei.* Qui de re rustica, inquit Quintianus, scripsere, *traduces* appellant in vitibus maxime, quando ramusculi plures ex uno trunco, vel uno vitis brachio diffunduntur et in alium locum deducuntur invicem connexi: non videntur a propaginibus admodum differre. Per metaphoram elegantem sane, Tertullianus hic vocat traducem fidei, translationem fidei de una Ecclesia in aliam. Ecclesiæ nempe mutuo, quasque per manus, apostolicam doctrinam sibi tradidere. Pam.

(80) *Sic omnes primæ, et omnes apostolicæ; dum una omnes. Probant unitatem communicatio pacis, et appellatio fraternitatis, etc.* Sic locum restitui ex editionibus Rigaltiana vetustioribus, nisi quod cum Rigaltio una non unam posui. Lectio Rigaltiana est: « Sic omnes prima (hoc ex cod. Agobardi), et apostolicæ, dum una omnes probant unitatem; » dum est illis « Communicatio pacis, et appellatio fraternitatis » etc. Ego autem post voces, *dum una omnes* propterea distinxì, ut verba, *probant unitatem*, cum sequentibus, quomodo hactenus non factum est, conjungantur. Quod enim debuit Wouweri codicibus Rigaltius, *dum est illis*, illud ex librario quodam locum corrigere gestiente profectum videtur. Cæterum consimilia his verbis exstant in libro iv. *Advs. Marcionem*, cap. 5: « Dico itaque

inquit Tertullianus, apud illas (Ecclesias apostolicas) nec solas jam apostolicas, sed apud universas, quæ illis de societate sacramentali confederantur, id evangelium Lucæ ab initio editionis suæ stare, quod cum maxime tuemur. » Confer not. infra ad cap. 36. Routh.

(81) *Et contesseratio hospitalitatis.* Eleganter a sera novator vocabulorum Tertullianus verbum finxit *contesserare*, unde *contesseratio*. Id significat conjunctionem familiariorem, quæ per signum fiat. Nam tessera apud veteres erat signum hospitale, hujus ostensionem si quem obisse contigisset, statim agnoscebatur. RUTH.

(82) *Ejusdem sacramenti una traditio.* Hoc est ejusdem symboli, seu regulæ, ejusdem fidei. Rig. — Plurimum interest observare non eum hanc vocem In Tertulliano referre intellectum, qui exprimitur ab interpretibus; pro regula enim fidei, atque pro Christi mandatis, et omnibus christianæ religionis ritibus et disciplina, non autem pro juramento ponitur; itaque ait omnes ecclesias inter se communicare, et eodem jure uti, quia scilicet in ea fide durarunt, quæ ab apostolis est tradita, quamque fideliter conservatam posteris tradiderunt. ALBASP.

(83) Particula *et* delenda videtur. Routh.

(84) *Sine dubio tenentem.* Velim rescribere *tenentibus*, quippe cum verbum *teneo* melius congruat, cum Ecclesiis, quam cum doctrina.

(85) Hoc est capite 13.

CAPUT XXII.

Apostolos autem (quidquid in contrarium soleat dicere diversa pars) omnia et scisse et tradidisse; quibus et omnes Scripturas edisserere Christus dignatus est, et Spiritum sanctum misit, qui eos deduceret in omnem veritatem.

Sec quoniam tam ⁴⁰ expedita probatio est, ut si **34** statim proferatur, nihil jam sit retractandum : ac si prolata (86) non sit a nobis, locum interim demus diversæ parti, si quid putant ad infirmendam hanc præscriptionem movere se posse. Solent dicere, non omnia apostolos scisse (87), eadem agitati dementia qua susum jusum ⁴¹ convertunt (88), omnia quidem apostolos scisse, sed non omnia omnibus tradidisse; in utroque Christum reprehensioni subijcientes ⁴², qui aut minus instructos, aut parum simplices apostolos miserit. Quis ⁴³ igitur integre mentis credere potest aliquid eos ignorasse, quos magistros Dominus dedit, individuos habens ⁴⁴ in comitatu, in discipulatu, in convictu; quibus obscura quæque seorsim disserebat, illis dicens datum esse cognoscere arcana, quæ populo intelligere non liceret? Latuit aliquid Petrum (89) ædificandæ Ecclesiæ petram dictum (*Matth. xvi, 18. 19*), claves regni cœlorum consecutum, et solvendi et alligandi in cœlis et

A in terris potestatem? Latuit et Joannem (90) aliquid dilectissimum Domino, pectori ejus incubantem cui soli Dominus Judam traditorem præmonstravit quem loco suo filium Mariæ demandavit. Quid eos ignorasse voluit quibus etiam gloriam suam exhibuit, et Moysen et Eliam et insuper de cœlo Patris vocem? non quasi cæteros reprobans, sed quoniam in tribus testibus stabit omne verbum (*Matth. xviii, 16*). Ignoraverunt itaque et illi, quibus post resurrectionem quoque in itinere omnes Scripturas edisserere dignatus est? Dixerat plane aliquando : *Multa habeo adhuc vobis loqui, sed non potestis modo ea sustinere* (*Joan. xvi, 12, 13*) : tamen adjiciens : *Cum venerit ille Spiritus veritatis, ipse vos deducet in omnem veritatem*, ostendit illos nihil ignorasse quos omnem veritatem consecuturos per Spiritum veritatis repromiserat; et utique implevit repromissum (91), probantibus Actis apostolorum descensum Spiritus sancti. Quam Scripturam qui non recipiunt **35** (92), nec Spiritus sancti esse possunt, qui necdum ⁴⁵ Spiritum ⁴⁶ possint agnoscere discipulis missum, sed nec Ecclesiam defendere, qui, quando et quibus incunabulis institutum est hoc corpus, probare non habent. Tanti est enim illis (93) non

Variae lectiones.

⁴⁰ Tum *Seml.* ⁴¹ Rursus pro susum jusum *Seml. Pam.* ⁴² Injicientes *Seml.* ⁴³ Qui *Venet.* quis enim *Pam. Seml.* ⁴⁴ Habitos *Seml. Pam.* ⁴⁵ Spiritus Sancti esse possunt, qui necdum *desunt in Pamelio.* ⁴⁶ Sanctum *add. Pam. Seml.*

Commentarius.

(86) *Ac siprolata.* Id est, perinde ac si prolata. EDD.
(87) *Non omnia apostolos scisse.* De Patribus hoc ipsum hæretici nostri temporis affirmant. Hyp. enim (in *Methodo*) « multa eos necessario ignorasse. » Wihtakerus ait, eos » in multis insigniter errasse. » De Apostolis nemo, quod sciam, diserte asseveravit. Quin potius Catholicis id impingit Kimedon (*de verbo Dei*), quo jure, viderit, sed tamen haud absimilia istæ larvæ, ut cum ait Bullengerus id decad, Germ. « Non habuisse apostolos plenariam potestatem. » Lac.

(88) *Qua rursus convertunt.* In exemplari Agob. legitur : « Qua susum rursus. » Et confirmatur cod. Divionensi. Augustinus in Epist. Joannis, tract. 8 : « Quod susum, facias jusum; quod deorsum, facias sursum. Jusum, vis facere Deum, et te susum? Præcipitarius, non elevaris; ille enim semper sursum est; » et tract. 10 : « Susum me honoras, jusum calcas. » Itaque hic legendum, « Eadem agitati dementia qua susum convertunt. » Rig.

(89) *Latuit aliquid Petrum.* Simon Bar-Jona dictus est a Domino Petrus, quod primus agnito Christo pronuntiavit : *Tu es Christus Filius Dei viventis.* Quæ vox professio fuit veræ fidei; unde Petrus meruit audire, sive petra super quam ædificaret Ecclesiam Christus : hic enim idem est Petrus et petra. Rig. *emendantibus* EDD.

(90) *Latuit et Joannem.* Hieronymus, præf. in *Matth.* : « Ultimus Joannes apostolus et evangelista, quem Jesus amavit plurimum; qui supra pectus Domini recumbens, purissima doctrinarum fluentia potavit, et qui solus de cruce meruit audire : *Ecce Mater tua.* » Rig.

(91) *Et utique implevit repromissum.* An hæc, aut demum illa in capite 27, cum Montanismo bene conveniant, valde dubito. Certe in libro *De Monogamia* Montanista jam factus Tertullianus ita scribit : *Paracletus* (h. e. ut ille statuit, Montanus) *multa habens edocere quæ in illum distulit Dominus secundum præfinitionem, etc., cap. 2.* Et postea cap. 14

C ejusd. libri : « Regnavit duritia cordis usque ad Christum; regnavit et infirmitas carnis usque ad Paracletum. Nova lex abstulit repudium. Habuit quod auferret nova prophetia, secundum matrimonium non minus repudium prioris. » Sic enim interpungo locum. HOUTH.

(92) *Quam scripturam qui non recipiunt.* Manichæi, inquit Quintinus, prorsus eum Novi Testamenti librum, qui Actus apostolorum inscribitur, non recipiebant. In suum nempe Archimanichæum, non in apostolos Christi, asserebant venisse de cœlo Spiritum sanctum veritatis doctorem, quem Dominus missurum se suis apostolis promiserat; indeque mundo fuisse communicatum per illum suum Manem, qui sub Aureliano, veniens e Perside, primum coepit insanire, hoc est, annis pene trecentis, certe an plus quam ducentis sexaginta post illam stupendam, et admirandam missionem, de qua in cap. 2 dictorum Act. apostolic. Dumque Scriptura manifesto coargueret impudens istorum mendacium negabant illud unquam scriptum fuisse, librumque damnabant. Augustinum lege, cap. 3. lib. *de Utilitate credendi contra Manichæos.* Montanus idem prius fecerat, imo se Paracletum nominabat. Ebion, Cerinthus, Marcion, et alii Tertulliano priores non recipiebant. *PAM.*

(93) *Tanti est enim illis, etc.* Explicanda verba quæ tam involuta sunt, ut eorum sententiam interpretes expiscati non sint. Ait igitur multa ab hæreticis doceri defendique, quæ tametsi veræ fidei consentanea sint, ad ea tamen stabilienda, Scripturæ auctoritate et præsidio eos uti nolle, ne scilicet ex iisdem Scripturæ locis aut libellis eorum mendacia convellantur, et in lucem exponantur : ita fieri ut libellum quo Acta apostolorum continentur, maximo cum commodo recusent (illud enim *tanti* hoc istic significat), quia hoc uno Ecclesiæ origo et formatio, quam fatentur, demonstrari potest. Per traductio-

habere probationes eorum quæ defendunt, ne pariter admittantur traductiones eorum quæ mentiuntur (94).

CAPUT XXIII.

In Petro enim non reprehensam ignorantiam aliquam a Paulo, sed conversationem.

Proponunt ergo ad suggillandam ignorantiam aliquam apostolorum, quod Petrus, et qui cum eo, reprehensi sint a Paulo. Adeo, inquit, aliquid eis defuit; ut ex hoc etiam illud struant, potuisse postea pleniorē scientiam supervenire, qualis obvenit Paulo reprehendendi antecessores. Possumus et hic Acta apostolorum repudiantibus dicere: Prius est uti ostendatis quis iste Paulus, et quid ante apostolum, et quomodo apostolus: quatenus et alias ad quæstiones plurimum eo utuntur. Neque enim, si ipse se apostolum de persecutore profitetur, sufficit unicuique examinate ⁴⁷ credenti; quando nec Dominus ipse de se testimonium dixerit. Sed credant ⁴⁸ sine Scripturis (95), ut credant adversus Scripturas; tamen doceant, ex eo quod allegant Petrum a Paulo reprehensum, aliam Evangelii formam a Paulo superductam, citra eam quam præmiserat Petrus et cæteri. Quin ⁴⁹, demutatus in prædicatorem de persecutore, deducitur ad fratres a fratribus, ut unus ex fratribus, et ad illos ab illis qui ab apostolis fidem induerant. Delinc, sicut ipse enarrat, ascendit in Hierosolyma cognoscendi Petri causa, ex officio et ⁵⁰ jure scilicet ejusdem fidei et prædicationis. Nam et illi non essent mirati de persecutore factum prædicatorem, si aliquid contrarium prædicaret; nec Dominum præterea magni-

Variae lectiones.

⁴⁷ *Examinare Venet.* Sufficit nil absque examine *Heuman.* ⁴⁸ *Credent. al. sane pro sine Jun.* ⁴⁹ *Atquin Pam. Atqui Seml.* ⁵⁰ *Lucrifaceret Semler.*

Commentarius.

nes enim cave depravationes intelligas cum Rhemano, sed traductio apud Tertullianum, id est illustratio, demonstratio, detectio. Nam apud eundem traducere est in lucem exponere, aperire, detegere. **ALBASP.**

(94) *Ne pariter admittantur traductiones eorum quæ mentiuntur.* Hoc est, ne pariter admittere cogantur, quod mendacia sua traducant in vulgus. **RIG.**

(95) *Sed credant sine Scripturis.* Qui non recipiunt Acta apostolorum, credunt tamen Paulum de persecutore factum apostolum; quod, Actis repudiatis, nulla jam Scriptura authentica contestatum habent. Nam si fidem habere se dicant Paulo ita scribenti, non erit Paulus ipse sibi testis, quando nec Dominus ipse de se testimonium dixerit, Sed fidei sint adeo perversæ, ut quædam sine Scripturis credant, ut alia credant adversus Scripturas: tamen doceant, ex eo quod allegant Petrum a Paulo reprehensum, aliam Evangelii formam a Paulo superductam, etc. **RIG.**

(96) *Petrus in Circumcisionem, Paulus in Nationes.* Sane apostolus circumcisionis et alter ille gentium ad utrumvis populum singulari modo missi erant, non ita tamen ut unus alterum finibus propriis excluderet. Beatus enim Petrus etiam universalis Ecclesiæ pastor et apostolus erat, beatusque Paulus omnibus omnia factus est, Judæis pariter et gentibus, ut omnes Christo lucrifaceret. **EDD. ex op. D. DE GOURCY.**

(97) *Reprehensus est Petrus.* Romanæ Sedis ho-

PATROL. II.

ficassent, quia adversarius ejus Paulus obvenerat. Itaque et dexteram ei dederunt, signum concordiae et convenientiæ; et inter se distributionem officii ordinarunt, non separationem Evangelii: nec ut aliud alter, sed ut aliis alter prædicarent, Petrus in Circumcisionem, Paulus in Nationes (96). Cæterum, si reprehensus est Petrus (97), quod cum convixisset ethnicis, postea se a convictu eorum separabat personarum respectu, utique conversationis fuit vitium, non prædicationis (98). Non enim ex hoc alius Deus, quam Creator, et alius Christus, quam ex Maria, et alia spes quam resurrectio annuntiabatur.

CAPUT XXIV.

Idque reprehensionis usurpatum fuisse pro temporibus, personis et causis.

Non mihi tam bene est, imo non mihi tam male est, ut apostolos committam. Sed quoniam perversissimi isti illam reprehensionem ad hoc obtendunt, ut suspectam faciant doctrinam superiorem (99), respondebo quasi pro Petro: ipsum Paulum dixisse, factum se esse omnibus omnia, Judæis Judæum, non Judæis non Judæum, ut omnes lucrificaret ⁵⁰. Adeo pro temporibus et personis et causis quædam reprehendebant, in quæ et ipsi æque pro temporibus et personis et causis committebant (1): quemadmodum si et Petrus reprehenderet Paulum, quod, prohibens circumcisionem, circumciderit ipse Timotheum. Viderint qui de apostolis judicant. **C** Bene quod Petrus ³⁷ Paulo et in martyrio adæquatur (2). Sed etsi in tertium usque cælum ereptus

stes reprehensionem illam **B.** Petri mirifice extollunt; inde enim confectum putant, summum Pontificem reprehensioni esse vere obnoxium. Quod in rebus saltem fidei falsissimum. In iis enim illa *ἐκκλησία* Ecclesiæ errare nullo modo potest. Hoc vero in casu, error, si quis tamen fuit, de facto erat, non de fide. **LE PA.**

(98) *Utique conversationis fuit vitium, non prædicationis.* Conferatur locus ille cum altero ejusdem Tertulliani capite tertio libri *adversus Marcionem* quarti, ubi vitium illud conversationis dilucidius exponit. De Paulo Petrum redarguente videri possunt **S.** Hieronymi epistolæ ad **S.** Augustinum, et Augustini ad Hieron. In hisce porro epistolis tota describitur lis et controversia de **S.** Petri reprehensione doctissimos inter illos Patres exorta circa annum Christi 404. Videsis et Baronium ad annum vulgaris æræ **LI** pro Hieronymo contra Augustinum scribentem; et Natalem Alexandrum, qui Baronium ea in re refutavit **Dissert. X.** ad seculum Ecclesiæ primum. **THOMASIANI** textus editor **el. Vezzosi. ROUTH.**

(99) *Doctrinam superiorem.* Quam prædicaverat Petrus, ut constat ex jam supra dictis. **ROUTH.**

(1) *In quæ et ipsi—committebant.* Similiter scribit **Septimius cap. 4 Apologetici**: « In verum committitur crimen irreligiositatis errore. » Idein **cap. 29**: « Ideo ergo committimus in majestatem imperatorum. » **ROUTH.**

(2) *Bene quod Petrus Paulo et in martyrio adæ-*

Paulus (3), et in paradisum delatus audit quædam illa, non possunt videri fuisse quæ illum in aliam doctrinam instructionem præstarent, cum ita fuerit conditio eorum, ut nulli hominum proderentur. Quod si ad alicujus conscientiam manavit nescio quid illud (4), et hoc se aliqua hæresis sequi affirmat, aut Paulus secreti proditi reus est, aut et alius postea in paradisum ereptus debet ostendi, cui permissum sit elloqui, quæ Paulo mutire non licuit.

CAPUT XXV.

Necque vera occultum aliquod Evangelium prædicasse apostolos.

Sed ut diximus (5), eadem dementia est, cum constentur quidem, nihil apostolos ignorasse, nec diversa inter se prædicasse; non tamen omnia volunt illos omnibus revelasse: quædam enim palam et universis, quædam secreto et paucis demandasse: quia et hoc verbo usus est Paulus ad Timotheum: *O Timothee, depositum custodi*. Et rursum: *Bonum depositum serva*. Quid hoc depositum est tacitum (6), ut alteri doctrinæ deputetur? An illius denuntiationis, de qua ait: *Hanc denuntiationem commendo apud te, fili Timothee*? Item illius præcepti, de quo ait: *Denuntio tibi ante Deum, qui vivificat omnia (7), et Jesum Christum, qui testatus est sub Pontio Pilato bonam confessionem, custodias præceptum (1 Tim. vi, 13)*. Quod autem præceptum, et quæ denuntiatio? Ex supra et in-

fra scriptis intelligitur non nescio quid subostendi hoc dicto de remotiore doctrina, sed potius inculcari de non admittenda alia præter eam, quam audierat ab ipso, et, puto, palam. *Coram multis*, inquit, *testibus (II Tim. ii, 2)*. Quos multos testes si nolunt Ecclesiam intelligi, nihil interest, quando nihil tacitum fuerit, quod sub multis testibus proferebatur. Sed nec quia voluit illum (8) hæc fidelibus hominibus demandare, qui idonei sint et alios docere (ibidem), id quoque argumentum occultum alicujus Evangelii interpretandum est. Nam cum dicit, hæc, de eis dicit, de quibus in præsentem scribebat; de occultis autem, ut de absentibus apud conscientiam (9), non hæc, sed illa dixisset.

CAPUT XXVI.

Quamquam non passim, nec inconsiderate omnibus prædicaverint apostoli.

Porro consequens erat, ut cui demandabat Evangelii administrationem, non passim nec inconsiderate administrandam, adjiceret secundum Dominicam vocem, ne margaritam porcis et sanctum canibus jactaret (Matth. vii, 6). Dominus palam edixit, sine ulla significatione alicujus tecti sacramenti (10). Ipse præceperat, si quid in tenebris et in abscondito audissent, in luce et in tectis prædicarent (Matth. x, 27). Ipse per similitudinem præfiguraverat ne unam mnam (11), id est unum ver-

Variæ lectiones.

⁴¹ Sed non Pam. Seml. ⁴² Enim deleu. Semler. ⁴³ Serva Rigalt. ⁴⁴ Tam tacitum Fran. Paris. tam idoneum Seml. ⁴⁵ Filiote Semler. ⁴⁶ Qui justificat al. ⁴⁷ Et abest Fran. Paris. ⁴⁸ Intellexerat Seml. intelligere erat conjic. Rhenan, intelligi erat Jun. ⁴⁹ Remotioris doctrinæ Rhen. ⁵⁰ Palam deleu. Seml. post Pam. ⁵¹ Voluit Paris. monet Pam. Seml. ⁵² Ad deleu. Pam. Semler. ⁵³ Taciti Pam. Seml.

Commentarius.

quatur. Ne putes hæc directe proferri ab erudite viro; id enim quasi per concessionem dicere videtur, quod solus evincit contextus, quasi diceret: Concedatur (quod tamen concedendum non est) Petrum et Paulum pares non fuisse, sive dispari exaltasse sententia; tamen æquales omnino fuisse fatendum in martyrio, quod pro Christo fortiter passi sunt. Læ Pa.

(3) In tertium usque cælum ereptus Paulus. Hoc etiam innotuerat Lucianico Trierphonii. Nam haud dubie Paulum describit his verbis: Ἦντα δὲ μοι Γαλατίας ἐνέτυχον ἀναπαύσας, ἐπιβήντος, εἰς τῆς οὐρανὸν, ἀποβάσαντος, καὶ τὰ καλλίστα ἐκμασθῆναι, etc. Rie.

(4) Nescio quid illud. Respicit fortasse Q. Septimius ad Pauli Apocalypsim hæreticorum signum, de quo inter cæteros videri poterit Augustinus tractatu 98 in Joannem. Idem Vezzosi.

(5) Ut diximus. Capite 22. Post alios reduxi vet. lect. sed non omnia, pro non tamen omnia. Inferiusque, si quid id refert, testificatus est pro testatus est. ROUTH.

(6) Quid hoc depositum est tam idoneum, ut, etc. Sic. edd. Rhenani et Paris. prima. Præstant tam tacitum pro tam idoneum, edd. Paris. 2 et Franek. Posuit tacitum sine tam aut idoneum Rigaltius. Mihi legendum videtur: « Quid hoc depositum est tam tacitum idoneum, ut » etc. Mox ait, « quomodo nihil tacitum fuerit, et cap. 26: Sine ulla significatione alicujus taciti sacramenti. » ROUTH.

(7) Qui vivificat omnia. Ex usu Græco, ζωοποιός. Alii codices habent, qui justificat, veluti ac si haberetur δικαιωτός. Læ Pa.

(8) Nec quia illum monet. Sic ed. princeps. Ait Pamelius: « Lego monet, nempe Paulus, pro eo quod vulgo legebatur volunt (sic ed. Paris. 1566 et marg. ed. Paris. 1545) tam ex ms. eod. Vaticano, quam Quintino (qui hunc librum De Præscr. edidit Paris. 1564) et Macereo (Gallico hujus libri interprete eod. an et loco). » Hæc Pamelius. Hinc fit, ut exstet verbum monet in edit. Franek. quæ ex editione Pamelii repetita est. Ibi tamen volunt præfert Junius, ut ex optimis quoque exemplaribus profectum. Melius habet voluit Rigaltius. Sed editionis principis lectionem revocaui. ROUTH.

(9) Apud conscientiam. H. e. dogmata, quæ apud se solos habebant. ROUTH.

(10) Taciti sacramenti. Sic. edit. ante Rigaltium, qui tecti substituit. Cum vero istud jam supra scripsisset Auctor, « Quando nihil tacitum fuerit, quod sub multis testibus proferebatur, » vocem revocabam: id quod nunc video fecisse cardinalem Thomasium. ROUTH.

(11) Ne unam mnam. Adnotat hic Macereus mnam, sive minam, valuisse decem coronatos, quod ex Buddæo sumpsit. Plin. lib. xxi, c. 27, Mna, inquit, quam nostri minam dicunt, pendet drachmas atticas centum. Videtur vero uterque evangelista, et Lucas, qui πᾶν legit, et Matthæus, qui talentum, non pro certo aliquo genere numerorum in-

bum ejus, sine fructu in abdito (Luo. xix, 20) re-
servarent. Ipse docebat, lucernam non sub modio⁶⁴
obstrudi⁶⁵ solere, sed in candelabrum constitui, ut
luceat omnibus qui in domo sunt (Matth. v, 15).
Hæc apostoli aut neglexerunt, aut minime intellexe-
runt⁶⁶, si non adimpleverunt, abscondentes aliquid
de lumine, id est, de Dei verbo et⁶⁷ Christi sacra-
mento. Neminem quod solo verebantur, non Ju-
deorum vim, non ethnicorum, quo magis utique
in Ecclesia libere prædicabant, qui in synagogis et
in locis publicis non tacebant. Imo neque Judæos
convertere, neque ethnicoos inducere potuissent, nisi
quod credi ab eis volebant ordine⁶⁸ exponerent :
multo magis jam credentibus Ecclesiis nihil sub-
traxissent, quod aliis paucis seorsum demandarent.
Quamquam, etsi quædam inter domesticos, ut ita
dixerim, disserebant, non tamen ea fuisse creden-
dum est, quæ aliam regulam fidei superducerent,
diversam et contrariam illi, quam catholicæ in me-
diū præferabant (12; ut alium Deum 20 in ec-
clesia dicerent, alium in hospitio; aliam Christi
substantiam designarent in aperto, aliam in secreto;
aliam apertam resurrectionis apud omnes annuntia-
rent, aliam apud paucos; cum ipsi obsecrarent⁶⁹
in Epistolis suis, ut idipsum et unum loquerentur
omnes, et non essent schismata et dissensiones in
Ecclesia (1 Cor. i, 10), quia sive Paulus, sive alii

A eadem prædicarent. Alioquin meminissent: Sit
sermo vester, est, est, non, non (13); quod amplius,
hoc a malo est (Matth. v, 37); ne scilicet⁷⁰ Evan-
gelium in diversitate tractarent.

CAPUT XXVII.

Unam etiam regulam fidei eos instituisse, tam ad
ecclesias correptas, postea emendatas, quam ad
eas quas commendaverunt.

Si ergo incredibile est (14), vel ignorasse apo-
stolos plenitudinem prædicationis, vel non omnem
ordinem regulæ omnibus edidisse, videamus ne
forte⁷¹ apostoli quidem simpliciter et plene⁷² Ec-
clesiæ autem suo vitio aliter acceperint quam apo-
stoli præferabant. Omnia leta scrupulositatis inci-
tamenta invenias prætendi ab hæreticis. Tenent
correptas ab Apostolo Ecclesias: O insensati Ga-
latæ, quis vos fascinavit? et: Tam bene⁷³ curre-
batis, quis vos impedit? ipsumque principium:
Miror quod sic tam cito transferamini ab eo qui
vos⁷⁴ vocavit in gratia, ad aliud Evangelium.
Item ad Corinthios scriptum, quod essent adhuc
carnales, qui lacte educarentur, nondum idonei ad
pabulum; qui putarent se scire aliquid, quando non-
dum scirent quemadmodum scire oporteret. Cum
correptas Ecclesias apponunt, credant emendatas.
Sed et illas recognoscant, de quarum fide et scientia
et conversatione (15) Apostolus gaudet, et Deo

Varie lectiones.

⁶⁴ Modium Rig. Venet. ⁶⁵ Obstrui Seml. abstrui Pam. Fran. Rhen. Jun. ⁶⁶ Illa pars, aut minime intel-
lexerunt, in Rhen. edit. deficit. ⁶⁷ De Semler. ⁶⁸ Ordinari Seml. ordinarie Rhen. ⁶⁹ Observarent Jun, Seml.
⁷⁰ Scilicet del. Semler. ⁷¹ Forte delev. Semler. ⁷² Plane alii. ⁷³ Item Jun. ⁷⁴ Suos Venet. Rig.

Commentarius.

tellerunt, sed in genere; cum talentum, eodem
Buldas teste, 60 mnas valuerit, quæ 60 coronatos
valent. PAM. — Mna, ut legitur in notis ad ver-
sionem Gallicam optimi viri de Gourcy, valuit tri-
bus et nonaginta fere francis. EDD.

(12) Diversam et contrariam illi, quam Catholicæ
in medium præferabant. Ita scribitur in antiquis
exemplaribus. Sed arbitror verius scribi adverbial-
iter, Catholice, hoc est, in ecclesia. Ait enim, apo-
stolos non aliam regulam domesticæ, sive in hospi-
tio tradidisse, aliam catholicæ, sive in ecclesia;
neque aliam in secreto, sed in aperto. Sic libro
de Fuga: « Persecutionem catholicæ fieri, cum Ec-
clesia non ex parte, sed omnis et universim concuti-
tur, vexatur. » Sic lib. ii, adversus Marcionem: « Ca-
tholicam bonitatem, toto orbe diffusam. » Et lib. iv,
Catholicam Jerusalem, pro universa Ecclesia Chri-
stiana. Sic etiam profani scriptores catholica dixere
universalia, ut Plinius, catholica siderum errantium,
et catholica fulgurum. RIG.

(13) Sit sermo vester, Est, est, Non, non. Christi
verba sunt, Matth. v, vetantis jurare, atque omni
quidem modo, sive per cælum, sive per terram,
sive per caput. Sit autem sermo vester, inquit, Est,
et, Non, non. Quæ verba etsi generaliter ad Judæo-
rum turbam non specialiter ad illos duodecim di-
cta sint, nihilominus tamen etiam discipulos, sive
apostolos iisdem verbis admonitos fuisse ait Septi-
mius noster, ne scilicet Evangelium in diversitate
tractarent. Sed quid ad Evangelii tractationem
formula affirmandi, Est, est, aut negandi, Non, non?
Sane hoc sensisse videtur Septimius, Christum non
simplicem affirmandi negativæ formulam præscri-
psisse, verum hos etiam significasse, omnium qui-

C dem Christianorum sermones, multo autem magis
apostolorum, præcipua veritatis sinceritate com-
mendari, si nihil in se habeant quamvis subtilitate
dubium, nihil in ancipitem defensionem retortum:
neque ille dicat: Est, ille, Non: sed omnes pariter,
Est, est; Non, non. Neque vero permisceant unquam
Est et Non; sed liquido dicant, esse quod est, et
non esse quod non est. Nam quod amplius est,
quod præterea artificiose ad toxitur, a male esse,
dolum esse, aut proximum dolo. Hoc sensu locus
iste tractatur etiam lib de Carne Christi, et adver-
sus Prætean. RIG.

(14) Si ergo incredibile est. Attingit notam veræ
et apostolicæ doctrinæ, quæ est antiquissima nota
Ecclesiæ; ideo ait, incredibile est ignorasse apo-
stolos, quasi dicat: Illa est antiquissima doctrina,
quam apostoli scierunt; reliquæ novellæ sunt om-
nes et adulteræ, ut quas apostoli ignorarunt; ideo
infra, cap. 3: « Tamen in eadem fide conspiran-
tes, » etc. Quia videlicet doctrinam retinent, qui
in eadem fide conspirant, quam apostoli retine-
runt, quasi consanguinei sint apostoli. Unde Sozo-
menus, lib. vii, laudat Theodosium, qui principes
seotarum jussit conveniri, deinde petiit, an existi-
marent antiquos Patres, qui Ecclesiam roxerant,
ante dissidium illud quod de religione ortum fue-
rat, recte consensisse, et vere sanctos et apostoli-
cos fuisse: quod cum illi concessissent, subjunxit
rationem, qua compesceret hæreticos, hanc scilicet:
« Examinemus ergo doctrinam vestram ad
illorum scripta; et si cum illis consenserit, timea-
tur; sin minus, abjiciatur. » LAC.

(15) De quarum fide et scientia et convers. De
fide quidem et dilectione, quam hic conversatio-

gratias agit: quæ tamen hodie cum illis correptis unius institutionis jura miscent.

CAPUT XXVIII.

Quod autem apud multos unum invenitur, non censi erratum, sed traditum.

Age nunc, omnes erraverint; deceptus sit Apostolus de testimonio reddendo quibusdam ⁷⁵; nullam respexerit Spiritus sanctus, ut eam in veritatem deduceret (Joan. xiv, 26), ad hoc missus a Christo, ad hoc postulatus de Patre, ut esset doctor veritatis (Joan. xv, 26); neglexerit officium Dei villicus, Christi vicarius, siens Ecclesias aliter interim intelligere, aliter credere, quam ⁷⁶ ipse per apostolos prædicabat: æquid verisimile est, ut tot ac tantæ in unam fidem erraverint? Nullus inter multos eventus unus est (16) exitus: variasse debuerat error ⁷⁷ doctrinæ Ecclesiarum. Cæterum, quod apud multos unum invenitur, non est erratum, sed traditum ⁷⁸. Audeat ergo aliquis dicere illos errasse qui tradiderunt?

¶ CAPUT XXIX.

Hæreses potius errasse, quæ vera doctrina sunt posteriores.

Quoquo modo sit erratum (17), tandiu utique regnavit ⁷⁹ error, quandiu hæreses non erant ⁸⁰. Aliquos Marcionitas et Valentinianos liberanda veritas exspectabat; interea perperam evangelizabatur, perperam credebatur ⁸¹, tot millia millium

Variae lectiones.

⁷⁵ Quibusdam del. Rig. Venet. ⁷⁶ Quod Venet. Jun. ⁷⁷ Ordinem Rhen. Jun. Seml. ⁷⁸ Sed traditum suppr. Rhen. Seml. ⁷⁹ Erravit Jun. Seml. ⁸⁰ Errant Junius. ⁸¹ Perperam credebatur, neglig. Seml. ⁸² Ministrata, Semler unus contra omnes. ⁸³ Mysteria, Rig., ex lib. Agobardi. ⁸⁴ Perperam et in vacuum (omisso coronata), Semler. perperam coronata Pam. Rig. ⁸⁵ Aut si nec perperam, nec in vacuum, omis. Seml. non perperam, Venet. Gourcy. ⁸⁶ Curent Semler. ⁸⁷ Prior illius doctrinæ Jun. prior doctrina Wouw. e vet. cod. ⁸⁸ Prænuuntiabat Venet. ⁸⁹ Suam abest. Rig. Venet. ⁹⁰ In catholicam pene Seml.

Commentarius.

nem vocat, commendat Apostolus Romanos, Ephesios, Philippenses, suarum Epistolarum initio. De scientia vero peculiariter Romanos, ad quos ait cap. xv: *Quoniam et ipsi pleni estis dilectione, repleti omni scientia*. PAM.

(16) Nullus inter multos eventus unus est. Casus multos dispersus non uno eodemque modo ab omnibus excipitur. Rig. — Nullus inter multos eventus unus: exitus variasse debuerat ordinem doctrinæ Ecclesiarum. Ita se habent editiones principes, sive Rhenanianæ. Sic vero edit. Paris. prima: « Nullus inter multos eventus est, unus est. Exitus variasse debuerat ordinem (error, var. lect. ad oram) doctrinæ Ecclesiarum. » Præstant edit. Paris. secunda et Franek.: « Nullus inter multos eventus est unus exitus. Variasse debuerat error doctrinæ Ecclesiarum. » Hæc quidem revocarunt Lupus et Thomasius, sed nonuit Semlerus, Junium non male præferre lectionem Rhenani, seu editionis principis. Rigaltius vero hoc modo verba ordinavit: « Nullus inter multos eventus unus est. Exitus variasse debuerat error doctrinæ Ecclesiarum. » Legerim ego, « Nullus inter multos eventus unus exitus. Variasse debuerant ordine (h. e. alia ex alia) doctrinæ Ecclesiarum. » Olim nullis legendum minus recte proposui. ROUTH.

(17) Quoquo modo sit erratum. Possum autem optima ratione idipsum nostri temporis aristarchis respondere, qui hactenus errasse Ecclesiam non

perperam tincta, tot opera fidei perperam administrata (18), tot virtutes, tot charismata ⁸¹ perperam operata, tot sacerdotia, tot ministeria ⁸² perperam functa, tot denique martyria in vacuum coronata ⁸⁴. Aut si nec perperam, nec in vacuum ⁸⁵, quale est ut ante res Dei currebant ⁸⁶, quam cujus Dei notum esset; ante Christiani, quam Christus inventus, ante hæresis, quam vera doctrina? Sedenim in omnibus veritas imaginem antecedit; post rem similitudo succedit. Cæterum satis ineptum ⁸⁷, ut prior in doctrina hæresis habeatur; vel quoniam ipsa est quæ futuras hæreses et cavendas prænuuntiavit ⁸⁸ (19). Ad ejus doctrinæ Ecclesiam scriptum est, imo ipsa doctrina ad Ecclesiam suam ⁸⁹ scribit: *Etsi angelus de cælo aliter evangelizaverit citra quam nos, anathema sit* (Galat. i, 8).

CAPUT XXX.

Marcionem enim et Valentinum, in catholicam primo doctrinam apud Ecclesiam Romanensem sub episcopatu Eleutherii credidisse; donec ob inquietam curiositatem ¶ semel et iterum ejecti, novissime in perpetuum dissidium relegati, venena doctrinarum suarum disseminarunt. Atque idem de aliis judicium, qui virtutibus et miraculis novos se apostolos esse probare nequeunt.

Ubi tunc Marcion, ponticus nauclerus, stoicæ studiosus? Ubi Valentinus, platonice sectator? Nam constat illos, neque adeo olim fuisse, Antonini fere principatu (20), et in catholicæ primo ⁹⁰

vererentur dicere: Si aliquos Lutheranos aut Calvinistas aut Anabaptistas liberanda veritas exspectabat, etc. PAM.

(18) Tot virtutes, tot charismata. Nulla hic de virtute aut charitate mentio, sed de potestate edendi miracula, et Spiritus sancti donis. ALBASP. — Hæc ab initio usque ad Valentinum Marcionisque tempora, et diu post illa in Ecclesia permansisse veteres crediderunt. ROUTH.

(19) Prior in doctrina. Sic vulgo scribitur. Omittebat particulam in Wouwerii codex. Reponit Junius prior illius (nempe veritatis) doctrina, restitutione, ut ait, manifesta et necessaria. Malim ego illa pro in rescribere. ROUTH.

(20) Antonini fere principatu. Videlicet utriusque. Nam Valentinus tempore Antonini Pii vixisse legitur, et Cerdo magister Marcionis: Marcion vero Antonini Philosophi, qui successit Pio. Valentinus quidem et Cerdo sub Hygino et Aniceto episcopis, Marcion vero sub Aniceto, Sotere et Eleuthero, ut constat ex Irenæo lib. iii, adversus hæreses, et Eusebio lib. iv. Hist. Eccles. quæ tempora Tertullianus ipse procul dubio viderat. Cæterum libri omnes sine transpositione uno consensu legunt, » apud Ecclesiam Romanensem sub episcopatu Eleutherii benedicti donec ob inquietam semper eorum curiositatem, etc., » neque videtur transpositio necessaria. Nam ultimum quidem tempus exponit auctor quo fuerunt isti Romæ, quia ad argumentum ipsius

doctrinam credidisse (21) apud Ecclesiam Romanensem, sub episcopatu (22) Eleutherii benedicti (23) donec⁹¹ ob inquietam semper eorum curiositatem, qua fratres quoque vitabant⁹² (24) semel et iterum ejecti (25), Marcion quidem cum ducentis sestertiis quæ Ecclesiæ intulerat, novissime in perpetuum discidium⁹³ relegati,⁹⁴ venena doctrinarum suarum disseminaverunt. Postmodum idem Marcion, poenitentiam confessus (26) cum conditioni⁹⁵ datæ sibi occurrit (27), ita pacem recepturus, si cæteros quos perditioni (28) erudisset, Ecclesiæ restitueret, morte præventus est. *Oportebat enim hæreses esse* (I Cor. II, 19). Nec tamen ideo bonum hæreses, quia eas oportebat, quasi non et malum oportuerit esse. Nam et Dominum tradi oportebat; sed vix traditori (Marc. XIV, 21)! ne quis⁹⁶ etiam hinc hæreses defendat⁹⁷. Si⁹⁸ et Apellis stemma retractandum est, tam non vetus et ipse quam Marcion institutor et præformator ejus: sed lapsus in feminam⁹⁹ desertor continentiæ 43 Marcionensis (29), ab oculis sanctissimi magistri Alexandriam secessit; inde post annos¹ regressus (30) non melior, nisi tantum qua jam non Marcionites, in alteram feminam im-

A pigit, illam virginem Philumenem, quam supra edidimus (31), postea vero immane prostibulum et ipsam, cujus energemate circumventus, quas² ab ea didicit *phaneroiseis* scripsit. Adhuc in sæculo supersunt qui meminerint eorum, etiam proprii discentes et successores ipsorum, ne se³ posteriores negare possint. Quanquam et *de operibus suis*, ut dixit Dominus, *revincuntur* (Matth. VII, 16). Si enim Marcion Novum Testamentum a Vetere separavit, posterior est eo quod separavit; quia separare non posset, nisi quod unitum fuit. Unitum ergo ante quam separaretur, postea separatum, posteriorem ostendit separatorem. Item Valentinus, aliter exponens, et sine dubio emendans, hoc omnino quidquid emendat, ut mendosum retro, antèrius fuisse demonstrat⁴. Hos ut⁵ insigniores et frequentiores adulteros veritatis nominamus. Cæterum et Nigidius nescio quis⁷, et Hermogenes (32), et multi alii qui⁷ adhuc ambulant pervertentes vias Dei⁸, ostendant mihi ex qua auctoritate prodierunt. Si alium Deum prædicant, quomodo ejus Dei rebus et litteris et nominibus utuntur adversus quem prædicant? si eundem, quomodo aliter (33)?

Variæ lectiones.

⁹¹ Donec abest Franeq. ⁹² Quam fratres quoque vitabant Rig. ⁹³ Dissidium Wouw. ⁹⁴ Relegatus Seml. itemque disseminavit. ⁹⁵ Conditione subaud. poenitentiae, Seml. ⁹⁶ Quid Semler. ⁹⁷ Defendunt Venet. ⁹⁸ Si Semler. ⁹⁹ Femina, id. ¹ Aliquos, add. Wouw. ² Quæ Seml. ³ Se delet idem. ⁴ Alterius fuisse demonstret Seml. ⁵ Utique Seml. ⁶ Qui Fran. Seml. ⁷ Qui del. Seml. ⁸ Cupis inserit Semler.

Commentarius.

pertinebat, sed non propterea tempora negat antecedentia, qui terminum unum definit, cæteros aut omittit, aut comprehendit vult συναρξουσας. JUNIUS. — Confer Pearsonii Vindic. Ignat. part. II. c. 7. Cæterum nomen Eleutheri cum Eleutherii mutavit editionibus prioribus reclamantibus Rigaltius, haud sequente eum aut Lupo aut Thomasio. ROUTH.

(21) *In catholica primo doctrinam credidisse*. Hæc scriptura est codicis antiquissimi. Doctrinam catholicæ, nempe Ecclesiæ; doctrinam toto orbe Christiano, id est, universa Ecclesia Christiana receptam, catholicæ nomine ab hæreticorum doctrina distinctam. Etenim apud Christianos hæresis vocatur, quod est alicui libitum credere adversus conscientiam fidemve publicam, seu communem gentium Christianarum sententiam. ALBASP.

(22) *Apud Ecclesiam Romanensem sub episcopatu Eleutherii*. Sic habet vetus exemplar, et veterum auctorum, atque in primis istius scripta etiam cum hallucinationibus suis representari interest, neque solet Septimius exactissime reddere quæ ab auctoribus somit. ALBASP.

(23) *Eleutheri benedicti*. Etiam dum viverent, benedicti vocabantur. De pudic.: *Benedictus Papa concionaris*. ALBASP.

(24) *Quam fratres quoque vitabant*. Sic omnino est in exemplari, ut sit sensus, eorum curiositatem etiam plebi Christianæ odiosam fuisse, ut jam communi fratrum voto pellerentur, cum ab episcopo sunt ejecti. Rig. — *Qua fratres quoque vitabant*. Hanc lectionem Ante-Rigaltianam cum Lupo atque Thomasio revocavi. Rigaltius enim verba, *quam fratres quoque vitabant*, exemplaris vet. fide posuerat; addens tamen, se illud non sine ratione præferre, quod in recentioribus libris legitur. ROUTH.

(25) *Semel et iterum ejecti*. Qui scilicet accepta poenitentia perfide et inconstanter uterentur; cujus-

C modi aliquid significare videtur etiam Irenæus, ubi de Cerdone hæretico. Rig.

(26) *Poenitentiam confessus*. Id est, cum publice testatus esset se poenitere. ALBASP.

(27) *Cum conditioni datæ sibi occurrit*. Cum in eo esset, ut datæ sibi conditioni satisfaceret. Cum aggreditur satisfacere conditioni. Rig. — Ut hoc significet, Marcionem conditioni satisfacere voluisse, rari exempli locutio erit. Habet editio princeps *conditione datæ* scil. poenitentiae, nec hoc malum esse ait Semlerus. Præstabat autem *conditione sibi data*, teste Pamelio, ms. Vaticanus. Interea *conditioni* habent ed. Rhenani ult. et Paris. prima. Cæterum, pergit dicere Semlerus, hanc historiam dolendum quod alii copiosius non describant. Simile quid de Cerdone hæretico narravit Irenæus lib. III, cap. 4. ROUTH.

(28) *Si cæteros quos perditioni*. Facilius in Ecclesiam hæretici quam cæteri peccatores revocabantur, verum hæresiarchæ non aliter pace donabantur, quam si cæteros quos corruperant Ecclesiæ reddere niterentur. D. Cypr. ep. ad Ant. de Troph. Euseb., lib. VI, cap. 35. ALBASP.

(29) *Continentiæ Marcionensis*. Non quod continenter vixerit Marcio, profligatis enim erat moribus, sed quod nuptias prohiberet. Lz Pa.

(30) Auctor libelli *Contra Hæreses*, qui huic subjunctus est, capite 7, narrat, « segregatum esse a Marcione Apellem, postquam in carnem suam lapsus sit. » ROUTH.

(31) Supra capite 6.

(32) *Nigidius nescio quis, et Hermogenes*. Quis fuerit Nigidius, ignoramus; novimus autem adversus Hermogenem Tertullianum librum scripsisse qui exstat. ROUTH.

(33) *Si eundem, quomodo aliter?* H, e. quomodo alio modo quam Ecclesia, de Deo prædicant, resque divinas tractant? « Alium facit, quem aliter

Probent se novos apostolos esse : dicant Christum iterum descendisse (34), iterum ipsum docuisse, iterum crucifixum, iterum mortuum, iterum resuscitatum : sic enim apostolos solet facere (35), dare illis præterea virtutem eadem signa edendi, quæ et ipse. Volo igitur ¹⁰ et virtutes eorum proferri (36); nisi quod agnosco maximam virtutem eorum, qua apostolos in perversum æmulantur : illi enim de mortuis vivos faciebant ¹¹ (37), isti de vivis (38) mortuos faciunt.

44 CAPUT XXXI.

Id itaque esse verum et Dominicum, quod prius sit traditum; falsum, quod posterius.

Sed ab excessu revertar ad principalitatem veritatis ¹² et posteritatem mendacitatis ¹³ (39) disputandam, ex illius quoque parabolæ patrociniis quæ *donam semen frumenti a Domino seminatum* in primoribus constituit ¹⁴, *avenarum autem sterilis fœni adulterium* ¹⁵ *sub thimico diabolo* [Matth. XIII, 37, 39] postea superducit. Proprie ¹⁶ enim doctrinarum

A distinctionem figurat, quia et alibi (40) verbum Dei seminis similitudo est. Ita ex ipso ordine manifestatur, id esse Dominicum et verum, quod sit prius traditum, id autem extraneum et falsum, quod sit posterius immisum. Ea sententia manebit adversus posteriores quasque hæreses, quibus nulla constantia de conscientia competit ¹⁷ ad defendendam sibi veritatem.

CAPUT XXXII.

Si interim quedam sint hæreses, etiam inde ab ætate apostolica, præscribendum uti evolant ordinem episcoporum suorum, ita per successiones ab initio decurrentem, ut primus ille episcopus aliquem ex apostolis aut apostolicis viris habeat antecessorem, quemadmodum Smyrnæorum et Romanorum Ecclesiæ; quod cum probare non possint, in communicationem non recipiantur.

Cæterum, si quæ audent interserere se ætali apostolicæ, ut ideo videantur ab apostolis traditæ, quia sub apostolis fuerunt, possumus dicere : Edant ergo origines Ecclesiarum suarum : evolant ordinem episcoporum suorum, ita per successio-

Varie lectiones.

⁹ Ipsi Seml. ¹⁰ Et del Seml. ¹¹ Suscitabant Seml. ¹² Veritati Franey. ¹³ Mendacitati deputandam, Seml. ¹⁴ Primo constituit Paris. Fran., in primo reconstituit Semler. ¹⁵ Adulterum Venet. ¹⁶ Pro parte Seml. ¹⁷ Et conscientia concedit Seml., constantiæ conscientia concedit Jun.

Commentarius.

cognoscit, » ait auctor initio libri sui *advers. Heremogenem*. Dein in libro *De Carne Christi*, cap. 6 : « Quid illi eum Mose, qui Deum Mosis rejicit ? Si alius Deus est, aliter sint res ejus. » h. e. ad alium pertinere. Cum alio Deo quadrant ministri ejus. Infra positum est, « aliter haberent per quæ docerant, » cap. 38. Routh.

(34) Probent se novos apostolos esse, dicant Christum iterum descendisse. Optatus lib. III : *At nunquid est alter redemptor ? Qui prophetæ nuntiaverunt alterum esse venturum ? Quis Gabriel iterum ad alteram Mariam locutus est ? Quæ virgo iterum peperit ? Quis virtutes novas aut alteras fecit ?* Ric.

(35) Sic enim apostolos solet facere. Hæc depravata esse testantur reliquæ veræ, quas nobis servavit Agobardi exemplar. Ræ sunt hujusmodi : « Sic enim apostolus descripsit, » Solet facere; dare præterea virtutem eadem signa edendi quæ et ipse. » Superflua sunt hæc, Solet facere. Quæ si auferantur, residuum erit sincerum. Si eundem, inquit, Deum prædicant, cujus rebus et liueris et nominibus utuntur Christiani, probent se novos apostolos esse; atque adeo dicant Christum iterum descendisse, iterum ipsum docuisse, iterum crucifixum, iterum mortuum, iterum resuscitatum. Sic enim apostolus descripsit. Dicant præterea Christum dare iterum virtutem eadem signa edendi, quæ et ipse. Volo igitur et virtutes eorum proferri, etc. RIGALT. — Hæc vir eruditissimus, voces tamen hæud mutans, et vide annon ferri possint, hoc sensu. Solet enim Christus apostolos constituere, faciundo illos præcipuorum articulorum fidei prædicatores. Semlerus autem hoc adnotat, sed minus recte, opinor; « Græce ἀπόστολος, nominativus, » Rigalt, ex Agobardi libro : « Sic enim Apostolus descripsit, » etc. Routh.

(36) Volo igitur et virtutes eorum proferri. Virtutes, hoc est, miracula. Epp.

(37) De mortuis suscitabant. Hanc editionis principis lectionem revocaui. In Vaticano exstabat

C codice eadem scriptura, falente Pamelio, cui tamen anthithesis evidenter magis placebat, quæ in lectione Geleniana sita est, *de mortuis vivos faciebant*. Marcionis Christum Tertullianus ait esse, nec mortuorum suscitorem, sed vivorum advocatorem. *De Carne Christi*, cap. 5, line. Routh.

(38) De mortuis vivos faciebant, isti de vivis, etc. Id Calvino contigisse Genevæ testatur in ejus Vita Bolsecus, ut scilicet de vivo mortuum redderet. Illud enarrat multis Bellarminus, de Notis Eccl. cap. 14, lib. IV, Controv. t. II. Le Pa.

De vivis mortuos faciunt. Fidelium infirmiores evertunt. Sic lib. de Scorpiace : « Atque ita semel infirmitas quæ percussa est, sauciatam fidem vel in hæresim, vel in sæculum expirat. » Ric.

(39) Revertar ad principalitatem veritatis, et posteritatem mendacitatis. Principalitatem dicit, quod statim a principio fuit; posteritatem, quod postea subrepsit. Ric. — Ad principalitatem veritatis, et posteritatem mendacitati deputandam, ex illius, etc. Vulgo exstant veritatis, mendacitatis, disputandam; verum aliter se habent editi. Rhenanii et Paris. prima et Franek. præterquam quod in prioribus positum est veritatis. Notavit autem Pamelius, legere se ex Vatic. ms. conformiter Quintino hujus libri editori veritati et mendacitati. Contra Junio placebat lectio veritatis; sed monuit Semlerus pertinere veritati ad deputandam, si hoc verbum maneat. Atque ego hanc Pamelianam præfero lectionem illi Rigaltianæ, ad principalitatem veritatis et posteritatem mendacitatis disputandam. Omnes editi. ante Rigaltium deputandam; et in Apologético Tertulliani habes : « Apud homines, si forte, distinguitur, dum expungitur, dum ex futuro præsens, dehinc ex presenti præteritum deputatur, » cap. 20. Et deputor angelis exstat in lib. ejus Adv. Valentianum, cap. 32. Cæterum principalitas est, ut ait editor Institutionum card. Thomasii, quod a principio, ab initio fuit.

(40) Fortasse lege quia ut alibi, Routh.

nes (41) ab initio decurrentem ¹⁸, ut primus, ille episcopus aliquem ex apostolis, vel apostolicis viris qui tamen cum apostolis perseveraverit ¹⁹, habuerit auctorem et antecessorem. Hoc enim modo Ecclesiæ apostolicæ census ⁴⁵ suos deferunt (42) : sicut Smyrnæorum (43) Ecclesia ²⁰ Polycarpum ab Joanne collocatam refert : sicut Romanorum Clementem (44) a Petro ordinatum (45) edit ²¹; proinde ²² nique et cæteræ exhibent quos ab apostolis ²³ in episcopatum constitutos apostolici seminis traduces habeant ²⁴. Confringant tale aliquid hæretici. Quid enim illis post blasphemiam illicitum est? Sed etiam confluxerint, nihil promovebunt. Ipsa enim doctrina eorum cum apostolica comparata, ex diversitate et contrarietate sua pronuntiabit, neque apostoli alicujus auctoris esse, neque apostolici; quia sicut apostoli non diversa inter se docuissent, ita et apostolici non contraria apostolis edidissent, nisi illi qui ab apostolis didicerunt ²⁵ aliter prædicaverunt. Ad hanc itaque formam probabuntur ²⁶ (42) ab illis Ecclesiis, quæ licet nullum ex apostolis, vel apostolicis, auctorem suum proferant, ut multo posteriores, quæ denique quotidie instituuntur, tamen in eadem fide conspirantes, non minus apostolicæ deputantur, pro consanguinitate doctrinæ (47). Ita omnes hæreses ad utramque formam nostris Ecclesiis

A provocatæ, probent se quaquam putant apostolicas. Sed adeo nec sunt, nec probare possunt quod non sunt, nec recipiuntur in pacem et communicationem ab Ecclesiis quoque modo apostolicis, scilicet ob diversitatem sacramenti (48) nullo modo apostolicæ.

CAPUT XXXIII.

Quid quod jam tum ab apostolis et demonstratæ et egeratæ fuerint, ex quibus et reliquis hæreses omnes sua semina sumpsisse.

B Adhibeo super hæc ipsarum doctrinarum recognitionem, quæ tunc sub apostolis fuerunt, ab eisdem apostolis et demonstratæ et ²⁷ degeratæ. Nam et sic facilius traducuntur, dum aut jam tunc fuisse deprehenduntur, aut ex illis quæ jam tunc fuerunt, semina ⁴⁶ sumpsisse. Paulus, in prima ad Corinthios (xv, 12), notat negatores et dubitatores resurrectionis. Hæc opinio propria ²⁸ Sadducæorum; partem ejus usurpat Marcion, et Apelles, et Valentinus, et si qui alii resurrectionem carnis infringunt. Et ad Galatas scribens (v, 2), invehitur in observatores et defensores circumcisionis et legis : Hebionis hæresis ²⁹ est. Timotheum instruens (I Tim. iv, 5), nuptiarum quoque interdictores suggillat : ita instituunt Marcion et Apelles ejus secutor. Eque tangit eos qui dicerent factam jam resurrectionem (II Tim. ii, 8) : id de se ³⁰ Valentiniani asseverant (49). Sed et cum genealogias indeterminatas

Variæ lectiones.

¹⁸ Decurrente Semi. ¹⁹ Perseveraverint Fran. ²⁰ Habens add. Fran. Parts. ²¹ Eisdem Venet. id et Semi. ²² Perinde Venet. ²³ Apostoli Semi. ²⁴ Habent Latin. Jun. item Pearson in Vindic. Ignat. II, 2. ²⁵ Desciverunt et Semi. Gourcy. ²⁶ Provocabuntur Semi. ²⁷ Egeratæ Fran. ²⁸ Prima Semler, Pam. ²⁹ Sic add. Semler. ³⁰ Sic se Semler.

Commentarius.

(41) *Per successiones.* Nihil clarius in tota veterum doctrina, successione Rom. pontificum; cujus rei rationem discas a S. Epiphanio, hæc. 27 quæst. Carpocratianorum. Lx Pa.

(42) *Hoc enim modo Ecclesiæ apostolicæ census suos deferunt.* Census suos, hoc est origines suas. Sic lib. i adversus Marcionem, apostolici census Ecclesiam dixit : et libro de Monogamia : « Census noster transferitur in Christum. » Rte.

— *Census suos deferunt.* Interpretes hic per census, auctoritatem atque dignitatem intelligendam esse censent; ego vero originem significari, ut ex variis locis et hisce verbis, « Omne genus ad originem suam censeatur, » licet colligere. Adv Mart. lib. iv, c. : *Quarum si censum requiras.* ALIASP.

(43) *Sicut Smyrnæorum, etc.* Irenæus, lib. iii, Polycarpum ab apostolis in ea quæ est Smyrnæorum Ecclesia constitutum fuisse tradit. Rte.

(44) *Sicut Romanorum Clementem.* Hieronymus, Catal. script. eccles. : « Clemens quartus post Petrum Romæ episcopus. Siquidem secundus Linus fuit, et tertius Cletus : tametsi plerique Latinorum secundum post Petrum apostolum putent fuisse Clementem. » Irenæus sic tradiderat, beatos apostolos Lino episcopatum administrandæ Ecclesiæ commendasse; successisse autem Lino Anacleto, post eum tertio loco ab apostolis episcopatum Clementi delatum. Rte.

(45) *Clementem a Petro ordinatum.* Quasi etiam vivente Petro episcopatum Romæ gesserit Clemens, et apostolis apostolatu suo fungentibus viri apostolici passim in variis episcopatibus fuerint tributi. Et tamen post passionem Domini statim Jacobum apostolum fratrem Domini ab ipsis apostolis Hiero-

B polymorum episcopum fuisse constitutum legimus, Petro jam apostolatum principaliter exercente. Hoc vero sic evenisse ait Chrysostomus propterea quod Petrum Christus ordinasset διδάσκαλον τῆς ἐκκλησίας (Rom. in Joann. cap. xxi). Hic Tertulliani locus aperte indicat non esse Tertulliani verus, unde nonnulli successiones episcoporum Romanorum constitui certe posse arbitrantur. Rte.

(46) *Provocabuntur.* Ita hic quoque Ade nixit editionum vetustiss. cum Lupo et Thomasio lectionem pristinam restitui. Habet Rigaltius, in utraque editione sua, probabuntur. Sed præline pbs : scribit Tertullianus : « Ita omnes hæreses ad utramque formam a nostris Ecclesiis provocatæ, » h. e. ad successionem apostolicam, et consanguinitatem doctrinæ. Confer et init. capitis 33. Rourin.

(47) *Pro consanguinitate doctrinæ.* Consanguinitas sunt doctrinæ quæ ab uno eodemque auctore sunt traditæ, quasi ab uno parente. Sic ipse, lib. i de Gultu Fem., « consanguineas materias » dixit. Sic Chalcidius, « domesticas et consanguineas rationes. » Rte.

(48) *Ob diversitatem sacramenti.* Similiter ab interpretum sententia recedam, tum aiunt per sacramentum intelligi juramentum, quod fideles, paulo antequam lavarentur, in limine ecclesiæ dicerent. Nam sacramentum sexcentis pene locis pro fide et religione Christiana accipitur. ALIASP.

(49) *Factam jam resurrectionem : id de se Valentiniani asseverant.* De Gnosticis hæc refert Irenæus : « Tantum absunt ab eo, ut mortuum exsistent, quemadmodum Dominus excitavit et apostoli — ut nō quidem credant hoc in totum posse fieri : esse autem resurrectionem a mortuis agnitionem vitam, quæ

nominat (I Tim. 1, 4), Valentinus agnoscitur : apud quem Eon ille nescio qui novi, et non unius nominis (50), generat e sua Charite ³¹, Sensum et Veritatem; et hi æque procreant duos, Sermonem et Vitam : dehinc et isti generant Hominem et Ecclesiam : estque hæc prima ogdoas ³² æonum. Exinde decem alii, et duodecim reliqui æones miris nominibus oriuntur, in meram ³³ fabulam triginta æonum. Idem apostolus, cum improbat elementis servientes, aliquid Hermogenis ³⁴ ostendit (51), qui materiam non natam introducens, Deo non nato eam comparat, et ita matrem elementorum deam faciens, potest ei servire quam Deo comparat. Joannes, vero, in Apocalypsi, *idolothya edentes et stupra committentes* jubet ³⁵ castigare : sunt et nunc alii Nicolaitæ, Caiana ³⁶ hæresis dicitur. At in epistola eos maxime antichristos vocat, qui Christum negarent in carne venisse, et qui non putarent Jesum esse Filium Dei : illud Marcion, hoc Hebion vindicavit. Simonianæ autem magiæ disciplina, angelis serviens, utique et ipsa inter idololatrias deputabatur, et a Petro apostolo in ipso Simone damnabatur.

CAPUT XXXIV.

Atque adeo cum habeant cum illis consortium suæ prædicationis 47 habere etiam damnationis consortium, maxime cum ab apostolis prænuntiata fuerint.

Hæc sunt, ut arbitror, genera doctrinarum

A adulterinarum, quæ sub apostolis fuisse ab ipsis apostolis discimus : et tamen nullam invenimus institutionem, inter tot diversitates ³⁷ perversitatum, quæ de Deo creatore universorum controversiam moverit. Nemo alterum Deum (52) ausus est suspicari. Facilius de Filio quam de Patre hæsitabatur, donec Marcion præter Creatorem alium Deum solius bonitatis induceret : Apelles creatorem angelorum ³⁸ nescio quem (53) gloriosum superioris Dei, faceret Deum legis et Israelis, illum igneum affirmans; Valentinus æonas suos spargeret, et unius æonis vitium in originem deduceret Dei creatoris. His solis, et his primis revelata est veritas Divinitatis, majorem scilicet dignationem et plenior gratiam a diabolo consecutis, qui Deum sic quoque voluerit æmulari, ut de doctrinis venenorum, quod Dominus negavit, ipse faceret discipulos super magistrum. Eligant igitur sibi tempora universæ hæreses, quæ quando fuerint, dummodo ³⁹ intersit quæ quando, dum ⁴⁰ de veritate non sint (54). Utique quæ ab apostolis nominatæ non ⁴¹ fuerunt, sub apostolis ⁴² fuisse non possunt : si enim fuissent, nominarentur et ipsæ, ut et ipsæ coerendæ. Quæ vero sub apostolis fuerunt, in sua nominatione damnantur ⁴³. Sive ergo eædem nunc sunt aliquanto expolitiores (55), quæ sub apostolis rudes, habent suam exinde damnationem; sive aliæ quidem fuerunt, aliæ autem postea obortæ ⁴⁴, quidam ex illis ⁴⁵

Variæ lectiones.

³¹ Et sua charitate Semler. ³² Prima hæc ideo decas Seml. prima ogdoade Paris. Fran. de qua prima hæc ogdoas, adhuc Seml. ³³ Miram, alii. ³⁴ Aliquem Hermogenem Seml. ³⁵ Jubetur Paris. Venet. Fran. Rig. ³⁶ Caiana Semler. ³⁷ Ut diversitates Seml. ³⁸ Angelum Semler. ³⁹ Dum non Rhen. tum non Jun. non Woww. ⁴⁰ Dum abest Rhen. ⁴¹ Sub apostolis non Rhen. ⁴² Eas dicere add. Fran. sub Apostolis desunt Rhen. ⁴³ Dignantur Rhen. ⁴⁴ Add. sunt et Fran. Paris. ⁴⁵ Quasdam ex illis Rhen.

Commentarius.

ab eis dicitur, veritatis. » *Contra Hæreses*, II, c. 31, § 2. ROUTH.

(50) *Novi et non unius nominis.* Eonum primus Proon, seu præexistens, et Bythos, sive profunditas, dicebatur incognitus per plura sæcla fuisse. ANNOTATIO in Romana edit. Opusculi *Adv. Omnes Hæreticos*, cap. 5. ROUTH.

(51) *Aliquem Hermogenem ostendit.* Hanc lectionem revocandam censui, cujus loco Rigaltius in ed. sua posteriori posuit *aliquid Hermogenis*. Sapi enim vetus lectio stylum Tertulliani, qui in celebri loco libri *De Carne Christi* cap. 14, hæc scribit : « Poterit hæc opinio Ebioni convenire, qui nudum hominem, et tantum ex semine David, non item et Dei Filium constituit Jesum; plane prophetis aliquo gloriosiore, ut ita in illo angelus fuisse dicatur, quoadmodum in aliquo Zacharia. » ROUTH.

(52) *Nemo alterum Deum*, etc. Hæreticorum profectum, inquit Quintinus, sive progressum vides, de quibus illud e philosophica schola dicitur quam verissime : Parvus error in principio maximus est in fine. Bis in synodo Gangrensi declarare conabamur, vulpes istas invicem caudis colligari, scilicet, unius alicujus hæreseos reum, paulatim fieri reum cæterarum, totumque demum comburi; sunt enim concatenate. PAM.

(53) *Creatorem angelum nescio quem.* Angelum lectionem veterum ante Rigaltium editionam pro illa angelorum bene revocavit Lupus. Sed vero prætulit angelorum Thomasius, quia, ut censet annota-

C tor ejus, alioqui diceretur Tertullianus erravisse, cum Irenæus cap. 20 libri primi retulerit, Simonem magum affirmasse angelos creavisse mundum; illud igitur primum non docuisse Apellem. At vero, præterquam quod lectio angelorum difficilis et vix ferenda est, ostendit hoc loco Tertullianus Apellem creationem mundi attribuisse inferiori cuidam deo, Dei superioris angelo, h. e. nuntio, ignea natura prædito, non vero angelis; id quod Simoni aliique hæreticis placebat. Mundum ab angelis suis institutum esse dixit Simon, referente Auctore anonymo *Adv. Omnes hæreses*, cap. 2. ROUTH.

(54) *Quæ quando fuerint, dum non intersit quæ quando de veritate non sint.* Sic edit. Rhenani. Ait Semlerus, Junius conj. « Quæ quando fuerint, tum non intersit. » Putem recte habere Rhenani (h. e. ed. principem). Hæc Semler. Interferendo addunt particulam dum ante voces de veritate non sint, edd. Paris. utraque et Franek. Edidit Rigaltius : « Quæ quando fuerint, dummodo intersit, quæ quando dum de veritate non sint. » Sed reposuerunt Lupus atque Thomasius dum non intersit. Totum locum ita legerim, et interpunxerim : « Eligant igitur sibi tempora universæ hæreses, quando fuerint, cum non intersit, quæ, quando de veritate non sint. » ROUTH.

(55) *Sunt aliquando expolitiores.* « Audis, inquit Quintinus, hæreses rudes primum, deinde factas expolitiores. » Ab annis quadraginta sic etiam novari coeperunt hæreses, ut quanto quis in græci-

usurpaverunt (56), habendo cum eis consortium (57) prædicationis, habeant necesse est etiam consortium damnationis; præcedente illo fine supradicto posteritatis (58), quo, etsi nihil de damnationis participarent ⁴⁶, de ætate sola præjudicaretur; tanto magis adulteræ, quanto nec ab ⁴⁷ apostolis nominatæ. Unde firmitus constat, has esse, quæ adhuc tunc nuntiabantur futuræ.

CAPUT XXXV.

Nullam autem e contrario dictarum præscriptionum competere adversus nostram disciplinam.

His definitionibus provocatæ a nobis et revictæ hæreses omnes, sive quæ ⁴⁸ posteræ, sive quæ coætaneæ apostolorum, dummodo diversæ; sive generaliter, sive specialiter notatæ ab eis, dummodo prædamnatæ; audeant respondere (59) et ipsæ aliquas ejusmodi præscriptiones adversus nostram disciplinam. Si enim negant veritatem ejus, debent probare illam quoque hæresin esse ⁴⁹, eadem forma revictam, qua ipsæ revincuntur; et ostendere simul

Variæ lectiones.

⁴⁶ Participarentur *Rhenan.* ⁴⁷ Ab *deest Paris.* ⁴⁸ Qua *Rhen.* ⁴⁹ Esse *deest Rhen.* ⁵⁰ Præfigitur quod *Fran. Paris.* ⁵¹ Enim damnant *Seml.* ⁵² Quasi *Wouwer.* ⁵³ Extranea quamque non damnaverunt *Fran. Paris.* ⁵⁴ Præsidetur *Rhen.*

Commentarius.

tate et latinitate nescio qua peritior exstiterit hæreticus, tanto plausibilior atque receptior fuerit: pure, et torse, et munde loquitur. Inde sectatores istius eloquentiæ colligunt: Ergo pura, tersa, munda est hæresis. Admodum reprehensibile est graves etiam theologos istis facundiæ humanæ verbis et elegantiolis efieri. Num bonæ sit dictio, quæruni. Atqui meminisse nos oportet, quod nulla est in aliquo Christiano bona dictio, quæ pariter non sit in Christo Jesu benedictio. Bonas istas dictiones et rhetoricationes relinquamus Cresconii grammaticis, ut fecit Augustinus. Sacra sincere tractantibus non conveniunt, ut neque matronæ cerussa, neque bovi ceroma. PAM.

(56) *Postea obortæ quasdam ex illis opiniones usurpaverunt.* Ita edit. princeps, cujus lectionem revocavi, a Junio olim probatam. Habet Rigaltius: « Quidam ex illis usurpaverunt. Exstat in edit. Paris. utraque et Franek. Postea obortæ sunt, et quasdam ex illis opiniones usurpaverunt. » ROUTH.

(57) *Habendo cum eis consortium.* Gelasius primus, inquit idem Quintinus, Afer, etiam simile cum Tertulliano scribit, inquit: Quicumque in hæresim semel damnatam habitur, ejus damnatione seipsum involvit. 24. q. 1, c. 1. Eodem pertinent definitiones concilii Chalcedonensis et aliorum, ubi expresse cavetur, de semel definitis amplius dubitare non licere, sed cum illi quorum sectantur hæresin esse condemnandos, et participationem, uti loquitur auctor, cum damnatis hæresibus, id est, uti interpretatur Quirinus, jam damnatis, ut scilicet, quod fictum est, donatitium, dedititium, conductitium. PAM.

(58) *Præcedente illo fine supradicto posteritatis.* Lego præcedente illo fine supradicto posteritatis, id est, ordine successionis, quo tanquam fune ad apostolicas ecclesias conscenditur, ut cap. 31 et 32 copiose dictum. Nam e diverso deprehenditur hæreseon istarum posteritas fune illius pariter observato. JUNIUS. — Sic orsus est Tertullianus *adv. Judæos* librum: « Proxime accidit, disputatio habita est Christiano et proselyto Judæo; alternis vocibus

ubinam quærenda sit veritas, quam apud illas non esse jam constat. Posterior nostra res non est, imo omnibus prior est: hoc erit testimonium veritatis, ubique occupantis principatum ⁵⁰. Ab apostolis utique non damnatur (60), imo defenditur: hoc erit indicium proprietatis. Quam enim non damnant ⁵¹, qui ⁵² extraneam quamque damnaverunt ⁵³, suam ostendunt, ideoque et defendunt.

CAPUT XXXVI.

Percurrenti enim Ecclesias apostolicas, apud quas adhuc ipsæ cathedræ apostolorum suis locis præsidetur, et inter eas Romanam, unde nobis quoque auctoritas præsto est (ubi Petrus et Paulus coronati) constabit eandem ab apostolis suam potasse fidem, 49 per quam aqua signat, Spiritus sanctus vestit, Eucharistia pascit.

B Age jam, qui voles curiositatem melius exercere (61) in negotio salutis tuæ, percurre Ecclesias apostolicas (62), apud quas ipsæ adhuc cathedræ apostolorum suis locis præsidetur ⁵⁴; apud quas ipsæ authenticæ litteræ eorum recitantur (64), sonantes

contentioso fune uterque diem in vesperam traxerunt. » ROUTH.

(59) *Respondere.* For. legendum *reponere.* ROUTH.

C (60) *Quod ab apostolis utique non damnatur.* Expunxit conjunctionem quod utraque editione sua Rigaltius, quæ quidem in editionibus Rhenanianis haud reperta est, sed tamen in editione Parisina anni 1655 suppleta est, et a Lupo Thomasioque recte restituta.

(61) *Curiositatem melius exercere.* Confer jam supra dicta in cap. 14. ROUTH.

(62) *Percurre Ecclesias apostolicas.* Hoc etiam præcipit Augustinus (lib. II, de *Doctrina Christ.* 8): « In canonicis, inquit, Scripturis Ecclesiarum Catholicarum quam plurimum auctoritatem sequamur: inter quas sane illæ sunt, quæ apostolicas sedes habere et epistolas accipere meruerunt. » RIG.

D (63) *Ipsæ adhuc cathedræ apostolorum suis locis præsidetur.* Et est sane venerationis argumentum, ipsas adhuc cathedras apostolorum suis locis in memoriam et honorem apostolorum prædisse, successoribus infra sedentibus. Sed verius, mea quidem sententia, fuerit, cathedras apostolorum dici principales Ecclesias, ab ipsis videlicet apostolis constitutas, quæ adhuc ætate Tertulliani suis locis præsidebant, tanquam aliarum matricum; qualis in Achaia Corinthus; in Macedonia Philippi, Thessalonica; in Asia, Ephesus; in Italia, Roma RIG. — S. Ignatius initio *Epistolæ ad Romanos*. — ἐκκλησίᾳ, ἡμεῖς καὶ προϋδῆται ἐν τόπῳ χωρὶς ἑωμαιῶν. Sin autem in sensum proprium verba accipiantur, ipsæ adhuc cathedræ apostolorum, certe huc pertineret, ut Tertulliani temporibus servata esset Jacobi apostoli cathedra Hierosolymitana, quod ex Eusebii *Historia*, lib. VII, cap. 10, constat; atque ut Romæ Petri apostoli cathedra adhuc restare credatur. ROUTH.

(64) *Ipsæ authenticæ litteræ eorum recitantur.* Lingua scilicet eadem qua fuerant ab apostolis conscriptæ, sonantes vocem uniuscujusque. Sic ipse, lib. de *Monog.*, ad Græcum authenticum Pauli provocat. RIG. — Idem Semler placet, qui hæc

vocem et representantes faciem uniuscujusque⁵⁵ (65). Proxima⁵⁶ est tibi Achaia? habes Corinthum. Si non longe es a Macedonia, habes Philippos, habes Thessalonicenses⁵⁷. Si potes in Asiam tendere, habes Ephesum. Si autem Italiae adiacēs⁵⁸, habes Romam⁵⁹, unde nobis quoque auctoritas praestio est⁶⁰ (66). Ista quam felix⁶¹ Ecclesia! cui totam doctrinam apostoli cum sanguine suo profuderunt (67); ubi Petrus passioni Dominicæ (68) adæquatur; ubi Paulus Joannis (69) exitu coronatur; ubi apostolus Joannes, posteaquam, in oleum igneum demersus, nihil passus est (70), in insulam

A relegatur; videamus quid didicerit, quid docuerit, cum Africanis quoque Ecclesiis contesserat⁶². Unum Deum novit, Creatorem universitatis, et Christum Jesum ex Virgine Maria, Filium Dei Creatoris, et carnis resurrectionem; legem et prophetas cum evangelicis et apostolicis Litteris⁶³ miscet, et inde potat⁶⁴ fidem; eam⁶⁴ aqua signat (71), sancto Spiritu vestit (72), Eucharistia pascit, ad martyrium⁶⁵ exhortatur, et ita adversus hanc institutionem neminem recipit. Hæc est institutio, non dico jam quas futuras hæreses prænuntiabat, sed de qua hæreses prodierunt. Sed non fuerunt ex illa⁶⁶,

Variae lectiones.

⁵⁵ Et... uniuscujusque *delev. Seml. post Rhen.* ⁵⁶ Proxima *Franeq.* ⁵⁷ Habes Thessalonicenses *delev. Seml. post Rhen.* ⁵⁸ Adjiceris *Rhen.* ⁵⁹ Romanam *Rhen.* ⁶⁰ Statuta *add. Rhen.* ista quam *desunt apud eumd.* ⁶¹ Statu felix *Fran.* statu tam felix *Seml.* ⁶² Contestatur *Rhen.* contesseratur *Pithæus.* ⁶³ Importat *Wouw.* plantat *Seml.* portat *Rhen. et Routh.* ⁶⁴ Fidem eam *Paris. Fran.* eam *negl. Rhen.* ⁶⁵ Martyrio *Fran. Paris. Pam.* martyrio *Rig. Venet. Rhen. Seml.* ⁶⁶ Non omnes ex illa *Rhen. Routh.*

Commentarius.

adnotavit, « authenticæ litteræ, non originalia et autographa, ut multi falso intelligebant, sed Græcæ, quia isti alia Latina translatione utebantur, sicut ipse Tertullianus. » Hæc Semlerus, neque aliter hæc de re statuerunt nonnulli alii scriptores. Verum scite monuit Georgius Stanleius Faber, vix dici id posse de S. Scripturarum apographis, illa tantum penes Ecclesias apostolicas fuisse, exclusis cæteris Ecclesiis. Vide Appendicem egregii operis Anglica lingua conscripti, cui titulus *The Difficulties of Romanism, Romanismi Difficilia*. Certe constat singulos hic mitti a Tertulliano Christianos ad vicinam metropolim, in qua epistolæ apostolicæ recitabantur, Corinthum, Philippos, Thessalonicam, Ephesum, Romam; ad quas ipsas urbes apostolus Paulus litteras dederat. Mirumne videtur, epistolas istas Pauli ab Ecclesiis in his urbibus constitutis annos circiter centum et quinquaginta conservatas esse? Idque revera contigisse, est ut testari velit hoc loco Tertullianus. At vero, quod obliviscendum non est, volunt viri doctissimi oppositas fuisse hoc loco *authenticas litteras*, non apographis Græcis, sed interpretationibus earumdem Latinis. Sic enim ait Rigaltius dici in libro Tertulliani *De Monogamia*, cap. 11, exstare in *Græco authentico* interpretationi Latinæ opposito locum quemdam apostoli. Nihilominus hæc duo simul constare posse existimem, ut opponantur cum *authenticæ litteræ*, seu epistolæ, quomodo loqui solent jurisconsulti veteres, apographis earum, tum vero *Græcus authenticus* interpretationi Latinæ. Hæc olim probabiliter disputavi. Verumtamen hoc tantum Tertulliani verbis mea quidem sententia significari potest: adeundas esse originalem fidem quærentibus Ecclesias apostolicas ob eam causam, ut investigent, quid ipsæ dicant, quid doceant; in quibus quidem Ecclesiis, scilicet apostolicis, adhuc manet apostolica successio, ac recitantur litteræ proprie apostolorum, indolem veram ipsorum referentes. Habet Clemens Alexandrinus in *Stromate* III: — ἐπακούσαντες τῆς Κυρίου φωνῆς, εἰς τῆς ἀδελφότητος, εἰς καὶ τῆς διὰ τῶν ἀποστόλων ἐναργούσης. « Exaudita voce Domini vel ipsa per se, vel etiam quæ operabatur per apostolos. » Cap. 6, p. 764, ed. Potteri. ROUTH.

(65) *Representantes faciem uniuscujusque*. Quantum scilicet imaginari fas est cogitantibus. RIG.

(66) *Unde nobis quoque auctoritas præsto est*. Sic lib. IV *adv. Marcionem*: « Quid etiam Romani de proximo sonent. » RIG.

— *Unde nobis quoque auctoritas*. Convinceret hic

B locus hæreticos, qui universalem Pontifici Rom. auctoritatem adiungunt, ut intra præfecti urbis jurisdictionem quæ intra C. L. clauderetur, astringant. Dicam hac de re alio loco: moneo tantum infinitis in locis a SS. Patribus dictum, B. Petrum ordinatum fuisse τῆς οἰκουμένης διδασκαλον: ita Chrysost., *Hom. in cap. xxi Joan.* Deinde synodus Chalcedon., act. xvi: « Ἡ Ἐκκλησία Ὁμῶν πάντοτε ἔχει τὰ πρεσβυτῆα, Ecclesia Romana primas semper tenuit. » LE PA.

(67) *Cui totam doctrinam apostoli cum sanguine suo profuderunt*. Totam doctrinam dicit summam totius doctrinæ Christianæ, quam in martyrio pro Christi nomine fortiter obeundo consistere toties prædicat, ut videlicet animam illi tam bene merenti nostram reponamus, qui suam pro nobis, non immerentibus tantum, verum et male meritis posuit ac prodegit. LE PA.

(68) *Ubi Petrus passionis Dominicæ*. Hæc sane Petrum Romam vidisse testantur, ut Paulum et Joannem, quorum hic etiam fit mentio. Omnes autem invicem adæquantur martyrii constantia. Tertull. hoc libro *de Præscrip. hæc.*: « Bene quod Petrus Paulo et in martyrio adæquatur. » Irenæus (lib. III, cap. 1) Petrum et Paulum Romæ evangelizasse et fundasse Ecclesiam asserit; et cap. 3, magnificum Ecclesiæ Rom. ascribit elogium: « maximæ et antiquissimæ et omnibus cognitæ, a gloriosissimis duobus apostolis Petro et Paulo Romæ fundatæ et constitutæ Ecclesiæ. » LE PA.

(69) *Joannis*. Scilicet, Baptistæ, capite abscisso. SEMLER.

(70) *Posteaquam in oleum igneum demersus, nihil passus est*. Hoc si revera evenerit, quod solus, ni fallor, ex scriptoribus ante-Nicænis memoravit Tertullianus, Christianus statim fieri iudex ethnicus, quicumque is fuerit, cum omnibus suis, debuisset; nisi opponas, fieri posse, ut apostoli liberatio præstigiis magicis ab iisdem attribueretur. Quinetiam recordandum nobis est, Judæorum primores, id quod ex Actis apostolorum constat, eundem Joannem occisum isse, simul ac novissim eum e carcere divinitus liberatum. Vid. *Act. apost.* cap. v, comm. 33. ROUTH.

(71) *Aqua signat*. Baptismo, fidei signaculo. LE PA.

(72) *Sancto Spiritu vestit*. Ipse, libro *de Monog.*: « Nos autem Jesus summus sacerdos et magnus Patris de suo vestiens (quia qui in Christo tinguntur, Christum induerunt) sacerdotes Deo Patri suo fecit, » et lib. de Baptismo: « Obsignatio baptismi, vestimentum fidei. » LE PA.

ex quo factæ sunt adversus illam. Etiam de olive nucleo mitis et optimæ ⁶⁷ et necessariae ⁶⁸ asper oleaster oritur; etiam de papavere ficus (73) gratissima et suavissima ventosa et vana caprificus exsurgit ⁶⁹. Ita et hæreses de nostro fructice, non nostro genere; veritatis grano, sed mendacio sylvestres ⁷⁰.

CAPUT XXXVII.

Cum igitur ita veritas adjudicetur quicumque in ea regula incedimus, quam Ecclesia ab apostolis accepit; constare propositum suum non esse admit- tendos hæreticos ad ineundam de Scripturis pro- vocationem, cum Christiani non sint, et proinde exheredati a possessione Christianarum littera- rum.

Si hæc ita se habent, ut veritas nobis adjudice- tur, quicumque in ea regula incedimus quam Ec- clesia ab apostolis, apostoli a Christo, Christus a Deo tradidit ⁷¹, constat ratio propositi nostri, definien- tis non esse ⁵¹ admittendos hæreticos ad ineun- dam ⁷² de Scripturis provocationem, quos sine Scri- pturis probamus ad Scripturas non pertinere. Si enim hæretici sunt, Christiani esse non possunt, non a Christo habendo quod de sua electione sæctati hæ- reticorum nomine ⁷³ admittunt. Ita non Christiani, nullam jus capiunt Christianarum litterarum. Ad quos merito dicendum est: Qui estis? quando, et unde venistis? quid in meo agitis, non mei? quò denique, Marcion, jure sylvam meam cædis? qua licentia, Valentine, fontes meos transvertis ⁷⁴? qua potestate, Apelles, limites meos commoves? Quid hic cæteri ad voluntatem vestram seminat et pa- sciunt? Mea est possessio; olim possideo ⁷⁵: habeo origines firmas, ab ipsis ⁷⁶ auctoribus quorum fuit res. Ego sum hæres apostolorum. Sicut daverunt testamento suo, sicut fidei commiserunt ⁷⁷, sicut adjuraverunt, ita teneo. Vos certe exheredaverunt; semper et abdicaverunt, ut extraneos, ut inimicos. Unde autem extranei et inimici apostolis hæretici,

nisi ex diversitate doctrinæ, quam unusquisque de suo arbitrio adversus apostolos aut protulit, aut recepit?

CAPUT XXXVIII.

Maxime cum illis non possit succedere corruptela doctrinæ sine corruptela instrumentorum, usur- pata in Scripturis detractio, vel adjectione, vel transmutatione, et interpolatione, qua nullus manu Scripturas, alius sensus expositione inter- vertit.

Illis igitur et Scripturarum et expositionum adul- teratio deputanda est, ubi diversitas doctrinæ in- venit. Quibus fuit propositum aliter docendi, eos necessitas coegit ⁷⁸ aliter disponendi instrumenta doctrinæ. Alias enim non potuissent aliter docere, nisi aliter haberent per quæ docerent ⁷⁹. Sicut illis non potuisset succedere corruptela instrumento- rum ⁸⁰ ejus; ita et nobis ⁸¹ integritas doctrinæ non competisset sine integritate eorum, per quæ ⁵² doctrina tractatur. Etenim quid contrarium nobis in nostris? quid de proprie intulimus, ut aliquid contrarium ei quod esset ⁸² in Scripturis deprehen- sum, detractio, vel adjectione, vel transmuta- tione remediaremus? Quod sumus, hoc sunt ⁸³ Scripturæ ab initio suo; ex illis sumus. antequam aliter fuit ⁸⁴, antequam a vobis interpolarentur. Cum autem omnis interpolatio posterior credenda sit, veniens utique ex causa simulationis, quæ neque prior, neque domestica unquam est ejus quod simu- latur, tam incredibile est sapienti cuique, ut nos adulterum stylium intulisse videamur Scripturis, qui sumus et primi et ex ipsis ⁸⁵, quam illos non intulisse, qui sunt et posteriori et adversi. Alius manu Scripturas, alius sensus expositione intervertit. Neque enim, si Valentinus (74) integro Instrumento uti videtur, non callidiore ingenio, quam Marcion, manus intulit veritati ⁸⁶. Marcion enim exserte et palam machæra, non stylo usus est (75); quoniam

Variæ lectiones.

⁶⁷ Optime Rhen. ⁶⁸ Suavissimæ Rhen. ⁶⁹ Suavissimæ, ventosa et vana caprificus exsurgit Rhen. nec am- plius aliud. ⁷⁰ De nostro fructificaverunt, non nostræ: degeneres varietatis grano, et mendacio sylvestres Rhen. Routh. degeneres vanitatis grano Jun. ⁷¹ Accepit Pam. ⁷² Ad eandem Paris. adeundam Rhen. ⁷³ Nomina Rig. nomen Jun. ⁷⁴ Mea est possessio, add. Rig. Fran. Paris. Venet. ⁷⁵ Prior possideo, add. in iisdem. ⁷⁶ Et ipsis Rhen. ⁷⁷ Fideicommissum, una voce mavult Jun. et jureconsult. usu. Probat Routh. ⁷⁸ Instituit Rhen. necessitas instituit. Routh. sine not. ⁷⁹ Hæresim, add. Fran. Paris. ⁸⁰ Sine corruptela ins- trumentorum non leg. in Rhen. edit. ⁸¹ Et a nobis add. Rig. Venet. ⁸² Ei et in Scripturis Rhen. ⁸³ Hæc sunt. Inde scriptura Rhen. hoc sunt. Unde scripturæ; Jun. hoc sunt Scripturæ jam inde ab initio suo, ex illis Woww. Routh. ⁸⁴ Antequam nihil aliter fuit Rhen. antiquum nihil aliter fuit Jun. Antequam nihil aliter fuit quam sumus. Routh. ⁸⁵ Sumus a principio et primi, quam Rig. Venet. ⁸⁶ Manus intulit veritati non leg. in Rhen. edit.

Commentarius.

(73) Et jam de papavere ficus, Ficus pomum dicere, etiam in senata Cato non dubitavit. Postea tamen inter auctores juris hæsitatum fuit, an po- morum appellatione venirent ficus. Grossos dici et Luteris quidem sacris, minime ignoravit Septimius; sed Plinianæ descriptionis historiæ nonnihil fructu differentes. Itaque maluit usurpare nomen papa- veris, cui sane et forma et colore, et seminalibus granis, et lacte persimilis est nondum matura ficus. RIGALTII.

(74) Neque enim si Valentinus. Diversæ sunt, inquit Quintinus, istorum duorum hæresiarcharum

sententiæ circa biblicas et sanctas Scripturas admit- tendas. Marcion de Veteri Testamenti nihil reci- piebat, et de Novo quædam decerpserat, ac in duos libros descripserat, ex Evangelio Lucæ, reje- ctis aliis, et ex aliquibus epistolis Pauli apostoli, resceans ex ipsis quidquid suæ non conveniebat. Hoc est omnia sine dubio negare. PAM.

(75) Machæra non stylo usus est, Machæra cultu- rum Græcis significat. Nam de instrumento sacro Acta Apostolorum, Apocalypsin, Evangelii Lucæ partem, et partem Paulinarum Epistolarum resecauit. RHEN.

ad materiam suam eadem Scripturarum confecit (76). Valentinus autem pepercit, quoniam non ad materiam Scripturas, sed materiam ad Scripturas excogitavit: et tamen plus abstulit, et plus adjecit, auferens proprietates singulorum quoque verborum, et adjiciens dispositiones non comparentium rerum.

CAPUT XXXIX.

In eo comparandi illis qui Virgiliocentonas et Homero-centonas composuisse leguntur.

Hæc sunt ⁸⁷ ingenia de spiritualibus nequitiae, cum

Variae lectiones.

⁸⁷ Erant *Rig. Venet.* ⁸⁸ Contemplandæ fidei *Rhen.* ⁸⁹ In *add. Rig. Venet.* ⁹⁰ Felicitatem, *Rig. Venet.* ⁹¹ Quo jus hodie *Rhen.* vis hodie *Fran. Par.* qui vis hodie *Jun.* cujus hodie *antig. manus.* ⁹² Componit *Jun.* ⁹³ Ovidius Geta *Fran.* Osidius Geta *Paris.* Ovidius ita *Jun.* Hosidius Geta *Rig. Venet.* ⁹⁴ Expressit *Rhen.*

Commentarius.

(76) *Ad materiam suam eadem Scripturarum confecit.* Convenientius quidquam dici non potuit adversus recentiores hæreticos, quam hæc in Marcionem; eadem enim Scripturarum in illis videas, sed variam atque pro libitu oscitantis aut imperiti homuncionis discrepantem. Quamvis enim Ecclesia toties canonicos libros numeraverit, ii tamen omnino surdi fiunt. Imo Calvinus (lib. I *Instit.* cap. 7 § 1, 2, 4) scribit Ecclesiæ non esse judicare qui libri divinæ sint auctoritatis; sed hoc pertinere ad arcanum Spiritus testimonium. Impias voces! **LE PR.**

(77) Sic edit. Rhenani. Habent edd. Paris. 2^a et Franek. *vis pro quo jus.* Junius vult legere *Quivis—componit*, quod quidem jam reposuerat Quintinus in edit. sua hujus tractatus anno 1561 typis mandata, Pamelio teste in notis. Alii vero Wouwerius codicem ms. habere *quovis*, seque emendandum censere, *qua vides*; quod et in ed. Paris. 1^a exstitisse nunc video. Edidit *vides* sine *qua* Rigaltius. Mihi quidem videtur, cum facilis sit harum vocum inter se mutatio, nam in cap. 2 libri *De Spectaculis*, *vides pro vis* recte repositum est, legendum esse *quo vides*, ut construat relativity *quo cum voce exemplum.* Antiqua manus, nec male, iudice quidem Semlero, ascripsit *cujus.* ROURN.

(78) *Fabulam in totum.* Edit figura Græca, cum dicit, totum aliam, id est, secundum totum, vel in toto aliam. RHEN.

(79) *Denique Hosidius Geta.* Liber Agobardi *Vosidius*: Ursini, *Osidius* Apud Dionem scribitur Ὡσίδιος ὁ Σιδίος Ἰταῖος legendum Ἰν. Ὡσίδιος. Fertur senatus-consultum sub Claudio Cæs. factum Cn. Hosidius Geta, L. Vagellio coss. erutum Neapoli anno Chr. MDC. III. adversus eos qui negotiandi causa emissent quod ædificium, ut diruendo plus acquirerent quam quanti emissent, et cruentissimo genere negotiationis inimicissimam in pace faciem inducerent ruinis domuum villarumque. **RIG.** — *Hosidius Geta.* Hujus poetæ stolidum opus ad nostra usque pervenit tempora; constat porro 461 versibus in manuscriptis a Salmasio repertis, partimque editis a P. Scriverio, in *Collectaneis vet. Tragic.*, post *Senecam*, p. 187, 190, universim vero a Burmanno in *Anthologia Lat.*, t. I, p. 148, 186. Nonnulli autem perperam putaverunt tragoediam istam eandem esse cui titulum similem inscripsit Ovidius, unde Quintilianus, *Inst. orat.* 8, 5, desumpsit versiculum hunc:

Servare potui: perdere an possim rogas!

Atque propterea commentiti sunt legendum esse

quibus luctatio est nobis, fratres, merito contemplanda, fidei ⁸⁸ necessaria, ut electi manifestentur, ut reprobi detegantur. Et ideo habent vim, ⁸⁹ et excogitandis instruendisque erroribus facilitatem ⁹⁰, non adeo mirandam, quasi difficilem et inexplicabilem, cum de sæcularibus quoque scripturis exemplum præsto sit ejusmodi facilitatis. Vides (77) hodie ⁹¹ 53 ex Virgilio fabulam in totum (78) aliam componi ⁹², materia secundum versus, versibus secundum materiam concinnatis. Denique Osidius Geta ⁹³ (79) Medeam tragoediam ex Virgilio plenissime exsuxit ⁹⁴ (80). Meus quidem propinquus ex eodem

B in Tertulliano nostro *Ovidium* potius quam *Hosidium* aut *Osidium*. Sed in ejusmodi errorem non impigressent, si modo advertere voluissent, ex citato a Quintiliano versu Medeam Ovidii iambis præsertim concinnatam fuisse, hanc vero quæ exstat hexametris constare. Alii etiam finxerunt Hosidium Getam, de quo nobis poeta sermo est, consulem subrogatum fuisse sub Claudio principe, anno 48 post Christum natum, eundem scilicet de quo nonnulla conscripsit Dio, l. iv, et quem memorat Reinesius ex inscriptione quadam (*Inscrip.*, pp. 475, 477), nominat quoque Doni (Marmi, p. 84); sed verba quibus Tertullianus usus est unum ex ejus cœvis potius designant. Præterea vix crediderim sub Claudio jam principe, quo tempore adhuc florebant Romanæ litteræ, centones fuisse usurpatos (Burmann, *loc. cit.*). Ludus enim iste puerilis, quem æque ut cætera notasse scholice nugalia videtur censura sua auctor vetus in hunc modum:

Turpe est difficiles habere nugas,
Et stultus labor est ineptiarum,

non alias viguit profecto quam cum depravatæ jam essent litteræ.

Et vero exemplis a Tertulliano adhibitis complura alia postmodum addi potuerunt. Ducentis fere post ipsum annis, matrona quædam Proba Falconia nomine. Adelphii proconsulis uxor, Hortæ nata in antiquo Italiæ oppido, poema edidit Latinum ad nos utique transmissum, in universum, Medæ Osidianæ instar, Virgilio versibus constans aut saltem hemistichiis. Versatur autem circa Veteris Testamenti historiam (Fabricius *Biblioth. med. et inf. Lat.*, tom. II, p. 142 et seq. ed. Mansii). Ausonius, circa eadem tempora, epithalamium lascivia referunt confecerat cui titulum dederat *Cento nuptialis*, eadem omnino ratione. Permulti poetæ modernæ latinitatis *Centones Virgilianos* et ipsi composuerunt. Sed quoniam omnes eos referre nimis longum esset, adeat Fabricium lector, si velit, *Biblioth. Lat.*, t. I, pp. 384, 386, edit. Ernesti, quanquam et ille silentio omiserit Stephanum Plurreum domus S. Victoris canonicum regularem, auctorem poematis *de Vita Jesu Christi*, cujus fragmentum reperias in art. *Centon. Dictionarii de Trevoux*. EDD. ex opere DE GOURCY.

(80) *Medeam tragoediam ex Virgilio plenissime exsuxit.* Ea tragoedia exstat penes Cl. Salmasium, unde aliquot versus editi a P. Scriverio in *Collectaneis veterum Tragic. Rig.*

poeta inter cætera styli sui otia Pinacem Cebetis (81) explicuit. Homero-centones etiam vocari solent, qui de carminibus Homeri propria opera (82) more centonario ex multis hinc inde compositis in unum sarcinunt corpus. Et utique fecundior divina litteratura ad facultatem cujuscunque⁹⁵ materiæ. Nec periclitor dicere ipsas quoque Scripturas sic esse ex Dei voluntate dispositas, ut hæreticis materias subministrarent, cum legam oportere hæreses esse, quæ sine Scripturis esse non possant.

54 CAPUT XL.

Fieri hæc autem eodem diaboli instinctu, qui ipsa quoque res sacramentorum divinatorum in idolorum mysteriis æmulatur; exempli gratia, qui quosdam tinguit, expiationem delictorum dela-

vacro repromittit, signat in frontibus, celebrat et panis oblationem.

Sequitur⁹⁶, a quo intellectus intervertatur⁹⁷ eorum quæ ad hæreses faciunt? A diabolo scilicet, cujus sunt partes⁹⁸ intervertendi veritatem, qui ipsas quoque res sacramentorum divinatorum⁹⁹, idolorum mysteriis æmulatur. Tingit et ipse quosdam, utique credentes et fideles suos; expositionem¹ delictorum (83) de lavacro repromittit; et si adhuc² memini³, Mithra⁴ signat illic in 55 frontibus (84) milites suos (85): celebrat et panis oblationem, et imaginem resurrectionis inducit, et sub gladio redimit coronam (86). Quid? quod et summum Pontificem unius nuptiis⁵ statuit (87), habet et virgines, habet et continentes, Cæterum, si Numæ Pompilii (88)

Variae lectiones.

⁹⁵ Cujusque *Rig. Venet.* ⁹⁶ Sed quæritur *Rhen.* ⁹⁷ Interpretetur *Rig. Venet.* ⁹⁸ Pares *Rhen.* ⁹⁹ In *Præfig. Rhen. Pam.* ¹ Expiationem *Rhen. Pam.* ² Sic adhuc *Fran. Paris.* ³ Memini *deest Fran. Paris.* ⁴ Mithræ. *Rhen. Fran. Paris.* ⁵ Pontificem nuptiis *Rhen.* in unius nuptiis *Hirsaug. ex vetere exempl. teste Rhenano.* in unis nuptiis *Fran.*

Commentarius.

(81) *Pinacem Cebetis.* Cebes Thebanus secta pythagoricus, si Pamelio fidem adhibeas, scripsit dialogos tres, e quibus primus *Pinax vitæ humanæ* seu *Tabula* inscriptus, jam olim in Italia, Gallia et Germania excusus, et in pictura etiam expressus, in quo depingitur iter ad virtutem et voluptatem, et domus utriusque: opus, ait clarissimus abb. de Gourcy, stoica sapientia plenum. *Rhd.*

(82) *Homero-centones qui de carminibus Homeri propria opera.* Hujusce artis centonariæ vetus exemplum exstat apud Irenæum (lib. 1 *adversus Hæres.*). *Rhe.*

(83) *Expositionem delictorum.* Sic habet liber Agobardi. Expositionem dixit pro depositione. Atque ita etiam Cyprianus, epist. ad *Jubaianum*: « Peccata antiqua non exposuerit; » hoc est, non deposuerit *Rig.*

(84) *Mithra signat illic in frontibus.* Illic, in castris scilicet tenebrarum, seu Satanæ. *Rig.*

(85) *Signat in frontibus milites suos.* Æmulatione scilicet signaculi jam ævo Tertulliani inter Christianos usitatissimi. Sic enim lib. de *Corona*: « Quæcunque nos conversatio exercet, frontem crucis signaculo terimus. » Itaque adeo perfusorie adhiberi cepit, ut etiam ii qui Circo non abstinebant, hujusce tamen signaculi religione teneri viderentur. « Quam multos enim, inquit Augustinus, hodie fratres nostros cogitamus et plangimus ire in vanitates et insanias mendaces, negligere quo vocati sunt: qui, si forte in ipso Circo aliqua ex causa expavescant, continuo se signant, et stant illic portantes in fronte, unde abscederent, si hoc in corde portarent, » etc. *Enarr. in Psalm. 1.* Cæterum opinari etiam liceat Mithram sive Satanam signasse in frontibus milites suos, æmulatione unctionis Christianæ. *Rig.*

(86) *Sub gladio redimit coronam.* Martyrii nimo. Quod pluribus explicavit sub finem operis. De *Corona.* *Rig.* Et *sub gladio redimit coronam.* Ad intellectum hujus quod habet lib. de *Corona milit.* (versus finem) in hunc modum: « Mithræ miles... cum initiatur in spilæo... in castris vere tenebrarum coronam interposito gladio sibi oblatam, quas mimam martyrii, dehinc capiti suo accommodatam, monetur obvia manu a capite pellere et in humerum, si forte, transferri, dicens Mithram esse coronam suam; atque exinde nunquam coronatur.

Idque in signum habet ad probationem suam, sicuti tentatus fuerit de sacramento, statimque creditur Mithræ miles, si dejecerit coronam, si eam in deo suo esse dixerit. *Rhd.*

(87) *In unis nuptiis statuit.* In unius nuptiis posuit Rigaltius. Et ad editionem principem, in qua vox *nuptiis* sola exstat, sine *unis*, refert Rhenanus Hirsaugiense exemplum habere in *unius nuptiis*, lectionem hanc probans. Eadem præstat edit. Paris. utraque. Sed lectionem alteram in *unis nuptiis* in edit. Franek. exstantem, quam se edidisse Pamelius ait ex ms. Angelico codice Joan. Clementis, cum Lupo atque Thomasio recepi. *Unæ* enim æque ac *primæ* nuptiæ Latine dicitur. « Homo Dei Adam et mulier Dei Eva *unis inter se nuptiis* defuncti sunt. » scribit Tertullianus in lib. de *Exhortatione castitatis*, cap. 5; vid. et cap. 9. Cæterum exigit Apostolus in *Epistolis* ad SS. Timotheum et Titum, ut *plac* *γυναικὸς ὡς ὁ κύριος* ordinetur episcopus, ita et diaconus; quod quidem præceptum ad litteram, ut aiunt, nuper solebat injungere papis seu sacerdotibus suis Ecclesia Græca. Nullum ergo hic exiarsæ Montanismi vestigium, quidquid sibi visus ait detegisse vir cl. Petrus Allixius, fidenter dicerem. Conf. *Dissertationem* ejus *De Tertulliani Vita et Scriptis*, cap. 7. *Routh.*

(88) *Cæterum si Numæ Pompilii.* Pulchra est hic adnotatio Audeberti Macerei, quam adeo ex Gallico idiomate transferendam duximus. Quidam, inquit libro quodam non ita nuper excuso, cujus titulus: « Brevis commentarius de signis sacris, sacrificiis et sacramentis a Deo institutis, a creatione mundi, » nobis objicit, nostras ceremonias majori ex parte desumptas a Numa Pompilio, et proinde rejiciendas et subsannandas. Fefellit eum, inquit idem, quod non considerarit astutiam sui patris et magistri. Diabolus enim eas mutavit ex Veteri Testamento, et Numæ tradidit, ut per eas ab illo et suis honoraretur et adoraretur. Quod ad nos atinet, quibus ad manum est Vetus illud Testamentum, etiamsi omittamus traditionem Patrum, magis credibile est desumpsisse nos inde, quam e libris Pompilii. Interim etiam illud considerandum, quod talium caeremoniarum observatio Deo grata sit, quandoquidem eas tam studiose affectet et æmuletur diabolus. *PAM.*

superstitutiones revolvamus, si sacerdotalia officia, insignia et privilegia, si sacrificalia ⁶ ministeria, et instrumenta, et vasa ipsorum sacrificiorum, ac piaculorum et votorum curiositates consideramus, nonne manifeste diabolus morositatem illam Judaicæ legis (89) imitatus est? Quid ergo ipsa res, de quibus sacramenta Christi administrantur, tam æmulanter affectavit exprimere in negotiis idololatriæ, utique et idem et eodem ingenio gessit et potuit instrumenta quoque divinarum rerum et sanctorum (90) Christianorum (91), sensum de sensibus, verba de verbis, parabolas de parabolis profanæ et æmulæ fidei attentare? Et ideo neque a diabolo immissa esse spiritualia nequitia, ex quibus etiam hæreses veniunt, dubitare quis debet, neque ab idololatria distare hæreses, cum et auctoris et operis ejusdem sint, cujus et idololatria. Deum aut fingunt alium adversus Creatorem, aut, si unicum Creatorem confitentur, aliter eum disserunt, quam in vero est (92). Itaque omne mendacium quod de Deo dicunt, quodammodo genus est idololatriæ ⁸ (93).

CAPUT XLI.

Non omittendam denique, qua contra eas præscribamus, ⁹ ipsius etiam hæreticæ conversationis descriptionem; ubi quis catechumenus, quis fidelis,

A incertum; pariter enim adeunt, pariter audiunt, pariter orant; qui pacem cum omnibus miscent; quorum mulieres eudeam exorcismos agere, forsitan et tingere; quorum ordinationes temerariæ, et alius hodie episcopus, cras alius, hodie diaconus qui cras lector, hodie presbyter qui cras laicus, nam et laiciis sacerdotalia munera injungere.

Non omitam ipsius etiam conversationis hæreticæ descriptionem, quam futilis, quam terrena, quam humana sit, sine gravitate, sine auctoritate, sine disciplina, ut fidei suæ congruens. In primis quis catechumenus, quis fidelis, incertum est, pariter adeunt, pariter audiunt, pariter orant; etiam ethnici et superperierint, sanctum capibus (94) et porciis margaritas, licet non veras, jactabunt. Simplicitatem volunt esse præstationem disciplinæ, cujus penes nos curam lenocinium vocant. Pacem quoque passim cum omnibus miscent: nihil enim interest illis, licet diversa tractantibus, dum ad unius veritatis expugnationem conspirent. Omnes tument, omnes scientiam pollicentur, Antæ sunt perfecti catechumeni, quam edocti ⁹ (95). Ipse mulieres hæreticæ, quam procaces! quæ audeant docere, contendere, exorcismos agere, curationes repromittere, forsitan et tingere. Ordinationes eorum temerariæ, leves, (96) inconstantes: nunc ¹¹ 57

Variæ lectiones.

⁶ Sacrificantia Rhen. sacrificantium et vasa ipsorum et sacrificiorum *ex libro Ursini Ritg.* Sacrificantium m. Routh. Sacramentorum Chr. Routh. ⁷ Attemperare, Ritg. Venet. Fran. Paris. ⁸ Ita omne mendacium de Deo, vel natio quodammodo sexus, est idololatriæ Rhen. ⁹ Educati Paris. ¹⁰ Fortasse *ex Rhen.* ¹¹ Tunc Rhen.

Commentarius.

(89) *Morositatem illam Judaicæ legis.* Morositatem dicit morum et ritum Judæorum acrupulositatem. PAM.

(90) *Sacramentorum Christianorum.* Hoc prætulit ex edit. Paris. utraque pro voce *sanctorum*, quæ exstat in edit. quidem princeps; sed in tertia Rhenani editione positum hoc est ad marg. ejus, « Forte *sacrorum* vel *sacramentorum*. » In ultima vero editione sua idem Rhenanus ad voces *sanctorum Christianorum* adnotavit, « sicut dicimus Sancta sanctorum. » Porro de Scriptura *sacramentorum*, quam tamen haud primus induxerat Gelenius, sic Pamelius: « Legimus ex ms. 3 Vaticano cum Rhenano in prima editione et Adnotationibus *sanctorum*, pro eo quod Gelenius substituit *sacramentorum*. » Hæc Pamelius, ideoque in edit. Franek. atque Rigaltiana appellatio *sanctorum*, apparet. Illustrare quoque pergit Lupus hunc, ut ait, antiquorum Christianorum titulum verbis Paulinis ad Ephesios, *Omnibus sanctis qui sunt Ephesi, et fidelibus in Christo Jesu.* His non obstantibus, edit. utriusque Parisiensis lectionem, *sacramentorum*, amplectendam esse censeo. Habebas proxime ante *sacramenta Christi*; et conferas inferius Firmiliani *Epistolam*, § 8. Significari interea videntur Scripturæ sacræ his vocibus *instrumenta divinarum rerum et sacramentorum Christianorum*. Mox præpositionem *de* pro *ex* adhibet more suo Tertullianus.

(91) *Et sanctorum Christianorum.* Horum sensus ex iis quæ in cap. 44 sequuntur hauriendus est. Apostolorum autem Acta et Epistolas vocat instrumenta sanctorum Christianorum. ALBASP.

(92) Ad phrasin vere quod attinet, quam in vero est, habet Auctor in lib. suo de Resur. carnis, « Porro etsi ita in vero habeatur, cap. 2 et — non enim hanc esse in vero, » c. 16. Anglice

C dicimus, *As in truth it is, ut in vero est.* ROUTH.

(93) *Itaque omne mendacium de Deo vel natio quodammodo sexus, est idololatriæ.* » Sic se habet editio princeps; sed ad ultimam editionem suam Rhenanus ait, ausum se esse pro *vel natio* scribere *variatio*, huc se trahentibus Paterniacensis codicis vestigiis. Hinc *variatio* et ita pro itaque in edit. prima Parisiensi, similiter atque in Rhenani illa, exstant. Substitutum autem est in edit. illas sequentibus, quod posuit et Rigaltius, itaque *omne mendacium* quod de Deo dicimus, quodammodo genus est idololatriæ, nisi quod abest vox quodammodo ab edit. Paris. 1566. At vero in notis calci editionis Franek. adjectis prætulit Janius lectionem editionis principis, tantum addito *vel* ante quodammodo, ut vox *natio* in sensum generis accipiat, *sexus* in sensum partis, h. e. aut totum aut pars mendacii. Sic ille. Semlerus autem vera lectio nondum eruta videtur; ad *προβολα* vero hæreticorum respicere voces, *natio, sexus*, idem vir doctissimus opinatur. Ferenda editionis principis lectio mihi videtur, si modo reponas, *vel* ratio quodammodo *sexus*, habito nimirum ad *προβολα* istas, ut ait Semlerus, respectu. « Habes, inquit Tertullianus, ogdoadem, tetradem duplicem, ex conjugationibus masculorum et feminarum. » Adv. Valentinianos, cap. 7. ROUTH.

(94) *Sanctum canibus.* Nec ista quidem a nobis negligenter transibunt, quibus Eucharistiam existimamus intelligi, de qua libro de Spectaculis ita loquitur, cap. 25: « Ex ore quo Amen in sanctum protuleris. » ALBASP.

(95) *Ante sunt perfecti catechumeni, quam edocti.* Hoc est, Ante ταῖς sunt οἱ κατηχημένοι, quam fidei dogmatibus instructi. ROUTH.

(96) *Inconstantes.* Omnes ecclesiastici, cujuscun-

neophytos conlocant, nunc sæculo obstrictos (97), nunc apostatas nostros, ut gloria eos obligent, quia veritate non possunt. Nusquam facillius proficitur quam in castris rebellium, ubi ipsum esse illic promereri est. Itaque alius hodie episcopus, eras alius (98); hodie diaconus, qui eras lector; hodie presbyter, qui eras laicus: nam et laici¹² sacerdotalia munera injungunt.

CAPUT XLII.

In verbi quoque administratione negotium illis esse non ethnicos convertendi, sed nostros evertendi; nec suis præsidiis reverentiam præstent: et hinc apud eos schismata non parere, quantumvis tamen a regulis suis inter se varient et etiam ab auctoribus suis.

De verbi autem administratione (99) quid dicam, cum hoc sit negotium illis, non ethnicos convertendi,¹³ sed nostros evertendi? Hanc magis gloriam captant, si stantibus ruinam, non si jacentibus elevationem operentur; quoniam et ipsum opus eorum non de suo proprio edificio venit, sed de veritatis destructione. Nostra suffodiunt, ut sua ædificent. Adime illis legem¹⁴ Moysi, et prophetas, et creatorem Deum, accusationem eloqui non habent (1). Ita fit ut ruinas facillius operentur stan-

Varia lectiones.

¹² Laici Rhen. ¹³ Evertendis Jun. convertendis al. ¹⁴ In lege Paris. ¹⁵ Ipsa Seml. ¹⁶ Quasi sibi late Fran. Jun. sibi late Paris. sibilatæ Rhen. ¹⁷ Nota forsán legendum foret. Edd.

Commentarius.

que tandem essent ordinis, certis locis erant addicti, neque fiebant episcopi, aut sacerdotes, honoris aut vivendi gratia, sed pro loci aut populi necessitate, et usu ordinabantur. Quibus uti non licebat alio convolare, et sedes mutare, ita neque ab officio ex eo loco, ubi ordinati et addicti erant, sine causa amoveri poterant, sed apud hæreticos pro arbitrio sedes mutabantur, et ut dicit: « Alius hodie episcopus, eras alius. » ALBASP.

(97) *Sæculo obstrictos.* Eos intelligit qui præfectura aliqua inter gentiles fungebantur; plerique enim Christianorum dignitatem aliquam aut militiæ gradum adepti, eorum honorum munia nihilominus obibant, quos Ecclesiæ honoribus ordinare sequum non videbatur. ALBASP.

(98) *Cras alius.* Vel diverso, vel nullo fortasse manere functus, ut sequentia ostendunt.

(99) *De verbi autem administratione.* De ea quæ in Ecclesiis fiebat non existimari eum loqui, cum ab ea gentiles arcerentur, verum de ea quæ domi aut alibi familiariter habebatur; nihil enim Christianis majori erat curæ quam gentilibus Christi præcepta sensim obtrudere, ut eos ad fidem traherent. ALBASP.

(1) *Adime illis legem Moysi, et prophetas, et Creatorem Deum, accusationem eloqui non habent.* Notat Cerdonem, et Marcionem, et Apellem, ausos etiam ista Christianæ religionis fundamenta convellere. Nam in Catalogo hæreticorum, ubi de Cerdone: « Ille prophetas, inquit, et legem repudiat, Deo Creatori repuntat. » Cerdonis autem discipulus fuit Marcio, Marcionis Apelles. Ait igitur hæreticorum ingenia sic instituta esse, ut diruant, non ut ædificent. Adime illis legem Moysi, et prophetas, et Creatorem Deum, nullo jure causam tibi propere dicent; non erit quod possint conqueri. Etenim jam pridem hæc ad se minime pertinere testati sunt. Rie. — *Adime illis in legem Moysi et prophetas et in Creatorem Deum accusationem; et loqui non habent.* Ita locum restitui. Vulgo editum est:

Atium ædificiorum, quam extructiones jacentium ruinarum. Ad hæc solummodo opera humiles, et blandi, et summissi agunt. Cæterum, nec suis præsidiis reverentiam noverunt. Et hoc est quod schismata apud hæreticos fere non sunt; quia, cum sint, non parent (2). Schisma est 58 unitas ipsi¹⁵ (3). Mentior si non etiam a regulis suis variant inter se, dum unusquisque proinde (4) suo arbitrio modulatur quæ accepit, quemadmodum de suo arbitrio ea composuit ille qui tradidit. Agnoscit naturam suam, et originis suæ morem, profectus rei. Idem licet Valentinianus quod Valentino, idem Marclonitis quod Marcloni, de arbitrio suo fidem innovare. Denique penitus inspectæ hæreses omnes in multis cum auctoribus dissentientes deprehenduntur. Plerique nec ecclesias habent, sine matre, sine sede, orbi fide, extorres, sine lare¹⁶ vagantur (5).

CAPUT XLIII.

Notata etiam fuisse eorum commercia cum magis, circulatoribus, astrologis, philosophis; adeo ut doctrinæ ipsorum non veræ index sit disciplina non bona.

Notata¹⁷ sunt etiam commercia hæreticorum cum magis quampluribus, cum circulatoribus, cum

C « Adime illis legem Moysi et prophetas et creatorem Deum, accusationem eloqui non habent. » Cum vero exstaret in edit. Paris. 2^a in lege, et haberet codex Wouwerii et in creatorem, positumque sit in edit. Rhenani et Paris. prima, et loqui pro eloqui, vix dubitabam quin, ita ut vides, locus emendari deberet. Rhenanus quidem ad tertiam suam editionem legendum conjecit ad cautionem pro accusationem, sed frustra. ROUTH.

(2) *Quia cum sint, non parent.* Et hæc est causa, quare inter eos non sint schismata, non quod vere non sint dissensiones, sed quia cum omnes pro libidine efflorent quod cuique placitam, non apparent, et ideo ipsissima unitas videtur, cum sit multiplicitas sententiarum. DELACERDA.

(3) *Schisma est unitas ipsi.* Sic habet liber Ursini. Verissime. Sunt quidem apud hæreticos schismata; sed ea minus advertimus ob communem et concordissimam ipsi nobiscum discordiam, Rie. — Schisma quod est divisio a catholicis, vinculum ipsi est unitatis, quemadmodum ante scripserat Auctor: « Nihil interest illis, licet diversa tractantibus, dum ad unius veritatis expugnationem conspirent. » Cap. 41. ROUTH.

(4) *Proinde. For. perinde.* Voces a librariis mutari solent. ROUTH.

(5) *Quasi sine lare vagantur.* Voculam quasi ex editione principe aliisque restitui. In eadem tamen mendose positum est, quasi sibi late, in ed. tertia Rhenani quasi sibi late, in ultima Rhenani quasi late, in ed. Paris. prima quasi sibilatæ, in Paris. sibi late, omisso quasi, in ed. Franck. quasi sibi late, ut in tertia Rhenani. Tandem edidit Rigaltius ex Wouwerii vet. libro sine lare, omisso quasi. Ait doctissimus ille Wouwerius in Emendat. suis anno 1608 editis: « Editionem secutus vir illustris (scilicet Scaliger?) emendavit Abti late vagantur. Ingeniose, ut omnia. Fortasse non rejicienda conjectura qua scribebam, orbi fide, extorres. Cilyratæ ungan-

astrologis (6), cum philosophis, curiositati scilicet deditis: *QUÆRITE, ET INVENISTIS*, ubique meminerunt. Adeo et de genere conversationis qualitas fidei æstimari potest: doctrinæ index ¹⁸ disciplina est (7). Negant Deum timendum; itaque libera sunt illis omnia et soluta. Ubi autem Deus non timetur, nisi ubi non est? Ubi Deus non est, nec veritas ulla est; ubi veritas nulla est ¹⁹, merito et talis disciplina est. At ubi Deus, ibi metus in Deum, qui est initium sapientiæ. Ubi metus in Deum, ibi gravitas honesta ²⁰, et diligentia attonita (8), et cura sollicita, et allectio ²¹ explorata (9), et communicatio deliberata (10), et promotio emerita (11), ²² et subjectio religiosa (12), et apparitio devota (13), et processio modesta ²³ (14), et Ecclesia unita, et Dei omnia.

CAPUT XLIV.

Postremo si forte præscriptionibus his non moveantur, ad futuri iudicii metum et hæreticos provocat, et eos qui aures hæreticis accommodant.

Proinde hæc pressioris ²⁴ apud nos testimonia

Varie lectiones.

¹⁸ *Judex Rig. Venet. inde Rhen. doctrina index disciplinæ Paris.* ¹⁹ *V. ubi veritas nulla est desunt in Rhen. edit.* ²⁰ *Honestas Rhen.* ²¹ *Adjectio Rhen.* ²² *Moderata Paris.* ²³ *Pressiora Rhen. utrumvis abest Fran. Paris.* ²⁴ *Sævis Rhen. scævis Jun.* ²⁵ *Quid Rhen.* ²⁶ *Agnoscent Rhen. agnoscent Semler.* ²⁷ *in Verb. tanto deest Rhen. ed. non ante leg. Paris. Fran. suos ante Jun.* ²⁸ *Maxima doctrinæ suæ confirmasse Rhen.* ²⁹ *Ediderunt Rhen.* ³⁰ *Si Rhen.* ³¹ *Integra Rhen.*

Commentarius.

tur, sed minime discedendum arbitror a vet. cod. » Hæc ille. Receipt vero istud, *quasi Abii late vagantur*, in edit. suam Christianus Lupus; nihilominus cum Rigaltio facit Thomasius. In.

(6) *Cum magis quampluribus, cum circulatoribus, cum astrologis.* Nemini ignotum in historia ecclesiastica tantisper versato, priores hæreticos magia infames fuisse aut cum magis commercium habuisse. Tales fuerunt Gnostici, Carpocratiani, et alii. Ab Ecclesiæ communione semotos eosdem magos indubitatum quoque, ut mimos, ludiones, circulatores, agyras, comædos: contra quos Augustinus et Cyprianus multis in locis, et concilia. *LE PR.*

(7) *Doctrinæ index disciplina est.* Disciplina in hoc auctore, semper pro rebus fidei, sacramentis aut eorum usu, ritibus et cæremoniis, cæterisque quæ ex præceptis Christi observamus, nonnunquam etiam pro ipsamet fide usurpatur. *ALBASP.*

(8) *Diligentia attonita.* Diligentiam attonitam dicit quæ semper est in metu ne peccet. *RIG.*

(9) *Allectio explorata.* Allegendorum scilicet in ordinem ecclesiasticum. Hos enim ante ordinationem prædicari mos erat. Prædicatio autem fiebat nominibus eorum propositis, admonito populo, ut si quis adversus eos quid haberet criminis, probaret manifestis rebus. Quod ut fieret in provinciarum rectoribus ordinandis, exemplo Christianorum suasisse Alexandrum Severum narrat Lampridius. Talis igitur apud Ecclesiam fuit allectio explorata: ut contra, apud hæreticos ordinationes temerariæ notantur supra. *RIG.*

(10) *Communicatio deliberata.* Communicationem intelligit quam ipse in *Apologetico* describit, nempe orationis et conventus et omnis sancti commercii. Ad eam vero non admittebantur nisi deliberatione prius habita probatissimi. *RIG.*

(11) *Promotio emerita.* Ipse sui interpretes eodem *Apologetico*: « Præsident probati quique seniores, honorem istum non pretio, sed testimonio adepti. » *RIG.*

disciplinæ (15) ad probationem veritatis accedunt; a qua divertere nemini expedit, qui meminerit futuri iudicii quo omnes nos necesse est apud Christi tribunal astare, reddentes rationem inprimis ipsius fidei. Quid ergo dicent qui illam stupraverint adulterio hæretico virginem traditam a Christo? Credo, allegabunt, nihil unquam sibi ab illo vel ab apostolis ejus de seris ²⁴ et perversis doctrinis (16) futuris prænuntiatum, et de cavendis abominandisque ²⁵ præceptum. Agnoscant ²⁶ suam potius culpam quam illorum, qui nos tanto ante ²⁷ præstruxerunt. Adjicient præterea multa de auctoritate cujusque doctoris hæretici; illos maxime doctrinæ suæ fidem confirmasse ²⁹, mortuos suscitasse, debiles reformasse, futura significasse, uti merito apostoli crederentur (17). Quasi nec hoc scriptum sit, venturos multos qui etiam virtutes maximas ederent ²⁹, ad fallaciam muniendam corruptæ prædicationis. Itaque veniam merebuntur? Qui ³⁰ vero memores dominicarum et apostolicarum denuntiationum in fide integri ³¹ steterint, credo de venia

(12) *Subjectio religiosa.* Propter Ecclesiæ honorem, inquit (lib. *de Bapt.*), quo salvo salva pax est. Subjectus dicitur qui morem alteri gerit, ut filius patri. Sic in *Apolog.*: « Filium jam subjectum pater retro patiens abdicavit. » *RIG.*

(13) *Apparitio devota.* Apparent episcopis presbyteri, diaconi. Apparent magistratibus scribæ, præcones, accensi. Glossæ Philoxeni, Apparitores, Ἐκβασταί. Εὐαγγ. δὲ ὑμῶν τῶν ἀρχόντων προσεβόωντες. Apparitio, Ἐκβασταί. Eo sensu dicit Septimius noster (libro *de Spectaculis*), aures et oculos apparere spiritui: « Cum spiritui appareant aures et oculi; nec possit mundus præstari, cujus, apparitores inquinantur. » *RIG.*

(14) *Processio modesta.* Procedebant in publicum Christiani modesto habitu vultuque. Sic (lib. II. *de Cultu feminar.*): « Vobis autem nulla procedendi causa non tetrica. Aut imbecillus aliquis ex fratribus visitatur, aut sacrificium offertur, aut Dei sermo administratur, etc. » *RIG.*

(15) *Pressioris disciplinæ.* Hoc est quod in *Apologetico* dixit: « Disciplinam præceptorum inculcationibus densamus. » Hinc etiam illa quæ sæpe occurrunt, disciplina timenda, disciplina custodita, disciplinæ terror, disciplinæ tenor. Sic contra, disciplina mollissima, laxissima. *RIG.*

(16) *De seris et perversis doctrinis.* Sic optime liber Ursini, Antea scævis nullo sensu. Seras doctrinas dicit Antichristi, cujus tempora excipiet consummatio sæculi. Tria tempora in Tertulliani scriptis cunctas hominum ætates dividunt, Naturæ, Legis et Evangelii. Itaque ultimum est Evangelii tempus, subrepente Antichristo et sæculi fine. *RIG.* — Hæc Rigaltius, qui seris recepit. Attamen, exstante in præcedentibus editionibus scævis, haud spernenda, imo amplectenda est, conjectura Junii scævis reponebat. Glossæ Vett. Σαῖος, scævus, vanus, pravus. Scævis in editionem suam revocavit Thomasius, ascripta altera lectione seris ad oram. *ROUË.*

(17) *Uti merito apostoli crederentur.* Hic nonnisi

periclitabuntur, respondente Domino : « Præ-
nuntiaveram **60** plane futuros fallaciæ magistros in
meo nomine et prophetarum et apostolorum etiam;
et discentibus meis eadem ad vos prædicare manda-
veram; semel (18) Evangelium et ejusdem regulæ
doctrinam apostolis meis delegaveram; sed cum
vos non crederetis ³² (19), libuit mihi postea aliqua
inde mutare (20) : resurrectionem promiseram etiam
carnis; sed recogitavi ne implere non possem : na-
tum me ostenderam ex virgine; sed postea turpe
mihi visum est : patrem dixeram qui solem et plu-
vias fecit, sed alius me pater melior adoptavit :
prohibueram vos aurem accommodare hæreticis,
sed erravi... ? » Talia ³³ capit opinari eos qui exor-
bitant, et fidei ³⁴ veritatis periculum non ca-
vent (21).

Variae lectiones.

³² V. Sed cum vos non crederetur, in *Rhen. ed. præfiguntur vocibus semel Evangelium, etc.* ³³ Alia
Rhen. ³⁴ Fide conj. Jun., sed pessime nostra sententia.

Commentarius.

commentitia miracula, sive præstigias dæmonum
insectatur Tertullianus; agnoscit enim hoc in eo-
dem opere, c. præserim 30, vera miracula argu-
mentum certum efficere divinæ missionis, tum cum
provocat hæreticos hac victrici interpellatione :
« Probeant se novos apostolos esse; dicant Christum
iterum descendisse, iterum ipsum docuisse, iterum
crucifixum, iterum mortuum, iterum resuscitatum :
sic enim apostolos solet facere. » Edd. ex opere
DE GOUAC.

(18) *Semel.* H. e. ἀπαξ, tantum semel, non
iterum.

(19) *Sed cum vos non crederetis.* Particula nega-
tiva cuius sensum auctoris bene perpendenti amo-
venda videbitur. Cæterum illud animadvertendum
est, posita fuisse hæc verba in edit. vetustissimis
post vocem *mandaveram*; ac displicuisse Junio
transpositionem, quæ eorundem postea facta est.
Ita enim scribit : « Falluntur, qui hic transponunt
auctoris verba. Ego primam editionem, et manu-
scriptorum consensum sequens, ita legendum censeo :
Discentibus, id est, discipulis, *meis eadem ad
vos prædicare mandaveram* (nimirum solummodo
viva voce), *sed cum vos non crederetis* (prædicationi
illorum), *semel Evangelium et ejusdem regulæ doc-
trinam apostolis meis delegaveram*, puta litterarum
monumentis consignandam, et deponendam in ec-
clesia mea. *Sed libuit mihi postea aliqua inde mu-
tare*, nempe ut post ab illis hæreseon auctoribus
fuit facilitatum. Sic integra omnia. » Hæc Junius,
quibus tamen haud assentior. Sin vero vetus sen-
tentiarum ordo revocari debeat, æque tamen scri-
bendum foret, *sed cum vos crederetis.* ROUTH.

(20) *Mutare.* Ironice dictum intelligas. EDD.

(21) *Qui exorbitant, et fidei veritatis periculum
non cavent.* Legendum putabat Junius *fide*, non *fidei*;
existatque in ipsa hujus libelli clausula, quam post
Junii tempora Rigaltius adjecit, locutio in *fide veri-
tatis*. Porro scribit S. Paulus ἐν ἀγασμῷ τρυφά-
τες, καὶ πλοῦτι ἀγαθῶν, II *Thess.* II, 13. Quapropter
locum ita refingo, qui exorbitantes fide veritatis,
periculum non cavent. Cæterum illud, *capit opinari*,
pro eo quod est, *potest fieri, ut talia opinentur*,
qui exorbitantes, etc., more Tertulliani est positum.
ROUTH.

(22) *Sed nunc generaliter actum est adversus om-
nes hæreses.* Ipse libro *de Carne Christi* : « Sed plenius
hujusmodi præscriptionibus adversus omnes
hæreses alibi jam usi sumus. » EDD.

(23) *Et necessariis præscriptionibus.* Necessarias

CAPUT XLV.

*Porro hoc institutum simul aggressus etiam specia-
liter, initio facto a judaismo, hæreticos omnes ad
sua usque tempora recenset, et in primis Dosi-
theum, Sadducæos, Phariseos.*

Sed nunc quidem generaliter actum est a nobis
adversus hæreses (22) omnes, certis et justis, et
necessariis præscriptionibus (23) repellendas a con-
latione Scripturarum. De reliquo, si Dei gratia an-
nuerit, etiam specialiter quibusdam respondebi-
mus (24). Hæc in fide veritatis ci... (25) legentibus
pax ex gratia Domini nostri Jesu Christi in æter-
num.

CONTRA HÆRETICOS EXPLICIT (26).

61 *Sequentia non leguntur in vetustissimo codice
Agobardi.*

Quorum hæreticorum, ut plura præteream, pauca

præscriptiones dicit, quia secundum eas necesse
est judici quoscumque agere volentes repellere.
RIG.

(24) *Etiam specialiter quibusdam respondebimus.*
Hoc vero præstitit libris *adversus Marcionem*, *ad-
versus Valentinianos*, *adversus Praxeam*, etc.; mi-
nime autem sequenti opusculo; nam eo tantum in-
dicantur hæreses, non confutantur. RIG.

(25) *Hæc in fide veritatis, etc.* Voces usque ad
ultimum verbum *Explicit* primus addidit Rigaltius
in editione sua librorum novem Tertulliani. Hæ
vero ideo omisse esse in multis codicibus videntur,
ut melius cum hoc opere cohæreret libellus, de quo
illico dicturi sumus. In clausula autem ista : « Hæc
in fide veritatis ci.... legentibus pax et gratia Do-
mini nostri Jesu Christi in æternum » lacuna hoc vel
alio quodam modo supplenda est, citra cavillationem
legentibus. ROUTH.

(26) *Contra hæreticos explicit.* In codice Agobardi
non ultra pergit liber *de Præscriptione hæreticor.*
neque ulla fit mentio sequentis opusculi quod inci-
pit : *Quorum hæreticorum ut plura præteream*, etc.
Et jacebit ἀτάκτως, nisi dicamus sic a Tertulliano
adnexum fuisse operi *de Præscriptione hæreticorum*,
ut eo absoluto, cum aliquis ascripsisset : *Explicit
de Præscriptione hæreticorum*, idem, quisquis ille
fuerit, ejus ævi scriptor pro titulo sequentis opu-
sculi subjecerit : *Quorum hæreticorum* : daturus
scilicet catalogum eorum quos generali præscrip-
tione submoventes censeret, ac deinde incipiat
opusculum : *Taceo enim Judaismi hæreticos* : quod
idcirco portio ac sequela præcedentis habeatur,
proptereaque nullibi citatum ab auctore separatim
reperiatur. Stylus certe non absimilis videtur Scip-
ticiano. In quibusdam vero exemplaribus præcedit
librum *de Præscriptione hæreticorum*. RIG. — Si,
ut opinantur Alixius, Noesseltius, aliique, post Ter-
tulliani lapsum compositus fuit hic liber *de Præ-
scriptione*, hinc sane duo isti tractatus diversos au-
ctores habeant omnino necesse est. Haud pauci
enim contra Montani hereses in subsequentis opu-
sculi cap. penult. afferuntur. Rem vero aliter se
habere circa compositionem, quam crepant, libri
de Præscriptione post Tertulliani lapsum, supra
exposui; porro scriptum fuisse iisdem fere tempo-
ribus utrumque librum, omnes, quod sciam, con-
sentiant. At vero, etsi egregium et probabile opus
est catalogus iste hæreticorum, *Adversus omnes
Hæreses* appellatus, multaque in se bonæ frugis,
nequaquam alibi reperta, continet; ac præterea ab

perstringam. Taceo enim Iudaismi hæreticos (27), Dositheum, inquam, Samaritanum qui primus ausus est prophetas, quasi non in Spiritu sancto locutos, repudiare. Taceo Sadduccæos, qui ex hujus erroris radice surgentes, ausi sunt ad hanc hæresim etiam resurrectionem carnis negare. Prætermitto Pharisæos, qui additamenta quædam legi astruendo a Judæis divisi sunt: unde etiam hoc accipere ipsum quod habent nomen, digni fuerunt: cum hiis etiam Herodianos, qui Christum Herodem esse dixerunt.

CAPUT XLVI.

Deinde eos recenset, qui ex Evangelio hæretici esse voluerunt, Simonem Magum, Menandrum, Saturninum, Basilidem, Nicolaum.

Ad eos me converto (28) qui ex Evangelio hæretici esse voluerunt: ex quibus est primus omnium Simon Magus (29), qui in Actis apostolorum condignam meruit ab apostolo Petro justamque sententiam. Hic ausus est summam se dicere virtutem, id est summum Deum, mundum autem ab angelis

A suis institutum, a dæmone se oberrante ³⁵, quid esset sapientia, descendisse quærendum apud Judæos (30), se in phantasmate Dei non passum (31), sed esse quasi passum. Post hunc Menander discipulus ipsius, similiter magus, eadem dicens quæ Simon ipse: quidquid se Simon dixerat, hoc se Menander esse dicebat, negans habere posse quicquam salutem, nisi in nomine suo baptizatus fuisset. Secutus est post hæc et Saturninus, et hic similiter dicens, innascibilem ³⁶ ~~62~~ virtutem, id est Deum, in summis et illis ³⁷ infinitis partibus et in superioribus manere, longe autem distantes ab hoc angelos inferiorem ³⁸ mundum fecisse (32): et quia splendor quidam luminis desursum in inferioribus refulsisset, ad similitudinem illam superiorem propter illius luminis ³⁹ (33) angelos hominem instituere, angelos curasse: hunc super terram jacuisse reptantem: cujus lumen illud et virtutem misericordiam ⁴⁰, scintillam salvam esse (34), cætera ⁴¹ hominis perire. Christum

Variæ lectiones.

³⁵ Aberrante *Paris.* ad dæmonem suum errantem *Jun.* ad Enneam se aberrantem, quæ (*pro quid*) *Seml.* ex Irenæi I, 23. ³⁶ Innobilem, *Jun.* in summis illis et, *Jud.* ³⁷ Illis et *Jun.* ³⁸ Inferiores *Seml.* ³⁹ Similitudinem illius luminis, et nihil intermedium, *Seml.* ⁴⁰ Verba modo neglecta hic inserit *Semler* eo modo: virtutem illam superiorem propter miser. *Junius vero sic habet*: cui lumen illud et virtutem illam superiorem propter misericordiam vitæ scintillam immisisse; hanc scintillam salvam esse; cæterum hominis perire. ⁴¹ Cæteram *Rhen.*

Commentarius.

Hieronymo, ut indicabit Rigaltius, adductus est; imo fortasse Tertulliano ipsi ab Optato in lib. primo *De Schismate Donatistarum* attributus: haud satis tamen convenire idem videtur cum opere a Tertulliano supra promisso, in quo singulis hæresibus se responsurum esse ait; nec vim salesque orationis Septimianæ satis assequitur. Certe pars hujus libelli *De Præscriptione* non est; neque a Lupo aut Thomasio, qui post Rigaltii tempora hunc *de Præscriptione* ediderunt, libris suis conclusus est. ROUTH.

(27) *Taceo enim iudaismi hæreticos.* Hæc legerat Hieronymus, cum adversus Luciferianos agens, « Taceo, inquit, de iudaismi hæreticis, qui ante adventum Christi legem traditam dissiparant, quod Dositheus Samaritanorum princeps prophetas repudiavit, » etc. Rig.

(28) *Ad eos me converto.* Hieronymus, cod.: « Ad eos venio hæreticos, qui Evangelia laniaverunt. » Rig.

Ad eos me converto, etc. Aggreditur jam ad dicendum de hæreticis, qui a Christo nato exstiterunt, quique insanix suæ argumenta posterioribus hæreticis reliquerunt. LE PA.

(29) *Ex quibus est primus omnium Simon Magus.* Primum omnium numerat Simonem Magum cum Irenæo, Epiphanio, etc.

(30) *A dæmone se oberrante quid esset sapientia descendisse quærendum apud Judæos.* Hæc sunt corruptissima, nec juvant manuscripti. Legendum tamen videtur: « Ad oves aberrantes sc, qui esset sapientia, descendisse quærendum. Apud Judæos se in phantasmate, » etc. Hieronymus, Indiculo hæres.: « Ideoque se descendisse inquit, ut ovem salvaret perditam. Christum apud Judæos non esse passum. » Rig.

(31) *Se in phantasmate Dei non passum.* Fortasse Deum reponendum, cum hoc interpretamento: se modo imaginario, vel putativo, ut loquitur Tertullianus, « non passum, sed esse quasi passum, Deus cum fuerit. » ROUTH.

(32) *Angelos inferiores mundum fecisse.* Posuit in

edit. sua pro veteri scriptura *inferiorem* Rigaltius. Cum vero postea, in cap. 3, « angelos inferioris hominem finxisse » scribat hic auctor, lectionem alteram revocavi. Habes infra, « in ultimis quidem angelis, et qui hunc fecerunt mundum; » atque initio cap. 4, « angelos atque virtutes, quos distantes longe a superioribus virtutibus mundum istum in inferioribus partibus condidisse » dicit. Attamen in cap. 7, mentio est mundi superioris atque inferioris. Supra Junius coniecit emendandum, « in summis illis et infinitis partibus, pro, in summis et illis infinitis, » sed fortasse nihil mutandum est. ROUTH.

(33) *Ad similitudinem illius luminis.* Post similitudinem interposuit has voces Rigaltius, *illam superiorem propter*, quas quidem, ut ex sequentibus perperam huc translata, expungendas jussi. Dein vox *angelos* male repetita fuisse videtur, prout Rhenanus jam adnotaverat, et post cum Wouwerius in *Emendationibus Epidict.* Fine opusculi simile quid huic clausulæ habes, quam Victorinus corroborare curavit. ROUTH.

(34) *Cujus lumen illud, et virtutem illam superiorem propter misericordiam, scintillam salvam esse.* Sic edit. ante Rigaltium, qui quidem voces *illam superiorem propter* omisit. Sed locum mancum et corruptum Junius hoc modo supplevit, atque emendavit: Cui « lumen illud et virtutem illam superiorem propter misericordiam » vitæ scintillam immisisse; hanc « scintillam salvam esse. » Convenit hæc emendatio tam cum iis, quæ in cap. 3 sequuntur, quam cum Tertulliano in lib. *de Anima* cap. 23, atque Irenæo lib. I, *Contra hæreses*, cap. 22, ubi de Saturnini sciis agitur. Interea a Junio locum præclare emendante rectius, ni fallor, positum fuisse *scintillam vitæ*, quam *vitæ scintillam*, siquidem propter τὸ ὁμοτέλετον, seu vocis *scintillæ* repetitionem, omissio vocum interjectarum contigisse videatur. Dixi, similia exstare in capite proxime sequente. ROUTH.

in substantia corporis non fuisse, et phantasmate tantum quasi passum fuisse; resurrectionem carnis nullo modo futuram esse. Postea Basilides hæreticus erupit : hic esse dicit summum Deum nomine Abraxan, ex quo mentem creatam, quam Græce ΝΟΥΝ appellat. Inde Verbum. Ex illo providentiam ex providentia virtutem et sapientiam : ex ipsis inde principatus, et potestates, et angelos factos, deinde infinitas angelorum editiones et probolas : ab istis angelis trecentos sexaginta quinque cælos institutos, et mundum in honore Abraxæ, cuius nomen hunc in se habebat numerum computatum. In ultimis quidem angelis, et qui nunc secarunt mundum, novissimum ponit Judæorum Deum, id est Deum legis et prophetarum; quem Deum negat, sed angelum dicit. Huic sortito obtigisse semen Abrahæ, atque ideo hunc de terra Ægypti filios Israel in terram Chanaan transtulisse. Hunc turbulentiorem præ cæteris (35) angelis, atque ideo et seditiones frequenter ⁴² (36) et bella concutere, sed et humanum sanguinem fundere. Christum autem, non ab hoc qui fecerit mundum, sed ab illo, Abraxa missum venisse in phantasmate : sine

Variae lectiones.

⁴² Frequentare suspicatur Semler. ⁴³ Alii Jun. ⁴⁴ Sunt et cætera obscena. Omnes enim refert quosdam turpitudinis notas Seml. Pro æones vel omnes Latin. legit communes. ⁴⁵ Satis tollit Jun. ⁴⁶ Si etiam præterimus, satis proponit Semler.

Commentarius.

(35) *Hunc turbulentiorem præ cæteris.* Indiculus Hieronymi : « Hic angelus protervitate sua exaltavit se supra cæteros angelos. » Rig.

(36) *Frequenter.* An frequentare? SEMLER. — Alioquin adverbium cum *concutere* construendum foret. Sed fortasse scribendum, et seditione res frequenter et bello *concutere*, pro et seditiones frequenter et bella *concutere*. ROUTH.

(37) *Ne quis confiteatur in Simonem credidisse.* Forte reponeundum, conficiatur h. e. colligatur, vel, concludatur. ROUTH.

(38) *Hic de septem diaconis.* Nicolaitarum hæresis hic attingitur, cuius præcipuum dogma erat, quod matrimonium institutum esset mere humanum, nec conscientias obligaret, atque etiam quod vesci liceret immolatis sine ullo discrimine. Illi autem hæretici significantur Act. xx, his verbis, λαλῶντες διαστραμμένα. Auctorem hujus dogmatis faciunt Nicolaum, unum e septem diaconis, Tertullianus hoc in loco, sanctus Epiph. hæ. 25; Clemens Alex. Stromat. II et III; sanctus Hieronymus, Epist. de Fabiano, et ad Ctesiphontem; Eusebius, lib. III; Philastrius Brixianensis, lib. de Hær.; Theodoretus, Hæret. Fab. lib. III; August., hæ. 5, et alii innumeri. Post tantam vero sanctorum Patrum consensionem hac in materia, nescio an dubitandi locus superesse possit; facit tamen sanctus Ignatius ut hic dubius hæream, credanque auctorem illius sectæ fortasse non fuisse Nicolaum diaconum. Ignatius enim, Epist. ad Trallianos : Φεύγετε καὶ τοὺς ἀκαθάρτους Νικολαίτας, τοὺς ψευδωνύμους : « Fugite quoque impuros Nicolaitas falsum nomen usurpantes. » Adde piosque illorum Patrum dubitanter loqui de Nicolao illo, in quem facile fuit illud rejicere, propter vitæ sordes et mores corruptissimos. LE PA.

(39) *Æones enim refert quosdam turpitudinis.* Epiphanius, καὶ ἐκ τούτου τοῦ αἰῶνος τοῦ ἀσχοροῦ καὶ τῆς μητρὸς γεγενῆσθαι θεοῦς τε, καὶ τοὺς ἀγγέλους, καὶ δαίμονας : « Et ex hujus æonis pudendis

substantia carnis fuisse : hunc passum a Judæis non esse, sed vice ipsius Simonem ⁴³ crucifixum esse; unde nec in eum credendum esse qui sit crucifixus, ne quis confiteatur in Simonem credidisse (37). Mariyria negat esse facienda. Carnis resurrectionem graviter impugnat, negans salutem corporibus repromissam. Alter ⁴³ hæreticus Nicolaus emersit; hic de septem diaconis (38), qui in Actis apostolorum allecti sunt, fuit. Hic dicit tenebras in concupiscentia luminis, et quidem fœda et obscena, fuisse : ex hac permistione pudor est dicere quæ fœtida et immunda sunt.

Æones enim refert quosdam turpitudinis (39) natos ⁴⁴ (40), et complexus, et permistiones execrables, obscenasque conjuncias (41), et quædam ex ipsis adhuc turpiora : natos præterea dæmones, et deos, et spiritus septem, et alia satis ⁴⁵ sacrilega pariter et fœda : quæ referre erubescimus, et jam præterimus. Satis ⁴⁶ est nobis quod totam istam hæresim Nicolaitarum Apocalypsis Domini gravissima sententiæ auctoritate (42) damnavit, dicendo : Quia hoc tenes, odisti doctrinam Nicolaitarum (43), quam et ego odi.

ortos esse deos et angelos et dæmones. » Unde nuper monuit vir eruditiss. legendum, « Æones enim refert quosdam turpitudinis natos, » etc. Rig.

(40) *Ex hac permistione, pudor est dicere quæ fœda et immunda sunt et cætera obscena; omnes enim refert quosdam turpitudinis natos,* etc. Ita se habet edit. princeps. In edit. Rhenani ult. Paris. utraque et Franck, sunt cum sequentibus positum est. In hunc autem modum locum repræsentavit Rigaltius : « Ex hac permistione pudor est dicere quæ fœda et immunda sunt. Horlines enim refert quosdam turpitudinis natos. » Cum vero omnia hæc et plura post voces *ex hac permistione* usque ad illas, *natos præterea dæmones, καὶ πνευματικὸς* collocata videantur, totum locum velim ita refingere, atque distinguere : « Ex hac permistione (pudor est dicere, quæ fœda et immunda. Sunt et cætera obscena; omne enim refert quasdam turpitudinis notas, et complexus, et permistiones execrables, obscenasque conjuncias (hoc est conjunctiones), et quædam ex ipsis adhuc turpiora, natos præterea dæmones et deos, » etc. Hoc mihi quidem placet. Sed Rigaltius, qui ipse homines pro omnes posuit, in notis suis refert, monuisse virum eruditissimum, legendum *æones*, propter Epiphanium in Hæres. Scribere autem jusserat Latinus Latinius, *communes* pro omnes, quod probat Junius. Recte præstat, *quosdam turpitudinis notas*, editio Halensis, sed unde acceptum, nescio. ROUTH.

(41) *Obscenasque conjuncias.* Hoc est, conjunciones. Hieronymus adversus Lucif. de hoc ipso hæretico : « Die noctuque nuptias faciens, obscenos et auditu quoque erubescendos coitus somniavit. » Rig.

(42) *Gravissima sententiæ auctoritate.* An reponeundum *gravissimæ*? ROUTH.

(43) *Quia hoc tenes, odisti doctrinam Nicol.* Indiculus Hieronymi : « Spiritus autem sanctus hæresim appellans, dicit ad Ecclesiam : Sed hoc habes, quia odisti facta Nicolaitarum. » Rig.

CAPUT LXVII.

Quibus adjungit Ophitas, Cainæos, Sethoitas.

Accesserunt his hæretici etiam illi, qui Ophitæ nuncupantur. Nam serpentem magnificant in tantum, ut illum etiam ipsi Christo præferant. Ipse enim, inquit, scientiæ nobis boni et mali originem dedit. Hujus animadvertens potentiam et majestatem Moyses, inquit, æreum posuit serpentem : et quicumque ipsum **64** aspexerunt, sanitatem consecuti sunt. Ipse, aiunt præterea, Christus in Evangelio suo imitatur (**44**) serpentis ipsius sacram potestatem, dicendo ⁴⁷ : *Et sicut Moyses exaltavit serpentem in deserto, ita exaltari oportet Filium hominis* : ipsum introducunt ad benedicenda Eucharistia sua ⁴⁸ (**45**). Sed tota istius erroris et scena et doctrina inde fluxit. Dicunt enim de illo summo primario æone complures alios æones existisse inferiores; omnibus tamen istis æonem antistare, cujus sit nomen Jaldabaoth (**46**). Hunc autem conceptum esse ex altero æone æonibus inferioribus permisto : seque postea, cum in superiora voluisset eniti, gravitate materiæ permista (**47**) sibi, non potuisse ad superiora ⁴⁹

A pervenire, in medietate relictum, extendisse ⁵⁰ totum, effecisse sic cælum (**48**). Jaldabaoth tamen inferius descendisse, et fecisse sibi filios septem : quem occlusisse (**49**) superiora dilatatione; ut quia angeli, quæ superiora essent, scire non possent, ipsum solum Deum putarent. Virtutes igitur illas et angelos inferiores hominem fecisse : et quia ab infirmioribus et mediocribus virtutibus iustus esset, quasi vermem jacuisse reptantem. Illum vero æonem ex quo Jaldabaoth processisset, invidia commotum, scintillam quamdam jacenti homini immisisse (**50**) qua exciatus per prudentiam saperet, et intelligere posset superiora. Sic rursum Jaldabaoth istum in indignationem conversum ex ænietipso edidisse virtutem et similitudinem serpentis (**51**) : et hanc fuisse virtutem **65** in paradiso, id est, istum fuisse serpentem, cui Eva quasi Filio Dei crediderat. Decerpsit, inquit, de fructu arboris, atque ideo generi humano scientiam bonorum et malorum contribuit. Christum autem non in substantia carnis fuisse, salutem carnis sperandam omnino non esse. Necnon etiam erupit alia quoque hæresis, quæ dicitur Cainæorum (**52**). Et

Variæ lectiones.

⁴⁷ Docendo Semler. ⁴⁸ Eucharistica Fran. ⁴⁹ Superna Seml., atque occlusisse superiora Jun. ⁵⁰ Se addendum dicit Semler.

Commentarius.

(**44**) *Imitatur.* Magis conveniret huic loco verbum *imimat*. ROUTH.

(**45**) *Ipsam introducunt ad benedicenda Eucharistia sua.* Atque ita etiam Indiculus Hieronymi : « Et ipse illis Eucharistia sanctificat. » RIG. — Mulandum censuit Pamelius *Eucharistia in eucharistica*, sed retenta pristina lectione ait Rigaltius : « Sic habet codex Divionensis. Atque ita etiam indiculus Hæres. Hieronymi (a Menardo editus). *Et ipse illis eucharistia sanctificat.* ROUTH.

(**46**) *Cujus sit nomen Jaldabaoth.* Vocabulum istud e Nicolaitarum penu depromptum est, de quo sic sanctus Epiphanius, hæc. 25 : « Ἐτεροι δὲ τῶν προσηγμένων Ἰαλδαβαὺθ δοξάζουσι, φάσκοντες, αὐτὸν εἶναι πρῶτον υἱὸν τῆς Βαβυλῶν · καὶ διὰ τοῦτο φασὶ θεῖν ἀγειν αὐτῷ τὴν τιμὴν, ὅτι πολλὰ ἀπεκάλυψεν. » Θθεν καὶ βιβλία τινὰ ἐξ ἐνόματος τοῦ Ἰαλδαβαὺθ ποιητεῖνται ἐκτυποῦντες : « Alii a prædictis Jaldabaoth potissimum venerantur, asserentes esse primogenitum Barbelonis, adeoque tribuendum ipsi honorem, ut aiunt, quoniam multa detexit; unde libros quosdam sub Jaldabaoth nomine circumferunt. » Plurima sunt ejusmodi spurciæ vocabula a Nicolaitis conficta, quorum nonnulla apud sanctum Epiphanium referuntur. Sed violò te, pudor, cum in his diutius immoror. LE PR.

(**47**) *Gravitate materiæ permista sibi.* Legendum videtur *permistæ*. ROUTH.

(**48**) *In medietate relictum extendisse totum, effecisse sic cælum.* Sic editum est. Sed conjecit scribendum *extendisse se* Semlerus et ante eum Latinus Latinius, qui et recte censuit ponendum esse *et fecisse pro effecisse*. Fortasse igitur ita legendus est locus, *in medietate vero relictum extendisse se totum, et fecisse sic cælum.* ROUTH.

(**49**) *Quem occlusisse.* Conjecerat legendum, atque occlusisse Junius. Malim *queis* vel *quibus* repone-re. ID.

(**50**) *Scintillam quamdam jacenti homini immi-*

sisse. Indiculus Hier. : « Itaque superna mater volens evacuare virtutem Jaldabaoth, operata est scintillam virtutis descendere in hominem, et continuo erexit eum, ut staret pedibus suis. » RIG.

(**51**) *Et similitudinem serpentis.* Forte legendum, *ad similitudinem serpentis.* ROUTH.

(**52**) *Quæ dicitur Cainæorum.* Certe etiam istos *Caianos* vocant Philastrius, Epiphanius, Augustinus ac Damascenus. Denique Hieronymus, *adv. Lucif.*, dum conjungit Ophitas, *Caianos*, Caracratem, Cerinthum, Hebionem, Auctorem, quantum apparet, imitatus; Clemens vero Alex. *Strom.* 7, *Caianitas*; Irenæus magis proprie, uti et Theodoretus, *Cainos*, quia nomen uno consensu inde omnes derivant. PAM. — *Cainæorum.* Sunt ita appellati, quod Cain fratricidam primogenitum patris nostri ac beati Adæ protoplasti, colant et venerentur, eum dicentes fuisse virtutis fortissimæ : et ex altera quidem virtute, nempe diaboli, Cain factum; ex altera autem, id est Dei, Abel beatissimum natum : et virtutem majorem, quæ erat in ipso Cain, ita invaluisse, ut suum interficeret fratrem. Adorant similiter Judam proditorem, eum arbitantes aliquid divinum esse, adeo quidem, ut eus detestandum scelus ingens beneficium reputent, eum asserentes præcivisse quantum esset generi humano Christi passio profutura, ideoque illum Judæis ad occidendum tradidisse. Perhibentur quoque et Sodomitæ colere. Item Core, Dathan et Abiron, propterea quod, cum schisma in primo Dei populo fecissent, terra dehiscente perierint. Adeo quidem, ut quantumlibet aliqui fuerint aliquando scelesti aut flagitiosi, nunquam illis defuerint a quibus laudarentur, et eorum scelus commendaretur. Blasphemant denique ii legem et Deum legis auctorem, carnisque resurrectionem negant. Omnes denique Marcionis errores illis tribuunt Irenæus et Augustinus : ex quo facile creditu est, Caianos hæreticos a Marcione ortum habuisse. LAC.

ipsi enim magnificent Cain (53), quasi ex quadam potenti virtute conceptum, quæ operata sit in ipso. Nam Abel ex inferiore virtute conceptum, procreatum, et ideo inferiorem repertum (54). Hi qui hoc adserunt, etiam Judam proditorem defendunt, admirabilem illum et magnum esse memorantes (55), propter utilitates, quas humano generi contulisse jactatur. Quidam enim ipsorum gratiarum actionem Judæ propter hanc causam reddendam putant. Animadvertens enim, inquiunt, Judas, quod Christus vellet veritatem subvertere, tradidit illum, ne subverti veritas posset. Et alii sic contra disputant et dicunt: Quia potestates hujus mundi volebant pati Christum, ne humano generi per mortem ipsius salus pararetur, saluti consulens generis humani, tradidit Christum, ut salus, quæ impediabatur per virtutes, quæ obsistebant ne pateretur Christus, impediri omnino non posset, et ideo per passionem Christi (56) non posset salus humani generis retardari. Sed et illa hæresis processit, quæ dicitur Sethitarum ⁵¹ (57). Hujus perversitatis doctrina hæc est: duos homines ab angelis constitutos, Cain et Abel; propter hos magnas inter angelos contentiones et discordias exstitisse; ob hanc causam illam ⁵² virtutem quæ super omnes (58) virtutes esset, quam matrem pronuntiant, dum Abel interfectum dicerent (59), voluisse concipi et nasci hunc Seth loco Abelis, ut evacuantur angeli illi, qui duos priores illos homines condidissent, dum hoc semen mundum moritur et nascitur. Permissiones enim dicunt angelorum et

A hominum iniquas fuisse (60): ob quam causam illam virtutem, quam (sicut diximus) pronuntiant matrem, ad vindictam etiam cataclysmum inducere, ut et illud permisionis semen tolleretur, et hoc solum semen, quod esset purum, integrum custodiretur. Sedenim illos qui seminis illos prioris ⁵³ instituissent, occulte et latenter, et ignorante illa matre Virtute, cum illis octo animabus in arcam misi-se etiam semen Cham ⁵⁴, quo semen malitiæ non periret, sed cum cæteris conservatum, et post cataclysmum terris redditum, exemplo cæterorum excresceret et effunderetur, et totum orbem et impleret et occuparet. De Christo autem sic sentiunt, ut dicant illum tantummodo Seth, et pro ipso Seth ipsum fuisse ⁵⁵.

B

CAPUT XLVIII.

Præterea Carpocratem, Cerinthum, Hebionem.

Carpocrates præterea (61) hanc tulit sectam. Unam esse dicit Virtutem in superioribus principalem, ex hac prolatis angelos atque virtutes; quos distantes longe a superioribus virtutibus ⁵⁵, mundum istum in inferioribus partibus condidisse; Christum non ex virgine Maria natum, sed ex semine Joseph, hominem tantummodo genitum, sane præ cæteris justitiæ ⁵⁶ cultu (62), vitæ ⁵⁶ integritate meliorem: hunc apud Judæos passum: solam animam ipsiusculo receptam, eo quod et firmior et robustior cæteris fuerit: ex quo colligeret, tentata ⁵⁷ animarum sola salute, nullas corporis resurrectiones (63). Post hunc Cerinthus hæreticus erupit,

Variæ lectiones.

⁵¹ Sethitarum mavult Jun. ⁵² Quo seminis illos priores Seml. Quo seminio illos priores Jun. ⁵³ Cain Fran. Paris. ⁵⁴ Non pro nobis tantummodo, sed et pro ipso se ipsum fuisse Rhen. Sed et pro ipso, se ipsum fuisse Seml. ⁵⁵ Virtutum Seml. ⁵⁶ Vitæ tollit Seml. ⁵⁷ Colligere est retenta Jun.

Commentarius.

(53) *Et ipsi magnificent Cain.* Indiculus Hier. *sancificant.* Rig.

(54) *Et ideo inferiorem repertum.* Indiculus Hier. *Et ideo illum esse occisum.* Rig.

(55) *Admirabilem illum et magnum esse memorantes.* Indiculus Hier. « Omnia apostolorum fuisse doctorem. » Rig.

(56) *Per passionem Christi.* Hoc est, si pateretur Christus. ROUTH.

(57) *Quæ dicitur Sethitarum.* Sethiani, vel, ut Tertull. placet, Sethiitæ, a Seth, Adæ filio nato tertio dici sunt, quem Judæi quidam venerari dicebantur, quemadmodum est auctor Augustinus (lib. de Hær. cap. 19). Dicebant enim illi, Seth de suprema matre natum fuisse, eam asserentes cum superno patre convenisse, unde divinum illud semen nasceretur tanquam filiorum Dei. Apud eos enim masculi et feminæ dii dæque esse putantur. Lac.

(58) *Virtutem quæ super omnes virtutes esset.* In Indiculo Hier. vocatur Trivirtus. Rig.

(59) *Dum Abel interfectum dicerent.* Nonne cum et disceret reponenda? Apud Epiphanium in voce Sethianorum, de hac matre hoc positum est, γενῶσα ὅτι ἐπέταυνται Ἀβελ, ἐνθυμῶσα ἐπολῆσε γεννηθῆναι τὸν Σῆθ, καὶ ἐν τούτῳ θῆκε τὴν αὐτῆς δύναμιν. C. II, p. 284 ed. Petav. ROUTH.

(60) *Permissiones enim dicunt angelorum et hominum iniquas fuisse, h. e. impares, inæquales. Nisi*

forte reponendum est, *impias*, cum voces istæ inter se facile mutantur. Id.

(61) *Carpocrates præterea*, etc. Gnosticorum parentem fuisse Carpocratem manifestum est. Ejus autem errores in cunis extincti sunt. Is inter cætera cominenta Testamentum Vetus rejiciebat. An idem fuerit auctor Gnosticorum et Carpocratianorum non expendo. Constat sociam aut inventricem tot scelerum fui-se quamdam mulierculam Marcellinam, quæ Christi, Pauli, Homeri, et Pythagoræ imagines promiscue colebat; quem cultum ridicule profanis numinibus cum sacris adhibuisse fertur imp. Alex. Severus, qui in sacrario Abrahami et Orphei, Christi et Apollinis statuas asservabat. Le Pa.

(62) *Sane præ cæteris justitiæ cultu.* Indiculus Hier: *Habuisse autem illum spiritum prophetalem.* Rig.

(63) *Quod et firmior et robustior ex cæteris fuerit, et quo colligeret, tentata animarum sola salute, nullas corporis resurrectiones.* Sic editi. princeps. Sed vulgo cum abest *ex* ante cæteris, tum recte *ex* pro et ante quo positum est. Legendum puto *robustior ea cæteris fuerit*. Meliusque mihi videretur, *ex quo colligeret*, attentata. Bein, ait Semlerus, « *ex quo colligere est retenta animarum sola salute*, etc., legendum censet Junius; *retenta* jam reposuerat Latinius. » Scribendum conjecit adnotator ad edit. Romanam hujus tractatus, *constituta tantum*, vel *admissa anim.* ROUTH.

similia docens. Nam et ipso mundum institutum esse ab illis dicit : Christum ex semine Joseph natum proponit, hominem illum tantummodo sine divinitate contendens, ipsam quoque legem ab angelis datam perhibens : Judæorum Deum non Dominum sed angelum promens (64). Hujus successor Hebion fuit (65), Cerintho non in omni parte consentiens, quod a Deo dicat mundum, non ab angelis factum : et quia scriptum sit (66) : Nemo discipulus super magistrum, nec servus super dominum. Legem etiam ⁵⁸ proponit (67), scilicet ad excludendum Evangelium, et vindicandum Judæismum.

CAPUT XLIX.

Valentinum deinceps, ac ejus sequaces Ptolomæum, Secundum, Heracleonem.

Valentinus autem hæreticus multas introducit fabulas ; **68** has ego circumducens ⁵⁹ breviter

A expediam. Introducit enim Pleroma et Æones triginta : exponit autem hos per syzygias, id est conjugationes quasdam. Nam dicit in primis, esse Bython et Silentium ; ex his processisse semen ⁶⁰ (68), Mentem et Veritatem : ex quibus erupisse Verbum et Vitam : de quibus rursum creatum hominem et Ecclesiam. Sedenim ex his quoque processisse duodecim æonas ; de Sermone autem et Vita (69), æonas alios decem : hanc ⁶¹ esse æonum triacontada, quæ fit ⁶² in Pleromate ex ogdoade et decade, ac dyodecade. (70) Tricesimum autem æonem, Bython illum videre voluisse, et ad videndum illum ausum esse in superiora Pleromatis conscendere. Et quoniam ad magnitudinem ipsius videndam capax non fuit, in defectione fuisse, et pene dissolutum esse, nisi quia missus ⁶³ ad constabiliendum illud, ille quem appellant Horon, confirmasset illud dicto Iao ⁶⁴. Hoc pronuntiat Io Apelles ⁶⁵ (71).

Variæ lectiones.

⁵⁸ Esse Seml. ⁵⁹ Circumducens Seml. circumducens *Latin.* circumcidens *Rhen.* ⁶⁰ Semen tollit *Ciacconius.* ⁶¹ Hæc Seml. Sit Seml. fiat Jun ⁶²⁻⁶³ Misisset Seml. ⁶⁴ Iao tollit Seml. ⁶⁵ Hoc pronuntiato appellat *Rig.* quæ omnia Semlero tollenda videntur.

Commentarius.

(64) *Non Dominum, sed angelum promens. Deum reponere velim.* Fortasse supra legendum est *ab angelis pro ab illis*, nisi subaudiendum hoc verbum est. **ROUTH.**

(65) *Hujus successor Ebion fuit.* Is fuit impius qui B. Virginem hominem, non Deum peperisse dixit, qui Evangelium tantum Hebr. recipiebat ; contra quem S. Joannes, apostolus idem et evangelista, suum Evangelium novissimus scripsit. B. Pauli Epistolæ non admittebat, Apostolum enim apostatam vocabat. Quoniam vero de Christo primum humiliter sentiebant et loquebantur Ebionæi, sive quod ingenis egestatem sua hæresi proderent, eorum auctor nescio quo casu mendicus dictus est. Nam Hebræis Ebion idem ac mendicus. **LE PR.**

(66) *Et quia scriptum sit : Nemo discipulus super magistrum.* Indiculus Hieron. : « Carpocras, Cerinthus et Hebion, hi tres sibi successerunt, docentes omnia secundum legem, circumcidi, observare sabbata et dies festos Judaicos ; Christus enim hæc omnia observavit ; sufficere dicentes ita esse doctorem ut magistrum. » Unde manifestum est hæc ita esse distinguenda : « Et quia scriptum sit, Nemo discipulus super magistrum, nec servus super dominum, legem etiam proponit, » etc. **RIG.**

(67) *Legem esse proponit.* Sic edit. Rhenani, seu principes, sed post-ræ edit. Paris. priorem secutæ habent etiam pro esse. Legerim, legem et jam esse proponit. Quomodo vero hoc collegerit Ebion ex verbis, quæ adducuntur Scripturæ sacræ, amegissem, nisi suppeditaret istæ *Indiculus Hæresium* S. Hieronymo ascriptus, a Menardo editus, quem Rigaltius hic attulit : « Carpocras, Cerinthus, et Hebion. Hi tres tibi successerunt, docentes omnia secundum legem, circumcidi, observare sabbata, et dies festos Judaicos : Christus enim hæc omnia observavit. Sufficere dicentes ita esse doctorem (an significat auctor magistri discipulum, aliorum doctorem ?) ut magistrum. » (*Matth.* X, 25.) Ebionitæ, ait Eusebius, docuerunt, δὲν πάντως αὐτοῖς τῆς νομικῆς θρησκείας ὡς μὴ ἂν διὰ μόνης τῆς εἰς τὸν Χριστὸν πίστεως, καὶ τοῦ κατ' αὐτὴν βίου, σωθῆσθαι. *Hist. Eccl.* III, 27.

(68) Legit Ciacconius proce-sisse mentem et veritatem, argute conjiciens vocem semen ex fine vocis præ-

cedentis et principio sequentis inscite conflatum esse, atque hanc conjecturam non possum quin probem. JUNIUS cui quidem adsentit Semlerus. — At vero vocem semen retinendum hoc loco esse, cuique patebit Tertullianum inspicienti in libro *adv. Valentinianos* cap. 7 et 25, ubi de his nugis disputatur. **ROUTH.**

(69) *De sermone autem et vita.* Scilicet his, quos proxime ante appellaverat *Verbum et vitam*, λόγον καὶ ζωὴν. **ROUTH.**

(70) *Tricesimum autem æonem.* Indiculus Hier. : « Tricesimum itaque rotulum, quod est sapientia, concupivit Patrem videre. » **LE PR.**

(71) *Hoc pronuntiat appellat.* Videtur aliquid deesse, quod suppleri possit ex iis quæ leguntur lib. *adversus Valentinianos* : « Tam importune filiæ occurrisset, ut etiam inclararit in eam : Iao, quasi : Porro Quirites ! aut, Inclamæ Caesaris ! Iude invenitur Iao in scripturis. » **RIG.** — *Hoc pronuntiat Io Apelles.* Perobscure hunc locum ita restituiimus, rationibus partim ducti quas P. Harduinus, e soc. Jesu, in *Collectaneis (Mémoires de Trévoux, avril, 1724, p. 842 et suiv.)* explicuit, quanquam non Apelles sed Apella, potius putaverit legendum. Verum memoria, si minus iudicio, lapsus videtur famosus auctor : contendit enim ad Valentinum utpote natione Judæum alludendi consilium fuisse Tertulliano Apellam appellativo sensu nominanti, id est circumcicum, juxta illud Horatii (l. sat. 5, v. 100) Credat Judæus Apella, Non ego. At vero Valentinus ne Judæus quidem, sed Ægyptius fuit, secundum quod S. Irenæus enarrat l. 1, c. 4 (Cf. *Max. Biblioth. SS. Patrum* auct. Margarino de la Bigne, t. XXV, f. 410), et referunt omnes historici lexicographi. Apelles autem, Marcionis discipulus et ipse hæresiarcha, coævus Tertulliano erat, ut hoc ipso ex libro, c. 41, patet, et sane potuit Io pro Iao pronuntiare, ut, perinde atque Heracleon, de quo infra hoc capite 49, « novitate pronuntiationis videretur alia sentire. » Alterum in errorem impigit plane similem eruditus Jesuita, inducendo (p. 845 *cit. operis*) Tertullianum de Heracleone tanquam de judæo homine verba facientem : neque enim alterum Judæum, sed alterum hæreticum Heracleonem Noster dixit. Præterea, parum verisi-

Istum autem Æonem in defectionem factum Achamoth dicit in passionibus desiderii quibusdam fuisse, et ex passionibus materias edidisse. Expavit enim, inquit, et extimuit, et contristatus.⁶⁶ est (72), ~~69~~ et ex his passionibus concepit et edidit. Hinc fecit cælum et terram et mare, et omnia quæcunque

A sunt in eis, ob quam causam omnia infirma esse et fragilia, et caduca, et mortalia quæcunque sunt ab ipso facta : quoniam quidem ipse fuerit de aporiatione conceptus atque prolatus (73) : hunc tamen instituisse istum mundum ex his materiis, quasi Achamoth, vel pavendo, vel timendo, vel contri-

Variae lectiones.

⁶⁶ Contristatus *Seml. subaud. æon.*

Commentarius.

mile videtur Judæorum e gente Hæracleonem fuisse, cum « in partibus Siciliæ docere inchoaverit. » *Consule Max. Biblioth. SS. Patrum*, t. XXVII, f. 547).

His igitur positis exceptionibus, equidem cum Harduino censeo vocem *Io*, perinde atque *Ja*, nomen Dei Hebræis fuisse, diverso tamen modo pronuntiatum. Nomen enim Dei non tantum sub ea forma *ia*, ut in *alleluia*, sed etiam per *io*, ut in *Joannes*, *Josedec*, invocari apud ipsos semper licitum fuit. Nemo autem ignorat, quamvis id quoque P. Harduinum fecellerit, vetitum fuisse Judæis Dei nomen in propria forma usurpare, idque nominis non fuisse simpliciter יי, ut volebat Harduinus (nam si res ita se habuisset, pronuntiandum fuisset *ie* potius, quam *io* aut *iao* vel *ia*), sed totius litteris יהוה id est, *JEHOVAH* : quapropter usu fuisse inter illos ad abbreviatam formam *ia* vel *io* recurrere, quo magis religio nominis servaretur (Cf. *Buxtorf*, v. הוה). Sed Valentinus quidem *iao* dicere maluit, forsitan quia ea forma Ægyptiaca esset : Apelles autem *io*, ex Hebræico nimirum more : Heracleon vero demum, alio forte etiam ignoto vocis sono, scilicet, ut *videretur alia sentire*. At P. Harduinus (p. 846 confinxit per *ADONAI* nomen יהוה (Jehovah) pronuntiatum esse; sed quo fundamento innixus aud asseruerit, ipsum, puto, quoque latet, quanquam neminem ex eruditius prætereant Deum *Adonai*, loco *Jehovah*, religionis gratia sæpe sæpius fuisse dictum.

C Deinde (p. 847) affirmavit vir quamvis eruditissimus nominis *iao* (*JEHOVAH*, credo, voluit dicere) genuinam originem esse, יהוה, hoc est *DEUS IPSE*. Imo vero quis nescit, modo sit in Hebræicis litteris tantisper versatus, vocem יהוה formam esse 3 personæ singularis numeri futuri temporis verbi הוה (*havah*) הוה esse significantis, neque usquam litteram *æ* huic nomini adjunctam esse? Reliqua scriptoris ejusdem in hunc locum, et circa vocem *IAOTH* præsertim deliramenta (p. 848 et 849) refutare, vel prætermittimus omnino, vel ad eousque, dum S. Irenæi (Deus uti nam veli) edamus opera, lectorem remittimus. (Cf. Tertull. l. *adv. Valent.* c. 14; Origen. l. *ix contra Celsum*; Diodor. Sicul. l. 1, p. 84; Euseb., l. 1, *Præpar. Evang.* versus finem; S. Iren., l. 1, c. 4 et 18; Clem. Alex., etc.). Edd. — *Dicto Jao*; hoc pronuntiato appellat. Vocem *Jao* nescierunt editiones ante Pamelium, qui Macerem secutus est, Gallicum hujus libelli interpretem, ex Irenæo et Epiphonio locum corrigentem. Legendum vero *missus* pro *misisset*, quod habent editt. Rhe-
naniæ et Paris. Utraque primus proposuerat Latinus. Ad verba *Hoc pronuntiatio appellat*, annotat Pamelius : Addens (Macerus in Annotationibus). *Hoc pronuntiatio appellat*, ac si dicat, tale sortitur nomen ille pleromata custos, alludit ad *Heracleoniarum* et *Marcosiorum* hæresin, quæ (Irenæo lib. 1, c. 9, et Epiphonio hæc. 34. testibus) hoc ascribebat, quod primus ille pater, qui infra vocatur *Propator Bythos*, pronuntiando et ape-
riendo os Verbum emisit, quod astans quemlibet Æonem nomine suo appellabat. Quare recte Rhe-
nanus lectorem remisit ad illud infra de Heracleone : « Sed novitate quodam pronuntiationis vult videri alia sentire. Introducit enim imprimis illud fuisse

quod pronuntiat » Infra. Rigaltius autem ait : Videatur aliquid deesse, quod suppleri posset ex iis quæ leguntur lib. adversus Valentinianos, pag. 296 : *Tum importune filix occurrisset, ut etiam inclamarit in eam, Jao, quasi. Porro Quirites! aut, Fidem Cæsaris! Inde invenitur Jao in Scripturis* (cap. 14). Hæc ille. Antea ibid. cap. 9, scripserat Tertullianus : *Quædam et huic (Horo) vis est, fundamentum, universitatis illius extrinsecus custos, quem et crucem appellant, et Lytrotē, et Carpisten*. Denique vocum illarum, *Pronuntiatio appellat*, significatio hæc videtur esse : Pronuntiatione vocis *Jao*, h. e. qui existit Demiurgus, sive Creator, non Bythos ipse appellatione donatur. Interea vix dubitem, quin vox *Joa*, quam ut dixi, nesciverunt editiones vetustissimæ, in pronomen *hoc* male conversa esset, atque idcirco disparere *hoc* atque expelli e contextu debuisset. ROUTH.

(72) *Contristatus est*. Sic edd. Rhenani et Paris. utraque, sed postea, Pamelio primo mutante, ut patet ex notis ejus, præstiterunt edd. Franek. et Rigaltiana *contristata est*. Ut vero monet Semlerus in masculino subauditur non. Itaque in hac Valentiniani *ἐξῆν* *contristatus* restituendum curavi. Sed Tertullianus *Adv. Valentinianos*, cap. 9, mutato vicissim genere scribit : « Namque ex illis duodecim æonibus, quos homo et Ecclesia ediderant *novissima* nata æon, videtur solæcismus, Sophia enim nomen est — prorumpit in patrem inquirere. » Pertinere vero omnia mox dicta ad istum tricesimum æonem *Jao* nominatum et Achamoth in defectionem factum, mea fert sententia; sed conjicit Pamelius, interserendam, vel subaudiendam, post illa verba, *Hinc fecit*, vocem *Demiurgus*, cujus mater est Achamoth, ut conveniat cum Irenæo et Epiphonio, imo cum Tertulliano, auctor. Et huic quidem Pamelii opinioni favere videntur verbo paulo post sequentia : « Quoniam quidem ipse fuerit de aporiatione (ἀπορίᾳ) conceptus atque prolatus. Hunc tamen instituisse istum mundum ex his materiis, quos Achamoth vel pavendo, vel timendo, vel contristando, vel sudando præstiterat. » Inest quidem his verbis ambiguitas quædam, perinde ac fit in fabula illa Achamoth et filii Demiurgi. Hæc enim scribit Tertullianus, cap. 18, ejusdem libri *Adv. Valentinianos*, ubi Ptolemæi, de quo paulo infra, sententias recenset : « Ab illo enim (Demiurgo), si tamen ab illo, et non ab ipsa potius Achamoth, a qua occulto, nihil sentiens, ejus, et velut sigillario extrinsecus ductu, in omnem operationem movebatur. Denique ex hac personarum in operibus ambiguitate nomen illi Metropatoris miscuerunt, distinctis appellationibus cæteris, » etc. Ait ibidem infra cap. 25 : Inerat autem in Achamoth, ex substantia Sophiæ matris, peculium quoddam seminis spiritalis; sicut et ipsa Achamoth in filio Demiurgo sequestraverat, ne hoc quidem gnaro. » Apud hunc vero scriptorem anonymum *Jao* tantum et Achamoth vel nominari, vel designari, videntur. ROUTH.

(73) *De aporiatione conceptus atque prolatus*. Aporiatio, hæsitatio, metus, confusio. Irenæus, « *Dehinc expavisse et aporiatam*, » id est, *confusam*. L. Pa.

atando, vel sudando præstiterat. Nam ex pavore, inquit, tenebræ factæ sunt : ex timore et ignorantia, spiritus nequitiae et malignitatis : ex tristitia et lacrymis, humida fontium, fluminum materia, marisque. Christum autem missum ab illo propatore qui est Bythos. Hunc autem in substantia corporis nostri non fuisse, sed spiritale nescio quod corpus de cælo deferentem quasi aquam ⁶⁷ per fistulam, sic per Mariam virginem transmeasse, nihil inde vel accipientem, vel mutuam. Resurrectionem hujus carnis negat, ⁶⁸ sed alterius (74). Legis et prophetarum quædam probat, quædam improbat : id est, omnia improbat, dum quædam reprobat. Evangelium habet etiam suum, præter hæc nostra. Post hunc exstiterunt (75) Ptolomæus et Secundus hæretici, qui cum Valentino per omnia consentiunt. In illo solo differunt. Nam cum Valentinus Æonas tantum triginta finisset, isti addiderunt alios complures. Quatuor enim primum, deinde alios quatuor aggregaverunt. Et quod dicit Valentinus Æonem trigesimum ⁶⁹ excessisse de peromate, ut in defectionem, negant isti. Non enim ex illa triacontade fuisse hunc, qui fuerit in defectionem, propter desiderium videndi propatoris. Exstitit præterea Heracleon alter hæreticus, qui cum Valentino paria sentit, sed novitate quadam pronuntiationis vult videri alia sentire. Introducit enim in primis illud fuisse quod pronuntiat (76), et deinde ex illa monade duo, ac deinde reliquos Æonas, deinde introducit totum Valentinum.

Variae lectiones.

⁶⁷ Aqua *Seml.* ⁶⁸ Sed non alterius *Latin.* hujus carnis, sed alterius legis *Jun.* alterius partis, *scilicet animæ, mavult Seml.* ⁶⁹ Tricesimum *al.* triginta *Seml.* ⁷⁰ Addendum in *censet Seml.* ⁷¹ Habere, *Seml.* ⁷² Alphabetum *Seml.* ⁷³ Ita ad ferre *Seml.*

Commentarius.

(74) *Sed alterius.* Latinius legit, *sed non alterius*, Junius autem — *hujus carnis, sed alterius legis* — Malim, *sed alterius partis*, scil. animæ, ut cap. 51. Hæc *SEMLER.* Ut vero prædicabant Valentiniani carnalium, quos vocabant, atque animalium interitum, quod constat ex Tertulliani libro adversus illos capite 32, sic corporis spiritualis salutem sodalibus suis promittebant, quomodo ostendit Epiphanius *Hæres.* xxxii, cap. 7 : *Τὸ δὲ ταῦτ' ὅτι πνευματικὸν ἐν, σώζεσθαι σὺν σώματι ἄλλω ἐνδύτῳ ἐντι, ἐπερ αὐτοὶ σῶμα πνευματικὸν καλοῦσι, φανταζόμενοι.* Quapropter in hunc sensum verba interpretor; Resurrectionem hujus, vel nostræ, carnis negat Valentinus, sed corporis alterius, vel spiritualis, approbat. De Ptolomæo autem et Secundo quæ proxime sequuntur, conferenda ea sunt cum Tertulliano *Adv. Valentinianos*, capp. 33, 38. De Valentini Evangelio videsis quæ ad *Reliquiar. Sacr.* vol. II, p. 35, annotavi. *ROUTH.*

(75) *Ptolomæus et Secundus.* Hi Valentini successores fuerunt, ut et Heracleon, de quorum fabulis et anilibus commentis pauca seu potius nihil dicemus, cum eorum dogmata plenissime excutiantur apud S. Epiphanium. *LE PA.*

(76) *Illud fuisse quod pronuntiat.* Hic etiam deesse videtur aliquid vocabuli, *RIG.* — Ait *Semlerus*

70 CAPUT L.

Marcum item et Colarbasum.

Non defuerunt post hos Marcus quidem et Colarbasus, novam hæresin ex Græcorum alphabeto componentes. Negant enim veritatem sine istis posse litteris inveniri; imo totam plenitudinem et perfectionem veritatis in istis litteris esse dispositam. Propter hanc enim causam Christum dixisse : Ego sum A et Ω. Denique ⁷⁰ Jesum Christum descendisse, id est, columbam in Jesum venisse (77), quæ Græco nomine cum περὶστερὰ pronuntietur, habeat secundum ⁷¹ numerum, DCCCL. Percurrunt isti (78) ω, ψ, χ, φ, υ, τ, totum usque ad Alpha Beta ⁷², et computant ogdoadas et decadas, ita ut adferre ⁷³ illorum omnes vanitates ineptum sit et otiosum, quod tamen non tantum jam vanum, sed etiam periculosum sit. Alterum Deum fingunt præter creatorem. Christum in substantia negant carnis fuisse. Negant carnis resurrectionem futuram.

CAPUT LI.

Post hæc Cerdonem, Marcionem, ejusque discipulos Lucanum et Apellem.

Accedit his Cerdon quidam; hic introducit initia duo, id est duos deos, unum bonum, et alterum sævum; bonum superiorem, sævum hunc mundi creatorem. Hic prophetias et legem repudiat, Deo creatori renuntiat, superioris Dei Filium Christum venisse tractat, hunc in substantia carnis negat, in phantasmate solo fuisse pronuntiat, nec omnino passum, sed quasi passum : nec ex Virgine natum, sed

desse nomen αὐτόν, aut simile. Lucem præbebit Philastrius *De Hæresibus*, cap. 41 : « Post hunc (Secundum) Heracleon, discipulus ipsius, surrexit, dicens, Principium esse unum, quem Dominum appellat. Deinde de hoc natum aliud, deque his duobus generationem multorum assumit principiorum, cum suis itidem delirans doctoribus, p. 91, ed. Fabricii. Sic Philastrius de Heracleone ipso; itidem de Apelle scribit infra Anonym. noster, *aliam virtutem, quam dicit, Dominum dicit*, cap. 51. Itaque legendum hoc loco videtur, quod Dominum pronuntiat. Sed locum aliter exposuit Pamelius supra in nota ad voces, *dicto Joa; pronuntiatio appellat*, a me allatus ad pag. 167, lin. 26. Certe male adnotator ad ed. Romanam addere vult nomen *Valentinianus* post pronuntiat. *ROUTH.*

(77) *Columbam in Jesum venisse.* An hisce nugis immorari liceat, adhuc dubito; ne tamen hoc sine monito prætereamus, α et ω, apud Græcos eundem numerum efficiunt ac vox περὶστερὰ : numerus autem est 801, ut hic apponitur. Unde grammaticales nugæ Marcosiorum et Colarbasiorum. *LE PA.*

(78) *Percurrunt isti.* Hæc aliter referuntur apud Epiphanium hæc 34 ex Irenæo, sed vanus labor est ineptiarum. *RIG.*

omnino nec natum. Resurrectionem animæ tantummodo probat, corporis negat. Solum Evangelium Lucæ, nec tamen totum recipit. Apostoli Pauli neque omnes, neque totas Epistolas sumit. Acta apostolorum et Apocalypsin quasi falsa rejicit. Post hunc 711 discipulus ipsius emerit Marcion (79) quidam nomine, Ponticus genere (80), episcopi filius, propter stuprum cujusdam virginis ab Ecclesiæ communicatione abjectus. Hic ex occasione (81) qua dictum sit : *Omnis arbor bona bonos fructus facit, mala autem malos*, hæresin Cerdonis approbare conatus est, eadem dicere (82), quæ ille superior hæreticus ante dixerat. Exstitit post hunc Lucanus quidam nomine (83), Marcionis sectator atque discipulus : et hic per eadem vadens blasphemiarum genera, eadem docet quæ Marcion et Cerdon docuerant. Post hos subsequitur Apelles, discipulus Marcionis, qui posteaquam in carnem suam lapsus est (84), a Marcione segregatus est. Hic introducit unum Deum infinitis superioribus partibus (85). Hunc potestates multas angelosque fecisse : propterea et aliam virtutem quam dicit, Dominum dicit, sed angelum ponit. Hoc vult videri (86) mundum institutum ad imitationem mundi superioris, cui mundo permiscuisse poenitentiam ; quia non illum tam perfecte fecisset, quam ille superior mundus institutus fuisset. Legem et prophetas repudiatur. Christum neque in phantasmate dicit fuisse, sicut Marcion, neque in substantia veri corporis, ut Evangelium docet ; sed eo quod e superioribus

A partibus descenderet, ipso descensu sideream sibi carnem et æream contexuisse : hunc in resurrectione singulis quibusque elementis, quæ in descensu suo mutuata fuissent, in ascensu reddidisse, et sic dispersis quibusque corporis sui partibus, in cælo spiritum tantum reddidisse. Hic carnis resurrectionem negat ; solo utitur et Apostolo, sed Marcionis, id est non toto. Animarum solarum dicit salutem (87). Habet præterea privatas (88), sed extraordinarias lectiones suas, quas appellat phaneroeis Philumenes cujusdam puellæ, quam quasi prophetissam sequitur. Habet præterea suos libros, quos inscripsit Syllogismorum, in quibus probare vult, quod omnia quæcumque Moyses de Deo scripserit, vera non sint, sed falsa sint.

CAPUT LII.

Tatianum inde, et eos qui secundum Phrygas dicebantur. 712 κατὰ Proclum, ac secundum Æschinem, Montanistas.

His hæreticis omnibus accedit Tatianus quidam (89), alter hæreticus. Hic Justinus Martyris discipulus fuit, post hunc diversa sentire coepit. Totus enim secundum Valentinum sapit, adjiciens illud, Adam nec salutem consequi posse : quasi non, si rami salvi fiant, et radix salva sit. Accesserunt alii hæretici, qui dicuntur secundum Phrygas (90) ; sed horum non una doctrina est. Sunt enim qui κατὰ Proclum dicuntur, sunt qui secundum Æschinem pronuntiantur (91). Hi habent aliam communem blasphemiam, aliam blasphemiam non communem,

Commentarius.

(79) *Post hunc discipulus ejus emerit Marcion.* Is a patre proprio ob stuprum Ecclesia pulsus est. Pater enim episcopus fuit, cumque multis supplicationibus in Ecclesiam admitti ab eodem non potuisset, Romam petiit, ubi ab apostolicis viris pariter ejectus. Quæ cum animadverteret, in Cerdonis deliramenta jurare coepit, et illius imposturas amplecti. De eodem ferunt, cum sub Aniceto pontifice Romæ B. Polycarpo occurreret, ab eo petiisse, an eum nosset, respondisse B. Polycarpum : « *Novi primogenitum Satanæ.* » LE PR.

(80) *Marcion episcopi filius propter stuprum cujusdam virg.* Hæc etiam narrat Epiphanius. Septimius tamen libro de *Præscript. hæreticorum*, et libris *adversus ipsum Marcionem*, ubi de ejecto Marcione, ac de ejus flagitiis plurima disserit stupratæ virginis non meminit. Unde opinari liceat, hunc Catalogum hæreticorum non esse Tertulliani. Nam et lib. de *Præscript. hæreticorum*, Marcionensem continentiam laudat, et Marcionem castratorem carnis nuncupat in principio librorum *adversus ipsum*. Irenæus quoque notat Marcionis discipulos continentium nomen usurpasse, nuptias damnasæ. RIC.

(81) *Hic ex occasione*, etc. Hunc Scripturæ sacræ locum cum questione de origine male conjungens Marcion duos deos, Cerdonem imitatus, propterea statuit. ROUTH.

(82) *Eadem dicere.* Forte, eadem dicens, nisi quis forte velit, eademque dicere. JUNIUS. Ita Rhenanus eadem dicere retinere voluerat, verbo conatus est ex præcedentibus subaudito. Supplere et ante eadem vult adnotator ad edit. Romanam. Sed fortasse eadem dicens præferendum est. ROUTH.

(83) *Lucanus quidam*, etc. Hic de suo nomine Lucanistas habuit. Est autem alter Lucianus nomine Marcionis discipulus, a quo Lucianistæ hæretici. LE PR.

(84) *In carnem suam lapsus est.* Superius adnotata vide ad cap. 30. ROUTH.

(85) *In infinitis superioribus partibus.* Legere vult Junius *infiniti*. Malim reponere in *infinitis superioribus partibus*. Habes supra, in *summis et illis infinitis partibus*, cap. II, p. 158. ID.

(86) *Hoc vult videri.* Legendum *hinc*, vel *ab hoc*, Junius. — An huic, i. e. ab hoc ? SEMLER. — Præferendum videtur, *ab hoc*. ROUTH.

(87) *Animarum solarum dicit salutem.* An docet pro dicit legendum ? ID.

(88) *Privatas.* Esotericas. Fortasse in vocibus sequentibus, *sed extraordinarias*, pro *sed* scribendum et. ID.

(89) *Accedit Tatianus quidam.* Fuit hic Justinus Martyris discipulus, ac quandiu magister ipsius vixit, de religione ac fide optime sentire visus est ; eodem autem mortuo, ævoas et Valentini impia dogmata secutus est. LE PR.

(90) *Secundum Phrygas.* Unico vocabulo Cataphrygæ dicuntur hæretici, quoniam in Phrygia (inferiori, Edd.) potissimum grassati sunt. Illius hæreseos auctores ex ea fuerunt provincia. Apelles, Montanus, et ipsius prophetissa Prisca, seu Priscilla, et Maximilla, imperante Commodo et pontifice Sotere floruerunt. LE PR.

(91) *Sunt enim qui — dicantur — pronuntientur.* Si quid refert me hoc fecisse, revocavi ex editionibus Rhenani et Parisina utraque dicantur pro dicuntur, et ex ed. Rhenani ultima et Parisina utra-

sed peculiarem suam : et communem quidem illam (92), qua in apostolis quidem dicant Spiritum sanctum fuisse, Paracletum non fuisse : et qua dicent Paracletum plura in Montano dixisse, quam Christum in Evangelium protulisse, nec tantum plura, sed etiam meliora atque majora.

CAPUT LIII.

Denique Blastum, Theodotum utrumque, Praxeum et Victorinum.

Privatam autem blasphemiam illi qui sunt *xara* Æschinem, hanc habent, qua adjiciunt etiam hoc, ut dicant Christum ipsum esse Filium et Patrem. Est præterea his omnibus etiam Blastus accedens (93), qui latenter judaismum vult introducere. Pascha enim dicit non aliter custodiendum esse, nisi secundum legem Moysi, xiv mensis. Quis autem nesciat, quoniam evangelica gratia evacuatur, si ad legem Christum rediget? Accedit his Theodotus hæreticus Byzantius (94) : qui posteaquam Christi pro nomine comprehensus negavit (95), in Christum blasphemare non destitit. Doctrinam enim introduxit, qua Christum hominem tantummodo diceret, Deum autem illum negaret; ex Spiritu

A quidem sancto natum ex Virgine, sed hominem solitarium, atque nudum, nulla alia præ cæteris, nisi sola justitiæ auctoritate (96). Alter post hunc Theodotus hæreticus erupit, qui et ipse introduxit alteram sectam, et ipsum hominem Christum tantummodo dicit ex Spiritu sancto, ex virgine Maria conceptum pariter et natum; sed hunc inferiorem esse *73* quam Melchisedech, eo quod dictum sit de Christo : *Tu es sacerdos in æternum secundum ordinem Melchisedech* (Psal. cix, 4). Nam illum Melchisedech præcipuæ gratiæ cœlestem esse virtutem : eo quod agat Christus pro hominibus, deprecator et advocatus ipsorum factus. Melchisedech facere pro cœlestibus angelis atque virtutibus, nam esse illum usque adeo Christo meliorem, ut apator sit, amator sit, agnealogetus sit, *74* cujus neque initium, neque finis comprehensus sit aut comprehendi possit. Sed post hos omnes etiam Praxeas quidam hæresim introduxit, quam Victorinus (97) corroborare curavit. Hic Deum Patrem omnipotentem Jesum Christum esse dicit; hunc crucifixum passumque contendit et mortuum : præterea seipsum sibi sedere ad dexteram suam, cum profana et sacrilega temeritate proponit (98).

Commentarius.

que (deficit enim in ed. principe alterum orationis membrum) *pronuntiantur* pro indicativo *pronuntiantur*. Primus Pamelius ex ms. Vaticano *dicuntur* substituit. ROUTH.

(92) *Et communem quidem illam*. Melius abesse particula *et*, fortasse ex præcedente *et* orta, quæ quidem a Priorio in editione sua Rigaltiana et a Romano editore male omissa est. ROUTH.

(93) *Blastus accedens*. etc. Ut ex Irenæo constat, Blastum separasse se ab Ecclesia, quippe cum idem sanctus pater epistolam ad eum miserit *De Schismate* inscriptam; ita vicissim ex hoc loco causa eruitur, cur hic homo se separaverit. Nondum vero Asiatici Quartadecimarii ob tempus sibi fere proprium servandi paschatis ab Ecclesia schismatici iudicati erant. De Blasto confer Eusebii *Hist. Eccl.* v, 15, 20, et notam supra ad IRENÆI FRAGMENTUM, p. 39. *id.*

(94) *Accedit his Theodotus, hæreticus Byzantius*. Coriarius hic fuit Byzantius. Differt autem ab alio Theodoto de quo mox loquitur Tertullianus, qui Melchisedecianorum auctor fuit. Dicebant autem hi hæretici Christum ipso Melchisedech inferiorem fuisse, quoniam Melchisedech sine patre et matre fuisse dicitur, Christum vero matrem habuisse evangelistæ omnes et universa Scriptura ac traditio testatur. LE PA.

(95) *Christum pro nomine apprehensus negavit*. Editionis principis lectionem revocavi, ad quam notavit Rhevanus, pro nomine, hoc est, ob professionem nominis Christiani. Nam istud *ὡς περ τοῦ ὀνόματος* subaudito τοῦ Χριστοῦ, phrasis est scriptoribus veteribus solennis, quæ sumpta ex Scriptura S. videtur. Videsis *Reliquias Sacr.* vol. III, p. 353, in notis ad S. Petrum Alex. Verumtamen postea Rhevanus in ultima sua editione hæc substituit, « Qui posteaquam Christi pro nomine apprehensus est in Christum blasphemare non destitit. » Exstat hæc lectio in subsequentibus editionibus.

Deinde Pamelius ex codice edidit Vaticano : « Christi pro nomine comprehensus negavit. » Hoc secutus est Rigaltius. Voluerat quoque Latinus legere *Christi pro nomine*, non *Christum pro nomine*. Sed hac de re aliter sentio; et ipsa quoque lectionis quæ exstat varietas ex corruptela locutionis parum intellectæ orta esse videtur. Phrasis hujus exemplum exstat in Tertulliani libro *De Patientia*, nomen *cum familia ipsius persequentes*, cap. 2; et in lib. *Contra Gnosticos*, cap. 11. Ad vocem *apprehensus* quod attinet, verba habes, *ut apprehensum Dominum destituerint*, in cap. ult. libri *de Baptismo*. Cæterum refert Rigaltius, emendatum a se esse librum *de Præscr. Hæret.* locis quinque et nonaginta ex codicibus Agobardi et Ursini. Ego in illo tractatu cum hoc libello simul conjuncto a recensione Rigaltiana p'us octogies discessi. *id.*

(96) *Nulla alio præ cæteris nisi sola justitiæ auctoritate*. Sic edd. Rhenanianæ et Paris. utraque : *nulla alia* edd. Franck. et Rigaltiana. Scribendum videtur, « nullo alio *præcellentem* cæteris, nisi sola justitiæ auctoritate. »

(97) *Victorinus*. De hoc Victorino nihil apud alios scriptores. ANNOTATIO ad edit. hujus libelli Romanam. Contra Praxeum Tertullianus scripsit. ROUTH.

(98) Cum in hujusce editionis decursu firmus ratusque nobis sit animus, fragmenta quotquot et ubicumque exstant, dummodo vera vetustatis notæ commendatur, in lucem ne pereant, servare iterumque colligere, hæc legitur ultima libri *Præscriptio*num capita, seu hæreticorum catalogum, quidquid viri summi clarissimique de ejus *ἀδελφῆ* secus senserint, eo loci omittere periculo duximus. De hujus fragmenti auctoritate consulendi sunt Tillemont, in notis ad Tertullian. ad calcem, t. III, p. 659, operis notissimi (*Mémoires pour servir à l'histoire ecclésiastique*); P. Tournemine, in Ephemerid. Trivultian., an. 1703, jub., Aug., p. 344. EDD.

Q. SEPT. FLOR. TERTULLIANI OPERUM

PARTIS POSTERIORIS SERIES PRIOR.

LIBRI POLEMICI,

AB AUCTORE MONTANISTA SCRIPTI.

LIBER DE CORONA ⁽¹⁾.

ARGUMENTUM. — Inter eos quos in Montanismo exaravit Tertullianus libros, primum locum obtinet liber de Corona, anno Christi CCI editus, quemadmodum, perdoctum secutus Noesseltum, in sua proæmiali dissertatione Lumper luculenter demonstravit. Occasionem scribendi hujus tractatus auctori præbuit militis factum infra in exordio eleganter enarratum, quod cum Christianorum nonnulli reprehenderent, militique Ecclesiam longa pace fruenter temere periculo exponendam impropere, de cætero asserentes hanc coronam gestare, esse ornamentum sua natura nec bonum, nec malum, solus Tertullianus, pro aspero suo ingenio, libro de Corona scripto militis causam propugnavit; acriterque pastores in pace leones, in prælio servos insectatus, quia sic coronari idololatriæ signum esset, interrogantibus quonam Scripturæ loco tales coronas gestare prohiberetur, ait sufficere traditionem. In hoc itaque libro traditionem et consuetudinem non mediocriter extollit, pluraque profert de cæremoniis exempla notatu digna, quæ ex traditione 75 recepta esse contendit. Quam opima sit in eo libro rerum memorabilium vetustarumque consuetudinum copia, pateat ex ipsomet totius libri synoptico conspectu.

Cum igitur præfracte sanxit coronam gestare contra morem esse et traditionem Christianorum, obiter describit baptismi cæremonias, SS. Eucharistiæ sacramenta, oblationem pro defunctis, pro natalitiis martyrum, Dominicam diem, jejunium, crucis in fronte signum.

Tum, ad suum scopum rediens, totus in coronæ usum invehitur, quem vult vel natura prohiberi, imo originem redolere superstitiosam, saltem insuetum esse patriarchis, prophetis, levitis, nec non et templo Dei, arcæ testamenti, tabernaculis martyriis, demum nulla ulendum esse coronam, sive militari, sive triumphali, sive castrensi, sive laurea, aureave magistratibus concessa, sive corona lætitiæ, aut nuptiarum, libertorumve vel agonisticæ palæstræ, quippe cum sertum spinarum subiit Christus, Christianisque sit in cælis reposita corona. EDD.

76 CAPUT PRIMUM.

Proxime facta est liberalitas præstantissimorum imperatorum ¹ (2), expungebantur (3), in castris

milites, laureati. Adhibetur quidam illic magis Dei miles, cæteris constantior fratribus, qui se duobus dominis servire posse præsumperant (4), solus

Variae lectiones.

¹ Ita Rhen. et Gelen. ex auctoritate cod. Georgiensis. Junius e ms. facta liberalitate, etc. Miram scripturam protulit Rig. : proxime factum est... liberalitas — expungebatur in castris — milites laureati adibant.

Commentarius.

(1) De corona. Sic inscribitur hic liber in cod. Agobardi, non ut vulgo, De Corona militis. Et veterem manum eo libentius sequimur, quod etsi ab militibus cujusdam facinore Septimius occasionem scribendi sumpserit, tamen baud solos milites, sed omnem omnino Christianum ab coronæ gestamine depellit. RIGALTII.

(2) Præstantissimor. imp. Videlicet L. Septimii Severi patris, et M. Aurelii Antonini Ca-

racallæ filii, sub quibus Tertullianum floruisse D. Hieronymus auctor est in illustrib. Ecclesiæ viris. RHEN.

(3) Expungebantur. Subaudi, donativo. Nam liberalitatis facta est mentio : hoc est donativum promissum militibus. solemniter exolvebatur, sive præstabatur. RIG.

(4) Duobus dominis servire posse præsumperant. Deo et Cæsari. RIG.

libero capite, coronamento in manu otioso (5). Vulgata jam et ista disciplina Christianorum relucebat². Denique singuli designare, et eludere eminus, infrendere cominus. Murmur tribuno deferitur (6), et persona jam ex ordine accesserat. Statim tribunus: Cur, inquit, tam diversus habitu? Negavit ille cum cæteris sibi licere; causas expostulatus, Christianus sum, respondit. O militem in Deo gloriosum! Suffragia exinde, et res ampliata, et reus ad præfectos. (7) Ibidem gravissimas penulas posuit, relevari auspicatus (8), speculatoriam morosissimam de pedibus absolvit (9), terræ sanctæ insistere incipiens, gladium nec Dominicæ defensionis necessarium (10) reddidit (*Matth.* xxvi, 52): laurea et de manu³ **77** corruit⁴ (11). Et nunc

Varie lectiones.

² Quidam illic magis Dei miles. ³ In manu otioso vulgata jam et ista disciplina Christiano relucebat. Denique singuli designare et ludere. ⁴ Corruit *Wouw.* claruit *Jun.*

Commentarius.

(5) *Coronamento in manu otioso.* Otiosum dicit inutile et ineptum. Sic ad uxorem: « Nobis otiosum liberos serere, » hoc est, Christianis inutile est et ineptum liberos serere, dum sævit in Christianum nomen tyrannus. **RIG.**

(6) *Murmur tribuno deferitur.* Sic habet exemplar Agobardi. In codice Divionensi, et vulgatis editionibus legitur: « Continuo murmur tribuno deferitur. » Sunt qui malint distinguere: « Continuo murmur tribuno deferetur. » Sed bis idem dici videbitur; nam *infrendere cominus* est murmur. **RIG.**

(7) *Et res ampliata, et reus ad præf.* Vetis exemplar sic omnino habet: « Et res am.... ta et reus ad præf. » Unde opinari liceat Tertullianum scripsisse: « Et res ampliata et reus ad præf. » Res ampliari dicitur, cujus cognitio in aliud tempus, vel ad aliud tribunal rejicitur aut remittitur. Itaque rei in judiciis damnantur, absoluntur, ampliuntur, amburantur. Dammati vel absoluti occurrunt passim. Ampliatorum exempla sunt apud Livium, in lib. xiii, ubi de M. Titinio: « Bis ampliatus, tertio absolutus est reus. » Et paulo post, de P. Furio, Phillo et M. Martieno: « Gravissimis criminibus accusati ambo ampliati. » Ambustorum, hoc est eorum qui in discrimen capitis adducti, neque damnati, neque absoluti sunt, exempla quoque reperiuntur; ut L. Æmilii Pauli, apud eundem Livium in lib. xxii: « Æmilium Paulum, qui cum M. Livio Cos. fuerat, et damnatione collegæ et sua prope ambustus evaserat, infestum plebi, diis ac multum recusantem, ad petitionem compellit. » Et apud Valer. Maximum, ambustæ duæ memorantur, inexplicabili cunctatione, quæstionibus modo translatis, modo dilatis. **RIG.**

(8) *Gravissimas penulas posuit, relevari auspicatus.* Notavimus in *Apologeticum* pag. 7, penulas gravitate sua fuisse odiosas. Hinc igitur Septimius occasione sumpta, ait militem illum in Deo gloriosum, gravissimo militæ gentilis onere deposito, jam exinde relevari cœpisse, simulatque onus Christi subiti, quod esse leve Christus ipse docuit. **RIGALTUS.**

(9) *Speculatoriam morosissimam de pedibus absolvit.* Hæc pertinent ad caligam militarem, præeritumque militis illius qui in er speculatores militaverat, quæ militia erat valde, inquit, morosa et aspera, cum huc illic cursitando, explorando, nuntiandoque vagaretur. Is igitur de caligato speculatore factus Christianus, absolvit de pedibus suis morosissimam illam et molestissimam caligam spe-

culatorem sanguinis sui spe (12), calceatus de Evangelii paratura (13), succinctus acutiore verbo Dei, totus de Apostolo armatus (*Ephes.* vi, 11) et de martyrii candida melius coronandus, donativum Christi in carcere expectat. Exinde sententiæ super illo, nescio an Christianorum, non enim aliæ ethnicorum, ut de abrupto, et præcipiti, et mori cupido, qui de habitu interrogatus nomini negotium fecerit: solus scilicet fortis, inter tot fratres commilitones solus Christianus. Plane superest ut etiam martyria recusare meditentur, qui prophetias ejusdem Spiritus sancti respuerunt. Mussitant denique tam bonam et longam sibi pacem periclitari. Nec dubito quosdam Scripturas (14) emigrare, sarcinas expedire, fugæ accingi de civi-

culatorem, et simul cœpit terræ sancte insistere, hoc est, in ipso vestigio mortem pro Christi nomine fortiter oppetere, vitam agere sanctam et innocentem, longe absimilem speculatoriæ, quæ et carnificinam ad tribuni nutum plerumque agebat. **RIG.**

(10) *Gladium nec Dominicæ defensionis necessarium.* Alludit ad illud Christi ad Petrum: *Mitte gladium tuum in vaginam.* De quo etiam Augustinus, *Epist. ad Vincentium*: « Petri gladius in vaginam revocatur a Christo, et ostenditur non debuisse de vagina eximi, nec pro Christo. » Nempe, ut ait Tertullianus lib. *de Patientia*, pag. 160: « Patientia Domini in Malcho vulnerata est. » Itaque Dominus et gladii opera maledixit in posterum. Exarmato Petro, omnem Christianum discinxit. **RIGALTUS.**

(11) *Laurea et de manu claruit.* Nam coronam in manu gerebat, idcirco laurea de manu claruit, id est, clara visa est, et non de capite, quod liberum erat. **RHEN.**

(12) *Russatus sanguinis sui spe.* Hæc scriptura est antiquissimorum exemplarium. Tunicæ militares erant russatæ, ποικίλοι χιτῶνες. Hic miles factus Christianus, pro tunica russata, sanguinis sui spe, hoc est sperata martyrii purpura, russatus dicitur. *Russatæ militares*, apud Trebell. et apud Juvenalem, russatus: *Lacerta.* **RIG.**

(13) *De Evangelii paratura.* Paratura substantive, seu supra multis in locis: hoc est, gladium qualem solet Evangelium apparere, nempe spiritalem. **RHEN.**

(14) *Mussitant denique... nec dubito quosdam Scripturas.* Fortissimi hujusce militis facinus ab commilitonibus etiam Christianis, tanquam imprudentis ac præcipitis et intempestivæ fortitudinis exemplum, vituperabatur, deque eo sermones ferebantur, « ut de abrupto et præcipiti, et mori cupida, qui de habitu interrogatus nomini » Christiano invidiam fecisset ac periculum creasset, pacemque tam bonam et longam quam Christiani fruebantur, temeritate sua prope evertisset. Has voces graviter increpat Septimius: « Mussitant, inquit, tam bonam et longam sibi pacem periclitari: nec dubito quosdam etiam mussitare Scripturas sacras jam emigrare, sarcinas expedire, fugæ accingi de civitate in civitatem. » Vulgo legitur: « Nec dubito quosdam Scripturas emigrare, sarcinas colligere. » At in cod. vetustissimo: « Nec dubito quosdam Scripturas emigrare, sarc. collig., » unde procul dubio legendum: « Nec dubito quosdam Scripturas

tate n civitatem, nullam enim aliam Evangelii memoriam curant. Novi et pastores (15) eorum, in pace leones, in praelio servos. Sed de quæstionibus confessionum alibi docebimus. At nunc quatenus et illud opponunt: Ubi autem prohibemur coronari? Hanc magis localem substantiam causæ præsentis aggrediar, ut et qui ex sollicitudine ignorantie quærent, instruantur; et qui in defensionem⁵ delicti contendunt, revincantur; ipsi vel maxime Christiani Laureati, quibus id solum quæstio est; quasi aut nullum aut incertum saltem haberi possit delictum quod patiat quæstionem. Nec nullum autem nec incertum, hinc interim ostendam.

CAPUT II.

Neminem dico fidelium coronam capite⁶ nosse alias extra tempus tentationis ejusmodi. Omnes ita observant, a catechumenis usque ad confessores et martyres, vel negatores. Videris unde auctoritas moris, de qua nunc maxime quæritur. Porro cum quæritur cur quid observetur, observari interim constat. Ergo nec nullum nec incertum videri potest delictum, quod committitur in observationem suo jam vindicandam nomine, et satis auctoratam consensus patrocini; **78** plane, ut ratio querenda sit; sed salva observatione, nec in destructionem ejus, s. d in ædificationem (II, Cor. xiii, 10) potius quo magis observes, cum fueris etiam de ratione securus. Quale est autem, ut tunc quis in quæstionem provocet observationem, cum ab ea excidit? et tunc requirat unde habuerit observationem cum ab ea desiit? quando et si ideo velit videri ad quæstionem vocare, ut ostendat se non deliquisse in observationis destitutione, nihilominus deliquisse in observationis præsumptione. Si enim non deliquit hodie suscepta corona, deliquit aliquando recusata. Et ideo non ad eos erit iste tractatus, qui-

A bus non competit quæstio, sed ad illos qui studio discendi, non quæstionem deferunt, sed consultationem. Nam et semper quæritur de isto, et laudo fidem quæ ante credidit⁷ observandum esse quam didicit (Isa. vii, 9). Et facile est statim exigere, ubi scriptum sit, ne coronemur. At enim ubi scriptum est (16), ut coronemur? Expostulantes enim Scripturæ patrocini in parte diversa, præjudicant suæ quoque parti⁸ Scripturæ patrocini adesse debere. Nam si ideo dicitur coronari licere, quia non prohibeat Scriptura, æque retorquetur ideo coronari non licere, quia Scriptura non jubeat. Quid faciet disciplina? utrumque recipiet, quasi neutrum prohibitum sit? an utrumque rejiciet, quasi neutrum præceptum sit? Sed quod non prohibetur, ultro permissum est. Imo prohibetur quod non ultro est permissum.

CAPUT III.

Et quandiu per hanc lineam serram recipiemus habentes observationem inveteratam, quæ præveniendò statum fecit? Hanc si nulla Scriptura determinavit, certe consuetudo corroboravit, quæ sine dubio de traditione manavit. Quomodo enim usurpari quid potest, si traditum prius non est? Etiam in traditionis obtentu exigenda est, inquis, auctoritas scripta. Ergo quæramus an et traditio, nisi⁹ scripta, non **79** debeat recipi? Plane negabimus recipiendam, si nulla exempla præjudicent aliarum observationum, quas sine ullius Scripturæ instrumento, solius traditionis titulo (17), et exinde consuetudinis patrocini vindicamus. Denique, ut a baptismo ingrediar (18), aquam adituri, ibidem, sed et aliquanto prius in Ecclesia sub antistitis manu contestamur (19) nos renuntiare diabolo, et pompæ, et angelis ejus: dehinc ter mergitamur (20), amplius aliquid respondentes, quam Dominus in Evan-

Variæ lectiones.

⁶ Defensione Seml. ⁶ Capiti, MS. Wouw. Credit Fran. Paris. ⁸ Partis Seml. ⁹ Non Fran. Paris. ¹⁰ De tollit Seml.

Commentarius.

emigrare, sarcinas colligere. » Verbum de præcedentibus repetendum est: « Nec dubito quosdam Scripturas mussitare. » Rig.

(15) *Novi et pastores*, etc. Notat episcopos orthodoxi populi, qui damnationi pseudoprophetæ Montani subscriperant, ceu molliculos, et qui persecutionis tempore primi fugiant, cum plebem ad martyrium animare deberent. Pseudoprophetia Montani videtur præcepisse atque exegisse martyrium. RHEN.

(16) *Atenim ubi scriptum est*. Pro traditionibus hic mire fecit Tertull. contra Calvinistas et Magdeburgenses, qui audacter nimis asseruerunt hoc Montani dogma esse, quod falsum et mera calumnia. Nam Montanus, auctore Eusebio, lib. v *Hist.*, contraria quædam traditioni primus proposuisse fertur. Le Pa.

(17) *Sine ullius Scripturæ instrumento, solius traditionis titulo*. Totum hunc sermonem exsuxit Hieronymus, adversus Luciferianos: « Etiam si Scripturæ auctoritas non subesset, inquit, totius orbis in hanc partem consensus instar præcepti obtineret. Nam et multa alia, quæ per traditionem in Ecclesiis observantur, auctoritatem sibi Scripturæ et le-

gis usurpaverunt, velut in lavacro ter caput mergitare, deinde egressos lactis et mellis prægustare concordiam, » etc. Rig.

(18) *Denique ut a baptismo ingrediar*, in codice Agobardi tantum legitur: « Denique ut baptisma ter ingrediar aquam, aditur ibidem. » Rig.

(19) *Aliquando prius in Ecclesia sub antistitis manu contestamur*. Auctor *Quæst. Veteris et Novi Testamenti*, quæst. 102: « Qui volunt Christiani fieri, accedunt antistitem, dicunt ei vota sua. Ille facit verba juris ecclesiastici. Si vera vota sunt, suscipiuntur a iudice. » Rig.

(20) *Ter mergitamur*. Ipse adversus Praxeam, pag. 659: « Nam nec semel, sed ter, ad singula nomina in personas singulas tingimur. » Quem ritum in usu fuisse etiam ætate sua Chrysostomus indicat, ad ea verba Lucæ, Act. Apost. x, 16, ubi visio narratur oblata Petro, τοῦτο δὲ ἐγένετο τρίς. Chrysost. : Τὸ δὲ τρίτον τοῦτο γενέσθαι, τὸ βάπτισμα ὁλοῦ. Ammonius ad Joan. cap. 21, ubi ter Christus interrogat Petrum: Simon Jona, amas me? Ἔθος δὲ γέγονεν ἐκ τούτου, inquit, τρίς ὁμολογεῖν ἀπαρτεῖσθαι τοὺς μὲλλοντας βαπτισθῆναι. Inde illa

gelio determinavit. Inde suscepti, lactis et mellis concordiam prægustamus: exque ea die, lavacro quotidiano per totam hebdomadam abstinemus. Eucharistiæ sacramentum (21), et in tempore victus, et omnibus mandatum a Domino, etiam antelucanis cœtibus, nec de aliorum manu quam præsentium sumimus (22): oblationes pro defunctis (23), pro natalitiis annua (24) die facimus: die Dominico jejunium nefas ducimus, vel de geniculis adorare ¹⁰. Eadem immunitate ¹¹ a die Paschæ ia Pentecosten usque gaudemus. Calicis aut panis etiam nostri (25) aliquid decuti in terram (26) anxie patimur. Ad omnem progressum atque pronotum, ad omnem aditum et exitum, ad calciatum, ad lavacra, ad mensas, ad lumina, ad cubilia, ad sedilia, quæcunque nos conversatio exercet, frontem crucis ¹² signaculo terimus.

CAPUT IV.

Harum et aliarum ejusmodi disciplinarum si legem expostules Scripturarum, nullam invenies: traditio tibi prætenditur auctrix, consuetudo confirmatrix, et fides ¹² observatrix. Rationem tradi-

tionem, et consuetudini ¹³, et fidei patrocinatorum (27) aut ipse perspicies, aut ab aliquo qui perspexerit discas; interim nonnullam esse credes, cui debeatur ¹⁴ obsequium. Adicio unum adhuc exemplum, quatenus et de veteribus docere conveniet. Apud Judæos tam solemne est (28) feminis eorum velamen capitis, ut inde noscantur. Quæro ¹⁵ legem. Apostolum non differo (1 Cor. xi, 5). Si Rebecca conspecto procul sponso velamen invasit (Gen. xxiv, 65), privatus pudor legem facere non potuit, aut causæ suæ fecerit. Tegantur virgines solæ, et hoc nuptum venientes, nec antequam cognoverint sponso. Si et Susanna in judicio revelata argumentum velandi ¹⁵ (Dan. xiii, 18) præstat, possum dicere: Et hic velamen arbitrii fuit, rea venerat, erubescens de infamia sua, merito abscondens decorem vel quia timens jam placere. Cæterum in stadio ¹⁶ mariti (29), non pulem velatam deambulasse quæ placuit. Fuerit nunc velata semper, in ipsa quoque legem habitus ¹⁷ requiro, vel in quacunque alia. Si legem nusquam reperio, sequitur ut traditio consuetudini morem hunc dederit, habiturum quandoque Apostoli auctoritatem ex interpretatione rationis. His

Varia: lectiones.

¹¹ Crucis abjicit Seml. ¹² Fidei Rhen. ¹³ Traditio consuetudini Fran. Paris. ¹⁴ Præbeatur Jun. Velatæ Seml. ¹⁶ In pomario alii. ¹⁷ Habitu Seml.

Commentarius.

formula, quam Stephanus II. PP. rusticam vocat, resp. 14: « In nomine Patris mergo, et Filii mergo, et Spiritus sancti mergo. » T. II *Concilior. Gall.* Sic unus ejusdemque ritus originem alii ad personas sanctissimæ Trinitatis, alii ad trinam visionem, alii ad trinam interrogationem referunt. Sic incertæ sunt hominum mentes, postquam a principii simplicitate deflexere. Rig.

(21) *Eucharistiæ sacramentum*, etc. Hæc innuunt Eucharistiæ sumendæ tempus ævo Tertulliani, tantum abfuisse a tempore victus, quo tempore a Domino fuerat instituta, ut etiam antelucanis horis sumeretur. Non pugnabo tamen adversus eos qui sumptum fuisse dicent horis etiam extra antelucanas, modo ante omnem cibum. Hoc enim significare videtur lib. II, ad *Uxorem*: « Non sciet maritus quid secreto ante omnem cibum guset? » nisi magis videatur etiam ante sæculum Tertulliani, indefensum hoc fuisse, et pro cujusque religione varie facilitatum. Exigua certe est et obscura mentio cœnæ Dominicæ inter apostolos celebratæ, etsi celebratam quidem et sæpissime fuisse nemo sobrius negaverit, sed ut ait Tertullianus, in tempore victus, adeoque fractione illa panis, quæ sæpenumero occurrit, includi. Hanc in sententiam ducimur gravissima illa Pauli increpatione ad I. Corinth. II. Rig.

(22) *Omnibus mandatum a Domino*, etc. *nec de aliorum manu quam præsentium sumimus*. Consimilis est locus de prædicationis honore, lib. de Bapt. p. 263: « Proinde et baptismus æque Dei census, ab omnibus exerceri potest, » etc. Operæ pretium erit contulisse; nam et lucem sibi mutuò afferunt præclaram. Rig.

(23) *Oblationes pro defunctis*. Magdeburgensium quoque commentum doctrinam hanc Tertulliani desumptam ex Montano. Pro hujus autem ritus fundamento afferre possem contra hæreticos quæ vulgo afferuntur, tot nimirum orationes SS. Patrum in funeribus amicorum, cum consanguineorum, tum etiam summorum in Ecclesia Dei virorum:

non tamen locum prætermittam ex epist. 66 Cypriani, qui suo et Carthaginensis concilii nomine, in episcoporum memoriam revocat decretum quo, si quis frater clericum tutorem nominasset, non offerretur pro eo, nec sacrificium pro dormitione ejus celebraretur. Novum itaque non est oblationes fieri, et sacrificia pro mortuis in Ecclesia Dei. Læ Pa.

(24) *Pro natalitiis annua*, etc. Per natalitia intelligit solemnitates fieri solitas in honorem martyrum, quo scilicet die mundo mortui, cœlo nati sunt. Unde *annua die*, id est quotannis facimus. Læ Pa.

(25) *Aut panis etiam nostri*. Etiam non eucharistici, etiam profani. Rig.

(26) *Aliquid decuti in terram*, etc. Augustinus: « Quanta sollicitudine observamus quando nobis corpus Christi ministratur, ut nihil ex ipso de nostris manibus in terram cadat, » etc. citatur apud Gratianum. I. q. 1, *Interrogo*. Rig.

(27) *Rationem traditioni patrocinatorum*. Etenim absque ratione vana esset traditio. Sic etiam Hieronymus, loco supradicto: Multaque alia quæ scripta non sunt, rationabilis sibi observatio vindicavit. Nec Apostolus obsequium exigit, nisi rationabile. » Rig.

(28) *Apud Judæos tam solemne est*. De velandis feminis omnibus cujusque generis, ordinis, conditionis, ætatis, dignitatis, ex Apostolo, exstat liber integer Auctoris quem suspicor hoc posteriorem, eo quod hic subdat: « Quæro legem, Apostolum differo. » Nam illic potissimum probat auctoritate Apostoli (1 Cor. II). PAM.

(29) *In stadio mariti*. Intelligit stadii nomine hypætram, hoc est subdivalem ambulationem, quam et xystum appellamus, quæ etiam arboribus consita esse solebat, umbra gratia. Rig.

— *In stadio*, etc. Legi posset *stibadio*. Nam ita vocantur in hortis sedilia herbacea, et ex floribus; sed nihil muto, nam omnia loca amœna, et ex arboribus consita, dici queunt stadia. Lac.

igitur exemplis renuntiandum erit, posse etiam non scriptam traditionem in observatione defendi, confirmatam consuetudine, idonea teste probatæ tunc traditionis, ex perseverantia observationis. Consuetudo autem etiam (30) in civilibus rebus pro lege suscipitur, cum deficit lex: nec differt scriptura an ratione consistat, quando et legem ratio commendat. Porro, si ratione lex constat, lex erit omne jam quod ratione constituerit, a quocunque productum. An non putas omni fidei licere concipere et constituere, duntaxat quod Deo congruat, quod disciplinæ conducat quod saluti proficiat, dicente Domino: *Cur autem non et a vobis ipsis quod justum judicatis* (Luc. xii, 57)? et non de iudicio tantum, sed de omni sententia rerum examinandarum. Dicit et Apostolus: *Si quid ignoratis, Deus vobis revelabit* (Philipp. iii, 15): solitus et ipse consilium subministrare, cum præceptum Domini non habebat, et quædam edicere a semetipso, sed et ipse ¹⁸ Spiritum Dei habens (31) deductorem omnis veritatis. Itaque consilium et edictum ¹⁹ ejus divini ~~et~~ jam præcepti instar obtinuit de rationis divinæ patrocínio. Hanc nunc expostula, salvo traditionis respectu, quocunque traditore censetur; nec auctorem respicias, sed auctoritatem, et in primis consuetudinis ipsius: quæ propterea colenda est, ne non sit rationis interpres, ut, si et hanc Deus dederit, tunc discas an non observanda sit tibi consuetudo.

CAPUT V.

Sed ²⁰ cur major efficitur ²¹ ratio Christianarum observationum, cum illas etiam natura ²² defendit (32), quæ prima omnium disciplina est? Ideoque hæc prima scribit coronam capiti non convenire. Puto autem naturæ dominus Deus no-

Variæ lectiones.

¹⁸ Ipsum Rhen. ¹⁹ Dictum Seml. ²⁰ Consuetudo sed, Venet. ²¹ Exigitur Fran. ²² Defendat Wouw. ²³ Estimavit Seml. existimavit Rig. ²⁴ Hominis administrantia, munerum divinatorum ab anima deducuntur ad sensus Venet.

Commentarius.

(30) *Consuetudo autem etiam*, etc. Monuit jam Heraldus (lib. ii *Digress. c. 3*) esse idem cum Ulpiani illo, « Diuturnam consuetudinem pro jure et lege in his quæ non ex scripto descendunt, observari solere, » et rationem adducit ex Juliano, l. i. Qui: « Nam quid interest, suffragio populus voluntatem suam declaret, an rebus ipsis et factis? Adjungo Gregorium Nyss. (lib. de *Virg.* cap. 9) non abhorrentem a verbis Ulpiani. SAC.

(31) *Sed et ipse Spiritum Dei habens*. Etiam hinc colligere est, scriptum hunc librum ante illum de *relanciis Virg.* Nam ibi in solo Montano agnoscitur completum illud (Joan. xvi: *Cum venerit ille Spiritus veritatis, deducet vos in omnem veritatem*). Hic vero in apostolo Paulo eundem Spiritum Dei agnoscit. Ita miser paulatim ex uno errore in alium, ac deum in hæresim prolapsus est. PAM.

(32) *Illas etiam natura*, etc. Et sane leges omnes antecedit natura; unde qui peccant, contra naturam peccant; sic Tarquinius contra legem naturæ sempiternam peccavit in Lucretiam, licet nulla adhuc lex Julia exstaret, nulla de stupro, ex Tull. lib. ii de *Leg. Le Pa.*

(33) *Contactum in manibus extimavit*. Hoc est, contactum, extremum sive extimum sensum, in

ster est, qui figuravit hominem, et fructibus rerum appetendis, judicandis, consequendis, certos in eo sensus ordinavit per propria membrorum quodammo-^{lo} organa. Auditum in auribus fodit, visum in oculis accendit, gustum in ore conclusit, odoratum in naribus ventilavit, contactum in manibus extimavit ²³ (33). Per hæc exterioris hominis ministeria, interiori homini ministrantis, fructus munerum divinatorum ad animam deducuntur ab sensibus ²⁴ (34). Quis igitur fructus ex floribus? substantia enim propria, certe præcipua coronarum, flores agri. Aut odor, inquis, aut color, aut pariter utrumque. Qui erant sensus coloris et odoris? Visus, opinor, et odoratus. Istos sensus quæ membra sortita sunt? Oculi, nisi fallor, et nares. Utere itaque floribus visu et odoratu, quorum sensuum fructus est; utere per oculos et nares, quorum sensuum membra sunt. Substantia tibi a Deo tradita est, habitus a sæculo, quanquam nec habitus extraordinarius ordinatio usui obstrepiat. Hoc sint tibi flores, et inserti, et innexi, et in filo, et in scorpo, quod liberi, quod saluti: spectaculi scilicet et spiraculi res. Coronam si forte fascem existimas florum per seriem comprehensorum ~~et~~ ut plures simul portes, ut omnibus pariter utaris, jam vero et in sinum conde, si tanta munditia est: in lectulum sparge, si tanta mollietate est: et in poculum crede, si tanta innocentia est, tot modis fruire, quot et sentis. Cæterum in capite quis sapor floris (35)? quis coronæ sensus nisi vinculi tantum? quo neque color cernitur, neque odor ducitur, nec teneritas commendatur. Tam contra naturam est florem capite sectari, quam sonum nare. Omne autem quod contra naturam est, monstri meretur notam penes omnes (36), penes nos vero etiam elo-

C

manibus collocavit, et quidem extimis; nam extrema digitorum tactuum differentias maxime percipiunt ac sentiunt. Hic autem extimum dicit pro extremo, ut lib. ii de *Cultu fem.*, pag. 479, extimationem pro extremitate. Rig.

(34) *Per hæc exterioris hominis administrantia, munerum divinatorum ab anima deducuntur ad sensus*. Tertulliani sententia est: per hæc organa, aurium scilicet, oris, oculorum, narium, ac denique manuum, quæ omnia exteriori homini, id est corpori, adfamulantur et administrant, rerum naturalium, quæ sunt à Deo hominum gratia conditæ, assensum sive approbationem ab anima deduci. Nempe anima est quæ audit, anima est quæ videt, anima est quæ sentit. Ab anima sentienti, recte adsentire dicuntur aures, oculi, manus, per quæ anima audit, videt, tangit. Rig.

(35) *In capite qui sapor floris?* Ideoque Diogenes unguento sibi pedes ungens, dicitabat, odorem a capite in aerem evanescere, pedibus autem ad nares pervenire. Rig.

(36) *Monstri meretur notam penes omnes*. Hæc verba, *penes omnes*, non habentur in exemplari, et omitti quidem possunt eleganter. Rig.

gium sacrilegii (37 in Deum, naturæ dominum et auctorem.

et huic materiæ (43) propter suaviludios nostros (44) Græco quoque stylo satisfacimus.

CAPUT VI.

Quæris ²⁵ igitur Dei legem? habes communem istam in publico mundi, in naturalibus tabulis, ad quas et Apostolus solet provocare, ut cum in velamine feminæ, *Nec natura vos*, inquit, *docet* (I Cor. XI, 14); ut cum ad Romanos (II, 14), natura facere dicens nationes ea quæ sunt legis, et legem naturalem suggerit, et naturam legalem. Sed et in priore epistola (38), naturalem usum conditionis in non naturalem masculos et feminas inter se demutasse affirmans ex retributione erroris in vicem poenæ, utique naturali usui patrocinator ³⁶ (39). Ipsum Deum secundum naturam prius novimus, et Deum appellantes deorum, et bonum præsumentes, et iudicem invocantes: quæris an conditioni ejus fruendæ natura nobis debeat præire (40), ne illa rapiamur qua Dei æmulus universam conditionem certis usibus homini mancipatam, cum ipso homine corruptit, unde eam ³⁴ et Apostolus invitam ait vanitati succidisse (41) (Rom. VIII, 20), vanis primum usibus, tum turpibus, et injustis, et impiis, subversam? Sic itaque et circa voluptates spectaculorum infamata conditio est ab eis qui, natura quidem, Dei omnia sentiunt, ex quibus spectacula instruuntur; scientia autem deficiunt illud quoque intelligere (42), omnia esse a diabolo mutata. Sed

CAPUT VII.

Proinde coronarii isti agnoscant interim (45) naturæ auctoritatem, communis sapientiæ ²⁷ nomine, qua homines, sed propria religionis pignora ²⁸ (46), qua Deum naturæ de proximo ²⁹ colentes: atque ita, velut ex abundanti cæteras quoque rationes dispiciant, quæ nostro privatim capiti coronamentis, et quidem omnibus interdiciunt. Nam et urge-mur a communione naturalis disciplinæ, converti ad proprietatem Christianæ totam jam defendendam, per cæteras quoque species coronarum, quæ aliis usibus prospectæ videntur, ut ³⁰ aliis substantiis structæ; ne, quia non ex floribus constant, quorum usum natura signavit (ut ipsa hæc laurea militaris), non credantur admittere sectæ interdictionem, quia evaserint naturæ præscriptionem. Video igitur et curiosius et planius agendum ab originibus usque ad profectus et excessus rei. Litteræ ad hoc sæculares necessariæ; de suis enim instrumentis sæcularia probari necesse est. Quantulas attigi, credo sufficient. Si fuit aliqua Pandora, quam primam feminarum memorat Hesiodus, ³⁵ hoc primum caput coronatum est a Charitibus, cum ab omnibus muneraretur unde Pandora. Nobis vero Moyses (47) propheticus, non poeticus pastor (48), principem feminam Evam facilius pudenda folliis, quam tem-

Variæ lectiones.

²⁵ Quæres *Fran. Paris.* ²⁶ Naturalibus patrociantur *vet. cod. Rig.* ²⁷ Patientiæ *Rhen. parentis Fran. Paris.* ²⁸ Pignora *Jun.* ²⁹ Proxime *Lat.* ³⁰ Ex add. *Rhen. Fran.*

Commentarius.

(37) *Elogium sacrilegii.* Cum aspectu ad elogia et titulos reorum, de quibus capite I, *de idol.* itaque notat Tertull. crimen sacrilegii: sæpe enim vox ista in malam partem: conc. Hispanen. secundum, cap. 5: « Etiam cum aspectu ad vos, non consecrationis titulum, sed ignominie elogium. » *LAC.*

(38) *Sed et in propria epistola.* Liber Ursini, in primore. Sic lib. *de Præscr. hæreticor.* pag. 343: « Semen frumenti a Domino seminatum in primore constituit. » *Rig.*

(39) *Utique naturali usui patrocinator.* Vet. exemplar: *Naturalibus patrocinator.* Quod verum esse arbitror. *Rig.*

(40) *An conditioni ejus fruendæ natura nobis debeat præire.* Hoc est, an rebus quas Deus condidit, frui sic debeamus, ut naturam ducem sequamur. Conditionem dicit quod alii creaturam. Sic lib. I *de Cultu fem.* pag. 173: « Dei conditio est thus, » hoc est, Thus a Deo conditum creatumque est. *Rig.*

(41) *Vanitati succidisse.* Id usurpat, inquit Rhen., ut aliis libris sæpenumero, pro *succubuisse* vel *subjectum esse*, uti transtulit noster interpres, Rom. VIII. Legimus autem paulo post iterum ex ms. Vat., *cod. Paterniacensi* et *Hirsaugiensi*, « Qui natura quidem, Dei omnia sentiunt. » Nam *Dei* susulera *Rhenanus.* *PAM.*

(42) *Scientia autem deficiunt illud quoque intelligere.* Deficiunt intelligere, hoc est non intelligunt. Deficiunt scientia qua intelligant. *Rig.*

(43) *Sed et huic materiæ.* Alludit haud dubie ad

librum *Spectaculorum*, non modo Latino, sed et Græco stylo a se scriptum. *PAM.*

(44) *Suaviludios nostros.* Sic vocat qui ex Christianis adhuc spectaculorum oblectamentis teneantur: intelligit autem duos libros *de Spectaculis.* *RHEN.*

(45) *Aggnoscat interim.* Hæc vocula in Tertulliano non accipienda est vulgari sensu, ut notet aliqui supponi non probatum; errabis enim sæpissime hoc putans: nam hic nihil *interim* supponit, jam enim luculenter probavit auctoritatem naturæ: sed *interim* idem est quod *jam nunc.* *LAC.*

(46) *Propriæ religionis pignora.* Rescribit Junius *pignore*, et alienissime explicat, fortasse quia noluit sanctos agnoscere neque illos coli sparsione florum. Sed videas con-imilem periodum initio seq. cap. *Jam enim audio dici*, etc. *LAC.*

(47) *Nobis vero Moyses*, etc. Mosen pastorem fuisse indicant Exodi verba cap. 4: *Moyses autem pascabat oves soceri*, etc. Porro per poeticum pastorem intelligit Hesiodum, qui ad Heliconem paternarum ovium custodem agens, cum Musas conspexisset, et ab eis ad Hippocrenen, id est caballinum fontem deductus fuisset, statim excellentissimus poeta factus est, unde illud Ovid.:

Non mihi sunt visæ Clio, Clivæve sorores

Servanti pecudes vallibus, Ascre, tuis. *RHEN.*

(48) *Moyses propheticus, non poeticus pastor.* Moyses et Hesiodus ambo fuere pastores: ille propheticus, hic poeticus. *Rig.*

pōra floribus, incinctam describit. Nulla ergo Pandora. Sed et de mendacia erubescenda est coronæ origo, jam nunc et de veritatibus suis. Certe enim Græcos ³¹ (49) fuisse constat auctores rei vel illuminatores. Saturnum Pherecydes ante omnes refert coronatum, Jovem Diodorus ³² post devictos Titanas (50); dat et Priapo tæniās (51) idem, et Ariadnæ sertum ex auro et Indicis gemmis (52), Vulcani opus, Liberi munus, ac postea sidus, Junoni vitem Callimachus induxit. Ita et Agis signum ejus palmite redimitum, subjecto pedibus ejus corio leonino, insultantem ³³ ostentat ³⁴ novercam de exuviis utriusque privigni. Hercules nunc populum capite præfert, nunc oleastrum, nunc apium. Habes tragediam Cerberi, habes Pindarum, atque Callimachum, qui et Apollinem memorat, interfecto Delphyne draconem (53), lauream induisse ³⁵ (54): Liberum, eundem apud Ægyptios Osirin, Harpocraton industria hederatum argumentatur (55), quod hederæ natura sit cerebrum ab heluco defensare (56). **SC** Sed et alias Liberum principem coronæ plane laureæ, in qua ex Indicis triumphavit, etiam vulgus agnoscit, cum dies in illum solemnes *magnam* appellat coronam. Si et Leonis Ægypti scripta evol-

A vas (57), prima Isis repertas spicas capite circumtulit, rem magis ventris. Plura quærentibus omnia exhibebit præstantissimus in hac quoque materia commentator Claudius Saturninus (58). Nam est illius *de Coronis* liber, et origines, et causas, et species, et solemnitates earum ita edisserens, ut nullam gratiam floris, nullam lætitiā frondis, nullum cespitem aut palmitem, non alicujus capiti invenias consecratum. Quo satis instrumur, quam alienum judicare debeamus coronati capitis institutionem ab eis prolatam, et in eorum deinceps honorem dispensatam, quos sæculum deos credidit. Si enim mendacium divinitatis diabolus operatur in hac etiam specie, a primordio mendax, sine dubio et eos ipse prospexerat, in quibus in mendacium divinitatis ageretur. Quale igitur habendum est apud homines veri Dei, quod a candidatis diaboli introductum, et ipsis a primordio dictum est, quodque jam tunc idololatriæ initiabatur ab idolis, et idolis adhuc vivis? non quasi aliquid sit **57** idolum (59), sed quoniam quæ idolis alii faciunt, ad dæmones pertinent. Porro, si quæ alii (60) idolis faciunt, ad dæmones pertinent (1 *Cor.* x, 20). quanto magis quod ipsa sibi idola fecerunt cum ad-

Variae lectiones.

³¹ Certos *cod. Wouw.* cæcos *Latin.* cæteros *Fran.* ³² Hoc munere a cæteris honoratum *inserit Seml.* ³³ Exsultantem *Jun.* ³⁴ Ostentans *Rhen.* ³⁵ Qua supplicem. Erant enim supplices coronati apud veteres, *inserit Semler.*

Commentarius.

(49) *Certe Græcos.* Si legendum arbitramur: etsi in antiquissimo exemplari legatur *cæteris*, in Ursini *cod.* *certos.* Ait Tertullianus Græcos fuisse auctores vel illuminatores rei coronariæ; quod ita esse sequentia demonstrant. **RIG.**

(50) *Post devictos Titanas.* In libris editis, atque etiam in exemplaribus antiquis additur: « Hoc munere a cæteris honoratum. » Quod a Tertulliano esse non videtur. **RIG.**

(51) *Dat et Priapo tæniās.* In *cod.* Agobardi legitur *temianias.* **RIG.**

(52) *Ariadnæ sertum ex auro et Indicis gemmis.* Hyginus ubi de Corona: « Hæc existimatur Ariadnæ fuisse, a Libero patre inter sidera collocata. » Idem paulo post: » Dicitur etiam a Vulcano facta ex auro et Indicis gemmis. » Germanicus: « Coronam Vulcani opere factam ex auro et gemmis pretiosis. » **RIG.**

(53) *Delphyne dracone.* Hujus scripturæ vestigia apparent in codice Agobardi. Hesychius. Δελφίς, ὁ δὲ Δελφοῖς δράκων. **RIG.**

(54) *Lauream induisse.* In editionibus et libris etiam mss. sequitur: « Qua supplicem. Erant enim supplices coronati apud veteres. » Verum hæc Tertulliani esse non puto. Reddo tamen, si quis ablatā repetitum veniat. **RIG.**

(55) *Hederatum argumentatur.* Plinius, lib. xvi: c. 5: « Ferunt primum omnium Liberum patrem imposuisse capiti suo ex hederā » Item, cap. 24: « Alexandrum vero ob raritatem ita coronato exercitu, victorem ex India rediisse exemplo Liberi patris, » etc. **RHEN.**

(56) *Ab heluco defensare.* Significat *helucus*, auctore Sexto Pompeio, languidum et semisomnium, et hesterno vino languentem, sic dictum ab hiatu oris et oscitatione. Quanquam Tertullianus pro ipsa potius affectione capitis videtur usurpare, qua proclives in somnum reddimur, quam Græci *κατὰ βαλάν* appellant. De hederæ vi frigorigica multa sunt

C apud auctores. **RHEN.**

(57) *Si et Leonis Ægyptii scripta revolvās.* Hunc Leonem Augustinus ex Alexandro magnum antistitem vocat sacrorum Ægyptiorum, lib. viii, de *Civ. Dei*, cap. 5. et 27. Hyginus, in *Ariete*, res Ægyptias conscripsisse ait. Idem Hyginus passim fabulis suis, et Callimachi, et Pherecydis, et aliorum qui hic a Septimio citantur, commemorat.

(58) *Claudius Saturninus.* Hujus opera nulla exstant, sed credo librum Tertulliani de *Corona Milit.* esse plane epitomen illius libri. **LAC.**

(59) *Non quasi aliquid sit idolum.* Ait Tertullianus idololatriam esse mendacium divinitatis, quod jam a primordio mendax diabolus operatus est, ita ut providerit sibi ac prospexerit homines in quibus id mendacium ageretur. Etenim dii gentium ex hominibus fuere, quos gentes vita functos, vel adulandi studio, posteris eorum forte petentibus, vel beneficiorum memoria, pro diis habuere. Hic fuit vetustissimus referendi bene merentibus gratiam mos, ut tales numinibus ascriberentur. Neque aliter de diis ævi sui Plinius opinabatur. Hosce igitur homines, quos sibi prospexit diabolus, ex quibus idola, seu divinitatis furtiva atque mendacia fierent, diaboli candidatos vocat Tertullianus, qui cum adviverent, jam idola esse, et sibi statuas poni et coli ambitiosi affectaverint. Atque hæc omnia Christianis, veri Dei cultoribus, abhorrenda esse ait, non quasi aliquid sint idola vel statuae; sed quoniam cultus ille quem homines idolis statuivisse tribuunt, ad dæmones, æmulos Dei, pertinet. Deinde adjicit: Quod si ea quæ homines idolis faciunt, ad dæmones pertinent, quanto magis quod ipsa sibi idola fecerunt, cum adhuc essent in vivis? **RIG.**

(60) *Porro si quæ alii, etc.* Videtur esse sensus: Porro si ea quæ gentiles faciunt, in idolis suis, alii, puta Mercurio vel Jovis. Loquitur autem de sacrificiis et immolatione. **RHEN.**

viverent? Ipsi scilicet sibi procuraverunt daemones, per eos in quibus esurierunt ³⁶ ante quod procuraverunt ³⁷ (61).

CAPUT VIII.

Tene interim hanc fidem, dum incursum quæstionis (62) excutio. Jam enim audio dici: Et alia multa ab eis prolata, quos sæculum deos credidit; tamen in nostris hodie usibus, et in pristinorum sanctorum, et in Dei rebus, et in ipso Christo deprehendi, non alias scilicet hominem functo, quam per communia ista instrumenta exhibitionis humanæ (63). Plane ita sit, nec antiquius adhuc in origines disceptabo. Primus litteras Mercurius enarraverit; necessarias confitebor et commerciis rerum et nostris erga Deum studiis. Sed et si nervos idem in sonum strinxit, non negabo et hoc ingenium cum sanctis fecisse, et Deo ministrasse, audiens David. Primus medelas Æsculapius exploraverit; memini et Isaiam Ezechiae languenti aliquid medicinalē mandasse (*Isa.* xxxviii, 21). Scit et Paulus stomacho vinum modicum prodesse (*I Tim.* v, 23). Sed et Minerva prima molita sit navem; videbo navigantem Jonam ³⁸ (*Jon.* i, 3) et apostolos, (*Luc.* viii, 2). Plus est (*Act.* xiii, 4), quod et Christus vestietur: habebit etiam penulam Paulus (*II Tim.* iv, 13). Si et uniuscujusque supellectilis ³⁹ et singulorum vasculorum aliquem ex diis sæculi auctorem nominant, agnoscant necesse est et recumbentem in lectulo Christum (64), et cum pelvim discipulorum pedibus offert (*Joan.* xiii, 5), et cum aquam ex urceo ingerit, et cum linteo circumstringitur, propria Osiridis veste (65). Hujusmodi quæ-

stioni sic ubique respondeo, admittens quidem utensilium communionem, sed provocans eam ad rationalium et irrationalium distinctionem, quia passivitas ³⁹ fallit (66), obumbrans corruptelam conditionis, qua subjecta est vanitati (*Rom.* viii, 28). Dicimus enim ea demum et nostris, et superiorum usibus, et Dei rebus, et ipsi Christo competiasse, quæ meras utilitates, et certa subsidia, et honesta solatia necessariis vitæ humanæ (67) procurant: ut ab ipso Deo inspirata credantur priore prospectore, et instructore, et oblectatore, si forte, hominis sui. Quæ vero hunc ordinem excesserint, ea non convenire usibus nostris, præsertim quæ propterea scilicet, nec apud sæculum, nec in Dei rebus, nec in conversationibus Christi recognosci est.

CAPUT IX.

Quis denique patriarches, quis prophetae, quis levites, aut sacerdos, aut archon, quis vel postea apostolus, aut evangelizator, aut episcopus invenitur coronatus? Puto nec ipsum Dei templum, nec arca testamenti, nec tabernaculum martyrii (68), nec altare, nec candelabrum (*III Reg.* vi et viii): quibus utique ³⁹ et in prima dedicationis solemnitate, et in secunda restitutionis ⁴⁰ gratulatione competisset coronari, si dignum Deo esset (*I Esdr.* v, 11; *I Cor.* x). Atquin, si figuræ nostræ fuerunt (nos enim sumus et templa Dei, et altaria, et luminaria, et vasa), hoc quoque figurate portendebant, homines Dei coronari non oportere. Imagini veritas respondere debet. Si forsitan opponis ipsum Christum coronatum, ad hoc breviter interim au-

Variae lectiones.

³⁶ Esurierant *Fran. Paris.* ³⁷ Antequam procuraverant *Pam.* ³⁸ Jonam cæteri omnes. ³⁹ Passibilitas *Rhen.* ⁴⁰ Præstitutionis *Paris.*

Commentarius.

(61) *Ipsi scilicet sibi procuraverunt daemones, per eos in quibus esurierunt ante quod procuraverunt.* Ait daemones procurasse sibi idola, et statuas, et thura, et nidorem sacrificiorum, per eos homines quorum adhuc inter mortales agentium animis ita insederant, ut iis et per eos ipsi vivere, atque inter homines esse viderentur. Itaque jam ante ipsi daemones in iis hominibus esurierant et appetierant omnem illum idololatriæ apparatus. Esuriendi verbum hic usurpatur pro vehementis desiderii ardore: quemadmodum et in Scorpiaco, ubi de sanctis qui jam in carcere tormenta quædam erant passi: « Degustata, inquit, in carcere martyria esuriunt. » *RIG.*

— *Ipsi scilicet sibi procuraverunt dæm.* Sic ipse lib. *de Spectaculis*, pag. 95, ait: « Daemones ab initio prospicientes sibi, inter cætera idololatriæ, etiam spectaculorum inquinamenta, quibus hominem a Deo avocarent, et suo honori obligarent, prospexisse. » *RIG.*

— *Ipsis scilicet sibi procuraverunt daemones.* Procurare cum dativo, ut lib. i *adv. Marcionem*, Æmulatio autem liberando homini procurat, et multis aliis in locis. *RHEN.*

(62) *Incursum quæstionis.* Impetum. *RIG.*

(63) *Exhibitionis humanæ* Hoc est vitæ humanæ. Quemadmodum et juris auctores dicunt: « Onera exhibendæ uxoris, et parentes a filiis exhibendos. » *RIG.*

(64) *Recumbentem in lectulo Christum.* Tractat hunc locum Sirmondus noster in ep. 2, lib. i Sidonii, atque ideo, quia Christus recubuit, Joannem qui per ætatem fortasse ultimus erat, Christi proximum in ejus sinu accubuisse. Etenim sic disposita erat res in stibadio, ut Christo primus locus daretur, deinde cæteri accumberent, et ultimo loco esset Joannes, ac propterea in sinu Christi acquiesceret, ita videlicet erat cœna Christi, non ut nunc volunt pictores, in medio Christus, stipantibus apostolis hinc inde latera; sed vere in dextro cornu, et circumdabant reliqui, et clauderat agmen illud sacrum Joannes, qui propterea recubuit ad latus Christi. *LAC.*

(65) *Propria Osiridis veste.* Auctor est Herodotus nefas apud Ægyptios fuisse laneas vestes in sedes sacras inferre, proinde lineis utebantur. *RHEN.*

(66) *Quia passivitas fallit.* Passivitas, id est, vulgaris. *RIG.*

(67) *Necessarii vitæ hum.* Hoc est, necessitatibus. *RIG.*

(68) *Tabernaculum martyrii.* Ut in Veteri Testamento testimonii tabernaculum, ita et in Novo; testimonium quippe est μαρτύριον (Septuaginta int.). Pro martyrum basilicis ea quoque vox usurpatur, sic coacta fuit synodus Chalcedonensis Ἐν τῷ μαρτυρίῳ τῆς ἁγίας καὶ καλλινίκου μάρτυρος Εὐφημίας. « In basilica sanctæ et invictæ martyris Euphemie. » ut habetur act. 4 ejusdem syn. *Læ Pa.*

dies : Sic et tu coronare, licitum est. Tamen nec illam impietatis contumeliosæ coronam populus conscivit (69). Romanorum militum commentum fuit, ex usu rei sæcularis, quem populus Dei nec publicæ unquam lætitiæ, nec ingenitæ luxuriæ nomine admisit; facilius cum tympanis et tibiis et psalteriis revertens de captivitate Babylonis, quam cum coronis (I Esdr. II et III) : et post cibum et potum exsurgens ad ludendum sine coronis (Exod. XXIII). Nam neque lætitiæ descriptio, neque luxuriæ denotatio de coronæ decore aut dedecore tacuisset. Adeo et Isaias (XXIV, 9) : *Quoniam, inquit, cum tympanis et tibiis et psalteriis bibunt vinum* : dicturus esset etiam *cum coronis*, si unquam hic usus fuisset in Dei rebus.

CAPUT X.

Ita cum idcirco proponis deorum sæcularium ornamenta etiam apud Deum deprehendi, ut inter hæc coronam quoque capitis communi usui vindices; ipse tibi jam præscribis non habendum in communionem usus ⁴¹, quod non inveniatur in Dei rebus. Quid enim tam indignum Deo (70), quam quod dignum idolo? quid autem tam dignum idolo, quam quod et mortuo? Nam et mortuorum est ita coronari (71) : quoniam et ipsi idola statim fiunt et habitu et cultu consecrationis, quæ apud nos secunda idololatria est. Igitur qui sensu careant, illorum erit perinde uti ea re cuius careant sensu, atque si abuli ea vellent, si sensu non carerent. Nulla vero distantia est abutendi, cum veritas ⁴² cessat utendi, cessante natura sentiendi; qua vult quis abutatur, cum non habeat qua utatur? Nobis autem abuti apud Apostolum non licet, facilius non uti docentem, nisi quod nec abutuntur qui nihil

sentiunt. Sed vacat totum, et est ipsum quoque opus mortuum, quantum in idolis; vivum plane quantum in dæmoniis, ad quæ pertinet superstitio. *Idola nationum*, inquit David (Psal. CXIII, 4), *argentum et aurum : oculos habent, nec vident; nares, nec odorantur; manus, nec contrectant*. Per hæc enim floribus frui est. Quod si tales edicit futuros qui idola fabricantur, tales jam sunt qui secundum idolorum ornatum quid utuntur. Omnia munda mundis (Tit. I, 15), ita et immunda omnia immundis : nihil autem immundius idolis. Cæterum substantiæ mundæ, ut Dei res, et hac sua conditione communes usui : sed ipsius usus administratio interest. Nam et ego mihi gallinaceum macto, non minus quam Æsculapio Socrates (72) : et si me odor alicujus loci offenderit, Arabiæ aliquid incendio (73); sed non eodem ritu, nec eodem habitu, nec eodem apparatu, quo agitur apud idola. Si enim verbo nudo (74) conditio polluitur, ut Apostolus docet : Si quis autem dixerit : Hoc idolothyum est, ne contigeris (75); multo magis cum saltitaveris ⁴² habitu, et ritu et apparatu idolothytorum contaminatur. Ita et corona idolothyum efficitur. Hoc enim ritu, et habitu, et apparatu idolo immolatur auctoribus suis : quorum eo vel maxime proprius est usus, ne in communionem possit admitti, quod in Dei rebus non invenitur. Propterea Apostolus inclamat : *Fugite idololatriam* (I Cor. X, 14); omnem utique et totam. Recogita silvam, et quantæ latitant spinæ. Nihil dandum idolo, sic nec sumendum ab idolo. Si in idolio recumbere alienum est a fide, quid in idoli habitu videri? quæ communio Christo (76) et Belis? et ideo fugite. Longum enim divortium mandat ab idololatria; in nullo proxime agendum. Draco etiam terrenus de longinquo homines spiritu absorbet (77)

Variæ lectiones.

⁴¹ Apud nos inserit Seml. ⁴² Saltitaveris abest a Pam. Leop.

Commentarius.

(69) *Tamen nec illam impietatis contumeliosæ coronam populus conscivit*. Populus, hoc est, Judæi. RIG.

(70) *Quid enim tam indignum Deo?* Hujus argumenti forma collector est in exemplari : « Quid enim tam indignum Deo, quam quod dignum idolo? quam quod et mortuo? » RIG.

(71) *Mortuorum est ita coronari*. Scribit enim Plinius coronas sepulcrorum et manium honorem fuisse. RHEN.

(72) *Quam Æsculapio Socrates*. Hoc jussit quum in carcere esset, paulo post bibiturus venenum. RHEN.

(73) *Arabie aliquid incendio*. Cum de se loquitur, etiam vocabulo *thuris* uti reformidat. Dixit autem. *Arabie aliquid incendio*; hoc est, aliquid *thuris* vel odoris Arabici. Et libro adversus Judæos, *spolia Arabie* interpretatur, aurum et odores. Vetus auctor apud Festum : *Arabice olet*, id est, ex odoribus arabicis. RIG.

(74) *Verbo nudo*. Credo virum peritissimum in jure, allusisse ad formulas quæ in jure sunt, ubi frequenter leges, *nuda possessio, nuda proprietas, nuda ratio, nuda traditio*; videlicet possessio cui non proprietas admista : proprietas a qua abest usufructus : ratio, ubi aliquod debitum in rationes refertur, cum tamen nulla causa præcesserit debiti : traditio quæ non habet justam et idoneam causam

transferendi domini. Sic ergo nudum verbum erit, quo quis admonetur ab homine in quo nulla auctoritas admonendi, quasi tale sit nudum omni auctoritate et fulcro. LAC.

(75) *Hoc idolothyum est, ne contigeris* Istud ex Apost., I Cor., X, 28, ubi retinuit vocem Græcam εἰδωλόθυτον, pro eo quod interpret noster verit immolatum idolis. Mirum est autem quomodo legat : *Non contigeris*, cum Græce sit μή ἐσθίης, quod non aliter transferri potest quam sicuti noster interpret, *ne manducaris*. PAM.

(76) *Quæ communio Christo*, etc. Dilatat cognatis aliis Drogon episcop. Hostien. Aliis Cassianus, Colat. XII, cap. 16. LAC.

(77) *Draco etiam terrenus de longinquo homines spiritu absorbet*. Pamelius edidit : « Draco etiam terrenus de longinquo non minus spiritu absorbet alites. » Quæ sumpta videntur ex iis quæ de basilisco refert Isidorus, draconi minime convenientia. Longe aliter ediderat Rhenanus : « Draco etiam terrenus de longinquo hominis spiritus absorbet. » Quod proxime accedit ad veram lectionem quam restituimus e codice Agobardi : Draco etiam terrenis de longinquo, homines spiritus absorbet. » Nam hic agit Tertullianus de fugienda idololatria, ex Pauli ad Corinthios præcepto, et fugiendum

Alius **¶** Joannes : *Filioli*, inquit, *custodite vos ab idolis* (I Joan. v, 21); non jam ab idololatria quasi ab officio, sed ab ipsa effigie eorum. Indignum enim ut imago Dei vivi, imago idoli et mortui fias ⁴³. Usque adhuc proprietatem istius habitus et ex originis censu, et ex superstitionis usu idolis vindicamus, ex eo præterea quod, dum in rebus Dei non refertur, magis magisque imago illorum deputatur, in quorum et antiquitatibus, et solemnitatibus, et officiis convenitur. Ipsæ denique fores, et ipsæ hostiæ et aræ, ipsi ministri et sacerdotes (78) eorum coronantur (*Baruch*, vi, 9). Habes omnium collegiorum sacerdotium coronas apud Claudium. Sed et illam interstruximus distinctionem differentiae rationalium et irrationalium, eis occurrentem qui communionem in omnibus de quorundam exemplorum occasione defendunt. Ad hanc itaque partem causas jam ipsas coronarias inspicere superest, ut dum ostendimus extraneas, imo et contrarias disciplinae, nullam earum rationis patrocinio fultam probemus, quo possit habitus hujusmodi, usus quoque communioni vindicari : etsi sunt quidam quorum exempla nobis objectantur.

CAPUT XI.

Etenim, ut ipsam causam coronæ militaris aggrediar, puto prius conquirendum an in totum Christianis (79) militia conveniat. Quale est alioquin de accidentibus retractare, cum a præcedentibus culpa sit? Credimusne humanum sacramentum (80) divino superduci licere, et in alium dominum respondere post Christum? et ejerare patrem ac matrem (81), et omnem proximum, quos et lex honorari et post

⁴³ Fiat *Seml.* ⁴⁴ Luncho *Fran. Paris.*

Commentarius.

esse ait quam longissime; quia Draco terrenus, nempe Satanas infernus, spiritu et afflatu suo homines absorbet, etiam de longinquo. Deinde adjicit ex prima Joannis : *Alius Joannes : Filioli, custodite vos ab idolis*. Hoc est, Joannes rem altius repetit, et non solum fugiendam esse idololatriam pronuntiat, verum etiam fugienda idola ipsa. **RIG.**

(78) *Ipsi ministri et sacerdotes*. Tradit Plinius coronas primum inter sacra tantum et bellicos honores suum nomen vindicasse. **RHEN.**

(79) *Conquirendum an in totum Christi*. Qui non permittit ut Christianus ethnico belligeranti navet operam, an permissurus est ut Christianus Christiano, hoc est fratres persecuturo se militem adjungat? haud dubie nunquam credidit futurum Tertullianum ut Christiani mutuis armis concurrerent. **RHEN.**

(80) *Credimusne humanum sacramentum*. Alludit ad sacramentum et responsionem sive contestationem fidei in baptismo factam. **PAM.**

(81) *Et ejerare patrem ac matrem*, etc. Vox illa *ejerare* idem est atque *abdicare* seu *renuntiare*. Sensus autem auctoris est, baptismi sacramento non aliud esse superinducendum sacramentum militare. Cum enim castrensi sacramento se obstringit Christianus, ejerare videtur Dei legem qua secundum Deum parentes diligere jubentur. **LE PA.**

(82) *Quos et Evangelium solo Christo pluris non faciens sic quoque honoravit*. Vetus exemplar : « Quos

Deum **¶** diligere (*Exod.* xx; *Levit.* xix) præcipit; quos et Evangelium (*Matth.* xxvi, 11) solo Christo pluris non faciens, sic quoque honoravit (82) (*I Cor.* vi; *Matth.* v; *I Cor.* viii)? Licebit in gladio conversari, Domino pronuntiante, gladio periturum qui gladio fuerit usus? Et prælio operabitur filius pacis, cui nec litigare conveniet (83)? Et vincula et carcerem et tormenta et supplicia administrabit, nec suarum ultor injuriarum? Jam stationes, aut alii magis faciet quam Christo? aut et Dominico die, quando nec Christo? et excubabit pro templis, quibus renuntiavit? et cœnabit illic ubi Apostolo non placet? et quos interdiu exorcismis fugavit, noctibus defensabit, incumbens et ⁴⁴ requiescens super pilum (84) quo perfossum est latus Christi (*Joan.* xix, 34)? vexillum quoque portabit æmulum Christi? et signum postulabit a principe, qui jam a Deo accepit? mortuus etiam tuba inquietabitur æneatoris, qui excitari a tuba angeli expectat? et cremabitur ex disciplina castrensi Christianus, cui cremare non licuit (85), cui Christus merita ignis indulsit? Quanta alia in delictis circumspecti possunt castrensium munium, transgressio interpretanda? Ipsum de castris lucis in castra tenebrarum nomen deferre, transgressio est (86). Plane, si quos militia præventos fides posterior invenit, alia conditio est, ut illorum quos Joannes admittebat ad lavacrum (*Luc.* iii, 3), ut centurionum fidelissimorum, quem Christus probat (*Matth.* viii), et quem Petrus catechizat

(*Act.* x) : dum tamen, suscepta fide atque signata, aut deserendum statim sit (87) ut a multis actum, aut omnibus modis cavillandum, ne **¶** quid adversus Deum committatur, quæ nec ex militia permit-

Variæ lectiones.

et Evangelium solo Christum pluris..... quoque honoravit. » Unde, sive legamus, « Solum Christum pluris faciens; » sive, « Solo Christo pluris non faciens, » idem erit sensus. **RIG.**

— *Sic quod honoravit*. Hoc est : Evangelium non minus parentes et omnem proximum honorari præcepit quam lege Mosaica præscriptum fuerat. Etenim lex eos proxime post Deum, Evangelium proxime post Christum honorare jussit. **RIG.**

(83) *Cui nec litigare conveniet?* Alludit ad illud *I Cor.* vi, 7 : *Jam quidem omnino delictum est quod judicia habetis inter vos. Quare non magis injuriam accipitis?* Atque adeo non male **Rhen.** *litigare*, vocem jurisconsultorum, interpretatur actionem vel in personam vel in rem apud judicem suscipere. Verum advertendum quod continuo subjungit ibidem Apostolus : *Sed vos injuriam facitis*, etc. **PAM.**

(84) *Requiescens super pilum*. Libri hactenus editi, *super luncho*. **T. Livius**, I. XLIV : « Scuto præ se erecto stare galeatos : deinde ubi fessi sunt, innixos pilo, capite super marginem scuti posito sopitos stare. » **RIG.**

(85) *Cui cremare non licuit*. Thura, videlicet, idolo. Glossæ Isidori. *Cremutium, Holocaustum*. **RIG.**

(86) *Transgressio est*. Cod. Agobardi, « Transgressionis est. » **RIG.**

(87) *Suscepta fide atque signata aut deserendum statim sit*. Hoc est, deserenda militia. **RIG.**

tuntur (88); aut novissime perpetiendum pro Deo, quod æque fides pagana condixit (89). Nec enim delictorum impunitatem, aut martyriorum immunitatem militia promittet. Nusquam Christianus aliud est. Unum Evangelium, et idem Jesus, negaturus omnem negatorem, et confessorum omnem confesorem Dei, et salvam facturum animam pro nomine ejus amissam, perditurus autem de contrario adversus nomen ejus lucrum habitam (*Matth. x, 39*). Apud hunc tam miles est paganus fidelis, quam paganus est miles infidelis. Non admittit status fidei necessitates (90). Nulla est necessitas delinquendi, quibus una est necessitas non delinquendi. Nam et ad sacrificandum et directo negandum necessitate quis premitur tormentorum sive poenarum; tamen nec illi necessitati disciplina connivet, quia potior est necessitas timendæ negationis et obeundi martyrii, quam evadendæ passionis et implendi officii. Cæterum subvertit totam substantiam sacramenti causatio ejusmodi, ut etiam voluntariis delictis fibulam laxet. Nam et voluntas poterit⁴⁵ necessitas contendere, habens scilicet unde cogatur. Vel ipsam præstruxerim et ad cæteras officialium coronarum causas, quibus familiarissima est advocatio necessitatis: cum idcirco aut officia fugienda sint, ne in delictis incidamus; aut et martyria toleranda sint, ut officia rumpamus. De prima specie quæstionis etiam militiæ ipsius illicitæ, plura non faciam (91), ut secunda reddatur, ne si omni ope expulsero militiam, frustra jam de corona militari provocarim.

Varie lectiones.

⁴⁵ Poterat *Seml.* ⁴⁶ Minerva *Fran.* ⁴⁷ Quin et olea militiam coronari a Minerva non solum artium, sed armorum quoque dea: et pacem cum Neptuno iniisse ex hac arbore, etc. *Fran. Paris.* Sed et pace cum Neptuno inita ex hac arbore coronatam, *Jun.* ⁴⁸ Est *Leop.*

Commentarius.

(88) *Quæ nec ex militia permittuntur.* Quod in exemplari legitur, *Extra militiam*, minus esse videtur ad mentem Tertulliani. Nam hoc sibi vult: Christiano quem fides in militia deprehendit, aut statim suscepta fide deserendam esse militiam, quod ex militia, id est per militiæ leges non licet: aut modis omnibus cavendum ne quid adversus Christianam fidem committat, quod item ex militiæ romanæ legibus vix liceat; aut extrema quæque perpetienda pro Deo, quod omnis Christianus Christo fide dicta condixit. *RIG.*

(89) *Quod æque fides pagana condixit.* Mortem, scilicet. Nam hoc Christianus paganus, id est non miles, æque Christo condixit ac miles. Hanc interpretationem suggerunt sequentia. *RIG.*

(90) *Non admittit status fidei necessitates.* At extra statum fidei admittuntur (*Apolog. xlv, de Exhort. cast. vi*). Necessitas ad excusationem deputatur (*De Idolol. x*), Opponitur necessitas quasi deprecatrix (*Apolog. iv, vii*), et hic paulo post: *Familiarissima est advocatio necessitatis.* *RIG.*

(91) *Plura non faciam.* Liber Agobardi, *Plura non faciunt.* Ursini, *Plura non faciant.* *RIG.*

(92) *Illi ut deo telorum.* Huc pertinet quod a Platone Apollo dicatur ἀπὸ τοῦ πάλαι, id est a jaculando, unde etiam factum ut cum arcu et sagittis ejus simulacra formari soleant. *PAM.*

(93) *Cum et myrto.* Myrtus bellicis quoque rebus

¶ CAPUT XII.

Putat denique licere militiam usque ad causam coronæ. Sed et de corona prius dicamus. Laurea ista Appollini vel Libero sacra est: illi, ut deo telorum (92); huic, ut deo triumphorum. Sic docet Claudius cum et myrto (93) ait milites redimiri solere. Veneris enim myrtum, matris *Æneæ*, non laurum, etiam amiculæ Martis, per Iliam et Romulos Romani. Sed ego Venerem non credo ex hac parte cum Marte Romanam (94), qua pellicis dolor est. Cum et olea militia coronatur, ad Minervam⁴⁶ est idololatria, armorum æque deam, sed et paci cum Neptuno (95) initæ ex hac arbore coronatam⁴⁷. In his erit sorti militaris superstitio polluta et polluens, omniaque jam polluentur et causis. Ecce annua votorum nuncupatio quid videtur? prima in principiis, secunda in capitoliiis. Accipe post loca et verba: TUNC TIBI, JUPITER, BOVE CORNIBUS AURO DECORATIS VOVIMUS ESSE FUTURUM (96). Cujus sententiæ vox est? utique negationis. Etiam si tacet illic Christianus ore, coronatus capite respondit. Eadem laurea in donativi dispensatione denuntiatur plane non gratuita idololatria, aliquibus aureis venditans Christum, ut argenteis Judas (*Matth. xxvi*). Hoc erit: *Non potestis Deo servire et mammonæ* (*Matth. xvi, 24*): mammonæ manum tradere⁴⁸, et a Deo absistere? Hoc erit: *Reddite quæ sunt Cæsaris Cæsari, et quæ Dei Deo* (*Matth. xxii, 21*): nec hominem Deo reddere (97), et denarium Cæsari auferre? Triumphum laurea foliis struitur, an cadaveribus? lamnis orna-

inservit, triumphansque de Sabinis Posthumius Tubertus in consulatu, qui primus omnium ovans urbem ingressus est, quoniam rem leviter sine cruore gesserat, myrto Veneris victricis coronatus incedit, optabilemque arborem etiam hostibus fecit. Hæc postea ovantium fuit corona. *RHEN.*

(94) *Sed ergo Venerem non credo ex hac parte cum Marte Romanam.* Martem, inquit, Romanum crediderim ex ea parte qua Romulos ex Ilia suscepit. At Venerem ex ea parte qua Iliam sibi pellicem sensit et indoit, Romanam esse non arbitror. *RIG.*

(95) *Paci cum Neptuno.* Quoniam Minerva cum oleaginea corona pacem iniit cum Neptuno ideo pacis nota est olea, *LE PR.*

(96) *Tunc tibi, Jupiter, bove cornibus auro decoratis vovimus esse futurum.* Hæc est veteris codicis, scriptura, quæ firmari etiam possit inscriptione antiqua Fratrum Arvalium, quæ sic habet: BOVE. AV-RATO. VOVIMUS. ESSE. FUTURUM. *RIG.*

(97) *Nec hominem Deo reddere.* Qui tamen est numisma et imago Dei. Ait igitur Christianum, cum sit et miles et coronatus, non reddere hominem Deo, quia cum ornatu incedit idolis dicato, et denarium auferre Cæsari, quia refert ab Cæsare donativum; itaque non reddere quæ sunt Dei Deo, neque etiam quæ sunt Cæsaris Cæsari. Significat militiæ præriorumque negotia non convenire Chri-

tur (98), an bustis? unguentis delibuitur ⁴⁹ 95 an lacrymis conjugum et matrum? Fortasse quorundam et Christianorum: et apud Barbaros enim Christus (99). Qui hanc portaverit in capite causam (1), nonne et ipse oppugnavit? Est et alia militia regiarum familiarum. Nam et castrenses appellantur munificiæ et ipsæ solemnium Cæsareanorum (2). Sed et tu proinde miles ac servus alterius es: et si duorum, Dei et Cæsaris, certe tunc non Cæsaris, cum te Deo debes, etiam in communibus, credo, potiori.

CAPUT XIII.

Coronant et publicos ordines laureis publicæ causæ, magistratus vero insuper aureis ⁵⁰. Superferuntur etiam illis Hetruscæ. (3) Hoc vocabulum est coronarum, quas gemmis et foliis ex auro quercinis ob Jovem insignis ad deducendas thensas (4), cum palmatis togis sumunt. Sunt et provinciales aureæ, imaginum jam, non virorum, capita majora quærentes. Sed tui ordines et tui magistratus, et ipsum curiæ nomen Ecclesia est Christi. Illius es conscriptus in libris vitæ (5) (Philipp. iv; Apoc. xxi). Illic purpuræ tuæ sanguis Domini et clavus latus in cruce ipsius (Matth. xxvii); illic securis ad caudicem ⁵¹ arboris posita (Matth. iii, 10), illic (Isa. xi. 1) virgæ ex Jesse (6). Viderint et publici equi cum coronis suis. Dominus tuus, ubi secundum Scripturam (Matth. xxi) Jerusalem ingredi voluit,

nec asinum habuit privatum: *Isti in curribus et isti in equis, nos autem in nomine Domini Dei nostri invocabimus* (Psal. xix). 96 Ab ipso colatu Babylonis illius in Apocalypsi Joannis submovemur (Apoc. xviii), nedum a suggestu ⁵². Coronatur et vulgus nunc ex principalium prosperitatum exultatione, nunc ex municipalium solemnium proprietate: et est omnis publicæ lætitiæ luxuria captatrix. Sed tu peregrinus mundi hujus, civis supernæ Jerusalem: *Noster*, inquit (Philipp. iii, 20), *municipatus in cælis*. Habes tuos sensus, tuos fastos (7): nihil tibi cum gaudiis sæculi; imo contrarium debes: *Sæculum enim gaudebit, vos vero lugebitis* (Joan. xvi, 20). Et puto, *felices*, ait, *lugentes* (Matth. v, 5), non coronatos. Coronant et nuptiæ sponso (8), ideo non nubamus ethnicis, ne nos ad idolatriam usque deducant, a qua apud illos nuptiæ incipiunt: habes legem a patriarchis quidem (Gen. xxiv, 3; Galat. iii), habes Apostolum in Domino nubere jubentem (I Cor. vii). Coronat et libertas sæcularis. Sed tu jam redemptus es a Christo, et quidem magno. Servum alienum quomodo sæculum manumittit? Etsi libertas videtur ⁵³, sed et servitus videbatur. Omnia imaginaria in sæculo, et nihil veri. Nam et tunc liber hominis eras redemptus a Christo: et nunc servus es Christi, licet manumissus ab homine. Si veram putes sæculi libertatem, ut et corona ⁵⁴ consignes, rediisti in servitutem hominis, quam putes libertatem

Variæ lectiones.

⁴⁹ Hinc adversis lemniscis, inauratur lamnulis, unguentis, *Paris*. foliis struitur, adornatur lemniscis, *C. Wouw.* Triumphii laurea foliis instruitur hinc adversis lemniscis, hinc auratur lamnulis; unguentis delibuitur. *Jun. ex Ms.* ⁵⁰ Ut Athenis, ut Romæ *inserit Semler.*, et forte, inquit, *ab interprete quodam adjecta sunt.* ⁵¹ Ad radices *Jun.* ⁵² Ad suggestum *Jun.* ⁵³ Videatur *cod. Wouw.* ⁵⁴ Coronam *Latin. Rhen. Fran.*

Commentarius.

suano. Prælia relinquenda Cæsari, coronam sæculo et Satanae: hominem ipsum imaginem Dei, reddendum Deo, sed purum, sed liberum, nullius servum, nullius militem, præter Dei. *RIG.*

(98) *Lamnus ornatur.* Vetus exemplar, *Lemnis. Lemniscis. RIG.*

(99) *Et apud Barbaros enim Christus.* Idem respondit Tryphon Lucianicus interroganti Critiæ an Scytharum res curæ essent deo? Omnino, inquit, *εἰ τύχοι γὰρ Χριστὸς καὶ ἐν Ἰνδοῖσι.* *RIG.*

(1) *Qui hanc portaverit in capite causam.* Coronam triumphalem, causam, cadaverum, bustorum, lacrymarum. *RIG.*

(2) *Munificiæ, et ipsæ solemnium Cæsarianorum.* Apud Festum legimus munifices vocatos milites, qui non vacabant, sed munus principi faciebant: qui vacabant appellabantur beneficiarii. Sed et Vegetio munifices sunt milites qui munus faciunt a quo liberi sunt immunes qui dicuntur. Expone ergo *munificæ*, id est ad munus solemnium Cæsarianorum adstrictæ et obligatæ. Posterior ætas *munificum* pro *munifice* usurpavit. Nam et Paulus Jurec. in cap. *Munus*, De verb. signif., etiam officium significare docet, unde munera militaria, et quosdam milites munifices vocari. *RHEN.*

(3) *Superferuntur etiam illis Hetruscæ.* Sic habet vetus exemplar, *superferuntur illis*, hoc est, etiam aureis nobiliores habentur. *RIG.*

(4) *Ad deducendas thensas.* Thensam Festus docet

esse vehiculum argenteum, quo exuviæ deorum ludis circensibus in circum ad pulvinar vehiebantur. *RHEN.*

(5) *Conscriptus in libris vitæ.* De istis quoque libris inaudierat aliquid Tryphon Luciani. Ait enim ad Critiam: *ὥστε ἕασον ἅπαντα ὡς καὶ σε ἐν ταῖς ἐπουρανίοις βίβλοις τῶν ἀγαθῶν ἀπογραφῶνται.* *RIG.*

(6) *Illic virgæ ex radice Jesse.* Virgas dicit, alludens ad fasces Romanorum magistratuum, et sic legitur in *cod. Agobardi. RIG.*

(7) *Tuos fastos.* Fasti erant libri continentes totius anni rationem et celebritates: cum respectu ad hos loquitur Tertullianus. In Ecclesia quoque sunt fasti, ne tu municipiorum fastos et solemnitates cura. Notandus sane locus ad morem Ecclesiæ, quæ conferebat natalitia, id est obitus martyrum, in fastos; quos fastos ecclesiastico nomine vocamus *martyrologia*. Hujus rei est locus elegans Cypriani epist. 83. *LAC.*

(8) *Coronant et nuptiæ sponso.* Huc pertinet quod sponsa ad virum iter parans, ex verbenâ quæ Veneri dicata est, et floribus herbisque a se lectis corollam texere soleat, eamque secum deferre: nam empta gestare sarta vitio dabatur. Item quod sponsa domi illam operiens, paratu magno januam coronare, multaque lauro exornare soleat, quemadmodum auctor est Alexander ab Alex. *PAM.*

amisti libertatem Christi, quam putas servitatem. Numquid et agonisticæ causæ disputabuntur (9), quas statim tituli sui damnant? et sacras et funebres scilicet, hoc enim superest ut Olympius Jupiter, et Nemæus Hercules, et misellus 97 Archemorus (10), et Antinous infelix (11) in Christiano coronentur, ut ipse spectaculum fiat, quod spectare debet 55. Universas, ut arbitror, causas enumeravimus. Nec ulla nobiscum est: omnes alienæ, profanæ, illicitæ, semel jam in sacramenti testatione ejerate. Hæc enim erant pompæ diaboli et angelorum ejus officia, sæculi honores, solemnitates, popularitates, falsa vota, humana servitia, laudes vanæ, gloriæ turpes: et in omnibus istis idololatria, in solo quoque sensu coronarum quibus omnia ista redimita sunt. Præfabitur quidem Claudius etiam cœlum sideribus apud Homeri carmina coronatum; certe a Deo, certe homini, igitur et homo ipse a Deo coronandus est. Cæterum a sæculo coronantur et lupanaria (12), et latrinæ, et pistrina, et carcer, et ludus, et ipsa amphitheatra, et ipsa spoliaria, ipsæque libitinæ. Quam sacer sanctus, quamque honestus (13) ac mundus sit habitus iste, noli de uno poetico cœlo, sed de totius mundi commerciis æstimare. At enim Christianus nec januam suam laureis infamabit, si norit quantos deos etiam ostiis diabolus affinxerit, Janum a janua, Limentinum a limine, Forculum (14) et Cardam a foribus et cardinibus et apud Græcos Thyreum Apollinem et Antelios dæmonas.

3 Spectari non debeat Rhen.

(9) Numquid et agnosticæ causæ disputabuntur. Id est agones. Numquid etiam agones in controversiam venient, inquit, ut de iis etiam quærat, vitandi sint Christiano, necne? RIG.

(10) Et misellus Archemorus. Archemorus Lycurgi filius a serpente læsus adhuc infans periit, ex incuria nutricis suæ Hypsipyles, quæ illum in graminibus reliquerat, ostensura Græcis laborantibus siti Langiam fontem. In ejus pueri memoriam annuus agon institutus est: et quia periit adhuc infans, misellum vocat, non miserum. RHEN.

(11) Antinous infelix. Hunc Adrianus Cæsar habuit in deliciis, et tam tenere dilexit, ut ab illo civitatem Ægypti cognominaret, ubi et agone illi quotannis instituit. Quam rem in litteras pulchre retulit Hegesippus, referente B. Hieronymo. RHEN.

(12) Coronantur et lupanaria. Videtur intelligere coronas quibus lares publici vel privati in singulis domibus coronabantur, atque adeo et in lupanariis, etc. PAM.

(13) Quam sacer, sanctus, quamque honestus. Placet codicis Divionensis Scriptura: Quam sacer sanctusque, quam honestus, etc. RIG.

(14) Forculum. Alii, Foreculum. RIG.

(15) Multo magis coronatos fortasse tunc illos coronatos scandalizaverit. Alludit ad viginti quatuor illos seniores coronis aureis coronatos, Apoc., iv, 4. Si nudo capite mulier scandalizat angelos, multo magis capite coronato scandalizaverit illos seniores coronatos. RIG.

(16) Et quod magis usui est centenariis quoque rosæ de horto Midæ lectis. Prima editio Rhenani scripturam codicis Divionensis representavit:

CAPUT XIV.

Tanto abest ut capiti suo munus inferat idololatriæ, 98 imo jam dixerim Christo, siquidem caput viri Christus est (I Cor. xi, 3), tam liberum quam et Christus: ne velamento quidem obnoxium, nedum obligamento. Porro et quod obnoxium est velamento, caput feminae, hoc ipso jam occupatum, non vacat etiam obligamento; habet humilitatis suæ sarcinam. Si nudo capite videri non debet propter angelos, multo magis coronatos fortasse tunc illos coronatos scandalizaverit (15) (I Cor. xi, 10). Quid enim est in capite feminae corona, quam formæ lena, quam summa lasciviæ nota, extrema negatio verecundiæ, conflatio illecebræ? Propterea nec ornabitur operosius mulier ex Apostoli prospectu, ut nec crinium artificio coronetur. Qui tamen et viri caput est, et feminae facies (I Tim. ii, 5), vir Ecclesiæ Christus Jesus, quale oro te, sertum pro utroque sexu subiit (Matth. xxvii, 29)? Ex spinis opinor et tribulis, in figuram delictorum quæ nobis protulit terra carnis, abstulit autem virtus crucis, omnem aculeum mortis in Dominici capitis tolerantia obtundens (Isa LIII, 5). Certe præter figuram, contumelia in promptu est, et turpitudine et dedecoratio, et his implexa sævitia, quæ tunc Domini tempora et fœdaverunt et lancinaverunt; uti tu nunc laurea, et myrto, et olea, et illustri aliqua fronde, et quod magis usui est, centenariis quoque rosæ de horto Midæ lectis (16), et 99 utriusque liliis (17), et

C omnibus violis coroneris, etiam gemmis forsitan et Variæ lectiones.

Commentarius.

« Centauriis quoque roris et hortomi delectis; » quam esse mendosam nemo ambigit. Codex Agobardi hac parte erossus tantum servavit, « Et quod magis v..... narint quoque rosæ de horto lectis. » Cui quidem scripturæ fidem potius adhiberi par est, cum sit membranarum longe Divionensibus illis vetustiorum. Itaque Rhenani conjecturam sequimur, legendumque arbitramur « Centenariis quoque rosæ de horto Midæ lectis; » quod ad veterem illam scripturam propius accedit. Centenarias autem rosas dixit Tertullianus, a centum foliis, quemadmodum in *Apologetico*, p. 7, *centenarias cœnas a centenis sestertiis*, et lib. *de Pallio*, pag. 138, *Centenarii ponderis lances*. Convenientissime autem dixit *coronam ex rosis*, quæ spectaculi et spiraculi res est, hoc est, oculos colore et nares odore delectat, magis usui esse, quam de laurea, myrto, olea, aut quavis alia illustri fronde, quæ oculos tantum pascit. RIG.

(17) Et utrisque liliis. Albis et purpureis. De quibus sunt apud Ovidium versus præclari, *Metam.* x, ubi de Hyacintho:

Tyrioque nitentior ostro
Flos oritur, formamque capit quam lilia, si non
Purpureus color his, argenteus esset in illis.

Itaque lilia purpurea poetæ nata de cruore Hyacinthi fabulantur: præterea vero luctus et querelarum inscripta syllabis AI, AI. Quod autem vulgo traditur, ea lilia significari notissimo illo Virgilii versu, *Dic quibus in terris*, etc, hoc falsum esse, si tantulum digredi liceat, demonstrabimus. Quidni autem

auro, ut et illam Christi coronam 100 æmuleris, quæ postea ei obvenit, quia et favos post fella gu-

stavit (*Luc. xxiv, 42*); nec ante rex gloriæ a 101 coelestibus salutatus est, quam rex Judæorum pro-

Commentarius.

liceat coronario Tertulliani opusculo lemniscos intexere? Sane rideo grammaticos hærentes cruci, quam ipsis olim abs se positam fuisse Virgilius Asconio Pediano inter jocandum prodidit. Et quis non rideat Servium istud ex Asconio tradentem, semetipsum nugis exquisitissimis perperam cruciare? Sunt autem pastorilii lusus Ecloga III, ubi Damoetas et Menalcas inter sese quid carmine uterque valeat vicissim experiuntur, ac tandem certando fessi, litem Palæmonis arbitrio dirimendam jocosa altercatione concludunt. Quærit ex Menalca Damoetas :

Dic quibus in terris, et eris mihi magnus Apollo, Tres pateat cœli spatium non amplius ulnas?

Damoetas Menalcas consimili quæstione percutit :

Dic quibus in terris inscripti nomina regnum Nascuntur flores; et Phyllida solus habeto.

Quæsierat Damoetas ubinam terrarum cœlum tres tantum ulnas pateret, quod certe nusquam datur, neque per mundi naturam fieri potest, ut alicubi terrarum cœli supra terras amplitudo trium ulnarum spatio contineatur. Itaque Menalcas propositam quæstionem non solvit, sed quæstione alia refellit. Dic, inquit, ubinam terrarum nascantur flores inscripti nominibus regum? Romuli scilicet, Numæ, Tulli, Tarquinii et aliorum. Cujusmodi flores nullibi sane nascuntur. Hoc Tuscum jurgium dici ait Augustinus, *contra Academicos* tertio, cum quæstioni intentatæ non ejus solutio, sed alterius objectio videtur mederi. Prior jocus, *ἐκ τῶν ἀδυνάτων*, posteriore *ἐκ τῶν ὀνείδων*, lepide confutatur. Eademque fortasse opera Virgilius reipublicæ Romanæ nuper ereptæ, cujus etiam reddendæ consilia agitasse Augustum, Tranquillus auctor est, desiderium, simplicibus rusticorum jocis celatum protulerit, sub hæc videlicet colore : flores inscriptos nomine regum, quos populus Romanus odio tyrannicæ libidinis execrabatur, haud verius nasci, quam terræ plagam reperiri, ubi cœli spatium tres tantum ulnas pateret. Non est quod hic aliquid studiosius occultari suspicemur; nec sum credulus grammaticorum commentis, quasi Virgilius ipse Cornificio Asconiove mentem suam aperuerit hanc fuisse, ut eo versu,

Tres pateat cœli spatium non amplius ulnas, Cœlium quemdam Mantuanum perstringeret; non puto venisse unquam in Virgilio mentem tam frigidum scomma; et quos adducunt historiæ de Cœlio suæ testes, eorum de Virgilio scripta interciderunt, nimirum Asconii Cornificiique. At citantur a Philargyrio; citantur a Servio. De Philargyrio mox disputabimus : certe in Servianis quæ exstant, hæc omnino in hunc modum leguntur : « Asconius Pedianus dicit se Virgilium dicentem audisse, in hoc loco se grammaticis crucem fixisse, volens experiri quis eorum studiosior inveniretur; volens intelligi de Cœlio Mantuano. » Primum igitur, quæ fides grammatico hasce nugas una cum solæcismis obrudenti? Deinde, quam absurdum! « Volens experiri quis eorum studiosior inveniretur. » Quis credat sic locutum unquam fuisse Asconium? Imo ex Philargyrianis legendum : « Pedianus ait se audisse Virgilium dicentem in hoc loco se grammaticis crucem fixisse, quæsituris eos si quid studiosius occultaretur. » Hæc sane quidem Asconius; nec præterea quidquam. Sed aliquis statim grammaticaliter addidit de suo : « Dicit autem poeta Cœlium Mantuanum. » In Servianis quoque ab eadem manu additum, « volens intelligi de Cœlio Mantuano. » Jam, Philargyriana quæ habemus, puriora

quidem plerumque sunt Servianis, sed hic certe nihilo fuere prudentius interpolata. Nam ad hunc versum, « tres pateat cœli spatium, » etc., nota sic habet : « Apud antiquos fuit altissimus puteus, in quem descendebant ad sacra celebranda : cujus putei orbis, id est summus circulus quo cognoscerent anni proventus, non amplius quam trium ulnarum habebat. » Quæ sunt mera deliria et somnia ægroti; nec saniora sequuntur *de specu apud Ætnam*; vel, *cœlum pro toto mundo*; vel *cœli spatium pro clypeo Achillis*. Post hujuscemodi nugas, quis sibi meliora deinceps promittat? Subjungitur : « Dicit Cornificius ab ipso Virgilio audisse, quod Cœlium Mantuanum quemdam tetigit, qui consumptis omnibus facultatibus nihil sibi reliquit, nisi locum trium ulnarum ad sepulturam. Item Ovidius Naso torificium tantum cœlum patere videtur, quantum torificium patet. » Non video quid boni ex istis ineptiarum quisquiliis concinnari possit. Quin potius amplector sententiam existimantium nihil hic esse Cornificii, verum id nominis irrepsisse ex consonantia vocabuli paulo post sequentis, *torificii*, vel *orificii*. Et jam demonstravimus ex Servianis et Philargyrianis, qualiacumque illa sint, non recte colligi Asconium aliquid de Cœlio Mantuano tradidisse ab Virgilio acceptum. Quid? an hoc Cornificio innotuit, non etiam Asconio, qui fuit inter eximii poetæ familiares, qui librum adversus ejus obrectatores edidit? Explodamus igitur rancidam illam de Cœlio Mantuano fabulam, admissa tantum postrema illa Philargyrii notâ : « Asconius Pedianus ait se audisse Virgilium dicentem, in hoc loco se grammaticis crucem fixisse, quæsituris si quid studiosius occultaretur. » Quæ sequuntur, « Dicit autem poeta Cœlium Mantuanum, » jam non sunt Asconii, sed inepti alicujus glossographi. Hæc de cœli spatio. Quod attinet ad « flores inscriptos nomina regum, » grammatici quoque hallucinantur, etsi multo simplicius; nam in eo consentiunt omnes, ut existiment florem hyacinthum intelligi, natum ex cruore primum Hyacinthi illius quem adamavit Apollo, deinde Ajacis. Hos accipiunt pro regibus, etsi neuter ad regum nomenclaturam respondeat. Hoc primum. Deinde, nemo unquam poeta eo venit audaciæ fabularis, ut diceret in flore illo scriptum fuisse nomen Hyacinthi, Ἀνάκτωρ τὸν Ὑάκινθον, inquit Philostratus, γέγραπται γὰρ. Quid vero in eo legitur? nomen regis? nomen hyacinthi? minime. Sed proœmium lactus et querelæ, ΑΙ, ΑΙ. Sic Ovidius, ubi de Apolline puerum lugente :

Ipse suos gemitus foliis inscribit, et ΑΙ, ΑΙ.

Flos habet inscriptum, funestaque littera ducta est

Moschus in Epitaphio Bionis :

Νῦν, Ὑάκινθε, λάλει τὰ σὰ γράμματα, καὶ πλέον [ΑΙ, ΑΙ.]

Δάβανε τοῖς πετάλοις.

Constat igitur in hyacintho flore non legi nomen Hyacinthi, sed lugubris initium carminis, προσέμειον τῆς προσηγορίας ut ait Palæphatus, τὰ ἐπὶ τῷ ὀρθνῷ γράμματα, ut Pausanias. Unde hoc Virgiliano versu,

Dic quibus in terris inscripti nomina regum,

Nascuntur flores,

qui nomina Hyacinthi et Ajacis significari volunt, jam unius sibi de suis regibus nomen expungi patiantur necesse est, ita ut deinceps Ajace solo se tueantur, dicantque Virgilium nomina regum possuisse, pro nomine regio, et regem nuncupasse.

scriptus cruci; minoratus primo a patre modicum quid citra angelos, et ita gloria et honore coronatus (*Psal.* viii, 6; *Hebr.* ii, 7). Si ob hæc caput ei tuum debes, tale si potes ei repende, quale suum pro tuo obtulit: aut nec floribus coroneris, si spinis non potes, quia non floribus potes.

CAPUT XV.

Serva Deo rem suam intaminatam. Ille eam, si volet, coronabit; imo et vult; denique invitat: *Qui vicerit, inquit, dabo ei coronam vitæ. Esto et tu fidelis ad mortem* (*Apoc.* ii, 10). Decerta et tu bonum agnomem, cujus coronam et Apostolus repositam sibi merito confidit (*II Tim.* iv, 7, 8). Accipit et angelus victoriæ coronam procedens in candido equo, ut vinceret (*Apoc.* vi, 2). Et alius iridis ambitu ornatur (*Apoc.* x, 1), cœlesti prato (18). Sedent et presbyteri coronati (*Apoc.* iv, 4): eodemque auro et ipse Filius hominis supra nubem micat (*Apoc.* xiv, 14). Si tales imagines in visione, quales veritates in repræsentatione? illas aspice, illas odora. Quid caput strophiole aut draconario (19)

A 109 damnas, diademati destinatum? Nam et reges nos Deo et Patri suo fecit (20) Christus Jesus (*Apoc.* i, 6; v, 10). Quid tibi cum flore morituro? Habes florem ex virgo Jesse, super quem tota divini Spiritus gratia requievit (*Isa.* xi, 1), florem incorruptum, immarcescibilem, sempiternum: quem et bonus miles (21) eligendo, in cœlesti ordinatione, dignatione profecit. Erubescite, commilitones ejus, jam non ab ipso judicandi, sed ab aliquo Mithræ milite, qui cum initiat in spelæo, in castris vere tenebrarum, coronam interposito gladio sibi oblatam, quasi mimum martyrii, dehinc capiti suo accommodatam, monetur obvia manu a capite pellere, et in humerum, si forte, transferre, dicens Mithram esse coronam suam, atque exinde nunquam coronatur, idque in signum habet ad probationem sui, sicubi tentatus fuerit de sacramento: statimque creditur Mithræ miles, si dejecerit coronam, si eam in Deo suo esse dixerit. Agnoscamus ingenia diaboli, idcirco quædam de divinis affectantis, ut nos de suorum fide confundat et judicet.

Commentarius.

qui rex nunquam fuerit; quod Virgilianum esse, parum mihi videtur probabile: quid si autem et Ajacis istius nomen de flore expungimus? Ob stare videtur Ovidius, cum ait, mediis foliis inscriptam esse litteram communem Hyacintho et Ajaci, puero viroque, litteram scilicet funestam, seu lugubre epigramma. AI, AI, ut Hyacintho quidem sit nota seu littera querelæ, Ajaci, nominis. Sed objectionem hanc amovere haud difficile fuerit cogitantibus eas litteras luctum querelamve denotasse prius quam Ajacem; imo, nec pro Ajace quidem in floribus istis usurpari, nisi per luctum; nomine ipso Ajacis luctum significante, atque inde Ovidio natam occasionem vaticinandi, fore tempus quo fortissimus heros lugubre suum nomen addat in hunc florem jam lugubrem. Sic autem fieri, ut in Hyacintho nihil lugubre legatur, certe nihil regium. Plinius, cap. 11, lib. xxi: «Hyacinthum comitatur fabula luctum ejus quem Apollo dilexerat, et Ajacis: ita discurrentibus venis, ut Græcarum litterarum figura, AI AI, legatur inscriptum.» De nomine Ajacis lugubri, ipse Ajax apud Sophoclen:

AI, AI, τίς ἄν ποτ' ὄρεθ' ὦδ' ἐπώνυμον
Τοῦ μὲν συνελθεῖν ὄνομα τοῖς ἐμοῖς κακοῖς;
Νῦν γὰρ πάρεστι καὶ δις αἰδῶειν ἐμολ
Καὶ τρίς.

Sic apud Theocriti interpretem. *Idyll.* X. Euphotion in luctu Æacidæ purpuream hyacinthum alloquitur λεγασμένην κακώουσαν: nempe in hyacintho legebat non regium nomen Æacidæ, sed lugubre carmen, AI, AI. Nec alio sensu accipiendas puto easdem litteras, AI, in gemma veteri, quæ humanæ figuræ in flore transeuntis imaginem exhibet, servaturque penes virum præstantissimum Nic. Fabrum Peirescium. Atque ex his opinor, manifestum fiet satis vanam eorum esse conjecturam,

qui quod in lilio purpureo, poetarum hyacintho, Græcis litteris legitur inscriptum AI AI, nomina regum esse arbitrantur, pastoris Virgiliani versiculo subintellecta. RIG.

— *Utrisque liliis et omnibus violis.* Sic in fine libri *de Spectat...* spectacula dixit utraque cavea et omni stadio gratiora Alba lilia sunt confessorum, purpurea martyrum. RIG.

(18) *Et alius iridis ambitu ornatus cœlesti prato.* Sic habet vetus exemplar. Eleganter autem et apposite Septimius iridem nuncupavit cæleste pratum, ob speciem smaragdi instar viridantem. Sic enim in *Apocal.* describuntur: καὶ ἱρίς κακλόθεν τοῦ θρόνου ὁμοία ὀράσει παραγδινῶ. RIG.

(19) *Caput in strophiole aut draconario.* Tenuioribus scilicet coronis utebantur antiqui, inquit Plinius, strophia appellantes, unde strophiole. Porro draconarium videtur ejus sæculi vocabulum fuisse pro corolla. RHEN.

— Ego vero puto draconarium coronam intelligi confectam, aut ex draconia herba antidoto adversus venena, cujus meminit Plinius lib. xxiv, cap. 19, aut ex gemmis draconilibus de quibus idem Pl. lib. xxxvii, c. 10. PAM.

— *Aut draconario.* Catenulæ sunt draconaria ex auro argenteve aut etiam alia materia in modum draconis effictæ. Monilia vocat dracones Lucianus, τοὺς περὶ καρποῦς ἢ βράχιοι, δράκοντας.

LE PR.

(20) *Nam et reges nos Deo et Patri suo fecit.* Hoc sæpissime ingerit Septimius, sublimem Christianæ familiæ dignitatem, quam et præclare extulit Justinus adversus Thryphonem Jud. ἀρχιερατικὸν τὸ ἀληθινὸν γένος ἐσμέν τοῦ Θεοῦ.

(21) *Quem et bonus miles.* Loquitur de milite isto qui coronam in manu, non in capite, gestaverat, ob eam rem in carcerem raptus. RHEN.

Q. SEPT. FLOR. TERTULLIANI

LIBER

DE FUGA IN PERSECUTIONE.

ARGUMENTUM. — Liber *de Fuga in persecutione*, hac jam fervente anno 202 scriptus, Tertulliani ingenii valde præfracti etiamnum signum est, in quo Paracletum Montani palam astruit : nondum tamen in Catholicos velut Psychicos insultat. Non inepte recentiores critici arbitrantur hunc tractatum eundem esse quem in lib. *de Corona*, cap. 1, se editurum promisit *de Quæstionibus Confessionum*, utique contra pastores tempore persecutionum gregem suum deserentes. Orta inter Christianos contentione an persecutionis tempore fugere, aut auro argenteove vexationem redimere sit licitum, Tertullianus, cum de hac quæstione ore tenus non nihil dissereret, interrogatus a Fabio quodam familiari, demum hunc tractatum exaravit, in quo late contra orthodoxos probare conatur, ministris Dei in persecutione nec fugiendum esse, nec persecutionem numerata pecunia redimendam, inter cætera ita disserens : *Si constat a quo persecutio eveniat, possumus jam consultationem tuam inducere, et determinare ex hoc ipso pertractatu fugiendum in persecutione non esse. Si enim persecutio a Deo evenit, nullo modo fugiendum erit quod a Deo evenit. Sicut duplex ratio defendit, quia neque debeat devitari, neque evadi possit, quod a Deo evenit. Non debet devitari, quia bonus; necesse est enim bonum esse omne quod Deo visum est.* — Cætera, quæ in suæ sententiæ confirmationem addit pluribus persequi piget; quisque enim facile intelligit, insanire ibidem Tertullianum tam inepta argumentatione, cui Christi exemplum, atque Evangelium quo persecutionis tempore fuga præcipitur, et sanctorum virorum auctoritas apertissime adversantur. LUMP.

103 CAPUT PRIMUM.

Quæsisisti proxime, Fabi frater (1), ugiendum necne sit in persecutione, quod nescio quid annuntiaretur. Ibidem ego oblocutus aliquid pro loco ac tempore, et quarumdam personarum importunitate, semitractatam materiam abstuli tecum, plenius eam de stylo nunc reanuntiaturus, utpote quam mihi¹ et tua consultatio commendarat, et conditio temporum suo jam nomine injunxerat. Quanto enim requentiores imminet persecutiones, tanto examinatio procuranda est, quomodo eas excipere fides debeat. Procuranda autem examinatio penes vos, qui² si forte, Paracletum non recipiendo deductorem omnis veritatis, merito adhuc etiam aliis quæstionibus obnoxii estis. Igitur consultationi tuæ ordinem quoque induimus, animadvertentes ante determinari oportere de statu ipsius persecutionis, utrum a Deo obveniat³, an a diabolo, quo facilius de obitu ejus constare possit. Omnis enim

A rei inspectio, auctore cognito, planior. Satis est quidem præscribere⁴ nihil fieri sine Dei voluntate. Sed non statim hac sententia cæteris retractatibus⁵ locum dabimus, ne a præsentī articulo avocemur, si quis responderit : Ergo et malum a Deo, et delictum a Deo; nihil jam in diabolo, nihil etiam in nobis ipsis. De persecutione nunc quæritur. Circa hanc interim dixerim nihil fieri sine Dei voluntate, respiciens eam in primis dignam Deo esse, et, ut ita dixerim, necessariam, ad probationem scilicet servorum ejus, sive reprobationem. Quis est enim exitus persecutionis, quis effectus alius, nisi probatio et reprobatio fidei, qua suos utique Dominus examinavit? Hoc omne⁶ judicium est persecutio per quam quis aut probatus aut reprobatus judicatur. Porro judicium soli Deo competit. Hæc pala illa (2) quæ et nunc Dominicam aream purgat, Ecclesiam scilicet, confusum acervum fidelium eventilans, frumentum martyrum⁷ et paleas negatorum.

Variae lectiones.

¹ Quam ei *Seml. Oberth.* quam mihi et *Rhen.*; quam et *Jun.* ² Qui *deest Seml. Oberth.* ³ Obvenit *Fran.* ⁴ Prescribere *Seml. Oberth.* ⁵ Retractavimus *Seml. Oberth.* Retractaverimus *Fran.* ⁶ Domini *Seml. Oberth.* ⁷ *Leop.* Nomen *Rhen.* ⁷ Maturum *Rhen.*

Commentarius.

(1) *Fabi frater.* Communi Christianorum nomine fratrem hic vocat. Quis autem fuerit, incertum.

LE PA.

(2) *Hæc pala illa.* Recte *Rhenanus* interpretatur

palam instrumentum rusticum : alludit enim ad illud *Matth.* III, juxta similem *B. Cypriani* versionem; quia veniet dominus ferens palam in manu sua, et mundabit aream suam. PAM.

Hæc enim ⁸, scalæ quas somniat Jacob, aliis ascensum in superiora, aliis descensum ad inferiora demonstrantes. Sic et agonem intelligi capit persecutionem. A quo certamen edicatur, nisi a quo corona et præmia proponuntur? Legis edictum agonis istius in Apocalypsi, quibus præmiis ad victoriam invitet, vel maxime illos qui proprie vicerint in persecutione, vincendo luctati, **104** revera non adversus carnem et sanguinem, sed adversus spiritualia (*Ephes. vi, 12*) nequitiae. Ita agnoscas ad eundem agonothetam pertinere certaminis arbitrium, qui invitat ad præmium. Totum quod agitur in persecutione, gloria Dei est probantis et reprobantis, imponentis et deponentis. Quod autem ad gloriam Dei pertinet, utique ex voluntate illius eveniet. Sed quando Deus magis creditur, nisi cum magis timetur, nisi ⁹ in tempore persecutionis? Tunc Ecclesia in attonito est; tunc et fides in expeditione sollicitior et disciplinatio in jejuniis et stationibus, et orationibus, et humilitate, in alterutra diligentia et dilectione (3), in sanctitate et sobrietate. Non enim vacatur nisi timori et spei. Adeo et ex hoc ipso ostenditur nobis non posse diabolo deputari eam, quæ meliores efficit Dei servos.

CAPUT II.

Si quod ¹⁰ iniquitas a Deo non est, sed a diabolo, persecutio autem ex iniquitate consistit (quid enim iniquius quam veri Dei antistites, omnis ¹¹ sceleres veritatis, nocentissimorum more tractari)? ideo videtur persecutio a diabolo evenire, a quo iniquitas agitur, ex qua constat persecutio: scire debemus; quatenus nec persecutio est sine iniquitate diaboli, nec probatio fidei sine persecutione, propter probationem fidei necessariam iniquitatem, non patrocinium præstare persecutioni, sed ministerium; præcedere enim Dei voluntatem circa fidei probationem, quæ est ratio persecutionis, sequi autem diaboli iniquitatem ad instrumentum persecutionis, quæ ratio est probationis. Nam et alias, in quantum justitiæ iniquitas æmula est, in tantum materia est ad testimonia ejus, cujus est æmula; ut sic justitia in iniquitate perficiatur, quomodo virtus in infirmitate perficitur (*II Cor. xii, 9*): *Nam infirma mundi electa sunt a Deo, ut confundantur fortia; et stulta ejus, ut confundantur sa-*

A *pietia* (*I Cor. i, 27*). Ita et iniquitas adhibetur ut justitia probetur, confundens iniquitatem. Igitur quod ministerium non est arbitrii sed servitii (arbitrium enim Domini, persecutio, propter fidei probationem, ministerium ¹² autem iniquitas diaboli, propter persecutionis instructionem); ita eam per diabolum, si forte non a diabolo evenire credimus. Nihil Satanæ in servos Dei vivi licebit, nisi permiserit **105** Dominus, ut aut ipsum destruat per fidem electorum in tentatione victricem ¹³: aut homines ejus fuisse traducat (4), qui defecerint ad illum. Habes exemplum Job, cui diabolus nullam potuit incutere tentationem, nisi a Deo accepisset potestatem, nec in substantiam quidem ejus, nisi Dominus, *Ecce, dixisset, omnia quæ sunt ei, in manu tua do, in ipsum autem ne extenderis manum* (*Job, i, 12*). Denique nec extendit, nisi posteaquam et hoc postulanti Dominus, *Ecce, dixisset, trado tibi illum, tantum animam ejus custodi* (*Job. ii, 6*). Sic et in apostolos facultatem tentationis postulavit, non habens eam nisi ex permissu. Siquidem Dominus in Evangelio ad Petrum: *Ecce, inquit, postulavit Satanæ uti cerneret vos* (5) *velut frumentum: verum ego rogavi pro te, ne deficeret fides tua* (*Luc. xxii, 31*): id est, ne tantum diabolo permitteretur ut fides periclitaretur. Quo ostenditur, utrumque apud Deum esse, et concussionem fidei, et protectionem, cum utrumque ab eo petitur, concussio a diabolo, protectio a Filio. Et utique cum Filius Dei protectionem fidei habet in sua potestate quam a Patre postulat, *a quo omnem accipit potestatem in cælis et in terris* (*Matth. xxviii, 18*), quale est ut concussionem fidei diabolus in manu sua habeat? Sed in legitima oratione (6) cum dicimus ad Patrem: *Ne nos inducas in tentationem* (*Matth. vi, 13*) (quæ aut major tentatio quam persecutio?); ab eo illam profitemur accidere, a quo veniam ejus deprecamur: hoc est enim quod sequitur: *Sed erue nos a maligno* (*Ibid.*); id est, ne nos induxeris in tentationem, permittendo nos maligno. Tunc enim eruiamur diaboli manibus, cum illi non tradimur in tentationem. Nec in porcorum gregem diaboli legio habuit potestatem, nisi eam de Deo impetrasset, tantum abest ut in oves Dei habeat. **D** Possum dicere, porcorum quoque setas tunc numeratas apud Deum fuisse; nedum capillos sancto-

Variæ lectiones.

⁸ Hæc etiam *Seml. Oberth. Leop.* ⁹ Nisi cum — persecutionis *Ecclesia Latin.* ¹⁰ Quoniam *Latin.* ¹¹ Omnes *Semler. Oberth. Leop.* ¹² Verba ministerium — instructionem *nescio qua de causa omisit Seml. ejusque sequax Oberth.* ¹³ In tentationem victricem *Seml. Oberth.*

Commentarius.

(3) *In alterutra diligentia et dilectione.* His verbis significat: quæcunque sunt Christianæ pietatis erga Deum et proximum officia, quales fidelium inter se, diligentium et dilectorum affectus, etiam ethnicis laudabant, et mirabantur, in *Apologet. Rig.*

(4) *Aut homines ejus fuisse traducat.* Ostendat, demonstret homines fuisse diaboli, qui deserto Deo defecerint ad diabolum. *Rig.*

(5) *Postulavit Satanæ, uti cerneret vos.* Cernere pro cribrare, quod vox Græca *κροαινιδσαι*, *Luc. xxii*, significat, etiam Plinio usitatum est lib. xviii, cap. 11. *PAM.*

(6) *Sed in legitima oratione.* Orationem legitimam dicit, quam nobis dictavit Christus cœlestis juris peritus. Sic *precem legitimam* dixit Augustinus, *serm. 125, de Temp. Rig.*

rum. Habere videtur diabolus propriam jam potestatem, si forte in eos qui ad Deum non pertinent, semel in *stillam situlæ* (Isa. xl, 15), et in *pulverem aræ et in salivam* nationibus deputatis (7) a Deo, ac per hoc diabolo expositis in vacuum quodammodo possessionem. Cæterum, in domesticos Dei nihil illi licet ex propria potestate; quia quando liceat, id est, ex quibus causis, exempla in Scripturis signata demonstrant. Aut enim ex causa probationis conceditur ei jus tentationis provocato vel provocanti, ut in superioribus: aut ex causa reprobationis **106** traditur ei peccator quasi carnifici in poenam, ut Saul: *Et abscessit*, inquit, *spiritus Domini a Saule, et concutiebatur spiritus nequam a Domino, et suffocabat* (II Reg. xvi, 2). Aut ex causa cohibitionis ¹⁴, ut Apostolus refert (II Cor. xii, 7) datum sibi sudem (8) angelum Satanæ ut colaphizetur: nec hanc speciem permitti diabolo in sanctos humiliandos per carnis vexationem, nisi simul ut et virtus tolerantiae scilicet in infirmitate perfici possit; nam et ipse Apostolus Phigellum et Hermogenem tradidit Satanæ, *ut emendentur, ne blasphement* (II Tim. i, 15). Vides jam et a servis Dei facilius diabolus accipere potestatem, tanto abest ut eam ex proprietate possideat.

CAPUT III.

Cum ergo et hæc exempla magis in persecutionibus eveniant, siquidem magis tunc probamur vel reprobamur, et magis tunc humiliamur vel emendamur, ab eo permittatur vel imperetur necesse est **C** catholice fieri hæc, a quo et ex parte, scilicet ab illo qui dicit: *Ego sum qui facio pacem, et condo mala* (Isa. xlv, 7), id est bellum. Hoc est enim contrarium paci. Nostræ autem paci quid ¹⁵ est bellum, quam persecutio? Si persecutionis vel maxime exitus aut vitam afferunt aut mortem, aut plagam aut sanationem, habes auctorem ejusdem: *Ego percutiam, et sanabo; ego vivificabo, et mortificabo* (Deut. xxxii, 39). *Uram*, inquit, *illos, sicut uritur argentum* ¹⁶; *et probabo*, inquit, *illos, sicut probatur aurum* (Zachar. xiii, 9). Cum enim exurimur persecutionis ardore, tunc probamur de fidei tenore. Hæc crunt *igneæ jacula* (Ephes. iii) diaboli, per quæ fidei ustio et conflatio administratur; ex Dei tamen voluntate. De isto quis dubitare possit ignoro, nisi plane frivola et frigida fides, deprehendens eos qui timide conveniunt in Ecclesiam. Dicitis enim ¹⁷, Quoniam incondite convenimus, simul ¹⁸ convenimus, et com-

Variæ lectiones.

¹⁴ Cohabitationis *Seml. Oberth.* ¹⁵ Quod *Pam. Seml. Oberth.* ¹⁶ Argentum aur. *Franeq.* ¹⁷ Inquit addit *Rigalt.* ¹⁸ Et add. *Seml. Oberth.* ¹⁹ Non *Rhen.* ²⁰ Dependit *Pam. Seml. Oberth.* ²¹ Præjudicavit *Fran.* ²² Unus quisque *Rhen.* ²³ Sed da *Seml. Oberth.* ²⁴ In toto *Rhen. Rig. Venet.* ²⁵ Rationale *Seml. Oberth.* ²⁶ Et jam in malis *Pam.* ²⁷ In malis par bonum est *Rhen. Seml. Oberth.*

Commentarius

(7) *Et in salivam nationibus deputatis.* Despectum conspuendis. *Rig.*

(8) *Datum sibi sudem.* Palum *Σκόλας τῆ σαπλ.* Sic lib. V adv. Marc. Creatorem dicit angelum Satanæ colaphizando apostolo suo applicuisse. *Rig.* — *Datum sibi sudem.* Stimulum, *σκόλας.* *Le Pa.*

A plures concurrimus in Ecclesiam, quærimur a nationibus, et timemus ne turbentur nationes. Annon ¹⁹ scitis quod Deus omnium sit Dominus? Et si velit Deus, tunc persecutionem patieris; si vero noluerit, silebunt nationes. Credas utique; si tamen in cum Deum credis, sine cujus voluntate nec passer unius assis cadit in terram (*Matth. x, 29*). Nos autem, puto, multis passeribus antistamus.

CAPUT IV.

Igitur si constat a quo persecutio eveniat, possumus **107** jam consultationem tuam inducere (9), et determinare ex hoc ipso prætractatu, fugiendum in persecutione non esse. Si enim persecutio a Deo evenit, nullo modo fugiendum erit quod a Deo evenit. Sicut duplex ratio defendit ²⁰, quia neque debeat devitari, neque evadi possit quod a Deo evenit. Non debet devitari, quia bonum. Necesse est enim bonum esse omne quod Deo visum est. Et numquid ideo in Genesi sic positum est: *Et vidit Deus quia bonum est* (*Gen. i, passim*): non quod ignoraret bonum esse, nisi vidisset; sed ut hoc sono portenderet bonum esse, quod Deo visum est? Multa quidem sunt, quæ a Deo eveniant, et alicujus malo eveniant. Imo bonum est ideo, quia a Deo evenit, ut divinum et rationale. Quid enim divinum non rationale, non bonum? Quid bonum non divinum? Si autem sensui cujusque videtur, non sensus hominis præjudicat ²¹ statui, sed status sensui. Status enim uniuscujusque ²² certum quid est, et dat ²³ sensui legem, ita sentiendi statum, sicuti est. Si autem statu quidem bonum quod a Deo venit (nihil enim a Deo non bonum, quia divinum, quia rationale), sensui vero malum videtur, erit status in tuto ²⁴, sensus in vitio. Statu optima res pudicitia, et veritas, et justitia, quæ a multorum sensu displicent. Nunquid ideo status sensui addicitur? Ita et persecutio statu bona est, quia divina et rationalis dispositio; sensui eorum vero quorum malo venit, displicet. Vides etiam illud malum rationem ²⁵ apud Deum habere, cum quis in persecutione evertitur de salute, sicut et illud bonum ratione contingere, cum quis ex persecutione proficit in salute? Nisi si irrationaliter quis aut perit apud Dominum, aut salvus est: is non poterit persecutionem malum dicere, quæ etiam in mali ²⁶ parte bonum est ²⁷, dum ratione administratur. Ita si bonum persecutio quoquo modo, quia de statu constat, merito definimus, quod bonum est, vitari non oportere: quia

(9) *Consultationem tunc inducere*, etc. Inducitur, inquit *Rhen.*, proprie quod deletur, hic consultationem inducere, est tollere dubium consultationis: exponit autem seipsum, cum addit, *et determinare*. In sequentibus est egregia ejusdem recognitio. *PAM.*

delictum sit, quod bonum est recusare; eo amplius, quod Deo visum est: jam vero nec posse vitari, quia a Deo evenit, cujus voluntas non poterit evadi. Igitur qui putant fugiendum (10), aut malum exprobrant Deo, si persecutionem uti malum fugiant; bonum enim nemo devitat; aut fortiores se Deo existimant, qui putant se evadere posse, si Deus tale aliquid voluerit evenire.

CAPUT V.

108 Sed, Quod meum est, inquit, fugio, ne peccem si negavero; illius est, si voluerit, etiam fugientem me reducere in medium. Hoc mihi prius responde: Certus es te negaturum si non fugeris, an incertus? Si enim certus, jam negasti; quia præsумendo ²⁸ te negaturum, id despondidisti, de quo præsumpsisti; et vane jam fugis ne neges, qui si negaturus es, jam negasti. Si vero incertus es, cur non ex æqualitate incerti metus inter utrumque eventum, etiam confiteri te posse præsумis, et saluum magis fieri quominus fugias, sicut ²⁹ negaturum te præsумis, ut fugias? Jam nunc aut in nobis est utrumque, aut totum in Deo. Si in nobis est confiteri aut negare, cur non id præsумimus quod est melius, id est, confessuros nos? nisi, si vis confiteri, pati non vis. Nolle autem confiteri, negare est. Si vero in Deo totum est, cur non totum relinquimus arbitrio ejus? agnoscentes virtutem et potestatem, quod possit nos sicut fugientes reducere ³⁰ in medium; ita et non fugientes, imo et in medio populo conversantes obumbrare. Quale est, ut ad fugiendum Deo honorem reddas, qui possit te etiam fugientem producere in medium, ad contestandum ³¹ autem inhonores illum, desperans potentiam protectionis ab illo? Quare ³² non magis, ex hac parte constantiæ et fiduciæ in Deum, dicis: Ego, quod meum est, facio, non discedo: Deus si voluerit, ipse me proteget: hoc potius nostrum est, stare sub Dei arbitrio, quam fugere sub nostro? Rutilius sanctissimus martyr (11), cum totiens fugisset persecutionem de loco in locum, etiam periculum (ut putabat) nummis redemisset, post totam securitatem quam sibi prospexerat, ex inopinato apprehensus, et præsidi oblatus, tormentis dissipatus, credo pro fugæ castigatione, dehinc ignibus datus, passionem, quam vitarat, misericordiæ ³³ Dei retulit. Quid aliud voluit Dominus nobis demonstrare hoc documento, quam fugiendum non esse, quia nihil fuga prosit si Deus nolit?

CAPUT VI.

Imo, inquit, quia præceptum adimplevit, fugiens de civitate in civitatem. Sic enim voluit quidam, sed et ipse fugitivus, argumentari, et qui proinde nolunt intelligere sensum Domini illius pronuntiationis, ut eam ³⁴ ad velamentum timiditatis suæ utantur, cum **109** et personas suas habuerit et tempora et causas: Cum cæperint, inquit, persequi vos, fugite de civitate in civitatem (Matth. x, 23). Hoc in personas ³⁵ proprie apostolorum, et in tempora, et in causas eorum pertinere defendimus, sicut (præcedentes ³⁶ et) subsequentes sensus probabant, qui nonnisi in apostolos competunt: In viam nationum ne ieritis; et in civitatem Samaritanorum ne introieritis, sed ite potius ad oves perditas domus Israelis (Matth. x. 5. 6). Nobis autem et via nationum patet, in qua et inventi sumus, et usque in finem incedimus; et nulla civitas excepta est, qua per totum orbem prædicamus; sed nec cura nobis Israelis injecta est extra ordinem, nisi qua et omnibus gentibus prædicare debemus. Etiam si apprehendamus, non in concilia eorum perdecimus, nec in synagogis illorum flagellabimur, sed Romanis utique potestatibus et tribunalibus obijciemur. Sic ³⁷ igitur et fugæ præceptum apostolorum conditio desiderabat, quoniam primo prædicandum erat ad oves perditas domus Israelis. Utergo perficeretur prædicatio, apud quos ³⁸ priores perfici oportebat, uti panem ante filii quam canes sumerent, ideo illis fugere tunc ad tempus præcipit: non propter eludendum ³⁹ periculum proprio ⁴⁰ nomine persecutionis (atquin persecutiones eos passuros prædicabat, et tolerandas docebat); sed propter profectum annuntiationis, ne, statim ⁴¹ oppressis, Evangelii quoque disseminatio perimeretur. Neque enim quasi tacite in aliquam civitatem transfugiendum erat, sed quasi ubique annuntiaturis, et ex hoc ubique persecutiones subituris, donec replerent doctrina sua ⁴². Denique: Non consummabitis, inquit, civitates Israelis (Matth. x, 33) Adeo intra terminos Judææ præceptum fugæ continebatur. Nobis autem nulla Judææ præfinitio competit prædicationis, in omnem jam carnem effuso Spiritu sancto. Itaque Paulus, et apostoli ipsi, memores præcepti dominici, contestantur illud apud Israel, quem jam doctrina sua impleverant: Vobis oportuit in primis sermonem Dei tradi. Sed quoniam repulistis eum, nec dignos vos æterna vita existimastis, ecce convertimus nos ad nationes (Act. xiii, 46). Atque exinde conversi et ipsi, sicut ante-

Variæ lectiones.

²⁸ Præsумendo Rigalt. ²⁹ Si cum Rhen. ³⁰ Educere Pam. Seml. ³¹ Ad constandum Rhen. ³² Quanto Rhen. ³³ Misericordia Rhen. ³⁴ Ea Cod. Wouw. ³⁵ Persona Pam. Rhen. ³⁶ Verba uncis inclusa Pamel. addidit recepitque Rig. ³⁷ Si Rhen. ³⁸ Apud nos Venet. ³⁹ Elidendum Rhen. Seml. etc. ⁴⁰ Pro nomine Jun. ⁴¹ Statum Rhen. Jun. ⁴² Doctrinam suam Pam.

Commentarius.

(10) Igitur qui putant fugiendum. In codice Dionensi, Eo ad igitur. Ibidemque in margine, Eo ad, id est, adeo. Rig.

(11) Rutilius sanctissimus martyr. Passus est in Africa cum Silvano et Maximo ut ex Martyrologio patet, in quo male, Rutilius. Lm Pn.

cessores instituerant, in viam nationum abierunt, et in civitates Samaritanorum introierunt; ut *In totam scilicet terram exiret sonus eorum, et in terminos orbis voces eorum* (Psal. xviii, 4). Si ergo cessavit exceptio viæ nationum, et introitus in civitates Samaritanorum, cur non cessaverit et fugæ præceptum pariter emissum? Denique ex quo saturato Israele apostoli in nationes transierunt, nec fugerunt de civitate in civitatem, nec pati dubitaverunt. Atquin et Paulus, qui se per murum concesserat expediri de persecutione, qua ad hoc tempus erat præcepti; idem jam in clausula officii, et in consummatione præcepti, **110** discipulis magnopere deprecantibus, ne se Hierosolyma committeret, passurus illic quæ Agabus prophetaverat, sollicitudini eorum non subscripsit; sed e contrario: *Quid, inquit, facitis lacrymantes et conturbantes cor meum? Ego enim non modo vincula pati optaverim, sed etiam mori Hierosolymis pro nomine Domini mei Jesu Christi*. Atque ita omnes aierunt: *Fiat voluntas Domini* (Act. xxi, 17). Quæ erat voluntas Domini? utique non fugiendi jam persecutionem. Cæterum, poterant et priorem Domini voluntatem proposuisse qua fugere mandaverat, qui illam persecutionem vitasse maluerant. Igitur, cum etiam sub apostolis ipsis temporale fuit fugæ præceptum, sicut et reliquorum præscriptorum, non potest apud nos perseverare quod apud doctores nostros concessavit, etsi non proprie ad illos fuisset emissum: aut si perseverare illud Dominus voluit, deliquerunt ⁴³ apostoli qui non usque in finem fugere curaverunt.

CAPUT VII.

Videamus nunc an et cætera Domini edicta congruant perpetuo fugæ præcepto. Primo quidem, si a Deo persecutio est, quale est ut idem fugiendam eam mandet, qui et infert? quam si evadi vellet, melius non immitteret, ne voluntate prævaricari videretur. Aut pati enim nos voluit persecutionem, aut fugere. Si fugere, quomodo pati? si pati, quomodo fugere? Jam vero quanta inæqualitas sententiarum iubentis fugere, et invitantis ad passionem, contrariam fugæ? *Qui confessus fuerit me, et ego confitebor eum coram Patre meo* (Matth. x, 31). Quomodo confitebitur fugiens? quomodo fugiet confitens? *Qui in me confusus fuerit, et ego confundar in illo coram Patre* (Marc. viii, 38; Luc. xix, 26). Si devito passionem, confundo confessionem, *Felices qui persecutionem passi fuerint causa nominis mei* (Matth. v, 11). Infelices ergo qui fugiendo ex præcepto non erunt passi. *Qui sustinuerit in finem, iste salvabitur* (Matth. x, 22). Quid ergo, me iubens fugere, vis in finem sustinere? Tanta diversitas sententiarum si non congruit divinæ gravitati, ap-

A paret ex his quoque præceptum fugæ suam tunc habuisse rationem quam ostendimus. Sed infirmitatem, inquit, quorundam prospiciens Dominus, pro sua humanitate nihilominus et portum fugæ demonstravit: non enim idoneus erat etiam sine fuga tam turpi, et indigno et servili præsidio salvos facere in persecutione, quos sciret infirmos. Atquin non fovet, sed recusat semper infirmos; primum docens non fugiendos esse persecutores, sed potius non timendos. *Nolite timere eos qui corpus occidere possunt, animæ autem nihil valent facere. Sed timete eum qui et corpus et animam perdere potest in gehennam* (Matth. x, 28). Atque exinde quæ timidus præfinit? *Qui pluris fecerit animam suam quam me, non est me dignus; et: Qui 111 non tollit crucem suam et sequitur me, non potest esse meus discipulus* (Luc. xiv, 26). Postremo, in *Apocalypsi* non fugam timidus offert, sed inter cæteros reprobos particulam in stagno sulphuris et ignis, quod est mors secunda (cap. xxi, v. 8).

CAPUT VIII.

Refugit et ipse vim interdum (12), sed eadem ratione qua apostolis fugere præceperat; donec scilicet doctrinam suam impleret; qua consummata, non dico stetit, sed nec auxilium a Patre angelorum exercituum desideravit, increpito etiam Petri gladio, professus quidem et ipse est animam anxiam usque ad mortem et carnem infirmam; ut tibi ostenderet, primo, in se utramque substantiam humanam fuisse, ex proprietate anxietatis animæ, et imbecillitatis carnis; ne aliam (ut quidam nunc induxerunt) aut carnem aut animam Christi interpretareris; dehinc, ut demonstratis conditionibus earum, scires illas nihil valere per semetipsas sine spiritu. Et ideo præponit, *Spiritus promptus* (Matth. xxvi, 41), ut utramque conditionem substantiæ utriusque respiciens, intelligas in te esse etiam fortitudinem spiritus, quomodo et infirmitatem carnis; ac jam hinc scias quid unde facias, et quid cui subicias; infirmum scilicet forti: ne, ut nunc facis, de carnis quidem infirmitate causeris, de spiritus autem firmitate dissimules. Postulavit et ipse a Patre: *Si fieri posset, transiret ab illo calix passionis*. Postula et tu, sed stans ut ille, sed postulans tantum, sed subjungens et reliqua: *Verum non quod ego volo, sed quod tu* (Matth. xxvi, 29). Fugiens autem quomodo hoc postulabis, ipse tibi præstans calicis translationem, nec quod Pater vult faciens, sed quod tu?

CAPUT IX.

Omnia apostoli secundum Deum utique docuerunt, omnia evangelizare ⁴⁴ voluerunt. Ubi illos

Variæ lectiones.

⁴³ Dereliquerunt quidam male. ⁴⁴ Evangelii revolverunt Ed. 1 Rhen. prob. Jun.

Commentarius.

(12) *Refugit et ipse vim interdum*. Variis rationibus et exemplis, etiam Christi Domini fuga, quam

elegantur explicat, fugiendum non esse probat.
Læ Pa.

ostendis præceptum fugiendi de civitate in civitatem restaurasse? quia nec potuissent tale quid constituere tam contrarium exemplis suis, ut fugam mandarent; qui cum maxime de vinculis vel insulis, quibus ob confessionem, non ob fugam nominis, continebantur, ad Ecclesias scribebant. Infirmos sustinere jubet Paulus; utique enim non fugientes (quomodo enim sustinebantur absentes?). An patientia dicit sustinendos, sicut per infirmitatem fidei suæ offenderint? Sic et pusillanimes consolari, non tamen in fugam mitti. Sed cum admonet: *Ne locum malo demus* (Ephes. iv, 27), non fugæ suggerit consilium, sed iracundiæ docet temperamentum. *Et stredimendum tempus* dicit (Ephes. v, 16), quia dies nequam sunt: non per fugam, sed per sapientiam conversationis, lucrari nos vult commeatum (13). Cæterum, qui lucere nos jubet **¶** velut filios lucis, non jubet fuga abscondi ut filios tenebrarum. Stare immobiles præcipit, utique nec fuga mobiles, et accinctos, in fugam an in occursum Evangelii? Arma quoque demonstrat, quæ fugitivis non essent necessaria, inter quæ et clypeum, quo possitis tela diaboli extinguere (Ephes. vi, 16), resistentes sine dubio, et excipientes omnem vim illius. Proinde et Joannes pro fratribus quoque animas ponendas docet (I Joan. iii, 16), nedum pro Domino. Hoc a fugientibus non potest adimpleri. Denique memor Apocalypsis suæ, in qua timidorum exitum audierat, de sensu admonet et ipse timorem rejiciendum: *Timor*, inquit, *non est in dilectione. Sedenim perfecta dilectio foras mittit timorem* (I Joan. iv, 18); quia timor supplicamentum habet, utique ignem stagni. Qui autem timet, non est perfectus, in dilectione Dei scilicet. Porro, quis fugiet persecutionem, nisi qui timebit? Quis timebit, nisi qui non amavit? Spiritum vero si consulas, quid magis sermone illo Spiritus probat? Namque omnes pene ad martyrium exhortatur, non ad fugam, ut et illius commemoremur: Publicaris, inquit, bonum tibi est. Qui enim non publicatur in hominibus, publicatur in Domino. Ne confundaris, justitia te producit in medium. Quid confunderis, laudem serens? Potestas fit, cum conspiceris ab hominibus. Sic et alibi: Nolite in lectulis, nec in ardoribus et febribus mollibus optare exire, sed in martyriis; ut glorificetur qui est passus pro vobis.

CAPUT X.

Sed omissis quidam divinis exhortationibus, illum

A magis Græcum versiculum sæcularis sententiæ sibi adhibent: *Qui fugiebat, rursus præliabitur* (14); ut et rursus forsitan fugiat. Et quando vincet, qui, cum fugerit, victus est? Bonum militem Christo imperatori suo præstat, qui tam plene ab Apostolo armatus, tuba persecutionis audita, diem deserit persecutionis? Respondebo et ego de sæculo aliquid:

Usque adeone mori miserum est?

(VIRG. *Æneid.* xii, 616.)

Moriatur quoquo modo, aut victus, aut victor. Nam etsi negando ceciderit, cum tormentis tamen præliatus. Malo miserandum quam erubescendum. Pulchrior est miles in prælio amissus, quam in fuga salvus. Times hominem, Christiane, quem timeri oportet ab angelis, siquidem agelos judicaturus es; quem timeri oportet a dæmoniis, siquidem et in dæmonas accepisti potestatem; quem timeri oportet ab universo mundo, siquidem et in te mundus judicatur. Christum indutus es, siquidem in Christum tinctus es. Qui fugis diabolum, depreciaſti Christum, qui in te est. Fugitivum cum diabolo te reddidisti. Sed Dominum fugiens, exprobras omnibus fugitivis sui vanitatem consilii. Fugerat et quidam animosus propheta **¶** Dominum, trajecerat ab Joppe Tarsum, quasi a Deo transfretaret; sed illum non dico in mari et in terra, verum in utero etiam bestię invenio, in quo nec mori per triduum potuit, nec vel sic Deum evadere. Quanto melius Dei servus? qui sive inimicus Dei imminet, non fugit eum; sed potius contemnit, confidens scilicet de tutela Domini, sive Deum reformidat, quanto magis sub oculis ejus astitit, dicens: Dominus est, potens est: omnia illius sunt: ubi ubi fuero, in manu ejus sum; faciat quod vult, non discedo; et si perire me volet, ipse me perdat, dum me ego servo illi. Malo invidiam ei facere per voluntatem ipsius pereundo, quam bilem, per meam evadendo.

CAPUT XI.

Hoc sentire et facere omnem servum Dei oportet, etiam minoris loci, ut majoris fieri possit (15), si quem gradum ex persecutionis tolerantia ascenderit. Sed cum ipsi auctores (16), id est, ipsi diaconi, presbyteri et episcopi fugiunt (17), quomodo laicus intelligere poterit, qua ratione dictum (Matth. x. 23): *Fugite de civitate in civitatem*? Itaque cum duces fugiunt (18), quis de gregario numero sustinebit ad gradum in acie figendum sua-

Commentarius.

(13) *Lucrari nos vult commeatum*? Commeatum sæculi dicit, moram in sæculo nostram. Lucrari autem nos vult commeatum, hoc est, pro lucro nobis poni diem, quemcumque innocenter, sive, ut ait, sapienti conversatione, transigimus. Rig.

(14) Ὁ φεύγων καὶ πάλιν μαχίσεται;

(15) *Ut majoris loci fieri possit*. Sic libro de Baptismo, majores dicit eos, qui in ordinem ecclesiasticum sunt allecti. Rig.

(16) *Sed cum ipsi auctores*. Auctores dicit Ecclesiæ præpositos et magistros, quos penes est Ecclesiæ

habendæ auctoritas. Et in Glossis Philoxeni, *Auctor*, ἀρχηγός, αὐθέντης, et in Agrimensorum libris auctores absolute ponuntur pro doctoribus et magistris. Rig.

(17) *Ipsi diaconi, presbyteri et episcopi fugiunt*. Hoc oedecus exprobrat lib. de Corona: «Novi et pastores eorum, in pace leones, in prælio cervos.» Rig.

(18) *Cum duces fugiunt*. Hoc est auctores, ut modo dixit, et pastores, qui in pace leones, in prælio cervi esse solent, ut exprobrat de Corona. milit.,

dentes ⁴⁵? Certe quidem bonus pastor animam pro pecoribus ponit; ut Moyses, non Domino adhuc Christo revelato, etiam in se figurato, ait (*Exod. xxxii, 32*): *Si perdis hunc populum, inquit, et me pariter cum eo disperde*. Cæterum, Christo confirmante figuras suas, *malus pastor est*, qui *viso lupo fugit, et pecora diripienda decrelinquit* (*Joan. x, 12*): projicietur de villa pastor hujusmodi: detinebuntur illi missionis ⁴⁶ suæ mercedes ⁴⁷ in compensationem ⁴⁸ (19), imo et de priore peculio ejus exigetur detrimenti Domini restitutio. Etenim qui habet, dabitur ei; ab eo autem qui non habet, etiam quod videtur habere auferetur (*Matth. xiii, 12*). Sic Zacharias (*xiii, 7*) comminatur: *Exsurge romphæa in pastores, et evellite oves, superducam manum meam in pastores*. In quos et Ezechiel (*Ezech. xxxiv, 2*) et Jeremias iisdem minis perorant, quod non tantum de pecoribus improbescantur, pascentes potius semetipsos, verum quod ⁴⁹ **■ ■ ■** dispersum gregem faciant in prædam esse omnibus bestiis agri, dum non est pastor illis. Quod nunquam magis fit, quam cum in persecutione destituitur Ecclesia a clero. Si et Spiritum quis agnoverit, audiet et fugitivos denotantem. Porro, si eos qui gregi præsumt, fugere, cum lupi irruunt, nec decet, imo nec licet (qui enim talem pastorem malum pronuntiavit, utique damnavit, omne autem quod damnatur, illicitum factum est sine dubio), ideo præpositos Ecclesiæ in persecutione fugere non oportebit. Cæterum, si grex fugere deberet, non deberet præpositus gregis stare, sine causa staturus ⁵⁰ ad tutelam gregis, quam grex non desideraret, ex licentia fugæ scilicet.

CAPUT XII.

Quod pertineat, frater, ad tuum problema, habes sententiæ nostræ responsionem et exhortationem. Porro, qui quærit an persecutio fugienda sit, sequentem quoque quæstionem jam prospiciat necesse est, an, si fugienda non est, redimenda certe sit. Ultro igitur et de hoc tibi suggeram, definiens persecutionem, quam constat non esse fugiendam,

Variæ lectiones.

⁴⁵ Suadere *Rhen.*, *Semler*. figendam suadere *Pam.* ⁴⁶ Missionis, *Latin*. ⁴⁷ Vel *inser. Lat.* ⁴⁸ Suæ in compensatione, *Pam.* ⁴⁹ Et *Seml. Rhen.* ⁵⁰ Debere præpositos g. s. c. staturos *Rhen.* ⁵¹ Timiditas *cod. Wouw.* ⁵² De pretio *Seml.*

Commentarius.

c. 1. Ad quos adduco illud Aristophanis: *Οἷοι μὲν λέοντες, ἐν μάχῃ δὲ ἀλώπηδες*. « Domi quidem leones, in pugna vulpes. » Le Pa.

(19) Detinebuntur illi missionis suæ mercedes in compensationem. Pecoris scilicet a lupo directi per negligentiam aut perfidiam pastoris, cujus fidei vigilantiaque commissum fuerat pacta commissionis mercede. Ric.

(20) Pedibus stetitisti, cucurristi nummis. Hæc propter Libellaticos qui iudiciis libellum offerebant, quo se christianos esse profitebantur, adeoque sibi non licere profanorum sacris contaminari; pœnam vero numerata pecunia redimebant. Iis autem non multo mitior fuit Ecclesia, quam lapsis, sive ἐπιτεθυκόσι σιδώλοισι. Le Pa.

A proinde nec redimendam. Pretium interest. Cæterum, sicut fuga redemptio gratuita est, ita redemptio nummaria fuga est. Certe et hujus timiditatis ⁵¹ consilium est. Quod times, redimis; ergo fugis. Pedibus stetitisti, cucurristi nummis (20. Hoc ipsum quod stetitisti ex redemptione, fugisti. Ut autem redimas hominem tuum nummis, quem sanguine suo redemit Christus, quam indignum Deo et dispositione ejus, qui *Filio suo non pepercit pro te* (*Rom. viii, 32*), ut fieret maledictum pro nobis; quia *maledictus qui pependit in ligno* (*Deut. xxi, 23*; *Galat. iii, 13*); qui *tanquam ovis ad victimam ductus est, et tanquam magnus ante tondentem, sic non aperuit os* (*Isa. lxi, 7*); *sed posuit dorsum suum in flagella, maxillas autem in palmas, et faciem non avertit a sputaminibus* (*Isa. l, 6*), et *interiniquos deputatus est* (*Isa. liii, 12*), et *traditus est in mortem, mortem autem crucis* (*Philipp. ii, 8*): totum hoc, ut nos a peccatis lucraretur! Sol cessit diem emptionis nostræ. Apud inferos emancipatio nostra est, et stipulatio nostra in cœlis (21). *Sublevatæ sunt* **■ ■ ■** *portæ sempiternæ, ut introiret rex gloriæ, Dominus virtutum* (*Psal. xliii, 9*), hominem de terris, imo ab inferis, mercatus in cœlos. Quis est nunc qui adversus illum reluctatur, imo depretiat ⁵², et mercedem (22) ejus tam magno comparatam, pretiosissimo scilicet sanguine, commaculat? Jam ergo melius fugere quam fieri viliorum, si non tanto sibi constabit homo, quanti constitit Domino. Et Dominus quidem illum redemit. ab angelis munditenebris potestatibus, a spiritalibus nequitia, a tenebris hujus ævi, a iudicio æterno, a morte perpetua. Tu autem pro eo pacisceris cum delatore, vel milite, vel furunculo aliquo præside, sub tunica et sinu (quod aiunt) ut furtivo, quem coram toto mundo Christus emit, imo et manumisit! Hunc ergo liberum pretio aestimabis, et pretio possidebis, nisi eodem, quanto (ut diximus) Domino constitit, sanguine suo scilicet? Ut quid ergo de homine Christum redimis in homine, in quo Christus est (23)? Non aliter et Simon facere tentavit, cum pecuniam apostolis obtulit pro spi-

D (21) Sol cessit diem emptionis nostræ. Apud inferos emancipatio nostra, et stipulatio nostra in cœlis. Solem dicit representasse emptionis nostræ diem, quo die Christus Dominus surrexit a mortuis. Itaque cessit dies Solis in diem redemptionis nostræ. Christi morte emancipatio nostra celebrata est. Emptor familiæ Christus moriens, Emptor ipse et pretium. Merx et familia homo. Stipulator in cœlis Deus. Emptionis nostræ sponsor et pretium Christus ad Patrem regrediens, summæ totius arrhabonem intulit cœlo. Ric.

(22) Imo depretiat mercedem. Cupiens redemptam vilibus nummis. Mercedem vocat hominem Christi sanguine redemptum. Ric.

(23) Ut quid ergo de homine Christum redimis in

ritu Christi. Audiet ergo et iste, qui se redimens, Christi spiritum redemit: *Pecunia tua tecum sit in interitum, quoniam gratiam Dei pretio consequendam putasti* (Act. viii, 20). Quis talem abnegatorem⁵³ spernat? Quid enim dicit ille concussor? Da mihi pecuniam. Certe ne eum tradat; siquidem non aliud venditat, quam quod præstaturus est præmio tuo. Cum das, utique ne tradaris voluisti. Non traditus autem⁵⁴, traduci habebas. Ergo dum nolendo tradi non vis traduci, nolendo negasti, quod te esse traduci noluisti. Imo, inquis, dum nolo traduci quod sum, sum confessus id esse quod nolo traduci, id est, Christianum. Potes itaque te martyrem vindicare? constanter ostendisse Christum? Redimens, non ostendisti. Apud unum si forte confessus es, ergo et apud plures nolendo confiteri, negasti. Ipsa salus iudicabit hominem excidisse, dum evadit. Excidit ergo qui maluit evasisse. Negatio est etiam martyrii recusatio. Christianus pecunia salvus est; et in hoc nummos habet ne patiat, dum adversus Deum erit dives. At enim Christus sanguine fuit dives pro illo: *Felices itaque pauperes, quia illorum est*, inquit **116** (Matth. v), *regnum cælorum*, qui animam solam in confiscato habent (24). Si non possumus Deo servire et mammonæ, possumus a Deo redimi et a mammona? Quis enim magis serviet mammonæ, quam quem mammonas redemit? Postremo, quo exemplo uteris in redemptionem traditionis? Apostoli⁵⁵ persecutionibus agitati, quando se pecunia tractantes⁵⁶ liberaverunt (25)? quæ illis utique non deerat, ex prædiorum pretiis ad pedes eorum depositis; certe multis locupletibus credentibus viris ac feminis, qui his etiam refrigeria subministrabant. Quando Onesiphorus, aut Aquila, aut Stephanus, hoc modo eis in persecutione succurrerunt? Paulus quidem, cum Felix præses pecunias accepturum se pro eo a discipulis sperasset, de quo et ipse in secreto tractavit cum ipso, neque ipse pro se, neque discipuli pro eo numerarunt. Illi utique discipuli, qui flentes quod⁵⁷ Hierosolymam tendere perseveraret,

et persecutiones prædicatas illic non præcaverat, postremo inquant: *Fiat voluntas Dei* (26) (Act. xxi, 14). Quæ ista voluntas? Utique ut pateretur pro nomine Domini, non ut redimeretur. Oportet enim, *quomodo Christus animam suam posuit pro nobis* (I Joan. iii, 16), *ita fieri pro eo et a nobis*; nec tantum pro ipso, imo etiam *pro fratribus* propter ipsum. Quod Joannes docens, non et fratribus numerandum, sed moriendum potius pronuntiavit. Nihil interest, si quem Christianum redimere non debeas, aut emere. Et adeo voluntas Dei sic est. Aspice⁵⁸ regnorum et imperiorum utique a Deo dispositum statum⁵⁹: *In cujus manu cor regis* (Prov. xxi, 1): tanta quotidie ærario augendo prospiciuntur remedia censuum, vectigalium, collationum, stipendiorum: nec unquam usque adhuc ex Christianis tale aliquid prospectum est (27), sub aliquam redemptionem⁶⁰ capitis et sectæ redigendis, cum tantæ multitudinis nemini ignotæ fructus ingens meti posset. Sanguine empti, sanguine numerati⁶¹, nullum nummum pro capite debemus; quia caput nostrum Christus est. Non decet Christum pecunia constare. Quomodo et martyria fieri possent in gloriam **117** Domini, si tributo licentiam sectæ compensaremus? Itaque qui eam præmio paciscitur dispositioni divinæ adversatur. Cum igitur nihil nobis Cæsar indixerit in hunc modum stipendiariæ sectæ, sed nec iudici unquam tale quid possit, Antichristo jam instante (28), et in sanguinem, non in pecunias hiantem Christianorum, quomodo mihi proponere potest⁶² Scripturam esse: *Reddite quæ sunt Cæsaris Cæsari*? Miles me, vel delator, vel inimicus concutit, nihil Cæsari exigens, imo contra faciens, cum Christianum, legibus humanis reum, mercede dimittit. Alius est denarius, quem Cæsari debeo, qui ad eum pertinet, de quo tunc agebatur, tributarius, a tributariis scilicet, non a liberis debitus. Aut quomodo reddam quæ sunt Dei Deo? Utique proinde imaginem et monetam ipsius, inscriptam nomine ejus, id est, hominem Christianum (29). Quid autem Deo debeo, sicut denarium

Variae lectiones.

⁵³ Tamen abnegatorem Rhen. Pam. Seml. ab negatore rem Lat. spernatur Seml. ⁵⁴ Ne addit. Latin. ⁵⁵ Tractantes add. Rhen. ⁵⁶ Seml. Tractantes hic abest. Rhen. Seml. ⁵⁷ Neque add. Rhen. Seml. Oberth. ⁵⁸ Ab apice Pam. Paris. Fran. ⁵⁹ Disposito statu Pam. Fran. Paris. ⁶⁰ Aliqua redemptione Rhen. Seml. Oberth. ⁶¹ Numerati Rhen. Seml. Oberth. ⁶² Potes Jun.

Commentarius.

homine in quo Christus est? Hoc sibi vult Septimius: Quid ab homine ethnico, delatore scilicet vel milite, vel furunculo præside Christianæ sectæ licentiam tibi redimis, tibi, inquam, Christiano, qui si Christianus es, Christum in te habes? Quid pecunia redimis Spiritum Christi, hoc est, ut tibi vivere liceat Christiano? Itaque mox dicit Septimius: Non decet Christum pecunia constare. Rig.

(24) *Animam solam in confiscato habent.* Verbo *confiscatum* usus est Suetonius, ubi pecuniam dicens *confiscatam* intelligit asservatam in fisci. Lg Pa.

(25) *Apostoli tractantes, persecutionibus agitati quando se pecunia liberaverunt?* Hæc ita restituebat Pithæus: « Apostoli persecutionibus agitati, quando se pecunia tractantes liberaverunt? » Rig.

(26) *Fiat voluntas Dei.* Justinus, Apologia II, pro Christ.: *Ὁ φθλον τῷ Θεῷ τοῦτο γενέσθω.* Rig.

(27) *Nec unquam usque adhuc ex Christianis tale aliquid prospectum*, etc. Sed paulo post factum fuisse colligitur ex iis, quæ apud Cyprianum leguntur de libellaticis. Rig.

(28) *Antichristo jam instante.* Haud aliter Judas opus suum in hebdomadas Danielis usque ad decimum Severi annum producens, adventum Antichristi eo tempore prædixisse videtur. Refert B. Hieronymus in *Catal. script.* et Niceph., lib. v, c. 35. In quo (inquit ibid. B. Hieron.), erroris arguitur; sed hoc ideo scripsit, quia magnitudo persecutionis præsentem mundi minabatur occasum. PAM.

(29) *Imaginem et monetam ipsius, id est, hominem Christianum.* Ignatius epist. ad Magnesianos;

Cæsari, nisi sanguinem, quem pro me Filius fudit ipsius? Quod si Deo quidem hominem, et sanguinem meum debeo; nunc ⁶³ vero in eo sum tempore, ut quod Deo debeo expostuler; utique fraudem Deo facio, id agens, ne quod debeo solvam. Bene observavi præceptum, Cæsari reddens quæ sunt Cæsaris, Deo vero quæ sunt Dei abnegans?

118 CAPUT XIII.

Sed et omni petenti me dabo (Matth. v, 42). In causa cleemosynæ, non in concussuræ. *Petenti*, inquit. Porro, qui concutit ⁶⁴, non petit. Qui comminatur, si non acceperit, non postulat, sed extorquet. Non eleemosynam expectat, qui non miserandus, sed timendus venit. Dabo igitur misericordiæ ⁶⁵, non timiditatis meæ nomine, ubi qui accipit, Deum honorat et benedictionem mihi reddit; non ubi amplius se benefactum præstitisse credit, et prædam suam aspiciens dicit (30): De reatu est. *Pascam et inimicum* ⁶⁶ (34). Sed inimicitiae alios habent titulos. Non tamen dixit traditorem, aut persecutorem, aut concussorem. Nam huic quanto magis carbones acervabo super caput, si non me redemero? Proinde, inquit, *qui tibi tunicam sustulerit, vel etiam pallium concede*, ad eum pertinet, qui rem, non qui fidem meam eripere quæsierit. Concedam et pallium non minanti traditionem. Si minatus fuerit, etiam tunicam reposcam. Omnium jam

Variae lectiones.

⁶³ Cum Oberth. Seml. Rhen. ⁶⁴ Inculit Oberth. Seml. Pam. Rhen. ⁶⁵ Misericordiam Rhen. ⁶⁶ Ita Rig. de reatu irascar et inimicum Pamel. ⁶⁷ V. pronuntiationum inseruit Rigalt. ; abest Pam. Rhen. cogitando suppleri jubet : sententiarum. ⁶⁸ Suae Pam.

Commentarius.

Ὁ θεοσεβὴς ἄνθρωπος, νόμισμον ὑπὸ τοῦ θεοῦ χάριζέιν. Rig.

(30) *Prædam suam aspiciens dicit : De reatu est.* Concussor scilicet aspiciens nummos, quibus acceptis Christianum jam comprehensum dimisit : Hoc de reatu est, inquit. Hæc merces, inquit, dimissi a me scelerati. Hoc pretium meæ prævaricationis perfidiæque.

(34) *Pascam et inimicum.* Verba sunt Christiani tractaturi super redemptione persecutionis, et oblaturi nummos militi, vel delatori, vel inimico concutienti. Hæc autem antea erant corruptissima. Restituimus ex lib. Ursini. Rig.

(32) *Massaliter totæ ecclesiæ tributum sibi irrogaverunt.* Serie capitum juncta massam fecere vectigalium Christianorum. Sic Optatus, lib. II, sub finem : « Et tamen has plebes coegistis flectere et inclinare cervices, et serie capitum juncta massam pœnitentium facere. » Rig.

(33) *Beneficiorum et curiosorum.* Beneficarii dicebantur milites beneficio principis assumpti ad officia seu ministeria certa. Itaque apparebant principi, mandatis exsequendis. Ex eorum schola seu corpore erant curiosi, cursus publici curæ præpositi, qui et stationarii dicebantur, per stationes dispositi. Iis autem inter cætera hoc munus injungit lex prima, C. de Curiosis, « ut crimina iudicibus nuntianda meminerint. » Ergo reorum nomina requirerant ac deferebant, ipsos reos sistebant tribunalibus et iudicio. Vetus historia passionis Fructuosi episcopi : « Direxerunt beneficiarii in domum ejus ; » et paulo post. « Cui milites dixerunt : Veni, præses te accersit, » etc. Scriptor anonymus

nunc Dominicarum pronuntiationum ⁶⁷ sui ⁶⁸ sunt et causæ et regulæ termini, non in infinitum, nec ad omnia spectant. Atque adeo qui omni petenti dari jubet, ipse signum petentibus non dat. Alioquin 'si omnibus passim petentibus dandum putas, tu mihi videris, non dico vinum febricitanti, sed etiam venenum, aut gladium mortem desideranti daturus. *Facite autem vobis amicos de mammona* (Luc. XVI), quomodo intelligendum sit, parabola præmissa doceat, ad populum judaicum dicta, qui commissam sibi rationem Domini cum male administrasset, debere de mammonæ hominibus, quod nos eramus, amicos sibi potius prospicere, quam inimicos ; et revelare nos a debitis peccatorum, quibus Deo detinehamur, si nobis de Dominica ratione conferrent ; ut cum cœpissent ab hujus deficere gratia, ad nostram fidem refugientes, reciperentur in tabernacula æterna. Quamvis nunc puta aliam interpretationem parabolæ et sententiæ istius, dum scias verisimile non esse ut concussores nostri in amicitiam redacti per mammonam, recipiant tunc nos in tabernacula æterna. Sed quid non timiditas persuadebit ? quasi et fugere Scriptura permittat, et redimere præcipiat. Parum denique est, si unus aut alius ita eruitur. Massaliter totæ ecclesiæ tributum sibi irrogaverunt (32). Nescio dolendum an erubescendum sit, cum in matricibus beneficiariorum et curiosorum (33), **119** inter tabernarios, et lanios (34), et

Vita Chrysostomi, apud Suidam : Ἐλκόμενος ὑπὸ τῶν Κουρίστων τῆς πόλεως ; et apud Euseb. *Histor. ecclesiast.*, lib. IX, c. 9 : Βενεφικαρίων ὄντες καὶ σιστοί ; hujusmodi autem officia tandem in prævaricationes et rapinas et concussionem degenerare, conniventibus plerumque hominum pessimorum improbitati beneficiariis et curiosis. Nam et ipsi pensionibus annuis aut mensuris corrupti, tabernariorum, ganeonum, furum, lenonum scelera dissimulabant ; ita ut domi servarent matriculas turpium hujusmodi pactionum. Cum igitur et in Christianos mandata principum sive procon sulum aut præsidum tanquam in facinorosos atrociter exsequerentur, tandem et istis Christiani quoque pecunias pactis pensionibus numerare cœperunt. Hoc Septimius nomini Christiano turpe ac pudendum esse ait, in matriculis beneficiariorum et curiosorum, inter ganeones et fures, et tabernarios, et lenones, Christianos quoque vectigales censerit. Rig.

(34) *Inter tabernarios et lanios.* Laniorum tabernæ in scriptorum monumentis reperiuntur. Et lanios in matricula tabernariorum censitos nemo ambigit. Itaque mendosum esse videatur, quod hic separatim notantur. Certe in exemplaribus antiquis scriptum fuisse *janeos* et *juneos*, testatur Rhenanus ; quasi ganeos dixerit Septimius pro ganeonibus. Sic enim lib. II ad *Uxorem*, tabernæ adjunxit ganeam : « Audiat sane, inquit, audiat aliquid de scena, de taberna, de ganea, » quod in vulgatis editionibus depravatum antea legebatur de *geenna*. Et Ammiani Marcellini lib. XXVIII, ubi legitur, « Per Janos et lora clamitant, » legendum, « per ganeas et

fures balnearum (35), et aleones, et lenones, Christiani quoque vectigales continentur. Hanc episcopatus formam apostoli providentius condiderunt ut regno suo securi frui possent sub obtentu procurandi (36) ⁶⁹. Scilicet enim talem pacem Christus, ad Patrem regrediens, mandavit a militibus per saturnalia redimendam (37).

CAPUT XIV.

Sed quomodo colligemus (38), inquis, quomodo Dominica solemnia celebrabimus? Utique quomodo et apostoli; fide, non pecunia tuti; quæ fides si montem transferre potest, multo magis militem. Eto sapientia, non præmio cautus. Neque enim statim et a populo eris tutus, si officia militaria redemeris (39). Una ergo tibi et fide et sapientia ad tutelam opus est: quibus non adhibitis, et redemptionem tuam potes perdere; adhibitis, haud redemptionem desiderare. Postremo si colligere interdum non potes, habes noctem, luce Christi lu-

minosa (40) ⁷⁰ adversus eam. Non potes discurrere per singulos: sit tibi et in tribus Ecclesia. Melius est turbas tuas aliquando non videas, quam adducas (41). Serva Christo virginem sponsam. Nemo quæstum de ea faciat. Hæc tibi, frater, dura forsitan et intolerabilia videntur. Sed recita Deum dixisse: *Qui capit, capiat* (Matth. xix, 12); id est, qui non capit, discedat. Non potest qui pati timet, ejus esse qui passus est. At qui pati non timet, iste perfectus erit in dilectione, utique Dei. *Perfecta enim dilectio foras mittit timorem* (1 Joan. iv, 18). *Et ideo multi vocati, pauci electi* (Matth. xxii, 14) *Non quæritur qui latam viam sequi paratus sit, sed qui angustam* (Matth. vii, 13; Luc. xiii, 24). Et ideo Paracletus necessarius deductor omnium veritatum, exhortator omnium tolerantiarum: quem qui receperunt, neque fugere persecutionem, neque redimere noverunt, habentes ipsum qui pro nobis erit, sic ut locutus in interrogatione, ita juvaturus in passione.

Variæ lectiones.

⁶⁹ A Neander conj. v. pacem hic excidisse ac restituendam esse. ⁷⁰ Luce Christi luminosi Rhen. — Noc- tem luce Christi luminosam cod. Urs. et Wouw.

Commentarius.

Iora. » Verumtamen, cum illius ævi Christianos tantum ab sanguine et cruore abhorruisse sciamus, ut etiam botulis et cæteris hujusmodi eduliis studiosissime abstinerent, facile mihi persuaderi patiar, Tertullianum hoc loco lanios ab generali tabernariorum appellatione exemisse, quo magis negotii, de quo agitur, fœditatem extolleret. Rig.

(35) *Fures balnearum*, Apol. 44, dicuntur *lavantium prædones*. Infamis habebatur miles in furto balneario deprehensus, l. fin. D. de Fur. noct. vel baln. Contra illas injurias adhibebantur servi qui *capsarii* sive *ἡμαιοφύλακες* dicuntur, quique aliis etiam usibus serviebant. Paull., l. ii, de Off. præf. vig. Unde Lucianus Hippiæ, *Τί ἄν σοι ἐπὶ τοῦτω λέγοιμι, ἡμαλοστράς, καὶ τὰς κοινὰς τῶν ἡμαιοφυλακτῶν πασχεύς*; « Quid referam præterea palæstras, et communes capsariorum apparatus? » Legunt hic nonnulli *balneariorum*, quod idem est, quamvis in Gloss. fur balnearius, *βαλανειαλέπτης*. Læ Pa.

(36) *Ut regno suo securi frui possent sub obtenta procurandi*. Jam episcopatus in regnum surgebat, si credimus Septimio, adversus Ecclesiam Romanam sive catholicam scribenti. Sane Ammianum Marcellinum minime audirem, talibus orta principis libro xxvii narrantem, nisi Sulpicii Severi supremis Historiæ sacræ verbis etiam atrociora traderentur. Rig.

(37) *Talem pacem Christus mandavit a militibus per saturnalia redimendam*. Aut scribendum sa-

turnalia, aut dicendum saturnalia munera significari, quæ saturnaliæ celebritatis occasione militibus sive officialibus proconsulis aut præsidis Christiani mittebant, ut eos haberent æquiores et clementiores... Saturnalia munerum et strenarum dies fuere. Unde illud Martialis, iv :

Saturnalia fructuosiora

Annis non habuit decem Sabellius.

(38) *Sed quomodo colligemus?* πῶς συνάξομεν; Irenæus, lib. ii, cap. 3 : « Confundimus omnes eos qui quoquo modo vel per sui placentiam malam, vel vanam gloriam, vel per cæcitatem et malam sententiam, præterquam oportet colligunt. » Optatus, lib. ii : « Non enim grex aut populus appellandi fuerant pauci, qui inter quadraginta et quod excurrit basicas, locum ubi colligerent non habebant. Rig.

(39) *Neque enim statim et a populo tutus eris, si officia militaria redemeris*. Etsi nummis oblatis concussores illos, beneficiarios et curiosos placaveris, pacemque ab iis redemeris, non statim et a populi furentis rabie tutus eris. Rig.

(40) *Habes noctem luce Christi luminosam*. Sic liber Ursini. Quod sequitur, *adversus eam*, pravo insertum detrahi velim. Rig.

(41) *Melius est turbas tuas aliquando non videas, quam adducas*. Nempe tributariæ servituti. Rig.

Q. SEPT. FLOR. TERTULLIANI

ADVERSUS

GNOSTICOS SCORPIACE.

121 ARGUMENTUM.— *Gnosticos adoritur, qui martyrium tollebant; illius utilitatem necessitatemque probat. Scorpiace sive Scorpiacum liber hic vocatur, quoniam scorpionum in morem latenter simplicioribus imponerent, dicebantque Deum sanguinem Christianorum non sitire, nec Christum de morte nostra salutem exspectare.* EDIT. VENET.

CAPUT PRIMUM.

Magnum de modico malum scorpis ¹ (1) terra suppurat (2): tot venena, quot genera ²; tot perniciēs, quot et species; tot dolores, quot et colores (3), Nicander scribit et pingit: et tamen unus omnium violentiæ gestus nocere de cauda (4); quæ cauda erit, quodcumque de postumo corporis propagatur, et verberat. Proinde ³ scorpii series illa nodorum, venenata intrinsecus venula subtilis, arcuato **122** impetu surgens (5), hamatile spiculum in summo tormenti ratione (6) stringit; unde et

A bellicam machinam, retractu tela vegetantem ⁴ (7), de scorio nominant. Id spiculum et fistula est (8), patula tenuitate in ⁵ vulnus et virus, qua figit effundit (9). Familiare periculi tempus æstas; Austro et Africo sævitia velificat ⁶. In remediis naturalia plurima ⁷; aliquid et magia circumligat, medicina cum ferro et poculo occurrit. Nam et ⁸ præbunt quidam ⁹ festinando tutelam; sed concubitus exhaurit (10), et denuo sitiunt. Nobis fides præsidium, si non et ipsa percutitur diffidentia signandi statim et adjurandi (11), et urgendi ¹⁰

Variæ lectiones.

¹ Scorpion Pam. Rhen. Seml. ² Ingenia, Pam. Rhen. Seml. et genera, Petr. Ciacconius ex Isidoro.

³ Perinde ut Rhen. Seml. proinde scorpiis ⁴ Jun. Pam. Rhen. Seml. ⁵ Christus Pam. Franeq. ⁶ Velificabat Fran. ⁷ Naturalia plurimum Pam. Fran. naturalium plurimum Seml. Jam et Jun. ⁹ Quædam Wouw. ¹⁰ Ungendi Seml. Signando statim et adjurando et ungendo cod. Wouw.

Commentarius.

(1) *Scorpiace.* In codice illo Agobardi, librum de *Præscriptione hæreticorum* proxime sequitur *Scorpiace*, qui liber in vulgatis editionibus inscribitur, *Adversus Gnosticos Scorpiacum, de bono Martyrii*. Nos veteres membranas secuti appellavimus *Scorpiacen*, sive de *Scorpiace*. Nam et ita inscribitur, ut, de *Præscriptione hæreticorum*, et, de *exhortatione castitatis*; cum reipsa sit et *Scorpiace*, et *Præscriptio hæreticorum*, et *Exhortatio castitatis*. Tertullianus huic opusculo, sane eleganti, titulum fecit *Scorpiacen*, Græcorum more qui et σκorpion ἀντίδοτον dicunt. Apud Hieronymum, in vulgatis quidem editionibus, legitur *Scorpiacum lib. adversus Vigilantium*: « Scribit adversum hæresim tuam, quæ olim erupit contra Ecclesiam. Tertullianus, vir eruditissimus, insigne volumen, quod Scorpiacum vocat rectissimo nomine, quia arcuato vulnere in Ecclesiæ corpus venena diffudit. » RIG.

(2) *Scorpis terra suppurat.* Hæc de alimento scorpionum e terra eductorum intelligenda mihi non videntur. Verum ex eo explicanda sunt, quod scorpii non modo ex sese generentur, sed etiam procreentur e putredine, liquis putrefactis et terra etiam; unde Nicandri scholiastes in Ther.: Πνεύται δὲ οἱ σκόρπιοι ἐν μόνον ἐξ ἀλλήλων, ἀλλὰ καὶ ἀπὸ σεσημμένων ξύλων καὶ παγούρων. « Nascuntur scorpiones non tantum alii ex aliis, verum etiam putrefactis lignis et cancris » LE PA. et EDD.

(3) *Quot colores.* Plures sunt scorpionum species, quæ a colore potissimum denominantur; has Nican-

B der in Theriacis octo enumerat. LE PA.

(4) *Unus omnium violentiæ gestus nocere de cauda.* Plinius: « Semper cauda in ictu est, nulloque momento meditari cessat, ne quando occasione desit. » RIG.

(5) *Arcuato impetu surgens.* Hoc imitatus est Hieronymus proœmio in Joëlem: « Insurgat licet scorio, et arcuato vulnere ferire conetur. » RIG.

(6) *Tormenti ratione.* Hoc est, in modum tormenti. RIG.

(7) *Unde et bellicam machinam retractu tela vegetantem.* Ea describitur ab Ammiano, lib. XXIII. RIG.

C (8) *Id spiculum et fistula est.* Sic de Culice, tubam pariter et lanceam, lib. de Anima, et lib. I, advers. Marc. RIG.

(9) *Quæ figit, effundit.* Hæc attigit Isidorus more suo negligenter: « Scorio est sagitta venenata, arcu vel tormentis excussa, quæ dum ad hominem venerit, virus quod figit, infundit. » Ita ad sagittam transtulit, quæ de machina et animali Septimius dixerat. RIG.

(10) *Sed concubitus exhaurit.* Quod scilicet præbuerunt remedia, veneris ardore exhauritur. Perstringere videtur Psychicos suos prurigas, de quibus initio lib. de Monog. RIG.

(11) *Diffidentia signandi statim et adjurandi.* Expressissimum scripturam codicis Agobardini. Etsi minime displiceat quod in Ursino legitur: « Nobis fides præsidium, si non et ipsa percutitur diffidentia, signando statim et adjurando, » etc. RIG.

bestiæ calcem (12) : hoc denique modo etiam ethnicis sæpe subvenimus (13); donati a Deo ea potestate (14), quam Apostolus dedicavit (*Act. xxviii*), cum morsum viperæ spreuit. Quid ergo promittit stylus **123** iste, si fides de suo tuta est? Ut et ¹¹ alias de suo tuta sit, cum suos scorpiones (15) patitur. ¹² Acerba mediocritas et istis (16), et genus varium, et uno modo armantur, et certo tempore subornantur, nec alio quam ardoris (17). Hoc apud Christianos persecutio est. Cum igitur fides æstuat, et Ecclesia exurit de figura rubi, tunc Gnostici erumpunt, tunc Valentiniani proserpunt, tunc omnes martyriorum refragatores (18) ebulliunt, calentes ¹³ et ipsi offendere (19), figere, occidere. Nam quod sciant multos simplices ac rudes, tum infirmos, plerosque vero in ventum, et ¹⁴ si placuerit, Christianos (20), nunquam magis adeundos sapiunt, quam cum aditus animæ formido laxavit (21); præsertim cum aliqua atrocitas fidem martyrum coronavit. Itaque primo trahentes adhuc caudam (22) de affectibus applicant (23), aut quasi in vacuum flagellant. Hæccine pati homines innocentes (24)? ut putes ¹⁵ fratrem, aut de melioribus ethnicum? Siccine tractari sectam nemini mole-

A stam? Dehinc adigunt, perire homines sine causa. Perire enim, et sine causa (25), prima fixura. Exinde jam cædunt. Sed nesciunt simplices animæ, quid, quomodo scriptum sit, ubi, et quando, et coram quibus confitendum, nisi quod nec simplicitas **123** ista, sed vanitas, imo dementia, pro Deo mori. Et : Quis me salvum faciat, si is occidet, qui ¹⁶ saluum facere debet (26)? Semel Christus pro nobis obiit, semel occisus est ne occideremur. Si vicem repetit, nunc et ille salutem de mea nece exspectat? An Deus hominum mundi sanguinem flagitat, maxime si *taurorum et hircorum* (*Psal. lxx, 13*) recusat? Certe *peccatoris penitentiam mavult quam mortem* (*Ezech. xviii, 23*). Et quomodo non peccatorum ¹⁷ desiderat mortem? Hæc et si qua alia admenta ¹⁸ hæreticorum venenorum (27), quem non vel in scrupulum figant, si non in exitium ¹⁹? vel in bilem, si non in mortem? At tu, fides si vigilat, ibidem scorpione pro solea anathema illidit, et relinquit in suo sopore ²⁰ morientem. Cæterum, si plagam satiaverit (28), intimat virus, et properat in viscera; statim omnes pri-tini sensus retorpescunt, sanguis animi gelascit, carne ²¹ spiritus exolescit (29), nausea nominis ²² inaccre-

Varie lectiones.

¹¹ Sit ut et *Rhen. Seml.* sit, et *Pam. Fran.* ¹² Cum suo scorpione mediatur acerba, mediocritas et isti *cod. Wouw.* ¹³ Calentes *Pam. Fran.* ¹⁴ Et abest. *Pam. Fran.* ¹⁵ Puta *Pam. Fran.* ¹⁶ Ut qui me s. f. si is occidet, quis *Rhen. Seml.* et quis m. s. f. si is occidet, qui saluum *cod. Wouw.* ¹⁷ Peccatorum non *Pam. Fran.* ¹⁸ Adinventio, *Rhen. Seml.* ¹⁹ Exitum *Pam. Fran.* ²⁰ Pure *Jun.* ²¹ Caro *Rhen. Seml.* ²² Ingrescit, *cod. Agob.*

Commentarius

(12) *Urgendi bestiæ calcem.* In Agobardino legitur, *urgendi.* Manum Tertulliani scripsisse puto, *urgendi.* Urgere bestiæ calcem idem est atque urgere bestiam calce. Ipse mox dicit : « At tu, fides si vigilat, ibidem scorpione pro solea anathema illidit. » Illidere scorpione solcam est urgere bestiam calcem. Ait autem Christus, Lucæ x : *Ecce dedi vobis potestatem calcandi supra serpentes et scorpiones.* **Rig.**

(13) *Hoc denique modo etiam ethnicis subvenimus.* Signando statim et adjurando. **Rig.**

(14) *Donati a Deo ea potestate.* Calcandi scorpiones, urgendi bestias calce. **Rig.**

(15) *Cum suos scorpiones patitur.* Hæreticos significat quales mox describet. **Rig.**

(16) *Acerba mediocritas et istis.* Jam incipit hæreticos cum scorpione comparare : et quemadmodum de scorpione dixit : « Magnum de modico malum, » ita hic de hæreticis, « Acerba mediocritas et istis. » **Rig.**

(17) *Et certo tempore subornantur, nec alio quam ardoris.* Plinius « Venenum omnibus medio die, dum incandescere solis ardoribus. » **Rig.**

(18) *Omnes martyriorum refragatores.* Gnosticos et alios hæreticos assecclas notat, qui martyria tollere conabantur, atque adversus ea dimicabant. **L. E. Pa.**

(19) *Calentes et ipsi offendere.* Verissima scriptura. Etenim scorpione incalcescentibus venenum inardescit. **Rig.**

(20) *Plerosque vero in ventum, et si placuerit Christianos.* In ventum, hoc est, vento ferente, vento secundo, prout ventus tulerit; prout temporis occasio dederit, suaserit. *Et si placuerit,* nimirum Cæsari, Proconsuli, Præsidi, etc. **Rig.**

(21) *Nunquam magis adeundos sapiunt, quam cum aditus animæ formido laxavit.* Alludit ad illud

C Juvenalis :

Et trepidum solvunt tibi cornua ventrem
Cum lituis audita.

Ita ut formido non solum ventrem, sed et animum solvat. **Rig.**

(22) *Trahentes adhuc caudam.* Nondum arcuato impetu surgentes; nondum figentes spicula; nondum fundentes viris. **Rig.**

(23) *Applicant.* Blande ac molliter accedunt. **Rig.**

(24) *Hæccine pati homines innocentes.* Hæc dicuntur sub persona Gnosticorum, accedentium ad fideles simplices et formidantes; ac deinceps tales personæ sunt a Septimii persona diligenter distinguendæ. **Rig.**

(25) *Perire enim, et sine causa.* Verba sunt Tertulliani Gnosticorum dicta cum indignatione examinantibus. Etenim dicebant perire qui martyria subirent, et, perire sine causa. Quasi perirent qui Deo impendebantur! Aut quasi sine causa, qui pro Christi nomine! **Rig.**

(26) *Et quis me salvum faciat, si is occidet qui saluum facere debet?* Huiusce commatis principium in codice Agobardi vetustatis injuria delevit. Scriptum fuisse videtur : « Et quis me salvum, faciat, si is occidet qui saluum facere debet? » **Rig.**

(27) *Admenta hæreticorum venenorum.* Admentum in veteribus Glossis, Ammentum, ἀμμολόγη; λῶρόν ἐστιν θῶν κατέχεται ἡ λόγῃ. Hinc illud, quod supra notavimus : « Admentavit hanc sententiam. » **Rig.**

(28) *Si plagam satiaverit.* Si jaculum penetravit adactum in vulnus. **Rig.**

(29) *Carne spiritus exolescit.* Carne, hoc est, vitæ mortalis amore pravo. **Rig.**

scit (30). Jam et ipsa mens sibi quo vomat quærit. Atque ita semel infirmitas quæ percussa est ²³, sauciatam fidem vel in hæresim, vel in sæculum exspirat (31). Et nunc præsentia rerum est medius ardor ipsa canicula persecutionis: ab ipso scilicet cynocephalo (32). Alios ignis, alios gladius, alios bestię **125** Christianos probaverunt. Alii fustibus interim et unguis insuper ²⁴ degustata martyria in carcere esuriunt (33). Nos ipsi ut ²⁵ lepores, destinata venatio, de longinquo obsidemur, et hæretici ex more grassantur. Itaque tempus adionuit adversus nostrates bestiolas ²⁶ (promptam) mederi theriacam (34) stylo temperare; qui lægeris, biberis. Non amarum potio ²⁷. Si *eloquia Domini dulcia super mella et favos* (Psal. xviii, 7), inde pigmenta sunt; si *lacte et melle* promissio Dei manat, hoc sapiunt quæ illuc faciunt. *Væ autem qui dulce in amarum, et lumen in tenebras convertunt* (Isa. v, 20). Perinde enim et qui martyriis refragantur, salutem perditionem interpretantes, tam dulce in amarum, quam lucem in tenebras reformant, atque ita miserissimam hanc vitam illi beatissimæ prævertendo, tam amarum pro dulci, quam tenebras pro luce supponunt.

CAPUT II.

Sed nondum de bono martyrii, nisi debito ²⁸ primum; nec ante de utilitate ejus, quam de necessi-

A tate descendum ²⁹. Auctoritas divina præcedit, an tale quid voluerit atque mandaverit Deus, ut qui negant bonum, non suadeantur accommodum ³⁰, nisi cum subacti fuerint ³¹. Ad officium (35) hæreticos compelli, non illici dignum est (36). Duritia vincenda est, non suadenda. Et utique satis optimum præjudicabitur, quod probabitur a Deo constitutum atque præceptum. Sustineant Evangelia paulisper, dum radicem eorum ex primo legem; dum inde **126** elicio Dei voluntatem, unde et ipsum recognosco. *Ego sum*, inquit (Exod. xx), *Deus tuus* ³² *qui te eduxi de terra Ægypti. Non erunt tibi dii* ³³ *alii præter me. Non facies tibi simulacrum eorum quæ in cælo, et quæ in terra deorsum, et quæ in mari infra terram. Non adorabis ea, neque famulaberis eis. Ego enim sum Dominus* ³⁴ *Deus tuus. Item in eadem Exodo: Ipsi vidistis quod de cælo locutus ad vos sim. Non facietis vobis* ³⁵ *deos argenteos, et deos aureos non facietis vobis. Secundum hæc* ³⁶ *et in Deuteronomio (vi): Audi, Israel, Dominus Deus tuus* ³⁷ *unus est, et: Diliges Dominum Deum tuum ex toto corde tuo, et ex tota anima tua, et ex totis viribus tuis; et rursus: Ne obliviscaris Domini Dei tui, qui te eduxit de terra Ægypti et* ³⁸ *domo servitutis. Dominum Deum tuum timebis, et illi famulaberis soli, et illi adglutineris, et in nomine ejus dejerabis. Non ibitis post deos alienos ex diis* ³⁹ *nationum quæ circum vos, quia æmulatur Deus* ⁴⁰ *tuus in te: ne* ⁴¹

Variæ lectiones.

²³ Infirmitate quoque percussa, *Rhen. Seml.* ²⁴ Degustato martyrio *Rhen. Seml.* ²⁵ Ipsius *Rhen. Seml. Oberth.* ²⁶ Bestiolas nostra te scorpiacum *Seml.* ²⁷ Nec amarum potio *Rhen. Seml.* nec amara enim potio *Latin.* ²⁸ De debito *Ciacon. Jun.* ²⁹ Dicendum *Lat.* ³⁰ Ad commodum *Rhen. Seml. Oberth.* ³¹ Fuerint ad officium. *Hæreticos Jun.* ³² Dominus Deus tuus *Pam. Fran.* ³³ Dii abest. *Rhen. Seml.* ³⁴ Sum omitt. *Oberth.* ³⁵ Inibi *Rhen. Seml.* ³⁶ Vobis secundum hæc *Rhen. Seml. Oberth.* ³⁷ Dominus add. *Jun.* ³⁸ E *Jun.* ³⁹ Deos aliorum et deos *Rhen. Seml. Oberth.* ⁴⁰ Et Deus æmulator Dominus *Rhen. Seml. Oberth.* ⁴¹ Et ne *Seml.* Ut ne *Jun.*

Commentarius.

(30) *Nausea nominis inacerescit.* Cod. Agob. inagrescit: ἀγρίαι. Hesychius διαπλεται. Horatius dixit *inamarescunt epulæ.* Hoc est, inacerescit. Sic in Apolog. « Acrescit aer ructantibus decuriis; » et lib. i, advers. *Marc.* « totam fidei massam hæretico acore decepit. » Et Plinius dixit, *aceti perfidiam, nequitiam.* Eo acore provocari nauseam nominis Christiani ait Septimius. Rig.

(31) *Sauciatam fidem vel in hæresim, vel in sæculum exspirat.* Hoc est, de Christianis fratribus nostris fiunt hæretici vel ethnici. Rig.

(32) *Ab ipso scilicet cynocephalo.* Diabolo, canina invidia genus humanum vexante. Rig.

(33) *Degustata martyria in carcere esuriunt.* Hoc est, exoptant martyria consummare, quæ tantum degustaverint, fustibus vel unguis verberati lacera- tique; quasi extrema tantum cute perstricta. Rig.

(34) *Adversus nostrates bestiolas promptam mederi theriacam.* Sic restituiimus, secuti exemplaris vestigia hujusmodi: « Adversus nostrates bestiolas.... in mederi theriacam stylo temperare. » Nostrates bestiolas dicit scorpiunculos hæreticos perniciosissimos de non veris Christianis prognatos, de quibus supra dixit: « Magnum de modico malum, et, Acerbam mediocritatem. » Et in serpentium genere, scorpii sunt modici et mediocres. Et rem parvam Tertullianus mediocre dicere amat. Rig.

(35) *Ut qui negant bonum, non suadeantur accommodum, nisi cum subacti fuerint.* Hæc omnino est

C scriptura cod. Agob. Ait Tertullianus, eos qui negant bonum esse martyrium, non prius suaderi debere bonum esse et commodum, quam divinarum Scripturarum auctoritate subacti fuerint credere, necessarium esse ad salutem martyrium. Nam hoc evicto, facile obtineri ut credant, non modo bonum esse, sed et commodum atque utile. Rig.

(36) *Ad officium hæreticos compelli, non illici dignum est.* Gnostici martyria nec bona nec utilia apud Deum esse dicebant, adeoque non appetenda Christianis. Septimius adversus id genus hæreticos sic agendum sibi non esse ait, ut blandis et subtilibus rationum illecebris suadeantur utilia esse martyria, sed in ipso jam limine disputationis vim adhibendam, qua compulsi coactique sentiant necessaria esse: etenim ea fortiter obiri Deum velle, Deum jubere: itaque verbi divini auctoritatem, vires et copias divinas, arma cælestia intentat artem Scripturarum instruit. His gladiis compellit hæreticos ad officium: his crucibus atque tormentis duritiam eorum frangit ac subigit. Et consentanea loquitur iis quæ ad Scapulam dixit: « Religionis non esse cogere religionem, » quæ sponte suscipi debeat, non vi. Nimirum eo sermone vim abdicandam esse contendit, quæ corpus hominis vexat, aut necat, eamque vim, in hujusmodi negotiis absurdam atque inutilem, ideo damnat, quod hypocritas quidem faciat, minime autem religiosos, nedum Christianos. Rig.

iratus indignetur, et exterminet te a facie terræ. Sed et proponens benedictiones et maledictiones ⁴²: *Benedictiones* ⁴³, inquit (Deut. xi, 27), *si audieritis præcepta Domini Dei vestri, quæcunque ego præcipio vobis hodie* ⁴⁴, *et non erraveritis de via, quam mandavi vobis, ut abeuntes serviatis diis* ⁴⁵ *aliis quos non scitis. De quibus omnifariam extirpandis: Perditione perdetis*, inquit, *omnia loca, in quibus servierunt nationes diis suis* ⁴⁶, *quas vos possidebitis hæreditate: subter* ⁴⁷ *montes et colles, et sub arbores* ¹²⁷ *densas quasque* ⁴⁸ *effodietis aras earum, evertetis et comminuetis stercula earum, et excidietis lucos earum, et sculptilia ipsorum deorum* ⁴⁹ *concremabitis igni, et disperdetis nomen eorum de loco illo. Adhuc ingerit cum introissent terram promissionis, et exterminassent nationes ejus: Cave tibi ne sequaris eas posteaquam exterminatæ fuerint a facie tua, ne requisieris deos illarum, dicens: Quæmodum faciunt nationes deis suis* ⁵⁰ *et ego ita faciam. Sed et id* ⁵¹: *Si propheta, inquit (Deut. xiii), egressus fuerit in te, aut somnium somnians, et dederit tibi signum vel ostentum, et e venerit* ⁵², *et dixerit: Eamus, et serviamus diis aliis, quos non scitis: ne audiat sermonem prophetæ, aut somniatoris illius; quia tentat vos Dominus Deus vester, an* ⁵³ *ex toto corde vestro, et ex tota anima vestra timeatis* ⁵⁴ *eum. Post Dominum Deum vestrum* ⁵⁵ *abibitis, et hunc timebitis, et præcepta ejus custodietis, et vocem ejus audietis, et illi servietis, et illi adjiciemini. Prophetes autem et somniator ille morietur: locus est enim ad seducendum te a Domino Deo tuo. Sed et alio capitulo (37)* ⁵⁶: *Si autem rogaverit te frater tuus ex patre vel matre, aut filius tuus, aut filia tua, aut mulier, quæ in gremio tuo est, aut amicus qui animæ tuæ pars est, clam dicens: Eamus, et serviamus diis aliis, quos non scis, nec patres tui, ex diis nationum quæ circum te proxime sunt, aut longe; ne velis ire cum illo, et ne audieris eum. Non parcat* ⁵⁷ *oculus tuus super eum, nec misereberis, nec celabis* ⁵⁸ *eum (38); annuntians annuntiabis de eo; manus tuæ erunt in eum in primis ad occidendum, et manus omnis populi* ⁵⁹ *in novissimis, et lapidabitur illum, et morietur, quoniam quæ-* ^D *sivit avertere te a Domino Deo tuo. Subjicit etiam de*

ciuitatibus, si quam ex his constitisset suasu iniquorum hominum transiisse ad deos alios, ut interficerentur omnes incolentes eam, et devotamenta fierent universa ejus, et colligerentur omnia spolia ejus in omnes exitus ejus, et igni cremarentur cum omnibus vasis suis, et cum omni populo in conspectu Domini Dei: Et non erit habitabilis, inquit, in æternum, non reedificabitur amplius, nec adhærebit quidquam manibus tuis ex devotamento ejus, uti avertatur Dominus ab indignatione iræ suæ. Maledictionum ¹²⁸ *quoque ordinem ab idolorum execratione commisit: Maledictus homo qui fecerit sculptile aut fusile, aspernamentum Domino, opus* ⁶⁰ *manuum artificis, et collocaverit illud in abscondito (Deut. xxvii, 15). In Levitico vero (xix, 4): Non sequemini* ⁶¹, inquit, *idola, et deos fusiles non facietis vobis. Ego Dominus Deus vester. Et alibi: Filii Israel, famuli pueri mei, hi sunt quos eduxi de terra Ægypti. Ego Dominus Deus vester. Non facietis vobis manu facta, nec sculptile* ⁶² *staculum statuetis vobis, nec lapidem scopum ponetis in terra vestra. Ego Dominus Deus vester. Et hæc quidem prima per Moysen dicta* ⁶³ *sunt a Domino, utique pertinentia quoscunque Dominus Deus Israelis perinde de Ægypto superstitionisissimi sæculi, et de domo humanæ servitutis eduxerit. Sed et deinceps omne os prophetarum ejusdem Dei vocibus sonat, eandem legem suam eorumdem præceptorum instauratione cumulantis, nec aliud primum tam principaliter denuntiantis, quam ab omni factura atque cultura idolorum cavere; ut per David: Dei nationum argentum et aurum; oculos habent, nec* ⁶⁴ *vident; aures habent, nec audiunt; nares habent, nec odorantur; os, nec loquuntur; manus, nec contrectant; pedes, nec ingrediuntur. Similes erunt illis qui faciunt ea* ⁶⁵, *et qui fidunt in illis.*

CAPUT III.

Nec putem disceptandum, an digne Deus prohibeat nomen et honorem suum mendacio addici, an digne quos ab errore superstitionis avulserit, rursus in Ægyptum regredi nolit; an digne a se non patitur absistere quos sibi allegit. Itaque ⁶⁶ nec illud.

Variæ lectiones.

⁴² Benedictionem et maledictionem: benedictionem Pam. Fran. ⁴³ Maledictionem si err. Pam. Fran. ⁴⁴ Hodie: et maledictionem si non audieritis præcepta Domini Dei nostri, quæcunque ego præcipio vobis hodie, et erraveritis de via Jun. ⁴⁵ Deis Venet. ⁴⁶ Suis abest. Pam. Fran. ⁴⁷ Super Rhen. Seml. Oberth. ⁴⁸ Et sub arbore densa quaque Jun. ⁴⁹ Deorum ipsorum Fran. Deorum ipsarum Pam. ⁵⁰ Ut add. Rhen. Seml. Oberth. ⁵¹ Id omitt. Rhen. Seml. Oberth. ⁵² Venerit Rhen. Seml. Oberth. ⁵³ Ut sciat si add. Pam. Fran. ⁵⁴ Ametis Jun. ⁵⁵ Dominum omitt. Rhen. Seml. Oberth. ⁵⁶ Titulo Rig. ⁵⁷ Pascet Rhen. Seml. Oberth. ⁵⁸ Nec desiderabis, nec salvabis eum Rhen. Seml. Oberth. ⁵⁹ Manus populi tui Rhen. Seml. Oberth. ⁶⁰ Aspernatum opus Seml. Oberth. ⁶¹ Sequimini Rhen. Seml. Oberth. ⁶² Nec add. Pam. Fran. ⁶³ Dei scita sunt ad omnes Seml. Oberth. ⁶⁴ Et non Seml. Oberth. ⁶⁵ Ea abjicit Seml. post Rhenan. ⁶⁶ Ita Seml. Oberth.

Commentarius.

(37) Sed et alio capitulo. Quod semel annotasse sufficiat, vel hinc patet longe aliam fuisse capitulum distinctionem in Bibliorum editionibus ætate Tertulliani, atque nunc, cum istud eodem cap. hodie reperitur; neque id novum illi videbitur, qui commentarios veterum Patrum et maxime Rhabani Mauri in Scripturas pene universas, quæ apud me mss. ex-

stant, inspexerit. Nata est vero haud dubie varia distinctio, eo quod in capita initio distinctæ Scripturæ non fuerint, sed in libros duntaxat. PAM.

(38) Nec misereberis, nec celabis eum. Diversæ alicujus scripturæ vestigia exhibent membranæ: Ne desideras... vabis eam. Rio.

expectabit ⁶⁷ retractari a nobis, an observari voverit disciplinam quam voluit instituere, et an merito ulciscatur desertam, quam voluit observatam: quando frustra instituisse, si observari eam noluisse, et frustra observari voluisset, si vindicare noluisse. Sequitur enim ut has definitiones Dei adversus superstitiones, tam evictas ⁶⁸ quam etiam vindicatas (39) probem, quoniam ex his tota martyriorum ratio constabit. Aberat apud Deum in monte Moyses, cum populus tam necessariam absentiam ejus impatiens, deos sibi producere quærit, quos potius ⁶⁹ ipse perdiderit. **129** Urgetur Aaron, et jubet in aures feminarum suarum in ignem conferri. Amisuri enim erant in iudicium sibi vera ornamenta aurium, Dei voces. Sapiens ignis effigiem vituli defundit illis ⁷⁰, suggillans illic cor habentes, ubi et thesaurum, apud Ægyptum scilicet inter cætera animalia bovis etiam cujusdam consecraticem; itaque tria millia homines a parentibus ⁷¹ proximis cæsa, quia tam proximum parentem Deum offenderant, transgressionis et primordia et merita dedicaverunt. In Arithmis (40) (*Num.* xxv), cum divertisset Israel apud Sethim, abeunt libidinatam ad filias Moab, invitantur ad idola, ut et spiritu fornicarentur; edunt denique de pollutis eorum: dehinc et adorant deos gentis, et Beelphegor initiantur. Ob hanc quoque idololatriam, mœchiæ sororem, viginti tria millia domesticis obtruncata gladiis divinae iræ litaverunt. Defuncto Jesu Nave (*Judic.* ii), derelinquunt Deum patrum suorum, et serviunt idolis Baalim et Astartis (41); et iratus Dominus tradidit eos in manibus diripientium; et diripiebantur ab illis, et venundabantur inimicis, nec poterant omnino subsistere a facie inimicorum suorum; quocunque processerant, manus erat super illos in mala, et compressati sunt valde. Post quæ ⁷² instituit super illos Deus Critas, quos *censores* intelligimus, sed nec istis obaudire perseverarunt: ut quis Critarum obierat, illi ad delinquendum supra quam patres eorum, abeundo post deos alienorum et ser-

viendo et adorando eos ⁷³. Itaque Dominus iratus. *Quoniam quidem, ait, transgressa est ⁷⁴ gens ista pactum meum (42), quod disposui patribus eorum, et non audierunt ⁷⁵ vocem meam, et ego non advertam ad auferendum virum a facie eorum ex nationibus quas relinquit decedens Jesu (Judic. ii, 20, 21).* Atque ita per omnes pene annales critarum et deinceps regum, reservatis gentium circumcolarum viribus, bello et captivitate et jugo allophyolorum iram dispensavit Israel, quotiescunque ab illo maxime in idololatriam ⁷⁶ exorbitaverunt.

CAPUT IV.

Hanc igitur si a primordio constat et prohibitam (43) de tot tantisque præceptis, et nunquam impune **130** commissam, de tot tantisque documentis, nec ullum tam superbum crimen apud Deum deputari, quam hujusmodi transgressionem, ultro intelligere debemus divinarum et denuntiationum et executionum intentionem, jam tunc martyriis patrocinatam, non modo non dubitandis, verum sustinendis, quibus scilicet locum fecerat prohibendo idololatriam: aliter enim martyria non evenirent; et utique auctoritatem suam præstruxerat, volens ea evenire quibus locum fecerat. Nunc enim de Dei voluntate compungimur, et ⁷⁷ ingeminat scorpius plagam, hanc negans, hanc accusans voluntatem, ut aut alium Deum insinuet, cujus hæc non sit voluntas; aut nostrum nihilominus destruat, cujus talis sit voluntas; aut omnino neget voluntatem Dei, si ipsum negare non poterit. Nos autem de Deo alibi dimicantes, et de reliquo corpore hæreticæ cujusque doctrinæ, nunc in unam speciem congressionis certas præducimus lineas, non alterius Dei, quam Israelis, eam defendentes voluntatem, quæ martyriis locum fecerit, tam ex præceptis prohibita semper, quam ex iudiciis punitæ idololatriæ. Si enim præceptum observatum ⁷⁸ vim patitur, hoc erit quodammodo observandi præceptum, ut id patiar per quod po-

Variæ lectiones.

⁶⁷ Expectabitur, *cod. Wouw.* ⁶⁸ Edictas *cod. Wouw.* ⁶⁹ Quo se potius *Jun.* ⁷⁰ Diffundit illos *cod. Wouw.* ⁷¹ Et deest *Venet.* ⁷² Postquam *Rhen. Seml.* ⁷³ Orando *Rhen. Seml.* ⁷⁴ Transgressi sunt *cod. Agobardi.* ⁷⁵ Obaudierunt *Rhen. Seml.* ⁷⁶ Idololatria *Seml.* ⁷⁷ Et abjicit *Seml. post Rhenan.* ⁷⁸ Observando *Pam. Rhen. Seml. Oberth.*

Commentarius.

(39) *Tam evictas quam etiam vindicatas.* Sic legitur in codice Agobardi; in lib. Ursini, *edictas.* *Rig.*

(40) *In Arithmis.* Vocem Græcam retinuit, pro *in Numeris*, ut paulo post *Critas* habet, pro *Judices.* *Le Pr.*

(41) *Idolis Baalim et Astartis.* Baalim sunt hic dii gentium seu idola; aliquando Baal pro loco sumitur. Astarte de qua plurima fit mentio in libris Reg. dea erat Sidoniorum. Id testatur Cedrenus, ubi narrat Salomonem exstruxisse Moabitaram idolo et Astartæ Sidoniorum templa; et Achilles Tatiuss initio Amorum Clitoph. et Leucip.: *Ἔθων τῇ τῶν Φοινίκων. Καλοῦσιν αὐτὴν Ἀστάρτην οἱ Σιδωνιοί: « Deæ Phœnicum sacra fecerunt: Astarten hanc vocant Sidonii. » Abominandum vero illud idolum Venerem Græcorum fuisse ait Suidas. Ἀστάρτη*

ἡ παρ' Ἕλλησιν Ἀφροδίτη λεγομένη θεὸς Σιδωνίων. Idem apud Cedrenum reperies. *Le Pr.*

(42) *Transgressa est gens ista pactum meum.* In Agobardino legitur: *Transgressi sunt gens ista pactum meum*, et paulo post: *Et non audierunt vocem meam*, quo modo scriptum a Tertulliano fuisse non dubito. Sed mutavere qui magistellorum sceptrum metuebant. *Rig.*

(43) *Si a primordio constat et prohibitam.* Vetitum fuisse tanquam summum scelus idololatriam certo certius est. Unde Tertullianus in eo crimine cuncta comprehendere probat lib. *de Idolol.*, quem his vocibus orditur: « Principale crimen generis humani, » etc. A cujus sententia non discedit Gregor. Nazianz. orat. 38 *de Idolol.*: *Ῥεχαιοὶ τῶν κακῶν καὶ ποῦτοι.* *Le Pr.*

tero observare præceptum; vim scilicet quæcunque mihi imminet caventi ab idololatria. Et utique qui imponit præceptum, extorquet obsequium. Non potuit ergo noluisse ea evenire, per quæ constabit obsequium. Præscribitur mihi ne quem alium Deum dicam; ne, vel dicendo, non minus lingua quam manu Deum fingam; ne quem alium adorem, aut quoquo modo ⁷⁹ venerer, præter unicum illum qui ita mandat; quem et jubeor timere, ne ab eo deserar; et de omni substantia diligere, ut pro eo moriar. Huic sacramento militans ab hostibus provocor, par sum illis si ⁸⁰ manus dederō; hoc defendendo depugno in acie, vulneror, concidor, occidor. Quis hunc militi suo exitum voluit, nisi qui tali eum sacramento consignavit?

CAPUT V.

Habes igitur Dei mei voluntatem: occursum est **131** huic plagæ. In ⁸¹ alium ictum consideremus, de voluntatis qualitate. Longum est ut Deum meum bonum ostendam, quod jam a nobis didicerunt Marcionitæ. Deum interim sufficit dici, ut necesse sit bonum credi. Malum enim Deum qui ⁸² præsumpserit, constare in utroque non poterit: aut Deum negare debebit, quem malum existimarit, aut bonum dicere, quem Deum pronuntiavit. Bona igitur erit et voluntas ejus, qui nisi bonus, non erit Deus. Probabit hoc etiam ipsius rei bonitas, quam Deus voluit; martyrii dico: quia bonum non nisi bonus voluit ⁸³. Bonum contendo martyrrium apud eundem Deum, a quo ⁸⁴ et prohibetur et punitur idololatria. Obiititur enim et adversatur idololatriæ martyrrium. Malo autem obniti et adversari ⁸⁵ nisi bonum non potest. Non quasi negemus esse æmulationem, tam malorum inter se, quam et bonorum. Sed alia conditio est hujus tituli. Martyrium enim non de communi aliqua militia ⁸⁶ cer-

tat cum idololatria, sed de ⁸⁷ sua gratia (44); liberat enim ab idololatria. Quod a malo liberat, quis non bonum pronuntiabit? quid aliud est adversatio ⁸⁸ idololatriæ atque martyrii, quam mortis et vitæ? In tantum vita martyrio deputabitur, quantum ⁸⁹ mors (49) idololatriæ ⁹⁰. Vitam qui malum dixerit, habet mortem quam bonum dicat. Est et hæc perversitas hominum, salutaria excutere, exitiosa suscipere, periculosa quærere ⁹¹, medica male vitare; mori denique citius, quam curari desiderare. Nam et medicinæ præsidium plures ⁹² refugiant: plures enim ⁹³ stulti, plures timidi et male verecundi. Et est plane quasi sævitia medicinæ ⁹⁴, de scalpello, deque cauterio, de sinapis incendio (46); non tamen secari, et ⁹⁵ inuri, et extendi ⁹⁶, idcirco **132** malum, quia dolores utiles affert: nec quia tantummodo contristat, recusabitur; sed quia necessario contristat, adhibebitur. Horrorem operis fructus excusat. Ululans denique ille, et gemens, et mugiens inter manus medici, postmodum easdem mercede cumulabit, artifices optimas prædicabit, et sævas jam negabit. Sic et ⁹⁷ martyria desæviunt, sed in salutem; licebit et Deo in vitam æternam per ignes et gladios et acerba quæque curare. Sed medicum quidem ⁹⁸ miraberis etiam in illo, quod ferme pares adhibet qualitates medelarum adversus qualitates quærelarum: cum quasi de perverso auxiliatur, per ea subveniens per quæ laboratur. Nam et calores caloribus amplius onerando compescit, et ardores siti potius macerando restinguit ⁹⁹, et fellis excessus amaris quibusque potiunculis ¹ colligit ², et sanguinis fluxus defusa insuper venula revocat. Deum vero, et quidem zelotem, culpandum existimabis, si voluit certasse cum causa, et injuriæ æmulando prodesse, mortem morte dissolvere, occisionem occisione dispargere, tormentis tormenta discute-

Variæ lectiones.

⁷⁹ Quomodo Rhen. Seml. Oberth. Pam. quo modo Jun. ⁸⁰ Si illis Rhen. Pam. Seml. Oberth. nisi illis Latin. ⁸¹ Nec Latin. ⁸² Quis Pam. Rhen. Seml. Oberth. ⁸³ Bonum non nisi bonus voluit, alii. ⁸⁴ Et abj. Rhen. Seml. Oberth. ⁸⁵ Observari Fran. ⁸⁶ Militia Pam. Rhen. Seml. Oberth. ⁸⁷ Cum Venet. Seml. ⁸⁸ Adversario Rhen. Seml. Venet. ⁸⁹ In quantum Latin. ⁹⁰ Quantum morti idololatria Rhen. Pam. Venet. Seml. Oberth. ⁹¹ Quæque Seml. ⁹² Qui inserit Seml. ⁹³ Enim abj. Seml. ⁹⁴ Medicina Seml. ⁹⁵ Et abjic. Seml. ⁹⁶ Morderique add. Rhen. Pam. Seml. Oberth. ⁹⁷ Et si Seml. ⁹⁸ Quoque Seml. ⁹⁹ Restrigit Rhen. Pam. Seml. Oberth. ¹ Potiunculis Rhen. Pam. Seml. Oberth. ² Corrigit Latin.

Commentarius.

(44) *Martyrium enim non de communi aliqua militia certat cum idololatria, sed cum sua gratia.* In exemplari legitur, *malitia*, dein vero in vulgatis editionibus, *sed de sua gratia*; itaque emendationis partem debemus antiquis illis Agobardi membranis, partem libris vulgatis. Sic enim exstet vera lectio si legimus: « Martyrium enim non de communi aliqua militia certat cum idololatria, sed de sua gratia: liberat enim ab idololatria. » Ait Tertullianus, martyrrium esse bonum, quia malo, quod est idololatria, adversatur, nec adversari malo possit, nisi bonum. Non quasi neget adversationem seu pugnam æmulationemque esse vitiorum seu malorum inter se: quippe interdum experimur, rapacitatem certare cum crudelitate, gulam cum

libidine, nam tunc utrinque sunt mala et vitia. Sed aliam esse ait conditionem sermonis quem instituit de certamine martyrii cum idololatria. Etenim martyrrium non certare cum idololatria de communi aliqua malitia, quasi esset certamen inter duo mala, utrum sit potentius, imo certare de sua gratia, de suo bono, quod ab idololatria liberat. Rig.

(45) *Quantum morti idololatria.* Sic est in libro Agobardi; at in libro Ursini, « Quantum mors idololatriæ. » Rig.

(46) *De sinapis incendio.* Describitur a Plinio sinapis ignei effectus, saluberrimum corpori. Eidem tribuitur vis caustica et urigo. Rig.

re, supplicia suppliciis evaporare, vitam auferendo conferre, carnem lædendo juvare, animam eripiendo servare. Perversitas quam putas, ratio est; quod sævitiam existimas, gratia est: ita Deo de momentaneis æterna medicante ^{2*} (47). Magnifica bono tuo Deum tetrum: incidisti in manus ejus, sed feliciter incidisti; incidit et ille in ægritudines tuas. Homo semper medico prior negotium facit: denique sibi metipse periculum mortis attraxit. Acceperat a Domino suo, ut a medico, satis utilem disciplinam secundum legem vivendi, ut omnia quidem ederet, ab una solummodo arbuscula temperaret, **133** quam ipse medicus importunam interim noverat: ausiit ille quem maluit, et abstinentiam rupit, edit illicitum, et transgressionem saturatus, in mortem ³ cruditavit (48), dignissimum bona fide in totum perire ⁴, qui voluit. Sed Dominus sustentata fervura ⁵ delicti, donec tempore medicina temperaretur ⁶, paulatim remedia composuit, omnes fidei disciplinas, et ipsas æmulas vitio, verbum mortis verbo vitæ rescindentes, auditum transgressionis auditu devotionis limantes, ita et cum mori præcipit medicus ille, veterum mortis excludit. Quid gravatur pati nunc homo ex remedio, quod non est tunc gravatus pati ex vitio? displicet occidi in salutem, cui non displicuit occidi in perditionem? nauseabit ad antidotum, qui haviit ad venenum?

CAPUT VI.

Sed si ⁷ certaminis nomine Deus nobis martyria **C**ritur dolere se; nam vult; ¹⁹ corona premit vulnera,

Variæ lectiones.

^{2*} Meditante Rhen. Pam. Seml. Oberth. ³ Eructavit Rhen. Pam. Seml. ⁴ Perisse Pam. Seml. ⁵ Sustentato fervore Seml. ⁶ Temperatur Rhen. Seml. Oberth. ⁷ Et Pam. Seml. ⁸ Proponit Pam. Seml. ⁹ Devicisset Pam. Seml. ¹⁰ Quæ Pam. Seml. quos Latin. ¹¹ Ut qui gaudemus Pam. Seml. gaudemus Jun. ¹² Licuit Seml. ¹³ Studiorum Rhen. Pam. Seml. ¹⁴ Expendere Rhen. Pam. Seml. Oberth. ¹⁵ Sunt inserit Seml. ¹⁶ Livoris Seml. ¹⁷ Intendis Rhen. Pam. Seml. Oberth. ¹⁸ Stipendia, civitatem Latin. ¹⁹ Non Rhen. Seml.

Commentarius.

(47) *Deo de momentaneis æterna medicante.* Sic vetus exemplar. Ait Tertullianus Deum bono nostro crudelem atque tetrum, qui homines etiam per martyriorum cruciatu ad felicitatis æternæ gloriam evadere velit, nobis esse colendum amandumque, multo magis quam medicum, qui corporis nostri valetudinem nonnisi urendo secundoque restituit. Dein explicat et emollit, quod alias durum ac tetrum videbatur. Hunc locum imitari voluit Lucifer Calaritanus lib. de Contem. morte pro Christo: « Quod enim licet medicus secet, cauterio urat, sinapis incendio ad omnem dolorem ægrum deducat; tamen nec secari, inuri, exedi, morderique esse inimicum, » etc. Sed longa est inter artifices differentia. Rig.

(48) *In mortem cruditavit.* Post pabulum illicitum laboravit mortifera cruditate. Eodem verbo utitur lib. de Jejuniis, « usque ad choleram ortygometras cruditando. » Rig.

(49) *De diaboli gula.* Sic lib. de Spectac.: « Diaboli ex alto præcipitati gula, » et libro de Pudicitia: « Cui etiam conditio gratior quæque de gula erepta est. » Rig.

(50) *Adhuc Carthaginem, etc., donatam Pythico agone, etc.* Hinc occasionem accepisse videtur auctor scribendi libri de Spect. quod indictus esset Carthagini « Pythicus agon, » idque « post

proposuisset ⁸, per quæ cum adversario experiremur, ut a quo libenter homo elisus est, eum jam constanter elidat, hic quoque liberalitas magis, quam acerbitas Dei præest. Evulsum enim hominem de diaboli gula (49) per fidem, jam et inculcatorem ejus voluit efficere per virtutem; ne solummodo evasisset, verum etiam evicisset ⁹ inimicum. Amavit, qui ¹⁰ vocaverat in salutem, invitare et ad gloriam; ut gaudeamus ¹¹ liberati, exsultemus etiam coronati. Agonas istos, contentiosa solemnia et superstitiona certamina Græcarum et religionum et voluptatum, quanta gratia sæculum celebret, etiam Africæ liquit (50). Adhuc Carthaginem ¹² singulæ civitates gratulando inquietant, donatam Pythico agone post stadii senectutem. Ita ab ævo dignissimum creditum est stadiorum ¹³ experimentum, committere artes, corporum et vocum præstantiam **134** exprimere ¹⁴, præmio indice, spectaculo iudice, sententia voluptate: qua nulla sunt prælia (51), non multa ¹⁵ vulnera (52), pugni quasant, calces arietant (53), cæstus dilaniant, flagella dilacerant: nemo tamen agonis præsidem suggillaverit, quod homines violentiæ objectat, injuriarum actiones extra stadium, sed quantum livores ¹⁶ illi et cruores et vibices negociantur intendet ¹⁷: coronas scilicet, et gloriam, et dotem, privilegia publica, stipendia civica ¹⁸, imagines, statuas, et qualem potest præstare sæculum de fama æternitatem, de memoria resurrectionem. Pycles ipse non que-

ritur dolere se; nam vult; ¹⁹ corona premit vulnera,

stadii senectutem, » id est, postquam stadium, id est locus ad agones deputatus, jam senectutem quamdam passus esset, utpote a multis annis minime frequentatus. Atqui Pythicum agonem vocat eum qui in ludis Pythicis, id est Apollini Pythio dedicatis celebrabatur. Pycles enim, pro pugile, notior vox est quam ut pluribus sit opus. Pam.

(51) *Qua nulla sunt prælia.* Etenim agones celebrantur etiam in alta pace. Sic libro de Spectaculis, athletas dixit homines atiles propter otium Græciæ. Rig.

(52) *Nonnulla vulnera.* Hæc ita sunt distinguenda: nam hoc ait: Nulla sunt prælia, quia nullus hostis; sed tamen non sunt nulla vulnera, quia strenue ac fortiter decertant et vulnerantur. Rig.

(53) *Calces arietant.* Faber, Agonist. lib. II, c. 9. legi vult, calvæ. Nihil mutandum censeo. Vox vero, arietant, aliis etiam usitata. Plinius lib. II, cap. 82, de ædificiis terræ motu sese collidentibus: « Innoxium, et cum concurrentia tecta contrario ictu arietant, quoniam alter motus alteri revivitur. » Etsi vero de arietibus, ex vocis etymo, id intelligi tantum videatur, de tauris tamen Virgilius lib. XII:

Cum quo conversis inimica in prælia tauri
Frontibus incurrant.

palma sanguinem obscurat; plus victoria tumet quam injuria ²⁰ (54). Hunc tu læsum existimabis quem vides lætum? Sed nec victus ipse de agonothea casum suum exprobrabit. Deum dedecit artes et disciplinas suas educere in medium, in hoc sæculi spatium, in spectaculum hominibus et angelis et universis potestatibus? carnem atque animam probare de constantia atque tolerantia? dare huic palmam, huic honorem, illi civitatem, illi stipendia? etiam quosdam reprobare, et castigatos cum ignominia submovere? Nimirum præscribes Deo, quibus temporibus, aut modis, aut locis de familia sua judicet, quasi non et præjudicare judici congruat. Quid nunc, si non ²¹ certaminis nomine in martyria fidem exposuisset, sed et ²² proprii profectus; nonne oportebat illam habere aliquem spei cumulum, cui studium suum cogeret, votumque suspenderet, quo eniteretur ascendere, cum terrena quoque officia in gradus æstuent (55)? aut quomodo multæ mansiones apud Patrem, si non pro varietate meritorum? quomodo et stella a stella distabit in gloria (I Cor. xv), nisi pro ¹³⁵ diversitate radiorum? Porro, et si fidei propterea congruebat sublimitatis et claritatis ²³ aliqua prolatio, tale quid esse oportuerat illud emolumentum; quod magno constaret ²⁴ labore, cruciatu, tormento, morte. Sed respice compensationem: cum caro et anima dependitur, quibus in homine carius nihil est; alterum manus Dei, alterum flatus ²⁵; ipsa dependi in profectu ²⁶, quorum est profectus; ipsa erogari, quæ lucrifiant ²⁷; eadem pretia, quæ et merces. Prospexerat et has Deus imbecillitates conditionis humanæ, adversarii insidias, rerum fallacias, sæculi retia, etiam post lavacrum periclitaturam fidem, perituros plerosque rursum post salutem, qui vestitum obsoleterent ²⁸ nuptialem, qui facilis oleum non præparaissent, qui requirendi, per montes et saltus, et humeris essent reportandi. Posuit igitur secunda solatia, extrema præsilia, dimicationem martyrii, et lavacrum sanguinis exinde securum. De cujus felicitate David: *Beati quorum dimissa sunt delicta, et quorum operæ sunt iniquitates* (Psal. xxxii, 1). *Beatus vir cui non imputaverit Deus delictum.* Proprie enim martyribus

A nihil jam reputari potest (56), quibus in lavacro ipsa vita deponitur. *Sic dilectio operit multitudinem delictorum* (I Petr. iv, 8), quæ Deum scilicet diligens ex totis viribus suis, quibus in martyrio decertat, ex tota anima sua (Matth. xxii, 37), quam pro Deo ponit, hominem martyrem excudit. Hæc tu remedia, consilia, judicia, spectacula etiam Dei atrocitatem judicabis ²⁹ (57)? sanguinem hominis Deus concupiscit? Et tamen ausim dicere, si et homo regnum Dei, si homo certam salutem, si et ³⁰ homo secundam regenerationem. Nulli ³¹ compensatio invidiosa est, in qua aut gratiæ, aut injuriæ communis est ratio.

CAPUT VII.

B Incutiat adhuc scorpius, homicidam Deum ventilans: horrebo plane spurcum blasphemiam statum de hæretico ore fetentem; sed et talem Deum de fiducia rationis amplectar, qua ratione etiam ipse se plus quam homicidam pronuntiavit ex Sophiæ suæ persona, voce Salomou: *Sophia*, inquit (Prov. ix, 2), *jugulavit filios suos*. Sophia, sapientia est. Sapienter utique jugulavit, dum in vitam, et rationaliter, dum in gloriam. O parricidii ingenium! o sceleris artificium! o argumentum crudelitatis, quæ idcirco occidit, ne moriatur quem occiderit! Et ideo ¹³⁶ quid sequitur? *Sophia in exitibus cantatur* ³² hymnis (Prov. i, 20); cantatur enim et exitus martyrum. *Sophia in plateis de constantia* ³³ agit, bene enim filios suos jugulat. Super summos autem muros confisa dicit, cum quidem secundum Isaiam hic exclamat: *Ego Dei sum*: et hic vociferatur: *In nomine Jacob*; et alius scribit ³⁴, *In nomine Israelis* (Isa. xlv, 5). O bonam matrem! Opto et ipse in filios ejus redigi, ut ab ea occidar. Opto occidi ut filius fiam. Solum autem jugulat filios suos; an et torquet? Audio enim et alibi dicentem Deum: *Uram illos sicuti uritur argentum* ³⁵, et probabo illos sicuti probatur aurum ³⁶ (Zach. xiii, 19). Utique per tormenta ignium et suppliciorum, per martyria fidei examinatoria. Scit et Apostolus qualem Deum adscripserit, cum scribit: *Si Deus Filio suo non pepercit, sed pro nobis tradidit illum, quomodo non et cum illo omnia condonavit nobis?* (Rom. viii, 32.)

Variæ lectiones.

²⁰ Plus victoriarum est quam injuriarum Lat. Jun. plus victoriatum est quam injuriatum Rhen. Pam. Seml. ²¹ Qui si non Rhen. Seml. Oberth. ²² Et abj. Seml. ²³ Sublimitati et claritati Rhen. Pam. Seml. Oberth. ²⁴ Constante Rhen. Seml. Oberth. ²⁵ Adflatus Rhen. Pam. Seml. ²⁶ Præfectum Jun. ²⁷ Lucrificant Rhen. Seml. Oberth. ²⁸ Obsolete Jun. ²⁹ Indicabis Jun. vocabis Vet. Exempl. ³⁰ Et abj. Seml. Nulla cod. Wouw. ³² Canitur Rhen. Pam. Seml. ³³ Constantiam Pam. Fran. ³⁴ Inscibit Rhen. Pam. Seml. ³⁵ Aurum Rhen. Seml. Oberth. ³⁶ Argentum Rhen. Seml. Oberth.

Commentarius.

(54) *Plus victoria tumet, quam injuria.* Sic legendum suasit liber Agobardi. Nec dubito, quin Tertullianus iussissima scripserit. Rig.

(55) *Terrena quoque officia in gradus æstuent.* Hoc est, contendant pro dignitate gradus, ut primum obtineant locum. Rig.

(56) *Proprie enim martyribus nihil reputari potest.* Is et etiam locus pertinet ad purgatorii assertionem et eam differentiam (de qua supra etiam apud hunc auctorem lib. de Anima, cap. 35), quam aper-

D tiorem ponit B. Cyprianus epist. 52, ad Antonian. Aliud, inquit, missum in carcerem non exire inde, donec solvat novissimum quadrantem, et pro peccatis longo dolore cruciatum emundari et purgari diu igne, et pendere in die iudicii ad sententiam iudicis; aliud statim ad gloriam pervenire, fidei et virtutis accipere mercedem, peccata omnia passione purgasse, et Domino coronari. Pam.

(57) *Etiam Dei atrocitatem judicabis?* Vetus exemplar, vocabis. Rig.

Vides quomodo etiam proprium suum Filium primogenitum et unigenitum Sophia divina jugulaverit; utique victurum, imo et cæteros in vitam redacturum. Possum dicere cum Sophia Dei: Christus est qui se tradidit pro delictis nostris. Jam et semetipsam Sophia trucidavit. Verba ³⁷ non sono solo sapiunt, sed et sensu: nec auribus tantummodo audienda sunt, sed et mentibus. Crudelem Deum, qui non intelligit, credit. Quanquam et non intelligenti posita sententia est, quæ temeritatem cohibeat aliter intelligendi. *Quis enim, inquit (Rom. xi, 32), cognovit sensum Dei? aut quis illi consiliarius fuit, qui eum instruat? aut viam intelligentiæ quis demonstravit illi?* Sedenim Seytharum Dianam, aut Gallorum Mercurium, aut Afrorum Saturnum, hominum victima placari apud sæculum licuit ³⁸. Et Latio ad ³⁹ hodiernum Jovi media in urbe humanus sanguis ingustatur; nec quisquam retractat, aut non rationem præsumit aliquam, aut inestimabilem Dei sui voluntatem. Si noster quoque Deus propriæ hostiæ nomine martyria sibi depostulasset, quis illi exprobrasset funestam religionem, et lugubres ritus, et aram rogum, et polinctorem sacerdotem? et non beatum amplius reputasset, quem Deus comedisset?

CAPUT VIII.

Unum igitur gradum insistimus, et in hoc solum provocamus, an præcepta sint a Deo martyria, ut credas ratione ⁴⁰ præcepta, si præcepta cognoveris, quia nihil Deus non ratione præceperit. Si quidem *honorata est apud illum mors religiosorum ipsius, ut canit 137 David (Psal. cxv, 15): non opinor ista communis et omnium debita; atqui justa, etiam ignominiosa est ex elogio ⁴¹ transgressionis (58) et merito damnationis; sed illa quæ in ipso aditur ⁴² ex testimonio religionis, et prælio confessionis, pro justitia et sacramento; sicut Isaias (Lvi, 1): Videte ⁴³, inquit, quomodo perit justus, et nemo excipit corde, et viri justia auferuntur, et nemo animadvertit: a facie enim injustitiæ perit justus,*

Variae lectiones.

³⁷ Verbo *Rhen. Seml. Oberth.* ³⁸ Liquit, *Pam. Fran.* ³⁹ In *Pam.* ⁴⁰ Natione *Venet.* ⁴¹ Ellogio *Jun.* ⁴² Auditor *Seml.* ⁴³ Vide *Seml.* ⁴⁴ Sepultura *Pam. Rhen. Seml.* ⁴⁵ Insectaretur *Seml.* ⁴⁶ Insectata *inserit Seml.* ⁴⁷ Salticæ *Seml.* ⁴⁸ Etiam *Seml.* ⁴⁹ Turbam *Jun.*

Commentarius.

(58) *Atquin ista etiam ignominiosa est ex elogio transgressionis.* Hoc dicit ex sententia Catholicorum omnium, ex perpetua traditione et Scripturæ testimonio existimantium ideo mori homines, quia adversus vetitum de arbore gustaverant, quam in medio paradisi positam Deus exceperat. *Rig. emendant. Edd.*

(59) *In puellæ salticæ lucar.* Mittit Dn. Latinus ad Festum. Ubi Josephus Scaliger hunc Tertulliani locum citans, lucar appellari dicit mercedem saltatorum quam *θεατρικόν* appellant Charisius et Glossographi; qua significatione etiam Tacitus, *Annal.* lib. I, dixerit *Lucar* histrionum coercitum temporibus Tiberianis, et Livius, lib. III *Lucaris* meriti donum, quod Pythio Apollini mitti jubebatur. Idque eleganter, utpote cum caput B. Joannis Bapt. datum

et erit honor sepultura ⁴⁴ ejus. Habes hic quoque et prædicationem et remunerationem martyriorum. A primordio enim justitia vim patitur. Statim ut coli Deus cœpit, invidiam religio sortita est: qui Deo placuerat, occiditur, et quidem a fratre; quo proclivius impietas alienum sanguinem sectaretur ⁴⁵, a suo auspicata est ⁴⁶. Denique, non modo justorum, verum etiam et prophetarum. David exagitur, Elias fugatur, Jeremias lapidatur, Isaias secatur, Zacharias inter altare et ædem trucidatur, perennes cruoris sui maculas silicibus adsignans. Ipse clausula Legis et prophetarum, nec propheta, sed angelus dictus, contumeliosa cæde truncatur in puellæ salticæ ⁴⁷ lucar (59). Et utique qui Spiritu Dei agebantur, ab ipso in martyria dirigebantur, ut et jam ⁴⁸ patiendo quæ et prædicassent. Proinde et trina fraternitas, cum dedicatio imaginis regis urbem ⁴⁹ urgeret officio, non ignoraverunt quid fides; quæ sola in illis captiva non fuerat, exigeret; moriendum scilicet adversus idololatriam. Meminerant enim et Jeremiæ (60) scribentis ad eos (*Baruch. vi*), quibus illa captivitas imminabat: *Et nunc videbitis deos Babyloniorum aureos et argenteos et ligneos portari super humeros, ostentantes nationibus timorem. Cavete igitur ne et vos consimiles sitis allophyllis, et timore capiamini, dum aspiciatis turbas adorantes retro eos et ante; sed dicite in animo vestro: Te, Domine, adorare debemus.* Itaque dixerunt a Deo concepta fiducia, quando vigore animi conditionales minas regis excutiunt (*Dan. iii, 16*): *Non habemus necessitatem respondendi huic tuo imperio. 138 Est enim Deus noster quem colimus, potens eruere nos de fornace ignis, et ex manibus tuis; et tunc manifestum fiet tibi, quod neque idolo tuo famulabimur, nec imaginem tuam auream, quam statuisti, adorabimus.* O martyrium et sine passione perfectum! Satis passi, satis exusti sunt, quos propterea Deus textit, ne potestatem ejus mentiri viderentur. Nam et Daniele nullius præter Dei supplicem (61), et idcirco a Chaldæis delatum ac depostulatum statim utique conclusa et usitata

Variae lectiones.
sit in puellæ saltatricis (quam salticam sua voce nuncupat) præmium. *PAM.*
(60) *Meminerant enim et Jeremiæ,* etc. Jeremiæ olim adscriptum a Patribus quiddam hodie libro Baruch continetur, atque adeo etiam de ejus Scripturæ auctoritate canonica, quibus consentit hic auctor, citans Jeremiæ nomine, quod invenitur Baruch. vi. *PAM.*
(61) *Danielem nullius præter Dei supplicem.* Historium hanc attigit cap. 5 de *Idololatria*, qui locus non adeo cum hoc consonat. Nam hic dicitur Daniel nullius nisi Dei supplex, ibi vero cætera *Dario subnixus*, hoc est morigerus: Quod tamen obtemperandi genus sæculare fuit, cum hic de religione et veri Dei cultu agatur. *LE PA.*

feritas leonum devorasset, si Darii digna præsumptio de Deo falli debuisset. Cæterum, pati oportebat omnem Dei prædicatorem atque cultorem qui ad idololatriam provocatus negasset obsequium, secundum illius quoque rationis statum, qua ⁵⁰ et præsentibus tunc et posteris deinceps commendari veritatem oportebat, pro qua fidem diceret passio ipsorum defensorum ejus; quia nemo voluisset occidi, nisi compos veritatis. Talia a primordio et præcepta et exempla debitricem martyrii fidem ostendunt.

CAPUT IX.

Superest, ne antiquitas suum quoque habuerit sacramentum (62), novitatem Christianam recensere, quasi et de Deo aliam, ac proinde disciplina quoque æmulam, cujus sophia filios jugulare non norit. Plane alia in Christo et ⁵¹ divinitas et voluntas et schola, ⁵² martyria aut nulla in totum, aut aliter intelligenda mandavit, qui neminem ad hujusmodi discrimen hortetur, qui pro eo passis nihil repromittat, quia pati eos nolit. Et ideo præceptorum principia deducens: *Beati, inquit (Matth. v. 10), qui persecutionem patiuntur ob justitiam, quoniam illorum est regnum cælorum.* Hoc quidem absolute ad omnes, dehinc proprie ad apostolos ipsos: *Beati eritis cum vos dedecoraverint, et persecuti fuerint, et dixerint adversus vos omnia mala propter me; gaudete et exsultate, quoniam merces vestra plurima in cælo: sic enim faciebant et prophetis patres eorum (ibid. 11).* Ut **139** etiam prophetaret **C** quod et ipsi occidi haberent ad exemplum prophetarum. Quanquam etsi omnem hanc persecutionem conditionalem in solos tunc apostolos destinasset, utique per illos cum toto sacramento, cum propagine nominis, cum traduce Spiritus sancti in nos quoque spectasset etiam persecutionis obeunda disciplina, ut in hæreditarios discipulos et apostolici seminis frutices. Nam et rursus ad apostolos dirigit (*Matth. x, 16*): *Ecce ego mitto vos tanquam oves in medio luporum;* et (*v. 17*): *Cavete ab hominibus; tradent enim vos in consessum, et in synagogis suis flagellabunt vos, et ad præsidēs et reges perducemini, mei causa, in testimonium illis et nationibus, etc.* Cum autem subjicit (*v. 21*): *Tradet autem frater fratrem, et pater filium in mortem, et insurgent filii in parentes, et mortificabunt eos;* manifeste iniquitatem istam in cæteros pronuntiavit, quam in apostolis non invenimus. Nemo enim eorum aut fratrem aut patrem passus est traditorem,

A quod plerique jam nostri. Dehinc ad apostolos revocat (*v. 22*): *Et eritis odio omnibus propter nomen meum.* Quanto magis nos, quos a parentibus quoque tradi oportet? Ita, ipsa hac permissione nunc ad apostolos, nunc ad omnes disponendo, eundem in universos nominis exitum effudit, in quibus consederit nomen cum odii sui lege. *Qui autem sustinuerit usque in finem, iste salvus fiet (ibid.).* Quid sustinendo, nisi persecutionem, nisi traditionem, nisi occisionem? Nec enim aliud est sustinere in finem, quam pati finem. Et ideo: *Non est discipulus super magistrum (ibid. 25).* Statim sequitur: *Nec servus super dominum suum;* quia cum Magister et Dominus ipse perpassus sit persecutionem et traditionem et occisionem, multo magis servi et discipuli eandem expendere debebunt, ne quasi superiores exempti de iniquitate videantur; quando hoc ipsum sufficere eis ad gloriam debeat, æquari passionibus Domini et Magistri ad quarum tolerantiam ædificans monet (*ibid. 28*), *non eos timendos, qui solum corpus occidunt, animam autem interficere non valeant; sed illi potius metum conserandum, qui et corpus et animam occidere et perdere possit in gehenna.* Quinam hi solius corporis interemptores, nisi præsidēs et reges supradicti? homines opinor. Quis etiam animæ dominator, nisi Deus solus? Quis iste ignium comminator, nisi is, sine cujus voluntate nec passerum alter in terram cadit, id est, nec altera ex duabus substantiis hominis caro aut anima? quia et *capillorum* apud eum *regestus est numerus (ibid. 31).* Nolite **140** ergo metuere cum super dicit, *multis passeribus antistatis;* non frustra, id est, non sine emolumento casuros in terram repromittit, si magis ab hominibus quam a Deo occidi eligamus. *Omnis igitur qui in me confessus fuerit coram hominibus, et ego confitebor in illo coram Patre meo qui in cælis est. Et omnis qui negaverit me coram hominibus, et ego negabo illum coram Patre meo qui in cælis est (ibid. 33).* Manifesta, ut opinor, definitio et ratio est ⁵³ tam confessionis quam negationis, etsi dispositio diversa est. Qui se Christianum confitetur, Christi esse testatur. Qui Christi est, in Christo sit necesse est. Si in Christo est, in Christo utique confitetur, cum se Christianum confitetur. Hoc enim non potest esse, nisi sit in Christo. Porro, in Christo confitendo, Christum quoque confitetur qui sit in Christo, dum et ipse in illo est, utpote Christianus. Nam et si ⁵⁴ diem dixeris, lucis rem ostendis ⁵⁵ quæ diem præstat, licet non dixeris

Variæ lectiones.

⁵⁰ Quia *Seml.* ⁵¹ Et *demit Seml.* ⁵² Et *addit. Seml.* qui *cod. Wouw.* ⁵³ Est et definitio et ratio *Seml.* ⁵⁴ Ut si *cod. Wouw.* ⁵⁵ Ostendisti *Seml.*

Commentarius.

(62) *Ne antiquitas suum quoque habuerit sacramentum.* Hoc est, Ne quis putet Veteri Testamento ordinata fuisse martyria, non Novo, Lege non Evangelio. Itaque sacramentum martyrii dicit. *Rig.*

— *Suum sacramentum.* Hoc est proprium et peculiare antiquitati, nimirum Judæis, non etiam communicandum novitati Christianæ. *Rig.*

lucem; ita, etsi non directo pronuntiavit, « Qui me confessus fuerit, » non est diversus actus quotidiana confessionis, a sensu Dominicae pronuntiationis. Quod enim est qui ⁵⁶ se confitetur, id est Christianum, etiam id per quod est confitetur, id est Christum. Proinde qui se negavit Christianum, in Christo negavit, negando se in Christo esse dum negat se Christianum, et Christum autem in se negando, dum se in Christo negat, Christum quoque negabit. Ita et qui in Christo negaverit, Christum negabit. Et qui in Christo confessus fuerit, Christum confitebitur. Suffecisset igitur etsi de confitendo tantummodo Dominus pronuntiasset. Ex forma enim confessionis, contrario quoque ejus præjudicaretur, id est negationi; perinde negationi ⁵⁷ negationem rependi a Domino, quemadmodum confessioni confessionem. Et ideo cum in forma confessionis, etiam negationis conditio intelligatur, apparet ad alium modum negationis pertinere, quod de ea aliter Dominus pronuntiavit, quam de confessione, dicendo: *Qui me negaverit*, non, qui in me. Prospexerat enim et hanc vim plerumque in expugnatione nominis subsecuturam, ut qui se Christianum negasset, ipsum quoque Christum compelleretur blasphemando negare (63). Sicut non olim pro... spice ⁵⁸ cum ⁵⁹ tota fide quorundam colluctatum hoc modo horruimus (64). Itaque frustra erit dicere: « Etsi me negavero Christianum, non negabor a Christo; non enim ipsum negavi. » Ex illa enim negatione tantumdem tenebitur, **¶** qua se Christianum negando, Christum in se negans, etiam ipsum negavit. Plus autem, quod et confusio confusione comminatur: *Qui me confusus fuerit coram hominibus, et ego confundar eum coram Patre meo qui in cælis est* (Luc. ix, 26). Sciebat enim a confusione vel maxime formari negationem: mentis statum in fronte consistere; priorem esse pudoris, quam corporis plagam.

Variae lectiones.

⁵⁶ Cum *Seml.* ⁵⁷ Negatione *Seml.* ⁵⁸ Confessione *Seml.* ⁵⁹ Auspice *Pam. at vero desunt quædam litteræ in cod. Agobardi.* ⁶⁰ In *add. Pam.* ⁶¹ Recepto *Rig. respectu vet. exempl. receptu Latn.* ⁶² Aginetos *Seml. Agratos cod. Wouw. Rig.* ⁶³ Ipsi eadem jurgiis constantes homines probabit *Seml.* ⁶⁴ Quod *Seml.* ⁶⁵ Esse e comparatione *Seml.* ⁶⁶ Manifeste demit *Seml.* ⁶⁷ At ita *Jun.*

Commentarius.

(63) *Ut qui se Christianum negasset, ipsum quoque Christum compelleretur blasphemando negare.* Tale quiddam narratur a Plinio, nominatos ab indice qui se Christianos dicerent, comprehensos negasse, tandem et Christo maledixisse. *Rig.*

(64) *Sicut non olim pro... spice cum tota fide quorundam colluctatum hoc modo horruimus.* In codice Agobardino litteræ aliquot intercidere. Non placet quod in vulgatis editionibus legitur: « Pro auspice cum in tota fide quorundam. » Certe nihil hic deesse videtur nisi nomen loci. *Rig.*

(65) *De præcepto dispici cæperint.* De præcepto dispici, est inquiri et examinari an præcepto Christi paruerimus, an fuerimus constantes in confessione nominis Christi coram potestatibus. *Rig.*

(66) *Veros homines, Teletos scilicet et Abascantos et Acinetos Valentini.* In Agobardino hæc ita se habent: « Veros homines... lectos scilicet et aginetos

CAPUT X.

Qui vero non hic, id est, non intra hunc ambitum terræ, nec per hunc commeatum vitæ, nec apud homines hujus naturæ communis confessionem putant constitutam, quanta præsumptio est adversus omnem ordinem rerum in terris istis, et in vita ista, et sub humanis potestatibus experundarum? Nimirum cum animæ de corporibus excesserint, et per singula tabulata cælorum de præcepto ⁶¹ dispici cæperint (65), et interrogari arcana illa hæreticorum sacramenta, tunc confitendum apud veras potestates et veros homines, Teletos scilicet et Abascantos et Acinetos ⁶² Valentini (66). Nostrates enim, inquirunt, nec ipse Demiurgus constanter homines probabat ⁶³ veros esse, quos *stillidium situlæ et pulverem aræ et sputamen et locustas* deputavit etiam irrationalibus jumentis adæquavit. Plane ita scriptum. Non tamen idcirco aliud hominis genus intelligendum præter nos: quos ⁶⁴ quia constat esse, et comparatione ⁶⁵ potuit induere (67), salva et proprietate generis, et singularitate. Neque enim si vita vitata est, ut despectui judicata despectiis compararetur, statim natura sublata est, ut alia in nomine ejus deputaretur. Atquin servatur natura, etsi suffunditur vita, nec alios novit Christus homines, quam de quibus dicit: *Quem me aiunt esse homines? et: Quomodo vultis ut faciant vobis homines, et ita vos facite illis* (Matt. vii, 12). Vide an servaverit genus, a quibus et testimonium sui exspectet, et in quos justitiæ vicem mandat. Illos autem cælestes homines si expostulem mihi ostendi, facilius **¶** Aratus Persea, et Cepha, et Erigonem (68), et Ariadnam inter sidera delincahit. Qui autem prohibuit Dominum illic etiam confessionem hominum faciendam manifeste ⁶⁶ determinare, ubi suam futuram aperte pronuntiavit? ut ita ⁶⁷ esset positum: « Qui in me confessus fuerit coram hominibus in cælis, et ego in illo

D et abascantos Valentini. » In Ursini libro legitur, *ageratos*; ejusmodi autem vocabula reperiuntur inter nugas Valentinianorum, quibus significabant homines veros, perfectos, infascinabiles, constantes, *τελειους, ἀσκαντους, ἀνιήτους. Rig.*

(67) *Comparatione potuit induere.* Sic liber Agobardi. Liber Ursini, *innuere. Rig.*

(68) *Aratus Persea, et Cephea, et Erigonem, etc.* Videantur Arati *Phænomena*, quem sequitur etiam Cicero, lib. ii, *de Nat. Deor.*, ubi Cepheum et Perseum post minorem Septentrionem collocat. De Erigone sic Arnobius, lib. vii: « Erigone suspensa de laqueo est, ut virgo inter astra ignita sit. » De Perseo et Ariadne denique (quem imitari solet Auctor), Justinus Martyr, *Apolog. i*, ubi postquam illum inter Jovis liberos recensuit: « Quid dicamus, inquit, Ariadnem, et quos iidem atque illum inter sidera receptos esse aiunt? *Pam.*

confitebor coram Patre meo qui in cœlis est? » Eripere me debuit ex isto terrenæ confessionis errore, quam suscipi noluit ⁶⁸, si cœlestem præcepisset, quia nullos alios homines noveram præter incolas terræ, ne ipso quidem adhuc tunc in cœlis homine conspecto. Quæ porro fides rerum, ut post excessum ad superna sublevatus ⁶⁹, illic probarer ⁷⁰, quo non nisi jam probatus imponeretur? illic de præcepto ⁷¹ *examinarer*, (69) quo nisi admittendus pervenire non possem? Christiano cœlum ante patet quam via; quia nulla via in cœlum, nisi cui patet cœlum; quod qui attigerit, intrabit. Quas mihi potestates janitrices affirmas juxta Romanam superstitionem Janum quemdam ⁷² et Forculum et Limentinum (70)? quas a cancellis ordinas potestates? Si unquam legisti apud David (*Psal.* xxiv, 7), *Auferte portas, principes, vestras* ⁷³, et *subleventur portæ æternæ, et intrabit rex gloriæ*. Si item audisti apud Amos (IX, 6): *Qui ascensum illum suum ædificat in cœlos, et profusionem suam fundat in terras*; scito et ascensum illum exinde complanatum vestigiis Domini, et introitum exinde reseratum viribus Christi, nec ullam moram aut quæstionem in limine Christianis occurruram, qui non dignosci habeant illic, sed agnosci, nec interrogari, sed admitti. Nam et si adhuc clausum putas cœlum, memento claves ejus hic Dominum Petro, et per eum, Ecclesiæ reliquisse, quas hic unusquisque interrogatus atque confessus feret secum. Sed asseverat diabolus illic confitendum, ut suadeat hic negandum. Pulchra videlicet documenta (71) præmittam, bonas mecum claves feram (72), timorem **148** eorum, qui solum corpus occidunt, animæ autem nihil faciunt (73): *commendatus* ero hujus præcepti desertione; honeste in cœlestibus stabo, qui in terrenis stare non

potui (74); sustinebo majores potestates, qui minoribus cessi; merebor denique admitti, jam exclusus. Suppetit adhuc dicere: Si in cœlestibus confitendum, et hic ⁷⁴ negandum est; nam ⁷⁵ ubi alterum, ibi ⁷⁶ utrumque; æmula enim quæque concurrunt. Etiam persecutionem in cœlis agitari oportebit, quæ confessionis negationisve materia est. Quid itaque cessas, audacissime hæretice, totum ordinem Christianæ concussionis in superna transferre, et in primis, ipsum nominis odium illic collocare, ubi ad Patris dexteram præsidet Christus? Illic constitues ⁷⁷ et synagogas Judæorum, fontes persecutionum, apud quas apostoli flagella perpersi sunt, et populos nationum cum suo quidem circo, ubi facile conclamant, « Usquequo genus tertium (75)? » Sed et fratres nostros et patres et filios et socros et nurus et domesticos nostros ibidem exhibere debebis ⁷⁸, per quos traditio disposita est: item reges et præsides et armatas potestates, apud quos causa purganda ⁷⁹ est. Erit certe etiam carcer in cœlo, carens sole, aut ingratis luminosus, et vincula fortasse de zonis, et equuleus axis ipse qui torquet: tum si lapidandus Christianus, grandines aderunt; si urendus, fulmina præ manu sunt; si trucidandus, Orionis armati manus ⁸⁰ operabitur; si bestiis finiendus (76), ursas septentrio emittet (77), zodiacus tauros et leones. Hæc qui sustinuerit in finem, iste erit salvus. Ergone et finis in cœlis, et passio, et occisio, et prima confessio? Et ubi caro, omnibus istis necessaria? ubi corpus? quod solum ab hominibus habet occidi. Hæc nobis etiam ludicrum in modum certa ratio mandavit, nec ullus obicem præscriptionis istius extrudet, ut non omnem ordinem persecutionis, omnem ejus causæ firmam paraturam illuc trans-

Variæ lectiones.

⁶⁸ Noluisset *Seml.* ⁶⁹ Sublatus *Seml.* ⁷⁰ Prober *Seml.* ⁷¹ Recepto *Venet.* receptu *Seml.* ⁷² Cardum quemdam *Seml.* Cardeam quamdam *Fran.* ⁷³ Vestri *Rig.* *Venet.* ⁷⁴ Vel *Seml.* ⁷⁵ Næ *Seml.* ⁷⁶ Ibidem *cod. Wouw.* ⁷⁷ Constituas *Seml.* ⁷⁸ Debetis *Rhen. Seml.* *Oberth.* ⁷⁹ Pugnanda *Rhen. Seml.* *Oberth.* ⁸⁰ Munus *Seml. Jun.*

Commentarius.

(69) *Illic de præcepto examinarer.* Sic habet vetus exemplar: quæ scriptura confirmat quod supra notavimus, *de præcepto dispici.* *Rig.*

(70) *Janum quemdam et Forculum et Limentinum.* D In exemplari legiur, *Barnum quemdam.* *Rig.*

(71) *Pulchra documenta.* Quasi causæ nostræ instrumenta. Sic lib. xxix, c. de Donationibus, *Documenta idonea.* *Rig.*

(72) *Bonas claves mecum feram.* Fidei Christianæ constantiam. Nam quod sequitur de timore, per derisum adjicitur. Ipse Tertullianus lib. *de Anima*: « Tota paradisi clavis tuus sanguis est. » *Rig.*

(73) *Animæ autem nihil faciunt.* Sic loqui solet Tertullianus, ut jam observavimus libro adversus Valentin. *Rig.*

(74) *Qui in terrenis stare non potui.* Dejectus scilicet de fide. *Rig.*

(75) *Usquequo genus tertium.* Liber Ur-ini, *tertium.* At exemplar Agobardi, *tertium.* Quod rectissimum esse docet ipse Tertullianus, lib. *i ad Nat.* « Plane inquit, tertium genus dicimur. Si quæ apud vos saltem ratio est, edatis velim primum et

secundum genu, ut ita de tertio constet. » *Rig.*

(76) *Bestiis finiendus.* Cui scilicet ad bestias damnato mors obeunda, vita finienda. Dies finitionis, inscriptione quadam inter collectanea Gruteri, ex Apiano: *Si permanserit usque in idem finitionis suæ*, quod de vidua dicitur. Finiendus, consumendus. Fabius declamat. 19: « Filium verberibus ignibusque consumpsi. » Ulpianus, lib. vi, § Sed et si quis: Non tunc cum consumptus est, sed cum sententiam passus est. Et lib. iii *de Pœnis*. « Prægnantis mulieris consumendæ pœna differtur, » quod vulgo adjicitur, *damnatæ* interpretamentum est. *Rig.*

(77) *Ursas Septentrio emittet.* Expendit diligenter signa illa quæ mathematici tantopere observant. Ursas hic vocat quæ Septentriones dicuntur. Duæ sunt, major et minor, quæ ob dispositionem stellarum triones et Septentriones appellantur, Græcis *πλαύστρα ἀμαξαι*. Sic Aratus in *Phænomen*.

Ἄρκτοι ἕμα τροχῶσι, τὸ δὲ καλῶνται Ἀμαξαι.

LE PR.

ferre cogatur, ubi confessioni forum dederit. Siquidem confessio a persecutione deducitur, et persecutio in confessione finitur. Nec **1144** possunt non una sequi, quæ ⁸¹ et aditum et exitum, id est, initium finemque disponunt. Porro et odium nominis hic erit, et persecutio hic erumpit, et traditio hic producit, et interrogatio hic compellit, et arnificina hic desævit, et totum hunc ordinem in terris confessio vel negatio expungit. Igitur si cætera hic, nec confessio alibi; si confessio alibi, nec cætera hic. Enimvero non alibi cætera; itaque nec confessio in cælo. Aut si aliam volunt esse rationem interrogationis et confessionis cælestis, utique et ordinem suum illi struere debebunt alium longe, et ab ista dispositione diversum, quæ Scripturis notatur, et possumus ⁸² dicere. Viderint, dum hic ordo terrenæ interrogationis et confessionis, ex materia decurrens persecutionis et discordiæ publicæ in nomen, salvus sit suæ fidei, ut ita credendum sit sicut et scribitur ⁸³, ita intelligendum sit sicuti auditur. Hic omnem ordinem sustineo, ipso Domino non aliam regionem mundi destinante. Quid enim post confessionis et negationis terminum subiungit? *Ne putaveritis ⁸⁴ venisse me ut pacem mittam in terram; non veni, sed ut machæram, certe in terram. Veni enim dividere hominem adversus patrem suum, et filiam adversus matrem suam, et socrum adversus nurum suam: et inimici homini domestici sui. Si enim efficitur, ut tradat frater fratrem in mortem, et pater filium, et insurgant filii in parentes, et mori eos faciant. Et qui sustinerit in finem, hic salvus erit (Matth. x, 34 et seq.).* Adeo totus hic ordo Dominicæ machære, non in cælum missæ, sed in terram, illic constituit etiam confessionem, quæ in finem sustinendo passura est mortem.

CAPUT XI.

Eadem igitur forma, cætera quoque ad martyrii pertinere defendimus: *Qui pluris, inquit (Luc. xvi), fecerit etiam animam suam quam me, non est me dignus; id est, qui maluerit vivere me negando, quam mori confitendo. Qui animam suam invenerit perdet illam; qui vero perdiderit mei causa, inveniet illam.* Proinde enim invenit ⁸⁵ eam ⁸⁶, qui negarit

A lucrificando **1145** vitam; sed ⁸⁷ perdet in gehennam, qui se putat negando lucrificare ⁸⁸ eam. Perdet autem eam ad præsens, qui confessus occiditur, sed inventurus eam in vitam æternam. Ipsi denique præsides, cum hortantur ⁸⁹ negationi, *Serva animam tuam (78)*, dicunt, et *noli animam tuam perdere*. Quo modo ⁹⁰ loqueretur Christus, nisi quo modo ⁹¹ tractaretur ⁹² Christianus? Sed cum prohibet meditari responsum ad tribunal, famulos suos instruit, Spiritum sanctum responsurum repromittit (*Matth. x, 20*): et cum in carcere fratrem vult visitari (*Matth. xxv*), confessoris imperat curam; et cum Deum vindictam facturum electorum suorum affirmat (*Matth. xv*), passiones consolatur illorum: etiam in parabola seminis ⁹³ post cespitem arefacti (79) persecutionum ⁹⁴ figurat ardorem. Hæc si non ita accipiuntur, sine dubio præterquam sonant sapiunt; et aliud in vocibus erit, aliud in sensibus, ut allegoriæ, ut parabolæ, ut ænigmata. Quemcunque igitur conceperint ventum ⁹⁵ argumentationis scorpionum isti, quocunque se acumine impegierint, una jam linea est: ad ipsas res provocabuntur, an secundum Scripturas transigantur. Siquidem tunc aliud significabitur in Scripturis, si non id ipsum reperiat in rebus. Quod enim scriptum est, hoc evenire oportebit. Porro, tunc eveniet quod est ⁹⁶ scriptum, si non aliud ⁹⁷ eveniet. *Ecce autem et odio habemur ab omnibus hominibus, nominis causa (80)*, quomodo et scriptum est; *et tradimur etiam a proximis, quomodo et scriptum est; et perducimur ad potestates, et interrogamur, et torquemur, et confitemur, et trucidamur, quomodo et scriptum est (Matth. x)*. Sic Dominus edixit. Si aliter edixit hæc, cur non aliter eveniunt, quam ⁹⁸ edixit, id est, quemadmodum edixit? Atquia non aliter eveniunt quam edixit: ergo sicut eveniunt, ita ⁹⁹ edixit, ita eveniunt. Nam nec licuisset aliter evenire, quam edixit; nec ipse aliter edixisset, quam evenire voluisset. Ita, non aliud significabunt Scripturæ ¹, quam in rebus recognoscimus. Aut ² si nondum aguntur illa quæ prædicantur, quomodo **1146** hæc aguntur ³ quæ prædicta non sunt? Non sunt enim hæc prædicta quæ aguntur, si alia sunt quæ prædicantur, et non hæc quæ aguntur. At nunc, quia ⁴ ipsa sunt in re-

Variæ lectiones.

⁸¹ Quæ demit Seml. post Rhen. ⁸² Possimus Rig. ⁸³ Ut demit Seml. ex Rhen. ⁸⁴ Putaverit Seml. post Rhen. ⁸⁵ Inveniet Fran. ⁸⁶ Illo Seml. illam Fran. ⁸⁷ Ut Jun. ⁸⁸ Lucrificare Seml. ⁸⁹ Cohortantur Rhen. Seml. Oberth. ⁹⁰ Quomodo alii. ⁹¹ Quomodo Rig. Seml. ⁹² Tractatur alii. ⁹³ Sermonis Rig. ⁹⁴ In persecutione Rig. e libro veteri. ⁹⁵ Quodcumque igitur conceperint venenum Jun. ⁹⁶ Et Seml. ⁹⁷ Aliter Seml. ⁹⁸ Quæ Jun. ⁹⁹ Ergo sicut eveniunt, ita demit Venet. et substituit vero et sicut. ¹ Istæ add. Seml. ² At Seml. ³ Aguntur demit Seml. post Rhen. ⁴ Cum Ciacc.

Commentarius.

(78) *Serva animam tuam*. Consimiles Paterni proconsulis ad Cyprianum voces occurrunt in historia passionis fortissimi martyris, quas et Augustinus exagitat serm. de eodem Cypr. Rig.

(79) *In parabola seminis post cespitem arefacti*. In exemplari legitur: « In parabola sermonis post

cespitem arefacti in persecutionum figurat ardorem. » Rig.

(80) *Nominis causa*. Istud satis excussum est in *Apolog.*, ubi ostendimus ex antiquis responsum esse, e nomine neque laudem, neque vituperium sperari debere. Læ Pa.

bus, quæ ⁵ in vocibus, aliter dicta creduntur; quid fieret si aliter facta ⁶ invenirentur? Sed hæc est ⁷ perversitas fidei, probata non credere, non probata præsumere. Cui perversitati illud quoque opponam, ut si hæc quæ sic aguntur quemadmodum scripta sunt, non erunt ipsa quæ prædicantur, illa quæ non debeant sic agi quemadmodum scripta sunt, ne et ipsa horum exemplo periclitentur, excludi siquidem aliud in vocibus, aliud in rebus est; et relinquitur nec prædicata videri cum evenierint, si aliter prædicantur quam eveniri habent. Et quomodo credentur quæ non erunt prædicata, quia non ita erunt prædicata quomodo eveniunt? Ita hæretici quæ prædicantur non ut probata sunt credendo, ea quæ nec prædicata sunt, credunt.

CAPUT XII.

Quis nunc medullas Scripturarum magis nosset, quam ipsa Christi schola? quos et sibi discipulos Dominus adoptavit, omnia utique edocendos; et nobis magistros adornavit, omnia utique docturos. Cui potius figuram vocis suæ declarasset (81) quam cui effigiem gloriæ suæ revelavit, Petro, Jacobo, Joanni, et postea Paulo, quem paradisi quoque compotem fecit ante martyrium (82)? An et illi aliter quam sentiunt scribunt, fallaciæ magistri, non veritatis? Petrus quidem ad Ponticos: *Quanta enim, inquit, (I Petr. II), gloria, si non ut delinquentes puniamini, sustinetis! Hæc enim gratia est, in hoc et vocati estis, quoniam et Christus passus est pro nobis, relinquens vobis exemplum semetipsum, ut assequamini vestigia ipsius.* Et rursus (I Petr. IV): *Dilecti, ne expavescatis ustionem, quæ agitur in vobis in tentationem, quasi novum accidat vobis: etenim secundum quod communicatis passionibus Christi, gaudete, ut et in revelatione gloriæ ejus gaudeatis exsultantes. Si dedecoramini in ⁹ nomine Christi, beati estis, quoniam gloria et Dei Spiritus requiescit ¹⁰ in vobis, dum ne quis vestrum patiat, ut homicida, aut fur ¹¹ 47, aut maleficus, aut alieni speculator (83). Si autem ut Christianus, ne erubescat; glorificet autem Dominum in nomine isto.* Joannes vero, ut etiam pro fratribus nostris animas ponamus, hortatur, negans timorem esse in dilectione (I Joan. IV, 18): *Perfecta enim di-*

A *lectio foras abjicit timorem: quoniam timor pœnam habet, et qui timet, non est perfectus in dilectione.* Quem timorem intelligi præstat, nisi negationis auctorem? Quam dilectionem perfectam affirmat, nisi fugatricem timoris, et animatricem confessionis? Quam pœnam timore puniat, nisi quam negator relaturus est, cum corpore et anima occidendus in gehenna ¹¹? Quod si pro fratribus, quanto magis pro Domino moriendum docet, satis de Apocalypsi quoque sua instructus hæc suadere! Mandaverat etenim, Spiritus ad angelum Ecclesiæ Smyrnæorum (Apoc. II, 10): *Ecce diabolus ex numero tuo conjiciet ¹² in carcerem, ut tentemini diebus decem. Esto fidelis ad mortem usque, et dabo tibi vitæ coronam.* Item ad Pergamenorum de Antipa fidelissimo martyre interfecto in habitatione Satanæ. Item ad Philadelphenorum, quod a tentatione ultima liberaretur, qui Domini nomen non negarat (84). Exinde victori cuique promittit nunc arborem vitæ, et mortis veniam secundæ: nunc latens manna cum calculo candido, et nomine ignoto: nunc ferreæ virgæ potestatem et stellæ matutinæ claritatem: nunc albam vestiri, nec deleri de libro vitæ, et columnam fieri in Dei templo, in nomine Dei et Domini, et Jerusalem cœlestis inscripta, nunc residere cum Domino in throno ejus, quod aliquando Zebedei filiis negabatur. Quinam isti tam beati victores, nisi propriæ martyres? Illorum etenim victoriæ, quorum et pugnæ; eorum vero pugnæ, quorum et sanguis. Sed et interim sub altari martyrum animæ placidum quiescunt (85), et fiducia ultionis patientiam pascunt, et indutæ stolis (86), candidam ¹³ claritatis usurpant, donec et alii consortium illarum gloriæ impleant. Nam et rursus innumera multitudo albat et palmis victoriæ insignes revelantur; scilicet de Antichristo triumphantes ¹⁴, sicut unus ex presbyteris: *Hi sunt, ait (Apoc. VII, 14), qui veniunt ex illa pressura magna, et laverunt vestimentum suum, et candidaverunt ipsum in sanguine Agni.* Vestitus enim animæ, caro. Sordes quidem baptismate abluuntur, maculæ vero martyrio ¹⁵ 48 candidantur. Quia et Isaïas (Isa. I, 18) ex russeo ¹⁵ et coccino niveum et laneum repromittit. Magna etiam Babylon cum describitur ebria sanctorum cruore, sine dubio ebrietas ejus

Variæ lectiones.

⁵ Et add. Seml. ⁶ Acta Seml. ⁷ Erit Seml. ⁸ Ita Jun. ⁹ In demit. Seml. ¹⁰ Requiescet Rhen. Seml. Oberth. ¹¹ Gehennam Seml. ¹² Conjicit Rhen. Seml. Oberth. ¹³ Animæ patientiam pascunt, et indutæ stolis candidæ alii, fiducia ultionis candidam Seml. pluribus demptis. ¹⁴ Triumphales Seml. ¹⁵ Rufo Seml.

Commentarius.

(81) Cui potius figuram vocis suæ declarasset. Sermonis sui mysteria, sacramenta, cum scilicet recedunt a litteris suis sensus, ut ipse loquitur hoc ipso opere, cap. 15. Ric.

(82) Paradisi quoque compotem facit ante martyrium. Dum scilicet raptus ad usque tertium cœlum, ea vidit quæ nullus narrare potest aut exprimere, aut etiam cogitatione comprehendere. Lx Pr.

(83) Alieni speculator. Alienas scilicet agens curas. Lx Pr.

(84) Domini nomen non negarat. Ex Apoc. (III,

D 10) et I Cor. (X, 13) conferendum; et alibi, *tempus diaboli breve.* SEML.

(85) Sub altari martyrum animæ placidum quiescunt. Altaris vocabulo significari videtur terra, quæ fuit instar altaris martyrum immolationi. Ric.

(86) Et fiducia ultionis patientiam pascunt et indutæ stolis. Hæc supplevimus ex membranis Agobardi. Eleganter ait, martyrum animas sub altari depositas in spem resurrectionis placidum quiescere, ac velut in refrigerii prato fiducia ultionis patientiam pascere. Ric.

martyriorum poculis ministratur, quorum formido quid relatura sit, æque ostenditur. Inter omnes enim reprobos; imo ante omnes. Timidis autem, inquit, dehinc cæteris, particula in stagno ignis et sulphuris. Sic timor ejus in Epistola ejus (*I Joan. iv, 18*) quem dilectio foras abjicit, habet pœnam.

CAPUT XIII.

Paulus vero, apostolus de persecutore (*Act. ix*), qui primus Ecclesiæ sanguinem fudit, postea gladium stylo mutans, et convertens machæram in aratrum; lupus rapax Benjamin, dehinc ipse afferens¹⁶ escam secundum Jacob, qualiter martyria, jam et sibi optabilia, commendat! cum de¹⁷ Thessalonicensibus gaudens: *Uti, inquit, (II Thess. i, 3. 4), gloriemur in vobis in Ecclesiis Dei pro tolerantia vestra et fide, in omnibus persecutionibus et pressuris, quibus sustinetis ostentamen justi judicii (87) Dei, ut digni habeamini regno ejus, pro quo et patimini. Sicut et ad Romanos (Rom. v, 11): Non solum autem, verum etiam exultantes in pressuris; certi¹⁸ quod pressura tolerantiam perficit, tolerantia vero probationem, probatio autem spem, spes vero non confundit. Et rursus (Rom. vii, 47): Quod si filii, et hæredes; hæredes quidem Dei, cohæredes vero Christi: siquidem compatimur¹⁹, uti et cum illo glorificemur. Reputo enim passionibus hujus temporis non esse dignas ad gloriam, quæ in nobis revelabitur²⁰. Et ideo postmodum: Quis, inquit (Rom. viii, 35), separabis nos a dilectione Christi? pressura, an angustia, an fames, an nuditas, an periculum, an machæra, secundum quod scriptum est: *Tu²¹ causa mortificamur tota die, deputati sumus ut pecora jugulationis: sed in omnibus istis supervincimus pro eo qui nos dilexit. Persuasum enim habemus, quod neque mors, neque vita, neque virtus, neque sublimitas, neque profundum, neque alia conditio poterit nos a dilectione Dei separare, quæ est in Christo Jesu Domino nostro. Sed et Corinthiis passiones suas enumerans (II Cor. xi, 33), patientiam aliquæ præfinivit: In laboribus abundantius, in carceribus plurimum, in mortibus sæpius; a Judæis quinquies quadragenas citra²² 149 unam accepi, ter virgis cæsus, semel lapidatus, et reliqua. Quæ si magis incommoda quam martyria videbuntur, tamen rursus: Propter quod, inquit (II Cor. xii, 10),**

*A boni duco in infirmitatibus, in injuriis, in necessitatibus, in persecutionibus, in angustiis pro Christo. Etiam in superioribus (II Cor. iv, 8): Qui in omnibus tribulemur, sed non coangustemur; et indigeamus, sed non perindigeamus; quoniam²³ persecutionibus agitemur, sed non derelinquamur; qui dejiciamur, sed non pereamus: semper mortificationem Christi Jesu in corpore nostro circumferentes. Sed elsi, inquit, exterior homo noster vitiatur, caro scilicet, vi persecutionum; sed interior renovatur die et die; anima scilicet, spe promissionum. Nam quod ad præsens, temporale et leve pressuræ nostræ per supergressum in supergressum²⁴ æternum pondus gloriæ perficit²⁵ nobis, non intuentibus quæ videntur, sed quæ non videntur. Quæ enim videntur, temporalia, de incommodis dicens; quæ vero non videntur, æterna, de præmiis²⁶ spondens. Thessalonicensibus²⁷ vero de vinculis scribens (88) utique beatos affirmavit (*Philipp. i, 29*), quibus donatum esset non tantum credere in Christum, sed etiam pro ipso pati: Eundem, inquit, agonem habentes quem in me vidistis, et nunc audistis²⁸. Nam et si labor super sacrificium, gaudeo et congaudeo omnibus vobis, perinde et vos gaudete et congaudete mihi (*Philipp. ii, 17*). Vides quam martyrii definat felicitatem, cui de gaudio mutuo acquirit solemnitatem. Ut proximus denique voti sui factus est, qualiter de prospectu ejus exultans Timotheo scribit²⁹? (*II Tim. iv, 6, 7*): Ego enim jam labor, et tempus disjunctionis instat³⁰. Agonem bonum decertavi, cursum consummavi, fidem custodi vi; superest corona, quam mihi Dominus illa die reddet, scilicet passionis. Satis et ipse supra allocutus (*II Tim. ii, 11; II Tim. i, 8*) Fidelis sermo: si enim commortui sumus Christo, et convivemus; si sufferimus, et conregnabimus; 150 si negaverimus, et ille nos negabit; si non credimus, ille fidelis est, negare se non potest. Ne ergo confundaris martyrio Domini nostri, neque me victum ejus; quia prædixerat: Non enim dedit nobis Deus spiritum timoris, sed virtutis et dilectionis et sanæ mentis. Virtute enim patimur ex dilectione in Deum, et sana mente, cum ob innocentiam patimur. Sed et si ubi tolerantiam præcipit, quibus magis eam quam passionibus prospicit? si ubi ab idololatria divellit, quid ei magis quam martyria prævellit (89)?*

Variæ lectiones.

¹⁶ Ipse etiam escam Rhen. Seml. Oberth. ¹⁷ De abest Venet. ¹⁸ Arte Rhen. Seml. Oberth. ¹⁹ Compatiamur alii. ²⁰ Habeat revelari Rhen. Seml. Oberth. ²¹ Tua cod. Agobardi. ²² Qui etiam Jun. ²³ Insuper per Rhen. Seml. Oberth. ²⁴ Perficiet alii. ²⁵ Promissis cod. Agobardi. ²⁶ Philippensibus Fran. ²⁷ Auditis Rhen. Seml. Oberth. ²⁸ Exultat dicens Timotheo Rhen. Seml. Oberth. ²⁹ Deversionis insistit Rhen. Seml. Oberth.

Commentarius.

(87) Sustinetis ostentamen justi judicii. Expectatis adventum, exhibitionem judicii. Rig.

(88) Thessalonicensibus vero de vinculis scribens. Castigandus hic locus et leg. Philippensibus, tum quia additur de vinculis e quibus scripta est prior illa, neutra vero ad Thessalonicenses; tum quod inveniuntur Philipp. i, 7, et quæ sequuntur Scripturæ testimonia; in quorum priori ex Græco retinuit vocem agonem; in posteriori confirmat lectio

nem latinorum emendatorum codicum, qui legunt immolator supra sacrificium, pro eo quod alii amulor. PAM.

(89) Quid ei magis quam martyria prævellit? Ait Tertullianus: Si ubi homines Deus ab idololatria divellit, quid magis idololatriæ prævellit, quod prævalsum statim ipsi opponat, quam martyria fortium Christianorum? Rig.

CAPUT XIV.

Plane monet Romanos (*Rom. xiii, 4-7*) omnibus potestatibus subijci, quia *non sit potestas nisi a Deo*, quia *non sine causa gladium gestet*, et quia *ministerium* ³⁰ *sit Dei*; sed et *ultrix*, inquit, *in iram ei qui malum fecerit*. Nam et præmiserat: *Principes enim non sunt timori bono operi, sed malo. Vis autem non timere potestatem? fac bonum, et laudem ab ea referes. Dei ergo ministra est* (90) *tibi in bonum. Si vero malum facias, time*. Ita, non in occasione frustrandi martyrii jubet te subijci potestatibus, sed in provocatione bene vivendi, etiam sub illarum respectu, quasi adjutricum justitiæ, quasi ministrarum divini iudicii, hic etiam de nocentibus præjudicantis. Dehinc et exsequitur quomodo velit te subijci potestatibus, reddere jubens, *cui tributum, tributum; cui vectigal, vectigal*; id est (*Matth. xxii, 21*) *quæ sunt Cæsaris, Cæsari, et quæ Dei, Deo*; solius ³¹ autem Dei homo. Condixerat scilicet Petrus (91), regem quidem honorandum; ut tamen

Variae lectiones.

³⁰ Ministra *Rhen. Seml. Oberth.* ³¹ Solus *Rhen. Seml. Oberth.* ³² Diligenter *Fran. Pam.* ³³ Nobiles *Ram. nabilæ Jun.* ³⁴ Ellogia *Jun.* ³⁵ Editur (*ψεύται*) *Rig.*

Commentarius.

(90) *Dei ergo ministra est.* In Agobardino, *Dei ergo minister...* Ex quibus vestigiis apparet scriptum fuisse: *Dei ergo ministerium est*, ut supra. *Rig.*

(91) *Condixerat scilicet Petrus.* Condixerat, hoc est, cum Paulo dixerat, consentanea Paulo dixerat *Petrus*. Sic lib. de *Corona*: « Quod æque fides pagana condixit. » *Rig.*

(92) *Apostolorum litteræ mobiles.* Hæc scriptura est exemplaris Ursini, quam secuti sumus editione prima, quasi litteras mobiles Septimius dixisset, quæ sapenter præterquam sonarent, et aliud esset in vocibus, aliud in sensibus. Nunc mutare sententiam nobiscum liceat, quibus non aliud erit studium quam veri. In Agobardi libro Septimius ait: « Num ergo et apostolorum litteræ nobiles? » Quæ lectio retinenda est. Etenim posteaquam probavit auctoritate prophetarum et Evangelii, martyria fortiter obeunda esse Christianis, atque hoc esse præceptum sive mandatum a Domino, id etiam probat citatis apostolorum litteris, et subiungit: « Num ergo et apostolorum litteræ nobiles? » Hoc est: Nonne sunt omnibus notæ, clare, manifestæ? Et sane sunt. Mox ingerit: Ita vero sit, ut recedant a litteris suis sensus; nec tam clare illæ sint et manifestæ, quin admittant interpretationis alicujus benignitatem. Veniamus ad res ipsas. Videamus quid ipsimet apostoli, suarum litterarum interpretes, fecerint. Vitam certe ipsi suam martyrio impendere non dubitaverunt, de Domitico scilicet præcepto nihil ambigentes. *Rig.*

(93) *Et nos usquequaque simplices animæ.* Hæc sunt dicta, vel potius aculei scorpionum, cujusmodi supra. *Rig.*

(94) *Et solummodo columbæ.* Non etiam prudentia serpentes, alludit ad illud Christi apud *Matth. (x, 16)*: *Estote prudentes sicut serpentes, et simplices sicut columbæ.* *Rig.*

(95) *Libenter errantes.* Incanta simplicitate aberrantes, et avolantes ab Dominicis sedibus. *Rig.*

(96) *Petrus cæditur.* Sic habet vetus exemplar Agobardi. Verumtamen cum hoc loco mortes apostolorum per suppliciorum genera designentur, Petri passionem significantiore verbo descriptam

tunc rex honoretur, cum suis rebus insistit, cum a divinis honoribus longe est; quia et pater et mater diligentur ³², cum Deo non comparabuntur. Cæterum, super Deum diligere nec animam licebit.

CAPUT XV.

Num ergo et apostolorum litteræ mobiles ³³ (92)? et nos ³⁴ usquequaque simplices animæ (93), et solummodo columbæ (94), libenter errantes (95)? credo vivendi cupiditate. Ita vero sit, ut recedant a litteris suis sensus. Quæ tamen passos apostolos scimus, manifesta doctrina est; hanc intelligo solum Acta decurrens; nihil quæro; carceres illic, et vincula, et flagella, et saxa, et gladii, et impetus Judæorum, et cœlus nationum, et tribunorum elogia ³⁵, et regum auditoria, et proconsulum tribunalia, et Cæsaris nomen interpretem non habent. Quod Petrus cæditur ³⁶ (96), quod Stephanus opprimitur (97), quod Jacobus immolatur (98), quod Paulus distrahitur (99), ipsorum sanguine scripta

fuisse arbitramur, et mendosum esse quod hic legimus, *cæditur*. Itaque legendum *editur*, quod est, sustollitur et suspenditur, et edita et erecta cruce, *ψεύται*, quod vulgata versio dixit, exaltatur. *Joan. xii: ἐν ὧν ἔκ τῆς γῆς*; verba sunt Christi significantis qua morte esset moriturus: *Si exaltatus fuero a terra.* Sulpitius Severus: « Petrus in crucem subhatus est. » *Rig.*

(97) *Stephanus opprimitur.* Impetu saxonum, lapidatione. *Rig.*

(98) *Jacobus immolatur.* Frater Domini, an frater Joannis? Fratrem Joannis Herodes interemit gladio; Lucas, Act. xii: *Ἀνέλε δὲ Ἰάκωβον, τὸν ἀδελφὸν Κυρίου, μαχαίρᾳ*; quod in Martyrologiis accipitur pro decollatione, et minime convenit immolationi. Itaque dicendum hic designari Jacobum fratrem Domini, quem Eusebius, Epiphanius, Hieronymus, fuste fullonis in cerebro percussum interisse tradunt; sed ex Hegesippi narratione, satis inepta et fatili, quæ tamen, quantum ad genus mortis, firmari videatur, hisce Septimii nostri verbis: ut Jacobum fratrem Domini immolatum fuisse dixerit, fuste fullonis, tanquam popæ malleo seu clava, *maculatum.* *Rig.*

(99) *Paulus distrahitur.* Capite separato et ab cervice reciso. Separationem opus esse machææ ait Septimius, lib. iv, *advers. Marc.* et Lucas διαμερισμὸν dixit quod *Matth. μαχαίρᾳ*. Itaque distrahitur Paulus decollatione, principalem corporis partem auferente. Nam hoc accidit iis qui tali supplicio plectuntur, ut non cadant integri, nec jaceant cadavere toto. Etenim decollatorum capita pilo fore aut hastæ præfixa. *Rig.* — *Cæditur, opprimitur, immolatur, distrahitur.* Ludit Septimius in anti-theis. Petro Stephanum opponit. Etenim Petrus in cruce editus et sublimis, at Stephanus acervo saxonum obrutus. Jacobum vero opponit Paulo. Etenim Paulus truncato capite duas in partes distractus est; at Jacobus immolatus, ictu fustis afflictus terræ, concidit integer. Victimariorum disciplina erat, hostias ita cedere et exanimare, ut non reluctarent, sed quasi sponte procumberent. *Rig.*

sunt. Et si fidem Commentarii ³⁶ voluerit hæreticus (1), instrumenta imperii loquentur, ut lapides Jerusalem. Vitas Cæsarum legimus; orientem fidem Romæ primus Nero cruentavit. Tunc Petrus ab altero cingitur, cum cruci astringitur. Tunc Paulus civitatis romanæ consequitur nativitatem, cum illic martyrii renascitur generositate. Hæc ubicumque jam legero, pati disco; nec mea interest quos sequar martyrii magistros, sensusne an **152** exitus Apostolorum; nisi quod et sensus in exitibus recognosco. Nihil enim passi fuissent, quod non prius patiendum esse sensissent ³⁷. Cum vincula Paulo Agabus gestu quoque prophetasset, discipuli flentes et orantes ne se Jerosolyma committeret, frustra oraverunt. Ille enim, quod semper docuerat animatus: *Quid fletis, inquit, et contristatis cor meum? At ego non modo vincula Jerosolymis pati optaverim, verum etiam mori pro nomine Domini mei Jesu Christi. Atque ita cesserunt, dicendo: Fiat voluntas Do-*

mini (Act. xxi, 13, 14); fidentes scilicet, passiones ad voluntatem Dei pertinere. Non enim dehortationis consilio, sed dilectionis retinere tentaverant ³⁸, ut Apostolum desiderantes, non ut martyrium dissuadentes. Quod si jam tunc Prodicus aut Valentinus assisteret, suggerens, non in terris esse confitendum ³⁹ apud homines (2); minus vero, ne ⁴⁰ Deus humanum sanguinem sitiât, nec Christus vicem passionis, quasi et ipse de ea salutem consecutus exposcat; statim audisset a servo Dei, quod audierat a Domino diabolus (3): *Recede, Satana, scandalum 153 mihi es; scriptum est: Dominum Deum tuum adorabis* (4), *et illi soli serves* (Matth. xxi, 23; iv, 10). Sed et nunc audire debbit, quatenus multo post, venena ista ⁴¹ **154** suffudit, nulli infirmorum facile nisi ⁴² nocitura (5), si qui non hanc nostram ex ⁴³ fide præberit, vel etiam superberit potionem.

Variae lectiones.

³⁶ Commentarii Rhen. Seml. Oberth. ³⁷ Scissent cod. Agobard. ³⁸ Tentaverunt Rhen. Seml. Oberth. ³⁹ Conandum Rhen. Seml. Oberth. ⁴⁰ Homines, quod nec Seml. ⁴¹ Illa Fran. ⁴² Nisi inser. Rig. ⁴³ Ea Fran.

Commentarius.

(1) *Et si fidem commentarii voluerit hæreticus.* Hoc est, si ex publicorum etiam archivorum fide doceri voluerit. Sic lib. de Idololatria: « Voluit scilicet tempus persecutionis, et locum tribunalis, etc. » Rig.

(2) *Non in terris esse confitendum apud homines.* Hi quoque sunt aculei scorpionum, ut supra.

(3) *Quod audierat a Domino diabolus.* Imo, ipse Petrus, Matth. xvi, 23. Sed aliquis erga Petrum affectu Matthæi narrationem sic accipi voluit, quasi ea verba, propter quæ Petrum Christus increpat, non tam ipse Petrus protulisset, quam per os Petri diabolus. Enimvero Chrysostomus, ut in manifesta

re, aperte contradicit: Οὐκ ἔπεν, Ὁ Σατανᾶς ἐπέφρατο διὰ σοῦ, ἀλλ' Ὑπαγε ἵπσω μου, Σατανᾶ· καὶ γὰρ ἰνδύματα ἦν τοῦ ἀντικειμένου, τὸ μὴ παθεῖν τὸν Χριστόν. Rig.

(4) *Scriptum est: Dominum Deum tuum adorabis, etc.* Hæc ita se habent in exemplari, quæ tamen haud faciunt quidquam ad Tertulliani propositum, et opinamur insita fuisse eadem manu, qua præcedens increpatio detorta in diabolum, ablato nomine Petri. Rig.

(5) *Nulli infirmorum facile nisi nocitura.* Nulli facile nisi, pro, Nulli non facile nocitura. Sic loqui placuit Septimio. Rig.

Q. SEPT. FLOR. TERTULLIANI.

LIBER

ADVERSUS PRAXEAM.

ARGUMENTUM. — Praxeas Phryx ex asia oriundus, fidei causa in carcerem conjectus olim, ob cujus ærumnas, non admodum memorandas, animo multum intumuerat; de Ecclesia tamen egregie meritus erat; cum enim Pontifex (Eleutherius aliis, aliis Victor dicitur) Montanistas, qui in transmissa fidei professione catholicos se ferebant, jamjam communionis litteris donare vellet, Praxeas ex Asia tum adventans vulgatos ea in provincia Montanistarum errores aperuit, effecitque, ne homines illi pontifici optimo illuderent; suus denuin fastus miserum perdidit: dum enim martyr titulis nunquam non gloriatur, communem cum superbis omnibus sortitus est exitum, novæ sectæ infelix conditor; unum enim Deum ita agnovit, ut omnem personarum distinctionem tolleret, asseverare ausus, ipsum Patrem carnem sumpsisse, in crucem actam, et ad suam hodie dexteram considerare. Sectatores illius *Patropassiani* aut *Monarchici* dicti, quod unam duntaxat sanctissimæ Trinitatis personam statuerent.

Præstantissimum, quod certe post lapsum suum scripsit, est illud contra Praxeam, quo fidem Trinitatis suscipit defendendam, de hac etenim Montanistæ ab Ecclesia catholica non dissidebant. Vocabulo Trinitatis hoc in opere *Septimius* expresse utitur, et fraudem patefacit hæreticorum monarchiæ nomen usurpantium

ut unicum omnipotentem mundi creatorem se vindicare rudioribus suadeant, dum interim de unico hæresin faciunt. Ut Patris et Filii personarum distinctionem evincat, *Oportet, inquit, totum de Filio examinari, an sit, et qui sit et quomodo sit... Ante omnia Deus erat solus. quia nihil aliud extrinsecus præter illum... Cæterum ne tunc quidem solus; habebat enim secum rationem suam, verbum, sapientiam: quam postea ad extra emisit, et factus est sermo exterior.* Sermonem appellandum censet Verbum Dei Tertullianus, solum post extrinsecam ejus prolationem, seu manifestationem in universi creatione factam juxta antiquissimorum theologorum loquendi phrasin et modum; faletur tamen *Sermonem in primordio apud Deum fuisse. Nam etsi Deus nondum Sermonem suum miserat, proinde eum cum ipsa et in ipsa ratione intra semetipsum habebat tacite cogitando et disponendo secum, quæ per Sermonem mox erat dicturus.* Ex quo patescit quo in sensu alibi dixerit: *Fuit autem tempus, cum et delictum et Filius non fuit*, videlicet quantum ad externam per creationem rerum manifestationem, præsertim cum dixit: *Fiat lux*: nam quantum ad generationem ad intra semper fuit cum Deo Patre Filius ejus Verbum et sapientia. Ostendit insuper Tertullianus, Filium ex Patris esse substantiam et Spiritum sanctum a Patre per Filium procedere; Verbum, quod ab omni æternitate erat apud Deum, quodque quasi ex eo ad creandum et regendum mundum exiit, personam esse subsistentem, quæ tamen et varia a Patris substantia non est; inde non sequi duos esse Deos et duos Dominos; Filium, non Patrem, factum hominem, nec desiisse Deum esse, adeo ut naturæ humanæ idiomata in Christo inventa fuerint. Uno verbo, perspicue in hoc tractatu Ecclesiæ fidem de Trinitatis necnon Incarnationis mysteriis explanat. LUMP.

CAPUT PRIMUM

Varie diabolus emulatus est veritatem. Affectavit illam aliquando defendendo concutere. Unicum Dominum vindicat omnipotentem mundi conditorem, ut et de unico hæresim faciat. Ipsum dicit Patrem descendisse in Virginem ¹, ipsum ex ea natum, ipsum passum, denique ipsum esse Jesum Christum. Excidit sibi coluber, quia Jesum Christum post baptismum Joannis tentans, ut Filium Dei aggressus est; **155** certus Filium Deum habere, vel ex ipsis Scripturis de quibus tunc tentationem struebat: *Si tu es Filius Dei, dic ut lapides isti panes fiant*; item: *Si tu es Filius Dei, deice te hinc: scriptum est enim, quod mandavit ² angelis suis super te* (utique Pater) *ut te manibus suis tollant, nec ubi ad lapidem pedem tuum offendas* (Matth. iv, 3-6; Psal. xc, 11). Aut nunquid mendacium Evangeliiis exprobravit ³, di-

agens: « Viderit Matthæus et Lucas: cæterum ego ad ipsum Deum accessi, ipsum omnipotentem cominus tentavi. Ideo et accessi, ideo et tentavi. Cæterum si Filius Dei esset, nunquam illum fortasse ⁴ dignarer? » Sed enim ipse potius a primordio mendax est (I Joan. iii, 8); et si quem hominem de suo subornaverit ⁵, ut Praxeam. Nam iste primus ex Asia hoc genus perversitatis intulit Romæ (1); homo ⁶ et alias inquietus, insuper de jactatione martyrii inflatus, ob solum et simplex et breve carceris tædium; quando et si corpus suum tradidisset exurendum, nihil profecisset, dilectionem Dei non habens (I Cor. xiii, 3), cujus charismata quoque expugnavit. Nam idem tunc episcopum Romanum, agnoscentem jam prophetias Montani (2), Priscæ, Maximillæ, et ex ea agnitione pacem Ecclesiis Asiæ et Phrygiæ inferentem, falsa de ipsis prophetis et ecclesiis eorum as-

Variae lectiones.

¹ Virgine Seml. ² Mandabit alii. ³ Exprobrabit Fran. Paris. ⁴ Tentasse Wouw. ⁵ Subornavit Rhen. Seml. Oberth. ⁶ Intulit homo. Et Rhen. Seml. Oberth.

Commentarius.

(1) Intulit Romæ homo, etc. Intelligit provincias urbi Romanæ viciniore. Alioqui ipsa Asia partim romanum agnoscebat imperium. RHEN.

(2) Episcopum romanum agnoscentem jam prophetias Montani. Hæreses Tertulliani quæ dicuntur, eæ vix aliud præcipiebant quam martyria fortiora, jejunia sicciora, castimoniam sanctiorem, nuptias scilicet unas, aut nullas. In quibus quidquid peccavit, id omne virtutis amore vehementiore peccasse videatur. Illud certe gravius, quod Montani Paracletum agnovit atque defendit. Sed Montani schola, sicut et Baronius observat, aliquandiu stetit innoxia, discipulos habuit adeo morum sanctitate commendabiles, benefica miraculorum potentia reverendos, martyriorum constantia fortes, ut nemo præsentiores alibi numinis vires agnosceret. Et vero recte doctissimus cardinalis censuit Anicetum tunc pontificem romanum in hominibus nihil adhuc a fidei regula dissentientibus hæc divini Spiritus charismata agnovisse, eorum ecclesiis pacem intulisse, atque, ut ait Tertullianus, pacis litteras misisse, neque est quod suspicemur Tertullianum, virum gravem, etsi tunc Montani partibus

addictum, in historia tam recenti tamque manifesta, inque opere quod adversus Praxeum hæreticum pro fidei catholicæ articulo inter præcipuos nobili, componebat, mentiri voluisse; cum præsertim mendacio splendido, ac statim facile confutando, pretium nullum. Ergo Praxeas ille, qualis a Tertulliano depingitur, fictis apud pontificem causis, adeoque imminutæ auctoritatis pontificiæ criminationibus, Montani discipulos onerare non destitit, donec pacis seu communicationis litteræ jam, uti diximus, emissæ revocarentur. Quare nonnulli fortean plus æquo offensi indignatique, Montanum suum in tantum extollere ac prædicare cœperunt, ut dicerent, in apostolis quidem Spiritum sanctum fuisse, Paracletum non fuisse; et Paracletum illum suum plura in Montano dixisse, quam in Evangelio Christi; nec tantum plura, sed etiam meliora atque majora. Hæc nimirum de iis legimus, qui Secundum Phrygas dicuntur in Catalogo hæreticorum, qui Tertulliani libro De Præscriptione vulgo adnecti solet. Quæ satis arguunt, Phrygas istos Montano suo multa, quæ ipse sibi nunquam arrogaverit, tribuisse. Unde verosimile fiat, Montani dogma, quale exstitit, pri-

severando, et præcessorum ejus auctoritates defendendo, coegit et litteras pacis revocare jam emissas, et a proposito **156** recipiendorum charismatum concessare. Ita duo negotia (3) diaboli Praxeas Romæ procuravit: prophetiam expulit, et hæresim intulit; Paracletum fugavit, et Patrem crucifixit. *Fructivaverant* ⁷ *avenæ* praxeane, hic quoque *superseminatæ*, *dormientibus multis* (*Matth. XIII, 26*) in simplicitate doctrinæ; traductæ dehinc per quem Deus voluit, etiam evulsæ videbantur. Denique caverat pristinum doctor de emendatione sua (4); et manet chirographum apud Psychicos ⁸, apud quos tunc gesta res est, exinde silentium. Et nos quidem postea agnitio Paracleti, atque defensio, disjuncta a Psychicis. Avenæ vero illæ utique ⁹ tunc semen excusserant. Ita aliquandiu per hypocrisin subdola vivacitate latitavit, et nunc denuo erupit. Sed et denuo eradicabitur, si voluerit Dominus in isto commeatu; si quo ¹⁰ minus, die suo colligentur omnes adulteræ ¹¹ fruges, et cum cæteris scandalis igni inextinguibili cremabuntur (*Ibid.*).

CAPUT II.

Itaque post tempus Pater natus, et Pater passus, ipse Deus, Dominus omnipotens, Jesus Christus prædicatur. Nos vero et semper, et nunc magis, ut instructiores per Paracletum (5) deductorem scilicet omnis veritatis, unicum quidem Deum credimus: sub hac tamen dispensatione, quam œconomiam dicimus, ut unici Dei sit et Filius Sermo ipsius, qui ex ipso processerit (6), *per quem omnia facta sunt, et 157 sine quo factum est nihil* (*Joan. 1, 3*): hunc missum a Patre in Virginem, et ex ea natum hominem et Deum, Filium hominis et Filium Dei, et cognominatum Jesum Christum: hunc passum, hunc mortuum et sepultum secundum Scripturas, et resuscitatum a Patre, et in cœlos ¹² resumptum, sedere ad dexteram Patris, venturum judicare vivos

et mortuos, qui exinde miserit, secundum promissionem suam, a Patre Spiritum sanctum Paracletum, sanctificatorem fidei eorum qui credunt in Patrem et Filium et Spiritum sanctum. Hanc regulam ab initio Evangelii decurrisse, etiam ante priores quosque hæreticos, nedum ante Praxeam hesternum (7), probabit tam ipsa posteritas omnium hæreticorum, quam ipsa novellitas Praxeæ hesterni. Quo peræque adversus universas hæreses jam hinc præjudicatum sit, id esse verum, quodcunque primum (8); id esse adulterum, quodcunque posterius. Sed salva ista præscriptione, utique tamen propter instructionem et munitionem quorundam, dandus est etiam retractatibus locus: vel ne videatur unaquæque per-versitas, non examinata, sed præjudicata damnari, maxime hæc, quæ se existimat meram veritatem possidere, dum unicum Deum non alias putat credendum, quam si ipsum eundemque et Patrem et Filium et Spiritum sanctum dicat: quasi non sic quoque unus sit omnia, dum ex uno omnia, per substantiæ scilicet unitatem; et nihilominus custodiatur œconomix sacramentum, quæ unitatem in trinitatem disponit, tres dirigens, Patrem, et Filium, et Spiritum sanctum. Tres autem non statu, sed gradu; nec substantia, sed forma; nec potestate, sed specie: unius autem substantiæ, et unius status, et unius potestatis; quia unus Deus, ex quo et gradus isti et formæ et species, in nomine Patris et Filii et Spiritus sancti deputantur. Quomodo autem ¹³ numerum sine divisione patiuntur, procedentes retractatus ¹⁴ demonstrabunt.

CAPUT III.

Simplices enim quique, ne dixerim imprudentes et idiotæ, quæ major semper credentium pars est, quoniam et ipsa regula fidei a pluribus diis sæculi **158** ad unicum et Deum verum transfert, non intelligentes unicum quidem, sed cum sua œconomia esse credendum, expavescent ad œconomiam. Numerum et dispositionem trinitatis, divi-

Variæ lectiones.

⁷ Fructificaverant *Rhen. Seml. Oberth.* ⁸ Physicos, item infra physicis alii sed vitiose ⁹ Ubique *Rhen. Seml. Oberth.* ¹⁰ Quo si *Jun.* ¹¹ Adultæ *Petr. Ciaccon.* ¹² Cælo *Rhen. Seml. Oberth.* ¹³ Autem demit. *Seml. post Rhen.* ¹⁴ Tractatus *Seml.*

Commentarius.

mordio quidem sui christianis austerioribus probabili, Tertullianum tenuisse; non quale postea, cum sequacium quorundam imposturis et fraudibus, seu Phrygia interpolatum, ab Ecclesiis passim catholicis desui cœpit. Denique Tertullianum Secundum-Phrygas desipuisse unquam, scripta ejus quæ exstant non persuadent; quæ autem intercidere, ea cum exstarent, neque Cypriano neque Hieronymo persuasisse videntur. Rig.

(3) *Negotia*. Ludit circa nomen *Praxeas*, quod a græco πρᾶξις derivari potuit: ita Semler. Edd.

(4) *Denique caverat pristinum doctor de emendatione sua*. Praxeas mutata sententia pristinam doctrinam, hoc est, veterem et veram colebat, adeoque docebat; imo et per chirographum de emendatione sua caverat. « Pristinum doctor, ut cætera.

D Graius. » Rig.

(5) *Instructiores per Paracletum*. Recte annotat Rhenanus loqui illum de Paraclete Montani, cui etiam perperam applicat illud *Joan. XVI, 13: Deductorem omnis veritatis*. PAM.

(6) *Ut unici Dei sit et filius sermo ipsius, qui ex ipso processerit*. Procedendi verbum Filio tribuit, quod Ecclesia Spiritui sancto proprium fecit. Rig.

(7) *Ante Praxeam hesternum*. Sic Persius dixit, *Hesternus Quirites*, hoc est, novos, nuperos. Rig.

(8) *Id esse verum quodcunque primum*. Nempe principio sumpto unde cœpit veritas. Sic, libro de *Præscr. hæreticor.*: « Ita ex ipso ordine manifestatur id esse Dominicum et verum, quod sit prius traditum. » Rig.

nomen presumunt unitatis; quando unitas ex semetipsa derivans trinitatem, non destruat ab illa, sed administretur. Itaque duos et tres jam jactant a nobis prædicari, se vero unius Dei cultores presumunt, quasi non et unitas irrationaliter collecta, hæresim faciat; et trinitas rationaliter expensa, veritatem constituat. Monarchiam, inquit, tenemus (9). Et ita sonum ¹⁵ vocaliter exprimunt etiam Latini, etiam Opici ¹⁶ (10), ut putes illos tam bene intelligere monarchiam, quam enuntiant. Sed monarchiam sonare student Latini, œconomiam intelligere nolunt etiam Græci. At ego, si utriusque linguae præcepseri, monarchiam nihil aliud significare scio, quam singulare et unicum imperium; non tamen præscribere monarchiam, ideo, quia unius sit, eum ¹⁷ cujus sit, aut filium non habere, aut ipsum se sibi filium fecisse, aut monarchiam suam non per quos velit administrare. Atquin nullam dico dominationem ita unius sui esse, ita singularem, ita monarchiam ¹⁸, ut non etiam per alias proximas personæ administretur, quas ipsa prospexerit officiales sibi. Si vero et filius fuerit ei, cujus monarchia sit, non statim dividi eam, et monarchiam esse desinere, si particeps ejus assumatur et filius: sed ¹⁹ proinde illius esse principaliter a quo communicatur in filium; et dum illius est, proinde monarchiam esse, quæ a duobus tam unicis continetur. Igitur si et monarchia divina per tot legiones et exercitus angelorum administratur, sicut scriptum est: *Millies millia* ²⁰ *assistebant ei, et millies centena millia apparebant ei* (Dan. vii, 10); nec ideo unius esse desiit, ut desinat monarchia esse, quia per tanta millia virtutum procuratur: quale est ut Deus divisionem et dispersionem pati videatur in Filio et in Spiritu sancto, secundum et tertium sortitis locum, tam consortibus substantiæ Patris, quas ²¹ non patitur in tot angelorum numero, et quidem tam a substantia ²² alienis. Membra, et pignora, et instrumenta, et ipsam vim, **159** ac totum censum monarchiæ,

A eversionem deputas ejus: non recte. Malo te ad sensum rei, quam ad sonum vocabuli exerceas. Eversio enim monarchiæ illa est tibi intelligenda, cum alia dominatio suæ conditionis et proprii status, ac per hoc æmula, superducitur; cum alius Deus infertur adversus Creatorem. Tunc male, cum plures, secundum Valentinus et Prodicos ²³ (14); tunc in monarchiæ eversionem, cum in Creatoris destructionem.

CAPUT IV.

Cæterum, qui Filium non aliunde deduco, sed de substantia Patris, nihil facientem sine Patris voluntate, omnem a Patre consecutum potestatem, quomodo possum de fide destruere monarchiam, quam, a Patre Filio traditam, in Filio servo? Hoc mihi et in tertium gradum dictum sit, quia Spiritum non aliunde puto, quam a Patre per Filium. Vide ergo ne tu potius monarchiam destruas, qui dispositionem et dispensationem ejus evertis in tot nominibus constitutam, in quo Deus voluit. Adeo autem manet in suo statu, licet Trinitas inferatur, ut etiam restitui habeat Patri a Filio. Siquidem Apostolus scribit de ultimo fine: *Cum tradiderit regnum Deo et Patri. Oportet enim eum regnare usque dum ponat inimicos ejus Deus sub pedes ipsius.* — Scilicet secundum psalmum cix, 2: *Sed ad dexteram meam donec ponam inimicos tuos scabellum pedum tuorum.* — *Cum autem subjecta erunt illi omnia, utique* ²⁴ *absque eo qui ei subiecit omnia, tunc et ipse subicietur illi, qui ei subiecit omnia, ut sit Deus omnia in omnibus* (I Cor. xv, 25-28). Videmus ²⁵ igitur non obesse monarchiæ Filium, etsi hodie apud Filium est, quia et in suo statu est apud Filium, et cum suo statu restituetur Patri a Filio. Ita eam nemo hoc nomine destruet, si Filium ²⁶ admittat, cui et traditam eam a Patre, et a quo quandoque restituendam Patri constat. Hoc uno capitulo (12) Epistolæ apostolicæ potuimus jam et Patrem et Filium ostendisse duos esse, præter-

Variæ lectiones.

¹⁵ Solium *Seml. Rhen. Jun.* ¹⁶ Et tam opifice *Seml.* etiam opifices *Rig.* ¹⁷ Ejus *Rhen.* ¹⁸ Monarchicam *Jun.* ¹⁹ Se *Fran. Paris.* ²⁰ Millies centies centena millia *Seml.* millies millia centena millia *Latin.* ²¹ Quod *Latin.* ²² Substantia patris *Seml. add. alienorum Fran.* ²³ Prodigos *Seml. Proclos Paris.* ²⁴ Utique demit *Rhen. Seml. Oberth.* ²⁵ Videmur *Venet.* ²⁶ Destruct. Filium *Rhen. Seml. Oberth.*

Commentarius.

(9) *Monarchiam, inquit, tenemus.* *Μοναρχίαν* hoc est, Deum unicum asserimus, jure id quidem, nam alias incidimus εἰς τὴν ἄθειον πολυθεότητα. Hier... I. de Scr. Eccl. auctor est librum ab Irenæo fuisse compositum hoc titulo, de *Monarchia*, sive, *Quod Deus non sit auctor malorum*. Ipse Tertullianus *Monarchiæ* vocabulo Deum significavit, lib. II de *Cultu feminarum*: « Hanc incorruptibilitatem habemus induere ad novam domum, quam monarchia pollicetur. » *Rig.*

(10) *Etiam opici.* Id est barbari, quod opice, id est barbare, loquerentur, non Latine, juxta Plin., I. XXIX, c. I. PAM. — Scio Juvenalem, satira 6, dixisse:

Nec curanda viris opicæ castigata mica
Verba

D Sed hic in exemplari legitur: « Et ita sonum ipsum vocaliter exprimunt etiam Latini, etiam opifices, » quod videatur convenientissimum sequentibus istis, « ut putes illos tam bene intelligere monarchiam, quam enuntiant. » Sic vero loquitur Septimius in *Apologetico*: « Deum quilibet opifex Christianus et invenit et ostendit. » *Rig.*

(11) *Valentinos et Prodicos.* Melius quam *Proclos*, ut habet Rhenanus, quamvis Proclianitas ex Philastro et Augustino adducat, creatores animarum angelos dicentes ex igne et spiritu, quod etiam Seleucianorum fuit dogma. *Lz Pa.*

(12) *Capitulo.* Hoc est, dicto, juxta Semler. *Edd.*

quam ex nominibus Patris et Filii, etiam ex eo quod qui tradidit regnum, et cui tradidit, item qui subiecit, et cui subiecit ²⁷, duo sint necesse est.

CAPUT V.

Sed quia duos unum volunt esse, ut idem Pater et Filius habeatur, oportet et totum de Filio examinari, an sit, et qui sit, et quomodo sit; et ita res ipsa formam suam Scripturis et interpretationibus earum patrocinantibus vindicabit. Aiunt quidem ²⁸ et Genesim ¹⁶⁴ in Hebraico ita incipere: *In principio Deus fecit sibi Filium* (13). Hoc ut firmum non sit, alia me argumenta deducunt ab ipsa Dei dispositione, qua fuit (14) ante mundi constitutionem, adusque Filii generationem. Ante omnia enim Deus erat solus, ipse sibi et mundus et locus et omnia. Solus autem, quia nihil aliud ²⁹ extrinsecus præter illum. Cæterum, ne tunc quidem solus; habebat enim secum, quam habebat in semetipso, rationem suam scilicet. Rationalis etiam Deus, et ratio in ipso prius; et ita, ab ipso omnia, Quæ ratio, sensus ipsius est. Hanc Græci λόγον dicunt, quo vocabulo etiam sermonem appellamus. Ideoque jam in usu est nostrorum, per simplicitatem interpretationis, Sermonem dicere in primordio apud Deum fuisse; cum magis rationem competat antiquiorem haberi; quia non sermonalis a principio, sed rationalis Deus etiam ante principium; et quia ipse quoque sermo ratione consistens, priorem eam ut substantiam suam ostendat. Tamen et sic, nihil interest. Nam etsi Deus nondum sermonem suum miserat, proinde eum cum ipsa et in ipsa ratione intra semetipsum habebat, tacite cogitando et disponendo secum, quæ per sermonem mox erat dicturus. Cum ratione enim sua cogitans atque disponens, sermonem eam efficiebat, quam sermone tractabat. Idque quo facilius intelligas, ex te ipso ante ³⁰ recognosce, ut ex imagine et similitudine Dei (Gen. 1, 26) quam ³¹ habeas et in temetipso rationem, qui es animal rationale, a rationali scilicet artifice non tantum factus, sed etiam ex substantia ipsius animatus. Vide cum tacitus tecum ipse congredieris, ratione hoc ipsum agi intra te, occurrente ea tibi cum sermone ad omnem cogitatus tui motum, et ad omnem sensus tui pulsum. Quodcumque cogitaveris, sermo est; quodcumque senseris, ratio est. Loquaris illud in animo necesse est; et dum loqueris, collocutorem pateris sermonem, in quo inest hæc ipsa ratio, qua cum eo cogitans loquaris, per quem loquens cogitas. Ita secun-

us quodammodo in te est sermo, per quem loqueris cogitando, et per quem cogitas loquendo. Ipse sermo alius est. Quanto ergo plenius hoc agitur in Deo, cuius tu quoque imago et similitudo censeris, quod habeat in se etiam tacendo rationem, et in ratione sermonem? Possum itaque non temere præstraxisse, et tunc Deum ante universitatis constitutionem solum non fuisse, habentem ¹⁶⁵ in semetipso proinde rationem, et in ratione sermonem, quem secundum a se faceret agitando se.

CAPUT VI.

Hæc vis et hæc divini sensus dispositio, apud Scripturas etiam in Sophiæ nomine ostenditur. Quid enim sapientius ratione Dei, sive sermone? Itaque Sophiam quoque exaudi, ut secundam personam conditum. Primo, *Dominus creavit me initium viarum in opera sua, priusquam terram faceret, priusquam montes collocarentur; ante omnes autem colles generavit me* (Prov. viii, 22); in sensu suo scilicet condens et generans. Dehinc assistentem eam ipsa separatione cognosce: *Cum pararet, inquit, cælum, aderam illi simul* ³², et cum fortia faciebat super ventos quæ sursum nubila; et cum tuos ponebat fontes ejus quæ sub cælo, ego eram cum illo compingens; ego eram ad quam gaudebat: *quotidie autem oblectabar in persona ipsius* (Ibid. 27-30). Nam ut primum Deus voluit ea quæ cum sophiæ ratione et sermone disposuerat intra se, in substantias et species suas edere, ipsum primum protulit sermonem, habentem in se individuas suas (15), Rationem et Sophiam ³⁴; ut per ipsum fierent universa, per quem erant cogitata atque disposita; imo et facta jam, quantum in Dei sensu. Hoc enim eis deerat, ut coram quoque in suis speciebus atque substantiis cognoscerentur et tenerentur.

CAPUT VII.

Tunc igitur etiam ipse sermo speciem et ornatum suum sumit, sonum et vocem, cum dicit Deus: *Fiat lux*. Hæc est nativitas perfecta sermonis, dum ex Deo procedit: conditus ab eo primum ad cogitatum in nomine Sophiæ: *Dominus condidit me initium viarum*. Dehinc generatus ad effectum: *Cum pararet cælum, aderam illi simul*. Exinde eum parem sibi faciens, de quo procedendo Filius factus est, *primogenitus* (Coloss., i, 15), ut ante omnia genitus; et *unigenitus* (I Joan., iv, 9), ut solus ex Deo genitus: proprie de vulva cordis ipsius, secundum quod et Pater ipse testatur: *Eruc-*

Variæ lectiones.

²⁷ Et cui subiecit deerat in Rhenan. ²⁸ Quidam Petr. Ciaccon. ²⁹ Aliud abest. Rhen. Seml. Oberth. ³⁰ A me Seml. ³¹ Quo Seml. ³² Simul abest al. ³³ Quem Rhen. ³⁴ Rationes sophiam Rhen.

Commentarius.

(13) *In principio Deus fecit sibi Filium*. Docuit me beatus Hieronymus statim ab exordio *Quæst. Hebr. in Gen.* hunc locum, quem ibidem citat, magis secundum verbi translationem, de Christo accipi posse. Nam LXX. interpretes, et Symmachus, et Theodotion transtulerunt in *Principio*, et in Hebr.

est בראשית, quod Aquila interpretatur in *Capitulo*; et non בן, quod interpretatur a *filio*. Lx Pr.

(14) *Qua fuit*. Scilicet, Deus. Seml.

(15) *Individuas suas*. Comitæ scilicet. Ut lib. de *Patientia*, sub finem: « Cum ergo Spiritus Dei descendit, individua patientia comitatur eum. » Rig.

lavit cor meum sermonem optimum (Psal. XLIV, 1). Ad quem deinceps gaudens proinde gaudentem ³⁵ in persona illius (Psal. II, 7) : *Filius meus es tu, ego hodie genui te*. Et : *Ante luciferum genui te*. Sic et Filius ex sua persona proficitur Patrem in nomine Sophiæ : *Dominus condidit me initium viarum in opera sua. Ante omnes autem colles generavit me*. Nam si hic quidem Sophia videtur dicere conditam se a Domino in opera et vias ejus; alibi autem per sermonem ostenditur omnia facta esse, et sine illo nihil factum : sicut et **163** rursum (Psal. XXXIII, 6) : *Sermone ejus cæli confirmati sunt, et spiritu ejus omnes vires eorum*; utique eo spiritu qui sermoni inerat : apparet unam eandemque vim esse nunc in nomine Sophiæ, nunc in appellatione Sermonis; quæ initium accepit viarum in Dei opera : et quæ cælum confirmavit; per quam omnia facta sunt, et sine qua ³⁷ nihil factum est (Joan. I, 3). Nec diutius de isto, quasi non de ipso sit sermo, et in sophiæ, et in rationis, et in omnis divini animi et spiritus nomine, qui filius factus est Dei, de quo prodeundo generatus est. Ergo, inquis, das aliquam substantiam esse Sermonem, spiritu et Sophiæ traditione constructam? Plane. Non vis enim eum substantivum habere in re per substantiæ proprietatem, ut res et persona quædam videri possit, et ita capiat secundus a Deo constitutus duos efficere, Patrem et Filium, Deum et Sermonem. Quid est enim, dices, sermo, nisi vox et sonus oris, et (sicut grammatici tradunt) aer offensus, (16), intelligibilis auditu; cæterum, vacuum nescio quid, et inane, et incorporale? At ego nihil dico de Deo inane et vacuum prodire potuisse, ut non de inani et vacuo prolatus; nec carere substantia, quod de tanta substantia processit, et tantas substantias fecit, enim et ipse quæ facta sunt per illum. Quale est ut nihil sit ipse, sine quo nihil factum est? ut inanis solida, et vacuum plena, et incorporalis corporalia sit operatus? Nam etsi potest aliquando quid fieri diversum ejus per quod fit, nihil tamen potest fieri per id quod vacuum et inane est. Vacua et inanis res est Sermo Dei, qui Filius dictus est, qui ipse Deus cognominatus est : *Et sermo erat apud Deum, et Deus erat Sermo* (Joan. I, 1.) Scriptum est : *Non sumes nomen Dei in vanum* (Exod. XX, 7). Hic certe est, qui ineffigie Dei constitutus, non rapinam existima-

vit esse se æqualem Deo (Philipp. II, 6). In qua effigie Dei? utique in alia, non tamen in nulla. Quis enim negabit Deum corpus (17) esse, etsi Deus spiritus est? Spiritus enim corpus sui generis in sua effigie. Sed et ³⁹ invisibilia illa quæcunque sunt, habent apud Deum et suum corpus et suam formam, per quæ soli Deo visibilia sunt; quanto magis quod ex ipsius substantia ⁴⁰ missum est, sine substantia non erit! Quæcunque ergo substantia Sermonis fuit, illam dico personam, et illi nomen Filii vindico; et dum Filium agnosco, secundum a Patre defendo.

CAPUT VIII.

Hoc si quis putaverit me προβολήν aliquam (18) **163** introducere, id est, prolotionem rei alterius ex altera, quod facit Valentinus, alium atque alium Æonem de Æone producens; primo quidem dicam tibi, non ideo non utitur ⁴² et veritas vocabulo isto, et re ac censu ejus, quia et hæresis potius ex veritate accepit, quod ad mendacium suum strueret. Prolatus est sermo Dei, annon? Hic mecum gradum fige. Si prolatus est, cognosce probolam veritatis, et viderit hæresis si quid de veritate imitata est. Jam nunc quæritur, quis quomodo utatur aliqua re, et vocabulo ejus. Valentinus probolas suas discernit et separat ab auctore : et ita longe ab eo ponit, ut Æon patrem nesciat. Denique, desiderat nosse, nec potest; imo et pene devoratur, et dissolvitur in reliquam substantiam. Apud nos autem solus Filius Patrem novit (Matth. XI, 27), et sinum Patris ipse exposuit (Joan. I, 18), et omnia apud Patrem audit et vidit, et ⁴³ quæ mandatus est a Patre, ea et loquitur (Joan. VIII, 26). Nec suam, sed Patris perfecit voluntatem (Joan VI, 38), quam de proximo, imo de initio noverat. Quis enim scit quæ sint in Deo, nisi spiritus qui in ipso est? I Cor. II, 11.) Sermo autem spiritu structus est, et ut ita dixerim, sermonis corpus est spiritus. Sermo ergo et in Patre semper, sicut dicit : *Ego in Patre* (Joan. XIV, 11). et apud Deum semper, sicut scriptum est : *Et Sermo erat apud Deum* (Joan. I, 1.) Et nunquam separatus a Patre, aut alius a Patre, quia, *Ego et Pater unum sumus* (Joan. X, 30). Hæc erit probola veritatis, custos unitatis, qua prolatus dicimus Filium a Patre, sed non separatam ⁴⁴ (19). Protulit enim Deus Sermonem, quemadmodum etiam Paracletus docet, sicut radix fruticem, et fons fluvium, et sol radium. Nam et istæ species probola-

Variæ lectiones.

³⁵ Gaudenti Seml. ³⁶ Quem Franeq. ³⁷ Quo Franeq. ³⁸ Negavit Rhen. Seml. Oberth. ³⁹ Si add. Seml. Oberth. ⁴⁰ Substantiæ Rhen. ⁴¹ Hic Lat. ⁴² Utatur Fran. Paris. utetur Lat. ⁴³ Ad inser. Latin. ⁴⁴ Paratum Seml.

Commentarius.

(16) Quid est enim, dices, sermo, nisi vox et sonus oris, et aer offensus? Sic libro de Resurrectione carnis ubi de dentibus, quos accepisse hominem ait : « Ad vocis articulos offensione signandos. Rig.

(17) Quis enim negabit Deum corpus? V. In hunc oculos D. Le Nourry in Tertulliani Apologet. Dissert., c. 7, art. 3. t. I hujusce edit., p. 811 seqq. Edd.

(18) Putaverit me προβολήν aliquam. Per hanc vo-

cem seu prolotionem id explicat quod SS. Patres generationem vocant, ubi de Filio seu Verbo loquuntur, qui γεννῶς, cum Spiritus sanctus sit ἀποπεριτός. Rig.

(19) Sed non separatam. Unde tot quæstiones utrum si aliud a Patre; quod non conceditur, quamvis sit alius. Rig.

læ sunt earum substantiarum, ex quibus prodeunt. Nec dubitaverim Filium dicere, et radicis fruticem, et fontis fluvium, et solis radium; quia omnis origo patens est; et omne quod ex origine proferitur, progenies est, multo magis Sermo Dei, qui etiam proprie nomen Filii accepit: nec frutex tamen a radice, nec fluvius a fonte, nec radius a sole discernitur, sicut nec a Deo Sermo. Igitur secundum horum exemplorum formam, profiteor me duos dicere, Deum et Sermonem ejus, Patrem et Filium ipsius. Nam et radix et frutex duæ res sunt, sed conjunctæ. Et fons et flumen duæ species sunt, sed indivisæ. Et sol et radius duæ formæ sunt, sed coherentes. Omne quod prodit ex aliquo, secundum sit ejus necesse est de quo prodit, non ideo tamen est separatam. Secundus autem ubi est, duo sunt. Et tertius ubi est, tres sunt. Tertius enim est **164** Spiritus a Deo et Filio, sicut tertius a radice fructus ex frutice; et tertius a fonte, rivus ex flumine; et tertius a sole, apex ex radio. Nihil tamen a matrice alienatur, a qua proprietates suas ducit. Ita trinitas per consertos et connexos gradus a Patre decurrens, et monarchiæ nihil obstreptit, et œconomiæ statum protegit.

CAPUT IX.

Hanc me regulam professum, qua inseparatos ab alterutro Patrem et Filium et Spiritum testor, tene ubique; et ita, quid quomodo dicatur, agnosces. Ecce enim dico alium esse Patrem, et alium Filium, et alium Spiritum. Male accipit idiotæ quisque aut perversus hoc dictum, quasi diversitatem sonet, et ex diversitate separationem protendat ⁴⁵, Patris et Filii et Spiritus. Necessitate autem hoc dico, cum eundem Patrem et Filium et Spiritum contendunt, adversus œconomiam monarchiæ adulantes, non tamen diversitate alium Filium a Patre, sed distributione; nec divisione alium, sed distinctione; quia non sit idem Pater et Filius, vel modulo alius ab alio. Præter enim tota substantia est: Filius vero derivatio (20) totius et portio, sicut ipse proficitur, *Quia Pater major me est* (Joan. XIV, 28). A quo et minoratus ⁴⁶ canitur in Psalmo (VIII, 6), *Modicum* ⁴⁷ *quid citra angelos*. Sic et Pater alius a Filio, dum Filio major; dum alius qui generat, alius qui generatur; dum alius qui mittit, alius qui mittitur; dum alius qui facit, alius per quem fit. Bene quod et Dominus usus hoc verbo in persona Paraleti, non divisionem significavit, sed dispositionem: *Rogabo enim*, inquit (Joan. XIV, 16), *Patrem*,

A *et alium advocatum mittet vobis, Spiritum veritatis*. Sic alium a se Paraletum, quomodo et nos a Patre alium Filium, ut tertium gradum ostenderet in Paraeto, sicut nos secundum in Filio, propter œconomiæ observationem. Ipsum quod Pater et Filius dicuntur, nomen aliud ab alio est? Utique enim omnia quod vocantur, hoc erunt: et quod erunt, hoc vocabuntur: et permiscere se diversitas vocabulorum non potest omnino, quia nec rerum, quarum erunt vocabula. *Est est, non non: nam quod amplius est, hoc a malo est* (Matth. V, 37).

CAPUT X.

Ita aut Pater aut Filius est, et neque dies eadem et nox, neque Pater idem et Filius, ut sint ambo unus et utrumque alter: quod vanissimi isti monarchiani (21) volunt. Ipse se, inquiunt, Filium sibi fecit. Atquin Pater Filium facit, et Patrem Filius. Et qui ex alterutro fiunt, a semetipsis sibi fieri nullo modo **165** possunt, ut Pater se sibi Filium faciat, et Filius se sibi Patrem præstet. Quæ instituit Deus, etiam ipse custodit. Habeat necesse est Pater Filium, ut Pater sit; et Filius Patrem, ut Filius sit; aliud est autem habere, aliud esse. Verbi gratia, ut maritus sim, habeam oportet uxorem, non ipse mihi ero uxor. Sic etiam, ut pater sim, filium habeo; non ipse mihi ero filius. Et ut filius sim, patrem habeo, non ipse mihi ero pater. Quæ enim me faciunt si habuero, tunc ero pater, si filium habeam; filius ero, si patrem. Porro si ipse ero quid eorum, jam non habeo quod ipse ero: nec patrem, quia ipse ero pater; nec filium, quia ipse ero filius. In quantum autem alterum ex his habere me oportet, alterum esse; in tantum si utrumque fuero, alterum non ero, dum alterum non habeo. Si enim ipse ero filius qui et pater, jam non habeo filium, sed ipse sum filius. Non habendo autem filium, dum ipse sum filius, quomodo pater ero? Habere enim filium debeo, ut pater sim. Non sum ergo filius, quia patrem non habeo, qui facit filium. Æque si ipse sum pater qui et filius, jam non habeo patrem, sed ipse sum pater; non habendo autem patrem, dum ipse sum pater, quomodo filius ero? Habere enim patrem debeo, ut filius sim. Non ergo ero pater, quia filium non habeo, qui facit patrem. Hoc erit totum ingenium diaboli, alterum ex altero excludere, dum utrumque in unum sub monarchiæ favore concludens, neutrum haberi facit. Ut et pater non sit, qui scilicet filium non habet; et filius non sit, qui æque patrem non habet. Dum enim pater

Variæ lectiones.

⁴⁵ Pertendat Jun. ⁴⁶ Minor natu Rhen. Seml. Oberth. ⁴⁷ Modico Rhen. Seml. Oberth.

Commentarius.

(20) *Filius vero derivatio*. Recte adnotavit ad marginem Rhenanus caute hic legi debere Tertullianum, utpote qui, cum jam dudum ante hæresim Arii scripserit, non usque adeo verba sua trulioaverit. Sententia vero ejus, quod ejusdem sint substantiæ Pater et Filius et Spiritus manifesta fit, tum

ex præcedentibus, tum ex sequentibus hujus libri cap. PAM.

(21) *Vanissimi isti monarchiani*. Nonnulli Praxeani Trinitatem negare videbantur: contendebant quippe Deum Patrem Filium se fecisse, quod Dei *μοναρχία* appellabant, unde nomen sortiti sunt. LE PA.

est, *alius non erit*. Sic monarchiam tenent, qui nec patrem nec filium continent. Sed nihil Deo difficile. Quis hoc nesciat? et impossibilia apud sæculum, *possibilia apud Deum* (Matth. xix; 26) quis ignoret? *Et stulta mundi elegit Deus, ut confundat sapientiam* ⁴⁸ (I Cor. i, 27) : legimus omnia. Ergo, inquam, difficile non fuit Deo, ipsum se et patrem et filium *facere*, adversus traditam formam rebus humanis, nam et sterilem parere, contra naturam, difficile Deo non fuit, sicut nec virginem. Plane nihil Deo difficile. Sed si tam ⁴⁹ abrupte in præsumptionibus nostris hac sententia utamur, quidvis de Deo *confingere* poterimus, quasi fecerit, quia *facere potuerit*. Non autem quia omnia potest facere, ideo utique ⁵⁰ credendum est illum fecisse, cum quod non fecerit; sed an fecerit, requirendum. Potuit ⁵¹, ita salvus sim, Deus pennis hominem ad volandum instruxisse, quod et milvis præstitit; non tamen, quia potuit, statim et fecit. Potuit et Praxeam, et omnes pariter hæreticos statim extinxisse; non tamen, quia potuit, extinxit. Oportebat enim et milvos esse, et hæreticos : oportebat et Patrem crucifigi. Hac ratione erit aliquid et difficile Deo; id scilicet ~~100~~ quodeunque non fecerit, non quia non potuerit, sed quia noluerit. Dei enim posse, velle est; et non posse, nolle; quod autem voluit, et potuit, et ostendit. Ergo quia si voluit semetipsum sibi Filium facere, potuit; et quia si potuit, fecit : tunc probabis illum et potuisse et voluisse, si probaveris illum fecisse.

CAPUT XI.

Probare autem tam aperte debebis ex Scripturis, quam nos probamus illum sibi Filium fecisse Sermonem suum. Si enim Filium nominat, Filius autem non alius erit quam qui ex ipso prodiit; Sermo autem prodiit ex ipso, hic erit Filius, non ipse de quo prodiit. Non enim ipse prodiit ex semetipso. Porro, qui eundem Patrem dicis et Filium, eundem et protulisse ex semetipso facis, et prodisse quod Deus est. Si potuit fecisse, non tamen fecit. Aut exhibe probationem quam expostulo meæ similem; id est, sic Scripturas eundem Filium et Patrem ostendere, quemadmodum apud nos distincte Pater et Filius demonstrantur; distincte, inquam, non divise, sicut ego profero dictum a Deo : *Eructavit cor meum Sermonem optimum* (Psal. xlv, 1). Sic tu contra opponas, alicubi dixisse Deum, *Eructavit cor meum Sermonem optimum*, ut ipse sit qui et eructavit, et quod eructavit; et ipse qui protulerit, et qui prolatus sit, si ipse est et Sermo et Deus. Ecce ego propono Patrem Filio dixisse : *Filius meus es tu, ego hodie generavi te* (Psal. ii, 7). Si velis ut credam ipsum esse Patrem et Filium, ostende sic pronuntiatum

alibi : « Dominus dixit ad se, Filius meus sum ego, ego hodie generavi me, » proinde et : « Ante luciferum generavi me (Psal. cix, 3), et : « Dominus condidit me initium viarum in opera mea; ante omnes autem colles generavi me (Sap. viii, 22); » et si qua alia in hunc modum sunt. Quem autem verebatur Deus Dominus universitatis ita pronuntiare, si ita res erat; an verebatur ne non crederetur, si simpliciter se et Patrem et Filium pronuntiasset? Unum tamen veritus est, mentiri. Veritus autem semetipsum et suam veritatem. Et ideo veracem Deum credens, scio illum non aliter quam disposuit pronuntiasse, nec aliter disposuisse quam pronuntiavit. Tu porro eum mendacem efficias et fallacem et deceptorem fidei hujus, si cum ipse esset sibi Filius, alii dabat Filii personam, quando Scripturæ omnes et demonstrationem et distinctionem trinitatis ostendant. A quibus et præscriptio nostra deducitur, non posse unum atque eundem videri qui loquitur, et de quo loquitur, et ad quem loquitur : quia neque perversitas, neque fallacia Deo congruat : ut cum ipse esset ad quem loquebatur, ad alium potius, et non ad semetipsum loquatur ⁵². Accipe igitur et alias voces Patris de Filio ~~107~~ per Isaiam (xlii, 1) : *Ecce filius meus quem elegi, dilectus meus in quem bene sensi. Ponam spiritum meum super ipsum, et iudicium nationibus annuntiabit*. Accipe et ad ipsum : *Magnum tibi est ut voceris filius meus ad statuendas tribus Jacob, et ad convertendam dispersionem Israelis. Posui te in lucem nationum, ut sis salus in extremum terræ* (Isa. xlix, 16). Accipe nunc et Filii voces de Patre : *Spiritus Domini super me, quapropter unxit me, ad evangelizandum hominibus* (Isa. lxi, 1). Item ad Patrem in Psalmo, de eodem : *Ne dereliqueris me, donec annuntiem brachium tuum nativitati universæ venturæ* (Psal. lxxi, 8). Item in alio : *Domine, quid multiplicati sunt qui comprimunt me?* (Psal. lxx, 2.) Sed et omnes pene Psalmi Christi personam sustinent; Filium ad Patrem, id est Christum ad Deum verba facientem representant. Animadvertite etiam Spiritum loquentem ex tertia persona de Patre et Filio : *Dixit Dominus Domino meo, Sede ad dexteram meam, donec ponam inimicos tuos scabellum pedum tuorum* (Psal. cx, 1, 2). Item per Isaiam (xlv, 1) : *Hæc dicit Dominus Domino meo Christo*. Item per eundem ad Patrem de Filio : *Domine, quis credidit auditui nostro? Et brachium Domini cui revelatum est? Annuntiavimus de illo, sicut puerulus, sicut radix in terra sitiienti, et non erat forma ejus, nec gloria* (Isa. lxi, 1, 2). Hæc pauca de multis. Nec enim affectamus universas Scripturas evolvere, cum et in singulis capitulis plenam majestatem et auctoritatem contestant, majorem congressum in retractatibus habeamus ⁵³

Variæ lectiones.

⁴⁸ Sapientia Rhen. Seml. Oberth. ⁴⁹ Difficile sensi. Tam Seml. ⁵⁰ Ideoque Rhen. Seml. Oberth. ⁵¹ Si voluisset add. Rhen. ⁵² Loquebatur Rhen. Seml. Oberth. loqueretur Jun. ⁵³ Habemus Rhen. Seml. Oberth.

His itaque paucis, tamen manifeste distinctio Trinitatis exponitur. Est enim ipse qui pronuntiat, Spiritus, et Pater ad quem pronuntiat, et Filius de quo pronuntiat. Sic et cætera quæ nunc ad Patrem de Filio, vel ad Filium, nunc ad Filium de Patre, vel ad Patrem, nunc ad Spiritum pronuntiantur; unamquamque personam in sua proprietate constituunt.

CAPUT XII.

Si te adhuc numerus scandalizat Trinitatis, quasi non connexæ in unitate simplici, interrogo quomodo unicus et singularis pluraliter loquitur: *Faciamus hominem ad imaginem et similitudinem nostram* (Gen. 1, 26), cum debuisset dixisse: *Faciam hominem ad imaginem et similitudinem meam*: utpote unicus et singularis? Sed et in sequentibus: *Ecce Adam factus est tanquam unus ex nobis*, fallit aut ludit; ut cum unus, et solus, et singularis esset, numerose loqueretur: aut numquid angelis loquebatur, ut Judæi interpretantur, quia nec ipsi Filium agnoscunt? An quia ipse erat Pater, Filius, Spiritus, ideo pluralem se præstans, ⁵⁴ pluraliter sibi loquebatur? Imo quia jam adhibebat illi Filius, secunda persona, ⁵⁵ Sermo ipsius; et tertia, Spiritus in Sermone, ideo pluraliter pronuntiavit, *faciamus*, et, *nostram*, et, *nobis*. Cum quibus enim faciebat hominem, et quibus faciebat similem? Cum Filio ⁵⁶ quidem, qui erat induturus hominem; Spiritu vero, qui erat sanctificaturus hominem, quasi cum ministris ⁵⁷ et arbitris, ex unitate Trinitatis loquebatur. Denique, sequens Scriptura distinguit inter personas: *Et fecit Deus hominem, ad imaginem Dei fecit illum* (Gen. 1, 27). Cur non, suam, si unus qui faciebat, et non erat ad cuius faciebat? Erat autem ad cuius imaginem faciebat: ad Filii scilicet, qui homo futurus certior et verior, imaginem suam fecerat dici hominem qui tunc de limo formari habebat, imago veri ⁵⁸ et similitudo. Sed et in antecedentibus operibus mundi quomodo scriptum est, primum quidem, nondum Filio apparente: *Et dixit Deus: Fiat lux, et facta est*: ipse statim Sermo lux vera, quæ illuminat hominem venientem in hunc mundum, et per illum mundialis quoque lux. Exinde autem in Sermone Christo assistente et administrante Deus voluit ⁵⁹ fieri, et Deus fecit. *Et dixit Deus: Fiat firmamentum, et fecit Deus firmamentum; et dixit Deus: Fiant luminaria, et fecit Deus luminare majus et minus* (Gen. 1, 7-16); sed et cætera utique idem fecit qui et priora, id est Sermo Dei, *per quem omnia facta sunt, et sine quo factum est nihil*. Qui ipse Deus est, secundum Joannem (1, 1), *Deus erat Sermo*. Habes duos,

aliud dicentem ut fiat, aliud facientem. Alium autem quomodo accipere debeas, jam professus sum; personæ, non substantiæ nomine; ad distinctionem, non ad divisionem. Cæterum, etsi ubique teneo unam substantiam in tribus coherentibus, tamen aliud dicam oportet ex necessitate sensus, eum qui jubet, et eum qui facit. Nam nec juberet, si ipse faceret, dum juberet fieri ⁶⁰ per eum. Tamen jubebat, haud sibi jussurus si unus esset; aut sine jussu facturum, quia non expectasset ut sibi juberet.

CAPUT XIII.

Ergo, inquit, si Deus dixit, et Deus fecit; si alius Deus dixit, et alius fecit, duo Dii prædicantur. Si tam durus es, puta interim: et ut adhuc amplius hoc putes, accipe in Psalmo (XLIV, 7, 8) duos Deos dictos: *Thronus tuus, Deus, in ævum, virga regni tui: dilexisti justitiam, et odisti iniquitatem, propterea unxit te Deus, Deus tuus*. Si ad Deum loquitur, et unctum Deum a Deo affirmat, scilicet hic duos deos proponit ⁶¹. Inde et Isaias (XLV, 14) ad personam Christi: *Et Sabain* ⁶², inquit, *virii elati ad te transibunt, et post te sequentur victi manibus, et te adorabunt, quia in te Deus est. Tu enim es Deus noster, et nesciebamus, Deus Israelis*. Et hic enim dicendo, *Deus in te, tu Deus*, duos proponit: qui erat, et in quo erat, Christum ⁶³, et Spiritum. ⁶⁴ Ipsum plus ⁶⁵ est, quod in Evangelio totidem invenies: *In principio erat Sermo, et Sermo erat apud Deum, et Deus erat Sermo* (Joan. 1, 1). Unus qui erat, et alius penes quem erat. Sed et nomen Domini in duobus lego: *Dixit Dominus Domino meo: Sede ad dexteram meam*. (Psal. CIX, 1). Et Isaias hæc dicit: *Domine, quis credidit auditui nostro? et brachium Domini cui revelatum est?* (Isa. LIII, 1). *Brachium enim tuum* ⁶⁶, non Domini dixisset, si non Dominum Patrem et Dominum Filium intelligi vellet. Etiam adhuc antiquior Genesis: *Et pluit Dominus super Sodomam et Gomorrhæam sulphur et ignem de cælo a Domino* (Gen. XIX, 24). Hæc aut nega scripta, aut quis est, ut non putes accipienda quemadmodum scripta sunt, maxime quæ non in allegoriis et parabolis, sed in definitionibus et ⁶⁷ certis et simplicibus habent sensum? Quod si ex illis es qui tunc Dominum non sustinebant Dei se Filium ostendentem, nec eum Dominum crederent, recordare tu cum illis scriptum esse: *Ego dixi: Vos dii estis, et filii Altissimi* (Psal. LXXXII, 6). Et: *Stetit Deus in ecclesia deorum*; ut si homines, per fidem filios Dei factos, deos Scriptura pronuntiare non timuit, scias illam multo magis vero et unico Dei Filio Dei nomen

Variæ lectiones.

⁵⁴ Præferens *Wouw*. ⁵⁵ Similem? Filio *Rhen. Seml. Oberth.* ⁵⁶ Commministris *Jun.* ⁵⁷ Vero *Rhen. Pam. Seml. Oberth.* ⁵⁸ Voluerint *Rig. Venet.* ⁵⁹ Dum juberet enim, fieri *Lat. Rig.* dum juberet. Fieri per eum tamen jub. *Jun.* ⁶⁰ Sed hic duos deos pro virga regni tui *Seml. Pam.* affirmat et hic duos deos *Lat.* ⁶¹ Sabaim *Fran. Seboim Seml.* ⁶² Qui erant in Chr. *Rhen. Seml. Oberth.* ⁶³ Spiritum, s. Plus *Latin.* in Christo ex S. Plus *Jun.* ⁶⁴ Enim suum non dixisset, si *Seml.* ⁶⁵ Et abest. *Seml.*

jure contulisse. « Ergo, inquis, provocabo te, ut hodie quoque ex auctoritate istarum Scripturarum constanter duos Deos et duos Dominos prædices. » Absit. Nos enim qui et tempora et causas Scripturarum per Dei gratiam inspicimus, maxime Paracleti, non hominum discipuli, duos quidem definimus, Patrem et Filium, et jam tres cum Spiritu sancto, secundum rationem œconomiae, quæ facit numerum : ne, ut vestra perversitas infert, Pater ipse credatur natus et passus ; quod non licet credi, quoniam non ita traditum est. Duos tamen Deos et duos Dominos nunquam ex ore nostro proferimus : non quasi non et Pater Deus, et Filius Deus, et Spiritus sanctus Deus, et Deus unusquisque ; sed quoniam retro et duo Dii et duo Domini prædicabantur ; ut, ubi venisset Christus, et Deus agnosceretur, et Dominus vocaretur, quia Filius Dei et Domini. Si enim una persona et Dei et Domini in Scripturis inveniretur, merito Christus non esset admissus ad nomen Dei et ⁶⁶ Domini. Nemo enim alius præter unus Deus et unus Dominus prædicabatur, et futurum erat ut ipse Pater descendisse videretur, quia unus Deus et unus Dominus legebatur ; et tota œconomia et ejus obumbraretur, ¹⁷⁰ quæ in materiam fidei prospecta atque dispensata est. At ubi venit Christus, et cognitus est a nobis, quod ipse sit ⁶⁷ qui numerum retro fecerat, factus secundus a Patre, et cum Spiritu tertius, et jam Pater per ipsum plenius manifestatus, redactum est jam nomen Dei et Domini in unionem ; ut, quia ⁶⁸ nationes a multitudine idolorum transirent ad unicum Deum, et differentia constitueretur inter cultores unius, et ⁶⁹ plurimæ divinitatis. Nam et lacere in mundo Christianos oportebat ut filios lucis, lumen mundi unum et Deum et Dominum colentes, et nominantes. Cæterum, si ex conscientia qua scimus Dei nomen et Domini et Patri et Filio et Spiritui convenire, Deos et Dominos nominaremus, extinxissemus facies nostras etiam ad martyria timidiore, quibus evadendi quoque ⁷⁰ pateret ⁷¹ occasio jurantibus statim per Deos et Dominos, ut quidam hæretici, quorum Dii plures (23). Itaque Deos omnino non dicam, nec Dominos ; sed Apostolum sequar, ut si pariter nominandi fuerint Pater et Filius, Deum Patrem appellem, et Jesum Christum Dominum nominem. Solum autem Christum potero Deum dicere, sicut idem Apostolus : *Ex quibus Christus, qui est, inquit, Deus super om-*

nia benedictus in ævum omne (Rom. i, 7). Nam et radium solis seorsum solem vocabo ; solem autem nominans cujus est radius, non statim et radium solem appellabo. Nam etsi soles duos non faciam : ⁷² tamen et solem et radium ejus tam duas res, et duas species unius indivisæ substantiæ numerabo, quam ⁷³ Deum et Sermonem ejus, quam Patrem et Filium.

CAPUT XIV.

Adhuc et illa nobis regula adstitit duos vindicantibus Patrem et Filium, quæ ⁷⁴ invisibilem Deum determinavit. Cum enim Moyses (Exod. xxxiii, 13, 29) in Ægypto desiderasset Domini conspectum (24), dicens : *Si ergo inveni gratiam coram te, manifesta mihi te, ut cognoscerem videam te* : Non potes videre, inquit, faciem meam ; non enim videbit homo faciem meam, et vivet, id est, morietur qui viderit. Invenimus enim et a multis Deum visum, et neminem tamen eorum, qui eum viderant, mortuum. Visum quidem Deum secundum hominum capacitatem, non secundum plenitudinem divinitatis : nam patriarchæ Deum vidisse referuntur, ut Abraham et Jacob, et prophetæ, ut Isaias, ut Ezechiel ; et tamen mortui non sunt. ¹⁷¹ Igitur aut mori debuerant, si eum viderant ; *Deum enim nemo videbit, et vivet* ; aut si Deum viderunt, et mortui non sunt, Scriptura mentitur, Deum dixisse. *Faciem meam homo si viderit, non vivet* ; aut Scriptura mentitur, cum invisum, aut cum visum Deum profert. Jam ergo alius erit qui videbatur, quia non potest idem invisibilis definiri, qui videbatur ; et consequens erit, ut invisibilem Patrem intelligamus, pro plenitudine majestatis ; visibilem vero Filium agnoscamus, pro modulo derivationis : sicut nec solem nobis contemplari licet, quantum ad ipsam substantiæ summam quæ est in coelis : radium autem ejus toleramus oculis pro temperatura portionis quæ in terram inde porrigitur. Hic ex diverso volet aliquis etiam Filium invisibilem contendere, ut sermonem, ut spiritum ; et dum unicam ⁷⁵ conditionem Patris et Filii vindicat, unum potius atque eundem confirmare Patrem et Filium. Sed diximus Scripturam differentię patrocinari, per visibilis et invisibilis distinctionem. Nam et illud adjiciunt ad argumentationem : Quod si Filius tunc ad Moysen loquebatur, ipse faciem suam nemini visibilem pronuntiaret, quia scilicet ipse

Variæ lectiones.

⁶⁶ Ad ad. Seml. ⁶⁷ Sit abest. Seml. ⁶⁸ Et Seml. ⁶⁹ Ut Seml. ⁷⁰ Quaque Seml. ⁷¹ Patet Seml. ⁷² Duos faciam Seml. ⁷³ Qua Seml. ⁷⁴ Quem Seml. ⁷⁵ Unum Seml.

Commentarius.

(22) *Maxime Paracleti, non hominum discipuli.* Sentii, ni fallor, de Paraceto novæ prophetiæ. Jactabant vero Montani sectatores, se non hominum discipulos, sed Paracleti. RHEM.

(23) *Quorum dii plures.* Propter æonum deorum immensam farraginem Valentianos subindicat, qui Gnosticorum velut sureculi, et rami ex corrupta radice. LE PR.

(24) *Moyses in Ægypto desiderasset Domini conspectum.* Imo vero non in Ægypto, sed in Sina Arabiæ monte Moyses ipse refert ejusmodi se colloquium cum Deo habuisse. Mirandum idcirco nobis videtur, quod ne ullus quidem interpres sive commentator hunc Tertulliani errorem, quantumvis obviu, ad nostra usque tempora observaverit. RHEM.

invisibilis Pater fuerit in Filii nomine. Ac per hoc, sic eundem volunt accipi visibilem et invisibilem, quomodo eundem Patrem et Filium : quoniam et paulo supra, antequam faciem Moysi negasset ⁷⁶, scriptum sit, Dominum ad Moysen locutum coram, velut si quis loquatur ad amicum suum, non minus quam et Jacob : *Ego vidi*, inquit (*Gen. xxxii, 30*), *Dominum facie ad faciem*. Ergo visibilis et ⁷⁷ invisibilis idem. Et quia idem utrumque, ideo et ipse, qua Pater, invisibilis; et qua Filius ⁷⁸, visibilis. Quasi non expositio Scripturæ quæ sit a nobis, Filio competat, Patre seposito in sua invisibilitate ⁷⁹. Dicimus enim et Filium suo nomine catenus invisibilem, qua sermo et spiritus Dei ex substantiæ conditione jam nunc, et qua ⁸⁰ Deus, et sermo, et spiritus : visibilem autem fuisse ante carnem eo modo quo dicit (*Num. xii, 2*) ad Aaron et Mariam : *Et si fuerit propheta in vobis, in visione cognoscat illi, et in somnio loquar illi, non quomodo Moysi. Os ad os loquar illi in specie*, id est in veritate; et *non in ænigmate*, id est, non in imagine. Sicut et Apostolus : *Nunc videmus tanquam per speculum in ænigmate, tunc autem facie ad faciem* (*I Cor. xiii, 12*). Igitur cum Moysi servat conspectum suum et colloquium facie ad faciem in futurum (nam hoc post ea adimpletum est in montis secessu, sicut legimus in Evangelio (*Luc. ix, 30*) visum cum illo Moysen colloquentem); ¹⁷³ apparet retro semper in speculo, et ænigmate, et visione, et somnio Deum, id est, Filium Dei, visum tam Prophetis et Patriarchis, quam et ipsi adhuc Moysi. Et ipse quidem Dominus si forte coram ad faciem loquebatur, non tamen ut est, homo faciem ejus videret, nisi forte in speculo et in ænigmate. Denique, si sic Moysi locutus est Dominus, ut et Moyses faciem ejus cominus sciret, quomodo statim atque ibidem desiderat faciem ejus videre quam, quia viderat, non desideraret? Quomodo æque et Dominus negat videri faciem suam posse, quam ostenderat, si tamen ostenderat? Aut quæ est facies Dei, cujus conspectus negatur, si erat quæ visa est? *Vidi*, inquit Jacob, *Deum facie ad faciem, et salva facta est anima mea* (*Gen. xxxii, 30*). Alia debet esse facies, quæ si videatur, occidit. Aut numquid Filius quidem videbatur, et sic facies, sed ipsum hoc in visione, et somnio, et speculo, et ænigmate, quia sermo, et spiritus, nisi imaginaria forma videri non potest. Faciem autem suam (25) dicit invisibilem Patrem.

Quis enim Pater? non facies erit Filii, nomine auctoritatis, quam genitus a Patre consequitur? Non enim et de aliqua majore persona congruit dicere : *Facies mea est ille homo*; et : *Faciem mihi præstat. Pater*, inquit, *major me est* (*Joan. xiv, 28*). Ergo facies erit Filii Pater. Nam et Scriptura quid dicit? *Spiritus personæ ejus, Christus Dominus* (*Thren. iv, 20*). Ergo si Christus personæ paternæ spiritus est, merito cujus spiritus persona erat, id est Patris, eum faciem suam, ex unitate scilicet, pronuntiavit. mirarer plane, an facies Filii Pater accipi possit, qui est caput ejus : *Caput enim Christi Deus* (*I Cor. ii, 3*).

CAPUT XV.

Si hunc articulum quæstionibus Scripturæ veteris non expediam, de Novo Testamento sumam confirmationem nostræ interpretationis; ne quodcunque in Filium reputo, in Patrem proinde defendas. Ecce enim et in Evangeliiis et in apostolis visibilem et invisibilem Deum deprehendo, sub manifesta et personali distinctione conditionis utriusque. Exclamat quodammodo Joannes : *Deum nemo vidit unquam* (*Joan. i, 18*). Utiq; nec retro. Ademit enim temporis quæstionem, dicendo Deum nunquam visum. Confirmat et Apostolus de Deo : *Quem nemo vidit hominum sed, nec videre potest* (*I Tim. vi, 18*); scilicet, quia morietur qui viderit (26). Idem ipsi apostoli et vidisse se Christum, et contrectasse testantur. Porro si ipse est Christus et Pater et Filius, quomodo visus est, et invisus? ¹⁷³ Ad hanc diversitatem visi et invisus unum conferendam, quis ex diverso non argumentabitur, recte utrumque dictum : visibilem quidem in carne, invisibilem vero ante carnem; ut idem sit Pater invisibilis ante carnem, qui et Filius visibilis in carne? Atquin, si idem ante carnem invisibilis quomodo visus etiam retro invenitur ante carnem? Æque si idem post quem et retro visum in ænigmate, plenius visibilem caro effecit; sermo scilicet, qui et caro factus, est alius, quem nunquam quisquam vidit, nisi Pater, scilicet cujus est sermo. Denique, inspiciamus quem Apostoli viderint. *Quod vidimus*, inquit Joannes (*I Joan. i, 1*), *quod audivimus, oculis nostris vidimus, et manus nostræ contrectaverunt de Sermonem vitæ*. Sermo enim vitæ factus, et auditus, et contrectatus, quia caro, qui ante carnem Sermo tantum in primordio apud Deum Pa-

Variæ læctiones.

⁷⁶ Et inserit Seml. ⁷⁷ Et abest. Fran. Paris. ⁷⁸ Quia et filius Seml. pater visibilis antehac Jun. ⁷⁹ Visibilitatis Seml. ⁸⁰ Quia Seml. quæ Deus ut Jun. qua etiam Rig.

Commentarius.

(25) *Faciem autem suam, etc.* Istud affert Auctor tanquam argumentum Praxeanorum; nam et refutat verbis illis. *Quis enim pater?* etc., ostendens Filium potius faciem Patris dici debere, idque ex Scrip., Thren. iv. PAM.

(26) *Idem ipsi Apostoli, etc.* Apostolis plurali numero adtribuit, quod solus Joannes scribit, Epist. i, et mox citatur; ea de causa, quantum

apparet, quod pluraliter ille dixerit : *Quod vidimus, quod audivimus, oculis nostris vidimus, et manus nostræ contrectaverunt, de Sermonem vitæ*. Ubi et rursum paulo post verborum ordinem immutat, cum legatur hodie et Græce et Latine : *Quod audivimus, quod vidimus oculis nostris, quod prospeximus et manus nostræ contrectaverunt*. PAM.

trem, non Pater apud Sermonem. Nam etsi Deus A Sermo, sed apud Deum, quia ex Deo Deus, quia cum Patre apud Patrem : *Et vidimus gloriam ejus, tanquam unigeniti a Patre* (Joan. 1. 14) ; utique Filii, scilicet visibiles, glorificati a Patre invisibili. Et ideo quoniam, ⁸¹ Sermonem Dei Deum dixerat, ne ⁸² adjuvaret adversariorum præsumptionem, quasi Patrem ipsum vidisset, ad distinguendum inter invisibilem Patrem, et Filium visibilem, superdicit ex abundanti, *Deum nemo vidit unquam* (Joan 1, 18). Quem Deum? Sermonem? Atquin, *Vidimus, et audimus, et contrectavimus*, de Sermonem vitæ prædictum est. Sed quem Deum? Scilicet Patrem, apud Quem Deum ⁸³ erat Sermo, *unigenitus scilicet* ⁸⁴ *Filius, qui in sinum* ⁸⁵ *Patris ipse disseruit*. Ipse et auditus, et visus, et ne phantasma crederetur, etiam contrectatus. Hunc et Paulus conspexit, nec tamen Patrem vidit. *Nonne, inquit, vidi Jesum* (1 Cor. ix, 1)? Christum autem et ipse Deum ⁸⁶ cognominavit : *Quorum patres, et ex quibus Christus secundum carnem, qui est super* ⁸⁷ *omnia Deus benedictus in ævum* (Rom. ix, 5). Ostendit et ipse ⁸⁸ visibilem Dei Filium, id est Sermonem Dei, *quia caro factus est*, Christus dictus est. De Patre autem ad Timotheum : *Quem nemo vidit hominum sed nec videre potest* (1 Tim. vi, 16). Exaggerans amplius (Ibid.) : *Qui solus habet immortalitatem, et lucem habitat inaccessibilem*. De quo et supra dixerat : *Regi autem sæculorum immortalis, invisibilis* (27), soli Deo : ut et contraria ipsi Filio ascriberemus, mortalitatem ⁸⁹, accessibilitatem ; quem mortuum contestatur secundum Scripturas (1 Cor. xv, 3) ; et a se novissime visum, per accessibilem utique lucem : quamquam et illam neque ⁹⁰ ipse sine periculo luminis expertus est, neque Petrus et Joannes et Jacobus sine rationis ⁹¹ et amentia (28) ; qui si non passuri Filii gloriam, sed Patrem vidissent, credo, morituri ibidem. *Deum enim nemo videbit, et vivet*. Si hæc ita sunt, constat eum semper visum ab initio, qui visus fuerit in fine ; et eum nec in fine visum, qui nec ab initio fuit visus ; et ita duos esse, visum et invisum. Filius ergo visus est semper, et Filius conversatus est semper, et Filius operatus. D

est semper, ex auctoritate Patris et voluntate ; quia *Filius nihil a semetipso potest facere, nisi viderit Patrem facientem* ; in sensu scilicet facientem ⁹², Pater enim sensu ⁹³ agit. Filius vero quod ⁹⁴ in Patris sensu est videns perficit. Sic omnia per Filium facta sunt, et sine illo factum est nihil.

CAPUT XVI.

Nec putes sola opera mundi per Filium facta, sed et quæ a Deo exinde gesta sunt. Pater enim quid diligit Filium, et omnia tradidit in manu ⁹⁵ ejus ; utique a primordio diligit, et a primordio tradidit. Ex quo, a primordio Sermo erat apud Deum, et Deus erat Sermo (Joan. 1. 1), cui data est omnis potestas a Patre in cælis et in terra Matth. xxviii, 8). Non judicat Pater quemquam : sed omne judicium tradidit Filio (Joan. v, 22) ; a primordio tamen. Omnem enim dicens potestatem, et omne judicium, et omnia per eum facta, et omnia tradita in manu ejus, nullam exceptionem temporis permittit : quia omnia non erunt, si non omnis temporis fuerint. Filius itaque est qui ⁹⁶ ab initio judicavit, turrim superbissimam elidens, linguasque dispersiens ⁹⁷, orbem totum aquarum violentia puniens, pluviam super Sodomam et Gomorrhæam ignem et sulphurem ⁹⁸ ; Dominus ⁹⁹ a Domino (Gen. xix, 24). Ipse enim et ad humana semper colloquia descendit, ab Adam usque ad patriarchas et prophetas, in visione, in somnio ¹, in ¹⁷⁵ speculo, in ænigmate, ordinem suum præstruens ab initio semper, quem erat persecuturus in finem ². Ita semper ediscebat (29), et Deus in terris cum hominibus conversari non alius potuit ³ quam Sermo, qui caro erat futurus. Ediscebat autem, ut nobis fidem sterneret, ut facilius crederemus Filium Dei descendisse in sæculum, si ⁴ et retro tale quid gestum cognosceremus. Propter nos enim sicut scripta sunt, ita et gesta sunt, in quos ævorum fines decucurrerunt. Sic etiam affectus humanos sciebat jam tunc, suscepturus etiam ipsas substantias hominis, carnem et animam ; interrogans Adam quasi nesciens, *Ubi es Adam? pœnitens quod hominem fecisset*, quæsi non præsciens ; tentans Abraham, quasi ignorans quid sit in homine ; offen-

Variæ lectiones.

⁸¹ Quomodo Seml. ⁸² Ut Seml. ⁸³ Deus Seml. ⁸⁴ Scilicet abest Seml. ⁸⁵ Est in sinu Seml. ⁸⁶ Ipsum Dominum Seml. ⁸⁷ Per Seml. ⁸⁸ Ipse abest Seml. ⁸⁹ Et inser. Jun. ⁹⁰ Et add. Seml. ⁹¹ Rationes Seml. irratione Fran. erratione Rhen. et Jun. rationis ex amentia Wouw. ⁹² Sentientem Seml. ⁹³ In sensu Jun. ⁹⁴ Qui Venet. Rhen. ⁹⁵ Sinu Rhen. ⁹⁶ Et add. Seml. ⁹⁷ Dispersens Seml. ⁹⁸ Sulphur Jun. ⁹⁹ Deus a Deo Seml. ¹ Somno Seml. ² Quæ erat persecuturus infinita Seml. ³ Potuit abest Seml. ⁴ Si abest Seml.

Commentarius.

(27) *Regi autem sæculorum immortalis, invisibilis*, etc. Hic adnotatu dignum, quod non modo BB. Ambr. Hieron. et August. hunc locum Apost. 1 Tim. i, citantes, sed et hic Auctor, non aliud legant quam soli Deo, ex quo colligitur, quod quidam ex græcis hodiernis exemplaribus interponunt *sapientis*, adjectum esse ex calce Epist. ad Rom. Quare etiam in illo nimis libera Claris castigatio. PAM.

(28) *Neque Petrus et Joannes et Jacobus sine rationis et amentia*. Hoc est, neque sine periculo rationis, neque sine amentia. Periculum rationis

dicit, ut supra *Periculum luminis*, hoc est, damnum. Liber Ursini, *sine rationis examentia* ; Pithæi *sine ratione et amentia*. RIC.

(29) *Ita semper ediscebat*. Sic in libro de carne Christi : « Et liberare, inquit, et judicare humanum genus ediscebat in carnis habitu non natæ adhuc. » Rursum, de Resurr. carnis : « Immunitatem carnis ediscunt. » Et hic mox : « Ediscebat autem. » In libello ad Martyres : « Etiam in pace, inquit, labore et incommotis bellum pati jam ediscunt. » RHEM.

sus, reconciliatus eisdem. Et si qua hæretici apprehendunt quasi Deo indigna, ad destructionem Creatoris, ignorantes hæc in Filium competisse, qui etiam passiones humanas, et sitim, et esuriem, et lacrymas, et ipsam nativitatem, ipsamque mortem erat subiturus: *Propter hoc minoratus a Patre modicum quid⁵ citra angelos (Psal. viii, 6).* Sed hæretici quidem nec Filio Dei deputabunt convenire, quæ tu ipsi⁶ Patri inducis, quasi ipse se denominaverit propter nos; cum Scriptura alium dicat ab alio minoratum, non ipsum a semetipso. Quid si et alius qui coronabatur gloria et honore⁷, alius qui coronabat, utique Filium Pater? Cæterum, quale est, ut Deus omnipotens ille invisibilis, quem nemo vidit hominum, nec videre potest: ille qui inaccessibilem lucem habitat: ille qui non habitat in manufactis; a cujus conspectu terra contremiscit, montes liquescunt ut cera; qui totum orbem manu apprehendit velut nidum; cui cælum thronus, et terra scabellum; in quo omnis locus, non ipse in loco; qui universitatis extrema linea est; ille Altissimus, in paradiso ad vesperam deambulaverit, quærens Adam; et arcam post introitum Noe clausurit; et apud Abraham sub quercu refrigeraverit; et Moysen de rubo ardenti vocavit; et in fornace Babylonii regis quartus apparuerit (quantum Filius hominis est dictus), ni hæc in imagine⁸, et speculo, et ænigmatibus fuissent? Scilicet et hæc nec de Filio Dei credenda 176 fuisse⁹, si scripta non essent; fortasse non credenda de Patre, licet scripta, quem isti in vulvam Mariæ deducunt, et in Pilati tribunal imponunt, et in monumento¹⁰ Ioseph concludunt. Hinc igitur apparet error illorum. Ignorantes enim, a primordio omnem ordinem divinæ dispositionis per Filium decurrisse, ipsum credunt Patrem et visum, et congressum, et operatum, et sitim et esuriem passum, adversus Prophetam dicentem: *Deus æternus non sitiet, nec esuriet omnino* (quanto magis nec morietur, nec sepeliatur) et ita unum Deum semper egisse, id est Patrem, quæ per Filium gesta sunt.

CAPUT XVII.

Facilius existimaverunt Patrem in Filii nomine egisse, quam Filium in Patris; dicente ipso Domino: *Ego veni in Patris mei nomine* (Joan. v, 43). Item ad ipsum Patrem: *Nomen tuum manifestavi hominibus* (Joan. xvii, 6). Condicente etiam Scrip-

tura (30): *Benedictus qui venit in nomine Domini* (Matth. xxi, 6), utique Filias in Patris nomine. Sed et nomina¹¹ Patris, Deus omnipotens, Altissimus¹², Dominus virtutum, Rex Israelis, Qui est, quatenus ita Scripturæ docent, hæc dicimus et in Filium competisse, et in his Filium venisse, et in his semper egisse, et sic ea in se hominibus manifestasse. *Omnia, inquit, Patris mea sunt.* Cur non et nomina? Cum¹³ ergo legis Deum omnipotentem et Altissimum, et Deum virtutum, et Regem Israelis, et Qui est (31), vide ne per hæc Filius etiam demonstretur, suo jure Deus omnipotens¹⁴, quæ Sermo Dei omnipotentis, quaque omnium accepit potestatem; Altissimus, quæ *dextera Dei exaltatus*. sicut Petrus in Actis (ii, 22) concionatur; Dominus virtutum, qui omnia subjecta sunt illi a Patre; Rex Israelis, quia ille proprie excidit¹⁵ sors gentis istius; item, Qui est, quoniam multi filii¹⁶ dicuntur, et non sunt. Si autem volunt et Christi nomen Patris esse, audient¹⁷ suo loco. Interim, hic mihi promotum sit responsum adversus id quod et de Apocalypsi Joannis proferunt: *Ego¹⁸ Dominus qui est¹⁹, et qui fuit, et venit omnipotens*; et sicubi alibi Dei omnipotentis appellationem non putant etiam Filio convenire: quasi qui venturus est, non sit²⁰ 177 omnipotens, cum et Filius omnipotentis tam omnipotens sit²¹, quam Deus Dei Filius.

CAPUT XVIII.

Sed hanc societatem nominum paternorum in Filio ne facile perspiciant, perturbat illos Scriptura, si quando unicum Deum statuit; quasi non eadem et Deos et Dominos duos proposuerit, ut supra ostendimus. Ergo quia duos et eum, inquit, invenimus, ideo ambo unus atque idem, et Filius et Pater. Porro, non periclitatur Scriptura, ut illi de tua argumentatione succurras, ne sibi contraria videatur. Habet rationem, et cum unicum Deum statuit, et cum duos Patrem et Filium ostendit, et sufficit sibi, Filium nominari ab ea constat. Salvo enim Filio recte unicum Deum potest determinasse, cujus est Filius. Non enim desinit esse qui habet Filium ipse unicus, suo scilicet nomine, quotiens sine Filio nominatur; sine Filio autem nominatur, cum principaliter determinatur ut prima persona, quæ ante Filii nomen erat proponenda; quia Pater ante cognoscitur, et post Patrem Filius nominatur. Igitur unus Deus Pater, et alius absque

Variæ lectiones.

⁵ Quid abest Seml. ⁶ Ipse Seml. ⁷ Gloriam et honorem Seml. ⁸ Dictus, et in imagine Seml. ⁹ Fuissent Jun. ¹⁰ Monumentis Seml. ¹¹ Nomiini: et nomen patris Seml. ¹² Altissimus abest Seml. ¹³ Cur Fran. Paris. ¹⁴ Omnipotens abest Seml. ¹⁵ Accidit Jun. propria exiit Latin. ¹⁶ Dei conjic. Ciaccon. ¹⁷ Audiunt Seml. ¹⁸ Ergo Seml. ¹⁹ Et qui erat add. Seml. et qui erat et qui venit Jun. ²⁰ Est, non abest Seml. ²¹ Dei filius add. Seml.

Commentarius.

(30) *Condicente etiam Scriptura.* Condicere nove usurpat pro similiter dicere, sive assentiri. RHEN.

(31) *Qui est.* יהוה הוא דא, dicit Dominus Deus; et alio loco: *Qui est me misit, etc.*; ad cujus vocis interpretationem subjicitur statim: *Qui est, quoniam*

multi filii dicuntur et non sunt. Quæ explicatio an vera sit non ausim dicere. Ibi enim significari quis crederet nomen tetagrammaton Jehova, in quo tot mysteria latent ut tradunt rabbini et Cabalisticæ. Læ Pr.

eo ²² non est. Quod ipse inferens ²³, non Filium negat, sed alium Deum: cæterum alius a Patre Filius non est ²⁴. Denique, inspicere sequentia hujusmodi pronuntiationum, et invenies fere ad idolorum factitatores atque cultores definitionem earum pertinere, ut multitudinem falsorum deorum unio divinitatis expellat, habens tamen Filium quanto individuum et inseparatum a Patre, tanto in Patre reputandum, etsi non nominatum. Atquin si nominasset illum, separasset, ita dicens: « Alius præter me non est, nisi Filius meus. » Alium enim etiam Filium fecisset, quem de aliis exceperisset. Puta solem dicere: « Ego sol, et alius præter me non est, nisi radius meus, » nonne denotasses ²⁵ vanitatem ²⁶, quasi non et radius in sole deputeretur? Itaque præter ²⁷ semetipsum non esse alium Deum, hoc propter idololatriam tam nationum quam Israelis, etiam propter hæreticos, qui, sicut nationes manibus, ita et ipsi verbis idola fabricantur, id est, alium Deum, et alium Christum. Igitur et cum se unum pronuntiabat, Filio Pater procurabat, ne ab alio Deo Christus venisse credatur, sed ab illo qui prædixerat: *Ego Deus, et alius absque me non est*; qui se unicum, sed cum Filio ostendit, cum quo cælum solus extendit.

CAPUT XIX.

Quin ²⁸ et hoc dictum ejus, in argumentum singularitatis ¹⁷⁹ arripient: *Extendi, inquit, cælum solus*. Quantum ad cæteras virtutes, solus, præstans adversus conjecturas hæreticorum, qui mundum ab angelis (32) et potestatibus diversis volunt structum; qui et ipsum Creatorem aut angelum faciunt, aut ad alia ²⁹ quæ extrinsecus, ut opera mundi, ignorantem quoque subornatum. Aut si sic solus cælum extendit, quomodo isti præsumunt in perversum hæretici, quasi singularis non admittatur Sophia illa dicens: *Cum pararet cælos* ³⁰, *ego aderam illi simul* ³¹. Et si dixit Apostolus: *Quis cognovit sensum Domini, et quis illi consilio fuit?* (I Cor. II, 15) utique præter Sophiam (33) ait ³², quæ illi aderat. In ipso tamen et cum illo universa compingebat, non ignorante quid faceret. Præter Sophiam autem, præter Filium dicit, qui est Christus, Sophia et Virtus Dei secundum Apostolum, solus sciens sensum Patris: *Quis enim scit quæ sunt in Deo nisi Spiritus qui in ipso est?* Non qui extra ipsum ³³. Erat ergo qui non solum Deum

faceret, nisi a cæteris solum. Sed et ³⁴ Evangelium recusetur, quod dicat *omnia per Sermonem a Deo facta esse, et sine eo nihil factum*. Nisi enim fallor, et alibi scriptum est: *Sermone ejus cæli firmati sunt, et spiritu oris* ³⁵ *ejus omnes virtutes eorum*. Et Sermo autem, Virtus et Sophia, ipse erit Dei Filius. Ita si per Filium omnia, cælum quoque per Filium extendens, non solus extendit, nisi illa ratione qua a ³⁶ cæteris solus. Atque adeo statim de Filio loquitur: *Quis alius dejecit signa ventriloquorum, et divinationes a corde, avertens sapientes retrorsum, et consilium eorum infatuans?* Sistens verba Filii sui, discendo scilicet: *Hic est Filius meus dilectus; hunc audite*. Ita Filium subjungens ipse interpretator est, quomodo cælum solus extenderit, scilicet cum Filio solus, sicut cum Filio unum. Proinde et Filii erit vox, *Extendi cælum solus*; quia *Sermone cæli confirmati sunt*. Quia Sophia, id est ³⁷, Sermone assistente, paratum est cælum, et *omnia per Sermonem sunt facta*, competit et Filium ³⁸ solum extendisse cælum, quia solus operationi Patris ministravit. Idem erit dicens: *Ego primus, et insuper ventura* ³⁹ *ego sum*. Primum scilicet omnium, Sermo: *In principio erat Sermo*; in quo principio prolatus a Patre est. Cæterum Pater non habens initium, ut a nullo prolatus, ut innatus, non potest videri. Qui solus fuit semper, ordinem habere non potuit. Igitur si propterea eundem et Patrem et Filium credendum putaverunt, ut unum Deum vindicerent, ⁴⁰ salva ¹⁷⁹ est unio ejus, qui cum sit unus, habet ⁴¹ et Filium, æque et ipsum eisdem Scripturis comprehendens. Si Filium nolunt secundum a Patre reputari, ne secundus duos faciat deos dici, ostendimus etiam duos Deos in Scriptura relatos, et duos Dominos; et tamen ne de isto scandalizentur ⁴², rationem reddimus, qua Dei non duo dicantur, nec Domini ⁴³, sed qua Pater et Filius duo; et hoc non ex separatione substantiæ, sed ex dispositione, cum individuum et inseparatum Filium a Patre pronuntiamus; nec statu, sed gradu alium; qui etsi Deus dicatur, quando nominatur singularis, non ideo duos deos faciat, sed unum, hoc ipso quod et Deus ex unitate Patris vocari habeat.

CAPUT XX.

Sed argumentationibus eorum adhuc retundendis opera præbenda est, si quid de Scripturis ad sen-

Variæ lectiones.

²² Absque eo alius Seml. ²³ Inserens Seml. ²⁴ Deus add. Jun. ²⁵ Denotasset Seml. ²⁶ Unitatem alii. ²⁷ Per Seml. ²⁸ Qui Seml. ²⁹ Ad illa Jun. ³⁰ Cælum Seml. ³¹ Simul abest Seml. ³² Fuit Seml. ³³ Ipsum erat. Ergo Seml. ³⁴ Et abest Seml. ³⁵ Oris abest Seml. ³⁶ A abest Seml. ³⁷ Sophia in sermone Seml. ³⁸ Filio Woww. ³⁹ In superventura Seml. In abest Fran. ⁴⁰ Salvus Seml. ⁴¹ Habeat Seml. ⁴² Scandalizarentur alii. ⁴³ In qua Domini cod. Woww.

Commentarius.

(32) *Qui mundum ab angelis*, etc. Notat Valentinianos et similes alios, et Procli sectatores ac Seleucianos. RHEN.

(33) *Utique præter Sophiam*. Sensus est: cum
PATROL. II.

Paulus dicit, *Quis illi consilio fuit?* intelligit: Quis præter Sophiam consilio fuit, quæ Sophia illi aderat? RHEN.

tentiam suam excerpent, cætera nolentes intueri, quæ et ipsa regulam servant, et quidem salva unione divinitatis, et monarchiæ sonitu. Nam sicut in veteribus nihil aliud tenent quam, *Ego Deus, et alius præter me non est* (Psal. xlv, 5); ita in Evangelio, responsionem Domini ad Philippum tuentur: *Ego et Pater unum sumus* (Joan. xiv); et, *Qui me viderit, videt et Patrem*; et, *Ego in Patre, et Pater in me*. His tribus capitulis totum instrumentum utriusque Testamenti volunt cedere⁴⁵, cum oporteat secundum plura intelligi pauciora, sed proprium hoc est omnium hæreticorum. Nam quia pauca sunt quæ in sylva inveniri⁴⁶ possunt, pauca adversus plura defendunt, et posteriora adversus priora suscipiunt. Regula autem omni rei semper⁴⁷ ab initio constituta ex prioribus et ex pluribus in posteriora præscribit, utique et in pauciora⁴⁸.

CAPUT XXI.

Aspice itaque quanta præscribat⁴⁹ tibi (34) etiam in Evangelio, ante Philippi consultationem, et ante omnem argumentationem tuam. Et in primis, ipsa statim præfatio Joannis Evangelizatoris demonstrat, quod retro fuerit, qui caro fieri habebat: *In principio erat Sermo, et Sermo erat apud Deum, et Deus erat Sermo. Hic erat in principio apud Deum. Omnia per ipsum facta sunt, et sine ipso factum est nihil* (Joan. i, 1 seqq.). **¶** Nam si hæc non aliter accipi licet, quam quomodo scripta sunt, indubitanter alius ostenditur, qui fuerit a principio, alius apud quem fuit: alium Sermonem esse, alium Deum⁵⁰ (licet et Deus Sermo, sed qua Dei Filius, non qua Pater); alium per quem omnia, alium a quo omnia. Alium autem quomodo dicamus, sæpe jam edidimus; quo alium dicamus necesse est, ne eundem; alium autem, non quasi separatim, sed dispositione⁵¹ alium, non divisione. Hic ergo *factus est caro*, non ipse cujus erat Sermo. Hujus gloria visa est tanquam unici a Patre (35), non tanquam Patris. Hic unus⁵² sinum Patris deseruit, non sinum suum Pater. Præcedit enim: *Deum nemo vidit unquam*. Idem et⁵³ agnus Dei ab Joanne designatur, non ipse cujus est dilectus. Certe Filius Dei semper, sed non ipse cujus est Filius. Hoc eum Nathanael statim sensit, sicut et alibi Petrus: *Tu es Filius Dei* (Joan. i, 50;

Matth. xvi, 16). Hoc et ipse recte sensisse illos confirmat. Nathanaeli⁵⁴ quidem respondens: *Quia dixi*⁵⁵: *Vidi te sub ficu, ideo credis* (Joan. ii, 50); Petrum vero beatum affirmans, *cui non caro, neque sanguis revelasset* (quod et Patrem senserat), *sed Pater qui in cælis est* (Matth. xvi, 17). Quo dicto utriusque personæ constituit distinctionem, et Filii in terris, quem Petrus agnoverat Dei Filium et Patris qui⁵⁶ in cælis, qui Petro revelaverat quod Petrus agnoverat Dei Filium Christum. Cum in templum⁵⁷ introiit, *ædem Patris* appellat, ut Filius. Cum ad Nicodemum dicit: *Ita dilexit Deus mundum, ut Filium suum unicum dederit, in quem omnis qui crediderit, non pereat, sed habeat vitam sempiternam* (Joan. iii, 16). Et rursus (Ibid. 17): *Non enim misit Deus Filium suum in mundum, ut judicet mundum, sed ut salvus sit mundus per eum. Qui crediderit in illum, non judicatur; qui non crediderit in illum, jam judicatus est, quia non credidit in nomine unici Filii Dei*. Joannes autem cum interrogaretur (36) quid⁵⁸ de Jesu contingeret: *Pater, inquit, diligit Filium, et omnia tradidit in manus ejus. Qui credit*⁶⁰ *in Filium, habet vitam æternam; qui non credit in Filium*⁶¹ *Dei non videbit Deum, sed ira Dei manebit super eum* (Joan. iii, 35, 36). Quem vero Samaritidi ostendit? Si Messiam qui dicitur Christus, Filium utique **¶** se, non Patrem demonstravit, qui et alibi Christus Dei Filius, non Pater dictus est. Exinde discipulis: *Meum est, inquit, ut faciam voluntatem ejus qui me misit, ut consummen opus ejus*. Et ad Judæos, de paralytici sanitate: *Pater meus usque modo operatur, et ego operor* (Joan. v, 17). Pater et ego, Filius dicit. Denique, propter hoc magis Judæi illum interficere volebant, non tantum⁶² quod solveret sabbatum, sed quod Patrem suum Deum diceret, æquans se Deo. Tunc ergo dicebat ad eos: *Nihil Filius facere potest a semetipso, nisi viderit*⁶³ *Patrem facientem* (Ibid. 19 seqq.). *Quæ enim ille facit, eadem et Filius facit. Pater enim diligit Filium, et omnia demonstravit illi quæ ille fecit et majora istis*⁶⁴ *opera demonstravit illi, ut vos miremini. Quomodo enim suscitavit mortuos et vivificat, ita et Filius quos vult vivificat*⁶⁵. *Neque enim Pater judicat, sed omne judicium dedit Filio, uti omnes honorent Filium, sicut honorant Patrem. Qui non honorat Filium*

Variæ lectiones.

⁴⁴ Vidit Fran. Paris. Rig. ⁴⁵ Credere Seml. ⁴⁶ Invenire Jun. ⁴⁷ Semper abest Seml. ⁴⁸ In prioribus, et in posteriora præscribit utique et in paucioribus Rhen. ⁴⁹ Præscribant Seml. ⁵⁰ Dei, alium Dominum Seml. ⁵¹ Necesse est non eundem autem, non quasi separatim, dispositione Seml. Necesse est non eundem, non autem quasi Jun. ⁵² Unius Seml. ⁵³ Inde etsi Seml. ⁵⁴ Nathanael Rhen. ⁵⁵ Dixit Rhen. ⁵⁶ Qui omitt. Jun. ⁵⁷ Templo Seml. ⁵⁸ De omitt. Ciaccon. ⁵⁹ Dilexit Seml. ⁶⁰ Credidit Seml. ⁶¹ Credidit in filio Seml. ⁶² Tamen Seml. ⁶³ Videat Seml. ⁶⁴ Ista Seml. ⁶⁵ Vivificabit alii.

Commentarius.

(34) *Quanta præscribant tibi*. Quanta pro quam multa, ut ante in superioribus plus semel.

(35) *Tanquam unici a Patre*, μονογενοῦς ἀπὸ πατρὸς. Per vocem unici quippe reddidit quod habetur Joan. i. LE Ps.

(36) *Joannes autem cum interrogaretur*. Joannem Baptistam intelligit, cujus sunt verba etiam Joan. iii, quæ sequuntur, *Pater diligit Filium*, etc.; sic enim castigavimus, pro, *dilexit*. PAM.

non honorat Patrem, qui Filium misit. Amen, amen dico vobis, quod qui audit ⁶⁴ sermones meos ⁶⁷, et credit ei qui me misit, habet vitam æternam, et in iudicium non venit ⁶⁸, sed transit ⁶⁹ de morte in vitam. Amen dico vobis, quod veniet hora, qua mortui audient vocem Filii Dei; et cum audierint, vivent. Sicut enim Pater habet vitam æternam ⁷⁰ a semetipso, ita et Filio dedit vitam æternam habere in semetipso, et iudicium dedit illi facere in potestate, qua Filius hominis est (37); per carnem scilicet, sicut et Filius Dei per spiritum ejus. Adhuc adjicit: Ego autem habeo majus quam Joannis testimonium (Joan. i, 36, 37). Opera enim quæ Pater mihi dedit consummare, illa ipsa de me testimonium perhibent, quod me Pater miserit. Et qui me misit Pater, ipse testimonium dixit de me. Subjungens autem: Neque vocem ejus audistis unquam; neque formam ejus vidistis; confirmat retro non Patrem, sed Filium fuisse, qui videbatur et audiebatur. Denique dicit: Ego veni in Patris mei nomine, et non me recepistis (Ibid., 43). Adeo semper Filius erat in Dei et Regis et Domini, et ⁷¹ Omnipotentis, et Altissimi nomine. Interrogantibus autem quid facere debeant, respondit: Ut credatis in eum quem Deus misit (Joan. vi, 29). Panem quoque se affirmat, quem Pater præstaret de cælo (Ibid., 33). Ergo omne quod ei daret Pater ad se venire, nec rejecturum se, quia de cælo descendisset, non ut suum, sed ut Patris faceret voluntatem: voluntatem autem Patris esse, uti qui viderit Filium, et crediderit in eum, vitam et resurrectionem consequatur (Ibid., 35); neminem porro ad se venire ⁷² posse, nisi quem Pater adducat (38): omnem qui a Patre audisset et didicisset, venire ad se (Ibid., 44). Non quasi Patrem aliquis viderit, adjiciens et hic, ut ostenderet Patris esse Sermonem per quem docti fiant. At cum discedunt ab eo multi (Ibid., 66), et apostolis suis offert, si velint discedere et ipsi, quid respondit Simon Petrus? Quo discedimus ⁷³? verba vitæ habes, et nos credimus quod tu sis Christus. Patrem illum esse, an Patris Christum?

CAPUT XXII.

Cajus autem doctrinam dicit ad quam mirabatur? suam, an Patris? Æque ambigentibus inter se, ne ipse esset Christus, utique non Pater, sed Filius: Neque me scitis, inquit (Joan. vii, 28), unde etiam, et non veni a meipso, sed est verus qui me misit, quem vos non nostis. Ego novi illum, qui ab illo sum ⁷⁴, et ille me misit. Non dixit, quia ipse sum,

et ipse me misi, sed: Ille misit. Item, cum misissent ad invadendum eum Pharisei: Modicum adhuc temporis, ait, vobiscum sum, et vado ad eum qui me misit. At ubi se negat esse solum? Sed ego, inquit, et qui me misit Pater; nonne duos demonstrat, tam duos quam inseparatos? imo totum erat hoc quod docebat, inseparatos duos esse. Siquidem et legem proponens duorum hominum testimonium confirmantem, subjungit: Ego testimonium dico de me, et testimonium dicit de me, qui me misit Pater. Quod si unus esset, dum idem est et Filius et Pater, non uteretur legis patrocinio fidem imponentis, non unius testimonio, sed duorum. Item, interrogatus ubi esset Pater, neque se, neque Patrem notum esse illis respondens, duos dixit ignotos; quod si ipsum nossent, Patrem nossent, non quidem quasi ipse esset Pater et Filius, sed quia per individualitatem neque agnosci, neque ignorari alter sine altero potest. Qui me, ait, misit, verax est, et ego quæ ab eo audiui, ea et loquor in mundum. Interpretante extrinsecus Scriptura, non cognovisse illos quod de Patre dixisset, cum scilicet cognoscere debuissent sermones Patris in Filio esse, legendo apud Jeremiam (i, 9). Et dixit mihi Dominus: Ecce dedi sermones meos in os tuum. Et apud Isaiam (i, 4): Dominus dat mihi linguam disciplinæ ad cognoscendum quando oporteat dicere sermonem. Sicut ipse rursus: Tunc, inquit (Joan. vii, 28), cognoscetis, quod ego sim, et a memetipso nihil loquar: sed sicut me docuit, ita et loquor; quia et qui me misit, mecum est. Et hoc ad testimonium individuorum duorum. Item, in altercatione Judæorum, exprobrans quod occidere eum vellent: Ego, ⁷⁵ inquit (Ibid. 38 seqq.), quæ vidi penes Patrem meum, loquor, et vos quod vidistis penes patrem vestrum, id facitis: et nunc vultis occidere hominem veritatem vobis locutum, quam audierit a Deo, et: Si Deus esset pater vester, dilexissetis me. Ego enim ex Deo exivi et veni (et tamen non separantur ⁷⁵, licet exiisse dixerit, ut quidem arripuit hujus dicti occasio- nem; exivit autem a Patre, ut radius ex sole, ut rivus ex fonte, ut frutex ex semine). Ego dæmonium non habeo, sed honoro Patrem meum, et: Si ego me ipse glorificem, nihil est gloria mea. Est qui me glorificet Pater, quem vos dicitis Deum esse vestrum, nec nostis illum, at ego novi eum. Et si dicam, Non novi, ero similis vestri mendax, sed novi illum, et sermonem ejus servo. Ac cum subjungit: Abraham diem meum vidit, et lætatus est, nempe de-

Variæ lectiones.

⁶⁴ Quod et qui audierit Latin. ⁶⁷ Meos abest Seml. ⁶⁸ Veniet Seml. ⁶⁹ Transiit al. venit cod. Wouw. ⁷⁰ Æternam abest Rhen. ⁷¹ Et abest Seml. et Domini abest cod. Wouw. ⁷² Discedemus Fran. ⁷³ Atque Jun. ⁷⁴ Quia apud illum sum Seml. Quia ab illo sum Jun. ⁷⁵ Separamus Seml.

Commentarius.

(37) Iudicium dedit illi facere in potestate qua Filius hominis est. Fere omnes codices et interpretes proponunt quia, quod intellectu facilius est. Nam S. Chrysostomus illam non adhibuit distinctionem, eo quod ea uteretur Paulus Samosat. LE PA.

(38) Nisi quem Pater adducat Septem hisce capitibus a vigesimo Monarchianos impetit, probatque e Scriptura Filium alium esse a Patre, ideoque Patrem non se filium fecisse. LE PA.

monstrat Filium Abrahæ retro visum, non Patrem. Item, super cæcum illum *Patris opera* dicit *se facere oportere*. Cui post restitutionem luminum : *Tu, inquit (Joan. ix, 35), credis in Filium Dei?* et interroganti quis esset iste, ipse se demonstrans, utique Filium demonstravit, quem credendum esse dixerat. Dehinc, cognosci se profitetur a Patre, et Patrem a se. Et ideo se diligi a Patre, quod animam suam ponat : quia hoc præceptum accepisset a Patre. Et interrogatus a Judæis si ipse esset Christus (uti que Dei ⁷⁶, nam usque in hodiernum Judæi Christum Dei, non ipsum Patrem sperant, quia nunquam Christus Pater scriptus est venturus) : *Loquor, inquit, vobis, et non creditis. Opera quæ ego facio in nomine Patris, ipsa de me testimonium dicunt*. Quid testimonium? ipsum scilicet esse, de quo interrogabant, id est Christum Dei. De ovibus etiam suis, quod nemo illas de manu ejus eriperet : *Pater enim quod mihi dedit, majus est omnibus* ⁷⁷ et : *Ego et Pater unum sumus* (39). Hic ergo jam gradum volunt figere stulti, imo cæci, qui non videant, primo, *Ego et Pater*, duorum esse significationem; dehinc in novissimo, *sumus*, non ex unius esse persona, quod pluraliter dictum est; tum quod, *unum sumus*, non, « Unus sumus. » Si enim dixisset. « Unus sumus, » potuisset adjuvare sententiam illorum. Unus etiam singularis numeri significatio videtur. Adhuc cum duo, masculini generis. Unum dicit, neutrali verbo, quod non pertinet ad singularitatem, sed ad unitatem, ad similitudinem, ad conjunctionem, ad dilectionem Patris, qui Filium diligit; et ad obsequium Filii, qui voluntati Patris obsequitur. *Unum sumus*, dicens, *ego et Pater*, ostendit duos esse, quos æquat ⁷⁸ et jungit. Adeo addit etiam multa se opera a Patre ostendisse, quorum nihil lapidari meretur. Et ne putarent ideo se illum lapidare debere, quasi se Deum ipsum, id est Patrem voluisset intelligi; quia dixerat, *Ego et Pater unum sumus*, qua Filium Dei Deum ostendens, non qua ipsum Deum. *Si in lege, inquit, scriptum est. Ego dixi, Vos dii estis, et non potest solvi Scriptura, quem Pater sanctificavit, et misit in mundum, vos eum blasphemare dicitis, quia dixi* ⁷⁹, *Filius Dei sum? Si non facio opera Patris mei, nolite credere, si vero facio, et mihi credere non vultis, vel propter opera credite. Et scitote* ⁸⁰ quod ego in Patre sim, et Pater in me. Per opera ergo erat Pater in Filio, et Filius in Patre; et ita per opera intelligimus unum esse Patrem et Fi-

lium ⁷⁹. Adeo totum hoc perseverabat inducere, ut duo tamen crederentur in una virtute; quia aliter Filius credi non posset, nisi duo crederentur.

CAPUT XXIII.

Post hæc autem Martha Filium Dei eum confessa, non magis erravit, quam Petrus (*Matth. xvi, 16*) et Nathanael; quanquam etsi errasset, statim didicisset. Ecce enim, ad suscitandum fratrem ejus a mortuis, ad cælum et ad Patrem Dominus suscipiens : *Pater, inquit (Joan. ii, 42 [utique Filii]), gratias ago tibi, quod me semper exaudias. Propter istas turbas circumstantes dixi ut credant quod tu me miseris* ⁸⁰. Sed et in conturbatione animæ : *Et quid dicam? Pater, salvum me fac de ista hora. Atquin propter hoc veni in istam horam. Verum, Pater, glorifica nomen tuum* (*Joan. xii, 27*). In quo erat et ⁸¹ Filius. *Ego, inquit (Joan. v, 43), veni in Patris nomine*. Inde scilicet suffecerat Filii ad Patrem vox. Ecce ex abundantia ⁸² respondet ⁸³ de cælo Pater, Filio contestatur (*Matth. xvii, 5*) : *Hic est Filius meus dilectus, in quo bene sensi, audite illum*. Ita et in isto, *Glorificavi, et glorificabo rursus* ⁸⁴, quot personæ tibi videntur, perversissime Præsea, nisi quot et voces? habes Filium in terra, habes Patrem in cælis. Non est separatio ista, sed dispositio divina. Cæterum, scimus Deum etiam intra abyssos esse, et ubique consistere, sed vi et potestate. Filium quoque, ut individuum cum ipso ubique. Tamen in ipsa œconomia, Pater voluit Filium in terris haberi, se vero in cælis; quo ⁸⁵ et ipse Filius suspiciens, et orabat et postulabat a Patre, quo et nos erectos docebat orare : *Pater noster qui es in cælis* (*Matth. vi, 19*), et cum ⁸⁶ sit et ubique, hanc ⁸⁷ sedem suam voluit Pater; minoravit ⁸⁸ ⁸⁹ Filium modico citra angelos (*Psal. viii, 6*), ad terram demittendo; gloria tamen et honore coronaturus illum, in cælos resumendo. Hæc jam præstabat illi, dicens, *Et glorificavi, et glorificabo*. Postulat Filius de terris, Pater promittit a cælis. Quid mendacem facis et Patrem et Filium, si aut ⁸⁹ Pater de cælis loquebatur ad Filium, cum ipse esset Filius apud terras; aut Filius ad Patrem precabatur, cum ipse esset Pater apud cælos? Quale est ut Filius item postularet ⁹⁰ a semetipso, postulando a Patre, si ⁹¹ Filius erat Pater; aut iterum Pater sibi ipsi promitteret, promittendo Filio, si Pater erat? ut sic duos divisos diceremus, quomodo jactitatis, tolerabilius erat duos divisos,

Variæ lectiones.

⁷⁶ Deus *Seml.* ⁷⁷ Pater enim qui major est omnibus dedit mihi alii; Pater enim qui dedit mihi, major est omni. *Jun.* ⁷⁸ Dixerat *Seml.* ⁷⁹ Et Filium abest *Seml.* ⁸⁰ Sed add. *Lat.* ⁸¹ Et omitt. *Seml.* ⁸² Ex abundantanti *Latin.* ⁸³ Respondit *Fran.* ⁸⁴ Glorificabo, rursus *Seml.* *Venet.* ⁸⁵ Quod *Seml.* ⁸⁶ Cælis : cum *Seml.* ⁸⁷ Utique, hanc alii. ⁸⁸ Voluit. Pater minoravit *Seml.* ⁸⁹ Autem *Seml.* ⁹⁰ Postulet *Seml.* ⁹¹ Si omitt. *Seml.*

Commentarius.

(39) *Ego et Pater unum sumus*. Hæc eadem verba quæ ex Joan. x, assumpsit, reulit cap. 20 superius. Illa autem detorquebant hæretici monar-

chiani, qui inde factum putabant ut constaret alium non esse Filium a Patre; cum tamen unitatem essentis dicant, non personæ. *Lx Pn.*

quam unum Deum versipellem prædicare. Itaque ad istos tunc ⁹² Dominus pronuntiavit (*Joan. xiii, 30*): *Non propter me ista vox venit, sed propter vos; ut credant hi, et Patrem et Filium, in suis quemque nominibus, et personis, et locis. Sed adhuc exclamavit Jesus et dicit: Qui credit in me, non in me credit, sed in eum credit qui me misit* (quia per Filium in Patrem creditur, et auctoritas credendi Filio, Pater est); *et qui conspicit me*⁹³, *conspicit eum qui me misit. Quomodo? Quoniam scilicet a semetipso non sum locutus; sed qui me misit Pater, ipse mihi mandatum dedit quid dicam et quid loquar, Dominus enim dat mihi linguam disciplinæ, ad cognoscendum quando oporteat dicere sermonem quem ego loquor* (*Isa. iv, 4*). Sicut mihi Pater dixit, ita et loquor (*Joan. xii, 50*). Hæc quomodo dicta sint, Evangelizator et utique tam clarus discipulus Ioannes magis, quam Praxeas, noverat ⁹⁴, ideoque ipse de suo sensu: *Ante autem solemnitatem Paschæ* (40), inquit (*Joan. xiii, 1*), *sciens Jesus omnia sibi tradita a Patre esse, et se ex Deo exiisse*⁹⁵, *ad Deum vadere. Sed Praxeas ipsum vult Patrem de semetipso exiisse, et ad semetipsum abiisse, ut diabolus in cor Judæ, non Filii traditionem, sed Patris ipsius immiserit. Nec diabolo bene, nec hæretico; quia nec in Filio bono suo diabolus operatus est traditionem. Filius enim traditus est Dei, qui erat in filio hominis, sicut Scriptura subiungit: Nunc glorificatus est Filius hominis, et Deus glorificatus est in illo. Quid* ⁹⁶ *Deus? utique non Pater, sed Sermo Patris, qui erat in filio hominis, id est in carne, in qua et glorificatus jam; virtute vero et sermone, et ante Jesum*⁹⁷: *Et Deus, inquit, glorificavit illum in semetipso*, id est, Pater Filium⁹⁸ in semetipso habens, etsi porrectum ad terram, mox per resurrectionem glorificavit⁹⁹, morte devicta.

CAPUT XXIV.

Erant ¹ plane qui et tunc non intelligerent. Quoniam et Thomas aliquandiu incredulus: *Domine enim, inquit* (*Joan. xiv, 5* seqq.), *non scimus quo eas, et quomodo viam novimus? Et Jesus: Ego sum via, veritas et vita. Nemo venit ad Patrem nisi per me. Si cognovissetis me, cognovissetis et Patrem: sed*² *abhinc nostis illum, et videtis illum. Et perve-*

nimus jam ad Philippum, qui spe excitatus videndi Patris, nec intelligens quomodo visum Patrem audisset: *Ostende, inquit, nobis Patrem, et sufficit nobis. Et Dominus: Philippe, tanto tempore vobiscum sum, et non cognovistis me? Quem dicit cognosciabilis debuisse* (hoc enim solum discuti oportet), *quasi Patrem, an quasi Filium? Si quasi Patrem, doceat Praxeas, tanto tempore Christum cum eis conversatum, Patrem aliquando, non dico intelligi, verum vel æstimari potuisse. Nobis omnes Scripturæ, et veteres* (41) *Christum Dei, et novæ Filium Dei præfniunt* (42). Hoc et retro prædicabatur, hoc et ab ipso Christo pronuntiabatur; imo jam et ab ipso Patre coram de cœlis Filium proficiente, et Filium glorificante: *Hic est Filius meus; et: Glorificavi et glorificabo. Hoc et a discipulis credebatur, hoc et a Judæis non credebatur, hoc se volens credi ab illis, omni hora Patrem nominabat, et Patrem præferebat, et Patrem honorabat. Si ita est, ergo non Patrem tanto tempore secum conversatum ignoraverant, sed Filium. Et Dominus eum se ignoranti exprobrans, quem ignoraverant, eum utique agnosci volebat, quem tanto tempore non agnosci exprobraverat, id est Filium. Et apparere jam post quomodo dictum sit, Qui me videt, videt³ et Patrem* (*Joan. xvi, 9*). Scilicet quo et supra: *Ego et Pater unum sumus* (*Joan. xvi, 28*). Quare? quia, *Ego ex Deo exivi et veni; et, Ego sum via; 187 nemo ad Patrem venit, nisi per me* (*Joan. xiv, 6*); et, *Nemo ad me venit, nisi Pater eum adduxerit* (*Joan. vi, 44*); et, *Omnia mihi Pater tradidit* (*Matth. xi, 27*); et, *Sicut Pater vivificat, ita et Filius* (*Joan. v, 21*); et, *Si me cognovistis, et Patrem cognovistis* (*Joan. xiv, 7*). Secundum hæc enim, vicarium se Patris ostenderat, per quem Pater et videretur in factis, et audiretur in verbis, et cognosceretur in Filio, facta et verba Patris administrante; quia invisibilis pater, quod et Philippus didicerat in lege, et meminisse debuerat: *Deum nemo videbit et vivet* (*Exod. 33*). Et ideo suggillatur Patrem videre desiderans quasi visibilem, et instruitur visibilem eum in Filio fieri ex virtutibus, non ex personæ representatione. Denique, si Patrem eundem Filium vellet intelligi, dicendo: *Qui me videt, Patrem videt: quomodo*

Variæ lectiones.

⁹² Nunc Seml. ⁹³ Me abest Rhen. ⁹⁴ Nominat Seml. ⁹⁵ Esse Seml. ⁹⁶ Jesus Seml. ⁹⁷ Glorificabit Jun. ⁹⁸ Quem add. Seml. ⁹⁹ Glorificabit omitt. Seml. ¹ Devicta erant Paris. ² Et add. Seml. ³ Vidit alii.

Commentarius.

(40) *Antea autem solemnitatem Paschæ.* Hæc verba *Joan. xiii* transposito citat ordine; alioqui cum reliquis consentit, legens etiam cum vulgato interprete, quantumvis Græcæ sit ἐν αὐτῷ, in semetipso. PAM. Hæc vox, ἐν αὐτῷ, non reperitur in nostro certe exemplari, Parisiis edito, an. 1549, sed multo rectius, ἐν ἑαυτῷ, id est, in semetipso, ut in Vulgata (*zav. Act., 177, 1, 14*). Potuit igitur Tertullianus lectionem nostræ similem habuisse præ oculis etiam Græcam, cui Vulgata in posterum accommodata

fuert. EDD.

(41) *Nobis omnes Scripturæ et veteres, etc.* Alludit ad omnes Scripturas eas veteres, in quibus *Christus Dei* appellatur, utpote *Psal. ii, Isa. xlv, Thren. iv, et Dan. ix. PAM.*

(42) *Et novæ Filium Dei præfniunt.* Scripturas ejusmodi Novi Testamenti habes initio Evangeliorum Marci, Lucæ ac *Joan.* et alibi apud eosdem. *Matth. iv. Act. ii. et ix, et Epist. ad Roman., Galat., Ephes. et Hebr., denique et Apoc. ii. PAM.*

subjicit, *Non creditis* ⁴ *quia ego in Patre, et Pater in me est?* Debuerat enim subjunxisse, *Non creditis* ⁵ *quia ego sum Pater?* Aut quo exaggeravit, si non illud manifestavit quod voluerat intelligi, se scilicet Filium esse? Porro dicendo, *Non creditis* ⁶ *quia ego in Patre, et Pater in me;* propterea potius exaggeravit, ne quia dixerat, *Qui me videt, et Patrem videt* ⁷, Pater existimaretur: quod nunquam existimari se voluit, qui semper se Filium, et a Patre venisse profitebatur. Igitur et manifestam fecit duarum personarum conjunctionem, ne Pater seorsum quasi visibilis in conspectu desideraretur, et ut Filii representator Patris haberetur. Et nihilominus hoc quoque interpretatus est, quomodo Pater esset in Filio, et Filius in Patre: *Verba, inquit, quæ ego loquor vobis, non sunt mea;* utique quia Patris. *Pater autem manens in me, facit opera.* Per opera ergo virtutum, et verba doctrinæ manens in Filio Pater per ea videtur, per quæ manet, et per eum in quo manet: ex hoc ipso apparente proprietate utriusque personæ, dum dicit: *Ego sum in Patre, et Pater in me.* Atque adeo: *Credite*, ait. Quid? Me Patrem esse? Non puto scriptum esse; sed: *Quia ego in Patre, et Pater in me. Si quominus, vel propter opera credite.* Ea utique opera, per quæ Pater in Filio, non visu, sed sensu videbatur.

CAPUT XXV.

Post Philippum, et totam substantiam questionis istius, quem ⁸ in finem Evangelii perseverant ⁹ in eodem genere sermonis, quo Pater et Filius in sua proprietate distinguuntur ¹⁰, Paracletum quoque a Patre se postulaturum, cum ascendisset ad Patrem, et missurum repromittit, et quidem alium, sed jam ¹¹ premisiimus quomodo alium. Cæterum: *De meo sumet* (Joan. xvi, 4), inquit: sicut ipse de Patris (43). Ita connexus Patris in Filio, et Filii in Paracleto, tres efficit coherentes, alterum ex altero, qui tres unum sint, non unus. Quomodo dictum est: *Ego et Pater unum sumus*; ad substantiæ unitatem, non ad numeri singularitatem. Percurre adhuc, et invenies quem Patrem credis, vice Patris dictum. Et Patrem agricolam, utique ¹² in terra tu putas fuisse. Hunc rursus in cælis a Filio agnosci, cum illuc respiciens, discipulos suos Patri tradidit ¹³. Sed et si in isto Evangelio non esset ¹⁴ revelatum: *Deus meus, ad quid me dereliquisti* (Matth. xxvii, 46)? et, *Pater, in tuis manibus depono spiritum meum.* Luc. xxiii, 46), tamen post resurrectionem et devictæ gloriæ ¹⁵ mortis, exposita

¹⁶ necessitate omnis humilitatis, cum jam Patrem se posset ostendere tam fidei feminæ, ex dilectione, non ex curiositate, nec ex incredulitate Thomæ, tangere eum aggressæ: *Ne, inquit, contigeris me nondum ascendi ad Patrem meum; vade autem ad fratres meos* (quin et in hoc se Filium ¹⁷ ostendit; filios enim appellasset illos, si Pater fuisset), *et dic eis: Ascendo ad Patrem meum et Patrem vestrum Deum meum et Deum vestrum* (Joan. xx, 17). Pater ad Patrem et Deus ad Deum; an Filius ad Patrem, et Sermo ad Deum? Ipsa quoque clausula Evangelij propter quid consignat hæc scripta, nisi: *Ut credatis*, inquit, *Jesum Christum Filium Dei?* Igitur quæcunque ex his putaveris ad demonstrationem ejusdem Patris et Filii proficere tibi posse, adversus definitivam Evangelij sententiam viteris. Non ideo enim scripta sunt, ut Patrem credas ¹⁸ Jesum Christum, sed ut Filium.

CAPUT XXVI.

Propter unum Philippi sermonem, et Domini responsionem ad eum, videmus ¹⁹ Joannis Evangelium decurreris, ne tot manifeste pronuntiata, et ante et postea unus sermo subvertat secundum omnia potius, quam adversus omnia, etiam adversus suos sensus interpretandus. Cæterum ut alia Evangelia non interponam quæ de nativitate Dominica idem ²⁰ confirmant, sufficit, eum ²¹ qui nasci habebat ex virgine, ab ipso annuntiari angelo, Filium Dei determinatum: *Spiritus Dei superveniet in te, et virtus Altissimi obumbrabit te: propterea quod nascetur ex te sanctum, vocabitur Filius Dei* (Luc. 1, 3-5.) Volent quidem et hic argumentari, sed veritas prævalebit. ²² Nempe, inquit, Filius Dei Deus est, et virtus Altissimi Altissimus est. Nec pudet illos injicere, quod, si esset, scriptum fuisset. Quem enim verebatur, ut non aperte pronuntiaret: *Deus superveniet, et Altissimus obumbrabit te?* Dicens autem *Spiritus Dei* etsi *Spiritus* ²³ Dei Deus, tamen non directo Deum nominans, portionem totius intelligi voluit, quæ cessura erat in Filii nomen. Hic *Spiritus Dei*, idem erit Sermo. Sicut enim Joanne dicente, *Sermo caro factus est*, Spiritum quoque intelligimus in mentione Sermonis; ita et hic Sermonem quoque agnoscimus in nomine Spiritus. Nam et spiritus, substantia est sermonis, et sermo operatio spiritus, et duo unum sunt. Cæterum, alium Joannes profitebitur carnem factum, alium angelus carnem futurum, si non et spiritus sermo est, et sermo spiritus. Sicut ergo sermo Dei non est ipse cujus est,

Variæ lectiones.

⁴ Credis Seml. ⁵ Id. ⁶ Id. ⁷ Vidit Seml. ⁸ Quæ Seml. ⁹ Evangelia perseverant Seml. ¹⁰ Distinguitur Seml. ¹¹ Et quem Jun. ¹² Tradidit Seml. ¹³ Est Seml. ¹⁴ Gloria Seml. ¹⁵ Necessitatem Seml. ¹⁶ Quia et in hoc filium Seml. ¹⁷ In inserit. Rhen. ¹⁸ Videmur Rhen. ¹⁹ Fidem Rhen. ²⁰ Enim Rhen. ²¹ Spiritum Fran.

Commentarius.

(43) Sicut ipse de Patris. Defectiva oratio, qualiter in superioribus sæpe locutus est, subauditur de eo, quod est Patris. Sic infra: *Non scitis, in-*

quit, quod in Patris mei me esse oportet? ubi subauditur rebus. RHEN.

ita nec Spiritus; et si Deus dictus est, non tamen ipse est cuius est dictus. Nulla res alicujus, ipsa est cuius est. Plane cum quid ex ipso est, et sic ejus est dum ex ipso sit, potest tale quid esse, quale et ipse ex quo est, et cuius est. Et ideo Spiritus Dei ²² Deus, et Sermo Dei ²³ Deus, quia ex Deo non tamen ipse ex quo est. Quod si ²⁴ Deus Dei, tanquam substantiva res, non erit ipse Deus, sed hactenus Deus, quia ²⁵ ex ipsius Dei substantia, qua ²⁶ et substantiva res est, et ut portio aliqua totius. Multo magis virtus Altissimi, non erit ipse Altissimus, quia ²⁷ nec substantiva res est quod est spiritus, sicut nec sapientia, nec providentia; et hæc enim substantiæ non sunt, sed accidentia uniuscujusque substantiæ. Virtus spiritui accedit, nec ipsa erit spiritus. His itaque rebus quodcumque sunt spiritu Dei et sermone et virtute collatis in virginem quod de ea nascitur, Filius Dei est ²⁸. Hoc se et in ipsis Evangelii ipse testatur statim a puero: *Non scitis, inquit (Luc. II, 49), quod in Patris mei me esse oportet?* Hoc et Satanas cum in tentationibus novus: *Si Filius Dei es (Matth. II, 3).* Hoc et exinde demonia confitentur: *Scimus qui sis, Filius Dei.* Patrem et ipse adorat. Christum se Dei a Petro agnitionem non negat. Exsultans ²⁹ in spiritu ad Patrem: *Confiteor, inquit, tibi, Pater, quod absconderis hæc a sapientibus (Matth. XI, 25).* Hic quoque Patrem nemini totum nisi Filio affirmat. Et Patris Filium confessorum confessores, et negaturum negatores suos apud Patrem; inducens parabolam filii, non patris, in vineam missi post aliquot servos, et occisi a malis rusticis, et a patre defensi; ignorans et ipse diem et horam ultimam soli Patri notam, disponens regnum ³⁰ discipulis, quomodo et sibi dispositum dicit a Patre; habens potestatem legiones angelorum postulandi ad auxilium a Patre si vellet; exclamans quod se Deus reliquisset, in Patris manibus spiritum ponens et post resurrectionem spondens misericordiam se discipulis promissionem Patris; et novissime mandans ut tinguerent in Patrem et Filium et Spiritum sanctum, non in unum. Nam nec semel, sed ter, ad singula nomina in personas singulas tingimur.

CAPUT XXVII.

Et quid ego in tam manifestis moror ³⁰, cum ea aggredi debeam, de quibus manifesta obum-

brare quærant? Undique enim obducti distinctione Patris et Filii, quam manente conjunctione disponimus, ut solus et radii, et fontis et fluvii, per individuum tamen numerum duorum et trium, aliter cam ad suam nihilominus sententiam interpretari conantur, ut æque in una persona utrumque distinguant, Patrem et Filium, dicentes Filium carnem esse, id est hominem, id est Jesum; Patrem autem spiritum, id est Deum, id est Christum. Et qui unum eundemque contendunt Patrem et Filium, jam incipiunt dividere illos potius quam unare (44). Si enim alius est Jesus, alius Christus; alius erit Filius, alius ³¹ Pater; quia Filius Jesus, et Pater Christus. Talem monarchiam apud Valentinum fortasse didicerunt, duos facere, Jesum et Christum. Sed hæc injectio eorum ex prætractatis ³² jam retusa est, quod Sermo Dei, vel spiritus Dei et virtus Altissimi dictus sit, quem Patrem faciunt. Non enim ipsæ sunt cuius dicuntur, sed ex ipso, et ipsius. Et aliter tamen in isto capitulo revincuntur. « Ecce, inquit, ab angelo prædicatum est: *Propterea quod nascetur Sanctum, vocabitur Filius Dei*; caro itaque nata est, caro utique ³³ erit Filius Dei. Imo de spiritu Dei dictum est. Certe enim de Spiritu sancto Virgo concepit; et quod concepit, id ergo nasci habebat, quod erat conceptum, et pariendum; id est spiritus, cuius et vocabitur nomen Emmanuel, quod est interpretatum, *nobiscum Deus*. Caro autem Deus non est, ut de illa dictum sit, *Quod nascetur sanctum, vocabitur* ³⁴ *Filius Dei*; sed ille qui in ea natus est, Deus de quo et psalmus LXXXVI, 5: *Quoniam Deus homo natus est in illa, et ædificavit eam voluntate Patris*. Quis Deus in ea natus? Sermo et Spiritus, qui cum sermone de Patris voluntate natus est. Igitur Sermo in carne, dum et de hoc ³⁵ querendum, quomodo Sermo caro sit factus; utrumne quasi transfiguratus in carne, an indutus carnem? Imo indutus. Cæterum, Deum immutabilem et informabilem credi necesse ³⁶ est, ut æternum. Transfiguratio autem interemptio est pristini (45). Omne enim quodcumque transfiguratur in aliud, desinit esse quod fuerat, et incipit esse quod non erat. Deus autem neque desinit esse, neque aliud potest esse. Sermo autem Deus; et sermo Domini manet in ævum, perseverando scilicet in sua forma. Quem si non capit

Variæ lectiones.

²² Dei omitt. Rhen. ²³ Id. ²⁴ Si omitt. Seml. ²⁵ Qua Lat. ²⁶ Quæ Rhen. ²⁷ Qui Seml. ²⁸ Si add. Rhen. ²⁹ Insultans Venet. ³⁰ Morabor Rhen. ³¹ Alius deest. in. Rhen. ³² Retractatis Rhen. ³³ Itaque Rhen. ³⁴ Vocabitur sanctum Rhen. ³⁵ Denique hoc Latin.

Commentarius.

(44) *Dividere illos potius quam unare.* Unare inquit Rhenanus, simplex verbum usurpat, unde nos adunare dicimus et coadunare. Quanquam vero tres mss. Vaticani cod. legant *unire*, tamen retinimus *unare*, quod Africanam magis phrasin redeat. PAM.

(45) *Transfiguratio autem interemptio est pristini.*

Facit hic locus pro *transsubstantiatione*, quam catholici in sacramento Eucharistiæ asserunt, in assumptione vero humanitatis Christi negant: utpole qui juxta Symbolum B. Athanasii, unus non conversione divinitatis in carnem, sed assumptione humanitatis in Deum. PAM.

transfigurari ³⁶, consequens est, ut sic caro factus intelligatur dum fit ³⁷ in carne, et manifestatur, et videtur, et contrectatur per carnem : quia et cætera sic accipi exigunt : Si enim Sermo ex transfiguratione et demutatione substantiæ caro factus est, una jam erit ³⁸ substantia Jesus ex duabus, ex carne et spiritu mixtura quædam, ut electrum ex auro et argento ; et incipit nec aurum esse, id est spiritus, neque argentum, id est, caro, dum alterum altero mutatur, et tertium quid efficitur. Neque ergo Deus erit Jesus. Sermo enim desiit esse, qui caro factus est ; neque caro, id est homo ³⁹, caro enim non proprie est, qui ⁴⁰ Sermo fuit. Ita ex utroque neutrum est ; aliud longe tertium est, quam utrumque. Sed enim invenimus illum directo et Deum et hominem expositum, ipso hoc psalmo suggerente, *quoniam Deus homo natus est in illa*⁴¹, *edificavit eam voluntate Patris* ; certe usquequaque Filium Dei et filium hominis, cum Deum et hominem sine dubio secundum utramque substantiam in sua proprietate distantem : quia neque Sermo aliud quam Deus, neque caro aliud quam homo. Sic et Apostolus. (*Rom. i, 37*) de utraque ejus substantia docet : *Qui factus est, inquit, ex semine David*. Hic erit homo et filius hominis, qui definitus est Filius Dei secundum spiritum. Hic erit Deus, et Sermo Dei filius. Videmus duplicem statum non confusum, sed conjunctum in una persona (46), Deum et hominem Jesum. De Christo autem differo ⁴². Et adeo salva est utriusque proprietate substantiæ, ut et spiritus res suas egerit in illo, id est virtutes et opera et signa, et caro passionem suam functa sit, esuriens sub diabolo, sitiens sub Samaritide, flens Lazarum, anxius usque ad mortem ; denique et mortua est. Quod si tertium quid esset ex utroque confusum, ut electrum, non tam distincta documenta patereut utriusque substantiæ. Sed et spiritus carnalia, et caro spiritalia ⁴³ egissent ⁴⁴ ex translatione, aut ⁴⁵ neque carnalia, neque spiritalia, sed tertiæ alicujus formæ, ex confusione : imo aut sermo mortuus esset, aut caro mortua non esset, si sermo conversus esset in carnem ; aut caro enim immortalis fuisset, aut sermo mortalis. Sed quia substantiæ ambæ in statu suo quæque distincte ⁴⁶ agebant, ideo illis et operæ et exitus sui occurrerunt. Disce igitur cum Nicodemus : *Quia quod in* ⁴⁷ *carne natus est, caro est, et quod de spiritu spiritus est.* (*Joan., iii, 6.*) Neque caro spiritus fit,

neque spiritus caro. In uno plane esse possunt. Ex his Jesus constitit, ex carne homo, ex spiritu Deus, quem tunc angelus ex ea parte qua spiritus erat, Dei Filium pronuntiavit, servans carni Filium hominis dici. Sic et Apostolus etiam Dei et hominum appellans sequestrem (*I. Tim. ii, 5*), utriusque substantiæ confirmavit. Novissime qui Filium Dei carnem interpretaris, exhibe qui sit filius hominis. Aut numquid spiritus erit ? sed spiritus Patrem ipsum vis haberi ; quia Deus spiritus, quasi non et Dei spiritus : sicut et sermo Deus, et Dei sermo.

CAPUT XXVIII.

Itaque Christum facis Patrem, stultissime, qui nec ipsam vim inspicias nominis hujus, si tamen nomen est Christus, et non appellatio potius ; *unctus* ⁴⁸ enim significatur. *Unctus* autem nos magis nomen est, quam *vestitus*, quam *calceatus*, accidens nomini res. An tu ⁴⁹, si ex aliquo argumento *vestitus* quoque vocaretur Jesus, quomodo *Christus* ab unctionis sacramento, æque Jesum Filium Dei diceres, *vestitum* vero Patrem crederes ? Nunc de Christo. Si Pater Christus est, Pater unctus est, et utique ab alio. Aut si a semetipso, proba. Sed non ita docent Acta apostolorum, in illa exclamatione Ecclesiæ ⁵⁰ ad Deum (*Act. iv, 27*) *Convenerunt enim universi in ista civitate adversus sanctum Filium tuum Jesum* ⁵¹ *quem unxisti*, Herodes et Pilatus cum Nationibus ; ita et Filium Dei Jesum contestati sunt, et Filium a Patre unctum. Ergo Jesus ⁵² idem erit Christus, qui a Patre unctus est, non Pater. qui Filium unxit. Sic et Petrus (*Act. ii, 36*) : *Firmissime itaque cognoscat omnis domus Israel, quod et Dominum et Christum, id est unctum, fecerit cum Deus hunc Jesum, quem vos crucifixistis*. Joannes autem (*I Joan. ii, 22*) etiam ⁵³ *mendacem* notat eum, qui *negaverit Jesum esse Christum* : contra, *de Deo datum, omnem qui crediderit Jesum esse Christum*. Propter quod et hortatur ut credamus nomini Filii ejus Jesu Christi, ut scilicet communio sit nobis cum Patre, et Filio ejus Jesu Christo. Sic et Paulus ubique *Deum Patrem ponit*, et *Dominum nostrum Jesum Christum*. Cum ad Romanos (*i. 8*) scribit, *gratias agit Deo per Dominum nostrum Jesum Christum*. Cum ad Galatas (*i, 1*), *non ab hominibus se apostolum præfert, nec per hominem, sed per Jesum Christum, et Deum Patrem*. Et habes

Variæ lectiones.

³⁶ Configurari *Rhen.* ³⁷ Sit *Fran.* ³⁸ Erat *Rhen.* ³⁹ Neque homo caro *Rhen.* ⁴⁰ Quia *Rhen.* ⁴¹ Et inser. *Rhen.* ⁴² Dissero *Seml.* ⁴³ Egisset *Seml.* ⁴⁴ Ut *Rhen.* ⁴⁵ Ex deest. *Venet., Fran., Paris., Rig.* ⁴⁶ Distinctæ *Paris.* ⁴⁷ De *Latin.* ⁴⁸ Potius enim unctus *Rhen.* ⁴⁹ At tu *Rhen.* ⁵⁰ Ecclesiæ deest *Rhen.* ⁵¹ Jesum est *Rhen.* ⁵² Dominus *Seml.*

Commentarius.

(46) *Non confusum, sed conjunctum in una persona*, etc. Conjunctus nimirum Deus et homo, salva utriusque substantiæ proprietate, οὐκ ἐκ συγχύ-

σεως τῆς οὐσίας. Quæ a Symbolo B. Athanasii non adeo videntur recedere. LE PA.

tota instrumenta ⁵³ ejus, quæ in hunc modum pronuntiant, et duos proponunt, Deum Patrem, et Dominum nostrum Jesum Christum Filium Patris, et Jesum ipsum esse Christum, in altero quoque nomine Dei Filium. Nam exinde eo jure quo utrumque nomen unius est, id est Dei Filii ⁵⁴, etiam alterum sine altero ejusdem est. Et sive Jesus tantummodo positum est, intelligitur et Christus: quia Jesus ⁵⁵ unctus est. Sive solummodo Christus, idem est Jesus ⁵⁶, quia unctus est Jesus. Quorum nominum alterum est proprium, quod ab angelo impositum est; alterum accidens, quod ab unctione convenit; dum tamen Christus Filius sit, non Pater. Postremo, quam cæcus est, qui nec in Christi nomine intelligit alium Deum portandi, si Christo nomen Patris ⁵⁷ adscribat? Si enim Christus Pater Deus est, qui dicit (*Joan. xx, 17*): *Ascendo ad Patrem meum et Patrem vestrum, et Deum meum et Deum vestrum*; utique aliam Patrem super se et Deum ostendit. Si item Pater Christus est, alius est qui *solidat tonitruum et condit spiritum, et annuntiat in homines Christum suum* (*Amos, iv, 13*); et si *astiterunt reges terræ, et archontes congregati sunt in unum adversus Christum ipsius* (*Psal. ii, 2*); alius erit Dominus, contra cujus Christum congregati sunt reges et archontes. Et si: *Hæc dicit Dominus Domino meo Christo* (*Isa. xlv, 1*); alius erit Dominus qui loquitur ad Patrem Christi. Et cum Apostolus scribit (*Ephes. i, 17*): *Uti Deus Domini nostri Jesu Christi det vobis spiritum sapientiæ et agnitionis*; alius erit *Deus Christi* Jesu charismatum spiritualium largitor (*Rom. viii, 14*). Certe, ne per omnia evagemur; qui *suscitavit Christum, suscitaturus est et mortalia corpora nostra*; jamque alius ⁵⁸ erit suscitator quam Pater mortuus, et Pater suscitatus, si Christus qui est mortuus, Pater est.

CAPUT XXIX.

Obmutescat, obmutescat ista blasphemia, sufficiat Christum Filium Dei mortuum dici; et hoc qui ita **194** scriptum est. Nam et Apostolus, non sine onere pronuntians Christum mortuum, adjecit ⁵⁹, *secundum Scripturas*; ut duritiam pronuntiationis Scripturarum auctoritate molliret, et scandalum auditori everteret. Quanquam cum duæ substantiæ censeantur in Christo Jesu, divina et humana, constet autem immortalem esse divinam, sicut mortalem ⁶⁰ quæ humana sit, apparet, quatenus eum mortuum dicat, id est, qua carnem et hominem et filium hominis, non qua spiritum et

A Sermonem et Dei Filium. Dicendo denique, Christus mortuus est, id est unctus, id quod unctum est, mortuum ostendit, id est carnem. Ergo, inquis, et nos eadem ratione Patrem mortuum ⁶¹ dicentes qua vos ⁶² Filium, non blasphemamus in Dominum Deum: non enim ex divina, sed ex humana substantia mortuum dicimus. Atquin ⁶³ blasphematis non tantum quia mortuum dicitis Patrem, sed et quia crucifixum. Maledictione enim crucifixi, quæ ex lege in Filium competit (quia Christus pro nobis maledictio ⁶⁴ factus est, non Pater), Christum in Patrem convertentes, in Patrem blasphematis. Nos autem dicentes Christum crucifixum, non maledicimus illum, sed maledictum legis referimus; quia nec Apostolus hoc dicens blasphemavit. Sicut autem, de quo quid capit dici, sine blasphemia dicitur; ita quod non capit, blasphemia est si dicatur. Ergo nec compassus est Pater Filio; sic enim ⁶⁵ directam blasphemiam in Patrem veriti, diminui eam hoc modo sperant, concedentes jam Patrem ei Filium duos esse; si Filius quidem ⁶⁶ patitur, Pater vero compatitur. Stulti et in hoc. Quid est enim compati, quam cum alio pati? Porro, si impassibilis Pater, utique et impassibilis. Aut si compassibilis, utique passibilis. Nihil ei vel hoc timore tuo ⁶⁷ præstas. Times dicere passibilem, quem dicis compassibilem. Tam autem impassibilis ⁶⁸ Pater est, quam impassibilis etiam Filius ex ea conditione qua Deus est. Sed quomodo ⁶⁹ Filius passus est, si non compassus est et Pater? Separabatur ⁷⁰ a Filio, non a Deo. Nam et fluvius si aliqua turbulentia contaminatur, quanquam una substantia de fonte decurrat, nec secernatur a fonte, tamen fluvii injuria non pertinebit ad fontem. Et licet aqua fontis sit quæ ⁷¹ patiat in fluvio; dum non in fonte patitur, sed in fluvio, non fons patitur, sed fluvius qui ex fonte est. Ita, et si ⁷² spiritus Dei quid pati posset ⁷³ in Filio, quia tamen non in Patre pateretur, sed in Filio, Pater passus non videretur. Sed sufficit nihil Spiritum Dei passum suo nomine; quia si quid passus est, in Filio quidem passus est, **195** in quo erat et ⁷⁴ Pater, cum Filius ⁷⁵ pateretur in carne; quia hoc retractatum ⁷⁶. Nec quisquam negabit, quando et nos pati pro Deo non ⁷⁷ possumus, nisi ⁷⁸ Spiritus Dei sit in nobis qui et loquitur de nobis quæ sunt confessionis; non ipse tamen patiens, sed pati posse præstans.

CAPUT XXX.

Alioquin si ultra pergas ⁷⁹, potero tibi durius respondere, et te cum ipsius Domini pronuntiatione

Variæ lectiones.

⁵³ Totum instrumentum *Rhen.* ⁵⁴ Filius *Rhen.* ⁵⁵ Christus *add. Rhen.* ⁵⁶ Solummodo deest et Jesus *Rhen.* ⁵⁷ Christi nomen patri *Seml.* ⁵⁸ Tanquam alius *Rhen.* Utique alius *cod. Wouw.* ⁵⁹ Adjecit *alii.* ⁶⁰ Eam mortalem *Jun.* Cum mortalem *Rhen.* ⁶¹ Patrem mortuum *omitt. Seml.* ⁶² Nos *Rhen.* ⁶³ At cum *Seml.* ⁶⁴ Maledictione *Fran., Paris., Rig.* ⁶⁵ Sicut *Rhen.* ⁶⁶ Siquidem *Rhen.* ⁶⁷ Veluti mortuo *Seml.* ⁶⁸ Compassibilis *Seml.* ⁶⁹ Quando *cod. Wouw., lib. Ursin.* ⁷⁰ Separatur *Rhen.* ⁷¹ Utique vel æque *Latin.* ⁷² Et, *Seml.* ⁷³ Possit *Seml.* Ita et qui patitur *Paris.* ⁷⁴ Quidem erat ut Pater *Semler.* ⁷⁵ Filio *Id.* ⁷⁶ Retractus, *Id.* ⁷⁷ Non deest. *Seml.* ⁷⁸ Si *Seml.* ⁷⁹ Pergens *Seml.*

committere, uti dicam : Quid de isto quæris? Hæc ⁸⁰ ipsum exclamantem in passione : *Deus meus, Deus meus, ut quid me dereliquisti?* Ergo aut Filius patiebatur a Patre derelictus, et Pater passus non est, qui Filium dereliquit; aut si Pater erat qui patiebatur, ad quem Deum exclamabat? Sed hæc vox carnis et animæ, id est hominis, non Sermone, nec Spiritus, id est non Dei, propterea emissæ est, ut impassibilem Deum ostenderet, qui sic Filium dereliquit, dum hominem ejus tradidit in mortem. Hoc et Apostolus sensit, scribens (*Rom. viii, 32*) : *Si Pater Filio non pepercit.* Hoc et Esaias (*Isa. liii, 6*) prior pronuntiavit : *Et Dominus eum tradidit pro delictis nostris.* Sic reliquit, dum non parcit; sic reliquit, dum tradit ⁸¹. Cæterum, non reliquit Pater Filium, in cujus manibus Filius spiritum suum posuit. Denique posuit, et statim obiit : spiritu enim manente in carne, caro omnino mori non potest. Ita, relinqui a Patre, mori fuit Filio. Filius igitur et moritur (*I Cor. xv, 3 seqq.*) et resuscitatur a Patre, *secundum Scripturas.* Filius ascendit in superiora cælorum, qui et descendit in interiora ⁸² terræ : hic sedet ad dexteram Patris, non Pater ad suam. Hunc videt ⁸³ Stephanus cum lapidatur ⁸⁴, adhuc stantem ad dexteram Dei, ut **196** exinde sessurum, *donec ponat illi Pater omnes inimicos sub pedibus suis* (*Psal. cix, 2*). Hic et venturus est rursus *super nubes* (*I Cor. xv*) cæli, talis qualis et ascendit. Hic interim acceptum a Patre munus effudit, Spiritum Sanctum, tertium nomen ⁸⁵

A divinitatis, et tertium gradum majestatis ⁸⁶, unius prædicatorem monarchiæ, sed et œconomæ interpretatorem, si quis sermones novæ prophetiæ (**47**) ejus admiserit, et deductorem ⁸⁷ omnis veritatis, quæ est in Patre et Filio et Spiritu sancto, secundum christianum sacramentum.

CAPUT XXXI.

Cæterum Judaicæ fidei ista res ⁸⁸, sic unum Deum credere, ut Filium adnumerare ei nolis, et post Filium, Spiritum. Quid enim erit inter nos et illos, nisi differentia ista? Quod opus Evangelii, quæ est substantia Novi Testamenti, statuens legem et prophetas usque ad Joannem, si non exinde Pater et Filius et Spiritus, tres crediti, unum Deum sistunt? Sic Deus voluit novare sacramentum, ut nove unus crederetur per Filium et Spiritum, ut coram jam Deus in suis propriis nominibus et personis cognosceretur, qui et retro per Filium et Spiritum prædicatus non intelligebatur. Viderint igitur Antichristi, qui negant Patrem et Filium. Negant enim Patrem, dum eundem Filium dicunt; et negant Filium, dum eundem Patrem credunt, dando illis quæ non sunt, auferendo quæ sunt. Qui vero confessus fuerit Christum Filium Dei non Patrem, Deus in illo manet, et ipse in Deo. Nos credimus testimonio ⁸⁹ Dei, quo testatus est de Filio suo : **C** *Qui Filium non habet, nec vitam habet* (*I Joan. v, 12*). Non habet autem Filium, qui eum alium quam Filium credit.

Variæ lectiones.

⁸⁰ Habet *Seml.* ⁸¹ Tradet *Seml.* ⁸² Inferiora *alii.* ⁸³ Vidit *Fran.* ⁸⁴ Lapidaretur *Rhen.* ⁸⁵ Numen *Paris.* ⁸⁶ Et tertium gradum majestatis *omitt. Seml.* ⁸⁷ Deductoris *Rhen.* ⁸⁸ Instares *conjic. Seml.* ⁸⁹ Testimonium *Seml.*

Commentarius.

(**47**) *Sermones novæ prophetiæ.* Montani vaticinia, quibus occæcatus Tertullianus, hic ab eodem innuuntur. LE PR.

Q. SEPT. FLOR. TERTULLIANI

LIBER.

ADVERSUS HERMOGENEM.

ARGUMENTUM. — Hermogenes isto natione fuit Afer, professione pictor, alius omnino ab eo de quo cum Phygello seu Phileto, loquitur Apostolus, II ad Timoth. i. Christianum se primum professus, vafritiem et subdolum nationis animum testatus est, cum in gentilium philosophiam degener incurrit, et Stoicorum deliria secutus **197** est. Hermogenes adhuc vivens docebat dari materiam æternam, hoc innixus principio, *bonum et optimum esse Deum, qui bona atque optima tam velit facere, quam scit, imo nihil non bonum, atque optimum et velle cum, et sapere..... inveniri autem et mala ab eo facta utique non ex arbitrio et voluntate; oportere igitur ex vitio alicujus rei factum ex materia esse sine dubio.* Cui reponebat Tertullianus *Hermogenem duos deos inferre, dum materiam parem Deo infert. Deum autem unum esse oportet, unicum autem esse non poterit, cui aliquid adæquabitur, adæquabitur autem Deo materia, cum æterna censetur.* Similiter nec omnipotens Deus, qui materiæ indiguit, et materia egenti Deo se præstitit minori, et

invalido, et minus idoneo de nihilo facere quæ, vellet. Præterea si materia mala, et æterna, profecto malum inevitabile, et necessarium; si mutabilis in bonum, ergo non æterna, et hic auctor mali Deus, qui cum debuisset omnia ex materia protulisse, aut tantum bona, protulisset etiam mala, utique aut volens esse mala, si poterat efficere ne essent, aut non volens efficere omnia bona, si voluit, et non fecit. Lump.

CAPUT PRIMUM.

Solemus hæreticis compendii gratia de posteritate præscribere. In quantum enim veritatis regula prior, quæ etiam futuras hæreses prænuntiavit ¹, in tantum posteriores quæque doctrinæ hæreses præjudicabuntur, quia sunt quæ futuræ veritatis antiquiore regula prænuntiabantur. Hermogenis autem doctrina tam novella est; denique ad hodiernum homo in sæculo, et natura quoque hæreticus etiam turbulentus, qui loquacitatem facundiam existimet (1), et impudentiam constantiam deputet, et maledicere singulis, **198** officium bonæ conscientiæ judicet. Præterea pingit illicite ² (3), nubit assidue (3); legem Dei in libidinem defendit (4), in artem contemnit (5), bis falsarius, et cauterio (6) et stylo; totus adulter, et prædicationis et carnis (7) siquidem et nubentium contagio foetet (8), nec ipse apostolicus Hermogenes (9) in regula perseveraverit. Sed viderit persona, cum doctrina mihi quæstio est. Christum Dominum non alium ³ videtur aliter cognoscere, alium tamen facit quem aliter cognoscit: imo totum quod est Deus aufert, nolens illum ex nihilo universa fecisse. A Christianis enim conversus ad philosophos, de Ecclesia in Academiam et Porticum, inde sumpsit a Stoicis materiam cum Domino ponere, quæ ipsa semper fuerit

A neque nata, neque facta, nec initium habens omnino nec finem, ex qua Dominus omnia postea fecerit.

CAPUT II.

Hanc primam umbram plane sine lumine pessimus pictor illis argumentationibus coloravit, præstruens aut ⁴ Dominum de semetipso fecisse cuncta, aut de nihilo aut de aliquo: ut cum ostenderit neque ex semetipso fecisse potuisse, neque ex nihilo (10), quod superest exinde confirmet, ex aliquo eum fecisse, atque ita aliquid illud materiam fuisse. Negat illum ex semetipso facere potuisse: quia partes ipsius fuissent, quæcunque ex semetipso fecisset Dominus. Porro in partes non devenire, ut indivisibilem et indemutabilem, et eundem semper qua Dominus. Cæterum, si de semetipso fecisset aliquid, ipsius fuisset aliquid. Omne autem et quod fieret, et quod faceret, imperfectum habendum; quia ex parte fieret, et ex parte faceret: aut si totus totum fecisset, oportuisset **199** illum simul et totum esse, et non totum; quia oporteret et totum esse, ut faceret semetipsum; et totum non esse, ut fieret de semetipso. Porro ⁵ difficillimum. Si enim esset, non fieret, esset enim: si vero non esset, non faceret, quia nihil esset. Eum autem qui sem-

Variæ lectiones.

¹ Renuntiavit Seml. ² Licite Rhen. Jun. Seml. Jun. interpretatur licenter s. licentiose. ³ Christum Dominum non alium videtur, sed aliter cognoscere cod. Vatican. Christum Dominum, non alium, videtur aliter cognoscere, alium tamen Fran. Jun. ⁴ Ait Jun. male. ⁵ Id porro Jun.

Commentarius.

(1) *Loquacitatem facundiam existimet.* Errantium vulgare vitium est, ut sua loquacitate enecent auditores, dum facundi haberi volunt. « Natura rerum est, inquit Symmachus, lib. 1, epist. 76, ut qui balbutiant plus loquantur; affectant enim copiam pudore defectus. » LE PA.

(2) *Pingit illicite.* Hermogenes erat pictor. Pingebat autem illicite, quia post susceptum Christiani nomen, nihilominus pingebat simulacra deorum, utique falsorum. RIG.

(3) *Nubit assidue.* Mutatis subinde conjugijs, etenim polygamie favebat. RIG.

(4) *Legem Dei in libidinem defendit.* Libidini suæ prætendit legem Dei, *Crescite et multiplicamini.* RIG.

Legem Dei in libidinem defendit, etc. Is polygamiam, quam exosam habebat Septimius, tuebatur, ut inde criminibus suis patrocineretur; atque in hanc rem Dei legem adhibebat, quam turpissimarum rerum pictura contaminabat, seque prævaricationis hoc pacto ut falsarium convincebat. LE PA.

(5) *In artem contemnit.* Eandem scilicet legem arte sua contemnit, pingens simulacra, quod lex vetabat, *Non facies idolum.* RIG.

(6) *Bis falsarius, cauterio et stylo.* Falsarius, cauterio suo pictorio, discolores ceras inurens exprimendis falsorum numinum simulacris. Falsarius etiam, Scripturis stylo hæretico depravatis. RIG.

Cauterio. Quia ceris pingebat, et picturam inure-

C bat cauterio. Quod genus picturæ, encaustica, sive encaustum, dicebatur. Plinius, xxxv, 2; Vitruvius, vii, 9; Marcianus, lib. xvii *De instr. vel instrum. leg.* RIG.

(7) *Totus adulter, et prædicationis et carnis.* Adultera Hermogenis caro, quæ assidue nubebat: « Quæ toties nubit, non nubit, adultera lege est. » Adultera quoque Hermogenis prædicationis, quia hæresi sua fidem pacemque Ecclesiæ corruperat. RIG.

(8) *Siquidem et nubentium contagio foetet.* Explicat quod supra dixit, Hermogenem esse carnis adulterum, siquidem et ipse inter frequentium nuptiarum contagia subando foeteret. RIG.

(9) *Nec ipse apostolicus Hermogenes.* Fuit e comitiibus Pauli Hermogenes Septimiano cognominis, postea desertor Pauli, atque inde Christi. Ideoque Septimius Hermogeni hæretico apostolici Hermogenis nomen inculcit ut apostatam significet, quia nec ipse in fidei regula perseveravit, sicuti nec ille Paulinus in fide. RIG.

(10) *Neque ex nihilo,* etc. Gentilium sapientia, summa fatuitas est; e Stoicorum enim schola hauserat Hermogenes materiam æternam fuisse, Deumque proinde cuncta non fecisse e nihilo. Quod non miraberis in gentili philosopho, nam ut infra habetur *hæreticorum patriarchæ philosophi*, ubi loquitur de iis qui ethnicorum placitis mordicus adherent. LE PA.

per sit, non fieri, sed esse illum in ævum ævorum. Igitur non de semetipso fecisse illum qui non ejus fuerit ⁶ conditionis, ut de semetipso facere potuisset. Proinde ex nihilo non potuisse eum facere, sic contendit, bonum et optimum definiens Dominum, qui bona atque optima tam velit facere quam sit; imo nihil non bonum atque optimum et velle eum et facere. Igitur omnia bona, omnia ab eo bona et optima oportuisse fieri secundum conditionem ipsius. Inveniri autem et mala ab eo facta; utique non ex arbitrio, nec ex voluntate: quia si ex arbitrio et voluntate, nihil incongruens et indignum sibi faceret. Quod ergo non arbitrio suo fecerit, intelligi oportere ex vitio alicujus rei factum, ex materia esse sine dubio.

CAPUT III.

Adjicit et aliud: Deum semper Deum ⁷ etiam Dominum fuisse, nunquam non Deum. Nullo porro modo potuisse illum semper Dominum haberi, sicut et semper Deum, si non fuisset aliquid retro semper, cujus semper Dominus haberetur, fuisse itaque materiam semper Deo Domino. Hanc conjecturam ejus jam hinc destruere properabo, quam hactenus propter non intelligentes adjecisse duxi, ut sciant, cætera quoque argumenta tam intelligi quam revinci. Dei nomen dicimus semper fuisse apud semetipsum, et in semetipso, Dominum vero non semper: diversa enim utriusque conditio. Deus ⁸ substantiæ ipsius nomen, id est divinitatis; Dominus vero non substantiæ, sed potestatis substantiam semper fuisse cum suo nomine, quod est Deus, postea Dominus, accedentis scilicet rei mentio ⁹. Nam ex quo esse cœperunt ¹⁰ in quæ postestas Domini ageret, ex illo per accessionem potestatis et factus et dictus est Dominus: quia et pater et judex semper, quia

A Deus semper. Nam nec pater potuit esse ante filium, nec judex ante delictum. Fuit autem tempus, cum (11) et ¹⁰ delictum et filius non fuit, quod judicem, et qui patrem Dominum ¹¹ faceret. Sic et Dominus non ante ea ¹² quorum Dominus existeret, sed Dominus tantum futurus quandoque, sicut Pater per Filium, sicut judex per delictum; ita et Dominus per ea, quæ sibi servitura fecisset. Argumentari tibi videor, Hermogenes ¹³. Naviter Scriptura nobis patrocinator, quæ utrumque nomen ei distinxit, et suo tempore ostendit. Nam Deus ¹⁴ quidem quod erat semper, statim nominat: *In principio fecit Deus cælum et terram*. Ac deinceps quamdiu faciebat quorum dominus futurus erat, Deus solummodo ponit: *Et dixit Deus, et fecit Deus, et vidit Deus*, et nusquam adhuc Dominus. At ubi universa perfecit, ipsumque vel maxime hominem, qui proprie Dominum ¹⁵ intellecturus erat, Dominus etiam cognominatur ¹⁶. Tunc etiam Dominus nomen adjunxit: *Et accepit Deus* (12) *Dominus hominem quem finxit. Et præcipit* ¹⁷ *Dominus Deus*. Ac exinde Dominus qui retro Deus tantum, ex quo habuit cujus esset. Nam Deus sibi erat; rebus autem tunc Deus, cum et Dominus. Igitur in quantum putabit ideo materiam semper fuisse, quia ¹⁸ Dominus semper esset, in tantum constabit nihil fuisse, quia constat Dominum non semper fuisse. Adjiciam et ego propter non intelligentes, quorum Hermogenes extrema linea est (13), et quidem epinoemata (14) illius retorquebo adversus illum ¹⁹. Cum enim neget materiam natam aut factam, sic quoque invenio Domini nomen Deo non competisse in materiam; quia libera fuerit necesse est, quæ originem non habendo, non habuit auctorem, ²⁰ quod erat, nemini serviens ²⁰. Itaque ex quo Deus po-

Variæ lectiones.

⁶ Fieret *Seml. Oberth. prob. a Jun.* ⁷ Deum semper Deum et jam semper Dominum fuisse; nunquam non Dominum *Jun.* ⁸ Sed Deus *Seml.* ⁹ Accidentis scil. rei mentione *Jun.* merito *Lat.* ¹⁰ Et *Seml. Oberth.* ¹¹ Deum *Latin. alii.* ¹² Antea *Seml.* ¹³ Argutari tibi videor Hermogenes, naviter. Scriptura an *Jun.* ¹⁴ Dominus *Seml.* ¹⁵ Dominus et intellecturus erat *Seml.* ¹⁶ Cognominaturus *Seml. Oberth.* ¹⁷ Præcepit *Seml.* ¹⁸ Qua *Venet.* ¹⁹ Ex poenitentia illius retorquebo advers. ill. *Seml. Oberth.* ²⁰ Non habuit rem quod erat, nemini serviens *Rhenan. Fran. Paris;* non habuit auctorem, quod erat *Wouw. Ven.* non habuit rem quod erat, ideoque nemini serviens *cod. Vat.* non auctorem quod erat ideoque, nemini serviens *Jun.*

Commentarius.

(11) *Fuit autem tempus cum, etc.* Hoc in loco errorem cavendum omnes facile agnoscent, nimirum Arianismum. Notum quippe est eorum verbum *ἦν* *ἔτε* *οὗ* *ἦν*, quæ voces idem sonant omnino. *Læ Pa.*

(12) *Et accepit Deus.* Verum quidem est, quod adnotat Auctor, Dominum non vocari Deum, nisi ubi universa perfecit, ipsumque vel maxime hominem; sed etiam ante Scripturam hic citatam, statim initio ii cap. *Non enim pluerat Dominus Deus, et plantavit Dominus Deus paradisum;* tum vero deum istud, *Et accepit Dominus Deus hominem.* *PAM.*

(13) *Quorum Hermogenes extrema linea est.* Quam esse finem omni rei dicit hoc ipso opere. Ait insipientiam Hermogenis finem esse omnium insipientiarum, hoc est, susprenam, supra quam nulla. *Ric.*
Quorum Hermogenes extrema linea est. In spatiis olim in quibus cursus publice fiebat, initium et finis

D lineis notabantur. Hinc quidquid postremum est, extrema linea proverbialiter dici cœpit. Ergo cum Tertullianus Hermogenem hic vocat, *non intelligentium extremam lineam*, imperitissimum accipe. Horatius epistolam ad Quintium sic claudit:

Mors ultima linea rerum est.

Simul tacite alludit ad artem Hermogenis penicillo lineas ducere soliti, nam pictor erat. Sic infra de materia loquens: « Si in loco, inquit, ergo intra locum; si intra locum, ergo determinatur a loco intra quem est; si determinatur, habet lineam extremam, quam quantum proprie pictor agnoscit finem esse omni rei, cujus linea extrema est, » etc. In lib. *adv. Praxeam*, vocat Deum *extremam lineam universitatis.* *RHEN.*

(14) *Epinoemata.* Sic emendavimus ex libro Ur sini. *Ric.*

testatem suam exercuit in eam, faciendo ex materia, ex illo materiam Dominum Deum passa, demonstrat hoc illum tamdiu non fuisse, quamdiu fuit ²¹. Hinc denique incipiam de materia retractare, quod eam Deus sibi comparet proinde non natam, proinde non factam, proinde æternam, sine initio, sine fine propositam ²². Quis enim alius Dei census, quam æternitas? quis alius æternitatis status, quam semper fuisse et futurum esse, ex prærogativa nullius initii et nullius finis? Hoc si Dei est proprium, quia etsi alii ²³ adscribitur, jam non erit Dei proprium, sed commune cum eo cui et adscribitur. Nam, etsi sunt qui dicuntur dei sive in coelo, sive in terra nomine; cæterum unus Deus Pater, ex quo omnia (I Cor. viii, 5): quo magis apud nos solius Dei esse debeat, quod Dei proprium est: et, ut dixi, jam non proprium esset, quia alterius esset. Quod si Deus est, unicum sit necesse est, ut unius sit ²⁴: aut quid erit unicum et singulare, nisi cui nihil adæquabitur? quid principale, nisi quod super omnia, nisi quod ante omnia, et ex quo omnia? Hæc Deus solus habendo est, et solus habendo unus est ²⁵. Si alius habuerit, tot jam erunt Dei, quot habuerint quæ Dei sunt. Ita Hermogenes duos deos infert. Materiam parem Deo infert ²⁶. Deum autem unum esse oportet, quia quod summum sit, Deus est: summum autem non erit, nisi quod unicum fuerit: unicum autem esse non poterit, cui aliquid adæquabitur; adæquabitur autem Deo materia, cum æterna censetur ²⁷.

CAPUT V.

Sed Deus, Deus est; materia, materia est: quasi diversitas nominum comparationi resistat, si status idem vindicetur. Sit et natura diversa, sit et forma non eadem, dummodo ²⁸ ipsius status una sit ratio. Innatus Deus, an non et innata materia? semper Deus, an non semper et materia? Ambo sine initio, ~~et~~ ambo sine fine, ambo etiam auctores universalitatis, tam qui fecit, quam de qua fecit. Neque enim potest non et materia auctrix omnium deputari, de

qua universitas consistit. Quomodo respondebit ²⁹? Non statim materiam comparari Deo, si quid Dei habeat, quia non totum habendo non concurrat in plenitudinem comparationis? Quid Deo reliquit amplius, ut non totum Dei, materiæ dedisse videatur? Vel qua, inquit, et sic habente materia, salva sit Deo et auctoritas ³⁰ et substantia, qua solus et primus auctor est, et Dominus omnium censeatur. Veritas autem sic unum Deum exigit defendendo, ut solius sit quidquid ipsius est. Ita enim ipsius erit, si fuerit solius: et ex hoc alius deus non possit admitti, dum nemini licet habere de Deo aliquid. Ergo, inquis, nec nos habemus Dei aliquid. Imo habemus, et habebimus, sed ab ipso, non a nobis. Nam et dei ³¹ erimus, si meruimus illi esse de quibus prædicavit: *Ego dixi: Vos Dei estis; et Stetit Deus in ecclesia deorum* (Psal. lxxxii, 1): sed ex gratia ipsius, non ex nostra proprietate, quia ipse est solus qui deos faciat. Materiæ ³² autem proprium facit quod cum Deo habet: aut si a Deo accepit, quod est Dei, ordinem dico æternitatis, potest credi et habere illam cum Deo aliquid, et deum illam non esse. Quale est autem, cum confitetur ille aliquid cum Deo habere, et vult solius Dei esse quod materiam non negat habere?

CAPUT VI.

Dicit salvum Deo esse ut et solus sit (16), et primus, et omnium auctor, et omnium Dominus, et nemini comparandus; quæ mox materiæ quoque adscribit ³³. Ego quidem Deus ³⁴, contestabitur Deus, et juravit nonnumquam per semetipsum, quod alius non sit qualis ipse (Deut. xxxii, 39, 40): sed mendacem eum faciet Hermogenes. Erit enim et materia qualis Deus, infecta, innata, initium non habens, nec finem. Dicit Deus: Ego primus (17) (Isa. xli, xlii, xliii, xliiii)? et quomodo primus, cui materia coætanea est? inter coætaneos autem et contemporales ordo non est, aut ~~et~~ et materia prima est. *Extendi*, inquit, *cælum solus* (18) (Isa. xlii): atquin non

Variæ lectiones.

²¹ Hæc Jun. fuit. Rigalt. Ven. rectius. ²² Proposita Jun. c. rel. ²³ Sed quia si et alii Rhen. Seml. Oberth. quia si et alii Wouw. Rig. ²⁴ Etenim, ut dixi, jam non proprium esset quia alterius esset quod, si Deus unus est, unicum sit necesse est, et unius sit Jun. quod si Deus, unicum cod. Wouwer. ²⁵ Hæc Deus solus habendo unus est. Seml. Oberth. ²⁶ Infert dum materiam Jun. ²⁷ Quam æterna censetur Jun. conj. forte pro cum. ²⁸ Dum nomini ipsius Seml. ²⁹ Signum interrog. abest in ed. Rhen. Seml. et rectius. ³⁰ Rhen. conjiciebat salva sit ratio; alii (teste et comprobatore Jun.) salva sit deo et auctoritas et substantia, qua solus et primus auctor est, et Dominus omnium censetur. ³¹ Dii alii. ³² Materia Seml. ³³ Comparandus, per quæ nec est. Materiæ quoque ascribit Rhen. Seml. Oberth. ³⁴ Ille quidem Deus apud eosd.

Commentarius.

(15) Hæc Deus solus habendo est. Horum Deus solus compos est; hæc solus habet. Rig.

(16) Dicit salvum Deo esse, ut et solus sit, etc. Contrarium suo dogmati sensum et ἐναντιοπαρὲς in Hermogene ostendit, qui Deum solum et primum esse affirmet; cum tamen materiam illi coævam et coæternam dicere non vereatur. Quod impium et e philosophiæ ethnicæ penu depromptum. Duo quippe rerum principia, Deum et materiam, Platonem admisisse, me docuit Laertius. Id autem in eo miror, licet in cæteris insolens mihi non videatur. Læ Pa.

(17) Dicit Deus: Ego primus. Ter istud habetur apud Isaiam, c. xli, xlii et xliiii, in hæc verba:

Ego primus et novissimus. Illud autem: *Extendi cælum solus*, secundum LXX, reperitur Isaiæ xlii, ubi editio ex Hebræo habet *extendens*, cui præmittitur, *Ego Dominus complens aut faciens omnia*. Ad quod etiam hic alludit Auctor, cum *Deum omnium auctorem* facit. PAM.

(18) *Extendi, inquit, cælum solus*. Sic apud Isaiam c. XLII: Ἐξέτεινα τὸν οὐρανὸν ἑγὼ ὁ ἑξτείνων τὸν οὐρανὸν ὡς ἐξέβριν. Quæ sunt etiam ab externis citata. Sic enim ad Critiam Triephton: Ἐξ οὐρανὸν ὡς ἐξέβριν ἐξήπλωσε, γῆν δὲ ἐφ' ὕδατος ἐπηξεν, ἀστέρας ἐμύρφωσεν.

solus, cum ea enim extendit. Cum proponit salvo Dei statu fuisse materiam³⁵; vide ne ei reddatur³⁶ a nobis, proinde salvo statu materiae fuisse Deum, communi tamen statu amborum. Salvum ergo erit et materiae, ut et ipsa fuerit, sed cum Deo, quia et Deus solus, sed cum illa. Et ipsa prima cum Deo, quia et Deus primus cum illa: sed et illa incomparabilis cum Deo, quia et Deus incomparabilis cum illa, et auctrix cum Deo, et domina cum Deo. Sic aliquid et non totum materiae habere, ita illi nihil reliquit Hermogenes, quod non et materiae contulisset: ut non materia Deo, sed Deus potius materiae comparetur. Atque adeo, cum ea quæ³⁷ propria Dei vindicamus, semper fuisse, sine initio, sine fine, et primum fuisse, et solum, et omnium auctorem, materiae quoque competant; quæro quid diversum et alienum a Deo, ac per hoc privatum materia possederit, per quod Deo non comparetur? In qua omnia Dei propria recensentur, satis præjudicant de reliqua comparatione.

CAPUT VII.

Si minorem et inferiorem materiam Deo, et idcirco incomparabilem illi, contendit, ut majori, ut superiori, præscribo non capere ullam diminutionem et humiliationem, quod sit æternum et innatum: quia hoc et Deum faciat tantum, quantus est, nullo minorem, neque subjectiorem, imo omnibus majorem et sublimiorem. Sicut enim cætera quæ nascuntur, aut finiunt, et idcirco æterna non sunt, semel opposita fini, quæ et initio admittunt ea quæ Deus non capit, diminutionem dico interim et subjectionem, quia nata et facta sunt: ita et Deus ideo ea non capit, quia nec natus omnino, nec factus est. Materiae autem³⁸ status talis est. Igitur et duobus æternis, ut innatis, ut infectis, Deo atque materia³⁹, ob eandem rationem communis status, ex æquo habentibus id quod neque diminui, nec subjici admittit, id est æternitatem: neutrum dicimus altero esse minorem, sive majorem, neutrum altero humiliorem, sive superiorem, sed stare ambo ex pari magna, ex pari sublimia, 204 ex pari solidæ et perfectæ felicitatis, quæ censetur æternitas. Neque enim proximi erimus opinionibus nationum,

quæ si quando coguntur Deum confiteri, tamen et alios infra illum volunt. Divinitas autem gradum non habet, utpote unica; quæ si et in materia erit ut proinde innata et infecta et æterna, aderit utrobique, quia minor se nusquam poterit esse. Quomodo ergo discernere audebit Hermogenes, atque ita subicere Deo materiam, æternam æterno, innatam innato, auctricem auctori? dicere audentem, et, Ego prima, et, Ego ante omnia, et, Ego a quo omnia: pares faimus, simul fuimus, ambo sine initio, sine fine: ambo sine auctore, sine Deo? Quis me Deus⁴⁰ subicit contemporali, cœtaneo? Si quia Deus dicitur, habeo et ego meum nomen. Aut ego sum Deus, aut ille materia⁴¹: quia ambo sumus quod alter est nostrum. Putas itaque materiam Deo non comparasse, quam scilicet subiciat illi?

CAPUT VIII.

Atquin etiam præponit illam Deo, et Deum potius subicit materiae, cum vult eum de materia cuncta fecisse. Si enim ex illa usus est ad opera mundi, jam et materia superior invenitur, quæ illi copiam operandi subministravit, et Deus subjectus materiae videtur, cujus substantiæ eguit. Nemo enim non eget eo de cujus utitur (19): nemo non subicitur ei cujus eget, ut possit uti: sic et nemo de alieno utendo non minor est eo de cujus utitur. Et nemo qui præstat de suo uti, non in hoc superior est eo cui præstat uti. Itaque materia ipsa quidem Deo non eguit, sed egenti se Deo præstitit⁴², divitem et locupletem et liberalem minori, opinor, et invalido et minus idoneo de nihilo facere quæ velit. Grande revera beneficium Deo contulit, ut haberet hodie per quem Deus cognosceretur, et omnipotens vocaretur: nisi quod jam non omnipotens, si non et hoc potens, ex nihilo omnia proferre. Sane et sibi præstitit aliquid materia, ut et ipsa cum Deo possit, agnosci cœqualis Deo, imo et adjutrix: nisi quod solus eam Hermogenes cognovit, et hæreticorum patriarchæ philosophi (20). Prophetis enim et apostolis usque adhuc latuit, puto et Christo⁴³.

205 CAPUT IX.

Non potest dicere Deum ut Dominum materia usum ad opera mundi: Dominus⁴⁴ enim non po-

Variæ lectiones.

³⁵ Salvo statu materiae fuisse Deus *Rhen. Seml.*; salvo statu materiae fuisse Deum *habet cod. Wouw. ap-probante Jun.* ³⁶ Vide ne irrideatur a nobis *Rhen. Seml. Oberth.* ³⁷ Cum ea propria Dei *apud eosd.* ³⁸ Et materiae autem *Rhen. etc.* ³⁹ Deo atque materiae *Rhen. et iidem al., ut solet.* ⁴⁰ Forte Deo *Jun.* ⁴¹ Et ille materia *Jun.* ⁴² Sed eguisse se Deo *pr. Lat. sed egenti se Deo pr. Jun. Sed egenti se Deo p. divitem et locupletem et liberalem cod. Wouw. forte sed egeno se d. p. divite (scil. se).* ⁴³ Puto et Christo *Fran. Pa-ris. Rig. At Jun. prophetas, apostolos, Christum.* ⁴⁴ Deus *Seml. Oberth.*

Commentarius.

(19) *De cujus utitur.* Defectiva locutio: subauditur *rebus*, aut aliquid simile. Hujusmodi formula sermonis etiam in superioribus libris usus est. *Ad-versus Marcionem*, lib. v: *Si in creatoris*, inquit, *ac-cipitur*. Eodem libro: *Et a nostræ*, inquit, *partis possit opponi*. Rursum mox sequitur, *non minor est eo de cujus utitur*. Græcorum est imitatio *RHEN.*

(20) *Hæreticorum patriarchæ philosophi.* Ex pro-fesso istud tractatum habetur, supra ab auctore lib.

De Præscript. adv. hæ. cap. 7. *PAM.* — *Hæretico-rum patriarchæ.* In epistola ad Ctesiphontem hunc Tertulliani locum citat divus Hieronymus. Idem in Nahum prophetam exponens illud, *exsilivit quasi at-telabus*: « Omnia enim, inquit, dogmata eorum (loquitur de hæreticis) cum frigeant, et volare non possint, sedem sibi et requiem inter Aristotelis et Chrysippi spineta reperiant. » *RHEN.*

tuit esse substantiæ coæqualis. Sed precario forsitan usus est⁴⁵. Et ideo precario, non dominio (21), ut cum ea mala esset de mala tamen sustinuerit uti scilicet ex necessitate mediocritatis suæ, qua non valebat ex nihilo uti; non ex potestate, quàm si habuisset omnino ut Deus in materiam, quam malam norat, ante eam in bonum⁴⁶ convertisset ut Dominus et bonus, ut ita de bono, non de malo uteretur. Sed quia bonus quidem, Dominus autem non, ideo, qualem habuit, alti usus, necessitatem suam ostendit cedentem conditioni materiæ: quam si Dominus fuisset, emendasset. Sic enim Hermogeni respondendum est, cum ex dominio defendit Deum materiam usum, et de re non sua, scilicet non facta ab ipso. Jam ergo malum ab ipso, qui est mali, si non auctor, quia non effector, certe permissor, quia dominator. Si vero materia non et ipsius, qua malum Dei non est⁴⁷: de alieno ergo usus est, qua egens ejus; aut et injuria, qua prævalens ejus. His enim tribus modis aliena sumuntur, jure, beneficio, impetu; id est, dominio, precario, vi. Dominio non suppetente⁴⁸ eligat Hermogenes, quid Deo congruat, precario an vi (22) de materia cuncta fecisse⁴⁹. Non ergo melius censuisset Deus nihil omnino faciendum, quam precario aut vi faciendum, et quidem de malo?

CAPUT X.

Nonne, etiamsi materia optima fuisset, æque indecorum sibi existimasset, de alieno, licet bono? Fatue satis, si ita⁵⁰ gloriæ suæ causa molitus est mundum, ut debitorem se alienæ substantiæ ostenderet, et quidem non bonæ. Ergo, inquit, ex nihilo faceret, ut mala quoque arbitrio ejus imputarentur? Magna, ~~206~~ bona fide (23), cæcitas hæreticorum pro hujusmodi argumentatione, cum ideo aut alium Deum bonum et optimum volunt credi, quia mali auctorem existiment Creatorem; aut

A materiam cum Creatore proponunt, ut malum a materia, non a Creatore deducant: quando nullus omnino deus liberetur ista quæstione, ut non auctor mali videri proinde possit, quisquis ille est qui malum etsi non ipse fecit, tamen a quocunque et unde passus est fieri. Audiat igitur et Hermogenes, dum alibi de mali ratione distinguimus, interim se quoque nihil egisse hac sua injectione (24). Ecce enim, etsi non auctor sed assentator⁵¹ mali (25) invenitur Deus, qui malum materiæ tanto susinuit de bono ante mundi constitutionem, quam ut bonus et mali æmulus emendasse debuerat. Aut enim potuit emendare, sed noluit: aut voluit quidem, verum non potuit infirmus Deus. Si potuit et noluit, malus et ipse, quia malo favit; et sic jam habetur⁵² auctor ejus, quod licet non instituerit, quia⁵³ tamen si noluisset illud esse, non esset, ipse jam fecit esse, quod noluit non esse: quod quid est turpius? Si id voluerit esse, quod ipse noluit fecisse, adversum semetipsum egit, cum et voluit esse. Quasi bonum voluit esse, et quasi malum noluit fecisse. Quod non faciendo, malum judicavit, id sustinendo, bonum pronuntiavit⁵⁴, malum pro bono sustinendo et non potius eradicando, assertor ejus inventus est⁵⁵: male, si per voluntatem, turpiter, si per necessitatem. Aut famulus erit mali Deus, aut amicus; cum materiæ malo conversatur⁵⁶, nedum etiam de malo ejus operatus.

CAPUT XI.

Et tamen unde nobis⁵⁷ persuadet Hermogenes malam esse materiam (26)? Non enim poterit non ~~207~~ malum dicere cui malum adscribit. Nam definimus diminutionem⁵⁸ et subjectionem capere non posse quod sit æternum⁵⁹, ut alii coæterno inferius deputetur. Ita et nunc nec malum dicimus competere illi, quia nec subjeci ex hoc possit, quod nullo

Variæ lectiones.

⁴⁵ Non esset *Seml. Oberth.* Non *abest Fran. Paris. Rig. rectius.* ⁴⁶ In bono *Seml. Oberth.* ⁴⁷ Qua malum, Dei non est *Seml. Oberth.* ⁴⁸ *Disjungit Rhen. nec: approb. Seml.* ⁴⁹ Fecisset *Fran.* ⁵⁰ Fatue satis. Itaque *Rhen. Seml. Oberth.*; fatue satis itaque *Jun.* ⁵¹ *Assecutor conjicit Jun.* ⁵² Auctor ejus: hæc *vv. ab aliis ommissa, addita sunt in Venet. et mss. Wouw.* ⁵³ Qui solus hab. *Rhen. et post eum Seml. Oberth.* ⁵⁴ Pronuntiavit omnes. *Junius evidentius esse dicit: prænuntiavit.* ⁵⁵ *Comma pingitur in Seml.* ⁵⁶ *Conversatus Seml.* ⁵⁷ Unde nobis? omnes *rectius quam Seml. qui habet: non de nobis.* ⁵⁸ *Definimus diminutionem Jun.* ⁵⁹ *Posse, quod sit æternum omnes præter Seml. et Oberth. qui legunt: quod si ita erit.*

Commentarius.

(21) *Et ideo precario, non dominio.* Precario, dominio, vi, sumere aliena, verba sunt jurisconsultis. Legum autem civilium peritiam in Tertulliano permagnam fuisse, non hic tantum locus ostendit, *RHEN.*

(22) *Precario an vi.* Precario aliquid fieri dicitur, cum precibus extorquetur, interdum enim flagitationi et importunæ assiduitati conceditur, quod alias negaretur. *LE PR.*

(23) *Bona fide.* Id est, serio: sic Petronius in *Satyr.*: « Sed nihil jam queror, nihil jam memini si bona fide pœnitentiam emendas. » Et alio loco antea nimirum: « Oculisque bona fide exactis. » Aliquando idem est ac *juste et cum æquitate*, et in hunc sensum *optima fide*, dicitur etiam: idem *Petr.*:

D « Non repugnabit ille, sed postquam optima fide partiti manubias sumus. » *LE PR.*

(24) *Sua injectione.* Objectione seu argumento in contrarium contorto. *LE PR.*

(25) *Sed assentator mali.* Quasi assertor, seu mavis, dissimulator, Deus scilicet malam esse materiam cum agnoscat, ea tamen utitur (quod erat Hermogenis dogma) illiusque pravitatem vel astruit, vel saltem dissimulat. *LE PR.*

(26) *Malam esse materiam?* Respondebat modo objectis ab Hermogene, tanquam si vera esse concederet: hic vero in eum insurgit, postulatque demonstret malam esse materiam, et a quo id sumperit, ostendat. *LE PR.*

modo potest subjici, quia æternum est. Sed cum alias summum bonum constet esse quod sit æternum ut Deus, per quod solus est Deus, dum æternus est, et ita bonus, dum Deus; quomodo materiæ inerit malum, quam ut æternum, summum bonum credi necesse est? Aut, si quod æternum est poterit et mali capax esse, poterit hoc et in Deum credi: et sine causa gestivit malum a Deo transferre, si competit de æterno competendo materiæ. Jam vero, si quod æternum est, malum potest credi invincibile, et insuperabile erit malum ut æternum: et ita ⁶⁰ nos frustra laboramus de auferendo malo ex nobis ipsis, tum et Deus ⁶¹ hoc frustra mandat et præcipit: imo et iudicium frustra constituit Deus (27), injustitia ⁶² utique puniturus. Quod si tunc erit mali finis ⁶³, cum præses ejus diabolus abierit in ignem, quem præparavit illi Deus et angelis ejus (Matth. xxv), prius in puteum abyssi (28) relegatus (Apoc. xx), cum revelatio filiorum (29) Dei redemerit conditionem a malo (30) utique (31) vanitati subjectam ⁶⁴ (Rom. viii); cum restituta innocentia et integritate conditionis, pecora condixerint ⁶⁵ (32) bestiis ⁶⁶, et parvuli de serpentibus luserint (33) (Isa. xi, 6, 7); cum Pater Filio posuerit inimicos sub pedes (Psal. cix), utique ⁶⁷ operarios mali. Utique si finis malo competit, necesse est competierit initium, eritque ⁶⁸ materia habens initium, habendo et finem mali. Quæ ~~POS~~ enim malo deputantur, secundum mali statum computantur.

Variae lectiones.

⁶⁰ Et ita Rig.; Jun. et tantum non frustra. At cod. Wouw. sic: et tum nos frustra... ipsis, tum et Deus... puniturus. Quod si, etc.; Rhen. Seml. Oberth.: et tamen nos frustra. ⁶¹ Cum Seml. quin et Deus hoc frustra Lat. ⁶² Injustitia Rig. rectius quam Rhen. qui habet in injustitia. ⁶³ Ita Rig. cod. Wouw. quibus contra malum finis Pam. Seml. Oberth. ⁶⁴ A malo, utique vanitati subjectam Fran. ex Rom. viii. ⁶⁵ Convixerint Lat. ⁶⁶ Nec Seml. ⁶⁷ Itaque Seml. Oberth. ⁶⁸ Erit Rhen. Seml. Oberth. ⁶⁹ Scilicet qui si demutabitur natura in materia, de malo in bonum demutari poterit, et in Deo de bono non in malum Seml. Oberth. ⁷⁰ Apponit Jun.

Commentarius.

(27) Imo et iudicium frustra constituit Deus. Cum frequentissime Scriptura meminerit iudicii Dei, videtur tamen proprie alludere ad Matth. cap. xxv. cum sequantur illa verba, quæ præparavit illi Deus et angelis ejus. Sunt autem verba illa obscurissima: Quibus contra malum finis, quibus mederi non licuit, quod hic adhuc deesset ternio variarum lectionum Vaticani codicis. Pam. — Cf. textum Pameli cum nostro. Edd.

(28) Prius in puteum abyssi, etc. Alludit ad illud Apoc. xx, Et apprehendit draconem, serpentem antiquum, qui est diabolus et Satanas, et ligavit eum per annos mille, et misit eum, sive relegavit, ut hic auctor loquitur, in abyssum; sive, secundum auctorem, in puteum abyssi. Nisi malit quis referre ad illud ejusdem capituli: Et diabolus qui seducebat eos, missus est in stagnum ignis. Pam.

(29) Cum revelatio filiorum Dei, etc. Hic illum locum respicit Rom., viii: Nam expectatio creaturæ revelationem filiorum Dei expectat; vanitati enim creatura subjecta est non volens. Quam enim interpres Latinus, creaturam, Tertullianus conditionem vocat more suo, non aliter atque dixit cap. vi, de Cor. mil.: Universam conditionem invitam vanitati successisse. Pam.

30) Redemerit conditionem a malo. Conditionem dicit condita et creata quæque. Paulus, ad Rom.

CAPUT XII.

Age nunc, malam ac pessimam credamus esse materiam, utique natura; sicut Deum bonum et optimum credimus, proinde natura: porro naturam certam et fixam haberi oportebit tam in malo perseverantem apud materiam, quam in bono apud Deum inconvertibilem et indemutabilem. Scilicet quia, si demutabitur natura in materia de malo in bonum, demutari poterit et in Deo de bono in malum ⁶⁹. Hoc loco dicit aliquis: Ergo de lapidibus filii Abraham non suscitabuntur, et genimina viperarum non facient penitentiam fructum (Luc. iii, 7, 8), et filii iræ non fient filii pacis (Ephes. ii, 3), si natura mutabilis non erit. Temere ad ista exempla respicies, o homo; non enim competunt ad causam materiæ, quæ innata est, ea quæ nata sunt, lapides, et viperæ, et homines: horum enim natura habendo institutionem, habere poterit et cessationem. Materiam vero tene semel æternam determinatam, ut infectam, ut innatam; et ideo indemutabilis et incorruptibilis naturæ credendam, ex ipsis etiam sententia Hermogenis, quam opponit ⁷⁰, cum Deum negat ex semetipso facere potuisse; quia non demutetur quod sit æternum, amissurum scilicet quod fuerat, dum fit ex demutatione quod non erat, si non esset æternum: Dominum vero æternum aliud esse non posse, quam quod est semper. Hac et ego definitione merito illum repercutiam: Materiam æque reprehendo, cum ex illa mala pessima, etiam bona

C viii, 19: 'H γὰρ ἀποκαταδοκία τῆς κτίσεως τὴν ἀποκάλυψιν τῶν υἱῶν τοῦ Θεοῦ ἀπεκδέχεται. Τῇ γὰρ ματαιότητι ἡ κτίσις ὑπετάγη, οὐχ' ἐκούσα, ἀλλὰ διὰ τὸν ὑποτάξαντα ἐπ' ἀπὸ τοῦ Θεοῦ. Conditionem dicit Tertullianus, creaturam hominem creatum; Paulus, κτίσιν. Primasius Uticensis: « In ipsa carne vicit peccatum Christus, ut naturam quæ fuerat bona per conditionem, et per transgressionem est vitiatam, per suam gratiam reformaret. » Rig.

(31) Vanitati subjectam, ματαιότητι. Præclare hunc Pauli, adeoque Tertulliani locum explicavit Grotius annotationibus ad Epistolam Pauli. Rig.

(32) Pecora condixerint bestiis. Ut communis umbra seu commune tectum claudat oves et lupos, ut eodem quasi ad conductum amice conveniant. Rig.

(33) Et parvuli de serpentibus luserint. Pertinet hoc ad illud cap. xi Isaïæ: Et puer parvulus in cavernam aspidum, etc., manum immittet. Ubi tamen videtur legisse aliquid amplius, quam hodie Græce legatur, et magis consentire cum hebræa B. Hieronymi ac Chaldaica interpretatione, quæ legit: Et delectabitur parvulus super foramine aspidum. Pam.

atque optima a Deo fiunt: *Et vidit Deus quia bona, et benedixit ea Deus* (Gen. 1, 3, 34), ~~ut~~ utique qua optima, non certe qua mala ac pessima. Demutationem igitur admisit materia, et si ita est, statum æternitatis amisit: mortua est denique sua forma. Sed æternitas amitti non potest: quia, nisi amitti non possit, æternitas non est. Ergo nec demutationem potuit admisisse: quia, si æternitas est, demutari nullo modo potest.

CAPUT XIII.

Et quæretur: Quomodo ex ea bona facta sint, quæ ex demutatione nullo modo facta sunt? Unde in mala ac pessima boni atque optimi semen? Certe nec bona arbor fructus malos edit, quia nec Deus nisi bonus: nec mala arbor, bonos, quia nec materia est nisi pessima. Aut si dabimus illi aliquid etiam boni germinis, jam non erit uniformis naturæ, id est malæ in totum, sed et tantum duplex, id est ⁷¹ bonæ et malæ naturæ. Et quæretur iterum, an in bono et malo poterit convenire luci et tenebris, dulci et amaro. Aut si potuit utriusque diversitas boni et mali concurrere, et duplex natura fuisse materiæ, amborum ferax fructuum, jam nec bona ipsa Deo deputabuntur, ut nec mala illi imputentur: sed utraque species de materiæ proprietate sumpta, ad materiam pertinebit. Quo pacto, neque gratiam honorum Deo debemus, nec invidiam malorum, quia nihil de suo operatus ingenio.

CAPUT XIV.

Per quod probabitur manifeste materiæ deservisse. Nam etsi dicatur, licet ex occasione materiæ, suo tamen arbitrio bona protulisse, quasi actus bonum materiæ, quanquam et hoc turpe sit, certe cum ex eadem etiam mala profert, vel hæc utique non de suo arbitrio proferendo, servit materiæ, aliud non habens facere quam ex malo proferre; invitus utique qua bonus, ex necessitate ut invitus, et ex servitute ut ex necessitate. Quid ergo dignius, ex necessitate eum condidisse mala, an ex voluntate? Si quidem, ex necessitate condidit, si ex materia: ex voluntate, si ex nihilo. Jam enim sine causa laboras, ne malorum auctor constituatur Deus: quia, etsi de materia fecit, ipsi deputabuntur qui fecit, proinde quatenus fecit. Plane sic interest unde fecerit, ac si de nihilo fecisset: nec interest unde fecerit, ut inde fecerit, unde eum magis decuit. Magis autem eum decuit ex voluntate fecisse, quam ex necessitate, id est,

A ex nihilo potius quam ex materia. Dignius est, Deum etiam malorum auctorem liberum credere, ~~ut~~ quam servum. Quæcunque potestas ei, quam pusillitas competit. Si et sic concedimus materiam quidem nihil boni habuisse, Dominum vero, si quid boni edidit, sua virtute edidisse, aliæ æque oborientur quæstiones. Primo, si bonum in materia omnino non fuit (34), non ex materia bonum factum est, quod materia scilicet non habuit. Dehinc, si non ex materia, jam ergo ex Deo factum. Si nec ex Deo, jam ergo ex nihilo factum. Hoc enim superest secundum Hermogenis dispositionem.

CAPUT XV.

B Porro si bonum, neque ex materia factum est quia non erat in illa, ut in mala; neque ex Deo, quia nihil potuit ex Deo fieri, sicut definit Hermogenes: invenitur bonum jam ex nihilo factum, ut ex nullo factum, ut neque ex materia, neque ex Deo. Et si bonum ex nihilo, cur non et malum? imo cur non omnia ex nihilo, si aliquid ex nihilo? nisi si insufficiens fuit divina virtus omnibus producendis, quæ aliquid protulerit ex nihilo. Aut si ex materia mala bonum processit, quia neque ex nihilo, neque ex Deo, sequetur ut ex conversione ⁷² processerit materiæ, contra denegatam æterni ⁷³ conversionem. Ita unde bonum constitit, jam negabit Hermogenes inde illud constare potuisse. Necesse est autem ex aliquo eorum processerit, ex quibus negavit procedere potuisse. Cæterum, si ideo malum non ex nihilo, ne Dei fiat, de cujus arbitrio videbitur, sed ex materia, ut ipsius sit, de cujus substantia erit factum: et hic, ut dixi, auctor mali habebitur Deus, qui cum eadem virtute et voluntate debuisset omnia bona ⁷⁴ ex materia protulisse, aut tantum bona, non omnia tamen bona ⁷⁵, protulisset etiam mala; utique aut volens esse mala, si poterat efficere ne essent; aut non valens efficere omnia bona, si voluit et non fecit: dum nihil intersit per infirmitatem Dominus auctor mali exstiterit, an per voluntatem. Aut quæ fuit ratio, ut cum bona fecisset quasi ⁷⁶ bonus, etiam mala protulisset quasi non bonus, cum non congruentia sibi solummodo edidit. Quid necesse erat, suo opere prolato, etiam materiæ negotium curare, proinde et malum proferendo solus ut cognosceretur bonus de bono ⁷⁷, materia autem ne ⁷⁸ cognosceretur mala de malo? Plus bonum florisset sine mali afflatu. Nam et Her-

Variae lectiones.

⁷¹ In Venet. absunt, haud dubio errore typographiæ, verba: malæ in totum, sed et tantum duplex, id est. ⁷² Confessione Venet. male. ⁷³ Contra denegatam omnes, præter Seml. Oberth. ⁷⁴ Rig. et Venet inserit bona e cod. Wouw. ⁷⁵ Aut tantum bona (non omnia tamen bona) protulisset; aut etiam mala Jun.; sed non opus est. ⁷⁶ Qua bonus qua non b. Lat. ⁷⁷ Hoc signum interrog. in rel. ponitur de-mum post malo. ⁷⁸ Ut cognosceretur Jun.

Commentarius.

(34) Si bonum in materia omnino non fuit. Quoniam arbor bona malos fructus non facit, et vice versa, qua ratione e materia quam facis malam,

hæretice, bonum aliquid factum esse probabis? LE PR.

mogenes expugnat quorundam argumentationes, dicentium mala necessaria fuisse ad illuminationem bonorum, ex contrariis intelligendorum. ¶ Ergo aut nec propterea locus mali proferendi fuit, aut si qua alia ratio exigit illud induci, cur non et ex nihilo potuerit induci, ipsa ratione excusatura Dominum ne mali auctor existimaretur, quæ nunc cum ⁷⁹ de materia operatur mala ⁸⁰, excusat: si excusat, adeo ubique et undique illuc compellitur quæstio quo nolunt, qui, ipsam mali rationem non examinandam, nec dignoscendo quomodo illud aut Deo attribuant, aut a Deo separent, pluribus et indignioribus destructionibus Deum obijciunt.

CAPUT XVI.

Igitur in præstructione hujus articuli, et alibi forsitan retractandi, equidem diffinitio, aut Deo ascribendum et bonum et malum quæ ex materia fecit, aut materiæ ipsi, ex qua fecit; aut utrumque utriusque, quia ambo sibi obligantur qui fecit et de qua fecit: aut alterum alteri; tertius enim, præter materiam et Deum, non est. Porro si Dei ⁸¹ erit utrumque, videbitur Deus etiam mali auctor: Deus autem ut bonus, auctor mali non erit; si materiæ ⁸² utrumque, videbitur materia etiam boni matrix; mala autem in totum materia boni non erit matrix; si utriusque erit, utrumque; in hoc quoque comparabitur Deo materia, et partes erunt ambo, ex æquo mali ac boni affines; æquari autem Deo materia non debet, ne duos deos efficiat; si alterum alterius, utique Dei ⁸³ bonum, et materiæ malum; neque malum Deo, neque materiæ bonum ascribitur: et bona autem et mala Deus, de materia faciendo, cum ea facit. Hæc si ita sunt, nescio qua possit evadere sententia Hermogenis ⁸⁴ qui Deum ⁸⁵, quoque modo de materia malum condidit, sive voluntate, sive necessitate, sive ratione, non putet mali auctorem. Porro, si mali auctor est ipse qui fecit, plane socia materia per substantiæ suggestum (35), excludis ⁸⁶ jam causam materiæ introducendæ. Nihilominus enim, et per materiam Deus auctor mali ostenditur, si ideo materia præ-

sumpta est, ne Deus mali auctor videretur. Exclaus itaque materia, dum excluditur causa ejus, superest uti ¶ Deum omnia ex nihilo fecisse constet. Videbimus an et mala, cum apparuerit quæ mala, et an mala ⁸⁷ interim ea quæ putas. Dignius enim de suo arbitrio produxit, hæc quoque producendo de nihilo quam de præjudicio alieno, si de materia produxisset. Libertas, non necessitas, Deo competit: malo voluerit mala a semetipso, condidisse, quam ⁸⁸ non potuerit non condidisse.

CAPUT XVII.

Unici Dei status hanc regulam vindicat: non aliter unici (36), nisi quia solius: non aliter solius, nisi quia nihil cum illo: sic et primus erit, quia omnia post illum: sic omnia post illum, quia omnia ab illo: sic ab illo, quia ex nihilo, ut illi quoque Scripturæ ratio constet: *Quis cognovit sensum Domini, aut quis illi consiliarius fuit? aut quem consultatus est? aut viam intelligentiæ et scientiæ quis demonstravit illi? quis tradidit, et retribuetur ei?* (Rom. vi, 34, 35) Nemo utique: quia nulla vis, nulla materia, nulla natura substantiæ alterius aderat ⁸⁹ illi. Porro, si de aliquo ⁹⁰ operatus est, necesse est ab ea ipsa acceperit et consilium et tractatum dispositionis, ut ⁹¹ viam intelligentiæ et scientiæ. Pro qualitate enim rei operari habuit et secundum ingenium materiæ, non secundum suum arbitrium, adeo ut mala pro natura, non sua, sed substantiæ, fecerit.

CAPUT XVIII.

Si necessaria est Deo materia ad opera mundi ut Hermogenes existimavit, habuit Deus materiam longe digniorem et idoneiorem, non apud philosophos æstimandam, sed apud prophetas intelligendam, Sophiam suam scilicet (57); hæc denique sola cognovit sensum Domini. Quis enim scit quæ sunt Dei, et quæ in ipso, nisi Spiritus qui in ipso? (I Cor. ii, 11). Sophia autem Spiritus, hæc illi ⁹² consiliarius fuit, via intelligentiæ et scientiæ ipsa est (Prov. viii, 27 seqq.). Ex hac fecit, faciendo per illam, et faciendo cum illa: *Cum pararet cælum,*

Variæ lectiones.

⁷⁹ Cum inseritur in cæteris; melius, ait Seml. qui et mittit. ⁸⁰ Cum abest hic ab omnibus ⁸¹ Deus Seml. Oberth. Rig. Wouw. Dei fuerit Jun. ⁸² Materia Seml. Oberth. ⁸³ Utique Dei, ita Wouw. recte. Utique Deus Seml. Utique Dei Rig. ⁸⁴ Hermogenes Seml. ⁸⁵ Qui Deus Rhen. ⁸⁶ Excusas. Rhen. ⁸⁷ Interim et quæ putas Rhen. cum punct, sign. ante interim. ⁸⁸ Inserit Lat. quia. ⁸⁹ Aderit. Seml. ⁹⁰ De aliqua Jun. ⁹¹ Et viam Jun. ⁹² Illis Paris. Fran. illi prob. a Jun.

Commentarius.

(35) *Plane socia materia per substantiæ contextum.* Utitur non raro hac voce, aliquando pro ornamento seu decoris additione, ut hoc in loco, de Cultu femin., cap. II: « Jam non tantum confictæ et elaborate libidinis suggestum recusandum a vobis sciatis, sed etiam, » etc. Aliquando pro compagine seu contextu, de Pallio, cap. I, ubi sacer suggestus Glossæ non abluunt ab hoc significato, suggestum enim redditur σῆμα, ἔπος. Et alio loco ἔπος, textura Et Apolog., cap. 16, imaginum suggestus. Lx Pa.

(36) *Non aliter unici.* Regulam hanc a Tertulliano sume aliis communem: Deus aut unus est aut nullus. Impium enim et damnable aliquid Deo

æquale cogitare; solus ipse Creator ac servator, solus Dominus et arbiter rerum omnium, et, si liceat profanum illud in re omnium gravissima usurpare, οὐκ ἀγαθὸν πολυκοιρανίῃ. Lx Pa.

(57) *Sophiam suam scilicet.* Dei sapientiam intelligit, quæ adeo hominum mentes et cogitationem, superat, ut universa mundi sapientia stultitia summa sit apud Deum. Unde Sophiam illam non apud philosophos, sed Prophetas quærendam decet. De Deo enim recte loqui non potest, qui Deum non novit, ut philosophi, qui gloriæ animalia Septimio sunt; verum prophetæ et sancti ejusdem summi Dei Spiritu afflati. Lx Pa.

inquit, *aderam illi; et cum fortia faciebat (super ven-
tas) quæ sursum nubila, et cum firmos ponebat fontes*
⁹³ *ejus quæ sub cælo est, ego eram compingens cum*
ipso. Ego eram ad quam gaudebat, quotidie autem
⁹⁴ *oblectabar in persona ejus (Ibid.): quando*
oblectabatur cum perfecisset orbem, et inoblectabatur
in filiis hominum. Quis non hanc potius omnium fon-
tem et originem commendet, materiam vero mate-
riarum ⁹⁴ *, non sibi subditam, non statu diversam, non*
motu inquietam, non habitu informem, sed insitam
et propriam et compositam et decoram, quali
Deus ⁹⁵ *potuit eguisse, sui magis quam alieni egens?*
Denique, ut necessariam sensit ad opera mundi,
statim eam ⁹⁶ *condit et generat in semetipso: Domi-*
nus, inquit, condidit me initium viarum suarum in
opera sua: ante sæcula fundavit me, prius quam
faceret terram, prius quam montes collocarentur;
ante omnes autem colles generavit me; prior
autem abysso ⁹⁷ *genita sum (Ibid.). Agnoscat* ⁹⁸
ergo Hermogenes idcirco etiam Sophiam Dei natam
et conditam prædicari, ne quid innatum et incon-
ditum præter solum Deum crederemus. Si enim
intra Dominum quod ex ipso et in ipso fuit,
sine initio non fuit: Sophia scilicet ipsius exinde
nata et condita, ex quo in sensu Dei ad opera
mundi disponenda cœpit agitari: multo magis
non capit sine initio quidquam fuisse (38) quo
extra Dominum fuerit. Si vero Sophia eadem
Dei sermo est sensus sophia ⁹⁹ *et sine quo*
factum est nihil (Joan. 1, 3), sicut et dispositum
sine sophia, quale est ut Filio Dei sermone uni-
genito et primogenito aliquid fuerit præter Pa-
trē antiquius: et hoc modo utique generosius,
nedum quod innatum ¹ *nato fortius, et quod infec-*
tum facto ² *validius? quia quod ut esset nullius*
eguit auctoris, multo sublimius erit eo quod, ut
esset, aliquem habuit auctorem: proinde, si ma-
lum quidem innatum est, natus autem ³ *sermo*

A Dei: *Eructavit enim, inquit, sermonem optimum*
(Psal. XLIV, 1), non scio an bono malum possit
adduci, validius ab infirmo, ut innatum a nato.
Ita et hoc nomine materiam Deo præponit Hermo-
genes, præponendo eam Filio. Filius enim Sermo,
et Deus Sermo (Joan 1, 1); et: Ego et Pater unum
sumus (Joan. x, 10): ⁴ *nisi quod sustinebit æquo*
animo filius eam præponi sibi, quæ Patri adæquatur.

CAPUT XIX.

Sed et ad originale instrumentum Moysi provo-
 cabo, unde et diversa pars suspiciones suas ingra-
 tis ⁴ fulcire conatur, ne scilicet non inde insruui
 videretur unde oportet. Itaque occasiones sibi ⁵
 sumpsit quorundam verborum, ut hæreticis fere
 mos est simplicia quæque torquere. Nam et ipsum
 principium, in quo Deus fecit cælum et terram (39),
 aliquid volunt fuisse quasi substantivum et corpu-
 lentum, quod in materiam interpretari possit. Nos
 autem unicuique vocabulo proprietatem suam ⁶
 vindicamus, principium initium esse, et competisse
 ita poni rebus incipientibus fieri. Nihil enim, quod
 fieri habet, sine initio esse, quin initium sit illi
 ipsum dum incipit fieri. Ita principium sive ini-
 tium (40), inceptionis esse verbum, non alicujus
 substantiæ nomen. Jam nunc, si principalia Dei
 opera cælum et terra sunt, quæ ante omnia Deus
 fecit suorum ⁷ esse proprie principium, quæ priora
 sunt facta, merito sic præfatur Scriptura ⁸: *In prin-*
cipio fecit Deus cælum et terram (Gen. 1, 1); quem-
admodum dixisset: In finem Deus fecit cælum
et terram: si post universa fecisset. Aut si princi-
pium aliqua substantia est, erit et finis aliqua ma-
teria. Plane licebit etiam substantivum aliquid
principium esse alii rei, quæ ex ipso sit futura,
ut argilla principium testæ, ut semen principium
herbæ. Sed cum ita ultimur vocabulo principii
quasi originis, non quasi ordinis nomine, adjici-

Variæ lectiones.

⁹³ Montes Rhen. Seml. Jun. ⁹⁴ Materialium abest in lib. Pithæi. Rig. Jun. legit: materiam vero mate-
 riarum non sic subditam ex Hirsau. cod. Rhen. fide. ⁹⁵ Quali Deo potuit eguisse? sui magis quam
 alieni Seml. Oberth. Alienis genus cod. Hirsau.; unde Rhen. voluit: Suis magis quam alienigenis.
⁹⁶ Ea Venet. ⁹⁷ Prior item abysso Jun. ⁹⁸ Genita sum. Cum agnoscat, Rhen. Oberth. Semler. invitus
 et improbens. ⁹⁹ Sermo est, sensus Sophia Jun. Sensus et Sophia lib. Pithæi. ¹ Nato inseritur Fran.
² Factum Seml. Oberth. ³ Innatum est, id est Sermo Dei Seml. Oberth. ⁴ Ingratiis Jun. ⁵ Occasiones
 ibi Jun. ⁶ Proprietatem cum vindicamus Seml. ⁷ Universum Lat. In impressa Correct. habet univer-
 sorum C. Macrus. Jun. ⁸ Merito sic præfatur Scriptura alii. Esse proprie principium, quo priora sunt
 facta, meritoque sic præfatur Scripturam: In principio, Jun.

Commentarius.

(38) *Non capit sine initio quicquam fuisse.* Usus
 hujus impersonalis verbi, *capit*, quod Græcis est,
 ἔρχεται, apud Tertullianum in libris præcedentibus
 disces ubique et sæpe. Hic tantum valet, *non capit*
quicquam fuisse, ac si dicas: Fieri non potest. RHEM.

(39) *Nam et ipsum principium, in quo Deus fecit*
cælum et terram. Omnes istas tricas facile expedire
 videtur qui verba Mosis, *In principio creavit Deus*
cælum et terram, sic interpretatur: « Quo exstite-
 runt initio cælum et terra, eo Deus illa creavit. » Hoc
 enim voluit Moses; cæli ac terræ nominibus mun-
 dum universum significavit a Deo creatum. Deinde
 explicat quo ordine et modo præcipua quæque sint

D creata. Rig. — Quidquid dixerint Tertullianus et
 ejus adnotatores, nihilominus multi inveniuntur
 Ecclesiæ doctores qui illud Genes, 1, 1, *In princi-*
pio, de Verbo Dei accipiunt; sic Basilii, Ambro-
 sius, etc. Alii alium sensum his verbis tribuunt, ut
 videre est apud Corn. a Lapide. vel in *Curs.*
compl. Script. sacræ. EDD.

(40) *Ita principium sive initium, etc.* Verisimile
 est, ut hanc significationem *principii* indicaret auc-
 tor, propterea alibi ab eo verti solere, cum dictam
 Scripturam citat: *In primordio fecit Deus cælum et*
terram, sicuti supra, lib. de Baptismo, cap. 3, 5.
 PAM.

mus et mentionem ipsius rei specialiter, quam volumus principium alterius rei. De cætero si sic ponamus, verbi gratia. In principio fecit figulus pelvim vel urnam; jam non materiam significabit ⁹ principium: non enim argillam nominavi principium, sed ordinem operis; quia figulus ante cætera primum pelvim et urnam fecit, exinde facturus et cætera; ad ordinationem operum principii vocabulum pertinebit, non ad originem substantiarum. **215** Possum et aliter ¹⁰ principium interpretari, non ab re tamen: nam et in Græco *principii* vocabulum, quod est *ἀρχή* (41), non tantum ordinativum, sed et potestativum capit principatum. Unde et *ἀρχοντες* dicunt principes et magistratus (42). Ergo secundum hanc quoque significationem, principium pro principatu et potestate sumetur. In principatu enim et in potestate Deus fecit cælum et terram.

CAPUT XX.

Sed ut nihil aliud significet Græca vox, quam principium, et principium nihil aliud capiat, quam initium, habemus etiam illam agnoscere, quæ dicit: *Dominus condidit me* ¹¹ *initium viarum suarum in opera sua*. Si enim per Sophiam Dei omnia facta sunt; et cælum ergo et terram Deus faciens in principio, id est initio, in Sophia sua fecit. Denique si principium materiam significaret, non ita Scriptura inscripsisset ¹² *In principio Deus fecit, sed ex principio*. Non enim in materia, sed ex materia fecisset. De Sophia autem potuit dici, *in principio*. In Sophia enim primo fecit, in qua cogitando et disponendo jam fecerat; quoniam etsi ex materia facturus fuisset, ante in Sophia cogitando et disponendo jam fecerat. Quoniam etsi erat initium viarum ¹³, quia cogitatio et dispositio prima Sophiæ fit operatio de cogitatu viam operibus instituens, hanc et inde auctoritatem Scripturæ mihi vindico, quod et

A Deus qui fecit, et ea quæ fecit ostendens, unde fecerit non proinde testatur. Nam cum in omni operatione tria sint principalia: qui facit, et quod fit, et ex quo fit; tria nomina sunt edenda in legitima operis enarratione: persona factoris, species facti, forma materiæ. Si materia non edetur, ubi et opera et operator edentur, apparet ex nihilo eum operatum. Proinde enim edetur ex quo, si ex aliquo fuisset operatus. Denique Evangelium ut supplementum instrumenti **216** veteris adhibendo ¹⁴, in quo vel eo magis debuerat ostendi Deus ex aliqua materia universa fecisse, quod illic etiam per quem omnia fecerit revelatur: *In principio erat Sermo* (43), *in quo principio scilicet Deus fecit cælum et terram. Et Sermo erat apud Deum, et Deus erat Sermo. Omnia per ipsum facta sunt, et sine illo factum est nihil* (Joan. 1, 1-3). Cum igitur et hic manifestetur et factor, id est Deus: et facta, id est omnia: et per quem, id est sermo; nonne et unde omnia facta essent a Deo per sermonem, exegisset ordo profiteri, si ex aliquo facta essent? Ita quod non fuit, non potuit Scriptura profiteri. Et non profitendo satis probavit non fuisse, quia profiteretur si fuisset.

CAPUT XXI.

Ergo, inquis, si tu ideo præjudicas ex nihilo facta omnia, quia non si manifeste relatum de materia præcedenti factum quid, vide (44) ne diversa pars ideo contendat ex materia facta, quia proinde non aperte significatum sit, ex nihilo quid factum. Plane retorqueri quædam facile possunt, non statim et ex æquo admitti, ubi diversitas causæ est. Dico enim, etsi non aperte Scriptura pronuntiavit ex nihilo facta omnia, sicut nec ex materia, non tantam fuisse necessitatem aperte significandi de nihilo facta omnia, quanta esset, si ex materia facta fuissent. Quoniam quod fit ex nihilo, eo

Variae lectiones.

⁹ Significabit *edd. omnes et Jun.* ¹⁰ Possunt et aliter *Seml. Oberth.* ¹¹ Initium viarum suarum *abest a Seml. Oberth. Mss. non habent, inquit Junius, et abesse potest, etc.* ¹² Instruxisset, *Seml. Oberth.* ¹³ Disponendo jam fecerat; et sic erat initium viarum, quia cogitatio et dispositio prima Sophiæ sit operatio, de cogitatu viam operibus instituens. Hanc exinde auctoritatem, etc. *Ita legit Junius et lectionem suam pluribus verbis defendit.* ¹⁴ Adhibebo *Seml. Oberth.*

Commentarius.

(41) *Nam et in Græco principii vocabulum, quod est ἀρχή*. Consentiant etiam Tertulliano in significatione *ἀρχή* pro principatu, Xenophon. lib. 1 *de Imperio*, Aristoteles, *Politic.* 1, et Plato, *de Republica*. PAM.

(42) *Unde et ἀρχοντες dicunt principes et magistratus*. Hoc adnotatu dignum, quod ubi græce est *ἀρχοντες*, eam vocem in translatione Scripturarum retinere soleat auctor: sicuti supra *adv. Judæos*, cap. 9, et infra, lib. III *adv. Marc.* « Nam et ἀρχοντες, (inquit, Isaiam citans, cap. 1) Sodomorum appellat archontas vestros. » Item lib. *de Resurrectione carnis*, cap. 50, alium locum Isaiæ III, sic vertit: « Venturum in iudicium presbyteris et archontibus populi. » PAM.—*Archontas dicunt principes et magistr.* Non potuit vir antiquitatis peritius non emittere hoc verbum de Atheniensium regimine; apud hos enim moriente Codro exstincta est regum

D successio, resque publica commissa fuit prætoribus primum perpetuis, seu magistratibus qui archontes appellati sunt numero 13. Creati postea decennales septem, ac demum annui constituti sunt. Primus archon fuit Medon, ut narrat Pausanias in *Achaicis*, qui cum pede altero esset debilis, frater ejus Neleus principem illum creari Athenis non posse sustinuit. Quod cum ad Apollinem delatum esset, secundum Medontem pronuntiavit. LE PA.

(34) *In principio erat Sermo, etc.* Non solum auctori istud et B. Cypriano usitatum fuit, ut *sermo Dei* potius quam Verbum Dei appellaretur Filius. Hinc illud lib. II *Testimon. adversus Jud.*, c. 3: « Quod Christus idem sit Sermo Dei, » ubi id probat ex variis Scripturis. PAM.

(44) *Ne diversa pars*. Supra, « Unde et diversa pars suspiciones suas fidei conatur. » RIG.

ipso dum non ostenditur ex aliquo actum, manifestatur ex nihilo factum: et non periclitatur ne ex aliquo (45) factum existimetur, quando non demonstratur ex quo sit factum. Quod autem ex aliquo fit, nisi hoc ipsum aperte declaratur ex aliquo factum, dum illud ex quo factum sit non ostenditur ¹⁵, periclitabitur primo videri ex nihilo factum, quia non editur ex quo sit factum. Dehinc, etsi ea sit conditione, ut non possit videri non ex aliquo ¹⁶, proinde periclitabitur, ex alio longe factum videri, quam ex quo factum est, dum non proponitur unde ¹⁷ sit factum. Ita, si ex nihilo Deus cuncta fecisse non potuit, etsi ¹⁷ Scriptura non adiecisse illum ex nihilo fecisse (II Mach. vii, 28): ex materia eum fecisse omni modo debuit edixisse, si et ex materia fecisset, quia illud in totum habebat intelligi, etsi non significaretur: at istud in dubio, nisi significaretur.

CAPUT XXII.

Atque adeo Spiritus sanctus hanc Scripturæ suæ rationem constituit, ut cum quid ex aliquo sit, et unde sit referat. *Fruticet, inquit, terra herbam* (46) *fœni, seminantem semen secundum genus et secundum similitudinem, et lignum fructuosum faciens fructum, cujus semen in ipso in similitudinem. Et factum est sic. Et produxit terra herbam fœni seminantem semen secundum genus, et lignum fructuosum faciens fructum, cujus semen in ipso in similitudinem* Et rursus: *Et dixit Deus: Producant aquæ repentia* (47) *animarum vivarum, et volatilia volantia super terram per firmamentum cæli. Et factum est sic. Et fecit Deus celos magnos, et omnem animam animalium repentiū, quæ prodixerunt aquæ secundum genus ipsorum.* Item post hæc: *Et dixit*

Variæ lectiones.

¹⁵ Non deest Rhen. Seml. Obert. ¹⁶ Videri ex aliquo Seml. Obert. Jun. leg. ut nunc possit videri ex aliquo. ¹⁷ Etsi deest Seml. Oberth. ¹⁸ Licet ex Seml. Oberth. ¹⁹ Fructificet Seml. Oberth. ²⁰ Unde unde Rig. Wouw. Lat. ²¹ Existimare Rig. e cod. Divion. ²² Quæ omnes alii, teste Jun. ²³ Et in terræ Rhen. conjicit. ²⁴ In deest Fran. Paris. Rig.

Commentarius.

(45) *Et non periclitatur ne ex aliquo*, etc. Hanc locutionem per verbum *periclitatur* etiam alibi usurpat, imitatione Græcorum, qui verbo *κινδυνεύω* sic utuntur. Non periclitatur, hoc est, abest, non est periculum.

RHEN.

(46) *Fruticet, inquit, terra, herbam*, etc. Sic iterum legimus tum hic, tum infra c. 29, ex admonitione Latinii, pro eo quod Rhenanus substituerat, *fructificet*, idque eo magis, quod vox Græca *βλαστῶν* germinare et fructicare significet non fructificare, quomodo etiam voces Hebrææ et Chaldææ. Rectius autem vertit auctor *lignum fructuosum*, pro eo quod Græce est *καρπῖον*, quam Latinus LXX interpretes *pomiferum*. PAM.

(47) *Producant aquæ repentiā*. Putavit sine dubio melius reddi *repentiā* ἑρπετὰ quam reptilia, ut codex vulgatus, quanquam melius putarem reptilia. LE PA.

(48) *De cælo et de terra*, etc. Id est Spiritus sanctus, qui cæli arcana nos docebat, monuisset de cælo a quo res creatæ fuissent. Idem quoque Spiritus docuisset de terra ex qua crearentur: sicque nos de cælo et de terra compotes reddidisset. LE PA.

A *Deus: Producat terra animam viventem secundum genus quadrupedia et repentiā et bestias terræ, secundum genus ipsorum* (Gen. i, 11 seqq.). Si ergo ex jam factis rebus, alias res Deus proferens, ostendit per prophetam, et dicit quid unde protulerit (quanquam possimus unde ²⁰ illas prolatas æstimare ²¹, dum ne ex nihilo; jam enim facta erant quædam, ex quibus prolatae videri possent): si tantam curam instructionis nostræ insumpsit Spiritus sanctus, ut sciremus quid unde processerit, nonne proinde nos et de cælo et de terra compotes reddidisset, significando unde ea esset operatus, si de aliqua materia origo constaret illorum? ut tanto magis ex nihilo ea videretur operatus, quanto nihil adhuc ²¹⁸ erat factum, ex quo operatus videretur. Itaque sicut ea quæ de aliquo prolata sunt, ostendit unde prolata sint: ita quæ non ostendit unde prolata sint, ex nihilo prolata confirmat. Igitur in principio Deus fecit cælum et terram. Adoro Scripturæ plenitudinem (49), qua ²² mihi et factorem manifestat et facta. In Evangelio vero amplius et ministrum atque arbitrum rectoris invenio sermonem (50). An autem de aliqua subjacenti materia facta sint omnia, nusquam adhuc legi. Scriptum esse doceat Hermogenis officina. Si non est scriptum, timeat vae illud, adjicientibus (51) aut detrahentibus destinatum (Apoc. xxii, 18, 19).

CAPUT XXIII.

Sed ex sequentibus argumentatur, quia scriptum sit: *Terra autem erat invisibilis et incomposita*. Nam et terræ ²³ nomen (52) redigit in materiam, quia terra sit quæ facta est ex illa. Et erat in hoc dirigit, quasi quæ semper retro fuerit innata et infecta. Invisibilis autem et rudis (53), quia informem et

(49) *Adoro Scripturæ plenitudinem*. Venerationem aliquam tribuisse sacro textui auctorem hunc, nullum puto fore qui neget, quædam tamen principia de suo in explicanda Scriptura jactat a quibus cavendum. LE PA.

(50) *Arbitrum rectoris invenio sermonem*. Scribendum, ut est in codice Divionensi: « Arbitrum factoris invenio sermonem. » RIG.

(51) *Vae illud adjicientibus*, etc. Sacræ Scripturæ addere vel detrahere summa esset audacia. Verum illius interpretatio, non ex homuncionum cerebro, sed ex Ecclesiæ placitis et SS. Patrum lucubrationibus tantum eruenda est. Quod adjicio, ut hæreticorum proterviæ obvius occurram, qui ex hoc loco aliquid eruiere posse crederent ad fatuitatum subsidium. LE PA.

(52) *Nam et terræ nomen*. Propius hic Hermogenis errorem tangit, cuius originem ex eo fuisse docet, quod per terræ nomen materiam designari crederet. LE PA.

(53) *Invisibilis autem et rudis*. Dixerat modo, *incomposita*, pro eo quod est in Græca, *ἀκατασκεύαστος*, hic rudis dicitur, ut Ovidio *Metamorph.* — *Rudis indigestaque moles*. LE PA.

confusam et inconditam vult fuisse materiam. Has quidem opiniones ejus sigillatim²⁵ revincam, sed interim volo sic ei respondere. Putamus²⁶ his articulis materiam demonstrari. Numquid tamen, quia erat ante omnia, et tale aliquid esse ex ea factum Scriptura significat? Atquin nihil tale significat. Fuerit licet materia, quantum sibi licet, vel potius Hermogeni: potuit et fuisse, et tamen nihil Deus ex illa fecisse, vel quia non decebat Deum alicujus eguisse, certe quia nec ostenditur quicquam ex materia fecisse. Sine causa ergo esset, inquis. Non plane adeo sine causa. Nam etsi mundus non est factus ex illa, sed hæresis facta est, et quidem hoc impudentior, quod non ex materia facta est hæresis, sed materiam ipsam potius hæresis fecit.

CAPUT XXIV.

Revertor nunc ad singulos articulos, per quos putavi significatam esse materiam. Et primo de nominibus expostulabo. Horum enim alterum legimus, quod est terræ: alterum non invenimus quod est materiæ. Quæro ergo, cum materiæ nominatio non exstet in Scriptura, quomodo ei etiam terræ appellatio accommodetur in alio jam genere substantiæ nota? Quo magis materiæ quoque nominatio exstitisse debuerat, consecuta etiam terræ appellationem, ut scirem terram commune cum materia esse nomen, ne illud ei soli substantiæ vindicaretur, cuius et proprium, in qua magis notum est²⁷, vel ne illud in quamcumque aliam speciem, nec utique omni materiæ communicare possem, si vellem. Cum enim non extat proprium vocabulum ejus rei cui commune vocabulum adscribitur, quanto non comparet cui adscribatur, cuiunque alii poterit adscribi. Ita Hermogenes, etsi materiam ostenderet nominatam, deberet eandem probare terram quoque cognominatam, ut ita utrumque illi vocabulum vindicaret.

CAPUT XXV.

Vult igitur duas proponi terras in ista Scriptura: unam, quam in principio Deus fecit; aliam, mate-

riam, ex qua fecit, de qua dictum sit: *Terra autem erat invisibilis et rudis*. Utique si quæram ex duabus quæ, cui nomen terræ accommodare debeat²⁸, dicetur, hanc quæ facta sit ex illa ex qua facta est, vocabulum derivasse, quia verisimilius sit ab origine sobolem potius, quam originem a sobole vocitari. Hoc si ita est, alia nobis obvolvitur quæstio, an competat terram hanc quam Deus fecit, ex illa ex qua fecit cognomentum derivasse. Audio enim apud Hermogenem cæterosque *materiaris* hæreticos, terram quidem illam informem et invisibilem et rudem fuisse: ~~sed~~ hanc vero nostram proinde et formam, et conspectum, et cultam, a Deo consecutam. Aliud ergo factam quam erat ex ea qua facta est. Porro aliud facta, non potuit cum ea denominatione²⁹ sociari, a cujus conditione desciverat. Si nomen proprium materiæ illius fuit terra, hæc quæ non est materia, aliud scilicet facta, terræ quoque non capit nomen alienum, et statu suo extraneum³⁰. Sed materia facta, id est terra³¹, habuit cum sua origine consortium nominis, sicut et generis. Non adeo³². Nam et testam, licet ex argilla confectam, jam non argillam vocabo, sed testam (54): et electrum, licet ex auro et argento fœderatum (55) nec argentum tamen nec aurum appellabo, sed electrum (56): a cujus habitu quid³³ divertit, pariter et a vocatu ejus recedit, appellationis, sicut et conditionis proprietate. Quam autem transierit de statu terræ illius, id est materiæ, ista terra, vel eo palam est, quod hæc apud Genesim testimonium boni accipit: *Et vidit Deus quia bonum*: illa autem apud Hermogenem in originem et causam malorum deputatur. Postremo, si ideo hæc terra, quia et illa, cur non et materia hæc quoque, quia illa? Imo jam et cælum et omnia, si ex materia constant, et terræ et materiæ vocari debuerunt. Satis ista de terræ nomine (in quo materia³⁴ intelligi voluit) quod nomen unius elementi omnes sciunt, natura primum, deinde³⁵ Scriptura docente, nisi et³⁶ Sileno illi apud Midam (57)

Variæ lectiones.

²⁵ Sigillatim alii. ²⁶ Putemus conjicit Jun. ²⁷ Notum est Oberth. Seml. post Rhen. sane suspicantem legendum esse: notum est. ²⁸ Omittitur debeat apud Seml. et Oberth. qui addunt id. Junius legit: ex duobus, quæ cui nomen terræ accommodari debeat. ²⁹ Ea de nomine Seml. Oberth. ³⁰ Et status sui Lat. ³¹ Ex terra Seml. Oberth. ³² Non audio Pamel. Parisin. Franeq. non a Deo Rigalt. Semler. Oberth. ³³ Quid Par. Fran. Rig. At Jun. qui. Seml. quod. ³⁴ Materiam Seml. ³⁵ De hinc Rhen. Seml. ³⁶ Nisi si addit Rhen. Seml.

Commentarius.

(54) Jam non argillam vocabo, sed testam, Et enim ignis argillæ nomen excussit. Rig.

(55) Et electrum licet ex auro et argento fœderatum. Conflati utriusque metalli confusione, Plinius, lib. ix. 40: Nec habent finem vitia, juvatque ludere impendio, et luxus geminare miscendo, iterumque et ipsa adulterare adulteria naturæ; sicut argentum auro confundere, ut electra fiant; addere his æra, ut Corinthia. Idem ait, ubicumque quinta argenti portio est, electrum vocari. Rig.

(56) Nec argentum tamen nec aurum appellabo, sed electrum. Etenim fit species novi corporis, ut ait Caius, lib. vii de Acquis. rer. dom. Fit tertium

quid, ex utroque confusum. Sic lib. adversus Praxeam. Rig.

— Sed electrum, Plinius, lib. xxxiii Hist. nat. iv: «Omni auro inest argentum: ubicumque quinta argenti portio est, electrum vocatur. Fit et cura electrum argento addito; quod si quintam portionem excessit, incudibus non resistit.» PAM.

(57) Nisi et Sileno illi apud Midam, etc. Simile est illud supra cap. 2, lib. de Pallio; «Viderit si quis uspiam alius (orbis nempe), ad Meropas, ut Silenus penes aures Midæ blattit, aptas sane grandioribus fabulis;» et quod habet Maximus Tyrius serm. 30 (si modo recte citatur a Gyraldo de Diis Gentium), «Silenum ebrium laqueis et vinculis

regem asseveranti de alio orbe, credendum est, auctore Theopompo (58). Sed et deos multos idem efert.

CAPUT XXVI.

Nobis autem unus Deus et una est terra, quam in principio Deus fecit, cujus ordinem incipiens Scriptura decurrere, primo factam eam edicit, dehinc qualitatem ipsius edisserit, sicut et cœlum primo ⁵⁹ factum professa: *In principio fecit Deus cœlum*, dehinc dispositionem ejus superinducit: *Et separavit inter aquam quæ erat infra firmamentum* (59) (*Gen. I, 7*), et quæ super firmamentum, et vocavit Deus firmamentum cœlum, ipsum quod in primordio fecerat. Proinde et de homine: *Et fecit Deus hominem: ad imaginem Dei fecit illum* (*Ibid. 27*). Dehinc qualiter fecerit reddit: *Et finxit Deus hominem de limo terræ, et afflavit in faciem ejus flatum vitæ, et factus est homo in animam vivam* (*Gen. II, 7*). Et utique sic decet narrationem inire, primo præfari, postea proseguere, nominare, deinde describere. Alioquin vanum, si ejus rei cujus nullam præmiserat mentionem, id est materiæ, ne ipsum quidem nomen, subito formam et habitum promulgavit ³⁷: ante enarrat qualis esset, quam an esset; ostendit figuram deformati; nomen abscondit. At quanto credibilis secundum nos ejus rei dispositionem Scriptura subjunxit, cujus institutionem simulque nominationem præmisit. Quam denique integer sensus est: *In principio Deus fecit cœlum et terram, terra autem erat invisibilis et rudis* (*Gen. I, 1, 2*), quam Deus scilicet fecit, de qua Scriptura cum maxime ediderat³⁸. Nam et autem ipsum, velut fibula conjunctivæ particulæ ad connexionem narrationis oppositum est ³⁹, *terra autem*. Hoc enim verbo revertitur ad eam de qua supra dixerat, et alligat sensum. Adeo aufer hinc autem (60), et soluta compago est, ut tunc possit

de alia terra dictum videri, *Terra erat invisibilis et rudis*.

CAPUT XXVII.

Sed tu supercilia ⁴⁰ capitis, nutu ⁴¹ digiti accommodato (61), altius tollens, et quasi retro jactans: *Erat*, inquis, quasi semper fuerit, scilicet innata et infecta, et idcirco materia credenda. At ego sine ullo lenocinio pronuntiationis simpliciter respondebo, de omni re posse dici *erat*, etiam de ea quæ facta, quæ nata sit, quæ aliquando non fuerit, et quæ materia non sit. Omne enim quod habet esse, unde habeat ⁴³, sive per initium, sive sine initio ⁴⁴, hoc ⁴⁵ ipso quod est, etiam *erat* dicitur. Cui competit prima verbi positio in definitionem, ejusdem etiam declinatio verbi decurret in relationem. *Est*, definitionis caput; *erat*, relationi ⁴⁵ facit. Hæ sunt argutiæ et subtilitates hæreticorum, simplicitatem communium verborum torquentes in quæstionem ⁴⁶. Magna scilicet quæstio est, si erat terra, quæ facta est. Sane discutiendum an ei competat invisibilem et rudem fuisse quæ facta est, ut ejusdem sit *erat*, cujus et quod erat ⁴⁷.

CAPUT XXVIII.

Atquin non tantum probabimus istum habitum huic terræ competisse, sed et illi alii non competisse. Nam si nuda materia ⁴⁸ Deo subiacebat, nullo scilicet elemento obstruente, si quidem nondum quicquam erat præter ipsam et Deum; utique invisibilis esse non poterat. Quia etsi tenebras volet in substantia fuisse materiæ (cui articulo respondere debemus suo ordine), etiam homini tenebræ visibiles sunt. Hoc enim ipsum quod sunt tenebræ, videtur, nedum Deo. Et utique si invisibilis esset, nullo modo cognosceretur qualitas ejus. Unde ergo compertus est Hermogenes informem et confusam et inconditam ⁴⁹ illam fuisse, quæ ut invisibilis latebat: aut si hoc a Deo revelatum est (62), pro-

Variæ lectiones.

³⁷ Habitum promulgavit ante: enarrat qualia esset, antequam an esset, ostendit: figuram deformat, nomen abscondit: *Jun. ita legend. censet.* ³⁸ Edixerat *Semler. Oberth.* ³⁹ Appositum *Seml. Oberth.* ⁴⁰ Supercilio *Seml. Oberth.* Supercilio et capitis nutu digitis accommodato *Jun.* ⁴¹ Et nutu *Seml. Oberth. Pamel.* ⁴² Inquit *Jun.* ⁴³ Habet *Seml.* Habeat *Fran.* ⁴⁴ Sine *abest Seml.* ⁴⁵ Relationis *Jun.* ⁴⁶ In quæstionem magnam *Seml.* ⁴⁷ Ita omnes. *Suspiciatur Hallensis legendum* cujus ex quo erat. ⁴⁸ Si nuda sit materia, Deo *Seml. Oberth.* Si nuda sic *Jun.* ⁴⁹ Inquietam *Seml. Oberth.* Incultam *suspici. Jun.* †

Commentarius.

constrictum Midæ prædixisse varia et diversa. » Unde etiam facile colligere est poetam Virgilium *Eclogæ Sileni* argumentum sumpsisse, et in proverbium quoque abiisse, Silenis Aleibiadeis magis ridiculum, quali nomine, ob *grandiores fabulas*, *Rhenanus* alicubi *Valentinianorum somnia* appellat. **PAM.**

(58) *Auctore Theopompo.* Non unus fuit Theopompos: alter fuit historicus, alter poeta comicus qui fabulæ cuiusdam nomen *Sileni* dedit. An idem fuerit poeta et historicus incertum habeo. Tota autem illa Midæ fabula ex Theopompo eruitur. Quanquam revera Silenus a Mida captus fuit in hortis amoenis quos in Macedonia habebat. **LE PA.**

(59) *Et separavit inter aquam, quæ erat infra firmamentum.* Infra omnino hic accipit auctor,

pro *subter*, aut *sub*, neque enim aliter accipi potest; quod græce est, ὁ ὑπὸ τῶν ὀφθαλμῶν τοῦ σπερµατος maxime cum illud *Hebr. II*, transferatur: *Sub pedibus ejus*, sicut hic ab aliis interpretibus: *Sub firmamento.* **PAM.**

(60) *Adeo aufer hinc autem*, etc. Pulchra interpretatio, quid particula *autem* in Scripturis sacris addita significet. Adnotatur autem a Rhenano similis locus, ex lib. *de Resurrect. carnis*, infra, cap. 40: « Ita vocabulum, homo, consertarum substantiarum duarum quodammodo fibula est. » **PAM.**

(61) *Sed tu supercilia capitis nutu digiti accommodato.* In editionibus Rhenani et codice Divionensi legitur: « Sed tu supercilio capitis et nutu digiti accommodato, etc. » **RIG.**

(62) *Aut si hoc a Deo revelatum est.* Locus ad-

bare debet. Sic et an rudis dici potuerit, exoptulo. Certe enim rude illud est quod imperfectum est. Certe imperfectum non potest esse, nisi quod factum est. Quod enim minus factum est, imperfectum est. Certe, inquis. Ergo materia quæ facta non erat in totum imperfecta esse non potuit. Quæ imperfecta non fuit, etiam rudis non fuit. Initium non habens quia facta non fuit, caruit et rudimento. Initii enim accidens est rudimentum. Terra vero quæ facta est, meruit et rudis dici. Statim enim ut facta est, habuit imperfectæ locum, ante perfectionem.

CAPUT XXIX.

Si quidem omnia opera sua Deus ordine consummavit, incultis ⁵⁰ primo elementis, depalans ⁵¹ quodammodo mundum (63); dehinc exornatis velut dedicans (64). Nam et lumen non statim splendore solis implevit, et tenebras non statim solatio lunæ temperavit, et cælum non statim sideribus stellisque signavit, et maria ⁵¹ non statim belluis frequentavit, et ipsam terram non statim varia fecunditate dotavit: sed primo esse ei contulit; dehinc non in vacuum esse supplevit. Sic enim et Isaias: *Non in vacuum, ait, fecit illam, sed inhabitari* (65) (Isa. XLV, 18). Postea ergo quam facta est, futura etiam perfecta, interim erat invisibilis et rudis. Rudis, quidem, hoc quoque ipso quod invisibilis, ut nec visui perfecta, simul et ut de reliquo nondum instructa. Invisibilis vero, ut adhuc aquis, tanquam munimento ⁵² genitalis humoris, obducta: qua forma, etiam adfinis ejus caro nostra producitur. Nam et David ita canit: *Domini est terra et plenitudo ejus, orbis terræ, et omnes qui habitant in illa* (66). *Ipse super maria fundavit eam, et super flumina præparavit eam* (Psal. XXIII, 1, 2). Segregatis enim aquis in cavationem ⁵³ sinuum, emicantior facta est arida (67), quæ antehac aquis tegebatur. Exinde itaque et visibilis efficitur, dicente Deo: *Congregetur aqua in congregationem* ⁵⁴ unam,

Varie lectiones.

⁵⁰ Incultum scil. mundum Jun. minus bene. ⁵¹ Materiam Rhen. male edidit. ⁵² Monimento Rhen. ⁵³ Cavatiorem sinum Rhen. ⁵⁴ In congregatione Rhen. ⁵⁵ Jun legit ex devortio. ⁵⁶ Fructificet Paris. ⁵⁷ Vet. cod. Wouw. inserit nec. ⁵⁸ Rhen. Seml. lignum fructum, et ex illa Rhen. conjiciebat ligni fructum: at Fran. et Paris. legunt lignum fructuosum faciens fructum; Rig. vero lignum fructuosum et ex alia. ⁵⁹ Hic Fran. Paris. Pamel. ⁶⁰ Et habitabilem Latin.

Commentarius.

notandus adversus hæreticos, quos spirituales quidam nuncupant, aut exstaticos, qui etiam, Scriptura contempta, solis revelationibus nitendum docent: in quo non credendum illis docet hic auctor, nisi probent id a Deo revelatum. PAM.

(63) *Depalans quodammodo mundum.* Depalans, hoc est, manifestans, palam ostendens. *Adversus Marcionem*, lib. v, Apostolum vocat depalatore disciplinæ divinæ, id est enarratorem, promulgatoremque. Nam depalare Tertulliano est propalare. RHEEN.

(64) *Dehinc exornatis velut dedicans.* Sic in lib. *de Carnis resurr.*: « De materia potius subjacent, inquit, volunt ab illo universitatem dedicatam; » et in lib. *de Carne Christi*, iterum *de Carnis resurr.* elib. 1, *adv. Marcionem*. PAM.

(65) *Sed inhabitari.* Ad verbum vertit illud Isaiæ

et videatur arida. Videatur inquit, non, fiat. Jam enim facta erat, sed invisibilis usque tunc videri sustinebat (68). *Arida* autem, quod erat futura ex divortio ⁵⁵ humoris, tamen terra. *Et vocavit Deus aridam terram*, non materiam. Sic et perfectionem postea consecuta, desinit rudis haberi, cum pronuntiat Deus: *Fruticet* ⁵⁶ terra herbam sæni seminantem semen secundum genus, et secundum similitudinem, et lignum fructuosum faciens fructum, cujus semen in ipso in similitudinem. Item: *Producat terra animam vivam secundum genus, et quadrupedia, et repentia, et bestias terræ secundum genus.* Implevit igitur ordinem suum Scriptura divina. Quam enim ⁵⁷ prædixit invisibilem et rudem, ei et visionem reddidit et perfectionem. Non alia autem materia erat invisibilis et rudis. Ergo ⁵⁷ materia erit postea visibilis et perfecta. Volo itaque videre materiam; visibilis enim facta est. Volo et perfectam eam recognoscere, ut ex illa etiam sæni herbam, et ex illa decerpam lignum fructuosum ⁵⁸; et ex illa animalia usui meo famuleantur. Sed materia quidem nusquam: terra vero, hæc ⁵⁹, id est coram. Hanc video, hac perfruor, ex quo invisibilis et rudis esse desiit, de qua manifestissime Isaias: *Hæc dicit Dominus qui fecit cælum* (Isa. XLV, 18). Iste Deus qui demonstravit terram, et fecit illam. Certe eandem demonstravit quam et fecit. Quomodo demonstravit? Utique dicendo: *Videatur arida.* Quare videri jubet, nisi quia retro non videbatur? ut si quoque eam non in vacuum secisset faciendo visibilem, et ita habitabilem ⁶⁰. Et sic per omnia probatur nobis hanc quam incolimus, eandem et factam esse a Deo et ostensam, nec aliam fuisse rudem et invisibilem, quam quæ et facta et ostensa est; atque ita, *terra autem erat invisibilis et rudis*, ad eam pertinet quam Deus cum cælo separavit.

CAPUT XXX.

Sic et sequentia conjecturam Hermogenis in-

⁶¹ *Orbis terræ et omnes qui habitant in ea.* Veterem Psalmodum editionem veram esse, quam edidit Faber in Psalterio quintuplici, vel hinc patet, eamque ad verbum ex Græca LXX ubi legitur *ὁ οὐρανὸς*, et mox utrobique *αὐτῶν* pro eo quod B. Hieronymus, in utraque edit, ex Hebræa et Chaldaica, in eo, et mox bis in eum. Sive autem legatur cum Tertulliano, *orbis terræ*, sive cum aliis, *orbis terrarum*, perinde est, nam unica vox Græca *οὐρανὸς* ad utramque est indifferens. PAM.

(67) *Emicantior facta est arida.* Sic libro de Anima, ut probabiles cuique emicarent. Ovidius,

Emicuit summaque locum sibi legit in arce. Rig.

(68) *Sed invisibilis usque tunc videri sustinebat.* Hoc est, exspectabat. Rig.

struere videbuntur : *Et tenebræ super abyssum, et spiritus Dei super aquas ferebatur* (Gen. 1, 2) ; quasi et hæc confusæ substantiæ, massalis illius molis argumenta portendant. Atquin sigillatim definiens tenebras, abyssum, spiritum Dei, aquas, nihil confusum, nec in confusione incertum æstimari facit tam divisa ⁶¹ relatio certorum et distinctorum elementorum. Hoc quidem amplius, cum situs proprius eis ascribit, tenebras super abyssum, spiritum super aquas, negavit confusionem substantiarum, quarum demonstrando dispositionem, demonstravit etiam distinctionem, Vanissimum ⁶² denique (69), ut materia quæ informis ⁶³ inducitur, de tot formarum vocabulis informis asseveretur, non edito quid sit illud corpus confusionis, quod unicum utique credendum est, si informe est : uniforme etenim quod informe est. Informe autem, quod ex varietate confusum est, unam habeat necesse est speciem ; quod non habet ⁶³ speciem, dum ex multis unam habet speciem. Cæterum, aut habebat in se species istas materia, de quarum vocabulis intelligenda esset ⁶⁴, tenebras dico, et abyssum, et spiritum, et aquas, aut non habebat. Si enim ⁶⁵ habebat, quomodo agnoscitur ⁶⁶.

CAPUT XXXI.

Sed et illud utique captabitur : de cælo solo et de terra ista Scripturam ⁶⁷ significasse, quod eam in principio Deus fecerit, de speciebus autem supradictis nihil tale : et ideo eas quæ factæ non significantur, ad infectam materiam pertinere. Respondebimus huic quoque scrupulo. Scriptura divina satis dissereret ⁶⁸, si summas ipsas rerum a Deo factas commendasset cælum et terram, habentes utique

Variæ lectiones.

⁶¹ Diversa Jun. ex cod. Vatic. ⁶² Vanitimum Rhen. Jun. Seml. qui quid Græcum latere suspicatur. ⁶³ Habet Jun. ⁶⁴ Intelligendas esse tenebras dico Rhen. Seml. Rig. melius ex cod. Wouw. ⁶⁵ Si autem Jun. ⁶⁶ Agnoscitur Rhen. Seml. Pamel. ⁶⁷ Ita Rhen. Seml. Oberth. Scripturarum Rigalt. Venet. ⁶⁸ Rhen. conjiciebat legend. esse : disserit, et mox : commendans et cælum, melius alii ad Jun. si summas. ⁶⁹ Contempta dantur alii, teste Junio, e cod. Vat. ⁷⁰ Rhen. cui tam vero ; conjiciebat enim vero et ossa. Sed Paris. cutem vero ; et Fran. Rig. Jun. Pamel. costam vero.

Commentarius.

(69) Vanissimum denique, etc. Vatic. mss. cod. et Editio legunt, *vanitimum*, sed quia nusquam eam vocem reperi, placet vulgata lectio. Quas autem mox vocat species, paulo post formas dicit, quare non arripit Vatic. cod. varia lectio, *formam*, et legendum cum Latinio interrogative, *Si non habebat, quomodo agnoscitur ?* PAM. — Hallensis editor, sub Rhenani lectione quam ipse Juniusque tuentur, latere quid græcum suspicatur : index latinis Tertullianæ ad hanc vocem eam esse antiquam monet, a vano dictam, ac designare quod magnopere ad vanitatem idolorum debet referri. EDD.

(70) *Et statuæ super Euripum*. Euripus, fretum quod est ad Chalcidem, nomen dedit ob similitudinem fossis quibus ludi circumdabantur septorum loco. Factum deinde est, ut pro qualibet fossa aut canali cœperit Euripus usurpari. Plinius nepos in epist. ad Caninium Rufum : « Quid Euripus viridis et gemmeus ? » Vitruvius, lib. vii : « Pinguntur enim portus, promontoria, littora, flumina, fontes, euripi, fana, luci, montea, pecora, pastores. » RHEN.

A suggestus suos proprios, qui in ipsis summis intelligi possint. Suggestus autem cœli et terræ primo tunc fuerint tenebræ, et abyssus, et spiritus, et aquæ. Nam terræ quidem suberat abyssus et tenebræ. Si enim abyssus infra terram, tenebræ autem super abyssum, sine dubio et tenebræ et abyssus infra terram. Cœlo vero spiritus et aquæ subjacebant : nam si aquæ super terram, quæ eam texerant, spiritus autem super aquas, pariter et spiritus et aquæ super terram. Quæ vero super terram, ea utique infra cælum. Et sicut terra abyssus et tenebris, ita et cælum spiritui et aquis incubabat, et complectebatur ⁶⁹. Et ita novum non est, unum solum quod continet nominetur, qua summale : in isto autem intelligatur ⁷⁰ et quod continetur, qua portionale. **B** Ecce, si dicam, Civitas extruxit theatrum et circum : scena autem erat talis et talis, et statuæ super Euripum (70), et obeliscus super omnia (71) ferebatur : quia non et has species edixerim factas a civitate, non erunt ab ea cum circo et theatro ? an ideo non adjecti factas has quoque species, quia inerant eis quæ facta prædixeram, et inesse quibus inerant, intelligi poterant ? Sed vacet hoc exemplum, ut humanum ; aliud de auctoritate Scripturæ ipsius arripiam : *Fecit, inquit, Deus hominem de terra, et afflavit in faciem ejus flatum vitæ, et factus est homo in animam vivam*. Faciem quidem ejus hic nominat, sed nec ipsam factam a Deo dixit : *Costam*, vero ⁷⁰ et ossa, et carnem, et oculos, et sudorem, et sanguinem (Gen. ii, 21, 23 : iii, 5, 29 ; iv, 10) postea loquitur, quæ nec tunc facta a Deo significavit. Quid respondebit Hermogenes ? Numquid et membra hominis ad materiam pertinebunt, quia non nominatim facta referuntur ? An et hæc in

— *Super Euripum*. Euripus in ludis Circensibus stagnum erat aut fretum. Hesychius enim auctor est his verbis aquarum esse receptaculum. Εὐρίπῳς vocat δόξας ὑδάτων. Cassiodorus, lib. iii, epist. 51 : « Euripus maris vitrei reddit imaginem, unde illud : Delphini æquoris aquas interfluunt. » Nova littora, et ficta flumina Euripi dicuntur Manilio lib. iv *Astronom.* Vide Suetonium. in Julio, cap. 39. LE PR.

(71) *Et obeliscus super omnia*. In circo fuisse columnam illam quæ obeliscus dicitur nemo dubitat. Augustus obeliscum erexit in circo a Semnese rege excisum, 125 ped. altum et dodrante, præter basim illius lapidis. Alter fuit in campo Martio, novem pedibus minor a Sesostride exsculptus. Insignis hodie est obeliscus ille vaticanus Romæ, ex lapide ophite, cujus altitudo est pedum 170, præter basim quæ pedes continet 37. Is opera Dominici Fontanæ Comensis e sinistro Vaticano templi latere in mediam plateam translatus est an. 1586. Porro lib. de Spectac. cap. 8. *Obelisci enormitas* dicitur. De hoc Plin. lib. xxxvi, c. 9. LE PA.

hominis factitatione (72) censentur? Proinde membra erunt ⁷¹ cœli et terræ abyssus et tenebræ, spiritus et aquæ. In corporibus enim membra sunt facta : in corporibus et membra sunt nominata. Nullum elementum non membrum est ejus elementi quo continetur : omnia autem elementa cœlo aut terra continentur.

CAPUT XXXII.

Hæc responderim pro Scriptura præsentī, quatenus hic solorum corporum factitationem commendare ⁷² videtur cœli et terræ. Scivit ⁷³ esse qui ultro in corporibus et membra cognoscerent, et ideo compendio usa est. Providit tamen et hebetes et insidiosos, qui dissimulato tacito intellectu, ipsis quoque membris verbum factitationis significatorium ⁷⁴ exigent. Itaque et propter istos singulas species factas docet aliis in locis ⁷⁵. Habes Sophiam : *Prior autem abyssus* ⁷⁶ *genita sum*, dicentem : ut credas abyssum quoque genitum, id est factum, quia et filios facimus, licet generemus. Nihil interest facta an nata sit abyssus, dum initium detur illi, quod non daretur si materiæ subjecta esset ⁷⁶. De tenebris vero ipse Dominus per Isaiam : *Ego qui struxi lucem et feci tenebras* (Isa. xlv, 7). De spiritu æque Amos : *Qui solidat tonitruum et condit spiritum, et annuntiat in homines Christum suum* (Amos, iv, 13) : eum spiritum conditum ostendens, qui in terras conditas deputabatur, qui super aquas ferebatur, librator, et adflator, et animator universitatis : non, ut quidam putant, ipsum Deum significari spiritum, quia Deus spiritus. Neque enim aquæ Dominum sustinere sufficerent (73) ; sed eum spiritum dicit de quo etiam venti constiterunt, ut ait per Isaiam : *Quia*

spiritus a me exivit et flatum omnem ego feci (Isa. lvii, 26). Item de aquis eadem Sophia : *Et cum firmos ponebat fontes* ⁷⁷ *ejus quæ sub cœlo est, ego eram modulans cum ipso* (Prov. viii, 28, 49). Cum ergo et eas species probamus a Deo factas, etsi in Genesi tantummodo nominantur sine factitationis mentione, respondebitur fortasse ex diverso : Plane factas eas, sed ex materia : ut stylus quidem Moyse, *Et tenebræ super abyssum et spiritus Dei super aquas ferebatur*, materiam sonet : cæteræ vero Scripturæ, quæ ex materia factæ sint ⁷⁸ species, in disperso demonstrent. Ergo sicut terra de terra, ita et abyssus ex abyso, et tenebræ ex tenebris, et spiritus et aquæ ex spiritu et aquis ⁷⁹ constiterunt. Et sicut supra diximus, non potuit informis fuisse materia, si species habebat, ut et aliæ ex ea sint confectæ ; nisi quod non aliæ, sed ipsæ ex semet-ipsis : siquidem non capit diversas fuisse quæ iisdem nominibus eduntur, quo jam operatio divina otiosa videri possit, si quæ erant fecit : cum generosior esset ⁸⁰ *quæ non erant facta, si fierent*. Igitur ut concludam, aut materiam tunc significavit Moyses ⁸² cum scribit : *Et tenebræ super abyssum, et spiritus Dei super aquas ferebatur* : aut cum hæ species alibi postea demonstrantur factæ a Deo, debuerunt æque demonstrari ex materia, quam Moyses præmiserat, factæ : aut si species istas, et non materiam significavit Moyses, ubi materia demonstrata sit quæro.

CAPUT XXXIII.

Sed dum illam Hermogenes inter colores suos invenit (inter Scripturas enim Dei invenire non potuit ⁸³), satis est quod omnia et facta a Deo constat

Variæ lectiones.

⁷¹ Erant alii. ⁷² Rhen. suspicabatur commentari ; commendare legunt Fran. Paris. Rig. commentari Seml. ⁷³ Sciit. Fran. Pamel. scivit Rig. Lat. Scit. Seml. Oberth. ⁷⁴ Significatorium Seml. Oberth. ⁷⁵ Aliis in locis habere Sophiam Seml. Oberth. absque ullo sensu legit : aliis in locis. Habere Sophiam. ⁷⁶ Si materiæ subiciatur, esset de tenebris Seml., qui proponit legere : subiciatur esse. ⁷⁷ Rhenanus legi volebat : fontes aqua reum quæ sub. Pamel. Fran. Fontes quæ sub cœlo est : alii, teste Junio, qui sub cœlo. ⁷⁸ Sunt Rhen. Seml. ⁷⁹ Ex aquis Seml. Oberth. ⁸⁰ Si qua ferant Seml. ex Rhen. cujus conjecturam : Si quæ erant receperunt omnes. ⁸¹ Generosiora essent scrib. Fran. Paris. post Rhen. conjecturam. ⁸² Moyses scribit Rhen. Seml. dum scribit Paris. ⁸³ Non potuerit. Rhen. Pamel. Seml. Non potuerat Paris. non potuerit satis Fran.

Commentarius.

(72) In hominis factitatione. Factitationis vocabulum a verbo frequentativo deductum neminem moveat. Nam et in præced. lib. non solum in hoc opere factitationem pro creatione sive conditione accipit. Adversum valet, ergo et factum, inquit, intelligebat, et factitorem facti esse quemcunque. Rhen.

(73) Neque enim aquæ Dominum sustinere sufficerent. Probat hoc loco sententiam existimantium Dei spiritu ipsum Dominum significari. Quasi vero, inquit, Dei Spiritum super aquas ferri convenerit, ob fluxum et instabilem aquarum naturam : nec potuerit Deus aquas ipsius figere, ut starent ; quod præstitit Israeli transducendo, aut solidare, ut calcarentur, quod fidei discipulorum erudiendæ confecit. Et tamen vulgatæ illi sententiæ favet impensius lib. de Baptismo, cum ait : « Solus liquor, semper materia perfecta, lata, simplex, de suo pura dignum vectaculum Deo subiciebat. » Sic autem solet Septimius : arripit omnem Scripturam ædifica-

tioni habilem, tanquam divinitus inspiratam. Adeoque hunc colorem dicit lib. de Cultu seminar., primo, ubi excusat citatum abs se librum Enoch, et libro de Spectaculis, late semper Scripturam divinam dividi ait, ubicunque secundum præsentis rei sensum etiam disciplina munitur. Cæterum, verissima omnium interpretatio videatur, his verbis, *Spiritus Dei ferebatur super aquas*, significari, aquis tum primum creatis adfuisse vim quamdam vitalem, non fuisse simpliciter aquam, sed aquam vivam ; quæ non torpesceret iners stupore pigro : sed quæ perenni spiritu vegetata semper trepidaret ne quando quiescere diceretur. Hoc certe innuit Noster pagina libri de Baptismo supra citata. Chrysostomus autem apertissime hom. 3, in Gen : *Τὶ βούλεται τοῦτο τὸ εἰρημένον Πνεῦμα, φησὶ, Θεοῦ ἐπαφίετο ἐπὶ τῶν τοῦ ὕδατος ; Ἐμοὶ δοκεῖ τοῦτο σημαίνειν, ὅτι ἐνέργειά τις ζωτικῆ προσῆν τοῖς ὕδασι, καὶ οὐκ ἦν ἀπλῶς ὑδαριστὸς καὶ ἀκίνητον, ἀλλὰ κινούμενον, καὶ ζωτικὴν τινα δύναμιν ἔχον.* Rig.

et ex materia non constat : quæ etiam si fuisset, ipsam quoque a Deo factam credidissemus, quia nihil innatum præter Deum præscribentes, obtineremus. In hunc usque articulum locus est retractatui, donec ad Scripturas provocata deficiat exhibitio materiæ. Expedita summa est : nihil invenio factum nihil ex nihilo, quia quod factum invenio, non fuisse cognosco. Etiam si quid ex aliquo factum est, ex facto habet censum, ut ex terra herba, et fructus, et pecudes, et figuratio hominis ipsius, ut ex aquis natatiles et volatiles animæ. Huiusmodi origines rerum ex his prolatarum, potero materias appellare; sed factas a Deo et ipsas.

CAPUT XXXIV.

Cæterum, omne ex nihilo constitisse, illa postremo divina⁶⁴ dispositio suadebit, quæ omnia in nihilum redactura est. Si quidem et *cælum convolvetur ut liber* (Isa. xxxiv, 4), imo *nusquam fiet cum ipsa terra, cum qua primordio factum est* (Matth. xxiv, 21, 35). *Cælum et terra præteribunt*, inquit. *Cælum primum, et terra prima abierunt* (74), et locus non est inventus illis (Apoc. xxi, 1), quia scilicet quod et finit, locum amittit. Sic et David, *Opera manuum tuarum* cæli et ipsi peribunt (Psal. ci, 26, 27). Nam etsi *mutabit* illos velut *opertorium, et mutabuntur*; sed mutari, perire est pristino statui, quem dum mutantur, amittunt. Et *stellæ quidem de cælo ruent, sicut fici arbor* (75), cum valido commotamento, acerba sua amittit (Apoc. vi, 13). *Montes vero tanquam cera liquescent a conspectu Domini* (Psal. xcvi, 5) : cum surrexerit scilicet *confringere terram* (Isa. ii, 19). Sed et *paludes, inquit, arefaciam; et quærent aquam, nec invenient* (Isa. xci 17 : xcii, 15) : *etiam mare hactenus* (76). Quæ omnia etsi alter putaverit spiritaliter interpretanda, non tamen poterit auferre veritatem ita futurorum, quomodo scripta sunt. Si quæ eam figuræ sunt, ex rebus consistentibus fiant necesse est, non ex vocantibus : quia nihil potest

alii similitudinem de suo præstare⁶⁵, nisi sit ipsum quod tali similitudine præstat. Revertor igitur ad causam definientem omnia ex nihilo edita, in nihilum perventura. Ex æterno enim, id est ex materia, nihil Deus interibile fecisset, nec ex majoribus minora condidisset, cui magis congruat ex minoribus majora producere, id est ex interibili æternum, quod et carni nostræ pollicetur, cuius virtutis et potestatis suæ hunc jam arrhabonem voluit in nobis collocasse, ut credamus etiam illum universitatem ex nihilo velut emortuam, quæ scilicet non erat⁶⁶, in hoc ut esset, suscitasse.

CAPUT XXXV.

De cætero vero statu materiæ, etsi non est retractandum, prius enim erat ut eam esse constaret, tamen ac si constiterit, persequendus est ordo : quo magis eam non esse constet, cuius nec reliquus status consistat, simul ut contrarietates suas agnoscat Hermogenes. Prima, inquit, facie videtur nobis incorporalis esse materia : exquisita autem ratione recta, invenitur neque corporalis, neque incorporalis. Quæ est ista ratio recta, quæ nihil recti renuntiat, id est nihil certi? Nisi fallor enim, omnis res aut corporalis aut incorporalis⁶⁷ sit necesse est (ut concedam interim esse aliquid incorporeale de substantiis duntaxat, cum ipsa substantia corpus sit rei cujusque) certe post corporale et incorporeale nihil tertium. Age nunc sit et tertiam, quod illa recta ratio Hermogeniana comperefit, quæ neque corporalem neque incorporealem materiam facit : ubi est? quale est? quid vocatur? quid describitur? quid intelligitur? Tantum hoc ratio renuntiavit, nec corporalem materiam nec incorporealem.

CAPUT XXXVI.

Sed ecce contrarium subjicit, aut alia fortasse ratio ei occurrit, ex parte corporalem renuntians materiam, et ex parte incorporealem. Jam ergo ne neu-

Variæ lectiones.

⁶⁴ Divina abest Venet. ⁶⁵ Et sic mutabit. Jun. ⁶⁶ Quæ dum Seml. Oberth. ⁶⁷ Mare Oceanus Fran Pamel. Paris. Post vero Rhenanum Rigalt. servat hactenus : ita omnes deinceps. ⁶⁸ Nihil potest ad similitudinem de suo præstare Rhen. Seml. Oberth. ⁶⁹ Virtutes et potestates suas Rhen. Pamel. Oberth. Virtute et potestate sua Jun. ⁷⁰ Erit Rhen. Seml. ⁷¹ Duo verba ultima desunt Rhen. et sequacibus ejus.

Commentarius.

(74) *Cælum primum et terra prima abierunt.* Transulit hoc Latine magis quam ad verbum, quia Apoc. xxi, legitur *παρήθεν*, id est, abiit, deinde legit, *Et locum non est inventus illis*, pro eo quod Græce et Latine : *Et mare jam non est.* Rhen.

(75) *Et stellæ quidem de cælo ruent, sicut fici arbor.* Verba hæc ex Apocalypsi desumpta sunt, ubi sic legitur : *καὶ οἱ ἀστέρες τοῦ οὐρανοῦ ἔκρουσαν ἐπὶ τὴν γῆν, ὡς συκὴ βάλλει τοὺς ὀλέανθους αὐτῆς ὑπὸ μεγάλου ἀνέμου σισομένην*, hoc est, *Et stellæ de cælo ceciderunt, sicut ficus abjicit grossos suos cum a magno vento movetur.* Porro *ὀλέανθους* Græcis sunt quos Latini grossos vocant, hoc est fici nondum maturæ. Tertullianus pro grossis vertit, acerba sua :

editio Vulgata habet grossos suos, est autem eadem propemodum interpretatio, quod vertit Tertullianus. Nam nihil aliud est *ὀλέανθους* sive grossus, quam ficus dura adhuc atque acerba. Theodorus Gaza in opere de plantis *ὀλέανθους* vocat caprificum. Rhen. — *Fici arbor acerba sua amittit.* Grossos suos. Rig.

(76) *Et jam mare hactenus.* Hoc est, Non erit amplius. Sic supra, de cælo, *nusquam fiet.* Sic lib. de Pallio : *Hactenus Sodoma.* Rig. — *Etiam mare hactenus.* Alii pro *hactenus* habent *Oceanus*, sensus tunc, esset, Etiam Oceanus iis deerit, sed non insolens ea vox est *hactenus* Tertulliano, qua utitur pro, *iam non est aut erit.* Læ Pa.

trum sit, utrumque materia censenda est? Erit enim corporalis et incorporalis adversus renuntiationem rectæ rationis ⁹² illius, plane rationem non reddentis sententiæ suæ sicut nec alia reddit. Corporale enim materiæ vult esse, de quo corpora edantur; incorporale vero, inconditum motum ejus. Si enim, ait, corpus tantummodo esset, nihil ei incorporale apparet, id est motus. Si vero in totum incorporalis fuisset, nullum corpus ex ea fieret. Quanto hæc rectior ratio nisi quod si tam rectas lineas ducis (77), Hermogenes, quam ratio ista ⁹³ pictor te bardior non est. Quis enim tibi concedit motum in secundam partem substantiæ deputare? cum substantiva res non sit, quia nec corporalis; sed accidens si forte. substantiæ et corporis, ut actus, et pulsus, ut lapsus, ut casus, ita et motus. Nam sive a semetipso quid movetur, actus ejus est motus, certe pars substantiæ non est sicut tu motum substantiam facis materiæ incorporealem. Omnia denique moventur aut a semetipsis, ut animalia; aut ab aliis, ⁹⁴ ut inanimalia (78): tamen nec hominem, nec lapidem corporalem et incorporealem dicimus, quia et corpus habeat et motum, sed unam omnibus formam solius corporalitatis, quæ substantiæ res est: si qua incorporea ⁹⁵ eis adsunt, ~~et~~ aut actus, aut passiones, aut officia, aut libidines eorum (79), non portiones deputamus. Quod ergo facit, portionem materiæ in motum disponere, qui non ab substantiam pertinet, sed ad substantiæ habitum? Quid enim si immobilem placuisse tibi inducere materiam numquid immobilitas secunda pars formæ videretur? Sic itaque nec motus: sed de motu et alibi libebit ⁹⁶ (96).

CAPUT XXXVII.

Nunc enim video te ad aliam ⁹⁷ rursus rationem reverti, quæ tibi nihil certi renuntiare consuevit. Nam sicut ⁹⁸ nec corporalem nec incorporealem infers ⁹⁹ materiam, ita nec bonam nec malam allegas ¹: et proinde superargumentans ²: « Si enim, inquis, esset bona quæ semper hoc fuerat, non desideraret compositionem Dei: si esset natura mala,

Varie lectiones.

⁹² Pamel. Fran. Paris. Rigalt. sic legunt; alii male, reciprocationis, reparationis. ⁹³ Rationi satis Rhen. Seml. et Oberth. vel mendorum sequax; alii ratiocinariæ Jun. Ratio ista est alii. ⁹⁴ Inanimata Pamel. e cod. Vatic. ⁹⁵ Incorpora Rhen. Seml. Oberth. ⁹⁶ Liquebit Rhen. ⁹⁷ Nam Rhen. ⁹⁸ Sicut Fran. Par. ⁹⁹ Infert Seml. ¹ Adlegasset. ² Superargumentasset Seml. Oberth. Super argumentans. Sed enim si Rhen. ³ In vanum Fran. ⁴ Retractavimus Rhen. Seml. ⁵ Aut bona, aut mala idem. ⁶ Nec hic Rhen. et sequaces. ⁷ Apponens ostendit edit. Rhen. eodem sensu. ⁸ Et additur Rhen. Seml. et aliis. ⁹ Si autem Rhen. Seml. Oberth. ¹⁰ Cupit male cod. Wouw. ¹¹ Dominum Rhen. Seml. Pamel. ¹² Melius potuisset Rhen. Seml. ¹³ De moto Rhen. Seml. Oberth.

Commentarius.

(77) Quanto hæc rectior ratio? nisi quod si tam rectas lineas ducis Hermogenes. Ubi est annotanda proverbialis formula, a pictorum arte, qualis erat Hermogenes, mutuata, rectas lineas ducere, qualis est etiam illa, ultra lineam. PAM.

(78) Ut inanimalia. Vatic. cod. mss. inanimata, sed illud nolui immutare, quod eadem reperiantur infra c. xciv et ejusmodi obsoletis vocibus uti soleat auctor, qualis est etiam illa, corporalitatis, et incorporea. PAM.

(79) Aut libidines eorum. Ligidicius vocat appeti-

non accepisset translationem in melius: nec quicquam compositionis suæ applicuisset illi Deus tali natura: in vacuum ³ enim laborasset. » Verba hæc tua sunt: quorum te et alibi meminisse oportuerat, ne quid his contrarium inferres. Sed quoniam de mali et boni ambiguitate super materiam in præteritis aliquid tractavimus ⁴, nunc ad præsentem et solam propositionem et argumentationem tuam respondebo. Nec dicam, et hic te certum aliquid debuisse pronuntiasse aut bonam, aut malam ⁵ aut tertium aliquid: sed de his ⁶ quod tibi libuit pronuntiasse, custodisse. Rescindis enim quod pronuntiasti nec bonam nec malam: quia cum dicis: Si esset bona, non desideraret componi a Deo, malam portendis: et cum apponis: Si esset mala natura, non admitteret in melius translationem, bonam subostendis ⁷: atque ita ut boni et mali affinem constituisti ⁸, quam nec malam pronuntiasti. Ut autem ⁹ argumentationem, qua putasti te propositionem tuam confirmaturum, retundam, oppono etiam illud: Si bona fuisset materia semper, quare non desiderasset in melius reformari? ~~et~~ Quod bonum, non desiderat, aut non optat, aut non capit ¹⁰ profectum, ut fiat de bono melius? Æque, si mala natura fuisset, quare non potuerit a Deo converti, ut a potentiore, ut ab eo qui lapidum quoque naturam convertere valeat in filios Abraham? (Matth. iii, 9.) Nempe ergo non tantum comparas Deum ¹¹ materiæ, sed et subjicis, a quo natura materiæ devinci et edomari ¹² in melius non potuisset. Sed et quam hic non vis natura malam, alibi te confessum negabis.

CAPUT XXXVIII.

De situ materiæ id tracto, quod et de motu ¹³, ut perversitatem tuam traducat. Subjacentem facis Deo materiam, et utique locum illi qui sit infra Deum. In loco, ergo materia. Si in loco, ergo intra locum: si intra locum, ergo determinatur a loco, intra quem est: si determinatur, habet lineam extremam, quam, quantum proprie pictor (81), agnoscis finem esse omni rei, cujus linea extrema est. Non ergo erit infinita materia,

tus et inclinationes. Sic in lib. de Patientia: « Ut cum, inquit, inter sese variis sectarum libidinibus et sententiarum emulationibus discordent. » Libidinibus, dest. studiis. RHEN.

(80) Sed de motu et alibi licebit. Subauditur disputare, nisi est licebit, pro liquebit, ut in præcedentibus lib. licuit, pro, liquit, id est, liquidum evasit. RHEN.

(81) Quam quantum proprie pictor. Sic omnino hic locus; nam quantum capitur pro in quantum, ut nihil sit opus eam vocem prætermittere. PAM.

quæ dum in loco est ¹⁴, a loco ¹⁵ determinatur, et dum determinatur ab illo, extrema eum linea patitur. At tu infinitatem facis, dicens: Infinita est autem, eo quod semper est. Et si quis discipulorum tuorum voluerit argumentari, quasi infinitatem ¹⁶ ævo, non modo ¹⁷ corporis intelligi velis: atquin corporaliter ¹⁸ immensam et incircumscriptam, sequentia ostendunt. Unde inquis, nec tota fabricatur, sed partes ejus. Adeo, corpore infinita, non tempore est. Et obduceris (82) corpore eam infinitam faciens, cum locum ei adscribens, intra locum et extremam loci lineam includis. Sed tamen, cur non totam eam formaverit Deus, non scio nisi qua aut invalidus, aut invidus. Itaque ¹⁹ dimidium ejus quæ non tota formata sit quæro ut qualis tota fuerit agnoscam. Debuerat enim Deus exemplarium antiquitatis (83) ad gloriam operis palam fecisse.

CAPUT XXXIX.

Sic nunc definitiva, sicut rectius tibi videtur, per demutationes ~~☉☉☉~~ suas et translationes; sit et comprehensibilis, ut quæ fabricatur, inquis, a Deo, quia et convertibilis, et demutabilis, et dispartibilis. Demutationes enim ejus, inquis, dispartibilem eam ostendunt (84). Et hic a lineis tuis excidisti (85), quibus circa personam Dei usus es, præscribens Deum illam ²⁰ non ex semetipso fecisse, quia in partes venire non posset qui sit æternus et manens in ævum, ac per hoc immutabilis et indivisibilis. Si et materia eadem æternitate censetur, neque initium habens neque finem, eadem ratione non poterit pati dispartitionem et demutationem, quæ ²¹ nec Deus. In æternitatis consortio posita, participet cum illo ²² necesse est et vires, et leges et conditiones æternitatis. Æque ²³ cum dicis: Partes autem ejus omnia simul ex omnibus habent, ut ex partibus totum dignoscatur: utique eas partes intelligi vis, quæ ex illa prolatae sunt, quæ hodie vi-

dentur a nobis. Quomodo ergo omnia ex omnibus habent, utique ex pristinis, quando quæ hodie videntur, aliter habeant quam pristina fuerunt?

CAPUT XL.

. Dicis in melius reformatam materiam, utique ²⁴ de deterioribus: et vis meliora deteriorum exemplarium ferre. Confusa res erat, nunc vero composita est: et vis ex compositis incomposita præberi. Nulla res speculum alterius rei ²⁵, id est non cœqualis. Nemo se apud tonsorem (86) pro hominem mulum inspexit, nisi si qui putat in hac extructione mundi, dispositæ jam et comptæ ²⁶, informem et incultam materiam respondere. Quid hodie informe in mundo, quid retro ²⁷ spectatum in materia, ut speculum sit mundus materiæ? Cum ornamenti nomine sit penes Græcos *mundus* ²⁸, quomodo inornatæ materiæ imaginem refert ²⁹, ~~☉☉☉~~ ut dicas totum ejus partibus cognosci? Certe ex illo toto erit etiam hoc, quod non venit in deformationem. Et supra edidisti non totam eam fabricatum ³⁰. Igitur vel hoc rude et confusum et incompositum ³¹ non potest in expolitum et distinctum et compositum recognosci, quæ nec partes materiæ appellari convenit, cum a forma ejus ex mutatione divisa recesserunt.

CAPUT XLI.

Revertor ad motum, ut ubique te lubricum ostendam. Inconditus, et confusus, et turbulentus fuit materiæ motus. Sic enim et ollæ undique ebullientis similitudinem apponis ³². Et quomodo alibi alius a te adfirmatur? cum enim vis materiam nec bonam nec malam inducere. Igitur, subjacens materia æqualis momenti habens motum, neque ad bonum, neque ad malum plurimum vergit. Si æqualis momenti, jam non turbulentus, nec cacabacius ³³, sed compositus et temperatus ³⁴; scilicet, qui inter bonum et malum suo arbitrio agitur, in neutram tamen

Variæ lectiones.

¹⁴ In loco quo *Rhen. et alii seqq.* ¹⁵ In quo est *addit Jun.* ¹⁶ Infinitam *Rhen. Pamel.* ¹⁷ Ævo. non motu *Fran.* ¹⁸ Ut corporaliter *Rhen. Fran.* ¹⁹ Ut *additur a nonnullis.* ²⁰ Deum illum *Rhen. Seml.* ²¹ Quam volebat *Rhen.* ²² Eum illi *Rhen. Seml.* ²³ Atque *Rhen. Seml. Pamel.* ²⁴ Utique deterioribus *Rhen. Jun.* ²⁵ Est alterius, i. e. *Rhen. Seml.* ²⁶ Disposita jam et contempta *Rhen. qui legendum putabat concepta.* ²⁷ Tetrum *Rhen. Seml. Oberth.* ²⁸ *κόσμος*, annotavit. *Seml.* ²⁹ Præfert *Rhen. solus cum seqq.* ³⁰ Fabricatam *ibid.* ³¹ Et confugi et mihi computum *Rhenanus qui mendum agnovit ac proposuit lectionem quam omnes suam fecerunt.* ³² Oppones *Rhen. Seml. Oberth.* ³³ Cacabacius *Paris.*; *cacabaceus Fran.* ³⁴ Temperatur *mss. Jun.*

Commentarius.

(82) *Et obduceris.* Monuimus ante non semel obducere et obduci Tertulliano esse refellere et refelli, sive contraria, ac inter se pugnantia asserentem captum teneri vel tenere. *RHEN.* — *Et obduceris.* Ita ut evadere non possis. *RIG.*

(83) *Exemplarium antiquitatis.* Intelligit exemplar. Sic paulo post: « Et vis meliora deteriorum exemplarium ferre. » Non aliter *adversus Valentinianos* usurpat sigillarium pro sigillari. *RIG.*

(84) *Dispartibilem eam ostendunt.* Hoc est divisibilem, quod tamen cum superioribus Hermogenis verbis non congruit. Dicebat enim Deum materiam ex seipso fuisse, qui tamen æternus erat et indivisibilis; nunc vero materiam illam divisibilem pu-

tat, atque secum ita pugnat. *LE PR.*

(85) *A lineis tuis excidisti.* A scopo aberrasti. Neque puto allusisse hic ad artem pictoris illius; cum enim id intelligi queat satis commode non recurrendo ad illam allusionem, crederem id Tertulliano indignum in eo semper immorari. *LE PR.*

(86) *Nemo se apud tonsorem,* etc. Ad morem respicit, quo speculo uti solent tonsores; nam et addit, ut speculum sit *mundus materiæ*, a quo etiam novam vocem, *speciatum* derivavit auctor, pro eo quod in speculo speciosum apparet: « Nam et speculum, » inquit Varro de ling. Lat. lib. IV, « a speciendo, quod ibi spectent. » *PAM.*

partem pronus et præceps, mediæ, quod aiunt, aginæ ³⁵ (87) æquilibrato impetu ferebatur. Hæc, inquit, non est, hæc turbulentia ³⁶ et passivitas (38) non est; sed moderatio, et modestia, et justitia motationis ³⁷ neutram in partem inclinantis (89) ³⁸. Plane, si huc et illuc, aut in alterum magis proclina-
ret ³⁹, tunc inconcinntatis, et turbulentiae denotari mereretur. Porro, si neque ad bonum, neque ad malum pronior erat motus, utique inter bonum et malum agebatur: ut ex hoc quoque materiam determinabilem adpareat, cujus motus nec malo nec bono pronus (90), eo quod in neutrum vergebat ⁴⁰ intra utrumque ab utroque pendebat ⁴¹, ~~935~~ et hoc nomine ab utroque determinabatur. Sed et bonum et malum in loco facis, cum dicis motum materiae in neutrum eorum fuisse propensum: materia enim quæ in loco erat, neque huc neque illuc divergens, in loca non divergebat, in quibus erat bonum et malum. Dans autem locum bono et malo, corporalia ea facis, faciendo localia; quia quæ locum habent, prius est ut corporalia sint. Denique incorporalia proprium locum non haberent, nisi in corpore, cum corpori accidunt. Ad bonum autem et malum non divergente materia, ut aut corporalia aut localia non divergebat. Bonum ergo et malum, erras, si substantias esse vis. Substantias enim facis quibus loca assignas. Loca autem assignas, cum materiae motum ab utraque regione suspendis.

CAPUT XLII.

Dispersisti omnia, ne de proximo quam contraria sibi sint relucere. At ego colligam singula, et conferam. Inconditum adseveras motum materiae, eamque adjicis sectari informitatem: debino alibi, desiderare componi a Deo. Desiderat formationem quæ sectatur informitatem, aut sectatur informitatem quæ desiderat formationem? Non vis videri Deum æquari materiae, et subjicis habere illam cum Deo communionem. Impossibile enim, inquit, non habentem illam commune aliquid cum Deo, ornari eam ab ipso. Atquin, si commune aliquid habebat cum Deo, non desiderabat exornari

A ab ipso, pars scilicet Dei per communionem. Aut et Deus poterat ornari a materia, habendo cum illa aliquid et ipse commune; et jam in hoc necessitati subjicis Deum, si fuit aliquid in materia propter quod eam formaret. Commune autem inter illos facis, quod a semetipsis ⁴² et semper moventur. Quid minus materiae quam Deo adscribis? Totum consortium divinitatis hoc erit, libertas et æternitas motus. Sed Deus composite, materia incondite moventur. Tamen divinum proinde, motu proinde, libero et æterno. Atquin plus materiae das, cui licuit sic moveri quomodo Deo non licuit.

CAPUT XLIII.

B De motu et illud notaverim. Nam, secundum ollæ similitudinem, sic erat ⁴³, inquit, materiae motus ~~936~~ antequam disponderetur, concretus, inquietus, inapprehensibilis, præ nimietate certaminis. Dehinc subjicis: Stetit autem in Dei compositionem, et inapprehensibilem habuit conditum ⁴⁴ motum, præ tarditate inconditi motus. Supra certamen motui ⁴⁵ adscribis, hic tarditatem. Nam de natura materiae quoties cadas, accipe ⁴⁶. Supra dicis: Si autem esset materia natura mala, non accipisset translationem in melius, nec Deus aliquid compositionis accommodasset illi; in vacuum enim laborasset. Finisti igitur duas sententias, nec materiam natura malam, nec naturam ejus a Deo potuisse converti. Horum immemor, postea inferas ⁴⁷: At ubi accepit compositionem a Deo et ornata est, cessavit a natura. Si in bonum reformata est, utique de malo reformata est; et si per compositionem Dei cessavit a natura mali, natura cessavit ergo, et mala fuit natura ante compositionem, et desinere potui a natura post reformationem.

CAPUT XLIV.

Sed et qualiter operatum facias Deum, sequitur ut ostendam. Plane a philosophis recedis, sed tamen et a prophetis. Stoici enim volunt Deum sic per materiam decucurrisse, quomodo mel per favos. At tu: Non, inquit, pertransiens illam facit mundum, sed solummodo apparens et appropinquans ei, sicut

Variæ lectiones.

³⁵ Præceps mediat quod aiunt ginoten *Rhen. Seml. Oberth. contra omnes.* ³⁶ Terbulenta *Rhen. contra omnes Semler conjicit delenda esse verba.* ³⁷ Nutationis *Jun. mutationis Rhen.* ³⁸ Judicantis *Seml. Oberth.* ³⁹ Proclivarunt *Seml. contra omnes.* ⁴⁰ Verbebat *Rhen. Seml.* ⁴¹ Censebat *Rhen. et ejus seqq. contra omnes.* ⁴² *Rhen. adjicit bisque legit moventur.* ⁴³ Erit *Rhen. Seml.* ⁴⁴ Inconditum *Rhen. Seml. Oberth.* ⁴⁵ Motus *Rhen. et duo sequaces.* ⁴⁶ Accipis supra judices *Rhen. Seml. Oberth.* ⁴⁷ Inserens *Rhen., contra omnes.*

Commentarius.

(87) *Mediæ, quod aiunt, aginæ.* Is motus scilicet qui adeo temperatus ut nullam in partem vergat, parsque nulla præponderet. Est enim, ut docet Festus, agina foramen cui inseritur et in quo vertitur scapus trutinæ. L. Pa.

(88) *Hæc turbulentia et passivitas.* In vetustis exemplaribus legitur *turbulenta*. Verum magis placet *turbulentia*. Quid *passivum* vocet Tertullianus,

D multis in locis, prout res tulit, adnotavimus. Hic *passivitatem* vocat dissolutionem, sive inordinationem atque confusionem. RHEN.

(89) *Justitia motationis.* Sic initio libri *de Pallio*, *Justitiam pallii* dixit. RIG.

(90) *Nec malo nec bono pronus.* Hoc est, neque ad malum, neque ad bonum pronus. Pronus cum dativo. RHEN.

facit qui decor (91) solummodo apparens, et magnes lapis solummodo appropinquans. Quid simile Deus fabricans mundum, et decor vulnerans animum, aut magnes attrahens ferrum? Nam etsi apparuit materiæ, sed non vulneravit illam, quod decor animam: et si appropinquavit, sed non cohæsi, illi, quod magnes ferro. Puta nunc exempla tua competere. Certe, si apparendo et appropinquando materiæ, fecit ex illa Deus mundum, utique ex quo apparuit fecit, et ex quo appropinquavit. Ergo quando non fecerat retro, nec apparuerat illi, nec appropinquaverat. Et cui credibile est, Deum non apparuisse materiæ? vel qua consubstantiali suæ per æternitatem? ab ea longe fuisse quem credimus ubique ⁴⁸ apparere? cui etiam inanimalia et incorporalia (92) laudes canunt apud Danielelem (*Dan.* III). Quantus hic locus in **237** quo Deus a materia tantum distabat, ut neque appareret neque appropinquaret ante mundi molitionem? Credo, peregrinatus est ad illam de longinquo, cum primum ei voluit apparere et appropinquare.

CAPUT XLV.

At enim prophetæ et apostoli non ita tradunt mundum a Deo factum, apparente solummodo et appropinquante materiæ, qui nec materiam ullam nominaverunt, sed primo Sophiam conditam *initium* ⁴⁹ *viarum in opera ipsius* (*Prov.* VIII, 22): dehinc et sermonem prolatum, *per quem omnia facta sunt, et sine quo factum est nihil* (*Joan.* I, 3). Denique *sermone* ejus cæli confirmata sunt, et spiritu ipsius universæ virtutes eorum (*Psal.* XXXIII, 6). Hic

est *Dei dextera et manus ambæ per quas operatus est ea quæ* ⁵⁰ *molitus est* (*Isa.* XLVIII, 13). Opera enim *manuum tuarum*, inquit, *cæli* (*Psal.* CII, 26); *per quas et mensus est terram et palmo cælum* ⁵¹ (*Isa.* XL, 12). Noli ita ⁵² Deo adulari, ut velis illum solo visu et solo accessu tot ac tantas substantias protulisse et non propriis viribus instituisse. Sic enim et Jeremias commendat: *Deus faciens terram in valentia sua, parans orbem intelligentia sua, et suo sensu extendit cælum* ⁵³ (*Jerem.* LI 15; *Psal.* LXIV, 7). Hæ sunt vires ejus, quibus enixus, totum hoc condidit. Major est gloria ejus, si laboravit. Denique *septima die requievit ab operibus* (*Gen.* II, 2). Utrumque suo more. Aut si apparens solummodo et adpropinquans fecit hunc mundum, nunquid cum facere desiit, rursus **238** apparere et appropinquare cessavit? Atquin magis apparere cœpit, et ubique conveniri Deus, ex quo factus est mundus. Vides ergo quemadmodum operatione Dei universa consistunt ⁵⁴, *valentia* facientis terram (93), *intelligentia* parantis orbem, et *sensu* extendentis cælum: non *apparentis solummodo*, nec appropinquantis, sed adhibentis tantos animi sui nusus, sophiam, valentiam, sensum, sermonem, spiritum, virtutemque illi non erant ⁵⁵ necessaria, si ⁵⁶ apparendo tantummodo et appropinquando profectus fuisset ⁵⁷. Hæc autem sunt *invisibilia ejus* (94), quæ secundum apostolum *ab institutione mundi* ⁵⁸ de factis ejus *conspiciuntur* (*Rom.* II, 20), non materiæ nescio quæ, sed sensuality ipsius. *Quis enim cognovit sensum Domini?* De quo exclamat ⁵⁹: *O profundum divitiarum et sophiæ, ut ininventibilia judicium ejus, et ininvestigabiles* (95) *viæ ejus!* (*Rom.* XI, 33). Quid hæc

Variæ lectiones.

⁴⁸Undique *Lat.* ⁴⁹ *Initia Rhen. Seml. Oberth.* ⁵⁰ Atque molitus *Rhen. Seml. Oberth.* ⁵¹ *Rhenan. et post eum, ut solent. Seml. Oberth. inversione legunt:* cælum et palmo terram. ⁵² Non ita *Rhen. Seml.* ⁵³ *Cælos Rhen. Seml. Oberth.* ⁵⁴ *Universa constituit. Rhen. Seml.* ⁵⁵ *Erunt Rhen. Seml.* ⁵⁶ *Ut apparendo Oberth cum iisd.* ⁵⁷ *Abesse fuisset vult. Lat.* ⁵⁸ *De non inser. Rhen. nec Seml., nec Oberth.* ⁵⁹ *Et clamat: profundum; iidem pariter leg.*

Commentarius.

(91) *Sicut facit qui decor.* Id est, aliquis decor. Sed hoc ab Rhenano est. Nam antea legebatur. « Facit quid decor solummodo apparens. » Quod rectum est. Decor solummodo apparens facit aliquid, hoc est vulnerat animum, ut ipse mox dicit Lucretius, IV:

Sed tamen esto jam quantovis oris honore,
Cui Veneris membris vis omnibus exhortatur, etc.

RIG.

(92) *Inanimalia et incorporalia.* Alludit ad hymnum trium puerorum *Dan.* III juxta editionem Theodotionis; nam in Hebræo non haberi recte annotavit B. Hieronymus. Eundem etiam citat exomologesis titulo B. Cyprianus libris *de Lapsis et de Oratione Dominica*. Qui loci annotandi pro dicti hymni canonica auctoritate, quam etiam Ecclesia illi tribuit, in qua non modo nunc in sabbatis quatuor temporum, sed ab initio nascentis Ecclesiæ, semper in omni solemnitate in sacris fidelium decantatum fuisse trium puerorum hymnum, testantur Augustinus *serm.* 47, *de Tempore* (qui eundem etiam nominatim citat *ep.* 186, *de Jejuniis Sabbati*),

et Rufinus, lib. II, *adv. Hieronymum*. Cui idem Hieronymus respondet, quidquid de eo scripserat sua in Danielelem præfatione, ex sententia Hebræorum dixisse. Quid? quod idem Hieronymus epist. ad Demetriadem de Virginitate servanda, citet ex ipsius hymni præmissis, quæ similiter in Hebræo non habentur, illud quod succensus sit ignis 49 cubitorum, Quomodo etiam B. Augustinus, illud ex ejusdem procemio. Quoniam justus es in omnibus quæ fecisti nobis, epist. 122. PAM.

(93) *Valentia facientis terram*, etc. Jeremiæ LI, voces Græcæ sunt τῆ ἰσχυρ, τῆ σοφίᾳ, τῆ συνέσει. Pro quibus transtulit et hic et paulo post auctor, *valentiam*, id est, fortitudinem, intelligentiam, sensum. PAM.

(94) *Invisibilia ejus*, etc. Pro, invisibilia Dei a mundi creatione creaturis intellecta videntur. *Rom.* I. LE PR.

(95) *Ininventibilia judicium ejus, et ininvestigabiles*, etc. Quando pertinaciter consentiunt exemplaria quæ vidimus omnia, arbitror ininventibilia dictum perinde ac si dicas incomperibilia, nempe quæ inveniri nequeant, et cognosci quamlibet annitatur,

magis sapiunt, quam ut ex nihilo omnia facta sint? quæ nec invenire nec investigari nisi a solo Deo possent; alioqui investigabilia, si ex materia sunt investigata et inventa. Igitur in quantum constituit materiam nullam fuisse ex hoc etiam quod nec talem competat fuisse qualis inducitur, in tantum

probat⁶⁰ omnia a Deo ex nihilo facta, nisi quod Hermogenes eundem statum describendo materię, quo ⁶¹ est ipse, inconditum, confusum, turbulentum ancipitis et præcipitis et fervidi motus, documentum ⁶² artis suę dum ostendit, ipse se pinxit.

Varie lectiones.

⁶⁰ Probaretur *idem contra omnes*. ⁶¹ *Al.* quod est ipse. ⁶² *Documentis Rhen. Seml. Oberth.*

Commentarius.

quemadmodum et investigabile hic significat, quod investigari non potest. Meminisse autem debemus Tertullianum in reddendis Græcis duriusculum esse. Id quod in superioribus libris indicavimus. Erat autem hæc vox vulgo fortassis usitatior. Nos vim Græci vocabuli, quod est ἀνεξερευνήτα attendentes,

inventibilia aliquando legendum putavimus. RHEN. — *Ininventibilia iudicia ejus*, etc. In Græco est ἀνεξερευνήτα, hoc est impervia et incomprehensibilia, ut vulgus legit. Porro parum interest si legas investigabiles aut ininvestigabiles, utrumque enim reddi potest ex Græco ἀνεξερευνήτατοι. LE PA.

Q. SEPT. FLOR. TERTULLIANI ADVERSUS MARCIONEM LIBRI QUINQUE

239 SYNOPSIS HISTORICA.

Murcio Synope in Ponto natus est circa annum 148, imperante Antonino. Hic initio vitæ castitatem præ se ferens monachorum instituta professus est, parente natus catholicæ communionis episcopo. Postea, cum virginem ad amasset ea abusus est. Ob hunc igitur incestum Ecclesia ab ipso parente pulsus est, viro cum primis religioso, ac veritatis amore flagrantissimo, et in episcopalis muneris administratione præstantissimo. Cui cum Marcio diu, multumque supplicasset, ac pœnitentiam postulasset, a patre precibus nullis obtinuit. Romam itaque se contulit, et seniores adiens, qui ab apostolorum discipulis edocti, adhuc supererant ut in communionem admitteretur, frustra petiit. Quamobrem exstimulatus invidia, ac ira percitus, illis dixit: Ecclesiam vestram ego dissociabo, in eamque schisma sempiternum immittam; et discedens, ad impostoris Cerdonis hæresim confugere in animum induxit (S. Epiphanius, hæres, 42). Cerdonis hæc erant dogmata: Deum legis conditorem alium esse a Patre Domini nostri Jesu Christi; hunc bonum fuisse illum malum; Jesum Christum veram nostræque consubstantialiem carnem non assumpsisse, nec de virgine Maria natum fuisse. DUPIN.

Opus adversus Marcionem conscripsit Tertullianus, postquam in Montanistarum errorem lapsus est, ut apparet ex illis verbis (cap. 29, lib. 1): *Nubendi jam modus ponitur, Paracleto auctore, unum in fide matrimonium præscribitur*, et dum *novas prophetias commemorat*, et de quibusdam revelationibus loquens scribit (lib. IV, cap. 22): *De quo inter nos, et Psychicos quæstio est*; quæ profecto distinctio, communionis designat diversitatem. Hæc tamen minime impediunt quin opus istud Tertulliani optimum dici queat, et veluti thesaurus antiquioris theologiæ. Primum opusculum hoc eodem de argumento exaraverat, sed currenti, ut aiunt, calamo, quod postea (lib. IV, cap. 1) *pleniori positione resciderat*, sed et istud *fraude fratris apostatæ sibi supreptum dicit*; quam jacturam ut repararet, hocce tertium elucubravit anno XV Severi imperatoris, a Christi Natali 207. LUMPER.

TOTIUS OPERIS CONSPECTUS.

Primo itaque loco Dei unitatem et singularitatem ostendit, cum impossibile evincat duo dari suprema entia: *Qui enim duo potuit admittere, idem et plura*; 240 *post duo enim multitudo, unione jam excussa, numerus autem divinitatis summa ratione constare debet*. Porro Marcion, ut bina sua adstrueret principia, dicebat Creatorem esse culpandum, quippe qui malorum auctor dicendus foret, iniquante Scriptura (Isa. XLV, 7): *Ego formans pacem, et creans malum*. At Tertullianus ostendit impium esse, blasphemam et temerarium de Deo dicere (cap. 3, n. 4): *Sic non debuit Deus, et sic magis debuit*. Deinde Creatoris bonitatem patefacit in omnibus ejus operibus elucescentem, ac præsertim in primi hominis efformatione ac creatione. Deinde divinæ justitiæ in malorum punitione necessitatem ostendit, ad malos coercendos et ad

avertenda peccata, quæ contra Dei mandatum et voluntatem admittuntur (lib. II, cap. 13) : *Non enim sufficiebat bonum per semetipsum commendari, nisi vis aliqua præesset timendi, quæ bonum etiam nolentes appeteret, et custodire impelleret.* Effrenis igitur peccandi libertas panditur peccatoribus, dum illis Deus proponitur, qui igne et tartaro punire nequit, et qui timeri non potest, et nolit (cap. 16). *Quanto malum injustitia; tanto bonum justitia; bona igitur severitas, quia justa, si bonus iudex, id est justus. Item cætera bona, per quæ opus bonum currit bonæ severitatis, sive ira, sive æmulatione, sive sævitia, Dei videlicet volitiones, quas nos hisce vocibus significamus, omnes tamen humanas a Deo passiones procul ablegantes.* Cum tamen philosophi, eorumque sectatores hæretici, ne Deum inducerent sive passionibus obnoxium, sive mutabilem, et ex consequente corruptibilem et mortalem, omnino insensibilem fingebant (cap. 16). *Bene, reponebat Tertullianus, quod Christianorum est, etiam mortuum Deum credere, et tamen vivere in ævo ævorum. Stultissimi, qui de humanis divina prædicant, ut, quoniam in homine corruptoriæ conditionis habentur huiusmodi passiones, idcirco et in Deo ejusdem status existimentur.* In quibus verbis apparet Tertulliani ævo constantem fuisse et ratam de Christi divinitate, ac trium personarum unitate, doctrinam. Dein, suum prosequens sermonem, subdit : *Discerne substantiam, et suos ei distribue sensus tam diversos, quam substantiæ exigunt, licet vocabulis communicare videantur.* Nam et dexteram, et oculos, et pedes Dei legimus; non ideo tamen humanis comparabuntur, quia de appellatione sociantur... *Prior bonitas Dei secundum naturam, severitas posterior secundum causam* (cap. 13, 14). Primum igitur malum peccatum, quod pœna subsecuta est, quæ ~~malum~~ malum est; at alterius generis mala, scilicet quibus rependuntur, cæterum suo nomine bona, quia justa, et bonorum defensoria, et delictorum inimica, atque in hoc ordine Deo digna.

Ut vero mali originem delegat, humani libertatem arbitrii constituit Tertullianus, dicens : *In quo hoc ipsum imago et similitudo Dei deputaretur, arbitrii scilicet libertas et potestas.* At imago semper est originali inferior, et opus inferius artifice, propterea natura sua defectibile (cap. 10); et sicut Deus homini vitæ statum induxit, ita homo mortis statum adtraxit, et idem de angelo dicendum; Deus enim angelum fecit, qui seipsum in dæmonem commutavit. Et hoc pacto objectionem solvit, ad accusandum Creatorem ex hominis et angelorum lapsu desumptam; nimirum vel inescitiæ et ignorantie, si peccatum utriusque non prænovit; vel malitiæ, qui, cum præviderit, non impedivit. Nam Deus et fidem et gravitatem suam in omni opere servare debebat; conservavit igitur opus, quale condiderat, id est libero prædictum arbitrio (cap. 7). *Si enim semel homini permiserat arbitrii libertatem et potestatem, utique fruendas eas ex ipsa institutione permiserat : posse autem peccare est hujus libertatis consecrarium, quod Deus permisit cum adjunctis suis, peccatis scilicet et suppliciis, quæ omnia postea in suæ gloriæ ostensionem convertit.*

Postea ad Messie missionem et incarnationem progrediens, dicit (lib. III, cap. 3) *Christum non ex solis virtutibus credendum fuisse, sed ex præviis prophetarum de illo vaticiniis; siquidem dictum erat, multos venturos, et signa facturos et virtutes magnas edituros, nec ideo tamen admittendos.* Ubi et illud animadvertit a prophetis (cap. 5) ideo futura interdum pro jam transactis enuntiari, quia apud Deum non sit differentia temporis, apud quem uniformem statum temporum dirigit æternitas, et divinationi propheticæ familiare est quod prospicit, dum prospicit jam visum, atque ita jam expunctum, id est omni modo futurum demonstrare. Ut vero ostenderet Deum verum hominem fuisse, non umbratilem et phantasticum, dicit, si in Christo non fuisset vera humanitas, nec credendam in eo veram divinitatem (cap. 8) : *Nam si in Christo non erat quod videbatur, et quod erat mentiebatur, caro nec caro, homo nec homo, proinde Deus Christus, nec Deus.* Cur enim non etiam Dei phantasma portavit? *An credam ei de interiore substantia, qui sit de exteriori frustratus?* Verum autem hominem fuisse, omnia ostendunt quæ de eo in Evangeliiis scripta leguntur, videlicet et tetigisse, et tactum ab aliis fuisse; scriptum est enim tangendo infirmos eos liberasse, a peccatrice tactos ejus pedes ac perfuso unguento delibutos, nec non passum, mortuum, et spiritum ab eo emissum, et post resurrectionem se carnem et ossa habere demonstrasse, jubendo ut eum tangerent et palparent; alioquin, si veram non habuisset carnem, nec passus, nec mortuus fuisset, propterea nec resurrexisset; proinde inanis est fides nostra, inanis et prædicatio apostolorum, qui falsi Dei testes invenirentur.

¶ Marcionitæ objiciebant carnem assumere indignum fuisse Christo, eam enim terrenam substantiam, stercorebus insertam, cloacam uterum virginis appellabant, et partus immunda et pudenda tormenta, et puerperii spurcos, noxios, ludicros exitus late persequabantur (cap. 11). At hæc omnia dicit Tertullianus sanctissima ac reverenda esse opera naturæ, quæ tamen cum Marcio indigna Deo ostenderet, nihil tamen proficiet; nam non erit indignior morte nativitas et cruce infantia et natura pœna et carne damnatio. Si vere ista passus est Christus, minus fuisset nasci (cap. 10). Cæterum, si ad certum spectemus, nulla substantia digna est quam Deus induat. Quodcumque induerit ipse, dignum facit, absque mendacio tamen; et ideo quale est ut dedecus existimaverit veritatem potius quam mendacium carnis? Verum, cum prænuntiatum foret de Christo, eum opprobriis saturandum et confusione operiendum, adeo ut vermis appareret et non homo, erubescere oportebat (lib. IV, cap. 21) ut dedecore ejus salus nostra constaret;

et quoniam homo non erubuerat lapidem et lignum adorans, eadem constantia non confusus de Christo pro impudentia idololatriæ satis Deo fuerat per impudentiam fidei. Addit notum omnibus compertumque fuisse, Christum natum ex familia David, cum adhuc apud Judæos tributum et familiarum distinctio custodiretur (lib. iv, cap. 7), et in censu reperiretur Augusti, quem testem fidelissimum Dominicæ nativitatæ Romana archiva custodiunt. Se Filium hominis appellavit, dum sibi potestatem tribuit peccata dimittendi, ut patesceret verum Deum simul esse, et hominem verum : *neque enim mentiri posset Christus, ut se Filium hominis pronuntiaret, si non vere erat*; nec peccata dimittere, si verus Deus non fuisset, hominem proinde fuisse illum quem Danielis prophetia consecutum prænuntiabat judicandi potestatem. Verum de Christi regno loquens Tertullianus, apertissime ostendit se Chiliastarum opinioni adhæsisse, quod mirum non esse debet perpendenti et Montanitarum visionibus fidem adhibuisse.

Ut rerum Creatorem accusarent Marcionitæ, eo præsertim utebantur artificio et dolo, quo Novum Testamentum Veteri opponebant; et si quæ sive in lege, sive in prophetis vel dura vel abjectiora occurrebant, parvi penderent et cœu contemptibilia exaggerarent. At Tertullianus illa duo Testamenta non a diverso prodiisse auctore patefaciebat, sed ab uno eodemque, qui tamen diverso se gessit modo juxta humani generis statum et conditionem. Primo enim Deus nonnisi tenuiora pollicitus est præmia, veluti arrhabones sublimium divitiarum, quas illis reservavit. *Divitias præstare Deo non incongruens dicit, per quas multa inde opera justitiæ et dilectionis administrantur*, sicut et alia terrena bona data et promissa in Veteri Testamento; quæ non minus quam cœlestia ad Creatorem cœli et terræ distribuere et elargiri pertinet (1). Objecta quoque diluit desumpta ex Israelitarum furto, quod in Egyptios Deo jubente commisisse videntur Hebræi, et alia ex præceptorum contradictione deprompta, uti quando illis (2) *vetuit facere similitudinem omnium quæ sunt in cælo, et in terra, et in aquis*, et simul jussit serpentis ænei ut effigiem efformarent, et Cherubim et Seraphim aurea in arcæ figuratum exemplum (3), ubi dicit imagines solius idololatriæ causa prohiberi. Sic et talionis legem ideo datam dicit, ut commissio injuriæ metu vicis statim occurrat, repastinaretur et licentia retributionis prohibitio esset provocationis.

Ridebant hæretici et aspernabantur quæ in Veteri Testamento abjectiora videbantur, cujusmodi sunt cruenta sacrificia (4), ablutionum negotiosæ scrupulositates et ciborum delectus. Hæc autem omnia a Deo fuerunt præstituta, ut istis legalibus disciplinis occurrentibus ubique, ne ulli momento vacarent a Dei respectu.... : *ut nihil de arcanis attingam significantiis, legis spiritualis scilicet et propheticæ et in omnibus pone argumentis figuratæ* (5). Si lex, scribit, aliquid cibis detrahit, et immunda pronuntiat animalia, quæ aliquando benedicta sunt, consilium exercendæ continentis intellige, et frenos impositos illi gulæ agnosce, quæ cum panem ederet angelorum, cucumeres et pepones Egyptiorum desiderabat. Agnosce simul et comitibus gulæ, libidini scilicet atque luxuriæ prospectum.... : proinde ut et pecuniæ ardor restingeretur ex parte, de qua victus necessitate causatur, pretiosorum ciborum ambitio detracta est; postremo, 244 et facilius homo ad jejunandum Deo formaretur...., sacrificorum quoque onera, et operationum, et ablutionum negotiosas scrupulositates nemo reprehendat....; sed illam Dei industriam sentiat qua populum pronum in idololatriam et transgressionem, ejusmodi officiis religioni suæ voluit adstringere, quibus superstitio sæculi agebatur, ut ab ea advocaret illos (6). Sed in ipsis commerciis vitæ et conversationis humanæ domi ac foris, ad usque curam vasculorum omnifariam distinxit, ut istis legalibus disciplinis occurrentibus ubique, ne ulli momento vacarent a Dei respectu.... Ad hoc beneficium, non onus legis adjuvandum prophetas ordinavit, docentes Deo digna, auferre nequitias de anima, exquirere judicium, et cætera, qua religionis essentiam et perfectionem in virtute et bonis operibus locatam evincunt. Longius progreditur in hac exponenda doctrina, et in lege præceptam probat caritatem, et injuriarum veniam, reservata Deo vindicta, quæ necessaria est, ut scelesti homines in ordine contineantur (7). Addit Christum conditionaliter nunc fecisse divortii prohibitionem, si ideo quis dimittat uxorem, ut aliam ducat. Denique hanc circa fidem regulam tradit (8), *nihil temere credendum, temere porro credi, quodcumque sine originis agnitione creditur*. LUMPER.

LIBER PRIMUS.

ARGUMENTUM.

Cam prius opusculum suum ADVERSUS MARCIONEM pleniore postea compositione rescidisset Tertullianus, et eam frater quidam deinde apostata mendosissimum exhibuisset, necessitas illi facta est emendationis, et innovationis occasio aliquid adjicere persuasit; unde in quinque libros opus istud excrevit, quorum primi libri argumentum hic damus.

I. In primis itaque post invectivam in Marcionem Ponticum, quod nuptias abstulerit, Evangelia cor-

rosierit, et Deum quem invenerat, extincto lumine fidei amiserit; jam destinandum hæreticum docet; quia, deserto quod prius fuerat, id postea sibi elegerit quod retro non erat; sicuti latius librò DE PÆREScriptionibus ADVERSUS HÆRETICOS sustinuerit.

II. Deinde, duos deos illum attulisse; Creatorem, id est nostrum; et suum ac Cerdonis informatorem, sui; illum malum, hujus vero bonum.

III. Verum, Christianam veritatem districtè pronuntiasse: Deum, si unus non sit, non esse, eo quod

summus magnus sit, cui nihil adæquari possit.

IV. Non posse etiam duo summa magna; etiam distincta suis finibus consistere.

V. Si enim duo summa magna, etiam plura admitti debere, cum Valentino, qui usque ad triginta æonum fetus, examen divinitatis effudit.

VI. Atque adeo, non modo duo pares, sed nec dispares deos posse constitui.

VII. Neque vero illi patrocinari nomen Dei, etiam aliis permissum in Scripturis; quia idcirco eis non competit possessio summi magni.

VIII. Porro hæresim Marcionitarum vel inde probari, quod novum Deum faciant, cum verus Deus æternus sit.

IX. Idque, etiamsi solum agnitione novum dicant, quod Deus ignotus esse non potuerit, neque incertus.

X. Sed a primordio semper agnitus; quippe quem anima et conscientia, etiam ethnica, noverit.

XI. Proinde, cum Dei sint omnia, si nihil creavit, deum non esse quem Marcion statuit.

XII. Ut autem illum deum esse confiteri possemus, sine causa tamen esse eum deberemus argumentari, qui rem non haberet, cum res causa sit ut sit aliquid.

XIII. Neque vero opus esse parum dignum Deo mundum; ipsis testimoniis philosophorum probat.

XIV. Imo etiam minutiora animalia aut juvare aut ledere; et nec aquam Dei creatoris reprobari a deo Marcionis, qua suos abluit: nec oleum, quo suos unguunt: nec panem, quo ipsum corpus suum representat (hoc est præsens ostendit) in sacramentis.

XV. Deinde addit, deo Marcionis non esse suum **245** cœlum et mundum (de quo latius infra lib. v), tum quod ad quindecimum usque Severi imperatoris annum (quo hæc scripsisse se auctor indicat) nullae talis substantiae comperta sit, tum quod alioqui novem deos assignare censebitur Marcion.

XVI. Neque illum esse invisibilia sola operatum (sicuti latius etiam dicto lib. v, infra), sed ejusdem esse auctoris visibilia et invisibilia.

XVII. Et vero non sufficere illi deo unum opus liberationis hominis, cum etiam per alia opera severus Deus protulerit in notitiam.

XVIII. Revelatum item illum non recte dici, qui neque natura ex operibus, nec doctrina ex prædicationibus revelatus sit.

XIX. Neque etiam in Christo Jesu tum quod is revelatus sit plus centum quindecim annis ante

A deum Marcionis, qui sub Antonino; tum, quod præcesserit reparationem illam Legis et Evangelii, quam in antithesibus Marcion primus commentus est.

XX. Frustra autem obstrepi ab diversa parte, quod Marcion regulam non innovarit, sed retro adulteratam recurrat, exemplo Pauli, qui Petrum reprehenderit, quia in illo solum conversationem reprehenderit, non fidem Creatoris.

XXI. Stetisse itaque semper fidem in Creatorem et in Christum ejus, non modo sub apostolis, sed et in apostolicis Ecclesiis: apud quas Christus, non alterius dei quam Creatoris ostenditur.

XXII. Jam vero naturaliter bonum dici non posse deum Marcionis, qui ab initio homini lapso non succurrerit.

XXIII. Neque rationabiliter bonum, eo quod homini (juxta Marcionem a se alieno) succurrere voluerit.

XXIV. Neque perfecte bonum, quod, juxta Marcionem, animam solam salvet, non carnem, quæ tamen apud illum tingitur, de nuptiis tollitur, et in confessione nominis sævitiam patitur.

246 XXV. Proinde, Deum non sola bonitate censendum.

XXVI. Verum de judicio quoque, qui vindicet peccata, et damnet.

XXVII. Alioqui peccatoribus nullum timorem fore.

C XXVIII. Et sic etiam stare non posse fidei sacramentum baptismum, quod remissio est delictorum, absolutio mortis, regeneratio, consecutio Spiritus sancti, signat denique et lavat: quæ conferre non potest, nisi qui a primordio creavit hominem, et animam ei contulit, et pro peccato ad mortem damnavit.

XXIX. Postremo Marcionis hæresim impugnatur, qua tingui nolebat nisi virgines et cælibes, tum quod conjugium benedixerit Deus, tum quod, si nuptiæ non sint, sanctitas erit nulla: imo hoc erit seminem totum generis humani compescere.

XXX. Denique, epologo brevi lectorem ad sequentes libros præparat. PAM.

CAPUT PRIMUM.

D Si quid retro gestum est nobis adversus Marcionem, jam hinc viderit (1). Novam rem adgredimur ex vetere. Primum opusculum quasi properatum (2) plenius postea compositione rescideram. Hanc quoque nondum exemplariis suffectam, fraude

Commentarius.

(1) Si quid retro gestum est nobis adversus Marcionem, jam hinc viderit. Disertissime abdicat quidquid adversus Marcionem ante hosce libros composuerat. Id vero fuisse versuum aliquid, minime esse putandum ostendimus, præfatione ad poemata quæ vulgo Tertulliani nomine adversus Marcionem inscripta pro Septimianis obtrudi solent. RIG.

(2) Primum opusculum quasi properatum. Inchoatam et rudem, qualia Origeni et Quintiliano, atque etiam Tullio quædam excidisse in lib. ad Heren-

nium, refert Hieronymus, comm. in Abdiam: « Si hoc ille, tam de libris ad Herennium, quam de rhetoricis, quos ego vel perfectissimos puto, ad comparisonem senilis peritiæ dicere potuit, quanto magis ego libere profitebor et illud fuisse puerilis ingenii, et hoc maturæ senectutis. In libris quoque contra Marcionem Septimius Tertullianus hoc idem passus est: et Origenes in Cantic. canticorum, et Quintilianus in duodecim libris Institutionis Oratoricæ. » ID.

tunc fratris, dehinc apostatae (3), amisi; qui forte descripserat quædam mendosissime, et exhibuit frequentiae (4). Emendationis necessitas facta est. Innovationis ejus occasio aliquid adicere persuasit. Ita stylus iste nunc de secundo tertius, et de tertio jam hinc primus, hunc opusculi sui exitum necessario præfatur, ne quem ¹ varietas ejus in disperso reperta confundat (5). Pontus qui dicitur Euxinus ², natura ³ negatur (6), nomine illuditur. Cæterum, hospitalem Pontum nec de situ æstimes: ita ab humanioribus fretis nostris, quasi quodam barbariæ suæ pudore secessit. Gentes ferocissimæ inhabitant (7), si tamen habitatur in plaustro. Sedes incerta, vita cruda, libido promiscua ⁴⁷ et plurimum nuda, etiam cum abscondunt, suspensis de jugo pharetris indicibus, ne temere quis ⁴ intercedat. Ita nec armis suis erubescunt (8). Parentum cadavera, cum pecudibus cæsa, convivio convorant. Qui non ita decesserint, ut escatiles fuerint. maledicta mors est. Nec feminae sexu mitigantur secundum pudorem: ubera excludunt, pensus securibus faciunt; malunt militare, quam nubere. Duritia de cælo quoque. Dies nunquam patens: sol nunquam libens ⁵ (9); unus aer, nebula; totus annus, hibernum; omne quod flaverit, Aquilo est; liquores ignibus redeunt (10), amnes glacie negantur, montes pruina exaggerantur. Omnia torpent, omnia rigent: nihil illic nisi feritas calet, illa scilicet quæ fabulas scenis dedit, de sacrificiis Taurorum, et amoribus Colchorum, et crucibus Caucasorum. Sed nihil tam barbarum ac triste

A apud Pontum quam quod illic Marcion natus est (11), Scythia tetrior, Hamaxobio instabilior, Massageta inhumanior, Amazone audacior (12); nubilo obscurior, hieme frigidior, gelu fragilior; Istro fallacior, Caucasio abruptior. Quidni? penes quem verus Promethæus Deus omnipotens blasphemias lancinatur ⁶. Jam et bestiis illius barbariæ importunior Marcion. Quis enim tam castrator carnis castor, quam qui nuptias abstulit? quis tam comesor mus ponticus, quam qui Evangelia corroasit? Næ tu, Euxine, probabilior feram philosophis edidisti, quam Christianis. Nam illa ⁷ canicula Diogenes (13) hominem invenire cupiebat; lucernam meridie circumferens: Marcion Deum quem invenerat, extincto lumine fidei suæ amisit. Non negabunt discipuli ejus primam illius ⁸ fidem nobiscum fuisse, ipsius litteris ⁴⁸ testibus: ut hinc jam destinari possit hæreticus, qui, deserto quod prius fuerat, id postea sibi elegerit quod retro non erat. In tantum enim hæresis deputabitur quod postea inducitur, in quantum veritas habebitur quod retro et a primordio traditum est. Sed alius libellus hunc gradum sustinebit (14) adversus hæreticos, etiam sine retractatu doctrinarum revincendos, quod hoc sint de præscriptione novitatis. Nunc quatenus admittenda congressio est, interdum, ne compendium præscriptionis, ubique advocatum, diffidentiae deputetur. Regulam adversarii prius prætexam, ne cui lateat in qua principalis questio dimicatura est.

Variae lectiones.

¹ Quemquam *Rhen.* ² Pontus igitur, qui Euxinus *Rhen.* ³ Natura omitt. *Rhen.* ⁴ Ne quis temere *Jun.* ut indicibus notentur, ne quis *Rhen.* ⁵ Liqueus *Wouwer.* liber *Fran.* ⁶ Laciniatur *alii.* ⁷ ille *Semler.* ⁸ Illis vel illi *alii.*

Commentarius.

(3) *Tunc fratris dein apostatae.* Marcionis, qui frater fuit quandiu vere Christianus. Liqueat ex verbis antecedentibus Tertullianum adversus Marcionem scripsisse. *L. Pa.*

(4) *Exhibuit frequentiae.* Hoc est, emisit in vulgus Sic in *Apologetico frequentias* montium dixit feras montium incolas. *Id.*

(5) *Ne quem varietas ejus in disperso reperta confundat.* Hoc frustra metueret de versibus, si quos adversus Marcionem scripsisset. Nam illi satis sese ab hoc styli genere secernunt procul. *Rig.*

(6) *Pontus qui dicitur Euxinus, natura negatur.* *D* Sic emendavimus, suadente veterum exemplarium scriptura hujusmodi, *Pontus qui igitur Euxinus.* Voluerat Pithæus, *Pontus qui a Græcis Euxinus.* Nihilominus tamen probari potest vulgata lectio, *Pontus igitur qui Euxinus natura negatur nomine illuditur.* *Rig.* — *Euxinus, natura negatur.* Etenim fallit mendacio cognominis, cum ob ingenium loci ac feritatem naturæ, ἄνοος dici debeat. *Rig.* — Cum dici debuerit inhospitalis, unde *Ovid.*:

Quem tenet Euxini mendax cognomine Pontus. *L. Pa.*

(7) *Gentes ferocissimæ inhabitant.* Gentes illæ fuere Sarmatæ, Geloni, Massagetæ et genus universum populorum hamaxobiorum, de quibus eorumque feritate horrescunt historie. *Id.*

(8) *Ita nec armis suis erubescunt.* Hæc enim turpis et propatulae Veneris suæ signa prostituunt.

Rig.

(9) *Sol nunquam libens.* Sic habet vetus exemplar. Dicas hanc regionem a sole haud libenter aspici, tam male illic lucet. *Rig.*

(10) *Liquores ignibus redeunt.* In Pontica illa feritate, inquit, « Omne quod flaverit Aquilo est. » Itaque liquores omnes gelu concresecunt, nec nisi suppositis ignibus redeunt, hoc est, resolvuntur in liquores. *Id.*

(11) *Quam quod illic Marcion natus est.* Tetra licet et horribilia sint quæ de Ponto Euxino adjacentibusque populis feruntur, nihil tamen tetrius aut horribilius cogitari potest quam quod ibi natus fuerit Marcion. *L. Pa.*

(12) *Amazone audacior.* Vulgo *Amazonia.* Scribendum ut est in exemplari, *Amazona.* Amazonam dicit, ut Sirenarum pro Sirenum, et Synopæ pro Cynopæ. Vide *Apologeticum.* *Rig.*

(13) *Nam illa canicula Diogenes,* etc. Cynicus ille Diogenes dictus ob libertatem quam in carpendis tum hominibus, tum etiam diis absumebat. Pariter *Apolog.*, cap. 14. « Romanus Cynicus Varro trecentos Joves, » etc., ut scilicet Græco Diogeni Romanum opponeret. *L. Pa.*

(14) *Sed alius libellus hunc gradum sustinebit,* etc. Citat hic haud dubie modo dictum librum de *Præscriptionibus adversus hæreticos*; quippe quo docuit revincendos hæreticos, sine tractatu doctrinarum, de Præscriptione novitatis. *PAM.*

CAPUT II.

Duos Ponticus deos affert (15), tanquam duas symplegadas naufragii sui (16): quem negare non potuit, id est ⁹ Creatorem, id est nostrum, et quem probare non poterit, id est suum: passus infelix hujus præsumptionis instinctum (17), de simplici capitulo Dominicæ pronuntiationis ¹⁰, in homines non in deos disponentis exempla illa bonæ et malæ arboris, quod neque bona malos, neque mala bonos proferat fructus (*Matth.* VIII, 18): id est, neque mens vel fides bona, malas edat operas, neque mala bonas. Languens enim (quod et nunc multi, et maxime hæretici) circa mali quæstionem, « unde malum (18)? » et obtusis sensibus ipsa enormitate curiositatis, inveniens Creatorem pronuntiantem ¹¹ (*Isa.* LXV, 7): *Ego sum qui condo mala* (19); quanto ipsum præsumpserat mali auctorem, et ex aliis argumentis, quæ ita persuadent perverso cuique, tanto in Creatorem interpretatus malam arborem malos fructus condentem, scilicet mala; alium ~~240~~ deum præsumpsit esse debere in partem bonæ arboris bonos fructus. Et ita in Christo quasi aliam inveniens dispositionem, solius et puræ benignitatis, ut diversæ a Creatore, facile novam et hospitalem argumentatus est divinitatem in Christo suo revelatam, modicoque exinde fermento totam fidei massam hæretico acore ¹² decepit (20). Habuit et Cerdonem quemdam (21) informatorem scandali hujus; quo facilius duos deos cæci perspexisse se existimaverunt. Unum enim non integre viderant. Lippientibus etiam singularis lucerna numerosa est. Alterum igitur deum, quem confiteri cogebatur, de malo infamando, destruxit: alterum, quem commentari connitebatur, de bono proferendo construxit. Has naturas quibus disposuerit articulis, per ipsas responsiones nostras ostendimus.

Variæ lectiones.

⁹ Id est *omitt.* Latin. ¹⁰ Prænuntiationis alii. ¹¹ Prænuntiantem alii. ¹² Acrore *Semler cod. Pithæi.* ¹³ Est Jun. ¹⁴ Id et Jun. Venet. Reg. ¹⁵ Iidem *Semler.* idem *Fran.* ¹⁶ Et *inscr. Semler.*

Commentarius.

(15) *Duos Ponticus deos affert.* Argumentum hujus capitis his verbis indicat auctor: *De duobus diis Marcionis*, quod præcipue tractatur his primo et secundo libris *adversus Marcionem*. De quo etiam B. Justinus apolog., II. PAM.

(16) *Tanquam duas symplegadas naufragii sui.* Symplegadas sunt duo scopuli, seu mavis rupes in mari ad Bosphorum Thracium. Dicuntur petreæ Cyneæ ab Appollonio Rhod., lib. I *Argon.* et Cyanææ symplegadas ab Euripide in *Medea*. LE PR.

(17) *Passus hujus præsumptionis instinctum.* Sic principio libri de Virginibus velandis: « Proprium tam negotium passus meæ opinionis. » RIG.

(18) *Circa mali quæstionem, unde malum.* Hoc est, languentes circa mali quæstionem. Quæstio autem illa est: Unde malum? ID.

(19) *Ego sum qui condo mala.* VATIC. II ms. cod. *creo*, et paulo post *creantem* pro *condentem*. Sed illud legitur alibi ab auctore, non solum lib. de *Fuga in persecut.*, sed etiam lib. II *adv. Marc.* PAM.

(20) *Totam fidei massam hæretico acore decepit.* Proprie, *decepit*. Est enim perfidia quædam in aceti

CAPUT III.

Principalis itaque, et ¹³ exinde tota congressio, de numero: an duos deos liceat induci, si forte poetica et pictoria licentia (22) et tertia jam hæretica. Sed veritas Christiana districtè pronuntiavit: Deus, si non unus est, non est: quia dignius credimus non esse, quodcumque non ita fuerit ut esse debeat. Deum autem ut scias unum esse debere, quære quid sit Deus, et non aliter invenes. Quantum humana conditio de Deo definire potest, id definitio quod et omnium conscientia agnoscet: Deum, summum esse magnum (23), in æternitate constitutum, innatum, infectum, sine initio, sine fine. Hunc enim statum æternitati censendum, quæ summum magnum Deum efficiat, dum hoc est in Deo ipsa, atque ita et cætera; ut sit Deus summum magnum, et forma, et ratione, et vi, et potestate. Cum de isto conveniat apud omnes (nemo enim negabit Deum summum magnum quid esse, nisi qui poterit Deum imum, modicum quid, e contrario pronuntiare, ut Deum neget auferendo quod Dei est), quæ erit jam conditio ipsius summi magni? nempe ut nihil illi adæquetur, id est, ut non sit aliud summum magnum, quia si fuerit, adæquabitur. et si adæquabitur, non erit jam summum ~~250~~ magnum, eversa conditione, et, ut ita dixerim, lege quæ summo magno nihil sinit adæquari. Ergo unicum sit necesse est, quod fuerit summum magnum, par non habendo, ne non sit summum magnum. Ergo non aliter erit quam per quod habet esse, id est ¹⁴ unicum omnino. Proinde Deus cum summum magnum sit, recte veritas nostra pronuntiavit: Deus, si non unus est, non est. Non quasi dubitemus esse Deum, dicendo: Si non unus, non est; sed quia quem confidimus esse, id eum ¹⁵ definimus esse quod si non est, Deus non est, ¹⁶ sum-

nequitia,

(21) *Habuit et Cerdonem quemdam.* Cerdonis discipulus Marcion magistri doctrinam adhuc adauxit, sique pessimi magistri optimus fuit discipulus et imitator. LE PR.

(22) *Si forte poetica et pictoria licentia.* Quoniam concessa omnia videntur pictoribus atque poetis, eadem licentia Marcion uti velle se significat, ut impietatem in Deum astruat. Neque de nihilo hic picturæ facit mentionem; nam, ut alio loco monuimus, Appelles et Hermogenus professione pictores fuerunt, antequam ad turbendam Ecclesiam animum appellerent. ID.

(23) *Deum summum esse magnum.* Pulchra Dei definitio, quantum, ut verbis auctoris præcedentibus utar, « humana conditio de Deo definire potest. » Similiter autem dixit infra cap. 7: « Hanc nempe Dei substantiam invenes solam innatam, infectam, solam æternam, et universitatis conditricem. » Et supra lib. *ad Hermogenem* cap. 7: « Deum æternum, sive innatum, omnibus majorem et sublimiorem, nec natum nec factum, sine initio, sine fine. » PAM.

mum scilicet magnum. Porro, summum magnum unicum sit necesse est. Ergo et Deus unicus erit. Non aliter Deus, nisi summum magnum; nec aliter summum magnum, nisi parem non habens; nec aliter parem non habens, nisi unicus fuerit. Certe quemcumque alium Deum induxeris, non alia poteris eum forma tueri Deum, quam ut et illi proprium divinitatis ascripseris, sicut æternum, ita et summum magnum. Duo ergo summa magna quomodo consistent, cum hoc sit summum magnum, par non habere? par autem non ¹⁷ habere, cum ¹⁸ uni competat, in duobus esse nullo modo possi.

CAPUT IV.

Sed argumentabitur quilibet, posse et duo summa magna consistere distincta atque disjuncta in suis finibus, et utique advocabit exemplum: Regna terrarum tanta numero, et tamen summa magna in suis quibusque regionibus, et putabit utique ¹⁹ humana divinis conferenda. Jam ergo, si huic argumentationi locus dabitur, quid prohibet, non dico et tertium et quartum deum inducere, verum tot jam numero quot et gentium reges? De Deo agitur, cujus hoc principaliter proprium est, nullius exempli capere comparisonem. Hoc natura ipsa, si non aliquis Isaias, vel ipse per Isaiam Deus concionabitur: *Cui me similabitur* (24) (*Isa. xl, 25*)? Divinis forsitan comparabuntur humana? Deo non ita ²⁰: aliud enim Deus, aliud quæ Dei. Denique, qui exemplo uteris regis, quasi summi magni, vide ne jam non possis eo uti. Rex enim, etsi summum ²¹ magnum est in suo solio usque ad Deum, tamen infra Deum: comparatus autem ad Deum, excidet jam de summo magno translato ²¹ in Deum. Hoc si ita, quomodo uteris ejus rei exemplo ad Dei comparisonem, quæ, dum ad comparisonem accedit, amittitur? Quid nunc, si nec inter reges plurifarium videri potest summum magnum, sed unicum et singulare: apud eum scilicet qui rex regum ob summitatem magnitudinis et

A subjectionem cæterorum graduum, quasi culmen dominationis excipitur? Sed etiam alterius formæ reges, qui singulares in unione imperii præsent, si ²² minutalibus, ut ita dixerim, regnis undique conferantur in examinationem, qua constet quis eorum præcellat in substantiis et viribus regni, in unum necesse est summitas magnitudinis eliquetur, omnibus gradatim per comparisonis exitum de magnitudinis summa expressis et exclusis. Adeo etsi in disperso multifariam videtur summum magnum, suis viribus et sua natura et suo statu unicum est. Proinde, cum duo dii conferantur, ut duo reges et duo summa magna, in alterum concedat necesse est unio summi magni, ex sententia comparisonis, qua ²³ summum ex ²⁴ victoria sua constat, superato æmulo alio magno, non tamen summo; atque ex defectione æmuli, solitudinem quamdam de singularitate præstantiæ suæ possidens, unicum est. Ineluctabilis iste complexus in hoc sententiam constringit, aut negandum Deum esse summum magnum, quod nemo patietur sapiens, aut nulli alii communicandum.

CAPUT V.

Aut quæ ratio duo summa magna composuit? Primo enim exigam cur non plura, si duo? quando locupletiores oporteret credi substantiam divinitatis, si competeret et numeris. Honestior et liberalior Valentinus (25), qui simul ausus est duos concipere, Bython ²⁵ et Sigen: cum ²⁶ usque ad triginta æonum (26) fetus, tanquam Æneïæ ²⁷ scrophæ, examen divinitatis effudit. Quæcunque ratio plura summa magna non patitur admitti, eadem nec duo, ut ipsa plura ²⁸ post unum; post unum enim, numerus. Quæ potuit duo admittere, eadem potuit et plura; post ²⁸ duo enim, multitudo, unione jam excessa. Denique, apud nos vis rationis istius ipso termino plures deos credi non sinit, quod nec duos, illa regula unum Deum sistens, qua Deum id esse oporteat cui nihil adæquetur, ut summo magno; uni-

Variæ lectiones.

¹⁷ Cum non Wouw. ¹⁸ Cum neglig. Semler. ¹⁹ Ubique Seml. ²⁰ Nostra Rhen. Dei nostro Seml. ²¹ Translatio cæt. amn. ²² In inser. Seml. ²³ Quia Seml. ²⁴ Ex abest Venet. Rig. ²⁵ Bythin Seml. Bythun Fran. ²⁶ Tum Latin. Semler. ²⁷ Æonix Fran. Paris. Æoneix Seml. ²⁸ Potest Rhen.

Commentarius.

(24) *Cui me similabitur*? Paulo aliter legitur Isaiæ 40, *Cui assimilastis Dominum*, juxta Lxx, aut *Deum*, juxta versionem B. Hieronymi? Et certe ex hoc loco didicisse Sibyllam Deum dicere immensum et infinitum, tradit Clemens Alexandr., lib. iiii *Strom.*, et post eum Eusebius, lib. xiii *de Præpar. Evang.* Græce, ubi docet, quæ pulchre dicta sunt a philosophis, ex prophetarum ea libris mutuasae. PAM.

(25) *Honestior et liberalior Valentinus*. Alludit ad 30 divinitatis æones Valentini, de quibus latissime lib. *adv. Valentin.*; quibus derivat Auctor novam vocem, cum subjungit, « tanquam Æonix scrophæ, » allucens ad scrophæ fecunditatem, quæ nonnunquam ad trecenos usque peperisse legitur porcos. Illud enim antiquissimum fuisse scribitur a M. Varrone lib. ii *de Re rustica*, cap. 4, quod sus Æneæ Lavinii 30 porcos pepererit albos. Atqui recte dicit: « Post unum enim numerus; » et

D mox: « Duo enim multitudo, unione jam excessa; » quia unitas non numerus, sed principium est numerorum. Id.

(26) *Usque ad triginta æonum fetus, tanquam Æneïæ scrophæ*. Sic emendavimus quod vulgo legebatur, *tanquam Æonix scrophæ*. In codice Pithæano scribitur. *Æoneix*. Omnino legendum, *Æneïæ* alludit enim ad illam Æneæ scropham, quæ, ut est apud Virgilium:

Littoreis ingens inventa sub ilicibus sus
Triginta capitum fetus enixa jacebat.

Eadem menda in illo Hieronymi, in Epistolam ad Galatas: « quos Æneia fetus scrophæ generavit » Nam vulgo legitur, *Æonia*. In mss. scriptum reperi, *Ænegia*, quod est, *Æneia*. Juvenalis in vi *Sat.*:

Atque eadem scrophæ Niobe fecundior alba. Rig.

cum autem sit, cui nihil adæquetur. Jam nunc, duo summa magna, duo paria, cui emolumento deputarentur? quid interfuert numeri, cum duo paria non differant uno? Una enim res est quæ eadem in duobus est. Etiam si plura essent paria, tantumdem omnia unum fuissent, nullo ²⁹ inter se ³⁰ differendo, qua paria. Porro, si neutrum ex duobus altero distat, jam ut ambo summa magna, qua ³² dei ambo, neutrum plus altero præstat, nullam rationem numeri sui ostendunt, præstantiam non habentes. Numerus autem divinitatis summaratione constare deberet, vel quoniam et cultura ejus in anceps deducetur. Ecce enim, duos intuens deos tam pares quam duo summa magna, quid facerem? si ambos colorem vererer ne, abundantia officii, superstitione potius quam religio existimaretur; quia duos tam pares, et in altero ambos, possem in uno demereri: hoc ipsum testimonio ³³ præstans parilitati et unitati eorum, dum alterum in altero venerarer, dum in uno mihi duo sunt. Si alterum colerem, æque recogitarem, ne suffundere viderer numeri vanitatem, sine differentia supervacui; hoc est, tutius censerem neutrum colendum, quam alterum cum scrupulo colendum, aut ambos vane.

CAPUT VI.

Sic adhuc videmur disputare, quasi Marcion duos pares constituat. Nam dum defendimus Deum summum magnum unicum credi oportere, excludentes ab eo parilitatem, tanquam de duobus paribus de his retractavimus: nihilominus tamen, docendo pares esse nos posse secundum summi magni formam, satis confirmavimus duos esse non posse. Alioquin certi Marcionem dispares deos constitueret, alterum judicem, ~~253~~ ferum, belli potentem; alterum mitem, placidum, et tantummodo bonum atque optimum; dispiciamus æque et hanc partem, an diversitas saltem ³³ duos capiat, si paritas capere non potuit. Porro et hic eadem regula summi magni patrocinabitur nobis utpote quæ totum statum vindicet divinitatis. Conveniens enim et quodammodo injecta manu detinens adversarii sensum non negantis Creatorem Deum, justissime præscribo illi diversitati locum non esse inter eos qui ex æquo deos confessus, non potest facere diversos: non

A quia non et homines licet sub eadem appellatione diversissimos esse, sed quia Deus non erit dicendus, quia nec credendus, nisi summum magnum. Cum ergo summum magnum cogatur agnoscere quem Deum non negat, non potest admitti ut summo magno aliquam ascribat diminutionem, qua subjiçiat alii summo magno: desinit enim, si subjiçiat. Non est autem Dei desinere de statu suo, id est: de summo magno. Nam et in illo deo potius periclitari poterit summum magnum, si depretiari capit in Creatore (27). Ita, cum duo dii pronuntiantur duo summa magna, necesse est neutrum altero aut majus sit aut minus, neutrum altero aut sublimius aut dejectius. Nega deum, quem dicis deteriorē: nega summum magnum, quem credis minorem. Deum vero confessus, utrumque duo summa magna confessus es. Nihil alteri adimes, aut alteri adscribes. Agnoscens divinitatem, negasti diversitatem.

CAPUT VII.

Tentabis ad hæc de nomine Dei concutere ³² retractatum, ut passivo, et in alios quoque permissio (28), quia scriptum sit (*Psal. LXXII, 1*): *Deus deorum stetit in ecclesia deorum; in medio autem deos dijudicabit* ³⁵. Et (*Ibid. 6*): *Ego dixi: Vos dñi estis; nec tamen idcirco eis competat possessio summi magni, quia dei cognominentur, ita nec Creatori. Respondebo et stulto, qui nec hoc recogitaverit, ne tantumdem et in deum Marcionis possit retorqueri ut et illum deum, nec ideo tamen summum magnum probatum, sicut nec angeli aut homines Creatoris. Si communicio hominum conditionibus præjudicat, quanti nequam servi regum hominibus insultant, Alexandri, et Darii, et Holofernæ (29)? nec tamen ideo regibus, id ~~254~~ quod sunt detrahetur. Nam et ipsa idola gentium dei vulgo; sed deus nemo ea re qua deus dicitur. Ita ego non nomini Dei, nec sono, nec notæ nominis hujus, summum magnum in Creatore defendo, sed ipsi substantiæ, cui nomen hoc contingit. Hanc inveniēti solam innatam, infectam, solam æternam et universitatis conditricem; non nomini, sed statui, nec appellationi, sed conditioni ejus summum magnum et adscribo et vindico. Et ideo quia*

Variæ lectiones.

²⁹ Nulla conjic. Seml. ³⁰ A se Paris. ³¹ Quæ alii. ³² Forte testimonium Edd. ³³ Leg. saltem. ³⁴ Convertere Franeg. ³⁵ Dijudicavit Rhen.

Commentarius.

(27) Si depretiari capit creatore, Sic verbum, capit, usurpat sæpius, sicut Græci ἐνδύεται. Hic tantum valet, ac si dicas: Si conceditur, si datur, ut Creator depretietur. Sic lib. II: « Quia si caperet hoc jure. » RHEN.

(28) Ut passivo et in alios quoque permissio. Hic aperte seipsum interpretatur, ostendens quid intelligat per passivum, cum dicit, et (pro id est) in alios quoque permissio. Nam passivum illi commune significat et promiscuum, ab adverbio passim. Supra dixit in fine de carne Christi: Alium cæteris

passivum, ignobilem, hoc est vulgare, obscurum. RHEN. — In conciliis africanis passiva corpora martyrum dicebantur, id est, promiscua, τυχονα. SEML.

(29) Alexandri et Darii et Holofernæ. In cod. Pithæi legitur, et Olofernæ, ut hæc sint in secundo casu nomina servorum Alexandri, Darii, Olofernæ: quæ scriptura Tertulliani esse videtur, Dixit Olofernæ, quemadmodum Cynopæ et Syrenarum, in Apolog. RIG.

deus jam vocari obtinuit substantia cui adscribo, nomini me adscribere putas; quia necesse est per nomen ostendam cui adscribam substantiæ; scilicet qua constat qui Deus dicitur, et summum magnum ex substantia, non ex nomine deputatur. Denique hoc et Marcion suo deo vindicans secundum statum, non secundum vocabulum vindicat. Id ergo summum magnum quod Deo adscribimus ex substantiæ lege, non ex nominis sorte, contendimus ex pari esse debere in duobus, qui ea substantia constant qua Deus dicitur: quia in quantum dii vocantur, id est summa magna, substantiæ scilicet merito innatæ et æternæ, ac per hoc magnæ ³⁶ et summæ, in tantum non possit summum magnum minus et deterius alio summo magno haberi. Si summi magni felicitas et sublimitas et integritas stabit in deo Marcionis, stabit æque et in nostro: si non et in nostro, æque nec in Marcionis. Ergo nec paria erunt duo summa magna, quia prohibet disposita jam regula (30) summi magni, comparisonem non sustinentis; nec disparia, quia et alia summi magni regula occurrit, diminutionem non admittens. Hæstisti, Marcion, in medio Ponti tui æstu: utrinque te fluctus veritatis involvunt. Nec pares, nec dispares deos sistere potes. Duo enim non sunt, quod pertineat proprie ad numeri retractatum. Quanquam tota materia de duobus diis dimicetur, his interim lineis eam elusimus, intra quas de singularibus jam proprietatibus congruedimur.

CAPUT VIII.

Primo, supercilio stuporem suum ædificant Marcionitæ, quod novum deum proferant, quasi nos veteris Dei pudeat. Infantur et pueri novis calceis; sed a vetere pædagogo calceati mox vanam

gloriam (31) vapulabunt. Novum igitur audiens deum in ~~255~~ veterem mundo et in veteri ævo, et sub veteri Deo ignotum, inauditum, quem tantis retro sæculis neminem, et ipsa ³⁷ ignorantia antiquum, quidam Jesus Christus ³⁸, et ille in veteribus nominibus novus revelaverit, nec alius antehac; gratias ago huic gloriæ eorum, maximo adiutorio ejus hinc jam hæresim probaturus, novæ scilicet divinitatis professionem. Hæc erit novitas, quæ etiam ethnicis deos peperit, novo semper ac novo titulo consecrationis cujusque. Quis deus novus, nisi falsus? Ne Saturnum quidem (32) tanta hodie antiquitas deum probabit, quia et illum novitas aliquando produxerit, cum primum consecravat. At enim viva et germana divinitas, nec de novitate, nec de vetustate, sed de sua veritate censetur. Non habet tempus æternitas; omne enim tempus ipsa est. Quod facit, pati non potest. Caret ætate, quod non licet nasci. Deus, si est vetus, non erit: si est novus, non fuit. Novitas initium testificatur, vetustas finem comminatur. Deus autem tam alienus ab initio et fine est, quam a tempore, arbitro et metatore initii et finis.

CAPUT IX.

Scio quidem quo sensu novum deum jactitent, agnitione utique; sed et ipsam novitatis cognitionem ³⁹, percutientem rudes animas, ipsamque naturalem novitatis gratiositatem volui repercutere, et hinc jam de ignoto deo provocare. Utique enim quem agnitione novum opponunt, ignotum ante agnitionem demonstrant. Age igitur, ad lineas rursum et in gradum; persuade deum ignotum esse potuisse. Invenio plane (33) ignotis diis aras constitutas; sed attica idololatria est: item, incertis diis; sed superstitio Romana est (34). Porro,

Varie lectiones.

³⁶ Id omitt. Rhen. ³⁷ Ipsum Semler. ³⁸ Jesum Christum alii. ³⁹ Forte novitatem cognitionis.

Commentarius.

(30) *Disposita jam regula*, etc. Posita illa regula seu jacto fundamento de quo tribus sup. cap., duo dii esse non poterunt, quod Ponticus Marcion statuebat. LE PR.

(31) *Calceati vanam gloriam*. Sic lib. III adversus Marcionem: « Calceatos præparationem Evangelii pacis. » Et lib. de Corona: « Calceatus de Evangelii paratura. » RIG.

(32) *Ne Saturnum quidem*, etc. Ex novitate deorum falsitatem demonstrat, id vero *Apolog.* 10 cap. tractavit: « Proinde Saturnum, inquit, repentino adventu utique cœlitem contigit dici. Nam et terræ filios vulgus vocat, quorum genus incertum est. Taceo quod ita rudes adhuc homines agitant, ut cujuslibet novi viri adpectu, quasi divino commoverentur. » Nullius rei parabilior erat annona quam deorum apud ethnicos. Nullus autem Saturno superior iis ferebatur. Virg. VII *Aeneid.*

Primus ab æthereo venit Saturnus olympo, Arma Jovis fugiens et regnis exul adeptis. LE PR.

(33) *Invenio plane*, etc. Alludit ad illud Apostoli Act. XVII: *Invenio et aram, in qua scriptum erat: ignoto Deo*. Quod cum Athenis contigerit, recte atticam idololatriam vocat; atque Græcam inscrip-

tionem fuisse scribit in eum locum *Ōkumenius* *ἄγνωστον θεῷ*, ejus duas causas afferens: alteram quod, cum Atheniensibus missis ad Lacedæmonios auxilii gratia adv. Persas, apparuisset spectrum Panis juxta Partheniam eos accusans quod, se neglecto, alios deos colerent, victoria potiti, ne quid postea simile contingeret, non solum Pani templum erexerint, sed etiam *aram ignoto Deo*; alteram, quod cum peste laborantibus reliqui dii invocati nihil adjumenti afferrent, intelligentes quemdam esse Deum qui pestem immitteret, *Ignoto deo aram* inscripserint; quo facto pestis cessaverit. PAM. Inscriptionem aræ ita conceptam fuisse notavit Hieronymus, in cap. II. *Epist. ad Titum*: *Diis Asiæ, et Europæ et Africæ, diis ignotis et peregrinis*. ID.

(34) Item incertis diis; sed superstitio Romana est. Ubi terram movisse senserant, nuntiatumve erat, ferias ejus rei causa edicto imperabant; sed Dei nomen edicere quiescebant, ne alium pro alio nominando, falsa religione populum alligarent: eas ferias si quis polluisset, piaculoque ad hanc rem opus esset, hostiam si Deo, si Deæ immolabat. » Agellius, II. cap. 28. Ipse Tertullianus ex Varrone, lib. II. *ad Nat.* RIG.

incerti dii minus noti, ut minus certi; et proinde ignoti, qua minus certi. Quem titulum incidemus ex duobus deo Marcionis? Utrumque, opinor, et nunc incerto, et retro ignoto. Sicut enim ignotum eum fecit Deus notus Creator, 256 ita et incertum Deus certus. Sed non evagabor uti dicam. Deus si ⁴⁰ ignotus fuit latuitque, illum regio latebrarum obumbravit, nova utique et ipsa, et ⁴¹ ignota, et similiter nunc quoque incerta; certe immensa aliqua, et major indubitate eo quem abscondit. Sed breviter proponam, et plenissime exaequar praescribens (35) Deum ignorari nec potuisse, nomine magnitudinis, nec debuisse, nomine benignitatis, praesertim in utroque praelatorem nostro Creatore. Sed quoniam animadverto ia quibusdam ad formam Creatoris provocari oportere omnis Dei novi et retro ignoti probationem, hoc ipsum ratione fieri a nobis prius commendare debebo, quo constantius utar rationis editae patrocinio. Ante omnia quidem, quale est, ut qui Deum agnosci Creatorem, et priorem de notitia confiteris, non eisdem modis et alium scias tibi examinandum quibus jam in alio didicisti ⁴² Deum nosse? Omnis res anterior posteriori normam praeministravit. Duo nunc dii proponuntur, ignotus et notus. De noto vacat quaestio: esse eum constat, quia notus non fuisset, nisi esset. De ignoto instat altercatio: potest enim et non esse; quia si esset, notus fuisset. Quod ergo quaeritur quamdiu ignoratur, incertum ⁴³ est quamdiu quaeritur: et potest non esse, quamdiu incertum ⁴⁴ est. Habes Deum certum, qua notum; et incertum, qua ignotum. Si ita est, ecquid tibi videtur justa ratione defendi, ut ad normam et formam et regulam certorum probentur incerta? Caeterum, si ad hanc causam, et ipsam adhuc incertam, etiam argumenta de incertis adhibeantur, series implicabitur quaestionum, ex ipsorum quoque argumentorum aequae incertorum retractatu, periclitantium de fide per incertum; et ibitur in illas jam indeterminabiles quaestiones, quas Apostolus (I Tim. I, 4) non amat. Sin de certis, et indubitatis, et absolutis regulae, partibus incertis, et dubiis et inexpeditis praedjudicabunt plane, in quibus diversitas status 257 invenitur, fortasse an non provocentur incerta ad formam certorum, ut liberata a reliqua comparationis provocatione per diversitatem status principalis. Cum vero duo dii proponuntur, communis est illis status principalis. Quod enim Deus est ⁴⁵ ambo

sunt; innati, infecti, aeterni. Hic erit status principalis. Caetera viderit Marcion, si in diversitate disposuit; posteriora enim sunt in retractatu; imo nec admittentur, si de principali statu constet. Porro constat quia dii ambo, et ita de quorum statu constat communem esse, cum sub eo ad probationem devocantur: si incerta sunt, ad eorum certorum formam provocanda erunt, cum quibus de communione status principalis censentur, ut proinde et de probatione communicent. Hinc itaque constantissime dirigam (36) Deum non esse qui fit hodie incertus, quia retro ignotus: quando quem constat esse, ex hoc ipso constat quod nunquam fuerit ignotus, ideo nec incertus.

CAPUT X.

Siquidem a primordio rerum, conditor earum cum ipsis pariter compertus est, ipsis ad hoc prolati, ut Deus cognosceretur. Nec enim si aliquando posterior Moses primus videtur in templo litterarum suarum Deum mundi dedicasse, idcirco a Pentateucho natales agnitionis supputabuntur; cum totus Mosis stylus notitiam Creatoris non instituat, sed a primordio enarret a paradiso et Adam, non ab Aegypto et Mose recensendam. Denique, major popularitas generis humani (37), ne nominis quidem Mosis compotes, nedum instrumenti, Deum Mosis tamen norunt, etiam tantam ⁴⁶ idololatria ⁴⁷ dominationem obumbrante; seorsum tamen illum quasi proprio nomine Deum perhibent, et Deum deorum, et: *Si Deus dederit, et: Quod Deo placet, et: Deo commendo*. Vide an noverint, quem omnia posse testantur. Nec hoc ullis Mosis libris debent. Ante anima, quam prophetia. Animae enim a primordio conscientia Dei dos est; eadem nec alia et in Aegyptiis, et in Syris et in Ponticis. Judaeorum enim Deum, dicunt ⁴⁸ animae Deum. Noli, barbare haeretice, priorem Abraham constituere quam mundum. Etsi unius familiae Deus fuisset Creator, tamen posterior tuo non erat, etiam Ponticis ante eum notus. Accipe igitur ab antecessore formam, a certo incertus, a cognito incognitus. Numquam Deus latebit, numquam Deus deerit: semper intelligetur, semper audietur; etiam videbitur quomodo volet. 258 Habet Deus testimonia, totum hoc quod sumus et in quo sumus. Sic probatur et Deus et unus, dum non ignoratur, alio adhuc probari laborante.

Variæ lectiones.

⁴⁰ Si abest Fran. Paris. ⁴¹ Et abest Fran. Paris. ⁴² Didicistis Rhen. ⁴³ In incerto Rhen. ⁴⁴ Id. ⁴⁵ Quid enim Deus est? Seml. ⁴⁶ Tanta Semler. ⁴⁷ Idololatriæ Rhen. ⁴⁸ Et inser. Seml.

Commentarius.

(35) *Plenissime exaequare praescribens*. Cuinam unum Deum esse praescribens, id est, ex usu forensi respondendo ad objecta adversariorum, eademque diluendo. Lx Pa.

(36) *Itaque constantissime dirigam*. Quas in nos rationes contorserunt, retorquebo. Dirigere, est

lege agere, sive convenire, et actionem intendere: sic I. I, § *Si ego* D. si pars haered. petatur: « Et ille quoque dirigat actionem adversus exterum possessorem. » Id.

(37) *Major popularitas generis humani*. Hoc est, gentium consensus, conscientia publica. Rig.

CAPUT XI.

Et merito, inquit; quis enim non tam suis notus est, quam extraneis? Nemo. Teneo et hanc vocem. Quale est enim, ut aliquid extraneum Deo sit, cui nihil extraneum esset, si quis esset? quia Dei hoc est, omnia illius esse et omnia ad illum pertinere: vel ne statim audiret a nobis: Quid ergo illi cum extraneis? quod plenius suo loco audit. At nunc satis est nullum probari cuius nihil probatur. Sicut enim Creator, ex hoc et Deus, et indubitatus Deus, quia omnia ipsius et nihil extraneum illi; ita et alius idcirco non deus, quia omnia non ejus, ideoque et extranea. Denique, si universitas Creatoris est, jam nec locum video de alterius. Plena et occupata sunt omnia suo auctore. Si vacat aliquid spatii alienius divinitati id creaturis, plane falsæ⁴⁹ vacabit. Patet mendacio veritas. Tanta vis idolorum, cur non recipiat alicubi deum Marcionis? Igitur et hoc ex forma Creatoris expositum, Deum ex operibus cognosci debuisse, alicuius, proprii sui mundi, et hominis, et sæculi: quando etiam error orbis (38) propterea deos præsumperit, quos homines interdum confitetur, quoniam aliquid ab unoquoque prospectum videtur utilitatibus et commodis vitæ: ita et hoc ex forma Dei creditum est, divinum esse instituere vel demonstrare quid aptum et necessarium sit rebus humanis. Adeo inde auctoritas accommodata⁵⁰ falsæ divinitati, unde præcesserat veræ. Unam saltem cicerculam (39) deus Marcionis propriam protulisse debuerat, ut novus aliquis Triptolemus prædicaretur. Aut exhibe rationem Deo dignam, cur nihil condiderit, si est; quia condidisset, si fuisset: illo scilicet præiudicio, quo et nostrum Deum non alias manifestum est esse, quam quia totum condidit hoc. Semel enim præscriptio stabit, non posse illos et Deum confiteri creatorem, et eum quem volunt æque deum credi, non ad ejus formam probare, quem et ipsi et omnes Deum: ut quando hoc ipso nemo creatorem Deum dubitet, quia totum hoc condidit, hoc ipso nemo debeat credere Deum et illum qui nihil condidit, nisi ratio forte proferatur. Duplex ista videatur necesse est, ut aut noluerit condere quid, aut non potuerit: tertium cessat. Sed non potuisse, indignum Deo est; noluisse, an dignum volo inquirere. Dic mihi, 259 Marcion, voluit Deus tuus cognosci se quocumque in tempore?

Variæ lectiones.

⁴⁹ False Rhen. Junius. ⁵⁰ Si inserit Seml. si false Rhen. ⁵¹ Annon? Seml. an Fran. ⁵² False Rhen. ⁵³ Superiora Ciacon. ⁵⁴ Res ipsa Seml. ⁵⁵ Formatam Jun. ⁵⁶ Forte imprudentiæ Edd. ⁵⁷ Id.

Commentarius.

(38) Quando error etiam orbis, etc. Hoc latissime tractavit auctor supra, Apolog. c. 2, etiam vanas illas esse causas comprobans, ob quas « deos orbis terræ præsumperit, quod aliquid prospexerint humanis utilitatibus. PAM.

(39) Unam saltem cicerculam, etc. Legunt ms. Vatic. 2 saltim, more veteri, sed nolui immutare. Aptè autem metaphora cicerculæ utitur, eo quod Triptolemus primus serendi modum tradiderit. Hinc illud auctoris lib. ad Herennium; « Si Triptole-

mus⁵¹ alio proposito et descendit, et prædicavit, et passus resurrexit, quam uti cognoscere? Et sine dubio, si cognitus est, voluit: nihil enim circa eum fieret, nisi voluisset. Quid ergo tantopere notitiam sui procuravit, ut in dedecore carnis exhiberetur, et quidem majore, si falsæ⁵²? Nam hoc turpius, si et mentitus est substantiam corporis, qui et maledictum in se Creatoris admisit, ligno suspensus. Quanto honestius per aliqua propriæ molitionis indicia cognitionem sui præstruxisset? Maxime adversus eum cognosci habens, apud quem ex operibus ab initio cognitus non erat. Nam et quale est, ut Creator quidem ignorans esse alium super se deum, ut volunt Marcionitæ, qui solum se etiam jurans (Isa. xl, 8) adseverabat, tantis operibus notitiam sui armaverit, quam potuerat non ita curas e secundum singularitatis suæ præsumptionem: ille autem sublimior, sciens inferiorem deum tam instructum, nullam sibi, prospexerit agnoscendo paraturam (40)? Quando etiam insigniora et superbiora⁵³ opera debuisset condidisse, ut Deus ex operibus cognoscere secundum Creatorem; et ex honestioribus, potior et generosior Creatore.

CAPUT XII.

Cæterum, etsi esse eum possemus confiteri, sine causa esse eum deberemus argumentari. Sine causa enim esset, qui rem non haberet; quia res omnis causa est; ut sit aliquis cuius res sit. Porro, in quantum nihil oportet esse sine causa, id est sine re: quia si sine causa sit, perinde est atque si non sit, non habens rei causam, rem ipsam⁵⁴; in tantum Deum dignius credam non esse, quam esse sine causa. Sine causa enim est, qui rem non habendo, non habet causam. Deus autem sine causa, id est sine re, esse non debet. Ita, quoties ostendo eum sine causa esse, tamquam sit, hoc constituo non esse illum, quia, si fuisset, omnino sine causa non fuisset. Sic et ipsam fidem dico illum sine causa ab homine captare, aliter solito Deum credere ex operum auctoritate formatum⁵⁵, quia nihil tale prospexit, per quod homo Deum didicit. Nam, etsi credunt plerique in illum, 260 non statim ratione credunt, non habentes Dei pignus, opera ejus, Deo digna. Itaque, hoc nomine cessationis et defectionis operum, et impudentiæ⁵⁶ et malignitatis adfinis est (41): impudentiæ⁵⁷, qua fidem non

mus, cum omnibus semen largiretur. » Id.

(40) Prospexerit agnoscendo paraturam, Hoc est ornamentum seu creationis prærogativam, qua velut proprio apparatu, propriaque gloria cognosceretur. LE PA.

(41) Et malignitatis affinis est. Particeps malignitatis. Eo enim vocabulo in eo sensu utitur Tullius pro Sylla: « Hujus adfines suspicionis. » Id.

debitam sibi captat, cui praestruendae nihil prospexit; malignitatis, qua plures incredulitatis reos fecit, nihil fidei procurando.

CAPUT XIII.

Cum deum hoc gradu expellimus, cui nulla conditio tam propria et Deo digna, quam Creatoris, testimonium praesignarit, narem contrahentes impudentissimi Marcionistae (42), convertuntur ad destructionem operum Creatoris. Nimirum, inquit, grande opus et dignum Deo, mundus. Numquid ergo Creator minime Dens? Plane Deus. Ergo nec mundus Deo indignus: nihil etenim Deus indignum se fecit; etsi mundum homini, non sibi fecit, etsi omne opus inferius est suo artifice. Et tamen, si quale quid fecisse indignum est Deo, quanto indignius Deo est, nihil eum omnino fecisse vel indignum, quo posset etiam digniorum auctor sperari! Ut ergo aliquid et de isto huius mundi indigno loquar, cui et apud Graecos (43) ornamentum et cultus, non sordium nomen est, indignas videlicet substantias ipsi illi sapientiae professores, de quorum ingenio omnis haeresis animatur, deos pronuntiaverunt, ut Thales aquam, ut Heraclitus ignem, ut Anaximenes aerem, ut Anaximander universa coelestia, ut Strato coelum et terram, ut Zeno aerem et aethere, ut Plato sidera; quae genus deorum igneum appellat, cum de mundo. Considerando scilicet et magnitudinem, et vim, et potestatem, et honorem, et decorem, opem, fidem, legem singulorum elementorum, quae omnibus gignendis, alendis, conficiendis reficiendisque conspirant, ut plerique physicorum, formidaverunt initium ac finem mundo dare⁵⁸, ne substantiae ejus, tantae scilicet, minus dii haberentur; quas⁵⁹ colunt et Persarum Magi, et Aegyptiorum Hierophantae (44)

Variae lectiones.

⁵⁸ Constatre Seml. ⁵⁹ Quos Seml. ⁶⁰ Osirin Paris. Fran.

Commentarius.

(42) Narem contrahentes impudentissimi Marcionistae. Vafre deridentes et naso suspendentes adnaso. L^a Pa.

(43) Notum Pythagorae dictum. Hinc etiam istud Aristotelis in lib. de Mundo: « Universum ipsum commode λόγον nominaveris, id est, compagem rerum compositam, concinnateque ordine digestam. » Edd. post PAM.

(44) Et Aegyptiorum Hierophante. ἱεροφάντης dicti, quod sacra ostenderent aut peragerent, genus sacerdotum apud Aegyptios. PAM.

(45) Indorum Gymnosophistae. Apolog. 32. Gymnosophistas Indorum pariter dixerat. Hos vero Aethiopum philosophos fuisse, Brachmanas vero Indorum statuere videtur Sidonius Apoll. ep. 3, l. viii: « Nunc ad Aethiopum Gymnosophistas, Indorumque Brachmanas, totus lectioni vacans, ea ipse quodammodo peregrinare. » Nec abit ab ea sententia Clemens Alex. Strom. I: παρ' Ἰνδῶν καὶ τῶν Βραχμάνων, a Brachmanis apud Indos. L^a Pa.

(46) Sicut aridae et ardentis naturae sacramenta leones Mithrae philosophantur. In sacris Mithrae sive Solis adhibebantur leonum simulacra. Erant autem sacramenta, hoc est signa seu mysteria solaris naturae, aridae et ardentis. Tunc enim aestus inten-

Indorum Gymnosophistae (45). Ipsa quoque vulgaris superstitio communis idololatriae, cum in simulacris de nominibus et fabulis veterum mortuorum pudet, ad interpretationem naturalium refugit, et dedecus suum ingenio obumbrat, ☉ figurans Jovem in substantiam fervidam, et Junonem ejus in aeriam, secundum sonum Graecorum vocabulorum; item Vestam in ignem et Camenas in aquam, et Magnam Matrem in terram seminalia demessam, lacertis aratam, lavacris rigatam. Sic et Osiris⁶⁰ quod semper sepelitur, et in vivo quaeritur, et cum gaudio invenitur, reciprocum frugum et viduorum elementorum, et recidivi anni fidem argumentatur; sicut aridae et ardentis naturae sacramenta leones Mithrae philosophantur (46). Et superiores quidem situ aut statu substantias sufficiens facilius deos habitas, quam Deo indignas. Ad humilia deficiam. Unus, opinor de sepiibus flosculus, non dico de pratis; una cujuslibet maris conchula, non dico de Rubro; una tetraonis pinnula, taceo de pavo, sordidum artificem pronuntiabit tibi Creatorem?

CAPUT XIV.

At cum et animalia irrides minutiora, quae maximus artifex de industria ingenio aut viribus ampliavit, sic magnitudinem in mediocritate probari docens quemadmodum virtutem in infirmitate, secundum Apostolum (II Cor. xii, 9); imitare si potes, apis aedificia; formicae stabula, aranei retia, bombycis stamina: sustine, si potes, illas ipsas lectuli et tegetis tuae bestias, cantharidis venena, muscae spicula, culicis et tubam et lanceam. Qualia erunt majora, cum tam modicis aut juvaris aut laederis, ut nec modicis despicias Creatorem? Postremo, te ibi circumfer, intus ac foris consi-

ditur fontes et fluvii siccantur, cum ingredi Leonem Sol dicitur. Tunc denique Cereris raptus celebratur, hoc est, messis agitur. Arati Scholias, κόρην γὰρ εἶναι τοὺς καρποὺς λέγουσι, καὶ μητέρα τὴν γῆν· καὶ γὰρ παρ' Αἰγυπτίους κατὰ τὸν Ἑμπί μήνα, ὅτε ἐν λεόντι γίνεται ὁ ἥλιος, ἡ τῆς Κόρης ἀπαρχὴ τελειοῦται. Proserpinam enim esse fructus dicunt et Matrem terram. Etenim apud Aegyptios mense Emphi, cum in Leone versatur sol, Proserpinae raptus peragitur. Germanicus in Leone:

Hunc ubi contigerit Phœbi violentior axis,
Accensa in Cancro jam tunc geminabit ætas;
Tunc lymphæ tenues, tunc est tristissima tellus,
Et densas lætus segetes benecondit arator. Edd. ex Ric.

— Mithrae philosophantur. Nemo fere est qui nesciat Mithram deum esse Persarum et quidem primum. Hesychius, Μῆθρης ὁ πρῶτος ἐν Πέρσαις θεός, ubi et Solem esse ait. Pingebatur autem Leonis vultu, animalium ferventissimi, quoniam, ut docet lib. I adv. Jovin. B. Hieronymus, ex æstu libidinis, ad eum modum, quo Erichthonius, genitus est. Unde et hic ardentis naturae voces usurpantur. L^a Pa.

dera hominem. Placebit **363** tibi vel hoc opus Dei nostri, quod tuus dominus ille deus melior adamavit; propter quem in hæc paupertina elementa de tertio cælo descendere laboravit; cujus causa in hac cellula Creatoris etiam crucifixus est. Sed ille quidem usque nunc nec aquam reprobat Creatoris, qua suos abluit; nec oleum, quo suos ungit; nec mellis et lactis societatem, quo suos infans; nec panem, quo ipsum corpus suum repræsentat (47); etiam in sacramentis propriis egens mendicitatibus Creatoris. At tu super magistrum discipulus, et servus super dominum, sublimius illo sapis, destruens quæ ille desiderat. Volo inspicere si ex fide saltem, ut non et ipse quæ destruis, appetas. Adversaris cælum, et libertatem cæli in habitationibus captas. Despicias terram, plane inimica ⁶¹ jam tuæ carnis matricem; et omnes medullas ejus victui extorques. Reprobas et mare; sed usque ad copias ejus, quas sanctionem cibum deputas. Rosam tibi si obulero, non fastidies Creatorem Hypocrita, ut ⁶² apocarteresi probes te Marcionitam (48), id est repudiatores Creatoris (nam hæc apud vos pro martyrio affectari debuisset, si vobis mundus displiceret), in quamcunque materiam resolveris, substantiam ⁶³ Creatoris uteris. Quanta obstinatio duritiæ tuæ! depretias in quibus et vivis et moreris.

CAPUT XV.

Post hæc, vel ante hæc, cum dixeris esse et illi

Variæ lectiones.

⁶¹ Inimice *Seml.* ⁶² Hypocritam! ut *Seml.* hypocrita, muta *Rhen.* ⁶³ Substantia *Seml.* ⁶⁴ Subcisiva *Fran.* subscidiva, subsciva *Rhen.* ⁶⁵ Aliquis *Paris.*

Commentarius.

(47) *Panem, quo ipsum corpus suum repræsentat.* Has voces, quibus abutuntur Calvinistæ, sic explicat adversus eos Bellarminus: « Verbum *repræsentandi* ambiguum est: significat enim præsentem rem aliquam facere, sive reipsa, sive in signo aliquo, vel imagine. Ac .ut omittam testimonia Ciceronis, et etiam sanctorum Patrum, qui frequenter utuntur hac voce ad significandum rem aliquam vere et proprie præsentem exhiberi; Tertullianus ipse utriusque significationis exempla præbere potest, lib. iv, in *Marcionem*, circa medium: « Itaque, inquit, jam repræsentans eum. Hic est Filius meus, » etc., ubi dicit Deum patrem, qui aliquando promiserat Filium, eundem repræsentasse, cum ait in monte Thabor: *Hic est Filius meus*; ubi apertissime vocat *repræsentare*, exhibere reipsa; et in libro *contra Praxeam* vocat Filium Patris repræsentatorem, quia revera Pater est in Filio. Sed ipse idem in lib. *de Pœnitentia* distinguit adulterium reipsa commissum, ab adulterio per concupiscentiam in mente repræsentato; ubi *repræsentare* est exhibere non reipsa, sed in imagine. Cum ergo vox ambigua sit, non potest recte ullo modo colligi Tertullianum loqui de repræsentatione in signo, et non in re; imo contra potius, quia magis proprie dicitur repræsentari quod reipsa exhibetur, quam quod solum in signo, probabilius colligetur Tertullianum loqui de repræsentatione, qua reipsa corpus Domini exhibetur. Quare Petrus martyr, lib. *contra Gardin.*, obj. 160, tractans hunc locum Tertulliani, fatetur non posse ex hoc solo loco aliquid certi concludi; sed oportere ex aliis

conditionem suam, et suum mundum, et suum cælum; **363** de cælo quidem illo tertio videbimus, si et ad apostolum vestrum discutiendum pervenerimus; interim, quæcunque substantia est, cum suo utique deo apparuisse debuerat. At nunc quale est (49) ut Dominus anno xii Tiberii Cæsaris revelatus sit, substantia vero ad decimum quintum jam Severi imperatoris nulla omnino comperta sit, quæ frivolis Creatoris præcellens utique latere desisset, non latente jam Domino suo et auctore? Et ideo, si ipsa non potuit manifestari in hoc mundo, quomodo Dominus paruit ejus in hoc mundo? Si Dominum cepit hic mundus, cur substantiam capere non potuit, nisi Domino fortasse majorem? Jam nunc de loco quæstio est, pertinens et ad mundum illum superiorem, et ad ipsum Deum ejus. Ecce enim, si et ille habet mundum suum infra se supra Creatorem, in loco utique fecit eum, cujus spatium vacabat inter pedes suos, et caput Creatoris. Ergo et Deus ipse in loco erat, et mundum in loco faciebat; et erit jam locus ille major et Deo et mundo. Nihil enim non majus est id quod capit, eo quod capitur; et videndum ne qua adhuc illic vacent subsiciva (50) ⁶⁴, in quibus et tertius aliqui ⁶⁵ stipare Deus se cum mundo suo possit. Ergo jam incipe deos computare. Erit enim et locus deus, non tantum qua Deo major, sed et qua innatus et infectus; ac per hoc, æternus, et Deo par; in quo semper Deus fuerit. Dehinc, si et

locis venari mentem Tertulliani (*De sacr. Euch.*, II, c. 7). At enim doctissimus cardinalis plura Auctoris nostri refert testimonia, quibus dogma de reali præsentia mirum in modum comprobatur. Vid. præsertim lib. *de Resurr. carn.*, c. 8. Edd.

(48) *Ut apocarteresi probes te marcionistam.* Etsi odio Creatoris omnibus creatis abstinere, et abdicatis omnibus vitæ subsidiis intabescas, tamen in quamcunque materiam membra tua dissolvantur, in aliquam ex substantiis a Deo Creatore conditis resolventur. Rig. — Est autem ἀποκαρτερῆν Græcis, auctore Suida, cum quis vel inedia, vel laqueo vitam finit, unde ἀποκατέρηται. Quod vocabulum in *Apolog.* quoque usurpat, sic scribens: *Lycurgus ἀποκατέρηται* optavit, quod leges ejus Lacones emendassent. Cæterum hypocritam hic appellat Marcionem, ut non bona fide, nec ex animo, sed simulate tantum res Creatoris destruentem contemnenteque. Rhen.

(49) *Ut Dominus a. xii. Tiberii Cæsaris.* Inter errores Tertulliani hic locus recensetur. De hoc ante disseruimus. Putabat nimirum anno 12 Tiberii Christum prædicandi initium fecisse, et mortem subisse triennio. Le Pr.

(50) *Ne qua adhuc illic vacent subsiciva.* Subsiciva sæpe occurrunt apud auctores finium regundorum. Aggenus Urbicus: « Cum autem assignatis in agro assignato fieret, non potuit omnis modus intra quatuor limites veteranis assignari: in ea remansit aliquid, quod a subsecante linea nomen accepit, subsecivum. » Rig.

ille mundum ex aliqua materia subjacente molitus est, innata, et infecta, et contemporali Deo, quem admodum et ⁶⁶ de Creatore Marcion sentit, redigis et hoc ad majestatem loci, qui et deum et materiam, duos deos, clusit. Et materia enim Deus, secundam formam divinitatis, innata scilicet, et infecta, et æterna. Aut si de nihilo molitus est mundum, hoc et de Creatore sentire cogetur, cui materiam subicit in substantia mundi. Sod ex materia et ille fecisse debet; eadem ratione occurrente illi quoque Deo, quæ opponeretur Creatori, ut æque Deo. Atque ita tres interim mihi deos namera Marcionis, Factorem, et Locum, et Materiam. Proinde Creatorem in loco facit, utique eadem conditione censendo; et materiam ei subicit, utique innatam et infectam, et hoc nomine æternam, ut Domino. Amplius, et malum ²⁶⁴ materiæ deputans, innatum innatæ, infectum infectæ, et æternum æternæ, quantum jam hinc deum fecit. Habes igitur in superioribus tres substantias divinitatis, in inferioribus quatuor. His tam accedunt et sui Christi, alter qui apparuit sub Tiberio, alter qui a Creatore repromittitur, manifestam jam fraudem Marcion patitur ab eis qui duos illum deos inferre præsumunt, cum nomen assignet, licet nesciens.

CAPUT XVI.

Non comparente igitur mundo alio, sicut nec Deo ejus, consequens est ut duas species rerum, visibilia et invisibilia, duobus auctoribus deis dividant, et ista suo Deo invisibilia defendant. Quis autem poterit inducere in animum, nisi spiritus hereticus, ejus esse invisibilia qui nihil visibile præmiserit, quam ejus qui visibilia operatus, invisibilium quoque fidem fecerit, cum justius multo sit aliquibus exemplariis annuere, quam nullis? Videmus et Apostolus (*Coloss. 1, 16*) cui auctori invisibilia deputet, cum et illum exploraverimus. Nunc enim communibus plurimum sensibus et argumentationibus justis, securæ Scripturarum quoque advocacioni (51) fidem sternimus, confirmantes diversitatem hanc visibilium et invisibilium adeo ⁶⁷ Creatori deputandam, sicuti tota operatio ejus ex diversitatibus constat; ex corporalibus

A et incorporalibus, ex animalibus et inanimalibus, ex vocalibus et mutis, ex mobilibus et stativis, ex genitalibus et sterilibus, ex aridis et succidis ⁶⁸, ex calidis et frigidis. Sic et hominem ipsum diversitas temperavit, tam in corpore, quam in sensu. Alia membra fortia, alia infirma: alia honesta, alia inhonesta: alia gemina, alia unica: alia comparia, alia disparia. Proinde et in sensu nunc lætitia, nunc anxietas; nunc amor, nunc odium; nunc ira, nunc lenitas. Quod si ita est, ut æmula inter se conditionis universitas ista modulata sit, jam igitur et visibilibus invisibilia debentur, non alteri auctori deputanda, quam cui et æmula eorum, ipsum Creatorem diversum notantia ⁶⁹, jubentem quæ prohibuit, et prohibentem quæ jussit percutientem et sanantem. Cur in hac sola specie uniformem eum capiunt, ²⁶⁵ visibilium solummodo et vitam et mortem, et mala et pacem (*Eccli. xi, 14*; *Isa. xlv, 7*)? Et utique, [si illa invisibilia majora sunt visibilibus creaturis suo loco magnis, sic quoque congruit ejus esse majora cujus et magna; quia nec magna, nedum majora, ei competant cujus nec modica comparent.

CAPUT XVII.

Hoc compressi, erumpunt dicere (52): « Sufficit unicuique hoc opus Deo nostro, quod hominem liberavit summa et præcipua bonitate sua, et omnibus locustis anteponeunda. » O Deum majorem, cujus tam magnum opus non potuit inveniri, quam in homine dei minoris! Enimvero, prius est ut eum probes esse, per quæ Deum probari oportet: per opera, tunc deinde beneficia. Primo enim quæritur an sit; et ita, qualis sit. Alterum de operibus, alterum de beneficiis dignoscetur ⁷⁰. Cæterum, non quia liberasse dicitur hominem, ideo esse eum constat; sed si esse constiterit, tunc et liberasse dicitur; et ut an liberaverit constet; quia potuerit et esse, et non liberasse. Quomodo ergo, quia liberasse dicitur, etiam esse credetur, cum potuerit et esse, et non liberasse? Nunc in isto articulo ab ignoti Dei quæstione deducto ⁷¹, satis constitit tam nihil illum condidisse, quam debuisset condidisse, uti cognoscetur ex operibus; quia, si fuisset, cognosci debuisset, et ⁷² utique a primordio rerum: Deum enim non de-

Variæ lectiones.

⁶⁶ Et omitt. Seml. ⁶⁷ Deo cod. Wouw. a Deo creatori Rhen. ⁶⁸ Siccis Rhen. ⁶⁹ Notant Pamel. ⁷⁰ Dei dignoscitur Pamel. ⁷¹ Deducta Seml. deductis Venet. deductus Gorziensis. ⁷² Et neglig. Jan.

Commentarius.

(51) *Scripturarum quoque advocacioni.* Advocatio proprie est turba patronorum et amicorum, qui alicui in judicio adsunt. Hic accipit pro defensione. Sic in lib. de patientia: « Itaque talibus et advocatis, et risus promittitur pro consolatione. » RHEX.
(52) *His compressi erumpunt dicere.* Marcionitæ nimirum, qui Deum Creatorem sugillabant, ut vermium, locustarum, cimicum, etc. creatorem. Arnobius lib. II contra Gentes: « Non enim si negemus, muscas, scarabeos, cimices, mitedulas, curculiones et

tineas Omnipotentis esse opus Regis. » Sed majori adhuc perspicuitate B. Hieronymus in Proæmio Comm. ad Epist. ad Philem: « Quod si non putant eorum esse parva quorum et magna sunt, alterum mihi conditorem, juxta Valentium, Marcionem et Apellem, formicæ, vermium, culicum, locustarum; alterum cœli, terræ, maris et angelorum debent introducere. An potius ejusdem potentie est ingenium quod majoribus exercueris, etiam in minoribus non negare. » LE PA.

cuisset latuisse. Regrediar necesse est ad originem questionis Dei ignoti, ut cæteros quoque ramulos ejus excutiam. Primo enim quæri oportebit, qui postea se protulerit in notitiâ; cur postea, et non a primordio rerum? quibus utique necessarius, qua Deus, et quidem melior quo ⁷³ necessarius, latere non debuit. Non enim potest dici non fuisse aut materiam, aut causam cognoscendi Deum, cum et homo a primordio esset in sæculo, cui nunc subvenit, et malitia Creatoris, adversus quam ut ⁷⁴ bonus subvenit. Igitur aut ignoravit et causam et materiam ~~266~~ suæ revelationis necessariae, aut non potuit, aut noluit. Omnia hæc Deo indigna, maxime optimo. Sed et hunc locum alibi implebimus, exprobratione seræ revelationis, sicut nunc sola demonstratione.

CAPUT XVIII.

Processerit, age, jam in notitiâ quando voluit, quando potuit, quando hora fatalis advenit. Fortasse enim anabibazon ei obstabat (53), aut aliquæ maleficæ, aut Saturnus quadratus, aut Mars trigonus. Nam et mathematici plurimum Marcionitæ (54), nec hoc erubescens, de ipsis etiam stellis vivere Creatoris. Tractandum et hic de revelationis qualitate, an digne cognitus sit, ut constet an vere; et ita credatur esse, quem digne constiterit revelatum. Digna enim Deo probabunt Deum. Nos definimus Deum primo natura cognoscendum, dehinc ⁷⁵ doctrina recognoscendum: natura ex operibus, doctrina ex prædicationibus. Sed cui nulla natura est, naturalia ~~267~~ instrumenta non suppetunt. Ergo vel prædicationibus revelationem sui debuerat operari; maxime adversus eum revelandus qui et conditionis et prædicationis operibus tot ac tantis, vix tamen hominum fidem ⁷⁶ impleverat (55). Quomodo itaque revelatus est? Si

Variae lectiones.

⁷³ Qua Jun. ⁷⁴ Et Pamel. ⁷⁵ Deinde Pamel. ⁷⁶ Hominem fide Pamel. ⁷⁷ Est, si per humanam conjecturam negat Deum Pam. negas, Deum Seml. forte nego Edd. ⁷⁸ Modo inserit. Latin. qui non cum non Pamel. ⁷⁹ Salutis Pamel. salutis conjic. Seml. ⁸⁰ Valuit conjic. Semler. ⁸¹ Aula Jun.

Commentarius.

(53) Fortasse enim anabibazon ei obstabat. Chronocratorem seu signum ascendens in horoscopo horæque natali, ut tradunt genethliaci, impiissimum genus, qui populo phaleras et simplicibus imponunt suis signentis et falsitatibus. LE PA.

(54) Nam et mathematici plurimum Marcionitæ. Prædicabant ii se vivere de stellis, hoc est stellarum motu vitam suam pendere, cum tamen stellarum illarum Creatorem nollent admittere. Hic mathematicorum nomine non tota mathesis damnatur, sed illa tantum superstitio quæ, cum non sit pars matheseos (judiciariam dico) inter mathematicum partes adoptari vult, quod fieri nequit; cum enim nihil admittant mathematicæ disciplinæ sine demonstratione, judiciariam rejiciunt, de qua (error enim est pessimus) nulla sit demonstratio. Aliis in locis judiciariam aggressus est; vide de Idololatre. ID.

(55) Hominum fidem impleverat. Sic habet exemplar Urbin. Ferri tamen potest vulgata lectio, quæ est etiam codicis Pitheani: « Hominem fide impleverat. » RIG.

(56) Quoto quidem anno Antonini majoris. Quod

per humanam conjecturam, nega Deum ⁷⁷ alias cognosci posse quam per semetipsum; nec tantum ad formam provocans Creatoris, verum et ad conditionem tam divinæ magnitudinis, quam humanæ mediocritatis: ne major Deo homo videri possit, qui ⁷⁸ eum non ultro volentem cognosci, suis viribus quodammodo in publicum agnitionis extraxerit: cum humana mediocritas facilius deos fingere sibi norit secundum totius ævi experimenta, quam verum sectari quem natura jam intelligunt. Alioquin, si sic homo Deum commentabitur, quomodo Romulus Consum, et Tati Cloacinam, et Hostilius Pavorem, et Metellus Alburnum, et quidam ante hoc tempus Antinuum; hoc aliis licebit; nos Marcionem nauclerum novimus, non regem, nec imperatorem.

CAPUT XIX.

~~267~~ « Imo, inquiunt Marcionitæ Deus noster, etsi non ab initio, etsi non per conditionem, sed per semetipsum revelatus est in Christo Jesu. » Dabitur et in Christum liber, de omni statu ejus; distinguere enim materias oportet, quo plenius et ordinatius retractentur. Interim satis erit ad præsentem gradum ita occurrere, ut ostendam Christum Jesum non alterius Dei circumlatorem, quam Creatoris; et quidem paucis. Anno quinto decimo Tiberii, Christus Jesus de coelo manare dignatus est, spiritus salutaris: Marcionis salutem ⁷⁹ qui ita voluit ⁸⁰ quoto quidem anno Antonini majoris (59) de Ponto suo exhalaverit aura ⁸¹, canicularis non curavi investigare. De quo tamen constat, Antoninianus hæreticus est, sub Pio impius. A Tiberio autem usque ad Antoninum, anni (57) fere centum et quindecim et dimidium anni, cum dimidio mensis: tandum dem temporis ponunt inter Christum et

supra lib. de Præscript. adv. hæ. simpliciter dixit, c. 30 Antonini fere principatu, hic explicatur, cum legitur, quoto anno ejus Marcionis Christus incoeperit revelari; de quo aliquid ibi diximus, quasi primum sub Antonino philosopho prodierit Marcion hæreticus, quia sub Aniceto. Verum, quia postea comperi Anicetum sedisse Romæ annis fere sex ante obitum Antonini Pii, auctori hic assentiri cogor cœpisse Marcionem sub Antonino majore, id est Pio, uti mox sequitur, a quo omnes alii aut nomen aut prænomen Antonini mutuati sunt: maxime cum etiam initio Pontificatus Aniceti Romam venisse scribat Polycarpum Eusebius, in Chron., et Hist. Eccl., lib. iv, cap. 13, idem scribat occurrisse ibi Polycarpo Marcionem. PAM.

(57) A Tiberio autem usque ad Antoninum annis, etc. Si legeretur anni centum quinque, magis accederet ad veritatem historiarum ea lectio, cum tot reperiantur ab anno 15 Tiberii, cujus paulo ante meminimus, et a quod haud dubie computum suum incipere statuit, enumerans annos intermedios inter Christum, sicuti subjungit et Marcionem. ID.

Marcionem. Cum igitur sub Antonio primus Marcion hunc deum induxerit, sicut probavimus, statim, qui sapis, plana res est. Præjudicant tempora quod sub Antonino primum processit, sub Tiberio non processisse; id est deum Antoniniani ⁸² imperii, Tiberiani non fuisse; atque ita non a Christo revelatum, quem constat a Marcione primum ⁸³ prædicatum. Hoc nunc ut probem constare, quod superest, ab ipsis adversariis sumam. Separatio Legis et Evangelii, proprium et principale opus est Marcionis: nec poterunt negare discipuli ejus, quod in summo instrumento habent, quo denique initiantur, et indurantur ⁸⁴ in hanc hæresin. Nam hæc sunt antitheses Marcionis, id est contrariæ oppositiones; quæ conantur discordiam Evangelii ⁸⁵ cum Lege committere, ut ex diversitate sententiarum utriusque instrumenti, diversitatem quoque argumententur deorum. Igitur, cum ea separatio Legis et Evangelii ipsa sit quæ alium Deum Evangelii insinuaverit adversus Deum Legis, apparet ante ⁸⁶ eam separationem Deum in notitia non fuisse, qui ab argumento separationis innotuit; atque ita non a Christo revelatum, qui fuit ante separationem, sed a Marcione commentatum, qui instituit separationem adversus Evangelii Legisque pacem, quam retro illæsam et inconcussam, ab apparentia Christi usque ad audaciam Marcionis, illa utique ratio servavit, quæ non alium Deum et ⁸⁹ Legis et Evangelii tuebatur, præter Creatorem, adversus quem tanto post tempore separatio a Pontico immissa est.

CAPUT XX.

Hinc expeditissimæ probationi defensio quoque a nobis necessaria est adversus obstreperacula diversæ partis. Aiunt enim Marcionem non tam innovasse regulam separatione Legis et Evangelii, quam retro adulteratam recurasse. O Christe patientissime Domine! qui tot annis interversionem prædicationis tuæ sustinuisti, donec tibi scilicet ⁸⁷ Marcion subveniret. Non et ipsum Petrum, cæterosque, columnas Apostolatus, a Paulo reprehensos (Galat. II) opponunt, quod non recto pede incederent ad Evangelii veritatem; ab illo certe Paulo, qui adhuc in gratia rudis, trepidans denique se in vacuum cucurrisset aut curreret (Ibid.), tunc

A primum cum antecessoribus apostolis conferebat. Igitur, si ferventer, ut adhuc ⁸⁸ neophytus, adversus Judaismum aliquid in conversatione reprehendendum existimavit, passivum scilicet convictum (58), postmodum et ipse usu omnibus omnia futurus, ut omnes lucraretur, Judæis quasi Judæus, et eis qui sub lege, tanquam sub ⁸⁹ lege (I Cor. IX); tu illam solius conversationis, placituræ postea accusatori suo, reprehensionem suspectam ⁹⁰ vis haberi etiam de prædicationis erga Deum prævaricatione. Atquin de prædicationis unitate, quod supra legimus, dexteras junxerant, et ipsa officii distributione, de Evangelii societate condixerant (59); sicut et alibi (I Cor. XV, 41): *Sive ego, inquit, sive illi, sic prædicamus* (60). ⁸⁶ Sed et si quosdam falsos fratres irrepsisse descripsit, qui vellent Galatas ad aliud Evangelium transferre (Galat. I, 7), ipse demonstrat adulterium illud Evangelii, non ad alterius Dei et Christi fidem transferendam, sed ad disciplinam Legis conservandam ⁹¹, habuisse intentionem; reprehendens ⁹² scilicet illos circumcisionem vindicantes, et observantes tempora, et dies et menses et annos Judaicarum cæremoniarum (Galat. IV, 10), quas jam exclusas agnovisse debuerant, secundum innovatam dispositionem Creatoris, olim de hoc ipso ⁹³ prædicantis per prophetas suos, ut per Isaiam (Isa. XLIII, 19): *Vetera transierunt, inquit; ecce nova quæ ego nunc facio*; et alibi (Jerem. XXXI, 32): *Et disponam testamentum, non quale disposui ad patres vestros, cum illos eduxissem de terra Ægypti*; sic et per Jeremiam (IV, 4): *Renovate vobis novamen novum, et circumcidimini Deo vestro, et circumcidimini præputia cordis vestri*. Hanc ergo circumcisionem jam sistens Apostolus et hoc novamen, illas quoque vetustates cæremoniarum dissuadebat, de quibus idem Conditor earum quandoque cessaturis profitebatur per Osee (Osee II, 14): *Et avertam omnes jucunditates ejus et dies festos ejus et neomenias et Sabbata et omnes cæremonias ejus*. Sic enim et per Isaiam (I, 14): *Neomenias vestras, et Sabbata, et diem magnum non sustineo; ferias et jejunium et dies festos vestros odit anima mea*. Quod si et Creator omnia hæc jampridem recusaverat, et Apostolus ea jam recusanda pronuntiabat, ipsa sententia Apostoli, consentanea decretis Creatoris, probat non alium Deum ab Apostolo prædicatum

Variæ lectiones.

⁸² Antonini imperii Pamel. ⁸³ Primo Seml. Oberth. ⁸⁴ Indicantur Semler. Oberth. ⁸⁵ Evangelii omitt. Semler. ⁸⁶ Et Deum Paris. ⁸⁷ Scilicet tibi Pamel. scilicet abest Seml. ⁸⁸ Adhuc ut Pamel. adhuc omitt. Semler. ⁸⁹ In Semler. Oberth. ⁹⁰ Susceptam Rhen. ⁹¹ Observandam alii. ⁹² Deprehendens Pamel. ⁹³ Ipso omitt. Semler. Oberth.

Commentarius.

(58) *Passivum scilicet convictum*. Id est promissum, v. c. 7. SEML.

(59) *De Evangelii societate condixerant*. Condiixerant, pro *convenerant*. Condicere enim etiam designare est atque constituere. Paulo post restituiimus Olim de hoc ipso prædicantis. » RHEM.

(60) *Sive ego, inquit, sive ille, sic prædicamus*.

Ad verbum transtulit auctor *prædicamus*, id quod Græce est *κηρύσσομεν*, quemadmodum et Ambrosius in *Comment.* et B. August. lib. II, *contra Faustum Manich.* cap. 2 et ipsa quoque syriaca editio emendatior Latini ms. codices, pro eo quod alii *prædicavimus*. Quibus etiam consensit auctor infra lib. IV, cap. 4 *adversus Marc.* PAM.

quam cuius decreta cupiebat jam agnosci; falsos et apostolos et fratres notans in hac causa, qui Evangelium Christi Creatoris transferent a novitate prænuntiata a Creatore, ad vetustatem recusant a Creatore (*Galat. I, 6 seqq.*).

CAPUT XXI.

Cæterum, si quasi ⁹⁴ novum Deum prædicans, veteris Dei legem cupiebat excludere, quare de deo quidem novo nihil præscribit, sed de vetere lege solummodo, nisi quoniam, fide manente in Creatorem, sola lex ejus concessare debebat? ut et Psalmus ille (*Psal. II, 3*) præcecinerat ⁹⁵: *Disrumpamus a nobis vincula⁹⁶ eorum, et abjiciamus eorum jugum a nobis; ex quo scilicet tumultuatæ sunt gentes, et populi meditati⁹⁷ sunt inania: astiterunt reges terræ, et magistratus convenerunt⁹⁷ in unum adversus Dominum et adversus Christum ejus* (*Ibid. I, 2*). Et utique, si alius deus prædicaretur a Paulo, nulla disceptatio esset servandæ legis, necne, non pertinentis scilicet ad dominum novum et æmulum legis. Ipsa enim dei novitas atque diversitas abstulisset non modo quæstionem veteris et alienæ legis, verum omnem ejus mentionem. Sed hic erat totus status quæstionis, quod, cum idem Deus legis in Christo prædicaretur, legis ejus derogaretur. Stabat igitur fides semper in Creatore et Christo ejus, sed conversatio et disciplina nutabat. Nam et alii de idolothyto edendo (61), alii de mulierum velamento, alii de nuptiis vel repudiis, nonnulli et de spe resurrectionis, disceptabant; de Deo, nemo. Nam, si ⁹⁸ fuisset hæc quoque quæstio disceptata, et ipsa apud Apostolum inveniretur, vel quanto principalis. Quod si post apostolorum tempora, adulterium veritas passa est circa Dei regulam, ergo jam apostolica traditio nihil passa est in tempore suo circa Dei regulam, et non alia agnoscenda erit traditio apostolorum, quam quæ hodie apud ipsorum Ecclesias editur. Nullam autem apostolici census Ecclesiam invenias, quæ non in Creatore Christianizet. Aut si hæc erunt a primordio corruptæ, quæ erunt integræ? nimirum adversariæ Creatoris. Exhibe ergo aliquam ex tuis apostolici sensus, et obdlexeris (62). Igitur, cum omnibus modis constet alium deum in regula sacramenti istius non

fuisse a Christo usque ad Marcionem, quam Creatorem, satis jam et probatio nostra mania est, qua ostendimus notitiam dei hæretici ex Evangelii et Legis separatione coepisse, et definitio superior instructa est: non esse credendum deum quem homo de suis sensibus composuerit, nisi plane prophetes, id est non de suis sensibus. Quod si Marcion poterit dici, debet etiam probari. Nihil retractare oportebat, hoc enim cuneo veritatis (65) omnis extruditur hæresis, cum Christus non alterius Dei quam Creatoris circumlator ostenditur.

CAPUT XXII.

Sed quomodo funditus evertetur ⁹⁹ Antichristus, nisi cæteris quoque injectionibus ejus elidendis locus detur, relaxata præscriptionum defensione? Accedamus igitur jam hinc ad ipsam Dei personam, vel potius umbram et phantasma (64), secundum Christum ¹⁰⁰ ipsius, per idque examinatur per quod Creatori præfertur. Et utique erunt regulæ certæ ad examinandam Dei bonitatem. Sed prius est ut inveniam illam, et apprehendam, et ita ad regulas perducam. Cum enim circumspicio tempora, nusquam est a primordio materialium, et ¹ introitu causarum, cum quibus debuerat inveniri exiade agens quod ² agi habuit. Erat enim jam et mora, et aculeus mortis delictum, et ipsa malitia Creatoris; adversus quam subvenire deberet alterius dei bonitas, primæ huic regulæ divinæ bonitatis occurrens, si se naturalem probaret, statim succurrens, ut causa coepit. Omnia enim in Deo naturalia et ingenita esse debent, ut sint æterna, secundum statum ipsius, ne obvenientia et extranea reputentur, ac per hoc temporalia et æternitatis aliena. Ita et bonitas perennis et jugis ³ exigitur in Deo, quæ, in thesauris naturalium proprietatum reposita et parata, antecederet causas et materias suas; et primam quamque susciperet, non despiceret et destitueret, si antecederet. Denique, non minus et hic ⁴ quæram cur non a primordio operata sit bonitas ejus, quam de ipso quæsimus, cur non a primordio sit revelatus? Quidni? qui per bonitatem revelari haberet, si qui fuisset. Non posse quid Deo non licet (65), nedum

Variæ lectiones.

⁹⁴ Qua Pamel. ⁹⁵ Præcecinerat Pamel. ⁹⁶ Vincula a nobis Pamel. ⁹⁷ Circumvenerunt Semler, Oberth. ⁹⁸ Si omitt. Semler. ⁹⁹ Evenietur Rhen. ¹ In inserit Semler. ² Quo Seml. Pam. Oberth. ³ Et jugis abest in Paris. ⁴ Et hic non minus Pamel.

Commentarius.

(61) Nam et alii de idolothyto edendo, etc. Alludit ad I Epist. Apostoli ad Corinthios, in qua contra ejusmodi disceptationes late disputat, de idolothyto, cap. x, de mulierum velamento, cap. xi, de nuptiis vel repudiis, cap. vii, et de spe resurrectionis, cap. xv. PAM.

(62) Et obdlexeris. Hoc est, evinceris. RHEN. PAM.

(63) Hoc enim cuneo veritatis. Hoc argumento ad veritatis defensionem cuneata veluti acie. Desumpta hæc a disciplina militari metaphora usus est cap. 2 de Resurrect. carnis: « Quo cuneo occurrendum sit nobis. Illud aciei genus a Philippo Ma-

cedone inventum est, ad perrumpendos hostium ordines quamvis confertissimos. Alio nomine cuneus dicitur phalanx et Græcis *ἔμβολος ἱπποκῆς* et *εἰσπῆς*. LE PR.

(64) Vel potius umbram et phantasma. Alludit ad errorem Marcionis, quod Christus in phantasmate homo sit factus, contra quem supra egit libro De carne Christi, cap. 5. PAM.

(65) Non posse quid Deo non licet. Sensus est: Non licet Deo ut aliquid non possit, nedum ut non possit naturalibus suis fungi. RHEN.

naturalibus suis fungi : quæ si continentur, quominus currant, naturalia non erunt. Et otium enim sua natura non novit : hinc censetur, si agat ⁵, si nec noluisse videbitur exercere bonitatem interim naturæ nomine. Natura enim se ⁶ non potest nolle, quæ se ita dirigit, ut si cessaverit, non sit. Sed cessavit aliquando in deo Marcionis de opere bonitas ⁷. Ergo non fuit naturalis bonitas, quæ potuit aliquando cessasse, quod naturalibus non licet. Et si non erit naturalis, jam nec æterna credenda, nec Deo par, quia non æterna, dum non naturalis : quæ denique nullam sui perpetuitatem, aut de præterito constituat, aut de futuro repromittat. Nam et a primordio non fuit, et in finem sine dubio non erit. Potest enim et non esse quandoque, sicut non fuit aliquando. Igitur, cum constet in primordio cessasse bonitatem Dei illius (non enim a primordio liberavit hominem), et voluntate potius eam quam infirmitate cessasse, jam voluntas suppressæ bonitatis finis invenietur malignitatis. Quid enim tam malignum, ⁸ quam nolle prodesse cum possis? quam utilitate cruciari ⁹? quam injuriam sinere? Totum denique Creatoris elogium in illum rescribetur (66), qui sævitias ejus bonitatis suæ mora juvit. Nam in cujus manu est quid ne fiat, ejus jam deputatur cum ⁹ fit. Homo damnatur in mortem (67), ob unius arbusculæ delibationem, et exinde proficiunt delicta cum pœnis, et pereunt jam omnes qui paradisi nullum cespitem norunt. Et hoc melior aliqui Deus aut nescit, aut sustinet? Si (68), ut ex hoc melior inveniretur quanto Creator deterior haberetur, satis et in isto consilio malitiosus, qui et illum voluit oneratum operationibus ejus admissis ¹⁰, et sæculum in vexatione delinuit. Quid de tali medico judicabis, qui nutriat morbum mora præsidii, et periculum extendat dilatione remedii, quo pretiosius aut famosius curet? Talis et in deum Marcionis dicenda sententia est, mali permissorem, injuriæ fautorem, gratiæ lenocinatorem, benignitatis prævaricatorem, quam non statim causæ suæ exhibuit, plane, si natura bonus, exhibiturus, et non accessione, si ingenio optimus, et non disciplina, si ab ævo Deus, et non a Tibe-

Ario; imo, quod verius, a Cerdone et Marcione (69). Tiberio nunc deus ille præstiterit, ut imperio ejus divina bonitas in terris dedicaretur.

CAPUT XXIII.

Aliam illi regulam prætendo (70); sicut naturalia, ita rationalia esse debere ¹¹ in Deo omnia. Exigo rationem bonitatis, quia nec aliud quid bonum haberi liceat, quod non rationaliter bonum sit, nedum ut ipsa bonitas irrationalis deprehendatur. Facilius malum, cui rationis aliquid adfuerit, pro bono habebitur, quam ut bonum ratione desertum non pro malo judicetur. Nego rationalem bonitatem dei Marcionis, jam hoc primo, quod in salutem processerit hominis alieni. Scio dicturos : Atquin **B** hanc esse principalem et perfectam bonitatem, cum sine ullo debito familiaritatis, in extraneos voluntaria et libera effunditur, secundum quam inimicos quoque nostros, et hoc nomine jam extraneos, diligere jubeamur. Cum ergo non a primordio hominem respexit, a primordio extraneum, cessando præjudicavit cum extraneo nihil sibi esse. Cæterum, disciplinam diligendi extraneum ¹² vel inimicum, antecessit præceptum diligendi proximum (71) tamquam teipsum. Quod etsi ex lege Creatoris, et tu quoque illud excipere debebis, ut a Christo non destructum, sed potius exstructum. Nam, quo magis proximum diligas, diligere juberis inimicum et extraneum. Exaggeratio est debitæ bonitatis, exactio indebitæ. Antecedit autem debita indebitam, ut principalis, ut dignior ministraret comite sua, id est indebita. Prior igitur cum prima bonitatis ratio sit in rem suam exhiberi ex justitia, secunda autem in alienam, ex redundantia justitiæ super Scribarum (72) et Phariseorum quale est secundam ei rationem referri, cui deficit prima? non habenti ¹² proprium hominem, ac per hoc quoque exiguæ ¹³? Porro, exigua quæ suum non habuit, quomodo in alienum redundavit? Exhibe ¹⁴ principalem rationem, et tunc vindica sequentem, Nulla res sine ordine rationalis potest vindicari; tanto abest ut ratio ipsa in aliquo ordinem amittat. Sit nunc et a secundo gradu incipiens ratio bonita-

Variæ lectiones.

⁵ Agatur. Sic *Pamel.* ⁶ Sic alii. ⁷ Bonitatis *Paris Rhen.* ⁸ Utilitatem cruciare *Rig.* ⁹ Jam. *inser. Pamel.* ¹⁰ Honoratum operationibus ejus admisisse *Rhen.* ¹¹ Debere omitt. *Seml. Oberth.* ¹² Habentis *Pamel.* ¹³ Exigua *conjec. Seml.* ¹⁴ Re add. *Seml.* exhibere *Pamel.*

Commentarius.

(66) *Totum denique Creatoris elogium in illum rescribetur.* Elogium dicit nomen, titulum; et rescribere, quod sequenti libro dicet transcribere. « Sed et si ab homine in diabolum transcripseris mali elogium. » *Rig.*

(67) *Homo damnatur in mortem*, etc. Pulchra peccati originalis descriptio, quamquam ipse in plurali numero efferat, « et exinde prosiliunt (sive proficiunt, uti habent *Vatic. z. Ms. cod.*) dicta cum pœnis, » eo quod ex ipso etiam alia multa peccata oriantur. Eleganter autem dixit, « Qui paradisi nullum cespitem norunt, » hoc est qui paradisi terram nunquam ingressi sunt. *PAM.*

(68) *Si Subaudi*, sustinuit. *EDD.*

D (69) *A Cerdone et Marcione.* Conjungit hos duos, eo quod Cerdonis discipulus fuerit Marcion, *PAM.*

(70) *Aliam illi regulam prætendo*, Alio argumento in ipsam utor, et regulam veritatis illi explico. *Le Pa.*

(71) *Antecessit præceptum diligendi prox.* etc. Istud partim desumit ex illo loco *Math. v* : « Audisti quia dictum est antiquis: Diliges proximum tuum, » partim et proprie ex *Levit. xix*, ad quod ibi alludebat Christus. *PAM.*

(72) *Ex redundantia justitiæ super Scribarum.* Super pro plus quam hic usurpari video, quod fecit Suetonius in *August.* Quamvis id adeo elegans non sit, est enim novitatis genus. *Le Pa.*

tis, in extraneum scilicet, nec secundus illi gradus ratione constabit, alio modo destructus. Tunc enim rationalis habebitur vel secunda in extraneum bonitas, si sine injuria ejus operetur, cujus est res, quaecumque bonitatem, justitia prima efficit rationalem, sic et in principali gradu rationalis erit, cum in rem suam exhibetur, si justa sit. Sic et in extraneum rationalis videri poterit, si non sit injusta. Cæterum, qualis bonitas, quæ per injuriam constat, et quidem pro extraneo? Fortasse enim pro domestico aliquatenus rationalis habeatur bonitas injuriosa; pro extraneo vero, cui nec proba legitime deberetur, qua ratione tam injusta rationalis defendetur? Quid enim injustius, quid iniquius et improbius, quam ita alieno benefacere servo, ut domino eripiat, ut alii vindicetur, ut adversus caput domini subornetur, et quidem, quo indignius, in ipsa adhuc domo domini, de ipsius adhuc horreis vivens, sub ipsius adhuc plagis tremens? Talis assertor etiam damnaretur in sæculo (73), nedum plagiator (74). Non aliter deus Marcionis inrumpens in alienum mundum, eripiens Deo hominem, patri filium, educatori alumnum, domino famulum; ut eum efficiat Deo impium, 774 patri irreligiosum, educatori ingratum, domino nequam. Oro te, si rationalis bonitas talem facit, qualem faceret irrationalis? Non ¹⁵ putem impudentiorem, quam qui in aliena aqua alii deo tinguitur, ad alienum cælum alii deo expanditur (75), in aliena terra alii deo sternitur (76), super alienum panem alii deo gratiarum actionibus fungitur (77), de alienis bonis ob alium deum nomine eleemosynæ et dilectionis operatur. Quis iste deus tam bonus, ut homo ab illo malus fiat? tam propitius, ut a'ium illi deum, et dominum quidem ipsius ¹⁶ faciat iratum?

CAPUT XXIV.

Sed Deus, sicut æternus et rationalis, ita opi-

Variae lectiones.

¹⁵ Irrationalis. An Paris. at Rhen. Oberth. ¹⁶ Ipsius omitt. Seml. Oberth. ¹⁷ Deo abest Seml. ¹⁸ Quid erat perfectæ Seml. Oberth. quid enim tam perfectæ charitatis Latin. ¹⁹ Quod si jam Pam. Seml. Oberth.

Commentarius.

(73) Talis assertor etiam damnaretur in sæculo. Assertor est vindex alienæ libertatis. LE PA.

(74) Nedum plagiator. Opponit plagiatores assertori. Est autem plagium, a quo plagiator, suppressio liberi hominis aut servi, sive quod auctore Suida, fiat πλῆγῶς seu δολῶς sive ut ait Isidorus, ἀπὸ τοῦ πλῆγιον. LE PA.

(75) Ad alienum cælum alii deo expanditur, etc. Ergo precantes Christiani ad cælum brachia extendebant. RHEN.

(76) Alii Deo sternitur. Hoc poenitentium erat. RHEN.

(77) Super alienum panem alii deo gratiarum actionibus fungitur. In eundem sensum dixerat Iræneus: « Quomodo autem constabit eis, cum panem in quo gratiæ actæ sunt, corpus esse Domini sui, et calicem sanguinis ejus, si non ipsum fabricatoris mundi Filium dicant, id est, Verbum ejus? » RIG. — Super alienum panem, alii deo, etc. Istud ad sacramentum Eucharistiæ, in quo panem non remanere, sed mutari in corpus Christi certum

nor, et perfectus in omnibus: Eritis enim perfecti, quemadmodum Pater vester qui in cælis est (Matth. v, 48). Exhibe perfectam quoque bonitatem ejus. Etsi de imperfecta satis constat, quæ neque naturalis invenitur neque rationalis, nunc et alio ordine traducetur, nec jam imperfecta, imo et defecta, exigua et exhausta, minor numero materialium suarum, quæ in omnibus exhibetur. Non enim omnes salvi fiunt, sed pauciores omnibus et Judæis et Christianis creatoris. Pluribus vero pereuntibus, quomodo perfecta defenditur bonitas ex majore parte cessatrix? paucis aliqua, pluribus nulla, cedens perditioni, partiaria exitii? Quod si plures salvi non erunt, erit jam non bonitas, sed malitia perfectior. Sicut enim bonitatis operatio est, quæ

facit salvos, ita malignitatis, quæ non facit salvos. Magis autem non faciens salvos dum paucos facit, perfectior erit, non juvando, quam juvando. Non poteris et in Creatorem referre bonitatem, in omnes defectionem. Quem enim judicem tenes, dispensatorem si forte bonitatis ostendis intelligendum, non profusorem quod deo ¹⁷ tuo vindicas. Usque adeo hac sola eum præfers bonitate Creatori; quam si solam proficitur et totam, nulli deesse debuerat. Sed nolo jam de parte majore pereuntium, imperfectum bonitatis arguere deum Marcionis: sufficit ipsos, quos salvos facit, imperfectæ salutis inventos, imperfectam bonitatem ejus ostendere: scilicet anima tenus salvos, carne deperditos (78), quæ apud illum non resurgit. Unde hæc dimidiatio 775 salutis, nisi ex defectione bonitatis? Quid enim tam ¹⁸ perfectæ bonitatis, quam totum hominem redigere in salutem, totum damnatum a Creatore, totum a Deo optimo allectum? Quod sciam ¹⁹, et caro tinguitur apud illum (79), et caro de nuptiis tollitur, et caro in confessione nominis desævitur. Sed et si carni delicta reputantur, præcedit animæ reatus, et culpæ principatus animæ potius adscriben-

est. PAM.

(78) Scilicet anima tenus salvos, carne deperditos, etc. Hoc est quod supra dixit auctor, lib. de Præscr. adv. hæret., c. 51: « Resurrectionem animæ tantummodo probat, corporis negat. » Contra quam hæresin late disputat lib. de Resurr. carnis. Sicut autem hic legitur, dimidiatio salutis, sic supra lib. de carne Christi, c. 1: Quid Christum dimidias? eodem pertinet illud infra, ex parte resurgere. PAM.

(79) Et caro tinguitur apud illum. Sic legimus more Tertullianico, pro tingitur, similiter autem supra lib. de Resurr. carnis, c. 8: « Sed et caro abluitur, etc. Virginitas quoque et viduitas, etc. De bonis carnis Deo adolentur; » hoc est enim quod hic addit. « Et caro de nuptiis tollitur. » Quibus locis et aliis quibusdam confirmari a nuptiis continentiam, quam hodie impugnare quidam non verentur, ibid. adnotavimus, et lib. De velandis Virgin. et de Cultu femin. c. 9. PAM.

dus, cui caro ministri nomine occurrit. Carens denique anima caro, hactenus peccat. Ita et in hoc injusta bonitas, et sic quoque imperfecta; innocentiorum substantiam relinquens in exitum, obsequio, non arbitrio delinquentem: cuius Christus etsi non induit veritatem, ut tuæ hæresi visum est, imaginem tamen ejus subire dignatus est. Ipsum quod mentitus est illam, aliquid ei debuit ²⁰ debuisset. Quid est autem homo aliud quam caro? Si quidem nomen hominis, materia corporalis, non animalis, ab auctore sortita est: *Et fecit hominem Deus*, inquit (*Gen. ii*), *limum de terra*, non animam; anima enim de afflatu (80): *Et factus est homo in animam vivam*. Quis? utique qui de limo. *Et posuit Deus hominem in paradiso*, quod finxit, non quod flavit; qui caro nunc, non qui anima. Itaque, si ita est, quo ore contendes perfectum bonitatis titulum, quæ non jam a partitione speciali hominis liberandi defecit, sed a proprietate generali? Si plena est *gratia* et solida misericordia quæ soli animæ salutaris est, plus præstat hæc vita, qua toti et integri fruimur. Cæterum, ex parte resurgere, muldari erit, non liberari. Erat et illud perfectæ bonitatis, ut homo liberatus in fidem Dei optimi, statim eximeretur de domicilio atque dominatu dei sævi. At nunc et febricitas, o Marcionite, et cæteros tribulos et spinas dolor carnis tuæ tibi edit; nec fulminibus tantum, aut bellis, et pestibus, aliisque plagis Creatoris, sed et scorpiis ejus objectus; in quo te putas liberatum de regno ejus, cuius te muscæ adhuc calcant? si de futuro erutus es, cur non et de præsentis, ut perfecte ²¹? Alia est nostra **276** conditio, apud auctorem, apud judicem, apud offensum principem generis. Tu tantummodo bonum deum ²² præfers. Non potes autem perfecte bonam ostendere ²³, a quo non perfecte liberaris.

CAPUT XXV.

Quod attinet ad bonitatis quæstionem, his lineis deduximus eam minime Deo adæquari, ut neque ingenitam, neque rationalem, neque perfectam; sed et improbam, et injustam, et ipso jam bonitatis nomine indignam: quod scilicet in quantum Deo congruat, in tantum Deum non esse conveniat, qui de tali bonitate etiam perferatur, nec de tali

Variæ lectiones.

²⁰ Habuit Jun. debui alii. ²¹ Sis add. Seml. ²² Deum abest Fran. ²³ Deum addit Rhen. ²⁴ Negamus Jun. ²⁵ Jesum Rhen. ²⁶ Agnovisset Wouw. ²⁷ Marcionis alii. ²⁸ Cum de Rhen. Oberth. ²⁹ Occurrant Semler, Oberth. ³⁰ Indignabilis Rhen.

Commentarius.

(80) *Anima enim de afflatu*. Vulgare est etymum animam esse dictam quasi ἀνεμῶν. Quod forte Tertullianus in mente habebat. LE PR.

(81) *Negatis cæteris appendicibus, sensus, etc.* Premit hic Marcionem, adhibetque appellationes illas quas adscribebant Marcionis discipuli, ut Deum creatorem sævum dicerent. LE PR.

(82) *Si aliquem de Epicuri schola Deum*. Nempe, ut sequitur, *immobilem, et stupentem*. ac sicuti, cap. 26, *stupidissimum*. Quo pertinet etiam illud de

modo, verum et sola. Jam enim et hoc discuti par est, an Deus de sola bonitate censendus sit, negatis cæteris appendicibus, sensibus (81) et affectibus, quos Marcionitæ quidem a deo suo ambigunt in Creatorem, nos vero et agnoscimus in Creatore, ut Deo dignos. Et ex hoc quoque negabimus ²⁴ Deum, in quo non omnia quæ Deo digna sunt, constant. Si aliquem de Epicuri schola Deum (82) affectavit Christi nomine titolare, ut quod beatum et incorruptibile sit, neque sibi, neque alii molestias præstet (hanc enim sententiam ruminans Marcion, removit ab illo severitates et judicarias vires) aut in totum immobilem et stupentem Deum concepisse debuerat; et quid illi cum Christo, molesto et Judæis per doctrinam, et sibi per sensum ²⁵? aut et de cæteris motibus eum agnovisse ²⁶, et quid illi cum Epicuro, nec sibi nec Christianis necessario? Ecce enim hoc ipso quod retro quietus, qui nec notitiam sui aliquo interim opere curaverit, post tantum ævi senserit in hominis salutem, utique per voluntatem, nonne concusibilis tunc fuit novæ voluntati, ut et cæteris motibus videatur obnoxius? Quæ autem voluntas sine concupiscentiæ stimulo est? Sed et cura accedet voluntati. Quis volet, quod non concupiscet? Quis enim volet quid, et concupiscet (83), et non curabit? Igitur cum et voluit et concupiit in hominis salutem, jam et sibi et aliis negotium fecit, **277** Epicuro nolente, consiliario Marcione ²⁷. Nam et adversarium sibi constituit ipsum illud adversus quod et voluit, et concupiit et curavit, sive delictum, sive mortem; imprimis ipsum arbitrum eorum, et dominum hominis Creatorem. Porro, nihil sine æmulatione decurret, quod sine adversario non erit. Denique volens, et concupiscens, et curans hominem liberare, hoc ipso jam æmulatur, et eum a ²⁸ quo liberat; adversus eum scilicet sibi liberaturus; et ea de quibus liberat, in alia liberaturus. Proinde enim æmulationi concurrant ²⁹ necesse est officiales suæ in ea quæ æmulatur, ira, discordia, odium, dedignatio, indignatio, bilis ³⁰, nolentia, offensa. Hæc omnia, si æmulationi adsistunt, æmulatio autem liberando homini procurat; liberatio autem hominis operatio bonitatis est, non poterit ea bonitas sine suis dotibus, id est sine sensibus et affectibus, per quos ad-

Deo, quod sequitur: «Negotium et sibi et aliis fecit Epicuro nolente.» PAM.

(83) *Quis volet, quod non concupiscet*, etc. Istud deletum a Rhenano, quia non habebatur in Gortziensi codice, iterum adjicimus ex Vatic. II. ms. eo quod ad explicationem pertineat. Sive autem cum iisdem bis legas, *concupivit*, sive cum excusis, *concupiit*, perinde est. Sunt autem Tertullianæ *officiales suæ*, ac *nolentia*, quam, inquit Rhenanus, opponit voluntati ac homini procurat. PAM.

ministratur adversus Creatorem; ne sic quoque irationalis proscribatur, si careat et sensibus et affectibus debitis. Hæc multo plenius defendemus in causa Creatoris, in qua et exprobrantur.

CAPUT XXVI.

At hic sufficit perversissimum deum ostendi in ipso præconio solitariæ bonitatis, quæ nolunt ei adscribere ejusmodi motus animi, quos in Creatore reprehendunt. Si enim neque æmulatur, neque irascitur, neque damnat, neque vexat, utpote qui nec judicem præstat, non invenio quomodo illi disciplinarum ratio consistat, et quidem plenior. Quale est enim, ut præcepta constituat non exsecuturus? ut delicta prohibeat non vindicaturus, quia non judicaturus? extraneus scilicet ab omnibus sensibus severitatis et animadversionis. Cur enim prohibet admitti, quod non defendit admissum? cum multo rectius non prohibuisset quod defensurus non esset, quam ut non defenderet quod prohibuisset: imo et permisisse directo debuit, sine causa prohibiturus, ut non ³¹ defensurus. Nam et tunc tacite permissum est, quod sine ultione prohibetur. Et utique non aliud prohibet admitti, quam quod non amat fieri. Stupidissimus ergo qui non offenditur facto quod non amat fieri, quando offensa comes sit frustratæ voluntatis. Aut si offenditur, debet irasci; si irascitur, debet ulcisci. Nam et ultio fructus est iræ, et ira debitum offensæ, et offensa, ut dixi, comes frustratæ voluntatis. Sed non ulciscitur; ergo nec offenditur. Sed non offenditur; ergo nec læditur voluntas ejus, cum fit quod fieri noluit: et fit jam delictum secundum voluntatem ejus, quia non fit adversus voluntatem, **278** quod non lædit voluntatem. Aut si hoc erit divinæ virtutis, sive bonitatis, nolle quidem fieri, et prohibere fieri; non moveri tamen, si fiat; dicimus jam motum esse illum qui noluit: et vane non moveri ad factum, qui motus sit ad non faciendum, quando noluit fieri; nolendo enim prohibuit. Non enim et judicavit? Nolendo fieri, et idcirco prohibendo; non faciendum enim judicavit, et prohibendum pronuntiavit. Ergo et ille jam judicat. Si indignum est Deum judicare, aut si ea tenus dignum est Deum judicare, qua tantummodo nolit et prohibeat; non etiam ³² defendat admissum. Atquin nihil Deo tam indignum, quam non exsequi quod noluit et prohi-

buit admitti. Primo, quod qualicumque sententiæ suæ et legi, debeat vindictam in auctoritatem et obsequii necessitatem. Secundo, quia æmulum sit necesse est quod noluit admitti, et nolendo prohibuit. Malo autem parcere Deum, indignius sit, quam animadvertere: et quidem Deo optimo, qui non alias plene bonus sit, nisi mali æmulus, uti boni amorem odio mali exerceat, et ³³ boni tutelam expugnatione mali impleat.

CAPUT XXVII.

Sed judicat plane malum nolendo, et damnat prohibendo: dimittit autem non vindicando, et absolvit non puniendo. O Deum veritatis prævaricatorem, sententiæ suæ circumscriptorem (84): timet damnare quod damnat, timet odisse quod non amat, factum sinit quod fieri non sinit, mavult ostendere qui nolit, quam probare. Hoc ³⁴ erit bonitas ³⁵ imaginaria, disciplina, phantasma; et ipsa transfunctoria præcepta (85), secuta delicta: audite, peccatores, quique nondum hoc estis, ut esse possitis: Deus melior inventus est, qui nec offenditur, nec irascitur, nec ulciscitur, cui nullus ignis coquitur in gehenna, cui nullus dentium frendor horret in exterioribus tenebris; bonus tantum est, denique prohibet delinquere, sed literis solis. In vobis est, si velitis, illi obsequium subsignare, ut honorem Deo habuisse videamini: timorem enim non vult. Atque adeo præ se ferunt Marcionitæ, quod Deum suum omnino non timeant. Malus autem, inquiunt, timebitur, bonus autem diligetur. Stulte, quem Dominum appellas, negas timendum; cum hoc nomen potestatis sit, etiam timendæ. At quomodo diliges, nisi timeas non diligere? Plane nec pater tuus est, in quem competat et amor propter pietatem, et timor propter potestatem? nec legitimus dominus. ut diligas propter humanitatem, et timeas propter disciplinam. Sic denique plagiarii diliguntur, non etiam **279** timentur. Non enim timebitur, nisi justa et ordinaria dominatio. Diligi autem potest etiam adultera. Sollicitatione enim constat, non auctoritate; et adulatione, non potestate. Quid denique adulantius, quam delicta non exsequi? Age itaque, qui Deum non times quasi bonum, quid non in omnem libidinem ebullis? summum, quod sciam, fructum vitæ omnibus qui Deum non timent; quid non frequentas tam solemnes (85) voluptates circi furentis ³⁶, caveas æ-

Variæ lectiones.

³¹ Non ut *Seml.* non et *Jun.* ³² Enim *Paris.* ³³ Ut *Semler.* *Oberth.* ³⁴ Hæc *alii.* ³⁵ Bonitatis *Rhen.* ³⁶ Circum furentes *Rhen.* *Oberth.*

Commentarius.

(84) *Sententiæ suæ circumscriptorem.* Circumscriptorem, id est, abrogatorem, circumscribere pro *circumducere* et *oblitterare* frequens jureconsultis et auctoribus idoneis verbum. Cicero in *Finibus*, « Circumscriptis igitur iis sententiis quas modo posui. » *RHEN.*

(85) *Et ipsa transfunctoria præcepta.* Transfunctoria vocat perfunctoria. Est autem jureconsultis perfunctorium quod levi cura fit et aliud agendo,

dum videlicet non curamus ut aliquid bene fiat, sed tantum ut fiat: inde *perfunctorie* adverbium in crebro usu apud illos. *RHEN.*

(86) *Voluptates circi furentis.* Furorem et insaniam tribui circi veteres ferme omnes docent. Augustinus lib. II de *Symbolo ad catechumenos*: « Quid delectat in circio? aurigas videre certantes: populos insania, furia anhelantes? » B. Hieronymus ad Marcellum: *Circus insanias.* B. Gregorius Nazianz.

vientis (87), et scenæ lascivientis (88)? quid non et in persecutionibus statim oblata acerra animam negatione lucraris? Absit, inquis, absit. Ergo jam times delictum, et timendo probasti illum timeri, qui prohibet delictum. Aliud est, si eadem dei tui perversitate, quem non times, observas, qua et ille quod non vindicat, prohibet. Multo adhuc vanius, cum interrogati, quid fiet peccatori cuique die illo, respondent ³⁷ abjici illum quasi ab oculis. Nonne et hoc iudicio agitur? judicatur enim abjiciendus, et utique iudicio damnationis : nisi si in ³⁸ salutem abjiciatur peccator, ut et hoc Deo optimo compe-
 lat. Et quid erit abjici, nisi amittere id quod erat consecuturus, si non abjiceretur? id est salutem. Ergo salutis in detrimentum abjicietur : et hoc decerni non poterit nisi ab irato, et offenso, et exsecutore delicti, id est iudice.

CAPUT XXVIII.

Exitus autem illi abjecto quis? Ab igne, inquirunt, Creatoris deprehendetur. Adeone nullum habet elementum, vel in hanc causam provisum, quo peccatores suos vel sine sævitia releget, ne illos dedat Creatori? Quid tunc Creator? Credo, sulphurationem eis gehennam præparabit ³⁹, ut blasphemis suis scilicet : nisi quod Deus zelotes fortassean desertoribus adversarii sui parcat ⁴⁰. O Deum usquequaque perversum, ubique irrationalem, in omnibus vanum atque ita neminem! cujus non statum, non conditionem, non naturam, non ullum ordinem video consistere; ~~280~~ jam nec ipsum fidei ejus sacramentum. Cui enim rei baptisma quoque apud eum exigitur? Si remissio delictorum est, quomodo videbitur delicta dimittere, qui non videbitur retinere? quia retineret, si judicaret. Si absolutio mortis est, quomodo absolveret a morte, qui non devinxit ad mortem? devinxisset enim, si a primordio damnasset. Si regeneratio est hominis,

A quomodo regenerat qui non regeneravit? Iteratio enim non competit ei a quo quid nec semel factum est. Si consecutio est Spiritus sancti, quomodo spiritum attribuet, qui animam non prius contulit? quia suffectura est quodammodo spiritus anima (89). Signat igitur hominem, numquam apud se resignatum, lavat hominem nunquam apud se coinquinatum; et in hoc totum salutis sacramentum carnem mergit (90) exsortem salutis. Nec rusticus terram rigabit, fructum non relaturam, nisi tam vanus, quam deus Marcionis. Proinde, cur ⁴¹ tantam, sive sarcinam, sive gloriam, infirmissimæ aut indignissimæ carni imponit sanctitatem? Quid dicam autem de disciplinæ vanitate, qua sanctificat, substantiam sanctam? Quid aut ⁴² onerat infirmam, aut exornat indignam? Quid non salute remunerat, quam onerat vel exornat? Quid fraudat mercedem operis, non rependens ⁴³ carni salutem. Quid et honorem sanctitatis in illa mori patitur

CAPUT XXIX.

Non tingitur apud illum caro, nisi virgo, nisi virgula, nisi cælebs, nisi divortio ⁴⁴ baptismus mercata, quasi non etiam spadonibus ex nuptiis nata. Sine dubio ex damnatione conjugii institutio ista constabit. Videamus an justa : non quasi destructuri felicitatem sanctitatis, ut aliqui Nicolaitæ, assertores libidinis atque luxuriæ; sed qui sanctitatem sine nuptiarum damnatione noverimus, et sectemur, et præferamus; non ut malo bonum, sed ut bono melius. Non enim projecimus, sed deponimus nuptias (91) : ~~281~~ nec præscribimus, sed suademus sanctitatem; servantes et bonum, et melius pro viribus cujusque sectando; tunc denique conjugium exerie defendentes cum inimice accusatur spurci-
 tiæ nomine in destructionem Creatoris, qui proinde conjugium pro rei honestate benedixit, in cremen-

Variæ lectiones.

³⁷ Respondebunt *Latin.* illorum, respondent *Semler.* Dei illorum *Rhen.* ³⁸ Nisi in *Rhen.* *Oberth.* ³⁹ Præparavit *Seml. Jun.* ⁴⁰ Adversarii parcat? *Paris. Fran.* ⁴¹ Ut deus Marcionis proinde cum *Seml. Oberth.* ⁴² Autem *Semler.* ⁴³ Reprehendens *Rhen.* ⁴⁴ Devortio *Jun.*

Commentarius.

orat. 27 : περί τού; ἱππικούς καὶ τὰ θέατρα, καὶ τὰ στάδια, καὶ τὰ κυνηγία τοσοῦτον μεμνημένοι, ὥστε ταῦτα ποιῆσαι βίον : « In circensibus et spectaculis, cursu et venationibus adeo insaniebat, ut in iis vitam ageret. » Idem adhuc Theologus Carm. 5 iambico. *LE Pa.*

(87) *Cavea sævientis.* Cavea sæpe pro theatro et amphitheatro ut hic sumitur. Sed hunc locum in vita S. Hilarionis expressit optime B. Hieronym. : « Non circi furoribus, non arenæ sanguine, non theatri luxuria delectabatur. » Vides arenam dici pro cavea, unde *Apolog.* 38, arenæ atrocitas dicitur. *LE Pa.*

(88) *Scenæ lascivientis.* Prohibita erant Christianis spectacula propter turpitudinem et impudicitiam; id undique clamant canones. Ipse Tertull. *Apol.* 38 : *Spectaculis vestris in tantum renuntiamus*; in baptismo nimirum, unde S. Chrysostomus, orat. 19, ad *Pop.* testatur non videri debere Christianos in scena

D et ludionum gesticulationibus, ἐν σκηνῇ καὶ μῦθων παιδείαις. *LE Pa.*

(89) *Suffectura est quodammodo spiritus anima.* Tamquam supposita spiritui sustinendo. *Suffecturam* dicit, quemadmodum contrario significato dicimus *præfecturam*. Itaque suffecturam tribuit animæ, ut intelligamus datam spiritui præfecturam. Sic libro de *Anima*, animum dixit *suggestum* esse animæ. *RIG.*

(90) *Et in hoc totum salutis sacramentum carnem mergit.* Augustinus, libro 1 de *peccatorum meritis*, contra Pelag., cap. 24 : « Optime, inquit, Punici Christiani baptismum ipsum nihil aliud quam salutem vocant. » *RIG.*

(91) *Sed deponimus nuptias*, etc. Nuptias equidem non damnabat, imo in iis sanctitatem commendabat auctor, sed nuptiarum obtentu turpitudinem jam invalescentem rejiciebat. *LE Pa.*

tum generis humani, quemadmodum et universum conditionis in integros et bonos usus. Non ideo autem et cibi damnabuntur, quia operosius exquisiti in gulam committunt : ut ⁴⁵ nec vestitus ideo accusabuntur, quia pretiosius comparati in ambitionem tumescunt. Sic nec matrimonii res ideo despiciuntur, quia intemperantius diffusæ in luxuriam inardescunt. Multum differt inter causam et culpam, inter statum et excessum. Ita huiusmodi non institutio, sed exorbitatio reprobanda est, secundum censuram institutoris ipsius; cuius est iam, *Crescite et multiplicamini* (*Gen. 1, 28*), quam et, *Non adulterabis* (*Exod. xx, 14*), et, *Uxorem proximi tui non concupisces* (*Levit. xx, 10*) : morte punientis et incestam ⁴⁶, sacrilegam, atque monstruosam in masculos et in pecudes libidinum insaniam. Sed et si nubendi jam motus ponitur, quem quidem apud nos spiritalis ratio, Paraclete auctore, defendit, unum in fide matrimonium præscribens; ejusdem erit modum figere, qui modum aliquando diffuderat : is colliget, qui sparsit : is cædet sylvam qui plantavit; is metet segetem, qui seminavit : is dicet : *Superest ut et qui uxores habent, sic sint quasi non habeant* (*1 Cor. vii, 29*), cuius et retro fuit, *Crescite et multiplicamini* : ejusdem finis, cuius et initium. Non tamen ut ⁴⁷ accusanda cæditur silva (92), nec ut damnanda secatur seges, sed ut tempori suo parens. Sic et connubii res, non ut mala, securem et falcem admittit sanctitatis, sed ut matura defungi, ut ipsi sanctitati reservata, cui cædendo præstat et esse ⁴⁸. Unde ~~282~~ jam dicam deum Marcionis, cum matrimonium ut malum et impudiciæ negotium reprobatur, adversus ipsam facere sanctitatem, cui videtur studere : materiam

A enim ejus eradit : quia si nuptiæ non erunt, sanctitas nulla est. Vacat enim abstinentiæ testimonium, cum licentia eripitur; quoniam ita quædam in diversis probantur. Sicut et *virtus in infirmitate perficitur* (*II Cor. xii, 9*), sic et abstinencia nubendi in facultate dinoscitur ⁴⁹. Quis denique abstinens dicetur, sublato eo a quo abstinendum est? Quæ temperantia gulæ in fame? quæ ambitionis repudiatio in egestate? quæ libidinis infrænatio in castratione? Jam vero sementem ⁵⁰ generis humani compescere in totum ⁵¹, nescio an hoc quoque optimo Deo congruat. Quomodo enim salvum hominem volet, quem vetat nasci, de quo nascitur auferendo? quomodo habebit in quo bonitatem suam signet, quem esse non patitur? quomodo diligit, B cuius originem non amat? Timet forsitan redundantiam sobolis, ne laboret plures liberando, ne multos faciat hæreticos, ne generosiores habeat Marcionitas ex Marcionitis. Non erit inmanior ⁵² duritia Pharaonis, nascentium enecatrix. Nam ille animas adimit, hic non dat; ille aufert de ⁵³ vita, hic non admittit in vitam. Nihil apud ambos de homicidio differt : sub utroque homo interficitur; sub altero, jam editus, sub altero, edendus. Gratus esses, o deæ hæretice, si esses in dispositionem Creatoris, quod marem et feminam miscuit : utique enim et Marcion tuus ex nuptiis natus est. Satis hæc de deo Marcionis, quem, et definitiones unicæ divinitatis, et conditiones statuum ⁵⁴ ejus omnino non esse confirmant ⁵⁵. Sed et totius opusculi series in hoc utique succedit. Proinde, si cui minus quid videmur ⁵⁶ egisse, speret reservatum suo tempore, sicut et ipsarum Scripturarum examinationem, quibus Marcion utitur.

Variae lectiones.

⁴⁵ Tunc Rhen Oberth. ⁴⁶ Incestam et Jun. ⁴⁷ Ut neglig. Seml. Oberth. ⁴⁸ Præstat esse Seml. præstaret Rhen. ⁴⁹ Dignoscitur Rig. Fran. ⁵⁰ Semen Jun. ⁵¹ In delet. Seml. ⁵² Humanior Seml. Oberth. inhumanior alit. ⁵³ A Seml. Pamel. ⁵⁴ Statum Rhen. Oberth. ⁵⁵ Confirmantes Rhen. ⁵⁶ Videbimur Fran.

Commentarius.

(92) *Non tamen ut accusanda cæditur silva.* A simili nuptias damnandas non esse docet, utque juris romani peritus erat, de silva cædua loquitur, de qua frequens in jure mentio, dividiturque silva

omnis in cæduam, et non cæduam. Prior ideo servatur ut cædatur, posterior pastioni pecorum destinata est, et vulgo pascua dicitur. LE PA.

LIBER SECUNDUS.

ARGUMENTUM.

I. Cum libro præcedenti definierit Tertullianus deum Marcionis Deum non esse, regulis certis præscribentibus unicam esse divinitatem; hoc libro Deum Creatorem digne Deum esse, utpote bonum, non malum, defendit.

II. Præmissa invectiva in Marcionitas, qui sua curiositate Deo negotium faciunt, de arbitrio sensus sui Deum pcasitantes.

D III. In primis autem docet bonitatem Dei Creatoris æternam esse.

IV. Præsertim ex hominis et mundi factura ac ea quam homini præscripsit lege.

V. ~~283~~ Neque enim lapsum hominis Deo, sed libero arbitrio hominis imputandum.

VI. Et vero Dei bonitatem ac rationem hominis hoc requisivisse, ut constitueretur homo liberi arbitrii; utpote cum nec boni nec mali merces jure ei

pensaretur, qui aut bonus aut malus necessitate fuisset inventus, non voluntate.

VII. Id ipsum etiam exigere Dei gravitatem, fidem et patientiam.

VIII. Prorsus itaque homini delictum imputandum quem ad recte vivendum creaverat Deus.

IX. Neque propterea Deo id imputandum, quod afflatus Dei sit anima quæ delinquit; quia habet quidem anima illas lineas Dei qua immortalis, qua libera sui arbitrii, qua præscia plerumque, qua rationalis; tamen et in his imago dumtaxat Dei, non usque ad ipsam vim divinitatis.

X. Neque etiamsi in diabolum transcriberetur culpe, ut instinctorem delicti, propterea in Creatorem dirigendam, ut in auctorem diaboli, utpote qui angelus a Deo et bonus factus sit, non diabolus, id est delator.

XI. Porro, si post delictum hominis iudex et severus fuerit Deus, non ad malitiam, sed ad justitiam pertinere.

XII. Quæ justitia cum perpetuo in Deo cum bonitate conspirarit, non recte seorsum deputari Deum bonum, et seorsum Deum justum.

XIII. Imo vero omne justitiæ opus bonitati Dei procurare, quippe cum timor iudicii ad bonum, non ad malum, conferat.

XIV. Si quando itaque Deus legatur condens mala, de malis poenæ, non culpæ, intelligi.

XV. Justitiam proinde esse, atque adeo bonitatem Dei, quæ severitas videatur.

XVI. Et iudici non exprobranda quæ justitiæ accidunt, non magis quam medico ferramenta quæ secant, inurunt, amputant et constrictant.

XVII. Denique totum ordinem Dei bonitatis ex ejus misericordia in errantes, patientia in non resipiscentes, et præstantia in merentes.

XVIII. Deinde ad antitheses veniens Marcionis, etiam ad bonitatem Dei pertinere probat talionis poenam, ciborum immundorum prohibitionem, et sacrificiorum onera.

XIX. Nec minus etiam legales quasque disciplinas, ne illi momento vacarent a Dei respectu.

XX. Imo vero etiam rapinam argenti mandatam a Deo Hebræis in Ægyptios; pluris enim valuisse sexcentorum millium per tot annos, et filiorum jacturam quos meruerant.

XXI. Nullam vero etiam contrarietatem esse in Deo prohibente sabbatis operari, et jubenti arcam circumferri etiam in Sabbato.

XXII. ¶ Neque etiam similitudinum prohibitarum legi refragari ænei serpentis, aut Cherubin

A et Seraphin aureas effigies, quæ longe diversas habebant causas ab idololatria, de qua, velans similitudinem fieri, subjicit: *Non adorabitis, neque servietis eis*; fuisse enim etiam rationalem Dei institutionem sacrificiorum (avocantis ab idolis), quæ tamen rursus rejecerit.

XXIII. Nec recte etiam levem Deum dici, cum reprobat aliquando probatos, aut probat quandoque reprobandos; nihil enim magis bono etiam iudici convenire, quam pro præsentibus meritis, et rejicere et allegere.

XXIV. Proinde poenitentiam apud Deum prave interpretari Marcionem, nam et in græco sono (utpote *μετάνοια*) poenitentiae nomen non ex delicti confessione, sed ex animi demutatiope compositum est.

XXV. Nec absimiliter prave ab illo intelligi illud: *Adam, ubi es?* et illud ad Cain, *Ubi est frater tuus?* Item illud de Sodoma et Gomorrha, *Descendens videbo*, etc.

XXVI. Item etiam juramentum Dei per semetipsum, et verba illa ad Moysen: *Sine me, et indignatus ira disperdam illos*.

XXVII. Denique reliquas pusillitates quas Deo obiciebant Marcionitæ non tantas esse quantas etiam ipsi in Christo fatentur, cui apparitiones illæ Veteris Testamenti adscribendæ sint.

XXVIII. Postremo adversus Marcionem alias suas antitheses æmulas facit ad finem usque libri.

C PAM.

CAPUT PRIMUM.

Occasio reformandi opusculi hujus, cui quid acciderit primo libellulo¹ præfati sumus, hoc quoque contulit nobis, uti duobus diis adversus Marcionem retractandis, sui cuique titulum et volumen distinguere pro materiæ divisione, alterum deum definientes omnino non esse, alterum defendentes digne Deum esse: quatenus ita Pontico placuit, alterum inducere, alterum excludere. Non enim poterat ædificare mendacium sine demolitione veritatis. Aliud subruere necesse habuit, ut quod vellet, exstrueret. Sic ædificat qui propria paratura caret (1). Oportuerat autem in hoc solum disceptasse, quod nemo sit deus ille qui Creatori superducitur; ut falso deo depulso, regulis certis et unicam et perfectam præscribentibus divinitatem, nihil jam quæreretur in Deum verum: quem² quanto constaret esse, sic quoque dum alium esse non constat, tanto qualemcumque sine controversia haberi deceret, adorandum potius quam judican-

Variae lectiones.

¹ Libello Pamel. Seml. Oberth. ² Quem omitt. Fran.

Commentarius.

(1) *Qui propria paratura caret.* Paraturam inquit Rhenanus, et hic vocat materiam. Sic lib. *de Carne Christi*, c. 8: « Debeo, inquit, illos de sua paratura repercutere; » item lib. præced. c. 11: « Nullam sibi prospexit agnoscendo paraturam. » Adno-

tat præterea Latinius similes locos ex lib. *adv. Marcion.* sub initium: « Et omnem paraturam impii atque sacrilegi Marcionis; » et rursum eodem lib. c. 2: « Habuit utique authenticam paraturam. » PAM.

dum; et demerendum magis quam retractandum, vel quam timendum ob severitatem. **285** Quid enim amplius homini necessarium, quam cura in Deum verum, in quem, ut ita dixerim, inciderat, quia alius Deus non erat.

CAPUT II.

At nunc negotium patitur Deus omnipotens (2), dominus et conditor universitatis; ideo tantum opinor, quia a primordio notus est, quia numquam latuit, quia semper illuxit, etiam ante Romulum ipsum, nedum ante Tiberium: nisi quod solis hæreticis cognitus non est, qui ei negotium faciunt: propterea alium Deum existimantes præsumendum, quia quem constat esse, reprehendere magis possunt, quam negare de arbitrio sensus sui pensantes ³ Deum aliqui: proinde atque si cæcus vel fluitantibus oculis, ideo alium solem præsumere (3) velit mitiorem et salubriorem; quia quem videat, non videt. Unicus sol est, o homo, qui mundum hunc temperat; et quando non putas, optimus et utilis; et cum tibi acrior et infestior, vel etiam sordidior atque corruptior, rationi tamen suæ par est. Eam tu si perspicere non vales ⁴, jam nec ullius ⁵ alterius solis, si qui fuisset, radios sustinere potuisses, utique majoris ⁶. Nam qui in ⁷ inferiorem deum cæcutis, quid in sublimiorem? Quiu potius infirmitati tuæ parcis, nec in periculum extenderis, habens deum certum et indubitatum, et hoc ipso satis visum, cum id primum conspexeris eum esse, quem non scias, nisi ex parte qua voluit ipse. Sed Deum quidem ut sciens non negas, ut nesciens retractas; imo et accusas quasi sciens; quem si scires, non accusares, imo nec retractares. Reddens nomen illi, negas substantiam nominis, id est magnitudinem, qua ⁸ Deus dicitur, non tantam eam agnoscens, quantam si homo omnifariam nosse potuisset, magnitudo non esset. Isaias jam tum ⁹

A apostolus, prospiciens hæretica corda: *Quis, inquit, (Isa. XL, 13, 14), cognovit sensum Domini aut quis illi consiliarius ¹⁰ fuit? 286 aut ad quem consultavit? aut viam intellectus et scientiæ quis demonstravit ei? Cui et Apostolus condicet: O profundum (4) divitiarum et scientiæ Dei! ut ininvestigabilia judicia ejus, utique Dei iudicis, et ininvestigabiles viæ ejus! utique intellectus et scientiæ, quas ei nemo monstravit: nisi forte isti censores divinitatis, dicentes: Sic non debuit Deus; et sic magis debuit: quasi cognoscat aliquis quæ sint in Deo, nisi spiritus Dei. Mundi autem habentes spiritum, non agnoscetes in sapientia Dei per sapientiam Deum (I Cor. I, 21), consultiores sibi met videntur Deo. Quoniam, sicut sapientia mundi stultitia est penes Deum, ita et sapientia Dei stultitia est penes mundum. Sed nos scimus stultum Dei sapientius hominibus, et invalidum Dei validius hominibus (I Cor. I, 25). Et ita Deus tunc maxime magnus, cum homini pusillus; et tunc maxime optimus, cum homini non bonus; et tunc maxime unus, cum homini duo aut plures. Quod si a primordio, Homo animalis (5) non recipiens quæ sunt spiritus (I Cor. II, 14), stultitiam existimavit Dei legem, ut quam observare neglexit: ideoque non habendo fidem, etiam (6) quod videbatur habere ademptum est illi (Matth. XIII, 12; Luc. VIII, 18), paradisi gratia et familiaritas Dei, per quam omnia Dei cognovisset, si obedisset: quid mirum si redhibitus materiæ suæ, et in ergastulum terræ laborandæ relegatus, in ipso opere prono et devexo ad terram (7) usurpatum ex illa spiritum mundi universo generi suo tradidit, duntaxat animali et hæretico (8), non recipienti quæ sunt Dei? Aut quis dubitabit ipsum illud Adæ delictum (9) hæresim pronuntiare, quod per electionem suæ potius quam divinæ sententiæ admisit? nisi quod Adam numquam figulo suo dixit: « Non prudenter definxisti me. » Confessus*

Variæ lectiones.

³ Pensitant. *Latin. Jun.* ⁴ Valeas alii. ⁵ Illius *Seml. Oberth.* ⁶ Majores alii. ⁷ In abest *Rig. Venet.* ⁸ Magnitudinis, quæ *Rhen. Venet. Pamel.* ⁹ Ipse jam tunc *Pam. Fran.* ipse jam *Rhen.* ¹⁰ Quis consiliarius ejus *Pamel. Seml. Oberth.*

Commentarius.

(2) *At nunc negotium patitur Deus omnipotens*, etc. Quasi dicere vellet Deo negotium facere Marcionitarum temeritatem et audaciam, qui Deum alium ab omnipotente sibi confinxerunt. *LE PR.*

(3) *Fluitantibus oculis alium solem præsumere*. Sic lib. I: « Lippientibus, etiam singularis lucerna numerosa est. » *RIG.*

(4) *Apostolus condicet: O profundum*. etc. B. Apostolus Esaiæ consentit, dum (Rom. II): ait *O profundum*! etc.; in Græcis est, ὁ βάθος! *LE PR.*

(5) *Homo animalis* Ψυχικός. Et statim explicat, non recipiens quæ sunt spiritus. *RIG.*

(6) *Ideoque non habendo fidem, etiam*, etc. Pulchre explicat illud Luc. VIII: *Qui enim habet dabitur ei, et qui non habet, etiam quod putat se habere auferetur ab eo*. Id in simili ad Adamum referens, cui, « non habendo fidem, etiam quod videbatur habere ademptum est, » nempe « paradisi gratia, et familiaritas Dei, per quam omnia Dei cognovisset, si obedisset. » Ubi ad verbum transtulit, quod videtur habere, pro eo quod est Græce, ὁ δόξα

ἐξεν. *PAM.*

(7) *In ipso opere prono et devexo ad terram*. Dixerat Persius:

O pronæ in terras animæ, et cœlestium inanes! *RIG.*

(8) *Duntaxat animali et hæretico*. Itaque alios psychicos facit, alios hæreticos, ut et principio libri *De Monogamia*. Et tamen Adamum ipsum, quem psychicum vocat, mox appellabit hæreticum. *Pam.*

(9) *Aut quis dubitabit ipsum illud Adæ delictum*, etc. Etiam notatu dignus est hic locus, quod initium omnis hæreseos ab Adami delicto deducat, utpote, sicuti sequitur: « Quod per electionem suæ potius quam divinæ sententiæ admisit; » in quo alludit ad definitionem hæreseos, de qua late supra lib. *de Præscript.*, cap. 6. Placeret proinde magis illud primæ editionis. « rudis adhuc hæreticus fuit, » pro eo quod ex Gorziensi codice substituit Rhenanus, *rudis admodum*, nisi hoc reperiretur in *Vatic. 2 ms. codd. PAM.*

est seductionem; non occultavit seductricem: rudis admodum ¹¹ hæreticus fuit. Non obaudiit; non tamen blasphemavit Creatorem, nec reprehendit ~~287~~ auctorem quem a primordio sui bonum et ¹² optimum invenerat, et ipse si forte iudicem fecerat a primordio.

CAPUT III.

Igitur oportebit ineuntes examinationem in Deum notum, si quaeritur in qua conditione sit notus, ab operibus ejus incipere quæ priora sunt homine, ut statim cum ipso comperta bonitas ejus, et exinde constituta atque præscripta, aliquem sensum suggerat nobis intelligendi, qualiter sequens rerum ordinatio evaserit. Possunt autem discipuli Marcionis recognoscentes bonitatem Dei nostri, dignam quoque Deo agnoscere per eosdem titulos, per quos indignam ostendimus in deo illorum. Jam hoc ipsum ¹³ quod materia est agnitionis suæ, non apud alium invenit, sed de suo sibi fecit. Prima denique bonitas Creatoris, quæ se Deus noluit in æternum latere, id est non esse aliquid, cui Deus cognoscere-tur. Quid enim tam bonum, quam notitia et fructus Dei? Nam, etsi nondum apparebat, hoc bonum esse, quia nondum erat quicquam cui appareret; sed Deus præsciebat quid boni appariturum esset: et ideo in suam summam commisit bonitatem (10), apparituri boni negotiatricem, non utique repentinam, nec obventitiæ bonitatis, nec provocatiæ animationis, quasi exinde censendam, quo cœpit operari. Si enim ipsa constituit initium, exinde quo cœpit operari, non habuit initium ipsa eum fecit. Initio autem facto, ab ea etiam ratio temporum nata est, utpote quibus distinguendis et notandis, sidera et luminaria cœlestia disposita sunt: *Erunt enim, inquit (Gen. 1, 14), in tempora, et menses, et annos.* Ergo nec tempus habuit ante tempus, quæ fecit tempus; sicut nec initium ante initium, quæ constituit initium. Atque ita carens et ordine initii et modo temporis, de immensa et indeterminabili ætate censebitur, nec poterit repentina vel obventitiæ et provocatiæ reputari, non habens unde reputetur, id est aliquam temporis speciem; sed et ¹⁴ æterna, et Deo ingenua, et perpetua præsumenda, ac per hoc Deo digna, suffundens jam hinc bonitatem dei Marcionis, non dico initiis et temporibus, sed ipsa malitia creatori-

A posteriore, si tamen malitia potuit a bonitate committi ¹⁵.

CAPUT IV.

~~288~~ Igitur, cum cognoscendo Deo hominem prospexisset bonitas Dei ipsius, etiam hoc præconio suo addidit, quod prius domicilium homini commentata est, aliquam postmodum molem maximam, postmodum et majorem, ut in magna tanquam in minore proluderet atque perficeret: et ita de bono Dei, id est de magno, ad optimum quoque ejus, id est ad majus habitaculum promoveretur. Adhibet operi bono optimum etiam ministrum, sermonem suum: *Eructavit, inquit (Psal. xlv, 1), cor meum* ¹⁶ *sermonem optimum* (11). Agnoscat hinc primum fructum optimum, utique optimæ arboris, Marcion: imperitissimus rusticus quidem in malam, bonam inseruit; sed non valebit blasphemiae surculus (12), arescet cum suo artifice, et ita se bonæ arboris natura testabitur. Aspice ad summam, qualia sermo fructificaverit: *Et dixit Deus: Fiat; et factum est, et vidit Deus quia bonum (Gen. 1):* non quasi nesciens bonum, nisi videret, sed quia bonum, ideo videns, honorans et consignans, et dispungens bonitatem operum dignatione conspectus. Sic et benedicebat quæ bene faciebat, ut tibi totus Deus commendaretur, bonus, et dicere et facere. Maledicere adhuc sermo non norat, quia nec male facere. Videbimus causas, quæ hoc quoque a Deo exegerunt. Interim mundus ex bonis omnibus constituit, satis præmonstrans quantum boni pararetur illi, cui ¹⁷ præparabatur hoc totum. Quis denique dignus incolere Dei opera, quam ipsius imago et similitudo? Eam quoque bonitas et quidem operantior operata est, non imperiali verbo, sed familiari manu, etiam verbo blandiente præmisso: *Faciamus hominem ad imaginem et similitudinem nostram (Gen. 1, 26).* Bonitas dixit, bonitas finxit hominem ¹⁸ de limo in tantam substantiam carnis ex una materia tot qualitibus exstructam. Bonitas inflavit ¹⁹ animam, non mortuum, sed vivam. Bonitas præfecit universis fruendis atque regnandis, etiam cognominandis (Gen. 1, 7). Bonitas amplius delicias adjecit homini, ut quamquam totius orbis possidens in amœnioribus moraretur, translatus in paradisum, jam tunc de mundo in Ecclesiam (13). Eadem

Variæ lectiones.

¹¹ Adhuc olim legeb. Edd. ¹² Et abest Rig. Venet. ¹³ Ipso olim legeb. ¹⁴ Et negl. Seml. Oberth. ¹⁵ Committit alii. ¹⁶ Verbum add. alii. ¹⁷ Illi addit fran. ¹⁸ Hominem abest Seml. Oberth. ¹⁹ In add. Seml. Oberth.

Commentarius.

(10) In suam summam commisit bonitatem. Commisit, hoc est reposuit, tempore tuo scilicet promendum. Rig.

(11) Eructavit, inquit, cor meum verbum optimum. Eodem modo initium Psal. xlv supra citavit lib. adv. Hermogenem, cap. 18, pro eo quod editiones Hebr. Gr. et Chaldaica, et Latine omnes bonum. PAM.

(12) Blasphemiae surculus, etc. Sic recte Rhennus, pro eo quod antea erat, sarculus; accipitur

enim pro palmite, de quo scribitur Joan. iv, 2, quo adludere videtur auctor: « Mittetur foras sicut palme, et arescet. » Est vero illud Tertullianicum, aspice ad summam, pro eo quod vulgo dicitur, in summa. Retineri autem potest fructificaverit, aut lege cum Vatic. 1. fructificavit. PAM.

(13) Translatus in paradisum, jam tunc de mundo in Ecclesiam. Libro de Pœnitentia, dixit. » Ecclesiam esse in uno et alio. » Hic igitur Adamum et Evam translatos fuisse ait in paradisum, de mundo

bonitas et adiutorium prospexit, ne quid non boni, *Non est enim*, inquit **SSS** (*Gen. II. 18*), *bonum solum esse hominem*. Sciebat illi sexum Mariæ et deinceps Ecclesiæ profuturum (14). Sed et quam arguis legem, quam in controversias torques, bonitas erogavit, consulens homini quo Deo adhæret (15), ne non tam liber, quam adiectus videretur, æquandus famulis suis cæteris animalibus, solatus a Deo et ex fastidio ²⁰ liberis; sed ut solus homo gloriaretur, quod solus dignus fuisset qui legem a Deo sumeret, utque animal rationale, intellectus et scientiæ capax, ipsa quoque libertate rationali contineretur, ei subiectus, qui subiecerat illi omnia (*I Cor. xv. 28*). Cujus legis observandæ consilium, bonitas pariter adscripsit: *Qua die autem ederitis, morte moriemini* (*Gen. II. 17*). Benignissime enim demonstravit exitum transgressionis, ne ignorantia periculi negligentiam juvaret obsequii. Porro, si legis imponendæ ratio præcessit, sequebatur etiam observandæ, ut poena transgressionis adscriberetur; quam tamen evenire noluit, qui ante prædixit. Agnosce igitur bonitatem Dei nostri interim, vel hucusque ex operibus bonis, ex benedictionibus bonis, ex indulgentiis, ex providentiis, ex legibus et præmonitionibus ²¹ bonis et benignis.

CAPUT V.

Jam hinc ad quæstiones omnes. O ²² canes, quos foras apostolus (16) expellit (*Apoc. xxii, 15*), latrantes in ²³ Deum veritatis! hæc sunt argumentationum ossa quæ obroditis. Si Deus bonus et præscius futuri, et avertendi mali potens, cur hominem, et quidem imaginem et similitudinem suam, imo et substantiam suam, per animæ scilicet census, passus est labi de obsequio legis in mortem, circumventum a diabolo? Si enim et bonus qui evenire tale quid nolle, et præscius qui eventurum non ignoraret, et potens qui depellere valeret, nullo modo evenisset, quod sub his tribus conditionibus divinæ majestatis evenire non posset. Quod si evenit, absolutum est e contrario Deum neque bonum credendum, neque præscium, neque potentem: siquidem in quantum nihil tale evenis-

A set, si talis Deus, id est bonus, et præscius, et potens, in tantum ideo invenit, quia non talis Deus. Ad hæc, prius est istas species in Creatore defendere, quæ in dubium vocantur; bonitatem dico, et præscientiam, **SSS** et potentiam. Nec immorabor huic articulo, præeunte definitione etiam ipsius Christi (*Joan. x, 25*): ex operibus ineundæ probationes ²⁴ (17). Opera Creatoris utrumque testantur et bonitatem ejus, qua bona, sicut ostendimus; et potentiam qua tanta; et quidem ex nihilo. Nam, etsi ex aliqua materia, ut quidam volunt, hoc ipso tamen ex nihilo, dum non id fuerunt quod sunt. Postremo, vel sic magna, dum bona: vel sic Deus potens, dum omnia ipsius, unde et omnipotens. De præscientia vero quid dicam? quæ tantos habet testes, quantos fecit prophetas. Quamquam quis præscientiæ titulus in omnium auctore, qua universa utique disponendo præscit, et præsciendo disposuit, certe ipsam transgressionem; quam nisi præscisset, nec cautionem ejus delegasset sub metu mortis. Igitur si et fuerunt in Deo istæ facultates, præ quibus nihil mali evenire homini aut potuisset aut debuisset, et nihilominus evenit; videamus et hominis conditionem, ne per illam potius eveniret, quod per Deum evenire non potuit. Liberum et sui arbitrii et suæ potestatis (18) invenio hominem a Deo institutum, nullam magis imaginem et similitudinem Dei in illo animadvertens, quam ejus modi status formam. Neque enim facie et corporalibus lineis, tam variis in genere humano, ad uniformem Deum expressus est; sed in ea substantia, quam ab ipso Deo traxit, id est animæ ²⁵, ad formam Dei respondentis ²¹, et arbitrii sui libertate et potestate signatus est. Hunc statum ejus confirmavit etiam ipsa lex, tunc a Deo posita. Non enim poneretur lex ei qui non haberet obsequium debitum legi in sua potestate: nec rursus comminatio mortis transgressionis adscriberetur, si non et contemptus legis in arbitrii libertatem homini deputeretur. Sic et in posteris legibus Creatoris invenias, proponentis ante hominem bonum et malum, vitam et mortem (*Deut. xxx, 15*):

Variæ lectiones.

²⁰ Fastigio *Paris. Fran.* ²¹ Prænuntiationibus *Seml. Oberth.* ²² O *omitt. Seml.* ²³ In *omitt. Fran.* ²⁴ Probationis *Seml. Oberth.* ²⁵ Animam *Seml. Oberth.* ²⁶ Spondentis *Seml. Pamel.*

Commentarius.

in Ecclesiam addictum a Deo paradisum Ecclesiæ significans; Ecclesiam vero jam tunc fuisse in uno et altero. **RIG.**

(14) *Sciebat illi sexum Mariæ, et deinceps Ecclesiæ profuturum*. Etenim Maria Virgo peperit Christum, hominum salutem. Unde et Ecclesia virgo sponsa Christi, parit Christianos. **RIG.**

(15) *Consulens homini quo Deo adhæreret*. Præclara cogitatio, hominem ad Deum pertinere, quatenus mandatis a Deo legibus adhæret religionis observantia cultuque. **RIG.**

(16) *O canes quos foras apostolus*, etc. Alludit ad illud *Apoc. xxii, Foris canes*. Atque adeo facit

D hic locus contra Erasmum, et alios quosdam qui Apocalypsin audent negare Joannis Apostoli. De quo aliquid supra diximus lib. *de Præscr.*, et intra lib. IV *adv. Marc.* ac in *Scorpiaco. PAM.*

(17) *Ex operibus ineundæ probationes*. Dum hanc definitionem Christo adscribit, alludit ad illud *Joan. 10: Opera quæ ego facio in nomine Patris mei. hæc testimonium perhibent de me, et si mihi non vultis credere, operibus credite PAM.*

(28) *Sui arbitrii et suæ potestatis*, etc. Ea fuit hæreticorum quorundam vesania, ut liberum hominem creatum fuisse negarint. Tales fuere Marcion et Valentinus. Post peccatum vero adhuc remansisse libertatem mox probabit. **LE PA.**

sed nec alias totum ordinem disciplinæ per præcepta dispositum, avocante Deo et minante et exhortante ²⁷, nisi et ad obsequium et ad contemptum libero et voluntario homini ²⁸.

CAPUT VI.

Sed quoniam ex hoc jam intelligimur, eo struentes liberam hominis potestatem arbitrii sui, ut quod ei evenit, non Deo, sed ipsi debeat exprobrari; ne et tu ~~29~~ hinc jam opponas, non ita illum institui debuisse si libertas et potestas arbitrii exitiosa futura esset; hoc quoque prius defendam ita institui debuisse, quo fortius commendem, et ita institutum, et digne Deo institutum, potiore ostensa ea causa quæ ita fecit institui. Bonitas Dei et ratio ejus huic quoque instituto patrocinantur, in omnibus conspirantes apud Deum nostrum. Nec ratio enim sine bonitate ratio est, nec bonitas sine ratione bonitas, nisi forte penes deum Marcionis (19), irationaliter bonum, sicut ostendimus. Oportebat Deum cognosci: bonum hoc utique et rationale. Oportebat dignum aliquid esse, quod Deum cognosceret: quid tam dignum prospici posset, quam imago Dei et similitudo (20)? Et hoc bonum, sine dubio, et rationale. Oportebat igitur imaginem et similitudinem Dei, liberi arbitrii et suæ potestatis institui, in qua hoc ipsum, imago et similitudo Dei deputeretur: arbitrii scilicet libertas et potestas: in quam rem ea substantia homini accommodata est, quæ hujus status esset, afflatus Dei, utique liberi et suæ potestatis. Sed et alias quale erat ut totius mundi possidens homo, non in primis animi sui possessione regnaret, aliorum dominus, sui famulus? Habes igitur et bonitatem Dei agnoscere ex dignatione, et rationem ex dispositione. Sola nunc bonitas deputeretur, quæ tantum homini largita sit, id est arbitrii libertatem. Aliud sibi ratio defendat in ejusmodi institutionem. Nam bonus natura Deus solus (*Matth.* xix, 17). Qui enim quod est sine initio habet, non institutione habet illud, sed natura. Homo autem qui totus ex institutione est, habens initium, cum initio

A sortitus est formam qua esset: atque ita non natura in bonum dispositus est, sed institutione; non suum habens bonus esse, quia non natura in bonum, dispositus est, sed institutione, secundum institutorem bonum, scilicet bonorum conditorem. Ut ergo bonum jam suum haberet homo, emancipatum sibi a Deo, et fieret proprietas jam boni in homine, et quodammodo natura, de institutione ascripta est illi quasi libripens ²⁹ emancipati a Deo boni (21), libertas et potestas arbitrii, quæ efficeret bonum, ut proprium, ~~299~~ jam sponte præstaret ab homine; quoniam et hoc ratio bonitatis exigere voluntarie exercendæ; ex libertate scilicet arbitrii non favente institutioni ³⁰, non serviente: ut ita demum bonus consisteret homo, si secundum institutionem quidem, sed ex voluntate jam bonus inveniretur, quasi de proprietate naturæ: proinde ut et contra malum (nam et illud utique Deus providebat) ³¹ fortior homo prætenderet ³², liber scilicet et suæ potestatis: quia, si careret hoc jure (22), ut bonum quoque non voluntate obiret, sed necessitate, usurpabilis etiam malo futurus esset ex infirmitate servitii, proinde et malo sicut bono famulus. Tota ergo libertas arbitrii in utranque partem concessa est illi, ut sui dominus constanter occurreret, et bono sponte servando, et malo sponte vitando: quoniam et alias positum hominem sub judicio Dei, oportebat justum illud efficere (23) de arbitrii sui meritis, liberi scilicet. Cæterum, nec boni nec mali merces jure pensaretur ei qui aut bonus aut malus necessitate fuisset inventus, non voluntate. In hoc et lex constituta est, non excludens, sed probans libertatem de obsequio sponte præstando, vel transgressionem sponte committenda; ita in utrumque exitum libertas patuit arbitrii. Igitur, si et bonitas et ratio Dei invenitur circa libertatem arbitrii concessam homini, non oportet, omitta prima definitione bonitatis atque rationis quæ ante omnem tractatum constituenda est, post factis præjudicare non ita Deum instituere debuisse quia aliter quam Deum deceret evasis; sed dispecto quia ita debuerit in

Variæ lectiones.

²⁷ Et *abest Seml.* exhortantive *Pamel.* ²⁸ Homine *Pamel. Venet.* ²⁹ Libripense *Rhen. Oberth.* ³⁰ Institutionis *Pamel.* arbitrii favente institutioni *Wouwer.* arbitrii; nam favente institutioni *conjec. Seml.* ³¹ Ut *add. Seml. Oberth.* ³² Pertenderet *Jun.*

Commentarius.

(19) *Penes deum Marcionis*, etc. Ridiculus videbatur Marcion, qui hæc Deo denegando, de quibus modo egit, Deum faciat bonum rationem ei detrahendo. *LE PR.*

(20) *Imago et similitudo Dei*, etc. Longe aliter hic, *Imaginem et similitudinem Dei*, ad quam factus est homo, interpretatur, quam alibi soleat, et præsertim lib. de Baptismo, cap. 5, ubi de eo aliquid adnotavimus, sicut etiam, quomodo afflatus Dei dicatur anima, *ibidem. PAM.*

(21) *Quasi libripens emancipati a Deo boni.* Abalienatio rerum mancipi, quæ scilicet jure optimo haberi ac possideri poterant, fiebat per æs et libram. Itaque adhibebatur libripens quasi arbiter

D mancipationis. Ejus formula exstat apud Boethium in *Topica Cic. RIG.* — *Quasi libripens emancipati a Deo boni.* Translatio hæc, quam adhibet e jure, sumitur ab emancipatione, quæ imaginaria venditio erat, fiebatque per æs et libram, hoc est præsentibus quinque testibus et libripende. *LE PR.*

(22) *Quia si careret hoc jure.* Mira correctorum varietas; *caperet, averet, abiret, obiret, cuperet*, reponunt, et melius legit Rigaltius *careret. LE PR.*

(23) *Oportebat justum illud efficere.* Facit etiam locus iste pro meritis operum, sicut et illud quod sequitur: *Cæterum nec boni nec mali merces*, etc. *PAM.*

stituere, salvo eo quod dispectum est, cætera explorare. Cæterum facile est offendentes statim in hominis ruinam, antequam conditionem ejus inspexerint, in auctorem referre quod accidit, quia nec auctoris examinata sit ratio. Denique, et bonitas Dei a primordio operum perspecta, persuadebit nihil a Deo mali evenire potuisse (24), et libertas hominis recogitata se potius ream ostendet ³³, quod ipsa commisit.

CAPUT VII.

Hac definitione omnia Deo salva sunt; et natura bonitatis, et ratio dispositionis, et præscientiæ et potentiae copia. Exigere tamen a Deo debes ³⁴ et gravitatem summam et fidem præcipuam in omni institutione ejus, ut desinas quærere an Deo nolente potuerit quid evenire. Tenens enim gravitatem et fidem Dei boni, sed rationalibus institutionibus ejus vindicandas, nec illud miraberis, quod Deus non intercesserit adversus ea quæ noluit evenire, ut conservaret ea quæ voluit ³⁵. Si enim semel homini permiserat arbitrii libertatem et potestatem, et digne permiserat, sicut ostendimus, utique fruendâs eas ex ipsa institutionis auctoritate permiserat; fruendas autem quantum in ipso, secundum ipsum, id est secundum Deum, id est in bonum: quis enim adversus se permittet aliquid? quantum vero in homine, secundum motus libertatis ipsius. Quis enim non hoc præstat ei, cui quid semel frui præstat, ut pro animo et arbitrio suo fruatur? Igitur consequens erat uti Deus secederet a libertate semel concessa homini, id est contineret in semetipso et præscientiam et præpotentiam suam, per quas intercessisse potuisset (25), quo minus homo male libertate sua frui adgressus, in periculum laberetur. Si enim intercessisset, rescidisset arbitrii libertatem, quam ratione et bonitate permiserat. Denique, puta intercessisse, puta rescidisse illum arbitrii libertatem dum revocat ab arbore, dum ipsum circumscriptorem (26) colubrum a congressu feminae arcel, nonne exclamaret Marcion: O dominum futilem (27), instabilem, infidelem, rescindentem quæ instituit! Cur permiserat liberum arbitrium, si intercedit? cur intercedit, si permisit? Rligat ubi se-

metipsum erroris notet, in institutione, an in rescissione. Nonne tunc magis deceptus ex impræscientia futuri videretur, cum obstitisset? et quod quasi ignorans quomodo evasurum esset indulserat, quis non diceret? Sed etsi præscierat male hominem institutione sua usurum, quid tam dignum Deo, quam gravitas, quam fides institutionum qualiumcumque? Vidisset homo si non bene dispunxisset ³⁶ quod bene acceperat; ut ipse ³⁷ legi reus fuisset cui obsequi noluisse, non ut legislator ipse fraudem legi suæ faceret, non sinendo præscriptum ejus impleri. Hæc dignissime peroraturus in Creatorem, si libero arbitrio hominis ex providentia et potentia, quas exigit, ~~294~~ obstitisset, nunc tibi insusurra pro Creatore et gravitatem, et patientiam, et fidem, institutionibus suis functo, ut et rationalibus et bonis-

CAPUT VIII.

Neque enim ad vivendum solummodo produxerat hominem, ut non ad recte vivendum, in respectu scilicet Dei legisque ejus. Igitur vivere quidem illi ipse præstiterat, facto in animam vivam; [recte vero vivere demandarat, admonito in legis obsequium. Ita non in mortem institutum hominem probat, qui nunc cupit in vitam restitutum, *malens peccatoris penitentiam, quam mortem* (Ezech. xviii, 23). Igitur, sicut Deus homini vitæ statum induxit, ita homo sibi mortis statum attraxit: et hoc non per infirmitatem, sicuti nec per ignorantiam, ne quid auctori imputaretur. Nam etsi angelus qui seduxit, sed liber et suæ potestatis qui seductus est; sed imago et similitudo Dei, fortior angelo; sed afflatus Dei generosior spiritu materiali, quo angeli, constituerunt: *Qui facit*, inquit (Psal. ciii, 5; Hebr. i, 7), *spiritus angelos et apparitores flammam ignis* (28). Quia nec universitatem homini subjecisset iufirmo dominandi, et non potiori angelis, quibus nihil tale subjecit; sic nec legis pondus imposuisset, si gravis lex invalido sustinendi; nec quem excusabilem sciret nomine imbecillitatis, eum ³⁸ definitione mortis convenisset; postremo, non libertate, nec potestate arbitrii fecisset infirmum, sed potius defectione earum. Atque adeo eundem hominem, eandem substantiam animæ, eundem Adæ statum, eadem arbitrii libertas

Variæ lectiones.

³³ Ostendit Pamel. Seml. ³⁴ Habes Jun. ³⁵ Noluit Paris. ³⁶ Depunxisset Pamel. Seml. Oberth. ³⁷ Ut ipsi Rig. Latin. ut abest Pamel. Seml. ³⁸ Cum Pamel. Seml. Oberth.

Commentarius.

(24) *Nihil a Deo mali evenire potuisse*, etc. Facit etiam hoc et quidquid capite præcedenti, et duobus capitibus sequentibus tractatur, contra Calvinum et alios qui Deum malorum auctorem facere non verentur. PAM.

(25) *Per quas intercessisse potuisset*, Intercedebant tribuni senatus consultis apud Romanos, dum obstabant ne fierent. Sic et mox: « Si enim intercessisset. » RHEN.

(26) *Colubrum circumscriptorem*. Hoc est deceptor. Juvenalis, Sat. xv, « pupillum ad jura vocantem... circumscriptorem. » Nam circumscribere, etiam circumvenire significat. RHEN.

(27) *O dominum futilem*, etc. Faciebat enim Mar-

cion Deum irrationabiliter bonum, ut videri potest, cap. 6 hujus lib. et aliis in locis. LE PR.

(28) *Et apparitores flammam ignis*. Parum interest utrum ex Epist. ad Hebræos, cap. i (quod affirmat Pamelius), an ex Psal. ciii. Licet enim vocet Apostolus πῦρ φλόγα, seu flammam ignis, illud citate Psalmo ciii, versu 5, ubi habetur, *et ministros tuos ignem urentem*. In græco est πῦρ φλόγον. Mihi videtur hoc in loco Vulgata versio magis congruere textui, quam versio Tertulliani. Sive autem legas, *flammam ignis*, sive *ignem urentem*, perinde est. Varietas illa nata videtur ex Hebr. אש להם quod ignem urentem seu flammantem recte vertes. LE PR.

et potestas, victorem efficit hodie de eodem diabolo, cum secundum obsequium legum ejus administratur.

CAPUT IX.

Quoquo tamen, inquis, modo substantia Creatoris delicti capax invenitur, cum adflatus Dei, id est anima, in homine deliquit. Nec potest non ad originalem ³⁹ summam referri corruptio portionis. Ad hoc interpretanda crit qualitas animæ. In primis tenendum, quod Græca Scriptura signavit (29), afflatum nominans, non spiritum. Quidam enim de Græco interpretantes, non recogitata differentia, nec curata proprietate verborum, pro *afflatu spiritum* ponunt, et dant hæreticis occasionem spiritum Dei delicto ³⁹⁵ infuscandi, id est ipsum Deum; et usurpata jam quæstio est. Intellige itaque afflatum minorem spiritu esse ⁴⁰, etsi de spiritu accidit, ut aurulam ejus, non tamen spiritum. Nam et aura vento rarior, etsi de vento aura, non tamen ventus aura. Caput etiam imaginem spiritus dicere (30) flatum. Nam et ideo homo imago Dei, id est spiritus: Deus enim spiritus. Imago ergo spiritus, flatus ⁴¹. Porro, imago veritati non usquequaque adæquabitur. Aliud est enim secundum veritatem esse, aliud ipsam veritatem esse. Sic et adflatus, cum imago sit spiritus, non potest ita imaginem Dei comparare ⁴², ut quia veritas, id est spiritus, id est Deus, sine delicto est, ideo et afflatus, id est imago, non debuerit admisisse delictum. In hoc erit imago minor veritate, et afflatus spiritu inferior, habens illas utique lineas Dei, qua immortalis anima, qua libera et sui arbitrii, qua præscia plerumque, qua rationalis, capax intellectus et scientiæ: tamen et ⁴³ in his imago, et non, usque ad ipsam vim divinitatis; sic nec usque ad integritatem a delicto; quia hoc soli Deo cedit, id est veritati; et hoc solum imagini non licet. Sicut enim imago, cum omnes lineas exprimat veritatis, vi ⁴⁴ tamen ipsa caret, non habens motum; ita et anima imago spiritus, solam vim ejus exprimere non valuit, id est, non delinquendi felicitatem ⁴⁵. Cæterum non esset anima, sed spiritus; nec homo, qui animam sortitus est, sed Deus. Et alias autem, non omne quod Dei erit, deus habebitur: ut exostules Deum et afflatum, id est vacuum a delicto, quia Dei sit afflatus. Nec tu enim si in tibiam flaveris, hominem tibiam feteris, quamquam de anima tua flaveris, sicut et

Deus de spiritu suo. Denique, cum manifeste Scriptura dicat (*Gen. 11, 7*) flasse Deum in faciem hominis, et factum hominem in animam vivam, non in spiritum vivificantem, separavit eam a conditione factoris. Opus enim aliud sit necesse est ab artifice, id est inferius artifice. Nec urceus enim factus a figulo, ipse erit figulus; ita nec adflatus factus a spiritu, ideo erit spiritus. Ipsum quod anima, vocitatus est flatus. Vide etiam ne de afflata conditione transierit in aliquam diminutiorem qualitatem. Ergo, inquis, dedisti animæ infirmitatem supra negatam. Plane, cum illam exigis Deo parem, id est, dedisti immunem, dico infirmam. Cum vero ad angelum provocatur, fortiorem defendam necesse est Dominum universalitatis; cui jam angeli administrant (*Hebr. 1, 14*): qui etiam angelos judicaturus est ³⁹⁶ (*I Cor. VI, 2*), si in Dei lege constiterit, quod in primordio noluit. Hoc ipsum ergo potuit adflatus Dei admittere. Potuit, sed non debuit. Potuisse enim habuit, per substantiæ exilitatem, qua afflatus, non spiritus: non debuisse autem, per arbitrii potestatem, qua liber, non servus; adsistente amplius demonstratione non delinquendi sub comminatione moriendi, qua substrueretur substantiæ exilitas, et regeretur sententiæ libertas. Itaque non per illud jam videri potest anima deliquisse, quod illi cum Deo affine est, per adflatum: sed per illud quod substantiæ accessit, id est per liberum arbitrium; a Deo quidem rationaliter adtributum; ab homine vero, qua voluit agitatam. Quod si ita se habent, omnis jam Dei dispositio de mali exprobratione purgatur. Libertas enim arbitrii non ei culpam suam respuet, a quo data est, sed a quo non ut debuit administrata est. Quod denique malum adscribes Creatori ⁴⁶? si delictum homini, non erit Dei quod est, hominis: nec idem habendus est delicti auctor qui invenitur interdictor, imo et condemnator. Si mors malum, nec mors comminatori suo sed contemptori faciet invidiam, ut auctori. Contemnendo enim eam fecit; non utique futuram, si non contempsisset.

CAPUT X.

Sed, etsi ⁴⁷ ab homine in diabolum transcripseris mali elogium (31), ut in ⁴⁸ instinctorem delicti: uti sic quoque in Creatorem dirigas culpam, ut auctorem diaboli, qui facit angelos spiritus: ergo quod

Variae lectiones.

³⁹ *Originem Venet. Rig.* ⁴⁰ *Spiritum Seml. Oberth.* ⁴¹ *Del. adflatus Pamel. Seml.* ⁴² *Compariare Ciaccon.* ⁴³ *Ut Jun.* ⁴⁴ *Vita conjic. Seml.* ⁴⁵ *Facultatem conjic. Pamel.* ⁴⁶ *Discribes Venet. Rig. describes Pamel. Seml.* ⁴⁷ *Non, inserit Seml. nunc Jun.* ⁴⁸ *In abest Seml. Pamel.*

Commentarius.

(29) *Quod Græca Scriptura signavit, etc.* Recte Græca vox πνοή ad marginem adnotata est a Rhe-nano, ad quam hic alludit auctor; nam ea legitur, Genes. 11, non vero πνεύμα; quare proinde etiam interpres latinus recte transtulit *spiraculum vitæ*, quod *adflatum* auctor, non, vero *spiritum*. PAM.

(30) *Capit etiam imaginem spiritus dicere, etc.*

Et hic vides quomodo verbo *capit* utatur. Hoc est, flatus significat etiam imaginem spiritus, siue potest dici *imago spiritus*. RHEN.

(31) *Transcripseris mali elogium.* Mali proprietates omnes diabolo tribuas: ea est enim hujus vocis nota. Tertullianus Lib. I. *adv. Marcionem* ita usus est. LE PA.

factus a Deo est, id est angelus, id erit ejus qui fecit; quod autem factus a Deo non est, id est diabolus, id est delator, superest ut ipse sese fecerit, defendendo de Deo; et quidem falsum: primo, quod Deus illos ex omni ligno edere vetuisset, dehinc quasi morituri non essent, si edissent: tertio, quasi Deus illis invidisset divinitatem. Unde igitur malitia mendacii et fallaciæ in homines, et infamiæ in Deum? a Deo utique non, qui et angelum ex forma operum bonorum instituit bonum. Denique sapientissimus omnium editur, antequam diabolus; nisi malum est sapientia. Et si evolvas Ezechielis prophetiam (*Ezech. xxviii, 12*), facile animadvertes tam institutione bonum angelum illum, quam sponte corruptum. In persona ⁴⁹ enim principis Sor, ad diabolum pronuntiatur: *Et factus est sermo Domini ad me, dicens: Fili hominis, sume planctum super principem Sur; et dices ei* ⁵⁰: *Hæc dicit Dominus: Tu resignaculum similitudinis* (qui scilicet integritatem imaginis et similitudinis resignaveris), *plenus sapientia* ⁵¹, *corona decoris* (hoc ut eminentissimo angelorum, ut archangelo, ut sapientissimo omnium), *in deliciis paradisi Dei tui natus es* (illic enim ubi Deus in secunda animalium figuræ formatione angelos fecerat). *Lapidem optimum indutus es; sardium, topazium, smaragdum, carbunculum, sapphirum, jaspem, lyncurium, achatem, amethystum, chrysolithum, beryllum, onychinum* ⁵²; *et auro replesti horrea tua, et thesauros tuos. Ex qua die conditus es, cum Cherub* ⁵³ *posui te in monte sancto Dei; fuisti in medio lapidum igneorum; fuisti invituperabilis in diebus tuis, ex qua die conditus es, donec inventæ sunt læsuræ tuæ* (33). *De multitudine negotiationis tuæ promas tuas replesti, et deliquisti*: et cætera. Quæ ad sugillationem angeli, non ad illius principis proprio pertinere manifestum est, eo quod nemo hominum in paradiso Dei natus sit; ne ipse quidem Adam, translatus potius illuc: nec cum Cherub positus in monte sancto Dei, id est, in sublimitate cælesti, de qua Satanam Dominus quoque decidisse testatur; nec inter lapides igneos demoratus, inter gemmantes siderum ardentium radios, unde etiam quasi fulgur dejectus est Satanas. Sed ipse auctor delicti, in persona peccatoris viri denotabatur; retro quidem invituperabilis a die conditionis suæ,

a Deo in bonum conditus, ut a bono conditore invituperabilium conditionum, et excultus omni gloria angelica, et apud Deum constitutus, quæ bonus apud bonum est: postea vero a semetipso translatus in malum. *Ex quo* enim, inquit, *apparuerunt læsuræ tuæ*: illi eas reputans, quibus scilicet læsit hominem ejectum a Dei obsequio ⁵⁴: ei ex illo deliquit, ex quo delictum seminavit; atque ita exinde negotiationis, id est, malitiæ suæ multitudinem exercuit; delictorum scilicet et sensuum, non minus et ipse liberi arbitrii institutus ut spiritus. Nihil enim Deus proximum sibi non libertate ejusmodi ordinasset. Quem tamen et prædamnando testatus est ab institutionis forma libidine propria conceptæ ultro malitiæ exorbitasse; et commeatum operationibus ejus admetiendo, rationem bonitatis suæ egit; eodem consilio et homo eadem arbitrii libertate elideret (33) inimicum, quem succiderat illi; probans suam, non Dei culpam; et ita salutem digne per victoriam recuperaret, et diabolus amarius puniretur ab eo, quem eliserat ante devictus; et Deus tanto magis bonus ⁵⁵ inveniretur, sustinens hominem gloriosiores in paradysum, ad licentiam decerpendæ arboris vitæ jam de vite regressurum.

CAPUT XI.

Igitur usque ad delictum hominis, Deus a primordio tantum bonus, exinde judex, et severus, et quod Marcionitæ velunt, sævus. Statim mulier in doloribus parere, et viro servire damnatur (*Gen. iii, 16*): sed quæ ante sine ulla contristatione per benedictionem incrementum generis (34) audierat, *Crescite tantum et multiplicamini*; sed quæ in adiutorium masculo, non in servitium fuerat destinata. Statim et terra male dicitur (*Gen. iii, 18*); sed ante benedicta. Statim tribuli et spinæ: sed ante scænum, et herbæ, et arborum fructuosa. Statim sudor et labor panis; sed ante ex omni ligno victus immunis, et alimenta secunda. Exinde homo ad terram, sed ante de terra. Exinde ad mortem, sed ante ad vitam. Exinde in scortis vestibus (35), sed ante sine scrupulo nudus. Ita prior bonitas Dei secundum naturam; severitas posterior, secundum causam. Illa ingenua, hæc accidens: illa propria, hæc accommodata: illa

Variæ lectiones.

⁴⁹ Personam *Seml. Oberth.* ⁵⁰ Ei *add. Lat.* ⁵¹ Plenus sapientia *abest Seml. mss.* inquit *non habent. At versione LXX nihil simile reperias. Insertum ex Hebræo, vel Vulgata putat Jun. Edd.* ⁵² Onychium *Paris. Fran.* ⁵³ Cherubim *Seml. cui contradicunt lectio Hebr. necnon versio Græca LXX interpretum, cæteri denique editores ut Pamel. Rig. Venet. Fran; pro Cherub. stant omnes, et Vulgata favet.* ⁵⁴ Electum ad Dei obsequium *Latin.* electum a Dei, *Rhen.*

Commentarius.

(34) *Donec inventæ sunt læsuræ tuæ.* Læsuræ sunt peccata quæ animam lædunt. Græce enim habetur ἀδικήματα. Lib. de Pat., cap. 7, decrecentes opes vocat læsuras: « Demonstrans per abjectionem divitiarum, læsuras quoque earum computandas non esse. » *Le Pa.*

(33) *Eadem arbitrii libertate elideret, etc.* Amisam non omnino fuisse libertatem post peccatum

Adami defendit hic locus, contra hæreticos. *Le Pa.*

(34) *Per benedictionem incrementum generis.* Potest esse figura Græca; per benedictionem secundum incrementum generis audierat: *Crescite tantum et multiplicamini.* *Rhen.*

(35) *Exinde in scortis vestib.* Pelliceas intelligit. *Rhen.*

edito, hæc adhibita. Nec natura enim inoperatam debuit continuisse bonitatem, nec causa dissimulatam evasisse severitatem. Alteram sibi, alteram rei Deus præstitit. Incipe nunc etiam iudicis statum ut affinem mali arguere, qui idcirco alium Deum somniasti solummodo bonum, quia non potes iudicem: quanquam et illum ut iudicem ostendimus. Aut si non iudicem, certe perversum ac vanum, disciplinæ non vindicandæ, id est, non iudicandæ constitutorem. Non reprobas autem Deum iudicem, qui non iudicem Deum probas? Ipsam sine dubio justitiam accusare debebis, quæ iudicem præstat, aut et eam in species malitiæ deputare, id est, injustitiam in titulos bonitatis adscribere. Nunc enim justitia malum, si injustitia bonum. Porro, cum cogris injustitiam de pessimis pronuntiare, eodem iugo urgeris justitiam de optimis censere. Nihil enim æmulum mali non bonum, sicut et boni æmulum nihil non malum. Igitur quanto malum injustitia, tanto bonum justitia. Nec species solummodo, sed tutela reputanda bonitatis; quia bonitas nisi justitia regatur, ut iusta sit, non erit bonitas, si injusta sit. Nihil enim bonum, quod injustum; bonam autem omne, quod justum.

325 CAPUT XII.

Ita si societas et conspiratio bonitatis atque justitiæ separationem earum non potest capere (36), quo ore constitues diversitatem duorum deorum in separatione, seorsum deputans deum bonum, et seorsum deum justum? Illic consistit bonum, ubi et justum. A primordio denique creator tam bonus, quam et justus, pariter et utrumque processit. Bonitas ejus operata est mundum, justitia modulata est (37), quæ etiam tum mundum judicavit ex bonis faciendum, quia cum bonitatis consilio judicavit. Justitiæ opus est, quod inter lucem et tenebras separatio pronuntiata est, inter diem et noctem, inter cælum et terram, inter aquam superiorem et inferiorem, inter maris cætum et aridæ molem, inter luminaria majora et minora, diurna atque nocturna, inter marem et feminam; inter arborem agnitionis mortis et vitæ, inter orbem et paradisum, inter aquige-

• Variæ lectiones.

⁵⁵ Omnes illaberentur *Pamel. Seml.* ⁵⁶ Non inserit *Rhen. Sed tunc omittendum negabis.* ⁵⁷ Non abest *Rhen. Fran. Lat. Jun.* ⁵⁸ Vel pro. velles *Lat. Jun.*

Commentarius.

(36) Ita si societas et conspiratio bonitatis atque justitiæ separationem earum non potest capere. Sic et emendandum censuit Latinus quod vulgo legitur, « Separatione earum non potest carere. » In exemplari Pithœano legitur: « separationem eorum non potest carere. » Liber Ursini, Septimii stylum exhibet: « Ita, si societas et conspiratio bonitatis atque justitiæ separationem eorum non potest currere, quo ore, » etc. *Rig.*

(37) Justitia modulata est. Legendum crederem moderata est. Et quamvis nullis codicibus fretus, id conjiciendo tantum affirmarem. *Lx Pr.*

(38) Inter aquigena et terrigena. Delectatur iis vocibus quæ Græcorum usu derivantur, quasi dicere

na et terrigena (38) animalia. Omnia ut bonitas concepit, ita justitia distinxit. Totum hoc iudicatio dispositum et ordinatum est. Omnis situs, habitus elementorum, effectus, motus, status, ortus, occasus singulorum, judicia sunt Creatoris; ne putes eum exinde iudicem definiendum, quo malum cœpit, atque ita justitiam de causa mali offusces. His enim modis ostendimus eum cum auctrice omnium bonitate prodisse, ut et ipsam ingenitam Deo et naturalem, nec obventitiam deputandam, quæ in Domino inventa sit arbitratrice operum ejus.

CAPUT XIII.

Atenim, ut malum postea erupit, atque inde jam cœpit bonitas Dei cum adversario agere, aliud quoque negotium eadem illa justitia Dei nacta est jam secundum aversionem dirigendæ bonitatis (39), ut seposita libertate ejus (40), qua et ultro Deus bonus pro meritis cujusque pensetur, dignis offeratur, indignis denegetur, ingratis auferatur; proinde omnibus æmulis vindicetur. Ita omne hoc justitiæ opus procuratio bonitatis est, quod iudicando damnat, quod damnando punit, quod, ut dicitis, sævit; utique bono non malo proficit. Denique timor iudicii ad bonum, non ad malum confert. Non enim sufficiebat bonum **300** per semetipsum commendari, jam sub adversario laborans. Nam etsi commendabile per semetipsum, non tamen et conservabile, quia expugnabile jam per adversarium, nisi vis aliqua præesset timendi, quæ bonum etiam nolentes appetere, et custodire compelleret. Cæterum, tot illecebris mali expugnantibus bonum, quis illud appeteret, quod impune contemneret? Quis custodiret, quod sine periculo amitteret? *Legis (Matth. vii, 13) mali viam latam*, et multo frequentiore: nonne omnes illa laberentur ⁵⁵, si nihil in illa timeretur? Horremus terribiles minas Creatoris, et vix a malo avellimur: quid, si nihil minaretur? Hanc justitiam malum dices, quæ malo non favet? Hanc bonum negabis, quæ bono ⁵⁶ prospicit? Non ⁵⁷ qualem oportet Deum velles ⁵⁸ (41); qualem males expediret? sub quo delicta gauderent? cui diabolus illuderet? illum bonum iudicares Deum, qui homi-

ἡδονὴν et γῆενῃ τῶν ζώων. *Lx Pr.*

(39) Negotium nacta est jam secundum aversionem dirigendæ bonitatis. Hoc est, dirigendæ bonitatis prout mentem quisque suam ad Dei bonitatem advertit. *Rig.*

(40) Ut seposita libertate ejus. Sic habent exemplaria, nec inconcinne explicabitur in hunc sensum: Ut seposita divinæ bonitatis liberalitate, qua et ultro Deus bonus est, jam divina illa bonitas pro meritis cujusque pensetur. *Rig.*

(41) Non qualem oportet Deum velles. In Pithœano legitur: « Qualem oportet Deum velles? Quales malles, expediret? » *Rig.*

nem posset magis malum facere securitate delicti? Quis boni auctor, nisi qui et exactor? Proinde, quis mali extraneus, nisi qui et inimicus? Quis inimicus, nisi qui et expugnator? Quis expugnator, nisi qui et punitor? Sic totus Deus bonus est, dum pro bono omnia est. Sic denique omnipotens, quia et juvandi et lædendi potens. Minus est, tantum modo prodesse, quia non aliud quid possit quam prodesse. De ejusmodi qua fiducia bonum sperem, si hoc solum potest? quomodo innocentiae mercedem secter, si non et nocentiae spectem⁵⁹? Diffidam necesse est, ne nec alteram partem remuneretur⁶⁰, qui utramque non valuit. Usque adeo justitia etiam plenitudo est divinitatis ipsius exhibens Deum perfectum, et patrem, et dominum: patrem, clementia; dominum, disciplina; patrem, potestate blanda; dominum, severa: patrem, diligendum pie; dominum, timendum necessarie: diligendum, quia malit misericordiam, quam sacrificium (*Psal.* vi, 6; *Ezech.* xxxiii, 11); et timendum, quia nolit peccatum: diligendum, quia malit poenitentiam peccatoris, quam mortem; et timendum, quia nolit peccatores sui jam non poenitentes. Ideo lex utrumque definit, *Diliges Deum*, et *Timebis Deum*. Aliud obsecutori proposuit, aliud exorbitatori (42).

CAPUT XIV.

301 Ad omnia tibi occurrit Deus: idem percutiens, sed et sanans; mortificans, sed et vivificans; humilians, sed et sublimans; condens mala, sed et pacem faciens (*Deut.* xxxiii, 39): ut etiam et hinc⁶¹ respondeam hæreticis. Ecce enim, inquit, ipse se conditorem profitetur malorum, dicens: *Ego sum qui condo mala* (*Isa.* xlv, 7). Amplexi enim vocabuli communionem, duas malorum

A species in ambiguitate, turbantem; quia mala dicuntur, et delicta, et supplicia; passim volunt eum conditorem intelligi malorum, ut malitiae⁶² auctor renuntietur. Nos autem adhibita distinctione utriusque formæ, separatis malis delicti⁶³ et malis supplicii, malis culpæ et malis poenæ, suum cuique parti definimus⁶⁴ auctorem; malorum quidem peccati et culpæ, diabolum, malorum vero supplicii et poenæ, Deum creatorem; ut illa pars malitiae deputetur, ista justitiæ, mala condentis⁶⁵ judicii⁶⁶ adversus mala delicti⁶⁷. De his ergo creator proficitur malis, quæ congruunt judici. Quæ quidem illis mala sunt, quibus rependuntur, cæterum suo nomine bona, qua justa, et bonorum defensoria, et delictorum inimica, atque in hoc ordine, Deo digna. Aut proba ea injusta, ut probe malitiae deputanda, id est, injustitiæ mala: quia si justitiæ erunt, jam mala non erunt, sed bona; malis tantummodo mala, quibus etiam directo bona pro malis damnantur. Constitue igitur injuste hominem divinæ legis voluntarium contemptorem id retulisse, quo noluit⁶⁸ caruisse; injuste malitiam ævi illius imbribus, dehinc et ignibus cæsam; injuste Ægyptum fœdissimam, superstitiosam, amplius hospitii populi conflictatricem, decemplici castigatione percussam. Indurat cor Pharonis; sed⁶⁹ meruerat in exitium subministrari, qui jam negaverat Deum; qui jam legatos ejus toties superbus excusserat; qui jam populo laborem operis adjecerat: postremo, qua Ægyptus **302** olim Deo reus fuerat gentilis idololatriæ, ibin et crocodilum citius colens (43), quam Deum vivum. Impetit⁷⁰ et ipsum populum, sed ingratum. Immisit et pueris ursos, sed irreverentibus in Prophetam.

Variæ lectiones.

⁵⁹ Speciem *Seml. Rhen.*: nullo sensu atque etiam contra exemplaria. ⁶⁰ Remuneret *alii*. ⁶¹ Hic *Pamel. Seml.* ⁶² Injuste *add. Fran.* ⁶³ Delictis... supplicii *Seml.* ⁶⁴ Defendimus *Seml. contra omnes.* ⁶⁵ Condenti *Paris.* ⁶⁶ Judicia *Seml. Venet. Pamel. Rig. sed rationem sequimur magistratam. Edd.* ⁶⁷ Delicta *alii.* ⁶⁸ Voluit *Paris. Rig. Fran. Pamel. Venet.* ⁶⁹ Et *Seml.* ⁷⁰ Impendit *Venet. Rig. impedit Rhen. Seml.*

Commentarius.

(42) Aliud exorbitatori. Morigerum et rebellem sive delinquentem his vocibus, obsecutori et exorbitatori, notat. Vocabulo exorbitare utitur in *Exhort. ad cast.*: « Qui de monogamia exorbitat, » et *Apol.* vi: « Si a nullo desciverunt? si in nullo exorbitaverunt? » Sidonius, epist. 11, lib. viii: « Vereor hujusmodi a catholicæ fidei regulis exorbitaturum. » Item Julius Firmicus de errore prof. relig.: « Nec a salutaribus tuis legibus exorbitat nunc consul noster Posthumius. » LE PR.

(43) Ibin et crocodilum citius colens. Ægyptios superstitioni olim præ cæteris gentibus deditos constat, illudque traditur *Apolog.*, 24; nam adeo fuere superstitiosi, ut variis in locis varios sibi deos statuerint, τὸν Ἀπὶν ἐν Μερφί, ... τὸν τράγον ἐν Μένδῃ, τὸν κροκόδειλον ἐν τῇ Μυρίδῃ (Lucianus de astrol.), « Apin colunt in urbe Memphi, ... Hirum in urbe Mendec, et crocodilum in palude Myridis. » Clemens Alex. *pædag.* iii, c. 2. Ubi collatione facta ornatus muliebris cum templis Ægyptiorum, describit et amplificat temporum structuram, et ornamenta quibus illustrantur; si

vero intraveris, inquit, non Deus, sed risu dignum exhibetur spectaculum, οὐ γὰρ θεὸς ὁ ζητούμενος ἐνδὸν εὐρεῖσθαι, ἐφ' ὃν ἐσπεύσαμεν, αἰλουρος δὲ ἢ κροκόδειλος, ἢ αὐτόχθων ὄφις, ἢ τι τοιοῦτον θηρίον. Non enim ibi Deus qui requiritur, apparet, ad quem properabamus, sed felis, aut crocodilus, aut serpens indigena, aut tale quidpiam animal. » Sic Diodorus Siculus, lib. i *Biblioth.*: Ὁ μὲν ναὶ καλλίστοι, ... ἐνδὸν δὲ τῶν ζῴων τὸν θεόν, ἢ πῆληκος ἢ ἴβης, ἢ τράγος, ἢ αἰλουρος. « Tempia quidem pulcherrima, ... si vero Deum intus quæsisseris, aut simia est, aut ibis aut hircus, aut felis. » Idem lib. de *Decal.* tradit Philo Judæus. Mitto Cyrillum Alex. *Hom. de festis Pasch.*; Pomponium Melam, lib. i; Juvenalem, Sat. xv. Addo tantum ibin avem esse ciconiæ similem, quæ locustas et angues vorat, unde ab Ægyptiis superstitiose colitur, et numinis loco est. Tales bestias infinitas in annalibus refert Constantinus Manasses, et Nilum ipsum Deum sibi finxisse Ægyptios scribit Heliodorus, lib. ix. LE PR.

CAPUT XV.

Justitiam ergo primo iudicis dispice ⁷¹ : cujus si ratio constiterit, tunc et severitas ; et per quæ severitas decurrit, rationi et justitiæ reputabuntur. Ac ne pluribus immoremur, asserite causas cæteras quoque, ut sententias condemnetis : excusate delicta, ut judicia reprobetis. Nolite reprehendere iudicem, sed revincite malum iudicem. Nam et si ⁷² patrum delicta ex ⁷³ filiis exigebat, duritia populi talia remedia compulerat, ut vel posteritibus suis prospicientes legi divinæ obedirent. Quis enim non magis filiorum salutem quam suam curet ? Sed etsi benedictio patrum semini quoque eorum destinabatur, sine ullo adhuc merito ejus ; cur non et reatus patrum in filios quoque redundaret ? Sicut gratia, ita et offensa ; ut per totum genus et gratia decurreret, et offensa. Salvo eo quod postea decerni habeat : non dicturos acidam uvam patres manducasse, et filiorum dentes obstupuisse (*Jerem. xxxi, 29*) ; id est. non sumpturam patrem delictum filii, nec filium delictum patris ; sed unumquemque delicti sui reum futurum, ut post duritiam populi, duritia legis edomita, justitia jam non genus, sed personas judicaret. Quanquam si Evangelium veritatis accipias, ad quos pertineat sententia reddentis in filios patrum delicta cognosces ; ad illos scilicet qui hanc ultro sibi sententiam fuerant irrogaturi : *Sanguis illius super capita nostra et filiorum nostrorum* (*Matth. xxvii, 25*). Hoc ⁷⁴ itaque omnis providentia Dei censuit, quod jam audierat.

CAPUT XVI.

Bona igitur et severitas, quia justa, si bonus iudex, id est justus. Item cætera bona, per quæ opus ~~303~~ bonum currit bonæ severitatis, sive ira, sive æmulatio, sive sævitia. Debita enim omnia hæc sunt severitatis ⁷⁵, sicut severitas debitum est justitiæ. Vindicanda erit ⁷⁶ procacitas ætatis verecundiam debentis. Atque ita non poterunt ⁷⁷ iudici exprobrari quæ iudici accidunt ⁷⁸, carentia et ipsa culpa, sicut et ⁷⁹ iudex. Quid enim, si medicum quidem dicas esse debere, ferraamenta vero ejus accuses, quod secant, et inurant, et imputent, et constrictent ? quando sine instrumento artis medicus esse non possit. Sed accusa male secantem, importune amputantem, temere inurentem, atque ita ferraamenta quoque ejus, ut mala ministeria, reprehende. Proinde est enim, cum Deum

A quidem iudicem admittis, eos vero motus et sensus, per quos iudicat, destruis. Deum nos a propehtis et a Christo, non a philosophis, nec ab Epicuro, erudimur. Qui credimus Deum etiam in terris egisse, et humani habitus humilitatem suscepisse ex causa humanæ salutis, longe sumus a sententia eorum qui nolunt Deum curare quidquam. Inde venit ad hæreticos quoque definitio ejusmodi : Si Deus irascitur, et æmulatur, et extollitur, et exacerbatur, ergo et corrumpetur, ergo et morietur. Bene autem quod Christianorum est, etiam mortuum Deum credere, et tamen viventem in ævo ævorum. Stultissimi, qui de humanis divinæ præjudicant ⁸⁰, ut, quoniam in homine corruptoriæ conditionis habentur hujusmodi passionēs, idcirco et in Deo ejusdem status existimentur. Discerne substantias, et suos eis distribue sensus, tam diversos, quam substantiæ exigunt, licet vocabulis communicare videantur. Nam et dexteram, et oculos (⁴⁴), et pedes Dei legimus, nec ideo tamen humanis comparabuntur, quia de appellatione sociantur. Quanta erit diversitas divini corporis et humani, sub eisdem nominibus membrorum, tanta erit et animi divini et humani differentia, sub eisdem licet vocabulis sensuum, quos tam corruptorios efficit, in homine corruptibilitas substantiæ humanæ, quam incorruptorios in Deo efficit incorruptibilitas substantiæ divinæ. Certe Deum confiteris creatorem ? Certe, inquis. Quomodo ergo in Deo humanum aliquid existimas, et non divinum omne ? Quem Deum non negas, confiteris non humanum. Siquidem Deum confitendo, præjudicasti utique illum ab omni humanarum conditionum qualitate diversum. Porro, ~~304~~ cum pariter agnoscas hominem a Deo inflatum in animam vivam, non Deum ab homine, satis perversum est, ut in Deo potius humana constituas, quam in homine divina ; in hominis imagine Deum imbuas potius quam Dei hominem. Et hæc ergo imago censenda est Dei in homine, quod eosdem motus et sensus habeat humanus animus, quos et Deus, licet non tales quales Deus. Pro substantia enim et status eorum et exitus distant. Denique, contrarios eorum sensus, lenitatem dico, patientiam, misericordiam, ipsamque matricem earum bonitatem, cur divina præsumitis ? Nec tamen perfecte ea obtinemus, quia solus Deus perfectus. Ita et illas species, iræ dico ⁸¹ et exasperationis ⁸², non tam feliciter patimur, quia solus Deus de in-

Variæ lectiones.

⁷¹ Despice Rhen. ⁷² Si omitt. Seml. ⁷³ De Seml. ⁷⁴ Hac Rhen. ⁷⁵ Severitati Rig. ⁷⁶ Erat Jun. ⁷⁷ Potnerunt alii. ⁷⁸ Accedunt Venet. Seml. ⁷⁹ Et negl. Seml. ⁸⁰ Prædicant Paris. Fran. ⁸¹ Prædico pro iræ dico Seml. mendose. ⁸² Exasperationes id.

Commentarius.

(⁴⁴) Nam et dexteram et oculos. B. Augustinus lib. de præsentia Dei ad Dardanum, latissime tractat quomodo Deo attribuuntur dextra, oculi et pedes. Scripturas autem, ex quibus id desumptum

est, ad marginem annotavimus. Est ejusdem argumenti liber incerti auctoris, fortassis Rhabani, inter opera B. Hieronymi tom. IV. PAM.

corruptibilitatis proprietate felix. Irascetur enim, sed non exacerbabitur ⁸³, sed non periclitabitur: movebitur, sed non evertetur. Omnia necesse est adhibeat propter omnia; tot sensus, quot et causas: et iram propter scelestos, et bilem propter ingratos, et æmulationem propter superbos, et quicquid non expedit malis. Sic et misericordiam propter errantes, et patientiam propter non resipiscentes, et præstantiam propter merentes (45), et quidquid bonis opus est. Quæ omnia patitur suo more, quo cum pati concedet; propter quem homo eadem patitur, æque suo more.

CAPUT XVII.

Hæc itaque dispecta totum ordinem Dei iudicis operarium et (ut dignius dixerim) protectorem catholicæ et summæ illius bonitatis (46) ostendunt: quam semotam a iudicariis sensibus, et in suo statu puram nolunt Marcionitæ in eodem Deo agnoscere, pluentem super bonos et malos, et solem suum oriri facientem ⁸⁴ super justos ut injustos (*Matth.* v, 45): quod alius Deus omnino non præstat. Nam etsi hoc quoque testimonium Christi in Creatorem Marcion de Evangelio eradere ausus est, sed ipse mundus inscriptus est (47), et omni a conscientia legitur; et erit hæc ipsa patientia Creatoris in iudicium ⁸⁵ Marcionis: illa patientia, quæ expectat penitentiam potius peccatoris quam mortem, et mavult misericordiam quam sacrificium (*Osee* vi, 6); avertens jam destinatum exitum Ninivitis, et largiens spatium vitæ Ezechiae lacrymis, et restituens statum regni Babylonis tyranno poenitentiam ⁸⁶ functo. Illam **305** dico misericordiam, quæ et filium Saulis moriturum (48) ex devotione populo concessit: et David, delicta in domum Uriæ confessum, venia liberavit: et ipsum Israel toties restituit, quoties iudicavit; toties refovit, quoties et increpuit. Non solum igitur iudicem aspiciens, convertere et ad optimi exempla. Notans ⁸⁷ cum ulciscitur, considera cum indulget. Repende austeritati lenitatem: cum utrumque conveneris in Creatore, invenies in eo et illud, propter quod auctor Deum credis. Veni denique ad inspectionem doctrinarum, disciplinarum, præceptorum consiliorumque ejus.

A Dices forsitan, hæc etiam humanis legibus determinari. Sed ante Lycurgos et Solonas omnes, Moses et Deus. Nulla posteritas non a primordiis accipit. Tamen non a tuo Deo didicit Creator meus præscribere ⁸⁸ *Non occides; non adulterabis; non furaberis; non falsum testimonium dices; alienum non concupisces; honora patrem et matrem; et: Diliges proximum tuum ut te ipsum.* Ad hæc innocentiae, pudicitiae, et iustitiae, et pietatis principalia consulta, accedunt etiam humanitatis præscripta: cum septimo quoque anno servitia libertate solvuntur (*Levit.* xxv); cum eodem tempore agro parcutur, egenis cedendo locum; bovi etiam terenti vincula oris remittuntur, ad fructum præsentis laboris, quo facilius in pecudibus præmeditata humanitas in hominum refrigeria erudiretur.

CAPUT XVIII.

Sed quæ potius legis bona defendam, quam quæ hæresis concupiit, ut talionis definitionem, oculum pro oculo, dentem pro dente, et livorem pro livore repentis (*Exod.* xxi, 24)? Non enim injuriæ mutuo exercendæ licentiam sapit, sed in totum cohibendæ violentiæ prospicit, ut, quia durissimo et infideli in Deo populo longum, vel etiam incredibile videtur a Deo expectare defensam (49), edicendam postea, per prophetam: *Mihi defensam, et ego defendam, dicit Dominus* (*Deut.* xxxii, 35; *Rom.* xii, 19), interim commissio injuriæ metu vicis statim occurruræ repastinaretur, et licentia retributionis prohibitio esset provocationis; ut sic improbitas astuta ⁸⁹ cessaret, dum, secunda permissa, prima **306** terretur, et prima deterrita, nec secunda committitur, qua ⁹⁰ et alias facilior timor talionis per eundem saporem passionis. Nihil amarior quam id ipsum pati, quod feceris aliis. Et si lex aliquid cibis detrahit, et immunda pronuntiat animalia quæ aliquando benedicta sunt, consilium exercendæ continentiae intellige, et frenos impositos illi gulæ agnosce, quæ cum panem ederet angelorum, cucumeres et pepones Ægyptiorum desiderabat. Agnosce simul et comitibus gulæ, libidini scilicet atque luxuriæ (50) prospectum, quæ fere ventris castigatione frigescent. *Manducaverat enim*

Variæ lectiones.

⁸³ *Emulabitur inseri vult Jun.* ⁸⁴ *Pluenti.... facienti conjic. Seml.* ⁸⁵ *Indicium Paris.* ⁸⁶ *Poenitentia Seml.* ⁸⁷ *Nota Paris. Fran.* ⁸⁸ *Proscribere Venet. Rig.* ⁸⁹ *Æstuata olim legebatur.* ⁹⁰ *Quia Jun.*

Commentarius.

(45) *Et præstantiam propter merentes.* Quæ scilicet præstat præmia vel supplicia. *Rig.*

(46) *Catholicæ et summæ illius bonitatis.* Catholicam bonitatem proprie accipit, pro ea quæ per totum orbem terrarum diffusa est, de quo nomine latius lib. de *Præscript.* *PAM.*

(47) *Sed ipse mundus inscriptus est.* Catholica illa et summa Dei bonitas inscripta est in mundi tabulis. *Rig.*

(48) *Quæ et filium Saulis moriturum.* Hic loquitur de Jonatha quem populus liberavit e manibus Saulis patris, sicuti habetur I *Reg.* xiv. Illis autem

verbis, et ipsum Israel toties restituit, quoties iudicavit, alludit ad lib. *Judicum* cap. iii, iv, vi et x. *PAM.*

(49) *Defensam.* Id est, ultionem seu vindictam. *EDD.*

(50) *Comitibus gulæ libidini scilicet atque luxuriæ.* Ejusdem sensus est inter præcepta Dionysii Catonis: « Indulgere gulæ noli, quæ penis amica est. » *Rig.* *Comitibus gulæ libidini scilicet atque luxuriæ.* En etiam ab auctore usitatas *gulam et luxuriam*, sicut hodie accipiuntur a scholasticis doctoribus, cum de peccatis loquuntur capitalibus.

populus et biberat, et surrexerat ludere (Exod. xxxii, 6). Proinde, ut et pecuniæ ardor restinguere-
tur⁹¹ ex parte, qua de victus necessitate causatur, pretiosorum ciborum amlitio detracta est : potestremo, ut facilius homo ad jejunandum Deo formaretur, paucis et non gloriosis escis assuefactus (51), et nihil de lautioribus esuriturus. Reprehendendus sane Creator, quod cibos potius populo suo abstulit quam ingratoribus Marcionitis. Sacrificiorum quoque opera (52), et operationum, et oblationum negotiosas scrupulositates nemo reprehendat, quasi Deus talia sibi proprie desideraverit, qui tam manifeste exclamat : Quo mihi multitudinem sacrificiorum vestrorum ? Et quis exquisivit ista de manibus vestris (Isa. i, 11, 12) ? sed illam Dei industriam sentiat, qua populum, primum in idololatram et transgressionem, ejusmodi officiis religioni suæ voluit astringere, quibus superstitio sæculi agebatur, ut ab ea avocaret illos, sibi jubens fieri quasi desideranti, ne simulacris faciendis delinqueret.

CAPUT XIX.

Sed et ipsis commerciis vitæ et conversationis humanæ domi ac foris, adusque curam vasculorum omnifariam distinxit, ut istis legalibus disciplinis occurrentibus ubique, ne ullo⁹² momento vacarenta Dei respectu. Quid enim faceret beatum hominem (53), quam in lege Domini voluntas ejus, et in lege Domini meditabitur die ac nocte (Psal. i, 2) ? Quam legem non duritia promulgavit auctoris, sed ratio summæ benignitatis, populi potius duritiam edomantis, et rudem obsequio fidem operosis officiis dedolantis : ut nihil de arcanis attingam significantiis⁹³ legis, spiritualis³⁰⁷ scilicet et propheticæ, in omnibus pene argumentis figuratæ. Sufficit enim in

presenti, si simpliciter hominem Deo obligabat, ut nemo eam reprobare debeat, nisi cui non placet Deo servire. Ad hoc beneficium, non onus legis adjuvandum, etiam prophetas eadem bonitas Dei ordinavit, docentes Deo digna : *Auferre nequitias de anima* (54) *discere benefacere, exquirere judicium* (55), *judicare pupillo et justificare viduam, dirigere quæstiones, fugere improborum contactum* (56) *dimittere conflictam in integram* (57), *dissipare scripturam injustam*⁹⁴ *infringere panem esurienti, et tectum non habentem inducere in domum tuam; nudum si videris, contegere et domesticos seminis tui non despiciere* (Isa. i, 17; LVIII, 6, 7); *compescere linguam a malo, et labia ne loquantur dolum; declinare a malo, et facere bonum; querere pacem, et sectari eam* (Psal. xxxiii, 14, 15); *irasci et non delinquere* (Psal. iv, 5), id est, in ira non perseverare, sive sævire; *non abire in concilium impiorum, nec stare in via peccatorum, nec in cathedra pestilentium sedere* (Psal. i, 1). Sed ubi ? Vide : *Quam bonum et quam jucundum habitare fratres in unum* (Psal. cxxxii, 1), *meditantes die ac nocte in lege Domini* (Josue, i, 8); quia *bonum scilicet fidere in Dominum, quam fidere in hominem, et sperare in Dominum, quam sperare in principes* (Psal. cxvii, 8, 9). Qualis enim apud Deum merces homini ? *Et erit tanquam lignum quod plantatum est juxta exitus aquarum, quod fructum suum dabit in tempore suo; et folium ejus non decidet et omnia quæcunque faciet prosperabuntur illi* (Psal. i, 34). *Innocens autem et purus corde, qui non accepit in vanum nomen Dei, et non juravit ad proximum suum in dolo, iste accipiet benedictionem a Domino et misericordiam a Deo salutaratore suo*⁹⁵ (Psal. xliii, 4, 5). Oculi

Variæ lectiones.

⁹¹ Restringeretur olim legebatur. ⁹² Ulli Seml. illi Pamel. Fran. Rhen. ulli momenta Jun. ⁹³ Significantiis Rig. Venet. ⁹⁴ Diligere Venet. ⁹⁵ Forte frangere. ⁹⁶ Contractum Pam. ⁹⁷ In abest Pamel. Seml. ⁹⁸ Intravit alii. ⁹⁹ Salutari alii.

Commentarius.

Haud aliter autem dixit alicubi. B. Hieronymus : *Vener vino æstuans facile despumat in libidinem.* PAM.

(51) *Non gloriosis escis assuefactus.* Gloriosas vocat escas, quibus gloriantur nonnulli, nunc ob raritatem, nunc ob pretium. RHEN.

(52) *Sacrificiorum onera.* Hæc sacrificiorum onera, atque has operationum et oblationum negotiosas scrupulositates in *de Præscrip. hæretic.* apte vocavit *morositatem Judææ.* RHEN.

(53) *Quid enim faceret beatum hominem.* Usurpat Auctor hominem pro viro : nam et Græcæ et Latine. ac Hebraicæ, Chaldaicæ, ne voces virum significant, initio psal. i; usurpatur similiter a vulgo Gallorum. Pulchra est autem metaphora : « Rudem fidem operosis officiis dedolantis. » PAM.

(54) *Auferre nequitias, de anima.* Citat istud secundum LXX ex Isaïæ cap. i, excepto quod omittit (quod tamen etiam habent Hebrææ, Chaldaicæ et Latine editiones) *liberare injuria oppressum.* Præterquam quod addat, *diligere quæstiones*, sed potius (sicut castigo ex animadversione Joan. Hariri-
sii Angli) *dirigere*; nam hoc frequentissimum est

Auctori, forte loco illius : *Venite et disceptemus.* pro quo B. Hieronymus ex Hebr. : *et arguite me*; quod interpretantur Chrysostomus et Procopius in Comment. ut audacter qui bonum opus fecerit cum Deo disceptet, quomodo etiam Auctor intelligere videtur. Si adderetur, *cum Deo*, clarius foret. ID.

(55) *Exquirere judicium.* Exquisito ac perspecto utriusque partis jure. RIG.

(56) *Fugere improborum contactum.* In Pithæano cod. et Rhenani editionibus legitur *contactum*, quod sane fugiendi verbo magis convenit. Pamelius mutavit; sic ratus aptasse Græcis quæ apud Isaïam leguntur cap. LVIII, σύνδεσμον ἀδικίας. Sed illic habetur, λύε πάντα σύνδεσμον ἀδικίας. Itaque aliud sibi voluit Septimius. ID.

(57) *Dimittere conflictam in integram.* Sic habent exemplaria vetera. Apud Esdras, post ea verba, *Viduam justitiam, pupillo iudica*, statim sequitur, *confractum et debilem cura.* At Isaïas dixit, ἀρόστελλε τὰ θραμμένους ἐν ἀγέσει. Et hæc omnia sunt a Septimio satis negligenter citata. ID.

enim Domini super timentes eum, sperantes **SOS** in misericordiam ipsius ad eliberandas ¹ animas eorum (58) de morte, utique æterna, et nutricandos eos in fame (Psal. xxxii, 18, 19), utique vitæ æternæ. Multæ enim pressuræ justorum, et ex omnibus liberabit eos Dominus (Psal. xxxiii, 20). Honorabilis mors in conspectu Domini sanctorum ejus (Psal. cxv, 15). Dominus custodit omnia ossa eorum ²: unum ex ipsis non comminuetur. Redimet ³ Dominus animas servorum suorum (Psal. xxxiii, 21-23). Pauca ista de tantis Scripturis Creatoris intulimus, et nihil puto jam ad testimonium Dei optimi deest ⁴, quod satis et præcepta bonitatis, et promissa con-signant.

CAPUT XX.

Sed enim sepiæ, ⁵ isti (59), quorum figura illud quoque pisculentum de cibis Lex recusavit, ut translationem sui sentiunt, tenebras hinc blasphemiae intervomunt, atque ita intentionem uniuscujusque jam proximam dispargunt, jactitando ⁶ et asseverando ea quæ relucens bonitatem Creatoris infuscent. Sed et per istas caligines sequemur nequitiam, et in lucem extrahemus ingenia tenebrarum, objicientia Creatori vel maxime fraudem illam et rapinam auri et argenti, mandatam ⁷ ab illo Hebræis in Ægyptios. Age, infelicissime hæretice, te ipsum exoptulo arbitrum: cognosce in utramque gentem prius, et ita de auctore præcepti judicabis. Reposcunt Ægyptii de Hebræis vasa aurea et argentea; contra Hebræi mutuas petitiones instituunt (60), allegantes sibi quoque eorumdem Patrum nomine, ex eodem scripturæ instrumento mercedes restitui oportere illius operariæ servitutis, pro laterinis deductis, pro civitatibus et villis ædificatis. Quid judicabis, optimi Dei elector? Hebræos fraudem agnoscere debere, an Ægyptios compensationem? **SOS** Nam et aiunt ita actum per legatos (61) utrinque; Ægyptiorum quidem repentium vasa, Judæorum vero reposcentium operas suas: et tandem vasis istis ⁸ renuntiave-

A runt sibi Ægyptii (62). Hodie adversus Marcionitas amplius allegant. Hebræi, negantes compensationi satis esse quantumvis illud auri et argenti, si sexcentorum millium operæ per tot annos vel singulis nummis diurnis æstimentur. Quæ autem pars major? repetentium vasa, an incolentium villas et urbes? Querela ergo mare Ægyptiorum, an gratia Hebræorum (63)? Ut solo injuriarum judicio Hebræi Ægyptios repreciterent, liberi homines in ergastulum subacti, ut solas scapulas suas scribæ eorum apud subsellia sua ostenderet flagellorum contumeliosa atrocitate laceratas: non paucis lancibus et scyphis, pauciorum utique divitum ubique, sed totis et ipsorum facultatibus, et popularium omnium collationibus satisfaciendum Hebræis pronuntiasset ⁹. Igitur si bona Hebræorum causa, bona jam et causa, id est mandatum Creatoris, qui et Ægyptios gratos fecit nescientes, et suum populum, in tempore expeditionis angusto, aliquo solatio tacitæ compositionis expunxit. Plane minus exigi jussit: Hebræis enim ¹⁰ etiam filios Ægyptii restituere debuerant.

CAPUT XXI.

C Sic et in cæteris contrarietates præceptorum ei exprobras, ut mobili et instabili; prohibendis Sabbatis operari, et jubentis arcam circumferri per dies octo, id est, etiam Sabbato, in expugnatione civitatis Hiericho. Nec Sabbati enim inspicias legem opera humana, non divina prohibentem. Siquidem, *Sex*, inquit (*Exod. xx, 9, 10*), *diebus operare, et facies omnia opera tua, septima autem die Sabbati* ¹¹ *Domino Deo tuo; non facies in ea omne opus. Quod? Utique tuum* ¹². Consequens enim est, ut ea opera Sabbato auferret, quæ sex diebus supra induxerat: tua scilicet, id est, humana et quotidiana. Arcam vero circumferre, neque quotidianum opus videri potest, neque humanum, sed et rarum, et sacrosanctum, et ex ipso tunc Dei præcepto utique divinum. Quod et ipse quid significaret edissererem,

Variæ lectiones.

¹ Deliberandas *Seml.* liberandas *Latin.* ² Ossa eorum, et *Seml.* ³ Redemit *Seml.* ⁴ Deesse *Pamel. Seml.* ⁵ Sæpe olim legebatur. ⁶ Jactando *Seml.* ⁷ Mandata *Pamel. Seml.* mandatas *Jun.* ⁸ Et tamen has justitia *Seml. Pamel.* ⁹ Hebræos pronuntiasset *Paris. Rhen.* Hebræos pronuntiasset. *cod. Wouu.* Hebræis pronuntiasset *Seml.* ¹⁰ Enim *negl. Seml.* ¹¹ Sabbatiza *Paris.* ¹² Quod utique tuum *Seml. prave. corrig.*

Commentarius.

(58) *Ad eliberandas animas eorum.* Sic legitur in Pithecano. *Rig.*

(59) *Sed enim sepiæ isti.* Eleganter et apposite hæreticos Marcionitas sepiis comparat. Nam ut Plinius tradit, lib. ix, cap. 29, sepiæ, piscium genus est, ubi sensere se apprehendi, effuso atramento quod pro sanguine iis est, infuscata aqua absconduntur. Eodem modo hæretici Marcionitæ, ubi translationem sui sentiunt, hoc est, cum erroris arguuntur convincunturque, tenebras huic blasphemiae intervomunt, ut atramentum sepiæ, atque ita arguentem impediunt et avertunt, allegando quæ bonitatem Creatoris infuscent obnubilentque. *RHEN.*

D (60) *Contra Hebræi mutuas petitiones instituit.* Sic Alexander imperator I, i, c. *Rer. amotar.*: » Enim prius exsolvi, quod debere te constituerit, æquum est, quam petitioni mutæ responsum fuerit. » *Rig.*

(61) *Nam et aiunt ita actum per legatos.* Ait vero Moses. *Id.*

(62) *Renuntiaverunt sibi Ægyptii.* Videtur ironia esse, Ægyptios videlicet juste renuntiasset operas Hebræorum, hoc est, mercedem pro operis debitam denegasse. *RHEN.*

(63). *An gratia Hebræorum.* Quæ eis debebatur, et quam meruerant, id est merces. *Id.*

nisi ¹³ longum esset figuras argumentorum omnium Creatoris expandere, quas forsitan nec admittis. Sed plus est, si **310** de absolutis revincamini, simplicitate veritatis, non curiositate: sicut et nunc certa distinctio est Sabbati, humana, non divina opera prohibentis. Ideoque qui Sabbatis ligatum ierat, morti datus est: suum enim opus fecerat, lege interdictum. Qui vero arcam Sabbatis circumtuleraut, impune gesserunt: non suum enim opus, sed Dei ¹⁴, ex præcepto scilicet ipsius, administraverant.

CAPUT XXII.

Proinde et similitudinem vetans fieri omnium quæ in cælo et in terra et in aquis, ostendit et causas, idololatriæ scilicet substantiam cohibentes ¹⁵. Subjicit enim: *Non adorabitis, neque servietis illis*. Serpentis autem ænei effigies, postea præcepta Mosi a Domino, non ad idololatriæ titulum pertinebat, sed ad remediandos eos qui a serpentibus infestabantur. Et taceo de figura remedii. Sic et Cherubim et Seraphim aurea in arcæ figuratum exemplum, certe simplex ornamentum, accommodata suggestui, longe diversas habendo causas ab idololatriæ conditione, ob quam similitudo prohibetur, non videntur similitudinum prohibitarum legi refragari, non in eo similitudinis statu deprehensa, ob quem similitudo prohibetur. Diximus de sacrificiorum rationali institutione, avocantis ¹⁶ scilicet ab idolis ad Deum officia ea, quæ si rursus eiecerat, dicens (*Psal. i, 11*): *Quo mihi multitudinem sacrificiorum vestrorum?* hoc ipsum voluit intelligi, quod non sibi ea proprie exegisset: *Non enim bibam*, inquit (*Psal. xlix, 13*), *sanguinem taurorum* (64); quia et alibi ait (*Isa. xl, 28*): *Deus æternus non esuriat, nec sitiet*. Nam etsi ad oblationes Abel advertit ¹⁷, et holocausta Noe odoratus est libenter ¹⁸, quæ jucunditas sive viscerum vervecinorum, sive nidoris ardentium victimarum? Sed animus simplex et Deum metuens offerentium

A ea quæ a Deo habebant, et pabuli et suavis olentiæ gratia ¹⁹ apud Deum deputabatur, non quæ fiebant exigentis, sed illud propter quod fiebant, ob honorem scilicet Dei. Si cliens diviti aut regi nihil desideranti, tamen aliquid vilissimi munusculi obtulerit, quantitas et qualitas muneris infuscabit divitem et regem, an delectabit titulus officii? At si cliens ei munera ultro, vel etiam dicto ²⁰ ordine suo offerat, et solemnia regis observet, non ex fide tamen, nec corde puro, nec pleno circa cætera quoque obsequia, nonne consequens ut rex ille vel **311** dives exclamet: *Quo mihi multitudinem munerum tuorum? plenus sum; et: Solemnitates, et dies festos* (65), *et vestra Sabbata odit anima mea* ²¹ (*Isa. i, 11, 14*). *Vestra* dicendo, quæ secundum libidinem suam, non secundum religionem Dei celebrando ²², sua jam, non Dei, fecerant, conditionalem idcirco et rationalem demonstravit recusationem eorum quæ administranda ²³ præscripserat.

CAPUT XXIII.

Si vero etiam circa personas levem ²⁴ vultis intelligi, cum reprobatur aliquando probatos; aut improvidum, cum probatur quandoque reprobandos, quasi judicia sua aut damnet præterita, aut ignoret futura: atquin nihil tam bono et judici convenit, quam pro præsentibus meritis et rejicere et allegere. Allegitur ²⁵ Saul, sed nondum despector prophetæ Samuelis. Rejicitur Salomon, sed jam a mulieribus alienis possessus, et idolis Moabitarum et Sidoniorum mancipatus. Quid faceret Creator, ne a Marcionitis reprehenderetur? Bene adhuc agentes prædamnaret (66) jam propter futura delicta? Sed Dei boni non erat, nondum merentes prædamnare. Proinde peccantes nunc non recusaret propter pristina benefacta? Sed justi iudicis non erat, rescis-
sis ²⁶ jam bonis pristinis scelera donare. Aut quis hominum sine delicto, ut eum Deus semper allegere-

Variæ lectiones.

¹³ Ni nimis *Seml.* ¹⁴ Enim, sed Dei opus *Rig. Venet.* ¹⁵ Quæ substantiam cohibentes *Seml. Rhen.* substantiam cohibens *cod. Ursini.* quasi pro quæ *conjec. Seml.* cohibent pro cohibentes *Rhen.* ¹⁶ Avocanti *Seml.* avocante *Pamel.* ¹⁷ Advertis aliqui. ¹⁸ Libenter abest a quibusd. ¹⁹ Gratia *Jun. Seml.* ²⁰ Edicta *Rig Venet.* vel ex edicta *Lat. Jun.* ²¹ Odit anima mea. *Vestra omitt. Seml.* ²² Celebrant Deo quidam ²³ Administrando *Paris.* ²⁴ Legum alii mendose. ²⁵ Eligitur *Seml.* ²⁶ Recisis alii.

Commentarius.

D Quoniam vero iis diebus genio indulgere solitum erat, Sidonius Apoll. lib. ii, ep. 2, luxum subbatarum vocat, loquens de luxu et conviviis Gothorum. Unde cynicus Antisthenes ἑορτὴν γαστριμαργία; ἀπορμήν vocat: et apud Isidorum Pelus., 246-
βατον πᾶσαν ἑορτὴν καλοῦσιν. Id.

(64) *Non enim bibam, inquit, sanguinem taurorum.* Defleciit hic Tertullianus a Vulgata lectione nostra, in qua *Psal. xlix: Numquid manducabo carnes taurorum, aut sanguinem hircorum potabo?* Sed nullius id momenti est. Innuebat autem Deus se non cæremoniis seu ritibus quibusdam placari, sed tantum sincero cordis affectu. Le Pa.

(65) *Et vestra sabbata odit anima mea.* Non soli Judæi in verbis istis comprehenduntur. Omnes fere nationes aliæ diem illum observarunt. Ovidius satis testatur de Romanis i, *De arte*;

Culte Palæstino septima festa viro;
et Macrobius, lib. i *Saturnal.* cap. 7:

Maxima pars Graium Saturno, et maxime Athenæ
Conficiunt sacra, quæ Cronia esse iterantur ab illis.

(66) *Bene adhuc agentes prædamnaret, etc.* Istud omnino legi debet interrogative, quia ex sententia loquitur Marcionitarum, cui apte respondet: « Sed Dei boni non erat, nondum merentes prædamnare, Proinde peccantes nunc non recusaret propter pristina beneficia. » Neque enim præscientia meritum causa est divinæ prædestinationis, sicuti hæretice sentiebat Pelagius; de qua re ne prolixior sim, videat lector Sixtum Senensem, *Biblioth. sanctæ.* lib. vi. PAM.

ret²⁷, quem nunquam posset recusare? vel quis item sine aliquo bono opere, ut eum Deus semper recusaret, quem nunquam posset allegere²⁸? Exhibe bonum semper²⁹, et non recusabitur: exhibe malum semper, et nunquam allegetur³⁰. Cæterum, si idem homo, ut in utroque pro temporibus, in utroque dispugetur (67) a Deo, et bono, et iudice, qui non levitate aut improvidentia sententias vertit, sed censura gravissima et providentissima, merita temporis cuiusque dispensat.

CAPUT XXIV.

Sic et poenitentiam (68) apud illum³¹ prave interpretaris, quasi proinde mobilitate vel improvidentia, imo jam ex delicti recordatione poeniteat: **312** quoniam quidem dixerit (I Reg. xv, 11): *Pœnituit quod regem fecerim Saul*; præscribens scilicet, poenitentiam confessionem sapere mali operis alicujus vel erroris. Porro non semper. Evenit enim in bonis factis poenitentiae confessio, ad invidiam et exprobrationem ejus qui beneficii ingratus exstiterit, sicut et tunc circa personam Saulis honorandam annuntiatur a Creatore, qui non deliquerat, cum Saulem assumit in regnum, et sancto Spiritu auget; optimum enim adhuc: Qualis, inquit, non erat in filiis Israelis, dignissime allegerat, sed nec ignoraverat ita eventurum, nemo enim te sustinebit improvidentiam adscribentem Deo ei, quem Deum non negans, confiteris et providum. Hæc enim illi propria divinitas constat, sed malum factum Saulis (ut dixi) onerabat poenitentiae suæ professione; quam, vacante delicto circa Saulis allectionem, consequens est invidiosam potius intelligi, nec criminosa. Ecce, inquis, criminosa eam animadverto circa Ninivitas, dicente Scriptura Jonæ (Jonæ, iii, 10): *Et poenituit Dominum de malitia quam dixerat facturum se illis, nec fecit*. Sicut et ipse Jonas ad Dominum³²: *Propterea præveni profugere in Tharsos, quia cognoveram te esse misericordem et miserescentem, patientem, et plurimum³³ misericordiæ, poenitentem malitiarum* (Jonæ, iv, 2). Bene igitur quod præmisit optimi Dei titulum, patientissimi scilicet super malos, et abundantissimi³⁴ misericordiæ et miserationis super agnoscentes et deplangentes delicta sua, quales tunc Ninivite. Si enim optimus qui talis, de isto prius cessasse debebis, non compe-

tere in talem, id est optimum, etiam malitiæ concursus. Et quia³⁵ Marcion defendit arborem bonam malos quoque fructus non licere producere (Matth. vii, 48), sed malitiam tamen nominavit, quod optimus non capit, numquid aliqua interpretatio subest etiam³⁶ earum malitiarum intelligendarum, quæ possint et in optimum decucurrere? Subest autem. Dicimus denique malitiam nunc significari, non quæ ad naturam redigatur Creatoris quasi mali, sed quæ ad potestatem **313** quasi judicis, secundum quam enuntiarit (Isa. xlv, 7): *Ego sum qui condo mala*; et: *Ecce ego emitto in vos mala* (69) (Jerem. xviii, II), non peccatoria, sed ultoria; quorum satis diluimus infamiam, ut congruentium iudici. Sicut autem, licet mala dicantur, non reprehenduntur in iudice, nec hoc nomine suo malum iudicem ostendunt; ita et malitia hæc erit intelligenda nunc, quæ ex illis malis judicariis deputata, cum ipsis competat iudici. Nam et apud Græcos interdum malitiæ pro vexationibus et læsuris, non pro malignitatibus ponuntur³⁷, sicut et in isto articulo; atque adeo, si ejus malitiæ poenituit Creatorem, quasi creaturæ reprobandæ scilicet, et deletui³⁸ vindicandæ. Atqui nec³⁹ ullum admissum criminisum reputabitur Creatori, qui iniquissimam civitatem digne meritoque decreverat abolendam. Ita, quod juste destinaverat, non male destinans, ex justitia, non ex malitia destinarat; sed poenam ipsam malitiam nominavit, ex malo et merito⁴⁰ passionis ipsius. **C** Ergo, dices, si malitiam justitiæ nomine excusas, quia juste exitium destinarat in Ninivitas, sic quoque culpandus est, qui justitiæ, utique non poenitendæ, poenitentiam gessit. Imo nec justitiæ, inquam⁴¹, poenitebit Deum, et superest jam agnoscere quid sit poenitentia Dei. Non enim, si hominem ex recordatione plurimum delicti (70), interdum et ex alicujus boni operis ingratia poenitet, ideo et Deum proinde. In quantum enim Deus nec malum admittit, nec bonum damnat, in tantum nec poenitentiae boni aut mali apud eum locus est. Nam et hoc tibi eadem Scriptura determinat, dicente Samuele Sauli (I Reg. xv, 28): *Discedit Dominus regnum Israel de manu tua hodie, et dabit illud proximo tuo, optimo super te; et scindetur Israel in duas partes, et non convertetur, neque poenitentiam aget, quia non sicut homo est*

Variæ lectiones.

²⁷ Elegerit Seml. ²⁸ Eligere Seml. ²⁹ Semper omitt. Seml. ³⁰ Eligitur id. ³¹ Deum Seml. ³² Deum Seml. ³³ Plurimæ Lat. ³⁴ Abundantissimæ alii. ³⁵ Et inser. Seml. Jun. ³⁶ Etiam negl. Seml. ³⁷ Ponunt olim legabatur. ³⁸ Ob delictum Rhen. delitus Paris. deletu alii. ³⁹ Hic inser. Seml. ⁴⁰ Et inserit Seml. ⁴¹ Unquam Rhen.

Commentarius.

(67) *In utroque dispugetur*. Hoc est, in utroque ei: tisfiet, in utroque mercedem accipiet. RHEN.

(68) *Sic et poenitentiam*, etc. Supplevimus dictionem quæ deerat magno sensus incommodo, scripsimusque, *apud illum*, hoc est, apud Creatorem. Id.

(69) *Ecce ego emitto in vos mala*, etc. Multi sunt ejusmodi loci in Scripturis, quibus legitur:

Inducam super eos malum, seu mala, nempe III Reg. ix, 4; III Reg. ii, 21; II Paralip. vii. PAM.

(70) *Ex recordatione plurimum delicti*. Plurimum adverbialiter, pro *ut plurimum*. Terentius in Phormione: « Domum ire pergam, ubi plurimum est. » Sic etiam Noster supra locutus est. Latini minimum hoc item modo usurpant. RHEN.

ad pœnitendum. Hæc itaque definitio in omnibus aliam formam divinæ pœnitentiæ statuit, quæ neque ex improvidentia, neque ex ulla boni aut mali operis damnatione reputetur, sicut humana. Quis ergo erit mos pœnitentiæ divinæ? Jam relucet, si non ad humanas conditiones eam referas. Nihil enim aliud intelligetur, quam simplex conversio sententiæ prioris, quæ etiam sine reprehensione ejus possit admitti, etiam in homine, **314** nedum in Deo, cujus omnis sententia caret culpa. Nam et in Græco sono (71) pœnitentiæ nomen non ex delicti confessione, sed ex animi demutatione compositum ⁴² est, quam apud Deum pro rerum variantium sese occursu fieri ⁴³ ostendimus.

CAPUT XXV.

Jam nunc ut omnia ejusmodi expediam, ad ceteras pusillitates, et infirmitates, et incongruentias (ut putatis) interpretandas purgandasque per tendam. Inclamat Deus (*Gen. III*): *Adam, ubi es?* scilicet ignorans ubi esset? et causato nuditatis pudere, an de arbore gustasset interrogat, scilicet incertus? Imo nec incertus admissi, nec ignorans loci. Enimvero oportebat conscientia peccati delitescentem, evocatum prodire ⁴⁴ in conspectum Domini, non sola nominis inclamatione, sed cum aliqua jam tunc admissi suggillatione. Nec enim simplici modo, id est interrogatorio sono, legendum est, *Adam, ubi es* ⁴⁵? sed impresso et incusso, et imputativo, *Adam, ubi es?* id est, in perditione es; id est, jam hic non es; ut et ⁴⁶ increpandi et dolendi exitus vox sit. Cæterum, qui totum orbem comprehendit manu velut nidum, cujus cælum thronus, et terra scabellum, nimirum hujus oculos aliqua paradisi portio evaserat, quo minus illi ubicunque Adam ante evocationem viseretur, tam latens, quam de interdicta fruge sumens? Speculatiorem vineæ vel horti tui lupus aut furunculus non latet. Deum puto de sublimioribus oculatiorem aliquid subjecti præterire non posse. Stulte, qui tantum argumentum divinæ majestatis, et humanæ instructionis, naso agis. Interrogabat ⁴⁷ Deus quasi incertus, ut ⁴⁸ et hinc ⁴⁹ liberi arbitrii probans ⁵⁰

A hominem, in causa aut negationis aut confessionis ⁵¹ daret ei locum sponte confitendi delictum, et hoc nomine relevandi ⁵², sicut de Cain sciscitatur, ubinam frater ejus; quasi non jam vociferatum a terra sanguinem Abelis audisset: sed ut et ille haberet potestatem ex eadem arbitrii potestate sponte negandi delicti, et hoc nomine gravandi; atque ita nobis conderentur exempla confitentium potius delictorum quam negantium: ut jam tunc initiaretur evangelica doctrina (*Matth., XII, 37*): *Ex ore tuo justificaberis* ⁵³, et *ex ore tuo damnaberis* ⁵⁴. **315** Nam etsi Adam propter statum legis deditus morti est, sed spes ei salva est, dicente Domino (*Gen. III, 22*): *Ecce Adam factus est tanquam unus ex nobis*: de futura scilicet allectione hominis in divinitatem. Denique, quid sequitur? **B** *Et nunc ne quando extendat manum, etumat de ligno vitæ, et vivat in ævum.* Interponens enim et nunc, præsentis temporis verbum, temporalem et ad præsens dilationem vitæ fecisse se ostendit. Ideoque nec maledixit ipsum Adam, nec Evam, ut restitutionis ⁵⁵ candidatos (72), ut confessione relevatos. Cain vero et ⁵⁶ maledixit, et cupidum morte luere delictum mori interim vetuit, ut præter admissum, etiam negationis ejus ⁵⁷ oneratum. Hæc erit ignorantia Dei nostri, quæ ideo simulabitur, ne delinquens homo, quid sibi agendum sit, ignoret ⁵⁸. Sed ad Sodomam et Gomorrhæam descendens: *Videbo*, ait (*Gen. XVIII, 21*), *si secundum clamorem pervenientem ad me consumment* ⁵⁹, *si vero non, ut agnoscam.* Et hic, videlicet, ex ignorantia incertus et scire cupidus? an hic sonus pronuntiationis necessarius, non dubitativum, sed comminativum exprimens sensum sub sciscitationis obtentu? Quod si descensum quoque Dei irrides, quasi aliter non potuerit perficere judicium, nisi descendisset, vide ne tuum æquæ Deum pulses. Nam et ille descendit, ut quod vellet, efficeret.

CAPUT XXVI.

Sed et jurat Deus. Numquid forte per Deum Marcionis? Imo, inquit, quod multo vanius ⁶⁰, per semetipsum. Quid velles ⁶¹ faceret ⁶², si alius Deus

Variæ lectiones.

⁴² Comparatum alii ⁴³ Regi Venet. *Rig. rei cod. Pithæ. occursura*, ostendimus *Pamel. Fran.* ⁴⁴ Prodere *Rig. Venet.* ⁴⁵ Ubi es, Adam alii. ⁴⁶ Et abest Paris. ⁴⁷ Interrogat *Seml.* ⁴⁸ Ut abest *Pamel.* ⁴⁹ Hic *Rig. Venet. Seml.* ⁵⁰ Improbans *Rhen.* ⁵¹ Ut inser. *Seml. Pamel.* ⁵² Revelandi *Par.* ⁵³ Conjustificaberis *Rhen.* ⁵⁴ Condemnaberis alii ex *Vulgata.* ⁵⁵ Restitutioni *Rhen.* ⁵⁶ Et negl. *Rig. Venet.* ⁵⁷ Exemplo *Fran.* ⁵⁸ Ignoraret alii. ⁵⁹ Consumment *Pam. Venet. Seml.* ⁶⁰ Multa vanus, quod *Seml. Pamel.* ⁶¹ Vellet (ut) *Seml.* ⁶² Facere *Pam. Par.*

Commentarius.

(71) *Nam et in Græco sono, etc.* Vox *μετάνοια* pro quo ex Græco *pœnitentia* transfertur, a *μετανοεῖν* derivatur, quod non delicti confessionem, sed animi demutationem significat, sicut patet ex Xenophonte, initio lib. I *Κόρου πειδείας* et aliis Græcis scriptoribus. *PAM.*

(72) *Restitutionis candidatos.* Primos parentes, quoniam amissam felicitatem recuperaturi erant, vocat restitutionis candidatos: pari loquendi formula

alio loco utitur, cum æternitatis candidatos dicit. Candidati supplices erant et ambientes magistratus Romæ; sed et candidati alii fuerunt inter milites, qui veluti prætoriani, seu triarii, aut principis defensores. Ammianus Marcell., lib. xxv: « Cum Julianus inter belli discrimina versaretur, clamabant hinc inde candidati, quos disjecerat terror, ut fugientem molem, tanquam ruinam male compositi culminis, declinaret. » *LE PA.*

non erat in conscientia ejus, hoc cum maxime jurantis⁶³ alium absque se omnino non esse? Igitur pejerantem deprehendis, an vane dejerantem? Sed non potest videri pejerasse, qui alium esse non scivit, ut dicitis. Quod enim scit, hoc dejerans vere, non pejeravit. Sed nec vane dejerat, alium Deum non esse. Tunc enim vane dejeraret, si non fuissent qui alios deos crederent, tunc quidem simulacrorum cultores, nunc vero et hæretici. Jurat igitur per semetipsum, ut vel juranti Deo credas alium deum omnino non esse. Hoc ut Deus faceret, tu quoque, Marcion, coegisti: **316** jam tunc enim providebaris. Proinde, si et in promissionibus aut comminationibus jurat, fidem in primordiis arduam extorquens, nihil Deo indignum est, quod efficit Deo credere. Satis et tunc pusillus Deus in ipsa etiam ferocia sua, cum ob vituli consecrationem efferatus in populum, de famulo suo postulat Moyse (*Exod. xxxii, 10*): *Sine me, et indignatus ira*⁶⁴ *disperdam illos, et faciam te in nationem magnam*. Unde meliorem soletis affirmare Moysen Deo suo, deprecatorem, imo et prohibitorum iræ. *Non facies enim*, inquit⁶⁵, *istud, aut et me una cum eis impende*. Miserandi⁶⁶ vos quoque cum populo, qui Christum non agnoscitis in persona Mosi figuratum, Patris deprecatorem, et oblatorem animæ suæ pro populi salute. Sed sufficit, si et Moysi proprie donatus est populus ad præsens. Quod ut famulus postulare posset a Domino, id Dominus a se postulavit. Ad hoc enim famulo dixit: *Sine me, et disperdam illos*, ut ille postulando, et semetipsum offerendo non sineret; atque ita disceres, quantum liceat fidei et prophetæ apud Deum (73).

CAPUT XXVII.

Jam nunc ut et cætera compendio absolvam, quæcunque adhuc ut pusilla et infirma et indigna colligitis ad destructionem Creatoris, simplici et certa ratione proponam: Deum non potuisse humanos congressus inire, nisi humanos et sensus et affectus suscepisset, per quos vim majestatis

A suæ, intolerabilem utique humanæ mediocritati, humilitate temperaret, sibi quidem indigna, homini autem necessaria; et ita jam Deo digna, quia nihil tam dignum Deo quam salus hominis. De isto pluribus retractarem, si cum ethnicis agerem; quanquam et cum hæreticis non multo diversa⁶⁷ congressio stet. Quatenus et ipsi Deum in figura et in reliquo ordine humanæ conditionis deversatum⁶⁸ jam credidistis, non exigetis utique diutius persuaderi Deum conformasse semetipsum humanitati, sed de vestra fide revincimini. Si enim Deus, et quidem sublimior, tanta humilitate fastigium majestatis suæ stravit, ut etiam morti subjeceretur⁶⁹, et morti crucis; cur non putetis nostro **317** quoque Deo aliquas pusillitates congruisse, tolerabiliore tamen judaicis contumeliis et patibulis et sepulcris? An hæ sunt pusillitates, quæ jam⁷⁰ præjudicare debebunt Christum, humanis passionibus objectum, ejus Dei esse, cui⁷¹ humanitates exprobrantur a vobis? Nam et profitemur Christum semper egisse in Dei Patris nomine; ipsum ab initio conversatum; ipsum congressum cum patriarchis et prophetis, Filium Creatoris, Sermonem ejus, quem ex semetipso proferendo filium fecit, et⁷² exinde omni dispositioni suæ voluntatique præfecit; diminuens illum modico citra angelos, sicut apud David⁷³ scriptum est (*Psal. viii, 6*): qua diminutione in hæc quoque dispositus est a Patre, quæ ut humana reprehenditis, ediscens jam inde a primordio, jam inde hominem, quod erat futurus in fine. Ille est qui descendit; ille, qui interrogat; ille, qui postulat; ille, qui jurat. Cæterum⁷⁴, Patrem nemini visum, etiam commune testabitur Evangelium, dicente (*Matth. xi, 27*) Christo: *Nemo cognovit Patrem nisi Filius*; ipse enim et Veteri Testamento pronuntiarat (*Exod. xxxiii, 20*): *Deum nemo videbit, et vivet*; Patrem invisibilem determinans, in cujus auctoritate et nomine ipse erat Deus, qui videbatur Dei Filius. Sed et penes nos Christus in persona Christi accipitur (74), quia et hoc modo noster est. Igitur quæcunque exigitis Deum digna, habebuntur in

Variae lectiones.

⁶³ Jurans *Wouw*. ⁶⁴ Pro indignatus ira scrib. in ira *Rig. Venet.* ⁶⁵ Inquit *negl. Seml.* ⁶⁶ Miserandos *Jun. miserando Rhen.* ⁶⁷ Nec cum hæreticis multo *Wouw.* deversa *negl. Seml.* ⁶⁸ Diversatum *Rig. Venet.* ⁶⁹ Subjiceretur *alii.* ⁷⁰ *Hinc inser. Seml.* ⁷¹ Cujus *Pam. Seml.* ⁷² Ut *Pam. Seml.* ⁷³ Eum *Pam. Seml.* ⁷⁴ Quia *inser. Seml. qui Jun.*

Commentarius.

(73) *Atque ita disceres, quantum liceat fidei, etc.* Similiter locum hunc interpretatur, quod nempe multum ponderis habeat oratio sanctorum apud Deum, B. Hieronymus, cap. 28, in *Ezech.* cap. xiii, et *Epist. ad Gaudent.* Cyrillus Alex., lib. v *adv. Julianum*. « Atqui si apostoli et martyres, » inquit B. Hieronymus *adv. Vigilantium*, ubi hoc ipsum exemplum Moysis adducit, « adhuc in corpore constituti, possunt orare pro cæteris, quando pro se debent adhuc esse solliciti, quanto magis post coronas, victorias et triumphos? » Facit proinde locus iste pro orationibus sanctorum pro nobis, etiam post hanc vitam; de quibus, uti et de invocatione ipsorum sanctorum, late tractavimus adnot.

D nostris in epist. 57 ad Cornelium B. Cypriani. *PAM.*

(74) *Sed et penes nos Christus in persona Christi accipitur.* Sic habent exemplaria. Ait autem Septimius: Nemo homo Deum vidit vivens, in persona Patris scilicet. At viderunt homines Patrem in Filio, quia semper egit Filius in Dei Patris nomine. Pater autem et Filius unum sunt, sive unus Deus. Sic Filius ipse erat Deus, quem homines viderunt. Sic Christum nos Christiani, non Marcionitæ, accipimus sive intelligimus Deum in persona Christi; quia et hoc modo noster est Deus. Nam et homo Christus. *Rig.*

Patre invisibili incongressibilique ⁷⁵ et placido, et (ut ita dixerim) Philosophorum Deo. Quæcunque autem ut indigna reprehenditis, deputabuntur in Filio, et viso, et audito, et congresso, arbitro Patris et ministro, miscente in semetipso hominem et Deum; in virtutibus, Deum; in pusillitatibus, hominem; ut tantum homini conferat, quantum Deo detrahit: totum denique Dei mei penes vos dedecus, sacramentum est humanæ salutis. Conversabatur Deus, ut homo divine agere doceretur. Ex æquo agebat Deus cum homine, ut homo ex æquo agere cum Deo posset. Deus pusillus inventus est, ut homo maximus fieret. Qui talem Deum dedignaris, nescio an ex fide credas Deum crucifixum. Quanta itaque perversitas vestra erga utrumque ordinem Creatoris? Judicem eum designatis, et severitatem judicis ⁷⁶ secundum merita causarum congruentem pro sævitia **318** exprobratis. Deum optimum exigitis, et lenitatem ejus benignitatis congruentem, pro captu mediocritatis humanæ dejectius conversatam, ut pusillitatem depretiatis. Nec magnus vobis placet, nec modicus; nec iudex, nec amicus. Quid, si nunc ⁷⁷ eadem et in vestro deprehendantur? Judicem quidem et illum esse jam ostendimus in libello suo; et de iudice necessarie severum, et de severo sicut ⁷⁸ sævum, si tamen sævum.

CAPUT XXVIII.

Nunc et de pusillitatibus, et malignitatibus, cæterisque notis, et ipse adversus Marcionem antitheses æmulas faciam. Si ignoravit Deus meus esse alium super se, etiam tuus omnino non scivit esse alium infra se. Quod enim ait Heraclitus ille tenebrosus (75), eadem via sursum et deorsum. Denique si non ignorasset, et ab initio ei occurrisset. Delictum et mortem, et ipsum auctorem delicti diabolum, et omne malum, quod ⁷⁹ Deus meus passus est esse; hoc et tuus, qui illum pati passus est. Mutavit sententias suas Deus noster. Proinde quæ et vester. Qui enim genus humanum tam sero respexit, eam sententiam mutavit, quæ tanto ævo non respexit. Pœnituit in aliquo Deum nostrum. Sed et vestrum. Eo enim quod tandem animadvertit ad hominis salutem, pœnitentiam dissimulationis pristinæ fecit, debitam malo facto. Porro malum factum

A deputabitur negligentia salutis humanæ, non nisi per pœnitentiam emendata apud Deum vestrum. Mandavit fraudem Deus noster, sed auri et argenti. Quanto autem homo pretiosior auro et argento, tanto fraudulentior Deus vester, qui hominem Domino et factori suo eripit. Oculum pro oculo reposcit Deus noster; sed et vester vicem prohibens, iterabilem magis injuriam facit. Quis enim non rursus percutiet, non reperiens? Nescit ⁸⁰ Deus noster quales allegeret? Ergo nec vester Judam traditorem ⁸¹ allegisset, si præscisset. Sic et mentitum alicubi dicis Creatorem: longe majus mendacium est in tuo Christo, cujus corpus non fuit verum. Multos sævitia Dei mei absumpsit? Tuus quoque Deus, quos salvos non facit, utique in exitium disponit. Deus meus ⁸² aliquem jussit occidi? Tuus semetipsum voluit interfici; non minus homicida in semetipsum, **319** quam in eum ⁸³ a quo vellet occidi. Multos autem occidisse Deum ejus probabo Marcioni. Nam fecit homicidam, utique periturum, nisi si populus nihil deliquit in Christum. Sed expedita virtus veritatis paucis amat. Multa mendacio erunt necessaria.

CAPUT XXIX.

Cæterum, ipsas quoque antitheses Marcionis cominus cecidissem, si operosiore destructione earum egeret defensio Creatoris tam boni quam et judicis, secundum utriusque partis et exempla congruentia Deo, ut ostendimus. Quod si utraque pars bonitatis atque justitiæ dignam plenitudinem divinitatis efficiunt omnia potentis, compendio interim possum antitheses retulisse, gestientes ex qualitatibus ingeniorum sive legum sive virtutum discernere, atque ita alienare Christum a Creatore, ut optimum a iudice, et mitem a fero, et salutarem ab æmulo. Magis enim eos conjungunt, quos in eis diversitatibus ponunt quæ Deo congruunt. Aufer titulum Marcionis (76) et intentionem atque propositum operis ipsius, et nihil aliud præstat ⁸⁴ quam demonstrationem ejusdem Dei optimi et judicis: quia hæc duo in solum Deum competunt. Nam et ipsum studium in eis exemplis opponendi Christum Creatori, ad unitatem **320** magis spectat. Adeo enim ipsa et una erat substantia divinitatibus ⁸⁵, bona et severa, et eisdem exemplis et in similibus argumen-

Variæ lectiones.

⁷⁵ Cognoscibilique alii. ⁷⁶ Judicii Wouw. ⁷⁷ Non Seml. Pamel. enim Latin. quid quod nunc Wouw. ⁷⁸ Scilicet Lat. ⁷⁹ Omnem malum quem Lat. Jun. Seml. ⁸⁰ Nescit Seml. Pamel. ⁸¹ Non inser. Seml. Pamel. et puncto dividunt vester. Judam. ⁸² Meus abest Fran. ⁸³ In eo Seml. ⁸⁴ Præstare Seml. forte præstaret: præstat est conjectura Rhenani, quam deinde amplexati sunt Pamel. Rigalt. Franeg. Paris. Venet., præstabit Jun. ⁸⁵ Divinitatis conjic. Rhen.

Commentarius.

(75) Heraclitus ille tenebrosus. Obscuritatem affectavit adeo philosophus ille, ut inde tenebrosus seu obscurus audierit. Atque etiam imminente morte illud loquendi genus retinuit. Cum enim aqua intercute et hydrope laboraret, sciscitatus est medicos an artis suæ industria ex imbre siccitatem fa-

cere possent. Hæc refert Laertius, lib. ix. Læ Pa.

(76) Aufer titulum Marcionis. Scripserat Antitheses seu librum sub hoc titulo Ponticus ille: has cum satis impugnasse videtur hic scriptor, ait auferendas esse, dum titulum auferendum scribit. Id.

tis, ut bonitatem suam voluerit ostendere, in quibus ⁸⁶ ~~promiserat~~ severitatem. Quia nec mirum erit ⁸⁶ diversitas temporalis, si postea Deus mitior pro rebus edomitis, qui retro austerior pro indomitis. Ita per antitheses facilius ostendi potest ordo Creatoris a Christo reformatus et percussus, et redditus potius quam exclusus, cum ⁸⁷ praesertim Deum tuum ab omni motu amariore secernas, utique et ab æmulatione Creatoris scilicet. Nam si ita est, quomodo eum antitheses singulas species Creatoris æmulatum demonstrant, agnoscam igitur

Variae lectiones.

⁸⁶ Erat *Seml. Pamcl.* ⁸⁷ Cum *omitt. Pamcl. Seml.*

Commentarius.

(77) *Qui res suas arbustiores in primordiis bona et rationali æmulatione maturitatis præcuraverit.* Qui res suas arbustiores præcuraverit, hoc est, robustiores. Qui scilicet non surculos depauperavit, sed jam arbusta, ~~etque~~ arbustiora, hoc est, jam grandia, quæ fructum proferunt maturius sive celerius multo quam surculi. RIG. — Elegans metaphora; arbustiores

et in hoc per illas Deum matrem zelotem, qui res suas arbustiores in primordiis bona et rationali æmulatione maturitatis præcuraverit (77) suo jure. Cujus antitheses etiam ipse mundus ejus agnoscat ex contrarietatibus elementorum, summa tamen ratione modulatus. Quamobrem, inconsiderantissime Marcion, alium Deum lucis ostendisse debueras, alium vero tenebrarum, quo facilius alium bonitatis, alium severitatis persuasisses. Cæterum ejus erit antithesis, cujus est in mundo.

B enim (sicuti recte adnotavit Rhenanus ad marg. 1 edit.) videtur usurpare pro *ferociores*, sumpta metaphora ab arbustis luxuriantibus. Arbustandi enim verbo utitur etiam Plinius. Alioquin putaretur (sed non recte) legendum *austiores*. Comparisonem autem facit maturitatis Novi Testamenti ad acerbiteriam Veteris. PAM.

LIBER TERTIUS.

320 ARGUMENTUM.

I. Librum hunc tertium adversus Marcionem scripturus de Christo, imprimis Christum non aliter Dei intelligendum, quam Creatoris, præscribit, tum quod præcedentibus libris determinatum sit, alium Deum non credendum quam Creatorem; tum quod probetur apostolicarum et hæreticarum ecclesiarum recensu, nulla mentionem alterius Dei aut Christi agitatam ante scandalum Marcionis.

II. Deinde suspectum esse, quod tam subito venerit Christus Marcionis, antequam Pater de Filio testaretur, mittens de misso.

III. Neque vero sufficere, quod se Filium Dei probaturus esset per documenta virtutum; tum quod temerariam signorum fidem ipse Christus ostendat, etiam apud pseudopphetas facillimam, tum quod Creator jam ante illum, et per famulos suos virtutes sit operatus.

IV. Si autem post Creatorem, illum emendaturus, revelatus sit Christus Marcionis; debuisse non ante, sed post Christum Creatoris revelari, uti etiam illum emendaret.

V. Jam vero Scripturis probaturus Christum Creatoris fuisse, cujus Scripturæ ab eo adimpletæ sint, præfatur, duas causas eloquii prophetici adversariis agnoscendas; unam, qua futura interdum pro jam transactis annuntiantur; aliam, qua pleraque figure portenduntur.

VI. Itaque Judaicum errorem pro Marcionitis non facere, qui Christum Creatoris, tanquam extraneum interfecerint; utpote quos illum ignoraturos, Scripturis ~~321~~ prædictum sit; idque, quatenus solum hominem arbitrabantur.

VII. Convinci autem utrosque duobus Christi adventibus, dupliei a prophetis habitu demonstratos; quorum priorem, obscuriorem et indigniorem, intelligere et credere non potuerunt.

VIII. Posthæc adversus Marcionitas et alios ipsorum errorum auctores, ab apostolo Joanne antichristos pronuntiatos, Christum defendit vere et in carne venisse, vel ex eo quod aliqui etiam Christiani nominis fructus, mors Christi neganda sit, et resurrectio.

XI. Neque ipsi suffragari angelos Creatoris, quasi illi in phantasmate putativæ carnis egerint apud Abraham et Lot; et tamen vere sint congressi et pasti; quod ad moriendum pro nobis non essent dispositi.

X. Si autem carnem Christus tanquam indignam aspernatus est, dedignandam etiam illi fuisse illius imaginem, eo quod statum sequatur similitudo.

XI. Et vero non recte Marcionem putativam in Christo corpulentiam asseruisse, ne nativitatem ejus agnoscere cogeretur; quia poterat etiam putativam illam nativitatem accommodasse; quarum neutrum tamen possit consistere, eo quod Deo magis competat, veritas, quam mendacium.

XII. Nihil etiam facere contra Christum Creatoris, quod ab Isaia Emmanuel vocandus scribatur; quo nomine non est editus; quia sufficit, quod significatione, non sono, nobiscum Deus fuerit Christus.

XIII. Neque etiam per virtutem Damasci, et spolia Samariæ, et regem Assyriorum (quæ Christo accommodat Isaia) bellatorem illum portendi; sed

figurari magos Orientales, Christum in infantia auro et thure munerantes.

XIV. Nam et alibi (in Psalmis nempe et Apocalypsi Joannis) figurate arma bellica Christo ascribi.

XV. Prosequitur deinceps, Christi nomen non competere Christo Marcionis; tum quod proprium sit unius, et tamen etiam Creatoris Christus id nomen habuerit; tum quod ungi non potuerit, qui corpus non habuit, et proinde Christus, id est unctus, vocari nullo modo potuit.

XVI. Multo minus nomen Jesu, quem Judæi non expectant, et Christo Creatoris competit, eo quod nihil commune esse debeat Christo alterius Dei cum Christo Creatoris.

XVII. Porro iisdem pene verbis, eadem, quæ supra libro adversus Judæos, Scripturarum affert testimonia de contemptibili Christi in passione habitu.

XVIII. Item et de exitu ejus per passionem crucis, ex Pentateucho.

XIX. Item ex Psalmis et Prophetis,

XX. Postremo, probat Christum Creatoris vere Christum fuisse, quod ad illum conversæ sint omnes nationes ~~322~~ juxta prædictionem David, quæ tamen neque de patre, neque de filio ejus Salomone possit intelligi.

XXI. Etenim non Judæorum modo, sed et nationum vocationem ad Christum Creatoris, pluribus scripturis prædictum esse.

XXII. Quippe cum non alterius, sed ejusdem Dei prædicatores apostolos, et eadem cum Christo passuros tam ipsos, quam omnes fideles, prophetatum sit.

XXIII. Verumenimvero, quia cum Judæis negabat Christum venisse Marcion, ostendit exitum (sive exitum) ipsorum, quem ob impietatem in Christum relaturi prædicabantur, jam completum esse. Quod vane fieret, si propter Christum Dei alterius id patrentur, qui ab æmulis illius, nempe potestatibus Creatoris, in crucem actus esset; neque enim potuit Creator ulcisci, nisi suum Christum.

XXIV. Denique occasione ejus quod Marcion dicebat, restitutum iri Judæam a Deo suo, remittens lectorem ad librum ADVERSUS MARCIONEM de sinu Abrahamæ, et ad opus DE SPE FIDELIUM de dicta restitutione Judææ, late hic etiam prosequitur millenariorum somnium, de quo latius inter paradoxa Auctoris.

CAPUT PRIMUM.

Secundum vestigia pristini operis, quod amissum reformare perseveramus, jam hinc ordo de Christo, licet ex abundanti, post decursam defensionem unicæ divinitatis. Satis etenim præjudicatum est (1). Christum non alterius Dei intelligendum, quam Creatoris, cum determinatum est, alium Deum non credendum præter Creatorem, quem adeo Christus prædicaverit, et deinceps apostoli non alterius Christum annuntiaverint, quam ejus Dei, quem Christus prædicavit, id est Creatoris, ut nulla mentio alterius Dei, atque ita nec alterius Christi agitata sit aut scandalum Marcionis. Facillime hoc probatur apostolicarum et hæreticarum ecclesiarum recensu; illic scilicet pronuntiandam regulæ interventionem, ubi posteritas invenitur, quod etiam primo libello intexui. Sed et nunc congressio ista seorsus ¹ Christum examinatura eo utique proficiet, ut, dum Christum probamus Creatoris, sic quoque deus excludatur Marcionis. Decet veritatem totis viribus uti suis, non ut laborantem (2). ~~323~~ Cæterum, in præscriptionum compendiis vincit. Sed decretum est, ut gestientem ubique adversario occurrere, in tantum furenti, ut facilius præsumperit eum venisse Christum, qui nunquam sit annuntiatus, quam eum qui semper sit prædicatus.

CAPUT II.

Hinc denique gradum consero ², an debuerit tam subito venisse. Primo, quia et ipse Dei sui Filius; hoc enim ordinis fuerat ³, ut ante Pater Filium profiteretur, quam Patrem Filius; et ante Pater de Filio testaretur, quam Filius de Patre. Dehinc et quia ⁴ missus, præter Filii nomen. Proinde enim præcessisse debuerat mittentis patrocinium in testimonium missi, quia nemo veniens ex alterius auctoritate, ipse eam sibi ex sua affirmatione defendit, sed ab ipsa defendi se ⁵ potius expectat, præeunte suggestu ejus, qui auctoritatem præstat. Cæterum, nec Filius agnosceretur, quem nunquam Pater nuncupavit: nec missus credetur, quem nunquam mandator designavit (3); nuncupaturus Pater, et designaturus mandator, si fuisset. Suspectum habebitur omne, quod exorbitavit a regula; rerumque principalis gradus non sinit posterius agnosci Patrem post Filium, et mandatorem post mandatum; et Christum post Deum. Nihil origine sua prius est in agnitione, quia nec in dispositione. Subito Filius, et subito missus, et subito Christus? Atquin

Variae lectiones.

¹ Seorsum in *Seml. Pamel.* ² Confero *Paris. Fran. Pamel.* ³ Fuerit *Seml.* ⁴ Qua *Seml. Pamel.* ⁵ Defensionem *Seml.* defensione *Pamel.*

Commentarius.

(1) Satis enim præjudicatum est. Libris superioribus satis aperte demonstratum Christum a Deo Creatore missum, non autem alium a Creatore, sicuti somniavit Marcion. *LE PA.*

(2) Non ut laborantem. Laborat veritas cum aut falsitate opprimitur. aut veri specie obducitur. Contingit etiam non raro, ut veritatem dicere peri-

culozum sit propter violentiam et impotentiam quorundam; quem in sensum Thucydides, lib. I *Hist.*, Ἀταλαπωροῖς ἢ ὑπὸ τῆς ἀνάγκης dixit, id est, *Caret labore inquisitio veritatis. LE PA. et EDD.*

(3) Mandator designavit. Mandator est, qui aliquid agendum committit; mandatarius qui suscipit. *RHEN.*

nihil putem a Deo subitum, quia nihil a Deo non dispositum. Si autem dispositum, cur et non prædicatum, ut probari posset et dispositum ex prædicatione, et divinum ex dispositione? Et ulique tantum opus, quod scilicet humanæ salutis parabatur, vel eatenus subitum non fuisset, quæ per fidem profuturum. In quantum enim credi habebat ut prodesset, in tantum paraturam desiderabat, ut credi posset, substructam fundamentis dispositionis et prædicationis; quo ordine fides informata, merito et homini indiceretur a Deo, et Deo exhiberetur ab homine; ex agnitione debens credere quia posset, quæ scilicet credere didicisset ex prædicatione.

CAPUT III.

Non fuit, inquis, ordo ejusmodi necessarius, quia statim se et Filium, et missum, et Dei Christum rebus 334 ipsis esset probaturus per documenta virtutum. At ego negabo, solam hanc illi speciem ad testimonium competisse, quam et ipse postmodum exauctoravit. Siquidem edicens (*Matth.* xxiv, 24) multos venturos (4), et signa facturos, et virtutes magnas edituros, aversionem etiam electorum (5), nec ideo tamen admittendos; temerariam signorum et virtutum fidem ostendit, ut etiam apud pseudochristos facillimarum⁶. Aut quale est, si, inde se voluit probari, et intelligi, et recipi (ex virtutibus dico), unde cæteros noluit, æque et ipsos tam subito venturos, quam a nullo auctore prædicatos? Si⁷ quia prior eis venit, et prior virtutum documenta signavit, idcirco, quasi locum in balneis, ita fidem occupavit, posteris quibusque præripuit, vide ne ipse in conditione posteriorum deprehendatur, posterior inventus Creatore, ante jam cognito, et proinde virtutes ante operato, et non aliter⁸ præfatus non esse aliis credendum, post eum scilicet. Igitur si priorem venisse, et priorem de posteris pronuntiassent, hoc fidem eludet⁹; prædamnatus erit et ipse jam ab eo quod¹⁰ posterior est agnitus, et solius erit auctoritas Creatoris, hoc in posteris constituendi, qui nullo posterior esse potuit. Jam nunc cum probaturus sim Creatorem easdem virtutes, quas solas ad fidem Christo tuo vindicas, interdum per famulos suos retro edidisse, interdum per Christum suum edendas destinasse; possum et ex hoc merito præscribere, tanto ma-

gis Christum non ex solis virtutibus credendum fuisse, quanto illum non alterius quam Creatoris interpretari potuissent, ut respondentes¹¹ virtutibus Creatoris, et editis per famulos suos, et in Christum suum repromissis. Quanquam et si alia documenta invenirentur in tuo Christo, nova scilicet, facilius crederemus etiam nova ejusdem esse cujus et vetera, quam cujus tantummodo nova; egenia experimentis fidei victricis vetustatis; ut sic quoque prædicatus venire debuerit, tam prædicationibus propriis extruendis ei fidem quam et virtutibus; præsertim adversus Christum Creatoris venturum, et signis et prophetis¹² propriis munitum; ut æmulus Christi per omnes diversitatum species reluceret. Sed quomodo a Deo nunquam 335 prædicato Christus ejus prædicaretur? Hoc est ergo quod exigit, nec Deum, nec Christum tuum credi, quia et Deus ignotus esse non debuit, et Christus agnoscei per Deum debuit.

CAPUT IV.

Dedignatus, opinor, est imitari ordinem Dei nostri, ut displicentis, ut¹³ cum maxime revincendi. Novus nove venire voluit; Filius ante Patris professionem, et missus ante mandatoris auctoritatem; ut et ipsam¹⁴ fidem monstratissimam induceret, qua ante crederetur Christum venisse, quam sciretur fuisse. Competit mihi etiam illud retractare, cur non post Christum venerit. Nam cum intueor dominum ejus, tanto ævo patientissimum acerbissimi Creatoris annuntiantis interea in homines Christum suum, quacunque id ratione fecit, tam revelationem quam intercessionem suam differens, eadem ratione dico illum patientiam debuisse Creatori, in Christo quoque suo dispositiones suas executuro, ut perfecta et expleta omni operatione æmuli Dei, et æmuli Christi, tunc et ipse proprias dispositiones superduceret. Cæterum, poenitentia tantæ patientiæ fecit, quod non in finem rerum Creatoris perseveraverit. Vane sustinuit prædicari Christum ejus, quem non sustinuit exhiberi? aut sine causa tamdiu non intercedit? Quid illum detinuit, quidve turbavit? Atquin in utrumque commisit, post Creatorem quidem tam tarde revelatus, ante Christum vero ejus tam propere. Alterum vero jamdudum debueral traduxisse, alterum nondum; nec illum quidem tamdiu sævien-

Variæ lectiones.

⁶ Facillimam *Fran. Pamel.* ⁷ Sed *Seml. Pamel.* ⁸ Et nominatim *Lat.* ⁹ Eliciet *Lat.* eludet *alii.* ¹⁰ Quo *Seml.* ¹¹ Respondentibus *Seml.* respondentem *Pamel.* ¹² Prophetis *alii.* ¹³ Et *Lat.* ¹⁴ Ipse *Seml. Pamel.*

Commentarius.

(4) *Siquidem edicens multos venturos.* Paraphrastica citat illud *Matth.* xxiv, *Multi venient pseudochristi*, etc. Sic etiam B. Augustinus, lib. xiii *contra Faustum*, cap. 5: « Miracula non facitis; quanquam si faceretis, caveremus, per instrumentum nos Dominum, et dicentem: *Exsurgent multi*, » etc. Et tract. 14 in *Joan*: « Pontius fecerit miraculum, et Donatus oraverit, et responderit Deus de cælo, primo aut falluntur, aut fallunt; potteremo fac illos

montes transferre, si charitatem non habent, nihil sunt; sed quomodo haberent, qui diviserunt unitatem? » Atqui non propterea sensisse Auctorem veritatem signorum et virtutum apud hæreticos aliquando fuisse aut futuram, patet ex lib. *de Anima*, cap. 57, et lib. v. *adv. Marcion.* cap. 16. *PAM.*

(5) *Aversionem etiam electorum.* Et si non sim superstitiosus in varia lectione, censerem tamen legendum *eversionem.* *LE PA.*

tem sustinuisse; istum vero adhuc quiescentem inquietasse, circa ambos excidens ab optimi Dei titulo, certe varius et ipse et incertus; tepidus scilicet in Creatorem, et calidus in Christum, et vanus utrobique ¹⁵. Non magis enim compescuit Creatorem, quam obstitit Christo. Manet et Creator, qualis omnino est: veniet et Christus, qualis et scribitur. Quid venit post Creatorem, quem emendare non valuit? Quid ante Christum ejus revelatus est, quem revocare non potuerit? Aut si emendavit Creatorem, post illum revelatus est, ut emendanda præcederent; ergo et Christum ejus æque emendaturus expectasse debuerat, proinde et illius posterior emendator futurus, sicut Creatoris. Aliud est, si et ipse post illum rursus adveniet; ut primo quidem adventu processerit adversus Creatorem, legem et prophetas destruens ejus; secundo vero procedat ~~336~~ adversus Christum, regnum redarguens ejus. Tunc ergo conclusurus ordinem suum, tunc si forte credendus est; aut si jam hinc perfecta res est ejus, vane ergo venturus est, nihil scilicet peracturus.

CAPUT V.

His præluserim ¹⁶ quasi de gradu primo adhuc, et quasi de longinquo. Sed et hinc jam ad certum et cominus dimicaturus (6), video aliquas etiam nunc lineas præducendas, ad quas erit dimicandum, ad Scripturas scilicet Creatoris. Secundum eas enim probaturus Christum Creatoris fuisse, ut postea ¹⁷ Christo suo adimpletas, necesse habeo ipsarum quoque scripturam formam (7), et (ut ita dixerim) naturam demandare, ne tunc in controversiam deductæ, cum adhibentur ad causas, et sua et causarum defensione commistæ, obtundant lectoris intentionem. Duas itaque causas prophetici eloquii allego agnoscendas abhinc adversarii nostri: unam, qua futura interdum pro jam transactis enuntiantur. Nam et Divinitati competit, quæcunque decreverit, ut perfecta reputare, quia non sit apud illam differentia temporis, apud quam uniformem statum temporum ¹⁸ dirigit æternitas ipsa, et divinationi propheticæ magis familiare est id quod prospiciat, dum prospicit, jam visum, atque ita jam ¹⁹ expunctum, id est, omni modo futurum demonstrare, sicut per Isaiam (L, 6): *Dorsum meum posui in flagella, maxillas autem meas in pal-*

mas; faciem meam vero non averti a sputaminibus. Sive enim Christus jam tunc in semetipsum secundum nos, sive propheta de semetipso secundum Judæos pronuntiabat, nondum tamen factum pro jam transacto sonabat. Alia species erit, quia pleraque figurate portenduntur per ænigmata et allegorias et parabolas, aliter intelligenda quam scripta sunt. Nam et montes legimus distillaturos dulcorem (*Jos. III, 18*); non tamen ut saram de petris, aut defrutum de rupibus (8) speres: et terram audimus lacte et melle manantem; non tamen ut de glebis credas te unquam placentas et samias (9) coacturum: quia nec statim aquilicem et agricolam os Dei repromisit, dicens (*Isa. XLI, 19*): *Ponam flumina in regione sitiendi, et in solitudine cedrum et buxum.* Sicut et prædicans de nationum conversione: *Benedicent me bestię agri, sirenes et filiæ passerum* (*Isa. XLIII, 20*); non utique ab hirundinum pullis et vulpeculis, et illis monstruosis fabulosisque cantribus fausta omnia relaturus est. Et quid ego de isto genere amplius? ~~337~~ cum etiam (*I Cor. IX, 9*) *hæreticorum* ²⁰ apostolus (10) ipsam legem indulgentem bobus terentibus os liberum, non de bubus, sed de nobis interpretetur: et petram potui subministrando comitem, Christum alleget (*I Cor. X, 4*) fuisse, docens proinde et Galatas (*Galat. IV, 22*), duo argumenta filiorum Abrahæ allegorice cucurrisse, et suggerens Ephesiis (*Ephes. V, 51*), quod in primordio de homine prædicatum est, relicturo patrem et matrem, et futuris duobus in unam carnem, id se in Christum et Ecclesiam agnoscere.

CAPUT VI.

Si satis constat de istis interim duabus proprietatibus Judaicæ litteraturæ; memento, lector, constituisse, ut cum tale quid adhibuerimus, non retractetur de forma scripturæ, sed de statu causæ. Cum igitur hæretica deventia eum Christum venisse præsumeret, qui nunquam fuerat annuntiatus, sequebatur ut eum Christum nondum venisse contenderet, qui semper fuerat prædicatus: atque ita coacta est cum Judaico errore sociari, et ab eo argumentationem sibi struere, quasi Judæi certi et ipsi alium fuisse qui venit, non modo respuerint eum ut extraneum, verum et interfecerint eum ut adversarium, agnitori sine dubio et omni officio

Variæ lectiones.

¹⁵ In utroque alii. ¹⁶ Proluserim *Rig. Jun. Venet.* ¹⁷ Post a *Jun.* ¹⁸ Temporis *Seml. Pamel.* ¹⁹ Ut jam *Jun.* ²⁰ Ethnicorum *Lat.*

Commentarius.

(6) *Ad certum et cominus dimicaturus.* Quasi superiores disputationes velitationis in modum factæ essent, hic fortius pugnaturum se pollicetur, ut quavis sponsione adversarium premat. Appellat itaque ad Scripturam, quam in Marcionem contorquet. *LE PR.*

(7) *Scripturarum formam,* etc. Præmittere explicando, declarando, commendando. *RIG.*

(8) *Sapam de petris, aut defrutum de rupibus,* etc. Idem hæc duæ voces significant, mustum nempe

coctum. Discrimen est quod sapa est mustum ad mediam partem decoctum, defrutum autem ad tertiam: ita *M. Varro. LE PR.*

(9) *Placentas et samias,* etc. Psomias legunt alii, alii psomia, a Græco ψωμιον. Qui samias legunt, puto eos intelligere de placentis samiis quæ in deliciis erant, auctoris vero nomen præferebant, qui Samius dicebatur. *LE PR.*

(10) *Hæreticorum apostolus.* Intelligit apostolum Paulum per Marcionem editum et truncatum. *PAM.*

tionis, habebit et materiam vel agnitionis, vel erroris. Quod vero materia caret, non admittit sapientiae eventum. Et adeo non qua alterius Dei, Christum aversati ³¹ persecutique sunt, sed qua solummodo hominem, quem planum in signis (14), et æmulum in doctrinis existimabant, ut et ipsum hominem qua suum, id est Judæum, sed Judaismi exorbitatorem et destructorem, deduxerint in iudicium, et suo jure punierint, alienum scilicet non judicaturi. Tanto abest ut alienum *Christum intellexisse videantur*, qui nec hominem ejus ut alienum judicaverunt.

CAPUT VII.

Discat nunc hæreticus ex abundanti cum ipso libebit Judæo, rationem quoque errorum ejus, a quo ducatum mutuatus, in hac argumentatione, cæcus a cæco in eandem decidit ³² foveam. Duos dicimus Christi habitus, a prophetis demonstratos, totidem adventus ejus prænotasse: unum in humilitate, utique primum, cum *tanquam ovis ad victimam deduci habeat, et tanquam agnus ante tondentem sine voce, ita non aperiens os suum; nec* ³³ *aspectu quidem honestus* (15). *Annuntiavimus enim, inquit, de illo; sicut puerulus, sicut radix in terra sitiens; et non est species ejus, neque gloria. Et vidimus eum, et non habebat speciem, neque decorem; sed species ejus inhonorata, deficiens citra filios hominum; homo in plaga et sciens ferre infirmitatem* (Isa. viii, 1 seqq.); *ut positus* ~~330~~ *a Patre in lapidem offensionis et petram scandali* (Isa. viii, 14); *minoratus ab eo modicum citra angelos* (Psal. viii, 7); *vermem se pronuntians, et non hominem; ignominiam hominis, et nullificamen populi* (Psal. xxi, 7). Quæ ignobilitatis argumenta primo adventui competunt, sicut sublimitatis secundo; cum fiet jam non lapis offensionis, nec petra scandali; sed lapis summus angularis (16), post reprobationem assumptus, et sublimatus in consummationem templi, Ecclesiae scilicet; et patre sane illa, apud Danielem (cap. ii), de monte præcisa, quæ imaginem

A sæcularium regnorum comminuet et conteret. De quo secundo ³⁴ adventu idem prophetae (Dan. vii, 13 seqq.): *Et ecce cum nubibus cæli tanquam Filius hominis veniens, venit usque ad Veterem dierum, et aderat in conspectu ejus: et qui assistebant, adduxerunt illum, et data est ei potestas regia, et omnes nationes terræ secundum genera, et omnis gloria famulabunda; et potestas ejus usque in ævum, quæ non auferetur; et regnum ejus, quod non vitabitur, tunc scilicet habiturus et speciem honorabilem, et decorem indeficientem supra filios hominum, Tempestivus enim, inquit (Psal. xlv, 3, 4), decore (17) citra filios hominum; effusa est gratia in labiis tuis: propterea benedixit te Deus in ævum. Accingere ense super femur tuum, potens, tempestivitate tua et pulchritudine tua; cum et pater, posteaquam (Psal. viii), diminuit eum modicum quid citra angelos, gloria et honore coronabit illum. et subjiciet omnia sub ³⁵ pedibus ejus. Tunc et (Zach. xii, 10) cognoscent eum, qui compugerunt; et cædentes pectora sua tribus ad tribum; utique quod retro non agnoverunt eum in humilitate conditionis humanæ constitutum ³⁶. Et homo est, inquit Jeremias (xvii, 9); et quis cognoscet illum? quia et Nativitatem ejus, inquit Isaias (liii, 8), quis enarrabit? Sic et apud Zachariam (cap. iii), in persona Jesu, imo et in ipsius ³⁷ hominis sacramento verus summus sacerdos Patris Christus Jesus, duplici habitu in duos adventus delineatur. Primo, sordidis indutus, id est, carnis passibilis et mortalis ~~331~~ indignitate, cum et diabolus adversabatur ei, auctor scilicet Judæ traditoris, ne dicam etiam post baptismum tentator. Dehinc (Zach. iii, 5), despoliatus pristinas sordes, et exornatus podere, et mitra, et cidari munda, id est, secundi adventus gloria et honore. Si enim (Levit. xvi) et duorum hircorum (18) qui jejuniis offerebantur faciam interpretationem, nonne et illi utrumque ordinem Christi figurant? Pares quidem atque consimiles propter eundem Dominum conspectum, quia non in alia venturus est forma, ut qui agnosci habeat, a qui-*

Variæ lectiones.

³¹ Adversati alii. ³² Deductus Pam. Fran. Paris. ³³ Os, ne Rhen. Seml. Oberth. ³⁴ Secundo omitt. Rhen. Seml. Oberth. ³⁵ Sub omitt. Rhen. Seml. Oberth. ³⁶ Constitutum omitt. Rhen. Seml. Oberth. ³⁷ Ipso Rhen. Seml. Oberth.

Commentarius.

(14) *Planum in signis*. Recte ad marginem adnotavit Rhenanus: Hoc est, impostorem. Eadem significatione Plinius, l. xxxv, c. 18, loquitur de *plano regio* qui Ptolomæo in deliciis erat. Nam a Græca voce *πλάνος* in familiam Latinam transivit ea vox, quam adeo etiam de impostoribus quibusdam interpretatur Eustathius Homeri interpres in *Odyssæam*. PAM.

(15) *Nec aspectu quidem honestus*. De tempore passionis hæc intellige propter deformitatem quam supplicia et dolores corpori sacro impresserant. Lib. i adv. Judæos eadem fere, si bene memini, habentur. LE PA.

(16) *Lapis summus angularis*. Paulus, *Epist. ad Ephesios*, cap. ii, ἀπογωνισάτον lapidem dixit, quem

D Psalmographus dixerat factum fuisse ὡς κεφαλὴν γωνίας: est autem figura, sive allegoria Christi a Judæis reprobati, et tamen editus est nuper Andegavi, de veteris cujusdam bibliothecæ quisquiliis, liber itinerarius Antonini monachi, affirmantis se vidisse lapidem illum in basilica Sionis. Syrus aliquis imposturam fecit imperitiæ simplicitati hominis idiotæ ac nimium creduli. RIC.

(17) *Tempestivus enim, inquit, decore*. Ex ambigua significatione vocis Græcæ ὀψαριος. Nam vulgata melius habet, *speciosus*. LE PA.

(18) *Si enim et duorum hircorum, etc.* Locum hunc desumpsit haud dubie Auctor ex B. Justino Mart. adversus Tryphonem. PAM.

bus et læsus est. Alter autem ³⁸ eorum circumdatus coccino, maledictus, et consputatus ³⁹, et convulsus, et compunctus a populo extra civitatem abjiciebatur in perditionem, manifestis notatus insignibus Dominicæ passionis. Alter vero pro delictis oblatus, et sacerdotibus templi in pabulum datus, secundæ representationis argumenta signabat, qua, delictis omnibus expiatis, sacerdotes templi spiritualis, id est Ecclesiæ, dominicæ gratiæ quasi visceratione quadam fruerentur, jejunantibus carnis a salute. Igitur, quoniam primus adventus, et plurimum figuris obscuratus, et omni inhonestate prostratus canebatur, secundus vero et manifestus, et Deo condignus; idcirco, quem facile et intelligere et credere potuerunt ⁴⁰, eum solum intuentes, id est secundum, qui est in honore et gloria ⁴¹, non immerito decepti sunt circa obscuriorem, certe indigniorem, id est primum. Atque ita in hodiernum negant venisse Christum suum, quia non in sublimitate venerit, dum ignorant etiam in humilitate fuisse venturum.

CAPUT VIII.

Desinat nunc hæreticus a Judæo, aspis (quod aiunt) a vipera mutuari ⁴² venenum; evomat jam hinc proprii ingenii virus, phantasma vindicans Christum. Nisi quod et ista sententia alios habebit auctores, præcoquos et abortivos ⁴³ (19) quodammodo Marcionitas, quos apostolus Joannes (Joan. II, 4) antichristos pronuntiavit, negantes Christum in carne venisse; et tamen non ut alterius Dei jus constituerent, quia et de isto ⁴⁴ notati fuissent; sed quoniam incredibile præsumperant Deum carnem. Quod magis Antichristus Marcion sibi eam rapuit præsumptionem; aptior scilicet ad renuendam corporalem substantiam Christi, qui ipsum Deum ejus nec auctorem carnis induxerat, nec resuscitorem: optimum videlicet, et in isto ⁴⁵ diversissimum a mendaciis et fallaciis creatoris. Et ideo Christus ejus ne mentiretur, ne falleret, ~~339~~ et hoc modo creatoris forsitan deputeretur, non erat quod videbatur, et quod erat mentiebatur; caro, nec caro; homo, nec homo: proinde Deus Christus, nec Deus. Cur enim non etiam Dei phantasma portaverit? An credam ei de interiore substantia, qui sit de exteriori frustratus? Quomodo verax habebitur in occulto, tam fallax repertus in aperto? Quomodo autem in semetipso veritatem spiritus fallacia carnis confundens, negatam ab Apostolo (II Cor. VI, 14) lucis, id est veritatis, et fallaciæ,

Variæ lectiones.

³⁸ Unus quidem *Seml. Pamel.* ³⁹ Consputus *Rhen. Seml. Oberth.* ⁴⁰ Poterunt *Paris.* ⁴¹ Qui est in honore et gloria, *neglig. Seml. Jun.* ⁴² Mutuare alii. ⁴³ Abortivos, alii. ⁴⁴ Justo *Par.* ⁴⁵ Et add. *Rhen. Seml. Oberth.* ⁴⁶ Resurrexit *Rhen. Seml. Oberth.* ⁴⁷ Revertentis *Lat.* ⁴⁸ Valebit *Rhen. Seml. Oberth.* ⁴⁹ Et add. *Rhen. Seml. Oberth.*

Commentarius.

(19) *Præcoquos et abortivos*, etc. Hæretici nempe alii Marcionitas antecesserunt, qui quasi abortivi fœtus hæresis fuerunt et præcoces fructus. Lib. de *Pallio*. Utica civitas dicitur pariter *Romana præ-*

id est tenebrarum, commisit communicationem? Jam nunc, cum mendacium deprehenditur Christi caro, sequitur ut et omnia quæ per carnem Christi gesta sunt, mendacio gesta sint, congressus, contactus, convictus, ipsæ quoque virtutes. Si enim tengendo aliquem liberavit a vitio, vel tactus ab aliquo; quod corporaliter actum est, non potest vere actum credi sine corporis ipsius veritate. Nihil solidum ab inani, nihil plenum a vacuo perfici licuit. Putativus habitus, putativus actus: imaginarius operator, imaginariæ operæ. Sic nec passionibus Christi ejus fidem merebuntur: nihil enim passus est, qui non vere est passus. Vere autem pati phantasma non potuit. Eversum est igitur totum Dei opus. Totum Christiani nominis et pondus et fructus, mors Christi negatur, quam tam impresse Apostolus mandat, utique veram, summum eam fundamentum Evangelii constituens, et salutis nostræ et prædicationis suæ: *Tradidi enim*, inquit (I Cor. XV, 3, 4), *vobis in primis, quod Christus mortuus sit pro peccatis nostris, et quod sepultus sit, et quod resurrexerit* ⁴⁶ *tertia die*. Porro, si caro ejus negatur, quomodo mors ejus asseveratur, quæ propria carnis est passio per mortem devertentis ⁴⁷ in terram, de qua est sumpta secundum legem sui auctoris? Negata vero morte, dum caro negatur, nec de resurrectione constabit. Eadem enim ratione non resurrexit, quia mortuus non est, non habendo substantiam scilicet carnis; cujus sicut et mors, ita et resurrectio est (I Cor. XV, 13). Proinde resurrectione Christi infirmata, etiam nostra subversa est. Nec ea enim valebit, propter quam Christus venit, si Christus non resurrexit ⁴⁸. Nam sicut illi, qui dicebant resurrectionem mortuorum non esse, revincuntur ab Apostolo, ex resurrectione Christi; ita, resurrectione Christi non consistente, aufertur et mortuorum resurrectio, atque ita inanis est ⁴⁹ fides nostra, inanis est prædicationis apostolorum, inveniuntur autem etiam falsi testes Dei, quod testimonium dixerint ~~333~~ quasi resuscitaverit Christum, quem non resuscitavit, et sumus adhuc in delictis, et, qui in Christo dormierunt, perierunt, sane resurrecturi, sed phantasmate forsitan, sicut et Christus.

CAPUT IX.

In ista questione, qui putaveris opponendos esse nobis angelos Creatoris, quasi et illis phantasmate putativæ utique carnis egerint apud Abraham et Loth, et tamen vere sint et congressi, et pasti, et

coqua, quæ scilicet ante tempus Romanorum habitus gestasset, priusquam ejus coloniæ obtinuisset. Læ Pr.

operati quod mandatum eis fuerat; primo, non admitteris ad ejus Dei exempla, quem destruis: nam et quanto meliorem et perfectiorem Deum inducis, tanto non competunt illi ejus exempla, quo, nisi diversus in totum, non erit omnino melior atque perfectior. Dehinc scito, nec illud concedi tibi, ut putativa fuerit in angelis caro, sed veræ et solidæ substantiæ humanæ. Si enim difficile non fuit illi, putativæ carnis veros et sensus et actus exhibere, multo facilius habuit veris et sensibus et actibus veram dedisse substantiam carnis, vel qua proprius auctor et artifex ejus. Tuus autem Deus, eo quod carnem nullam omnino produxerit, merito fortasse phantasma ejus intulerit, cujus non valuerat veritatem. Meus autem Deus, qui illam de limo sumptam, in hac reformavit qualitate, nondum ex semine conjugali, et tamen carnem æque potuit ex quacunque materia angelis quoque adstruxisse carnem; qui etiam mundum ex nihilo in tot ac talia corpora, et quidem verbo, ædificavit. Et utique si Deus tuus veram quandoque substantiam angelorum hominibus pollicetur: *Erunt enim*, inquit (*Luc. xx, 36, sicut angeli*); cur non et Deus meus veram substantiam hominum angelis accommodarit, unde unde ⁵⁰ sumptam? Quia nec tu mihi respondebis, unde illa apud te angelica sumatur, sufficit mihi hoc definire, quod Deo congruit; veritatem scilicet ejus rei, quam tribus testibus sensibus objecit, visui, tactui, auditui. Difficilius Deo mentiri, quam carnis veritatem unde unde ⁵¹ producere, licet non natæ. Cæterum, et aliis hæreticis definientibus (20) carnem illam in angelis ex carne nasci debuisse, si vere fuisset humana, certa ratione respondemus, qua et humana vere fuerit, et innata: humana vere, propter Dei veritatem, a mendacio et fallacia extranei, **334** et quia non possent humanitus tractari ab hominibus, nisi in substantia humana; innata autem, quia solus Christus in carnem ex carne nasci habebat, ut nativatem nostram nativitate sua ⁵² reformaret, atque ita etiam mortem nostram morte sua dissolveret, resurgendo in carne, in qua natus est, ut et mori posset. Ideoque et ipse cum angelis tunc apud Abraham in veritate quidem carnis ap-

paruit, sed nondum natæ; quia nondum morituræ, sed et ⁵³ discentis jam inter homines conversari. Quo magis angeli, neque ad moriendum pro nobis dispositi, brevem carnis commeatum non debuerunt nascendo sumpsisse, quia nec moriendo deposituri eam fuerant, sed unde unde ⁵⁴ sumptam, et quoquo modo omnino dimissam, mentiti eam tamen non sunt. Si Creator *facit angelos spiritus, et apparitores suos ignem flagrantem* (*Psal. ciii, 4*), tam vere spiritus quam et ignem; idem illos vere fecit et carnem: ut nunc recordemur, et hæreticis renuntiemus, ejus esse promissum, homines in angelos reformandi quandoque, qui angelos in homines formarit aliquando.

CAPUT X.

Igitur non admissus ad consortium exemplorum Creatoris, ut alienorum et suas habentium causas, velim edas et ipse consilium Dei tui (21), quo Christum suum non in veritate carnis exhibuit. Si aspernatus est illam, ut terrenam, et, ut dicitis, stercorebus infersam ⁵⁵, cur non et simulacrum ejus proinde despexit? Nullius enim dedignandæ rei imago dignanda est: sequitur statum similitudo. Sed quomodo inter homines conversaretur, nisi per imaginem substantiæ humanæ? Cur ergo non potius per veritatem, ut vere conversaretur, si necesse habebat conversari? quanto dignius necessitas fidem, quam stropham administrasset (22)? Satis miserum Deum instituis, hoc ipso, quod Christum suum non potuit exhibere, nisi in indignæ rei effigie, et quidem alienæ. Aliquantis enim indignis conveniet uti, si ⁵⁶ nostris (23); sicut alienis non congruit uti, licet dignis. Cur enim non in aliqua alia digniore substantia venit, et in primis sua, ne et indigna et aliena videretur eguisse? Si Creator meus per rubum quoque et ignem, idem postea per nubem et globum cum homine congressus **335** est, et elementorum corporibus in representationibus sui usus est, satis hæc exempla divinæ potestatis ostendunt, Deum non eguisse aut falsæ, aut etiam veræ carnis paratura. Cæterum, si ad certum spectamus, nulla substantia digna est quam Deus inducat. Quodcumque induerit ipse, dignum

Variæ lectiones.

⁵⁰ Unde non repet. Wouw. Pam. Par. Fran. ⁵¹ Unde tantum semel Rhen. Seml. Oberth. ⁵² Sua abes. Par. ⁵³ Et abest Par. ⁵⁴ Unde semel Rhen. Seml. Oberth. ⁵⁵ Infersam Jun. ⁵⁶ Si abest Pam. Par. Fran. sicut Rhen.

Commentarius.

(20) Cæterum et aliis hæreticis definientibus. Agit de Apelle, qui sicut indicatur lib. de Carne Christi, c. 6, non modo Christi, sed et angelorum carnem ex sideribus factam asseruisse videtur. PAM.

(21) Velim edas et ipse consilium Dei tui. Ipse me sensus coegit, ut hic dictionem uti, verterem in tui, quo Christum suum, etc.: exemplaria vetera consentiunt in errore. RHEN.

(22) Quam stropham administrasset? Stropha dolum, versutiam, atque imposturam significat, Græcis στροφή. RHEN.

(23) Aliquantis enim indignis conveniet uti si nostris. Sic legitur in exemplari Pitheano. Hæc autem

sub Marcionis persona dici videntur, ab iis verbis: Satis miserum, usque ad, et aliena videretur eguisse. Si nostris, inquit, membris Deus utitur, ut nobiscum possit conversari, multa sunt in corpore nostro indigna Deo, quibus tamen Deum conveniet uti, si nostris uti velit. Sed etsi digna Deo essent nostra, Deum tamen non decet uti alienis. Illa etiam quæ præcessere: « Sed quomodo inter homines conversaretur, nisi per imaginem substantiæ humanæ, » sub eadem persona Marcionis dicuntur. Et similia passim occurrunt, ubi Septimius disputat, quæ nisi perite distinguantur, omnem disputationem conturbant. RHEN.

facit, absque mendacio tamen. Et ideo, quale est, ut dedecus existimarit veritatem potius, quam mendacium carnis? Atquin honoravit illam fingendo. Quanta jam caro est, cujus phantasma necessarium fuit Deo superiori?

CAPUT XI.

Totas istas praeſtigias putativæ in Christo corpulentiae (24) Marcion illa intentione suscepit, ne ex testimonio substantiae humanæ, nativitas quoque ejus defenderetur, atque ita Christus Creatoris vindicaretur, ut qui nascibilis, ac per hoc, carneus annuntiaretur. Stultissime et hic ⁵⁷ Ponticus, quasi non facilius crederetur caro in Deo non nata, quam falsa, praeſtruentibus vel maxime fidem istam angelis Creatoris, in carne vera conversatis, nec tamen nata. Nam et Philumene illa magis persuasit Apelli, cæterisque desertoribus Marcionis, ex fide quidem Christum circumtulisse carnem; nullius tamen nativitatis, utpote de elementis eam mutuatum. Quod si verebatur Marcion, ne fides carnis nativitatis quoque fidem induceret; sine dubio qui homo videbatur, natus utique credebatur: nam et mulier quædam exclamaverat (*Luc. xi, 27: Beatus venter qui te portavit, et ubera quæ hausisti*). Et quomodo mater et fratres ejus dicti sunt foris stare? (*Luc. viii, 20.*) Et videbimus de his capitulis suo tempore. Certe cum et ipse se filium hominis prædicaret, natum scilicet profitebatur. Nunc ut hæc omnia ad Evangelii distulerim examinationem, tamen quod supra statui, si omni modo natus credi habebat, qui homo videbatur, vane nativitatis fidem consilio imaginariæ carnis expungendam putavit. Quid enim profuit non vere fuisse, quod pro vero haberetur, tam carnem quam nativitatem? Aut si dixeris, Viderit opinio humana, jam Deum tuum honoras fallaciæ titulo, si aliud se sciebat esse, quam quod homines fecerat opinari. Jam tunc potuisti etiam nativitatem putativam illi accommodasse (25), ne in **336** hanc quoque impigisses questionem. Nam et mulierculæ nonnunquam prægnantes sibi videntur, aut sanguinis tributo (26), aut aliqua valetudine inflatæ. Et utique debuerat phantasmatis scenam decucurrisse (27), ne originem car-

nis non desaltasset ⁵⁸, qui personam substantiæ ipsius egisset. Plane nativitatis mendacium recusasti, ipsam enim carnem veram edidisti. Turpissimum scilicet Dei, etiam vera, nativitas. Age jam, perora (28) in illa sanctissima et reverenda opera naturæ, invehere in totum quod es: carnis atque animæ originem destrue: cloacam voca uterum, tanti animalis, id est, hominis producendi officinam: persequere et partus immunda et pudenda tormenta, et ipsius exinde puerperii spurcos, auxios, ludicros exitus (29). Tamen cum omnia ista destruxeris, ut Deo indigna ⁵⁹ confirmes, non erit indignior morte nativitas, et cruce infantia, et natura poena, et carne damnatio. Si vera ista passus est Christus, minus fuit ⁶⁰ nasci. Si mendacio passus est, ut phantasma, potuit et mendacio nasci. Summa ista Marcionis argumenta, per quæ alium efficit Christum, satis opinor, ostendimus non consistere omnino, dum docemus magis utique competere Deo veritatem, quam mendacium ejus habitus, in quo Christum suum exhibuit. Si veritas fuit, caro fuit, si caro fuit, natus est. Ea enim, quæ expugnat hæc hæresis, confirmantur cum ea, per quæ expugnat, destruuntur. Itaque si carneus habebitur, quia natus, et natus, quia carneus; quia phantasma non fuerit, ipse erit agnoscendus, qui in carne, et ex nativitate venturus annuntiabatur a Creatoris prophetis, utpote Christus Creatoris.

CAPUT XII.

Provoca nunc, ut soles, ad hanc Isaïæ comparisonem Christi, contendens illam in nullo convenire. Primo enim, inquis, Christus Isaïæ (*Isa vii, 14*) Emmanuel vocari habebit; de hinc virtutem sumere Damasci, et spolia Samariæ adversum regem Assyriorum. Porro (*Isa. viii, 4*) iste qui venit, neque sub ejusmodi nomine est editus, neque ulla re bellicæ functus est. At ego te admonebo, uti coherentia quoque utriusque capituli recognoscas. Subjuncta est enim et interpretatio Emmanuelis, *nobiscum Deus*; uti non solum sonum nominis spectes, sed et **337** sensum. Sonus enim hebraicus, quod est Emmanuel, suæ gentis est. Sensus autem ejus, quod est *Deus nobiscum*, ex interpretatione communis est.

Variæ lectiones.

⁵⁷ Hoc Jun. ⁵⁸ Desultasset Seml. dealtasset Rhen. ⁵⁹ Digna Rhen. Seml. Oberth. ⁶⁰ Fuisset Seml. Pam.

Commentarius.

(24) *Putativæ in Christo corpulentiae*. Bæticus lib. *de Fide*: « Hodieque non desunt, qui negent eum nostram gestasse corpulentiam. » Rig.

(25) *Nativitatem putativam illi accommodasse*. Quasi vere natus et reipsa non fuisset. Id enim vult hæc vox *putativam*, sicut modo dicebat, *putativæ in Christo corpulentiae*. LE PA.

(26) *Sanguinis tributo*. Sic lib. *de Velandis Virginibus*: « Et pudor ubique vestitur, et menses tributa dependunt. » Rig.

(27) *Debuerat phantasmatis scenam decucurrisse*. Sic dicit scenam phantasmatis, ut in *de hæresib., scenam erroris*, actum quem vocant intelligens. Sen-

sus est: Debuerat ex toto servire scenæ et susceptam fabulam peragere Christus Marcionis, qui si putativam gessit carnem, debebat etiam putativam habere nativitatem, sic enim phantasmatis scenam decucurrisset. RHEN.

(28) *Age jam perora*. Hunc locum habes in *de Carne Christi* iisdem propemodum verbis relatum, non ita longe post initium. RHEN.

(29) *Ludicros exitus*. Videbatur mihi aliquando legendum *lubricos*, sed ipse respicit ad id quod in lib. quem modo citavimus, dicit, de infante recens edito loquens, *Blanditiis deridetur*; et mox, *Illum per ludibria nutritum*, etc. RHEN.

Quære ergo, an ista vox, *nobiscum Deus*, quod est Emmanuel, exinde quod Christus illuxit, agitur in Christo. Et puto non negabis, utpote qui et ipse dicas, *Deus-nobiscum* dicitur, id est Emmanuel. Aut si tam vanus es, ut quia penes te *Nobiscum-Deus* dicitur, non Emmanuel, idcirco nolis venisse illum, cujus proprium sit vocari Emmanuel, quasi non hoc sit et *Deus nobiscum*, invenies apud Hebræos Christianos, imo et Marcionitas, Emmanuellem nominare, cum volunt dicere, *Nobiscum-Deus*: sicut et omnis gens, quoquo sono dixerit, *Nobiscum-Deus*, Emmanuelem pronuntiabit, in sensu sonum expungens. Quod si Emmanuel *Nobiscum-Deus*, *Deus autem nobiscum* Christus est, qui etiam in nobis est: *Quotquot enim in Christum tincti estis, Christum induistis*; tam proprius est Christus in significatione nominis, quod est *Nobiscum-Deus*, quam in sono nominis, quod est Emmanuel. Atque ita constat venisse jam illum qui prædicabatur Emmanuel; quia quod significat Emmanuel venit, id est, *Nobiscum-Deus*.

CAPUT XIII.

Æque et sono nominum ducis, cum virtutem Damasci, et spolia Samariæ, et regem Assyriorum, sic accipis, quasi bellatorem portendant Christum Creatoris, non animadvertens quid Scriptura præmittat ⁶² (*Isa. vii, 4*): *Quoniam priusquam cognoscat vocare patrem et matrem* (30), accipiet virtutem Damasci, et spolia Samariæ adversus regem Assyriorum. Ante est enim inspicias ætatis demonstrationem, an hominem jam Christum exhibere possit, nedum imperatorem. Scilicet vagitu ad arma esset convocaturus infans: et signa belli, non tuba, sed crepitacillo daturus: nec ex equo, vel de curru, vel de muro; sed de nutricis aut gerulæ suæ collo

sive ³³⁸ dorso hostem destinaturus, atque ita Damascum et Samariam pro mamillis subacturus. Aliud etsi penes Ponticos, barbaricæ ⁶⁴ gentis infantes in prælium erumpunt, credo ad solem ⁶⁵ uncti prius (31), dehinc pannis armati, et butyro stipendiati, qui ante norint lanceare, quam lancinare (32). Enimvero, si nusquam hoc natura concedit, ante militare quam vivere: ante virtutem Damasci sumere, quam patris et matris vocabulum nosse; sequitur ut figurata pronuntiatio videatur (33). Sed et virginem, inquit, parere natura non patitur, et tamen creditur prophetæ ⁶⁶. Et merito. Præstruxit enim fidem incredibili rei, rationem edendo, quod in signo esset futura. Propterea, inquit (*Isa. vii, 14*), *dabit vobis Dominus signum: Ecce virgo concipiet in utero, et pariet filium*. Signum autem a Deo, nisi novitas aliqua monstruosa, tam dignum ⁶⁷ non fuisset (34). Denique et Judæi, quando ad nos deiciendos mentiri audent, quasi non virginem, sed juvenculam concepturam (35) et parituram Scriptura contineat, hinc revincuntur, quod nihil signi videri possit res quotidiana, juvenculæ scilicet prægnatus et partus. In signum ergo disposita virgo et mater merito creditur ⁶⁸; infans vero bellator non æque. Non enim et hic signi ratio versatur. Sed signo nativitatis novæ adscripto, exinde post signum, alius ordo jam infantis edicatur, mel et butyrum manducaturi. Nec hoc utique in signum est malitiæ non assentaturi; et hoc enim infantia ⁶⁹ est; sed accepturi virtutem Damasci, et spolia Samariæ, adversus regem Assyriorum. Serva modum ætatis, et quære sensum prædicationis: imo, redde Evangelio veritatis, quæ posterior detraxisti, et tam intelligitur prophetia, quam renuntiatur expuncta. Maneant enim ⁷⁰ Orientales illi Magi, in infantia Christum recentem

Variæ lectiones.

⁶¹ Christo *Par. Fran.* ⁶² Promittat *Rhen. Seml. Oberth.* ⁶³ Puer *add. Pam. Rig. Fran. Venet. non fuit in codd.* ⁶⁴ Barbaricæ *Venet. Pam. Rig.* ⁶⁵ Solium *Jun.* ⁶⁶ Prophetiæ *Fran.* ⁶⁷ Jam signum *Lat.* ⁶⁸ Crederetur *Par.* ⁶⁹ Infantia *Wouw.* ⁷⁰ Autem *Seml.*

Commentarius.

(30) *Quoniam priusquam cognoscat puer vocare patrem*, etc. Etiam hic suppleta est vox *puer* quippe quam habent editiones omnes *Isaiæ viii. PAM.*

(31) *Credo ad solem uncti prius*. Alludit ad ἡλωσην sive insolationem, qua scilicet uncti calefiebant, membris siccandis firmandisque. Persius Satira iv:

Aut si unctus cesses ut figas in cute solem. *RIG.*

(32) *Qui ante norint lanceare quam lancinare*. Cum dicto cap. i, lib. i *adversus Marc.* reperitur verbum *lancinatur*, pro *pungitur*, videtur prima facie hic ita accipi *lancinare*; sicuti *lanceare* pro *lancets configere*; sed putamus *lancire* potius hic accipi, eo quod præmittitur, *butyro stipendiari*, pro *manus lancibus admovere*; eligat lector quod volet. Confirmatur interim hæc conjectura ex eo quod sequitur, *ante militare quam vivere*, et talibus vocibus solet Auctor delectari. *PAM.*

(33) *Si nusquam hoc naturæ concedit, sequitur ut figurata pronuntiatio videatur*. Hoc ipsum verbis iisdem monuit libro *adversus Judæos*, neque aliter

D Augustinus lib. xi *de Genesi ad lit...*: «Si in verbis Dei vel cujusquam personæ in officium propheticum assumptæ dicatur aliquid quod ad litteram nisi absurde non possit intelligi, procul dubio figurate dictum ob aliquam significationem accipi debet.» Et consimilia, lib. iii *de Doctrina Christ.* cap. 15. *RIG.*

(34) *Signum autem a Deo nisi novitas aliqua monstruosa tam dignum non fuisset*. Forte verius, *signum non fuisset*. Sic enim libro *adversus Jud.*: «Signum autem a Deo, nisi novitas reliqua monstruosa fuisset, signum non videretur.» Procopius in *Isaiam*: Τὸ γὰρ σημεῖον, τετελείωτον τινὸς, καὶ παρηλλαγμένου τῆς τῶν ἀνθρώπων συνήθειας ἐστὶν ἐπιδείξις. «Signum enim monstruosi cujusdam, et transcendentis humanam consuetudinem, argumentum est.» *RIG. et EDD.*

(35) *Sed juvenculam concepturam*. Explosa jam est fabula seu cavillatio Judæorum, qui juvenculam, non virginem scribi debere aiunt. Videatur lib. i *in Jovin.* B. Hieronymi. *LÆ PA.*

auro et thure munerantes, et acceperit infans virtutem Damasci sine praelio et armis. Nam **339** præter quod omnibus notum est, Orientis virtutem, ad est vim et vires, auro et odoribus pollere solitam; certe est Creatori ⁷¹ virtutem cæterarum quoque gentium aurum constituere; sicut per Zachariam (xiv, 14): *Et Judas pertendet* ⁷² *apud Jerusalem, et congregabit omnem valentiam populorum per circuitum, aurum et argentum.* De illo autem tunc auri munere etiam David: *Et dabitur illi ex auro Arabiæ*; et rursus: *Reges Arabum et Saba munera afferent* ⁷⁴ *illi* (36). Nam et magos reges ⁷⁴ habuit fere Oriens (37), et Damascus Arabiæ retro deputabatur, antequam transcripta esset ⁷⁵ in Syrophœnicen, ex distinctione Syriarum; de cuius tunc virtutem Christus accepit, accipiendo insignia ejus, aurum scilicet et odores; spolia autem Samariæ, ipsos magos: qui cum illum cognovissent, et muneribus honorassent, et genu posito adorassent, quasi Deum et regem, sub testimonio indicis et ducis stellæ, spolia sunt facti Samariæ, id est idololatriæ, credentes videlicet in Christum. Idololatriam enim Samariæ nomine notavit, ut ignominiosæ ob idololatriam, qua desciverat tunc a Deo, sub rege Hieroboam. Nec hoc enim novum est Creatori figurate uti translatione nominum, ex comparatione criminum. Nam et archontas Sodomorum, appellat archontas Judæorum, et populum ipsum, populum Gomorrhæ vocat, et idem alibi: *Pater*, inquit (Ezech. xvi, 3), *tuus Amorrhæus, et mater tua Gethea*, ob consimilem impietatem, quos aliquando etiam suos filios dixerat: *Filios generavi, et exaltavi.* Sic et *Ægyptus*, nonnunquam totus orbis intelligitur apud illum, superstitionis et maledictionis elogio. Sic et *Babylon* etiam, apud Joannem nostrum, romanæ Urbis figura est (38), proinde magnæ et regno superbæ, et sanctorum Dei debellatricis. Hoc itaque usu, magos quoque Samaritarum appellatione titulavit despoliatos, quod habuerant cum Sama-

ritis, ut diximus, idololatriam. Adversus regem autem Assyriorum, adversus Herodem intellige; cui utique adversati sunt **340** magi tunc, non renuntiando de Christo, quem intercipere quærebat.

CAUPT XIV.

Adjuvabitur hæc nostra interpretatio, dum et alibi bellatorem existimans Christum, ob armorum quorundam vocabula et ejusmodi verba, ex reliquorum quoque sensuum comparatione convinceris: *Accingere*, inquit David (Psal. xlv, 4), *ense* ⁷⁶ *super femur.* Sed quid supra legis de Christo? *Tempestivus decore præter filios hominum: effusa est gratia in labiis tuis.* Rideo, si quem ad bellum ense cingebat, ei de tempestivitate decoris et labiorum gratia blandiebatur. Sic item subjungens ⁷⁷: *Extende, et prosperare, et regna*; adjecit: *Propter veritatem, et lenitatem, et justitiam.* Quis enim hæc ⁷⁸ ense operabitur, et non contraria potius lenitati et justitiæ ⁷⁹, dolum et asperitatem et injustitiam, propria scilicet negotia præliorum? Videamus ergo, an alius sit ensis ille, [cujus alius est actus. Nam et apostolus Joannes in Apocalypsi (39) (Apoc. i, 16), ensem describit ex ore Dei prodeuntem, bis acutum, præacutum; quem intelligi oportet (Ephes. vi, 17), sermonem divinum, bis acutum duobus Testamentis, Legis et Evangelii; acutum sapientia, infestum diabolo; armantem nos adversus hostes spirituales nequitie et concupiscentie omnis, amputantem etiam a charissimis ob Dei nomen. Quod si Joannem agniti non vis, habes communem magistrum Paulum (40), præcingentem lumbos nostros veritate et lorica justitiæ, et calceantem nos in præparationem Evangelii pacis, non belli: assumere jubentem scutum fidei, in quo possimus omnia diaboli ignita tela extinguere; et galeam salutaris, et gladium spiritus, *quod est*, inquit, *Dei sermo.* Hanc et Dominus ipse machæram venit mittere in terram, non

Variæ lectiones.

⁷¹ Creatoris *Fran.* ⁷² Præterdet *Rhen. Seml. Oberth.* ⁷³ Offerent *Rhen. Seml. Oberth.* ⁷⁴ Reges abest *Par.* ⁷⁵ Erat *Rhen. Seml. Oberth.* ⁷⁶ Ensem *Fran.* ⁷⁷ Et præmitt. *Seml.* ⁷⁸ Hæc negl. *Seml. ea cod. Wouw.* ⁷⁹ Lenitati et justitiæ, *omitt. Rhen. Seml. Oberth.*

Commentarius.

(36) *Munera afferent illi.* Melius illic vulgata legit, adducunt: nam Græce est προσάγουσιν. *LE PR.*

(37) *Nam et Magos reges habuit fere Oriens.* Reges dixit toparchas urbis alicujus aut regionis, qualis ille rex apud quem ex sutore medicus Phædri fabula derisus; quales item in sacris paginis occurrunt sæpenumero. Hujusmodi reges variis per Orientem urbibus magos fere fuisse ait Septimius, hoc est, siderum astrorumve scientiæ peritos. Cæterum magos Persicum esse vocabulum docet Porphyrius lib. περὶ ἀποχρῆς, eoque significari τοὺς περὶ τὸ θεῖον σοφοὺς, καὶ τοῦτον θεωροῦντας, μάγας καὶ θεόδοτους γένους. *RIG.*

(38) *Sic et Babylon etiam apud Joannem nostrum Romanæ urbis figura est.* Vulgaris est calumnia Romanam dici Babylonem. Id enim vir eximius et alii intelligunt de Roma vetere idolorum cultu incredibili nunquam satis vituperanda. Ex quo enim

Christi religio constituta est, de ea dici debet quod S. Prosper carm. de Ingratis:

Quidquid non possidet armis
Religione tenet. *LE PR.*

(39) *Nam et Joannes apostolus in Apoc.* Facit etiam hic locus adversus eos qui Joannem apostolum negant auctorem Apocalypseos, verum de hoc latius lib. iv, cap. 5, ubi etiam Marcionem in eo errore fuisse tradit. *PAM.*

(40) *Habes communem magistrum Paulum.* B. Joannis Apocalypsin non admittebat Marcion, ideoque sanctum Paulum, quem non repudiabat, adducit, ut communem amborum non modo sed etiam omnium magistrum. Elogium illud S. Apostoli addendum iis quæ habet cap. 16 de Præscript. ubi ait, *quod fides nostra obsequium Apostolo debeat.* *LE PR.*

pacem (*Matth. x, 33*). Si tuus Christus est, ergo et ipse bellator est; si bellator non est, machæram intentans allegoricam, licuit ergo et Christo Creatoris in Psalmo, sine bellicis rebus, ensem sermonis Dei ⁸⁰ præcingi figurato, cui **341** supradicta tempestivitas congruat, et gratia labiorum; quem tunc jam cingebatur super femur apud David, quandoque missurus in terram. Hoc est enim quod ait: *Et extende, et prosperare, et regna*. Extendes sermonem in omnem terram ad universarum gentium vocationem; prosperaturus successu fidei, qua est recepturus; et regnans exinde, qua mortem resurrectione devicit. *Et deducet te*, inquit, *mirifica dextera tua*; virtus scilicet gratiæ spiritalis, qua Christi agnitio deducitur. *Sagittæ tuæ acutæ*, pervolantia ubique ⁸¹ præcepta, et minæ, et ⁸² traductiones ⁸³ cordis; compungentes et transigentes conscientiam quamque. *Populi sub te concident*, utique adorantes. Sic bellipotens et armiger Christus Creatoris, sic et nunc accipiens spolia, non solius Samariæ, verum et omnium gentium. Agnosce et spolia figurata, cujus et arma allegorica didicisti. Figurata itaque et Domino ejusmodi loquente, et Apostolo scribente, non temere interpretationibus ejus utimur, quarum exempla etiam adversarii admittunt: atque ita in tantum Isaïæ erit Christus qui venit, in quantum non fuit bellator, quia non talis ab Isaïa prædicatur.

CAPUT XV.

De questione carnis, et per eam nativitatis, et unius interim nominis *Emmanuelis* hucusque. De cæteris vero nominibus, et in primis Christi, quid pars diversa respondebit? Si proinde commune est apud vos Christi nomen, quemadmodum et Dei, ut sicut utriusque Dei Filium Christum competat dici, sic utrumque patrem Dominum, certe ratio huic argumentationi refragabitur. Dei enim nomen, quasi naturale divinitatis, potest in omnes communicari quibus divinitas vindicatur, sicut et idolis, dicente Apostolo (*I Cor. viii, 5*): *Nam et sunt qui dicuntur dii, sive in cælo, sive in terris*. Christi vero nomen, non ex natura veniens, sed ex dispositione, proprium ejus efficitur, a quo dispositum invenitur. Nec in communicationem alii deo subjacet, maxime æmulo, et habenti suam dispositionem, cui et

nomina privata debet. Quale est enim quod diversas dispositiones duorum commentati deorum, societatem nominum admittunt in discordiam dispositionum? quando nulla magis probatio assisteret duorum et æmulatorum deorum, quam si in dispositione eorum etiam diversitas nominum inveniretur. Nullus enim status differentiarum nonnisi proprietatibus **342** appellationum consignatur: quibus deficientibus si quando, tunc ⁸⁴ Græca catachresis de alieno abutendo succurrit. Apud Deum autem deficere puto nihil debet, nec de alieno instrui dispositiones ejus. Quis hic Deus est, qui filio quoque suo nomina a Creatore vindicat? non dico aliena, sed vetera et vulgata, quæ vel sic non competerent deo novo et incognito. Quomodo denique docet, novam plagulam non assui Veteri Testamento (⁴¹), nec vinum novum veteribus utribus credi (⁴²), adsutus ipse et indulus nominum senio? Quomodo abscidit Evangelium a Lege, tota Lege vestitus? In nomine scilicet Christi. Quis illum prohibuit aliud vocari, aliud prædicantem, aliunde venientem? cum propterea nec corporis susceperit veritatem, ne Christus Creatoris crederetur? Vane autem noluit eum se videri, quem voluit vocari: quando, etsi vere corporeus fuisset, magis Christus Creatoris non videretur, si non vocaretur. At nunc substantiam respuit, cujus nomen ⁸⁵ accepit, etiam substantiam probaturus ex nomine. Si enim Christus unctus est, ungui utique corporis passio est. Qui corpus non habuit, ungui omnino non potuit: qui ungui omnino non potuit, Christus vocari nullo modo potuit. Aliud est, si et nominis phantasma affectavit. Sed quomodo, inquit, irreperet in Judæorum fidem, nisi per solemne apud eos et familiare nomen? Inconstantem aut subdolum deum narras, aut diffidentiam, aut malitiositatis consilium, fallendo quid, promovere. Multo liberius atque simplicius egerunt pseudoprophetæ, adversus Creatorem in sui dei nomine venientes. Sed nec effectum consilii hujus invenio, cum facilius aut suum crediderint Christum, aut planum potius aliquem, quam alterius dei Christum, sicut Evangelium probabit.

CAPUT XVI.

D Nunc si nomen Christi, ut sportulam furunculus, captavit, cur etiam Jesus voluit appellari, non tam

Varie lectiones.

⁸⁰ Dei omitt. Seml. ⁸¹ Utique alii. ⁸² Et negl. Seml. ⁸³ Præminantes traductionem *Fran. vel forte* tractionem Seml. ⁸⁴ Nunc Rhen. Seml. Oberth. ⁸⁵ Etiam add. Paris. Franc.

Commentarius.

(⁴¹) *Novam plagulam non assui Veteri Test. Lib. de Orat.*, cap. 1, idem habet. Per plagulam lacernas hic intelligi, plagula quippe a Turnebo nostro inter vestimenta recensetur. Innuvit autem ne Novo Testamento tanquam vesti plagula assuatur; deformitas enim hoc pacto contrahetur, qualis explicatur a Themistio, orat. 1: *Συββάπτειν πρὸς ἕκαστα λέγει μὴ δὲ τοῦκός ἀναίει τῶν προσαιτούτων αἱ ἐφεστίδες; συμπλεγμαίναντι ἐκ ἑαυτῶν νεουργῶν ἅμα καὶ ἀκτετριμμένων*. « Interpolare,

ait, minime unquam decere; sicuti mendicantium lacernæ, ex plagulis novis et detritis consuuntur. » LE PR.

(⁴²) *Nec vinum novum veteribus utribus credi*. Loco citato *de Orat.* idem habetur iisdem verbis, quibus similis est ferme locus Cassiani, cap. 24, coll. 14: « Nemo enim in vas fœtidum atque corruptum unguentum aliquod nobile, aut meq̄ optimum, aut pretiosi quidquam liquoris infundit. » LE PR.

expectabili apud Judæos nomine? Nec enim si nos per Dei gratiam intellectum consecuti sacramentorum ejus, hoc quoque nomen agnoscimus Christo destinatum, ideo et Judæis, quibus adempta est sapientia, nota erit res. Denique ad hodiernum Christum sperant, non Jesum; et Eliam potius interpretantur Christum, quam Jesum. Qui ergo et in eo nomine venit, in quo Christus non præsumebatur, potuit in eo solo nomine venisse, quod solum præsumebatur. 343 Cæterum, cum duo miscuit, speratum et insperatum, expugnatur utrumque consilium ejus. Sive enim ideo Christus, ut interim quasi Creatoris irreperet, obstrepit 86 Jesus; quia non sperabatur Jesus in Christo Creatoris: sive ideo, Jesus ut alterius haberetur, non sinit Christus; quia non alterius sperabatur Christus, quam Creatoris. Quid horum constare possit, ignoro. Constat autem utrumque in Christo Creatoris, in quo invenitur etiam Jesus. Quomodo, inquis? Disce et hic cum partiariis erroris tui Judæis. Cum successor Moysi destinaretur Ausus filius Nave, transfertur certe de pristino nomine, et incipit vocari Jesus (43). Certe, inquis. Hanc prius dicimus figuram futuri fuisse. Nam quia Jesus Christus secundum populum, quod sumus nos nati in sæculi desertis, introducturus erat in terram promissionis, melle et lacte manantem, id est, vitæ æternæ possessionem, qua nihil dulcius; idque non per Moysen, id est, non per Legis disciplinam; sed per Jesum, id est 87, per Evangelii gratiam provenire habebat, circumcisis nobis petrina acie, id est Christi præceptis 88. *Petra enim Christus*: ideo is vir, qui in hujus sacramenti imagines parabatur, etiam nominis dominici inauguratus est figura, Jesus cognominatus. Hoc nomen ipse Christus suum jam tunc esse testatus est, cum ad Moysen loquebatur. Quis enim joquebatur, nisi spiritus Creatoris, qui est Christus? Cum ergo mandato diceret populo (Exod. xxiii, 20): *Ecce ego mitto angelum meum ante faciem tuam, qui te custodiat in via, et introducat in terram,*

quam paravi tibi: intende illi, et exaudi eum; ne inobaudieris eum: non enim celavit 89 te, quoniam nomen meum super illum est. Angelum quidem eum dixit, ob magnitudinem virtutum quas erat editurus, et ob officium prophetæ, nuntiantis scilicet divinam voluntatem; Jesum autem, ob nominis sui futuri sacramentum. Identidem nomen suum confirmavit, quod ipse ei indiderat; quia non angelum, nec Ausen, sed Jesum eum jusserrat exinde vocitari. Ergo si utrumque 344 nomen competit in Christum Creatoris, tanto utrumque non competit in Christum non Creatoris, sicut nec 90 reliquus ordo. Facienda est denique jam hinc inter nos certa ista et justa præscriptio, et utrique parti necessaria, quia determinatum sit, nihil omnino commune esse debere alterius dei Christo cum Christo Creatoris. Nam et a vobis proinde diversitas defendenda est, sicut a nobis repugnanda est: quia nec vos probare poteritis, alterius Dei venisse Christum, nisi eum longe alium demonstraveritis a Christo Creatoris; nec nos eum Creatoris vindicare, nisi talem eum ostenderimus, qualis constituitur a Creatore. De nominibus jam obduximus. Mihi vindico Christum, mihi defendo Jesum.

CAPUT XVII.

Reliquum ordinem ejus cum Scripturis conferamus. Quodcumque illud corpusculum sit, quoniam habitum, et quoniam conspectum fuit; si inglorius, si ignobilis, si inhonorabilis, meus erit Christus (44): talis enim habitu et aspectu annuntiabatur. Adest rursus Isaias (LIII, 12): *Annuntiavimus, inquit, coram ipso; velut puerulus, velut radix in terra sitiens, et non est species ejus neque gloria; et vidimus eum, et non habebat speciem neque decorem; sed species ejus inhonorata, deficiens citra omnes homines.* Sicut et supra Patris ad Filium vox (Isa. LII, 14): *Quemadmodum expavescent multi (45) super te, sic sine gloria erit ab hominibus formatus.* Nam etsi tempestivus decore (46), apud David

Variæ lectiones.

86 Obrepat Rhen. Seml. Oberth. 87 Id est omitt. Seml. 88 Præceptis omitt. Rhen. Seml. Oberth. 89 Celabit Seml. Jun. 90 Non Rhen. Seml. Oberth.

Commentarius.

(43) *Incipit vocari Jesus.* Alludit ad illud Matth. i, 21, ac Lucæ i, 31: *Et vocabis nomen ejus Jesus*, addita etiam nominis interpretatione: *Ipse enim salvum faciet populum a suis peccatis eorum.* Hoc enim est quod dicit lib. adv. Præxam: « Nomen Jesus proprium esse, quod ab angelo impositum est. » PAM.

(44) *Si inglorius, si ignobilis, si inhonorabilis, meus erit Christus.* Bona piaque mente sacravit formulam qua Cyprus Cupidinem suum vestigat:

Εἰ τις ἐν τριόδοισι πλανῶμενον εἶδεν ἔρωτα,
ἀραπειτίδας ἐμός ἐστιν. Rig.

Credat Judæus Apollo. EDD.

(45) *Quemadmodum expavescent multi.* etc. Locum hunc tandem reperi Isa. LII, juxta LXX, seu potius veteres Patres, LIII, qui illud incipiunt eo loco:

Ecce intelliget, etc. Imitatur vero in hoc B. Justinum Martyrem, Apol. ii, quod locum illum de contumeliis Christo factis in passione intelligat. Græce est ἐκστήσονται, quod magis proprie ab aliis vertitur *obstupescant*, quam ab Auctore *expavescent*, et unica vox est ἀδοξῆσαι, pro eo quod hic est, *sine gloria erit.* PAM.

(46) *Tempestivus decore.* Sic placuit Septimio Græcum illud exprimere ὥρατος τοῦ καλλεῖ, quod in vulgata versione, *speciosus forma.* Allegoricam formositatem intelligi debere, indicant ea quæ in eodem Psalmo leguntur. *Accingere gladio tuo super femur tuum.* Etenim hic gladius est allegoricus, et ad sermonem Christi refertur, allegoricus decor, allegorica arma. Satis ambiguus animi fuisse videtur Hieronymus, cum hæc prophetica attigit epist. ad Principiam virginem, 140. PAM.

(Psal. XLIV, 3), *supra filios hominum*; sed in allegorico illo statu gratiæ spiritalis, cum accingitur ense⁹¹ sermonis, qui vere species et decor et gloria ipsius est: cæterum habitu incorporabili (47)⁹² apud eundem prophetam (Psal. XXI, 7), *vermis etiam et non homo, ignominia hominis*⁹³ et *nullificamen populi*. Neque interiorem qualitatem ejus, ejusmodi annuntiant⁹⁴. Si enim plenitudo in illo spiritus constitit, agnosco virgam de radice Jesse; flos ejus, meus erit Christus, *in quo requievit, secundum Isaiam* (XI, 2), **315** *spiritus sapientiæ et intellectus, spiritus consilii et vigoris, spiritus agnitionis et pietatis, spiritus timoris Dei*. Neque enim ulli hominum diversitas spiritalium documentorum competeat, nisi in Christum: flori quidem ob gratiam spiritus adæquatum; ex stirpe autem Jesse deputatum, per Mariam inde censendum⁹⁵. **B** Exposito autem de proposito: si das ei omnis humilitatis et patientiæ et tranquillitatis intentionem, et ex his Isaiæ erit Christus (Isa. LIII, 7): *Homo in plaga, et sciens ferre imbecillitatem; qui tanquam ovis ad victimam adductus est, et tanquam agnus ante tonsentem non aperuit os; qui* (Isa. XLII, 2) *neque contendit, neque clamavit, nec audita est foris vox ejus; qui arundinem contusam, id est, quassam Judæorum fidem, non comminuit: qui linum ardens, id est, momentaneum ardorem gentium, non exstinxit, sed lucernam magis fecit ortu luminis sui*. Non potest⁹⁶ alius esse, quam qui prædicebatur. Oportet actum ejus ad Scripturarum regulam recognosci, duplici, nisi fallor, operatione distinctum, prædicationis et virtutis. Sed de utroque titulo sic disponam, ut quoniam ipsum quoque Marcionis Evangelium discuti placuit, de speciebus doctrinarum et signorum illuc differamus quasi in rem præsentem: hic autem generaliter expungamus ordinem ceptum, docentes prædicatorem interim annuntiari Christum per Isaiam (L. 10): *Quis enim, inquit, in vobis, qui Deum*⁹⁷ *metuit* (48), *et exaudiet*⁹⁸ *vocem filii ejus?* Item

A medicatorem (Isa. LIII): *Ipse enim, inquit, imbecillitates nostras abstulit, et languores portavit*.

CAPUT XVIII.

De exitu plane puto diversitatem tentatis inducere, negantes passionem crucis in Christum Creatoris prædicatam, et argumentantes insuper non esse credendum, ut in id genus mortis exposuerit Creator Filium suum, quod ipse maledixerat: *Maledictus, inquit* (Deut. XXI), *omnis qui pependit in ligno*. Sed hujus maledictionis sensum differo, dignæ sola prædicatione crucis, de qua nunc⁹⁹ maxime quæritur, **316** quia et alias antecedit rerum probatio rationem. De figuris prius edoceboi. Et utique vel maxime sacramentum istud figurar in prædicatione oportebat, quanto incredibile, tanto magis scandalo futurum, si nude prædicaretur; quantoque magnificum, tanto magis obumbrandum, ut difficultas intellectus gratiam Dei quæreretur. Itaque in primis Isaac, cum a patre in hostiam deditus, lignum sibi ipse portaret, Christi exitum jam tunc denotabat, in victimam concessi a Patre, et lignum passionis suæ bajulantis. Joseph et ipse in¹ Christum figuratus, nec hoc solo (ne demorer cursum) quod persecutionem a fratribus passus est, et venundatus in Ægyptum², ob Dei gratiam, sicut et Christus a Judæis carnaliter fratribus venundatus, a Juda³ cum traditur. Nam et⁴ benedicitur⁵ in hæc verba (Deut. XXXIII, 17): *Tauri decor ejus, cornua unicornis* (49) *cornua ejus, in eis nationes* **C** *ventilabit pariter ad summum usque terræ*: non utique rhinoceros destinabatur unicornis, nec Minotaurus bicornis; sed Christus in illo significabatur, taurus ob utramque dispositionem; aliis ferus, ut iudex; aliis mansuetus, ut salvator; cujus cornua essent crucis extrema⁶. Nam et in antenna navis⁷, quæ crucis pars est, extremitates cornua vocantur (50): unicornis autem, media⁸ stipitis, palus. Hac denique virtute crucis (51), et hoc more corautus, universas gentes et nunc ventilat per fidem,

Variæ lectiones.

⁹¹ Ense Rhen. Seml. Oberth. ⁹² In corporali Jun. incorporali alii. ⁹³ Hominis abest Par. ⁹⁴ Cujusmodi annuntias Seml. ejusmodi annuntiant Par. cod. Wouw. adnuntiat Rig. ⁹⁵ Censendam Rhen. Seml. Jun. ⁹⁶ Exstinxit. Non potest, nihilintermedium, Rhen. Seml. Oberth. Jun. ⁹⁷ Dominum alii. ⁹⁸ Exaudiat Fran. Venet. Rig. ⁹⁹ Cum inser. Lat. ¹ In omitt. Rhen. Seml. Oberth. ² Et venund. in Ægyptum omitt. Seml. ³ Venund. a Juda omitt. Rhen. Seml. Oberth. ⁴ Traditur. Nam et, omitt. Seml. ⁵ A patre inserit Seml. aperte alii. ⁶ Externa Rhen. Seml. Oberth. ⁷ Antenna Rhen. Seml. Oberth, et omitt. navis. ⁸ Medius cod. Wouwer.

Commentarius.

(47) *Habitu incorporabili*. Forma qua incorporari, sive incarnari habebat Christus. Rig. — Id est multo potius, ut nobis videtur, habitu informi. Edd.

(48) *Quis enim in vobis, inquit, qui Deum metuit?* Ita hunc locum Is. L. citat et interpretatur B. Cyrillus Comm. in Is. ex quo etiam suppletur prior hujus scripturæ pars, quæ in exemplari, quo usus est B. Hieronymus, non reperiebatur, et tamen genuinam esse constat, utpote non hic modo citata, sed etiam lib. IV adv. Marc. cap. 22. PAM.

(49) *Tauri decor ejus, cornua unicornis*. Istud

D ipsum de Joseph a Moyse prolatum Deut. XXXIII, non modo Justinus martyr, ex quo fere ad verbum hæc desumpsit Auctor, sed etiam B. August. quæst. in Deut. cap. LVI, et Rabanus in comm. de Christo interpretantur. PAM.

(50) *Extremitates cornua vocantur*. Si capud Virgillum:

Cornua velatarum obvertimus antennarum. LE PA.

(51) *Hac denique virtute crucis*. Maximam semper fuisse virtutem crucis testantur cujuslibet temporis historiæ. Julianus quippe imp., licet apostataet

auferens a terra in cœlum; et tunc per iudicium ventilabit, dejiciens de cœlo in terram. Idem erit et alibi taurus apud eandem scripturam, cum Jacob in Simeonem et Levi exporrigenz benedictionem ⁹, id est ¹⁰, in Scribas et Phariseos (ex illis enim deducitur census istorum) spiritualiter interpretatur: *Simeon et Levi (Gen. XLIX, 6 seqq.) perfecerunt iniquitatem*, ex sua hæresi, qua scilicet Christum sunt persecuti: *In concilium eorum ne venerit anima mea, et in stationem eorum ne incubuerint jecora mea: quia in indignatione sua interfecerunt homines*, id est prophetas, et in concupiscentia sua cæciderunt nervos **317** tauro, id est Christo, quem post necem Prophetarum interfecerunt ¹¹, et suffigendo nervos ¹² ejus clavis desævierunt. Cæterum, vanum si, post homicidia, alicujus bovis illis exprobrat carnificinam. Jam vero Moyses, quid utique tunc tantum, cum Jesus adversus Amalech præliabatur, expansis manibus orabat ¹³ residens; quando in rebus tam attonitis, magis utique genibus depositis ¹⁴, et manibus cædentibus pectus, et facie humi volante, orationem commendare debuisset; nisi quia illic ubi ¹⁵ nomen Domini Jesu ¹⁶ dimicabat, dimicaturi quandoque adversus diabolum, crucis quoque erat habitus necessarius, per quam Jesus victoriam esset relaturus? Idem rursus Moyses (*Num. XXI*) post interdictam omnis rei similitudinem, cur æreum serpentem, ligno impositum, pendentis habitu in spectaculum Israeli ¹⁷ salutare proposuit eo tempore quo a serpentibus exterminati sunt, nisi quod ¹⁸ et hic Dominicæ crucis via intentabat, qua serpens diabolum publicabatur, et læso cuicque a spiritalibus colubris, intuenti tamen et credenti in eam sanitas morsuum peccatorum, et salus ¹⁹ exinde prædicabatur.

Variæ lectiones.

⁹ Exporr. bened. omitt. Rhen. Seml. Oberth. ¹⁰ Id est omitt. Fran. ¹¹ Interfecerunt omitt. Rhen. Seml. Oberth. ¹² In nervos utique vult. Wouw. ¹³ Orat Rhen. Seml. Oberth. ¹⁴ Positis Fran. dispositis al. ¹⁵ Est add. Rhen. Seml. Oberth. ¹⁶ Jesu omitt. Seml. ¹⁷ Israeli omitt. Rhen. Seml. Oberth. ¹⁸ Proposuit et an et hic cætera omitt. Rhen. Seml. ¹⁹ Sanitas Seml. ²⁰ Et datus est nobis filius omitt. Seml. Jun. ²¹ Et datus est nobis add. Seml. ²² Injiciamus Seml. conjiciamus al. ²³ Panis Seml. ²⁴ Propria atrocis Seml. proprie atrocis Par.

Commentarius.

Christianorum hostis, crucis signo se munire solebat contra spectra et nocturnos terrores. Id refert Gregorius Nazianz. orat. 1, in Julianum; et Corippus, lib. II, de Justino imp.:

Egreditur cum lege sua, frontomque serenam
Armavit, sancti faciens signacula ligni.

Veteres olim Christianos promiscue dictos fuisse Christicolas et crucicolas ob summam crucis venerationem docet Adhelmus lib. de Virg. cap. 17. Le Pæ.

(52) *Panem corpus suum appellans*. Quod his verbis confirmetur veritas corporis Domini in Eucharistia (juxta verba Evangelistarum et B. Pauli, ad quæ alludit Auctor) non nos modo, sed et ipsi Magdeburgenses annotarunt, hoc loco comprobantes vere et substantialiter corpus Christi in Eucharistia distribui; in hoc duntaxat hallucinati, dum hunc locum citant uti probent panem cum corpore Domini remanere. Verum id... impugnativimus... vel eo ipso quod dicat: *panem suum corpus appellans*, aut *faciens*, cum aliqui dicere de-

CAPUT XIX.

Age nunc, si legisi penes David (*Psal. xcv, 10*), *Dominus regnavit a ligno*, exspecto quid intelligas, nisi forte lignarium aliquem regem significari Judæorum, et non Christum, qui exinde a passione ligni superata morte regnavit. Elsi enim mors ab Adam regnavit usque ad Christum, cur Christus non regnasse dicatur a ligno, ex quo crucis ligno mortuus, regnum mortis exclusit? Proinde et Isaias (*Isa. IX, 6*): *Quoniam*, inquit, *puer natus est nobis, et datus est nobis filius* ²⁰. Quid novi, si non de Filio Dei dicit ²¹? *Cujus imperium factum est super humerum ipsius*. Qui omnino regum insigne potestatis suæ humero præfert, et non aut capite diadema, aut manu sceptrum, **318** aut aliquam propriæ vestis notam; sed solus novus rex novorum ævorum Christus Jesus, novæ gloriæ et potestatem et sublimitatem suam humero extulit, crucem scilicet, ut, secundum superiorem prophetiam, exinde Dominus regnaret a ligno. Hoc lignum et Hieremias (*Jerem. XI, 9*) tibi insinuat, dicturis prædicans Judæis: *Venite, mittamus* ²² *lignum in panem ejus*, utique in corpus. Sic enim Deus in Evangelio quoque vestro revelavit panem corpus suum appellans (52), ut et hinc jam eum intelligas corporis sui figuram pani ²³ dedisse, cujus retro corpus in panem Prophetes figuravit, ipso Domino hoc sacramentum postea interpretaturo. Si adhuc quæris Dominicæ crucis prædicationem, satis jam tibi potest facere vicesimus primus psalmus, totam Christi continens passionem (53), canentis jam tunc gloriam suam: *Foderunt*, inquit (*Psal. XXI, 17*), *manus meas et pedes*; quæ proprie atrocitas ²⁴ crucis. Et rursus, cum auxilium Patris implorat: *Salvum*, inquit (*Ibid. 22*), *fac me ex ore leonis*, utique mortis;

buisset, *in pane* vel *sub pane*. Neque vero obstat quod hic additur: « Ut et hinc jam eum intelligas corporis sui figuram pani dedisse » (sic enim legitur ex Vatic. 2, pro *pane*, quod magis placet quam conjectura Latinii, *corpori suo figuram pane dedisse*), quia... quodammodo et veritas corporis Christi, et figura est in hoc sacramento.... His adde quod merito quis addubitarit, num dicta verba, *ut et hinc jam*, etc., germana sint Auctoris necne, aut saltem omnia, eo quod supra libro *adv. Jud.*, neque in excusis legantur, neque in ms. codicibus. PAM.

(53) *Vicesimus primus psalmus totam Christi continens pass.* Similiter B. Justinus advers. Tryphonem: « Itum, inquit, non in Christum conceptum esse ait, cæcutientes prorsus, neque intelligentes, neminem in gente vestra, qui unquam Rex sive Christus sit dictus, manus et pedes cum viveret perfossum, neque per mysterium hoc mortuum, hoc est in cruce suspensum esse, extra hunc solum Jesum. » Qua occasione proinde, pulcherrime *Psal. XXI* integrum interpretatur et latissime. PAM.

et de cornibus unicornis²⁵ humilitatem; de apicibus scilicet crucis, ut supra ostendimus. Quam crucem nec ipse David passus est, nec ullus rex Judæorum; ne putes alterius alicujus prophetari passionem, quam ejus²⁶ qui solus a populo tam insigniter crucifixus est. Nunc et si omnes istas interpretationes respuerit et irriserit hæretica duritia, concedam illi nullam Christi crucem significatam²⁷ a Creatore: quia nec ex hoc probabit alium esse qui crucifixus est, nisi forte ostenderit hunc exitum ejus a suo Deo prædicatum; ut diversitas passionum, ac per hoc etiam personarum, ex diversitate prædicationum vindicaretur. Cæterum, nec ipso Christo ejus prædicato, nedum cruce ipsius, sufficit in meum Christum solius mortis prophetia. Ex hoc enim quod non est edita qualitas mortis, potuit et per crucem evenisse, tunc alii deputanda, **349** si in alium fuisset prædicatum, nisi si nec mortem volet Christi mei prophetatam; quo magis erubescat, si suum quidem Christum mortuum annuntiat, quem negat natum: meum vero mortalem negat, quem nascibilem confitetur. Et mortem autem et sepulturam et resurrectionem Christi mei, una voce Isaïæ volo ostendere, dicentis (Isa. LVIII, 2): *Sepultura ejus sublata de medio est*. Nec sepultus enim esset, nisi mortuus; nec sepultura ejus sublata de medio, nisi per resurrectionem. Denique subjecit (Isa. LIII, 12): *Propterea ipse multos hæreditati habebit et multorum dividet spolia*. Quis enim alius, nisi qui natus est, ut supra ostendimus? *Pro eo quod tradita est anima ejus in mortem*. Ostensa est enim causa gratiæ hujus, pro injuria scilicet mortis repensandæ: pariter ostensum est, hæc illum propter mortem consecuturum²⁸, post mortem utique per resurrectionem consecuturum²⁹.

CAPUT XX.

Sufficit hucusque de his interim ordinem Christi decucurrisse, quo tali probatus qualiter annuntiabatur, non alius haberi debeat, quam qui talis annuntiabatur; ut jam ex ista consonantia rerum ejus, et Scripturarum Creatoris, illis etiam restituenda sit fides ex præjudicio majoris partis, quæ ad diversas sententias vel in dubium deducuntur, vel negantur. Amplius nunc superstruimus ea quoque paria ex Scripturis Creatoris, quæque post Christum futura præcinebantur. Nec enim dispositio expuncta inveniretur, si non ille venisset, post quem habebat evenire. Adspice universas nationes de voragine erroris humani exinde emergentes ad Deum Creatorem, et³⁰ ad Deum Christum; et si audes, nega prophetatum. Sed statim tibi in Psalms (Psal. II, 7, 8) promissio Patris occurret³¹:

A *Filius meus es tu, ego hodie generavi te. Postula de³² me, et dabo tibi gentes hæreditatem tuam, et possessionem tuam terminos terræ. Nec poteris magis David filium eum³³, vindicare, quam Christum; aut terminos terræ David potius promissos, qui intra unicam Judæorum gentem regnavit, quam Christo, qui totum jam orbem Evangelii sui fide cepit. Sic et per Isaïam (XLII, 6, 7): *Ecce dedi te in dispositionem generis mei³⁴, in lucem nationum aperire oculos cæcorum, utique errantium; exsolvere de vinculis vinctos, id est de delictis liberare; et de cella carceris, id est mortis; sedentes in tenebris, ignorantiae scilicet. Quæ si per Christum eveniunt, non in alium erunt prophetata, quam per quem eveniunt. Item alibi (Isa. LV, 4): *Ecce testimonium cum nationibus posui, principem et imperantem nationibus. Nationes³⁵ quæ te non sciunt, invocabunt te, et populi confugient ad te*. Nec enim hæc in David interpretaberis, quia præmisit: *Et disponam vobis dispositionem æternam, religiosa et fidelia David*. Atquin hinc magis Christum intelligere debebis ex David deputatum carnali genere, ob Mariæ virginis censum; de hoc enim promisso, *juratur* in psalmo (Psal. CXXXI, 11) ad David: *Ex fructu ventris tui collocabo super thronum tuum*. Quis iste venter est? ipsius David? Utique non; neque enim pariturus esset David. Sed nec uxoris ejus; non enim dixisset: *Ex fructu ventris tui*: sed potius, « Ex fructu ventris uxoris tuæ. » Ipsius ergo³⁶ dicendo ventrem, superest ut aliquem de genere ejus ostenderit, cujus ventris futurus esset fructus caro Christi, quæ ex utero Mariæ floruit. Ideoque et fructum ventris tantum nominavit, ut propriæ ventris; quasi solius ventris, non etiam viri: et ipsum ventrem ad David redegit, ad principem generis, et familiæ patrem. Nam quia viro deputare non poterat virginis eum ventrem³⁷, patri deputavit. Ita, quæ in Christo nova dispositio invenitur hodie, hæc erit quam tunc Creator pollicebatur; religiosa et fidelia David, jam sancta religione, et fidelis ex resurrectione. Nam et Nathan propheta in secundo³⁸ Basilium, professionem ad David facit: *Semini ejus quod erit*, inquit, *ex ventre ipsius*³⁹ (II Reg. VII, 12). Hoc si in Salomonem simpliciter edisseres, risum mihi incuties. Videbitur enim David peperisse Salomonem. An et hic Christus significatur, ex eo ventre semen David, qui esset ex David, id est Mariæ? Quin⁴⁰ et ædem Dei magis Christus ædificaturus esset, hominem scilicet sanctum, in quo potiore templo inhabitaret Dei Spiritus et in Dei Filium magis Christus habendus esset, quam Salomon**

Variæ lectiones.

²⁵ Unicorniorum Fran. legitur autem unicornuorum in libro adv. Judæos. ²⁶ Prophetari passionem. quam ejus omitt. Seml. ²⁷ Significare me Rhen. spolia, pro eo, cætera intermedia omitt. Seml. tanquam desumpta e libro adv. Jud. ²⁸ Propter mortem consecuturum rejic. Jun. ²⁹ Consecuturum Seml. ³⁰ Et omitt. Seml. ³¹ Occurrit Rhen. Seml. Oberth. ³² A Fran. ³³ Ejus Seml. ³⁴ Mei rejic. Seml. Jun. ex LXX. ³⁵ Autem Rhen. Seml. Oberth. ³⁶ Eum ventrem deerant in Rhen. ³⁷ Prima Seml. primo Par. ³⁸ Semen tuum. tuo Fran. ³⁹ Quia Rhen. Seml. Oberth.

filius David. Denique et thronus in ævum, et regnum in ævum, magis Christo competit quam Salomoni, temporali scilicet regi. Sed et ⁴⁰ a Christo misericordia Dei non abscessit; Salomoni vero etiam ira Dei accessit post luxuriam et idolatriam. Suscitavit enim illi Satan ⁴¹ hostem Idumæum. Cum ergo nihil horum competat in Salomonem, sed in Christum, certa erit ratio interpretationumstrarum; ipso etiam exitu rerum probante, quas in Christum apparet prædicatas; et ita in hoc erunt sancta et fidelia David. Hunc Deus testimonium nationibus posuit, non David; principem et imperantem nationibus, non David, qui soli Israeli imperavit. Christum hodie invocant nationes, quæ cum non sciabant; et populi ad Christum hodie confugiunt, quem retro ignorabant. Non potest futurum dici, quod *vides* fieri.

351 CAPUT XXI.

Si nec illam *injectionem* tuam potes sistere ad differentiam duorum Christorum; quasi Judaicus quidem Christus populo soli ex dispersione redigendo destinetur à Creatore, vester vero omni humano generi liberando collatus sit a Deo optimo; cum postremo priores inveniantur Christiani Creatoris, quam Marcionis; exinde vocatis omnibus populis in regno ejus, ex quo Deus regnavit a ligno, nullo adhuc Cerdone, nedum Marcione. Sed et revictus de nationum vocatione, convertere jam in proselytos. Quæris qui de nationibus transeant ad Creatorem, quando et proselyti diversæ et propriæ conditionis seorsum a propheta nominentur: *Ecce*, inquit Isaias (xvi, 4), *proselyti per me accedent ad te*; ostendens ipsos quoque proselytos per Christum accessuros ad Deum. Et ⁴² nationes, quod sumus nos, proinde suam habebant ⁴³ nominationem, sperantes in Christum: *Et in nomine*, inquit (xlii, 14), *ejus nationes sperabunt*. Proselyti autem, quos in nationum prædicatione substituis, non in Christi nomine sperare solent, sed in Moysi ordine, a quo institutio illorum est. Cæterum, allectio nationum a novissimis diebus exorta est. Iisdem verbis Isaias (ii, 12 seqq): *Et erit*, inquit, *in novissimis diebus manifestus mons Domini*; utique sublimitas Dei; *et ædes Dei super summos montes*; utique Christus, catholicum Dei templum, in quo Deus colitur, constitutum super omnes ⁴⁴ eminentias virtutum et potestatum: *Et venient ad eum universæ nationes*; *et ibunt multi et dicent: Venite, ascendamus in montem Domini, et in ædem Dei*

A Jacob; et annuntiabit nobis viam suam, et incedemus in ea. Ex Sion enim exiit lex, et sermo Domini ex Jerusalem. Hæc erit via sua, novæ legis Evangelium, et novi sermonis, in Christo jam, non in Moyse. Et judicabit inter nationes; de errore scilicet earum. *Et revincet populum amplum, ipsorum in primis Judæorum et proselytorum. Et concident machæras suas in aratra, et sibynas in falces* (54), id est, animorum nocentium, et linguarum infestarum, et omnis malitiæ atque blasphemie ingenia convertent in studia modestiæ et pacis. *Et non accipiet gens super gentem machæram*: utique discordiæ; *et non discent amplius bellare*, id est, inimicitias perficere; ut et hic discas Christum non belli potentem, sed paciferum repromissum. Hæc aut ⁴⁵ prophetata nega, cum coram videntur; aut adimpleta, cum leguntur. Aut si non negas utrumque, in eo erunt adimpleta, in quem sunt prophetata. Inspice enim adhuc etiam ipsum introgressum, atque decursum **352** vocationis in nationes, a novissimis diebus adeuntes ad Deum creatorem, non in proselytos, quorum a primis magis diebus est ⁴⁶ allectio. Etenim fidem istam Apostoli induxerunt.

CAPUT XXII.

Habes et Apostolorum opus prædicatum: *Quam tempestivi pedes evangelizantium bona*! non bellum, nec mala ⁴⁷. Respondit et Psalmus (Psal. xviii, 4): *In omnem terram exiit sonus eorum, et in terminos terræ voces eorum*; circumferentium scilicet legem. *C*ex Sion profectam et sermonem Domini ex Jerusalem: ut fieret quod scriptum est (Isa. xlii, 12, 13): *Longe quique a justitia mea appropinquaverunt justitiæ meæ et veritati*. Cum huic negotio accingerentur Apostoli, renuntiaverunt presbyteris, et archontibus, et sacerdotibus Judæorum. Annon vel maxime, inquit ⁴⁸, ut alterius Dei prædicatores? Atquin ⁴⁹ ipsius ejusdem, cujus scripturam cum maxime implebant. *Divertite, divertite*, inclamat Isaias (lii, 11), *excedite illinc, et immundum ne attigeritis*; blasphemiam scilicet in Christum. *Excedite de medio ejus*, utique Synagogæ; *separamini* ⁵⁰ *qui Dominica* ⁵¹ *vasa portatis*. Jam enim, secundum supra scripta (Ibid., 10), *revelaverat Dominus brachio suo sanctum*, id est virtute sua Christum, *coram nationibus, ut viderint universæ nationes et summa terræ salutem, quæ erat a Deo*. Sic et ab ipso Judaismo divertentes, cum Legis obligamenta et onera evangelica jam libertate mutarent, psalmum

Variae lectiones.

⁴⁰ Et omitt. Seml. ⁴¹ Id est add. Fran. ⁴² Ut cod. Wouw. ⁴³ Habeant Seml. ⁴⁴ Enim add. Seml. ⁴⁵ Autem al. ⁴⁶ Est omitt. Seml. allectio est al. volunt. ⁴⁷ Malum Seml. ⁴⁸ Inquis Jun. ⁴⁹ Inquit add. Fran. ⁵⁰ Separimini Fran. ⁵¹ Domini Seml.

Commentarius.

(54) *Sybinas in falces*. Apud Isaiam juxta LXX versionem græce legitur καὶ τὰς ζιβύνας αὐτῶν εἰς δρέπανα. Est autem ζιβύνη venabuli genus auctore Tertulliano. Suidas δλοῦθρον ἀλόντιον significare

scribit, hoc est telum prorsus ferreum, nonnuncquam λόγχην sive σπάθην, id est lanceam, vel ensem. RHEN.

(Psal. II, 3, seqq.) exsequebantur : *Disrumpamus vincula eorum, et abiciamus a nobis jugum eorum* : postea certe quam *tumultuatae sunt gentes, et populi meditati sunt inania* : *astiterunt reges terrae, et principes congregati sunt in unum, adversus Dominum, et adversus Christum ejus*. Quæ dehinc passi sunt apostoli ? Omnem, inquis, iniquitatem persecutionum, ab hominibus scilicet Creatoris, ut adversarii ejus quem prædicabant. Ecquid ⁵² Creator, si adversarius erat Christi, non modo prædicat hoc passuros apostolos ejus, verum et exprobrat ? Nam neque prædicaret alterius Dei ordinem, quem ignorabat, ut vultis ; neque exprobrasset, quod ipse curasset. Videte quomodo (Isa. LVII, 1) *perit justus, neque quisquam excipit corde, et viri justi auferuntur, nec quisquam animadvertit. A persona enim injustitiæ* ⁵³ *sublatus est justus*. Quis, nisi Christus ? Venite, inquit (Sap. II, 12), *auferamus justum, quia inutilis est nobis*. Præmittens itaque, et subjungens proinde passum etiam Christum, æque justos ejus eadem passuros, tam apostolos, quam et deinceps omnes fideles prophetavit, signatos **353** illa nota scilicet, de qua Ezechiel (IX, 4) : *Dicit Dominus ad me* : *Pertransi* ⁵⁴ *medio portæ in media* ⁵⁵ *Jerusalem, et da signum* ⁵⁶ *Tau in frontibus virorum* : Ipsa est enim littera Græcorum Tau, nostra autem T (55), species crucis, quam portendebat futuram in frontibus nostris apud veram et catholicam Hierusalem, in qua fratres Christi, filios scilicet Dei, gloriam Patri Deo relatu-
C *latores, psalmus vigesimus primus* (Psal. XXI, 23) *canit ex persona ipsius Christi ad Patrem* : *Enarrabo nomen tuum fratribus meis : in medio ecclesiæ hymnum tibi dicam*. Quod enim in nomine et spiritu ipsius hodie fieri habeat, merito a se futurum prædicabat. Et paulo infra : *A te laus mihi in ecclesia magna*. Et in sexagesimo septimo (Psal. LXVII, 28) : *In ecclesiis benedicite Dominum Deum* ; ut pariter concurreret et Malachiæ prophetia (Malach. I, 10) : *Non est voluntas mea, dicit Dominus, et sacrificia vestra non accipiam ; quoniam ab ortu solis usque in occasum nomen meum glorificatum est in nationibus, et in omni loco sacrificium nomini meo offertur ; et sacrificium mundum ; gloriæ scilicet relatio, et benedictio, et laus, et hymni*. Quæ omnia

cum in te quoque deprehendantur, et signaculum frontium, et Ecclesiarum sacramenta, et munditiæ sacrificiorum, debes jam erumpere uti dicas, Spiritum Creatoris tuo Christo prophetasse.

CAPUT XXIII.

Nunc quia cum Judæis negas venisse Christum eorum, recognosce et exitum ipsorum, quem post Christum relaturi prædicabantur, ob impietatem qua eum et ⁵⁷ despexerunt, et interemerunt. Primum enim ex die qua, secundum Isaiam (II, 20), *Projecit homo aspernamenta sua aurea et argentea quæ fecerunt adorandis vanis et noctuis* ⁵⁸ ; id est, ex quo genus hominum, dilucidata per Christum veritate, idola projecit ; vide an quod sequitur expunctum sit (Isa. III, 1, 2) : *Abstulit enim Dominus Sabaoth a Judæa, et ab Hierusalem inter cætera, et prophetam, et sapientem architectum* ; Spiritum scilicet sanctum, qui ædificat Ecclesiam, templum scilicet et domum et civitatem Dei ; nam exinde apud illos destitit Dei gratia : *Et mandatum est nubibus, ne pluerent imbrem super vineam Sorech* (Isa. V, 6) ; id est, cælestibus beneficiis, ne provenirent domui Israelis. Fecerat enim **354** *sptnas*, ex quibus Dominum coronaverat ; *et non justitiam, sed clamorem* quo in crucem eum extorserat ⁵⁹. Et ita subtractis charismatum roribus ⁶⁰, Lex et Prophetæ usque ad Joannem. Dehinc, cum ex ⁶¹ perseverentia furoris, et nomen Domini per ipsos blasphemaretur, sicut scriptum est (Isa. LII, 5) : *Propter vos blasphematur nomen meum in nationibus* (ab illis enim cœpit infamia), et tempus medium a Tiberio usque ad Vespasianum (56) non poenitentiam intellexissent ⁶², *Facta est terra eorum deserta, civitates eorum exustæ igni* ⁶³, *regionem eorum sub ipsorum conspectu extranei devorant ; derelicta est* ⁶⁴ *filia Sion* ⁶⁵, *tanquam specula in vinea, vel in cucumerario casula* (57) ; *ex quo scilicet Israel Dominum non cognovit, et populus eum non intellexit, sed dereliquit, et in indignationem provocavit Sanctum Israelis* (Isa. I, 3-8). Sic et machæræ conditionalis comminatio (Psal. I, 20) : *Si nolueritis, nec audieritis me, machæra vox comedet* ; probavit Christum fuisse, quem non audiendo, perierunt. Qui et in Psalmo quinquagesimo octavo, dispersionem eis postulat a Patre (Psal. LVIII, 12) :

Variæ lectiones.

⁵² Et qui *Par. Fran.* et quæ *Rhen.* ⁵³ Justitiæ *al.* ⁵⁴ In *add. Seml.* ⁵⁵ Portæ mediam *Fran.* ⁵⁶ Signa *Seml.* ⁵⁷ Et *omitt. Seml.* ⁵⁸ Nocivis *al.* ⁵⁹ Extruserat *conj. Jun.* ⁶⁰ Charismatis prioribus *al.* ; charismatum. rationibus *alii.* ⁶¹ Ea *Seml.* ⁶² Cum poenitentiam ii neglexissent *Jun.* poenitiæ *Lat.* ⁶³ Igni *omitt. Rhen Seml. Oberth.* ⁶⁴ Est *omitt. Seml.* ⁶⁵ Et *add. Seml.*

Commentarius.

(55) *Ipsa est enim littera Græcorum Tau, nostra autem, etc.* Hoc ipsum imitati videntur patres nostri, dum in Missalibus antiquis initio canonis in littera T, ubi legitur : *Te igitur, clementissime Pater*, solent pictam exhibere crucem Christi : in cujus hodie locum successit ipsa crucis imago pagina proxime præcedenti. Et vero Tertullianum fere ad verbum imitatus B. Hieronymus in Comment. : *Extrema, inquit, Tau littera crucis habet simili-*

tudinem quæ in Christianorum frontibus pingitur. et frequenti manus inscriptione signatur. » PAM,

(56) *Et Tempus medium a Tiberio, etc.* Vespasianum nominat, eo quod sub illo vastata sit Jerusalem, uti ex Josephi et Philonis historiis Judaicis notius est, quam ut pluribus sit opus. PAM.

(57) *In cucumerario casula*. Casula diminutivum a casa, quæ Græcis σπηῖ. PAM.

Disperge eos in virtute tua. Qui et rursus per Isaiam (L, 41), in exustionem eorum perorans : *Propter me*, inquit, *hæc facta sunt vobis ; in anxietate dormietis.* Satis vane, si hæc non propter eum passi sunt, qui propter se passuros pronuntiavit, sed propter Christum Dei alterius. Atquin Christum, inquam, alterius Dei dicit, a Creatoris virtutibus et potestatibus, ut ab æmulis in crucem actum. Sed ecce defensio ostenditur a Creatore (Isa. LIII, 9) : *Et dati sunt possimi pro sepultura ejus ; qui scilicet subreptum eum asseveraverant : Et locupletes pro morte ejus ; qui scilicet et a Juda traditionem redemerant, et a militibus falsum testimonium cada-veris subrepti.* Igitur, aut non propter illum acciderunt ista Judæis ; sed revinceris conspirante⁶⁶ sensu Scripturarum cum exitu rerum et ordine temporum ; aut si propter illum acciderunt, non potuit Creator ulcisci, nisi suum Christum, remuneraturus potius Judam, si adversarium Domini sui peremisset. Certe si nondum venit Christus Creatoris, propter quem hæc passuri prædicantur, cum venerit ergo, patientur. Et ubi tunc filia Sion derelinquenda, quæ nulla hodie est ? ubi civitates exurendæ, quæ jam in tumultis ? ubi dispersio³⁵⁵ gentis, quæ jam extorris ? Redde statum Judææ, quem Christus Creatoris inveniat, et alium contendere venisse. Jam vero quale est, ut per cælum suum admiserit, quem in terra sua esset interempturus, honestiore et gloriosiore regni sui regione violatam, ipsa aula sua et arce calcata ? An hoc magis affectavit ? Plane Deus⁶⁷ zelotes, tamen vicit. Erubescere, qui victo Deo credis. Quid sperabis ab eo qui se protegere non valuit ? Aut enim per infirmitatem oppressus est a virtutibus et hominibus Creatoris, aut per malitiositatem, ut tantum illis sceleris patientia infligeret.

Varia lectiones.

⁶⁶ Et add. *Seml.* ⁶⁷ Deus omitt. *Seml.* ⁶⁸ Proxime *rejc.* *Rhen. Seml. Oberth.*

Commentarius.

(58) *Sed de sinu Abraham.* Alludit ad lib. de *Paradiso*, aut potius ad lib. IV, *adv. Marc.* cap. 4, ubi tractat illud Lucæ XVI quod legitur de sinu Abraham, in quo Lazari refrigerium ; et de inferis, ubi directe tormenta describuntur, ostendens aliud esse inferos, aliud sinum Abraham. PAM.

(59) *In alio opere digestum quod, inscribimus, De spe fidelium.* Hoc Tertulliani opus Agobardino codice continebatur, aut eo certe exemplari unde suum describi curavit Agobardus. Nam et hodie comparet titulus inter libros viginti quatuor indice comprehensos. Istius autem operis meminit Hieronymus in *Papia Hierapolitano*, et cap. 36 *Commentariorum* in Ezechielem, atque etiam in *Prefatione* decimi octavi in Isaiam. RIC.

(60) *In civitate divini operis Jerusalem cælo delata.* Auream atque gemmatam in terris Jerusalem sperabant nimis creduli judaici fabulis, quas illi *δευτεράου* appellabant, decepti verbis quibusdam Ezechielis et Isaiæ perperam intellectis. Inde *Papias* primum, mox et *Justinus*, qui viros ea spe gaudentes *ὀρθογνώμονας κατὰ πάντα Χριστιανούς* vocat ; tum et *Irenæus*, et *Septimius noster*, et

CAPUT XXIV.

Imo, inquis, spero ab illo quod et ipsum faciat ad testimonium diversitatis regnum Dei æternæ et cœlestis possessionis. Cæterum, vester Christus pristinum statum Judæis pollicetur, ex restitutione terræ, et post decursum vitæ, apud inferos in sinu Abraham refrigerium. Deum optimum ! si reddit placatus, quod et abstulerat iratus. O Deum tuum qui et cædit et sanat, condit mala et facit pacem ! O Deum etiam ad inferos usque misericordem ! Sed de sinu Abraham (58) suo tempore. De restitutione vero Judææ, quam et ipsi Judæi, ita ut describitur, sperant, locorum et regionum nominibus inducti, quomodo allegorica interpretatio in Christum et in Ecclesiam, et habitum et fructum ejus spiritaliter competat, et longum est persequi, et in alio opere digestum, quod inscribimus, *De spe fidelium* (59) ; et in præsentī vel eo otiosum, quia non de terrena, sed de cœlesti promissione sit quæstio. Nam et confitemur in terra nobis regnum repromissum ; sed ante cælum, sed alio statu ; utpote post resurrectionem in mille annos, in civitate divini operis Jerusalem cælo delata (60), quam et Apostolus matrem nostram sursum designat, et politeuma nostrum, id est, municipatum in cœlis esse pronuntians, alicui utique cœlesti civitati eum deputat. Hanc et³⁵⁶ Ezechiel novit (*Ezech.* XLVIII), et apostolus Joannes vidit (*Apoc.* XI), et qui apud fidem nostram est, novæ prophetiæ sermo testatur, ut etiam effigiem civitatis ante representationem ejus conspectu futuram in signum prædicaverit. Denique proxime⁶⁸ expunctum est orientali expeditione (61). Constat enim. Ethnicis quoque testibus (62), in Judæa per dies quadraginta matutinis momentis civitatem de cælo pendisse, omni mœniorum habitu evanescente de profectu diei, et alias de proximo nullam. Hanc di-

Victorinus Pictaviensis, et Lactantius, et *alii*. Hieronymus in illa ad Isaiam *Prefatione*, compositum fuisse ait ab Dionysio Alexandrino librum adversus Irenæum, eoque libro fabulam eleganter derisam, Augustinus lib. XX de *Civitate Dei*, opinionem fuisse ait utcumque tolerabilem, si aliquæ deliciæ spirituales in illo Sabbato, hoc est, septimo millenario annorum affuturæ sanctis per Domini præsentiam crederentur. Quin etiam hujusce opinionis seipsum aliquando fuisse fatetur. RIC.

(61) *Denique proxime expunctum est orientali expeditione.* Severi, scilicet, adversus Parthos. RIC. — Prodigium istud hactenus reperire apud ethnicos, imo nec apud ecclesiasticos historiæ scriptores potui, quare lectori diligenti inquirendum relinquo, an in expeditione orientali Severi imperatoris de qua loqui videtur Auctor aliquid tale contigerit in Judæa. PAM.

(62) *Constat enim ethnicis quoque testibus.* Atque hoc inter prodigia relato credibile est Chiliastarum sive Milliariorum opinionem valde confirmatam fuisse. RIC.

cius excipiendis resurrectione sanctis, et refo-
vendis omnium bonorum utique spiritualium copia
in compensationem eorum quæ in sæculo vel des-
peximus, vel amisimus, a Deo prospectam. Siqui-
dem et justum, et Deo dignum, illic quoque exultare
famulos ejus, ubi sunt et afflicti in nomine ipsius.
Hæc ratio regni terreni, post cujus mille annos, in-
tra quam ætalem concluditur sanctorum resurrectio,
pro meritis maturius vel tardius resurgentium, tunc
et mundi destructione, et judicii conflagratione com-
missa (63), demutati in atomo in angelicam substan-
tiam, scilicet per illud incorruptelæ superindumen-
tum, transferemur in cœleste regnum de quo nunc
sic ideo retractatur, quasi non prædicato apud Crea-
torem, ac per hoc, alterius Dei Christum probante,
a quo primo et solo sit revelatum. Disce jam hinc
illud et prædicatum a Creatore, et sine prædica-
tione credendum apud Creatorem. Quid tibi vide-
tar, cum Abrahæ semen, post primam promissio-
nem, qua ⁶⁹ in multitudinem arenæ repromittitur,
ad instar quoque stellarum destinatur; nonne et
terrenæ et cœlestis dispositionis auspicia sunt?
Cum Isaac benedicens Jacob filium suum: *Det, ait*
(*Gen. xxvii, 28*), *tibi Deus de rore cœli, et de opi-*
mitate terræ; nonne utriusque indulgentiæ exempla
sunt? Denique animadvertenda est hic etiam struc-
tura benedictionis ipsius. Nam circa Jacob, qui qui-
dem posterioris et prælatoris populi figura est, id
est nostri, **357** prima promissio cœlestis est roris:
secunda, terrenæ opimitatis. Nos enim primo ad
cœlestia invitamur, cum a sæculo avellimur, et ita
postea invenimur etiam terrena consecuturi. Et
evangelium vestrum quoque habet (64): *Quærite*
primum regnum Dei, et hæc adjicientur vobis (*Luc.*
xii, 31). Cæterum, ad Esau promittit benedictio-
nem terrenam, et subjicit cœlestem: *De opimitate*
terræ, dicens (*Gen. xxvii, 39*), *erit inhabitatio tua,*
et a rore cœli. Judæorum enim dispositio in Esau,
priorum natu et posteriorum affectu filiorum, a ter-
renis bonis imbuta per legem, postea ad cœlestia
per Evangelium credendo deducitur. Cum vero Jacob
(*Gen. xxviii*) somniat scalas obfirmatas in terra ad
cælum, et angelos alios ascendentes, et alios des-
cendentes, innixum desuper Dominum, temere si forte
interpretabimur, scalis his iter ad cælum demons-
trari, quo alii perveniant, unde alii decidant, Domi-
ni constitutum esse iudicio ⁷⁰. Cur autem ut evi-

A gilavit et primum loci horrore concussus est, con-
vertitur ad interpretationem somni? Cum enim di-
xisset: *Quam terribilis est locus iste! Non est, inquit*
aliud, sed ædes Dei, et hæc porta cœli. Christum
Dominum enim viderat, templum Dei, et portam
eundem, per quem aditur cælum. Et utique portam
cœli non nominasset, si cælum non aditur apud Crea-
torem. Sed ~~ait~~ et porta quæ recipit, et quæ perdu-
cit, strata ~~est~~ ⁷¹ Christo; de quo Amos (*ix, 6*).
Qui ædificat in cælum ascensum suum; utique non
sibi soli, sed et suis qui cum illo erunt, et, *Circum-*
dabis enim illos tibi (*Isa. xlix, 18*), *tantum or-*
nementum sponsæ. Ita per illum ascensum ad cœles-
tia regna tendentes, miratur Spiritus dicens (*Isa.*
xxxii, 5; *Lx*): **358** *Volant velut qui sunt milvi.*
B *Ut nubes volant et* ⁷² *velut pulli columbarum ad me*,
scilicet simpliciter ut columbæ. Auferemur enim in
nubibus ⁷³ obviam Domino, secundum Apostolum
(*I Thess. iv, 17*), illo scilicet *Filio hominis veniente*
in nubibus, secundum Danielelem (*cap. vii*), *et ita sem-*
per cum Domino erimus, eatenus dum et in terra
et in cælo qui ob utriusque promissionis ingratos,
ipsa elementa etiam testatur (*Isa. i, 2*): *Audi, cæ-*
lum et in aures percipe, terra. Et ego quidem, etiamsi
nullam spei cœlestis manum mihi toties Scriptu-
ra porrigente, satis haberem, hujus quoque pro-
missionis præjudicium, quod jam terrenam gratiam
teneam, expectarem aliquid et de cælo, a Deo cœli,
sicut et terræ ita crederem Christum sublimiora pol-
licentem, ejus esse qui et humiliora promiserat,
qui ⁷⁴ experimenta majorum de parvulis fecerat, qui
hoc inauditi si forte regni præconium soli Christo
reservaverat, ut per famulos quidem terrena gloria,
cœlestis vero per ipsum Deum annuntiaretur. At
tu hinc quoque alium argumentaris Christum, quod
regnum novum annuntiet. Prius est, aliquid exem-
plum indulgentiæ proferas, ne merito dubitem de-
fide tantæ promissionis, quam sperandam dicis, imo
ante omnia est, ut quem cœlestia prædicas repro-
mittere aliquod, cælum probes ejus. At nunc vocas
ad cœnam, nec domum ostendis: allegas regnum.
nec regiam monstras. An quia Christus tuus cœ-
leste regnum repromittit, non habens cælum (65),
quomodo et hominem præstitit, non habens car-
nem? ⁷⁵ O phantasma inane (66), præstigia magna
etiam promissionis!

Variæ lectiones.

⁶⁹ Quam Seml. ⁷⁰ Judicium Rhen. Oberth. ⁶¹ Strata via a Chr. Lat. ⁷² Qui sunt isti, qui ut nubes volant,
et inserti. Jun. ⁷³ Nubes Rhen. Seml. Oberth. ⁷⁴ Et add. Fran. ⁷⁵ Omne Seml. Pamel. Rhen. Oberth.

Commentarius.

(63) *Conflagratione commissa*. Igne dato. Nimi-
rum suprema illa ἐκκαύσει. RIG.

(64) *Evangelium vestrum quoque habet*. Evange-
lium Marcionis citat, quod in suos usus corruptum
servabat. Fuisse autem Lucæ Evangelium in quod
manus temerarias injecerat, conjicio. Vide quæ ad
cap. ult. libri sequentis. LE PR.

(65). *Non habens cælum*. Hæc sunt in hunc mo-

dum continuanda: « An quia Christus tuus cœle-
ste regnum repromittit, non habens cælum, quo-
modo et hominem præstitit non habens carnem? »
RIG.

(66) *O phantasma inane!* Sic ipse, lib. iv: « So-
lidis corporis veritatem, non phantasma inane tra-
ctaverit. » RIG.

LIBER QUARTUS.

ARGUMENTUM.

Scripturus Tertullianus adversus opus Marcionis ex contrarietatum oppositionibus Antitheses cognominatum, ad separationem Legis et Evangelii coactum, qua duos deos diversos, alterum Veteris, alterum Novi Testamenti dividebat.

I. In primis diversitatem præceptorum et disciplinarum non negans, in unum eundem Deum competere demonstrat; ex eo quod ipse Deus creator per Prophetas suos aliam legem novam, Evangelii nempe, orituram prædixerit pro Veteri, ac testamentum æternum pro temporali.

II. Deinde, nos solum Lucæ Evangelium (quod Marcion adulteratum admittebat, nullo tamen adscripto titulo), sed etiam Joannis et Matthæi apostolorum, et Marci apostolici viri, non minus ac Lucæ, auctoritatem habere præscribit.

III. Neque vero obstare quod apostolus Paulus ad Galatas apostolos reprehendat; non enim de Evangelii depravatione aut interpolatione, sed de conversatione tantum fuisse denotatos, imo ipsa eorum Evangelii digesta a pseudo-apostolis fuisse perversa.

IV. Atqui, dum disputatur de titulo Evangelii, quod **359** Marcion suum, Auctor item suum, id est Lucæ, affirmat adulteratum; ei præscribi auctoritatem, quod antiquius reperiatur, et illi vitiationem quod posterius; maxime, cum Marcion aliquanto catholicæ Ecclesiæ crediderit, et postea in hæresim descierit.

V. Quippe, cum Lucæ Evangelium auctoritatem habeat ab Ecclesiis apostolicis, apud quas quod sacrosanctum est, ab apostolis traditum constat; et proinde etiam cætera Evangelia, Joannis, Matthæi, et Marci; sed et Apocalypsis, ex ordine episcoporum ad originem recenso.

VI. Porro ad institutum veniens Auctor, nullam esse Veteris et Novi Testamenti diversitatem, vel inde præscribit, quod Christus noster impleverit prophetias Creatoris, et repræsentaverit promissiones ejus, ac leges adjuverit.

VII. Quod ipsum primum comprobatur ex capite quarto Lucæ sub finem, de dæmonio expulso in synagoga Capharnaum, eo quod tria Lucæ prima capita, et initium quarti, tanquam suæ sententiæ contraria erasisset Marcion.

VIII. Ex eodem capite, partim ante, partim post dictam historiam (nam etiam hoc transposuerat Marcion) de doctrina Christi apud Nazareth in synagoga, et aliis dæmoniis.

IX. Item ex capite quinto Lucæ, de vocatione apostolorum Simonis et filiorum Zebedæi, ac leproso mundato.

A X. Ex eodem de paralytico curato, et appellatione Filii hominis.

XI. De publicano allecto à Domino, et de jejunio, ac Christo sponso, et parabola vini novi ac veteris, ex eodem capite.

XII. Dein ex capite vi, de discipulis colligentibus spicas, ac sanata manu arida in Sabbato.

XIII. Ex eodem, de ascensu et oratione nocturna in monte apostolorum duodecim numero mutatione nominis Petri; ac conventu gentium ad Christum.

XIV. De beatitudinibus, seu sermone Domini in monte, ex eodem.

B XV. De variis maledictionibus, quibus Væ Pharisæis imprecatus est, ex eodem.

XVI. De præcepto dilectionis tam inimicorum quam proximi, ex eodem.

XVII. De fœnore interdicto, aliisque Domini verbis pene ad finem usque ejusdem capituli.

XVIII. Ex capite etiam vii Lucæ de fide centurionis, resuscitato filio viduæ, Joanne Baptista et muliere peccatrice.

XIX. Posthæc ex capite viii Lucæ, de divitibus mulieribus adhærentibus Christo, de verbis Domini ad discipulos et de matre ac fratribus Christi

XX. De miraculis Christi, quibus ventis ac mar imperavit, legionem dæmonum eiecit, et fluxum sanguinis curavit in muliere, ex eodem.

C XXI. Ex ix item capite Lucæ, de discipulis ad prædicandum missis, pasto populo in solitudine, confessione Petri: *Tu es Christus*, et prædicta persecutione fidelium.

360 XXII. De ostensione Christi cum Moyse et Elia in secessu montis, ex eodem.

XXIII. De verbis Domini ad Pharisæos, dilectione parvulorum, et increpatione ejus qui dixerat: *Sequar te quocunque ieris*, ex eodem.

XXIV. Porro et ex capite x Lucæ, de allectione lxx discipulorum, et potestate illis data.

XXV. De oratione Domini ad Patrem, verbis ad discipulos, et responso facto legis doctore, ex eodem.

XXVI. Exinde ex capite xi Lucæ de Oratione Dominica, aliisque orandi formis et parabolis eo pertinentibus; de surdo dæmonio expulso, ac de exclamatione mulieris de turba.

XXVII. De Pharisæis signum petentibus, et aliis eorundem increpationibus, ex eodem.

XXVIII. Ex capite xii Lucæ, de verbis Domini variis ac discipulos, et parabola divitis blandientis sibi de proventu agrorum suorum.

XXIX. De cura non agenda animæ de victu, et corpori de vestitu, succingendis lumbis, ac servis

beatis, et igne misso in terram, aliisque verbis Domini; ex eodem capite.

XXX. Rursus ex capite XIII Lucæ, de curatione Sabbato facta, parabolis, aliisque verbis Domini.

XXXI. Etiam ex capite Lucæ XIV, quales ad cœnam vel prandium vocandi sint, ac de cœna ad quam vocavit multos.

XXXII. Item ex capite XV Lucæ, de ove et dragma perditis et inventis.

XXXIII. Ex capite etiam XVI Lucæ, de duobus dominis, Deo et Mammona, ac dicto Domini: *Lex et Prophetæ usque ad Joannem*.

XXXIV. De divortio prohibito, ac proinde conjugio approbato, et inferno ac sinu Abrahæ, ex eodem.

XXXV. Deinceps ex cap. XVII Lucæ, de verbis Domini diversis, leprosis decem curatis, et interrogatione Phariseorum de regno Dei.

XXXVI. Similiter ex cap. XVIII Lucæ, de parabolis judicis, ac Pharisei et Publicani orantium in templo, verbis Domini ad adolescentem divitem, et cæco curato.

XXXVII. Ex capite etiam XIX Lucæ, de Zachæo, et servorum parabola qui secundum rationem fœneratæ pecuniæ dijudicantur.

XXXVIII. Item ex cap. XX Lucæ, de variis verbis Domini ad Phariseos, principes sacerdotum, Sadduceos, et Scribas.

XXXIX. Præterea et ex XXI Lucæ capite, de venturis in nomine Christi et signis ultimi finis, ac de doctrina Christi in templo et secessu in montem Elæonem.

XL. Idem ex cap. XXII Lucæ, de die Paschæ electo ad Passionem, venditione ac proditiōe Judæ, et de distributione corporis et sanguinis Christi.

XLI. De imprecatione illi facta, per quem traderetur Filius hominis, ac osculo traditoris; et de responso Domini ad interrogationem an ipse esset Christus, ex eodem capite.

XLII. Ex capite quoque XXIII Lucæ, de simili responso in domo Pilati, iudicio apud eundem Pilatum et ~~361~~ Herodem, crucifixione, signis in morte, expiratione, et sepultura Domini.

XLIII. Denique ex cap. XXIV Lucæ, de mulieribus ad sepulcrum cum odorum paratura, de resurrectione post biduum, de apparitionibus Christi, quæ mulieribus, discipulis ac apostolis factæ sunt, et de missione apostolorum ad prædicandum universis nationibus.

CAPUT PRIMUM.

Omnem sententiam et omnem paraturam (1) impi atque sacrilegi Marcionis ad ipsum jam Evangelium ejus provocamus, quod interpolando suum fecit. Et ut fidem instrueret, dotem quamdam commentatus est illi, opus ex contrarietatum oppositionibus, *Antitheses cognominatum* (2), et ad separationem Legis et Evangelii coactum, qua duos deos dividens, proinde diversos, alterum alterius Instrumenti, vel (quod magis usui ¹ est dicere) Testamenti; ut exinde Evangelio quoque secundum antitheses credendo patrocinaretur. Sed et istas proprio congressu cominus, id est, per singulas injectiones Pontici cecidissem, si non multo opportunius in ipso et cum ipso Evangelio, cui procurant, retunderentur. Quamquam tam facile est præscriptive occurrere, et quidem ² ut accepto eas faciam, ut rato habeam, ut nobiscum facere dicam, quo magis de cæcitate auctoris sui erubescant nostræ jam antitheses adversus Marcionem. Atque confiteor alium ordinem decuecurrisse in veteri dispositione apud Creatorem, alium in nova apud Christum. Non nego distare documenta eloquii, præcepta virtutis, legis disciplinas; dum tamen tota diversitas in unum et eundem Deum competat; illum scilicet a quo constat ³ dispositam, sicut et prædicatam. Olim concionatur Isaias (II, 2), *prodituram ex Sion legem, et sermonem Domini ex Jerusalem*: aliam utique legem, aliumque sermonem. Denique (*Ibid.* 4): *Judicabit, inquit, inter nationes, et traducet populum plurimum*; scilicet non unius gentis Judæorum, sed nationum, quæ per novam legem Evangelii et novum sermonem apostolorum judicantur et traducuntur apud semetipsas, de pristino errore, simul crediderunt, atque exinde concidunt machæras suas in aratra; et sibynas, quod genus venabulorum est, in falces, id est, feros et sævos quondam animos convertunt in sensus probos, et bonæ frugis operarios. Et rursus (*Isa.* LI, 4): *Audite me, audite me* ⁴, *populus meus; et reges auribus intendite* ~~362~~ *in me, quoniam lex prodibit a me, et iudicium meum in lucem nationum*, quo judicaverat atque decreverat nationes quoque illuminandas per Evangelii legem atque sermonem. Hæc erit lex ⁵ apud David invituperabilis, qua perfecta, convertens animas, utique ab idolis ad Deum. Hic erit et sermo, de quo idem Isaias (X, 23): *Quoniam, inquit, decisum sermonem faciet Dominus in terra*. Compendiatum est enim Novum

Variae lectiones.

¹ In usu Lat. ² Equidem Seml. ³ Eam add. Seml. ⁴ Et add. Seml. ⁵ Et add. Seml.

Commentarius.

(1) *Et omnem paraturam*. Hoc est, omnem materiam, omnem argumentorum apparatus, ut supra. RHEM.

(2) *Antitheses cognominatum*. Liber erat Marcionis, quo Vetus Testamentum a Novo separabat, et sibi invicem opponebat; loquitur etiam hic

Tertullianus de interpolatione Evangelii, de quo nos alio loco. Putant nonnulli librum editum esse a Tertulliano *Antithesium* nomine, de quibus eorum iudicio explicandus hic locus. Quod a sensu hujus libri et orationis alienum. Nam *Antitheses* liber erat Marcionis. Læ PR.

Testamentum, et ⁶ legis laciniosis operibus expeditum (3). Sed quid pluribus? cum manifestius, et luce ipsa clarius novatio prædicetur a Creatore per eundem (XLIII, 18): *Ne rememineritis priorum, et antiqua ne cogitaveritis. Vetera transierunt, nova oriuntur. Ecce facio nova, quæ nunc orientur.* Idem per Jeremiam (IV, 3): *Novate vobis novamen novum, et ne severitis in spinas, et circumcidimini præputia ⁷ cordis vestri*; et alibi (XXXI, 31, 32): *Ecce veniunt ⁸ dies, dicit Dominus, et perficiam domui Jacob et Domui Juda testamentum novum, non secundum testamentum quod disposui patribus eorum in die qua arripui dispositionem eorum, ad educendos eos de terra Ægypti.* Adeo pristinum testamentum temporale significat, dum mutabile ostendit, etiam dum æternum de postero pollicetur. Nam per Isaiam (LV, 3): *Audite me, et vivetis, et disponam vobis testamentum*; adjiciens, *Sancta et fidelia David*; ut id testamentum in Christo decursurum demonstraret ⁹. Eundem ex genere David secundum Mariæ censum, etiam in virga ex radice Jesse processura figurate prædicabat. Igitur si alias leges, aliosque sermones, et novas testamentorum dispositiones a Creatore dixit futuras, ut etiam ipsorum sacrificiorum alia officia potiora, et quidem apud nationes destinavit, dicente Malachia (I, 10, 11): *Non est voluntas mea in vobis, inquit Dominus, et sacrificia vestra non excipiam de manibus vestris; quoniam a solis ortu usque ad occasum glorificatum est in nationibus nomen meum, et in omni loco sacrificium nomini meo offertur, et sacrificium mundum*, scilicet simplex oratio de conscientia pura: necesse est, omnis demutatio veniens ex innovatione, diversitatem ineat cum his quorum fit, et contrarietatem ex diversitate. Sicut enim nihil demutatum, quod non diversum; ita nihil diversum, quod non contrarium. Ejusdem ergo deputabitur etiam contrarietas ex diversitate, cujus fuerit demutatio ex innovatione. Qui disposuit demutationem, iste instituit et diversitatem; **363** qui prædicavit innovationem, iste prænuntiavit ¹⁰ et contrarietatem. Quid differentiam rerum ad distantiam interpretaris potestatum? quid antitheses exemplorum distorques adversus Creatorem, quas in ipsis quoque sensibus et affectionibus ejus potes recognoscere? *Ego, inquit (Deut. xxxii, 39), percutiam, et ego sanabo; Ego, inquit (I Reg. II, 6), occidam,*

et ego vivificabo; ¹¹ *condens scilicet (Isa. XLV, 7) mala, et faciens pacem*; qua etiam soles illum mobilitatis quoque et inconstantiae nomine reprehendere, prohibentem quæ jubet, et jubentem quæ prohibet ¹². Cur ergo non et antitheses ad naturalia reputasti contrarii sibi semper Creatoris? nec mundum saltim recogitare potuisti, nisi fallor, etiam apud Ponticos, ex diversitatibus structum ¹³ æmularum invicem substantiarum? Prius itaque debueras alium Deum luminis, alium tenebrarum determinasse, ut ita posses alium Legis, alium Evangelii adseverasse. Cæterum, præjudicatum est ex manifestis, cujus opera et ingenia per antitheses constant, eadem forma constare etiam sacramenta.

CAPUT II.

Habes nunc ad antitheses ¹⁴ expeditam a nobis responsionem. Transeo nunc ad Evangelii, sane non Judaici, sed Pontici, interim adulterati demonstrationem, præstructuram ordinem quem aggreddimur. Constituimus in primis, evangelicum Instrumentum apostolos auctores habere, quibus hoc munus Evangelii promulgandi ab ipso Domino sit impositum, si et apostolicos, non tamen solos (4), sed cum apostolis, et post apostolos ¹⁵. Quoniam prædicatio discipulorum suspecta fieri posset de gloriæ studio, si non adsistat illi auctoritas magistrorum, imo Christi, qui ¹⁶ magistros apostolos fecit. Denique, nobis fidem ex apostolis

C Joannes et Matthæus insinuant; ex apostolicis, Lucas et Marcus instaurant, iisdem regulis exorsi, quantum ad unicum Deum attinet Creatorem, et Christum ejus, natum ex Virgine, supplementum Legis et Prophetarum. Viderit enim si narrationem dispositio variavit, dummodo de capite fidei conveniat, de quo cum Marcione non convenit. Contra Marcion Evangelio, scilicet suo, nullum adscribit auctorem, quasi non licuerit illi titulum quoque affingere, cui nefas non fuit ipsum corpus evertere. Et possem hic jam gradum figere, non agnoscendum contendens opus, quod non erigat frontem, quod nullam constantiam præferat, nullam fidem repromittat de plenitudine tituli, et professione, debita auctoris. Sed **364** per omnia congrédi malumus ¹⁶, nec dissimulamus quod ex nostro intelligi potest. Nam ex iis ¹⁷ commentatoribus quos habemus, Lucam videtur Marcion elegisse, quem cæderet (5). Porro Lucas non apostolus,

Variæ lectiones.

⁶ Et a legis Seml. ⁷ Præputio Seml. ⁸ Venient Seml. ⁹ Demonstraretur Par. Fran. ¹⁰ Pronuntiavit Par. Jun. ¹¹ Jubeat... prohibeat cod. Woww. ¹² Constructum Seml. ¹³ Antithesis al. ¹⁴ Apostolicos Jun. ¹⁵ Quæ Seml. ¹⁶ Maluimus Seml. ¹⁷ His Seml.

Commentarius.

(3) *Et legis laciniosis operibus expeditum.* Laciniosa opera vocat multiplicia, et quæ homines occupationibus distinebant, sicut impedit gressum vestis laciniosa. RHEIN.

(4) *Si et apostolicos non tamen solos, etc.* Ab Apostolis aut viris apostolicis solum verum Evangelium conscriptum fuisse ait, ut iis viam occludat quæ ex hæreticorum correptis exemplaribus objici

possent, veluti ex Ebionitarum, Enekratitarum, Nazæorum, Marcionitarum, etc. LE PA.

(5) *Lucam videtur Marcion elegisse quem cæderet.* Vides manifeste corruptum fuisse B. Lucæ Evangelium, ut in suorum errorum patrocinium detorque-ret, ut multa truncaret, adderet, suaque explicatione commacularet. LE PA.

sed apostolicus; non magister, sed discipulus, utique magistro minor; certe tanto posterior, quanto posterioris apostoli sectator, Pauli sine dubio: ut, etsi sub ipsius Pauli nomine Evangelium Marcion intulisset, non sufficeret ad fidem singularitatis Instrumenti, destituta patrocínio antecessorum; exigeretur enim id quoque Evangelium quod Paulus invenit, cui fidem dedit, cui mox suum congruere gestiit. Siquidem (*Galat. II, 1*) propterea Hierosolimam ascendit ad cognoscendos apostolos et consultandos, ne forte in vacuum cucurrisset, id est, ne non secundum illos credidisset, et non secundum illos evangelizaret. Denique, ut cum auctoribus contulit et convenit de regula fidei, dexteris miscuere, et exinde officia prædicandi distinxerunt, ut illi in Judæos, Paulus in Judæos et in nationes. Igitur si ipse illuminator Lucæ, auctoritatem antecessorum ¹⁸ et fidei et prædicationi suæ optavit, quanto magis eam Evangelio Lucæ expostulem, quæ Evangelio magistri ejus fuit necessaria? Aliud est, si penes Marcionem a discipulatu, Lucæ coepit religionis Christianæ sacramentum. Cæterum, si et retro decucurrit, habuit utique authenticam paraturam, per quam ad Lucam usque pervenit, cujus testimonio adsistente, Lucas quoque possit admitti.

CAPUT III.

Sed enim Marcion nactus epistolam Pauli ad Galatas, etiam ipsos apostolos suggillantem (*Galat. II*), ut non recto pedes incedentes ad veritatem Evangelii, simul et accusantis pseudapostolos quosdam pervertentes Evangelium Christi, connititur ad destruendum statum eorum evangeliorum, quæ propria, et sub apostolorum nomine eduntur, vel etiam apostolicorum; ut scilicet fidem, quam illis adimit, suo conferat. Porro, etsi reprehensus est Petrus et Joannes et Jacobus, qui existimabantur columnæ, manifesta causa est. Personarum enim respectu videbantur variare convictum. Et tamen, cum ipse Paulus omnibus omnia fieret, ut omnes lucraretur (*I Cor. IX, 19*), potuit et Petro hoc in consilio fuisse, aliquid aliter agendi quam docebat. Proinde si et pseudapostoli irrepserant, horum quoque qualitas edita est, circumcisionem vindicantium et Judaicos fastos ¹⁹ (6). Adeo non de prædicatione, sed de conversatione, a Paulo denotabantur; æque denotaturo, si quid de Deo creatore, ³⁶⁵ aut Christo ejus errassent. Igitur distinguenda erant singula. Si apostolos prævaricationis et simulationis suspectos Marcion haberi queritur usque ad

Evangelii depravationem, Christum jam accusat, accusando quos Christus elegit. Si vero apostoli quidem integrum Evangelium contulerunt, de sola convictus inæqualitate reprehensi, pseudapostoli autem veritatem eorum interpolaverunt, et inde sunt nostra digesta; quod erit germanum illud apostolorum instrumentum, quod adulteros passum est? Quod Paulum illuminavit et ab eo Lucam? Aut si tam funditus deletum est, ut cataclysmo quodam, ita inundatione falsariorum obliteratum; jam ergo nec Marcion habet verum. Aut si ipsum erit verum, id est apostolorum, quod Marcion habet solus; et quomodo nostro consonat, quod non apostolorum, sed Lucæ refertur, aut si non statim Lucæ duputandum est, quo Marcion utitur; quia nostro consonat, scilicet adulterato etiam circa titulum, cæterum ²⁰ apostolorum est; jam ergo et nostrum quod illi consonat, æque apostolorum est, sed adulteratum de titulo quoque.

CAPUT IV.

Funis ergo ²¹ ducendus est contentionis, pari hinc inde nisu fluctuante. Ego meum dico verum Marcion suum; ego Marcionis affirmo adulteratur Marcion meum. Quis inter nos determinabit, nisi temporis ratio, ei præscribens auctoritatem, quod antiquius reperiatur; et ei præjudicans vitiationem, quod posterius revincetur ²²? In quantum enim falsum corruptio est veri, in tantum præcedat necesse est veritas falsum. Prior erit res passione, et materia æmulatione. Alioquin, quam absurdum ut si nostrum antiquius probaverimus, Marcionis vero posterius; et nostrum ante videatur falsum quam habuerit de veritate materiam, et Marcionis ante credatur æmulationem a nostro expertum quam est editum? Et postremo id verius existimetur, quod est serius, post tot ac tanta jam opera atque documenta Christianæ religionis sæculo edita, quæ edi utique non potuissent sine Evangelii veritate, id est ante Evangelii veritatem? Quod ergo pertinet ad Evangelium interim Lucæ, quatenus communio ejus inter nos et Marcionem de veritate disceptat, adeo antiquius Marcione est, quod est secundum nos, ut et ipse illi Marcion aliquando crediderit; cum et pecuniam in primo calore fidei catholicæ Ecclesiæ contulit, projectam mox cum ipso postea quam in hæresim suam a nostra veritate descivit. Quid nunc si negaverint ³⁶⁶ Marcionitæ, primam apud nos fidem ejus, adversus epistolam quoque ipsius. Quid, si nec epistolam agnoverint? Certe antitheses non modo fatentur Marcionis, sed et præferunt ²³. Ex

Variæ lectiones.

¹⁸ Antecessorem Par. ¹⁹ Fastus cod. Pithæ. Seml. ²⁰ Cæterorum. Seml. Pamel. ²¹ Ergo negl. Fran. ²² Invenietur al. utrumque abfuisse conj. Seml. ²³ Proferunt Lat. Jun.

Commentarius.

(6) Judaicos fastos. Uti est *Galat. IV* et dies et menses, et tempora et annos observantes. Quæ adeo interpretatio observanda venit contra modernos hæreticos, qui illum locum adducere non ve-

rentur adversus Ecclesiæ catholicæ fastos: cum disertis verbis Judaicos auctor interpretetur, idque non hic modo, sed etiam infra, lib. V, cap. 4, ubi hunc locum tractat. PAM.

his mihi probatio sufficit. Si enim id ²⁴ Evangelium quod Lucæ refertur penes nos (videremus an et penes Marcionem) ipsum est quod Marcion per antitheses suas arguit, ut interpolatum a protectoribus Judaismi ad concorporationem Legis et Prophetarum, qua etiam Christum inde configerent ²⁵, utique non potuisset arguere, nisi quod invenerat. Nemo post futura reprehendit quæ ignorat futura : emendatio culpam non antecedit. Emendator sane Evangelii, a Tiberianis usque ad Antoniani tempora eversi, Marcion solus et primus obvenit, expectatus tamdiu a Christo pœnitentem jam quod apostolos præmississe properasset sine præsidio Marcionis; nisi quod humanæ temeritatis, non divinæ auctoritatis negotium est hæresis, quæ sic semper emendat Evangelia, dum vitiat : cum etsi discipulus Marcion, non tamen super magistrum (*Matth. x, 24*); et si ²⁶ apostolus Marcion. *Sive ego*, inquit Paulus (*I Cor. xv, 11*), *sive illi, sic prædicamus*. Et si prophetae Marcion : et *spiritus prophetarum prophetis erunt subditi* (*I Cor. xiv, 32*); non enim eversionis, sed pacis. Etiam si ²⁷ angelus Marcion, citius (*Galat. i, 8*) anathema dicendus quam evangelizator, quia aliter evangelizavit. Itaque dum emendat, utrumque confirmat; et nostrum antèrius, id emendans quod invenit; et id posterius, quod de nostri emendatione constituens, suum et novum fecit.

CAPUT V.

In summa, si constat id verius quod prius, id prius quod et ab initio, id ²⁸ ab initio, quod ab apostolis; pariter utique constabit, id esse ab apostolis traditum, quod apud ecclesias apostolorum fuerit sacrosanctum. Videamus quod lac a Paulo Corinthii hauserint; ad quam regulam Galatæ sint re-
correcti ²⁹; quid legant Philippenses, Thessalonicensis, Ephesii; quid etiam Romani de proximo sonent, quibus Evangelium et Petrus et Paulus sanguine quoque suo signatum reliquerunt. Habemus et Joannis alumnas ecclesias (7). Nam etsi Apocalypsim ejus Marcion respuit, ordo tamen episcoporum ad originem recensuit, in Joannem stabit auctoritatem. Sic et cæterarum generositas recognoscitur (8). Dico itaque apud illas, nec solas jam apostolicas, sed apud universas, quæ illis de societate sacramenti confœderantur, id Evangelium Lucæ ab initio editionis suæ stare, quod cum maxime **367**

tuemur : Marcionis vero plerisque nec totum; nullis autem ³⁰ notum, ut non eo ³¹ damnatum. Habet plane et illud ecclesias, sed suas; tam posteras quam adulteras; quarum si censum requiras, facilius apostaticum invenias quam apostolicum; Marcione scilicet conditore, vel aliquo de Marcionis examine. Faciunt favos et vespæ (9) : faciunt ecclesias et marcionitæ. Eadem auctoritas ecclesiarum apostolicarum cæteris quoque patrocinabitur Evangeliiis, quæ proinde per illas et secundum illas habemus, Joannis dico et Matthæi, licet et Marcus quod edidit, Petri affirmetur, cujus interpretes Marcus : nam et Lucæ Digestum Paulo adscribere solent. Capit ³² magistrorum videri, quæ discipuli promulgarint. Itaque et de his Marcion flagitandus, quid ³³ omissis eis, Lucæ potius institerit; quasi non et hæc apud ecclesias a primordio fuerint, quemadmodum et Lucæ. Atquin hæc magis primordio fuisse credibile est, ut priora, qua apostolica; ut cum ipsis Ecclesiis dedicata. Cæterum, quale est, si nihil apostoli ediderunt, ut discipuli potius ediderint, qui nec discipuli existere potuissent sine ulla doctrina magistrorum? Igitur dum constet hæc quoque apud Ecclesias fuisse, cur non hæc quoque Marcion attingit, aut emendanda si adulterata, aut agnoscenda si integra? nam et competit, ut si qui Evangelium pervertebant (10) eorum magis curarent perversionem, quorum sciebant auctoritatem receptiorem, ideo et pseudapostoli, quod per falsum apostolos imitarentur. In quantum ergo emendasset quæ fuissent emendanda, si fuissent corrupta, in tantum confirmavit non fuisse corrupta, quæ non putavit emendanda. Denique emendavit, quod corruptum existimavit. Sed ne hoc merito, quia non fuit corruptum. Si enim apostolica integra ³⁴ cucurrerunt ³⁵; Lucæ autem quod est secundum nos, adeo congruit regulæ eorum, ut cum illis apud Ecclesias maneat, jam et Lucæ constat integrum decucurrisse usque ad sacrilegium Marcionis. Denique, ubi manus illi Marcion intulit, tunc diversum et æmulum factum est ³⁶ apostolicis. Igitur dabo consilium discipulis ejus, ut aut et illa convertant, licet sero, ad formam sui, quo cum apostolicis convenire videantur (nam et quotidie reformant illud, prout a nobis **368** quotidie revincuntur), aut erubescant de magistro ubique traducto, cum Evangelii veritatem nunc ex conscientia tramittit; nunc ex impu-

Variae lectiones.

²⁴ In abest in al. ²⁵ Configerent Seml. ²⁶ Si omitt. Venet. ²⁷ Si omitt. Jun. ²⁸ Id omit. Seml. ²⁹ Correcti al. ³⁰ Autem omitt. Seml. ³¹ Eodem Seml. ³² Autem add. Jun. ³³ Quod Seml. ³⁴ Integre Seml. ³⁵ Decurrerunt Par. Rig. Venet. ³⁶ Ab inser. Par. Fran.

Commentarius.

(7) Habemus et Joannis alumnas ecclesias. Ecclesias intelligit quæ traditas a sancto Joanne regulas servaverunt, quemadmodum superius dixit quod lac Corinthii a Paulo hauserint. LE PR.

(8) Sic et cæterarum generositas recognoscitur. Hoc est, genus, origo, nobilitas. RIG.

(9) Faciunt et favos vespæ. Vespas in sublimi eluto nidos facere, et in iis creas, tradit Plinius. RIG.

(10) Si qui Evangelium pervertebant. Artes vulga-

res tangit hæreticorum in corrumpendis Scripturæ codicibus, iis potissimum qui ab auctoribus magni ponderis magnæque auctoritatis conscripti sunt. Observanda venit vox Græca μεταστρέφει quæ habetur apud Apost. (*Galat. i*), ex quo hæc desumpsit Tertullianus; significat quippe non solum convertere, sed et corrumpere et in alium sensum trahere. LE PR.

dentia evertit. His fere compendiis utimur, cum de Evangelii fide ³⁷ adversus hæreticos experimur ³⁸, defendentibus et temporum ordinem posteritati falsariorum præscribentem, et auctoritatem Ecclesiarum traditioni apostolorum patrocinantem : quia veritas falsum præcedat necesse est, et ab eis procedat, a quibus tradita est.

CAPUT IV. //

Sed alium jam hinc inimus gradum, ipsum (ut professi sumus) Evangelium Marcionis provocantes, sic quoque probaturi adulteratum. Certe enim totum quod elaboravit, etiam antitheseis præstruendo, in hoc cogit, ut veteris et Novi Testamenti diversitatem constituat ; proinde Christum suum a Creatore separatim ³⁹, ut Dei alterius, ut alienum legis et prophetarum. Certe propterea contraria quæque sententiæ suæ erasit (11), conspirantia cum Creatore quasi ab assertoribus ejus intexta : competentia autem sententiæ suæ reservavit. Hæc conveniemus. Hæc amplectemur, si nobiscum magis fuerint ; si Marcionis præsumptionem percusserint ; tunc et illa constabit eodem vitio hæreticæ cæcitatibus erasa, quo et hæc reservata. Sic habebit intentio et forma operis nostri, sub illa utique conditione, quæ ex utraque parte conducta sit. Constituit Marcion alium esse Christum, qui Tiberianis temporibus a Deo quondam ignoto revelatus sit in salutem omnium gentium ; alium qui a Deo creatore in restitutionem Judaici status sit destinatus, quandoque venturus. Inter hos magnam et omnem differentiam scindit, quantam inter justum et bonum (12), quantam inter Legem et Evangelium, quantam inter Judaismum et Christianismum. Hinc et nostra præscriptio, qua defigimus, nihil Christo Dei alterius commune, esse debere cum Creatore : cæterum, Creatoris pronuntiandum, ai administraverit dispositiones ejus, impleverit prophetias ejus, si adjuverit leges ejus, si repræsentaverit promissiones ejus, si restauraverit virtutes ejus, si sententias reformaverit, si mores, si proprietates expresserit. Hujus patet et hujus præscripti quæso te, lector, memineris ⁴⁰ ubique, et incipe recognoscere aut Marcionis Christum, aut Creatoris.

Variæ lectiones.

³⁷ De evangeliiis *Seml.* ³⁸ Expedimur *Seml.* ³⁹ Separaturus *Par. Fran.* separaturum. *Jun.* ⁴⁰ Deum *Par. Fran.* ⁴¹ Quo *Seml.* ⁴² Et quid *Seml.* ⁴³ Subito *Fran.* ⁴⁴ It *Par. Fran.* ⁴⁵ Dei *abest Fran.* ⁴⁶ Obito *Par. Rhen.* ⁴⁷ Habitatis terram *add. Rhen. ex cod. Gorz.* ⁴⁸ Et Jordanis *Seml.* ⁴⁹ Et (si utique) *Jun.*

Commentarius.

(11) Certe propterea contraria quæque sententiæ suæ erasit. Omnibus hæreticis id familiare est, ut contraria suæ sententiæ eradant in Scripturis, atque etiam adeo nostris. Sic libros duos Machabæorum rejiciunt, eo quod sanctorum post hanc vitam orationibus et sacrificiis pro defunctis suffragantur ; Epistolam Jacobi et Apocalypsin, quod faciant pro bonorum operum meritis ; Epistolam denique Petri secundam, quod suas hæreses novissimis hisce tem-

CAPUT VII.

Anno quinto decimo principatus Tiberiani (*Luc. III, 1*) proponit eum ⁴⁰ descendisse in civitatem Galilææ Capharnaum (*Luc. IV, 31*) : utique de cælo Creatoris, in quod ⁴¹ de suo ante descenderat. Ecquid ⁴² ergo ordinis fuerat, ut prius de suo cælo in Creatoris descendens describeretur ? Cur enim non et ista reprehendam, quæ non implent fidem ordinariæ narrationis, deficientis in mendacio semper ? Plane semel dicta sint, per quæ jam alibi retractavimus, an descendens per Creatorem, et quidem adversus ipsum potuerit ab eo admitti, et inde tramitti in terram æque ipsius. Nunc autem et reliquum ordinem descensionis expostulo tenens descendisse illum. Viderit enim sicubi apparuisse positum est. Appare, subitum ⁴³ ex inopinato aspexit conspectum, qui semel impleverit oculos in id quod sine mora apparuit. Descendisse autem, dum sit ⁴⁴, videtur, et subit oculos ; de facto etiam ordinem facit. Atque ita cogit exigere, quale habitu, quali suggestu, quonam impetu vel temperamento, etiam quo in tempore diei noctisque descenderit ; præterea quis viderit descendentem, quis retulerit, quis asseveraverit rem utique nec asseveranti facile credendam. Indignum denique ut Romulus quidem ascensus sui in cælum habuerit Proculum affirmatorem, Christus vero Dei ⁴⁵ descensus de cælo suo sui non invenerit annuntiatorem ; quasi non sic et ille ascenderit iisdem mendacii scalis, sicut et iste descendit. Quid autem illi cum Galilæa, si non erat Creatoris ? cui ista regio destinabatur ingressuro prædicationem, dicente Isaia. (ix, 1-2) : *Hoc primum bibito* (13), *cito facito* ⁴⁶ regio Zabulon, et terra Nephtalim, et cæteri qui ⁴⁷ *maritimam ad Jordanem* ⁴⁸, *Galilæa nationum, populus* ³⁷⁰ *qui sedetis in tenebris, videte lumen magnum ; qui habitatis terram, sedentes in umbra mortis, lumen ortum est super vos.* Bene autem quod et Deus Marcionis, illuminator vindicatur nationum : quo magis debuerit vel de cælo descendere, etsi utique ⁴⁹ in Pontum potius descendere, quam in Galilæam. Cæterum, et loco et illuminationis opere secundum prædicationem occurrentibus Christo, jam eum prophetatum incipimus agnoscere, ostendentem in

poribus ibi prædictas animadvertant. *PAM.*

(12) Differentiam inter justum et bonum. Hoc est inter severum et mitem, inter judicantem et misericordem, inter punientem et parcentem, inter Creatorem et redemptorem. *RIG.*

(13) *Hoc primum bibito, cito facito.* Veram esse arbitror præstantissimi Hug. Grotii super hac verborum Isaïæ interpretatione conjecturam, annotationibus in *Evan. Matth.*, cap. iv, v. 14. *RIG.*

primo ingressu (*Matth. v. 17*) *venisse se non ut Legem et Prophetas dissolveret* (14), *sed ut potius adimpleret*. Hoc enim Marcion, ut additum, erasit. Sed frustra negabit⁵⁰ Christum dixisse, quod statim fecit ex parte. Prophetiam enim interim de loco adimplevit, de cœlo statim ad Synagogam, ut dici solet, AD QUOD VENIMUS HOC AGE. Marcion, aufer etiam illud de Evangelio: *Non sum missus nisi ad oves perditas domus Israel* (*Matth. xv, 24*); et: *Non est*⁵¹ *auferre panem filiis, et dare eum canibus* (*Matth. vii, 27*); ne scilicet Christus Israelis videretur. Sufficiunt mihi facta pro dictis. Detrahe voces⁵² Christi mei, res loquentur. Ecce venit in synagogam; certe ad oves perditas domus Israelis. Ecce doctrinæ suæ panem prioribus offert Israelitis; certe ut filios præfert. Ecce aliis eum nondum impertit; certe ut canes præterit. Quibus autem magis impertisset, quam extraneis Creatoris, si ipse in primis non fuisset Creatoris? Et tamen quomodo in synagogam potuit admitti tam repentinus, tam ignotus; cujus nemo adhuc certus de tribu, de populo, de domo, de censu denique Augusti (15), quem testem fidelissimum Dominicæ nativitatæ Romana archiva custodiunt? Meminerant certe, nisi circumcisum scirent, non admitendum in Sancta sanctorum. Sed etsi passim Synagoga adiretur (16), non tamen ad docendum, nisi ab optime cognito et explorato et probato, jam pridem in hoc ipsum, vel **371** aliunde commendato cum hoc munere. *Stupebant autem omnes ad doctrinam ejus; plane: quoniam, inquit, in potestate erat sermo ejus* (17) (*Luc. iv, 32*): non quoniam adversus Legem et prophetas docebat. Utique enim eloquium divinum et vim et gratiam præstabat, magis extruens quam destruens substantiam Legis et Prophetarum. Alioquin non stupere, sed horrere; nec mirarentur, sed statim aversarentur⁵³ destructorem Legis et Prophetarum; et utique in

A primis alterius Dei prædicatorem: quia nec potuisset adversus Legem et Prophetas docere. Et hoc nomine adversus Creatorem, non præmissa diversæ atque æmulæ divinitatis professione. Cum ergo nihil tale Scriptura significet, nisi solam vim et potestatem sermonis admirationi fuisse, facilius ostendit, secundum Creatorem docuisse illum, quia non negavit; quam adversus Creatorem, quia non significavit. Atque ita aut ejus erit agnoscendus, secundum quem docuit; aut prævaricator judicandus, si secundum eum, adversus quem venerat, docuit. Exclamat ibidem spiritus dæmonis (*Luc. 4, 34*): *Quid nobis et tibi est, Jesu? venisti perdere nos? scio qui sis, sanctus Dei*. Hic ergo non retractabo, an et hoc cognomentum competierit ei, quem nec Christum vocari oporteret, si non Creatoris. Alibi jam de nominibus expostulatum est. At nunc discepto, quomodo hoc eum vocari cognoverit dæmon, nulla unquam retro emissâ prædicatione in illum a Deo ignoto, et in id temporis muto, cujus nec sanctum eum contestari potuit, ut ignoti etiam⁵⁴ ipsi suo Creatori. Quid autem jam tale ediderat novæ divinitatis, per quod posset alterius Dei sanctus intelligi? tantum quod Synagogam introgressus, et nec sermone operatus aliquid adversus Creatorem? Sicut ergo quem ignorabat, nullo modo poterat Jesum et sanctum Dei agnoscere; ita, quem notat agnovit. Nam et Prophetam meminerat sanctum Dei prædicasse, et Jesum nomen Dei esse in filio Nave. Hæc et ab angelo exceperat secundum nostrum Evangelium (*Luc 1, 35*): *Propterea, quod in te nascetur vocabitur sanctum, Filius Dei, et vocabis nomen ejus Jesum*. Sed et habebat utique sensum aliquem Dominicæ dispositionis (licet dæmon tamen) magis quam alienæ, et nondum satis cognitæ. Nam et præmisit: *Quid nobis et tibi*⁵⁵? non quasi in extraneum Jesu, ad quem⁵⁶ pertinent spiritus Creatoris. Nec enim dixit: *Quid tibi et nobis?* sed:

Varie lectiones.

⁵⁰ Negavit *Seml.* ⁵¹ Bonum *inser. Lat.* ⁵² Vocem *Seml.* ⁵³ Adversarentur *al.* ⁵⁴ Ignoto jam *al.* ⁵⁵ Jesu *add. Jun.* ⁵⁶ Extraneum sed ad quem *Jun.*

Commentarius.

(14) *Non ut Legem et Prophetas dissolveret*. Irenæus (*lib. iv, 13*) dicit Marcionem legisse contrarium. **SEML.**

(15) *De censu denique Augusti*, etc. Quis fuerit iste census, et de quo censu id accipiendum, magnopere controversum est. Baronius, in *Apparatu ad Annales* eundem censet eum ac de quo evangelista. Quod non alienum mihi a vero videtur. De censuaria ordinatione id explicat Casaubonus in notis ad Spartianum, nescio quo auctore. Assentirer libentius Petavio, qui duplicem Quirini censum fuisse scribit, modo id certum esset. Si enim conjecturæ locus aliquis tribuitur, pari jure ac eruditus Petavius, conjecturas meas afferrem. Putarem quippe ἀπογραφὴν illam quæ sub Sentio Saturnino facta est, eandem esse cum descriptione Quirini. Præsidem fuisse Saturninum conjicio, Quirinum procuratorem. Justinus quippe hoc eum nomine indigitat *Apol. ii*: Ἐπὶ Κυρήνῳ τοῦ ὑμετέρου ἐν Ἰουδαίᾳ πρώτου γενομένου ἡγερέκου. *Sub Quirino vestro in Ju-*

D *dæa primo procuratore*. Id autem parum honorificum mihi objiciet aliquis post tot adeptos honores, post dignitates summas quibus functus est. Verum id fieri potuit ex majori quam de ejus virtute conceperat fiducia Augustus; sicque Saturninus, ut imperatoris voluntati quodammodo faveret obsequendo, præses nomine tenus fuit tantum. Sic enim accipiendus est Eusebius, *lib. i, cap. 5*, ἡγεμόνευοντος Κυρήνῳ τῆς Συρίας. Ex quibus nescio an vere dixisse Petavium quis pronuntiare audeat, qui nullos tunc exstitisse censet Judææ procuratores. **LE PA.**

(16) *Sed et si passim Synagoga adiretur*. Nempe, etiam a proselytis et gentilibus. Nec improbat Eusebius, in *Ecclesia Christiana* etiam laicos δμῳεῖν, modo id fiat τῇ τοῦ προεστῶτος ἐποποιῶν. **RIG.**

(17) *Quoniam in potestate erat sermo ejus*. Hoc est, potens erat sermo ejus. Lucas, ἐπὶ τοῖς λόγοις τῆς χάριτος. **RIG.**

Quid nobis et tibi? se deplorans, et sorti suæ exprobrans : quam jam videns, adjicit : *Venisti perdere nos.* Adeo judicis et ultoris, et ut **372** ita dixerim, sævi Dei Filium agnoverat Jesum, non optimi illius et perdere et punire nescientis. Quorsum hunc locum præmisimus? ut Jesum et ⁵⁷ a dæmone non alium doceamus agnitum, et a semetipso non alium conformatum quam Creatoris. Atquin, inquis, increpuit illum Jesus. Plane ut invidiosum, et in ipsa confessione petulantem, et ⁵⁸ male adulantem; quasi hæc esset summa gloria Christi, si ad perditionem dæmonum venisset, et non potius ad hominum salutem; qui nec discipulos de subactione spirituum, sed de candida salutis (18) gloriari volebat. Aut cur eum increpuit? Si quasi mentitum in totum, ergo non fuit Jesus, nec Dei sanctus omnino. Si quasi ex parte mentitum, quod cum Jesum quidem et sanctum Dei, sed Creatoris existimasset, injustissime increpuit hoc sentientem, quod sciebat sentiendum, et hoc non existimantem, quod ignorabat existimandum ⁵⁹, alium Jesum, et alterius Dei sanctum. Quod si verisimiliorem statum non habet increpatio, nisi quem nos interpretamur, jam ergo et dæmon nihil mentitus est, non ob mendacium increpitus : ipse enim erat Jesus, præter quem alium dæmon agnovisse non poterat; et Jesus eum confirmavit, quem agnoverat dæmon, dum non ob mendacium increpat dæmonem.

CAPUT VIII.

Nazaræus vocari habebat secundum prophetiam Christus Creatoris : unde et ipso nomine nos Judæi Nazaræos ⁶⁰ appellant per eum. Nam et sumus, de quibus est (Thren. iv, 7) : *Nazaræi exaltati sunt super nivem.* Qui scilicet retro luridati delinquentiæ maculis, et nigrati ignorantie tenebris. Christo autem appellatio Nazaræi competitura erat ex infantie latebris, ad quas apud Nazareth descendit, vitando Archelaum filium Herodis. Hoc propterea non omisi, quia Christum Marcionis oportuerat omne commercium ejersasse etiam locorum familiarium Christi Creatoris, habentem, tanta Judææ oppida, non ita Christi Creatoris per prophetas emancipata ⁶¹. Cæterum, prophetarum erit Christus, ubicumque secundum Prophetas invenitur. Et tamen apud Nazareth quoque nihil novi notatur prædicasse, dum alio merito unius proverbii (Luc. iv, 23) ejectus refertur. Hic primum manus ei injectas animadvertens, necesse habeo jam de substantia ejus corporali præfinire, quod non possit phantasma credi, qui contactum, et

A quidem violentia plenum, detentus et captus, et ad præcipitum usque protractus, admiserit. Nam etsi per medios evasit, sed ante jam vim expertus, et postea dimissus; scilicet soluto, uti adsolet, tumultu; vel etiam irrupto, **373** non tamen per caliginem eluso, quæ nulli omnino tactuit succidisset, si fuisset.

Tangere enim et tangi, (19) nisi corpus, nulla potest res, etiam sæcularis sapientiæ digna sententia est. Ad summam, et ipse mox tetigit alios, quibus manus imponens, utique sentiendas, beneficia medicinarum conferebat, tam vera, tam non imaginaria, quam erant per quas conferebat. Ipse igitur est Christus et Isaïæ, remediator valetudinum. Hic, inquit (Isa. liii, 4, *imbecillitates nostras aufert, et languores portat.* Portare autem Græci etiam pro eo solent ponere, quod est tollere. Sufficit interim mihi generalis repromissio. Quodcumque curaverit Jesus, meus est. Veniemus tamen et ad species curationum. Cæterum, et a dæmoniis liberare, curatio est valetudinis. Itaque spiritus nequam, quasi ex forma jam prioris exempli cum testimonio excedebant vociferantes : *Tu es Filius Dei.* Cujus Dei, vel hic pareat. Sed proinde increpabantur, et jubebantur tacere. Proinde enim Christus ab hominibus, non a spiritibus immundis, volebat se Filium Dei agnosci. Ille Christus duntaxat, cui hoc congruebat; quia præmiserat per quos posset agnosci, et utique digniores prædicatores. Illius erat, præconium immundi spiritus respuere, cui sancti abundabant. Porro, qui nunquam fuerat annuntiat, si tamen volebat agnosci (frustra autem venerat, si nolebat), non esset aspernatus testimonium alienæ et cujuscumque substantiæ, qui propriæ non habebat, qui in aliena descenderat. Jam nunc et qua destructor Creatoris, nihil magis gestisset, quam a spiritibus ipsius agnosci, et divulgari præ timore, nisi quod Marcion Deum suum timeri negat, defendens bonum non timeri, sed judicem apud quem sint materiæ timoris, ira, sævitia, judicia, vindicta, damnatio. Sed et dæmonia timore utique cedebant. Ergo timendi Dei Filium confitebantur, occasionem habitura non cedendi, si non timendi. Et ille jussu et increpitu ea expellens, non suasu qua bonus, timendum se exhibebat. Aut numquid ideo increpabat, quia timebatur nolens timeri? Et quomodo ea volebat excedere, quod nisi timore non facerent? Cecidit ergo in necessitatem, qua disparem se naturæ suæ ageret : cum posset ut bonus semel eis parcere. Cecidit et in aliam præva-

Variæ lectiones.

⁵⁷ Et omitt. al. ⁵⁸ Ut Seml. ⁵⁹ Æstimandum Seml. ⁶⁰ Nazarenos Seml. ⁶¹ Mancipata Jun.

Commentarius.

(18) De candida salutis. Vestem intellige, nisi mavis cum Rhenano, candidam substantive usurpare. A Romanis illud vulgo petitur, apud quos honorum petitores candida veste induebantur, unde dicti candidati. Læ Pr.

(19) Tangere enim et tangi, etc. Illud idem, c. 5 de Anima attulit, ut corpoream ibi astrueret. Habetur autem apud Lucretium (De Rerum Nat. lib. i), adversus cujus deliria disputat Lactantius, lib. vii Instit. Div. Læ Pr.

ricationis notam; cum se a dæmoniis quasi Filium Creatoris sustineret timeri, ut jam non propria potestate expelleret dæmonia, sed per Creatoris auctoritatem. In solitudinem procedit. Solemnis et hujusmodi regio Creatoris. Oportebat sermonem illic quoque videri in corpore, ubi egerat aliquando et in nube. Competebat et Evangelio habitus loci, qui placuerat et Legi. *Capiat itaque jucunditatem solitudo*, hoc Isaias (xxxv, 1) promiserat. Detentus **374** a turbis: *Oportet me*, inquit (*Luc. iv, 42*), *aliis civitatibus annuntiare regnum Dei*. Ostenderat jam alicubi Deum suum? Non puto adhuc usque. Sed do eis loquebatur, qui alium quoque Deum noverant. Nec hoc credo. Ergo si nec ille alium Deum crediderat, nec illi noverant præter Creatorem ejusdem Dei regnum portendebat, quem solum sciebat notum eis qui audiebant.

CAPUT IX.

De tot generibus operum, quid utique ad piscaturam respexit, ut ab illa in apostolos sumeret Simonem et filios Zebedæi? non enim simplex factum videri potest, de quo argumentum processurum erat, dicens (*Luc. v, 10*) Petro trepidanti de copiosa indagine piscium: *Ne time, abhinc enim homines eris capiens*. Hoc enim dicto, intellectum illis suggerebat adimpletæ prophetiæ, se eum esse qui per Hieremiam pronuntiabat (*Jerem. xvi, 16*): *Ecce ego mittam piscatores multos, et piscabuntur illos*; homines scilicet. Denique relictis naviculis secuti sunt eum; ipsum intelligentes, qui cœperat facere quod edixerat. Aliud est, si adfectavit de naviculariorum collegio allegere, habiturus apostolum quandoque nauclerum Marcionem. Præstruximus quidem adversus *Antitheses*, nihil proficere proposito Marcionis, quam putat, diversitatem Legis et Evangelii, ut et hanc a Creatore dispositam, denique prædicatam in repromissione novæ legis et novi sermonis et Novi Testamenti. Sed quoniam attentius argumentatur apud illum suum nescio quem συντακτικῶν (20), id est commisseronem, et συµµισθῶμενον, id est, coodibilem, in leprosi purgationem, non pigebit ei occurrere, et in primis figuratæ legis vim ostendere; quæ in exemplo leprosi non contingendi, imo ab omni commercio submovendi, communicationem prohibebat homi-

nis delictis commaculati; cum qualibus et Apostolus (1 *Cor. v, 11*) *cibum* quoque vetat *sumere*: participari enim stigmata delictorum, quasi ex contagione, si quis se cum peccatore miscuerit. Itaque Dominus volens altius intelligi Legem, per carnalia spiritalia significantem, et hoc nomine non destruens, sed magis extruens quam pertinentius volebat agnosci, tetigit leprosum, a quo etsi homo inquinari potuisset, Deus utique non inquinaretur, incontaminabilis scilicet. Ita non præscribetur illi quod debuerit legem observare, et non contingere immundum, quem contactus immundi non erat inquinaturus. Hoc magis meo Christo competere sic doceo, dum tuo non competere demonstro. Si enim ut æmulus legis tetigit leprosum, nihil faciens præceptum legis, per contemptum inquinamenti, quomodo posset inquinari, qui corpus non habebat quod inquinaretur? phantasma enim inquinari **375** non posset. Qui ergo inquinari non poterat ut phantasma, jam non virtute divina incontaminabilis erit, sed phantasmatis inanitate: nec contempsisse videri potest inquinamentum, cujus materiam non habebat: ita nec legem destruxisse, qui inquinamentum ex occasione phantasmatis, non ex ostentatione virtutis evaserat. Si autem Elisæus, propheta Creatoris, unicum leprosum Naaman syrum ex tot leprosis israelitis emendavit (IV *Reg. v, 14*), nec hoc ad diversitatem facit Christi, quasi hoc modo melioris, dum Israelitem leprosum emundavit ⁶² extraneus, quem suus dominus emundare non valuerat; Syro facilius emundato, significato ⁶³ per nationes emundationis in Christo lumine earum, quæ septem maculis capitalium delictorum (21) inhorrent, idololatria, blasphemia, homicidio, adulterio, stupro, falso testimonio, fraude. Quapropter septies quasi per singulos titulos in Jordane lavit, simul et ut totius ⁶⁴ hebdomadis caperet ⁶⁵ expiationem ⁶⁶; quia unius lavacri vis et plenitudo Christo soli dicabatur, facturo in terris, sicut sermonem compendiatum, ita et lavacrum. Nam et hoc opponit Marcion, Heliæum quidem materia eguisse, aquam adhibuisse, et eam septies; Christum vero verbo solo, et hoc semel functum ⁶⁷, curationem statim repræsentasse. Quasi non audeam et verbum ipsum in substantiam Creatoris vindicare. Nullius rei non ille

Variæ lectiones.

⁶² Emundat *Seml.* ⁶³ Significat *Seml.* ⁶⁴ Toties *Rig. Venet.* ⁶⁵ Caneret *Rig. Venet.* ⁶⁶ Et *inser. Seml.* ⁶⁷ Functio *Seml.*

Commentarius.

(20) *Apud illum suum nescio quem*, etc. E margine in textum irrepserunt interpretationes Græcarum vocum. Læ Pa.

(21) *Septem maculis capitalium delictorum*. Longe aliam habes quam quæ communiter traditur septem capitalium delictorum enumerationem, utpote cum hic enumerentur idololatria, blasphemia, homicidium, adulterium, stuprum, falsum testimonium, et fraus. Quorum idololatria et blasphemia possunt ad superbiam referri, homicidium ad iram, adulte-

rium et stuprum ad luxuriam, falsum testimonium et fraus ad avaritiam; sed restabunt præterea, invidia, gula, et acedia. Tria autem ex his enumeratis adulterium, fraudem, homicidium, Cyprianus etiam inter mortalia crimina ponit, lib. *de Bono Patientiæ*. Auctor denique lib. *de Pudicitia*, eadem ista inter graviora et exitiosa, imo et mortalia numerat, præter falsum testimonium, cujus loco ibi negationem addit, fornicationem illic appellans, quam hic stuprum more suo. PAM.

potior auctor, qui prior. Incredibile plane, ut potestas Creatoris verbo remedium vitii unius operata sit, quæ verbo tantam mundi molem semel protulit. Unde magis dignoscitur Christus Creatoris, quam ex verbi potestate? Sed ideo alius Christus, quia aliter quam Helisæus, quia potentior dominus famulo suo. Quid constituis, Marcion, proinde res agi a servis, quemadmodum ab ipsis dominis? Non times ne in dedecus tibi vertat, si ideo Christum negas Creatoris, quia potentior fuerit famulo Creatoris, qui ad Elisæi pusillitatem major agnoscitur, si tamen major? Par enim curatio, licet distet operatio. Quid amplius præstitit tuus Christus, quam meus Elisæus? Imo, quid magnum præstitit tui Christi verbum? cum id præstiterit quod fluvius Creatoris. Secundum hæc, cætera quoque occurrunt. Quantum enim ad gloriæ humanæ aversionem pertinebat, vetuit eum divulgare: quantum 376 autem ad tutelam legis, jussit ordinem impleri: *Vade, ostende te sacerdoti, et offer munus quod præcepit Moyses.* Argumenta enim figurata utpote 68 prophetæ 69 legis adhuc in suis imaginibus tuebatur, quæ significabant hominem quondam peccatorem, verbo mox Dei emaculatum, offerre debere munus Deo apud templum, orationem scilicet et actionem gratiarum apud Ecclesiam, per Christum Jesum catholicum Patris sacerdotem. Itaque adjecit: *Ut sit vobis in testimonium*; sine dubio, quo testabatur se legem non dissolvere, sed adimplere; quo testabatur seipsum esse, qui morbos et valetudines eorum suscepturus annuntiabatur. Hanc tam 70 congruentem et debitam interpretationem testimonii adulator Christi sui Marcion, sub obtentu mansuetudinis et lenitatis querit excludere. Nam et bonus, inquit, præterea sciens omnem, qui lepra esset liberatus, solemnia legis executurum, ideo ita præcepit. Quid tum? Perseveravitne in bonitate, id est, permissione legis, an non 71? Si enim bonus perseveravit, nunquam 72 destructor erit legis, nec Dei alterius habebitur, cessante legis destructione per quam alterius Dei vindicatur. Si non perseveravit bonus destruendo postea legem, falsum ergo testimonium postea collocavit apud illos in curatione leprosi: deservit enim bonitatem, dum destruit legem. Malus jam, quando legis eversor, si bonus, cum legis indultor. Sed et eo quod indulsit legi obsequium, bonam legem confirmavit. Nemo enim malo obsequi patitur. Ergo et sic malus, si obsequium malæ legi indulsit; et sic deterior, si bonæ legis destructor

advenit. Proinde si ut sciens omnem qui lepra liberatus esset ita facturum, ideo præcepit munus offerre, potuit et non præcepisse quod sciebat ultro futurum. In vanum ergo descendit quasi legem destructurus, cum cedit obsecutoribus legis. Atquin quasi sciens formam eorum, magis ab ea avertendos prævenire debuerat, si in hoc venerat. Cur ergo 73 non tacuit, ut homo solo suo arbitrio legi obediret? tunc enim aliquatenus posset videri patientiæ suæ præstitisse. Sed adjicit etiam auctoritatem suam exaggeratam testimonii pondere. Cujus jam testimonii, nisi legis assertæ? Certe nihil interest quomodo firmaverit legem, sive qua bonus, sive qua supervacuum, sive 377 qua patiens, sive qua inconstans, dum te, Marcion, de gradu pellam (22). Ecce præcepit legem impleri. Quocumque modo præcepit 74, eodem potuit etiam illam præmisisse (*Matth. v. 17*) sententiam: *Non veni legem dissolvere, sed adimplere.* Quid ergo tibi fuit de Evangelio erasisse quod salvum est? confessus es enim præ bonitate fecisse illum, quod negas dixisse. Constat ergo dixisse illum, quia et fecit; et te potius vocem Domini (23) de Evangelio erasisse 75, quam nostros injecisse.

CAPUT X.

Curatur et paralyticus (*Luc. v.*), et quidem in cætu spectante populo. Videbit enim, inquit Isaias (xxxv, 2 seqq.), *populus sublimitatem Domini, et gloriam Dei.* Quam sublimitatem et quam gloriam? *Convalescite manus dimissæ, et genua dissoluta.* Hoc erit paralyticus. *Convalescite nec time.* Non otiosus iterans, *Convalescite*; nec vane subjungens, *Nec time*: quoniam cum redintegratione membrorum, virium quoque repræsentationem pollicebatur: *Exsurge, et tolle grabatum tuum*; et animi vigorem, ad non timendos qui dicturi erant: *Quis dimittet peccata, nisi solus Deus?* Habes itaque jam et specialis medicinæ dispunctam prophetiam, et eorum quæ medicinam sunt secuta. Pariter et dimissorem delictorum Christum recognosce apud eundem prophetam: *Quoniam*, 76, inquit (*Isa. lxxxiii, 12*), *in plurimis dimittet delicta eorum, et delicta nostra ipse aufert.* Nam et in priore 77 (*Isa. i, 18*), ex ipsius Domini persona: *Etsi fuerint delicta vestra tanquam roseum, velut nivem exalbabo; et si tanquam coccinum, velut lanam exalbabo.* In roseo sanguinem ostendens prophetarum; in coccino Domini, ut clariorem. Etiam Michæas (*Mich. vii, 18 et 19*) de venia delictorum: *Quis Deus quomodo*

Variæ lectiones.

68 Utpote *Seml.* 69 Prophetæ *Seml.* prophetæ *Jun.* 70 Totam *Par.* 71 Aut non *Seml.* 72 Nusquam *Seml.* 73 Enim *Seml.* 74 Præcipit *al.* 75 Eradicasse *Seml.* 76 Quomodo *Seml.* 77 Primore *al.*

Commentarius.

(22) *De gradu pellam.* Objectionem tuam illam dissolvam, quæ bonum Deum legem indulsisse dicis, et malum abstulisse; disputat enim acerrime contra has immanitates hic scriptor. *LE PA.*

(23) *De Evangelio erasisse, etc.* Ob corruptum B. Lucæ in omnibus fere Evangelium; et inter alia, cap. iv, de quo hic quæstio. *LE PA.*

tu, eximens iniquitates, et præteriens injustitias residuis ⁷⁸ hæreditatis tuæ ⁷⁹? Non tenuit in testimonium (24) iram suam, quia voluit misericordiam ⁸⁰. Avertet ⁸¹, et miserebitur nostri. Demerget delicta nostra, et demerget in profunda maris peccata nostra. Sed etsi nihil tale in Christum fuisset prædicatum, haberem hujus benignitatis exempla in Creatore, promittentia mihi et in Filio Patris affectus. Video Ninivitas scelorum veniam consecutos a Creatore, ne dixerim tunc quoque a Christo, quia a **378** primordio egit in Patris nomine. Lego et Nathan prophetam agnoscenti David delictum suum in Uriam dixisse (II Reg. x, 13): *Et Dominus circumduxit delictum tuum, et non morieris*; proinde et (I Reg. xxi) Achab regem, maritum Jezebel, reum idololatriæ et sanguinis Nabuthæ, veniam meruisse, pœnitentiæ nomine; Jonatham, filium Saulis, resignati jejunii (25) culpam deprecatione delesse (I Reg. xiv). Quid de ipso populo retexam, totiens delictorum indulgentia restituto? ab eo scilicet Deo, qui (Ezech. xxxiii, 11) mavult misericordiam quam sacrificium, et peccatoris pœnitentiam quam mortem. Prius est igitur, neges Creatorem indulsisse aliquando delicta; consequens ⁸², ut ostendas nec in Christum suum tale quid eum prædicasse: et ita probabis novam istam Christi novi scilicet benignitatem, si probaveris; nec parem Creatori, nec prædicatam a Creatore. Sed et peccata dimittere an ejus possit esse, qui negetur tenere; et an ejus sit absolvere, cujus non sit etiam damnare; et, an congruat eum ignoscere, in quem nihil sit admissum: alibi jam congressi (26), malumus admonere ⁸³, quam retractare. De filio hominis duplex est nostra præscriptio, neque mentiri posse Christum, ut se filium hominis pronuntiaret, si non vere erat; neque filium hominis constitui, qui non sit natus ex homine, vel patre vel matre: atque ita discutiendum, cujus hominis filius accipi debeat, patris an matris. Si ex Deo Patre est, utique non ⁸⁴ ex homine: si non et ex homine, superest ut ex homine sit matre: si ex homine, jam apparet quia ex virgine. Cui enim homo ⁸⁵ pater non datur, nec vir matri ejus deputabitur; porro, cui vir non deputabitur, virgo est. Cæterum, duo jam patres

A habebuntur, Deus et homo, si non virgo sit mater. Habebit enim virum, ut virgo non sit; et habendo virum, duos patres faciet, Deum et hominem, ei qui et Dei et hominis esset filius. Talem, si forte, Castori aut Herculi (27) nativitatem tradunt fabulæ. Si hæc ita distinguuntur, id est, si ex matre filius est hominis, quia ex patre non est; ex matre autem virgine, quia non ex patre homine; hic erit Christus Isaïæ, quem concepturam virginem prædicat. Quæ igitur ratione admittas filium hominis, Marcion, circumspicere non possum. Si patris hominis, negas **379** Dei filium; si et Dei, Herculem de fabula facis Christum: si matris tantum hominis, meum concedis; si neque matris ⁸⁶ hominis, ergo nullius hominis est filius, et necesse est mendacium admiserit, qui se quod non erat dixit. Unum potest angustiis tuis subvenire, si audeas aut Deum tuum patrem Christi hominem quoque cognominare, quod de Æone ⁸⁷ fecit (28) Valentinus; aut virginem hominem negare, quod ne ⁸⁸ Valentinus quidem fecit. Quid nunc, si ipso titulo filii hominis censetur Christus apud Daniele? nonne sufficit ⁸⁹ ad probationem prophetici Christi? Cum enim id se appellat quod in Christum prædicabatur Creatoris, sine dubio ipsum se præstat intelligi, in quem prædicabatur. Nominum communio simplex ⁹⁰, si forte, videri potest, et tamen, nec Christum, nec Jesum vocari debuisse defendimus, diversitatis conditionem tenentes. Appellatio autem quod est filius hominis, in quantum ex accidenti obvenit, in tantum difficile est ut et ipsa concurrat super nominis communionem. Ex accidenti enim proprio ⁹¹ est, maxime cum causa convenit eadem, per quam deveniat in communionem. Atque adeo si et Christus Marcionis natus ex homine diceretur, tunc et ipse caperet appellationis communionem, et essent duo filii hominis, sicut et duo Christi, et duo Jesus. Ergo cum appellatio propria est ejus, in quo habet causam, si ⁹² alii vindicetur, in quo est communio nominis, non etiam appellationis, suspecta jam fit communio nominis quoque in eo, cui vindicatur sine causa communio appellationis; et sequitur ut unus idemque credatur, qui et nominis appellationis capacios invenitur, dum alter excluditur, qui non habet ap-

Variae lectiones.

⁷⁸ Residuas Par. ⁷⁹ Et inser. Seml. ⁸⁰ Voluit: et misericordem Seml. quod nec sensum habet, nec cum LXX convenit. ⁸¹ Advertet Jun. revertetur, secundum LXX. ⁸² Est add. Seml. Oberth. ⁸³ Maluimus Venet. Oberth. ⁸⁴ Est inser. Seml. Oberth. ⁸⁵ Homo omitt. Seml. Oberth. ⁸⁶ Patris Venet. Seml. Oberth. ⁸⁷ De eo nec al. ⁸⁸ Nec Seml. Ober. ⁸⁹ Sufficit Seml. Ober. ⁹⁰ Duplex Jun. ⁹¹ Proprie Jun. ⁹² Et inser. Seml.

Commentarius.

(24) *Non tenuit in testimonium.* Hic, ut aliis in locis, sequitur Tertullianus versionem LXX interpretum, qui, cum legissent per lamed vocem Hebreum יָצָא quæ per lehad legi debuisset, scripserunt hoc loco, εἰς μαρτύριον (in testimonium), ubi εἰς αἰῶνα (in æternum) scribere rectius potuissent. EDD.

(25) *Jonathan filium Saulis, resignati jejunii, etc.* Resignatum vocat jejunium infractum; dederat enim Jonathas occasionem violandi jejunii, cum mel ori suo admovit. LE PR.

D (26) *Alibi jam congressi.* Est locus lib. 1, c. 26. (27) *Castori aut Herculi.* Uterque Jovis filius: Castor, ex Leda Tyndari conjuge; Hercules, ex Alcmena Amphitryonis. RHEN

(28) *Quod de Æone fecit Valentinus.* In angustias summas redactum Marcionem sublevare videtur, subterfugiumque illi suppeditat, quasi idem ac Valentinus sentiret, qui Jesum quem et Christum vocabat ex æonibus compositum aiebat. At ex illo loco illum postea acriter dejicit. LE PR.

pellationis communionem, carens causa; nec alius erit capacior utriusque, quam qui prior, et nomen sortitus est Christi, et appellationem filii hominis; Jesus scilicet Creatoris. Hic erat visus Babylonio regi (*Dan. iiii*) in fornace cum martyribus suis quartus, tanquam filius hominis; idem ipsi ⁹³ Danieli (*Dan. vii*) revelatus directo *Filius hominis, veniens cum caeli nubibus iudex*, sicut et Scriptura demonstrat. Hoc dixi sufficere potuisse de nominatione prophetica circa filium hominis. Sed plus mihi Scriptura confert, ipsius **380** scilicet Domini interpretatione. Nam cum Judæi solummodo hominem ejus intuentes, necdum et Deum certi, qua Dei quoque Filium, merito retractarent non posse hominem delicta dimittere sed Deum solum, cur non secundum intentionem eorum de homine eis respondit ⁹⁴ (*Luc. v, 24*), *Habere eum potestatem dimittendi delicta*, quando et *filium hominis* nominans, hominem nominaret? nisi quia ideo ipsa voluit eos appellatione *Filii hominis* ex instrumento Danielis repercutere, ut ostenderet Deum ⁹⁵ et hominem qui delicta dimitteret; illum scilicet solum filium hominis, apud Danielis prophetiam consecutum judicandi potestatem, ac per eam utique et dimittendi delicta: qui enim judicial, et absolvit; ut, scandalo isto discusso per Scripturæ recordationem, facilius eum agnoscerent ipsum esse filium hominis, ex ipsa peccatorum remissione. Denique, nusquam adhuc professus est (*29*) se filium hominis, quam in isto loco primum, in quo primum peccata dimisit, id est, in quo primum judicavit, dum absolvit. Ad hæc quodcumque diversa pars fuerit argumentata, quale sit, dispice ⁹⁶. Nam in illam necesse est amentiam tendat, ut et filium hominis defendat, nec mendacem eum faciat; et ex homine neget natum, ne filium virginis concedat. Quod si et auctoritas divina, et rerum natura, et communis sapientia non admittunt ⁹⁷ insciam hæreticam, occasio est et hic interpellandi quam brevissime de substantia corporis adversus plantasmata Marcionis. Si natus ex homine est, ut filius hominis, corpus ex corpore est. Plane facilius invenias hominem natum cor non habere vel cerebrum, sicut ipsum Marcionem, quam corpus, ut Christum Marcionis. Atque adeo inspicere cor Pontici aut cerebrum.

CAPUT XI.

Publicanum allectum a Domino in argumentum

A deducit, quasi ab adversario legis allectum, extraneum Legis, et Judaismi (*30*) profanum. Excidit, ei vel de Petro, Legis homine, et tamen non tantum allecto, sed etiam testimonium consecuto agnitionis præstitæ a Patre (*Matth. xvi, 17*). Nusquam legerat lumen, et spem, et expectationem nationum prædicari Christum. Atquin probavit potius Judæos, dicendo **381** (*Luc. v, 31*), *medicum sanis non esse necessarium, sed male habentibus*. Si enim male valentes voluit intelligi ethnicos et publicanos quos allegebat, sanos Judæos confirmabat, quibus medicum necessarium negabat. Hoc si ita est, male descendit ad Legem destruendam, quasi ad malam valetudinem remediandam, in qua qui agebant, bene valebant, quibus medicus necessarius non erat. B Quale est autem, ut similitudinem medici proposuerit, nec impleverit? Nam sicut sanis medicum nemo adhibet, ita nec in tantum ⁹⁸ extraneis, quantum est homo a Deo Marcionis, suum habens et auctorem et protectorem, et ab illo potius medicum Christum. Hoc similitudo præjudicat, ab eo magis præstari medicum, ad quem pertinent qui languent. Unde autem et Joannes venit in medium? Subito Christus, subito et Joannes. Sic sunt omnia apud Marcionem, quæ suum et plenum habent ordinem apud Creatorem. Sed de Joanne cætera alibi; ad præsentem enim ⁹⁹ quosque articulos respondendum est. Nunc illud tuebor, ut demonstrum et Joannem Christo, et Christum Joanni convenire, utique prophetæ Creatoris, qua Christum Creatoris; atque ita erubescat hæreticus, Joannis ordinem frustra frustratus. Si enim nihil omnino administrasset Joannes, secundum Isaiam (*xl, 3*) vociferator in solitudinem, et præparator viarum Dominicarum, per denuntiationem et laudationem poenitentiae; si non etiam ipsum inter cæteros tinxisset, nemo discipulos Christi, manducantes et bibentes, ad formam discipulorum Joannis assidue jejunantium et orantium provocasset: quia si qua diversitas staret inter Christum et Joannem, et gregem utriusque, nulla esset et comparisonis exactio, vacaret provocationis intentio. Nemo enim miraretur, et nemo torqueretur, si diversæ divinitatis æmulæ prædicationes, de disciplinis quoque inter se non convenirent, non convenientes prius de auctoritatibus disciplinarum: adeo Joannis erat Christus, et Joannes Christi; ambo Creatoris, et

Variæ lectiones.

⁹³ Item ipse *Seml. Obert.* ⁹⁴ Respondebit *Venet. Rig.* ⁹⁵ Eum *al.* ⁹⁶ Inspice *Seml. Obert.* ⁹⁷ In *inser. Seml. Obert.* ⁹⁸ In quantum *Jun.* ⁹⁹ Enim *abest Rig. Fran.*

Commentarius.

(*29*) Denique nusquam adhuc professus est, etc. Loquitur Auctor de Evangelio Lucæ solummodo, secundum quod in isto loco primum professus est se filium hominis. Nam si de Evangeliiis omnibus loquamur, ante hoc miraculum recenset D. Matthæus (*viii, 20*) illud Christi: *Filius autem hominis non habet ubi caput reclinet*, quod primum repetitur Lucæ *ix, 58*. Utrum autem prius contigerint verba

illa Christi ante istud miraculum, sicuti contendunt qui Concordiam scripserunt evangelicam, an posterius, quod indicare videtur Auctor, aliis disputandum relinquo. PAM.

(*30*) *Extraneum Legis et Judaismi*, etc. Extraneum ut supra cum genitivo plus semel conjunxit. Hic etiam dixit, Judaismi profanum, intelligens a Judæis rejectum velut execrabilem. RHEN.

ambo de Lege et prophetis, prædicatorum et magistrorum. Sed et Christus rejecisset Joannis disciplinam, ut Dei alterius; et discipulos defendisset, ut merito aliter incedentes, aliam scilicet et contrariam initiatos divinitatem. At nunc humiliter reddens rationem, quod non possent jejungere filii Sponsi, quamdiu cum eis esset Sponsus; postea vero jejunaturos promittens, cum ablatus ab eis Sponsus esset; nec discipulos defendit, sed potius excusavit, quasi non sine ratione reprehensus; ~~382~~ nec Joannis rejicit disciplinam, sed magis concessit, tempori Joannis eam præstans, ut ¹ tempori ² suo eam destinans; rejecturus alioquin eam et defensorurus æmulos ejus ³ si non ipsius fuisset jam quæ erat. Teneo ⁴ meum Christum, etiam in nomine Sponsi, de quo Psalmus (Psal. XVIII, 5): *Ipse tanquam Sponsus egrediens de thalamo suo: a summo cæli profectio ejus, et deversio ejus* (31) *ad summum usque ejus*. Qui etiam per Isaiam gaudens ad Patrem: *Exsultet, inquit* (XLI, 10), *anima mea in Domino, induit enim me indumentum salutaris, et tunicam jucunditatis velut Sponso: circumposuit mihi mitram velut Sponsæ* ⁵. In se enim ⁶ et Ecclesiam deputat, de qua idem Spiritus ad ipsum (Isa. XLIX, 18): *Et circumpones tibi omnes eos, velut ornamentum Sponsæ* ⁷. Hanc sponsam Christus sibi etiam ⁸ per Salomonem ex vocatione gentium accersit. Siquidem legisti (Cant. IV, 8): *Veni, sponsa, de Libano*. Eleganter Libani utique montis mentione injecta, qui thuris vocabulum est penes Græcos (32), de idololatria enim sibi sponsabit Ecclesiam. Nega te nunc dementissimum, Marcion. Ecce legem tui quoque Dei impugnas: Nuptias non conjungit, conjunctas non admittit neminem tinguunt ⁹ nisi cœlibem aut spadonem, morti aut repudio baptisma servat. Quid itaque Christum ejus Sponsum facis? Illius hoc nomen est, qui masculinum et feminam conjunxit, non qui separavit. Errasti in illa etiam Domini pronuntiatione, qua videtur nova et vetera discernere. Inflatum es utribus veteribus, et excerebratus es novo vino; atque ita

veteri, id est, priori Evangelio pannum hæreticæ novitatis assuisti. In quo ¹⁰ alter ¹¹ creator (velim discere) cum per Jeremiam (IV, 4) præcepit: *Novate vobis novamen novum*, nonne a veteribus avertit? Cum per Isaiam (XLIII, 18) edicit: *Vetera transierunt, ecce nova quæ ego facio*, nonne ad nova convertit? Olim hanc statuimus destinationem pristinorum a Creatore potius repromissam, a Christo exhiberi, sub unius et ejusdem Dei auctoritate, cujus sint et vetera et nova. Nam et vinum novum is non committit in veteres utres, qui et veteres utres non habuerit; et novum additamentum nemo injicit veteri vestimento, nisi cui non defuerit et velus vestimentum. Ille non facit quid, si faciendum non est, qui non habeat unde faciat, si faciendum esset. Itaque ¹² si in hoc dirigebat similitudinem, ut ostenderet se Evangelii novitatem separare a Legis vetustate, suam demonstrabat, et illam aqua ~~383~~ separabat, alienorum separatione non fuisse notandam, quia nemo alienis sua adjungit, ut ab alienis separare possit. Separatio per conjunctionem capit, de qua fit. Ita, quæ ¹³ separabat, et in uno ostendebat fuisse, sicut et fuissent, si non separaret. Et tamen sic concedimus separationem istam per reformationem, per amplitudinem, per profectum, sicut fructus separatur a semine, cum sit fructus ex semine: sic et Evangelium separatur a Lege, dum provehitur ex Lege: aliud ab illa, sed non alienum; diversum, sed non contrarium. Nec forma sermonis in Christo nova: cum similitudines objicit, cum quæstiones refutat, de septuagesimo septimo venit Psalmo: *Aperiam, inquit, in parabolam os meum* (33), id est similitudinem: *eloquar problemata*, id est, edisseram quæstiones. Si hominem alterius gentis probare voluisses, utique de proprietate loquelæ probares.

CAPUT XII.

De Sabbato quoque illud præmitto, nec ¹⁴ hanc quæstionem consistere potuisse, si non Dominum ¹⁵ Sabbati circumferret Christus (34). Nec enim di-

Variæ lectiones.

¹ Et Jun. ² Temporis Rhen. ³ Destinans si non, cæteris voc. omissis, Seml. Obert. ⁴ Jamque teneo Paris. — Fran. ⁵ Et velut sponsam ornavit me ornatu Fran. sec. LXX. ⁶ Enim omitt. Seml. Obert. ⁷ Sponsa Fran. ⁸ Etiam omitt. Seml. Obert. ⁹ Tinguunt Seml. Obert. ¹⁰ Inquo Venet. ¹¹ Aliter nonnulli. ¹² Et inser. Seml. Oberth. — ¹³ Itaque et Jun. ¹⁴ Ne Rig. Venet. ¹⁵ Deum Seml. Oberth.

Commentarius.

(31) *Et deversio ejus*, etc. Devertere et deversari, supra quoque legimus. Paulo post scripsimus: « Hanc Sponsam Christus sibi etiam per Salomonem. » RHEN.

(32) *Qui thuris vocabulum est penes Græcos*. Apud Theophrastum et Dioscoridem pro thure et arbore thurifera. Apud Diosc., lib. I, c. 38: *Φλοῖος λιβάου*, *Cortex thuriferæ arboris*. Sed et apud Hebræos thus a candore dicitur לבנה, et mons Libanus לבנון cedris altissimis insignis est. LE PA.

(33) *Aperiam in parabolam os meum*. Hoc est, ad captum imbecillitatis humanæ verba faciam. De parabolis veterum scriptorum, Seneca, epist. 59: « Illi qui simpliciter et docta straudæ rei causa

eloquebantur, parabolis referti sunt, quas existimo necessarias, non ex eadem causa qua poetis, sed ut imbecillitatis nostræ adminicula sint, et ut discentem et audientem in rem præsentem adducant. » Parabolam Cicero collationem vocat. Quintilianus lib. VIII: « In omni autem parabola aut præcedit similitudo, et res sequitur; aut præcedit res, et similitudo sequitur. » RIG.

(34) *Si non dominum Sabbati circumferret Christus*, etc. Hic alludit ad illud Christi, *Dominus est filius hominis etiam Sabbati*; de quo sic Epiphanius: « Duo statim, inquit, simul, et filium hominis, et dominum Sabbati, seipsum Salvator confitetur; docens ut ne Sabbatum alienum a sua creatione pueretur. » PAM.

sceptaretur cur destrueret Sabbatum, si destruere deberet. Porro, destruere deberet, si alterius Dei esset, nec quisquam miraretur facientem quod illi congruebat. Mirabantur ergo, quia non congruebat illi Deum creatorem circumferre, et Sabbatum ejus impugnare. Et ut prima quæque decidamus, ne eadem ubique novemus ad omnem argumentationem adversarii, ex aliqua nova Christi institutione nitentem; hæc jam definitio stabit, ideo de novitate institutionis cujusque disceptatum; quia de novitate divinitatis nihil erat usque adhuc editum, sicuti nec disceptatum: nec posse retorqueri ex ipsa novitate institutionis cujusque satis aliam a Christo demonstratam divinitatem, quando et ipsam novitatem pronuntiatam a Creatore constiterit, in Christo non esse mirandam. Et oportuerit utique prius alium Deum exponi, postea disciplinam ejus induci; quia Deus auctoritatem præstat disciplinæ, non Deo disciplina: nisi ai et Marcion plane tam perversas non per magistrum litteras didicit, sed per litteras magistrum. Cætera de ~~384~~ Sabbato ita dirigo: Si Sabbatum Christus intervertit, secundum exemplum fecit Creatoris. Siquidem in obsidione civitatis Hierichuntis, circumlata per muros arca Testamenti septem ¹⁶ diebus, etiam Sabbato, ex præcepto Creatoris Sabbatum operatione destruxit, ut putant qui hoc et de Christo existimant, ignorantes neque Christum Sabbatum destruxisse, neque Creatorem, ut mox docebimus. Et tamen per Jesum tunc quoque concussum est Sabbatum, ut et hoc in Christum renuntiaretur, etiamsi odio insecutus est solemnissimum Judæorum diem, ut Christus non Judæorum. De odio quoque Sabbati professus, Creatorem, ut Christus ipsius, sequebatur exclamantem ore Isaïæ (1, 14): *Neomenias et Sabbata vestra odit anima mea*. Sed et hæc quoquo modo dicta sint, scimus adhibendam tamen in hac specie etiam abruptam provocationem. Nunc et ad ipsam materiam disceptabo, in qua visa est destruere Sabbatum Christi disciplina. Esurierant discipuli; ea die spicas decerptas manibus effruxerant ¹⁷: cibum operati, ferias ruperant. Excusat illos Christus, et reus est Sabbati læsi: accusant Pharisei, Marcion

A captat status controversiæ (ut aliquid cludam cum mei Domini veritate) scripti et voluntatis (35), de Scriptura enim sumitur Creatoris, et de Christi voluntate color, quasi de exemplo David introgressi Sabbatis templum, et operati cibum, audenter fractis panibus propositionis. Meminerat enim et ille hoc privilegium donatum Sabbato a primordio, quo dies ipse compertus est; veniam jejunii dico. Cum enim prohibuisset Creator in biduum legi manna, solummodo permisit in parasceve, ut Sabbati sequentis ferias prius pabuli paratura jejunia liberaret. Bene igitur, quod et causam eandem secutus est Dominus in Sabbati, sita volunt dici ¹⁸, destructione: bene, quod et affectum Creatoris expressit in Sabbato non jejunandi honore. Denique, tunc demum Sabbatum destruxisset, etiam ipsum Creatorem, si discipulos Sabbato jejunare mandasset, adversus statum scripti et voluntatis Creatoris. Sed quoniam (36) discipulos non constanter tuebatur, sed excusat, quoniam humanam opponit ~~385~~ necessitatem quasi deprecatricem (37); quoniam potiorum honorem Sabbati servat non contristandi, quam vacandi; quoniam David, comitesque ejus, cum discipulis suis æquat in culpa et in venia; quoniam placet illi, quia Creator indulgit; quoniam de exemplo ejus ¹⁹, ipse tam bonus est; ideo alienus est a Creatore. *Exinde* (Luc. vi, 7) *observant pharisæi, si medicinas Sabbatis ageret, ut accusarent eum*: certe qua Sabbati destructorem, non qua novi Dei professorem; fortasse enim hunc solum articulum ubique ingeram, alium Christum nusquam prædicatum. In totum autem errabant ²⁰ Pharisei circa Sabbati legem, non animadvertentes conditionaliter eam indicentem ferias operum sub certa specie eorum. Nam cum de die Sabbati dicit (Exod. xx, 10): *Omne opus tuum non facies in ea* (38); dicendo, *tuum*, de humano opere definit, quod quisque ex artificio, vel negotio suo exequitur, non de divino. Opus autem salutis et incolumitatis, non est hominis, sed Dei proprium. Sicut et rursus in lege: *Non facies*, inquit (Exod. xii, 16), *omne opus in ea, nisi quod fiet omni animæ* (39) id est in causa animæ

Variae lectiones.

¹⁶ Octo *Seml. Oberth.* ¹⁷ Effruxerant *Rig. Seml. Venet. Oberth. effruxerant, Paris.* ¹⁸ Diei. ¹⁹ Et *inser. Seml.* ²⁰ Errabant *Seml.*

Commentarius.

(35) *Scripti et voluntatis.* Γραμμάτων καὶ διαβολῶν. *Rig.*

(36) *Discipulos non constanter tuebatur.* Non fortiter, quemadmodum Fabius Quintil. *Instit.* lib. v, dixit: « Jam ne balare quidem, aut hinnire fortiter diceremus, nisi iudicio vetustatis niteremur. » *Rig.*

(37) *Humanam opponit necessitatem, quasi deprecatricem.* Excusatio quam populis ostendit Christus Sabbatum non destruebat; præsentior erat cibi necessitas, quam ut colligendi tempus in aliud differretur; permisit itaque, nec tamen Sabbatum abrogavit. *LE PR.*

(38) *Omne opus tuum non facies in ea.* Cum nus-

quam istud reperire potuerimus in lege Moysis, quam hic allegat, suspicor olim id lectum fuisse Exodi xxxi, ubi hodie legitur: *Omnis qui faciet in eo opus, peribit anima illa de medio populi sui*, aut potius Lev. xxiii, ubi frequentissime reperitur: *Opus servile non facietis in eo*; et, *Omnis qui faciet in eo opus, peribit anima illa de medio populi sui*, maxime cum eundem hunc locum citet etiam supra, lib. adv. Judæos, cap. 4. *PAM.* — Forsan *tuum* pro *tu*, et in græco σοῦ pro σὺ, legerat Tertullianus ad v. 10 c. xx Exod. in hunc modum: *Non facies omne opus in eo tuum*; ὅδὲ πολλοὶς ἐν αὐτῇ πᾶν ἔργον σοῦ (pro σὺ ut in LXX). *EDD.*

(39) *Nisi quod fiet omni animæ.* Legitur quidem

liberandæ; quia opus Dei etiam per hominem fieri potest in salutem²¹ animæ, a Deo tamen, quod facturus fuerat et Christus homo, quia et Deus. In hunc ergo sensum legis inducere volens illos per manus arefactæ restitutionem, interrogat: *Licetne Sabbatis benefacere, annon? animam liberare, an perdere?* Ut id operis promittens²², quod pro anima facturus esset, admoneret eos, quæ opera Sabbati lex prohiberet, humana scilicet; et quæ præciperet, divina scilicet, quæ fierent animæ omni; Dominus Sabbati dictus, quia Sabbatum, ut rem suam, tuebatur. Quod etiam si destruxisset, merito, qua Dominus magis ille qui instituit. Sed non omnino destruxit, qua Dominus; ut hinc jam apparere possit, ne tum quidem in arcæ circumlatione apud Hierichuntem, Sabbatum a Creatore destructum. Nam et illud opus Dei erat, quod ipse præceperat, et quod propter animas disposuerat hominum suorum, in discrimine belli constitutas. Sed et si odium alicubi Sabbatorum professus est, *vestra Sabbata* dicendo (Isa. I, 13), hominum²³ ea deputans non sua, quæ sine Dei timore celebrat populus plenus delictis, labiis Deum diligens **386** non corde; suis Sabbatis, id est, quæcumque disciplina ejus agerentur, alium statum fecit, quæ per eundem postea propheten (Isa. LVIII, 13) vera, et delicata, et non profananda pronuntiat. Ita nec Christus omnino Sabbatum rescidit, cujus legem tenuit et supra in causa discipulorum pro anima operatus; esurientibus enim solatium cibi indulsit; et nunc manum aridam curans, factis ubique ingerens (Matth. V, 17): *Non veni dissolvere legem, sed adimplere*; nec²⁴ Marcion hac voce os ei obstruxit. Adimplevit enim et hic legem, dum conditionem interpretatur ejus, dum operum differentiam illuminat, dum facit quæ lex de Sabbati feriis excipit, dum ipsum Sabbati diem benedictione Patris a primordio sanctum, benefactione sua efficit sanctiorem; in quo scilicet divina præsidia ministrabat, quod adversarius²⁵ aliis diebus præstitisset, ne Sabbatum Creatoris ornaret, ne opera debita Sabbato redderet. In quo die, si et Elisæus prophetae Sunamitidis filium mortuum restituit in vitam (IV Reg. IV, 23), vides, Phariseæ, tuque Marcion, olim Creatoris esse Sabbatis benefacere, animam liberare, non perdere; nihil Christum novi intulisse, quod non sit ex for-

ma, ex lenitate, ex misericordia, ex²⁶ prædicatione quoque Creatoris. Nam et hic specialis medicinæ prophetiam repræsentat. Invalescunt manus dissolutæ, sicut et genua dissoluta in paralytico.

CAPUT XIII.

Certe Evangelizat Sion et Jerusalem pacem et bona omnia: certe ascendit in montem, et illic pernoctat in oratione; et utique auditur a Patre. Evolve igitur prophetas, et ordinem totum recognosce: *In montem excelsum*, inquit Isaias (40) (XL, 9), *ascende, qui evangelizas Sion, extolle cum vigore vocem tuam, qui evangelizas Jerusalem*. Adhuc in vigore. *Obstupescabant in doctrina ejus, erat enim docens, tanquam virtutem habens* (Luc. IV, 32). Et rursus (Isa. LII, 6): *Propterea cognosceat populus nomen meum in illa die*. Quod nomen, nisi Christi? Quod ego sum ipse qui loquebar²⁷. Tunc enim ipse erat qui in prophetis loquebatur, Sermo, Filius Creatoris: « Adsum, dum hora est, in montibus, ut evangelizans auditionem pacis, evangelizans bona. » Item Naum (I, 15) ex **387** duodecim: *Quoniam ecce veloces pedes in monte evangelizantis pacem*. De voce autem nocturnæ orationis ad Patrem, manifeste Psalmus (XXI, 2): *Deus meus, clamabo per diem, et exaudies; et nocte, et non in vanitatem mihi*; et alibi, de loco et voce eadem. Psalmus (III, 4): *Voce mea ad Dominum exclamavi, et exaudivit me de monte sancto suo*. Habes nominis repræsentationem, habes actum²⁸ evangelizantis, habes locum montis, et tempus noctis, et sonum vocis, et auditum Patris²⁹; habes Christum prophetarum. Cur autem duodecim apostolos elegit, et non alium quemlibet numerum? Næ et ex hoc meum Christum interpretari possem, non tantum vocibus prophetarum, sed et argumentis rerum prædicatum? Hujus enim numeri figuras apud Creatorem deprehendo: *Duodecim fontes Elim* (Num. XXXIII); et: *Duodecim gemmas in tunica sacerdotali Aaronis* (Exod. XXVIII); et, *Duodecim lapides ab Jesu de Jordane electos* (Josue. IV) et in arcam testamenti conditos. Totidem enim apostoli portendebantur; proinde ut fontes et amnes, rigaturi aridum retro et desertum a³⁰ notitia orbem nationum; sicut et per Isaiam (XLIII, 20): *Ponam in terra inaquosa flumina*, proinde ut gemmæ, illu-

Variæ lectiones.

²¹ Salute Par. Fran. ²² Permittens cod. Wouw. ²³ Hominem Venet. ²⁴ Si Seml. ²⁵ Adversariis Fran. ²⁶ Et Fran. ²⁷ Loquor Oberth. ²⁸ Factum Ciaccon. ²⁹ Pacis Rig. Venet. ³⁰ V. Dei præterm. conjic. Edd.

Commentarius.

apud LXX: Πλὴν ὅσα ποιηθήσεται πᾶσι ψυχῇ; sed præterquam optime verti posset: *Exceptis iis quæcumque fiant ab omni anima*, lectio Hebraica diserte significat, ea tantum quæ manducantur ab omni vivente, ferme ut vertit Vulgatus noster. EDD.

(40) *In montem excelsum, inquit Isaias*, etc. Hanc prophetiam Isaiæ XL eodem modo de Christo in monte orante interpretatur B. Ambrosius, I. V in Lucam, cap. 6. PAM.

(41) *Item Naum ex duodecim*, etc. Nempe prophetis. Reperitur enim Naum I quod citat, *Quoniam ecce veloces pedes in monte evangelizantium pacem*, præterquam quod apud LXX legatur ἐπὶ τὰ ὄρη, id est *super montes*. Sed non mirum, cum ipse B. Hieronymus propterea scribat a se hic LXX interpretes differre, quod et ipsa capitula apud eos interpretationis varietate confusa sint. PAM.

minaturi sacram Ecclesiae vestem, quam induit Christus pontifex Patris; proinde ut et lapides, solidi fide, quos de lavacro Jordanis Jesus verus elegit, et in sacrarium testamenti sui recepit. Quid tale de numeri defensione competit Christo Marcionis? Non potest simpliciter factum ab illo quid videri, quod potest videri non simpliciter factum a meo. Ejus erit res, apud quem invenitur rei prae- paratura. Mutat et Petro nomen de Simone; quia et Creator Abrahæ, et Saræ, et Auxeæ nomina reformavit, hunc vocando Jesum (42), illis syllabas adjiciendo. Sed et cur Petrum? Si ob vigorem fidei, multæ materiæ solidæque nomen de suo accommodarent. An quia et petra et lapis Christus? Siquidem et legimus (Isa. viii, 14; I Petr. ii, 8) positum eum in lapidem offendiculi, et in petram scandali. Omitto cætera. Itaque affectavit carissimo discipulo- rum de figuris suis peculiariter nomen communicare, puto proprius ³¹ quam de non suis: Conveniunt a Tyro, et ex aliis regionibus multitudo etiam transmarina. Hoc ³² spectabat Psalmus (LXXXVI, 4): Et ecce Allophyli et Tyrus, et populus Æthiopum, uti fuerunt illic. Mater Sion **388** dicet homo, et homo factus est in illa (quoniam Deus homo natus est), et ædificavit eam voluntate Patris: ut scias ad eum tunc gentiles convenisse, quia Deus homo erat natus, ædificaturus Ecclesiam ex voluntate Patris, ex allophylis quoque. Sic et Isaias (XLIX, 12): Ecce isti veniunt de longinquo, isti autem veniunt ab aquilone et mari, alii autem de terra Persarum. De quibus et rursus (Ibid. 18): Attolle per circuitum oculos tuos, et vide, omnes congregati sunt. De quibus et infra (Ibid. 24): Vides ³³ ignotos et extra- neos: et dices cordi tuo: Quis istos genuit mihi? Porro, hos quis mihi educavit? At hi mihi ubi fue- rant? Hic Christus non prophetarum? Et quis erit Christus Marcioniarum, si perversitas placet, qui non fuerit Prophetarum?

CAPUT XIV.

Venio nunc ad ordinarias sententias ejus, per quas proprietatem doctrinæ suæ inducit ad edictum (ut ita dixerim) Christi: Beati mendici (sic enim exigit interpretatio (43) vocabuli quod in Græco est), quoniam illorum est regnum cælorum ³⁴. Jam hoc ipsum quod a benedictionibus cœpit, Creatoris est, qui universa prout edidit, nulla alia voce quam

A benedictionis ³⁵ dedicavit. Eructavit enim, inquit (Psal. XLIV, 1), cor meum sermonem optimum. Illic erit sermo optimus benedictionis scilicet, qui et novi quoque Testamenti initiator agnoscitur de ve- teri ³⁶ exemplo. Quid ergo mirum est ³⁷, si et ab affectibus Creatoris ingressus est per hujusmodi dictionem, semper mendicos, et pauperes, et humi- les ac viduas, et pupillos usque diligentis, conso- lantis, asserentis, vindicantis? ut hanc Christi quasi privatam benignitatem, rivulum credas de fontibus Salvatoris. Revera quo dirigam nescio, in tanta frequentia ejusmodi vocum, tanquam in sylva, vel in prato, vel in nemore pomorum, passim prout incidit, res petenda est. Inclamat Psalmus (LXXXI, 3): **Judicate** (44) pupillo et mendico, et humilem et pau- perem juste tractate. Liberate pauperem, et mendi- cum de manu peccatoris eruite. Item Psalmus septua- gesimus primus: Justitia judicabit mendicos populi, et faciet salvos filios pauperum. Et in sequentibus de Christo: Omnes nationes servient ei. David autem uni- genti judaicæ præfuit, ne quis in David putet dic- tum, quia et ille suscepit humiles et necessitati- bus laborantes. Quod liberaverit ³⁸, inquit, a dynasta mendicum, parcat **389** mendico et pauperi, et ani- mas pauperum salvas faciet. Ex usura et injustitia redimet eorum animas, et honoratum nomen eorum in conspectu ipsius ³⁹. Item (Psal. ix, 18, 19): Aver- tantur peccatores in inferos, omnes nationes quæ Dei obliviscuntur, quoniam non in finem oblivioni habebitur mendicus: tolerantia pauperum non peri- bit in finem. Item (Psal. cxii, 5, 6): Quis sicut Deus noster, qui habitat in excelsis, et humilia prospectat in cælo et in terra? Qui suscitavit mendicum de terra, et de stercore exaltat pauperem, uti sedere eum fa- ciat cum principibus populi, utique in regno suo. Sic et retro in Basiliis (45), Anna mater Samuelis, spiritu gloriam Deo reddens: Qui, inquit (I Reg. ii, 8) ex- citat pauperem de terra, et mendicum, uti sedere eum faciat cum dynastis populi, utique in regno suo ⁴⁰: et in thronis gloriæ, utique regalibus. Per Isaiam vero (iii, 13), quomodo invehitur in vexa- tores egenorum? Vos autem ad quid incenditis vi- neam meam, et rapina mendici in domibus vestris? Cur vos læditis populum meum, et faciem mendico- rum confunditis? et rursus (x, 1): Væ qui scribunt nequitiam; scribentes enim scribunt nequam, vitantes judicia mendicorum, et diripientes judicata pau- tulit. PAM.

Variæ lectiones.

³¹ Proprius Rig. Venet. Seml. ³² Hos Ciaccon. ³³ Videns Lat. Jun. ³⁴ Dei Seml. Oberth. ³⁵ Benedictionibus Rig. Venet. ³⁶ Veteris Jun. ³⁷ Est omitt. Seml. ³⁸ Liberavit al. ³⁹ Coram ipso Fran. ⁴⁰ Utique in regno suo omitt. Seml.

Commentarius.

(42) Hunc vocando Jesum. Idem est ac Josue. Edd.

(43) Beati mendici, sic enim exigit interpreta- tio, etc. Græce est Lucæ vi πτωχοί, quod proprie men- dicos significat, juxta illud Aristophanis in Pluto πτω- χῶν vita vivere, est nihil habentem, πένητος autem, id est, pauperis, parce uti laboribus intendere; supra tamen, l. de Idol. c. 12, Felices egenos trans-

tulit. PAM.

(44) Inclamat Psalmus, Judicate, etc. Istud ex Psal. LXXXI in hoc variat a Vulgata edit. quod legat Juste tractate, pro quo alii omnes ex Græco δικαιο- στατε, justifyate. PAM.

(45) Basiliis. Id est, libris Regum, quibus adnu- merat Noster etiam duos primos, Samuelis dictos ab Hebræis, atque inde a Protestantibus. Edd.

perum populi mei. Quæ judicia pupillis quoque et viduis exigit, ut et ipsis egenis solatia ⁴¹? *Judicate pupillo, et juste tractate viduam, et venite conciliemur, dicit Dominus* (46) (Isa. 1, 17). Cui tantus affectus in omnem conditionem humilitatis Creatoris est, ejus erit et regnum quod a Christo repromittitur; ad cujus affectum jam dudum pertinent ii, quibus repromittitur. Nam etsi putas Creatoris quidem terrenas promissiones fuisse, Christi vero cœlestes; bene quod cœlum nullius alterius usque adhuc Dei apparet, nisi cujus et terra: bene quod Creator vel minora promisit, ut facilius illi et de majoribus credam, quam qui nunquam de minoribus prius fidem liberalitatis suæ struxit: *Beati esurientes, quoniam ipsi* ⁴² *saturabuntur*. Possem hunc titulum in superiorem transmisisse, quod non alii sunt esurientes, quam pauperes et mendici, si non et hanc promissionem Creator specialiter in Evangelii scilicet sui præstructionem destinasset. Siquidem per Isaïam, de eis quos vocaturus esset a summo vellocē, utique nationes: *Ecce, inquit* (Isa. v, 26), *velociter, et leviter adveniet* ⁴³. Velociter, quæ ⁴⁴ properantes sub finibus temporum; leviter, quæ ⁴⁵ sine oneribus ~~390~~ ³⁹¹ *pristinæ legis*. *Non esurient, neque sitient*: ergo saturabuntur; quod utique nisi esurientibus et sitientibus non promittitur. Et rursus: *Ecce, inquit* (Isa. lxxv, 15), *qui serviunt mihi, saturabuntur; vos autem esurietis; ecce qui serviunt mihi, bibent; vos autem sitiitis*. Videbimus et contraria ista, an Christo præministrentur: interim quod esurientibus saturitatem repromittit, Dei creatoris est. *Beati plorantes, quia* ⁴⁶ *ridebunt*. Decurre sententiam Isaïæ (lxxv, 13): *Ecce qui serviunt mihi, exultabunt in jucunditate* ⁴⁷, *vos autem confundemini*. *Ecce qui serviunt mihi oblectabuntur* ⁴⁸, *vos autem clamabitis præ dolore cordis*. Et hæc contraria apud Christum recognosce. Certe oblectatio et exultatio in jucunditate illis promittitur, qui in diversa conditione sunt, mœstis, et tristibus, et anxii, scilicet etiam Psal. cxxv: *Qui seminant, inquit, in lacrymis, in exultatione* ⁴⁹ *metent*. Porro tam exultantibus et jucunditatem capientibus risus accedit, quam mœrentibus et dolentibus fletus. Ita

• Creator, materias risus et fletus prædicans, risuros plorantes prior dixit. Igitur qui a ⁵⁰ consolatione pauperum, et humilium, et esurientium, et fletuum exorsus est, statim se illum repræsentare gestivit, quem demonstraverat per Isaïam (lxi, 1): *Spiritus Domini super me, propter quod unxit me ad evangelizandum pauperibus*. — (Luc. vi, 20):

A *Beati mendici, quoniam illorum est regnum cœlorum*. — (Isa. lxi, 1): *Misit me curare obtritulos corde*. — (Luc. vi, 21): *Beati qui esuriunt, quoniam ipsi* ⁵¹ *saturabuntur*. — (Isa. lxi, 1): *Advocare languentes* (47). — (Luc. vi, 21): *Beati qui plorant, quoniam ridebunt*. — (Isa. lxi, 3): *Dare lugentibus Sionis gloriam, et* ⁵² *pro cinere unguenti jucunditatem, et gloriæ habitum pro spiritu tœdii*. Hæc si statim admissus Christus administravit; aut ipse est, qui se ad hæc venturum prædicavit; aut si nondum venit qui prædicavit, ridicule, sed necessarie dixerim, fortasse mandaverit Christo Marcionis: *Beati eritis, cum vos odio habebunt homines, et exprobrabunt, et ejicient nomen vestrum, velut nequam* ⁵³, *propter filium hominis* (Luc. vi, 22). Hæc

B pronuntiatione sine dubio ad tolerantiam exhortatur. Quid minus Creator per Isaïam (li, 7): *Ne metueritis ignominiam ab hominibus, et nullificationes eorum ne minuamini*. Quæ ignominia? quæ nullificatio, quæ futura? erat propter filium hominis. Quem istum? Qui est secundum Creatorem. Unde probabimus? Excidio in ipsum quoque ~~391~~ prædicato, sicut per Isaïam (lii, 7) ad auctores odii ⁵⁴ Judæos: *Propter vos blasphematur nomen meum in nationibus*. Et aibi: *Sancite* ⁵⁵ *eum qui circumscribit animam suam, qui aspernamento habetur a nationibus, famulis, et magistratibus*. Si enim odium in illum filium hominis prædicabatur qui secundum Creatorem est, Evangelium autem nomen Christianorum, utique a Christo deductum, odio futurum contestatur propter filium hominis, quod est Christus, eum filium hominis in causa odii constituit, qui erat secundum Creatorem, in quem odium prædicabatur. Et utique, si nondum venissent, non potuisset nominis odium, quod agitur hodie, personam nominis antecessisse. Nam et sancitur ⁵⁶ penes nos, et animam suam circumscribit, propter nos eam ponens, et aspernamento habetur a Nationibus. Et qui natus est, ipse erit filius hominis, propter quem et nomen nostrum recusatur.

CAPUT XV.

Secundum hæc, inquit (Luc. vi), *faciebant Prophetis patres eorum*. O Christum versipellem, nunc destructorem, nunc assertorem prophetarum! Destructorem ut æmulus, convertens discipulos eorum; sibi asserebat ut amicus, sugillans insectatores eorum. Porro, in quantum non ⁵⁷ congruisset Christo Marcionis assertio prophetarum, ad quorum venerat destructionem; in tantum congruit Christo

Variæ lectiones.

⁴¹ Solatii Rig. Pamel. Venet. ⁴² Ipsi omitt. Seml. ⁴³ Et omitt. Seml. ⁴⁴ Quia Seml. ⁴⁵ Quia Seml. ⁴⁶ Qui Venet. ⁴⁷ Oblectabuntur Oberth. ⁴⁸ Exultabunt in jucunditate Oberth. ⁴⁹ Gaudio al. ⁵⁰ Quia Rhen. ⁵¹ Ipsi omitt. Seml. ⁵² Et omitt. Fran. ⁵³ Malum Pamel. ⁵⁴ Odii omitt. Seml. ⁵⁵ Sanctificate cod. Lat. ⁵⁶ Sanctificatur cod. Lat. ⁵⁷ Non deest in al.

Commentarius.

(46) *Et venite conciliemur, dicit Dominus*. Videatur legisse, διαλαχθῆμεν; nam alii vertunt, *disceptemus*, legentes διαλεχθῆμεν. Læ Pr.

(47) *Advocare languentes*. Advocare pro consolari, et advocatum agere languentium, quem ipse vocat infra, advocatorem. Rhen.

Creatoris sugillatio in insectatores prophetarum, quos in omnibus adimplebat; vel quia magis Creatoris est delicta patrum filiis exprobrare, quam ejus Dei, qui nec propria cuiusque castigat. Sed non statim, inquis, Prophetas tuebatur si iniquitatem Judæorum affirmatam volebat, quod nec cum prophetis suis pie egissent. Atquin nulla hic iniquitas exprobranda erat Judæis, laudandis potius et probandis, si eos figuraverunt, ad quorum destructionem post tantum ævi Deus optimus motus est. Sed puto jam et non optimus jam aliquid et cum Creatore moratus (48), nec in totum Epicuri Deus (49). Ecce enim demutat in maledictionem; et ostendit eum se esse qui novit offendi et irasci: *Væ* enim dicit. Sed fit nobis quæstio de verbi istius qualitate, quasi non tam maledictionis sit, quam admonitionis. Et quid causæ interest, quando et admonitio non sit sine aculeo comminationis, 392 maxime per *Væ* amarior facta? Et admonitio autem et comminatio, ejus erunt qui norit irasci. Nemo enim admonebit, et nemo comminabitur ne quid faciat, nisi quid factum vindicabit: nemo vindicabit, nisi qui norit irasci. Alii agnoscunt quidem verbum maledictionis, sed volunt Christum sic *Væ* pronuntiasse, non quasi ex sententia sua proprie, sed quod *Væ* a Creatore sit, et voluerit illis asperitatem Creatoris opponere, quo suam supra in benedictionibus sufferentiam commendaret (50); quasi non Creatori competat, qua utrumque præstanti, et bonum Deum et judicem; ut quia præmiserat in benedictionibus benignitatem, subiceret etiam in maledictionibus severitatem, amplitudinem disciplinæ utriusque instruendæ, tam ad benedictionem sectandam, quam ad maledictionem præcavendam. Nam et ita præmiserat (*Deut.* xxx, 19): *Ecce posui ante vos benedictionem et maledictionem*. Quod etiam in hanc Evangelii dispositionem portendebat. Alioquin, qualis est ille, qui, ut suam insinuaret bonitatem, Creatoris opposuit asperitatem 58? Infirma commendatio est (51), quæ de alterius 59 destruc-

tionem fulcitur. Atqui 60 opponens asperitatem Creatoris, timendum eum confirmavit: si timendum, magis utique obaudiendum quam negligendum; et incipit jam Christus Marcionis Creatori docere. Tunc, si *Væ* Creatoris est, quod in divites spectat, ergo Christus non est divitibus offensus, sed Creator; et ratas habet Christus divitum caussas, superbiam dico, et gloriam, et sæculi studia, et Dei incuriam, per quæ *Væ* merentur a Creatore. Sed quomodo non ejusdem sit divites reprobare, qui supra mendicos probavit? Nemo non contrarium ejus quod probaverit reprobat. Itaque si Creatori deputabitur maledictio in divites, ejusdem defendetur benedictio in mendicos; et totum jam opus Christi, Creatoris est. Si Deo Marcionis ascribetur benedictio in mendicos, ejusdem imponetur et maledictio in divites; et erit par jam Creatoris, tam bonus quam et judex; nec erit jam discrimini locus, quo duo Dei fiunt; sublatoque discrimine, supererit unum Deum renuntiari Creatorem. Igitur *Væ*, si et vox maledictionis est, vel alicujus austerioris inelamationis, et a Christo dirigitur in divites, deo Creatorem divitum quoque aspernatorem probare, 393 probavi mendicorum advocatorem, ut Christum in hac quoque sententia Creatoris ostendam, locupletantis quidem 61 Salomonem (*III Reg.* iii), sed quia 62, permissa sibi optione, maluit ea postulare quæ sciebat Deo grata, sapientiam, et meruerat etiam divitias consequi, quas non magis voluit: quamquam et divitias præstare, non incongruens Deo sit, per quas et divites solatio juvantur, et multa inde opera justitiæ et dilectionis administrantur. Sed accidentia vitia divitiis, illa in Evangelio quoque. *Væ divitibus*, adscribunt: *Quoniam*, inquit, *recepistis advocationem vestram* (52), utique ex divitiis, de gloria earum, et sæcularibus fructibus. Itaque in Deuteronomio (*viii*, 12) Moyses: *Ne*, inquit, *cum manducaveris, et repletus fueris, et domos magnas ædificaveris* (53), *pecoribus et bubus tuis multiplicatis* 63, *et pecunia et auro, exaltetur cor*

Varie lectiones.

58 Dei præmitt. Seml. Dei alterius Rhen. 59 De alterius omitt. alii. 60 Atquin Seml. 61 Quidem omitt. Pamel. 62 Qui Jun. 63 Multiplicatis Pamel.

Commentarius.

(48) *Jam aliquid et cum Creatore moratus*. Aliquid moratum dicit moribus quibusdam præditum, qualibus Creator, nempe odio, benevolentia, ira, misericordia, justitia, clementia. RIG.

(49) *Nec in totum Epicuri Deus*. Stupens, iners, ἀπερὴγτος. RIG. — Deum secure vivere, et sine ullo negotio curaue rerum humanarum, stuebant Epicurei, et somnia ideo rejiciebant, ne Deo negotium facesserent. *Vana in totum somnia*, inquit Tertull., lib. de Anima, cap. 46, *Epicureus judicavit, liberans a negotiis divinitatem*. Tantisper moderatiore ait Stoicos Plutarchus de animi tranquill. ἀπράγμονας εἶναι τοὺς σοφοὺς ἐκκλίνειν γὰρ τὸ καὶ ἔργον. « Sapientes a negotiis vacare, nam officium etiam declinant. » De ambobus meminit Seneca, de Vita beata. LE PR.

(50) *Sufferentiam commendaret*. Sufferentia substantivum nomen, pro patientia, quam et benigni-

tatem mox interpretatur. RHEN.

(51) *Infirma commendatio est*. Huic loco ob transpositionem dictionum depravato mederi licuit ex Gorziensi collatione, *infirma commendatio*, etc. RHEN.

(52) *Quoniam, inquit, recepistis advocationem vestram*. Id est consolationem. Prosequitur vero verba Lucæ vi, in hoc differens, quod vocem Græcam ἀπὸ τοῦ vertit *recepistis*, tum hic tum paulo post, pro eo quod alii, *habuistis*, quasi volens explicare significationem illam, qua significat aliunde accipere, velut census et redditum ex arvis, quod optime hic convenit, et eodem modo vertitur a Vulgato interprete. (*Matth.* vi), *mercedem suam receperunt*. Sic etiam vertit Syriacus interpres. Haud multo aliter, sed magis convenienter voci Græcæ, vertit interpres Irenæi lib. iii, cap. 14, *percepistis*. PAN.

(53) *Domos magnas ædificaveris*, etc. Græcus co-

tuum, et obliviscaris Domini Dei tui. Quemadmodum et Ezechiam regem thesauris inflatum, et de eis potius quam de Deo gloriatum apud illos qui ex Perside advenerant, insilit per Isaiam (xxxix, 6) : *Ecce dies veniunt, et auferentur omnia quæ in domo tua sunt; et quæ patres tui congegesserunt, in Babylonem transferentur.* Sic et per Jeremiam (ix, 22) quoque edicit ⁶⁴ : *Ne gloriatur dives in divitiis suis; et qui gloriatur, scilicet in Deo gloriatur.* Sic et in filias Sionis invehitur per Isaiam (iii, 15), cultu et divitiarum abundantia inflatas; comminabundus et alibi (*Isa.* v, 14) nobilibus et superbis : *Dilatavit orcus animam suam, et aperuit os suum, et descendit inclyti et magni et divites* (hoc erit Christi væ super divites) : *et humiliabitur homo; utique exaltatus divitiis : et inhonorabitur* ⁶⁵ *vir; utique ob substantiam honorabilis.* De quibus et rursus (*Isa.* x, 23) : *Ecce Dominus virtutum conturbabit gloriosos cum valentia, et elati comminuentur, et ruent gladio sublimes* : qui magis quam divites? Quia receperunt ⁶⁶ scilicet advocationem suam (54), gloriam et honorem, sublimitatem ex divitiis ⁶⁷. A quibus avertens nos et in Psalmo quadragesimo octavo : *Ne timueris, inquit, cum dives factus fuerit homo, et cum abundabit gloria ejus; quoniam cum morietur, non tollet omnia, nec descendet cum illo gloria sua.* Item in sexagesimo primo : *Ne desideraveritis divitias; et si relucent, ne adjeceritis* ⁶⁸ **394** *cor.* Idem postremo verbum væ, olim per Amos in divites affluentis deliciis destinatur : *Væ* ⁶⁹, inquit (*Amos.* vi, 45), *qui dormiunt in lectis eburneis, et deliciis fluunt in thoris suis; qui edunt hædos de gregibus caprarum, et vitulos de gregibus boum lactantes, complodentes ad sonum organorum. Tanquam perseverantia deputaverunt, et non tanquam fugientia : qui bibunt vinum liquatum, et unguentis primariis unguntur.* Igitur, etsi tantummodo dehortantem a divitiis ostenderem Creatorem, non etiam prædamnantem divites etiam verbo ipso quo et Christus, nemo dubitaret ab eodem adjectam in divites comminationem ⁷⁰ per væ Christi, a quo ipsarum materiarum, id est divitiarum, dehortatio præcucurrisset : comminatio enim dehortationis accessio est. Ingerit : *Væ etiam saturatis, quia esurient; etiam ridentibus nunc, quia lugebunt.* His responde-

A tunt illa, quæ supra benedictionibus opposita sunt apud Creatorem : *Ecce qui mihi serviunt, saturabuntur; vos autem esurietis* (*Isa.* lxxv, 12); utique quia saturati estis. Et : *Ecce qui mihi serviunt, oblectabuntur; vos autem confundemini;* utique ploraturi qui nunc ridetis. Sicut enim in Psalmo (cxxxv, 6), *qui seminant in lacrymis, in lætitia metent* : ita in Evangelio, qui in risu seminant, scilicet lætitia ⁷¹, in lacrymis metent. Hæc olim Creator simul posuit, Christus solummodo distinguendo, non mutando, renovavit : *Væ, cum vobis benedixerint homines : secundum hæc faciebant et pseudoprophetae patres illorum* (*Luc.* vi, 23). Æque Creator benedictionis et laudis humanæ sectatores incusat per Isaiam (iii, 12) : *Populus meus, qui vos beatos dicunt, seducunt vos, et vias pedum vestrorum disturbant.* **B** Prohibet et alias fidere omnino in hominem, sic et in laudem hominis, ut per Jeremiam (xvii, 5) : *Maledictus homo, qui spem habet in homine.* Nam et in Psalmo centesimo decimo septimo (v. 8, 9) : *Bonum est fidere in Dominum, quam fidere in hominem.* Et : *Bonum est sperare in Dominum, quam sperare in principes.* Ita, totum quod ab homine captatur abdidit Creator, nedum benedictionem. Pseudoprophetas autem laudatos sive benedictos a patribus eorum, iam ejus est exprobrare, quam prophetas vexatos et recusatos : sicut injuriæ prophetarum non pertinuis-

CAPUT XVI.

C *Sed vobis dico, inquit* (*Luc.* vi), *qui auditis : ostendens hoc olim mandatum* (*IV Esdr.* xv, 1) *a Creatore : Loquere in aures audientium. Diligite inimicos vestros, et benedicite eos qui vos oderunt* (55), *et orate pro eis qui vos calumniantur.* Hæc Creator una pronuntiatione clusit per Isaiam (Lxvi, 5) : *Dicite, Fratres nostri estis, eis qui vos oderunt.* Si enim qui inimici sunt et oderunt, et maledicunt, et calumniantur, fratres appellandi sunt; utique et benedici odientes, orari pro calumniatoribus jussit, qui eos fratres ⁷² deputari præcepit. Novam plane patientiam (56) docet Christus, etiam vicem injuriæ cohibens, permissam a Creatore (*Exod.* xxi, 24) oculum exigente pro oculo (57), et dentem pro dente : contra, ipse alteram amplius maxillam

Variæ lectiones.

⁶⁴ Edidit Seml. ⁶⁵ Honorabitur quidam. ⁶⁶ Receperint Pamel. ⁶⁷ Et divitiis Jun. ⁶⁸ Desideraveris... adjeceris Seml. ⁶⁹ Enim add. Oberth. ⁷⁰ Adlectam in div. communicationem Venet. mendose. ⁷¹ Ex lætitia Rig. Venet. et lætitia Rhen. ⁷² Tres Venet. mendose.

Commentarius.

dex requirit pulchras. Pecoribus hic pro ovibus usurpavit, etsi in Græco ποδάτων scribatur, id est oves transferre debuisset, ut boves multiplicatos seu fasilipedes postea adjungeret. LE PR.

(54) Receperunt scilicet advocationem suam. Non aliud puto hic spectare quam verba Evangelii, divites et potentes increpantis : *Amen dico vobis, receperunt mercedem suam.* LE PR.

(55) Et benedicite eos qui vos oderunt, etc. Evan-

gelii verba sensu videtur conjungere (habentur autem apud Lucam cap. vi) : *Qui inimici sunt et oderunt, at maledicunt, et calumniantur.* LE PR.

(56) Novam plane patientiam, etc. Hæc ad mentem Marcionis, neque enim ipsius verba esse existimo. LE PR.

(57) Oculum pro oculo, etc. Eadem habentur I. de Pat., c. 6. LE PR.

offerri iubens, et super tunicam pallio quoque cedi. Plane hæc Christus adjecerit, ut supplementa consentanea disciplinæ Creatoris. Atque adeo hoc statim renuntiandum est, an disciplina patientiæ prædicatur ⁷³ penes Creatorem. Si per Zachariam præcepit (*Zachar.* vii, 10), ne unusquisque malitiæ fratris sui meminerit; sed nec proximi: nam et rursus, *Malitiam*, inquit (*Zachar.* viii, 17), *proximi sui unusquisque* ⁷⁴ *ne recogitet*. Multo magis patientiam indixit injuriæ, qui indixit oblivionem. Sed et cum dicit (*Deut.* xxxii, 35): *Mihi vindictam, et ego vindicabo*; proinde patientiam docet vindictæ expectatricem. In quantum ergo ⁷⁵ non capit, ut idem videatur et dentem pro dente, oculum pro oculo, in vicem injuriæ exigere, qui non modo vicem, sed etiam ultionem, etiam recordationem et recogitationem injuriæ prohibet: in tantum aperitur nobis, quomodo oculum pro oculo, et dentem pro dente censuerit, non ad secundam injuriam talionis permittendam, quam prohibuerat interdicta ultione, sed ad primam coercendam, quam prohibuerat opposito talione ⁷⁶, ut unusquisque respiciens licentiam secundæ injuriæ, a prima semetipsum contineret. Facilius enim vim comprimi scit representatione talionis, quam repromissione ultionis. Utrumque autem constituendum fuit pro natura et fide hominum; ut qui Deo crederet ultionem a Deo expectaret, qui minus fideret ⁷⁷, ~~396~~ ³⁹⁷ *leges talionis* timeret. Hanc legis voluntatem de intellectu laborantem, Dominus et sabbati et legis et omnium paternarum dispositionum Christus et revelavit, et compotem fecit, mandans alterius quoque maxillæ oblationem; ut tanto magis vicem injuriæ exstingeret, quam et lex per talionem voluerat impedisse, certe quam prophetia manifeste coercuerat, et memoriam injuriæ prohibens, et ultionem ad Deum redigens. Ita si quid Christus intulit, non adversario, sed adjutore præcepto, non destruxit disciplinam Creatoris. Denique, si in ipsam rationem patientiæ præcipiendæ, et quidem tam plenæ atque perfectæ, consideremus ⁷⁸, non consistet, si non est Creatoris, qui vindictam repromittit, qui iudicem præstat. Alioquin, si tantum patientiæ pondus, non modo non reperiendi, sed et aliam maxillam præbendi; et non modo non remaledicendi, sed etiam benedicendi, et non modo non retinendi tunicam, sed amplius et pallium concedendi, is mihi imponit, qui non sit me defensurus; in vacuum patientiam præcepit, non exhibens mihi mercedem

Variae lectiones.

⁷³ Prædicat Jun. ⁷⁴ Quisque Seml. ⁷⁵ Fidem inser. Oberth. post Seml. ⁷⁶ Talione opposito Seml. opposita Pamel. ⁷⁷ Consideret al. ⁷⁸ Considerem Pamel. ⁷⁹ Præstaret Pamel. ⁸⁰ Excussura Lat. ⁸¹ Datori imperatam Hig. Venet. in datorem paratam Pam. datorem imperatum Seml. ⁸² Ultra Latin. ⁸³ Tuo omit. Seml. ⁸⁴ Desiderat Oberth. ⁸⁵ Præcipit Fran. ⁸⁶ Deberet Seml. ⁸⁷ Non diligens proximos omitt. Seml. et Oberth. ⁸⁸ Existit Pamel. ⁸⁹ Primum abest Paris. ⁹⁰ Et omitt. Pamel. ⁹¹ In add. Paris. Rhen.

Commentarius.

(58) *Et omnem dentem excitatura*. Qui excitatur, loco fere movetur. Itaque eleganter ait, pugno in maxillam inculco dentem omnem excitari; nec inane est votum miseri illius rixa pugnati.

præcepti: patientiæ dico fructum, quod est ultio; quam mihi permisisse debuerat, si ipse non præstat; aut si mihi non permittebat, ipse præstare ⁷⁹; quoniam et disciplinæ interest, injuriam vindicari: metu enim ultionis omnis iniquitas refrenatur. Cæterum, passim emissa libertate dominabitur; utrumque oculum effossura, et omnem dentem excitatura ⁸⁰ (58) præ impunitatis securitate. Sed hoc est Dei optimi, et tantum boni, patientiæ injuriam facere, violentiæ januam pandere, probos non defendere, improbos non coercere. *Omni petenti te, dato*; utique indigenti: vel tanto magis indigenti, si etiam et abundanti. Ne quis ergo indigeat, datori paratam ⁸¹ habes Deuteronomio formam Creatoris: *Non erit*, inquit (*Deut.* xv, 4) *in te indigens, uti benedicens benedicat te Dominus Deus tuus*; datorem scilicet, qui fecerit non esse indigentem. Et plus hic; non enim petenti jubet dari. Sed, *Non sit*, inquit, *indigens in te*, id est, cura ultro ⁸² ne sit: quo magis petenti præjudicat dandum, etiam in sequentibus: *Si autem fuerit indigens e fratribus tuis, non avertes cor tuum, nec constringes manum tuam a fratre tuo* ⁸³ *indigente*. *Aperiens aperies illi manum, fœnus fœnerabis illi quantum desiderarit* ⁸⁴. Fœnus ~~397~~ enim nisi petenti dari non solet. Sed de fœnore postmodum. Nunc si quid voluerit argumentari, Creatorem quidem fratribus dari jussisse, Christum vero omnibus petentibus; ut hoc sit novum atque diversum: imo unum erit ex his, per quæ lex Creatoris erit in Christo. Non enim aliud Christus in omnes præcepit ⁸⁵, quam quod Creator in fratres. Nam etsi major est bonitas quæ operatur in extraneos, sed non prior ea quæ ante debetur ⁸⁶ in proximos. Quis enim non diligens proximos ⁸⁷, poterit diligere extraneos? Quod si secundus gradus bonitatis est in extraneos, qui in proximos primus est; ejusdem erit secundus gradus, cujus et primus; facilius quam ut ejus sit secundus, cujus non existit ⁸⁸ primus. Ita, Creator et secundum naturæ ordinem primum ⁸⁹ in proximos docuit benignitatem, emissurus eam postea et ⁹⁰ in extraneos; et secundum rationem dispositionis suæ, primo in Judæos, postea et in omne hominum genus. Ideoque, quamdiu intra Israellem erat sacramentum, merito in solos fratres misericordiam mandabat. At ubi Christo dedit (*Psal.* ii, 8) *gentes* ⁹¹ *hæreditatem, et possessionem terminos terræ*, et cæpit expungi quod dictum est per Osee (*Osee*, i et ii): *Non populus meus, populus meus; et non misericordiam consecuta, miseri-*

Ut liceat paucis cum dentibus inde reverti.
Lucilius, Sat. 9:

Arripio rostrum labiasque hujus Zephiri atque im-
Perentio, dentesque adversas excutio omnes. Ric.

cordiam consecuta, natio scilicet; exinde Christus in omnes legem paternæ benignitatis extendit, neminem excipiens in miseratione sicut in vocatione. Ita et si quid amplius docuit, hoc quoque in hæreditatem gentium accepit. *Et sicut vobis fieri vultis ab hominibus, ita et vos facite illis* (Luc. vi). In isto præcepto utique alia pars ejus subauditur : *Et sicut vobis non vultis fieri ab hominibus, ita et vos ne faciatis illis*. Hoc si novus Deus et ignotus retro, et nondum plane editus præcepit, qui me nulla antehac institutione formaverit, qua prius scirem quid deberem mihi velle vel nolle, atque ita et aliis facere, quæ ⁹² mihi vellem; non facere, quæ et mihi nollem, passivitate sententiæ meæ permisit, nec astrinxit me ad convenientiam voluntatis et facti, ut id aliis faciam quod mihi velim, et id nec aliis faciam quod mihi nolim. Non enim diffinit quid mihi atque aliis debeam velle nolle, ut ad ~~338~~ legem voluntatis parem factum, et ⁹³ possim alii non præstare, quod ab alio mihi velim præstitum, amorem, obsequium, solatium, præsidium, et ejusmodi bona : proinde nec ⁹⁴ alii facere, quod ab alio mihi fieri nolim, vim, injuriam, contumeliam, fraudem, et ejusmodi mala. Denique, hac inconvenientia voluntatis et facti, agunt ethnici nondum a Deo ⁹⁵ instructi. Nam etsi natura bonum et malum notum est, non tamen Dei disciplina : qua cognita, tum demum convenientia voluntatis et facti ex fide, ut sub metu Dei agitur. Itaque Deus Marcionis ⁹⁶ cum maxime revelatus sit, tamen revelatus non potuit hujus præcepti de quo agitur, tam strictum, et obscurum, et cæcum adhuc, et facilius pro meo potius arbitrio interpretandum compendium emittere, cujus nullam præstruxerat ⁹⁷ distinctionem. At enim creator meus et ⁹⁸ olim et ubique præcepit indigentes, pauperes et pupillos et viduas protegi, juvari, refrigerari : sicut et per Isaiam (LVIII, 7) : *Infringito esurienti ⁹⁹ panem tuum* ¹; *et mendicos ² qui sine tecto sunt in domum tuam inducito*; *et nudum si videris, tegito*. Item per Ezechielem (Ezech. XVIII, 7), de viro justo : *Panem suum dabit esurienti, et nudum conteget*.

Variae lectiones.

⁹² Et inser. Seml. Oberth. ⁹³ Ut Jun. ⁹⁴ Ab eo Oberth. post Seml. ⁹⁵ Etsi inser. Latin. ⁹⁷ Præstrinxerat Seml. Oberth. ⁹⁸ Et omitt. Oberth. ⁹⁹ Esurienti omitt. Seml. ¹ Mendicis add. Seml. ² Mendicos omitt. Seml. ³ Nunc Paris. ⁴ Fœnore al. ⁵ Reddes Seml. Oberth. ⁶ Solutori Pamel. ⁷ Rnim Pamel. ⁸ Tam Pam. Venet. Seml.

Commentarius.

(59) *Fœnoris scilicet redundantiam, quod est usura*. Cave ne cum quibusdam damnatum putes tantum τόκον τόκου, sive usuram τίσυρæ; nam omnis usura hic prohibetur, tum in locis Script. quæ adducuntur, tum ex mente Tertulliani. Tanta vero hodie usuræ cupiditas incessit, ut fœnus legibus quondam Romanis permissum etiam excedant. Etsi enim usuræ centesimæ essent legitimæ, et unicuique liberum esset centesimam stipulari (l. si pro mutua. C. si cert. pet. et l. lecta D. de reb. cred.); si tamen aliquid supra centesimam solum erat, id in sortem imputabatur. Canone 17 Nicæno *ἡμιόλιαι* clericis prohibentur, hoc est usuræ dimidio majores quam sors principalis. Nunc vero his finibus non coercetur ava-

Satis ergo jam tunc ³ me docuit ea facere aliis, quæ mihi velim fieri. Proinde denuntians : *Non occides, non adulterabis, non furaberis, non falsum testimonium dices*; docuit ne faciam aliis quæ fieri mihi nolim, et ideo ipsius erit præceptum in Evangelio, qui illud retro et præstruxit et distinxit, et ad arbitrium disciplinæ suæ disposuit : et merito jam compendio substrinxit, quoniam et alias recisum sermonem factorus in terris (Isa. x, 25) Dominus, id est Christus, prædabatur.

CAPUT XVII.

Hic nunc de fœnere cum interponit (Luc. vi) : *Et si fœneraveritis a quibus speratis vos recepturos, quæ gratia est vobis?* percurrite sequentia Ezechiels, de eodem viro justo : *Pecuniam*, inquit (Ezech. XVIII, 8), *suam fœnori ⁴ non dedit, et quod abundaverit, non sumet*; fœnoris scilicet redundantiam (59), quod est usura. Prius igitur fuit, ut fructum ~~338~~ fœnoris eradicaret, quo facilius assuefaceret hominem ipsi quoque fœnori, si forte, perdendo, cujus fructum didicisset amittere. Hanc enim dicimus operam Legis fuisse procurantis Evangelio. Quorundam tunc fidem paulatim ad perfectum disciplinæ Christianæ nitorem, primis quibusque præceptis balbutientis adhuc benignitatis informabat. Nam et supra : *Et pignus*, inquit (Ezech. XVIII, 7), *reddet ⁵*; utique si non sit solvendo : quia soluturo ⁶ utique pignus restituendum esse, utrum homo scriberet? Multo manifestius in Deuteronomio (XXIV, 12) : *Non dormies super pignus ejus : redditione reddes illi pallium circa solis occasum, et dormiet in pallio suo*. Adhuc clarius supra (xv, 2) : *Dimittes omne debitum quod tibi proximus debet, et fratrem tuum non reposes : quoniam remissio Domini Dei tui invocata est*. Porro, cum debitum dimitti jubet, utique non exsoluturo, plus etiam ⁷ est; et, si exsoluturo, cum repositi vetat, quid aliud docet quam non exsoluturo fœneremus, qui jam ⁸ detrimentum fœnori indixit? *Et eritis filii Dei* (60). Nihil impudentius, si ille non sibi filios faciet, qui nobis filios facere non permisit, auferendo connubium (61). Quomodo im-

ritia. Carolus Molineus tantum crimen suis figmentis adumbrare non est veritus. S. Ambrosius lib. de Tobia, et alibi; S. Basilii passim, et S. Cyprianus lib. de Lapsis, invehuntur in ejusmodi toculliones. Le Pa.

(60) *Et eritis filii Dei*. In Græco B. Lucæ est Υἱοὶ τοῦ Ἀλτισσίου, hic Dei vertit. Non est autem insolens in Scripturis, ut pro Deo *Altissimus* vertatur. Le Pa.

(61) *Qui nobis filios facere non permisit, auferendo connubium*. Quod faciebat scilicet Marcionis deus. Sic enim supra : « Ecce legem tui quoque dei impugnas : nuptias non conjungit; conjunctas non admittit. » Rio.

id nomen allecturus est suos, quod jam erasit? Filius spadonis esse non possum, maxime cum patrem habeam eundem quem et omnia. Nam tam pater omnium qui conditor universitatis, quam spado qui nullius substantiæ conditor. Et si marem ac feminam non miscuisset Creator, et si non universis quoque animalibus filios concessisset, hoc eram ejus ante paradisum, ante delictum, ante exilium, ante duos, unum (62); denuo factus filius fui statim, cum me manibus enixus est, cum de suo halitu movit. Ille me nunc rursus filium nuncupat, jam non in animam, sed in spiritum pariens. Quia ipse, inquit, *suavis est adversus ingratos et malos*. Euge, Marcion, satis ingeniose detraxisti illi pluvias et soles, ne Creator videretur. Sed quis iste suavis, qui ne cognitus quidem usque adhuc? quomodo suavis, a quo nulla beneficia præcesserunt? Hoc genus suavitatis, qua soles et imbres qui fœneraverat, non recepturus ab humano genere ut Creator; qui pro tanta elementorum liberalitate facilius idolis quam sibi debitum gratiæ referentes 400 homines usque adhuc sustinet. Vere suavis etiam spiritalibus commodis. Eloquentia enim Domini dulciora super mel et favos. (Ps. xviii, 11). Ille igitur et ingratos sugillavit, qui gratos experiri merebatur; cujus soles¹⁰ et imbres tu quoque, Marcion, ingratus habuisti. Cæterum, tuus non poterat jam queri ingratos, qui non paraverat gratos. Misericordiam quoque præcipiens: *Estote, inquit, misericordes, sicut Pater vester*¹¹ *misertus est vestri*. Hoc erit: *Panem infringito esurienti, et mendicos*¹² *sine lecto in domum tuam inducito, et nudum si videris tegito* (Isa. lviii, 7); et: *Judicate pupillo, et justifyate viduam* (Isa. i, 17). Agnosco doctrinam ejus veterem, qui mavult misericordiam, quam sacrificium (Osee vi, 6). Aut si alius nunc misericordiam præcepit, quia et ipse misericors sit, cur tanto ævo misericors mihi non fuit? *Nolite judicare, ne judicemini. Nolite condemnare, ne condemnemini. Dimittite, et dimittemini. Date, et dabitur vobis. Mensuram bonam, pressam ac fluentem dabunt in sinum vestrum. Eadem qua mensi eritis mensura, remetietur vobis* (Luc. vi). Ut opinor, hæc retributionem pro meritis¹³ provocatam sonant¹⁴. A quo ergo retributio? Si ab hominibus tantum, ergo humanam

docet disciplinam et mercedem, et in totum hominibus obediemus. Si a Creatore, ut a iudice et dispunctore meritorum; ergo illi nostrum impellit obsequium, apud quem constituit retributionem captandam vel timendam, prout quisque judicaverit, aut condempnaverit, aut dimiserit, aut mensus fuerit. Si ab ipso ergo et ille jam judicat, quod Marcion negat. Eligant itaque Marcionitæ, ne tanti sit de magistri regula excidere, quanti¹⁵ Christum aut hominibus aut Creatori docentem habere. Sed *cæcus cæcum ducit in foveam*. Credunt aliqui Marcioni. Sed non est discipulus super magistrum. Hoc et¹⁶ meminisse debuerat Apelles, Marcionis de discipulo emendator. *Eximat et de oculo suo trabem* (63) hæreticus, *tunc in oculo Christiani, si quam putat, stipulam revincat*. Proinde et *arbor bona non proferat malum fructum*, quia nec veritas hæresim: nec mala bonum, quia nec hæresis veritatem. Sic nec Marcion aliquid boni de thesauro Cerdonis malo protulit, nec Apelles de Marcionis: multo enim hæc congruentius 401 in ipsos interpretabimur, quæ Christus in homines allegorizavit, non in duos deos secundum scandalum Marcionis. Puto me non temere huic usque adhuc lineæ insistere, qua definitio, nusquam omnino aliam Deum a Christo revelatum. In hoc solo adulterium¹⁷ Marcionis manus stupuisse miror (64) nisi quod etiam latrones timent. Nullam maleficium sine formidine est (65), quia nec sine conscientia sui. Tamdiu ergo et Judæi non alium Deum norant, quam præter quem neminem adhuc norant; nec alium Deum appellabant, quam quem solum norant. Si ita est, quis videbitur dixisse: *Quid vocatis*¹⁸ *Domine, Domine?* Utrumne qui nunquam hoc fuerat vocatus, ut nusquam adhuc editus? An ille qui semper Dominus habebatur, ut a primordio cognitus? Deus scilicet Judæorum. Quis item adjecisse potuisset, *Et non facitis*¹⁹ *quæ dico?* Utrumne qui eum maxime edocere tentabat, an qui a primordio ad illos et legis et Prophetarum eloquia mandaverat: qui et inobedientiam illis exprobrare posset, etiam si nunquam alias exprobrasset! Porro, qui ante Christum, *Populus iste me labiis diligit, cor autem eorum longe absistit a me*, concionatus²⁰ est (Isa. xxix, 43), veterem utique illis contuma-

Variæ lectiones.

⁹ Præcesserant Pam. ¹⁰ Solem Pam. ¹¹ Vester omitt. Seml. ¹² Mendicos omitt. Oberth. ¹³ Promeritis al. ¹⁴ Sonat Seml. Oberth. ¹⁵ Quam Pamel. ¹⁶ Et omitt. Oberth. ¹⁷ Adulterio Jun. ¹⁸ Vocas Seml. ¹⁹ Facis Jun.

Commentarius.

(62) Ante duos unum. Antequam dixisset Deus, *Et erunt duo in carne una*. RIG.

(63) *Eximat et de oculo suo trabem*. Apud S. Lucam est *κάρπος*, hoc est stipulam, quod vuglo redditur *festucam*. Hæreticorum vafritiem notat, qui veluti Aristarchi de aliis ferunt judicium, cum ipsi sint nocentissimi. Hi scilicet veluti lippientes et immetis oculis mala sua perspiciunt, cum tamen in aliorum vel levioribus erroribus notandis sint perspicacissimi. Adversus tales homines aliosque sibi valde placentes torqueri potest quod apud Plutarchum de Tranquill. animi:

Τὸ τὸ ἀλλότριον, ἀνθρώποι βασκανώταται, καὶ οὐδὲν ὁμοειδῶς, τὸ δ' ἴδιον παραβλήταις. Le PR.

(64) *Adulterium Marcionis manus stupuisse miror*. Facinus intelligit inauditum, quo B. Lucæ Evangelium corruptum, ut ante diximus. Le PR.

(65) *Nullum maleficium sine formidine est*. Qui timet criminis se conscium, ferme convincitur; nam culpa premit comes, et:

..... Murus aheneus esto
Nil conscire tibi.

(Horat. Epist. lib. v. ep. 1). Le PR.

ciam imputabat. Alioquin quam absurdum, ut novus Deus, novus Christus, novæ tantæque religionis illuminator, contumaces et inobsequentes pronuntiaret, quos nos potuisset experiri?

CAPUT XVIII.

Proinde extollenda fide Centurionis (Luc. vii), incredibile si is professus est talem se fidem nec in Israele invenisse, ad quem non pertinebat fides Israelis. Sed nec exinde pertinere poterat adhuc cruda ut probaretur vel compararetur, ne dixerim adhuc nulla. Sed cur non licuerit illi alienæ fidei exemplo uti? Quoniam si ita esset, dixisset talem fidem nec in Israele unquam fuisse; cæterum, dicens talem fidem debuisse inveniri ²⁰ in Israele; quique ad hoc venisset, ut eam inveniret, Deus scilicet et Christus Israelis, quam non sugilasset, nisi exactor et sectator ejus. Emulus vero etiam maluisset eam talem inventam, ad quam infirmam et destruendam magis venerat, non ad comprobendam. Resuscitavit et mortuum filium viduæ, non novum documentum. Hoc et prophetæ Creatoris ediderant, quanto magis Filius? Adeo autem in illud usque momenti, nullum alium Dominus Christus intulerat, ut omnes illic ~~408~~ Creatori gloriam retulerint dicentes: *Magnus propheta prodit in nobis, et respexit Deus populum suum.* Quis Deus? Utique cujus populus, et a quo prophetæ. Quod si illi quidem Creatorem glorificabant, Christus vero et audiens et sciens non corripuit, et quidem in tanto documento mortui resuscitati Creatorem adhuc orantes, sine dubio aut non alium circumferebat Deum, quam quem in suis beneficiis atque virtutibus honorari sustinebat aut quale est ut illos tam diu errantes sustineret, ad hoc veniens, ut errori eorum mederetur? Sed scandalizatur Joannes (66) auditis virtutibus Christi, ut alterius. At ego rationem scandali prius expediā, quo facilius hæretici scandalum explodam. Ipso jam Domino virtutum Sermone et Spiritu Patri operante in terra, et prædicante, necesse erat portionem Spiritus sancti, quæ ex forma prophetici moduli in Joanne egerat præparaturam viarum Dominicarum (67), abscedere jam ab Joanne redactam scilicet in Dominum, ut in massalem suam summam. Itaque Joannes communis jam homo, et unus jam de ²¹ turba, scandalizabatur quidem qua homo, sed non qua alium Christum sperans vel intelligens, qui neque eundem ²² speraret, ut nihil novi docentem vel operantem. Nemo hæsitabit de aliquo, quem dum scit non esse, nec sperat, nec intelligit. Joannes autem certus erat neminem Deum præter

A Creatorem, vel qua Judæus, etiam propheta plane facilius quasi hæsitavit de eo quem quum sciat esse, an ipse sit, nesciat. Hoc igitur metu et Joannes: *Tu es, inquit, qui venis, an alium expectamus* ²³ (Matth. xi, 3)? simpliciter inquirens, an ipse venisset quem expectabat. *Tu es qui venis*, id est ²⁴, qui venturus es, *an alium expectamus?* id est, an alius est quem expectamus, si non tu es quem venturum expectamus? Sperabat enim, sicut omnes opinabantur ex similitudine documentorum, potuisse et prophetam interim missum esse, a quo alius esset, id est major, ipse scilicet Dominus, qui venturus expectabantur. Atque adeo hoc erat Joannis scandalum, quod dubitabat ipsum venisse quem expectabant, quem et prædicationibus agnovisse debuerant, ut Dominus, per easdem operationes agnoscendum se nuntiaverit Joanni. Quæ cum constet prædicata in Christum Creatoris, sicut ad singula ostendimus, satis perversum, ut Christus ²⁵ non Creatoris per ea ²⁶ se renuntiavit intelligendum, per quæ magis Christum ~~408~~ Creatoris agnoscere compellebat. Multo perversius, si et testimonium Joanni perhibet non Joannis Christus, prophetam eum confirmans, imo et supra, ut angelum, ingerens etiam scriptum super illo: *Ecce ego mitto angelum meum ante faciem tuam, qui præparabit viam tuam* (Ibid. 10); eleganter ad superiorem sensum scandalizati Joannis commemorans prophetiam, ut, confirmans præcursores Joannem jam advenisse, exstingueret scrupulum interrogationis illius, *Tu es qui venis, an alium expectamus?* Præcursores enim jam functo officio, præparata via Domini, ipse erat intelligendus, cui præcursor ministraverat, *Major* quidem ²⁷ omnibus natis mulierum sed non ideo subjecto ei, *qui minor fuerit in regno Dei* (Ibid. 11); quasi alterius sit Dei regnum, in quo modicus quis major erit Joanne; alterius Joannes, qui omnibus natis mulierum major sit. Sive enim de quocunque dicit modico per humilitatem, sive de semetipso, quia minor Joanne habebatur, omnibus scilicet in solitudinem concurrentibus ad Joannem potius quam ad Christum. *Quid exitis videre in solitudinem?* tantundem et Creatori competit, et Joannem ipsius esse majorem natis mulierum, et Christum vel quemque modicum, qui major Joanne futurus sit in regno æque Creatoris, et qui sit major tanto propheta, qui non fuerit scandalizatus in Christum, quod tunc Joannem minuit. Diximus de remissa peccatorum (68). Illius autem peccatricis feminæ

Variæ lectiones.

²⁰ Invenire Seml. ²¹ Jam omitt. Oberth. ²² Unde Pamel. ²³ Speramus Seml. Oberth. ²⁴ Vel qui venturus est Oberth. ²⁵ Christum Pamel. ²⁶ Per eas renuntiavit Seml. per ea renunt. Pamel. ²⁷ Majore Pamel. Fræ. majori Rig. Venet.

Commentarius.

(66) *Sed scandalizatur Joannes*, etc. Id dictum est ex absurda Marcionis sententia, quod discere potes ab Epiphano, *adv. Marc. L. 1. c. 1.*

(67) *Præparaturam viarum Dominicarum. Præparatum*, inquit Rhen., dixit, pro *præparatione* ut pa-

raturam sæpe. Est vero etiam phrasis Tertullianica, *massalem, summam*, id est integram, voce derivata a *massa*. PAM.

(68) *Diximus de remissa peccatorum.* Remissam pro remissione, ut S. Cyprianus lib. *de Bono pat.*

argumentum eo pertinebit, ut cum pedes Domini oculis figeret, lacrymis inundaret, crinibus detergeret, unguento perduceret, solidi corporis veritatem, non phantasma inane tractaverit. Et ut peccatricis poenitentia secundum Creatorem meruerit veniam præponere solitum sacrificio. Sed et si poenitentiae stimulus ex fide acciderat, per poenitentiam ex fide justificatam, ab eo audiit : *Fides tua te salvam fecit* (Matth. ix, 22) : qui per Habacuc (ii, 4) pronuntiavit : *Iustus ex fide sua vivet* ²⁸.

CAPUT XIX.

Quod divites Christo mulieres adhærebant, quæ et de facultatibus suis ministrabant et, inter quas et uxor regis procuratoris (Luc. viii), de prophetia est. Has enim vocabat per Isaiam (xxxii, 9) : *Mulieres divites exsurgite, et audite vocem meam* ; ut discipulas primo, dehinc ut operarias et ministras ostenderet : *Filiæ, in spe audite sermones meos*. Dies anni mementote cum labore in spe. Cum labore enim quo sequebantur, et ob spem, ministrabant. Eque de parabolis semel sufficiat probatum, hoc genus eloquii a Creatore promissum. At nunc illa quoque pronuntiatio ejus ad populum (Isa. vi, 10) : *Aure audietis, et non audietis* ; dedit Christo frequenter inculcare : *Qui habet aures, audiat*. Non quasi ex diversitate auditum permetteret Christus, quem ademisset Creator : sed quia comminationem exhortatio sequebatur : primo, *aure audietis* ; dehinc, *qui habet aures, audiat*. Non enim audiebant ultro, qui aures habebant ; sed ostendebat aures cordis necessarias, quibus illos audituros negarat Creator. Et ideo per Christum adjicit : *Videte quomodo audiat, et non audiat* ; non corde scilicet audientes, sed aure. Si dignum sensum pronuntiationi accommodes pro sensu ejus qui auditum susciabat, etiam dicendo, *Videte quomodo audiat*, non audituris minabatur. Sane nominatur mitissimus Deus, quia nec judicat, nec irascitur. Hoc probat etiam subjacens sensus : *Ei qui habet, dabitur* ; ab eo autem qui non habet, etiam quod habere se putat auferetur ei. Quid dabitur ? Adjectio fidei, vel intellectus, vel salus ipsa. Quid auferetur ? Utique quod dabitur. A quo dabitur, et auferetur ? Si a Creatore auferetur, ab eo et ²⁹ dabitur : si a deo Marcionis dabitur, ab eo et auferetur. Quoquo tamen nomine comminatur ablationem, non erit

ejus Dei qui nescit comminari, quia non novit irasci. Miror autem cum lucernam negat abscondi solere, qui se tanto sæculo absconderat majus et necessarius lumen, cum omnia de occulto in apertum repromittit, qui Deum suum usque adhuc obumbrat, expectans, opinor, nasci Marcionem. Venimus ad constantissimum argumentum omnium qui Domini nativitatem in controversiam deferunt. Ipse, inquit, contestatur se non esse natum, dicendo : *Quæ mihi mater, et qui mihi fratres* ? Ita semper hæretici, aut nudas et simplices voces conjecturis quo volunt rapiunt ; aut rursus conditionales et rationales, simplicitatis conditione dissolvunt ut hoc in loco. Nos contrario dicimus : primo, non potuisse illi annuntiar, quod mater et fratres ejus foris starent quærentes videre eum, si nulla illi mater et fratres nulli fuissent, quos utique norat qui adnuntiaret, vel retro notos : vel tunc ibidem compertos, dum eum videre desiderant, vel dum ipsi nuntium mandant. Ad hanc primam propositionem nostram solet ex diverso responderi : Quid enim si tentandi gratia nuntiatum est ei ? Sed hoc Scriptura non dicit, quæ quanto significare solet ex tentatione quid factum (Luc. x) : *Ecce legis doctor assurrexit tentans eum* ; et de tributi consultatione : *Et accesserunt ad eum Pharisei tentantes eum* (Luc. xx) ; tanto ubi non facit tentationis mentionem non admittit tentationis interpretationem. Et tamen ex abundanti causas tentationis expostulo, cui rei tentaverint illum, per nominationem ⁴⁰⁵ matris et fratrum. Si ut scirent natusne esset, an non ; quando de hoc fuit quæstio, quam ex ista tentatione discuterent. Quis autem dubitaret natum, quem videret hominem, quem audisset filium se hominis professum, quem de conspectu omnis humanæ qualitatis dubitarent Deum, aut Filium Dei credere ? propheten facilius existimantes, licet magnum aliquem, utique tamen natum. Etiam si in exploratione nativitatis tentandus fuisset, quodcumque aliud argumentum tentationi competisset, quam per earum personarum mentionem, quas potuit etiam natus non habere. Dic mihi : Omnibus natis mater advivit ? omnibus natis adgenerantur et fratres ? non licet patres magis et sorores habere, vel et neminem ? Sed et census constat actos (Luc. ii) sub Augusto nunc ³⁰ in Judæa ³¹ per Sentium Saturninum (69), apud quos genus ejus inquirere potuissent. Adeo nullo

Variae lectiones.

²⁸ Vivit Seml. Oberth. ²⁹ Et abest Paris. ³⁰ Tunc Jun. ³¹ Judæam Pam.

Commentarius.

et epist. 14. Unde Missa pro sanctissimo altaris sacrificio, a duplici missione dicta est ; duo scilicet, explicato Evangelio, levita dicebat : *Si quis catechumenus remansit, exeat, vel, Catechumeni exeunto* ; et etiam in fine. *Ite missa est*. Ex illa duplici missione seu dimissione populi et catechumenorum Missa dicta est. Vocabulum istud veluti portentosum exsecrantur Calvinianorum mystæ, licet apud S. Ambrosium reperiat. Hac de re vide quæ fuse Durandus de Ritib. L. Pa.

(69) Sed et census constat actos sub Augusto nunc

in Judæam per Sentium Saturninum. Sic legitur in exemplari. Et veterem scripturam P. Pithæi manus ad Rhenani marginem sic explicat : « Nunc, hoc est, cum illa Christus diceret nuntiantibus adesse matrem et fratres. » Ut Septimius innuat census alios ab iis quos ab Cyrenio actos didicerat ex cap. ii Lucæ. Rig. — De censu diximus ad cap. 7. Census autem is factus est sine ulla pecuniæ indictione seu capitatione ; sed tantum ut recenseretur orbis, et nomina civium seu subditorum imperio describerentur. L. Pa.

modo constitit ratio tentationis istius. At vere mater et fratres ejus foris stabant. Superest et ³² dispicere sensum non simpliciter pronuntiantis, *Quæ mihi mater aut fratres?* quasi ad generis et natalitatis negationem; sed et ex causæ necessitate et conditione rationali. Tam proximas enim personas foris stare extraneis intus defixis ad sermones ejus, amplius et avocare eum a solemnī opere quærentes, merito indignatus est. Non tam abnegavit ³³ quam abdicavit ³⁴ (70). Atque adeo cum præmisisset, *Quæ mihi mater, et qui mihi fratres?* subjungens, *nisi qui audiunt verba mea, et faciunt ea?* transtulit sanguinis nomina in alios (71), quos magis proximos pro fide judicaret. Nemo autem transfert quid, nisi ab eo qui habet id quod transfert. Si ergo matrem et fratres eos fecit qui non erant (72), quomodo negavit eos qui erant? ³⁵ meritum scilicet conditione, non ex primorum negatione; in semetipso docens, qui patrem aut matrem aut fratres præponeret verbo Dei, non esse (*Matth. x, 27*) dignum discipulum. Cæterum, ex hoc ~~406~~ magis matrem et fratres confitebatur, quod illos nolebat agnoscere; quod alios adoptabat, confirmabat quos ex offensa negavit, quibus non ut veriores substituit, sed ut digniores. Denique nihil magnum, si fidem sanguini præposuit, quem non habebat.

CAPUT XX.

Quis autem iste est, qui et ventis et mari imperat (*Luc. viii*)? Nimirum novus dominator atque possessor elementorum subacti jam et exclusi Creatoris. Non ita est. Sed agnorant substantiæ auctorem suum, quæ famulis quoque ejus obaudire consueverant. Inspice Exodum (Cap. xiv). Marcion, aspice Mari rubro, vastiori super omnia stagna Judæ, virgam Moysi imperantem, ut funditus proscissum, et pari utrimque stupore discriminis fixum, sicco

Variae lectiones.

³² Et omitt. Seml. Oberth. ³³ Negavit cod. Pithæi. ³⁴ Quis Seml. ³⁵ Ex inser. Wouw. ³⁶ Disperges Pam. ³⁷ Prælio alii. ³⁸ Testatus Seml. Oberth.

Commentarius.

(70) *Non tam negavit, quam abdicavit.* Quis ita loquentem hodie ferat? Nam et moriens Christus adstantem Mariam nihilominus consolatur, et post mulieris appellationem, statim honorificentissimæ filii relatione matrem proficitur, et Joanni delegat. Rig.

(71) *Transtulit sanguinis nomina in alios.* Hoc est, metaphorice vocavit fratres et matrem eos qui verba sua audirent et facerent. Rig.

(72) *Fratres eos fecit, qui non erant.* Sanguinem suum fecit eos qui non erant: hoc est, usus figura sanguinis seu fraternitatis, demonstravit affectus suos erga verborum suorum auditores et factores. *Frutres eos fecit*, hoc est, nominavit, figurate scilicet, et allegorice. Rig.

(73) *Lege et sortes familiæ dirimendæ.* Sic habet exemplar. Quod explicari potest: Lege, inquit, historiam Jordanis, scies ejus machæram fuisse in transitum familiæ sorte dirimendæ: obstitisse transitui filiorum Israel tanquam aciem ingentis gladii, obstitisse transeunti familiæ sorte dirimen-

populum pede, intestino itinere transmitteret, rursusque sub ejusdem virgæ nutu, redeunte natura, Egyptium exercitum uadum concordia obrueret: in quod opus et austri servierunt. Lege et (*Josue iii, 4*) sortes familiæ dirimendæ (73), in transitum ejus Jordanis machæram (74) fuisse, cujus impetum atque decursum plane et Jesus docuerat prophetis transmeantibus stare. Quid ad hæc? Si tuus Christus est, non erit potentior famulis Creatoris. Sed his solis exemplis usus essem, si non etiam prædicatio marinæ istius expeditionis Christum antecessisset. Nam cum transfretat, Psalmus (xxviii, 3) expungitur: *Dominus, inquit, super aquas multas*; cum undas freti discutit, *Habacuc adimpletur: Dispargens* ³⁶, inquit (*Habac. iii, 9*), *aquas itinere*; cum ad minas ejus eliditur mare, Nahum quoque absolvitur: *Comminans*, inquit (*Nahum i, 4*), *mari et arefaciens illud*; utique cum ventis, quibus inquietabatur. Unde vis meum vindicem Christum? de exemplis, an de prophetis Creatoris? Age nunc, qui militarem et armatum bellatorem prædicari putas, non figurate, nec allegorice, qui bellum spiritale adversus spirituales ~~407~~ hostes, spiritali militia et spiritalibus armis, spiritaliter debellaturus esset: cum invenis in uno homine multitudinem dæmonum, legionem se processam, utique spiritalem, disce et Christum expugnatorem spiritalium hostium, spiritaliter armatum et spiritaliter bellicosum intelligendum: atque ita ipsum esse, qui cum legione quoque dæmonum erat dimicaturus; ut et de hoc bello Psalmus possit videri pronuntiasse (*Ps. xxiii, 8*): *Dominus validus, Dominus potens in bello* ³⁷. Nam cum ultimo hoste morte præliatus, per tropæum crucis triumphavit. Cujus autem *Dei Filium Jesum legio testata* ³⁸ est (75)? Sine dubio cujus tormenta et abyssum noverant, et timebant, nec enim videntur posse ignorasse adhuc quod novi et ignoti Dei virtus ope-

dæ, et tamen ejus impetum atque decursum prophetis transmeantibus stetisse; prophetas arcam fœderis ferentes, cum iisque filios Israel, sicco pede transmeasse. Nimirum verbum illud, *lege*, respondet præcedenti, *inspice*. Itaque, ut supra dixit, *Inspice Exodum*, ita hic etiam dixisse videtur, « Lege et sortes familiæ dirimendæ, » quarum scilicet historia habetur *Josue iii* et *iv*. Rig.

(74) *Jordanis machæram.* Sic Tiberis arcano auctororum vocabulo dicebatur *Serra*, auctore Servio ad illa Virgilii:

..... Ego sum, pleno quem flumine cernis
Stringentem ripas et pinguis calta secantem,
Cæruleus Tiberis. Rig.

(75) *Cujus autem Dei filium Jesum legio testata est?* Quasi aliud agens prosequitur illud: *Quid mihi et tibi est, Jesu fili Dei altissimi?* (*Luc. viii, 28.*) et ibi veniam scilicet abyssi, id est ab abyso, sicuti supra cap. 12, *veniam jejunii*. Pam.

raretur in terris; quia verisimile non est Creatorem ignorasse. Si enim alium supra se Deum ignoraverat aliquando, tamen jam infra cœlum suum agentem, utique compererat. Quod autem Dominus comperisset, jam et universæ familiæ innotuisset in eodem mundo, et intra eundem ambitum cœli, quo peregrina Divinitas conversaretur. In quantum ergo et Creator scisset eam, et substantiæ ejus, si fuisset; in tantum quia nulla fuit, non alium dæmones sciebant, quam Dei sui Christum. Non depetunt ³⁹ ab alio, quod meminissent petendum sibi a Creatore, veniam scilicet abysi Creatoris. Denique impetraverunt. Quo merito? Quia mentiti erant? quia sævi Dei filium eum fecerant? Et qualis erit, qui mentitos juvat, qui infamantes sustinebat? Sed enim, quia mentiti non erant, quia Deum abyssei et suum cognoverant, ita eum se et ipse confirmavit quem ad cognoverunt ⁴⁰ dæmones, Jesum judicem et ultoris Dei Filium. Ecce aliquid et de illis pusillitatibus et infirmitatibus Creatoris in Christo. Ignorantiam enim et ego adscribere ei volo. Permittite mihi adversus hæreticum. Tangitur a femina quæ sanguine fluitabat (76), et nescivit a qua. *Quis me*, inquit, *tetigit?* Etiam excusantibus discipulis, perseverat in ignorantiae voce, *Tetigit me aliquis*; idque de argumento affirmat: *Sensi enim virtutem ex me profectam*. Quid dicit hæreticus? sciebatne personam? Et cur quasi ignorans loquebatur? Ut confessionem certe ~~408~~ provocaret, ut timorem probaret. Sic et Adam aliquando quæsierat, quasi ignorans: *Adam ubi es?* (Gen. III, 9). Habes et Creatorem cum Christo excusatum, et Christum Creatori adæquatum. Sed et hoc, qui ⁴¹ adversarius legis; ut quia lex a contactu feminae sanguinantis submovet (77), idcirco gestien non tantum contactum ejus admittere, sed etiam sanitatem donare. O Deum non natura beneficam, sed æmulatione! At enim si fidem mulieris invenimus ita meruisse, cum dicit: *Fides tua te salvam fecit*, qui es ut æmulationem legis (78) interpreteris in isto facto, quod ipse Dominus ex fidei remuneratione editum ostendit? Sed hanc vis mulieris fidem constituet, qua contempserat legem. Et cūi credibile, ut mulier nullius adhuc Dei conscia, nullius adhuc novæ legis ⁴²

A initiata, legem inrumperet eam cui adhuc tenebatur? Qua denique fide inrupit? in quem Deum credens? quem spernens? Creatorem? Certe enim ex fide tetigit. Si ex fide Creatoris, quæ alium Deum ignorabat, et quomodo legem ejus inrupit? Tam enim inrupit, si inrupit, quam ex fide Creatoris. Quomodo enim utrumque conveniet, ut et inruperit, et ex fide eam inruperit, propter quam inrupisse non debuit? Dicam. Fides hæc fuit primo, qua Deum suum confidebat misericordiam malle quam ipsum sacrificium, qua eum Deum certa erat operari in Christo, qua sic eum tetigit, non ut hominem sanctum, nec ut prophetam, quem contaminabilem pro humana substantia sciret; sed ut ipsum Deum, quem nulla spurcitia pollui posse præsumperat. Itaque non temere interpretata est sibi legem, ea contaminari significantem, quæ essent contaminabilia, non Deum, quem in Christo confidebat. Sed et illud recogitavit, ordinarium et B solemnem menstrui vel partualis sanguinis fluxum in lege taxari, qui veniat ex officio naturæ, non ex vitio valetudinis. Illa autem ex vitio valetudinis redundabat, cui non modum temporis, sed divinæ misericordiæ auxilium necessarium sciebat. Atque ita potest videri ⁴³ legem non inrupisse, sed distinxisse. Hæc erit fides, quæ contulerat etiam intellectum: *Nisi credideritis*, inquit (Isa. VII), *non intelligetis*. Hanc fidem probans Christus ejus feminae, quæ solum credebat ~~409~~ Creatorem, ejus fidei se Deum respondit, quam probavit. Nec illud omittam, quod dum tangitur vestimentum ejus, utique corpori, non phantasmati, inditum corpus quoque demonstrabatur; non quasi jam de hoc retractemus, sed quia ad præsentem conspirat quæstionem. Si enim non erat veritas corporis, phantasma utique C contaminari, qua res vacua, non posset. Qui ergo non potest contaminari, præ inanitate substantiæ, quomodo voluisset? Ut æmulus legis mentiebatur qui non vere polluebatur.

CAPUT XXI.

Dimittit discipulos ad prædicandum Dei regnum (Luc. IX). Numquid vel hic edidit, cujus? Prohibet eos victui aut vestitui quid in viam ferre? Quis hoc mandasset? nisi qui et corvos alit ⁴⁴, et flores agri vestit, qui bovi quoque terenti libertatem oris (Deut. XXV, 4) ⁴⁵ (79) ad veniam pabuli ex opere

Variæ lectiones.

³⁹ Reim peterent Wouw. ⁴⁰ Cognoverunt Pam. ⁴¹ Qua Jun. ⁴² Nulli...legi cod. Wouw. ⁴³ Videri omitt. Smi. ⁴⁴ Pavit Oberth. ⁴⁵ Sumendi cod. Wouw.

Commentarius.

(76) *A femina quæ sanguine fluitabat*. Sic Hieronymus, epist. 131 ad Rufinum dixit « mulierem fluentem sanguine; » et epist. 128 ad Fabiolam:

Si quis e sacerdotibus semine fluxerit. » Ric.

(77) *A contactu feminae sanguinantis submovet*, etc. Alludit ad illud Levit. XV, sub finem cap. *Hæc est lex*, etc. *sanguinantis*, id est, uti B. Hieronymus quæ jugiter fluit sanguine, *mulieris*, pro quo hodie perperam legitur apud LXX: Καὶ ὁ γυναικὸς, id est seminifluus; sed repetendum καὶ τῇ αἱμοφ-

D ποῖον, id est sanguinifluæ, neque enim egit dicto cap. de femina seminifluæ, sed viro seminifluæ, et muliere sanguinante dies plures, non in tempore menstrui sui. Pam.

(78) *Æmulationem legis*, etc. *Æmulationem* accipit hic pro adversatione legis; nam paulo prius habetur *adversarius legis*, et sub finem hujus capituli *æmulus legis* eodem modo quo Plinius dixit: « *Æmula* Romæ Carthago, lib. XV, cap. 18. Pam.

(79) *Ad veniam pabuli ex opere submovendi*. Sb-u

submovendi ante præcedit : quia *dignus operarius mercede sua*. Hæc Marcion delectat, dum sensui salva sint. At cum jubet pulverem excutere de pedibus in eos a quibus excepti non fuissent, et hoc in testimonium mandat fieri ; nemo testatur, quod non iudicio destinatur ; inhumanitatem qui in testationem redigi jubet, iudicem comminatur. Nullum deum novum a Christo probatum illa etiam opinio omnium declaravit, quia Christum Jesum, alii Joannem, alii Heliam, alii unum aliquem ex veteribus prophetis Herodi asseverabant. Ex quibus quicunque fuisset, non utique ob hoc est suscitatus, ut alium deum post resurrectionem prædicaret. Pascit populum in solitudine, de pristino scilicet more (80). Aut si non eadem et ⁴⁶ majestas, ergo jam minor est Creatore, qui non uno die, sed annis quadraginta, nec de inferioribus materiis panis et piscis, sed de manna cœlesti, nec quinque circiter, sed sexcenta millia hominum protelavit (81). Adeo autem ea fuit majestas, ut et pabuli exiguitatem non tantum sufficere, verum etiam exuberare, de pristino voluerit exemplo. Sic enim et in tempore famis sub Helia viduæ Sareptensi modica et suprema ⁴¹⁰ alimenta ex prophetæ benedictione, per totum famis tempus redundaverant. (III Reg. xvii). Habes tertiam ⁴⁷ Basilium. Si et quartam ⁴⁸ resolyas ⁴⁹, invenies (IV Reg. iv, 42 seqq.) totum hunc ordinem Christi circa illum Dei hominem, qui oblatos sibi viginti ⁵⁰ hordeaceos panes cum populo distribui jussisset, et minister ejus proinde comparata multitudine et pabuli mediocritate, respondisset : *Quid ergo* ⁵¹ *hoc dem in conspectu* ⁵² *centum* ⁵³ *hominum* (82) ? *Da*, inquit, *et manducabunt*, quoniam hæc ⁵⁴ dicit Dominus : *Et manducaverunt, et reliquerunt* ⁵⁵ *reliquias*, secundum dictum Domini. O Christum et in novis veterem ! Hæc itaque quæ ⁵⁶ viderat Petrus, et cum pristinis compararat, et non tantum retro facta sed et in futurum jam tunc prophetantia recognoverat interroganti Domino quisnam illis videretur, cum pro omnibus responderet : *Tu es Christus* (83), non

potest non eum ⁵⁷ sensisse Christum, nisi quem noverat in Scripturis, quem jam recensebat in factis. Hoc et ipse confirmat usque adhuc patiens, imo et silentium indicens. Si enim Petrus quidem non poterat alium eum confiteri, quam Creatoris ; ille autem præcepit, ne cui hoc diceret ; utique id noluit divulgari ⁵⁸, quod Petrus senserat. Imo, inquit, quia non recte senserat, noluit mendacium dissimulari. Sed aliam silentii causam edixit : *Quia oporteret Filium hominis multa pati et reprobari a presbyteris et scribis et sacerdotibus* (84), *et interfici, et post tertium diem resurgere*. Quæ cum prædicata sint et ipsa in Christum Creatoris, sicut suis locis implebimus, sic quoque ipsum se ostendit esse, in quem prædicabantur. Certe etsi non essent prædicata, eam causam indicti silentii protulit quæ non Petri errorem demonstraret ⁵⁹, obeundarum passionum necessitatem : *Qui voluerit*, inquit, *animam suam salvam facere, perdet illam ; et qui perdidit eam propter me, salvam faciet eam*. Certe Filius hominis hanc sententiam emisit. Perspice igitur et tu cum rage Babylonio, fornacem ejus ardentem (Dan. iii), et invenies illic tanquam Filium hominis ⁴¹¹ (nondum enim vere erat, nondum scilicet natus ex homine), jam tunc istos exitus constituentem. Salvat facit animas trium fratrum, qui eas pro Deo perdere conspiraverant ; Chaldæorum vero perdidit, quas illi per idololatriam salvas facere maluerant. Quæ est ista nova doctrina, cujus vetera documenta sunt. Quanquam et prædicationes martyriorum, tam futurorum, quam a Deo mercedem relaturorum decurrerunt. *Vide*, inquit Isaias (lviii, 1), *quomodo perit justus, et nemo excipit corde ; et viri justi auferuntur, et nemo considerat*. Quando magis hoc fit, quam in persecutione sanctorum ejus ? Utique non simplex, nec de naturæ lege communis (85), sed illa insignis et pro fide militaris ; in qua qui animam suam propter Deum perdit, servat illam : ut et hic tamen iudicem adgnoscas ⁶⁰, qui malum animæ lucrum perditione ejus, et bonum animæ detrimen-

Variae lectiones.

⁴⁶ Ei Rhen. ⁴⁷ Tertium Fran. Jun. ⁴⁸ Quartum Fran. Jun. ⁴⁹ Et si tertiam revolvat Wouw. ⁵⁰ Decem Seml. ex græcis quibusdam exemplis et ex Ambros. l. vi Hexaem. ⁵¹ Ego Paris. Fran. ⁵² In spectum Seml. ⁵³ Millibus add. Pam. ⁵⁴ Hoc Oberth. ⁵⁵ Manducabunt et relinquent Seml. manducabunt et relinquent, et manducaverunt et reliquerunt Jun. sic LXX. ⁵⁶ Qui Fran. Paris. ⁵⁷ Non potest novum Latin. ⁵⁸ Promulgari al. ⁵⁹ Sed add. Paris. Fran. ⁶⁰ Cognoscas Pam.

Commentarius.

motum dicit ex opere bovi terenti, eadem honoris formula, qua Juris auctores dixere res amotas ex bonis mariti. Rig.

(80) *De pristino scilicet more*. Nimirum veteris Instrumenti seu Testamenti. Sic libro de Baptismo : « Perungitur benedicta unctione de pristina disciplina. » hoc est judaica. Rig.

(81) *Sed sexcenta millia hominum protelavit*. Hoc est, sexcentis hominum millibus vitæ et virium tenorem continuavit, produxit, protraxit. Rig.

(82) *Quid ergo hoc dem in conspectu centum hominum* ? In exemplari legitur : « Quid ergo hoc dem in conspectu centum hominum. » Scribendum arbitror : « Quid ergo hoc idem in conspectu centum hominum ? » Rig.

D (83) *Tu es Christus*, etc. Propter confessionem illam, B. Petrus fundamentum est et petra supra quam stat Ecclesia Dei : ἐπὶ τῇ πέτρῃ τούτῃ τῆς ἀποστόλου πύλαις οὐκ ἰκανοῦνται μου τὴν Ἐκκλησίαν, ut habet S. Epiphanius Hær. 59. Le Pa.

(84) *Presbyteris et scribis et sacerdotibus*. Maluit presbyteris retinere quam ejus vocis interpretationem vulgarem senioribus. Porro sacerdotibus non adeo mirifice cum sit ἀρχιερω, quod Vulgatus principes sacerdotum reddit. Le Pa.

(85) *Utique non simplex, nec de naturæ lege communis*. Hæc non alio referri possunt quam ad « ea, Quæ est ista nova doctrina ? » utique non simplex, doctrina scilicet nec de naturæ communis lege, etc. Rig.

tum, salute ejus remuneratus ⁶¹. Sed et zelotem Deum mihi ⁶² exhibet, malum malo reddentem: *Qui confusus, inquit, mei ⁶³ fuerit, et ego confundar ejus ⁶⁴*. Quando nec confusionis materia conveniat, nisi meo Christo: cujus ordo magis pudendus (86), ut etiam hæreticorum conviciis pateat, omnem natiuitatis et educationis fœditatem, ipsius ⁶⁵ etiam carnis indignitatem (87), quanta amaritudine possunt perorantibus ⁶⁶. Cæterum, quomodo ille erit obnoxius confusioni, qui eam non capit? non vulva, licet virginis, tamen feminae, coagulatus; et si non semine, tamen ex lege substantiæ corporalis, ex feminae humore (88): non caro habitus ante formam: non pecus dictus post figuram (89): non decem ⁶⁷ mensium cruciatu ⁶⁸ deliberatus ⁶⁹ (90): non subita dolorum concussione cum tanti temporis cœno (91) per corporis cloacam effusus ad terram: nec statim lucem lacrymis auspicatus (92) et primo retinaculi sui vulneri: nec multum ablutus, nec sale et melle medicatus: nec pannis jam sepulturae involucri ⁶⁹ initiatus; nec exinde per immunditia inter sinus volutatus, molestus uberibus dia infans, vix puer, tarde ⁷⁰ homo: sed de cœlo expositus, semel grandis, semel totus, statim Christus, spiritus et virtus, et Deus tantum. Cæterum ut non verus, qui non videbatur, ita nec de crucis maledicto erubescendus, cujus carebat veritate, carens corpore. Non poterat itaque dixisse: *Qui mei ⁷¹ confusus fuerit*. Noster hoc debuit pronuntiasse: *Minoratus a Patre modico citra angelos (Psal. viii, 6); vermis, et non homo; ignominia hominis et nullificamen populi (Psal. xxi, 6) quatenus ita voluit, ut livore ejus sanaremur (Isa. liii, 5), ut dedecore ejus salus nostra constaret*. Et merito se pro suo

A homine deposuit, pro imagine et similitudine sua, non aliena ⁷²; ut, quoniam homo non erubuerat lapidem et lignum adorans, eadem constantia non confusus de Christo, pro impudentia idololatriæ, satis Deo faceret per impudentiam fidei (93). Quid horum Christo tuo competit, Marcion, ad meritum confusionis? Plane pudere te debet, quod illum ipse finxisti.

CAPUT XXII.

Nam et hoc vel maxime erubescere debuisti, quod illum cum Moyse et Elia in secessu montis conspici pateris, quorum destructor advenerat. Hoc scilicet intelligi voluit vox illa de cœlo: *Hic est Filius meus ⁷³ dilectus, hunc audite*: id est, non Moysen jam et Eliam. Ergo sufficiebat vox sola sine ostentatione Moysi et Eliæ. Definiendo ⁷³ enim quem audirent, quoscumque alios vetuisset audiri. Aut numquid Isaiam et Jeremiam cæterosque quos non ostendit, permisit audiri, si vetuit quos ostendit? Nunc et si præsentia illorum fuit necessaria, non utique in colloquio ostenderentur, quod familiaritatis indicium est: nec in consortio claritatis, quod dignationis et gratiæ exemplum est: sed in sordibus aliquibus, quod destructionis argumentum est, imo in tenebris Creatoris, quibus discutiendis erat missus. Longe etiam discreti a claritate Christi, qui voces et litteras ipsas eorum ab Evangelio suo erat separaturus. Siccin ⁷⁴ alienos demonstrat illos, dum secum habet? sic relinquendos docet, quos sibi jungit? sic destruit, quos de radiis suis exstruit? Quid faceret Christus ipsorum? Credo secundum perversitatem, tales eos revelasset, quales Christum Marcionis debuisset; aut quoscumque alios secum, quam prophetas suos. Sed quid tam Christus

Variæ lectiones.

⁶¹ Remuneratur Paris. Fran. ⁶² Mihi abest Paris. ⁶³ Me Seml. Oberth. ⁶⁴ Eum Franeq. ⁶⁵ Ipsi conjic. Seml. ⁶⁶ Perorantium codd. Wouuv. ⁶⁷ Novem Fran. ⁶⁸ Delibratus Fran. ⁶⁹ Involucro cod. Wouuv. ⁷⁰ Tardius Seml. Oberth. ⁷¹ Me Pam. Fran. ⁷² Tunc add. Seml. ⁷³ Diffiniendo al. ⁷⁴ Sic in Rig. Venet.

Commentarius.

(86) Cujus ordo magis pudendus. Ordinem dicit natiuitatis et educationis. Rig.

(87) Ipsius etiam carnis indignitatem. Carnis videlicet passibilis et mortalis, quæ sane indigna Deo videbatur. Sic adv. Jud: Primo sordidis indutus est, id est, carnis passibilis et mortalis indignitate. » Vel indignitatem intellige, εἶδος οὐκ ἄξιον τρυφάντιδος. Rig.

(88) Ex feminae humore. Lib. d Car. Christi dixit, « humoris et sanguinis fœda coagula. » Rig.

(89) Non pecus dictus post figuram. Eodem vocabulo utitur Julius Firmicus lib. vii, cap. 1: « Pecus intra viscera matris artuatim concisum a medicis proferetur. » Rig.

(90) Non decem mensium cruciatu deliberatus. Sic habent exemplaria; quæ si nobis integram auctoris scripturam servavere, dixerit Septimius partum deliverari, quamdiu foetus in utero perficitur, ordine natiuitatis humanæ, decem mensium spatio currente, quemadmodum in Apologetico dixit, conceptum deliverari, » dum adhuc sanguis in hominem deliberatur. » Alias, minime spernenda videretur Latini conjectura, « decem mensium cruciatu deliberatus. » Nam ejusmodi est infantis in utero situs, ut cruciari videatur, incurvus totus ac contractus. Rig.

D (91) Cum tanti temporis cœno, etc. Lib. de Carne Christi, cap. 4, eadem ferme habet: « Ab ipsa quidem exorsus odio habita natiuitate, perora; age jam spurcitas genitalium in utero, elementorum, humorum et sanguinis fœda coagula, carnis ex eodem cœno alendæ per novem menses. » Per cœnum intelligit id quod Hippocrates lib. de Nat. Puer. n. 136: Τὰ γὰρ καταμύγνια οὐ χωρεῖν, ὁπόταν γυνὴ λάβῃ πρὸς ἑαυτὴν, ἣν μέλλῃ τὸ παιδίον γεννᾶν. « Menses non profluunt mulieri utero gestanti, si sanus puer futurus est. » Hoc in loco admirabilis humanæ originis descriptio et infirmitatis imago, quam meminisse legisse fere eandem apud Plinium, qui statim exclamat: « His principiis oritur carnifex animus, » etc. Si liber esset ad manum, locum tantum exscriberem. Le Pa.

(92) Lucem lacrymis auspicatus, etc. A miseriis, vagitu scilicet, vitam auspicatur, eandem in laboribus agit, atque ad malorum complementum mors est subeunda. Le Pa.

(93) Pro impudentia idololatriæ, satis Deo facere: per impudentiam fidei. Idololatriæ impudentia fuit, cum non puduit adorare lapides et ligna; impudentia fidei, cum minime pudet Deum credere natum et crucifixum. Rig.

Christus Creatoris, quam secum ostendere prædicatores suos? cum illis videri, quibus in revelationibus, erat visus: cum illis loqui, qui eum fuerant locuti: cum eis gloriam suam communicare a quibus Dominus gloriæ nuncupabatur: cum principalibus suis (94), quorum alter populi informator aliquando, alter reformator quandoque; alter initiator Veteris Testamenti, alter consummator Novi? Igitur et Petrus merito ⁷⁵ contrubernium Christi sui agnoscens individuitate ejus suggerit consilium: *Bonum est nos hic esse*. Bonum plane, ubi Moyses scilicet et Elias. Et: *Faciamus hic tria tabernacula, unum tibi, et Moysi unum, et Eliæ unum: sed nesciens quid diceret*. Quomodo nesciens? utrumne simplici errore, an ratione quam ⁷⁶ defendimus in causa novæ prophetiæ, gratiæ exstasin, id est, amentiam convenire (95)? In spiritu enim homo constitutus præsertim cum gloriam Dei conspiciat; vel cum per ipsum Deus loquitur, necesse est excidat sensu, obumbratus scilicet virtute divina; de quo inter nos et Psychicos quæstio est (96). Interim facile est amentiam Petri probare. Quomodo enim Moysen et Eliam cognovisset, nisi in spiritu? Nec enim imagines eorum vel statuas populus habuisset et similitudines, lege ~~414~~ prohibente, nisi quia in spiritu viderat; et ita quod dixisset, in spiritu, non in sensu constitutus, scire non poterat. Cæterum, si sic nescit quasi errans, eo quod putaret illorum esse Christum; ergo jam constat et supra Petrum interrogatum a Christo, quem se existimarent ut de Creatoris dixisse, *Tu es Christus*; quia si tunc alterius Dei illum cognovisset, hic quoque non errasset. Quod si ideo et hic erravit, quia et supra; ergo certus est in illum diem quoque nullam novam divinitatem a Christo revelatam, et usque adhuc non errasse Petrum, Christo usque adhuc nihil ejusmodi revelante; et tamdiu non alterius deputandum Christum, quam Creatoris, cujus omnem et hic ordinem expressit. Tres de discentibus arbitros futuræ visionis et vocis assumit; et hoc Creatoris est. *In tribus*, inquit (*Deut. xix, 15*), *testibus stabit*

omne verbum. In montem secedit; agnosco formam loci. Nam et pristinum populum apud montem et visione et voce sua Creator initiarat. Oportebat in eo suggestu consignari Novum Testamentum, in quo conscriptum Vetus fuerat; sub eodem etiam ambitu nubis, quam nemo dubitavit de aere Creatoris conglobatam, nisi et nubes suas illo deduxerat, quia et ipse per cælum Creatoris viam ruperat, aut proinde et nubilo Creatoris precario usus est. Itaque nec nunc muta nubes fuit, sed vox saluta de cælo, et Patris novum testimonium super Filio atque in secundo ⁷⁷ Psalmo. *Filius meus es tu: ego hodie genui te*. De quo et per Isaiam (L, 10): *Quis Deum metuens, audiat vocem Filii ejus*? Itaque jam repræsentans eum: *Hic est Filius meus*; utique subauditur, quem repromisi ⁷⁸. Si enim repromisit aliquando, et postea dicit: *Hic est*; ejus est exhibentis voce uti in demonstratione promissi, qui aliquando promisit; non ejus cui possit responderi, « Ipse enim tu quis es qui dicas. *Hic est filius meus*, de quo non magis præmisisti, quem te ipsum quod prius eras ⁷⁹ revelasti? » *Hunc igitur audite*, quem ab initio edixerat audiendum in nomine prophetæ, quoniam et propheta existimari habebat a populo. *Prophetam*, inquit Moyses (97) (*Deut. xviii, 15*), *suscitabit vobis Deus ex filiis vestris* (secundum carnalem scilicet censum ⁸⁰) *tanquam me: audietis* ⁸¹ *illum. Omnis autem qui illum non audierit, exterminabitur anima ejus de populo suo*. Sic ~~415~~ et Isaias (L, 10): *Quis in vobis metuens, exaudiat vocem filii ejus*? Quam et ipse Pater commendaturus erat. *Sistens enim* ⁸² *verba filii sui* (98), dicendo scilicet: *Hic est filius meus dilectus*; *hunc audite*, inquit ⁸³. Itaque etsi facta translatio sit auditionis a Moyse et Elia in Christo ⁸⁴, sed non ut ab alio deo, nec ad alium christum sed a Creatore in Christum ejus, secundum decessionem Veteris, et successionem Novi Testamenti. Non legatus, inquit Isaias (LXIII, 9), nec nuntius, sed ipse Dominus ⁸⁵ *salvos eos fecit* ⁸⁶; ipse jam prædicans et implens Legem et Prophetas. Tradidit igitur Pater Filio discipulos novos, ostensis prius cum

Varie lectiones.

⁷⁵ Meritum Seml. Oberth. ⁷⁶ Qua Jun. ⁷⁷ Primo Seml. ⁷⁸ Repromisit Oberth. ⁷⁹ Erat Pam. ⁸⁰ Sensum Paris. Fran. ⁸¹ Audieritis Pam. ⁸² Inquit add. Pam. ⁸³ Inquit omitt; Pam. ⁸⁴ Christum cod. Wouw. ⁸⁵ Deus Seml. Oberth. ⁸⁶ Faciet Oberth.

Commentarius.

(94) *Cum principalibus suis*. Vatic. I. ms. cod. *cum principibus suis*. Sed illud magis Tertullianicum et Africanum styllum redolet, quos ita vocat auctor, quos Moyses et Elias præcipui fuerint prophetarum veterum, jamdulum ante illos, quos majores vocamus. PAM.

(95) *Quam defendimus in causa novæ prophetiæ, gratiæ exstasin, id est amentiam convenire*. Hoc fecisse videtur libris de *Exstasi*, quorum meminit Hieronymus. RIG

(96) *De quo inter nos et Psychicos quæstio est*. Psychicorum hic primum omnium facta est ab auctore mentio; quare patet initio hæreseos ab auctore hunc librum conscriptum. RIG.

(97) *Prophetam inquit Moyses*. Multo aliter hanc Scripturam citat quam hodie habetur apud LXX, sed potius secundum quod citat, *Act. iii et viii*, nec mirum, cum bis idipsum aliis verbis repetatur *Deut. xviii*, quorum priori loco magis accedit, quod habet cum apostolo Petro auctor, *Suscitabit vobis præterquam quod ibi est tibi*, ex posteriori vero loco desumpsit illud. PAM.

(98) *Sistens enim, inquit, verba filiisui*, etc. Rursum vertit auctor verba Isa. XLIV, *filiisui*, pro eo quod græce παῖδες σου; pro quo alii, *pueri sui*; quo factum ut difficillime locus hic inveniri potuerit, maxime cum B. Hieronymus ex hebræo vertat, *suscitans verbum*. PAM.

illo Moyse et Elia in claritatis prærogativa, atque ita dimissis, quasi jam et officio et honore dispunctis; ut hoc ipsum confirmaretur propter Marcionem, societatem esse etiam claritatis Christi cum Moyse et Elia. Totum autem habitum visionis istius habemus etiam apud Habacuc, ubi Spiritus ex persona interdum apostolorum (Habac. III, 2): *Domine, audiui auditum tuum et extimui. Quem magis quam vocis celestis illius, Hic est filius meus dilectus, hunc audite. Consideravi opera tua* ⁸⁷, *et excidi mente. Quando* ⁸⁸ *magis, quam cum visa claritate ejus, nescit quid diceret Petrus? In medio duorum animalium cognosceris, Moysi et Eliæ. De quibus et Zacharias (Zachar. IV, 3 et 14) vidit in figura duarum olearum, et duorum ramulorum oleæ. Nam hi sunt, de quibus dictum est illi: Duo filii opimitatis adsistunt Domino universæ terræ. Et rursus idem Habacuc (Habac. III, 3): Operuit cælos virtus; utique nubilo illo. Et splendor ejus ut lux erit; utique qua etiam vestitus ejus refulsit. Et si commemoremur promissionis Moysi, hic invenietur expuncta. Cum enim desiderasset conspectum Domini Moyses dicens: Si ergo inveni gratiam coram te, manifesta te mihi ut cognoscenter videam te; eum conspectum desiderans, in quo hominem esset acturus, quod propheta sciebat. Cæterum, Dei faciem (jam audierat) nemo homo videbit me* ⁸⁹, *et vivet (Exod. XXXIII, 20). Et hunc, inquit, sermonem quem dixisti, faciam tibi. Et rursus Moyses: Ostende mihi gloriam tuam. Et Dominus similiter de futuro: Ego præcedam in gloria mea; et reliqua. Et in novissimo: Et tunc videbis posteriora mea. Non lumbos, nec suras; sed quam desideraverat gloriam in posterioribus temporibus revelandam. In qua, facie ad faciem* ⁹⁰ *visibilem se ei repromittit* ⁹¹, *etiam ad Aaronem dicens (Num. XII, 6): Si fuerit propheta in vobis* ⁹², *in visione cognoscat illi, et in visione loquar ad eum* ⁹³ *in specie (utique hominis quam erat gestaturus), non in ænigmatæ. Nam etsi Marcion noluit eum colloquentem Domino ostensum* ⁹⁴, *sed stantem; tamen et stans os ad os habet, et faciem ad faciem cum illo, inquit, non extra illum, in gloriam ipsius, nedum in conspectum* ⁹⁵. De qua gloria non aliter illustratus descendit a Christo, quam solebat a Creatore: proinde tunc oculos percutiens ⁹⁶ filiorum Israelis, quemadmodum et nunc excæcati Marcionis, qui hoc quoque argumentum adversus se facere non vidit. Suscipio in me personam Israelis.

CAPUT XXIII.

Stet christus Marcionis, et exclamet: *O genitura incredula, quousque ero apud vos? quousque sustinebo vos* ⁹⁶? Statim a me audire debet. Quisquis es, eperchomene (ἐπερχόμενε), prius ede qui sis, et a quo venias, et quod in nobis tibi jus. Usque adhuc Creatoris est ⁹⁷ totum apud te. Plane si ab illo venis, et illi agis, admittimus increpationem. Si vero ab alio, dicas velim quid nobis unquam de tuo commisisti, quod credere debuissimus, ut exprobres incredulitatem, qui nec ipsum aliquando nobis revelasti? Quam olim apud nos agere cœpisti, ut tempus quæraris? In quibus nos sustinuisti, ut patientiam imputes? Asinus de Æsopi puteo modo venis, et jam exclamas. Suscipio adhuc et personam discipulorum in quos insiliit: *O natio incredula, quamdiu ero vobiscum? quamdiu vos sustinebo?* Hanc eruptionem ejus utique hoc modo justissime repercuterem: Quisquis es (ἐπερχόμενε) eperchomene, prius ede qui sis, a quo venias, quod tibi jus sit in nobis? Usque adhuc, puto, Creatoris es, et ideo secuti sumus recognoscentes omnia illius in te. Quod si ab illo venis, admittimus increpationem. Si vero alii agis, oro te, dicas quid nobis aliquando commisisti dumtaxat de tuo, quod jam credidisse debuissimus, ut exprobres incredulitatem, qui nec auctorem tuum usque adhuc edis? Quam olim autem apud nos agere cœpisti, ut tempus quoque opponas? In quibus autem nos sustinuisti, ut et patientiam jactes? Asinus de Æsopi puteo modo huc apparuit, et jam exclamat. Quis non ⁹⁸ ita injustitiam increpationis retudisset, si ejus eum credidisset, qui nondum queri debuisset? nisi quod nec ille eos insilisset, si non olim apud illos in Lege, in prophetis, in virtutibus et beneficiis deversatus, incredulos semper fuisset expertus. Sed ecce Christus diligit parvulos, tales esse docens debere, qui semper majores velint esse. Creator autem ursos pueris immisit, ulciscens Ellisæum propheten, convicia ab eis passum (IV Reg. II). Satis impudens antithesis, cum tam diversa committit, parvulos et pueros: innocentem adhuc ætatem, et judicii jam capacem, quæ conviciari poterat, ne dicam blasphemare. Qua ⁹⁹ ergo justus Deus, nec pueris impiis pepercit, exigens majori ætati honorem, et utique magis a minore. Qua vero bonus, adeo diligit parvulos, ut apud Ægyptum benefecerit obstetricibus protegentibus partus Hebræos periclitantes edicto Pharaonis. Ita et hæc affectatio Christi cum Creatore est. Jam nunc Deus.

Variæ lectiones.

⁸⁷ Operam tuam al. ⁸⁸ Quanto Paris. quo Fran. ⁸⁹ Me abest Rig. Venet. ⁹⁰ Repromiserat Seml. ⁹¹ Et inser. Oberth. ⁹² Ad eum omitt. Seml. ⁹³ Et add. Rig. Venet. ⁹⁴ Conspectu Oberth. ⁹⁵ Percutere Pam. ⁹⁶ Quousque sustinebo vos omitt. Seml. ⁹⁷ Es Oberth. ⁹⁸ Quia Paris. Fran.

Commentarius.

(99) Marcion noluit eum colloquentem Domino ostensum. Ex Evangelio B. Lucæ deleverat collo-

quentes cum illo, verum premittit hic Marcion ex cap. XXXIV Exodi, in quo idem refertur. LE PA.

Marcionis, qui connubium aversatur ⁹⁹, quomodo videri potest parvulorum dilector, quorum tota causa connubium est (4). Qui semen odit, fructum quoque exsecretur necesse est. Næ ille sævior habendus Ægyptio rege : nam Pharaon educari non sinebat infantes; iste nec nasci, auferens vitam illis etiam decem mensium in utero. At enim quanto credibilius, ut ejus deputetur affectio in parvulos, qui benedicendo connubium in propagationem generis humani, ipsum quoque fructum connubii benedicendo promissit, qui de infantia primus est. Representat Creator ignium plagam Elia postulante in illo pseudopropheta (IV Reg. 1). Agnosco Judicis severitatem; e contrario, Christi lenitatem increpantis ¹ eandem animadversionem destinantes discipulos, super illum viculum Samaritarum. Agnoscat et hæreticus ab eodem severissimo iudice promitti hanc Christi lenitatem. *Non contendet*, inquit (Isa. XLII, 2), *nec vox ejus in platea audietur. Arundinem quassatam non comminuet, et linum fumigans non exstinguet*. Talis utique multo magis homines non erat crematurus. Nam et tunc ad Eliam (III Reg. XIX, 12) : *Non 418 in igni* (2), (inquit, Dominus), *sed in spiritu miti*. At enim humanissimus Deus, cur recusat eum, qui se tam individuum illi comitem offert? Si quia superbe, vel ex hypocrisi dixerat : *Sequar te quocunque ieris*; ergo aut superbiam, aut hypocrisin recusandam judicando, iudicem gessit. Et utique damnavit, quem recusavit, non consecuturum ² scilicet salutem. Nam sicut ad salutem vocat, quem non recusat, vel etiam quem ultro vocat, ita in perditionem damnat quem recusat. Illi autem causato patris sepulturam cum respondet. *Sine mortui sepeliant mortuos suos, tu autem vade, et annuntia regnum Dei* : utramque legem Creatoris manifeste confirmavit, et de sacerdotio in Levitico prohibentem

sacerdotes supremis etiam parentum interesse : *Super omnem*, inquit (Levit. XXI, 1) *animam defunctam sacerdos non introibit et super parentem suum non contaminabitur*. Et de devotione in Arithmis (Num. VI, 6 et 7); nam et illic, qui se Deo voverit, inter cætera jubet, ne super ullam animam introeat defunctam, ne super patris quidem, aut matris aut fratris. Puto autem et devotioni et sacerdotio destinabat, quem prædicando regno Dei imbuerat. Aut si non ita est, satis impius pronuntiandus, qui nulla ratione legis intercedente, sepulturas parentum despici a filiis imperabat. Cum vero et tertium, prius suis valedicere parantem, prohibet retro respectare, sectam Creatoris exsequitur. Hoc et ille noluerat fecisse quos ex Sodomis liberarat.

CAPUT XXIV.

Allegit et alios septuaginta apostolos super duodecim (Luc. X). Quo enim duodecim secundum totidem fontes in Elim, si non et septuaginta, secundum totidem arbusta palmarum? Antitheses plurimum causarum diversitas fecit, non potestatum. Sed qui diversitatem causarum non respexit, facile eam potestatem existimavit. Profec-tionem filiorum Israelis, Creator, etiam illis apollis aureorum et argenteorum vasculorum, et vestium, præter oneribus consparsionum (3) offarcinatam (4) eduxit de ⁴ Ægypto : Christus 419 autem nec virgam ⁵ discipulis (5) in viam ferre præscripsit. Illi enim in solitudinem promovebantur; hi autem in civitates mittebantur. Considera causarum offerentiam et intelliges unam et eandem potestatem, quæ secundum penuriam et copiam expeditionem suorum disposuit; proinde per civitates abundaturam circumdedit, sicut et egituram per solitudinem struxerat ⁶. Etiam calceamenta portare vetuit illos (6). Ipse enim erat, sub quo nec in solitudine per tot annos populus calceamenta detri-

Variæ lectiones.

⁹⁹ Adversatur Rig. Venet. ¹ Reprehendens cod. Wouw. ² Secuturum Seml. ³ Patrem Oberth. ⁴ Ex. Seml. ⁵ Peram Fran. ⁶ Strinxerat notat Rhen.

Commentarius.

(1) *Quorum tota causa connubium est. Totam causam* accipit auctor pro pleraque; nam tria bona connubii adnotavit non uno in loco B. Augustinus, fidem, sacramentum, et prolem, cum interim plerique fere prolium causa matrimonium contrahant. Nam totum, inquit Nonius, quod plus putatur, non pro cuncto alicubi accipi potest. Id enim disertis verbis indicat auctor, cum paulo post subiungit : « Ipsum quoque fructum connubii benedicendo promissit, qui de infantia primus est. » PAM.

(2) *Nam et tunc ad Eliam non in igni*. Alludit ad historiam Eliæ, III Reg. XIX. Quod autem ait : *Nam et tunc ad Eliam*, hoc est, etiam in Veteri Testamento Deum esse mitem et misericordem et placabilem. Procopius : « Ὅτι δὲ οὐ πῦρ ὁ τῆς Χαλαίας Θεός, Ἥλιος διδάσκεται, καὶ δι' αὐτοῦ πάντες ἡμεῖς· ἀλλ' οὐδὲ αὐτὰ λεπτῇ, δι' αὐτὰς δὲ λέγεται παρῆναι λεπτῆς. Vide quæ ad lib. de Pat. Rig.

(3) *Præter oneribus consparsionum*. Sic legitur in exemplari. Itaque hic præter adverbiascit, et significat præterea. Onera autem consparsionum dicit farinæ massam aquæ conspargitæ coactam.

D Exodi XII, 34 : Ἀνάθε δὲ ὁ λαὸς τὸ σταῖς αὐτῶν. Hesychius : Σταῖς, φύρμα ἀλεύρου πυροῦ. Glossarium vetus σταῖς, adeps. Item, φύρμα, massa, conspersio; sic adversus Valentinianos : « In conspersione alvearia absconderit, donec totum confermentetur. » Versio vulgata Epistolarum Pauli ad I Cor. V, 7 : *Ut sitis nova conspersio, sicut estis azymi*. Rig.

(4) *Offarcinatam*. Exod. τὰ φορμάματα αὐτῶν ἐνδεύματα ἐν τοῖς ἱματίοις αὐτῶν. Rig.

(5) *Christus autem nec virgam discipulis, etc.*

Legerem cum Pamelio, *nec peram*; congruit enim plane lectio hæc cum Evang. B. Lucæ. LE PA.

(6) *Etiam calceamenta portare vetuit illos*. Non ita hæc accipe, ut discipulis albis pedibus incedere voluerit Christus Dominus; sed tantum ne de calceamentis sibi providerent, quibus uti possent, ubi ea quæ in pedibus habebant, attrita essent. Ut enim cum Veteri Testamento illud congruat, qui Israelitas adeo salvos et incolumes per an. 40 præstitit, ut neque vestes neque calcei contererentur, idem in Novo suis eandem fiduciam præstare poterit et securitatem. Id enim contextus ipse exigit. LE PA.

verat. *Neminem*, inquit, *per viam* ⁷ *salutaveris*. O Christum destructorem prophetarum, a quibus hoc quoque accepit! Elisæus, cum Giezin, puerum suum mitteret in viam ad filium Sunamitidis resuscitandum de morte, puto, sic ei præcepit (IV Reg. iv, 29): *Accinge lumbos tuos, et sume bacillum meum in manum, et vade: quemcunque conveneris in via, ne benedixeris eum*; id est, ne salutaveris: *et qui te benedixerit, ne responderis ei*, id est, ne resalutaveris. Quæ est enim inter vias benedictio, nisi ex occurso mutua salutatio? Sic et Dominus, in quam introissent domum, *pacem ei dicere* ⁸, exemplo eodem est. Mandavit enim et hoc Elisæus, cum introisset ad Sunamitin, diceret ei: *Pax viro tuo, pax filio tuo* ⁹. Hæc erunt potius nostræ antitheses, quæ comparant, non quæ separant Christum. *Dignus est* ¹⁰ *autem operarius mercede sua*, ^B *quis magis pronuntiari quam Deus iudex*? Quia et hoc ipsum judicare est, dignum facere mercede operarium. Nulla retributio non ex judicatione constitit. Jam nunc et hic lex consignatur Creatoris, etiam boves operantes dignos operarios mercede judicantis; *Bovi*, inquit (Deut. xv, 4), *terenti os non colligabis*. Quis tam præstans in homines, nisi qui et in pecudes? Quod si et Christus dignos mercede pronuntiat operarios, excusavit præceptum illud Creatoris, de vasis aureis et argenteis Ægyptiorum auferendis. Qui enim villas et urbes operati fuerant Ægyptiis, digni utique operarii mercede, non ad fraudem sunt instructi ¹¹, sed ad mercedis compensationem, quam alias a dominatoribus exigere non poterant. Regnum Dei, neque novum neque ilauditum, ¹² sic quoque confirmavit, dum illud jubet adnuntiari appropinquasse. Quod enim longe fuerit aliquando, id potest dici appropinquasse. Si autem nunquam retro fuisset, antequam appropinquasset, nec dici potuisset appropinquasse, quod nunquam longe fuisset. Omne quod novum et incognitum est, subitum est. Omne quod subitum est, cum annuntiatur, tunc primum speciem iaducens, tunc primum accipit tempus. Cæterum, nec retrorardasse poterit, quamdiu non annuntiabatur; nec ex quo annuntiari cœperit, appropinquasse. Etiam adjicit ¹³, ut eis

qui illos non recepissent, dicerent: *Scitote tamen appropinquasse regnum Dei*. Si hoc non et comminationis gratia mandat, vanissime mandat. Quid enim ad illos si appropinquaret regnum, nisi quia cum judicio appropinquat? in salutem scilicet eorum, qui annuntiationem ejus recepissent. Quomodo? si comminatio non potest sine executione, habes Deum exsecutorem in comminatore, et judicem in utroque? Sic et pulverem jubet excuti in illos, in testificationem, et hærentiam ¹⁴ terræ eorum (7), nedum communicationis reliquæ. Si enim inhumanitas et inhospitalitas nullam ab eo relaturæ sunt ultionem, cui rei præmittit testificationem, minas utique portendentem? Porro, cum etiam Creator in Deuteronomio (xxiii, 3), Ammonitas et Moabitas prohibeat recipi in Ecclesiam (8), quod populum Ægypto profectum inhumane et inhospitaliter copiis defraudassent: ergo in Christum inde manasse constabit communicationis interdictum (9); ubi habet formam: *Qui vos spernit, me spernit*. Hoc et Moysi Creator (Num. xiv, 27): *Non te contempserunt, sed me*. Tam enim apostolus Moyses, quam et apostoli prophetæ. Equanda erit auctoritas utriusque officii, ab uno eodemque Domino apostolorum et prophetarum. Quis nunc dabit *potestatem calcandi super colubros et scorpios*? Utrumne omnium animalium Dominus, an nec unius lacertæ ¹⁵ Deus? Sed bene quod Creator hanc potestatem parvulis pueris ¹⁶ per Isaiam (xi, 8) repromisit, conjicere manum in cavernam aspidum, et in cubile natorum aspidum, nec ¹⁷ omnino lædi. Et utique scimus (salva simplicitate Scripturæ; nam nec et ipsæ bestię nocere poterunt, ubi fides fuerit) figurate scorpios et colubros portendi spiritalia malitiæ, quorum ipse quoque princeps in serpentis, et draconis, et immanissimæ ¹⁸ cujusque bestię nomine deputetur penes Creatorem, largitum hanc potestatem priori Christo suo; sicut nonagesimus Psalmus ad eum (Psal. xc, 13): *Super aspidem et basiliscum incedes, et conculcabis leonem et draconem*; sicut etiam Isaias (xxvii, 1): *Illa die superducat Dominus Deus machæram sanctam, magnam et fortem*, Christum scilicet suum, in draconem illum colubrum magnum

Varie lectiones.

⁷ In via Oberth. ⁸ Ut in q... dicerent alii. ⁹ Tuo omitt. Sem. ¹⁰ Est omitt. Oberth. ¹¹ Instincti Pam. ¹² Dicit alii; edicit al. ¹³ Adhærentiam Paris. adhorrentiam Fran.; horrentiam Jun. ¹⁴ Lacertæ omitt. Seml. ¹⁵ Puerulis Oberth. ¹⁶ Eminentissimæ Pam.

Commentarius.

(7) Et hærentiam terræ eorum. In exemplari scribitur: « Sic et pulverem jubet et excuti in illos in testificationem ei: hæret et etiam terræ cor. » Hærentiam terræ dixisse videtur, ut explicaret quod pulveris nomine Lucas intelligi voluerat. Ric.

(8) Ammonitas et Moabitas prohibeat recipi in Ecclesiam. Ecclesiæ vocabulum Septimius accommodat Judaicis temporibus. Ric.

(9) Communicationis interdictum. Sic lib. de Monogamia: « Sed illam quidem a communicatione depellant. » Ric. — Communicationis interdictum. De interdictis Ecclesiæ id explicari potest. Diligens

etenim formularum forensium observator et juris Tertullianus id opposuit. Apud Jureconsultos interdictum est quod ad tempus a iudice dicitur, et glossæ, διαλεγοµενον δύο ἀμεισθητόντων περι νοµής; sic interdictum Ecclesiæ est separatio a communi cœtu fidelium ad tempus, donec qui ἀμεισθητός est pro delictis satisfecerit. Interdictum, quasi interim dictum, ut apud Tull. lib. vii Epist. famil. epist. 32: « Urbanitatis possessionem, amabo, quibusvis interdictis defendamus? » Justinianus tamen Aug. dictum esse vult, quasi inter duos dictum. Læ Pa.

et tortuosum, et interficiet eum illa die. Sed cum idem (xxxv, 8): *Via munda et via sancta vocabitur, et non transibit illic immundum, nec erit illic via immunda: qui autem dispersi erunt, vadent in ea, et non errabunt; et non erit jam illic leo, nec ex bestiis pessimis quicquam ascendet in eam, nec invenietur illic.* Cum via fidem demonstret, per quam ad Deum pervenimus, jam tunc eidem viæ, id est fidei, hanc erogationem¹⁷ et subjectionem bestiarum pollicetur. Denique et tempora promissionis congruere invenias, si quæ antecedunt, legas (xxxv, 3): *Invalescite, manus dimissæ, et genua resoluta. Tunc patefient oculi cæcorum, et aures exaudient surdorum. Tunc saliet claudus ut cervus, et clara erit lingua mutorum.* Igitur ubi medicinarum edidit beneficia, tunc et scorpiones et serpentes sanctis suis subdidit, ille scilicet qui hanc potestatem, ut et aliis præstaret, prior acceperat a Patre, et secundum ordinem prædicationis exhibuit.

CAPUT XXV.

Quis Dominus cæli invocabitur, qui non prius factor ostenditur? *Gratias* enim, inquit, *ago et confiteor, Domine cæli, quod ea, quæ erant abscondita sapientibus et prudentibus, revelaveris parvulis* (Matth. xi, 25). Quæ ista? et cuius? et a quo abscondita? et a quo revelata? Si a Deo Marcionis abscondita et revelata, qui omnino nihil præmiserat, in quo aliquid absconditum esse potuisset, non prophetias, non parabolas, non visiones, non ulla rerum, aut verborum, aut nominum argumenta, per allegorias et figuras, vel ænigmatum nebulas obumbrata; sed ipsam magnitudinem sui absconderat, quam cum maxime per Christum revelabat, satis inique. Quid enim deliquerant sapientes et prudentes, ut absconderetur illis Deus? ad quem cognoscendum non suffecerat sapientia atque prudentia illorum, nulla via data ab ipso per aliquam operum prædicationem; vel vestigia, per quæ sapientes atque prudentes deducerentur. Quanquam et si in aliquo deliquissent erga Deum ignotum, pone tunc¹⁸ notum; non tamen zelotem eum experiri debuissent, qui dissimilis Creatoris inducitur. Igitur si nec materias præmiserat, a quibus aliquid occultasset; nec reos habuerat, a quibus occultasset; nec debuerat occultasse, etiam si habuisset: jam nec revelator ipse erit, qui absconditor non fuit: ita nec Dominus cæli, nec Pater Christi; sed ille, in quem competunt omnia. Nam et abscondit præ-

missa obscuritatis prophetice instrumento, cujus intellectum fides mereretur: *Nisi enim credideritis, non intelligetis* (Isa. vii, 9); et reos habuit (Rom. i) sapientes atque prudentes, ex ipsius operibus tot ac tantis intelligibilem Deum non requirentes, vel perperam in illum philosophantes, et ingenia hæreticis subministrantes; et novissime, zelotes est. Denique olim hoc per Isaiam concionabatur, quod Christus gratulatur: *Perdam sapientiam sapientium, et prudentiam prudentium celabo* (Isa. xxxix, 16). Sicut et alibi tam abscondisse, quam revelatum esse significat. *Et dabo illis thesauros absconditos, invisibiles aperiā illis* (Isa. xlv, 3). Et rursus: *Quis alius disjiciet signa ventriloquorum* (10) *et divinationes ex corde; avertens in posteriora sapientes, et cogitationes eorum infatuans?* (Isa. xlv, 20.) Si autem et Christum suum illuminatorem nationum designavit: *Posuit te in lucem nationum* (Isa. xlii, 6); quas interpretamur in nomine parvulorum, sensu scilicet retro parvas, et imprudentia infantes; jam vero et humilitate fidei pusillas: facilius utique credemus eundem etiam parvulis revelasse per Christum, qui et retro absconderit, et per Christum revelationem repromiserit. Aut si Deus Marcionis ea quæ a Creatore abscondita retro fuerant, patefecit; ergo jam Creatori negotium gessit, res ejus edisserens. Sed in destructionem, inquis, uti traduceret eas: ergo illis traduxisse debuerat, quibus Creator abscondidit, sapientibus et prudentibus. Si enim benignitate faciebat, illis erat agnitio præstanda, quibus fuerat negata; non parvulis, quibus nihil Creator inviderat. Et tamen usque adhuc, puto, probamus exstructionem potius Legis et Prophetarum inveniri in Christo, quam destructionem. *Omnia sibi tradita dicit a Patre* (11). Credas si Creatoris est Christus, cujus omnia; qui non minori se tradidit omnia Filio Creator, quæ per eum condidit, per sermonem suum scilicet. Cæterum, si eperchomenos *ἐπερχόμενος* ille, quæ sunt omnia quæ illi a Patre sunt tradita? quæ sunt Creatoris? Ergo bona sunt quæ Pater Filio tradidit; et bonus jam Creator, *443* *cujus omnia bona sunt*; et ille jam non bonus, qui in aliena bona invasit, ut Filio traderet, docens alieno abstinere. Certe mendicissimus, qui nec filium unde ditaret habuit, nisi de alieno. Aut si nihil de Creatoris traditum est ei a Patre, et quomodo hominem Creatoris sibi vindicat? Aut si solus homo ei traditus est, omnia homo non est. Scriptura autem omnium edicit traditio-

Variæ lectiones.

¹⁷ Evacuationem Pam. evocationem Paris ¹⁸ Nunc Seml.

Commentarius.

(10) *Signa ventriloquorum.* Vertit auctor ex græco *ἐντροχιδεύων*, idque non hic modo, sed ubicumque B. Hieronymus vertit *Pythones*, ita dictos, juxta Cyrilli et Hesychii lexica, quod fingerent se deos habere in ventre atque ideo ex ventre loquerentur, quo fit ut mulieres pythonicæ frequentiores viris fuerint. PAM.

(11) *Omnia sibi tradita dicit a Patre.* Pergit iterum in verbis evangelicis. Atqui contra Arianos facit et quosdam arianizantes hodiernos, quod addit hic auctor. « Quia non minori se tradidit omnia Filio Creator. » Eodem modo etiam istum locum interpretantur BB. Hilarius et Augustinus alicubi. PAM.

nem Filio factam. Sed etsi omnia ad hominum genera, id est, ad omnes nationes interpretaberis, et has Filio tradidisse Creatoris est: *Dabo tibi gentes hæreditatem tuam, et possessionem tuam terminos terræ* (Psal. II, 8). Aut si habet et ipse aliqua sua, quæ omnia Filio traderet, pariter cum homine Creatoris, ostende unum aliquod ¹⁹ ex omnibus, in fidem, in exemplum; ne tam merito non credam ejus esse omnia cujus nihil video, quam merito credam, etiam quæ non video ejus esse, cujus sunt universa quæ video. Sed *Nemo scit qui sit Pater nisi Filius; et qui sit Filius nisi Pater et cuicumque Filius revelaverit* ²⁰ (Matth. XI, 27). Atque ita Christus ignotum Deum prædicavit. Hinc enim et alii hæretici fulciuntur (12), opposentes Creatorem omnibus notum, et Israeli, secundum familiaritatem, et nationibus secundum naturam. Et quomodo ipse testatur nec Israeli cognitum se: *Israel autem me non cognovit, et populus me non intellexit?* (Isa. I, 3) nec nationibus: *Ecce enim nec de nationibus, inquit, nemo?* (Isa. LXV, 5). Propter quod et illas stillicidium situlæ deputavit, et Sionem tanquam speculam in vinea dereliquit (Isa. LXVI, 15). Vide ergo an confirmatio sit propheticæ vocis, exprobrantis ignorantiam in Deum humanam, quæ fuerit ad Filium usque. Nam et ideo subtexuit, ab eo cognosci Patrem, cui Filius revelaverit quoniam ipse erat, qui *positus* a Patre *illuminatio nationum* (Isa. XLII): annuntiabatur, utique Deo illuminandarum etiam Israelis, utique per agnitionem Dei plenior. Ita non proficient argumenta in fidem Dei alterius, quæ Creatori competere possunt; quia quæ non competent ²¹ Creatori, hæc poterunt in fidem proficere Dei alterius. Si et sequentia inspicias: *Beati oculi qui vident quæ videtis: dico enim vobis quia prophetæ non viderunt quæ vos* ²² *videtis*, de superiori sensu descendunt; adeo neminem ut decuit, Deum cognovisse: quando nec prophetæ vidissent quæ sub Christo videbantur. Nam si non meus esset Christus, nec prophetarum hoc in loco mentionem collocasset. Quid enim mirum si non viderant res Dei ignoti, et tanto post ævo revelati? Quæ autem fuisset felicitas eorum qui tunc videbant, quæ alii ~~424~~ merito vidisse non poterant, si non erant consecuti representationem eorum quæ nunquam prædicarant, nisi quoniam ²³ poterant vidisse, qui ²⁴ Dei sui res quas etiam prædicaverant, non tamen viderant? Hæc autem felicitas erit aliorum, qui videbant, quæ alii tantum prædicaverant. Denique ostendimus, et jam

ostendimus, ea visa in Christo, quæ fuerant prædicata; abscondita tamen et ab ipsis prophetis, ut absconderentur et a sapientibus et a prudentibus sæculi. In Evangelio veritatis, legis doctor Dominum aggressus: *Quid faciens, inquit, vitam æternam consequar?* In hæretico vita solummodo posita est, sine æternæ mentione, ut doctor de ea vita videatur consuluisse, quæ in lege promittitur a Creatore longæva ²⁵; et Dominus ideo illi secundum legem responsum dedisse ²⁶: *Diliges Dominum Deum tuum ex toto corde tuo, et ex tota anima tua, et totis viribus tuis*; quoniam de lege vitæ sciscitabatur. Sed sciebat utique legis doctor, quo pacto vitam legalem consequi posset, ut non de ea interrogasset, cujus regulas etiam docebat. Sed quia et mortui jam suscitabantur a Christo, exsuscitatus ad spem æternæ vitæ per exempla recidivæ, ne plus aliquid observationis exigeret sublimior spes ²⁷, idcirco consuluit de æternæ vitæ consecutione. Itaque Dominus ut nec ipse alius, nec aliud novum inferens præceptum, quam quod principaliter ad omnem salutem, et utramque vitam facit, ipsum caput ei legis opponit omnifariam diligendi Dominum Deum suum. Denique, si de vita longæva et ille consuluit, et Christus respondit, quæ sit penes Creatorem; non de æterna, quæ sit penes Marcionis Deum, quomodo consequitur æternam? Non utique eodem modo quo et longævam. Pro differentia enim mercedum, operarum quoque credenda distantia est. Ergo non ex dilectione Dei tui consequetur vitam æternam Marcionites, sicut longævam dilector Creatoris. Sed quale est, ut non magis diligendus sit, qui æternam pollicetur, si diligendus est qui longævam repromittit? Ergo ejusdem erit utraque vita, cum eadem est utrique vitæ capienda disciplina. Quod Creator docet, id et Christo opus est diligi ²⁸, ut præstet, interveniente et hic illa præscriptione, qua facilius apud eum debeant credi majora apud quem minora præcedunt; quam apud eum cui nullam de majoribus fidem aliqua minora præparaverunt. Viderit nunc si æternam nostri addiderunt. Hoc mihi satis est, quod Christus ille æternæ, non longæ vitæ invitator, de longæva consultus quam destruebat, non ad æternam potius exhortatus est hominem, quam inferebat. ~~425~~ Quid, oro te, fecisset Christus Creatoris, si qui Creatori diligendo edificaverat hominem, non erat Creatoris? Credo negasset diligendum Creatorem.

Variæ lectiones.

¹⁹ Aliquem *Pam.* ²⁰ Et cuicumque Filius revelaverit *omitt. Seml. tum iterando scribit*: Nemo enim scit Patrem, nisi Filius, et Filium nisi Pater, et cuicumque Filius revelaverit. ²¹ Competunt *Pam.* ²² Vos *abest. Fran.* ²³ Qui *add. Pam.* ²⁴ Hi *vult Jun.* ²⁵ Æternæ *add. Oberth.* ²⁶ Dedit *Seml.* ²⁷ Spei *Rhen.* ²⁸ Diligendi Dei præceptum *cod. Woww.*

Commentarius.

(12) Hinc enim alii hæretici fulciuntur. Quales nempe fuerunt il, qui propter frequentes revelationes in Scriptura expressas Patrem cum Filio con-

fundebant, eundemque esse asserebant: in ejusmodi impia deliria impiegit Praxeas. *L. Pa.*

CAPUT XXVI.

Cum in quodam loco (*Luc. xi*) orasset ad Patrem illum superiorem, satis impudentibus et temerariis oculis suspiciens ad cœlum Creatoris, a quo tam aspero et sævo, et grandine et fulmine potuisset elidi, sicut et Jerusalem suffugi²⁹ ab eo potuit; aggressus eum ex discipulis quidam: *Domine*, inquit, *doce nos orare, sicut et*³⁰ *Joannes discipulos suos docuit*; scilicet quia alium Deum aliter existimaret orandum. Hoc qui præsumpserat³¹, prius est probet alium Deum editum a Christo. Nemo enim ante voluisset orare nosse, quam didicisset quem oraret. Igitur si didicerat, proba. Si nusquam usque adhuc probas, scito illum in Creatorem formam orationis postulasse, in quem etiam discipuli Joannis orabant. Sed quia et Joannes novum aliquem ordinem orationis induxerat, ideo hoc et a Christo discipulus ejus postulandum³² non immerito præsumpserat, ut et illi de proprio magistri sui instituto, non alium, sed aliter Deum orarent. Proinde nec Christus ante orationis notitiam discipulo contulisset, quam Dei ipsius. Ita et ipse in eum docuit orationem, quem discipulus usque adhuc noverat. Denique sensus orationis quem Deum sapiant recognosce. Cui dicam, *Pater* (13)? Et qui me omnino non fecit? a quo originem non traho? An ei qui me faciundo et instruendo generavit? A quo *Spiritus sanctum* (14) postulem? A quo nec mundialis spiritus præstatur? An a quo fiunt etiam angeli spiritus? cujus et in primordio spiritus super aquas ferebatur? Ejus³³ *regnum* optabo venire, quem nunquam regem gloriæ audiavi? an in cujus manu etiam corda sunt regum? Quis dabit mihi *panem quotidianum* (15); qui nec milium mihi condidit, an qui etiam de cœlo panem angelorum quotidianum populo suo præstitit? Quis mihi *delicta dimittet*? qui ea non judicando non retinet, an qui si non dimiserit, retinebit ut judicet? Quis *non sinet nos deduci* (16) *in tentationem*? quem poterit tentator non timere, an qui a primordio tentatorem angelum prædamnavit? Hoc ordine, qui alii Deo supplicat et non Creatori, non orat illum, sed infamat. Proinde a quo *petam*, ut *accipiam*? apud quem *quæram*, ut *inveniam*? ad quem *pulsabo*, ut *aperiatur* mihi? Quis habet³⁴ petenti dare, nisi cujus omnia, cujus sum etiam

ipse qui peto? Quid autem³⁵ *perdidi* apud Deum illum, ut apud eum *quæram* et *inveniam*? Si sapientiam atque prudentiam, has Creator abscondit; apud eum ergo *quæram*. Si salutem et vitam, et has apud Creatorem. Nihil alibi *quæretur* ut *inveniat*, quam ubi latuit ut appareat. Sic nec aliorum *pulsabo*, quam unde sum functus³³. Denique, si accipere et invenire et admitti, laboris et instantiæ fructus est illi qui petiit, et quæsit, et pulsavit; intellige hæc a Creatore mandari et repromitti. Ille enim Deus optimus, ultro veniens ad præstandum non suo homini, nullum illi laborem nec instantiam indixisset. Jam enim non optimus, si non ultro daret non petenti, et invenire præstaret non quærenti, et aperiret non pulsanti. Creator autem potuit indicare ista per Christum, ut quia delinquendo homo offenderat Deum suum, laboraret, et instantia petendi acciperet, et quærendi inveniret, et pulsandi introiret. Sic et præmissa similitudo, *nocturnum panis petitorum amicum* facit, non alienum: et ad *amicum pulsantem*, non ad ignotum. Amicus autem etiamsi offendit, magis Creatoris est homo, quam Dei Marcionis. Itaque ad eum pulsatur, ad quem jus illi erat, cujus januam norat, quem habere panes sciebat, cubantem jam cum infantibus quos nasci voluerat. Etiam quod sero pulsatur, Creatoris est tempus. Illius et serum, cujus sæculum et sæculi occasus. Ad Deum autem novum nemo sero pulsasset, tantum quod lutescentem. Creator est, qui et januam olim Nationibus clauserat³⁴, quæ olim pulsabatur Judæis: is et exsurgit et dat, et si jam non quasi amico, non tamen quasi extraneo homini, sed quasi molesto, inquit. Molestum autem tam cito Deus recens neminem pati potuit. Agnosce igitur et Patrem, quem etiam appellas Creatorem. Ipse est qui scit quid filii postulent. Nam et panem petentibus de cœlo dedit manna, et carnem desiderantibus emisit ortygometræ, *non serpentem pro pisce, nec scorpionem pro ovo*. Illius autem erit *non dare malum pro bono*, cujus utrumque sit. Cæterum, Deus Marcionis non habens scorpionem, non poterat id se dicere non daturum, quod non habebat; sed ille qui habens et scorpionem, non dat. Itaque et *Spiritus sanctum* is dabit, apud quem est et non sanctus. Cum surdum dæmonium expulisset (ut

Variæ lectiones.

²⁹ Sufflgi Paris. ³⁰ Et abest Paris. ³¹ Præsumpserit cod. Wouw. ³² Expotulandum Seml. ³³ Fugatus Paris. ³⁴ Cluserit Venet.

Commentarius.

(13) *Cui dicam Pater*. Recte hoc unum Auctor, quia etsi Græce hodie legatur, Πατήρ ἡμῶν ὁ ἐν τοῖς οὐρανοῖς, et similiter Syriace, tamen in Latinis codicibus non legitur amplius, *Luce* II, quam *Pater*; suspicor illud græce adjectum ex Evangelio Matthæi VI, secundum quem legitur lib. de orat. cap. 2, *Pater noster qui in cœlis es*. PAM.

(14) *Spiritus sanctum*. Pro eo: sanctificetur nomen tuum, istud Gregor. Nyssenus habet. SEML.

(15) *Quis dabit mihi panem quotidianum*. Prohi-

bet nimirum Christus, ne de crastino solliciti simus, vita quippe nostra instabilis est. Ita explicat conc. IV Tolet. cap. 9. Is autem panis est Christus, ut ipse ait. Cum autem dixit *panem quotidianum*, significavit necessitatem quam habent homines ejus auxilii, atque etiam submonuit vitam esse diariam, ζῆναι ἐπιμέρον. LE PA.

(16) *Quis non sinet nos in tentationem deduci*? Sensus est, Deum nos orare ne nos tentationi succumbere permittat. LE PA.

et in ista specie curationis Isaïæ (xxix, 3) occurrisset in Beelzebule dictus ejicere dæmonia : *Si ego inquit, in Beelzebule ejicio dæmonia, filii vestri in quo ejiciunt?* Hac quid magis portendit, quam in eo ejicere se, in quo ~~497~~ et filii eorum. In virtute scilicet Creatoris. Nam si putas sic accipiendum, *Si ego in Beelzebule ejicio dæmonia* ³⁵ (17), *filii vestri in quo?* quasi illos sugillaret in Beelzebule ejicientes, resistet tibi prior sensus, non posse Satanam dividi adversus semetipsum. Adeo nec illi in Beelzebule ejiciebant; sed ut diximus, in virtute Creatoris : quam ut intelligi faceret, subjungit : *Quod si ego in digito Dei expello dæmonia, ergone appropinquavit in vos regnum Dei?* Apud Pharaonem enim venefici illi adhibiti adversus Moysen, virtutem Creatoris digitum Dei appellaverunt (*Exod. viii, 19*) : *Digitus Dei est hoc*; quod ³⁶ significaret ³⁷ etiam modicum, validissimum tamen. Hoc et Christus ostendens, commemorator, non obliterator vetustatum, scilicet suarum, virtutem Dei digitum Dei dixit non alterius intelligendam, quam ejus apud quem hoc erat appellata. Ergo et regnum ipsius appropinquaverat, cujus et virtus digitus (18) vocabatur. Merito igitur applicuit ad parabolam fortis illius armati, quem validior alius oppressit, principem dæmoniorum, quem Beelzebulem et Satanam supra dixerat, significans digito Dei oppressam, non Creatorem ab alio Deo subactum. Cæterum, quomodo adhuc staret regnum ejus in suis terminis, et legibus, et officiis, quem licet integro mundo vel sic potuisset videri superasse validior ille Deus Marcionis, si non secundum legem ejus etiam Marcionitæ morerentur, in terram defluendo, sæpe et a scorpione docti non esse superatum Creatorem. *Exclamabat* ³⁹ *mulier de turba, Beatum utrum qui illum portasset, et ubera quæ illum educassent.* Et Dominus : *Imo, beati qui sermonem Dei audiunt, et faciunt* Quia et retro sic rejecerat matrem aut fratres, dum auditores et obsecutores Dei præfert. Nam nec hic mater assistebat illi. Adeo nec retro negaverat, ut ne ³⁶ tum cum id rursus audit, rursus proinde felicitatem ab utero et uberibus

matris suæ transtulit in discipulos; a qua non transtulisset, si eam non haberet.

CAPUT XXVII.

Alibi malo purgare quæ reprehendunt Marcionitæ in Creatore. Hic enim sufficit, si ea in Christo reperiuntur. ~~498~~ Ecce inæqualis, et ipse inconstans, levis, aliud docens, aliud faciens : jubet omni petenti dare, et ipse signum petentibus non dat. Tanto ævo lucem suam ab hominibus abscondit, et negat lucernam abstruendam; sed confirmat super candelabrum proponendam, ut omnibus luceat. Vetat remaledicere, multo magis utique maledicere : et vix ingerit Phariseis et doctoribus legis. Quis est tam similis Dei mei Christus, nisi ipsius? Sæpe jam fiximus ⁴⁹, nullo modo potuisse illum destructorem legis denotari, si alium Deum promulgasset. Ideo et tunc Phariseus, qui illum vocarat ⁴¹ ad prandium, retractabat penes se, cur non prius tinctus esset quam recubisset secundum legem, qui Deum legis circumferret? Jesus autem etiam interpretatus est ei legem, dicens, *illos calicis et catini exteriora emundare : interiora autem ipsorum plena esse rapina et iniquitate* : ut significaret vasculorum munditias hominum esse intelligendas apud Deum : quia et Phariseus de homine, non de calice illoto, apud se tractaverat. Ideo, *Exteriora, inquit, calicis lavatis*, id est carnem, *interiora autem vestra non emundatis*, id est animam, adjiciens : *Nonne qui exteriora fecit, id est carnem, et interiora fecit, id est animam?* quo dicto aperte demonstravit, ad eundem Deum pertinere munditias hominis exterioris et interioris, cujus uterque sit, præponentis misericordiam non modo lavacro hominis, sed etiam sacrificio (*Osee vii, 6*). Subjungit enim : *Date quæ habetis eleemosynam* (19), *et omnia munda erunt vobis.* Quod si et alius potest Deus misericordiam mandasse, non tamen antequam cognitus. Porro et hic apparet, illos non de Deo increpitos, sed de ejus disciplina, a quo illis et figurate vasculorum munditiæ, et manifeste mi-

Variæ lectiones.

³⁵ Ejicio dæmonia omitt. Oberth. ³⁶ Quo Latin. ³⁷ Significarent Paris. Fran. ³⁸ Exclamat Pam. ³⁹ Nec Jun. ⁴⁰ Finximus Pam. ⁴¹ Vocaret Paris. Rig. Venet.

Commentarius.

(17) *Si ego in Beelzebut ejicio dæmonia.* Etsi apud sanctos Marcum et Lucam legatur Beelhebul, vocis tamen etymon Beelzebul postulat בעלזבוב *Beelzebub* id est princeps muscarum. Si enim Beelzebut legis, aut nomen erit nullius significationis, aut melioris quam par esset. זבול (*Zebul*) enim habitationem significat, et aliquando cælum. LE PA.

(18) *Cujus et virtus digitus.* Elegans illa interpretatio digiti Dei, de virtute et potentia Dei, ab omnibus usurpatur. Magi autem Pharaonis, cum clinifera producere nequirent, in Dei digitum seu virtutem, quæ sibi erat impedimento, id rejiciebant. LE PA.

(19) *Date quæ habetis, eleemosynam, etc.* Vertit

⁴⁹ auctor recte quæ habetis, et Syrus interpres : *id quod est*, quod Græce τὰ ἔχοντα, ac si dicat, sicuti Theophylactus, *non quæ rapuistis. sed quæ vestra sunt*; quo adeo respexit Vulgatus interpres, transfere, *quod superest*, nempe ultra rapinam et iniquitatem. Quo sensu explicato, nihil opus est legere cum Erasmo et Cajetano, *date* pro *date*. B. Cyprianus interim, lib. iii. *adv. Quirinum* cap. 4, neutrum legit, neque etiam B. Ambrosius in *Comment.*, aut B. Augustinus *Enchirid.* cap. 75. Cum autem etiam eundem sensum recipiat, ut diximus, vulgata versio, repetendum est hic, quod non semel diximus, nimis liberam esse castigationem Isidori Clarii, *de iis quæ vobis suppetunt*, ac si altera lectio minime tolerari posset. PAM.

sericordiarum opera imperabantur. Sic et oluscula decimantes, vocationem (20) autem et dilectionem Dei prætereuntes objurgat. Cujus Dei vocationem et dilectionem, nisi cuius et rutam et mentam, ex forma Legis de decimis, offerebant? Totum enim exprobrationis hoc erat, quod modica curabant; ei utique, cui majora non exhibebant, dicenti (*Deut. vi, 5*): *Diligas Dominum Deum tuum ex toto corde tuo*⁴², et ex **429** *tota anima tua, et ex totis viribus tuis, qui te vocavit ex Ægypto*. Cæterum, nec tempus admisisset, ut Christus tam præcoquam, imo tam acerbam adhuc dilectionem exposularet novo et recenti Deo, ne dixerim nondum palam facto. *Primum quoque captantes locorum, et honorem salutationum*, cum incusat, sectam Creatoris administrat, ejusmodi principes Sodomorum archontas appellantis (*Isa. i, 23*), prohibentis etiam confidere in præpositos, imo et in totum miserrimum hominem, pronuntiantis, « Qui spem habet in homine » (*Psal. cxvii, 8, 9*). Quod si propterea quis affectat principatum, ut de officiis aliorum gloriatur, quia officia vetuit ejusmodi sperandi et confidendi in hominem (*Jerem. xvii, 5*), idem et⁴³ affectatores principatum increpuit. Invehitur et in *doctores ipsos legis, quod onerarent alios importabilibus oneribus quæ ipsi ne digito quidem aggredi auderent*: non Legis onera sugillans quasi detestator ejus; quomodo enim detestator, qui cum maxime potiora legis prætereuntes incusabat, eleemosynam et vocationem et dilectionem Dei, ne hæc quidem gravia, nedum decimas rutarum, et⁴⁴ munditias catinorum? Cæterum, excusandos potius censuisset, si importabilia portare non possent. Sed quæ onera taxat? Quæ ipsi de suo exaggerabant, docentes præcepta, doctrinas hominum, commodorum suorum causa (*Isa. v, 23*), jungentes domum ad domum, ut quæ proximi sunt auferrent, clamantes populum, amantes munera, sectantes retributionem, diripientes judicata pauperum; uti esset illis vidua in rapinam, et pupillus in prædam. De quibus idem *Isaias (xxviii, 15)*: *Væ qui valent in Jerusalem*⁴⁵: et rursus (*iii, 3*): *Qui vos postulant, dominantur vestri*. Qui magis, quam legis doctores? Hi si et Christo displicebant, ut sui displicebant. Alienæ enim legis doctores (21) non omnino pulsasset. Cur autem *væ* audiunt etiam, quod ædificarent prophetis monumenta interemptis a patribus eorum, laude potius digni, qui ex isto opere

pietatis testabantur se non consentire factis patrum; si non erat zelotes, qualem arguunt Marcionitæ, delicta patrum de filiis exigentem usque in quartam nativitatem? Quam vero clavem habebant legis doctores, nisi interpretationem legis? ad cuius intellectum neque ipsi adibant, non credentes scilicet: *Nisi enim credideritis, non intelligetis*; neque alios admittebant, utique docentes⁴⁶ præcepta potius et doctrinas hominum. Qui ergo nec ipsos introeuntes, nec aliis aditum præstantes, increpabat, obrectator habendus est legis, an fautor? Si obrectator, placere debebant et **430** præclusores legis: si fautor, jam non et æmulus legis. Sed hæc omnia ad infuscandum Creatorem ingerebat ut sævum, erga quem delinquentes *væ* habituri essent. Et quis sævum non potius timeret provocare, deficienti⁴⁷ ab eo? Tanto magis ergo demerendum docebat, quem timendum ingerebat. Sic oportebat Christum Creatoris.

CAPUT XXVIII.

Merito itaque non placebat hypocrisis Phariseorum, labiis scilicet amantium Deum (22), non corde. *Cavete*, inquit (*Luc. xii*) discipulis, *a sermone Phariseorum*, quod est hypocrisis, non prædicatio Creatoris. Odit contumaces Patris Filii; non vult suos tales exsistere in illum: non in alium, in quem hypocrisis fuisset admissa, cujus exemplum a discipulis caveretur. Ita Phariseorum prohibet⁴⁸ exemplum: in eum prohibebat illud admitti, in quem admittebant Pharisei. Igitur quoniam hypocrisim eorum taxarat, utique celantem occulta cordis, et incredulitatis secreta superficialibus officiis obumbrantem; quæ clavem agnitionis habens, nec⁴⁹ ipsa introiret, nec alius sineret; ideo adjicit: *Nihil autem opertum, quod non patefiet; et nihil absconditum, quod non dignoscetur*; ne quis existimet illum Dei ignoti retro et occulti, revelationem et adagnitionem intentare, cum subjiciat etiam quæ inter se mussitarent vel tractarent, scilicet super ipso dicentes: *Hic non expellit dæmonia nisi in Beelzebule*, in apertum processura, et in ore hominum futura, ex Evangelii promulgatione. Deinde⁵⁰ conversus ad discipulos: *Dico autem*, inquit, *vobis amicis meis*⁵¹, *nolite terreri ab eis qui vos solummodo occidere possunt, nec post hoc ullam in vobis habent potestatem*. Sed iis erit *Isaias prædicens (Lvi, 1)*: *Vide quomodo justus aufertur*,

Variæ lectiones

⁴² Tuo omitt. Seml. ⁴³ Et abest Paris. ⁴⁴ Et abest Paris. ⁴⁵ Israele Oberth. ⁴⁶ Docebant Seml. ⁴⁷ Despicendo quidam. ⁴⁸ Perhibet al. ⁴⁹ In inser. Pam. ⁵⁰ Dehinc Pam. ⁵¹ Meis in aliis abest.

Commentarius.

(20) *Vocationem*. Videtur *καλησιν* (*vocationem*) legisse pro *κρίσιν* (*judicium*), vel potius ex evangelio Marcionis (qui *judicium* negabat Dei boni esse) usurpasse, tanquam rem confessam. JUNIUS.

(21) *Alienæ enim legis doctores*. Sæpius hic ex alibi legis doctores legisperiti et Pharisei dicuntur (Græce *οἱ νομικοί*). LE PR.

(22) *Labiis scilicet amantium Deum*, etc. Litteram occidentem, non autem spiritum legis vivificantem sequebantur: clavem scilicet, hoc est interpretationem legis, ut modo dixit, non habebant. Dum enim exteriora quædam superstitiose observabant, negligebant quod erat præcipuum. LE PR.

et nemo advertit. Demonstrabo autem vobis quem timeatis : timeate eum, qui postquam occiderit, potestatem habet mittendi in gehennam, Creatorem utique significans ⁵². Itaque dico vobis, hunc timeate. Et hoc in loco sufficeret mihi, si, quem timeri jubet, offendi vetat; et quem offendi vetat, demereri jubet; et qui hæc mandat, ipsius est, cui timendo, et non offendendo, et demerendo procurat. Sed habeo et de sequentibus sumere : Dico enim vobis, Omnis qui confitebitur in me coram hominibus, confitebor in illo coram Deo. Qui confitebuntur autem in Christo, occidi habebunt coram hominibus, nihil utique amplius passuri post occisionem ab illis. Hi ⁵³ ergo erunt quos supra præmonet, ne timeant tantummodo occidi ; ideo præmittens non timendam occisionem, ut subjungeret substruendam ⁵⁴ **431** confessionem : Et omnis qui negaverit me coram hominibus, denegabitur coram Deo ; ab eo utique qui illum confitentem confessurus fuisset. Si enim confessorem confitebitur, ipse est qui et negatorem negabit. Porro, si confessor est, cui nihil timendum est post occisionem, negator erit cui timendum est etiam post mortem. Itaque cum Creatoris sit quod timendum est post mortem, gehennæ scilicet pœna, et negator ergo Creatoris est. Si autem et negator, et confessor, qui post occisionem nihil ab homine passurus est, a Deo plane passurus si negaret, atque ita Christus Creatoris est, qui ostendit negatores suos Creatoris gehennam timere debere. Post deterritam itaque negationem, sequitur et blasphemiae formidandæ admonitio : Qui dixerit in Filium hominis (23), remittetur illi; qui autem ⁵⁵ dixerit in Spiritum sanctum, non remittetur ei. Quod si jam remissio et retentio delicti judicem Deum sapiunt, hujus ⁵⁶ erit Spiritus sanctus non blasphemandus, non remissuri scilicet blasphemiam; sicut et supra non negandus, occisuri scilicet etiam in gehennam. Quod si et blasphemiam Christus à Creatore averit, quomodo adversarius ei venerit, non scio. Aut si et per hæc severitatem ejus infuscat, non remissuri blasphemiam, et occisuri etiam in gehennam, superest ut et illius diversi Dei impune et Spiritus blasphemetur, et Christus negetur, et nihil intersit de cultu ejus, deve contemptu; et sicut de contemptu nulla pœna, ita et de cultu nulla speranda sit merces. Perductos ⁵⁷ ad potestates, prohibet ad interrogationem cogitare de responsione : Sanctus enim, inquit,

A Spiritus docebit vos ipsa hora quid eloqui debeatis ⁵⁸. Si ejusmodi documentum Creatoris est, ejus erit et præceptum, cujus præcessit exemplum. Balaam propheta in Arithmis (Num. xxii), arcessitus a rege Balach ad maledicendum Israel, cum quo prælium inibat, simul Spiritu implebatur; non ad quam venerat maledictionem, sed quam illi ipsa hora Spiritus suggererat, benedictionem pronuntiabat, antea professus apud nuntios regis ⁵⁹, mox etiam apud ipsum, id se pronuntiaturum quod Deus ori ejus indidisset. Hæ sunt novæ doctrinæ novi Christi, quas olim famuli Creatoris initiaverunt. Ecce plane diversum exemplum Moysi et Christi. Moyses rixantibus fratribus ultro intercedit ⁶⁰ (24), injuriosum increpat : Quid proximum **432** tuum percussis? et rejicitur ab illo : Quis te constituit magistrum aut judicem super nos? Christus vero postulatus a quodam, ut inter illum et fratrem ipsius de ⁶¹ dividenda hæreditate componeret, operam suam, et quidam tam probæ causæ, denegavit. Jam ergo melior Moyses meus Christo tuo, fratrum paci studens, injuriæ occurrens. Sed enim optimi et non judicis Dei Christus : Quis me, inquit, judicem constituit super vos? Aliam vocem excusationis invenire non potuit, ne ea uteretur qua improbus vir, et impius frater assertorem probitatis atque pietatis excusserat. Denique probavit malam vocem, utendo ea, et malum factum, pacis inter fratres componendæ declinatione. Aut numquid indigne tulerit, hoc dicto fugatum Moysen? ideoque in causa pari disceptantium fratrum, voluit illos commemoratione ejusdem dicti confudisse? Plane ita. Ipse enim tunc fuerat in Moyse, qui talia audierat, spiritus scilicet Creatoris. Puto jam alibi satis commendasse nos divitiarum gloriam damnari a Deo nostro, ipsos dynastas detrahente de solio, et pauperes allevante de sterquilinio (Psal. cxii, 13). Ab eo ergo erit et parabola divitis blandientis sibi de proventu agrorum suorum, cui Deus dicit; Stulte, hac nocte animam tuam reposcent: quæ autem parasti, cujus ⁶² erunt? Sic denique rex de gazis et apothecis deliciarum suarum apud Persas gloriatus, per Isaiam (cap. xxxix) male audivit.

CAPUT XXIX.

Quis nollet curam nos agere animæ de victu, et corporis de vestitu, nisi qui ista homini ante proposuit, et exinde præstans, merito curam eorum

Variæ lectiones.

⁵² Significans omitt. Seml. ⁵³ Hic Rigalt. Venet. ⁵⁴ Sustinendam Oberth. ⁵⁵ Illi autem qui Pam. ⁵⁶ Cuius Seml. ⁵⁷ Productos al. ⁵⁸ Eloquimini al. ⁵⁹ Regis Seml. ⁶⁰ Et præmitt. Rhen. ⁶¹ De omitt. Venet. ⁶² Cui Lat.

Commentarius.

(23) Qui dixerit in Filium hominis, etc. Etsi non exprimat, tamen subintelligitur ab auctore, qui dixerit blasphemiam, pro eo quod alii : qui blasphemaverit, tam ex Græco quam Syriaco, sicuti patet ex verbis sequentibus, hujus erit Spiritus sanctus non blasphemandus. PAM.

(24) Moyses rixantibus fratribus ultro intercedit.

Fratres vocat, qui ex eodem essent genere Israel, paulo post proprie accipit, et injuriosum transtulit una voce quod Græce est Exod. II, ἀδικούντι, pro eo, qui injuriam faciebat; et quod mirum est, magistrum transtulit, quod Græce est ἀρχοντα pro quo ubique alibi, et proprie, principem. PAM.

tanquam æmulam liberalitatis suæ, prohibet, qui et substantiam ipsius *animæ* accommodavit *potiorem esca*, et materiam ipsius *corporis* figuravit *potiorem tunica*; *cujus et corvi non serunt, nec metunt, nec in apothecas condunt, et tamen aluntur ab ipso; cujus et lilia et fenum non texunt, nec nent, et tamen vestiuntur ab ipso*; *cujus et Salomon gloriosissimus nec ullo tamen flosculo cultior*? Cæterum nihil tam abruptum, quam ut alius præstet, alius de præstantia (25) ejus secure ⁶³ agere mandet, et quidem derogator ipsius. Denique, si, quasi derogator Creatoris, non vult de ejusmodi frivolis cogitari, de quibus nec corvi nec lilia laborent, ultro scilicet pro sua vilitate subjectis, paulo post patebit. Interim cur illos modicæ fidei incusat, **433** id est *cujus fidei*? ejusæquam nondum poterant perfectam exhibere Deo, tantum quod velato ⁶⁴ cum maxime discentes eum, an quam hoc ipso titulo debebant Creatori, ut crederent hæc illum ultro generi humano sumministrare, nec ⁶⁵ de eis cogitare? Nam et cum subjicit, *Hæc enim nationes mundi quærunt*, non credendo scilicet in Deum conditorem omnium et præbitorem ⁶⁶, quos pares gentium nolebat, in eundem Deum modicos fidei increpabat, in quem gentes incredulas ⁶⁷ notabat. Porro cum et adjicit, *Scit autem Pater opus esse hæc vobis*, prius quæram quem patrem intelligi velit Christus. Si ipsorum Creatorem demonstrat, et bonum confirmat, qui scit ⁶⁸ quid filiis opus sit. Sin alium Deum: quomodo scit necessarium esse homini victum atque vestitum, quorum nihil præstitit? Si enim scisset, præstitisset. Cæterum, si scit quæ sunt homini necessaria, nec tamen præstitit, aut malignitate, aut infirmitate non præstitit. Professus autem necessaria hæc homini, utique bona confirmavit. Nihil enim mali necessarium. Et non erit jam depretiator operum et indulgentiarum Creatoris, ut quod supra distuli, expunxerim. Porro, si quæ necessaria scit homini, alius et prospexit et præstat, quomodo hæc ipse repromittit ⁶⁹? An de alieno bonus est? *Quærite enim, inquit, regnum Dei, et hæc vobis adjicientur*. Utique ab ipso. Quod si ab ipso, qualis est qui aliena præstat? Si a Creatore cujus et sunt, quis est qui aliena promittat? Ea in regno accedent ⁷⁰, secundo gradu restituenda; ejus est secundus gradus, cujus et primus; ejus victus atque vestitus, cujus et regnum. Ita tota promissio Creatoris est parabolarum status, similitudinem peræquatio, si

nec in ⁷¹ alium spectant, quam cui per omnia pariaverint ⁷². Id ⁷³ sumus servi, Dominum enim habemus Deum. Succingere debemus lumbos, id est, expediti esse ab impedimentis laciniosæ vitæ et implicitæ; item, lucernas ardentes habere, id est, mentes a fide accensas, et operibus veritatis relucentes; atque ita expectare Dominum, id est Christum. Unde redeuntem? Si a nuptiis: Creatoris est, cujus nuptiæ. Si non Creatoris: nec ipse Marcion invitatus ad nuptias isset, Deum suum intuens ⁷⁴ detestatorem nuptiarum. Defecit itaque parabola in persona Domini, si non esset cui nuptiæ competunt. In sequenti quoque parabola satis errat, qui *furem illum, cujus horam si paterfamilias sciret, 434 non sineret suffodi* ⁷⁵ domum suam, in personam disponit Creatoris. Fur enim Creator quomodo videri potest Dominus totius hominis? Nemo sua furatur aut suffodit, sed ille potius qui in aliena descendit, et hominem a Domino ejus alienat. Porro, cum furem nobis diabolus demonstrat ⁷⁶, cujus horam etiam in primordio si homo scisset, nunquam ab eo suffossus esset; propterea jubet *ut parati simus, quia qua non putamus hora, Filius hominis adveniet*; non quasi ipse sit fur, sed judex, scilicet eorum qui se non paraverint, nec caverint furem. Ergo si ipse est Filius hominis, judicem teneo, et in judice Creatorem defendo. Si vero Christum Creatoris in nomine *Filii hominis* hoc loco ostendit, ut eum furem portendat, qui quando venturus sit, ignoremus, habes supra scriptum, neminem rei suæ furem esse: salvo et illo, quod in quantum timendum Creatorem ingerit, in tantum illi negotium agens, Creatoris est. Itaque interroganti Petro in illos, an et in omnes parabolas dixisset; ad ipsos et ad universos qui Ecclesiis præfuturi essent, proponit actorum similitudinem (26) quorum *qui bene tractaverit conservos absentia Domini* (27), *reverso eo omnibus bonis præponetur, qui vero secus egerit, reverso Domino qua die non putaverit, hora qua non scierit*, illo scilicet Filio hominis Christo Creatoris, non fure, sed judice, *segregabitur, et pars ejus cum infidelibus ponetur*. Proinde igitur aut et hic judicem Dominum opponit, et illi catechizat; aut si Deum optimum, jam et illum judicem affirmat, licet nolit hæreticus. Temperare enim tentant hunc sensum, cum Deo ejus vindicatur: quasi tranquillitatis sit et mansuetudinis, segregare solummodo et partem ejus cum infi-

Variae lectiones.

⁶³ Securos Oberth. ⁶⁴ Revelata Lat. ⁶⁵ Ne Lat. ⁶⁶ Probatorem Seml. ⁶⁷ Incredulos Seml. ⁶⁸ Sciat cod. Wouw. ⁶⁹ Promittit Pam. ⁷⁰ Accedunt Oberth. ⁷¹ In abest Rig. Venet. ⁷² Paria venerint al. ⁷³ Id abest Rig. Venet. ⁷⁴ Metuens Lat. ⁷⁵ Effodi Par. ⁷⁶ Demonstravit al.

Commentarius.

(25) *De præstantia*. Præstantia idem hic significat ac præstatio, exhibitio. SEML.

(26) *Actorum similitudinem*. Actor, id est procurator. SEML.

(27) *Quorum qui bene tractaverit conservos absentia Domini*, etc. Generaliter *bene tractaverit*, transtulit hic auctor, pro eo quod Lucas, τοῦ διδόναι ἐν καιρῷ

τὸ σιτομέτριον, hoc est, sicut vulgatus interpret Latinus: *Ut det illis in tempore tritici mensuram*. Quod etsi ad omnem cibum pertineat, tamen nimis libere etiam hic castigavit Clarius, *demensum*. Oportebat itaque potius suam versionem nuncupasse, quam vulgati interpretis castigationem. PAM.

delibus ponere, ac si non et hoc ipsum iudicato fiat. Stultitia! Quis erit exitus segregatorum? Nonne amissio salutis? Siquidem ab eis segregabuntur, qui salutem consequuntur. Quis ⁷⁷ igitur infidelium status? Nonne damnatio? Aut si nihil patientur segregati et infideles, æque in diverso nihil consequentur retenti et fideles. Si vero consequentur salutem retenti et fideles, hanc amittant necesse est ex diverso segregati et infideles. Hoc erit iudicium, quod qui intendit, Creatoris est. Quem alium intelligam, *cædentem servos paucis aut multis plagis, et prout commisit illis, ita et exigentem ab eis*, quam retributorem Deum? Cui me decet ⁷⁸ obsequi, nisi remuneratori? **135** Proclamat Christus tuus: *Ignem veni mittere in terram*, ille optimus, nullius gehennæ Dominus; qui paulo ante discipulos, ne ignem postularent inhumanissimo viculo, coercuerat. Quando iste Sodomam et Gomorrhham nimbo igneo exussit? Quando cantatum est: *Ignis ante ipsum præcedet* ⁷⁹, et cremabit inimicos ejus (Psal. **xciii**, 3)? Quando et per Osee comminatus est: *Ignem emittam in civitates Judæ* ⁸⁰ (**viii**, 14)? vel per Isaiam ⁸¹: *Ignis exarsit ex indignatione mea* (**xxx**, 27)? Non mentiat. Si non est ille qui de rubo quoque ardenti vocem suam emisit, viderit ⁸² quem ignem intelligendum contendat ⁸³. Etiam si figura est, hoc ipso quod de meo elemento argumenta sensui suo sumit, meus est, qui de meis utitur. Illius erit similitudo ignis, cujus et veritas. Ipse melius interpretabitur ignis istius qualitatem, adjiciens: *Putatis venisse me pacem mittere in terram? Non, dico vobis, sed separationem. Machæram* quidem scriptum est (28); sed Marcion emendat (29), quasi non et separatio opus sit machærae (30). Igitur et ignem eversionis intendit, qui pacem negavit. Quale prælium, tale et incendium. Qualis machæra, talis et flamma, neutra congruens Domino. Denique, *Dividetur*, inquit, *pater in filium, et filius in patrem; et mater in filiam et filia in matrem, et nurus in socrum, et socrus in nurum*. Hoc prælium inter parentes si in ipsis verbis tuba

Variae lectiones.

⁷⁷ Quid Pam. ⁷⁸ Docet Fran. Pam. ⁷⁹ Procedet Pam. ⁸⁰ Judææ Seml. ⁸¹ Jeremiam leg. Jun., diserta, verba exstant Jeremiæ xv, 14. ⁸² Videris Seml. ⁸³ Contendas Pam. ⁸⁴ Recognoscite Lat.

Commentarius

(28) *Machæram quidem scriptum est*. In Evangelio scilicet Marcionis, hoc est, Lucæ a Marcione adulterato. Cujusmodi Evangelium provocare se dicit Tertullianus initio hujus libri, ut ex eo ipso Marcionem convincat insanie. Rig.

(29) *Sed Marcion emendat*. Etenim Lucas dixit, διαμερισμόν. Rig.

(30) *Quasi non et separatio opus sit machærae*. Eoque sensu dixerat Matthæus μάχαραν quod Lucas διαμερισμόν, ut jam vana sit Marcionis in Lucam emendatio. Hujusce autem non meminit Epiphanius. Rig.

(31) *Unusquisque vestrum Sabbatis non solvit asinum*, etc. Istud (in quo solum ab aliis auctor differt, legens Sabbatis pro Sabbato) non ursit Epiphanius, sed (confut. 39) illud Christi quod sequitur:

A cecinit prophetæ, vereor ne Michæas (**vii**, 6) Christo Marcionis prædicarit. Et ideo hypocritas pronuntiabat, *cæli quidem et terræ faciem probantes, tempus vero illud non dinoscentes*, quo scilicet adimplens omnia quæ super ipsos fuerunt prædicata, nec aliter docens, debuerat agnosci. Cæterum, quis posset ejus tempora nosse, cujus per quæ probaret non habebat? Merito exprobrat etiam, *quod justum non a semetipsis judicarent*. Olim hoc mandat per Zachariam (**viii**, 16): *Justum iudicium et pacatorium judicate*. Per Jeremiam (**xxii**, 3): *Facite iudicium et justitiam*. Per Isaiam (**i**. 17; **v**, 6): *Judicate pupillo, et justificare viduam*, imputans etiam vineæ **436** Sorech, quod non iudicium fecisset, sed clamorem. Qui ergo docuerat ut facerent ex præcepto, is exigebat ut facerent et ex arbitrio. Qui seminaverat præceptum, ille et redundantiam ejus urgebat. Jam vero quam absurdum ut ille mandaret juste judicare, qui Deum iudicem justum destruebat! Nam et *iudicem qui mittit in carcerem, nec ducit inde, nisi soluto etiam novissimo quadrante*, in persona Creatoris obrectationis nomine disserunt. Ad quod necesse habeo eodem gradu occurrere. Quotiescunque enim severitas Creatoris opponitur, totiens illius est Christus, cui per timorem cogit obsequium.

CAPUT XXX.

C Quæstionem rursus de curatione Sabbato facta, quomodo discussit: *Unusquisque vestrum Sabbatis non solvit asinum* (31) *aut bovem suum a præsepi, et ducit ad potum*? Ergo secundum conditionem Legis operatus, Legem confirmavit, non dissolvit, jubentem nullum opus fieri, nisi quod fieret omni animæ (32), quanto potius humanæ! Parabolarum congruentiam ubique recognoscor ⁸⁴ exigere. *Simile est regnum Dei*, inquit, *grano sinapis, quod accepit homo, et seminavit in horto suo*. Quis in persona hominis intelligendus? Utique Christus: quia licet Marcionis, filius hominis est dictus, qui accepit a Patre semen regni, sermonem scilicet Evangelii, et

D « Hanc autem filiam Abrahæ, quam alligavit Sathanas; » ex quo probat, Christum esse ejusdem Dei, cujus Abraham. Idque eo magis, uti (confut. 40) prosequitur, quod etiam resciderat illud sub finem hujus cap. Lucæ: *Cum videritis Abraham, Isaac et Jacob, et omnes prophetas in regno Dei*, legens duntaxat, *Cum omnes justos videritis in regno Dei*. Ita quod auctor omisit, ille fere urget, adv. Marc. Pam.

(32) *Nullum opus fieri, nisi quod fieret omni animæ*. Jam adnotavimus versionem LXX interpretum, quam sequebatur Tertullianus, alio modo posse intelligi, qui cum ingenio Græcæ linguæ et significatione Hebraicæ lectionis magis conveniat. Vide in cap. 12 hujus libri. Edd.

seminavit in horto suo, utique in mundo, puta nunc in homine. Sed cum in suo horto dixerit, nec mundus autem nec homo illius sit, sed Creatoris; ergo qui in suum seminarit, nec ⁸⁵ Creator ostenditur. Aut si, ut hunc laqueum evadant, converterint hominis personam a Christo in hominem, accipientem semen regni, et seminantem in horto cordis sui; nec ipsa materia alii conveniet quam Creatori. Quale est enim ut lenissimi Dei regnum significet semen ⁸⁶, quod etiam iudicii fervor lacrymosa austeritate subsequitur ⁸⁷? Dei sequenti plane similitudine vereor, ne forte alterius Dei regno portendat. Fermento enim comparavit illud, non azymis, quæ familiariora sunt Creatori. Congruit et hæc conjectura mendicantibus argumenta. Itaque et ego vanitatem vanitate **437** depellam, fermentationem quoque congruere dicens regno Creatoris, qui post illam clibanus vel furnus gehennæ sequatur. Quoties adhuc se iudicem ostendit, et in iudice Creatorem! Quoties utique ejecit, et damnat rejiciendo! Sicut hic quoque: *Cum surrexerit*, inquit, *paterfamilias* ⁸⁸. Quo, nisi quo dixit Isaias (II, 19): *Cum surrexerit comminuere terram? Et cluserit ostium*, utique excludendis iniquis, quibus *pulsantibus respondebit: Nescio unde sitis?* Et rursus: *Enumerantibus quod coram illo ederint, et biberint, et in plateis eorum docuerit, adjiciet: Recedite a me omnes operarii iniquitatis: illic erit fletus et frendor dentium*. Ubi? Foris scilicet, ubi erunt exclusi, ostio cluso ab eo: ergo erit pœna, a quo fit exclusio in pœnam, cum videbunt justos introeuntes in regnum Dei, se vero detineri foris. A quo? Si a Creatore, quis erit ergo intus recipiens justos in regnum? Deus bonus. Quid ergo illuc Creatori, ut foris detineat in pœnam, quos adversarius ejus exclusit, suscipiendos a se, utique magis in adversarii bilem? Sed et ille exclusurus iniquos, sciat utique Creatorem illos detenturum in pœnam, aut non sciat oportet. Ergo, aut nolente eo detinebuntur, et minor est illo qui detinet, cedens ei nolens; aut si vult ita fieri, ipse ita faciendum judicavit, et non erit melior Creatore, ipse auctor infamiæ Creatoris. Hæc si nulla ratione consistunt, ut alius punire, alius liberare credatur, unius erit tam iudicium quam et regnum; et *dum unius est utrumque, qui et judicat, Creatoris est*.

CAPUT XXXI.

Ad prandium vel ad cœnam quales vocari jubet? Quales ostenderat per Isaiam (LVIII, 7): Confringe panem tuum esurienti et mendicos (33), et qui sine

A *tecto sunt, induc in domum tuam; qui scilicet humanitatis istius vicem retribuere non possint. Hanc si Christus captari vetat, in resurrectione eam reprobans, Creatoris est forma, cui non placent amantes munera, sectantes retributionem. Etiam invitatoris parabola cui magis parti occurrat, expende ⁸⁹. Homo quidam fecit cœnam, et vocavit multos. Utique cœnæ paratura vitæ æternæ saturitatem figurat. Dico primo, extraneos et nullius juris affines invitari ad cœnam non solere; certe facilius solere domesticos et familiares. Ergo Creatoris est invitasse, ad quem pertinebant qui invitabantur, et per Adam qua homines, et per patres qua Judaici, non ejus ad quem neque natura pertinebant, neque prærogativa. Dehinc, si is mittit ad convivas, qui cœnam paravit, sic quoque Creatoris est cœna, qui misit ad convivas admonendos, ante jam vocatos per patres, admonendos autem per prophetas: non qui neminem miserit ad monendum, nec qui nihil prius egerit ad vocandum, sed ipse descenderit **438** subito: tantum quod innoscescens, jam invitans; tantum quod invitans, jam in convivium cogens; eandem faciens horam cœnandi, et ad cœnam invitandi. Excusant se invitanti. Si ab alio Deo, merito, quia subito invitati. Si non merito, ergo nec subito. Si autem non subito invitati, ergo a Creatore, a quo olim. Cujus denique declinaverant vocationem, tunc primo dicentes ad Aaronem (Exod. xxxii, 1): *Fac nobis deos, qui præeant nobis*; atque exinde (Isa. vi, 10): *Aure audientes et non audientes*, vocationem scilicet Dei; qui pertinentissime ad hanc parabolam per Jeremiam (xi, 40 seqq.), *Audite, inquit, vocem meam, et ero vobis in Dominum, et vos mihi in populum; et ibitis in omnibus visis meis quascunque mandavero vobis*. Ecce invitatio Dei. *Et non audierunt*, inquit, *et non adverterunt aurem suam*. Ecce recusatio populi. *Sed abierunt in iis quæ concupierunt corde suo malo. Agrum emi, et boves mercatus sum, et uxorem duxi*. Et adhuc ingerit (vii, 24 seqq.): *Et emisi ad vos omnes famulos meos prophetas*. Hic erit Spiritus sanctus admonitor convivarum, die et ante lucem. *Et non audiit populus meus, et non intendit auribus suis, et obduravit collum suum*. Hoc ut patrifamilias renuntiatum est, motus tunc (bene quod et motus; negat enim Marcion moveri Deum suum, ita et hoc meus est), *mandat de plateis et vicis civitatis facere sublectionem*. Videamus an eo sensu quo rursus per Jeremiam (ii, 31): *Numquid solitudo factus sum domui Israelis? aut terra incultum derelicta?* id est, Numquid non habeo quod allegam, aut unde allegam? *Quoniam dixit populus**

Variae lectiones.

⁸⁵ Nec omitt. Pam. ⁸⁶ Significet semen non habet Pam. Sed est in cod. Wouu. ⁸⁷ Iudicium fervoris lacrymosæ austeritates, subsequuntur cod. Wouu. ⁸⁸ Familiæ Pam. ⁸⁹ Expendo Pam.

Commentarius.

(33) *Confringe panem tuum esurienti, et mendicos*, etc. Mendicos, pro quo Vulgatus egenos, sive πτωχοὺς. PAM.

meus, Non venimus ad te. Itaque misit ad alios vocandos, ex eadem adhuc civitate. Dehinc loco abundante, præcepit etiam de viis et sepibus colligi, id est, nos jam de extraneis gentibus; illa scilicet emulatione, qua in Deuteronomio (xxxii, 20) : *Avertam faciem meam ab eis, et monstrabo quid illis in novissimis*, id est alios possessuros locum eorum : *quoniam genitura perversa est, filii in quibus fides non est. Illi obæmulati sunt me in non Deo, et provocaverunt in iram in idolis suis; et ego obæmulabor eos in non natione, in natione insipienti provocabo eos in iram*; in nobis scilicet, quorum spem ⁹⁰ Judæi gerunt, de qua illos gustaturos negat Dominus (34) : *derelecta Sione (Isa. I, 8) tanquam specula in vinea et in cucumerario casula*, posteaquam et novissimam in Christo ⁹¹ invitationem recusavit. Quid ex hoc ordine secundum dispositiones et prædicationes Creatoris recensendo competere potest illi, cujus nec ordinem habet, nec dispositionem ad parabolæ conspiracyonem, qui totum opus semel fecit? Aut quæ erit prima vocatio ejus, et quæ secundo actu admonitio? Ante debent alii excusare, postea alii convenisse. **439** Nunc autem pariter utramque partem invitare venit, de civitate, de sepibus, adversus speculum parabolæ. Nec potest jam fastidiosos judicare, quos nunquam retro invitavit, quos cum maxime aggreditur. Aut si de futuro eos judicat contempturos vocationem, ergo et sublectionem loco eorum ex gentibus de futuro portendit. Plane ad hoc secundo venturus est ut gentibus prædicet. Etsi venturus est autem, puto, non quasi vocaturus adhuc convivas, sed jam collocaturus. Interea qui cœnæ istius vocationem ⁹² cœlestis convivium interpretaris spiritalis saturitatis et jucunditatis, memento et terrenas promissiones vini et olei (35) et frumenti, et ipsius civitatis, æque in spiritalia figurari a Creatore.

CAPUT XXXII.

Ovem et drachmam perditam quis requirit? Nonne qui perdidit? Quis autem perdidit? Nonne qui habuit? Quis vero habuit? Nonne cujus fuit? Si igitur homo non alterius est res, quam Creatoris; is eum habuit, cujus fuit. Is perdidit, qui habuit. Is requisivit, qui perdidit. Is invenit, qui quæsit. Is exsultavit, qui invenit. Ita utriusque parabolæ argumen-

A tum vacat circa eum, cujus non est ovis neque drachma, id est homo. Non enim perdidit, quia non habuit; nec requisivit, quia non perdidit; nec invenit, quia nec requisivit; nec exsultavit, quia non invenit. Atque adeo exsultare illius est de pœnitentia (36) peccatoris, id est, de perditæ recuperatione, qui se professus est olim male peccatoris pœnitentiam quam mortem.

CAPUT XXXIII.

Quibus duobus dominis neget posse serviri, quia alterum offendi sit necesse, alterum defendi, ipse declarat, Deum proponens et mammonam. Deinde mammonam quem intelligi velit (37), si interpretem non habes, ab ipso potes discere. Admonens enim nos, de sæcularibus suffragia nobis prospicere amicitiarum, *secundum servi illius exemplum, qui ab actus ummotus, dominicos debitores diminutis* ⁹³ *cautionibus revelat in subsidium sibi. Et ego, inquit, dico vobis, facite vobis amicos de mammona injustitiæ*; de nummo scilicet, de quo et servus ille. Injustitiæ enim auctorem et dominatorem totius sæculi nummum scimus omnes. Cui famulatam videns Phariseorum cupiditatem, ammentavit hanc sententiam (38) : *Non potestis Deo servire et mammonæ.* Irridebant denique Pharisei pecuniæ cupidi, quod intellexissent scilicet mammonam **440** de nummo dictum, ne quis existimet in mammona Creatorem intelligendum, et Christum a Creatoris illos servitute revocasse. Quid? nunc potius ex hoc discere, unum a Christo Deum ostensum. Duos enim dominos nominavit, Deum et mammonam, Creatorem et nummum. Denique, *non potestis Deo servire* : utique ei, cui servire videbantur; *et mammonæ*, cui magis destinabantur. Quod si ipse alium se ageret, non duas dominos, sed tres demonstrasset. Et Creator enim Dominus, quia Deus. Et utique magis dominus, quam mammonas; magisque observandus, quam magis dominus. Quare est enim, ut qui mammonam dominum dixerat, et cum Deo junxerat, vere ipsorum dominum taceret, id est Creatorem? Aut numquid tacendo eo, concessit serviendum ei esse, si solummodo sibi et mammonæ negavit posse serviri? Ita, cum unum Deum ponit nominaturus et Creatorem, si alius esset ipse, Creatorem nominavit, quem dominum sine alio Deo non posuit. Et illud itaque

Variæ lectiones.

⁹⁰ Speciem Lat. ⁹¹ Christum Pam. Fran. Rig. Par. ⁹² In abesse vult Ciaccon. ⁹³ Diminuit Pam.

Commentarius.

(34) *De qua illos gustaturos negat Dominus.* Docet hæc interpretatio repudiatos ob perviciam Judæos, Christianosque ad cœnam, seu, ut explicat, ad vitæ cœlestis saturitatem vocatos. LE PR.

(35) *Terrenas promissiones vini et olei.* Quales habentur sæpissime in Veteri Testamento. LE PR.

(36) *Exsultare illius est de pœnitentia peccatoris.* Non video cur tantopere se torqueat Pamelius ut hunc locum explicet. Cum enim angelorum esse ait ex contextu evangelico, ideoque hic Deo tribuit quod de angelis dictum est, attendat sedulo ne se-

riem sermonis inturbet disjungatque; nam ordo et sensus facilis est, de eo qui dixit (Deo scilicet) : *Malo pœnitentiam peccatoris, quam mortem.* LE PR.

(37) *Mammonam quem intelligi velit.* Quod Punicis dicunt mammon, Latine lucrum vocatur. August. serm. 35, de Verb. Dom. Rig.

(38) *Ammentavit hanc sententiam.* Ut jaculum intorsit. Varie scribitur in MSS. Amentum, Admentum et Amentum. Græcum est ἀμμή. Rig. — Id est, jaculatus est, emisit : ab amento, quod lorum significat, deductum verbum amentare. RHEN.

relucebit, quomodo dictum : *Si in mammona injusto fideles non exstitistis, quod verum est quis vobis credit?* In nummo scilicet injusto, non in Creatore, quem et Marcion justum facit. *Et si in alieno fideles inventi non estis, quod meum est quis⁹⁴ dabit vobis?* Alienum enim debet esse a servis Dei, quod injustum est. Creator autem, quomodo⁹⁵ alienus erat Pharisæis, proprius Deus Judaicæ gentis? Si ergo hæc non cadunt in Creatorem, sed in mammonam, quis vobis credet quod verius est? et quis vobis dabit quod meum est? Non potest quasi alius dixisse de alterius Dei gratia. Tunc enim videretur ita dixisse, si eos in Creatorem, non in mammonam infideles notando, per Creatoris mentionem distinctiones fecisset Dei alterius, non commissuri suam veritatem infidelibus Creatoris. Quomodo tunc alterius videri potest, si non ad hoc proponatur, ut a re de qua agitur separetur? Si autem et justificantes se coram hominibus Pharisæi, spem mercedis in homine ponebant, illo eos sensu increpabat, quo et propheta Jeremias (xvii, 5) : *Miser homo, qui spem habet* (39) *in homine*. Si et adjecit : *Scit autem Deus corda vestra*; illius Dei vim commemorabat, qui lucernam se pronuntiabat, scrutantem renes et corda. Si superbiam tangit : *Quod elatum est apud homines, perosum est Deo*, Isaiam (ii, 12) ponit ante oculos : *Dies enim Domini Sabaoth, in omnem contumeliosum et superbum, in omnem sublimem et elatum; et humiliabuntur*. Possum jam colligere, cur tanto ævo Deus Marcionis fuerit in occulto. Expectabat, opinor, donec hæc omnia disceret a Creatore. Didicit ergo usque ad Joannis tempora, atque ita exinde processit annuntiare regnum Dei dicens : *Lex et prophetæ usque ad Joannem* (40), *ex quo regnum Dei annuntiatur*. Quasi non et nos limitem quemdam agnoscamus Joannem constitutum inter vetera et nova, ad quem desineret Judaismus, et a quo inciperet Christianismus : non tamen ut ab alia virtute facta sit sedatio Legis et prophetarum, et initiatio Evangelii, in quo est Dei regnum, Christus ipse. Nam etsi probavimus et vetera transitura et nova successura (Isa, xliii, 19) prædicari a Creatore; si et Joannes antecursor et præparator ostenditur viarum Domini, Evangelium superducturi, et regnum Dei promulgaturi; et ex hoc jam quod Joannes venit, ipse erit Christus, qui Joannem erat subsequutus, ut antecursorem; et si desierunt vetera, et cœpe-

runt nova interstite Joanne, non erit mirum quod ex dispositione est Creatoris, ut aliunde⁹⁶ magis probetur, quam ex Legis et prophetarum in Joannem occasu, et exinde ortu, regnum Dei. *Transeat igitur cælum et terra citius*, sicut et Lex et prophetæ, *quam unus apex verborum Domini*. Verbum enim, inquit Isaias (xl, 8), *Dei nostri manet in ævum*. Nam quoniam in Isaiâ jam tunc Christus, Sermo scilicet et spiritus Creatoris, Joannem prædicarat, *vocem clamantis in deserto, parare viam Domini*, in hoc venturum ut Legis et prophetarum ordo exinde cessaret, per adimpletionem, non per destructionem, et regnum Dei a Christo annuntiaretur; ideo subtexuit, *facilius elementa transitura, quam verba sua*, confirmans hoc quoque, quod de Joanne dixerat, non præterisse.

CAPUT XXXIV.

« Sed Christus divortium prohibet, dicens : *Qui dimiserit uxorem suam, et aliam duxerit, adulterium committit : qui dimissam a viro duxerit æque adulter est*. Ut sic quoque prohibeat divortium, illicitum facit repudiatae matrimonium. Moyses vero permittit repudium in Deuteronomio (xxiv, 1) : *Si sumpserit quis uxorem, et habitaverit cum ea, et evenierit non invenire eam apud eum gratiam, eo quod inventum sit in illa impudicum negotium*, ~~44~~ *scribet libellum repudii, et dabit in manu ejus, et dimittet illam de domo sua*. Vides diversitatem Legis et Evangelii, Moysi et Christi? » Plane. Non enim recepisti illud quoque Evangelium (Matth. xix, 8) *ejusdem veritatis*, et ejusdem Christi, in quo prohibens divortium, propriam quæstionem ejus absolvit : *Moses propter duritiam cordis vestri præcepit libellum repudii dari; a primordio autem non fuit sic, quia scilicet qui marem et feminam fecerat, Erunt duo, dixerat, in carne una; quod Deus itaque junxit, homo disjuncterit*⁹⁷? Hoc enim responso, et Moysi constitutionem protexit, ut sui; et Creatoris institutionem direxit, ut Christus ipsius. Sed quatenus ex his revincendus es, quæ recepisti, sic tibi occurram, ac si meus Christus. Nonne et ipse prohibens divortium, et patrem tamen gestans⁹⁸ eum qui marem et feminam junxit, excusaverit potius quam destruxerit Moysi constitutionem? Sed ecce sic tuus sit iste Christus contrarium docens Moysi et Creatori, ut si non contrarium ostendero, meus sit. Dico

Variæ lectiones.

⁹⁴ Estis meum quis *Seml.* ⁹⁵ Autem alio modo *Rhen.* ⁹⁶ Unde *Pam.* unde unde *Lat.* ⁹⁷ In carnem unam *Fran.* ⁹⁸ Non disjungit *Fr.* ⁹⁸ Testans *Lat.*

Commentarius.

(39) *Miser homo qui spem habet*, etc. Debuit dicere maledictus, nam Græce est *ἡνικατάπατος*. LE PR.

(40) *Lex et prophetæ usque ad Joannem*, etc. Frequentissime hanc scripturam allegavit auctor adv. Marcionem hoc ipso libro, eo quod eam citaret pro se Marcion; sed pulchre deducit, etiam Joannes adventum prædictum a Creatore, tum hic, tum

alibi. Quid? quod Epiphanius (confut. 43) inde probet, eundem esse Deum Creatorem, et Deum Christi, quod nominans legem et prophetas, neque iniquitatem illis adscribens, eidem testimonium præbeat. Atqui Epiphanius magis clare veritatem, ex eo tempore, nam Græce apud Lucam est *ἀπὸ τότε*, et auctor obscurius, *ex quo*. *PAM.*

enim illum conditionaliter nunc fecisse divorcii prohibitionem, si ideo quis dimittat uxorem, ut aliam ducat : *Qui dimiserit, inquit, uxorem, et aliam duxerit, adulterium commisit, et qui a marito dimissam duxerit, æque adulter est* ; ex eadem utique causa ¹, qua non licet dimitti, ut alia ducatur : illicite enim dimissam pro indimissa ducens, adulter est. Manet enim matrimonium quod non rite diremptum est. Manente matrimonio, nubere adulterium est. Ita si conditionaliter prohibuit dimittere uxorem, non in totum prohibuit ; et quod non prohibuit in totum, permisit alias, ubi causa cessat (41) ob quam prohibuit. Etiam non contrarium Moysi docet, cujus præceptum alicubi conservat, nondum dico, confirmat. Aut si omnino negas permitti divortium a Christo, quomodo tu nuptias dirimis, nec conjungens marem et feminam, nec alibi conjunctos ad sacramentum baptismatis et Eucharistiæ admittens, nisi inter se conjuraverint adversus fructum nuptiarum (42), ut adversus ipsum Creatorem ? Certe quid facit ² apud te maritus, si uxor ejus commiserit adulterium ? habebitne illam ? Sed nec tuum apostolum sinere ³ scis conjungi prostitutæ membra Christi. Habet itaque et Christum assertorem justitiæ divortii (43). Jam hinc 443 confirmatur ab illo Moyses, ex eodem titulo prohibens repudium, quo et Christus, si inventum fuerit in muliere negotium impudicum. Nam et in Evangelio Matthæi (v. 32) : *Qui dimiserit, inquit, uxorem suam præter causam adulterii, facit eam adulterari ; atque ita ⁴ adulter censetur et ille, qui dimissam a viro duxerit*. Cæterum, præter ex causa adulterii, nec Creator disjungit, quod ipse scilicet conjunxit, eodem alibi Moyse constituto (Deut. xxii, 28) eum qui ex compressione matrimonium fecerat (44), non posse dimittere uxorem in omne tempus. Quod si ex violentia coactum matrimonium stabit, quanto magis ex convenientia voluntarium ? sicut et prophetiæ ⁵ auctoritate (Malach. ii, 15) : *Uxorem juventutis tuæ non dimitte*. Habes itaque Christum ul-

tro vestigia ubique Creatoris incuntem, tam in permittendo repudio, quam in prohibendo. Habes etiam nuptiarum quoquo velis prospectorem, quas nec separari vult, prohibendo repudium ; nec cum macula haberi, tunc permittendo divortium. Erubescere non conjungens, quos tuus quoque Christus conjunxit. Erubescere etiam disjungens sine eo merito, quo disjungi voluit et tuus Christus. Debeo nunc et illud ostendere, unde hanc sententiam deduxerit Dominus, quove direxerit. Ita enim plenius constabit, eum non ad Moysen destruendum spectasse per repudii propositionem subito interpositam ; quia nec subito interposita est, habens radicem ex eadem Joannis mentione. Joannes enim retundens Herodem, quod adversus legem uxorem fratris sui defuncti duxisset, habentis filiam ex illa (non alias hoc permittente, imo et præcipiente lege (Deut. xxv), quam si frater illiberis (45) decesserit, ut a fratre ipsius et ex costa ipsius supparetur ⁶ semen illi conjectus in carcerem fuerat, ab eodem Herode ⁷ postmodum et occisus. Facta igitur mentione Joannis, et utique successus exitus ejus, illicitorum matrimoniorum et adulterii figuras ⁸ jaculatus est in Herodem ; adulterum pronuntians etiam qui dimissam a viro duxerit ; quo magis impietatem Herodis oneraret, qui non minus morte quam repudio dimissam a viro duxerat ; et hoc fratre habente 444 ex illa filiam, et vel eo nomine illicite ; ex libidinis, non ex legis instinctu ; ac propterea propheten quoque assertorem legis occiderat. Hoc mihi disseruisse proficiet etiam ⁹ subsequens argumentum divitis apud inferos dolentis, et pauperis in sinu Abrahæ requiescentis. Nam et illud, quantum ad Scripturæ superficiem, subito propositum est, quantum ad intentionem sensus, et ipsum cohæret mentioni Joannis male tractati, et suggillati ¹⁰ Herodis male meriti ¹¹, utriusque exitum deformans, Herodis tormenta, et Joannis refrigeria ; ut jam audiret Herodes : *Habent illic Moysen et prophetas* (46), illos audiant.

Varia lectiones.

¹ Dimissam add. Oberth. ² Faciet cod. Wouwer. ³ Scis omitt. Rhen. ⁴ Ita omitt. Seml. æque ita, Par. Fran. ⁵ Propheta Lat. ⁶ Supparetur Pam. ⁷ Herode omitt. Oberth. ⁸ Figura Pam. fulgara, Ciaccon. ⁹ Ad inser. Seml. ¹⁰ Suggillati Pam. ¹¹ Maritati Par. irritati, Jun.

Commentarius.

(41) *Et quod non prohibuit in totum, permisit. Aliud est ubi causa cessat*. In exemplari legitur : « in totum permisit. Alia subjici causa cessat » Ex cujus scripturæ vestigiis sic emendari debere hunc locum arbitramur : « Et quod non prohibuit in totum, permisit alias, ubi causa cessat ob quam prohibuit. » RIC.

(42) *Adversus fructum nuptiarum*. Quod nempe, cap. 23, *fructum connubii* dixit, hoc est liberorum procreationem. De his nos alibi. LE PR.

(43) *Justitia divortii*. Hic videtur illorum favere sententiæ, qui etsi per se mala res esset divortium, tamen ex quo per Moysen permissum fuit, justum atque licitum fuisse volunt. Verum si sequentia diligenter inspiciantur, illud solum intelligitur permissum, si inventum fuerit in muliere negotium impudicum, pro quo facit etiam prophetia Malachiæ ii, quam

mox citat juxta LXX : *Uxorem juventutis tuæ non dimittes*. Cui addi potest, quod ibidem subjungit propheta : *Sed si odio habens dimiseris eam, dicit Dominus Deus Israel, operiet impietas cogitationes tuas*. PAM.

(44) *Qui ex compressione matrimonium fecerat*. Vim illatam aut stuprum innuit, in quibus seu adulter seu impurus homo βιάζεται τὴν ὁλίστιαν. LE PR.

(45) *Quam si frater illiberis*. Quod Græcis est ἀπαύς. LE PR.

(46) *Habent illic Moysen et prophetas*. Addidit auctor, illic, ad majorem emphasin, nempe in synagoga Judæorum ; nam neque etiam Græce, Syriace aut Latine legitur, neque etiam apud Epiphanium qui (confut. 46) etiam istud adversus Marcionem retorquet, Moysen et prophetas impugnantem. PAM.

Sed Marcion aliorum cogit, scilicet ¹² utramque mercedem Creatoris, sive tormenti, sive refrigerii apud inferos, determinat ¹³ eis positam qui Legi et prophetis obedierint, Christi vero et Dei sui coelestem definit ¹⁴ sinum et portum. Respondebimus, et hac ipsa scriptura revincente oculos ejus, quæ ab inferis ¹⁵ discernit Abrahæ sinum pauperi. Aliud enim inferi, ut puto, aliud quoque Abrahæ sinus. Nam et magnum ait intercedere ¹⁶ regiones istas profundum (47), et transitum utrinque prohibere. Sed nec allevasset dives oculos, et quidem de longinquo, per immensam illam distantiam sublimitatis et profunditatis. Unde apparet sapienti cuique, qui aliquando Elysios audierit, esse aliquam localem determinationem, quæ sinus dicta sit Abrahæ, ad recipiendas animas filiorum ejus, etiam ex nationibus, patris scilicet multarum nationum in Abrahæ censum deputandarum, et ex eadem fide, qua et Abraham Deo credidit, nullo sub iugo legis, nec in signo circumcisionis. Eam itaque regionem, sinum dico Abrahæ, etsi non coelestem, sublimiorem tamen inferis, interim refrigerium præbituram animabus iustorum, donec consummatio rerum resurrectionem omnium plenitudine mercedis expungat; tunc apparitura cœlesti promissione quam Marcion suo ¹⁷ vindicat, quasi non a Creatore promulgatam. Ad quam *ascensum suum* Christus *ædificat in cælum*, secundum Amos (ix, 6); utique 445 suis, ubi est et *locus æternus*, de quo Isaias (xxxiii, 14): Quis annuntiabit vobis *locum æternum*, nisi scilicet Christus incedens in iustitia, loquens viam rectam, odio habens iniustitiam et iniquitatem? Quod si æternus locus repromittitur, et ascensus in cælum edificatur a Creatore, promittente etiam semen Abrahæ velut stellas cœli futurum, utique ob coelestem promissionem, salva ea promissione, cur non cupiat sinum Abrahæ dici (48) temporale aliquod animarum fidelium receptaculum, in quo jam delineatur futuri imago, ac ¹⁸ candida quædam utriusque iudicii (49) prospiciatur? Admonens quoque vos hæreticos, dum in vita estis, Moysen et prophetas unum Deum prædicantes Creatorem, et unum Christum prædicantes ejus, et utrumque iudicium, pœnæ et salutis æternæ, apud unicum Deum positum, qui occidat et vivificet. Imo, inquit, nostri Dei monela de cœlo non Moysen et propheta iussit audiri sed Christum: *Hunc audite*. Merito. Tunc enim apostoli satis jam audierant Moysen et prophetas, qui secuti erant Christum, credendo

A Moysi et prophetis. Nec enim accepisset ¹⁹ Petrus dicere: *Tu es Christus*, antequam audivisset et credidisset Moysi et prophetis, a quibus solis adhuc Christus annuntiabatur. Hæc igitur fides eorum meruerat, ut etiam voce cœlesti confirmaretur, iubente illum audiri, quem ergo agnoverant, *evangelizantem pacem, evangelizantem bona, annuntiantem locum æternum, ædificantem illis ascensum suum in cælum* (Isa. lxi, 7; xxxiii, 14; Amos ix, 6). Apud inferos autem de eis dictum est: *Habent illic et prophetas, audiant illos* (Luc. xvi, 29); qui non credebant, vel qui nec omnino sic credebant esse post mortem superbiam divitiarum, et gloriæ deliciarum supplicia annuntiata a Moyse et prophetis: decreta autem ab eo Deo, qui (Psal. cxii, 6) *de thronis deponit dynastas, et de sterculinis* ²⁰ *elevat inopes*. Ita cum utrinque pronuntiationis diversitas competat Creatori, non erit divinitatum statuenda distantia, sed ipsarum materialium.

CAPUT XXV.

Conversus ibidem ad discipulos (Luc. xvii), *ve* dicit auctori scandalorum: *expedisse* ²¹ *ei si natus non fuisset, aut si molino saxo ad collum deligato præcipitatus esset in profundum, quam unum ex illis modicis, utique discipulis ejus, scandalizasset*. Æstima quale supplicium comminetur illi ²². Nec enim alius ulciscetur scandalum discipulorum ejus. Agnosce igitur et iudicem, et illo affectu pronuntiantem de cura suorum, quo et Creator retro 446 (Zach. ii, 8): *Qui tetigerit vos, ac si pupillam oculi mei tangat*. Idem sensus ejusdem est: peccantem fratrem jubet corripi; quod qui non fecerit, utique deliquit, aut ex odio volens fratrem in delicto perseverare, aut ex acceptione personæ parcens ei; habens Leviticum (xix, 17): *Non odies fratrem tuum in animo tuo, traductione traducens* ²³ *proximum tuum*; utique et fratrem; *et non sumes propter illum delictum*. Nec mirum, si ita docet qui pecora quoque fratris tui, errantia in via inveneris, prohibet despicias (Exod. xxiii, 4), quo minus ea reducas fratri tuo ²⁴; nedum ipsum sibi. Sed et *veniam des fratri in te delinquenti* jubet, *etiam septies*. Parum plane. Plus est enim apud D Creatorem, qui nec modum statuit, in infinitum pronuntians (Levit. xix, 18): *Fratris malitiæ memor ne sis*. Nec ²⁵ petenti eam præstes mandat, sed et non petenti. Non enim donec offensam vult, sed obliviscaris. Lex leprosororum (Levit. xiii, xiv)

Variæ lectiones.

¹² Ut inser. Oberth. ¹³ Determinet Seml. ¹⁴ Definiet Seml. ¹⁵ Ad inferos Oberth. ¹⁶ Inter Seml. ¹⁷ Christo add. Ciaccon. ¹⁸ Et Lat. ¹⁹ Cœpisset Petrus Ciaccon. ²⁰ Sterquiliniis Pam. ²¹ Expedisset Par. ²² Ille Lat. ²³ Non traduces Seml. non abest Pam. ²⁴ Tuo omitt. Oberth. ²⁵ Ne Venet.

Commentarius.

(47) Nam et magnum ait intercedere regiones stas profundum, *χάσμα*; quod alii dixere chaos. RIG.

(48) Cur non capiat sinum Abrahæ dici. hoc verbum in superioribus sæpe jam nobis occurrit. Sensus hic est: Cur non possit dici sinus Abrahæ,

templ. etc. sic in de Resurr. carnis: Terram sanctam, paradisum, quam et patrum dici capiat. RHEN.

(49) Ac candida quædam utriusque iudicii. Candida pro spe et expectatione. Vestis erat petitorum, ut supra annotavimus. RHEN.

quantæ sit interpretationis erga species ipsius vitii, et inspectionis summi sacerdotis, nostrum erit scire; Marcionis, morositatem legis opponere, ut et hic Christum æmulum ejus affirmeret prævenientem solemniam legis etiam in curatione decem leprosorum, quos tantummodo ire iussos ut se ostenderent sacerdotibus (Luc. xvii), in itinere purgavit, sine tactu jam et sine verbo, tacita potestate, et sola voluntate; quasi necesse sit, semel remediato languorum et vitiorum annuntiato et de effectibus probato, de qualitatibus curationum retractari: aut Creatorem in Christo ad legem provocari: si quid aliter quam lege distinxit, ipse perfecit: cum aliter utique Dominus²⁶ per semetipsum operetur, sive per Filium, aliter per prophetas famulos suos maximæ²⁷ documenta virtutis et potestatis; quæ ut clariora et validiora, qua propria, distare a vicariis fas est. Sed ejusmodi et alibi jam dicta sunt, in documento superiori. Nunc etsi præfatus est, multos tunc fuisse leprosos apud Israel in diebus Helisæi prophetæ, et neminem eorum purgatum nisi Naaman Syrum (Luc. iv, 27): non utique²⁸ numerus faciet ad differentiam deorum, in destructionem Creatoris, unum remediantis, et prælationem ejus qui decem emundarit. Quis enim dubitabit plures potuisse curari ab eo, qui unum curasset, quam ab illo decem, qui nunquam retro unum? Sed hac cum maxime pronuntiatione diffidentiam Israelis vel superbiam pulsaret; quod cum multi essent illic leprosi, et propheta non deesset, etiam edito documento, nemo decurrisset ad Deum operantem in prophetis. Igitur, ~~447~~ quoniam ipse erat authenticus pontifex Dei Patris, inspexit illos secundum legis arcanum, significantis Christum esse verum disceptatorem et elimatorem humanarum macularum. Sed et quod in manifesto fuit legis, præcipit: *Ite, ostendite vos sacerdotibus*. Cur, si illos ante erat emundaturus? An quasi legis illusor, ut in itinere curatis ostenderet, nihil esse legem cum ipsis sacerdotibus? Et utique viderit, si cui tam opiniosus videbitur Christus. Imo digniora sunt interpretanda, et fidei justiora. Ideo illos remediato, qua secundum legem jussi abire ad sacerdotes, obaudierant: neque enim credibile est, emeruisse medicinam a destructore legis observatores legis. Sed cur pristino leproso nihil tale præcepit? Quia nec Elisæus Syro Naaman; et tamen non idcirco non erat

A Creatoris. Satis respondi; sed qui credidit, intelligit etiam altius aliquid. Disce igitur et causas. In Samaritæ regionibus res agebatur, unde erat et unus interim ex leprosis. Samaria autem desciverat ab Israele, habens schisma illud ex decem²⁹ tribubus, quas avulsas per Achiam prophetam, collocaverat apud Samariam Jeroboam (III Reg. xi et xvi). Sed et alias semper sibi placentes erant Samaritani de montibus et puteis patrum; sicut in Evangelio Joannis (cap. iv) Samaritana illa in colloquio Domini apud puteum: *Næ³⁰ tu major sis, et cætera*. Et rursus: *Patres nostri in isto monte adoraverunt, et vos dicitis quia Hierosolymis oportet adorare*. Itaque, qui et per Amos³¹ (vi, 1); *væ dixerit eis, qui confiderent³² in monte Samaritæ* (50), jam et ipsam restituere dignatus, de industria, jubet ostendere se sacerdotibus, utique qui non erant nisi ubi et templum; subjiciens Samaritam Judæo, quoniam ex Judæis salus Israelitæ et Samaritæ³³. Tota enim promissio tribui Judæ Christus fuit; ut scirent Hierosolymis esse et sacerdotes et templum. et matricem religionis, et fontem, non puteum, salutis. Et ideo, ut vidit agnovisse illos legem³⁴, Hierosolymis expungendam, ex fide jam justificandos sine legis ordine remediavit. Unde et unum illum solum³⁵ ex decem, memorem divinæ gratiæ Samaritan miratus, non mandat offerre munus ex lege; quia satis jam obtulerat, gloriam Deo reddens, hoc et Domino volente interpretari legem. Et tamen cui Deo gratiam reddidit Samaritanes, quando nec Israelites alium Deum usque adhuc didicisset? Cui alii, quam cui omnes remediati retro a Christo? Ideo *Fides, 448 tua te salvum fecit*, audit; quia intellexerat veram se Deo omnipotenti oblationem, apud verum templum et verum pontificem ejus Christum facere debere. Sed nec Pharisei possunt videri de alterius Dei regno consuluisse Dominum, quando venturum sit, quamdiu alius a Christo editus Deus non erat, nec ille de alterius regno respondisse, quam de cujus consulebatur. *Non venit, inquit, regnum Dei cum observatione; nec dicunt, Ecce hic, ecce illic, Ecce enim regnum Dei intra vos est* (Luc. xvii, 20. 21). Quis non ita interpretabitur, *intra vos est*, id est in manu, in potestate vestra, si audiat, si faciat Dei præceptum? Quod si in præcepto est Dei regnum, propone igitur contra, secundum nostras antitheses (51), Moysen, et una sententia est. *Præceptum, inquit* (Deut. xxx. 11-14), *excelsus non est, nec longe a te. Non est in cælo,*

Variæ lectiones.

²⁶ Alter uti Dominus sive Lat. ²⁷ Maxime Rig. ²⁸ Et add. Seml. ²⁹ Novem Oberth. ³⁰ Ne Seml. ³¹ Isaiam Rhen. ³² Confident Venet. ³³ Samaritanæ Venet. ³⁴ Legem illos Seml. ³⁵ Solum Wouwer.

Commentarius.

(50) *Qui confiderent in monte Samaritæ*. Historiam illius schismatis supra attigit, in quo Jeroboam decem tribus ab aliis avulsas Samariam duxit, ubi rex creatus est. Reliquæ duæ, nempe Judæ et Benjamin, sub Roboamo permanserunt. Id refertur III Reg. LE PA.

(51) *Secundum nostras antitheses*. Antitheses compegerat Marcion in quibus legem Mosis Evangelio opponebat. Tertullianus alias antitheses iis opposuit, in quibus legem veterem cum nova conciliabat. LE PA.

ut dicas : *Quis ascendet* ³⁶ *in cælum, et deponet nobis* ³⁷ *illud et auditum illud faciemus? nec ultra mare est, ut dicas : Quis transfretabit et sumet illud nobis, et auditum illud faciemus? Prope te est verbum, in ore tuo, et in corde tuo, et in manibus tuis facere illud. Hoc erit. Non hic, nec illic; ecce enim intra vos est regnum Dei. Et ne argumentetur audacia hæretica, de regno Creatoris, de quo consulebatur, non de suo respondisse eis Dominum, sequentia obsistunt. Dicens enim *Filium hominis ante multa pati, et reprobari oportere, ante adventum suum*, in quo et regnum substantialiter revelabitur, suum ostendit et regnum de quo responderat, quod passiones et probationes ipsius expectabat. Reprobari autem habens et postea agnoscere et assumi et extolli, etiam ipsum verbum *reprobari* inde decerpit ³⁸, ubi in lapidis ænigmate utraque revelatio ejus apud David (*Psal. cxvii, 21*) canebatur prima recusabilis, secunda honorabilis : *Lapis, inquit quem reprobaaverunt ædificantes, iste factus est in caput anguli. A Domino factum est hoc*. Vanum enim, si credidimus Deum de contumelia aut gloria scilicet alicujus prædicasse, ut non ³⁹ eum portenderet, quem et in lapidis, et in petrae, et in montis figura (*Isa. viii, 4*) portenderet ⁴⁰. Sed si de suo loquitur adventu, cur cum diebus Noe et Loth comparat tetris et atrocibus Deus et lenis et mitis? Cur admonet meminisse uxoris Loth, quæ præceptum Creatoris non impune contempsit, si non cum judicio venit vindicandorum præceptorum suorum? Etiam si vindicat ut et ille, si judicat me, non debuit per ⁴¹ ejus documenta formare quem destruit, ne ille me formare videatur. Si vero et hic non de suo loquitur, adventu, sed de Judæi Christi, expectemus etiam nunc ne quid de suo prædicet, illum interim esse credentes, quem omni loco prædicat.*

CAPUT XXXVI.

Nam et *orandi perseverantiam et instantiam* (*Luc. xviii*) mandans, parabolam judicis ponit, *coacti audire viduam, instantia et perseverantia interpellationum ejus*. Ergo judicem Deum ostendit orandum non se, si non ipse est iudex. Sed subjunxit, *facturum Deum vindictam electorum suorum*. Si ergo ipse erit iudex, qui et vindex. Creatorem ergo meliorem Deum probavit, quem electorum suorum clamantium ad eum die ac nocte vindicem ostendit. Et tamen, cum templum Creatoris inducit, et duos adorantes diversa mente describit Phariseum in superbia, Publicanum in humilitate, ideoque alterum reprobatum, alterum justificatum descendisse (*Luc. xviii*

utique docendo qua disciplina sit orandum constituit, a quo relaturi essent eam orandi disciplinam, sive reprobatricem superbæ, sive justificatricem humilitatis. Alterus Dei nec templum, nec oratores, nec judicium invenio penes Christum, nisi Creatoris. Illum jubet adorare in humilitate (52), ut allevatorem humilium; non in superbia, ut destructorem superbiorum. Quem alium adorandum mihi ostendit? qua disciplina? qua spe? Neminem opinor. Nam et quam docuit orationem, Creatori probavimus convenire. Aliud est si etiam adorari qua Deus optimus et ultro bonus non vult. Sed *quis optimus, nisi unus*, inquit, *Deus*? Non quasi ex duobus diis unum optimum ostenderit, sed unum esse optimum Deum solum, qui sic unus sit optimus, qua solus Deus. Et utique optimus, qui pluit super justos et solem suum oriri facit super bonos et malos, sustinens et alens et juvens etiam Marcionitas. Denique interrogatus ab illo quodam : *Præceptor optime, quid faciens vitam æternam possideo?* de præceptis Creatoris an ea sciret, id est faceret, exposulavit, ad contestandum præceptis Creatoris vitam acquiri sempiternam. Cumque ille principaliora quæque affirmasset observasse se ab adolescentia : *Unum, inquit, tibi deest. Omnia quæcunque habes vende, et da pauperibus, et habebis thesaurum in cælo, et veni, sequere me*. Age Marcion omnesque jam commiserones et coodibiles ejus hæretici, quid audebitis dicere? ⁴² Resciditne Christus priora præcepta, non occidendi, non adulterandi, non furandi, non falsum testandi, diligendi patrem et matrem? An ⁴¹ et illa servavit, et quod deerat, adjecit? quanquam et hoc præceptum largitionis in egenos ubique diffusum sit in Lege et prophetis, uti gloriosissimus ille observator præceptorum pecuniam multo chariorem habiturus traduceretur. Saluum est igitur et hoc in Evangelio (*Matth. v, 17*) : *Non veni dissolvere Legem et prophetas, sed potius adimplere*. Simul et cætera dubitatione liberavit, manifestando unius esse et Dei nomen et optimi, et vitam æternam, et thesaurum in cælo, et semetipsum; cujus præcepta supplendo et conservavit et auxit : secundum Michæam quoque hoc loco recognoscendus, dicentem (*vi, 8*) : *Si annuntiavit tibi homo quid bonum aut quid a te Dominus exquirat, quam facere judicium, diligere misericordiam, et paratum esse sequi Dominum Deum tuum?* Et homo enim Christus annuntians quid sit bonum, scientiam legis : *Præcepta*, inquit, *scis?* facere judicium : *Vende*, inquit, *quæ habes*; diligere ²⁴ misericordiam : *Et da*, inquit, *egenis*; paratum esse

Variæ lectiones.

³⁶ Ascendit *Seml.* ³⁷ Deponit *Oberth.* ³⁸ Excerpsit *al.* ³⁹ Non ut *Seml.* ⁴⁰ Portenderat *Oberth.* ⁴¹ Anne *Rhen.* ⁴² Dilige *Seml.*

Commentarius.

(52) *Illum jubet adorare in humilitate*, etc. Alludere mihi videtur ad illud Christi : *Omnis qui se humiliat allevabitur, et qui se exaltat humiliabitur*

(*Matth. xviii, 4*); sive ad aliud cantici Mariæ : *Deposuit potentes de sede* (hoc est enim destruere), *et exaltavit* (sive allevavit) *humiles* (*Luc. i, 52. PAM.*

ire ⁴³ cum Deo ⁴⁴ : *El veni, inquit, sequere me.* Tam distincta fuit a primordio Judæa gens per tribus et populos et familias et domos, ut nemo facile ignorari de genere potuisset, vel de recentibus Augustianis censibus adhuc [tunc fortasse pendentibus (53)]. Jesus autem Marcionis et natus non dubitaretur, qui homo videbatur; utique qua non natus nullam potuerat generis sui in publico habuisse notitiam, sed erat unus aliqui deputandus ex iis (54), qui quoquo modo ignoti habebantur. Cum igitur prætereuntem illum cæcus audisset, cur exclamavit : *Jesu fili David, miserere mei*, nisi quia filius David, id est, ex familia David non temere deputabatur, per matrem et fratres, qui aliquando ex notitia utique annuntiati ei fuerant? Sed *antecedentes increpabant cæcum, uti taceret.* Merito, quoniam quidem vociferabatur, non quia de David filio mentiebatur. Aut doce increpantes illos scisse, quod Jesus non esset filius David, ut idcirco silentium cæco indixisse credantur. Sed etsi doceres, facilius illos ignorasse præsumeretur ⁴⁵, quam Dominum falsam in se prædicationem sustinere potuisse. Sed patiens Dominus; non tamen confirmator erroris, imo etiam detector Creatoris; ut non prius hanc cæcitatem hominis illius enubilasset, ne ultra Jesum filium David existimaret. Atquin, ne patientiam ejus infamaretis, **451** nec ⁴⁶ ullam rationem dissimulationis illi affingeretis, nec filium David negaretis, manifestissime confirmavit cæci prædicationem, et ipsa remuneratione medicinæ, et testimonio fidei. *Fides, inquit, tua te salvum fecit.* Quid vis cæcum credidisse? Ab alio ⁴⁷ Deo descendisse Jesum ad adjunctionem ⁴⁸ Creatoris? ad destructionem Legis et prophetarum? non illum esse, qui ex radice Jesse et ex fructu lumborum David destinabatur (*Psal. cxxxii, 11*), cæcorum quoque remunerator? Sed nondum, puto, ejusmodi tunc cæci erant, qualis Marcion, ut hæc fuerit cæci illius fides, qua crediderit in voce, *Jesu, fili David.* Qui hoc se et cognovit, et ab omnibus cognosci ⁴⁹ voluit, fidem hominis, etsi melius oculatam, etsi veri luminis compotem, exteriori quoque visione donavit, ut et nos regulam simulque mercedem fidei disceremus. Qui vult videre Jesum, David

A filium credat per Virginis censum. Qui non ita credet, non audiet ab illo; *Fides tua te salvum fecit.* Atque ita cæcus remanebit, ruens in antithesim, ruentem et ipsam antithesim. Sic enim cæcus cæcum deducere solet. « Nam si aliquando (II Reg. v) Davidem in recuperatione Sionis offenderant cæci resistentes, quominus admitteretur. » (in figuram populi proinde cæci, non admissuri quandoque Christum filium David) « ideo Christus ex diverso cæco subvenit, ut hinc se ostenderet non esse filium David, et ex animi diversitate bonus cæcis, quos ille jusserat cædi. Et cur fidei, et quidem pravæ, præstitisse se dixit? » Atquin et hoc filius David, antithesim de suo retundendam. Nam et qui David offenderant, cæci: nunc vero ejusdem carnis ⁵⁰ homo supplicem se obtulerat filio David, idcirco ei satisfaciendi quodammodo placatus filius David, restituit lumina cum testimonio fidei, qua hoc ipsum crediderat, exorandum sibi esse filium David. Et tamen David audacia hominum, puto, offenderat, non valetudo.

CAPUT XXXVII.

Consequitur (*Luc. xix*) et *Zachæi domum salutem.* Quo merito? Numquid vel ille crediderat Christum a Marcione venisse? Atquin adhuc in auribus erat omnium vox ille cæci, *Miserere mei, Jesu, fili David; et omnis populus laudes referebat Deo*, non Marcionis, sed David. Enimvero Zachæus etsi allophylus fortasse, tamen aliqua notitia Scripturarum ex commercio judaico afflatus; plus est autem ⁵¹, et ignorans (*Isaiam lviii, 7*), præcepta ejus impleverat. **452** *Confringito, inquit, panem tuum esurienti; et non habentes tectum in domum tuam inducito;* hoc cum maxime agebat, exceptum domo sua pascebat Dominum. *Et nudum si videris, contegito;* hoc cum maxime promittebat, in omnia misericordiæ opera dimidium substantiæ offerens; dissolvens violentiorum contractuum obnexum ⁵², et dimittens conflictatos in laxamentum, et omnem conscriptionem iniquam dissipans, dicendo: *Et si cui quid per calumniam eripui, quadruplum reddo.* Itaque Dominus, *Hodie inquit, salus huic domui.* Testimonium

Variæ lectiones.

⁴³ Paratum, si, inquit, ire Oberth. ⁴⁴ Domino Seml. ⁴⁵ Præsumeret Rhen. ⁴⁶ Ne Ciaccon. ⁴⁷ Illo Oberth. ⁴⁸ Dilectionem Seml. ⁴⁹ Cognosci ab omnibus Oberth. ab hominibus cognosci al.; ab omnibus abest Par. ⁵⁰ Indecoris Par. Fran. ⁵¹ Si inserit Rhen. ⁵² Obnoxiiis Seml.

Commentarius.

(53) *Vel de recentibus Augustianis censibus adhuc tunc fortasse pendentibus.* Tunc, id est, cum diceret cæcus, *Jesu, fili David.* Pendentibus, scilicet tabulis census: nimirum, sicut supra notavimus, haud semel acti census fuisse videntur sub Augusto. Et Septimius ipse, libro *adversus Judæos*, addubitare videtur an Christus adscriptus fuerit censui statim ut natus est. Rig.

(54) *Sed erat unus aliqui deputandus ex iis, etc.* Unus aliqui pro aliquis, ut in principio lib. seq. unus aliqui discipulus. Sensus hic est, erit terræ filius, vel unus quilibet e turba, sive unus de multis, quod Græci dicunt ἐκ τοῦ πολλοῦ ὄχλου, καὶ τῶν πολ

λῶν ἐκ τοῦ τυχόντων. RHEN.

(55) *Dissolvens violentiorum contractuum obnexum.* Illa vox composita est a voce *nexus*, jureconsultis usitatissima. Hinc *Mod* apud Papinianum l. si pater fam. D. familiæ eriscundæ *nexus pignoris*, apud Ulpianum, l. si non saltem, adeo lit. de conduct. indeb. *nexus venditi*. Unde et Cicero pro Muræna *nexu obligare*, et apud Tacitum, lib. iii; *exsoluti legis nexus*. Eodem pertinent *lex nexus*, et l. pecunia quæ per nexum obligatur, nempe per genus quoddam obligationis civilis, qua, uti Budæus ait, corpus æque atque pignus nexu afficiebatur. PAM.

dixit, salutaria esse quæ præceperat prophetae Creatoris. Cum vero dicit : *Venit enim Filius hominis saluum facere quod periit*,⁵³ jam non contendo eum venisse ut saluum faceret quod perierat, cujus fuerat, et cui perierat quod saluum venerat facere ; sed in alterius quæstionis gradum dirigo. De homine agi nulla dubitatio est. Hic cum ex duabus substantiis constet, ex corpore et anima, quærendum est ex qua substantiæ specie periisse videatur. Si ex corpore, ergo corpus perierat, saluum facit Filius hominis : habet igitur et caro salutem. Si et anima perierat, animæ perditio saluti destinatur : caro quæ non periit, salva est. Si totus homo perierat ex utraque substantia, totus homo saluus fiat necesse est ; et elisa est sententia hæreticorum negantium carnis salutem. Jam et Christus Creatoris confirmatur, qui secundum Creatorem totius hominis salutem⁵⁴ pollicebatur. *Servorum* quoque parabola, qui secundum rationem fœneratæ pecuniæ dominicæ dijudicantur, judicem ostendit Deum, etiam ex parte severitatis, non tantum honorantem, verum et auferentem quod quis videatur habuisse. Aut si et hic Creatorem finxerit austum tollentem quod non posuerit, et metentem quod non severit : hic quoque me ille instruit, cujus pecuniam ut fœnerem edocet.

CAPUT XXXVIII.

Sciebat Christus *baptisma Joannis* (Luc. xx) unde esset, et cur quasi nesciens interrogabat ? Sciebat non responsuros sibi Phariseos, et cur frustra interrogabat ? An ut ex ore ipsorum judicaret illos, vel ex corde ? Refer ergo et hæc ad excusationem Creatoris, et ad comparisonem Christi ; et considera jam quid secuturum esset, si quid Pharisei ad interrogationem renuntiassent. Puta illos renuntiassent humanum Joannis baptismam, statim lapidibus elisi fuissent. Existeret aliqui Marcion⁵⁵ (56) adversus Marcionem, qui 453 diceret : O Deum optimum ! O Deum diversum a Creatoris exemplis ! Sciens præceps ituros homines, ipse illos in præruptum⁵⁶ imposuit. Sic enim et de Creatore, in arboris lege, tractatur. Sed de cœlis fuit baptismam Joannis. *Et quare*, inquit Christus non credidistis ei ? Ergo qui credi voluerat

A Joanni, increpaturus quod non credidissent, ejus erat cujus sacramentum Joannes administrabat, Certe nolentibus renuntiare quid saperent, cum et ipse vicem opponit. *Et ego non dico vobis in qua virtute hæc facio ; malum pro malo reddit*⁵⁷. *Reddite quæ Cæsaris Cæsari, et quæ sunt Dei Deo*. Quæ erunt Dei ? Quæ similia sunt denario Cæsaris, imago scilicet et similitudo ejus. Hominem igitur reddi jubet Creatori, in cujus imagine et similitudine et nomine et materia expressus est. Quærat sibi monetam Deus Marcionis. Christus denarium hominis suo Cæsari jubet reddi, non alieno ; nisi quod necesse est qui suum denarium non habet (57). Justa et digna præscriptio est in omni quæstione ad propositum interrogationis pertinere debere sensum responsionis. Cæterum, aliud consulenti, aliud respondere dementis est. Quo magis absit a Christo, quod ne homini quidem convenit ! Sadducæi *resurrectionis negatores*, de ea habentes interrogationem, proposuerant Domino ex lege materiam mulieris, quæ septem fratribus ex ordine defunctis secundum præceptum legale nupsisset, cujus viri deputanda esset in resurrectione. Hæc fuit materia quæstionis, hæc substantia consultationis. Ad hoc respondisse Christum necesse est. Neminem timuit, ut quæstiones aut declinasse videatur, aut per occasionem earum, quod alias palam non docebat subostendisse. Respondit igitur, *hujus quidem ævi filios nubere*. Vides quam pertinenter ad causam. Quia de ævo venturo quærebatur, in quo neminem nubere definiturus⁵⁸, præstruxit, hic quidem nubi, ubi sit et mori ; quos vero dignatus sit Deus illius ævi possessione et resurrectione a mortuis, neque nubere, neque nubi ; quia nec morituri jam sint, cum similes angelorum sint⁵⁹, Dei et resurrectionis filii facti. Cum igitur sensus responsionis non ad aliud sit dirigendus, quam ad propositum interrogationis ; si hoc sensu responsionis, 451 propositum absolvitur interrogationis, non⁶⁰ aliud responsio Domini sapit, quam quo quæstio absolvitur. Habes et tempora permissarum et negatarum nuptiarum, non ex sua propria, sed ex resurrectionis quæstione. Habes et ipsius resurrectionis confirmationem, et totum quod Sadducæi (58) sciscitaban-

Variæ lectiones.

⁵³ Perierat *al.* ⁵⁴ Salutem *abest Rig.* ⁵⁵ Aliquis Marcion *Seml.* aliqui Marcionis *Venet.* ⁵⁶ Præruptum *ms.* ⁵⁸ Malum malum reddidit *Pam.* ⁵⁸ Diffiniturus *al.* ⁵⁹ Fiant *Seml.* ⁶⁰ At *add. alii.*

Commentarius.

(56) *Existeret aliqui Marcion*, id est, si emerget ex ore, exurgeret. Sic enim hoc verbum apud Ciceronem interpretatur *Asconius Pedianus. RHEN.

(57) *Nisi quod necesse est, qui suum denarium non habet*. Necesse est, inquit Septimius, quærat sibi monetam deus Marcionis, qui suum denarium non habet. Quærat sibi hominem alienum, qui nullum habet suum, qui nullum scilicet creavit. Rig.

(58) *Sadducæi resurrectionis negatores*. Epiphanius (*hær.* 14) : Ἡσέτησαν μὲν γὰρ οὗτοι νεκρῶν

τὴν ἀνάστασιν, ὅμοια Σαμαρείταις φρονοῦντες : *mortuorum enim resurrectionem negarunt, eadem cum Samaritis sentientes*. Neque tantum resurrectionem, sed etiam animæ immortalitatem sustulerunt, ut testatur Josephus, *Antiq. Jud.* lib. xviii. A Dositheo propagatam fuisse tum Sadducæorum, tum Samaritanorum hæresin docet B. Hier., *Dial. contra Lucif.* : « Taceo, inquit, de Judaismi hæreticis, qui ante adventum Christi legem traditam dissiparunt ; quod Dositheus, Samaritanorum princeps, prophetas repudiavit, quod Sadducæi ex illius radice nascentes etiam resurrectionem carnis nega-

tur, non de alio Deo interrogantes, nec de proprio nuptiarum jure querentes. Quod si ad ea facis respondere Christum, de quibus non est consultus, negas eum de quibus interrogatus est respondere potuisse, Sadducæorum scilicet sapientia captum. Ex abundanti nunc et post præscriptionem, retractabo adversus argumentationes coherentes. Nacti enim Scripturæ textum, ita in legendo decucurrunt: *Quos autem dignatus est Deus illius ævi; illius ævi* Deo adjungunt, quod alium Deum faciant illius ævi; cum sic legi oporteat: *Quos autem dignatus est Deus*, ut facta hic distinctione post Deum, ad sequentia pertineat *illius ævi*, id est, quos dignatus sit Deus, illius ævi possessione et resurrectione. Non enim de Deo, sed de statu illius ævi consulebatur, cujus uxor futura esset post resurrectionem in illo ævo. Sic et de ipsis nuptiis responsum subvertunt: *Ut filii hujus ævi nubunt et nubuntur*, de hominibus dictum est Creatoris, nuptia permittentis, se autem quos Deus illius ævi, alter scilicet, dignatus sit resurrectione, jam et hic non nubere, quia non sint filii hujus ævi: quando de nuptiis illius ævi consultus, non de hujus, eas negaverat de quibus consulebatur. Itaque qui ipsam vim et vocis et pronuntiationis et distinctionis exceperant, nihil aliud senserunt, quam quod ad materiam consultationis pertinebat. Atque adeo scribæ: *Magister*, inquit, *bene dixisti*. Confirmaverat enim resurrectionem, formam ejus edendo adversus Sadducæorum opinionem. Denique testimonium eorum qui ita eum respondisse præsumperant, non recusavit. Si autem Scribæ Christum filium David existimabant, ipse autem David Dominum eum appellat; quid hoc ad Christum? Non David errorem Scribarum (59) obtundebat, sed honorem Christo David procurabat, quem Dominum Christum⁶¹ magis quam filium David confirmabat; quod non congrueret destructori Creatoris. At ex nostra parte, quam conveniens 455 interpretatio! Nam qui olim a cæco illo filius David fuerat invocatus, quod tunc retinebat, non habens in præsentia scribas, nunc ultro coram eis de industria protulit: ut se, quem cæcus secundum scribarum doctrinam filium tantum David prædicarat, Dominum quoque ejus ostenderet; remunerata quidem fide cæci, qua filium David crediderat illum; pulsata vero traditione⁶² Scribarum, qua non et Dominum eum norant. Quodcumque ad

gloriam spectaret Christi⁶³ Creatoris, sic⁶⁴ non alius tueretur, quam Christus Creatoris.

CAPUT XXXIX.

Olim (*Luc. xxi*) constitit de nominum proprietate, et illam competere⁶⁵, qui prior et Christum suum in homines annuntiaret, et Jesum transnominaret. Constat itaque et de impudentia ejus, qui multos dicat *venturos in nomine ipsius*; quod non sit ipsius, si non Christus et Jesus Creatoris est, ad quem proprietas nominum pertinet; amplius, et prohibeat eos recipi, quorum et ipse par sit, ut qui proinde in nomine venit alieno, si non ipsius erat a mendacio nominis prævenire discipulos, qui per proprietatem nominis possidebat veritatem ejus, *Venient denique illi, dicentes: Ego sum Christus*. Recipies eos, qui consimilem recepisti. Et hic enim in nomine suo venit. Quid nunc quod et ipse veniet nomen Dominus Christus et⁶⁶ Jesus Creatoris? Rejicies illum? Et quam iniquum, quam injustum, et optimo Deo indignum, ut non recipias eum in nomine suo venientem, qui alium⁶⁷ in nomine ejus recepisti! Videamus et quæ signa temporibus imponat, *Bella*, opinor, *et regnum super regnum. et gentem super gentem, et pestem, et fames, terræque motus, et formidines, et prodigia de cælo*; quæ omnia severo et atroci Deo congruunt⁶⁸. Hæc cum adjicit⁶⁹ etiam oportere fieri, quem se præstat, destructorem an probatorem Creatoris? cujus dispositiones confirmat impleri oportere, quas ut optimus tam tristes quam⁷⁰ atroces abstulisset potius quam constituisset, si non ipsius fuissent. Ante hæc autem persecutiones eis prædicat et passiones venturas, in martyrium utique et in salutem. Accipe prædicatum in Zacharia (*ix, 15*): *Dominus, inquit, omnipotens proteget eos; et 456 consument illos, et lapidabunt lapidibus fundæ, et bibent sanguinem illorum velut vinum, et replebunt pateras quasi altaris*⁷¹; *et salvos eos faciet Dominus illo die, velut oves, populum suum, quia*⁷² *lapides sancti volutant*. Et ne putes hæc in passiones prædicari, quæ illos tot bellorum nomine ab allophylis manebant, respice ad species. Nemo in prædicatione bellorum legitimis armis debellandorum, lapidationem enumerat popularibus cœtibus magis et inermi tumultui familiarem. Nemo tanta in bello sanguinis flumina paterarum capacitate metitur, aut unius altaris cruentationi⁷³ adæquat. Nemo oves appellat eos qui in bello armati, et ipsi et⁷⁴ eadem ferita-

Varie lectiones.

⁶¹ Christum *abest Par. Fran.* ⁶² Traductione *al.* ⁶³ Christi *omitt. Jun.* ⁶⁴ Si *Venet.* ⁶⁵ Olim. c. d. n. p. ei i. c. *inser. Rig. et al. post. eum e cod. Wouw.* ⁶⁶ Christus et *omitt. Oberth.* ⁶⁷ Alienum *Paris.* ⁶⁸ Congruum *Venet.* ⁶⁹ Dicit *al.* ⁷⁰ Tam *Jun.* Quasi pateras altari *Fran.* ⁷¹ Qui *Seml.* ⁷² Cruentatione *Pam.* ⁷⁴ Et *Jun.*

Commentarius.

verunt. » Dicti sunt Sadducæi a Sadoko Antigoni discipulo; is autem Antigonus discipulus fuerat Simeonis Justi, ut refertur in Pirke avoth, cap. 1. Le Pa.

(59) Non David errorem Scribarum. Ne res confuse tractentur, advertendum est Scribarum duo fuisse ge-

nera, alii enim γραμματεῖς τοῦ νόμου exstiterē, et alii γραμματεῖς λαοῦ. Scribæ populi actuarii sive auctores publici fuerunt, neque tamen hæretici; cum certum sit alios fuisse hæreticos. Videsis Scaligerum in Elencho. Le Pa.

te certantes cadunt; sed qui in sua proprietate atque patientia, dedentes potius semetipsos, quam vindicantes trucidantur. Denique, quia ⁷⁵ lapides, inquit, *sancti volutant* (60), non quia ⁷⁶ milites pugnant. Lapidēs enim sunt et fundamenta, super quæ nos ædificamur: *exstructi*, secundum Paulum (Ephes. II, 21), *super fundamentum apostolorum*, qui lapides sancti oppositi omnium offensui volutabant. Et hic igitur ipse vetat cogitari, quid responderi oporteat apud tribunalia, qui et Balaam ⁷⁷ quod non cogitaverat, imo contra quam cogitaverat suggessit (Num. XXII), et Moysi causato linguæ tarditatem, os repromisit; et sapientiam ipsam, cui nemo resisteret, per Isaiam (XLIV, 5) demonstravit: *Hic dicet: Ego Dei sum, et clamabit in nomine Jacob, et alius inscribetur* ⁷⁸ in nomine Israelis. Quid enim sapientius et in-contradicibili confessione simplici et exserta in martyris nomine cum Deo invalescentis? quod est interpretatio Israelis (61). Nec mirum si is cohibuit ⁷⁹ præcogitationem, qui et ipse a Patre excepit pronuntiandi tempestive subministrationem: *Dominus mihi dat linguam disciplinæ, quando debeam proferre sermonem* (Isa. L, 4). Nisi Marcion Christum non subjectum Patri infert. A proximis quoque persecutiones et nomine ex odio utique blasphemiam prædicatam, non deo rursus ostendere. Sed per tolerantiam, inquit, *salvos facietis nosmetipsos*; de qua scilicet Psalmus (IX, 19): *Tolerantia, inquit, iustorum non peribit* ⁸⁰ in finem. Quia et alibi (Psal. CXV, 5): *Honorabilis mors iustorum*; ex tolerantia sine dubio, **457** quia et Zacharias (VI, 14 seqq.): *Corona autem erit eis qui toleraverint*. Sed ne audeas argumentari apostolos, ut alterius Dei præcones, a Judæis vexatos, memento prophetas eadem a Judæis passos, tamen non alterius Dei apostolos fuisse, quam Creatoris. Sed monstrato dehinc tempore excidii, cum capisset vallari exercitibus Hierusalem, signa jam ultimi finis enarrat, *solis et lunæ siderumque prodigia, et in terra angustias nationum obstupescientium velut a sonitu maris fluctuantis pro expectatione imminentium orbi malorum*. Quod et ipsæ vires cælorum concuti habeant, accipe Joelem

(II, 30): *Et dabo prodigia in cælo et in terra, sanguinem et ignem et fumi vaporem. Sol convertetur in tenebras, et in sanguinem luna, priusquam adveniat* ⁸¹ dies magnus et illustris Domini. Habes et Habacuc (III, 9, 10): *Fluminibus dirumpetur terra; videbunt te, et parturient populi; disperges* ⁸² aquas gressu ⁸³. Dedit abyssus sonum suum; sublimitas timoris ejus elata est; sol et luna constitit in suo ordine, in lucem coruscationis ⁸⁴ tuæ ibunt in fulgorem; fulgur scutum tuum, in communicatione tua diminues terram, et in indignatione tua depones nationes. Conveniunt, opinor, et Domini pronuntiationes et prophetarum, de concussionibus mundi et orbis, elementorum et nationum. Post hæc quid Dominus? *Et tunc videbunt Filium hominis venientem* (62 de cælis cum plurima virtute, Cum autem hæc fient, erigitis vos, et levabitis capita, quoniam appropinquabit ⁸⁵ redemptio vestra. In tempore scilicet regni, de quo subjectarum ⁸⁶ ipsa parabola. Sic et vos cum videritis omnia hæc fieri, scitote appropinquasse regnum Dei. Hic erit dies magnus Domini et illustris, venientis de cælis Filii hominis secundum Danielelem (VII, 3): *Ecce cum cæli nubibus tanquam filius hominis adveniens*, etc. *Et data est illi regia potestas*, quam in parabola postulaturus exierat, relicta pecunia servis, quæ fœneraretur ⁸⁷. Et universæ nationes, quas promiserat et in Psalmo (II, 8) Pater: *Postula de me, et dabo tibi gentes hæreditatem tuam. Et gloria omnis serviens illi et potestas ejus æterna, quæ non auferetur, et regnum* ⁸⁸ ejus quod non corrumpetur: quia nec morientur in illo, nec nubent, sed erunt sicut angeli. De eodem adventu Filii hominis et fructu ⁸⁹ ejus apud Habacuc (III, 13): *Existi in salutem populi ad salvos faciendos christos tuos; erecturos scilicet se, et capita* **458** levaturos in tempore regni redemptos ⁹⁰. Igitur cum et hæc, quæ sunt promissionum, proinde convenient sicut et illa quæ sunt concussionum, ex consonantia prophetarum et dominicarum pronuntiationum, nullam hic poteris interstruere distinctionem, ut concussionem quidem referas ad Creatorem, sævitie scilicet Deum, quas hæc sinere, nedum expectare deberet Deus optimus; promis-

Variæ lectiones.

⁷⁵ Qui Seml. ⁷⁶ Quin Paris. Fran. ⁷⁷ Ba'æ Oberth. ⁷⁸ Inscibet al. ⁷⁹ Prohibuit al. ⁸⁰ Periet Seml. ⁸¹ Adveniet Rig. Venet. ⁸² Dispergens Rhen. Seml. ⁸³ Gressus Venet. ⁸⁴ Coruscationes Franeq. circumstationes al. ⁸⁵ Appropinquabit Rhen. Seml. Oberth. ⁸⁶ Subjecta erit Rhen. Seml. Pam. ⁸⁷ Fœnerarentur Latin. ⁸⁸ Fructus Paris. Fran. ⁸⁹ Redemptus Rhen. Seml. Oberth.

Commentarius.

(60) *Quia lapides sancti volutant*. Hæc etiam Zachariæ citantur juxta editionem septuaginta Volutant, κολοῦνται ἐπὶ τῆς γῆς. Rig.

(61) *Quod est interpretatio Israelis*. De hujus vocis significatu sanctus Hieronymus (in Quæst. ad Genesim) multis probat Israel proprie idem esse ac principem seu directum Dei: « Illud vero, inquit, quod in libro Nominum interpretatur Israel vir videns Deum, sive mens videns Deum, omnium pene sermone detritum, non tam vere quam violenter mihi interpretatum videtur. » Querendum igitur manet utra interpretatio, princepsne Dei, an directus Dei, admittenda potius sit. Hanc vero quæ-

stionem indirecte solvit Hieronymus ipse, cum ait: « Nos magis Scripturæ et angeli, vel Dei, qui ipsum Israel vocavit, auctoritate ducimur, quam cujuslibet eloquentiæ sæcularis. » Atqui Deus ipse, seu angelus, nomen Israel neutro quem dixit Hieronymus, modo, sed, ut optime Tertullianus noster, invalescentem cum Deo interpretatus est: Nequaquam, inquit, Jacob appellabitur nomen tuum, sed Israel: quoniam si contra Deum fortis fuisti, quanto magis contra homines prævalebis? Edd.

(62) *Videbunt Filium hominis venientem*. Secundum hic adventum Christi ex infinitis locis probat contra Marcionem. LE PR.

siones vero Deo optimo deputes, quas Creator ignorans illum non prophetasset. Aut si suas prophetavit; non distantes a promissionibus Christi, parerit in libertate optimo Deo; nec plus videbitur a Christo tuo repromitti, quam a meo filio hominis. Ipsum decursum Scripturæ evangelicæ, ab interrogatione discipulorum usque ad parabolam fici, ita invenies contextu sensus filio hominis hinc atque illinc adhærere, ut in illum compingat et tristia et læta, et concussiones et promissiones, nec possis separare ab illo alteram partem. Unius enim filii hominis adventu constituto inter duos exitus. concussionum et promissionum, necesse est ad unum pertineant filium hominis, et incommoda nationum, et vota sanctorum: quia ⁹⁰ ita positus est in medio, ut communis exitibus ambobus, alterum concludens adventu suo, id est, incommoda nationum; alterum incipiens, id est, vota sanctorum ut sive mei Christi concesseris adventum filii hominis, quo mala imminetia ei deputes quæ adventum ejus antecedunt, cogaris etiam bona ei adscribere, quæ ab adventu ejus oriuntur; sive tui malueris, quo bona ei adscribas quæ ab adventu ejus oriuntur ⁹¹, cogaris mala quoque ei deputare, quæ adventum ejus antecedunt. Tam enim mala coherent adventui filii hominis antecedendo, quam et bona subsequendo. Quære igitur quem ex duobus christis constituas in persona unius filii hominis, in quem ⁹² utrâque dispositio referatur. Aut et Creatorem optimum, aut ⁹³ Deum tuum asperum dedisti natura. In summa ipsius parabolæ considera exemplum: *Adspice ficum, et arbores omnes, cum fructum protulerint, intelligunt homines æstatem appropinquasse. Sic et vos, cum videbitis hæc fieri scitote in proximo esse regnum Dei.* Si enim fructificationes arbuscularum signum æstivo tempore præstant, antecedendo illud; proinde et ⁹⁴ conflictationes orbis signum prænotant regni, præcedendo illud. Omne autem signum ejus est cujus est ⁹⁵ res, cujus est signum. Et omni rei **450** ab eo imponitur signum, cujus est res. Ita si conflictationes signa sunt regni, sicut fructificationes æstatis; ergo et regnum Creatoris est, cujus ⁹⁶ conflictationes deputantur, quæ signa sunt regni. Præmiserat oportere hæc fieri tam atrocia, tam dira, Deus optimus, certe a Prophetis et a Lege prædica-

A ta; adeo Legem et Prophetas non destruebat, cum quæ prædicaverant, confirmat perfici oportere. Adhuc ingerit, *Non transiturum cælum ac terram, nisi omnia peragantur.* Quænam ista? Si quæ a Creatore sunt ⁹⁷, merito sustinebunt elementa Domini sui ordinem expungi. Si quæ a Deo optimo, nescio an sustineat cælum et terra perfici quæ æmulus statuit. Hoc si patietur Creator, zelotes Deus non est. Transeat age nunc tunc terra et cælum sic enim Dominus eorum destinavit, dum *Verbum ejus manet in ævum*: sic enim et Isaias (xl, 8) prænuntiavit. Admoneantur et discipuli, *ne quando graventur corda eorum crapula et ebrietate, et sæcularibus curis* (63); *et insistat eis repentinus dies ille, velut laqueus*; utique oblitis Deum ex plenitudine et cogitatione mundi; Moysi erit admonitio (*Deut. xxxii, 15*). Adeo is liberabit a laqueo diei illius, qui hanc admonitionem retro intulit. Erant et loca alia apud Hierusalem ad docendum, erant extra Hierusalem ad secedendum; sed enim per diem in templo docebat, ut qui per Osee (xii, 4) prædixerat: *In templo meo me invenerunt, et illic disputatum est ad eos.* Ad noctem vero in Elæonem (64) secedebat: sic enim Zacharias (xiv, 4) demonstrat: *Et stabunt pedes ejus in monte Elæone.* Erant horæ quoque auditorio competentes: diluculo conveniendum erat, quia per Isaiam (L, 4) cum dixisset. *Dominus dat mihi linguam disciplinæ*; adjecit ⁹⁸: *Apposuit mihi mane aurem ad audiendum.* **460** Si hoc est prophetias dissolvere, quid erit adimplere?

CAPUT XL.

Proinde (*Luc. xxii*) scit et quando pati oporteret eum, cujus passionem lex figurat. Nam e ⁹⁹ tot festis Judæorum *Paschæ diem* elegit ¹. In hoc enim sacramentum pronuntiatur Moyses (*Levit. xxiii*): *Pascha est Domini.* Ideo et affectum suum ostendit: *Concupiscentia concupivi Pascha edere vobiscum antequam patiar.* O legis destructorem, qui concupierat etiam Pascha servare! Nimirum vervecina illum Judaica delectaret? An ipse erat, qui (*Isa. lvi*) *tanquam ovis ad victimam adduci* habens, et *tanquam ovis coram tondente, sic os non aperturus*, figuram sanguinis sui salutaris implere concupiscebatur? Poterat et ab extraneo quolibet tradi; ne dicerem ² et in hoc Psalmum (xl, 10) expunctum:

Variæ lectiones.

⁹⁰ Qui *Pam. Rhen. Seml. Oberth.* ⁹¹ Sive tui malueris, quo bona ei adscribas quæ ab adventu ejus oriuntur *omitt. Rhen. Seml. Oberth.* ⁹² Quam *Pam. Rhen. Seml. Oberth.* ⁹³ Et *add. Rhen. Seml. Oberth.* ⁹⁴ Et *omitt. Rhen. Seml. Oberth.* ⁹⁵ Et *cod. Wouw.* ⁹⁶ Cui *Latin.* ⁹⁷ Fiunt *Rhen. Seml. Oberth.* ⁹⁸ Adjecit *abst. Par.* ⁹⁹ Et *Rhen. Seml. Oberth.* ¹ Elegerit *Venet. egit Rhen. Seml. Oberth.* ² Dicerent non *cod. Wouw.* ni dicerem et in hoc *Jun.*

Commentarius.

(63) *Ebrietate et sæcularibus curis.* Quæ duo hic in discipulis prohibentur, eadem in clericis, tum presbyteris, tum etiam episcopis prohibentur, posterius can. apost. 6, et 80, can. 6 conc. Carth. et L. Generaliter 52, C. de Clericis et Ep. Prius vero can. apost. 41, et can. 24, quo cujuslibet ordinis clericis interdicitur *εὐκαταρίων εὐαγέλιον.* Quæ

omnia apud veteres contra olericorum intemperantiam et luxum passim habentur; lege epist. B. Bernardi ad Fulconem, qui Lingonensis postea factus est archidiaconus. Læ Pr.

(64) *Elæonem*, Id est, olivetum, a voce Græca ὀλίαν. EDD.

Qui mecum panem edit, levabit in me plantam. Poterat et sine prämio tradi : quanta enim opera traditoris circa eum, qui populum coram offendens, nec tradi magis potuisset quam invadi? Sed hoc alii competisset Christo, non qui prophetias adimplebat. Scriptum est enim (*Amos*, II, 6) : *Pro eo quod venundebere³ justum.* Nam et quantitatem et exitum pretii postea Juda pœnitente revocati, et in emptionem dati agri figuli, sicut in Evangelio Matthæi (cap. XXVII) continetur, Jeremias (cap. XXXII) præcanit : *Et acceperunt triginta argentea⁴ pretium appretiati vel honorati, et dederunt ea⁵ in agrum figuli.* Professus itaque se concupiscentia concupisse edere Pascha ut suum [indignum enim ut quid alienum concupisceret Deus], acceptum panem, et distributum discipulis, corpus illum suum⁶ fecit, *Hoc est corpus meum* dicendo, id est, figura corporis mei (65). Figura autem non fuisset, nisi veritatis esset corpus. Cæterum, vacua

Variae lectiones.

³ Vendiderunt al. ⁴ Argenteos al. ⁵ Eos Paris. Fran. ⁶ Suum illum Rhen. Seml. Oberth.

Commentarius.

(65) *Id est, figura corporis mei.* Hæc verba non intelligenda sunt ut volunt Calvinistæ, quibus hoc loco, et alias præterea, nimium favit Rigaltius, sed quemadmodum ea intelligi postulat ipsorum contextus, et explicuerunt theologi polemici, inter quos doctissimi cardinales Perronius et Bellarminus primas obtinent. Posteriorem citasse sufficiat : « Sequitur (tertius) locus ex lib. IV *contra Marcionem*, ubi sic legimus. « Acceptum panem, et distributum discipulis, corpus suum illum fecit : *Hoc est corpus meum* dicendo, id est, figura corporis mei. Figura autem non fuisset, nisi veritatis esset corpus. » — Respondeo : Priora verba hujus testimonii, quod omnes Sacramentarii tanquam Achillem quemdam in prima acie constituunt, pro nobis maxime faciunt : posteriora autem nihil obsunt causæ nostræ. Illud enim : « Acceptum panem corpus suum fecit dicendo, *Hoc est corpus meum*, » aperte indicat panis realem mutationem in corpus Christi ; illud autem : *Id est, figura corporis mei*, non significat (ut Sacramentarii credunt) panem Eucharistiæ esse figuram corporis Domini, sed quod fuit olim figura in Testamento Veteri, nunc in corporis veritatem esse mutatum. Conjungitur enim illud, *figura corporis mei*, non cum voce proxime præcedente, *corpus meum*, sed cum pronomine *Hoc*, ut sit hic sensus : Acceptum panem corpus suum fecit, dicendo : *Hoc*, id est, panis, est qui olim fuit figura corporis mei, nunc *est corpus meum* : ubi pronomen *Hoc*, demonstrat panem, non qui manet, sed qui mutatur, ut supra diximus. — Id autem ita esse probatur primo ex illis verbis sequentibus : « Figura autem non fuisset, nisi veritatis esset corpus. » Si enim per figuram intelligeret Eucharistiam, non diceret, *non fuisset*, sed *non esset*, loquitur igitur de figura Testamenti veteris, quæ sine dubio vera figura non fuisset, nisi corpus verum ei responderet. — Secundo idem patet ex verbis paulo infra sequentibus : « Cur, inquit, panem corpus suum appellat, et non magis peponem, quem Marcion cordis loco habuit, non intelligens veterem fuisse istam figuram corporis Christi, dicentis per Jeremiam : *Venite conjiciamus lignum in panem ejus*, scilicet *crucem* in corpus ejus? Itaque illuminator antiquitatum quid tunc voluerit significasse panem, satis declaravit, corpus suum vocans panem. » Ubi Tertullianus dicit, Christum vocasse

res, quod est phantasma, figuram capere non posset. Aut si propterea panem corpus sibi finxit, quia, corporis carebat veritate, ergo panem debuit tradere pro nobis. Faciebat ad vanitatem Marcionis, ut panis crucifigeretur. Cur autem panem corpus suum appellat (66), et non magis peponem, quem Marcion cordis loco habuit? Non intelligens veterem fuisse istam figuram corporis Christi dicentis per Jeremiam (XI, 19) : *Adversus me cogitaverunt cogitatum dicentes, Venite, conjiciamus lignum in panem ejus*; scilicet crucem in corpus ejus. Itaque illuminator antiquitatum quid tunc voluerit significasse panem, satis declaravit, corpus suum vocans panem, Sic et in calicis mentione testamentum constituens sanguine suo obsignatum, substantiam corporis confirmavit. Nullius enim corporis sanguis potest esse, nisi carnis. Nam et si qua corporis qualitas non carnea opponetur nobis, certe sanguinem nisi carnea non habebit. Itaque

corpus suum panem, non peponem, aut aliquem alium cibum, ut impleret figuram Jeremiæ, qui nomine panis significaverat Christi corpus : non ergo Christus instituit in Eucharistia figuram corporis sui, ut adversarii volunt, sed implevit figuram veterem ex pane conficiendo corpus suum. — Tertio ex verbis aliis sequentibus, ubi explicans prophetiam Jacob (*Gen.* XLIX). *Lavabit in vino stolam suam, et in sanguine uvæ pallium suum* : « *Stola*, inquit, carnem demonstrans, et vinum sanguinem. Ita et nunc sanguinem suum in vino consecravit, qui tunc vinum in sanguine figuravit. » Ubi NOTANDUM, quod sicut apud Jeremiam panis significabat corpus, quia corpus Domini est cibus fidelium, ut supra diximus ; ita vinum apud Jacobum patriarcham significat sanguinem Domini, quia sanguis Domini est potus fidelium. Christus autem ut explicaret istas figuras seu vaticinia, corpus sub specie panis, et sanguinem sub specie vini nobis tradidit : et sane si non verum corpus et sanguinem reipsa dedisset, non recte explicuisset, vel impleisset vaticinia. Nam tam Jeremias per panem verum corpus, quam Jacob per vinum verum sanguinem prænuntiavit, ut Tertullianus dicit. Illa autem verba Tertulliani : « Qui tunc vinum in sanguine figuravit, » referuntur ad illa verba Jacobi : *In sanguine uvæ pallium suum*. Vult enim dicere : per sanguinem uvæ intelligi vinum, sed per vinum intelligi sanguinem Domini, ut ipse explicat, cum ait per stolam carnem, per vinum sanguinem demonstrari. — Quarto denique, idem patet ex progressu totius libri. Nam propositum ejus erat ostendere Christum in Evangelio non destruxisse Testamentum vetus, sed illud implese. Itaque percurrit Tertullianus plurima Christi opera, ac demonstrat Christum in omnibus illis dedisse operam ut impleret figuras legis : igitur hoc etiam loco non inducit figuram institutam in Testamento Novo, sed impletionem tantum veterum figurarum. » Hactenus Bellarminus (*de sacramento Eucharistiæ* lib. II, cap. 7). EDD.

(66) *Panem corpus suum appellat.* Locus pro veritate corporis Christi insignis, cui adde ex cap. 10 lib. *adv. Judeos* : « Christus panem corpus suum appellat ; » cap. 2 de orat., etc, Justinus Martyr testimonium hac de re habet luculentum (*Apol.* I). Alios hic non allego. LX Pa.

consistit probatio corporis de testimonio carnis ; A probatio carnis, de testimonio sanguinis. Ut autem et sanguinis veterem figuram in vino recognoscas, aderit Isaias (LXIII, 1) : *Quis, inquit, qui advenit ex Edom ? Ruber vestimentorum ejus ex Bosor* (67). *Sic ⁷ decorus in stola vinolenta cum fortitudine ? Quare rubra vestimenta tua ? et indumenta sicut de foro torcularis pleno conculcato ?* Spiritus enim propheticus velut jam contemplabundus Dominum ad passionem venientem, carne scilicet vestitum, ut in ea passum, cruentum habitum carnis in vestimentorum 462 rubore designat, conculcatæ et expressæ vi passionis, tanquam de ⁸ foro torcularis ; quia exinde quasi cruentati homines de vini rubore descendant. Multo manifestius Genesis in benedictione Judæ, ex cujus tribu carnis census Christi processurus, jam tunc Christum in Juda delineabat ⁹. *Lavabit, inquit (Gen. XLIX, 11), in vino stolam suam, et in sanguine uvæ amictum suum ; stolam et amictum carnem demonstrans, et vinum sanguinem. Ila et nunc sanguinem suum in vino consecravit, qui tunc vinum in sanguine figuravit.*

CAPUT XLI.

Væ, ait, per quem traditur Filius hominis. Ergo jam *Væ* constat imprecationis et comminationis anclamationem intelligendam, et irato et offenso deputandam : nisi si Judas impune erat tantum sceleris reaturus. Aut si impune, vacat *Væ*. Si non impune, utique ab eo puniendus, in quem scelus traditionis admisit. Porro, si sciens passus est hominem, quem ipse comitatu suo adsciverat, in tantum scelus ruere, noli jam de Creatore circa Adam retrahere, quæ in tuum quoque Deum retorquentur, aut ignorasse illum qui non ex providentia obstitit peccaturo, aut obsistere non potuisse, si ignorabat ; aut noluisse, si et sciebat et poterat ; atque ita malitiosum judicandum, qui passus sit hominem suum ex delicto perire. Suadeo igitur agnoscas potius et in isto Creatorem, quam parem illi Deum optimum adversus sententiam tuam facias. Nam et Petrum præsumptorie aliquid elocutum (68), 463 negationi potius destinando, zelotem Deum tibi ostendit. *Debuit etiam osculo tradi* (69) propheticus scilicet Christus, ut ejus scilicet Filius,

qui labiis a populo diligebatur (Isa. XXIX, 13). Perductus in concessum, an ipse esset Christus interrogatur. De quo Christo Judæi quæsisent, nisi de suo ? Cur ergo non vel tunc alium eis prodidit ? Ut pati posset, inquis. Id est, ut ille optimus ignorantes adhuc in scelus mergeret. Atquin et si dixisset, passurus esset. *Si dixero enim, inquit, vobis non credetis* ¹⁰. Porro non credituri, perseverassent in necem ejus. Et cur non magis passurus esset, si alterius Dei, ac per hoc, adversarium Creatoris ¹¹ manifestasset ? Ergo non ut pateretur, alium se tunc quoque supersedit ostendere : sed quoniam ¹² ex ore ejus confessionem extorquere cupiebant, nec confesso tamen credituri, qui eum ex operibus Scripturas adimplentibus agnovisse debuerant ; ita ejus fuit occultasse se, cui ultro debebatur agnitio. Et tamen adhuc eis manum porrigens : *Abhinc, inquit, erit Filius hominis sedens ad dexteram virtutis Dei.* Suggerebat enim se ex Danielis (cap. VII) prophetia Filium hominis, et e Psalmo (CIX) David, sedentem ad dexteram Dei. Itaque ex isto dicto et Scripturæ comparatione illuminati quem se vellet intelligi : *Ergo, inquit, tu Dei Filius es ?* Cujus Dei, nisi quem solum noverant ? Cujus Dei, nisi quem in Psalmo meminerant dixisse Filio suo : *Sede ad dexteram meam ?* Sed respondit : *Vos dicitis, qui ego sum* ¹³. Atquin confirmavit id se esse quod illi dixerant, dum rursus interrogant. Unde autem probabis interrogative, et non ipsos confirmative pronuntiasse : *Ergo tu Filius Dei es ?* Ut quia oblique ostenderat se per Scripturas Filium Dei intelligendum, sic senserint ¹⁴. *Ergo tu Dei es Filius*, quod te non vis aperte dicere ; æque ¹⁵ ita et ille, *Vos dicitis* confirmative respondit ; et adeo sic fuit pronuntiatio ejus, ut perseveraverint in eo, quod pronuntiatio sapiebat.

CAPUT XLII.

Perductum ¹⁶ (Luc. XXIII) enim illum ad Pilatum onerare cœperunt, quod se regem diceret ; Christum sine dubio Dei Filium, sessurum ad Dei dexteram. Cæterum, alio eum titulo gravassent, incerti an Filium Dei se dixisset, nisi ¹⁷ *Vos dicitis* sic pronuntiasset, hoc se esse quod dicerent. Pilato

Variæ lectiones.

⁷ Sed Paris. ⁸ In Rhen. Seml. Oberth. ⁹ Declinabat Rhen. Seml. Oberth. delineabat Franeg. ¹⁰ Creditis Rhen. Seml. Oberth. ¹¹ Se add. Jun. ¹² Quomodo Rhen. Seml. Oberth. ¹³ Quasi non ego Jun. ¹⁴ Senserunt cod. Wouw. Rig. Venet. ¹⁵ Atque Rhen. Seml. Oberth. ¹⁶ Productum al. ¹⁷ Si Rhen. Seml. Oberth.

Commentarius.

(67) *Ruber vestimentorum ejus ex Bosor.* Aut purpura Tyria intelligitur, sive Carthaginensis, aut per Bosor rubedinem explicare debemus : בער enim Hebr. est omphax sive uva immatura, legendumque esset Bosor pro bosor. LE PA.

(68) *Nam et Petrum præsumptorie aliquid elocutum.* Sic paucissimis expressit Auctor colloquium Christi de negatione S. Petri prædicta, quod latius prosequitur lib. de Fuga in persec., omissis iis quæ intermedia sunt apud Lucam. PAM.

(69) *Debuit etiam osculo tradi.* Epiph., confut. 66, hanc etiam veritatem corporis Christi probat ex his verbis Lucæ, ad quæ hic Auctor alludit : *Et appropinquavit ut oscularetur eum Judas.* Qui confut. 67, addit rescidisse etiam Marcionem in sequentibus quod fecit Petrus quando percussit et abscondit auriculam servi Pontificis, et, quantum apparet, totam historiam negationis Petri ; quippe quam hic etiam Auctor omisit. ID.

464 quoque interroganti. *Tu es Christus?* proinde *Tu dicis*; ne metu potestatis viderentur amplius respondisse. Constitutus est igitur Dominus in iudicio. *Et statuit in iudicio populum suum. Ipse Dominus in iudicium venit* ¹⁸ *cum presbyteris et archontibus populi*, secundum Isaiam (III, 13). Atque exinde omne scriptum passionis suæ implevit. *Tumultuata sunt ibidem nationes, et populi meditati sunt inania. Astiterunt reges terræ, et archontes congregati sunt in unum adversus Dominum et adversus Christum ejus* Psal. II, 1, 2: nationes, Romani qui cum Pilato fuerant; populi, tribus Israelis; reges, in Herode; archontes, in summis sacerdotibus. Nam et Herodi velut munus a Pilato missus, Osee vocibus fidem reddidit; de Christo enim prophetaverat (x, 6): *Et vinctum eum ducent ænium regi*. Delectatus est denique Herodes viso Jesu, nec vocem ullam ab eo audivit: *Tanquam agnus enim coram tonsente, sic non aperuit os suum* (Isa. XLIII, 7); quia Dominus dederat illi linguam disciplinæ, ut sciret quomodo eum oporteret proferre sermonem (Isa. L, 4). Illam scilicet linguam, quam in Psalmo (XLVI) agglutinatam gutturi suo tunc probabat, non loquendo. Et Barrabas quidem nocentissimus, vita ut bonus donatur; Christus vero justissimus, ut homicida morti expostulatur. Sed et duo scelesti circumfiguntur illi (70), ut inter iniquos scilicet deputaretur. Vestitum plane ejus ¹⁹ militibus divisum ²⁰, partim sorte concessum, Marcion abstulit, respiciens Psalmi (XXI, 19) prophetiam, *Dispartiti sibi sunt vestimenta mea, et in vestitum meum sortem miserunt*. Aufer igitur et crucem ipsam. Idem tamen Psalmus (vers. 17) de eo non tacet: *Foderunt manus meas et pedes meos* ²¹. Totus in illo exitus legitur (vers. 8, 13 et passim): *Circumdederunt me canes, synagoga maleficorum circumvallavit me. Omnes qui spectabant me, naso irridebant me. Locuti sunt labiis, et capita moverunt. Speravit in Deum, liberet eum*. Quo jam testimonium vestimentorum habe ²² falsi tui prædam, totus psalmus vestimenta sunt Christi. Ecce autem et elementa concutiuntur. Dominus enim patiebatur ipsorum. Cæterum, adversario læso, cælum luminibus florisset, magis sol radiis insultasset, magis dies atelisset, libenter spectans pendentem in patibulo Christum Marcionis. Hæc argumenta quoque mihi competissent etsi non fuissent **465** prædicata. Cælum, inquit, Isaias. (L, 3) *vestiam tenebris*. Hic erit dies, de quo et Amos (VIII, 9): *Et erit illa die dicit Dominus, occidet sol meridie* (habes et

horæ sextæ significationem), *et contenebrabit super terram*. Scissum est et templi velum, angeli eruptione, dereliquentis *filiam Sionis* (Isa. I, 8) *tanquam in vinea speculam, et in cucumerario casulam*. O quantum perseveravit etiam tricesimo psalmo Christum ipsum reddere? Vociferatur ad Patrem ut et moriens ultima voce prophetas adimpleret. Hoc dicto exspiravit Quis? spiritus semetipsum, an caro spiritum? Sed spiritus semetipsum exspirare non potuit. Alius est qui exspirat, alius qui exspiratur. Si spiritus exspiratur, ab alio exspiretur necesse est. Quod si solus spiritus fuisset, discessisse potius diceretur, quam exspirasse. Quis igitur exspirat spiritum, nisi caro? quæ et spirat, quando illum habet; et ita eum, eum amittit, exspirat. Denique, si caro non fuit ²³, sed phantasma carnis, phantasma autem spiritus fuit, spiritus autem semetipsum exspiravit, et exspirando discessit, sine dubio phantasma discessit, cum spiritus, qui erat phantasma, discessit, et nusquam comparuit phantasma cum spiritu. Nihil ergo remansit in ligno? nihil pendit etiam post expirationem? nihil de Pilato postulatum? nihil de patibulo detractum? nihil, si done involutum? nihil sepulcro novo conditum? Atquin non nihil. Quid igitur illud fuit? Si phantasma, adhuc ergo inerat et Christus. Si discesserat Christus, ergo abstulerat phantasma. Superest impudentiæ hæreticæ dicere, phantasma illic phantasmatis remansisse. Sed sic ²⁴ et Joseph corpus fuisse noverat, quod tota pietate tractavit, ille Joseph, qui non consenserat in scelere Judæis: *Beatus vir qui non abiit in consilio impiorum, et in via peccatorum non stetit, et in cathedra pestium* ²⁵ *non sedit*; oportuerat etiam sepulchorem Domini prophetari, ac jam tunc merito benedici.

CAPUT XLI.

Sic ²⁶ nec munerum illarum officium (Luc. XXIV) præterit prophetia, quæ ante lucem conveniunt ad sepulchrum cum odororum paratura. De hoc enim per Osee (VI, 1 seqq.): *Ut quærant, inquit, faciem meam, ante lucem vigilabunt ad me, dicentes, Eamus, et convertamur ad Dominum, quia ipse eripuit, et curabit nos; percussit, et miserebitur nostri; sanabit nos post biduum, in die tertia resurgemus*. Quis enim **466** hæc non credat in recogitatu mulierum illarum volutata, inter dolorem præsentis destitutionis qua percussæ sibi videbantur a Domino, et spem resurrectionis ipsius qua restitui rite

Variæ lectiones.

¹⁸ Veniet Fran. ¹⁹ Atner. Rhen. Seml. Oberth. ²⁰ Partim add. Lat. ²¹ Meos omitt. Rhen. Seml. Oberth. ²² Habes Rhen. Latin. ²³ Fuisset al.; alterutrum omitt. Rhen. Seml. Oberth. ²⁴ Si al. ²⁵ Psal. I. Pestilentia al. ²⁶ Si al.; alterutrum del. Jun.

Commentarius.

(70) *Sed et duo scelesti circumfiguntur illi*. Græce est *καταφύγοι* apud Lucam, pro quo recte vertit, *scelesti*. Et magis ea versio respondet prophetiæ Isaiæ LIII, quam hic affert, quasi repetens quod apud

Lucam habetur cap. XXII: *Et inter iniquos deputatus est*, Græce apud evangelistam, *μετὰ τῶν ἀνόμων*. PAM.

arbitrabantur? Corpore autem non invento, sublata erat sepultura ejus de medio, secundum Isaiam (LVII, 2). Sed et duo ibidem angeli apparuerunt. Tot fere laterensibus (71) uti solebat, in duobus testibus consistens Dei Sermo. Revertentes quoque a sepulcro mulieres (72), et ab illa angelorum visione prospiciebat Isaias (XXVII, 41): *Mulieres, inquit, venientes a visione, venite ad renuntiandam scilicet Domini resurrectionem.* Bene autem, quod incredulitas discipulorum perseverabat, ut in finem usque defensio nostra consisteret, Christum Jesum non alium se discipulis edidisse, quam prophetatum. Nam cum duo ex illis iter agerent, et Dominus eis adhæsisset, non comparens quod ipse esset, etiam dissimulans de conscientia rei gestæ; *Nos autem putabamus, inquit, ipsum esse redemptorem Israelis;* utique suum Christum, id est Creatoris. Adeo nec alium se ediderat illis. Cæterum, non existimarent eum Creatoris; et cum Creatoris existimaretur, non sustinisset hanc de se existimationem, si non is esset qui existimabatur²⁷: aut ipse erit auctor erroris, et prævaricator veritatis adversus Dei optimi titulum. Sed nec post resurrectionem alium se eis ostendit, quam quem²⁸ existimatum sibi dixerant. Plane invecus est in illos: *O insensati et tardi corde, in non credendo omnibus quæ locutus est ad vos!* Quæ locutus non alterius se Dei esse probat, sed ejusdem Dei²⁹. Nam eadem et angeli ad mulieres: *Rememorate mini quæ locutus sit vobis in Galilæa, dicens, quod oportet³⁰ tradi filium hominis, et crucifigi, et tertia die resurgere.* Et quare oportebat, nisi quia ita a Deo Creatore scriptum? Igitur increpavit³¹ illos, ut de sola passione scandalizatos, et ut dubios de fide resurrectionis annuntiatae sibi a feminis, per quæ non crediderant ipsum fuisse quem existimarent. Itaque quod existimaverant, id volens credi se, eum se confir-

A mabat quem existimaverant, Creatoris scilicet Christum redemptorem Israelis. De corporis autem veritate quid potest clarius? cum hæsitantibus eis ne phantasma esset, imo phantasma credentibus: *Quid turbati estis, inquit, et quid cogitationes subeunt in corda vestra? Videte manus meas et pedes, quia ego ipse sum; quoniam spiritus ossa non habet, sicut me habentem* 467 *videtis*³². Et Marcion quædam contraria sibi, illa credo industria eradere de Evangelio suo noluit, ut ex his quæ eradere potuit, nec erasit, illa quæ erasit, aut³³ negetur erasisse, aut merito erasisse dicatur. Nec parci nisi eis quæ non aliter interpretando, quam delendo, subvertit. Vult itaque sic dictum, quasi, *Spiritus ossa non habet, sicut me videtis habentem,* ad spiritum referatur, *sicut me videtis habentem;* id est non habentem ossa sicut et spiritus. Et quæ ratio tortuositatis istius? cum simpliciter pronuntiare potuisset: *Quia spiritus ossa non habet, sicut me videtis non habentem.* Cur autem inspectui eorum manus et pedes suos offert, quæ membra ex ossibus constant, si ossa non habebat? Cur adjicit: 468 *Et scitote quia ego sum,* quem scilicet corporeum retro noverant? Aut si phantasma erat usquequaque, cur illos phantasma credentes increpabat? Atquin adhuc eis non credentibus, propterea cibum desideravit, ut se ostenderet etiam dentes habere. Implevimus, ut opinor, sponsionem. Exhibuimus Jesum Christum Prophetarum doctrinis, sententiis, affectibus, sensibus, virtutibus, passionibus, etiam resurrectione, non alium quam Creatoris. Siquidem et apostolos mittens ad prædicandum universis nationibus, in omnem terram exire sonum eorum, et in terminos terræ voces eorum, Psalmum adimplendo, præcepit. Misereor tui, Marcion, frustra laborasti. Christus enim Jesus in Evangelio tuo, meus est (73).

Variae lectiones.

²⁷ Existimatur *Rig. Venet. Seml.* ²⁸ Quæ *Paris. Fran.* ²⁹ Et minus de Deo *Seml.* et manus de Deo *Rhen.* ³⁰ Oporteret *cod. Wouw.* ³¹ Increpuit *al. juxta Seml.* ³² Videtis habere *Rhen. Seml. Oberth.* ³³ Nec *Seml.*

Commentarius.

(71) *Tot fere laterensibus.* Laterenses, stipatores, **D** est. Corruptum et depravatum fuisse Evangelium a Marcione tum hic locus probat, tum cap. ult. libri præcedentis: *Et Evangelium vestrum,* etc., tum etiam lib. hoc cap. 29. Habuisse autem Tertulianum codicem illum Marcionis corruptum testatur S. Epiphanius. An Lucæ fuerit corruptum Evangelium, non est dubitandi locus legenti huncce librum; ubique enim id fit manifestum. Citatur etiam corrupte versus 25 cap. XXIV B. Lucæ: *O insensati Galatæ,* etc. Illud enim non ex recepto Evangelio, sed ex Evangelio Marcionis citatur. *Læ Pa.*

(72) *Revertentes quoque a sepulcro mulieres.* Etiam hic evangelistam convenire ostendit cum eo quod est Isa. XVII: *Mulieres venientes a visione venisse,* ubi omitimus quod priori loco legebatur: *Venite,* quod neque apud LXX hodie aut olim neque apud B. Hieronymum, Cyrillum, Procopium in Comm., neque apud Origenem in Matth. aut Ruffinum in Symbolum inter opera B. Cypriani, amplius quam semel legatur. *PAM.*

(73) *Christus enim Jesus in Evangelio tuo, meus*

LIBER QUINTUS.

ARGUMENTUM.

Sicuti libro præcedenti ex Evangelio B. Lucæ, quod sibi usurpaverat Marcion, sic nunc ex Epistolis Pauli (quas ille mutilatas in librum Apostolicum suo titulo editum diverso ordine redegerat, exceptis iis quæ sunt ad Timotheum et Titum, et ad Hebræos) probat Tertullianus non alium Deum prædicari ab Apostolo quam Creatoris.

I. Imprimis autem id vel ex eo manifestum facit, quod nulla auctoritas apostolo Paulo probetur, nisi de Instrumento Veteri Creatoris, et Actis apostolorum, quæ Marcion rejiciebat.

II. Deinde tum per argumentum et verba Apostoli, de Epistola ad Galatas, ex cap. i.

III. Item ex ejusdem Epistolæ cap. ii et iii.

IV. Ex ejusdem etiam cap. iv, v, vi.

V. Deinde per verba Apostoli, de Epistola ad Corinthios prima, ex cap. i.

VI. Etiam ex Epistolæ ejusdem cap. ii et iii.

VII. Ejusdem quoque ex cap. iv, v, vi, vii, viii, ix et x.

VIII. Item cap. xi, xii, xiii et xiv.

IX. Ex cap. etiam xv priori parte.

X. Et ex ejusdem cap. xv secunda parte.

XI. Rursus per verba Apostoli, de II Epist. ad Corinth. ex cap. i, ii et iii.

XII. Item ex cap. v, vii, xi, xii et xiii.

XIII. Porro etiam per verba Apostoli, de Epist. ad Rom. ex cap. i, ii, iii, v, vi et vii.

XIV. Ex ejusdem etiam Epistolæ cap. viii, x, xi, xii, xiii et xvi.

XV. Nec minus per verba Apostoli, de Epist. ad Thessalonicenses prima.

XVI. Et de Epist. ad Thessalonicenses secunda.

XVII. Dein per verba Apostoli, de Epist. ad Laodiceos (sive ad Ephesios) ex cap. i et ii.

XVIII. Ex ejusdem etiam Epistolæ cap. iii, iv, v et vi.

XIX. Denique per verba Apostoli de Epist. ad Colossenses.

XX. De Epist. ad Philippenses.

XXI. Postremo de Epist. ad Philemonem. PAMEL.

CAPUT PRIMUM.

Nihil sine origine, nisi Deus solus : quæ quantum præcedit in statu omnium rerum, tantum præcedat necesse est etiam in retractatu earum, ut constare de statu possit. Quia nec habeas dispicere quid quale sit, nisi certus an sit, cum ¹ cognoveris unde sit. Et ideo ex opusculi ordine ad hanc materiam devolutus, apostoli quoque Pauli originem a Marcione desidero, novus alioqui discipulus, nec ullius alterius auditor, qui nihil interim credam, nisi nihil temere credendum. Temere porro credi quodcumque sine originis agnitione creditur, quique dignissime ad sollicitudinem redigam istam inquisitionem, cum is mihi affirmatur apostolus, quem in albo apostolorum (1) ~~169~~ apud Evangelium non deprehendo. Denique audiens postea eum a Domino allectum jam in cœlis quiescente, quasi improvidentiam existimo, si non ante scivit illum sibi necessarium Christus; sed jam ordinato officio apostolatus, et in sua opera dimisso, ex incursu, non ex prospectu adjiciendum existimavit; necessitate, ut ita dixerim, non voluntate. Quamobrem, Pontice naclere, si nunquam furtivas merces vel illicitas, in acatos tuas (2) recepisti; si nullum omnino onus avertisti vel adulterasti, cautior utique et fidelior in Dei rebus, edas velim nobis quo symbolo susceperis apostolum Paulum? quis illum tituli caractere percusserit? quis transmisit tibi? quis imposuerit, ut possis cum constanter exponere? ne illius probetur, qui omnia apostolatus ejus instrumenta protulerit. Ipse se, inquit, Apostolum est professus (*Galat. i, 1*), et quidem *non ab hominibus, nec per hominem, sed per Jesum Christum*. Plene profiteri potest semetipsum quivis (3). Verum professio ejus alterius auctoritate conficitur : alius scribit, alius subscribit, alius obsignat, alius

Variæ lectiones.

¹ Cum *omitt. Jun.*

Commentarius.

(1) *In albo apostolorum.* Album hic est catalogus apostol.; nam apud jureconsultos album est matricula, seu particula decurionum, unde alibi proscriptio l. Herennius 10, D. de decur. et fil. Ea ferme ratione album senatorum dixit *λευκωμα τῶν βουλευόντων* Dio., lib. LV, et album citharædorum Suetonius in Nerone cap. 20. LE PA.

(2) *In acatos tuas.* Acatus sive *ἀκατος*; et *ἀκάτιον* navigii genus est, quod velis, non autem remis agebatur. ID.

(3) *Plane profiteri potest seipsum quivis.* Loquitur de professione quæ fit apud acta. Nam profitemur, dum publice et apud acta aliquid ultro denuntia-

mus, veluti cum profitemur merces ne in vectigali pendundo Reipublicæ fraus fiat. Unde merces *im-professas* Marcianus, in *Pandectis* vocat, quarum nomine nullum vectigal solutum est. Item profitebantur filios natos sibi apud acta veteres : quæ res tum certam, tum facilem ætatis faciebat probationem, si quando hujusmodi dubium incidisset. In hunc sensum eleganter dicit Seneca, profiteri *as* alienum. Id quod candidati facere cogeantur et rei, de *Benef.* lib. vi. Livius profiteri frumentum, lib. iv, dec. 1, ubi in pervulgatis exemplaribus mendose legitur confiteri cogendo frumentum. RHEN.

actis refert. Nemo sibi et professor et testis est. Præter hæc utique legisti (*Luc. xxi, 8*), multos venturos qui dicant : *Ego sum Christus*. Si est qui se Christum mentiatur, quanto magis qui se apostolum prædicet Christi? Adhuc ego in persona discipuli et inquisitoris conversor, ut jam hinc et fidem tuam obtundam, qui unde eam probes non habes; et impudentiam suffundam, qui vindicas, et unde possis vindicare non recipis. Sit Christus, sit ² Apostolus, ut alterius dum non probantur nisi de instrumento Creatoris. Nam ³ mihi Paulum etiam Genesis olim repromisit. Inter illas enim figuras et propheticas super filios suos benedictiones, Jacob cum ad Benjamin direxisset ⁴, Benjamin, inquit (*Gen. xlix, 27*), *lupus rapax, ad matutinum comedet adhuc, et ad vespem dabit escam*. Ex tribu enim Benjamin oriturum Paulum providebat, lupum rapacem, ad matutinum comedentem, id est, prima ætate vastaturum pecora Domini, ut persecutorem Ecclesiarum; dehinc ad vespem escam daturum, id est, divergente jam ætate oves Christi educaturum, ut doctorem nationum. Nam et Saulis primo asperitas insectationis erga David, dehinc pœnitentia ⁵ et satisfactio, bona pro malis recipientis, non aliud portendebat quam Paulum in Saule, secundum tribus; et Jesum in David, secundum virginis censum. Hæc figurarum sacramenta si tibi displicent, certe Acta apostolorum (*cap. ix*) hunc mihi ordinem Pauli tradiderunt, a te quoque non negandum. Inde apostolum ostendo persecutorem, non ab hominibus, neque per hominem; inde et ipsi credere inducor; inde te a defensione ejus expello; nec timeo dicentem: Tu ergo negas apostolum Paulum? non blasphemum quem tueor. Nego, ut te probare compellam. Nego, ut meum esse convincam. Aut si ad nostram fidem spectas, recipe quæ eam faciunt. Si ad tuam provocas, ede quæ eam præstruunt. Aut proba esse, quæ credis; aut si non probas, quomodo credis? Aut qualis es adversus eum credens, a quo solo probatur esse quod credis? Habe nunc et apostolum de meo, sicut et Christum; tum meum apostolum, quam et Christum. Iisdem el hic dimicabimus lineis (4), in ipso gradu provocabimus præscriptionis, oportere scilicet et apostolum qui Creatoris negetur, imo et adversus Creatorem proferatur, nihil docere, nihil sapere, nihil velle secundum Creatorem, et in primis tanta constantia alium Deum edicere, quanta a lege Creatoris abruptit. Neque enim verisimile est,

A ut avertens a judaismo, non pariter ostenderet in cujus Dei fidem averteret: quia nemo transire posset a Creatore, nesciens ad quem transeundum sibi esset. Sive enim Christus jam alium Deum revelaverat, sequebatur etiam apostoli testatio; vel ne non ejus Dei apostolus haberetur, quem Christus revelaverat; et quia non licebat abscondi ab apostolo, qui jam revelatus fuisset a Christo. Sive nihil tale de Deo Christus revelaverat, tanto magis ab apostolo debuerat revelari, qui jam non posset ab alio; non credendus sine dubio, si nec ab apostolo revelatus. Quod idcirco præstruximus, ut jam hinc profiteamur nos proinde probaturos, nullum alium Deum ab apostolo circumlatum, sicut probavimus, nec a Christo; ex ipsis utique Epistolis Pauli, quas proinde mutilatas etiam de numero, forma jam hæretici Evangelii præjudicasse debet.

CAPUT II.

Principalem (*Galat. i*) adversus Judaismum (5) epistolam ⁶ nos quoque confitemur, quæ Galatas docet. Amplectimur etenim omnem illam legis veteris abolitionem, ut et ipsam de Creatoris venientem dispositione, sicut sæpe jam in isto ordine tractavimus, de prædicata novatione a prophetis Dei nostri. Quod si Creator quidem vetera cessura promisit, novis scilicet orituris; Christus vero tempus distinctionis istius (*Lex et Prophetæ usque ad Joannem*) terminum in Joanne statuens inter utrumque ordinem, desinentium exinde veterum et incipientium novorum; necessarie et Apostolus in Christo post Joannem revelato vetera infirmat, nova vero confirmat, atque ita non alterius Dei fidem curat quam Creatoris, apud quem et vetera decessura prædicabantur. Igitur et Legis destructio, et Evangelii ædificatio, pro me faciunt in ista quoque Epistola, ad eam Galatarum præsumptionem pertinentes, qua præsumebant Christum utputa Creatoris, salva Creatoris lege credendum: quod adhuc incredibile videretur, legem a suo auctore deponi. Porro, si omnino alium Deum ab Apostolo audissent, ultro utique scissent abscedendum sibi esse a lege ejus Dei quem reliquissent, alium secuti. Quis enim expectaret diutius discere, quod novam deberet sectari disciplinam, qui novum Deum recepisset? Imo, quia eadem quidem divinitas prædicabatur in Evangelio, quæ semper nota fuerat in Lege, disciplina vero non eadem,

Variæ lectiones.

² Sic... sic al. ³ Non Rhen. Seml. Oberth. ⁴ Dixisset Rhen. Seml. Oberth.

Commentarius.

(4) *Iisdem et hic dimicabimus lineis*. Linearum proverbialiter lubens meminit, ut, « rursum ad lineas, præducere lineas. » RHEN.

(5) *Principalem adversus Judaismum*, etc. Quod ex margine in contextum irrepserat, iterum in marginem, tum hoc loco, tum ubique infra, rejecimus. Titulum nempe hujus capituli: *Epistola ad Galatas*,

cui adjecimus *ex cap.* Atqui facit adversus hæreticos hodiernos illud *principalem adversus Judaismum Epistolam*, qui sensum verborum Apostoli pervertentes, non adversus Judaismum, sed adversus ecclesiasticas festorum dierum observationes, hujus Epistolæ verba *cap. iv* non verentur allegare. PAMEL.

hic erat totus quæstionis status, an lex Creatoris ab Evangelio deberet excludi in Christo Creatoris. Denique, aufer hunc statum, et vacat quæstio. Vacante autem quæstione, ultro omnibus agnoscen-
tibus discedendum sibi esse ab ordine Creatoris per fidem Dei alterius, nulla Apostolo materia competi-
tisset, id tam presse docendi, quod ultro fides ipsa dictasset. Igitur tota intentio Epistolæ istius nihil aliud docet, quam Legis discessionem⁵ venientem de Creatoris dispositione, ut adhuc suggeremus. Si item nullius novi Dei exserit mentionem, quod nusquam magis fecisset, quam in ista materia, ut rationem scilicet ablegandæ Legis unica hac et sufficientissima definitione proponeret novæ divinitatis, apparet quomodo scribat: *Miror vos tam cito transferri, ab eo qui vos vocavit in gratiam, ad aliud Evangelium*: ex conversatione aliud, non ex religione; ex disciplina, non ex divinitate. Quoniam quidem Evangelium Christi a Lege evocare deberet ad gratiam, non a Creatore ad alium deum. Nemo enim illos moverat a Creatore, ut viderentur sic ad aliud Evangelium transferri, quasi dum ad Creatorem transferuntur. Nam et adjiciens, quod aliud Evangelium omnino non esset, Creatoris confirmat id, quod esse defendit. Si **472** enim et Creator Evangelium repromittit, dicens per Isaiam (XL, 9): *Ascende in montem excelsum, qui evangelizas Sioni; extolle vocem in valentia tua, qui evangelizas Jerusalem*. Item (LII, 7) ad apostolorum personam: *Quam tempestivi pedes evangelizantium pacem, evangelizantium bona*; utique et nationibus evangelizantium; quoniam et: *In nomine ejus*, inquit (XLII, 4), *nationes sperabunt*, Christi scilicet; cui ait: *Posui te in lumen nationum*. Est⁶ autem Evangelium etiam Dei novi, quod vis, tunc ab Apostolo defensum. Jam ergo duo sunt Evangelia apud duos deos, et mentitus erit Apostolus, dicens quod aliud omnino non est, cum sit et aliud; cum sic suum Evangelium defendere potuisset, ut potius demonstraret, non ut unum determinaret. Sed fortasse ut fugias hinc; et ideo⁷, dices, subtextit: *Licet angelus de cælo aliter evangelizaverit, anathemasit*; quia et Creatorem sciebat evangelizaturum. Rursus ergo te implicas. Hoc est enim quo astringeris. Duo enim Evangelia confirmare, non est ejus qui aliud jam negarit. Tamen lucet sensus ejus qui suam præmisit personam. *Sed et si nos aut angelus de cælo aliter evangelizaverit*; verbi enim gratia dictum est. Cæterum, si nec ipse aliter evangelizaturus, utique nec angelus. Ita angelum ad hoc no-

minavit, quo multo magis hominibus non esset credendum, quando nec angelo, nec apostolo; non angelum ad Evangelium referret Creatoris. Exinde, decurrens ordinem conversionis suæ de persecutore in apostolum; scripturam Actorum⁸ apostolicorum confirmat, apud quam ipsa etiam Epistolæ istius materia recognoscitur, intercessisse quosdam (6), qui dicerent circumcidi oportere, et observandam esse Moysi legem: tunc apostolos de ista quæstione consultos, ex auctoritate Spiritus renuntiasse, non esse imponenda onera hominibus, quæ patres ipsi non potuissent sustinere. Quod si et ex hoc congruunt Paulo apostolorum Acta, cur ea respuatis jam apparet, ut Deum scilicet non alium prædicantia quam Creatorem, nec Christum alterius quam Creatoris, quando nec promissio Spiritus sancti aliunde probetur exhibita, quam de instrumento Actorum. Quæ utique verisimile non est, ex parte quidem Apostolo convenire, cum ordinem ejus secundum ipsius testimonium ostendunt; ex parte vero dissidere, cum divinitatem in Christo Creatoris annuntiant; ut prædicationem quidem apostolorum omnino sit⁹ secutus Paulus, qui formam ab eis dedocendæ legis accepit.

CAPUT III.

Denique (Galat. II et III), ad patrocinium Petri cæterorumque **473** apostolorum ascendisse Hierosolimam post annos quatuordecim, scribit, ut conferret cum illis de Evangelii sui regula, ne in vacuum tot annis cucurrisset, aut curreret; si quid scilicet citra formam illorum evangelizaret. Adeo ab illis probari, et constabiliri desiderarat¹⁰. Quod si quando vultis¹¹ judaismi magis affines subintelligi¹², cum¹³ nec¹⁴ Titum dicit circumcissum; jam incipit ostendere solam¹⁵ circumcisionis quæstionem ex defensione adhuc Legis concussam ab eis, quos propterea falsos et superinductitios¹⁶ fratres appellat, non aliud statuere pergentes quam perseverantiam Legis, ex fide sine dubio integra Creatoris; atque ita pervertentes Evangelium, non interpolatione Scripturæ (7), qua Christum Creatoris effingerent, sed retentione veteris disciplinæ, ne legem Creatoris excluderent. Ergo, *Propter superinductitios*, inquit, *falsos fratres, qui subintraverant ad speculandam libertatem nostram, quam habemus in Christo, ut nos subigerent servituti, nec ad horam cessimus subjectioni*. Intendamus enim et sensui ipsi, et causæ ejus, et apparebit vitatio scripturæ, cum præmittit: *Sed nec Titus, qui me-*

Variæ lectiones.

⁵ Decessionem Rhen. Seml. Oberth. dicessionem Pam. ⁶ Esto forte an legendum esset. ⁷ Hinc video Lat. ⁸ Actorum omitt. Jun. ⁹ Apostolorum non sit Pam. ¹⁰ Desiderabat Lat. ¹¹ Quos si quando vult Lat. ¹² Intelligi Lat. ¹³ Vero add. Rhen. Seml. Oberth. ¹⁴ Nec omitt. Lat. ¹⁵ Et add. Fran. ¹⁶ Superductitios. Rhen. Seml. Oberth.

Commentarius.

(6) Intercessisse quosdam, etc. Hoc est intervenisse, opposuisse se quosdam. Rhen.

(7) Interpolatione Scripturæ. Interpolator seu

corruptor est hæreticus qui detorquet, detruncat, imminuit, additæ sacræ Scripturæ. Le Pa.

cum erat, cum esset Græcus, coactus est circumcidi; dehinc subiungit : *propter superinductitios falsos fratres*, et reliqua : contrarii utique facti incipit reddere rationem, ostendens propter quid fecerit; quod nec fecisset, nec ostendisset, si illud propter quod fecit, non accidisset. Denique, dicas velim, si subintroissent falsi illi fratres ad speculandam libertatem eorum, cessissent subjectioni? non opinor. Ergo cesserant, quia fuerunt ¹⁷ propter quos cederetur, hoc enim rudi fidei et adhuc de legis observatione suspensæ competeat, ipso quoque Apostolo, *ne in vacuum cucurrisset aut curreret*, suspecto. Itaque frustrandi erant falsi fratres, speculantes libertatem christianam, ne ante eam in servitutem abducerent iudaismi, quam Paulus sciret se non in vacuum cucurrisse, quam dexteris ei darent antecessores, quam ex censu eorum in nationes prædicandi munus subiret ¹⁸. Necessario igitur cessit ad tempus. Sic ei ratio constat, Timotheum circumcidendi, et rasos introducendi in templum, quæ in Actis (xvi, 21) edicuntur, adeo vera, ut Apostolo consonent profitenti (I Cor. ix, 20) : *Factum se Judæis judæum, ut Judæos lucrifaceret, et sub Lege agentem, propter eos qui sub Lege agerent* : sic et propter superinductitios ¹⁹ illos, et omnibus novissime omnia factum, **474** ut omnes lucraretur. Si hæc quoque intelligi ex hoc postulant, id quoque nemo dubitavit ²⁰, ejus Dei et Christi prædicatorum Paulum, cujus legem, quamvis excludens, interim tamen pro temporibus admiserat, statim amoliendam si novum deum protulisset. Bene igitur quod et dexteris Paulo dederunt Petrus et Jacobus et Joannes; et de officii distributione pepigerunt, ut Paulus in nationes, illi in circumcisionem; tantum ut meminissent egenorum, et hoc secundum legem Creatoris, pauperes et egenos fovendis, sicut in Evangelii vestri retractatu probatum est. Adeo constat de Lege sola fuisse questionem, dum ostenditur quid ex Lege custodiri conveniret. Sed *reprehendit Petrum, non recto pede incedentem* (8) *ad Evangelii veritatem*. Plane reprehendit; non ob aliud tamen, quam *ob inconstantiam victus*, quem pro personarum qualitate variabat, *timens eos qui erant ex circumcisione*; non ob aliquam divinitatis perversitatem, de qua et aliis in faciem restitisset, qui de minore causa conversationis ambiguae Petro ipsi non pepercit. Sed quomodo Marcionitæ volunt credi? De cætero pergat Apostolus, negans *ex operibus Legis justificari hominem, sed ex fide*, ejusdem tamen Dei, cujus et Lex.

A Nec enim laborasset fidem a lege discernere, quam diversitas ultro ipsius divinitatis discrevisset, si fuisset. Merito non reedificabat quæ destruxit. Destruui autem Lex habuit, ex quo vox Joannis clamavit (Luc. iii) in eremo : *Parate vias Domini*; ut fierent *rivi et colles et montes repleti et humiliati, et tortuosa et aspera in rectitudinem et in campos*, id est, Legis difficultates in Evangelii facilitates. Meminerat jam et Psalmi (ii) esse tempus : *Dirumpamus a nobis vincula eorum, et abjiciamus a nobis jugum ipsorum* : Ex quo *tumultuatæ sunt gentes, et populi meditati sunt inania, astiterunt reges terræ, et magistratus congregati sunt in unum adversus Dominum et adversus Christum ipsius*; ut jam ex fidei libertate justificetur homo, non ex legis servitute :

B *Quia justus ex fide vivit* (Hebr. x, 38). Quod si propheta Habacuc (ii, 4) prænuntiavit, habes et apostolum Prophetas confirmantem, sicut et Christus. Ejus ergo Dei erit fides in qua vivet justus; cujus et lex, in qua non justificatur operarius. Proinde, si in lege maledictio est, in fide vero benedictio; utrumque habes propositum apud Creatorem : *Ecce posui*, inquit (Deut. xi, 26), *ante te maledictionem et benedictionem*. Non potest distantiam vindicare; quæ etsi rerum est, non ideo auctorum; **475** quæ ab uno auctore proponitur. Cur autem Christus factus sit pro nobis maledictio, ipso Apostolo edocente manifestum est, quam nobiscum faciat, id est, secundum fidem Creatoris. Neque enim quia Creator pronuntiavit : *Maledictus omnis in ligno suspensus*, ideo videbitur alterius Dei esse Christus, et idcirco a Creatore jam tunc in lege maledictus. Et quomodo præmaledixisset eum Creator, quem ignorat? Cur autem non magis competat Creatori, Filium suum dedisse maledictioni suæ, quam illi Deo tuo subdidisse maledictioni, et quidem pro homine alieno? Denique, si atrox videtur hoc in Creatore circa Filium, proinde et in Deo. Si vero rationale et in tuo, proinde et in meo, et magis in meo. Facilius enim credetur, ejus esse per maledictionem Christi benedictionem prospexisse homini, qui et maledictionem aliquando et benedictionem proposuerit ante hominem, quam qui neutrum unquam sit apud te professus. **D** *Accepimus igitur benedictionem spiritalem per fidem*, inquit, ex qua scilicet vivet justus secundum Creatorem. Hoc est ergo quod dico, ejus Dei fidem esse, cujus est forma gratiæ fidei. Sed et cum adjicit : *Omnes enim filii estis fidei*, ostenditur quid supra hæretica industria eraserit; mentionem scilicet Abrahæ (9),

Variæ lectiones.

¹⁷ Cessissentne subjectioni? Opinor. Ego cesserant, quia fuerant *cod. Wouw.* ¹⁸ Obiret Lat. ¹⁹ Superinductos Rhen. Seml. Oberth. ²⁰ Dubitabit Rhen. Seml. Oberth.

Commentarius.

(8) *Sed reprehendit Petrum non recto pede incedentem*. In Græco est ὀρθοπόδωντα. Notandum tamen in illa reprehensione, id quod habet Eusebius, *Hist. lib. cap. 12*, ubi alium fuisse Cephæ a B. Petro, ait ex S. Clemente : Ἐνὰ φωνὴν γεγονέναι τῶν

ἑδδομήκοντα μαθητῶν, ἑμῶνυμον Πέτρῳ τυχόντα τῷ ἀποστόλῳ. « Unum fuisse ait ex septuaginta discipulis B. Petro apostolo cognominem. » **LE PA.**

(9) *Quid supra hæretica industria eraserit, mentionem scilicet Abrahæ*. Subindicat erasisse Mar-

qua nos Apostolus filios Abrahæ per fidem affirmat, secundum quam mentionem hic quoque filios fidei notavit. Cæterum, quomodo filii fidei? et cujus fidei, si non Abrahæ? Si enim *Abraham Deo credit, et deputatum* ²¹ *est justitiæ*, atque exinde pater multarum nationum meruit nuncupari; nos autem credendo Deo magis, proinde justificamur, sicut Abraham; et vitam proinde consequimur, sicut justus ex fide vivit; sic fit ut et supra, filios nos Abrahæ pronuntiavit, qua patris fidei, et hic filios fidei, per quam Abraham pater nationum fuerat repromissus. Ipsum quod fidem a circumcisiõe revocabat, nonne Abrahæ filios constituere quærebat, qui in carnis integritate crediderat? Denique, alterius Dei fides, ad formam Dei alterius non potest admitti, ut credentes justitiæ deputet, ut justos vivere faciat, ut nationes filios fidei dicat: totum hoc ejus ²² est, apud quem ante jam notum est sub eadem Abrahæ mentione, dum ipso sensu revincatur.

CAPUT VI.

Adhuc, inquit (*Galat. III, IV, v et VI*), secundum hominem dico, dum essemus parvuli, sub elementis mundi eramus positi, ad deservendum eis. Atquin non **476** est hoc humanitus dictum: non enim exemplum est, sed veritas. Quis enim parvulus, utique sensu, quod sunt nationes, non elementis subjectus est mundi, quæ pro Deo suspicit ²³? Illud autem facit ²⁴, quod cum secundum hominem dixisset, tamen testamentum hominis nemo spernit aut superordinat. Exemplo enim humani testamenti permanentis, divinum tuebatur. *Abrahæ dictæ sunt promissiones, et semini ejus. Non dixit, seminibus, quasi pluribus; sed semini, tanquam uni, quod Christus est.* Erubescat spongia Marcionis, nisi quod ex abundanti retracto quæ abstulit, cum validius sit illum ex his revinci quæ servavit. Cum autem evenit impleri tempus, misit Deus Filium suum; utique is, qui etiam ipsorum temporum Deus est, quibus sæculum constat; qui signa quoque temporum ordinavit, soles, et lunas, et sidera, et stellas; qui Filii denique sui revelationem in extremitatem temporum et disposuit et prædicavit (*Isa. II, 2*): *In novissimis diebus erit manifestus mons Domini*, et (*Joel, II, 28*): *In novissimis diebus effundam de spi-*

Aritu meo in omnem carnem, secundum Joëlem. Ipsius erat sustinuisse tempus impleri, cujus erat etiam finis temporis sicut initium. Cæterum Deus ille otiosus, nec operationis, nec prædicationis ullius, atque ita nec temporis alicujus, quid omnino egit quod efficeret tempus impleri, etiam ²⁵ implendum sustineri? Si nihil, satis vanum est ut Creatoris tempora sustinuerit serviens Creatori. Cui autem rei misit Filium suum? *Ut eos qui sub lege erant, redimeret*: hoc est, ut efficeret (*Isa. XL, 4*) *tortuosa* ²⁶ *in viam rectam, et aspera in vias lenes* ²⁷, secundum Isaiam; *ut vetera transirent, et nova orirentur, Lex nova ex Sion, et sermo Domini ex Jerusalem* (*Isa. II, 3*): *et ut adoptionem filiorum acciperemus*, utique nationes, quæ filii non eramus. **B** Et ipse enim *lux erit nationum*, et in nomine ejus nationes sperabunt. Itaque, ut certum esset nos filios Dei esse (10), *misit Spiritum suum in corda nostra, clamantem, Abba, Pater.* In novissimis enim, inquit (*Joel, II, 28*), *diebus effundam de meo Spiritu in omnem carnem.* Cujus gratiæ, nisi cujus et promissio gratiæ? quis Pater, nisi qui et factor? Post has itaque divitias, non erat revertendum ad *infirma et mendica elementa*. Elementa autem apud Romanos quoque etiam primæ litteræ solent dici. Non ergo per mundialium elementorum derogationem a Deo eorum avertere cupiebat; etsi dicendo supra: *Si ergo his qui non natura sunt Dei servitis*, physicæ, **477** id est, naturalis superstitionis elementa pro Deo habentis sugillabat ²⁸ errorem, nec sic tamen elementorum Deum taxans. Sed quæ velit intelligi elementa, primas scilicet litteras legis, ipse declarat: *Dies observatis, et menses, et tempora, et annos, et Sabbata, et opinor, et cœnas puras* (11), et jejunia et dies magnos. Cessare enim ab his quoque sicut et circumcisiõe oportebat ex decretis Creatoris, qui et per Isaiam (I. 14): *Neomenias vestras et Sabbata et diem magnum non sustinebo: jejunium et serias et cærimonias vestras odit anima mea*; et per Amos (V, 21): *Odi, rejeci cærimonias vestras, et non odorabor* ²⁹ *in frequentiis vestris.* Item per Osee (II, 11): *Avertam universas jucunditates ejus, et cærimonias ejus, et Sabbata, et neomenias ejus, et omnes frequentias ejus.* Quæ ipse constituerat, inquis, erasit? Magis quam alius: aut ³⁰ si alius, ergo ille adjuvit sententiam Crea-

Variæ lectiones.

²¹ Deputatur *Lat.* ²² Ejus abest *Par.* ²³ Suscipit *al.* ²⁴ Fuit *Jun.* ²⁵ Aut jam *Lat.* ²⁶ Tortuosam viam *Fran.* ²⁷ Læves *Jun.* ²⁸ Sugillat *Rhen. Seml. Oberth.* ²⁹ Adorabor *Rhen. Seml. Oberth.* ³⁰ At *Par.*

Commentarius.

cionem tum initio hujus capituli, tum ante dicta jam verba versus aliquot præcedentes; quod ipsum repetit cap. sequenti, idque non solum de Abrahæ mentione, sed etiam de illo: « Tamen testamentum hominis non spernit, aut superordinat. » PAM.

(10) Itaque ut certum esset nos filios Dei esse. Sic explicat illud Apostoli: *Quoniam autem estis filii Dei.* Confirmatur omnium Latinorum lectio qui Dei addunt, quod juxta constantem Græcorum Pa-

trum lectionem, apud eos desideratur, at vicissim legit Auctor *corda nostra*, juxta quod Græce est ἡμῶν, consentientibus etiam BB. Ambr. et Hieron. in Comm. pro eo quod alii *vestra*. Porro recte ibi subintelligit Rhenanus, *est*, cum dicit Auctor, *cujus gratia.* Id.

(11) *Cœnas puras.* Parascevas ἐν τῇ ἑκτῇ τῶν ἡμερῶν. Sic interpretatur Irenæus, lib. I, cap. 10. Glossæ, Cœna pura, προσάββατον. RIG.

toris, auferens quæ et ille damnaverat. Sed non hujus loci quæstio, cur leges suas Creator infregerit. Suficit quod infracturum probavimus, ut confirmetur nihil Apostolum adversus Creatorem determinasse, cum et ipsa amolitio ³¹ Legis a Creatore sit. Sed ut ³² furibus solet aliquid excidere de præda in indicium, ita credo et Marcionem novissimam Abrahæ mentionem dereliquisse, nullam magis auferendam, etsi ex parte convertit ³³. Si enim *Abraham duos liberos habuit, unum ex ancilla, et alium ex libera: sed qui ex ancilla, carnaliter natus est; qui vero ex libera, per 478 repromissionem, quæ sunt allegorica*, id est, aliud portendentia: hæc sunt enim duo testamenta, sive duæ ostensiones, sicut invenimus interpretatum: *unum a monte Sina, in synagogam Judæorum, secundum legem, generans in servitutem; aliud* ³⁴ super omnem principatum, generans vim, dominationem, et omne nomen quod nominatur, non tantum in hoc ævo, sed in futuro: *quæ est mater nostra*, in quam repromissimus sanctam Ecclesiam: ideoque adjicit: *Propter quod, fratres, non sumus ancillæ filii, sed liberæ*. Utique manifestavit et christianismi generositatem in filio Abrahæ ex libera nato allegoriæ habere sacramentum, sicut et Judaismi servitutem legalem in filio ancillæ; atque ita ejus Dei esse utramque dispositionem, apud quem invenimus utriusque dispositionis delineationem. Ipsum quod ait. *Qua libertate Christus nos manumisit* ³⁵, nonne

eum constituit manumissorem, qui fuit Dominus? Alienos enim servos ne Galba quidem ³⁶ manumisit (12), facilius liberos soluturus. Ab eo igitur præstabitur libertas, apud quem fuit servitus legis. Et merito. Non decebat manumissos rursus jugo servitutis (13), id est legis, adstringi, jam Psalmo (11) adimpleto: *Dirumpamus vincula eorum, et abjiciamus a nobis jugum ipsorum*, postquam *archontes congregati sunt in unum adversus Dominum; et adversus Christum ipsius*. De servitute igitur exemptos, ipsam servitutis notam eradere perseverabat, circumcisionem; ex prædicationis ⁴⁷⁹ scilicet propheticæ auctoritate; memor dictum per Jeremiam (iv, 4): *Et circumcidimini præputia* ³⁷ *cordis vestri*, Quia et Moyses (Deut. x, 16): *Circumcidetis duri-* ^B *cordiam vestram*, id est, non carnem. Denique, si circumcisione ab alio Deo veniens excluderat, cur etiam præputiationem negat quidquam valere in Christo, sicut et circumcisionem? præferre enim debebat æmulam ejus, quam expugnabat, si ab æmulo circumcisionis Deo esset. Porro, quia et circumcisio et præputiatio uni Deo deputabantur, ideo ntraque in Christo vacabat, propter fidei prælationem; illius fidei, de qua erat scriptum (Isa. xlii, 4): *Et in nomine ejus nationes credent*; illius fidei, quam dicendo *per dilectionem perfici*, sic quoque Creatoris ostendit. Sive enim dilectionem dicit quæ in Deum, et hoc Creatoris est (Deut. vi): *Diliges Deum ex toto corde tuo, et ex tota anima tua,*

Variæ lectiones.

³¹ Abolitio al. ³² Et Par. ³³ Convertit Lat. ³⁴ Alium Rhen. Seml. Oberth. alterum Lat. ³⁵ Delineationem Pam. declinationem Jun. ³⁶ Nec Galba Jun. sine quidem ³⁷ Præputio al.

Commentarius.

(12) *Alienos enim servos ne Galba quidem manumisit*. Sic omnino legunt exemplaria, neque mutandum quicquam. In ea fuit hæresi Marcion, ut diceret Christum non esse Filium Dei Creatoris; aliumque esse Deum veteris Testamenti, sive Legis, alium novi sive Evangelii. Deum Legis esse Creatorem, trucem et sævum; Evangelii vero Deum, nihil creasse; tantummodo esse bonum et indulgentissimum, qui nos per Christum suum truculenti illius ac tyrannici Dei jugo liberarit. Hanc sententiam Tertullianus multis argumentis refellit, atque hoc inter cætera, quod Christum Paulus, Epistola ad Galatas, manumissorem nostrum esse dicat. Quam Epistolam nec Marcion quidem rejecit. Inde autem necessario sequi, nos aliquando fuisse in servitute apud illum Deum Creatorem, Christumque esse Dei illius Creatoris Filium: cum nec dici nec esse possit manumissor, nisi qui fuit Dominus; nec libertus, nisi qui justam servitutem servivit apud manumissorem. Nos igitur, quod eadem Epistola docet, servos aliquandiu fuisse sub Lege veteris Testamenti; postea vero Christi beneficio liberatos ea servitute Legis, nec jam sub Lege esse, verum sub Evangelio. Itaque, sic colligit Tertullianus: Si manumissorem agnoscimus Christum, necessario agnoscere debemus eundem esse Christum Creatoris illius, cujus fuit ea Lex qua soluti sumus, adepta libertate. Etenim nisi Christus esset, Creatoris, non jure nos ea servitute liberasset, quam serviebamur apud Creatorem, sub illius legis durtia. Serviebamur apud Creatorem, oportuit ergo manumissorem a Creatore venisse. Alie-

^C nos enim servos qui manumittit, nihil agit. Hic vero more suo Tertullianus aliquid salis adspersit: « Alienos enim servos, inquit, ne Galba quidem manumisit, facilius liberos soluturus. » Legebat apud Suetonium Tranquillum, auctorem sibi familiarem, nec semel abs se citatum, eadem Neronis tantum gaudium publice præbuisse, ut plebs pileata tota urbe discurreret, quasi liberata tristi servitutis jugo: Galbam vero Neronis successorem hæc sui principatus auspicia sumpsisse, cum quasi manumissioni vacaturus tribunal conscendisset, ac propositis ante se damnatorum occisorumque a Nerone quam plurimis imaginibus temporum statum deplorare cœpisset; in eoque habitu sive actu, ab circumstantibus consalutatum fuisse imperatorem. Ait igitur Tertullianus, ne Galbam quidem, ea rerum facie, servos alienos manumisisset. Addit: « Facilius liberos soluturus, » reddita videlicet libertate civibus Romanis, qui fœdam sub ^D Nerone servitutem serviebant, Ric.

(13) *Non decebat manumissos rursus jugo servitutis*. Verba hæc ex c. vi ad Galatas, juxta editiones omnes desumpta sunt, Atqui recte *astringi* vertit quod Græce est ἐνέχεσθαι. Ibi autem « ipsam servitutis notam eradere perseverabat circumcisionem, » alludit ad id quod sequitur ibidem: *Ecce ego Paulus dico vobis, quoniam si circumcidamini, Christus vobis nihil proderit*, etc., usque ad vers. 6. Epiphanius, quod est intermedium: « Testor autem rursus, quod homo circumciscus debitor est ut totam legem impleat, adducit in Marcionem confut. 3, ex Ep. ad Gal. PAM.

et ex totis viribus tuis; sive quæ in proximum : **A** et proximum tuum tanquam te, Creatoris est. Qui autem turbat vos, iudicium feret. A quo Deo? Ab optimo? Sed ille non iudicat. A Creatore? Sed nec ille damnabit assertorem circumcisionis. Quod si non erit alius qui iudicet nisi Creator, jam ergo non damnabit Legis defensores, nisi qui ipse eam cessare constituit. Quid nunc, si et confirmat illam ex parte qua debet? *Tota enim, inquit, Lex in* ³⁸ *vobis adimpleta est: Diliges proximum tuum tanquam te.* Aut si sic vel intelligi, *Adimpleta est*, quasi jam non adimplenda, ergo non vult ut diligam proximum tanquam me, ut et hoc cum lege cessaverit; sed perseverandum erit semper in isto præcepto. Ergo lex Creatoris etiam ab adversario probata est; nec dispendium, sed compendium ab eo consecuta est, redacta summa in unum jam præceptum. Sed nec hoc alii magis competit, quam auctori. Atque adeo cum dicit: *Onera vestra invicem sustinete, et sic adimplebitis legem Christi*; si hoc non potest fieri, nisi quis diligat Proximum suum ³⁹ tanquam se, apparet, *Diliges proximum tuum* ⁴⁰ *tanquam te*, per quod auditur: *Invicem onera vestra portate*, Christi esse legem, quæ sit Creatoris: atque ita Christum Creatoris esse, dum Christi est lex Creatoris. *Erratus, Deus non deridetur.* Atquin derideri potest deus Marcionis, qui nec irasci novit, nec ulcisci. *Quod enim seminaverit* ⁴¹ *homo, hoc et metet.* Ergo retributionis et iudicii Deus intentat. *Bonum autem facientes non fatigemur, et: Dum habemus tempus, operemur* ⁴² *bonum.* Nega Creatorem bonum facere præcepisse, et diversa doctrina sit diversæ divinitatis. Porro, si retributionem prædicat, ab eodem erit et corruptionis messis et vitæ. *Tempore autem suo metemus*, quia et Ecclesiastes ⁴³, (in, 17), *Tempus, inquit, erit omni rei.* Sed et mihi famulo Creatoris *mundus crucifixus est*, non tamen Deus mundi; et ego mundo, non tamen Deo mundi. Mundum enim, quantum ad conversationem ejus posuit cui renuntiando mutuo transfigimur, et invicem morimur, persecutores vocat Christi; cum vero adjicit, *Stigmata Christi in corpore suo gestare se* (14) (utique corporalia competunt), jam non putativam, sed veram et solidam carnem professus est Christi, cujus stigmata corporalia ostendit.

Variae lectiones.

³⁸ Ir. abest Fran. ³⁹ Sibi Rhen. Seml. Oberth. ⁴⁰ Tibi Rhen. Seml. Oberth. ⁴¹ Severit Rhen. Seml. Oberth. ⁴² Ecclesiasticus Rhen. Seml. Oberth. ⁴³ Cur Fran. ⁴⁴ Qua Latin. ⁴⁵ Qua Latin. ⁴⁶ Aliquid Rhen. Seml. Oberth. ⁴⁷ Quæ omitt. Rhen. Seml. Oberth. ⁴⁸ Stultitiam deputat Pam.

Commentarius.

(14) *Stigmata Christi in corpore suo portare se*, etc. Ex eo quod, ut probet veram et solidam carnem Christi, subiungit, cujus stigmata corporalia ostendit; videtur accipere Auctor stigmata, non pro nudis notis, qualibus servi a dominis notabantur ut ab illis dignoscerentur; sed pro talibus, quas etiam in se Christus corporaliter portavit, tanquam diceret, se iisdem passionibus affectum fuisse quibus Christus. In hoc autem differt, quod legebat Christi pro quo alii, Domini Jesu. **PAM.**
(15) *Ait, Crucem Christi stultitiam esse perituris*,

CAPUT V.

Præstructio superioris Epistolæ ita duxit, ut de titulo ejus non retractaverim, certus et alibi retractari eum posse; communem scilicet, et eundem in Epistolis omnibus: quod non utique salutem præscribit eis quibus scribit, sed *gratiam et pacem*. Non dico quid illi cum Judaico adhuc more, destructori Judaismi; nam et hodie Judæi in pacis nomine appellant, et retro in Scripturis sic salutabant. Sed intelligo illum defendisse officio suo prædicationem Creatoris (Isa. LII, 7): *Quam maturi pedes evangelizantium bona, evangelizantium pacem!* Evangelizator enim bonorum, id est, gratiæ Dei, paci eam præferendam sciebat. Hæc cum a Deo Patre nostro, et Domino Jesu annuntians, communibus nominibus utatur, competentibus nostro quoque sacramento, non puto dispici posse quis ⁴³ Deus Pater, et Dominus Jesus prædicetur, nisi ex accidentibus, cui magis competant. Primo quidem Patrem Dominum præscribo non alium agnoscendum, quam et hominis et universitatis Creatorem et institutorem. Porro, Patri etiam Domini nomen accedere ob potestatem, quod et Filius per Patrem capiat. Dehinc, gratiam et pacem non solum ejus esse, a quo prædicabantur, sed ejus qui fuerit offensus. Nec gratia enim fit nisi offensæ; nec pax, nisi belli: et populus autem per disciplinæ transgressionem, et omne hominum genus per naturæ dissimulationem et deliquerat, et rebellaverat adversus Creatorem. Deus autem Marcionis et quia ⁴⁴ ignotus, non potuit offendi, et quia ⁴⁵ nescit irasci. Quæ ergo gratia a non offenso? quæ pax a non rebellato? Ait *crucem Christi stultitiam esse perituris* ⁴⁶ *virtutem autem* (15) *et sapientiam Dei, salutem consecuturis.* Et ut ostenderet unde hoc eveniret, adjicit ⁴⁷ *Scriptum est enim: Perdam sapientiam sapientium, et prudentiam prudentium irritam faciam.* Si hæc Creatoris sunt, et quæ ⁴⁸ ad causam crucis pertinent stultitiæ deputatæ ⁴⁹; ergo et crux, et per crucem Christus ad Creatorem pertinebit, a quo predicatum est quod ad crucem pertinet. Aut si Creator, qua æmulus, idcirco sapientiam abstulit, ut crux Christi, scilicet adversarii, stultitia deputetur; et quomodo potest aliquid ad crucem Christi non sui Creator pronun-

virtutem autem, etc. Etiam hic ab Apostolo variat Auctor fortassis Marcionem secutus. Apud illum enim habetur imprimis: *Verbum crucis Christi*, deinde: *percutibus, et iis qui salvi fiunt nobis*; neque habet, et *sapientiam*. Ubi autem adjicit Auctor ex Apostolo, *prudentiam irritam faciam*, Græce est ἀφαιρῶ, pro quo interpretes vulgatus, et Epiphanius quoque, *reprobabo*. Nam etiam hoc vibrat ille in Marcionem confut. 1, ex Ep. I ad Cor. Id.

tiasse, quem ignorabat cum prædicabat? Sed et cur apud Dominum optimum, et profusæ misericordiæ, alii salutem referunt, credentes crucem virtutem et sapientiam Dei esse; alii perditionem, quibus Christi crux stultitia reputatur, si non Creatoris est aliquam et populi et humani generis offensam detrimento sapientiæ atque prudentiæ multasse? Hoc sequentia confirmabunt, cum, dicit: *Nonne infatuavit Deus sapientiam mundi?* Cumquo et hic adjicit, quare: *Quoniam in Dei sapientia non intellexit mundus per sapientiam Deum* ⁴⁹, *boni duxit Deus* (16) *per stultitiam prædicationis salvos facere credentes*. Sed prius de mundo disceptabo, quatenus subtilissimi hæretici hic vel maxime mundum per Dominum mundi interpretantur; nos autem hominem qui sit in mundo intelligimus ex forma simplici loquelæ humanæ, quæ plerumque id quod continet, ponimus pro eo quod continetur. Circus clamavit et Forum locutum est, et Basilica tremuit; id est, qui in his locis rem egerunt. Igitur, quia homo, non Deus mundi, in sapientia non cognovit Deum, quem cognoscere debuerat, et Judæus insipientia Scripturarum, et omnis gens in sapientia operum: ideo Deus idem, qui in sapientia sua non erat agnitus ⁵⁰, statuit sapientiam hominum stultitia repercutere, salvos faciendo credentes quosque in stultam crucis prædicationem. *Quoniam Judæi signa desiderant*, qui jam de Deo certi esse debuerant; *et Græci sapientiam querunt*; qui suam scilicet, non Dei sapientiam sistunt. Cæterum, si novus deus prædicaretur, quid deliquerant Judæi signa desiderantes quibus crederent? aut Græci sapientiam sectantes, cui magis crederent? ita et remuneratio ipsa in Judæos et Græcos, et zelotem Deum confirmat et judicem, qui ex retributione æmula et judice infatuaverit sapientiam mundi. Quod si ejus sunt et causæ, cujus adhibentur Scripturæ, ergo de Deo tractans Apostolus non intellecto, de Creatore utique docet intelligendum, **483** etiam quod scandalum Judæis prædicat Christum, prophetiam super illo consignat Creatoris dicentis per Isaiam (xxviii, 15): *Ecce posui in Sion lapidem offensionis, et petram scandali*: petra autem fuit Christus, etiam Marcion servat. Quid est autem **484** *stultum Dei sapientius hominibus*, nisi crux et mors Christi? Quid *infirmum Dei fortius homine*, nisi natiuitas et caro Dei? Cæterum si nec natus ex virgine Christus, nec carne constructus, ac per hoc neque crucem, neque mortem vere perpeussus est, nihil in illo sit ⁵¹ stultum et infirmum; nec jam *stulta mundi elegit Deus, ut confundat sapientiam* ⁵²; nec infir-

A *ma mundi elegit Deus, ut confundat fortia, nec inhonesta et minima et contemptibilia, quæ non sunt*, id est, quæ non vere sunt, *ut confundat quæ sunt*, id est, quæ vere sunt. Nihil enim a Deo dispositum est ⁵³, et vere modicum, et ignobile, et contemptibile, sed quod ab homine: apud Creatorem autem etiam et vetera ⁵⁴, stultitiæ et infirmitati, et inhonestati, et pusilitati, et contemptui deputari possunt. Quid stultius, quid infirmius, quum sacrificio- rum cruentorum, et holocaustorum nidorosorum a Deo exactio? Quid infirmius, quam vasculorum et grabatorum ⁵⁵ purgatio? Quid inhonestius, quam carnis jam erubescens alia dedecoratio? Quid tam humile, quam talionis indictio? Quid tam contemptibile, quam ciborum exceptio? Totum, quod **B** sciam. Vetus Testamentum omnis hæreticus irridet: *Stulta enim mundi elegit Deus ut confundat sapientiam* ⁵⁶. Marcionis deus nihil tale. Quia nec æmulatur contraria contrariis redarguere, *ne gloriatur omnis caro; ut, quemadmodum scriptum est, qui gloriatur in Domino gloriatur*. In quo? utique in eo qui hoc præcipit; nisi Creator præcepit, ut in deo ⁵⁷ Marcionis gloriatur.

CAPUT VI.

Igitur (I Cor. ii et iii) per hæc omnia ostendit, cujus Dei sapientiam loquatur inter perfectos: ejus scilicet qui *sapientiam sapientium abstulerit et prudentiam prudentium irritam fecerit*; qui infatuaverit sapientiam mundi, stulta eligens ejus, et disponens in salutem. Hanc dicit sapientiam *in occulto* fuisse, quæ fuerit in stultis et in pusillis et inhonestis; quæ latuerit etiam sub figuris, allegoriis et ænigmatibus, revelanda postmodum in Christo, posito in lumen nationum a Creatore promittente per Isaiæ vocem, patefacturum se thesauros invisibiles et occultos. Nam ut absconderit aliquid is Deus, qui nihil egit omnino in quod aliquid abscondisse existimaretur, **483** satis incredibile. Ipse si esset, latere posset, nedum aliqua ejus sacramenta. Creator autem tam ipse notus, quam et sacramenta ejus; palam, scilicet decurrentia apud Israel, sed de significantiis obumbrata, in quibus sapientia Dei delitescbat *inter perfectos*, narranda suo in tempore, *proposita vero in proposito Dei ante sæcula*. Cujus et sæcula, nisi Creatoris? Si enim et sæcula temporibus structa sunt; tempora autem diebus et mensibus et annis compinguntur; dies porro et menses et anni solibus et lunis et sideribus Creatoris signantur, in hoc ab eo positus, *Et erunt enim, inquit (Gen. i), in signa mensium et annorum* (17):

Variæ lectiones.

⁴⁹ Dominum Rhen. Seml. Oberth. ⁵⁰ Adagnitus al. ⁵¹ Fuit Rhen. Seml. Oberth. ⁵² Sapientia Par. ⁵³ Est abest in quibusd. ⁵⁴ Vera Lat. ⁵⁵ Gabatarum Ciaccon. Jun. ⁵⁶ Sapientia Par. ⁵⁷ Deum Rhen. Seml. Oberth.

Commentarius.

(16) *Boni duxit Deus*. Sic vertit quod Græce est εὐδαιμονισεν ὁ Θεός. Quemadmodum enim auctores dicunt boni consulere, et, æqui bonique facere,

sic ipse dixit, Boni ducere. Rhen.

(17) *Et erunt enim, inquit, in signa mensium et annorum*. Hoc est, lunæ et solis motus, dies, an-

apparet et sæcula Creatoris esse; et omne quod ante sæcula propositum dicatur, non alterius esse, quam cõjus et sæcula. Aut probet Dei sui sæcula Marcion, ostendat et mundum ipsum, in quo sæcula deputentur, vas quodammodo temporum, et signa aliqua, vel ortum eorum ⁵⁸. Si nihil demonstrat, revertor ut et illud dicam. Cur autem ante sæcula Creatoris proposuit gloriam nostram? posset videri eam ante sæcula proposuisse, quam introductione sæculi revelasset. At cum id facit pene jam totis sæculis Creatoris productis ⁵⁹, vane ante sæcula proposuit, et non magis intra sæcula, quod revelaturus erat pene post sæcula. Non enim ejus est festinasse in proponendo, cujus et retardasse in revelando. Creatori autem competit utrumque, et ante sæcula proposuisse, et in fine sæculorum revelasse; quia et quod proposuit et revelavit, medio spatio sæculorum in figuris et ænigmatibus et allegoriis præministravit ⁶⁰. Sed quia subjicit de gloria nostra, quod *eam nemo ex principibus hujus ævi scierit: cæterum, si scissent, nunquam Dominum gloriæ crucifixissent*; argumentatur hæreticus, quod principes hujus ævi demum, alterius scilicet Dei Christum, cruci confixerint, ut et hoc in ipsum recidat ⁶¹ Creatorem. Porro, cui supra ostendimus ⁶², quibusmodis gloria nostra, a Creatore sit deputanda, præjudicatum esse debet, eam quæ in occulto fuerit apud Creatorem, merito ignotam etiam ab omnibus ⁶³ virtutibus et potestatibus Creatoris; quia nec famulis liceat consilia nosse dominorum, nedum illis apostatis angelis, ipsique principi transgressionis diabolo, quo magis extraneos fuisse contenderim ob culpam ab omni conscientia dispositionum Creatoris. Sed jam nec mihi competit principes hujus ævi virtutes et potestates interpretari Creatoris, quia ignorantiam illi adscribit Apostolus: **484** Jesum autem et secundum nostrum Evangelium (18) (*Matth. iv*) diabolus quoque in tentatione cognovit; et secundum commune instrumentum (*Luc. iv, 34*), spiritus nequam sciebat eum sanctum Dei esse; et Jesum vocari, et in perditionem eorum venisse. Etiam parabola fortis illius armati, quem alias validior oppressit, et vasa ejus occupavit (*Luc. xi*), si in Creatorem accipitur apud Marcionem, jam nec ignorasse ultra potuit Creator Deum gloriæ, dum ab eo opprimitur; nec in crucem eum figere,

A adversus quem valere non potuit; et superest ut secundum me quidem credibile sit scientes virtutes et potestates Creatoris Deum gloriæ Christum suum crucifixisse, qua desperatione et malitiæ redundantia servi quoque scelestissimi dominos suos interficere non dubitant. Scriptum est enim apud me (*Luc. xxii, 3'*, *Satanam in Judam introisse*. Secundum autem Marcionem, nec Apostolus hoc loco palitur ignorantiam adscribi virtutibus Creatoris in gloriæ dominum, quia scilicet non illas vult intelligi principes hujus ævi. Quod si non videtur de spiritualibus dixisse principibus, ergo de sæcularibus dixit; de populo principali utique non inter nationes, de ipsis archontibus ejus, de rege Herode, etiam de Pilato, et quo major principatus hujus ævi romana dignitas præsidebat. Ita et cum destruantur argumentationes diversæ partis, nostræ expositiones ædificantur. Sed vis adhuc gloriam nostram Dei tui esse, et apud eum in occulto fuisse et quare adhuc eodem et Deus instrumento et Apostolus nititur ⁶⁴? Quid illi cum sententiis Prophetarum ubique? *Quis enim cognovit sensum Domini et quis illi consiliarius fuit?* Isaias est (*Isa. xl, 13*). Quid illi etiam cum exemplis Dei nostri? Nam quod *architectum se prudentem* affirmat, hoc invenimus significari depalatorem disciplinæ divinæ a Creatore, per Isaiam (*iii, 2*): *Auferam enim* ⁶⁵, inquit, *a Judea inter cætera et sapientem architectum*. Et numquid ⁶⁶ ipse tunc Paulus destinabatur, de Judæa, id est, de Judaismo, auferri habens in adificationem Christianismi, positurus unicum fundamentum, quod est Christus? quia et de hoc per eundem prophetam Creator: *Ecce ego*, inquit (*xxviii, 15*), *in jicio in fundamenta Sionis lapidem pretiosum, honorabilem; et qui in eum crediderit non confundetur*. Nisi si ⁶⁷ structorem se terreni operis Deus profitebatur, ut non de Christo suo significaret, qui futurus esset fundamentum credentium in eum, *super quod prout quisque superstruxerit*, dignam scilicet **485** vel indignam doctrinam si *opus ejus per ignem probabitur*, si merces illi per ignem rependetur (19), Creatoris est; quia per ignem judicatur ⁶⁸ vestra superædificatio, utique sui ⁶⁹ fundamenti, id est sui Christi: *nescitis quod templum Dei sitis, et in nobis inhabitet Spiritus Dei?* Si homo, et res, et opus, et imago, et similitudo, et caro per terram, et anima per afflatum Creatoris est;

Variæ lectiones.

⁵⁸ Ortaneorum *Rhen. Seml. Obert.* notæ eorum. *Wouw.* ortam eorum. *Jun.* ⁵⁹ Productis *al.* ⁶⁰ Præmonstravit *Jun.* ⁶¹ Redigat *Rhen. Seml. Oberth.* ⁶² Ostenderimus *Rhen. Seml. Oberth.* ⁶³ Hominibus *Rig. Venet.* ⁶⁴ Utitur *Lat.* ⁶⁵ Etiam *Par.* ⁶⁶ Non *al.* ⁶⁷ Si *abest. Par.* ⁶⁸ Indicatur *Par. Fran.* ⁶⁹ Super *inser. Rhen. Seml. Oberth.*

Commentarius.

nos, sæcula, tempora distinguunt. Hoc loco Genes. i, abutuntur qui in astrologiæ defensionem illum assumunt, facitque contra eos hæc interpretatio. **LE PR.**

(18) *Secundum nostrum Evangelium.* Ut distinguat a depravato Marcionis codice. *Matth. iv* hæc referuntur, et paulo post: *Scriptum est enim apud*

me, Satanam in Judam introisse. Qui locus est *Luce xxii*, ex quo Marcion apud me recensuerat. **ID.**

(19) *Si merces illi per ignem rependetur.* De igne Purgatorii hunc locum Apostoli explicant fere omnes, inter quos Franciscus Turrianus et S. J. latissime id expendit in defens. canonum Apost. **ID.**

totus ⁷⁰ ergo in alieno habitat Deus Marcionis ⁷¹, si non ⁷² Creatoris sumus templum. Quod si *templum Dei quis vitiaverit, vitiabitur*, utique a Deo templi. Ultorem intentans, Creatorem intentabit ⁷³. *Stulti estote ut sitis sapientes*. Quare? *Sapientia enim hujus mundi stultitia est penes Deum*. Penes quem Deum? Si nihil nobis et adhuc sensuum ⁷⁴ pristina præjudicaverunt, bene quod et hic adstruit: *Scriptum est enim: Deprehendens sapientes in nequitia illorum*. Et rursus: *Dominus scit cogitationes sapientium*, quod sint supervacuae. In totum enim præscriptum a nobis erit, nulla illum sententia uti potuisse ejus Dei, quem destruere deberet, si non illi doceret. Ergo, inquit, *nemo gloriatur in homine*. Et hoc secundum Creatoris disciplinam (*Jerem. xvii, 5*), *Miserum hominem, qui spem habet in hominem*; et (*Psal. cxvii*), *Bonum est fidere in Deo, quam fidere in homine* ⁷⁵ ita et gloriari (*I Cor. iv, x*).

CAPUT VII.

Et occulta tenebrarum ipse illuminabit, utique per Christum, qui Christum ⁷⁶ illuminationem repromisit (*Isa. xlii, 6*); se quoque lucernam pronuntiavit, *scrutantem corda et renes* (*Psal. vii, 10*). Ab illo erit et laus unicuique, a quo et contrarium laudis ut a iudice. Certe, inquit ⁷⁷, vel hic mundum Deum mundi interpretatur, dicendo: *Spectaculum facti sumus mundo et angelis, et hominibus*. Quia ⁷⁸ si mundum homines mundi significasset, non etiam homines postmodum nominasset. Imo ne ita argumentareris, providentia Spiritus sancti demonstravit quidnam ⁷⁹ dixisset, *Spectaculum facti sumus mundo*; dum angelis qui mundum ministrant, et hominibus quibus ministrant. Verebatur nimirum tantæ constantiæ vir, ne dicam Spiritus sanctus, præsertim ad filios scribens, quos in Evangelio generaverat, libere Deum mundi nominare, adversus quem, nisi exserte, non posset videri prædicare. Non defendo secundum legem Creatoris displicuisse ⁸⁰ illum, *qui mulierem patris sui habuit*, communis et publicæ religionis secutus sit disciplinam. Sed cum eum *damnat dedendum Satanæ*, damnatoris Dei præco est. Viderit et quomodo dixerit *in interitum carnis, ut spiritus salvus sit in die Domini*, dum et de carnis interitu, et de salute spiritus judicavit; et *auferri jubens malum de medio*, Creatoris frequentissimam sententiam commemoraverit. *Expurgate vetus fermentum, ut sitis nova conspersio sicut estis azymi*. Ergo azymi figuræ erant nostræ apud Creatorem. Sic et pascha

nostrum immolatus est Christus. Quare pascha Christus, si non pascha figura Christi, per similitudinem sanguinis salutaris, et pecoris Christi? Quid nobis et Christo imagines induit ⁸⁰ solemnum Creatoris, si non erant nostræ? *Avertens autem nos a fornicatione*, manifestat carnis resurrectionem. *Corpus*, inquit, *non fornicationi, sed Domino, et Dominus corpori*; ut templum Deo, et Deus templo. Templum ergo Deo peribit, et Deus templo. Atquin vides, *Qui Dominum suscitavit et nos suscitabit*, in corpore quoque suscitabit; quia corpus Domino, et Dominus corpori. Et bene quod aggerat: *Nescitis corpora vestra membra esse Christi*? Quid dicet hæreticus? Membra Christi non resurgent, quæ nostra jam non sunt? *Empti enim sumus pretio* ⁸¹ magno (20). Plane nullo, si phantasma fuit Christus, nec habuit ullam substantiam corporis, quam pro nostris corporibus dependeret. Ergo ⁸² Christus habuit quo nos redimeret: et si aliquo magno redemit hæc corpora, in quæ eadem committenda ⁸³ fornicatio non erit, ut in membra jam Christi, non nostra: utique sibi salva præstabit, quæ magno comparavit. Jam nunc quomodo honorabimus? quomodo tollemus Deum in corpore perituro? Sequitur de nuptiis congregi, quas Marcion constantior Apostolo prohibet. Etenim apostolus, et si *bonum continentiae præfert*, tamen *conjugium et contrahi permittit, et usui esse, et magis retineri quam disjungi suadet*. Plane Christus vetat (*Matth. v et xix*) divortium, Moyses vero permittit. Marcio totum concubitus auferens fidelibus (viderint enim catechumeni ejus) repudium ante nuptiæ ⁸⁴ jubens, ejus sententiam sequitur, Moysi an Christi? Atquin et Christi Apostolus ⁸⁵, cum præcipit *mulierem a viro non discedere, aut si discesserit, manere innuptam, aut reconciliari viro*; et repudium permisit, quod non in totum ⁸⁶ prohibuit, et matrimonium confirmavit, quod primo vetuit disjungi, et si forte disjunctum, voluit reformari. Sed et continentiae quas ait causas? *Quia tempus in collecto est*. Putaveram, quia Deus alius in Christo; et tamen a quo est collectio temporis, ab eo erit et quod collectioni temporis congruit. Nemo alieno tempori consulit. Pusillum Deum adfirmas tuum, Marcion, quem in aliquo coangustat tempus Creatoris. Certe præscribens, *Tantum in Domino esse nubendum*; ne qui fidelis ethnicum matrimonium contrahat, legem tuetur Creatoris, allophylosum nuptias ubique prohibentis. Sed, *etsi sunt, qui dicuntur Dei, sive in cælis, sive in terris*; apparet quo-

Variae lectiones.

⁷⁰ Tuus Par. Fran. ⁷¹ Marcion Par. Fran. ⁷² Nos Rhen. Seml. Oberth. ⁷³ Intentabis Rhen. Seml. Oberth. ⁷⁴ Ad hunc sensum Par. Fran. ⁷⁵ Hominibus Rhen. Seml. Oberth. ⁷⁶ Christus Venet. Christi cod. Wouw. ⁷⁷ Inquit al. ⁷⁸ Qui Pam. ⁷⁹ Quomodo Rhen. Seml. Oberth. ⁸⁰ Imbuit Rhen. Venet. ⁸¹ Pretio omitt. Rhen. Seml. Oberth. ⁸² Et add. Rhen. Seml. Oberth. ⁸³ Admittenda Ciaccon. ⁸⁴ Nuptias Rhen. Seml. Oberth. nuptis Jun. ⁸⁵ Christi Rhen. Jun. Seml. Oberth.

Commentarius.

(20) *Empti enim sumus pretio magno*. Ut probet Marcioni veram carnem induisse Christum, ait nos pretio magno aut nullo redemptos; nullo, si

phantasma tantum fuit; magno, si ipse in corpore suo delicta nostra portavit. LE PA.

modo dixerit, non quasi ⁸⁶ vere sint ⁸⁷, qui dicantur quando non sint : de idolis enim coepit, de idolothytis disputaturus : *Scimus quod idolum nihil sit*. Creatorem autem et Marcion Deum non negat : ergo non potest videri Apostolus Creatorem quoque inter eos posuisse, qui dii dicantur, et tamen non sint ; quando etsi fuissent, *nobis tamen unus esset Deus Pater ex quo omnia* ⁸⁸. Ex quo omnia nobis, nisi cujus omnia ? Quænam ista ? Habes in præteritis ; *Omnia vestra sunt, sive Paulus, sive Apollo, sive Cephas, sive mundus, sive vita, sive mors, sive præsentia, sive futura*. Adeo omnium Deum Creatorem facit, a quo et mundus, et vita, et mors ; quæ alterius Dei esse non possunt. Ab eo igitur inter omnia et Christus. *Ex labore suo unumquemque docens vivere* (21) *oportere*, satis exempla præmiserat militum, pastorum, rusticorum ; sed divina illi auctoritas deerat. Legem igitur opponit Creatoris ingratum ⁸⁹, quam destruebat : sui enim Dei nullam talem habebat. *Bovi, inquit, terenti os non obligabis* ; et adjicit : *Numquid de bobus pertinet ad Dominum ?* etiam et ⁹⁰ bobus propter homines benignum ? *Propter nos enim scriptum est*, inquit. Ergo et legem allegoricam secundum nos probavit, et de Evangelio viventibus patrocinantem ; ac propter hoc, non alterius esse evangelizatores, quam cujus lex, quæ prospexit illis, cum dicit. *Propter nos enim* ⁹¹ *scriptum est*. Sed noluit uti legis potestate, qui maluit gratis laborare. Hoc *ad gloriam suam* retulit, quam *negavit quemquam evacuaturum*, non ad Legis destructionem, qua alium probavit usum. Ecce autem et in *petram* offendit cæcus Marcion, *de qua bibebant in solitudine patres nostri*. Si enim petra illa Christus fuit, utique Creatoris, cujus et populus. Cui rei figuram extranei sacramenti interpretatur (22) ? An ut hoc ipsum doceret, figurata fuisse vetera in Christum ex illis recensendum ? **¶** Nam et reliquum exitum populi decursurus, præmittit : *Hæc autem exempla nobis sunt facta*. Dic mihi, a Creatore alterius quidem ignoti Dei hominibus exempla sunt facta ? an alius Deus ab alio mutuatur exempla, et quidem æmulo ? De illo me terret sibi, a quo fidem meam transfert ? Meliorem me illi adversarius faciet ? Jam si deliquero eadem quæ et populus, eademne passurus sum, annon ? Atquin si non eadem, vane mihi timenda proponit, quæ non sum passurus. Passurus autem a quo ero ? Si a Creatore, qualia infligere

A ipsius est ? et quale erit, ut peccatorem æmuli sui puniat magis, quam e contrario foveat Deus zelotes ? Si ab illo Deo, atquin punire non novit. Ita, tota ista propositio Apostoli nulla ratione consistit, si non ad disciplinam Creatoris est. Denique et in clausula præfationi respondet. *Hæc autem quemadmodum evenerunt illis, scripta sunt ad nos commo- nendos, in quos fines ævorum decucurrerunt*. O Creatorem et præscium jam et admonitorem alienorum Christianorum ! Prætereo, si quando paria eorum quæ retraciata sunt, quædam et breviter expungo. Magnum argumentum Dei alterius, permissio omnium obsoniorum, adversus Legem ; quasi non et ipsi confiteamur Legis onera dimissa, sed ab eo qui imposuit, qui novationem repromisit ; ita et cibos qui abstulit reddidit, quod et a primordio præstitit. Cæterum, si quis alius deus fuisset destructor Dei nostri, nihil magis suos prohibuisset, quam de copiis adversarii vivere (I Cor. xi. xiv).

CAPUT VIII.

Caput viri Christus est. Quis Christus, qui non est viri auctor ? Caput enim ad auctoritatem posuit, auctoritas autem non alterius erit, quam auctoris. Cujus denique viri caput est ? Certe de quo subjicit : *Vir enim non debet caput velare, cum sit Dei imago*. Igitur si Creatoris est imago (ille enim Christum Sermonem suum intuens hominem futurum : *Faciamus*, inquit, *hominem ad imaginem et similitudinem nostram*) quomodo possum alterum habere caput, non eum cujus imago sum ? Cum enim imago sum Creatoris, non est in me locus capitis alterius. Sed et quare *mulier potestatem super caput habere debet ? Si quia ex viro, et propter virum facta est* secundum institutionem Creatoris, sic quoque ejus disciplinam Apostolus curavit, de cujus institutione causas disciplinæ interpretatur. Adjicit etiam, *Propter angelos*. Quos ? id est cujus ? Si Creatoris apostatas, merito, ut illa facies quæ eos scandalizavit, notam quamdam referat de habitu humilitatis, et obscuracione decoris, Si **¶** vero propter angelos Dei alterius, quid veretur, si nec ipsi Marcionitæ feminas appetunt ? Sæpe jam ostendimus hæreses apud Apostolum inter mala ut malum poni, et eos probabiles intelligendos, qui hæreses ut malum fugiant. Proinde panis et calicis sacramento jam (Luc. xxi) in Evangelio probavimus corporis et sanguinis Domini veritatem (25), adversus phantasma Marcionis. Sed et omnem judicii mentionem Creatori

Variæ lectiones.

⁸⁶ Quia al. ⁸⁷ Sed quia sint add. Seml. Sed quia sit Fran. ⁸⁸ Ex quo omnia Seml. legitur Venet. ⁸⁹ Ingratis Jun. ⁹⁰ De Pam. ⁹¹ Enim omitt. Fran.

Commentarius.

(21) *Ex labore suo unumquemque docens vivere*. Hic variis exemplis probat, unumquemque victum debere sibi comparare ex labore suo. Sic B. Apostolus dicebat olim manus sibi ministrasse quæ opus ei erant. Qui Evangelio serviunt, ex eodem vivere debent. **¶** LE PA.

(22) *Figuram extranei sacramenti*. Poterit exponi, figuram ejus qui sit extraneus a sacramento. Nam

solet extraneus construere cum genitivo, ut supra adv. Marc. lib. ii : Quis mali extraneus, nisi qui et inimicus ? RÆN.

(23) *Probavimus corporis et sanguinis Domini veritatem*. Lib. scilicet superiore ; id autem factum contra perversam Marcionis opinionem, qui carnem Christi phantasticam dicebat. **¶** LE PA.

competere, ut Deo iudici, toto pene opere tractatum est. Nunc de spiritualibus dico, hæc quoque in Christum a Creatore promissa, sub illa præscriptione iustissima, opinor, qua non alterius credenda sit exhibitio, quam cuius probata fuerit repromissio. Pronuntiavit Isaias (xī, 1): *Prodibit virga de radice Jesse* ⁹², et flos de radice ascendet, requiescet super eum spiritus Domini. Dehinc species ejus enumerat: *Spiritus sapientiæ et intelligentiæ, spiritus consilii et valentiæ, et spiritus agnitionis et religionis; spiritus eum replebit timoris Dei.* Christum enim in floris figura ostendit oriturum ex virga profecta de radice Jesse, id est Virgine generis David filii Jesse, in quo Christo consistere haberet tota substantia Spiritus; non quasi postea obventura illi, qui semper spiritus Dei fuerit, ante carnem quoque; ne ex hoc argumenteris prophetiam ad eum Christum pertinere, qui ut homo tantum ex solo censu David, postea consecuturus sit Dei sui spiritum. Sed quoniam exinde quo florisset in carne sumpta ex stirpe David, requiescere in illo omnis haberet operatio gratiæ spiritualis, et cessare et finem facere quantum ad Judæos; sicut et res ipsa testatur, nihil exinde spirante penes illos spiritu Creatoris, *ablato a Judæa sapiente et prudente architecto, et consiliario, et propheta* (Isa. III, 2); ut hoc sit, *Lex et Propheta usque ad Joannem* (Luc. xvi, 16). Accipe nunc quomodo et a Christo in cælum recepto *charismata obventura pronuntiavit. Ascendit in sublimitatem*, id est, in cælum; *captivam duxit captivitatem*, id est, mortem, vel humanam servitutem: *Data dedit* ⁹³ *filiis hominum*, id est donativa, quæ charismata dicimus. Eleganter filiis hominum ait, non passim hominibus; nos ostendens filios hominum id est, vere hominum, apostolorum. *In Evangelio enim, inquit, ego vos generavi.* Et (Galat. iv, 19), *Filii mei, quos parturio rursus.* Jam nunc et illa promissio Spiritus absolute facie per Joalem (II): *In novissimis diebus* ⁹⁴ *effundam de meo spiritu in omnem carnem, et prophetabunt filii filiarque eorum; et super servos et ancillas meas de meo spiritu effundam.* Et utique si in ~~190~~ novissimos dies gratiam Spiritus Creator repromisit, Christus autem spiritualium dispensator, in novissimis diebus apparuit, dicente Apostolo (Galat. iv, 4): *At ubi tempus expletum est, misit Deus Filium suum; et rursus* (I Cor. vii, 29): *Quia tempus jam in collecto est; apparet et de temporum ultimorum prædicatione, hanc gratiam Spiritus ad Christum prædicatoris*

A pertinere. Compara denique species Apostoli et Isaiæ (xī): *Alii, inquit, datur per Spiritum sermo sapientiæ; statim et Isaias spiritum sapientiæ posuit. Alii sermo scientiæ; hic erit sermo intelligentiæ et consilii. Alii fides in eodem spiritu; hic erit spiritus religionis et timoris Dei. Alii donum curationum, alii virtutum; hic erit valentiæ spiritus. Alii prophetia, alii distinctio spirituum, alii genera linguarum, alii interpretatio linguarum; hic erit agnitionis spiritus.* Vides Apostolum et in distributione facienda unius spiritus, et in spiritualitate ⁹⁵ interpretanda, Prophetæ conspirantem. Possum dicere, ipsum qui corporis nostri per multa et diversa membra unitatem charismatum variorum compagini adæquavit, eundem et corporis humani, et Spiritus sancti dominum ostendi, qui meritum ⁹⁶ charismatum noluerit esse in corpore spiritus, quæ nec in corpore humano collocavit, qui de dilectione quoque omnibus charismatibus præponenda, Apostolum instruxerit principali præcepto, quod probavit et Christus: *Diliges Dominum de totis præcordiis, et totis viribus, et tota anima tua, et proximum tibi* ⁹⁷ *tanquam teipsum* ⁹⁸. Quod, etsi in lege scriptum esset, commemorat in aliis linguis, et in aliis labiis locuturum Creatorem, cum hac commemoratione charisma linguarum confirmat, nec hic potest videri alienum charisma Creatoris prædicatione confirmasse. Æque præscribens silentium mulieribus in Ecclesia, ne quid discendi ⁹⁹ duntaxat gratia ¹ loquantur, cæterum prophetandi jus et illas habere jam ostendit, cum mulieri etiam prophetanti velamen imponit, ex lege accipit subjiciendæ feminae auctoritatem, quam ut semel dixerim, nosse non debuit, nisi in destructionem. Sed ut jam a spiritualibus recedamus, res ipsæ probare debebunt, quis nostrum temere deo suo vindicet; et an ² nostræ parti possit opponi, hæc, etsi Creator repromisit in suum Christum nondum revelatum, ut Judæis tantum destinatum, suas habitura in suo tempore, in suo Christo, et in suo populo operationes, Exhibeat itaque Marcion Dei sui dona (24), aliquos prophetas, qui tamen non de humano sensu, sed de Dei spiritu sint locuti, qui et futura ~~191~~ prænuntiarent, et cordis occulta traduxerint. Edat aliquem psalmum, aliquam visionem, aliquam orationem, duntaxat spiritalem, in ecstasi, id est amentia, si qua linguae interpretatio accessit. Probet mihi, etiam ³ mulierem apud se prophetasse, ex illis suis sanctioribus feminis ⁴ magnificam (25). Si hæc omnia facilius a me proferuntur, et utique

Variæ lectiones.

⁹² De virga add. Pam. ⁹³ Dedit data Pam. ⁹⁴ Temporibus Seml. ⁹⁵ Specialitate Venet. ⁹⁶ Merita Rhen. ⁹⁷ Tuum Fran. ⁹⁸ Ipsum omitt. Ober. ⁹⁹ Docendi Rhen. dicendi Pam. ¹ Gloria Seml. ² Quia Par. Fran. a Rhen. ³ Etiam mihi Pam. ⁴ Magni ducam Venet.

Commentarius.

(24) Exhibeat itaque Marcion Dei sui dona. Vaci-
cinia sua de Deo suo proferat, modo Dei spiritu
agitati fuerint illi prophetæ, iis sane obtemperabo.
L. PA.

(25) Ex illis suis sanctioribus feminis Maximil-
lam forsitan Montani assecclam notat; quanquam
non temere dixerim hic perstringere multas, ut
Simonis Magi Helenam, Apellis Philumeum, Car-

conspirantia regulis et dispositionibus et disciplinis Creatoris, sine dubio Dei mei erit et Christus, et Spiritus, et Apostolus. Habet professionem meam, qui voluerit eam exigere

CAPUT IX.

Interim Marcionites nihil hujusmodi ⁵ (I Cor. xv) exhibebit, qui timet jam ⁶, pronuntiare, cujus ⁷ magis Christus nondum sit revelatus. Sicut meus expectandus est, qui a primordio prædicatus est, illius idcirco non est, quia non a primordio sit. Melius non credimus in Christum futurum, quam hæreticus in nullum. *Mortuorum resurrectionem* quomodo *quidam* tunc *negarint* (26), prius dispi-ciendum est. Utique eodem modo quo et nunc. Siquidem semper resurrectio carnis negatur. Cæ-terum, animam et sapientium plures divinam vindicantes, salvam repromittunt; et vulgus ipsum ea præsumptione defunctos colit, qua animas eorum manere confidit. Cæterum, corpora aut ignibus statim, aut feris, aut etiam diligentissime condita, temporibus tamen aboleri manifestum est. Si ergo carnis resurrectionem negantes Apo-stolus retundit, utique adversus illos tuetur, quod illi negabant, carnis scilicet resurrectionem. Habes compendio responsum. Cætera jam ex abundanti. Nam et ipsum quod mortuorum resurrectio dicitur, exigit defendi proprietates vocabulorum. Mortuum ⁸ itaque vocabulo non est, nisi quod amisit animam, de cujus facultate vivebat. Corpus est quod amittit animam, et amittendo fit mortuum: ita *mortui* vocabulum corpori competit. Porro, si resurrectio mortui est, mortuum autem non aliud est quam corpus, corporis erit resurre-ctio. Sic et *resurrectionis* vocabulum non aliam rem vindicat, quam quæ cecidit. Surgere enim potest dici et quod ~~499~~ omnino non cecidit, quod semper retro jacuit; resurgere autem non est nisi ejus quod cecidit. Iterum enim surgendo, quia cecidit, resurgere dicitur. *Re* enim syllaba ite-rationi semper adhibetur. Cadere ergo dicimus corpus in terram per mortem, sicut et res ipsa tes-tatur, ex Dei lege; corpori enim dictum est (*Gen.* iii, 19): *Terra es, et in terram ibis*. Ita quod

Variae lectiones.

⁵ Ejusmodi *Venet.* ⁶ Etiam *Lat.* ⁷ Cujusnam *Lat.* ⁸ Mortuorum *Par.*; itaque vocabulo *omitt.* *Seml.* ⁹ Cadit q. i. t. abit *Ciaccon.* ¹⁰ Quomodo *Lat.* ¹¹ Dominaberis *Fran.* et dominare *al.* ¹² Et cætera *omitt.* *Seml.* ¹³ Ante *cod. Pithæ.* ¹⁴ Vero *Ciaccon. prob. Jun.*

Commentarius.

pocratis Marcellinam, et Marcionis ipsius feminam illam, quam Romam miserat ut sibi domum præpa-ret, LE PA.

(26) *Mortuorum resurrectionem quomodo quidam tunc negarint.* Sadducæos intelligit, de quibus superius egimus satis fuse. ID.

(27) *Judæi nobis advocare conantur.* Rabbini sci licet, ut suam pervicaciam tueantur, e manibus nostris locum illum extrahere conantur, *dominabitur in medio inimicorum tuorum*, explicantes de Ezechia. ID.

(28) *Et in Ezechiae nativitate.* Recte istud refu-

A de terra est, ibit in terram. Hoc abit, quod in ter-ram ibit ⁹; hoc resurgit, quod cadit. *Quia per hominem mors, et per hominem resurrectio.* Hic mihi et Christi corpus ostenditur in nomine homi-nis, qui constat ex corpore, ut sæpe jam docuimus. Quod si sic *in Christo vivificamur omnes, sicut motificamur in Adam*: Quando ¹⁰ in Adam corpore mortificamur, sic necesse est et in Christo corpore vivificemur. Cæterum, similitudo non constat, si non in eadem substantia mortificationis in Adam, vivificatio concurret in Christo. Sed interposuit adhuc aliquid de Christo, et propter præ-sentem disceptationem non omittendum. Tanto magis enim probabitur carnis resurrectio, quanto Christum ejus Dei ostendero, apud quem creditur B carnis resurrectio. Cum dicit: *Oportet enim regna-re eum, donec ponat inimicos ejus sub pedes ejus*; jam quidem et ex hoc ultorem Deum edicit, atque exinde ipsum qui hoc Christo repromiserit (*Psal.* cix): *Sede ad dexteram meam, donec ponam ini-micos tuos scabellum pedum tuorum; Virgam vir-tutis tuæ emittet Dominus ex Sion, et dominabi-tur* ¹¹ *in medio inimicorum tuorum; tecum, et cætera* ¹². Sed necesse est, ad meam sententiam pertinere defendam eas Scripturas, quas et Judæi nobis advocare conantur (27). Dicunt denique hunc Psalmum (*Psal.* cix) in Ezechiam cecinisse, quia is sederit ad dexteram templi, et hostes ejus averterit Deus et absumpserit (*IV Reg.* xix); propterea igitur, et *ante luciferum ex utero generavi te*, in Ezechiam convenire, et in ¹³ Ezechiae nativitatem (28). Nos edimus *Evangelia* (29), de quorum fide aliquod utique jam in tanto opere istos confirmasse debe-mus (30), nocturna nativitate declarantia Dominum, ut hoc sit *ante luciferum*, et ex stella Magis intel-lecta, et ex testimonio ~~498~~ angeli, qui nocte pasto-ribus annuntiavit natum esse cum maxime Christum; et ex loco partus: *in diversorium* enim ad noctem convenitur. Fortasse an et mystice factum sit ut nocte Christus nasceretur, lux veritatis futurus igno-rantiæ tenebris. Sed nec *generavi te* edixisset Deus, nisi filio puero ¹⁴. Nam etsi de toto populo ait (*Isa.* i): *Filios generavi*; sed non adjecit: *Ex utero*. Cur autem adjecit *Ex utero*, tam vane, quasi ali-

D tat adversus Ebioneos, hæc. 30, B. Epiphanius, pro-bans ex Scripturis Ezechiam, cum prædiceret *Isaias* cap. vii: *Ecce virgo concipiet, natum fuisse an. 41.* B. Justino sufficit dicere quod Ezechias ex virgine non fuerit natus. PAM.

(29) *Nos edimus Evangelia, etc.* Hic protestatur quod Marcion tum Evangelii Lucæ tria priora capi-ta, tum totum Matthæi Evangelium rejiciebat, afferre volens ex c. ii Lucæ et c. iv Matthæi testimonia, quæ ipsa etiam paulo prius allegat B. Justinus, ID.

(30) *In tanto opere istos confirmasse debemus.* Istos, nimirum Judæos. RIG.

quis hominum ex utero natus dubitaretur, nisi quia curiosius voluit intelligi in Christum : *Ex utero generavi te*, id est, ex solo utero, sine viri semine, carni deputans ex utero spiritus (31) ? Quod et in ¹⁵ ipso hic accedit : *Tu es sacerdos in ævum*. Nec sacerdos autem Ezechias, nec in ævum, etsi fuisset. *Secundum ordinem*, inquit, *Melchisedech*. Quid Ezechias, ad Melchisedech Altissimi sacerdotem, et quidem non circumcisum, qui Abraham circumcisum jam accepta decimarum oblatione benedixit ? At in Christum conveniet ordo Melchisedech, quoniam quidem Christus proprius et legitimus Dei antistes, præputiati sacerdotii pontifex, tum in nationibus constitutus, a quibus magis suspici habebat, ¹⁶ cognituram se quandoque circumcisionem, et Abrahæ gentem, cum ultimo venerit, acceptatione et benedictione dignabitur. Est et alius Psalmus (LXXI) ita incipiens : *Deus, iudicium tuum regida*, id est, Christo regnatura : *et iustitiam tuam filio regis*, id est, populo Christi. Filii enim ejus sunt, qui in ipso renascuntur. Sed ¹⁷ et hic Psalmus Salomoni canere dicitur ; quæ tamen soli competant Christo, docere non potuerunt etiam cætera non ad Salomonem, sed ad Christum pertinere ? *Descendit*, inquit, *tanquam imber super vellus et velut stillæ destillantes in terram*. Placidum decensum ejus et insensibilem describens 494 de cælo in carnem. Salomon autem etsi descendit alicunde, non tamen sicut imber, quia non de cælo. Sed simpliciora quæque proponam. *Dominabitur*, inquit, *a mari ad mare, et a flumine usque ad terminos terræ*. Hoc soli datum est Christo. Cæterum, Salomon uni et modicæ Judææ imperavit. *Adorabunt illum*

omnes reges ; quem omnes, nisi Christum ? *Et servient ei omnes, nationes* ; cui omnes nisi Christo ? *Sit nomen ejus in ævum* ; cujus nomen in æternum, nisi Christi ? *Ante solem manebit nomen ejus*, ante solem enim Sermo Dei, id est Christus. *Et benedicentur in illo universæ gentes* ; in Salomone nulla natio benedicitur, in Christo vero omnis. Quid nunc si et Deum cum ¹⁸ Psalmus iste demonstrat ? *Et beatum eum dicent*, quoniam *benedictus Dominus Deus Israelis, qui facit mirabilia solus. Benictum nomen gloriæ ejus, et replebitur universa terra gloria ejus*. Contra, Salomon, audeo dicere, etiam quam habuit in Deo gloriam amisit, per mulierem in idololatriam usque pertractus. Itaque cum in medio psalmo illud quoque positum sit : *Inimici ejus pulverem lingent*, subjecti utique pedibus ipsius, ad illud pertinebit, propter quod hunc psalmum et intuli, et ad meam sententiam defendi, ut confirmaverim et regni gloriam, et inimicorum subjectionem, secundum dispositionem Creatoris, consecuturus ¹⁹, non alium credendum, quam Creatoris.

CAPUT X.

Revertamur nunc ad resurrectionem, cui et alias quidem proprio volumine (32) satisfacimus omnibus hæreticis resistentes ; sed nec hic desumus propter eos qui illud opusculum ignorant ; *Quid, ait, facient qui pro mortuis baptizantur* (33), *si mortui non resurgunt* (I Cor. xv) ? Viderit institutio ista. Kalendæ si forte Februariæ respondebunt illi, pro mortuis 495 petere ²⁰ (34). Noli ergo Apostolum novum statim auctorem aut confirmatorem ejus denotare,

Variae lectiones.

¹⁵ Quod ex ipso. Huc Oberth. ¹⁶ Et add. Seml. ¹⁷ Sic inser. Lat. Seml. Oberth. ¹⁸ Meum Rhen. cum Venet. ¹⁹ Consecuturum Pam. ²⁰ Peterent Woww.

Commentarius.

(31) *Carni deputans ex utero spiritus*. Spiritus sanctus in eo psalmo verba hæc : *Ex utero*, carni significandæ deputavit. Rig.

(32) *Proprio volumine*. Est liber de Resurrectione carnis. SEML.

(33) *Qui pro mortuis baptizantur*. Scio quosdam non de baptismo viventis pro mortuo explicare, sed de absolutione corporis propter sordes quas contraxerit ex contactu mortui. LE PR.

(34) *Viderit institutio ista. Kalendæ si forte Februariæ respondebunt illi, pro mortuis peterent*. Hæc scriptura est exemplaris Ursini. Nunc vero talem Tertulliani fuisse non existimo. Nam interroganti Apostolo : *Quid facient qui pro mortuis baptizantur, si mortui non resurgunt* ? absurde responsum fuisset, *Kalendæ februariæ pro mortuis peterent*. Etenim nihil propterea juvaretur institutio illa, quam ævo Apostolorum fuisse apud quosdam Septimius credidit, baptizari pro mortuis. Nempe hoc interrogatione Apostoli ponitur, mortuos non resurgere. Itaque dicenti, mortuos non resurgere, quis adeo stolide repondisset, Kalendas februarias pro mortuis petaturas ? Pro mortuis videlicet non resurgentibus tam absurda et inutilia fuissent februæ, quam Baptismus : Videamus ergo quænam fuerit mens Septimii. Profert Apostoli verba : *Quid facient qui pro mortuis baptizantur, si mortui non resurgunt* ? Quibus verbis significari putat fuisse tunc

a quibusdam institutum, ut pro mortuis baptizarentur. Deinde ait : *Viderit institutio ista an ratione aliqua nitatur*. Et statim comparat illi morem ethnicum : Kalendæ, inquit, februariæ respondent et comparari possunt illi, pro mortuis petere, τῶν εὐχριστῶν ὑπὲρ τῶν νεκρῶν, illi scilicet ritui sive institutioni, nempe baptizari, seu petere pro mortuis. Nam et februæ celebrantur pro charis cognatorum mortuis, atque hinc nomen inditum mense februario, et Kalendis februariis. Ovidius,

Vota deo Diti Februa mensis habet.

Item.

Post superum cultus vicino Februa mense
Dat Numa cognatis Manibus inferias.

Hancce autem scripturam, *respondebunt illi pro mortuis petere*, servavit codex Divionensis, servare et codices, quibus usus est Rhenanus. Rig.

— *Pro mortuis petere*. Idem mihi videtur pro mortuis petere, ac februæ poscere, de quibus lib. I Fast. Ovid. :

Ipse ego flaminiam pascentem februæ vidi,
Februæ poscenti pinea virga data est.

Hoc est sacra februæ sive expiationem postulare pro mortuis, sive propter cædem, sive propter defectum exsequiarum. LE PR.

ut tanto magis sisteret carnis resurrectionem, quanto illi qui vane pro mortuis baptizarentur, fide resurrectionis hoc facerent. Habemus illum alicubi (Ephes. iv, 5) unius baptismi definitorem ²¹. Igitur et pro mortuis lingui, pro corporibus est lingui; mortuum enim corpus ostendimus. Quid facient qui pro corporibus baptizantur, si corpora non resurgunt? Atque adeo recte hunc gradum figimus, ut et Apostolus secundam disceptationem æque de corpore induxerit. *Sed dicent quidam: Quomodo mortui resurgent? quo autem corpore venient?* Defensa etenim resurrectione quæ negabatur, consequens erat de qualitate corporis retractare, quæ non videbatur. Sed de ista cum aliis congrédi convenit. Marcion enim in totum carnis resurrectionem non admittens, et soli animæ salutem repro-mittens, non qualitatis, sed substantiæ facit quæstionem. Porro et ex his manifestissime obducitur, quæ Apostolus ad qualitatem corporis tractat propter illos qui dicunt, *Quomodo resurgent mortui? quo autem corpore venient?* (jam enim prædicavit resurrecturum esse corpus) ²² de corporis qualitate tractari. Denique si proponit exempla *grani tritici, vel alicujus ejusmodi, vel quibus deus prout voluit; si unicuique seminum proprium ait esse corpus; et* ²³ *aliam quidem carnem hominum, aliam vero pecudum et volucrum; et corpora cælestia atque terrena; et aliam gloriam solis, et lunæ aliam, et stellarum aliam:* nonne carnalem et corporalem portendit resurrectionem, quam per carnalia et corporalia exempla commendat? nonne etiam ab eo Deo eam spondet, a quo sunt et exempla? *Sic et resurrectio*, inquit. *Quomodo?* sicut et granum corpus *seritur, corpus resurgit*. Seminatio denique vocavit dissolutionem corporis in terram, quia *seritur in corruptela resurgit in honestatem, et virtutem*. Cujus ille ordo in dissolutione, ejus et hic in resurrectione corporis, scilicet sicut et granum. Cæterum, si auferas corpus resurrectioni, quod dedisti dissolutioni, ubi consistet diversitas exitus? Proinde etsi *seritur animale resurgit spiritale*. Et si habet aliquod proprium corpus anima vel spiritus, ut possit videri corpus animale animam significare, et corpus spiritale spiritum; non ideo animam dicit in resurrectione spiritum futurum ²⁴, sed corpus, quod cum anima nascendo, et per animam vivendo, animale dici capit, futurum spiritale, dum per spiritum surgit in æternitatem. Denique, si non anima, sed caro seminatur in corruptela dum dissolvitur in terram, jam non anima erit corpus animale, sed caro, quæ fuit corpus animale. Siquidem de animali efficitur spiritale, sicut et 496 infra

dicat: *Non primum quod spiritale*. Ad hoc enim et de ipso Christo præstruit: *Factus primus homo Adam in animam vivam; novissimus Adam in spiritum vivificantem*; licet stultissimus hæreticus (35) noluerit ita esse. Dominum enim posuit novissimum, pro novissimo Adam; veritus scilicet ne si et Dominum novissimum haberet Adam, et ejusdem Christum defenderemus in Adam novissimo, cujus et primuni. Sed falsum relucet. Cur enim primus Adam, nisi quia et novissimus Adam? Non habent ordinem inter se nisi paria quæque, et ejusdem vel nominis, vel substantiæ, vel auctoris. Nam etsi potest in diversis quoque esse aliud primum, aliud novissimum; sed unius auctoris. Cæterum, si et auctor alius, et ipse quidem potest novissimus dici. Quod tamen intulerit, primum est; novissimum autem, si primo par sit. Par autem primo non est, qui non ejusdem auctoris est. Eodem modo et in homine hominis revincetur. *Primus*, inquit, *homo de humo terrenus; secundus dominus de cælo*. Quare secundus, si non homo, quod et primus? aut numquid et primus dominus, si et secundus? Sed sufficit, si Evangelio Filium hominis adhibet Christum et hominem, et in nomine Adam, eum negare non poterit. Sequentia quoque eum comprimunt. Cum enim dicit Apostolus: *Qualis qui de terra, homo scilicet, tales et terreni*, homines utique; ergo et qualis qui de cælo, homo, tales et qui de cælo, homines. Non enim poterat hominibus terrenis non homines cælestes opposuisse, ut statum ac spem studiosus distingueret in appellationis societate. Statu enim ac spe dicit terrenos atque cælestes homines; tamen ex pari, qui secundum exitum aut in Adam aut in Christo deputantur. Et ideo jam ad exhortationem apeî cælestis: *Sicut portavimus*, inquit, *imaginem terreni, portemus et imaginem cælestis*; non ad substantiam ullam referens resurrectionis, sed ad præsentis temporis disciplinam. *Portemus enim*, inquit, non portabimus; præceptive, non promissive, volens nos sicut ipse incessit, ita incedere, et a terreni, id est, veteris hominis imagine abscedere, quæ est carnalis operatio. Denique, quid subjungit? *Hoc enim dico, fratres, quia caro et sanguis regnum Dei non possidebunt*; opera scilicet carnis et sanguinis, quibus et ad Galatas (Galat. v, 19-21) scribens, abstulit Dei regnum, solitus et alias substantiam pro operibus substantiæ ponere; ut cum dicit, *Eos qui in carne sunt, Deo placere non posse*; quando enim placere Deo poterimus, nisi dum in carne hac sumus? Aliud temporis operationis nullum, opinor, est. Sed si in carne quamquam constituti, carnis opera fugiamus; tum

Variæ lectiones.

²¹ Diffinitorem al. ²² Id inser. Pam. ideo Ciaccon. ²³ Ut Seml. ²⁴ Futuram Oberth.

Commentarius.

(35) *Licet stultissimus hæreticus*. Is est Marcion, qui hoc encomio celebratur hic, ut apud S. Hieronymum Vigilantius, Jovinianus, alique, veris colo-

ribus depinguntur, dum talibus titulis decorantur LE PA.

non erimus in carne (36), dum non in substantia carnis non sumus, sed in ~~497~~ culpa. Quod si in nomine carnis opera, non substantiam carnis jubemur exponere; operibus ergo carnis, non substantiæ carnis, in nomine carnis ²⁵ denegatur Dei regnum. Non enim id damnatur, in quo male fit, sed id quod fit. Venenum dare, scelus est; calix tamen in quo datur, reus non est. Ita et corpus carnalium operum vas est, anima est autem quæ in illo venenum alicujus mali facti temperat. Quale ²⁶ autem, ut si anima auctrix operum carnis merebitur Dei regnum, per expiationem eorum quæ in corpore admisit (37), corpus ministrum solummodo, in damnatione permaneat? Venefico absoluto, calix erit puniendus? Et tamen non utique carni defendimus Dei regnum, sed resurrectionem substantiæ suæ, quasi januam regni per quam aditur. Cæterum, aliud resurrectio, aliud regnum. Primo enim resurrectio, dehinc regnum. Resurgere itaque dicimus carnem, sed mutatam consequi regnum. *Resurgent enim mortui incorrupti*; illi scilicet, qui fuerant corrupti, dilapsis corporibus in interitum. *Et nos mutabimur in atomo, in oculi momentaneo motu. Oportet enim corruptivum hoc* (tenens utique carnem suam dicebat Apostolus) *induere incorruptelam, et mortale hoc immortalitatem*; ut scilicet habilis substantia efficiatur regno Dei. *Erimus enim sicut angeli*. Hæc erit demutatio carnis ²⁷ resuscitæ. Aut si nulla erit, quomodo induet corruptelam et immortalitatem? Aliud igitur facta per demutationem, tunc consequetur Dei regnum; jam non caro nec sanguis, sed quod illi corpus Deus dederit. Et ideo recte Apostolus: *Caro et sanguis regnum Dei non consequentur*; demutationi illud adscribens, quæ accedit resurrectioni. Si autem tunc fiet verbum, quod scriptum est apud Creatorem: *Ubi est, mors, victoria tua*, vel ²⁸ contentio tua? *Ubi est, mors, aculeus tuus?* Verbum autem hoc Creatoris est, per Prophetam; ejus erit et res, id est regnum, cujus et verbum fiet in regno. Nec alii Deo gratias dicit, quod nobis victoriam, utique de morte, referre præstiterit, quam illi a quo verbum insultatorium de morte et triumphatorium acceperit (II Cor. I, III et IV).

Variæ lectiones.

²⁵ Carnis hic omitt. Seml. ²⁶ Est add. Oberth. ²⁷ Sed add. Seml. ²⁸ Ubi al. ²⁹ Aliquid Pam. ³⁰ Vindicamus Seml.

Commentarius.

(36) *Tum non erimus in carne*. Si quandiu vitam hanc egimus, carnis opera seu peccata evitemus, non ideo in carne fuisse dicemur. Neque enim substantiæ carnis, Dei regnum denegatur, sed peccato. Id.

(37) *Per expiationem eorum quæ in corpore admisit*. Non abs re de purgatione post mortem subeunda, accurata quidem et diligenti, hæc intelligi poterunt. LE PR.

(38) *Littera occidentis per Legem*. Pauli verba sunt II ad Cor. III, 6: *Littera occidit, Spiritus vivificat*. Litteram vocat Leges mosaicas, Spiritum Evangelium. Lex Mosaica per Evangelium abrogata, jam nihil est quam littera, corporeum aliquid quod

CAPUT XI.

Si *Deus* commune vocabulum factum est vitio erroris humani, quatenus plures dei dicuntur atque creduntur in sæculo, *benedictus* tamen *Deus Domini nostri Jesu Christi Pater* non alius quam Creator intelligetur, qui et universa benedixit, habes Genesim ~~498~~ (cap. I); et ab universis benedicitur, habes Daniele (cap. III). Proinde si pater potest dici sterilis Dei nullius magis nomine quam Creatoris; *misericordiarum* tamen *pater* idem erit, qui misericors, et miserator, et misericordiæ plurimus est dictus: habes apud Jonam (cap. III, IV) cum ipso misericordiæ exemplo, quam Ninivitis exorantibus præstitit, facilis et Ezechiae (IV Reg. XX) fletibus flecti, et Achab marito Jezabelis deprecanti sanguinem ignoscere Nabuthæ (III Reg. XVI), et David agnoscenti delictum statim indulgere (II Reg. XII); malens scilicet poenitentiam peccatoris, quam mortem, utique ex misericordiæ affectu (*Osee*, VI). Si quid tale Marcionis Deus edidit vel edixit, agnoscam patrem misericordiarum. Si vero ex eo tempero hunc titulum ei adscribit, quo revelatus, quasi exinde sit pater misericordiarum, quo liberare instituit genus humanum; atquin et nos ex eo tempero negamus illum, ex quo dicitur revelatus: non potest igitur aliquid ei adscribere, quem tunc ostendit, cum aliud ²⁹ ei ascribit. Si enim prius constaret eum esse, tunc et adscribi ei potest. Accidens enim est quod adscribitur: accidentia autem antecedit ipsius rei ostensio cui accidit; maxime cum jam alterius est, quod adscribitur ei, qui prius non sit ostensus, tanto magis negabitur esse, quanto per quod affirmatur esse, ejus est, qui jam ostensus est. Sic et Testamentum novum non alterius erit, quam qui illud repromisit; etsi non littera, at ejus *spiritus*, hoc erit novitas. Denique, qui litteram *tabulis lapideis* inciderat, idem et de spiritu edixerat (*Joel*. III, 28): *Effundam de meo spiritu in omnem carnem*. Et si *littera occidit, spiritus vero vivificat*, ejus utrumque est qui ait (*Dent*. XXXII, 39): *Ego occidam, et vivificabo; percutiam, et sanabo*. Olim duplicem vim Creatoris vindicavimus ³⁰, et judicis et boni; littera occidentis per Legem (38), et spiritu vivificantis per Evange-

oculis nostris legendum exhibetur. Et quandiu stetit, corporeum aliquid præstabat. Etenim violata mortem inferebat; observata, præmium felicitatis alicujus corporeæ sive terrenæ. Verba autem Christi Evangelio comprehensa spiritus sunt et vita. Etenim poenitentibus reis offerunt misericordiam et gratiam delictorum, et vitam æternam; quæ cælestia sunt, non terrena. RIG. — *Littera occidentis*. Menander:

Νόμος φυλαχθεῖς, οὐδὲν ἔστιν ἢ νόμος.

Ὁ μὴ φυλαχθεὶς, καὶ νόμος, καὶ δῆμιος.

De littera Moysi. Chrysostomus: Ὁ νόμος ἐὰν λάβῃ φωνία, ἀναιρεῖ καὶ τὴν λέγαν φωνία; ζύλα λαβὼν ἐν Σαββάτῳ συλλέξαντα ὁ νόμος, καὶ ἑλθὼς RIG.

lium. Non possunt duos deos facere, quæ etsi diversa, apud unum recenseri prævenerunt. Commemorat et de velamine Moysi, quo faciem tegebat incontemplabilem filiis Israel. Si ideo ut claritatem majorem defenderet Novi Testamenti, quod manet in gloria, quam veteris, quod evacuari habebat; hoc et meæ convenit fidei, præponenti Evangelium legi. Et vide ne magis meæ. Illic enim erit superponi quid, ubi fuerit et illud cui superponitur. At cum dicit: *Sed obtusi sunt sensus mundi*; non utique Creatoris, sed populi qui in mundo est. De Israele ³¹ enim dicit: *Ad hodiernum usque velamen id ipsum in corde eorum*. Figuram ostendit fuisse velamen faciei in Moyse, velaminis cordis in populo, quia nec nunc apud illos perspicitur Moyses corde, sicut nec facie tunc. Quid est ergo adhuc velatum in Moyse quod pertineat ad Paulum, si Christus Creatoris a Moyse prædicatus nondum venit? Quomodo jam operata et velata adhuc denotantur corda Judæorum, nondum exhibitis prædicationibus Moysi, id est de Christo, in quo eum intelligere deberent? Quid ad Apostolum Christi alterius, si Dei sui sacramenta Judæi non intelligebant, nisi quia velamen cordis illorum ad cæcitatem, qua non perspexerant Christum, Moysi pertinebat? Denique, quod sequitur: *Cum vero converterit ad Deum, auferetur velamen*; hoc Judæo proprie dicit, apud quem et est velamen Moysi: qui cum transierit in fidem Christi, intelligit Moysen de Christo prædicasse, Cæterum, quomodo auferetur velamentum Creatoris in Christo Dei alterius, cujus sacramenta velasse non potuit Creator, ignoti videlicet ignota? Dicit ergo, *nos jam aperta facie*, utique cordis, quod velatum est in Judæis, *contemplantes Christum, eadem imagine transfigurari a gloria* (qua scilicet et Moyses transfigurabatur a gloria Domini) *in gloriam*: ita corporalem Moysi inluminatorem de congressu Domini, et corporale velamen de infirmitate populi proponens et spirituale claritatem in Christo superinducens, *tanquam a Domino*, inquit *spirituum* ³², totum ordinem Moysi, figuram ignorati apud Judæos, agniti vero apud nos Christi fuisse testatur. Scimus quosdam sensus ambiguitatem pati posse, de sono pronuntiationis, aut de modo distinctionis, cum duplicitas earum intercedit. Hanc Marcion captavit, sic legendo, *In quibus Deus ævi hujus* (39); ut Creatorem ostendens Deum hujus ævi; alium suggerat Deum alterius ævi. Nos contra, sic distinguendum dicimus: *In quibus Deus*; dehinc: *ævi hujus excæcavit mentes infidelium*; in quibus, Ju-

dæis infidelibus, in quibus opertum est aliquibus Evangelium adhuc sub velamine Moysi. Illis enim Deus (Isa. xxix, 13), *labiis diligentibus eum, corde autem longe absistentibus ab eo*, minatus fuerat (Isa. vi, 10): *Aure audietis, et non audietis; oculis videbitis, et non videbitis*; et (Isa. vii, 9): *Nisi credideritis, nec intelligetis*; et (Isa. xxxix, 14): *Auferam sapientiam sapientium, et prudentiam prudentium irritam faciam*. Hæc autem non utique de Evangelio Dei ignoti abscondendo minabatur. Ita, non ³³ hujus ævi Deus, sed *infidelium* ~~500~~ *hujus ævi excæcat cor*, quod Christum ejus non ultro recognoverint de Scripturis, intelligendum. Et positum in ambiguitate distinctionis hactenus tractasse, ne adversario prodesset, contentus victoriæ, næ ultro ³⁴ possum et in totum contentionem hæc præterisse simpliciori reponso. Præ manu erit scilicet ³⁵ hujus ævi dominum diabolum interpretari, qui dixerit, propheta referente (Isa. xiv, 14): *Ero similis Altissimi, ponam in nubibus thronum meum*; sicut et tota hujus ævi superstitio illi mancipata est, qui excæcet infidelium corda, et in primis apostatæ Marcionis. Denique, non vidit occurrentem sibi clausulam sensus: *Quoniam Deum, qui dixit ex tenebris lucem lucescere, reluxit in cordibus nostris ad illuminationem agnitionis suæ, in persona Christi*. Quis ³⁶ dixit: *Fiat lux*? Et de illuminatione mundi, quis Christo ait (Isa. xlii, 6): *Posui te in lumen nationum, sedentium scilicet in tenebris, et in umbra mortis*? Cui respondet Spiritus in Psalmo (iv, 7), ex providentia futuri: *Significatum est*, inquit, *super nos lumen personæ tuæ, Domine*. Persona autem Dei, Christus Dominus. Unde et Apostoli supra: *Qui est imago*, inquit, *Dei*. Igitur si Christus persona Creatoris dicentis, *Fiat lux*; et Christus, et Apostoli, et Evangelium, et velamen et Moyses, et tota series secundum testimonium clausulæ Creatoris est Dei hujus ævi, certe non ejus qui nunquam dixit: *Fiat lux*. Prætereo hic et de alia Epistola, quam nos ad Ephesios præscriptam habemus, hæretici vero ad Laodiceos (40). Ait enim (Ephes. ii, 12) meminisse nationes, quod illo in tempore *cum essent sine Christo, alieni ab Israele, sine conversatione, et testamentis, et spe promissionis, etiam sine Deo* ³⁷ *essent*, in mundo utique, etsi de Creatore. Ergo si nationes sine Deo dixit esse, Deus autem illis diabolus est, non Creator, apparet dominum ævi hujus eum intelligendum, quem nationes pro Deo receperunt, non Creatorem quem ignorant. Quale est autem ut non ejusdem habeatur thesaurus in fictili-

Varie lectiones.

³¹ Israel Oberth. ³² Spiritu al. ³³ Etsi Venet. ³⁴ Nec ultra Lat. ³⁵ Scilicet omitt. Venet. ³⁶ Sic add. Seml
³⁷ Domino Oberth.

Commentarius.

(39) *Deus ævi hujus*. Cacodæmonem notat, quia dii gentium dæmonia, ut habetur in Psal. et apud Apostolum: *Quorum Deus venter est*. Ls Pa.

(50) *Hæretici vero ad Laodiceos*. De hac epi-

stola adversus Marcionitas etiam producit testimonia cap. xvii infra, ubi explicatur etiam illud, *meminisse nationes*, etc., sed longe aliis verbis magis Apostolo congruentibus. PAM.

*bus vasis nostris, cujus et vasa sunt? Nam si gloria Dei est in fictilibus vasis tantum thesauri haberi; vasa autem fictilia Creatoris sunt; ergo et gloria Creatoris est, cujus vasa eminentiam virtutis Dei sapiant, et virtus ipsa. Quia propterea in vasa fictilia commissa sunt, ut eminentia ejus probaretur. Cæterum, jam non erit alterius Dei gloria, ideoque nec virtus, sed magis dedecus et infirmitas, cujus eminentiam fictilia et quidem aliena ceperunt. Quod 501 si hæc sunt fictilia vasa in quibus tanta nos patidicit, in quibus etiam mortificationem circumferimus Domini³⁸; satis ingratus Deus et injustus, si non et hanc substantiam resuscitaturus est³⁹, in qua pro fide ejus tanta tolerantur, in qua et mors Christi circumfertur, in qua et eminentia virtutis consecratur. Sed enim proponit: *Ut et vita Christi manifestetur in corpore nostro*, scilicet sicut et mors ejus circumfertur in corpore. De qua ergo Christi vita dicit? Qua nunc vivimus in illo? Et quomodo in sequentibus non ad visibilia, nec ad temporalia, sed ad invisibilia et ad æterna, id est, non ad præsentia, sed ad futura exhortatur? Quod si de futura vita dicit Christi, in corpore eam dicens apparituram, manifeste carnis resurrectionem prædicavit, exteriorem quidem hominem nostrum corrumpi dicens, et non quasi æterno interitu post mortem, verum laboribus et incommodis, de quibus præmisit, adjiciens: *Et non deficiemus*. Nam et interiorem hominem nostrum renovari de die in diem dicens, hic utrumque demonstrat, et corporis corruptionem ex vexatione tentationum, et animi renovationem ex contemplatione promissionum.*

CAPUT XII.

Terreni domicilii nostri ⁴⁰ (II Cor. v, vi, vii, xi, xii et xiii): Non sic ait habere nos domum æternam, non manu factam in cælis ⁴¹, quia quæ manu facta sit Creatoris, intreat, in totum dissoluta post mortem. Hæc enim ad mortis metum, et ad ipsius dissolutionis contristationem consolandam retractans etiam per sequentia manifestius, cum subjicit: *Ingemere nos de isto tabernaculo corporis terreni, quod de cælo est super indui* ⁴² cupientes; siquidem et despoliati non inveniuntur ⁴³ nudi; id est, recipiemus quo despoliati sumus, id est corpus. Et ⁴⁴ rursus: *Etenim qui sumus in isto tabernaculo corporis, ingemimus quod gravemur, nolentes exui, sed superindui*. Hic enim expressit, quod in prima

A Epistola strinxit (41), *Et mortui resurgent incorrupti*, qui jam obierunt; et nos mutabimur, qui in carne fuerimus deprehensi a Deo. Et illi enim resurgent incorrupti, recepto scilicet corpore, et quidem integro, ut et hoc sint incorrupti; et hi propter temporis ultimum jam momentum, et propter merita vexationum Antichristi, compendium mortis; sed mutati consequentur ⁴⁴, superinduti magis quod de cælo est, quam exuti corpus. Ita si hi super corpus induent cœleste illud, utique et mortui recipient corpus, super quod et ipsi induant incorruptelam de cælo: quia et de illis ait: *Necesse est corruptivum istud induere incorruptelam, et mortale 502 istud immortalitatem*. Illi induunt, cum receperint corpus; isti superinduunt, quia non amiserint corpus. Et ideo non temere dixit: *Nolentes exui corpore, sed superindui*; id est, nolentes mortem experiri, sed vita præveniri; uti devoretur mortale hoc a vita, dum eripietur morti per superindumentum demutationis. Ideo quia ⁴⁵ ostendit hoc melius esse, ne contristemur mortis si forte præventu, et arrhabonem nos spiritus dicit a Deo habere, quasi pignoratos in eadem spem superindumenti, et abesse a Domino, quandiu in carne sumus, ac propterea debere boni ducere abesse potius a corpore, et esse cum Domino, ut et mortem libenter excipiamus. Atque adeo, omnes ait nos oportere manifestari ante tribunal Christi, ut recipiat unusquisque quæ per corpus admisit, sive bonum, sive malum. Si enim tunc retributio meritorum, quomodo jam aliqui cum Deo potuerunt deputari? Et tribunal autem nominando, et dispunctionem boni ac mali operis, utriusque sententiæ judicem ostendit, et corporum omnium representationem confirmavit. Non enim poterit, quod corpore admissum est, non corpore vindicari ⁴⁶. Iniquus enim Deus, si non per id punitur quis aut juvatur, per quod operatus est. Si qua ergo conditio nova in Christo (42), cætera transierunt, ecce nova facta sunt omnia, impleta est Isaïæ prophetia (xliii, 19). Si etiam jubet ut mundemus nos ab inquinamento carnis et sanguinis, non substantium ⁴⁷ capere regnum Dei, si et virginem sanctam destinat Ecclesiam assignare Christo, utique ut sponsam sponso; non potest imago conjungi inimico veritatis rei ipsius. Si et pseudoapostolos dicit operarios dolosos, transfiguratores sui, per hypocrisin scilicet, conversationis, non prædicationis adulteratæ reos taxat; adeo de disciplina, non de divinitate dissidebatur. Si transfigu-

Variae lectiones.

³⁸ Dei Seml. ³⁹ Est omitt. Oberth. ⁴⁰ Forte terrenum domicilium nostrum ex Pam. ⁴¹ Cælo Seml. ⁴² Superinducere Oberth. ⁴³ Inveniamur Fran. ⁴⁴ Mortis mutati consequantur Lat. ⁴⁵ Ideo qui al. ideoque Ciaccon. ⁴⁶ Judicari Venet. sed vindicari Lat. ⁴⁷ Substantiam cæteri omnes nullo sensu.

Commentarius.

(41) Quod in prima Epistola strinxit. Loquitur de I Epist. ad Corinth. Annotat autem Rhenanus, accipistrinxit pro perstrinxit, hoc est obiter indicavit, vel leviter attigit. PAM.

(42) Si qua ergo conditio nova in Christo. Condi-

tio, more Tertulliano, accipitur pro creatura, græce κτίσις. Consentit vero etiam cum interprete vulgato Latino vertens, Si qua, pro eo quod Isidorus clarius cum Erasmo nimis libere, Si quis. ID.

ratur *Satanas in angelum lucis*, non potest hoc dirigi in Creatorem. Deus enim, non angelus, Creator; in Deum lucis, non in angelum transfigurare se dictus esset, si non eum Satanam significaret, quem et nos et Marcion angelum novimus. De paradiso suus stylus est ad omnem quam patitur quæstionem. Hic illud forte mirabor, si proprium potuit habere paradisum Deus, nullius terrenæ dispositionis, nisi si etiam paradiso Creatoris precario usus est, sicut et mundo. Et tamen hominem tollere ad cælum Creatoris, exemplum est in Helia (IV Reg. II.) Magis vero mirabor Dominum optimum, percutiendi et sæviendi alienum, nec proprium saltem, sed Creatoris *angelum Satanæ colaphizando Apostolosuo applicuisse, et ter ab eo obsecratum* 503 non concessisse. Emendat igitur et deus Marcionis secundum Creatorem, elatos æmulantem, ut deponentem scilicet de solio dynastas. Aut numquid ipse est qui et in corpus Job dedit *Satanæ potestatem, ut virtus in infirmitate comprobaretur?* Quid et formam Legis adhuc tenet Galatarum castigatores, *in tribus testibus præfniens statutum omne verbum?* Quid et non parsurum se peccatoribus comminatur, lenissimi Dei prædicator? Imo et ipsam durius agendi in præsentia potestatem a Domino datam sibi adfirmat. Nega nunc, hæretice, timeri Deum tuum, cuius Apostolus timebatur.

CAPUT XIII.

Quando opusculum profligatur, breviter jam tractanda sunt quæ rursus occurrunt; quædam vero tramittenda quæ sæpius occurrerunt. Piget de Lege adhuc congregari, qui toties 48 probaverim concessionem ejus nullum argumentum præstare diversi Dei, in 49 Christo prædicatam scilicet, et re promissam in Christum apud Creatorem, quatenus et ipse Apostolus 50 legem plurimum videtur excludere (Rom. I, II, III, V, VI, VII). Sed et iudicem Deum ab Apostolo circumferri sæpe jam ostendimus, et in iudice ultorem, et creatorem in ultore. Itaque et hic cum dicit: *Non enim me pudet Evangelii; virtus enim Dei est in salutem omni credenti, Judæo Græco, quia iustitia Dei in eo revelatur, ex fide in fidem*; sine dubio et Evangelium et salutem justo Deo deputat, non bono, ut ita dixerim, secundum hæretici distinctionem, transcurrenti ex fide Legis in fidem Evangelii; suæ utique Legis, et sui Evangelii. Quoniam et iram 51 dicit revelari de cælo super impietatem et iniustitiam hominum, qui veritatem in iniustitia detinent 52. Cujus

Varie lectiones.

48 Congredi, quoties *Seml.* 49 Cessionem *Fran.* 50 Quamvis et ipsa Epistola *Lat.* 51 Dei *add. Fran.* 52 Detineant *Oberth.* 53 Ignorantes natura *Ciaccon.* 54 Dum *abest. Par.* 55 Ira *Seml.* 56 Enim *add. Fran.* 57 Moyses *Pam.*

Commentarius.

(43) *Quantas autem foveas in ista vel maxime Epist. iudicat se duntaxat tractare, quæ Marcion eradenda non videt, cum tamen abstulerit quæ voluit; hinc factum, ut paucissimos locos Epistolæ*

Dei ira? utique Creatoris. Ergo et veritas ejus erit cuius et ira, quæ revelari habet in ultionem veritatis. Etiam adjiciens: *Scimus autem iudicium Dei secundum veritatem esse*; et iram ipsam probavit, ex qua venit iudicium pro veritate, et veritatem rursus ejusdem Dei confirmavit, cuius iram probavit probando iudicium. Aliud est, si veritatem Dei alterius in iustitia detentam Creator iratus ulciscitur. Quantas autem foveas in ista vel maxime Epistola (43) Marcion fecerit, auferendo quæ voluit, de nostri Instrumenti integritate patebit. Mihi sufficit quæ proinde eradenda non vidit, quasi negligentias et cæcitates ejus accipere. Si enim *iudicabit Deus occulta hominum, tamen eorum qui in lege deliquerunt, quam eorum qui sine lege, quia et hi legem ignorant, et natura faciunt quæ sunt legis*; 504 utique is Deus iudicabit, cuius sunt et lex, et ipsa natura 53 quæ *legis est instar ignorantibus legem*. Iudicabit autem quomodo? *Secundum Evangelium*, inquit, *per Christum*. Ergo et Evangelium et Christus illius sunt, cuius et lex et natura, quæ per Evangelium et Christum vindicabuntur, adeo illo iudicio Dei quod et supra, secundum veritatem. Ergo qua defendenda reveletur de cælo ira, non nisi a Deo iræ; ita et hic sensus pristino coherens, in quo iudicium Creatoris edicitur, non potest in alium Deum referri, qui nec iudicat, nec irascitur; sed in illum, cuius dum 54 hæc sunt, iudicium dico et iram 55, etiam illa ipsius sint necesse est, per quem hæc 56 habent transigi, Evangelium et Christus, et ideo vehitur in transgressores Legis, *docentes non furari, et furantes*, ut homo Dei legis, non ut Creatorem ipsum his modis tangeas, qui et furari vetans, frandem mandaverit in *Egyptios auri et argenti, quemadmodum et cætera in illum retorquent*. Scilicet Apostolus verebatur convicium Deo palam facere, a quo non verebatur divertisse? Adeo autem Judæos inceserat, ut ingesserit prophetica increpationem. *Propter vos nomen Dei blasphematur*. Quam ergo perversum, ut ipse blasphemaret eum, cuius blasphemandi causa malos exprobrat! Præfert et *circumcisionem cordis præputiationi*: apud Deum 56 Legis, est facta circumcisio cordis, non carnis; spiritu, non littera. Quod si hæc est circumcisio Jeremiæ (*Jerem. IV, 4*): *Et circumcidemini præputia cordis*, sicut et Moyses 57 (*Deut. X, 16*): *Circumcidemini duricordiam vestram*; ejus erit spiritus circumcidens cor, cuius et littera melens carnem ejus; et *Judæus qui in occulto, cuius et Judæus in aperto*; quia nec Judæum nominare vellet Apostolus, non Judæorum Dei servum. *Tunc lex, nunc*

prolixissimæ in medium producat, sicut etiam B. Epiph. Eodem pertinent quæ habet cap. seq.: *Salio et hic amplissimum, etc. Pam.*

justitia Dei per fidem Christi. Quæ est ista distinctio? Servivit Deus tuus dispositioni Creatoris, dans ei tempus et Legi ejus : an ejus tunc, cujus et nunc? ejus lex, cujus et fides. Christi distinctio dispositionum est, non deorum. Monet *justificatos ex fide Christi, non ex lege, pacem ad Deum habere* (44). Ad quem? Cujus nusquam fuimus hostes, an ejus legi et naturæ rebellavimus? Nam si in eum competit pax cum quo fuit bellum, ei et justificabimur, et ejus erit Christus, ex cujus fide justificabimur, ad cujus pacem competit redigi hostes ejus aliquando. *Lex autem, inquit, subintroivit, ut abundaret delictum, Quare? Ut superabundaret, inquit, gratia.* Cujus Dei gratia, si non ejus et lex? nisi si Creator ideo legem ⁵⁸ 505 intercalavit (45), ut negotium procuraret gratiæ Dei alterius, et quidem æmuli, ne dixerim ignoti; ut *quemadmodum apud ipsum regnaverat peccatum in mortem, ita et gratia regnaret in justitia in vitam per Jesum Christum*, adversarium ipsius. Propter hoc, omnia concluderat lex Creatoris sub delictum, et totum mundum deduxerat in reatum, et omne os obstruxerat, ne qui gloriaretur per illam; ut gratia servaretur in gloriam Christi, non Creatoris, sed Marcionis. Possum et hic de substantia Christi præstruere, ex prospectu questionis subsequeturæ. *Mortuos enim nos inquit Legi* (46). Ergo corpus Christi; et ⁵⁹ potest corpus contendere, non statim caro. Sed et quæcumque substantia sit, cum ejus nominat corpus, quem subjicit ex mortuis resurrexisse, non potest aliud corpus intelligi, quam carnis, in quam lex mortis est dicta. Ecce autem et testimonium perhibet legi, et causa delicti eam excusat. *Quid ergo dicemus? Quia lex peccatum? Absit.* Erubescere, Marcion. Absit. Abominatur Apostolus criminationem legis. *Sed ego delictum non scio, nisi per legem.* O summum ex hoc præconium legis, per quam liquet ⁶¹ delictum latere ⁶² 61 Non ergo lex seduxit, sed peccatum per præcepti occasionem. Quid Deo imputas Legis, quod Legi ejus Apostolus imputare non audet? Atquin et accumulatur : *Lex sancta, et præceptum ejus justum et bonum.* Si taliter veneratur legem Creatoris, quomodo ipsum destruat nescio. Quis discernit duos deos, justum alium, bo-

num alium; cum is utrumque debeat credi : cujus præceptum et bonum et justum est? Si autem et *spiritalem* confirmat *legem*, utique et propheticam, utique et figuratam. Debeo enim et hinc constituere Christum in lege figurate prædicatum, quo nec a Judæis omnibus potuerit agnosci.

CAPUT XIV.

(Rom. viii, x, xi, xii, xiii, xiv) Hunc si *Pater misit in similitudinem carnis peccati*, non ideo phantasma dicitur caro quæ in illo videbatur. Peccatum enim carni supra adscripsit, et illam fecit legem peccati habitantem in membris suis, et adversantem legi sensus. Ob hoc igitur missum Filium in similitudinem carnis peccati, *ut peccati carnem* simili substantia *redimeret*, id est carnea, qua peccatrici carni similis ⁶³ 506 esset, cum peccatrix ipsa non esset, nam et hæc erit Dei virtus, in substantia pari perficere salutem. Non enim magnum, si spiritus Dei carnem remediaret; sed si caro consimilis peccatrici, dum caro est, sed non peccati. Ita similitudo ad titulum peccati pertinebit, non ad substantiæ mendacium. Nam nec addidisset *peccati*, si substantiæ similitudinem vellet intelligi, ut negaret veritatem. Tantum enim *carnis* posuisset, non et *peccati*. Cum vero tunc sic struxerit ⁶² 62, *carnis peccati*, et substantiam confirmavit, id est carnem, et similitudinem ad vitium substantiæ retulit, id est ad peccatum. Puta nunc similitudinem substantiæ dictam, non ideo negabitur substantiæ veritas. Cur ergo similis vera? Quia vera quidem, sed non ex semine; de statu similis, sed ⁶³ 63 vera de censu, non vero dissimilis ⁶⁴ 64. Cæterum, similitudo in contrariis nulla est. Spiritus non diceretur carnis similitudo, quia nec caro similitudinem spiritus caperet; sed phantasma diceretur, si id quod non erat, videbatur. Similitudo autem dicitur, cum est quod videtur. Est enim, dum alterius par est ⁶⁵ 65. Phantasma autem (47), qua ⁶⁶ 66 hoc tantum ⁶⁷ 67 est, non est similitudo. Et hic autem ipse edisserens, quomodo *nolit esse nos in carne, cum simus in carne*; ut scilicet non simus in ⁶⁸ 68 operibus carnis, ostendit hæc ratione scripsisse (I Cor. xv, 50) : *Caro et sanguis regnum Dei consequi non*

Variae lectiones.

⁵⁸ Legem deest. Rhen. ⁵⁹ Legi per corpus Christi. Ergo Ciaccon. ⁶⁰ Licuit Seml. Oberth. ⁶¹ Latens Ciaccon. ⁶² Tunc sic struxit Seml. utrumque substruxerit Lat. ⁶³ Et Lat. ⁶⁴ Vera de simili Lat. ⁶⁵ Autem negl. al. ⁶⁶ Quia al. ⁶⁷ Pro hoc tantum vult. Lat. ostentum. ⁶⁸ Ex Seml.

Commentarius.

(44) *Monet justificatos ex fide, etc., pacem ad Deum habere.* In his verbis initio cap. v, omisso toto cap. iv Epistolæ ad Romanos legit Auctor ἔχομεν, pro eo quod alii ἔχωμεν, habeamus. PAM.

(45) *Legem intercalavit.* Id est, inquit Rhenanus, interjecit, interposuit, interseruit, medium immisit : nam hic id significat intercalare. Ejus verbi meminit Macrobius, etiam de ratione intercalandi abunde disserens. Julius Cæsar instituit ut unus dies quarto quoque anno intercalaretur, hoc est insereretur; unde bissextilem annum Plinius intercalarem vocat, et Livius mensem dixit intercala-

rium. Græci ἐμβόλιμον appellant et ἐμβολιμαῖον. Id

(46) *Mortuos enim nos inquit Legi.* Etiam hoc ex persona Marcionis, et ex corrupta ejus scriptura, quippe qui verterit, *mortuos nos legi*, ubi Apostolus dicit, *mortuos peccato*. Rom. vi, sub initium cap. Sed recte eum confutat ex sequentibus verbis, ubi subjicit *Christum ex mortuis resurrexisse*. Id.

(47) *Phantasma autem.* De quo pluribus ante disseruit contra Marcionem, Christo carnem phantasticam et phantasma, non verum corpus tribuentem. LE PA.

possunt; non substantiam damnans, sed opera ejus : quæ, quia possunt non admitti a nobis in carne adhuc positæ, non ad reatum substantiæ, sed ad conversationis pertinebunt. Item, si corpus quidem mortuum propter delictum (adeo non animæ, sed corporis mors est), spiritus autem vita propter justitiam; ei utique obveniet vita propter justitiam, cui mors obvenit propter delictum, id est corpori. Non enim alicui restituitur quid, nisi quid aliud amisit; et ita erit resurrectio mortuorum, dum est corporum. Nam et ⁶⁹ subjungit : Qui suscitavit Christum a mortuis, vivificabit et mortalia corpora vestra. Adeo et carnis resurrectionem confirmavit, absque qua nec corpus aliud dici capit, nec mortale aliud intelligi, et Christi substantiam corporalem probavit. Siquidem proinde vivificentur et mortalia corpora nostra, quemadmodum et ille resuscitatus est, non alias proinde nisi quia ⁷⁰ in corpore. Salio et hic amplissimum abruptum intercise Scripturæ; sed apprehendo testimonium perhibentem Apostolum Israeli quod zelum Dei habeant, sui utique, non tamen per scientiam. Deum enim, inquit, ignorantes, et suam justitiam sistere quærentes, non subjecerunt se justitiæ Dei. Finis enim legis Christus in justitiam ⁷¹ omni credenti. Hic erit argumentatio hæretici, quasi Deum superiorem ignoraverint Judæi, qui adversus eum justitiam suam, id est, legis suæ constituerint, non recipientes Christum finem legis. Cur ergo et zelo eorum erga Deum proprium testimonium perhibet, si non et inscientiam erga eundem Deum eis exprobat? quod zelo quidem Dei agerentur, sed non per scientiam; ignorantes scilicet eum, dum dispositiones ejus in Christo ignorant consummationem legi statuturo ⁷², atque ita suam justitiam tuerent adversus illum. Atque adeo ipse Creator et ignorantiam erga se eorum contestatur (Isa. 1, 3) : Israel me non agnovit, et populus meus me non intellexit; et, quod justitiam suam magis sisterent, docentes doctrinas præcepta hominum (Isa. xxxix, 13), nec non et (Psal. 11, 2) congregati essent adversus Dominum, et adversus Christum ipsius, ex inscientia scilicet. Nihil igitur potest in alium Deum exponi, quod competit in Creatorem, quia et alias immerito Apostolus Judæos de ignorantia sugillasset erga Deum ignotum. Quid enim deliquerant, si justitiam Dei sui adversus eum sistebant, quem ignorabant? Atquin exclamat : O profundum divitiarum (48) et sapientiæ Dei, et (49)

investigabiles viæ ejus! Unde illa ⁷³ eruptio? Ex recordatione scilicet Scripturarum, quas retro revolverat, ex contemplatione sacramentorum, quæ supra disseverat in fidem Christi, ex lege venientem. Hæc si Marcion de industria non ⁷⁴ erasit, quid apostolus ejus exclamat, nullas intuens divitias Dei tam pauperis et egeni quam qui nihil condidit, nihil prædicavit, nihil denique habuit, ut qui in aliena descendit? Sed enim et opes et divitiæ Creatoris olim absconditæ, nunc reseratæ repromiserat (Isa. xlv, 5) : Et dabo illis thesauros occultos, invisibiles aperiam eis. Inde ergo exclamatum est : O profundum divitiarum et sapientiæ Dei! cujus jam thesauri patebant. Id Isaïæ, et ⁷⁵ sequentia de ejusdem prophetæ instrumento (Isa. xl, 13) : Quis enim cognovit sensum Domini aut quis consiliarius ejus fuit? Quis porrexit ei, et retribuetur illi? Qui tanta de Scripturis ademisti, quid ista servasti, quasi non et hæc Creatoris? Plane novi Dei præcepta ⁵⁰⁸ videamus. Odio, inquit, habentes malum, et bono adhærentes. Aliud est enim apud Creatorem. Anserte malum de vobis, et (Psal. xxxiii, 14) declina a malo, et fac bonum. Amore fraternitatis invicem affectuosi. Non enim id ipsum est : Diliges proximum tanquam te? Spe gaudentes; utique Dei : Bonum est enim (Psal. cxvii) sperare in Dominum ⁷⁶, quam sperare in magistratus. Pressuram sustinentes : Exaudiet enim (Psal. xix, 1) te Dominus in die pressuræ. Habes Psalmum : Benedicite et nolite maledicere; quis hoc docebit, quam qui omnia benedictionibus condidit? Non altum sapientes, sed humilibus assentantes ⁷⁷, ne sitis apud vos sapientes; væ enim audiunt per Isaïam (v, 21) : Malum pro malo nemini retribueritis; et (Levit. xix, 18) : Malitiæ fratris vestri ne memineritis ⁷⁸. Nec vosmetipsos ulciscentes : Mihi enim (Deut. xxxii, 35) vindictam et ego vindicabo, dicit Dominus. Pacem cum omnibus ⁷⁹ hominibus habetote : ergo et legalis talio non retributionem injuriæ permittebat, sed inceptionem metu retributionis comprimebat. Merito itaque totam Creatoris disciplinam principali præcepto ejus conclusit : Diliges proximum tanquam te. Hoc Legis supplementum si ex ipsa Lege est, quis sit Deus Legis jam ignoro (metuo ne deus Marcionis); si vero Evangelium Christi hoc præcepto adimpletur, Christi autem non est ⁸⁰ Creatoris, quo jam contendimus? Dixerit Christus, an non : Ego non veni legem dissolvere, sed implere (Matth. v, 17)? Frustra de ista sententia neganda Ponticus labora-

Variae lectiones.

⁶⁹ Et omitt. Pam. ⁷⁰ Qua Jun. ⁷¹ Justitia Seml. Oberth. ⁷² Staturo Rig. statuo Venet. ⁷³ Enim Lat. ista Jun. ⁷⁴ Non omitt. Pam., sed est in cod. Wouw. ⁷⁵ Patebant de Isaia, ut Lat. ⁷⁶ Domino Oberth. ⁷⁷ Adsectantes Venet. ⁷⁸ Memineris Jun. ⁷⁹ Omnibus omitt. Seml. ⁸⁰ Et Lat.

Commentarius.

(48) O profundum divitiarum. & βάθος, pro quo Vulgata : O altitudo. Lk Pa.

(49) Investigabiles. Quoniam in Græco est ἀνε-

ξήλατοι, id est, non vestigabiles, bene multi legendam censent investigabiles, id est qui investigari nequeunt. Id.

vit (50). Si Evangelium Legem non adimplevit, ecce Lex Evangelium adimplevit. Bene autem quod et in clausula tribunal Christi comminatur, utique iudicis et ultoris, utique Creatoris; illum certe constituens promerendum, quem intentat timendum, etiamsi alium prædicaret.

CAPUT XV.

Brevioribus quoque Epistolis non pigebit intendere: est sapor et in paucis. *Occiderant Judæi prophetas suos.* Possum dicere: Quid ad apostolum dei alterius, et quidem optimi, qui nec suorum delicta damnare dicatur, quique et ipse prophetas eosdem destruendo quodammodo perimat? Quid enim ⁸¹ mali admisit apud illum Israel, si occidit quos et ille reprobavit? si prior inimicam in eos sententiam statuit? Dereliquit apud Deum ipsorum. Is ⁸² exprobat iniquitatem, ad quem pertinet læsus; certe quivis alius, quam adversarius læai. Sed nec onerasset illos, imputando etiam Domini necem, qui et Dominum interfecerunt, ⁵⁰ dicendo, et prophetas suos; licet suos adjectio sit hæretici. Quid enim tam acerbum, si alterius Dei prædicatorem Christum intermererunt, qui sui Dei prophetas contrucidaverunt? Status autem exaggerationis, quod et Dominum et famulos ejus peremissent. Denique, si alterius Dei Christum, alterius prophetas peremerunt, æquavit impietates, non exaggeravit. Equanda autem non fuit; ergo exaggerari non potuit, nisi in eundem Dominum commissa, ex utroque titulo. Ergo ejusdem Dei Christus et prophetæ. Quam autem sanctitatem nostram voluntatem Dei dicat, ex contrariis quæ prohibet agnosceres. *Abstinere* ⁸³ inquit, a stupro, non a matrimonio. Scire unumquemque suum vas in honore tractare. Quomodo? Dum non in libidine, qua gentes; libido autem nec apud gentes matrimonio adscribitur, sed extraordinariis, et non naturalibus et portentosis. Sanctitas luxuriæ est turpitudini (51) quoque immunditiæ ⁸⁴ contraria, quæ non matrimonium excludat, sed libidinem; quæ vas nostrum in honore matrimonii tractet. Hunc autem locum, salva alterius, id est plenioris sanctitatis prælatione, tractaverim, continentiam et virginitatem nuptiis anteponeus (52), sed non prohibitis; destructores enim Dei nuptiarum, non sectatores castitatis retundo. Ait eos qui remaneant in adventum ⁸⁵ Christi, cum eis qui mortui in Christo primi

resurgent, quod in nubibus auferentur in aerem ⁸⁶ obviam Domino. Agnosco his jam tunc prospectis mirari substantias cœlestes ipsam Hierusalem quæ sursum est (Galat. iv, 26), et per Isaiam (lx, 8) pronuntiare: *Quinam huc velut nubes volant, tanquam columbæ cum pullis ad me?* Hunc ascensum si Christus nobis præparavit, erit ille Christus de ⁸⁷ quo Osee (Amos, ix, 6); *Qui ascensum suum ædificat in cœlos*, utique sibi et suis. Exinde, a quo sperabo nunc, nisi a quo hæc audiui? Quem spiritum prohibet *extingui*? et quas prophetias velat *nihili* ⁸⁸ *haberi*? utique non Creatoris spiritum, nec Creatoris prophetias secundum Marcionem; quæ enim destruxit, ipse jam exstinxit, et nihil fecit, nec potest prohibere quæ nihili fecit. Ergo incumbit Marcioni exhibere ⁵¹ hodie apud Ecclesiam suam exinde spiritum dei sui qui non sit extinguendus, et prophetias quæ non sint nihili habendæ. Et si exhibuit quod putat, sciat ⁸⁹ nos quodcumque illud ad formam spiritualis et propheticæ gratiæ atque virtutis provocaturos, ut et futura prænuntiet, et occulta cordis revelet, et sacramenta edisserat. Cum nihil tale protulerit ac probavit, nos proferemus et spiritum et prophetias Creatoris, secundum ipsum prædicantes. Atque ita constabit Apostolus ⁹⁰ de quibus dixerit, de eis scilicet quæ futura erant in Ecclesia ejus dei, qui dum est, spiritus quoque ejus ⁹¹ operatur, et promissio celebratur. Age nunc, qui salutem carnis abnuitis, et si quando corpus in hujusmodi prænominatur, aliud nescio quid interpretamini illud, quam substantiam carnis; quomodo Apostolus omnes in novis substantiis certis nominibus distinxit, et omnes in uno voto constituit salutis optans ut spiritus noster et corpus et anima sine querela in adventum Domini et salutificatoris nostri Christi conserventur? Nam et animam posuit et corpus, tam duas res quam diversas: licet enim et animæ corpus sit aliquod suæ qualitatis, sicut et spiritus; cum tamen et corpus et anima distincte nominantur, habet anima ⁹² suum vocabulum proprium, non egens communi vocabulo corporis; id relinquitur carni, quæ non nominata proprio, communi utatur necesse est. Etenim aliam substantiam in homine non video post spiritum et animam, cui vocabulum corporis accommodetur, præter carnem. Hanc totiens in corporis nomine intelligens, quotiens non nominatur, multo magis hic, cum quæ dicitur corpus, suo nomine appellatur.

Variæ lectiones.

⁸¹ Enim omitt. Seml. ⁸² Et add. Seml. ⁸³ Enim add. Oberth. post Seml. ⁸⁴ Portentuosus-Luxuria est, tarp. q. et im. non Rhen. ⁸⁵ Adventu Seml. ⁸⁶ Acre Oberth. ⁸⁷ Amos vult Jun., et merito. ⁸⁸ Nihil Pam. ⁸⁹ Scias Venet. ⁹⁰ Apostolorum Pam. ⁹¹ Eis Seml. mendose. ⁹² Animam Venet. mendose.

Commentarius.

(50) Ponticus laboravit. Optime conjecit Rhennus legendum Ponticus, pro Pontus, hoc est Marcion e Ponto oriundus. LE PR.

(51) Sanctitas luxuriæ est turpitudini, etc. Non adeo textui consentiunt qui legunt luxuria, et qui adeo notam Tertulliano impingunt male habitum matrimonii; nam quæ sequitur particula, non, dubium

omne tollit. LE PR.

(52) Continentiam et virginitatem nuptiis anteponeus. Qui virginitatis vota et continentiae insectantur hæretici, ad hunc locum advertant, aliosque plurimos apud hunc scriptorem, de Cultu fem., de Virg., vel., et lib. I ad Uxorem. LE PR.

CAPUT XVI.

(In II Epist ad Thess.) Cogimur quædam identidem iterare, ut cohærentia eis confirmemus. Dominum et hic retributorem utriusque meriti, dicimus circumferri ab Apostolo, aut Creatorem, aut (quod nolit Marcion) parem Creatoris, *apud quem justum sit afflictatoribus nostris* (53) *rependi afflictationem, et nobis qui afflictemur requietem, in revelatione Domini Jesu venientis a cælo cum angelis virtutis suæ, et in flamma ignis. Sed flammam et ignem delendo* (54) hæreticus exstinxit, ne scilicet nostratem Deum faceret. Lucet tamen vanitas lituræ. Cum enim *ad ultionem venturum* scribat Apostolus *Dominum exigendam de eis qui Deum ignorant et qui non obaudiant Evangelio*, quos ait *pœnam* ⁹³ *lustruros, exitialem, æternam, a facie Domini, et a gloria valentiæ ejus*; sequitur ut flammam ignis inducat, scilicet veniens ad puniendum; ita et in hoc, nolente Marcione, crematoris Dei Christus **511** est ⁹⁴ (4), et in illo Creatoris est, quod etiam de ignorantibus Dominum ulciscitur, id est de ethnicis. Seorsum enim posuit *Evangelio non obaudientes*, sive christianos peccatores, sive Judæos. Porro de ethnicis exigere pœnas, qui Evangelium forte non norint, non est Dei ejus qui naturaliter sit ignotus, nec usquam nisi in Evangelio sit revelatus, non omnibus scibilis. Creatori autem etiam naturali agnitio debetur ex operibus intelligendo, et exinde in plenioram notitiam requirendo. Illius est ergo etiam ignorantes Deum plectere, quem non liceat ignorari ⁹⁵. Ipsum quod ait: *A facie Domini et a gloria valentiæ ejus*, verbis usus Isaïæ (II, 19): ex ipsa causa eundem sapit Dominum consurgentem, *ut comminuat terram*. Quis autem est *homo delicti* (55), *filius perditionis, quem revelari prius oportet ante Domini adventum, extollens se super omne quod Deus dicitur, et omnem religionem; confessurus* ⁹⁶ *in templo Dei et Deum se jactaturus*? Secundum nos quidem Antichristus, ut docent veteres et novæ prophetiæ; ut Joannes apostolus, qui jam antichristos dicit (I Joan. IV, 1, 2) processisse in mundum, præcursores Antichristi spiritus, negantes Chri-

Astum in carne venisse, et solventes Jesum, scilicet in Deo Creatore. Secundum vero Marcionem nescio ne Christus sit ⁹⁷ Creatoris: nondum enim ⁹⁸ venit apud illum. Quisquis est ⁹⁹ autem ex duobus quæro, *cur veniat in omni virtute et signis et ostentis mendacii?* Propterea, inquit, *quod dilectionem veritatis non susceperint, ut salvi essent; et propter hoc erit* ¹ *eis instinctum fallaciæ, ut judicentur omnes qui non crediderunt veritati, sed consenserunt iniquitati*. Igitur si Antichristus est: secundum Creatorem ², Deus erit Creator, qui eum mittit ad impingendos eos in errorem, qui non crediderunt veritati ut salvi fierent, ejusdem erit veritas et salus, qui ex submissu erroris ulciscitur, id est Creatoris, cui et competit zelus ipse errore decipere quos veritate non cepit. Si vero non est antichristus secundum nos, ergo Christus est Creatoris secundum Marcionem. Et quale erit ut ad ulciscendam veritatem suam, Christum Creatori ⁴ submittat? Sed et si de Antichristo consentit, proinde dixerim, **512** quale est, ut illi *Satanas* angelus Creatoris sit necessarius, et *occidatur ab eo*, habens fallaciæ operatione fungi Creatori? In summa, si iudicatum est ejus esse et angelum, et veritatem, et salutem, cujus et ira, et æmulatio, et fallaciæ immissio adversus contemptores et desultores, etiam adversus ignorantes (ut jam et Marcion de gradu cedat, Deum quoque zeloten concedens), quis dignius irascetur? Puto, qui a primordio rerum naturam ⁶ operibus, beneficiis, plagis, prædicationibus ⁷, testibus ad agnitionem sui præstruxit, nec tamen agnitus est; an ⁸ qui semel unico ⁹ Evangelii instrumento, et ipso incerto, nec palam alium Deum prædicante, productus est? Ita cui competit vindicta et competit materia vindictæ: Evangelium dico, et veritas, et salus. Jubere autem *operari eum qui velit manducare*, ejus disciplina est qui bovi tritueranti os liberum jussit.

CAPUT XVII.

Ecclesiæ quidem veritate Epistolam istam *ad Ephesios* habemus emissam (*Epist. ad Ephesios* I et II), non *ad Laodiceos* (56); sed Marcion ei titulum

Variæ lectiones.

⁹³ Pœnam quos ait Lat. ⁹⁴ Est omitt. Pam. ⁹⁵ Ignorare Pam. ⁹⁶ Consecuturus al. ⁹⁷ Nisi sit Christus Wouw.; ne Christus sit Seml. ⁹⁸ Enim omitt. Pam. ⁹⁹ Est omitt. Fran. ¹ Dabit Lat. ² Et Pam. ³ Secundum nos, et Deus cod. Wouw. ⁴ Creatoris cod. Wouw. ⁵ Si omitt. Pam. ⁶ Naturæ cod. Wouw. ⁷ Prædicationum Pam. ⁸ Nec cod. Wouw. ⁹ Unito cod. Wouw.

Commentarius.

(53) *Justum sit afflictatoribus nostris*. Sic istud vertit II Thessal. I. Græce: *ὅτι ἀποδοῦναι τοῖς ὀλοῦσιν ἡμᾶς*. PAM.

(54) *Sed flammam et ignem delendo*. Vel hinc patet verum esse quod scribit B. Epiphanius *adversus Marcionem* nihil se etiam tractare de hac Epistola, quod nimium jam pervertit. Id.

(55) *Homo delicti*. Satis explicat statim qui sit homo delicti, Antichristus scilicet; quo nomine Marcionitas appellat, qui eadem perpetrasset videntur quæ de Antichristo prædicta sunt. Le Pa.

(56) *Non ad Laodiceos*. Errant sane qui putant Epistolam fuisse ad Laodiceos scriptam,

Dquam hic innuere videtur ex Marcione Tertullianus: nam quæ fragmenta citantur habentur cap. IV Epist. ad Ephes. Errorem dedit interpretatio parum accurata IV ad Coloss. ubi habetur *τὴν ἐκ Ἀζοῦδαζ;* verterunt enim *eam quæ est ad Laodiceenses*, cum vertendum esset *eam quæ ex urbe Laodicea*. Epistola illa quæ hodie circumfertur, apocrypha videtur et supposititia. Beatus Hieron. de Epist. illa ad Laod. falsa et explodenda loquitur: putantque nonnulli primam esse ad Timotheum quæ Laodiceæ scripta est. Inscripterat autem Marcion Epistolam *ad Laodiceos*, quæ nobis est *ad Ephesios*. Id.

aliquando interpolare gestiit, quasi et in isto diligentissimus explorator. Nihil autem de titulis interest, eum ad omnes Apostolos scriperit, dum ad quosdam; certe tamen eum Deum prædicans in Christo, cui competunt quæ prædicantur. Cui ergo competent secundum boni existimationem, quam proposuerit in sacramento voluntatis suæ, in dispensationem adimpletionis temporum (ut ita dixerim, sicut verbum illud in Græco sonat) recapitulare (id est, ad initium redigere, vel ab initio recensere) omnia in Christum, quæ in cælis, et quæ in terris; nisi cujus erunt omnia ab initio, etiam ipsum initium, a quo et tempora et temporum adimpletiones ¹⁰, dispensatio, ob quam omnia ad initium recensentur in Christo? Alterius autem Dei, quod initium, id est unde, cujus opus nullum? quæ tempora sine initio? quæ adimpletio sine temporibus? quæ dispensatio sine adimpletionem? denique, quid in terris egit jam olim, ut longa aliqua temporum adimplendorum dispensatio reputetur, ad recensenda omnia in Christo, etiam quæ in cælis? Nec in cælis autem res ab altero actas existimabimus quæcumque ⁵¹³ sunt, quam ab eo, a quo et in terris acta ¹¹ omnibus constat. Quod si non capit alterius omnia ista deputari ab initio quam Creatoris, quis credet ab alio ea recenseri in Christum alium et non a suo auctore, et in suum Christum? Si Creatoris sunt, diversa sint necesse est a diversa Deo. Si diversa, utique contraria. Quomodo ergo contraria recensentur in eum a quo denique destruuntur? Nam et sequentia quem renuntiant Christum, cum dicit, *Ut simus in laudem gloriæ nos qui præspervimus in Christum* (57)? Qui enim præspervasse potuerunt, id est, ante sperasse in Deum, quam venisset, nisi Judæi, quibus Christus prænuntiabatur ab initio? qui ergo prænuntiabatur, ille et præspervabatur. Atque adeo hoc ad se, id est, ad Judæos refert, ut distinctionem faciat, conversus ad nationes: *In quo et vos cum audissetis sermonem veritatis, Evangelium, in quo credidistis, et signati estis Spiritu promissionis ejus sancto.* Cujus promissionis? Factæ per Joelem (Cap. 11): *In novissimis diebus effundam de meo spiritu in omnem carnem*; id est, et in nationes. Ita et spiritus et Evangelium in eo erit Christo, qui præspervabatur, dum prædicabatur. Sed et *Pater gloriæ* ille est, cujus Christus rex gloriæ canitur in Psalmo ascendens (Psal. xxiii, 10): *Quis est iste rex gloriæ? Dominus virtutum ipse est rex gloriæ.* Ab illo spiritus sapientiæ optatur, apud quem hæc quoque spiritualium species enumerantur inter septem spiritus per Isaiam (Cap. xi). *Ille dabit illuminatos cordis oculos*, qui etiam exteriores oculos luce ditavit, cui displicet cæcitas populi (Isa XLII,

19): *Et quis cæcus, nisi pueri mei?* Et: *Excæcati sunt famuli Dei.* Apud illum sunt et divitiæ hereditatis in sanctis, qui eam hereditatem ex vocatione nationum repromisit (Psal. 11, 3): *Postula de me, et dabo tibi gentes hereditatem tuam.* Ille inoperatus est in Christum valentiam suam, suscitando eum a mortuis, et collocando eum ad dexteram suam, et subjiciendo omnia, qui et dixit (Psal. cix, 2, 3): *Sede ad dexteram meam, donec ponam inimicos tuos scabellum pedum tuorum.* Quia et alibi spiritus ad Patrem de Filio (Psal. viii, 7): *Omnia subiecisti sub pedibus ejus.* Si ex his alius deus et alius christus infertur quæ recognoscuntur in Creatore, quæramus jam Creatorem. Plane, puto, invenimus, cum dicit: *Illos delictis mortuos, in quibus ingressi erant, secundum ævum mundi hujus, secundum principem potestatis aeris hujus* ¹², qui operatur in filiis incredulitatis. Sed mundum non potest et hic pro Deo mundi Marcion interpretari. Non enim simile est creatum creatori, factum factori, mundus Deo. Sed nec princeps potestatis aeris dicitur, qui est princeps potestatis sæculorum. Nunquam enim præses ⁵¹⁴ superiorum de inferioribus notatur, licet et inferiora ipsi deputentur. Sed nec incredulitatis operator videri potest, quam ipse potius a Judæis et a nationibus patitur. Sufficit igitur, si hæc non cadunt in Creatorem. Si autem et est in quem magis competant ¹³, utique magis hoc Apostolus sciit. Quis iste? Sine dubio ille, qui ipsi Creatori filios incredulitatis obstruit, aere isto potius, sicut dicere cum propheta ¹⁴ refert (Isa. xiv, 14): *Ponam in nubibus thronum meum, ero similis Altissimo.* Hic erit diabolus, quem et alibi, (si tamen ita et apostolum legi volunt) *Deum ævi hujus* agnosceamus. Ita enim totum sæculum mendacio divinitatis implevit. Qui plane si non fuisset, tunc hæc in Creatorem spectasse potuissent. Sed et in Judaismo conversatus ¹⁵ Apostolus, non quia interposuit de delictis, in quibus et nos omnes conversati sumus, ideo delictorum dominum et principem aeris hujus Creatorem præstat intelligi; sed quia in judaismo unus fuerat de filiis incredulitatis, diabolum habens operatorem, cum persequeretur Ecclesiam et Christum Creatoris. Propter quod et *iracundiæ filii fuimus*, inquit, *sed natura.* Ne, quia filios appellavit Judæos Creator, argumentetur ¹⁶ hæreticus dominum iræ Creatorem. Cum enim dicit: *Fuimus natura filii iracundiæ*; Creatoris autem non natura sunt filii Judæi, sed adlectione patrum; *iræ filios* ad naturam retulit, non ad Creatorem. Ad summam subjungens: *Sicut et cæteri*; qui utique filii Dei non sunt. Apparet communi naturæ omnium hominum et delicta et concupiscentias carnis, et incredulitatem, et ira-

Variae lectiones.

¹⁰ Et inser. Jun. ¹¹ Actas vult Jun. ¹² Hujus omitt. Semler. Oberth. ¹³ Competat Pam. ¹⁴ Profert. et Pam. ¹⁵ Fuerat add. Lat. ¹⁶ Hoc add. Jun.

Commentarius.

(57) *Præspervimus in Christum.* Ad verbum ex Græco προηλπικότες. Læ Pa.

cundiam reputare ¹⁷, diabolo tamen captante naturam (58,) quam et ipse jam infecit delicti semine inlato : *Ipsius*, inquit, *sumus factura conditi in Christo*. Aliud est enim ¹⁸ facere, aliud condere. Sed utrumque uni dedit. Homo autem factura Creatoris est. Idem ergo condidit in Christo, qui et fecit. Quantum enim ab substantiam fecit; quantum ad gratiam, condidit. Inspice et cohærentia : *Memores vos aliquando nationes in carne fuisse* ¹⁹, appellabimini præputium ab ea quæ dicitur circumcisio in carne manu facta, quod essetis illo in tempore sine Christo, alienati a conversatione Israelis, et peregrini testamentorum et promissionis eorum, spem non habentes, et sine Deo in mundo. Sine quo autem Deo fuerunt nationes, et sine quo Christo? Utique eo, cujus erat conversatio Israelis, et testamenta, et promissio. At nunc, inquit, in Christo, vos qui eratis longe, facti estis prope in sanguine ejus. A quibus erant retro longe? A quibus supra dixit : a Christo Creatoris, a conversatione Israelis, a testamentis, a spe promissionis, a Deo ipso. Si hæc ita sunt, ergo his prope fiunt nunc nationes in Christo, ²⁰ a quibus tunc longe fuerant. Si autem conversationi Israelis, quæ est in religione Dei Creatoris, et testamentis et promissioni, et ipsi Deo eorum, proximi sumus facti in Christo, ridiculum satis, si nos alterius Dei Christus de longinquo admovit Creatori. Meminerat Apostolus ita prædicatum de nationum vocatione ex longinquo vocandarum (Isa XLVI, 12) : *Qui longe erant a me, appropinquaverunt justitiæ meæ*. Tam enim justitia, quam et pax Creatoris in Christo annuntiabatur, ut sæpe jam ostendimus. Itaque ipse est, inquit, *pax nostra, qui fecit duo unum*, judaicum scilicet populum, et gentilem, quod prope, et quod longe, *soluta medio pariete inimicitiae in carne sua*. Sed Marcion abstulit sua, ut inimicitiae daret carnem, quasi carnali vitio, non Christo æmulæ. Sicubi ²¹ alibi dixi, et hic, non Marrucine, sed Pontice (59), cujus supra sanguinem confessus es, his negas carnem, Si *legem præceptorum sententiis vacuam fecit*, adimplendo certe legem (vacat enim jam *Non adulterabis*, cum dicitur. *Nec videbis ad concupiscendum* : vacat *Non occides*, cum dicitur : *Nec maledices*) ; adversarium legis de adjutore non potes facere. *Ut duos conderet in semetipso* ; qui fecerat, idem condens, secundum quod et supra : *Ipsius enim factura sumus, conditi in Christo. In unum novum hominem faciens pacem*. Si vere novum, vere et hominem, non phan-

asma. Novum autem et nove natum ex virgine, Dei spiritu : *ut reconciliet ambos Deo* ; et Deo, quem utrumque genus offenderat, et judaicum et Gentile ²¹ ; *In uno corpore*, inquit, *cum interfecisset inimicitiam in eo per crucem*. Ita et hic caro corpus in Christo, quod crucem pati potuit. Hoc itaque *adnuntiante pacem iis qui prope, et iis qui longe, accessum consecuti simul ad Patrem, jam non sumus peregrini, nec advenæ, sed concives sanctorum, sed domestici Dei* ; utique ejus, a quo supra ostendimus alienos fuisse nos, et longe constitutos. *Superædificati super fundamentum apostolorum*. Abstulit hæreticus, et prophetarum, oblitus Dominum posuisse in Ecclesia sicut apostolos, ita et prophetas. Timuit scilicet ne ²² et super veterum prophetarum fundamenta, ædificatio nostra constaret in Christo ; cum ipse Apostolus ubique nos de prophetis extruere non cesset. Unpe enim accepit *summum lapidem angularem* dicere Christum, nisi de Psalmi (CXVII) significatione : *Lapis quem reprobaverunt ædificantes, iste factus est in summo anguli* ? De manibus hæretici præcidentis non miror, si syllabas subtrahit, cum paginas totas plerumque subducatur.

516 CAPUT XVII.

(In Epist. ad Ephes. III, VI). *Datam inquit sibi Apostolus gratiam novissimo omnium, illuminandi omnes ; quæ dispensatio sacramenti occulti ab æis in Deo, qui omnia condidit*. Rapuit hæreticus in præpositionem, et ita legi fecit : *Occulti ab ævi. Deo, qui omnia condidit*. Sed emicat falsum. Infert enim Apostolus : *Ut nota fiat principatibus et potestatibus, in supercælestibus per Ecclesiam, multifaria sapientia Dei*. cujus dicit principatibus et potestatibus ? Si Creatoris, quale est ut principatibus et potestatibus ejus ostendi voluerit Deus ille sapientiam suam, ipsi autem non ? quando nec potestates sine suo principe potuissent quid cognoscere. Aut si ideo Deum non nominavit hic quia in illis et princeps ipse reputetur, ergo et occultatum sacramentum principatibus et potestatibus ejus qui omnia condidit, pronuntiasset ; proinde in illis deputans ipsum. Quod si illis dicit occultatum, illi ²⁴ debebat dixisse manifestum ; ergo non Deo erat occultatum, sed in Deo omnium conditore ; occultum autem principatibus et potestatibus ejus (Isa. XL, 13) : *Quis enim cognovit sensum Domini, aut quis consiliarius ei fuit* ? Hic captus hæreticus (60) fortasse mutavit, ut dicat Deum suum suis potestatibus et principatibus notam

Variae lectiones.

¹⁷ Reputari Pam. ¹⁸ Enim omitt. Seml. ¹⁹ Qui inser. Oberth. ²⁰ Sicuti Fran. ²¹ Gentilem populum, in Pam. ²² Sinonne Rhen. ²³ Subducit Pam. ²⁴ Ille Seml., illis Rhen.

Commentarius.

(58) *Diabolo tamen captante naturam*. Sic Dionysius Cato in dist. dixit « captare denarii formam avare. » Rig.

(59) *Non Marrucine, sed Pontice*. Marrucini populi fuerunt Ferentanis et Vestinis vicini in Italia extra Latium, adeoque barbari et inculti, unde Marrucinus, id est ἀπαρής καὶ ἀναίδητος nam convicium eo nomine stupidis fieri solebat. Rupices idem

ac Marrucinos significare ferme putaverim, ea autem utitur voce Tertull. bis cap. VI lib. de Pallio. Juvenalis, Sat. II, vocat :

Montanum positus audiret vulgus aratris. LE PA.

(60) *Hic captus hæreticus*. Marcion, qui locus non indiget mea explicatione. Id.

facere voluisse dispensationem sui sacramenti, quam ignorasset Deus conditor omnium. Et quo compete-
 bat prætendere ignorantiam creatoris extranei, et longa separatione discreti, cum domestici quoque superioris Dei nescissent? Tamen et Creatori notum erat futurum. Annon utique notum, quod sub cælo²⁵ in terra ejus habebat revelari? Ergo ex hoc confirmatur quod supra struximus. Si enim Creator cogniturus erat quandoque occultum illud Dei superioris sacramentum, et ita Scriptura habebat: *Occulti Deo, qui omnia condidit*; sic inferre debuerat: *Ut nota fiat illis multifaria sapientia Dei*, tunc et potestatibus et principatibus ejuscunque Dei, cum quibus sciturus esset Creator. Adeo subtractum constat, quod et sic veritati suæ saluum est. Volo nunc et ego tibi de allegoriis Apostoli controversiam necere. Quas novus²⁶ in prophetis habuisset formas? *Captivam*, inquit, *duxit captivitatem*. Quibus armis? quibus præliis? de cujus gentis vastatione? de cujus civitatis eversione? quas feminas, quas pueros, quosve regulos catenis victor inseruit? Nam et cum apud David (*Psal. XLIV, 4*) Christus canitur *succinctus gladio super femur*, aut apud Isaiam (*VIII*) *spolia accipiens Samariæ et virtutem Damasci*, vere **517** eum et visibilem excondis præliatorem; agnosce igitur jam et armaturam et militiam ejus spiritalem, si jam didicisti esse captivitatem spiritalem, ut et hanc illius agnoscas: vel quia et captivitatis hujus mentionem de prophetis Apostolus snmpsi, a quibus et mandata: *Deponentes mendacium, loquimini veritatem ad proximum suum*²⁷ quisque. Et irascimini, et nolite delinquere, ipsis verbis quibus Psalmus (*IV, 5*) exponeret sensus ejus. *Sol non occidat super iracundiam vestram. Nolite communicare operibus tenebrarum*. — Cum justo enim justus eris, et cum perverso perverteris (*Psal. XVII, 27*). Et (*I. Cor. V, 13*): *Auferte malum de medio vestrum*. Et (*II Cor. VI, 17*): *Exite de medio eorum, et immundum ne attigeritis*. — *Separamini, qui fertis vasa Domini* (*Isa. LII, 11*). Sic et, inebriari

A vino dedecori²⁸ inde est, ubi sanctorum inebriatores increpantur: *Et potum dabitis sanctis meis vinum* (*Amos II, 12*) *quod prohibitus erat potare et Aaron sacerdos, et filii ejus, cum adirent ad sancta* (*Deut. XXII*). Et *Psalmis et hymnis Deo canere docere* illius est, qui cum tympanis potius et psalteris vinum bibentes incusari a Deo (*Isa. XI, 12*) norat. Ita, cujus invenio præcepta et semina præceptorum vel augmenta, ejus apostolum agnosco. Cæterum, *mulieres viris subjectas esse debere*, unde confirmat? *Quia vir*, inquit, *caput est mulieris*. Dic mihi, Marcion, de opere Creatoris Deus tuus legi suæ adstruit auctoritatem? Hoc jam plane minus est, cum et ipsi Christo suo et Ecclesiæ ejus inde statum sumit: *Sicut et Christus caput est Ecclesiæ*. Similiter et cum dicit: *Carnem suam diligit*, qui uxorem suam²⁹ diligit *sicut et Christus Ecclesiam*. Vides comparari operi Creatoris Christum tuum, et Ecclesiam tuam. Quantum honoris carni datur in Ecclesiæ nomine? Nemo, inquit, *carnem suam odio habet*, nisi plane Marcion solus: *sed et nutrit et fovet eam, sicut et Christus Ecclesiam*. At tu solus eam odisti, auferen illi resurrectionem. Odisse debebis et Ecclesiam, quia proinde diligitur a Christo. Atenim Christus **518** amavit et carnem sicut Ecclesiam. Nemo non diligit imaginem quoque sponsæ, imo et servabit illam, et honorabit, et coronabit. Habet similitudo cum veritate honoris consortium. Laborabo ego nunc eundem Deum probare masculi et Christi, mulieris et Ecclesiæ, carnis et spiritus; ipso Apostolo sententiam Creatoris adhibente, imo et disserente: *Propter hoc*³⁰ *relinquet homo patrem et matrem, et erunt duo in carnem unam*³¹. *Sacramentum hoc magnum est*. Sufficit inter ista, si Creatoris magna sunt apud Apostolum sacramenta, minima apud hæreticos. Sed ego autem dico, inquit, *in Christum et Ecclesiam* (61). Habet interpretationem, non separationem sacramenti. Ostendit figuram sacramenti ab eo præministratam, cujus erat utique sacramentum. Quid videtur Marcioni? Creator quidem ignoto Deo figuras præ-

Variae lectiones.

²⁵ Et add. Oberth. *secutus Seml.* ²⁶ Novas Jun. novimus in prophetis habuisse *cod. Vatican.* ²⁷ Suum omitt. *Seml.* ²⁸ Dedecor Rig. Venet. mendose. ²⁹ Suam omitt. Oberth. ³⁰ Hanc Seml. ³¹ Carne una Oter.

Commentarius.

(61) *Sed ego, inquit, dico in Christum et Ecclesiam*. Verba sunt Pauli ad Ephesios v, ubi agit de amore conjugali, et matrimonium ait esse sacramentum, et quidem magnum, sed continuo subjungit, *Ἐγὼ δὲ λέγω εἰς Χριστὸν καὶ εἰς τὴν Ἐκκλησίαν*. *Mysterium*, inquit, *hoc magnum est; ego autem dico in Christum et Ecclesiam*. Innuens conjunctionem illam viri et mulieris magnum esse sacramentum, quia magnum aliquid significat et figurat, quod extenditur in Christum et Ecclesiam. Hortatur Apostolus conjuges, ut se invicem diligant, eo scilicet amore, quo fiat unum e duobus: ita ut ambo una sint caro, una anima. Hanc vero dilectionem, figuram esse ait et sacramentum, sive typum et imaginem et speculum amoris Christi erga Ecclesiam, quæ sic adhærere et agglutinari sponso suo debeat, ut unum fiat ex duobus, et ambo unum sint, adeoque illa non alio spiritu, quam Christi, animata vivat et regatur, ut

D in ipsa vivat Christus, et ipsa in Christo. Res igitur agit Apostolus duas. Viri et mulieris conjugium a Deo institutum esse ostendit, ut fiat unum ex duobus: itaque non debere hominem separare quod Deus conjunxit, nec fieri inter conjuges divorcium; nam si conjux a conjuge divortat, jam alterutrum separare quæ sunt a Deo conjuncta. Hoc primum agit Paulus. Deinde vero adjicit, sanctam et castam esse debere inter conjuges concordiam; quandoquidem ex ea sumat Christus exemplum, et sacramentum et similitudinem dilectionis erga Ecclesiam suæ, qualis esse debet sponsi erga sponsam: quæ dilectio repensari debeat eodem exemplo dilectionis, qualis est sponsæ erga sponsum. Hanc vero comparisonem Paulus ait magnum esse mysterium. Quod sane doceat pastores τῆς καλλίστης ζώων ἁγίας ἀνθρώπων, usque et usque fidelium mentibus inculcare. Rig.

ministrare non potuit; etiam quia adversario. Si noto, Deus superior ab inferiore, et ad destruendum potius, mutuari nihil debuit. *Obaudiant et parentibus filii.* Nam et si Marcion abstulit, *Hoc est enim primum in promissione praeceptum.* Lex loquitur (*Exod. xx*): *Honora patrem et matrem.* Et: *Parentes, enutrite filios in disciplina et correptione Domini.* Audisti enim et veteribus dictum: *Nurrabitis hæc in auribus filiorum vestrorum, et filii vestri æque in auribus* ³³ *filiorum suorum.* Quo jam mihi duos deos, si una est disciplina? et si duo sunt, illum sequar qui prior docuit. Sed adversus munditeneantes luctatio si nobis, o quanti jam hii creatores! Cur enim non et hoc vindicem, unum munditeneantem nominari debuisse, si Creatorem significabat, cujus essent quas præmisit potestates? Porro, cum supra quidem induere nos jubeat *armaturam, in qua stemus ad machinationes diaboli*, jam ostendit diaboli esse, quæ diabolo subjungit, *potestates et munditeneantes tenebrarum istarum*, quæ et diabolo deputamus. Aut si diabolus creator est, quis erit diabolus apud creatorem? An sicut ³³ duo dei, ita et duo diaboli, et pluraliter potestates et munditeneantes? (62) ⁵¹⁹ Sed quomodo creator et diabolus et Deus idem? cum diabolus non idem et Deus et diabolus. Aut enim ambo et Dei, si ambo ³⁴ jam diaboli; aut qui Deus hic, et non diabolus, sicut nec diabolus Deus. Ipsum vocabulum *diaboli*, quæro ex qua delatura competat Creatori? Fortasse detulit aliquam Dei superioris intentionem, quod ipse ab archangelo passus est, et quidem mentito. Non ideo enim interdixerat illius arbusculæ gustum, ne Dei fierent, sed ne de transgressione morerentur. Nec *spiritalia autem nequitiae* ideo Creatorem significabant ³⁵, quia adjecit, *in cælis*. Sciebat enim et Apostolus in cælis operata esse spiritalia nequitiae angelorum scandalizatorum in filias hominum (*Gen. vi*). Et quale erit ⁵⁶, ut ambiguitatibus, et per ænigmata nescio quæ, Creatorem taxaret: qui *in cælestis jam constitutus, ob libertatem prædicationis, constantiam manifestandi sacramenti in apertione oris*, quam ibi expostulare a Deo mandabat, Ecclesiæ utique præstabat?

CAPUT XIX.

(In *Epist. ad. Coloss.*) Soleo in præscriptione *adversus omnes hæreses de testimonio temporum* compendium figere, priorem vindicans regulam nostram omni hæretica posteritate. Hoc nunc probabit et Apostolus dicens: *De spe reposita in cælis, quam audistis in sermone veritatis Evangelii, quod pervenit ad vos sicut et in totum mundum.* Nam si jam

tum traditio Evangelica ubique manaverat, quanto magis nunc! Porro; si nostra est quæ ubique manavit, magis quam omnis hæretica, nedum Antonianiani ³⁷ Marcionis, nostra erit apostolica: Marcionis autem, eum totum impleverit mundum, ne tunc quidem se defendere poterit de Apostolica. Eam enim et sic constabit esse, quæ prior mundum replevit, illius scilicet Dei Evangelio, qui et hæc cecinit de prædicationibus ejus (*Psal. xviii, 4*): *In omnem terram exiit sonus eorum, et in terminos orbis verba eorum. Invisibilis Dei imaginem ait Christum.* Sed nos enim invisibilem dicimus Patrem Christi, scientes Filium semper retro visum, si quibus visus est in Dei nomine, ut imaginem ipsius: ne quam et hinc differentiam scindat Dei visibilis et invisibilis, cum olim Dei nostri sit definitio (*Exod. xxiii, 20*): ⁵²⁰ *Deum* ³⁸ *nemo videbit, et vivet.* Si non est Christus *primogenitus conditionis*, ut *Sermo Creatoris per quem omnia facta sunt, et sine quo nihil factum est*; si non in illo condita sunt universa in cælis et in terris, *visibilia et invisibilia, sive throni, sive dominationes, sive principatus, sive potestates*; si non *cuncta per illum et in illo sunt condita* (hæc enim Marcioni displicere oportebat), non utique tam nude posuisset Apostolus: Et ipse est ante omnes. Quomodo enim ante omnes, si non ante omnia? Quomodo ante omnia, si non *primogenitus conditionis* (63)? si non *Sermo Creatoris*? Unde ante omnes probabitur fuisse, qui post omnia apparuit? Quis scit priorem fuisse, quem esse nesciit? Quomodo item ³⁹ *boni duxit omnem plenitudinem in semetipso habitare*? Primo enim, quæ est ista plenitudo, nisi ex illis quæ Marcion detraxit, conditis in Christo, in cælis et in terris, angelis et hominibus, nisi ex illis invisibilibus et visibilibus? nisi ex thronis, et dominationibus et principatibus, et potestatibus? Aut si hæc pseudoapostoli nostri et judaici evangelizatores de suo intulerint, et ad plenitudinem Dei sui Marcion qui nihil condidit: cæterum, quale est ut plenitudinem Creatoris, æmulus et destructor ejus, in suo Christo habitare voluerit? Cui denique *reconciliat omnia in semetipsum, pacem faciens per crucis suæ sanguinem*, nisi quem offenderant una ipsa ⁴⁰, adversus quem rebellaverant per transgressionem, cujus novissime fuerant? Conciliari enim extraneo possent: reconciliari vero, non alii quam suo. Ita et nos *quondam alienutos et inimicos sensu in malis operibus*, Creatori redigit in gratiam, cujus admiseramus offensam, colentes conditionem adversus Creatorem. Sicubi autem et Ecclesiam corpus Christi dicit esse, ut hic

Variæ lectiones.

³² Aures Pam. ³³ Si Seml. ³⁴ Ambo omitt. Oberth. ³⁵ Significabunt Seml. ³⁶ Erat Oberth. ³⁷ Antoniani Rig. ³⁸ Dominum Rhen. ³⁹ Autem Seml. ⁴⁰ Universa Oberth.

Commentarius.

(62) *Adversus munditeneantes.* Vulgata habet mundi rectores; sed quoniam etymum servat non sine superstitione aliqua, ita vertit quod Græce est *νομοκράτορας*. Dæmonem autem significat illos,

autem *munditeneantes* spiritalia mox nequitiae pro *πνευματικά τῆς κοινῆς*. LE PR.

(63) *Primogenitus conditionis.* Hoc est primogenitus omnium a Deo conditorum et creatorum. RIG.

ait: *Adimplere se reliqua pressurarum Christi in carne, pro corpore ejus quod est Ecclesia*; non propterea et in totum mentionem corporis transferes a substantia carnis. Nam et supra reconciliari nos ait *in corpore ejus per mortem*; utique in eo corpore, in quo mori potuit per carnem; mortuus est, non per Ecclesiam, plane propter Ecclesiam; corpus commutando pro corpore, carnale pro spiritali. At cum monet cavendum a subtililoquentia et philosophia (64) et ⁴¹ inani seductione, quæ sit ⁴² secundum 521 elementa mundi; non secundum cælum aut terram dicens, sed secundum litteras sæculares; et secundum traditionem, scilicet hominum subtililoquorum et philosophorum: longum est quidem et alterius operis ostendere, hac sententia omnes hæreses damnari, quod omnes ex subtililoquentiæ viribus et philosophiæ regulis constant. Sed Marcion principalem suæ fidei terminum de Epicuri schola agnoscat, Dominum inferens hebetem, ne timeri eum dicat, collocans et cum Deo Creatore materiam, de porticu Stoicorum: negans carnis resurrectionem, de qua proinde nulla philosophia consentit. Cujus ingeniis tam longe abest veritas nostra, ut et iram Dei excitare formidet, et omnia illum ex nihilo protulisse confidat, et carnem eandem restitutum repromittat, et Christum ex vulva virginis natum non erubescat, ridentibus philosophis et hæreticis et ethnicis ipsis. *Stulta enim mundi elegit Deus, ut confundat sapientes* (I Cor. I, 27); ille sine dubio, qui ex respectu hujus suæ dispositionis perditurum se sapientiam sapientium præminabatur. Hac simplicitate veritatis contraria subtililoquentiæ et philosophiæ, nihil perversi possumus sapere. Denique si nos Deus cum Christo vivificat, donans delicta nobis, non possumus credere ab eo delicta donari, in quem admissa non fuerint, ut retro ignotum. Age jam, cum dicit: *Nemo vos judicet in cibo et potu, et in parte diei festi et neomeniæ et Sabbati, quæ est umbra futurorum, corpus autem Christi*; quid tibi videtur, Marcion? De lege jam non retractamus, nisi quod et hic quemadmodum exclusa sit edocet, dum scilicet de umbra transfertur in corpus, id est, de figuris ad veritatem, quod est Christus. Ergo et umbra ejus, cujus et corpus; id est et lex ⁴³ ejus, et Christus. Segrega alii ⁴⁴ Legem, et alii Deo Christum, si potes aliquam umbram ab eo corpore, cujus umbra est, separare. Manifeste

A Legis est Christus, si corpus est umbræ. Si autem et aliquos taxat, qui ex visionibus angelicis dicebant cibis abstinendum ne attigeris, ne gustaveris, volentes in humilitate sensus incedere, non tenentes caput; non ideo Legem et Moysen pulsat, quasi de angelica superstitione constituerit interdictionem quorundam edulium. Moysen enim a Deo accepisse Legem constat. Denique, hanc disciplinam, secundum præcepta, inquit, et doctrinam hominum deputavit in eos, qui caput non tenerent, id est ipsum; in quo omnia recensentur, in Christum ad initium revocata, etiam indifferentia escarum. Cætera præceptorum, ut eadem, satis sit jam alibi docuisse quam a Creatore manarint; qui cum vetera prædicaret transitura, nova facturus universa, mandans 522 etiam (Jerem. IV, 3): *Novate vobis novamen novum*; jam tunc docebat deponere veterem hominem, et novum induere (Epist. ad Philipp.).

CAPUT XX.

Cum prædicationis enumerat varietatem, quod alii ex fiducia vinculorum ejus, audentius sermonem enuntiarent, alii per invidiam et contentionem, quidam vero et per sermonis existimationem ⁴⁵, plerique ex dilectione, nonnulli ex æmulatione, jam aliqui et ex similitudine Christum prædicarent, erat utique vel hic locus taxandæ ipsius prædicationis de diversitate sententiæ, quæ tantam efficeret etiam animorum varietatem. Sed causas solas animorum, non regulas sacramentorum in diversitate proponens, unum tamen Christum, et unum ejus Deum, quocunque consilio prædicatum confirmat; et ideo: *Nihil mea, inquit, sive causatione, sive veritate Christus annuntietur*, quia unus annuntiabatur, sive ex causatione, sive ex veritate fidei. Ad fidem enim prædicationis retulit mentionem veritatis, non ad regulæ ipsius: quia una quidem erat regula, sed fides prædicantium quorundam vera, id est simplex, quorundam nimis docta. Quod cum ita sit, apparet eum Christum prædicatum, qui semper adnuntiabatur. Nam si alius longe ab apostolo induceretur, fecisset diversitatem novitas rei. Nec enim defuissent, qui, prædicationem evangelicam nihilominus in Christum Creatoris interpretarentur; cum et hodie major pars sit omnibus in locis D sententiæ nostræ, quam hæreticæ: quo nec ⁴⁶ hic

Variæ lectiones.

⁴¹ Ut Pam. ⁴² Fit Par. ⁴³ Lux Pam. ⁴⁴ Deo add. Seml. ⁴⁵ Boni æstimationem Lat. ⁴⁶ Quo ne Pam. quia nec Lat. quin nec al.

Commentarius.

(64) *Cavendum a subtililoquentia et philosophia.* Non uno in loco, licet aliter, hunc locum Apostoli citavit; nam lib. de Præscript., cap. 7, de hac vanitate philosophica locutus est, et alio loco hæreticorum patriarchas vocat philosophos. Quænam autem sit illa philosophia, dubium esset, nisi peripateticam Patres indicarent, quæ licet prava consuetudine apud Catholicos invaluerit, Carpocratianis tamen et Gnosticis arma ad turbandam veritatem ministravit. Sanctus Ambrosius in offic. et Origenes contra Celsum Epicuri dogmatis pernicio-

siores sectam demonstrant. Atque etiam regnante Philippo Augusto, coacto contra Almarici hæresim concilio, cremata fuisse Aristotelis metaphysica nuper in Galliam e Græcia advecta testatur Rigordus, lib. de Gestis Ph. Aug. Atque, quod in gratiam Peripateticorum observandum est, memini me legere apud Alexandrum Necam Aegelum lib. de Rerum natura, in ea fuisse tunc sententia viros eruditos, ut libenter pronuntiarent solum Antichristum posse capere libros Aristotelis quibus uteretur ad confundendos eos qui contra se disputaturi essent. Læ Pa.

Apostolus de diversitatis denotatione et increpatione tacuisset. Ita cum diversitas ne taxatur quidem, novitas non probatur. Plane de substantia Christi putant et hic Marcionitæ suffragari Apostolum sibi, quod phantasma carnis fuerit in Christo, cum dicit, quod *in effigie Dei constitutus, non rapinam existimavit parari Deo* (65), *sed exhausti semetipsum, accepta effigie servi*, non varietate; *et in similitudine hominis*, non in homine; *et figura inventus homo*, non substantia, id est non carne: quasi non et figura, et similitudo, et effigies substantiæ quoque accedant. Bene autem quod et alibi Christum imaginem Dei invisibilis appellat. Numquid ergo et hic qua⁴⁷ in effigie eum Dei collocat? Æque non erit Deus Christus vere, si nec homo vere fuit in effigie hominis constitutus. Utrobique enim veritas necesse habebit eludi, si effigies et similitudo et figura⁴⁸ phantasmati vindicabitur. Quod si in effigie et imagine, qua Filius Patris vere Dei prædicatus est⁴⁹, etiam in effigie et imagine hominis, qua filius hominis, vere hominem inventum, nam et *inventum* ratione posuit, id est **523** certissime hominem: quod enim invenitur, constat esse. Sic et Deus inventus est per virtutem, sicut homo per carnem; quia nec morti subditum pronuntiasset, non in substantia mortali constitutum. Plus est autem quod adjecit: *Et mortem crucis*. Non enim exaggerat⁵⁰ atrocitatem, extollendo virtutem subjectionis⁵¹, quam imaginariam phantasmate scisset, frustrato potius eam, quam experto; nec virtute functo in passione, sed lusu. *Quæ autem retro lucri duxerat*, quæ et supra numerat, gloriam carnis, notam circumcisionis, generis hebræi ex hebræo censum, titulum tribus Benjamin, pharisææ candidæ dignitatem; hæc modo detrimento sibi deputat, non Deum, sed stuporem Judæorum. Hæc *ac si stercora existimat*, præ *comparatione agnitionis Christi*, non præ rejectione Dei Creatoris, *habens justitiam, non suam jam quæ*

A *ex Lege, sed quæ per ipsum*, scilicet Christum, *ex Deo*. Ergo, inquis, hæc distinctione Lex non ex Deo erat Christi. Subtiliter satis. Accipe itaque subtilius. Cum enim dicit: *Non quæ ex lege, sed quæ per ipsum*; non dixisset, *per ipsum*, de alio, quam cuius fuit lex. *Noster*, inquit, *municipatus in cælis*. Agnosco veterem ad Abraham promissionem Creatoris (*Gen. xxi, 17*): *Et faciam seminum tuum tanquam stellas in cælo*. Ideo et *stella a stella differt in gloria*. Quod si *Christus adveniens de cælis transfigurabit* **524** *corpus humilitatis nostræ, conforme corpori gloriæ suæ*; resurget ergo corpus hoc nostrum quod humiliatur in passionibus et in⁵² ipsa lege mortis in terram dejectum. Quomodo enim transfigurabit⁵³, si nullum erit? Aut si de eis dictum, qui in adventu Dei deprehensi in carne deputari⁵⁴ habebunt (66), quid facient qui primi resurgent (67)? Non habebunt de quo transfigurentur? Atquin, *cum illis*, dicit, *simul rapiemur in nubibus obviam Domino*. Si cum illis sublatis, utique cum illis et transfigurati.

CAPUT XXI.

(*In. Epist. ad Philem.*). Soli huic Epistolæ brevitas sua profuit, ut falsarias manus Marcionis evaderet. Miror tamen, cum ad unum hominem litteras factas receperit, quid ad Thimotheum duas, et unam ad Titum, de ecclesiastico statu compositas recusaverit. Adfectavit, opinor, etiam numerum **C** Epistolarum interpolare. Memento, inspector, quod ea quæ pertractata sunt, retro de Apostolo quoque probaverimus (68): et si qua in hoc opus dilata erant, expunxerimus; ne aut hic supervacuum existimes iterationem, qua confirmavimus spem pristinam, aut illic suspectam habeas dilationem, qua eruimus tempora ista. Si⁵⁵ totum opusculum inspexeris, nec hic redundantiam, nec illic diffidentiam judicabis.

Variæ lectiones.

⁴⁷ Quia *al.* ⁴⁸ Cura *Ven. mendose.* ⁴⁹ Præjudicatus *Obert.* ⁵⁰ Exaggeraret *Lat.* ⁵¹ Collectionis *Rhen.* ⁵² In *delet Ciacc.* ⁵³ Transfiguravit *Venet.* transfiguraverit *Rig.* transfigurabitur *Pam.* ⁵⁴ Demutari *al.* demutati *Lat.* ⁵⁵ Sed *Fran.*

Commentarius.

(65) *Non rapinam existimavit parari Deo*. Si phantasticum fuisset Christi corpus, hæc omnia illi non contigissent, neque mortem subiisset. Quod hic locus late probat, et paulisper a Vulgata recedit, nam *parari* est *parem esse*, *ἴσων ἔσθαι*, et *exhausti semetipsum*, hoc est, *abjecit*, *ἐκτρέψας*, seipsum exinanivit. **LE PA.**

(66) *Qui in adventu Dei deprehensi, in carne deputari habebunt*. Imo *demutari*, quod mox dicit

transfigurari. Rig.

(67) *Quid facient qui resurgent primi*. Consimili schemate, quo Paulus dixit, *Quid facient qui baptizantur pro mortuis?* **RIG.**

(68) *Expunxerimus*. Hoc est, Ex debito absolverimus, præstiterimusque. Sic lib. iv præcedente: *Et si commemoremur*, inquit, *promissionis Moysi, hic invenietur expuncta. RHEN.*

Q. SEPT. FLOR. TERTULLIANI

ADVERSUS

VALENTINIANOS

LIBER.

PROOEMIUM.

Hæresim Valentini erupisse sub Antonio Pio, imperium adepto anno 138, affirmant Tertullianus (*De Præscript.* cap. 30) ac Theodoretus (*De Hæretic. fab.*, lib. 1). Fuit autem Valentinus Phræbonites patria, ex maritima Ægypti ora, Platonice sectator philosophiæ, imbutus Græcorum artibus, ac figmentis, atque, ut sui jactabant (Apud Orig. in *Dial. adv. Marcion.*), auditor Theodalis, discipuli Pauli apostoli. Natum Valentinum censet Massuetus (*Dissert. in Iren.*, num. 7), anno Christi 85, denatum vero 158. Scripsisse fertur Valentinus psalmos nonnullos, epistolas item a Clemente Alexandr. in II et III *Stromatum* libris laudatas, quarum epistolarum una inscribitur ad Agathopodem diaconum Antiochenum, ut opinantur Græbius et Caveus. Edidit Valentinus etiam homilias atque opus inscriptum: *Πρότερον τὰ κρυπτά*, id est. Unde mala, cujus operis fragmenta exstant apud laudatum Clementem, lib. VI, et 525 Epiphanium, hæres. XXXI. Evangelium scripsisse proprium nemo nisi auctor novem posteriorum capitum libri *De Præscriptione* refert. Ad Ecclesia catholica deficit, quoniam episcopatum, cujus ardebat desiderio, consequi non valuit, uti adversus eundem Valentinum, cap. 4, tradit Tertullianus. Relicta Alexandria, Valentinus Romam venit, sedente Hygino, ibique commoratus est usque ad Anicetum. Præter D. Irenæum, Tertullianum, Epiphanium ac Theodoretum, plura de Valentinianis scribunt Massuetus (*Dissertat. ead. ibib.*), Natalis Alexander (in *Hist. Eccl. sæcul. II*, cap. 2, art. 6), Beausobre (in *Hist. Manichæorum*, part. II, lib. V), Semlerus (*L. Band der Polemik der Baumgartens*), nec non Valchius (*Ketzergeschichte*, I Band), et Ittig. (*Dissert. en de hæresiarchis*, sect. II, cap. 5, et ejusdem *Dissert. appendice ad sect. II*, cap. 5), ac demum recentius Matter (*Hist. du Gnosticisme*, t. II). Etsi vero fabulosa Valentini hæresis sola descriptione sui appareat absurdissima, fuere tamen nonnulli qui ipsum Valentinum orthodoxum existimarunt, ut abbas Faydit, qui edidit Dilucidationem doctrinæ priorum sæculorum; multaque ad Valentini systema emolendum Manichæorum historiæ inseruit etiam Beausobre (Lumper, *Histor. theolog. critica de Vita, Scriptis atq. Doctr. SS. Patrum*, part. III, sect. IV, cap. 3. *Dissert. præv. art. 1*).

Porro certo certius est Tertullianum, dum suum adversus Valentinianos librum elucubravit, eam præ oculis habuisse sancti Irenæi, episcopi Lugdun., librorum adversus hæreses interpretationem Latinam, veterem et vulgatam, quam ad usque tempora nostra servatam, Irenæo ipso vel adhuc in vivis superstite, vel nuper erepto, editam fuisse constat. Quisquis Irenæum Latinum cum Tertulliano contulerit, in promptu deprehendet hunc adeo vestigia illius premere, adeo verbis ipsis, verborumque figuris et ordini adherere, ut id unum sibi proposuisse videatur eadem paucioribus contrahere; iisdem sæpe servatis verbis, immixtis tamen pro more dicteris quadam afri ingenii procacitate propalatis (Conf. Iren. lib. I, cap. 11, num. 3, cum Tertull., cap. 23, et Iren., num. 5, cum Tertull., cap. 25, etc. Vide Massueti *Dissert. II*, in Iren. lib., num. 55, p. 89, 90).

Hæc plurima hinc et inde loca similia sedulo colligenda, ac ut facilius ea lector conferre queat, in notis adponenda curavimus. Nec jam, ni fallor, nemini ambiguum erit prævisse Tertulliano Irenæum, ac proinde perperam ea in dubium revocasse, et inter 526 spuria repudiasse Joann. Salomon. Semlerum, virum, si quis unquam, ad omnia fere venerandæ antiquitatis monumenta ex auctoritate sua deicienda profecto natum; hic enim in *Historica Isagoge ad Baumgartentii Polemicam* (vol. II, p. 132), in *Prolusione decavenda molesta sedulitatesacra ad corrigendas quasdam Irenæi et Tertulliani sententias* (Edit. Hala, 1772) et in *Dissertatione de varia et incerta indole horum librorum* Tertulliano Halensi adjecta (vol. V, p. 245-290, ed., Hala Magdeburg., 1828), fidem Irenæi minuere ejusque libros in suspicionem volæ adducere tentavit: at defensionem illorum suscepit celeberr. Valchius, theologus Gottingensis, in novis commentariis Societatis Regiæ Scientiarum Gottingensis (t. V, part. 100, ann. 1774-1775; Lumper, lib. cit., cap. 2, art. 1, p. 218). Ror.

Cæterum Tertulliani esse librum hunc adversus Valentinianos vel inde constat, quod cap. 16. nomina-

tim libri adversus Hermogenem meminerit, quem ejus esse constat. Et vero scripsisse illum adversus Valentinianos lucurriti sunt testes B. Optatus Milevitanus, lib. 1 *adversus Parmeniam*. Donatistam, et Vincentius Lirinensis, lib. *de Profan. Hæres. novitate*. Visus fuit etiam jam olim ms. a Trithemio et Politiano, et inter primos a Rhenano editus primum scholiis, deinde et annotationibus ita illustratus, ut nusquam diligentior fuerit. Non contemnendam tamen esse nostram postremam hanc recognitionem, idque ex B. Irenæi, lib. 1, cap. 4, et aliquot sequentibus, eoque tam Græco apud Epiphanium, quam Latino juxta versiones varias, et tribus Vatic. ms. exemplaribus, colliget facile lector, ex iis quas majoris adhuc lucis gratia adjecimus adnotationibus, Argumento, imo et Catalogo Æonum ac situs ipsorum delineatione apertioribus. PAMELIUS.

Opportunior sane se dabit occasio de immensa farragine ΓΝΩΣΕΩΣ in genere ac de arduo themate Valentiniano in specie uberius disserendi, ubi de præstantissimis Irenæi adversus hæreses libris dicendum erit. Nobis igitur, pro more, moduloque nostro, sufficiat hæc pauca, procemii instar, prælibasse, pauculaque addere hinc inde desumpta, sive ex Pamelio, sive ex Massueto, addere, quibus, antequam librum hunc, obscurum sane et intellectu impervium, aggrediamur, lectori præluceat tum interpretatio nominum Æonum Valentini, tum syntagma gnoseos ex ejusdem hypothesi concinnatum. Rdd.

NOMINA ÆONUM ET DEORUM VALENTINI,

imo criminum potius quam numinum, aliorumque eodem pertinentium.

(EX EDIT. PAMELII.)

De his nominibus infra, c. 6, sic Tertullianus : *Quorumdam* (inquit) *de Græco interpretatio non occurrit, quorumdam nec de sexu genera conveniunt, quorumdam usitatio in Græco notitia est. Itaque plurimum Græca ponimus, significantiæ per paginarum limites aderunt; nec Latinis quidem deerunt Græca, sed in lineis desuper notabuntur.*

527-528 Hactenus ille. Quod tamen cum in ms. codicibus neque Rhenanus, neque ego factum invenerimus, expediebat aq̃ intellectum majorem, hunc Nominum Catalogum præfigere. Quem nunc et locupletavi, et in ordinem congruum redcg̃i, adjecto majoris explicationis gratia capitum numero, ubi de singulis ipsorum agitur. Annotavi etiam quæ hic aut alibi Tertulliano usitata, quæ Irenæo Latino lib. 1, *adv. hæres.*, c. 4, quæ denique Epiphanio Græco. hæres. 31, aut ejus Interpreti Latino; e quibusetiam nomina aliquot castigata sunt. PAM.

GENERALIA NOMINA, AD PRODUCTIONEM, CONJUGIA, ET NUMERUM ÆONUM PERTINENTIA, EX
CAP. VII, VIII, XII, XXIII, XXX ET XXXI.

SERIES	SERIES	NOMINUM
NOMINUM LATINA.	NOMINUM GRÆCA.	INTERPRETATIO.
Æón, <i>Tertull. Iren.</i>	αἰών, <i>Epiph.</i>	Sæculum, <i>Int. Epiph.</i>
Æónes	αἰῶνες.	Sæcula.
Syzygia	σζυγία.	{ Conjugatio, <i>Tertull.</i> { Copulatio, <i>Tertull.</i>
Nymphôn	νυμφών.	{ Nuptiarum domus. { Thalamus.
Probolê	προβολή.	Emissio, <i>Tertull.</i>
Ogdoas	ὀγδοάς.	{ Octonarius, <i>Tertull.</i> { Octonarius. <i>Iren.</i>
Tetras, <i>Tertull. Iren.</i>	τετράς, <i>Epiph.</i>	{ Quaternarius, <i>Int. Epiph.</i> { Quadriga <i>Tertull.</i> { Quaternatio, <i>Iren.</i>
Decas.	δεκάς.	Denarius.
Dód. cas.	δωδεκάς.	Duodenarius.
Triacontas.	τριακοντάς.	Tricenarius.
Ectróma.	ἐκτρώμα.	Partus abortivus.

XXX. ÆONUM NOMINA.

OGDOAS, SEU QUADRIGA DUPLEX, ÆONUM. CAP. VII.

I.	Bythus, <i>Tertull. Iren.</i>	βυθός, <i>Epiph.</i>	Profundum, <i>Int. Epiph.</i>
	Æon telios	αἰὼν τέλειος	{ Sæculum perfectum.
			{ Æon perfectus, <i>Iren.</i>
	Arché	ἡ ἀρχή	{ Initium, <i>Iren.</i>
	Proarché	προαρχή, <i>Iren.</i>	{ Principium.
	Propatôr	προπάτωρ, <i>Epiph.</i>	Prior principio.
			{ Primus
			{ Immensus } Pater, <i>Tertull.</i>
	Pater	πατήρ	Pater.
	Pater pantôn	πατήρ πάντων	Pater omnium.
II.	Proôn	προὼν	{ Præexistens.
			{ Qui ante fuit, <i>Iren.</i>
	Autopatôr, <i>Epiph.</i>	αὐτοπάτωρ	Ipsæ per se pater.
	Anarchos, <i>Iren.</i>	ἀναρχος	Carens principio.
	Risa, <i>Epiph.</i>	ρίζα	Radix.
	Sigé, <i>Tertull. Iren.</i>	σιγή, <i>Epiph.</i>	Silentium, <i>Int. Epiph.</i>
			{ Intelligentia.
			{ Cogitatio.
	Charis	χάρις	Gratia.
	Mater	μήτηρ	Mater.
III.	Nus	νοῦς	Mens.
	Monogenes	μονογενής	Unigenitus.
	Protogenes, <i>Tertull.</i>	προτογενής	Prior genitus, <i>Tertull.</i>
	Pater, <i>Tertull. Iren.</i>	πατήρ	Pater.
	Arché tōn pantōn	ἀρχὴ τῶν πάντων	Initium omnium.
IV.	Alétheia	ἀλήθεια	Veritas.
			{ Sermo, <i>Tertull.</i>
			{ Verbum.
	V. Logos, <i>Iren.</i>	λόγος	Vita, <i>Tertull.</i>
	VI. Zoé, <i>Tertull. Iren.</i>	ζωή	Homo, <i>Tertull.</i>
	VII. Anthrōpos, <i>Iren.</i>	ἄνθρωπος	Ecclesiam, <i>Tertull. Iren.</i>
	VIII. Ecclesia, <i>Tertull. Iren.</i>	ἐκκλησία	

DECAS ÆONUM. CAP. VIII.

IX.	Bythios, <i>Tert. Iren.</i>	βύθιος, <i>Epiph.</i>	Profundus, <i>Int. Epiph.</i>
X.	Mixis	μίξις	Mistio.
XI.	Agératos	ἀγήρατος	Non senescens.
XII.	Henósis	ἑνωσις	Unio.
XIII.	Autophyes	αὐτοφυής	Per se naturalis.
XIV.	Hedoné	ἡδονή	Voluptas.
XV.	Akinetos	ἀκίνητος	Immobilis.
XVI.	{ Synchasis, <i>Tertull.</i>	σύνχρασις	Commistio.
	{ Homosynchasis, <i>Iren.</i>	ὁμοσύνχρασις	Similis commistio.
XVII.	Monogenes	μονογενής	Unigenitus.
XVIII.	Macaria	μακαρία	{ Fortunata, <i>Tertull.</i>
			{ Felicitas, <i>Int. Iren.</i>

DODECAS ÆONUM, EODEM CAP. VIII.

XIX.	Paracletus, <i>Tert. Iren.</i>	παράκλητος, <i>Epiph.</i>	Paracletus, <i>Int. Epiph.</i>
XX.	Pistis	πίστις	Fides.
XXI.	Patricos	πατρικός	Paternus.
XXII.	Elpis	ἐλπίς	Spes.
XXIII.	Métricos	μητρικός	Maternus.
XXIV.	Agapè	ἀγάπη	Caritas.
XXV.	{ Ainos	αἶνος	Laus.
	{ Ainus, <i>Epiph.</i>	αἰνούς	Semper mens.
XXVI.	{ Synesis	σύνεσις	Intelligentia.
	{ Phronesis <i>Billio.</i>	φρόνησις, <i>Bill.</i>	Prudentia, <i>Bill.</i>
XXVII.	Ecclesiasticus	ἐκκλησιαστικός	Ecclesiasticus.
XXVIII.	Macariotes	μακαριότης	Beatitudo.
XXIX.	{ Teletus, <i>Tert.</i>	τελής	Perfectus, <i>Tertull.</i>
	{ Philetus, <i>Tert.</i>	φίλητος	Amabilis, <i>Tertull.</i>
			{ Voluntas, <i>Int. Epiph.</i>
			{ Voluntarius, <i>Int. Theod.</i>
XXX.	Sophia	σοφία	Sapientia.

CUSTODIS PLEROMATIS HORI EX BYTHO SOLO PRODUCTI NOMINA, CAP. IX ET X

Horos, <i>Tertull. Iren.</i>	ὅρος, <i>Epiph.</i>	Terminus, <i>Int. Epiph.</i>
Stauros, <i>Iren.</i>	σταυρός	Crux, <i>Tertull.</i>
Lytrotēs	λυτρωτής	Redemptor.
Carpistes	καρπιστής	Traductor.

Metagogeus	μεταγωγεύς	Circumductor, <i>Tertull.</i>
Horotheëtis	ὁροθέτης	{ Finitor, <i>seu</i> Finium designator.

ECTROMATIS, SIVE ABORTIVI FOETUS NOMINA, CAP. IX-XIV ET XXI.

Enthymesis, <i>Tertull. Iren.</i>	ἐνθόμησις, <i>Epiph.</i>	{ Animatio, <i>Tertull.</i> Cogitatio, <i>Tertull.</i>
Achamoth, <i>Tertull. Iren.</i>	ἄχαμωθ, <i>Epiph.</i>	חכמה Sipientia.
Sophia	σοφία	Sapientia.
Ogdoas	ὀγδοάς	Octonarius.
Ge.	ἡ γῆ	Terra.
Mater	μήτηρ	Mater.
Pneuma hagian	πνεῦμα ἁγιον	Spiritus sanctus,
Hierusalem, <i>Iren.</i>	ἱερουσαλήμ	Hierusalem.
Kyrios	κύριος	Dominus.

NOVORUM EX PRIMO MONOGENE DUORUM ÆONUM NOMINA, CAP. XI.

Christus, <i>Tertull. Iren.</i>	χριστός, <i>Epiph.</i>	Christus, <i>Int. Epiph.</i>
Pneuma hagian	πνεῦμα ἁγιον	Spiritus sanctus.

ÆONIS EX OMNIBUS ÆONIBUS CONCINNATI NOMINA, CAP. XII.

Iesus, <i>Tertull. Iren.</i>	ἰησοῦς, <i>Epiph.</i>	Iesus, <i>Int. Epiph.</i>
Sotër	σωτήρ	Salvator.
Christus	χριστός	Christus.
Logos	λόγος	Verbum.
Paracletus	παράκλητος	Paracletus.
problema, <i>Iren.</i>	πρόβλημα	Problema.

ANGELORUM EX IISDEM PRODUCTORUM NOMINA, EODEM CAP. XII.

Angeli, <i>Tertull. Iren.</i>	ἄγγελοι, <i>Epiph.</i>	Angeli, <i>Int. Epiph.</i>
Doryphori, <i>Epiph.</i>	δορυφόροι	Satellites.

TRINITATIS GENERUM EX ACHAMOTH NOMINA, CAP. XVII AC XVIII.

Hylicum, <i>Iren.</i>	ὕλικόν, <i>Epiph.</i>	Materiale, <i>Tertull.</i>
Psychicum	ψυχικόν	Animale.
Pneumaticum	πνευματικόν	Spiritale.

DEMIURGI EX ACHAMOTH ET ANIMALI SUBSTANTIA NOMINA, CAP. XVIII, ET XX.

Demiurgus, <i>Tertull. Iren.</i>	δημιουργός, <i>Epiph.</i>	Opifex, <i>int. Epiph.</i>
Métropatôr	μητροπάτωρ	Mater et pater.
Apatôr	ἀπάτωρ	Sine patre.
Pater	πατήρ	Pater.
Basileus	βασιλεὺς	Rex.
Hebdomas	ἑβδομάς	Septenarius,
Archangelus, <i>Tertull.</i>	ἀρχάγγελος, <i>Tertull.</i>	Archangelus, <i>Tertull.</i>
Angelus	ἄγγελος	Angelus, <i>Int. Epiph.</i>
Pantocratôr, <i>Epiph.</i>	παντοκράτωρ	Omnipotens.
Ctistês	κτίστης	Creator.

CHRISTI FILII DEMIURGI NOMINA, CAP. XXVI ET XXVII.

Christus, <i>Tertull. Iren.</i>	χριστός, <i>Epiph.</i>	Christus, <i>Int. Epiph.</i>
Iesus, <i>Epiph.</i>	ἰησοῦς	Iesus.
Sotër	σωτήρ	Salvator.
Phôs	φῶς	Lux.
Logos	λόγος	Verbum.
Nus	νοῦς	Mens.

ARCUM QUIBUS SINGULI ÆONES COLLOCATI SUNT, NOMINA, CAP. XXIII, XXIV, XXV.

TRICENARIU ALIORUMQUE ALIQUOT ÆONUM SEDIS NOMINA.

Plêroma, <i>Tertull. Iren.</i>	πλήρωμα, <i>Epiph.</i>	{ Universitas, <i>Tertull.</i> Plenitudo, <i>Tertull. Iren.</i> Complementum, <i>Int. Epiph.</i>
Cenôma, <i>Iren.</i>	κένωμα, <i>Epiph.</i>	Vacuum, <i>Iren. Tertull.</i>
Mesotêtos topos, <i>Epiph.</i>	μεσότητος τόπος	{ Locus Regio } mediatis.
Tabularum	{ medium, <i>Tertull.</i> secundum, <i>Tertull.</i>	

DEMIURGI LOCUS SUPER SEPTEMPLICI COELO.

Sabbatum, <i>Tertull. Iren.</i>	σάββατον, <i>Epiph.</i>	Sabbatum, <i>Int. Epiph.</i>
Solium demiurgi, <i>Tertull.</i>		<i>Tertull.</i>
Topos ouranios, <i>Epiph.</i>	οὐράνιος. τόπος <i>Epiph.</i>	Subcœlestis locus, <i>Iren.</i>

DIABOLI ET HOMINIS LOCUS

Κόσμος, <i>Tertull.</i>	κόσμος, <i>Epiph.</i>	Mundus, <i>Tertull. Iren.</i>
---------------------------------	-------------------------------	-------------------------------

CREATURARUM A DEMIURGO ET ACHAMOTH CONDITARUM NOMINA, CAP. XX, XXII, XXV.

SPIRITUALIUM.

Hebdomas ouranôn, <i>Epiph.</i> . . .	ἑβδομάς οὐρανῶν	Cœlorum { septemplex scena, <i>Tert.</i> septenarius, <i>Iren.</i>
Ourani, <i>Epiph.</i>	οὐρανοί, <i>Epiph.</i>	Cœli, <i>Tert. Iren.</i>
Angeli, <i>Tertull. Iren.</i>	ἄγγελοι	Angeli, <i>Int. Epiph.</i>
Paradisus.	παράδεισος	Paradisus.
Angelus	ἄγγελος	Angelus.
Archangelus quartus, <i>Tertull.</i> . .		
Diabolus, <i>Tertull. Iren.</i>	διάβολος, <i>Epiph.</i>	Diabolus, <i>Int. Epiph.</i>
Cosmocrator	κοσμοκράτωρ	{ Mundi dominus. Munditenens, <i>Tertull.</i>
Dæmonia	δαιμόνια	Dæmonia.
Pneumatica ponérias	πνευματικὰ πονηρίας	Spiritualia nequitiae, <i>Tert. Iren.</i>

MATERIALIUM.

Hylê, <i>Epiph.</i>	ὕλη, <i>Epiph.</i>	Materia, <i>Tertull. Iren.</i>
Cosmos, <i>Tertull.</i>	κόσμος	Mundus.
Stoichia, <i>Epiph.</i>	στοιχεῖα	Elementa.
Pyr.	πῦρ	Ignis.
Aer.	ἀήρ	Aer.
Hydor	ὕδωρ	Aqua.
Gê	γῆ	Terra.

ANIMALIUM.

Anthrôpos, <i>Epiph.</i>	ἄνθρωπος, <i>Epiph.</i>	Homo, <i>Tertull. Iren.</i>
Zôa.	ζῷα	Animantia

TRINITATIS, SIVE TRIUM GENERUM HOMINIS. NOMINA, CAP. XXVI

Choeicus, <i>Tertull. Iren.</i>	χοικός, <i>Epiph.</i>	Terreus, <i>Int. Epiph.</i>
Psychicus.	ψυχικός	Animalis.
Pneumaticus.	πνευματικός	Spiritualis, <i>Tertull. Iren.</i>

ALTERIUS BYTHI CONJUGIS SECUNDUM QUOSDAM NOMEN, CAP. XXXIII.

Telêsis, <i>Iren.</i>	Θέλσις, <i>Epiph.</i>	Voluntas, <i>Tertull.</i>
-------------------------------	-------------------------------	---------------------------

OGDOADIS ALTERIUS SECUNDUM QUOSDAM BYTHO ANTERIORIS NOMINA, CAP. XXXV.

Proarchê, <i>Tertull. Iren.</i>	προαρχή, <i>Epiph.</i>	Prior principio, <i>Int. Epiph.</i>
Anœnoëtis	ἀνενώητος	Incogitabilis.
Arrhêtos	ἄρρητος	{ Inenarrabilis. Arcanus.
Aoratos.	ἀόρατος	Invisibilis.
Archê.	ἀρχή	Principium.
Acatalêptos	ἀκατάληπτος	Incomprehensibilis.
Anonomastos.	ἀνονόμαστος	Innominatus.
Agennêtos.	ἀγέννητος	Ingenitus.

TETRAS ÆONUM, QUOS ALII OMNIUM ÆONUM PARENTES FACIUNT, NOMINA, XXXVII.

Monotês, <i>Tert. Iren.</i>	μονότης, <i>Epiph.</i>	Singularitas, <i>Tertull.</i>
Henotês.	ἐνότης	Unitas.
Monas.	μονάς	Solitas.
Hen.	ἐν	Unum.

SCHEMA GNOTICUM

EX VALENTINI EJUSQUE DISCIPULORUM FABULIS

CURANTIB. EDD. DESCRIPTUM.

PLEROMA XXX ÆONUM.	OGDOAS PRIMIGENA. ÆONUM SERIES.	TETRAS OMMIUM RADIX ET SUBSTANTIA.	I. BYTHOS, Æonum caput, rerum principium. II. ENNOEA, Bytho, sociata, conjugis instar.	III. Nous, Æonum pater unigenitus.
		TETRAS SECUNDA.	EX ENNOEA, <i>Suscepto a BYTHO semine.</i>	IV. ALETHEIA.
	DECAS SECUNDA. ÆONUM SERIES.	EX LOCO SECUNDI ÆONUM AGMINIS DUCE ET ZOE CONJUGE.	EX UNIGENITO EORUM PATRE.	V. LOGOS. VI. ZOE. VII. ANTHRŌPOS. VIII. ECCLESIA.
	DODECAS ULTIMA. XXX ÆONUM SERIES.	AB HOMINE ET ECCLESIA.	IX. BYTHIOS. X. MIXIS. XI. AGERATOS. XII. HENOSIS. XIII. AUTOPHYES. XIV. HEDONE.	XV. AKINETOS. XVI. SYNCRISIS.
			XIX. PARACLETOS. XX. PISTIS. XXI. PATRIKOS. XXII. ELPIS. XXIII. METRICOS. XXIV. AGAPE.	XVII. MONOGENÈS. XVIII. MAKARIA. XXV. AINOS. XXVI. SYNESIS. XXVII. ECCLESIASTICOS. XXVIII. MAKARIOTES. XXIX. TELETOS. XXX. SOPHIA.

BYTHOS, SUPREMUS PATER PER NOUN UNIGENITUM EMITTIT NOVUM PAR ÆONUM

XXXI. CHRISTOS, cum angelis custodibus. | XXXII. PNEUMA HAGION.

Ex toto Pleromate nascitur sidus veluti Æonum ac perfectissimus fructus

XXX. IHSOUS.

xxxiv. Extra pleroma relegatur sophiæ

ENTHYMESIS SEU ACHAMOTH

הכמה

ex ejus passione	ex ejus conversione	ex ejus imaginatione
MATERIA SUBSTANTIA.	ANIMALIS SUBSTANTIA.	SPIRITUALIS SUBSTANTIA.
xxxv. ex ACHAMOTH et ANIMALI SUBSTANTIA.		
oritur DEMIURGOS ;		
unde KOSMOS		
xxxiv. Æon et ultimus.		

I COELUM. II COELUM. III COELUM. IV COELUM. V COELUM. VI COELUM. VII COELUM

I. HOMO CHOICUS seu damnandus	II. HOMO GNOTICUS perfectus	III. HOMO SPIRITUALIS et perficiendus.
----------------------------------	--------------------------------	---

HORUS, CUSTOS PLEROMATIS AC TERMINUS, EX SOLO BYTHO PRODUCTUS.

ADVERSUS VALENTINIANOS

LIBER

599-535 ARGUMENTUM.

Adversus Valentinianos hæreticos scripturus Tertulianus, differens congressionem, solam profitetur errorum, seu potius fabularum, cum risu narrationem.

I. Imprimis autem narrat, quod Valentiniani, frequentissimum sane inter hæreticos collegium, nihil magis curent, quam occultare quod prædicant.

II. Deinde cum illi simplices nuncuparent Catholicos, Scripturis simplicitatem probari docet.

III. Quantumvis interim se adscendant (cum veritas e contrario non erubescat), scire tamen simplices Christianos omnes eorum fabulas et genealogias, quas damnat Apostolus, indeterminatas, quas proinde solummodo demonstrare, destruere sit.

IV. Notam etiam esse Valentinianorum originem a Valentino; licet ab eo abscesserint Ptolemæus, Heracleon, Secundus, Magus Marcus, ac Theotinus, ita ut nusquam jam Valentinus, et tamen Valentiniani ab illo; cum solas integras ejus regulas custodiret Antiochiæ Axionicus quidam.

V. Sibi interim cum Archetypis esse disceptionem, idque non confictis materiis, utpote quas ipsius hæresiarchæ contemporales instructissimis voluminibus prodiderint, et retulerint, Justinus martyr, Miltiades, Irenæus et quidem Proculus.

VI. Deinde verbis partim initio hujus Argumenti adductis, partim illi infra subjectis, demonstrationem solam arcani ipsorum promittens, methodum indicat qua uti statuit.

VII. Porro a prima ogdoade Æonum Valentinianorum sive tetrade duplici, auspicatur, in qua ex Bytho ac Sige orti Nus et Veritas, Sermonem et Vitam procrearint, e quibus homo et Ecclesia.

VIII. Inde ex secunda illa tetrade, Sermonem et Vitam decuriani Æonum simul fudisse, hominem et Ecclesiam duodenarium, numerum, quo sic impletur tricenariæ divinitatis Pleroma seu plenitudo.

IX. Jam vero fecunditate tota deficiente, a novissimo Æone Sophia confirmata ab Horo ne dissolveretur, ex vi passionis, nulla opera conjugii, abortivum foetum Enthymessin expositam esse.

X. Tota interim propinquitate supplicante Sophiam conjugii suo Teletō restitutam, Enthymessin vero extra Pleroma relegatam.

XI. Ne qua igitur hujusmodi rursus concussio contingeret, Nun illum novam edidisse copulationem, Christum et Spiritum sanctum.

XII. Deinde ex omnibus simul Æonibus compactum esse perfectum Pleromatis fructum Jesum,

A quem et Soterem, et Christum, et Sermonem nuncupant; et satellites ejus angelos.

XIII. Atque hactenus (inquit ludens auctor) prima tragoediæ scena; alia jam extra Pleroma cothurnatio.

XIV. Eam Enthymessin, sive jam novo et interpretabili nomine 536 Achamoth, in inane illud Epicuri explosam, quamquam a Christo non sine Spiritu sancto e superioribus misso jam formatam; quia tamen ad lumen illud Pleromatis non potuit attingere, ab Horo custodiēte extremam ejus lineam exclusa, afflicta mœrore, metu, consternatione, ignorantia.

XV. Atque ex his originem traxisse materiam, quam Pythagorici, et Stoici et Plato ipse innatam volunt, et elementa ipsa.

XVI. Conversam inde ad preces, cum ad se missus esset Paracletus Soter Jesus, eam denuo confirmatam, et ab omnibus injuriis passionis expumicatam, ex conversione illa animales corpulentias produxisse.

XVII. Præ gaudio abhinc ex contemplatione illa Soteris et angelicorum qui una venerant luminum, spiritales produxisse, et sic factam trinitatem generum.

XVIII. Ex animali autem substantia productum deinde Demiurgum, Deum hunc nostrum regem univfersorum.

XIX. Quamquam hæc de inter eos non conveniat.

XX. Porro a Demiurgo, extra Pleromatis limites constituto, hunc mundum conditum ex animalibus et materialibus substantiis, ex incorporalibus vero septemplex cœlorum scenam.

XXI. Quibus interdum interserit varia Achamoth sive Sophiæ secundæ nomina.

XXII. Quid? quode et diabolus opus Demiurgi faciant, Munditenentem appellantes.

XXIII. Inde singularum potestatum situm interserens, etiam ignem his omnibus corporibus et elementis inflabellatum addit.

XXIV. Demiurgum post hæc ad hominem manus contulisse, et carnem ei creasse, non limo terræ, sed materia illa philosophica.

XXV. Cui cum animam Demiurgus mox de afflatu suo communicaret, etiam ad Achamoth pariter in illum derivatum semen spiritale, quod nuncupabant Ecclesiam.

XXVI. Hinc tria hominum genera describit, sive trinitatem hominis, et quem exitum sortiantur.

XXVII. Emisisse etiam Demiurgum Christum Filium suum naturalem per virginem, non ex virgine editum; et super hunc devolasse Soterem in specie columbæ eumque mansisse in Christo impassibilem, passum vero animale Christum.

XXVIII. Animas quoque meliores allegi in prophetas, sacerdotes ac reges.

XXIX. Hominum vero tria genera ab eis constitui, choicum, animale, spiritale.

XXX. Spiritualibus autem (quos se esse jactitant operationes non necessarias, sed nobis utpote psychicis, id est animalibus 537 hominibus, martyrii quoque necessitatem sic eludentes.

XXXI. Et vero in consummatione ita dispensari mercedem ut Achamoth de medio tabulato in Pleroma transferatur, excepta a Sotere compactio illo sponso, et Demiurgus de hebdomade sua celesti in vacuum matris locum.

XXXII. Humanam vero gentem in exitus tales ituram: choicæ quidem et materialis notæ animas interituras: psychicorum veros justorum animas (id est nostras) in medietatis illius receptacula transmitti; spiritualium denique, ipsorum nempe, ad Pleromatis palatium traductas, sponsas angelorum assumi.

XXXIII. Ab Valentino vero in hoc dissentire emendatores Ptolomæi, quod Bytho duas affingant conjuges, Cogitationem et Voluntatem, atque ex Cogitatione ortam Veritatem, ex Voluntate Monogenem.

XXXIV. Alios etiam qui aut nullum sexum Bytho deputant, aut hermaphroditum faciunt.

XXXV. Esse item qui Bytho non principatum, sed postumatum defendat, post ogdoadem primam ex tetrade quidem et ipsam, sed aliis nominibus derivatam.

XXXVI. 538 Quosdam qui ex patre Bytho, et Ennoea matre, integram ogdoadem illam uno partu exclusam.

XXXVII. Item alium quemdam qui monoteta et Henoteta parentes primos faciat, ex quibus Monas et Unio, et ex illis reliquos Æonas.

XXXVIII. Humaniorum denique secundum, qui tetrads duas dividens in dextram et sinistram, lumen et tenebras, tantum defectricem illam virtutem, Achamoth nempe, vult non ab aliquo Æolum deduci.

XXXIX. Postremo majorem esse de ipso Jesu diversitatem, cum Valentinus ex omnium Æonum flosculis, alii ex solis decem, aut solis duodecim, alii a Christo et Spiritu Sancto tantum, alii aliunde eum confictum contendunt. Atque ita doctrinas Valentinianorum in sylvas jam exolevisse Gnosticorum.

CAPUT PRIMUM (1).

Valentiniani ¹, frequentissimum plane collegium inter hæreticos, quia ² plurimum ex apostatis veritatis, et ad fabulas facile est, et disciplina non 539 terretur, nihil magis curant, quam occultare.

Variae lectiones.

¹ Valentini collegium *Crojus in Grab. Fran.* ²Qui *Oberth. solus, forsán typograph. lapsu.*

Commentarius.

(1) A prima hujus capitis fronte occurrunt intricatissima, si quæ fuerunt, Tertulliani verba, multa adhuc dum respersa caligine, crebris licet doctissimarum virorum illustrata commentis, innume-
risque lectionum variarum tentaminibus emendata. Textum equidem resarcire ac sanare sumus, ut potuimus, enixi, ex collatis Rhenani, Scaligerii, Pamelii, Casauboni, Petavii, Salmasii, Rigaltii, Priorii, Junii, Latini Franequani, Parisini, Venetæ, Hallensis, Wiceburgensis editionum recensione, necnon et usi sumus duplici correctione quas CL. viri Lobeck et Seguier de Saint-Brissin inse-
ruerant, ille quidem in suo præclaro Aglaophamo, i. 1 lib. 1, § V, hic vero in opere recenti, sat paucis eruditiliter notis, cui titulus: *Essai sur le polythéisme*, i. II, p 105 et seqq. At omnia, vel saltem inferius remissa, textus quem exhibuimus indagatione, et seclusa nimia molesti commentarii mole, nobis visum est quam citius festinandum ad planiorem, sanio-
remque Septimii in hoc proœmio sensum breviter exponendum, quem porro sic se habere arbitramur:

Valentiniani (quorum frequentissimum plane debet esse collegium inter hæreticos, tum quia plurima reliquit ejuratæ fidei dogmata, tum quia ad vulgares fabulas facile pronumque est, tum quia asperiori disciplina non deterretur), nihil magis curant quam occultare quod prædicant, si tamen ii prædicant aut prædicare dici queant, qui occultant. In iis enim, sollicitum arcanæ custodiæ officium, merito habendum est conscientia male sanæ officium seu indicium. Et morum turpium confusio prædi-

catur, dum ab iis religio adseeratur vel adservatur, sive proferatur, sive taceatur. Nam et inter illa eleusinia sacra (quæ hæresis sunt et ipsa ex atticæ superstitionis fonte derivata), quod tacent epopiæ seu sacris initiati, pudor est. Idcirco aditum, id est, adeuntes sive discentes, per ambages et experimenta cruciant et pene enecant; hinc diutius intant quam consignant, plus temporis conterunt in præparanda quam in perficienda initiatione; cum et ante portas ad probandum eos qui epopiæ fieri cupiunt quinquennium instituunt ideo ut ingentem opinionem, favente diuturno suspendio arcanæ cognitionis, adstruant et ædificent: atque ita tantam in abditis sacris majestatem exhibere videantur ac *αὐριότητα*, quantam præstruxerunt cupiditatem, animumque ad magna ominanda erexerunt. Ad hæc sequitur jam silentii lex et officium; attente quippe custoditur, quod tarde invenitur. Cæterum tota abdita in adytis divinitas, tot siparia portarum valvis affixa, totum hoc secreti signaculum linguæ impressum, in turpia desinit, et consummata tam morosa initiatione, fœdum duntaxat, pro pudor; simulacrum membri virilis revelatur. Sed naturæ venerandum nomen præ se ferens inanisque commenta allegorica turpium fabularum dispositio prætendens, favente patrocinio coactæ et insulsæ figuræ, sacrilegium obscurat, imminuit, repudiat, et convici-
um falsi fœdique figmenti manifestum ementitis istiusmodi simulacris excusatur.

Quibus *παρρησιαστικῶς* expositis haud exiguum opus nobis incumbere videretur, nempe ut illa Tertulliani verba sigillatim commentaremur, sive

quod prædicant ³ (2) : si tamen prædicant, qui occultant. Custodiæ officium, conscientiæ officium ⁴ est. Confusio (3) prædicatur, dum religio adseveratur ⁵. Nam et illa Eleusinia [hæresis et ipsa

Atticæ ⁵⁴⁰ superstitionis ⁶ (4)] quod tacent ⁷; pudor est. Idcirco et aditum prius cruciant ⁸ (5). Diutius initiant, quam ⁹ consignant ¹⁰ (6), cum et ante portas ¹¹ (7) quinquennium insituunt ¹² (8);

Variae lectiones.

³ Hæc verba. uncinis inclusa. omnino repudiat ut spuria Lobek, contra omnes edit. et mss. codices. Hæc uncinis non includunt Rhen. Pam. Par. Venet. Seml. Oberth. Includunt vero, et merito, Paris. Welchel. 1566 et D. Seguer de S. Brisson, loc. infr. cit. ⁴ Indicium proponit ibid. D. Seguer. ⁵ Adseveratur Welchel Jun. D. Seguer. ⁶ Uncinis includit D. Seguer. quod plerique alii commatibus distinguunt. Tacet. Lobek. latent Welchel. ⁸ Aditurum Jun. aditu Salmas. ⁹ Cruciant Distinguunt Welchel. Pamel. Seguer. ¹⁰ Linguam Rig. quem Jun. ¹¹ Resignant Seguer. os signant Salmasius. ¹² Et portas ante Rhen. Seml. Oberth. Welchel. Pamel. Epoptas Scaliger. Rig. Paris. Casaubon. Wouw. Lobek. Ante portas optime correxit D. Seguer. Ad portas... instituunt Petav. in Themist. Instruunt. Lat.

Commentarius.

genuinam tuendo auctoritatem textus, quem post tot emendationes edere ausi sumus, sive hoc proœmium cum cæteris ejusdem argumenti testimoniis couferendo, multaue inde ad veteres religiones explicandas eruendo documenta. Hinc facile ingens exurgeret dissertatio de sæpesæpius trita, densis licet etiam nunc tenebris obsita, mysteriorum Eleusiniarum disciplina, quam, utpote ab aliis bene multis et longe doctrina præstantioribus propemodum exhaustam omittere satius est. Duobus tantum tribusve hujus proœmii punctis aliquid lucis afferemus nonnullas subinde variorum notis adnotationes subnectendas curantes. Quæ si uberius et tanquam ex professo tractari cupias, videsis Warburton, *De div. legat. Moysis*, lib. II, sect. 4; Michael Maier. *Symbol. aureæ mensæ*, lib. III, et in *Hieroglyph.* lib. IV; Plessing, *Memnomium* t. II; Barthelemy, *Anachars.*, V; Payne Knight, *Inquiry into the symb. lang. in Diario Classico*, t. XXVI; Ouvaroff, *Essai sur les mystères d'Eleusis*; Lobek, *Aglaophamus sive de Theologia mysticæ Græcorum causis*, lib. I; Sainte Croix, *Recherches histor. et critiq. sur les myst. du pagan., deuxième édit. de Sacy*, t. I, 3, 4, 5 sect.; Villosion, *De triplici Theol.* Seguer de Saint-Brisson, *Essai sur le Panthéisme*, t. II, p. 3. Textum vero Tertulliani emendavere alii codicum collatione nixi, alii proprio ingenio plus minusve tuto confidentes : Scaliger in *Emendat. temp.*, lib. V, v. 393; Salmasius ad *Spartian. Adrian.*, p. 33 seq.; Casaubon, ad *Athen. VI*, cap. 15; Wouwer, ad *Petron.* c. 17; Petavius, ad *Themist.*, p. 414; Guthrie, *De Jure Pontific.* I, c. 25; Croius, in *Specim. observat.*, p. 15, in *Grabii Irenæo*; P. Halloix, *Notat. ad Vit. Quadrat.* c. 4, p. 695 seqq.; Pamelius, de *Cistophoris*, p. 84; Petit, ad *Legg. Att.*, p. 99; Van dale, *Dissert. agon.*, p. 608; Lobek, *Aglaopham.*, t. I, p. 32 seqq. Seguer de Saint-Brisson, lib. citat., p. 105-109. EDD.

(2) *Nihil magis curant, quam occultare quod prædicant.* Ab exordio ducem sequitur Tertullianus B. Irenæum, qui in proœmio lib. I, hæc habet : *Ἡ γὰρ κλάνη καθ' αὐτὴν μὲν οὐκ ἐπιτελεῖται, ἵνα μὴ γυνώσκῃται γένεσθαι κατὰ φύσιν· πιθανὴ δὲ περιβλήματι πανουργίας κοσμουμένη, καὶ αὐτῆς τῆς ἀληθείας ἀληθεστέραν ἑαυτὴν παρέχειν φαίνεται διὰ τῆς ἑξωθεν φαντασίας τοῖς ἀπειροτέροις.* Error enim secundum semetipsum non ostenditur, ne, denudatus, fiat comprehensibilis, suasorio autem cooperimento subdole adornatus, et ipsa veritate (ridiculum est et dicere) veriorum semetipsum præferi, ut decipiat exteriori phantasmate radiiores. Veterem interpretationem, quæ, uti nonnullis visum est, adeo est antiqua, ut forsitan ipsiusmet Tertulliani oculis subjecta fuerit, præ aliis in hoc notarum decursu deinceps afferendam curabimus. Cl. Apologet. VII. super. l. I, p. 6. EDD.

(3) *Confusio.* Id est, turpitudine. Hieronym. comm. in Isaiam, cap. II, p. 27, edit. BB. et iisdem verbis

B ad Amos, cap. IX, p. 1397 : *Ogque appellatus est Basan et interpretatur ἀλγὼν, hoc est ignominia, quam si confusionem transferre volumus, magis ἀλγῶν significat.* Glossæ Græc. Lat. *Ἀλγὼν* — *Confusio* LOBECK.

(4) *Hæresis et ipsa Atticæ superstitionis.* Ea fuisse videtur Tertulliani sententia : eleusinos epoptas defecisse a communi Atheniensium superstitione, ac velut hæreticos, peculiarem sibi selegisse doctrinam, vulgariaque dogmata vel novis auxisse, vel delectu minuisse, vel pro ingenii ludibrio mutasse. Hinc infert D. Seguer, adversus Lobekii Aglaophamum, nonnulla fuisse, ad mentem Tertulliani, in Eleusiniis sacris mysticæ disciplinæ arcana. EDD.

(5) *Aditum prius cruciant.* Nimirum σκληραγωγία, victu tristiore, silentio, humi cubatione, castimonia aliis que hujusmodi rigidioris disciplinæ institutis, Rig.

C (6) *Diutius initiant quam consignant.* Hoc est, πλεονα χρόνον μύουσιν ἢ τελοῦσι : Plus temporis in præparando, quam in docendo et consummando conerunt. *Consignare* est : ἐπισφραγίζεσθαι, τέλος ἐπιθεῖναι, Sicut σφραγίς et τελείωσις pro Baptismo; vid. Segar ad *Clement.* *Quis dives adv.* p. 380, *consignare seu obsignare baptismo*, idem quod τελειοῦν; vid. Milles, ad *Cyrrill. Cateches II*, p. 35, et de mysteriis ipsis *Clement. Cohort.* p. 94. LOBECK. — *Consignati* dicebantur μεμνημένοι et σφραγισθέντες. Philo, *de Mon.*; Iren. lib. I, cap. 24; Prudent. in *Martyr S. Romani*; Arnob. lib. III, LE PR.

(7) *Ante portas.* Primus ausus est Scaliger tacentibus mss. codicibus, in hunc textum Epoptas intrudere. Casaubon. ad *Athen.* VI, c. 15, Wouwer. ad *Petron.* c. 17, Scaligeri emendationem probaverunt. In eam recto pede abiit Rigaltius, eamque huc illuc ad cæteras editiones transmisit. Jam vero illud Scaligeri inventum improbavit doctissimus Petavius, eo præter codicum silentium insuper usus argumento, *tirones* posse institui et fuisse institutos, minime vero *nec fuisse nec potuisse* Epoptas, eos nempe qui ad ultimum initiationis gradum pervenerant : quiaque enim gradus alii, vero alio nomine distinguunt. Olympiodorus, in *Phædon.* cap. 13. hæc habet : *Ἐν τοῖς ἱεροῖς ἡγούντο οἱ μὲν καθάρσεις πάνδημοι, εἴτα ἐπὶ ταῦταις, αἱ ἀπορρήτοτεραι, μετὰ ταύτας συστάσεις, καὶ ἐπὶ ταύταις μυσταί, ἐν τέλει δ' ἐποπτεύει.* Similiter quinque numerat Theon. Smyrnenensis, licet diverso ordine et nomine distinctos, nempe καθαρμὸς, τελειή, ἐποπτεία, τέλος τῆς ἐποπτείας, seu initiationis consummationem, *summum denique bonum, seu vitæ perfectionem.* EDD.

(8) *Quinquennium instituunt.* Celebris est inde exorta eruditorum controversia inter se disceptantium quando tempore, an quinque, vel uno aut

ut opinionem suspensio cognitionis ædificent : A quod tarde invenitur. Cæterum tota in 549 adytis divinitas, tot¹³ siparia¹⁴ portarum¹⁵ (9), totum signaculum linguæ, simulacrum membri virilis¹⁶ revelatur (10). Sed naturæ venerandum nomen

Varie lectiones.

¹³ Tota *Rig. Lobeck.* ¹⁴ Suspiria *Rhen. Semi. Oberth. Lobeck. Paris. Lattn. Jun. Petav.* Suspicia, *id est Ouplas. Crofus in Jun.* ¹⁵ Epoptarum *Rig. Par. Lobeck.* Portarum *legerunt Rhen. Jun. Welchel. Pamel. Semi. Oberth. Seguiet.* ¹⁶ Membri viralis *μολου γυναικίω. Jun. membri mulieris Seguiet.*

Commentarius.

paucioribus annis perseveraverit præparatio ad sacra Eleusinia suscipienda. Non defuere qui sententiam Tertulliani quinquennium institutum fuisse asseverantis præfracte impugnarent, inter quos D. Petavius et recentissime Lobeck in Aglaophamo. Quorum præcipua momenta saltem obiter hic attingere lubet. 1º Opponuntur verba Herodoti, lib. viii, c. 45, qui et ipse Dicæum quemdam inducit cum Demarato rege, de sacrorum Eleusini-
B rum celebratione disputantem, et hæc inter plura dicentem : Τὴν ἐορτὴν ταύτην ἀγνοοῦσι Ἀθηναῖοι ἀνὰ πάντα ἔτια τῇ Μητρὶ καὶ τῇ Κόρῃ καὶ αὐτῶν τε βουλόμενος τῶν ἄλλων Ἑλλήνων μνησθαι. Quid vero, quod manifestum eo loci occurrit sphalma? Si enim dicere voluisset Herodotus sacra quotannis agi, revelarique, sane scripsisset : ἀνὰ πᾶν ἔτος. — Fit ergo per se certum loco, πάντα, legendum esse πάντα, quod mirum in modum nostri Septimii sententiæ suffragatur.

2º At aperte asserit Socrates revelari quotannis mysteria : καὶ τὰ μυστήρια ἔτι καὶ νῦν καδ' ἑκαστον ἐνιαυτὸν δαίτυνται. Quid vero sibi vult hæc vox ultima, an reipsa magna mysteria quotannis redeunda, an parva duntaxat, an tantum data quotannis candidatis documenta, an demum revelanda inter Thesmophorias Cereri sacras τὰ ἀπορρήτα? Certe nihil inde certum.

3º Necetiam Tertulliano nostro rectius opponenda sunt quædam ævi posterioris exempla quibus constat aliquando spretam fuisse antiquam quinquennii legem : quod infeliciter accidisse scimus, dum Demetrius Poliorcetes urbem Athenarum obsideret, dum tyrannidem in eam affectarent Philippus Macedonius rex, Persei pater ; Sylla, urbe expugnata ; Antonius triumphans, Augustusque de toto orbe post Actiacam pugnam triumphaturus. Quo plura darentur legis violatæ testimonia, eo clarius eniteret ipsius auctoritas ac indeclinanda notitia. Cf. Otfried Muller : *Göttingische, Gelehrte Anzeigen.* Janv. 1830 ; Seguiet. t. II, p. 410-415.

4º A D. Lobeck objectis alia perplura obsistunt testimonia pro quinquennio ; afferenda forent verba magni Etymologici *ad vocabulum* ἑποπτοί, Pollucis lib. viii, c. 107 ; Theophrastæ in 3º Caractere Ἀδολασχίας ; Theonæ Smyrnenensis et Artemidori, de quibus supra, et fusius D. Seguiet, op. cit. p. 115-120. EDD.

(9) *Tot siparia portarum.* Quamquam consentiunt exemplaria quæ vidimus omnia, tamen ausi sumus pro *suspiria* scribere *siparia* : sunt autem *siparia*, vela quibus utebantur in scenis fabularum actores, auctore Festo. De hac voce plura dicam infra cap. 13, locum illum explicaturus : « Alia autem trans siparium cothurnatio est. » Cæterum sacerdotes Eleusinae Cereris portas adyti multiplicibus velis obtegebant. De hac sipariorum oppan-sione hic loquitur. RHEN.

(10) *Simulacrum... revelatur.* — Id semper fuit Apologetis Christianis ratum, omninoque comper-tum, secretos mysteriorum cætus helluandi et scortandi causa tum ab initio congregatos, tum in posterum retentos fuisse. Miris tamen modis neoterici quotquot sacrorum Eleusini-
C

curiosissimi suum ingenium vexare, trahere, ac fatigare maluerunt, ut addita quædam mysteriæ, honestissimæque doctrinæ semina in eis mysteriis relegerent. Hic ibidem celari vult artis hermeticæ præcepta Michael Maier, *Symbol. aureæ mensæ.* lib. iii, p. 105, et in hieroglyphic. lib. iv, p. 183.

Deos ab initio fuisse homines aperte Epoptas didicisse contendit Warburton, *de div. Legat. Moys.* sect. 4, p. 210, et post eum Villosion, *de Triplici Theologia*, p. 48 ; Meiners, *Vermischte Schriften*, t. III, p. 299 ; Barthélemy, *Anach.* t. V, p. 65. Abstrusas tantum celari doctrinas Pythagoreas, Platonicasque, asserit Plessing in *Memnonis* t. II, p. 91. Nihil nisi diluvia quædam, cyclos et calendaria, in iis dogmatibus inesse, ut et in tota retro antiquitate sibi uni tantum revelata putida arrogantia jaciatur, plaudente Voltario tam exiguae veterum disciplinarum peritiæ, impius Boulanger, *Antiquité dévoilée*, lib. iii, c. 5. Audacior vero seu insanior, tribus anticyris insanabile caput, Dupuis, cui compertum videbatur in priscis mysteriis gentium altiora longe et puriora abscondi documenta præ omnibus religionis Christianæ documentis, *Orig. des Cultes*, p. 1, t. IV, p. 369. Alter turpium arcanorum præceptor Payne Knight in iis adinvenit intellectualem ac veluti transcendental-em Dei naturæ cognitionem, *Inquiry into the symb. lung. in Diario classico*, t. XXII, p. 4. Nec isti opposita fronte refragatur Doctiss. Heeren, cui hæc obiter indaganti illuisse videntur quædam veræ deorum notiones physicæ et symbolicæ, *Ideen uber die Politik*, t. III, p. 99, quod simul arridere debuit magno mythorum parenti ac symbolicarum nubium consarcinatorii Creuzer, qui, teste D. De Sacy in not. ad Sainte-Croix op. t. I, p. 448, nec longius ab eadem sententia exulante, agi ibidem voluit tum de primigenia rerum compositione, ac vetere cosmogonia, tum de animorum ascesi ac morum exercitamentis, tum de rei rusticæ præceptis ac laudibus, tum de D. o uno, æternoque, tum de hominis simul et mundi fine. His demum accessit in speciali tractatu cui titulus : *Essai sur les mystères d'Eleusis*, Ouvaroff, ex hyperborea plaga in palæstram academicam, haud absque laude, ingressus, qui voluit et ipse in Eleusinae disciplinæ tuto fuisse commissam quasi *Primitivæ patriarcharum revelationis, summam ac veneranda quædam de homine lapso et reparando vaticinia*. Ista sunt præcipua recentiorum de Eleusinis arcanis figmenta. Quod si ad veteres redire animus est, varias inter ipsorum sententias erit ut anceps hæreas. Haud enim inficari velim ex illis plures. Pindarum videlicet, Platonem, Ciceronem, Epictetum, sacra Cereris Eleusinia magnis excepisse laudibus ac posteris commendasse ; nec facile quemquam adduci posse ad credendum tot et tantos viros, nobili mentis et animi haud secus ac ingenii præstantia insignes, cæca hallucinatione, turpia pro honestis habuisse, et unanimi collusione ad hunc errorem fovendum ex industria conspirasse, nec omnino proinde nulla causa est cur censeas adusque quemdam temporis lapsum, aliquatenus ab initio fuisse pia Cereris sacra. Undenam igitur

543 allegorica dispositio prætendens, patrocinio coactæ figuræ (11) sacrilegium obscurat, et convicium falsi ¹⁷ simulacris excusat (12). Proinde quos nunc destinamus hæreticos (13), sanctis nominibus et titulis et argumentis veræ religionis, vanissima atque turpissima figmenta configurantes, facili charitati (14) ex divinæ copię occasione (15), quia de multis multa succedere ¹⁸ est: Eleusinia ¹⁹

A Valentiana fecerunt lenocinia, sancta silentio magno, sola læcurnitate celestia. Si bona fide quæras, concreto vultu, suspensio supercilio, *Altum est*, aiunt (16). Si subtiliter tentes, per ambiguitates bilingues communem fidem affirmant (17). Si scire te subostendas negant quidquid agnoscunt (10). Si cominus ²⁰ certas, tuam ²¹ simplicitatem sua cæde dispergunt (19): Ne discipulis

Variae lectiones.

¹⁷ Salacis simulacri *Sequier*, falsis simulacris *Pam.* ¹⁸ Succedere *suspiciatur Rig.* ¹⁹ Eleusinia *Valentiniani Rig. Prior mavult. Jun.* eleusinia an valentiniana. ²⁰ Certe *Rhen. Semi. Oberth.* ²¹ Statuam *Rhen. Semi. Oberth. cum distinctionis commate fatuam Rig. Par.*

Commentarius.

omnes, nemine excepto, Patres sanctissimi, ac præcipue vetustissimi Apologetici uno ore de mysteriis infandis conclamatum voluere, ac certatim in ipsa verbis invehi religioni duxere? Verum enim vero Justinus, Athenagoras, Tatianus affirmant nihil nisi Jovis incestum in Eleusiniis ostentari. Acriter ac totius animi impetu in ea invehitur Clemens Alexandrinus, Jovisque cum Cerere et filia concubitum exprobat, cistarum mysticarum, papaverum, apium secreta, cæterasque evoluit quisquilias, tum horret referens inter Themidis symbola *πυγυαλὸν* effigiem in phallagogia ferri, postremo Hierophantas et Daduchos increpat, eosque qui puerum misere dilaniatum, et mulierculam ejulantem, et corporis partes pudendas venerentur, atheorum in numero habendos esse judicat (S. Clem. Alex. *Protrept.* p. 19, 30). Ea tem haud minus vehementi exprobratione prolata habent Arnob. *adv. Gent.* lib. v, p. 176 ed. Maire; August. in *Quæst. e vet. et nov. Testam. mist.* p. 100 D. in *Appendice*, t. III, p. 14, ed. BB; Chrysost. *Orat. de S. Babyla in Jul.* t. II, p. 558; Asterius, *Encom. in SS. martyr Biblioth. PP.* Auctar. II, 193, *Coll. t. XVIII*, ed. Combefis; Epiph. *adv. hæres.* lib. III, § 11, t. II, p. 1093. — Quinam igitur ex utraque parte stent testes velim recenseas: hinc porro gentium sapientes vates, legislatores, inde vero Ecclesiæ Patres, doctores, pontifices: nec est ut ad facilius inter illos litem componendum, id tibi forsitan dicas, duplicem distinguendum esse Eleusiniarum ætatem: unam prisca vetustate fuliginosam, in qua sacra pio cultu prosequerantur, alteram recenti superstitionum colluvie foedam, et a Patribus merito vapulantem; nec etiam remanet ultimum ancipitiis animi perflugium, illud tibi intra te cogitanti, Patres asperiori in gentium sacra contemptu et ira feridiori abreptos ultra æquæ critices limites transiisse. Etenim non desunt vel priscae ætatis et ethnicæ, vel ævi christiani Patrumque coætanei, testes gentiles, ex quibus in qualibet tempestate eosdem ritus fuisse infamatos innotescat. In Cæcili fabula legitur Titthe fr. 1. *Per mysteria hic inhoneste eam gravidavit stupro.* — Plaut. *Aulul. prolog.* 36: *Illam stupravit Cereris vigiliis.* In iis frequentes affuisse meretriculas patet ex Alciphron ep. fragm. IV. Ex Athen. XIII, 591; F. Themistius aliquis morte mulctatur quod citharissam Rhodiam ὄψεαι τοῖς ἄλευσινοῖς Dinarch. contra Demosth. p. 93. Plutarch. istius modi probra refert, *Sympos.* II, 2, 73: *Ἐν ἄλευσιν μετὰ τὰ μυστήρια τῆς πανηγύρεως ἀμαζούσης.* Cf. *de Isid. et Os.* § 36. Nec in eo capite a sua dicacitate abstinent Lucianus, uti videre est in *Alex. seu Pseudo-amant.* § 39, V. opp. p. 99-100, ed. Bipont. Cf. Diod. Sicul. lib. I, § 22. Plotin. *Ennead.* III, lib. VII, c. 9. Habemus igitur confitentes reos, nec obstantibus aliorum testium sacra laudantium encomiis, æquo jure sancendum est vel in ethnicæ superstitionis sa-

B pientibus defecisse honesti sensum; imo magis desipuisse recentiores qui, prælucente traditionis face ac Evangelii lumine, hæc fæda tenebrarum opera demirati sunt, symbolisque insulsis ac inanibus fabulis, quo minus horroris incutiant, intexere conati sunt. Standum proinde huic acerbo Tertulliani in Eleusinia dictorio, merito sale resperso: « Tota in adytis divinitas, tot siparia portarum, totum signaculum linguæ, simulacrum Phallagogiæ revelatur. » EDD.

(11) *Patrocinio coactæ figuræ.* Allegoriæ scilicet obsceni illius rerum naturam significantis. *Rig.*

(12) *Et convicium falsi simulacris excusat.* Eleusiniarum antistites ad illud membri virilis simulacrum, velut ad divinitatem, adorantium habitu accedunt. Itaque falsi crimine tenentur, qui aliud oculis colunt, aliud mente. Etenim aiunt coli abs se non simulacrum, sed rerum Naturam eo simulacro expressam. Quod est recusationem falsi simulacris excusare, mendacium mendacio diluere, falsum falso; quid enim aliud est simulacrum, nisi falsum? *Rig.*

(13) *Proinde quos nunc destinamus hæreticos, etc.* Hæc ita conjunguntur sequentibus: « Proinde Valentiniani, quos nunc destinamus hæreticos sanctis nominibus et titulis, Eleusinia fecerunt lenocinia, » etc. *Rig.*

(14) *Facili charitati.* Fratrum scilicet, sive Fidelium. Charitas facilis, ut Virgilio, *Faciles Nymphae*, et, *Faciles Napææ.* Vel potius caritas facilis, quæ omnia suffert, omnia credit, I Cor. XIII. *Rig.*

(15) *Ex divinæ copię occasione.* Sacrarum Scripturarum copiam significat, sive, ut ipse loqui amat, latitudines. Quo sensu lib. *de Spectaculis*: « Late tamen semper scriptura divina dividitur, ubicumque secundum præsentis rei sensum etiam disciplina munitur. » Et lib. *de Præscript.* « Et utique secundior divina litteratura ad facultatem cujusque materiæ. » *Rig.*

D (16) *Altum est aiunt.* Auctor est Irenæus non fuisse Valentinianis eum candorem, ut portentosas nugas omnibus facile communicarent. Eos enim docebant, qui habebant quod numerarent. Sic enim scribit: Quæ etiam, inquit, convenienter videntur mihi non omnes velle manifesto docere, sed solos illos, qui etiam grandes mercedes pro talibus mysteriis præstare possunt. Non enim jam dicunt similia illis, de quibus Dominus dixit: *Gratis accepistis, gratis date* (Matth. x, 8). Sed separata et portentosa et alta mysteria, cum magno labore exquisita fallacibus. *RHEN.*

(17) *Communem fidem affirmant.* Irenæus: « Similia quidem nobis loquentes, dissimilia vero sentientes. » *Rig.*

(18) *Negant quidquid agnoscunt.* Quidquid scilicet agnoscunt scire te de ipsis mysteriis. *Rig.*

(19) *Tuam simplicitatem sua cæde dispergunt.*

quidem propriis ante committunt, quam suos fecerint. Habent artificium, quo prius persuadeant ²² quam edoceant. Veritas autem docendo persuadet, non suadendo docet.

CAPUT II (20).

Ideoque simplices notamur apud illos, ut hoc tantum, non etiam sapientes : quasi statim deficere cogatur **544** a simplicitate sapientia, Domino utramque jungente : *Estote prudentes ut serpentes, et simplices ut columbæ* (Matth. x, 10). Aut si nos propterea insipientes, quia simplices ; num ergo et illi propterea non simplices, quia sapientes ? Nocentissimi autem qui non simplices, sicut stultissimi qui non sapientes. Et tamen malim in eam partem meliori sumi vitio, si forte ²⁴ præstat minus sapere quam pejus, errare quam fallere. Porro, *facies Dei spectat* ²⁵ in simplicitate querentes ⁶ (Sap. i), ut docet ipsa Sophia ²⁷, non quidem Valentini, sed Salomonis. Deinde infantes testimonium Christi sanguine litaverunt (21). Pueros vocem qui crucem elamant ? nec pueri erant, nec infantes, id est, simplices non erant. Repuerascere nos et Apostolus jubet secundum Deum (I Cor. xiv, 20), ut malitia infantes per simplicitatem ita demum sapientes sensibus ; simul dedi ²⁸ in sapientiæ ordinem (22) de simplicitate manantis ²⁹. In summa Christum columba demonstrare solita est, serpens vero tentare. Illa et a primordio divinæ pacis præco ; ille a primordio divinæ imaginis prædo. Ita facilius simplicitas sola Deum, et agnoscere **545** poterit, et ostendere ; prudentia sola concutere potius et prodere.

CAPUT III.

Abscondat itaque se serpens quantum potest.

Variae lectiones.

²² Persuadent Par. ²³ Cogitur Rhen. Seml. Oberth. ²⁴ Malim in eam partem melior sume se vitio. si forte, Præstat Jun. ²⁵ Exspectat Seml. Oberth. ²⁶ Querendi Rhen. Seml. Oberth. ²⁷ Ipsa sapientia alii. Alii Græcum nomen præferunt. ²⁸ Simus divinæ sapientiæ ordinem Fran. Par. ²⁹ Amando Fran. Par. Jun. retinet ; manando mavult. Semler ; Minandi est, ait, verbum eorum qui jumenta ducunt ³⁰ Etiam omitt. Seml. Oberth. ³¹ Figuram Rhen. Seml. Oberth. ³² Orientem Christi figuram Seml. Oberth. ³³ In numeros nominavit Jun. ³⁴ Fidem omitt. Rhen. Seml. Oberth. ³⁵ Gemina Rhen. prima ed. Seml. Oberth. ³⁶ Nos omnes sumus Rhen. prima ed. Seml. Oberth.

Commentarius.

Vocabulum *cædis*, et *cædendi* verbum, in eundem sensum usurpat, ut cum in libro quem pro martyribus scripsit, cap. 2 : « Non clamoribus, inquit, spectaculorum, atrocitate vel furore, vel impudicitia celebrantium cæderis. » Imitatus Tertullianum D. Hieronymus in *Vita Hilarionis Eremitæ* dixit : « Cæde manus. Iratus itaque sibi, inquit, et pectus pugnis verberans, quasi cogitationes cæde manus posset excludere. » PAM.

(20) Vide ultimam notam hujus libr., col. 594.

(21) *Infantes testimonium Christi sanguine litaverunt*. Eodem omnino sensu dixit Augustinus lib. x, de *Genesi ad litt.* cap. 23 : « Habet et illa parva ætas magnum testimonii pondus, quæ prima pro Christo meruerit sanguinem fundere. » PAM.

(22) *Ita demum sapientes sensibus, simul dedi in sapientiæ ordinem*. Hanc locum in omnibus editionibus corruptissimum emendavimus ex cod. Pithœano. Repuerascere, inquit, nos, et Apostolus jubet secundum Deum ut malitia infantes, simul dedi in

totamque prudentiam in latebrarum ambagibus torqueat, alte habitet, in cæca detrudatur, per anfractus seriem suam evolvat, tortuose procedat, nec semel totus, lucifuga bestia. Nostræ columbæ ³⁰ etiam domus simplex, in editis semper et apertis et ad lucem. Amat figura ³¹ Spiritus sancti Orientem ³², Christi figuram (23). Nihil veritas erubescit, nisi solummodo abscondi : quia nec pudebit illum aures ei dedere, cum Deum recognoscere, quem jam illi natura commisit, quem quotidie in operibus omnibus sentit, hoc solo minus notum, quod unicum non putavit, quod in numero nominavit ³³, quod in aliis adoravit. Alioquin a turba eorum et aliam frequentiam suadere, a domestico principatu ad incognitum transmovere, a manifesto ad occultum retorquere, de limine fidem ³⁴ offendere est. Jam si et in totam fabulam initietur, nonne tale aliquid dabitur te in infantia inter somni difficultates a nutricula audisse, Lamix turres (24), et pectines solis ? Sed qui ex alia conscientia venerit fidei, si statim inveniat tot nomina Æonum, tot conjugia, tot genimina ²⁵, tot exitus, tot eventus, felicitates, infelicitates, dispersæ atque concisæ divinitatis, dubitabitne ibidem pronuntiare has esse fabulas et genealogias indeterminatas (25), quas Apostoli spiritus, his jam tunc pullulantibus seminibus hæreticis, damnare prævenit ? Merito itaque non simplices, **546** merito tantummodo prudentes, qui talia neque facile producant, neque exerte defendunt, sed nec omnes quos edocent, perdocent, utique astute, ut pudenda : cæterum inhumane, si honesta. Et tamen simplices nos ³⁶, omnia scimus. Denique hunc primum cuneum congressionis armavimus, detectorem et designatorem totius conscien-

sapientiæ ordinem de simplicitate manantis. In cod. Ms. legitur, *manandi*, mendose. RIG.

(23) *Orientem Christi figuram*. *Orientis* vocabulo Christus sæpe intelligitur in sacris litteris, ut apud Zachariam : *Ecce ego adducam servum meum orientem*, et paulo post apud eundem : *Ecce vir Oriens nomen ejus*. Oriens autem appellatur, quia in diebus ejus orta est justitia, et hinc habes, Christianos veteres ad orientem versos precari solitos, quod etiamnum observamus. RIG.

(24) *Lamix turres et pectines Solis* ? Fabellæ pueriles apud Carthaginem tempore Tertulliani. Mox scripsimus, *Tot gemina* ; et paulo post, « Et tamen simplices nos omnia scimus, » ex Gorziensi collatione. Nos, hoc est, orthodoxi. RIG.

(25) *Has esse fabulas et genealogias indeterminatas*. Irenæus principio libri adversus Valentiniānos : « Quatenus veritatem refutantes quidam inducunt verba falsa et genealogias infinitas », etc, Græca apud Epiphaniū, γενεαλογίας ματαλάς. Apostolus dixerat, γενεαλογίας ἀπεράντους. I Timoth. i. RIG.

tiae illorum, primamque hanc victoriam ³⁷ auspiciamus : quia quod tanto impendio absconditur, etiam solummodo demonstrare, destruere est.

CAPUT IV.

Novimus, inquam, optime originem quoque ipsorum, et scimus ³⁸, cur Valentinianos appellemus; licet non esse videantur. Abscesserunt enim a conditore, sed minime origo deletur; et si forte mutantur, testatio est ipsa mutatio. Speraverat episcopus Valentinus, quia et ingenio poterat et eloquio. Sed alium ex martyrii prerogativa loci potius indignatus, de Ecclesia authenticæ regulæ abruptit (26), ut solent animi pro prioratu exciti præsumptione ultionis accendi, ad expugnandam conversus veritatem: et cuiusdam veteris opinionis semen nactus Colarbaso ³⁹ viam delinnavit (27). Eam postmodum Ptolomæus instravit, nominibus et numeris Æonum distinctis in personales substantias, sed extra Deum determinatas, quas Valentinus in ipsa summa divinitatis, ut sensus, et affectus et motus incluserat. Deduxit et Heracleon inde tramites quos-

dam, et Secundus, et magus Marcus ⁴⁰ (28). Multum circa imagines Legis Theotimus operatus est. Ita nusquam jam Valentinus : **547** et tamen Valentiniani, qui per Valentinum. Solus ad hodiernum Antiochiæ Axionicus ⁴¹ memoriam Valentini integra custodia regularum ⁴² ejus consolatur. Alioquin tantum se huic hæresi suadere permissum est (29), quam tum lupæ feminae formam quotidie supparare ⁴³ solemne est. Quidni? cum spiritale illud semen suum sic in unoquoque recenseant. Si aliquid novi adstruxerint, revelationem statim appellant præsumptionem, et charisma ingenium; nec unitatem, sed diversitatem. Ideoque prospicimus, seposita illa solempni dissimulatione sua, plerosque dividi quibusdam articulis, etiam bona fide dicturos ⁴⁴ *Hoc ita non est; et, Hoc aliter accipio; et, Hoc non 548 agnosco.* Varietate enim innovatur regularum facies, habet etiam colores ignorantiarum.

CAPUT V.

Mihi autem cum archetypis erit limes principalium magistrorum (30), non cum affectatis ducibus

Variæ lectiones.

³⁷ Hinc conjicit *Seml.* ³⁸ Et omit. *Vencl.* ³⁹ Nactus colubroso viam *Rhen. Seml.* semini, actu colubroso *Lat.* ⁴⁰ Magnus alii male, *Rig. Prior. Venet.* ⁴¹ Arionicus *cod. vatic. teste Jun.* ⁴² Regulare *Rhen. Seml. Oberth.* ⁴³ Superare *Rhen. Seml. Oberth.* ⁴⁴ Dicturus, *ni fallor, primigenia est lectio. Edd.*

Commentarius.

(26) *De Ecclesia authenticæ regulæ abruptit.* Notaverat Pithæus, quasi maluisset, *De Ecclesiæ authenticæ regula erupit. Rig*

(27) *Cujusdam veteris opinionis semen nactus Colarbaso viam delinnavit.* Sic emendandum censuit Latinius cum antea legeretur : « Cujusdam opinionis semini actu colubroso viam delinnavit. » Quæ de lectione abdicanda quo magis addubitem, facit veterum exemplarium auctoritas, faciunt etiam quæ de serpente supra Septimius dixit : « Alte habet, in cæca detrudatur, per anfractus seriem suam evolvat, tortuose procedat, » etc. Denique Irenæus et Epiphanius, imo ipse auctor Catalogi hæreticorum, Colarbasum Ptolomæo atque Secundo posteriore censuere. *Rig*

(28) *Magus Marcus.* De isto vide in doctissimis D. Massueti dissertationibus præviis ad opp. Irenæi *Dissert. I, art. 11, § VI, p. 50.* Eadem fere compendiose exponit quæ hic habet Rhenanus : Marcum Valentini magistri sui emendatorem tradit Irenæus, magicæ imposturæ peritissimum fuisse, per quam cum viros multos, tum feminas non paucas seduxerit, ad se conversos velut scientissimum et perfectissimum, virtutemque maximam ab invisibilibus Logis habentem. Ille vero totum hoc Anaxilæ præstigiis et magicæ vanitate conficiebat, verus Antichristi præcursor. Nos unum et alterum hominis perditissimi præstigiarum ex eodem auctore prodemus exemplum. Misto vino pro calice simulans se gratias agere, sive εὐχαριστέν quod hodie *consecrare* dicimus, post longam invocationem, purpureum et rubeum apparere faciebat, ut putarent simplices divinitus in illius calicem distillasse sanguinem, et idcirco cuperent omnes ex eo poculo gustare, gratiæ celestis sic futuri participes. Alterum imposturæ genus. Exhibebat mulieri calicem mistum, ipsam gratias agere jubens. Mox capacius poculum proferens, in id transfundebat minorem illum calicem, qui erat Eucharistia factus, magno videntium miraculo, cum major non solum implere-

tur, sed etiam superflueret. Præterea dæmonem paredrum habebat, vulgus spiritum familiarem hodie vocat. Mulieres honesto loco natas, et opulentas, maxime, circumveniebat, rediens eas propheticas, his verbis : « Sume a me sponsum, et cape eum, et capere in eo. Ecce gratia descendit in te, aperi os tuum, et propheta. » Multarum pudori etiam illudit. Certe quod constat, diaconi cuiusdam in Asia uxorem formæ haud quotidianæ clanculum abduxit. Quæ post multum temporis reversa, non mente modo, verum etiam corpore se a Marco isto corruptam asseruit, reliquumque vitæ in exomologesi perpetua consumpsit. Unde quidam sanctus vir, quem citat Irenæus hujusmodi verbis prestigiatori istum redarguit : « Idolorum fabricator Marce, et portentorum inspector, astrologiæ cognitor et magici artis, per quæ confirmas erroris doctrinas, signa ostendens his qui a te seducuntur, apostaticæ virtutis operationes, quæ tibi præstat tuus pater, Satanas per angelicam virtutem Azazel, habens te præcursorem contrariæ adversus Deum hequitiae. » Hic Marcus Somniis Valentini numerorum mysteria accommodasse se gloriabatur. Porro de *Theotimo* nulla apud aliquem auctorem quem hactenus vidi mentio; fortassis legendum : *Tatianus*; nam de illo scripsit supra lib. *Præscript. adv. hæres. cap. 52* hæres. (20), quod « totus secundum : Valentinum sup. » Massuet.

(29) *Tantum se huic hæresi suadere permissum est.* Irenæus : « Suadenter quidem illiciant per bonorum morem simplices adquirendi modum. » Et paulo post : « Suasorio cooperimento subdole adornatus. » *Rig.*

(30) *Mihi autem cum archetypis erit limes principalium magistrorum.* Ait se stringere stylum adversus origines ipsas et authentica ipsa principalium magistrorum : atque hosi sibi limites proponere, quos ultra nolit congredi. Archetypi magistri sunt principes magistri, vetustiores. Atilius Fortunatianus in *Arte* : « Veteres lege, id est, ut ait Lucilius, ar-

passivorum discipulorum (34). Nec undique dicemur ipsi nobis fluxisse materias, quas tot jam viri sanctitate et præstantia insignes, nec solum nostri antecessores, sed ipsorum hæresiarcharum contemporales, instructissimis voluminibus, et prodiderunt, et retulerunt : ut Justinus philosophus et martyr (32), ut Miltiades Ecclesiarum sophista (33), ut Irenæus omnium doctrinarum curiosissimus explorator (34), ut 549 Proculus noster, virginis senectæ, et Christianæ eloquentiæ dignitas (35): quos in omni opere fidei, quemadmodum in isto, optaverim assequi. Aut si in totum hæreses non sunt, ut qui eas pellunt, finxisse credantur, mentietur Apostolus prædicator illarum (I Cor. II, 19). Porro si sunt, non aliæ erunt quam quæ retractantur. Nemo tam otiosus fertur stylo, ut materias habens, fingat.

Varie lectiones.

⁴⁵ Quod Venet. ⁴⁶ Promittimus solius Fran. præmittentes solius Rhen. ⁴⁷ Calido Venit mendose. Oberth. Seml. ⁴⁸ Ambiguitatem alii.

Commentarius.

chetypa, unde hæc sunt omnia nata. Archetypos amicos » dixit Martialis. Rig.

(34) *Passivorum discipulorum*. Id est, vulgarium. Rig.

(32) *Ut Justinus philosophus, et martyr*. Alludit, quantum opinor, ad lib. Justini contra omnes hæreses, cujus facit mentionem (inquit Hieronymus, *Catal. Script. Eccl.*) in *Apologetico*, quem dedit Antonino Pio, his nempe verbis : *Est autem nobis liber contra sectas et hæreses compositus*. PAM.

(33) *Ut Miltiades Ecclesiarum sophista*. Hic scripsit adversus Montanum, Priscillam, Maximillamque, adversus gentes, adversus Judæos, et pro Christianis *Apologeticum* Commodi et Severi Cæsariibus obtulit : auctor Hieronymus. Vocat autem *Sophistam ecclesiarum* non probroso nomine, sed quod disputando de quibuslibet rebus et sacræ Scripturæ locis multum posset. Nam hoc veteribus *Sophista* fuit. Hieronymus epist. ad Anton. *de modestia* : « Contra Sophistas quoque sæculi, inquit, et sapientes mundi Petrus et Jacobus piscator mittuntur. » Hujusmodi Ecclesiarum Sophista fuit olim Beda presbyter ille Anglo-Saxo, cujus tot exstant in omni disciplinarum genere monumenta, qua sacra, qua profana, tametsi magis sacris deditus fuit. РЯКН.

(34) *Irenæus, omnium doctrinarum curiosissimus explorator*. Inter multa maximi pretii documenta quæ ex hoc Tertulliani in Valentinianos opusculo accepimus, illud præ cæteris memoratu dignum est testimonium de magno pontifice nostro, doctore nec non et martyre, beatissimo Irenæo, quem « hæresiarcharum, vere contemporaneum, sanctitate et præstantia insignem, instructissimorum voluminum auctorem, omnium doctrinarum curiosissimum exploratorem, » curiosior et ipse Septimius, aut saltem æque studiosus, judicat, cæteroquin dignus sane qui tantum veritatis assertorem judicet, laudibus efferat ac sæculo futuro recommendet. Hinc nemo satis poterit mirari undenam tanta quibusdam auctoribus novis et novaturientibus audacia venerit, ut, sprete tot sæculorum canitie, eversa tot sibi succedentium præconiorum majestate, oppressa tantorum a Tertulliano testium voce, unus aut duo, vix nomine innotescentes, dicere ausi fuerint, nequam in rerum natura ante Tertullianum exstiusse Irenæi opera adversus hæreses omnes nunquam sa-

CAPUT VI.

Igitur hoc libello, quo ⁴⁵ demonstrationem solum promittimus illius ⁴⁶ arcani, ne quem ex nominibus tam peregrinis, et coactis, et compactis, et ambiguis, caligo ⁴⁷ suffundat, quomodo eis usuri simus, prius demandabo. Quorumdam enim de Græco interpretatio non occurrit ad expeditam proinde nominis formam, quorumdam nec de sexu genera conveniunt, quorumdam usitatio in Græco notitia est. Itaque plurimum Græca ponemus; significantiæ per paginarum limites aderunt (36), nec Latinis quidem deerunt Græca, sed in lineis desuper notabuntur, ut signum hoc sit personalium nominum, propter ambiguitates ⁴⁸ eorum quæ cum alia significatione communicant. Quanquam autem distulerim congregationem, solam autem professus narrationem, sicubi tamen indignitas meruerit saggillari, non erit

tis laudanda, evolvenda et amplectenda. Porro hanc portento similem sententiam sibi jure proprio vindicat Jac. Salom. Semler, qui ex hoc ipsomet Septimii in Valentinianos libro argumenta ad omnem D. Irenæo fidem, auctoritatemque depromendam, desumpsit et contorsit. Quæ ut apprime retundantur, nihil nobis satius visum est, quam ut genuina ipsamet Irenæi verba prope Septimiano textui, æquo pede et una fronte incedenda conferendaque curemus. Inde enim certo certius fiet, nec ullum hominem falli fas erit, Tertulliano suum libellum scribenti præluxisse non tantum sanctissimi martyris opera vera, non tantum in græca veritate exarata, verum et jam latina versione translata; et, quo id clarius eniteat, singula veteris interpretationis Irenæi verba quibus vel usus est, vel allusit Tertullianus, distincto caractere in lucem proferemus; imo vel cætera verba haud ita Septimiano textui consimilia, ad rem nostram facient; quippe quibus constet Tertullianum multis usum auctoribus ab eo laudatis, *Justino* nempe *philosopho*, *Miltiade Ecclesiarum sophista*, nec non *et suo Proculo*, more videlicet colligentis et aliena sibi propria efficien-tia, modo Irenæum elucidasse, vel explicasse, modo nonnulla de ejus plenitudine detraxisse, modo hinc et inde quædam mutasse parumper, nec tamen cuiquam negare permisisse Irenæum fuisse, ut ipse testatur, antecessorem ac ducem suum, eademque omnino, quæ et nos, ipsum ante oculos opera habuisse. Cæterum ad rem funditus evincendam, conferenda sunt C. W. Franc. Walch. *Comment. de Authentia libror. Irenæi*; in *Nov. Commentat. soc. reg. Gotting.* V, 2, 3 et seqq. *Contra* 1 Sal. Semler-Isagog. *Histor. ad. Baumgartenii polemicam prolog. de cavenda molesta sedulitate sacra ad corrigendas quasdam Irenæi et Tertulliani sententias et dissert. final. de varia et incerta indole librorum Tertulliani*. Edd.

(35) *Ut proculus noster, virginis senectæ et christianæ eloquentiæ dignitas*. Pacianus ad Sympron. *de Cathol. nom.* « Ipsi illi Phryges nobiliores qui se animatos, mentiuntur a Leucio, institutos a Proculo gloriantur. » Rig.

(36) *Significantia per paginarum limites aderant*. Quas hic indigitat Tertullianus marginales notas, et interlineares, earum nullus vel vetustissimus codex quælibet vestigia servavit. Edd.

delibatione transpunctoria ⁴⁹ expugnatio (37). **550** Congressionis lusionem deputa, lector, ante pugnam ⁵⁰ (38). Ostendam, sed non imprimam vulnera. Si et ridebitur alicubi, materiis ipsis satisfiet: multa sunt sic indigna revinci, ne gravitate adorentur ⁵¹. Vanitati proprie festivitas cedit. Congruit et veritati ridere, quia lætans; de æmulis suis ludere, quia secunda est. Curandum plane ne risus ejus rideatur, si fuerit indignus. Cæterum ubicunque dignus risus, officium est. Denique hoc modo incipiam.

CAPUT VII.

Primus omnium Ennius poeta romanus, *Cænacula maxima cæli* simpliciter pronuntiavit, de lati situs nomine ⁵², vel quia Jovem illic epulantem legerat apud Homerum. Sed hæretici quantas supernitates supernitatum; et quantas sublimitates sublimitatum (39) in habitaculum dei sui cujusque suspenderit, extulerint, expanderint, mirum est. Etiam creatori nostro Enniana cænacula (40) in ædiculæ disposita sunt forma, aliis atque aliis pergulis superstructis, et unicuique deo per totidem scalas distributis, quot hæreses fuerint. Meritorium factus est mundus, Insulam Feliculam ⁵³ credas (41) tanta tabulata celorum; nescio ubi (42). Illic enim Valentinianorum Deus ad summas tegulas habitat.

Variæ lectiones.

Transfunctoria Ven. Deliberatione transfunctoria Pam. Fran. Par. Deliberatione transpunctoria Jun. et manusc. ⁵⁰ laud. pugnam; Paris, alii, an pugnam; alii aut pugnam. ⁵¹ Adornentur Jun. ⁵² E lati situs Rhen. Seml. ⁵³ Feliculam deest in Seml. Oberth. ⁵⁴ Bythion. Rhen. Seml. Oberth. ⁵⁵ Ut abest à Rhen. et alii. ⁵¹ Movere Rhen. Pam. et alii. ⁵⁷ Velut iu genitalibus Rhen. et alii.

Commentarius.

(57) *Non erit delibatione transpunctoria expugnatio.* Hoc est, sugillabimus quidem et libabimus, sed non transpungemus. Sugillatio punit. Expugnatio transpungit. Ille igitur non erit de sugillatione aut libatione transpunctoria expugnatio. Sic legitur in antiquis exemplaribus, et verissimam esse lectionem declarant quæ sequuntur: « Ostendam, sed non imprimam vulnera. » Quasi diceret: Pungam, non per fodiam. RIG.

(38) *Congressionis lusionem deputa, lector, ante pugnam.* Sic habent libri veteres. Sed nihilominus legendum, *Congressioni*. Alludit ad prælusiones gladiatorum, quæ fiebant rudibus. Etenim lusio ante pugnam est prælusio. Ait igitur: Hanc lusionem ante pugnam, lector, deputa congressioni et vero certamini. Id.

(39) *Sublimitates sublimitatum.* Irenæus, In invisibilibus et inenarrabilibus altitudinibus. » Id.

(40) *Cænacula.* Cænacula sunt superiora domus. Vitruvius *Architecturæ* lib. II: « Cum enim, inquit, aucto mirum in modum Romano populo, necesse fuisset in cænaculis habitari (nam ante cum per laxitatem urbis licebat, unius tantum contignationis erant ædificia), ad edificiorum altitudines devenit et ædium frequentiam. » RHEN.

(41) *Insulam Feliculam credas.* Insule nomine appellantur ædes quæ non junguntur parietibus cum vicinis. Hæc igitur fuit insigne aliquod meritorium, in quo tabulata quamplurima, nomen domino fortæ inditum Felici. Is vero Feliculæ suæ tabulatum supremum habitabat. Est in Arriani Epicteticis servi nomen, Felicio. RIG. — *Insulam Feliculam.* Sic scripsimus, quando consentiunt exemplaria mss.

Hunc substantialiter quidem ΑΙΩΝΑ ΤΕΑΕΙΟΝ appellant, **551** personaliter vero ΠΡΟΑΡΧΗΝ et ΘΗΝ ΑΡΧΗΝ (43), etiam Bython ⁵⁴ (44); quod in sublimibus habitanti minime congruebat. Innatum, immensum, infinitum, invisibilem, æternumque definiunt: quasi statim probent esse si talem definiant qualem scimus esse debere, ut sic ⁵⁵ et ante omnia fuisse dicatur. Sed ut sit expostulo (45): nec aliud magis in hujusmodi denoto (46), quam quod post omnia inveniuntur, qui ante omnia fuisse dicuntur, et quidem non sua. Sit itaque Bythos (47) iste infinitis retro ævis in maxima et altissima quiete, in otio plurimo, placidæ et, ut ita dixerim, stupentis divinitatis, qualem jussit Epicurus. Et tamen quem solum volunt, dant ei secundam in ipso et cum ipso personam, Ennoean, quam et Charin et Sigen insuper nominant. Et forte accedunt in illa commendatissima quiete, monere ⁵⁶ eum de proferendo tandem initio rerum a semetipso. Hoc vice seminis in Siges suæ, veluti genitalibus ⁵⁷ vulvæ locis, collocat. Suscipit illa statim, et prægnans efficitur, et parit utique silentio Sige, et quem parit Nus est, simillimum patri et parem per omnia. Denique solus hic capere sufficit immensam illam et incomprehensibilem magnitudinem patris. Ita et ipse **552** Pater dicitur, initium omnium, et proprie Monogenes. Atquin non proprie, siqui-

Dicuntur autem per translationem insulæ etiam domus magnæ, circumquaque via publica cinctæ: hæc fere solent tabernæ institorias per omne latus habere. Hoc genus aliquam suspicor Romæ celebrem, aut certe Carthaginiis. Feliculam apparet dictam a Felice insulæ domino, nisi mavis a copia rerum venalium. RHEN.

(42) *Nescio ubi.* Hæc reperiuntur in codicibus antiquis, sed nihilo magis probanda. RIG.

(43) ΠΡΟΑΡΧΗΝ et ΘΗΝ ΑΡΧΗΝ. Vetus exemplar Pithæi. ΑΠΡΟΑΡΧΩ ΠΡΑΡΧΗΝ, etiam Bythion. Ex cujus scripturæ vestigiis legendum videtur, ΠΡΟΠΑΤΟΡΑ et ΠΡΟΑΡΧΗΝ, etiam Byth. Irenæus: *Hunc autem et Proarchen et Propatorā et Bythion vocant*, Græca, apud Epiphani., habent tantum Προπάτορα καὶ Βυθῖον. RIG.

(44) *Etiam Bythion.* Βυθῖον dicunt Græci profundum. Qui autem a profundo convenit nomen habere summum Valentinianorum deum, habitantem non in profundo, sed in sublimibus, et ad summas cælestium cœnaculorum tegulas, ut jocans scribit Tertull. Bythion Irenæus vocat. Tertullianus Bythion. RHEN.

(45) *Sed ut sit expostulo.* Id est: Hoc etiam adversus eos contendo: Deum ante omnia fuisse, quod tamen ipsi negant qui cœtaneam Deo comitem tribuunt Ennoeam sive Sigen. RIG.

(47) *Nec aliud magis in hujusmodi denoto.* In hujusmodi, scilicet Æonum fabula. Id.

(45) *Et quidem non sua. Sit itaque Bythos.* Ita scripsit Rhenanus; cum antea legeretur: *Et quidem non sua se. Itaque Bythos*, etc. Id.

dem non solus agnoscitur⁵⁸. Nam cum illo processit et femina, Veritas⁵⁹, Monogenes, quia prior genitus, quanto congruentius Protegenes vocaretur! Ergo Bythos et Sige, Nus et Veritas, prima quadriga (48) defenditur Valentinianæ factionis, matrix et origo cunctorum. Namque ibidem Nus simul accepit⁶⁰ prolotionis suæ officium, emittit et ipse ex semetipso Sermonem et Vitam, quæ si retro non erat, utique nec in Bytho. Et quale est, ut in Deo vita non fuerit! Sed et hæc soboles, ad initium universitatis, et formationem⁶¹ Pleromatis totius emissa, facit fructum, Hominem et Ecclesiam procreat. Habes Ogdoadem, Tetradem duplicem, ex conjugationibus⁶² masculorum et feminarum (49); cellas, ut ita dixerim, primordialium Æonum: fraterna connubia valentinianorum deorum: census omnis sanctitatis et majestatis hæreticæ: nescio criminum an numinum turbam, certe fontem reliquæ fecunditatis (50).

CAPUT VIII.

Ecce enim secunda Tetras, Sermo et Vita, Homo

Variæ lectiones.

⁵⁸ Agnascitur *Fran.* ⁵⁹ Cui veritas *Rhen. et al.* cui veritas nomen *Jun.* cui et nomen ab aliis *absunt.* ⁶⁰ Simul accepit *Pam. Seml.* ⁶¹ Formati *Rhen. Pam. Prior. Paris. Venet. Semler. omnes editiones, formam Jun. formationem emendaverunt recte doctiss. Grab. et D. Massuet. in Iren. lib. 1, cap. 1.* ⁶² Conjunctionibus *Rhen. Seml. Oberth.* ⁶³ Huic *Rhen. Jun. Seml.* ⁶⁴ Conjugalis *Rhen. antiqua terminatione eis pro es.* ⁶⁵ Ageratos et Henosis: Antophyes *omittit Rhen. Seml.* ⁶⁶ Isclis *vett. edit. et codd. conjecturam Rhen. In scholis recepit Fran., alii in solis. Jun. retinet iselis.* ⁶⁷ Rigidissimus *Rhen. Seml.* ⁶⁸ *Jun. mavult Phosphorius et postea Phosphorii.* ⁶⁹ Tum *Jun.*

Commentarius.

(48) *Prima quadriga.* Alludit ad quatuor factiones agitatorum. *Rig.*

(49) *Ex conjugationibus masculorum et feminar.* Aliter Irenæus; sed eodem sensu: *Esse enim illorum unumquemque masculo feminam.* Epiphanius, ἀρρενὸς καὶ θήλυ. *Id.*

(50) Ab hoc septimo capite suam Semlerus instituit collationem Irenæum inter et Tertullianum; eidem post eum tramitti insistentes, utriusque sub uno conspectu edimus textum, et Græco fonti Irenæi addimus Latinam veterem translationem, ut pateat vera et certa operis Tertullianicæ indoles; tunc, supradictis obsequentes, ut singula verba vel membra consimilia litteris Italicis sedulo edantur, ac apertius in medium proferantur, curabimus: Λέγουσι γὰρ τίνα εἶναι ἐν ἀράτοις καὶ ἀκατονομάστοις ὑψώμασι, τέλειον αἰῶνα προῦντα· τοῦτον δὲ καὶ... Προπάτορα καὶ Βυθὸν καλοῦσιν... ὑπάγοντα δ' αὐτὸν ἀχώρητον, καὶ ἀράτον, ἀιδίον τε καὶ ἀγέννητον, ἐν ἡσυχίᾳ καὶ ἡρεμίᾳ πολλῇ γιγνόμεναι ἐν ἀπειρίοις αἰῶσι χρόνων. Συνπαρῆγειν δ' αὐτῶ καὶ Ἐννοίαν, ἣν δὴ καὶ Χάριν καὶ Σιγὴν ὀνομάζουσι· καὶ ἐννοηθέντι ποτὲ ἀπ' ἑαυτοῦ προκαλεσθαι τὸν Βυθὸν τοῦτον ἀρχὴν τῶν πάντων· καὶ καθάπερ σπέρμα τὴν προβολὴν ταύτην (ἣν προκαλεσθαι ἐννοήθη) καὶ καθέσθαι, ὡς ἐν μήτρᾳ, τῇ συνπαρῆουσι ἑαυτῷ Σιγῇ. Ταύτην δὲ ὑποδεξαμένην τὸ σπέρμα τοῦτο, καὶ ἐγκύμονα γενομένην ἀποκυῖσαι Νοῦν, ὁμοίον τε, καὶ μόνον χωροῦντα τὸ μέγεθος τοῦ πατρός. Τὸν δὲ Νοῦν τοῦτον καὶ Μονογενῆ καλοῦσι, καὶ πατέρα καὶ ἀρχὴν τῶν πάντων συμκροβεσθῆναι δὲ αὐτῷ Ἀληθείαν· καὶ εἶναι ταύτην πρῶτον καὶ ἀρχίγονον Πυθαγορικὴν τετρακτύν, ἣν καὶ ῥῖζαν τῶν πάντων καλοῦσιν. Ἔστι γὰρ Βυθὸς καὶ Σιγὴ, ἔπειτα Νοῦς καὶ Ἀληθεία. Αἰσθημένον τε τὸν Μονογενῆ τοῦτον ἐφ' οἷς προεβλήθη, προκαλεῖν καὶ αὐτὸν Λόγον, καὶ Ζωὴν, πατέρα πάντων μετ' αὐτὸν ἱσομένων, καὶ ἀρχὴν καὶ μόρφωσιν παντὸς τοῦ Πληρώματος· ἐκ δὲ τοῦ Λόγου καὶ τῆς Ζωῆς

et Ecclesia, quod in Patris gloriam fructuisset. Hinc⁶³ 553 numero gestientes ei ipsi tale quid Patri de suo offerre, alios ebullium fetus, proinde conjugaleis⁶⁴ per copulam utriusque naturæ: Hæc Sermo et Vita decuriam Æonum simul fundunt; illac Homo et Ecclesia duos amplius, æquiparando parentibus, quia et ipsi duo cum illis decem tot efficiunt, quot ipsi procreaverunt. Reddo nunc nomina, quos decuriam dixi: Bythos et Mixis: Ageratos et Henosis: Autophyes⁶⁵ et Hedone: Acinetos et Syncrasis: Monogenes et Macaria. Contra, duodenarius numerus hi erunt: Paracletus et Pistis: Patricos et Elpis: Metricos et Agape: Ainus et Synesis: Ecclesiasticus et Macariotes: Theletus et Sophia. Cogor hic, quid ista nomina desiderent, proferre de pari exemplo. In scholis⁶⁶ Carthaginiensibus (51) fuit quidam frigidissimus⁶⁷ rhetor latinus, Phosphorus⁶⁷ nomine: 554 cum virum fortem peroraret: Venio, inquit, ad vos, optimi cives, de prælio, cum victoria mea, cum⁶⁸ felicitate vestra, ampliatus, gloriosus, fortunatus, maximus, triumphalis. Et scholastici statim Familiæ Phos-

προεβλεῖσθαι κατὰ συζυγίαν Ἀνθρωπῶν καὶ Ἐκκλησίαν· καὶ εἶναι ταύτην ἀρχίγονον Ὀγδοάδα, ῥῖζαν καὶ ὑπόστασιν τῶν πάντων, κ. τ. λ.

Interpretatio vetus. — Dicunt esse quemdam in invisibilibus et inenarrabilibus altitudinibus perfectum Æonem, qui ante fuit: hunc autem et *Proarchem et Propatora et Bython* vocant: esse autem illum invisibilem, et quem nulla res capere possit. Cum autem a nullo caperetur et esset invisibilis, sempiternus, et ingenitus, in silentio et in quiete multa fuisse in immensis Æonibus. Cum ipso autem fuisse et *Ennoean*, quam etiam *Charin et Sigen* vocant; et aliquando voluisse a semetipso emittere hunc Bythum, initium omnium (et velut semen prolotionem hanc premitti voluit), et eam deposuisse quasi in vulva ejus, quæ cum eo erat, *Sige*. Hunc autem suscepisse semen hoc, et prægnantem factam generasse Nun, similem et æqualem ei qui emiserat, et solum capientem magnitudinem Patris, — Nun autem hunc et *Unigenitum* vocant et *Patrem et initium omnium*. — Una autem cum eo emissam Veritatem et hanc esse primam et primogenitam Pythagoricam quaternationem, quam et radicem omnium dicunt: *Est enim Bythos et Sige, deinde Nus et Aletheia* sentientem autem *Unigenitum* hunc in quæ prolatus est, emisisse et ipsum *Logon et Zoen*, patrem omnium eorum qui post se futuri essent, et initium et formationem universi Pleromatis. De Logo autem et Zoe emissum secundum conjugationem Hominem et Ecclesiam, et esse hanc primogenitam octonationem radicem et substantiam omnium. *Edo.*

(51) In scholiis Carthaginiensibus. In antiquis exemplaribus legitur: *In isclis*. Quod fortasse est vocabulum Africanum. *Rig.*

phori ⁷⁰ (52) : Φεῦ (53) ! Audisti ⁷¹ Fortunatam, et Hedonem, et Acinetum, et Theletum, acclama : Familiae Ptolomaei ⁷² Φεῦ ! Hoc erit Pleroma illud arcanum, divinitatis tricenariae plenitudo. Videamus quae sint istorum privilegia numerorum, quaternarii, et octonarii, et duodenarii ⁷³. Interim, in tricenario fecunditas tota deficit; castrata est vis et potestas et libido genitalis Aeonum. Quasi non et humerorum tanta adhuc coagula superessent, et nulla alia ⁷⁴ de paedagogio nomina. Quare enim non et quinquaginta et centum procreantur ? quare non et stercolae ⁷⁵ et syntrophii (54) nominantur (55)?

Variae lectiones.

⁷⁵ Phosphorifae Rhen. qui suspicabantur Phosphoricae. ⁷¹ Audis in Lat. ⁷² Ptolomaeifae Rhen. Seml. Oberth. ⁷³ Et denarii addendum esse Jun. suspicatur. ⁷⁴ Forte et mille alia Jun. ⁷⁵ Alii stercoiae, inde sterceae vel sterceae Rhen. Rig. vel sterceae: Quae scripturae omnes Jun. probantur. ⁷⁶ Merentibus Rhen. Seml. Oberth. ⁷⁷ Et addit Rhen. Seml. et Oberth.

Commentarius.

(52) Familiae Phosphori. Id est sectatores Rhetorici: illius Carthaginensis, et paulo post, familiae Ptolomaei, familia enim hic pro familiare, ut apud Graecos οἰκίαι ἐταίροι. LE PR.

(53) Φεῦ acclamant. Gratulantium uti idem adnotat) atque laudantium, et ad tantam praceptoris sui eloquentiam obstupescunt scholasticorum hic vox φεῦ. Apud Graecos φεῦ non solum dolentis est, sed et admirantis. Atqui etiam hic alludit ad verba Iren. lib. 1, cap 5, *Iu Iu, Pheu Pheu!* « Tragicum enim dicere oportet super hanc nominum fictionem. » Quod illustrat Epiphanius. addita hac paraphrasi : « Sed et sacer (inquit) Irenaeus deridens ipsos ob praedicta, tragicum illud in medium adduxit *Iu Iu, et Pheu Pheu.* Tragicum enim hoc revera ob talem calamitatem licet proferre eorum, qui ridicula haec nomen nominum figmenta descriperunt, et ejus qui tanta audacia citra omnem ruborem mendacio suo nomen imposuit. » Ita autem legi debere apud Iren. (imo etiam meo judicio apud Epiphanius. Graece et Latine) comprobat Feuardentius ex Aristophane in *Avibus*, et in *Ajace* Sophoclis. PAMEL.

(54) Quare non et stercolae et syntrophii nominantur ? Quae praecessere, satis indicant accipienda haec esse de paedagogio, hoc est, de cunarum curatoribus et alumnorum contactantibus et confusoribus. Cogitaveram de custodiis septi domestici, quos Graeci dicunt, ἐπίτροποι : ut Hercium Jovem et Hercios Lares, nec displicebat, quod vir doctissimus proposuit, συνεπαιδευτες. Verum haec omnia longius abeunt ab veteris scripturae vestigiis, quae tamen quantum fieri potest premenda sunt, etiam cum inquinantur periculo. Sic igitur habent libri veteres : *Sterceae et Syntrophii*. Alii *Sterceae*; uno Vaticani, *Stercojae*. Quod postremum quam proxime ad veritatem accedit. Manus antiquiorum saepe numero sic peccant, ut scribant, pro l. *Stercojae*, pro *Stercolae*. Neimpe jocular Septimus, et quaerit ab Auctoribus Aeonum, qui varias cellas in multiplicibus illis tabulatis et sexuum conjugia commiscebantur, unde fit ut tota fecunditas tricenario comprehendatur, quasi non supersint alia quamplurima de paedagogio nomina. Quare, inquit, non et *Stercolae* et *Syntrophii* nominantur? *Stercolas* dicit, nutrices quae cunas purgant aut motant, eadem forma qua *Stercolum*, qui stercoreandis agris praestit. RIG.

(55) *Nominantur*. Quae cum hoc Tertulliani capite apud Irenaeum conveniunt, hic ex integro, et supra, apponenda volumus, et conferenda a stu-

CAPUT IX.

555 Sed et hoc exceptio personarum est, quod solus ille Nus ex omnibus immensi patris fruitur notione, gaudens et exultans, illis utique moerentibus ⁷⁶. Plane Nus ⁷⁷, quantum in ipso fuit, et voluerat et tentaverat caeteris quoque communicare quae norat, quantus et quam incomprehensibilis pater : sed intercessit mater Sige, illa scilicet, quae et ipsis haereticis suis tacere praescribit (56) : etsi de patris nutu aiunt factum, volentis omnes in desiderium sui accendi (57). Itaque dum macerantur intra semetipsos, dum tacita cupidine cognoscendi

dioso lectore qui haud aegre digito sentiet uter alteri praeiverit.

Irenaei. *adversus Haeres.* lib. 1, cap. 4, n. 2, § 2, — Τούτους δὲ τοὺς Αἰῶνας εἰς ὁδὴν τοῦ πατρὸς προεβλημένους, βουλθθέντας καὶ αὐτοὺς διὰ τοῦ ἰδίου δόξασαι τὸν πατέρα, προβαλεῖν προσβολὰς ἐν συζυγίᾳ τὸν μὲν Λόγον καὶ τὴν Ζωὴν μετὰ τὸ προβαλέσθαι τὸν Ἀνθρώπον καὶ τὴν Ἐκκλησίαν, ἄλλους δέκα Αἰῶνας ὧν τὰ ὀνόματα λέγουσι ταῦτα · Βυθίος καὶ Μίξις, Ἀγέρματος καὶ Ἑνωσις, Αὐτοφυῆς καὶ Ἥδονη, Ἀκίνητος καὶ Σύγκρισις, Μονογενὴς καὶ Μακαρία · οὗτοι δέκα Αἰῶνες, οὓς καὶ φάσκουσιν ἐκ Λόγου καὶ Ζωῆς προεβληθῆαι · τὸν δὲ Ἀνθρώπον καὶ αὐτὸν προβαλεῖν μετὰ τῆς Ἐκκλησίας Αἰῶνας ; δώδεκα οἱ ταῦτα τὰ ὀνόματα χαρῶνται · Παράκλητος καὶ Πίστις, Πατρικὸς καὶ Ἑλπίς, Μετρικὸς καὶ Ἀγάπη, Ἀείνους καὶ Συνεσις, Ἐκκλησιαστικὸς καὶ Μακαριότης, Θελητός καὶ Σοφία.

§ 3. Οὗτοι εἰσιν οἱ τριάκοντα Αἰῶνες τῆς πλάνης αὐτῶν τοῦτο τὸ ἄσφατον καὶ πνευματικὸν κατ' αὐτοὺς πλήρωμα τριχῇ διεσταμένον εἰς ὀρθοῶδα καὶ δεκάδα, καὶ δωδεκάδα, κ. τ. λ.

Interpretatio vetus. — § 2. Hos autem Aeonas in gloriam Patris emissos, volentes et ipsos de suo clarificare Patrem emisisse emissiones in conjugatione ; Logon quidem et Zoen, posteaquam emissus est Homo et Ecclesia, alteros decem Aeonas quorum nomina dicunt haec : Bythius et Mixis; Ageratos et Henosis, Autophyes et Hedone, Acinetos et Syncrasis, Monogenes et Macaria. In decem Aeonas quos dicunt ex Logo et Zoe emissos. Anthropon autem et ipsum emisisse cum Ecclesia Aeonas duodecim, quibus nomina haec donant : Paracletus et Pistis, Patricos et Elpis, Metrics et Agape, Aenos et Synesis, Ecclesiasticos et Macariotes, Theletus et Sophia.

§ 3. Hi sunt triginta erroris eorum Aeonas qui tacentes et non agnoscuntur, hoc invisibile et spiritale secundum Pleroma tripartite divisum in octonationem, et decada et duodecada, etc. EDD.

(56) Quae et ipsis haereticis suis tacere praescribit. Valentianus scilicet, quorum lenocinia sunt sancta silentio magno, sola taciturnitate coelestia, ut dixit supra. RIG.

(57) Volentis omnes in desiderium sui accendi. Graeca Irenaei quae apud Epiphanium leguntur, expressit. Septimius : Διὰ τὸ θέλειν πάντας αὐτοὺς εἰς ἔννοιαν καὶ πόθον ζητήσεως τοῦ προσηρημένου προπάτορος αὐτῶν ἀγαγεῖν. Nam aliud sonant Latina : Continuit autem eum Sige voluntate patris, quoniam nollet omnes hos intellectum et desiderium exquisitionis patris sui adducere. IDEM.

patrem uruntur, pene scelus factum est. Namque ex illis duodecim Aeonibus, quos Homo et Ecclesia ediderant ⁷⁸ novissima natu Aeon (viderit solæcismus) Sophia enim nomen est, incontinentia sui, sine ⁷⁹ conjugis Phileti societate ⁸⁰ (58) prorumpit in patrem inquirere, et genus contrahit vitii, quod exorsum quidem **556** fuerat in illis aliis qui circa Nun, in hunc autem, id est ⁸¹ in Sophiam derivarat, ut solent vitia in corpore alibi connata ⁸², in aliud membrum perniciem suam efflare. Sed enim sub prætexto ⁸³ dilectionis in patrem, æmulationis superabat in Nun solum de patre gaudentem.

Variae lectiones.

⁷⁸ Ediderunt *idem*. ⁷⁹ *Suive Par. sine al. suine conjugis, sui sive Lat.* ⁸⁰ *Satietae Rhen. e Gorziensi.* ⁸¹ Vel in sophiam *Rhen. et alii.* ⁸² *Conata Jun. e Vatic.* ⁸³ *Prætextu Par.* ⁸⁴ *Frustra erat forte Jun.* ⁸⁵ *Oscedinis alii post Jun.* ⁸⁶ *Illic comma ponit Rhen. et verba quædam... custos uncinis includuntur Par. Fran. Jun. autem legit in Horon incursasset quemdam (et hic vis est, fundamentum universitatis, illius extrinsecus custos) quem, etc.* ⁸⁷ *Et quem Rhen. et alii.* ⁸⁸ *De inclinata Rhen. quam lectionem Jun. ad Irenæi similitudinem magis putat accedere.* ⁸⁹ *Deposuit alii.*

Commentarius.

(58) *Sine conjugis Phileti societate. Iren. Sine complexu conjugis Theleti. IDEM.* — Malim ego retinere *Phileti* quam *Theleti*. Sensui magis convenit. Amatoriam enim vult significare. *LE PR.*

(56) *Et extenditur affectione. Irenæus, Cum extenderetur semper in priora ad ultionem ejus.* In quibus verbis, aut mendum aliquod latet, ita ut legendum sit, *ad dulcedinem ejus*, est enim apud Epiphanium, tñs υπό γλυκύτητος αὐτοῦ, aut *ultionem* dixit pro ulteriore conatu, seu potius dilectione; quod proxime antecedit. Barbare quidem utrumque, sed hominis, ut ipse de se ait, apud Celtas commorantis; in barbarum sermonem plerumque avocari. Græca certe faciliora sunt: Καὶ τὴν πρὸς αὐτὸν στοργὴν ἐκτεινόμενον δεῖ ἐπὶ τὸ πρόσθεν ὑπὸ τῆς γλυκύτητος αὐτοῦ. *RIG.*

(90) *In reliquam substantiam dissolvi. Ita ut quidquid substantiæ sibi reliquum erat dissolveretur. Irenæus: Absorptum fuisset et resolutum in universam substantiam. RIG.*

(61) *Totam Enthymesin exposuit. Hoc est, deposuit Irenæus, Deposuisse pristinam intentionem cum ea quæ acciderat passioni. ID.*

— *Iren. adversus Hæres. lib. I, cap. 2, § 1.* — Τὸν μὲν οὖν Προπάτορα αὐτῶν γινώσκεισθαι μόνῳ λέγουσι τῷ ἐξ αὐτοῦ γεγονότι Μονογενεῖ, τοῦτ' ἐστὶ τῷ Νῶ · τοῖς δὲ λοιποῖς πᾶσιν ἄφορον καὶ ἀκατάληπτον ὑπάρχειν · μόνος δὲ ὁ Νῶς κατ' αὐτοὺς ἐτέρπετο θεωρῶν τὸν Πατέρα, καὶ τὸ μέγεθος τὸ ἀμέτρητον αὐτοῦ κατανοῶν ἡγάλλετο, καὶ διανοεῖτο καὶ τοῖς λοιποῖς Αἰῶσιν ἀνακινώσασθαι τὸ μέγεθος τοῦ Πατρὸς ἡλικῶς τε καὶ ὅσως ὑπῆρχε, καὶ ὡς ἦν ἀναρχὸς τε καὶ ἀχωρητός, καὶ οὐ καταληπτὸς ἰδεῖν, κατέσχε δὲ αὐτὸν ἡ Σιγὴ βουλήσει τοῦ Πατρὸς, διὰ τὸ θέλειν πάντας αὐτοὺς εἰς ἐννοίαν καὶ πόθον ζητήσεως τοῦ προειρημένου προπάτορος αὐτῶν ἀγαγεῖν, καὶ οἱ μὲν λοιποὶ ὁμοίως Αἰῶνες ἡσυχῇ πῶς ἐπεπόθουν τὸν προβόλεια τοῦ σπέρματος αὐτῶν ἰδεῖν, καὶ τὴν ἀναρχὸν ῥῖξαν ἰσχυρῶς.

§ 2. Προβόλατο δὲ πολὺ ὁ τελευταῖος καὶ νεώτατος τῆς δωδεκάδος, τῆς ὑπὸ τοῦ Ἀνθρώπου καὶ Ἐκκλησίας προβεβλημένος Αἰὼν, τοῦτ' ἐστὶν ἡ Σοφία, καὶ ἔπαθε πάθος ἀνευ τοῖς ἐπιπλεῖσιν τοῦ κυρίου τοῦ Θελήτου · ὁ ἐνῆρξάτο μὲν ἐν τοῖς περὶ τὸν Νῶν, καὶ τὴν Ἀληθειαν, ἀπέσκηψε δὲ εἰς τοῦτον τὸν παρατραπέντα, πρόφασιν μὲν ἀγάπης, τόλμης δὲ διὰ τὸ μὴ μεκονωῖν ὁσῶν τῷ Πατρὶ τῷ τελείῳ, πάθος καὶ ὁ Νῶς · τὸ δὲ πάθος εἶναι ζήτησιν τοῦ πατρὸς · ἤθελε γάρ, ὡς λέγουσι, τὸ μέγεθος αὐτοῦ καταλαβεῖν · ἔπειτα μὴ δυνηθῆναι, διὰ τὸ ἀδυνάτῳ ἐπιβαλεῖν πράγματι, καὶ ἐν πολλῷ πάνυ ἀγῶνι

Ut vero impossibilia contendens Sophia frustrarat ⁸⁴. et vincitur difficultate, et extenditur affectione (59), modico abfuit præ vi dulcedinis ⁸⁵ et laboris devorari, et in reliquam substantiam dissolvi (60), nec alias quas pereundo cessasset, nisi bono fato in Horon incursasset ⁸⁶, (quædam et huic vis est, fundamentum universitatis illius extrinsecus custos), quem et Crucem ⁸⁷ appellant, et Lytrotē, et Carpistē. Ita Sophia periculo exempta, et tarde persuasa, declinata ⁸⁸ investigatione patris conquievit, et totam Enthymesin, id est, animationem cum Passione quæ insuper acciderat, exposuit ⁸⁹ (61).

γενόμενον, κ. τ. λ. Ἐκτεινόμενον δεῖ ἐπὶ τὸ πρόσθεν, ὑπὸ τῆς γλυκύτητος αὐτοῦ τελευταῖον ἂν καταπεπόσθαι, καὶ ἀναλεῦσθαι εἰς τὴν ὅλην οὐσίαν εἰ μὴ τῇ στερηζούσῃ, καὶ ἐκ τῆς τοῦ ἀρχότου μεγέθους φυλασσούσῃ τὰ ἅλα συνέτυχε δυνάμει · ταύτην δὲ τὴν δύναμιν καὶ Ὅρον καλοῦσι, κ. τ. λ. Καὶ μόγις ἐπιστρέψαντα εἰς ἑαυτὸν... ἀποδόσθαι τὴν προτέραν ἐνθύμησιν σὺν τῇ ἐπιγινομένῳ πάθει ἐκ τοῦ ἐκκληήτου ἐκείνου θαύματος.

Interpretatio vetus. — § 1. *Et Propatorem quidem eorum cognosci soli dicunt ei qui ex eo natus est, Monogeni, hoc est, No: Reliquis vero omnibus invisibilem et incomprehensibilem esse. Solus autem Nus secundum eos delectabatur videns Patrem et magnitudinem immensam ejus considerans exsultabat et excogitabat reliquis quoque Aeonibus participare magnitudinem Patris; quantus et quemadmodum erat sine initio, et incapabilis et incomprehensibilis ad videndum. Continuit autem eum Sige voluntate Patris, quoniam vellet omnes hos in intellectum et desiderium exquisitionis Patris sui adducere. Et reliqui quidem Aëones omnes tacite quodammodo desiderabant prolatorem seminis sui videre, et eam, quæ sine initio est, radicem contemplari.*

§ 2. Præsiit autem valde ultimus et junior de duodecada ea quæ ab anthropo et Ecclesia emissæ fuerat, Aeon; hoc est, Sophia; et passa est passionem sine complexu conjugis Theleti: quæ exorsa quidem fuerat in iis qui sunt erga Nun et Alethiam; derivavit autem in hunc Aëonem, id est, Sophiam, demutatam sub occasione quidem dilectionis; temeritatis autem, quoniam non communicaverat Patri perfecto, quemadmodum et Nus. Passionem autem esse exquisitionem Patris: volunt enim, ut dicunt, magnitudinem ejus comprehendere. Dehinc cum non posset, quoniam impossibilem rem aggrederetur, in magna agonia constituit propter magnitudinem altitudinis et propter quod investigabile Patris est et propter eam, quæ erat erga eum, dilectionem, cum extenderetur semper in priora, a dulcedine ejus novissime forte absorptum fuisse et resolutum in universam substantiam, nisi ei quæ confirmat et extra inenarrabilem magnitudinem custodit omnia, occurrisset virtuti. Hanc autem virtutem et Horon vocant a qua abstentum et confirmatum, vix reversum in semetipsum, et credentem jam quoniam in

557 CAPUT X.

Sed quidam exitum Sophiæ, et restitutionem, aliter somniaverunt. Post irritos conatus et spei dejectionem, deformatam eam pallore credo, et macie et incuria formæ, uti quæ patrem non minus denegatum dolebat quam amissum. Dehinc illo mœrore ex semetipsa sola, nulla opera conjugii concepit, et procreat feminam. Miraris hæc? Et gallina sortita est de suo parere. Sed et vultures feminas tantum aiunt (62): et tamen sine masculino mater⁹⁰. Primo quidem contristari propter inconsummationem generationis (63): metuere postremo ne finis quoque insisteret: hære de ratione casus: curare de occultatione. Remedia nusquam. Ubi enim jam tragœdiæ et comœdiæ (64), a quibus forma mutaretur exponendi, quod citra pudorem⁹¹ erat natum? Dum in malis res est, suspicit, convertit ad Patrem, sed incassum enisa, et⁹² vires deserebant, in preces succidit⁹³, Tota etiam 558 pro-

A pinquitas pro ea supplicat, vel maxime Nus (65) quidui? causa mali tanti. Nullus tamen Sophiæ exitus vacuit⁹⁴, omnes ærumnæ ejus operantur. Siquidem et illa tunc conflictatio in Materiæ originem pervenit, ignorantia, pavor⁹⁵, mœror, substantiæ fiunt. Ibi demum pater aliquando motus, per Monogenen Nun, quem supra diximus Horon, in hæc promittit⁹⁶ in imagine sua femina mare, ⁹⁷ (66), quia de patris sexu ita variant. Adjiciunt autem, Horon, etiam Metagoea (id est circumductorem) vocari, et Horotheten. Hujus prædicant opera, et repressam ab illicitis, et purgatam a malis, et deinceps confirmatam Sophiam, et conjugio restitutam, et ipsam quidem in Pleromatis censu remansisse. Enthymesia (67) vero ejus (68) et illam appendicem Passionem ab Horo relegatam et crucifixam, et extra eum⁹⁸ factam (69), Malum, quod aiunt, foras: spiritalem tamen substantiam illam, ut naturalem quemdam impetum Æonis (70), 559 sed

Variæ lectiones.

⁹⁰ Matres Jun. ⁹¹ Circa pudorem Rhen. et Semi. ⁹² Ut Jun. ⁹³ Succedit Rhen. et alii. ⁹⁴ Forte potuit Jun. ⁹⁵ Pavor et. Jun. antea pavorem. ⁹⁶ Per Monogenem Nun in hæc promittit. Rhen. et alii præmittit mendose Jun. ⁹⁷ Fœminamare Par. Fran. Rig. ⁹⁸ Ævum Rhen. Semi.

Commentarius.

comprehensibilis est Pater, deposuisse pristinam intentionem, cum ea, quæ acciderat passione, ex illa stuporis admiratione. Rdd.

(62) Sed et vultures feminas tantum aiunt. Sic vetus exemplar. Qui parere inserunt, dictionis Tertullianicæ acumen non capiunt. Rig.

(63) Primo quidem contristari propter inconsummationem generationis. Irenæus iisdem verbis: « Primo quidem contristatam propter inconsummationem generationis. » Unde manifestum est Latine Irenæi versata esse manibus Tertulliani. Sed et rursus occurrunt alia quæ persuadeant ipsum etiam vidisse Græca, quæ apud Epiphanium leguntur. Id.

(64) Ubi enim jam tragœdiæ et comœdiæ. Etenim illic narrantur expositi infantes de pudendis et furtivis amplexibus nati, hæc vero ἄνθος de suo pepererat. Id.

(65) Vel maxime Nus. Hoc non habent Latina Irenæi; Græca sic habent; συνδεσθῆναι δὲ αὐτῇ καὶ τοῖς λοιποῖς αἰώνας · μάλιστα δὲ τὸν νοῦν. Sed ex his emendanda sunt Latina: « Una autem cum ea rogasse et reliquos Æonas, maxime autem Nun. Hinc dicunt primum initium habuisse, » etc. Vulgo legitur: « Cum ea rogasse et reliquos Æonas, maxime autem hinc dicunt, » etc. Id.

(66) Femina mare. Iren. Masculo femina. Duriuscula est ejusmodi compositio, Græcis est elegans, Latinis non item; quasi diceret: masculino-femina ἀφροδῖτης id significat Græcis. Ita Tullius hermeracis et Hermerathenas ait icunculas, lib. I epist. ad Atticum. Le Pa.

(67) Enthymesia. Iren. Concupiscentiam cum passione. Id.

(68) Et illam appendicem passionem. Hoc habet Septimius ab Irenæo Latino. Rig.

(69) Extra ævum factam, legitur in antiquis exemplaribus. Attamen scribendum: Et extra eum factam. Nam ipsissima verba sunt Irenæi Latini. Et in Græco legitur, ἐκτὸς αὐτοῦ γενομένην. Id.

(70) Æonis. Tertullianus in præcedentibus capitibus cum Irenæo conferri non potuit quia se non tantam imitantis, sed legis, lectaque edentis mo-

rem aperte profiteretur. Idem iterum, iterumque ex afferendis infra Irenæi verbis, luce meridiana clarius emicabit. Nonnulla præsertim in præsentī capite, prorsus prævia non indigerent animadversione, ut oculos vel cæca incredulitate oclusos perstringant, argumentoque sint hæc ipsamet quæ habemus Irenæi opera fuisse fontem unde plenius haustibus Septimius accipere non dubitaverit. Hæc porro sunt notatu dignissima: 1° Tertullianus in iisdem ac interpretes mendis ipsismet terminis labitur; hinc uterque legit τέλος pro τελείως finemque est interpretatus: 2° eadem uterque verbo ad verbum habet sub hujus capitis finem, nempe: « Ut naturalem quemdam impetum Æonis, sed informem et sine specie, » aut pro suo more audaciori Tertullianus, inspectatam, etc.; 3° eadem ad litteram verba habent optimæ Tertulliani ac Irenæi editiones paulo supra, versus ejusdem capitis initium: « Primo quidem contristari propter inconsummationem generationis metuere. » Hæc ultima, sola Rhenani editione imperfecta nixus, Semlerus omittere non dubitavit; cætera autem, quæ illum non minus ac ista confodiunt, dare debuit, imo et confiteri hinc et inde ea esse prorsus consimilia. Totum vero hoc Irenæi caput ex integro hic subiendum est

Lib. I, cap. 2, § 3. — Ὅτι οἱ δὲ αὐτῶν πῶς τὸ πάθος τῆς Σοφίας, καὶ τὴν ἐπιστροφὴν μυθολογῶσιν · ἀδυνάτω καὶ ἀκαταλίπτω πράγματι αὐτὴν ἐπιχειρήσαν, τεκεῖν οὐσαν ἀμορφον, ὅταν φύσιν εἶχε, θήλειαν τεκεῖν · ἦν καὶ κατανοήσαν, πρῶτον μὲν λυπηθῆναι, διὰ τὸ ἀτέλές τῆς γενέσεως, ἔπειτα φοβηθῆναι μὴδὲ αὐτὸ, τὸ εἶναι τελείως ἔχειν · εἷτα ἐκστῆναι καὶ ἀπορῆσαι ζητούσαν τὴν σίτην, καὶ ὄντινα τρόπον ἀποκρύψει τὸ γεγονός. Ἐγκαταγενομένην δὲ τοῖς πάθεσι, λαβεῖν ἐπιστροφὴν, καὶ ἐπὶ τὸν Πατέρα ἀναδραμεῖν πειρασθῆναι, καὶ μέχρι τινὸς τολμήσαν, ἔλασθηναι, καὶ ἰκέτιν τοῦ Πατρὸς γενέσθαι, συνδεσθῆναι δὲ αὐτῇ καὶ τοὺς λοιποὺς Αἰῶνας, μάλιστα δὲ τὸν Νουν · ἐνταῦθεν λέγουσι πρῶτην ἀρχὴν ἐσχηκέναι τὴν ὁδὸν, τῆς ὅλης ἐκ τῆς ἀγνοίας, καὶ τῆς λύπης, καὶ τοῦ φόβου, καὶ τῆς ἐκπλήξεως.

§ 4. Ὁ δὲ πατὴρ τὸν προειρημένον · Ὅρον ἐπὶ τούτοις διὰ τοῦ Μονογενοῦς, προβάλλεται ἐν εἰκόνι ἰδίᾳ, κ. τ. λ. Τὸν

informem et inspeciatam (71), quatenus nihil apprehendis et : ideoque fructum infirmum, et feminam pronuntiatam :

CAPUT XI.

Igitur post Enthymesin extorrem, et matrem ejus Sophiam conjugi reducem, ille iterum Monogenes, ille Nus, otiosus plane de patris cura atque prospectu, solidandis rebus (73), et Pleromati muniendo, jamque⁹⁹ figendo, ne qua ejusmodi rursus concussio incuteret¹, novam excludit copulationem, Christum et Spiritum sanctum : turpissimum par duorum masculorum : aut femina erit Spiritus sanctus : et vulneratur a femina masculus (73). Numen his datur unum, procurare concinnationem² Aeonum. Et ab ejus officii societate, dum scholæ protinus, dum cathedræ, 560 inauguratio quædam dividendæ doctrinæ Valentini. Christu erat³

A inducere Aeonas naturam conjugiorum (74) vides quam rem plane⁴, et innati conjectationem, et idoneos efficere generandi in se agnitionem patris, quod capere eum non sit neque comprehendere, non visu denique, non auditu compotiri ejus, nisi per Monogenem. Et tamen tolerabo quod ita discunt⁵ patrem nosse ne nossent⁶. Illam magis doctrinæ denotabo perversitatem (75), quod docebantur incomprehensibile quidem patris, causam esse perpetuitatis ipsorum : comprehensibile vero ejus, generationis illorum et formationis esse Rationem. Hac enim dispositione illud opinor insinuatur, expedire⁷ Deum non apprehendi : siquidem inapprehensibile ejus, perpetuitatis est 561 causa : apprehensibile autem, non perpetuitatis, sed natalitatis et formationis, egentium perpetuitatis. Fitium autem constituunt apprehensibilem patris. Quomodo tamen apprehendatur, tum prolatus Christus edo-

Variae lectiones.

⁹⁹ Etiamque Jun. ¹ Incurreret Fran. Par. ² Consummationem reponebat Pam. concinnationem defendit Lat. ³ Christi enim erat docere Aeonas Jun. sic et Irenæus docuisse. ⁴ Quam rem piam Fran. Par. ⁵ Discedunt Rhen. Seml. Oberth. ⁶ Nosse ne nos illud magis Rhen. Seml. Illud magis doctrinæ Rig. Illam magis doctrinæ Fran. Par. Illud magis denotabo, doctrinæ perversitatem; quod doceantur Jun. e mss. ⁷ Experire Rhen. Seml. Oberth.

Commentarius.

γὰρ πατέρα ποτὲ μὲν μετὰ συζυγίας τῆς Σιγῆς, ποτὲ δὲ καὶ ὑπὲρ ἄρρενος, καὶ ὑπὲρ θῆλυος εἶναι θέλουσι! Τὸν δὲ ὄρον τοῦτον καὶ Συλλυτρωτὴν, καὶ Καρπιστὴν, καὶ Ὁροθεῖτην, καὶ Μεταγωγέα καλοῦσι. Διὰ δὲ τοῦ Ὁροῦ τούτου φασὶ κεκαθάρθαι. καὶ ἀποκατασταθῆναι τῇ συζυγίᾳ· χωρὶς θελήσης γὰρ τῆς Ἐνθουμήσεως ἀπ' αὐτῆς· σὺν τῇ ἐπιγιννομένην πάθει, αὐτὴν μὲν ἐντὸς Πληρώματος εἶναι, τὴν δὲ ἐνθουμήσιν αὐτῆς· σὺν τῇ πάθει, ὑπὸ τοῦ Ὁροῦ ἀφορισθῆναι, καὶ ἀποστερηθῆναι, καὶ ἐκτὸς αὐτοῦ γενομένην, εἶναι μὲν πνευματικὴν οὐσίαν, φρουρὴν τινὰ Αἰώνος ἑρμῆν τυγχάνουσαν, ἀμωρον δὲ καὶ ἀνάλειον διὰ τὸ μηδὲν καταλαβεῖν· καὶ διὰ τοῦτο καρπὸν ἀσθενῆ καὶ θῆλυν αὐτὸν λέγουσι, κ. τ. λ.

Interpretatio vetus. — § 3. Quidam autem ipsorum hujusmodi passionem et reversionem Sophiæ velut fabulam narrant : impossibile et incomprehensibilem rem eam aggressam, peperisse substantiam informem, qualem naturam habebit femina parere : in quam cum intendisset, primo quidem contristatam, propter inconsummationem generationis ; post deinde timuisse, ne hoc ipsum finem habeat : dehinc expavisse et aporiatam, id est, confusam, quærentem causam, et quemadmodum absconderet id, quod erat natum. In iis autem passionibus factam, accepisse regressionem et in Patrem regredi conari : et aliquandiu ausam, tamen defecisse, et supplicem Patris factam. Una autem cum ea rogasse et reliquos Aeonas, maxime autem Nun. Hinc dicunt primum initium habuisse substantiam materiæ, de ignorantia et tædio et timore et stupore.

§ 4. Pater autem prædictum Horon super hæc per Monogenem præmittit in imagine sua, sine conjuge masculo femina. Patrem enim aliquando quidem cum conjuge Sige, modo vero et pro masculo et pro femina esse volunt. Horon vero hunc et Stauron et Lytroteu et Carpisten et Horotheten et Metagogeā vocant. Per Horon autem hunc dicunt mundatam et confirmatam Sophiam et restitutam conjugi. Separata enim intentione ab ea, cum appendice passione ipsam quidem infra Pleroma perseverasse, concupiscentiam vero ejus, cum Passione ab Horo separatam et crucifixam, et extra eum factam, esse quidem spiritalem substantiam, ut naturalem quemdam

Aeonis impetum, informem vero et sine specie, quoniam nihil apprehendisset. Et propter hoc fructum ejus invalidum et feminæ dicunt. Edd.

(71) Inspeciatam. Irenæus, Sine specie, ἀνάλειον. Rig.

C (72) Solidandis rebus, et pleromati muniendo. Hic expressa sunt Græca Irenæa, εἰς πῆξιν καὶ στηριγμὸν τοῦ πληρώματος, quæ non apparent in Latinis. Id

(73) Et vulneratur a femina masculus. Offenditur masculus femina sua, pari secum potestate officioque prædita. Hoc sequentia suggerunt. Id.

(74) Christi erat inducere Aeonas naturam conjugiorum. Hoc sibi vult, ducere Aeonas in naturam conjugiorum. Irenæus dixit : Docuisse eos conjugationis naturam. Alludit Septimius ad lenonias artes, quarum est inducere ac perducere. Et in Apologetico, perductores conjugit aquariolis. Nempe isti Valentiniani spurcis fabularum suarum allegoriis sanctissima Christi munia contaminabant. Apage perditissimorum deliria nebulonum. Id.

D (75) Et tamen tolerabo quod ita discunt Patrem nosse ne nossent : illam magis doctrinæ denotabo perversitatem. Sic postremo edidit Rhenanus, et rectum esse persuasit Pamelio. At nihilominus scripturam veterem reddideri velim. Ea fuit hujusmodi : mutabo tantum, discabant, pro discunt. « Et tamen tolerabo quod ita discabant Patrem nosse, ne nos et illud magis. Denotabo doctrinæ perversitatem, » etc. De Dei Patris agnitione sic tradebant Valentiniani, Quod capere eum non sit, neque comprehendere; non visu denique, non auditu compotiri ejus, nisi per Monogenem. Quæ doctrina consentanea jam tum erat catholicæ et authenticæ regulæ. Itaque ait Tertullianus, hoc se libenter tolerare, quod ita discabant Patrem nosse, ne nos et illud magis. Hoc est, ne nos Catholici melius istud discamus, scilicet Patrem nosse, qui nimirum hodie de Deo scire potissimum debeamus, humanis ingeniis minime comprehendendi posse. Deinde sequitur : Denotabo doctrinæ perversitatem quod docebatur, etc. Jam enim sanam doctrinam perfida consequentia depravabant. Id.

cut. Spiritus vero sancti propria, ut de doctrinæ studio omnes peræquati, gratiarum actionem prosequi nosset (76), et veram inducerentur quietem (77).

CAPUT XII.

Itaque omnes forma et sapientia ⁸ peræquantur, facti omnes quod unusquisque : nemo aliud, quia alteri omnes (78). Refunduntur in Nus ⁹, in Sermones ¹⁰, in Homines ¹¹, in Philetos ¹², Æque ¹³ feminæ in Sigas ¹⁴, in Zoas, in Ecclesias, in Fortunatas ¹⁵ : ut Ovidius Metamorphoseis suas delevisset, si hodie majorem cognovisset. Exinde reffecti sunt, et constabiliti sunt, et in requiem ex veritate ¹⁶ compositi, magno cum gaudii fructu hymnis patrem concinunt. Diffundebatur et ipse lætitia, utique bene cantantibus filiis et nepotibus. Quidni diffunderetur omni jocunditate, Pleromate liberato (79) ? Quis naucerus ~~562~~ non etiam cum

A dedecore lætatur ? Videmus quotidie nauticorum (80) lascivias gaudiorum. Itaque ut nautæ ad symbolam ¹⁷ (81) semper exsultant ; tale aliquid et Æones ; unum jam omnes, etiam forma, nedum sententia ; convenientibus ipsis quoque novis fratribus ¹⁸ et magistris Christo et Spiritu sancto, quod optimum atque pulcherrimum unusquisque ¹⁹ florebat, conferunt in medium. Vane, opinor. Si enim unum erant omnes ex supradicta peræquatione, vacabat symbolæ ratio, quæ ferme ex varietatis gratia constat. Unum omnes bonum conferebant, quod omnes erant. De modo forsitan fuerit ratio, aut de forma ipsius jam peræquationis. Igitur ex ære collatitio ²⁰ (82), quod aiunt, in honorem et gloriam patris, pulcherrimum Pleromatis sidus fructumque perfectum compingunt, Jesum. Eum cognominant Soterem, et Christum, et Sermonem, de patritis ²¹. Et Omnia jam, ut ex omnium desolatione constructum, Graculum Æsopi (83), Pandoram

Variae lectiones.

⁸ Sententia Fran. Iren. sententia γνώμη. ⁹ Noas Iren. noas vet. inter. Nun Rhen. Seml. Oberth. Νῶς; Jun. Νῶν Par. quæ addit sermones. ¹⁰ Sermones omitt. Rhen. Seml. Oberth. ¹¹ Omnes in homines Rhen. et ii. ¹² In Christos Fran. hoc non hab. Iren. ¹³ Et quæ Rhen. et alii. ¹⁴ In Alethias Fran. ¹⁵ In spiritus Fran. Nihil ejus generis habet Iren. sive Græce, sive Latin. ¹⁶ Forte ex varietate, sicut postea ex varietatis gratia. Ad perfectum vet. int. Seml. τελῶς. ¹⁷ Cymbalam Par. vitiose ut patet ex Iren. Jun. ¹⁸ Novis non hab. Seml. ¹⁹ Uniuscujusque Lat. unicuique mavult Jun. aut sic transponenda verba quod ont. atque pulch. florebat, unusquisque confer... ²⁰ Collocatio Rhen. Seml. Oberth. collativo al, collocatio vet exempl. ²¹ Græce πατρωνυμικῶς, patronymice Iren.

Commentarius.

(76) Gratiarum actionem prosequi nosset. Irenæus : Eos omnes gratias agere docuit. εὐχαριστεῖν ἰδὲ αὐτῶν RIG.

(77) Iren. adversus Hæres. lib. 1. cap. 2, § 5. — Μετὰ δὲ τὸ ἀφορισθῆναι ταύτην ἐκτὸς τοῦ πληρώματος τῶν Αἰώνων, τὴν τε Μητέρα αὐτῆς ἀποκατασταθῆναι τῇ ἰδίᾳ συζυγίᾳ, τὸν Μονογενῆ πάλιν ἑτέραν προβαλέσαι αὐτοῦ συζυγίαν, κατὰ προμήθειαν τοῦ Πατρὸς ἵνα μὴ ὁμοῦως ταύτῃ πάθῃ τις τῶν Αἰώνων, Χριστὸν καὶ Πνεῦμα Ἅγιον, εἰς πᾶν καὶ στηριγμὸν τοῦ πληρώματος, ὅφ' ὧν καταρτισθῶσι τοὺς Αἰῶνας : τὸν μὲν γὰρ Χριστὸν διδάσκει αὐτοὺς συζυγίας φύσιν, ἀγεννήτου κατὰ φύσιν γινώσκοντας ἱκανοὺς, εἶναι, ἀναγορεύσαι τε ἐν αὐτοῖς τὴν τοῦ Πατρὸς ἐπίγνωσιν, ὅτι τε ἀγνώπτως ἐστὶ, καὶ ἀκατάληπτος, καὶ οὐκ ἐστὶν οὕτε ἰδεῖν, οὕτε ἀκούσαι αὐτὸν, ἢ διὰ μόνου τοῦ Μονογενοῦς γινώσκειται. Καὶ τὸ μὲν αἷον τῆς αἰώνιου διαμονῆς τοῖς λοιποῖς τὸ πρῶτον καταληπτὸν ὑπάρχειν τοῦ Πατρὸς, τῆς δὲ γενέσεως αὐτοῦ, καὶ μορφώσεως, τὸ καταληπτὸν αὐτοῦ, ὅ δὲ ἴσως ἐστὶ. Καὶ ταῦτα μὲν ὁ ἄρτι προβληθεὶς Χριστὸς ἐν αὐτοῖς ἐδημιουργεῖ.

§ 6, Το δὲ ἐν Πνεύμα τὸ ἅγιον ἐξισωθέντας αὐτοὺς πάντας εὐχαριστεῖν ἰδὲ αὐτῶν καὶ τὴν ἀληθινὴν ἀναπύσιν ἡγάσαστο.

Interpretatio vetus. — § 5. Postea vero quam separata sit extra Pleroma Æonum, et mater ejus re-integrata suæ conjugationi, Monogenem iterum alterum emisisse conjugationem, secundum providentiam Patris, Christum et Spiritum sanctum, a quibus consummatos esse dicunt Æonas. Christum enim docuisse eos conjugationis naturam, innati comprehensionem cognoscentes, sufficientes, sive idoneos esse : declarasse quoque in eis Patris agnitionem, quoniam incapabilis est et incomprehensibilis, et non est neque videre, neque audire eum nisi per solum Monogenem. Et causam quidem æternæ perseverationis iis omnibus incomprehensibile Patris esse : generationis autem et formationis, comprehensibile

C ejus, quod quidem filius est. Et hæc quidem, qui nunc emissus erat, Christus in eis operatus est.

§ 6. Spiritus vero sanctus adæquatos eos omnes, gratias agere docuit et veram requiem induxit. EDD.

(78) Quia alteri omnes. Hæc et sequentia edidimus uti sunt in codice Pithæi : « Omnes sunt alteri, non aliud, » hoc est : omnes sunt Sermones, omnes Homines, omnes Phileti, omnes Sigæ, omnes Zoæ. Itaque primus est Philetus, secundus alter Philetus, tertius alter Philetus ; et sic de cæteris. Sic enim omnes alteri, ideoque non aliud. RIG.

(79) Pleromate liberato. Nam Æones Pleroma concusserant, Bytho negotium facessituri. Nunc vero ordinatis et compositis, ac per Christum et Spiritum sanctum institutis Æonibus, nullum amplius periculum erat Pleromati. Effectum enim constabat, propter quod venerat, nempe solidatæ res, et pleroma munitum atque confirmatum, ne qua similis concussio rursus incurreret. RHEM.

(80) Videmus quotidie nauticorum. Ex hoc loco vides Tertullianum maris fuisse accolam, ut in Carthaginensi agro versantem. In.

(81) Ad symbolum. Collationem symbola significat, quoties scilicet a singulis aliquid in commune confertur. Hinc asymbolus, qui nihil in medium confert. Io.

(82) Ære collatitio. Quod in antiquis exemplaribus legitur, collocatitio, mendosum esse satis arguit Irenæus cum ait : « Unumquemque eo quod habebat in se optimum florentissimum conferentes, collationem fecisse. » RIG.

(83) Graculum Æsopi. De hoc exstat apologus inter eos qui Æsopo tribuuntur, unde Græcis natum proverbium Αἰσώπειος κολοῖός, hoc est, Æsopicus graculus, dici solitum in eos qui aliena pro suis ostentant. RHEM.

Hesiodi, Acci Patinam ²². Nestoris Cocetum, Miscellaneam ⁵⁶³ Ptolomæi. Quam proprius ²³ fuit de aliquibus Atticis curis Pancarpon ²⁴, vocari (84), a tam otiosis auctoribus nominum? Ut autem tantum sigillarium extrinsecus quoque inornarent ²⁵, satellites ei angelos proferunt: par genus. Si inter se, potest fieri: si vero Soteri consubstantivos (ambigue enim positum inveni), quæ erit eminentia ejus inter satellites cœquales (85)?

CAPUT XIII.

Continet hic igitur ordo primam processionem pariter et nascentium, et nubentium, et generantium Æonum: Sophiæ ex desiderio patris, periculosissimum casum, Hori opportunissimum auxilium, Enthymeseos et conjunctæ Passionis expiatum, Christi et Spiritus Sancti pædagogatum, Æonum

A tutelarem reformatum, Soteris pavoninum ornatum, angelorum comparatitium antistatum (86). Quod superses, inquis, vos valet et plaudite. Imo quod superes, inquam, vos audite et projicite. Cæterum, hæc intra cœtum Pleromatis decucurrisse dicuntur; prima tragœdiæ scena. Alia autem trans si parium cothurnatio est, extra Pleroma dico: et tamen si talis sub sinu patris intra ambitum Hori custodis, qualis extra jam in libero, ubi Deus non erat?

564 CAPUT XIV.

Namque Enthymesi, sive jam Achamoth (quod abhinc scriptum, hoc solo ininterpretabili ²⁶ (87) nomine) ut cum vitio individue Passionis explosa est in loca luminis aliena, quod Pleromatis res est, in vacuum atque inane illud Epicuri, miserabilis

Variæ lectiones.

²² Jun. ita ordinat.: Pandoram Hesiodi, graculum Æsopi; tragici patinam ut de utroque Æsopo fabularum scriptore et histrione sermo sit. ²³ Quin propius al. ²⁴ Locus hic mire depravatus de aliquibus hostias curis Pancapian Nirapion Rhen. Seml. De atticis curis carpram vocari Fran. Par. Jun. ita restituit: miscellaneam Ptolomæi philomusi; quam propius fuit de atticis historiis Pancarpi, pancarpian vocari, a tam, etc. ²⁵ Inornassent Seml. ²⁶ Interpretabit Fran.

Commentarius.

(84) Quam propius fuit de aliquibus Atticis scurris Pancarpon vocari. Sic edidimus, seculi vestigia cod. Pithœini: « de aliquibus hostia scurris. » Quæ sunt depravata quidem. Sed ex iis tamen sic verum tandem elicimus: « Qam propius fuit de aliquibus Atticis curis. » Curas Atticas dicit libros Græcorum, qui ob titulos hujusmodi ambitiosa festivitate conceptos merito sunt Pliniana ad Vespasianum prætatione derisi. Rig.

Pancarpon. Velut exemplar, Pancapianirapiam. Septimius fortean scripserat. ΠΑΓΚΑΡΦΟΝ, ΗΤΟΠΑΝ. Etenim Atticas inter curas istos etiam titulos fuisse notat Agellius, cap. ultimo, lib. xx, uti locus ille descriptus est in optimo codice Biblioth. Reg. « Est præterea qui Pratum. Est itidem qui Pancarpon. Est qui TO HAN. Sunt item multi, » etc. Io.

(85) Iren. adversus Hæres. lib. i, cap. 1, § 6. — Οὕτως τε μορφή, καὶ γνώμη Ἰσους κατασταθῆναι τοὺς Αἰῶνας λέγουσι, πάντας γενομένους Νοάς, καὶ πάντας Δόγους καὶ πάντας Ἀνθρώπους, καὶ πάντας Χριστοὺς, καὶ τὰς θηλείας ὁμοίως πάσας Ἀληθείας, καὶ πάσας Ζωάς, καὶ Πνεύματα καὶ Ἐκκλησίας· στηρισθέντα δὲ ἐπὶ τούτῳ τὰ εἶδα, καὶ ἀναπαυσάμενα τελῶς μετὰ μεγάλης χαρὰς φθιν ὑμῶν τὸν Προπάτορα, πολλῆς εὐφρασίας μετασχόντα. Καὶ ὑπὲρ τῆς εὐποίας ταύτης βουλή μίᾳ καὶ γνώμῃ τὸ πᾶν πλήρωμα τῶν Αἰώνων συνευδοκοῦντος, τοῦ Χριστοῦ καὶ τοῦ Πνεύματος, τοῦ δὲ Πατρὸς αὐτῶν οὐνεπισφαγίζομένου, ἵνα ἕκαστον τῶν Αἰώνων, ὅπερ εἶχεν ἐν ἑαυτῷ κάλλιστον καὶ ἀνθηρότατον συνενεγκάμενους, καὶ ἐρανισαμένους, καὶ ταῦτα ἀρμεδίως πλέξαντας, καὶ ἐμμελῶς ἐνώσαντας, προβαλέσθαι προελήματα εἰς τιμὴν καὶ δόξαν τοῦ βυθοῦ τελειότατον καὶ ἄλλος τε καὶ ἄστρον τοῦ πληρωματος τέλειον καρπὸν τὸν Ἰησοῦν, ὃν καὶ Σωτῆρα, προσαγορευθῆναι, καὶ Χριστὸν καὶ Λόγον πατρονομικῶς, καὶ (κατὰ) πάντα, διὰ τὸ ἀπὸ πάντων εἶναι· δοροφόρους τε αὐτῶν εἰς τιμὴν τὴν αὐτῶν ὁμογενεῖς Ἀγγέλους συμπροβεβλήσθαι, κ. τ. λ.

Interpretato vetus. — § 6. Et sic forma et sententia similes factos Æonas dicunt, universos factos Noas et Logos, et omnes Anthropos, et omnes Christos. Et feminas similiter omnes Alethias et Zoas, et Spiritus et Ecclesias. Confirmata quoque in hoc omata et requiescentia ad perfectum, cum magno gaudio

discunt hymnizare Propatorem, magnæ exultationis participantem. Et propter hoc beneficium, una voluntate et sententia universum Pleroma Æonum, consentiente Christo et Spiritu, unumquemque Æonum, quod habebat in se optimum et florentissimum conferentes, collationem fecisse; et hæc apte compingentes et diligenter in unum adoptantes, emisisse problema et in honorem et gloriam Bythi perfectissimum decorem quemdam et sidus pleromatis, perfectum fructum Jesum quem et Salvatorem, vocari et Christum et Logon, potronymice, ac Omnia, quoniam ab omnibus esset. Satellites quoque et in honorem ipsorum, ejusdem generis angelos cum eo prolatos. Edd.

(86) Angelorum comparatitium antistatum. Antistatum angelorum dicit, angelos apparitores Soteris, ante ipsum stantes, sive apparentes ei ad obeunda ministeria. Comparatitium vero, quia genus eorum comparari poterat substantiæ Soteris. Rig.

(87) Achamoth... hoc solo ininterpretabili. Audaciores Tertulliano, nisi Hebraicæ linguæ peritiores, recentes Patrum interpretes qui hujus vocabuli originem ab Hebraicis fontibus deduxere. Feuardenius enim recte, ut doctis videtur, illud derivatur a חכמה Hochma, Sapientia, cujus radix חכם Hacham, sapiens fuit: Achamoth vero, sive חכמות idem nomen est adhibitum in plurali numero per ἔμφασιν, cujus exemplum habes Prov. i, 20. Porro ex eo quod hæreat in glossemate extraneo Tertullianus, cæteroquin doctissimus, minime Semleroadsentendum est, inde inferenti, nondum, tempore Tertulliani, accurate a Christianis indagatam fuisse rem Valentinianam, ac proinde, quod pedibus manibusque insectatur Semlerus, de antiquitate librorum D. Irenæi dubitandum. Nemo non videt quam insulsum sit istiusmodi argumentum, in apice suffixum, vocula nempe hebraicæ linguæ, quam constat nondum fuisse a barbaris idiomatibus sejunctam, nec Romanos inter et Græcos jure civitatis donatam, nec, nisi sero, præsertim Patribus Latinæ Ecclesiæ excultam radicibus, intusque et ente notam. Edd.

etiam de loco est. Certe nec forma nec facies ulla, defectiva ²⁷ scilicet et abortiva genitura ²⁸. Dum ita rerum habet, flectitur a superioribus Christus ²⁹, deducitur per Horon, aborsum ut illud informet de suis viribus solius substantiæ non etiam scientiæ forma. Et tamen cum aliquo peculio relinquitur ³⁰ interim odor incorruptibilitatis, quo compos casus sui, potiorum desiderio suppararetur. Hac misericordia functus non sine Spiritus sancti societate, recurrit Christus in Pleroma. Usus est rerum, ex liberalitatibus quoque nomina accedere. Enthymesis de actu fuit: Achamoth unde, adhuc quaeritur; Sophia de Patre ³¹ manat; Spiritus sanctus ex angelo apud ³² Christum ³³, a quo derelicta statim senserat ³⁴ desiderium. Itaque prosiluit et ipsa lumen ejus inquirere; quem si omnino non nove-

rat ut invisibiliter operatum, quomodo lumen ejus ignotum cum ipso requirebat? Tamen tentavit, et fortasse apprehendisset, ⁵⁶⁵ si non idem Horos, qui matri ejus tam prospere venerat, nunc tam importune filiæ occurrisset, ut etiam inclamarit in eam, Jao (88), quasi Porro Quirites (89), aut Fidem Cæsaris (90), inde invenitur Jao in Scripturis (91). Ita depulsa quominus pergeret, nec habens supervolare Crucem, id est Horon, quia nullum Catulli Laureolum fuerit exercitata (92), ut destituta Passioni illi suæ in trica multiplici atque perplexa ³⁵ ⁵⁶⁶, omni genere ejus coepit affligi mœrore; quod non perpetrasset inceptum; metu, ne sicut luce, ita et vita orbaretur ³⁶; consternatione, tum ignorantia. Nec ut mater ejus. Illa enim Æon: ^B at hæc pro conditione deterius; insurgente adhuc

Variae lectiones.

²⁷ Divestiva Seml. Oberth. ²⁸ Jun. hunc locum ita distinguit: miserabilis etiam de loco est certe, nec forma nec facie ille, divestiva scilicet et abortiva. ²⁹ E super. Christus deducitur Jun. ³⁰ Cum aliquo peculio relinquitur iterato, odore, etc. Jun. interim odor incorr. Lat. ³¹ Sophia de matre Rhen. Seml. ³² Apud omitt. codices. ³³ Christi Fran. ³⁴ Se statim senserit Rhen. Seml. Oberth. ³⁵ In trica multiplici perplexa Fran. ut destituta passioni illi suæ in trechea multiplici Jun. ³⁶ Tum consternatione addit Jun.

Commentarius.

(88) Ut etiam inclamarit in eam Jao. Ἰαὸ, σωτηρίαν et Ἰησοῦν interpretatur Eusebius in fine libri iv Demonstr. Evang., Chrysostomus, in Matth., cap. 1: τὸ Ἰησοῦς ὄνομα τῇ τῶν Ἑβραίων φωνῇ σωτὴρ λέγεται. Cyrillus: Ἰαὸ τὴν σωτηρίαν Ἑβραϊστὶ λέγον. Et fuisse notum etiam profanis nomen indicat Apollinis Clarii versus:

Φράξο τὸν πάντων ὑπατον θεὸν ἔμμεν Ἰαὸ. RIG.

(89) Porro Quirites. Sic bajuli inclamabant populum, ut quisque sibi caveret, ne cui imprudentes sarcinam impingerent. RHEN.

(90) Aut fidem Cæsaris. Fortassis, inquit Tertullianus, hoc sibi vult incognitum illud vocabulum, quasi Horos ille custos Pleromatis videns enthymesis tanta temeritate irruere, dum lumen illud amisisset exquiri, cum in summo periculo non superesset aliud remedium, inclamaverit fidem Cæsaris, quæ non solet implorari, nisi in atroci casu. RHEN.

(91) Inde invenitur Jao in Scripturis. An sacris? Non satis memini quibus, nisi depravatam hoc fuerit de nomine Jova, aut Jehova. Certe sanctissimum aliquod nomen intelligi debere videtur, cujus majestas Achamoth vehementius erumpentem coercuerit. Quod autem apud Irenæum legitur: « Coercentem eam ne adversarius irrueret, dixisse Jao: » fallor, nisi hoc velit, Coercentem eam ne ulterius in adversum tenderet. Κωλύοντα αὐτὴν τῆς εἰς τοῦμπροσθεν ὁμῆς. RIG.

(92) Quia nullum Catulli laureolum fuerit exercitata. Phrasis tertullianica: exercitata laureolum. Atqui (inquit Rhenan.) Nævius poeta Laureolum tabulam, et Leontem in carcere scripsisse fertur. Post hunc Catullus Mimographus, qualis Laberius quoque fuit, duos Mimos composuit, quorum uni Phasmati nomen fuit, alteri Laureolo. Utriusque meminit Juvenalis Satira viii, his versibus:

Consumptis opibus vocem, Damasippe, locasti
Sipario, clamosum ageres ut Phasma Catulli.
Laureolum velox etiam bene lentutus egit,
Judice me dignus vera cruce...

Sic Laberius Mimum quemdam, ut auctor est Gell. Cophinum inscripsit, alium Alexandriam, alium

Fullonem. Ergo in Laureolo Mimo judex agebatur in crucem: idque apud populum fide representabatur. At Domitianus sotentem quemdam capitalis noxæ convictum ac damnatum serio jussit in crucem suffigi, atque ab ursa postea discerpi, spectaculum rei veræ populo exhibens. De quo facto perquam elegans Epigramma apud Martial. exstat, lib. i. Id est hujusmodi:

Qualiter in Scythica religatus rupe Prometheus
Assiduam vivo pectore pavit avem;
Nuda Calydonio sic pectora præbuit urso,
Non falsa pendens in cruce, Laureolus.
Vivebant laceri membris stillantibus artus,
Inque omni nusquam corpore corpus erat.
Denique supplicium dederat necis illæ paternæ,
Vel domini jugulum foderat ense nocens:
Templa vel arcano demens spoliaverat auro,
Subdiderat sævas vel tibi Roma facas:
Vicerat antiquæ sceleratus crimina famæ,
In quo, quæ fuerat fabula, pœna fuit.

Laureoli Mimi Romæ representati Suetonius mentionem facit in C. Caligula, Laureatum Mimum vocans. sic enim in quibusdam codicibus legitur. Et cum in Laureato Mimo, inquit, in quo auctor proripiens se ruina, sive potius proripiens e ruina, sanguinem vomuit, ut plures secundarum certatim experimentum artis darent, cruore scena abnudavit. Josephus, Antiquitatum lib. xix, C. Caligulæ mortem describens, velut explicat argumentum Laureoli Mimi, dum inquit: In illo siquidem spectaculo, duo ei auguria provenerunt. Mimus namque est introductus, quo actum est, ut judex deprehensus crucifigeretur. Et Pantomimus fabulam saltavit Cyniræ, in qua et ipse occisus, et ejus filia Myrrha videbatur, atque sanguis Mimica arte diffusus, et circa judicem crucifixum, et circa Cyniram atque Myrrham. Porro Tertulliani, qui omnis antiquitatis peritissimus fuit, sensus hic est: Enthymesis non fuisse exercitam in scena, in agenda fabula illa quam Catullus Mimographus Laureolum inscripsit, in qua judex in cruce agebatur. Alioqui si illam scenicum histrionum in representanda in crucem acti præsidis fabula dexteritatem habuisset, fortassis crucem supervolasset, id est Horon. PAM.

et alio fluctu ³⁷ conversionis scilicet in Christum, a quo vivificata fuerat, et in hanc ipsam conversionem temperata (93).

567 CAPUT XV.

Age nunc discant Pythagorici, agnoscant Stoici, Plato ipse, unde materia ³⁸, quam innatam volunt, et originem, et substantiam traxerit in omnem hanc struem mundi, quod nec Mercurius ille Trismegistus magister omnium Physicorum recogitavit. Audisti Conversionem, genus aliud Passionis; ex hac ominis anima hujus mundi ³⁹ dicitur constitui.

Variae lectiones.

³⁷ Add. scilicet *Fran. quod delet. Jun.* ³⁸ Materiam *Rhen. Seml.* ³⁹ Hujusmodi *Rhen. et pauci contra cæter.* ⁴⁰ Mollefacit *Par. molles facit Fran. mollescit Rh. Seml.*

Commentarius.

(93) *Temperata.* Totum Irenæi 3 cap. brevissima tantum epitome contraxit Tertullianus in suo capite 13. Fusius et presso vestigio Irenæum sequitur in hoc 14 capite; nonnulla quidem, cavillantis more et jocantis addit: nonnulla vero pro libitu dividit, transfert vel omittit; aperte tamen, ut antea, ipsomet confitente Semlero, Græca Irenæi præ oculis habuisse ostendit.

Iren. *contra Hæres.* cap. 4, § 1. — Τὴν ἐνθούσιαν τῆς ἀνὸς Σοφίας, ἣν καὶ Ἀχαμὼθ καλοῦσιν, ἀφορισθεῖσαν τοῦ Πληρώματος, σὺν τῷ πάθει, λέγουσιν ἐν σκιαῇ καὶ κενώματος τόπῳ: ἐκδεσθῆναι κατὰ ἀνάγκην, ἔξω γὰρ φωτὸς ἐγένετο, καὶ Πληρώματος ἀμορφος, καὶ ἀνείδος, ὥσπερ ἔκτρωμα, διὰ τὸ μὴδὲν κατεῦληφέναι. Οὐκ ἐτραντά τε αὐτὴν τὸν Χριστὸν, καὶ διὰ τοῦ Σταυροῦ ἐπικταθέντα, τῇ ἰσῆ δυνάμει μορφῶσαι μύρῳσιν τὴν κατ' οὐσίαν μόνον, ἀλλ' οὐ τὴν κατὰ γνῶσιν. Καὶ πράξαντα τοῦτο, ἀναδραμεῖν, συσταλάντα αὐτοῦ τὴν δύναμιν, καὶ καταλιπεῖν (αὐτὴν), ὅπως αἰσθημένη τοῦ περὶ αὐτὴν πάθους διὰ τὴν ἀπαλλαγὴν τοῦ πληρώματος, ὀρεθῇ τῶν διαφερόντων, ἔχουσα τινὰ ὁδὴν ἀφ' αὐτοῦ, ἐγκαταλειφθεῖσαν τοῖς ἀμορφότεροις ὁνόμασι καλεῖσθαι. Σοφίαν τε πατρωνυμικῶς (ὁ γὰρ πατὴρ αὐτῆς Σοφία καλεῖται), καὶ Πνεῦμα ἅγιον, ἀπὸ τοῦ περὶ τὸν Χριστὸν πνεύματος· μορφωθεῖσάν τε αὐτὴν, καὶ ἐμφορῶνα γενηθεῖσαν, παραυτίκα δὲ κενωθεῖσαν ἀοράτου αὐτῇ συνότος Λόγου, τοῦτ' ἐστὶ τοῦ Χριστοῦ, ἐπὶ ζήτησιν ἐρμῆται τοῦ καταλιπόντος αὐτὴν φωτός, καὶ μὴ δυνήσθαι καταλαβεῖν αὐτὸν, διὰ τὸ κωλυθῆναι ὑπὸ τοῦ Ὁροῦ. καὶ ἐνταῦθα τὸν Ὁρὸν κωλύοντα αὐτὴν τῆς εἰς τοῦμπροσθεν ὁρμῆς εἰπεῖν Ἰαώ. Ὅθεν τὸ Ἰαὼ ὄνομα γεγενῆσθαι φάσκουσιν· μὴ δυνηθεῖσαν δὲ διοδεῦσαι τὸν Ὁρὸν διὰ τὸ συμπεπλῆχθαι τῷ πάθει, καὶ μόνην ἀπολειφθεῖσαν ἔξω, παντὶ μέρει τοῦ πάθους ὑποπεσεῖν πολυμερούς, καὶ πολυποικίλου ὑπάρχοντος, καὶ παθεῖν, ληπὴν μὲν, ὅτι οὐ κατέλαβε· φόβον δὲ, μὴ καθάπερ αὐτὴν τὸ φῶς, οὕτω καὶ τὸ ζῆν ἐπιόλη, ἀπορίαν τε ἐπὶ τούτοις. Ἐν ἀγνοίᾳ δὲ τὰ πάντα καὶ οὐ καθάπερ ἡ μήτηρ αὐτῆς ἡ πρώτη Σοφία καὶ Αἰὼν, ἐτερολοῦσιν ἐν τοῖς πάθεσιν εἶχεν, ἀλλὰ ἐναντιότητα. Ἐπισυμβεβηκέναι δ' αὐτῇ καὶ ἐτέραν διδασίαν, τὴν τῆς ἐπιστροφῆς ἐπὶ τὸν ζωοποιήσαντα, κ. τ. λ.

Interpretatio vetus. — § 1. *Enthymesis illius superioris Sophiae, quam et Achamoth vocant, separatam a superiore Pleromate, cum passione dicunt, in umbræ vacuitatis locis deservisse per necessitatem; extra enim lumen facta est et extra Pleroma, informis et sine specie, quasi abortus, adeo quia nihil apprehendit. Misertum autem ejus superiorem Christum et per crucem extensum, sua virtute formasse formam, quæ esset secundum substantiam tantum, sed non secundum agnitionem: et hæc operatum recurrere, subtrahentem suam virtutem et reliquisse illam: uti sentiens passionem, quæ erga illam*

etiam ipsius Demiurgi, id est Dei nostri. Audisti moerorem et timorem; ex his initiata sunt cætera. Nam ex lacrymis ~~508~~ ejus universa aquarum natura manavit. Hic æstimandum, quem exitum duxerit, quantis lacrymarum generibus inundarit. Habuit et falsas, habuit et amaras, et dulces, et calidas, et frigidas guttas, et bituminosas, et ferruginantes (94) et sulphurantes, utique et venenatas, ut et Nonacris inde sudavorit quæ Alexandrum occidit, et Lyncestarum inde defluerit quæ ebrios efficit, et Salmacis inde se solverit quæ masculos molles ⁴⁰ (95). Cœlestes imbres pipiavit

B *esset per separationem pleromatis, concupiscat eorum, quæ meliora essent, habens aliquam adorationem immortalitatis relictam in semetipsa a Christo et Spiritu sancto.* Quapropter et ipsam duobus nominibus vocari. Sophiam paternaliter (Pater enim ejus Sophia vocatur), et Spiritum sanctum, ab eo qui est erga Christum spiritus. *Formatam autem eam et sensatam factam, statim autem evacuatam ab eo qui invisibiliter cum ea erat verbo, hoc est, Christo, in exquisitionem egressam ejus luminis, quod se dereliquisset et non potuisset apprehendere illud, quoniam coercebatur ab Horo.* Et sic Horon coercentem eam, ne antierius irrueret, dixisset *Iaw*: unde et *Iaw* nomen factum dicitur. *Et cum non posset pertransire Horon, quoniam complexa fuerat passionem, et sola fuisset derelicta foris, omni parti passionis succubuisse, multifarie et variae existientis: et passam eam tristitiam, quoniam non apprehendit; timorem autem ne quemadmodum eam lumen, sic et vita relinqueret, consternationem autem super hæc: ignorantia autem omnia. Et non quemadmodum mater ejus prima Sophia Aeon, demutationem in passionibus habuit, sed contrarietatem. Super hæc autem evenisse ei et alterum affectionem conversionis ad eum, qui vivificavit.* EDD.

(94) *Bituminosas et ferruginantes.* Ridet hæc nugæ Irenæus, et credibile esse ait, Achamoth in tanta consternatione non flevisse tantum, sed et sudasse. Itaque fluxisse aquas, ex lacrymis quidem salsas; at ex sudore dulces. Quin et vesicam ejus pavore nimio solutam minxisse acidas, bituminosas, etc. RIG.

(95) *Et Salmacis inde se solverit, quæ masculos molles.* Verissima est hæc antiqui exemplaris scriptura. Etenim præcessit verbum, *efficit*, quid hic debeat tacendo repeti. Lyncestarum fons ebrios efficit, Salmacis masculos molles. RIG. — *Et Salmacis inde se solverit, quæ masculos molles.* Atqui ob hunc (inquit Rhenan.) effectum Ovidius obscœnam vocat his carminibus, l. xv *Metamorph.*:

Quodque magis mirum, sunt qui non corpora tantum, Verum animos etiam valeant mutare liquores. Cui non audita est obscœnæ Salmacis unda, Æthiopesque lacus? quos si quis faucibus hausit, Aut furit, aut patitur mirum gravitate soporem.

Hujus rei causam reddens Seneca: « Similem (inquit) habet vim mero, sed vehementiorem. Nam quemadmodum ebrietas, donec exsicceetur, dementia est, et nimia gravitate defertur in somnum; sic aquæ hujus sulphurea vis habet quoddam acrius ex aere noxio virus, quod mentem aut furore mœ-

Achamoth, et nos in cisternis (96) etiam alienos luctus et 569 lacrymas servare curamus. Proinde ex consternatione et pavore corporalia elementa ducta sunt. Et tamen in tanta circumstantia solitudinis, in tanto circumsepto ⁴¹ destitutionis (97), ridebat interim, qua conspecti Christi recordans, eo de gaudio risus lumen ⁴² effulsit. Cujus hoc providentiæ beneficium, quale ⁴³ illam ridere co-gebat, idcirco ne semper nos in tenebrismoraremur? Nec obstupescas, qui lætitia ejus tam splendidum elementum radiaverit mundo, cum mœstitia quoque ejus tam necessarium instrumentum defluerit ⁴⁴ sæculo? O risum illuminatorem! o fletum rigatorem! Et tamen poterat remedio jam agere cum

illius loci horrore. Omnem enim obscuritatem ejus discussisset, quoties ridere voluisset, vel ne cogere-tur desertores suos applicare ⁴⁵ (98).

CAPUT XVI.

Convertitur enim ad preces et ipsa more materno. Sed Christus, quem jam pigebat rursus ⁴⁶ extra Pleroma proficisci, vicarium præfecit ⁴⁷ Paracletum. Soterem (hic erit Jesus, largito ei patre universorum Æonum summam potestatem (99), subjicien-dis eis ⁴⁸ 570 omnibus; uti in ipso secundum Apo-stolum omnia conderentur ⁴⁹) ad eam emittit ⁵⁰ cum officio (1) atque comitatu cœtaneorum angelorum; credas et cum duodecim fascibus (2). Ibi demum ⁵¹

Variae lectiones.

⁴¹ Circumspectu Rhen. Seml. Oberth. circumspecto Fr. ⁴² Eo de gaudii risu lumen Jun. Eodem gaudio. risu lumen Rhen. Seml. ⁴³ Quæ Rhen. et alii. ⁴⁴ Defuerit in mss. defuderit conj. Rig. ⁴⁵ Supplicare Rhen. Seml. Oberth. ⁴⁶ Rursus rejicitur a Jun. ⁴⁷ Præficit Rhen. Seml. præficiens Jun. ⁴⁸ Bi melius legit Massuet. ⁴⁹ Confoederentur Rhen. Seml. melius conderentur ex Græco κτισθῆ. ⁵⁰ Adeamque mittit Jun. ⁵¹ Ibidem Rhen. Seml.

Commentarius.

vet, aut sopore opprimit. » Cæterum unde Salmacis dicta sit molles et impudicos reddere, qui ex ea biberint, quod hic Tertull. vocat, *masculos molles facere*, docet M. Vitruvii Architecturæ lib. 11: « Is, inquit (de Salmacidis fonte loquitur), falsa opinio-ne putatur venereo morbo implicare eos, qui ex eo biberint. Sed hæc opinio quare per orbem terra-rum falso rumore sit propagata, non pigebit expo-nere. Non enim quod dicitur molles et impudicos ex ea aqua fieri, id potest esse; sed est ejus fontis potestas perlucida, saporque egregius. Cum autem Melas et Arevanias ab Argis et Troæzene coloniam communem eo loci deduxerunt, Barbaros Caras et Lelegias ejecerunt. Hi autem ad montes fugali se congregantes discurrerant, et ibi latrocinia facientes crudeliter eos vastabant. Postea de colonis unus ad eum fontem propter bonitatem aquæ, quæstus causa, tabernam omnibus copiis instruxit, eamque exercendo eos Barbaros allec-tabat. Ita singulorum discurrerant, et ad cœtus con-venientes, e duro feroque more commutati in Græcorum consuetudinem et suavitatem sua voluptate reducebantur. Ergo ea aqua non impudico morbi vitio, sed humanitatis dulcedine mollitis animis Barbarorum, eam famam est adepta. » Hæc Vitruvius. Ubi interim id quod adjicitur ex Ovidio et Seneca, de aquis Sulphureis, quæ furore aut sopore opprimunt, non ad Salmacin pertinet, sed ad quosdam Æthiopiarum lacus. PAM.

(96) *Cœlestes imbres pipiavit Achamoth, et nos in cisternis*, etc. Achamoth ipsa spiritalis ploravit imbres cœlestes, et nos in cisternis, hoc est, in carne nostra, quæ sane limus et terra est, luctus non solum nostros cohibere curamus, verum et alienos. Tanta est cunctis quotidie causa plorandi; nec tamen ploramus, sed alios a ploratu debortamur. Rie.

— *Pipiavit*. Scribit Festus, inquit Rhenan., *pipia-tionem* esse clamorem plorantis, lingua Oscorum: Pipiavit ergo cœlestes imbres Achamoth, id est: pipiando et plorando emisit. Factitium verbum est a sono plorantium, *pi, pi*. Similiter dixit Auctor lib. de Monog. *infantes pipiantes*. PAM.

(97) *In tanto circumsepto destitutionis*. An verius, « In tanto circumsepto destitutionis? » Ludit in antithetis, et hic proxime dixit: « In tanta circumstantia solitudinis. Rig.

(98) *Applicare*. Quo ulterius in γνώσεως descri-ptione progreditur Tertullianus, eo liberius, effu-

sioribusque habenis vagatur, ac petulantius Valen-tini hariolationes exagitat. Nec ita jocando ducem deserit Irenæum, qui asperum, ut decet judicis tot nænias infamantis, supercilium interdum ponens, lepide diluvium novum ex Sophiæ lacrymis ac sudoribus in orbem immissum deridet. Pauca igitur sigillatim conferantur.

Iren. *adversus Hæres.* cap. 4, § 2. — Ταύτην σύ-στασιν καὶ οὐσίαν τῆς ὕλης γεγενῆσθαι λέγουσιν, ἐξ ἧς ὅδε ὁ κόσμος συνίσταται. Ἐκ μὲν γὰρ τῆς ἐπιστροφῆς τὴν τοῦ κόσμου καὶ τοῦ δημιουργοῦ πᾶσαν ψυχὴν τὴν γένεσιν εἰλη-φέναι, ἐκ δὲ τοῦ φόβου καὶ τῆς λύπης τὰ λοιπὰ τὴν ἀρχὴν ἐσχηκέναι. Ἀπὸ δὲ τῶν θαυράων αὐτῆς γεγονέναι πᾶσαν ἔνυγρον οὐσίαν· ἀπὸ δὲ τοῦ γέλωτος, τὴν φωτεινὴν. Ἀπὸ δὲ τῆς λύπης καὶ ἐκπλήξεως, τὰ σωματικὰ τοῦ κόσμου στοι-χεῖα. Ποτὲ μὲν γὰρ ἔλαυε καὶ ἔλυπετο, ὡς λέγουσι, διὰ τὸ καταλεῖσθαι μόνην ἐν τῷ σκότει καὶ τῷ κινώματι· ποτὲ δὲ εἰς ἔννοιαν ἦκουσα τοῦ καταλιπόντος αὐτὴν φωτός, διεχέετο καὶ ἔγλα, κ. τ. λ.

Interpretatio vetus. — § 2. *Eam collectionem et substantiam fuisse materiam dicunt, ex qua hic mun-dus constat.* De conversione enim mundi et Demiurgi omnem animam genesin accepisse: *de timore autem et tristitia, reliqua initium habuisse.* A lacrymis enim ejus factam universam humidam substantiam: a risu autem lucidam, a tristitia autem et pavore, corporalia mundi elementa. Aliquando enim plora-bat et tristis erat, quomodo dicunt, quod derelicta sola esset in tenebris et vacuo: aliquando autem in cogitationem veniens ejus, quod dereliquerat eam lumen, diffundebatur et ridebat, etc. END.

(99) *Potestatem*. Grabius, D. Massuet, Selmerus-que notarunt a Tertulliano minus recte verba Ire-næi eo loci fuisse accepta, quasi a Jesu Paraceto suprema potestas omnium, etiam Æonum, non au-tem ab Æonibus data fuerit. Id.

(1) *Cum officio*. Jureconsultis officium cœtus ipse est eorum qui magistratui inserviunt: unde apud eosdem, *officium deponere*, et *officio tradere*; in quem sensum et hic usurpat Tertullianus. RHEM.

(2) *Credas et cum duodecim fascibus*. In exem-plaribus manu descriptis mendose legitur *fascibus*. Nos reposuimus *fascibus*. Hujusmodi namque pompa eonsules Romam incedebant. Duodecim fasces et totidem secures cum lictoribus L. Jun. Bruto et L. Tarquinio Collatino primis coss. post exactos reges sunt additi: ita tamen ut penes unum tantum essent, qui propterea major consul vocabatur. Id.

adventu pompatico ejus concussa Achamoth, protinus velamentum sibi obdixit, ex officio primo venerationis et verecundiæ : dehinc contemplatur eum, fructiferumque ⁵² suggestum (3). Quibus inde conceperat viribus occurrit illi, Κύριε Χάρπε ! Hic opinor susceptam ille confirmat, atque conformat ⁵³ agnitione jam ⁵⁴, et ab omnibus injuriis Passionis expumicat, non eadem ⁵⁵ negligentia in exterminium ⁵⁶ discretis (4), quæ acciderat in casibus matris. Sed enim exercitata vitia, et usu viriosa ⁵⁷ (5) confudit : atque ita massaliter solidata, defixit ⁵⁸ seorsum in materiæ corporealem ⁵⁹ paraturam, commutans ex incorporali passione indita habilitatem atque naturam ⁶⁰, qua pervenire mox posset in æmulans æquiparantias corpulentiarum, ut duplex substantiarum conditio ordinaretur : de vitiis, pessima ; de conversione, passionalis. Hæc erit materia quæ nos commisit cum Hermogene, cæterisque

A ⁵⁷¹ qui Deum ex materia, non ex nihilo operatum cuncta, præsumunt (6).

CAPUT XVII.

Ab hinc Achamoth expedita tandem de malis omnibus, ecce jam proficit, et in opera majora frugescit. Præ gaudio enim tanti ex infelicitate successus concalefacta, simulque contemplatione ipsa angelicorum luminum, ut ita dixerim, subfermentata, pudet, sed aliter exprimere non est, quodammodo subavit ⁶¹ intra se ipsa in illos (7), et conceptu statim intumuit spiritali ⁶², ad imaginem ipsam, quam vis lætantis et lætitiæ prurientis intentionis imbiberat, et sibi intimarat. Peperit denique et facta ⁶³ exinde trinitas generum ⁶⁴ est, ex trinitate causarum. Unum materiale, quod ex passione : aliud animale, quod ex ⁵⁷² conversione : tertium, spiritale, quod ex imaginatione (8).

Variæ lectiones.

⁵² Ita Fran. Par. Contemplata eum fructiferumque Jun. Rig. ⁵³ Confirmat atque confirmat. Rhen. et alii, conformat melius ex Iren. μορφῶσαι κατὰ τὴν μόρφωσιν. ⁵⁴ Agnitione eam Jun. ⁵⁵ Non ea demum Jun. ⁵⁶ Exterminium ad ἀφανισθῆναι. D. Iren. pertinet. ⁵⁷ Vitiosa Fran. Paris. vitiosa sane lectio rejicitur a Græco : ἐκτικὰ δυνάτῃ, viriosa. ⁵⁸ Defluxit Lat. ⁵⁹ Male legit Tertull. in Iren. εἰς σώματων pro εἰς ἀσώματων, incorpoream debeat scribere. ⁶⁰ Hæc Jun. ita distinguit atque ita — corporealem paraturam commutans ex incorporali passione indita habilitate. Lat. Conjecturæ delinxit seorsum et indidit hilaritatem Jun. non probantur. ⁶¹ Substruit Seml. cubavit Par. subavit Fran. subavit intra se ipsa Lat. Jun. Rhen. subsuriit Rig. ⁶² Spirituali Rhen. Seml. ⁶³ Est abest Par. ponitur alibi aliis. ⁶⁴ Trinitas, generis mavult Jun.

Commentarius.

(3) *Fructiferumque suggestum.* Irenæus, *Universam fructificationem*, σύν ὅλῃ τῇ καρποφορίᾳ αὐτοῦ Tertulliani verbis nequitiae probro conspargitur Achamoth. Rig.

(4) *Injuriis passionis in exterminium discretis.* Irenæus, « Curationem passionum fecisse ejus, separantem eas ab ea. » Quod Septimius dicit, « In exterminium discernere, » Latinus Irenæus dixerat, *Exterminare*; Græcus ἀφανισθῆναι Id.

(5) *Vitiosa.* Eodem sensu libro de Anima, de vite dixit, *Ambitit viriosius*, hoc est, fortius, et vi majore. Id.

(6) *Præsumunt.* Iren. *adversus Hæres.* cap. 4, § 5. — . . . Ἐπὶ ἰκεσίαν τραπήναι τοῦ καταλιπόντος αὐτὴν φωτός, τοῦτ' ἔστι τοῦ Χριστοῦ, λέγουσιν · δε ἀνελθὼν μὲν εἰς τὸ Πλήρωμα, αὐτὸς μὲν, εἰκὸς ὅτι ὤκνησεν ἐκ δευτέρου καταλεῖν, τὸν Παράκλητον δι' ἐξέπεμψεν πρὸς αὐτὴν, τοῦτ' ἔστι τὸν Σωτῆρα ἐνδόντος αὐτῷ πᾶσαν τὴν δύναμιν τοῦ Πατρὸς, καὶ πᾶν ὑπ' ἐξουσίαν παραδόντος, καὶ τῶν Αἰώνων δεόμενος, ὅπως ἐν αὐτῷ τὰ πάντα κτισθῇ, τὰ δρᾶτὰ καὶ τὰ ἀόρατα, Θρόνοι, Θεότητες, Κυριότητες · Ἐκπεμπεται δὲ πρὸς αὐτὴν, μετὰ τῶν ἡλικιωτῶν αὐτοῦ τῶν Ἀγγέλων. Τὴν δὲ Ἀχαμὼθ ἐκτραπίσαν αὐτὸν, λέγουσι πρῶτον μὲν καλύμματα ἐπιθέσθαι δι' αἰδῶ, μετέπειτα δὲ ἰδοῦσαν αὐτὸν σύν ὅλῃ τῇ καρποφορίᾳ αὐτοῦ, προσδραμεῖν αὐτῷ, δύναμιν λαβοῦσαν ἐκ τῆς ἐπιφανείας αὐτοῦ. Κακείνον μορφῶσαι αὐτὴν μόρφωσιν τὴν κατὰ γνῶσιν, καὶ ἴσασιν τῶν κακῶν ποιήσασθαι αὐτῆς, χωρήσαντα δὲ αὐτὰ αὐτῆς, μὴ ἀμείλῃσαντα δὲ αὐτῶν, οὐ γὰρ ἦν δυνάτῃ ἀφανισθῆναι, ὥς τὰ τῆς προτέρας, διὰ τὸ ἐκτικὰ ἦδη καὶ δυνάτῃ εἶναι. Ἀλλ' ἀπακρίναντα χωρὶς συγχέαι καὶ πῆξαι, καὶ ἐξ ἀσωμάτου πάθους εἰς ἀσώματων τὴν ὕλην μεταβαλεῖν αὐτὰ · εἴθ' οὕτως ἐπιτηδεύειν, καὶ φύσιν ἐμπεποικῆσαι αὐτοῖς, ὥστε εἰς συγχρίματα, καὶ σώματα λθεῖν, πρὸς τὸ γενέσθαι δύο οὐσίας, τὴν φαύλην τῶν παθῶν, τὴν τε τῆς ἐπιστροφῆς ἐμπειρῇ · καὶ διὰ τοῦτο δύναμει τὸν Σωτῆρα δεδημιουργεῖναι φάσκουσι, κ. τ. λ.

Interpretatio vetus. — § 5. Cum igitur peragrasset omnem passionem mater... ad obsecrationem

conversa est ejus luminis, quod dereliquerat eam, hoc est, Christi, dicunt : *Qui regressus in Pleroma, ipse quidem, ut datur intelligi, pigritatus est secundo descendere.* Paracletum autem misit ad eam, hoc est, Salvatorem, præstante ei virtutem omnem Patre et omnia sub polestate tradente; et Aonibus autem similiter, uti in eo omnia conderentur, visibilia et invisibilia, Throni, Divinitates, Dominationes. Mittitur autem ad eam cum coetaneis suis angelis. *Hunc autem Achamoth reverit eum, dicitur primo quidem cooperationem imposuisse propter reverentiam: deinde autem cum vidisset eum cum universa fructificatione sua accurrisse ei, virtute accepta de visu ejus. Et illum formasse eam, formationem, quæ est secundum agnitionem et curationem passionum fecisse ejus, separantem eas ab ea et non eum neglexisse.* Nec enim erat possibile eas exterminari, quodammodo prioris, eo quod jam habilia et possibilia essent; sed segregantem separatim commiscuisse et coagulasse et de incorporali passione in incorporalem materiam transtulisse. Et sic aptabilitatem et naturam fecisse in eis, ut in congregationes et corpora ventrent; uti fierent duæ substantiæ, una quidem mala ex passionibus, altera autem conversionis, passibilis; et propter hoc virtute Salvatorem fabricasse dicunt. EDD.

(7) *Quodammodo subavit intra et ipsa in illos.* Sic edidit Rhenanus. At in exemplaribus antiquis legitur, *Substruit*. Unde verior emendatio videatur; « Et quodammodo subsuriit et ipsa in illos. » Rig.

(8) *Imaginatione.* Iren. *adversus Hæres.* cap. 4, § 5. — Τὴν τε Ἀχαμὼθ ἐκτός πάθους γινομένην, καὶ συλλαβοῦσαν τῇ χαρᾷ τῶν ἐν αὐτῷ φωτῶν τὴν θειωρᾶν, τουτίστι τῶν ἀγγέλων τῶν μετ' αὐτοῦ, καὶ ἐγκισσάσασαν αὐτοὺς, κεκυκλῆναι καρποὺς κατὰ τὴν εἰκόνα διδάσκουσι κῆρυμα πνευματικὸν καθ' ὁμοίωσιν, κ. τ. λ.

Cap. 5, § 1. Τριῶν μὲν οὖν ἦδη τούτων ὑποκειμένων

CAPUT XVIII.

Hac auctoritate trium scilicet liberorum (9) agendis rebus exercitior ⁶⁵ facta, formare singula genera constituit. Sed spiritale quidem non ita potuit attingere ⁶⁶, ut et ipsa spiritalis. Fere enim paria et consubstantiva, in alterutrum valere societas naturæ negavit. Eo animo, unum ⁶⁷ ad animale convertit; prolatis Soteris disciplinis. Et primum (quod cum magno horrore blasphemiae et pronuntiandum, et legendum est et audiendum) Deum fingit ⁶⁸ hunc nostrum et omnium, præter hæreticorum, patrem, et ⁶⁹ Demiurgum, et regem universorum quæ post illum. Ab illo enim omnia ⁷⁰, si tamen ab illo, et non **573** ab ipsa potius Achamoth, a qua occulto nihil sentiens ejus, et velut sigillario ⁷¹ extrinsecus ductu (10), in omnem operationem movebatur. Denique ex hac personarum in operibus ambiguitate, nomen illi Metropatoris miscuerunt, distinctis appellationibus cæteris secundum status et situs operum: ut animalium quidem substantiarum quas ad dexteram commendant,

A patrem nuncupent: materialium ⁷² vero quas ad lævam delegant, Demiurgum nominent: Regem autem communiter in universitatem (11).

CAPUT XIX.

Sed nec nominum proprietas competit proprietati operum, de quibus nomina omnia, cum deberet illa hæc omnia vocitari, a qua res agebantur, nisi quod jam nec ab illa. Cum enim dicant Achamoth in honorem Æonum imagines commentatam, rursus hoc in Soterem auctorem detorquent, qui per illam sit operatus: ut ipsam quidem, imaginem patris invisibilis et incogniti daret; incognitam scilicet et inuisibilem Demiurgo, eundem autem Demiurgum Nun filium effingeret, Archangeli vero Demiurgi opus, reliquos Æonas exprimerent. Cum imagines audio tantas trium, quæro, non vis nunc ut imagines rideam perversissimi **574** pictoris illorum? Feminam Achamoth, imaginem patris? et ignarum matris Demiurgum, multo magis patris ⁷³? Imaginem Nus ignorantis patrem? et angelos famulos simulacra

Variæ lectiones.

⁶⁵ *Legi posset exercitior Jun.* ⁶⁶ *Effingere Lat. idque melius videtur Jun.* ⁶⁷ *Si unum Rhen. Seml. manum ad animale Jun.* ⁶⁸ *Deum fingi adhuc. Rhen. Seml.* ⁶⁹ *Deum demiurgum. Rhen. Seml.* ⁷⁰ *Ab illo enim si... Seml. omisit omnia, forsan lapsu typographico.* ⁷¹ *Sigillario Jun.* ⁷² *Maternorum Rhen. Seml. forte materiorum Jun.* ⁷³ *Multo magis patris uncinis includit Jun.*

Commentarius.

καθ' αὐτοὺς, τοῦ μὲν ἐκ τοῦ πάθους· ὃς ἦν ὅλη· τοῦ δὲ ἐκ τῆς ἐπιστροφῆς ὃ ἦν τὸ ψυχικόν· τοῦ δὲ ὁ ἀπεκύρσε, τοῦτ' ἔστι τὸ πνευματικόν, οὕτως ἐπάρατη ἐπὶ τὴν μόρφωσιν αὐτῶν.

Interpretatio vetus. — Cap. 4, § 5. *Hanc autem Achamoth extrapassionem factam concepisse de gratulatione eorum, quæ cum eo sunt, luminum visionem*, id est Angelorum qui erant cum eo, et delectatam in conspectu eorum peperisse fructus secundum illius imaginem docent, partum spiritualem secundum similitudinem factum satellitum Salvatoris. — Cap. 5, § 1: *Tria igitur hæc cum subsistant, secundum eos, unum quidem expressione, quod erat materia, alterum vero de conversione, quod erat animale: alterum vero quod enixa est, quod est spirituale, sic conversa est in formationem ipsorum.* EDD.

(9) *Trium scilicet liberorum.* De jure trium liberorum multa sunt passim in constitutionibus veterum imp. Vetus interpres, hoc est expositor Codicis Theod. qui mutilus exstat, cap. *de legitimis hæred.* lib. v, docet matrem habere jus trium liberorum, si ingenua tres partus vivos, et libertina quatuor ediderit. Hoc privilegium etiam illis qui nullos sustulerant liberos, interdum principum favore concedebatur. Jus trium liberorum Suetonio Tranquillo parum felix matrimonium experto tribuit Trajanus Cæsar, id rarissime facere solitus, nec numerum excedens, quem apud amplissimum senatum, sibi suffectorum dixerat. Porro multum valebat jus trium liberorum ad hæreditates adeundas. RHEN.

(10) *Sigillario extrinsecus ductu.* Sic habent veteres quidem libri, sed falso. Omnino legendum, *sigillario ductu.* Sic libro de anima, *Sigillario motu superficiem intus agitante.* Glossæ veteres, *Sigillari, Νευροσπαστοι.* Marcus Antoninus, initio lib. vii, dixit *στυλλάρια νευροσπαστούμενα.* RIG.

C (11) *Universitatem.* In hoc capite, ut in præcedenti simul et sequenti, Tertullianus, ad moderatum et grave genus argumentum reversus, jocosque paulisper renuntiatis, non solum datam ab Irenæo Γνώσεω; descriptionem refert adamussim et in suam ipsius loquelam, scribendique propriam institutionem refricat, sed et evolvit luculenter et uberius enarrat.

Iren. *adversus Hæres.* cap. 5, § 4.... ἀλλὰ τὸ μὲν πνευματικόν μὴ δεδυνῆσθαι αὐτῇ μορφῶσαι, ἐπειδὴ ὁμοούσιον ὑπῆρχεν αὐτῇ. Τετράφασι δὲ ἐπὶ τὴν μόρφωσιν τὴν γανομένην ἐκ τῆς ἐπιστροφῆς αὐτῆς ψυχικῆς οὐσίας, προβαλεῖν τε τὰ παρὰ τοῦ Σωτῆρος μαθήματα. Καὶ πρῶτον μεμορφωκέναι αὐτὴν ἐκ τῆς ψυχικῆς οὐσίας λέγουσι τὸν πατέρα καὶ βασιλέα πάντων τῶν τε ὁμοούσιων αὐτῇ.... λεληθότων κινούμενον ὑπὸ τῆς μητρὸς, ὅθεν καὶ Μητροπάτορα.... καὶ Δημιουργὸν αὐτὸν καὶ Πατέρα καλοῦσι· τῶν μὲν δεξιῶν πατέρα λέγοντες αὐτὸν, τοῦτ' ἔστι τῶν ψυχικῶν. Τῶν δὲ ἀριστερῶν, τοῦτ' ἔστι τῶν ὁλικῶν Δημιουργόν, συμπάντων δὲ βασιλέα.

D *Interpretatio vetus.* — § 1. *Sed spiritale quidem non potuisse eam formare (docent) quoniam ejusdem substantiæ ei erat (notemus illud vocabulum ὁμοούσιον quod Tertullianus novet fortiter expressit scribendo: consubstantia) conversam autem in formationem ejus, quæ facta erat de conversione ejus, animalis substantia, emisisset quoque a Salvatore doctrinas. Et primo quidem formasse eam de animali substantia dicunt Deum Patrem et Salvatorem et Regem omnium ejusdem substantiæ ei.... Ea enim quæ post eum sunt, eum dicunt formasse latenter motum a matre sua: unde et Metropatorem... et Demiurgum et Patrem vocant. Dextrorum quidem, Patrem dicentes eum, id est, psychicorum; sinistrorum vero, id est, hylicorum, Demiurgum, omnium autem regem.* EDD.

dominorum? Hoc est mulum de asino pingere (12), et Ptolomæum describere de Valentino (13).

CAPUT XX.

Igitur Demiurgus extra Pleromatis limites constitutus, in ignominiosa æterni exilii vastitate novam provinciam condidit, hunc mundum: repurgata confusione, et distincta diversitate duplicis substantiæ illius, de strue⁷⁴ animalium et materialium (14). Ex incorporalibus corpora ædificat, gravia, levia, sublimantia atque vergentia, cœlestia atque terrena; tum psam cœlorum septemplex scenam solio desuper suo finit, unde et sabbatum dictum⁷⁵, ab hebdomade sedis suæ; et Ogdoas mater Achamoth, ab argumento Ogdoadis primogenitalis⁷⁶. Cœlos autem noeros⁷⁷ deputant (15), et interdum angelos eos faciunt, sicut et ipsum Demiurgum: sicut et Paradisum, archangelum quartum, quoniam⁷⁸ et hunc supra cœlum tertium pangunt, ex

cujus virtute sumpserit Adam, diversatus illic⁷⁹ inter nubeculas⁸⁰ et arbusculas. Satis 575 meminerat Ptolomæus (16) puerilium discipulorum, in mari poma nasci, et in arbore pisces: sic et in cœlestibus nuceta (17) presumpsit. Operatur Demiurgus ignorans, et ideo fortasse non scit (18) arbores in sola terra institui oportere. Plane mater sciebat. Quidni suggerebat? quæ et effectum suum ministrabat. Sed tantum fastigium filio exstruens per ea opera quæ illum et patrem, et deum, et regem, ante Valentinianorum ingenia testantur, cur sibi quoque ista noluit esse nota, postea quæram (19).

CAPUT XXI.

Interim tenendum, Sophiam cognominari et Terram et Matrem quasi Matrem, terram, et quod magis rideas, etiam Spiritum sanctum. Ita omnem illi honorem contulerunt feminæ, puto et barbam, ne

Variæ lectiones.

⁷⁴ Detrusæ Par. destrusæ Rhen. Seml. ⁷⁵ Est habent al. Et sabbatum dictus Jun. ⁷⁶ Primogenitalis Fran. primigenium Par. ⁷⁷ Noetos Rhen. Seml. ⁷⁸ Alii quomodo. ⁷⁹ Deversatus illuc al. ⁸⁰ Nuculos Jun.

Commentarius.

(12) *Hoc est mulum de asino pingere.* Vice proverbii usurpat, Mulum de asino pingere, id est ad exemplar ineptiarum, similitudinem ineptiarum exemplum repræsentare, aut ad mendacia nova mendacia confingere. Nam subjicit, et Ptolomæum describere de Valentino. Porcionistas istas nugas prior Valentinus commentus est, Ptolomæus aliquid de suo adjecit ab auctore nonnihil varians. Ergo Valentino hæreseos istius auctori, nomen Asini competit, ut muli Ptolomæo discipulo. Ex asino et equa mulus gignitur mense 12, ait Plin. lib. VIII. RHEN.

(13) *Valentino. Iren. adversus Hæres., cap. 5, § 2.* — Τὴν γὰρ Ἐνθὺμην ταύτην βουλευθεῖσαν εἰς τιμὴν τῶν Αἰώνων τὰ πάντα ποιῆσαι, εἰκόνας λέγουσι πεποιημένην αὐτῶν, μᾶλλον δὲ τὸν Σωτῆρα δι' αὐτῆς καὶ αὐτὴν μὲν ἐν εἰκόني τοῦ δορυτοῦ Πατρὸς τεταρτηκῆναι, μὴ γινωσκομένην ὑπὸ τοῦ Δημιουργοῦ· τοῦτον δὲ τοῦ Μονογενοῦς υἱοῦ, τῶν δὲ λοιπῶν Αἰώνων τοὺς ὑπὸ τούτων γεγυνοτάς Ἀρχαγγέλους τε καὶ Ἀγγέλους.

Interpretatio vetus. — § 2. *Hanc enim Enthymen volentem in Æonum honorem omnia facere, imagines dicunt fecisse ipsorum, magis autem Salvatorem per ipsam. Et ipsam quidem in imagine invisibilis Patris conservasse incognitam a Demiurgo: hunc autem unigeniti filii: reliquorum vero Æonum eos, qui ab hoc facti sunt angeli et archangeli.* EDD.

(14) *De strue animalium et materialium.* Sic emendavimus, etsi veteres libri constanter, destrusæ. Struem dicit animalium et materialium, quod Irenæus, duas substantias confusas, hylicorum et psychicorum. RIC.

(15) *Cœlos autem noeros deputant.* Irenæus Latinus, intellectuales, Γραῦς, Νοητός. ID.

(16) *Satis meminerat Ptolomæus.* Videtur Ptolomæus, Valentini sectator, id commentus esse de Paradiso, Archangelo quarto supra cœlum tertium extenso. Vocat autem puerilia discubula, fabulas pueriles, quæ solent pueris a nutrieibus recitari aut anculis. RHEN.

(17) *Nuceta.* Nucetum locus est nucibus arboribus consitus, a nucē; ut lauretum a lauro, quercetum a quercu. ID.

(18) *Et ideo fortasse non scit.* Jocus est in Demiur-

gum, quem Valentinianum fabulantur putasse omnia a semetipso fecisse cum ea fecisset Achamoth. Cœlum enim fecisse nescientem cœlum, et hominem plasmasse ignorantem hominem; terram autem ostendisse non scientem terram, et in omnibus sic dicunt ignorasse cum figuras eorum quæ faciebat, et ipsam etiam ignorasse matrem, ac semetipsum putas omnia esse. ID.

(19) *Quæram. Iren. adversus Hæres., cap. 5, § 2.* — Πατέρα οὖν καὶ Θεὸν λέγουσιν αὐτὸν γεγονέναι τοῦ ἑαυτοῦ τοῦ Πληρώματος ποιητὴν ὄντα πάντων ψυχικῶν τε καὶ υἱικῶν. Διακρίναντα γὰρ τὰς δύο οὐσίας συγκεχυμένας, καὶ ἐξ ἀσομάτων σώματα ποιήσαντα, δεδημιουργημένα τὰ τε οὐράνια καὶ τὰ γῆϊα, καὶ γεγονέναι υἱικῶν καὶ ψυχικῶν, διέγνω καὶ ἀριστερῶν δημιουργόν, κούφω καὶ βαρέων, ἀνωφερῶν, καὶ κατωφερῶν. Ἐπὶ γὰρ οὐρανὸς κατεσκευασμένος, ἐν ἑαυτῷ τὸν Δημιουργὸν εἶναι λέγουσι. Καὶ διὰ τοῦτο Ἐβδομάδα καλοῦσιν αὐτὸν, τὴν δὲ μητέρα τὴν Ἀχαμῶθ· Ὁγδοάδα, ἀποσώζουσαν τὸν ἀριμὸν τοῦ ἀρχεγόνου, καὶ πρώτης τοῦ πληρώματος Ὁγδοάδος· τοὺς δὲ ἐπὶ οὐρανὸς εἰς εἴνα νοητοὺς φάσιν, ἀγγέλους δὲ αὐτοὺς ὑποτίθενται, καὶ τὸν Δημιουργὸν διὰ καὶ αὐτὸν Ἀγγελὸν Θεῷ ἰσχυρότα· ὡς καὶ τὴν παράδεισον ὑπὲρ τρίτον οὐρανὸν ὄντα τέταρτον Ἀγγελὸν λέγουσιν ὑπάρχειν, καὶ ἀπὸ τούτου τὸ εἰληφέναι τὸν Ἀδὰμ διατετριφέντα ἐν αὐτῷ.

Interpretatio vetus. — § 2. *Itaque patrem eum, ac Deum eorum quæ extra Pleroma sunt, existitisse dicunt, utpote omnium tam psychicorum quam hylicorum effectorem distinctis duabus illis essentiis ante confusis, atque ex incorporeis in corporeas immutatis, tam cœlestia quam terrestria condidisse et hylicorum et psychicorum, et dextrorum et sinistrorum fabricatorem, levium et gravium, sursum advolantium et deorsum deurgentium. Septem quoque cœlos fecisse, super quos Demiurgum esse dicunt. Et propter sic hebdomadam vocant eum, matrem autem Achamoth, servantem numerum primogenitæ et primariæ Pleromatis ogdoadis. Septem autem cœlos quos intellectuales esse dicunt; angelos autem eos tradunt et Demiurgum et ipsos angelum, Deo autem similem, quemadmodum et Paradisum supra tertium cœlum existentem virtutis archangelum quartum dicunt esse, et ab hoc aliquid accepisse Adam conversatum in eo.* EDD.

dixerim cætera. Alioquin Demiurgus adeo rerum non erat compos, de animalibus scilicet censu ⁸¹ in valetudinis **576** spiritualia accedere (20) ut se solum, ratus, concionaretur : *Ego Deus, et absque me non est* (Isa. XLV, 6) : certe tamen non fuisse se retro sciebat. Ergo et factum intelligebat, et factitatore facti esse quemcunque. Quomodo ergo solus sibi videbatur, etsi non certus, saltem suspectus de aliquo factitatore (21).

CAPUT XXII.

Tolerabilior infamia est apud illos in diabolum, vel quia origo sordidior capit; ex nequitia enim mæroris illius deputatur, ex qua angelorum et dæmonum et omnium spiritualium malitiarum genituras notant. Et tamen diabolus quoque opus Demiurgi affirmant, et *munditenentem* ⁸² appellant, et superiorum magis gnarum defendunt, ut spiritalem naturam, quam Demiurgum, ut animalem. Meretur ab illis prælationem, cui omnes hæreses procurantur (22).

577 CAPUT XXIII.

Singularium autem potestatum arces his finibus collocant. In summis summitatibus præsidet tricenarius Pleroma, Horo signante lineam extremam. Inferius illum metatur medietatem Achamoth, filium calcans : subest enim demiurgus in hebdomade sua, magis diabolus, in isto nobiscum communi mundo coelementato et concorporificato, ut supra editum est, ex Sophiæ utilissimis casibus, qua nec aerem

A haberet recipiendi spiritus spatium, teneram omnium corporum vestem, colorum omnium indicem ⁸³, organum temporum, si non et istum Sophiæ mœstitia colasset; sicut animalia metus, sicut conversio ejus, ipsum demiurgum. Illis omnibus elementis atque corporibus ignis inflabellatus est : cujus originalem Sophiæ passionem, quia nondum ediderunt, ego interim argumentabor motiunculis ejus excusum. Credas enim illam in tantis vexationibus etiam febricitasse (23).

CAPUT XXIV.

Cum talia de Deo vel de deis, qualia de homine figmenta! Molitus enim ⁸⁴ mundum demiurgus, ad hominem manus confert, et substantiam non ei capit, non ex ista, inquit, arida quam nos unicam novimus terram quasi non etsi arida postmodum (24), adhuc tamen ⁸⁵ tunc aquis ante segregatis, superseite limo siccaverit, sed ex invisibili corpore materiæ illius, scilicet philosophicæ, de fluxili et fusili ejus: quod unde fuerit, haud queo æstimare, quia **578** nusquam est. Si enim fusile et fluxile liquoris est qualitas, liquor autem omnis de Sophiæ fleatibus fluxit, sequitur ut limum ex pituitis et gramis Sophiæ constituisse credamus, quæ lacrymarum proinde sunt fæces, sicut aquarum quod desidet, limus est. Figulat ita hominem demiurgus, et de afflatu suo animat : sic erit et choicus et animalis, ad imaginem et similitudinem factus : quadruplex res :

Variæ lectiones.

⁸¹ *Legendum omnino*, de animalium censu *Seml.* ⁸² *Munditenentem* cosmocratora *Iren.* ⁸³ *Judicem Seml.* ⁸⁴ *Ergo Jun.* ⁸⁵ *Tantum quod Lat.*

Commentarius.

(20) *De animabus scilicet, censu in valetudinis spiritualia agnoscere.* Supra notavit horrendam Valentinianorum blasphemiam, quod Demiurgum dicerent animalis esse substantiæ. Nunc igitur fatuas sententiæ illorum consequentias ridens, ait, Demiurgum, ab ea substantia animali, censu in valetudini, traxisse aliquid invalidi; fuisse autem in valetudinem accedere spiritualia, hoc est. Esse propterea invalidum accedere spiritualia, ad spiritualia accedere non valere, non posse. Irenæus Græce dixit, διὰ τοῦτο ἀτονώτερον αὐτὸν ὑπάρχοντα πρὸς τὸ γινώσκειν τινὰ πνευματικά. Ex quibus Latino Barbara sic legenda videantur. *Et propter hoc subteriore eum existentem perscire quæ sunt spiritualia.* RIG.

(21) *Factitatore.* Iren. *contra Hæres.*, cap. 5, § 2. — ... ταύτην δὲ τὴν μητέρα καὶ Ὀγδοάδα καλοῦσι, καὶ Σοφίαν, καὶ Γῆν. ... καὶ ἅγιον Πνεῦμα. ...

§ 4. ... διὰ τοῦτο ἀτονώτερον αὐτὸν ὑπάρχοντα πρὸς τὸ γινώσκειν τινὰ πνευματικά, αὐτὸν νενομικέναι μόνον εἶναι Θεον, καὶ διὰ τῶν Προφητῶν εἰρηκέναι. Ἐγὼ Θεός, πλὴν ἑμὺ οὐδείς.

Hanc autem matrem et Ogdoadem vocant et Sophiam et terram... et Spiritum sanctum... et propter hoc superiorem eum existentem præscribere quæ sunt spiritualia et se putasse solum Deum, et per prophetas dixisse: Ego Deus et præter me nemo.—Sensim ad jocis vapulandam Γῶσιν Noster dilabatur, nec, ut opinatur Semler, misera sunt quæ Irenæo, refutandi causa, addit, nec insulsa quibus inanem et turpem philosophiam irridet. Eo enim insanix devenerant Gnostici, ut fœdissimum mulieri cultum exhiberent omnemque illi honorem conferrent, *puto*

C *et barbam*, ait Septimius, ne dixerim, cætera... EDD. (22) *Procurantur.* Iren. *contra Hæres.*, cap. 5, § 4. — Ἐκ δὲ τῆς λύπης τὰ πνευματικά τῆς πονηρίας διδάσκουσι γαγενῆναι. ὅθεν τὸν διάβολον τὴν γένεσιν ἰσχυκέναι, ὅν καὶ Κοσμοκράτορα καλοῦσι, καὶ τὰ δαιμόνια καὶ τοὺς Ἀγγέλους, καὶ πᾶσαν τὴν πνευματικὴν τῆς πονηρίας ὑπόστασιν. τὸν δὲ Κοσμοκράτορα γινώσκειν τὰ ὑπὲρ αὐτὸν ὅτι πνεῦμα ἐστὶ τῆς πονηρίας, Τὸν δὲ Δημιουργὸν δὲ τὰ φυσικὰ ὑπάρχοντα.

Interpretatio vetus. — § 4. *De tristitia autem spiritualia militi docent facta. Unde et Diabolus genesis habuisse (quem et Cosmocratorem vocant) et dæmonia et omnem spiritalem malitiæ substantiam S... et Cosmocratorem intelligere ea quæ sunt supra eum, quoniam sit spiritualis malitia. Demiurgum vero ignorare, cum sit animalis.*

(23) *Febricitasse.* Iren. *contra Hæres.*, cap. 5, § 4. ... — Οἰκεῖν δὲ τὴν μητέρα αὐτῶν εἰς τὸν ὑπερουράνιον τόπον, τοῦτ' ἐστὶν ἐν τῇ μεσότητι. τὸν Δημιουργὸν δὲ εἰς τὸν ὑπερουράνιον τόπον, τοῦτ' ἐστὶν ἐν τῇ ἑβδομάδι. τὸν δὲ παντοκράτορα ἐν τῷ καθ' ἡμᾶς κόσμῳ.

Interpretatio vetus. — § 4. *Habitare matrem quidem ipsorum in eo qui sit cœlestis locus, hoc est in medietate, Demiurgum vero in eo qui sit in cœlo locus, hoc est, hebdomade: Cosmocratorem vero in eo qui sit secundum nos, mundo.* EDD.

(24) *Quasi non etsi arida postmodum.* Ipso libro de Baptismo, hominis figulandi opus sic explicat : « De terra materia convenit; non tamen habilis, nisi humecta et succida, quam scilicet ante quartum diem segregatæ aquæ in stationem suam superstiti humore limo temperant. » RIG.

ut imago quidem choicus deputetur, materialis⁸⁶ scilicet; etsi non ex materia demiurgus: similitudo autem animalis; hoc enim de demiurgus. Habes duos. Interim carnalem superficiem postea aiunt choico superlatam, et hanc esse pelliceam tunicam (25) obnoxiam sensui (26).

CAPUT XXV.

Inerat autem in Achamoth ex substantia Sophiae matris (27) peculium quoddam seminis spiritalis: sicut et ipsa Achamoth in filio demiurgo sequestraverat, ne hoc quidem gnaro. Accipe industriam clandestinae providentiae hujus. Ad hoc enim et deposuerat et occultaverat (28) ut cum demiurgus animam mox de suo afflatu in Adam communicaret, pariter et semen illud spiritale quasi par canalem⁸⁷ derivaretur in choicum: atque ita feturatum in corpore materiali, velut in utero (29), et adultum illic, idoneum inveniretur suscipiendo quandoque Sermoni perfe-

cto (30). Itaque cum demiurgus traducem animae suae committit⁸⁸ in Adam, latuit homo spiritalis (31) flatu⁸⁹ insertus, et pariter corpori inductus quia non magis 579 semen noverat matris demiurgus, quam ipsam. Hoc semen Ecclesiam dicunt, Ecclesiae supernae speculum⁹⁰ (32), et hominis censum: proinde cum ab Achamoth deputantes, quemadmodum animale a demiurgo: choicum, substantia αρχής: carnem, materia⁹¹. Habes novum, id est quadruplum Geryonem (33).

CAPUT XXVI.

Sic et exitum singulis dividunt. Materiali quidem, id est carnali, quem et sinistram vocant, indubitatum interitum; animali vero, quem et dextram appellant, dubitatum eventum, utpote inter materiale spiritalemque nutanti; et illac debito qua plurimum adnuerit. Caeterum spiritalem mitti in animalis comparisonem⁹² et erudiri cum eo et excereeri in

Variæ lectiones.

⁸⁶ Materiali *Seml.* ⁸⁷ Animam *add. Pam. Seml. Oberth. Forte anima Jun.* ⁸⁸ Commisit *Jun.* ⁸⁹ Jesus *addit Seml. Ipsius Jun.* ⁹⁰ Exemplum *Iren.* ⁹¹ Choicum, substantia carne, a materia *Jun.* ⁹² Potuit *Rhen.*

Commentarius.

(25) *Pelliceam tunicam.* S. Hieronymus confutans errores Joan. Hierosolymitani, in eo arguit, quod per pelliceas tunicas corpora humana interpretaretur, quibus nimirum prini parentes nuditatem suam velaverunt, statimque rei facti sunt. *LE PR.*

(26) *Sensui.* *Iren. contra Hæres., loc. cit., § 5.* — Δημιουργήσαντα δὴ τὸν κόσμον πεποιημένοι καὶ τὸν ἄνθρωπον τὸν χεῖρον· οὐκ ἀπὸ ταύτης δὲ τῆς ἡρᾶς γῆς, ἀλλ' ἀπὸ τῆς ἀοράτου οὐσίας, ἀπὸ τοῦ κεχυμένου καὶ ῥευστοῦ τῆς ὕλης λαβόντα, καὶ εἰς τοῦτον ἐμφυτῶσαι τὸν ψυχικὸν διερρήζονται. Καὶ τοῦτον εἶναι τὸν κατ' εἰκόνα καὶ ὁμοίωσιν γεγονότα... ὕστερον δὲ περιτεθεῖσθαι λέγουσιν αὐτῶν τὸν δερματίνον χιτῶνα· τοῦτο δὲ τὸ αἰσθητὸν σαρκίον εἶναι λέγουσι.

Interpretatio vetus. — Cum fabricasset igitur mundum, fecit et hominem choicum, non autem ab hac arida terra, sed ab invisibili substantia et ab effusibili et fluida materia accipientem: et in hunc insufflasse psychicum definiunt. Et hunc esse secundum imaginem et similitudinem factum... Post deinde circumdatam (substantiam ejus) dicunt ei dermatinam tunicam: hanc autem sensibilem carnem esse volunt. *EDD.*

(27) *Ex substantia Sophiae matris,* Vergit illud ad errorem de anima; hujus autem opinionis dogma plenius recenset et explicat lib. de Anima. c. 11. *LE PR.*

(28) *Ad hoc enim et deposuerat et occultaverat.* Idem prodiit Irenæus his verbis. Partum vero matris ipsorum, inquit, quæ est Achamoth, quem secundum inspectionem eorum angelorum qui sunt erga Salvatorem, generavit, existentem ejusdem substantiæ matris suæ spiritalis, et ipsum enim ignorasse Demiurgum dicunt, et latenter depositum esse in eum nesciente eo: uti per eum in eam qua ab eo esset animam seminatam, et in materiale hoc corpus, gestatum quoque velut in utero: in his et amplificatum, paratum fiat ad susceptionem perfectæ rationis. *RHEN.*

(29) *Feturatum in corpore materiali velut in utero.* Irenæus. « Gestatum quoque velut in utero, » *Κυοφερθέν.* *Ric.*

(30) *Suscipiendo quandoque sermoni perfecto.* Irenæus, « Ad susceptionem perfectæ rationis. » *Id.*

(31) *Latuit homo spiritalis.* Irenæus, Latuit igitur inquit, quemadmodum dicunt Demiurgum, conseminatus insufflatione ejus a Sophia, spiritalis homo, inenarrabili virtute et providentia. Atque hoc ultimum est quod Tertullianus mox dicit, Accipe industriam, inquit, clandestinae providentiae hujus. *RHEN.*

(32) *Ecclesiae supernae speculum.* Iren. : *Exemplum superioris Ecclesiae, Ric.*

(33) *Geryonem.* *Iren. contra Hæres. ibid., § 6.* — Τὸ δὲ κύημα τῆς μητρὸς αὐτῆς τῆς Ἀχαμῶθ, δ... ἐπέκνησεν ὁμοούσιον τῇ μητρὶ πνευματικὸν καὶ αὐτὸν ἡγοηκέναι τὸν Δημιουργὸν λέγουσι· καὶ λεληθῶτως καταθεθεῖσθαι εἰς αὐτὸν, μὴ εἰδότες αὐτοῦ, ἵνα δι' αὐτοῦ εἰς τὴν ἀπ' αὐτοῦ ψυχὴν σπαρῇ, καὶ εἰς τὸ ὕλικόν τοῦτο σῶμα, κυοφερθῇ, ἐν τούτοις καὶ αὐξηθῇ, ἔτοιμον γίνηται εἰς ὑποδοχὴν τοῦ τελείου. Ἐλαθεν οὖν, ὡς φασί, τὸν Δημιουργὸν ὁ συγκατασπαρεῖς τῶ ἐμφυτῶματι αὐτοῦ ὑπὸ τῆς Σωφίας πνευματικῆς ἀνθρώπων ἀρόηται προνοῶν. Ὡς γὰρ τὴν μητέρα ἡγοηκέναι, οὕτω καὶ τὸ σπέρμα αὐτῆς· ὃ δὲ καὶ αὐτὸ Ἑκκλησίαν εἶναι λέγουσιν, ἀντίτυπον τῆς ἄνω Ἑκκλησίας. Καὶ τότε εἶναι ἐν αὐτοῖς ἀξιοῦσιν, ὥστε ἔχειν αὐτοῖς τὴν μὲν ψυχὴν ἀπὸ τοῦ Δημιουργοῦ, τὸ δὲ σῶμα ἀπὸ τοῦ χεῖρος, καὶ τὸ σαρκικὸν ἀπὸ τῆς ὕλης.

Interpretatio vetus. — § 6. Patrum vero matris ipsorum quæ est Achamoth, quem generavit existentem, ejusdem substantiæ matri suæ, spiritalem et ipsum, ignorasse Demiurgum dicunt: et latenter depositum esse in eum, nesciente eo, uti per eum in eam, quæ ab eo esset animam seminatam et in materiale hoc corpus, gestatum quoque velut in utero in iis et amplificatum, paratum fiat ad susceptionem perfectæ rationis. Latuit igitur, quemadmodum dicunt, Demiurgum conseminatus insufflatione ejus a Sophia spiritalis homo, inenarrabili virtute et providentia. Quemadmodum enim matrem suam ignoravit, sic et semen ejus, quod etiam ipsum Ecclesiam esse dicunt, exemplum superioris Ecclesiae: et hunc esse in semetipsis hominem volunt, uti habeant animam quidem a Demiurgo, corpus autem a limo, et carneum a materia, spiritali vero hominem a matre Achamoth. *EDD.*

conversacionibus possit (34). Indiguisset enim animalem **580** etiam sensibilibus disciplinarum; in hoc et paraturam mundi prospectam; in hoc et Soterem animalem ⁹³ in mundo representatum, in salutem scilicet animalis. Alia adhuc compositione monstruosum, voluntillum prosicias ⁹⁴ earum, substantiarum induisse (35), quarum summam saluti esset redacturus; ut spiritalem quidem suscepit ab Achamoth, animale vero, quem mox a demiurgo ⁹⁵ induit, Christum; ceterum corporalem, ex animali substantia, sed miro et inenarrabili rationis ingenio constructum ⁹⁶, administrationis causa ⁹⁷ vim ⁹⁸ con-

tulisse (36) quo congressui, et conspectui, et contactui ⁹⁹, et defunctui (37) ingratissimus (38) subjaceret. Materiale autem nihil in illo fuisse, utpote salutis alienum, quasi aliis fuerit necessarius, quam egentibus salute. Et totum hoc, ut carnis nostræ habitum alienando a Christo, a spe etiam salutis expellant (39).

581 CAPUT XXVII.

Nunc reddo de Christo : in quem tanta licentia Jesum (40) inserunt quidam, quanta spiritale semen animali cum inflatu infulciunt, fertilia nescio quæ commenti, et hominum et deorum suorum. Esse

Variae lectiones.

⁹³ Animalem ejiciunt Jun. Seml. Oberth. ⁹⁴ Prospicientias Fran. Par. Proficias Ciacc. Primitias Pam. ἀπαρχάς, ἀρεθλῖνα. ⁹⁵ Quam... induerit Jun. ⁹⁶ Constructam Pam. ⁹⁷ Causa abest a Fran. Par. causam Seml. Oberth. Porro forte via Jun. ⁹⁸ Vi Rhen. Seml. Oberth. Pam. Rig. volebat circumtulisse Seml. administrationis causa ei contulisse. ⁹⁹ Contractui Seml.

Commentarius.

(34) *Et erudiri cum eo, et exerceri in conversationibus possit.* Irenæus, *Ut formetur coeruditum ei in conversatione.* Qui locus apertissime declarat Irenæi Latina quæ nunc habemus in manibus, ipsissima esse quæ vidit Septimius, Rig.

(35) *Prosicias earum substantiarum induisse.* Mendose in cod. Pithæano legitur, *Prospicias, et Invidisse.* Prosicias dicit, quod Irenæus *Primitias*. Ἀπαρχάς Glossæ veteres, *Prosicias* ἀρεθλῖνα αἱ τῶν θυμάτων ἀπαρχαί. Festus, *Proscium, prosecutum.* Rig.

(36) *Contulisse.* In codice Pithæi legitur, *incontulisse* : unde arbitror emendandum, *circumtulisse*, ut sit quod ab Irenæo dicitur, *circumdatum corpus.* Rig.

(37) *Defunctui.* Passioni, morti. Sic reddidit Irenæi *Passibile.* Rig.

(38) *Ingratissimus.* Ingratissimus, Etiam nolens. Rig.

(39) Huc usque Tertullianus, Irenæum pone secutus, jam liberius progreditur, multa que partim tacet, partim sequentibus capitibus obvolvitur, ac multa superaddit, quæ descriptam ab Irenæo Gnosticorum delineationem perficiunt, eximique nobis representant quæ Tertullianus habuit præ oculis et nunc desiderantur Justini Philosophi et Miltiadæ Ecclesiarum Sophistæ adversus Valentinianos scripta. Ceterum sole clarius est, fatente Semlero Tertullianum in hoc cap. 26 ex Græcis copiosioribus reddidisse parcius.

Iren. *adversus Hæretic.*, ibid., cap. 6, § 1. — Τριῶν οὖν ὄντων, τὸ μὲν ὑλικόν, ὃ καὶ ἀριστοτέρων καλοῦσι, κατὰ ἀνάγκην ἀπόλλυσθαι λέγουσιν, ἅτε μηδεμίαν ἐπιδείξασθαι πνοὴν ἀφθαρσίας δυνάμενον· τὸ δὲ ψυχικόν, ὃ καὶ δεξιὸν προσγοροῦσιν, ἅτε μέσον ὄν τοῦ τε πνευματικοῦ, καὶ ὑλικοῦ, ἐκείσε χωρεῖν, ὅπου ἂν καὶ τὴν πρόσκλισιν ποιῆσθαι· τὸ δὲ πνευματικόν ἐκπεπέμφθαι, ὅπως ἐνθάδε τῇ ψυχικῇ συζυγίᾳ μορφωθῇ, συμπαιδεύθην αὐτῇ ἐν τῇ ἀναστροφῇ..... ἔδει γὰρ τῶν ψυχικῶν καὶ αἰσθητῶν παιδεύματων. δι' ὧν καὶ κόσμον κατεσκευάσθαι λέγουσι, καὶ τὸν Σωτῆρα δὲ ἐπὶ τοῦτο παραγεγονέναι τὸ ψυχικόν, ἐπεὶ καὶ αὐτεξούσιόν ἐστιν, ὅπως αὐτὸ σώσῃ· ὧν γὰρ ἡμελλε σῶσειν, τὰς ἀπαρχὰς αὐτῶν εἰληφέναι φάσκουσιν· ἀπὸ μὲν τῆς Ἀχαμῶθ τὸ πνευματικόν, ἀπὸ δὲ τοῦ Δημιουργοῦ ἐνδεύσθαι τὸν ψυχικὸν Χριστόν, ἀπὸ δὲ τῆς οἰκονομίας περιτελεῖσθαι σῶμα ψυχικὴν ἔχον οὐσίαν, κατεσκευασμένην δὲ ἀρρήτῳ τέχνῃ, πρὸς τὸ καὶ ἀόρατον καὶ ἀψηλάφητον, καὶ ἀπαθὲν γενεῆσθαι· καὶ ὑλικόν δὲ οὐδ' ὅτιον εἰληφέναι λέγουσιν αὐτόν· μὴ γὰρ εἶναι τὴν ὕλην δεκτικὴν σωτηρίας.

Cap. 7, § 2. Εἰσὶ δὲ οἱ λέγοντες, προβαλέσθαι αὐτόν καὶ Χριστόν υἱὸν Ἰσίου, ἀλλὰ ψυχικόν, περὶ τούτου διὰ προφητῶν λελαληκέναι. Εἶναι δὲ τούτου διὰ Μαρίας διοδεύσαντα καθάπερ ὕδωρ διὰ σωλῆνος ὁδεύει. Καὶ εἰς τούτον ἐπὶ τοῦ

βαπτίσματος κατελθεῖν ἐκεῖνον τῶν ἀπὸ τοῦ πληρώματος ἐκ πάντων Σωτῆρα, ἐν εἰδὲ περισσεύει. Γεγονέναι δὲ ἐν αὐτῷ καὶ τὸ αὐτὸ τῆς Ἀχαμῶθ σπέρμα πνευματικόν. Τὸν οὖν Κύριον ἡμῶν ἐκ τεσσάρων τούτων σύνθετον γεγονέναι φάσκουσιν, ἀποσώζοντα τὸν τύπον τῆς ἀρχηγόνου καὶ πρώτης τετρακτύος, ἐκ τε τοῦ πνευματικοῦ, ὃ ἦν ἀπὸ τῆς Ἀχαμῶθ, καὶ ἐκ τοῦ ψυχικοῦ, ὃ ἦν ἀπὸ τοῦ Δημιουργοῦ, καὶ ἐκ τῆς οἰκονομίας, ὃ ἦν κατεσκευασμένος ἀρρήτῳ τέχνῃ καὶ ἐκ τοῦ Σωτῆρος, ὃ ἦν κατελθούσα εἰς αὐτόν περιστέρα.

Interpretatio vetus. — Cap. 6, § 1. Cum sint igitur tria, alterum, materiale (quod etiam sinistrum vocant) ex necessitate perire dicunt, quippe cum nullam spirationem incorruptelæ recipere possit; animale vero (quod etiam dextrum appellant) cum sit medium spiritualis et materialis, illuc redigi, quocunque declinaverit : spiritale vero emissum esse, uti hic animalis conjunctum formetur, coeruditum ei in conversatione. Opus erat enim animali sensibilibus disciplinis. Ob quam causam et mundum fabricatum dicunt, et Salvatore ad hoc venisse animale, quia suæ potestatis est, ut id salvet. Quæ enim salvaturus erat, eorum primitias eum suscepisse dicunt : ab Achamoth quidem spiritale, a Demiurgo autem indutum psychicum (id est, animale) Christum a dispositione autem circumdatum corpus, animale habens substantiam, paratum vero inenarrabili arte, ut et visibile et palpabile et passibile fieret. Et hylicum autem nihil omnino suscepit : non enim esse hylicum capacem salutis.

Cap. 7, § 2. — Sunt autem qui dicunt emisisse eum et Christum filium suum sed et animale et de hoc per prophetas locutum esse. Esse autem hunc qui per Mariam transierit, quemadmodum aqua per tubum transit, et in hunc in baptismo descendisse illum, qui esset de Pleromate ex omnibus, Salvatore in figura columbæ : fuisse autem in eo et illud quod est ab Achamoth, semen spiritale. Dominum igitur nostrum ex quatuor iis compositum fuisse dicunt, servantem typum primogenitæ et primæ quaternationis de spiritali, quod erat ab Achamoth : Et de animali, quod erat de Demiurgo, et de dispositione, quod erat factum inenarrabili arte, et de Salvatore, quod erat illa, quæ descendit in eum, columba. Rdd.

(40) *In quem tanta licentia Jesum.* Nos ab exemplaribus nihil adjuti, scripsimus, in quem, etc. Porro Valentiniani inserunt Jesum illum ex omnium æonum defloratione constantem Soterem, in animale Demiurgi Christum, fertilem Christum constituentes, et semenspiritale eodem modo in animale infulciunt. Rhen.

enim ¹ Demiurgo suum Christum filium naturalem. Denique animale prolatum ab ipso, promulgatum prophetis; in Præpositionum questionibus positum, id est per virginem, non ex virgine editum, quia delatus in virginem transmeatorio potius quam generatorio more processerit: per ipsam, non ex ipsa; non matrem eam, sed viam passus. Super hunc itaque Christum devolasse tunc in baptismatis sacramento Soterem (41) ² per effigiem columbæ. Fuisse autem et in Christo etiam ex Achamoth spiritalis seminis condimentum, ne maresceret scilicet reliqua farsura. Nam in figuram principalis Tetradis, quatuor eum substantiis stipant, spiritali Achamothiana, animali Demiurgina, corporali inenarrativa ³, et illa sotericiana, **582** id est columbina. Et Soter quidem permansit in Christo, impassibilis, inlæsibilis, ⁴, inapprehensibilis. Denique cum ad apprehensiones venit ⁵, discessit ab illo in cognitione Pilati. Proinde nec matris semen admisit injurias, æque

insubditivum, et ne ipsi quidem Demiurgo comperit. Patitur vero animalis et carnis (42) Christus, in deliniationem ⁶ superioris Christi, qui ad Achamoth formandam substantiaval, non agnitionali forma, Cruci, id est Horo fuerat innixus. Ita omnia in imagines urgent (43), plane et ipsi imaginarii Christiani (44).

CAPUT XXVIII.

Interea Demiurgus omnium adhuc nescius, etsi aliquid et ipse per prophetas concionabitur, ne hujus quidem operis sui intelligens (dividunt enim et prophetiale patrociniū ⁷ in Achamoth (45), in semen, in Demiurgum): ubi adventum Soteris accepit, propere et ovanter accurrit ⁸, cum omnibus viribus suis (46), Centurio de Evangelio. Et de omnibus inluminatus, **583** ab illo etiam spem suam discit, quod successurus sit in locum mairis. Ita exinde securus, dispensationem mundi hujus (47), vel maxime Ecclesiæ protegendæ nomine, quanto tempore oportuerit, insequitur (48).

Variæ lectiones.

¹ Etiam Rhen. Seml. Oberth. ² Jen vel Iem in Mss. Jesum Par. ³ Ine enarrativa Rhen. Selm. Oberth Jesuaciana Pam. Fran. Par. ⁴ Invisibilis leg. Jun. ex Iren. ⁵ Veniretur Jun. ⁶ Delineationem Jun. ⁷ Præconium Jun. ⁸ Occurrit al.

Commentarius.

(41) *Devolasse tunc in baptismatis sacramento Soterem.* Vetus exemplar non habet Soterem, sed Jem, quod depravatum est ex antiquiore, in quo erat scriptum I I M; sive Ihm, quod in Mss. passim significat Jesum. Neque aliter hic legendum, etsi Soterem posuerit Irenæus. RHEN.

(42) *Patitur vero animalis et carnis.* Hanc sententiam clare exponit Irenæus, sic scribens. Passus est autem, inquit secundum hos, animalis Christus, et ille qui ex dispositione fabricatus in mysterio, ut ostendat per eum mater typum superioris Christi, illius qui extensus est cruci, et formavit Achamoth, formationem secundum substantiam. Omnia enim hæc exempla illorum esse dicunt; expone ergo in delineationem superioris Christi, id est, in typum, in exemplum. RHEN.

(43) *Ita omnia in imagines urgent.* Irenæus, « Omnia enim hæc exempla, illorum esse dicunt. » Græcus habet, τύπους. RIG.

(44) *Christiani.* Iren. contra Hæres. cap. 7, § 2. — Καὶ τοῦτο μὲν ἀπαθὴ διαμεμενηκέναι (οὐ γὰρ ἐνεδέχετο παθεῖν αὐτὸν, ἀκράτητον καὶ ἀόρατον ὑπάρχοντα) καὶ διὰ τοῦτο ἔρῃαι. Προσαγομένου αὐτοῦ τῷ Πιλάτῳ, τὸ εἰς αὐτὸν κατατεθὲν πνεῦμα Χριστοῦ· ἄλλ' οὐδὲ τὸ ἀπὸ τῆς μητρὸς σπέρμα πεπονθέναι λέγουσιν· ἀπαθὲς γὰρ καὶ αὐτὸ, τὸ πνευματικόν, καὶ ἀόρατον, καὶ αὐτῷ τῷ Δημιουργῷ ἔπαθε δὲ λοιπὸν, κατ' αὐτοῦς, ὁ ψυχικὸς Χριστὸς.... ἵν' ἐπιδείξῃ, αὐτοῦ ἡ μήτηρ τὸν τύπον τοῦ ἀνθ' Χριστοῦ, ἐκείνου τοῦ ἐπεκταθέντος τῷ σταυρῷ, καὶ μορφώσαντος τὴν Ἀγαμῶθ μορφῶσιν τὴν κατ' οὐσίαν. Πάντα γὰρ ταῦτα τύπους· ἐκείνων εἶναι λέγουσι...

Interpretatio vetus. — Et hunc quidem impassibilem perseverasse (non enim possibile erat pati eum, cum esset incomprehensibilis et invisibilis); et propter hoc oblatum esse, cum traheretur ad Pilatum, illum qui depositurus erat in eum spiritus Christi. Sed ne id quidem, quod a matre erat semen, passum esse dicunt, impassibile enim et illud, quippe spiritale et invisibile etiam ipsi Demiurgo. Passus est autem secundum hos animalis Christus..., ut ostendat per eum Mater typum superioris Christi, illius qui

extensus est cruci, et formavit Achamoth formationem secundum substantiam. Omnia enim hæc exempla illorum esse dicunt. EDD.

(45) *Patrociniū in Achamoth.* Quid hæc vox, toties repetita ad tædium usque, significet, non ita compertum. Conjectura est ab hebræa voce derivari חכמה, sapientia, sique tantisper in Achamoth deflexit. LE PR.

(46) *Propere et ovanter accurrit cum omnibus viribus suis.* Irenæus obscure admodum dixerat. Et in gaudium ei cessisse cum omni virtute sua. RIG.

(47) *Dispensationem mundi hujus,* τὴν κατὰ τὸν κόσμον οἰκονομίαν. Itaque dispensationem hic dicit, quod supra, dispositionem. RIG.

(48) *Insequitur.* Iren. contra Hæres. cap. 7, § 3. — Τὰς δὲ... ψυχὰς... πλείον τῶν ἄλλων ἡγαγεῖσθαι ὑπὸ τοῦ Δημιουργοῦ, μὴ εἰδότες τὴν αἰτίαν, ἀλλὰ παρ' αὐτοῦ λογιζομένου εἶναι τοιαύτας. Διὸ καὶ εἰς προφήτας, ρασιν, ἔτασεν αὐτοὺς, καὶ ἱερεῖς καὶ βασιλεῖς, καὶ πολλὰ ὑπὸ τοῦ σπέρματος τούτου εἰρῆσθαι τῶν προφητῶν, καὶ λοιπὸν τήνουσι τὰς προφητείας, τὸ μὲν τι ἀπὸ τῆς μητρὸς εἰρησθεῖς θέλοντες, τὸ δὲ τι ἀπὸ τοῦ σπέρματος, τὸ δὲ τι ἀπὸ τοῦ Δημιουργοῦ.

§ 4. Τὸν δὲ Δημιουργόν.... διατεταλεσμέναι ἄχρι τῆς παρουσίας τοῦ Κυρίου· ἐλθόντος δὲ τοῦ Σωτῆρος, μαθεῖν αὐτὸν παρ' αὐτοῦ πάντα λέγουσι, καὶ ἄσμενον αὐτῷ προσχωρήσαντα, μετὰ πάσης τῆς δυνάμεως αὐτοῦ, καὶ αὐτοὺς εἶναι τὸν ἐν τῷ Ευαγγελίῳ ἐκατόνταρχον.... αὐτὸν τὴν κατὰ τὸν κόσμον οἰκονομίαν μέχρι τοῦ δέοντος καιροῦ, μάλιστα δὲ διὰ τὴν τῆς Ἐκκλησίας ἐπιμέλειαν, ἀλλὰ καὶ διὰ τὴν ἐπίγνωσιν τοῦ ἐτοιμασθέντος αὐτῷ ἐπάλλου, ὅτι εἰς τὸν τῆς μητρὸς τῶνον χωρήσει.

Interpretatio vetus. — § 3. Eas vero... animas... dicunt plus dilectas a Demiurgo, non sciente causam, sed a semetipso putante eas esse tales quæ præter et in prophetas, aiunt, distribuebat eas et sacerdotes et reges et multa de hoc semine dicta per prophetas exponunt: quippe cum altioris naturæ esset. Multa autem et matrem de superioribus dixisse dicunt, sed et per hunc et per eas quæ ab hoc factæ

CAPUT XXIX.

jam nunc ex disperso, ad concludendum, totius generis humani dispositione disserant. eam naturam primordio professi, et tamen eam⁹ in Adam inde jam dividunt per singulorum proprietates, nacti occasionem dis- is hujusmodi ex posteritate ipsius Adæ, mo- quoque differentiiis tripartitiæ. Cain, Abel, b, fontes quodammodo generis humani, in : derivant argumenta, naturæ atque essen- ioicum, saluti degeneratum (49), ad Cain re- : Animale, mediæ spei deliberatum¹⁰ (50), ad mponunt : Spiritale, certæ saluti præjudica- i Seth recondunt. Sic et animas ipsas du- roprietate discernunt, 584 bonas et malas : um choicum statum ex Cain, et animatem al¹¹, spiritalem ex Seth. De obvenientia eunt jam non naturam, sed iudulgentiam, i Achamoth in¹² superioribus in animas bo- lual (51), id est animali censui inscriptas. n enim genus, id est malas animas nunquam

Variæ lectiones.

itam al.¹⁰ Delibratum Jun.¹¹ Et add. Jun.¹² Qua Achamoth de Jun.¹³ Naturæ add. Fran. Ceu abest a Rhen. Seml. Oberth. ceu prædiximus Paris. Rig.¹⁵ Nympharum conjicit Seml. riptura Seml. Pam.

Commentarius.

imæ. Ac deinceps dividunt prophetias, aliquid : a matre dictum docentes, aliquid a se- liquid autem a Demiurgo....

Demiurgum autem.... sic ignorantiam con- e usque ad adventum Salvatoris. Cum ve- autem Saluator, didicisse eum ab eo omnia et in gaudium ei cessisse cum virtute sua : esse illum in Evangelio centurionem... rum autem eum eam quæ secundum ipsum adi creationem, usque ad id tempus quod maxime autem propter Ecclesiæ diligentiam : ram et propter agnitionem præparati præ- oniam in locum matris transibit. EDD.

Choicum saluti degeneratum. Sicut degene- ppellatus eum qui generosus non est, ita ratum saluti vocat, quod ad salutem non est iam. RHEN.

saluti degeneratum. Irenæus, In corrupte- tis. RIG.

Mediæ spei deliberatum. Hoc est, libertati que suo traditum. Mediam spem dicit, quod dubitatum eventum. Interea tamen alludit onem medietatis, ubi Valentiniiani justorum refrigerare dicebant. RIG. — Deliberatum, im. Sic ipse adversus Marcionem, IV : « De- ensium cruciati deliberatus, » id est, libera- a.

In animas bonas depluat. Irenæus : « Spi- vero inseminat Achamoth. » RIG.

Sed eruditum hujus fides, etc. Sic infra pro me prolatus usurpat, id quod Tacito etiam e et Livio. RHEN.

Ex earum laterculo. Est laterculum libri no- n quo dignitatum omnium tam militarium ivilium cognitio continebatur, hic erat primi- Notariorum. RHEN.

Debitam. Iren, contra Hæres. cap. 7, § 5. — αν δὲ τρία γένη ὑπάρχοντες, πνευματικόν, χοϊκόν, καὶ ὡς ἐγένετο Κάιν, Ἀβελ, Σηθ, καὶ ἐκ τούτων ἰς φύσεις, οὐκ ἐστὶ κατ' ἓν, ἀλλὰ κατὰ γένος, καὶ τὸ εἶναι εἰς φθορὰν χωρεῖν, καὶ τὸ ψυχικὸν εἶναι τὰ βελ-

A capere salutaria. Immutabilem enim et irreforma- bilem¹³ naturam pronuntiaverunt. Id ergo granum seminis spiritalis modicum et parvulum jactu, sed eruditum hujus fides (52) augetur atque provehitur, ceu¹⁴ supra diximus : animæque hoc ipso ita cæte- ris prævertunt, ut Demiurgus tunc ignorans magni eas fecerit. Ex earum ergo laterculo (53), et in reges et in sacerdotes allegere consueverat : quæ nunc quoque si plenam atque perfectam notitiam apprehenderint istarum nœnarium¹⁵ naturificatæ jam spiritalis conditionis germanitate, certam oblinebunt salutem, imo omnimodo debitam (54).

585 CAPUT XXX.

Ideoque nec operationes necessarias sibi existi- mant, nec ulla disciplinæ munia observant, martyrii quoque eludentes necessitatem (55) qua volunt interpretatione. Hanc enim regulam animali semini præstitutam, ut salutem quam non de privilegio status possidemus, de suffragio actus elaboramus. Nobis enim inscriptura¹⁶ hujus seminis (56), qui

τίονα ἔλθται, ἐν τῷ τῆς μεσότητος τόπῳ ἀναπαύεσθαι... τὰ δὲ πνευματικὰ, ἃ ἀν καίσαυπείρῃ ἡ Ἀχαμῶδ, ἔκτοτε ἕως τοῦ νῦν δικαίαις ψυχαῖς παιδευθέντα, κ. τ. λ. — Καὶ αὐ- τὰς μὲν τὰς ψυχὰς πάλιν ὑπομερίζοντες λέγουσιν, ἃς μὲν φύσει ἀγαθὰς, ἃς δὲ φύσει πονηράς, ... τὰς δὲ φύσει πονη- ρὰς μηδέποτε ἀν ἐπιδέξασθαι ἐκεῖνο τὸ σπέρμα.

Cap. 6, § 2. Ὡς γὰρ τὸ χοϊκὸν ἀδύνατον σωτηρίας με- τασχεῖν.

Interpretatio vetus. — Cap. 7, § 5. Hominum tria genera dicunt, spiritale, choicum, psychicum : quemadmodum fuit Cain, Abel, Seth; ut ostendant et ex his tres naturas jam non secundum unum- quemque, sed secundum genus. Et choicum quidem in corruptelam abire : animale vero, si meliora elegerit, in loco medietatis refrigeratum.... spiri- talia vero, inseminat Achamoth ex illo tempore us- que nunc propter quod et animæ erudientur quidem hic.... Et ipsas autem animas rursus subdivi- dentes, dicunt quasdam quidem natura malas.... (illas) vero natura nequam, nunquam capere illud semen.

Cap. 6, § 2... quemadmodum enim choicum im- possibile est salutem percipere...

Multa in hoc capite Tertullianus, ut ipse ait, collegit ex disperso; multaque, ut ei mos, inserit et pro suo lubitu disponit. Quibus et sequentibus mi- rum in modum, γνώσεως; in sua domestica poli- tia et practica agendi consuetudine introspicitur. Vide hæc luculenter explanata a D. Massuet. in S. Iren., Dissert. I, art. 1. n. 74 et seqq., p. 46. EDD.

(55) Martyrii quoque eludentes necessitatem. Tam amans fuit martyrii Tertullianus, quod omnibus ubique persuadere nititur, non fugiendum, sed ani- mose et constanter Christiano sustinendum, ut a piis hic etiam atro calculo notari meruerit, propter necessitatem quam ferventius quam cautius adstrue- bat. Hinc illæ martyrii non uno in loco commenda- tiones, et fugæ in persecutione detestatio. RHEN.

(56) Inscriptura hujus seminis. Quia scilicet, ut supra dixi, inscripti sumus animali censui. Itaque

imperfectæ essentiae sumus, quia amoribus Phileti, et utique abortui deputamur, quod mater illorum. Sed nobis quidem vae, si excesserimus in aliquo disciplinæ jugum : si obtorpuerimus in operibus sanctitatis atque iustitiæ : si confitendum alibi, nescio ubi (57), et non sub potestatibus istius sæculi, apud tribunalia præsidum ¹⁷ optaverimus. Illi vero et de passivitate vitæ (58), et diligentia delictorum (59), generositatem suam vindicent, blandiente suis Achamoth, quoniam et ipsa delinquendo ¹⁸ profecit. Nam et honorandorum conjugiorum supernorum gratia dicitur apud illos, meditandum atque celebrandum semper sacramentum (60), **586** comiti, id est feminæ adhærendo ; alioquin degenerem, nec legitimum veritatis, qui diversatus in mundo non amaverit feminam, nec se ei junxerit. Et quid facient spadones, quos videmus apud illos?

CAPUT XXXI.

Superest de consummatione et dispensatione mercedis. Ubi totam messem Achamoth ¹⁹ seminis sui presserit, dein colligere in horreum cœperit, vel cum ad molas delatum, et defarinatum, in conspersione alvearia ²⁰ absconderit, donec totum confermentetur ²¹, tunc consummatio urgebit. Igitur in primis ipsa Achamoth, de regione mediæ, de tabulato secundo in summum transfertur, restituta Pleromati : et statim excipit compactitius ²² ille Soter (61), sponsus scilicet : ambo conjugium novum. Et ²³ hic erit in scripturis sponsus et sponsa, et sponsale Pleroma. Credas enim, ubi de loco in locum transmigratur (62), leges quoque Julias (93) intervenire, sicut et cœnam ²⁴ (64). Et Demiurgus tunc de hebdomade sub cœlesti ²⁵ in superiora mutabit, **587** in vacuum jam cœnaculum matris, sciens jam nec videns illam (65). Nam si ita erat, semper ²⁶ ignorare maluisset (66).

Variæ lectiones.

¹⁷ Præsidem Fran. Rig. ¹⁸ Delinquendo Seml. blandiendo Par. ¹⁹ Subito Achamoth totam massam Seml. ²⁰ Salutaria Rhen. Seml. Oberth. ²¹ Confrequentetur Rhen. Seml. Oberth. ²² Comparcinus Rhen. Seml. Oberth. comparcinus Jun. ²³ Novum fiet. Hic Pam. Rhen. Seml. fient præf. Jun. et Hoc. ²⁴ Cainam Pam. Rhen. Seml. Oberth. canuleiam Jun. mss. III, Vatic. caniam. ²⁵ Cœlesti Rhen. Seml. Oberth. Jun. ²⁶ Quam, si ita erit semper Jun.

Commentarius.

inscriptura hujus seminis est regula animali semini præstituta RHEN.

(57) *Si confitendum alibi, nescio ubi*, etc. De hac quæstione latius disserit in Scorpiace. RHEN.

(58) *Illi vero de passivitate vitæ*. Irenæus : *In quibuscumque fuerint factis*. Passivitate vitæ dicit vitam incustodite ac pro libidine transactam. — Passivitate vitæ vocat incompositam et licentiosam vitæ libertatem, qua Valentinianos fuisse notabiles auctor est Irenæus. RHEN.

(59) *Diligentia delictorum*. Pœna ad delinquendum libidine. Diligentiam hic usurpat eo sensu quo proxime supra notavimus usurpatum ab Irenæo. Rig.

— *Et diligentia delictorum*. Diligentiam delictorum vocat affectum et studium ad delinquendum sive peccandum. RHEN.

(60) *Conjugiorum supernorum sacramentum*. Inenarrabiles et inominabiles illius desursum syzygiæ mysterium. Iren. RHEN.

(61) *Compactitius ille Soter*. Sic emendavit Rhenanus quod in antiquis exemplaribus legitur, *comparcinus*. Compactitium vocat Septimius Soterem, cujus ornatum pavonium supra dixit. Irenæus dixerat : « Recipere sponsum suum Salvatorem, qui est omnibus factus. » Noster paulo post dicit. « Ex omnium Æonum flosculis constructum. » Rig.

(62) *Credas enim ubi de loco in locum transmigratur, leges quoque Julias intervenire, sicut et Cainam*. Legendum puto, *sicut et cœnam*. Sed explicatione opus est. Æonum Valentinianorum fabula tota est in suadendis amoribus, quod facile declarant quæ in opere isto passim occurrunt copulationum, conjugationum, conjugiorum et concinnationum vocabula, et ne alia commemorem, quæ Septimius indignatione percitus protulit pene cum jactura pudoris. Sic autem illi nugabantur : supernum illud suum Pleroma frequenter *συζυγία*, ipsamque Achamoth Sophiæ filiam de medio tabulato tandem in summum translata ac restituta Pleromati, statim exceptam fuisse amplexibus sponsi, quem Soterem vocitant, ut conjugium fieret Soteris et Sophiæ, hoc vero esse quod in Scripturis sacris

legimus, Sponsum et Sponsam : nec aliud intelligendum Pleroma, quam Nymphona et Sponsale. Hic igitur Septimius jocando, sed animo semper in nuptias infesto, Credas enim, inquit, ubi de loco in legem transmigratur, leges quoque Julias intervenire, quæ cœlibem esse quemquam non patiantur, adeoque omnibus hinc in cœlum migraturis tam impromptu fore conjugem, quam cœnam hospitibus adventoriam. Rig.

(63) *Leges quoque Julias*. Leges intelligit de adulteriis et stupris, et de vi publica ac privata ; de his c. lib. 9, tit. et 12. Advertes interim in hisce titulis promiscue adulterium ac stuprum usurpari, cum adulterium in nuptam, stuprum in viduam aut puellam committatur. LE. PR.

(64) *Sicut et Cainam*. Nescio ; inquit Rhenanus, an significet legem Caii Pompeii Strabonia, qua veteribus incolis Transpadanis, jus Latii dedit, quod cæteræ coloniae Latinæ habebant, ut petendi magistratus, et civitatis Rom. jus adipiscerentur. Cæterum Achamoth de exteriori inferiorique tabulato, quod sud Pleromate erat constitutum, intra ipsum Pleroma transiens, indigebat certe privilegio aliquo, ut sublimioris digniorisque loci fieret capax. Alioqui pœna Legis Viscellæ ei timenda erat, de qua habes c. lib. 1x tit. ad Legem Viscell. PAM.

(65) *Sciens jam, nec videns illam*. Dixit supra, Demiurgum a matre Achamoth in omnem operationem ductum ac permotum fuisse, tanquam *νοῦδος* et nervis alienis mobile lignum, quia videlicet nihil ejus sentiebat : hoc est, ignorabat se a matre moveri, atque abs se ipso fieri omnia putabat. Jam vero postquam fuit in matris cœnaculum translatus, scire se quiddid fecerat, a matre sua esse per ipsum facta. Septimius igitur fatuam Valentinianorum sententiam ridens : Nam si ita erat, inquit, semper ignorare maluisset. Rig.

(66) *Maluisset*. Iren. *contra Hæres. cap. 7, § 1.* — Ὅταν δὲ πᾶν τὸ σπέρμα τελειωθῇ, τὴν μὲν Ἀχαμὸθ τὴν μητέρα αὐτῶν μεταθῆναι τοῦ τῆς μεσότητος τόκου ἔργου, καὶ ἐν τῷ πληρώματι σταθεῖν, καὶ ἀπολαβεῖν τὸν νομὸν αὐτῆς τὸν Σωτήρα, τὸν ἐκ πάντων γεγενῆσθαι, ἵνα

CAPUT XXXII.

Humana vero gens in hoc ²⁷ exitus (67) ibit ; choicæ et materialis notæ, in ²⁸ totum interitum ²⁹ : quia omnis caro fœnum, et anima ³⁰ mortalis apud illos, nisi quæ salutem fide invenerit. Justorum animæ, id est nostræ, ad Demiurgum in medietatis receptacula transmittentur. Agimus gratias, contenti erimus cum Deo nostro deputari, quo ascensus ³¹. Nihil animale in Pleromatis palatium admittitur, nisi spiritale examen Valentini. Illic itaque primo despoliantur homines ipsi, id est interiores. Despoliari autem est deponere animas, quibus indoti videbantur, easque Demiurgo suo reddent, quas ab eo avertant ³². Ipsi autem spiritus in totum fient intellectuales, neque detentui, neque conspectui obnoxii : atque ita invisibiliter in Pleroma recipientur. Furtim, si ita est, quid deinde ? Angelis distribuuntur satellitibus Soteris. In filios putas ? Non. Sed in apparitores ? **SSS** Ne istud quidem. Sed in imagines ? Utinam vel hoc (68) ! In quid ergo, si non pudet dicere ? In sponas. Tunc illi Sabinas

Variæ lectiones.

²⁷ Hos Jun. ²⁸ In abest a Rhen. Seml. Oberth. Jun. ²⁹ Interitum Jun. ³⁰ Animalia Venet. mendose. ³¹ Qua census Seml. Rhen. Pam. Oberth. ³² Averterant Rhen. Seml. Oberth. ³³ Laudent Seml. Rhen. Oberth. raptas jure matrimonii plaudent Pam. Fran. Par. ³⁴ In hac carne Jun. pro barbatus forsā barbarus Seml. ³⁵ Hæc anima Rhen. Seml. Oberth. hac anima Jun. ³⁶ Symphone Rhen. Seml. Oberth. ³⁷ Non nubitur Rhen. Seml. Oberth. Pam. ³⁸ Potuit Rhen. Seml. Oberth.

Commentarius.

συζυγία γένηται τοῦ Σωτῆρος, καὶ τῆς Σοφίας τῆς Ἀχαμῶθ, καὶ τοῦτο εἶναι νυμφίον καὶ νύμφην, νυμφῶνα δὲ τὸ πᾶν Πλήρωμα.

Cap. 6, § 4, circa finem : Τὸν Δημιουργὸν δὲ εἰς τὸν οὐρανίον τόπον, τοῦτ' ἐστὶν ἐν τῇ ἑβδομάδι (scil. οὐρανίῳ).

Cap. 7, § 1 : Τὸν δὲ Δημιουργὸν μεταβῆναι καὶ αὐτὸν εἰς τὴν τῆς μητρὸς Σοφίας τόπον, τοῦτ' ἐστὶν ἐν τῇ μεσότητι.

Interpretatio vetus. — Cap. 7, § 1 : Cum autem universum semen perfectum fuerit, Achamoth quidem matrem ipsorum transire de medietatis loco dicunt et intra Pleroma introire et recipere sponsum suum salvatorem, qui est ex omnibus factus, uti syzygia fiat Salvatoris et Sophiæ, quæ est Achamoth, et hoc esse sponsum et sponsam, nymphonem vero universum Pleroma.

Cap. 6, § 4. Demiurgum vero in eo qui sit in caelo locus, hoc est in hebdomade (habitare).

Cap. 7, § 1. Demiurgum vero transire et ipsum in matris suæ Sophiæ locum, hoc est, in medietatem. Eod.

(67) In hoc exitus. Sic habet vetus exemplar, hoc est, in hunc exitum. Rig.

(68) Utinam vel hoc. Ut iis scilicet imagines tantum essent nequitiae non nequitia ipsa. Rig.

(69) Et forsitan parias aliquem Onesimum Æonem. Alludit ad Onesimum Philemonis, quem Paulus in vinculis genuit, ut ipse ad Philem. scribit, sed paria plane cœlesti, factum scilicet de gentili Christianum, de fugitivo probum. Expectamus, inquit ridendo Septimius, ut tu qui Marcus es aut Caius, certe quod sufficit masculus, in istis infandis angelorum Valentinianorum vinculis sine amplexibus parias ; sed quid parias ? aliquem scilicet Onesimum Paulinum ? imo prodigiosum aliquem Satanæ mastigiam. Hoc enim vult intelligi. Rig.

(70) Tunc credo ille ignis arcanus erumpet. Ireneus : « His autem factis ita, qui latet in mundo ignis, ἐμφυλίσσον τῷ κόσμῳ πῦρ : exardescens et

A raptas inter se de matrimoniis plaudent ³³. Hæc eri Spiritualium merces, hoc præmium credendi. Fabulæ tales utiles, ut Marcus, aut Caius in hanc carnem ³⁴ barbatus, et hæc omnia ³⁵ ; severus maritus, pater, avus, proavus, certe quod sufficit masculus, in Nymphone ³⁶ Pleromatis ab angelo, tacendo jam dixi et forsitan parias aliquem Onesimum Æonem (69). His nuptiis recte deducendis, pro face et flammeo, tunc credo ille ignis arcanus erumpet (70), et universam substantiam depopulatus ; ipse quoque decineratis omnibus in nihiliū finietur ; et nulla jam fabula (71). Sed nē ego temerarius, qui tantum sacramentum etiam inludendo prodiderim. Verendum mihi est, ne Achamoth, quæ se nec filio agnitam voluit, insaniat ; ne Philetus irascatur, ne Fortuna acerbetur. Et tamen homo sum Demiurgi, illuc habeo devertere, ubi post excessum omnino non obnubitur ³⁷ (72) : ubi superiudui potius ³⁸ quam despoliari : ubi etsi despolior sexui meo, deputor angelis ; non angelus, non **SSS** angela (73). Nemo mihi quicquam faciet (74), quem et tunc masculum invenient (75).

comprehendens universam materiam consumit, et ipsum simul consumptum, abire in id ut jam non sit. » Rig.

(71) Et nulla jam fabula. Suprema hæc, inquit, omnia fient ad verum. Non erit fabula. Rig.

(72) Omnino non obnubitur. Unico verbo utrumque expressit : οὐτε γαμοῦσιν, οὐτε γαμίσκονται Marci xii, et Lucæ xx. Rig.

(73) Deputor angelis ; non angelus, non angela. Hoc est, similis fio angelis, neque jam censor masculus nec femina. Resurgent mortui cum sexu quisque suo, sed erunt officia sexuum nulla, quia nec amplius erit nasci nec mori. Augustinus, in Psal. xxvi, ad illud Eccles. Sustine Dominum, viriliter age : « Ergo qui perdidit sustententiam, effeminatus est, perdidit vigorem. Hoc viri, hoc feminae audeant, quia in uno viro vir et femina. Talis in Christo, nec vir nec femina est. » Rig.

(74) Nemo mihi quidquam faciet. Sic ad Scapulam : « Magistrum neminem habemus, nisi Deum solum. Hic ante te est, nec abscondi potest, sed cui nihil facere possis. » Psal. Lv, 5, 11 : Non timebo quid faciat mihi homo. Non timebo quid faciat mihi caro. Rig.

(75) Invenient. Iren. contra Hæres. cap. 7, § 1 ; — Τὰς δὲ τῶν δικαίων ψυχὰς ἀναπαύεσθαι καὶ αὐτὰς ἐν τῷ τῆς μεσότητος τόπῳ. Μηδὲν γὰρ ψυχικὸν ἐντὸς Πληρώματος χωρεῖν. Τούτων δὲ γενομένων οὕτως, τὸ ἐμφυλίσσον τῷ κόσμῳ πῦρ ἐκλάμψαν, καὶ ἐξαφθὲν, καὶ κατεργασάμενον πᾶσαν ὕλην, συναναλωθήσεται αὐτῇ, καὶ εἰς τὸ μηκέτι εἶναι χωρήσειν διδάσκουσι.

Justorum quoque animas refrigerare et ipsas in medietatis loco. Nihil enim psychicum intra Pleroma transire. His autem factis ita, is qui latet in mundo ignis exardescens et comprehendens universam materiam consumit et ipsum simul consumptum abire in id ut jam non sit. — Hæc haud feliciter a vetere interprete reddita sunt. Quare cum Billio verten-

CAPUT XXXIII.

Producam denique velut epicitharisma post fabulam tantarū, etiam illa quæ ne ordini obstreperent, et lectoris intentionem interiectione disparerent, hunc malui in locum distulisse, aliter atque, aliter commendata ab emendatoribus Ptolomæi. Exstiterunt enim de schola ipsius discipuli super magistrum, qui duplex conjugium Bytho suo adfingent, Cogitationem et Voluntatem. Una enim satis non erat Cogitatio, qua nihil producere potuisset, ex duabus facillimo prolato³⁹. Primum conjugium, Monogenem et⁴⁰ Veritatem; ad imaginem quidem Cogitationis, feminam Veritatem; ad imaginem Voluntatis, marem Monogenem. Voluntatis enim vis, uti quæ⁴¹ effectum præstat Cogitationi, maris obtinet censum (76).

CAPUT XXXIV.

Pudiciores alii honorem divinitatis recordati, ut etiam unius conjugii dedecus ab eo avellerent, maluerunt nullum Bytho sexum deputare: et⁴² fortasse 590 Hoc Deum⁴³, non Hic Deus, neutro genere pronuntiant. Alii contra magis, et masculinum et feminam dicunt, ne apud solos Lunenses (77) Hermaphroditum existimet Annalium commentator Fenestella.

CAPUT XXXV.

Sunt qui nec principatum Bytho defendant, sed

A postumatum; Ogdoadem ante omnia præmittentes, ex Tetrade quidem et ipsam, sed et⁴⁴ aliis nominibus derivatam. Primo enim constituunt Proarchen, secundo Anennoeton, tertio Arrheton⁴⁵, quarto Aoraton. Ex Proarche itaque processisse primo et quinto loco Archē: ex Anennoeto secundo et sexto loco Acatalepton: ex Arrheto⁴⁶ tertio et septimo loco Anonomaston: ex invisibili quarto et octavo loco Agenneton. Hoc quæ ratio disponat, ut singula binis locis, et quidem tam intercisis, nascantur, malo ignorare quam discere. Quid enim recti habent, quæ tam perversæ proferuntur (78)?

CAPUT XXXVI.

B Quanto meliores qui totum hoc tædium de medio amoliti, nullum Eonem voluerunt alium ex alio per gradus revera Gemonios (79) structum, sed mappa 591 (quod aiunt) missa, semel octojugem istam ex Patre et⁴⁷ Ennœa ejus exclusam. Ex ipso denique ejus motu nomina gerunt. Cum, inquit, cogitavit proferre, hoc Pater dictus est. Cum protulit, quia vera protulit, hic Veritas appellata est. Cum semetipsum voluit probari, hoc homo pronuntiatum est. Quos autem præcogitavit cum protulit, tunc Ecclesia nuncupata est. Sonuit homo sermonem, et hic est primogenitus filius: et sermoni accessit vita, et Ogdoad prima conclusa est. Sed hoc tædium non⁴⁸ pusillum (80).

Variæ lectiones.

³⁹ Facillime prolato *Rhen. Seml. Oberth.* ⁴⁰ Et abest a *Rhen. Seml. Oberth.* ⁴¹ Utique *Rhen. Seml. Oberth.* ⁴² Ut al. ⁴³ Dominum *Rhen. Seml. Oberth.* ⁴⁴ Et abest a *Pam. Fran.* ⁴⁵ Archeion *Rhen. Seml. Oberth.* ⁴⁶ Arcelo *Seml.* ⁴⁷ Et ex parte *Rhen. Seml. Oberth.* *Semler qui tamen omnino legendum, Patre, annotat.* ⁴⁸ Non abest a *Pam. Fran. Par.*

Commentarius.

dum: Quæ cum ad hunc modum contigerint, tunc vero docent fore ut ignis ille qui in mundo delitescit. effulgeat et accendatur, confectaue universa materia, simul quoque cum ea consumatur atque in nihilum redigatur. Tertullianus hic multa plurimo sale respersa addidit quæ conveniunt cum Irenæi cap. 7, § 1, seu fine. Edd.

(76) Censum. Tertullianus, plurima transiit, omniaque omisit quæ Irenæi capita 8, 9, 10, 11, conflabant. Quantum, ut voluit, consulerit ne quid ordini obstrepat, videas ac pro libitu censeas velim.

Iren. lib. II, cap. 12, § 1: 'Ο Πτολεμαῖος, καὶ οἱ σὺν αὐτῷ, ἐπὶ ἡμπεριότερος ἡμῖν τοῦ ἐαυτῶν διδασκάλου... δύο συζυγοὺς τῷ Θεῷ, τῷ παρ' αὐτοῖς Βυθῷ καλουμένῳ, ἐπενόησέ τε καὶ ἐχαρίσατο· ταύτας δὲ καὶ διάθεσιν ἐκάλεσεν. Ἐννοῖαν τε καὶ Θέλημα Πρῶτον γὰρ ἐνενοήθη προβαλεῖν, φησὶν, εἰτα ἠθέλησε· διὸ καὶ τῶν δύο διαθέσεων τούτων... τῇ προβολῇ τοῦ Μονογενοῦς, καὶ τῆς Ἀληθείας κατὰ συζυγίαν ἐγένετο, οὗς τινὰς τύπους καὶ εἰκόνας τῶν δύο διαθέσεων τοῦ Πατρὸς προσελθεῖν.... ὁ μὲν ἄρρητον εἰκὼν τῆς ἀγεννήτου Ἐννοίας γέγονεν, ὁ δὲ θῆλος τοῦ Θελήματος· τὸ θέλημα τοίνυν δύναμις ἐγένετο τῆς Ἐννοίας.

Interpretatio vetus. — Hi vero qui sunt circa Ptolemæum scientiores, duas conjuges habere eum Bython dicunt, quas dispositiones vocant, Ennæam et Thelesin. Primo enim mente concepit quiddam emittere, sicut dicunt, post deinde voluit. Quapropter duobus his affectibus... emissio Monogenis et Aletheiæ secundum conjugationem facta est. Quos

C typos et imagines duorum affectuum Patris egressas esse... adventitiæ voluntatis masculus est imago, innatæ vero Ennææ femininus, quoniam voluntas velut virtus facta est Ennææ. Edd.

(77) Apud solos Lunenses. Vetus Hetruscorum oppidum significat, a quo marmor Lunense. LE PA.

(78) Proferuntur. Iren. cap. 11. Jam in isto capite redit Tertullianus in Iren. cap. 11, in fine, nempe: "Ἄλλοι δὲ πάλιν αὐτῶν τὴν πρώτην καὶ ἀρχέγονον Ὀγδοάδα τούτοις τοῖς ὀνόμασι κεκλήκασι· πρῶτον Προαρχήν, ἔπειτα Ἀεννόητον, τὴν δὲ τρίτην Ἀρρήτον, καὶ τὴν τετάρτην Ἀοράτον· καὶ ἐκ μὲν τῆς πρώτης Προαρχῆς προβελῆσθαι πρώτην καὶ πέμπτην ἀρχήν, ἐκ δὲ (τῆς ἀρχῆς) τῆς Ἀεννοῆτου δευτέρω καὶ ἑκτῷ τόπῳ Ἀκατάληπτον, ἐκ δὲ τῆς Ἀρρήτου τρίτῳ καὶ ἑβδόμῳ τόπῳ Ἀνονόμαστον, ἐκ δὲ τῆς Ἀοράτου Ἀγέννητον.

Interpretatio vetus. — Alii autem rursus ipsorum D primam et Archegonon octonationem his nominibus nominaverunt: primum Proarchen, deinde Anennoeton, tertiam autem Arrheton et quartam Aoraton. Et de prima quidem Proarche emissum esse primo et quinto loco Archē, ex Anennoeto secundo et sexto loco Acatalepton et de Arrheto tertio et septimo loco Anonomaston, de Aorato autem quarto et octavo loco Agenneton. Edd.

(79) Gradus revera Gemonios. Notissima sunt illa nomina apud philologos, gradus Gemonii, scalæ Gemoniæ. Erat autem locus reorum suppliciiis infamis in monte Aventino. LE PA.

(80) Pusillum. Iren. contra Hæres. cap. 12, § 2.

CAPUT XXXVII.

Accipe alia ingenia (81) Currucæ⁴⁹ Enniani, insignioris apud eos magistri (82), qui et⁵⁰ pontificali sua auctoritate in hunc modum censuit. Est, inquit, ante omnia Proarche, inexcogitabile, et inenarrabile, et innominabile⁵¹, quod ego nomino Monoteta (83). ~~599~~ Cum hac erat alia virtus, quam et ipsam appello Henoteta. Monotes et Henotes, id est Solitas et Unitas, cum unum essent, protulerunt non proferentes initium omnium intellectuale, innascibile, invisibile, quod sermo Monada⁵² vocavit. Huic adest consubstantiva virtus,

Variæ lectiones.

⁴⁹ Circuriana Seml. Oberth. Cicuria Enniana Pam. Fr. Jun. Lyncuriana Rhen. Cercuriana Lat. ⁵⁰ Ex Pam. Fran. Par. ⁵¹ Et innominabile abest a Rhen. Seml. Oberth. ⁵² Monada abest ab exempl. Rhen. ⁵³ Singularitas, unitas non hab. Rhen. Seml. Oberth. ⁵⁴ Et suum, et solita Rhen. Seml. Oberth. ⁵⁵ Quamque Pam. ⁵⁶ Triginta abest a Rhen. Seml. Oberth. ⁵⁷ De substantia veniant Rhen. Selm. Oberth.

Commentarius.

— Τὴν πρώτην ὁγδοάδα οὐ καθ' ὑπόθεσιν ἄλλον ὑπὸ ἄλλου Αἰῶνα προεβλήθη, ἀλλ' ὁμοῦ καὶ εἰς ἀπαξ τὴν τῶν ἐξ Αἰώνων προβολὴν ὑπὸ τοῦ Προπάτορος καὶ Ἑννοίας αὐτοῦ τετέχθαι, ὡς αὐτὸς μαιωσάμενος, διαβεβαίουνται... διὰ περ ἐνενοήθη προβάλειν ὁ Προπάτωρ, τοῦτο Πατὴρ ἐκλήθη· ἐπεὶ δὲ ὁ προεβλήτο ἀλήθεια ἦν, τοῦτο Ἀλήθεια ὠνομάσθη· ὅτε οὖν ἠβέλησεν ἐπιδείξαι αὐτὸν, τοῦτο Ἀνθρωπος ἐλέχθη. οὐς δὲ προσλογίσαστο ὅτε προέβαλε, τοῦτο Ἐκκλησία ὠνομάσθη· καὶ ὁ Ἀνθρωπος τὸν Λόγον, οὗτός ἐστιν ὁ πρωτότοκος υἱός. Ἐπακολουθεῖ δὲ τῷ Λόγῳ καὶ ἡ Ζωή· καὶ οὕτως πρώτη Ὀγδοάς συνετελέσθη.

Interpretatio vetus. — Qui autem prudentiores putantur illorum esse primam octonationem non gradatim, alterum ab altero Æonem emissum dicunt, sed simul et in unum Æonem emissionem a Propatore et Ennæa ejus, cum crearentur, ipsi se obstetricasse affirmant... Quando cogitavit aliquid emittere Propator, hoc Pater vocatus est; at ubi quæ emisit vera fuerunt, hoc Alethia vocatum est. Cum ergo voluit semetipsum ostendere, hoc Anthropos dictus est. Quos autem præcogitaverat, posteaquam emisit, hoc Ecclesia vocata est. Locutus est Anthropos Logon, hic est primogenitus filius. Subsequitur autem Logon Zoe, et sic prima octonatio completa est. Edd.

(81) Accipe alia ingenia. Latinius emendandum censuit. « Accipe alia ingentia, cercuriana. Cercurus, » inquit, « dicitur navis Asiana prægrandis. » Ita quidem Festus tradidit. Sed hoc frigidum nimis, præ stoliditate ac vesania Valentiniani, quem Tertullianus explodit. Hæc autem est veterum exemplarium scriptura constantissima: « Accipe alia ingenia circurianiana. » Unde conjicimus Auctorem nostrum scripsisse, « Accipe alia ingenia Currucæ Enniani, insignioris apud eos magistri, » etc. Curruca, stupidi cujusdam mimologi nomen fuit, ut discimus ex veteri Juvenalis interprete ad hunc versum e Satyra sexta:

Tu tibi nunc, Curruca, places, fietumque labellis
Exsorbes.

Quo certe fatuus aliquis describitur. Hujusce autem Currucæ aptam ridiculis personam, primus, ut videtur, Ennius introduxit. Unde Tertullianus hoc loco aliquem e proceribus Valentinianis deliramenta sua tanquam effata pontificalia verbis ad factum compositis pronuntiantem, Currucam Ennianum nuncupavit. Tertullianum vero imitatus Hieronymus, libro *adversus Rufinum* secundo, dixit: « Didymi interpretaris scholion, in quo ille

quam appellat Unio. Hæ igitur virtutes Solitas, Singularitas, Unitas, ⁵³ Unio, cæteras prolationes Æonum propagarunt. O differentia! Mutetur Unio et Unitas, Singularitas et suum Solitas, ⁵⁴ quamquam ⁵⁵ designaveris (84), unum est (85).

CAPUT XXXVIII.

Humanior jam Secundus, ut brevior, Ogdoadem in duas Tetra-⁵⁶as dividens, in dexteram et sinistram, in lumen et tenebras; tantum quod desultricem et defectricem illam virtutem non vult ab aliquo deducere triginta ⁵⁶ Æonum, sed a fructibus de substantia eorum venientibus (86) ⁵⁷.

B casso labore conatur alienum laborem defendere, quod origines bene quidem dixerit, sed nos simplices homines et Currucæ Enniani, nec illius sapientiam nec tuam, qui interpretatus es, intelligere possumus. » Etienim sic etiam emendandum, quod illic depravate legitur, *Cicures Enniani*. Cæterum, eo conjectura nostra firmari etiam videatur, quod Irenæus in Valentinianum istum quem Septimius Currucam vocat, sub vocabulis peponis et cucurbitæ et cucumeris ludit. Rig.

(82) Insignioris apud eos magistri. Irenæus: « Alius vero quidam, qui et clarus est magister ipsorum, in majus sublime, et quasi in majorem agnitionem extensus. » Rig.

(83) Ego nomino monoteta. Vocabula confingit sibi soli propria, hanc vocem postea per solitatem explicat. Læ Pa.

(84) Quamquam designaveris. Id est, quamlibet ex iis, sive Unionem, sive Unitatem, sive Singularitatem, sive Solitatem, nihil aliud quam Unum dicis. Rig.

(85) Unum est. Iren. contra Hæres. lib. 1, cap. 11, § 3. — Ἔστι τις πρὸ πάντων Προαρχή, Προανεννόητος, ἀρρήτος τε καὶ ἀνονόμαστος, ἣν ἐγὼ μονότητα ἀριθμῶ· ταύτη τῇ μονότητι συνυπάρχει δύναμις, ἣν καὶ αὐτὴν ὀνομάζω ἐνότητα. Αὕτη ἡ Ἑνότης, ἣ τε Μονότης, τὸ ἐν οὐσαι, προήκοντο μὴ προέμεναι ἀρχὴν ἐπὶ πάντων νοητῶν, Ἀγέννητόν τε καὶ Ἀόρατον, ἣν Ἀρχὴν ὁ λόγος Μονάδα καλεῖ· ταύτῃ τῇ Μονάδι συνυπάρχει δύναμις ὁμοούσιος αὐτῇ ἣν καὶ αὐτὴν ὀνομάζω τὸ ἐν· αὐτὰι αἱ δυνάμεις, ἣ τε Μονότης καὶ Ἑνότης, Μονάς τε καὶ τὸ Ἐν, προήκοντο τὰς λοιπὰς προβολὰς τῶν Αἰώνων.

Interpretatio vetus. — Est quidem ante omnes Proarche, Proanenoetos (cogitationem omnem superans) et innominabilis, quam et ipsam voco Henotetem. Hæc autem Henotes et Monotes, cum sint unum, emis(er)unt, cum nihil emis(er)int, principium omnium, Noeton et Agenmeton, et Aoraton, quam Archen sermo Monada vocat. Cum hac Monade est virtus ejusdem substantiæ ei quam et eam voco Hen. Hæc autem virtutes, id est, Monotes et Henotes, et Monas et Hen emis(er)unt reliquas emissiones Æonum.

(86) Veniant. Iren. contra Hæres. cap. 11, § 2 — Σεκοῦνδος λέγει εἶναι τὴν πρώτην ὁγδοάδα, τετραὰς δεξιάν, καὶ τετραὰς ἀριστεράν, οὕτως παραδιδούς καλεῖσθαι, τὴν μὲν μίαν φῶς, τὴν δὲ ἄλλην σκότος· τὴν δὲ ἀποστασάν τε καὶ ὑπερῆσασαν δύναμιν μὴ εἶναι ἀπὸ τῶν τριάκοντα Αἰώνων, ἀλλὰ...

Interpretatio vetus. — Secundus autem primam ogdoadem sic tradidit, dicens, quaternationem esse dextram, et quaternationem sinistram, et lumen et

593 CAPUT XXXIX.

De ipso jam Domino Jesu ⁵⁸, quanta diversitas scinditur? Hi ex omnium Æonum flosculis (87) eum construunt, illi ex solis decem constitisse contendunt, quos Sermo et Vita protulerunt; inde et in ipsum Sermonis et Vitæ concurrerunt oculi: isti ⁵⁹ ex duodecim ⁶⁰ potius, ex Hominis et Ecclesiæ fœtu: ideoque Filium hominis aiunt ⁶¹ pronuntiatum; alii ⁶² Christo et Spiritu sancto consta-

Variae lectiones.

⁵⁸ Ien Rhen. Seml. Oberth. ⁵⁹ Flosculi. Ille Pam. ⁶⁰ Christo Rhen. Seml. Oberth. ⁶¹ Avite Rhen. Seml. Pam. Oberth. ⁶² Alia Rhen. Seml. Oberth. ⁶³ Conversitati Rhen. Seml. Oberth. ⁶⁴ Et in se Rhen. Seml. Oberth. et esse Jun. ⁶⁵ Quoniam Jun. ⁶⁶ Insolescentes Rhen. Seml. Oberth. Pam.

Commentarius.

tenebras, discedentem autem et destitutam virtutem non a triginta Æonibus dicit fuisse, sed a fructibus eorum.

(87) Ex omnium Æonum flosculis. Summam hic spurcissimorum hominum adverte blasphemiam. Jesum Salvatorem nostrum et vindicem ex universo pleromate sui ex omnibus æonibus generatum pronuntiant.

O aribus Anticyris caput insanabile. Le Pa.

(88) Præsumperint. Cap. 12, § 4. — Πολλὴ δὲ μάχη παρ' αὐτοῖς καὶ περὶ τοῦ Σωτῆρος· οἱ μὲν γὰρ αὐτὸν ἐκ πάντων γεγενῆσθαι λέγουσιν, οἱ δὲ ἐκ μόνων τῶν δέκα Αἰώνων, τῶν ἀπὸ Λόγου καὶ Ζωῆς, προεβλήσθαι αὐτὸν λέγουσι· τὰ προγενεῖα ὀνόματα (τὰ) διασώζοντα· οἱ δὲ ἐκ τῶν δεκαδύο Αἰώνων, τῶν ἐκ τοῦ Ἀνθρώπου καὶ Ζωῆς γενομένων, καὶ διὰ τοῦτο υἱὸν ἀνθρώπου ἐμολογεῖ, ὥσαντι ἀπόγονον ἡ Ἀνθρώπου· οἱ δὲ ὑπὸ τοῦ Χριστοῦ καὶ τοῦ ἁγίου Πνεύματος εἰς στήριγμα τοῦ πληρώματος γεγενῆσθαι λέγουσιν αὐτὸν, καὶ διὰ τοῦτο Χριστὸν λέγεσθαι αὐτὸν τὴν τοῦ Πατρὸς.... διασώζοντα προσσηγορίαν· ἄλλοι δὲ.... τινὲς ἐξ αὐτῶν βραβυδοὶ τὸν προπάτορα,.... Ἀνθρώπον λέγουσι καλεῖσθαι· καὶ τοῦτ' εἶναι τὸ μέγα καὶ ἀπόκρυφον μυστήριον, οὗ ἐπὶ ἡ ὑπὲρ τὰ ἄλλα δύναμις, καὶ περιεκτικὴ τῶν πάντων Ἀνθρώπος καλεῖται.

Interpretatio vetus. — Multa autem pugna apud eos etiam de Salvatore: Quidam enim eum ex omnibus generatum dicunt. Quapropter Beneplacitum vocari quoniam universum pleroma bene sensit per eum glorificare Patrem. Alii autem ex solis decem Æonibus; qui sunt a Logo et Zoe emissi, et propter hoc Logon et Zoen dici eum parentum nomina custodientem. Alii autem ex duodecim Æonibus his qui sunt ab Anthrope et Ecclesia facti: et propter hoc Filium, velut postgenitum Anthrope. Alii a Christo et Spiritu sancto, ad firmamentum pleromatis factum eum dicunt et propter hoc Christum vocari eum dicunt, Patris sui... custodientem appellationem. Alii autem sunt qui ipsum propatorem omnium anthropon dicunt vocari, et hoc esse magnum et absconditum mysterium, quoniam quæ est super omnia virtus et continet omnia, Anthropos vocatur. Edd.

(89) Conclusio. — Huc usque igitur sole clarius est in toto libelli sui decursu Tertullianum pressis vestigiis Irenæum fuisse secutum; multa quidem vel tacuit, vel produxit, vel aliis involvit verbis; multis vero et apertis indicibus prodidit nullum antiquiorem, præstantiorem, diligentem sibi proposuisse ducem, cuius, ut vidimus, nec solum opera Græca, sed et Latinam veterem translationem plenius haustibus manibusque sibi comparaverit. Unde susdesque ruunt insana Semleri paradoxa de iurte Irenæi et Tertulliani librorum indole et origine. — Nec firmiori insidet fundamento frequens

A biliendæ 594 universitati ⁶³ provisus, confictum: et jure ⁶⁴, paternæ appellationis hæredem. Sunt qui filium hominis aliunde conceperint dicendum: quanquam ⁶⁵ ipsum Patrem pro magno nominis sacramento Homines appellasse præsumperint (88), ut quid amplius speres de ejus Dei fide cui nunc adæquaris? Talia ingenia superfructuant apud illos ex materni seminis redundantia. Atque ita inole-scentes ⁶⁶ doctrinæ Valentinianorum, in silvas jam exoleverunt Gnosticorum (89).

B Semleri in veteres Apologetas accusatio, eos nempe ignorasse veram Gnosticorum disciplinam, sententiasque eorum probas et perfectioris cognitionis indices, quo facilius derideri queant, corrupisse. Hæc et his similia quasi peculiari studio in nostrum Irenæum, ejusque fidum interpretem Septimium semel et iterum injicit exaggeratque. Eas porro disciplinas Gnosticorum sententiasve, undenam, amabo, habes, nisi ex Irenæo, nisi ex Tertulliano, Quas, si eos ignorasse vis, ignorare et nos quanto certius est! Eos nempe coætaneos, hæreticos commistos, cum iis cominus conversantes, concionantes, compugnantes, nos vero ultimis repostos temporibus, ac longe remotiores doctrinis, animis, totius vitæ ratione et moribus! Jacent ergo æternumque jaceant invictis Irenæi et Tertulliani telis confossi, Gnostici quotquot, sive veteres et emortui, sive rediivi et recentiores. Neminem enim latet quantam inter se connexionem habeant tum caduca antiquæ Γνώσεως deliramenta, tum recentiora scientiæ novæ testamenta ac imprimis passim in Germadiæ palæstris scaturientia audacium doctorum mystarum, mythicorum, symbolistarum ratio-cinia. Inde in Irenæum simul et Tertullianum iræ, maximæ vero in Irenæum, qui præter hæc, ingentia sibi invexit crimina, cum Romanam sedem tantis extulit laudibus, ac Ecclesiæ catholicæ et Regiam, hominumque Advocatam præconis tam eximius celebravit. Quidquid sit, in neotericis animi vel iræ nondum exoleverunt argumenta Patrum, et ab illis etiam nunc accipienda sunt arma quibus fusa fugataque abeant hæc hostium agmina nebulis ac pulvere obsita, qui novam rerum divinarum humanarumque institutionem fabulis allegoriisque refertam somniant, omnia, inquit optime Septimius, in imagines urgentes, plane et ipsi imaginarii Christiani. Edd.

D CAP. II, col. 544. — Recentibus rerum gnosticarum indagatoribus prorsus visum est ratum et in-comptum in hoc et in cæteris libelli sui capitibus frequenter alluisse Tertullianum libris ipsiusmet Valentini, ejusque palmare volumen, cui inscriptus erat titulus: Sophia, in manibus et præ oculis aperte habuisse. Porro plurima iste alter Γνώσεως parens edidit opera, quorum exstant fragmenta nonnulla passim in Clement. Alex. Stromat. dis-jecta, nempe quædam epistolarum Valentini fragmenta in libr. I, p. 975; I. 409; III. 450; tum homiliarum lacinia in Strom., lib. IV, p. 641; denum fragmentum avulsam ab ejusdem tractatu de amicis, p. 509. Præterea Dissertatiunculam de mali origine. Clariss. Græbius recognovit et emendavit ex Bod-leianæ Biblioth. codd. mss. duobus, 2040 et 2584, in Spicileg. hæretic. sæculi II, p. 85. Hæc omnia reperiuntur iterum edita in appendice ad quinque

Q. SEPT. FLOR. TERTULLIANI.

LIBER

ADVERSUS JUDÆOS.

595 ARGUMENTUM.

Disputatione habita inter Christianum et Proselytum Judæum (de se, quantum apparet, in tertia persona sermonem faciens) Tertullianus, quod per concentum obstrepentium spectatorum minus plene potuit dilucidari, stylo retractat, pugnans adversus Judæos solidissimis rationibus, et ex sacræ Scripturæ fundamentis: idque pace Ecclesiæ adhuc durante ante bellum Britannicum, eo tempore quo Mauri a Romanis obsidebantur.

I. Primum autem etiam gentibus gratiam Dei vindicat, posse eas ad Dei legem admitti comprobans.

II. Quippe cum lex primordialis matrix omnium præceptorum Adæ et Evæ in paradiso data sit; ac legem Moysi scriptam legis naturalis justitia in Noe et Abraham, quin et sacerdotium in Melchisedech, præcesserit.

III. Et datam quidem Abrahæ circumcisionem carnalem ad tempus, sed in signum, unde Israel in novissimo tempore dinosceretur, quando secundum sua merita in sanctam civitatem ingredi prohiberetur: nunc vero spiritalem circumcisionem in salutem esse populo obedienti.

IV. Sabbati quoque observationem temporalem fuisse, Sabbati æterni figuram: utpote quod neque prædictis patriarchis ante legem Moysi, neque post eandem ab omnibus perpetuo observatam, exemplis constet Jesu Nave et Machabæorum.

V. Quid? quod etiam ipsa sacrificia terrenarum

oblationum Abel et Cain, in Levitico conscripta, spiritalium sacrificiorum prædicta fuisse ex Malachia et Psalmis manifestum sit.

VI. Atque adeo ex prædictis concludi, legem novam superventuram; id itaque quærendum, an expectetur novæ legis lator, an vero jam venerit.

VII. Venisse autem, primum ex prophetiis monstrari de regno ejus super gentes, eoque æterno.

VIII. Deinde ex temporibus nativitatis ducis Christi, et passionis, et exterminii Jerusalem a Daniele prædictis.

IX. Quin etiam prædictionibus variis, quibus a prophetis nuntiata est Christi nativitas.

X. Item ex iis quæ de passione Christi in cruce prædicta sunt, et figuris ejusdem.

XI. Rursum ex cladis Jerusalem prædictione, non modo per Danielem, sed et per Ezechielem prophetam.

XII. Insuper et repetitione quorundam Scripturæ sacræ locorum de gentium ad Christum conversione.

XIII. Denique præscriptione aliarum Scripturarum, e quibus jam venisse convincitur.

XIV. Postremo ex abundantia erroris Judæorum convinci, ex secundo Christi adventu in sublimitate post priorem illum in humilitate; circa quem illi decepti sunt, quia non in sublimitate venerit, dum ignorant in humilitate fuisse venturum.

Commentarius.

Irenæi libros contra hæres., p. 352 et seqq., ed. D. Massuet, Paris, 1710. — Imo, nec etiam nunc omnino amissum foret insigne de Sophia volumen, si qua fides Woide, Anglo ultimi sæculi philologo, qui inter codd. mss. a D. Askew collectos unum reperit, membranæ pergamenis conflatum, in forma in-4°, litteris Græcis uncialibus summæ vetustatis exaratum, lingua Coptorum Ægyptiaca ab integro conscriptum, nullum in fronte titulum, hæc vero ad calcem secundæ partis exhibentem verba: *Tomus secundus fidelis Sophiæ*. Hunc esse Valentini librum cui interdum alludit Tertullianus sibi persuasum habuit, cum in eo codice contineri vidit XIII Psalmos penitentiales Sophiæ, XIII Canticos ad laudem Christi Sophiam redimentis, quasdam confabulationes Christi cum discipulis et mulieribus Evangelicis. Porro in his ipsis adnotationibus Woide ansam dedit dubitandi falsone an merito hæc Valentino tribuerentur; nam verisimile minime est Valentini opus suum maximum in lingua Ægyptiaca conscripsisse, nec pauca quæ Woide eruit ac interpretatus est redolent hujus operis versionem. Nihil

enim sive Valentini, sive ejus sequelam aperte designat, imo Woidii sententiæ obsunt quædam Valentino prorsus aliena, videlicet *Barbelo*, *Jaldabaothar duodecim salvatores* et alia de *Apostolorum dignitate, de animarum origine*. Præterea libro de Sophia perperam tribuerentur psalmi vel cantici; quanto magis Christi sermocinationes, quibus apertius declaratur hæc desumi ab Evangelio secundum Ægyptios apocrypho. Nec id infirmatur ex titulo *Sophiæ fidelis*, unde tantum inferre licet eo in libro agi de re Gnostica. — Cui rei referendus est similiter alter ab eodem Woide descriptus codex, in eadem Ægyptiaca lingua, in dialecto Sahidico exaratus, 76 foliis in forma in-4° compactus, in duas divisus partes, quarum prior inscribitur: Γνωσις liber; — posterior vero: liber Magni Λόγου κατὰ Μυστήριον. Eum ab Oriente in Angliam attulit celeberr. viator Brucius, nec parum doctorum desideriiis satisfaceret quicunque vetustatis exploratos qui hanc sibi daret provinciam in lucem hunc librum emittendi Cf. Matter. *Hist. du Gnostic.* t. II, 106, 170. Edd.

Cæterum, præterquam, quod libro tertio *adversus Marcionem* iisdem pene verbis repetit Tertullianus non nihil fusius, quæ hic contractius tractet, unde ejusdem utrumque auctoris nemo dubitare possit; et quod B. Cyprianus libris duobus prioribus *Testimoniorum* ad Quirinum *adversus Judæos*, hunc ita sit imitatus librum, ut multa decerpserit; similiter Julianus Pomerius lib. tribus *contra Judæos*; certe Eusebius in *Chronico* sententiam Tertulliani de nativitate Christi ex hoc libro nominatim recenset, et Pomerius in librum suum primum, ac B. Hieronymus bonam ix capitis partem suo in Daniele commentario transcripserunt. Disertis item verbis scripti hujus meminerunt Vincentius Lirinensis, abbas Trithemius, et Politianus, antequam prelo committeretur a Rhenano. Qui et secundam castigationem edidit ex Gorzienzi codice, additis aliquot scholiis; verum quod cum in Britannico codice Lelandi non haberetur, a Gelenio 597 non sit recognitus, nondum pristinam faciem receperat. Quare et nobis in eo recurando laborandum fuit, ad quod subsidio fuerunt ms. Vaticanum unum libri istius, et duo libri tertii *adversus Marcionem* exemplaria, item dictus B. Hieronymi commentarius et loci aliquot a Latinio utrobique observati: uti ex nostris adnotationibus videre est. PAM.

CAPUT PRIMUM.

Proxime accidit (1); disputatio habita est Christiano et proselyto Judæo (2). Alternis vicibus contentioso fune (3) uterque diem in vesperam traxerunt: obstrepentibus etiam quibusdam ex partibus¹ singulorum², nubilo quodam veritas obumbrabatur. Placuit ergo (4) quod per concentum disputationis minus plene potuit dilucidari, inspicere curiosius, et lectionis³ stylo quæstiones retractatas terminare. Nam occasio quidem defendendi etiam gentibus sibi⁴ divinam gratiam, habuit hinc prærogativam,

A quod sibi vindicare (5) Dei legem instituerit homo ex gentibus; nec de prosapia Israelitum Judæus. Hoc enim sat esse⁵, posse gentes admitti ad Dei legem, ne Israel adhuc superbiat, quod *gentes velut stillicidium situlæ, aut pulvis ex area deputentur* (Isa. xl, 15). Quanquam habeamus ipsum Deum idoneum pollicitatorem et fidelem sponsorem, qui Abrahamæ promiserat quod *in semine ejus benedicerentur omnes nationes terræ* (Gen. xxii, 18), et quod *ex utero Rebeccæ duo populi et duæ gentes essent processuræ* (Gen. xxv, 23): utique Judæorum, id est Israel, et Gentium, id est noster. Uterque ergo et⁶ populus et gens est appellatus, ne de nominis appellatione privilegium gratiæ sibi quis audeat defendere. Duos etenim populos et duas gentes processuras ex unius feminae utero Deus destinavit, nec discrevit gratiam (6) in 598 nominis appellatione, sed in partus editione; ut qui prior esset de utero processurus, minori subiceretur, id est posteriori. Sic namque ad Rebeccam Deus locutus est, dicens: *Duæ gentes in utero tuo sunt, et duo populi de ventre tuo dividuntur, et populus populum superabit, et major serviet minori* (Ibid.). Itaque cum populus seu gens Judæorum anterior sit tempore, et major per gratiam primæ dignationis in lege, noster vero minor ætate temporum⁷ intelligatur, utpote in ultimo sæculi spatio adeptus⁸ notitiam divinæ miserationis, procul dubio secundum edictum⁹, divinæ locutionis, prior et¹⁰ major populus, id est Judaicus, serviat necesse est minori; et minor populus, id est Christianus, superet majorem. Nam et secundum Scripturarum divinarum¹¹ memorias populus Judæorum major¹², id est antiquior, derelicto Deo, idolis servivit, et divinitate abrelieta, simulacris fuit deditus, dicente populo ad Aaron: *fac nobis deos qui nos antecendant* (Exod. xxxii, 23). Quod cum ex monilibus feminarum et annulis virorum aurum¹³ (7)

Variæ lectiones.

¹ Ex partibus *abest a Pam. Oberth. Seml.* ² Quibusdam spectantibus (*pro spectatoribus Rhen.*) sibilorum nubilo quodam jurgiorum *Lat.* ³ Lectionibus *Oberth. Seml.* ⁴ Sibi *abest a Jun.* ⁵ Est *Oberth. Seml.* ⁶ Et *abest a Pam. et Par.* ⁷ Temporum (*de Rebecca, de duobus populis*) intelligitur. *Hancce Parenthesim quasi à glossemate profectam expungit Lat. Rig. Jun. autem arbitratur e sequentibus huc esse transpositam; Seml. nempe post prior et major. Oberth.* Temporum de Rebecca, de duobus populis, intelligitur id posse. *Hyperbaton est locus iste aut corruptus, cui ex MS. mederi non licuit. Pam.* ⁸ Adeptos *Rhen. Oberth.* ⁹ Dictum *Rhen.* ¹⁰ Et *abest a Pam. Oberth.* ¹¹ Divinarum Scripturarum *abest a Pam. Rhen. Oberth.* ¹² Major *abest a Pam. et Rhen.* ¹³ Aurum delet *Jun.*

Commentarius.

(1) Sed ubi et quando? quis ille Christianus? **SEML.**

(2) Et proselyto Judæo. Hæc vox in Scriptura occurrit sæpe; significat autem apud Judæos hominem advenam seu adventitium, qui cum non sit Judæus, ad eorum tamen legem ex gentilibus accessit. **LE PR.**

(3) Contentioso fune. Proverbialiter dixit, alternis vicibus contentioso fune uterque diem in vesperam traxerunt. Sic in libro *de Resurrectione carnis*: « Modo nunc, inquit, contentioso fune deducere, hæc an illac hominem perditio deposulet. » **RHEN.**

(4) Scilicet mihi. **SEML.**

(5) Sibi vindicare. *Vatic. codex vindicare; perinde*

D est; nam et vindicare quod a vindiciis derivatur, est rem controversam sibi adserere. **PAM.**

(6) Nec discrevit gratiam. Codex Fuldensis, *Nec discrevit gratia*. Quod rectius est. **RIG.**

(7) Et annulis virorum. Similiter B. Ambrosius epist. 56, ad Romulum: « Coactus igitur Aaron petit annulos eorum et inaures mulierum. » Cum utem istud neque Græce hodie legatur, neque Latine in editione B. Hieronymi reperiatur, oportet diversam fuisse septuaginta virorum editionem quibusdam in locis ab ea quæ nunc exstat, quod confirmatur ex verbis quæ mox ab Auctore citantur. **PAM.**

fuisse igne conflatum, et processisset eis bubulum caput, huius figmento universus Israel, relicto Deo, honorem dederunt, dicentes : *Illi sunt dei* ¹⁴ *qui nos eiecerunt de terra Ægypti*. Sic namque posterioribus temporibus, quibus reges eis imperabant, et cum Hieroboam vacas aureas (8) et lucos colebant, et Bahali se mancipabant ; unde probatur ¹⁵ eos semper idololatriæ crimine reos designatos ex instrumento divinarum Scripturarum. Noster vero populus minor, id est posterior, relictis idolis quibus ante deserviebat, ad eundem Deum conversus est a quo Israel, ut supra memoravimus, abscesserat. Sic namque populus minor, id est posterior, populum majorem superavit, dum gratiam divinæ dignationis consequitur, a qua Israel est repudiatus.

599 CAPUT II.

Igitur gradum conferamus, et summam quæstionis ipsius certis lineis determinemus ¹⁶ Cur etenim Deus, universitatis conditor, mundi totius gubernator, hominis plasmator, universarum gentium sator legem per Moysen uni populo dedisse credatur, et non omnibus gentibus attribuisse dicatur ? Nisi enim omnibus eam dedisset nullo pacto ad eam etiam proselytos ex gentibus accessum habere permetteret : sed, ut congruit bonitati Dei et æquitati ipsius, utpote plasmatoris generis humani, omnibus gentibus eandem legem dedit : quam certis et statutis temporibus observari præcepit, quando voluit, et per quos voluit, et sicut voluit. Namque in principio mundi ipsi Adæ et Evæ legem dedit, ne de fructu arboris plantatæ in medio paradisi ederent ; quod si contra fecissent, morte morerentur (*Gen. ii, 7*) ; quæ lex eis sufficeret, si esset custodita. In hac enim lege Adæ data omnia præcepta condita recognoscimus quæ postea pullulaverunt data per Moysen, id est, *Diliges Dominum Deum tuum de toto corde tuo, et ex tota anima tua* (*Deut. vi, 5*) ; et, *Diliges proximum tibi* ¹⁷ (9) *tanquam te*

(*Levit. xix, 18*) ; et, *Non occides, non mæchaberis, non furaberis, falsum testimonium non dices. Honora patrem tuum et matrem* (*Exod. xx, 12 — 17*) : et, *Alienum non concupisces* (*Deut. v, 16-21*). Primordialis lex est enim data Adæ et Evæ in paradiso, quasi matrix omnium præceptorum Dei. Denique, si Dominum Deum suum dilexissent, contra præceptum ejus non fecissent ; si proximum diligerent, id est semetipsos, persuasioni serpentis non credidissent, atque ita in semetipsos homicidium non commisissent, excidendo de immortalitate, faciendo contra Dei præceptum ; a furto quoque abstinentissent, si de fructu arboris clam non degustassent (*Gen. iii, 6*), nec a conspectu Domini Dei sui sub arbore delitescere gestissent (*Ibid. 8*) : nec falsum asseveranti diabolo participes efficerentur, credendo ei quod similes Dei essent ⁶⁰⁰ futuri (*Ibid. 8*) ; atque ita nec Deum offendissent, ut patrem, qui eos de limo terræ quasi ex utero matris figuraverat ; si alienum non concupissent ¹⁸, de fructu illicito non gustassent. Igitur in hac generali et primordiali Dei lege, quam in arboris fructu observari Deus sanxerat, omnia præcepta legis posterioris specialiter indita fuisse cognoscimus, quæ suis temporibus edita germinaverunt. Ejusdem est enim postea subdocere legem, qui ante præmiserat præceptum, quoniam et ipsius est erudire postea qui ante justos formare instituerat. Quid enim mirum, si is auget disciplinam qui instituit (10) ? si is perficit ¹⁹ qui cœpit ? Denique ante legem Moysi scriptam (11) in tabulis lapideis legem fuisse contendo non scriptam, quæ naturaliter intelligebatur, et a patribus custodiebatur. Nam unde *Noe justus inventus* (*Gen. vi, 9* : *Eccli. xlii, 17*), si non illum naturalis legis justitia præcedebat ? unde *Abraham amicus Dei deputatus* (*Isa. xli, 8* ; *Jac. ii, 23*), si non de æquitate et justitiæ legis naturalis ? unde *Melchisedech sacerdos Dei summi* (*Gen. xiv, 18*) nuncupatus, si non ante Leviticæ legis sacerdotium Levitæ fuerunt, qui sacrificia Deo offere-

Variae lectiones.

¹⁴ Dii Oberth. Seml. ¹⁵ Putabatur alii. ¹⁶ Terminemus Jun. ex MS. Pam. ¹⁷ Tuum Mss. Pam. ¹⁸ Concupiscerent Seml. ¹⁹ Perficit Pam. proficit Rhen. Oberth.

Commentarius.

(8) *Et cum Jeroboam vacas aureas*, etc. Judaicam superstitionem et idololatriam insectatur, cui proclivior fuit gens illa. Notatur hic præcipue rex Hieroboam primus, qui, cum in regem creatus esset, veritus ne, si Israelitæ Hierosolymam remearent ad sacra, illos tæderet divortii quod tum fecerant, ut haberent apud se quod colerent, vitulos aureos crexit, in Dan unum, et alterum in Bethel, quibus sacrificulos addidit, vetuitque ne Israelitæ Hierosolymam deinceps commearent. Hædetur historia III Reg. xii. Læ Pr.

(9) *Diliges Dominum Deum tuum*, etc. et *proximum tibi*. Hellenismum imitatur et Græcam phrasin πληστον σου : quod ipsi solemne in citanda Scriptura. Læ Pr.

(10) Sic Irenæus et alii solent informare. SEML.

(11) *Denique ante legem Moysi scriptam*, etc. Sic idem in lib. de Corona militis. cap. 6 : « Quæres igitur Dei legem, habens communem istam in pu-

blico mundi, in naturalibus tabulis, ad quas et Apostolus solet provocare ? » At id pertinere potest, quod habet Tullius in Miloniana : « Est enim non scripta, inquit, sed nata lex, quam non didicimus, accepimus, legimus, verum ex natura ipsa arripuimus, hausimus, expressimus ; ad quam non docti, sed facti, non instituti, sed imbuti sumus. » Legis præcepta Adamo data et ejus pectori inscripta testatur Rob. Codalia in Schalscheleth : תקיקי בלב. A quo non abit Origenes in Philocalia, his verbis : Παρά δὲ ταῦτα λέγεται νόμος κατὰ τὰς κοινὰς ἐννοίας ἐνεσπαρμένος τῇ ψυχῇ, καὶ ὡς ὀνομάζει ἡ Γραφή, ἐγγεγραμμένος τῇ καρδίᾳ λόγος, προστακτικὸς μὲν τῶν ποιητέων, ἀπαγορευτικὸς δὲ τῶν οὐ ποιητέων. « Præterea lex naturalis animæ insita dicitur, et, ut appellat Scriptura, inscripta in cordibus lex, facienda jubens, et non facienda prohibens. Læ Pr.

bant? Sic enim post supra scriptos patriarchas data lex est Moysi eo tempore posteaquam ab Ægypto²⁰ excesserunt, post intervallum multorum temporum et spatia. Denique, post quadringentos et triginta annos Abrahæ data est lex (12). Unde intelligimus Deilegem etiam ante Moysen, nec in Horeb tantum, aut in Sina et in eremo, sed antiquiorem²⁰ primum in paradiso, post patriarchis, atque ita et Judæis certis temporibus reformatam; ut non jam ad Moysi legem ita attendamus, quasi ad principalem legem, sed ad subsequentem, quam certo tempore Deus et gentibus exhibuit, et repromissam per prophetas in melius reformavit, et præmonuit futurum²¹ ut, sicuti certo tempore data est lex per Moysen, ita temporaliter observata et custodita credatur; nec adimamus hanc Dei potestatem, pro temporum conditione legis præcepta reformantem²² in hominis salutem²². Denique, qui contendit et Sabbathum adhuc observandum quasi salutis medelam, circumcisionem octavi diei propter mortis comminationem, doceat in præteritum justos sabbatizasse aut circumcidisse, et sic amicos Dei effectos. Nam, si circumcisio purgat hominem, Deus Adam incircumcisum cum faceret, cur eum non circumcidit, vel posteaquam deliquit, si purgat circumcisio? Certe in paradiso constituens eum incircumcisum, colonum paradisi præfecit. Igitur, cum neque circumcisum neque sabbatizantem Deus

Adam instituerit, consequenter quoque sobolem ejus Abel offerentem sibi sacrificia, incircumcisum nec sabbatizantem laudavit, accepta ferens quæ offerebat in simplicitate cordis, et reprobandis sacrificium fratris ejus²³ Cain, qui non offerebat, non recte dividebat (*Gen. iv*). Noe quoque incircumcisum Deus, sed et non sabbatizantem, de diluvio liberavit (*Gen. vi* seqq.). Nam et Enoch justissimum non circumcisum, nec sabbatizantem, de hoc mundo transtulit (*Gen. v, 22*); qui necdum mortem gustavit, ut æternitatis candidatus, ~~609~~ jam nobis ostenderet nos quoque, sine legis onere Moysi, Deo posse placere. Melchisedech quoque *summi Dei sacerdos* (*Gen. xiv, 18*) incircumcisus et non sabbatizans, ad sacerdotium Dei allectus est. Probat²⁴ et Loth frater Abrahæ, quod pro meritis justitiæ suæ²⁵ sine legis observatione de Sodomitarum incendio sit liberatus.

CAPUT III.

Sed Abraham, inquit²⁶, circumcisus est. Sed ante Deo placuit quam circumcideretur, nec tamen sabbatizavit. Acceperat enim circumcisionem, sed quæ esset in signum temporis illius, non in salvis prærogativam. Denique sequentes Patriarchæ incircumcisi fuerunt, ut Melchisedech, qui ipsi Abrahæ jam circumciso²⁷, revertenti de prælio, *panem et vinum obtulit* (13) (*Ibid.*) incircumcisus. Sed et fi-

Variae lectiones.

²⁰ Antiquiorem; primum *Oberth. Seml.* — Primum, sed antiquiorem *abest a Pam.* ²¹ Futuram *Rhen. Oberth.* ²² Salute *Seml.* ²³ Ejus *abest a Seml. et Oberth. apud Pam. ponitur post Cain.* ²⁴ Et probatus *Loth Pam. Rhen. Oberth.* ²⁵ Suæ *abest a Pam. Fran. Rig. Venet.* ²⁶ Inquis *Oberth. Rhen.* ²⁷ Incircumciso *Jun.*

Commentarius.

(12) *Post, 430 annos Abrahæ data est lex.* Loci hujus sensus non est legem istam datam Abrahæ fuisse; namque, si de lege circumcisionis hic esse sermonem quis contendat, chronologiæ omnino reluctatur, quæ a diluvio ad circumcisionis institutionem 391 annos tantum numerat; si autem de vocatione Abrahæ, magis adhuc a vero est alienus, siquidem inter diluvium et vocationem hanc 367 solum effluxere anni. Alia igitur lex hoc loco memoratur. Quenam autem intelligatur, docemur ex *Gen., xv, 13*; *Exod. xii, 40*; *Act. vii, 6*; *Galat. iii, 17*; ubi hi 430 anni exprimuntur. Numerantur autem a prima promissione facta Abrahæ (*Gen. xii, 3*). Eodem enim anno ex Ægypto fuit liberatus populus Israeliticus, et legem accepit. Confer *Batium, Cornelium a Lapide, Fromondum, Script. sacræ. Curs. compl., et ante eos Augustinum, D. Thomam, etc. Edd.*

(13) *Melchisedech ipsi abrahæ revertenti de prælio, panem et vinum obtulit.* Locus est *Gen. xiv*, Vulgata versione Latina intricatissimus, panis et vini oblatione in ambiguo posita, Deo an Abrahæ. Hic autem apertissime Tertullianus, Melchisedechum obtulisse panem et vinum Abrahamo revertenti de prælio. Unde sequeretur offerendi verbum hoc loco minime ad sacrificium pertinere. Quis enim ferret Melchisedechum, sacerdotem Altissimi, sacrificantem Abrahamo? Sed et *Septimius noster, lib. adversus Marcionem v*, Melchisedechum rem sacerdotis fecisse ostendit cum Abrahamo benedixit, cum ab eo decimas accepit. Ipse autem sacerdos Altissimi, cum esset etiam rex Salem, convenientissimam

quoque regiæ magnificentiæ rem fecit, qui Abrahamo exercitum de prælio rebus fortiter ac feliciter gestis reducenti obviam egressus, ipsum et copias victrices pane et vino excepit, hoc est cunctis ad curanda corpora, bello videlicet fatigata, necessariis. Atque hanc sane sensum contradicit *Septuaginta seniorum versio Græca*: *Και Μελχισεδέχ βασιλεύς Σάλημ ἐξήνεγκε ἄρτον καὶ οἶνον ἦν δὲ ἱερεὺς τοῦ Θεοῦ τοῦ ὁψίστου καὶ εὐλόγησε, etc.* Præclare autem *Josephus*: *Ἐχορήγησε δὲ οὗτος ὁ Μελχισεδέχ τῷ Ἀβραάμῳ στρατῶν ξένια, καὶ πολλὴν ἀφθονίαν τῶν ἐπιτηδείων παρέσχε.* Et tamen longe alium hujus historiæ sensum tradidere antiquissimi sanctissimique Patres; nempe, Melchisedechum sacrificio panis et vini mysterium Domini corporis et sanguinis expressisse, ac multo post futurum Domini sacramentum ante signasse. Verba sunt Hieronymi *Epist. ad Demetriadem*, et consentanea scripsere *Chrysostomus, Augustinus, alique. Ric.* — Ne cio quid hic tam intricatum reperiat *Rigaltius*. Deo factam hanc oblationem alii asserunt, inter quos B. Hieronymus, *epist. 17 ad Marcellam*, ubi saltem ait regem Salem in typo Christi panem et vinum obtulisse, et mysterium Christianam in Salvatoris sanguine et corpore dedicasse. Alii Abrahæ, inter quos etiam occurrit B. Hieronymus, *epist. 126, ad Evagrium*, in qua totam illam historiam refert. In ea autem animadvertendum scribi in Genesi regem illum obtulisse decimas Abrahæ ex omnibus rebus; cum tamen idem B. Hieronymus præfato loco de spoliis tantum hostium decimas obtulisse asserat. Factum vero

lius, inquit, Moysi tum ²⁸ ab angelo præfocatus fuisset, si non Seffora mater ejus calculo præputium infantis circumcidisset (*Exod. iv, 24, 25*). Unde, inquit, maximum ²⁹ periculum est, si præputium carnis quis non circumciderit. Et ideo ³⁰ si salutem circumcisio (14) **603** omni modo adferret ³¹, etiam ipse Moyses in filio suo non intermisisset, quominus octava die circumcideret eum, quando constet Sefforam coactam ab angelo id fecisse in itinere. Consideremus itaque quod non potuerit unius infantis coacta circumcisio omni populo præscribere, et quasi legem hujus præcepti condere. Nam providens Deus quod hanc circumcisionem in signum, non in salutem esset daturus populo Israel, idcirco filium Moysi ducis futuri instigat circumcidi, ut cum cœpisset per eum populo dare præceptum circumcisionis, non aspernaretur populus, videns exemplum istud in ducis filio ³² jam celebratum. Dari enim habebat circumcisio, sed in signum : unde Israel in novissimo tempore dignosci haberet, quando secundum sua merita in sanctam civitatem ingredi probiberetur, per verba prophetarum dicentium : *Terra vestra deserta, civitates vestre igni exustæ, regionem vestram in conspectu vestro alieni comedent, ei deserta et subversa a populis extraneis, derelinquetur filia Sion sicut casa in vinea, et sicut custodiarium in cucumerario, et quasi civitas quæ expugnata* (*Isa. i, 7, 8*). Et ideo subsequens sermo prophetæ exprobrat eis dicens : *Filios generavi et exaltavi, ipsi autem spreverunt me* ³³ (*Ibid. 2*). Et iterum : *Et si extenderitis manus, avertam faciem meam a vobis : et si multiplicaveritis preces, non exaudiam vos : manus enim vestre sanguine plenæ sunt* (*Ibid. 15*). Et iterum : *Væ, gens peccatrix, populus plenus peccatis,*

A *filii scelerati, dereliquistis Deum, et in indignationem misistis* ³⁴ *Sanctum Israel* (*Ibid. 4*). Hæc igitur Dei providentia fuit dandi circumcisionem Israel in signum unde dignosci posset, cum adveniret tempus quo meritis suis supra dictis in Jerusalem admitti prohiberetur : quod et quia futurum erat, nuntiabatur, et quia factum videmus, recognoscimus. Sicut ergo circumcisio carnalis, quæ temporalis erat, tributa est in signum populo contumaci, ita spiritalis data est in salutem populo obaudienti, dicente propheta Jeremia : *Innovate vobis novitatem* ³⁵, *et nolite seminare in spinis. Circumcidimini Deo, et circumcidite præputium cordis vestri* (*Jerem. iv, 3, 4*). Et alio loco dicit : *Ecce enim dies veniunt, dicit Dominus, et disponam domui Jnda et domui Jacob testamentum novum*, **604** *non tale quale jam dedi patribus eorum in die quo eos eduخي de terra Ægypti*. Unde intelligimus et priorem circumcisionem tunc datam cessaturam, et novam legem, non talem qualem jam dederat patribus processuram, annuntiari, sicut Isaias prædicavit dicens, quod in novissimis diebus manifestus futurus esset mons Domini, et domus Dei super vertex montium : et exaltabitur, inquit, super colles, venient super illum omnes gentes, et ambulabunt multi, et dicent : *Venite, ascendamus in montem Domini, et in domum Dei Jacob* (*Isa. ii, 2, 3*) : non in Esau prioris filii ³⁶, sed in Jacob sequentis, id est populi nostri, cujus mons Christus est sine manibus concidentium præcisus, implens omnem terram, apud Daniele ostensus (*Dan. ii, 34, 37*). Denique, ex hac domo Dei Jacob, etiam legem novam processuram sequentibus verbis annuntiat Esaias dicens : *De Sion enim exiet* ³⁷ *lex, et verbum Domini ex Hierusalem, et judicabit inter gentes* (*Isa. ii, 4*), id est inter eos

Varie lectiones.

²⁸ Cum *Seml.* ²⁹ Circumcisionis maximum *Pam. Seml.* ³⁰ Atquin *cod. Fuld. Rig.* ³¹ Adfert *Pam. Rhen.* ³² Judicis filium *Rhen. Oberth.* ³³ Reprobaverunt me *cod. Fuld.* ³⁴ Ad indignationem provocastis *cod Fuld.* ³⁵ Novitatem abest a *cod. Fuld.* ³⁶ Populi *Oberth. Seml.* ³⁷ Brit *Fran.*

Commentarius.

istud Eucharistiam significasse tradunt antiqui omnes; quibus, præter eos quos habet Rigaltius, addo Clementem Alexandr. *Strom. vi*. Dicitur Melchisedech rex fuisse, quia apud varias gentes reges ipsi sacerdotes erant et sacrificuli. De Romanis certissimum; ad quem morem respiciens Virgilius, *Æn. iii*, ait :

Rex Anius, rex idem hominum, Phœbique sacerdos.
Le Pr.

(14) *Et ideo si salutem circumcisio*. Datam fuisse circumcisionem in signum baptismi teneant nonnulli; hic vero Auctor illud cum aliquo discrimine asserit. In circumcisione quidem remittebatur originis peccatum, sed non per circumcisionem ut per baptismum, quia tunc id fiebat ex vi pacti a Deo initii cum Judæis. In quo Tertullianus sequitur Apostolum ad Rom. iv. *Le Pr.* — Errat fortasse Le Prieur asserens Tertullianum in eorum fuisse sententia, qui circumcisioni baptismi tribuunt effectus salutare, licet cum aliquo discrimine, ut ipse ait. Attente enim caput hoc tertium perlegenti patebit Auctorem potius existimasse ri-

tum hunc Judaicum nihil ad salutem conferre, circumcisionem inquam a Deo datam *in signum, non in salutem*; paulo superius dixerat : « Acceperat (Abraham) circumcisionem in signum... non in salutis prærogativam. » Eandem opinionem amplexati sunt omnes ecclesiastici scriptores qui ante Augustinum floruerunt. Primus enim inter omnes Hipponensis episcopus a circumcisione deleri peccatum originis affirmavit. Illum S. Doctorem secuti sunt Gregorius Magnus (*Moral. in Job*, lib. iv, cap. 3), S. Fulgentius, Venerabilis Beda, S. Bernardus (*passim*), Innocentius III, et theologi viri non pauci. In oppositam abierunt sententiam S. J. Chrysostomus (*in Gen. hom. 39*), S. Epiphanius (*hæres. 30*), S. Hieronymus (lib. i *in Epist. ad Galat.*), S. Joannes Damascenus (*de fide Orthod. lib. iv, cap. 25*), atque alii theologi periti, notæ non inferioris nec numero despicendi. Addi potest quod, si peccatum originale deleat circumcisio, alii nihilominus præsto erant ritus æque efficaces, v. g. fides parentum, sacrificia; alioquin actum esset de salute feminarum omnium, ac etiam masculorum qui ad diem octavum non pervenissent. *Edd.*

qui ex gentibus sumus vocati : *et concident*, inquit, *gladios suos in aratra, et lanceas suas in falces, et non accipiet gens super gentem gladium, et jam non discent* ³⁸ *præliari* (*Ibid.*). Igitur intelliguntur alii quam nos, qui, nova lege edocti, ista observamus, oblitterata veteri lege, cujus abolitionem futuram actus ipse demonstrat ³⁹. Nam vetus lex ultione gladii se vindicabat, et oculum pro oculo eruebat (*Exod. xxi, 24; Levit. xxiv, 20; Deut. xix, 24*), et vindictam injuriæ retribuebat : nova autem lex ⁴⁰ clementiam designabat, et belli pristina in æmulos legis, et hostis executionem ⁴¹ (15) in pacificos actus ⁴² arandæ et colendæ terræ reformabat. Igitur, sicut supra ostendimus, quod vetus lex et circumcisio carnalis cessatura pronuntiata est, ita et novæ legis et spiritalis circumcisionis observantia, in pacis obsequia eluxit : *Populus enim*, inquit, *quem non noveram servivit mihi, in obauditu auris obaudivit me* (*Psal. xvii, 29*). Prophetæ adnuntiaverunt. Quis autem est populus qui Deum ignorabat, nisi noster, qui retro Deum nesciebamus ? et quis in auditu auris audiit, nisi nos, qui, relictis idolis, ad Deum conversi sumus ? Nam Israel qui Deo fuerat cognitus, quique ab eo in Ægypto exaltatus fuerat, et per Erythræum pelagum (16) transvectus **605** est (*Exod. xiv, 22*), quique in eremo manna cibatus (*Exod. xvi, 13 seqq.*), quadraginta annis ad instar æternitatis reductus, nec humanis passionibus contaminatus, aut sæculi hujus cibi pastus, sed angelorum panibus (*Psal. lxxvii*) manna cibatus, satisque beneficiis Deo obligatus, Domini et Dei sui oblitus est, dicens ad Aaron : *Fac nobis deos qui nos præcedant : Moyses enim ille, qui nos ejecit de terra Ægypti, dereliquit nos, et quid illi acciderit nescimus* (*Exod. xxxii, 1*). Et ideo nos, qui non populus Dei retro,

A facti sumus populus ejus, accipiendo novam legem ⁴³ supra dictam, et novam circumcisionem ante prædictam.

CAPUT IV.

Sequitur itaque, ut, quatenus circumcisionis carnalis et legis veteris abolitio expuncta suis temporibus demonstratur (17), ita sabbati quoque observatio temporaria ⁴⁴ fuisse demonstretur. Dicunt enim Judæi quod a primordio sanctificaverit Deus diem septimum, requiescendo in eo ab omnibus operibus suis quæ fecit, et inde etiam Moysen dixisse ad populum : *Mementote diem Sabbatorum ; sanctificate eum. Omne opus servile non facietis in eo* (*Exod. xx, 8*), *præterquam quod ad animam pertinet*. Unde nos intelligimus magis sabbatizare nos ab omni opere servili semper debere, et non tantum septimo quoque die, sed per omne tempus. Ac per hoc quærendum nobis quod sabbatum nos Deus vellet custodire. Nam Sabbatum æternum, et Sabbatum temporale Scripturæ designant. Dicit enim Isaias propheta : *Sabbata vestra odit anima mea* (*Isa. i, 14*). Et alio loco dicit : *Sabbata mea profanastis* (*Ezech. xxii, 8*). Unde dignoscimus Sabbatum temporale esse humanum, et Sabbatum æternum censeri divinum, de quo per Isaiam prædicat : *Et erit, inquit, mensis ex mense, et dies de die, et Sabbatum de Sabbato et veniet omnis caro adorare in Hierusalem, dicit Dominus* (*Isa. lxvi, 23*). Quod intelligimus adimpletum temporibus Christi, quando omnis caro, id est omnis gens, adorare in Jerusalem venit Deum Patrem, per Jesum Christum Filium ejus, sicut per prophetam prædicatum **606** est : *Ecce proselyti per me ad te ibunt* (18) (*Isa. lxi, 13*). Sic igitur ante hoc Sabbatum temporale erat et

Variæ lectiones.

³⁸ Dicuntur Oberth. Seml. ³² Punctum interrogans abest a Seml. et Oberth. ⁴⁰ Lex abest a Rhen. et Oberth. ⁴¹ Belli et pristinam, et æmulos, et hostem executione cod. Fuld. ⁴² In pacificis actus cod. Divion. ⁴³ Et addit Rhen. Oberth. ⁴⁴ Temporalis Rhen. Oberth.

Commentarius.

(15) *Et hostis executionem.* « Executionem, inquit Rhenanus, pro persecutionem ; » sicut lib. i *adversus Marcionem* : « Quid denique adulantius quam delicta non exsequi ? » id est non persequi. Et ibidem, paulo ante, *executione mali* : ac postea, *executore delicti*, id est iudice. PAM.

(16) *Et per Erythræum pelagum*, etc. Disputant multi an mare Erythræum seu Rubrum colore differat a mari vicino aut alio quolibet. Quod nonnulli putant, causasque quas possunt comminiscuntur, propter scilicet coralli abundantiam in fundo adhærentis, propter terræ rubræ vicinitatem qua littora complentur, et fluentibus aquis sorbetur suoque colore aquas illas inficit ; mitto alias causas sed non minus his probabiles, atque Erythræum mare ejusdem coloris cum alto mari puto, locumque ex Q. Curtio adduco, lib. viii : « Ab Erythro rege inditum est nomen. » de mari Erythræo seu rubro loquitur, « propter quod ignari rubere aquas credunt. » Et lib. x, statim ab initio : « Cætera incolis crediderant ; inter quæ Rubrum

D mare, non a colore undarum, ut plerique crederent, sed ab Erythro rege appellari. » LE PA. — Plinium, uti solet, imitatus, qui Erythræum mare nuncupat (lib. vi, cap. 23) quod nos Rubrum dicimus, sicuti Dionysius. *de Situ orbis*. Pam.

(17) *Legis veteris abolitio expuncta suis temporibus demonstratur.* Sequor Rhenani interpretationem, qui idem esse censet ac *adimpleta*, Expuncta nempe fuit lex vetus, nova superveniente. Est autem metaphora forsitan ducta ab antiquis foeneratoribus, qui dissoluta nomina in tabulis ceratis seu diariis verso stylo expungebant. LE PA.

(18) *Ecce proselyti per me ad te ibunt.* Citat eandem Scripturam, lib. iii *Advers. Marc.*, et paulo latius explicat, nominatim Isaïæ ascribens, apud quem reperiri juxta Septuaginta interpretes (cap. lxi) adnotarunt quidam, sed ibidem hacenus non reperi. PAM. — Intendebat forte Tertullianus cap. lv Isa. v, 5 : *Gentes quæ te non cognoverunt, ad te current propter Dominum* ; vel sane, cap. 60. EDD.

Sabbatum æternum præostensum et prædictum, A quomodo et ante circumcisionem carnalem fuit et spiritalis circumcisio præostensa. Denique doceant, sicuti jam prælocuti sumus, Adam sabbatizasse; aut Abel hostiam Deo sanctam offerentem, sabbati religione placuisse; aut Enoch translatum Sabbati cultorem fuisse; aut Noe arcæ fabricatorem propter diluvium immensum, Sabbatum observasse; aut Abraham in observatione Sabbati Isaac filium suum obtulisse; aut Melchisedech in suo sacerdotio legem Sabbati accepisse. Sed dicturi sunt Judæi, ex quo hoc præceptum datum est per Moysen, exinde observandum fuisse. Manifestum est itaque, non æternum, nec spiritale, sed temporale fuisse præceptum, quod quandoque cessaret. Denique adeo non in vacatione sabbati, id est diei septimi, hæc solemnitas celebranda est, ut Jesus Nave, eo tempore quo Hiericho civitatem depellebat, præceptum sibi a Deo diceret, uti populo mandaret, ut sacerdotes arcam testamenti Dei septem diebus circumferrent in circuitu civitatis; atque ita, septimi diei circuitu peracto, sponte ruerent muri civitatis (Josue, vi, 4 seq). Quod ita factum est; et finito spatio diei septimi, sicut prædictum erat, ruerunt muri civitatis. Ex quo manifeste ostenditur in numero istorum dierum septem incurrisse diem sabbati: septem enim dies undecumque initium acceperint, Sabbati diem secum concludant necesse est, quo die non tantum sacerdotes sint operati, sed et in ore gladii præda facta sit civitas ab omni populo Israel. Nec dubium est opus servile eos operatos, cum prædas belli agerent ex Dei præcepto. Nam et temporibus Machabæorum (19) Sabbatis pugnando fortiter fecerunt, et hostes allophylos (20) expugnaverunt, legemque paternam ad pristinum vitæ statum pugnando Sabbatis revocaverunt. Nec putem aliam legem eos defendisse, nisi in qua de die Sabbatorum minenerant esse præscriptum. Unde manifestum est ad tempus et præsentis causæ necessitatem hujusmodi 607 præcepta valuisse 45, et 46 non ad perpetui temporis observationem hujusmodi legem eis Deum ante dedisse.

Varie lectiones.

45 Convaluisse Pam. Rhen. Oberth. 46 Ut... dedisset *idem*. 47 Prædicta *idem*. 48 Terram sanctam Ven.

Commentarius.

(19) *Temporibus Machabæorum*. Quandoquidem Machabæorum hic historiam citet in re fidei, non dubium quin illam pro canonica Scriptura cognoverit. Neque enim mirum si in canone Hebræorum libri illi non habeantur; quandoquidem plusquam sæculo post illum ab Esdra editum conscripti sunt. Nam inter Cyrum Darii successorem sub quo Esdras claruit, et Antiochum Epiphanem, sub quo Machabæi, anni intercesserunt ut minimum 180. PAM.
(20) *Et hostes allophylos*. Ἀλλοφύλους. Græci biblicorum interpretes, inquit B. Hieronymus (in Isa. cap. 2) sunt interpretati, pro *Philistiim*, quæ est hodie gens Palæstina: quod ipsum comprobatur, et in editione Latina Septuaginta, ex titulo Psalmi LV. Verum hic id refert Tertullianus ad Græcos, contra quos Machabæi dimicabant, eo quod vox Græca *alienigenas* significet in genere. PAM.

Sic et sacrificia terrenarum oblationum et spiritalium sacrificiorum prædicata 47 ostendimus. Et quidem a primordio majoris filii, id est Israel, terrena fuisse in Cain præostensa sacrificia; et minoris filii Abel, id est populi nostri, sacrificia diversa demonstrata. Namque *major natu Cain de fructu terræ obtulit munera Deo, minor vero filius Abel de fructu ovium suarum. Respexit Deus in Abel et in munera ejus, in Cain autem et in munera ejus non respexit. Et dixit Deus ad Cain: Quare concidit vultus tuus? nonne si recte quidem offeras, non recte autem divides, peccasti? quiesce: ad te enim conversio tua, et ipse tui dominabitur. Et tunc dixit Cain ad Abel fratrem suum: Eamus in campum. Et abiit cum eo illic, et interfecit eum. Et tunc dixit Deus ad Cain: Ubi est Abel frater tuus? Et dixit: Nescio: numquid custos fratris mei sum ego? Et dixit ei Deus: Vox sanguinis fratris tui clamat ad me de terra: propter quod maledicta terra, quæ aperuit os suum ad excipiendum sanguinem fratris tui. Gemens et tremens eris super terram. Et dixit Cain ad Dominum: Majus delictum meum, quam ut remittatur mihi; et ejicies me hodie a facie terræ, et a facie tua abscondar, et ero gemens et tremens super terram, et omnis qui me invenerit, occidet (Gen. iv). Ex hoc igitur duplicia duorum populorum sacrificia præostensa jam tunc a primordio animadvertimus. Denique, cum per Moysen in Levitico (21) lex sacerdotalis conscriberetur, invenimus præscriptum populo Israeli, ut sacrificia nullo in loco offerrentur Deo quam in terra repromissionis, quam Dominus Deus daturus esset populo Israeli et fratribus eorum: ut, introducto Israel, illic celebrarentur sacrificia et holocausta tam pro peccatis quam pro animabus, et nusquam alibi nisi in terra sancta 48 (Deut. xii). Cur itaque postea per prophetas prædicat Spiritus futurum ut in omni terra aut in omni loco offerantur sacrificia Deo, sicut 608 per Malachiam angelum (22), unum ex duodecim prophetis, dicit: *Non recipiam sacrificium de manibus vestris, quoniam ab oriente sole usque ad**

(21) *Denique cum per Moysen in Levitico*. Vel ex hoc loco patet subinde memoria lapsum Auctorem in citandis Scripturarum locis, cum hoc præscriptum nusquam in Levitico reperiatur, sed Deut. xii. Eodem pertinet quod supra, c. 3, dixit: « Et ideo subsequens sermo prophetæ », etc. Cum præcedat ea scripturam illam quæ prius citata est, non subsequatur; et infra: « Et alibi dicit », cum eodem cap. contineatur. Quod semel adnotasse sufficiat contra sciolos quosdam, qui nolunt admittere in Patribus ἀλλοφύλων μνημονεύον. PAM.

— *In Levitico*. A glossemate profecta hæc verba putat Latiuius: sunt enim in Deuteronomio. SEML.

(22) *Angelum*. Malachias angelus seu nuntius interpretatur. Quod subjunxit, *unum ex 12 prophetis, de minoribus est intelligendum*. EDD.

occidentem nomen meum clarificatum est in omnibus gentibus, dicit Dominus omnipotens, Et in omni loco offeruntur sacrificia munda nomini meo (Malach. 1, 10, 11). Item in Psalmis David dicit : *Afferte Deo, patriæ gentium* (Psal. xcvi, 7). Indubitate quod in omnem terram exire habebat (Psal. xviii, 5) prædicatio apostolorum. *Afferte Deo claritatem et honorem, afferte Deo sacrificia nominis ejus. Tollite hostias, et introite in atria ejus* (Psal. xcvi, 8). Namque quod non terrenis sacrificiis, sed spiritalibus Deo litandum (23) sit, ita legimus ut scriptum est : *Cor contribulatum et humiliatum hostia Deo est* (Psal. l, 19). Et alibi : *Sacrifica Deo sacrificium laudis, et redde Altissimo vota tua* (Psal. xlix, 14). Sic itaque sacrificia spiritalia laudis designantur, et *cor contribulatum acceptabile sacrificium Deo demonstratur*. Itaque quomodo carnalia sacrificia reprobata intelliguntur, de quibus et Isaïas loquitur, dicens : *Quo mihi multitudinem sacrificiorum vestrorum ? dicit Dominus* (Isa. 1, 11), ita sacrificia spiritalia accepta prædicantur, ut prophetiæ annuntiant *Quoniam etsi attuleritis, inquit, mihi similes* (24), *vanum supplicamentum, execramentum mihi est* (Ibid.). Et adhuc dicit : *Holocaustomata et sacrificia vestra, et adipem hircorum, et sanguinem taurorum nolo : nec si veniatis videri mihi ; quis enim exquisivit hæc de manibus vestris* ⁴⁹ (Ibid. 12) ? De spiritalibus vero sacrificiis addit, dicens : *Et in omni loco sacrificia munda offerentur nomini meo, dicit Dominus*.

CAPUT VI.

Igitur, cum manifestum sit et Sabbatum temporale ostensum, et Sabbatum æternum prædictum, circumcisionem carnalem prædictam, et circumcisionem spiritalem præindicatam, legem quoque temporalem et legem æternalem denuntiata, sacrificia carnalia et sacrificia spiritalia præostensa;

Variæ lectiones.

⁴⁹ In edit. Pam., Seml. et Oberth. post hæc verba, de manibus vestris, additur : « Spiritalia vero sacrificia de quibus prædictum est, et sicut supra dicit : *Non est mihi voluntas in vobis, dicit Dominus. Sacrificia non accipiam de manibus vestris : quoniam ab oriente sole usque in occidentem nomen meum clarificatum est in omnibus gentibus, dicit Dominus*. De Spiritalibus vero, etc. » Desunt hæc verba in ed. Rigalt. Prior. Venet. ⁵⁰ Orietur lumen addunt Rhen. Oberth. ⁵¹ Eam et non talis Rhen. Seml. eamque non talem Oberth. ⁵² Hic nam etiam Rhen. Oberth. hic inquam novæ Paris. ⁵³ An nec de Rhen. Oberth. ⁵⁴ Cum primæ iidem, comprimere Fran. Paris ⁵⁵ Gradu id. ⁵⁶ Qui venturus est Christus, jam venerit iid.

Commentarius.

(23) *Quod non terrenis sacrificiis, sed spiritalibus Deo litandum*. Hinc illa in Apologetico : « Offero opimam et majorem hostiam, quam ipse mandavit orationem de carne pudica, de anima innocenti, de Spiritu sancto profectam, » etc. Et libello ad Scapulam : « Sacrificamus quomodo præcepit Deus, pura prece. » Et lib. de Oratione, ubi de orationibus sacrificiorum, in quibus accipitur corpus Domini. Et lib. de Jejuniis, : « Hæc erit statio sera, quæ ad vesperam jejuniis, pinguiorem orationem Deo immolat. » Cæterum observare est hæc Tertulliani non per omnia convenire cum iis quæ apud Irenæum leguntur lib. iv, cap. 33 et 34. Rig.

(24) *Quoniam etsi attuleritis, inquit, mihi similes*. Simila sive similago est farina e tritico communi facta. Hebræis simila est סלת, Græcis est σ-

sequitur, ut præcedenti tempore datis omnibus istis præceptis carnaliter populo Israel, superveniret tempus quo legis antiquæ et cæremoniarum veterum præcepta cessarent, et novæ ~~legis~~ legis promissio et spiritalium sacrificiorum agnitio, et Novi Testamenti pollicitatio superveniret, fulgente nobis lumine ex alto, qui sedebamus in tenebris et in umbra mortis detinebamur ⁵⁰ (Luc. ii, 78, 79). Itaque necessitas nobis incumbit, ut, quoniam prædicatam novam legem a prophetis prædiximus, et non talem ⁵¹ qualis jam data esset patribus eorum eo tempore quo eos de terra Ægypti produxit (25), ostendere et probare debeamus tam legem illam veterem cessasse, quam legem novam promissam nunc operari. Et quidem in primis quærendum an expectetur novæ legis lator, et Novi Testamenti hæres, et novorum sacrificiorum sacerdos, et novæ circumcisionis purgator, et æterni Sabbati cultor, qui legem veterem compescat (26), et Novum Testamentum statuat, nova sacrificia offerat, et cæremonias antiquas reprimat, et circumcisionem veterem cum suo sibi Sabbato compescat, et novum regnum quod non corrumpatur annuntiet. Nam etiam ⁵² novæ legis lator, Sabbati spiritalis cultor, sacrificiorum æternorum antistes, regni æterni æternus dominator, quærendum an jam venerit ⁵³, necne. Et si jam venit, serviendum est illi : si necdum venit, sustinendus est, dummodo manifestum sit adventu ejus comprimi ⁵⁴ legis veteris præcepta, et operari debere novæ legis exordia ; et in primis definiendum est non potuisse cessare legem antiquam et prophetas, nisi venisset is qui per eandem legem, et per eosdem prophetas venturus annuntiabatur.

CAPUT VII.

Igitur in isto gradum ⁵⁵ conferamus, an qui venturus Christus annuntiabatur ⁵⁶, jam venerit, an

μδαλις; in versione Latina sacrificium habetur in hoc loco, licet similæ nomen aliis in locis usurpetur, nimirum in Gen. cap. xviii, et Levit. cap. ii. Lx Pa.

(25) *De terra Ægypti produxit*. Pro eduxit. Mirum autem qua ratione adversus Judæos argumentatur, ut finem Mosaicæ legis et evangelicæ adventum demonstret, quæ veritatem continet cujus vetus figura erat quæ in cæremoniis seu ritibus quibusdam et cultu exteriori continebatur; cum nova iis ritibus non contenta, perfectius aliquid exigat, et spiritum ad Dei contemplationem amoremque attrahat. Lx Pa.

(26) *Qui legem veterem compescat*. Id est abnegot, ut novam subinducat. Lx Pa.

venturus adhuc speretur. Quod ipsum ut probari possit, etiam tempora sunt nobis requirenda, quando **610** venturum Christum prophetæ annuntiaverunt; ut si in ista tempora recognoverimus venisse eum, sine dubio ipsum esse credamus quem venturum prophetæ canebant, in quem nos, gentes scilicet, credituri annuntiabamur: et cum constiterit venisse, indubitate etiam legem novam ab ipso datam esse credamus, et Testamentum Novum in ipso et per ipsum nobis dispositum non diffiteamur. Venturum enim Christum nec Judæos refutare scimus, utpote qui in adventum ejus spem suam porrigant. Nec de isto pluribus querendum, cum retro omnes prophetæ de eo præcinerint ⁵⁷, ut Isaias dicit: *Sic dicit Dominus Deus (27) Christo meo* ⁵⁸ *Domino, Cujus tenui dexteram, ut exaudiant illum gentes: fortitudines regum disrumpam, aperiam ante illum portas, et civitates non claudentur illi (Isa. xlv, 1, 2).* Quod ipsum adimpletum videmus. Cui enim dexteram tenet Pater (28) Deus, nisi Christo Filio suo? quem exaudierunt omnes gentes, id est, cui omnes gentes crediderunt, cujus et prædicatores apostoli in Psalmis David ostenduntur: *In universa, inquit, terra cxiit sonus eorum, et usque ad terminos terræ verba eorum (Psal. xviii, 5).* In quem enim alium universæ gentes crediderunt, nisi in Christum qui jam venit? Cui enim et aliæ gentes crediderunt? *Parthi, Medi, Elamitæ (29), et qui inhabitant Mesopotamiam, Armeniam (30), Phrygiam, Cappadociam; et incolentes Pontum, et Asiam, et Pamphylia; immorantes Ægyptum, et regionem Africæ quæ est trans Cyrenem inhabitantes, Romani* ⁵⁹ *et incolæ; tunc et in*

A *Hierusalem Judæi (Act. ii, 9, 10), et cæteræ gentes: ut jam* ⁶⁰ *Getulorum varietates, et Maurorum multi fines, Hispaniarum omnes termini, et Galliarum diversæ nationes, et Britannorum inaccessa Romanis loca, Christo vero subdita, et Sarmatarum, **611** et Dacorum, et Germanorum (31), et Scytharum, et additarum multarum gentium, et provinciarum et insularum multarum nobis ignotarum, et quæ enumerare minus possumus? In quibus omnibus locis Christi nomen, qui jam venit, regnat; utpote ante quem omnium civitatum portæ sunt apertæ, et cui nullæ sunt clausæ: ante quem seræ ferreæ sunt comminutæ, et valvæ æreæ sunt apertæ* ⁶¹ *(Isa. xlv, 1, 2).* Quamquam et ista spiritaliter sint intelligenda, quo præcordia singulorum variis modis a diabolo obsessa, fide **B** Christi sint reserata; attamen perspicue sunt adimpleta, utpote in quibus omnibus locis populus nominis Christi inhabitet ⁶². Quis enim omnibus ⁶³ regnare potuisset, nisi Christus Dei Filius? qui omnibus in æternum gentibus ⁶⁴ regnaturus ((*Psal.*, xlv, 2, 9; *Lxxxv*, 9; *Isa.* ii, 4; *xliv*, 6) nuntiabatur. Nam si Salomon regnavit, sed in finibus Judæ tantum, a Bersabee usque Dan termini ejus regni signantur (32). Si vero Babylonis et Parthis regnavit Darius, non habuit in omnibus gentibus potestatem ⁶⁵. Si Ægyptiis Pharaos, vel quisque ei in hæreditate regni successit; illic tantum potius est regni sui dominium. Sic ⁶⁶ Nabuchodonosor cum suis regulis ab India usque Æthiopiam habuit regni sui terminos. Sic Alexander Macedo nunquam Asiam universam et cæteras regiones, posteaquam devicerat, tenuit. Sic Germani

Variae lectiones.

⁵⁷ Præcaverint *Fran.* ⁵⁸ Uncto meo *Cyro est vera lectio; sed Latini plures sic legebant Seml.* ⁵⁹ Romam *Obert Seml.* ⁶⁰ Etiam *idem.* ⁶¹ Ruptæ *Jun.* ⁶² Christiani habitet *Paris.* ⁶³ Gentibus addunt *Rhen. et Obert.* ⁶⁴ Gentibus abest a *Rhen et Obert.* ⁶⁵ Non habuit potestatem ulterius, ultra fines regni sui non habuit in *Rhen. Obert.* ⁶⁶ Si *idem.*

Commentarius.

(27) *Sic dicit Dominus Deus.* De erronea hac lectione, tamen jam olim inveterata, vide annotationes nostras in Cyprianum, lib. i *Testimon. adversus Judæos*, cap. 21, n. 60. **PAM.**

(28) *Cui enim dexteram tenet Pater.* Alludit haud dubie ad locum Scripturæ præcedentem, sicut etiam in illo, « Quem exaudierunt omnes gentes. » **PAM.**

(29) *Parthi, Medi, Elamitæ.* Comprobans Auctor quod jam tum omnes gentes in Christum crediderant, primum utitur verbis Scripturæ de iis qui, ubi in festo Pentecostes audierant apostolos suis quibusque linguis loquentes, ad Christum conversi sunt. Ubi ex instituto videntur conjuncti *Parthi, Medi et Elamitæ*, non *Ælamitæ*, id est *Persæ*, sic ab Elam filio Sem, teste Josepho (*Antiq.* lib. i, cap. 7), nuncupati, eo quod sibi invicem vicini sunt. Atqui confirmatur Auctoris sententia a B. Sophronio (*Catal. Græc. vir. illustrium*, inter *Opera Hieronymi*), qui B. Thomam apostolum prædicasse dicit Evangelium Christi *Parthis, Medis et Persis*, Carmanis quoque, Hircanis, Bactris et Magis, Indis denique, apud quos in civitate Calamina martyrium passus sit. **PEM.**

(30) *Armeniam.* Hujus quidem in Actis Aposto-

lorum provinciæ non fit mentio; sed jam tum etiam Christi fidem apud eos viguisse vel inde manifestum est, quod non ita multo post Armeni bellum Maximo tyranno indixerint, antea socii Romanorum, Christianæ fidei et religionis ergo, a qua illos ad idololatriam conabatur abducere. Testis est ejus rei Niceph. *Eccles. Hist.* lib. vii, cap. 28. **PAM.** — Eadem attestatur Augustinus contra epist. Manichæi. *Africæ* habet et Augustinus, nos *Lybiam.* **SEML.**

(31) *Germanos* et Irenæus nominat; incertum quo jure. **SEML.**

(32) *Termini regni ejus signantur.* III Reg. iv, 21, legimus: *Salomon autem erat in ditione sua, habens omnia regna a flumine terræ Philistiim usque ad terram Ægypti.* Et II Paralip. ix, 26: *Exercuit etiam (Salomon) potestatem super cunctos reges a flumine Euphrate usque ad terram Philistinorum, et usque ad terminos Ægypti.* Fortassis terminos imperii Salomonis legit Auctor in III Reg. iv, 25, qui sic habet: *Habitabatque Juda et Israel absque timore ullo, unusquisque sub vite sua et sub ficu sua, a Dan usque Bersabee, cunctis diebus Salomonis.* **EDD.**

adhuc usque limites suos ⁶⁷ transgredi non sinuntur. Britannii ⁶⁸ intra Oceani sui ambitum conclusi. Maurorum gens et Getulorum barbaries a Romanis obsidentur, ne regionum ⁶⁹ suarum fines excedant. Quid de Romanis dicam, qui de legionum suarum praesidiis imperium suum muniunt, nec trans istas gentes porrigere vires regni sui possunt? Christi autem regnum et nomen ubique porrigitur, ubique creditur, ab omnibus gentibus supra enumeratis colitur, **612** ubique regnat, ubique adoratur, omnibus ubique tribuitur aequaliter; non regis apud illum major gratia; non barbari alicujus inferior ⁷⁰ laetitia; non dignitatum aut natalium cujusquam discreta merita; omnibus aequalis, omnibus rex, omnibus iudex, omnibus Deus et Dominus est. Nec dubites credere quod asseveramus ⁷¹, cum videamus fieri.

CAPUT VIII.

Itaque requirenda tempora praedictae et futurae nativitatis Christi, et passionis ejus, et exterminii civitatis Hierusalem, id est vastationis ejus. Dicit enim Daniel et civitatem sanctam et sanctum exterminari cum duce venturo, et destrui pinnaculum usque ad interitum. Venturi itaque Christi ducis sunt tempora requirenda, quae investigabimus in Daniele: quibus computatis, probabimus venisse eum, etiam ex temporibus praescriptis, et ex signis competentibus, et ex operationibus ⁷² ejus: quae ⁷³ probamus ⁷⁴ ex consequentibus quae post adventum ejus futura adnuntiabantur, ut tam adimpleta omnia quam prospecta ⁷⁵ credamus. Sic igitur de eo Daniel praedicavit, ut et quando et quo in tempore gentes esset liberaturus, ostenderet, et quoniam post passionem Christi ista civitas exterminari haberet. Dicit enim sic: *In primo anno sub Dario filio Assueri ex semine Medorum, qui regnavit super regnum Chaldaeorum, ego Daniel intellexi in libris numerum annorum. Et adhuc me loquente in oratione, ecce vir Gabriel, quem vidi in visione in principio,*

A *volans, et teligit me, quasi hora sacrificii vespertini, et intelligere fecit me, et locutus est mecum, et dixit: Daniel, nunc exivi imbuerete intelligentia, in principio obsecrationis ⁷⁶ tuae exivit sermo. Et ego veni ut annuntiem tibi, quia vir desideriorum tu es, et cogita in verbo, et intellige in visione. Septuaginta hebdomadae breviate sunt super plebem tuam (33), **613** et super civitatem sanctam, quoadusque inverteretur delictum, et signentur peccata, et exorentur injustitiae, et inducatur justitia aeterna, ut et ⁷⁷ signetur visio et prophetes, et ut ungatur Sanctus sanctorum. Et scies, et perspicies et intelliges a profectione sermonis, integrando et reaedificando Hierusalem usque ad Christum ducem, hebdomadas septem et dimidiam, et septuaginta duas et dimidiam: et convertet et aedificabitur in laetitiam, et convallationem, et innovabuntur tempora: et post hebdomadas has septuaginta duas, et exterminabitur unctio, et non erit: et civitatem et sanctum exterminabit cum duce adveniente, et concidentur quomodo in cataclysmo usque ad finem belli, quod concidetur usque ad interitum. Et confirmabit testamentum in ⁷⁸ multis. Hebdomada una et dimidia hebdomadis, auferetur meum sacrificium et libatio, et in sancto execratio vastationis, et usque ad finem temporis consummatio dabitur super hac vastatione. Animadvertamus igitur terminum, quomodo in vero praedixit ⁷⁹ septuaginta hebdomadas futuras, in quibus si receperint eum, aedificabitur in latitudinem et in longitudinem, et innovabuntur tempora. Providens autem Deus quid esset futurum, et quoniam non tantum non recipient eum, verum et insequentur, et tradent eum morti, et recapitulavit, et dixit: in sexaginta duabus hebdomadibus nasci illum et ungi Sanctum sanctorum; hebdomades autem 7 et dimidia cum impleverant, pati habere, et civitatem exterminari post unam et dimidiam hebdomadam, quo scilicet ⁸⁰ tempore septem et dimidia hebdomadae completae sunt. Dicit enim sic: *Et civitatem et sanctum exterminari cum duce venturo, et concidentur sicut in cataclysmo, et destruet pinnaculum usque ad interitum. Unde (34)**

Variæ lectiones.

⁶⁷ Suos abest a Rhen. et Obert. ⁶⁸ Britanniae... conclusae sunt Rhen. Obert. ⁶⁹ Religiosum Rhen. ⁷⁰ Imperiosi Obert. Semi. ⁷¹ Asseveras Rhen. ⁷² Operibus Par. ⁷³ Quin probabimus. Jun. ⁷⁴ Et add. Rhen. ⁷⁵ Perspecta Rhen. ⁷⁶ Observationis Rhen. Obert. ⁷⁷ Et ut iidem. ⁷⁸ In abest Fran. ⁷⁹ In verbo quas dixit Rhen. Oberth. ⁸⁰ Tempore omitt. Pam.

Commentarius.

(33) *Septuaginta hebdomadae breviate sunt super plebem tuam*, etc. Illustris locus adversus Judaeos ad probandum Messiae adventum, qui locus habetur Danielis ix, et vulgo in hanc rem adducitur a theologis. Conformis huic loco alteri e Geneseos cap. xlix, hoc est celebre vaticinium Jacobi patriarchae: *Non auferetur sceptrum de Juda, et dux de femore ejus, donec veniat qui mittendus est*. In Hebraeis codicibus est *donec veniat Shilo*. At Shilo est Messias; quod demonstratur adversus Judaeos haud difficile, cum illud testentur veteres Judaei. Triplex etiam paraphrasis Chaldaica, Onkeli, Jonathanis et Hierosolymitana pro Shilo habet rex Messias. In libro etiam pervetusto et magnae auctoritatis qui Bereschit rabba dicitur,.....

D hoc est Shilo est rex Messias. E recentioribus idem sentiunt R. Selomoth, R. Kimchi, et R. Bechai: unde facile ex hoc loco fatuitatis suae et perversitatis impietatis convincuntur hodierni Judaei. In Graeco vero contextu habetur: *Ὁς ἐλπίσθαι ἐξ Ἰούδα ἕως ἂν ἔλθῃ ὁ ἀπώλειται*. *Non deficiet imperator ex Juda, donec veniat qui repositum est*, id est, ut interpretatur S. Ephiphanius, *cui repositum est ut sit Christus*; haeresi nimirum Herodianorum, qui ideo ita dicti, quod Herodem Christum esse profiterentur. LE PA.

(34) *Unde igitur ostendimus quoniam venit Christus intra septuagesimum et dimidiam hebdom.* Auctor Quæst. ex Vet. Test. quae adjectae sunt tom. IV Operum Augustini: « A tempore primi anni Darii regis

igitur ostendimus ⁸¹ quoniam venit Christus intra 62 et dimidiam hebdomadas ? Numerabimus autem a primo anno Darii, quomodo ⁸² 614 in ipso tempore ostenditur Danieli visio ipsa. Dicit enim *Et intellige, et conjice ad perfectionem* ⁸³ sermonis respondente ⁸⁴ me tibi hæc. Unde a primo anno Darii debemus computare, quando hanc visionem vidit Daniel. Videamus igitur anni quomodo ⁸⁵ impleantur usque ad adventum Christi. Darius enim regnavit annis 19; Artaxerxes regnavit annis 40 : deinde rex Ochus, qui et Cyrus, regnavit annis 24; Argus anno uno (35); alius Darius, qui et Melas nominatus est, annis 22; Alexander Macedo annis duodecim (36). Deinde post Alexandrum, qui et Medis et Persis regnarat, quos revicerat ⁸⁶, et in Alexandria regnum suum firmaverat, quando et nomine suo eam appellavit. Postea ⁸⁷ regnavit illic in Alexandria Soter annis 35; cui succedens Philadelphus, regnavit annis triginta novem (37). Huic succedit Evergetes, annis 25; deinde Philopator, annis 17; post hunc Epiphanes, annis 24; item alius Evergetes, annis 39, Soter, annis 38, Ptolemæus, annis 38, Cleopatra, annis 20, mensibus 6. Item adhuc Cleopatra conregnavit Augusto annis 13, post Cleopatram Augustus aliis annis 43. Nam omnes anni imperii Augusti fuerunt anni 56. Videmus autem quoniam quadragesimo et primo anno imperii Augusti (38), quo ⁸⁸ post mortem Cleopatæ imperavit, nascitur Christus. Et supervixit idem Augustus, ex quo nascitur Christus, annis 15. Et erunt reliqua tempora annorum in diem nativitatis Christi (39)

anni 41. Efficiuntur autem anni 437, menses 6. Unde adimplentur 62 hebdomadæ et dimidia, quæ efficiunt annos 437, menses 6, in diem nativitatis Christi. Et manifestata est justitia æterna, et unctus est Sanctus sanctorum, id est Christus; et signata est visio et prophetia, et dimissa sunt peccata, quæ per fidem nominis Christi, omnibus in eum credentibus remittuntur ⁸⁹ 615 Quid est autem quod dicit signari visum et prophetiam ⁹⁰? Quoniam omnes prophetæ nuntiabant de ipso, quod esset venturus et pati haberet. Igitur, quoniam adimpleta est prophetia per adventum ejus, propterea signari visionem et prophetiam dicebat, quoniam ipse est signaculum omnium prophetarum, adimplens omnia quæ retro de eo prophetæ nuntiaverant. Post enim ⁹¹ adventum Christi et passionem ipsius, jam non visio neque propheta est ⁹² qui Christum nuntiet venturum. Denique hoc si non ita est, exhibeant Judæi prophetarum post Christum aliqua volumina, angelorum aliquorum visibilia miracula, quæ retro patriarchæ viderunt usque ad adventum Christi, qui jam venit, ex qua signata est visio et prophetia, id est statuta. Et merito Evangelista: *Lex et prophetæ usque ad Joannem baptizatorem* (Matth. xi, 13). Baptizato enim Christo, id est sanctificante aquas in suo baptismo (40), omnis plenitudo spiritualium retro charismatum in Christo cesserunt, signante visionem et prophetias omnes, quas adventu suo adimplevit. Unde firmissime dicit adventum ejus signare visum et prophetiam. Itaque ostendentes et numerum annorum et tempus 60 duarum et dimi-

Varie lectiones.

⁸¹ Ostendemus alii habent. ⁸² Quoniam *cod. Divion. et Hieron. in Dan. IX.* ⁸³ A perfectione *Rhen. Oberth.* A prophetatione sermonis hujus unde a primo, etc. *cod. Divion.* A prophetatione sermonis hujus unde a primo, etc. *cod. Divion.* A prophetatione legitur et apud *Hieron.* ⁸⁴ Respondere *iid.* ⁸⁵ Quoniam *Fran.* ⁸⁶ Devicerat *Hieron. Jun.* ⁸⁷ Postea abest a *Ven.* ⁸⁸ Qui *Hieron.* ⁸⁹ Tribuuntur *Rhen.* ⁹⁰ Prophetam *Rhen. Oberth.* ⁹¹ Enim abest a *Rhen. et Oberth.* ⁹² Prophetia est quæ alii.

Commentarius.

Persarum usque ad nativitatem et passionem Domini, et ad excidium Jerusalem quod factum est per Vespasianum imperii Romani principem, impletæ sunt hebdomadæ septuaginta, quæ sunt anni 490, qui computus per regna et per successiones imperii manifestus est, quomodo a Tertulliano computatum invenitur in libro quem scripsit adversus Judæos : quod ne ad injuriam ejus proficeret, quia bene computavit, prætermisimus. Et quis ambigat de hoc numero, cum trecenti circiter anni nunc super hunc numerum inveniantur ? » Ex quibus verbis colligitur ætas hujus scriptoris aliquanto superior Augustino. *Rig.*

(35) Argus anno uno. Ab Eusebio nuncupatur iste Arses, a Sulpicio Arse, cui interim ab illis aut 4 aut 3 anni tribuuntur, Dario 6 duntaxat. *PAM.*

(36) Alexander Macedo, annis duodecim. Ita haud dubie legendum ex B. Hieronymo (in ii cap. Daniel.), Beroso, et Sulpicio Severo (*Hist. sacræ*, lib. ii), et Glossa ordinaria pro eo quod antea, et hic et apud Pomperium decem. Et possunt concordari cum Eusebio annis sex duntaxat, quia ille successor Ptolemæo Lago [qui hic et Josepho *Antiq.* lib. xii, cap. i SOTEA vocatur] attribuit annos 40, auctor vero duntaxat 35, ita ut solum in uno anno differant. *PAM.*

(37) Regnavit annis 39 Hieron. « Cui successit Philadelphus regnans an. triginta octo. » *Rig.*

(38) Videmus autem quoniam 40 et 1 anno Augusti. Citatur hic locus in Eusebii *Chronicis*, examinaturque Animadversione Jos. Scaligeri ad num. *mmxv.* Irenæus, lib. cap. 25 : « Circa primum et quadragesimum annum Augusti imperii. » *Rig.*

(39) Et erunt reliqua tempora annorum in diem nativitatis Christi. In Fuldensi legitur : « In diem nativitatis Christi annum 41, post mortem Cleopatæ 20 et 7 Augusto, efficiuntur anni 430 et 7, menses 5, in die nativit. » Apud Hieronymum vero emendatius : « Et erunt reliqua tempora annorum in diem nativitatis Christi, in annum Augusti quadragesimum primum post mortem Cleopatæ, anni 437, mens. 5, » etc. *Rig.*

(40) Sanctificante aquas in suo baptismo. Simile est illud B. Cypriani, sermone de baptismo Christi : Veniebat Christus ad baptismum, non egens lavacro, in quo peccatum non erat, sed ut sacramento perennis daretur auctoritas. » Loci adnotandi contra Calvinum et alios, qui negant aquam in baptismo necessariam, qualis etiam est epist. 2 B. Cypriani ad Donatum, ad quem adnotationes nostras videat lector, num. 8. *PAM.*

diæ hebdomadarum adimpletum, tunc venisse Christum, id est natum; videamus ⁹³ aliæ 7 et dimidia hebdomades, quæ sunt subdivisæ in abscissione priorum hebdomadarum, in quo actu sint adimpletæ. Post enim Augustum, qui supervixit post nativitatem Christi, anni 15 efficiuntur: cui successit Tiberius Cæsar, et imperium habuit annis 22, mensibus septem, diebus viginti ⁹⁴. Hujus quinto decimo anno **616** imperii passus est Christus, annos habens quasi 30 cum pateretur. Item Caius Cæsar, qui et Caligula, annis 3, mensibus 8, diebus 13 (41); Nero Cæsar, annis 9, mensibus 9, diebus 13; Galba mensibus 7, diebus 6 ⁹⁵; Otho mensibus 3, diebus 5; Vitellius mensibus 8, diebus 10 ⁹⁶; Vespasianus anno primo imperii sui debellavit Judæos: et fiunt anni numero quinquaginta duo, menses sex. Nam imperavit annis novem ⁹⁷: atque ita in diem expugnationis suæ Judæi impleverunt hebdomadas 70 prædictas a Daniele. Igitur, expletis his quoque temporibus, et debellatis Judæis, postea cessaverunt illic libamina et sacrificia; quæ exinde illic celebrari non potuerunt. Nam et unctio illic exterminata est post passionem Christi. Erat enim prædictum ex-

⁹³ Quid add. Seml. ⁹⁴ 28 Rhen. post Hieron. ⁹⁵ Diebus 29 Hieron. ⁹⁶ Diebus 28 Hieron. ⁹⁷ Annis 11 iidem. Commentarius.

(41) *Diebus 13.* Post Caligulam regnasse Claudium nemo nescit. Ideoque ejus imperium hic reponunt Rhen. et Obert., ut sequitur: « Tiberius Claudius, annis 13, mensibus 7, diebus 20; » licet hæc non legamus nec apud Hieron., neque apud Pomer., imo omitti debeant, ut constet sententia Auctoris de annis duntaxat 52, mensibus 7, ut loquitur Pamelius, qui mox subjungit: « Videre itaque est vel hinc parum ipsum (Tertullianum) curiosum fuisse historiæ, fortassis imitatus in hoc Mathæum evangelistam, qui in libro Generationis Christi, tres generationes prætermisit, ut, interprete B. Hieronymo, tres tesseradecades non excederet. Consentit interim satis numerus annorum cum Clemente Alexandrino. EDD.

(42) *Erat enim prædictum exterminari illic unctiorem.* Ἐνδολαχισμὸν juge sacrificium, Hieron. in cap. viii Danielis. Josephus, lib. vii Belli Jud. c. 8, τὸν ἐνδολαχισμὸν καλούμενον ἀνδρῶν ἀπορίᾳ διαλεοί-πέναι τῷ Θεῷ PAM.

(43) *Rubellio Geminio Rufino Geminio.* Sic ediderat Rhenanus editione secunda. Prima et tertia, *Rufino Geminio*. Varia in libris antiquis horum nominum scriptura: Fasti Siculi, Rufo et Rubellino: Capitolini, Rubellio et Fusio, quomodo et Tacitus. Sulpitius Séverus, Rubellio; alii Rubellione. Sunt qui duobus Geminis. Fasti Siculi, Geminio et Geminio: mox junctim, Rufo et Rubellino. Unde natus error existimantium duobus Geminis suffectos Rufum et Rubellium: cum hoc nihil sit aliud quam duobus Geminis, hoc est, C. Rubellio Geminio et C. Fusio Geminio. Sic manifestissime apud Tacitum, initio l. v: « Rubellio, inquit, et Fusio coss. » quorum utriusque Geminus cognomentum erat. RIG.

(44) *Die prima azymorum.* Nondum assentiri potui Pamelio, qui ex hoc loco probari posse existimat Ecclesiæ nostræ ritum quo pane azymo Christi Domini corpus in Eucharistia conficitur. Esto enim, jussit Moses (Exod. xii) ut pane azymo iis diebus quilibet uteretur, an ideo probatur Ecclesiæ consuetudo? In usu olim fuisse fermentatum panem ad sacra facienda putant multi; qua de re exstat ele-

terminari illic unctionem (42), sicut est in Psalmis prophetatum: *Exterminaverunt manus meas et pedes* (Psal. xxi, 17). Quæ passio hujus exterminii intra tempora 70 hebdomadarum perfecta est sub Tiberio Cæsare, coss. Rubellio Geminio (43), et Fusio Geminio, mense Martio, temporibus Paschæ, die viii Kalendarum Aprilium, die prima Azymorum (44), quo agnum ut occiderent ad vesperam a Moyse fuerat præceptum. Itaque omnis synagoga filiorum Israel eum interfecit, dicentes ad Pilatum, cum vellet eum dimittere: *Sanguis hujus super nos et super filios nostros* (Matth. xxvii, 25); et, *Si hunc dimiseris, non es amicus Cæsaris* (Joan. xix, 12): ut adimpleri possent omnia quæ de eo fuerant scripta, CAPUT IX.

Incipiamus igitur probare nativitatem Christi a prophetis esse nuntiatam. Sic Isaias dicit: *Audite domus David, non pusillum vobis certamen* (45) *cum hominibus, quoniam Deus præstat certamen: propter hoc ipse Deus dabit vobis signum: Ecce virgo concipiet* (46) *in utero et pariet filium, et vocabitis nomen ejus Emmanuel, quod interpretatur: Nobiscum Deus. Butyrum et mel manducabit. Quoniam,*

gans tractatus R. P. Jacobi Sirmondi μαχαρτεν. Id olim conjectit Demetrius Chomatenus, archiepiscopus Bulgaricæ, in Resp. ad episcopum Dyrrachii, dum ait: Λατινῶν ἄζυμων οὐδεὶς οὐδαμοῦ κανὼν μένηται: « Azymorum quibus utuntur Latini nullus unquam canon meminit. » Sanctus tamen Cyprianus, lib. *De cæna Domini*: Panis hic azymus cibis verus et sincerus, per speciem et sacramentum, nos tactu sanctificat, fide illuminat, veritate Christo conformat; si modo liber hic sit B. Cypriani. LE PR. — Octavo Kal. April. hinc in primis confirmatur eorum Patrum sententia, qui eodem die, nempe viii Kal. April., passum scribunt Christum, quo B. Virgini anuntiatur: deinde Latinorum omnium conformis expositio evangelistarum trium, Matth. xxvi, Marc. xiv, Luc. xxii, quod xiv luna, primo azymorum die, jam vesperi incipiente, celebravit Pascha Christus cum discipulis. PAM.

(45) *Non pusillum vobis certamen.* Isaiæ locus est cap. vii: verum ut hæc interpretatio Latina conveniat Græcis, atque etiam Vulgatæ scripturæ, legendum: *Num pusillum vobis certamen cum hominibus?* dein sequatur: *Quoniam Deus præstat certamen;* hoc est, quia etiam adversus Deum certamen certatis, etiam Deo molesti estis. Symmachus dixit: *Non sufficit vobis molestiam exhibere hominibus? quoniam molesti estis etiam Deo meo.* Septuaginta: Καὶ πῶς Κυρὸς παρεῖχε ἀγῶνα Auctor interpretationis quam secuti sunt Septimius et Cyprianus, legis videtur in Græcis: καὶ πῶς Κύριος παρεῖχε ἀγῶνα; RIG.

(46) *Ecce virgo concipiet.* In Græca versione corrupta est νῆανις, adolescentula, non, παρθένος, virgo, ut in versione Septuaginta virorum. In Hebræo discrimen est aliquod, de quo B. Hieronymus in *Quæst. Hebr.* LE PR. — Sic constanter ubique Tertullianus, tum paulo post, et loco citato, tum etiam lib. *de Carne Christi*; quare addimus, *in utero*, maxime cum legatur etiam a B. Cypriano utroque loco mox citato, de quo latius ibidem in adnot. nostris ad epist. 6, num. 16, et lib. *Adversus Jud.* PAM.

priusquam cognoscat infans vocare patrem aut matrem, accipiet virtutem Damasci, et spolia Samariæ adversus regem Assyriorum (Isa. vii, 13-16) Itaque dicant Judæi : Provocemus istam prædicationem Isaïæ, et faciamus comparisonem, an Christo qui jam venit, competat illi primo nomen quod Isaïas prædicavit, et insignia ejus quæ de eo nuntiavit. Equidem Isaïas prædicat eum Emmanuel vocari oportere, dehinc virtutem sumpturum Damasci et spolia Samariæ adversus regem Assyriorum. Porro, inquit, iste qui venit, neque sub ejusmodi nomine est editus, neque re bellica functus. At nos e contrario admonendos eos existimavimus, uti coherentia quoque hujus capituli recognoscant : subjuncta est enim et interpretatio Emmanuel, *Nobiscum Deus*, uti non solum sonum nominis spectes⁹⁸, sed et sensum. Sonus enim Hebraicus, quod est Emmanuel, suæ gentis est; sensus autem ejus, quod est *Deus nobiscum* (47), ex interpretatione communis est. Quæro⁹⁹ ergo an ista vox, *Nobiscum Deus*, quod est Emmanuel, exinde quo Christus induxit, agitur in Christo? Et puto, ex toto non negabis. Nam qui ex Judaismo credunt Christo, ex quo in eum credunt, Emmanuel eum volent dicere, nobiscum Deum esse significant. Atque ita constat jam venisse illum qui prædicabatur Emmanuel, quia quod significat Emmanuel, venit, id est Nobiscum Deus. Æque et sono nominis inducuntur, 618 cum virtutem Damasci, et spolia Samariæ adversus regem Assyriorum, sic accipiunt, quasi bellatorem portendant Christum, non animadvertentes quid Scriptura præmittat : *Quoniam priusquam cognoscat puer vocare patrem aut matrem, accipiet virtutem Damasci et spolia Samariæ adversus regem Assyriorum*. Ante est enim inspicias¹ ætatis demonstrationem, an virum jam Christum exhibere ista ætas possit, nedum imperatorem; scilicet vagitu ad arma esset convocaturus infans; et signum belli, non turba, sed crepitacillo datu-

rus (48; nec ex equo vel de muro, sed de nutricis et gerulæ suæ dorso sive collo hostem destinaturus; atque ita Damascum et Samariam pro mammis subactus. Aliud est, si penes vos iufantes in prælium erumpunt, credo ad solem² (49) uncti prius, dehinc pannis armati, et butyro stipendiali, qui ante norint lanceare quam lancinare (50). Enimvero si nusquam hoc natura concedit, ante militare quam virum facere (51), ante virtutem Damasci sumere quam patrem nosse, sequitur ut figurate pronuntiatum videatur. Sed et virginem, inquit, parere natura non palitur, et tamen credendum est prophetæ. Et merito. Præstruxit enim fidem incredibili rei, dicendo quod signum esset futurum. Propterea, inquit, dabitur vobis signum : *Ecce virgo concipiet in utero et pariet filium*. Signum autem a Deo, nisi novitas aliqua monstruosa fuisset, signum non videretur. Denique, si quando ad dejiciendos aliquos (52) ab hac divina prædicatione, vel convertere singulos simplices quosque gestitis, mentiri audetis, quasi non virginem, sed juvenulam concepturam et parituram Scriptura contineat; hinc quoque revincimini, quod nihil signi videri possit res quotidiana, juvenculæ 619 scilicet prægnatus et partus. In signum ergo nobis posita virgo mater merito creditur, infans vero bellator non æque. Non enim³ et hic signi ratio versatur⁴; sed signo nati- vitatis novæ ascripto, exinde post signum alius jam ordo infantis edicitur mel et butyrum manducaturi. Nec hoc utique in signum est, et hoc enim infantis est⁵; sed accepturum virtutem Damasci, et spolia Samariæ adversus regem Assyriorum, hoc est mirabile signum. Servate modum ætatis, et quærite sensum prædicationis : immo reddite veritati, quæ credere non vultis, et tam intelligitur prophetia, quam renuntiatur expuncta⁶ (53). Accipit Christus infans virtutem Damasci et spolia Samariæ. Maneant enim Orientales illi Magi (54), infantiam Christi recentem⁷ auro et thure⁸ mune-

Variae lectiones.

⁹⁸ Expectes Rhen. Oberth. ⁹⁹ Quare Seml. ¹ Enim. Inspiciamus Jun. ² Solium Jun. Seml. Oberth. ³ Non æque? et hic Rhen. Oberth. ⁴ Versatur. Sed iidem. ⁵ Et hoc utique in signum infantis est Par. Pro utique legit Pam. utrique. Nec hoc utique in signum est, infantia est Oberth. Seml. ⁶ Prophetia renuntiata, quam creditur expuncta Oberth. Rhen. Tum .. quum Jun. ⁷ Ut regem Pam. Rhen. Oberth. ⁸ Et myrrha iidem.

Commentarius.

(57) *Sensus autem ejus, quod est Deus nobiscum*, etc. Verba hæc, teste Semler, in Paterniacensi codice ad marginem sunt ascripta, sed sic ut viderentur referenda in contextum : ea tamen expunxit Semler, et si invenerit apud Pam., Rhen. et Rigalt. Edd.

(48) *Sed crepitacillo daturus*. Crepitacillum ex ludicris puerilibus est. forma diminutiva, a crepitaculo deductum. sicut a speculo specillum. Aptè vero diminutivo utitur, de infantulo loquens. RHEX.

(49) *Ad solem*. Solum magis arridet Seml., qui πῦλος interpretatur : vas in quo sedentes ungebantur. Edd.

(50) *Ante lanceare quam lancinare*. Infantes denotatone exasperati, mammas inter sugendum lancinant Rig.

(51) *Ante militare quam virum facere*. Ante pubertatem vix legitur miles : et natura virum facit, cum puberem demonstrat. Eandem sententiam Tertullianus lib. iii, adversus Marcionem, sic edidit : « Nusquam hoc natura concedit ante militariæ quam vivere, » Nempe infantem vita virum facit. Rig.

(52) *Denique si quando ad dejiciendos aliquos*. Brevius et expeditius adversus Marcionem iii : *Denique et Judæi, si quando ad nos dejiciendos mentiri audent, quasi non virginem*, etc. Rig.

(53) *Renuntiatur expuncta*, Hoc est, eventu adimpleta. Rig.

(54) *Maneant enim Orientales Magi*. Maneant, pro exspectent. Quo significatu Terentius Phorm. mansurus patrem dixit. Pam.

rantes (55), et acceperit ⁹ infans virtutem Damasci (56) sine praelio et armis. Nam, præter quod omnibus notum est, Orientis virtutem, id est vires ¹⁰, auro et odoribus pollere solitam, certum est ¹¹ et ex divinis Scripturis, virtutem quoque cæterarum gentium aurum constituere; sicut per Zachariam dicit: *Et Judas pertendet Jerusalem* ¹², et congregabit omnem valentiam populorum per circuitum, aurum et argentum (Zach. xiv, 14). Nam de hoc auri munere etiam David dixit: *Et dabitur illi de auro Arabiæ* (Psal. lxxi, 15). Et iterum: *Reges Arabum et Saba munera afferent illi* (Ibid. 70). Nam et magos reges fere habuit Oriens (57), et Damascus Arabiæ retro deputabatur, antequam transcripta esset in Syrophœnicem ex distinctione Syriarum, cujus tunc virtutem Christus accepit, accipiendo insignia ejus, aurum scilicet et odores: spolia autem Samariæ, ipsos Magos, qui cum illum cognovissent et muneribus honorassent, ~~620~~ et genu posito adorassent, quasi Dominum ¹³ et Regem sub testimonio indicis et ducis ¹⁴ stellæ spolia sunt facti Samariæ, id est idololatriæ, credentes videlicet in Christum. Idololatriam enim Samariæ nomine notavit, ut ignominiosæ ob idololatriam, qua desciverat tunc a Deo sub rege Jeroboam. Nec hoc enim novum Scripturis divinis (58), figurate uti translatione nominum ex comparatione criminum: nam et archontas Sodomorum (Isa. i, 16) appellat archontas vestros, et populum vestrum *populum Gomorrhæ* (ibid.) vocat, cum jam olim essent civitates istæ extinctæ. Et alibi per prophetam ad populum

Israel: *Pater, inquit, tuus Amorhæus, et mater tua Cethea* (Ezech. xvi, 3); quorum ex genere procreati non sunt, sed ob consimilem impietatem: quos aliquando etiam filios suos dixerat per Isaiam prophetam: *Filios generavi et exaltavi* (Isa. i, 2). Sic et *Ægyptus* (Isa. xix, 1) nonnumquam totus orbis intelligitur (59) apud illum, superstitionis et maledictionis elogio. Sic et *Babylon* (60) (Apoc. xvii, 5), apud Joannem nostrum, Romanæ urbis figura est, proinde et magnæ, et regno superbæ, et sanctorum debellatricis. Hoc itaque modo, magos quoque Samaritanorum appellatione titulavit, et despoliatos, quod habuerant cum Samaritis, ut diximus, idololatriam. Adversus regem autem Assyriorum, adversus diabolum, qui ad hoc se regnare putat, si sanctos a religione Dei deturbat. Adjuvabitur autem hæc nostra interpretatio, dum et alibi bellatorem Christum Scripturæ designant ob armorum quorundam vocabula et ejusmodi verba. Sed ex reliquorum sensuum comparatione convincentur Judæi: *Accingere, inquit David, ensam supra femur* (Psal. xlv, 4). Sed quid supra legis de ~~621~~ Christo? *Tempestivus decore* ¹⁵ *super filios hominum; effusa est gratia in labiis tuis* (ibid. 3). Valde autem absurdum est, si quem ab bellum ense cingebat, ei de tempestivitate decoris et labiorum gratia blandiebatur; de qua subjungens, dicebat: *Extende, et prospera, et regna*, ¹⁶ (ibid. 5); et adjecit: *Propter lenitatem et justitiam tuam* (ibid.). Quis enim ense operabitur ¹⁷, et non contraria lenitati et justitiæ exercet (61)? id est dolum

Variae lectiones.

⁹ Accepit *idem*. ¹⁰ Id est vires *abest a Cod. Wouw.* ¹¹ Certe est creatori *Pam. Rhen. Oberth.* Creatoris *Fran. videtur ex certe est ortum. Seml.* ¹² Præterdit Israel *Rhen. Oberth.* ¹³ Deum *Fran.* ¹⁴ Judicis et indicis *Rhen. Oberth.* ¹⁵ Ὁρατός τῷ καλλεῖ add. *Oberth. Seml.* ¹⁶ Et prosperare, propera et regna *Fran.* Et prospere et regna *Jun.* ¹⁷ Quis ensam accingetur? *Rhen. Oberth.*

Commentarius.

(55) *Infantiam Christi recentem auro et thure munerantes.* Hanc scripturam omnibus aliis prætuli, auctoris menti convenientissimam, atque ipsi etiam usurpatam, libro iii adversus Marcionem: *Mæneant enim, inquit, Orientales illi Magi in infantia Christum recentem auro et thure munerantes.* Rig.

(56) *Virtutem Damasci.* Mox dicit *virtutem Orientis*, id est abundantiam et vires. Servius ad illa Virgilii *Æn. xii, Movet arma leo*: vires suas experitur, nam arma sunt uniuscujusque rei possibilitas. Sic Columella, principio lib. vii, dixit: honorem Arcadiæ asellos, quæ maxime commendatur Arcadia. Rig.

(57) *Nam et magos reges fere habuit Oriens.* Ex hoc loco inferri non potest Persarum reges magos fuisse, verum fere magos: cum enim magorum præceptis imbuerentur, aliquid inde retinebant. Qui magi apud Persas dicebantur, ii erant regum pædagogii; testis Tull. lib. iii, de *Nat. deor.*, et Apul. in *Apol.* atque eodem Apuleio, Magus idem ac sacerdos lingua Persica. Le Pa.

(58) *Nec hoc enim novum divinis Scripturis.* Libro adversus Marcionem iii: *Nec hoc enim novum Creatori figurate uti translatione.* Rig.

(59) *Sic et Ægyptus nonnumquam totus orbis intelligitur.* Alludit fortasse ad Isaïæ cap. xix, in quo cum pleraque ad Ægyptum pertineant, quædam tamen non solum veteres, sed et judæi interpretan-

tur de mundo Ægyptiis tenebris involuto, et nominatum illud de Ecclesia per totum mundum dispersa. In illa die erit altare Domini in medio terræ Ægypti. Pam.

(60) *Sic et Babylon.* Expungenda quæ ad marginem adscripta fuit adnotatio *Babylon Rom.*; quod haud dubie ab hostibus Romanæ Ecclesiæ addita sit; quippe cum hunc locum contra eam detorqueere non vereantur, qui tamen non de Ecclesia, sed urbe Roma agit, eaque eo tempore quo sanctorum debellatrix in Christianos persecutionem movebat, per suos antistites seu idolorum pontifices. Pam.

(61) *Quis enim ense operabitur. et non contraria lenitati et justitiæ exercet?* Tertulliani scripta vix indulgent militiam Christianis. Libro de *Patientia*, Domini patientiam dicit in Malcho vulneratam fuisse; itaque Dominum gladii opera maledixisse in posterum. Et lib. de *Corona*, gladium nec Dominicæ defensioni necessarium fuisse. Et generaliter lib. de *Idololatria*: « Quomodo, inquit, etiam in pace militabit sine gladio, quem Dominus abstulit. » Rig. — Christianis omnibus ubique militia interdicit auctor, quod ante me observatum. B. Hieronymus ad Gerontiam: « Illo tempore bellatoribus dicebatur: *Accingere gladio super femur tuum, potentissime; modo audit Petrus: Conde gladium tuum in vaginam.* » Etsi vero multi Christianorum, multi martyres exercituum imperatores fuerint.

et asperitatem et injustitiam, propria scilicet negotia praeliorum. Videamus ergo an alius sit ensis ille, cujus est alius actus, id¹⁸ est Dei sermo divinus (62), bis acutus¹⁹ (*Hebr. iv, 12* duobus testamentis, legis antiquæ et legis novæ, acutus sapientiæ suæ æquitate, reddens unicuique secundum actum suum. Licuit²⁰ ergo et Christo Dei in Psalmis sine bellicis rebus ensem sermonis Dei præcingi figurato, cui prædicta tempestivitas congruat cum gratia labiorum, quem tunc cingebatur super femur apud David, quando venturum in terras ex Dei Patris decreto nuntiabatur: *Et deducet*, inquit, *te magnitudo dexteræ tuæ* (*Psal. xlv, 5*), virtus scilicet gratiæ spiritalis, de qua Christo agnitio deducitur: *Sagittæ tuæ*, inquit *acutæ* (*ibid. 6*). per volantia utique²¹ Dei præcepta, minantes traductionem uniuscujusque cordis (63), compungentes et transfigentes²² conscientiam quamque²³, *Populi sub te cadent*, utique adorantes. Sic bellipotens et armiger Christus est, sic recipet²⁴ spolia, non solius Samaritæ, verum et omnium gentium. Agnosce et spolia figurata cujus et arma allegorica didicisti. ☸☸☸ Atque ita in tantum Christus²⁵ qui venit²⁶, non fuit bellator, quia non talis ab Isaia prædicabatur. Sed si Christus, inquit, qui venturus creditur, non Jesus dicitur²⁷, quare is qui venit, Jesus Christus appellatur? Constat autem utrumque nomen in Christo Dei, in quo invenitur etiam Jesus appellatus. Disce erroris tui morem. Dum Moysi successor destinaretur Auses filius Nave, transfertur certe²⁸ de pristino nomine, et incipit vocari Jesus (64). Certe, inquis²⁹. Hanc prius dicimus figuram futuri fuisse. Nam quia Jesus Christus secundum populum, quod sumus nos, nationes in sæculi deserto³⁰ commorantes antea,

Variae lectione.

¹⁸ Is Jun. ¹⁹ Ut addunt. Oberth. ²⁰ Libet *Idem*. ²¹ Ubique *Idem*. ²² Et compungentis et transfigentis *Rhen*. ²⁴ Accipiet *Pam. Rhen. Oberth*. ²⁵ Erat addit Jun. ²⁶ Inquantum *Lat*. ²⁷ Est *Oberth. Seml*. Non etiam Jesus a Judæis creditur *Seml*. ²⁸ Morem, dum... destinaretur Auses filius Nave, transfertur certe *Oberth. Seml*. ²⁹ Inquis hanc, *Oberth*. ³⁰ In sæculo, in deserto *Oberth. Seml*. In sæculo deserto *Par*. ³¹ Repromissione *Seml*. ³² In quam *Rhen. Oberth*. Id quod *cod. Wouw*. ³³ Ob abest a *Pam. Rhen. et Oberth*. ³⁴ Inquit *Seml*. Enim inquit *Pam. Oberth*.

Commentarius.

illud tamen improbatur vetustissimo doctore, atque etiam aliis, M. Aurelius imperator epistola quam ad senatum ex Germania scripsit pro Christianis, ait bellare iis esse vetitum. διὰ τὸ ἐχθρὸν εἶναι τὸ τοιοῦτο αἵματι, διὰ τὸν Θεόν, ὃν φοροῦσιν κατὰ συνήθειαν; quoniam istud illis contrarium propter Deum, quem gerunt in pectore: habetur hæc epistola apud Justinum Martyrem post Apolog. II. Rationem aliam non possum afferre, quam militiam tunc temporis, ut plurimum gentilium ritibus et impietatibus fuisse addictam et scelerum officinam. Martyres vero et Christiani, qui in armis floruerunt, ab illo cœno immunes evaserunt. LE PA.

(62) Id est Dei sermo divinus. Loco sæpiissime citato interserit ipsam Scripturam Apocalypseo apostoli Joannis, ad quam hic alludit (*Apoc. i*). Juxta quem etiam ommissa voce, ut superflua, legimus, bis acutus duobus testamentis. LE PA.

(63) Traductionem cordis. Significat vim gratiæ spiritalis, quæ divinorum præceptorum sagittis conscientiam fidelis cujusque transadigit. RIG.

introducitur esset in terram repromissionis, melle et lacte manantem, id est in vitæ æternæ possessionem³¹, qua nihil dulcius: idque³² non per Moysen, id, est, non per legis disciplinam, sed per Jesum, id est per novæ legis gratiam, provenire habebat circumcisis nobis petrina acie, id est Christi præceptis, *petra enim Christus* (*I Cor. x, 4*) multis modis et figuris prædicatus est: ideo is vir qui in hujus sacramenti imaginem parabatur, etiam nominis Dominici inauguratus est figura, ut Jesus nominaretur. Nam qui ad Moysen loquebatur, ipse erat Dei Filius, qui et semper videbatur (65). Deum enim Patrem nemo vidit unquam, et vixit (*Exod. xxxiii, 20*): et ideo constat ipsum Dei Filium Moysi esse locutum, et dixisse ad populum: *Ecce ego mitto angelum* (66) *meum ante faciem tuam*, id est populi, *quite custodiat in itinere, et introducat in terram quam præparavi tibi; intende illi, et audi eum, et ne inobediens fueris ei: non enim celavit te quoniam nomen meum super illum est* (*Exod. xxvi. 20, 21*). Populum enim introducitur erat Jesus in terram repromissionis, non Moyses. Angelum quidem dixit eum, ob magnitudinem virtutum quas erat editurus; quas virtutes fecit Jesus Nave, et ipsi legitis; et ob³³ officium prophetæ, nuntiantis scilicet divinam voluntatem; sicuti et præcursorem Christi Joannem, futurum angelum appellat per prophetam Spiritus, dicens ex persona Patris: *Ecce ego mitto angelum meum ante faciem tuam* (67), id est Christi, *qui præparabit viam tuam ante te* (*Malach. i, 3*). Nec novum est Spiritui sancto angelos appellare eos quos ministros suæ virtutis Deus præfecit: idem enim³⁴ Joannes non tantum angelus Christi vocatus est, sed et *lucerna, lucens ante Christum. Paravi enim lucernam Christo*

(64) Et incipit vocari Jesus. Ita ex Mss... Alludit autem ad id quod habetur Num. xiii. 17: Vocavitque (Moyses) Osee, filium Nun, Josue... quod transulit B. Augustinus (ex Græca versione) lib. xvi contra Faustum, cap. 19: Et cognominavit Moyses Ausen, filium Nave, Jesum. PAM.

(65) Qui et semper videbatur. Videtur hoc pertinere etiam ad errores Tertulliani, quasi senserit idem quod Maximinus Arianus, Filium Dei semper visum esse hominibus, contra quem late disputat B. August. lib. iii, cap. 26. Porro quod sequitur Deum enim Patrem nemo vidit unquam et vixit, similiter etiam prorsus lib. adv. Praxeam. PAM.

(66) Ecce ego mitto angelum. Adjecimus ego ex mss. tum postea, nam legitur in plerisque Græcis, Hebræis Latinisque codicibus. PAM.

(67) Ecce ego mitto angelum meum ante faciem tuam. Apud prophetam Malachiam est ante faciem meam, πρὸ προσώπου μου. Sed idem in propheta legitur atque Evangelistis. LE PA.

meo, David prædicat (*Psal. cxxxii, 17*). Quare ipse Christus veniens adimplere prophetas, dicit ad Judæos: *Ille fuit, inquit, lucerna ardens et lucens (Joan. v, 35)*: utpote, qui non tantum vias ejus parabat in eremo (*Joan. i, 23*), sed et agnum Dei demonstrando (*ibid. 29*), illuminabat mentes hominum præconio suo, ut cum esse intelligerent agnum quem Moyses passurum nuntiabat ³⁵ (*Exod. xiii*). Sic et Jesus, ob nominis sui futurum sacramentum: id enim nomen suum confirmavit, quod ipse ei indiderat, quia non angelum, nec Ausen, sed Jesum cum jusserat exinde vocari. Sic igitur utrumque nomen competit Christo Dei, ut et Jesus appellaretur. Et quoniam ex semine David genus trahere deberet virgo ex qua nasci oportuit Christum, ut supra memoravimus, evidenter Isaias propheta insequentibus dicit: *Et nascetur, inquit, virga de radice Jesse, quod est Maria, et flos de radice ejus adscendet. Et requiescet super illum* ³⁶ *Spiritus Dei, et spiritus sapientiae et intellectus, spiritus consilii et virtutis* ³⁷, *spiritus agnitionis et pietatis, spiritus Dei timoris implebit illum (Isa. xi, 1, 2)*. Neque enim ulli hominum universitas ³⁸ spiritualium documentorum competeat nisi in Christum, flori quidem ob gratiam ³⁹ adæquatum ex stirpe autem Jesse deputatum, per Mariam scilicet inde censendum (68). Fuit enim de patria Bethlehem et de domo David, sicut apud Romanos in censu descripta est Maria (*Luc. ii, 1, 1 seqq.*), ex qua nascitur Christus. Expostulo etiam, et quia a prophetis prædicabatur ex Jesse genere venturus, et omnem humilitatem et patientiam (69) et tranquillitatem esset exhibiturus, an venerit? atque ita is homo qui talis osten-

ditur, ipse erit Christus, qui venit. De hoc enim propheta dicit: *Homo in plaga positus, et sciens fere imbecillitatem (Isa. liii, 4)*; qui *tanquam ovis ad victimam ductus est, et sicut agnus coram tondente se non aperuit os suum (ibid. 7)*. *Si neque contendit, neque clamavit, neque audita est foris vox ejus, qui arundinem contusam* (70), id est quassam ³⁹ Israelis fidem, non comminuit; qui *linum ardens, id est monentaneum ardorem gentium, non extinxit (Isa. xlii, 2, 3)*, sed lucere magis fecit ortu luminis sui (71), non potest alius esse, quam qui prædicabatur ⁴⁰. Oportet itaque actum Christi ejus qui venit, ad Scripturarum regulam recognosci, Duplici enim, nisi fallor, operatione distinctum eum legimus, prædicationis et virtutis. Sed de utroque titulo sic disponam ⁴¹; itaque specialiter disponamus ordinem cæptum, docentes prædicatorem adnuntiatum Christum, ut per Isaiam: *Exclama, inquit, in vigore, et ne peperceris; exalta ut tuba vocem tuam, et adnuntia plebi meæ facinora ipsorum, et domui Jacob delicta eorum. Me de die in diem quærun, et cognoscere vias meas cupiunt. Quasi populus qui justitiam fecerit et judicium Dei non dereliquerit (Isa. lxiii, 1, 2)*, et reliqua. Virtutes autem facturum a Patre Esaias dicit; *Ecce Deus noster judicium retribuit, ipse veniet, et salvos faciet nos. Tunc infirmi curabuntur, et oculi cæcorum videbunt, et aures surdorum audient, et claudus saliet velut cervus, et mutorum lingua solventur* ^{69, 5} (*Isa. xxxv, 4, 5, 6*), et cætera quæ operatum Christum nec vos diffitemini, utpote qui dicebatis, quod propter opera eum non lapidaretis, sed quoniam ista sabbatis faciebat (*Joan. v, 18*) (72).

Variae lectiones.

³⁵ Nominabat Pam. Rhen. ³⁶ De radice. Ascendet in illum Rhen. Oberth. ³⁷ Veritatis Par. ³⁸ Nisi Christo florido quidem ab gloriam, ob gratiam Oberth. Seml. ³⁹ Id est quassam abest a Rhen. et Oberth. ⁴⁰ Prædicabatur Pam. ⁴¹ Populo sic dispositam Rhen. et Oberth. Titulo sic dispositam Jun.

Commentarius.

(68) *Per Mariam scilicet inde censendum*. Paulo post, *sicut apud Romanos in censu descripta est Maria*. Multis in locis hujus census facit mentionem, ideoque remitto ad nostras adnotationes in cap. 7, lib. iv, *contra Marcionem*. Obiter hic dico non parum esse difficultatis in illa descriptione explicanda: an sub Sentio Saturnino, an sub Quirino facta sit, ut habet S. Lucas: an etiam duplex census instituta fuerit, quod asserunt nonnulli. LE PA.

(69) *Omni humilitatem et patientiam*. Lib. de Pat. cap. 3, idem habet: « Sed saginari voluptate patientiæ discessurus volebat; » vocaverat non multo ante « patientiam misericordiæ matrem. » Quem in sensum B. Chrysostomus, hom. 4, ad populum: *Εὐβόλει τρυφῶν, καὶ ἀνεσσεως ἀπολαύειν καὶ ἡδονῆς, μὴ ζῆται ἡδονὴν μήτε ἀνεσσει, ἀλλὰ ζῆται ψυχὴν ὑπομονῆς; γέμουσαν* Si vis deliciis frui, et remissione frui, atque voluptate, ne quæras voluptatem aut quietem verum quæras animum plenum patientia. » LE PA.

(80) *Qui arundinem contusam*. Cap. 3 de Patientia eadem ferme loquitur: « Arundinem quassatam non frexit. » Hic *contusam*, ibi *quassatam* quod idem sicuti apud prophetam Isa. xlii, *συγκελασμένον*, et *συντετριμμένον* apud Matth. xii. Hic utar explicatione

B. Hilarii, qui in hunc locum Matthæi per *arundinem quassatam* ethnicos intelligit, qui a Deo non quidem fracti, sed ad salutem reservati. LE PA.

(71) *Ortu luminis sui*. Juxta illud: *Populus qui ambulabat in tenebris vidit lucem magnam*; quo loco antea usus est.

(72) Ex nono hujus libri capite primam sibi visus est Semlerus invenisse causam asserendi hunc librum Tertulliani non esse, sed meram esse compilationem hominis inepti ex libris *contra Marcionem*. Suam vero conjecturam Senderus instituta istius libri *adversus Judæos* cum libro tertio *contra Marcionem* comparatione unice corroborare conatur; hac autem arguendi ratione frustra sane is tractatus abjudicatur Tertulliano, cui præter D. Hieronymum, auctorem *Quæstionum e Scriptura petitarum*, sub nomine Augustini evulgatum, et Vincentium Liriaensem, omnes viri docti ad novaturientem Semlerum usque eundem ascripserunt. Et qui fieri potuit ut liber *adversus Judæos* sit compilatio libri iii *contra Marcionem*, si is prior aut tempore saltem æqualis fuerit *contra Marcionem* libris? Tandem paradoxon aut monstro simile sit illud non video, si idem auctor eadem argumenta, easdemque loquendi formulas in diversis ad di-

CAPUT X.

De exitu plane passionis ejus ambigitis, negantes passionem crucis in Christum prædicatam, et argumentantes iusuper non esse credendum, ut ad id genus mortis exposuerit Deus filium suum, quod ipse dixit : *Maledictus omnis homo qui pependit in ligno* (Deut. xxi, 23). Sed hujus maledictionis sensum antecedit rerum probatio. Dicit enim in Deuteronomio : *Si autem fuerit in aliquo delictum, ita ut iudicium mortis sit, et morietur, et suspendetis eum in ligno. Sed et sepultura sepelietis eum ipsa die : quoniam maledictus a Deo est omnis qui suspensus fuerit in ligno, et non inquinabitis terram quam Dominus Deus tuus dabit tibi in sortem* (ibid. 22, 23). Igitur non in hanc passionem Christum maledixit; sed distinctionem fecit, ut qui in aliquo delicto iudicium mortis habuisset et moreretur suspensus in ligno, hic maledictus a Deo esset, quia ⁴² propter merita delictorum suorum suspenderetur in ligno. Alioquin Christus, qui dolum de ore suo locutus non est (Isa. LIII, 9), quique omnem justitiam et humilitatem exhibuit (73), et, ut supra de eo prædictum memoravimus, non pro meritis suis in id genus mortis expositus est, sed ut ea quæ prædicta sunt a prophetis, per vos ei obventura implerentur, sicut in Psalmis ipse Spiritus Christi iam canebat, dicens : *Retribuerebant mihi mala pro bonis* (Psal. xxiv, 12), **626** et : *Quæ non rapueram, tunc exsolvebam* (Psal. lxxviii, 5); *Exterminaverunt manus meas* (74) et *pedes* (Psal. xxi, 17); et : *Miserunt in potum meum fel, et in siti mea potave-*

⁴² Qui Rhen. Oberth. ⁴³ Istal. ⁴⁴ Prædicetur Rhen. Oberth. ⁴⁵ Hujus addit Seml.

Variae lectiones.

Versæ sectæ homines scriptis quidem operibus, sed in ratione objecti et materiæ, de qua disserit neutquam diversis, adhibuerit. Edd. ex LOMPER.

(73) *Quique omnem justitiam et humilitatem exhibuit.* Abjectionem spontaneam Christi Domini quam optime extollit, unde ipsi Christo tribuitur *humilitatis et abjectionis magnitudo*, *ὑπεροχὴς καὶ ταπεινώσεως*, in prologo conc. Trulliani. Gregorius Thaumaturgus ipsi Deo *ταπεινώσει* *ἐξοτάτης*, summam humilitatem attribuit. LE PR.

(74) *Exterminaverunt manus meas.* Ex Psal. xxi, ubi ab Hebræo discrepat hæc versio. In Hebræo quippe est sicut leo כִּמְלֵךְ cum deberet esse כִּמְלֵךְ, hoc est foderunt, quod notavit olim Masora : sicque obturatur os Judæis qui de passione Dominica hæc accipi gravate patiuntur. Quis vero sensus esse poterit si scribatur sicut leo? nisi recurramus ad interpretationem R. David Kimchi, de leone prædam insequente : quas nugas qui legerit, nisi plane ferreus sit et stoico plusquam supercilio, a risu temperare sibi non poterit. Melius igitur Græca versio, quam Vulgata sequitur, *ἐφύζαν, foderunt.* Moneo interim locum hunc Dominicæ passioni optime accommodari et explicari a Justino Mart. Apol. II, circa medium. LE PR.

(75) *Nam et benedicatur in hæc verba Joseph.* Prætermisimus : a patre. Neque enim hæc patris super Joseph benedictio, sed Moysi. Deut. xxx, qua benedixit tribus Joseph. Transtulit autem *ventilabit*, pro *separat*, quod magis proprie vertit Latinus Septuaginta virorum interpres, *cornu petat.* PAM.

A runt me aceto (Psal. lxxviii, 23); et, *Super vestem meam miserunt sortem* (Psal. xxi, 19); sicut cætera quæ in illum commissuri essetis, prædicta sunt. Quæ quidem omnia ipso ⁴³ perpressus, non pro actu suo aliquo malo passus est, sed ut *Scripturæ implerentur de ore prophetarum* (Matth. xvi, 56). Et utique sacramentum passionis ipsius figurari in prædicationibus oportuerat; quantoque incredibile, tanto magis scandalum futurum, si nude prædicaretur ⁴⁴; quantoque magnificum, tantomagis obumbrandum, ut difficultas intellectus gratiam Dei quæreret. Itaque in primis Isaac cum a patre hostia duceretur, et lignum ipsi sibi portaret (Gen. xxii, 6), Christi exitum jam tunc denotabat, in victimam concessi a Patre, lignum passionis suæ bajulantis. Joseph et ipse Christum figuravit. vel hoc solo, ne cursum demorer ipse, quod persecutionem a fratribus passus est, et venumdatus in Ægyptum (Gen. xxxvii, 28), ob Dei gratiam, sicut et Christus ob Israel, a fratribus venumdatus, a Juda cum traditur. Nam et benedicatur in hæc verba Joseph (75) : *Tauri decor ejus, cornua unicornis cornua ejus, in eis nationes ventilabit pariter ad summum usque terræ* (Deut. xxxiii, 17). Non utique rhinoceros destinabatur unicornis, vel minotaurus bicornis (76), sed Christus in illo significabatur : taurus ob utramque dispositionem, aliis ferus ut iudex, aliis mansuetus ut salvator : cujus cornua essent crucis extima (77) : nam et in antenna navis, quæ crucis pars **627** est, cornua extremitates ⁴⁵ vocantur (78); unicornis autem media stipitis palus (79). Hac de-

Variae lectiones.

Commentarius.

(76) *Rhinoceros unicornis.* De hoc ita Plin. Nat. hist. lib. viii, c. 20 : « Iisdem ludis, nempe Pompeii Magni, et rhinoceros unius in nare cornu, qualis sæpe visus. Alter hic genitus hostis elephanto, longitudo ei par, crura multo breviora, color buxeus. » Ego vero hunc auctorem citandum duxi contra eorum opinionem qui putant rhinocerotem, unico cornu nusquam in rerum natura fuisse cum aliquot eorum cornua existant insignia apud S. Dionys. juxta Parisios in thesauris regis. PAM.

(77) *Cujus cornua crucis extima.* De figuris, imo et imagine crucis hic loquitur. Atqui partim ex ms. tum hic, tum lib. III *advers. Marc.* partim ex excussis castigavimus *crucis extima* sive *extrema.* PAM.

(78) *In antenna navis cornua extremitates vocantur.* Quod apertissime indicat Persii versus,

Cornua velatarum obvertimus antennarum.

Servius ad V Æneid. » Cornua, antennarum extremitates. » RIG.

(79) *Unicornis autem media stipitis palus.* Sic edidit Pamelius. Rhenanus ediderat, « Unicornis autem media stipite palus. » Atque ita scriptum in codice Divionensi. Sed hæc sunt expertia boni sensus. Qui Fuldensem inspexerunt, in eo se legisse testantur, « Unicornis autem medio stipata palus. » Quod aliquam veri speciem præbet; ut cornua sint crucis extima sive patibuli extremitates, manibus figendis ligandisque, unicornis autem medio stipata palus sive stipes, qui libro *ad Nationes* dicitur *sedilis excessus.* RIG.

nique virtute crucis, et hoc more cornutus, universas gentes et nunc ventilat per fidem, auferens a terra in cœlum, et tunc ventilabit per iudicium, deiciens⁴⁶ de cœlo in terram. Idem erit et alibi taurus apud eandem Scripturam, cum Jacob in Simeonem et Levi porrexit benedictionem, de Scribis et Pharisæis prophetat; ex illis enim deducitur census illorum. Interpretatur enim spiritatiter sic: *Simeon et Levi perfecerunt iniquitatem ex sua secta* (80), qua scilicet Christum sunt persecuti. *In concilium eorum ne venerit anima mea, et in stationem eorum ne incubuerint jecora*⁴⁷ mea: quoniam indignatione sua interfecerunt homines, id est prophetas, et in concupiscentia sua subnervaverunt taurum (Gen. XLIX, 6), id est Christum, quem post necem prophetarum interfecerunt, et nervos ejus suffigendo clavis desævierunt. Cæterum vanum, si post homicidium jam ab eis commissum, alicujus bovis ipsis⁴⁸ exprobrat carnificinam. Jam vero Moyses, quid utique tunc tantum cum Jesus adversus Amalec præliabatur, *expansis manibus orabat* (81) *residens* (Exod. XVII, 11); quando in rebus tam attonitis magis utique genibus positus, et manibus cædentibus⁴⁹ pectus, et facie humi volutata (82), orationem commendare debuisset, nisi quia illic ubi nomen Jesu dimicabat, dimicaturi quandoque adversus diabolum, crucis habitus quoque erat necessarius, per quam Jesus victoriam esset relaturus? Idem rursus Moyses post interdictam omnis rei similitudinem, cur æneum serpentem ligno im-

positum, pendentis habitu in spectaculum Israeli salutare proposuit, eo tempore quod a serpentibus post idololatriam exterminabantur (Num. XXI, 9), nisi quod hic Dominicam crucem intendebat, qua serpens diabolus publicatur⁴⁹, et læso cuique ab ejusmodi colubris, id est angelis ejus, a delictorum peccantia ad Christi crucis sacramenta intento, salus efficiebatur? Nam qui in illam tunc respiciebat, a morsu serpentium liberabatur. Age nunc, si legisti penes prophetam in Psalmis, *Deus regnavit a ligno* (83) (Psal. xcv, 10), exspecto quid intelligas, ne forte lignarium aliquem regem significari putetis, et non Christum, qui exinde a passione Christi⁵⁰ superata morte regnavit. Proinde et Isaias: *Quoniam puer, inquit, natus est nobis, et datus nobis est filius* (Isa. IX, 6.). Quid novum, si non est de Filio Dei, dicit: *Filius natus est nobis, cujus imperium*⁵¹ *factum est super humerum ipsius* (ibid.)? Quis omnino⁵² regum insigne potestatis suæ humero præfert, et non aut capite diadema, aut in manu sceptrum, aut aliquando propriæ vestis notam⁵²? Sed solus novus rex sæculorum Christus Jesus novæ gloriæ⁵³ et potestatem et sublimitatem suam in humero extulit, crucem scilicet, ut secundum superiorem⁵⁴ prophetiam exinde Dominus regnaret a ligno. De hoc enim ligno etiam Deus insinuat per Jeremiam quod essetis dicturi: *Venite, mittamus in panem ejus lignum et conteramus eum a terra vivorum, et nomen illius non memorabitur amplius* (Jerem. XI, 19). Utique in corpus ejus lignum

Varie lectiones.

⁴⁶ Descendens Oberth. Seml. ⁴⁷ Viscera Oberth. Rhen. ⁴⁸ Aliis et non ipsis Rhen. Oberth. ⁴⁹ Designabatur Oberth. Seml. ⁵⁰ Christi tollitur a Latin. aut substituitur ligni. ⁵¹ Initium addit Seml. ⁵² Aliqua proprietate usus nova Rhen. Oberth. ⁵³ Novam gloriam fidem. ⁵⁴ Priorem lidem.

Commentarius.

(80) *Simeon et Levi perfecerunt iniquitatem ex sua secta.* Ad verbum transtulit illud quod Græce est ἡ ἀπείκεια αὐτῶν, pro eo quod Latina Septuaginta interpretum editio, sui propositi. PAM.

(81) *Expansis manibus orabat.* Sic habuit exemplar Ursini. Et verissimam esse scripturarum declarant quæ sequuntur: « Dimicaturis adversus diabolum crucis habitus quoque erat necessarius. » Sic lib. de Oratione, « Orantes expandimus e Dominica passione mundulatum. » Ric.

(82) *Facie humi volutata.* In codice Divionensi legitur, *voluntate*. Unde fit ut existimem verissimam esse scripturam quam exemplaria servavere libro III adversus Marcionem, « Facie humi volutante. » Sic in Apolog.: « Nos vero jejuniis aridi, in sacco et cinere volutantes. » Ric.

(83) *Dominus regnavit a ligno.* Sic ex mss. et excusis; infra, pro *regnabit*, nam illud legitur Græce et Latine. Sicut etiam illud, a ligno, recte additur ab auctore tum hic, et iterum cap. 15, tum lib. III *adversus Marcionem*, non modo in editione Romana, ex qua versus ille paschalis in Ecclesia decantatur, sed etiam Gallica, saltem juxta emendatiores codices Latinos, et inter cæteros, Donatianicum Bibliorum ms., quem aureum vocat Erasmus, ob aureas capitales litteras. Et alii veteres idipsum legunt nominatim, inter Græcos Justinus Martyr contra Tyrphonem, et ex Latinis, auctor libri *De monte Sina et Sion*, inter opera B. Cypriani, Arnobius in *Psalmos*, ac Theodul. (Aurelianensis episcopus, vel potius Fortunatus Pictaviensis antistes),

C carmine de Passione, in hæc verba:

Impleta sunt quæ cecinit
David fidei carmine,
Dicens: In nationibus
Regnavit a ligno Deus.

Quomodo legit ms. hoc loco, nempe *Deus*, sed illud, *Dominus*, retinimus. Usque adeo ut non possim assentiri Jacobo Fabro (*Comment. in quintuplex Psalterium*), qui putat paraphrasticas tantum esse adjectum propria alicujus devotione; sed e contrario sentio genuinam esse lectionem, maxime cum etiam ipse eam lectionem agnoscat in veteri Psalterii editione ante B. Hieronymi ætatem. Nec quid obstat quod in Hebræis codicibus non legatur, quia potuit a Judæis expungi, sicut alia multa, quemadmodum latius prosequitur... D. Guillelmus Lindanus, episcopus Ruremundensis. PAM.

Plura non mediocri auctoritatis omisi Pamelius testimonia, quæ hic recensere utile duximus. In eadem igitur sententia fuisse constat: Augustinum (*Enarr. in Psal.*), S. Leonem Magnum (*Serm. in Pass. Domini*), S. Gregorium Magnum (*in Ezech. lib. I, hom. 6; in I Reg. v.*), Cassiodorum (*in Psal.*), S. Petrum Damianum (*Dialog. inter Judæum et Christianum*), S. Bernardum (*Serm. 1, de Resurrect.*). Eadem etiam lectio reperitur in veteri Italica versione, a beato Josepho Tommasi cardinale, dein a D. Petro Sabbatier, monacho Benedictino e congregat. S. Mauri, in lucem edita; atque in perantiquissimis Psalteriis S. Germani Parisiensis episcopi, et cœnobii S. Petri Carnotensis. Edd.

missum est. Sic enim Christus revelavit, panem corpus suum appellans (48), cujus retro corpus in panem propheta figuravit⁵⁵ (85). Si adhuc quæres Dominicæ crucis prædicationem, satis jam poterit tibi facere vicesimus primus Psalmus, totam Christi continens passionem, canentis jam tunc gloriam suam: *Foderunt*, inquit, *manus meas et pedes* (Psal. xxi, 17). Quæ propria est atrocitas crucis. Et rursus, cum auxilium Patris imploraret: *Salvum me fac*, inquit, *ex ore leonis*, utique mortis, *et de cornibus unicornuorum humilitatem meam* (Psal. xxi, 22); de apicibus scilicet crucis (86), ut supra ostendimus: quam crucem nec ipsa David passus est, nec ullus regum Judæorum, ne putetis alterius alicujus prophetari passionem, quam ejus qui solus a populo tam insigniter crucifixus est. Nunc, etsi omnes interpretationes istas respuerit et inriserit duritia cordis vestri, probavimus sufficere posse mortem Christi prophetatam, ut ex hoc quod non esset edita qualitas mortis⁵⁶, intelligatur per crucem evenisse, nec alii deputandam fuisse passionem crucis, quam cujus mors prædicabatur. Nam mortem ejus et passionem et sepulturam una voce Isaïæ volo ostendere: *A facinoribus*, inquit, *populi mei perductus est ad mortem, et dabo malos pro sepultura ejus, et divites pro morte ejus; quia scelus non fecit, nec dolus in ore ejus inventus est, et Deus voluit eximere* (87) *a morte animam ejus* (Isa. liii, 8, 9, 10), etc. Dicit etiam adhuc: *Sepultura ejus sublata est e medio* (ibid.). Nec sepultus enim est nisi mortuus, nec sepultura ejus sublata est e medio⁵⁷, nisi per resurrectionem ejus⁵⁸. Denique subjungit: *Propterea ipse multos in hæreditatem habebit, et multorum dividet spolia* (Isa. liii, 12). Quis enim alius, nisi qui natus est, ut supra ostendimus, pro eo quod tradita est in mortem anima ejus? Ostensa enim causa gratiæ ejus, pro injuria scilicet mortis repensandæ, pariter ostensum est hæc illum propter mortem consecuturum; post mortem utique⁵⁹ resurrectionem consecuturum. Nam quod in passione ejus accidit, ut media dies

tenebresceret, Amos propheta adnuntiat, dicens: *Et erit, inquit, in die illa, dicit Dominus, occidet sol media die* (88), *et tenebrescet super terram dies luminis, et convertam dies festos vestros in luctum, et omnia cantica vestra in lamentationem, et imponam super lumbos vestros saccum, et super omne caput calvitium, et ponam eum quasi luctum dilecti*⁶⁰, *et eos qui cum illo quasi diem mæroris* (Amos, viii, 9, 10). Hoc enim et Moyses initio primi mensis novorum facturos vos prophetavit, cum omne vulgus filiorum Israel ad vesperam agnum esset immolaturus⁶¹: et hanc solemnitatem diei hujus, id est Paschæ azymorum, cum amaritudinæ manducatorios præcanebat; et adjecit, *Pascha esse Domini* (Exod. xii), id est passionem Christi. Quod ita quoque adimpletum est, ut prima die azymorum interficeretis Christum (Matth. xxvi), et ut prophetiæ adimplerentur, properavit⁶² dies vespeream facere, id est tenebras efficere, quæ media die factæ sunt: atque ita dies festos vestros convertit Deus in luctum, et cantica vestra in lamentationem. Post passionem enim Christi etiam captivitas vobis et dispersio obvenit, prædicata per Spiritum sanctum.

CAPUT XI.

Nam et pro istis meritis vestris, cladem vestram futuram Ezechiel nuntiat: et non solum in isto sæculo, quæ jam evenit, sed in die retributionis, quæ subsequetur. Qua clade nemo liberabitur, nisi qui passione Christi, quem respicitis, fuerit obsignatus. Sic enim scriptum est: *Et dixit Dominus ad me: Fili hominis, vidisti quæ seniores Israel faciunt unusquisque* 631 *eorum in tenebris, unusquisque in cubiculo absconso; quoniam dixerunt: Non videt nos Dominus, dereliquit Dominus terram. Et dixit ad me: Adhuc conversus videbis facinora majora quæ isti faciunt. Et introduxit me ad limina januæ domus Domini quæ aspicit ad aquilonem, et ecce illic mulieres sedentes et plangentes Thammuz* (89); *et dixit Dominus ad me: Fili hominis, vidisti? Numquid modica*

Variæ lectiones.

⁵⁵ Nuntiavit Obert. Seml. ⁵⁶ Edita, qualis mors Rhen. Obert. ⁵⁷ E medio. Quomodo nisi, etc. Obert. Seml. ⁵⁸ Ejus abest a Pam. Rhen. Obert. ⁵⁹ Per addit Obert. Seml. ⁶⁰ Delicti Obert. Seml. ⁶¹ Immolaturum Pam. Rhen. Obert. ⁶² Prophetabit Seml.

Commentarius.

(84) *Panem corpus suum appellans*. Videtur alludere ad verba illa Evangelistarum et B. Pauli: *Accipit Jesus panem*, etc. *et ait: Accipite, et comedite, hoc est corpus meum*. Quare magis vera esset marginalis adnotatio ista: « Panem suum corpus appellat, » quam quæ nescio a quo irrepsit, « corpus in panem. » PAM.

(85) *Cujus retro corpus in panem propheta figuravit*. Lib. de Oratione, « Tum quod et corpus ejus in pane censetur. » Idem vero Jeremiæ locus aliquanto etiam explicatus tractatur libro iii adversus Marcionem RIG.

(86) *De apicibus crucis*. Apices dicit, quæ supra dixit cornua. RIG.

(87) *Et Deus voluit eximere*. etc. Istud paraphrastice transtatit ex iis quæ sequuntur; nam primum

habetur Græce et Latine apud Septuaginta interpretes: « Et Dominus vult mundare eum a plaga: » et paulo post: « Et vult Dominus in manus ejus conferre dolorem animæ ejus. » Plagam itaque et dolorem mortem interpretatur. PAM.

(88) *Occidet sol media die*. Prophetæ Amos cap. ix vaticinium attingit; hujus autem obscurationis mentionem fecit cap. 21 *Apolog.*, loquens de morte Christi Domini: « Eodem momento dies, medium orbis signante sole, subducta est. Deliquium utique, » etc. Quo testimonio usi sumus aliquando ut sub Eusebii Romani nomine, in animadversionibus nostris, probarem Præadamitis toto orbe contigisse deliquium seu solis obscuracionem. LE PA.

(89) *Et plangentes Thammuz*. Ita et Græco est, pro quo Latinus in Hebr. interpretes vulgatus ver-

domui Juda, ut faciant facinora quæ fecerunt? et adhuc visurus es ad sectiones majores eorum. Et introduxit me in ædem domus Domini interiorem, ecce in liminibus templi Domini, inter medium clam et inter medium altaris, quasi viginti quinque ⁶³ viri posteriora sua dederunt ad templum Domini, et facies suas contra Orientem, hi adorabant solem; et dixit ad me: Vides, fili hominis? Numquid pusilla domus Juda, ut faciant facinora quæ fecerunt hic ⁶⁴? Quoniam impleverunt impietates suas, et ecce ipsi quasi subsannantes: ego faciam cum indignatione mea, non parces oculus meus, neque miserebor. Exclamabunt ad aures meas voce magna, et non exaudiam eos, sed neque miserebor (Ezech. viii. 12-18). Et clamavit in aures (90) meas voce magna dicens: Proximavit vindicta civitatis hujus, et unusquisque habuit vasa exterminii in manu sua. Et ecce sex viri veniebant ad viam portæ altæ, quæ respiciebat ad aquilonem, et uniuscujusque bipennis dispersionis erat in manu ejus. Et unus vir in medio eorum indutus podere, et zona saphiri in lumbis ejus. Et introierunt, et steterunt in proximis altaris æret, et claritas Dei Israel ascendit a Cherubin quæ fuit ⁶⁵ super ea ⁶⁶ in subdival domus (91). Et vocavit hominem qui indutus erat podere, qui habuit super lumbos suos zonam, et dixit ad eum Dominus: Transi per mediam Jerusalem (92), et scribe signum tau in frontibus virorum qui gemunt et dolent super omnia facinora quæ fiunt in medio eorum. Et in his dixit ad audientem: Ite post eum in civitatem, et concidite, et nolite parcere oculis vestris, et ne misereamini senioris, aut virginis; et parvulos et mulieres interficite omnes, ut perdelegantur. Omnes autem super quos est tau signum, ne accesseritis. Et a sanctis meis incipite (Ezech. ix. 1-6). ~~652~~ Hujus autem signi sacramentum variis modis prædicatur, in quo vita hominibus præstruebatur, in quo Judæi non essent credituri; sicut Moyses ante nuntiabat in Exodo (93) dicens: Ejiciemini de terra in quam

introibitis, et in nationibus illis non eritis in requiem. Et non erit stabilitas vestigio pedis tui, et dabit tibi Deus cor lædians, et tabescentem animam, et oculos deficientes, ut non videant; et erit vita tua pendens in ligno ante oculos tuos; et non credes vitæ tuæ (Deut. xxviii. 64, 65). Itaque, quoniam impleta est prophetia per adventum ejus, id est per nativitatem, quam supra memoravimus, et passionem, quam evidenter ediximus, propterea et Daniel signari visionem et prophetam dicebant, quoniam Christus est signaculum omnium prophetarum, adimplens omnia quæ retro erant de eo nuntiata: post enim adventum ejus et passionem ipsius jam non visio neque prophetes. Unde firmissime dicit adventum ejus signare visum et prophetiam. Itaque ostendentes et numerum annorum, et tempus LXII et dimidiæ hebdomadarum adimpletarum, probavimus tunc venisse Christum, id est natum: (94) et septem dimidiæ hebdomadarum, quæ sunt subdivisæ in abscissionem priorum hebdomadarum, intra quæ tempora passum ostendimus Christum; atque ita LXX hebdomadibus conclusis, et civitate exterminata, et sacrificium et unctionem exinde cessare. Sufficit hucusque de his interim ordinem Christi decurrisse, quo talis probatur qualis adnuntiabatur, etiam ex ista censonantia Scripturarum, quas ⁶⁷, ex præjudicio majoris partis adversum Judæos, elocuti sumus. Neque enim in dubium deducant vel negent, quæ scripta proferimus: ut ex hoc quoque paria esse Scripturis divinis negare non possint; ut quæ post Christum futura præcanebantur, adimpleta cognoscantur. Neque enim dispositio expuncta in veniretur ⁶⁸, nisi ille venisset post quem habebant expungi quæ nuntiabantur, quæ completa esse ⁶⁹ etiam probarentur.

CAPUT XII.

Adspice universas nationes, de voragine erroris humani exinde emergentes ad Dominum Deum creatorem ~~653~~ et ad Deum ⁷⁰ Christum ejus (95); et

Variæ lectiones.

⁶³ Quinque abest a Rhen. et Obert. ⁶⁴ Hi Rhen. Oberth. ⁶⁵ Fuerunt *Idem*. ⁶⁶ Eam *Idem*. ⁶⁷ Quæ Pam. Rhen. Oberth. ⁶⁸ Neque enim dispositio expuncta inveniretur abest a Seml. et Obert. ⁶⁹ Sunt Oberth. Seml. ⁷⁰ Deum abest a Seml. et Obert.

Commentarius.

tit Adonidem; videtur autem bis legisse, cum in Græcis hodie exemplaribus semel duntaxat reperitur. Deinde hic et paulo post ubi legitur: Nunquid modica (seu ut mox loquitur, pusilla, Græce $\mu\eta\ \mu\alpha\kappa\rho\lambda\alpha$) domui Judæ; cum Græce legatur, malui sequi lectionem ms., domus. PAM.

(90) Et clamavit in aures. Continuatio quidem est verborum Ezechielis prophetæ, sed noni capitis initium. Rectius autem transfertur ab auctore bipennis pro $\pi\alpha\omega\lambda\epsilon$, sed hodie Græce non exstat dispersionis, sed quod vertit Latinus LXX interpret, exterminatio- nis, et B. Hieronymus ex Hebr. interfectionis. PAM.

(91) In subdival domus. Pro subdivali: est autem idem ac subdivum, nam Glossæ subdivm $\beta\alpha\lambda\theta\iota\omega\nu$, subdival $\alpha\lambda\theta\iota\omega\nu$, at vocæ illæ Græcæ idem significant, nimirum clarum et apertum, subdivum enim domus est serenitas extra tectum, $\alpha\lambda\theta\iota\omega\nu$ $\beta\alpha\lambda\theta\iota\omega\nu$ $\beta\alpha\lambda\theta\iota\omega\nu$, ait Hesychius. LE PA.

(92) Transi per mediam Jerusalem. Citat etiam Scripturam illam de signo Tau infra, lib. iii, adv. Marc. LE PA.

(93) Sicut Moyses ante nuntiabat in Exodo. Cum non in Exodo, sed Deuteronomio xxviii habentur Scripturæ verba quæ citat, etiam hic lapsus est memoria Tertullianus, aut legendum contra codicum omnium fidem: in Deuteronomio. LE PA.

(94) Et septem dimidiæ hebdomadarum. Nempe tempus. Ita vero necessario legendum, non et quatuor, sicuti corruptissime legebatur, plus satis manifestum fit supra, cap. 8, non semel. PAM.

(95) Et ad Deum Christum ejus. Sic ex sæpe dicto lib. iii, adv. Marcion., pro quo erat duntaxat: et Christum ejus. Porro de Christo quod Deus fuerit, aut illic aut alibi dabitur latius tractandi occasio contra quosdam nostræ tempestatis sectarios, qui id negare non verentur. PAM.

si audes, nega ⁷¹ prophetam. Statim tibi promissio Patris occurrit in Psalmis dicens: *Filius meus es tu, ego hodie genui te. Pete a me, et dabo tibi gentes hereditatem tuam, et possessionem tuam terminos terræ* (Psal. 11. 7, 8). Nec poteris eum magis ⁷² David filium dicere, quam Christum; aut terminos terræ David potius promissos, qui intra unicum Judæam regnavit, quam Christo, qui totum jam orbem Evangelii sui fide cepit, sicut per Isaiam dicit: *Ecce dedi te in dispositionem generis mei, in lucem gentium, aperire oculos cæcorum, utique errantium, exsolvere de vinculis vinctos*, id est de delictis liberare: *et de domo carceris*, id est mortis, *sedentes in tenebris* (Isa. XLII, 6, 7), ignorantie scilicet. Quæ si per Christum eveniunt, non in alium erunt prophetata, quam per quem ⁷³ expuncta consideramus.

CAPUT XIII.

Igitur, quoniam filii Israel affirmant nos errare recipiendo Christum, qui jam venit, prescribamus eis ex ipsis Scripturis jam venisse Christum qui prædicabatur; quamvis ex temporibus Danielis prædicantis probaverimus jam venisse Christum, qui nuntiabatur. Nasci enim eum oportuit in Bethlehem Judæ; sic enim scriptum est in propheta: *Et tu, Bethlehem, non minima es in ducibus Juda* (96): *exte enim exiet dux qui pascat populum meum Israel* (Mich. v, 1). Si autem adhuc natus non est qui processurus dux de tribu Juda ex Bethlehem nuntiabatur, oportet enim eum de tribu Juda et a Bethlehem procedere; animadvertimus autem nunc neminem de genere Israel in civitate Bethlehem remansisse, et exinde quod interdictum est ne in confinio ipsius regionis demoretur quisquam Judæorum, ut hoc quoque esset adimpletum per prophetam: *Terra vestra deserta, civitates vestræ igni exustæ*, id est quod belli tempore eis eveniret; *regionem vestram inconspectu vestro exteri comedent, et deserta et subversa erit a populis alienis* (Isa. 1, 7). Et alio loco sic per prophetam dicitur: *Regem cum claritate videbitis*, id est Christum facientem

A virtutes in gloria Dei Patris, *et oculi vestri videbunt terram de longinquo* (Isa. XLIII, 17): quod vobis pro meritis vestris post expugnationem Hierusalem, prohibitis ingredi in terram vestram, de longinquo eam oculis tantum videre permissum est. *Anima*, inquit, *vestra meditabitur timorem* (ibid. 13), scilicet quo tempore excidium sui passi sunt. Quomodo igitur nascetur dux de Judæa, et quatenus procedet de Bethlehem, sicut divina prophetarum volumina nuntiant, cum nullus omnino sit illic in hodiernum derelictus ex Israel, cujus ex stirpe possit nasci Christus? Si enim, secundum Judæos, adhuc non venit ⁷⁴, cum venire cœperit, unde ungetur? Lex enim præcepit (97), in captivitate non licere unctionem chrismatis regalis confici. Si autem jam **B** nec unctio ⁷⁵ est illis, ut Daniel prophetavit; dicit enim: *Exterminabitur unctio* (Dan. ix, 27): ergo jam non est illic unctio, quia nec templum ubi erat cornu (98) de quo reges ungebantur. Si ergo non est unctio, unde ungetur dux qui nascetur in Bethlehem? aut quomodo procedet de Bethlehem, cum de germine ⁷⁶ Israel nullus omnino sit in Bethlehem? Iterato denique ostendamus, et jam Christum, secundum prophetas, et passum, et in cœlis jam receptum, et inde venturum secundum prædicationes prophetarum. Nam post adventum ejus secundum Danielelem, quod ipsa civitas exterminari haberet legimus, et ita factum recognoscimus. Dicit enim Scriptura: *Sic et civitatem et sanctum simul* **C** *exterminari cum duce* (ibid.), indubitate, qui de Bethlehem et de tribu Juda esset processurus. Unde et manifestum est quod civitas simul eo tempore exterminari deberet, cum ducator ejus in ea pati haberet, secundum Scripturas prophetarum (99), dicentium: *Expandi manus meas tota die ad populum contumacem contradicentem mihi, qui ambulat viam non bonam, sed post peccata sua* (Isa. LXV, 2). Et in Psalmis dicit: *Exterminaverunt manus meas et pedes, dinumeraverunt omnia ossa mea. Ipsi autem contemplati sunt et viderunt me: et, In sti mea potaverunt me aceto* (Psal. XXI. 18, 19).

Variæ lectiones.

⁷¹ Negare Oberth. Seml. ⁷² Magis abest a Rhen et Oberth. ⁷³ Aliquem Seml. ⁷⁴ Christus Secundum Judæos... cœperit. Unde Oberth. Seml. — Possit nasci? Christus secundum, etc. Latin. ⁷⁵ Non addit Seml., nec non omit- tens. ⁷⁶ De semine alii.

Commentarius.

(96) *Et tu Bethlehem in ducibus Judæ*. Sic ex ms. et Græcis B. Matth. fontibus pro *Judæ*; quemadmodum etiam *pascat* pro *pascet*, Græce enim est ποιμαίνε. Quod cum vertat Latinus vetus interpres *regat*, illic et eandem vocem idem Joannis ultimo, sicuti hic auctor; patet antiquitus acceptam a Patribus *pascere* pro *regere*. Quod adnotatu dignum contra eos qui omnem regendi potestatem ab Ecclesia tolli volunt. Videtur autem in eo quod sequitur hyperbaton. Sive autem *exteri* legas paulo post, ut excusi, sive *externi* ut ms., perinde est; supra enim vertit *alieni*. PAM.

(97) *Lex enim præcepit*, etc. Nescio ad quem locum alludat, nisi forte ad cap. XXVIII Deut., ut

D paraphrasticus ex aliquot commatis hanc sententiam de more suo decerpserit, aut fortassis alia etiam editione aut Aquilæ, aut Theodotionis sit usus, quo casu oporteret accipi *præcepit* pro *prædixit*. PAM.

(98) *Nec templum ubi erat cornu*, Alludit ad illud III Reg. i, 39: *Sumpsitque Sadok sacerdos cornu olei de tabernaculo, et unxit Salomonem*; unde colligitur in templo observatum fuisse. PAM.

(99) *Secundum Scripturas prophetarum*. Rursum Scripturas affert, quibus prædictum est (uti B. Cyprianus hunc locum imitatus, scribit lib. II adv. jud., cap. 20) quod cruci illum fixeri essent Judæi. PAM.

Hæc David passus non est, ut de se merito dixisse **635** videatur, sed Christus qui crucifixus est (1). Manus autem et pedes non exterminantur, nisi ejus qui a ligno suspenditur. Unde et ipse David regnaturum ex ligno Dominum dicebat (*Psalm.* xcv, 10): nam et alibi Propheta ligni hujus fructum prædicat dicens: *Terra dedit benedictiones suas* (*Psalm.* lxxvi, 7). Utique illa terra virgo (2) nondum pluviis rigata, nec imbris sæcundata, ex qua homo tunc plurimum plasmatus est, ex qua nunc Christus secundum carmen ex virgine natus est. *Et lignum, inquit, adtulit fructum suum* (*Joel.* ii, 22). Non illud lignum in paradiso, quod mortem dedit protoplastis, sed lignum passionis Christi, unde *vita pendens a vobis credita non est* (*Deut.* xxviii, 66). Hoc enim lignum tunc in sacramento erat, quo Moyses aquam amaram indulcavit; unde populus, qui siti peribat in eremo, bibendo revixit (*Exod.* xv, 23-26): sicuti nos qui de sæculi calamitatibus extracti, in quo commorabamur, siti per-euntes, id est verbi divini potu privati ⁷⁷, ligno passionis Christi aquam edulcatam baptismatis potantes, sive quæ est in eum, revivimus; a qua fide Israel excidit, secundum Hieremiam dicentem: *Mittite, et interrogate nimis, si facta sunt talia: si mutabunt gentes deos suos, et isti non sunt dii. Populus autem meus mutavit gloriam suam, ex quo nihil proderit eis. Expavit cælum super isto* (*Jerem.* ii, 10, 11). Et quomodo et quando expavit? Indubitate quando passus est Christus: *Et horruit, inquit, plurimum nimis, et sol media die tenebricavit* (*Amos* viii, 9). Et quando horruit nimis, nisi in passione Christi, cum *terra quoque contremuit, et velum templi scissum est, monumenta dirupta sunt* (*Math.* xxvii, 51)? Quoniam duo hæc mala fecit populus meus: me, inquit, dereliquerunt fontem aquæ vitæ, et foderunt sibi lacus contritos, qui non poterunt aquam continere (*Jerem.* ii, 13). Indubitate non recipiendo Christum, fontem aquæ vitæ, lacus contritos cœperunt habere, id est synagogas in dispersiones gentium, in quibus jam Spiritus sanctus non immoratur, ut in præteritum in templo commorabatur ante adventum Christi, qui est verum Dei templum. Nam et istam sitim divini Spiritus eos passuros dixerat propheta Isaias, dicens: *Ecce qui serviunt mihi, manducabunt: vos autem esurietis; servientes mihi potabuntur, vos au-*

tem sitiatis et a contributione ⁷⁸ *spiritus ululabitis. Remittetis enim nomen vestrum, in societatem electis meis; vos autem interficiet Dominus.* **636** *Eis autem qui serviunt mihi, nomen nominabitur novum, quod benedicetur in terris* (*Isa.* lxxv, 13-15). Adhuc hujus ligni sacramentum ⁷⁹ in Regnorum legimus celebratum. Nam cum filii prophetarum super flumen Jordanem lignum securibus cæderent, exsilii ferrum, et mersum est in flumine, atque ita Heliseo propheta superveniente, petunt ab eo filii prophetarum uti ferrum flumini quod ⁸⁰ mersum fuerat erueret. Atque ita Heliseus accepto ligno, et misso in eum locum ubi submersum fuerat ferrum, statim supernavit, et lignum mersum est, quod receperunt filii prophetarum (*III Reg.* vi, 4-7). **B** Ex quo intellexerunt quod Helisei spiritus in eum sit representatus. Quid manifestius hujus ligni sacramento? quod duritia hujus sæculi mersa in profundo erroris, et a ligno Christi, id est passionis ejus, in baptismo liberatur, ut quod perierat olim per lignum in Adam, id restitueretur per ligam Christi. Nobis igitur ⁸¹ qui successimus in loco prophetarum, ea sustentibus hodie in sæculo, quæ semper passi sunt prophetae propter divinam religionem. Alios enim lapidaverunt, alios fugaverunt, plures vero ad mortis necem tradiderunt, quod negare non possunt. Hoc lignum sibi et Isaac filius Abrahæ ad sacrificium ipse portabat, cum sibi eum Deus hostiam fieri præcepisset (*Gen.* xxii, 6). Sed **C** quoniam hæc fuerant sacramenta, quæ temporibus Christi perficienda servabantur; et Isaac cum ligno reservatus est, ariete oblato in vepre cornibus hærente, et Christus suis temporibus lignum humeris suis portavit, inherens cornibus crucis, corona spinea in capite ejus circumdata. Hunc enim oportebat pro omnibus gentibus fieri sacrificium, qui *tamquam ovis ad victimam ductus est, et velut agnus coram tondente se sine voce, sic non aperuit os suum* (*Isa.* lxi, 7). Hic enim Pilato interrogante nihil locutus est (*Joan.* xix, 9): *in humilitate enim iudicium ejus sublatum est. Nativitatem autem ejus quis enarrabit* (3) (*Isa.* lxi, 8)? quia nullus omnino hominum nativitalis Christi fuit conscius in conceptu, cum virgo Maria verbo Dei prægnans juveniretur. **D** *Et quia tolleretur a terra vita ejus* (*ibid.*) ; cum utique post resurrectionem ejus a mortuis quæ ⁸² die tertia effecta est, cæli eum receperunt secun-

Variae lectiones.

⁷⁷ Verbo divino propinati *Obert.* *Seml.* ⁷⁸ Ad contributionem *iidem.* ⁷⁹ Etiam addit *Seml.* ⁸⁰ Quo alii ⁸¹ Nos utique *Wouver.* ⁸² Quia *Obert.* *Seml.*

Commentarius.

(1) *Sed Christus qui crucifixus est.* Barbara illa Judæorum natio Christum Dominum *violentia suffragiorum in crucem dedit* postulavit, ut cap. 21 *Apollog.*; quam in rem Cyrillus Alex. hom. 4, *de fer. Pasch.* Σταυρῷ προσήλωσαν οἱ πάντολμοι τῶν Ἰουδαίων λαοί, καὶ πᾶν εἶδος ἐπιεργάζοντες κακίας τὴν ὁμοῦ καὶ ἀτιμίας, θανάτῳ παραδεδώκασιν. «Audacissima Judæorum natio cruci suffixit, et omni supplicii atque ignominie

genere affectum morte mulctavit.» *LE PR.*

(2) *Illam terram virginem, γῆ παρθένα:* etiam Irenæus sic dicit *SEML.*

(3) *Nativitatem autem ejus quis enarrabit?* Non dubium quin ita legendum sit, juxta editiones omnes Isaiæ, non autem *enarravit*, maxime cum illud etiam legat B. Cyprianus, lib. ii *adv. Judæos*, cap. 15, et infra lib. iii *adv. Marcionem Tertullianus.* *PAM.*

dum prophetiam Osee emissam hujusmodi : *Ante lucem surgent ad me dicentes : Eamus et revertamur ad Dominum Deum, quoniam ipse eripiet et liberabit nos, post biduum die tertia* (4). (Osee, vi, 1-3), **637** quæ est resurrectio ejus gloriosa, de terra in cœlos eum recepit, unde et venerat ipse spiritus ad Virginem; cujus neque nativitatem, neque passionem Judæi agnoverunt. Igitur, quoniam adhuc contendunt Judæi necdum venisse Christum eorum ⁸³ quem tot modis adprobavimus venisse, recognoscant Judæi exitum suum, quem post adventum Christi relaturi præcinebantur ob impietatem (5), qua eum et despexerunt et interfecerunt. Primo enim ex qua die, secundum illum dictum Isaïæ, *Projecit homo abominamenta sua aurea et argentea quæ fecerunt adorandis vanis et noctuis* (Isa. ii, 20) : id est, ex quo gentes, nos, dilucidata per Christum veritate ⁸⁴, projecimus idola (videant Judæi ⁸⁵), et quod sequitur, expunctum est. *Tulit enim Dominus Sabbath a Judæis et ab Jerusalem, inter cætera, et sapientem architectum* (Isa. iii, 1, 3), qui ædificat Ecclesiam Dei templum, et civitatem sanctam, et domum Domini. Nam exinde destitit apud illos Dei gratia (6). *Et mandatum est nubibus ne pluerent imbrem super vineam Sorech* (Isa. v, 6), id est celestibus beneficiis, ne provenirent domui Israel. *Fecerat enim spinas* (ibid. 4), ex quibus Christum coronaverat : *Et non justitiam, sed clamorem* (ibid. 8), quò in crucem eum extorserat : et ita subtractis charismatis ⁸⁶ prioribus, *lex et prophetæ usque ad Joannem* (Luc. xvi, 16) fuerunt ; et piscina Bethesda ⁸⁷ (Joan. v, 2) usque ad adventum Christi, curando invaletudines ⁸⁸ ab Israel, desiit a beneficiis deinde ⁸⁹, cum ex ⁹⁰ perseverantia furoris sui nomen Domini per ipsos blasphemaretur ; sicut

scriptum est : *Propter vos nomen Dei blasphematur in gentibus* (Isa. liii, 5; Ezech. xxvi, 20). Ab illis enim incipit ⁹¹ infamia (7), et tempus medium a Tiberio usque ad Vespasianum. Quæ ⁹² cum ita commisissent, nec intellexissent **638** Christum in tempore suæ visitationis inveniendum, *facta est terra eorum deserta, et civitates eorum igni exustæ : regionem ipsorum in conspectu eorum extranei devorantes : derelicta est filia Sion tamquam specula in vinea, vel ut in cucumerario casula* (Isa. i, 7, 8); ex quo scilicet *Israel Dominum non cognovit, et populus eum non intellexit*, sed dereliquit magis et ad indignationem provocavit sanctum Israel (ibid. 3. 4). Sic et ⁹³ machæræ conditionalis comminatio, *Si nolueritis, nec obaudieritis, gladius vos comedet* (ibid. 20), probavit Christum ⁹⁴ fuisse quem non audiendo perierant ; qui et in Psalmo dispersionem ejus postulat (8) a Patre, dicens : *Disperge illos in virtute tua* (Psal. lvm, 12); qui et rursum per Esaiam exustionem eorum orat : *Propter me, inquit, hæc facta sunt vobis, in anxietate dormietis* (Isa. l, 11). Hæc igitur cum pati prædicentur Judæi propter Christum, et passos eos esse inveniamus, et in dispersionem demorari cernamus, manifestum est propter Christum Judæis ista accidisse, conspirante sensu Scripturarum cum exitu rerum et ordinis ⁹⁵ temporum. Aut si nondum venit Christus propter quem hæc passuri prædicabantur, cum venerit ergo patientur. Et ubi tunc filia Sion relinquenda, quæ nulla ⁹⁶ hodie est? ubi civitates exurendæ, quæ jam in tumulis exustæ sunt? ubi dispersio gentis, quæ jam extorris? Redde statum Judææ quem Christus inveniat, et alium contendere venire.

Variae lectiones.

⁸³ Eorum *abest a Rhen. et Obert.* ⁸⁴ Delucidata pectore, per Christi veritatem *Obert. Seml.* — Delucidato pectore *cod. Fuld.* ⁸⁵ Idola. Videant Judæi, etc. *Obert. Seml.* ⁸⁶ Charismatum roribus *Paris.* ⁸⁷ Betheseda *Jun.* ⁸⁸ Valetudines *Obert. Seml.* ⁸⁹ A beneficiis. Deinde *Jun.* ⁹⁰ Ex *abest a Rhen. et Obert.* ⁹¹ Cœpit *Latin.* ⁹² Qui alii. ⁹³ Sicut *Rhen. Obert.* ⁹⁴ Comedet. Ex duo probamus machæram Christum fuisse *Oberth Seml.* ⁹⁵ Ordine *Jun.* ⁹⁶ Invidia *Obert. Seml.*

Commentarius.

(4) *Post biduum, die tertia.* Sic emendavimus punctuationem ex Vulgatæ lectione, licet excusi omnes phrasim aliam incipiant ab his verbis : *Post biduum*; quasi *die tertia in cœlos receptus esset Christus*, non autem diebus quadraginta peractis post ejus resurrectionem (Act. i, 3, 9). Ad hanc correctionem nos movet sensus auctoris, qui hanc Osee prophetiam adhibet ut Christi resurrectionem demonstret factam post triduum a morte ejus. Ebd.

(5) *Præcinebantur ob impietatem.* Non semel hoc epitheto utitur, nam lib. *de Spectaculis*, cap. 3 : « Si enim pauculos tunc Judæos impiorum concilium vocavit, » etc. Eodem impii elogio erga Judæos utitur B. Aug. Epist. 54, B. Joan. Chrysostomus iis ἀσέβειαν tribuit orat. 2, adv. ipsos, et παρανομὸν πολιτείαν, « vivendi ritum enormem; » et veteres fere omnes Patres, atque etiam concilium Trullanum, cap. 1, ubi de Nestorio loquitur : καὶ τὴν Ἰουδαϊκὴν ἀναθεοῦντος δυσσεβείαν, « et Judaicam renovante impietatem. » LE PR.

(6) *Nam exinde destitit apud illos Dei gratia.*

Judæus dilectus olim populus a gratia excidit propter pervicacem impietatem et atrocitatem, qua in orbis universi Redemptorem usi sunt. Dicti sunt ab hoc auctore, *Apol. xviii*, « gens Dei domestica. » At insiti fuerunt Christiani hac agresti arbore, et inoculati. LE PR.

(7) *Ab illis enim incipit infamia.* Sic lib. *i ad Nationes*, cap. 14, ubi etiam de Judæis : « Quod enim aliud genus seminarium est infamiæ nostræ? » RIG.

(8) *Dispersionem ejus postulat, etc.* Quin dispersi fuerint propter abominationem supplicii et infamiam quam Christo Domino irrogarunt, nullus dubitat. Non modo dispersi et errantes, verum etiam exosi omnibus, adeo ut concilium modo a nobis citatum. can. 1 prohibeat : « Nullus ecclesiastici ordinis, vel laicus azyma apud Judæos comedat, aut cum iis versetur, vel in morbis advocet, medicinamque ab iis accipiat, aut cum iisdem in balneo lavetur. Si quis vero id facere præsumat, si clericus, deponatur : si vero laicus, communionem priveatur » LE PR.

CAPUT XIV.

Discite nunc ex abundantia erroris vestri ducatum. Duos dicimus Christi habitus, a prophetis demonstratos, totidem adventus ejus prænotasse ⁹⁷ : unum in humilitate, utique primum, cum *tanquam ovis ad victimam duci* habebat, et *tanquam agnus ante tondentem* (9) **689** *sine voce, sic non aperuit os suum* (Isa. LIII, 7), ne aspectu quidem honestus (10). Adnuntiamus enim, inquit, de illo, sicut puerulus, sicut radix in terra sitiendi, et non erat ei species, neque gloria. Et vidimus eum, et non habebat speciem neque decorem, sed species ejus inhonorata, deficiens citra filios hominum, homo in plaga, sciens ferre infirmitatem (ibid. 2-4) : scilicet ut positus a Patre in lapidem offensionis (Isa. VIII, 14) : et minoratus ab eo modicum citra angelos (Psal. VIII, 6), *vermem* se pronuntiat, et non hominem, ignominiam hominis, et abjectionem populi (Psal. XXI, 7). Quæ ignobilitatis argumenta primo adventui competunt, sicut sublimitatis secundo (11); cum fiet jam non lapis offensionis, nec petra scandalis, sed lapis summus angularis, post reprobationem adsumptus, et sublimatus in consummationem (Isa. XXVIII, 16) : et petra sane illa apud Danielem de monte præcisa, quæ imaginem sæcularium regnorum comminuet et conteret (Dan. II, 34 seqq.). De quo secundo adventu idem ⁹⁸ Daniel dixit : *Et ecce cum nubibus cæli tanquam filius hominis veniens, venit usque ad Veterem dierum, et aderat in conspectu ejus. Et qui adsistebant, adduxerunt* ⁹⁹ *illum : et data est ei potestas regia, et omnes nationes terræ secundum genus, et omnis gloria serviunt illi : et potestas illius æterna, quæ non auferetur, et regnum ejus quod non corrumpetur* (Dan. VII, 13, 14). Tunc scilicet speciem honorabilem et decorem habiturus est indeficientem supra filios hominum : *tempestivus enim decore citra filios hominum. Effusa est gratia, inquit, in labiis tuis, propterea benedixit te Deus in sæcula. Accingere ens tuum circa femur tuum, potens tempestivitate et pulchritudine tua* (Psal. XLVI, 3-5) : cum et Pater postea, cum diminuit illum modicum quid

A *citra angelos, gloria et honore coronavit illum, et subiecit omnia sub pedibus ejus* (Psal. VIII, 6-8; Hebr. II, 7). *Et tum cognoscent eum, quem pupugerunt. Et cædent pectora sua tribus ad tribum* (Zach. XII, 10; Joan. XIX, 37), utique quod retro non agnoverint eum, in humiliate conditionis humanæ constitutum. Hieremias **610** inquit : *Et homo est, et quis cognosceret illum* (Jerem. XVII, 7, sec. LXX)? quia et *nativitatem ejus*, inquit Isaias, *quis enarrabit*? Sic et apud Zachariam ² (cap. XII) in persona ipsius, imo et in ipsius nominis sacramento, verus ³ summus sacerdos Patris Christus Jesus ⁴ duplici habitu in duos adventus delineatur. Primo sordidis ⁵ indutus est, id est carnis passibilis et mortalis indignitate, cum et diabolus adversabatur ei, auctor scilicet Judæ traditoris, qui eum etiam post baptismum tentaverat. Dehinc spoliatus pristinas sordes, exornatus podere et mitra et cidari munda ⁶, id est secundi adventus; quoniam gloriam et honorem adeptus demonstratur. Nec poteritis eum *Josedech* ⁷ *filium* dicere, qui nulla omnino veste sordida, sed semper sacerdotali (Zachar. VI, 11) fuit exornatus, nec unquam sacerdotali munere privatus. Sed Jesu iste Christus Dei Patris summus sacerdos qui primo adventu suo humana forma et passibilis venit in humilitate usque ad passionem; ipse etiam effectus hostia per omnia pro omnibus nobis, qui post resurrectionem suam indutus podere, sacerdos in æternum (Psal. CIX, 4; Hebr. V, 6) Dei Patris nuncupatus est. Sic enim et duorum hircorum, qui jejuniis offerebantur (Levit. XVI), faciam interpretationem. Nonne et illi utrumque ordinem nominis Christi, qui jam venit, ostendunt? Pares quidem atque consimiles, propter eundem Domini conspectum, qui non alia venturus est forma, ut qui agnoscere ⁸ habet a quibus et læsus est. Unus autem eorum circumdatus coccino, maledictus, et consputatus, et convulsus, et compunctus, a populo extra civitatem abiciebatur in perditionem, manifestis notatus ⁹ insignibus Christi passionis; qui coccinea circumdatus veste (12); et consputatus, et omnibus contumeliis afflictus, extra

Variæ lectiones.

⁹⁷ Prænotatos *iidem*. ⁹⁸ Eiusdem *Seml. Obert.* ⁹⁹ Abduxerunt *Fran.* ¹ Et *abest Seml. Obert.* ² Ait *inser. Seml. Obert.* ³ Verissimus *iidem*. ⁴ Jesus *abest Seml. Obert.* ⁵ Sordibus *iidem*. ⁶ Cidarim *mundam iidem*. ⁷ Joseph *iidem*. ⁸ Ut quia cognosci *iid.* ⁹ Notis insignibus *Seml.*

Commentarius.

(9) *Et tanquam agnus ante tondentem.* Mirifice extulerunt hanc loquendi formulam veteres, *ovis, pecus, agnus*, cum de Christi prodizione loquantur; synodus Trullana can. I, *ὁ ὄvis θύματος* : *Deus qui immolatur* **LX Pa.**

(10) *Ne aspectu quidem honestus.* Hoc est, quod lib. de Patientia dixit : « Et insuper contumeliosus sibi est. » **RIG.** — Hæc accipit Rigaltius, ita ut credat idem esse ac quod lib. de Patientia dixit : « Et insuper contumeliosus sibi est. » Sed eo loci verba illa meo iudicio intellige de Christi silentio quod ei vitio vertebatur, tanquam homini parum decore et splendore, quique non auderet loqui; aut si mavis, de facie sanguine et ictibus profuente ac contusa. **LX Pa.**

D (11) *Sicut sublimatis secundo.* De secundo Christi adventu non idem iudicandum ac de primo, ibi enim *servilem formam induit*, et humanam infirmitatem ubique assumens, injuriis et cruciatibus omnis generis opportunus fuit. Hic vero Dei Filium ostendit, et gloriæ suæ excellentia status depressioris quo olim obrutus est, contemptum extollit. **LX Pa.**

(12) *Qui coccinea circumdatus veste.* Coccinea vestis eadem ac purpurea seu sanguinea, tincta cocci grano : is color et cædum est; unde, ut Christi supplicium acerbissimum demonstret, vestem sanguine respersam ait et coccineam. Is color lib. de Pallio, cap. 4 *Galaticus rubor* dicitur, quoniam uberrimus est illius grani in Galatia proventus. **LX Pa.**

civitatem crucifixus est. Alter vero pro delictis oblat, et sacerdotibus tantum templi in pabulum datus, secundæ representationis argumenta signabat, qua delictis omnibus expiati ¹⁰ sacerdotes templi spiritualis, id est Ecclesiæ (13), Dominicæ gratiæ quasi ~~visceratione~~ (14) quadam fruerentur, jejunantibus cæteris a salute (15). Igitur, quoniam primus adventus et plurimis figuris obscuratus, et omni inhonestate (16) prostratus, caneatur, secundus vero et manifestus et Deo condignus; idcirco quem facile et intelligere et credere potuerunt, eum solum intuentes, id est secundum, qui est in honore et gloria, non immerito decepti sunt circa indigniorem, certe obscuriorem, id est primum. Atque ita in hodiernum negant venisse Christum suum, quia non in sublimitate venerit, dum ignorant in humilitate primo fuisse venturum. Sufficit huc usque de his interim ordinem Christi decucurrisse quo talis probatur qualis adnuntiabatur, ut jam ex ista consonantia Scripturarum divinarum intelligamus, et quæ post Christum futura prædicabantur, ex dispositione divina credantur expuncta. Nisi enim ille venisset post quem habebant expungi, nullo modo evenissent ¹¹ quæ in adventum ejus futura prædi-

A cabantur. Igitur si universas nationes de profundo erroris humani exinde emergentes ad Deum creatorem et Christum ejus cernitis ¹², prophetatum ~~non~~ non audetis negare; quia, etsi negaretis, statim vobis in Psalmis, sicuti jam prælocuti sumus, promissio Patris occurreret, dicentis: *Filius meus es tu, ego hodie genui te; pete a me, et dabo tibi gentes hæreditatem tuam, et possessionem tuam terminos terræ* (Psal. II, 7,8); nec poteritis in istam prædicationem magis David filium Salomonem vindicare, quam Christum Dei filium dicere; nec terminos terræ David filio promissos, qui intra unicam Judæam regnavit, quam Christo Filio Dei, qui totum jam orbem (17) Evangelii sui radiis illuminavit. Denique et thronus in ævum magis **B** Christo Dei Filio competit, quam Salomoni, temporali scilicet regi, qui soli Israel regnavit. Christum enim hodie invocant nationes quæ eum non sciebant, et populi hodie ad Christum confugiunt, quem retro ignorabant. Non potes futurum contendere, quod vides fieri. Hæc aut prophetata nega, cum coram videntur, aut adimpleta cum leguntur: aut si non negas utrumque, in eo erunt adimpleta in quem sunt prophetata.

Variæ lectiones.

¹⁰ Expiatus Fran. expiatis alii. ¹¹ Venissent Seml. Oberth. ¹² Quod add. Seml. Obert. ¹³ Dicere abest aliis.

Commentarius.

(13) *Sacerdotes templi spiritualis, id est Ecclesiæ.* Ecclesiæ dicit Christianos, qui a delictis omnibus per Christum expiati, sacerdotes sunt templi spiritualis. RIG.

(14) *Dominicæ gratiæ quasi visceratione.* Eu-
charistiam significat, datam Ecclesiis, hoc est fide-
libus Christianis, quasi in viscerationem et pabu-
lum. RIG. — Visceratio, uti ad marginem adnota-
vit Rhenanus, distributio erat carnis, quæ fieri
solebat, vel in solemnī sacrificio, vel in funere
excellentis alicujus. PAM.

(15) *Jejunantibus cæteris a salute.* Nempe ethnicis,
infidelibus. RIG.

(16) *Et omni inhonestate.* Inhonestatem (inquit,
cum hic, tum infra lib. III adv. Marc., Rhen.) ac-
cipit pro deformitate, sicuti paulo prius *honestus*

C pro *formoso*. Supra autem lib. ad *Scapulam*, cum dixit, *quanti honesti viri*, honoratos viros intelligi ibidem ibi adnotavit. PAM.

(17) *Qui totum jam orbem*, etc. Etsi in primo adventu spernendo cultu visus fuerit, secundo nihilominus rex apparebit; regesque omnes et dynastæ ac imperatores crucem, quæ infamiæ nota erat, adorabunt. Quoniam *ipse est rex regum et dominus dominantium*, et alio in loco, *Adorent eum omnes gentes*, etc. Quemadmodum autem prædictum fuerat ipsum venturum, ita et regnaturum, si itaque, ut probat contra Judæos (quod Christianis omnibus certissimum), venit, ut adimpleatur prophetarum vaticinium, regnat quoque super orbem universum. Le Pa.

Q. SEPT. FLOR. TERTULLIANI

LIBER DE ANIMA.

ARGUMENTUM.

Scripterat Tertullianus, ut ipse ait, contra *Hermogenem* librum de *censu seu origine animæ*; qui liber, hodie desideratus, quantum datur, mentionem habet in sectione sequenti; nunc autem in hoc tractatu, Auctor, jam montanista, de animæ statu et reliquis ad eam pertinentibus quæstionibus, adversus philosophos dimicat, cui tamen falsa

D *inspersit principia, variosque errores ipse Tertullianus inseruit.*

I. In primis autem docet non a Socrate immortalitatem animæ, sed a Deo descendam.

II. Etsi enim a natura pleraque suggerantur, aut etiam ex prophetis hausta fuerunt, tamen philosophi multa mixta veris falsa tradiderunt.

III. Utinam, nulla hæresi existente, nihil omnino cum philosophis, patriarchis hæreticorum, expectandum foret : nec essent tum illa quibus a philosophia hæretici capiuntur, destruenda, tunc hæc, quibus fideles ab hæresi concutiuntur, retundenda.

IV. Deinde ad institutum accedens, primum adversus Platonem animam natam et factam dicit, utpote ex Dei flatu.

V. Plures etiam philosophos, etsi Aristotele et Platone corpulentiam ei auferentibus, corpus animæ vindicasse.

VI. Quod paradoxon etiam Auctor hic secutus, Platonice argumenta, quibus incorporealem animam asserebant, satis frivole refellit.

VII. Imo corporalitatem animæ ex Evangelio perperam probare nititur.

643 VIII. Ad alia iterum Platonice argumenta respondens.

IX. Quid? quod effigiem quoque non vereatur animæ quantumvis immortalis affingere, eamque coloris aerei et lucidi.

X. Rectius deinceps unum esse docet animam et spiritum, vivere et spirare, vel ex eo quod ad statum fidei pertinet, simplicem animam determinare secundum Platonem.

XI. Ita tamen spiritum animam dici, ut neque Dei spiritus sit, quod videbatur Hermogenes sentire, neque spiritale nescio quod semen Valentianorum animæ collatum sit.

XII. Animum item ab anima non separari, utpote qui non aliud quam suggestus, sive ornatus sit animæ quo sapit: idque contra Anaxagoram et Aristotelem, quorum ille commiscibilem, iste passibilem animum negabat.

XIII. Quod etiam inde probat, quod principalitas animæ, non animo tribuatur; etiam animam Deus semper alloquatur non animum.

XIV. Cum autem dividitur anima in partes a Platone aut aliis, vires et efficacias et operas diversas intelligi, sicuti de quibusdam etiam Aristoteles indicavit, utpote etiam ipse cum aliis plerisque unitatem animæ agnoscens.

XV. Hegemonicon interim, id est, summum in anima gradum sapientialem, contraquam sentiebant Asclepiades et Dicæarchus, cum Platone et Aristotele agnosci etiam a Christianis, idque in recessu cordis.

XVI. Ad fidem quoque pertinere, quod Plato partitur animam per rationalem et irrationalem; ita tamen ut naturæ primæ deputetur rationale, irrationale vero transgressionem; non tamen placere irrationalis distinctionem in indignativum et concupiscentivum, quod utrumque etiam Christo et rationali animæ competat.

XVII. Etiam in hoc non probari Platonem et Academicos, quod sensualitatem quinque sensuum irrationalem pronuntiant: neque enim licere sensus istos in dubium revocare, ne et in Christo de fide eorum deliberetur.

XVIII. Neque audiendos hæreticos, qui non aliter quam suas Plato ideas, intellectualia faciunt veritates, sensualia vero imagines veritatis dumtaxat, sed perinde animam per corpus corporalia sentire, quemadmodum per animum, incorporalia intelligit; sic tamen ut etiam sentiat, cum intelligit.

XIX. Atque adeo intellectum semper animæ inesse, uti etiam reliqua animæ naturalia.

XX. Et si autem uniformis anima, foetu tamen ingeniorum multiformem, pro conditione cœli et soli, pro ratione operis et curæ, pro temporum eventu, pro licentia casuum, et corporis etiam valetudine, ut ne de fati necessitate quid dicatur, de qua suo titulo disseruerit.

XXI. Proinde etiam animam, contraquam sentiunt Valentiniani, convertibilem fuisse liberi arbitrii potestate, juxta quod Marcioni jam et Hermogeni ostenderit.

644 XXII. Quocirca animam definiri: Dei flatu natam, immortalem, corporalem (en iterum paradoxon Auctoris), effigiatam, substantia simplicem, de suo patientem, varie procedentem, liberam arbitrii, accidentiis obnoxiam, per ingenia mutabilem, rationalem, dominatricem, divinatricem.

XXIII. Dum deinceps quæritur unde anima, hæreticos quosdam non recte eam e cœlis deferre, atque eodem indubitate redituram asserere, quorum omnium condimentarium Plato.

XXIV. Novum itaque Platonis argumentum elidit: discentias reminiscencias esse, hoc est, venientes e cœlo animas oblivisci eorum in quibus fuerint prius, dehinc ex his visibilibus recordari eorumdem.

XXV. Agit deinde adversus Stoicos, et ipsum interdum Platonem, qui post partum corpori animam inducunt, ex aeris frigidi pulsu, aut prima spiratione.

XXVI. Eorum sententiam, etiam ex Scriptorum christianarum fundamento, impugnans.

XXVII. Definens simul ambas animæ corporisque substantias, et concipi, et confici, et perfici.

XXVIII. Porro etiam Platonis secundum Pythagoram temerarium mendacium *μετεμψόχων* impugnans, id est, recidivatum animarum, revolvibilem ex alterna mortuorum et vivorum suffectione.

XXIX. Etsi enim ex vivis flant mortui, non tamen ideo ex mortuis vivos.

XXX. Dein, si ex mortuis semper vivi, unum omnino et eundem oportere fuisse hominum numerum; cum e contrario inveniamus paulatim humanum genus exuberasse.

XXXI. Etiam si ait sit, singulas animas in singula corpora reverti oportere; eadem ætate, eisdem institutis, ingeniis, artibus, et ex omni gente, sexu, dignitate; quod tamen ipse Pythagoras non admisit.

XXXII. Delirare vero magis Empedoclem, qui *μετεμψόχων* induxerit, bestias ex hominibus, et homines ex bestiis revolvencem.

XXXIII. Neque vero etiam iudicii nomine vindicari hoc dogma; evacuari enim, si crimina non aliter puniantur, aut merces non alia bonis detur, quam in animalia restitutio.

XXXIV. Eadem repercussione cædi, etiam Simonis Samaritæ hæretici similem opinionem de sua Helena, quam per alios atque alios habitus femineos volutatam, etiam illam fuisse aiebat Priamio perniciosissimam.

XXXV. Imo etiam Carpocratis animarum reformationem, qua toties volebat animam in corpora revocari, quoties minus de delictis satisfacisset; qui etiam Eliæ reditum frustra pro se interpretatus sit.

XXXVI. Reversus inde ad prius institutum, etiam sexum animæ et corporis simul oriri tradit.

XXXVII. Omnem autem hominis paraturam aliqua potestate divinæ voluntatis ministra (ab angelo nempe aliquo) modulari; simul etiam crescere et proficere, animam ingenio et sensu, corpus modulo et habitu.

XXXVIII. Pubertatem quoque, uti in corpore, ita et anima, simul exurgere suggestu sensuum; et etiam ciborum concupiscentiam esse in anima, sed necessitate 645 corporis, non sui proprietate, ne quis hinc mortalem credat.

XXXIX. Item nullam ferme animam sine dæmonio esse, saltem in ethnicis, donec in Christo nascantur.

XL. Tandiu enim animam ex carnis societate in Adam immundam censi; et peccatricem tam animam, quam carnem dici.

XLI. Atque adeo, malum animæ non solum ex obventu spiritus nequam superstrui, sed et ex origine; quo obfuscatur bonum ejus prius, donec reformetur per secundam ejus nativitatem ex aqua et superna Spiritus sancti virtute: a quo ibi excipitur, sicuti a profano spiritu in pristina.

XLII. Atquin mortis quoque tractatum ad nos pertinere (secus quam Epicurus sentit) in qua anima consummat.

XLIII. Proinde etiam somnum mortis speculum; quem non supernaturalem, sed naturalem esse, tum aliis rationibus, tum Scripturis sacris probat.

XLIV. Nam quod de Hermetimo scribunt, anima illum in somno caruisse, id subornatum; uti somnus, non otium animæ, sed secessio crederetur.

XLV. De somniis quoque, et accidentibus somni, quatenus ab extasi differunt, dicendum; quibus significatur anima perpetuo negotiosa, quod immortalitatis est ratio; in quibus interim non magis ob stopri visionem damnabimur, quam ob martyrii coronabimur.

XLVI. Neque enim vana esse in totum somnia (uti judicabat Epicurus) multis exemplis probari; et varios esse commentatores, ac in hanc rem affirmatores.

XLVII. Christianam vero eam esse sententiam:

A a dæmoniis plurimum incuti somnia, etiam vera interdum; Deo interim deputanda, si quæ honesta, sancta, prophetica, revelatoria, ædificatoria, vacatoria; quædam etiam sibimetipsi animam fingere, ex intentione circumstantiarum; reliqua denique extasi separanda.

XLVIII. Atque adeo ex ingenio magis quam constantia, somnia a Platone æstimari, tanquam certiora ab extimo noctis, certis anni temporibus, quietis situ, aut ciborum distinctione, aut derogatione.

XLIX. Et vero etiam infantes ac Atlantes somniare; cum et somnia a Deo sint, nullaque jam gens Dei sit extranea, in omnes terminos orbis Evangelio coruscante.

B L. Nunc ad mortem quod attinet, debitum esse toto humano generi naturæ finem, quantumvis Epicurus id neget, et Menander hæreticus ab suo baptismo initiatos 646 pertinere neget, apud quem nec pro Deo mori lex est; nam etiam Enoch et Eliam morituros, et Joannem jam obiisse.

LI. Opus autem mortis esse separationem corporis et animæ, quantumvis quidam philosophi crediderint, post mortem quasdam animas hære corporibus.

LII. Atque omnem mortem, sive ordinariam, sive extraordinariam, non ex natura esse, sed ex culpa, nec ipsa naturali.

LIII. Excedere porro animam, non deficere, dilabentibus paulatim corporis instrumentis, jam clariorem obtutu, ac si de somno emergentem instanti morte; utpote, quæ tum exultat aut trepidat, prout paraturam deversorii sui sentit, de ipsius angeli facie evocatoris animarum.

LIV. Quo autem deducantur animæ, varias esse philosophorum sententias; inter quos Stoici prudentum animas in supernis mansionibus collocant, reliquas apud inferos; quos inferos Christiani non in gremio terræ, ut Plato, sed in intimis visceribus collocant.

LV. Suam vero eam esse sententiam (quæ interini ab Ecclesia non probatur) quod in sinum Abrahæ seu paradisi (de quo librum ediderit) martyrum solæ animæ commigrent, reliquæ vero ad inferos.

D LVI. Atqui vanas eas esse opiniones, quibus putabant, tantisper in terris animas detineri, donec justa perceperint; aut immatura morte præventas, isthic vagari, donec reliquatio compleatur ætatis.

LVII. Neque vero ab inferis animas ex imperio dæmonum per magicam (cujus species aliquot recenset) aut ex arbitrio huc redire.

LVIII. Atqui illic, interim dum corpus expectant, animas innocentium gaudere, et nocentum dolere ac puniri; vel ob cogitatus solos, quos censura divina persequitur; maxime, cum etiam modica delicta ad novissimum usque quadrantem illic luenda ex Evangelio intelligatur.

CAPUT PRIMUM (1).

De solo censu animæ congressus Hermogeni, quatenus et istum ex materiæ potius suggestu, quam ex Dei flatu constituisse præsumpsit, nunc ad reliquas conversus quæstiones, plurimum videbor cum philosophis dimicaturus. Etiam in carcere Socratis de animæ statu velitatum est (2). Nescio jam hoc primum, an opportuno in tempore, magistri¹, etsi nihil de loco interest. Quid enim liquido saperet **617** anima tunc Socratis (3), jam sacro navigio regresso, jam cicutis damnationis exhaustis (4), jam morte præsentē, utique consternata ad aliquem motum secundum naturam, aut externata, si non secundum naturam. Quamvis enim placida atque tranquilla, quam nec conjugis fletus statim viduæ, nec liberorum conspectus exinde pupillorum, lege pietatis influxerat, vel in hoc tamen mota, ne moveretur, ipsa constantia concussa est adversus inconstantiam concussionem. Quid autem aliud saperet vir quilibet injuria damnatus, præter injuriæ solamen, nedum philosophus, gloriæ animal, cui nec consolanda injuria, sed potius insultanda? Denique, post sententiam, obviæ conjugi et muliebriter inclamanti: Injuste damnatus es, Socrates; jam et de gratulatione responderat: Volebas autem juste?

Varia: lectiones.

¹ In tempore, Magistri *disting.* Rig. ² Indiscatas *Par.* et lemniscatas *Lat.* miniclatas, *vel*, *numiclatas Jun.* ³ Vindicans *Par.* immortalem vindicans animam *alii Lat. reposuit* vindicat. ⁴ Antiqui hominis *additur Par.* bonam homini antiqui erroris, etc. *Jun.*

Commentarius.

(1) Hic liber in exemplari Agobardi passim inscribitur, *De censu Animæ*; sed falso. Nam, ut ex istius operis principio patet, is fuit titulus alterius libri quem adversus Hermogenem Septimius noster composuerat, ut ostenderet quid censi anima deberet. Etenim *constare ex Dei flatu*, non, ut Hermogenes dicebat, *ex materiæ suggestu*, hoc tantum eo libello, qui hodie desideratur, adversus hæreticum disputaverat. Nuuc de animæ statu, ac de quæstionibus reliquis ad eam pertinentibus, agit adversus philosophos. Itaque receptissimum jam vulgatis editionibus titulum generalem *De Anima* retinimus. Rig.

(2) *Nescio jam hoc primum an opportuno in tempore, magistri.* Alloquitur magistros, hoc est philosophos: Nescio, inquit, jam hoc primum, magistri, an opportuno in tempore de animæ statu velitatum sit in carcere Socratis; etsi nihil de loco interest, etc. Hæc igitur scribenda ac distinguenda sunt hoc modo: « Etiam in carcere Socratis de animæ statu velitatum est. Nescio jam hoc primum an opportuno in tempore, magistri, etsi nihil de loco interest. » Rig.

(3) *Anima tunc Socratis.* Platonis *Phædonem* subindicat; in quo recensetur disputatio, quam moriturus, hausta cicuta, habuit Socrates de animæ rationalis immortalitate. *LE PR.*

(4) *Jam cicutis damnationis exhaustis.* Non simpliciter cicutas dicit, quæ non intrinsecè Socrati nisi sub solis occasum fuere, sed cicuta damnationis, quas illi sub solis ortum nuntiaverant Undecimviri. Admissis enim subinde amicis, nobilis ille de anima sermo haberi cœperat. Jam cicutis damnationis exhaustis, hoc est, jam audita damnationis suæ sententia, quasi ab eo temporis momento mortem Socrates bibere cœpisset, cum ab eo quoque judices vitam custodiis ademisse censeantur ex quo

A Nihil mirandum, si et in carcere lemniscatas² Anyti et Meliti palmas gestiens infringere, ipsa morte coram, immortalitatem vindicat³ animæ necessaria præsumptione ad injuriæ frustrationem. Adeo omnis illa tunc sapientia Socratis (5) de industria venerat consultæ æquanimittatis, non de infiducia compertæ veritatis. Cui enim veritas comperta sine Deo? cui Deus cognitus sine Christo? cui Christus exploratus sine Spiritu sancto? cui Spiritus sanctus accommodatus sine fidei sacramento? Sane Socrates facilius diverso spiritu agebatur. Si quidem aiunt dæmonium illi a puero adhæsisse, pessimum revera pædagogum, etsi post deos et cum deis dæmonia deputantur penes poetas et philosophos. Nondum enim Christianæ potestatis documenta processerant, quæ vim istam perniciosissimam (6), nec unquam bonam, antiqui erroris⁴ artificem, omnis veritatis avocatricem sola traducit (7). Quod si idcirco **618** sapientissimus Socrates secundum Pythii quoque dæmonis suffragium, scilicet negotium navantis socio suo, quanto dignior atque constantior christianæ sapientiæ assertio, cujus adflatui tota vis dæmonum cedit? Hæc sapientia de schola celi deos quidem sæculi negare liberior, quæ nullum Æsculapio gallinacum reddi

C mortis sententiam dixerat. Rig.

(5) *Adeo omnis illa tunc sapientia Socratis.* Puto hic reddi sensum verborum Platonis, in *Phædone*: « ἢ μὲν τυγχάνει ἀληθὴς ἔντα δ' ἐγὼ λέγω, καλῶς δὲ ἔχει τὸ παισθῆναι· εἰ δὲ μὴδὲν ἐστὶ τελευτήσαντι, ἀλλ' οὖν τοῦτον γε τὸν χρόνον τὸν πρὸ τοῦ θανάτου ἥττον τοῖς παροῦσι τι πῶς ἔσομαι ὀδυρόμενος· ἢ δὲ ἀγνοῖά μοι αὐτῇ οὐ συνιστελεῖ, κακὸν γὰρ ἂν ᾦν, ἀλλ' ὁλόν ὅσπερ ἂν ἀπολείπει. » Si vera sunt quæ dico, bene est quod crediderim. Si vero post mortem nihil superest, tamen tempus illud quod est ante mortem, minus mihi moles fui erit; ignorantia autem illa mihi diuturna non est (malum quippe esset quoddam), verum paulo post interibit. » *LE PR.*

(6) *Quæ vim istam perniciosissimam.* Dæmones soli Christiani traducunt, abigunt, migrare cogunt, excutiunt de hominibus, adjurando scilicet unde verbum *exorcizare*, etiam juris civilis auctoribus ethnicis notum. Hocce autem officio Christiani fangebantur, non per fraudes aut imposturas, sed nominis Christi potestate, qua præditus erat quilibet Christianus, ut Septimius in *Apolog.* testatur. « Jesus, inquit, a quolibet Christiano loqui spiritus ille, tam se dæmonem confitebitur de vero, quam alibi Deum de falso. » Itaque tralatitium et vulgare fuisse apud Christianos exorcistarum munus etiam Sulpitii Severi sæculo, ex eo discimus, quod de Martino refert, quem Hilarius Pictorum episcopus, testandi hominis gratia, exorcistam agere jusserat: « Quam ille, inquit, ordinationem, ne despexisse tanquam humiliorem videretur, non repudiavit. » Rig.

(7) *Sola traducit.* Eandem vero potestatem necessam fuisse Judæis etiam ævo suo refert, *Irenæus* lib. II, cap. 6, credo, ob familiarem illis veri Dei notitiam: « Et propter hoc, inquit, Judæi usque nunc hac ipsa invocatione dæmonia effugant, » Rig.

prævaricaretur (8), nec nova inferens dæmonia, cetera depellens; nec adolescentiam vitians, æni bono pudoris informans, ideoque non urbis, sed universi orbis iniquam sententiam pro nomine veritatis, tanto scilicet per quantum plenioris, ut et mortem non de poculo bitum jucunditatis absorbeat, sed de patibulo recomburi per omne ingenium crudelitatis fiat, interea in isto tenebrosiore carcere sæter suos Cebetas et suos Phædonas, si quid ma examinandum est, ad Dei regulas dirigat. nullum alium potiorum animæ demonstratorum auctorem reperiet; a Deo discat ⁵, quod habeat ⁶; aut nec ab alio, si nec a Deo. enim revelabit quod Deus texit? Inde scisciam est, unde et ignorare tutissimum est: at per Deum nescire, quia non revelaverit, per hominem scire, quia ipse præsum-

CAPUT II.

ne non negabimus aliquando philosophos juxta sensisse; testimonium est veritatis etiam us ipsius ⁷. Nonnunquam et in procella convestigis cæli et freti aliqui portus offenditur, pro errore: nonnunquam et in tenebris ad idam et exitus deprehenduntur, cæca felix; sed et natura pleraque suggeruntur, quasi blico sensu, quo animam Deus dotare dignatus unc 619 nacta philosophia ad gloriam proritis inflavit, præ [studio non mirum si istum etim] eloqui quidvis struere eruditi, ma- dicendo persuadentis, quam docendo. Foribus imponit, eas nunc peræquat nunc pri-

Varie lectiones.

notorem a Deo discat *Seml.* ⁶ Quod a Deo habent *Seml.* *Oberth.* quod a Deo discat *Venet. cod Wouw.* *stus Ven. Rig.* ⁸ Quasi comparanda, omnia præscribit, propria ætatibus *Fran.* ⁹ Hermippum *Par.*

Commentarius.

Nullum Æsculapio gallinaceum reddi jubens rictetur. Socrates deos qui vulgo colebantur sic docuerat et tamen moriens gallinaceum vere Æsculapio dixit. Quare prævaricatum esse timius, qui de doctrinæ suæ tenore excide-

Nunc privat. Privat et proprias assignat

Omnia præscribit. Præscriptis definitionibus comprehendit. *Rig.*

Cui a pastoribus perducto ingentes aures suas tradidit. Cujus per aures mentem ceperat philosophus. Notum illud Zenonis ad Cratæ: *Auribus teneri possum, non pallio.* *Λαβὴν ἐκιδέξιος ἢ διὰ τῶν ὠτίων.* Aures tradidem sensu dictum quo supra: « Adamum m aures debentem Evæ. *Rig.*

Ut Hermotimum, cui Clazomenii, etc. *Pli.* lib. vii, cap. 52, Hermotimum Clazomenium at, verum Plutarchus Hermodorum sustinuit: Socratis dæmonio, ubi falsum esse ait Heri Clazomenii animam, relicto corpore, dies que per loca plurima vagari solitam, iterum repetisse. Urbs illa Clazomenæ quæ erat dicta fuit olim Gryna, eratque ibi templum nis oraculo longe celeberrimum; unde Apollo nus. *Le Pr.*

vat (9), de certis incerta præjudicat, provocat ad exempla, quasi comparanda sint omnia; omnia præscribit (10), proprietatibus ⁸ etiam inter similia diversis; nihil divinæ licentiæ servat, leges naturæ opiniones suas facit; ferrem, si naturalis ipsa, ut compos naturæ de conditionis consortio probaretur. Visa est quidem sibi et ex sacris quas putant, literis hausisse, quia plerosque auctores etiam deos existimavit antiquitas, nedum divos, ut Mercurium Ægyptium, cui præcipue Plato assuevit; ut Silenum Phrygem, cui a pastoribus perducto ingentes aures suas Midas tradidit (11): ut Hermotimum ⁹, cui Clazomenii (12) mortuo templum contulerunt; ut Orpheum (13), ut Musæum (14), ut Pherecydem, Pythagoræ magistrum (15). Quid autem, si philosophi etiam illa incursaverunt quæ peæ nos apocryphorum confessione damnantur, certos nihil recipiendum quod non conspiret germanæ et ipso jam ævo pronatæ prophetiæ paraturæ, quando et pseudoprophetarum meminerimus, et multo prius apostatarum spirituum (16), qui hujusmodi quoque ingeniorum calliditate omnem faciem sæculi instruxerint? Postremo, si etiam ad ipsos prophetas adisse credibile est indagatorem quemque sapientiæ ex negotio curiositatis, tamen plus diversitatis invenias inter philosophos quam societatis, cum et in ipsa societate diversitas eorum deprehendatur. Si quidem vera quæque 650 et consonantia prophetis aut aliunde commendant, aut aliorum subornant, cum maxima injuria veritatis, quam efficiunt aut adjuvari falsis, aut patrocinari. Hoc itaque commiserit nos et philosophos in ista præsertim materia, quod interdum communes sententiæ propriis argumentationibus vestiant, contrariis alicubi regulæ

(13) *Ut Orpheum.* Illustris est Orpheus, qui a Græcis Œagri et Calliopes filius censetur:

Ὀρφεὺς Καλλιόπης τε καὶ Ὀλύμποῦ φῖλε κοῦρε
Atque idem ait Apollonius Rhod. lib. i, *Argonaut.*:

..... Τὸν ῥά ποτ' αὐτῇ
Καλλιόπῃ Ὀρφεὺν φαίνεται εὐνηθεῖσα
Ὀλύμποῦ

An idem sit ille cujus opuscula habemus, vehementer dubito. *Le Pr.*

(14) *Ut Musæum.* De Musæo illo late Meursius lib. ii *Lect. antiq.*, plurimosque hoc in loco recenset. Eumolpi filius fuit, et Orphei discipulus. Claruit Athenis et σύγγραφον habuit Linum apud Thebanos. *Le Pr.*

(15) *Pherecydem, Pythagoræ magistrum.* Mirum grati animi testimonium Pythagoræ erga Pherecydem narrat Jamblichus, lib. *de vita Pythagoræ*. Cum enim phthiriasi seu morbo pediculari laboraret, ex Italia in insulam Delum solvit Pythagoras ut eum curaret, atque apud eum mansit donec mortuo parentasset. *Le Pr.*

(16) *Apostatarum spirituum.* Angelos innuit qui de cælo ad filias hominum ruerunt, ut ipse ait lib. xi *de Cultu fem.* *Iren.* lib. i, cap. 2, dixit, spiritalia nequitiae, et angelos transgressos atque apostatas factos. *Rig.*

nostræ; interdum sententias proprias communibus argumentationibus muniant, consentaneis alicubi regulæ illorum; ut prope sit exclusa veritas a philosophia (17) per veneficia in illam sua, et ideo utroque titulo societatis adversario veritatis urgemur, et communes sententias ab argumentationibus philosophorum liberare, et communes argumentationes a sententiis eorum separare, revocando quæstiones ¹⁰ ad Dei litteras, exceptis plane quæ sine laqueo alicujus præjudicii ad simplex testimonium licebit adsumere: quia et ex æmulis nonnunquam testimonium necessarium, si non æmulis prosit. Nec igitur quanta sit sylva materiæ istius apud philosophos pro numero etiam ipsorum commentatorum, quot varietates sententiarum, quot palæstræ opinionum, quot propagines quæstionum, quot implicationes expeditionum. Sed et medicinam inspexi, sororem, ut aiunt, philosophiæ (18), sibi quoque hoc negotium vindicantem, ut ad quam magis animæ ratio pertinere videatur per corporis curam, unde et plurimum sorori refragatur, quod animam quasi coram in domicilio suo tractando magis, norit. Sed viderit utriusque præstantiæ ambitio. Habuit et philosophia libertatem ingenii, et medicina necessitatem artificii ad extendendos de anima retractatus: late quærentur incerta, **651** latius disputantur præsumpta. Quanta difficultas probandi, tanta operositas suadendi: ut merito Heraclitus ille tenebrosus (19) vastiores caligines animadvertens apud examinatores animæ, lædio quæstionum pronuntiavit, terminos animæ nequaquam invenisse omnem viam ingrediendo. Christiano autem paucis ad scientiam hujus rei opus est: nam et certa semper in paucis; et amplius illi quærerere non licet, quam quod inveniri licet; infinites enim quæstiones Apostolus prohibet. Porro non amplius inveniri licet, quam quod a Deo discitur; quod autem a Deo discitur, totum est.

CAPUT III.

Atque utinam nullas hæreses oportuisset existere,

Variae lectiones.

¹⁰ Quæstioni Par. ¹¹ Prævidebatur Seml. ¹² Illis Fran. ¹³ Rigor Jun. ¹⁴ Deputaremus Pam.

Commentarius.

(17) *Ut prope sit exclusa veritas a philosophia.* Quasi fascinalet veritatem intuitus et acumen humanum, et rationibus ex industria nostra fugaretur, velut excluduntur spiritus magicis veneficiis, aut quia præsumptio propriæ ratiocinationis venenum sit ad perdendam veritatem. LAC.

(18) *Medicinam inspexi sororem, ut aiunt, philosophiæ.* Hanc disputationem de anima ut propriam suæ speculationi tractarunt medicorum principes: citat aliquos auctor in hoc opere. Nam licet consideratio animæ ad philosophos spectet, jure cognationis inter medicinam et philosophiam, medici usurpant. Multi citant Aristotelem, Platonem, et Galenum dixisse, philosophiam et medicinam sorores esse: alteram animi, alteram corporis conservatricem. Certissime id dixit Joannes Alex. in commentariis in lib. hæreseon. Sed inter vetustiores id invenio scripsisse Democritum epistola ad Hippocratem. LAC.

(19) *Heraclitus ille tenebrosus.* Haud absimiliter

ut probabiles quique emicarent (*I Cor.* II, 19), nihil omnino cum philosophis super anima quoque experiremur, patriarchis, ut ita dixerim, hæreticorum. Siquidem et ab Apostolo (20) jam tunc philosophia concussio veritatis providebatur ¹¹. Athenis enim expertus linguatam civitatem, cum omnes illic ¹² sapientiæ atque facundiæ caupones degustasset, inde concepit præmonitorium illud edictum. Proinde enim et animæ ratio, per philosophatas doctrinas hominum miscentes aquas vino. Alii immortalem negant animam, alii plus quam immortalem (21) affirmant: alii de substantia, alii de forma, alii de unaquaque dispositione disceptant: hi statum ejus aliunde ducunt, hi exitum aliorum abducunt, prout aut Platonis honor, aut Zenonis vigor ¹³, aut Aristotelis tenor, aut Epicuri stupor, aut Heracliti mæror, aut Empedoclis furor persuaserant. Deliquit, opinor, divina doctrina, ex Judæa potius quam ex Græcia oriens. Erravit et Christus, piscatores citius quam sophistas ad præconium emittens. Si qua igitur in hunc modum de nidoribus philosophiæ candidum et purum **652** aerem veritatis infuscant, ea erunt Christianis enubilanda, et percutientibus argumentationes originales, id est philosophicas, et opponentibus definitiones cœlestes, id est dominicas: ut et illa quibus ethnici a philosophia capiuntur, destruantur, et hæc quibus fideles ab hæresi concutuntur, retundantur. Una jam congressione decisa adversus Hermogenem, ut præfati sumus; quia animam ex Dei flatu, non ex materia vindicamus; muniti et illic divinæ determinationis inobscurabili regula: *Et flavit, inquit, Deus flatum vitæ in faciem hominis, et factus est homo in animam vivam*, utique ex Dei flatu: de isto nihil amplius revolvendum: habet suum titulum, et suum hæreticum. Cæteris hinc exordium inducam.

CAPUT IV.

Post definitionem census, quætionem status patitur. Consequens enim est, ut ex Dei flatu animam professi, initium ei deputemus ¹⁴ Hoc. Plato exclu-

D B. Hieronymus, initio lib. 1 *adv. Jovinianum*, Heraclitum vocat *oxotavov*, quem sudantes philosophi vix intelligunt Ipse enim Laertio teste de industria librum suum de *Natura* obscurus scripsit, ut soli illum eruditi legerent: uude et Craten quemdam, cum illum librum Græcis inveheret, dixisse: Delio aliquo natatore opus esse, qui in illo non suffocaretur. PAM.

(20) *Siquidem et ab Apostolo*, etc. Nullam hic certam scripturam citat, sed alludit ad illud Coloss. II: *Ne quis vos deprædetur, seu concutiat per philosophiam.* PAM.

(21) *Alii immortalem animam, alii plusquam immortalem.* Quales erant Valentiniani, Sadducæi, Epicurus, Democritus et alii. Posterioribus verbis notantur Priscillianistæ, qui animas ejusdem cum Deo substantiæ dicebant, et Gnostici, qui Deo cœternas asserabant. Quod etiam nugabantur Manichæi Gnosticorum discipuli, auctor est Epiphanius, hæc. 66. Le Pa.

dit (22), innatam et infectam animam volens; et natam autem docemus, et factam, ex initii constitutione. Nec statim erravimus, utrumque dicentes; quia scilicet aliud sit natum, aliud factum; utpote illud animalibus competens. Differentiæ autem, sua habendo loco et tempora, habent aliquando et passivitalis commercia. Caput itaque et facturam dici generari, pro in esse poni (23), siquidem omne quod quoquo modo accipit esse, generatur. Nam et factor ipse parens facti potest dici; sic et Plato utitur. Igitur quantum ad fidem nostram factæ natæve animæ, depulsa est philosophi opinio auctoritate prophetiæ quoque.

CAPUT V.

Accerserit Eubulum aliquem (24) et Critolaum (25) et Xenocratem (26), et isto in loco amicum Platonis Aristotelem. **653** Fortassean extruuntur magis ad auferendam animæ corpulentiam, si non alios e contrario inspexerint, et quidem plures corpus animæ vindicantes, nec illos dico solos qui eam de manifestis corporalibus effingunt, ut Hipparchus et Heraclitus ex igni, ut Hippon et Thales ex aqua, ut Empedocles et Critias ex sanguine, ut Epicurus ex atomis, si et atomi corpulentias de coitu suo cogunt (27), ut Critolaus, et peripatetici ejus, ex quinta nescio qua substantia, si et illa corpus, quia corpora includit; sed etiam Stoicos allego, qui spiritum prædicantes animam, pene nobiscum, qua proxima inter se flatus et spiritus, tamen corpus animam facile persuadebunt. Denique Zeno consitum spiritum definiens animam, hoc modo instruit: Quo, inquit, digresso animal emoritur, corpus est; consito autem spiritu digresso, animal emoritur; ergo consitus spiritus corpus est: consitus autem spiritus anima est; ergo corpus est anima. Vult et

¹⁵ Coagrescit Lat.

(22) *Hoc Plato excludit.* Initium nempe animæ: ipse enim, in *Phædro* de immortalitate animæ disputans, quemadmodum a Cicerone translatus est *Tusc.* q. 1, et *Repub.* lib. vi, sic inquit: Si una est ex omnibus anima quæ seipsam moveat, atque adeo principium motus sibi ipsi sit, neque nata certe, et æterna est. Neque enim esse id principium, quod oriretur aliunde. PAM.

(23) *Capititque et facturam dici generari, pro in esse poni.* Caput, hoc est, licet, fas est. Facturam de anima dicit, quod alias diceret Creationem. RIC.

(24) *Eubulum aliquem.* Eubulus Alexandrinus fuit Pyrrhonianus, ut Laertius in Timone testatur, de quo scribit: Εὐφράνορος δὲ δῖπκουσιν Εἰδουλος Ἀλεξανδρεὺς. « Euphranorem audivit Eubulus Alexandrinus, » Sed Suidas aliter scribit, Εἰδουλος Κῆτιος Ἀθηναῖος, υἱὸς Εὐφράνορος. « Eubulus Kettius Atheniensis, Euphranoris filius. » Colligit hic Auctor per gradationem classes philosophorum, qui animam incorporalem fecerunt. LAC.

(25) *Critolaum.* Critolaus Phaselites fuit auditor Lyconis et peripateticus, ut hoc eodem capite dicitur. Neque puto duplicis Critolai hic meminisse Tertullianum, qui mox videbimus; sed unius tantum, qui animam putabat instar puncti incorporalem esse,

Cleanthes non solum corporis lineamentis, sed et animæ notis similitudinem parentibus in filios respondere, de speculo scilicet morum et ingeniorum et affectuum: corporis autem similitudinem et dissimilitudinem capere et animam: itaque corpus similitudini vel dissimilitudini obnoxium. Item corporalium et incorporeorum passiones inter se non communicare. Porro et animam compati corpori, cui læso ictibus, vulneribus, ulceribus condolescit; et corpus animæ, cui afflictæ cura, angor, amor, coægrescit ¹⁵, per detrimentum scilicet vigoris, cuius pudorem et pavorem rubore atque pallore testetur. Igitur anima corpus, ex corporalium passionum communione. Sed et Chrysippus manum ei porrigit, constituens corporalia ab incorporeis derelinqui omnino non posse, quia nec contingantur ab eis; unde et Lucretius (28):

Tangere enim et tangi, nisi corpus, nulla potest res; derelicto autem corpore ab anima, affici morte. Igitur corpus anima, quæ, nisi corporalis, corpus non derelinqueret.

CAPUT VI.

Hæc Platonici, subtilitate potius quam veritate, conturbant. Omne, inquiunt, corpus, aut animale sit **654** necesse est, aut inanimale. Et siquidem inanimale est, extrinsecus movebitur; si vero animale, intrinsecus. Anima autem nec intrinsecus movebitur, ut quæ non sit inanimalis; nec extrinsecus, ut quæ ipsa potius moveat corpus. Itaque non videri eam corpus, quæ non corporalium forma (29) ex aliqua regione moveatur (30). Ad hoc nos mirabimur incongruentiam primo definitionis provocantis ad ea quæ in animam non conveniunt. Non enim potest anima (31) animale corpus dici, aut inanimale; cum ipsa sit quæ aut faciat corpus animale, si adsit, aut inanimale, si absit ab illo. Ita-

Variae lectiones.

Commentarius.

ut Marsilius Ficinus confirmat. Meminit Tullius lib. v *Tusc.* Critolai et Xenocratis, quorum de virtute testimonia citat. LAC.

(26) *Xenocratem.* Hic fuit Platonis discipulus, teste Laertio. Dedit ejus sententiam de anima Tullius lib. i *Tusc.*: « Xenocrates animi figuram, et quasi corpus esse negavit, verum numerum dixit esse, cuius vis, ut jam ante Pythagoræ visum erat, in natura maxima esset. » Et lib. iv *Acad.*: « An, ut Xenocrates, mens nullo corpore? » Aristoteles, lib. i *de anima*, cap. 2 et 4, meminit ejus placiti. LAC.

(27) *Si et Atom corpulentias de coitu suo cogunt.* Atomus Quintilianus, lib. x *Instit.* dixit figuram. RIC.

(28) *Unde Lucretius.* Epicuri sectator Lucretius, lib. i *de Rerum natura*, magistri ad exemplum, probat res illas esse corporeas quæ ad sensus usque perveniunt, ut odores, calor, frigus, voces, Hunc delirasse ait Lactantius, cap. 6, *de Opific.* et contra eum disputat lib. vii, *Instit. div.* LE PA.

(29) *Quæ non corporalium formæ.* Hoc est, rerum corporalium lege, natura. RIC.

(30) *Ex aliqua regione moveatur.* Hoc est, aliquo regente. RIC.

(31) *Non enim potest anima.* etc. Inter proposi-

que quod facit, non potest esse ipsa, ut dicatur animale vel inanimale. Anima enim dicitur substantiæ suæ nomine. Quod si non capit animale corpus dici aut inanimale quod est anima, quomodo provocabitur ad animalium et in animalium corporum formam? Dehinc, si corporis est moveri extrinsecus ab aliquo; ostendimus autem supra moveri animam et ab alio cum vaticinatur, cum furit ¹⁶ utique extrinsecus, cum ab alio: merito quod movebitur extrinsecus ab alio, secundum exempli propositionem, corpus agnoscam. Enimvero, si ab alio moveri corporis est, quanto magis movere aliud? Anima autem movet corpus, et conatus ejus, extrinsecus, foris parent. Ab illa est enim impingi et pedes in incessum, et manus in contactum, et oculos in conspectum, et linguam in effatum, velut sigillario motu (32) superficiem intus agitante. Unde hæc vis ¹⁷ incorporali animæ? unde vacuæ rei solida propellere? Sed quomodo divisi videntur in homine sensus corporales et intellectuales? Corporalium aiunt rerum qualitates, ut terræ ¹⁸, ut ignis corporalibus sensibus renuntiari, ut tactu, ut visu ¹⁹: incorporalium vero intellectualibus conveniri, ut benignitatis, vel malignitatis. Itaque incorporalem esse animam constat, cujus qualitates non corporalibus, sed intellectualibus sensibus comprehendantur. Plane, si non hujus definitionis gradum exclusero. Ecce enim incorporalia ostendo corporalibus sensibus subijci, sonum auditui, colorem conspectui, odorem odoratui: quorum exemplo etiam anima corpori accedit, ne dicas idcirco ea per corporales ²⁰ renuntiari sensus ²¹, quia corporalibus accedant. Igitur si constat incorporalia quoque a corporalibus comprehendendi, cur non et anima, quæ corporalis, ab incorporalibus renuntietur? Certe

A definitio exclusiva sit. De insignioribus argumentationibus erit etiam illa, quod omne corpus corporalibus ali judicant; animam vero, ut incorporalem, incorporalibus, sapientiæ scilicet studiis. Sed nec hic gradus stabit, etiam Sorano methodicæ medicinæ instructissimo (33) auctore respondente animam corporalibus quoque ali; denique, deficientem eam cibo plerumque fulciri (34). Quidni, quo adempto, in totum dilabitur ex corpore? Ita etiam ipse Soranus plenissime super anima commentatus quatuor voluminibus, et cum omnibus philosophorum sententiis expertus, corporalem animæ substantiam vindicat, et si illam immortalitate fraudavit. Non enim omnium est credere, quod Christianorum est. Sicut ergo Soranus ipse rebus ostendit animam corporalibus ali, proinde et philosophus exhibeat illam incorporalibus pasci. Sed nemo unquam cunctanti de exitu animæ mulsam aquam de eloquio Platonis infudit, aut micas de minutiloquio Aristotelis infersit (35). Quid autem facient tot ac tantæ animæ rupicum et barbarorum ²¹ (36), quibus alimenta sapientiæ desunt, tamen inductæ ²² prudentia pollent, et sine academiis et proticibus atticis, et carceribus Socratis, denique jejunantes philosophia ²³, nihilominus vivunt. Non enim substantiæ ipsi alimenta proficiunt studiorum, ~~656~~ sed disciplinæ: qua nec opimiorem animam efficiunt, sed ornatiorem. Bene autem, quod et artes Stoici corporales affirmant. Adeo sic quoque anima corporalis, si et artibus ali creditur. Sed enormis intentio philosophiæ solet plerumque nec prospicere pro pedibus: sic Thales in puteum (37). Solet et, sententias non intelligendo, valetudinis corruptelam suspicari: sic Chrysippus ad elleborem (38). Tale aliquod, opinor, ei accidit, cum duo in unum ²⁴ corpora negavit, alie-

Variae lectiones.

¹⁶ Moveri animam et ab alio; cum vaticinatur, cum furit, utique extrinsecus ab alio, etc. *Jun.* ¹⁷ Visio *Rhen. Seml. Oberth.* ¹⁸ Terra *Par.* ¹⁹ Tactui visui *Rhen. et alii.* ²⁰ Censum *Par.* ²¹ Baronum *Rig. Ven.* ²² Indocta *Rhen. Seml. Oberth.* ²³ A philosophia *apud eosd.* ²⁴ Duo unum corpora *Rig.*

Commentarius.

tiones contradictorias medium statuit Septimius; quod est tamem Aristotelicæ doctrinæ minus congruens. Neque enim Platonici male argumentari in hoc mihi videntur. *Omne corpus*, etc. *Rig.*

(32) *Sigillario motu.* Si legeremus *singulari motu*, veluti privato, quid inde accideret? Sed *sigillario* si retinemus, motum interiorum dicemus seu automatum, qui artificio quodam et virtute organica perficitur. Sigillaria icunculas et exiguas deorum imagines fuisse notum est; unde Arnobius lib. VI: « Quin imo deos esse sigillaria ipsa censetis. » *Le Pr.*

(33) *Sorano methodicæ medicinæ instruct.* Fuit hic Soranus Ephesius, ut docet Suidas, Menandri et Phæbes filius, *ἱατρεύσας ἐπὶ Τραπεζοῦ καὶ Ἀδριανῶ βασιλέων, qui medicinam fecit imp. Trajano et Adriano.* Plurima volumina composuit, quæ citat Suidas, atque etiam exstant hodie fragmenta excusa olim ab Adriano Turnebo: quibus adde Isagogen mendi cum Plinii, Oribasii et Apuleii opusculis referri. Soranos duos exstitisse constat, seniore et juniorem; ambo vero de affectionibus mulierum scripserunt. Supposititia esse fragmenta Sorani medici pro Cleopatra quilibet fatetur. Hæc quoniam turpitudinem attingunt, exposuit rei Veneræ dili-

gens scutator Scioppius. *Le Pr.*

(34) *Denique deficientem eam cibo plerumque fulciri.* Horatius:

Prætinus accedat stomacho fultura ruenti. *Rig.*

(35) *Micas de minutiloquio Aristotelis infersit.* Micas et minutiloquium dicit *λεπτολογία*, scribendi genus subtile, concisum, quale est Aristotelis. *Irenæus* lib. XI, ubi adversus Valentinianos dixerat: « Et minutiloquiam autem, et subtilitatem circa quæstiones, cum sit Aristotelicum, inferre fidei conantur. » Unde etiam noster Septimius, supra *de Præscr. hæc.* « Miserum Aristotelem, qui illis Dialecticam instituit, artificem struendi ac destruendi versipellem in sententiis. » etc. Glossæ veteres, *λεπτότης ἐπὶ πράγματος subtilitas.* *Rig.*

(36) *Barbarorum rupicum et baronum.* Placuit Pithæo, ex Luciliano versu:

Baronum et rupicum squalosa incondita rostra.

At in codice Agobardi legitur *Barbarorum.* *Rig.*

(37) *Sic Thales in puteum.* Laetius *ἐκ βόθρου.* *Rig.*

(38) *Sic Chrysippus ad elleborem.* Lucianus. *ἐαυτὸν ἑλαβεορκεν.* *Rig.*

natus ²⁵ a prospectu et recogitatu pręgnantum, quę non singula quotidie corpora, sed et bina et terna ²⁶ in unius uteri ambitu preferunt ²⁸. Invenitur etiam in jure civili Gręca quędam quinionem enixa (39) filiorum, semel omnium mater, unici fœtus parens multiplex, unici uteri puerpera numerosa, quę tot stipata corporibus, pene dixerim populo (40), sextum ipsa corpus fuit. Universa conditio (41) testabitur, corpora de corporibus processura jam illic esse, unde procedunt: secundum sit necesse est, quod ex alio est: nihil porro ex alio est, nisi dum gignitur: sed tunc ²⁸ duo sunt.

CAPUT VII.

Quantum ad philosophos, satis hæc; quia quantum ad nostros, ex abundanti, quibus corporalitas animę in ipso Evangelio relucebit. Dolet apud inferos anima ejusdam, punitur in flamma, et cruciatur in lingua, et de digito animę felicioris implorat solatium roris. Imaginem existimas (42) exitum illum pauperis lætantis **657** et divitis mœrentis? Et quid illic Lazari nomen (43), si non in veritate res est? Sed etsi imago credenda est, testimonium erit veritatis. Si enim non haberet anima corpus,

Varie lectiones.

²⁵ Alienata Jun. alienate Rhen. ²⁶ Terrena Par. ²⁷ Præferunt Par. ²⁸ Sed tunc abest Rig. ²⁹ Præcepit Rig. Ven. ³⁰ Per omit. Ven.

Commentarius.

(39) *Invenitur etiam in jure civili Gręca quędam quinionem enixa.* Non arbitror Septimium hoc habere ex Julio Paulo, cum is diversum numero factum referat, lib. III. Si pars hered. pet., nimirum quinquies quaternos enixam in Peloponneso. In cujus numeri mentione Paulus a Plinio discrepat. Etenim in VII Nat. hist. sic legimus: Reperitur et in Peloponneso quinos quater enixa. » Quod ex Aristotele sumptum esse minime adfirmaverim, quamvis dixerit, ἀνὰ πέντε γὰρ ἔτεκε, καὶ τὰ πολλὰ αὐτῶν ἔστρεψεν. Etenim Peloponnesi non meminit. Sed et Strabo etiam ex eodem Aristotele aliter narrat, in xv; aliter Agellius in x. Denique Aristoteles ipse, libro quem supra citavimus, eadem de re alio se loco dixisse commemorat, qui locus hodie non apparet. Gaius lib. I *Fidei commissor.*, ut refertur in lib. III *De reb. dubiis*, et Julianus lib. xxxvi *De solutionib.* idem omnino de Alexandrina muliere tradunt, quod hic Septimius noster de Gręca. Rig.

(40) *In jure civili.* In Jurisconsultorum libris, quos ita citare solent etiam veteres grammatici. Auctor Quęst. 115: « Legitur namque cautum in quodam juris libello aliquando mulierem quince peperisse. » Rig. — *Unius uteri puerpera numerosa, quę tot stipata corporibus, pene dixerim populo.* Sic Manilius Astron. I. de tergeminiis Horatii dixit, *Tota acies partus.* — Nam ita legendum exemplaria testantur. Rig.

(41) *Universa conditio.* Quidquid a Deo conditum creatumque est. Rig.

(42) *Imaginem existimas.* Parabolam. Rig.

(43) *Et quid Lazari nomen.* In cod. Agobardi legitur, *Elazari* Cæterum eodem ex historia Lazari argumento Irenęus, circa corporeum quemdam animę habitum ejusdem cum Septimio nostro sententię esse videtur lib. II, cap. 62 et 63. Et tamen solus vapulat Septimius. Credo, quod eloquio disertiore notabilem se fecit. Rig. — Perperam hic Irenęo tribuitur error, quo Tertullianus sibi effingit animabus inhęrescere quandam cor-

poris delineationem, umbratilesque sensus ac colores aërios; voluit tantum Irenęus, idemque et multi posterum volunt inesse in mentibus humanis, etiam in cęlo degentibus, certos quosdam caracteres et certum quemdam ordinem corporis superstitem, quibus ab aliis spiritibus, nempe ab angelis, animę humanę distinguantur. Idipsum est quod vocat Irenęus *characterem corporis et hominis figuram*. Hęc fusius D. Massuet ad loc. citat. ac præsertim in dissert. sua 3, art. 11. Edd.

(44) *Nihil enim anima. si non corpus.* Augustinus notat: « Denique Tertullianus corpus animam esse credidit, non ob aliud, nisi quod eam incorpoream cogitare non potuit, et ideo timuit ne nihil esset, si corpus, » etc. Lib. x, de *Genesi* ad lit. sub finem. Rig.

CAPUT VIII.

Abruptum alioquin et absurdum, idcirco quid de corporalium eximere censu, quia cæteris corporalibus exemplis non adæquet; ubi proprietatum privata discrimina (45), per quę magnificentia au-

poris delineationem, umbratilesque sensus ac colores aërios; voluit tantum Irenęus, idemque et multi posterum volunt inesse in mentibus humanis, etiam in cęlo degentibus, certos quosdam caracteres et certum quemdam ordinem corporis superstitem, quibus ab aliis spiritibus, nempe ab angelis, animę humanę distinguantur. Idipsum est quod vocat Irenęus *characterem corporis et hominis figuram*. Hęc fusius D. Massuet ad loc. citat. ac præsertim in dissert. sua 3, art. 11. Edd.

(44) *Nihil enim anima. si non corpus.* Augustinus notat: « Denique Tertullianus corpus animam esse credidit, non ob aliud, nisi quod eam incorpoream cogitare non potuit, et ideo timuit ne nihil esset, si corpus, » etc. Lib. x, de *Genesi* ad lit. sub finem. Rig.

(45) *Abruptum alioquin et absurdum, idcirco quid de corporalium eximere censu, quia cæteris corporalibus exemplis non adæquet, ubi proprietatem privata discrimina.* Est quod miremur Augustinum post hæc verba Septimio nostro nihilominus acerbè succensere: « Quia sane, inquit, quoniam acutus est, interdum contra opinionem suam visa veritate superatur. Quid enim verius dicere potuit, quam id quod ait quodam loco: Omne corporale passibile est? Debit ergo mutare sententiam, qua paulo superius dixerat etiam Deum corpus esse. Neque enim arbitror eum ita desipuisse, ut etiam Dei naturam passibilem crederet. » Profecto enim hoc voluit Septimius, animas quidem, ac Deum ipsum esse corpora, sed corpora sui generis, hoc est, cum suarum proprietatum privato discrimine. Quo sane significavit talia se corpora intelligere, quę nec animę dignitati, nec majestati divinę quidquam officiant. Itaque nec propterea Dei naturam esse passibilem, quamvis propterea sit animę natura passibilis. Etenim esse animę corpus sui generis per quod patiatur; esse autem Deo quoque corpus sui generis, hoc est divini, adeoque passionis experts. Rig.

toris ex operum eorundem diversitate signatur; ut sint tam discreta quam paria, tam amica quam et æmula. Siquidem et ipsi philosophi ex contrariis universa constare cōdicunt, secundum amicitiam et inimicitiam Empedoclis (46). Sic igitur etsi **658** corporalia incorporalibus objacent, ipsa quoque inter se differunt, ut differentia species eorum ampliet, non genus mutet: ut sint corporalia, sic multa in Dei gloriam ³¹, dum varia; sic varia, dum diversa; dum his alii qualitatū sensus, alii illis; dum his alia alimenta, alia illis; dum hæc invisibilia, illa visibilia; dum hæc gravia, illa levia. Aiunt enim et idcirco animam incorporalem renuntiandam, quia, digressa ea, graviora efficiantur corpora defunctorum, cum leviora esse deberent, unius corporis pondere exempto, si anima corpus. Quid enim, inquit Soranus, si mare negent corpus, quia extra mare immobilis et gravis navis efficitur? Quanto ergo validius corpus animæ, quod tanti postea ponderis corpus levissima mobilitate circumfert? Cæterum est ³² invisibilis anima, et pro conditione corporis sui, et pro proprietate substantiæ, et pro natura etiam eorum quibus invisibilis esse sortita est. Solem noctuæ nesciunt oculi; aquilæ ita sustinent, ut natorum suorum generositatem de pupillarum audacia iudicent: alioqui non educabunt, ut degenerem, quem solis radius averterit. Est adeo alteri quid invisibile, alteri non, quod non ideo incorporale sit, quia non ex æquo vis ³³ valet. Sol enim corpus, siquidem ignis; sed quod aquila confiteatur, neget noctua; non tamen præiudicans aquilæ: tantundem et animæ corpus invisibile carni s

forte, spiritus vero visibile; sic Joannes, in spiritu Dei factus, animas martyrum conspicit (*Apoc.* vi, 20).

CAPUT IX.

Cum animæ corpus asserimus (47) propriæ qualitatis **659** et sui generis (48), jam hæc conditio proprietatis de cæteris accidentibus corpulentæ præiudicavit (49). aut hæc adesse ei quam corpus ostendimus ³⁴, sed et ipsa sui generis, pro corporis proprietate; aut etsi non adsint, hoc esse proprietatis, non adesse corpori animæ, quæ corporibus cæteris adsint. Et tamen non inconstanter profitebimur, solemniora quæque, et omnimode debita corpulentæ, adesse animæ quoque, ut habitum, ut terminum, ut illud trifariam distantivum ³⁵, longitudinem dico, et latitudinem, et sublimitatem, quibus metantur corpora philosophi. Quid nunc, quod et effigiem animæ damus (50), Platone nolente (51), quasi periclitetur de animæ immortalitate? Omne enim effigiatum compositum et structile adfirmat: dissolubile autem, omne compositum et structile: sed animam immortalem: igitur indissolubilem quam immortalem, et ineffigiatam, qua ³⁶ indissolubilem. Cæterum composititiam et structilem, si effigiatam; tanquam alio eam modo effigians intellectualibus formis, pulchram iustitia et disciplinis philosophiæ, deformem vero contrariis artibus. Sed nos corporales quoque illi inscribimus lineas, non tantum ex fiducia corporalitatis per æstimationem, verum et ex constantia gratiæ (52) per revelationem. Nam quia spiritalia charismata agnoscimus (53), post Joannem quoque prophetiam meruimus consequi. Est hodie soror apud nos (54) revelationum cha-

Variæ lectiones.

³¹ In Dei gloria *Rhen.* ³² Etsi invisibilis *Rhen. Seml. Oberth. Jun. mavult* Etsi invisibilis anima: at pro conditione. ³³ Visus *Jun.* ³⁴ Qua corpus ostendamus *Rhen. Pam. et alii.* ³⁵ Distantivum *V. C. Wouw.* distinctivum vel distantivum *Lat.* distantium longitudinem, latitudinem et sublimitatem *Cod. Agobard.* ³⁶ Quam immortalem — quam indissolubilem *Rhen. et alii.*

Commentarius.

(46) *Secundum amicitiam et inimicitiam Empedoclis.* Empedoclis versus hac de re sic habent:

* Ἀλλοτε εἰς φιλόνητι συνέρχμεν' εἰς ἑναπαντα,
* Ἀλλοτε δ' αὖ δὲ ἕκαστα φορέμενα νείκεος ἔχθρῃ.

RIG.

(47) *Cum animæ corpus asserimus.* Ex præcedentium capitulum absurda suppositione de corporalitate animæ, trahitur in aliud absurdum: instar annulorum catenata veniunt omnia ad unius lationem: **D** probat deinceps effigiem esse animæ corporalem. RIG.

(48) *Propriæ qualitatis et sui generis.* Plinius, etsi non optimus harum rerum doctor, postquam de Deo dixit, « Totus est sensus, totus est visus, totus auditus, totus animæ, totus animi; » addidit, *totus sui.* RIG.

— *Corpus sui generis.* Sic etiam loquitur lib. de Car. Chr. RIG.

(49) *De cæteris accidentibus corpulentæ præiudicavit.* Sæpe in suo significato utitur verbo *præiudico*, pro, iudicium prævium dare, aut præmonstrare. Sensus huius clausulæ est: conditio proprietatis corporea jam erit conspicuum quoddam indicium ad iudicandum de cæteris corpulentæ accidentibus. LAC.

(50). *Quid nunc, quod et effigiem animæ damus*

Irenæus lib. II: « Hominis figuram; » et, « Characterem corporis in quo adaptatur. » LAC.

(1) *Platone nolente.* Platonis verba citat Clemens Alex. lib. v. *Strom.* Plato in *Phædone* fecit animam expertem totius figuræ et coloris: neque enim cum effigie constare poterat incorporalitas animæ, neque cum incorporalitate immortalitas, quam ibi fulcit, et probat sub Socratis persona. In *Timæo* quoque dicit substantiam simplicem, facultatibus multiplicem, et tanquam tabulam rasam, quod docuit Aristoteles, et præcipue eo opere quo cum Platone maxime sentit. « de divina sapientia secundum *Ægyptios*, » lib. II. cap. 3, et Alcinoüs in *Instit. Plat.* LAC.

(52) *Ex constantia gratiæ.* Constantiam gratiæ dicit, gratiam de qua certissime constat. RIG.

(53) *Nam quia spiritalia charismata agnoscimus.* Horum meminit etiam Irenæus, lib. v, cap. 8, ubi perfectos interpretatur eos qui perceperunt Spiritum Dei, et omnibus linguis loquuntur per Spiritum Dei: « Quemadmodum inquit, et multos audivimus fratres in Ecclesia prophetica habentes charismata, et per Spiritum universis linguis loquentes. » RIG.

(54) *Est hodie soror apud nos.* Existimavit Jac. Pamelius sororem hanc fuisse Priscillam: quod

rismata sortita, quas in ecclesia inter Dominica solemnina per exstasin **660** in spiritu patitur: conversatur cum angelis, aliquando etiam cum Domino, et videt et audit sacramenta, (55) et quorundam corda dignoscit (56), et medecinas desiderantibus submittit. ³⁷ Jam vero, prout Scripturæ leguntur, aut Psalmi canuntur, aut adlocutiones proferuntur (57), aut petitiones delegantur, ita inde materiæ visionibus subministrantur. Forte nescio quid de anima disserueramus, cum ea soror in spiritu esset. Post transacta solemnina, dimissa plebe, quo usu solet nobis renuntiare quæ viderit (nam et diligentissime digeruntur, ut etiam probentur): Inter cætera, inquit, ostensa est mihi anima corporaliter, et spiritus videbatur, sed non inanis et vacuæ qualitatis, imo quæ etiam teneri repromitteret, tenera et lucida, et aerei coloris ³⁸, et forma per omnia humana. Hoc visio ³⁹, et Deus testis, et Apostolus charismatum in Ecclesia futurorum idoneus sponsor; tu, nec si ⁴⁰ res ipsa de singulis persuaserit ⁴¹, credas! Si enim corpus anima, sine dubio inter illa quæ supra sumus professi. Proinde et coloris proprietas omni corpori adhæret; quem igitur alium animæ æsimabis colorem, quam aerium ac lucidum? Non ut aer sit ipsa substantia ejus, et si hoc Ænesidemo visum est et Anaximeni, puto secundum quosdam, et Heraclito; nec ut lumen, etsi hoc placuit pontico Heraclidi. Nam et cerauneis gemmis non ideo substantia ignita est, quod coruscent rutilato rubore; nec beryllis ideo aquosa materia est, quod fluctuent colato nitore. **661** Quanta enim et alia color sociat, natura dissociat! Sed quoniam omne tenue atque perlucidum aeris æmulum est, hoc erit anima, qua flatus est et spi-

³⁷ Sumit Par. ³⁸ Etherii coloris Par. et aërii coloris Pam. ⁴⁰ Nisi Pam. ⁴¹ Ne inser. Pam. ⁴² Paulus V. G. cit Pam.

respuat, post Junium, Lacerda. Putavit Junius revelationes illas a Deo non esse, sed phantasma laborantis melancholiæ, aut illudentis dæmonis: quod rejecit quoque Lacerda. Loqui videtur de sorore seu privata persona; erat tamen publica Priscilla, ex quo sacerdotium et docendi munus assumpsit, ut lib. de Præscript. habetur. Revelatio item cordium, et morborum curatio suadent, ea non contigisse melancholiæ vitio. Læ Pr.

(55) *Et videt et audit sacramenta.* Parabolas, ænigmata, figuras, mysteria; cujusmodi sunt quæ ostenduntur aut suggeruntur per somnia, quibus Dei voluntas significatur sive aperitur. Sic lib. de Jejunii, agnitionem sacramentorum dixit a Deo tributam Danieli somniorum interpretandorum peritiam. Et lib. I adversus Marcionem: « Leonas aridæ et ardentis naturæ sacramenta; » hoc est, signa, figuras.

— *Videt et audit sacramenta.* Mysteria. Audivit Paulus in illo sui raptu ἀρρήτα ῥήματα. Irenæus Latine dixit, *Sermones inenarrabiles*, lib. v. cap. 7. Rig.

(56) *Et quorundam corda dignoscit.* Quales perfecti illi apud Irenæum, loco supradicto: « Absconsa hominum in manifestum producentes ac utilitatem: τὰ ἀρρήτα τῶν ἀνθρώπων εἰς φανερόν ἀγόντες

ritus tradux. Siquidem, præ ipsa tenuitatis subtilitate, de fide corporalitatis periclitatur. Sic et effigiem de sensu jam tuo concipe non aliam animæ humanæ deputandam præter humanam, et quidem ejus corporis quod unaquæque circumtulit. Hoc nos sapere interim primordii contemplatio inducat. Recogita enim, cum Deus *flasset in faciem hominis flatum vitæ, et factus esset homo in animam vivam*, totum utique per faciem statim flatum illum in interiora transmissum, et per universa corporis spatia diffusum, simulque divina aspiratione densatum, omni intus linea expressum esse, quam densatus impleverat, et velut in forma gelasse. Inde igitur et corpulentia animæ ex densatione solidata est, et effigies expressione formata. Hic erit homo interior, alius exterior, dupliciter unus: habens et ille oculos et aures suas, quibus populus ⁴² Dominum audire et videre debuerat (58); habens et cæteros artus, per quos et in cogitationibus utitur, et in somniis ⁴³ fungitur. Sic et diviti apud inferos lingua est, et pauperi digitus, et sinus Abrahæ. Per has lineas et animæ martyrum sub altari intelliguntur. A primordio enim in Adam concreta et configurata corpori anima, ut totius substantiæ, ita et conditionis istius semen efficit ⁴⁴.

CAPUT X.

Pertinet ad statum fidei, simplicem animam determinare, secundum Platonem, id est uniformem dumtaxat substantiæ nomine. Viderint artes et disciplinæ, viderint et hæreses. Quidam enim volunt, aliam illi substantiam naturalem inesse, spiritum, quasi aliud sit vivere, quod venit ab anima, aliud spirare, **662** quod fiat a spiritu (59); nam et animalibus

Jun. mavult. ³⁹ Hoc visio *delent Rhen.* hæc visio est *Wouw.* ⁴³ Somnis *Rhen. Seml. Oberth. Pam.* ⁴⁴ Efficit Pam.

Commentarius.

ἐν τῷ συμπέποντι: quæ verba leguntur apud Euseb. lib. v., cap. 7. Rig.

(57) *Adlocutiones proferuntur.* Ipse in Apolog. « Coimus ad litterarum divinarum commemorationem, si quid præsentium temporum qualitas aut præmonere cogit, aut recognoscere, » etc Rig.

(58) *Quibus populus Dominum audire et videre debuerat.* Exemplar Agobardi, *Quibus populus dno. aud. et v. d.* Omnino legendum ex cod. Ful. Ursini: « Quibus Paulus Dominum audire et videre debuerat. » Innuat enim raptum illum Pauli, cujus ipse Paulus meminit II ad Cor. cap. xii, ubi se raptum fuisse ait in paradisum, sed nescire, εἴτε σώματι εἴτε ἔκτος τοῦ σώματος. Septimii sententiam refellit Augustinus loco supra citato: « Esse, inquit, quibus auribus et quibus oculis debuit audire et videre Deum Paulus, quibus anima in somnis fungitur. Cum si ipsum Tertullianum quisquam videret in somnis, numquam se diceret ab eo visum et cum eo locutum, quem vicissim ipse non vidisset, » etc. Qui locus, uti vulgo legitur, eodem laborat mendo, quo Septimianus. Etenim his illic legitur *populus*, ubi legendum *Paulus*. Rig.

(59) *Aliud sit vivere quod venit ab anima, aliud spirare quod fiat a spiritu.* Philosophis ratio ex respiratione sumpta magni fuit ponderis: distingue-

bus non omnibus utrumque adesse. Pleraque enim vivere solummodo, non etiam spirare, eo quod non habeant organa spiritus, pulmones et arterias. Quale est autem, in examinatione humanæ animæ, culicis atque formicæ argumenta respicere? quando et vitalia, pro cuiusque generis dispositione, omnibus propria animalibus temperavit artifex Deus, ut nulla inde conjectura captanda sit. Nam neque homo, si pulmonibus et arteriis structus est, idcirco aliunde spirabit, aliunde vivet: neque formica, si membris huiusmodi caret, idcirco negabitur spirare, quasi solummodo vivens. Cui vero tantum patuit in Deo opera, ut alicui hæc deesse præsumperit? Herophilus ille, medicus aut lanius (60), qui sexcentos exsecuit ut naturam scrutaretur, qui hominem odiit ut nosset, nescio an omnia interna ejus liquido exploravit, ipsa morte mutante quæ vixerant, et morte non simplici, sed ipsa inter artificia exsectionis errante (61). Philosophi pro certo renuntiaverunt, culicibus et formicis et tineis deesse pulmones et arterias. Dic mihi, inspector curiosissime, oculos habent ad videndum? Atquin et pergunt quo volunt, et vitant et adpetunt quæ videndo sciunt; designa oculos, denota pupulas. Sed et exedunt tineæ; demonstra mandibulas, ⁴⁵ deprome genuinos. Sed et personant culices, ne in tenebris quidem aurium cæci (62): tubam pariter et lanceam (63) oris illius ostende: Quodvis animal, unius licet puncti, aliquo alatur necesse est; exhibe pabuli transmittendi, decoquendi defæcandique membra. Quid ergo dicemus? Si per hæc vivitur, erunt hæc in omnibus utique quæ vivunt, etsi non videntur, etsi non adprehenduntur pro mediocritate: hoc magis credas, si Deum recogites tantum artificem in modicis (64), quantum et in maximis. Si vero non putas capere tam minuta corpuscula Dei ~~663~~ ingenium, sic quoque magnificentiam ejus agnoscas, quod modicis animalibus, sine necessariis membris nihilominus vivere instruxerit, salvo etiam visu sine oculis, et esu sine denticulis, et digestu sine alveis:

Variae lectiones.

⁴⁵ Mandibula alii. ⁴⁶ Spiritum, naturam *Rhen.* ⁴⁷ Quæ div. poss. si f. Sed l. et d. c. Sed n. erunt *omitt. Pam. ex Gelenio.* Dividi non possent, et fuissent, sed licet duo esse concreta, etc., *Gagnæus.*

Commentarius.

bant enim hoc pacto animam a spiritu, sive animam nihil aliud quam spiritum dicebant seu ventum. Anima quasi *ἄνεμος* secundum Isidorum, lib. II *Orig.* Patribus non item placuit illa ratio, sed frivola visa est. LE PR.

(60) *Herophilus ille, medicus aut lanius.* Anatomia, quæ et celebris magnoque in pretio fuit apud ethnicos, a veteribus Christianis odio quam maximo afficiebatur. Quamvis hic dictum lanium Herophilum constet, quod vivos homines dissecaret. Id autem solitos facere Erasistratum, Dioctem et Hérophilum docet Claudius Galen. VIII *de Plac. et n Anat. admin.* Poenituit sæculo proxime elapso virum eruditum et anatomicæ rei peritissimum Vesalium vivum hominem anatomia lacerasse, id enim Christianum non sapit. LE PR.

(61) *Sed ipsa inter artificia exsectionis errante.* Itaque etiam vivos Herophilus ille laniabat. RIG.

(62) *Ne in tenebris quidem aurium cæci.* Etiam in tenebris discernunt aures. Nam sunt præsertim au-

quemadmodum et incedunt quædam sine pedibus, manante impetu, quod angues; et insurgente conatu, quod vermes; et spumante reptatu quod limaces (65). Ita et spirari cur non putes sine pulmonum foliis, et sine fistulis arteriarum? ut pro magno amplectaris argumento, idcirco animæ humanæ spiritum accedere, quia sint quæ spiritu careant; et idcirco ea spiritu carere, quia flaturalibus artubus structa non sint. Vivere sine spiritu existimas aliquid, spirare sine pulmonibus non putas? Quid est, oro te, spirare? Flatum, opinor, ex semetipso agere. Quid est non vivere? Flatum, opinor, ex semetipso non agere. Hoc enim respondere debeo, si non idem est spirare quod vivere. Sed mortui erit non agere flatum: ergo viventis est agere flatum. Sed et spirantis est agere flatum: ergo et spirare viventis est. Utrumque si sine anima decurrere potuisset, non fuisset animæ spirare, sed solummodo vivere. At enim vivere spirare est, et spirare vivere est. Ergo totum hoc, et spirare et vivere, ejus est, cuius et vivere, id est animæ. Denique, si separas spiritum et animam ⁴⁶, separa et opera: agant in discreto aliquid ambo, seorsum anima, seorsum spiritus: anima sine spiritu vivat, spiritus sine anima spiret; alterum relinquat corpora, alternum remaneat, mors et vita convenient. Si enim duo sunt, anima et spiritus, dividi possunt, ut divisione eorum, alterius discedentis, alterius immanentis, mortis et vitæ concursus eveniat. Sed nullo modo eveniet: ergo duo non erunt, quæ dividi non possunt; quæ dividi possent, si fuissent. Sed licet et duo esse concreta. Sed non erunt ⁴⁷ concreta, si aliud est vivere, aliud spirare. Distingunt substantias opera: et quanto nunc firmius est, ut unum ~~664~~ credas, cum distantiam non das, ut ipsa sit anima spiritus, dum ipsius est spirare, cuius et vivere! Quid enim, si diem aliud habere velis, aliud lucem quæ accidat diei? cum dies ipsa lux sit. Plane erunt et alia genera lucis, ut ex ignium ministerio. Erunt enim et aliæ spiritus species, ut ex Deo, ut

ribus infesti. Has potissimum appetunt tubæ truculentiae spiculo. RIG.

(63) *Tubam pariter et lanceam.* Sic habet exemplar Agobardi. Antea legebatur *hianceam*, depravatissime. Os culicis tuba est pariter et lancea. Plinius, XI, 2: « Qua subtilitate pennas adnexuit, prælongave pedum crura disposuit? ubi illam avidam sanguinis, et potissimum humani siliim accendit; telum vero perfodiendo tergori quo spiculavit ingenio, ut fodiendo acuminatum pariter sorbendoque fistulosum esset? » RIG.

(64) *Deum recogites tantum artificem in modicis.* Sic deicit ad naturæ Auctorem referre, quæ non nisi naturæ tribuit Plinius: « Nusquam spectatiore, inquit, naturæ artificio. In magnis siquidem corporibus, aut certe majoribus, facilis officina, sequaci materia, fuit. In his vero tam parvis atque tam nullis, quæ ratio! quanta vis! quam inextricabilis perfectio! » RIG.

(65) *Limaces.* Limax est cochlea nuda. LE PR.

ex diabolo. Ita cum de anima et spiritu agitur, ipsa erit anima spiritus, sicut ipsa dies lux. Ipsum est enim quid, per quod est quid.

CAPUT XI.

Sed ut animam spiritum dicam, præsens quæstionis ratio compellit, quia spirare alii substantiæ adscribitur : hoc dum animæ vindicamus, quam uniformem et simplicem agnoscimus, spiritum necesse est certa conditione dicamus ; non status nomine, sed actus ; nec substantiæ titulo, sed operæ ; quia spirat, non quia spiritus proprie est (66) : nam et flare, spirare est. Ita et animam, quam flatum ex proprietate defendimus spiritum nunc ex necessitate pronuntiamus. Cæterum adversus Hermogenem, quicquid ex materia, non ex Dei flatu contendit, flatum proprie tuemur. Ille enim, adversus ipsius Scripturæ fidem, flatum in spiritu vertit (67) : ut dum incredibile est (68), spiritum Dei in delictum, et mox in iudicium devenire, ex materia potius anima credatur, quam ex Dei spiritu. Idcirco nos et ille flatum eam defendimus, non spiritum, secundum Scripturam, et secundum spiritus distinctionem : et hic spiritum ingratum pronuntiamus (69), secundum spirandi et flandi communionem. Illic de substantia quæstio est : spirare enim substantiæ actus est. Nec diutius de isto, nisi propter hæreticos, qui nescio quod spiritale semen infulciunt animæ, de Sophiæ matris occulta liberalitate conlatum, ignorante factore, cum Scriptura factoris magis Dei sui conscia⁴⁸, nihil amplius promulgaverit, quam Deum flantem in faciem hominis flatum vitæ (70), et hominem factum in animam ~~665~~ vivam, per quam exinde et vivat et

aspiret : satis declarans differentias spiritus et animæ, insequentibus instrumentis, ipso Deo pronuntiante (Isa. LVII, 16) : *Spiritus ex me prodivit* (71), *et flatum omnem ego feci*. Et anima enim flatum factus ex spiritu. Et rursus (Isa, XLII, 5) : *Qui dedit flatum populo super terram, et spiritum calcantibus eam* (72). Primo enim anima, id est flatum, populo in terra incedenti, id est in carne carnaliter agenti, postea spiritus eis qui terram calcant, id est opera carnis subigunt : quia et Apostolus (I Cor. xv, 46) : *Non primum quod spiritale est, sed quod animale, postea spiritale*. Nam etsi Adam statim prophetavit magnum illum sacramentum in Christum et Ecclesiam (Ephes. v. 30, 31) : *Hoc nunc os ex ossibus meis, et caro ex carne mea ; propter hoc relinquet homo patrem et matrem, et agglutinabit se uxori* ⁴⁹ *sua, et erunt duo in carnem unam* ; accidentiam spiritus passus est : cecidit enim exstasis super illum, sancti Spiritus vis, operatrix prophetiæ. Nam et malus spiritus accidens res est. Denique Saulem tam Dei spiritus postea vertit in alium virum, id est in propheten, cum dictum est (I Reg. x, 11) : *Quid hoc filio Cis ? an et Saul in prophetis ?* quam et malus spiritus postea vertit in alium virum, in apostatam scilicet. Iudam quoque aliquandiu cum electis deputatum usque ad loculorum officium, et, si jam fraudatorem, traditorem tamen ⁵⁰ nondum, postea diabolus intravit. Igitur si neque Dei, neque diaboli spiritus ex nativitate confertur animæ, solam eam constat ante eventum spiritus utriusque : si solam, et simplicem et uniformem substantiæ nomine, atque ~~666~~ ita non aliunde spirantem quam ex substantiæ suæ sorte.

Varie lectiones.

⁴⁸ Magis conscientia cod. Agobardi ⁴⁹ Mulieri cod. Agobard. ⁵⁰ Tandem Rhen. Seml. Oberth.

Commentarius.

(66) *Non quia spiritus proprie est*. Scilicet non quia spiritus seorsim, et per se peculiaris res diversa sit ab anima, ita commode, et mitius licet mollire Tertullianum ; neque tamen nimium succensebo, si paradoxam aliquod hic observes, quasi neget Tertullianus animam spiritum proprie esse, quia si esset spiritus, corpus non esset. LAC.

(67) *Adversus ipsius Scripturæ fidem flatum in spiritu vertit*. Secuti sunt Hermogenem alii tum in versione, tum in sententia, quos notat Augustinus, lib. XII, de Civit. cap. 25, ubi observat adversus illos et Hermogenem, non esse scriptum πνεῦμα, sed πνοήν, ut excludat eorumdem interpretationem de spiritu sancto, et non de anima. LAC.

(68) *Ut dum incredibile est*. Non fecit hoc Hermogenes, ut auctoritatem veteri Scripturæ demeret, quam alii hæretici ejus ævi contendeant ; nam non negavit ipse fidem libro Geneseos ; sed interpretabatur illuc spiritum de Spiritu sancto, supponens jam animam in homine, ut inde originem animæ arguere posset, non ex Deo fuisse, sed ex materia. Ita Philastrius, lib. I. LAC.

(69) *Et hic spiritum ingratum pronuntiamus*. Ingratus, hoc est, invit. Supra dixit, *Ex necessitate pronuntiamus*. RIC.

(70) *Deum flantem in faciem hominis flatum vitæ*. Alludit ad illud Gen. II supra citatum c. 3. et, et lib. adv. Hermog. c. 31 : *Et flavit Deus flatum vitæ in faciem hominis, et factus est homo in animam vi-*

vam ; flatum vitæ animam utrobique interpretatur ; quam explicationem veram esse supra ostendimus, I. de Baptismo, c. 5. Quibus addere visum est illud Theodoret in Epist. div. dogmat. : « Nomine flatu non intelligimus partem aliquam essentiæ divinæ, secundum Cerdonis et Marcionis rabiem, sed animæ naturam per id denotari, quod anima spiritus sit rationalis et intellectualis. » Cui consentit etiam Prudentius in Hamartig. et ante Tertullianum B. Irenæus, l. v. c. 7. Quare male inter hæreses recenset Philastrius, animam Dei flatum dicere. PAM.

(71) *Spiritus ex me prodivit*. Supra lib. adv. Hermogenem, cap. 32, nullam facit, citans hanc Scripturam Isa. LVII, *spiritus et spiritus* differentiam : imo per eam spiritum intelligi dicit, de quo etiam venti constituerunt : hic vero spiritum pro Spiritu sancto, flatum pro anima, imitatus Irenæum lib. V adversus Hæres. cap. 12, fere de verbo ad verbum, per citationem non solum hujus, sed et sequentium scripturarum. PAM.

(72) *Qui dedit flatum populo super terram, et spiritum calcantibus eam*, etc. Etiam hic fere ad verbum imitatur B. Irenæum ubi supra, qui post recitata eadem Isaie XLII verba addit : « Ad flatum quidem communiter omni qui super terram est populo dicens daturum, spiritum autem his qui conculcant terrenas concupiscentias. » Consentit etiam B. Basilii l. de S. Spiritu., c. 21. PAM.

CAPUT XII.

Proinde, et animum, sive mens est, νοῦς apud Græcos (73), non aliud quid intelligimus quam suggestum animæ ingenitum et insitum, et nativitus proprium, quo agit, quo sapit, quem secum habens ex semetipsa se commoveat in semetipsa, atque ita moveri videatur ab illo tanquam substantia alia, ut volunt qui etiam universitatis motatorem animum, decernunt (74), illum deum Socratis (75), illum Valentini Monogenem ex patre Bytho et matre Sige⁵¹. Quamvis⁵² Anaxagoræ turbata sententia est (76) : initium enim omnium commentatus animum, et universitatis oscillum illius axe suspendens (77), purumque eum adfirmans, et simplicem et incommiscibilem, hoc vel maxime titulo segregat ab animæ commixtione; et tamen eundem alibi animæ addicit. Hoc etiam Aristoteles denotavit (78), nescio an sua paratior implere, quam aliena inanire⁵³. Denique et ipse definitionem animi cum differret, interim alterum animi genus pronuntiavit, illum divinum, quem rursus et impassibilem subostendens, abstulit, et ipse eum a consortio animæ. Cum enim animam passibilem constet eorum quæ sortita est pati; aut per animum et cum animo patietur, si concreta est animo (non potest animus impassibilis induci); aut si non per animum nec cum animo patietur anima, non erit concreta illi, cum quo nihil, et qui nihil patitur⁵⁴. Porro si nihil per illum et cum illo anima patietur, jam nec sentiet, nec sapiet, nec movebitur per illum, ut

A volunt. **667** Nam et sensus passiones (79) facit Aristoteles. Quidni? et sentire enim pati est, quia pati sentire est. Proinde et sapere sentire est, et moveri sentire est: ita totum pati est. Videmus autem nihil istorum animam experiri, ut non et animo deputetur, quia per illum et cum illo transfigatur. Jam ergo et commiscibilis est animus, adversus Anaxagoram; et passibilis, adversus Aristotelem. Cæterum, si discretio admittitur (80), ut substantia duæ res sint, animus atque anima, alterius erit et passio, et sensus, et sapor omnis, et aclus, et motus: alterius autem otium, et quies et stupor, et nulla jam causa; et aut animus vacabit, aut anima. Quod si constat ambobus hæc omnia reputari, ergo unum erunt utrumque, et Democritus obtinebit, differentiam tollens, et quaeretur quomodo unum utrumque, ex duarum substantiarum confusione, an ex unius dispositione. Nos autem animum ita dicimus animæ concretum, non ut substantia⁵⁵ aliud, sed ut substantiæ officium.

CAPUT XIII.

Ad hoc dispicere superest, principalitas ubi ait, id est, qui⁵⁶ cui præest, ut cujus principalitas apparuerit, illa sit substantiæ massa; id autem cui massa substantiæ præerit officium naturale substantiæ deputetur. Enimvero, quis non animæ dabit summam omnem, cujus nomine totius hominis mentio titulata est? Quantas animas pascio, ait dives (81), non animos; et animas salvas optat gubernator, non animos; et rusticus in opere, et in

Variæ lectiones.

⁵¹ Et matre ἐνοια Fran. Pam. ἑρπύνη Par. alii ἡρπυα. ⁵² Quam Rig. Venet. ⁵³ Damnare al. ⁵⁴ Cum qua nihil, et cui nihil patitur Fran. cum quo nihil et per quem nihil patitur Jun. ⁵⁵ Substantiæ Fran. ⁵⁶ Quid Rig. Venet.

Commentarius.

(73) *Sive mens est, νοῦς apud Græcos.* Cum animus Græce, uti recte hic Tertullianus νοῦς apud Græcos dicatur, anima vero ψυχή, non possum illis assentire, ut hoc obiter adnotem, qui libris Aristotelis πρὸς τῆς ψυχῆς, titulum dant, *De animo*, non *De anima*, uti vulgatum est. PAM.

(74) *Qui etiam universitatis mot. animum decernunt.* Intelligere videtur Thaletem, qui, Aristot. teste (l. 1 de anima, c. 5), totum universum dicebat animatum, et animam ejus Deum. Item Zenonem, qui (uti ipse Auctor inquit Apolog. c. 24) *factitorem universitatis determinabat, et Deum vocari, et animum Jovis.* A quibus etiam non dissentiebat Pythagoras, qui, Lactant. teste (l. 1, c. 5), Deum animum dicebat, qui per universas mundi partes omnemque naturam commans atque diffusus; ex quo omnia quæ nascuntur animalia vitam capiant. Et vero Aristotelis, Thaletis, Anaxagoræ, Diogenis, Heracliti, Alemæonis similes opiniones recehset (l. 1 de Anim. c. 2). PAM.

(75) *Illum Deum Socratis.* Quod Plato de Deo ex sententia Socratis scripsit, non modo Auctor, sed etiam B. Justinus (III Apolog.) Socrati tribuit; at ille, in *Timæo*, Jovis animam per universum mundum diffusam etiam sentit; quem ipsum parentem et opificem universorum inventu difficilem pronuntiavit: quemadmodum B. Augustinus citato lib. XIII de Civit. Dei, c. 17. Quo etiam pertinet illud Auctoris supra Apolog. c. 47: « Platonici Deum intra mundum collocant, qui gubernatoris exemplo intra

illud maneat quod regat. » Neque est quod obstet animæ mundi appellatio apud Platonem; quia certum est, apud eum νοῦν et ψυχὴν frequenter pro iisdem accipi. PAM.

(76) *Quamvis Anaxagoræ turbata sententia est.* Anaxagoras Clazomenius Thaletis Milesii fuit sectator, dixitque Deum esse mentem infinitam, quæ a se ipsa movetur, divinumque animum rerum omnium effectorem esse. LE PR.

(77) *Universitatis oscillum de illius axe suspendens.* De hac phrasi vide supra l. de Pallio, c. 1, ad illud: « In oscillum penduli impetus. » PAM.

D (78) *Hoc etiam Aristoteles denotavit.* Alludit haud dubie ad Aristot. l. 1 de Anima. c. 2, ubi iisdem pene verbis Anaxagoræ sententiam deducit. PAM.

(79) *Nam et sensus passiones, etc.* Habet istud idem Aristoteles lib. de anima cap. 5: « Fit itaque, inquit, sensus cum movetur atque patitur aliquid; ipse sensus alteratio quædam esse videtur. » Quod si verum est, inquit Auctor, cum nihil istorum anima patiatur sine animo, jam ergo passibilis est animus, contra quam sentit Aristoteles. PAM.

(80) *Si discretio admittitur.* Proferantur eorum deinceps rationes qui animum et animam discrepare ac differre dicunt: has habet et proponit Lactantius, lib. 18, de Opif. Dei. LE. PR.

(81) *Quantas animas pascio, ait dives.* Istud ex Plauti *Pluto*, aut alio quopiam comico, desumptum est. In eo autem quod addit: animam agere, videtur imitari Ciceronem, l. 1, *Tuscul.* quæst., ubi

prælio miles, animam se, non animum ponere adfirmat. Cujus nominatoria pericula aut vota sunt, animi an animæ? Quid autem agere dicuntur moribundi, animum an animam? Ipsi postremo philosophi, ipsique medici, quamvis de animo quoque disputaturi, faciem tamen operis frontemque materiæ 668 de anima unusquisque proscripsit. Ut autem et a Deo discas, animam Deus semper alloquitur (82); animam compellat atque advocat, ut animum sibi advertat. Illam salvam venit facere Christus (83), illam perdere in gehennam comminatur, illam pluris fieri velat, illam et ipse bonus pastor pro pecudibus suis ponit. Habes animæ principalitatem, habes in illa et substantiæ unionem, cujus intelligas instrumentum esse animum, non patrocinium.

CAPUT XIV.

Singularis alioquin et simplex, et de suo tota est; non magis instructilis aliunde, quam divisibilis ex se, quia nec dissolubilis. Si enim structilis, et dissolubilis; si dissolubilis, jam non immortalis. Itaque, quia non mortalis, neque dissolubilis, neque divisibilis. Nam et dividi dissolvi est, et dissolvi mori est. Dividitur 57 autem in partes (84), nunc in duas a Platone, nunc in tres a Zenone, nunc in quinque et in sex a Panætio, in septem a Sorano (85), etiam in octo penes Chrysippum, etiam in novem penes Apollophanem (86), sed in decem apud quosdam Stoicorum, et in duas amplius apud Posidonium, quia a duobus exorsus titulis, principali, quod aiunt ἡγεμονικόν, et a rationali, quod aiunt λογικόν, in duodecim 58 exinde prosecuit: ita in 59 alias

A ex aliis species dividunt animam. Hujusmodi autem, non tam partes animæ habebuntur, quam vires et efficaciæ et operæ, sicut de quibusdam et Aristoteles judicavit. Non enim membra sunt substantiæ animalis, sed ingenia: ut motorium, ut actorium, ut cogitatorium, et si qua in hunc modum distinguunt; ut et ipsi illi quinque notissimi sensus, visus, auditus, gustus, tactus, odoratus. Quibus omnibus, etsi certa singulis domicilia in corpore determinaverunt, non idcirco hæc quoque distributio 669 animæ ad animæ sectiones pertinebit (87); quando ne ipsum quidem corpus ita dividatur in membra, ut isti volunt animam. Atquin ex multitudine membrorum unum corpus efficitur, ut concretio sit potius ipsa divisio. Specta portentosissimam Archimedis munificentiam, organum hydraulicum (88) dico, tot membra, tot partes, tot compagine, tot itinera vocum, tot compendia sonorum, tot commercia modorum, tot acies, tibiarum, et una moles erunt omnia. Sic et spiritus, qui illic de tormento aquæ anhelat, non ideo separabitur in partes, quia per partes administratur, substantia quidem solidus, opera vero divisus. Non longe hoc exemplum est a Stratone et Ænesidemo et Heraclito: nam et ipsi unitatem animæ tuentur, quæ in totum corpus defusa 60, et ubique ipsa, velut flatus in calamo per cavernas, ita per sensuality variis modis emicet, non tam concisa quam dispensata. Hæc omnia quibus titulis nuncupentur, et quibus ex se divisionibus detineantur 61, et quibus in corpore metationibus sequestrentur, medici potius cum philosophis 62 considerabunt, nobis pauca convenient.

Variæ lectiones.

57 Dividitur Pam. Seml. 58 Decem et septem Par. Decem Jun. 59 Ita aliæ Venet. 60 Diffusa Pam. Seml. Oberth. 61 Deriventur Pam. Seml. Rhen. Oberth. 62 Tum philosophi Pam.

Commentarius.

ait: « Animam autem, etiam animum fere nostri declarant nominari; nam et agere animam dicimus. Ipse autem animus ab anima dictus est. » PAM.

(82) Animam Deus semper alloquitur. Adludit ad eas scripturas frequentiss. in libris Levitici et Num. ac alibi de anima quæ peccaverit, et similes. Item ad illud Psal. xxxiv: Dic animæ meæ: Salus tua ego sum. PAM.

(83) Illam salvam venit facere Christus. Reliquæ scripturæ, quas hic citat, satis notæ sunt: Luc. ii, Matth. x, et Joan. x. Illud vero, illam pluris fieri velat, paraphrastice vertit, pro eo quod, Luc. xiv, jubetur Christianus odisse animam suam, hoc est, non pluris facere quam Deum. PAM.

(84) Dividetur autem in partes. Se ipse explicat paulo post Auctor, cum dicit: Hujusmodi autem non tam partes animæ habebuntur, quam vires, et efficaciæ, et operæ. Unde et Nyssenus l. iv Philos. c. 8: « Animam, inquit, in virtutes, vel species, vel partes dividunt. » PAM.

(85) In septem a Sorano. Desunt libri quatuor de Anima, quos composuit Soranus, quos supra allegavit Auctor. Quare certum quid de hujus sententia statuere nequeo, imo nec nisi cæca possunt conjectura duci. Fortasse, ut Panætius ad divisionem in quinque sensus adjecit τὸ ἡγεμονικόν, teste Nemesio; Soranus, ut medicus, addidit τὴν σπέρμα-

τικόν; sed adhuc levem hanc suspicionem non affirmo, etsi plausit Junius. Porro Seneca septem partes tantum, discedens a suis Stoicis, distinxit, cap. 92. Lac.

(86) Penes Apollophanem. An medicus ille est de quo Plin. lib. xxii, c. 11, an philosophus, qui de physicis scripsit, teste Diogene Laert.; an etiam Apollophanes qui B. Dionysium comitabatur in Ægypto, et in urbe Hierapoli cum eo obscuratorem solis patiente Christo Domino conspexit, de quo B. Dionys. epist. ad Polycarpum? Læ. Pa.

D (87) Non idcirco hæc quoque distributio animæ ad animæ sectiones pertinebit. Sic omnino legitur in exemplari. Neque est quod offendamur repetitione vocabuli animæ; cujus vires, efficaciæ, ingenia, etsi distribuuntur in certas corporis partes, ipsa nihilominus totum corpus implet, nec propterea dissecatur in partes. Itaque hæc animæ distributio, sive in certas, sive in singulas corporis partes, ad ipsius animæ sectiones non pertinebit. Rig.

(88) Organum hydraulicum. Hujus organi inventor Ctesibius Alexandr.; illud autem absolutissimum reddidit Archimedes ac perfecit: vide Heronem in Spiritilib. Fuerunt et aliæ machinæ celebres Archimedis, speculum, sphaera, de quibus omnibus passim scriptores. Læ. Pa.

670 CAPUT XV.

In primis an sit aliquis ⁶³ summus in anima gradus vitalis, et sapientialis, quod ἡγεμονικὸν appellant, id est principale, si negatur, totus animæ status periclitatur. Denique, qui negant principale, ipsam prius animam nihil censuerunt. Messenius aliquis ⁶⁴ Dicæarchus (89), ex medicis autem Andreas et Asclepiades, ita abstulerunt principale, dum in animo ipso volunt esse sensus, quorum vindicatur principale. Asclepiades etiam illa argumentatione vectatur, quod pleraque animalia, ademptis eis partibus corporis, in quibus plurimum æstimatur principale consistere, et insuper vivant aliquatenus, et sapiant: nihilominus, ut muscæ, et vespæ, et locustæ, si capita decideris; ut capræ et testudines, et anguillæ, si corda detraxeris: itaque principale non esse: quod si fuisset, amisso cum suis ⁶⁵, (90) vigor animæ non perseveraret. Sed plures et philosophi adversus Dicæarchum, Plato, Strato, Epicurus, Democritus, Empedocles, Socrates, Aristoteles; et medici adversus Andream (91) et Asclepiadem (92), Herophilus, Erasistratus (93), Diocles (94), Hippocra-

Variae lectiones.

⁶³ Aliquid Venet. ⁶⁴ Aliqui Jun. ⁶⁵ Amissus cum suis sedibus Rig. ⁶⁶ Deducimar Rhen. Seml. Oberth. Pam. deducimus Jun. ⁶⁷ Sic Par. ⁶⁸ Quod Pam. Rhen.

Commentarius.

(89) *Messenius aliquis Dicæarchus*. Dicæarchus [inquit Cicero, *Tuscul. Quæst.* lib. I] in eo sermone, quem Corinthi habitum tribus libris exponit, doctorum hominum disputantium, primo lib. multos loquentes facit, duobus Pherecratem quemdam Phthiotam senem, quem ait a Deucalione ortum, disserentem inducit, nihil omnino esse animum, et hoc esse totum nomen inane, frustra-que et animantia et animantes appellari, neque in homine inesse animum vel animam, neque in bestia. Et vero ejus eandem fuisse sententiam paulo post indicat ibidem Cicero: Quid de Dicæarcho dicam, qui nihil omnino animum dicat esse? » Messenium autem hunc fuisse etiam Suidas testatur, Aristotelis discipulum, cujus Plutarchus, Quintilianus, *Musica* citant, Gellius *Pythagoram*, Athenæus libris complures, B. Hieronymus, lib. II, *adv. Jovin.*, ex Antiquitatum libris *descriptionem Græciæ*; denique Cicero alibi librum, *de divinat. et somniis*. Pam.

(90) *Amisso cum suis*. Amisso illo principali cum suis, capite nimirum et corde. *Cum suis*: quasi cum omni familia et comitatu, apparitione. Rig.

(91) *Adversus Andream*. Andreas medicus frequenter citatur a Plinio, non modo inter auctorum nomina, coquibus multa desumpsit, sed etiam lib. XXII, c. 23, et lib. XXXII, c. 5, ubi in quibusdam tamen exemplaribus perperam legitur *Andrias* pro *Andreas*; nam etiam a Dioscoride et Galeno citatur liber ejus. *de Plantis*. Pam.

(92) *Et Asclepiadem*. De Asclepiade medico Prusiensi, præterquam quod ex eo multa se desumpsisse testatur inter auctorum nomina, peculiariter agit Plinius I. XXVI, c. 3; citantur etiam quædam ejus scripta ab Aetio et Galeno, qui interim duos ejus nominis commemorat. Ridet autem cum his verbis paulo post Auctor: « Ut vel, inquit, ab istis retusus Asclepiade, capras suas quærat sine corde balanes, et muscas suas abigat sine capite volitantes; » tacite significans absurditatem, qui illarum exemplo etiam ab homine hegemonicum auferre

tes, et ipse Soranus; jamque omnibus plures christiani, qui apud Deum de utroque ⁶⁷ ducimur ⁶⁶, (95) et esse principale in anima (96), et certo in corporis recessu consecratum. Si enim *scrutatore* et *dispectore cordis* (*Sap.* I; *Prov.* XXIV) Deum legimus; si etiam propheta ejus occulta cordis traducendo probatur (*Psal.* CXXXVIII); si Deus ipse recogitatus cordis in populo prævenit (*Matth.* IX): *Quid cogitatis in cordibus vestris nequam?* si ⁶⁷ et David (*Psal.* L): *Cor mundum conde in me, Deus*; et Paulus (*Rom.* X) corde ait *credi in justitiam*; et Joannes (*I Joan.* III) corde ait *suo unumquemque reprehendi*; si postremo (*Matth.* V) *qui viderit feminam ad concupiscendum, jam adulteravit in corde*; simul utrumque dilucet, et esse

principale in anima, quo ⁶⁸ intentio divino conveniat, id est, vim sapientialem atque vitalem (quod enim sapit, vividum est), et in eo thesauro corporis haberi, ad quem Deus respicit: ut neque extrinsecus agitari putes principale istud secundum Heraclitum, neque per totum corpus ventilari secundum Moschionem, neque in capite concludi secundum Platonem, neque in vertice potius præ-

voluerit. Meminit iterum Auctor Asclepiadis, c. 25 infra. De eodem Asclepiade multa refert etiam ^C Apul. I. IV *de Asin. aur.* Pam.

(93) *Erasistratus*. Erasistratum quinto loco inter medicos ponit Plinius, ubi supra, ante Herophilum et Asclepiadem; item I. XIV, c. 7. vixisse scribit an. U. Romæ 450, et scholæ ejusdem meminit lib. XX, c. 9; denique lib. XXIX, c. 2, Chryssippi, cujus mox mentio, discipulum facit, Aristotelis filia genitum, qui, rege Antiocho curato, centum talentis donatus sit a Ptolemæo ejus filio. Cujus rei meminit etiam Suidas, et plures ejus libros citat I. citato Galenus. Citatur iterum ab Auctore c. 25. Pam.

(94) *Diocles*. Diocles Caristius medicus, secundus ab Hippocrate ætate fama, Plinio celebratur I. XXVI, c. 2. Qui præterea ab eodem citatur I. XX, c. 3 et 5, et I. XXI, et in catalogo medicorum quorum opera usua est; item a Galeno, Plutarcho, Scholiaste Nicandri, Athenæo, Paulo Ægineta. Pam.

(95) *Qui apud Deum de utroque ducimur*. Sic habet exemplar Agobardi. Jamque omnibus, inquit, et philosophis et medicis plures Christiani, qui de utroque, hoc est, de illo animæ principali, deque loco et positione illius principalis, statuendum quid sit investigantes, apud Deum ducimur, atque ex sacris paginis addiscimus. Sic igitur veteres Christiani etiam cum ethnicis disputantes, sacrarum Litterarum auctoritatem proferebant. Illi divina dictata, nisi rationibus humanis, hoc est, mere philosophicis, probarentur, respuebant. Hæc cæcitate Galenus adversus Archigenem vectatur, hoc interdicto: « Non auditurum se Νόμους ἀναποδείκτους, quibus fere uti solent Μωυσοῦ καὶ Χριστοῦ διὰ τὴν ἀφ' ἑαυτῶν. » Galeni verba sunt libro *de Diff. puls.* secundo. Rig.

(96) *Principale in anima*. Hieronymus ad Fabiolam. ep. 128: « Quæritur ubi sit animæ principale. Plato in cerebro, Christus monstrat in corde; Beati mundo corde. » etc. Rig.

sidero secundum Xenocratem, neque in cerebro cubare secundum Hippocratem; sed nec circa cerebri fundamentum ut Herophilus, nec in membranulis⁶⁹ ut Strato et Erasistratus, nec in superciliorum medullis ut Strato Physicus (97), nec in tota⁶⁷² lorica pectoris (98) ut Epicurus. Sed quod et⁷⁰ Egyptii renuntiaverunt (99), et⁷¹ qui divinarum commemoratores (1) videbantur, ut et ille versus Orphei vel Empedoclis (2): *Namque homini sanguis circumcordialis est sensus*. Etiam Protagoras (3), etiam Apollodorus (4) et Chrysippus (5) hæc sapiunt; ut vel ab istis retusus Asclepiades capras suas quærat sine corde balantes, et muscas suas abigat sine capite volitantes; et omnes jam sciant se potius sine corde et cerebro vivere, qui dispositionem animæ humanæ de conditione bestiarum præjudicant.

Variae lectiones.

⁶⁹ Membranula ejus Jun. ⁷⁰ Et quod Rhen. Pam. Seml. ⁷¹ Ei Pam. Rhen. Seml. ii cod. Wouw. ⁷² Fidem Pam. Seml. ⁷³ Ipsum Pam. Rhen. Seml. Oberth.

Commentarius.

(97) *Strato Physicus*. Istud etiam ex Plutarcho. Vocatur autem Strato Physicus, tum ad distinctionem superioris Stratonis medici, tum quod, Suida teste, præ cæteris naturæ contemplationi deditus fuerit; qui Lampsacenum facit, Theophrasti filium et multos libros scripsisse tradit. PAM.

(98) *Nec in tota lorica pectoris*. Græce conformiter apud Plutarchum legitur, ἐν ὅλῳ τῷ ὥσθαι. PAM.

(99) *Renuntiaverunt*. Renuntiare, pro attribuire, accipere hic videtur Auctor, eadem significatione de qua infra latius lib. de Carn. Chr. c. 1. PAM.

(1) *Divinarum commemoratores*. Intelligere videtur Mercurium Trismegistum, Anebonem et Amabonem, quos plerumque secuti sunt Plotinus, Jamblichus et ipse Plato. PAM.

(2) *Ut et ille versus Orphei vel Empedoclis*. Citatur versus a Porphyrio ex Empedocle:

Αἷμα γὰρ ἀνθρώποις περιχάρδιόν ἐστι νόημα.

Chalcidius: « Empedocles quidem principalem animæ vim constituit in corde, sic dicens:

Sanguine cordis enim noster viget intellectus. RIC.

(3) *Protagoras*. Etsi apud Laertium reperiatur Protagoras philosophus Abderites auditor Democriti; quia tamen inter libros ejus de anima nullus recensetur, et hic videtur iterum medicos alios committere cum Asclepiade, censeo quidem legi debere *Protagoras*: sed sine cod. ms. ope id in contextu mutare nolui. Certe Protagoras medicus a Plinio celebratur tertio loco dicti lib. xxvi, c. 2, etc. PAM.

(4) *Etiam Apollodorus*. Similiter et hic, quamvis a Laertio recenseatur Apollodorus Atheniensis, Epicureus philosophus, puto tamen potius loqui Auctorem de Apollodoro altero illorum medicorum, de quibus Plinius l. xx, c. 4. PAM.

(5) *Et Chrysippus*. Hic quoque de Chrysippo medico potius loqui censeo Auctorem, quam de philosopho, cujus supra facta est mentio c. 5; nam citatur is ipse a Plinio frequenter. PAM.

(6) *Quod Plato bifariam, etc.* Similiter supra dixit, cap. 14: « Dividitur autem in partes, nunc in duas a Platone. » Habet autem istud Plato dial. 5, de *Repub.*: non itaque absurde, inquit, duplices has partes, et intar se diversas esse, ita ut alteram qua ratiocinatur [utpote quæ sit ratiocinatio]

CAPUT XVI.

Est et illud a Platone⁷² pertinens, quod Plato bifariam (6) partitur animam, per rationale et irrationale. Cui definitioni et nos quidem applaudimus, sed non ut naturæ deputetur utrumque. Naturale enim rationale credendum est quod animæ a primordio sit ingenitum, a rationali videlicet auctore. Quid enim non rationale, quod Deus jussu quoque ediderit, nedum id quod proprie adflatu suo emisserit? Irrationale autem posterius intelligendum est, ut quod acciderit ex serpentis instinctu, ipsorum⁷³ illud transgressionis admissum, atque exinde inoleverit et coadoleverit in anima ad instar jam naturalitatis (7), quia statim in naturæ primordio accidit (8). Cæterum, cum idem⁶⁷³ Plato solum rationale dicat, ut in anima Dei ipsius, si nos etiam irrationale naturæ adscribi-

gubernatrix tanquam benigna et studiosa mater, viam vitæ rectam commonstrans] rationalem animæ partem appellemus; alteram qua amat, et esurit, et sitit, et circa alias cupiditates velut consternata afficitur, irrationalem. PAM.

(7) *Ad instar jam naturalitatis*. Per naturæ vitium et deformitatem. Facit hic locus pro peccato originali. Consulo dixit Auctor *ad instar naturalitatis*, quia nec vitium, nec peccatum originis est ipsa natura, aut substantia, aut forma nostra, ut putavit Illyricus, sed accidit naturæ: nam ut optime insinuat Tertullianus, si peccatum esset substantia aut natura nostra, cum omnis substantia a Deo creata sit, sequeretur peccatum a solo Deo creatum esse, et inditum Adæ et posteris. LAC.

(8) *Primordio accidit*. Notante illustrissimo Bossueto (Tomo II, *Défense de la Tradition et des Saints Pères*, livre viii, chap. 29, pag. 148), in vocabulo Tertulliani *primordium* non solum initium ab ordine temporum, sed initium etiam a principio et origine intelligendum est; et per hoc intelligitur ingens illa, quæ in corpore nostro et in anima nostra ab initio et in origine generis humani accidit, mutatio quam S. Augustinus contra Pelagianos defensus ibat. Neque melius explicari potest illud *in quo* Epistolæ ad Romanos, neque disertius exprimi, quod omnes in Adamo peccaverimus, quam dicendo, quod peccatum Adami in nostram transierit naturam; atque naturalem hujus principii sequelam agnoscit Tertullianus, ubi fatetur quod infantes etiam fidelium nascantur impuri; quapropter Christus dixit: *Nisi quis renascatur ex aqua et Spiritu sancto, non potest introire in regnum cælorum*; itaque omnis anima eousque in Adam censetur, donec in Christo recenseatur: tamdiu immunda, quamdiu recenseatur. Jam vero in Adam recenseri, non tantum est esse in miseria et pœna, sed insuper etiam in maledicto, in damnatione, in perditione, in peccato; atque propterea subiungit: *Omnis anima est peccatrix, quia immunda, et tandiu manet immunda*, donec per baptismum regenerata sit. Sacramentum hoc non tollit mortem, non radicem concupiscentiæ. Si igitur baptismus aufert animæ maculam, eam utique peccati, quam illa dicente Tertulliano per unionem cum carne contraxit, causa concupiscentiæ inordinatæ, qua caro concupiscit contra spiritum, quæve facit carnem peccatricem,

mus ⁷⁴ quam a Deo anima nostra sortita est, æque irrationale de Deo erit, utpote naturale, quia naturæ Deus auctor est. Sed enim a diabolo immissio delicti; irrationale autem omne delictum: igitur a diabolo irrationale, a quo et delictum; extraneum a Deo, a quo est irrationale alienum. Proinde diversitas horum ex distantia auctorum. Proinde, cum Plato, soli Deo segregans rationale, duo genera subdividit ex rationali, indignativum quod appellant θυμικόν, concupiscentivum quod vocant ἐπιθυμητικόν, ut illud quidem commune sit nobis et leonibus, istud vero cum muscis, rationale porro cum Deo; video et de hoc mihi esse retrahendum, propter ea quæ in Christo deprehenduntur. Ecce enim tota hæc Trinitas (9) et in Domino: rationale quo docet, quo ⁷⁵ disserit, quo salutis vias sternit: indignativum, quo invehitur in Scribas et Phariseos; et concupiscentivum, quo pascha cum discipulis suis edere concupiscit. Igitur apud nos non semper ex irrationali censenda sunt indignativum et concupiscentivum, quæ certi sumus in Dominum ⁷⁶ rationaliter decucurrisse. Indignabitur Deus rationaliter (10), quibus scilicet debet, et concupiscet Deus rationaliter quæ digna sunt ipso. Nam et malo indignabitur, et bono concupiscet salutem. Dat et Apostolus nobis concupiscentiam (I Tim. III, 1): *Si quis episcopatum concupiscit, bonum opus concupiscit*; et bonum opus dicens, rationalem concupiscentiam ostendit. Concedit et indignationem; quidni, quæ et ipse suscepit? *Utinam et præcidantur* (11), inquit (Galat. v, 12), *qui vos subvertunt!* Rationalis et indignatio, quæ ex affectu disciplinæ est. At cum dicit (Ephes. II, 3): *Fuimus aliquando natura filii iræ*, irrationale indignativum suggillat, quod non sit ex ea natura quæ a Deo est, **674** sed ex illa quam diabolus induxit, dominus et ipse dictus (Matth. VI, 24) sui ordinis: *Non potestis duobus dominis servire*; pater et ipse cognominatus (Joan. VIII, 54): *Vos ex diabolo patre estis*: ne timeas et illi proprietatem naturæ alterius adscribere, posterioris et adulteræ, quem legis

Variae lectiones.

⁷⁴ Adscriperimus Pam. Rhen. Seml. ⁷⁵ Quæ Fran. Pam. ⁷⁶ Domino Pam. Franc. ⁷⁷ Pronuntiat Pam. Rhen. ⁷⁸ Enim del. Jun. non add. Rig. Ven.

Commentarius.

antequam esse possit. En omnem theologiam de peccato originali clarissimè expositam: en primum peccatum in omnium hominum naturam transmissum: en propagationem illius per concupiscentiam carnis: en remissionem illius in Baptismo! Quid ulterius adjungi potest! LUMP.

(9) *Tota hæc Trinitas*. Scilicet ratiocinantis, irascentis et concupiscentis animæ triplex munus in Evangelio indicatur: Rationalis et docentis, Matth. VII et XII; indignantis seu irascentis, Matth. XXIII; desiderantis sive concupiscentis, Lucæ XXII. LAC.

(10) *Indignabitur Deus rationaliter*. Si intelligatur istud hypotheticos, sicuti Scriptura loquitur, quod indignatio Dei pro vindicta Dei sumatur, nihil obstat eam Deo attribui: alicubi tamen adnotavimus inter paradoxa Tertulliani collocandum, quod

A (Matth. XIII) avenarum superseminatorem, et frumentariæ segetis nocturnum interpolatorem.

CAPUT XVII.

Contingit nos illorum etiam quinque sensuum quæstio, quos in primis litteris discimus, quoniam et hinc aliquid hæreticis procuratur. Visus est, et auditus, et odoratus, et gustus, et tactus. Horum fidem Academici durius damnant; secundum quosdam, et Heraclitus, et Diocles, et Empedocles; certe Plato in *Timæo*, irrationalem pronuntians ⁷⁷ sensualitatem, et opinioni coimplicitam. Itaque mendacium visui objicitur, quod remos in aqua inflexos vel infractos adseverat adversus conscientiam integritatis, quod turrem quadrangulatam de longinquo rotundam persuadeat, quod æqualissimam porticum angustiolem in ultimo infamet, quod cælum tanta sublimitate suspensum mari jungat. Perinde auditus fallaciæ reus: ut cum cœleste murmur putamus, et plaustrum est; vel tonitru meditante, pro certo de plastro credimus sonitum. Sic et odoratus et gustus arguuntur, siquidem eadem unguenta, eademque vina, posteriore quoque usu depretiantur. Sic et tactus reprehenditur, siquidem eadem pavimenta manibus asperiora, pedibus læviora creduntur; et in lavacris, idem calidæ lacus ferventissimus primo, dehinc temperatissimus renuntiatur. Adeo, inquit, sic quoque fallimur sensibus, dum sententias vertimus. Moderantius Stoici (12) non omnem sensum, nec semper, de mendacio onerant. Epicurei constantius parem omnibus atque perpétuam **675** defendunt veritatem, sed alia via: non enim sensum mentiri, sed opinionem: sensum enim pati, non opinari; animam enim ⁷⁸ opinari. Absciderunt et opinionem a sensu, et sensum ab anima. Et unde opinio, si non a sensu? Denique nisi visus rotundam senserit turrem, nulla opinio rotunditatis. Et unde sensus, si non ab anima? Denique carens anima corpus, carebit et sensu. Ita et sensus ex anima est, et opinio ex sensu, et anima totum. Cæterum optime proponetur, esse utique

D iram proprie Deo videatur attribueretur. PAM.

(11) *Utinam et præcidantur*. Hoc in Judæos torquet Paulus *Epist. ad Galatas*, cap. v: *Utinam*, inquit, *qui vos ad circumcisionem, et cætera Mosaicæ revocant, non tantum circumcidantur, sed et præcidantur*: Ὁρεῖδον καὶ ἀποκόψονται. Chrysostomus, μὴ περιτεμενέσθωσαν μόνον, ἀλλὰ καὶ περικοπείσθωσαν. Et apud Primasium Uicensem: « Non solum circumcidantur, sed etiam abscindantur, si exspoliatio membri proficit. » RIG.

(12) *Moderantius Stoici*. Sensus veros esse Stoici pronuntiant; phantasias vero alias veras esse, alias falsas, ut monet Plutarchus cap. 9, lib. IV de *Plicitis*. Epicurus phantasiam omnem sensusque omnes veros esse asseruit; opinioniones vero alias veras, alias non item; sensus apud Clementem Alex. sunt ἁπλοῦς τῆς ἐπιστήμης. LE PR.

aliquid, quod efficiat aliter quid a sensibus renuntiari, quam sit in rebus. Porro si potest id renuntiari quod non sit in rebus, cur non perinde possit per id renuntiare quod non sit in sensibus, sed in eis rationibus quæ interveniant suo nomine? Atque adeo licet eas recognosci. Nam ut in aqua remus inflexus (13) vel infractus appareat, aqua in causa est. Denique extra aquam integer visui remus. Teneritas autem substantiæ illius, qua speculum ex lumine efficitur, prout icta seu mota est, ita et imaginem vibrans, evertit lineam recti. Item ut turris habitus eludat, intervalli conditio compellit in aperto: æqualitas enim circumfusi aeris, pari luce vestiens angulos, obliterat lineas. Sic et uniformitas porticus acuitur in fine, dum acies in concluso stipata, illic tenuatur quo et extenditur. Sic et cælum mari unitur, ubi visio absumitur; quæ quamdiu viget, tamdiu dividit. Auditum vero quid aliud decipiet, quam sonorum similitudo? Et, si postea minus spirat unguentum, et minus sapit vinum, et minus lacus fervet, in omnibus ferme prima vis tota ⁷⁹ est. Cæterum, de scabro ac lævi merito manus ac pedes, tenera scilicet et callosa membra, dissentiant. Igitur hoc modo, nulla sensuum frustratio causa carebit. Quod si causæ fallunt sensus, et per sensus opiniones, jam nec in sensibus constituenda fallacia est, qui causas sequuntur, nec opinionibus, quæ a sensibus diriguntur, sequentibus causas. Qui insaniunt, alios in aliis vident, ut Orestes matrem in sorore, et Ajax Ulyssem in armento, ut Athamas et Agave in filiis bestias. Oculisne hoc mendacium exprobrabis, an furis? Qui redundantia fellis auruginant (14), amara sunt omnia. Num ergo gustui **676** prævaricationem exprobrabis, an valetudinem? Omnes itaque sensus evertuntur, vel circumveniuntur ad tempus, ut proprietate fallaciæ careant. Imo jam ne ipsis quidem causis ascribendum est fallaciæ elogium. Si enim ratione hæc accidunt, ratio fallacia perhiberi non meretur. Quod sic fieri oportet, mendacium non est. Itaque si et

A ipsæ causæ infamia liberantur, quanto magis sensus, quibus jam et causæ libere præeunt! cum hinc potissimum et veritas et fides et integritas sensibus vindicanda sit, quod non aliter renuntient, quam quod illa ratio mandavit, quæ efficiat aliter quid a sensibus renuntiari, quam sit in rebus. Quid agis, Academia procacissima ⁸⁰? totum vitæ statum evertis, omnem naturæ ordinem turbas, ipsius Dei providentiam excæcas, qui cunctis operibus suis intelligendis, incolendis, dispensandis, fructuque fallaces et mendaces dominos præfecerit sensus. Annon istis universa conditio subministratur? Annon per istos secunda quoque mundo instructio accessit? tot artes, tot ingenia, tot studia, negotia, officia, commercia, remedia, consilia, solatia, victus, cultus ornatusque omnia? Totum vitæ saporem condierunt, dum per hos sensus solus omnium homo animal rationale dignoscitur, intelligentiæ capax et ipsius Academiæ. Sed enim Plato, ne quod testimonium sensibus signet, propiæ et in *Phædro* ex Socratis persona negat se cognoscere posse semetipsum, ut monet Delphica inscriptio; et in *Theæteto* adimit sibi scire, atque sentire; et in *Phædro*, post mortem differt (15) sententiam veritatis, posthumam scilicet; et tamen, nondum mortuus, philosophabatur. Non licet, non licet ⁸¹ nobis in dubium sensus istos devocare, ne et in Christo de fide eorum deliberetur ⁸²; ne forte dicatur, quod falso Satanam prospectarit de cælo præcipitatum (*Luc. x, 18*), aut falso vocem Patris audierit de ipso tificatam (*Matth. iii, 17*); aut deceptus sit cum Petri socrum tetigit (*Matth. viii, 15*); aut alium postea unguenti senserit spiritum, quod in sepulchram suam acceplavit, alium postea vini saporem, quod in sanguinis sui memoriam consecravimus. Sic enim et Marcion phantasma eum maluit credere, totius corporis in illo dedignatus veritatem. **677** Atquin ne in apostolis quidem ejus ludificata natura est. Fidelis fuit et visus et auditus in monte (*Matth. xvii*): fidelis et gustus vini illius, licet aquæ

Variae lectiones.

⁷⁹ Totum *Jun.* ⁸⁰ Academiæ procacissime *Pam. Rhen.* ⁸¹ Non licet *semel. scrib. Pam. Rhen.* ⁸² Delibretur *Jun.*

Commentarius.

(3) *Nam ut in aqua remus inflexus.* Si quando remus aquæ immersus fractus videatur, aut turris quadrata appareat rotunda, id vitio et errori sensibus tribui non debet, sed intellectui: sensus enim facultas est ratiocinii expers, unde illa apparentia fucum facere non potest, cum tamen de intellectu non idem accidat. Rationis enim particeps est intellectus, atque cum sensationem factam sentit, non ulterius progreditur ad illius examinem, sed iudicium præceps exercet, unde error omnis ipsi tribuendus est, quoniam ea non expendit quæ sui muneris sunt. *LE PA.*

(14) *Qui redundantia fellis auruginant.* Hunc etiam locum tractavit adversus Arianos Georgius Bæticus, ubi de sapientia Dei. « Nihil in illa sincerissimi decoris aspicunt, inquit, sicut et lippientibus oculis nulla est visio veritatis, quandoquidem aliter eorum renuntiat aspectus, quam in fide

D rerum est. Sed et cui saporem proprium redundans sui fellis amaritudo vitiauit, si dulcia mella degustet, ut amaram dulcedinem mellis infamat, non recognoscens malum propriæ amaritudinis. » *LE PA.*

(15) *Et in Phædro post mortem differt.* Peculiariora quidem verba apud Platonem in *Phædro* reperire non potui, sed eo pertinere mihi videtur, quod ibi philosophatur de animabus, quæ post hanc vitam in supercœlesti loco, id quod revera est, sive ipsam veritatem, intueri merentur, et his quæ revera sunt inspectis, rursus apud internam cœli partem revertuntur, et quidem multo studio omnes teneri videndi campum veritatis, ubinam sit. *PAM.* — *Et in Phædro.* Minimum abest quin in *Phædone* legendum existimem, ut in cap. sequenti, ubi testimonium affert. Voces etiam attende *post mortem differt.* Moriturus enim *Phædonem* composuit, et philosophatus est Socrates, sumpto veneno. *LE PA.*

ante (16), in nuptiis Galileæ (Joan. II) : fidelis et tactus exinde creduli Thomæ (Joan. XX). Recita Joannis testationem : *Quod vidimus*, inquit (I Joan. I, 1), *quod audivimus* (17), *oculis nostris vidimus, et manus nostræ contrectaverunt de Sermone vitæ*. Falsa utique testatio, si oculorum, et aurium, et manuum sensus natura mentitur.

CAPUT XVIII.

Convertor ad intellectualium partem, quemadmodum illam Plato a corporalibus separatam hæreticis commendaverit, agnitionem ante mortem consecutus. Ait enim in *Phædone* ⁸³ : Quid tum erga ipsam prudentiæ possessionem? Utrumne impedimentum erit corpus, annon, si quis illud socium adsumpserit in quæstionem? Tale quid dico : habetne veritatem aliquam visio et auditio hominibus, annon? Annon etiam poetæ hæc nobis semper obmussant, quod neque audiamus certum, neque videamus? Meminerat scilicet et Epicharmi comici : *Animus cernit, animus audit* (18) *reliqua surda et cæca sunt*. Itaque rursus, i' lum ergo ait supersapere, qui mente maxime sapiat, neque visionem proponens, neque ullum ejusmodi sensum attrahens animo, sed ipsa mente sincera utens in recogitando, ad capiendum sincerum quodque rerum, segressus ⁸⁴ potissimum ab oculis et auribus, et, quod dicendum sit, a toto corpore, ut turbante, et non permitte animæ possidere veritatem atque prudentiam, quando communicat. Videmus igitur adversus sensus corporales aliam portendi paraturam, ut multo idoneiorem, vires scilicet animæ, intellectum operantes ejus veritatis, cujus res non sint coram (19), nec subiaceant corporalibus sensibus, sed absint longe a communi conscientia, in arcano, et in superioribus, ⁶⁷⁸ et apud ipsum Deum. Vult enim Plato esse quasdam substantias invisibiles (20), incorporeales, supermundiales, divinas et æternas, quas appellat Ideas, id est, formas, exempla, et caussas

A naturalium istorum manifestorum, et subjacentium corporalibus sensibus; et illas quidem esse veritates, hæc autem imagines earum. Relucetne jam hæretica semina Gnosticorum et Valentinianorum? Hinc enim arripiunt differentiam corporalium sensuum, et intellectualium virium, quam etiam parabolæ decem virginum (*Matth.* XXIV) adtemperant : ut quinque stultæ sensus corporales figuraverint, stultos videlicet, quia deceptui faciles; sapientes autem intellectualium virium notam expresserint, sapientiam scilicet, quia contingentium veritatem illam arcanam et supernam, et apud pleromā constitutam, hæreticarum idearum sacramenta : hoc enim sunt et æones, et genealogiæ illorum. Itaque et sensum dividunt, et intellectualibus quidem, a spiritali suo semine; sensualibus vero, ab animali, quia spiritalia nullo modo capiat; et illius quidem esse invisibilia, hujus vero visibilia, et humilia, et temporalia, quæ sensu convenientur, in imaginibus constituta. Ob hæc ergo præstruximus neque animum aliud quid esse, quam animæ suggestum et structum; neque spiritum extraneum quid, quam animæ suggestum et structum; neque spiritum extraneum quid, quam quod et ipsa per flatum. Cæterum accessioni deputandum, quod aut Deus postea, aut diabolus adspiraret. Et nunc ad differentiam sensualium et intellectualium, non aliud admittimus, quam rerum diversitates, corporalium et spiritalium, visibilium et invisibilium, publicatarum et arcanarum; quod illæ sensui, istæ intellectui adtribuuntur; apud animam tamen et istis et illis obsequio deputatis, quæ perinde per corpus corporalia sentiat, quemadmodum per animum incorporea intelligat, salvo eo, ut etiam sentiat dum intelligit. Non enim et sentire intelligere est, et intelligere ⁸⁵ sentire est. Aut ⁸⁶ quid erit sensus, nisi ejus rei quæ sentitur intellectus? Quid erit intellectus, nisi ejus rei quæ intelligitur sensus? Unde ista tormenta cruciandæ simplicitatis, et suspendendæ veritatis? Quis

Variæ lectiones.

⁸³ Phædro Par. al. ⁸⁴ Si egressus Rhen. ⁸⁵ Non inser. Wouw. ⁸⁶ At Rhen. Pam.

Commentarius.

(16) *Fidelis et gustus vini illius, licet aquæ ante*. Apage igitur Nicephorum illum nugatorem, qui de primo Christi miraculo sic verba facit, ut præstigatoris imposturam fuisse aliquis putet : 'Εξ ἀδελφῶν, inquit, βοτρυῶν οἶνος ἐπηγγέετο. Imo, ἐξ ἀνθρώπων ὁδριῶν. RIG.

(17) *Quod vidimus*, inquit, *quod audivimus*. Paulo aliter fortassis, ut sensuum visus et auditus ordinem servaret, et clarius citat Auctor hunc locum, quam Græce aut Latine aut Syriace legitur; nempe : « Quod audivimus, quod vidimus oculis nostris, quod perspeximus. » PAM.

(18) *Animus cernit, animus audit*, etc. Epicharmi versum esse multi consentiunt; habetur tamen apud Plutarchum opusculo de Fortuna, sed sine auctoris nomine :

Καὶ νοῦς ὁρᾷ, καὶ ἀκούει, τὰ δ' ἄλλα κωφὰ καὶ τυφλά. [LE PA.]

(19) *Cujus res non sint coram*. Innuit Auctor cur assertæ a Platone ideæ, de quibus mox; nec est

longe ab Aristotelis mente, qui I et II *Metaph.* asserit Platonem cum Cratylo versatum, et imbutum opinione Heracliti, qui volebat omnia, quæ sub sensum cadunt, fluere, quorum scientia nulla esse poterat; idcirco constituisse ideæ, quibus se habentibus semper eodem modo, definitiones scientiæque constarent; quam rationem ut fulem cludit ipse, sicut et opinionem idearum irridet I *Ethic.* cap. 6. LAC.

(20) *Esse quasdam substantias invisibiles*, etc. Plurimi e Patribus ideæ admittunt. Qui vero eas repudiant, eas repudiant prout a Gnosticis et Valentinianis sectatoribus accipiebantur. Hi enim hæretici Platonem sequi videntur in multis; quamvis etiam damnatas a multis Patribus legerim, eo sensu quo Aristoteles docuit : nimirum Platonem admisisse ideæ quasdam naturas universales separatas, quarum participatione singularia producerentur. Hic imposturam facit, aut patitur Aristoteles; id enim e platonis libris erui nequit. LE PA.

mihi exhibebit sensum non intelligentem quod sentit, aut intellectum non sentientem quod intelligit, ut probet alterum sine ⁸⁷ altero posse? Si corporalia quidem sentiuntur, incorporalia vero intelliguntur, rerum genera diversa sunt, non domicilia sensus et intellectus, id est, non anima et animus. Denique, a quo sentuntur corporalia? Si ab animo, ergo jam et sensualis est animus, non tantum intellectualis: nam dum intelligit, sentit; quia si non sentit, nec intelligit. Si vero ab anima corporalia sentiuntur, jam ergo intellectualis est vis animæ, non tantum sensualis: nam dum sentit, intelligit; quia si non intelligit, nec sentit. Proinde, a quo intelliguntur incorporalia? si ab animo, ubi erit anima? si ab anima, ubi erit animus? Quæ enim distant, abesse invicem debent, cum suis muneribus operantur. Putabis quidem abesse animum ab anima, si quando animo ita afficimur, ut nesciamus nos vidisse quid, vel audisse, quia alibi fuerit animus (21); adeo contendam, imo ipsam animam nec vidisse, nec audisse, quia alibi fuerit cum sua vi, id est, animo. Nam et cum dementit homo, dementit anima, non peregrinante, sed compatiante tunc animo. Cæterum, animæ principaliter casus est (22). Hoc inde firmatur, quod, anima digressa, nec animus in homine invenitur: ita illam ubique sequitur, a qua nec in fine subremanet. Cum vero sequitur et addicitur, perinde intellectus animæ addicitur, quam sequitur animus cui addicitur intellectus. Sit nunc et potior sensu intellectus, et potior cognitor sacramentorum: dummodo et ipse propria vis animæ, quod et sensus, nihil mea interest, nisi cum idcirco præfertur sensui intellectus, ut ex hoc quoque separatio habeatur, **680** quo potior affirmatur. Tunc mihi post differentiam, etiam prælatio retinenda est, perventuro ⁸⁸ usque ad potioris Dei

A persuasionem (23). Sed de Deo, suo quoque campo, experiemur cum hæreticis (24). Nunc de anima titulus, et intellectu non insidiosè præferendo locus. Nam etsi potiora sunt quæ intellectu attinguntur, ut spiritalia, quam quæ sensu, ut corporalia, rerum erit prælatio, sublimiorum scilicet adversus humiliores, non intellectus adversus sensum. Quomodo enim præferatur sensui (25) intellectus, a quo informatur ad cognitionem veritatum? Si enim veritates per imagines adprehenduntur, id est invisibilia per visibilia noscuntur, quia et Apostolus nobis scribit (*Rom. 1, 20*): *Invisibilia enim ejus a conditione mundi de factitamentis intellecta visuntur*; et Plato hæreticis: *Facies occultorum, ea quæ apparent*; et necesse est omnino hunc mundum imaginem quamdam esse alterius alicujus. ⁸⁸ Videtur intellectus duce uti sensu, et auctore, et principali fundamento, nec sine illo veritates posse contingi: quomodo ergo potior erit eo per quem est, quo eget, cui debet totum quod attingit? Ita utrumque concluditur: neque præferendum sensui intellectus; per quem enim quid constat, inferius ipso est; neque separandum a sensu: per quod enim quid est, cum ipso est.

CAPUT XIX.

Sed ne illi quidem prætereundi, qui vel modico temporis viduant animam intellectu. Proinde enim viam sternunt postea inducendi ejus, sicut et ⁹⁰ animi, a quo scilicet ⁹¹ proveniat intellectus. Volunt infantiam sola anima contineri, qua tantummodo vivat, non ut pariter sapiat; quia nec omnia sapiant quæ vivant: denique, arbores vivere, nec tamen sapere, secundum Aristotelem, et si quis alius substantiam animalem (26) in universa communicat, quæ apud nos in homine privata res est, non modo **681** ut Dei opus, quod et cætera, sed ut Dei flatus, quod

Variæ lectiones.

⁸⁷ Ex cod. Agobard. ⁸⁸ Perventura quoque *Seml. Pam.* ⁸⁹ Et quod sibi add. *Fran.* quod sibi *Pam.* ⁹⁰ Et del. *Jun.* ⁹¹ Sic ut anima scilicet *Fran.*

Commentarius.

(21) *Quia alibi fuerit animus.* Huc pertinet ex parte illud B. Gregorii Nyss. lib. iv *Philos.* cap. 3: « Vel cum mens aliis intendit, ut dum proposuit quis amicum convenire, et jam allocuturus præterit eum, eo quod mens aliis distrahitur, neque hic est error visus, sed intellectus. » **PAM.**

(22) *Cæterum animæ principaliter casus est.* Verba hæc ex eorum sententia adferre videtur, qui ab anima animum distinguebant, sicut etiam illa, *quod anima digressa, etc.* Verum etiam illud argumentum suæ opinioni accommodat sequentibus verbis: *Cum vero sequitur, etc.* **PAM.** — *Animæ principaliter casus est.* Non ex eorum sententia loquitur, qui animum ab anima distinguebant omnino, ut putavit Pamelius, sed ex sua adversus illos: nam anima incolumi animum et mentem perire dicebant, et posse cadere; Tertullianus vero vult quod animam sequatur animus, et pereunte anima et cadente, ut principaliori, corruat tunc etiam animus subnixus animæ. **LAC.**

(23) *Potioris Dei persuasionem.* Perstringit Marcionitas et alios Gnosticorum, qui plures Deos fingentes, unum alteri præferebant, bonum malo. De his tamen copiose ad libros *contra Marcionem.* **LAC.**

(24) *Sed de Deo suo quoque campo... cum hæret.* Videtur indicare libros suos *adv. Marcionem*, quod jam meditabatur, qui infra habentur. Nam primus et secundus peculiariter de Deo disserunt. **PAM.**

(25) *Quomodo enim præferatur sensui.* Solet artificiosè Tertullianus ex fiducia ingenii, ut persuadeat quod rectum est, in contrariam et obliquam partem vergere, ut qui curvam virgam dirigunt, in oppositum torquent: ita hic peræquare videtur sensum intellectui adversus eos, qui nimium illum deprimebant, hunc extollebant. Verum licet facultatibus in se collatis invicem, sensui præstet intellectus; relatis ad primam radicem et originem, ut hoc capite retulit, neutra præstat, cum utriusque fons et domicilium originale eadem res sit, nempe anima: non anima et animus ut res diversæ, uti contrarii fuerant arbitrati. Eo etiam referri possunt probationes quas sublit Tertullianus, ut necessitas sensuum quam habet intellectus, argumentum sit unitatis principii et radicis, ac proinde æqualitatis originis. **LAC.**

(26) *Substantiam animalem.* Substantiam animalem pro potentia animali seu vegetativa accipit. **PAM.**

hæc sola, quam dicimus cum omni instructu suo (27) A nasci. Et si ad arbores provocamur, amplectemur exemplum : siquidem et illis, necdum arbusculis, sed stipitibus adhuc, et surculis etiam nunc, simul de serobibus oriuntur, inest propria vis animæ. Verum pro temporis ratione remoratur, coalescens et coadulescens ⁹² robori suo, donec ætas impleat ⁹³ habitum quo natura fungatur. Aut unde mox illis et frutices inoculantur, et folia formantur, et germina inflantur, et flosculi inornantur, et succi condiuntur; si non in ipsis omnis paratura generis quiescit, et partibus promota grandescit? Inde igitur et sapiunt unde vivunt, tam vivendi quam sapiendi proprietate, et quidem ab infantia et ipsæ suæ. Video enim et vitem adhuc teneram et impuberem, intelligentem tamen jam opera suæ, et volentem alicui adherere, cui innisa ⁹⁴ et innexa proficiat; denique non expectata rustica disciplina, sine arundine, sine cervo ⁹⁵ (28), si quid attigerit, ultro ambibit, et quidem viriosius de suo ingenio, quam de tuo arbitrio, properat esse secunda. Video et hederas, quantum velis primas, statim ad superna conari, et, nullo præeunte, suspendi; quod malint parietibus invehì, textili sylva, quam humi teri, voluntaria injuria. Contra, quibus de ædificio male est (29), ut crescendo recedunt! ut refugiant ⁹⁶! Sentias ramos ⁹⁷ aliorum destinatos ⁹⁸ et animationem arboris de divortio parietis intelligas; contenta est ⁹⁹ parvitate (30), quam ex primordio providentissimi fructicis edidit, timens ¹ etiam ruinam. Has ego sapientias et scientias arborum, cur non contendam? Vivant ut philosophi volunt; sapiant ut philosophi nolunt; intelligat et infantia ² ligni; quo magis hominis, cuius anima, ~~SSS~~ velut surculus quidam ex matrice Adam in propaginem deducta, et genitali-

Variae lectiones.

⁹² Et coadulescens *omitt. Seml. Obert.* ⁹³ Adimpleat *Pam. Rhen.* ⁹⁴ Innixa *Pam. Rhen.* ⁹⁵ Corno *Pam. Fran. orno al.* ⁹⁶ Refugium *Rhen. Pam. Seml.* ⁹⁷ Ramis *al. destinatis Jun.* ⁹⁸ Destinatum *Par.* ⁹⁹ Contentæ suæ *Pam. Rhen. Seml.* ¹ Timentis *Pam. Rhen. Seml.* ² Intelligant et infantiam *Pam. Rhen.* ³ Non enim *inser. Pam. Rhen. Seml.*

Commentarius.

(27) *Cum omni instructu suo.* Quasi cum omni instructo et instrumento, cum omni censu, cum omnibus suis. Sic enim supra; atque in hunc significatum locutiones istas apud Africanos præsertim fuisse indicat Augustinus, libro II *Quæst. in Exod.* quæst. 47: « Græcus, inquit, ἀποσκευῆν habet, ubi substantiam Latinus interpretatus est, quod aliquando censum interpretantur nostri, sicut nunc instructum dicere voluimus. » Itaque sic etiam legendum in Septimii nostri *Apologetico*: « De habitu, victu, instructu, censu, ipso denique sermone proavis renuntiasis. » RIG.

(28) *Sine cervo.* Maluit Rigaltius servare vocem cervo quam corno ant *orno* reponere. Hic enim de vitis pedamentis, non de arboribus vitis amicis agitur, quales sunt ornus et cornus. Sunt autem *Cervi* bacilla furcillata habentia figuram litteræ v, a similitudine cornuum cervi; quod docet M. Varro lib. IV. LE PR.

(29) *De ædificio male est.* Sic lib. de *Pallio*. « A celo bene est. » RIG.

(30) *Contenta est parvitate.* Cod. Agobardi, « Contentia est par. » RIG.

bus feminæ foveis commendata cum omni sua paratura, pullulabit tam intellectu quam et sensu? Mentior, si non statim infans ut vitam vagitu salutavit (31), hoc ipsum se testatur sensisse atque intellexisse, quod natus est, omnes simul ibidem dedicans sensus, et luce visum, et sono auditum, et humore gestum, et acre odoratum, et terra tactum. Ita prima illa vox de primis sensuum, et de primis intellectuum pulsibus cogitur. Plus est, quod de prospectu lacrymabilis (32) vitæ quidam augurem incommodorum vocem illam flebilem interpretantur: quo etiam presciens habenda sit ab ingressu nativitat, nedum intelligens. ³ Exinde et matrem spiritus probat, et nutricem spiritu examinat, et gerulam spiritu agnoscit, fugiens extranea ubera, et recusans ignota cubilia, et neminem appetens nisi ex usu. Unde illi iudicium novitatis et moris, si non sapit? unde illi et offendi et demulceri, si non intelligit? Mirum satis, ut infantia naturaliter animosa sit, non habens animum; et naturaliter adfectiosa sit, non habens intellectum. Atenim Christus ex ore lactentium et parvulorum experiendo laudem, nec pueritiam, nec infantiam hebetes pronuntiavit: quarum altera (*Matth. XXI*), cum suffragio occurrens, testimonium ei potuit offerre; altera (*Matth. II*), pro ipso trucidata, utique vim sensit.

CAPUT XX.

Et hic itaque concludimus, omnia naturalia animæ, ut substantiva ejus, ipsi inesse, et cum ipsa procedere atque proficere, ex quo ipsa censetur, sicut et Seneca sæpe noster (33): « Insita sunt nobis omnium artium et ætatum ~~SSS~~ semina: magisterque ex occulto Deus producit ingenia (34). » Ex seminibus scilicet insitis, et occultis per infan-

(31) *Ut vitam vagitu salutavit.* Hæc primordia et hominum principia satis infelicia tractat Plin. lib. VII, in Præfatione. LE PR.

(32) *De prospectu lacrymabilis vitæ.* Quid illa vita defendendum magis, quæ a miseris incipit vagitibus, dolore, fame, siti et mille aliis incommodis, quæ in iisdem atque majoribus exigitur, quæque mortem habet pro termino? LE PR.

(33) *Seneca sæpe noster.* Quia sæpe secundum Christianos sentit. RIG.

Seneca sæpe noster. Id est qui nobiscum facit in multis. An Senecæ ad B. Paulum, itemque B. Pauli Epistolæ extiterint, non ausim affirmare, quamvis S. Hieronymus id testetur; si quæ enim fuerunt, eæ supposititiæ fuerunt. Nec obijciat quis emuncæ naris hominem S. Hieronymum haud facile deripi potuisse. Cum enim continentissimæ vitæ Senecam ait, quis deceptum non agnoscat? LE PR.

(34) *Insita sunt nobis omnium artium et ætatum semina, magisterque ex occulto Deus producit ingenia.* Verba sunt Senecæ, cap. 6, lib. IV, *De Beneficiis*. LE PR.

quæ sunt et intellectus. Ex his enim produ-
 ingenia. Porro, ut ⁴ frugum seminibus una
 ue generis forma est, processus tamen varii,
 legro statu evadunt, alia etiam meliora res-
 it, alia degenerant pro conditione cœli et
 ro ratione operis, et curæ, pro temporum
 , pro licentia casuum : ita et animam lice-
 line uniformem, fœtu multiformem : nam et
 in de locis interest. Thebis hebetes et bru-
 ci relatum est (35) ; Athenis sapiendi dicen-
 acutissimos (36) ; ubi penes Colytum pueri
 citius eloquuntur, præcoce lingua. Siquidem
 in *Timæo*, Minervam affirmat, cum urbem
 soliretur, nihil aliud quam regionis naturam
 clare, talia ingenia pollicitam. Unde et ipse,
 bus, Megillo et Clinia præcipit condendæ ci-
 locam procurare. Sed Empedocles causam
 indolis et obtusæ in sanguinis qualitate
 nit ; perfectum ac profectum de doctrina
 naque deducit. Tamen vulgata jam res est
 in proprietatum. Comici Phrygas timidos il-
 ; Sallustius vanos Mauros, et feroces Dal-
 palsat ; mendaces Cretas (37) etiam Aposto-
 f. 1, 12) inurit. Fortassean et de corpore et
 tudine aliqui accedat : opimitas sapientiam
 t, exilitas expedit ; paralysis mentem prodi-
 thias servat. Quanto magis de accidentibus
 ntur, quæ, citra ⁵ corpulentiam et valen-
 el acunt, vel obtundunt ! Acunt doctrinæ,
 onæ, artes, et experientia, negotia, studia ;
 ant inscitia, ignavia, desidia, libidines,
 ientia, otia, vitia ; super hæc, si et alia,
 ssunt potestates. Enimvero præsuunt, secun-
 na quidem, Deus Dominus, et diabolus æmu-
 cundum communem autem opinionem pro-
 e ⁶ fatum et necessitas, et fortuna ⁷ et arbi-
 rias. Nam hæc, et philosophi distinguunt, et
 andum fidem disserenda suo jam vovimus

A titulo. **CS4** Apparet quanta sint quæ unam animæ
 naturam varie collocarint, ut vulgo naturæ depu-
 tentur, quando non species sint, sed sortes naturæ
 et substantiæ unius ; illius scilicet, quam Deus in
 Adam contulit, et matricem omnium fecit : atque
 adeo sortes erunt, non species substantiæ unius, ut
 et varietas ista moralis quanta nunc est, tanta non
 fuerit in ipso principe generis Adam. Debuerant
 enim fuisse hæc omnia in illo, ut in fonte naturæ,
 atque inde cum tota varietate manassent, si varietas
 naturæ fuisset.

CAPUT XXI.

Quod si uniformis natura anima ab initio in
 Adam, ante tot ingenia, ergo non multiformis ⁸ per
 tot ingenia ; jam nec ⁹ triformis, ut adhuc trinitas
 Valentiniana (38) cœdatur, quæ nec ipsa in Adam
 recognoscitur. Quid enim spirituale in illo ? Si quia
 prophetavit magnum illud sacramentum in Christum
 et Ecclesiam (*Gen. 11*) : *Hoc os ex ossibus meis, et*
caro ex carne mea, vocabitur mulier ; propterea re-
linquet homo patrem et matrem, et agglutinabitur
mulieri suæ, et erunt duo in carnem unam ; hoc
 postea obvenit, cum in illum Deus amentiam im-
 misit (39), spiritalem vim qua constat prophetia. Si
 ei malum in eo apparuit transgressionis admissum,
 nec hoc naturale deputandum est, quod instinctu
 serpentis operatus est (*Gen. 3*), tam non naturale,
 quam nec materiale ; quia et materiæ fidem jam
 exclusimus. Quod si nec spiritale, nec quod dici-
 tur materiale proprium in illo fuit ; nam si ¹⁰ ex
 materia fuisset mali semen, superest ut solum in
 illo et unicum fuerit naturale, quod censetur ani-
 male ; quod statu simplex et uniforme defendimus :
 De hoc plane relinquitur quæri an demutabile de-
 beat credi, quod naturale dicatur. Idem enim con-
 vertibilem negant naturam, ut trinitatem suam in
 singulis proprietatibus figant : quia arbor bona ma-

Variæ lectiones.

Pam. al. ⁵ Circa *Pam. Seml. Oberth.* ⁶ Et providentia et *Pam. Seml. Rhen.* ⁷ Fortunæ *Rig. Ven.* ⁸
 iformis add. *Rhen. Pam.* ⁹ Nec qua *Rig. Ven.* nec quadriformis cod. *Agobard.* ¹⁰ Et si *Seml. Oberth.*

Commentarius.

Thebis hebetes et brutos nasci relatum est. D
 Bæotia intelligit. Usque adeo autem id ve-
 l, ut ex pinguedine ingenii quidam Bæotos
 tent, et in proverbium abierint sus bæoti-
 is, bæotica, et quod propius huc accedit,
 in ingenium, de quibus late Erasmus in
 ibus, qui etiam inde derivatum putat, quod
 et brutos homines Germanica et Britannica
 Bot, id est Bæotos appellemus. *PAM.*
Athenis sapiendi dicendique acutiss. Huc
 illud Ciceronis in orat. pro Flacco : « Ad-
 thenienses, unde humanitas, doctrina, reli-
 ges, jura, leges ortæ atque in omnes terras
 tæ putantur. » Item quod a Platone, in *Pro-*
Athenæ prytaneum sapientiæ appellentur.
 quod idem, dial. I de *Legibus* vocet civi-
 eloquentiæ, et multi sermonis studiosam.

Mendaces Cretas. Mendacii nomine male au-
 Cretenses. Scholiastes Callimachi in Jovis

hymnum, ex quo loco B. Apostolus citat verba I ad
 Titum 1, ait : Παροιμία ἐστὶ τὸ χρηθεῖν ἐπὶ τοῦ
 ψεύδεσθαι, ἀπὸ Ἰδομενέως τοῦ Κρητὸς ῥηθεῖσα · ὁ
 λαχὼν μερῶσι τοῖς Ἑλλήσιν τὰ λάφυρα Ἰλίου, τὰ
 κρεῖττω ἑαυτῷ περιποιήσατο. « In adagium abiit
 Cretisare, hoc est mentiri, ab Idomeneo Cretæ
 nato, qui cum Trojæ spolia Græcis divisurus esset,
 meliora sibi reservavit. » *LE PR.*

(38) *Trinitas Valentiniano.* Trinitas illa est ho-
 minis, non Dei, faciebant enim ii heretici homi-
 nem spiritalem, animalelem sive carnalem, terrestrem
 sive materialelem. *LE PR.*

(39) *Cum in illum Deus amentiam immisit.* Su-
 pra, *Accidentiam spiritus passus est, cecidit enim*
extasis super illum, sancti Spiritus vis, operatrix
prophetiæ. *RIG.*

Amentiam immisit. Ex *LXX* Interpr. qui (*Gen.*
 11) habent ἔκστασιν. Sic ipse auctor, cap. xi. som-
 num Adami extasim appellavit, neque aliud per
 amentiam intelligit. *LAC.*

Ios non ferat fructus, nec mala bonos, et nemo de spinis metat ficus, et de tribulis uvas. Ergo si ita est, neque de lapidibus filios Abrahæ suscitare (*Matth. iii*) poterit Deus, nec genimina viperarum facere penitentiae fructus; et erravit 685 Apostolus scribens (*Ephes. v*): *Eratis et vos aliquando tenebrae*; et (*Ephes. ii*): *Fuimus et nos aliquando natura filii iræ*, et (*I Cor. vi*): *In his vos quoque fuistis, sed abluti estis*. Sed nunquam discordabunt sententiae sanctae. Non dabit enim (*Luc. vi*) arbor mala bonos fructus, si non inseratur; et bona malos dabit, si non colatur; et lapides filii Abrahæ fient, si in fidem Abrahæ formentur, et genimina viperarum fructum penitentiae facient, si venena malignitatis expuerint. Haec erit vis divinae gratiae, potentior utique natura, habens in nobis subjacentem sibi liberam arbitrii potestatem, quod αὐτεξούσιον dicitur; quæ cum sit et ipsa naturalis atque mutabilis, ¹¹ quoquo vertitur, natura convertitur. Inesse autem nobis τὸ αὐτεξούσιον (40) naturaliter, jam et Marcioni ostendimus et Hermogeni. Quid nunc, si et ¹² naturæ conditio sic erit definienda, ut duplex determinetur, natorum et in-natorum, factorum et infectorum? Atque ita quod natum factumque constiterit, ejus natura capiet demutationem: et reuasci enim poterit, et refici. Innatum autem et infectum immobiliæ stabit. Quod cum soli Deo competat, ut soli innato et infecto, et idcirco immortalis et inconvertibili, absolutum est, cæterum omnium natorum atque factorum convertibilem et demutabilem esse naturam; ut etsi trinitas animæ adscribenda esset, ex mutatione accidentiæ, non ex institutione naturæ deputaretur.

CAPUT XXII.

Cætera animæ naturalia jam a nobis audiit Hermogenes, cum ipsorum defensione et probatione per quæ Dei potius quam materiæ cognoscitur ¹³.

Variæ lectiones.

¹¹ Et add. *Rhen. Seml.* ¹² Et omitt. *Seml. Rhen.* ¹³ Sic ed. *Prior et Venet.* Materiæ propinqua cognoscitur ap. *Pam. Seml. Ob.* ¹⁴ Forte et, pro ex *Edd.* ¹⁵ Sapientem *Rig. Ven.* ¹⁶ Accidentis *Fran.* ¹⁷ Israelis *Pam. Rhen.* ¹⁸ Æque vel easque *Lat.*

Commentarius.

(40) *Inesse autem nobis τὸ αὐτεξούσιον*. Ita liberum arbitrium apud Patres et philosophos appellatur. A Nazianzeno dicitur bono τῷ αὐτεξουσίῳ τιμῆς, *libero arbitrio honoratus. Lac.*

(41) *Et divinationem*. Nempe naturalem, seu per insomnia, sive per alias prænotiones. Carneades enim disputavit pluribus rationibus adversus divinationem. Tertullianus tamen præcipue notat spontaneos animorum impulsus, qui manifesti omnibus sunt, cum scilicet mens, velut præscia futuri mali, vel boni, prius afficitur mœrore vel gaudio, quam sensus corporei id deprehendant certis indiciis; nam, ut Seneca ait,

Instat mentis fera tempestas,
Cum sine vento tranquilla tument.

Quem præsagiendi modum in Thyeste scite describit ante cœnam feralem Atrei; ideo et præcordia saliunt, et defluunt lacrymæ invitis, stimulo et monitu

A Illic solummodo nominabuntur, ne præterita videantur. Dedimus enim illi et libertatem arbitrii, ut supra scripsimus, et dominationem rerum, et divinationem (41) interdum, seposita quæ per Dei gratiam obvenit ex ¹⁴ 686 prophetia. Itaque jam ab isto dispositionis retractatu recedam, ut ordinem ejus expungam (42). Definimus animam Dei flatu natam, immortalem (43), corporalem (44), effigiatam (45), substantia simplicem, de suo patientem ¹⁵, varie procedentem, liberam arbitrii, accidentiis ¹⁶ obnoxiam (46), per ingenia mutabilem, rationalem, dominatricem, divinatricem, ex una redundantem. Sequitur nunc, ut quomodo ex una redundet consideremus, id est, unde, et quando et qua ratione sumatur.

CAPUT XXIII.

Quidam de cœlis devenisse se credunt, tanta persuasionem, quanta et illud indubitate regressuros repromittunt; ut Saturninus Menandri simoniani discipulus induxit, hominem affirmans ab angelis factum, primoque opus futile, et invalidum, et instabile, in terra vermis instar palpitasse, quod consistendi vires deessent; dehinc ex misericordia summæ potestatis, ad cujus effigiem, nec tamen plene perspectam, temere structus fuisset, scintillulam vitæ consecutum, quæ illud exsuscitavit et creverit, et constantius animavit, et post decessum vitæ ad matricem relatura sit. Sed et Carpocrates tantumdem sibi de superioribus vindicat, ut discipuli ejus animas suas jam et Christo, nedum apostolis, et peræquent, et cum volunt præferant; quis perinde de sublimi virtute conceperint, despectrice mundi potentium principatuum. Apelles sollicitas refert animas terrenis escis de supercœlestibus sedibus ab igneo angelo Deo Israel ¹⁷ et nostro, qui exinde illis peccatricem circumfinxerit carnem. Examen Valentini semen Sophiæ infulcit animæ, per quod historias atque ¹⁸ milesias (47) Æonum

D arcano intus excitante. *Lac.*

(42) *Ut ordinem ejus expungam*. Id. est, absolvam, et perficiam, uti morem habet in *Apol.* cap. 3, et sæpissime. *Lac.*

(43) *Immortalem*. Etsi istud ex professo non tractet, quod esset tum temporis extra controversiam, frequens tamen ejus hoc libro mentio, nempe cap. 2, 3, 6, 9, 14 et infra, c. 24, 38, 45, 51, 53 et 54. *Pam.*

(44) *Corporalem*. De anima quod corporalis sit, quanquam ad paradoxa ejus istud perineat, tractavit late supra cap. 5, 6, 7, 8. *Pam.*

(45) *Effigiatam*. Quod effigiata sit, alternum paradoxon tractatum etiam habes supra cap. 9. *Pam.*

(46) *Accidentiis obnoxiam*. Alludit ad id quod paulatim proficiat anima in sapientia. *Pam.*

(47) *Per quod historias, atque milesias*. Illustriores fabulæ milesiæ dicuntur, sive a vanitate Milesiorum ob oraculum Apollinis, qua de re Strabo,

ex imaginibus visibilium recognoscunt. **A** hoc dilutionis divinitatis, et exilioris felicitatis; ut statum, non ut spiritum; et si immortalem, ut hoc sit divinitatis, tamen passibilem, ut hoc sit nativitatis: ideoque et a primordio exorbitationis capacem, et inde etiam oblivionis affinem. Satis de isto cum **688** Hermogene (51). Cæterum, quæ, ut ²¹ haberi merito possit ex peræquatione omnium proprietatum deus, nulli passioni subiacebit; ita nec oblivioni, cum tanta sit injuria oblivio, quanta est gloria ejus, cujus injuria est, memoria ²² scilicet: quam et ipse Plato sensuum et intellectuum salutem, et Cicero thesaurum omnium studiorum prædicavit (52). Nec hoc jam in dubium deducetur, an tam divina anima memoriam potuerit amittere; sed an quam amiserit, recuperare denuo possit. Quæ enim non debuit oblivisci, si oblita sit, nescio an valeat recordari. Ita utrumque meæ animæ, non platonice congruit. Secundo gradu opponam: natura compositam animam facis idearum illarum, annon? Imo natura, inquis. Nemo ergo concedet naturalem scientiam naturalium excidere artium. Excidet studiorum, excidet doctrinarum disciplinarum, excidet fortasse et ingeniorum, et affectuum: quæ naturæ videntur, non tamen sunt, quia, ut præmisimus, et pro locis, et pro institutionibus, et pro corpulentis, ac valetudinibus, et pro potestatibus dominatricibus, pro libertatibus arbitrii, et accidentibus constant. Naturalium vero scientia ne in bestiis quidem deficit. Plane obliviscetur feritatis leo, mansuetudinis eruditione præventus, et cum toto suggestu jubarum ²³ (35) delictum fiet Berenices alicujus reginæ, Variæ lectiones.

CAPUT XXIV.

quidem oblivionis capacem animam non quia tantam illi concessit divinitatem, ut quætur: innatam eam facit, quod et solum obtinuisse ad testimonium plenæ divinitatis: immortalem, incorruptibilem, incorporalem, et Deum credidit, invisibilem, ineffigibilem, principalem, rationalem, intellectualem. Quid amplius proscriberet animam, si nuncuparet? Nos autem qui nihil Deo nus, hoc ipso animam longe infra Deum nus, quod natam eam agnoscimus, ac per

mina Pam. Rhen. ²⁰ Commendat. Par. ²¹ Deus hic add. Fran. ²² Memoriam Jun. ²³ Tubarum

Commentarius.

Geograph., sive a rosis milesiis, quæ in erunt. LE PR.

Platonem omnium hæreticorum condimentaliosophiam antiquam fuisse veluti penu et æresium sæpe calumniatur Auctor, ut cap. 7 *cript.* Inde cap. 8 *adv. Hermog.* vocat philosophicorum patriarchas: quas vero hæremaverit Plato ex hoc uno dogmate animagine, observat Joannes Btpt. Crispus lib., II, *am Menandriani, Saturnini, Enthusiastæ, Caræ, Valentini, Apellitæ, Seleuciani, Mesacennæ et Raimundus Lullius* ex doctrina Platonis videntur circa animarum exordium. *LAC.* *et animam retro in superioribus.* Non potui perire in *Timæo* Platonis huc pertinens, sed Deus summus opifex, constituto univisit animas æquali cum sideribus numero, las singulis assignavit, et velut in vehiculum i universi naturam ostendit, et leges fatales osuit, quodque origo prima quidem futura livata una omnibus, oportere autem ipsas a in singula convenientia singulis temporamenta (corpora nempe), producere animo culti deditissimum. Quo libro cum dicit, « animam hic quæ retro norit de ribus recensere, » magis puto istud ad om referri, cujus etiam paulo prius memiturque reperire est. *PAM.*

et est discentias reminisce. Locus iste haud t *Phædone*, non ex *Timæo* Platonis de-

sumptus est. Sic enim ibi legitur: Sed et secundum illum sermonem, inquit Cebes, si verus est, o Socrates, quem tu frequenter referre soles, ἐτι ἡμῖν ἡ μάθησις οὐκ ἄλλο τι ἢ ἀνάμνησις τυγχάνει οὐδα, id est, si ad verbum cum Tertulliano vertamus: *Quod nobis discentia nihil aliud sit quam reminiscencia*, pro quo interpretes Platonis vertit: *Quod discere nihil aliud sit nobis, quam recordari*; et secundum hunc, inquam, necesse est nos in priore quodam temore didicisse ea quæ nunc recordamur. Hoc autem fieri non posse, si non fuisset alicubi anima nostra, priusquam in hanc speciem deveniret. Atqui mox et Simmias idipsum ibidem confitetur, et multis rationibus non modo Cebes, sed et Socrates ipso paradoxon hoc confirmare nituntur; verum egregie confutat Auctor cap. prox. *PAM.*

(51) *Satis de isto cum Hermogene.* Alludit ad librum de *censu Animæ adversus Hermogenem*, cujus fragmenta habentur. *PAM.*

(52) *Cicero thesaurum omnium studiorum prædicavit.* lib. I, de *Oratore* vocat thesaurum rerum omnium memoriam. Cassiodorus, v. *Var.*, epist. 22, et lib. de *Anima*, de cap. 12. *LAC.*

(53) *Cum toto suggestu jubarum.* Id est cum toto ornatu: forsitan alludit ad signum cæleste Leonis, cujus ad caudam sunt septem stellæ, quas crines seu comam Berenices nuncupant astrologi. *LAC.*

— *Cum toto suggestu jubarum. Delictum Berenice.* Non semel adnotavimus suggestum pro ornatu accipi ab Auctore. Atqui quod ab alicujus Berenices

lingua genas ejus emaculans; mores bestiam relinquent : scientia naturalium permanebit. Non obli-
viscetur idem naturalium pabulorum, naturalium
remediorum, naturalium terrorum; etsi de piscibus,
etsi de placentis regina ei obtulerit, carnem deside-
rabit; etsi languenti theriacam composuerit (54),
simiam leo requiret : et si nullum illi venabulum
obfirmavit, gallum tamen formidabit (55). Perinde
et homini **659** omnium forsitan obliuosissimo
inobliterata perseverabit sola scientia naturalium,
ut sola scilicet naturali; memor semper mandu-
candi in esurie, et bibendi in siti, et oculis viden-
dum, et auribus audiendum, et naribus odorandum,
et ore gustandum, et manu contrectandum. Hi sunt
certe sensus, quos philosophia depretiat intellec-
tualium prælatione. Igitur si naturalis scientia sen-
sualium permanet, quomodo intellectualium, quæ
potior habetur, intercidiit? Unde nunc ipsa vis obli-
vionis antecedentis recordationem? Ex multitudine,
ait, temporis (56). Satis improspecte. Quantitas
enim temporis non pertinebit ad eam rem quæ
innata dicitur, ac per hoc potissimum æterna cre-
datur. Quod enim æternum est, eo quia et innatum
est, neque initium, neque finem temporis admit-
tendo, nullum modum temporis patitur; cui tem-
poris modus nullus est, nec ulla demutatione tem-
pori ²⁴ subest, nec ea de multitudine temporis vis
est ²⁵. Si tempus in causa est oblivionis, cur, ex
quo anima corpori inducitur, memoria delabitur,
quasi exinde tempus anima sustineat, quæ sine
dubio prior corpore, non fuit utique sine tempore?
Ingressa vero corpus, statimne obliviscitur, an ali-
quanto post? Si statim, et quæ erit temporis non-
dum supputandi multitudo? infantia scilicet. Si
aliquanto post, ergo illo in spatio ante tempora
oblivionis memor adhuc aget anima, et quale est,
ut postea obliviscatur, et rursus postea recordetur?
Quoquo autem tempore illam oblitio irruerit, quan-
tus hic etiam habebitur modus temporis? tota opi-
nor vitæ decursio satis non erit ad evertendam ²⁶
memoriam tanti ante corpus ævi. Sed rursus Plato
causam demutat in corpus. Quasi et hoc fide dignum,

A ut nata substantia innatæ vim exstinguat. Magnæ
autem et multæ differentię corporum, pro gentili-
tate, pro magnitudine, pro habitudine, pro ætate,
pro valetudine. Num ergo et oblivionum ²⁷ diffe-
rentiæ æstimabuntur? Sed uniformis oblitio est;
ergo non erit corporalitas multiformis in causa
exitus uniformis. Multa item documenta, teste ipso
Platone, divinationem animæ probaverunt, quæ
proposuimus jam Hermogeni. Sed nec **680** quis-
quam hominum, non et ipse aliquando præ sagam
animam suam sentit, aut ominis, aut periculi, aut
gaudii augurem. Si divinationi non obstrept corpus,
nec memoriæ, opinor, officiet. In eodem certe cor-
pore, et obliviscuntur animæ, et recordantur. Si
qua corporis ratio incutit oblivionem, quomodo
contrariam ejus admittet recordationem? quia et
ipsa post oblivionem recordatio, memoria recidiva
est. Quod primæ memoriæ adversatur, cur non
et secundæ refragatur ²⁸? Postremo qui magis
remiscerentur quam pueruli, ut recentiores
animæ, ut nondum immersæ domesticis ac publicis
curis, ut ipsis solis deditæ studiis, quorum
discentiæ reminiscentiæ fiunt? Imo cur non ex
æquo omnes recordamur, cum ex æquo omnes
obliviscamur, sed tantummodo philosophi? Ne
hi ²⁹ quidem omnes. Plato scilicet solus in tanta
gentium silva, in tanto sapientium prato, idearum
et oblitus et recordatus est (57). Igitur si nullo modo
consistit argumentatio ista præcipua, totum illud
C pariter eversum est, cui accommodata est, ut animæ
et innatæ, et in cœlestibus conversatæ, et consciæ
divinorum illic, et inde delatæ, et hic recordatæ
crederentur, ad occasiones plane hæreticis submini-
strandas.

CAPUT XXV.

Jam nunc regrediar ad causam hujus excessus,
ut reddam quonodo animæ ex una redundant,
quando, et ubi, et qua ratione sumantur : de qua
specie nihil refert, a philosopho, an ab hæretico,
an a vulgo quæstio occurrat. Nulla interest pro-
fessoribus veritatis adversariis ejus, maxime

Variæ lectiones.

²⁴ Temporis Pam. Rhen. ²⁵ Nec eadem multitudine temporis vis est Pam. Rhen. in multitudine Lat. ²⁶ Vertendam Pam. Rhen. Seml. Oberth. ²⁷ Oblivionem Venet. mendose. ²⁸ Refragatur Rhen. Pam. ²⁹ Nec ii Lat.

Commentarius.

reginæ mansuetudine eruditus leo delictum fuerit, tradit Ælianus l. v de Animalibus, c., 39. Addit autem *alicujus* tum pro more loquendi suo, tum quod plures ejus nominis fuerint. PAM.

(54) *Languenti theriacam composuerit*. Alludit ad Plinii verba lib. vii, cap. 40 : « Ægitudine fastidii tantum sentit, in qua medetur ei contumelia, in rabiem agente annexarum lascivia simiarum. » PAM.

(55) *Gallum tamen formidabit*. Etiam hoc ex Plinio ibidem : « Atque hoc, inquit, tale, tamque sævum animal, rotarum orbes circumacti, currusque inanes, et gallinaceorum cristæ, cantusque etiam magis terrent. » PAM.

D (56) *Ex multitudine, ait, temporis*. Alludit ad verba illa Platonis in Phædone : « Nonne recordatio est, maxime ubi alicui acciderit circa illa, quorum per tempus, et eo quod diu non conspexit? pro quo transtulit Auctor, ex multitudine temporis. Verum etiam istud pulchre Auctor, refutat, ex eo quod innatam Plato animam dixerit, et proinde æternam, sine temporis initio. PAM.

(57) *Idearum et oblitus et recordatus est*. Locus est in Platone, qui primus idearum somnia in lucem emisit, scripto ejus argumenti dialogo, quem Parmenidem inscripsit, et frequentissima alibi earum mentione injecta, quemadmodum etiam supra adnotavimus. PAM.

adibus quam sunt primo isti qui præsunt in utero concipi animam (58), nec cum figulatione compingi atque produci; sed ³⁰ jam partu, nondum vivo infanti extrinsecus i (59): cæterum, semen ex concubitu multis locis sequestratum, motuque naturali vel compinguescere in solam substantiam eam editam, et de uteri fornace fuman- t calore solutam, ut ferrum ignitum, et frigidæ immersum, ita acris rigore percus- vim animale rapere, et vocalem sonum : (60). **601** Hoc Stoici cum Ænesidemo, interdum Plato, cum dicit, periunde animam am alias, et extorrem uteri, prima adspira- tionis infantis adduci, sicut ex spiratione na educi ³¹. Videbimus an sententiam fin- ti. Ne ex medicis quidem defuit Hicesius, et et artis suæ prævaricator (61). Pudit, opi- no hoc statuere, quod feminæ agnoscerent. alio ruborator ³³ exitus (62), a feminis re- quam probari? In ista namque specie nemo omnis magister, arbiter, testi-, quam sexus Respondete, matres, vosque prægnantes, puerperæ; steriles et masculi taceant; naturæ veritas quæritur, vestræ passionis avenitur: an aliquam in fœtu sentiat vi- am, alienam de vestro? de quo palpitent ilia, latera, tota ventris ambitio (63) pulsetur, ponderis regio mutetur? an hi motus gau- tra sint, et certa securitas, quod ita infan- vivere confidatis, et ludere? an si desierit ejus, illi prius pertimescatis? an et ³⁴ au- a in vobis, cum ad novum sonum excutitur? ciborum varietates ³⁵ illi desideretis, illi

etiam fastidiatis? an et valetudinibus invicem com- municetis? Ille quidem usque eo, de ³⁶ contusioni- bus vestris, quibus et ipse intus per eadem mem- bra signatur, rapiens sibi injurias matris. Si livor ac rubor sanguinis passio est, sine anima non erit sanguis: si valetudo animæ ³⁷ accessio est, sine anima, non erit valetudo: si alimonia, inedia, cre- menta, decrementa, pavor, motus, tractatio est animæ his qui fungitur, vivet. Denique desinit vi- vere, qui desinit fungi. Denique et mortui eduntur; quomodo, nisi et vivi? Qui autem et mortui, nisi qui prius vivi? Atquin et in ipso adhuc utero infans trucidatur, necessaria crudelitate, cum in exitu obliquatus denegat partum; matricida, ni moritu- rus. **602** Ita que et inter arma medicorum et or- ganon ³⁸ est quo prius patescere secreta coguntur, tortili temperamento, cum anulocultro ³⁹ quo intus membra cæduntur, anxio arbitrio; cum hebetate unco, quo totum facinus ⁴⁰ extrahitur violento puerperio. Est etiam æneum spiculum, quo jugula- tio ipsa dirigitur, cæco latrocinio: ἐμψυχοκτίν ⁴¹ appellant, de infanticidii officio, utique vi- ventis infantis peremptorium. Hoc et Hippocrates habuit, et Asclepiades, et Erasistratus, et majorum quoque prosector Herophilus, et mitior ipse Sora- nus, certi animal esse conceptum, atque ita mi- serti infelicissimæ hujusmodi infantie, ut prius occidatur, ne viva lanietur. De qua sceleris necessi- tate nec dubitabat, credo, Hicesius, jam natis ani- mam superducens ex aeris frigidi pulsu, quia et ipsum vocabulum animæ penes Græcos de refrige- ratione respondeat ⁴². Num ergo Barbaræ Roma- næque gentes aliter animantur, quia animam aliud qui, quam ψυχή cognominaverunt? Quantæ vero

Variae lectiones.

add. Pam. Rhen. ³¹ Duci Fran. ³² Sententia fixerit vult Rig. ³³ Roborator Pam. Rhen. ³⁴ Et omitt. Vanitates Rhen. Pam. Rig. ³⁵ Usque eo omitt. Lat. eo de omitt. Rhen. Pam. ³⁷ Omnis Fran. ³⁸ Fran. ³⁹ Anulo cultrato lhen. Pam. ⁴⁰ Pecus Fran. Pam. item. adtrahitur. ⁴¹ Ἐμψυχοκτίν Lat. στίν Fran. ἐμψυχοκτίν alii. ἐμψυχοκτίν. cod. Agobard. ⁴² Respondens Rhen. Pam.

Commentarius.

Non in utero concipi animam, etc. Stoicis hanc opinionem Tertullianus: at Aetius et Diogenem et Hermophilum, ino et Empe- lib. de Hist. philosophica. Lac. **Extrinsecus imprimi**. Lucretius, lib. III, ex- ia Stoicorum, quos mox allegat Tertullia- hoc placito:

ad si forte putas extrinsecus insinuatam.
manare animam nobis per membra solere.

tur voce imprimi vel insinuari, ne dicentur nasci (Lactant. lib. III. cap. 18). Lac. **Et vocalem sonum reddere**. Putarunt aliqui, disturbatam cœlesti domicilio, tunc cœ- abhabitare terrenum corpus, ac propterea n cogi, dolere et flere, ut refert Alexander isæus, problem. 64, dum respondet quæ- Cur infantes, ut primum eduntur, flent? Cu- solutio: « Quia sensus eorum atque nati peregrinatur. Nam e calido, mollique matricis corpore, in aera frigidum exeunt. e tamen et a lumine exterrentur, non ut aiunt, quod anima cœlestium regionum

extorris terrenum corpus inhabitet, atque ideo flere infantes cogantur. » Similem causam fletus infantilis putat Soranus Ephesius Isagoges 17. Lac.

(61) **Hicesius et naturæ et artis suæ prævarica- tor**. Hicesius medicus negabat in utero concipi animam, dicebatque effuso jam partu nondum vivo infanti extrinsecus imprimi, prima scilicet aspiratione. Hinc naturæ et artis suæ prævarica- torem esse ait Septimius: naturæ, quia factum in utero vivere jam animatum prægnantes adfirmet et signa certissima demonstrent artis, quia medici ipsi, quoties necesse est conceptum utero infantem extrahere violento puerperio, non prius detruncare membra solent, quam jugulaverint, viventem jam utique et animatum. Rig.

(62) **Ruborator exitus**. Exitum ruborem dicit eventum, ex quo plus ruboris ac pudoris inculia- tur. Rig.

(63) **Tota ventris ambitio**. Eodem significatu Hic- ronymus, epist. ad Principiam dixit: « Interiora membra obvolvuntur Ecclesias, et tota uteri tegitur ambitio, » hoc est totus uterus, totus venter. Rig.

nationes sub ferventissimo axe censentur, colorem quoque excoctæ? unde illis anima, quibus aeris rigor nullus? Taceo cubicularis æstus, et omnem illic caloris paraturam enitentibus necessariam, quas adflari vel maxime periculum est. In ipsis pene balneis fœtus elabitur, et statim vagitus auditur. Cæterum, si aeris rigor thesaurus est animæ, extra Germanias, et Alpes, et Argæos (64) nemo debuit nasci. Atquin et populi frequentiores apud orientalem et meridiam temperaturam, et ingenia expeditiora, omnibus Sarmatis etiam mente torpentibus. Et animi enim de rigoribus scitiores provenirent, si animæ de frigus-ulis evenirent: cum substantia enim et vis. His ita præstructis, possumus illos quoque recogitare, qui exsecto matris utero vivi aerem hauserunt, Liberi aliqui et 693 Scipiones (65). Quod si qui, ut Plato, perinde non putat (66) duas animas in unum convenire, sicut nec corpora, ego illi non modo duas animas in unum congestas ostendissem, sicut et corpora in fœtibus, verum et alia multa cum anima conserta, dæmonis scilicet, nec unius, ut in Socrate ipso; verum et septenarii spiritus, ut in Magdalena; et legionarii numeri, ut in Geraseno, quo facilius anima cum anima conseretur ⁴³ ex societate substantiæ, quam spiritus nequam ex diversitate naturæ. At idem in sexto *Legum*, monens cavere ne vitatio seminis ex aliqua vilitate concubitus labem corpori et animæ supparet, nescio de pristinis ⁴⁴ magis, an de ista sententia sibi exciderit. Ostendit enim animam de semine induci, quod curari monet, non de prima aspiratione nascentis. Unde, ero te, similitudine animæ quoque parentibus de ingeniis respondemus, secundum Cleanthis testimonium, si non ex animæ

A semine educimur? Cur autem et veteres astrologi genituram hominis ab initio conceptus digerebant si non exinde et anima est, ad quam æque pertinet si quid est flatus ⁴⁵?

CAPUT XXVI.

Sed omnis inæqualitas sententiæ humanæ usque ad Dei terminos (67): in nostras jam lineas gradum colligam ut quod philosophis medicisque respondi, Christiano probem. De tuo, frater, fundamento fidem ædifica ⁴⁶ (68); Aspice viventes uteros (69) sanctissimarum feminarum, nec modo spirantes jam illic infantes, verum etiam prophætantes. Ecce (*Gen. xxv*) viscera Rebeckæ (70) inquietantur, et longe adhuc partus, et aeris nullus impulsus. Ecce duplex fetus in locis matris tumultuantur, et nusquam adhuc populi duo. Portentosa forsitan petulantia infantæ, ante certantia quam viventis, ante animosæ quam animatæ, si tantummodo matrem subsultando turbasset. 694 At cum partus aperitur, et numerus inspicitur, et auguratus recognoscitur, puto, jam non animæ solummodo probantur infantium, sed et pugnæ. Detinebatur qui prævenerat nasci a prævento, nec dum plenius edito, tantum manu nato. Et si ipse animam de prima aspiratione ⁴⁷ potabat Platonico more (71), aut de aeris rigore carpebat Stoica forma (72), quid ille qui expectabatur, qui adhuc intus detinebatur et foris jam detinebat? Nondum, opinor, spirans plantam fratris invaserat, etiam nunc calens matre se priorem prodire cupiebat. O infantem et æmulum, et validum, et olim contentiosum! Credo quia vivum. Aspice (*Luc. i*) etiam singulares conceptus (73), et quidem monstrosiores, steriles et virginis, quæ vel hoc ipso imperfectos edere potuiss-

Variæ lectiones.

⁴³ Censeretur *Seml. Rhen. Oberth. cod. Ursini*. ⁴⁴ Pristina *Rhen. Pam.* ⁴⁵ Status *cod. Wouw.* ⁴⁶ Ædificem *Pam. Rhen. Gagnæ.* ⁴⁷ Spiratione *Pam. Rhen.*

Commentarius.

(64) *Alpes et Argæos*. Cum Alpibus jungit Argæum sive Argæos montes in Cappadocia, quoniam perpetuis nivibus, sicuti Alpes, mons iste obducitur. *LE PA.*

(65) *Liberi aliqui et Scipiones*. Scipio Africanus prior cæso Pomponiæ matris utero natus est. Liber e Jovis semine exsectus quoque dicitur, unde fabula. Quamquam per *Liberi* gentis aut familiæ Romanæ nomen quidam explicant. Cæsares a cæso pariter matris utero dictos nemo non putat, cum tamen ante Cæsarum gentem Claudium Cæsarem existitisse dicat ante bellum Samuitium Plinius. Cæsares quoque dicebantur qui cæso matris utero nascebantur, ut Scipio. *LE PA.*

(66) *Ut Plato, perinde non putat*, etc. Unicam simplicemque animam cuique corpori inesse, affirmavit Plato, neque duas in eodem simul homine admittebat. Chrysippo illud tribuit Tertull. superior. *LE PA.*

(67) *Sed omnis inæqualitas sententiæ humanæ usque ad Dei terminos*. Quasi diceret: Sed fuerint inæquales, incertæ et inconstantes hominum de anima sententiæ neque ad divina testimonia. *RIG.*

(68) *De tuo frater fundamento fidem ædifica*. Jam

alloquitur christianum, cuius fundamentum appellat sacram Scripturam; cui pro fundamento sacrarum Scripturarum testimonia suggerit. *RIG.*

(69) *Aspice viventes uteros*. Galenus quoque eadem probatione argumentum capit, sed intra suas lineas, ex profanis exemplis confirmans fœtum animatum in utero, libro quem scripsit: « An animal sit quod in utero est. » *LAC.*

(70) *Ecce viscera Rebeckæ*. Late prosequitur historiam *Gen. xx*, de Rebecca et duobus ejus filiis, tum in utero, tum in partu, qui nisi jam animati non potuissent pugnas illas intentare. *PAM.*

(71) *De prima aspiratione potabat Platonico more*. Alii *portabat*. Alludit ad dicta capite præced. ubi Platoni imputavit animam primum trahi spiratione. *LAC.*

(72) *De aeris rigore carpebat Stoica forma*. Etiam recipit ea, quæ superiori capitulo Stoicis tribuit, post natum puerum rapere animam aeris rigore percussam. *LAC.*

(73) *Aspice etiam singulares conceptus*. Similiter etiam hic conceptus Joannis Baptistæ et Christi, et mutuam agitationem infantium adhuc in utero, de quibus Lucas, II, c. *PAM.*

ro eversione naturæ, ut altera semini ⁴⁸ stultiter intacta. Decebat, si forte, sine anima qui fuerant non rite concepti; sed et illi in suo quisque utero. Exsultat Elisabeth, a intus impulserat : glorificat Dominum Maria intus instinxerat. Agnoscunt matres suos i fetus, agnitæ mutuo ab ipsis utique vi-
a, qui non tantum animæ erant, verum et i. Sic et ad Jeremiam (74) legis Dei vocem . 1) : *Prius quam te in utero fingerem, novi* ⁴⁹ fingit Deus in utero, et afflat ex primordii (Gen. 1) : *Et finxit Deus hominem, et flavit in utero vitæ*; nec nosset autem hominem Deus o, nisi totum : *Et priusquam exires de vulva, leavi te* : et mortuum adhuc corpus ? Utique nam; Deus enim (Matth. xxii), *vivorum, non*
orum.

CAPUT XXVII.

nodo igitur animal conceptum ? simulne contritusque substantia corporis animæque, an eorum præcedente ? imo simul ambas et , et confici (75), et perfici dicimus, sicut et promi, nec ullum intervenire momentum in tu (76), quo locus ordinetur. Recogita enim seminis prima, si mors non aliud determina-
) , quam disjunctio corporis animæque; con- i mortis vita non aliud definiatur, quam con- corporis animæque. Si disjunctio simul C substantiæ accidit per mortem, hoc debet

A conjunctionis forma mandasse pariter obvenientis per vitam utrique substantiæ. Porro vitam a conceptu agnoscimus, quia animam (78) a conceptu vindicamus. Exinde enim vita, quo anima : pariter ergo in vitam compinguntur, quæ pariter in mortem separantur. Tunc ⁵⁰ si alteri primatum damus, alteri secundatum, seminis quoque discernenda sunt tempora, pro statu ordinis; et quando collocabitur corporis semen, quando animæ; imo si tempora seminum dividuntur, et materiæ diversæ habebuntur, ex distantia temporum. Nam etsi duas species confitebimur seminis, corporalem et animalem, indiscretas tamen vindicamus, et hoc modo contemporales, ejusdemque momenti. Ne itaque pudeat necessariæ interpretationis : natura venenda est, non erubescenda. Concubitus libido (79), non conditio fœdavit. Excessus, non status est impudicus. Siquidem benedictus status apud Deum (Gen. ii) : *Crescite, et in multitudinem proficite*. Excessus vero maledictus, adulteria, et stupra, et lupanaria. In hoc itaque solemnī sexuum officio, quod marem ac feminam miscet, in concubitu dico communi, scimus et animam et carnem simul fungi : animam concupiscentia, carnem opera; animam instinctu, carnem actu. Unico igitur impetu utriusque, toto homine concusso, despumatur ~~696~~ semen ⁵¹ totius hominis (80), habens ex corporali substantia humorem, ex animali calorem. Et si frigidum nomen est anima Græcorum (81), quare corpus, exempta ea, friget ? Denique, ut adhuc ve-

Variæ lectiones.

minis Pam. Fran. ⁴⁹ Forte sic, pro si, legendum. Edd. ⁵⁰ Tunc abest Paris. ⁵¹ Despumat in semen Pam.

Commentarius.

Sic et ad Jeremiam, etc. Ad ejusdem rei bationem, etiam Jeremiæ prophetæ ex cap. i nium affert, idipsum conferens cum sæpistato loco Gen. i. PAM.

Simul ambas et concipi et confici, etc. Hic et cap. 36 paradoxum suum effundit Tertullianus, quod supra, cap. 9 et 22, insinuaverat agatione animarum simul cum semine ex traduce. In eandem opinionem cogit Rufinianum, dubius et ipse Rufinus. Cujus in per compendium collecta ex Hieronymo . ii, in Rufinum. LAC.

Nec ullum intervenire momentum in conceptu. Hoc est, non posse in conceptu inter animæ corpus existendi ordinem constitui, aut r; prior illa exstiterit, necne; primum illa obtineat, an secundum; præcedat illa corpus, sequatur. Ipse Tertull. lib. de Resurrect. : « Caro atque anima simul fiunt sine calculo is, contemperant fœtu, coætant natu. » Rig. Si mors non aliud determinatur. Non induci-
blos argumento animas cum corpore seminales solum conjunctas; quod fieri potest per iem. De argumento isto iterum Tertullianus, . LAC.

Vitam a conceptu agnoscimus, quia anima. Falsissimum hoc esse commentatur Pam. quia secundum physicorum medicorumque iam nonnisi quadragesima die animatur maffemina vero die 80. Non tamen ita falso anus, quin multi verum crediderint, adeo

lentam et pigram naturam non credentes in beneficio vitæ conferendo. LAC. — Opinionem Tertulliani amplexi sunt, post S. Basilium et Congiamilam, plerique recentiores, inter, quos P. J. C. Breyne in opere cui titulus : *Essai sur la théologie morale considérée dans ses rapports avec la physiologie et la médecine*. EDD.

(79) Concubitus libido, non conditio, fœdavit. Non semper incumbit Septimius isti sententiæ, quamquam verissimæ. Itaque odio nuptiarum interdum prævaricari videtur. Theano, uxor Pythagoræ, mulierem dicebat operatam viro, si quidem proprio, puram statim esse; at si alieno, nunquam fore. Rig.

— Concubitus libido, non conditio fœdavit. Pulcherrimus locus, de matrimonii statu benedicto apud Deum, de quo latius sub finem lib. i adv. Marc. PAM.

(80) Despumat semen totius hominis. Metaphora illa, a spuma ducta, non insolens est philosophis ac medicis. Aristoteles, lib. ii de Gener. Anim. cap. 2 : *Ὅλον δὲ καὶ ὁ ἄρρος γίνεται παχύτερος καὶ λευκός, veluti spuma fit crassius et album*. Pythagoras dicebat apud Plutarchum, lib. v de Plac. Phil. cap. 3 : *Ἀρρὸν χρηστοτάτου τοῦ αἵματος, Spumam esse utilissimam sanguinis*. Omitto Galenum, cap. 9, lib. xiv, de Usu partium. LE PA.

(81) Frigidum nomen est anima Græcorum. Enimvero deducit Tertullianus nomen Græcum ψυχῇ, anima, ab hoc altero ψυχός, quod frigus Latine sonat. EDD.

recundia magis periclititer quam probatione, in illo ipso voluptatis ultimo aestu (82) quo genitale virus expellitur, nonne aliquid de anima quoque sentimus exire, atque adeo marcescimus et devigescimus cum lucis detrimento? Hoc erit semen animale protinus ex animæ destillatione (83), sicut et virus illud corporale semen ex carnis defæcatione. Fidelissima primordii exempla. De limo caro in Adam: quid aliud limus, quam liquor optimus? Inde erit genitale virus. Ex adflatu Dei anima: quid aliud adflatus Dei, quam vapor spiritus? Inde erit, quod per virus illud effluamus. Cum igitur in primordio duo diversa atque divisa, limus et flatus, unum hominem coegissent, confusæ substantiæ ambæ jam in uno semina quoque sua miscuerunt, atque exinde generi propagando formam tradiderunt; ut nunc duo, licet diversa, etiam unita pariter effluant, pariterque insinuata sulco et arvo suo, pariter hominem ex utraque substantia effruticent, in quo rursus semen suum insit secundum genus, sicut omni conditioni genitali præstitutum est. Igitur ex uno homine tota hæc animarum redundantia agitur ⁵², observante scilicet natura Dei edictum: *Crescite, et in multitudinem proficite*. Nam et in ipsa præfatione operis unius (*Gen. 1*): *faciamus hominem*, universa posteritas pluraliter prædicata est: *Et præsent piscibus maris*. Nihil mirum, repromissio segetis in semine.

697 CAPUT XXVIII.

Quis ille nunc vetus sermo apud memoriam Platonis (84) de animarum reciproco cursu, quod hinc abeuntes eant illuc, et rursus huc veniant et vivant, et dehinc e vita abeant, rursus ex mortuis effici vivos? Pythagoricus, ut volunt, quin et ⁵³ di-

vinus, ut Albinus existimat (85) aut Mercurii forsitan Ægyptii. Sed nullus sermo divinus, nisi Dei unius quo prophætæ, quo apostoli, quo ipse Christus intonuit. Multo antiquior Moyses etiam Saturno, longentis circiter annis (86), nedum pronepotibus ejus; certe diviniore multo, qui decursus generis humani ab exordio mundi quoque ⁵⁴ per singulas natiuitates nominatim temporatimque digessit, satis probans divinitatem operis ex divinatione vocis. Si vero Samius Sophista (87) Platoni auctor est animarum de recidivatu revolubili semper ex alterna mortuorum atque viventium suffectione, certe ille Pythagoras, etsi bonus cætera, tamen ut hanc sententiam exstrueret, non turpi modo, verum etiam temerario mendacio incubuit. **B** Cui nescis, et crede nobiscum. Mortem simulat, subterraneo latitat, septenni se illic patientia damuat, interea quæ de posteris defunctis ad fidem rerum esset relaturus, ab unica conscia et ministra matre cognoscit; ut satis sibi visus est corpulentiam interpolasse ad omnem mortui veteris horrorem, de adytis fallaciæ emrgit, ut ab inferis reditus. Quis non crederet revivisse, quem crediderat obisse? audiens præsertim ab eo quæ de posteris mortuis nisi apud inspros non videretur cognoscere potuisse, sic ex mortuis vivos effici senior sermo est. Quid enim, si et junior? Neque veritas desiderat vetustatem, neque mendacium devitat novellitatem, Teneo plane **698** falsum, antiquitate generosum; quidni falsum, cujus testimonium quoque ex falso est? Quomodo credam non mentiri Pythagoram, qui mentitur ut credam? Quomodo mihi persuadebit Æthalidem ⁵⁵, et Euphorbum, et Pyrrhum piscatorem, et Hermotimum ⁵⁶ se retro ante Pythagoram fuisse, ut persuadeat vivos ex mortuis

Variae lectiones.

⁵² Agitur abest. *Par.* ⁵³ Quidam *Pam. Rhen.* ⁵⁴ Quosque *Jun.* ⁵⁵ Ephaclidem *Paris. alii.* ⁵⁶ Hermippum *Pam.*

Commentarius.

(82) *In illo ipso voluptatis ultimo aestu.* Augustinus, lib. xiv de Civ. Dei, cap. 16: « Momento ipso temporis, quo ad ejus pervenitur extremum, pene omnis acies et quasi vigilia cogitationis obruitur. » **RIG.**

(83) *Ex animæ destillatione.* Eadem apparet Epicuri sententia, quam nuper transcripsimus. Consentire Tertullianus videtur iis qui undique ex omnibus viventis partibus derivari semen putarunt, quod etiam de corporeis S. Macarius habet, et ex priscis philosophis nonnulli. **LAC.**

(84) *Quis illi nunc vetus sermo apud memoriam Platonis.* Sic ait Socrates apud Platonem in *Phædone*: Παλαιός μὲν εἶσι τις ὁ λόγος αὐτός, ὃ μνησθέντα, ὥς εἶσιν ἔθενδε ἀφαικόμεναι ἔχει, καὶ πάλιν γε δεῦρο ἀφικνούμεναι, καὶ γίγνεται ἐκ τῶν τεθνῶτων, etc. **RIG.**

(85) *Ut Albinus existimat.* Albinus Platonici libellus Isagogicus in Platonis *Dialogos* exstat in bibliotheca Regia. Et Cassiodorus senator Albinus de musica librum se in bibliotheca Romæ ante gentilem incursionem habuisse commemorat. **RIG.**

(86) *Multo antiquior Moyses etiam Saturno, non gentis circiter an.* Si quis consideret quod habet

Tertullianus *Apolog.* cap. 19, non mirabitur quod hic Mosen Saturno 900 circiter annis antiquiorem dicat; ibi enim habet *Mosen mille circiter an. cladem Priami antecessisse*. Nam, uti jam olim respondi ad epistolam hac de re Francisci Balduini I. C. Escobio, Beda, ac Hermanno Contracto testibus, non nisi 160 annis ante Æneæ in Italiam adventum Saturnus regnasse legitur. Si itaque mille an. cladem Priami antecessit, Moses Saturno profecto antiquior est 900 circiter annis. Scio quidem quosdam alios in alia esse sententia; verum a Josepho hæc sumpsisse nostrum auctorem, adnotavimus in *Apolog. PAM.*

(87) *Si vero Samius Sophista.* Samius epitheton est Pythagoræ a Samo insula, ubi claruit, et Italicam disciplinam asportavit in Græciam alteram. Sophistam vero nominat illum fortasse non contemptus causa; nam mox honorificenter illum appellat, bonumque dicit: auditum enim *Sophista* nomen non semper male, sed interdum ut significaretur excellens vir ingenio, et sapientissimus quisque: quapropter primum omnium Solonem Sophistam scribit Isocrates. **LAC.**

effici, qui iterum se Pythagoram pejeravit? Quanto enim credibilis ipse ex semetipso semel⁵⁷ redisset in vitam, quam totiens alius atque alius, tanto et in durioribus fecellit, qui molliora mentitus est. Sed clypeum Euphorbi (88) olim Delphis consecratum recognovit, et suum dixit, et de signis vulgo ignotis probavit. Respice ad hypogeum ejus, et, si capit, crede (89). Nam qui talem commentus est stropham, cum injuria bonæ valetudinis, cum fraude vitæ septennio excruciatæ infra terram inedia, ignavia, umbra; cui tantum fuit fastidium coeli, quam non accesserit temeritatem? Quam non tentaverit curiositatem, ut ad notam clypei illius perveniret? Quid autem, si in historiis aliquibus occultioribus reperit? quid, si defectæ jam traditionis superstites aliquas famæ aurulas hausit? quid, si ab ædituo redempta clam inspectione cognovit? Scimus etiam magiæ licere explorandis occultis, per Catabolicos (90), et Paredros (91), et Pythonicos spiritus. Non enim et Pherecydes, Pythagoræ magister, his forsân artibus divinabat, ne dicam somniabat? Quid si idem dæmon in illo fuit, qui et in Euphorbo res sanguinis gessit? Denique, qui se Euphorbum ex argumento clypei probat, cur neminem Trojanorum commilitonum æque recognovit? Nam et illi jam revixissent, si vivi ex mortuis flierent.

CAPUT XXIX.

Mortuos quidem ex vivis effici constat (92), non ideo ~~699~~ tamen et ex mortuis vivos. Ab initio enim, vivi priores; unde ab initio æque mortui posteriores, non aliunde quam ex vivis. Illi habuerunt unde potius orirentur, dum ne ex mortuis, isti non habuerunt unde magis deducerentur, nisi ex vivis. Igitur si ab initio vivi non ex mortuis, cur postea ex mortuis? Defecerat ille quicumque est origini fons? An formæ pcenituit? et quomodo in mortuis salva est? Non quia ab initio mortui ex

Variæ lectiones.

⁵⁷ Semel omitt. Pam. ⁵⁸ Redissent al. ⁵⁹ Parthiam Wouw. Parthiam lib. Ursini. ⁶⁰ Amadæ Wouw. semidæ Jun.

Commentarius.

(88) *Sed clypeum Euphorbi.* Præter Diogenem et Lactantium, hujus etiam meminere Jamblichus et Philostratus, et auctor sæpe, c. 34, ubi hæc refutat, et cap. 34, cap. 1 de Resurr. carnis. Peculiaris hanc fabulam descripsit Max. Tyrius sermone 28. Lac.

(89) *Etsi capit crede.* Hoc est: Si capit credere, crede. Eleganti reticentia alterum subduxit. Rig.

(90) *Per Catabolicos.* Docuit me eruditissimus Turnebus in *Advers.* Catabolicos inauspicatos genios esse et infames, qui fanaticos prosternunt atque ad terram adfligunt. Le Pr.

(91) *Et Paredros.* Dæmones, qui perpetuo comitantur aliquos. Talem habuit Simon Magus. Le Pr. — *Et Pythonicos.* Pythones seu ἑρπασπιόδους, a dæmone correptos. Le Pr.

(92) *Mortuos quidem ex vivis effici constat.* In hoc cap. argumentatur adversus Platonem in *Phædone*, cujus consequentiam hic negat Tertullianus. Plato enim arguebat mortuos ex vivis effici, ergo et ex mortuis vivos juxta regulam philosophorum con-

trarium ex contrario fieri. Quod universim acceptum, evidentibus exemplis refutat auctor. Lac. (93) *Dum aborigines vel vagi vel extorres vel gloriosi quique occupant terras.* Scimus aborigines dici αὐτόχθονας, ἑγχώριους. Scimus quoque non raro in veteribus libris scriptum, *ab origine*, ubi omnino scribi debuit, *aborigines*, quo modo hic etiam ex libro Ursini quidam legunt, et legi posse non negamus. Sed cum ferri et explicari commode queat quod in vetustissimo illo exemplari Agobardino legitur, *ab origine*, hoc est, ἀπὸ ἀρχαιογενίας, non arbitramur quærendam esse aliquid abstrusius. Rig.

CAPUT XXX.

Quid autem ad cætera respondebimus? Primo enim, si ex mortuis vivi, sicut mortui ex vivis, unus omnino et idem numerus semper hæsisset omnium, ille scilicet numerus qui primus vitam introisset, priores enim mortuis vivi, dehinc mortui ex vivis, et rursus ex mortuis vivi. Et dum hoc semper ex iisdem, ita totidem semper qui ex iisdem; neque plures aut pauciores exissent, quam redirent⁵⁸. Invenimus autem apud commentarios etiam humanarum antiquitatum, paulatim humanum genus exuberasse, dum ~~700~~ aborigines, vel vagi, vel extorres, vel gloriosi quique occupant terras (93, ut Scythæ Parthicas⁵⁹, ut Amyclæ⁶⁰. Peloponesum, ut Athenienses Asiam, ut Phryges Italiam, ut Phœnices Africam, dum solennes etiam

trarium ex contrario fieri. Quod universim acceptum, evidentibus exemplis refutat auctor. Lac.

(93) *Dum aborigines vel vagi vel extorres vel gloriosi quique occupant terras.* Scimus aborigines dici αὐτόχθονας, ἑγχώριους. Scimus quoque non raro in veteribus libris scriptum, *ab origine*, ubi omnino scribi debuit, *aborigines*, quo modo hic etiam ex libro Ursini quidam legunt, et legi posse non negamus. Sed cum ferri et explicari commode queat quod in vetustissimo illo exemplari Agobardino legitur, *ab origine*, hoc est, ἀπὸ ἀρχαιογενίας, non arbitramur quærendam esse aliquid abstrusius. Rig.

— *Dum aborigines.* Vagis opponit aborigines; quare non intelligit antiquos Italiæ populos Latinos dictos sed qui a Græcis dicuntur αὐτόχθονες, sive ποτερογενεῖς, sive ἑγχώριοι, ut utitur Ambrosius in *Hexamer.*, nempe primi progenitores, et cultores urbium et indigenæ, qui aborigines dicti, quasi absque origine aliena. De quibus Thucyd. lib. 1, Dionysius Halicarnass. lib. 1. Lac.

migrationes (94), quas ἀπομίστα; ⁶¹ appellant, consilio exonerandæ popularitatis, in alios fines examina gentis cruant. Nam et aborigines ⁶² nunc in suis sedibus permanent, et alibi amplius gentilitatem sœneraverunt. Certe quidem ipse orbis in promptu est, cultior de die, et instructior pristino. Omnia jam pervia, omnia nota, omnia negotiosa; solitudines famosas retro fundi amœuissimi obliteraverunt; sylvas arva domuerunt; feras pecora fugaverunt; arenæ seruntur, saxa panguntur, paludes eliquantur; tantæ urbes jam ⁶³, quantæ non casæ quondam. Jam nec insulæ horrent, nec scopuli terrent; ubique domus, ubique populus, ubique respublica, ubique vita. Summum testimonium frequentiae humanæ, onerosi sumus mundo, vix nobis elementa sufficiunt, et necessitates arctiores, et querelæ apud omnes, dum jam nos natura non sustinet. Revera lues, et famcs, et bella, et voragines civitatum, pro remedio deputanda, tanquam tonsura juolescentis generis humani; et tamen cum ejusmodi secures maximam mortalium vim semel cædant, nunquam restitutionem ejus vivos ex mortuis reducentem, post mille annos (95), semel orbis expavit. Et hoc enim sensibile fecisset æqua vis amissionis et restitutionis, si vivi ex mortuis fierent. Cur autem mille annis post, et non statim, ex mortuis vivi? cum si non statim supparetur quod erogatur ⁶⁴, in totum absumi periclitetur, præveniente restitutionem defectione, quia nec pariasset commeatus hic vitæ milliario tempori, longe scilicet brevior, et idcirco facilius ante extinguui quam redaccendi. Igitur quæ hoc modo interdidisset, si vivi ex mortuis fierent, quando non intercidit, non erit credendum vivos ex mortuis fieri.

CAPUT XXXI.

Jam vero si ex mortuis vivi, utique singuli ex singulis. Singulorum ergo corporum animas, ut

Variae lectiones.

⁶¹ Μετομίστα; Pam. Rhen. ⁶² Origines Pam. Rhen. ⁶³ Jam omitt. Pam. Rhen. ⁶⁴ Erogatum Pam. Rhen. ⁶⁵ Qua infans revertatur add. Pam. Rhen. Lat. revertitur Jun. mavult. ⁶⁶ Qua ignorata et ibi Pam. Rhen. ⁶⁷ Ephacides Par.

Commentarius.

(94) *Solemnes migrationes.* Coloniarum deductiones, sed solemnes, hoc est quæ ex solemnitate fiebant seu lata lege publica, seu ex mandato imperatoris, non autem colonias quæ fortuito, ex casu, sive cupiditate victorum, absque auctoritate alia, ritumque necessario. LE PA.

(95) *Vivos ex mortuis reducentem post mille annos.* Eo respexit Manilius, Astron. I, cum ait,

Sive individuis, in idem reditura, soluta
Principis natura manet post sæcula mille. RIC.

— *Pos mille annos.* Alludit ad mille annorum iter, quod Plato recenset post hanc vitam, dial. x de Repub. et in Phædro, quos cum hic tanquam fabulas refutat Auctor, mirum est quomodo postea in Millenariorum paradoxon incidit. PAM.

(96) *Primordii forma singulatur.* Sic habet exemplar Agobardi: Imo, inquit, vera humani primordii forma singulatur, cum et nunc ex uno et singulari homine plures generantur. Hoc modo singularitas humani primordii servatur, cum et nunc plures ani-

mas singulas ⁷⁰¹ in singula corpora reverti oportuerat. Porro si et binæ et trinæ et quinæ usque uno utero resumuntur, non erunt ex mortuis vivi, quia non singuli ex singulis. Et hoc autem modo primordii forma singulatur (96), cum et nunc plures animæ de una proferuntur. Item, cum varia ætate decedant animæ, cur una revertuntur? omnes enim ab infantia imbuuntur. Quale est autem ut senex defunctus, infans revertatur ⁶⁵? Si decrescit foris anima retrograda ætate, quanto magis erat ut progressior reverteretur mille post annis? certe vel coætanea suæ mortis, ut ævum quod reliquisset, iterum recepisset. Sed etsi eadem semper revolventur, licet non corporum quoque formas easdem, tamen vel ingeniorum et studiorum et affectionum pristinas proprietates secum referre deberent; quoniam temere eadem haberentur, carentes iis per quæ eadem probarentur. Unde scias, inquis, an ita quidem fiat occulte, sed conditio miliarii ævi interimat facultatem recensendi, quia ignotæ tibi ⁶⁶ revertuntur? Atquin scio non ita fieri cum Pythagoram, Euphorbum mihi opponis. Ecce enim Euphorbum militarem et bellicam animam satis constat vel de ipsa gloria clypeorum consecratorum; Pythagoram vero tam residentem et imbellem, ut prælia tunc Græciæ vitans, Italiæ maluerit quietem, geometriæ et astrologiæ et musicæ devotus, alienus studio et affectu Euphorbi. Sed et Pyrrhus ille (97) fallendis piscibus agebat; Pythagoras contra nec edendis (98), ut animalibus abstinentens. Æthalides ⁶⁷ autem et ⁷⁰² Hermotimus fabam quoque in pabulis (99) communibus intruebat; Pythagoras vero ne per fabalia quidem transeundum (1) discipulis suis tradidit. Quomodo ergo eadem animæ recuperantur, quæ nec ingeniis, nec institutis jam, nec victibus eadem probabuntur? Jam nunc de tanto Græciæ censu quatuor solæ animæ recensentur. Sed et quid utique de solo Græciæ

mæ de una proferuntur. RIC.

(97) *Sed et Pyrrhus ille.* Fuit Pyrrhus, quem se etiam fuisse pridem Pythagoras mentiebatur, piscator Delius. LAC.

(98) *Pythagoras contra nec edendis.* Cur ab animalibus abstineret Pythagoras, alibi causam reddit Auctor, Apologet., c. 48: « Ne forte bubulam quis de aliquo proavo suo obsonet. » Huc pertinet etiam illud B. Hieronymi, lib. II adv. Jovin.: « Et probabo non Empedoclis et Pythagoræ nos dogma sectari, qui, propter μετεμψύχωσιν, omne quod movetur et vivit edendum non putant. » Quod Lactantius, lib. III, c. 19. mitius interpretatur. PAM.

(99) *Fabam quoque in pabulis.* Quid notius quam præceptum Pythagoræ Κυάμων ἀπίχου. A fabis abstinet. Jamblichus id scribit prohibitum propter multas causas tum sacras, tum naturales, et ad animum pertinentes, quibus auctores sunt pleni. LAC.

(1) *Ne per fabalia quidem transeundum disc.* Etiam cum discrimine vitæ observatum præceptum illud Pythagoræ κυάμων μὴ θιγγάνειν, ne fabas at-

non ex omni gente, ex omni ætate ac di-
ex omni denique sexu, et μεταμυχώσει;
αὐτοῖς; quotidie existant, cur solus Py-
alium atque alium se recognoscat, non et
it si privilegium philosophorum est, et
ἱσσεῶν, quasi non et Scythæ et Indi
hæntur, cur neminem se ⁶⁸ retro meminit
, neminem Chrysippus, neminem Zeno, ne-
lem Plato, quem forsitan Nestorem credi-
, ob mella facundiæ?

CAPUT XXXII.

um Empedocles, quia se deum delirarat (2),
opinor, dedignatus aliquem se heroum re-
« Thamnus et piscis fui (3); » inquit, cur non
; pepo, tam insulsus, et chamæleon, tam
(4)? Plane ut piscis, ne aliqua sepultura
re patesceret ⁶⁹, assum se maluit, in Æti-
cipitando. Atque exinde in illo finita sit
matosis, ut æstiva cœna post assum. Perin-
et hic dimicemus necesse est adversus
orem præsumptionem, bestias ex hominibus
æ ex bestiis revolvem. Viderint thamni ⁷⁰.
raptum (5) ne plus ridere quam docere coga-
mus animam **703** humanam nullo modo
posse transferri, etiamsi secundum phi-
ex elementitiis substantiis censeretur.
in ignis anima, sive aqua, sive sanguis,
itus, sive aer, sive lumen, recogitare debe-
traria quæque singulis speciebus animalia :
dem ea quæ rigent, colubros, stelliones,
lras; et jam quæcumque de æmulo produ-
mento, de aqua scilicet, perinde contra-
re ⁷¹ illa, quæ arida et exsuccida : denique

A siccitatibus gaudent locustæ, papiunculi, chamæ-
leontes. Item contraria sanguini, quæ carent pur-
pura ejus, cochleas, vermiculos et majorem pi-
scium censum. Spiritui vero contraria, quæ spirare
non videntur, carentia pulmonibus et arteriis, culi-
ces, formicas, tinceas, et hoc genus minutalia. Item
aeri contraria, quæ semper subterraneum et suba-
quaneum viventia, carent haustu ejus. Res magis,
quam nomina noveris ⁷². Item contraria luminii,
quæ cæca in totum, vel solis tenebris habent oculo-
los, talpas, vesperugines (6), noctuas. Hæc, ut ex
apparentibus et manifestis substantiis doceam. Cæ-
terum, si et atomos Epicuri tenerem, et numeros
Pythagoræ viderem, et ideas Platonis offenderem,
et entelechias Aristotelis occuparem, invenirem fors
his quoque speciebus animalia, quæ nomine con-
trarietatis opponerem. Contendo enim, ex quacum-
que substantia supradicta constitisset humana ani-
ma, non potuisse eam in tam contraria unicuique
substantiæ animalia reformari, et censum eis de
sua translatione conferre, a quibus excludi ac res-
pui magis haberet, quam admitti et capi, nomine
hujus primæ contrarietatis, quæ substantivi status
diversitatem committit, tunc et reliquæ per conse-
quentem ordinem cujusque naturæ. Nam et sedes
alias humana anima sortita est, et victus, et
instructus, et sensus, et affectus et concubitus,
et fœtus; item ingenia; tum opera, gaudia, tædia,
vitia, cupidines, voluptates, valetudines, medici-
nas; suos postremo et vitæ modos, et exitus
mortis. Quomodo igitur illa (7) anima quæ ter-
ris inhærebat, nullius sublimitatis, nullius pro-
funditatis intrepida, ascensu etiam scalarum fatiga-
bilis, submersu etiam piscinarum strangulabilis,

Variæ lectiones.

eml. ⁶⁹ Patesceret Wouwer. conditio reputesceret Pamel. Rhen. ⁷⁰ Lapathi Pam. Rhen. Pam.
is. licet bis elati Lat. et lappæ Jun. ⁷¹ Aquæ Jun. ⁷² Noverim Paris. Gelen. Jun.

Commentarius.

las esse, scribit Jamblichus, cap. 34, ubi
noadam Pythagoræ discipulos fugientes
Monsii tyranni incidisse casu in fabalia,
sti memores, et illud violare nolentes, sub-
nizime ausi transire per fabalia, sed potius
trucidari et obrui. Solus Myllias captus, et
am ductus, non minoris fortitudinis spe-
dit : nam rogatus a Dionysio, cur socii ma-
neri, quam fabas conculcare, respondit :
idem substituerunt, ne fabas conculcarent;
is mortem elegero, quam hujus tibi causam
, quam ob rem fabas conculcare nolimus. »
noque Pythagoram, ut scribit etiam Suidas,
naa domo persequerentur eum hostes, ubi
am fabis consilium venisset, consiliit et
est. Lac.

pedocles, quia se deum delirarat. Delirium
als stupiditatem cum historicis demiror,
als enim hic refertur versus :

• ἔγω δὲ θεῶν Οὐδὲ ἀμείροτος, οὐκ ἔτι θνητός,

Salvete, vobis enim deus sum immortalis,
Hus homo. LE Pa.

amnis et piscis fui. Ipse igitur apud Athe-
lib. VIII, et apud Laertium ait :

ROL. II.

Ἦδη γὰρ ποτ' ἐγὼ γενόμεν' οὐρῇ τε κόρος τε,
Θάμνος τ' οἰωνός τε, καὶ εἰν ἄλλ' ἑλλοπος ἰχθύς.

Chalcidii versionem, hactenus forte corruptam,
restitui debere arbitramur in hunc modum :

Namque ego jamdudum vixi puer et solida arbos,
Ales, et ex undis animal, tum lactea virgo.

In posteriore autem versu Cyrillus, lib. VIII ad-
versus Jul., legisse videtur καὶ εἰν ἄλλ' φαίδιμος ἰχθύς.
LE Pa.

(4) Et chamæleon tam inflatus. Empedoclis arro-
gantiam et τραχυὸν τύπον plerique veterum nota-
vere. LE Pa.

(5) Licebit et raptim. Hoc est : Sufficiet obiter
perstrinxisse. Stenim tam ridicula sunt, ut vel in
transcursu tantum indicata satis refellantur. Sic igitur
emendavimus quod vulgo legebatur : Licebit et
lapathi. In codice Agobardi legitur, Licebit et lap-
ti. Rig.

(6) Vesperugines. Hoc est vespertiliones, quia
Lucifero seu Vesperugine stella Veneris nomen ha-
buerunt, eo quod caveis suis non excedere prius-
quam stella illa appareat vulgo credantur. LE Pa.

(7) Quomodo igitur illa, etc. Ex varietate cibo-
rum demonstrat, transmutationes animarum et me-
tempsychoses fieri non posse. LE Pa.

aeri postea 704 insultabit in aquila, aut mari postea desultabit in anguilla? Quomodo item pabulis liberalibus et delicatis atque 73 curatis educata, non dico paleas, sed spinas, et agrestes amaritudines frondium, et bestias sterquiliniorum, vermium etiam venena ruminabit (8), si in capram transierit, vel in coturnicem; imo et cadaverinam, imo et humanam, sui utique memor in urso et leone? Sic et cætera ad incongruentiam rediges 74, ne singulis perorandis immoremur. Ipsius animæ humanæ quisquis modus, quæcumque mensura, quid faciet in amplioribus longe vel minutoribus animalibus? Necesse est enim et corpus omne anima compleri, et animam omnem corpore obducere. Quomodo ergo anima hominis complebit elephantum (9)? quomodo item obducetur in culice? Si tantum extendetur aut contrahetur 75, profecto periclitabitur. Et ideo adjicio, si nulla ratione capax est huiusmodi translationis in animalia, nec modulis corporum, nec cæteris naturæ suæ legibus adæquantia, numquid ergo demutabitur secundum qualitates generum, et vitam eorum contrariam humanæ vitæ, facta et ipsa contraria humanæ per demutationem? Enimvero si demutationem capit amittens quod fuit, non erit quæ fuit; et si quæ fuit, non erit, soluta est metensomatosi, non adscribenda scilicet ei animæ, quæ si demutabitur, non erit. Illius enim metensomatosi dicitur, quæcumque eam in suo statu permanendo pateretur. Igitur si nec mutari potest, ne non sit ipsa, nec permanere in statu, quia contraria non capit, quæro adhuc causam aliquam fide dignam huiusmodi translationis. Nam etsi quidam homines bestiis adæquantur, pro qualitatibus morum, et ingeniorum, et adfectuum, quia et Deus: *Assimilatus est, inquit, homo irrationabilibus jumentis* (10); non ideo milvi ex rapacibus fient, et canes ex spurcis, et pantheræ ex acerbis, aut oves ex probis, et hirundines ex garrulis, et columbæ ex pudicis; quasi eadem substantia animæ (11) ubique naturam suam in animalium proprietatibus repetat. Aliud est autem substantia, aliud natura substantiæ. Siquidem substantia propria est rei cujusque, natura vero potest esse communis. Suscipe exemplum. Substantia est 705 lapis, ferrum: duritia lapidis

et ferri, natura substantiæ est. Duritia communicat, substantia discordat. Mollitia lanæ, mollitia plumæ, pariant naturalia earum; substantiva non pariant. Sic et si sæva bestia vel proba vocetur homo, sed non eadem anima. Nam et tunc naturæ similitudo notatur, cum substantiæ dissimilitudo conspicitur. Ipsum enim, quod hominem similem bestiæ judicas, confiteris animam non eandem 76, similem dicendo, non ipsam. Sic et divina pronuntiatio sapit, pecudibus adæquans hominem natura, non substantia. Cæterum, nec Deus hominem hoc modo notasset, si pecudem de substantia nosset.

CAPUT XXXIII.

Etiam cum iudicii nomine (12) vindicatur hoc dogma, quod animæ humanæ pro vita et meritis genera animalium sortiantur, jugulandæ quæque in occisoriis, et subigendæ quæque in famulatoriis, et fatigandæ in operariis, et fœdandæ in immundis, perinde honorandæ, et diligendæ, et curandæ, et adpetendæ in speciosissimis, et probissimis, et utilissimis et delicatissimis. Et hic dicam: Si mutantur, non ipsæ dispungentur quæ merebuntur; evacuabitur ratio iudicii, si meritorum deerit sensus; deerit autem sensus meritorum, si status verterit animarum; vertit autem status animarum, si non eadem perseveraverint: æque si 77 perseveraverint in iudicium, quod et Mercurius Ægyptius novit, dicens animam, digressam a corpore, non refundi in animam universi, sed manere determinatam, uti rationem (inquit) Patri reddat eorum quæ in corpore gesserit. Volo iudicii utique divini justitiam, gravitatem, majestatem, dignitatem recensere; si non sublimiore fastigio præsidet humana censura, plenior utriusque sententiæ honore, poenarum et gratiarum, severior in ulciscendo, et liberalior in largiendo. Quid putas futuram animam homicidæ? Aliquod, 706 credo, pecus laniens et macello destinatum, ut perinde juguletur, quia et ipsa jugulaverit: perinde decorietur, quia et ipsa despoliaverit; perinde in pabulum proponatur, quia et ipsa bestiis objecerit eos 78 quos in silvis et aviis trucidaverit (13). Si ita iudicabitur, nonne illa anima plus solatii quam supplicii relatura est? quod

Variæ lectiones.

73 Aque Fran. 74 Redige Rhén. Seml. Oberth. 75 Extenderetur aut contraheretur Pam. Rhén. 76 Similem rursus add. Pam. 77 Non inser Wouw. 78 Infecerit os Pam. Rhén.

Commentarius.

(8) *Etiam venena ruminabit.* Ideo forte, quia scribit Plinius, lib. x, c. 23: Coturnices veneno nutrire. LE PR.

(9) *Quomodo ergo anima hominis complebit elephantum?* Difficultatem metensomatoseos ex corporis inæqualitate et disconvenientia arguit. Quomodo enim qui elephantus fuit culex esse poterit? LE PR.

(10) *Assimilatus est, inquit, homo irrationalibus jumentis.* Græce est ὁμοιωθή. Noster autem interpretis ad verbum potius transtulit insipientibus, quam Auctor, irrationalibus: nam Græce est τῶν ἀνόητων. PAM.

(11) *Quasi eadem substantia animæ.* Utrum Plato metensomatoseos substantialem statuerit, an tantum moralem, lis est. Defundunt illum plerique Platoniorum, ut tantum moralem intelligeret; sed contrarium pluribus conatur evincere Crispus, distrib. 3, lib. 1, omnino videndus: qui tamen, licet damnet Platonem, defendit Pythagoram. LAC.

(12) *Cum iudicii nomine.* Carpitur Plato sæpius affirmans pro meritis bonis aut malis detrudi animas in corpora animalium, in *Timæo*. LAC.

(13) *Quia et ipsa bestiis objecerit eos quos in silvis et aviis trucidaverit.* Quod vulgo legebatur: « Quia et ipsa bestiis infecerit obliquas in silvis et

fumus inter coccos ⁷⁹ pretiosissimos invenit, quod condimentis apicianis et lurconianis humatur, quod mensis ciceronianis infertur, quod lancibus splendidissimis syllanis effertur, quod exsequias convivium patitur (14), quod a cœqualibus devoratur potius quam a milvis et lupis, ut in hominis corpore tumultata, et in suum genus regressa, resurrexisse videatur, exsultans adversus humana iudicia, si ea experta est. Namque illa sicarium variis et exquisitis, etiam ⁸⁰ præter naturam eruditis feris (15) dissipant, et quidem viventem, imo nec facile morientem (16), curata mora finis ad plenitudinem pœnæ: sed etsi anima præfugerit ultimo gladio (17), ne corpus quoque evaserit ferrum, nihilominus ⁸¹ jugulo ventrequē confossis ⁸², costisque transfixis, compensatio proprii facinoris exigitur; inde in ignem datur, ut et sepultura puniatur (18); aliter denique non licet. Nec tamen tanta est rogi cura (19), ut reliquias aliæ bestiæ inveniant (20). Certe nec ossibus parcitur, nec cineribus indulgetur, nuditate plectendis (21). Tanta est apud homines homicidii vindicta, quanta ipsa quæ vindicatur natura. Quis non præferat sæculi iustitiam, quam et Apostolus non frustra gladio armatam contestatur (*Rom. xiii*), quæ pro homine sæviendo religiosa est? Si cæterorum quoque scelorum mercedem cogitemus, patibula, et vivicombaria, et culcos, et uncas, et scopulos, cui non expediat apud Pythagoram et Empedoclem sententiam pati? Nam et qui laboribus atque servitiis

A puniendi, in asinos utique et mulos recorporabuntur, quantum **707** sibi de pistrinis et aquilegis rotis (22) gratulabuntur, si metallorum, et ergastulorum, et operum publicorum, ipsorumque carcerum, licet otiosorum, recordentur. Perinde qui integre morati commendaverint iudici vitam, quæro præmia; sed potius invenio supplicia. Nimirum magna merces bonis in animalia quæcumque restitui? Pavum se meminit Homerus, Ennio somniantem (23), sed poetis nec vigilantibus credam. Etsi pulcherrimus pavus, et quo velit colore cultissimus; sed tacent pinne ⁸³, sed displicet vox; et poetæ nihil aliud quam cantare malunt. Damnatus est igitur Homerus in pavum, non honoratus. Plus de sæculi remuneratione gaudebit, pater habitus liberalium disciplinarum, ut malit famæ suæ ornamenta, quam caudæ ⁸⁴. Age nunc, ut poetæ in pavox vel in cynos transeant, si vel cynis decora vox est; quod animal indues viro justo *Æaco* ⁸⁵, quam bestiam integræ fœminæ Didoni? quam volucrum patientia, quam pecudem sanctimonia, quem piscem innocentia sortientur? Omnia famula sunt hominis, omnia subjecta, omnia mancipata. Si quid horum futurus est, deminoratur ⁸⁶. Illic ille, cui ob merita vitæ imagines, statuæ, et tituli, honores publici, privilegia rependuntur? cui curia, cui populus suffragiis immolat? O iudicia divina post mortem humanis mendaciore ⁸⁷, contemptibilia de pœnis, fastidibilia de gratiis, quæ nec pessimi metuant, nec optimi cupiant; ad quæ ⁸⁸ magis sce-

Variae lectiones.

⁷⁹ Cocos *Paris. Rig. Ven.* ⁸⁰ Et jam *Rig. Ven.* ⁸¹ Nihil minus *cod. Agob.* ⁸² Utroque confossis *Pam. Rhen.* utroque confosso *Wouv.* ⁸³ Pennæ *Rig. Ven.* ⁸⁴ Gaudia *Rhen. Seml. gaudeat Pam. Fran.* ⁸⁵ De loco *Par. dejoci Lat. de loco Pam. Fran.* ⁸⁶ Diminoratur *Pam. Rhen. Rig. Ven. Seml. Oberth.* ⁸⁷ Mendiciore *Rhen. Seml. Oberth.* ⁸⁸ Atque *Fran.*

Commentarius.

arvis trucidaverit. » In libro Ursini legitur, « Quia et ipsa bestis objecerit eos quos. » Exemplar Agobardi: « Quia et ipsa bestiis fecerit eos quos in silvis et aviis trucidaverit. » Perinde, inquit, in pabulum proponatur, quia et ipse bestiis fecerit pabulum eos quos in silvis trucidaverit. *Rig.*

(14) *Quod exsequias convivium patitur.* Quod convivio infertur, non sepulcro; quod cœnæ impenditur, non funerali. *Rig.*

(15) *Etiam præter naturam eruditis feris.* Nempe in schola bestiarum, hoc est, circo, amphiteatro. *Rig.*

(16) *Imo nec facile morientem.* Liber Agobardi: « Imo facile nec morientem. » Plerisque apud Septimium locis, *facile*, significat *sæpe*. *Rig.*

(17) *Sed et si anima præfugerit ultimo gladio.* Hoc est, si forte anima inter ferarum laniatus e corpore excesserit priusquam ultimo gladio pelleretur, etc. Itaque hæc sicarii pœna fuit. Bestiis objiciebatur laniandus; sic tamen curata supplicii mora, ut lassatis longa laniena bestiis, tandem confoderetur, gladio in gulam et genitalia atque etiam trans costas in præcordia adactio. Sed et si bestiarum asperitate laniatum mori contingeret, nihilominus mortui gulam, inguina, costas gladio confodi mos erat, ut compensatione ac representatione proprii facinoris noxium corpus etiam ferro percuteretur, quo cives percusserat. *Rig.*

C (18) *Ut et sepultura puniatur.* Ignea videlicet sepultura. Summam ignium pœnam dixit lib. *ad Marti-tyres. Rig.*

(19) *Nec tamen tanta est cura rogi.* Maligno rogo ustulata corpora relinquuntur. *Rig.*

(20) *Ut reliquias aliæ bestiæ inveniant.* Canes, lupi, etc. *Rig.*

(21) *Certe nec ossibus parcitur, nec cineribus indulgetur, nuditate plectendus.* Hæc quoque propria sicariorum fuit pœna. Nam alias eorum etiam corpora, qui exurendi damnabantur, peti poterant, ut ossa et cineres collecta sepulturæ tradi possent, inquit Ulpianus, lib. *De Cadaveribus Punitor. Rig.*

(22) *Aquilegis rotis.* Jumenta, muli, et asini qui hisce machinis volvendis occupabantur, si quando in homines mutari contingerit, de sua sibi conditione gratulabuntur; vertendis enim hisce rotis non insudabunt. Vitruvius illas describit; erant autem instrumenta quæ situlis et vasis quibusdam aquam hauriebant, atque effundebant. *Le Pr.*

(23) *Pavum se meminit Homerus, Ennio somniantem.* Perierunt illa Ennii verba quibus in pavum mutatum ait Homerum; duo puto fuisse *somnia* Ennii, de quibus auctores. Ad eam rem pertinere illa Persii sat. 6, putarim:

Cor jubet hoc Enni, postquam destertuit, esse
Mæonides, quintus pavone ex Pythagoræo. *Le Pr.*

lesti, quam sancti quique properabunt : illi, ut iustitiam sæculi citius evadant : isti, ut tardius eam capiant? Bene, philosophi, docetis, utiliter suadetis, leviora post mortem supplicia vel 708 præmia; cum si quod iudicium animas manet, gravius debeat credi in dispunctione vitæ, quam in administratione : quia nihil plenius, quam quod extremius; nihil autem plenius, quam quod divinius. Deus itaque iudicabit plenius, quia extremius (24), per sententiam æternam tam supplicii quam refrigerii, nec in bestias, sed in sua corpora revertentibus animabus : et hoc semel, et in eum diem quem solus Pater novit, ut pendula expectatione sollicitudo fidei probetur; semper diem observans, dum semper ignorat; quotidie timens, quod quotidie sperat.

CAPUT XXXIV.

Nulla quidem in ⁸⁹ hodiernum dementiæ huiusmodi sententia erupit sub nomine hæretico, quæ humanas animas refingat in bestias. Sed necessarie hanc quoque speciem intulimus et exclusimus, ut superioribus cohærentem, quo perinde in pavo retunderetur Homerus, sicut in Pythagora Euphorbus; atque ita hac etiam metempsychosi sive metensomatosi reperiens, illa rursus cæderetur quæ aliquid hæreticis subministravit. Nam et Simon Samaritanus in Actis Apostolorum redemptor Spiritus sancti, posteaquam damnatus ab ipso cum pecunia

Variae lectiones.

⁸⁹ Ad Pam. Rhen. ⁹⁰ In omitt. Fran. ⁹¹ Fingit Rhen. Seml. ⁹² Ab iis per invidiam Lat. ab his periode animo Pam. Seml. ⁹³ Postremo de decoratione cod. Wouw. ⁹⁴ Descendit Rig. Ven.

Commentarius.

(24) *Deus itaque iudicabit plenius, quia extremius.* Nimirum extremo ac supremo iudicio. Rig.

(25) *Frustra flevit.* Hoc est, frustra poenituit. Etenim Lucas in Actis apostolorum tradit Simeonem istum Samaritanum dicti sui certe sacrilegi poenitentia ductum, obsecrasse Petrum cæterosque apostolos in hæc verba : « Deprecamini pro me apud Dominum, ne quid horum quæ adversum me dixistis eveniat. » Ac de Simone Lucas præterea nihil. Septimius ait, frustra eum flevisse. Quod etiam ita accipi potest, ut frustra flevisse dicatur, qui cum ad fidem christianam accessisset, testatus, ut verisimile est, se magicas artes ejurare, ac poenitere fraudum pristinarum, postea tamen ad easdem fallacias et imposturas perfide revertisset. Rig.

(26) *Helenam quamdam Tyriam de loco libidinis publicæ.* Irenæus, lib. 1, cap. 20, quæstuariam dixit. Rig.

Helenam quamdam Tyriam. Tum hic, tum cap. sequenti, Helenen sive Helenam retinimus, tum quod Simon ille magus hanc eandem fuisse diceret Helenam Trojanam illam, tum quod etiam sic appellatur a B. Justino martyre *Apolog.* II, et post eum ab Eusebio *Græco Hist. Eccl.* lib. II, cap. 12, seu 13; B. Hieronym., *Epist. ad Clesiphontem adv. Pelag.*; Epiph., *hær.* 21, non semel; Theodoro *Hæret. Fab.* lib. I, et Damasc. *liber de Hæres.* Apud Irenæum variant codices, quamquam plures *Selenem* legant, quomodo etiam B. August. *lib. de Hæres.*; Ruffinus versione sua Eusebii, Cyrillus alicubi, et ante omnes hos Clemens Papa in

sua in ⁹⁰ interitum, frustra flevit (25) conversus ad veritatis expugnationem, quasi pro solatio ultionis, fultus etiam artis suæ viribus, ad præstigias virtutis alicujus Helenam quamdam Tyriam de loco libidinis publicæ (26) eadem pecunia redemit, dignam sibi mercedem (27) pro Spiritu sancto. Et se quidem finxit ⁹¹ summum patrem, illam vero injectionem suam primam (28), qua injecerat angelos et archangelos condere : hujus eam propositi 709 compotem exilisse de patre, et in inferiora desultasse; atque illic prævento patris proposito, angelicas potestates genuisse, ignaras patris, artificis mundi hujus; ab his vero per invidiam ⁹² retentam (29), ne digressa ea alterius genimina viderentur; et ideo omni contumeliæ addictam, ut nusquam discedere depretiatam liberet, humanæ quoque formæ succidisse, velut vinculis carnis coercendam; ita multis ævis per alios atque alios habitus femininos volutata, etiam illam Helenam fuisse, exitiosissimam Priamo, et Stesichori postea oculis (30), quem et excæcasset ob convicium carminis, dehinc reluminasset ob satisfactionem laudis; proinde migrantem eam de corporibus in corpora, postrema de decoratione ⁹³, sub titulo prostiuisse Helenam viliorē : hanc igitur esse ovem perditam, ad quam descenderit ⁹⁴ pater summus, Simon scilicet, et primum recuperata ea et reventa, nescio humeris an feminibus (31), exinde ad hominum respexerit salutem, quasi per vindictam liberando-

Variae lectiones.

Recognit. ubi a luna quæ Græce σελήνη dicitur, appellatam vult. Verisimile ilaque est utroque nomine appellatam. PAM.

(27) *Dignam sibi mercedem.* Sic etiam legitur in exemplari Agob. Emendatius tamen, ut opinor, scribetur, *mercem*. Dignam, inquit, mercedem redemit sibi Simon Helenam illam eadem pecunia qua Spiritum sanctum redimere voluerat. Rig.

(28) *Illam vero injectionem suam primam.* Clarius B. Justinus martyr, primam quamdam mentem seu intelligentiam; Iren. mentis conceptionem matrem omnium, per quam initio mente concepit angelos facere et archangelos, sicuti vicissim illud, *ejus eam propositi compotem*, etc., facit ad Iren. intellectum. PAM.

(29) *Ab his vero per invidiam retentam.* Irenæus : « Hæc detenta est ab ipsis propter invidiam, quoniam nollent progenies alterius cujusdam putari esse. » Ex quibus manifestissimum fit corrupta esse quæ in vulgatis editionibus, atque etiam in exemplaribus antiquis leguntur : « Ab his vero perinde animo retentam. » Et, « Ab his non periade animam retentam. » Rig.

(30) *Stesichori postea oculis.* Fabula illa multis scripta. Is enim cum oculis privatus esset propter vituperationes suas in Helenam, falsa esse quæ de ipsa dixerat, edito poemate quod palinodiam vocavit, testatus est, statimque visum recuperavit. L. PAM.

(31) *Nescio humeris an feminibus.* Alludit Septimii stylus ad parabolam boni Pastoris, ludens in Helena meretrice. Rig.

rum ex illis angelicis potestatibus; quibus fallendis, et ipse configuratus æque, et hominibus hominem ementitus, in Judæa quidem filium, in Samaria vero patrem gesserit. O Helenam inter poetas et hæreticos laborantem! tunc adulterio, nunc stupro infamem! nisi quod de Troja gloriosius eruitur, quam de lupanari: mille navibus de Troja, nec mille denariis forsitan de lupanari. Erubescere, Simon, tardior in requirendo, inconstantior in retrahendo. At Menelaus statim insequitur amissam, statim repetit ereptam, deceanni prælio extorquet, non latens, non fallens, non cavillabundus. Vereor ne ille magis pater fuerit, qui circa Helenæ recuperationem et vigilantius et audentius et diutius laboraverit.

CAPUT XXXV.

Sed non tibi soli metempsychosis hanc fabulam instruxit. Inde etiam Carpocrates utitur pariter magus (32), 711 pariter fornicarius, etsi Helena minus (33), quidni? cum propter omnimodam divinæ et humanæ disciplinæ eversionem constituendam, reincorporari animas adseveraverit: nulli enim vitam istam rato fieri, nisi universis, quæ arguunt eam, expunctis, quia non natura quid malum habeatur, sed opinione, itaque metempsychosin necessarie imminere, si non in primo quoque vitæ hujus commeatu omnibus inlicitis satisfiat: scilicet facinora tributa sunt vitæ: cæterum totiens animam revocari habere, quotiens minus quid intulerit, reliquatricem delictorum, donec exsolvat novissimum quadrantem (Matth. v), detrusa identidem in carcerem corporis. Hunc enim temperat totam illam allegoriam Domini, certis interpretationibus reluctentem: et primo quidem simpliciter intelligendam; nam et ethnicus homo adversarius noster est, incedens eandem viam vitæ communis. Cæterum, oportebat nos de mundo exire (I Cor. v), si

A cum illis conversari non liceret. Huic ergo bonum animi præstes jubet (Luc. vi): *Diligite inimicos vestros, inquit, et orate pro maledicentibus vos*, ne aliquo commercio negotiorum injuria provocatus, abstrahat te ad suum judicem, et in custodiam delegatus ad exsolutionem totius debiti arcteris. Tum si in diabolum transfertur adversarii mentio ex observatione comitante, cum illo quoque moneris eam inire concordiam, quæ deputetur ex fidei conventionione: pactus es enim renuntiare ipsi, et pompæ, et angelis ejus. Convenit inter vos de isto. Hæc erit amicitia observatione⁹⁵ sponsionis, ne quid ejus postea resumas ex his quæ ejerasti, quæ illi reddidisti, ne te ut fraudatorem, ut pacti transgressorem judici Deo objiciat, sicut eum legimus alibi (Apoc. xii, 10) sanctorum criminatorem, et de ipso etiam nomine diaboli⁹⁶ delatorem, et judex te tradat angelo exsecutionis, et ille te in carcerem mandet infernum, unde non dimittaris, nisi modico quoque delicto mora 711 resurrectionis expenso (34). Quid his sensibus aptius? quid his interpretationibus verius? Cæterum, apud Carpocratem, si omnium facinorum debitorum anima est, quis erit inimicus et adversarius ejus intelligendus? Credo, mens melior, quæ illam in aliquid innocentie impegerit, adigendam rursus ac rursus in corpus, donec in nullo rea deprehendatur bonæ vitæ. Hoc est ex malis fructibus bonam arborem intelligi (35), id est, ex pessimis præceptis doctrinam veritatis agnoscere. Spero hujusmodi hæreticos Helix quoque invadere exemplum, tanquam in Joanne sic⁹⁷ representati, ut metempsychosi patrocinetur pronuntiatio⁹⁸ Domini (Matth. xvii): *Elias jam venit, et non cognoverunt eum*. Et alibi (Matth. xi): *Et si vultis audire, hic est Elias qui venturus est*. Numquid ergo et Judæi ex opinione Pythagorica consulebant Joannem (Joan. i): *Tu es Elias?* et non ex prædicatione divina (Malach. iv): *Et ecce mittam*

Variæ lectiones.

⁹⁵ Observatio Pam. Rhen. ⁹⁶ Diaboli omitt. Rig. Ven. ⁹⁷ Sic omitt. Rig. Ven. ⁹⁸ Patrocinentur prænuntio Rig. Ven.

Commentarius.

(32) Pariter magus. Uno verbo dixit quod latius Irenæus de Carpocrate et ejus discipulis, ac post eum Eusebius (His. Eccles. I. iv, c. 7) et Epiphanius: « Artes enim, inquit, magicas operantur ipsi et incantationes, philtrea quoque χαρμῶνα [id est amatoria, ut interpretes Eusebii vertunt], et paredros [sive assessores], et oniropompos [sive somnia mittentes], et reliquas malignationes, seu, sicuti interpretes Epiphani, præstigias. » Pariter fornicarius. Hoc addit Auctor, quoniam, juxta Irenæum, Marcellina, quæ Romam sub Aniceto venit, cum esset hujus doctrinæ, multos exterminavit. Quod ipsum repetit Epiphanius, addens eos in luxu degere, et omnia ad corporis voluptatem operari solere, usque adeo ut Eusebius istius potissimum discipulis Gnosticis imputet suspicionem illam, quam de Christianis omnibus ipsorum causa conceperant ethnici, de stupris promiscuis, et exsecrando infanticidio; a quibus criminibus latissime supra in Apologetico sese defendit Tertullianus. PAM.

(33) Pariter fornicarius, etsi Helena minus. Etsi Helenam non haberet. RUC.

Etsi Helena minus. Quamvis fornicarius, non tamen æquavit Helenam; quæ excidii Trojani causa fuit, ob vitæ turpitudinem, et calamitatum plurimarum funus. LE PA.

(34) Nisi modico quoque delicto mora resurrectionis expenso. Id est, interim vel antequam resurgamus, non quod ipsa dilatio resurrectionis sola sit expiatio, et purgatio venialium culparum; sed quod in purgatorio, purgemur variis poenis post hanc vitam et antequam resurgamus. Cæterum interpretationem istam Tertullianicam facere pro purgatione animarum post hanc vitam a medicis quibuscumque delictis, atque ideo pro purgatorio, adnotavit Pamelius, adjunctis aliis testimoniis S. Cypriani. LAC.

(35) Hoc est ex malis fructibus bonam arborem intelligi. Ironia est, qua ridet interpretationem Harpocratis; et etiam accipitur vox spero, quæ sequitur, pro timeo; sicuti supra non semel; tanquam si timeret ne posset respondere argumentis propositis. PAM.

vobis *Eliam Thesbiten*? Sedenim metempsychosis illorum, revocatio est animæ jam pridem morte functæ, et in aliud corpus iteratæ. Elias autem non ex decessione (36) vitæ, sed ex translatione venturus est; nec corpori restituendus, de quo non est exemptus (IV Reg. II); sed mundo reddendus, de quo est translatus; non ex postliminio vitæ, sed ex supplemento prophetiæ; idem et ipse, et sui nominis et sui hominis. Sed quomodo Elias Joannes (37)? Habes angeli vocem (Luc. I): *Et ipse, inquit, præcedet coram populo in virtute et spiritu Eliæ*, non in anima ejus, nec in carne. Hæ enim substantiæ sui cujusque sunt hominis. Spiritus vero et virtus extrinsecus conferuntur ex Dei gratia. **712** Ita et transferri in alterum possunt ex Dei voluntate, ut factum est retro de Moysis spiritu.

CAPUT XXXVI.

In has quæstiones inde, opinor, excessimus, quo nunc revertendum est. Constitueramus animam in ipso, et ipso (38) seri homine, et unum esse a primordio semen, sicut et carnis in totum generis examen, propter æmulas scilicet opiniones philosophorum et hæreticorum (39), et illum sermonem Platonis veterosum (40). Nunc ordinem sequentium exinde tractatum teximus. Anima in utero æminata pariter cum carne, pariter cum ipsa sortitur et sexum, ita pariter in causa sexus neutra

Variae lectiones.

⁹⁹ Animal Pam. Rhen. animam cod. Agobard.

Commentarius.

(36) *Elias autem non ex decessione*, etc. Irenæus lib. V, cap. 7, ubi de paradiso in Eden, hoc de Elia refert acceptum a presbyteris Apostolorum discipulis, translatum esse in paradisu justis hominibus præparatum, in quem et Paulus apostolus adportatus audit sermone inenarrabiles, quantum ad nos in præsentia; et ibi mansurum usque ad consummationem sæculi: interea conservari incorruptum. RIG.

(37) *Sed quomodo Elias Joannes*? Similiter prorsus locos hos Scripturæ interpretatur B. Augustinus (tr. XIV in Joan. c. I, et I. V de Trinitate, c. 14). Qui interim neutri legi illud, *coram populo*, quod Auctori proinde peculiare est. Posteriori vero loco etiam interpretatur *spiritum Eliæ*, pro *spiritum Moysi*, sicut hic Auctor, qui una voce *translatum spiritum Moysi* dicit, eo quod dicitur auferri a Mose et dari 70 senioribus. PAM.

(38) *Constitueramus animam in ipso et ex ipso*, etc. Hoc suum paradoxum statuit Tertullianus cap. 25, 26, 27, ubi asseruit animam simul eum carne in utero proseminari, et ex traduce Adami omnes derivari animas per semen, quod rursus in hoc capite inculcat. LAC.

(39) *Propter æmulas scilicet opiniones philosoph. et hæret.* Cap. 23, antequam suam sententiam de proseminatione animarum effutiret, recensuit opiniones hæreticorum varias circa originem animæ æmulantium, philosophica placita, maxime platonica, concedentia animabus originem cœlestem, ubi ostendit Valentium, Saturninum, Carpocratem, Apellem æmulos, et discipulos Platonis fuisse. LAC.

(40) *Illum sermonem Platonis veterosum*. Non vocat sermonem Platonis veterosum, quod dixerit discentias reminiscencias, veluti profectas ex ve-

substantia teneatur. Si enim in æminibus utriusque substantiæ aliquam intercapedinem eorum conceptus admitteret, ut aut caro, aut anima prior seminaretur, esset etiam sexus proprietatem alteri substantiæ adscribere per temporalem intercapedinem seminum; ut aut caro animæ, aut anima carni insculperet sexum: quoniam et Apelles, non pictor, sed hæreticus (41), ante corpora constituens animas viriles ac muliebres, sicut ab Philumena didicit, utique carnem, ut posteriorem, ab anima facit accipere sexum. Et qui animam post partum carni superducunt, utique ante formatæ, marem aut feminam de carne sexum præjudicant animæ. **713** Utriusque autem substantiæ indiscreta semina, et unita suffusio eorum, communem subeunt generis eventum, qua lineas duxerit (42), quæcumque illa est ratio naturæ. Certe et hic se primordiorum forma testatur, cum masculus temporibus effingitur. Prior enim Adam; femina aliquanto serius: posterior enim Eva. **713** Ita diu caro informis est, qualis ex Adæ latere decerpta est; animal tamen et ipsa jam, quia et illam tunc Adæ portionem animatam ⁹⁹ agnoscant. Cæterum, et ipsam Dei afflatus animasset (43), si non ut carnis, ita et animæ ex Adam tradux fuisset in femina.

CAPUT XXXVII.

Omnem autem hominis in utero serendi, struen-

terno somno, sed alludens ad veterem sermonem apud Platonem de reciproco animarum discurso, de quo cap. 28: « Quis ille nunc vetus sermo apud memoriam Platonis, » etc. Non sine lepore ludit vocabulo, ut ostendat sermonem illum veterem mere somnium, et sine ullo cerebro esse, et æque veterosum esse ac veterem. Arnobius quoque veterosum dixit pro veterem, lib. I. LAC.

(41) *Apelles non pictor, sed hæreticus*. Ἀπῆλλης, latine Apelles et Apella. Horatius.... *Credat Judæus Apella*. Is vero fortean recutitus, quia Judæus, sed Apella Græcum est Ἀπῆλλης, nec significat recutitum aut verpum. Apelles et Apella, quemadmodum Pyctes et Picta, Prophetes et Propheta, Evergetes et Evergeta, etc. RIG.

(42) *Qua lineas duxerit*. Quia pictoris mentionem paulo prius fecit, etiam hanc proverbialem formulam ab illis desumpsit. PAM.

(43) *Cæterum, et ipsam Dei afflatus animasset*. Ad hunc locum videtur respondere August. lib. I de anima, cum ait: « Qui propaginem asserunt animarum, hinc se putant invictius suam munire sententiam, quia cum scriptum sit detraxisse Deum costam de latere viri, eamque edificasse in mulierem, non est additum, quod in ejus faciem sufflaverit spiritum vitæ, ideo, inquit, quia de viro jam fuerat animata. » Pro quo dixit auctor: *Animal jam et ipsa*. Verum respondet, nihil per hoc eorum sententiam adjuvari: « Si enim, inquit, scriptum esset, *Insufflavit flatum vitæ in faciem mulieris*, nec sic esset consequens, ut non propagaretur ex parentibus anima, nisi etiam de filio hoc scriptum reperiretur. Quia vero tacitum est, non negatum neque adfirmatum. » PAM.

di, fingendi paraturam aliqua utique potestas divinæ voluntatis ministra modulatur (44), quacumque illa rationem agitare sortita. Hæc æstimando, etiam superstitio Romana deam finxit Alemonam (45), alendi in utero fetus; et Nonam et Decimam, a sollicitioribus mensibus; et Partulam, quæ partum gubernet; et Lucinam, quæ producat in lucem. Nos officia divina angelos credimus. Ex eo igitur fetus in utero homo, 714 a quo forma completa est. Nam et Moysis lex (*Exod.* xxi, 22) tunc aborsus¹ reum talionibus judicatur (46), cum jam hominis est causa (47), cum jam illi vitæ et mortis status deputatur, cum et fato jam inscribitur, etsi adhuc² in matre vivendo, cum matre plurimum communicat sortem (48). Dicam aliquid et de temporibus animæ nascentis, ut ordinem decurram.

A Legitima nativitas ferme decimi mensis ingressus est (49). Qui numeros ratiocinantur, et decuriale numerum (50) ut exinde reliquorum parentem³ colunt, denique perfectorem nativitatis humanæ. Ego ad Deum potius argumentabor (51) hunc modum temporis, ut decem menses Decalogo magis inaugurent hominem, ut tanto temporis numero nascamur, quanto disciplinæ numero renascimur. Sed et cum septimo mense (52) nativitas⁴ plena est, 715 facilius quam oclavo, honorem Sabbati agnoscam, ut quo⁵ die dedicata est⁶ Dei conditio, eo⁷ mense interdum producat⁸ Dei imago. Concessum est properare nativitati, et tam idonee occurrere in hebdomadem, in auspicia resurrectionis, et requietis et regni. Ideo ogdoas nos non creat (35): tunc enim nuptiæ non erunt. Societas

Variae lectiones.

¹ Oborsus *Fran.* ² Et sic adhuc cum. *Jun.* ³ Parentum *Pam. Rhen. Seml.* ⁴ Nativitatis *Rig. Ven.* ⁵ Quoto *Fran.* ⁶ Est omitt. *Seml.* ⁷ Toto *Fran.*

Commentarius.

(44) *Aliqua utique potestas divinæ voluntatis ministra modulatur.* Quæ sit hæc potestas paulo post explicat, cum dicit: *Nos officia divina* (id est, phrasi jureconsultorum, ministros Dei) *angelos credimus.* Facit itaque locus iste ad confirmationem dogmatis catholici de angelis peculiaribus homini cuique deputatis, de quibus est elegans B. Hieronymi sententia in illud *Matth. xviii: Angeli eorum semper vident faciem Patris mei:* « Magna, inquit, dignitas animarum, ut unaquæque habeat ab ortu nativitatis in custodiam sui angelum deputatum. » De iisdem exstat quæst. 30 apud Justin. marty. lib. *Quæst. et resp.*; et idipsum adfirmant BB. Hilarius in *Psal. cxxiii*, Basilii in *Psal. xlviii* et alibi, Augustinus in *Soliloq. c. 27*. Eodem pertinet quod, inter opera B. Cypriani, Prologo operis *de Cardin. Christi Operibus*, vocentur angeli salutis nostræ ministeriales, et quod Rufinus in *expositione Symboli* scribit, ab initio præfectas quasdam virtutum coelestium potestates, quibus regeretur et dispensaretur mortalium genus. Vide etiam Origenem, hom. 13 et 35 in *Luc.* et hom. 11 in *Numeros. Pam.*

(45) *Etiam Romana superstitio deam finxit Alemonam.* De Alemona vide Gyrakdum, *de diis gentium.* De aliis tribus (sicuti etiam ante me adnotavit Turuebus, Adv. lib. xviii, c. 34), in hæc verba Gellius: « Duæ Parcæ a Latinis, una a partu noni mensis Nona, altera ab enixu decimi mensis Decima dicebatur. Accedebat tertia, quæ Parca dicebatur, quasi *Parta*, mutato *t* in *c*. » Eam hic auctor Partulam vocat, quod partum gubernet. Porro de Lucina infra latius c. 39. *Pam.*

(46) *Non et Moysis lex tunc aborsus reum, etc.* Lex illa habetur *Exodi* xxi, juxta *LXX.* Decretum autem ibi est, ut si quis mulierem prægnantem percusserit, si infans figuratus non fuerit, reus erit et damnatus secundum viri illius mulieris voluntatem, cum quo litem componet; si vero figuratus fuerit infans, hoc est animatus, dabit animam pro anima: reus enim erit homicidii. Aborsus autem dicitur juxta quosdam primis prægnationis mensibus, abortus vero cum imminet puerperium. *Le Pr.*

(47) *Cum jam hominis est causa.* Hoc est, hominis appellatio et titulus. Jam formato fetu, παιδὸς ἐκνομήσθαι, ut jam homo censi debeat. Nam ut ait Hieronymus ad Algasiam, quæst. 4: « Tandiu non reputatur homo, donec elementa confusa suas imagines membraque suscipiant. » *Rig.*

(48) *Etsi adhuc in matre vivendo, cum matre plu-*

rimum communicat sortem. Hoc habet ex disciplina Juris, quæ partum, antequam edatur, mulieris portionem esse ait vel viscerum. l. 1: *De inspici. ven. Rig.*

(49) *Legitima nativitas ferme decimi mensis ingressus est.* Etsi nonus mensis hodie partibus tribuatur, illud tamen consentit cum veterum regulis qui decimum mensem statuebant. Turnebus noster illud ideo fieri ait, quia breviores erant veterum menses, utpote lunares, nostri vero ad solis motum accommodati sunt, suntque adeo longiores. Apud jureconsultos decimi mensis partus legitimus habetur. Potest etiam hæres institui nepos ex filio mortuo, vel neptis, modo decimo mense nascatur a morte patris ex l. *Gallus 29. D. de liberis, vel Posthumis hæred. inst. i. ult. C. depositum.* Post decem menses id fieri non potest, ex l. vi, *De iis qui sunt sui.* Licet scripserit Angelius Adrianum imperatorem decrevisse undecimi mensis partum legitimum esse. *Le Pr.*

(50) *Decuriale numerum.* Decurialis nove ab Auctore pro denario numero accipitur. Huc autem pertinet quod Athenagoras (*Orat. pro Christian.*) decenarium numerum maximum dicat secundum Pythagoricos, qui et quaternarius sit, et tum arithmeticum numerum, tum musicæ harmonicæ ut concentus rationis complectatur. Continet enim numerandi genera universa, numerorum est fons et principium, ex uno, duobus, tribus, et quaternario constans. *Pam.*

(51) *Ego ad Deum potius argumentabor.* Ingeniose quidem, sed superstitionem superstitionibus revincit. *Rig.*

(52) *Sed et cum septimo mense.* Septimestris partus adeo legitimus est ut matri prosit, cum sit pleni temporis l. *septimo. D. de stat. bon.* Qua de causa octimestris non idem faciat partus, septenarii numeri virtuti tribuendum censent quidam; sed adeunda erit B. Ambrosii epist. 39 ad Horontianum. Hippocrates, lib. ii *Epid.* sect. 3, ad vitalem partum dies numerat 280. *Le Pr.*

(53) *Ogdoas nos non creat.* Alludit ad mensem octavum, quo fere mense partus vitales non sunt. Præterea vero alludit ad octavum diem, quo transacta hebdomade recurrit dies Solis, quem Dominicum jure dicimus, ob resurrectionem Domini nostri, quo etiam die futurum supremi judicii, ac proinde resurrectionis nostræ diem. Tunc vero, quod Matthæus affirmat, nullæ nobis amplius nuptiæ. *Rig.*

tem carnis atque animæ jamdudum commendavimus a concretionem ⁸ seminum ipsorum usque ad figmenti perfectionem. Perinde nunc, et a nativitate ⁹ defendimus, imprimis quod simul crescunt, sed diversa ¹⁰ ratione pro generum conditione; caro modulo, anima ingenio, caro habitu, anima sensu. Cæterum, animam substantia crescere negandum est, ne etiam decrescere substantia dicatur, atque ita et defectura credatur (54). Sed vis ejus, in qua naturalia peculia consita retinentur, salvo substantiæ modulo quo a primordio inflata est, paulatim cum carne producitur. Constitue certum pondus auri vel argenti (55), rudem adhuc massam; collectus habitus est illi, et futuro interim minor, tamen continens intra lineam moduli totum quod natura est auri vel argenti; dehinc, cum in laminam massa laxatur, major efficitur initio suo, per dilatationem ponderis certi, non per adjectionem; dum extenditur, non dum augetur. Etsi sic quoque augetur, dum extenditur; licet enim habitu augeri, cum statu non licet. Tunc et splendor ¹¹ ipse provehitur ¹² auri vel argenti, qui fuerat quidem et in massa, sed obscurior, non tamen nullus, tunc et alii atque alii habitus accedunt pro facilitate materiæ qua duxerit eam qui agit ¹³, nihil conferens modulo nisi effigiem. Ita et animæ crementa reputanda, non substantiva, sed proactiva ¹⁴.

716 CAPUT XXXVIII.

Quamquam autem et retro præstruxerimus, omnia naturalia animæ (56) ipsi substantiæ inesse pertinentia ad sensum et intellectum, et ex ingenio

A animæ censu, sed paulatim per ætatis spatia procedere, et varie per accidentia evadere, pro artibus, pro institutis, pro locis, pro dominatricibus potestatibus: quod tamen faciat ad carnis animæque propositam nunc societatem, pubertatem quoque animalem cum carnali dicimus convenire, pariterque et illam suggestu sensuum, et istam processu membrorum exsurgere, a quarto decimo fere anno: non quia Asclepiades inde sapientiam supputat, nec quia jura civilia (57) ab hinc agendis rebus adtemperant; sed quoniam et hæc de primordio ratio est. Si enim Adam et Eva ex agnitione boni et mali pudenda tegere senserunt, ex quo idipsum sentimus, agnitionem boni et mali profitemur. Ab his autem annis et suffusior et vestitior sexus est, et concupiscentia oculis arbitris utitur, et communicat placitum (58), et intelligit quæ sint (59), et fines suos ad instar ficulneæ contagionis pruriginis (60) accingit, et hominem de paradiso integritatis educit, exinde scabida etiam in cæteras culpas, et delinquendi ¹⁵ non naturales, cum jam non ex instituto naturæ, sed ex vitio. Cæterum, proprie naturalis concupiscentia unica est, alimentorum solummodo, quam Deus et in primordio contulit: *Ex omni ligno*, inquit (*Gen. III*), *edetis*; et secundæ post diluvium genituræ supermensus est (*Gen. II*): *Ecce dedi vobis omnia in escam, tanquam olera fœni*; prospectans ¹⁶ non tam animæ quam carni, etsi propter animam. Auferenda est enim argumentatoris occasio, qui quod anima desiderare videatur alimenta, 717 hinc quoque mortalem eam intelligi cupit, quæ cibis sustineatur, denique derogatis

Variae lectiones.

⁸ Congregatione *cod. Agobard.* ⁹ Et nativitatem *cod. Agob.* ¹⁰ Divisa *Rig. Ven.* ¹¹ Exsplendor *Rig. Ven.* ¹² Perhibetur *alii minus bene.* ¹³ Aget *Par. alii auget Jun.* ¹⁴ Provocativa *omnes præter Jun.* ¹⁵ Delinquenti *Jun.* ¹⁶ Prospectum *Pam. Rhen.*

Commentarius.

(54) *Animam substantia crescere negandum est, ne etiam decrescere substantia dicatur, atque ita defectura credatur.* Augustinus: « Timuit videlicet, ne deficeret etiam minuendo si cresceret, et non timuit ut deficeret rarendo cum cresceret. » Sed cum animam Septimius dixerit substantia non crescere, atque ita nec decrescere nec deficere, satis cavissee videtur ne rarendo deficeret, cum substantia non rareseat, quemadmodum nec substantia decrescat, sed pro modulo corporis vires suas exserat, et peculia proferat. Denique corpus animæ tribuit, sed corpus sui generis, hoc est, quale conveniat animæ, cui, cum sit immortalis, non conveniat substantia crescere aut deficere. Verum de his hactenus, quorum non dies una faciet compotes et certos, quæ Deo sistet immortales. *Rig.*

(55) *Constitue certum pondus auri vel argenti.* De hoc loco sic Augustinus: « Quis hunc crederet cum isto corde tam disertum esse potuisse? Sed tremenda sunt ista, non ridenda; ad hoc enim nunquam cogeretur, si aliquid cogitare potuissent, quod sit, et corpus non sit. Quid autem absurdius, quam putare massam cuiuspiam metalli ex aliqua parte crescere posse, dum tunditur, nisi decrescat ex altera parte? vel augeri latitudine, nisi crassitudine minuatur? aut ullum esse corpus manente naturæ suæ quantitate, quod undique crescat, nisi

rareseat? » etc. (*Lib. x de Gen. ad litt. c. ult.*). *Pam.* (56) *Naturalia animæ.* Peculia scilicet, ut supra. *Rig.*

(57) *Nec quia jura civilia,* Rerum suarum administrationem legibus civilibus impubes habere non poterat, neque testamentum condere. Tempus autem pubertatis definitur l. i, a qua ætate l. D. qui *testam. fac. poss. Le Pa.*

(58) *Communicat placitum.* Jam communi complexu et commistionis cupidine. *Rig.*

(59) *Et intelligit quæ sint.* Jam uterque sexus intelligit quæ illa sint agere et pati nata. Desunt utriusque sexus vocabula. Et consimili aposiopesi turpe verbum involvit sub finem libri *adversus Valentinianos. Rig.*

(60) *Fines suos ad instar ficulneæ contagionis pruriginis accingit.* Significat pubem, et cætera in corpore humano spatia contexta velamine ficulneorum περιωπτόων. Quasi primi parentes, Adamus et Eva, ungues usque ad extremos perpruriscerent, cum ex ficu folia carpere, atque inde totam arborum virus infecerit, succi videlicet, sive humoris illius exalbidi, quem de fracta ficu stillare cernimus. Sic lib. de *Pudicitia*: « Facile quid speciosum viderat concupiscens, et ad inferiora respiciens, et de ficulneis foliis pruriginem retinens. » *Rig.*

eis evigescat, postremo substractis intercidat. Porro non solum proponendum est quisnam ea desideret, sed et cui; et si propter se, sed et cur, et quando, et quonam usque; tum quod aliud natura desideret¹⁷, aliud necessitate, aliud secundum proprietatem, aliud in causam. Desiderabit igitur cibos anima, sibi quidem ex causa necessitatis, carni vero ex natura proprietatis. Certe enim domus animæ caro est, et inquilinus carnis anima. Desiderabit itaque inquilinus, ex causa et necessitate hujus nominis, profutura domui, toto inquilinatus sui tempore; non ut ipse substruendus, nec ut ipse loricandus¹⁸, nec ut ipse libicinandus; sed tantum modo continendus: quia non aliter contineri possit, quam domo fulta. Alioquin licebit animæ, dilapsa domo, ex destitutione propriorum subsidiorum incolumi abire, habenti sua firmamenta, et propriæ conditionis alimenta, immortalitem, rationalitatem, sensualitatem, intellectualitatem, arbitrii libertatem.

CAPUT XXXIX.

Quæ omnia nativitas animæ conlata, idem qui in primordio invidit, nunc quoque obumbrat atque depravat, quominus aut ultro prospiciantur, aut qua oportet administrentur. Cui enim hominum non adhærebit spiritus nequam, ab ipsa etiam janua nativitatis animas¹⁹ aucupabundus, vel qua

Variae lectiones.

¹⁷ Aliud est natura considerari *Fran. Gajm.* ¹⁸ Gloriandus *Fran.* ¹⁹ Animæ. *Jun.* ²⁰ Scribundo *Jun.* ²¹ Constitutione *Jun.* ²² Totum *Jun.* ²³ Procreativa *lib. Agobard.* ²⁴ Pignora *Seml.* ²⁵ Patrocinaurentur *Seml.*

Commentarius.

(64) *Tota illa puerperii superstitione.* Superstitionem illam et gentiliū absurditatem describit S. August. cap. 21, lib. iv, de Civ. In puerperio enim deos advocabant innumeros deasque: Lucinam, Opem, deum Vagicanum, deam Cuninam, Ruminam, Adeonam, Abeonam, deum Statilium, Volumnum, deam Volumnam, aliosque de quibus hic silere mens est. Læ Pr.

(62) *Dum in partu Lucinæ.* Lucina ita dicta, uti supra cap. 37 dixit Auctor, quod producat in lucem. Huc pertinet quod habet D. Augustinus lib. iv de Civit. Dei, cap. 13: « Lucina quæ a parturientibus invocetur; » et illud Terentii in Andria: « Juno Lucina, fer opem. » Cicero enim, si Vivi creditur, et Junonem et Dianam fuisse Lucinam appellatam scribit alicubi, pro quo facit conjunctio et, hic intermedia. PAM.

(63) *Dum per totam hebdomadam Junoni mensa, etc.* Tibullus de natali Junone:

Natalis Juno, sanctos cape thuris acervos.

Videtur itaque, sicuti genius, ita etiam Junoni mensa proponi solere. Sicuti enim, uti mox adjungit Auctor, omnibus genii deputabantur, ita etiam Junones; contra quam sentiunt quidam, qui viris genios, mulieribus Junones attribui volunt. Pro nobis certe facit illud Plinii lib. x: « Cum singuli ex semetipsis totidem deos faciant, genios junonesque adoptando sibi; » et illud Senecæ alicubi: « Singulis enim et genium et Junonem dederunt. » PAM.

(64) *Statinæ deæ sacrum est.* Ejus meminit lib. ad Nat. II: « Statuendi infantis Statina. » Habebant et stantes deum Statilinum, cujus meminit

A invitas, 718 tota illa puerperii superstitione (61). Ita omnes idololatria obstetrice nascuntur, dum ipsi, adhuc uteri infulis apud idola confectis redimitti, genimina sua dæmoniorum candidata profitentur; dum in partu Lucinæ (62) et Dianæ ejulatur; dum per totam hebdomadam Junoni mensa (63) proponitur; dum ultima die facta scribunda advocantur²⁰; dum prima etiam constitutio²¹ infantis super terram Statinæ deæ sacrum est (64). Quis non exinde aut totum filii caput reatui vovet (65), aut aliquem excipit crimem (66), aut tota²² novacula prosecat, aut sacrificio obligat, aut sacro obsignat, pro gentica, pro avita, pro publica aut privata devotione (67)? Sic igitur et Socratem puerum adhuc spiritus dæmoniorum invenit. Sic et omnibus genii deputantur, quod dæmonum nomen est. Adeo nulla ferme nativitas munda est, utique ethnicorum. Hinc enim et Apostolis ex sanctificato alterutro sexu sanctos procreari ait, tam ex seminis prærogativa²³, quam ex institutionis disciplina: *Cæterum*, inquit (1 Cor. vii, 14), *immundi nascentur*; quasi designatos tamen sanctitati, ac per hoc etiam salutem, intelligi volens fidelium filios (68); ut hujus spei pignore²⁴ matrimonii, quæ retinenda censuerat, patrocinaurentur²⁵. Alioquin meminerat Dominicæ definitionis (Joan. iii): *Nisi quis nascentur ex aqua et spiritu, non ibit in regnum Dei*, id est, non erit sanctus (69).

Variae lectiones.

¹⁷ Aliud est natura considerari *Fran. Gajm.* ¹⁸ Gloriandus *Fran.* ¹⁹ Animæ. *Jun.* ²⁰ Scribundo *Jun.* ²¹ Constitutione *Jun.* ²² Totum *Jun.* ²³ Procreativa *lib. Agobard.* ²⁴ Pignora *Seml.* ²⁵ Patrocinaurentur *Seml.*

Commentarius.

C Augustinus libro iv de Civitate Dei, cap. 21. Statilinum et Siatanum præsidēs puerilitatis deos apud Nonium ex Varrone legimus. Rig.

(65) *Aut totum filii caput reatui vovet.* Hoc est, idololatriæ. Rig.

(66) *Caput reatui vovet, aut aliquem excipit crimem.* Votum est quod in Apaturiis fieri solebat. Triduo Apaturia durabant: primo die adornabatur convivium; secundo peractis sacris, puer ad aram ducebatur; tertio referebant in album civium. Adisis Herodotum in Vita Homeri; hic *crimen excipit*, nihil aliud innuit quam ritum veterum quo puerorum crines detondebant. Læ Pr.

(67) *Pro gentica devotione.* Genticam devotionem dicit quemadmodum Tacitus morem genticum, lib. vi Annal. Rig.

(68) *Quasi designatos tamen sanctitati ac per hoc etiam salutem intelligi volens fidelium filios.* Hoc genus parvulos intelligi voluit libro de Baptismo, cum baptismi cunctationem utiliore esse ait, præcipue tamen circa parvulos. Etenim subjicit: « Quid festinat innocens ætas ad remissionem peccatorum? » Rig. — Isthinc sumpsisse videtur Hieronymus quod ex libris de Monogumia citavit Epist. ad Paulinum: ubi tamen pro *designatus*, dicit *candidatus* fidei, et nullis idololatriæ sordibus pollutos. Rig.

(69) *Non erit sanctus.* Id est, christianus. Etenim Christiani fratres, fideles, sancti. Sanctos Apostolus vocat eos, qui non sunt foris, sive extra Ecclesiam. Sanctos opponit gentibus, ethnicis. Georgius Bæticus lib. de fide et Deo: placita conversatione, atque ipsius sancti Spiritus signatione venerunt. Rig.

719 CAPUT XL.

Ita omnis anima eo usque in Adam censetur (Rom. v), donec in Christo recenseatur; tamdiu immunda, quamdiu recenseatur: peccatrix autem, quia immunda, recipiens ignominiam ex carnis societate (70). Nam etsi caro peccatrix, secundum quam incedere prohibemur, cujus opera damnantur concupiscentis adversus spiritum, ob quam carnales notantur²⁶, non tamen suo nomine caro infamis. Neque enim de proprio sapit quid, aut sentit, ad suadendam vel imperandam peccatellam. Quidni, quæ ministerium est? et ministerium, non quale servus, vel minor amicus (71), animalia nomina²⁷, sed quale calix, vel quid aliud ejusmodi corpus, non anima. Nam et calix ministerium sitientis est; nisi tamen qui sitit, calicem sibi accommodarit, nihil calix ministrabit. Adeo nulla proprietas hominis in choico; nec ita caro homo tanquam alia vis animæ, et alia persona; sed res et alterius plane substantiæ et alterius conditionis, addicta tamen animæ, ut suppellex, ut instrumentum in officia²⁸ vitæ. Caro igitur inerepatur in Scripturis, quia nihil anima sine carne in operatione libidinis, gulæ, vinolentiæ, sævitæ, idololatriæ, cæterisque carnalibus, non sensibus, sed effectibus. Denique sensus, delictorum (72), etiam sine effectibus, imputari solent animæ. Qui viderit mulierem²⁹ ad concupiscentiam, jamadulte-ravit in corde. Cæterum, quid caro sine anima, perinde in operatione probitatis, justitiæ, tolerantiae, pudicitiae? Porro quale est, ut cui nec bona documenta propria subscribas, ei crimina adpingas? Sed ea per quam delinquitur, convenitur, ut illa a qua delinquitur, oneretur, etiam in ministerii accusationem³⁰. Gravior invidia est in præsidem, 720 cum officia pulsantur (73). Plus cæditur qui jubet, quando nec qui obsequitur, excusatur.

Variæ lectiones.

²⁶ Infamia add. Seml. ²⁷ Animalis nomine Seml. ²⁸ Officina Seml. ²⁹ Mulierem omitt. Par. ad concupiscentium alii. ³⁰ Accusatione Jun. ³¹ Via add. cod. Agobard. ³² Occulta Fran. ³³ Præsentia Ven. ³⁴ Et inser Jun. ³⁵ Profanos Jun.

Commentarius.

(70) *Recipiens ignominiam ex carnis societate.* Cum Tertullianus statim dicat carnem non suo nomine infamem, dubitari potest, num sincero sensu ignominiam animæ tribuat ex consortio carnis dumtaxat propter meram originem, an quia instrumentum habeat anima delinquendi, ut mox probat. Alioqui secundum Tertullianum ipsa anima in se trahet ex Adamo originalem culpam, cum ipsam ex traduce Adami proseminari nugetur, quod notat Magister Sentent. lib. II, dist. 31. Lac.

(71) *Non quale servus, vel minor amicus.* Minorem amicum dicit, qui longe potentior amicum demisse colit et observat. Amiculum dixit Horatius Epistola ad Scævam. Et majores ibidem, pro potentioribus amicis:

Et scis quo tandem pacto deceat majoribus uti.

Id est, amicis, inquit Porphyrio, sed in consuetudines majores dicimus. Rig.

(72) *Denique sensus delictorum*, etc. Nihil hoc facit ut peccatum originale animæ imputetur, quia, inquit Apost. Rom. 7, jam non ego operor illud

CAPUT XLI.

Malum igitur animæ, præter quod ex obventu spiritus nequam superstruitur, ex originis vilio antecedit, naturale quodammodo (74). Nam ut diximus, naturæ corruptio alia natura est, habens suum deum et patrem, ipsum scilicet corruptionis auctorem; ut tamen insit et bonum animæ, illud principale, illud divinum atque germanum, et proprie naturale. Quod enim a Deo est, non tam exstinguitur (75), quam obumbratur. Potest enim obumbrari, quia non est Deus; exstingui non potest, quia a Deo est. Itaque, sicut lumen aliquo obstaculo impeditum, manet, sed non comparet, si tanta densitas obstaculi fuerit³¹; ita et bonum in anima a malo oppressum, pro qualitate ejus, aut in totum vacat, occultata luce³², aut qua datur radiat, inventa libertate. Sic pessimi et optimi quidam, et nihilominus unum omnes animæ genus. Sic et in pessimis aliquid boni, et in optimis nonnihil pessimi. Solus enim Deus sine peccato, et solus homo sine peccato (76) Christus, quia et Deus Christus. Sic et divinitas animæ in præsentia³³ erumpit, ex bono priore, et conscientia Dei in testimonium prodit: *Deus bonus! Deus videt; et, Deo commendo.* Propterea nulla anima sine crimine, quia nulla sine boni semine. Proinde cum ad fidem pervenit reformata per secundam nativitatem ex aqua et superna virtute³⁴, detracto corruptionis pristinae aulæ, totam lucem suam conspiciat. Excipitur etiam a Spiritu sancto, sicut in pristina nativitate a spiritu profano³⁵. Sequitur animam nubentem spiritui caro, ut dotale mancipium, et jam non animæ famula, sed spiritus. O beatum connubium, si non admiserit adulterium!

721 CAPUT XLII.

De morte jam superest, ut illic materia po-

sed quod habitat in me, hoc est in carne mea, peccatum. PAM.

(73) *Cum officia pulsantur.* Id est, Officiales. Augustinus in Psal. XXI: Quis hic alter episcopus est de parte Donati? Respondit officium: Nos non novimus nisi Aurelium catholicum. Rig.

(74) *Naturale quodammodo.* Distinguit naturale quodammodo, a naturæ corruptione sic dictum, et naturale proprie, cujus adhuc reliquias agnoscit, nempe boni illius quod principale erat in anima ante lapsum hominis, in homine jam corrupto, et non tam extinctum illud quam obumbratum. PAM.

(75) *Quod enim a Deo est, non tam exstinguitur?* etc. Sumit pulchram metaphoram a luce: nam ipse faciebat animam lucidam, ut supra cap. 9. Observa obiter noluisse Tertullianum dicere, liberum arbitrium extinctum post peccatum in homine, ut recentes nostri hæretici maxime volunt non tam imminutum, quam deletum esse. Lac.

(76) *Solus homo sine peccato.* Natura scilicet; nam et B. Virgo sine peccato fuit, sed ex gratiæ dono, non ex debito naturæ. EDD.

nat (77), ubi ipsa anima consummat (78) : quamquam Epicurus vulgari satis opinione negarit mortem ad nos pertinere. « Quod enim dissolvitur, inquit, sensu caret, nihil ad nos. » Dissolvitur autem et caret sensu, non ipsa mors, sed homo, qui eam patitur. At ille ei dedit passionem, cujus est actio. Quod si hominis est pati mortem, dissolutricem corporis, et perempricem sensus ; quam ineptum, ut tanta vis ad hominem non pertinere dicatur ! Multo coactius Seneca : « Post mortem, ait, omnia finiuntur, etiam ipsa. » Hoc si ita est, jam et mors ad semetipsam pertinebit ; si et ipsa finitur, eo magis ad hominem, in quo inter omnia finiendo, et ipsa finitur. Mors nihil ad nos : ergo et vita nihil ad nos. Si enim quo dissolvimur, præter nos, etiam quo compingimur, extra nos. Si adeptio sensus nihil ad nos, nec adeptio sensus quidquam ad nos. Sed ³⁶ mortem quoque interimat, qui et animam. A nobis, ut de posthuma vita, et de alia provincia animæ (79), ita de morte tractabitur, ad quam vel ipsi pertinemus, si ad nos illa pertinet ³⁸. Denique, nec speculum ejus somnus, aliena materia est.

CAPUT XLIII.

De somno prius disputemus ; post, mortem qualiter anima decurrat. Non utique extranaturale est somnus, ut quibusdam philosophis placet (80), cum ex his eum deputant causis, quæ præter naturam haberi videntur. Stoici somnum resolutionem sensualis vigoris affirmant, Epicurci deminutionem spiritus animalis. Anaxagoras cum Xenophane defetiscentiam (81), Empedocles et Parmenides refrigerationem ; Strato segregationem consati spiritus (82), Democritus indigentiam spiritus, Aristoteles marcorem circumcordialis caloris. Ego me

A nunquam ita dormisse præsumo, ut ex his aliquid agnoscam. Neque enim credendum est, ⁷⁹ defetiscentiam esse somnum, contrarium potius defetiscentiæ, quam scilicet tollit. Siquidem homo somno magis reficitur, quam fatigatur. Porro, nec semper ex fatigatione concipitur somnus, et tamen cum ex illa est, illa jam non est. Sed nec refrigerationem admittam, aut marcorem aliquem caloris, cum adeo corpora somno concalescant, ut dispensatio ciborum per somnum non facile procederet calore properabili, et rigore tardabili, si somno refrigeraremur. Plus est, quod etiam sudor ³⁹ digestionis æstuantis est index. Denique, concouere dicimur, quod caloris, non frigoris operatio est. Proinde, deminutionem animalis spiritus, aut indigentiam spiritus, aut segregationem consati spiritus, immortalitas animæ non sinit credi. Perit anima si minoratur (83). Superest, si forte, cum Stoicis, resolutionem sensualis vigoris somnum determinemus, quia corporis solius quietem procuret, non et animæ. Animam enim ut semper mobilem et semper exercitam, nunquam succidere ⁴⁰ quieti, alienæ scilicet a statu immortalitatis : nihil enim immortale finem operis sui admittit ; somnus autem finis est operis. Denique corpori cui mortalitas competit, ei soli quies finem operis adulatur. Qui ergo de somni naturalitate dubitabit, habet quidem dialecticos in dubium deducentes totam naturalium et extranaturalium discretionem, ut quæ putaverit citra naturam esse, naturæ vindicari sciat posse, a qua ita esse sortita sunt, ut citra eam haberi videantur, et utique aut natura omnia, aut nulla natura. Apud nos autem id poterit audiri, quod Dei contemplatio suggerit, auctoris omnium de quibus quæritur. Credimus enim si quid est natura, rationale (84) aliquod opus Dei esse. Porro,

Variæ lectiones.

³⁶ Si et Jun. ³⁷ Interimat, quia et anima in nobis ut depositum habitat, et ut Pam. A nobis ut depositum avita, et lib. Agob. ³⁸ Pertinet omitt. Rig. Ven. ³⁹ Plus est etiam : sudor Rig. Ven. ⁴⁰ Succedere Rhen. Pam.

Commentarius.

(77) *Ut illic materia ponat.* Hoc est, ut illic desinat sermo iste de anima. Rig.

(78) *Ubi ipsa anima consummat.* Ubi anima, discedens a corpore, actus in eo sui singula computat, et summam colligit, tanquam pecuniam de multis nominibus confectam. Rig.

(79) *A nobis ut de posthuma vita et de alia provincia animæ.* Elegantissime ait Septimius, a nobis, nempe Christianis, ita de morte tractari, tanquam de posthuma vita. Etenim scimus æternam manere. Ad eam vero a morte transiri. Itaque esse posthumam morti. Rig.

(80) *Non utique extranaturale est somnus, ut quibusdam philosophis placet.* Somnum hic juxta naturam esse probat ex variis philosophorum dogmatibus. Variæ autem sunt de causa somni opiniones. Videndus Galenus in *Hist. Philos.* et Plutarchus lib. xxiv et xxv de *Placitis*. Le Pr.

(81) *Anaxagoras cum Xenophane defetiscentiam.* Plutarchus lib. I, c. 2 5, de *Placitis* : « Anaxagoras somnum accidere putat functionibus corporis : non enim animæ esse, sed corporis adfectionem ; mortem esse animæ divulsionem. Leucippus solius cor-

poris esse somnum : cumque ob tenuitatem partium plus justo excernitur animati caloris, eo mortem effici ; corporis hæc esse, non animæ affectiones. Empedocles mortem esse igneæ naturæ secretionem ab iis, ex quibus homo coaluit ; ideoque communem esse animæ corporique mortem, somnum autem evenire secretionem naturæ igneæ. » Refutat hanc sententiam Aristoteles lib. de *Somno et Vigilia*, cap. 3. Lac.

(82) *Strato segregationem consati spiritus, etc.* Horum immemor Plutarchus ; sed eorum opinio cognata videtur esse Epicuræ, et illi quam Empedocli tribuit Plutarchus : nempe accidere somnum segregatione igneæ naturæ. Meminit tamen aliorum Plutarchus, ut Alcæonis et Diogenis. Lac.

(83) *Perit anima si minoratur.* Consatum spiritum aliqui dixerunt esse animam ; quare si diminuitur spiritus ille, minorabitur anima : quare mortalis esset. Lac.

(84) *Si quid est natura, rationale, etc.* Lactantius. *Divinar. Instit.* lib. II, cap. 9, hanc esse Senecæ sententiam testatur his verbis : « Melius igitur Seneca, omnium Stoicorum acutissimus, qui vidit

somnum ratio præit, tam aptum, tam utilem, tam necessarium, ut absque illo nulla anima sufficiat; recreatorem corporum, redintegratorem virium, probatorem ⁴¹ valetudinum, pacatorem operum, medicum laborum; cui legitime fruendo dies cedit, nox ⁷²³ legem facit, auferens rerum etiam colorem. Quod si vitale, salutare, auxiliare somnus, nihil ejusmodi non rationale, nihil non naturale ⁴². Sic et medici omne contrarium vitali, salutari auxiliari, extra naturæ cardines relegant. Nam et æmulas somno valetudines, phreneticam atque cardiacam, præter naturam judicando, naturalem somnum præjudicaverunt; etiam in lethargo non naturalem notantes, testimonio naturali respondent, cum in suo temperamento est. Omnis enim natura, aut defraudatione, aut enormitate rescinditur, proprietate mensuræ conservatur. Ita naturale erit statu, quod non naturale effici potest decessu vel excessu. Quid si et esum et potum de naturæ sortibus eximas? nam et in his plurima somni præparatura ⁴³ est. Certe his a primordio naturæ suæ homo imbutus est. Si apud Deum discas (85), ille fons generis Adam, ante ebitit soporem, quam sitiit quietem; ante dormiit, quam laboravit; imo, quam et edit; imo, quam et profatus est; ut videant naturalem indicem somnum omnibus naturalibus principaliorum. Inde deducimur etiam imaginem mortis jam tunc eum recensere. Si enim Adam de Christo figuram dabat ⁴⁴, somnus Adæ mors erat Christi dormiuri in mortem, ut de injuria perinde lateris ejus vera mater viventium figuraretur Ecclesia. Ideo et somnus tam salutaris, tam rationalis, etiam in publicæ et communis jam mortis effingitur exemplar. Voluit enim Deus, et alias nihil sine exemplaribus in sua dispositione molitus, paradigmate Platonico plenius (86) humani vel maxime initii ac finis lineas quotidie agere nobiscum,

manum porrigens fidei, facilius adjuvande per imagines et parabolas, sicut sermonum, ita et rerum. Proponit igitur tibi corpus amica vi soporis elisum, blanda quietis necessitate prostratum, immobile situ, quale ante vitam jacuit, et quale ⁷²⁴ post vitam jacebit, ut testationem plasticæ et sepulturæ expectans animam, quasi nondum conlatam, et quasi jam ereptam. Sed et illa sic patitur, ut alibi agere videatur, dissimulatione præsentis futuram absentiam ediscens; et tamen interim somniat, nec quiescit, nec ignavescit omnino, nec naturam immortalitatis servam sopori ⁴⁵ addicit: probat se mobilem semper; terra, mari, peregrinatur, negotiatur, agitur, laborat, ludit, dolet, gaudet, licita atque illicita persequitur: ostendit quod sine corpore etiam plurimum possit, quod et suis instructa sit membris, sed nihilominus necessitatem habeat rursus corporis agitando. Ita cum evigilaverit corpus, redditum officiis ejus, resurrectionem mortuorum tibi affirmat. Hæc erit somni, et ratio naturalis, et natura rationalis. Etiam per imaginem mortis, fidem initiaris, spem meditaris, discis mori et vivere, discis vigilare dum dormis.

CAPUT XLIV.

Cæterum, de Hermetimo. Anima, ut aiunt, in somno carebat, quasi per occasionem vacaturi hominis proficiscente de corpore. Uxor hoc prodit. Inimici dormientem nati pro defuncto cremaverunt. Regressa anima tardius, credo, homicidium sibi imputavit. Cives Clazomenii Hermetimum templo consolantur. Mulier non adit, ob notam uxoris. Quorsum istud? Ne quia ⁴⁶ facile est vulgo existimare secessionem ⁴⁷ animæ esse somnum ⁴⁸, hoc quoque Hermetimi argumento credulitas subornetur. Genus fuerat gravioris, aliquanto soporis, ut de incubone præsumptio est, vel valetudinis, quam

Variæ lectiones.

³¹ Prolatorem vel prorogatorem Lat. ⁴² Nihil non naturali abest a Par. et aliis. ⁴³ Paratura Pam. Rhen. Seml. ⁴⁴ Figurabat Pam. Rhen. Seml. ⁴⁵ Soporis Pam. Rhen. Seml. ⁴⁶ Ut quia non Pam. Rhen. Semler. Oberth. ⁴⁷ Successionem Rhen. Seml. Oberth. ⁴⁸ Somnium Par. Rig. Ven.

Commentarius.

nil aliud esse naturam, quam Deum. Ergo, inquit. Deum non laudabimus, cui naturalis est virtus? Nec enim illam didicit ex ullo. Imo laudabimus; quamvis enim naturalis illi sit, sibi illam dedit, quoniam Deus ipse natura est. » Quoniam non insolens est Tertulliano Senecam citare, putarem facile id ex Seneca accepisse; quod et de Lactantio censerem; nimirum id depromptum ex cap. 7, lib. iv de Benef.: « Quid enim aliud est natura, quam Deus et divina ratio? » LE PA.

(85) Si apud Deum discas. Ex sacris videlicet paginis apud Judæos, aut Christianos. LE PA.

(86) Paradigmatē Platonico plenius. Hoc iterum ex Phædone Platonis, apud quem Socrates, per exempla contrariorum sibi invicem succedentium, vitam mortis successuram probat. Rig. — Fatetur Pamelius nescire se ad quod paradigma Platonico alludat Tertullianus; neque magis eruditus, sed sagax Junius aliorum rem divertens, dicit per anastrophen dictum paradigmate Platonico plenius,

id est, plenius quam ulla mathematica demonstratione, aut paradigmate fecerit Plato. Miror sinceriores et obvium sensum non attigisse de ideis Platonis. Allucinati fuerunt minus communi voce; tamen divus etiam Justinus, in Cohortat. ad Græcos, vocavit τὸ ἐξάστω τῶν γινόμενων παραδειγμα, singularum rerum quæ creantur paradigma. Sic etiam eadem vocat S. Dionysius, de Divin. Nom. cap. 5, τῶν ὄντων παραδείγματα, entium paradigmata. Ab eodem Dionysio citatur Clemens philosophus, quem puto fuisse S. Clementem Romanum, qui etiam παραδείγματα dixit: quare sensus Tertulliani est, Deum sine exemplaribus nihil moliri, et hoc quidem non sensu Platonico, sed plenius et perfectius quam opinatus fuit Plato, Deum omnia moliri de suis ideis et exemplaribus. Quod in Phædone quoque somnum et vigiliam vitæ et mortis comparaverit Plato, parum refert ad rem præsentem. LAC.

Soranus opponit, excludens incubonem (87), aut tale quid vitii, quod etiam Epimenidem in fabulam impegit, quinquaginta ⁴⁹ pene annos (88) somniculosum. Sed 725 et Neronem Suetonius (89), et Thrasymedem Theopompus (90), negant unquam somniasse : nisi vix Neronem, in ultimo exitu, post pavores suos. Quid si et Hermotimus ita fuit, ut otium animæ nihil operantis in somnis divortium crederetur ⁵⁰. Omnia magis conjectes, quam istam licentiam animæ sine morte fugitivæ, et quidem ex forma, continuam ⁵¹ (91). Si enim tale quid semel accidere dicatur, ut deliquium solis ⁵² aut lunæ, ita et animæ : sane persuaderer divinitus factum ; congruere enim hominem seu moneri, seu terri a Deo, velut fulgure ⁵³ rapido, momentaneæ mortis ictu ; si non magis in proximo esset somnium credi, quod vigilantibus potius accidere deberet, si non somnium magis credi oporteret ⁵⁴.

CAPUT XLV.

Tenemur hic de somnis quoque christianam sententiam expromere, ut de accidentibus ⁵⁵ somni ; et non modicis jactationibus animæ, quam ediximus negotiosam, et exercitam semper ex perpetuitate motationis, quod divinitatis et immortalitatis est ratio. Igitur, cum quies corporibus evenit, quorum solatium proprium est, vacans illa a solatio alieno, non quiescit ; et si caret opera membrorum corporalium, suis utitur. Concipe ⁵⁶ gladiatorum sine armis, vel aurigam sine curriculis, gesti-

culantes omnem habitum artis suæ atque conatum. Pugnatur, certatur ; sed vacua jactatio est. Nihilominus tamen fieri videntur, quæ fieri tamen non videntur ; actu enim fiunt, effectu ⁵⁷ vero non fiunt. Hanc vim exstasin dicimus, excessum (92) sensus, et amentię instar. Sic et in primordio, somnus cum exstasi dedicatus (*Gen. 11*) : *et misit Deus exstasin in Adam, et obdormivit*. Somnus enim corpori provenit in quietem ; ecstasis animæ accessit adversus quietem ; et inde 726 jam forma, somnum ecstasi miscens, et natura de forma. Denique, et oblectamur, et contristamur, et conterremur in somniis, quam adfecte, et anxie, et passibiliter ! cum in nullo permoveremur, a vacuis scilicet imaginibus, si compotes somniaremur. Denique et bona facta gratuita sunt in somnis, et delicta secunda ; non magis enim ob stupri visionem damnabimur, quam ob martyrii coronabimur. Et quomodo, inquis, memor est somniorum anima, scilicet quam compositum esse non licet ? Hoc erit proprietas amentię hujus, quia non fit ex corruptela bonæ valetudinis, sed ex ratione naturæ. Nec enim exterminat, sed avocatur mentem. Aliud est concutere, aliud movere ; aliud evertere, aliud agitare. Igitur quod memoria suppetit, sanitas mentis est ; quod sanitas mentis salva memoria stupet, amentię genus est. Ideo non dicimur furere, sed somnare : ideo et prudentes, si quando sumus (93) : sapere enim nostrum licet obumbretur, non tamen exstinguitur. Nisi quod et ipsum potest videri vacare tunc ; ecstasin autem hoc quoque operari de suo proprio, ut sic nobis

Variæ lectiones.

⁹⁴ Sexaginta Jun. ⁵⁰ Crederet, ut Lat. ⁵¹ Continuae Lat. ⁵² Soli Jun. ⁵³ Fulgere Lat. ⁵⁴ Si non s. m. e. oporteret omitt. Rig. Ven. ⁵⁵ Accentibus Rhen. Seml. ⁵⁶ Conspecte Fran. ⁵⁷ Affectu Jun.

Commentarius.

(87) *Vel valetudinis quam Soranus opponit, excludens incubonem*. Etenim dicebat epilepsiæ tentationem esse. Cælius Aurelianus tit. *de Incubone* : « Est autem supradicta passio epilepsiæ tentatio. Nam quod neque deus, neque semideus, neque Cupido sit, libris causarum, quos *Ætiologumenos* Soranus appellavit, plenissime explicavit. » Rig.

(88) *Quinquaginta pene annos*. Junius suspicatur legendum *sexaginta*, videlicet ad rotunditatem numeri potius oportere : « Nam, inquit, omnes de annis 57 conveniunt ; cum tamen ego mirum discrimen inveniam circa annos somni Epimenidis ; nam tametsi Plinius et Laertius memorent dormivisse Epimenidem 57 an., Plutarchus illi tribuit duntaxat quinquaginta annos, lib. *An seni regenda sit Resp.* Hunc numerum Tertulliani et Plutarchi confirmat Varro, et amplectitur Sabellicus, lib. vii, c. 4. Alii adhuc contrahunt hoc tempus, et tantum assignant 40 annos, ut Pausanias in Atticis. Alii, ut Kudemus, dederunt 47, alii 77, et Apuleius 2 (*Florid.*). Sed quidquid sit de annorum numero, plenius historiam Epimenidis habet Laertius, lib. i. Lac.

(89) *Sed et Neronem Suetonius, etc.* Habet Suetonius in Vita Neronis, cap. 46, ubi dicitur post matris cædem, *nunquam antea somnare solitus*. Serus quoque somniator infra, cap. 49, dicitur in eundem sensum. LE PA. — Verba Suetonii, in Nerone, cap. 46, hæc sunt : « Terrebatur ad hæc

evidentibus portentis somniorum, et auspiciorum, et ominum, tum veteribus, tum novis, nunquam antea somnare solitus. » PAM.

(90) *Et Thrasymedem Theopompus*. Hunc Thrasymedem putat Junius fuisse filium Nestoris ; sed quid opus est conjici, ubi clare Plutarchus, qualis fuerit, scribat lib. *De defectu oracul.* ? Lac.

(91) *Et quidem ex forma continuam*. Quasi solemni quodam ritu, atque ex edicti cujusdam formula. Rig.

(92) *Exstasin dicimus, excessum, etc.* Hoc discrimen est inter somnum et exstasin, quod per somnum functiones mentis et sensus ligantur, ut vires animæ vegetativæ tunc solutiores sunt et robustiores, in ecstasi vero contrarium accidit : nam actiones nutritivæ et sensitivæ impediuntur, mentis vero functiones tunc maxime vigent. In eo denique conveniunt sensus et exstasis, quod sensus in utroque torpeant, sive potius ligentur. Quoad Tertullianum spectat, exstasin interdum sinistro sensu accipit, et dixit amentię instar fuisse, ut libro *de Exstasi* quem adversus Ecclesiam scripsit ; ubi libertatem ademitt, et cognitionem prophetiæ ipsius secundum Montani sensum : at supra, cap. 24, saniori sensu explicuit amentiam in exstasi. Lac.

(93) *Ideo et prudentes, si quando sumus*. Ideo, inquit, et prudentes somniamus, si quando tamen prudentes dici possumus, quorum est proprium errare et labi. Rig.

sapientiae imagines inferat, quemadmodum et erroris.

CAPUT XLVI.

Ecce rursus urgemur, etiam de ipsorum somniorum retractatu, quibus anima jactatur, exprimere. Et quando perveniemus ad mortem? Et hic dixerim, cum Deus dederit: nullae longae morae ejus quod eveniet. Vana in totum somnia Epicurus judicavit, liberans a negotiis divinitatem, et dissolvens ordinem rerum, et in passivitate omnia spargens, ut eventui exposita, et fortuita. Porro, si ita est, ergo erit aliquis et veritatis eventus, quia non capit solam eam eventui omnibus debito eximi. Homerus duas portas divisit somniis, corneam veritatis, fallaciae eburneam. Respicere est enim, inquirunt, per cornu, ebur 727 autem caecum est. Aristoteles, majore sententiam mendacio (94) recitans, agnoscit et veram 58. Telmessenses (95) nulla somnia evacuant, imbecillitatem conjectationis incusant. Quis autem tam extraneus humanitatis, ut non aliquam aliquando visionem fidelem senserit? Pauca de insignioribus perstringens, Epicuro pudorem imperabo. Astyages Medorum regnator, quod filiae Mandanae adhuc virginis vesicam in diluvio-

nem Asiae fluxisse somnio viderit, Herodotus refert: item anno post nuptias ejus ex hisdem locis vitem exortam toti Asiae incubasse. Hoc etiam Charon Lampsacenus Herodoto prior tradit. Qui filium ejus tanto operi interpretati sunt, non fefellerunt; siquidem Asiam Cyrus et mersit et pressit. Philippus Macedo nondum pater (96), Olympiadis uxoris naturam obsignasse viderat (97) annulo: leo erat signum. Crediderat praecusam genituram (98), opinor, quia leo semel pater est (99). Aristodemus vel Aristophon (1) conjectans, imo nihil vacuum obsignari (2); filium, et quidem maximi impetus (3), portendi. Alexandrum qui sciunt (4), leonem annuli recognoscunt: 728 Ephorus scribit. Sed et Dionysii Siciliae tyrannidem Himeræa quaedam somniavit: B Heraclides prodidit. Et Seleuco regnum Asiae Laodice mater nondum eum enixa praevitit: Euphoriion provulgavit. Mithridatum quoque ex somnio Pontipotitum a Strabone cognosco. Et Baralirem 59 Illyricum a Molossis usque Macedoniam ex somnio dominatum (5) de Callisthene disco. Noverunt et Romani veritatis hujusmodi somnia. Reformatorem imperii, puerulum adhuc et privatum loci, et Julium Octavium tantum, et sibi ignotum, Marcus

Variae lectiones.

58 Balaridem Pam. Rhen. Seml. 59 Prælium Pam. Rhen. Seml. Oberth.

Commentarius.

(94) *Aristoteles majore sententiam mendacio.* Aristoteles somnia plerumque mendacia autumat, etsi non semper. LE PR.

(95) *Telmessenses, etc.* Cariae illi populi nulla somnia ut inania respuunt, sed explicant. LE PR.

(96) *Philippus Macedo, nondum pater.* Plutarchus: ὅτι τὸν χρόνον μετὰ τὸν γάμον. RIG.

(97) *Uxoris naturam obsignasse viderat.* Plutarchus: Vidit per somnum ipsum imprimentem sigillum utero uxoris: Ἐίδεν ὅναρ αὐτὸν ἐπιβάλλοντα σπράγιδα τῇ γαστρὶ τῆς γυναίκος. RIG. et EDD.

(98) *Crediderat praecusam genituram.* Hoc est, sterilem fore uxoris uterum. RIG.

(99) *Opinor, quia leo semel pater est.* Pervasit in vulgus opinio falsa, leonem non parere, nisi semel, et unum. Quae tamen fabula adsertorem habuit Herodotum: Ἀπαξ ἐν τῷ βίῳ, inquit, τίεται ἐν. Sed ab Aristotele deridetur ut μῦθος ληρώδης. Et ab Homero quidem describitur leo, περὶ οἷσι τελέσσον, ἄγων ἐν ὄλῃ νήκῃ. Nec facile dixerim Septimium hic nostrum sensisse cum vulgo; aut Carthaginiensem ignorasse, quae Getuli et Numidae venatores habuere compertissima. Quod autem ait Septimius, leonem semel esse patrem, sic audiamus necesse est, ex una scilicet femina. Nisi quis velit, tam moroso nuptiarum castigatori placuisse etiam leones monogamos. Sed Alexandro nondum patri, quid ad praecusae geniturae significationem leo semel pater? cum nec semel pater leo fiat, nisi exclusa genitura, utero jam aperto. Dicamus igitur, conjecturam Alexandro fuisse, non parituram conjugem, ab eo quod animal, cujus speciem viderat in somnis, semel edere partum existimetur. Rari autem sunt leones; ideoque raro parit leo. Quod autem sit raro, vulgus semel in vita fieri dicit. Ac semel quidem vicinum esse ac *pene nunquam*, observat Asconius: eoque sensu a Lucilio scriptum, semel in vita risisse Crassum, avum Crassi in Parthis interempti. Quod absolute Plinius reddit, nunquam risisse. RIG.

— *Opinor quia leo semel pater est.* Testantur

scriptores quidam opinionem hanc in plebem incurrisse, leonem unguibus utrum sibi lacerare in partu, at haec falsa docuit Aristoteles. *Elia*nus, lib. iv, cap. 23, ait leonem quinquies parere: primum quinque, deinde quatuor, tum tres, postea duos, ac postremo unum. LE PR.

(1) *Aristodemus vel Aristophon.* Imo, neuter, si credimus Plutarcho, sed Aristander, vates et somniorum interpres, ætate Alexandri celeberrimus, cujus et volumen *de Ostentis* a Plinio citatur. RIG.

— *Aristodemus vel Aristophon.* Hic comicus erat, ille mythologus. LE PR.

(2) *Imo nihil vacuum obsignari.* Plutarchus, Ὅθεν γὰρ ἀποσπράγζεσθαι τὸν κενόν. RIG.

(3) *Filium magni impetus.* Plutarchus, Παῖδα θυμανιῇ καὶ λείοντος παῖδα τὴν φύσιν. RIG.

(4) *Alexandrum qui sciunt.* Hoc est Alexandri historiam qui norunt. Ea passim circumferebatur ab variis varie descripta, et fabulis intexta plerumque stultissimis. Cujus farinae est ms. liber, quem indicavit Casaubonus pridem, et falso Callisthenis nomen praefert. RIG.

(5) *Et Baralirem Illyricum Molossis usque Macedoniam ex som. dom.* Haec omnino est scriptura codicis Agobardini, lapsu in proclive volubili scribentium *Bardiem* primo, aut *Bardirem*, mox *Biradirem* et *Baralirem*. Unde fluxit quod in vulgatis habetur Balarinem. Frontini stratagematum exemplaria quinque constanter exhibent, ab Ardie Illyrio, quod est, a Bardie, et proxime ad verum, Bardile. Rectam hujusce vocabuli editionem servasse videntur Graeci, Bardylin. Unde est apud Ciceronem Bargulus, pro Bardylis, certissima conjectura viri eximie probi doctique Henrici Valesii. Bardylis Illyrius ex latrone dux, sive princeps Illyriorum et Molossorum, cum et Macedonas attentaret, a Philippo repressus est, atque intra fines Illyriorum coarctatus. Auctor Diodorus, Valesio nostro citatus. RIG.

Tullius jam et Augustum, et civilium turbinum sepulchrum de somnio norat; in Vitellii commentariis conditum est (6). Nec hæc sola species erit summarum prædicatrix potestatum, sed et periculorum et exitiorum; ut cum Cæsar in prælio⁶⁰ perduellum Bruti et Cassii Philippis æger, majus tamen alias discrimen. Artorii visione, destituto tabernaculo, evadit: ut cum Polycrati Samio filia crucem prospicit de solis unguine (7) et lavacro Jovis (8). Revelantur et honores et ingenia per quietem, præstantur et medelæ, produntur⁷²⁹ et furta, conferuntur et thesauri. Ciceronis denique dignitatem, parvuli etiam nunc, gerula jam sua⁶¹ inspexerat, Cycnus de sinu Socratis (9), demulcens homines, discipulus Plato est. Cleonymus pycles (10) ab Achille curatur in somnis. Coronam auream cum ex arce Athenæ perdidissent, Sophocles tragicus

Variae lectiones.

⁶⁰ Verum Pam. Rhen. Seml. Oberth. ⁶¹ Suam Par alii. ⁶² Erythræum Par. alii, Rhætum Jun.

⁶³ Somniavit Jun.

Commentarius.

(6) In Vitellii commentariis conditum est. Citatur a Suetonio nonnulla de gente Vitellia, ex libello Q. Eulogii ad Q. Vitellium Augusti quæstorem. Rig.

(7) De solis unguine. Explicat istud lib. III Herodotus, scribens Polycratis filiam vidisse per somnium patrem sublimem in aere, qui a sole ungeretur, quo prospexit in crucem actum solis ardore exsiccandum. PAM.

(8) Et lavacro Jovis. Istud est quod ibidem Herodotus illam somniasse scribit, quod pater a Jove lavaretur, hoc est, pluvius et imbribus, quæ Jovi ethnici tribuebant, perfunderetur. PAM.

(9) Cycnus de sinu Socratis, etc. De hoc ita Laertius in Vita Platonis: dicitur Socrates per somnium vidisse, se cyeni pullum inter genua habere, qui etiam e vestigio productis alis evolarit, jucundo clangore edito; et postridie Platonem ipsi commendatum esse, et ipsum dixisse hunc illum esse. PAM.

(10) Cleonymus pycles. Vide Homerum. Pycles autem, pro pugil, vox nota est. PAM.

(11) Apud Rheteum Trojæ sepulchrum Ajacis. Sic restitui hunc locum cum Leopardo, Emend. l. III, c. 15 et 16, pro eo quod erat: apud Erythræum. Nam id in hæc verba confirmat Plinius, l. V, c. 30: « Extra sinum sunt, inquit, Rhetea littora, Rheto et Dardanio oppidis habitata. » Ac paulo post: « In Sigæo fuit et Eantion Rhodiis conditum, in altero, cornu Ajacis tibi sepulchrum. PAM.

(12) Artemon, Antiphon, etc. Ex Artemone, quantum apparet, medico quædam descripsit Plinius l. XXVIII, c. 1. Citatur etiam Artemon Clazemonius a Suida et Eliano. — Antiphon. De hoc ita Suidas: Antipho Atheniensis conector (sive aruspex, ut alibi idem loquitur), de interpretatione somniorum scripsit. — Strato. Hunc idem de somno et de insomniis scripsisse testatur Laertius, nempe Stratodem Lampsacenum. — Philochorus. Etiam hic, Atheniensis vates et aruspex, de divinatione partim libros IV scripsit; atqui etiam ex somniis fiebat divinatio. De hoc iterum paulo post Auctor: Cum Philochoro Atheniensi. — Epicharmus. Epicharmi carmina quædam habes. Laertius vero scripsisse etiam eum tradit Commentarios de Natura et de Medicina. In illis itaque verisimile est eum etiam de somniis aliquid scripsisse. Videantur Romæ in Biblioth. Vaticana. Certe Auctor paulo post: « Cæterum Epicharmus, inquit, etiam summum apicem

sonniando redinvenit. Neoptolemus tragædus, apud Rheteum⁶² Trojæ, sepulchrum Ajacis (11), monitus in somnis ab ipso, ruina liberat; et cum lapidum senia deponit, dives inde auro redit. Quanti autem commentatores et adfirmatores in hanc rem! Artemon, Antiphon (12), Strato, Philochorus, Epicharmus, Serapion, Cratippus, et Dionysius Rhodius, Hermippus, tota sæculi litteratura. Solum, si forte, ridebo, **730** qui se existimavit persuasurum, quod prior omnibus Saturnus (13) somniarier⁶³: nisi si et prior omnibus vixit Aristoteles. Ignosce ridenti. Cæterum, Epicharmus etiam summum apicem inter divinationes somniis extulit, cum Philochoro Atheniensi. Nam et oraculis hoc genus stipatus est orbis; ut Amphiarum apud Oropum (14), Amphilochoi apud Mallum (15), Sarpedonis in Troade (16), Trophonii in Bœotia (17), Mopsi in Cilicia (18), Hermonia in

Variae lectiones.

⁶⁰ Verum Pam. Rhen. Seml. Oberth. ⁶¹ Suam Par alii. ⁶² Erythræum Par. alii, Rhætum Jun.

Commentarius.

inter divinationes somniis extulit. — Serapion. Ex Serapione quodam Plinius se quædam sumpsisse adnotavit ad lib. II, et iterum ac lib. IV, ubi eum Antiochenum vocat. Fuerunt vero etiam alii Serapiones. — Cratippus. Cratippus, philosophus Peripateticus, scripsit libros de divinatione et somniis. — Dionysius Rhodius. Dionysium Musonii filium Rhodium a quibusdam dici adnotavit Suidas, qui fuerit historicus, et fani Solis sacerdos. — Hermippus. De hoc paulo post Auctor. Hunc autem discipulum Philonis Byblii, sub Adriano imperatore, multa scripsisse tradit Suidas. PAM.

(13) Prior omnibus Saturnus. Quia melancholici, quos inde πολυμελῆς vocant ob vehementiam ingenii, multiplices visionum genere occupantur. Juxta Aristot. lib. de divin. per somnum, cap. 2. LAC.

(14) Amphiarum apud Oropum. Sic legimus cum Leopardo, pro Horopum, quia Oropus oppidum in confinio Bœotiæ legitur apud Plinium l. IV, c. 7, qui etiam Amphiarum meminit, quod apud Thebas obierit una ætate ante bellum Iliacum, cujus filio Tiburte vetustiores exstant illices tres in ag. Tiburtino, apud quas inauguratus tradiitur. PAM.

(15) Amphilochoi apud Mallum. Legimus Amphilochoi, cum eodem Leopardo, pro Amphilochoi, nam etiam Clemens Alexandrinus Amphilochum oraculum celebrat, sicuti etiam Justinus mart. Apol. II Mallum vero oppidum Ciliciæ propinquum, ejus meminit Plinius, lib. V, cap. 27, subintelligit. PAM.

(16) Sarpedonis in Troade. De hoc ita Plinius, lib. XIII, c. 13. Præterea Mutianus ter consul prodidit se legisse, cum præsideret Lyciæ: Sarpedonis a Troja, scriptam in templo chartam. De oraculo autem ejus vid. Philostratum, in Heroicis. PAM.

(17) Trophonii in Bœotia. Plin. lib. XXXIV laudat opus Euthykratis simulacrum Trophonii ad oraculum, de quo sic latius lib. XIII, cap. 2: « In Bœotia ad Trophonium Deum, juxta flumen Orchomenon, duo sunt fontes, memoriam, alter oblivionem, affert, inde numinibus inventis. » Abiit autem hinc in proverbium: In antro Trophonii vaticinari, de quo late Erasmus in Chiliadibus. Atqui ad istud oraculum etiam respexit Plutarchus, lib. de Defic. Orac. citatus ab Eusebio lib. V, de Præpar. Evang. c. 8. Nulli nunc quam in Lebada Bœotiæ oraculum in illis partibus invenitur. PAM.

(18) Mopsi in Cilicia. Nescio cur Rigaltius Sicilia retinuerit, cum legendum videatur Cilicia. Nam

Macedonia (19), Pasiphae⁶⁴ in Laconica (20). Cætera cum suis et originibus, et ritibus, et relationibus, cum omni deinceps historia somniorum, Hermippus Beritensis⁶⁵ quinione voluminum satiatissime exhibebit. **731** Sed et Stoici Deum malunt (21) providentissimum humanæ institutioni, inter cætera præsidia divinatricum artium et disciplinarum, somnia quoque nobis indidisse, peculiare solatium naturalis oraculi. Hæc quantum ad fidem somniorum a nobis quoque consignandam, et taliter⁶⁶ interpretandam. Nam de oraculis etiam cæteris (22), apud quæ nemo dormitat, quid aliud pronuntiabimus, quam dæmoniacam esse rationem eorum spirituum, qui jam tunc in ipsis hominibus habitaverint, vel⁶⁷ memorias eorum affectaverint ad omnem malitiæ suæ scenam, in ista æque specie divinitatem mentientes, eademque industria etiam per beneficia fallentes medicinarum, et admonitionum, et prænuntiationum, quæ magis lædant juvando, dum per ea quæ juvant, ab inquisitione veræ divinitatis abducunt, ex insinuatione falsæ. Et utique non clausa via est, nec sacrariorum circumscribitur terminis; vaga et pervolutica, et interim libera est: quo nemo dubitaverit, domus quoque dæmoniis patere; nec tantum in adytis, sed in cubiculis homines imaginibus circumvenire.

CAPUT XLVII.

Definimus enim a dæmoniis plurimum incuti somnia, etsi interdum vera et gratiosa, sed, de qua industria diximus, affectantia atque captantia: quanto magis vana (23), et frustratoria et turbida, ludibriosa, et immunda. Nec mirum, si eorum sunt imagines, quorum et res. A Deo autem, pollicito scilicet et

A gratiam Spiritus sancti in omnem carnem, et sicut prophetaturos, ita et somniaturos servos suos et ancillas suas, ea deputabuntur, quæ ipsi gratiæ comparabuntur, si qua honesta, sancta, prophetica, revelatoria, ædificatoria, vocatoria, quorum liberalitas soleat et in profanos destillare, imbres etiam et soles suos peræquante Deo justis et injustis; siquidem et Nabuchodonosor divinitus somniat: et major pene vis hominum ex visionibus Deum discunt (24). Sicut ergo dignatio Dei et in ethnicos, ita et tentatio Mali et in sanctos, a quibus nec interdiu **732** abssistit, ut vel dormientibus obrepat qua potest, si vigilantibus non potest. Tertia species erunt somnia, quæ sibi ipsa anima videtur inducere ex intentione circumstantiarum. Porro, quoniam⁶⁸ non est ex arbitrio somniare (nam et Epicharmus ita sentit), quomodo ipsa erit sibi causa alicujus visionis? Num ergo hæc species naturali formæ relinquenda est, servans animæ etiam in ecstasi res suas perpeti? Ea autem quæ neque a Deo, neque a dæmonio, neque ab anima videbuntur accidere⁶⁹, et præter opinionem, et præter interpretationem et præter enarrationem Deo, facultatis, ipsi proprie ecstasi et rationi ejus separabuntur.

CAPUT XLVIII.

Certiora et colatiora somnari affirmant sub extimis noctibus, quasi jam emergente animarum vigore, producto sopore. Ex temporibus autem anni, verno magis quieta (25); quod æstas dissolvat animas, et hiems quodammodo obduret, autumnus, tentator alias valetudinum, succis pomorum vinosissimis diluat. Item ex ipsius quietis situ; si neque resupina, neque dextero latere decumbat (26), neque con-

Variæ lectiones.

⁶⁴ Pasiphae Par. ⁶⁵ Berytensis Jun. Ven. lib. Agobard. Beriensis cod. Wouw. Bergensis cod. Ursini. ⁶⁶ Aliter Fran. Pam. ⁶⁷ Ad add. Fran. Pam. ⁶⁸ Cum Rhen. Seml. quam Pam. qua vet. cod. Wouw. ⁶⁹ Occidere. Par alii.

Commentarius.

Pomponius Mela de vate quodam Mopso mentionem facit, qui Phaselin urbem condidit in finibus Pamphyliae. LE Pa.

(19) *Hermonia in Macedonia*. De oraculo Hermionæ sic habet Suidas: « Hermione Peloponnesi oppidum est, Cereris et Proserpinæ asylum. Ibi itaque verisimile est oracula pronuntiari solita. PAM.

(20) *Pasiphae in Laconica*. Sic legendum omnino, pro *Pasiphae*, recte adnotavit Leopardus *Emend.*, l. viii, c. 4. Nam consentiunt Cicero, l. i *de Divinatione*, et Plutarchus, in *Vita Agidis et Cleomenis*. « Quia præerant, inquit Cicero, Lacedæmoniis (hinc in *Laconica* addit auctor), non contenti vigilantibus curis in Pasiphae fano, quod est in agro propter urbem, somniandi causa excubabant, quia vera quietis oracula ducebant. » Consentit etiam cum Plutarcho Pausanias in fine *Laconic.*, scribens: « In Thalamis (quam Stephanus dicit fuisse Messeniæ urbem) fuisse Jovis oraculum et fanum, in quo futura divinantes præviderent, erectaque esse ex ære signa in ea fani parte quæ sub dio est, Pasiphae (sic enim recte etiam illum locum resituit pro *Paphia*) unum, Solis alterum. » Nec mirum, cum Solis fuerit filia Pasiphae, uxor Minois Cretæ regis. PAM.

(21) *Sed et Stoici Deum malunt*, etc. Ut Epicuri supra rejiciebant omnia, quia divinam providentiam tollebant de melio; sic Stoici e contrario somniis credebant, quia ipsam divinam providentiam extollebant. Hanc religionem Stoicorum erga somnia confirmant Tullius, *de Divin. Deor.* i, et Plutarchus, lib. v, *de Plac.* cap. 1. LAC.

(22) *Nam de oraculis etiam cæteris*, etc. Hinc patet tantum ea oracula voluisse narrare Tertullianum in superioribus, quæ dormientibus respondebant per somnia. Plurima vero oracula alius vaticinii numerant Eusebius, Clemens et Lactantius. LAC.

(23) *Quanto magis vana*. Id est, mendacia; tametsi ad vanitatem superstitionum referri possent, qui diligentius ex somniis procurant futura. LAC.

(24) *Et major pene vis hominum ex visionibus Deum discunt*. Per visa et insomnia ad fidem Christianam vocantur. RIG.

(25) *Verno magis quieta*. Verno tempore quietiorem fieri animam, et pacatioribus somnis exerceri, tradunt fere omnes. LE Pa.

(26) *Si neque resupina, neque dextro latere decumbat*. Facilius somnum adventare dextro latere decumbentibus observarunt philosophi, unde Aristot-

atis internis, quasi refusus loculis ⁷⁰ station (27) fluitet, aut compressa jecoris (28) an sit mentis. Sed hæc ingeniose æstimari potius, instanter probari putem, etsi Plato est qui carit; et fortasse casu procedant. Alioquin ex erunt somnia, si dirigi poterunt. Nam quod his distinguendis vel derogandis ⁷², nunc præ- , nunc superstitione disciplinam somniis præ- examinandum est: superstitione, ut cum apud incubaturis jejunium indicitur (29), ut casti- inducat: præsumptio, ut cum Pythagorici ob loque speciem fabam respuunt, onerosum et pabulum. Atquin trina illa cum Daniele fra- , legumine solo contenti, ne regiis ferculis marentur, præter sapientiam reliquam, som- præcipue gratiam a Deo redemerunt, et im- lorum, et disseverendum. Jejuniis ⁷³ **733** au- satio an ego solus plurimum ita somniem, in- misse non sentiam. Nihil ergo sobrietas, in- d hanc partem? Imo tanto magis ad hanc, net ad omnem. Si et ad superstitionem, multo ad religionem. Sic enim et dæmonia exposita a suis somniatoribus, ad lenocinium scilicet tis, quia familiarem Dei norunt ⁷⁴: quia et Da- m. x) rursus trium hebdomadam (30) statione etu (31); sed ut Deum illiceret humiliationis non ut animæ somniaturæ sensum et sapien- rueret, quasi non in extasi acturæ. Ita non asin submovendam sobrietas proficiet, sed ad xstasin commendandam, ut in Deo fiat.

CAPUT XLIX.

tes qui non putant somnare, cum omnia pro modo ætatis expungantur in vita, animad- succussus ⁷⁵ et nutus, et renidentias eorum stem, ut ex re comprehendant, motus animæ

Variæ lectiones.

pulais localis lib. Agobard. ⁷¹ Sagina alii mendose. ⁷² Decurandis Rig. Ven. hoc est, minime curandis, dis alii. ⁷³ Jejunus Jun. ⁷⁴ Norant Par. ⁷⁵ Successus Rig. Ven. ⁷⁶ Animæ abest a Pam. Rhen. Seml. Rhen. Pam. Seml.

Commentarius.

et. 6, probl. 5, proponit, cur cum dextra cor- arte cubamus, somnus citius accedit. Dormire supinato corpore minus sanum est, ex eo sita graves morbi nascuntur. LE PA.

Statio sensuum. Intelligit præcordia, papi- sanguinem circumcordialem, de quo supra.

ant compressa jecoris. Sic legitur in exem- compressam dicit pro compressione, ut pro one, remissam. Rig.

Apud oracula incubaturis jejunium induci- tiles dæmonibus suis jejuniis etiam inter- atulabantur, statuebanturque sive indiceban- tui oracula consulebant. LE PA.

Quia et Daniel rursus trium hebdomad. Il- od hoc affirmat Auctor de Danielis jejuni- s hebdomadas, miror mirari Pameliū, vi- ligentem alioqui et doctum maxime, cum et nusquam apud Danielem ejus fieri men- , cum clarissime hoc inveniat cap. x Da- la diebus illis ego Daniel lugebam, trium adarum diebus panem desiderabilem non co- st caro et vinum non introierunt in os meum,

'ATROL. II.

A somniantis facile per carnis teneritatem erumpere in superficiem. Sed et quod Libyca gens Atlantes cæco somno (32) noctem transigere dicuntur, animæ utique natura laxatur. Porro, aut Herodoto fama mentita est, nonnunquam in barbaros calum- niosa, aut magna vis ejusmodi dæmonum in illo climate dominatur. Si enim et Aristoteles heroem quemdam Sardiniae notat, incubatores fani su visionibus privantem, erit et hoc in dæmonum libidinibus tam auferre somnia quam inferro, ut Nero- nis quoque seri somniatoris, et Thrasimedis insigne inde processerit. Sed et a Deo deducimus somnia. Quid ergo nec a Deo Atlantes somniant, vel quia nulla jam gens Dei extranea est (33), in omnem terram et in **734** terminos orbis Evangelio coruscante? Num ergo aut fama mentita est Aristoteli, aut dæmonum adhuc ratio est, dum ne animæ ⁷⁶ aliqua natura credatur immunis somniorum?

CAPUT L.

Satis de speculo mortis, id est de somno; tum etiam de negotiis somni, id est de somniis. Nunc ad originem hujus excessus, id est ad ordinem mortis; quia nec ipsam sine quæstionibus, licet finem om- nium quæstionum. Publica totius generis humani sententia, mortem naturæ debitum pronuntiamus. Hoc stipulata est Dei vox (Gen. iii), spopondit omne quod nascitur; ut jam hinc non Epicuri stupor sulfundatur, negantis debitum istud ad nos perti- nere; sed hæretici magis ⁷⁷ Menandri Samaritan furor conspuatur, dicentis mortem ad suos non modo non pertinere, verum nec pervenire. In hoc scilicet se a superna et arcana potestate legatum, ut immortales, et incorruptibiles, et statim resurrec- tionis compotes fiant, qui baptisma ejus induerint. Legimus quidem pleraque aquarum genera miranda

C sed neque unguento unctus sum, donec complerentur trium hebdomadarum dies. LAC.

(31) Aruit victu. Xerophagiam significat, quam libro de Jejuniis vocat aridum viciū, et aridas escas, cibo ab omni carne siccato et omni jurulen- tia et avidioribus quibusque pomis. Ipse Daniel: Panem desiderabilem non comedi. Rig.

(32) Libyca gens Atlantes cæco somno, etc. Plinius lib. v, c. 8: Libyca gens Atlantes, degeneres humani ritus. Somnia non vident, qualia reliqui mor- tales. Herodotus: Ἀγρονται δὲ οὐδὲ θνητὰ ὄρεον, etc. Rig.

(33) Nulla jam gens Dei extranea est. Vide de hoc lib. adv. Jud. c. 7, ubi, post enumerationem variarum gentium, sic concludit: « Christi autem regnum et nomen ubique porrigitur, ubique creditur, ab omnibus gentibus... colitur, ubique reg- nat, ubique adoratur, omnibus ubique tribuitur æqualiter. » Eodem pertinet quod habet Auctor seq- capite. « Cum contra omnes jam nationes ascen- dant in montem Domini, et in ædem Dei Jacob. » PAM. — Et apud Barbaros enim Christus. Tertull. lib. de Corona. Rig.

Sed aut ebriosos reddit Lyncestarum vena (34) vinosa, aut lymphaticos efficit Colophonis scaturigo (35) daemonica, aut Alexandro accidit Nonacris (36) Arcadiæ venenata. Fuit et Judææ lacus medicus (Joan. v) ante Christum (37). Plane Stygiæ paludes (38) poeta tradidit mortem diluentes. Sed et Thetis filium planxit. Quanquam si et Menander in Stygem mergit, moriendum erit nihilominus, ut ad Stygem venias : apud inferos enim dicitur. Quænam et ubinam ista felicitas aquarum, quas nec Joannes baptizator præministravit, nec Christus ipse discipulis demonstravit? **735** Quod hoc Menandri balneum (39)? magicum ⁷⁸ credo. Sed cur tam infrequens, tam occultum, quo paucissimi lavant? Suspectam enim faciam tantam raritatem securissimi atque tutissimi sacramenti, apud quod nec pro Deo ipso mori lex est (40); cum contra, omnes jam nationes ascendunt in montem Domini, et in ædem Dei

Variae lectiones.

⁷⁸ Comicum Rhen. Pam. Semler. Oberth. ⁷⁹ Creditur Par. Ven. Rig.

Commentarius.

(34) *Ebriosos reddit Lyncestarum vena.* Fontem Macedoniæ auctoribus celebratum dicit; nam Lyncesteæ Macedoniæ sunt populi. Tanti dicitur hujus aquæ violentia, ut majorem quam vinum saporem inducat. Seneca lib. iii *Natur. quest.* cap. 23; Plin. lib. ii, cap. 103; Ovid. lib. i *Metam.* Prope Erganem fluvium similem aquam fuisse refert Athenæus ex Theopompo, lib. ii *Deipnos.* LE PA.

(35) *Lymphatos efficit Colophonis scaturigo.* Colophon oppidum est haud obscurum in Ionia, Apollinis Clarii oraculo quondam illustris, quod in luco reddebatur, ubi fons ille celebris. LE PA.

(36) *Alexandro accidit Nonacris,* etc. Arcadiæ pars est seu regio Nonacris, in qua aqua reperitur quæ vasa omnia frangit, qua hausta Alexandrum fuisse interemptum scribunt quidam. LE PA.

(37) *Lacus medicus ante Christum.* Probatia piscina. PAM.

(38) *Plane Stygiæ paludes.* Caveas sedulo ne hic lacum Stygium Nonacridis accipias, sed tantum inferorum paludem, a qua Cocytus et Phlegethon oriuntur, ut tradunt qui inferorum topographiam callere se profitentur. LE PA.

(39) *Quod hoc Menandri balneum?* Menandrum hæreticum significat Samaritanum magum, Simonis Magi discipulum; quem hoc ipso libro Menandrum simoniacum nuncupat. LE PA.

— *Quod hoc Menandri balneum? Magicum credo.* In exemplari Agobardi legitur, *Comicum.* Quasi ad Menandrum fabularum, sive comædiarum, scriptorem Septimius adluserit, proptereaque istius impostoris baptismo fabulose Stygis nomen indiderit, quin et balneum esse dixerit, sed comicum. Nihilominus falsam esse hanc scripturam arbitramur. Etenim hic de Menandro tantum Samaritano Septimium cogitasse, præcedentia indicant, sequentia plane confirmant. Et Menandro quidem illi magicis artibus infami, quem propterea Menandrum Simoniacum supra dixit, bene convenit balneum magicum, quale ahenum fuisse tradunt Medææ veneficæ. Nam inter cætera furoris hæretici deliramenta, hoc etiam promittebat, immortalia fore baptismum sive balneo suo lavantium corpora. Unde Septimius noster de magico balneo poetarum balneis nobili subjecit : « Nec magiæ tantum licere, ut eximat mortem, aut vitam in modum vitis repastinet, ætate renovata; hoc enim ne Medææ quidem licuisse in hominem, etsi licuit in vervecem. » Itaque rejecta codicis Agobardini scriptura, Septimii manum in Ursini libro servatam agnoscimus et sequimur; « Quod hoc Menandri balneum? Magicum credo. » Rig.

Jacob, mortem per martyrium quoque flagitantis, quam de Christo etiam suo exigit. Nec magiæ tantum dabit quisquam, ut eximat mortem, aut repastinet vitis modo vitam, ætate renovata. Hoc enim ne Medææ quidem licuit in hominem, etsi licuit in vervecem. Translatus est Enoch (41) (*Gen.* v) et Elias (*IV Reg.* ii), nec mors eorum reperta est, dilata scilicet : cæterum morituri (*Apoc.* xi) reservantur (42), ut Antichristum sanguine suo extinguant. Obiit et Joannes, quem in adventum Domini remansurum frustra fuerat spes (*Joan.* xxi). **736** Fere enim hæreses ad nostra exempla prosiliunt, inde sumentes præsidia quo pugnant. Postremo, compendium est, ubi sunt (43) illi quos Menander ipse perfudit? quos in Stygem suam mersit? Apostoli perennes veniant (44), adsistant; videat illos meus Thomas; audiat, contrectet, et credat (45) ⁷⁹.

cem. » Itaque rejecta codicis Agobardini scriptura, Septimii manum in Ursini libro servatam agnoscimus et sequimur; « Quod hoc Menandri balneum? Magicum credo. » Rig.

(40) *Apud quod nec pro Deo ipso mori lex est.* Insinuat Alexandrum unum fuisse ex martyrii refragatoribus, cum quibus disputat in *Scorpiace adv. Gnosticos.* Atqui Medææ veneficæ historia omnibus nota est. Addit autem, *etsi licuit in vervecem*, propter subreptum ab ea vellus aureum. PAM.

(41) *Translatus est Enoch.* Hæc verba expresse militant adversus judaizantem Aben Esra, qui illud, *transtulit illum Dominus* (*Gen.* v), de morte intelligit; cum contra sentiant cum Auctore Philo Judæus, lib. de *Vit. Sap.*, Irenæus, lib. i, c. 5, et lib. iv, c. 30, Hieronymus, *adv. Pelagianos*, lib. iii, et Patres omnes. Ino ipse apostolus Paulus, *Hebr.* xi : *Fide, inquit, translatus est Enoch, ne videret mortem.* PAM.

(42) *Morituri reservantur.* Alludit ad *Apoc.* c. xi. Hinc patet verior tum Auctoris, tum B. Hieronymi epist. 148, ad *Marcellam*, et Augustini, in *Gen. ad lit.* l. vii et de *Peccatorum mer.* c. 3, sententia, quod *morituri reservantur*, quam aut Procopii, qui immortalitate donatos putat, aut Gregorii Nazianzeni dubia hæc de re opinio. PAM.

(43) *Ubi sunt illi quos Menander ipse perfudit,* etc. Baptismi verba sunt perfundere et mergere. Mersio et perfusio sive aspersio, ubi est dantis et accipientis fides integra, æque ad baptismum Christianum pertinent. Illa ex ordine, fidelibus bene valentibus; ista ex necessitate, fidelibus morbo implicitis, adeoque clinicis sive grabatariis. De quibus est præclara Cypriani *Epistola ad Magnum*, et notanda in primis est hæc sanctissimi martyris sententia : « In sacramentis salutaribus, necessitate cogente et Deo indulgentiam suam largiente totum credentibus confero divina compendia. » Notandum autem baptismum perfundi solitos simul et mergi; ex his Tertulliani verbis observare est duplicem in baptismo ritum, perfundere et mergere. Perfusio lavationem peccatorum indicabat : mersio mortem et sepulturam commorthoram et consepulorum Christo. Rig.

(44) *Apostoli perennes veniant.* Quos scilicet Menander baptizavit, et Styge illa sua mersos reddidit immortales. Rig.

(45) *Videat illos meus Thomas, audiat, contrectet et*

CAPUT LI.

autem mortis in medio est, discretio corporumque. Sed quidem ⁸⁰ ad immortalitatem quam quidam non a Deo edocti infirme ita argumentationes emendicant ut velint iam post mortem quasdam animas adhæporibus. Ad hoc enim et Plato, etsi quas nas-ad cælum statim expedit, in *Politia* tamsdam insepulti cadaver opponit (46), longo sine ulla labe, præ animæ scilicet indit, servatum. Ad hoc et Democritus (47) a unguum et comarum **737** in sepulturis l temporis denotat. Porro et aeris qualitas illi potuit tutela fuisse. Quid enim, si aridior solum salsius? quid, si et ipsius corporis ita exsuccior? quid, si et genus mortis ante raptelæ materias crogarat? Ungues autem, ordi ⁸¹ nervorum sint, merito, nervis ree porrectis, provectiones, et quotidie, decarne expelli videntur. Comæ quoque aliæ cerebro, quod aliquandiu durare præstat munitio. Denique in viventibus etiam pro ubertate (48), vel affluit capillago, vel Habes medicos. Sed nec modicum quid subsidere in corpore est, decessurum quant ipsum, cum totam corporis scenam temleverit. Et hoc enim in opinione quorundam

Variæ lectiones.

Idem Pam. Rhen. Seml. Oberth. ⁸¹ Exodia Jun. ⁸² Morituræ Fran. ⁸³ Aditum Wouw. habitum Fran. ¹ Illa cod. Agob. ⁸⁵ Accessu cod. Agob.

Commentarius.

Thomas hic suum vocat quemlibet verum, sed prudentem, non credulum impostor: nam adversus hæretici istius et magias opus esse incredulitate Thomæ apostoli. Christianum, inquit, et meus erit ille Thomas, iandricæ Stygis immortalitati non credet, nisi visu et auditu et tactu diligenter exploratæ.

In *Politia* tamen cujusdam insepulti cadaverit. Locus in *Politia*, id est *Republ.* l. x, c. 1. « At non referam tibi, inquit, Alcinoi apoged fortis viri Eris Ægyptii, genere Pamqui aliquando in bello occisus, cum decimo tui jam patefacti tollerentur, sanus quidem et corpore sublatus est; domum vero delatus, decimo die sepeindus esset, in pyra positus » Vide de eodem Valer. Max. l. I, c. 8, et l. iiii, in *Somnio Scipionis*. Pam.

Idem hoc et Democritus. Democritum ejus fuisse, quod post mortem animæ adhæreant bus, fortassis ex eo colligit Auctor, quod vel este, lib. vii, c. 55, asservari voluerit coromium, eo quod reviviscenda promitteret. entum autem ejus ad hanc rem de *comarum et unguum in sepulturis*, pulfellit Auctor, caussas naturales afferens.

Pro cerebri ubertate. Ex humiditate cerebri, ut pili citissime oriantur pereantque. Lx

Vernaculum Ecclesiæ. Christianum Christianentibus natam. Sic Plinius libro xiv, cap. i, peculiares atque vernaculas Italiæ nobiliores t cæteris quæ advenerant Chio Thasove. Sic Septimius in *Apologetico*: Vernaculam septem

A est. Propterea nec ignibus funerandum aiunt, parcentes superfluo animæ. Alia est autem ratio pietatis istius, non reliquiis animæ adulatrix, sed crudelitatis etiam corporis nomine aversatrix, quod et ipsum homo non utique mereatur, pœnali exitu impendi. Cæterum, anima indivisibilis, ut immortalis, etiam mortem indivisibilem exigit credi, non quasi immortalis, sed quasi indivisibili animæ indivisibiliter accidentem. Dividetur autem mors, si et anima, superfluo scilicet animæ quandoque morituro ⁸². Ita portio mortis cum animæ portione remanebit. Nec ignoro aliquod esse vestigium opinionis istius. De meo didici. Scio feminam quamdam vernaculam Ecclesiæ (49), forma et ætate integra functam, post unicum et breve matrimonium, cum in pace dormisset, et morante adhuc sepultura, interim oratione presbyteri componeretur (50), ad primum halitum ⁸³ orationis manus a lateribus dimotas in habitum supplicem conformasse (51), **738** rursumque condita pace, situi suo reddidisse (52). Est et alia ⁸⁴ relatio apud nostros, in cœmeterio (53), corpus corpori juxta collocando spatium recessu ⁸⁵ communicasse. Si et apud ethnicos tale quid traditur, ubique Deus potestatis suæ signa proponit, suis in solatium, extraneis in testimonium. Magis enim credam ex Deo factum, quam ex ullis animæ reliquiis: quæ si iues-

C collium plebem. « Et lib. ii de cultu seminarum: « Aurum apud barbaros vernaculum. » Ric.

(50) *Oratione presbyteri componeretur*. Facit etiam hoc ad vetustatem orationis pro defunctis comprobendam; cui similes locos videat lector in lib. de *Orat.* c. 1, ac lib. de *Coron. Milit.* c. 3. Hic certe proprie de oratione presbyteri, id est, juxta usum Tertulliani, sacrificio in sepultura mortuorum: nam et illa verba, *ad primum habitum* (seu *halitum*) *orationis*, et, *rursumque condita pace*, ad sacrificium magis quam ad orationem pertinere dignoscuntur; maxime cum etiam *feminam mortuam manus in habitum supplicem* (quali presbyteri potius in sacrificio quam alia oratione uti solent) *conformasse* addat. Pam.

(51) *Manus a lateribus dimotas in habitum supplicem conformasse*. Hoc est, dispansas in modulum crucis, quem fuisse orantis Christiani habitum sæpe significat: hodieque non pauca ejusmodi reperiuntur in Romæ subterraneis veterum Christianorum monumenta. Ric.

(52) *Rursumque condita pace situi suo reddidisse*. Hoc est, post osculum pacis, quod erat signaculum et conclusio orationis, ut ipse ait sub finem libri de *Oratione*. Conditam pacem proprie dixit oscula mutuo data, nempe inter fratres seu fideles, qui mortui componendi officio interfuerant. *Condere* hoc loco significat *mutuo dare*; ut *condicere*, *mutuo dicere*. Ric.

(53) *In cœmeterio*. De cœmeteriis Christianorum (quæ extra portam fuisse olim constructa supra diximus in lib. de *Testimonio animæ*, c. 4) vide annotationes nostras in B. Cyprianum, *epist.* 68 ad Stepp. Atqui an etiam apud ethnicos tale quid tradatur, inquirendum relinquo lectori curioso. Pam.

sunt, alia quoque membra movissent; et si manus tantum, sed non in causam orationis. Corpus etiam illud non modo fratri cessisset, verum et alias, mutatione situs sibimet ipsi refrigerasset (54.) Certe unde unde ⁸⁶ sunt ista, signis potius et ostensis deputanda, naturam facere non possunt. Mors si non semel tota est, non est; si quid animæ remanserit, vita est. Non magis vitæ miscbitur mors, quam diei nox.

CAPUT LII.

Hoc igitur opus mortis, separationem carnis atque animæ, seposita quæstione factorum (55) et fortuitorum, bifariam distinxit humanus affectus, in ordinariam et extraordinariam formam: ordinariam quidem naturæ deputans placidæ cujusque mortis; extraordinariam vero præter naturam iudicans violenti ejusque finis. Qui autem primordia hominis novimus, audenter determinamus, mortem non ex natura secutam hominem, sed ex culpa, ne ipsa quidem naturali: facile autem usurpari naturæ nomen, in ea quæ videntur a nativitate ex accidentia adhæsisse. Nam si homo in mortem directo institutus fuisset, tunc demum mors naturæ ascriberetur. Porro, non in mortem institutum eum, probat ipsa lex, conditionali comminatione suspendens, et arbitrio hominis addicens mortis eventum (56). Denique, si non ⁷³⁹ deliquisset, nequaquam obiisset. Ita non erit ⁸⁷ natura, quod ex oblationis potestate accidit per voluntatem, non ex instituti auctoritate per necessitatem. Proinde, etsi varii exitus mortis, ut est multimoda conditio caussarum, nullum ita dicimus lenem, ut non vi agatur (57). Ipsa illa ratio operatrix mortis, simplex licet, vis est. Quid enim? Quæ tantam animæ et carnis societatem, tantam a conceptu concretionem sororum substantiarum divellit ac dirimit. Nam etsi præ gaudio quis spiritum exhalet, ut Chilon (58) Spartanus, dum victorem Olympiæ filium amplectitur; etsi præ gloria, ut Clide-

mus Atheniensis (59), dum ab histrionibus ob præstantiam auro coronatur; etsi per somnium, ut Plato; etsi per risum, ut P. Crassus: multo violentior mors, quæ per aliena grassatur, quæ animam per commoda expellit, quæ tunc mori affert, cum jucundius vivere est, in exultatione, in honore, in requie, in voluptate. Vis est et illa navigiis, cum longe a Caphareis saxis (60), nullis depugnata turbinibus, nullis quassata decumanis, adulante flatu, labente cursu, lætante comitatu, intestino repente percussu, cum tota securitate desidunt. Non secus naufragia sunt vitæ, etiam tranquillæ mortis eventus. Nihil refert integram abire corporis navem, an dissipatam, cum animæ navigatio evertatur.

CAPUT LIII.

Sed quo deinde anima nuda et explosa divertit, sive dubio prosequemur ex ordine. Prius tamen quod est loci hujus explebimus, ne quia varios exitus mortis ediximus, expectet quis a nobis rationes singulorum, medicis potius relinquendas, propriis arbitris omnium lethalium rerum sive caussarum, et ipsarum corporalium conditionum. Plane ad immortalitatem animæ hic quoque protegendam iam mentione ⁷⁴⁰ mortis aliquid de ejusmodi exitu interstruam, in quo paulatim ac minutatim anima dilabitur: habitum enim sustinens defectionis, adducitur: dum absumi videtur, et conjecturam præstat interitus de excessu temperatura. Tota autem in corpore et ex corpore est ratio. Nam quisquis ille exitus mortis, sine dubio aut materialium, aut regionum, aut viarum vitalium eversio est: materialium, ut fellis, ut sanguinis: regionum, ut cordis, ut jecoris: viarum, ut venarum, ut artierum. Dum igitur hæc ex propria quaque injuriæ causa vastantur in corpore, adusque ultimam eversionem et rescissionem ⁸⁸ vitalium, id est naturalium

Variæ lectiones.

⁸⁶ Unde tantum Rhen. Pam. Seml. ⁸⁷ Erat Pam. Rhen. Seml. ⁸⁸ Recussionem Pam. Rhen. Seml.

Commentarius.

(54) *Sibimet ipsi refrigerasset.* Simili phrasi lib. ad Scapulam, dixit Auctor cap. 4, *Indigentibus refrigeramus*, id est, refrigerium afferimus. PAM.

(55) *Seposita quæstione factorum.* Non vult prolixiorē hanc de anima disputationem facere: sed sive fato modus mortis accidat, sive fortuito, prætermittit hac quæstione ad divisionem mortis progreditur, in ordinariam et extraordinariam. LAC.

(56) *Arbitrio hominis addicens mortis eventum.* Locus hic iterum facit pro hominis libero arbitrio, quod ipsum vocat mox satis nove oblationis potestatem, eo quod possit acceptare per voluntatem vitam aut mortem sibi a Deo oblatam. PAM.

(57) *Ut non vi agatur.* Dubitatum philosophis est nam mors sit homini naturalis. Tertullianus etsi dicere videatur omnem mortem esse violentam, id dicit quia nunc semper contingit ex contraria aliqua passione: non tamen proinde negat, mortem secundum se esse secundum naturam, quamvis proprie naturalis non omnino dici queat, quia natura

non intendit corruptionem. LAC.

(58) *Nam etsi præ gaudio quis spiritum exhalet, ut Chilon.* Sumpsit hoc, sicuti alia multa, Auctor ex Plin. lib. vii, cap. 32, ubi sic ait: « Quin et funus Chilonis Lacedæmonii, cum, victore filio Olympiæ, exspirasset gaudio, tota Græcia prosecuta est. » Quod ipsum non illi modo, sed et Sophocli ac Dionysii Siciliæ tyranno accidisse, accepto tragicæ victoriæ signo, idem scribit cap. 53. PAM.

(59) *Etsi præ gloria, ut Clidemus Atheniensis.* Clidemi ejusdam scripta adlegant Athenæus et Plutarchus in *Aristide*. An idem sit nescio, neque enim apud alium reperire hoc exemplum mortis licuit. PAM.

(60) *Longe a Caphareis saxis, etc.* De his ita Pertius lib. iii, eleg. 7, alludens, sicut et Auctor, a classem Græcorum, quæ apud promontorium Eubœæ, versus Hellespontum, valde afflicta fuit:

Saxa triumphales fregere Capharea puppes.
Naufraga cum vasto Græcia tracta dolo est. PAM.

finium, situum, officiorum, necessario et anima, dilabentibus paulatim instrumentis, et domoiliis, et spatiis suis, paulatim et ipsa migrare compulsa, deducitur in diminutionis effigiem; non alio modo, quam quo et aurigam ipsum quoque defecisse praesumitur, cum vires equorum defatigatio denegavit, quantum de dispositione destituti hominis, non de passionis veritate. Perinde auriga corporis spiritus animalis, deficientis vectaculi nomine, non suo, deficit, opere decedens, non vigore; actu elanguens, non statu; constantiam, non substantiam decoquens, quia comparere cessat, non quia esse. Sic et rapida quæque mors (61), ut cervicem messis, semel ⁸⁹ tantam januam pandens, ut ruinæ ⁹⁰ vis semel omnia vitalia ⁹¹ elidens (62), ut apoplexis, interior ruina, nullam animæ moram præstat, nec discessum ejus in momenta discruciat. At ubi longa mors, prout deseritur anima, ita et deserit; non tamen conciditur hac facie, sed extrahitur; et dum extrahitur, postremitatem suam partem videri facit. Non omnis autem pars statim et abscissa est quia postera est; nec quia exigua est, statim et ipsa ⁹² peritura est. Sequitur seriem suus finis, et ⁷⁴¹ mediocritas trahitur ad summa, et reliquæ universitati coherentes expectantur ad illa, non derelinquunt. Atque ita ausim dicere, totius ultimum, totum est: quia licet minus atque posterius sit, ipsius est. Hinc denique evenit, sæpe animam in ipso divortio potentius agitari, sollicitiore obtuta, extraordinaria loquacitate, dum ex majori suggestu, jam in libero constituta, per superfluum ^C

^A quod adhuc cunctatur in corpore, enuntiat quæ videt, quæ audit, quæ incipit nosse. Si enim corpus istud Platonica sententia (63) carcer, cæterum apostolica (I Cor. III, 16) Dei templum, cum in Christo est; sed interim animam concepto suo obstruit, et obscurat, et concrezione carnis infæcat; unde illi, velut per corneum specular (64), obsoletior lux rerum est, procul dubio cum vi mortis exprimitur de concrezione carnis, et ipsa expressione colatur, certe de oppanso corporis erumpit in apertum, ad meram et puram et suam lucem statim semetipsam in expeditione substantiæ recognoscit, et in divinitatem ipsa libertate respiscit, ut de sommo emergens, ab imaginibus ad veritates: tunc et enuntiat quæ videt, tunc exultat aut trepidat, prout paraturam deversorii sui sentit, de ipsius statim angeli (65) facie, ^B vocatoris animarum, Mercurii poetarum.

CAPUT LIV.

Quo igitur deducetur anima, jam hinc reddimus. Omnes ferme philosophi, qui immortalitatem animæ, qualiter volunt, tamen ⁹³ vindicant, ut Pythagoras, ut Empedocles, ut Plato, quique aliquod illi tempus indulgent (66) ab excessu usque in conflationem universitatis, ut Stoici, suas solas, id est sapientum animas, in supernis mansionibus collocant. ⁷⁴² Plato quidem non temere (67) philosophorum animabus hoc præstat, sed eorum qui philosophiam scilicet exornaverint amore puerorum. Adeo etiam inter philosophos magnum habet privilegium impuritas. Itaque apud illum in æthe-

Variæ lectiones.

⁸⁹ Ac add. *Rig. Ven.* ⁹⁰ Ut ruinæ *Rhen. Pam. Seml. Oberth.* ut ruina *cod. Agob.* aut ruinæ *Rig. Ven. lib. Ursini.* ⁹¹ Vitalia *abest a Par. aliis.* ⁹² Ipsa *abest a Par. aliis* ⁹³ Tantum *Rhen. Seml.* tanquam *Pam.*

Commentarius.

(61) *Sic et rapida quæque mors.* Tractat hic questionem de qualitate mortis. Nam ad animæ immortalitatem, sive diuturnitatem post mortem plurimum conducere mortis genus putabant philosophi præcipue, qui corpoream animam cum Tertulliano faciebant, ut Stoici, an scilicet ruina oppressus quis, an aqua obrutus, vel alio genere mortis repentinæ raperetur. Servius in 1 *Æn.* « Ingenuit Æneas non propter mortem, sed propter mortis genus. Grave est enim, secundum Homerum, perire naufragio, quia anima est ignea, et exstingui videtur in mari. » *LAC.*

(62) *Ut ruinæ vis semel omnia vitalia elidens.* Tria mortis genera diligentissime notat Auctor: unum ex causa extrinseca, ut decollatio; alterum a causa intrinseca, ut apoplexis; tertium ab utraque, ut ruina elidens corpus, cujus propterea intestina viscera corrumuntur. *LAC.*

(63) *Corpus istud Platonica sententia, etc. S.* Hieronymo obicit Ruffinus, quod in comment. epist. ad Ephes. dixit: *et corpus animæ carcerem, atque respondet ex Origenis dixisse sententia, qui, ut in multis, etiam in hoc Platonem est imitatus.* Facile id sibi induxit Origenes, et qui animas putarunt ob delicta a summo Deo intrusas in corpora. *LAC.*

(64) *Per corneum specular.* Platonem imitatur,

qui similiter in *Charmide* vocavit carnem corneum specular. Alludit uterque ad portas corneam et eburneam somniorum apud Homerum. *LAC.*

(65) *De ipsius statim angeli, etc.* Putat apparere cuiquam angelum in fine vitæ, sicut supra in initio, et a nativitate indicavit comitari; et angelum deductorem notat de quo Chrysostomus, hom. 29 in c. VIII *Matth.* et Hom. de Lazaro, ad cap. XVI *Lucæ.* *LAC.*

(66) *Quique aliquod illi tempus indulgent.* Rationalis animæ incorruptibilitatem omnes ferme philosophi adstruunt; Stoici vero, licet animam post mortem remanere putent, corruptibilem tamen credunt. Unde Tullius, lib. I, *Tuscul.*: « Stoici usuram nobis largiuntur tanquam cornicibus, dum mansuras animas aiunt, semper negant. » *LE PA. emendantibus. EDD.*

(67) *Plato quidem non temere.* Habes hoc Platonis paradoxon partim in *Phædone*, partim in *Phædro*, denique et in *Timæo*; ubi docet (quod etiam cap. seq. repetit Auctor) in ætherem (sive, uti loquitur, puram habitationem seu cælum) sublimari animas sapientes cum pueris: quod, etsi Auctor aliter interpretetur, Marsilius tamen mavult referre ad eos, qui philosophiæ institutionem puerorum conjunxerant. *PAM.*

rem sublimantur animæ sapientes; apud Arium, in aerem (68); apud Stoicos, sub lunam (69). Quos quidem miror, quod imprudentes animas circa terram prosternant, cum illas a sapientibus multo superioribus erudiri adfirmant. Ubi erit scholæ regio, in tanta distantia diversoriorum? qua ratione discipulæ ad magistras conventabunt⁹⁴, tanto⁹⁵ discrimine invicem absentes? Quis autem illis posthumæ eruditionis usus ac fructus jamjam conflagratione perituris? Reliquas animas ad inferos dejiciunt. Hos Plato velut gremium terræ describit, in *Phædone*, quo omnes labes mundalium sordium conflundo, et ibi desidendo exhalent, et quasi cœno immunditiarum suarum crassiorem haustum et privatum illic aerem stipent.

CAPUT LV.

Nobis inferi non nuda cævositas, nec subdivalis aliqua mundi sentina creduntur: sed in fossa terræ, et in alio vastitas, et in ipsis visceribus

A ejus abstrusa profunditas. Siquidem Christum⁹⁶ in corde terræ (Matth. xii) triduum mortis legimus expunctum, id est in recessu intimo et interno et in ipsa terra operto, et intra ipsam clauso⁹⁷, et inferioribus adhuc abyssis superstructo. Quod si Christus Deus, quia et homo, mortuus secundum Scripturas, et sepultus secundum⁹⁸ easdem, hic⁹⁹ quoque legi satisfacit, forma humanæ mortis apud inferos functus; nec ante ascendit in sublimiora cœlorum quam descendit in inferiora terrarum (70), ut illic patriarchas et 743 prophetas (*Ephes. iv*) compotes sui faceret, habes¹ et regionem² inferum subterraneam credere, et illos cubito pellere, qui³ satis superbe non putant⁴ animas fidelium inferis dignas, servi super dominum, et discipuli super magistrum, aspernati, si forte, in Abrahamæ sinu expectandæ resurrectionis (71) solatium carpere⁵. « Sed in hoc, inquiunt, Christus inferos adiit (72), ne nos adiremus: cæterum, quod discrimen ethnicorum et Christianorum, si carcer mor-

Variæ lectiones.

⁹⁴ Discipula ad magistras convertentur. *c. Agob. mendose.* ⁹⁵ Alvo Jun. ⁹⁶ Christo Rig. Ven. mendose. ⁹⁷ Cavato Pam. Rhen. Seml. ⁹⁸ Secus Rig. Ven. ⁹⁹ Huic Rig. Ven. ¹ Habens Rig. Ven. ² Originem Par. ³ Quim Par. ⁴ Putent Pam. Rhen. Seml. Oberth. ⁵ Capere Gelen. Rig. Ven.

Commentarius.

(68) *Apud Arium in aerem.* Id ipsum repetit cap. seq. Quid autem aer ab æthere differat, omnibus notum est: nempe quod aer unum sit ex quatuor elementis (juxta veterum placita), æther plerumque pro cœlo accipiat. Quis autem iste Arius, dispiciat diligens lector. PAM. adnotantibus. EDD.

(69) *Apud Stoicos sub lunam.* De hoc iterum cap. seq. Horum vero sententiam, præterquam quod sequi videatur Cicero (*Tusc. i*), Lucanus his amplexus est versibus:

Quodque patet terras inter lunæque meatus,
Semidei manes habitant; quos ignea virtus
Innocuos vita patientes ætheris imi
Fecit, et æternos animum collegit in orbes. PAM.

(70) *Descendit in inferiora terrarum.* Allegat hic, præter Scripturas ibi citatas (quemadmodum et BB. Hieronymus et Irenæus, et Ambrosius), illud Ephes. iv: *Quod autem ascendit* (cui addit Auctor explicationis gratia, *in sublimiora cœlorum*), *quid est nisi quia descendit primum in inferiores partes terræ?* pro quo apud Iren. et hic: *in inferiora terrarum*; qui non videtur legisse vocem *μῆρη*, quæ hodie in omnibus codicibus Græcis et ex translatione in Latinis legitur. Allegari præterea solent ad hujus argumenti confirmationem Scripturarum testimonia: Zach. ix; Eccli. xxiv; Act. ii; Osee xiii; denique illud Jerem. quod Justinus Martyr adv. Tryphon. Judæos rescuisse dicit: *Recordatus est Dominus Deus mortuorum suorum ex Israel, qui obdormierunt in terra aggeris* (sive sepelitionis), *et descendit ad eos ut evangelizaret, et læto eis significaret nuntio salutare suum.* Quod ipsum cum citetur ab Irenæo loco jam citato, omnino ibi legendum, *in terra sepelitionis*, pro *stipulationis*. Patrum vero testimonia hæc citat Feuardentius, in *Irenæum*: Thaddæi apud Eusebium, l. i, c. ult.; Dionysii Areop. lib. de *Cælesti hierarchia*, c. 4. Ignatii, Ep. ad Trallenses; Clementis Alex. l. ii et vi *Strom.*; Origenis, in cap. v *Rom.*; Basilii, in *Psal.* xlvi; Gregorii Naz. *Orat. de Paschate*; Epiphani, Hæres. 64 ac 77, et in *Anchor.*; denique et Arnobii, in *Psal.* xv, lxxxvii

ac cxxxvii. Quibus adde, præter Iren. Cypr. et Hieron. locis citatis, alterum BB. Hieronymi locum in *Osee* c. xiii, et Nazianzeni Orat. 3 *Theolog.* Augustin. epist. 57 ad Dardan. et ad Evod. 99; Greg. Nyss. Orat. 2 de *Resurr.*; Fortunatum, *Hymn. de Pasch.*, qui perperam Lactantio ascribitur; ipsam Lactantium l. iv, c. 19, et German. Constantinop. de *Cruce Christi*. Quid? quod Augustinus etiam idipsum adstruat, ubi quintum articulum Symboli tractat, l. iv de *Symbol.* ad *Catech.*, c. 6; et disertis verbis B. Cyrillus Hieros., *Catech.* iv, inter sepulture mentionem et resurrectionis interponit (sicuti nos etiam) illud: *Descendit ad inferos*; imo et causam eandem cum Auctore addens, *ut et justos liberaret*, subiungit cum stomacho quodam: « Cur enim vellet viventes quidem frui gratia, quamvis ex his sancti non essent; qui vero cum Adam a longo tempore conclusi erant, non potiri libertate? » etc. Ne prolixiores simus, hoc addito, quod in confirmationem addeget etiam illud Matth. xi: *Tu es qui venturus es?* Ipsi interim magis videntur conjunxisse hunc articulum cum præcedenti, *Et sepultus est.* Unde et Rufinus (in *Symbolo*) dicit, vim verbi eandem videri esse in eo, quod sepultus dicitur. Valeat itaque Erasmus cum suis *Catechesibus*, ubi non veretur dubitare an Thomas Aquinas primus hanc clausulam Symbolo fidei apostolico addiderit; maxime cum manifeste tria hæc conjungat Auctor: *Mortuus secundum Scripturas, sepultus, ac descendit ad inferiora terrarum.* PAM. — Videsis etiam quæ contra Rigaltium adnotavimus in c. 13 lib. de *Idololatria*. EDD.

(71) *In Abrahamæ sinu expectandæ resurrectionis.* Possunt aliquo modo commodam interpretationem hi loci accipere, si dicamus Auctorem sentire, quod nondum perfecta cœli fruantur beatitudine, quam post corporis resurrectionem plenior expectant animæ. PAM.

(72) *Sed in hoc, inquiunt, Christus inferos adiit.* Istud argumentum, quod tacite sibi objicit, non solum ab Auctore, sed nec a nobis probatur; alioqui enim inde concluderetur, eum qui semel Christianus factus fuerit, inferos promereri non posse.

dem? » Quo ergo anima modo exhalabit in n (73), Christo illic adhuc sedente ad dexteram Patris, nondum Dei jussu per tubam archangelico (74), 74-1 nondum illis quos Dominus in sæculo invenerit obviam ei ereptis rem, cum his qui mortui in Christo primi rem? Nulli patet cælum, terra adhuc salva, ne im clausa. Cum transactione enim mundi abuntur regna cælorum. Sed in æthere dormit nostra, cum pueris ⁷ Platonis (75); aut in cum Ario; aut circa lunam, cum Endymion Stoicorum (76). « Imo, inquis, in paradiso, am tunc et patriarchæ (77) et prophetæ appendicem resurrectionis, ab inferis migraverunt. » Et, quomodo Joanni in spiritu paradisi regio sta, quæ subicitur altari (78), 745 nullas animas apud se præter martyrum ostendit? modo perpetua fortissima martyr (79), sub die maia, in revelatione paradisi, solos illic comites suos vidit, nisi quia nullis romphæa paravitrix cedit, nisi qui in Christo decesserint ⁸, Adam? Nova mors pro Deo, et extraordinaria pro Christo, alio et privato excipitur hospicio itaque differentiam ethnici et fidelis rta. Si pro Deo occumbas, ut Paracletus mo-

net, non in mollibus febribus et in lectulis, sed in martyriis, si crucem tuam tollas, et sequaris Dominum, ut ipse præcepit (*Matth.* x); tota paradisi clavis tuus sanguis est. Habes etiam de *Paradiso* a nobis libellum (80), quo constituimus omnem animam apud inferos sequestrari in diem Domini.

CAPUT LVI.

Occurrit disceptatio, an etiam hoc ab excessu statim fiat, an quasdam animas aliqua ratio detineat hic interim, an etiam receptas liceat postea ab inferis ex arbitrio vel ex imperio intervenire: nec harum enim opinionum suaviorum desunt. Creditum est, insepultos non ante ad inferos redigi, quam justa perceperint, secundum Homericum Patroclum (81) funus in somnis de Achille flagitantem, quod non alias adire portas inferum posset, arcenibus eum longe animabus sepulcorum. Novimus autem, præter poetica jura, pietatis quoque Homericæ industriam. Tanto magis enim curam sepulture collocavit, quanto etiam moram ejus injuriosam animabus incusavit; simul et ne quis defunctum domi detinens ipse amplius cum illo maceretur enormitate solatii dolore nutriti (82). Ita querelas animæ insepultæ ad utrumque conficit: ut instan-

Variæ lectiones.

aptis Pam. Rhen Seml. ⁷ Puerariis Rig. Ven. ⁸ Decesserit Venet. Rig. Cædit, n. q. in Ch. decesserint Fran.

Commentarius.

) Quo ergo anima modo exhalabit in cælum. sunt refellentis sententiam existimantium fidelium statim ab excessu in cælum exhalabit, inquit, nondum venit iudicem agere; sedet ad dexteram Patris; nondum tuba sedit; nondum flagrat terra: et quæ sequuntur Augustinus in Psal. xxxvi: « Post vitam istam non nondum eris ubi erunt sancti, » etc. Rig. c tamen etiam istud e contrario quidquam pro paradoxo Auctoris; quippe cum nihil Christum adhuc sedere ad dexteram Patris, non aliquos in cælum recipi; nam I Petri iii r de Christo: *Qui est in dextera Dei deglutiens mortem, ut vitæ æternæ hæredes efficere profectus in cælum*. Si autem hæredes et coheredes Christo, simul cum illo glorificabimur, adeo in cælum recipiemur. Alioqui certe frustra Apostolus Galat. ii: *Cupio dissolvi, et esse Christo*. PAM.

) Nondum Dei jussu per tubam Archangelico. Cum hæc ad tempus resurrectionis corporum pertinere constet, facit hoc etiam pro sana illa rotatione, de qua paulo ante. PAM.

) In æthere cum pueris Platonis. Supra dixit, non temere philosophorum animabus hoc ire; sed eorum qui philosophiam scilicet exoriant amore puerorum. Rig. — Sunt rursus verba x persona philosophorum et aliorum ironice PAM.

) Aut circa lunam cum Endymionibus Stoicis. Ridens Stoicus, vocat animos eorum Endymion, eo quod Endymion ille poeticus longissimi somnator, a Luna adamatus fertur, quod, Plinio (l. ii, c. 7), multa ad lunæ cursum peria primus deprehenderit. PAM.

) In paradiso, qua jam tunc et patriarchæ. equæ hoc probatur, quod credamus ex Ecclesiæ

C præscripto, patriarchas et prophetas appendices Domini resurrectionis, id est, qui cum illo resurrexerunt, ab inferis migrasse in cælum, non in paradisu secundum quosdam, aut in sinum Abraham, qualem Auctor somniat. Alioqui enim verum non esset illud Psalmi lxxvii: *Ascendens in altum captivam duxit captivitatem*; quod explicans Apostolus, Ephes. vi, interpretatur illud, *in altum*, supra omnes cælos. PAM.

(78) Paradisi regio quæ subicitur altari. Pro Tertulliani sententia descendum videtur, altaris nomine significari terram martyrum sanguine cruentatam in modum altaris. Rig. — Hic altare illud, cuius fit mentio Apocal. vi, paradisu interpretatur, in quo solos videtur collocare martyres, reliquis non concedens nisi sinum Abraham. Nos vero et B. Cyprian. epist. 52 ad Antonian., martyribus cælum, reliquis purgatorii locum tribuimus. PAM.

(79) Perpetua fortissima martyr. Perpetua, imperante Severo, in Africa martyrium pro Christi fide passa est cum Felicitate. Fortitudinem in utraque miratus est S. Augustinus, quem affert Baronius, ad Martyrolog. Romanum. Tertullianum sub Severo vixisse in confesso est, sicque dum beatissimos martyres nominat, falsi arguit eos qui sub Gallieno easdem passas fuisse scribunt. Le Pa.

(80) Habes etiam de paradiso a nobis libellum. Hunc de Paradiso libellum habuit exemplar Agobardi antequam in pernicioles manus incidisset. Rig.

(81) Secundum Homericum Patroclum. Locus ad quem alludit reperitur Iliad. φ:

Θάπτε με ὅττι τάχιστα πύλας ἄϊδαο κερήσω.

Τῆλε με εἰργασιν φυγαὶ εἰδωλὰ καμόντων. PAM.

(82) Enormitate solatii dolore nutriti. Lugemus

tia funeris et honor corporum servetur, et mœror⁹ affectum temperetur. Cæterum, quam vanum ut anima corporis justa sustineat, quasi aliquid ex illis ad inferos avehat? Multo vanius, si injuria **746** deputabitur¹⁰ animæ cessatio sepulturæ, quam pro gratia deberet amplecti. Utique enim tardius ad inferos abstrahi malet¹¹, quæ nec mori voluit. Amabit impium hæredem, per quem adhuc pascitur luce: aut si qua pro certo injuria est tardius sub terram detrudi, titulus autem injuriæ cessatio est sepulturæ, per quam iniquum eam injuria affici, cui non imputabitur¹² cessatio sepulturæ ad proximos scilicet pertinens. Aiunt et immatura morte præventas eousque vagari isthic¹³, donec reliquatio compleatur (83) ætatum quas tum¹⁴ pervixissent, si non intempestive obiissent. Porro, aut constituta sunt tempora unicuique, et constituta præripi posse non credam; aut si constituta sunt quidem, Dei tamen voluntate vel aliqua potestate mutilantur, frustra mutilantur, si jam impleti sustinent¹⁵; aut si non sunt constituta, nulla erit reliquatio temporum non constitutorum. Adhuc addam: ecce obiit (verbi gratia) infans sub uberum fontibus, puta nunc puer investis, puta vesticeps, qui tamen octoginta annos victurus fuisset: hos præreptos ut anima ejus hic post mortem transigat, quale est? Ætatem enim non potest capere sine corpore; quia per corpora operantur ætates. Nostri autem illud quoque recogitent, corpora eadem recepturas in resurrectione animas, in quibus decesserunt. Idem ergo sperabuntur et corporum modi, et eadem ætates quæ corporum (84) modos faciant. Quo ergo pacto potest infantis anima hic transigere prærepta tempora, ut octogenaria resurgat in corpore mensis unius? Aut si hic necesse erit ea tempora impleri

A quæ fuerant destinata, num et ordinem vitæ quam¹⁶ sortita sunt tempora pariter cum illis hic destinatum, pariter hic anima decurret, ut et studeat ab infantia, pueritiæ delegata; et militet ab adolescentia, juventutis¹⁷ excitata; et censeat a juvenia, senectutis ponderata; et scœnus exprimat, **747** et agrum urgeat, naviget, litiget, nubat, luboret, ægritudines obeat; et quæcumque illam cum temporibus manebant tristitia ac læta? Sed hæc sine corpore quomodo transigentur? vita sine vita? Sed vacua erunt tempora, solo decursu adimplenda. Quid ergo prohibet apud inferos ea impleri, ubi perinde nullus est usus illorum? Ita dicimus omnem animam, quaqua ætate decesserit, in ea stare ad eum diem, usque quo perfectum illud reprimittitur ad angelicæ plenitudinis mensuram temperatum. Proinde nec¹⁸ extorres inferum habebuntur, quas vi ereptas arbitrantur, præcipue per atrocitates¹⁹ suppliciorum, crucis dico, et securis, et gladii, et feræ; nec isti porro exitus violenti, quos justitia decernit, violentiæ vindex. « Et ideo, inquires, scelestæ quæque animæ inferis exsulant. » Alterum ergo constituas compello, aut bonos inferos, aut malos. Si malos placet, et jam præcipitari illuc animæ pessimæ debent. Si bonos, cur idem, animas immaturas, et inuertas, pro conditione ætatis puras et innocuas, interim dignas inferis non²⁰ judicas?

CAPUT LVII.

C Aut optimum est hic retineri, secundum aoros (85); aut pessimum, secundum Biæothanatos, ut ipsis jam vocabulis utar, quibus auctrix opinionum istarum magia sonat, Hostanes²¹ et Typhon (86), et Dardanus, et Damigeron,²² et Nectabis, et Berenice. Publica jam litteratura est (87), quæ animas

Variæ lectiones.

⁹ Memoria *Rhen. Rig. Seml. Ven. cod. Agob.* ¹⁰ Deputatur *alii.* ¹¹ Mallet *Seml.* ¹² Imputatur *Par. Jun.* ¹³ Isti hic *Jun. Lat.* ¹⁴ Ætatis qua cum *Pam. Rhen.* ¹⁵ Sustinentur *Rig. Ven.* ¹⁶ Quæ *Ven.* ¹⁷ Juventa *Rhen. Pam.* ¹⁸ Nec abest a *Pam. Fran.* ¹⁹ Præcipua atrocitate *Rig. Ven. Gagn.* ²⁰ Indignas inferis judicas *Jun. Rig. Ven.* ²¹ Ostances *Par. alii.* ²² Litera *Rig. Ven.*

Commentarius.

ademptum, et tamen adempti reliquias servare, intueri, amplecti, osculari juvat. Sic dolorem nutrimus reliquiarum solatio. Sic nutrimus solatium dolore. Atrox et enorme solatium, quod nisi dolore non constat. Fulgentius, *Mytholog.* 1: « Fecerat enim ille, unde luctus resurrectiones in dies acquireret, non in quo luctus solatium inveniret. » Et tamen fatendum est, inesse aliquam in eo luctu voluptatem, qualem exprimit Achilles Patroclum defunctum in somnis amplectens:

... Μίνυθάπερ ἀμφιβαλόντε
Ἄλλήλοισι ὄλοστο τερπαρτώμεσθα γόοιο. *RIG.*

(83) *Donec reliquatio compleatur.* Eleganter admodum vocem illam jureconsultorum transtulit ad ætatis residuum, quod desideratur in immatura morte præventis. Nam a Paulo, I: *Qui nominibus D. de admin. et peric. tut.* accipitur *reliquatio* pro eo quod, rationibus deductis, est reliquum. *PAM.*

(84) *Et eadem ætates quæ corporum.* Cavene putes Tertullianum voluisse dicere infantes; sed reliquum ætatis adimpletum tunc exstiturum dicit, adeo ut

nihil a theologis discrepare videatur, qui resurrecturos homines sanciant eadem ætate qua Christus resurrexit. Qui cæci, claudi ac debiles fuere, corpori debitam integritatem assumunt, eruntque tunc in eo statu quem habuissent, si incorrupta et integra mansisset natura. *LE PA.*

(85) *Secundum aoros*, etc. Aori dicuntur (ἄωροι) qui morte immatura pereunt; Biæothanati, qui violenta; hoc autem mortis genus illi Biæothanati optimum asserbant. *LE PA.*

(86) *Hostanes et Typhon*, etc. Hostanes magus fuit insignis: de quo Minutius in Oct., *Plin. lib. xxx, cap. 4*; Augustinus lib. vi *de Baptismo contra Donatistas*, cap. ult.: « Magorum tamen præcipuus Hostanes, et formam veri Dei negat conspici posse, et angelos veros sedi ejus dicit assistere. » Apud Persas Hostanas magos olim appellatos refert Phavorinus. Typhon alter magus sua infamia, sicut cæteri, celebris: de hoc Herodotus in Euterpe, et Synesius lib. I *de Provid.* *LE PA.*

(87) *Et Dardanus et Damigeron*, etc. Recenset hic nominatissimos in magicis homines. Dardani mentionem plurimi faciunt: Clemens Alex. in *Protrept.*;

etiam justa etate sopitas, etiam proba morte disjunctas, etiam prompta humatione dispunctas, evocaturam se ab inferum incolatu pollicetur. Quid ergo dicemus magiam? Quod omnes pene: fallaciam. Sed ratio fallaciæ solos non fugit Christianos (88), qui spiritualia nequitiae, non quidem socia conscientia, sed inimica scientia novimus, nec invitatoria operatione, sed expugnatoria dominatione tractamus; multiformem luem mentis humanæ, totius erroris artificem (89), salutis 748 pariter animæque vastatricem scientiam 23 magiæ, secundæ scilicet idololatriæ, in qua se dæmones perinde mortuos fingunt, quemadmodum in illa deos. Quidni? cum et dii mortui. Itaque invocantur quidem aori et biæothanati, sub illo fidei argumento, quod credibile videatur eas potissimum animas ad vim et injuriam facere, quas per vim et sævus et immaturis finis extorsit, quasi ad vicem offensæ. Sed dæmones operantur sub obtentu earum; et hi vel maxime, qui in ipsis tunc fuerunt cum adviverent, quique illas in hujusmodi impegerunt 24 exitus. Nam, et suggestimus nullum pene hominem carere dæmonio, et pluribus notum est dæmoniorum quoque opera et immaturas et atroces effici mortes, quas incursibus deputant. Hanc quoque fallaciam spiritus nequam sub personis defunctorum delitescens, nisi fallor, etiam rebus probamus, cum in exorcismis interdum aliquem se ex parentibus hominem suis 25 affirmat, interdum gladiatorem, vel bestiarium, sicut et alibi deum; nihil magis curans, quam hoc ipsum excludere quod prædicamus, ne facile credamus animas universas ad inferos redigi, ut et iudicii et resurrectionis fidem turbet. Et tamen ille dæmon postquam circumstantes circumvenire tentavit, instantia divinæ gratiæ victus, in quod in vero est, invitatus confitetur. Sic et in illa alia specie magiæ, quæ jam quiescentes animas evellere ab inferis creditur et conspectui exhibere, non alia fallaciæ vis est operator. Plane quia et phantasma præstat, quia 26 et corpus affingitur; nec

magnum illi exteriores oculos circumscribere, cui interiorem mentis aciem excæcare perfacile est. Corpora denique videbantur Pharaoni et Ægyptiis magicarum virgarum dracones, sed Moysi 27 veritas mendacium devoravit (*Exod. vii*). Multa utique et adversus apostolos Simon dedit 28, et Elymas magi (*Act. xiii*); sed plaga cæcitatibus de præstigiis non 749 fuit. Quid novi æmulatio veritatis a spiritu immundo? Ecce hodie ejusdem Simonis hæreticostanta præsumptio artis extollit, ut etiam prophetarum animas ab inferis movere se spondeant. Et credo quia mendacio possunt: nec enim pythonico tunc spiritui minus licuit animam Samuelis effingere (90) (*I Reg. xxviii*), post Deum mortuos consulente Sæule. Absit alioquin ut animam cujuslibet sancti, nedum prophetæ (*II Cor. xi*), a dæmonio credamus extractam, edocti quod ipse Salanas (*II Thess. ii*) transfiguretur in angelum lucis, nedum in hominem lucis (*Matth. xxiv*), etiam deum se adseveraturus in fine 29, signaque portentosiora editurus, ad evertendos, si fieri possit, electos. Dubitavit, si forte, tunc prophetam se Dei asseverare, et utique Sæuli, in quo jam ipse morabatur? Ne putes alium fuisse qui phantasma administrabat, alium qui commendabat; sed eundem spiritum, et in pseudoprophete, et in apostata facile mentiri, quod fecerat credi, per quem Sæulis thesaurus illic erat, ubi et cor ipsius, ubi scilicet Deus non erat. Et ideo per quem visurum se credidit, vidit: quia per quem vidit, et credidit. Si et de nocturnis imaginibus opponitur, sæpe non frustra mortuos visos (nam et Nasammonas (91) propria oracula apud parentum sepulcra mansitando captare, ut Heraclides scribit, vel Nymphodorus, vel Herodotus; et Celtas apud viros fortium busta eadem de causa abnoctare, ut Nicander affirmat), non magis mortuos vere patimur in somnis, quam vivos, sed eadem ratione mortuos qua et vivos, et omnia quæ videntur. Non enim quia videntur, vera sunt, sed quia

Variae lectiones.

23 Vastatorem. Sic etiam *Fran. Pam.* 24 Impegerant *Pam. Rhen.* 25 Sui *Pam. Rhen.* suis *Rig. Ven. cod. Wouw.* 26 Quia redundat *Jun.* præstat et *Wouw.* 27 Moysis *Rig. Mosis Semler.* 28 Dedit abest a *Rig. Ven.* 29 In fine *Fuld. Ursin.* insigne *Wouw.* utrumvis neglig. *Seml.*

Commentarius.

Euseb. ii *de Præp. Ev.*; Arnobius, lib. i; Apuleius in *Apol.* Ab eo magica ars Dardania dicta est. Solebat autem arte magica horrea exinanire, et frumenta in sua granaria attrahere. Damigeronis meminit Arnobius, lib. i. — Nectabis, forte Nectanebus Ægyptius. — De Berenice, an vir, an femina fuerit nescio, neque enim credo Berenicem illam fuisse matrem Ptolemæi Philadelphi. *Læ Pa.*

(88) *Solos non fugit Christianos.* Solis nota est Christianis. *Rig.*

(89) *Totius erroris artificem,* etc. Magia ideo infamis, et Christianis prohibita tanta olim severitate, quia mater est idololatriæ, quæ crimen olim fuit principale. *Læ Pa.*

(90) *Minus licuit animam Samuelis effingere.* Quæstio est non de nihilo, an Pythonissa vero Samuellem exhibuerit, an vero dæmonem, qui Sæuli facum fecit et præstigiis. Primum asserunt quidam,

posteriori affirmant cum Septimio Justinus Martyr in *Respons. ad quæst. 52 Quæstionum Christian.* qui ait id contigisse dæmonis opera spectantium oculos fascinantibus: Μετὰ τὴν ἐνέργειαν τοῦ δαίμονος, τοῦ τὰς ὀφθαλμοῦ φαντάσαντος τῶν ὁρώντων; B. Augustinus non uno in loco, et alii. Obtinuit tamen scriptorum multitudo, qui veram animam Samuelis apparuisse autumant. In hunc etiam sensum pronior videtur ante relatus August. cap. 15 *De cura pro mort. agen.* Vide cap. xlv. Ecclesiastici, et expande voces. Memini etiam me legisse libellum M., autographum Guillelmi Postelli in quo fusa hæc historia tractatur. *Læ Pa.*

(91) *Nasammonas.* Nasammonas collocat Plinius (l. v. c. 5) in ora Syrtis, quos Græci Mesammones adpellarunt ab argumento loci, medios inter arenas sitos. *Pam.*

adimplentur. Fides somniorum de effectu, non de conspectu renuntiatur. Nulli autem animæ omnino inferos petere, satis Dominus in argumento illo pauperis requiescentis, et divitis ingemiscentis, ex persona Abrahæ sanxit (*Luc. xvi*), non posse inde relegari renuntiatorem dispositionis infernæ; quod vel tunc licere potuisset, ut Moysi et prophetis crederetur. Sed etsi quasdam revocavit 750 in corpora Dei virtus, in documenta juris sui, non idcirco communicabitur fidei, et audaciæ magorum, et fallaciæ somniorum, et licentiæ poetarum. Atquin in resurrectionis exemplis, cum Dei virtus, sive per prophetas, sive per Christum, sive per apostolos in corpora animas repræsentat, solida et contrectabili, et satiata veritate, præiudicatum est hanc esse formam veritatis, ut omnem mortuorum exhibitionem incorporalem præstigias iudices.

CAPUT LVIII.

« Omnes ergo animæ penes inferos? » inquis. Velis ac nolis, et supplicia jam illic, et refrigeria. Habes pauperem et divitem. Et quia distuli nescio quid ad hanc partem, jam opportune in clausula reddam. Cur enim non putes animam (92) et puniri et foveri in infernis interim sub expectatione utriusque iudicii, in quadam usurpatione et candida ejus? « Quia salvum debet esse, inquis, 30 iudicio divino negotium suum, sine ulla prælibatione sententiæ. Tum quia et carnis operienda est restitutio, ut consortis operarum atque mercedum. » Quid ergo fiet in tempore isto? dormiemus? Atenim animæ nec in viventibus dormiunt: corporum enim est somnus, quorum et ipsa mors cum speculo suo somno. Aut nihil vis agi illic, quo universa humanitas trahitur, quo spes omnis sequestratur? Delibari putas iudicium, an incipi? præcipitari, an præministrari? Jam vero, quam iniquissimum etiam apud inferos, si et nocentibus adhuc illic bene est, et innocentibus nondum? Quid? ampliationem 31 vis esse post mortem (93), confusa spe et incerta expecta-

tionem ludentem, an vitæ recensum jam et ordinationem iudicii inhorrentem? Semper autem expectat anima corpus, ut doleat, aut gaudeat? Nonne et de suo sufficit sibi ad utrumque titulum passionis? Quoties, illæso corpore, anima sola torquetur bile, ira, tædio, plerumque nec sibi noto! quoties item corpore adfecto furtivum sibi anima gaudium exquirat, et a corporis importuna tunc societate secedit! Mentior, si 751 non de ipsis cruciabus corporis et gloriari et gaudere sola consuevit. Respice ad Mutii animam (94), cum dexteram suam ignibus solvit. Respice ad Zenonis (95), cum illam Dionysii tormenta prætereunt. Morsus ferarum ornamenta sunt juventutis, ut in Cyro ursi cicatrices (96). Adeo novit et apud inferos anima et dolere et gaudere sine carne; quia et in carne illæsa si velit dolet, et læsa si velit gaudet. Hoc si ex arbitrio suo in vita, quanto magis ex iudicio Dei post mortem! Sed nec omnia opera cum carnis ministerio anima partitur; nam et solos cogitatus et nudas voluntates censura divina persequitur (*Matth. v*): *Qui viderit ad concupiscendum, jam adulteravit in corde*. Ergo 32 propter hoc congruentissimum est animam, licet non expectata carue, puniri, quod non sociata carne commisit. Sic et ob cogitatus pios et benevolos, in quibus carne non eguit, sine carne recreabitur. Quid nunc, si et in carnalibus prior est, 752 quæ concipit, quæ disponit, quæ mandat, quæ impellit? Et, si quando invita, prior tamen tractat, quod per corpus actura est. Nunquam denique conscientia posterior erit facto. Ita huic quoque ordini competit, eam priorem pensare mercedes, cui priori debeantur. In summa, cum carcerem illum, quem Evangelium demonstrat, inferos intelligamus, et novissimum quadrantem modicum quodque delictum mora resurrectionis illic luendum interpretemur 33 (97); nemo dubitabit animam aliquid pensare pene inferos, salva resurrectionis plenitudine per carnem quoque. Hoc etiam Paracletus frequentissime commendavit, si quis sermones ejus ex agni-

Variæ lectiones.

30 In *inserunt omnes præter Wouw.* 31 Amplius *Fran. Pam.* 32 Vel *add. Par. Gelen. Jun.* 33 Intelligimus — interpretamur *Rhen. Pam.*

Commentarius.

(92) *Cur enim non putes animam*, etc. Inter errores et paradoxa Tertulliani recense, qui animas cælum non intrare usque in diem iudicii, et in inferis degere statuit. Unde cap. 55 dixit, « aspernati, si forte, in Abrahæ sinu, expectandæ resurrectionis solatium capere. » Illud vero Tertulliano commune est cum aliis multis, in quibus hæresis esse non potest, cum nihil statuisset Ecclesia. Neque enim puto illos negasse gloriam *visionis beatificæ*, sanctosque integra beatitudine non fruituros nisi post resurrectionem. Cum iis et Tertulliano mitius agendum qui forsau Dei gloriam videre non inficiati sunt. *Læ Pa.*

(93) *Quid? ampliationem vis esse post mortem*. Eleganter ait interrogando, « Quid? ampliationem vis esse post mortem? » Ex more iudiciorum ampliari reus dicitur, de quo nihil pronuntiatur, sed

ob confusas et incertas iudicum sententias in aliud sive tempus, sive tribunal differtur. *Rig.*

(94) *Respice ad Mutii animam*. Mutii Scævolæ. *Læ Pa.*

(95) *Ad Zenonis*. Zeno hic est Eleates, qui contemptum mortis e philosophia contingere cum assereret apud Dionysium, ab eodem tormentis immanibus cruciatus, responsionis suæ veritatem sua constantia comprobavit. *Læ Pa.*

(96) *In Cyro ursi cicatrices*. Tradit illum Xenophon, lib. i. inter venandum cum urso congressum fuisse Cyrum minorem, quem idem Cyrus acceptis vulneribus interemit. *Læ Pa.*

(97) *Mora resurrectionis illic luendum interpretemur*. In mora resurrectionis purgari animas, et modicum quodque delictum eluere, quid aliud quam purgatorii poenâ? *Læ Pa.*

lione promissorum charismatum admiserit. Ad omnem, ut arbitror, humanam super anima opinionem, ex doctrina fidei congressi, justæ dumtaxat ac necessariæ curiositati satisfacimus ³⁴. Enormi autem et otiosæ tantum deerit discere, quantum libuerit inquirere.

Variae lectiones.

³⁴ Satisfecerimus *cod. Wouw.*

Q. SEPT. FLOR. TERTULLIANI

LIBER

DE CARNE CHRISTI.

ARGUMENTUM.

Cap. I. De carnis Christi veritate disputaturus Tertullianus, imprimis scripti occasionem significat; quod, qui resurrectionis fidem inquietarent, etiam carnem Christi quæstionibus distraherent.

Cap. II. Ad institutum autem veniens, adversus Marcionem, qui ejus historiam ex Evangelio auferebat, traditionis apostolicæ præscriptione Christi nativitatem probat.

Cap. III. Deinde neque impossibilem fuisse aut inconvenientem Deo.

Cap. IV. Neque etiam Deo indignam, neque stultam.

Cap. V. Non itaque in phantasmate, sed vere crucifixum et mortuum (quantumvis etiam id negaret Marcion), vere quoque natum Christum.

Cap. VI. Jam adversus Apellem deducit, Christum de sideribus et substantiis superioris mundi carnem non esse mutuatum.

Cap. VII. Interferens, nihil pro illis facere illud Christi: Quæ mihi mater, et qui mihi fratres?

Cap. VIII. Addens, angelum illum igneum Apellecianorum, secundum eos etiam cœlestia ex poenitentia delicti instituisse, atque adeo si de sideribus structa, peccatricem fuisse carnem Christi.

Cap. IX. Et vero, omnia veræ carnis signa in Christo fuisse.

Cap. X. Rursum, adversus alios quosdam, neque animale fuisse Christi carnem deducit.

Cap. XI. Neque etiam carnalem.

Cap. XII. Venisse etiam Christum, non ut anima seipsam cognosceret, sed ut ipsam salvam faceret.

Cap. XIII. Fuisse item in Christo diversas substantias, carnem et animam.

Cap. XIV. Solum etiam Christum fuisse salutificatorem, non angelum.

Cap. XV. Adversus autem Valentinum, Christi carnem spiritalem non fuisse, prosequitur.

Cap. XVI. Sicuti etiam adversus Alexandrum quemdam, peccatricem **753** non fuisse carnem Christi, et, etiamsi non ex semine, veram tamen.

B Cap. XVII. Obiter probans ex Scripturis Christum de virgine nasciturum.

Cap. XVIII. Non competere etiam ex semine humano Dei Filium nasci; ne si esset totus filius hominis, juxta Hebionis opinionem, non crederetur Dei Filius.

Cap. XIX. Neque tamen Valentino favere illud ab eo adulteratum: Non ex sanguine, nec ex carnis voluntate, nec ex viri, sed ex Deo natus est.

Cap. XX, XXI. Porro adversus eosdem non per virginem, sed ex virgine natum Christum, latissime ex Scripturis demonstrat.

Cap. XXII, XXIII. Proinde adimpleri in his omnibus prophetica vocem Simeonis de Christo: Ecce hic positus est in signum cui contradicetur.

C Cap. XXIV. Et suggillatos esse hæreticos illos omnes, prædictosque in Scripturis.

Cap. XXV. Denique epilogi vice repetens quid hoc libro probaverit, ad sequentem *de resurrectione carnis* librum transitum facit.

Cæterum Tertullianus, præterquam quod librum jam dictum *de Resurrectione Carnis* citat infra lib. v adv. Marcionem, in illo etiam argumenti et tituli hujus fit mentio. « Propterea, inquit, c. II, et nos volumen prænotissimus *de Carne Christi*, quo eam et solidam probamus adversum phantasmatis nativitatem, et humanam vindicamus adversus qualitatæ proprietatem. » Et rursum: « Igitur quantum ad hæreticos, demonstravimus quo cuneo occurrendum sit a nobis, et occursum est jam suo quoque titulo *de Carne Domini adversus hæreses*; ad hanc maxime quæstionem præstruendam. » Præterquam autem, quod ms. viderunt olim hunc librum Trithemius abbas et Politianus locis sæpe citatis; edidit primus in lucem ex Hirsaugiensi et Paterniacensi Rhenanus cum scholiis, deinde et annotationibus illustratum castigavit ex Gorziensi codice. Interea vero, quod desideraretur in Lælandi Britannico codice, cum a Gelonio non sit recognitus, operæ pretium fuit **754** conferre cum tribus mss. vaticanis Codicibus, e quibus non paucos locos restituimus; additis etiam argumento novo, et adnotationibus nostris. PAM.

D

Christum humanam assumpsisse carnem demonstrat, contra hæreticos quatuor, Marcionem, Apellem, Valentinum et Basilidem, seu potius adversus quatuor hæreses scribit, primam Marcionitarum, secundam Apellis, tertiam et quartam Valentinianorum. VENET.

CAPUT I.

Qui fidem resurrectionis, ante istos Sadducæorum propinquos (1) siue controversia moratam (2) ¹, student inquietare, ut eam spem negent etiam ad carnem pertinere, merito Christi quoque carnem quæstionibus distrahunt, tanquam aut nullam omnino, aut quoquo modo aliam præter humanam; ne si humanam constituit fuisse, præjudicatum sit adversus illos eam resurgere omni modo, quæ in Christo ² resurrexit. Igitur unde illi destruunt carnis vota, inde nobis ³ erunt præstruenda. Examinemus corporalem substantiam Domini: de spiritali enim certum est. Carnis ⁴ queritur veritas, et qualitas ejus (3) retractatur ⁵, an fuerit, et un le, et cujusmodi fuerit. Renuntiatio ejus (4), dabit legem nostræ resurrectioni. Marcion, ut carnem Christi negaret, negavit etiam nativitatem; aut ut nativitatem negaret, negavit et carnem: scilicet, ne invicem sibi testimonium redderent (5) et responderent ⁶ nativitas et caro: quia nec nativitas sine carne, nec caro sine nativitate. Quasi non eadem licentia hæretica et ipse potuisset, aut, admissa

A carne, nativitatem negare, ut Apelles discipulus, et postea desertor ipsius; aut et ⁷ carnem et nativitatem confessus, aliter illas ⁸ interpretari, ut condiscipulus et condesertor ejus Valentinus. Sed et qui carnem Christi putativam introduxit, æque potuit nativitatem quoque phantasma ⁹ confingere, ut et conceptus, et prægnatus (6), et partus Virginis, et ipsius exinde infantis ordo, et ¹⁰ donatio (7) haberentur ¹¹: eosdem oculos, eosdem sensus fefelissent, quos carnis opinio elusit.

755 CAPUT II.

Plane nativitas a Gabriele annuntiatur: quid illi cum angelo Creatoris? Et in Virginis uterum ¹² conceptus inducitur: quid illi cum Isaia propheta ¹³ B Creatoris? Odit moras, qui subito Christum de cælis deferebat. « Aufer ¹⁴ hinc, inquit (8), molestos semper Cæsaris census, et diversoria angustia, et sordidos pannos, et dura præsepia. Viderit angelica multitudo (9), Dominum suum noctibus honorans. Servent potius pecora pastores. Et Magi ne fatigentur de longinquo; dono illis aurum suum. Melior sit et Herodes, ne Jeremias gloriatur (10). Sed nec circumcidatur infans, ne doleat; nec ad templum deferatur, ne parentes suos ¹⁵ oneret sumptu oblationis ¹⁶; nec in manus tradatur Simeoni ¹⁷, ne senem moriturum exinde contristet ¹⁸. Taceat et anus illa, ne fascinet puerum. » His, opinor, consiliis tot originalia instrumenta Christi delere

Variæ lectiones.

¹ Ista add. Rig. Venet. ² Christum Paris. Rhen. Pam. ³ Nobis abest a Rig. Venet. ⁴ Caro Seml. Rig. Ven. ⁵ Retractantur Seml. ⁶ Responderent Wouw. delet et abest a Par. redderent et abest a lib. Ursini ⁷ Et abest a Rig. ⁸ Illis Seml. Rhen. ⁹ Nativitatis q. phantasmata Pam. Rhen. ¹⁰ Tō mavult Jun. ¹¹ Haberetur Pam. Rhen. ¹² Et Virginis utero Pam. Par. Fran. ¹³ Propheta omitt. Seml. cum essentia Creatoris Paris. Fran. Pam. ¹⁴ Aufers Seml. ¹⁵ Suo Fran. ¹⁶ Oblationis Rhen. cod. Agob. ¹⁷ Simeonis Pam. ¹⁸ Senex moriturus ex inde contristet Rig. Ven.

Commentarius.

(1) *Sadducæorum propinquos*. Hæreticos significat Marcionem, Apellem et Valentinum, qui longo intervallo Sadducæorum hæresim sequebantur. Sive propinquos Sadduc. vocat quoslibet hæreticos de anima male sentientes. Controversia est an Sadducæi dicti sint ab hebr. צַדִּיק *justus*, quod credere videtur S. Hieronymus, an a Sadock hæresiarcha qui sub Alexandro Magno floruit. Sic R. Abraham in *Cabala hist.* et Elias levita in *Tisbi. LE PR.*

(2) *Moratam*. Moratam fidem vocat stabilem ac firmam atque inconcusam. PAM.

(3) *Retractatur*. Retractare, pro tractare, præterquam alibi, etiam hoc libro non semel usurpat Auctor. PAM.

(4) *Renuntiatio ejus*. Renuntiantur magistratus cum eliguntur; renuntiat amicicia quæ dissolvitur. Hic renuntiatio demonstratio est et definitio. RHEN.

(5) *Scilicet ne invicem sibi testimonium redderent*. A-syntheton est; nam solet omittere connexas particulas, quæ res obscuritatem sermoni nonnunquam parit, ceu monuimus ante. RHEN.

(6) *Prægnatus*. Prægnatum sub forma quartæ inflexionis usurpat pro *impregnatione*, gaudens hujus terminationis vocabulis. RHEN.

(7) *TO AOKEIN* Synecdochica locutio est. Sub-

C auditur præpositio κατὰ, κατὰ τὸ δόξαν, hoc est secundum existimationem, ut videlicet ita videretur, licet reipsa non esset. RHEN. — Hieronymus, lib. II *adv. Pelag.*: « Carnis infirmitas Deo habitatore gaudebat, et tamen mensuram fragilitatis suæ excedere non potuit, » ut non τὸ δόξαν *juxta veteres hæreticos, sed vere Dei Filius hominis Filius crederetur*. RIG.

(8) *Aufer hinc, inquit*. Verba hæc ex persona Marcionis afferri recte adnotavit Rhenanus (quæ finiuntur ibi: *His opinor*): nam ille ex Evangelio Lucæ, quod solum agnoscebat, capita illa prima, quibus hæc continentur, rescindebat, uti mox et lib. IV *adv. Marcion.* fusius dicitur. Omnia autem hæc ironice dicta sunt. PAM.

(9) *Viderit angelica multitudo*. Festive dictum per ironiam, quod nocturnum tempus aptum sit ad fallendum, quasi et angeli decipi poterint. Commemorata Lucæ res est in initio historię suæ Evangelicæ. RHEN.

(10) *Ne Jeremias gloriatur*. Ac si dicat, ne interfecerit Herodes parvulos in Bethleem, ne Jeremias (seu Michæas) de sua prophetia, quæ citatur etiam Matth. II, gloriatur tanquam jam completa. Est autem etiam illud ironice dictum: *ne fascinet puerum*; nam fascinare ad incantamenti genus spectat. PAM. — *emendantibus*. EDD.

Marcion ausus est ¹⁹, ne caro ejus probaretur. Ex qua, oro te ²⁰, auctoritate (11)? Si propheta es, prænuntia aliquid; si apostolus, prædica publice; si apostolicus (12), cum apostolis senti; si tantum ²¹ Christianus es, crede quod traditum est (13); si nihil istorum es, merito dixerim, morere: nam et mortuus es, qui non es Christianus, non credendo quod traditum ²² Christianos facit. Et eo magis mortuus es, quo magis ²³ non es Christianus: qui ²⁴ cum fuisses, excidisti (14), rescindendo quod retro credidisti (15): sicut et ipse confiteris in quadam epistola, et tui non negant, et nostri probant. Igitur rescindens quod ²⁵ credidisti, jam non credens rescidisti: non tamen quia credere desiisti, recte rescidisti. Atque in rescindendo quod credidisti, probas, antquam rescinderes, aliter fuisse quod credidisti. Aliter illud, ita erat traditum: porro, quod traditum erat, id erat verum, ut ab eis traditum, quorum fuit tradere; ergo quod erat traditum rescindens, quod erat verum rescidisti, nullo jure fecisti. Sed plenius ejusmodi præscriptionibus adversus omnes hæreses, alibi jam usi sumus ²⁵. Post quas nunc ex abundanti retractamus desiderantes rationem, qua ²⁶ non putaveris natum esse Christum.

CAPUT III.

Necesse est, quatenus hoc putas arbitrio tuo licuisse, aut ut impossibilem, aut inconvenientem Deo existimaveris nativitatem. Sed Deo nihil impossibile, nisi quod non vult. An ergo voluerit ²⁷ nasci (quia si voluit, et potuit ²⁸, et natus est) consideremus. Ad compendium decurro. Si enim nasci se Deus noluisset quacunque de causa, nec hominem se videri præstiuisset. Nam quis, hominem videns, eum negaret natum? Ita quod noluisset esse, nec

A videri omnino ²⁹ voluisset. Omnis rei displicentis etiam opinio reprobat. Quia nihil interest, utrum sit quid, an non sit, si, cum non sit esse præsumitur. Plane interest illud ³⁰, ut falso ³¹ non patiat, quod vere non est. « Sed satis erat illi, inquis, conscientia sua. Viderint homines, si natum putabant, quia hominem videbant. » Quanto ergo dignius, quantoque constantius humanam sustinuisset existimationem vere natus, ³² eandem existimationem etiam non natus subiturus cum injuria conscientiae suae! quam tu ad fiduciam reputas (16), ut non natus, adversus conscientiam suam natum se existimari sustineret. Quid tanti fuit, edoco, ut consciens ³² Christus quid esset, id ³³ se quod non erat, exhiberet? Non potes dicere: « ³⁴ Si natus fuisset, et hominem vere induisset, Deus esse desisset, amittens quod erat, dum assumit ³⁵ quod non erat. » Periculum enim status sui Deo nullum est. « Sed ideo, inquis, nego Deum in hominem vere conversum, ita ut et nasceretur, et carne corporaretur ³⁶; quia qui sine fine est, etiam inconvertibilis sit necesse est: converti enim in illud, finis est pristini: non competit ergo conversio ³⁷, cui non competit finis. » Plane natura convertibilium ea lege est, ne permaneant in eo quod convertitur in eis; et ita non permanendo pereant ³⁸ dum perdunt convertendo quod fuerunt. Sed nihil Deo par est: natura ejus ab omnium rerum conditione distat. Si ergo quæ a Deo distant, ³⁹ a quibus distat, cum convertuntur, amittunt quod fuerunt: ubi erit diversitas divinitatis a cæteris rebus, nisi ut contrarium obtineat ⁴⁰, id est, ut Deus et in omnia converti possit, et qualis est, perseverare. Alioquin par erit eorum, quæ conversa amittunt quod fuerunt; quorum utique Deus in omnibus impar ⁴¹ non est, si nec in exitu conversionis. An-

Variae lectiones.

¹⁹ Et Rhen. Pam. ²⁰ Exhibe add. cod. Agob. auctoritatem. ²¹ Tantummodo Fran. Pam. ²² Creditum Rig. Pam. Par. Fran. ²³ Ex, qui non Rhen. ²⁴ Quod Wouw. lib. Ursini. ²⁵ Simus Ven. ²⁶ Quia Ven. ²⁷ Noluereit Seml. Rig. Ven. ²⁸ Et potuit omitt. Rhen. Seml. ²⁹ Homini lib. Agob. ³⁰ Illud abest a Rig. Ven. ³¹ Falsum Pam. Rhen. ³² Edoce ut cum sciens Rhen. Seml. ³³ Esse Rhen. Pam. ³⁴ Ne inser. Rig. Ven. ³⁵ Fit Rig. Ven. ³⁶ Operaretur Rig. Ven. ³⁷ Ejus add. Rig. Ven. ³⁸ Pareant Rig. Ven. ³⁹ Aut inser. lib. Ursin. ⁴⁰ Continuat Pam. Par. Fran. ⁴¹ Par Rhen. Seml. Pam.

Commentarius.

(11) Ex qua, oro te, auctoritate? Recte infra subiungit: Sed plenius ejusmodi præscriptionibus adversus hæreses alibi jam usi sumus; alludens nempe ad ejus tituli librum mox citatum, præsertim c. 20, 21, 31, 32, 35 et 36. PAM.

(12) Si apostolicus. Si apostolorum disciplinam doctrinamque hausisti. LE PA.

(13) Crede quod traditum est. Pulcher locus contra eos qui cum neque apostoli sint, neque apostolici, perpetuo tamen de fide ex Scripturis disputant, cum sufficere eis debeat traditio, de qua latissimo lib. de Corona mil., c. 3. PAM.

(14) Qui cum fuisses excidisti. Adnotandus etiam hic locus contra eos qui hæreticos Christianos dicere non verentur; cum eo nomine nolit Auctor appellari, qui resciderunt quod retro crediderunt, et (uti infra de eodem Marcione loquitur) ab Ecclesia et fide recesserunt. Quo pertinet etiam illud infra cap. 15: Hæretici credendo non credunt. Atqui

de hoc Marcionis a fide et Ecclesia recessu vide lib. de Præscriptionibus, c. 30. PAM.

(15) Rescindendo quod retro credidisti. Abrogando nimirum. Ex usu forensi vox sumpta est; nam in variis formulis adhibetur, ut in testamentis, de rescindendis testamentis, hoc est pactum istud solvere et invalidare. LE PA.

(16) Quam tu ad fiduciam reputas. Dixerat, Sed satis erat illi, inquis, conscientia sua. Marcionis enim excusatio erat, nihil interesse Deum videri hominem, dummodo vere non esset, quia salva conscientia sua fidenter et constanter ferre possit existimationem, qua judicabatur homo, licet inconvenientis et indignum Deo videretur. Ita asserbat Marcion, et addebat hanc opinionem falsam reputari a Deo ad fiduciam, id est, judicabat Deus satis esse ut cum fortitudine et fiducia falsam et indignam famam sustineret. LAC.

gelos Creatoris conversos in effigiem humanam aliquando legisti, et credidisti, et tantam corporis gestasse veritatem, ut et pedes eis laverit Abraham, et manibus ipsorum ereptus sit Sodomitis Loth; colluctatus quoque homini angelus toto corporis pondere dimitti desideravit ab eo ⁴² a quo detinebatur. Quod ergo angelis inferioribus Deo licuit, uti, conversi in corpulentiam humanam, angeli nihilominus permanerent, hoc tu potentiori Deo auferas ⁴³, quasi non valuerit Christus, vere hominem indutus, **758** Deus perseverare? Aut numquid et angeli illi phantasmata ⁴⁴ carnis apparuerunt? Sed non audebis hoc dicere. Nam si sic apud te angeli Creatoris, sicut et Christus, ejus Dei ⁴⁵ erit Christus, cujus angeli ⁴⁶ tales qualis et Christus. Si Scripturas opinioni tuæ resistentes non de industria alias rejecisses, alias corrupisses, confudisset te in hac specie ⁴⁷ Evangelium Joannis, prædicans Spiritum columbæ corpore lapsum ⁴⁸ desedissee ⁴⁹ super Dominum. Qui Spiritus cum hoc esset, tam verè erat et columba, quam et Spiritus (17), nec interfecerat substantiam propriam, assumpta substantia extranea. Sed quæris, corpus columbæ ubi sit, resumpto Spiritu in cælum. Æque et angelorum ⁵⁰, eadem ratione interceptum est, qua et editum fuerat. Si vidisses, cum de nihilo proferebatur, scisses, cum in nihilum subducebatur. Si non fuit initium visibile, nec finis. Tamen corporis soliditas erat, quo ⁵¹ momento corpus videbatur. Non potest non fuisse quod scriptum est.

CAPUT IV.

Igitur si neque ut impossibilem, neque ut periculosam Deo repudias corporationem, superest ut quasi indignam rejicias et accuses. Ab ipsa quidem exorsus ⁵² natiuitate, perora, age jam, spurcitiis genitalium in utero elementorum (18), humoris et sanguinis fœda coagula, carnis ex eodem cœno alendæ per novem menses. Describe utrum de die in diem ⁵³ inolecentem ⁵⁴, gravem, anxium, nec somno tutum ⁵⁵, incertum libidinibus fastidii et

A gulæ (19). Invehere jam et in ipsum mulieris entis pudorem, vel pro periculo honorandum ⁵⁶, vel pro natura religiosum. Horres utique et infantem, cum suis impedimentis profusum utique et oblitum. Dedignaris ⁵⁷, quod pannis dirigitur ⁵⁸, quod vinctionibus ⁵⁹ formatur, quod blanditiis deridetur. **759** Hanc venerationem ⁶⁰ naturæ (20), ⁶¹ Marcion, despuit; et quo modo natus es? Odisti nascentem hominem; et quo modo diligis aliquem? Te quidem plane non amasti, cum ab Ecclesia et fide Christi recessisti. Sed videris, si tibi displices, aut si aliter es natus ⁶². Certe Christus dilexit hominem illum in immunditiis, in utero coagulatum, illum per pudenda prolatum, illum per ludibria nutritum: propter eum descendit; propter eum prædicavit; propter eum omni se humilitate deiecit usque ad mortem, et mortem crucis (Philip. II). Amavit utique, quem magno ⁶³ redemit. Si Christus Creatoris ⁶⁴ est, suum merito amavit; si ab alio Deo est, magis adamavit, quando alienum redemit. Amavit ergo cum homine etiam natiuitatem, etiam carnem ejus. Nihil amari potest sine eo, per quod est id quod est ⁶⁵. Aufer natiuitatem, et exhibe hominem; adime carnem, et præsta quem Deus redemit. Si hæc sunt homo, quem Deus redemit, tu hæc erubescenda illi facis, quæ redemit, et indigna, quæ, nisi dilexisset, non redemisset. Natiuitate reformata ⁶⁶ regeneratione cœlesti, carnem ab omni vexatione restituit, leprosam emaculat, cæcam perluminat ⁶⁷, paralyticam redintegrat, daemonicam expiat ⁶⁸, mortuam resuscitat; et nasci in illam erupescit ⁶⁹. Si revera de lupa, aut sue, aut vacca prodire voluisset, et feræ aut pecoris corpore indutus, regnum cœlorum prædicaret, tua, opinor, illi censura præscriberet, turpe hoc Deo, et indignum hoc Dei Filio, et stultum propterea qui ⁷⁰ ita credat. Sit plane stultum, si ⁷¹ de nostro sensu judicemus Deum. Sed circumspice (I Cor. I, 27), Marcion, si tamen non delesti: *Stulta mundi elegit Deus, ut confundat sapientes* ⁷². Quæ-

Variæ lectiones.

⁴² Adeo Rig. Ven. Seml. Rhen. ⁴³ Auferes Rig. Ven. Par. ⁴⁴ Phantasma Seml. Pam. ⁴⁵ Ejusdem substantiæ Pam. ⁴⁶ Angeli repet. Pam. ⁴⁷ Te hinc Pam. Rhen. ⁴⁸ Delapsus Rig. Ven. ⁴⁹ Descendisse Pam. Vatic. cod. ⁵⁰ Angelorum et Rhen. Seml. ⁵¹ Quoquo Rig. Ven. ⁵² Odio habita add. Pam. ⁵³ In diem omitt. Rig. Ven. ⁵⁴ Inolecentem Pam. Seml. ⁵⁵ Nexum, totum Pam. Seml. nixum totum lib. Urs. cod. Wouw. nec sono totum cod. Agob. ⁵⁶ Vel pro periculo honorandum omitt. Seml. ⁵⁷ Dedignaberis Pam. Seml. ⁵⁸ Ducitur alii. ⁵⁹ Vinctionibus Rig. Ven. Seml. Rhen. ⁶⁰ Venerationem Rhen. Seml. ⁶¹ O inser. Pam. Rhen. Aliter natus Pam. aliter natus. Et Rhen. ⁶² Pretio add. Pam. Vattc. 3 cod. ⁶³ Creator ejus Pam. Rhen. ⁶⁴ Aut add. Pam. Rhen. ⁶⁵ Natiuitatem reformata a morte Rig. Ven. ⁶⁶ Reluminat alii. ⁶⁷ Captat Rig. Ven. ⁶⁸ Et nos illam erubescemus? alii. ⁷⁰ Quia Rig. Ven. ⁷¹ Si abest a Rig. Ven. ⁷² Sapientia Rig. Ven. sapientiam Pam. Fran.

Commentarius.

(17) *Tam verè erat et columba, quam et spiritus.* Consentit in hac hujus loci expositione Tertulliano auctor libri *de Agone Christiano* (inter opera B. Augustini), c. 22. Sed ipse Augustinus, ep. 102 ad Evod. et lib. de Trinitate, c. 5. contra sentit: cui consentiunt etiam BB. Ambros. lib. I de Sacram., c. 5; Chrysos. hom. 12 in Matth., id colligentes ex verbis illis, *Quasi columba, et, In specie columbæ.*

(18) *Perora, age jam, spurcitiis genitalium in utero elementor.* Consimilia sunt istis ea quæ libro adver-

D sus Marcionem tertio: « Age jam, perora in sanctissima et reverenda opera naturæ. » Rig.

(19) *Libidinibus fastidii et gulæ.* Libidines vocat quaslibet inclinationes et appetitus. Lac.

(20) *Hanc venerationem naturæ.* Intelligit venerationem quæ naturæ debetur. Sensus est: Quod venerari debueras, tu despuit. Sic lib. III adv. Marcionem, *Sanctissima, inquit, et reverenda opera naturæ.* Rhen.

hæc stulta sunt? conversio hominis ad cultum veri Dei? rejectio erroris? disciplina justitiæ, patientiæ, 760 misericordiæ, innocentie. Omnia hæc quidem stulta non sunt. Quære le quibus dixerit; et si te præsumpseris invenire non erit tam 74 stultum, quam 75 credere innatum, et quidem ex Virgine, et quidem am, qui per illas naturæ contumelias volutatum. Dicat hæc aliquis stulta non esse, et alia quæ Deus in æmulationem elegerit sapientiæ iris. Et tamen apud illam facilius creditur r taurus factus aut cycnuus, quam vere Christus, penes Marcionem.

CAPUT V.

At plane et alia tam stulta, quæ pertinent ad melias et passiones Dei; aut prudentiam di-Deum crucifixum. Aufer 77 hoc 78 quoque, m, imo hoc potius. Quid enim indignius Deo? magis erubescendum, nasci an mori? carnem e, an crucem? circumcidi, an suffigi? educationem sepeliri? in præsepe deponi, an in monum recondi? Sapientior eris, si nec ista credideris. Sed non eris sapiens, nisi stultus 79 sæculo, Dei stulta credendo. An ideo passiones a non rescidisti, quia ut phantasma vacabat u 80 earum? Diximus retro æque illum et nas et infantie imaginariæ 81 vacua ludibria potuisse. Sed jam hic 82 responde, interferitatis (24). Nonne vere crucifixus est Deus? vere mortuus, ut 83 vere crucifixus (22)?

Varia: lectiones.

Hominum ad cultum verum alii. 74 Jam Pam. Rhen. 75 Quam abest a Pam. Rhen. 76 Dicam Rhen. 77 Aufers Rhen. Seml. 78 Hæc Pam. Paris. Fran. 79 In inser Rig. Ven. 80 Ad sensum Rhen. Seml. 81 Maria et Pam. Seml. imaginarium imaginariæ Rhen. 82 Hinc Rig. Ven. 83 Et Seml. 84 Ergo abest a Seml. 85 Jesum abest a Rhen. Seml. 86 Brit Rig. Ven. 87 Qui Pam. Rhen. 88 Decus Pam. Rhen. 89 m. Rhen. 90 Eum Pam. Fran. 91 Humanam Pam. Rhen. 92 Natam Pam. Rhen. 93 Quia Rhen. Seml. 94 ml. Pam. 95 Quia Christus abest a Rhen. Seml. 96 Si abest a Rig. Ven. 97 Est add. Pam. Fran. Par. 98 imo omitt. Pam. Rhen.

Commentarius.

Intersector veritatis. Hæreticos olim gravioribus notatos nemo est qui dubitet. Non selector hic; nam lib. I ad Marcionem, hæreticilium veris coloribus effingit, et tetriorem immanitate proficitur, quæ in ipsius patria it. Non absimili sensu epist. ad Trallianos gnatus vocat hæreticos *κακὰς παραβάδας*, *proptaginem*. S. Prosper carm. de ingratis, agio:

stifero vomuit coluber sermone Britannus.

Hieronymo norunt omnes hæreticos acriter tam fuisse. Læ Pa.

Nonne vere mortuus, ut vere crucifixus? ortus ex morte probatur. Ideo autem infamortem elegit, et spectaculum ignominie, ut ab omnibus veritas agnosceretur, nulla vera morte dubitaret, nullusque resurrectionis dubium revocaret. Abstineo a citandis Patribus: allego tantum seu indico S. Ignat., epist. I., ubi fuse de hac materia. Læ Pa.

Interemptores excusas Dei. Marcion, quem inter urget Tertullianus, prædicabat Christum vere hominem fuisse, sed putative, nihil homine assumpsisse. Si igitur certum esset nostræ substantiam non accepisse, neque ve-

nonne vere resuscitatus, ut vere scilicet mortuus? Falso ergo 81 statuit inter nos scire Paulus tantum Jesum 85 crucifixum? falso sepulchrum ingressus? falso resuscitatum inculcavit? Falsa est igitur et fides nostra, et phantasma est 86 totum quod speramus a Christo? Scelestissimo hominum, qui interemptores excusas Dei (23). Nihil enim ab eis passus est Christus, si nihil vere est passus. Parco unicæ spei totius 761 orbis. Quid 87 destruis necessarium dedecus 88 fidei (24)? Quodcumque Deo indignum est, mihi expedit. Salvus sum, si non confundar de Domino meo. Qui mei 89, inquit, confusus fuerit, confundar et ego ejus 90. Alias non invenio materias confusionis, quæ me per contemptum raboris probent bene impudentem et feliciter stultum. Natus est Dei Filius; non pudet quia pudendum est; et mortuus est Dei Filius; prorsus credibile est, quia ineptum est: et sepultus, resurrexit; certum est, quia impossibile. Sed hæc quomodo in illo vera erunt, si ipse non fuit verus, si non vere habuit in se quod figeretur, quod moreretur, quod sepeliretur et resuscitaretur, carnem scilicet sanguine suffusam, ossibus structam, nervis intextam, venis implexam, quæ nasci et mori novit? Humana 91 sine dubio, ut nata 92 de homine; ideoque 93 mortalis hæc erit 94 in Christo, quia Christus 95 homo et filius hominis. Aut cur homo Christus et filius hominis, si nihil hominis et nihil ex homine? nisi si 96 aut aliud est homo quam caro, aut aliunde caro hominis, quam ex homine; aut aliud 97 Maria, quam homo, 98 aut homo (25)

rum fuisse hominem, certe vere mortuus non fuisset, sicque Judæos carnifices impio illo et venenato dogmate excusaret. Læ Pa.

(24) *Quid destruis necessarium dedecus fidei?* Hoc dici potest etiam iis qui, adversus Tertulliani et omnium veterum scriptorum traditionem, Christum statura vultuque formosissimum sibi imaginantur. Sic enim omnino legendum est, non ut vulgo, *decus*.

D Nam hoc adversus Marcionem probare instituit, omnia ista, Deum nasci, Deum crucifigi, Deum mori, Deum sepeliri, quæ secundum sensum humanum pudenda, stulta, fatua judicantur, quæque Marcio destruebat, tanquam indigna Deo: hæc omnia, inquam, a Deo electa fuisse, ut sapientia secularis confunderetur. Ait igitur Septimius hæc dedecora quæ putamus, non esse apud Deum dedecora, imo necessaria esse fidei Christianæ. « Quid destruis, inquit, dedecus necessarium fidei? » Georgius Beticus, lib. de Fide: « Vides quam pulchrum, quamve decorum nostræ salutis sacramentum. In eo quod filius est, minoratus ostenditur. Quomodo ergo ad offuscandam divinitatem ejus improperas, quod exsequitur ad decorem? » Rig.

(25) *Aut homo deus Marcionis.* Homo scilicet imaginarius et falsus. Sic enim mox ipse declarabit: « Ut carnem gestaret sine ossibus duram, sine

deus Marcionis ⁹⁹. Aliter, non diceretur homo Christus, sine carne; nec hominis filius, sine aliquo parente homine: sicut nec Deus, sine Spiritu Dei; nec Dei Filius, sine Deo Patre. Ita utriusque substantiæ census hominem et Deum exhibuit: hinc natum, inde non natum; hinc carneum, inde spiritalem; hinc infirmum, inde præfortem; hinc morientem, inde viventem. Quæ ¹ proprietates conditionum, divinæ et humanæ, æqua utique naturæ utriusque ² veritate ³, dispuncta est ⁷⁶² eadem fide, et spiritus et carnis ⁴. Virtutes Spiritum Dei, passionibus carnem hominis probaverunt. Si virtutes non sine spiritu, proinde ⁵ et passionibus non sine carne; si caro cum passionibus ficta, et spiritus ergo cum virtutibus falsus. Quid dimidias mendacio Christum (26)? Totus veritas fuit. Maluit, crede, nasci, quam ex aliqua ⁶ parte mentiri, et quidem in semetipsum; ut carnem gestaret sine ossibus duram, sine musculis solidam, sine sanguine cruentam, sine tunica (27) vestitam, sine fame esurientem, sine dentibus edentem, sine lingua loquentem; ut phantasma auribus fuerit sermo ejus per imaginem vocis. Fuit itaque phantasma etiam post resurrectionem, cum manus et pedes suos discipulis conspiciendos offerret. ⁷ *Aspicite*, inquit ⁸, *quod ego sum, quia spiritus ossa non habet, sicut me habentem videtis* (Luc. xxiv), sine dubio manus et pedes et ossa, quæ spiritus non habet, sed caro. Quomodo hanc vocem interpretaris, Marcion, qui ⁹ a Deo optimo, et simplici, et bono tantum, infers Jesum? Ecce fallit et decipit, et circumvenit omnium oculos, omnium sensus, omnium accessus et contractus. Ergo jam Christum non de cælo deferre debueras, sed de aliquo circulatorio cœlu; nec Deum præter hominem, sed magum hominem; nec salutis pontificem, sed spectaculi artificem; nec mor-

tuorum suscitatore, sed vivorum avocatore (28) Nisi quod et si magus fuit, natus est.

CAPUT VI.

Sed quidam ¹⁰ discentes Pontici illius (29), supra magistrum sapere compulsi, concedunt Christo carnis ⁷⁶³ veritatem, sine præjudicio tamen renuendæ nativitatis. Habuerit, inquit, carnem, dum omnino ¹¹ non natam. Pervenimus ¹² igitur de calcaria, quod dicit solet, in carbonariam, a Marcione ad Apellem, qui posteaquam a disciplina Marcionis in mulierem carne ¹³ lapsus, et ¹⁴ debiuc in virginem Philumenem spiritu ¹⁵ eversus est (30), solidum Christi corpus, sed ¹⁶ sine nativitate, suscepit ab ea prædicare ¹⁷. Et angelo ¹⁸ quidem ¹⁹ illi Philumenes ²⁰ eadem voce Apostolus respondebit. qua ²¹ ipsum illum jam tunc præcinebat, dicens (Galat. i, 8): *Etiam si angelus de cælis aliter evangelizaverit vobis, quam nos evangelizavimus, anathema sit*. His vero quæ ²² insuper argumentantur, nos resistimus ²³. Confitentur ²⁴ vere corpus habuisse Christum. Unde materia, si non ex ea qualitate, in qua videbatur? unde corpus, si non caro corpus? unde caro, si non nata? quia nasci haberet, ea futura quæ nascitur. De sideribus, inquit, et de substantiis superioris mundi mutuatus est carnem: et utique proponunt non esse mirandum corpus sine nativitate, cum et apud nos angelis licuerit nulla uteri opera in carnem ²⁵ processisse. Agnoscimus quidem ita relatum; sed tamen quale est, ut alterius regulæ fides ab ea fide quam impugnatur instrumentum argumentationibus suis mutetur ²⁶. Quid illi cum Moyse, qui Deum Moysi ²⁷ rejicit? Si alius Deus est, aliter sint res ejus. Sed ²⁸ utantur hæretici omnes Scripturis ejus, cujus utantur etiam mundo: erit illis hoc quoque in testimonium ²⁹ iudicii, quod de exemplis ipsius blasphemias suas in-

Variæ lectiones.

⁹⁹ Deus, Marcion Pam. Denique, Marcion. Haud Fran. lib. Ursin. Deus Marcionis aut Rhen. Seml. ¹ Qua Jun. ² Utriusque abest a Rhen. Pam. ³ Cujusque add. Pam. ⁴ Fide spiritus et caro codd. Ursin. et Divion. Seml. ⁵ Perinde Rig. Ven. ⁶ Se add. Pam. Par. Fran. ⁷ Offert Rhen. Seml. ⁸ Dicens Pam. Rhen. Seml. ⁹ Quia Rhen. Ven. ¹⁰ Quid jam Rhen. Paris. ¹¹ Dominus cod. Agob. Pithæ. ¹² Parvulus cod. Agob. Pithæ. Rhen. Jun. pariamus alii. ¹³ Muliere lapsum Rhen. Seml. ¹⁴ Et abest. a Rig. ¹⁵ Spiritus Ven. Et Pam. Rhen. ¹⁶ Prædicans Pam. Rhen. susceptum ab eo prædicat cod. Wouw. ¹⁷ Ut angelus cod. Wouw. Pam. Rhen. ¹⁸ Quidam Lat. Illius Pam. Fran. ¹⁹ Philumenes abest a cod. Wouw. Philomenes alii. ²⁰ Quia Rhen. Seml. ²¹ Qui Pam. Rhen. ²² Resistimus Rhen. ²³ Confitentis Pam. ²⁴ Carni Rig. Ven. ²⁵ Mutentur Rig. Ven. ²⁶ Mose q. D. Mosi Seml. ²⁷ Et Rhen. Seml. ²⁸ Illius hoc quoque testimonium cod. Agob.

Commentarius.

musculis solidam, sine sanguine cruentam, sine tunica vestitam, sine fame esurientem, sine lingua loquentem, ut phantasma fuerit sermo ejus per imaginem vocis. » Rig.

(26) *Quid dimidius mendacio Christum? totus veritas est*. Ignatius, ep. ad Trallianos: *Ἐγὼ δὲ οὐ τῷ δοκεῖν ἔχω τὰς ἑπιδόξας ἐπὶ τῷ ὑπὲρ ἑμοῦ ἀποθανόντι, ἀλλὰ τῷ ὄντι· ἀληθὴς γὰρ ἀλλότριον τὸ ψεύδος*: Ego vero non opinione tantummodo spem in eo habeo, qui pro me mortuus est, sed revera: omne enim mendacium alienum a veritate est, id est, a Christo. Lac.

(27) *Sine tunica*. Tunicæ vocabulo cutem intelligit. Rhen.

(28) *Sed vivorum avocatore*. Qui vivos advocat a vita ad mortem, a recta fide ad hæresim, a Deo ad Satanam. Rig. — *Vivorum avocatore*. Frustratorem intellige et deceptorem; neque insulse ludit vocabulo, quoniam mortuorum animæ advocari dicuntur. Lac.

(29) *Sed quidam discentes Pontici illius*. Discipulos intelligit Marcionis, inter quos antesignanus erat Apelles. Ponticus Marcion dicitur, ut et initio lib. i adv. eundem, *mus Ponticus*; fuit enim patria Sinopensis in Ponto. Le Pa.

(30) *In virginem Philumenem spiritu eversus est*. Seductus nempe a dæmone, quo infame prosibulum interciperetur. Le Pa.

struunt. Facile est veritati etiam nihil tale adversus eos præscribenti **764** obtinere. Igitur, qui carnem Christi ad exemplum proponunt angelorum, non natum dicentes, licet carnem ³⁰, comparent velim et causas tam Christi quam ³¹ angelorum, ob quas in carnem ³² processerint. ³³ Nullus umquam angelus ideo descendit, ut crucifigeretur, ut mortem experiretur, ut a morte resuscitaretur ³⁴. Si numquam ejusmodi fuit causa angelorum corporandorum, habes causam cur non nascendo acceperint carnem. Non venerant mori, ideo nec nasci. At vero Christus mori missus, nasci quoque necessario habuit, ut mori posset (31). Non enim mori solet, nisi quod nascitur. Mutuum debitum est inter se nativitate cum mortalitate. Forma moriendi causa nascendi est (32). Si propter id quod moritur mortuus est Christus, id autem moritur quod et nascitur, consequens ³⁵ erat, imo præcedens, ut æque nasceretur propter id quod nascitur; quia propter idipsum mori habebat, quod, quia ³⁶ nascitur, moritur. Non competebat non nasci, pro quo mori competebat. « Atquin ³⁷ tunc quoque inter illos angelos ³⁷ ipse Dominus apparuit Abraham (33) sine nativitate cum carne. » Scilicet, pro eadem causæ diversitate. Sed vos hoc non recipitis, non eum Christum recipientes, qui ³⁹ jam tunc et adloqui, et liberare, et judicare humanum genus ediscebat in carnis habitu, non natæ adhuc, quia nondum morituræ, nisi prius et nativitas ejus et mortalitas adnuntiarentur. Igitur probent angelos illos ⁴⁰ de sideribus accepisse ⁴¹ substantiam car-

A nis ⁴². Si non probant, quia nec scriptum est, nec Christi caro inde erit, cui angelorum accommodant exemplum. Constat angelos carnem non propriam **765** gestasse (34), utpote ⁴³ naturas ⁴⁴ substantiæ spiritualis, et, si corporis alicujus, sui tamen generis; in carnem autem humanam transfigurabiles ad tempus, ut ⁴⁵ videri et congregari cum hominibus possent ⁴⁶. Igitur, cum relatum non sit unde sumpserint carnem, relinquitur intellectui nostro non dubitare, hoc esse proprium angelicæ potestatis, ex nulla materia corpus sibi sumere. « Quanto magis, inquis, ex aliqua certum est! » Sed nihil de eo constat, quia Scriptura non exhibet. Cæterum, qui ⁴⁷ valent facere semetipsos quod natura non sunt, cur non valeant etiam ⁴⁸ ex nulla substantia ⁴⁹ facere? Si fiunt quod non sunt, cur non ex eo fiant quod non est? Quod autem non est, cum sit, ex nihilo est. Propterea nec requiritur, nec ostenditur, quid postea factum sit corporibus illorum (35). Quod de nihilo fuit, nihil factum est. Possunt nihil ipsum convertere in carnem, qui semetipsos potuerunt convertere in carnem. Plus est naturam demutare, quam facere materiam. Sed et ⁵⁰ si de materia necesse fuisset ⁵¹ angelos sumpsisse carnem, credibilis utique est de terrena materia, quam de ullo genere cœlestium substantiarum; cum adeo terrenæ qualitatis existerit, ut terrenis pabulis pasta sit. Fuerit ⁵² nunc ⁵³ quoque siderea eodem ⁵⁴ modo terrenis pabulis pasta, quando terrena non esset; quo terrena cœlestibus pasta **C** est, quando cœlestis non esset (legimus enim manna

Variae lectiones.

³⁰ Scilicet carneam Pam. Rhen. ³¹ Et add. Pam. Rhen. ³² In carne Rig. Ven. ³³ Venerunt Pam. Fran. Par. processerunt Rh. Seml. ³⁴ Suscitaretur Rig. Ven. ³⁵ Autem add. Rhen. Seml. item Pam. Fran. Par. ³⁶ Id quod add. Rhen. Pam. ³⁷ Atqui Seml. ³⁸ Angelos illos Rig. ³⁹ Quia Rhen. Seml. ⁴⁰ Carnem add. Rig. Ven. ⁴¹ Concupisse Rig. Ven. ⁴² Substantiam carnis abest a Rig. Ven. ⁴³ Utpote Pam. Rhen. ⁴⁴ Natura Rh. Seml. a natura cod. Agob. naturæ Pam. Paris. ⁴⁵ Ut omitt. Rig. Ven. ⁴⁶ Posse Rig. Ven. ⁴⁷ Quia Rhen. Seml. Oberth. ⁴⁸ Et Rhen. Seml. Oberth. ⁴⁹ Substantiam Rhen. Seml. Oberth. ⁵⁰ Et abest a Rhen. Pam. ⁵¹ Fuit Rig. Ven. ⁵² Fuerit omitt. Rhen. Seml. ⁵³ Si add. Rhen. ⁵⁴ Eadem Rhen.

Commentarius.

(31) *Christus mori missus, nasci quoque necessario habuit ut mori posset.* Nondum bene Christianus erat Marius Victorinus, cum in *I Rhetoricorum* Ciceronis ita scriberet: « Tantum inter homines potest necessarium, quantum secundum opinionem humanam valet: alioqui secundum Christianorum opinionem, non est necessarium argumentum: Si peperit, cum viro concubuit; neque hoc rursus: Si natus est, morietur. Nam apud eos manifestum est sine viro natum, et non mortuum. » Imo Dominum nostrum, quem vere natum scimus, hunc vere mortuum fatemur, hunc vere quoque resurrexisse dicimus. Rig.

(32) *Forma moriendi causa nascendi est.* Qui dixit mutuum fuisse debitum inter vitam et mortem, modo ait formam esse causam nascendi. Forma igitur mutui est veluti quædam formalis in mutuo qualitas, in eo residens. Sensus ergo Tertuliani est: De pacto et conditione morimur, ut non nisi quia nati adstringamur hac lege mortis, quasi conditio mortis esset velut finalis nascendi causa; quia non nascimur, nisi sub conditione moriendi, et contractus vitæ factus est sub hac conditione.

Sic Seneca de *Remed. fortuit.* LAC.

(33) *At quin tunc quoque inter angelos illos ipse Dominus apparuit Abraham.* Hæc interpretatio, quæ ortum inde habere videtur, quod legatur *Gen. iii*: « Tres vidit, unum adoravit: » a B. Augustino non probatur, quem ideo videat lector lib. II de *Trin.* cap. 17. Porro legimus iterum ex ms. 3 Vatic. *Atquin pro atqui.* PAM.

(34) *Constat angelos carnem non propriam gestasse.* Scilicet non esse carneos omnino, et proprie ut nos, nec pondere corporis graves. Illud propriam appellat supra angelos, nempe propriam sibi, non supra carnem. Nam et statim indicat, et alibi docet angelos illos propriam carnem præ se tulisse, sed assumptam, non sibi propriam et naturalem, ut in hoc Augustinus et Bernardus citandi aliquando ambigunt. LAC.

(35) *Quid postea factum sit corporibus illorum.* Latinissime dictum. Id est, quo pervenerint. Subauditur de præposito. Sic Cicero in *Verrem*: « Quid te futurum est? quo confugies? » Plautus: « Quid argento factum est quod dedi. » Rursum Cicero pro *Cluentio*: « Quid est, » etc. RHEN.

esui populo fuisse : *Panem*, inquit (*Psal. LXXVII*), *angelorum edit homo*); non tamen infringitur semel separata conditio Dominica: carnis, ex causa alterius dispositionis. Homo vere futurus usque ad mortem eam carnem oportebat ut ⁵⁵ indueret, cujus est mors : eam **766** porro carnem, cujus est mors, nativitas antecedit.

CAPUT VII.

Sed quotiens de nativitate contenditur, omnes qui respuunt eam ut præjudicantem de carnis in Christo veritate, ipsum Deum volunt negare esse natum, quod dixerit (*Matth. XII, 48*) : *Quæ mihi mater, et qui mihi fratres?* Audiat igitur et Apelles, quid jam responsum sit a nobis (36) Marcioni eo libello, quo ad ⁵⁶ Evangelium ipsius provocavimus (37), considerandam scilicet materiam pronuntiationis istius. Primo quidem, nunquam quisquam adnuntiasset illi matrem et fratres ejus foris stare ⁵⁷, qui non certus esset ⁵⁸ habere illum matrem et fratres, et ipsos esse, quos tunc nuntiabat, vel retro cognitos, vel tunc ibidem compertos ⁵⁹, licet propterea abstulerint hæreses ista ⁶⁰ de Evangelio, quod et creditum patrem ejus Joseph fabrum, et matrem Mariam, et fratres et sorores ejus optime notos sibi esse dicebant, qui mirabantur doctrinam ejus. « Sed tentandi gratia nuntiaverant ⁶¹ et matrem et fratres, quos non habebat. » Hoc quidem Scriptura non dicit, alias non tacens, cum quid tentationis gratia factum est circa ⁶² eum; *Ecce*, inquit (*Matth. XXII*), *surrexit legis doctor tentans eum*. Et alibi (*Matth. XIX*) : *Et accesserunt ad eum Pharisei, tentantes*. Quod nemo prohibebat hic quoque significari tentandi gratia factum. Non recipio quod extra Scripturam (38) de tuo infer. Dehinc, materia tentationis debet subesse. Quid tentandum putaverunt in illo? Utique, na-

A tusne esset, an non; si enim hoc negavit responsio ejus, hoc captavit nuntiatio tentatoris. Sed nulla tentatio tendens ad agnitionem ejus, de quo dubitando tentat, ita subito procedit, ut non ante præcedat quæstio **767** quæ, dubitationem inferens, cogat tentationem. Porro, si nusquam de nativitate Christi volutatum est, quid tu argumentaris, voluisse illos per tentationem sciscitari quod nunquam prodixerunt in quæstione? Eo adjicimus ⁶³: etiamsi tentandus esset de nativitate, non utique hoc modo tentaretur, earum personarum adnuntiatione, quæ poterant, etiam nato Christo, non fuisse. Omnes nascimur, et tamen non omnes aut fratres habemus aut matrem. Adhuc potest et patrem magis habere quam matrem, et avunculos magis quam fratres. Adeo **B** non competit tentatio nativitalis, quam licebat et sine matris, et sine fratrum nominatione constare. Facilius plane est, ut, certi illum et matrem et fratres habere, divinitatem potius tentaverint ejus, quam nativitatem: an intus agens, sciret quid foris esset, mendacio petitus ⁶⁴ præsentia ⁶⁵ eorum qui in præsentia ⁶⁶ non erant: nisi quod, etsi ⁶⁷ vacuisset ⁶⁸ tentationis ingenium, poterat evenire, ut quos illi nuntiabant foris stare, ille eos sciret absentes esse (39) vel valetudinis ⁶⁹ vel negotii, vel peregrinationis nota ⁷⁰ jam necessitate. Nemo tentat eo modo, quo posse se sciat ruborem tentationis referre. Nulla igitur materia tentationis competente, liberatur simplicitas nuntiatoris ⁷¹, quod vere mater et fratres ejus supervenissent. Sed, quæ ratio responsi, matrem et fratres ad præsens negantis, **C** discat etiam Apelles. Fratres Domini non crederant ⁷² in illum, sicut et in ⁷³ Evangelio ante Marcionem edito continetur. Mater æque non demonstratur adhæsisse illi (40), cum Martha et Maria alia ⁷⁴ in commercio ejus frequententur. Hoc

Variæ lectiones.

⁵⁵ Ut omitt. Rhen. Seml. ⁵⁶ Ad omitt. Pam. Rhen. ⁵⁷ Stantes cod. Agob. ⁵⁸ Et add. Rig. Ven. ⁵⁹ Repertos alii. ⁶⁰ Istæ Rhen. Seml. ⁶¹ Nuntiaverunt Fran. ⁶² Erga cod. Agob. ⁶³ Adjecimus Pam. Fran. Par. ⁶⁴ Potius Rhen. Seml. ⁶⁵ Adnuntiatae add. Rig. Ven. ⁶⁶ Præsentia Rig. Ven. ⁶⁷ Sic cod. Agob. ⁶⁸ Valuisset Par. ⁶⁹ Valetudine Rig. Ven. ⁷⁰ Notæ Rig. Ven. ⁷¹ Nuntiationis Rig. Ven. ⁷² Crediderunt Pam. Fran. Par. ⁷³ Et in omitt. Rig. Ven.

Commentarius.

(36) *Quid jam responsum sit a nobis Marcioni*, intelligit haud dubie libros IV *adv. Marc.*; ibi enim etiam iisdem pene, sed paulo paucioribus hanc scripturam explicat verbis, paulo post adlegandis. Proinde etiam hinc constat verum esse eodem pene tempore scriptos hunc et sequentem librum ac libb. IV primos *adv. Marcionem*: his vero absolutis, tum demum esse conscriptum quintum lib. adversus eundem. PAM.

(37) *Ad Evangelium ipsius provocavimus*. Utitur aliquando Tertullianus evangelio Marcionis *adv. eum*dem: retorquet nimirum, ut quavis sponse ipsam premat. B. Lucæ Evangelium, rejectis aliis tribus, in multis recusabat, et quintum suæ fatuitati congruens et conforme commentus est. De hoc agitur. Læ Pa.

(38) *Non recipio quod extra Scripturam*. Inter articulos quadraginta ab hæreticis superiori sæculo exaratos, unus est, quo se nihil credere aut docere profitentur, nisi in sacris codicibus re-

D periat, ut scilicet traditiones Ecclesiæ amarent. Læ Pa. — Ne forte quis istud detorqueat contra traditiones ecclesiasticas, meminerit Auctorem docuisse, I. *de Cor. milit. c. 3*, etiam traditionem non scriptam debere recipi. PAM.

(39) *Ille eos sciret absentes esse*. De matre et consanguineis Christi est quæstio, quos aut sprevisse, aut neglexisse dicebant illi vitiligatores. Probat vero hic ex B. Luca Tertullianus contumeliosum in parentes numquam fuisse, sed semper morigerum et subditum. Læ Pa.

(40) *Mater æque non demonstratur adhæsisse illi*. Illud potest intelligi de adhæsiōne perpetua in Christi concionibus, quas frequentabant Martha et Maria. Deinde id quod sequitur, *incredulitas eorum*, ad fratres Domini, non ad Mariam, referri debet. PAM. — Vel dicendum est hic, ut quandoque alias, dormitasse bonum Tertullianum. Annon enim vero Christo filio adhærebat, quæ usque ad crucem compatiens prosequabatur, et postquam ascenderat

denique in loco apparet incredulitas eorum : cum is ⁷⁵ doceret viam vitæ, cum Dei regnum prædicaret, cum languoribus et vitiis medendis operaretur, **768** extraneis defixis in illum, tam ⁷⁶ proximi aberant. Denique superveniunt, et foris subsistunt, nec introeunt, non computantes scilicet quid intus ageretur : nec sustinent saltē, quasi necessarius aliquid (41) afferrent eo quod ille tum maxime agebat ; sed amplius interpellant, et a tanto opere revocatum volunt. Oro te, Apelles, vel tu, Marcion, si forte tabula ludens (42), vel de histrionibus aut aurigis contendens, tali nuntio avocareris, nonne dixisses : Quæ mihi mater, aut qui fratres ? Deum prædicans et probans Christus, legem et prophetas adimplens, tanti retro ævi caliginem dispargens, indigne usus est hoc dicto ad percutiendam incredulitatem foris stantium, vel ad excutiendam importunitatem ab opere revocantium ? Cæterum, ad negandam nativitatem, alius necessarius ⁷⁷ fuisset et locus, et tempus, et ordo sermonis, non ejus qui posset ⁷⁸ pronuntiari etiam ab eo, cui et mater esset et fratres, cum indignatio parentes non neget, sed objurget ⁷⁹. Denique, potiores fecit alios, et meritum prælationis ostendens, audientiam scilicet verbi (43), demonstrat qua conditione negaverit matrem et fratres. Qua enim alios sibi adoptavit, qui ei adhærebant, ea abnegavit illos, qui ab eo absistebant. Solet etiam id implere ⁸⁰ Christus, quod alios docet. Quale ergo erat, si docens non tanti facere matrem aut fratres, quanti

A Dei verbum, ipse Dei verbum, nuntiata matre et fraternitate, desereret ? Negavit itaque parentes, quomodo docuit negandos pro Dei opere. Sed alias figura est synagogæ in matre abjuncta ⁸¹, et Judæorum in fratribus incredulis. Foris erat in illis Israel ; discipuli autem novi intus audientes, et credentes, et cohærentes Christo, Ecclesiam delineabant ⁸², quam potiores matrem, et digniorem fraternitatem, recusato carnali genere, nuncupavit ⁸³. Eodem **769** sensu denique et illi exclamationi respondit, non matris uterum et ubera negans, sed feliciores designans, qui verbum Dei audiunt.

CAPUT VIII.

B Solis istis capitulis, quibus maxime instructi sibi videntur ⁸⁴ Marcion et Apelles, secundum veritatem integri et incorrupti Evangelii interpretatis, satis esse debuerat ad probationem carnis humanæ in Christo per defensionem nativitatis. Sed quoniam et isti Apelleciani ⁸⁵ carnis ignominiam prætendunt maxime, quam volunt ab igneo illo præside mali sollicitatis ⁸⁶ animabus astructam ⁸⁷, et idcirco indignam Christo, et idcirco de sideribus illi substantiam competisse, debeo illos de sua paratura (44) repercutere. Angelum quemdam inclitum nominant, qui mundum hunc instituerit, et instituto eo poenitentiam admiscuerit ⁸⁸. Et hoc suo loco tractavimus ; nam est nobis adversus illos ibellus (45), an qui spiritum et voluntatem et virtutem Christi habuerit ad ea opera, dignum aliquid

Variæ lectiones.

⁷⁴ Marthæ et Mariæ aliæ *Rig. Ven. Rhen. Seml.* ⁷⁵ His *cod. Agob.* ⁷⁶ Tum *Jun.* ⁷⁷ Necessarius *abest a cod. Agob. Rig. Ven.* necessarius *cod. Ursin.* ⁷⁸ Possit *Pam. Rhen.* ⁷⁹ Parentes negat, non negat, sed objurget *Rig. Ven. auctore Cujacio ad cap. ex litteris l. iii Decretal.* ⁸⁰ Etiam adimplere *Seml.* ⁸¹ Abjuncta *Pam.* ⁸² Delineabant *Jun.* ⁸³ Nuncupant *Rhen. Seml.* nuncupat *Fran. Par.* nuncupas *Pam.* ⁸⁴ Videntur sibi *Rhen. Pam.* ⁸⁵ Apelleiaci *lib. Agob. Rig. Ven. Appelliaci lib. Ursini. Apelliaciani lib. Pithæ.* appellationi *cod. Divion.* Apellaciani *Rhen.* ⁸⁶ Societatis *Pam. mendose.* Abstructis *Seml.* ⁸⁸ Admiserit *Pam. Rhen.*

Commentarius.

in cœlum, ipsa cum apostolis in cœnaculo manens et in oratione perseverans, promissionem Patris, quam ipsa quoque per os ejus audiverat, expectabat ? Atqui hæc singula ex Evangelio Joannis et Actibus apostolorum nullo negotio demonstramus. EDD.

(41) *Quasi necessarius aliquid, etc. Necessarius dixit, magis necessarium. RHEN.*

(42) *Si forte tabula ludens.* Tabulam lusoriam intelligit, seu latrunculariam, in qua tesseriis et calculis ludebatur. Qui tabulam fritillum explicant, forte minus bene. Nam fritillum est alveolus in quem tessere seu cubi conjiciuntur agitanturque, a forma oblonga pyrgus dicitur, πύργος. Sic Horatio mittere in pyrgum talos. Martialis alveolum hunc turriculam vocat. LE PR.

(43) *Audientiam scilicet verbi.* Audientia vox Latina est qua et usus Tullius de Senect. « Facitque persæpe ipsa sibi audientiam, » etc. LE PR.

(44) *Paratura.* Paraturum vocat id quod præstat materiam. RHENAN.

(45) Libellus scilicet adversus Apellatianos, qui liber hodie non exstat. SEML. — An liber iste Adversus APPELLEM an adversus Apelletianos inscribi debeat, aliquandiu me dubitare fecit, quod inter cæteros hæreticos, adversus quos scripsit Tertullia-

nus, enumeret Vincentius Lirinensis Apellem ; ex quo etiam hæsitavimus num plures essent libelli ab Auctore adversus ipsum et discipulos ejus conscripti. Verum cum, toties facta Apellis mentione atque nullius alterius, nullam tamen libri cujuspiam adversus eundem mentionem præterquam hoc loco faciat, fit mihi credibile, et unicum esse ab eo conscriptum, et adversus Apelletianos inscriptum : maxime, cum etiam Apelletianos B. Cyprianus nuncupet Apellis discipulos, ep. 73, ab Jubaian. Atqui obscuriora quidem sunt verba Tertulliani ; sed hoc sibi vult, argumentum libri adversus Apelletianos potissimum fuisse, an « angelus ille igneus mali præses, qui et nundum hunc (juxta illos) instituerat, et sollicitatis animabus carnem astruxerat, ad quod tamen spiritum, et voluntatem, et virtutem Christi habuerit, dignum aliquid poenitentia fecerit. » Utpote qui dicerent, sicuti legitur lib. de Præscript. adv. hæret. c. 31, « illum mundo inferiori permiscuisse poenitentiam, quia non illum tam perfecte fecisset, quam superior mundus institutus fuisset. » Quod ipsum interim pulchre contra illos retorquet, illic ubi loquitur, de sua paratura repercutiens.... De sollicitatis autem animabus ab igneo illo deo, angelo juxta Apellem, vide lib. de

pœnitentia fecerit, cum angelum etiam de figura erraticæ ovis interpretentur. Teste igitur pœnitentia institutoris sui, delictum erit mundus; siquidem omnis pœnitentia confessio est delicti (46), quia locum non habet nisi in delicto. Si mundus delictum est quia ⁸⁹ corpus et membra, delictum erit proinde ⁹⁰ et cœlum, et cœlestia cum cœlo. Si cœlestia ⁹¹, et quidquid inde conceptum prolaturumque est, mala arbor malos **770** fructus edat necesse est (*Matth. viii*). Caro igitur Christi de cœlestibus structa, de peccati constituit ⁹² elementis, peccatrix de peccatorio censu ⁹³, et par ⁹⁴ jam ⁹⁵ crit ejus substantiæ, id est nostræ, quam peccatricem Christo dedignantur inducere ⁹⁶. Ita si nihil de ignominia interest, aut aliam purioris notæ materiam excogitent Christo, quibus displicet nostra, aut eandem agnoscant ⁹⁷, qua etiam cœlestis melior esse non potuit. Legimus plane (*I Cor. xv*): *Primus homo de terræ limo; secundus homo de cœlo*. Non tamen ad materiæ differentiam spectat, sed tantum terrenæ retro substantiæ carnis primi hominis, id est Adæ, cœlestem de spiritu substantiam opponit secundi hominis, id est Christi. Et adeo ad spiritum, non ad carnem, cœlestem hominem refert: ut quos sic ⁹⁸ comparat, constet in hac carne terrena cœlestes fieri, spiritu scilicet. Quod si secundum carnem quoque cœlestis Christus, non compararentur ⁹⁹ illi non ¹ secundum carnem cœlestes. Si ergo qui ² fiunt cœlestes, qualis et ³ Christus, terrenam carnis substantiam gestant; hinc ⁴ quoque confirmatur, ipsum

etiam Christum in carne terrena fuisse cœlestem, sicut ⁵ sunt qui ei adæquantur.

CAPUT IX.

Prærendimus adhuc, nihil quod ex alio acceptum sit, ut aliud sit quam id de quo sit acceptum, ita **771** aliud ⁶ esse ⁷, ut non suggerat ⁸ unde sit acceptum. Omnis materia sine testimonio originis suæ non est, etsi demutetur in novam proprietatem. Ipsum certe corpus ⁹ nostrum, quod de limo figuratum ¹⁰ etiam ¹¹ ad fabulas nationum (47) veritas transmissit, utrumque originis elementum ¹² confitetur; carne terrenum ¹³; sanguine, aquenium ¹⁴. Nam ¹⁵, licet alia sit species qualitatis, hoc est, quod ¹⁶ ex alio aliud fit, cæterum, quid est sanguis, quam rubeus humor? quid caro quam terra conversa in figuras suas ¹⁷? Considera singulas qualitates, musculos ut glebas (48), ossa ut saxa, etiam circum papillas calculos quosdam (49); aspice nervorum tenaces connexus (50), ut traduces radicem, et venarum ramosos discursus, ut ambages rivorum, et lanugines ut muscos, et comam ut cepitem, et ipsos medullarum in abdito thesauros, ut metalla carnis. Hæc omnia terrenæ originis signa et in Christo fuerunt: hæc ¹⁸ sunt quæ illum Dei Filium celavere, non alias tantummodo hominem existimatum, quam ex humani ¹⁹ substantia corpori. Aut edite aliquid in illo cœleste de Septemtrionibus, et **772** Vergiliis ²⁰ et Suculis (51) emendicatum. Nam quæ enumeravimus, adeo ter-

Variæ lectiones.

⁸⁹ Quam *Rig. Seml. Ven.* ⁹⁰ Perinde *Rig. Ven.* ⁹¹ Cum cœlo. Si cœlestia non habet *cod. Agob. Ligalt. Ven.* ⁹² Constat *Rig. Ven.* ⁹³ Sensu *Par. Lugdun.* ⁹⁴ Pars *Rig. Ven.* ⁹⁵ Jam. *omitt. Rhen. Pam.* ⁹⁶ Christus designatur induere *Pam. Rhen.* ⁹⁷ Eam cognoscant *Pam. Rhen.* ⁹⁸ Ei *Rig. Ven.* ⁹⁹ Comparantur *Rig. Ven.* ¹ Non abest a *Rig. Ven.* ² Qui abest a *Rhen. Fran.* ³ Est *Pam. Rhen.* ⁴ Hic *Rhen. Seml.* ⁵ Ii *add. Rig. Ven.* ⁶ Aliud *omitt. Seml.* in totum præmittit. *Pam. Rhen.* ⁷ Est *Rhen. Pam. Jun.* ⁸ Quia suggerat *Jun.* ut suggerat *Seml.* cui non suggerat *Rhen. Pam.* ⁹ Hoc *add. Rhen. Seml.* ¹⁰ Est *add. Seml.* ¹¹ Ut jam *Lat.* ¹² Utriusque originem elementi *Rig. Ven. Seml.* ¹³ Terram *Rig. Ven. Pam. Rhen. Seml.* ¹⁴ Sic *cod. Ursin. Wouw.* Aquam *Rig. Ven.* aquanam *Pam. Rhen. Seml.* ¹⁵ Nam *omitt. Rhen. Pam. Seml.* ¹⁶ Quo *Jun.* ¹⁷ Terra in figura sua *alii.* ¹⁸ Et *Rig. Ven.* ¹⁹ Exstantem humana *Rig. Ven.* ex humana *cod. Pithæi.* ²⁰ Virgiliis *Seml.*

Commentarius.

Anima, c. 23. De mundo ab illo instituto lib. de *Præscript.* c. 34 et 51. De carne hominis proinde ab eodem exstructa, insuper lib. de *Resurr. carn.*, c. 5. De Christi denique carne, non ab illo angelo creata, sed ex cœlestibus sideribus structa, contra Apellem late disputavit Auctor hujus libri, et 6, et lib. II. *adv. Marcionem*. Consentit in his omnibus Epiphanius, præterquam quod inferiorem deum nuncupet, quem Auctor angelum igneum: quem interim agnoscunt B. Augustin. hæc, 23, Isidorus lib. *adv. Marc.*, Rabanus noster, B. Honorius et Gratianus in *Catalogo hæretic.* Hoc peculiare Auctori, quod de pœnitentia angeli creatoris jam dictum est; sicuti et illud, quod figuram erraticæ ovis (*Luc. xv*) de illo interpretati sint, quasi gaudium fuerit in cœlo apud angelos Dei de illo uno peccatore ad pœnitentiam converso, quam contra maluit Auctor interpretari de homine lapso, et per christum requisito, sicuti etiam alii veteres omnes. *PAM.*

(46) Omnis pœnitentia confessio est delicti. Non ergo sufficit Lutheranorum definitio: Pœnitentia, nova vita. *PAM.*

(47) Ad fabulas nationum. Promethei fabulam.

D Innuit Japeti filium, qui homines primum e luto formavit. De hoc Satyra 13 Juvenalis. Ovid. lib. I *Metam.* Horat. lib. I *Carm. Le Pa.*

(48) Musculos ut glebas. Optime musculos comparat glebis; nam sicut hæc non sunt adeo solidæ, ut lapides, nec adeo fluxæ, ut terra pulvereæ; ita musculi medium est inter ligamentum, quod durum, et nervum, qui mollior, ut expendit Galenus lib. I de *usu part.* et Vesalius lib. II de *Corporis humani Fabrica*; nam aliter musculi, qui organa voluntarii motus, commode cedere humana nequissent *LAC.*

(49) Etiam circum papillas calculos quosdam. Attrectata papilla, Septimius grumulis glandularum duriusculis impleri sibi manum senserat. Sic lib. II ad Nationes dixit, Ubera lapilliscere. *RIG.*

(50) Nervorum tenaces connexus. Syndesmata sunt ligamenta solidissima humani corporis notat, qui ab aliquibus nervi vocantur, sed non stricte, de quibus Galen. lib. XXXI de *locis affect.* *LAC.*

(51) De Septemtrionibus, et Vergiliis, et Suculis. Stellæ illas dicit, quæ prope Ursam minorem pluri figuram referunt, quæ Septemtriones sive a forma bovm junctorum qui triones, quasi teriones, sive a septem trionibus, quoniam tria trigona re-

renæ testimonia carnis sunt, ut et nostræ. Sed nihil novum, nihil peregrinum deprehendo. Denique, verbis tantummodo et factis, doctrina et virtute sola Christi, homines ²¹ obstupescabant. Notaretur ²² etiam carnis in illo novitas miraculo habita. Sed carnis terrenæ non mira conditio: ipsa erat, quæ cætera ejus miranda faciebat. Cum dicerent: *Unde huic doctrina et signa ista?* etiam despicientium formam ejus hæc erat vox. Adeo nec humanæ honestatis corpus fuit (52), nedum cælestis claritatis. Tacentibus apud nos ²³ quoque prophetis de ignobili aspectu ejus, ipsæ passionēs, ipsæque contumeliæ loquuntur: passionēs quidem humanam carnem, contumeliæ vero inhonestam (53) probavere ²⁴. An ausus esset aliquis ungue summo perstringere corpus novum (54), ²⁵ sputaminibus contaminare faciem, nisi merentem (55)? Quid dicis cælestem carnem, quam unde cælestem intelligas, non habes? Quid terrenam negas, quam unde terrenam ²⁶ agnoscas, habes? Esuriit sub diabolo, sitiit sub Samaritide, lacrymatus est super Lazarum, trepidavit ²⁷ ad mortem. **¶¶¶** Caro enim, inquit, *infirmæ*. Sanguinem fudit postremo ²⁸ Hæc sunt, opinor, signa cælestia. Sed quomodo, inquam ²⁹, contemni et pati posset, sicut et dixi, si quid in illa carne de ³⁰ cælesti generositate radiasset? Ex hoc ergo convincimus nihil in illa de cælis fuisse, propterea ut contemni et pati posset.

CAPUT X.

Convertor ad alios ³¹ æque sibi prudentes, qui carnem Christi animalem affirmant, quod anima caro

ait facta, ergo et caro anima, et sicut caro animalis, ita et anima carnalis. Et hic itaque causas requiro. Si, ut animam salvam faceret, in semetipso suscepit animam Christum, quia salva non esset nisi per ipsum, dum in ipso; non video cur eam carnem fecerit animalem, induendo carnem, quasi aliter animam salvam facere non posset, nisi carneam factam. Cum enim nostras animas non tantum non carneas, sed etiam a ³² carne disjunctas salvas præstet; quanto magis illam, quam ipse suscepit, etiam non carnem redigere potuit in salutem! Item cum præsumant ³³ non carnis, sed animæ nostræ (56) solius liberandæ causa processisse Christum; primo, quam absurdum est, ut animam solam liberaturus, id genus eorporis eam fecerit, quod non erat liberaturus! Deinde, si anima nostras per illam, quam gestavit, liberare suscepit, illam quoque, quam gestavit, nostram gestasse debuerat, id est, nostræ formæ, cujuscumque formæ est in occulto anima nostra, non tamen carneæ. Cæterum, non nostram animam liberavit, si carneam habuit; nostra enim carnea non est. Porro si non nostram liberavit, quia carneam liberavit ³⁴, nihil ad nos ³⁵, quia nostram liberavit. Sed nec liberanda erat, quæ non erat nostra, ut scilicet carnea: non enim periclitabatur, si non erat nostra, id est, non carnea. Sed liberatam constat illam. Ergo non fuit carnea; et fuit nostra, si ea ³⁶ fuit quæ liberaretur, quoniam ³⁷ periclitabatur. Jam ergo, si anima non fuit carnalis in Christo, nec caro potest animalis fuisse.

Variæ lectiones.

²¹ Christum hominem *Rig. Ven.* ²² Autem *add. Rig. Ven.* ²³ Vos *Rhen. Seml.* ²⁴ Probavere *omitt. Rig. Ven.* ²⁵ Illam *add. Jun. ulla Rhen.* ²⁶ Terrenam *aberrat a cod. Agob.* ²⁷ Lacrymatur s. L. trepidat *Rhen. Pam.* ²⁸ Postremo fudit *cod. Agod.* ²⁹ Inquit *cod. Agob.* ³⁰ De *omitt. Rhen. Seml.* ³¹ Mos *cod. Agob. Rhen. Seml. Oberth.* ³² In *Rhen. Seml. Oberth.* ³³ Præsumat *Rhen. Seml. Oberth.* ³⁴ Quia carneam liberavit *absunt a Rhen.* ³⁵ Carnea non est, *add. Rhen.* ³⁶ Non *inser. alii.* ³⁷ Quomodo *alii.*

Commentarius.

presentant. Vergiliæ, quæ et Pleiades dicuntur, septem sunt stellæ ante Tauri genua, una tamen occultatur; eæ incunte vere apparent, unde Vergiliæ dicuntur. Sicular quæ Hyades, eodem tempore oriuntur, suntque etiam septem in fronte Tauri. **LE PA.**

(52) Adeo nec humanæ honestatis corpus fuit. Sic libro adversus Judæos: *ne aspectu quidem honestus*. Quæ verba confirmant quod supra notavimus, numisma visum Romæ penes Lælium Pasqualinum, dein penes Card. Altempsium, ad lib. *De Patientia*. Gregorius Bæticus, sive quis alius auctor lib. *De fide*, Isaïæ verba sic reddit: *Non est species ei, neque honor formæ: et vidimus eum, et non habebat speciem neque decorem, sed species ejus sine honore*. **RIG.**

(53) Contumelia vero inhonestam. Rigaltius ad cap. 5 hujus libri deformem Christum putat, et item nonnulli alii hoc loco abutuntur. Quibus passionis Dominicæ memoria os obturare posset, si hoc a Tertulliano dici animadverterent de tempore dolorum. Nam formosum fuisse plurima argumenta convincunt. Mitto picturas a B. Luca exaratas. Sanctus Hieronymus epist. 140 ad Principiam: « Nisi enim habuisset et in vultu quiddam oculisque sidereum, nunquam eum statim secuti fuissent

apostoli; nec qui ad comprehendendum eum venerant corruissent. » A. Chrysostomus hom. 28 in *Matth.*: « Nam ut faciendis signis erat mirabilis, sic visu gratiosissimus fuisse traditur. » Bonaventura, in *Spec.*, citat Augustini verba in hunc sensum. Deformitatem quam inter patiendum contraxit, optime explicat B. Bernardus, tract. de *Pass. LE PA.*

(54) An ausus esset aliquis ungue summo perstringere corpus novum? Corpus inusitatum alicujus pulchritudinis, aut cælestis claritatis. Augustinus in *Psal. cxxvii*: « Et nisi fœdum putarent, non insilirent, non flagellis cæderent, non spinis coronarent, non sputis inhonestarent. Mirabilis forma exarmasset tortores, atque etiam sine voce remissionem impetrasset. »

(55) Sputaminibus contaminare faciem, nisi merentem? Quis non exhorreat audaciam dicti? faciem Christi merentem conspui! dignam quæ sputaminum jaculis contaminaretur! Da veniam, Christe. Hoc deforme tuum deosculamur supplices. Et prosit nobis dixisse nostrum esse quod debita nostra fecere. **RIG.**

(56) Non carnis, sed animæ nostræ. Hactenus exemplar Agobardi. Itaque res deinceps agetur tantum cum codicibus Ursini et Pithæi. **RIG.**

CAPUT XI.

Sed aliam argumentationem eorum convenimus, exigentes, cur animaleam carnem subeundo Christus animam eamalem videatur habuisse. Deum enim, inquit, ³⁸ gestivit ³⁹ animam visibilem hominibus exhibere, faciendo eam corpus, quæ retro invisibiliis **774** exstiterit, natura nihil, nec semetipsam videntis, præ impedimento carnis huius, ut etiam disceptaretur, nata ⁴⁰ anima an non, mortalisme sit, an non ⁴¹. Itaque animam corpus effectam in Christo, ut eam et nascentem et morientem, et, quod sit amplius, resurgentem videremus. Et ⁴² hoc autem quale erat ⁴³, ut per carnem demonstraretur anima sibi aut nobis, quæ per carnem non poterat agnoscere: ut sic ostenderetur, dum id sit, cui latebat, id est caro? tenebras videlicet accepit, ut lucere posset ⁴⁴. Denique, adhuc ⁴⁵ prius retractemus, an isto modo ostendenda fuerit anima, an in totum invisibilem eam retro allegent; utrum quasi incorporalem, an etiam habentem aliquod genus corporis proprii. Et tamen cum invisibile dicant, corporalem eam constituunt, habentem quod invisibile sit. Nihil enim habens invisibile, quomodo potest invisibilis dici? Sed ne esse quidem potest, nisi ⁴⁶ habens per quod sit. Cum autem sit, habeat necesse est aliquid, per quod est. Si habet ⁴⁷ aliquid per quod est, hoc erit corpus ejus. Omne quod est, corpus est sui generis; nihil est incorporale, nisi quod non est. Habente igitur anima invisibile corpus, qui visibilem eam facere suscepit, utique dignius id ejus visibile fecisset, quod invisibile habebatur, quia nec hic mendacium aut infirmitas Deo competit: mendacium, si aliud animam, quam quod erat, demonstravit; infirmitas, si id quod erat demonstrare non valuit. Nemo ostendere volens hominem, cassidem aut personam ei inducit. Hoc autem factum est animæ, si in carne ⁴⁸ conversa ⁴⁹ alienam induit ⁵⁰ superficiem. Sed et si incorporalis anima deputetur, ut aliqua vi rationis occulta, sit quidem anima, corpus tamen non sit, quidquid est anima; proinde impossibile Deo non erat, et pro-

A posito ejus congruentius competeat, nova aliqua corporis specie eam demonstrare, quam ista communi omnium, alterius (57) jam notitiæ: ne sine causa visibilem ex invisibili facere gestisset animam, istis scilicet quæstionibus opportunam, per carnis in illam ⁵¹ humanæ defensionem. Sed non poterat Christus inter homines nisi homo videri. Redde igitur Christo fidem suam; ut qui homo voluerit incedere, animam quoque humanæ conditionis ostenderit, non faciens eam carneam, sed inducens eam carne.

775 CAPUT XII.

Ostensa sit nunc anima per carnem, si constiterit illam ostendendam quoquo modo ⁵² fuisse, id est incognitam sibi et nobis (58). Quanquam in hoc vana distinctio est; quasi non se orsum ab anima simus, cum totum, quod sumus, anima sit (59). Denique sine anima nihil sumus, ne hominis quidem, sed cadaveris nomen. Si ergo ignoramus animam, ipsa se ignorat (60). Itaque ⁵³ superest hoc solummodo inspicere, an se anima hic ⁵⁴ ignorarit, ut nota quoquo ⁵⁵ modo fieret. Opinor, sensualis est animæ natura. Adeo, nihil animale sine sensu; nihil sensuale sine anima. Et ut impressius ⁵⁶ dixerim, animæ anima sensus est. Igitur cum omnibus anima sentire præstet, et ipsa sentiat omnium etiam sensus, nedum qualitates (61), qui ⁵⁷ verisimile est, ut ipsa sensum sui ab initio sortita non sit? Unde illi, scire quod interdum sibi sit necessarium, ex naturalium ⁵⁸ necessitate, si non scit suam qualitatem, cui quid necessarium est? Hoc quidem in omni anima recognoscere est; notitiam sui dico; sine qua notitia sui nulla anima se ⁵⁹ ministrare potuisset. Puto autem magis hominem, animal solum rationale, compotem et animam esse sortitum, quæ illum facit ⁶⁰ animal rationale, ipsa in primis rationalis. Porro, quomodo rationalis, quæ efficit hominem rationale animal, si ipsa rationem suam nescit, ignorans semetipsam? Sed adeo non ignorat, ut auctorem, et arbitrum et statum suum

Variæ lectiones.

³⁸ Inquit Rhen. ³⁹ Gestavit Rig. ⁴⁰ Est add. Rhen. ⁴¹ Mortalis ne sit annon absunt a Vatic. codd. et ed. 1. Rhen. abjicit etiam Jun. ⁴² Ex Rhen. Par. Pam. ⁴³ Erit Rhen. Pam. Seml. ⁴⁴ Possit Pam. Rhen. Seml. ⁴⁵ Ad hoc Rhen. Seml. Oberth. ⁴⁶ Nihil alii. ⁴⁷ Habet abest a Rhen. Seml. ⁴⁸ Carnem alii. ⁴⁹ Conversam Pam. Rhen. Smel. ⁵⁰ Induis Pam. ⁵¹ In illam. aberat a cod. Pithæi. ⁵² Quomodo Rhen. Seml. ⁵³ Ita Seml. ⁵⁴ Hic abest a Rhen. Seml. ⁵⁵ Quomodo Rhen. Seml. ⁵⁶ Pressius Rhen. ⁵⁷ Cui Pam. Fran. ⁵⁸ Naturali Pam. Fran. Par. ⁵⁹ A se Fran. Par. Pam. ⁶⁰ Faciat Rhen. Seml.

Commentarius.

(57) Alterius. Alterius dixit, pro alius, id est diversæ RHENAN.

(58) Incognitam sibi et nobis. Rationem insinuat, cur dicerent Valentiniiani ostendendam animam, quasi esset incognita, perinde est incognita atque ostendenda. LAC.

(59) Cum totum quod sumus anima sit. Fuit Platoniorum et Pythagoreorum placitum animam solum esse hominem. Ita Plato in Alcibiade, ubi probat corpus non esse hominem, sed homini; externa vero non esse hominis, sed fortunæ. Adversus quem hanc quæstionem agit Joannes Crispus, lib. ix, De ethnicis philos. Præterea illud refutat Adrianus

Sasbout Delphius hom. 3 super Genesim, juxta Platonis sententiam. LAC.

(60) Si ergo ignoramus animam, ipsa se ignorat. Verum hoc est, nam vis intellectiva in anima est, nec aliter quam intellectu percipi potest anima; materialis enim sensus non attingit rem spiritalem. Unde si animam non cognoscimus, neque anima se cognoscit. LAC.

(61) Nedum qualitates. Qualitates vocat, non quod rigide philosophi mere accidentia, sed proprietates licet essentialis rerum, nempe qualiter et quæ sint, ut postea ait de anima: Si non scit suam qualitatem. LAC.

norit. Nihil adhuc de Deo discens, Deum nominat : nihil adhuc de iudicio ejus admittens, Deo commendare se dicit ⁶¹. Nihil magis audiens, quam spem nullam esse post mortem, et bene et male defuncto cuique imprecatur ⁶². Plenius hæc prosequitur libellus quem scripsimus *de Testimonio animæ*. Alioquin, si anima semetipsam ignorans erat ab initio, nihil a Christo cognovisse debuerat, nisi qualis esset. Nunc autem non effigiem suam discit ⁶³ a Christo, sed salutem. Propterea ⁷⁷⁶ Filius Dei descendit, et animam subiit; non ut ipsa se anima cognosceret in Christo, sed ut Christum in semetipsa; non enim se ignorando de salute periclitatur, sed Dei Verbum. *Vita*, inquit (*I Joan.* 1, 2), *manifestata est*; non anima, etc. : *Veni*, inquit (*Luc.* 1x, 56), *animam salvam facere* : non dixit, *ostendere*. Ignorabamus nimirum animam, licet invisibilem, nasci et mori, nisi corporaliter exhiberetur. Ignoravimus plane resurrectionem cum carne. Hoc erit quod Christus manifestavit. Sed et hoc non aliter in se, quam in Lazaro aliquo, cujus caro non erat animalis, ita nec anima carnalis. Quid ergo amplius innotuit nobis de animæ ignoratæ retro dispositione? Quid invisibile ejus fuit, quod visibilitatem per carnem desideraret?

CAPUT XIII.

Caro facta est anima, ut anima ostenderetur. Nunquid ergo et caro anima facta est, ut caro manifestaretur? Si caro anima est, jam non anima est, sed caro. Si anima caro est, jam non caro est, sed anima. Ubi ergo caro (63), et ubi anima est, alterutrum facta est. Imo si neutrum sunt, dum alterutrum alterum fiunt, certe perversissimum, ut carnem nominantes, animam intelligamus, et animam significantes, carnem interpretemur. Omnia periclitabuntur aliter accipi quam sunt, et amittere quod sunt, dum aliter accipiuntur, si aliter quam sunt, cognominantur. Fides nominum salus est proprietatum. Etiam cum demutantur qualitates, accipiunt vocabulorum possessiones. Verbi gratia, argilla excocia testæ vocabulum suscipit; nec communicat cum ⁶³ vocabulo pristini generis, quia nec

cum ipso genere. Proinde et anima Christi, caro facta, non potest non id esse quod facta est, et id non esse quod fuerit, aliud scilicet facta. Et quoniam proximum adhibuimus exemplum, plenius eo utemur. Certe enim testa ex argilla unum est corpus, unumque vocabulum, unius scilicet corporis. Nec potest ⁶⁴ dici et argilla, ⁷⁷⁷ quia quod fuit, non est; quod autem non est, omnino ⁶⁵ non adhæret. Ergo et anima caro facta, uniformis, solidata : scilicet ⁶⁶ singularitas tota ⁶⁷ est, et indiscreta substantia. In Christo vero invenimus animam et carnem simplicibus et nudis vocabulis editas, id est animam animam, et carnem carnem (64); nusquam animam carnem, aut carnem animam : quando ita nominari debuissent : si ista fuissent : sed etiam sibi quamque substantiam divise pronuntiatas ab ⁶⁸ ipso, utique ⁶⁹ pro duarum qualitatum distinctione, seorsum animam, et seorsum carnem. Quid ⁷⁰ *anxia est*, inquit (*Matth.* xxvi, 38), *anima mea usque ad mortem?* et (*Joan.* vi) : *Panis quem ego dedero pro salute mundi* (65), *caro mea est*. Porro, si anima caro fuisset, unum esset in Christo carnea anima, aut caro animalis. At cum dividit species, carnem et animam, duo ostendit : si duo, jam non unum; si non unum, jam nec anima carnalis, nec caro animalis; unum enim est anima caro, aut caro anima. Nisi et seorsum aliam gestabat animam, præter eam quæ caro erat, et aliam circumferebat carnem, præter illam quæ anima erat. Quod si una caro, et una anima; illa tristis usque ad mortem, et illa panis pro mundo salute; salvus, est numerus duarum substantiarum, in suo genere distantium, excludens carneæ animæ unicam speciem.

CAPUT XIV.

Sed angelum, aiunt, gestavit Christus. Qua ratione? Qua et hominem. Eadem ergo est et causa, ut hominem gestaret Christus : salus hominis fuit causa; scilicet, ad restituendum quod perierat. Homo perierat; hominem restitui oportuerat. Ut angelum gestaret Christus, nihil tale de causa est. Nam etsi angelis perditio reputatur, in ignem præ-

Variæ lectiones.

⁶¹ Didicit *Rhen. Seml.* dicit. *Ven.* ⁶² Didicit *Rhen. Seml.* ⁶³ Cum *abest a Pam. Rig.* ⁶⁴ Testa *add. Pam. Rhen.* ⁶⁵ Non est et non adhæret, et anima *Pam. Rhen.* ⁶⁶ Sed *Pam. Rhen.* ⁶⁷ Tuta *Pam. Rhen.* ⁶⁸ Pronuntiata sub *Pam. Rhen.* ⁶⁹ Ubique *codd. Wouw.* ⁷⁰ Et *add. Lat.*

Commentarius.

(62) *Et bene et male defuncto cuique imprecatur.* Crudelitatis et immanitatis fuit mortuos conviciis afficere, unde notum illud pietatis erga mortuos signum S. T. T. L. Terram gravem enim optare imprecatio quædam erat. *LE PR.*

(63) *Ubi ergo caro, etc.* Tertullianus nihil habet propositi aliud, quam ut ostendat in Christo carnem et animam diversæ fuisse substantiæ. *LE PR.*

(64) *Animam animam, et carnem carnem.* Simpliciter hic affectat, ut amphibologiam vitet. *LE PR.*

(65) *Panis quem ego dedero pro salute mundi.* Frivola est quorundam objectio, qui effusum sanguinem dicunt ἀντὶ πάντων, non ἀντὶ πάντων, si hic locus spectetur. Vertit autem : *pro salute mundi*, cum deberet dicere : *pro mundi vita*. *LE PR.*

(66) *Ut angelum gestaret, nihil tale de causa est.* Id est : non fuit causa, cur angelum gestaret. Observandum unionem hypostaticam, ad restaurandam aliquam naturam, oportere fieri in eadem natura. Rationem innuit Irenæus, lib. iii, cap. 20. *LAC.*

paratum diabolo et angelis ejus, nunquam tamen illis restitutio repromissa est (67). Nullum mandatum de salute angelorum suscepit Christus a Patre. Quod Pater neque repromisit, neque mandavit, Christus administrare non **778** potuit (68). Cui igitur rei angelum quoque gestavit, nisi ut satellitem fortem, cum quo salutem hominis operaretur? Idoneus enim non erat Dei Filius, qui solus hominem liberaret, a solo et singulari serpente dejectum? Ergo jam non unus Deus, nec unus salutificator, si duo salutis artifices, et utique alter altero indigens. An vero, ut per angelum liberaret hominem? Cur ergo descendit ad id quod per angelum erat expediturus? Si per angelum, quid et ipse? Si per se, quid et angelus? Dictus est quidem magni consilii angelus, id est nuntius; officii, non naturæ vocabulo. Magnum enim cogitatum Patris, super hominis scilicet restitutione, annuntiaturus sæculo erat. Non ideo tamen sic angelus intelligendus ut aliqui ⁷¹ Gabriel aut Michael. Nam et filius a domino vineæ mittitur ad cultores, sicut et famuli, de fructibus petiunt. Sed non propterea unus ex famulis deputabitur filius, quia famulorum successit officio. Facilius ergo dicam, si forte, ipsum Filium angelum, id est nuntium Patris, quam angelum in Filio. Sed cum de Filio ipso sit pronuntiatum (*Psal. viii*): *Minuisti eum modicum* ⁷² *quid citra angelos*, quomodo videbitur angelum induisse, sic infra angelos diminutus, dum homo fit ⁷³, qua caro et anima et filius hominis? qua ⁷⁴ autem Spiritus Dei et virtus Altissimi (*Luc. i*) non potest infra angelos haberi, Deus scilicet et Dei Filius. Quanto ergo, dum hominem gestat, minor angelis factus est, tanto non, dum ⁷⁵ angelum gestat. Poterit hæc opinio Ebioni convenire, qui nudum hominem, et tantum ex semine David, id est, non ⁷⁶ et Dei filium, constituit Jesum, plane prophetis aliquo ⁷⁷ gloriosorem, ut ita in illo ⁷⁸ angelus ⁷⁹ fuisse dicatur ⁸⁰; quemadmodum

A in aliquo Zacharia. Nisi quod a ⁸¹ Christo nunquam est dictum (*Zach. i*): *Et ait mihi angelus qui in me loquebatur*; sed nec quotidianum illud omnium prophetarum: *Hæc dicit Dominus*. Ipse enim erat Dominus coram, ex ⁸² sua auctoritate pronuntians (*Isa. i*): *Ego autem dico* **779** *vobis*. Quid ultra? adhuc Isaiam exclamantem audi (*Isa. LXIII*): *Non angelus neque legatus, sed ipse Dominus salvos eos fecit*.

CAPUT XV.

Licuit et Valentino, ex privilegio hæretico, carnem Christi spiritalem comminisci. Quidvis eam fingere potuit, quisquis humanam credere noluit: quando (quod ad omnes dictum est) si humana non fuit, nec ex homine, non video ex qua substantia ipse ⁸³ se ⁸⁴, Christus hominem et filium hominis pronuntiavit (*Joan. viii, 40*): *Nunc autem vultis occidere hominem veritatem ad vos locutum*; et (*Luc. vi, 5*): *Dominus est sabbati Filius hominis*. De ipso enim Isaias (*Isa. LIII, 3*): *Homo in plaga, et sciens ferre imbecillitatem*; et Jeremias (*Jerem. xvii*): *Et homo est, et quis cognoscet* ⁸⁵ *illum?* et Daniel (*Dan. vii*): *Et super nubes tanquam filius hominis*. Etiam Paulus apostolus (*I Tim. ii*): *Mediator Dei et hominum, homo Christus Jesus*. Item Petrus in Actis apostolorum (*Act. i*): *Jesum Nazarenum, virum vobis a Deo destinatum* (69), utique hominem. Hæc sola sufficere vice præscriptionis debuerunt ad testimonium carnis humane, et ex homine sumptæ, et non spiritualis; sicut nec animalis, nec sideræ, nec imaginariæ; si sine studio et artificio contentionis hæreses esse potuissent. Nam, ut penes quemdam ex Valentini factione ⁸⁶ legi, primo non putat terrenam et humanam ⁸⁷ Christo substantiam informatam, ne deterior angelis Dominus deprehendatur, qui non terrenæ carnis exsisterunt ⁸⁸; dehinc, quod oporteret similem nostri carnem simili-

Variæ lectiones.

⁷¹ Aliqui *abest a Par.* ⁷² Modico *Rhen. Seml.* ⁷³ Sit *Rig. Ven.* ⁷⁴ Quia *Rhen. Seml.* ⁷⁵ Nondum *Pam. Seml.* ⁷⁶ Natum, non item *Pam. Fran.* non idem *Seml.* ⁷⁷ Modo *add. Lat.* ⁷⁸ Nonnullis *add. Fran. Pam.* ⁷⁹ Angelum *Rhen. Seml.* ⁸⁰ Edicat *Rhen. Seml.* ⁸¹ A *omitt. Rhen. Seml.* ⁸² Et *Pam. Fran.* ⁸³ Ipse *abest a Par.* ⁸⁴ Se *abest a Rhen. Seml.* ⁸⁵ Cognovit *Rhen. Seml.* ⁸⁶ Natione *Rig. Ven.* ratione *Rhen.* ⁸⁷ Et humanam *omitt. Rhen. Seml.* ⁸⁸ Exsisterint *Rhen.*

Commentarius.

(67) *Nunquam tamen illis restitutio repromissa est.* Prævertit hic Origenistas et dæmoniacos recentiores, qui restitutionem dæmonibus aliquando pollicentur, et pro dæmonibus passum Christum dixerunt. Unde licet præcedentibus verbis, in illis *ignem* deficiat *æternum*, hic supplet, quoniam nunquam illis restitutio repromissa est. Causas cur angeli non restituendi, appingit Damasc. lib. ii, *de Fide orthod.* cap. 3 et 4; D. Thomas i p. quæst. 63, art. 2. Causa scilicet theologica est: nam quod hominibus mors est, angelis est casus; et sicut hominibus omnis spes respiciendi sublata est post mortem, ita angelis post casum. Inde Lactantius, lib. vii, cap. 26. LAC.

(68) *Quod pater neque repromisit, neque mandavit, Christus administrare non potuit.* Quasi dicat: De-

D buit administrare quæ Pater promisit et mandavit, ut videas commendatam obedientiam Christi. Ad rem Clemens Alex. lib. i *Pædag.* cap. 12, ait mandata esse veluti characteres divinos, quibus potentia velut infunditur ad perficiendum aliquid: *Χαρακτῆρὲς αἰνὰς ἐντολὰς αὐτὰς τὰς ἐν αὐτοῖς δύναται. Μανδὰτα ὡς χαρακτῆρες ἐννοεῖται, ὡς ἐν αὐτοῖς δύναται. Μανδὰτα ὡς χαρακτῆρες ἐννοεῖται, ὡς ἐν αὐτοῖς δύναται.* Mandata ut characteres insinuat Deus, ut ipsa perficere possimus. LAC.

(69) *Virum nobis a Deo destinatum.* Vulgata: *approbatum*. Ortum discrimen ab exemplaribus Græcis: nam aliqua habent ἀποδοτεῖν, quod vulgatus *approbatum* vertit, quædam vero ἀποδοτεῖν, quod est declaratum, exhibitum, demonstratum, sive, ut reddit Tertullianus, *destinatum*. LAC.

ter nasci, non de spiritu, nec de Deo, sed ex viri voluntate. Et cur non de corruptela (70), sed de incorruptela? Et quare non, sicut et illa resurrexit, et in cœlo resumpta est, ita et nostra, par ejus, statim assumitur? aut cur illa, par nostræ, non æque in terram dissoluta est? Talia et ⁸⁹ ethnici volutabant: Ergo Dei filius in tantum humilitatis exhaustus? Et, si resurrexit in exemplum spei nostræ, cur nihil tale de nobis probatum est? **780** Merito ethnici talia, sed merito et hæretici. Nunquid enim inter illos distat, nisi quod ethnici non credendo credunt, at hæretici credendo non credunt? Legunt denique (*Psal. viii*): *Minorasti eum modico citra angelos*, et negant inferiorem substantiam Christi, nec hominem se, sed vermem pronuntiantis (*Psal. xxi*); qui (*Isa. liii*) *nec formam habuit, nec speciem*; sed forma ejus ignobilis, despecta ⁹¹ citra omnes homines; homo in plaga, et sciens ferre imbecillitatem. Agnoscunt hominem Deo mistum, et negant hominem. Mortuum credunt, et quod est mortuum, ex incorruptela natum esse contendunt: quasi corruptela aliud sit a morte, « Sed et nostra caro statim resurgere debebat. » Exspecta: nondum inimicos suos Christus oppressit, ut cum amicis de inimicis triumphet.

CAPUT XVI.

Insuper, argumentandi libidine, ex forma ingenii hæretici, locum sibi fecit Alexander ille, quasi nos affirmemus, idcirco Christum terreni census induisse carnem, ut evacuet in semetipso carnem peccati. **C** Quod etsi diceremus, quacunque ratione muniremus sententiam nostram, dum ne tanta amentia, qua putavit, tanquam ipsam carnem Christi opine-mur, ut peccatricem, evacuatam in ipso: cum illam et ad dexteram Patris in cœlis presidere meminimus, et venturam inde, suggestu paternæ claritatis, prædicemus. Adeo, ut evacuatam non possumus ⁹² dicere, ita nec peccatricem; nec eva-

cuatam, in qua dolus non fuit. Defendimus autem (71), non carnem peccati evacuatam esse in Christo, sed peccatum carnis; non materiam, sed naturam; nec substantiam, sed culpam, secundum Apostoli auctoritatem dicentis (*Rom. viii, 3*): *Evacuavit peccatum in carne*. Nam et alibi (*ibid.*), *in similitudine*, inquit, *carnis peccati* fuisse Christum. Non quod similitudinem carnis acceperit, quasi imaginem corporis, et non veritatem; sed similitudinem peccatricis carnis vult intelligi; quod ipsa non peccatrix caro Christi, ejus fuit par, cujus erat **781** peccatum; genere, non vitio Adæ: quando hinc etiam confirmamus eam fuisse carnem in Christo, cujus natura est in homine peccatrix; et sic in illa peccatum evacuatam, quod in Christo sine peccato habeatur, quæ in homine sine peccato non habebatur. Nam neque ad propositum Christi faceret evacuantis peccatum carnis, non in ea carne evacuare illud, in qua erat natura peccati, neque ad gloriam. Quid enim magnum, si in carne meliore, et alterius, id est non peccatricis naturæ, nævum ⁹³ redemit? Ergo, inquis, si nostram induit, peccatrix fuit caro Christi. Noli constringere explicabilem sensum. Nostram enim induens, suam fecit; suam faciens, non peccatricem eam fecit. Cæterum (quod ad omnes dictum sit, qui ideo non putant carnem nostram in Christo fuisse, quia non fuit ex viri semine) recordentur Adam ipsum in hanc carnem, non ex semine viri factum. Sicut terra conversa est in hanc carnem sine viri semine, ita et Dei Verbum potuit sine coagulo in ejusdem carnis transire materiam.

CAPUT XVII.

Sed remisso Alexandro cum suis syllogismis, quos in argumentationibus torquet, etiam cum psalmis Valentini (72), quos magna impudentia quasi idonei alicujus auctoris interserit, ad unam

Variæ lectiones.

⁸⁹ Et omitt. *Rhen. Seml.* ⁹⁰ Volutabant *Pam. Rhen.* ⁹¹ Defecta *Fran. Pam.* ⁹² Possimus *Jun.* ⁹³ Nexum *Jun.*

Commentarius.

(70) *Et cur non de corruptela*. Hæ sunt argutiæ Valentinianorum, quæ Alexander ille conscripserat. Questio hæc postea renovata in Oriente: utrum scilicet Christi caro corruptibilis vel incorruptibilis fuerit, ut monuit Reginus comes, epist. ad Fulgent. ejus meminit Ferrandus Diaconus in *Parænetico*. *LAC.*

(71) *Defendimus autem*. Integrum hoc caput apologia est pro Christianis contra calumnias Alexandri, qui imponebat illis existimare peccatricem carnem Christum habuisse. Miror Baronium, an. Christi 209, hoc caput non intellexisse; tribuit enim Alexandro huic diversissimam hæresim ab ea quam habuit. Ita enim Alexandrum exprobrans exclamat: « Carnem Christi, sui ortu, pro scelus impie dicebat infectam fuisse peccato. » Non enim id dicebat Alexander, sed dicebat nos Catholicos id dicere, in quo egregie mentiebatur. Ac propterea ipse carnem Christi, ne diceret infectam fuisse peccato, spiritualemente fingebat. Id colligi ex Tertuliano potest, non aliud. Ac propterea duo agit in

hoc capite: primum purgat Catholicos ab hac impostura; alterum, explicat quomodo, licet caro Christi fuerit ac nostra, tamen non peccatrix fuerit. Quamobrem titulus capitis (in vet. edit.), qui obscurus est, potuit decipere Baronium; erit itaque hic clarior: « Responsio pro Catholicis, quod caro vera Christi peccatrix non fuerit. » *LAC., adnotantibus EDD.*

(72) *Cum Psalmis Valentini*. Eorundem infra fit mentio cap. 20: « Nobis quoque ad hanc speciem Psalmi patrocinabuntur; non quidem apostatæ, et hæretici, et Platonici Valentini, » etc. Videtur autem ex posteriori loco Valentinus una cum Nicolaitis et Gnosticis (quibus eum errorem ascribit Philastrius) non agnovisse Psalmos David. Quos postea imitatus Paulus Samosatenus, teste Euseb. *Histor. Eccl.* lib. vii, cap. 24, Psalmos qui in Dominum Jesum dicebantur, cessare fecit, velut neotericos et nuper inventos; a se vero compositos, diebus Paschæ, in medio ecclesiæ, mulieres canere jussit; ita ut horresceret si quis audiret. Quæ verba ideo in

jam lineam congressionem dirigamus, an carnem **A** Christus ex virgine acceperit, ut hoc præcipue modo humanam eam constet, si ex humana matrice substantiam traxit. Quanquam liquit ⁹⁴ jam et de nomine hominis, et ⁹⁵ de statu qualitatis, et de sensu tractationis, et de exitu passionis humanam constituisse. Ante omnia autem commendanda erit ratio quæ præfuit, ut Dei Filius de virgine nasceretur. Nove nasci debebat novæ nativitatis dedicator, de qua signum daturus Dominus ab Isaia prædicabatur. Quod ⁹⁶ est istud signum? *Ecce virgo concipiet in utero, et pariet filium* (Isa. VII). Concepit igitur virgo et peperit Emmanuelem, Nobiscum Deum. Hæc est nativitas nova, dum homo nascitur in Deo; **789** in quo homine Deus natus est, carne antiqui seminis suscepta, sine semine antiquo (73), ut illam novo semine, id est spiritualiter reformaret exclusis antiquitatis sordibus, expiatam. Sed tota novitas ista, sicut et in omnibus, de veteri figura est, rationali per virginem dispositione ⁹⁷ Domino nascente. Virgo erat adhuc terra nondum opere compressa, nondum sementi subacta: ex ea hominem factum accepimus ⁹⁸ a Deo in animam vivam. Igitur si primus Adam de terra ⁹⁹ traditur, merito sequens, vel novissimus Adam, ut Apostolus dixit, proinde de terra, id est, carne nondum ¹ generationi resignata, in spiritum vivificantem a Deo est prolatus. Et tamen, ne ² mihi vacet incursus nominis Adæ (74), unde Christus ³ Adam ab Apostolo ⁴ dictus est, si terreni non fuit census homo ejus? Sed et hic ratio defendit, quod Deus ⁵ imaginem et similitudinem suam, a diabolo captam, æmula operatione recuperavit. In virginem enim adhuc Evam (75) irrepserat verbum ædificatorium mortis; in virgi-

nem æque introducendum erat Dei Verbum extructorium vitæ: ut quod per ejusmodi sexum abierat ⁶ in perditionem, per eundem sexum redigeretur in salutem. Crediderat Eva serpenti: credidit Maria Gabrieli. Quod illa credendo deliquit, hæc credendo delevit. Sed ⁷ Eva nihil tunc concepit in utero ex diaboli verbo. Imo concepit. Nam exinde ut abjecta pareret, et in doloribus pareret, verbum diaboli semen illi fuit. Enixa est denique diabolum fratricidam. Contra, Maria eum edidit, qui carnalem fratrem Israel, interemptorem suum, salvum quandoque præstaret. In vulvam ergo Deus Verbum suum detulit, bonum fratrem, ut memoriam mali fratris eraderet ⁸. Inde prodeundum fuit Christo ad salutem hominis, quo homo jam damnatus intraverat.

CAPUT XVIII.

Nunc, ut simplicius respondeamus, non compete-
bat **788** ex semine humano Dei Filium nasci, ne si ⁹ totus esset filius hominis, non esset et Dei filius, nihilque haberet amplius Salomone (76), et amplius Jona; et de Ebionis opinione credendus erat, Ergo, jam Dei Filius ex Patris Dei semine (77), id est spiritu, ut esset et ¹⁰ hominis filius, caro ei sola ¹¹ erat ex hominis carne sumenda, sine viri semine. Vacabat enim viri semen ¹², apud habentem Dei semen. Itaque, sicut nondum natus ex virgine, patrem Deum habere potuit sine homine matre ¹³; æque, cum de virgine nasceretur, potuit matrem habere hominem ¹⁴ sine homine patre. Sic denique homo cum Deo, dum caro hominis cum spiritu Dei. Caro sine semine, ex homine; spiritus cum semine, ex Deo. Igitur si fuit dispositio rationis (78)

Variæ lectiones.

⁹⁴ Licuit Rhen. Seml. ⁹⁵ Et omitt. Rhen. Seml. ⁹⁶ Quid Rig. ⁹⁷ Homine add. Fran. Par. Pam. ⁹⁸ Accipimus Rhen. Pam. Seml. ⁹⁹ Ita inser. Par. ¹ Non Rhen. Seml. ² Næ Fran. Pam. utrumvis omitt. Lat. ³ Ad eundem Christus Rhen. Seml. in Christum pro Adæ unde Christus Pam. ⁴ Apostolis Lat. ⁵ Dei Rhen. Seml. ⁶ Abierit Fran. Rig. Ven. ⁷ Et add. Rhen. Seml. ⁸ Redderet Rhen. ⁹ Nisi Rhen. ¹⁰ Et omitt. Pam. Rhen. ¹¹ Ea sola quæ Rhen. Seml. ¹² Semen viri Rhen. Seml. ¹³ Matre omitt. Rhen. ¹⁴ Hominem omitt. Rhen.

Commentarius.

medium adducta, ut agnoscant quos auctores imitentur nostri moderni Maroticorum potius, quam Christi psalmorum cantores et cantatrices, idque tali cum boatu, ut animus audientium perhorrescat. PAM.

(73) *Carne antiqui seminis suscepta, sine semine antiquo*. Licet enim Christus carnem assumpserit peccati macula deformem, non tamen deformitatem illam induit, peccatum non assumpsit. Assumptione quippe illa *antiquis sordibus expiatam* accepit. LE PA.

(74) *Ne mihi vacet incursus nominis Adæ*. Hoc est, ne elabi sinam occasionem argumentandi ex nomine Adam. Incursum dicit argumentationis impetum. RIC.

(75) *In virginem enim adhuc Evam*, etc. Conferitur hic Eva cum beatissima Virgine. Antitheses vero illæ non insolentes sunt Patribus: Evam in Mariam transfusam dixit S. Bernardus. Sergius Hierapolita de natali Virginis dixit illam esse ἀνάληψιν τῆς Εὔας. *reparationem Evæ*. Cesso in ro satis communi. LE PA.

(76) *Nihilque haberet amplius Salomone*. Hæresim Hebionis, quod Christus non esset Dei Filius, ex XII Matth. artificiose confutat: *Ecce plusquam Jonas hic; et ecce plusquam Salomon hic*. Invertit ordinem, ut etiam Irenæus lib. III, cap. 29: « Si enim Joseph filius esset, quemadmodum plus poterat quam Salomon, aut plus quam Jonas habere? » LAC.

(77) *Dei semine*. Libenter amplectuntur theologi verbum istud, ut rationem suam fulciant, cur sancti Spiritus processio filiatio non sit, uti et Verbi processio. Nempe dicunt, quia Verbum ex semine Dei processit, non Spiritus sanctus. Quodnam hoc Dei semen? Respondent, speciem intelligibilem, seu notitiam sui. Sed hoc scholæ viderint. Tertullianus id non sigillatim explicuit, sed generalius dixit: *Id est, spiritu Dei*. LAC.

(78) *Igitur si fuit dispositio rationis*, etc. Hoc ait, quia Valentiniani dicebant, Christum Dominum per Virginem prolatum et proditum in mundum, nec tamen quidquam ex ea accepisse: quos item refutant Origenes dial. II *de Christo homine*; Ire-

super Filium Dei ex virgine proferendum, cur non ex virgine acceperit corpus, quod de virgine protulit? Quia aliud est quod a Deo sumpsit. Quoniam, inquit, *Verbum (Joan. 1) caro factum est*. Vox ista quid caro factum sit contestatur; nec tamen periclitatur, quasi statim aliud sit factum caro, et non Verbum. Si ex carne factum est Verbum caro, aut si ex semine ipso ¹⁵ factum est, Scriptura dicat. Cum Scriptura non dicat, nisi quod sit factum, non et unde sit factum; ergo ex alio, non ex semine ipso ¹⁶ suggerit factum. Si non ex semine ipso ¹⁷, sed ex alio, jam hinc trata, ex quo magis credere congruat, carnem factum Verbum, nisi ex carne, in qua et factum est, vel quia ipse Dominus sententialiter et definitive pronuntiavit (*Joan. iv*): *Quod in carne natum est, caro est*, quia ex carne natum est. Sed si de homine tantummodo dixit, non et de semetipso, plane nega hominem Christum, et ita defende non et in ipsum competisse. Atquin subjicit (*ibid.*): *Et quod de spiritu natum est, spiritus est*. Quia Deus spiritus est, et de Deo natus est. Hoc utique vel eo magis in ipsum tendit, **781** si et in credentes ejus. Si ergo et hoc ad ipsum, cur non et illud supra? Neque enim dividere potes hoc ad ipsum, illud supra ad ceteros homines, qui utramque substantiam Christi, et carnis et spiritus, non negas. Cæterum, si tam carnem habuit, quam spiritum, cum de duarum substantiarum conditione pronuntiat, quas et ipse gestat, non potest videri de spiritu quidem suo, de carne vero non sua determinasse. Ita, cum ipse sit de spiritu Dei, et spiritus Deus est, et Deus ¹⁸ ex Deo natus ipse est, et ex carne hominis, homo n carne generatus.

CAPUT XIX.

Quid est ergo, *non ex sanguine, neque ex voluntate carnis, neque ex voluntate viri, sed ex Deo nati sunt* ¹⁹? Hoc quidem capitulo ego potius utar, cum adulteratores ejus obduxero (79). Sic enim scriptum esse contendunt: *Non ex sanguine, nec ex carnis voluntate, nec ex viri, sed ex Deo natus est*, quasi supra dictos credentes in nomine ejus designet, ut ostendat esse semen illud ²⁰ arcanum (80) electorum et spiritualium ²¹, quod sibi imbuunt. Quomodo autem ita erit, cum omnes qui

credunt in nomine Domini, communi lege generis humani, ex sanguine, et ex carnis, et ex viri voluntate nascentur, etiam Valentinus ipse? Adeo singulariter, ut de Domino scriptum est: *Et ex Deo natus est*. Merito, quia Verbum Dei, et cum Verbo Dei spiritus et in spiritu Dei virtus, et quidquid Dei est Christus. Qua caro autem, non ex sanguine, nec ex carnis et viri voluntate: quia ex Dei voluntate Verbum caro factum est. Ad carnem enim, non ad Verbum pertinet negotiatio ²² formalis nostræ nativitatæ, quia caro sic habebat nasci, non Verbum. Negans autem ex carnis quoque voluntate natum, cur non negavit etiam ex substantia carnis? Neque enim, quia ex sanguine negavit, substantiam carnis renuit, sed materiam seminis, quam constat sanguinis esse **785** calorem, ut despumatione mutatum in coagulum sanguinis feminæ. Nam ex coagulo in caseo vis est substantiæ, quam medicando constringit, id est lactis. Intelligimus ergo, ex concubitu nativitatem Domini negatam, quod sapit voluntas viri et carnis, non ex vulvæ participatione. Et quid utique tam exaggeranter inculcavit, non ex sanguine, nec ex carnis voluntate, aut viri, natum, nisi quia ea erat caro, quam ex concubitu natam nemo dubitaret? Negans porro ex concubitu, non negavit ex carne; imo confirmavit ex carne, quia non proinde negavit ex carne, sicut ex concubitu negavit. Oro vos, si Dei spiritus ²³ non de vulva carnem participaturus descendit in vulvam, cur descendit in vulvam? potuit enim extra eam fieri caro spiritalis simplicius multo, quam intra vulvam fieret extra vulvam ²⁴. Sine causa eo se intulit, unde nihil extulit. Sed non sine causa descendit in vulvam: ergo ex illa accepit. Quia si non ex illa accepit, sine causa in illam descendit, maxime ejus qualitatis caro futurus, quæ non erat vulvæ, id est spiritalis.

CAPUT XX.

Qualis est autem tortuositas vestra, ut ipsam ex syllabam, præpositionis officio ascriptam, auferre quæeratis, et alia magis uti, quæ in hac specie non invenitur penes Scripturas sanctas? *Per* virginem dicitis natum, non ex virgine; et in vulva, non ex vulva. Quia et angelus in somnis ad Joseph: *Nam*

Variæ lectiones.

¹⁵ Semetipso Pam. Rig. ¹⁶ Semetipso Par. Rig. Ven. ¹⁷ Semetipso Par. Rig. Ven. ¹⁸ Et Deus abest a Rhen. Par. Fran. Pam. ¹⁹ Natus est Pam. Rhen. ²⁰ Illius Rhen. Seml. ²¹ Spiritualium Par. Fran. Pam. ²² Negatio Pam. Rhen. Seml. ²³ Filius Fran. Par. Pam. Rhen. ²⁴ Extra vulvam abest Fran. Pam.

Commentarius.

næus, lib. iii, contra Valent.; Euthymius, 2 p. Papanol., et alii apud Canisium, lib. iii de Deipara, cap. 16, Lac.

(79) Cum adulteratores ejus obduxero, etc. Adulteratores sunt κάρηλοι seu κάρηλεύοντες λόγον τοῦ Θεοῦ. Seu vocat hæreticos Scripturæ adulteratores, quia eam pessimis interpretationibus corrumpabant. LE PR.

Obduxero, etc. Profligavero, delevero, ut usus est cap. 46, Apolog., et lib. de Resurrect. carnis: sæpe

vocat adulteratores, qui locum Joannis usurpabant pessime, ut Valentinianum somnium fulcirent; non quia vitarent lectionem ipsam. Lac.

(80) Semen illud arcanum. Somnium illud perstringit de semine animali et spiritali Valentinianorum, quæ electis inducuntur a Demiurgo et Achamoth, ut cap. 25 adversum Valentia. narrat ipse, volebant illud ex Deo hoc semen notare. Cæterum, alii legunt semen illius. Lac.

quodin ea natum est, inquit (Matth. 1) de Spiritu sancto est; non dixit ex ea Nempe tamen, etsi ex ea dixisset, in ea dixerat; in ea enim erat, quod ex ea erat. Tantumdem ergo, et cum dicit, in ea, et ex ea consonat; quia ex ea erat, quod in ea erat. Sed bene, quod idem dicit Matthæus, originem Domini decurrens ab 786 Abraham usque ad Mariam: Jacob, inquit, generavit Joseph, virum Mariæ, ex qua nascitur Christus. Sed et Paulus grammaticis istis silentium imponit: Misit, inquit (Galat. iv, 4), Deus Filium suum factum ex muliere. Nunquid per mulierem, aut in muliere 25? Hoc quidem impressius, quod factum potius 26 dicit, quam natum: simplicius enim enuntiasset natum. Factum autem dicendo, et Verbum caro factum est consignavit, et carnis veritatem ex virgine factæ 27 asseveravit. Nobis quoque ad hanc speciem Psalmi patrocina-buntur, non quidem apostatæ, et hæretici, et 28 Platonici Valentini, sed sanctissimi et receptissimi prophetæ David. Ille apud nos canit Christum, per quem se cecinit ipse Christus. Accipe Christum, et audi Dominum Patri 29 Deo colloquentem 30 (Psal. xxi): Quia tu es qui avulsisti me ex utero matris meæ; ecce unum. Et spes mea ab uberibus matris meæ; super te sum projectus ex vulva; ecce aliud. Et ab utero matris meæ Deus meus es tu; ecce aliud 31. Nunquid ad sensus ipsos decertemus. Avulsisti me 32, inquit, ex utero. Quid avellitur, nisi quod inhæret, quod infixum, innexum est ei, a quo, ut auferatur, avellitur? Si non adhæsit utero, quomodo avulsus est? Si ad hæsit qui avulsus est, quomodo adhæsisset,

nisi dum ex utero est (81) per illum nervum umbilicarem (82), quasi folliculi sui traducem (83) ad nexus 33 origini vulvæ (84)? Etiam cum quid extraneum extraneo agglutinatur, ita concarnatur et convisceratur cum eo cui agglutinatur, ut cum avellitur, rapiat secum ex corpore aliquid a quo avellitur, quasi sequelam quamdam abruptæ unitatis (85), et producis 34 mutui coitus (86). Cæterum quæ ubera matris suæ nominat? Sine dubio, quæ hausit. Respondeant obstetrices, 787 medici et physici, de uberum natura, an aliter manare soleant, sine vulvæ genitali passione, suspendentibus 35 exinde venis sentinam illam inferni 36 sanguinis 37, et ipsa translatione decoquentibus in materiam lactis lætiorem 38. Inde adeo fit, ut uberum tempore, menses sanguinum vacent. Quod si Verbum caro ex se factum est, non ex vulvæ communicatione, nihil operata vulva, nihil functa 39, nihil passa; quomodo fontem suum transfudit in ubera, quæ, nisi habendo, non mutat? Habere autem sanguinem non potuit lacti subministrando, si non haberet causas sanguinis ipsius, avulsionem scilicet suæ carnis. Quid fuerit novitatis in Christo ex virgine nascendi, palam est: scilicet, solummodo hoc, quod ex virgine, secundum rationem quam edidimus; et uti virgo esset regeneratio nostra, spiritaliter ab omnibus inquinamentis sanctificata per Christum, virginem et ipsum, etiam carnaliter, ut ex virginis carne,

CAPUT XXI.

Si ergo contendunt hoc competisse novitati, ut

Variæ lectiones.

25 Mulierem Pam. Rhen. 56 Potius omitt. Seml. 27 Fac tam Pam. Ven. 28 Et abest a Par. 29 Accipe et David Domino Rhen. accipe Christum et David Domino Jun. 30 Eloquentem Rhen. Seml. 31 Aliter Rhen. Seml. 32 Me omitt. Rhen. Pam. 33 Adnexam Rhen. 34 Traducis Fran. Par. traducem Pam. producem Rhen. Seml. 35 Pandentibus Lat. pendentibus Pam. Rhen. 36 Infernis cod. Wouw. interni Pam. Fran. Par. 37 In mamillam add. Pam. Rhen. 38 Latiore Rhen. Seml. 39 Nihilo juncta Rhen. Seml.

Commentarius.

(81) Dum ex utero est. Hoc est, dum ad uterum pertinet, quasi pars et portio uteri. Rig.

(82) Per illum nervum umbilicarem. Nervum umbilicarem dicit venarum et arteriarum compaginem quatenus collatis in umbilicum fibris coeunt. Rig. — Nervus umbilicaris est vena illa quæ dependet in uterum. et contingit illum; nervus ille tradux vocatur etiam, quoniam per eum traducitur cibus ad fœtum. LE PA.

(83) Quasi folliculi sui traducem. Folliculum vocat, quam Hippocrates sive Polybius ὄλκον, τὸν περιέχοντα τὴν γονήν. His autem verbis χόριον describi ait Galenus involuerum fœtus, Hesyschio, Κάλυμμα τὸ συγγεγόμενον ἐκ τῆς κοιλίας: Latini dixerunt Secundas. In iis autem sunt venæ, quibus tanquam traducibus traducitur sanguis ad fœtus umbilicum, ideoque Septimius nervum quem appellat umbilicarem, folliculi traducem esse ait. Folliculum dici vulvam notat Servius in Georg. Genitali arvo, inquit, pro muliebri folliculo, quem scilicet vulvam vocant, ut etiam Plinius docet. Nam folliculus ante dicebatur. Rig.

(84) Adnexusus origini vulvæ. Reddo veterum exemplarium scripturam, annexum origini vulvæ. Fœtus, inquit, portio viscerum matris dicitur, et ex utero

esse intelligitur per illum nervum umbilicarem annexum origini vulvæ. Etenim venæ et arteriæ per quas a matre sanguis et spiritus ad fœtum fertur, originem ducunt ab venis et arteriis uteri seu vulvæ, quarum extrema in interiorem vulvæ regionem dehiscent. Neque aliter fœtus cum matre intercedit communicatio. Galeni verba sunt, libro de Fetus formatione: Ἡ δὲ ἀρχὴ τῆς γενέσεως τῶν ἀγγείων τούτων ἐστὶν ἐκ τῶν κατὰ τὰς μήτρας ἀρτηριῶν καὶ φλεβῶν. Ὅντις τὴν ἐντὸς χώραν τῆς μήτρας ἀναστρέφονται τὰ πέρατα. Καὶ διὰ τούτων μόνων ἡ κοινὴ τοῖς κυομένοις ἐστὶν πρὸς τὰς χυύσας. Rig. — Origini vulvæ. Non vulvæ originem dicit, sed originem quam de vulva sumit nervus umbilicaris. Rig.

(85) Quasi sequelam quamdam abruptæ unitatis. Bene hoc Septimius, cum quid extraneum extraneo agglutinatur. Nam quod ad fœtum spectat, negant medici sic pertinere ad matrem aut ad vulvam, ut ambo aliqua sui parte in unitatem coalescant. Ὡς δὲ δὲ μήτρας, ἀνευ συμφύσεως, inquit Galenus de fœtu. Rig.

(86) Et producis mutui coitus. Sic legitur in codice Pithœi. Producem dicit quemadmodum supra traducem. Igitur unitatem mutuo coitu productam dicit esse producem mutui coitus. Rig.

quemadmodum non ex viri semine, ita nec ex virginis carne fieret Dei Verbum : quare non hoc sit tota novitas, ut caro non ⁴⁰ semine nata ⁴¹. carne processerit? Accedant ⁴² adhuc cominus ⁴³ ad congressum, *Ecce, inquit, virgo concipiet in utero*. Quidnam? Utiue Dei Verbum, non viri semen ⁴⁴ : certe ut pareret filium. Nam, *Et pariet, inquit, filium*. Ergo, ut ipsius fuit concepisce, ita ipsius est quod peperit; licet non ipsius fuerit quod concepit. Contra si Verbum ex se caro factum est, jam ipsum se concepit et peperit, et vacat prophetia. Non enim virgo concepit, neque peperit, si non quidquid ⁴⁵ peperit ex verbi concepto, caro ipsius est. Sola hæc autem prophetæ vox evacuabitur? an et angeli, conceptum et partum virginis annuntiantis? an et omnis jam Scriptura, **788** quæcunque matrem pronuntiat Christi? Quomodo enim mater, nisi quia in utero ejus fuit? Sed nihil ex utero ejus accepit, quod matrem eam faceret, in cujus utero fuit. Hoc nomen non debet caro extranea ⁴⁶. Matris uterum non appellat, nisi filia uteri, caro. Filia uteri porro non est, si sibi nata est. Tacebit ⁴⁷ igitur et Elisabeth prophetam portans ⁴⁸ jam Domini sui conscium infantem, et insuper Spiritu sancto adimpleta. Sine caussa enim dicit (*Luc. 1*) : *Et unde mihi, ut mater Domini mei ad me veniat* ⁴⁹? si Maria non filium, sed hospitem in utero gestabat Jesum. Quomodo dicit : *Benedictus* ⁵⁰ *fructus uteri tui*? Quis hic fructus uteri, qui non ex utero germinavit; qui non in utero radicem egit; qui non ejus est, cujus est uterus? Et qui utique fructus uteri? Christus. An quia ipse est flos de virga profecta ⁵¹ ex radice Jesse; radix autem Jesse, genus David; virga ex radice, Maria ex David? Flos ex virga, filius Mariæ, qui dicitur Jesus Christus, ipse erit et fructus. Flos enim fructus : quia per florem et ex flore omnis fructus eruditur in fructum. Quid ergo? negant et fructui suum florem, et flori suam virgam, et virgæ suam radicem,

A quo minus suam ⁵² radix sibi vindicet per virgam proprietatem ejus quod ex virga est, floris et fructus. Siquidem omnis gradus generis ab ultimo ad principalem recensetur, ut jam nunc carnem Christi, non tantum Mariæ, sed et David per Mariam, et Jesse per David, sciant adhærere. Ideo ⁵³ hunc fructum ex lumbis David, id est, ex posteritate carnis ejus jurat illi Deus concessurum in throno ipsius. Si ex lumbis David, quanto magis ex lumbis Mariæ (87), ob quam in lumbis David!

CAPUT XXII.

Deleant igitur et testimonia dæmonum (88) filium David proclamantia ⁵⁴ Jesum : sed testimonia apostolorum delere non poterunt ⁵⁵, si dæmonum indigna **789** sunt. Ipse imprimis Matthæus, fidelissimus Evangelii commentator, ut comes Domini, non aliam ob causam, quam ut nos originis Christi carnalis compotes faceret, ita exorsus est : *Liber genituræ Jesu Christi, filii David, filii Abraham*. His originis fontibus genere manante, cum gradatim ordo deducitur ad Christi nativitatem ⁵⁶, quid aliud quam caro ipsa Abrahæ et David, per singulos traducem sui faciens, in virginem usque describitur inferens Christum, imo ipse Christus proditur ⁵⁷ de virgine? Sed et Paulus, utpote ejusdem Evangelii et discipulus et magister, et testis, qua ⁵⁸ ejusdem ipsius ⁵⁹ Christi apostolus, confirmat Christum ex semine David secundum carnem, utique ipsius. Ergo ex semine David caro Christi. Sed secundum Mariæ carnem, ex semine David : ergo ex Mariæ carne est, dum ex semine est David. Quocunque detorseris dictum, aut ex carne est Mariæ, quod ex semine est David; aut ex David semine est, quod ex carne est Mariæ. Totam hanc controversiam dirimit idem Apostolus, ipsum definiens esse Abrahæ semen. Cum Abraham, utique multo magis David, quasi recentioris. Retexens enim promissionem benedictionis nationum in nomine Abraham; *Et in semine tuo*

Variæ lectiones.

⁴⁰ Ex inser. Pam. Rhen. ⁴¹ Nata delet Lat. ⁴² Accedam Rig. Ven. ⁴³ Communius Rhen. cod. Pithæ. ⁴⁴ Semine Rhen. ⁴⁵ Quod cod. Pithæi. ⁴⁶ Extraneæ Lat. ⁴⁷ Tacebat Rhen. Seml. ⁴⁸ Prædicans Rhen. ⁴⁹ Veniat ad me Rhen. Seml. ⁵⁰ Beatus Rhen. Seml. ⁵¹ Projecta Rhen. Rig. Seml. Ven. ⁵² Suam abest a Rhen. ⁵³ Adhærere Deo Paris. ⁵⁴ Ad inser. cod. Pithæi. ⁵⁵ Potuerunt Rhen. Seml. ⁵⁶ A Christi nativitate Rhen. ⁵⁷ Producitur Pam. Fran. Paris. ⁵⁸ Quia alii. ⁵⁹ Ipsius abest a Rhen. Seml.

Commentarius.

(87) Ex lumbis Mariæ. Hic lumbos pro utero accipit; nam quod Psal. cxxxī dicitur, *De fructu ventris tui ponam super thronum tuum*, Act. ii, interpretatus Petrus, dicit, *de fructu lumbi ejus*. Ubi est τῆς κοιλίας, quod illic τῆς κοιλίας. Quamvis illud *de fructu ventris* non careat mysterio, et opponatur lumbis, ut acute considerat Irenæus lib. iii, cap. 27. Lac.

(88) Testimonia dæmonum. Quæ sint hæc testimonia dæmonum, dubitat Pamelius; nam in Evangelio, dæmones clamarunt *Filium Dei*, vel *Jesum Nazarenum*, nunquam *Filium David*. Quid si cæcorum? sed nihil muto. Ut exitum inveniret Pamelius quæstioni, Tertullianum arguit oblivionis, quod verba Chananæ Math. xv, *Miserere mei, fili David*, filiæ ejus dæmoniæ assumperit. Ego non multum laboro de hac re : cum revera dæmonia clamant *Filium Dei*, potuit Tertullianus mutare *Filium Dei* in

D *filium David*. Tamen, ut ineptus ego, non refero ad testimonia, quæ sunt in Scriptura, sed ad ea, quæ alibi multa sunt, quale est illud Augustini, lib. 4 de *Consensu Evangel.*, cap. 15 : « Quid? quod isti vani laudatores, et Christianæ religionis obliqui obtretractores, propterea non audent blasphemare Christum, quia quidam philosophi eorum sicut in libris suis Porphyrius Siculus prodidit, consuluerunt deos suos, quid de Christo responderent, illi autem oraculis suis Christum laudare compulsi sunt. Nec mirum, cum in Evangelio legamus eum dæmones fuisse confessos. » Hi enim dii gentilium verissimi erant dæmones, et laudabant Christum. Eandem etiam confessionem Cyprianus indicat, *de Idol. vanit.* Et si velis dolare multis hanc paginam, adi Plutarchum. *Cur oracula siluerint*. Lac.

benedicentur omnes nationes: « Non, inquit, dixit, *seminibus*, tanquam de pluribus; sed *semine* ⁶⁰, tanquam de uno, quod est Christus. » Qui hæc legimus et credimus, quam debemus et possumus agnoscere in Christo carnis qualitatem? Utique non aliam, quam Abraham; siquidem semen Abraham Christus: nec aliam, quam Jesse, siquidem ex radice Jesse flos Christus: nec aliam, quam David, siquidem fructus ex lumbis David Christus: nec aliam quam ex Maria, siquidem ex Mariæ utero Christus. Et adhuc superius: nec aliam quam Adam, siquidem secundus Adam, Christus. Consequens ergo est, ut aut illos spiritalem carnem habuisse contendant, quo eadem conditio substantiæ deducatur in Christo: aut concedant carnem Christi spiritalem non fuisse, quæ non de spiritali stirpe censetur.

CAPUT XXIII.

Sed agnoscimus adimpleri propheticam vocem Simeonis, **790** super adhuc recentem infantem Dominum pronuntiatam (*Luc. 11*): *Ecce hic positus est in ruinam et suscitationem multorum in Israel, et in signum quod* ⁶¹ *contradicetur*. Signum enim natiuitatis Christi, secundum Isaiam: *Propterea dabit vobis Dominus ipse signum; ecce virgo concipiet in utero, et pariet filium*. Agnoscimus ergo signum contradicibile, conceptum et partum virginis Mariæ; de quo Academici isti, Peperit, et non peperit; virgo, et non virgo: quasi non, etsi ita dicendum esset, a nobis magis dici conveniret. Peperit enim, quæ ex sua carne: et non peperit, quæ non ex viri ⁶² semine. Et virgo, quantum a viro; non virgo, quantum a partu (89). Non tamen ut ideo, peperit, et ⁶³ non peperit; ⁶⁴ ideo, virgo, quæ non virgo, quia non de visceribus suis mater. Sed apud nos nihil dubium, nec retortum in ancipitem defensionem. Lux, lux; et tenebræ, tenebræ; et Est, est; et, Non, non. Quod amplius, hoc a malo est ⁶⁵. Peperit, quæ peperit. Et si virgo concepit, in partu suo nupsit ⁶⁶ ipsa patefacti corporis lege (90), in quo nihil interfuit, de vi masculi admissi, an emissi, idem ⁶⁷ illud sexus (91) resignaverit ⁶⁸. Hæc denique vulva est propter quam et de aliis scriptum est: *Omne masculinum adaperiens*

vuleam, sanctum vocabitur Domino. Quis vere sanctus, quam Dei ⁶⁹ Filius? Quis proprie vulvam adaperuit, quam qui clausam patefecit? Cæterum, omnibus nuptiæ patefaciunt. Itaque magis patefacta est, quia magis erat clausa. Utique magis non virgo dicenda est, quam virgo, saltu quodam mater ante, quam nupta. Et quid ultra de hoc retractandum est, cum hac ratione Apostolus, non ex virgine, sed ex muliere editum Filium Dei pronuntiavit, agnovit adaptæ vulvæ nuptialem passionem? Legimus quidem apud Ezechielem (92) de vacca illa quæ peperit, et non peperit. Sed videte, ne vos jam tune ⁷⁰ providens Spiritus sanctus notarit hac voce. disceptaturos super uterum Mariæ. Cæterum, non contra illam suam simplicitatem, pronuntiasset dubitative, **B** *Isaia dicente (Isa. vi): Concipiet, et pariet.*

CAPUT XXIV.

Quod enim Isaia sacculat in suggillatione hæreticorum **791** ipsorum, et imprimis (*Isa. v*): *Væ qui faciunt dulce amarum, et tenebras lucem*; istos scilicet notat, qui nec vocabula ista in luce proprietatum suarum conservant; ut anima non alia sit, quam quæ vocatur, et caro non alia quam quæ videtur ⁷¹, et Deus non alius, quam qui prædicatur. Ideo etiam Marcionem prospiciens: *Ego sum*, inquit (*Isa. xlv*), *Deus, et alius absque me non est*. Et cum in ⁷² alio ⁷³ idipsum eodem modo dicit: *Ante me Deus non fuit*, nescio quas illas Valentinianorum **C** *Æonum genealogias* pulsat. Et, *Non ex sanguine, neque ex carnis et viri voluntate, sed ex Deo (Joan. 1) natus est*, Ebion respondit. *Æque, Etiam si angelus de cælo* ⁷⁴ *aliter evangelizaverit vobis quam nos, anathema sit (Galat. 1)*; ad energema Apelleiæ virginis Philumenes filium ⁷⁵ dirigit. Certe, *qui negat Christum in carne venisse, hic antichristus est (I Joan. 1v)*. Nudam et absolutam et simplici nomine naturæ suæ pronuntians carnem, omnes disceptatores ejus ferit. Sicut et definiens ipsum quoque Christum unum, multiformis ⁷⁶ Christi argumentatores quatit, qui alium faciunt Christum, alium Jesum; alium elapsam de mediis turbis, alium detentum; alium **D** in secessu montis, in ambitu nubis sub tribus arbitris clarum; alium cæteris passivum, ignobilem;

Variæ lectiones.

⁶⁰ Semini *Fran. Pam.* ⁶¹ Cui *Pam. Fran.* ⁶² Virili *Rhen. Seml.* ⁶³ Ideo *Par. Rhen.* non tamen et ideo peperit, quia non ex carne sua peperit, et *Pithæ*. ⁶⁴ Non peperit et *delet Pithæ*. ⁶⁵ Est *abest a Rhen Seml.* ⁶⁶ Non nupsit *add. Par. cod. Ursin.* ⁶⁷ Id est *Rhen. Pam.* ⁶⁸ Resignavit *Pam. Rhen.* ⁶⁹ Sancti alii. ⁷⁰ Nos jam nunc *Rhen. Seml.* ⁷¹ Alia sit qua videtur *Pam.* ⁷² In *abest a Rhen. Seml.* ⁷³ Cum alias *Fran. Pam.* ⁷⁴ Cælis *Rhen. Seml.* ⁷⁵ Filium *Pam. Rhen.* ⁷⁶ Multifformes *Fran.*

Commentarius.

(89) *Non virgo quantum a partu*. Error hic gravissimus est. Tertullianus quippe falso dixit non virginem fuisse, quantum a partu, ut hic docet fuse. *Can. 3* Concilii Lateranensis sub Martino I decrevit beatissimam Virginem incorruptibiliter enixam. *Læ Pa.*

(90) *Ipsa patefacti corporis lege*. Legem mox recitat. *Omne masculinum adaperiens vulvam*, etc. *Ric.*

(91) *Idem illuc sexus*. Vulvam significat. Sic autem legitur in Ursini libro. *Ric.*

(92) *Apud Ezechielem*, etc. Cum in Ezechiele propheta nusquam mentio fiat illarum vocum: *Vacca peperit, et non peperit*, merito dubitant interpretes quæ sit hujus loci explicatio. Pamelius et alii putant id esse quod habetur Jobi *xxi*: *Vacca peperit, et non est privata fetu suo*. Etsi hæc non habeantur in prophetia Ezechielis, ea perire potuerunt, licet Tertulliani temporibus adhuc exstarent. Vel potuit esse Ezechiel Judæorum quidam tragedus, et non ille cujus habemus vaticinium. *Læ Pa.*

aliud magnanimum, aliud vero trepidantem; novissime, ⁷⁹ aliud passum, aliud resuscitatum: per quod suam quoque in alia carne resurrectionem asseverant. Sed bene, quod idem venit de cælis, qui est passus; idem omnibus apparebit, qui est resuscitatus. Et *videbunt* et agnoscent, *qui eum confixerunt* (Zach. xi; Joan, xix): utique ipsam carnem, in quam sævierunt; sine qua, nec ipse esse poterit, nec agnosci. Ut et illi erubescant, qui affirmant carnem in cælis vacuum sensu ut vaginam exempto Christo sedere: aut qui carnem et animam tantumdem, aut tantummodo animam, carnem vero non jam.

Variæ lectiones.

⁷⁷ Sed *inserir. Rhen. Seml.* ⁷⁸ Prædicaverimus *Par. præcaverimus Rig. Leop. Ven.* ⁷⁹ Clausula *Rhen. Seml.* ⁸⁰ Nostræ *abest a Rhen. Seml.* ⁸¹ Resurrexerit *Rhen. Seml.*

Commentarius.

(93) Ut autem clausulam de præfatione communi faciat resurrectio carnis nostræ. Hæc clausula respondet verbis illis quæ in hujusce præfatione operis leguntur: Quid fidem resurrectionis student

CAPUT XXV.

Sed hactenus de materia presenti satis. Jam enim arbitror instructam esse carnis in Christo, et ex virgine natæ, et humanæ probationem. Quod et solum discussum sufficere potuisset, ⁷⁷ citra singularem ex diverso opinionum congressionem; quam et argumentationibus earum, et scripturis quibus utuntur, provocavimus ex abundantia, uti eo, quod probavimus, quid et unde fuerit Christi caro, quid non fuerit, adversus omnes præjudicaverimus ⁷⁸. Ut autem clausulam ⁷⁹ de præfatione communi faciat resurrectio carnis nostræ ⁸⁰, alio libello defendenda, hic habebit præstructionem; manifesto jam (94), quale fuerit quod in Christo resurrexit ⁸¹.

^B inquietare, merito Christi quoque carnem quæstionibus distrahunt. » *RIG.*

(94) *Manifesto jam*, Subauditur, existente, ut Græce δὴλον ὄντος. *RHEN.*

Q. SEPT. FLOR. TERTULLIANI

LIBER

DE RESURRECTIONE CARNIS

ARGUMENTUM.

Cap. I. — De resurrectione carnis scripturus Auditor, imprimis tradit eam etiam sæculo, et præsertim Platonicis ac Pythagoricis non ignotam fuisse.

Cap. II. Hæreticos vero, etsi cum Sadducæis non agnoscant, revinci tamen tum libro, præmisso de *Carne Christi*, tum de *Deo carnis auctore*, et *Christo carnis redemptore*, libris *adversus Marcionem scriptis*; quod animæ resurrectionem non negent, præter solum Lucanum; contra quem animæ immortalitatem libro de *Anima* tutatus sit.

Cap. III. Proinde hæreticos non debere vulgi in ea deneganda ignorantiam sequi.

Cap. IV. Neque enim obstare carnis quam prætendunt ignobilitatem.

Cap. V. Primum, quod a Deo facta sit.

Cap. VI. Item, quod Dei manu exstructa.

Cap. VII. Quod jam limus in carnem reformatus et immutatus sit.

Cap. VIII. Quod apud Christianos caro abluatur, unguatur, signetur, manus impositione adumbretur, corpore et sanguine Christi vescatur, denique post conflictationes animæ, jejunia, virginitatem, viduitatem, pro nominis Christi fide moriatur.

^C Cap. IX. Quod Christus carnem, et si infirmam et peccatricem, dilexerit.

⁷⁹³ Cap. X. Quod denique Scripturis caro illustretur.

Cap. XI. Neque vero Dei potentiam excedere resurrectionem carnis.

Cap. XII. Divinæ enim potentiæ exemplum esse diei ac noctis, hiemis et æstatis, veris ac autumnii vicissitudines.

Cap. XIII. Phœnicem etiam, Orientis alitem, qui semetipsum funerans renovat.

Cap. XIV. Atqui et causam restitutionis carnis idoneam subesse Dei in bono remunerando et malo puniendo iudicium.

Cap. XV. Cum enim operarum inter se anima et caro societatem habeant, oportere etiam, aut poenæ, aut gratiæ communicare mercedem.

Cap. XVI. Etsi enim *vas animæ* caro appelletur, non tamen propterea non et meritis animæ communicare.

Cap. XVII. Atque adeo, cum animæ facta per carnem administrentur, non sufficere animam foveri aut cruciari, sine carne, pro operibus carnis.

Cap. XVIII. Deinde apud omnes edictum Dei pendere : resurrectionem mortuorum.

Cap. XIX. Quam quidam male in imaginariam significationem distorquent.

Cap. XX. Non omnia enim prophetas per imagines concionatos; tum quod si omnia figuræ, quid erit illud cujus figuræ? tum quod in ipsum Christum insigniora quæque luce clarius, vere, non figurate, adimpleta sint.

Cap. XXI. Tot quoque esse instrumenta divina, ita aperte corporalem contestantia resurrectionem, ut nullam admittant figuratæ significantiæ suspensionem.

Cap. XXII. Respiciendum esse denique ad illas Scripturas, quæ non sinunt credere, resurrectionem aut jam factam, aut ab excessu statim vitæ fieri.

Cap. XXIII. Etsi autem Apostolus, ad Colossenses, spiritaliter nos resuscitados, dicat, non negare, tamen, etiam corporaliter resurrecturos.

Cap. XXIV. Quippe cum ipse, Epistolis suis ad Thessalonicenses, resurrectionem aperte confirmet.

Cap. XXV. In Apocalypsi similiter Joannis, ipsa tempora resurrectionis indicari.

Cap. XXVI. Quid? quod liceat etiam corporalem resurrectionem de patronicio figurati eloquii prophetici vindicare.

Cap. XXVII. Tum terræ, tum vestimentorum nomine.

Cap. XXVIII. Imo, sicut vocibus, ita et rebus ac factis prophetatam resurrectionem.

Cap. XXIX. Manifestissimam denique esse de eadem Ezechielis determinationem.

Cap. XXX. Eamque talem, ut figurate aut allegorice non possit intelligi.

Cap. XXXI. Cum aliis quoque manifestis prophetarum probetur testimoniis.

Cap. XXXII. Iisque ejusmodi, quibus prædicatur etiam corporum insepulcorum resurrectio.

Cap. XXXIII. Porro etiam in Evangeliiis non omnia in parabolis a Domino pronuntiata.

Cap. XXXIV. Imo et omni resurrectionis mentione corporalitatem **794** carnis a Domino proprie significari, totumque hominem esse a Deo elevandum, quem diabolus totum, elisit.

Cap. XXXV. Utrumque proponi corpus et animam distincte ad gehennam et ad vitam æternam.

Cap. XXXVI. Hinc susdeque vertitur Sadducæorum sententia.

Cap. XXXVII. Quanquam adeo carnem Christus dicat nihil prodesse, ex materia dicti sensum esse dirigendum.

Cap. XXXVIII. Maxime, cum etiam factis mortuos resuscitando, futuram resurrectionem significari.

Cap. XXXIX. Resurrectionem quoque apostolicorum Actorum instrumenta testari.

Cap. XL. Perperam proinde suo etiam more hæreses pro se interpretari interiorem et exteriorem

A hominem, quasi per corruptionem, exterioris carnis corruptelam intelligat.

Cap. XLI. Sicuti etiam illud de domo tabernaculi nostri quæ dissolvitur.

Cap. XLII. Sed demutari duntaxat cadavera, non morte devorari; cum gigantum antiquissimorum crates adhuc supersint, sicuti etiam dixerit Auctor alibi.

Cap. XLIII. Neque vero etiam peregrinationem a corpore pro ipsis facere, quod addat Apostolus, reportare debere per corpus secundum quæ gessit quis, bonum sive malum.

Cap. XLIV. Item etiam inde quod dicat: Vitam Jesu manifestandam in corpore.

Cap. XLV. Alia etiam cæcitate eos impingere in veterem et novum hominem.

Cap. XLVI. Sicuti idem Apostolus carnem damnare videatur; carnis opera damnare.

Cap. XLVII. Carni enim salutem repromittere.

Cap. XLVIII. Apertissime denique, I *Cor.* *xiv*, resurrectionem carnis ab illo confirmari.

Cap. XLIX. Atque adeo ex antecedentibus disci, quali conditione exhæredaverit a regno Dei carnem et sanguinem, nempe carnis opera.

Cap. L. Imo, omissis ejus modi interpretationibus, ipsas quoque substantias carnis et sanguinis, non aliter quam sunt, intellectas, licere resurrectioni vindicare.

Cap. LI. Vel per Christum idipsum probari, qui carnem et sanguinem secum vexerit in coelum.

Cap. LII. Et vero, etiam eodem corpore venturos mortuos, disputare Apostolum.

Cap. LIII. Neque enim corpus animale posse animam intelligi, sed carnem.

Cap. LIV. Nec etiam, ut supra attigit, carnem a vita devorari, sed id quod in ea mortale est.

Cap. LV. Aliud insuper esse demutationem, aliud perditionem e arnis.

Cap. LVI. Alioqui absurdum esse, aliam substantiam, nempe carnis, operari; aliam, nempe animæ, mercede dispungi.

Cap. LVII. Oportere etiam resurrectionem integram credere, Scripturis id affirmantibus.

Cap. LVIII. Et carnem itaque et animam, sententiam salutis aut pœnæ subituram.

795 Cap. LIX. In ævo futuro aliam non fore dispositionem hominis quoad substantiam.

Cap. LX. Sexu etiam et membris salvam hominem resurrecturum; etsi vacent a solitis officiis vitæ necessariis.

Cap. LXI. Præsertim cum quædam illorum officia quibus Deum laudamus et prophetamus, remansura sint; et etiam in hac vita vacent cibis jejuniis functi; et sexum a genitura subducant spadones voluntarii, et Christo maritæ virgines.

Cap. LXII. Futuros denique nos, non angelos, sed sicut angelos Dei.

Cap. LXIII. Quocirca concludi, resurrecturam

carnem, et quidem omnem, et quidem ipsam, et A quidem integram.

CAPUT PRIMUM.

Fiducia Christianorum (1), resurrectio mortuorum. Illa ¹ credentes sumus; hoc credere veritas cogit. Veritatem Deus aperit; sed vulgus irridet, existimans nihil superesse post mortem; et tamen defunctis parentant, et quidem impensissimo officio (2), pro moribus eorum, pro temporibus esculentorum; ut quos negant ² sentire quidquam, escam ³ desiderare præsument ⁴. At ego magis ridebo ⁵ vulgus, tunc quoque, cum ipsos defunctos atrocissime exurit, quos postmodum gulosissime nutrit, iisdem ignibus et promerens et offendens. O pietatem de crudelitate ludentem! sacrificat, an ⁶ insultat, cum B crematis cremat (3)? Plane cum vulgo interdum et sapientes sententiam suam ⁷ jungunt. Nihil esse post mortem Epicuri schola est. Ait et Seneca, omnia post mortem finire, etiam ipsam (4). Satis est autem, si non minor philosophia Pythagoræ et Empedocli. Sed et ⁸ Platonici immortalem animam e contrario reclamant: imo adhuc proxime etiam in corpora remeabilem 796 affirmant; etsi non in eadem, etsi non in humana tantummodo; ut Euphorbus in Pythagoram, Homerus in pavum recenseantur. Certe recidivatum animæ corporalem pronuntiaverunt; tolerabilius mutata ⁹ quam negata qualitate: pulsata saltem ¹⁰, licet non adita ¹¹ veritate (5). Ita sæculum resurrectionem mortuorum, nec cum errat, ignorat.

CAPUT II.

Si vero et apud Deum aliqua secta est (6) Epicureis magis affinis quam prophetis, sciemus quid audiant a Christo Sadducæi. Christo enim servabatur, omnia retro occulta nudare, dubitata dirigere, prælibata supplere, prædicata representare; mortuorum certe resurrectionem, non modo per semetipsum, verum etiam in semetipso probare. Nunc autem ad alios Sadducæos (7) præparamur, partiariorum sententiæ illorum. Ita dimidiam agnoscunt resurrectionem, solius scilicet animæ; aspernati carnem, sicut et ipsum Dominum carnis. Nulli denique alii salutem corporali substantiæ invident, quam alterius divinitatis hæretici. Ideoque et Christum aliter disponere coacti, ne creator carnis habeatur ¹², in ipsa prius carne ejus erraverunt; aut nullius veritatis contententes eam, secundum Marcionem et Basilidem, aut propriæ qualitatis, secundum hæreses Valentini et Apellem. Atque ita sequitur, ut salutem ejus substantiæ excludant, cujus Christum consorem ¹³ negant; certi ¹⁴ illam summo præjudicio resurrectionis instructam, si jam in Christo resurrexit ¹⁵ caro. Propterea et nos volumus præmisimus *De Carne Christi*, quo eam et solidam probamus, adversum phantasmatis vanitatem ¹⁶, et humanam vindicamus, adversus (8) qualitatis proprietatem; 797 cujus conditio ¹⁷ Christum et hominem, et filium hominis inscripserit. Carneum enim atque corporeum probantes eum, proinde et obducimus (9) præscribendo nullum C alium credendum Deum præter Creatorem, dum

Variae lectiones.

¹ Illam Pam. ² Negat Rhen. ³ Etiam Pam. Rhen. Seml. ⁴ Præsumat Rhen. ⁵ Rideo alii. ⁶ Cui alii. ⁷ Suam abest a Rhen. ⁸ Et abest a Rhen. ⁹ Immutata alii. ¹⁰ Salute Rhen. Pam. ¹¹ Addita Rhen. Seml. ¹² Creatoris habeatur cod. Wouiv. Urs. ¹³ Consortem abest a Rhen. ¹⁴ Certe Rig. Ven. ¹⁵ Resurrexerit Rhen. Seml. ¹⁶ Nativitatem Fran. Pam. ¹⁷ Editio alii.

Commentarius.

(1) *Fiducia Christianorum*, etc. Resurrectionem magnam Christianis omnibus spem et fiduciam præbere, priscis Ecclesiæ temporibus, atque etiam a B. Paulo demonstratum est. S. Cyrillus Hierosol. *Catech.* XVIII: 'Πᾶς τῆς ἀγαθοεργίας ἡ τῆς ἀναστάσεως ὁ δακτύλος; Resurrectionis spes radix est cujuslibet boni operis; et S. Epiphanius in *Ancor.*: Πάντος σώφρονος λογισμοῦ κρηπίς; Totius rationis fundamentum. Nihil itaque antiquius habebant gentiles D quam ut fiduciam illam et fundamentum convellerent. Læ Pa.

(2) *Defunctis parentant, et quidem impensissimo officio*. Hoc quidem ethnici. Sed et Christianos Augustini ævo quibusdam in locis talia facitasse arguit octavus sanctissimi viri liber *De civitate Dei*, cap. 27. Epulas suas ad martyrum memorias deferrebant, orabant et offerebant ut viderentur, vel ex eis etiam indigentibus largiebantur. « Quod quidem, inquit, a Christianis melioribus non fit, ut in plerisque terrarum nulla talis est consuetudo. » Rig.

(3) *Cum crematis cremat*. Hoc est, cum mortuis sacrificat. Utitur verbis, quæ morem ostendant magis ridiculum. Rig.

(4) *Ait et Seneca, omnia post mortem finire, etiam ipsam*. Hoc jam notavit libro *de Anima*; sic autem et in *Troade*, choro XI: « Post mortem nihil est,

ipsaque mors nihil. » Rig.

(5) *Pulsata saltem, licet non adita veritate*. Sic visum Latinio. Sed vulgatam lectionem reddi placet, *pulsata salute*. Nam et convenit Septimiano sermoni, et veterum exemplarium auctoritate firmatur. Pulsavere salutis januam Platonici, vindices immortalitatis animarum, sed qualitatem et modum immortalitatis ignoravere, non adita veritate. Rig.

(6) *Si vero et apud Deum aliqua secta est*. Hoc est, apud Judæos vel Christianos, in sacris videlicet Scripturis. Sic lib. *de Testim. animæ*: « Et licet soli illum noverint Christiani, vel quæcunque apud Dominum secta. » Rig.

(7) *Ad alios Sadducæos*. De his sæpe fit mentio. Negabant animæ resurrectionem et immortalitatem, erantque secta Judæi; nunc Sadducæos alios indigitat Marcionem, Apellem, Valentium, Basilidem, Saturninum, etc. Læ Pa.

(8) *Et humanam vindicamus adversus, etc.* Lib. *de Carne Christi* scilicet, in quo probavit contra Marcionem Christi carnem veram esse. Apelles et Valentinus veram carnem fatebantur, sed non humanam, sideream nempe, cœlestem, animaleam congingebant. Læ Pa.

(9) *Proinde et obducimus*. Obducere pro evincere, ut mox, *Obducti dehinc de Deo* (sic enim distinximus, exposcente sensu) pro convicti. Rhen.

talem ¹⁸ ostendimus Christum, in quo dignoscitur Deus, qualis promittitur a Creatore. Obducti dehinc de Deo carnis auctore, et de Christo carnis redemptore, jam et de resurrectione carnis revincuntur. Congruenter scilicet ¹⁹. Et hoc ferme modo dicimus ineundam cum hæreticis disceptationem. Nam et ordo semper a principalibus deduci exposcit, ut de ipso prius constet, a quo dicatur dispositum esse, quod quæritur. Atque adeo et hæretici, ex conscientia infirmitatis, nunquam ordinarie tractant. Certe enim, quam laborent in alterius divinitatis insinuatione adversus Deum mundi omnibus naturaliter notum (10) de testimoniis operum; certe et in sacramentis priorem, et in prædicationibus manifestiorem; sub obtenta quasi urgentioris causæ, id est, ipsius humanæ salutis ante omnia requirendæ, a quæstionibus resurrectionis incipiunt: quia durius creditur resurrectio carnis, quam una divinitas: atque ita tractatum, viribus ordinis sui destitutum, et scrupulis potius oneratum deprestantibus carnem, paulatim ²⁰ alterius divinitatis temperant sensum, ex ipsa spei concussione et demutatione. Dejectus enim unusquisque vel motus de gradu ejus spei quam susceperat apud Creatorem, facile jam declinatur ad alterius spei auctorem etiam ultro ²¹ suspicandum. Per diversitatem enim promissionum diversitas insinuat deorum. Sic multos interitos videmus, dum ante de resurrectione carnis eliduntur, quam de unionem divinitatis elidunt. Igitur, quantum ad hæreticos, demonstravimus quo cuneo occurrendum ²² sit a nobis; et occursum est jam ²³ suo quoque titulo, de Deo quidem unico et Christo ejus, adversus Marcionem; de carne vero Domini, etiam adversus quatuor hæreses; ad hanc maxime quæstionem ²⁴ præstruendam, uti nunc de sola carnis resurrectione ita digeram ²⁵, tanquam penes nos incertum, dum sit quoque certum penes Creatorem. Nam et multi, rudes, et plerique sua fide dubii et simplices; plures, quos instrui, dirigi, muniri oportebit; quia et hoc latere unio divinitatis defendetur. Sicuti enim negata carnis

resurrectione, concutitur; ita vindicata, constabillitur. Animæ autem salutem credo retractu carere. Omnes enim fere hæretici eam quoque modo ²⁶ velint ²⁷, tamen non negant. Viderit unus aliqui Lucanus, nec huic quidem substantiæ parcens, quam secundum Aristotelem dissolvens, aliud quid pro ea subjicit, quasi sit tertium ²⁸ quiddam resurrecturum, neque anima, neque caro, id est non homo, sed ursus forsitan, qua ²⁹ Lucanus (11). Habet et iste a nobis plenissimum de omni statu animæ stylum, quam imprimis immortalem tuentes, solius carnis et defectionem (12) agnoscimus, et refectionem (13) cum maxime asserimus; redactis in ordinarium materiæ corpus, si qua et alibi pro causarum incursione præstricta ³⁰ distulimus. Nam ut quædam prælibari solemne est, ita differri necesse est, dummodo et prælibata suppleantur suo corpore, et data reddantur suo nomine.

CAPUT III.

Est quidem et de ³¹ communibus sensibus (14) sæpere in Dei rebus; sed in testimonium veri, non in adiutorium falsi: quod sit secundum divinitatem, non contra divinam dispositionem. Quædam enim et natura nota sunt, ut immortalitas animæ penes plures, ut Deus noster penes omnes. Utar ergo et sententia Platonis (15) alicujus pronuntiantis: Omnis anima immortalis. Utar et conscientia populi, contestantis Deum deorum. Utar et reliquis communibus sensibus, qui Deum judicem prædicant: Deus videt; et: Deo commendo. At cum aiunt: Mortuum, quod mortuum et: Vive, dum ³² vivis; et: Post mortem omnia finiuntur, etiam ipsa; tunc meminero, et cor vulgi cinerem a Deo deputatum ³³ et ipsam sapientiam sæculi stultitiam pronuntiatam. Tum si et ³⁴ hæreticus ad vulgi vitia, vel sæculi ingenia confugerit: Discede, dicam, ab ethnico, hæretice; etsi unum estis omnes, qui Deum finigitis ³⁵, dum hoc tamen in Christi nomine facis, dum Christianus tibi videris, alius ab ethnico es: reddes illi suos sensus, quia nec ille de tuis instruitur. Quid cæco duci inniteris, si vides ³⁶? Quid vestiris a nudo, a

Variæ lectiones.

- ¹⁸ Tale Ven. ¹⁹ De Deo carnis auctore et de Christo carnis redemptore rursus add. Rh. Pam. ²⁰ Ad inser. Fran. Pam. ²¹ Ultra Pam. Fran. ²² Occurrendum Rhen. Seml. ²³ Etiam Rhen. Seml. ²⁴ Digerendum sit Pam. Fran. ²⁵ Nos quoque incerta, id est Fran. Pam. ²⁶ Quomodo Rhen. ²⁷ Volunt Rhen. Pam. ²⁸ Quasi sit tertium absunt a Rhen. ²⁹ Tanquam Rhen. Seml. ³⁰ Perstricta Fran. Pam. ³¹ De omitt. Rhen. Seml. ³² Vivendum cod. Pith. Rhen. ³³ Et abest a Rhen. Seml. ³⁴ Fugitis alii. ³⁵ Videris Rhen. Seml.

Commentarius.

(10) *Deum mundi naturaliter notum.* Adeo hæc opinio hominum omnium animis inhæsit, ut Athenienses philosophæ cujusdam Pythagoræ librum combusserint, qui in principio continebat, *An Deus sit?* Sic Cantabrigiensiæ academici fundator, cum olim illac transiret, audissetque disputantes theologos *An Deus sit*, pœnituit ipsum fundatæ illius academici, in qua de re naturali cognitione clara adhuc dubitabatur. LE PR.

(11) *Sed ursus forsitan, qua Lucanus.* Lucanum Marcionitæ hæreticum ridet. Nam *ursus* vox est Lucana, hoc est Lucaniæ provinciæ quæ nunc *Basilicata* dicitur. LE PR. — Allusio est ad gentis

nomen (λυκός, lupus). REN.

(12) *Solus carnis defectionem.* Hoc est, mortem Rig.

(13) *Et refectionem.* Hoc est, resurrectionem. Rig.

(14) *De communibus sensibus.* Sensus communes sunt κοινὰ ἔννοιαι seu notionem, omnium fere sensu et consensione comprobatæ. LE PR.

(15) *Utar ergo et sententia Platonis.* Hard dubie debet istud intelligi de omni anima rationali; nam de illa et in *Phædone*, et alibi loquitur Plato, quotiescumque immortalem animam pronuntiat. PAM.

Christum induisti? Quid alieno uteris clypeo, si ab apostolo armatus es? Ille potius a te discat carnis resurrectionem confiteri, quam tu ab illo diffiteri: quia si et ³⁶ a Christianis negari eam oporteret, sufficeret illis de sua scientia, non de vulgi ignorantia instrui. Adeo non erit Christianus, qui eam negabit, quam confitentur Christiani, et his argumentis negabit, quibus utitur non Christianus ³⁷. Aufer ³⁸ denique hæreticis quæ cum ethnicis ³⁹ sapiunt; ut de Scripturis solis quæstiones suas sistant ⁴⁰, et stare non poterunt. Communes enim sensus simplicitas ipsa commendat, et compassio sententiarum (16), et familiaritas opinionum; eoque fideliores existimantur, quia nuda et aperta et omnibus nota definiunt.

CAPUT IV.

Itaque hæretici inde statim incipiunt, et inde præstruunt; dehinc instruunt, unde sciunt facile capientes, de communione favorabili sensuum. An aliud prius (17) vel magis audias tam ⁴¹ ab hæretico, quam ab ethnico? Et non protinus, et non ubique convicium carnis, in originem, in materiam, in casum ⁴², in omnem exitum ejus? Immundæ a primordio ex facibus terræ, immundioris deinceps ex seminis sui limo, frivolæ (18), infirmæ, criminosæ, onerosæ. **S10** molestæ, et post totum ignobilitatis elogium ⁴³ (19), caducæ in originem terram ⁴⁴, et cadaveris nomen, et de isto quoque nomine perituræ (20) in nullum inde jam nomen, in omnis jam vocabuli mortem (21)? Hancne ergo vis, sapiens, **C**

et visui et contactui et recordatu tuo ereptam, persuadere ⁴⁵ quod se receptura quandoque sit in integrum de corrupto, in solidum de casso, in plenum de inanito, in aliquid omnino de nihilo? Et utique redhibentibus eam ignibus et undis, et alvis ferarum. et rumis alitum, et lactibus ⁴⁶ piscium, et ipsorum temporum ⁴⁷ propria gula (22)? Adeone autem eadem sperabitur quæ intercidit, ut claudus, et luscus, et cæcus, et leprosus, et paralyticus revertantur, ut redisse non libeat ad pristinum? An integri, ut iterum talia pati timeant? Quid tum de consequentiis carnis? Rursusne omnia necessaria illi, et imprimis pabula atque potacula, et pulmonibus natandum, et intestinis æstuandum, et pudendis non pudendum, et omnibus membris laborandum? Rursus ulcera, et vulnera, et febris, et podagra ⁴⁸, et mors redoptanda ⁴⁹? Nimirum hæc erunt vota carnis recuperandæ, iterum cupere de ea evadere. Et nos quidem hæc aliquanto honestius pro styli pudore. Cæterum, [quantam etiam spurciloquii licet ⁵⁰ illorum in congressibus experiri, tam ethnicorum, quam hæreticorum!]

CAPUT V.

Igitur quoniam et rudes quique de communibus adhuc sensibus sapiunt, et dubii et simplices per eosdem sensus denuo inquietantur, et ubique primus ⁵¹ iste in nos aries temperatur, quo carnis conditio quassatur; necessario et a nobis carnis primum conditio **S10** muniatur. Vituperationem laudatione depellas ⁵². Ita nos rhetoricari (23)

Variæ lectiones.

³⁶ Et abest a Fran. Pam. ³⁷ Utuntur non Christiani alii. ³⁸ Aufers Rhen. Seml. ³⁹ Quæcumque ethnici Rhen. Jun. ⁴⁰ Instruant Lat. ⁴¹ Tam abest a Rhen. ⁴² Causam alii. ⁴³ Illogium Jun. ⁴⁴ Terrenam Jun. ⁴⁵ Persuadere Jun. Rhen. ⁴⁶ Jactibus Seml. ⁴⁷ Temporum abest a Rhen. ⁴⁸ Podagra abest a Rhen. ⁴⁹ Reoptanda alii. ⁵⁰ Spurciloquio liceat Rhen. Pam. ⁵¹ In primis Rhen. ⁵² Vituperatione laudatione dipulsa Rhen. cod. Pith.

Commentarius.

(16) *Compassio sententiarum.* Inter eos scilicet quibuscum intercedit communis sententiæ commune negotium. Sic contra; libro de Virg. velandis, jam se proprium opinionibus suis negotium passum esse præfatur. Rig.

(17) *An aliud prius, etc.* Hæretici isti adversus quos agit Tertullianus malam dicebant carnem nostram, ut factam a deo malo, sic etiam et gentiles (Epiphanius in *Anchorato*) Epicurei et alii philosophi in carnem nostram et generationem multis invehebantur, ut constat ex Clemente Alex. lib. III *Strom.*, et Lactantio lib. de *Opificio*. Lac.

(18) *Frivolæ.* Ob nuditatem; infans non nativo vestitu, ut alia animalia, sed nudus, tremulusque prodit, quod optime Sidonius expendit lib. VII epist. 4, et Lactantius lib. III de *Opificio* cap. 5. Lac.

(19) *Post totum dignitatis elogium.* Id est recognitionem. In bonam et in malam partem accipitur elogium. Sic infra: Religi-nem publico odio et hostili elogio obnoxiam. » RHEN.

(20) *De isto quoque nomine perituræ.* Post cadaveris nostri corruptionem, nullum est destinatum nomen quo materia illa, quæ fuerat humani corporis, signetur. Hoc vocat mortem vocabuli. Nam cadaver facessit in terram, vel alia animalia. Lac.

(21) *In omnis jam vocabuli mortem.* Etenim mortui desinunt esse quicquid dum viverent vocabantur, et jam sunt nulli. Plinius lib. XI *Hist. nat.*

ubi de natura terræ. Rig.

(22) *Et ipsorum temporum propria gula.* Alludit ad Vedii Pollionis gulosam sævitiam et sævientem gulam; nam is damnata mandapia vivariis murænarum immergebat, non tantum ut totum hominem pariter distrahi spectaret, quod Plinius prodit, verum etiam ut humana carne in piscibus vinceretur, quod docet Tertullianus in *de Pallio*, his verbis: « Immergo æque scalpellum, inquit, acerbitati qua Vedius Pollio servos murænis invade dandos objectabat. Nova scilicet sævitia delectato terrenæ bestię exedentulæ et exunguis, et excornis, de piscibus placuit feras cogere, utique statim coquendis, ut in visceribus earum aliquid de servorum suorum corporibus et ipse gustaret. » Hæc illic. Ergo non sine causa hic dicit: *Et ipsorum propria gula redhibente*; subaudi, quæ devoraverat de carne humana.

(23) *Ita nos rhetoricari.* Minime libenter antiqui Patres philosophiæ et eloquentiæ rivos vertebant, quos modestia sua continebant, ac propterea Simon magus (*II Recogn. B. Clem.*) et Julianus, et Porphyrius apud Eusebium, objiciebant Christianis philosophiæ et eloquentiæ imperitiam; sed quam falso convincunt elegantissima et disertissima Patrum, volumina, qui ab hæreticis coacti plena fluentia fuderunt. Lac.

quoque provocant hæretici, sicut etiam philosophari. Futile et frivolum illud corpusculum, quod malum denique (24) appellare non horrent, etsi angelorum fuisset operatio, ut Menandro et Marco placet (25); etsi ignei alicujus exstructio, æque angeli, ut Apelles docet; sufficeret ad auctoritatem carnis secundæ divinitatis patrocinium. angelos post Deum novimus. Jam nunc, quisquis ille summus Deus hæretici cujusque est, non immerito ab ipso quoque deducere carnis dignitatem, a quo voluntas producendæ ei adfuisset. Utique enim prohibuisset fieri, quam fieri scisset, si fieri noluisse. Ita et secundum illos, æque caro Dei res. Nihil operis non ejus est, qui passus est esse. Bene autem, quod plures et duriores quæque doctrinæ totam hominis figurationem Deo nostro cedunt. Quantus hic sit, satis nosti, qui unicum credidisti. Incipiat jam tibi caro placere, cujus artifex tantus est. Sed et mundus, inquis, Dei opus est, et tamen *præterit habitus hujus mundi*, Apostolo quoque auctore (I Cor. vii): nec ideo restitutio mundi præjudicabitur⁵³, quia Dei opus est. Et utique si universitas irreformabilis post decessum, quid portio? Plane, si portio universitati adæquatur. Ad distantiam enim provocamus. Primo quidem, quod omnia sermone Dei facta sunt, et sine illo nihil. Caro autem et sermone Dei constitit propter formam, ne quid sine sermone: *Faciamus enim hominem*, ante præmisit. Et amplius, manu, propter prælationem, ne universitati compararetur. *Et finxit*, inquit, *Deus hominem*. Magnæ sine dubio differentię ratio, pro conditione scilicet rerum. Minora enim quæ fiebant eo cui fiebant. Siquidem homini fiebant, cui mox a Deo addicta sunt. Merito igitur, ut famula, jussu et imperio (26), et sola vocabili⁵⁴ potestate universa processerant. Contra, homo, ut dominus eorum, in hoc ab ipso Deo exstructus est, ut dominus esse posset, dum sit a Domino. ~~800~~ Hominem autem memento carnem proprie dici, quæ

Varie lectiones

⁵³ Præjudicatur Rhen. ⁵⁴ Vocali Pam. Rhen. ⁵⁵ Dedicatum Rhen. Seml. ⁵⁶ Ductabat Pam. Fran. deccat Rhen. dictabat alii. ⁵⁷ Sermo caro Fran. Pam. ⁵⁸ Par Rhen. paria Gelen. parem esse alii. ⁵⁹ Excludendo Rhen.

Commentarius.

(24) *Corpusculum, quod malum denique*. Puto auctorem respicere ad Marcionis hæresin; quippe qui, eo ipso quo dicebat, corpus creatum a malo deo et ex materia mala, indirecte concludebat etiam corpus malum esse. Verum apertius eum errorem potest secuti sunt Manichei. PAM.

(25) *Ut Menandro et Marco placet*. Angelos mundum creasse, et proinde etiam humanam carnem, Menandri fuit cum Simone mago suo magistro communis hæresis, sicuti supra videre est lib. de Præscript. adversus hæreticos, cap. 46. PAM.

(26) *Ut famula, jussu et imperio*. Acute hic Tertullianus, quasi jam tunc in rerum creatione eas ipsas inauguraret, seu instrueret Deus servituti, hominis imperio. Et jussu facta sunt; secus homo, qui dominus futurus, esset, non imperio factus, sed ad imaginem Dei, qui imperans est, summus factus

A prior vocabulum hominis occupavit: *Et finxit Deus hominem limum de terra*. Jam homo, qui adhuc limus. *Et insufflavit in faciem ejus flatum vitæ; et factus est homo*, id est limus (27), *in animam vivam*. *Et posuit Deus hominem, quem finxit, in paradiso*. Adeo homo figmentum primo, dehinc totus. Hoc eo commendari, uti quidquid omnino homini a Deo prospectum atque promissum est, non soli animæ, verum et carni scias debitum; ut si non ex consortio generis, certe vel ex privilegio nominis.

CAPUT VI.

Persequar itaque propositum; si tamen tantum possim carni vindicare, quantum contulit ille qui eam fecit, jam tunc gloriantem, quod illa pusillitas, limus in manus Dei, quæcunque sunt, pervenit, satis beatus, etsi solummodo contactus. Quid enim, si nullo amplius opere, statim figmentum de contactu Dei constitisset? Adeo magna res agebatur, qua ista materia extruebatur. Itaque totiens honoratur, quotiens manus Dei patitur, dum tangitur, dum decerpitur, dum deducitur, dum effingitur. Recogita totum illi Deum occupatum ac deditum⁵⁵, manu, sensu, opere, consilio, sapientia, providentia, et ipsa imprimis affectione, quæ lineamenta ducebat⁵⁶. Quodcunque enim limus exprimebatur, Christus cogitabatur homo futurus, quod et limus, et caro sermo⁵⁷, quod et terra tunc (28). Sic enim præfatio Patris ad Filium: *Faciamus hominem ad imaginem et similitudinem nostram. Et fecit hominem Deus*. Id utique quod finxit, ad imaginem Dei fecit illum, scilicet Christi. Et Sermo enim Deus, qui in effigie Dei constitutus, non rapinam existimavit parari⁵⁸ Deo (29). Ita limus ille, jam tunc imaginem induens Christi futuri in carne, non tantum Dei opus erat, sed et pignus. Quo nunc facit, ad infuscandam originem carnis, nomen terræ ventilare, ~~803~~ ut sortis, ut jacentis elementi? cum etsi alia materia excludendo⁵⁹ homini competisset artificis fastigium

D est ab ipso Domino. Nam esse imaginem Dei hominem, juxta aliquos Patres, in rerum omnium imperio stetit. Isidorus Pelus. lib. iii, epist. 95. LAC.

(27) *Homo, id est limus*. » Adam, homo, sive terrenus, aut indigena, vel terra rubra, » ait B. Hieronymus, de Nom. Hebr. EDD.

(28) *Christus cogitabatur homo futurus quod et limus, et caro sermo, quod et terra tunc*. Hæc apertiora videntur distinctionibus adhibitis, ut in exemplari Pithæano: « Christus cogitabatur homo futurus quod et limus et caro; sermo quod et terra tunc. » RIG.

(29) *Non rapinam existimavit parari Deo*. Nam Dei et Domini, hoc est Patris et Filii, ex æquo divinitas est, inquit Gregor. Bæticus lib. de Fide deinde adjicit: Dei enim voluntas et cujuslibet, nec tamen Dei, parare non potest. RIG.

recogitari oporteret, qui illam et ⁶⁰ eligendo dignam judicasset, et tractando fecisset. Phidiae manus Jovem Olympium ex ebore (30) molitæ, adorantur ⁶¹, nec jam bestiae, et quidem insulsiſsimæ, deus est, sed summum sæculi nomen; non quia elephantus, sed quia Phidias tantus: Deus vivus, et Deus verus, quamcumque materiæ vilitatem non de sua operatione purgasset, et ab omni infirmitate sanasset? An hoc supererit, ut honestius homo Deum, quam hominem Deus finxerit? Nunc, etsi scandalum limus, alia jam res est. Carnem jam teneo, non terram: licet et ⁶² caro audiat, *Terra es, et in terram ibis*; origo recensetur, non substantia revocatur. Datum est esse aliquid ⁶³ origine generosius, et demutatione felicius. Nam et aurum terra, quia de terra; hactenus tamen terra: ex quo aurum, longe alia materia, splendidiſſior atque nobilior, de obſoletiore ⁶⁴ matrice. Ita et Deo licuit, carnis aurum, de limi, quibus putas, sordibus excusato censu, eliquasse (31).

CAPUT VII.

Sed ⁶⁵ dilutior videatur auctoritas carnis, quia non ipsam proprie manus divina tractavit, sicut limum. Quando in hoc tractavit limum, ut postmodum caro fieret ex limo, carnis ⁶⁶ utique negotium gessit. Sed adhuc velim discas, quando et quomodo ⁶⁷ caro floruerit ⁶⁸ ex limo. Neque enim, ut quidam volunt, illæ pelliciae ⁶⁹ tunicæ, quas Adam ⁷⁰ et Eva, paradysum exuti, induerunt, ipsæ erunt carnis ex limo reformatio (32); cum aliquanto prius et Adam, substantiæ suæ traducem in femina ⁷¹ jam

A carnem ⁷⁴ recognoverit ⁷²: *Hoc nunc os ex ossibus meis, et caro ex carne mea*; et ipsa delibatio masculi in feminam carne suppleta sit, limo, opinor, supplenda, si Adam adhuc limus. Obliteratus igitur et devoratus est limus in carnem. Quando? Cum factus est homo in animam vivam, de Dei flatu, vapore ⁷³ scilicet idoneo ⁷⁴ torrere quodammodo limum in aliam qualitatem; quasi in testam, ita in carnem. Sic et figulo licet argillam temperato ignis adflatu in materiam robustiorem recorporare, et in aliam ex alia fingere ⁷⁵ speciem, aptiorem pristina, et sui jam generis ac nominis. Nam etsi scriptum est (*Rom. ix*): *Numquid argilla dicit* ⁷⁶ *figulo?* id est, homo Deo; et si Apostolus, *In testaceis*, ait (*II Cor iv, 7*), *vasculis*; tamen et argilla homo, quia limus ante; et testa caro, quia ex limo per ⁷⁷ adflatu divini vaporem, quam postea pelliciae tunicæ, est, cutes superductæ, vestierunt (33). Usque adeo, si detraxeris cutem, nudaveris carnem. Ita, quod hodie spoliū efficitur, si detrahatur, hoc fuit indumentum cum superstruebatur. Hinc et Apostolus, circumcisionem despoliationem carnis appellans, tunicam cutem confirmavit ⁷⁸. Hæc cum ita sint, habes et limum de manu Dei gloriosum, et carnem de afflatu Dei gloriosiore, quo pariter caro et limi rudimenta deposuit, et animæ ornamenta suscepit. Non es diligentior Deo, uti tu quidem Scythicas et Indicas gemmas et rubentis ⁷⁹ maris grana candentia; non plumbo, non ære, non C ferro, ne argento quoque oblaquees (34); sed ele-

Variae lectiones.

⁶⁰ In *add. alii*. ⁶¹ Molitur et adoratur *Pam. Rhen.* ⁶² Et *deest alii*. ⁶³ In *inser. cod. Pith.* ⁶⁴ Obſolentior *Rhen. Jun.* ⁶⁵ Ne *add. alii*. ⁶⁶ Carni *Rhen.* ⁶⁷ Quomodo et quando *Rhen.* ⁶⁸ Fluxerit *alii*. ⁶⁹ Pelliciae *Seml. Pam.* ⁷⁰ Feminæ *Rhen. Seml.* ⁷¹ Carne *Rhen. Seml.* ⁷² Cognoverit *Fran.* ⁷³ Vaporeo *Rhen.* ⁷⁴ Et *inser. Rhen. cod. Pith.* ⁷⁵ Stringere *Rhen. Seml.* ⁷⁶ Dicit *alii*. ⁷⁷ Per *deest Rig. Ven.* ⁷⁸ Adfirmavit *Rhen. Seml.*

Commentarius.

(30) *Jovem Olympium ex ebore*, etc. Plinius, lib. xxxiv, cap. 8: Minoribus simulacris signisque, inquit, innumera prope artificum multitudo nobilitata est; ante omnes tamen Phidias Atheniensis, Jove Olympio facto; ex ebore quidem, sed et ex ære signa fecit. *RHEN.*

(31) *Ita et Deo licuit carnis, aurum, de limi quibus putas sordibus excusato censu, eliquasse*. Excusatus dicitur, extra causam legis, oneris aut criminis positus. Qui scilicet docuit in ea se causa non esse, ut onere aliquo sive accusatione aliqua premi, sive lege aliqua censi aut teneri debeat. Sic *Os cibo excusamus*, hoc est, abstinemus, et *Cervicem nostram a tanto jugo excusant*. Sic etiam hic, carnis census dici videatur excusatus sordibus limi, quasi sordium exors limosarum, et libro de *Virg. velandis, Flos virginis excusat humanam libidinem*, hoc est, reſcusat humanæ libidinis maculas. Verumtamen Septimio nostro mentem fuisse aliam credimus: et aurum et carnem de terra esse ait; utrumque autem manibus artificis perfectum transire in materiam longe aliam, splendidiſſiorem atque nobiliorem de obſoletiore matrice, ut jam non amplius terra, sed aurum et caro dicantur, itaque ut licuit artifice aurum de terra excudere, et prunæ violentia coctum adeo purgare, ut tandem in perfectissimam proficiat bonitatem; ita etiam licuisse summo omnium artifice Deo, carnis nostræ aurum de limo excudere, ac virium divinarum fornacibus excoctum et eliquatum in nobilissimæ

materiæ censum referre, pristino illo terræ seu limi censu sordibus excusato. Censum materiam dixit, qualiscunque censeatur. Excusatum vero, excusum, ab eo quod est cadere et excudere, unde *cusare* et *excusare*, quemadmodum ab eo quod est quater, jacere, premere, dicimus quassare, jactare, pressare, unde et quassatum, jactatum, pressatum, quod alias quassum, jactum et pressum. *RIG.*

(33) *Neque enim ut quidam volunt, illæ pelliciae tunicæ, quas Adam et Eva paradysum exuti induerunt, ipsæ erant carnis ex limo reformatio*. Carpit sententiam Valentinianorum, qui hominem a Deo creatum fuisse dicebant spiritualis substantiæ censu, postea vero de paradisi regione ejecto carnalem superficiem supertextam, ut ait *adversus Valentin.* Vel, ut Irenæus adversus eosdem dixerat, circumdatam fuisse dermatinam tunicam, *δερματίνον χιτῶνα*. Sic appellabant carnem obnoxiam sensui, *τῷτο δι τὸ αἰσθητὸν σαρπτικὸν εἶναι λέγουσι*, inquit apud Epiphanium Irenæus. *RIG.*

(33) *Caro, quam postea pelliciae tunicæ, id est, cutes superductæ vestierunt*. Itaque Septimius pellicias tunicas cutes fuisse censet, non, ut Valentiniani, carnem ipsam. *RIG.*

(34) *Ne argento quoque oblaquees*. Ita recte diviſavit legendum Rhenanus, qui illud *oblaquees* in terpretatur, id est, circumdes, cingas, includas, ut sit a lacu deductum verbum *oblaqueo*, cujusmodi et quod sequitur *describes*, id est inseras, a *scrobe*,

etissimo et insuper operosissimo describes auro: **A** vinis item ⁷⁹ et unguentis pretiosissimis quibusque vasculorum prius congruentiam cures; proinde perfectæ (35) ferruginis ⁸⁰ gladiis ⁸¹ vaginarum adæques dignitatem: Deus vero animæ suæ umbram, spiritus sui auram, oris sui operam, vilissimo alicui commiserit capulo (36), et indigne collocando utique damnaverit. Collocavit autem, an potius inseruit et immiscuit carni, tanta quidem concretione, ut incertum haberi possit utrumne caro animam, an carnem anima circumferat; utrumne animæ caro, an anima appareat ⁸² carni. Sed et ⁸³ magis animam invehi atque dominari credendum est, ut magis Deo proximam. Hoc quoque ad gloriam carnis exulærat, quod proximam Deo et continet, et ipsius dominationis compotem præstat. Quem enim naturæ usum, quem mundi fructum, quem elementorum saporem, non per carnem anima depascitur? quidni? per quam omni instrumento sensum fulta est ⁸⁴, visu, auditu, gustu, odoratu, contactu; per quam divina potestate respersa est, nihil non sermone perficiens vel tacite præmisso. Et sermo enim de organo carnis est; artes per carnem; studia, ingenia, per carnem; opera, negotia, officia, per carnem: atque adeo totum vivere animæ carnis est (37), ut non vivere animæ nihil aliud sit (38), quam a carne devolvere: sic etiam ipsum mori carnis est, cuius et vivere. Porro, si universa per carnem subjacent animæ, carni quoque subjacent ⁸⁵, per quod utaris ⁸⁶, necesse est. Ita caro, dum ministra et famula animæ **806** deputatur, consors et cohæredes invenitur. Si temporalium, cur non et æternorum?

Variae lectiones.

⁷⁹ Vinis item non leguntur in Pith. Rhen. ⁸⁰ Perspectæ Fran. perfecte Rhen. ⁸¹ Ferrugineis Rhen. ⁸² Pareat Rhen. Seml. ⁸³ Etsi Pam. Fran. ⁸⁴ Fulciatur Rhen. ⁸⁵ Subjacent Rig. Ven. Seml. ⁸⁶ Foras subiaceat. Edd. ⁸⁶ Cum eo utaris add. Pam. Rig. Ven. ⁸⁷ Suffragia Rhen. Seml. ⁸⁸ Est omitt. alii. ⁸⁹ De qua Rhen. ⁹⁰ Sed et Rhen. Pam. ⁹¹ Instauratur Rhen. ⁹² Adolantur Rhen. Seml.

Commentarius.

id est a fovea. Est autem adnotanda Angl. ms. Vaticanæ antiqua lectio, *ferroginis* pro *ferruginis*. **PAM.**

(35) *Perfectæ ferruginis gladium*. Sic emendavimus ex Pithæano codice, quod antea legebatur, *perspectæ ferruginis*. Perfectam ferruginem dicit perfectæ bonitatis ferrum, cuius est acies mera; nec solum ingenio venæ præstans, sed et factura, sed aquæ nobilitate cui subinde candens immergitur. **RIG.**

(36) *Alicui commiserit capulo*. Corpus capulum animæ vocat, id est receptaculum. **RHEN.**

(37) *Totum vivere animæ carnis est*. Verissime dictum, dum est unita corpori anima, quia nihil operatur nisi per organa carnis, imo intellectio ipsa, quæ ipius veluti animæ peculium est, non fit nisi cum dependentia specierum materialium et phantasmatis. **LAC.**

(38) *Ut non vivere animæ nil aliud sit, etc.* Etiam hoc dictum auctoris illo sensu verum est. Nam, nisi per ministeria corporalia nil operatur anima et velut mortua est, ideo cum organa carnis materialia impediuntur, torpet anima, ut nil operari possit. Hæc enim lex sive societas lata est, dum sunt unitæ caro et anima, ut hæc absque subsidio illius nil efficiat. Præterea Tertullianus

CAPUT VIII.

Et hæc quidem, velut de publica forma humanæ conditionis in suffragium ⁸⁷ carni procuraverim. Videamus nunc de propria etiam Christiani nominis forma, quanta huic substantiæ, frivolæ ac sordidæ, apud Deum prærogativa sit: et si sufficeret illi, quod nulla omnino anima salutem possit adipisci, nisi dum est ⁸⁸ in carne crediderit: adeo caro salutis est cardo. Denique ⁸⁹ cum anima Deo allegitur, ipsa est quæ efficit ut anima allegi possit. Scilicet ⁹⁰ caro abluitur, ut anima emaculetur; caro ungitur, ut anima consecratur; caro signatur (39), ut et anima muniatur; caro manus impositione adumbratur, ut et anima spiritu illuminetur; caro **B** corpore et sanguine Christi vescitur, ut et anima Deo saginetur. Non possunt ergo separari in mercede, quas opera conjungit. Nam et sacrificia Deo grata, conflictationes dico animæ, jejunia, et seras et aridas escas, et appendices hujus officii (40) sordes, caro de proprio suo incommodo instaurat ⁹¹. Virginitas quoque et viduitas, et modesta in occulto matrimonii dissimulatio (41), et una notitia ejus, de bonis carnis Deo adolentur ⁹². Age jam, quid de ea sentis, cum pro nominis fide (42) in medium extracta, et odio publico exposita, decertat; cum in carceribus maceratur, terribimo lucis exsilio, penuria mundi, squalore, pædore, contumelia victus; ne somno quidem libera, quippe ipsis etiam cubilibus vineta ipsisque stramentis lancinata; cum jam et in **C** luce omni tormentorum machinatione laniatur (43); cum **807** denique suppliciis erogatur, omnia red-

per vivere et vitam animæ hic intelligit informationem animæ, et vitam quam caussat informationes sua in corpus. **LAC.**

(39) *Caro abluitur, caro ungitur, caro signatur, etc.* Strictim hoc loco recensuit, sed appositissime declaravit baptismum, unctionem, signaculum crucis, manuum impositionem. Eucharistiam. **RIG.**

(40) *Appendices hujus officii*. Alibi dixit horrorem cineris et asperitundinem sacci. Quibus etiam addebant hæc Lacilliana, illuviem, imbalnitiam, imperfundiem, incuriam. **RIG.**

(41) *Modesta in occulto matrimonii dissimulatio*. Significat ipsa matrimonii secreta, quæ libro *ad Uzorem II*, penes sanctos esse ait officia sexus, ac debere cum honore ipsius necessitatis, tanquam sub oculis Dei, modeste ac moderate transigi. **RIG.**

(42) *Pro nominis fide*. Non semel adnotavimus a Tertulliano et B. Cypriano usitatum nomen pro Christiano nomine. Sic etiam, cap. 40, *suppliciis nominis causa*: Tertullianicæ sunt etiam voces. **PAM.**

(43) *Tormentorum machinatione laniatur*. Fertilem et ingeniosam tyrannorum sævitiam in adveniendis suppliciis tangit. De variis illis et invidiosis poenis videndus Eusebius. **L. Pa.**

dere Christo viam, moriendo pro ipso, et quidem **A** gratia, misericordia, omnis vis Dei benefica, vacuisset ⁹⁷. per eandem crucem sæpe, nedum per atrociora quoque ingenia pœnarum? Nec illa beatissima et gloriosissima, quæ potest apud Christum Dominum parere ⁹³ debito tanto (44), ut hoc solum debeat ei quod ei debere desierit; hoc magis vineta, quod ⁹⁴ absoluta.

CAPUT IX.

Igitur, ut retexam quam Deus manibus suis ad imaginem Dei struxit, quam d suo adflatu ad similitudinem suæ vivacitatis animavit, quam incolatui, fructui, dominatui totius suæ operationis præposuit, quam sacramentis suis disciplinisque vestivit: cujus munditias amat, cujus castigationes probat, cujus passiones sibi adpretiat; hæccine non resurget totiens Dei? Absit, absit ⁹⁵, ut Deus manuum suarum operam, ingenii sui curam, adflatus sui vaginam, molitionis suæ reginam (45), liberalitatis suæ hæredem, religionis suæ sacerdotem (46), testimonii sui militem, Christi sui sororem (47), in æternum destituat interitum! Bonum Deum novimus, solum optimum a Christo ejus ⁹⁶ (48) addidimus; qui dilectionem mandans, post suam, in proximum, faciet et ipse quod præcepit: diligit carnem, tot modis sibi proximam, etsi *infirmam* (Matth. xxvi, 41); sed *virtus in infirmitate perficitur* (II Cor. xii, 9); etsi imbecillam; sed *medicum non desiderant, nisi male habentes* (Matth. xxii); etsi inhonestam; sed *inhonestioribus majorem circumdamus honorem* (49) (II Cor. xii); etsi perditam; sed *ego, inquit, veni ut quod perit salvum faciam* (Luc. v); etsi peccatricem; sed *malo mihi, inquit, salutem peccatoris, quam mortem* (Ezech. xvi); etsi damnatam; sed *ego, inquit (Deut. xxxii), percutiam, et sanabo*. Quid ea exprobras carni, quæ Deum exspectant, quæ in Deum sperant, quæ honorantur ab illo, quibus subvenit? Ausim dicere, si hæc carni non accidissent, **SOS** benignitas,

B gat habitare boni quicquam in carne sua; etsi adfirmat eos qui in carne sint, Deo placere non posse, quia concupiscat adversus spiritum, et, si qua alia ita ponit, ut carnis non tamen substantia, sed actus inhonoretur: dicemus quidem alibi nihil proprie carni exprobrari oportere, nisi in animæ suggestionem, quæ carnem ministerio sibi subigit ³. Verum interim et in illis litteris Paulus est (51), cum stigmata Christi in corpore suo portat; cum ⁴ nostrum, ut Dei templum, vitari vetat; cum corpora nostra membra Christi facit; cum monet tollere et magnificare Deum in corpore nostro. Itaque, si ignominie carnis resurrectionem ejus expellunt, cur non dignitates potius inducent? Quoniam Deo magis congruit in salutem redigere, quod reprobari interdum, quam in perditionem dedere, quod etiam aliquando ⁵ probavit.

CAPUT XI.

Hucusque de præconio carnis adversus inimicos, et nihilominus amicissimos ejus. Nemo enim tam carnaliter vivit, quam qui negant carnis resurrectionem. Negantes enim ejus ⁶ pœnam, despiciunt et disciplinam. De quibus luculenter et Paracletus per

Variæ lectiones.

⁹³ Par esse Lat. pariare Ciaccon. ⁹⁴ Quo Pam. Fran. ⁹⁵ Absit semel. Rhen. ⁹⁶ Ejus abest a Rhen. Seml. ⁹⁷ Vacavisset alii. ⁹⁸ Quando Rhen. ¹ Revelatur alii. ² Hoc abest a Pam. Fran. ³ Subjicit alii. ⁴ Corpus add. Rhen. Seml. ⁵ Aliquando deest Rhen. ⁶ Ejus deest Rhen. Seml.

Commentarius.

(44) *Quæ potest apud Christum Dominum parere debito tanto*. Sic habent exemplaria; nec puto mutandum esse quicquam, etsi maluerit Ciacconius *pariare*. Appellanti creditori paret debitor, cum satisfacit. Jubet qui exigit, paret qui præstat quod promisit. Rig.

(45) *Molitionis suæ reginam*. Molitionem dicit creationem. Creavit autem Deus hominem tanquam regem omnium quæ in terra, quæ in mari. Rig.

(46) *Religionis suæ sacerdotem*. Laudes et gratias immolantem Deo. Rig.

(47) *Christi sui sororem*. Quia cognatæ et congeneris cum carne Christi, non ut plerique hæreticorum illorum, adversus quos digladiatur auctor, putabant carnem Christi diversæ rationis fuisse, aut phantasticæ, aut sideræ, aut animalis, aut spiritualis, de quorum hæresibus lib. præced. Lac.

(48) *Solum optimum a Christo ejus, etc.* Operi-

D bus gratiæ optimus Deus agnitus est. Contra Marcionitas etiam dictum est hoc, qui cum duos deos distinguerent, deum malum creatorem, et deum bonum, hunc dicebant fuisse Deum ad quem Christus pertinebat, et per Christum notam ejus bonitatem. Lac.

(49) *Sed inhonestioribus majorem circumdamus honorem*. Quæ cum nominari necesse est, honorem præfari solemus. Rig.

(50) *Omnis caro videbit salutare Dei*. Infra cap. 59, eadem hæ Scripturæ iisdem pene verbis citantur. Legitur autem id secundum LXX, pro eo quod beatus Hieronymus vertit dumtaxat, *et videbit omnis caro pariter*: quam utramque lectionem eodem recidere pulchre deducit Leo de Castro in *Isaiam*. Le Pr.

(51) *Et in illis litteris Paulus est*. Hoc est, et in illis Scripturæ testimoniis Pauli vox auditur. Rig.

809 prophetidem (52) Priscam : « Carnes sunt, et carnem oderunt. » Quam si tanta auctoritas munit, quanta illi ad meritum salutis patrocinari possit, numquid etiam Dei ipsius potentiam, et potestatem, et licentiam recensere debemus, an tantus sit qui valeat dilapsus, et devoratum, et quibuscunque modis ereptum ⁷ tabernaculum carnis reedificare atque restituere? An et aliqua nobis exempla hujus sui juris in publico naturæ (53) promulgavit ⁸, ne qui forte adhuc nesciant ⁹ Deum nosse (54), qui non alia lege credendus est, quam ut omnia posse credatur? Plane apud philosophos habes, qui mundum hunc innatum (55) infectumque defendant : sed multo melius, quod omnes fere hæreses natum et factum mundum annuentes, conditionem Deo nostro adscribunt. Igitur confide ¹⁰ illum totum hoc ex nihilo protulisse, et Deum nosti, fidendo quod tantum Deus valeat. Nam et quidam, infirmiores hoc prius credere, de materia potius ¹¹ subjacenti volunt ab illo universitatem dedicatam secundum philosophos (56). Porro, etsi ita in vero haberetur, cum tamen longe alias substantias, longeque alias species ex-reformatione materiæ diceretur protulisse, quam fuisset ipsa materia; non minus defenderem ex nihilo eum protulisse, si ea protulerat, quæ omnino non fuerant. Quo enim interest (57), ex nihilo quid proferri, an ex aliquo, dum quod non fuit, fiat? quando etiam non fuisse, nihil sit fuisse. Sic et fuisse e contrario, non nihil est fuisse. Nunc, etsi interest, tamen utrumque mihi applaudit. Sive enim ex nihilo Deus molitus est cuncta, poterit et carnem, in nihilum perductam ¹², exprimere de nihilo. Sive de materia modulatus ¹³ est alia, poterit et carnem quocunque

dehaustam evocare de alio. Et utique idoneus est reficere, qui fecit (58); quanto plus est fecisse, quam refecisse, **810** initium dedisse, quam reddidisse, ita restitutionem carnis faciliorem credas institutione.

CAPUT XII.

Aspice nunc ad ipsa quoque exempla divinæ potestatis. Dies moritur in noctem, et tenebris usquequaque sepelitur : funestatur : mundi honor (59); omnis substantia denigratur; sordet, silent, stupent cuncta; ubique justitium est ¹⁴. Ita lux amissa lugetur; et tamen rursus cum suo cultu, cum dote, cum sole, eadem et integra et tota universo orbi reviviscit; interficiens mortem suam, noctem; rescindens sepulturam suam, tenebras; hæres sibi met existens, donec et nox reviviscat, cum suo et illa suggestu. Redaccenduntur enim et stellarum radii, quos matutina succensio ¹⁵ exstinxerat : reducuntur et siderum absentiae, quas temporalis distinctio exemerat : redornantur ¹⁶ et specula lunæ, quæ menstruus numerus adriverat : revolvuntur hyemes et æstates, ¹⁷ verna et autumnus, cum suis viribus, moribus, fructibus. Quippe etiam terræ de cælo disciplina est arbores vestire post spolia, flores denuo colorare, herbas rursus imponere, exhibere eadem quæ absumpta sint semina nec prius exhibere quam absumpta. Mira ratio! De fraudatrice servatrix, ut reddat, intercipit; ut custodiat, perdit; ut integret, vitiat; ut etiam ampliet, prius decoquit. Siquidem uberiora et cultiora restituit, quam exterminavit, revera fenore interitui, et injuria usura, et lucro damno. Semel dixerim, universa conditio recidiva est. Quodcunque

Variæ lectiones.

⁷ Exemptum *Jun.* ⁸ Promulgaret *Rhen.* promulget *alii.* ⁹ Sitiant *Rhen.* *Seml.* sciant *Pam.* *Fran-*
¹⁰ Confidet *Rig. Ven.* ¹¹ Totius *cod. Wouw.* ¹² Productam *Pam. Rhen.* ¹³ Moderatus *Rhen. Seml.*
¹⁴ Quies rerum *add. Pith.* ¹⁵ Suggestio *Rhen. Pith.* ¹⁶ Reduuntur *Rhen.* ¹⁷ Et inser. *Rhen. Seml.*

Commentarius.

(52) *Paracletus per prophetidem*, etc. Paracletum vocat Montani spiritum, cui jam hæserat auctor, cum hunc tractatum scripsit. Prisca vero alias Priscilla, cujus meminit auctor *adv. Præxan.* et lib. *de jejuniis*, Montani prophetissa fuit. *Lac.*

(53) *In publico naturæ*. In publicis naturæ tabulis. Ipse, lib. *de Corona* : « Quæris igitur Dei legem? Habes communem istam in publico mundi, in naturalibus fabulis, ad quas et Apostolus solet provocare. » *Rig.*

(54) *Ne qui forte adhuc nesciant Deum nosse*. In Pithecano legitur, *sitiant*. Quæ forma loquendi Septimio familiaris. Sitiant nosse Deum, qui nondum norunt, adeoque nesciunt. Sic, « Nihilominus tamen ipsius simplicitatis suæ sitiant interpretationem. » *Rig.*

(55) *Apud philosophos habes qui mundum hunc innatum*. Vulgatum est illud, *Ex nihilo nihil fit* : ex quo æternum fuisse mundum futurumque putat Aristoteles, *Physic.* I, et lib. *de cælo*. Verum si vera principii illius ac germana explicatio attendatur, Deus dixit : *Ego sum qui sum*; ergo ab existente illo Deo omnia profluxisse, mundumque creatum conjicere est. Aristotelem opinionem hanc

retractasse putant nonnulli. *Le Pa.*

(56) *Secundum philosophos*. Plato, uti attestantur Athanasius, lib. *de Incarn. Verbi*, in princip. et Epiphani. *hær.* 6, Deum dixit ex materia præjacentem et infecta mundum condidisse. Quamvis Marsilius Ficinus in comp. *Timæi* Platonici, cap. 9 et seq. conetur excusare illum ab hoc errore, et tantum voluisse Platonem materiam fuisse a Deo immediatius factam, quam res aliæ. *Lac.*

(57) *Quo enim interest*, etc. Non asseveranter hæc inquit auctor, non audens contemnere statas philosophiæ leges probatas Patribus, ut ad rem de qua agimus Gregor. hom. 20, in Ezech. *Lac.*

(58) *Et utique idoneus est reficere, qui fecit*. Manichæi, Cerdoniani, Marcionitæ, negabant illam refectionem, seu resurrectionem; cum tamen longe difficilius videatur e nihilo creare quam reficere. *Le Pa.*

(59) *Funestatur mundi honor*. Solem innuit qui *σοφρον τὸ περιδραμεν ὄμμα*, mundi *eursatilis oculus*, Orpheo dicitur, et Proclo Lycio hym. 4, ἄλλὰ θεὸν ἀρίστη, πιστοτέρες δίδως δαίμων : At, *deorum optime, qui igne cinctus, potens daemon*. *Le Pa.*

conveniens, fuit : quodcumque amiseris, nihil non iterum est. Omnia in statum redeunt, cum abscesserint : omnia incipiunt, cum desierint : ideo finiuntur, ut fiant : nihil deperit, nisi in salutem. Totus igitur hic ordo revolubilis rerum (60), testatio est resurrectionis mortuorum. **SII** Operibus eam præscripsit Deus ante, quam litteris : viribus prædicavit ante, quam vocibus. Præmisit tibi naturam magistram, submissurus et prophetiam, quo facilius credas prophetiæ, discipulus naturæ; quo statim admittas, cum audieris quod ubique ¹⁸ jam videris; nec dubites Deum carnis etiam resuscitatore, quem ¹⁹ omnium noris restitutorem. Et utique si omnia homini resurgunt, cui procurata sunt, porro non homini, nisi et carni, quale est ut ipsa deperat in totum, propter quam et cui nihil deperit?

CAPUT XIII.

Si parum universitas resurrectionem figurat, si nihil tale conditio signat, quia singula ejus non tam mori, quam desinere dicantur, nec redanimari, sed formari existimentur, accipe plenissimum ²⁰ atque firmissimum hujus spei specimen. Siquidem animalis est res, et vitæ obnoxia, et mortui : illum dico alitem Orientis peculiarem, de singularitate famosum, de posteritate monstruosum; qui semetipsum lubenter funerans renovat (61), natali fine decedens atque succedens; iterum phœnix, ut jam nemo; iterum ipse, qui non jam; alius idem. Quid expressius atque signatius in hanc causam? aut cui alii rei tale documentum? Deus etiam Scripturis suis : *Et florebit* ²¹ enim, inquit (*Psal.* xci, 13), *velut phœnix* (62); id est, de

A morte, de funere; uti credas, de ignibus quoque substantiam corporis exigi posse (63). *Multis passeribus antistare nos* Dominus pronuntiavit : si non et phœnicibus, nihil magnum. Sed ²² homines semel interibunt, avibus Arabiæ de resurrectione securis?

SII CAPUT XIV.

Talia interim divinarum virium lineamenta non minus parabolis operato Deo, quam locuto, veniamus et ad ipsa edicta atque decreta ejus, quo cum maxime divisionem istam materiæ ordinamus. Exorsi enim sumus ab auctoritate carnis, an ea sit cui dilapsæ salus competat : dehinc, prosecuti de potentia Dei, an tanta sit quæ salutem conferre dilapsæ rei soleat : nunc, si probavimus utrumque, B velim etiam de causa requiras an sit aliqua tam digna, quæ resurrectionem carnis necessariam et rationi certe omnimodo debitam vindicet, quia subest dicere, etsi caro capax restitui, etsi divinitas idonea restituendi, sed ²³ causa restitutionis præesse debet. Accipe igitur et causam, qui apud ²⁴ Deum discis, tam optimum, quam et justum (64) : de suo optimum, de nostro justum. Nisi enim homo deliquisset, optimum solummodo Deum nosset, ex naturæ proprietate; at nunc etiam justum eum patitur, ex causæ ²⁵ necessitate; tamen et hoc ipso optimum, dum et justum. Et bono enim juvando, et malo puniendo, justitiam exhibens, utramque sententiam bono præstat : hic vindicans istud, inde remunerans illud. Sed cum Marcione plenius discas (65), an hoc sit Dei totum. Interim talis est noster; merito iudex, quia Dominus; merito Dominus, quia auctor; merito auctor,

Variæ lectiones.

¹⁸ Utique *Fran.* ¹⁹ Qui *Rhen. Jun.* ²⁰ Planissimum *alii.* ²¹ Florebit *Rhen.* efflorebit *alii.* ²² Scilicet *Jun.* ²³ Et *Rhen.* et sic *Jun.* ²⁴ Quia, puto *Jun.* ²⁵ Sux add. *Fran. Pam.*

Commentarius.

(60) *Hic ordo revolubilis rerum.* E perpetua rerum vicissitudine, et fluxu continuo ac volubilitate resurrectionem demonstrat; ex illa quippe rerum naturalium serie sapientiores philosophi istud subodorati sunt, ut Plato in *Timæo* et *Phædone*, ut Seneca epist. 35 : « Mors quæ pertimescimus, et accusamus, intermittit vitam, non eripit; veniet iterum qui hos in lucem reponat dies. » Idem ep. 40, 92, 102, et ad Marciam, cap. 26. *L. Pa.*

(61) *Qui semetipsum libenter funerans renovat.* Clemens ad *Corinthios* sic refert : Phœnicem, cum se morti proximum sentit, e thure ac myrrha cæterisque hujusmodi odoribus struere sibi *συνέβη* (Plinius nidum); eo mox alitem conditum mori. Ex mortui carne nasci primo ceu vermiculum, inde fieri pullum. Hanc nobis a Deo resurrectionis imaginem dari. *Rig.*

(62) *Et florebit enim, inquit, velut phœnix, &c.* *velut palma, Ps.* XII. Deceptus auctor vocis Græcæ ambiguitate. *SEML.* — Sic solet Septimius Scripturam ad propositum suum latissime interpretari. Itaque hic phœnicis vocabulum inter alitem et arborem ambiguum, pro phœnice alite positum voluit; et verbum *florebit* ad resurrectionem accommodavit. *Rig.*

(63) *Uti credas de ignibus quoque substantiam corporis exigi posse.* Hæc indicia sunt Tertullianum in phœnicis historia secutum esse, quæ fuerant varie ab variis tradita; sumpsisse autem ab iis, quæ tractationi suæ facere plurimum vidit. Et Clementis epistola, de putrescente phœnicis carne, non de cremata, phœnicem renasci tradiderat. Ergo ut corporum restitutionem etiam in eo mortis genere, quo magis oboleri spes restitutionis videbatur, confirmaret, ad eos se convertit qui de cineribus cremati phœnicis novum restitui scripserant. « Uti credas, inquit, de ignibus quoque substantiam corporis exigi posse. » Quod et citato *Psalmi* versiculo subjungit, quasi fuerit in mente Psalmographi de phœnice cremato historia. *Rig.*

(64) *Tam optimum quam et justum.* Marcionitas ferit, qui in uno Deo justitiam et bonitatem non compingebant, sed discidentes divinam substantiam in duos deos, alium bonum dicebant, alium malum et justum. Hunc Marcionis errorem retulit cum suis rationibus Theodoretus lib. v de *Decr. divin.* *LAC.*

(65) *Sed cum Marcione plenius discas.* Remittit lectorem ad libros quos adversus Marcionem scripsit. *RHEM.*

quia Deus. Hinc et ille nescio quis hæreticorum; merito non iudex, non enim Deus ²⁶; merito non Dominus, non enim auctor: nescio jam si Deus (66), qui nec auctor, quod Deus, nec Dominus, quod auctor ²⁷. Igitur si ²⁸ Deo et Domino et ²⁹ auctori congruentissimum est, iudicium in hominem destinare, de hoc ipso an Dominum et auctorem suum ³⁰ agnoscere et observare **S13** curarit ³¹, an non utique ³² iudicium resurrectio expunget. Hæc erit tota causa, imo necessitas resurrectionis (67); congruentissima scilicet Deo destinatio iudicii: de cuius dispositione dispicias, an utrique substantiæ humanæ dijudicandæ censura divina præsideat, tam animæ quam et carni. Quod enim congruet iudicari, hoc competet etiam resuscitari. Dicimus plenum primo perfectumque credendum iudicium Dei, ut ultimum jam atque exinde perpetuum: ut sic quoque iustum, dum non in aliquo minus: ut sic quoque Deo dignum, dum pro tanta ejus patientia, plenum atque perfectum: itaque ³³ plenitudinem perfectionemque iudicii, non nisi de totius hominis representatione constare. Totum porro hominem ex utriusque substantiæ concretionem ³⁴ parere ³⁵; ideoque in utraque exhibendum, quem totum oporteat iudicari: qui nisi totus, utique non vixerit. Qualis ergo vixerit, talem iudicari, quia de eo quod vixerit, habeat iudicari. Vita est enim causa iudicii; per tot substantias dispungenda, per quot et functa est.

CAPUT XV.

Age jam, scindant adversarii nostri carnis animæque contextum, prius in vitæ administratione, ut ita audeant scindere illud etiam in vitæ remuneratione. Negent operarum ³⁶ societatem (68), ut merito possint etiam mercedem negare. Non sit particeps in sententia caro, si non fuerit et in causa. Sola anima revocetur, si sola decedit (69). Atenim non magis sola decedit, quam sola decurrit illuc unde decedit: vitam hanc dico. Adeo

autem non sola ³⁷ anima transigit vitam, ut nec cogitatus, licet solos, licet non ad effectum ³⁸ per carnem deductos, auferamus a collegio carnis. Siquidem in carne, et cum carne, et per carnem agitur ab anima, quod agitur in corde. Hanc denique carnis speciem, arcem animæ, etiam Dominus in suggillationem cogitatum taxat ³⁹: *Quid cogitatis in cordibus vestris nequam* (Matth. ix)? et: *Qui conspexerit mulierem ad concupiscendum, jam adulteravit in corde* (Matth. v). Adeo et sine opere **S14** sine effectu cogitatus, carnis est actus. Sed etsi in cerebro, vel in medio superciliorum discrimine, vel ubi ubi ⁴⁰ philosophis placet, principalitas sensuum consecrata est, quod hegemonicon appellatur, caro erit omne animæ cogitatorium (70). Nunquam anima sine carne est, quamdiu in carne est. Nihil non cum illa agit, sine qua non est. Quære adhuc an cogitatus quoque per carnem administrantur ⁴¹, qui per carnem dinoscuntur extrinsecus. Volutet aliquid anima, vultus operatur indicium ⁴²: facies intentionum omnium speculum est (71). Negent factorum societatem, qui negare non possunt cogitatorum. Et illi quidem delinquentias carnis enumerant; ergo peccatrix tenebitur supplicio. Nos vero etiam virtutes carnis opponimus: ergo et bene operata tenebitur præmio. Et si anima est quæ agit et impellit in omnia, carnis obsequium est, Deum non licet aut injustum iudicem **C** credi, aut inertem: injustum, si sociam bonorum operum a præmiis arcet; inertem, si sociam malorum a suppliciis secernat: cum humana censura eo perfectior habeatur, quo etiam ministros facti cujusque deposcit, nec parens, nec invidens illis, quominus cum auctoribus, aut pœnæ, aut gratiæ communicent fructum.

CAPUT XVI.

Sed cum imperium animæ, obsequium carni distribuimus, prospiciendum est ne et hoc alia argumentatione subvertant, ut velint carnem sic in

Variæ lectiones.

²⁶ Dominus lib. Ursin. Wouw. ²⁷ Quod dominus... quod auctor desunt lib. Ursin. Wouw. ²⁸ De inser. Wouw. ²⁹ Non inser. Rhen. ³⁰ Et auctorem suum desunt cod. Wouw. ³¹ Curaret Rhen. Seml. ³² Itaque Seml. Rhen. Id quoque Pam. ³³ Perfectam add. Pam. Fran. ³⁴ Congregatione Rhen. ³⁵ Parari Lat. ³⁶ Operum alii. ³⁷ Solum Rhen. Seml. Oberth. ³⁸ Adfectum Rhen. ³⁹ Suggillatione cogitatum Pam. ⁴⁰ Uhi semel Rhen. Seml. ⁴¹ Administrantur Rhen. Seml. ⁴² Iudicium Rhen. Seml.

Commentarius.

(66) *Nescio jam si Deus*, etc. Sensus esse videtur: Nescio an deus hæreticorum deus sit, quando nec auctor est, quod tamen verus, id est noster Deus esse scitur; nec item dominus est, quod esse debeat si auctor esset. RHEN.

(67) *Congruentissima scilicet Deo destinatio iudicii*. Ita legendum, siquidem præcedit « iudicium in hominem destinare, » et infra: « Denique hæc erit ratio in ultimum finem destinati iudicii. » RHEN.

(68) *Negent operarum societatem*, etc. Ratio huius capitis desumpta est ex bono et æquo, et congruo, ac usi sunt illa quotquot de resurrectione carnis post Tertullianum scripserunt. LAC.

(69) *Sola decedit. Decedere non accipit pro in-*

terire omnino, nam anima immortalis persistit, sed pro deficere ab hac vita dependenti ministeriis carnis. LAC.

(70) *Caro erit omne animæ cogitatorium*. Cogitatorium a Tertulliano dicitur locus in corpore, sive pars corporis, ubi anima cogitat. RIG.

(71) *Facies intentionum omnium speculum est*. In vultu notari solent animi affectiones; adeo ut tristitia, hilaritas, amor, odium aliique affectus facile vultu dijudicentur; unde a volendo vultum dixerunt Grammatici. Animi signa in vultu observari ipse etiam dixit Tullius in Pisonem: « Oculi, supercilia, frons, vultus denique totus, sermo quidam tacitus mentis est. » LE PA.

officio animæ collocare, non quasi ministram, ne ex hoc ⁴³ sociam cogantur agnoscere. Dicent enim ministros et socios habere arbitrium ministrandi atque sociandi, et potestatem suæ voluntatis in utrumque, homines scilicet et ipsos : ideo cum auctoribus merita communicare, quibus operam sponte accommodant ⁴⁴; carnem autem, nihil sapientem, nihil sententiam per semetipsam, non velle, non nolle de suo habentem, vice potius vasculi apparere (72) animæ, ut instrumentum, non ut ministerium. Itaque animæ solius iudicium præsidere, qualiter usa sit vasculo carnis; vasculum vero ipsum non esse sententiæ obnoxium : quia nec calicem ⁴⁵ damnari, si quis eum veneno temperavit; nec gladium ad bestias pronuntiari (75) si quis eo latrocinium fuerit operatus. Jam ergo innocens caro, ex ea ⁴⁵ parte qua non reputabuntur illi operæ malæ : et nihil prohibet innocentiae nomine salvam eam fieri. Licet enim nec bonæ operæ ⁴⁶ reputentur illi, sicut nec malæ ⁴⁷, divinæ tamen benignitati magis competit innocentes liberare : beneficis enim debet; optimi est ⁴⁸ autem, etiam quod non debetur ⁴⁹ offerre. Et tamen calicem, non dico venenarium (74) in quem mors aliqua ructarit ⁵⁰, sed fictricis ⁵¹, vel archigalli ⁵² (75) vel gladiatoris, aut carnificis spiritu infectum, quæro an minus damnes, quam oscula ipsorum? Nostris quoque sordibus nubilum, vel non pro animo temperatum, edidere solemus, quo magis puero irascamur : gladium vero ⁵³ latrocinii ebrium quis non a domo tota, nedum a cubiculo, nedum a capitis sui officio (76) relegabit ⁵⁴, præsumens scilicet, nihil aliud se quam inludia ⁵⁵ animarum somniaturum, urgentium et inquietantium sanguinis sui concubinum (77)? Atenim et calix bene sibi consojus, et de diligenti ministerii commendatus,

Variae lectiones.

⁴³ Ne et *Rhen. Seml.* ⁴⁴ Accommodarint *Rhen. Seml.* ⁴⁵ Ea neglig. *Pam. Fran.* ⁴⁶ Bona opera *Rhen. Seml.* ⁴⁷ Mala *Rhen. Seml.* ⁴⁸ Beneficus enim est atque optimus. Debet *Rhenan. Seml.* ⁴⁹ Deberetur *Rhen. Seml.* ⁵⁰ Ructaret *Rhen.* ⁵¹ Fictricis *Rhen. Seml. fascinatricis lib. Ursin. cod. Wouw.* ⁵² Thracis vel galli *Ciaccon. archithreys vel archigalli Canterus.* ⁵³ Vel *Rhen. Seml.* ⁵⁴ Relegarit *Pam. Fran. Rig. Ven.* ⁵⁵ Invidia *Rhen. cod. Pithæ. invidiam conjic. Rig.* ⁵⁶ De omitt. *Rhen.* ⁵⁷ Inornabitur *Seml. Rig. Ven.* ornabitur *Rhen.* coronabitur *alii.* ⁵⁸ Ne add. *Rhen. Seml.* ⁵⁹ Consita *Rhen. Seml.* ⁶⁰ Tractare *Rhen. Seml.* ⁶¹ Ut *Rhen. Seml.* ⁶² Inquit, et abest a *Rhen.* ait ille *Jun.* ⁶³ Repromittunt *Rhen. Seml.*

Commentarius.

(72) *Vice potius vasculi apparere.* Apparere, id est, ministrare, famulari, inservire, et est, ut Asconius docet, minoris ad majorem; unde apparitores dicti viatores, qui iudicibus præsto sunt, et jussa nutusque eorum expectant. *RHEN.*

(73) *Gladium ad bestias pronuntiari.* Ad bestias damnare, hoc est ad pugnandum cum belluis; in usu fuisse apud Romanos norunt omnes, ut et ad metalla, ad lapidinas, ad insulas. *LE PA.*

(74) *In quem mors aliqua ructarit.* In quem aliquis celeritate veneni correptam animam inter sordendum cum ructu efflaverit. *RIG.*

(75) *Sed fictricis vel archigalli.* Legendum esset forsitan *fictricis*, sicque locutus esset Tertullianus de poculis quæ frictices illæ propudiosæ mulieres seu eunuchi cum osculo sorbebant. *LE PA.*

— *Fictricis vel archigalli.* Archigalli principes sunt gallorum sive exsectorum auctore Julio Fir-

de ⁵⁶ coronis quoque *potatoris* sui inornabitur ⁵⁷, aut aspergine florum honorabitur : et gladius bene de bello cruentus, et melior homicida (78), laudem suam consecratione pensabit. Est ⁵⁸ ergo et in vascula et in instrumenta sententiam figere (79), ut dominorum et auctorum meritis et ipsa communi-cent; ut huic quoque argumentationi satisfecerim, licet ab exemplo vacet diversitas rerum. Omne enim vas vel instrumentum aliunde in usus venit, extranea omnino materia a substantia hominis; caro autem ab exordio ⁵⁹ uteri consata ⁶⁰, conformata, congenita animæ, etiam in omni operatione miscetur illi. Nam etsi vas vocatur apud Apostolum, quam jubet in honore tractari ⁶⁰, eadem tamen ab eodem homo exterior appellatur : ille scilicet limus, qui prior titulo hominis incisus est, non calicis, aut gladii, aut vasculi ullius. Vas enim capacitatis nomine dicta est, qua animam capit et continet; homo vero, de communione naturæ quæ eam non instrumentum in operationibus præstat, sed ministerium. Ita et ministerium tenebitur iudicio, etsi ⁶¹ de suo nihil sapiat; quia portio est ejus quæ sapit, non supellex. Hoc et Apostolus sciens nihil carnem agere per semetipsam, quod non animæ deputetur, nihilominus peccatricem judicat carnem, ne eo quod ab anima videtur impelli, iudicio liberata credatur. Sic et cum aliquas laudis operas carni indicit (*I Cor. xv*) : *Glorificate*, inquit, et ⁶² tollite Deum in corpore vestro, certus et hos conatus ab anima agi; ideo tamen et carni eos mandat, quia et illi fructum repromittit ⁶³. Alioquin nec exprobratio competisset in alienam culpæ, nec adhortatio in extraneam gloriæ : et exprobratio enim, et exhortatio vacarent erga carnem, si vacaret et merces, quæ in resurrectione captatur.

⁶⁰ *Venus in decimo ab horoscopo loco, facit eunuchos et archigallos.* Cæterum hoc hominum genus velut inauspicatum, exosum esse solet, et propter eos qui tales habent in deliciis, etiam turpe et flagitiosum. *RHEN.*

(76) *A capitis sui officio.* A cervicalis. *RIG.*

(77) *Sanguinis sui concubinum.* Quasi cæsorū sanguini incubet, qui gladium cæsorū sanguine tinctum cervicali supposuit suo. *RIG.*

(78) *Et melior homicida.* Gladium de bello cruentum homicidam vocat, sed meliorem, ut cogitare liceat pejorem esse homicidam gladium de latrocinio cruentum. Ait igitur illum esse meliorem, sed tamen homicidam. Benim bella gerere notebat Christianos *RIG.*

(79) *Sententiam figere.* Hoc est, intrepide et constanter asserere. *RIG.*

CAPUT XVII.

Simplicior quisque fautor sententiæ nostræ putabit, carnem etiam idcirco representandam esse iudicio, quia aliter anima non capiat passionem tormenti (80) seu refrigerii, utpote incorporealis: hoc enim vulgus existimat. Nos autem animam corporalem et hic profitemur (81), et in suo volumine probamus, habentem **847** proprium genus substantiæ, soliditatis, per quam quid et sentire et pati possit. Nam et nunc animas torqueri (82) foverique penes inferos (83), licet nudas, licet adhuc exsules carnis, probavit ⁶⁴ Lazari exemplum. Dedi ⁶⁵ igitur adversario dicere (84): Ergo, quæ habet corpulentiam propriam, de suo sufficit ad facultatem passionis et sensus, ut non egeat representatione carnis. Imo catenus egebit, non qua ⁶⁶ sentire quid sine carne non possit, sed qua ⁶⁷ necesse est illam etiam cum carne sentire. Quantum enim ad agendum de suo sufficit, tantum et ⁶⁸ ad patiendum. Ad agendum autem minus de suo sufficit. Habet enim de suo solummodo cogitare, vel cupere, disponere; ad perficiendum autem operam carnis exspectat. Sic itaque et ad patiendum societatem carnis expostulat, ut tam plene per eam pati possit, quam sine ea plene agere non potuit. Et ideo in quæ de suo sufficit, eorum interim sententiam pendit, concupiscentiæ, et cogitatus, et voluntatis. Porro, si hæc satis essent ad plenitudinem meritum, ut non requirerentur et facta, sufficeret in totum anima ad perfectionem iudicii, de his iudi-

A canda, in quæ agenda sola suffecerat, Cum vero etiam facta devincta sint meritis, facta autem per carnem administrantur; jam non sufficit animam sine carne foveri, sive cruciari, pro operibus etiam carnis, etsi habet corpus (85), etsi habet membra; quæ proinde illi non sufficiunt ad sentiendum plene, quemadmodum ⁶⁹ nec ad agendum perfecte. Idcirco pro quoquo ⁷⁰ modo egit, pro eo et **316** patitur apud inferos, prior degustans iudicium, sicut prior induxit admissum: exspectans tamen et carnem, et per illam etiam facta compenset, cui cogitata mandavit. Denique, hæc erit ratio in ultimum finem destinati iudicii. ut exhibitione carnis omnis divina censura perfici possit, Alioquin non sustineretur in finem, quod et tunc animæ decerpunt ⁷¹ apud inferos, si solis animabus destinaretur.

CAPUT XVIII.

Hucusque præstructionibus egerim ad muniendos sensus omnium Scripturarum, quæ carnis recidivatum pollicentur. Cui cum tot auctoritates ⁷² iustorum patrociniis procurant, honores dico substantiæ ipsius, tum vires Dei, tum exempla earum, tum rationes iudicii, et necessitates ⁷³ ipsius: utique secundum præjudicia tot auctoritatum Scripturas intelligi oportebit, non secundum ingenia hæreticorum, de sola incredulitate venientia: quia incredibile habeatur restitui substantiam interitu subductam, non quia aut ⁷⁴ substantiæ ipsi inemeribile ⁷⁵ sit, aut **C** Deo impossibile, aut iudicio inhabile ⁷⁶. Plane ⁷⁷

Variæ lectiones.

⁶⁴ Probabit *Rhen. Seml.* ⁶⁵ Dedim *Pam. Fran.* ⁶⁶ Quia *Rhen. Seml.* ⁶⁷ Quia *Rhen. Seml.* ⁶⁸ Etiam alii. ⁶⁹ Plene, quemadmodum non habet *Rhen.* ⁷⁰ Quo *Rhen. Smel.* ⁷¹ Decerpunt *Rhen. Seml.* ⁷² Tota auctoritate si *Rhen.* ⁷³ Rationis j. et necessitatis *Fran.* ⁷⁴ Et *Rhen. Seml.* ⁷⁵ Inremeabile *conjic. Rhen.* ⁷⁶ Inhabitabile *Rhen.* ⁷⁷ Aut plane *Rhen.*

Commentarius.

(80) *Quia aliter anima non capiat passionem tormenti*, etc. Adeo olim etiam facessit negotium hoc argumentum, quo pacto spiritus igni corporeo torquerentur, ut et Tertulliano non leve fuerit, atque in suum paradoxum de corporalitate animæ præsertim impelleret, et Augustinus videatur aliquantulum hæsitasse seu non penitus refellisse ob idem argumentum dæmones corporeos esse, quamvis demum constitit hæc sententia, ut spiritus possent torqueri illo igne. August. lib. **xxi** de Civ. cap. 10. LAC.

(81) *Corporalem et hic profitemur*. De hoc Tertulliano nævo D. August. cap. 89, de hæres. ad Quod-vult-Deum, et D. Thom. II, contra Gentes, cap. 86. LAC.

(82) *Nam et nunc animas torqueri*. Hic se corripit auctor, nam cap. 48 Apolog. et cap. 4 de testimonio Animæ, dixerat, animas in inferno sine carne nullo modo posse torqueri. Hic palam jam resipuit, et lib. de anima cap. ult. LAC.

(83) *Foverique penes inferos*. Alludit ad petitionem divitis avari, cum petiit guttam aquæ a Lazaro, qui in sinu Abrahamæ fovebatur, unde ortum paradoxum aliud Tertulliani, qui putavit animas sanctorum in sinu Abrahamæ seu paradiso, sive sub altari foveri, et gaudere ad diem usque iudicii, de quo lib. de anima cap. 7, 9, 55, 56 et 58. LAC.

(84) *Dedi igitur adversario dicere*. Sic emendavimus ex codicibus Ursini et Pithæi. RIC.

(85) *Etsi habet corpus*. Error hic Tertulliani

excusari potest, si multitudo eorum qui iis temporibus in eum epingebant, alicujus sit momenti. Unicum tamen addam testimonium (ne longior sim) Clementis Alexand. in Epitome edit. Gr. Sylburgii: Καὶ οἱ ἄγγελοι σώματα εἰναι, ὁρῶνται γοῦν· ἀλλὰ καὶ ψυχὴ σώμα· *Angeli corpora sunt, videntur enim sed et anima corpus est*. Quoniam vero hic locus de angelis quoque mentionem facit, moneo Tertullianum idem statuuisse de angelis, istudque paradoxum lib. 3 contra Marc. cap. 6, et de carne Christi, cap. 13 et 6, statuuisse, ubi vera corpora assumpsisse angelos docet. Sanctus Basilius in ea quoque videtur sententia, lib. de Spir. S. ad Amphil. c. 16. Lactantius etiam, lib. 2 Instit. cap. 15, ubi angelos ait spiritus esse tenues. Caesarianum, Collat. 7, c. 13, adde et Joannem Thessalonic. in septima synodo. B. Augustinus Enchirid. c. 59, hæsitare videtur, ut postea S. Bernardus, hom. 5, in Cant., utrum ipsis spiritibus naturalia corpora sint, sicut hominibus sua. Cum vero πῦρ φλέγον, ignis urens, dicuntur ps. 103, in eum locum ait Augustinus non id dici proprie, sed metaphoricè, dum scilicet his verbis significantur angeli, Dei ministri, spiritu ferventes. B. Joannes Chrysostomus huic interpretationi conformis est in cap. 6 Isaïæ: Τὸ ταχὺ, τὸ κοῦρον, τὸ δραστήριον ἡμῶν διὰ τῶν στοιχείων ἐνδυναμῆτος· *Velocitatem, levitatem, et agenda industriam his elementis significans*. Idem ferme habet Theodoretus in eundem psal. 103. LÆ PA.

incredibile, si nec prædicatum ⁷⁸ divinitus fuerit : nisi quod, etsi prædicatum id a Deo non fuisset, ultro præsumi debuisset, ut propterea non prædicatum, quia tot auctoritatibus præjudicatum. At cum divinis quoque vocibus personet ⁷⁹, tanto abest ut aliter intelligatur, quam desiderant illa a quibus etiam sine divinis vocibus persuaderetur ⁸⁰. Videamus igitur hoc primum, quoniam ⁸¹ titulo ⁸² spes ista proscripta sit. Unum, opinor, apud omnes **S19** edictum Dei pendet (86), resurrectio mortuorum. Duo verba expedita, decisa, deteresa. Ipsa conveniam, ipsa discutiam, cui se substantiæ addicant. Cum audio resurrectionem homini imminere, quæram necesse est quid ejus cadere sortitum sit. Siquidem nihil resurgere expectabit, nisi quod ante succiderit. Qui ignorat carnem cadere per mortem, potest eam nec stantem nosse per vitam. Sententiam Dei natura pronuntiat : *Terra es, et in terram ibis*. Et qui non audivit ⁸³, videt. Nulla mors non ruina membrorum est ⁸⁴. Hanc corporis sortem Dominus quoque expressit, cum ⁸⁵ ipsa substantia indutus : *Diruite*, inquit (*Joan. II*), *templum istud, et ego illud triduo resuscitabo*. Ostendit enim cujus sit dirui, cujus elidi, cujus jacere, ejus ⁸⁶ et relevari ⁸⁷, et resuscitari : quamquam et animam circumferret ⁸⁸ trepidantem usque ad mortem, sed non cadentem per mortem. Quia et Scriptura : *De corpore*, inquit, *suo dixerat*. Atque adeo caro est, quæ morte subruitur, ut exinde a cadendo cadaver renuntietur ⁸⁹. Anima porro nec vocabulo cadit, quia nec habitu ruit. Atquin ipsa est, quæ ruinam corpori infert cum efflata est, sicut ipsa est, quæ illud de terra suscitabit ingressa. Non potest cadere, quæ suscitavit ingressa. Non potest ⁹⁰ ruere, quæ elidit ⁹¹ egressa. Arctius dicam, ne in somnum quidem cadit anima cum corpore, ne tum quidem sternitur cum carne. Etenim ⁹² agitur in somnis et jacitatur; quiesceret autem, si jaceret; et jaceret, si caderet ⁹³. Ita nec

A in veritatem ⁹⁴ mortis cadit, quæ nec in imaginem ⁹⁵ ejus ruit. Sequens nunc vocabulum *mortuorum* æque dispice, cui substantiæ insidat: quamquam in hac materia admittamus, interdum mortalitatem animæ assignari ab hæreticis (87): ut, si anima mortalis resurrectionem consecutura est, præjudicium sit et carni non minus mortali resurrectionem communicaturæ. Sed nunc proprietas vocabuli vindicanda est suæ sorti. **S20** Jam quidem, eo ipso quod resurrectio caducæ rei est, id est, carnis, eadem erit et in nomine mortui: quia caducæ rei est resurrectio, quæ dicitur mortuorum. Sic et per Abraham patrem fidei, divinæ familiaritatis virum, discimus. Postulans enim Saræ humanæ locum de filiis Chet ⁹⁶: *Date ergo*, inquit (*Gen. XXIII*), *mihi processionem sepulcri vobiscum, et humabo mortuum meum* ⁹⁷, carnem scilicet. Neque enim animæ humanæ spatium desiderasset, et si anima mortalis crederetur, et si mortuus dici mereretur. Quod si mortuus corpus est, corporum erit resurrectio, cum dicitur mortuorum.

CAPUT XIX.

Et hæc itaque dispectio tituli, et præconii ipsius, fidem utique defendens vocabulorum, illuc ⁹⁸ proficere debet, ut si quid ⁹⁹ pars diversa turbat obtentu figurarum et ænigmatum, manifestiora quæque prævaleant, et de incertis certiora præscribant. Nacii enim quidam solemnissimum eloquii prophetici formam, allegorici et figurati plerumque, non tamen semper, resurrectionem quoque mortuorum manifeste annuntiatam, in imaginariam significationem distorquent; asseverantes ipsam etiam mortem spiritaliter intelligendam. Non enim hanc esse in vero, quæ sit in medio, dissidium carnis atque animæ: sed ignorantiam Dei, per quam homo mortuus Deo, non minus in errore jacuerit quam in sepulcro. Itaque et resurrectionem eam vindicandam (88), qua quis adita ¹ veritate reda-

Variæ lectiones.

⁷⁸ Præjudicatum *Rhen.* ⁷⁹ Personat *Rhen. Pam. Seml.* ⁸⁰ Persuadeatur *Rhen. Seml.* ⁸¹ Quoniam *Ven. Stylo Rhen. Seml.* ⁸² Audit *Rhen. Selm.* ⁸³ Est abest a *Rhen. Seml.* ⁸⁴ Cum abest a *Par.* ⁸⁵ Cujus *Rhen. Rig. Ven. Seml.* ⁸⁶ Revelari *Ven.* ⁸⁷ Circumferat *Rhen. Par.* ⁸⁸ Enuntietur *Par. Jun.* ⁸⁹ Cudere, quæ suscitavit ingressa. Non potest *omitt. Rig. Ven.* ⁹⁰ Eligit *Rhen. Seml.* ⁹¹ Sedenim *Rhen. Seml.* ⁹² Et jaceret, abest a *Rhen. Seml.* ⁹³ Veritate *Rhen. Seml.* ⁹⁴ Imagine *Rhen. Seml.* ⁹⁵ Heth *Rhen. Seml. eodem sensu.* ⁹⁶ Mortuum meum *Rig. Ven.* ⁹⁷ Illic *Fran.* ⁹⁸ Qua *Rhen. Seml. Oberth.* ¹ Addita *Rhen. Seml.*

Commentarius.

(86) *Unum, opinor, apud omnes edictum Dei pendet.* Cum appensa tabula, unde de plano recte legi possit. Sic Ausonius *Paneg...* *Has ego litteras tuas si in omnibus pilis atque porticibus, unde de plano legi possint, instar edicti pendere mandavero*, etc. Sic vocat Symbolum fidei Christianæ, et supra dixit, quoniam titulo spes ista proscripta sit, alludens ad edicta prætorum aut Cæsarium, quæ in albo, hoc est, tabula proscribi et proponi solebant. *Rig.*

— *Apud omnes edictum Dei pendet.* Nihil addo explicationi Rigaltii, nisi quod album tabulam seu chartam puram et nitidam fuisse docuit me eruditus Cujacius, non vero tabulam litteris albis notatam, ut censuit Theophilus. Qui chartam illam seu tabulam ex alia etiam materia corruptisse convinceba-

D tur, in eum actio erat pecuniaria, seu popularis. Cæterum etiam is actione extraordinaria puniebatur, poena legis Corneliæ de falsis. Id collige ex l. si quis id quod D. de Jurisp. et l. pen. D. l. Cornel, de fal. *L. Pr.*

(87) *Mortalitatem animæ assignari ab hæreticis*, etc. Qui immortalitatem substituunt, rem de qua agitur minime considerant. Puto enim Tertulianum hæreticos illos notare, qui in Arabia exorti sunt temporibus Origenis, qui animas cum corporibus simul corrumpi et interire dicebant, ac cum iisdem animabus in vitam reditura corpora. Eusebius id refert *Hist. Eccl. lib. VI, cap. 30. L. Pr.*

(88) *Resurrectionem eam vindicandam.* Nugæ sunt et sophismata quibus utebantur Hymæus et Phi-

nimatus et revivificatus Deo, ignorantiae morte discussa, velut de sepulcro veteris hominis eruperit: quia et Dominus Scribas et Phariseos sepulcris dealbatis ² adaequaverit. Exinde ergo, resurrectionem fide consecutos, cum Domino esse, cum eum in baptismate ³ iuduerint. Hoc denique ingenio etiam in colloquiis saepe nostros decipere consueverunt, quasi et ipsi resurrectionem carnis admittant. Væ, inquit, qui non in hac carne resurrexerit: ne statim illos percutiant, si resurrectionem statim abnuerint. Tacite autem, secundum conscientiam suam, hoc sentiunt: Væ qui non, dum in carne est, cognoverit arcana haeretica (89): hoc est enim apud illos resurrectio. Sed et plerique ab excessu animae resurrectionem vindicantes, de sepulcro exire, de saeculo evadere interpretantur: quia et saeculum mortuorum sit habitaculum, id est ignorantium Deum. Vel etiam de ipso corpore, quia et corpus vice sepulcri conclusam animam in saecularis vitae morte detineat ⁴.

CAPUT XX.

Ob huiusmodi igitur conjecturas, primam praestruccionem eorum depellam, qua volunt omnia prophetas per imagines concionatos: quando si ita esset, ne ipsae quidem imagines distingui potuissent, si non et veritates praedicatae fuissent, ex quibus imagines delipiantur ⁵. Atque adeo, si omnia figurae, quid erit illud, cujus figurae? quomodo speculum obtendes, si nusquam est facies? Adeo autem non omnia imagines, sed et veritates; nec omnia umbræ, sed et corpora: ut in ⁶ ipsum quoque Dominum insigniora quæque luce clarius praedicarentur. Nam et virgo concepit in utero,

non figurate; et peperit Emmanuelem, nobiscum Deum ⁷ Jesum, non oblique; et si oblique accepturum virtutem Damasci, et spolia Samariae (Isa. vii, 4), sed manifeste venturum in iudicium cum presbyteris et archontibus ⁸ populi (Isa. iii, 14). Nam et tumultuatae sunt gentes (Psal. ii) in persona Pilati, et populi meditati sunt inania in persona Israel. Astiterunt reges terræ, Herodes: et archontes congregati sunt in unum, Anna et Caipha: adversus Dominum, et adversus Christum ejus, qui et (Isa. liii) tanquam ovis ad jugulationem ⁹ adductus est et tanquam agnus ante tondentem ¹⁰, scilicet Herodem, sine voce, sic non aperuit os suum, dorsum suum ponens ad flagella, ¹¹ et maxillas ad ¹² palmas, et faciem non avertens a sputaminum jaculis ¹³; deputatus etiam inter iniquos; professus (Psal. xxi) manus et pedes: sortem passus in vestimento, et potus amarus, et caput irradientium nutus; triginta argenteis (Zach. xi, 12) adpretiatus a proditore. Quæ hic figurae apud Esaiam? quæ imagines apud David? quæ ænigmata apud Jeremiam (90), ne virtutes quidem ejus per parabolas profatos ¹⁴? Aut numquid nec (Isa. xxxv, 6) oculi patefacti sunt caecorum, nec inclauit lingua mutorum, nec manus aridae et genua dissoluta revaluerunt, nec claudi ¹⁵ (11) salierunt ut cervus? Quæ etsi ipsi ¹⁶ spiritaliter quoque interpretari solemus (91), secundum comparationem animalium vitiorum (92) a Domino remediatorum; cum tamen et carnaliter adimpleta sunt, ostendant prophetas in utramque speciem praedicasse; salvo eo quod ¹⁷ plures voces eorum nudæ et simplices, et ab omni allegoriae nubilo puræ defendi possint ¹⁷: ut cum exitus gentium (93) et urbium resonant (Isa. xlii), Tyri, et Ægypti, et

Variæ lectiones.

² Dealbatis abest a Rig. Ven. ³ Cum baptismate vel baptismate Jun. ⁴ Delinebat Par. ⁵ Delinearentur Jun. ⁶ In abest a Rig. Ven. ⁷ Dominum Rhen. Seml. ⁸ Principibus Rhen Seml. ⁹ Victimam Fran. ¹⁰ Se add. alii. ¹¹ In alii ¹² Fœditate sputaminum cod. Pithæ. Pam. Fran. a spumaminum taculis Jun. fœditate sputorum Paris. ¹³ Praefatos alii. ¹⁴ Clodi Fran. ¹⁵ Et ipsi Fran. Rig. ipsi abest Seml. ¹⁶ Quo Rig. Ven. ¹⁷ Possunt Rhen. Seml.

Commentarius.

letus, iique haeretici qui spiritaliter ipsa etiam mortem intelligendam asseverabant. Abutebantur verbis Apostoli Rom. vi: An ignoratis fratres, quia quicumque baptizati sumus in Christo Jesu, in morte ipsius baptizati sumus? Consepulti enim sumus cum illo per baptismum in mortem, ut, quomodo Christus resurrexit a mortuis, etc. Cap. seq. ea refutat. Illi autem haeretici, Hymenæum dico et Philetum, qui a veritate exciderant, resurrectionem jam factam affirmabant teste B. Apostolo, II Tim. ii. Procreationem liberorum resurrectionem appellabant. Le Pa.

(89) Cognoverit arcana haeretica. Quoniam haeretici magis cederunt lucem quam tenebras, arcana traditione et tenebrosa utuntur, veriti ne, si turpitudinem suam revelent, commenta sua abeant in fumos. Qui vero arcana illa semel detexerit, victoriam adeptum se confidat: haereseos enim demonstrasse vicisse est. Id Tertullianus docet cap. 3, lib. adv. Valentinianos. Le Pa.

(90) Apud Jeremiam. Illic profecto Jeremias ponitur pro Zacharia; in iis enim quæ precedunt nulla verba citantur Jeremiae, sed mentio fit tri-

giata argenteorum, de quibus Zacharias. Eadem licentia usus est B. Mattheus evangelista, cujus festum hodie colimus. Edd.

(91) Quæ etsi spiritaliter quoque interpretari solemus. Sic interpretatus est Paulus ad Hebr. 12, alludens ad locum Isaiae, cap. 53: Propter quod remissas manus, etc. Ubi non sine metaphora stadii, cui plerumque instat Apostolus, et erudite Faber in suo Agonistico: non enim loquitur, imo nec alludit ad debilitatem ex morbo, sed ex pugna et lassitudine, adhortans ut id faceremus, quod strenui agonistæ, qui quantumvis fatigati, fortes et interitū persistebant. Lac.

(92) Animalium vitiorum, ψυχῶν. Rig.

(93) Ut cum exitus gentium, etc. Intelligit haud dubie Isaïam, ubi exitus sive exitia praedicuntur, Tyri, cap. 23, et Ægypti, cap. 20, et Babylonis, cap. 13, et Idumææ, cap. 21, et navium Carthaginiensium, quod lego ex Angl. cod. pro Carthaginiensium, dicto cap. 23, ubi juxta LXX legitur πλοῖα Καρχηδόνας, id est, naves Carthaginiensis, pro eo quod apud Hebr. naves Tharsis, id est maris, juxta B. Hieronymum: quam vocem etiam solent mare red-

Babylonis, et Idumææ, et Carthaginiensium navium; ut cum ipsius Israelis plagas aut venias, captivitates, restitutiones, ultimæque dispersionis exitum perorant. Quis hæc interpretabitur magis, quam recognoscet? Res in litteris tenentur, ut litteræ in rebus leguntur¹⁸. Ita non semper, nec in omnibus allegorica forma est prophetici eloquii, sed interdum et in quibusdam.

CAPUT XXI.

Si ergo interdum et in quibusdam, inquis, cur non et in edicto resurrectionis spiritaliter intelligendæ? Quoniam quidem plurima ratio intercedit. Primo enim, quid facient tot ac alia¹⁹ instrumenta divina, ita aperte corporalem contestantia resurrectionem, ut nullam admittant figuratæ significantiæ (94) suspicionem? **S**ed Et utique æquum sit, quod et supra demandavimus, incerta de certis, et obscura de manifestis præjudicari: vel ne inter discordiam certorum et incertorum, manifestorum et obscurorum, fides dissipetur, veritas periclitetur (95), ipsa divinitas ut inconstans denotetur: tum²⁰ quod verisimile non est, ut ea species sacramenti (96), in quam fides tota committitur, in quam disciplina tota connititur, ambigue annuntiata²¹, et obscure proposita videatur; quando spes resurrectionis, nisi manifesta de periculo et præmio, neminem ad ejusmodi præsertim religionem, publico odio et hostili elogio obnoxiam, persuaderet. Nullum opus certum est mercedis incertæ. Nullus timor justus est periculi dubii. Et merces autem et periculum in resurrectionis pendet

A eventu. Sed²² etsi temporalia, et localia, et personalia Dei decreta atque judicia in urbes, et gentes, et reges, tam aperte²³ prophetia jaculata est, quale est, ut æternæ dispositiones ejus et universales in omne hominum²⁴ genus, lucem sui fugerint? quæ²⁵, quanto majora, tanto clariora esse deberent, ut majora crederentur. Et puto Deo nec livorem, nec dolum, nec inconstantiam, nec lenocinium adscribi posse, per quæ fere promulgatio majorum cavillatur (97).

CAPUT XXII.

Post hæc, ad illas etiam Scripturas respiciendum est, quæ non sinunt resurrectionem secundum animales istos (98), ne dixerim spiritales, aut hic jam **S**ed in veritatis agnitione (99) præsumi, aut ab excessu statim vitæ vindicari. Cum enim et tempora totius spei fixa sint sacrosancto stylo, nec liceat eam ante constitui, quam²⁶ inadventum²⁷, opinor, Christi, vota nostra suspirant (1) in²⁸ sæculi hujus occasum, in transitum mundi quoque ad diem Domini magnum, diem iræ et retributionis, diem ultimum, et occultum, nec ulli præter quam²⁹ Patri notum, et tamen signis atque portentis, et concussionibus elementorum, et conflictationibus nationum prænotatum. Evolverem prophetias, si Dominus ipse tacuisset: nisi quod et prophetiæ vox erant Domini: sed plus est³⁰, quod illas suo ore consignat. Interrogatus a discipulis (2), quando eventura essent, quæ interim de templi exitu eruperant³¹, ordinem temporum, primo Judaicorum usque ad excidium Hierusalem, dehinc commu-

Variae lectiones.

¹⁸ Ligantur Pam. Fran. Rig. Ven. ¹⁹ Ac talia Fran. Pam. tot alia Rhen. Seml. ²⁰ Tunc Rhen. Seml. ²¹ Annuaia Rhen. Seml. annua vel annuata Jun. ²² Sed abest a Seml. ²³ Aperta Pam. Rhen. ²⁴ Humanum alii. ²⁵ Quæ abest a Rig. Ven. ²⁶ Æque alii, utrumvis abest a Seml. Rhen. ²⁷ Adventu Rhen. Seml. ²⁸ In abest a Rhen. Seml. ²⁹ Quam abest a cod. Pith. Rig. Ven. ³⁰ Est abest a Rhen. Seml. ³¹ Eruperat Rhen. Seml.

Commentarius.

dere LXX, præterquam hoc solo capite, idque non semel, sed etiam tertio. PAM.

(94) *Ut nullam admittant figuratæ significantiæ*, etc. Suspicionem dicit, ut supra nubilum allegoriæ. Est enim suspicari in occultis, obscuris et mysticis. Sic Georgius Baticus, lib. de Fide: Adhuc si non intelligis de tot supra editis dictionibus, vel ex consequentibus animadvertite, omnes suspensiones impiæ interpretationis exclusas. » Rig.

(95) *Fides dissipetur, veritas periclitetur*, etc. Si discordi sensu acciperentur, quæ de resurrectione sunt prædicta, ut conspicua et aperta testimonia, quæ de corporum resurrectione palam loquuntur, non cogerent ea quæ obscuriora sunt interpretari de corporali resurrectione, sed hæc ambigua detorquebantur ad resurrectionem tantum animarum, aperte sequuntur hæc absurda, nam Deus inconstans haberetur, cum in manifestis locis prædixisset corporalem resurrectionem, et in aliis animarum tantum, ut adversarii volebant, quare et veritas periclitaretur; nam cum contraria fuissent vaticinia, periculum incurrissent errandi, assentiendo prophetiæ falsæ, et fides dissiparetur; nulla enim prædictæ fides omnis merito negaretur. LAC.

(96) *Ut ea species sacramenti*. Hoc est, fidei Christianæ caput, carnis resurrectio.

(97) *Per quæ fere promulgatio majorum cavillatur*

Majorum, hoc est, potentiorum, magistratuum, potestatum. Rig.

(98) *Secundum animales istos*. Maluit hic Valentinianos animales dicere quam spiritales: licet enim Scripturæ loca de resurrectione spiritaliter interpretarentur, animales tamen hic dicentur, quia Scripturæ loca ad resurrectionem animarum tantum detorquebant. LE PA.

(99) *Hic jam in veritatis agnitione*, etc. Cum mortem dicerent hæretici fuisse ignorantiam, ut constat cap. 19, consecrariæ agnitio veritatis fuisset resurrectio. Sic dicebant hic in hac vita et sæculo factam resurrectionem, cum quis pervenerit ad veritatis agnitionem, ad quod, ut Paulus dixit, desiderat Deus homines universos venire. LAC.

(1) *Vota nostra suspirant*. Aliter igitur ad gentes, aliter ad Christianos. Nam ad gentes in *Apolog.*, Oramus, inquit, pro mora finis, finem vero sæculi intelligit, et lib. de Orat.: « Quomodo quidam protractum quemdam sæculo postulabant? cum regnum Dei, quod ut adveniat oramus, ad consummationem sæculi tendat? Rig.

(2) *Interrogatus a discipulis*. Quia sequentia ex solo affert Lucas evangelista, duntaxat adnotavimus ad marginem, Luc. xxi, atque adeo de verbis Evangelistæ lectorem remittimus ad lib. iv. *adv. Marc.* ubi explicatur hoc cap. 21 latius. PAM.

nium, usque ad conclusionem ³² sæculi, dirigit ³³. Nam posteaquam edixit: *Et tunc erit Hierusalem conculcatui nationibus*, donec adimpleantur tempora nationum, allegandarum ³⁴ scilicet a Deo, et congregandarum cum reliquiis ³⁵ Israelis; inde jam in orbem et in sæculum prædicat; secundum Joëlem, et Danielelem (3), et universum concilium prophetarum, futura signa in sole et in luna et in stellis, conclusionem ³⁶ nationum cum stupore; sonitus maris, et motus refrigescientium ³⁷ hominum, præ metu et exspectatione eorum quæ immineant orbi terræ, *Virtutes enim inquit (Matth. xxi), cælorum commovebuntur: et tunc videbunt Filium hominis venientem in nubibus cum plurimo potentatu et gloria. Ubi autem cæperint ista fieri, emergetis* ³⁸, *et elevabitis capita vestra, quod redemptio vestra adpropinquavit* ³⁹. Et tamen adpropinquare eam dixit, non, adesse jam; et cum cæperint ista fieri, non, cum facta fuerint; quia cum facta fuerint, tunc aderit redemptio nostra, quæ eo usque appropinquare dicitur, erigens interim et excitans animos ad proximum jam spei fructum. Cujus etiam parabola subtextitur tenerescentium arborum in caulem floris, et dehinc florem frugis antecursorem: *Ita et vos cum videritis omnia ista fieri, scitote in proximo esse regnum Dei. Vigilate ergo omni in tempore, ut digni habeamini effugere omnia ista, et stetit ante Filium hominis: utique per resurrectionem, omnibus ante transactis. Ita, etsi in agnitione sacramenti fruticat* ⁴⁰, se in Domini representatione florescit atque frugescit. Quis ergo Dominum tam intempestive, tam acerbè excitavit jam ad dexteram Dei, ad confringendam terram secundum Esaiam, quæ, puto, adhuc integra est?

quis inimicos Christi jam subjecit pedibus ejus, secundum David, quasi velocior Patre, omni adhuc popularium cœtu clamante ⁴¹ (4): Christianos ad leonem (5)? quis cœlo descendentem Jesum talem conspexit, qualem ascendentem apostoli viderant, secundum angelorum constitutum? Nulla ad hodiernum tribus ad tribum pectora ceciderunt, agnoscentes quem pupugerunt: nemo adhuc excepit Heliam: nemo adhuc fugit Antichristum (6): nemo adhuc Babylonis exitum flevit. Et ⁴² est jam qui resurrexerit ⁴³ nisi hæreticus? Exiit plane jam de corporis sepulcro (7), etiam nunc febribus et ulceribus obnoxius (8); et conculcavit jam inimicos, etiam nunc lucrari habens cum mundi potentibus. Et utique jam regnat, etiam nunc Cæsari quæ sunt Cæsaris debens.

CAPUT XXIII.

Docet quidem Apostolus, Colossensibus scribens (Coloss. 1, 29), *mortuos fuisse nos aliquando alienatos, et inimicos sensus* ⁴⁴ Domini, cum in operibus pessimis agebamus; dehinc, *consepultos Christo in baptisate, et conresuscitados in eo per fidem effaciaciæ Dei, qui illum suscitavit* ⁴⁵ a mortuis. Et vos cum mortui essetis in delictis et præputiatione ⁴⁶ carnis vestræ, vivificavit cum eo, donatis vobis omnibus delictis. Et rursus: Si cum Christo mortui estis ab elementis mundi, quomodo quidam, quasi ⁴⁷ viventes in mundo, sententiam fertis? Sed eum ita nos mortuos faciat spiritaliter, ut tamen et corporaliter quandoque morituros agnoscat, utique et resuscitados proinde spiritaliter deputans, æque non negat etiam corporaliter resurrecturos. Denique: Si resurrexistis, inquit, cum Christo, ea quæ sursum sunt

Variæ lectiones.

³² Consummationem alii. ³³ Digerit lib. Ursin. ³⁴ Allegandandarum Fran. Pam. ³⁵ Reliquo Par. ³⁶ Conlisionem alii. ³⁷ Perfrigescentium alii, arescentium alii. ³⁸ Evergetis cod. Wouw. ³⁹ Adpropinquaverit Rhen. Seml. ⁴⁰ Fructificasset Rhen. fructificat alii. ⁴¹ Reclamanti Rhen. Seml. ⁴² Et abest a Rhen. Seml. ⁴³ Resurrexit alii. ⁴⁴ Sensu conjic. Edd. ⁴⁵ Suscitavit alii. ⁴⁶ Præputio alii. ⁴⁷ Quasi quidem Fran. Pam. quid quasi Jun.

Commentarius.

(3) Secundum Joëlem et Danielelem. Joëlis cap. 2, locus infra loco dicto citatur, sicuti etiam Danielis, cap. 7, ad quem hic etiam alludere Auctorem constat ex verbis utrobique citatis, tum de potentis in cœlo, tum de Filio hominis venturo in nubibus. PAM.

(4) Omni adhuc popularium cœtu clamante, etc. Hoc est, universo populo, toto circo. Et lib. de Spectac. Discrimina popularium, hoc est, populus pro cujusque conditione et statu distinctus. Juvenalis — *Quemlibet occidunt populariter*. RIG.

(5) Christianos ad leonem. Quos odio implacabili prosequerantur olim gentiles, hos ad bestias, ad leones destinabant. Christiani, tanquam natio exosa, eo affliciebantur supplicio. Eusebius in martyrio Polycarpi refert dictum Τῷ Πολυκάρπῳ λέοντα. Vide Cyprianum ep. 55. LÆ PA.

(6) Nemo adhuc fugit Antichristum, etc. Prius istud disertis verbis non habetur in Apocal., sed satis innuitur cap. 12, ubi dicitur mulier, quod est Ecclesia, fugisse in solitudinem a facie draconis, et maxime cap. 18, ubi jubetur populus exire de Babylone, et insuper legitur: « Et flebunt et plan-

gent se super illam reges terræ; quare et solam hunc locum ad marginem adnotavimus. PAM.

(7) Exiit plane jam de corporis sepulcro. Ironia est ista de Christo, qua (mea quidem sententia) opinionem eorum hæreticorum irridet, qui Christum resurrexisse quidem fatebantur, sed adhuc mortalem, alludens interea tacite, tum ad illud Ephes. vi: *Nobis colluctatio est adversus mundi rectores*, sive, ut ipse vertit, *mundi potentes*, quod Græce est κοσμοκράτορες, et ad illud Matth. xxii: *Reddite quæ sunt Cæsaris, Cæsari*. PAM.

(8) Etiam nunc febribus et ulceribus. Sensus est, quia hæretici nugabantur resurrectionem jam factam per vitam spiritalem, et quamdam remotiorem et separationem a corpore, quod sepulcrum dicebant, cum anima a corporis legibus et pondere quodammodo se assereret et absolveret (neque enim tantum loquebantur de emersione a corpore, quæ fit naturali morte), argute et ironice inquit Auctor, bene exeat de corporis sepulcro hæreticus suscitatus, at quomodo febribus et ulceribus obnoxius, quæ sarcinam corporis arguunt? LAC.

ite, ubi est Christus in dextera Dei residens : **A** *æ sursum sunt sapite, non quæ deorsum.* Ita ostendit resurgere, quo solo adhuc possumus attingere; quæ non quæreremus ⁴⁸, nec emus, si possideremus. Subjicit etiam : *Mortui estis*, scilicet delictis, non vobis; et ⁴⁹ *videtur abscondita est cum Christo in Deo.* Nondum apprehensa est, quæ abscondita est. Sic et ⁵⁰ *ait, manifestatum est, quid i simus*. Et nondum, ait, manifestatum ⁵¹ est, quid i simus ⁵². Scimus quia si manifestaverit ⁵³, si ⁵⁴ *erimus*. Tanto abest, ut simus jam quod mus : utique scituri, si jam essemus. Adeo complatio est spei in hoc spatio per fidem, non mentatio ⁵⁵, nec possessio, sed expectatio. De spe et expectatione Paulus ad Galatas ⁵⁶ : *Nos enim spiritu ex fide spem justitiæ sectamur* : non ait, tenemus. Justitiæ autem Dei, ex judicio, quo judicabimur ⁵⁷ de mercede, quam pendens et ipse, cum Philippensibus ⁵⁸ (Philipp. iii) : *Si qua* ⁵⁹, inquit, *concurram suscitationem* ⁶⁰ quæ est a mortuis : non, quia *incepi*, aut *consummatus* ⁶¹ sum. Et utique derat, et omnia sacramenta cognoverat (9), lectionis, doctor nationum; et tamen adjicit : *ignor autem si* ⁶² *apprehendam in quo sum ihesus a Christo.* Eo amplius : *Ego me, fratres, non puto apprehendisse.* Unum plane : *oblitus riorum, in priora me extendens, secundum scopsepersequor ad palmam incriminationis* (10), *per* ⁶³ *concurrerem* : utique in resuscitationem a ⁶⁴ *nis*, suo tamen tempore, sicut ad Galatas ⁶⁵ (1. vi) : *Bene autem facientes ne tædeat : temerum suo metemur* ⁶⁶. Sicut et ad Timotheum ⁶⁷ (1. i) de Onesiphoro : *Det illi Dominus inveni misericordiam in illo die.* In quem diem accas, et ipsi præcipit (I Tim. iv) *custodire manum immaculatam, irreprehensibile, in apparen-* ⁶⁸ *Domini Jesu Christi, quam suis temporibus idet beatus et solus potentator, et rex regnan-* ⁶⁹ *et Dominus dominantium*; de Deo dicens. De ⁷⁰ temporibus et Petrus in Actis (Act. iii) : *isteat itaque vos, et respiscite ad abolenda* ⁷¹ *vestra, ut tempora vobis superveniant refri-* ⁷² *ex persona Dei, et mittat prædesignatum vobis* ⁷³ *stem*; quem oportet accipere cælos, adusque ⁷⁴ *ora exhibitionis omnium, quæ locutus est* ⁷⁵ *ore sanctorum prophetarum.*

CAPUT XXIV.

Quæ hæc ⁶² tempora, cum Thessalonicensibus disce. Legimus enim (I Thess. i) : *Qualiter conversi sitis ab idolis, ad serviendum vivo et vero Deo, ad expectandum e* ⁶³ *cælis Filium ejus, quem suscitavit ex mortuis, Jesum.* Et rursus (I Thess. ii) : *Quæ enim spes nostra, vel gaudium, vel exsultationis corona, quam et* ⁶⁴ *vos coram Domino nostro Jesu Christo, in adventu ipsius?* Item (I Thess. ii) : *Coram Deo et Patre nostro, in adventu* ⁶⁵ *Domini nostri Jesu Christi, cum universis sanctis ejus.* De quorum dormitione minus mœrenda ⁶⁶ docens, simul et tempora ⁶⁷ resurrectionis exponit dicens (I Thess. iii et iv) : *Si enim credimus quod Jesus mortuus sit, et resurrexerit; sic et Deus eos qui dormierunt, per Jesum adducet cum ipso.* Hoc enim dicimus vobis in sermone Domini ⁶⁸, quod nos qui vivimus, qui remanemus in adventum Domini nostri, non præveniemus eos qui dormierunt. Quoniam ipse Dominus in jussu et in voce archangeli et tuba Dei descendet de cælo, et mortui in Christo primi resurgent; deinde nos qui vivimus; qui simul cum illis tollemur in nubibus obviam Christo ⁶⁹ in aerem, et ita semper cum Domino erimus. Quæ vox archangeli, quæ tuba Dei audita jam? nisi forte in cubiculis hæreticorum. Nam etsi tuba Dei evangelicus sermo dici potest, qui illos jam vocaret ⁷⁰; sed aut mortui erunt jam corporaliter, ut resurrexerint; et quomodo vivunt? aut in nubes erepti; et quomodo hic sunt? miserrimi revera, ut Apostolus pronuntiavit, qui in ista tantum vita sperantes habebuntur, excludendi ⁷¹, dum præripiunt, quod post illam repromittitur; frustrati circa veritatem, non minus quam Phygellus et Hermogenes. Et ideo majestas Spiritus sancti perspicax ejusmodi sensuum, et in ipsa ⁷² ad Thessalonicenses Epistola suggerit (I Thess. v) : *De temporibus autem et temporum spatiis, fratres, non est necessitas scribendi vobis : ipsi enim certissime scitis quod dies Domini, quasi fur nocte, ita adveniet.* Cum dicent, *Pax, et tuta sunt omnia, tunc illis repentinus insistet interitus.* Et in secunda, pleniore sollicitudine ad eosdem (II Thess. ii) : *Obsecro autem* ⁷³ *vos, fratres, per adventum Domini nostri Jesu Christi, et congregationem nostram ad illum, ne cito commoveamini animo, neque turbemini, neque per spiritum, neque per sermonem, scilicet pseudo-*

Variæ lectiones.

Queremus Ven. ⁴⁹ Nobis, sed Seml. Rhen. ⁵⁰ Nostra Paris. ⁵¹ Manifestum Rhen. Seml. ⁵² Sumus Rhen. L. ⁵³ Manifestatus fuerit alii. ⁵⁴ Ei Rhen. Seml. ⁵⁵ Præsentatio Rhen. Seml. ⁵⁶ Judicabitur Rhen. Seml. ⁵⁷ Quomodo alii. ⁵⁸ Resurrectionem Pam. Fran. ⁵⁹ Quo modo add. alii. ⁶⁰ Metemur Pam. Fran. Rig. Ven. ⁶¹ Sumus Rhen. Seml. ⁶² Hæc abest a Rhen. Seml. ⁶³ A Rhen. Seml. ⁶⁴ Quam ut et alii, qua et Seml. ⁶⁵ Manifestum Rhen. Seml. ⁶⁶ Miseranda alii. ⁶⁷ Dei Rhen. Seml. ⁶⁸ Domino Fran. ⁶⁹ Vocarit alii. ⁷⁰ Excludend. ⁷¹ Seml. Rig. Ven. ⁷² Forte prima Seml. ⁷³ Autem abest a Rhen. Seml.

Commentarius.

1) *Omnia sacramenta cognoverat.* Sacramenta id quidquid ad veram seu Christianam fidem pertinet. Supra dixit, *veritatis agnitionem*, et infra mox *agnitionem sacramenti.* Rig.

(10) *Ad palmam incriminationis.* Sic igitur apud Apostolum legit Septiminius ἐπὶ τῷ βραβεῖον τῆς ἀντιλήψεως, non ut hodie legimus, τῆς ἀνω κλησεως. Rig.

prophetarum ⁷³, neque per epistolam, scilicet pseudapostolorum ⁷⁴, ac si per nostram, quasi insistat ⁷⁵ dies Domini. Ne quis vos seducat ullo modo : quoniam nisi veniat abscessio ~~829~~ primo, hujus utique regni (11), et reveletur delinquentiæ homo, id est Antichristus, filius perditionis, qui ⁷⁶ adversatur et superextollitur in omne quod Deus dicitur, vel re-

⁷³ Pseudapostolorum Rhen. Seml. ⁷⁴ Pseudoprophetarum Rhen. Seml. ⁷⁵ Instat Ven. ⁷⁶ Quia Fran. Pam. ⁷⁷ Qui Rhen. ⁷⁸ Teneat. Rhen. Seml.

Commentarius.

(11) Quoniam nisi venerit abscessio primo, hujus utique regni. Pauli sententia est I Epist. ad Cor. vii, δ κρις συνσταλμένος τὸ λοιπὸν ἐστίν. Unde Tertullianus transtulit suum illud, *Tempus est in collecto*. Nec alio sensu posteriore sua Petrus affirmat, non tardare diem Domini, qui sanctis promissa grandia repræsentet. Hujusce autem admonitionis interpretatio quorundam e plebe Thessalonicensium Christiana mentes ambiguas sic tenuit, ut jam inciperent, velut exspectando fessi, spes suas inanes dicere, ac de adventu Domini desperare, adeoque sollicitantibus ad defectionem imposturis aures præbere. Quis non stupeat, homines ipsius Apostoli divina mandata ministrantibus sermonibus formatos, bene concepta non continere, tam futiles? Ergo periculose laborantibus succurrit Paulus, rogatque ne temeraria levitate fidem suam labefactari patiantur, memores eorum quæ coram illis de fine sæculi, deque supremi iudicii die disceptaverat. Non adfore diem illum Domini priusquam acciderit discessio primum, ac subinde hominis peccati, hominis perditionis, factio manifesta. Ait igitur Apostolus, non esse quod illi commoveantur, quasi mendacibus promissis delusi. Etenim præcessura duo, defectionem, et hominem illum peccati. De duobus istis multa verba fecisse Paulum cum Thessalonicam venisset, ex eo colligere est, quod increpat velut oblitus ac parum tenaces. Dein obscure ac per ænigmata mentionem suggerit eorum de quibus apertius apud eos egerat. Nam, « *Mysterium, inquit, jam operatur iniquitatis, tantum ut qui nunc tenet, teneat, donec de medio fiat.* » Dixerat supra, sic ordinatum esse Dominici regni adventum, ut præcedere oporteat discessionem primum, deinde hominem peccati. Et hunc quidem peccati hominem mysterium iniquitatis jam tunc operari dicit, impostores innuens et falsos fratres ac perversos Christianos, qui sementem apostolicam sterilibus avenis et infelici lilio suffocatum irent furim et clanculum. Hæc nimirum cunabula Antichristi, jam pone apostolorum vestigia subrepentis, nec manifesto latrocinio grassaturi, nisi facta prius defectione. Tantum ut qui tenet, teneat, donec de medio eat. Quæ profecto tam diligenter haud involvisset Apostolus, nisi aliquid significaret, quod apertius declaratum vel sibi ipsi, vel etiam Thessalonicensium Ecclesiæ nocuisset. Tenebras igitur iterum ac tertio quæsiuit. Etenim posteaquam dixit non venturum diem Domini, nisi venerit discessio primum, addidit, *Quid detineat scitis*. Ac demum caliginem superfudit : Μόνον ὁ κατέχων ἀπὸ τοῦ ἐξουκὸς οὐ γένηται, quod vetus interpret, quantum in se fuit, obscurioribus adhuc latebris mersit : *Tantum ut qui tenet, teneat, donec de medio fiat*. Verum hæc ignorata quidem fuerint iis a quibus ignorari Christianorum quieti conducebat. Minime autem crediderim obscura fuisse Thessalonicensibus, quibuscum Apostolus ea de re coram verba fecerat; minime item succedentibus proximæ apostolorum traditioni Christianis, a quibus Tertullianus accepisse videtur, quæ libro de Resurrectione Carnis, Apostoli

ligio; uti sedeat in templo Dei, adfirmans Deum se. Nonne meministis, quod cum apud vos essem, hæc dicebam vobis? et nunc quid ⁷⁷ detineat ⁷⁸ scitis, ad revelandum eum in suo tempore. Jam enim arcanum iniquitatis agitur; tantum qui nunc tenet, teneat (12), donec de medio fiat. Quis, nisi Romanus, status? ~~830~~ cujus abscessio in decem reges dividitur.

verbis interserit clarissima tandem luce. Verba ipsa refert, quibus ostenditur diem Domini non instare, neque venturum, nisi veniat abscessio primo : « Hujus utique regni, inquit, aperte Romanum significans, et reveletur delinquentiæ homo, id est Antichristus, filius perditionis, qui adversatur et superextollitur omne quod Deus dicitur, vel religio, uti sedeat in templo Dei, adfirmans Deum se. Nonne meministis quod, cum apud vos essem, hæc dicebam vobis? Et nunc quid detineat scitis, ad revelandum eum in suo tempore. Jam enim arcanum iniquitatis agitur; tantum qui nunc tenet, teneat, donec de medio fiat. Quis, nisi Romanus status, cujus abscessio in decem reges dispersa Antichristum superducat, et tunc revelabitur iniquus? » Tanti viri, tamque apostolorum temporibus propinqui interpretationem, ut rei de qua agebatur convenientissimam, communi omnium postea scriptorum consensu comprobata fuisse animadvertimus, præterquam Augustini ac Theodoretii. Plane Augustinus libro de Civitate Dei vigesimo, prorsus quid dixerit Apostolus se ignorare fatetur. Et tamen continuo disertissime subjicit suspicionem, uti vocat, existimantium : propterea Paulum noluisse id aperte scribere, ne calumniam videlicet incurreret, quod Romano imperio male optaret, cum speraretur æternum. Quam certe suspicionem seu potius sententiam Chrysostomus adeo veritati congruam censuit, ut cæteris interpretationibus neglectis, hanc unam Ecclesiæ suæ pro certissima tradiderit, laudato sanctissimi Apostoli consilio, devitantis odia quæ non tantum absque ullo rei Christianæ commodo, verum maximo cum periculo suscepisset. Etenim epistola semel intercepta, compertoque defectionis, imperio Romano perniciose, vaticinio, quis non continuo Apostolum ipsum, ut ducem et antesignanum, cunctosque adeo fideles, ut conscios scelestissimæ conjurationis obruisset? De Theodoro, miror tam accommoda interpretatione repudiata, frigidissimam sectari : nempe illis verbis, « *Quid detineat scitis, et, tantum qui tenet, teneat,* » significari decreta Dei prohibentis Antichristi impetum usque dum orbe toto prædicatum fuerit Evangelium. Nam quid vetabat hæc apertissime scribi? quid erat quod tantopere inumbraretur quæsitissima obscuritate? Itaque contenti simus hoc nostro Tertulliano, in cujus sententiam Augustinus ipse tandem concedere videtur : « Illud tamen, inquit, quod ait Apostolus, Tantum qui modo tenet, tenet, non absurde de ipso Romano imperio creditur dictum, tanquam dictum sit : Tantum qui modo imperat imperet; donec de medio fiat, id est, de medio tollatur. » Quam sententiam Hieronymus, in Epist. ad Philipp. et quæst. 11, ad Algasiam, tam accurate et copiose explicavit, ut ambiendi locum reliquerit nullum. Ric.

(12) *Tantum qui nunc tenet teneat*. Consimili ænigmatè vatem Alexandro Severo imperium promississe narrat Lampridius : « Te manet imperium, quod tenet imperium. » Ex quo intellectum est, inquit, Romani illum imperii principem futurum; nam ubi

spers Antichristum ⁷⁹ superducat. *Et tunc revelabitur iniquus, quem Dominus Jesus interficiet spiritu oris sui, et evacuabit apparentia sui* (13); *cujus est adventus* (14) *secundum operationem Sutanæ in omni virtute et signis atque portentis mendacii, et in omni seductione injustitiæ eis qui pereunt.*

CAPUT XXV.

Etiam ⁸⁰ in Apocalypsi Joannis (15), ordo temporum **831** sternitur, quem martyrum quoque animæ sub altari ultionem et judicium flagitantes sustinere didicerunt : ut prius et orbis de pateris angelorum plagas suas eibat, et prostituta illa civitas a decem regibus dignos exitus referat, et bestia Antichristus cum suo pseudopropheta (16) certamen Ecclesiæ Dei inferat, atque ita diablo in abyssum interim relegato ⁸¹, primæ resurrectionis prærogativa de solis (17) ordinetur, dehinc et igne ⁸² dato, universalis resurrectionis censura de libris (18) judicetur. Cum igitur et status temporum ultimarum Scripturæ notent, et totam Christianæ spei frugem in exodio ⁸³ sæculi collocent (19), apparet, aut ⁸⁴ tunc adimpleri totum quodcumque nobis a Deo repromittitur ; et vacat quod hic jam ab hæreticis vindicatur ; aut si et agnitio sacramenti (20) resurrectio est ⁸⁵, salva utique illa creditur, quæ in ultimo prædicatur ; et sequitur, ut eo ipso, quo ⁸⁶ hæc spiritalis vindicetur ⁸⁷, illa corporalis præjudicetur : quia si nulla tunc annuntiaretur, merito sola hæc,

Variæ lectiones.

⁷⁹ Antichristi Rhen. Seml. ⁸⁰ Joannis abest a Rhen. Seml. ⁸¹ Religato Rhen. Seml. ⁸² Igni Pam. Fran. ⁸³ Exordio Pam. Rhen. ⁸⁴ Autem Rhen. Seml. ⁸⁵ Est abest a Rhen. Seml. ⁸⁶ Quod Rhen. ⁸⁷ Vindicatur Rig. Ven. ⁸⁸ Educitur Rhen. Seml. ⁸⁹ Clausura Paris. et abest temporum. ⁹⁰ Exitu Fran. ⁹¹ In abest a Rhen. Seml. ⁹² Quod Rhen. Seml. ⁹³ Id abest a Rhen. Seml.

Commentarius.

est imperium, nisi apud Romanos, quod tenet imperium ? Rig.

(13) *Apparentia adventus sui.* Quasi *ἐμφανέλα*. Rhenim Satanam ut æmulum Domini sæpe describit. Rig.

(14) *Cujus est adventus.* Cujus, scilicet Antichristi. Rig.

(15) *In Apocalypsi Joannis.* Notat cap. 20 Ex quo occasionem sumpserunt bene multi, ut Chiliastaram seu Millenariorum sententiam amplecterentur. Credebant autem justos per annos mille in terra duraturos, ut centuplum acciperent, pro his quæ ob Christum deseruerant, id promittente Domino. Fuerunt plurimi hæretici olim ejusmodi inter quos insignis fuit Cerinthus, a quo tamen dissidet Tertullianus, licet Chiliastarum errorem hausisse videatur. Quod illi cum antiquis Patribus quibusdam commune, Papiam dico episcopum Hierapolitanum, et B. Jusinum *Dial. contra Tryphonem*. Quæ sit Justinus auctoritas docet Eusebius, lib. iv Hist. cap. 47 : *Ὁμοῦ δὲ σπουδῆς εἶναι ἀξιοὶ καὶ τοῖς παλαιοῖς ἀποτὸ φωνῆς : Τῆς αὐτῆς ἐστιμῶντο ἡμῶν* Justinus, scripta a veteribus, ut Irenæus ejus verba referat. Post Tertullianum alii secuti sunt errorem ; excusatur tamen ipse a B. Augustino cap. 7, lib. xx, de civ. Dei. LE PR.

(16) *Cum suo pseudopropheta.* Satanam significari dicerem, nisi proxime sequeretur, « atque ita diablo in abyssum interim relegato. » Superest

et tantummodo spiritalis, vindicaretur ; cum vero et in ultimum tempus edicitur ⁸⁸, corporalis agnoscitur, quia non et tunc spiritalis annuntiatur. Cur enim iterum annuntiaretur resurrectio ejusdem conditionis, id est spiritalis, cum aut nunc eam deceret expungi sine ulla differentia temporum, aut tunc sub omni clausula ⁸⁹ temporum ? Ita nobis magis competit etiam spiritalem defendere resurrectionem ab ingressu fidei, qui plenitudinem ejus agnoscimus exitum ⁹⁰ sæculi.

CAPUT XXVI.

Unum adhuc respondebo ad propositionem priorem allegoricarum Scripturarum, licere et nobis corporalem resurrectionem de patrocinio figurati proinde eloquii prophetici vindicare. Ecce enim, divina ⁹¹ in primordio sententia, terram hominem pronuntiando, *Terra es et in terram ibis*, secundum substantiam **832** scilicet carnis, quæ de terra erat sumpta, et quæ prior homo fuerat appellata, sicut ostendimus, dat mihi disciplinam in carnem quoque interpretandi, si quid iræ vel gratiæ in terram Deus statuit ; quia nec proprie terra judicio ejus obnoxia est, quæ nihil boni seu mali admisit : *maledicta* quidem, *quæ* ⁹² *hauserit sanguinem* (Gen., iv) ; sed et hoc ipsum in figuram carnis homicidæ. Nam etsi juvari seu lædi habet terra, id ⁹³ quoque propter hominem, ut ille juvetur, sive lædatur per consistorii sui exitus (21) ; quo magis ipse pensabit,

igitur ut dicamus significari præsidem antichristiani furoris agentem in sæculo, iniquum. Rig.

(17) *De solis.* De thronis Apocal. xx. Rig.

(18) *De libris,* τῶν γράμμάτων ἐν τοῖς βιβλίοις, Ibid. Rig.

(19) *Totam Christianæ spei frugem in exodio sæculi collocent.* Hoc est, in fine sæculi. Exodium, Exitus, Finis, Glossæ veteres, Ἐξόδιον, *Exsequies*. Lucilius :

Principio exitus dignus, exodiumque sequeretur.

Juvenalis, Satir. 3 :

.... Tandemque redit ad pulpita notum

Exodium.....

Vetus interpres, « Exodiarius apud veteres in fine ludorum intrabat, et quidquid lacrymarum atque tristitiæ coegissent ex tragicis affectibus, hujus spectaculi risus detergebat. » Arguunt igitur Septimius finem sæculi nuncupavit *exodium*. Tunc enim aderit tempus, quo fidelibus Christianis omnium laborum et ærumnarum tristitia vertetur in gaudium, quale Septimius describit sud finem libri *de Spectaculis*. Rig.

(20) *Agnitio sacramenti.* Fidei Christianæ veritatis. Rig.

(21) *Consistorii sui exitus.* Vocat consistorium terram a *consistendo*, nam in hac consistit homo. Alioquin consistorium vocamus locum in quo causæ cognoscuntur. RHEN.

quæ propter illum etiam terra patietur. Itaque et cum comminatur terræ Deus, carni potius comminari eum dicam; et cum quid terræ pollicetur, carni potius polliceri eum intelligam. Ut apud David (Psal. xcvi): *Dominus regnavit, exsultet⁹⁴ terra*, id est caro sanctorum, ad quam pertinet regni divini fructus. Dehinc subiungit: *Vidit, et concussa est terra; montes sicut cera liquefacti sunt a facie Domini*; caro scilicet profanorum; et (Zach. xii, 10): *Videbunt enim eum in quem⁹⁵ confixerunt*. Atque adeo si simpliciter de terræ⁹⁶ elemento utrumque existimabitur pronuntiatum, quomodo congruet et concuti et liquefieri eam a facie Domini, quo supra regnante exsultavit? Sic et apud Isaiam: *Bona terræ edetis*; bona carnis intelligentur, quæ illam manent in regno Dei reformatam et angelificatam, et consecuturam quæ *nec oculus vidit, nec auris audivit, nec in cor hominis ascenderunt* (I Cor., ii). Alioquin, satis vanum, ut ad obsequium Deus fructibus agri et cibariis vitæ hujus invitet, quæ etiam in religiosis et blasphemis, semel homini addicta conditione, communicat (22), *pluens super bonos et malos, et solem suum emittens⁹⁷ super justos et injustos* (Matth. v). Felix nimirum fides, si ea consecutura est⁹⁸, quibus hostes Dei et Christi non modo utuntur, verum etiam abutuntur, ipsam conditionem **§§§** colentes (23) adversus conditorem. Bulbos et tubera in terræ⁹⁹ bonis deputabis, Domino pronuntiante, ne in pane quidem victurum hominem. Sic Judæi, terrena solummodo sperando, cœlestia amittunt, ignorantes et panem de cœlesti repromissum, et oleum divinæ unctionis (24), et aquam spiritus, et vinum¹ animæ vigorantis ex vite Christi. Sicut et ipsam terram sanctam, Judaicum proprie solum, reputant carnem potius Domini inter-

A pretandam, quæ exinde et in omnibus Christum indutis, sancta sit terra: vere sancta per incolatum Spiritus sancti (25); vere lacte et melle manans, per suavitatem spei ipsius; vere Judæa, per Dei familiaritatem: non enim qui in manifesto, Judæus; sed qui in occulto. Ut et templum Dei² eadem sit, et Jerusalem, audiens ab Isaia (Isa. li): *Exsurge, exsurge, Jerusalem, induere³ fortitudinem brachii tui; exsurge sicut in primordio diei⁴*; scilicet in illa integritate quæ⁵ fuerat ante delictum transgressionis. Quæ enim in eam Hierusalem voces ejusmodi competerent⁶ exhortationis et advocacy, quæ occidit prophetas, et lapidavit ad se missos, et ipsum postremo Dominum suum confixit? Sed nec ulli omnino terræ⁷ salus repromittitur, quam opereretur cum totius mundi habitu præterire. Etiam, si quis audebit terram sanctam paradisum potius argumentari, quam et⁸ patrum dici capiat, Adæ scilicet et Evæ: proinde et in paradisum restitutio carni videbitur repromissa, quæ eum incolare et custodire sortita est, ut talis illuc homo revocetur, qualis inde pulsus⁹ est.

§§§ CAPUT XXVII.

Habemus etiam vestimentorum in Scripturis mentionem ad spem carnis allegorizare, quia et Apocalypsis Joannis (Apoc., iii et iv), *Hi sunt, ait, qui vestimenta sua non coinquinaverunt* (26) *cum mulieribus*; virgines scilicet significans, et qui semel ipsos castraverunt propter regna celorum. Itaque **C** in albis erunt vestibus, id est in claritate innube carnis (27). Et in Evangelio, indumentum nuptiale sanctitas carnis agnoscitur potest. Itaque Isaias docens, quale jejunium elegerit Dominus, cum subjicit de mercede bonitatis: *Tunc, inquit* (Isa. lviii), *lumen tuum temporaneum erumpet* (28), *et vestimenta*

Variae lectiones.

⁹⁴ Exsultavit Rhen. Seml. ⁹⁵ Eum qui Fran. eum quem Jun. ⁹⁶ Terra Fran. Rig. Ven. ⁹⁷ Mittens Rhen. Seml. ⁹⁸ Sunt Rhen. Rig. Ven. ⁹⁹ Terra Rhen. Seml. ¹ Vinum spiritus et aquam Ven. Rigalt. cod. Pithe. Aquam spiritus et abest Fran. ² Dei abest a Rhen. Seml. ³ Indue Rhen. Seml. ⁴ Diei abest a Rhen. Seml. ⁵ Qua Rhen. Seml. ⁶ Competent Pam. Rhen. ⁷ Terræ abest a Rig. Ven. ⁸ Etiam Pam. Fran. ⁹ Depulsus alii.

Commentarius.

(22) *Quæ etiam in religiosis et blasphemis semel homini addicta conditione communicat*. Hunc locum eximie tractavit Seneca lib. iv de Benef., cap. 28: « Deus quædam in universo humano generi dedit, a quibus excluditur nemo, » etc. Rig.

(23) *Ipsam conditionem colentes*. Mundum a Deo conditum. Rig.

(24) *Oleum divinæ unctionis*, etc. Delicias Ecclesiæ recenset, tria nimirum sacramenta, Eucharistiam, Extremam unctionem, Baptismum. Easdem recenset lib. i adv. Marcionem, cap. 14: « Sed ille quidem usque nunc nec aquam reprobavit, qua suos abluit, nec oleum quo suos ungit, nec panem quo ipsum corpus suum repræsentat. » Accepit animam vigorantem pro vigorem accipientem, passivum significatum pro activo, ut solet aliquando. Lac.

(25) *Per incolatum Spiritus sancti*. Incolatus est urbs, cujus quis non civis, sed incola est. Modestinus l. xxxiv, D. de mu. hon.: « Incolam vero domicilium facit, » I. iii. C. de incol. Verum ut Alciatus, de verborum signif., inquit, « Incola proprie est, qui, cum advena esset, in aliquam civita-

tem ea mente habitatum venit, ut ibi perpetuo sit, summamque rerum suarum ibi habeat. » Merito igitur S. Spiritus incolatus fuit Christus: perpetuum siquidem domicilium nunquam intermissum in eo deposuit pleno fluente. Lac.

(26) *Qui vestimenta sua non coinquinaverunt*. Miscet Scripturæ diversa, ut solet nonnunquam, loca, vel potius alludit ad diversa loca ex quorum verbis compingit tertiam sententiam, explicans verba unius loci per alterius verba. Lac.

(27) *Innubæ carnis*. Virginæ; codex Pith. innube. Rig.

(28) *Tunc, inquit, lumen tuum temporaneum erumpet*. Veritè Auctor Isaiæ lviii temporaneum, pro eo quod alii matutinum. Græca vox *πρότερον* præcox significat. Deinde legit *ἰατρία*, id est vestimenta, pro eo quod Græci codices hodierni, et quidam veterum *ἰατρία*, id est curationes. Duplex est hujus loci lectio etiam apud Græcos: nam consentiunt Tertulliano, non modo B. Cyprianus, lib. de Eleemos. et Operibus, sub principium, ac lib. de orat. Domin. sub finem, et B. Augustinus serm. 173;

tua citius orientur : non subsericam ¹⁰ utique, nec pallium, sed carnem volens accipi, ortum carnis resurrectionis de mortis occasu prædicavit. Adeo nobis quoque suppetit allegorica defensio corporalis resurrectionis. Nam et cum legimus (*Isa. xxvi*) : *Populus meus, introite in cellas promas quantulum, donec ira mea prætereat*, sepulcra erunt cellæ promæ, in quibus paulisper requiescere habebunt, qui in finibus sæculi, sub ultima ira, per Antichristi vim excesserint. Aut cur cellarum promarum potius vocabulo usus est, et non alicujus loci receptorii, nisi quia in cellis promis caro salita (29) et usui reposita servatur, depromenda illinc suo tempore? Proinde enim et corpora medicata condimentis sepulturæ, mausoleis et monumentis sequestrantur, processura inde cum jusserit Dominus. Quod cum ita intelligi congruat; et quæ enim ab ira Dei cellariorum (30) nos refugia servabunt? hoc ipso quod ¹¹ **§§§** ait, « donec ira prætereat, » quæ exstinguet Antichristum, post iram ostendit processuram carnem de sepulcro ¹², in quo ante iram fuerit illata. Nam et de cellariis non aliud effertur, quam quod infertur; et post Antichristi eradicationem agitur resurrectio.

CAPUT XXVIII.

Scimus autem, sicut vocibus, ita et rebus prophetarum, tam pictis, quam et factis prædicatur resurrectio. Cum Moyses manum in sinum condit, et emortuam profert (31), et rursus insinuat (32), et vividam explicat, nonne hoc de toto homine portendit? Siquidem trina virtus Dei per illa trina signa denotabatur ¹³ cum suo ordine : primo diabolus

A serpentem, quanquam formidabilem, subactura homini; dehinc carnem de sinu mortis retractura ¹⁴, atque ita omnem sanguinem exsecutura ¹⁵ iudicio. De quo apud eundem prophetam (33) ¹⁶ (*Gen. ix*) : *Quoniam et vestrum*, inquit Deus, *sanguinem exquiram de omnibus bestiis, et de manu hominis, et de manu fratris exquiram eum*. Porro nihil exquiritur, nisi quod reposcitur; nihil reposcitur, nisi quod et reddetur. Et utique reddetur quod ultionis nomine reposcetur et exquiretur. Neque enim vindicari poterit quod omnino non fuerit. Erit autem dum restituitur, uti vindicetur. In carnem itaque dirigitur, quicquid in sanguinem prædicatur, sine qua non erit sanguis. Caro suscitabitur, ut sanguis vindicetur. Sunt et quædam ita pronuntiata, ut **B** allegoriæ quidem nubilo careant, nihilominus tamen ipsius simplicitatis suæ sitiant interpretationem : quale est apud Isaiam (34), *Ego occidam, et vivificabo*. Certe posteaquam occiderit, vivificabit. Ergo per mortem occidens, per resurrectionem vivificabit. Caro est autem quæ occiditur ¹⁷ per mortem; caro itaque et vivificabitur per resurrectionem. Certe, si occidere carni animam eripere est, vivificare, **§§§** contrarium ejus carni animam referre est; caro resurgat necesse est, cui anima per occisionem erepta, referenda est per vivificationem.

CAPUT XXIX.

C Igitur, si, et allegoriæ Scripturæ, et argumenta (35) rerum, et simplices voces, resurrectionem carnis, quamquam sine nominatione ipsius substantiæ, subradient ¹⁸; quanto magis, quæ hanc

Variæ lectiones.

¹⁰Subscribam *Rhen.* subserivam *Jun.* ¹¹Quo *Fran.* ¹²Sepulcris *Fran.* ¹³Notabatur *Par.* ¹⁴Retractatura *Rig. Ven.* ¹⁵Exquisitura. *Jun.* ¹⁶Prophetem *Pam.* propheta *Ven. mend.* ¹⁷Occiderit *Rhen.* ¹⁸Obradiant alii.

Commentarius.

sed etiam Chrysostomus, hom. 55, in cap. xvi *Matth.* De quo vide plura apud Leonem Castrum in *Isaiam*; ubi etiam eos qui aliter legunt, locum hunc ostendit de resurrectione interpretari. **PAM.**

(29) *In cellis promis caro salita*. Quas hic cellas mox dicet cellaria, quo vocabulo Sulpitius Severus utitur lib. ii *Hist. sac.*, ubi de episcopis Ariminum convocatis : « Quibus omnibus, inquit, annonas et cellaria dare imperator præceperat. » **RIG.**

(30) *Cellariorum*. Cellarium proprie est, in quo colliguntur ministeria mensarum, vel quæ victui necessaria supersunt. Sed ad rem Tertulliani observatum est discrimen inter promptuarium et cellarium, quod in hoc deponantur quæ paucorum dierum sunt, in promptuario vero quæ longi temporis. Quare non diuturnam fore mortem per *cellarii* vocabulum admonuit Tertullianus. Vocis *cellarii* meminit S. Gregorius Mag. lib. ii *Dial.* cap. 28 : « Moyses, qui cellarium tenebat, audivit quidem jubentis Benedicti verba, sed implere distulit. » **PAM.**

(31) *Et emortuam profert*. Exodi iv refertur hæc historia, et solum ἐγὼν ἡ χεὶρ αὐτοῦ λεπρῶσα, et facta est manus ejus leprosa, habetur. Verum infra, cap. 55, nitidius rem explicat : « Mutatur, inquit, Moysi manus, et quidem ad instar emortuæ, exsanguis, » etc. Hic enim similitudine quadam emor-

tuam dicit, non re ipsa. S. Hieronymus contra Joan. Hieros. eodem utitur testimonio ad probandam resurrectionem : « Manus Moysi mutata est in candore nivis et deinceps color pristino restituta in utraque diversitate manus fuit. » **LE PA.**

(32) *Et rursus insinuat*. Quod modo dixit, in sinum condit. **LE PA.**

(33) *De quo apud eundem prophetam*. Nempe Moysen, tacite innuens eum esse auctorem et Exodi et Geneseos, ex quibus hæc testimonia citat, atque adeo et totius Pentateuchi. Certe de Exodo et Deuter. idipsum patet ex Scripturæ verbis *Exod. xxiv*, et *Deut. xxxi*; et de toto opere id asserunt Philo, lib. *de Mundo*, ac Josephus alicubi. **PAM.**

(34) *Quale est apud Isaiam*, etc. Verba quæ ex Isaiâ refert Tertullianus in tota prophetia ἀπολεῖται non reperiuntur; colligi tamen possunt ex iis locis in quibus Deus potentiam suam ostendit ex eo quod populum in angustias mortis dejicere possit, et a morte revocare. Clarius habentur hæc I *Reg. ii* : *Dominus mortificat et vivificat*, et in *psal.* Esti Isaiæ xxxviii scriptum legatur : *Corripies me et vivificabis me*. **LE PA.**

(35) *Allegoriæ Scripturæ et argumenta*, etc. Ἀναγκαλῶς instituit testimoniorum, quibus resurrectio mortuorum demonstratur. **LE PA.**

speciem¹⁹ in ipsas substantias corporales speciali mentione determinant, non erunt deducendæ in quæstionem! Accipe Ezechielem (*Ezech. xxxvii*): *Et facta est, inquit, super me manus Domini, et extulit me in spiritu Dominus, et posuit me in medio campi: is erat ossibus refertus, et circumduxit me super ea per circuitum; et ecce multa super faciem campi, et ecce arida satis. Et ait ad me: Fili hominis, si vivent ossa ista? Et dixi: Adonai Domine, tu scis. Et ait ad me: Propheta in ossa hæc, et dices: Ossa arida, audite sermonem Domini. Hæc dicit Dominus Adonai ossibus istis: Ecce ego affero in vos spiritum, et vivetis, et dabo in vos spiritum, et reducam in vos²⁰ carnes, et circumdabo vobis²¹ cutem, et dabo in vobis spiritum, et vivetis²², et cognoscetis quod ego Dominus. Et prophetavi secundum præceptum, et ecce vox, dum propheto, et ecce motus, et accedebant ossa ad ossa. Et vidi, et ecce super ossa nervi, et caro ascendit, et circumpositæ sunt eis cutes²³, et spiritus in eis non erat, et ait ad me: Propheta ad spiritum, fili hominis; propheta, et dices ad spiritum: Hæc dicit Dominus Adonai: A quatuor ventis veni, spiritus, et spira in istis interemptis, et vivant. Et prophetavi ad spiritum, sicut præcepit mihi, et introivit in ea spiritus, et vixerunt, et constiterunt²⁴ super pedes suos valentia magna satis (36). Et ait ad me: Fili hominis, ossa ista omnis domus Israel est. Ipsi dicunt: Exaruerunt ossa nostra, et perii spes nostra, avulsi sumus³³⁷ in eis. Propterea propheta ad eos: Ecce ego patefacio sepulcra vestra; et eveham vos de sepulcris vestris, populus meus: et inducam vos in terram Israel; et cognoscetis quod ego Dominus aperuerim²⁵ sepulcra vestra, et eduxerim vos de sepulcris vestris, populus meus; et dabo vobis²⁶ spiritum, et vivetis, et requiescetis in terra vestra, et cognoscetis quod ego Dominus locutus sim et fecerim, dicit Dominus.*

CAPUT XXX.

Hanc quoque prædicationem scio qualiter concu-

Variæ lectiones.

¹⁹ Spem Pam. Rhen. ²⁰ Vos in Rhen. Seml. ²¹ In vobis Rhen. Seml. ²² Et dabo i. v. s. et r. i. v. e. etc. c. v. c. et d. j. v. s. vivetis absunt a Venet. ²³ Carnes Rhen. cod. Pithæ. ²⁴ Steterunt Rhen. Seml. ²⁵ Aperui Rhen. ²⁶ In vos alii. ²⁷ Est, Israel, in Rhen. Seml. Israel est in Pam. ²⁸ Israeli Seml. Israelis cod. Pith. ²⁹ Sed Rhen. Seml. ³⁰ Carnis facultatem Rhen. Seml. ³¹ Aut Jun. ³² Readunatione Fran. readunatione Pam. mendose. ³³ Veritate Rhen. Seml. de sua auctoritate et simplicitate Par. ³⁴ Qui Fran.

Commentarius.

(36) *Super pedes suos valentia magna satis.* In primo casu est vox isthæc, non in sexto. Græce: καὶ ἰσταν ἐπὶ τοῖν ποδῶν αὐτῶν καὶ συναγαγὴ πολλὴ σφοδρὰ. Vulgatus: *Steteruntque super pedes suos exercitus grandis nimis valde.* Per valentiam intelligit Tertullianus potentiam magnam copiarum et exercitus congregati, secutus translationem Aquilæ et Theodotionis, qui habet, δύναμις μεγάλη, vis magna. LAC.

(36) *Imaginem ea fecerit Israel.* Locus de quo hic quæstio, meo iudicio a Tertulliano optime de resurrectione mortuorum explicatur; neque enim ea mihi allubescit interpretatio quam refellit Auctor, quæque recentiorum est fere omnium. Pari ratione

tiant in allegoriæ argumentationem, quia dicendo, *Ossa ista omnis domus Israel est*²⁷, imaginem ea fecerit Israel (37)²⁸ et²⁹ propria conditione transtulerit; atque ita figuratam esse, non veram resurrectionis prædicationem. Statum enim Judæorum deformari, quodam modo emortuum et exaridum et dispersum in campo orbis. Itaque et imaginem resurrectionis in illum allegorizari, quia recolligi habeat et recompingi os ad os, id est tribus ad tribum, et populus ad populum, et recorporari carnibus facultatum³⁰ et nervis regni; atque ita de sepulcris, id est de habitaculis captivitatis tristissimis atque teterrimis educi, et refrigerii nomine respirare, et vivere exinde in terra sua Judea. Et quid post hæc? Morientur sine dubio. Et quid post mortem? Nulla, opinor, resuscitatio, si non hæc erit ipsa, quæ Ezechieli revelatur. Sed enim et alias prædicationis resurrectio: ergo et³¹ hæc erit, et temere in statum eam Judaicarum rerum convertunt. Aut si alia est illa quam defendimus, nihil mea interest, dum sit et corporum resurrectio, sicut et rerum Judaicarum. Denique, hoc ipso quod recidivatus Judaici status de³² recorporatione et redanimatione (38) ossium figuratur, id quoque eventurum ossibus probatur. Non enim posset de ossibus figura componi, si non idipsum et ossibus eventurum esset. Nam etsi figmentum veritatis (39) in imagine est, imago ipsa in veritate est sui; necesse est esse prius³³⁸ sibi quo alii configureretur: de vacuo similitudo non competit; de nullo parabola non convenit. Ita oportebit ossium quoque credi revisionem et respirationem qualis dicitur, de qua possit exprimi Judaicarum rerum reformatio qualis affingitur. Sed magis religiosum est, veritatem de suæ auctoritate³³ simplicitatis defendi, quam sensus divinæ propositionis expostulat. Si enim ad res Judaicas spectaret hæc visio, statim revelato situ ossium subiecisset, *Ossa ista omnis domus Israelis est*; et cætera deinceps. At cum ostensis ossibus, de propria spe eorum quid³⁴ obloquitur, nondum nominato Israele, et fidem tentat prophete: *Fili*

B. Hieronymus in cap. xxxvii Ezechielis mortuorum resurrectionem evincit, eo quod restauratio Judaici populi promittatur, fulciaturque resurrectione, quæ si non esset, vana esset promissio; de rebus enim non exstantibus, nullus certi quidquam potest præbere. Vide locum. LE PA.

(38) *Recorporatione et redanimatione.* Est ἀναστροφῆς; male corrigunt, qui readunatione scribunt. LE PA.

(39) *Nam et si figmentum veritatis.* Exemplum seu potius metaphoram, aut similitudinem, vult innuere, quæ ad fingendam seu repræsentandam veritatem adhibetur. LE PA.

nis, si vivent ossa hæc ³⁵? ut et ille responderet: *ne, tu scis*; non utique Deus prophetæ fidem tentasset, quæ futura non esset, quam nunc Israel audisset, quam credi non oporteret. Sed iam prædicabatur quidem resurrectio mortuorum, Israel vero pro sua incredulitæ dissidens, alizabatur, et aspiciens habitum senescentis tæmæ (40), desperabat resurrectionem; vel non magis potius animum dirigebat, sed in circumstantiis; idcirco Deus et prophetam, quasi ³⁶ et dubium, præstruxit ad constantiam prædicandam, revelato ordine resurrectionis; et populo id admodum mandavit, quod prophetæ revelavit, dicens esse ossa quæ erant resurrectura, qui reddebant resurrectura. Denique in clausula: *gnescetis*, inquit, quod ego Dominus locutus et fecerim; id utique facturus, quod fuerat locutus; cæterum non id facturus quod locutus, si facturus.

CAPUT XXXI.

ne si et populus allegorice mussitaret ossa refecta, et spem suam perditam dispersionis ³⁷ querulus, merito videretur ³⁸ et Deus tam desperationem (41) figurata promissione latus. Sed cum dispersionis quidem injuria (42) iam populo accidisset, resurrectionis vero spes ³⁹ illum sæpissime cecidisset, et ⁴⁰ manifestum est de corporum interitu labefactans fiduciam resurrectionis: ita et Deus eam restruebat fidem, populus destruebat. Quamquam etsi aliqua ætatem rerum tunc conflictatione mœrebat ⁴⁰, non idcirco in parabola accipienda esset (43) intentionis intentio, sed in testationem resurrectionis in illam spem erigeret illos æternæ scilicet vite, et necessarii restitutionis, et averteret a peccatis præsentium rerum. Ad hoc enim et alii

Variæ lectiones.

hæc abest a Rhen. Seml. ³⁶ *Qua Rig. Ven.* ³⁷ *Excitum Rhen. Seml.* ³⁸ *Videtur alii.* ³⁹ *Ut Lat.* ⁴⁰ *Hæc Rhen. Seml.* ⁴¹ *Prophetæ Ven.* ⁴² *Velociter Rhen. cod. Pith.* ⁴³ *Excitandorum Rhen. Seml.* ⁴⁴ *Faciunt Vomant Rhen. Seml.*

Commentarius.

1) *Habitum senescentis sepulturæ.* Venuste diu pro sera et diuturna mora sepulturæ, sicut et diuturna et longæva sunt vita, senescunt; p. 32: « Quam capulum, quam sepulcrum, senium requietæ atque reconditæ alicujus ætatis. » LAC.

2) *Figuratam desperationem.* Figurata enim nia explicabant suam extremam calamitatem, ita: *Aruerunt ossa nostra*; eosque Deus eotemore solatur vaticinio illo et visione ossium rum. LAC.

3) *Sed cum dispersionis quidem injuria, etc.* ut putasse Auctor ante calamitatem illam Israel-populi edidisse hoc oraculum Ezechielem; falsum videtur, cum Ezechielis prophetia sit post captivitatem. Sed potest accipi Tertullianus, non quod voluerit omnino ante captivitatem, ante plenam dispersionem et oppressionem minimam Israelis vaticinatum hæc prophetam. ro non nimium hæret huic sententiæ Auctor, statim alia via suam interpretationem confirmat inquit, *Quamquam etsi aliqua præsentium*

A prophetæ ⁴¹: *Exibitis de sepulcris, veluti vituli de vinculis soluti, et conculcabilis inimicos* (Matth. iv, 3). Et rursum: *Gaudebit cor vestrum, et ossa vestra velut herba* ⁴² *orientur* (Isa. lxxvi), quia et herba de dissolutione et corruptela seminis reformatur. In summa, si proprie in Israelis statum resurgentium ossium imago contenditur, cur etiam non Israeli tantummodo, verum et omnibus gentibus eadem spes annuntiatur et reincorporandarum, et redanimandarum reliquiarum, et de sepulcris exsuscitandorum ⁴³ mortuorum? De omnibus enim dictum est (Isa. xxvi): *Vivent mortui* (44), *et exsurgent de sepulcris*: *ros enim qui a te est, medela est ossibus eorum.* Item alibi (Isa. lxxvi): *Veniet adorare omnis caro in conspectu meo, dicit Dominus.* Quando? Cum præterire cœperit habitus mundi hujus. Supra enim: *Quemadmodum cælum novum et terra nova, quæ ego facio in conspectu meo, dicit Dominus; ita stabit semen vestrum.* Tunc ergo quod subjicit, implebitur: *Et exhibunt* (utique de sepulcris), *et videbunt artus eorum qui impii egerunt, quoniam vermis illorum non decidet, et ignis eorum non exstinguetur, et erunt conspectui omni carni*; scilicet quæ resuscitata et egressa de sepulcris, Dominum pro hac gratia adorabit.

CAPUT XXXII.

Sed ne solummodo eorum corporum resurrectio videatur prædicari, quæ sepulcris demandantur, habes scriptum (Apoc. iii): *Et mandabo piscibus maris* (45), *et eructabunt ossa quæ sunt comesta, et faciam* ⁴⁴ *compaginem ad compaginem, et os ad os.* Ergo, inquit, et pisces resuscitabuntur, et cæteræ bestię et alites carnivoræ (46), ut revomant ⁴⁵ quos comederunt: quia et apud Moysen legis, exquiri sanguinem de omnibus bestiis? Non utique. Sed idcirco

tunc conflictatione mœrebat Israel, etc. Nam cum Ezechiel prophetavit, hæc dispersio jam erat facta. Sic Hieronymus inquit: *Per resurrectionis parabolam de restitutione Israel prophetari, qui eo tempore captivus erat in Babylone.* Epiphanius, in *Vitis prophetarum*, Ezechielem tradit in captivitate vaticinatum fuisse. LAC.

(43) *Non idcirco in parabola accipienda esset, etc.* Probat restitutionem illam Israelitarum non tam fuisse revelationem qua Deos illos restituere vellet, resurrectionis testimonium. Læ Pa.

(44) *Vivent mortui.* In Græco est, resurgent, ἀναστάντες. Isa. xxvi, juxta LXX. Læ Pa.

(45) *Et mandabo piscibus, etc.* Apoc. xx, licet diversus locus esse videatur, sed citant veteres quædam aliquando ex Scriptura quæ tamen non exstant. Læ Pa.

(46) *Et alites carnivoræ.* Σαρκοφάγοι alites. Hæreticorum erat objectio, fieri non posse, ut qui a beluis discerpti avibusque fuissent, resurgerent. Hos hic confutat Tertullianus. Læ Pa.

nominantur bestiae et pisces in redhibitionem ⁴⁶ carnis et sanguinis, quo magis exprimitur resurrectio etiam devoratorum corporum, cum de ipsis devoratoribus exactio edicitur. Puto autem hujus quoque divinae potestatis documentum idoneum Jonam, cum incorruptus utraque substantia, carne atque anima ⁴⁷, de alvo piscis evolvitur ⁴⁸. Et utique triduo concoquendae carni viscera ceti tam suffecissent, quam ⁴⁹ capulum, quam sepulcrum, quam senium requietae atque reconditae ⁵⁰ alicujus sepulchrae: salvo eo, quod et bestias, feros ⁵¹ (47) in Christianum vel maxime nomen homines, vel ipsos etiam iniquitatis angelos figuravit, de quibus sanguis exigetur per ultionem pensandam. Qui ergo discendi magis adfinis, quam praesumendi; et credendi diligentior, quam contendendi; et divinae potius sapientiae religiosus, quam suae libidinosus, audiens aliquid a Deo destinatum in carnes, et cutes, et nervos, et ossa, aliud quid haec commentabitur, quasi non in hominem destinetur, quod in istas substantias praedicatur? Aut enim nihil in hominem destinatur, non liberalitas regni, non severitas iudicii, non quodcumque est resurrectio aut si in hominem destinatur, necesse est in eas substantias destinetur, ex quibus homo structus est, in quem destinatur. Illud etiam de argutissimis istis demutatoribus ossium, et carnum; et nervorum, et sepulcrorum requiro cur si quando in animam quid pronuntiat (48), nihil aliud animam interpretantur, nec transfigurant ⁵² eam in alterius rei argumentum; cum vero in aliquam speciem corporalem quid edidit, omnia potius asseverant, quam quod nominatur? **§ III** Si corporalia parabolae (49), ergo et animalia; si non et animalia, ergo nec corporalia. Tam enim corpus homo, quam et anima, ut non possit altera species admittere aenigmata, altera excludere.

CAPUT XXXIII.

Satis haec de prophetico instrumento: ad Evan-

Variæ lectiones.

⁴⁶ Redhibitione Pam. Fran. ⁴⁷ Utramque substantiam, carnem atque animam Rig. Ven. ⁴⁸ Evomitur Lat. ⁴⁹ Qua vel quasi Rhen. ⁵⁰ Conditae Rhen. Seml. ⁵¹ Bestias feras Rhen. Seml. ⁵² Transfigunt Rhen. Rig. Seml. Ven. ⁵³ Ad add. Rig. ⁵⁴ Jam n. a. omnes si n. ad o. in parabolis absunt a Ven. ⁵⁵ Parabolam abest a Par. ⁵⁶ Adumbrant Rhen. Seml. ⁵⁷ Absolute Rhen. Seml. ⁵⁸ Dispensationem Rig. ⁵⁹ Defenduntur Pam. Rhen. ⁶⁰ Praestrinximus Rhen.

Commentarius.

(47) *Salvo eo quod et bestias, feros, etc.* Non absque aliqua ironia haec dicta a Tertulliano subinducant hanc interpretationem haereticorum ad locum Gen. ix, quem nuper insinuavit Auctor, et cap. 28, attulerat ad probandam etiam resurrectionem. Sed effugium haereticorum statim cepit retorquere in illos. LAC.

(48) *Cur si quando in animam quid pronuntiat, etc.* Petit rationem ab haeticis, cur ea, quae in Scriptura dicuntur de corporali resurrectione, interpretentur de anima, et ea quae de anima dicuntur, nullo pacto velint in corpus redundare. LAC.

(49) *Si corporalia parabolae.* Si quae de corpore praedicantur, sunt parabolae apud haeticos, ea

Agelia nunc provo. Hic quoque occursurus prius eidem astutiae eorum, qui proinde et Dominum omnia in parabolis pronuntiasse contendunt, quia scriptum est: *Haec omnia locutus est Jesus in parabolis, et sine parabola non loquebatur ad illos*, scilicet ⁵³ Judaeos. Nam et discipuli: *Quare, aiunt, in parabolis loqueris?* et Dominus: *Propterea in parabolis loquor ad eos, ut videntes non videant, et audientes non audiant*, secundum Isaïam. Quod si ad Judaeos in parabolis, jam non ad omnes; si non ad omnes in parabolis ⁵⁴, jam non semper, nec omnia parabolae; sed quaedam, cum ad quosdam; ad quosdam autem, dum ad Judaeos, nonnunquam plane et ad discipulos. Sed. quomodo referat Scriptura, considera: *Dicebat autem et parabolam ad eos*; ergo et non parabolam dicebat, qui non notaretur cum parabolam loquebatur, si ita semper loquebatur. Et tamen nullam parabolam ⁵⁵ non, aut ab ipso invenias edisseratam, ut de seminatore in verbi administratione; aut a commentatore Evangelii praeluminatam, ut iudicis superbi, et viduae instantis ad perseverantiam orationis; aut ultro conjectandam, ut arboris fici dilatae in spem, ad instar Judaicae infructuositatis. Quod si nec parabolae obumbrant ⁵⁶ Evangelii lucem; tanto abest, ut sententiae et definitiones, quarum aperta natura est, aliter quam sonant sapiant. Definitionibus autem et sententiis Dominus edicit, sive iudicium sive regnum Dei, sive resurrectionem: *Tolerabilis erit*, inquit (Matth. xi), *Tyro* (50) *et Sidoni in die iudicii*; et (Matth. x): **§ 49** *Dicite illis, quod appropinquaverit regnum Dei*; et (Luc. xiv): *Retribuetur tibi in resurrectione justorum*. Si nomina absoluta ⁵⁷ sunt rerum, id est iudicii et regni Dei, et resurrectionis, ut nihil eorum in parabolam comprimi possit; nec ea in parabolis compellantur, quae ad dispositionem ⁵⁸, et transactionem, et passionem regni, iudicii, et resurrectionis praedicantur (51); atque ita corporalia defendantur ⁵⁹, ut corporalibus destinata, id est, non spiritualia, quia non figurata (52). Nam et ideo praestruximus ⁶⁰

interpretantes figurate et parabolice, cur non et ea, quae de animae resurrectione dicuntur, extendunt ad corpus? LAC.

(50) *Tolerabilis, inquit, erit Tyro, etc.* Matth. xi. Vox Graeca ἀνεκτότερον, *tolerabilis*, sicuti vertit Auctor, et *remissius*, veluti Vulgata editio, significat. PAM.

(51) *Quae ad passionem resurrectionis praedicantur.* Ut libro de Virginibus velandis passionem nuptiarum, ita hic passionem resurrectionis dicit, ut significet vim illam plane divinam, inferendam corporibus animarum ad ipsa reditu. RIC.

(52) *Non spiritualia, quia non figurata.* Ut e contrario figurata sunt, quae sic de corpore dicuntur,

tam corpus animæ (53), quam et carnis obnoxium esse mercedibus pro communi operatione pensandis, ne corporalitas animæ occasionem subministrans figurarum corporalitatem carnis excludat; cum utramque participem et regni, et iudicii, et resurrectionis oporteat credi. Et nunc eo pergimus, uti corporalitatem carnalem proprie demonstremus a Domino significari in omni resurrectionis mentione, salva animali (54), quam et ipsam pauci receperunt.

CAPUT XXXIV.

Imprimis, cum ad hoc venisse se dicit, uti quod periit, salvum faciat, qui dicas ⁶¹ perisse? Hominem, sine dubio. Totumne, an ex parte? Utique totum: siquidem transgressio, quæ perditionis humanæ causa est, tam animæ instinctu ex concupiscentia, quam et carnis actu ex degustatione commissa, totum hominem elogio transgressionis (55) inscripsit, atque exinde merito perditionis implevit. Totus itaque salvus fiet, qui periit ⁶² totus delinquendo ⁶³: nisi si et ovis illa sine corpore amittitur, et sine corpore revocatur. Nam si caro quoque ejus cum anima (quod pecus totum est) humeris honi pastoris advehitur, ex utraque utique substantia restituendi hominis exemplum est. Aut quam indignum Deo, dimidium hominem redigere in salutem? Pene ~~843~~ minus facere, cum etiam sæcularium principum plena semper indulgentia (56) vindicetur. Diabolus validior in hominis injuriam intelligitur, totum eum elidens; Deus infirmior renuntiabitur, non totum eum relevans? Atquin et Apostolus suggerit (*Rom. v.*), ubi delictum abundaverit, illic gratiam superabundasse. Quomodo denique salvus habebitur, qui poterit et perditus dici, carne scilicet perditus, anima vero salvus, nisi quod jam et anima in perditio constitutatur necesse est, ut salva effici possit? Id enim

salvum effici oportebit, quod perditum fuerit. Porro autem recipimus animæ immortalitatem, ut perditum non in interitum credatur, sed in supplicium, id est, in gehennam. Et, si ita est, jam non animam spectabit salus, salvam scilicet sua natura per immortalitatem; sed carnem potius, quam interibilem constat apud omnes. Aut si et anima interibilis, id est non immortalis, quod et caro; jam et carni forma illa ex æquo proficere debet, proinde mortali et interibili; quia ⁶⁴ id quod perit, salvum facturus est Dominus. Nolo nunc contentioso fune deducere (57) hac an illac hominem perditio depostulet ⁶⁵, dum utrumque eum salus destinet, in ambas substantias peræquata. Ecce enim, ex quacumque substantia hominem perisse præsumpseris, ex altera non perit. Salvus ergo erit jam ex qua non perit, et salvus nihilominus fiet ex qua perit. Habes totius hominis restitutionem; dum et quodcumque ejus perit, salvum facturus est Dominus; et quodcumque non perit, utique non erit perditurus. Quis ultra de utriusque substantiæ securitate dubitabit ⁶⁶, cum altera ⁶⁷ salutem consecutura sit, altera amissura eam non sit? Et tamen adhuc sensum rei exprimit Dominus, Ego, dicens, *veni, non ut meum, sed ut Patris, qui misit me, faciam voluntatem*. Quam, oro te? *Ut omne quod dedit mihi, non perdam ex eo quidquam, sed resuscitem illud in novissima die*. Quid a Patre Christus acceperat, nisi quod et induerat? Hominem sine dubio, carnis animæque texturam. Neutrum ergo eorum, quæ accepit, perire patietur, ~~844~~ imo nec quidquam utriusque; imo nec modicum. Quod si modicum caro (58), ergo nec carnem, quia nec modicum: nec quidquam, quia nec quidquam ⁶⁸. Atquin, si non et carnem resuscitabit novissima die, jam non modicum patietur perire de homine; sed, pro tanta dixerim parte, prope

Variæ lectiones.

⁶¹ Dicis *Rhen. Seml.* ⁶² Perit *Rhen. Rig. Ven. Seml.* ⁶⁶ Totus *add. Pam. Fran.* ⁶⁴ Qua *Fran.* ⁶⁵ Postulet *Rig. Ven.* ⁶⁶ Dubitavit *Pam. Fran.* ⁶⁷ Alterutra *Rhen.* ⁶⁸ Quia nec quidquam *absunt a Rhen. Seml.*

Commentarius.

ut de spiritu intelligenda sint. *Verba quæ loquor, ait Christus, spiritus sunt et vita; figurata ergo sunt: sapiunt præterquam sonant. Linimenta Christi, imago Christi sanctitas, justitia, veritas. Paulus, I ad Corinth. xv: Sicut portavimus imaginem terreni, portemus imaginem celestis.* *Rig.*

(53) *Nam et ideo præstruximus, tam corpus animæ, etc.* Cap. 16, præstruxit Auctor utrumque, et animam et corpus obnoxium esse vel supplicio vel præmio, et cap. 17, quoniam anima fuisset corporea, juxta suum placitum, corpus sui generis habens, torqueri etiam probavit sine carne in inferno, ideo ait hic tam corpus animæ quam carnis, quia et animæ dedit corpus. *LAC.*

(54) *Salva animali.* Id est, inconcussa corporalitate animæ; ita enim vult ad corporalitatem carnis referri, quæ de resurrectione prædicantur, ut non obinde negent animam habere suum corpus speciale, sed statim ostendit paradoxum hoc placitum cum subdit, *quam et, ipsum pauci receperunt; nempe corporalitatem animæ.* *LAC.*

(55) *Totum hominem elogio transgressionis, etc.*

Elogium est criminis et sententiæ publica et legitima manifestatio, quæ interdum fiebat voce præconis, interdum titulo quodam inscripta tabella. *LAC.*

(56) *Sæcularium principum plena semper indulgentia, etc.* Hoc verbum usurpare ea ætas vulgo cepit. Sic infra: « Si non omnem lacrymæ imbrem indulgentia divina siccaret. » *RHEN.*

(57) *Nolo nunc contentioso fune deducere.* Proverbialiter dictum de argumentis cum prolixis, tum perplexis. *RHEN.*

(58) *Quod si modicum caro, etc.* Alludit hic ad contemptum horum hæreticorum in carnem nostram, qui eam despiciebant, ut vilem, frivolam, et nullius dignitatis, et supra satis est insinuat; nam etsi ita esset, ut caro adeo vilis et modica fuisset, ut hi hæretici conviciantur, adhuc suscitanda esset, nec enim modica sunt opera per ministerium facta ut negligantur a Deo, et propterea resuscitanda est caro ad iudicium Dei, ut argumentatur Athenagoras de resurr. *LAC.*

totum. Ingerens amplius : *Hæc*⁶⁹ *est Patris voluntas* (59), *ut omnis qui videt*⁷⁰ *Filium et credit in eum, habeat vitam æternam, et suscitetur illum novissima die* ; plenitudinem exstruit resurrectionis : distribuit enim utrique substantiæ per officia propriam⁷¹ mercedem salutis, et carnis per quam filius⁷² aspicietur, et animæ per quam credebatur. Ergo, dices, illis erit promissa res, a quibus Christus videbatur. Sit plane ita, ut et ad nos eadem spes inde manaverit. Nam si videntibus, et idcirco credentibus, fructuosa tunc fuerunt opera carnis atque animæ, multo magis nobis. Feliciores enim, inquit, qui non viderunt⁷³, et credunt ; quando etsi illis negaretur carnis resurrectio, certe felicioribus competisset. Quomodo enim felices, si ex parte perituri ?

CAPUT XXXV.

Sed et præcipit, *eum potius timendum, qui corpus et animam occidat* (60) *in gehennam*, id est Dominum solum ; non qui corpus occidant, animæ autem nihil nocere possint, id est, humanas potestates. Adeo hic et anima immortalis natura recognoscitur, quæ non possit occidi ab hominibus ; et carnis esse mortalitatem, cujus sit occisio ; atque ita resurrectionem quoque mortuorum carnis esse quæ in gehennam, nisi resuscitata, non poterit occidi. Sed quoniam et hic de interpretatione corporis (61) quæstio cavillatur, ergo corpus hominis non aliud intelligam, quam omnem istam struem carnis, quoquo genere materialium concinnatur atque variatur⁷⁴, quod videtur⁷⁵, quod tenetur, quod denique ab hominibus occiditur. Sic et parietis corpus non aliud admittam quam cæmenta, quam saxa, quam lateres. §45 Si quis arcanum aliquod corpus inducit, ostendat, revelet, probet ipsum esse etiam quod occidatur ab homine, et de illo erit dictum. Item si animæ corpus opponitur⁷⁶, vacabit astutia. Cum enim utrumque proponitur, corpus atque animam, occidit in gehennam, distinguitur corpus ab anima, et relinquitur intelligi corpus id quod in promptu sit ; caro scilicet, quæ sicut occiditur⁷⁷ in gehennam, si non magis a Deo timuerit occidi, ita et vivificabitur in vitam æternam, si maluerit ab hominibus potius interfici. Proinde si quis occisionem carnis atque animæ in gehennam

ad interitum et finem utriusque substantiæ arripit, non ad supplicium, quasi consumendarum, non quasi puniendarum, recordetur ignem gehennæ æternum prædicari in pœnam æternam, et inde æternitatem occasionis agnoscat, propterea humanæ, ut temporali, prætimendam. Tunc et æternas substantias credet, quarum æterna sit occisio in pœnam. Certe cum post resurrectionem corpus cum anima occidi habeat a Deo⁷⁸ in gehennam, satis de utroque constabit, et de carnali resurrectione et de æterna occisione. Absurdissimum alioquin, si idcirco resuscitata caro occidatur in gehennam, uti finiatur, quod et non resuscitata pateretur. In hoc scilicet reficietur, ne sit, cui non esse jam evenit. Eidem nos spei fulciens passerum quoque subjungit⁷⁹ exemplum, quod *ex duobus non cadat unus in*⁸⁰ *terram sine Dei voluntate* : ut et carnem, quæ ceciderit in terram, proinde credas et resurgere posse per ejusdem Dei voluntatem. Nam etsi passeribus hoc non licet, sed nos multis passeribus antistamus, eo quod cadentes resurgamus. Quorum denique capillos capitis omnes numeratos⁸¹ affirmans⁸², salvos utique repromittit. Perituros enim quæ ratio in numerum redegisset, nisi quia hoc est, *ut omne quod Pater mihi dedit, non perdam ex eo quidquam* (Joan. vi), id est, nec capillum, sicut nec oculum, nec dentem ? Cæterum unde erit fletus, et dentium frendor in gehenna, nisi ex oculis et⁸³ dentibus ? occiso scilicet etiam corpore in gehennam, et detruso in tenebras exteriores, quæ oculorum propria sunt tormenta, si quis in nuptiis minus dignis operibus fuerit indutus, constringendus statim manibus §46 et pedibus, utpote qui cum corpore surrexit. Sic ergo et recumbere ipsum in Dei regno, et sedere in thronis⁸⁴ Christi, et assistere tunc ad dexteram⁸⁵ vel sinistram, et edere de ligno vitæ, corporalis dispositionis fidelissima indicia sunt.

CAPUT XXXVI.

Videamus nunc an et Sadducæorum versutiam elidens, nostram magis sententiam erexerit. Causa, opinor, quæstionis fuit destructio resurrectionis. Siquidem Sadducæi, neque animæ (62), neque

Variæ lectiones.

⁶⁹ Hoc Rhen. Seml. ⁷⁰ Aspicit Rhen. Seml. ⁷¹ Priora Par. ⁷² Hominis add. Rhen. ⁷³ Vident Rhen. Seml. ⁷⁴ Varietur Venet. mendose. ⁷⁵ Quod videtur absunt a Ven. ⁷⁶ Opponit Pam. Fran. ⁷⁷ Occiditur Rig. Ven. ⁷⁸ A Deo omitt. Rhen. Seml. ⁷⁹ Subjunxit Rig. Ven. ⁸⁰ Alter omnes præter Jun. ⁸¹ Enumeratos Rig. Ven. ⁸² Adfirmat Rig. Ven. ⁸³ Ex add. Rhen. Seml. ⁸⁴ Duodecim add. Fran. ⁸⁵ Ad dexteram tunc Rig. Ven.

Commentarius.

(59) *Hæc est Patris voluntas*. Hoc est voluntas ; Joan. vi, 40 : *Τὸτο δὲ ἐστὶ τὸ θέλημα*. Rig.

(60) *Qui corpus et animam occidat*, etc. Vocis Græcæ ἀπολέσαι aliam significationem hic et sub finem cap. reddidit, vertens *occidere*, pro eo quod cap. præced. aliam, nempe *perdere*, cum interprete vulgato, dum de anima dicit, *ut perditam credetur in gehennam*. Pam.

(61) *Sed quoniam et hic de interpretatione corporis*, etc. Insinuat effugium hæreticorum, ut eluderent auctoritatem illam Evangelii, qui vocem cor-

pus in alienam et absurdam significationem distrahebant novis cavillationibus et sophisticis commentationibus. S. Hieronymus adv. Joan. Hierosolymit., ad Pammachium, severe in illo criminatur ludicram usurpationem vocis corporis, ut negaret nostram carnem resurrecturam. Lac.

(62) *Siquidem Sadducæi, neque animæ, etc.* De illis hæreticis non semel hoc in opere, et aliis monui alicubi animæ immortalitatem, et corporum resurrectionem negasse. Le Pr.

carnis admittunt salutem : et ideo ex qua vel maxime specie resurrectionis fides labefacatur, ex ea ⁸⁶ argumentum problemati suo accommodaverunt ; de carnis scilicet obtentu (63), nupturæ, necne, post resurrectionem, sub ejus mulieris persona, quæ septem fratribus nupta, in dubio haberetur, cui eorum resitueretur. Porro, servantur sensus tam questionis quam responsionis, et controversiæ occursum est. Si enim Sadducæi quidem repuebant resurrectionem, Dominus autem eam confirmabat (64) ⁸⁷, et Scripturarum ignaros increpans, earum scilicet quæ resurrectionem prædicassent, et virtutis Dei incredulos, idoneæ utique mortuis resuscitandis, postremo subjiciens : *Quoniam ⁸⁸ autem mortui resurgant* (65), sine dubio et confirmando esse quod negabatur ; il est, resurrectionem mortuorum apud Deum ⁸⁹ vivorum, talem quoque eam confirmabat esse qualis negabatur, utriusque scilicet substantiæ humanæ. Neque enim si nupturos tunc negavit, ideo nec resurrecturos demonstravit ⁹⁰. Atquin filios resurrectionis appellavit ⁹¹, per eam quodammodo nasci habentes, post quam non nubent, sed resuscitati, similes enim erunt angelis ; qua non nupturi, quia nec morituri (66) ; sed qua transitori in statum angelicum, per indumentum illud incorruptibilitatis, per substantiæ, resuscitatæ tamen, demutationem. Cæterum, nec quæreretur, nupturi sive morituri, necne, rursus essemus, si non ejus vel maxime substantiæ restitutio in dubium vocaretur, quæ proprie et morte et nuptiis fungitur, id est carnis. Habes igitur Dominum confirmantem adversus hæreticos Judæorum, quod et nunc negatur apud Sadducæos Christianorum (67), solidam resurrectionem.

847 CAPUT XXXVII.

Sic, etsi ⁹² carnem ait nihil prodesse, ex materia dicti dirigendus est sensus. Nam quia durum et

intolerabilem existimaverunt sermonem ejus, quasi vere carnem suam illis edendam determinasset (68) ; ut in spiritum ⁹³ disposeret statum salutis, præmisit : *Spiritus est qui vivificat* ; atque ita subjunxit : *Caro nihil prodest* (69) ⁹⁴ ; ad vivificandum scilicet. Exsequitur etiam quid velit intelligi spiritum : *Verba quæ locutus sum vobis, spiritus sunt, vita sunt* ; sicut et supra : *Qui audit sermones meos, et credit in eum qui me misit, habet vitam æternam, et in judicium non veniet, sed transiet ⁹⁵ de morte ad vitam* (Joan. v, vi). Itaque sermonem constituens vivificatorem, quia spiritus et vita sermo, eundem etiam carnem suam dixit, quia et Sermo caro erat factus, proinde in causam vitæ appetendus, et devorandus auditu (70), et rumiandus intellectu, et fide digerendus ⁹⁶. Nam et paulo ante, carnem suam panem quoque cœlestem pronuntiavit, urgens usquequaque per allegoriam necessariorum pabulorum ⁹⁷ memoriam patrum, qui panes et carnes Egyptiorum præverterant divinæ vocationi. Igitur conversus ad recogitatus illorum, quia senserat dispergendos ⁹⁸ : *Caro, ait, nihil prodest*. Quid hoc ad destruendam carnis resurrectionem ? Quasi non liceat esse aliquid, quod etsi nihil prosit, aliud tamen ei prodesse possit. Spiritus prodest, vivificat enim. Caro nihil prodest, mortificatur enim. Itaque, secundum nos magis collocavit ⁹⁹ utriusque propositionem. Ostendens enim quid prosit, et quid non prosit, pariter illuminavit, quid cui prosit, spiritum scilicet carni mortificatæ vivificatorem. *Veniet enim hora, inquit, cum mortui audient vocem Filii Dei ; et qui audierint, vivent* : 848 Quid mortuum, nisi caro ? et quid vox Dei, nisi sermo ? et quid sermo, nisi spiritus ? merito carnem resuscitaturus, quod factus est ipse ; et ex morte, quam passus est ipse ; et ex sepulcro, quo illatus est ipse. Denique cum dicit : *Ne miremini, quod veniet hora, in qua omnes qui in monumentis*

Variae lectiones.

⁸⁶ Ex quo vel m. spes resurrectionis labefacatur, ex eo Paris. ⁸⁷ Confirmat Rhen. Seml. ⁸⁸ Quam Rhen. Seml. ⁸⁹ Dominum Rhen. Seml. ⁹⁰ Negabit... demonstrabit Rhen. Seml. ⁹¹ Appellat Rhen. Seml. ⁹² Licet si Rhen. ⁹³ Spiritu Pam. Fran. ⁹⁴ Sed inser. Rhen. Seml. ⁹⁵ Transit alii ; transiit alii ; transibit alii. ⁹⁶ Derigendus Rhen. ⁹⁷ Populorum Rig. Ven. ⁹⁸ Dispergendos Rhen. Seml. ⁹⁹ Collucavit Lat.

Commentarius.

(63) *De carnis scilicet obtentu*. Quoniam deerant ad probanda commenta rationes legitimæ, fictas obtendebant Sadducæi, quærebantque a Christo de uxore maritorum septem, cujus esset uxor in resurrectione ; quod frivolum non modo, sed ridiculum. LE PR.

(64) *Eam confirmabat*. Non male forsitan legeretur *confirmat*, hoc magis placeret ; id enim pressius loquitur et vehementius. LE PR.

(65) *Mortui resurgant*. Legerem *resurgunt*, vel *resurgent*. LE PR.

(66) *Qua non nupturi, quia nec morituri*. Post resurrectionem nuptiarum usus non exstabit ; cum enim ad generis tantum humani propagationem institutæ sint, ubi cessat illa moriendi necessitas, cessat quoque illa propagationis forma. LE PR.

(67) *Sadducæos Christianorum*. Ut Sadducæi Judæorum erant hæretici, ita hæreticos sui temporis Christianorum Sadducæos nominat LE PR.

(68) *Nam quia durum et intolerabilem existimaverunt sermonem ejus, quasi vere carnem suam illis edendam determinasset*. Præclare omnem hujusce dicti duritiem emollit Theodorus Heracleota : Σκληρὸς ἦν ἀληθῶς ὁ λόγος ὁ νομιζόμενος σαρκοφάγους τινὰς καὶ αἰμοδόρους τοὺς ἀκούοντας ἀποτελεῖν, τοῖς δὲ πνευματικῶς τὰ πνευματικὰ ἐκλαμβάνουσιν, οὐδὲν ἐφαίνετο σκληρὸν, ἀλλὰ ῥήματα εὐσεβείας ὑπάρχοντα, τὴν αἰώνιον αὐτοῖς πρυτανεύοντα ζωὴν. Vid. Aug., lib. iv de Doct. Chr., cap. 15. Rig.

(69) *Caro nihil prodest*. Sic et materna propinquitatis nihil Mariæ profuisset, nisi felicius Christum corde quam carne gestasset. Augustinus, lib. de sancta Virginitate. Rig.

(70) *Et devorandus auditu*, Metaphora hæc insolens ex eo ducitur, quod cum Christus sit Dei Verbum, et caro ejus panis, auditu devorari dicitur, ut panis ore devoratur. LE PR.

sunt, audient vocem Filii Dei; et procedent, qui bona fecerunt, in vitæ resurrectionem; qui mala, in resurrectionem judicii; nemo jam poterit aliud mortuos interpretari, qui sint in monumentis, nisi corpora et carnem; quia nec ipsa monumenta aliud, quam cadaverum stabula. Siquidem et ipsi homines veteres, id est, mortui per ignorantiam Dei, quos monumenta intelligendos argumentantur hæretici, de monumentis processuri in iudicium, aperte prædicantur. Cæterum, quomodo de monumentis monumenta procedent?

CAPUT XXXVIII.

Post dicta Domini, facta etiam ejus quid sapere credamus, de capulis, de sepulcris, mortuos resuscitantis? Cui rei istud? Si ad simplicem ostentationem potestatis, aut ad præsentem gratiam redaminationis, non adeo magnum illi denuo morituros suscitare ¹. Enimvero, si ad fidem potius sequestrandam futuræ resurrectionis (71), ergo et illa corporalis præscribitur, de documentis sui forma. Nec sustinebo dicentes, idcirco tunc resurrectionem animæ soli destinatam in carnem quoque præcucurrisse ², quia non potuisset aliter ostendi resurrectio animæ invisibilis, nisi per visibilis ³ substantiæ resuscitationem. Male Deum norunt, qui non putant illum posse, quod non putant; et tamen sciunt potuisse, si instrumentum Joannis norunt (72). Qui enim animas adhuc solas martyrum, sub altari quiescentes, conspectui ⁴ subdidit, posset, utique et resurgentes oculis exhibere sine carne. At ego Deum malo decipere non posse, de fallacia solummodo infirmum, ne aliter documenta præmississe, quam rem disposuisse videatur: imo, ne si exemplum resurrectionis sine carne non valuit inducere, multo magis plenitu-

dinem exempli in eadem substantia exhibere non possit. Nullum vero exemplum majus est eo, cujus exemplum est. Majus est ⁴ autem, si animæ cum corpore resuscitabuntur ⁵ in documentum sine corpore resurgendi, ut tota hominis salus dimidiæ patrocineretur; quando exemplorum conditio illud potius expeteret, quod minus haberetur, animæ dico solius resurrectionem, velut gustum carnis etiam ⁶ resurrectionis suo in tempore. Atque adeo ⁷, secundum nostram veri ⁸ æstimationem, ⁹, exempla illa mortuorum a Domino suscitatorum commendabant quidem et carnis et animæ resurrectionem, ne cui substantiæ negaretur hoc donum; quæ tamen exempla eo minus aliquid edebant (non enim in gloriam, nec incorruptibilitatem, sed in mortem aliam suscitabantur), quam ediderit Christus.

CAPUT XXXIX.

Resurrectionem apostolica quoque instrumenta testantur. Nam et apostolis nullum aliud negotium fuit, dumtaxat apud Israel, quam veteris Testamenti resignandi, et novi consignandi (73), potius jam Dei in Christo concionandi. Ita et de resurrectione nihil novi intulerunt ¹⁰, nisi quod et ipsam in gloriam Christi annuntiabant; de cætero, simplici et nota jam fide receptam, sine ulla qualitatibus quæstione (74), solis refragantibus Sadducæis. Adeo facilis fuit negari in totum mortuorum resurrectionem, quam aliter intelligi. Habes Paulum, apud summos sacerdotes sub tribuno inter Sadducæos et Phariseos fidei suæ professorem: Viri, inquit, fratres, ego Phariseus sum, filius Phariseorum; de spe nunc et de resurrectione judicor apud vos, utique communi; ne quia jam transgressor legis videbatur, de præcipuo fidei totius articulo, id est de resurrectione, ad Sadducæos sapere existimaretur. Ita,

Variæ lectiones.

¹ Resuscitari Rhen. ¹ Seml. ² Præcucurrisse Rig. Ven. ³ Invisibilis Rig. Ven. ⁴ Esset codd. Wouw. ⁵ Resuscitantur cod. Wouw. ⁶ Etiam abest a Fran. ⁷ Ideo cod. Wouw. ⁸ Vero Ven. ⁹ Existimationem Fran. Pam. ¹⁰ Inlulerant Rhen.

Commentarius.

(72) Si ad fidem potius sequestrandam resurrectionis. Sequestrare est aliquid apud sequestrum deponere, ut in tuto sit. Unde res sequestrata jureconsultis. Expone igitur ad fidem futuræ resurrectionis sequestrandam, id est, ut ita dicam, certificandam, et securitati vindicandam. Quod verbum etiam supra legitur, ni fallor. Porro cum paulo post dicit, ne aliter documenta præmississe, quam rem deposuisse videatur, explicat quid ante per fidem sequestrandam intellexerit. RHEN. — Non abeundum ab interpretatione Rhenani; addo solum, sequestrum esse apud quem plures eandem rem, de qua controversia est, deposuerunt, l. 209, D. de verb. signif.; inanis tamen hac in lege videtur grammaticorum observatio, qui a sequendo dictum volunt. Sequester in Basil. $\mu\sigma\sigma\sigma\epsilon\upsilon\epsilon\iota\tau\epsilon\varsigma$ dicitur, suntque tres species. LE PA.

(72) Instrumentum Joannis norunt. Apud juris antistites instrumenta dicuntur tabulæ publicæ, quibus propter absentiam personarum fit probatio. Pariter Evangelium Joannis instrumentum dicitur,

quoniam religionis tradit mysteria, probat, et instruit; nam ab instruendo instrumentum dicitur I. argentarius, § edi, de edendo: familiare est Tertulliano sacram Scripturam vocare instrumentum, ut cap. 2 de Carne Christi, Tot originalia instrumenta, et hoc libro pluries, sequenti et alibi. LE PA.

(73) Veteris testamenti resignandi et novi consignandi. Optima metaphora notat apostolos explicuisse vetus Testamentum, et novum confirmasse. Testamenti enim est aperiri resignatione et consignatione stabiliri. Labor igitur prædicationis apostolicæ fuit veteris explicatio, et novi Testamenti confirmatio. LAC.

(74) Sine ulla qualitatibus quæstione. Id est, absque ulla controversia qualis fuisset, nempe an corporis vel animæ; nam cum Sadducæis non erat dissidium ultra resurrectio futura esset animæ an carnis, ut contra hæreticos disputat Auctor, sed de substantia resurrectionis, quam absolute et integre negabant Sadducæi. LAC.

quam nolebat **§50** videri rescindere, fidem resurrectionis utique confirmabat secundum Phariseos, respuens negatores ejus Sadduceos. Proinde et apud Agrippam nihil se ait proferre, citra quam prophetæ annuntiassent. Ergo servabat resurrectionem quoque, qualem prophetæ annuntiarant. Nam et de resurrectione mortuorum apud Moysen scriptum commemorans, corporalem eam norat; in qua scilicet sanguis hominis exquiri habebit. Itaque talem prædicabat, qualem et Pharisei susceperant, et Dominus ipse defenderat, et Sadducei, ne talem quoque crederent, in totum esse noluerant. Sed nec Athenienses aliam intellexerant a Paulo portendi: denique irriserant, non irrisuri omnino, si animæ solius restitutionem ab eo audissent; suscepissent enim vernaculæ suæ philosophiæ frequentiorum præsumptionem. At ubi nationes præconium resurrectionis, inauditæ retro, ipsa novitate concussit, et digna incredulitas rei tantæ quæstionibus fidem torquere ¹¹ cæpit, tunc et Apostolus per totum pene instrumentum (75) fidem hujus spei corroborare curavit, et esse eam ostendens, et nondum transactam, et (de quo magis quærebatur) corporalem, et (quod insuper dubitabatur) non aliter corporalem.

CAPUT XL.

Nihil autem mirum, si et ex ipsius instrumento capientur argumenta, cum oporteat hæreses esse; quæ esse non possent, si non et perperam Scripturæ intelligi possent. Nactæ ¹² denique hæreses duos homines ab Apostolo editos, interiorem, id est animam, et exteriorem, id est carnem; salutem quidem animæ, id est interiori homini, exitium vero carni, id est exteriori, adjudicaverunt; quia scriptum sit Corinthiis: *Nam etsi homo noster exterior corrumpitur, sed interior renovatur de* ¹³ *die et die.* Porro, nec anima per semetipsam homo, quæ figmento jam homini ¹⁴ appellato postea inserta est; nec caro sine anima homo, quæ, post

Varia lectiones.

¹¹ Extorquere Rhen. Seml. ¹² Natæ Rhen. ¹³ De omitt. Rig. Ven. ¹⁴ Homine Rhen. ¹⁵ Nisi abest a Rhen. ¹⁶ Initium Rig. Ven. ¹⁷⁻¹⁹. De abest a Rhen. Rig. Ven. Seml. ²⁰ In supergressum omitt. Rhen. Seml. Pam. ²¹ Perfici a Rhen. Seml. ²² Sunt abest Rig. Ven.

Commentarius.

(75) *Per totum pene instrumentum.* B. Pauli Epistolas indicat teste Rhenano, in quibus validæ resurrectionis probationes afferuntur. Vides hoc in capite non semel Scripturam instrumentum dixisse. LE PA.

(76) *Porro Apostolus interiorem, etc.* Diverse accipit Apostolus interiorem atque exteriorem hominem, cap. vii ad Rom. ac in II Cor. iv: nam illic exterior homo concupiscentia, interior charitas et spiritus; scilicet homo concupiscens, et homo spiritu renovatus. At hic homo exterior est ipse corporalis homo quatenus visibilis, tangibilis, et denique sensibilis et patibilis, et qui injurias extrinsecus suscipere possit; interior vero, quatenus mente invisibili constat, quæ corporis afflictiones fortiter et egregie sustinet. LAC.

(76) *Non tam animam quam mentem et animum, etc.* Discrimen inter animam et animum phi-

losophi animæ, cadaver inscribitur. Ita vocabulum *homo* consertiarum substantiarum duarum quodammodo fibula est: sub quo vocabulo non possunt esse nisi ¹⁵ cohærentes. Porro, Apostolus interiorem (76) hominem, non tam **§51** animam (77), quam mentem atque animum intelligi mavult, id est, non substantiam ipsam, sed substantiæ saporem. Siquidem Ephesiis scribens, in interiorem hominem habitare Christum (78), sensibus utique intimandum ¹⁶ (79) Dominum significavit. Denique junxit (Ephes iii): *Per fidem, et in cordibus vestris, et dilectione*: fidem quidem et dilectionem, non substantiva animæ ponens, sed conceptiva. In cordibus autem dicens, quæ substantiva sunt carnis, jam et ipsum interiorem hominem carni deputavit, quem in corde constituit. Inspice nunc quomodo exteriorem quidem hominem corrumpi allegarit, interiorem vero renovari de ¹⁷ die ac die. Nec illam corruptelam carnis affirmes, quam ex die mortis in perpetuum defectura patiat: sed quam in istius vitæ spatio, ante mortem, et usque ad mortem, vexationibus et pressuris, tormentis atque suppliciis, nominis causa experietur. Nam et homo interior hic utique renovari habebit per suggestum spiritus, proficiens fide et disciplina de ¹⁸ die ac die, non illic, id est, non post resurrectionem, ubi non utique de ¹⁹ die ac die renovari habemus, sed semel ad summam. De sequentibus disce: *Quod enim ad præsens est, inquit* (II Cor. iv), *temporale et leve pressuræ nostræ, per supergressum, in supergressum* ²⁰ (80), *æternum gloriæ pondus perficiet in nobis* ²¹, *non intuentibus quæ videntur, id est passiones; sed quæ non videntur, id est mercedes: quæ enim videntur, temporalia sunt; quæ vero non videntur, æterna sunt* ²². Pressuras enim et læsas quibus corrumpitur homo exterior, et leves et temporales, idcirco contemnendas affirmat, præferens mercedum æternarum, invisibilium, et gloriæ pondus, in compensationem laborum, quos hic caro patiendi corrumpitur. Adeo non illa est corruptio,

losophi vel notant, vel supponunt. Animus enim pro mente accipitur, scilicet prout fungitur intellectualibus officiis; anima vero prout corpus vegetat, et officinas sensuum et membrorum munia procurat. Hæc accipitur pro natura et substantia rei, ille pro egregia dispositione. LAC.

(78) *In interiorem hominem habitare Christum.* Etiam hic expressit quod Græce est: *εἰς τὸν ἴσον ἀνθρώπων*, conjungens interim illud sequentibus, cum aliæ editiones omnes, etiam Syriaca, conjungant præcedentibus. PAM.

(79) *Intimandum.* Vocabulum ejus ætatis vulgo frequens. Intimare pro initium reddere. RHEN.

(80) *Per supergressum in supergressum.* Sic legitur in exemplaribus. Expressit autem Græca Pauli: *καθ' ὑπερβολὴν εἰς ὑπερβολήν*. Sic infra, *superquam supragravati sumus citra vires*, quod Paulus dixit: *καθ' ὑπερβολὴν ὑπὲρ δύναμιν*. RIG.

quam in perpetuum carnis interitum ad resurrectionem expellendam exteriori homini adscribunt. Sic et alibi : *Siquidem*, ait (Rom. viii), *compatimur, uti et conglorificemur* (81); **859** *reputo enim non dignas esse passiones hujus temporis ad futuram gloriam, quæ in nos habet revelari*. Et hic minora ostendit incommoda præmiis suis. Porro, si per carnem compatimur, ejus est proprie passionibus corrumpi, ejusdem erit et quod pro compassione repromittitur. Atque adeo carni adscribit pressurarum proprietatem, ut et supra dicat ²³ (82) : *Cum venissemus autem in Macedoniam, nullam remissionem habuit caro nostra*. Dehinc, ut ²⁴ animæ daret compassionem : *In omnibus*, inquit (II Cor. vii), *compressi* (83) : *extrinsecus pugnæ*, debellantes scilicet carnem, *intrinsecus timor*, afflicti scilicet animam. Adeo etsi corrumpitur homo exterior, non ut amittens resurrectionem, sed ut sustinens vexationem, corrumpi intelligitur ²⁵. Et hoc non sine interiore. Ita amborum erit etiam conglorificari, sicut et compati. Secundum collegia laborum, consortia etiam ²⁶ decurrant necesse est præmiorum.

CAPUT XLI.

Ramdem adhuc sententiam exsequitur, remunerationes vexationibus præferens. *Scimus enim*, inquit (II Cor. vi), *quoniam, etsi terrena domus nostra hujus ²⁷ tabernaculi dissolvetur, habemus domum non manufactam, æternam in cælis*; id est, per hoc quod dissolvetur caro nostra per passiones ²⁸, domicilium consecuturi sumus in cælis. Meminerat evangelicæ definitionis ²⁹ (Matth. v) : *Beati qui persecutionem patiuntur propter justitiam, quia illorum est regnum cælorum*. Non tamen carnis restitutionem negavit, si compensationem mercedis opposuit; cum ipsi compensatio debeatur, cui dissolutio deputatur ³⁰, scilicet carni. Sed quia domum dixerat carnem, eleganter voluit et in mercedis

A comparatione vocabulo domus uti; ipsi domus, quæ dissolvetur per passionem, meliorem domum repromittens per resurrectionem; nam et Dominus *multas mansiones*, quasi domus, apud Patrem repromittit (Joan. xiv): quamquam et ³¹ de domicilio mundi (84) potest intelligi, quo dissoluto, **859** æterna sedes repromittatur in cælis; quia et quæ sequuntur, ad carnem manifeste pertinentia, ostendunt priora omnino ³² ad carnem pertinere. Divisionem enim facit Apostolus, cum subjicit : *Nam et hoc gemimus* ³³, *domicilium nostrum, quod de cælo est, superindui desiderantes, siquidem induti* ³⁴, *non nudi inveniamur*; id est, ante volumus superinduere virtutem coelestem æternitatis, quam carne exuamur. Hujus enim gratiæ privilegium illos manet, qui ab adventu Domini deprehenduntur in carne (85), et propter duritias temporum Antichristi merebuntur, compendio mortis per demutationem expuncti, concurrere cum resurgentibus; sicut Thessalonicensibus scribit (I Thess. iv) : *Hoc enim dicimus vobis in sermone Domini, quod nos qui vivimus, qui remanemus in adventu Domini, non præveniemus eos qui dormierunt. Quoniam ipse Dominus in jussu et voce archangeli* ³⁵, *et in tuba Dei, descendet de cælo; et mortui in Christo resurgent primi: dehinc nos cum ipsis simul* ³⁶ *rapiemur in nubibus obviam Domino* ³⁷ *in aera, et ita semper cum Domino erimus*.

CAPUT XLII.

C Horum demutationem ad Corinthios (I Cor. xv) reddit ³⁸ dicens : *Omnes quidem resurgemus, non autem omnes demutabimur, in atomo, in momentaneo motu oculi, in novissima tuba; sed illi scilicet soli, qui invenientur in carne. Et mortui, inquit, resurgent primi, et* ³⁹ *nos demutabimur*. Hac ergo prius dispositione ⁴⁰ prospecta, reliqua revocabis ad superiorem sensum. Nam cum adjicit :

Variæ lectiones.

²³ Dicit Rhen. Seml. ²⁴ Et add. Rhen. Seml. ²⁵ Intelligeretur Rhen. Seml. ²⁶ Quoque Rhen. Seml. ²⁷ Nostri Rhen. Seml. ²⁸ Quod add. Rhen. ²⁹ Diffinitionis Rhen. Seml. ³⁰ Reputatur Rhen. Seml. ³¹ Nec Rig. Ven. ³² Non Rhen. Seml. Pam. ³³ In hoc ingemiscimus Pam. Fran. ³⁴ Exuti Seml. ³⁵ Angeli Rhen. Seml. ³⁶ Simul abest a Rhen. Seml. ³⁷ Christo Rhen. Seml. ³⁸ Dedit Pam. Fran. ³⁹ Primi, et non hab. Rhen. Seml. ⁴⁰ Positione Rhen. Seml.

Commentarius.

(81) *Compatimur, uti et conglorificemur*. Hic etiam transfert proprie voces Græcas *εἰπερ*, *siquidem*, ac *συνδοξασθῶμεν*, *conglorificemur*. Item *λογίζομαι*, *reputo*. *Compati* autem accipitur, pro simul pati, et proinde etiam sic intelligenda, quam mox habet Auctor vox, *compassio*. PAM.

(82) *Ut et supra dicat* (nempe Paulus) : *Cum venissemus*, etc. Auctor per illud *supra* intelligit iterum Epist. II ad Corinth. de cujus potissimum locis hoc cap. tractat; nam reperitur hæc scriptura II Corinth. Nisi forte malit quis eum sequi ordinem Marcionis in libris adv. eundem observatum, quippe qui Epistolam ad Romanos, ex qua immediate ante testimonium produxerat, postponat Epistolis ad Corinthios. PAM.

(83) *In omnibus, inquit, compressi*. Etiam hoc ad verbum ex Græco : *ἀλλ' ἐν παντὶ θλιβόμενοι*. PAM.

D (84) *Quamquam et de domicilio mundi*, etc. Humanum corpus duabus metaphoris significat, domicilii et indumenti, domicilii in hac vita, et indumenti gloriæ in altera. Seneca ipse profanus utramque agnoscere videtur, primam epist. 120, alteram epist. 92. Læ Pa.

(85) *Deprehenduntur in carne*. Hic loquitur de adventu secundo Domini, in quo iudex omnium expendet et excutiet dilicia. Qui deprehenduntur in carne, hoc est viventes eadem cum carne coram Domino sistent se; qui in carne non deprehenduntur, carnem assument : erit enim iudex vivorum et mortuorum. Id exponit quæst. 109, B. Justinus : *Οὐ πάντες κοιμησόμεθα, ἡρπεί οὖν ζῶντας μὲν τοὺς τότε ζῶντας, νεκροὺς δὲ τοὺς ἀνασταμένους ἐκ τῶν νεκρῶν*. Non omnes dormitemus, judicabit itaque viventes qui tunc erunt, mortuos vero quia mortuis resurrexerunt. Læ Pa.

Oportet enim corruptivum istud induere incorruptelam: et mortale istud induere immortalitatem; erit istud domicilium de cœlo, quod gementes in hac carne superinduere ⁴¹ desideramus; utique super carnem, in qua ⁵³⁴ deprehendemur; quia gravari nos ait, qui sumus ⁴² in tabernaculo; quod nolimus exui, sed potius superindui; uti devoretur mortale a vita, scilicet dum demutatur ⁴³, superinducendo quod est de cœlis. Quis enim non desiderabit, dum in carne est, superinducere immortalitatem, et continuare vitam, lucrifacta morte per vicariam demutationem, ne inferos experiatur, usque novissimum quadrantem exacturos? Cæterum, demutationem etiam post resurrectionem consecuturus est, inferos jam expertus. Abhinc enim definimus, carnem quidem omni modo ⁴⁴ resurrecturam, atque illa ⁴⁵ ex demutatione superventura, habitum angelicum suscepturam. Aut si in his solis qui inveniuntur in carne, demutari eum oportebit, uti devoretur mortale a vita, id est caro ab illo superindumento cœlesti et æterno; ergo qui mortui deprehenduntur, vitam non consequentur, privati jam materia, et, ut ita dixerim, esca vitæ, id est carne. Aut necesse est recipiant eam et illi, ut et in ipsis mortale devorari possit a vita, si vitam sunt consecuturi. Sed in mortuis, inquis, jam devoratum erit mortale istud. Non utique in omnibus. Quantos enim licebit vel pridianos inveniri, tam recentia cadavera, ut nihil in ⁴⁶ illis devoratum videri possit! Utique enim devoratum non aliud existimas, quam interceptum, quam abolitum, quam omni sensu ereptum, quod comparere omni genere cessaverit. Nec gigantum autem antiquissima cadavera devorata constabit, quorum crates adhuc vivunt. Diximus jam de isto alibi. Sed et proxime in ista civitate, cum Odei ⁴⁷ fundamenta (86), tot veterum sepulturarum sacrilega (87), collocarentur, quingentorum fere annorum (88) ossa, adhuc succida, et capillos

Variae lectiones.

⁴¹ Superindui Pam. Fran. ⁴² Simus Rhen. Seml. ⁴³ Demutamur alii. ⁴⁴ Omni modo quidem Rhen. Seml. ⁴⁵ Illam Pam. Fran. ⁴⁶ In abest a Rhen. Seml. ⁴⁷ Hodie Rhen. dei alii eodiecod. Wouw. ⁴⁸ E Rhen. Seml. ⁴⁹ Quia his Rhen. Seml. ⁵⁰ Inveniemur nudi Rhen. Ven. ⁵¹ Et add. Pam. Fran. ⁵² Peregrinemur Rhen. Seml.

Commentarius.

(86) *Cum Odei fundamenta*. Varia Romæ fuere Odea, sive loca in quibus aliquando sese recipiebant spectatores e theatro, si pluvia supervenisset, nam ibi porticus erant. Hoc in loco recitabantur etiam poemata, ac venalia frumenta exponi solebant. In eo etiam causæ frumentariæ agitantur. Sic Polux, lib. viii: Τὰς δὲ ἐν τῷ αἴτῳ διακὰς ἐν τῷ ᾧδῆῳ ἰδιότατον ὄντος; δὲ ἔστιν αἱ ἀπειλούμεναι τροφαί. *Causas cibarias in odeio disceptabant; cibus vero est quodlibet alimentum.* LE PA.

(87) *Veterum sepulturarum sacrilega*, etc. Cum jacerentur Odei fundamenta (novum quippe Odeum Carthagine extructum fuerat, de quo hic forte loquitur), eruta sunt ossa innumera nondum corrupta aut absumpta, etiam gigantum, quæ portentosa erant. Illud vero sacrilegio affine erat; nam violati sepulcri facinus sacrilegium, et actio in violatorem irrogat infamiam. Nec mirum, si id non oblitus fuerit Tertullianus in jure versatissimus, de quo monuimus alibi. LE PA.

olentes (89) populus exhorruit. ⁵³⁵ Constat, non tantum ossa durare, verum et dentes (90) incorruptos perennare; quæ ut semina retinentur fructificaturi corporis in resurrectione. Postremo, etsi tunc devoratum inveniatur mortale in omnibus mortuis, certe a morte, certe ab ævo, certe per ætatem; numquid a ⁴⁸ vita, numquid a superindumento, numquid ab immortalitatis ingestu? Porro, qui ab his ⁴⁹ ait devoratum iri mortale, ab aliis negavit. Et utique hoc a divinis viribus, non a naturalibus legibus perfici præstarique conveniet! Ergo cum a vita habeat devorari quod mortale est, id exhiberi omnifariam necesse est, ut devoretur, et devorari, ut demutetur. Si ignem dicas accendi oportere, non potes id per quod accenditur, alibi necessarium adfirmare, alibi non. Sic et cum infulcit: *Siquidem exuti, non nudi inveniamur* ⁵⁰, de eis scilicet qui non in vita, nec in carne deprehenduntur a die Domini; non alias negavit nudos, quos prædixit exutos, nisi quia revestitos voluit intelligi eadem substantia, qua fuerant spoliati. Ut nudi enim inveniuntur, carnes depositæ, vel ex parte discissæ, sive detritæ: et hoc enim nuditas potest dici. Dehinc ⁵¹ recipient eam, ut, rodinduti carnem, fieri possint etiam superindui immortalitatem. Superindui enim, nisi vesito jam, convenire non poterit.

CAPUT XLIII.

Proinde cum dicit: *Itaque confisi semper* (91), *et scientes quod cum immoramur in corpore, peregrinamur* ⁵² *a Domino* (92); *per fidem enim incedimus, non per speciem*; manifestatum est hoc quoque non pertinere ad offuscationem carnis, quasi separantis nos a Domino. Et hic enim exhortatio fastidiendæ vitæ hujus obvertitur; siquidem peregrinamur a Domino quamdiu vivimus, per fidem incedentes, non per speciem, id est spe, non re: et ideo sub-

(88) *Quingentorum fere ann.* Quis Hier. Cardano fidem dabit, qui patris corpus ob varias exercitationes et exactam vivendi rationem integrum mansisse per viginti annos refert? LE PA.

(89) *Et capillos olentes*. Idem Cardanus scripto prodidit in lib. Variar. viii, c. 4, Tulliolæ Ciceronis corpus repertum Sixti IV temporibus, sine ulla sui jactura. Quin imo in eo implexi videbantur capilli aureo reticulo, in quos ut et in totum corpus, nihil potuerat an. plusquam 1500 spatium. LE PA.

(90) *Constat non tantum ossa durare, verum et dentes*. Plato in Phædone: "Ἐντα δὲ μέρη τοῦ σώματος, καὶ ἐν σαπῇ, ὅσα τε καὶ νεῦρα καὶ τὰ τοιαῦτα, πάντα θῆκας, ὡς ἔπος εἰπεῖν, ἀθανάτα ἔστιν. RIG.

(91) *Confisi semper*. Ex Græco θαρροῦντες translulit. LE PA.

(92) *Immoramur in corpore, peregrinamur a Domino*. Illud etiam Græce ἰκθνησκόντες explicat. LE PA.

jungit : *Fidentes autem, et bonum ducentes* ⁵³ *magis peregrinari a corpore, et immorari ad Dominum*: scilicet ut per speciem **§56** magis incedamus, quam per fidem; per rem potius, quam per spem. Vides quam et hic ⁵⁴ corporum contemptum ad martyriorum præstantiam referat. Nemo enim peregrinatus a corpore, statim immoratur penes Dominum, nisi ex martyrii prærogativa; paradiso scilicet ⁵⁵, non inferis, deversurus ⁵⁶. Defecerant autem Apostolo verba (93) ad significandum de corpore excessum? An ratione etiam nove loquitur? Temporalem enim absentiam a corpore volens significare, peregrinari nos ab eo dixit, quoniam qui peregrinatur, etiam revertetur in domicilium. Exinde etiam ad omnes : *Et ideo* ⁵⁷ *gestimus*, inquit (II Cor. v), *sive peregrinantes, sive immorantes, placibiles Deo esse* ⁵⁸. *Omnes enim manifestari nos oportet pro tribunali* ⁵⁹ *Christi Jesu*. Si omnes, et totos : si totos, et interiores et exteriores, id est, tam animas quam et corpora : *Uti unusquisque*, inquit, *reportet* (94) *per corpus secundum quæ gessit, bonum seu malum*. Hoc jam quomodo legas, quæro; quasi ⁶⁰ turbate enim per hyperbaton struxit ⁶¹ (95) : utrumne quæ per corpus reportanda erunt, an quæ per corpus gesta sunt? Sed et si quæ per corpus reportanda sunt, corporalis indubitate resurrectio est : et si quæ per corpus gesta sunt, per corpus utique pensanda sunt (96), per quod et gesta sunt. Ita et totus hic a capite tractatus Apostoli, tali clausula detextus qua carnis resurrectio ostenditur, secundum hæc erit intelligendus quæ cum clausula consonant.

CAPUT XLIV.

Si enim adhuc ad superiora respectes, unde mentio hominis exterioris et interioris inducta est, nonne et dignitatem et spem carnis integram invenies? Dum ⁶² enim de lumine, quod illuxerit Deus in cordibus nostris, ad illuminationem agnitionis

gloriæ suæ, in persona Christi, dicit habere nos thesaurum istum in testaceis vasis, scilicet in carne; utrumne quia testacea est, secundum originem in ⁶³ limo, destruetur; an **§57** quia (97) divini thesauri conditorium est, extolletur? Atquin, si lumen ipsum ⁶⁴ illud verum, quod et in persona Christi, vitam in se continet, eaque vita cum lumine committitur in carnem; peritura est, in quam vita committetur? Plane, si periturus et ipse thesaurus : perituris enim peritura creduntur, sicut veteribus utribus novum vinum. Cum item subji- cit : *Semper mortificationem Christi Jesu circumferentes in corpore nostro*; qualis ista res est, quæ post Dei templum, jam et sepulcrum Christi potest dici? Cur autem mortificationem Domini circumferimus in corpore? *Uti et vita* ⁶⁵, inquit, *manifestetur*. Ubi? *In corpore* ⁶⁶. In quo? *In mortali*. Ergo in carne plane mortali secundum culpam, sed et vitali secundum gratiam. Vide quantam : *Ut in illa vita Christi manifestetur*. In re ergo aliena salutis, in ⁶⁷ substantia perpetuæ dissolutionis, manifestabitur vita Christi æterna, jugis, incorrupta, jam et Dei vita? aut cujus temporis vita Domini manifestabitur in corpore nostro? Illa quidem quam ⁶⁸ vixit usque in passionem; quæ non modo apud Judæos in manifesto fuit, verum etiam omnibus nunc gentibus prodita est. Adeo eam significat, quæ portas adamantinas mortis, et æneas seras inferorum infregit, quæ exinde jam nostra est. Denique, manifestabitur in corpore. Quando? Post mortem. Quomodo? Dum resurgimus in corpore, sicut et Christus. Ne enim quis argumentetur, nunc habere manifestari vitam Jesu in corpore nostro per disciplinam sanctitatis, et patientiæ, et justitiæ, et sapientiæ, quibus Domini vita floruerit, providentissima Apostoli intentio ingerit : *Si enim nos qui vivimus, in mortem tradimur propter Jesum, ut vita ejus manifestetur in corpore nostro mortali*; ideo

Variæ lectiones.

⁵³ Dicentes Rhen. Seml. ⁵⁴ Hic et Pam. Fran. ⁵⁵ Scilicet paradiso Rhen. Seml. ⁵⁶ Diversurus alii. ⁵⁷ Et ideo del. Rhen. Seml. ⁵⁸ Placere illi Par. Fran. ⁵⁹ Ante tribunal Pam. Fran. ⁶⁰ Quæ add. Fran. Rig. Ven. ⁶¹ Instruxit Rhen. Seml. ⁶² Cum Rhen. Seml. ⁶³ Scilicet ex Pam. Fran. ⁶⁴ Dei add. Pam. Fran. ⁶⁵ Jesu add. Pam. Fran. ⁶⁶ Nostro add. Pam. Fran. ⁶⁷ Saluti Rhen. Seml. ⁶⁸ Qua Rhen. Seml.

Commentarius.

(93) *Defecerant autem Apostolo verba*. Admonuit Theophylactus prudenter mortis et vitæ nomina tacuisse Apostolum, et mortem vocasse præsentiam ad Dominum, sive immorationem, vitam vero peregrinationem et absentiam. Lac.

(94) *Uti unusquisque, inquit, reportet*. Vulgatus, *referat unusquisque propria corporis*. Diversitatem lectionis unicæ tantum litteræ defectus fecit. Vulgatus legit : ὅτι τοῦ σώματος; at Tertullianus, διὰ τοῦ σώματος; et in Græcis cod. ita legitur, et sequuntur Syriacus, Theoph. Œcumenius. Apud Tertullianum, Cod. Angl. habebat, *præterita corporis*. Lac.

(95) *Turbate enim per hyperbaton struxit*. Hyperbati figura grammatica, cum transgressio verbi fit quasi turbata et impedita oratione : longius enim verbum positum facit hyperbaton, ut si illud, per

D corpus, cum verbo gessit connectatur. Lac.

(76) *Per corpus utique pensanda sunt*. Luenda seu remuneranda sunt. Theodoretus similiter exponit, colligens cum Tertulliano resurrectionem. Lac.

(97) *Divini thesauri conditorium*. Vocat carnem conditorium divini thesauri, non sine allusione ad ritus antiquos, et vulgatum sermonem philosophorum. Vocabant enim carnem sepulcrum, ut ex Platone jam dedi, et ipse Tertullianus capulum et sepulcrum vocavit; atqui in sepulcris olim thesauros condebant, quo nihil notius. Ejusmodi igitur sepulcrum est caro, ut thesaurum divinum includat simul cum anima. Porro conditorium sepulcrum est. Petronius arbiter : « In conditorium etiam prosecuta est defunctum, positumque in hypogæo, Græco more, custodire cepit. » Lac.

defunctis ⁶⁹ nobis hoc ait futurum in corpore nostro. Quod si tunc, quomodo, nisi resuscitato eo? Proinde et in §58 clausula: *Scientes*, ait, quod qui suscitavit Jesum, et nos suscitabit cum ipso, quia jam resurrexit ⁷⁰ a mortuis: nisi quia cum ipso sicut ipsum sapit? Si vero sicut ipsum, non utique sine carne.

CAPUT XLV.

Sed et rursus alia cæcitate in duos homines impingunt, in veterem et in novum, monente Apostolo (Ephes. iv), *deponere nos veterem hominem qui corrumpitur per concupiscentiam seductionis* (98); *renovari autem spiritu sensus, et induere novum hominem, qui secundum Deum conditus est in justitia et religione veritatis*; ut et hic ad duas substantias distinguendo, vetustatem ad carnem, novitatem ad animam, corruptionem perpetuam veteri defendat, id est carni. Porro, si secundum substantias, nec anima novus homo, quia posterior; nec caro ideo vetus, quia prior. Quantum enim temporis inter manum Dei et adflatum; ausim dicere, etiamsi multo prior anima quam caro, eo ipso quod anima impleri se exspectavit, priorem eam fecit. Omnis enim consummatio atque perfectio, etsi ordine postumat (99), effectu tamen ⁷¹ anticipat. Magis illud prius est, sine quo priora non possunt. Si caro vetus homo, quando istud? A primordio? atquin Adam novus totus, et ex novo vetus nemo. Nam et exinde a benedictione genituræ, caro atque anima simul fiunt, sine calculo temporis; et ⁷² quæ simul ⁷³ in utero etiam seminantur ⁷⁴, quod docuimus in *Commentario animæ*, contemporant fœtu; coætant ⁷⁵ natu (1) duos istos homines, sane ex substantia duplici, non tamen et ætate. Sic unum edunt, dum prior neuter est. Citius est, totos nos ⁷⁶ aut veteres aut novos esse: qua enim alterum possimus esse, nescimus. Sed Apostolus veterem hominem manifeste notat: *Expone* ⁷⁷ enim, inquit, *secundum pristinam conversationem* §59 *veterem hominem*, non secundum alieius substantiæ senium. Neque enim carnem præcipit deponamus,

sed quæ et alibi carnalia ostendit; opera, non corpora accusans, de quibus et hic subiicit: *Deponentes mendacium, loquimini veritatem unusquisque ad proximum suum, quoniam membra alterutrum sumus. Irascimini autem, et nolite delinquere. Sol non occidat super iracundiam vestram. Neque dederitis locum diabolo* ⁷⁸. *Qui furabatur* ⁷⁹, jam non furetur, imo potius laboret, operando manibus, uti habeat impartire indigenti. Omnis sermo turpis non procedat ex ore vestro, sed qui sit optimus ad ædificationem fidei, ut gratiam audientibus præstet. Et nolite contristare Spiritum Dei sanctum, in quo signati estis, in redemptionis die. Omnis amaritudo, et ira, et clamor, et blasphemia, et indignatio ⁸⁰ auferatur a vobis, cum omni malitia. Estote autem in alterutrum benigni, misericordes, donantes invicem, sicut et Deus vobis donavit in Christo. Igitur qui carnem veterem hominem existimant, cur non mortem sibi properant, ut, vetere homine deposito, præceptis Apostoli occurrant? Nos enim qui totam fidem in carne administrandam credidimus, imo et per carnem, cujus est et os ad proferendum optimum quemque sermonem, et lingua ad non blasphemandum, et cor ad non indignandum, et manus ad operandum et largiendum; tam vetustatem hominis, quam novitatem, ad moralem, non ad substantialem differentiam pertinere defendimus. Atque ita, pariter agnoscimus, hominem qui secundum pristinam conversationem vetus fuerit, eundem et corrumpi iia dictum secundum concupiscentiam seductionis, quemadmodum et veterem secundum pristinam conversationem, non secundum carnem per interitum perpetuum; cæterum, carne tam salvum quam eundem, utpote vitiosam disciplinam, non corpulentiam exutum.

CAPUT XLVI.

Talem ubique Apostolum recognoscas, ita carnis opera damnantem, ut carnem damnare videatur; sed ne ita quis existimet, ex aliorum vel coherentium sensuum suggestu procurantem. Nam et dicens (Rom. viii), *eos qui in carne sunt* ⁸¹, Deo placere

Variæ lectiones.

⁶⁹ Adeo Pam. Fran. ⁷⁰ Resurrexerit Rhen. Seml. ⁷¹ Tamen neglig. Rhen. Seml. ⁷² Ut Pam. Rhen. Seml. ⁷³ Simul quæ Pam. ⁷⁴ Figurantur Pam. Fran. ⁷⁵ Coætaneant Pam. Par. Rig. ⁷⁶ Non Rhen. Ven. ⁷⁷ Exponentes Pam. Fran. exponens Jun. ⁷⁸ Diabolo locum Rhen. Seml. ⁷⁹ Furatur Rhen. Seml. ⁸⁰ Et indignatio non hab. Rhen. Seml. ⁸¹ Sint Rhen. Seml.

Commentarius.

(98) *Qui corrumpitur per concupiscentiam seduct.* Quod hic per, vertit infra secundum, quod magis sonat vox Græca κατά. Est interim peculiare Auctori, et post eum Hilario, lib. xii de Trin., illud concupiscentiam seductionis, singulari numero, pro eo quod aliæ omnes editiones plurali numero id legant Ephes. iv, tam Syriaca et Græca, quam Latina. Atqui legimus omnino secundum tres Vat. cod. ms. *renovari autem spiritu sensus*, pro *sensu spiritus*: tum quia sic etiam legit B. Cyprianus, lib. iii, *Epist. ad Quirin.* cap. 2; tum quod Græce sit τῷ πνεύματι τοῦ νοῦς - quod spiritus mentis transtulit Latinus interpres. Pam.

(99) *Etsi ordine postumat.* Scribendum postumat, non posthumat, et supra lib. adv. Valentinianos,

D cap. 55, et in Scorpiaco adv. Gnost. patet ex antiquis monumentorum inscriptionibus apud Aldum in Orthographia. Idipsum etiam adnotavit Gulielmus Canterus novar. lect. lib. ii, cap. 10, addens deduci postumum non tanquam post humatum patrem, uti Rhen. et plerique censent, sed ab adverbio post, velut ab extra extumus, et a citra citumus, atque adeo indifferens esse, tam ad eum qui postremo loco, quam qui post patris obitum natus sit, quod ipsum alicubi habet Cujacius. Pam.

(1) *Contemporant fœtu, coætant natu.* Inusitata hæc verba formavit, quoniam contemporaneus et coætaneus voces sunt Latine. Sed plus æquo sibi arrogat. Le Pr.

non posse, statim de pravo intellectu ad integrum revocat, adjiciens : *Vos autem non estis in carne, sed in spiritu*. Ros enim quos in carne esse constabat, negando in carne esse, in operibus carnis non esse monstrabat; atque ita⁸² illos demum Deo placere non posse, non qui in carne essent, sed qui carnaliter **§§§** viverent; placere autem Deo illos, qui in carne positi, secundum spiritum incederent. Et rursus : *Corpus quidem, ait mortuum, sed propter delinquentiam* (2); *sicut spiritum vitam propter justitiam*. Vitam autem morti opponens in carne constitutæ, sine dubio illic et vitam repromisit ex justitia, ubi mortem determinavit ex delinquentia. Cæterum frustra opposuit vitam morti, si non est illic ubi est et ipsa, cui eam opposuit, excludendæ atque de corpore. Porro, si vita mortem de corpore excludit, non potest id perficere, nisi illuc⁸³ penetret, ubi est quod excludit. Et quid ego nodosius, cum Apostolus absolutius ? Si enim, inquit, *spiritus ejus qui suscitavit Jesum, habitat in vobis; qui suscitavit Jesum a mortuis, suscitabit⁸⁴ et mortalia corpora vestra, propter inhabitantem spiritum ejus in vobis*; ut et si animam quis corpus mortale præsumpserit, cum hoc et carnem negare non possit, carnis quoque resuscitationem cogatur agnoscere, secundum ejusdem status communionem. Ex sequentibus adhuc dicas, opera carnis damnari, non ipsam : *Itaque, fratres, ait, debitores sumus, non carni, ut⁸⁵ secundum carnem vivamus: si enim secundum carnem vixeritis, futurum est ut moriamini; si vero spiritu carnis actus mortificaveritis, vivetis*. Porro, ut ad singula quæque respondeamus, si in carne constitutis, secundum spiritum tamen degentibus, salus repromittitur; jam non caro adversatur saluti, sed operatio carnis. Operatione autem carnis exclusa, quæ causa est mortis, salva jam caro ostenditur, causa carens mortis. *Lex enim, inquit, spiritus vitæ in Christo Jesu manumisit* (3) *me a lege delinquentiæ et mortis*; certe quam præmisit *habitare in membris nostris*⁸⁶. Ergo jam membra nostra lege mortis non tenebuntur, quia nec delinquentiæ, a quibus

manumissa sunt. *Quod enim invalidum erat legis, in quo infirmabatur per carnem, misso Deus Filius suo in simulacro carnis delinquentiæ, et per delinquentiam⁸⁷ damnavit delinquentiam in carne, non carnem in delinquentia*: neque enim domus cum habitatore damnabitur. Habitare enim peccatum dixit in corpore nostro. Damnata autem delinquentia, caro absoluta est: sicut, indemnata ea, legi mortis et delinquentiæ obstricta est. Sic et⁸⁸ sensum carnis, mortem appellavit; dehinc et inimicitiam ad Deum, sed non carnem ipsam. Cui ergo, dices, reputabitur sensus carnis, si non substantia ipsi? Plane, si probaveris aliquid carnem de suo sapere. Si vero sine anima nullus est sensus, intellige sensum carnis ad **§§§** animam esse referendum, carni interdum deputatum⁸⁹, quia⁹⁰ per carnem administratur; et ideo habitare ait delinquentiam in carne, quia et anima, a qua⁹¹ delinquentia inducitur, inquilina est carnis, mortificata quidem, sed non suo, verum delinquentiæ nomine. Nam et alibi : *Quomodo, inquit, etiam nunc, velis viventes in mundo, sententiam fertis?* non ad mortuos scribens, sed ad eos qui desinere deberent mundaliter vivere.

CAPUT XLVII.

Hæc enim erit vita mundialis, qua⁹² veterem hominem (4) dixit confixum esse Christo, non corporalitatem, sed moralitatem⁹³. Cæterum, si non ita accipimus, non est corporalitas nostra confixa, nec crucem Christo caro nostra perpessa est; sed quemadmodum adjecit : *Ut evacuetur corpus delinquentiæ* (5): per emendationem vitæ, non per interitum substantiæ; sicut ait : *Ut haec ratione delinquentiæ serviamus*, et ut, hæc ratione commortui⁹⁴ Christo, credamus quod etiam convivamus⁹⁵ illi. Sic enim, inquit, *et vos reputate mortuos quidem vos*; Cuinam? carni? Non, sed delinquentiæ. Ergo salvi erunt carni; viventes autem Deo in Christo Jesu; per carnem atque, cui mortui non erant; delinquentiæ scilicet⁹⁶ mortui, non carni. Nam et

Variæ lectiones.

⁸² Ita omitt. Rig. Ven. ⁸³ Illud Pam. Rhen. Seml. illæ cod. Woww. ⁸⁴ Vivificabit Pam. Fran. ⁸⁵ Ad vivendum si Rhen. ad vivendum secundum carnem. Si Jun. ⁸⁶ Vestris Rhen. Seml. ⁸⁷ Carnem Rhen. Seml. ⁸⁸ Etsi Rhen. Seml. ⁸⁹ Deputandum Rhen. Jun. ⁹⁰ Propter carnem et add. Rhen. Seml. ⁹¹ Animæ Rhen. Seml. abest a qua ⁹² Quam Rhen. Seml. ⁹³ Mortalitem Pam. Fran. Rig. Ven. ⁹⁴ In inser. Rhen. Seml. ⁹⁵ Convivemus Pam. Fran. ⁹⁶ Scilicet abest a Rhen. Seml.

Commentarius.

(2) *Propter delinquentiam*. Vox hæc multoties usurpatur ab hoc auctore pro peccato; ubi enim Apostolus peccatum dicit, *delinquentiam* vocat. **LE PA.**

(3) *In Christo Jesu manumisit me*. Servi eramus omnes et Satanæ mancipati, sed Christi lex jugum servitutis a nostris cervicibus excussit. Hic manumissionis nomine utitur jurisconsultis solemnibus, qui tres manumissionis species observant, per censum, per vindictam, et per testamentum. Tribus autem modis illis nos manumisit Christus. **LE PA.**

(4) *Qua veterem hominem*. Existimabant olim nonnulli veterem hominem esse corpus, novum vero

animam; at interpretatio illa non admittitur. Nam Apostolus, *Rom. iv*, nihil aliud per veterem hominem intelligit, quam vitam anteaactam in peccatis; per novum autem reformationem illam quæ a Christo facta, dum scelera nostra sanguine suo abluit, ut, evacuato illo veteri homine, in veram nos assereret libertatem. **LE PA.**

(5) *Evacuetur corpus delinquentiæ*. De hac voce postrema jam monuimus. Vulgata versio : *ut destruat corpus peccati*. Propius ad sensum Græcæ vocis καταργηθῆναι vertisse mihi videtur Tertullianus. **LE PA.**

adhuc ingerit: *Ne ergo regnaverit in corpore vestro mortali delinquentia, ab obaudiendo illi, et ad exhibendum membra vestra arma iniustitiæ, delinquentiæ: sed exhibete vosmetipsos Deo, velut ex mortuis vivos; non velut vivos, sed velut ex mortuis vivos; et membra vestra, arma justitiæ.* Et rursus: *Sicut exhibuistis membra vestra famula immunditiæ (6) et iniquitatis⁹⁷ ad iniquitatem; ita et nunc exhibete membra vestra famula justitiæ, in sanctificium⁹⁸.* Cum enim servi essetis delinquentiæ, liberi eratis justitiæ. Quem ergo fructum habebatis super his, de quibus nunc confundimini? finis enim⁹⁹ illorum mors. Nunc vero ~~862~~ liberi facti a delinquentia, famulati autem Deo, habetis fructum vestrum in sanctificium¹; finem autem, vitam æternam. *Stipendia enim delinquentiæ, mors; donativum autem Dei (7), vita æterna in Christo Jesu Domino nostro.* Ita, per totam² hanc sensuum seriem, ab iniustitia et delinquentia membra nostra divellens et justitiæ et sanctimonix adjungens, et transferens eadem a stipendio mortis ad donativum vitæ æternæ, carni utique compensationem salutis repromittit, cui nullam omnino competisset imperari propriam sanctimonix et justitiæ disciplinam, si non ipsius esset et præmium disciplinæ: sed nec ipsum baptismum committi, si³, per regenerationem, non etiam restitutioni inauguraretur, hoc quoque Apostolo ingerente: *An ignoratis, quod quicumque in Christum Jesum⁴ tincti sumus, in mortem ejus tincti sumus? Consepulti ergo illi sumus per baptismum in mortem, uti quemadmodum surrexit Christus a mortuis, ita et nos in novitate vitæ incedamus.* Ac ne de ista tantum vita putes dictum, quæ ex fide per baptismum in novitate vivenda⁵ est, providentissime adstruit: *Si enim complantati⁶ fuerimus simulacro mortis Christi, ita et resurrectionis erimus.* Per simulacrum enim morimur in baptismo (8), sed per veritatem resurgimus⁷ in carne, sicut et Christus:

A *Ut, sicut regnavit in morte delictum, ita et gratia regnet per justitiam in vitam sempiternam per Jesum Christum Dominum nostrum.* Quomodo ita⁸, si non æque in carne? Ubi enim mors, ibi et vita post mortem; quia et vita ibi ante, ubi postea mors. Nam si regnum mortis nihil operatur, quam carnis dissolutionem, proinde vitam, contrariam morti, contrarium oportet operari, id est, carnis redintegrationem: uti sicut devoraverat mors invalescendo, ita et mortali devorato ab immortalitate, audire possit: *Ubi est, mors, aculeus tuus (9)? ubi est, mors, contentio tua? Sic enim et gratia⁹⁹⁹ illis superabundabit⁹, ubi et iniquitas abundavit¹⁰.* Sic et virtus in infirmitate perficietur, quod periit¹¹ salvum faciens (10), quod mortuum est vivificans, quod percussus est sanans, quod languit medicans, quod ereptum est redimens, quod famulatum est liberans, quod seductum est revocans, quod elisum est suscitans; et quidem de terra in cælum, ubi nostrum municipatum Philippenses quoque ab Apostolo discunt: *Unde et salutificatorem nostrum expectamus Jesum Christum, qui transfigurabit¹² corpus nostræ humilitatis, conformale corpori gloriæ suæ; sine dubio post resurrectionem, quia nec ipse Christus glorificatus est ante passionem.* Hæc erunt corpora nostra, quæ Romanos obsecrat exhibere hostiam vivam, sanctam, placibilem¹³ Deo. Quomodo vivam, si peritura sunt? quomodo sanctam, si profana sunt? quomodo placibilem¹⁴, si damnata sunt? Age jam, quod ad Thessalonicenses¹⁵ ipsius solis radio putem scriptum, ita claret, qualiter accipiant lucifugæ isti Scripturarum? *Ipsæ autem Deus pacis sanctificet vos totos.* Non sufficit, sed¹⁶ sequitur: *Et integrum corpus vestrum, et anima, et spiritus sine querela conserventur in præsentia Domini.* Habes omnem substantiam hominis salutis destinata, nec alio tempore quam in adventu Domini qui clavis est resurrectionis.

Varia lectiones.

⁹⁷ Iniquitatem alii. ⁹⁸ Sacrificium Rhen. Seml. ⁹⁹ Ergo Rhen. Seml. ¹ Sanctificium Rhen. Seml. Ven. ² Portam alii. ³ Si omitt. Rhen. Seml. ⁴ Jesum omitt. Rhen. Seml. ⁵ Incedenda Pam. Par. Fran. ⁶ Consati Pam. Par. Fran. ⁷ Resurgemus Pam. Fran. ⁸ Ita Rhen. Seml. ⁹ Superabundavit Rhen. Seml. ¹⁰ Abundabit Pam. Fran. ¹¹ Erit Rhen. Seml. ¹² Transfiguravit Rhen. ¹³ Placibilem Rhen. Seml. ¹⁴ Placabilia Rhen. Seml. ¹⁵ Ut add. Pam. Par. Fran. ¹⁶ Quodd Rhen. Seml.

Commentarius.

(6) *Membra vestra famula immunditiæ.* More suo Græcam vocem δούλα exprimit. *Famulantia* dixit B. Hieronymus ad Pamm. contra Joann. Hierosol. **LE PA.**

(7) *Stipendia enim delinquentiæ, mors; donativum autem Dei, etc.* Stipendium merces erat militum qui merebant; donativum autem donum erat militibus ab imperatore erogari solitum. Quemadmodum igitur voce castrensi stipendium ex B. Pauli interpretatione usus fuerat, apte hanc vocem in eadem metaphora peraisens usurpavit. **LE PA.**

(8) *Per simulacrum enim morimur in baptismo.* Baptizamur pro mortuis. Mergimur quasi mortem subeamus. Emergimus, ut reviviscentes. **RIG.** — Ne responderent heretici eodem modo resurrecturos cum Christo, sicut et mortui sumus, scilicet quia mystice et figurate tantum mortui cum Christo sumus

D in baptismo, sic etiam resurrecturos eodem mystice et spiritualiter, non vere; observat Tertullianus typum et mysterium esse dumtaxat in morte nostra, non in resurrectione; nam vere resurgimus. **LAC.**

(9) *Ubi est, mors, aculeus tuus? Sic leg. cap. 51 et 53, pro victoria, quod habet Vulgatus, substituens contentio; nam in quibusdam Græcis posuit νίκος, esse, sive vix, id est victoria; in aliis νίκος, id est jurgium, altercatio, rixa, sive δίκη, id est forensis causa, jus, sententia, et pana: vox nimirum est forensis. **LAC.***

(10) *Quod periit salvum faciens.* Ezech. **xxiv**, sic est: *Quod perierat requiram, et quod abjectum erat reducam, et quod confractum fuerat alligabo, et quod infirmum fuerat consolidabo, et quod pingue et forte custodiam.* **LAC.**

CAPUT XLVIII.

Sed caro, inquis, et sanguis regnum Dei hæreditate possidere non possunt. Scimus hoc quoque scriptum; sed de industria distulimus hucusque, ut, quod adversarii in prima statim acie obstruunt, in ultima congressione prosterneremus, omnibus quæstionibus, quasi auxiliis ejus, ante dejectis. Sed et nunc expectent ¹⁷ præcedentia recognosci, ut et huic sensui sua origo præjudicet. Opinor ¹⁸, Apostolus, disposita ad Corinthios omni distinctione ecclesiasticæ disciplinæ (14), summam et sui Evangelii et fidei illorum in Dominicæ mortis et resurrectionis demandatione concluderat; ut et nostræ spei regulam inde deduceret, unde constaret (12). Itaque subjicit (I Cor. xv) : **SC4** Si autem Christus prædicatur, quod a mortuis resurrexit¹⁹, quomodo quidam dicunt in vobis resurrectionem mortuorum non esse? quæ si non est, nec Christus resurrexit. Si autem ²⁰ Christus non resurrexit²¹, inanis est prædicatio nostra ²²: inveniuntur enim ²³ falsi testes Dei, qui testimonium diximus²⁴ quod resuscitaverit Christum, quem non resuscitavit. Nam si mortui non resurgunt, nec Christus resurrexit. Si Christus non resurrexit, vana est fides vestra; quia adhuc in delictis vestris estis: et qui in Christo dormierunt, perierunt. Per hæc cui nos rei credendæ videtur extruere? Resurrectioni, inquis, mortuorum, quæ negabatur. Certe sub exemplo Dominicæ resurrectionis volens eam credi? Certe, inquis. Exemplum porro ex diversitate, an ex parilitate componitur? Utique, inquis, ex parilitate. Quomodo autem Christus resurrexit? in carne, annon? sine dubio, si mortuum, si sepultum audis secundum Scripturas, non alias quam in carne, æque resuscitatum in carne concedis. Ipsum enim quod cecidit in morte²⁵, quod jacuit in sepultura hoc et resurrexit, non tam Christus in carne, quam caro in Christo. Igitur, si ad exemplum Christi resurgemus, qui resurrexit in carne, jam non ad exemplum Christi resurgemus, si non in carne et ipsi resurgemus; quia per hominem, inquit, mors, et per hominem resurrectio: ut separaret ²⁶ quidem auctores, mortis Adam, Christum resurrectionis;

A ejusdem autem constitueret substantiæ resurrectionem, cujus et mortem, per ipsorum auctorum in nomine hominis comparisonem. Si enim, sicut in Adam omnes moriuntur, ita et in Christo omnes vivificabuntur; carne vivificabuntur in Christo, sicut in Adam carne ²⁷ moriuntur. Unusquisque autem in suo ordine, scilicet quia et in suo corpore. Ordo enim non aliud, quam meritorum dispositor ²⁸. Merita autem cum corpori quoque ascribantur, ordo quoque corporum disponatur necesse est, ut possit esse meritorum. Si autem et baptizantur quidam ²⁹ pro mortuis, videbimus an ratione; certe illa præsumptione hoc eos instituisse contendit ³⁰, qua alii etiam carni, **SC5** ut ³¹ vicarium baptismi (13) profuturum existimarent ad spem resurrectionis; quæ nisi corporalis, non alias hic ³² baptismate corporali obligaretur. Quid et ³³ ipsos baptizari, ait, si non quæ baptizantur corpora resurgunt? Anima enim non lavatione, sed responsione sancitur. Quid et nos, inquit, omni hora periclitamur? Utique per carnem. Quotidie morior, utique periculis carnis, per quam et depugnavit ad bestias Ephesi; illas scilicet bestias Asiaticæ pressuræ (14), de qua in secunda ad eisdem: Nolumus enim vos ignorare, fratres, de pressura nostra apud Asiam, quod superquam supragravati ³⁴ sumus citra vires, uti de vita hæsitaremus. Omnia hæc, nisi fallor, eo enumerat, ut, nolens vanam credi carnis conflictationem, indubitate velit credi carnis resurrectionem. Vana enim habenda est conflictatio ejus, cujus nulla erit resurrectio. Sed dicet quis: Quomodo resurgent mortui? quo autem corpore venient? Jam hic de qualitatibus corporum disserit; an eadem ipsa, an alia resumantur. Sed cum ejusmodi quæstio posterior habeatur, sufficiet interim ex hoc quoque corporalem definiri resurrectionem, cum de qualitate corporum quæritur.

CAPUT XLIX.

Ventum est nunc ad carnem et sanguinem revera totius quæstionis, quas ³⁵ substantias, quali conditione exhæredaverit Apostolus a Dei regno; æque de antecedentibus discere est. *Primus*, in-

Variæ lectiones.

¹⁷ Expetent Rhen. Seml. ¹⁸ Ut inser. Rhen. Seml. ¹⁹ Resurrexerit Rhen. Seml. ²⁰ Autem abest a Rhen. Pam. Fran. ²¹ Resurrexerit Rhen. Seml. ²² Vacua est et fides vestra add. Pam. ²³ Inveniuntur autem Seml. ²⁴ Dixerimus Rhen. Seml. Adversus Deum add. Pam. Fran. ²⁵ Mortem Pam. Fran. ²⁶ Separet Pam. Rhen. Seml. ²⁷ Omnes Fran. ²⁸ Ordo enim meritorum dispositorum nomine disponetur cod. Pith. pro dispositorum legendum dispositor horum censet Rig. ²⁹ Quidem Rhen. ³⁰ Portendit Rhen. Seml. ³¹ Ut abest. a Pam. Par. Fran. ³² Nonnisi alias Rhen. Seml. non alias sic Pam. Paris. Fran. non alias in cod. Wouw. ³³ Qui Rhen. Seml. ³⁴ Supergravati alii. ³⁵ Quasi Pam. Fran.

Commentarius.

(14) Disposita ad Corinthios omni distinctione ecclesiasticæ discipl. Fecit id capit. anteced., cap. 15, cui modo insistit Tertullianus; plura enim documenta ad ecclesiasticam disciplinam Paulus dederat. Lac.

(12) Ut et nostræ spei regulam inde deduceret, unde constaret. A resurrectione Christi deduxit, cum inde constaret. Dedimus ad cap. 1, de carne Christi nonnulla, ut robor consequentiæ divi Pauli a resurrectione Christi ostenderetur. Lac.

D (13) Vicarium baptismi. Sic vicariam mortem dixit Fabius Declam. 19. Rig.

(14) Bestias Asiaticæ pressuræ. An per has bestias intelligat seditionem Ephesi a Demetrio argentario concitatam, non facile dicerem; pace tamen eruditiorum hominum dixerim; nam cum bestis pugnasse certum est; sed pugna illa Ephesi contigit post scriptam epistolam hanc, quam scripsit Ephesi. Læ Pr.

quit, *homo de terra choicus*, id est limacius, id est Adam; *secundus homo de cælo*, id est sermo Dei, id est Christus; non alias tamen homo, licet de cælo, nisi quia et ipse caro atque anima, quod homo, quod Adam; nam et ³⁶ supra novissimus Adam dictus ³⁷, de consortio substantiæ commercium nominis traxit; quia nec Adam ex semine caro, quod et Christus. *Qualis ergo choicus, tales et choici; qualis cælestis, tales et cælestes*. Substantia tales? an primo disciplina, dehinc et dignitate, quam et disciplina captavit? Atquin, substantia nullo modo separabuntur choici atque cælestes, semel ab Apostolo homines dicti. Si enim et Christus solus vere cælestis, imo et supercælestis, homo tamen, qua ³⁸ caro atque anima, nihilo ex ista substantiarum conditione a choica qualitate discernitur: **§§§** proinde et qui cælestes secundum illum, non de substantia præsentis, sed de futura charitate cælestes prædicati intelliguntur; quia et retro, unde distinctio ista manavit de dignitatis differentia, ostensa est alia supercælestium gloria, alia superterrenorum, et alia solis, alia lunæ, alia stellarum; quia et stella a stella differt in gloria, non tamen in substantia. Denique, præmissa differentia dignitatis in eadem substantia et nunc secunda et tunc capessenda, subjungit etiam exhortationem, ut et hic habitum Christi sectemur ex disciplina, et illic fastigium consequamur ex gloria: *Sicut portavimus imaginem choici, portemus etiam imaginem supercælestis*. Portavimus enim imaginem choici per collegium transgressionis, per consortium mortis, per exsilium paradisi. Nam etsi ³⁹ in carne hic portatur ⁴⁰ imago Adæ, sed non carnem, monemur exponere ⁴¹. Si non carnem, ergo conversationem, ut proinde et cælestis imaginem gestemus in nobis; non jam dei ⁴², nec jam in cælo constituti; sed secundum liniamenta Christi incedentes (15) in sanctitate, et justitia, et veritate. Atque adeo ad disciplinam totum hoc dirigit ut hic dicat portandam imaginem Christi in ista carne, et in isto tempore disciplinæ. *Portemus* enim præceptivo modo dicens, huic tempori loquitur, in quo homo nulla alia substantia est

A quem caro et anima; aut si ⁴³ quam aliam, id est, cælestem substantiam hæc fides spectat, huic tamen repromissa sit, cui ad illam elaborare mandatur. Cum igitur imaginem et choici et cælestis in conversatione constituat, illam ejerandam ⁴⁴, hanc vero sectandam; dehinc adjungat ⁴⁵: *Hoc enim dico*, id est, propter ea quæ ⁴⁶ supra dixi (conjunctio est enim sensus supplementum antecedentibus reddens), *quod caro et sanguis regnum Dei hæreditate possidere non possunt*; nihil aliud intelligi mandat ⁴⁷ carnem et sanguinem, quam supradictam imaginem choici: quæ si in conversatione censetur vetustatis, conversatio autem vetustatis non capit ⁴⁸ Dei regnum, proinde caro et sanguis, non capiendi Dei regnum, ad conversationem rediguntur vetustatis ⁴⁹. Plane, si nunquam Apostolus pro operibus substantiam posuit, nec hic ita utatur. Si vero in carne adhuc constitutos, negavit **§§§** esse in carne, in operibus carnis negans esse, formam ejus subruere non debes, non substantiam, sed opera substantiæ alienantis a Dei regno. Quibus etiam ad Galatas manifestatis, prædicere se et prædixisse profitetur (*Galat. v.*), quod *qui talia agunt* ⁵⁰, *regnum Dei non sunt* ⁵¹ *hæreditate consecuturi*, non portantes scilicet imaginem cælestis, sicut portaverunt ⁵² choici, ideoque ex vetere conversatione, nihil aliud deputandi ⁵³ quam caro et sanguis. Nam et si subito in hanc definitionem erupisset Apostolus, eliminandam carnem et sanguinem a Dei regno, sine ullius supra sensus præstructione, nonne duas istas substantias proinde hominem veterem interpretaremur ⁵⁴ carni et sanguini deditum, id est, esui et potui; cujus sit dicere adversus fidem resurrectionis: *Manducemus et bibamus, cras enim moriemur?* Et hoc enim infulciens Apostolus, carnem et sanguinem de fructibus ipsorum, manducandi et bibendi, sugillavit.

CAPUT L.

Sed et ⁵⁵ omissis hujusmodi interpretationibus carnis et sanguinis opera taxantibus, ipsas quoque substantias, non aliter quam sunt intellectas (16),

Variæ lectiones.

³⁶ Etsi *Rhen. Seml.* ³⁷ Dicet *Rhen. Seml.* ³⁸ Quam *Rhen. Seml.* ³⁹ Si et *Pam. Par.* ⁴⁰ Sic putatur *Rhen. Seml.* ⁴¹ Ponere *Pam. Par. Fran.* ⁴² Dii forte melius. *Edd.* ⁴³ Aut et si *Rhen. Seml.* ⁴⁴ Gerendam *Rhen. Seml.* ⁴⁵ Adjungit *Rhen. Seml.* ⁴⁶ Quæ? quæ *Rhen.* ⁴⁷ Mandant *Pam. Par. Fran.* ⁴⁸ Capiat *Rhen. Seml.* ⁴⁹ Veritatis *Rhen. Seml.* ⁵⁰ Agant *Rhen. Seml.* ⁵¹ Sint *Rhen. Seml.* ⁵² Portaverant *Rhen. Seml.* ⁵³ Existimandi alii. ⁵⁴ Interpretatur *Fran.* interpretaretur *Rhen. Seml.* ⁵⁵ Et omitt. *Fran.*

Commentarius.

(15) *Secundum liniamenta Christi incedentes* Imitantes conversationem, quam Christus gessit in carne. Bernardus *Serm. in Psal. xc.* Unde scilicet agnoscendus præ cæteris Christus, sanctitate: justitia, veritate. Sic, libro ad Marcionem II, lineas Dei habere anima dicitur, quæ immortalis, quæ libera et sui arbitrii, quæ præscia plerumque capax intellectus et scientiæ. **RIG.**

(16) *Ipsas quoque substantias, non aliter quam*

sunt intellectas, etc. Alio tramite occurrit hæreticis, ut probet ex eo loco, qui ab illis in pretio est, ad refellendum resurrectionis carnalis assertores, nihil evinci; nam et si caro et sanguis strictè et rigide a Paulo acciperentur, non pro operibus carnalium hominum, nihilominus infringi nequit resurrectionis corporalis fides. Sic et Irenæus duplici quoque responsione ad eundem locum occurrit hæreticis. **LAC.**

licebit resurrectioni vindicare : non enim resurrectione carni et sanguini directo negatur ⁵⁶, sed Dei regnum, quod obvenit resurrectioni (est autem et in iudicium resurrectio (17); imo et confirmatur carnis resurrectio generalis, cum specialis excipitur. Dum enim in quem statum non resurgat edicitur, in quem resurgat subauditur. Atque ita dum pro meritis distinctionem resurrectionis opus substantiæ, non genus, patitur, apparet hinc quoque carnem et sanguinem, nomine culpæ, non substantiæ, arceri a Dei regno; nomine tamen formæ (18) resurgere in iudicium, quia non resurgant in regnum. Adhuc dicam (19) : *Caro et sanguis regnum Dei hæreditate possidere non possunt* ⁵⁶⁵ Merito sola, et per semetipsa; ut ostenderet adhuc spiritum illis necessarium : *Spiritus enim est qui vivificat in regnum Dei, caro nihil prodest*. Prodesse tamen illi ⁵⁷ aliud potest, id est spiritus, et per spiritum opera quoque spiritus. Resurgunt itaque ex æquo ⁵⁸ omnis caro et sanguis in qualitate sua. Sed quorum est ⁵⁹ adire regnum Dei, induere ⁶⁰ oportebit vim incorruptibilitatis et immortalitatis, sine qua regnum Dei adire non possunt, antequam consequi eam possint. Merito ergo caro et sanguis, ut diximus, sola regnum Dei capere deficient. Jam vero cum devorari habeat corruptivum istud ab incorruptibilitate, id est caro, et mortale istud, ab immortalitate, id est, sanguis post resurrectionem ex demutatione; merito, non ⁶¹ demutata ac devorata caro et sanguis, regnum Dei hæreditate ⁶² possidere non ⁶³ possunt, non tamen ⁶⁴ resuscitata. Sunt qui carnem et sanguinem Judaismum (20)

velint accipi propter circumcisionem, alienum et ipsum a Dei regno; quia et ille vetustati deputetur, et hoc titulo jam et alibi ab Apostolo denotetur, qui post revelatum in se Filium Dei, ad evangelizandum eum in nationibus, *statim non retulerit ad carnem et sanguinem* (21) (*Galat. 1*), id est ad circumcisionem, id est ad Judaismum, sicut ad Galatas scribit.

CAPUT LI.

Sed pro omnibus jam stabit, quod in ⁶⁵ clausulam reservavimus, etiam pro Apostolo ipso revera maximæ inconsiderantiæ revincendo, si tam abrupta, ut quidam volunt, clausula, quod aiunt, oculis, sine distinctione, sine conditione, omnem passim carnem et sanguinem a regno Dei extrusit ⁶⁶, utique et ab ipsa regia cœlorum; cum illic adhuc sedeat Jesus ad dexteram Patris, homo, etsi Deus; Adam novissimus, etsi Sermo primarius; caro et sanguis, etsi nostris ⁶⁶⁶ puriora (21); idem tamen et substantia et forma, qua ascendit; talia etiam descendurus, ut angeli affirmant; agnoscendus ⁶⁷ scilicet eis qui illum convulneraverunt (23). Hic *sequester Dei atque hominum* (*I Tim. 2*) appellatus, ex utriusque partis deposito commissio sibi, carnis quoque depositum servat in semetipso, arrhabonem summæ totius. Quemadmodum enim nobis *arrhabonem spiritus* (*II Cor. 5*) rellquit, ita et a nobis, arrhabonem carnis accepit (24), et vexit in cœlum pignus totius summæ illuc quandoque religendæ. Securi ⁶⁸ esto te, caro et sanguis; usurpastis et cœlum et regnum Dei in Christo (25). Aut si negent vos in Christo, negent et in cœlo Christum, qui vobis cœlum ne-

Variæ lectiones.

⁵⁶ Denegatur Pam. Fran. ⁵⁷ Illis Pam Fran. ⁵⁸ Ex eo quo Rhen. Seml. ⁵⁹ Est non habet Rhen. Seml. ⁶⁰ Inducere Rhen. Seml. ⁶¹ Non abest a Rhen. Seml. ⁶² Hæreditati Rhen. Seml. Ven. ⁶³ Non abest a Paris. ⁶⁴ Non abest a Rhen. Seml. ⁶⁵ In omitt. Seml. ⁶⁶ Extraxit Rhen. ⁶⁷ Agnoscendi Rhen. ⁶⁸ Securæ Pam. Fran. Par. Ven.

Commentarius.

(17) *Est autem et in iudicium resurrectio*. Parenthesi hoc comma inclusimus, ad sensum apertiorum; quo alludit et illud *Joan. 6* : *Et procedent qui bona fecerunt in resurrectionem vitæ; qui vero mala egerunt, in resurrectionem iudicii*. PAM.

(18) *Nomine tamen formæ*. Formam perinde ac substantiam nuper accepit. Sensus est, si quidem propter culpam non resurgant ad gloriosam resurrectionem et vitam, tamen ratione suæ substantiæ resurgent saltem ad iudicium. LAC.

(19) *Adhuc dicam*. Liberalius agit, et dat hæreticis, non solum Apostolum loqui de ipsis substantiis stricte accepta voce *carnis et sanguinis*; sed et impossibile esse, regnum Dei hæreditare carnem et sanguinem. LAC.

(20) *Sunt qui carnem et sanguinem Judaismum*, etc. Prior interpretatio fuit, quod caro et sanguis, etsi non in resurrectionem vitæ resurgant, resurgent tamen in iudicium. Posterior, hæc, quod carnis et sanguinis nomine Judaismus intelligatur, quemadmodum accipitur ab Apost. *Galat. 1*. PAM.

(21) *Non retulit ad carnem et sanguinem*. Magis expressit hic Auctor, quod Græce est *ἡρῶσα θέτω*, quam alii vertendo, *non acquievi*. Recte autem interpretatur Auctor Judaismum carnem et sanguinem, ac si dicat : neque se retulisse ad Ju-

dæos, neque ad antecessores suos apostolos; ut non sit necesse laborare ad diluendam calumniam, qua apostolos vocaverit carnem et sanguinem. PAM.

(22) *Caro et sanguis, etsi nostris puriora*. Hoc pertinet quod scholastici doctores tradunt, Christum conceptum ex purissimis B. Virginis Mariæ sanguinibus. PAM.

(23) *Agnoscendus scilicet eis qui illum convulneraverunt*. Supra cap. 26, et de *Carne Ch. c. 44*, *confixerunt* habet. Agnoscendus igitur est Christus ab iis, qui illum vulneraverunt : in eorumdem vulnere stigmatibus servat adhuc Christus vulnera sua; explicuit sic S. Epiph. *serm. de Ascens. LAC.*

(24) *Ita et a nobis arrhabonem carnis accepit*. Commutationem quamdam et commercium notat inter nos et Deum, inter cœlum et terram, ut caro nostra, quæ in cœlo non erat, commutaretur pro spiritu Dei, qui in terra non erat, ut sic et caro in cœlis, et spiritus in terris esset. Hoc commercium obligatis arrhis utrinque, Christus velut divinus proxeneta sollicitavit et consummavit : cum cœlum ascendit, tunc et spiritum ad nos demisit, et carnem nostram in cœlum introduxit. LAC.

(25) *Usurpastis et cœlum et regnum in Christo*. Carnem dixit usurpare in hoc commutationis com-

gaverunt. Ita nec corruptela, inquit, ⁶⁹ incorruptelam hæreditati habebit; non ut carnem et sanguinem existimes corruptelam, quando ipsa sint potius obnoxia corruptelæ per mortem scilicet (siquidem mors est, quæ carnem et sanguinem non modo corrumpit, verum etiam consumit); sed, quoniam opera carnis et sanguinis non posse consequi regnum Dei edixerat, quo magis hoc exaggeraret, ipsi quoque corruptelæ, id est morti, cui carnis et sanguinis opera proficiunt, hæreditatem incorruptelæ ademit. Nam et paulo post, ipsius mortis quodam modo mortem expressit: *Devorata est mors*, dicens (I Cor. xv), *in contentionem* ⁷⁰. Ubi est, mors, aculeus tuus? ubi est, mors, contentio ⁷¹ tua? Aculeus autem mortis delinquentia; hæc erit corruptela: *virtus autem delinquentiæ, lex*: illa alia sine dabo, quam constituit in membris suis (26) militantem adversus legem animi sui, ipsam scilicet vim delinquendi contra voluntatem. Nam et ⁷² supra novissimum ⁷³ *intimicum, mortem, evacuari* ait. Hoc modo, nec corruptela hæreditatem ⁷⁴ incorruptelæ consequetur, id est, nec mors perseverabit ⁷⁵. Quando, et quomodo defectura? *Cum in atomo, in momentaneo oculi motu, in novissima tuba et mortui resurgent incorrupti*. Qui hi, nisi qui ante corrupti, id est, corpora, id est, caro et sanguis? *Et nos demutabimur* ⁷⁶. De qua habitudine, nisi in qua deprehendemur? *Oportet enim corruptivum istud induere incorruptionem, et mortale istud induere immortalitatem*. Quid mortale, nisi caro? quid corruptivum, nisi sanguis? Ac ne putes ⁷⁷ aliud sentire Apostolum providentem tibi, et, ut de carne dictum intelligas, laborantem, eum dicit, *istud corruptivum, et, istud mortale, cutem ipsam tenens, dicit* (27). Certe *istud* nisi de subiecto, nisi de comparenti pronuntiasse non potuit. Demonstrationis corporalis est verbum. Aliud autem ⁷⁸ corruptivum, aliud corruptela; et aliud mortale, et aliud mortalitas. Aliud enim quod patitur, aliud quod pati efficit. Ita, quæ patiuntur cor-

ruptelam et mortalitatem, caro scilicet et sanguis, ea necesse est patiantur et incorruptelam et immortalitatem ⁷⁹.

CAPUT LII.

Videamus ⁸⁰ jam nunc quo corpore venturos (28) mortuos disputet. Et bene, quod erupit statim ostendere, quasi quis ejusmodi quærat. *Stulte*, inquit, *tu quod seminas, non* ⁸¹ *vivificatur* ⁸², *nisi mortuum fuerit*. Hoc ergo jam de exemplo seminis constet, non aliam vivificari carnem, quam ipsam quæ erit mortua, et ita sequentia relucebunt: nihil enim adversus regulam ⁸³ *exempli* licebit intelligi. Neo, quia ⁸⁴ sequitur, *Et quod seminas, non corpus quod futurum est, seminas*, idcirco aliud resurrecturum corpus, quam quod moriendo seminatur, existimes; cæterum, excidisti ab exemplo. Nunquam enim, frumento seminato, et in terra dissoluto, hordeum erumpit, et non idipsum genus grani eademque natura, et qualitas ⁸⁵, et forma. Denique, unde, si non idipsum? Et corruptela enim ipsum est, dum ipsius est. Non enim et suggerit, quomodo non quod futurum est corpus seminetur ⁸⁶, dicens: *Sed nudum granum, si forte frumentum, aut alicujus ejusmodi; Deus autem dat illi corpus, prout vult*? Certe ei grano, quod nudum seminari ait. Certe, inquis. Ergo salvum est, cui dare habet Deus corpus. Quomodo autem salvum est, si nusquam est, si non resurgit, si non idipsum resurgit? Salvum non est. Si non est et salvum, accipere corpus a Deo non potest. Sed enim salvum, omni modo constat. Ad quid ergo dabit illi Deus, prout vult, corpus, habenti utique proprium corpus illud nudum, nisi ut jam non nudum resurgat? Ergo additum ⁸⁷ erit, quod corpori seperstruitur; nec exterminatum ⁸⁸ illud, cui superstruitur; sed augetur. Salvum est autem quod augetur. Seritur enim solum modo granum sine folliculi veste, sine fundamento spicæ, sine munimento aristæ, sine superbia culmi; exsurgit autem copia scæneratum,

Variae lectiones.

⁶⁹ In *inser. Rhen. Seml.* ⁷⁰ Contentione *Rhen. Seml.* ⁷¹ Potentia *Rhen. Seml.* ⁷² Etsi *Seml.* ⁷³ Hæreditatem *abest a Seml.* ⁷⁴ Consequitur *Seml.* ⁷⁵ Perseveravit *Rhen. Seml.* ⁷⁶ Demutamur *Rhen. Seml.* ⁷⁷ Aliquid *add. Pam. Fran.* ⁷⁸ Erit *add. Rhen. Seml.* ⁷⁹ Mortalitatem *Fran. Ven.* ⁸⁰ Videmus *Rhen. Seml.* ⁸¹ Nonne *Rhen. num cod. Wouw.* ⁸² Vivificabitur *Fran. Ven.* ⁸³ Ne quia *Pam. Ven. Fran. Rig. qua Rhen. Seml.* ⁸⁴ Qualitate *Pam. Fran.* ⁸⁵ Seminatur *Pam. Fran. Rig. Ven.* ⁸⁶ Vel *Rhen. Seml.* ⁸⁷ Additum *Pam. Fran.* ⁸⁸ Exterminatur *Pam. Rhen.*

Commentarius.

mercio; quia non servetur juris et justitiæ æqualitas. Excedit spiritus carni et coelestia terrestribus, et quoniam pro inæquali et exigua reddetur eximium donum, usurpatio potius videtur quam commutatio. LAC.

(26) *Constituit in membris suis*. Hoc est, constitutam ait et stabilitam, adeo ut radicitus inhæreat, nisi illam extirpet gratia Christi. LE PA.

(27) *Et istud mortale, cutem ipsam tenens, dicit*. Nunquid non corpus suum quodammodo contingenti, et digito palantis est vox? inquit Rufinus in *Expositione Symboli*. Notandumque obiter quod ab eodem traditur. Ecclesiam Aquileiensem articulo Symboli, quo *resurrectionem carnis* confitemur addidisse Hujus, ut pronuntiantes, *Hujus carnis*

resurrectionem, certiores fierent etiam carnem ipsam, qua sese ipsi portarent, resurrecturam. RIS.

(28) *Videamus jam nunc in quo corpore venturos*. Ab hoc capita præcipue Valentinianos pungit, qui non hujus, sed alterius carnis resurrectionem concedebant, ut ex lib. *de Præscript.* constat. Alii quoque in eandem existimationem venerant propter argumenta posita c. 13 de cadaveribus devoratis a feris, et absumptis igni, qui sibi videbantur corpus tam varie dispersum, redire idem ipsum non posse. Cui objectioni in sequentibus satis respondet, eamque diluit. Nysseus ex similitudine sementis, quam in hoc cap. ex D. Paulo examinat et fulcit Auctor. LAC.

compagine ædificatum, ordine structum, cultu munitum, et usquequaque vestitum. Hæc sunt ei corpus a Deo aliud: in quod, non abolitione, sed ampliatione mutatur. Et unicuique seminum suum corpus (29) deputavit; non suum, id est pristinum, ut tunc et illud suum sit quod extrinsecus a Deo acquirit. Servi igitur exemplo, et conserva speculum ejus carni, eandem credens fructificaturam, quæ sit seminata; ipsam, etsi plenior⁸⁹; non aliam, etsi aliter revertentem⁹⁰. Accipiet enim et ipsa suggestum et ornatum (30), qualem illi Deus voluerit superducere secundum merita. Sine dubio ad hoc dirigit⁹¹, non omnis caro, eadem caro; non ad denegandam substantiæ communionem, sed prærogativæ persequationem; corpus honoris, non generis, in differentiam redigens. In hoc et figurata subijcit exempla animalium et elementorum. *Alia caro hominis*, 878 id est, servi Dei, qui vere homo est; *alia jumenti* (31), id est, ethnici, de quo et Propheta: *Assimilatus est, inquit, homo irrationalibus jumentis; alia caro volucrum*⁹², id est, martyrum, qui ad superiora conantur; *alia autem*⁹³ *piscium*, id est, quibus aqua baptismatis sufficit (32). Sic et de supercoelestibus corporibus argumenta committit⁹⁴. *Alia solis gloria*, id est, Christi; *et alia lunæ*, id est Ecclesiæ; *et alia stellarum*, id est seminis Abrahæ; *et stella enim a stella differt in gloria; corpora terrena et cælestia*, Judæus (33) scilicet et Christianus. Cæterum, si non figurate, satis vane mulorum et milvorum carnes, et corpora coelestium luminum apposit⁹⁵ humanis, non pertinentia ad conditionis comparisonem, sicut nec ad resurrectionis consecutionem. Postremo, cum per hæc differentiam gloriæ, non substantiæ, conclusisset: *Sic, inquit, et resurrectia mortuorum*. Quomodo⁹⁶? Non de alio aliquo, sed de sola gloria differens. Rursus enim resurrectionem ad eandem substantiam revocans, et ad granum denuo spectans: *Seminatur, inquit, corruptela, resurgit incorruptela: seminatur in dedecoratione, resurgit in gloria: seminatur in infirmitate, resurgit in virtute, semina-*

tur corpus animale, resurgit spiritale. Certe non aliud resurgit, quam quod seminatur; nec aliud seminatur, quam quod dissolvitur humi; nec aliud dissolvitur humi, quam caro: hanc enim sententia Dei elisit (*Gen. III*): *Terra es, et in terram ibis*; quia et de terra erat sumpta. Hinc et Apostolus concepit seminari eam dicere, cum redhibetur in terram, quia et seminibus sequestratorium terra est, illic deponendis, et inde repetendis. Ideoque et re-consignat⁹⁷ imprimens, sic enim⁹⁸ scriptum est; ne aliud existimes esse seminari, quam *in terram ibis, ex qua es sumptus*: sic ne alterius quam carnis, sic enim scriptum est.

CAPUT LIII.

B Sed corpus animale animam quidem argumentantur, ut illum a carne avocent recidivatum⁹⁹. Porro, cum constet, fixumque sit, illud resurrecturum corpus, quod fuerit seminatum, ad ipsius rei exhibitionem provocabuntur. Aut ostendant animam seminatam 878 post mortem, id est mortuam, id est humi elisam, disjectam, dissolutam, quod in illam a Deo decretum non est; proponant corruptelam ejus, et dedecorationem, infirmitatem, ut ipsius sit etiam exsurgere¹ in corruptelam, et in gloriam, et in virtutem. Sed enim in Lazaro (34), præcipuo resurrectionis exemplo, caro jacuit in infirmitate, caro pene computruit in dedecorationem, caro interim putuit in corruptionem; et tamen Lazarus caro resurrexit, cum anima quidem, sed incorrupta, quam nemo vinculis lineis strinxerat, nemo in sepulcro collocarat, nemo jam foetere senserat, nemo quadriduo viderat seminatam. Totum habitum, totum exitum Lazari, omnium quoque caro hodie experitur², anima vero nullius. In qua ergo stylus Apostoli comparet, de qua eum loqui constat, ea erit et corpus animale, cum seminatur, et spiritale, cum suscitatur. Nam ut ita intelligas³, manum adhuc porrigit, æque de ejusdem Scripturæ auctoritate, factum retexens primum hominem Adam in animam viventem⁴. Si Adam homo primus, caro autem homo ante animam, sine dubio caro erit facta in animam viventem⁵; facia

Variæ lectiones.

⁸⁹ Plenior est *Rhen. Seml.* ⁹⁰ Reverentem *Pam. Par. mendose.* ⁹¹ Direxit *Rhen. Seml.* ⁹² Volatiliū *Rhen. Seml.* ⁹³ Autem abest a *Rhen. Seml.* ⁹⁴ Argumentari convenit *Rhen. Seml.* ⁹⁵ Oppositū *Pam. Fran.* ⁹⁶ Quoniam *Rhen. Seml.* ⁹⁷ Consignat *Rhen. Seml.* ⁹⁸ Sicut alii. ⁹⁹ Illam a. c. a. recidivatam *Par. Rhen.* ¹ Consurgere *Rhen. Seml.* ² Experitur *Fran. Ven.* ³ Intelligat *Pam. Fran.* ⁴ Vivam *Pam. Fran.* ⁵ Viventem abest a *Rig. Ven. vivam Pam. Fran. Facta abest a Par. Pam.*

Commentarius.

(29) *Suum corpus*. Melius Græcam vocem *ἴδιον* proprium reddit Latinus Interpres, nisi dicas *suum* idem esse. *Lx Pa.*

(30) *Et ipsa suggestum, et ornatum*. Suggestus est hic synthesis sive ornamentum. *Lx Pa.*

(31) *Alia jumenti*. Jumenta animalia sunt quæ dorso domantur, ut equi, muli, asini, quæ ob hanc rem dorsuaria jumenta vocantur a Varrone. Elephanti quoque et cameli, boves etiam, oves et capræ, et armeni genus omne sub hoc nomine jumenti continentur. *Lx Pa.*

(32) *Quibus aqua baptismatis sufficit*. Facit etiam hic locus pro baptismo aquæ, quem quidam impu-

D gnare non verentur; verum de eo latius lib. *de Bapt.* cap. 1. *PAM.*

(33) *Corpora terrena et cælestia, Judæus, etc.* Terræ nomine Judæi, cæli autem Christiani significantur, quoniam terrena tantum Judæis promisit Deus, Christianis autem cælum pollicitus sit. *Lx Pa.*

(34) *Sed enim Lazaro, etc.* Hic de altero Lazaro loquitur, quam supra cap. 17; nempe de quo Joan. xi, ubi quæ vertit *instita* noster interpres, Auctor *vincula linea* appellat. Græce est *αἰπλάς*. Accipiat autem mox comparet pro *manifestatus est*. *PAM.*

porro in animam ⁶, cum esset corpus, utique ⁷ animale corpus est facta. Quid eam appellari velint, quam quod per animam facta est, quam quod ante animam non fuit (35), quam quod post animam non erit, nisi cum resurgit? Recepta enim anima, rursus animale corpus efficitur, ut fiat spiritale: non enim resurgit, nisi quod fuit. Ita, unde carni competit corpus animale dici, inde animæ nullo modo competit. Caro enim ante corpus, quam animale corpus. Animata enim, postea facta est corpus animale. Anima vero, etsi corpus, tamen, quia ipsa est corpus non animatum, sed animans potius animale corpus non potest dici, nec fieri quod facit ⁸. Alii enim accidens (36) facit illud animale; non accidens autem alii, quomodo se faciet animale? Sicut ergo ante ⁹ animale corpus, caro recipiens animam, ita et postea spiritale, induens spiritum. **§ 74** Hunc ordinem Apostolus disponens, in Adam quoque et in Christo eum merito distinguit, ut in capitibus distinctionis ipsius. Et cum Christum novissimum Adam appellat, hinc eum recognosce ad carnis, non ad animæ resurrectionem omnibus doctrinæ viribus operatum. Si enim et primus homo Adam caro, non anima, qui denique in animam vivam factus est ¹⁰; et novissimus Adam Christus, ideo Adam, quia homo; ideo homo, quia caro, non quia anima. Atque ita subiungit: *Non primum quod spiritale, sed quod animal; postea quod spiritale*, secundum utrumque Adam. Ecquid ¹¹ tibi videtur corpus animale, et corpus spiritale in eadem carne distinguere, cujus distinctionem in utroque Adam, id est, in utroque homine præstruxit? Ex qua ¹² enim substantia pariant inter se Christus et Adam? Scilicet ex carne, licet et ex anima; sed ¹³ carnis nomine homo uterque sunt. Prior enim caro homo. Ex illa et ordinem admittere potuerunt, ut alter primus, alter novissimus homo, id est Adam, deputarentur. Cæterum, diversa in ordine disponi non possunt de substantia duntaxat; de loco enim, aut tempore, aut conditione, forsitan possint. Hic autem

A de substantia carnis, primus et novissimus dicti sunt: sicut et rursus primus homo de terra, et secundus de cælo; quia etsi de cælo secundum spiritum, sed homo secundum carnem. Itaque, cum carni conveniat ordo in utroque Adam, non animæ, ut primus homo ¹⁴ in animam vivam, novissimus in spiritum vivificantem, distincti sint; æque distinctio eorum carni distinctionem præiudicavit, ut de carne sit dictum: *Non primum quod spiritale, sed quod animale, postea quod spiritale*; atque ita eadem sit et supra intelligenda, et quæ seminetur corpus animale, et quæ resurgat corpus spiritale; quia non primum quod spiritale, sed quod animale; quia primus Adam in animam, novissimus Adam in spiritum. Totum de homine; totum de carne, quando de homine. Quid ergo dicemus? Nonne et nunc habet caro spiritum ex fide? **§ 75** Ut quærendum sit quomodo corpus animale dicatur seminari. Plane accepit et hic spiritum ¹⁵ caro, sed arrhabonem; animæ autem non arrhabonem, sed plenitudinem. Itaque etiam propterea majoris substantiæ nomine animale corpus nuncupata est, in qua seminatur, futura proinde per plenitudinem spiritus insuper spiritale, in qua resuscitatur. Quid mirum, si magis inde vocata est, unde conferta est, quam unde respersa ¹⁶?

CAPUT LIV.

C Ita de vocabulorum occasionibus plurimum quæstiones subornantur, sicut et de verborum communionibus. Nam, quia et illud Apostolum positum est: *Ut devoretur mortale a vita*, caro scilicet; devorationem quoque ad perditionem, scilicet carnis, arripiunt: quasi non bilem et dolorem dicamur devorare, id est abscondere, ac tegere ¹⁷, et intra nosmetipsos continere. Denique, cum et illud scriptum sit: *Oportet mortale hoc induere immortalitatem*, ostenditur quomodo mortale devoretur a vita, dum indutum immortalitate absconditur, et tegitur, et intus continetur; non dum ab-

Variæ lectiones.

⁶ Inanimam Seml. ⁷ Ad inser. Rhen. Seml. ⁸ Fecit Seml. ⁹ Ante abest a Rhen. Seml. ¹⁰ Quidni quæ in animam facta est alii vitiose. ¹¹ Et quid Rhen. Ven. ¹² Utraque Pam. Par. Fran. ¹³ Scilicet et carne et anima, sed carnis Paris. Fran. Pam. scilicet et carne et ex anima (sed carnis — sunt — homo) ex illa Jun. ¹⁴ Adam add. Fran. Pam. ¹⁵ Ex fide ut quær. sit, quom. corp. anim. dic. seminari. Plane acc. et hic spiritum repetit Semi. mendose. ¹⁶ Dispersa est Rhen. Seml. ¹⁷ Adtegere Rhen.

Commentarius.

(35) *Quam quod ante animam non fuit?* Fuerat olim in Ecclesiis controversia, ut testatur Nyssenius lib. de Opif. cap. 28, an anima fuisset prior corpore, an corpus et caro nostra prior anima; illud Origenistæ tuebantur, contra quos alii carmen præferebant animæ ob iniquitatem suam. Utrumque plene impugnat Nyssenius: prius cap. 28, adversus Origenem; posterius cap. 29, ubi sententiam hanc verissimam Tertulliani philosophice conatur probare, eamque existimationem veram putat in formationibus omnium hominum in utero, neque aliquod corpus vegetativum, vel deinde sensibile, seu animale præcedere infusioni rationalis animæ, ut plerumque ferunt philosophi, qui embryonem prius

D vegetativa plantarum vita, deinde sensitiva vivere ante animæ rationalis adventum arbitrantur. Sed animam rationalem putat Nyssenius adesse a principio cujusvis animationis fœtus, et ante organisationem illius, quam organisationem sibi facere ipsam animam. Verba Nysseni vide. Lac.

(36) *Alii enim accidens.* Non stricte sumit accidens, sed latiori modo prout substantialibus carnis etiam congruit, id est *adjacens*; quam vocem philosophi non negant rebus substantialibus. Vel *accidens* fortasse hoc scripsit Auctor, vel *accidens* est idem quod *contingens*, quia materiæ contingit hæc vel illa forma.

sumitur, et amittitur. Ergo et mors, inquis, salva erit, cum fuerit devorata. Ideo discerne pro sensibus communionem verborum, et integre intelliges ¹⁸ (37). Aliud enim mors, et aliud mortale. Aliter itaque devorabitur mors, et aliter mortale. Mors non capit immortalitatem, mortale autem capit. Denique et scriptum est, quod *necesse sit mortale hoc induere immortalitatem*. Quomodo ergo capit? Dum devoratur a vita. Quomodo devoratur a vita? Dum recipitur, et redigitur, et includitur in ipsam (38). Cæterum, mors merito in interitum ¹⁹ devoratur, quia et ipsa in hoc devorat. Devoravit, inquit, mors inualescendo (39), et ideo devorata est in contentione. *Ubi est, mors, aculeus tuus* (40)? *ubi est, mors, contentio tua*? Proinde et vita, mortis scilicet æmula, per contentionem devorabit in salutem, quod per contentionem ²⁰ devoraverat mors in interitum.

CAPUT LV.

Quamquam igitur resurrectionem carnem probantes **§76** hoc ipso non aliam resurrectionem probamus (41), quam de qua agitur; tamen singulæ quæstiones, et causæ earum, propriis quoque ²¹ flagitant congressus, licet aliunde jam cæsæ. Interpretabimur itaque plenius et vim et rationem demutationis, quæ ferme subministrat alterius carnis resurrectionis præsumptionem; quasi demutari, desinere sit in totum, et de pristino perire. Discernenda est autem demutatio (42) ab omni argumento perditionis. Aliud enim demutatio, aliud perditio. Porro non aliud, si ipsa demutabitur caro, ut pereat. Peribit autem demutata, si non ipsa permanserit in demutatione ²², quæ exhibita fuerit in resurrectione. Quemadmodum enim perit, si non resurgit, ita, etsi resurgit quidem, verum in demutationem subducitur, æque perit. Æque enim non erit, ac ²³ si

non resurrexerit. Et quam ineptum, si in hoc resurgit, ut non sit! quæ potuit non resurrexisse, nec esse; quia non esse jam cœperat. Non ²⁴ miscebuntur omnino diversa, mutatio atque perditio, operibus utique diversa: perdit hæc, illa mutat. Quomodo ergo, quod perditum est, mutatum non est; ita quod mutatum est, perditum non est. Perisse enim, est in totum non esse quod fuerit; mutatum esse, aliter esse est. ²⁵ Porro, dum aliter est, id ipsum potest esse: habet enim esse quod non perit. Mutationem enim passum est, non perditionem. Atque adeo petest et demutari quid, et ipsum esse nihilominus; ut et totus homo in hoc ævo substantia quidem ipse sit, multifariam tamen demutetur, et habitu, et ipsa corpulentia, et valetudine, et conditione, et dignitate, et ætate, studio, negotio, artificio, facultatibus, sedibus, legibus, moribus; nec quidquam tamen amittat hominis ²⁶; nec ita alius ²⁷ efficiatur ²⁸, ut cesset idem esse: imo nec alius efficiatur ²⁹, sed aliud. Hanc formam demutationis divina etiam documenta testantur. Mutatur Mosis manus et quidem ad instar emortuæ, exsanguis, et ex albida ³⁰ frigida; sed et recepto calore, et refuso colore, eadem caro et sanguis est. Mutatur postea et facies ejusdem, incontemplabili ³¹ claritate. Sed Moses erat ³² proinde, qui non videbatur. Sic et **§77** Stephanus angelicum jam fastigium induerat, sed non alia generâ lapidationi ³³ succiderant. Dominus quoque in secessu montis etiam vestimenta luce mutaverat, sed liniamenta Petro agnoscibilia (43) servaverat: ubi etiam Moyses et Helias, alter in imagine carnis nondum receptæ (44), alter in veritate nondum defunctæ, eamdem tamen habitudinem corporis etiam in gloria perseverare docuerant. De quo exemplo instructus et Paulus: *qui transfigurabit* ³⁴, inquit, *corpus humilitatis nostræ, conformale cor-*

Variæ lectiones.

¹⁸ Intelligis *Rhen. Seml. Venet.* ¹⁹ Interitu *Rhen. Seml.* ²⁰ Tuam add. *Rhen. perperam.* ²¹ Quosque alii. ²² Demutationem *Rhen. Seml.* ²³ Ac abest a *Rhen. Seml.* ²⁴ Nonnisi *Franco.* ²⁵ Sed inser. *Rhen. Seml.* ²⁶ Admittat hominis *Seml.* ²⁷ Aliud *Fran. Pam.* ²⁸ Efficitur alii. ²⁹ Efficitur *Rhen. Seml.* ³⁰ Et albida *Fran.* et exalbida *Seml.* ³¹ In contemplabili *Paris. Fran.* ³² Erant *Venet.* ³³ In lapidatione *Paris. Fran.* ³⁴ Transfiguravit *Venet.*

Commentarius.

(37) *Integre intelligis.* Cyprianus epist. 28: *Integre et cum disciplina. Rig.*

(38) *Includitur in ipsam.* Includere eo sensu accipit quo lib. de *Pœnitentiâ* dixit nonnullos negligere includere pœnitentiam. Sensus igitur ejus, *mortale includitur in vitam*: Hispanice exprimi potest, *engastose en la vida. Lac.*

(39) *Devoravit, inquit, mors inualescendo.* Nescio quem locum Scripturæ respiciat Auctor; nisi forte respiciat cap. v Rom. 2: *In omnes homines mors pertransiit*, ut putat Pamelius. Credo legendum potius *invadendo* quam *inualescendo. Lac.*

(40) *Ubi est, mors, aculeus tuus?* Illud idem habet cap. 47, ubi ut hoc in loco scribit, *Ubi est, mors, contentio tua?* Melius tamen verit vulgatus interpretis *victoria, vix vel vixit Græce. Le Pa.*

(41) *Non aliam resurrectionem probemus, etc.* Valentinianos urget hic; hujus tantum carnis resurrectionem negabant, non autem alterius. *Le Pa.*

(42) *Discernenda autem est demutatio, etc.* Nuga-

bantur Marcionitæ *demutari* idem esse ac *perire*, ideoque carnem, quam habemus, fructuram non esse gloria resurrectionis, quoniam immutari debet, ut docet Apostolus. *Le Pa.*

(43) *Sed liniamenta Petro agnoscibilia.* Transfiguratio Christi norma fuit resurrectionis nostræ; quare quisque liniamenta et formam suam reservabit, quæ cognosci queat, cujus rationes reddit Justinus quæst. 60. *Lac.*

(44) *Alter in imagine carnis nondum receptæ.* Hæc Tertulliani sententia probatur a S. Thoma in *Commentariis in Matth.* et III p. q. 45, art. 3 ad 2, *Lira in Matth.* xvii, Abulensi quæst. 54 et 55. Tamen Patrum et Interpretum plura suffragia suadeant etiam Moysen in veritate suæ carnis apparuisse, qui e mortuis ad tempus illud resurrexit. Approbat hanc sententiam Epiphanius ex Proclo et Methodio; August. lib. iii de *Mirab. script.* c. 40; Hieronymus in cap. xvii *Matth.* *Lac.*

port gloriæ suæ. Quod si et ³⁵ transfigurationem et conversionem in transitum substantiæ (45) ejusque defendis, ergo et Saul in alium virum conversus, de corpore suo ³⁶ excessit, et ipse Satanas, cum in angelum lucis transfiguratur, qualitatem suam amittit: non opinor. Ita et in resurrectionis eventum ³⁷ mutari, converti, reformari licebit cum salute substantiæ.

CAPUT LVI.

Et enim quam absurdum, quam vero et iniquum ³⁸, utrumque autem quam Deo indignum, aliam substantiam operari, aliam mercede ³⁹ dispungi; ut hæc quidem caro per martyria leniatur, alia vero coronetur; item e contrario, hæc quidem caro in speritiis volutetur, alia vero damnetur! Nonne præstat omnem semel fidem a spe resurrectionis abducere, quam de gravitate atque justitia Dei ludere? Marcionem pro Valentino resuscitari! quando neque mentem, neque memoriam, neque conscientiam hominis hodierni credibile sit aboleri per indumentum illud mutatorium immortalitatis et incorruptelæ, vacaturo scilicet emolumento et fructu resurrectionis, et statu divini utrobique judicii. Si non meminerim me esse qui merui, quomodo gloriam Deo dicam? quomodo canam illi novum canticum, nesciens me esse qui gratiam Deo ⁴⁰ debeam? Cur autem solius carnis demutatio excipitur, non et animæ simul, quæ in omnibus præfuit carni? quale est, ut ⁴¹ eadem anima, quæ in hac carne solum vitæ ordinem decurrit, quæ in hac carne Deum ⁴² didicit, et Christum induit, et spem salutis seminavit, in alia, nescio qua, metat fructum? Næ illa gratiosissima caro, cui gratis vita constabit. Quod si non et anima mutabitur, jam nec animæ resurrectio est; nec ipsa enim resurrexisse credetur, si non alia resurrexerit.

CAPUT LVII.

Hinc jam illa vulgaris incredulitatis argutia ²⁴ est: Si, inquit, ipse eademque substantia revo-

catur cum sua forma, linea, qualitate, ergo et cum insignibus suis reliquis: itaque et cæci et claudi, et paralytici, et ⁴³ ut quis insignis excesserit (46), ita et revertetur. Quid nunc? et si ita, dedignaris tantam gratiam qualiscunque a Deo consequi? Non enim et nunc, animæ solius admittens salutem, dimidiatis hominibus eandem ⁴⁴ ascribis? Quid est credere resurrectionem, nisi integram prædere? Si enim caro de dissolutione reparabitur, multo magis de vitiatione ⁴⁵ revocabitur. Minoribus majora præscribunt. Cujuscunque membri detruncatio, vel obtusio, nonne mora membri est? Si universalis mora resurrectione rescinditur, quid portionalis? Si demutatur in gloriam, quanto magis in incolumitatem (47)! Vitiatia corporum accidens res est; integritas propria est: in hac nascimur. Etiam in utero vitiamur ⁴⁶, jam hominis est passio. Prius est genus, quam casus. Quomodo vita confertur a Deo, ita et refertur. Quales eam accipimus, tales et recipimus. Naturæ, non injuriæ reddimur. Quod nascimur, non quod ledimur, reviviscimus. Si non integram Deus suscitatur, non suscitatur mortuos. Quis enim mortuus integer, et si integer moritur? Quis incolumis, qui exanimis? quod corpus illæsum, cum interemptum, cum frigidum, cum expallidum, cum edurum, cum eadaver? Quando magis homo debilis, nisi cum totus (48)? quando magis paralyticus, nisi cum immobilis? Ita, nihil aliud est mortuorum resuscitari, quam ⁴⁷ integrum fieri; nam ex ea parte mortuus adhuc sit, ex qua non resurrexerit. Idoneus Deus ⁴⁸ reficere quod fecit. Hanc suam et potestatem et liberalitatem satis jam in Christo spondit, imo et ostendit non tantum resuscitatorum carnis, verum etiam redintegratorem. Atque adeo apostolus: *Et mortui, inquit (I Cor. xv), resurgent incorrupti.* Quomodo, nisi integri, qui retro corrupti, jam vitio valetudinis (49), quam et senio sepulturæ? Nam et supra, utrumque proponens, portare et corrupti-yum istud induere incorruptelam, et mortale istud immortalitatem, non iteravit sententiam, sed differentiam demandavit. Immortalitatem enim ad re-

Variæ lectiones.

³⁵ Etsi Rhen. Seml. ³⁶ Suo del. Rig. Venet. ³⁷ Eventu alii. ³⁸ Ethnicum alii mendose. ³⁹ Mercedem Rhen. Seml. ⁴⁰ Deo del. Rhen. Seml. ⁴¹ Ut abest a Rhen. ⁴² Illæ vulgaris in argutiæ alii. ⁴³ Etsi cæteri omnes. ⁴⁴ Eadem Rhen. Seml. ⁴⁵ Vexatione omnes præter Junium. ⁴⁶ Vexemur Rhen. Rig. Venet.

Commentarius.

(45) *In transitum substantiæ.* Transitum hic dicit Auctor quod antea, hoc capite, non semel *perditionem*; sicut *transitum* mortem appellare solemus. Quod confirmatur ex eo quod addit: *Ergo et Saul, in alium virum conversus, de corpore suo excessit.* PAM.

(46) *Ut quis insignis excesserit.* Vox insignis pro *deformi* nonnunquam usurpatur, perinde ac Græcis *ἰσχυρὸς*. LE PR.

(47) *Si demutatur in gloriam, quanto magis in incolumitatem.* Hæc erit corporum mutatio in resurrectione, ut non quales mortui fuerint resurgant, sed qualis erat primus parens antequam vetitum fructum attingeret. LE PR.

(48) *Quando magis homo debilis nisi cum totus?* Hoc est, cum totus est debilis. Rig.

(49) *Tam vitio valetudinis, etc.* Consentiens est theologorum opinio, resurrecturos homines totos et integros; licet enim mutili mortui fuerint, mutilatio illa restaurabitur: ita Augustinus lib. xxii de Civ. cap. 19 et 20: « Nec si aliqui martyribus amputata, et ablata sunt membra, sine ipsis membris erunt in resurrectione mortuorum, quibus dictum est: Capillus capitis vestri non peribit. » Porro Basilii Seleuciensis a restauratione membri hominis, totius resurrectionem colligit orat. 14, quæ est in *claudum sedentem ad portem speciosam*, ubi adversus Judæos: Ἀναστήσω; ἀνδράντα τὸν γυλὸν ἐχάλασσε, γλώτταις ψευδομέναις ἀληθεύοντας ἀντιστρέψας πόδας. *Resurrectionem in claudo seu imagine adumbravit, linguisque mendacibus veraces pedes opposuit.* LE PR.

scissionem mortis, incorruptelam ad obliterationem corruptelæ dividendo, alteram ad resurrectionem, alteram ad redintegrationem temperavit. Puto autem, et Thessalonicensibus omnis substantiæ integritatem repromisit. Itaque nec in posterum timebuntur corporum labes. Nihil poterit amittere ⁴⁷ integritas, vel conservata, vel restituta, ex quo illi etiam, si quid amiserat, redditur. Præscribens enim adhuc ⁴⁸ easdem passiones obituram carnem, si eadem resurrectura dicitur, naturam adversus Dominum suum temere defendis, legem adversus gratiam impie asseris : quasi Domino Deo ⁴⁹ non liceat et mutare naturam, et sine lege servare. Quomodo ⁵⁰ ergo legimus (*Matth. XIX*) : *Quæ impossibilia apud homines, possibilia apud Deum sunt* ⁵¹, et (*I Cor. I*), *Stulta mundi elegit Deus, ut sapientiam mundi confundat*? Oro te, si famulum tuum libertate mutaveris, quia eadem caro atque anima permanebunt, quæ flagellis et compedibus, et stigmatibus, obnoxie retro fuerant, idcirco illa ⁵² eadem pati oportebit? Non opinor. Atquin et vestis albæ nitore, et aurei annuli honore (⁵⁰), et patroni nomine, ac tribu mensaque (⁵¹) honoratur. Permite hanc et Deo potestatem, per vim demutationis illius ⁵³ conditionem, non naturam reformandi, dum et passiones auferuntur, et munitiones conferuntur, ita ~~SSQ~~ manebit quidem caro etiam post resurrectionem, eatenus passibilis qua ipsa, qua eadem; ea ⁵⁴ tamen impassibilis, qua in hoc ipsum mannumissa a Domino, ne ultra pati possit.

CAPUT LVIII.

Jocunditas ⁵⁵, inquit Isaias (*Isa. xxxv*), *æterna super caput eorum*. Nihil æternum, nisi post resurrectionem. *Aufugit*, inquit, *dolor et mæror, et gemitus, ab illis*. Proinde et Joanni Angelus (*Apoc. xvii*) : *Et delebit Deus omnem lacrymam ab oculis eorum*. Utique ex iisdem oculis qui retro fleverant, quique adhuc flere potuissent, si non omnem lacrymæ imbrem indulgentia divina siccaret. Et rursus (*Apoc. xi*) : *Deus enim delebit omnem lacrymam ab oculis eorum, et mors hactenus*. Igitur et corruptela

A hactenus; proinde per incorruptelam fugata, quemadmodum mors ⁵⁶ per immortalitatem. Si dolor, et mæror, et gemitus, ipsaque mors ex læsuris et animæ et carnis obveniant, quomodo auferentur, nisi cessaverint causæ, scilicet læsuræ carnis atque animæ? ubi casus adversi apud Deum ⁵⁷, aut ubi incursus infesti apud Christum? ubi dæmonici ⁵⁸ impetus apud Spiritum sanctum, jam et ipso diabolo cum angelis suis ignibus merso? Ubi necessitas, aut quod dicitur fortuna, vel fatum? quæ resuscitatis plaga post veniam? quæ reconciliatis ira post gratiam? quæ infirmitas post virtutem? quæ imbecillitas post salutem? Quod vestimenta et calciamenta filiorum Israelis (⁵²) quadraginta illis annis indetrata et inobsoleta manserunt; quod et in ipsis corporibus unguium et capillorum facilia crementa habilitatis et dignitatis justitia defixit, ne etiam enormitas corruptelæ ⁵⁹ deputaretur: quod Babylonii ignes, trium fratrum nec tiaras, nec sarabaras ⁶⁰ (⁵³) quanquam Judæis alienas ⁶¹, læserunt; quod Jonas devoratus a bellua maris, in cujus alvo naufragia digerebantur, triduo post incolumis expulit; quod hodie ~~SSQ~~ Enoch et Elias nondum resurrectione dispuncti, quia nec morte functi, qua tamen de orbe translati, et hoc ipse jam æternitatis candidati, ab omni vitio et ab omni damno, et ab omni injuria et contumelia immunitatem ⁶² carnis ediscunt, cuinam fidei testimonium signant, nisi qua credi oportet, hæc futuræ integritatis esse documenta? Figuræ enim nostræ fuerunt, Apostolo auctore, quæ scripta sunt, ut et Dominum potentiores credamus omni corporum lege, et carnis magis utique ⁶³ conservatorem, ejus etiam vestimenta, etiam calciamenta ⁶³ protexit.

CAPUT LIX.

Sed futurum, inquis, ævum alterius est dispositionis et æternæ; igitur hujus ævi substantiam non æternam diversa possidere non posse. Plane, si homo propter dispositionem futuram, et non dispositio propter hominem. Sedenim Apostolus scribens (*I Cor. iii, 22*): *Sive mundus, sive vita, sive mors,*

Variæ lectiones.

⁴⁷ Admittere *Rhen. Seml.* ⁴⁸ Ad hoc *Rhen. Seml.* ⁴⁹ Deo omitt. *Rhen. Seml.* ⁵⁰ Quo *Rhen. Seml.* ⁵¹ Sunt omitt. *Rhen. Seml.* ⁵² Illos *Fran. illas Pam.* ⁵³ Illius demutationis *Rig. Venet.* ⁵⁴ Et *Fran.* ⁵⁵ *Jocunditas Venet.* ⁵⁶ Mors abest. a *Rhen.* ⁵⁷ Dominum *Rhen. Seml.* ⁵⁸ Dæmoniacy *Rig. Venet.* ⁵⁹ Corruptela *Rhen. Seml.* ⁶⁰ Sarabara *Rig. Venet.* sarabæas alii. *Sarabas. Rhen. Saraballa alii.* ⁶¹ Aliena *Rig. Venet.* ⁶² Emunitatem *cod. Pithæ. Rig. Venet.* ⁶³ Et add. *Rhen.* ⁶⁴ Calceamenta *Seml.*

Commentarius.

(50) *Aurei annuli honore*. Dignitatis equestris erat prærogativa, quæ tamen adeo viluit, ut non modo liberti qui ad equestrem illum gradum evehebantur, illos annulos assumerent, verum ad infimam plebem id sensim prolapsus est. *Læ Pa.*

(51) *Patroni nomine ac tribu mensaque*, etc. Servi heros et dominos, liberti patronos vocabant, cumque manumittebantur, binis nominibus tertium patroni præfigebant: solebant etiam in tribus urbanas referri qui libertate donabantur, et mensæ assidebant patronorum, quod non nisi manumissi audebant. *Læ Pa.*

(52) *Quod vestimenta et calciamenta filiorum Israelis*, etc. Cur, inquit, Israeliici populi vestes per an. 40 in deserto non attritæ sunt, nisi ut incorrupta viderentur, crederenturque a corruptione immunia, ita disponente Deo? De hoc miraculo egi in *Ani-madv. in Præadamitas*, sub Eusebii Romani nomine, contra Peyrerii perversam sententiam, qui Scripturæ miracula non sine scelere et amentia deridet. *Læ Pa.*

(53) *Nec tiaras nec sarabara*. Vox est Persica Tiaras, ut Sarabara forsan Chaldaica. De hac lib. *de Pallio*, cap. 4. *Læ Pa.*

sive futura, sive præsentia, omnia vestra sunt, eosdem constituit hæredes etiam futurorum. Nihil tibi largitur Isaïas dicens (XL, 5, 6) : Omnis caro fœnum; et alibi : Et videbit omnis caro salutare Domini ⁶⁵. Exitus, non substantias distinxit. Quis enim iudicium Dei non in sententia duplici statuit, salutis et pœnæ? Omnis igitur caro fœnum, quæ igni destinatur; et omnis caro videbit salutare Domini ⁶⁶, quæ saluti ordinatur. Ego me scio neque alia carne adulteria commisisse (54), neque nunc alia carne ad continentiam eniti. Si quis est bina pudenda circumferens, potest jam et demere fœnum carnis immundæ, et solam sibi reservare, quæ visura sit Domini ⁶⁷ salutare. Sed cum idem Prophetes etiam nationes ostendat, nunc deputatas velut pulverem et salivam, nunc speraturas et credituras in nomen et in brachium Domini, numquid et de nationibus fallimur? et aliæ quidem sunt credituræ, aliæ in pulverem deputatæ, ex diversitate substantiæ? Sed et Christus intra oceanum, et de isto cœlo quod nobis incubat ⁶⁸ (55), verum lumen nationibus offulsit ⁶⁹; et ipsi Valentiniiani ~~SSS~~ hic errare didicerunt; nec alia erit forma nationum credentium, nisi quæ et non credentium, de carne, de anima. Sicut ergo easdem nationes non genere, sed sorte distinxit; ita et carnes, quæ in ipsis nationibus una substantia est, non materia, sed mercede disjunxit.

CAPUT LX.

Ecce autem, ut adhuc controversiam exaggerent ⁷⁰, *carni maxime eidem, de officiis quoque membrorum argumentantur, aut et ipsa dicentes permanere debere in suis operibus et fructibus, ut eidem corpulentæ adscripta; aut, quia constet discessura*

Variæ lectiones.

⁶⁵⁻⁶⁷ Dei Pam. Fran. Rig. Venet. ⁶⁸ Incumbat Rhen. Seml. ⁶⁹ Effulsit Pam. Fran. Paris. ⁷⁰ Exaggerant Rhen. Seml. ⁷¹ Decessuro Rig. Venet. discessuro Rhen. Seml. ⁷² Liqueat cod. Wouw. Rig. Venet.

Commentarius.

(54) *Ego me scio neque alia carne adulteria commisisse, etc.* Si de se loquatur Auctor, videtur in juventute sua ante matrimonium continentiam non servasse: sed cum in ipso matrimonio continentem fuisse subindicaverimus supra, lib. I, ad *Uxorem*, et usque adeo continentiae amator fuerit, ut ea occasione Montano postea adhæserit, videtur potius in genere loqui de quovis homine sub persona sua. PAM.

(55) *Sed et Christus intra oceanum, et de isto cœlo quod nobis incubat.* Hoc etiam delirabant Valentiniiani, quod extra hunc ambitum terræ alios homines esse dicerent, ac diversæ substantiæ, eosque veros, teletos et abascantos et acinetos. Nostrates enim veros homines non esse, quos Demiurgus stillicidium situlæ, et pulverem arcæ, et locustas deputavit. Qua de re Septimius noster apertius disputat lib. de *Scorpiace*. Ad hæc vero deliramenta non pertinere arbitror quod legitur in prima Clementis ad Corinthios Epistola de mundis extra oceanum positis, quos ἀπεράντους esse ait. Nam hoc viro Apostolico geographiæ potius imperitia exciderit, quam ullius dogmatis adserendi studio. Rig. — Ejusdem nobiscum naturæ fuit Christus; neque enim, quod hæreticorum commentum, carnem

esse officia membrorum, corpulentiam quoque erant: cujus scilicet perseverantia credenda non sit utique sine membris, quia nec membra credenda sint sine officiis. Quo enim jam, inquit, spelunca hæc oris, et dentium statio, et gulæ lapsus, et compitum stomachi (56), et alvi gurgus, et intestinorum perplexa proceritas, cum esui et potui locus non erit? Quo hujusmodi membra admittunt, subigunt, devolvunt, dividunt, digerunt, egerunt? quo manus ipsæ et pedes et operarii quique artus, cum victus etiam cura cessabit? quo renes consocii seminum, et reliqua genitalium utriusque sexus, et conceptuum stabula, et uberum fontes, decessuro ⁷¹ concubitu, et foetu, et educatu? postremo, quo totum corpus, totum scilicet vacaturum? Ad hæc ergo præstruximus, non oportere committi futurorum atque præsentium dispositiones, intercessura tunc demutatione: et nunc superstruimus officia ista membrorum necessitatibus vitæ hujus eo usque consistere, donec et ipsa vita transferatur a temporalitate in æternitatem, sicut animale corpus in spiritale, dum mortale istud induet immortalitatem, et corruptivum istud incorruptelam (I Cor. xv); et ipsa autem liberata tunc vita a necessitatibus, liberabuntur et membra ab officiis; nec ideo non erunt necessaria. Licet enim officiis liberentur, sed judiciis retinentur (57); ut quis referat per corpus, prout gessit (II Cor. v). Salvum enim hominem ~~SSS~~ tribunal Dei exigit; salvum vero sine membris non licet ⁷² eum, ex quorum non officiis, sed substantiis constat. Nisi forte, et navem sine carina, sine prora, sine puppi, sine compaginis totius incolumitate salvam adseverabis. Et tamen navem procella dissipatam (58) vel carie dissolu-

e cœlo, aut mundo præter Oceani terminos, traxit. LE PA.

(56) *Compitum stomachi.* Compitum stomachi vocat conventiculum et receptaculum; quod in hoc videlicet conveniat quidquid eduliorum per os immittitur. Sumpta est metaphora ab iis viis competentibus ac convenientibus; nam hinc *compitum* deducunt Grammatici. RHEN.

(57) *Sed judiciis retinentur.* Sæpiissime nititur Auctor hac ratione ad fulciendam resurrectionem, præcipue cap. 14; cui licet plurimum fidant Patres, et merito, Athenagoras, qui plenius eam persequitur, minus dedit, affert tres rationes ad probationem resurrectionis, sed huic de necessitate iudicii divini derogavit nonnihil. Verum secunda ejus ratio ex natura ipsa hominis, multo minus virium habet, neque prima ex fine, cui Deus creavit hominem, majoris ponderis est, etsi minime inefficacem censeam. PAM.

(58) *Et tamen navem procella dissipatam.* Alfeni quoque sententia fuit, navem, si adeo sæpe reflecta esset, ut nulla tabula eadem permaneret quæ non nova fuisset, nihilominus eandem navem esse existimari. L. Proponebatur. De jud. Itaque Athenienses, quo tempore Socrati cicutas miscuere,

tam, redactis et reductis omnibus membris, eamdem saepe conpeximus etiam titulo restitutionis gloriantem. De Dei artificio, et arbitrio, et iure, torquemur? Porro, si dives Dominus et liberalis, adfectui aut gloriæ suæ præstans solam navis restitutionem, hactenus eam voluerit operari, idcirco tu ⁷² negabis necessariam illi compaginem pristinam, ut exinde jam vacaturam, cum soli salutis navis sine operatione conveniat? Igitur hoc tantummodo discere sufficit, an Dominus, hominem salutis destinando, carnem destinavit, an eandem velit denuo esse, quam non debetis ex ⁷⁴ futura membrorum vacatione præscribere denuo esse non posse. Licet enim esse quid denuo, et nihilominus vacare; nec potest autem diu vacare, si non sit. At enim si sit, poterit et non vacare: nihil enim apud Deum vacabit.

CAPUT LXI.

Sed accepisti, homo, os ad vorandum atque potandum: cur non potius ad eloquendum, ut a cæteris animalibus distes? cur non potius ad prædicandum Deum, ut etiam hominibus antistes? Denique, Adam ante nomina animalibus enuntiavit, quam de arbore decerpit; ante etiam prophetavit, quam voravit. Sed accepisti dentes ad macellum corrodendum ⁷⁵ (59): cur non potius ad omnem hiatum et rictum tuum coronandum? cur non potius ad pulsus linguae temperandos ⁷⁶, ad vocis articulos offensione signandos? Denique et edentulos ⁷⁷ audi et vide, ut honori ⁷⁸ ~~664~~ oris, et organum dentium queras. Forata sunt inferna in viro et in femina, nimirum qua libidines fluitent: cur non magis qua potuum defruta ⁷⁹ colentur (60)? Est adhuc ⁸⁰ feminis intus, quo semina congerantur: an quo sanguinis onera secedant, quem pigrior sexus discutere non sufficit? Dicenda enim

Variae lectiones.

⁷² Tunc *Rhen.* ⁷⁴ Et *Rhen. Seml.* ⁷⁵ Coornandum *Ms. angl. Pam.* ⁷⁶ Temporandos *Fran. Pam.* ⁷⁷ Et edentulos *omitt. Seml.* ⁷⁸ Honorem *Rig. Venet. Seml.* ⁷⁹ Defluxura *Rhen. Seml.* ⁸⁰ In *add. Pam. Fran.* ⁸¹ Et qualiter volunt, et quorum volunt *Pam. Rhen. Seml.* ⁸² Nam abest a *Pam. Paris. Fran.* nam etsi hio *Rhen. Seml.*

Commentarius.

navem quotannis in Delon transmitti solitam eam ipsam esse dicebant, quæ majores suos Theseus in Cretam vexerat, τοῦτο ἐστὶ τὸ πλοῖον, ὃς παρὶν ἄγνωστον, etc., inquit Platonicus Phædon. Rig.

(59) Sed accepisti dentes ad macellum corrodendum. Quomodo Menius ille Horatianus:

Pernicies et tempestas barathrumque macelli. Rte.

(60) Qua potuum defruta colentur. Prima editio, qua de fluxura colentur, magnopere placet Junio, qui miratur admixtam alteram lectionem, cum tamen significantius sit defruta; nam potus decoctus colatur per inferos meatus. Defrutum enim est vinum decoctum a deferendo dictum, ut Palladius inquit, usque ad medietatem juxta Plinium: vel, juxta Nonium, dicebant defrutum, « Si ex duabus partibus ad tertiam redegerant deferrefaciendo. » Lac.

(61) Dicenda enim et hæc officia membrorum. Circa hujusmodi officia membrorum mira libertate luit

et hæc, quatenus, quæ volunt et quorum volunt, et qualiter volunt ⁸¹, officia membrorum (61) ludibrose, de industria suffundendæ resurrectionis, oblatrant; non recogitantes, ipsas prius causas necessitatis tunc vacaturas, cibi famem, et potus sitim, et concubitus genituram, et operationis victum. Sublata enim morte, necque victus fulcimenta ad præsidia vitæ, neque generis supparatura gravis erit membris. Cæterum, et hodie vacare intestinis et pudendis licebit. Quadraginta diebus Moses et Helias jejuniis functi, solo Deo alebantur. Jam tunc enim dedicabatur, *Non in pane vivet homo, sed in Dei verbo.* Ecce virtutis futura linamenta. Nos quoque, ut possumus, os cibo excusamus; etiam sexum a congressione subducimus. Quot apudones voluntarii? quot virgines Christo maritalæ? quot steriles utriusque naturæ, infructuosas genitalibus structi? Nam si et hic ⁸² jam vacare est et officia et emolumenta membrorum temporali vacatione, ut in temporali dispositione, nec homo tamen minus salvus est; proinde homine salve, et quidem magis tunc, ut in æterna dispositione, magis non desiderabimus, quæ jam hic non desiderare cœsuimus.

CAPUT LXII.

Sed huic disceptationi finem Dominica pronuntiatio imponit. Erunt, inquit (*Matth. xxii.*), tanquam angeli (62). Si non habendo, quia nec moriendo, utique nos ulli simili necessitati succidendo (63) corporalis ~~665~~ conditionis. Quia et angeli aliquando tanquam homines fuerunt, edendo et bibendo, et pedes lavacro porrigendo: humanam enim induerant superficiem, salva intus substantia propria. Igitur, si angeli, facti tanquam homines, in eadem substantia spiritus carnalem tractationem susceperunt (64), cur non et homines, facti tan-

Hieronymus libro adversus Jovinianum primo. Rig.

(62) Erunt, inquit, tanquam angeli. Apigit hunc locum cap. 36. Hic tamen argumentum istud annecti potest antecedentibus, quasi augens vim. Dixerat in hac vita excusari homines a congressu carnali, ac propterea velut angelos cœlestem vitam vivere, ut Bernardus inquit, serm. 2 ad fratres. Et Cyprianus lib. de Singul. cler. Quare et in aliâ vita poterunt homines angelico ritu conversari, ut confirmat et definit Christus: Erunt tanquam angeli. Lac.

(63) Simili necessitati succidendo. Usus est supra eodem verbo, pro succumbendo. Quoad sententiæ rationem attinet, venuste Aeneas Gazeus in Theophrasto. Lac.

(64) Carnalem tractationem susceperunt. Imo et post resurrectionem carnalem aliquando tractationem suscepturos angelos, assumpta humana figura et officiis, et solemnibus humanorum mem-

quam angeli, in eadem substantia carnis spiritalem subeant dispositionem, non magis solemnibus carnis obnoxii sub angelico indumento, quam angeli tunc solemnibus spiritus ⁸³ sub humano? Nec ideo non permansuri in carne, quia non et in solemnibus carnis: cum nec angeli ideo non et in ⁸⁴ spiritu permanserint, quia non et in solemnibus spiritus ⁸⁵. Denique, non dixit, *Erunt angeli*, ne homines negaret: sed, *tanquam angeli*, ut homines conservaret. Non abstulit substantiam, cui similitudinem attribuit.

CAPUT LXIII.

Resurget ⁸⁶ igitur caro (65), et quidem omnis, et quidem ipsa, et quidem integra. In deposito est ubicunque apud Deum, per fidelissimam sequestram Dei et hominum (66) Jesum Christum, qui et homini Deum, et hominem Deo reddet, carni spiritum et spiritui carnem. Utrumque jam in semetipso foederavit, sponsam sponso, et sponsum sponsæ comparavit. Nam et si animam quis contenderit sponsam, vel dotis nomine sequetur animam caro. Non erit anima prostituta, ut nuda suscipiatur a sponso: habet instrumentum, habet cultum, habet mancipium suum carnem; ut collectanea ⁸⁷ comitabitur. Sed caro est sponsa, quæ et in Christo Jesu spiritum ⁸⁸ sponsum per sanguinem pacta ⁸⁹ est. Hujus interitum quem putas, secessum scias esse. Non sola anima seponitur: habet et caro secessus suos ⁹⁰ interim, in aquis, in ignibus, in altibus, in bestiis. Cum in hæc dissolvi videtur, velut in vasa transfunditur. Si etiam ipsa vasa defecerint, cum de illis quoque effluerit, in suam matricem terram quasi per ambages ⁹¹ resorbetur, ut rursus ex illa representetur ⁹² Adam, auditurus a Domino: *Ecce Adam quasi unus ex nobis factus est*; vere tuus

A compos mali quod evasit, et boni quod invasit. Quid, anima, invides carni (67)? nemo tam proximus tibi, quem post Dominum diligas: nemo magis frater tuus, quæ tecum etiam in Deo nascitur. Tu potius illi exorare debueras resurrectionem; per te, si forte, deliquit. Sed nihil mirum si odisti, cujus auctorem quoque respuisti (68); quam et in Christo, aut negare, aut mutare consuevisti. Proinde et ipsum Sermonem Dei, qui caro factus est, vel stylo vel interpretatione corrumpens, arcana etiam apocryphorum superducens, blasphemiae fabulas. At enim Deus omnipotens, adversus hæc incredulitatis et perversitatis ingenia providentissima gratia sua effundens in novissimis diebus de suo Spiritu in omnem carnem, in servos suos et ancillas (Joel. II, 28, 29), et fidem laborantem resurrectionis carnalis animavit, et pristina instrumenta manifestis verborum et sensuum luminibus, ab omni ambiguitatis obscuritate purgavit. Nam quia hæreses esse oportuerat, ut probabiles quique manifestarentur (1 Cor. XI, 19); hæc autem sine aliquibus occasionibus Scripturarum audere non poterant; ideoque pristina instrumenta quasdam materias illis ⁹² videntur subministrasse, et ipsas quidem iisdem litteris revincibiles. Sed, quoniam nec ⁹³ dissimulare Spiritum sanctum oportebat, quominus et ejusmodi eloquiis superinundaret, quæ nullis hæreticorum versutiis semina subspargerent, imo et veteres eorum cespites vellerent; ideoque facti omnes retro ambiguitates, et quas volunt parabolas, aperta atque perspicua totius sacramenti prædicatione discussit, per novum prophetam de Paraclete inundantem; cuius si hauseris fontes, nullam poteris sitiis doctrinam, nullus te ardor exuret questionum; resurrectionem quoque carnis usquequaque potando, refrigerabis.

Variæ lectiones.

⁸³ Spiritibus Pam. Paris. Fran. ⁸⁴ In abest a Rhen. Seml. ⁸⁵ Carnis Paris Fran. ⁸⁶ Resurgit Seml. ⁸⁷ Collectanea Rhen. Seml. collectaneam Pam. Fran. Paris. ⁸⁸ Spiritum abest Pam. a Paris. Fran. ⁸⁹ Passa Rhen. Seml. ⁹⁰ Suos sinus Pam. Paris. Fran. ⁹¹ Presentetur Rhen. Seml. ⁹² Illis abest Seml. Oberth. ⁹³ Necdum, Paris. Fran.

Commentarius.

brorum comites hominibus futuros affirmant nonnulli, ut ore ad laudandum Deum, uti superiori capite notavi, et pedibus ad nectendas choreas, et castissimas gravissimasque saltationes in exultationis signum affirmant Salas, tom. I, in 1, 2, q. 5, art. 5, disp. 4, et Ægidius, lib. IV, q. 22, art. 4 et 6. LAC.

(65) *Resurget igitur caro*. Per anacephalæosin disputationem concludit, ἀνακεφαλῶσιν linquit, carnem aliquando resurrectionem, tam beatorum, quam reproborum, carnemque eandem, non aliam resurrectionem. LAC.

(66) *Sequestrem Dei et hominum*. Mediatorem et medium, nam sequester medius constitutus est inter

D actorem et adversarium, ut litem componat ac transigat. L. ab execut. quorum appell. LAC.

(67) *Quid, anima, invides carni?* Marcionitas præcipue et Valentinianos alloquitur istinc, qui tam male cogitabant, et pronuntiabant de carne, ac si eorum anima livore et invidia alius afficeretur. Inde etiam addit: *Sed nihil mirum si odisti, cujus auctorem quoque respuisti*. Quia Deum creatorem respuebat Marcion, et odio habebat. LAC.

(68) *Cujus auctorem quoque respuisti*. Deum creatorem rejiciebant Marcionitæ et alii tam gravi odio, ut a cibis interdum abstinerent in detestationem rerum Creatoris. LAC.

QUINTI SEPTIMII FLORENTIS
TERTULLIANI
OPERUM OMNIUM PARTIS SECUNDÆ
SERIES POSTERIOR.

LIBRI MORALES
POST SUSCEPTUM AB AUCTORE MONTANISMUM SCRIPTI.

DE VIRGINIBUS VELANDIS
LIBER.

PROCEMIUM.

§§ 7 Nullus fere est inter omnes Tertulliani Montanisticos liber, in quo majorem vim adhibeat ad defendendam disciplinam Montanistarum a culpa novitatis, quam tractatus *de Velandis virginibus*; hinc inter primordia temporis ab ipso apud Montanistas acti exaratum fuisse merito creditur. Arbitratur quidem perdoctus Remigius Ceillierus librum *de Velandis virginibus* omnium novissimum esse, quia in nullo alio opere, ne quidem in libro *de Corona*, ubi cap. 14 ipsa materia ibi pertractata id exegisse videtur, illum citat Tertullianus. Verum hæc conjectura nihil probat, eo quod liber *de Corona* ante hunc *de Velandis virginibus* exaratus fuit; in aliis autem operibus hunc allegandi quampiam occasionem habuisse Tertullianum haud perspicimus; sed utut hæc sint, evidens saltem est, hoc opusculum in schismate scriptum fuisse; siquidem Montani genium nimis aperte sapit; mox enim cap. 1, ait: « Justitia primo fuit in rudimentis; dehinc per legem et prophetas promovit in infantiam: dehinc per Evangeliam efferbuit in juventutem: nunc per Paracletum componitur in maturitatem. » Occasionem hunc exarandi libellum Tertulliano dedit consuetudo Ecclesiarum quarundam tum Occidentis,

A tum plurium aliarum Græciæ seu Orientis virgines in Ecclesia velandi, cum §§ 8 e contra in Africana Ecclesia pleræque virgines Christianæ aperto capite incederent. Quare in hoc libro contra patriæ suæ morem, in qua solæ nuptæ velabantur, ostendit, eum contra veritatem præscribere non posse, quod quidem juxta adnotationem Cl. Dupinii verum est cum agitur de dogmate, non vero cum de disciplina parvi momenti. LUMP.

ARGUMENTUM. — Tertullianus, ob quamdam, ut videtur, cum Græcis disputationem de virginibus velandis, conviciis exceptus, et pro hæretico exagitatus, in suos insectatores, consuetudinem jactantes, ab initio invehitur, declamatque veritati consuetudinem præscribere non posse.

B Hinc asserit consuetudinem virgines velandi esse meliorem, nec in Scriptura sacra reprobata, imo ab Apostolo commendata, disciplina Ecclesiæ confirmata, multis sanctorum exemplis suffulta, ipsinet virginum haud velatarum periculis sanctam. EDD.

CAPUT PRIMUM.

Proprium jam negotium passus meæ opinionis (1) Latine quoque ostendam (2), virgines nostras ve-

Commentarius.

(1) *Proprium jam negotium passus meæ opinionis.* Disputatione quadam adversus Græcos, cum et virgines velari oportere acrius forte asseruisset, Græcorum conviciis exceptus ac pro hæretico exagitatus

fuisse videtur. RIG.

(2) *Latine quoque ostendam.* Consentiant interpretes Tertullianum hujus argumenti alterum Græce antea scripsisse. LE PA.

lari oportere, ex quo transitum ætatis (3) suæ fecerint: hoc exigere veritatem, cui nemo præscribere (4) potest, non spatium temporum, non patrocinia personarum, non privilegium regionum; ex his enim fere consuetudo initium ab aliqua ignorantia vel simplicitate sortita, in usum per successionem corroboratur, et ita adversus veritatem vindicatur. Sed Dominus noster Christus veritatem se (5), non consuetudinem cognominavit. Si semper Christus, et prior omnibus: æque veritas sempiterna et antiqua res. Viderint ergo quibus novum est quod sibi vetus est. Hæresim non tam novitas quam veritas revincit. Quodcumque adversus veritatem sapit, hoc erit hæresis, etiam vetus consuetudo. Cæterum suo vitio quis quid ignorat. Quod autem ignoratur, fuit tam requirendum, quam recipiendum quod agnoscitur. Regula quidem fidei una omnino est, sola immobilis, et irreformabilis, credendi scilicet in unicum Deum omnipotentem, mundi conditorem, et Filium ejus Jesum Christum, natum ex virgine Maria, crucifixum sub Pontio Pilato, tertia die resuscitatum a mortuis, receptum in coelis; sedentem nunc ad dexteram Patris, venturum judicare vivos et mortuos per carnis etiam resurrectionem. Hac lege fidei manente, cætera jam disciplinæ et conversationis (6) admittunt novitatem correctionis, operante scilicet et proficiente usque in finem gratia Dei. Quale est enim ut diabolo semper operante et adjiciente quotidie ad iniquitatis ingenia, opus Dei aut cessaverit, aut proficere destiterit? cum propterea Paracletum miserit Dominus, ut quoniam humana mediocritas omnia semel capere non poterat, paulatim dirigetur, et ordinaretur, et ad perfectum perducetur disciplina, ab illo vicario Domini Spiritu sancto.

A *Adhuc, inquit, multa habeo loqui vobis, sed nondum potestis ea bajulare: cum venerit ille Spiritus veritatis, deducet vos in omnem veritatem, et supervenientia renuntiabit vobis* (Joan. xvi, 12). Sed et **A** supra de hoc ejus opere pronuntiavit. Quæ est ergo Paracleti administratio nisi hæc, quod disciplina dirigitur, quod Scripturæ revelantur, quod intellectus reformatur, quod ad meliora proficitur? Nihil sine ætate, et omnia tempus expectant. Denique Ecclesiastes: *Tempus, inquit, omni rei* (Eccl. iii, 17). Aspice ipsam creaturam paulatim ad fructum promoveri. Granum est primo, et de grano frutex oritur, et de frutice arbuscula enititur: deinde rami et frondes invalescunt, et totum arboris nomen expanditur, inde germinis tumor (7) et flos de **B** germine solvitur, et de flore fructus aperitur; is quoque rudis aliquandiu et informis, paulatim ætatem suam dirigens, eruditur in mansuetudinem saporis (8). Sic et justitia (nam idem Deus justitiæ et creaturæ) primo fuit in rudimentis, natura Deum metuens: dehinc per Legem et Prophetas promovit in infantiam: dehinc per Evangelium efferbuit in juventutem: nunc per Paracletum componitur in maturitatem. Hic erit solus a Christo magister et dicendus et verendus. Non enim ab se loquitur ² sed quæ mandantur a Christo. Hic solus antecessor, quia solus post Christum. Hunc qui receperunt, veritatem consuetudini anteposunt. Hunc qui audierunt usque nunc non olim prophetantem ³, virgines contegunt. **C**

CAPUT II.

Sed nolo interim hunc morem veritati ⁴ deputare. Consuetudo sit tantisper, ut consuetudini etiam consuetudinem opponam. Per Græciam et quasdam barbarias ejus (9), plures Ecclesiæ virgines

Variæ lectiones.

¹ Tertio Paris. ² Loquetur Rhen. Semi. Leop. ³ Ita Rig. ex auctoritate cod. Wouw. et Ursini; cod. Divon., Rhen. et alii: usque non olim. Sed probabiliter Rig. verb. non olim interpretandi causa esse adscripta, ut sola verb. usque nunc sint retinenda, conjecit. ⁴ Veritatis Semi.

Commentarius.

(3) *Transitum ætatis.* Cum scilicet annos pueriles excesserint. Qua de re illud Virgilii *Ecl. 4*, in laudem Pollionis.

Hinc ubi jam firmata virum te fecerit ætas. Cum scilicet in virum evaseris, et eris ἐν ἀνδρὶ, ἥδη εἰς ἀνδρας ἐγγυλάμενος scribit Synesius. **LE PA.**

(4) *Nemo præscribere.* Multa adduxit Lacerda ut explicaret verbum *præscribere*, tanquam significans excipere seu exceptiones producere ex usu jurisconsultorum. Hic uno verbo putarim nihil aliud esse quam nihil de veritate detrahi posse quacumque ratione, nihil illius splendorem abrogare posse aut majestatem. **LE PA.**

(5) *Christus veritatem se.* Christum veritatem esse ipse testatus est infinitis locis, quæ omitto. Unde sæpe miratus sum homines nonnullos Phariseorum fastum præ se ferentes, eo impietatis devenisse, ut mentitum aut saltem amphibologice locutum Christum dixerint ooties, c. viii Evangelii B. Joannis. Sed eam morum et disciplinæ Christianæ eversionem deflere, non est hujus loci neque etiam temporis. **LE PA.**

PATROL. II.

(6) *Disciplinæ et conversationis.* Severa semper disciplina conversationis nomine intelligitur. Apud Theodoretum *ἀκροαίς* dicitur, S. Hieronymus, lib. 1, *adversus Jovinianum: Armamur eadem conversatione qua Christus.* **LE PA.**

(7) *Inde germinis tumor.* Tumor est omne quod concipitur; germen autem et gemma idem hoc in casu. **LE PA.**

(8) *Eruditur in mansuetudinem saporis.* Est enim velut sylvestris feritas succi et saporis in fructu adhuc rudi et immaturo: sec eruditur in mansuetudinem, cum paulatim coquitur in maturitatem. **RIG.**

(9) *Per Græciam et quasdam barbarias ejus.* Barbarias Græciæ, dicit extra Græciam regiones quasdam, sed appositas Græciæ, quibuscum fuere Græcorum negotia seu bella. Horat.:

Græcia barbariæ lento collisa duello.

— *Per Græciam et quasdam barbarias ejus.* Græciæ urbes quasdam aut regiones intelligi puto; quamquam alii vicinas Græciæ urbes, finitimasque nationes notari existimant. **LE PA.**

suas abscondunt. Est et sub hoc cœlo institutum istud alicubi, ne qui gentilitati Græcicæ aut Barbaricæ consuetudinem illam ascribat, Sed eas ego Ecclesias proposui, quas et ipsi apostoli vel Apostolici viri (10) condiderunt, et puto ante quosdam (11). Habent igitur et illæ eamdem consuetudinis auctoritatem, tempora ~~591~~ et antecessores opponunt magis quam posteræ istæ. Quod observabimus, quid ⁵ deligemus? Non possumus respuere consuetudinem, quam damnare non possumus, utpote non extraneam, quia non extraneorum, cum quibus scilicet communicamus jus pacis et nomen fraternitatis. Una nobis et illis fides, unus Deus, idem Christus, eadem spes, eadem lavacri sacramenta. Semel dixerim, una Ecclesia sumus (12). Ita nostrum est, quodcunque nostrorum est. Cæterum dividis corpus. Tamen hic ⁶, sicut in omnibus variis institutis ⁷ et dubiis et incertis fieri solet, adhibenda fuit examinatio, quæ magis ex duabus tam diversis consuetudinibus disciplinæ Dei conveniret. Et utique ea deligenda quæ virgines includit (13), soli Deo notas, quibus, præter quod ⁸ a Deo, non ab hominibus captanda gloria est, etiam ipsum bonum suum erubescendum est. Virginem magis laudando, quam vituperando confundas: quia delicti durior frons est, ab ipso et in ipso delicto impudentiam docta. Nam illam consuetudinem, quæ virgines negat dum ostendit, nemo probasset, nisi aliqui ⁹ tales quales virgines ipsæ. Tales enim oculi volent virginem visam, quales habet virgo quæ videri volet. Invicem se eadem ¹⁰ oculorum genera desiderant. Ejusdem libidinis est videri, et videre (14). Tam sancti viri est subfundi, si virginem viderit, quam sanctæ virginis, si a viro visa sit.

Varie lectiones.

⁵ Diligimus *Seml.* ⁶ Tam hic sicut in omnibus *Seml.* ⁷ Institutus *Fran. mendose.* ⁸ Præterea *Seml.* ⁹ Aliquæ tales *Seml.* ¹⁰ Ejusdem oculorum *Seml.* ¹¹ Antea quidam male paucis, si cum. ¹² Temerarie audaciam *Seml.*

Commentarius.

(10) *Apostolici viri.* Per viros apostolicos accipe Christianæ religionis primores qui aut ab apostolis instructi institutique fuerunt, aut qui apostolorum doctrina digna gesserunt. De solis episcopis, aut summo tantum Pontifice id explicare parum conveniens videtur, cum ea vox Constantino Magno etiam tribuatur multis in locis, ut apud Theodorum, c. 25, lib. 1: Τὰ ἀποστολικὰ φροντίζας ἐν τῇ ψυχῇ περιέφερον, *Apostolicas curas omnino versabat; et alibi.* LE PR.

(11) *Et puto ante quosdam.* Parcit nominibus eorum, qui etsi apostolis et apostolicis viris posteriores, virginum minime velandarum consuetudini auctoritatem dedisse dicebantur. RIG.

(12) *Semel dixerim, una Ecclesia sumus.* Libro de Unitate Ecclesiæ B. Cypr. dictam etiam scripturam affert ad eamdem comprobendam, et alias præterea multas, ad quæ librum lectorem remittimus. Uterque autem illud: *unum corpus, unam Ecclesiam* interpretatur. PAM.

(13) *Quæ virgines includit.* Velamine. RIG.

(14) *Ejusdem libidinis est videri et videre.* Id propter et hac de re loquens Hieronymus ad Eustoch.: *Nullus, ait, tutus aspectus.* Quasi dicat: nec videre,

CAPUT III.

Sed nec inter consuetudines dispicere voluerunt illi sanctissimi antecessores. Tamen tolerabilis apud nos usque ad proxime utrique consuetudini communicabitur. Arbitrio permissa res erat, ut quæque voluisset aut tegi aut prostituui, sicut et nubere: quod et ~~592~~ ipsum neque cogitur neque prohibetur. Contenta erat veritas ¹¹ pacisci cum consuetudine, ut tacite sub consuetudinis nomine frueretur se vel ex parte. Sed quoniam cœperat agnitio proficere, ut per licentiam utriusque moris, indicium melioris partis emergeret, statim ille adversarius bonorum, multoque institutorum (15), opus suum fecit. Ambiunt virgines hominum adversus virgines Dei, nuda plane fronte in temerariam ¹² audaciam excitatæ. Et virgines videntur quæ aliquid a viris petere possunt, nedum tale factum, ut scilicet æmulæ earum, tanto magis liberæ, quanto Christi solius ancillæ, dedantur illis. Scandalizamus, inquit, quia aliter aliæ incedunt: et malunt scandalizari, quam provocari. Scandalum, nisi fallor non bonæ rei, sed malæ exemplum est, ædificans ad delictum Bonæ res neminem scandalizant nisi malam mentem. Si bonum est modestia verecundia, fastidium gloriæ soli Deo captans placere, agnoscant malum suum, quæ de tali bono scandalizantur. Quid enim si et incontinentes dicant se a continentibus scandalizari, continentia revocanda est? et ne multinubi scandalizentur (16), monogamia recusanda est? Cur non magis hæc querantur scandalo sibi esse petulantiam, impudentiam ostentatiæ virginitatis (17)? Propter ejusmodi igitur capita nundinatio, trahantur virgines sanctæ in Ecclesiam, erubescens quod cognoscantur in medio, paventes quod detegantur (18)

nec videri tutum est. Et Ambrosius, lib. 1 *Offic.* cap. 18, ait: « Nec videre viros femina, nec videri velit. » Hæc præcepta eo tendunt, ut intelligat virgo quanti sit virginis pudor. Ideo virgo dicitur a Cypriano, lib.: *de Hab. virg., candida pudoris*, quasi hoc unicum ejus studium; et Manil. lib. III: Semper amare parum est, cupient et amare videri. LAC.

(15) *Ille adversarius bonorum, multoque institutorum.* Hoc est, sed præsertim bonorum institutorum, bonarum disciplinarum. RIG.

(16) *Et ne multinubi scandalizentur.* Omnino sic legendum, non ut ubique scriptum atque editum reperi, *Et ne multi nobis scandalizentur.* RIG.

(17) *Ostentatiæ virginitatis.* Notat virginem ostentabundam, ut quæ non sibi vivat, sed populo et spectantibus, ut loquitur Seneca, epist. 94, ad fin. Est enim vitiosum, non virtutis, ait ille, *monstrari et conspici.* Itaque ostentatiæ virginitas tota est vitiosa. LAC.

(18) *Paventes quod detegantur.* Pavor virginibus convenit, quæ ad quemlibet oculi jactum trepidare debent; quæ autem denudantur, expavescent, inquit Auctor, quasi ad stuprum vocarentur. Hæc

accersitæ ¹³ quasi ad stuprum. Non minus enim et hoc pati nolunt (19). Omnis publicatio virginis bonæ, stupri passio est. Et tamen vim carnis pati, minus est, quia de officio naturæ venit. Sed cum spiritus ipse violatur in virgine, sublato velamine didicit amittere quod tuebatur. O sacrilegæ manus (20), **§§3** quæ dicatum Deo habitum (21) detrahare potuerunt! Quid pejus ¹⁴ aliquis persecutor fecisset, si hoc a virgine electum cognovisset? Denudasti puellam a capite (22), et tota jam virgo sibi non est (23): alia est facta. Exsurge igitur, veritas, exsurge, et quasi de patientia erumpe: nullam volo consuetudinem defendas; nam jam et illa ¹⁵, sub qua te fruebaris, expungitur ¹⁶. Te esse demonstra quæ virgines legis ¹⁷. Ipsa Scripturas tuas interpretare, quas consuetudo non novit. Si enim nosset, nunquam esset.

CAPUT IV.

Quatenus autem et de Scripturis adversus veritatem argumentari consuetudo est, statim opponitur nobis, nullam mentionem virginum ab Apostolo factam ubi de velamine præfinit, sed tantum mulieres nominatas: cum, si voluisset et virgines tegi, de virginibus quoque cum mulieribus nominatis ¹⁸ pronuntiasset: quomodo illic, inquit, ubi de nuptiis tractat, quid observandum sit etiam de virginibus, declarat. Itaque non contineri eas lege velandi capitis, ut non nominatas in hac lege; imo ex hoc revelari ¹⁹, quia non jubentur, quæ nec nominantur. Sed et nos eandem argumentationem

A retorquemus. Qui enim sciebat ²⁰ alias utriusque generis facere mentionem, virginis dico, et mulieris, id est non virginis, ex causa distinctionis, in his in quibus non nominat virginem, non faciens distinctionem, ostendit conditionis communionem. Cæterum potuit hic quoque constituere differentiam inter virginem et mulierem, sicut alibi dicit: *Divisa est mulier et virgo*. Igitur quas non divisit, tacendo inalteravit ²¹ (24). Nec tamen, quia illic **§§4** divisa est et mulier et virgo, hic quoque patrocinabitur illa divisio, ut quidam volunt ²². Quanta enim alibi dicta non valent, ubi dicta scilicet non sunt, nisi eadem sit causa, quæ alibi, ut sufficiat semel dictum? Illa autem causa virginis et mulieris longe divisa est ab hac specie. *Divisa est*, inquit, *mulier et virgo* (I Cor. VII, 32). Quare? Quoniam *innupta*, id est virgo, *cogitat ea quæ sunt Domini, ut sit sancta, et corpore et spiritu*. *Nupta autem*, id est, non virgo, *cogitat quomodo placeat viro*. Hæc erit interpretatio divisionis illius, nullum habens locum in isto capitulo, in quo neque de nuptiis, neque de animo et cogitatu mulieris ²³ et virginis (25) pronuntiatum, sed de capite velando. Cujus nullam volens esse discrepationem, Spiritus sanctus, uno nomine mulieris, etiam virginem intelligi voluit, quam proprie non nominando (26), a muliere non separavit, et non separando conjunxit ei a qua non separavit. Novum est nunc ergo principali vocabulo uti et cætera nihilominus in eo vocabulo intelligi, ubi nulla est necessitas singillatim distinguendæ universitatis?

Variæ lectiones.

¹³ Accersitæ alii Jun. ¹⁴ Prius Fran. Rig. Seml. ¹⁵ Consuetudine add. Seml. ¹⁶ Expugnatur Seml. Leop. ¹⁷ Ita Wouwer. Rigalt. et melius, judic. Seml. qui legit tegit. ¹⁸ Nominatum Jun. ¹⁹ Additur non Fran. sed ejicit negationem Jun. ex hoc velari Seml. ²⁰ Sciebat alios cod. Wouwer. et Rig. ²¹ In altera ivit Fran. Iniiit alii. ²² Quidem Fran. ²³ Muliebri Seml.

Commentarius.

quippe disciplina illustris tunc erat, ut aliis in rebus vetus Ecclesia. Le PR.

(19) *Non minus enim et hoc pati nolunt*. Et hoc, id est, publicari, detegi caput. Sed magis placet quorundam exemplarium scriptura: « Non minus enim et hoc pati volunt, » ut hoc ad stuprum referatur, quod propius est. Rig.

(20) *O sacrilegæ manus!* Virgines istæ dicatum Deo habitum induerunt, et sacrilegium fuit maximum illum attigisse. Dionysius Exiguus in *Vita Pachomii* ait, sacramentum esse hunc habitum: « Eumque suscipiens habitu monachi consecravimus. » Et Hieronymus ad Marcellam: « Tunicam fusiorem induta, se repente Domino consecravimus. » Lac.

(21) *Dicatum Deo habitum*. Virginum, aliæ quidem capiti suo velamen induxerant, aliæ libero capite intactoque permanserant. Has Tertullianus hominum, illas Dei virgines appellat. Sed virgines, intacti capitis, offensæ discrimine illo velatæ virginitatis, agebant querela scandali, postulabantque uti virginibus velamento interdiceretur, ne quid velatæ gestarent quod invidiam faceret non velatis. Et forte annuerat episcopus postulationi. Succensusuit Tertullianus tanquam sacrilego. « Quid pejus, inquit, aliquis persecutor fecisset? Denudasti puellam a capite, et tota jam virgo sibi non est. » Rig.

(22) *Denudasti puellam a capite*. Indignatur, quasi adjecturus talos ad imos. Rig.

(23) *Et tota jam virgo sibi non est*. Etenim toto corpore suffunditur, quasi devirginata spectantium oculis procacibus. Rig.

(24) *Inalteravit*. Rectum esse puto: etsi manuscripti habeant, *in altera iniiit*. Inalteravit, indidit alteri, conjunxit, confudit, ut jam ambo una sint, ac sese mutuo contineant. Ipse paulo post: *A muliere non separavit, et non separando conjunxit ei a qua non separavit*. Rig. — *Inalteravit*. Usurpat hoc Auctor, pro *non alteravit*. Sicut alibi, *incriminari*, pro *non criminari*. PAM.

(25) *Mulieris et virginis*. Discriminant vulgo ita, ut mulier proprie sit quæ nupsit, et quæ habet liberos; virgo quæ integra est, et vere incorrupta. Ex qua distinctione locutus est Hieronymus, enarrans illud Osee, *Sponsabo te mihi*, etc. Hoc tamen discrimen tantum abest ut sit perpetuum, ut potius sub mulieris nomine virgo quoque intelligatur, ut hic Tertullianus ait, et probabit infra, etc. Lac.

(26) *Proprie nominando*. Nota mihi hanc vocem, evertentem Grammaticorum distinctionem inter nomina propria et appellativa. Hic enim *proprie nominare* dicit Tertullianus de nomine quod ipsi vocant appellativum. Rig.

Naturaliter compendium sermonis et gratum et necessarium est : quoniam sermo laciniosus (27), et onerosus et vanus est. Sic et generalibus vocabulis contenti sumus, comprehendentibus in se specialium intellectum. Ergo jam de vocabulo ipso. Naturale vocabulum est femina, naturalis vocabuli (28) generale mulier. Generalis etiam speciale, virgo, vel nupta, vel vidua, vel quot etiam ætatis nomina accedunt. Subjectum igitur est generali speciale, quia generale prius est : et subsestivum antecessivo ²⁴, et portionale universali : et in ipso intelligitur ²⁵ cui subijcitur, et in ipso ²⁶ significatur, quia in ipso continetur. Sic nec manus, nec pes, nec ullum membrorum desiderat significari, corpore nominato. Et si mundum dixeris, illic erit et cælum, et quæ in eo, sol et luna, et sidera, et astra, et terra, et freta, omnis census elementorum. Omnia dixeris, cum id dixeris quod ex omnibus constat. Sic et mulierem nominando, quidquid est mulieris nominavit.

CAPUT V.

Sed quoniam ita mulieris nomen usurpant, ut non pulent competere illud, nisi ei soli quæ virum passa sit ; probari a nobis oportet, proprietatem ejus vocabuli ad sexum ipsum, non ad gradum sexus pertinere, quod communiter etiam virgines censeantur (29). Cum hoc genus secundi hominis a Deo factum est in adiutorium hominis (*Gen. ii, 18*) ; femina illa statim mulier est cognominata, adhuc felix (30,) adhuc digna paradiso, adhuc virgo *Vocabitur*, inquit, *mulier* (*Gen. ii, 23*), Habes itaque nomen, non dico jam virgini commune, sed proprium, quod a principio virgo sortita est. Sed ingeniose quidam de futuro volunt dictum, *Vocabitur*

mulier, quasi quæ hoc futura esset, cum virginitatem resignasset : quoniam et adjicit : *Propterea* ²⁶ *relinquet homo patrem et matrem*, et conglutinabitur mulieri suæ (31), et erunt duo in carne una ²⁷. Ostendant igitur ²⁸, primo ubi sit subtilitas ista, si de futuro mulier cognominata est quod interea vocabulum acceperit ? Non potest enim sine vocabulo præsentis qualitatis suæ fuisse. Cæterum quale est, ut quæ in futurum vocaretur nomine designato, in præsentem nihil cognominaretur ? Omnibus animalibus Adam nomina imposuit, et nemini ²⁹ ex futura conditione, sed ex præsentem institutione, cui conditio quæcunque serviret, hoc appellata, quod a primordio voluit ; quid ergo tunc vocabatur ? Atquin quotienscumque in Scriptura nominatur, mulier appellatur, antequam nupta, et nunquam virgo cum virgo. Hoc nomen tum unum illi fuit, et quando nihil ³⁰ propheticum modo dictum est (32). Nam cum Scriptura refert fuisse nudos duos, Adam (33) et mulierem ejus, nec hoc de futuro sapit quasi mulierem dixerit ejus in præsentem uxoris, sed quoniam et innupta illius mulier, ut de substantia ipsius : *Hoc*, inquit, *os ex ossibus meis, et caro ex carne mea vocabitur mulier* (34). Hinc ergo tacita conscientia naturæ, ipsa divinitas animæ in usum sermonis eduxit, nescientibus hominibus (sicut et alia multa, quæ ex Scriptura fieri et dici solere alibi poterimus ostendere), uti mulieres nostras dicamus uxores. Quamquam et improprie quædam loquamur ; nam et Græci qui magis vocabulo mulieris in uxore utuntur, alia habent propria vocabula (35) uxoris. Sed malo hunc usum ad Scripturæ testimonium deputare. Ubi enim duo in unam carnem efficiuntur per matrimonii nexum (36), caro ex carne et os ex

Variæ lectiones.

²⁴ Ut cod. Wouw. subsestivum *Paris Venet.* ²⁵ Intelligitur *Seml.* ²⁶ Alii add. adjicit. ²⁷ In carnem unam *Fran.* ²⁸ Male in *Venet.* exstat legitur. ²⁹ Neminem *Veneta male.*

Commentarius.

(27) *Sermo laciniosus.* Hoc est, diffusus. In libris adversus Marcionem hoc vocabulum etiam reperias : ita in *De cultu seminarum* : « Cætera vero corporis, laciniosis pomparum, et deliciarum ineptiis occupare. » RHEN.

(28) *Naturalis vocabuli*, etc. Etiam apud Jureconsultos, mulierem generale vocabulum esse, patet ex Ulpiano l. quæritur ; D. de *Ædilit. edicto*, ubi mulier etiam dicitur ea, quæ virum non agnovit. PAM.

(29) *Quod communiter etiam virgines censeantur.* Communi nomine mulieris comprehensæ. RIG.

(30) *Adhuc felix*, etc. Ita probat suam sententiam Tertullianus, cui insitit Ambrosius lib. de *Inst. virg.* c. 5 ; *Denique virginitas primum hoc nomen*, id est nomen mulieris, accepit. Nam cum sumpsisset Deus unam de costis Adæ, et supplevisset carnem in locum ipsius, ædificavit, inquit eam in mulierem. Utique adhuc virum non cognoverat, et jam mulier vocabatur. LAC.

(31) *Conglutinabatur mulieri suæ.* Ad verbum ex Græco transtulit illud : καὶ προσκολληθήσεται τῇ γυναίκι αὐτοῦ, voce composita a κόλλα, quod gluten significat. PAM.

(32) *Propheticum modo dictum est.* Nam prophete solent de futuris seu de præsentibus loqui. Sensum eundem habet, quod sequitur, ad prophetiam rationem. Item, ad prophetiam interpretetur. RIG.

(33) *Fuisse nudos duos, Adam*, etc. Verba vulgaris interpretis sunt ii cap. Geneseos : *Erat autem uterque nudus, Adam scilicet et uxor ejus.* Sed Tertullianus conformis est in vertendo ; nam cum in Græco sit γυμνὴ, semper reddit *mulier*, non ut interpres, qui jam *mulier*, jam *uxor*. LAC.

(34) *Caro ex carne mea vocabitur mulier.* Hic prætermisit voculam Græcam, αὐτῇ, et præterea sine distinctione conjunxit duo commata, cum aliter Græce et Latine legatur, hæc *vocabitur*. PAM.

(35) *Alia habent propria vocabula.* Huc spectat imprimis quod uxor dicatur, Platoni lib. ix, γυνὴ γαμετῇ, quemadmodum Xenophonti in *Oeconomicis*. Deinde hæc sunt ejusdem synonyma, ἀντὶς, ἀλοχος, ἀκοιτις, παράκοιτις. PAM.

(36) *Matrimonii nexum.* Didoni apud Poetam est vinculum jugale :

Ne cui me vinco vellem sociare jugali

lib. iv *Æneid.* Gregorius Nyss., lib. de *Virg.* cap. 3

ossibus, vocatur secundum originem mulier ejus, ex cujus substantia incipit censi facta uxor. Ita mulier non natura nomen est uxoris, sed uxor conditione ³⁰ nomen est mulieris. Denique mulier et non uxor dici potest, non mulier autem uxor dici non potest, quia nec esse. Constituto igitur nomine novæ feminæ, quod est mulier, et explicito quod prius fuit, id est nomine assignato, convertit jam ad prophetiam rationem, uti diceret : *Propter hanc relinquet homo patrem et matrem*. Adeo separatum est nomen a prophetia, quantum et ab ipsa persona, ut non utique de ipsa Eva dixerit, sed in illas feminas futuras, quas in matrice generis feminini nominavit. Alioqui, non Adam relictus erat patrem et matrem, quos non habebat, propter Evam. Ergo non ad Evam pertinet, quia nec ad Adam, quod propheticè dictum est. De maritorum enim conditione prædictum, qui ob mulierem parentes suos erant relicturi : quod in Evam cadere non potuit, quia nec in Adam. Si ita res est, apparet non propter futuram mulierem cognominatam, ad quam futurum non pertinebat. Eo accedit, quod ipse rationem ejus nominis edidit. Cum enim dixisset : *Vocabitur mulier*, addidit ³¹ : *quoniam ex viro suo sumpta est* ³², et ipso adhuc virgine. Sed dicemus et de viri nomine suo loco. Nemo itaque nomen ad prophetiam interpretetur, quod ex alia significatione deductum est : præsertim cum appareat, ubi de futuro nomen acceperit, illic scilicet, ubi Eva cognominatur, personali jam vocabulo, quia naturale præcesserat. Si enim Eva mater viventium est, ecce ex futuro cognominatur, ecce uxor et non virgo prænuntiatur. Hoc erit vocabulum nupturæ : ex nupta enim mater. Ita hic quoque ostenditur, non de futuro mulierem tunc nominatam, quæ postmodum acceptura erat futuræ conditionis suæ nomen. Responsum satis est ad hanc partem.

CAPUT VI.

Videamus nunc si et Apostolus formam vocabuli istius secundum Genesim observet ³³, sexui deputans illud, sic mulierem vocans virginem (37) Mariam, quemadmodum et Genesis Evam. Scribens enim ad Galatas : *Misit*, inquit, *Deus Filium suum factum ex muliere* (38) (Galat. iv, 4); quam utique

virginem constat fuisse, licet Hebion resistat. Agnosco et angelum Gabrielem ad virginem missum; sed cum benedicit illam, inter mulieres, non inter virgines deputat : *Benedicta tu inter mulieres* (39) (Luc. i, 28). Sciebat et angelus mulierem etiam virginem dici. Sed et ad hæc duo ingeniose quidam respondisse sibi visus est : quoniam quidem desponsata est Maria, idcirco et ab angelo et ab apostolo mulierem pronuntiatam : desponsata enim quodammodo nupta; tamen inter quodammodo, et verum, satis interest duntaxat in loco; nam alibi ita sane habendum est. Nunc vero non quasi jam nuptam mulierem Mariam pronuntiaverunt, ~~sed~~ sed quasi nihilominus feminam, etiamsi non sponsam, quasi hoc a primordio dictam. Illud enim præjudicet necesse est, a quo forma descendit. Cæterum quod pertineat ³⁴ ad hoc capitulum, si hic desponsatæ adæquatur, ut ideo mulier dicta sit Maria, non qua ³⁵ femina, sed qua marita ³⁶; jam ergo Christus non ex virgine natus est, quia ex desponsata, quæ virgo esse desierit hoc nomine. Quod si ex virgine natus est, licet ex desponsata, tamen integra, agnosce mulierem etiam virginem, etiam integram dici. Hic certe nihil prophetice dictum videri potest, ut futuram mulierem, id est, nuptam Apostolus nominavit dicendo, *factum ex muliere*. Non enim poterat posteriorem mulierem nominare, de qua Christus nasci non habebat, id est, virum passam : sed illa quæ erat præsens, quæ erat virgo, et mulier vocabatur per ³⁷ vocabuli hujus proprietatem, secundum primordii formam, virgini, et ita universo mulierum generi defensam (40).

CAPUT VII.

Convertamus ³⁸ ad ipsas jam rationes recensendas, per quas Apostolus docet velari feminam oportere, an eadem ³⁹ etiam virginibus competant : ut ex hoc quoque vocabuli ⁴⁰ communio ⁴¹ inter virgines et non virgines constet, dum eadem velaminis causæ in utraque parte deprehenduntur. Si caput mulieris vir est, utique et virginis, de qua sit mulier illa quæ nupsit : nisi si virgo tertium genus est monstruosum aliquod sui capitis. Si mulieri turpe est radi sive tonderi (I Cor. xi, 5), utique et virgini. Proinde viderit sæculum æmulum Dei (41), si ita virgini

Variae lectiones.

³⁰ Ita mulier natura nomen est uxoris, et uxor conditione Latin. ³¹ Vocem addidit, quam Rig. post Wouw. e ms. inseruit delet. Seml. post Rhen. ³² Ait inserit Jun. ³³ Observat Seml. ³⁴ Pertinet Fran. ³⁵ Quæ Seml. ³⁶ Maritata Seml. ³⁷ Post Seml. ³⁸ Convertamur Seml. ³⁹ Eadem Seml. ⁴⁰ Vocabulo Seml. ⁴¹ Communionis Seml.

Commentarius.

ἀγάρα, hoc est retia, vocat matrimonium, et *ἀπό-κλεις πύλαις ὑπερασθῆναι*, id est, *indissolubilibus laqueis irretiri*. LE PR.

(37) *Mulierem vocans virginem*. Ad quod cum afferat duntaxat duos locos, alterum Lucæ i, alterum Gal. iv, licebit illis addere illud Joannis ii : *Quid mihi tecum est, mulier?* Item ejusdem cap. x, 26 : *Mulier, ecce filius tuus*. PAM.

(38) *Factum ex muliere*. Pamelio adjunge etiam hæc Ulpiani ff. de ædilit. edicto : « Quæ mulieribus

legantur, etiam virginibus deberi certum est. » LAC.

(39) *Benedicta tu inter mulieres*. Expressior est hæc versio quam vulgata, *in mulieribus*, quam interim etiam habet interpres B. Hieronymus eodem c. in benedictione Elisabeth. PAM.

(40) *Et ita universo mulierum generi defensam*. Hoc est vindicatam. RIG.

(41) *Sæculum æmulum Dei*. Sæculum intelligit Christianum. Nam æmulum et æmulari fere in

cæsum capillum decori mentitur ⁴² (42), quemadmodum et puero ⁴³ promissum (43). Ergo cui æque non convenit radi sive tonderi, æque convenit operiri. Si gloria ~~999~~ viri est mulier, quanto magis virgo, quæ et gloria sibi est! Si mulier ex viro et propter virum, costa illa Adæ virgo primum fuit. Si mulier potestatem habere super caput debet (44), vel eo justius virgo, ad quam pertinet quod in causa est. Si enim (45) propter angelos (I Cor. xi, 8, 10), scilicet quos legimus a Deo et cælo excidisse ob concupiscentiam feminarum; quis præsumere potest tales angelos, maculata jam corpora et humanæ libidinis reliquias desiderasse, ut non ad virgines potius exarserint, quarum flos etiam humanam libidinem excusat (46)? Nam et Scriptura sic suggerit : *Et factum est, inquit, cum cæpissent homines plures fieri super terram, et filię natæ sunt eis : conspiciti autem filii Dei filias hominum, quod pulchræ essent, acceperunt sibi uxores ex omnibus quas elegerunt.* Hic enim nomen mulierum Græcum uxores sapit, quia de nuptiis mentio est. Cum ergo filias hominum dicit, manifeste virgines portendit, quæ adhuc apud parentes deputarentur. Nam nuptæ, maritorum nuncupantur, cum potuerit dixisse uxores hominum, æque non adulteros nominans angelos, sed maritos, dum innuptas sumunt

A filias hominum, quas natas supra dixit, sic quoque virgines ⁴⁴ significavit supra natas. At hic angelis nuptas aliud eas nescio quam natas, et dehinc nuptas. Debet ergo adumbrari (47) facies tam periculosa, quæ usque ad cælum scandala jaculata est, ut cum Deo assistens, cui rea est angelorum exterminatorum, cæteris quoque angelis erubescat, et malam illam aliquando libertatem capitis sui comprimam, jam nec hominum oculis offerendam. Sed et si contaminatas jam feminas angeli illi appetissent, tanto magis propter angelos velari debuissent, quanto magis propter virgines angeli deliquisse potuissent. Si autem et naturæ præjudicium adjicit Apostolus (48), quod honor sit mulieris redundantia capillorum, quia coma pro operimento est : ~~900~~ utique hoc maxime virginis insigne est, quarum ⁴⁵ et ornatus ipse ⁴⁶ proprie sic est, ut cumulata in verticem, ipsam capitis arcem ambitu crinium contegat.

CAPUT VIII.

Horum certe omnium contraria efficiunt, ne vir caput velet : scilicet quia non sit naturaliter consecutus ambitionem capillorum, quia radi sive tonderi non sit turpe illi, quia non propter illum angeli exorbitant, quia gloria et imago Dei sit, quia

Variæ lectiones.

⁴² Metitur *Latin. nec displicet Rig.* ⁴³ Promissum *latin.* ⁴⁴ Significans. Supra natas : at hic *Fran. Rig. totum locum sic restituit Jun.* Cum p. d. v. hominum; æque n. a. n. angelos, sed maritos, d. i. s. f. h. q. n. s. d. sic quoque virgines significavit supra natas, at hic angelis nuptas... ⁴⁵ Quare *Seml.* ⁴⁶ Ipsa *ms.* *Wouw. Rig.*

Commentarius.

bonam partem accipitur ab Auctore pro imitari et imitatore. PAM.

Æmulum Dei. Improbatur Auctor hic morem ethnicorum qui puellarum comas tondebant, adeoque vocat ethnicorum sæculum Dei æmulum, hoc est, quoniam permiserat Deus tonderi adolescentes, tonderi quoque feminas voluerunt. Intonsas autem esse debere puellas, et tonsos adolescentes, nemo dubitat, atque attendendus mihi videtur can. 17 Gangrensis conc.; verba sunt : *Εἰ τις γυναῖκα διὰ νομιζομένην ἀσκησὶν ἀποκείροιτο τὰς κόμας, ὡς ἔδεικεν ὁ Θεὸς εἰς ὑπόμνησιν τῆς ὑποταγῆς, ὡς ἀναλόγου τὸ προστάγμα τῆς ὑποταγῆς, ἀνάθεμα ἔστω.* Si quæ mulier severiorem cultum putans reddere, crines detondeat, quos in subjectionis memoriam Deus dedit; veluti subjectionis vinculum solvens, anathema sit. Repetitur id dist. 30, quæcumque. Ornamentorum nempe affectatio in mulieribus damna- batur, et fucus omnis : *de consecr.* dist. 5, fucare, et 33, quæst. 5, *Mulier.* LE PA.

(42) Si ita virgini cæsum capillum decori mentitur. Sic habent editiones omnes, neque aliter exemplar Divionense. Sed laborat sensus in verbis, nisi ea sic explicantur : Viderit sæculum, inquit, si adeo mentitur decori, hoc est, si tam prave decori favet, ut cæsum virgini capillum decori esse mentiatur; cum sit potius deonestamento. Alium sensum quæsit Latinus, littera detracta : « Si ita virgini cæsum capillum decori mentitur; » ut sit sensus : Viderit sæculum, si talem tribuat mensuram decori cæsum virgini capillum, ut puero promissum. Quæ conjectura non displicet. Rig.

(43) Quemadmodum et puero promissum. Latinus scribit, *promissum.* Sed nihil est necesse, cum sit eadem utrique significatio. Rig.

C (44) Si mulier potestatem habere super caput debet. Hoc est, notam potestatis, cui subiecit mulierem Deus. Ejus vero potestatis nota est velamen capitis. Rig.

(45) Propter angelos. Rursum hoc ad errorem Tertull. pertinet, cujus meminit supra libris *de Idololatria, de Habitu mul. et de Cultu femin.* B. vero Ambrosius angelos episcopos interpretatur, juxta Apocalypsim B. Joan. apostoli. PAM.

(46) Quarum flos etiam humanam libidinem excusat. Hoc est, recusat; quemadmodum alibi dicit, exponere vestem, quod est, deponere. Excusat libidinem virgo, quæ virginitalis suæ flore gaudet, ita ut nolit decerpi; qualis ille Catulli flos intactus et illibatus :

Ignotus pecori, nullo contusus aratro,
Qui nondum tennis carptus defloruit ungui, etc.

D Credibile est, inquit Tertullianus, talibus puellis angelos potius, quam maculatis jam corporibus exarsisse. Rig.

(47) Debet ergo adumbrari, etc. Id est velari. Nam facies virginis aperta peccandi occasionem offerre posset pulchritudinem, quæ ideo Clementi Alexandr. cap. 2, lib. III. *Pædag.* *μοιχευὸν καὶ ἄλλος pulchritudo adulterii incitatrix* dicitur. LE PA.

(48) Naturæ præjudicium adjicit Apostolus. Ne putet quis parum attentus B. Paulo contradicere Septimum : quamvis enim abundans coma quasi naturale sit ornamentum mulieris, nihil tamen esse censetur, (quanquam, ut alio loco ostendimus, consuetudo contraria fuerit); attonsis enim capillis semper velandæ sunt feminæ, adeo ut velum capillorum vices subeat. Quod in monialibus etiam nostris temporibus fieri solet. LE PA.

caput ejus Christus (I Cor. xi. 2, 7). Itaque cum de viro et muliere Apostolus tractet, cur illam oporteat velari, illum vero non, apparet cur et virginis silentium fecerit : eadem ratione scilicet virginem in muliere ⁴⁷ intelligendam sinens, qua et puerum ut in viro deputandum non nominavit, totum ordinem utriusque sexus propriis vocabulis complexus, mulieris et viri. Sic Adam, etiam ⁴⁸ adhuc integer, vir in Genesi est cognominatus : *Vocabitur, inquit, mulier, quia de viro suo sumpta est* (Gen. ii, 23). Sic vir Adam ante nuptiarum congressum, quemadmodum et Eva mulier. De utraque parte satis ad universam speciem cujusque sexus Apostolus pronuntiavit, et breviter et plene, tam instructa definitione. *Omnis, inquit, mulier* (I Cor. xi, 5). Quid est *omnis*, nisi omnis generis, omnis ordinis, omnia conditionis, omnis dignitatis, omnis ætatis? Siquidem omne totum est, et integrum, et nulla sui parte defectum. Pars autem mulieris et virgo est. Æque et de viro non velando : *Omnis, inquit* (I Cor. xi, 4). Ecce duo diversa nomina, vir et mulier, omnis uterque. Duæ leges obnoxie invicem, hinc velandi, inde nudandi. Igitur si eo quod dictum sit omnis vir, commune est nomen viri, etiam nondum viri, masculi investis (⁴⁹) : commune autem cum sit nomen secundum naturam, communis est et lex non velandi ejus, ⁵⁰ qui inter viros virgo est secundum disciplinam : cur non prejudicatum sit (⁵⁰) proinde et mulierem virginem omnem muliere nominata contineri consortio nominis, ut contineatur et communione legis? Si vero mulier non est, nec vir investis est. Si non operitur virgo, quia mulier non sit, operatur investis, quia vir non sit. Eiusdem virginitatis æqua sit venia. Sicut virgines non

A coguntur velari, ita pueri non jubeantur revelari. Cur ex parte definitionem ⁴⁹ Apostoli (51) agnoscimus absolutam circa omnem virum, nec retractamus ⁵⁰ quare non et puerum nominari : ex parte autem prævaricamur, æque absoluta ea circa omnem mulierem? Si quis, inquit, *contentiosus est, nos talem consuetudinem non habemus, neque Ecclesia Dei* (I Cor. vi, 16). Ostendit contentionem aliquam de ista specie fuisse, ad quam exstinguendam toto compendio usus est : neque virginem nominans, ut ostenderet dubitandum de velanda non esse, et omnem nominans mulierem, cum nominasset virginem. Sic et ipsi Corinthii intellexerunt. Hodie denique virgines suas Corinthii velant; quid docuerint Apostoli, qui didicerunt, approbantes ⁵¹.

CAPUT IX.

Videamus nunc, an, sicut naturæ et causæ argumenta virgini quoque competere monstravimus, ita etiam disciplinæ ecclesiasticæ præscripta de muliere in virginem spectent ⁵². Non permittitur mulieri ⁵³ in ecclesia loqui (52) (I Cor. xiv, 34; I Tim. ii, 12), sed nec docere, nec tingere, nec offerre (53), nec ullius virilis muneris, nedum ⁵⁴ sacerdotalis officii sortem vindicare. Quæramus an aliquid horum virgini liceat. Si virgini non licet ⁵⁴, sed in omnibus eadem conditione subjicitur, et necessitas humilitatis cum muliere censetur, unde illi unum hoc licebit, quod omni feminæ non licet? Quid prærogativæ meretur adversus conditionem suam, si qua virgo est, et carnem suam sanctificare (54) proposuit? Idcirco velaminis venia fit illi, ut in ecclesiam notabilis et insignis introeat, ut honorem

Variæ lectiones.

⁴⁷ Mulierem *Seml.* ⁴⁸ Etiam *delet Seml.* ⁴⁹ Diffinitionem *Seml.* ⁵⁰ Detractamus *Seml.* ⁵¹ Approbant *Seml.* ⁵² Spectant *Seml.* *Leop. forte speciant Jun.* ⁵³ Ne duo sacerdotalis officii *Seml.* ⁵⁴ Si virgini non liceat sed *Seml.*

Commentarius.

(49) *Masculi investis.* Ab aliis, antequam hisce adnotationibus manum admoveremus, observatum vidi, investem esse impuberem, et puberem vesticem esse. Ad eum significatum accipiendus forsitan Lucretius, lib. v :

Impuberem molli pubescere veste.

(50) *Cur non præjudicatum sit, etc.* Pergit in eo argumentandi modo, quo perpetuo hic utitur; ut *mulieris* nomen de virgine ac marito conjuncta promiscue usurpetur. *L. Pr.*

(51) *Ex parte definitionem Apostoli.* Quamobrem parti uni præcepti illius potius hæreticus quam aliter. Cum enim *omnis mulier* scripsit, cujusunque generis, conditionis, et ætatis feminas comprehendit. *L. Pr.*

(52) *Non permittitur mulieri in ecclesia loqui.* Moribus romanis receptum est, ut feminæ civilibus officiis non fungantur; non quia non habent iudicium, sed ne contra pudorem sexui congruentem virilibus officiis se immisceant. Propterea vero Ecclesia quoque ab virilibus muneribus removendas censuit. Etenim Apostoli edicto continetur : *Mulieres in ecclesia loqui nolo.* Quod verbum, cum sit generale, comprehendit omnia virilia, in quibus sunt et sacerdo-

talía. Non permittitur mulieri in ecclesia loqui; puta nec sciscitari, nec disputare : nam hæc virilium sunt munerum, et viris tantum conceduntur. Sed nec docere, nec tingere, nec offerre : quæ sane sunt officia sacerdotis, seu præsidis, aut præpositi ecclesiæ. Auctor *Quæstionum ex Veteri Test.*, quæst. 45, tom. IV Op. August., absurdum ait esse dicere, mulieri datum esse, ut quemadmodum vir, sic et ipsa imago Dei sit dominandi jure : « Quomodo enim potest de muliere dici, quia imago Dei est, quam constat dominio viri subjectam, et nullam auctoritatem habere! Nec enim docere potest, nec testis esse, neque fidem dicere, neque judicare; quanto magis non potest imperare! » Denique, mulieri non permittuntur civilia nec virilia munera, multo autem minus sacerdotalia. *Rig.*

(53) *Nec offerre.* Post Rhenanum Pamelius explicat sacrificare; quod vix admitterem : quid enim sibi vult illa interpretatio, quæ mulieri missam celebrare non permittit? quis unquam permisit? *Offerre* intelligi debet de votis et orationibus. *L. Pr.*

(54) *Carnem suam sanctificare.* Infra, *Ipsam naturam consecrare.* Hæc autem apud Isidorum leguntur, sed absurdissime in alium sensum detorta. lib. ii de *Offic. eccl.* *Rig.*

sanctitatis in libertate capitis ostendat (55)? Potuit dignius honorari aliqua prerogativa virilis aut gradus, aut officii. Plane scio alicubi virginem in viduatu ab annis nondum viginti collocatam (56). Cui si quid refrigerii debuerat episcopus, aliter utique salvo respectu disciplinae prestare potuisset, ne tale nunc miraculum, ne dixerim monstrum, in Ecclesia denotaretur: virgo vidua, hoc quidem portentuosior, quod nec qua vidua caput textit: utrumque se negans, et virginem, quæ vidua deputetur, et viduam, quæ virgo dicatur. Sed ea auctoritate illic sedet intacta⁵⁵, qua et virgo. Ad quam sedem præter annos sexaginta (I *Tim.* v, 9) non tantum univiræ, id est nuptiæ, aliquando eliguntur, sed et matres, et quidem educatrices filiorum, scilicet, ut experimentis omnium affectuum structæ, **903** facile norint cæteras et consilio et solatio juvare, et ut nihilominus ea decucurrerint, per quæ femina probari potest, Adeo nihil virgini ad honorem de loco permissum est.

CAPUT X.

Sic nec de aliquibus insignibus. Cæterum satis humanum, si feminae quidem per omnia viris subditæ, honorigeram notam virginittatis suæ præferant, qua⁵⁶ suspiciantur et circumspectantur et magnificentur a fratribus, viri autem tot virgines, tot spadones voluntarii, cæco bono suo incedant, nihil gestantes, quod et ipsos faceret illustres. Debeunt

Variae lectiones.

⁵⁵ Contexta *Seml.* forte non texta *Latin.* ⁵⁶ Quasi *Venet.* ⁵⁷ Forte ut *Jun.* ⁵⁸ Scrupulos *Fran.* strobilos *Paris.* *Salmas.* et *Rig.* legunt stropulos.

Commentarius.

(55) *Ut honorem sanctitatis in libertate capitis ostendat?* Ita dicitabant, qui de virginitate gloriam captabant humanam, bona ratione factam sibi fuisse velaminis veniam; neque sibi fraudi aut invidiæ esse debere datam sanctitatis prerogativam. Sic enim fieri, ut honore isto conspicuæ et insignes, cum in ecclesiam intrarent, cæteras ad opus idem sanctificandæ carnis sollicitarent. Sed ineptum illis esse hujusmodi honorem contendit Tertullianus. Atque id revincit propositis honoribus aliis; majoribus quidem, sed virgini magis adhuc ineptis; potuit, inquit, dignius honorari aliqua prerogativa virilis aut gradus aut officii. Nam hæc per derisum dici apparet ex præcedentibus: « Non permittitur mulieri muneris ullius virilis, nedum sacerdotalis officii sortem sibi vindicare. » Item ex sequentibus istis: « Adeo nihil virgini ad honorem de loco permissum est, sed nec de aliquibus insignibus. »

— *Ut honorem sanctitatis.* Isidorus: « Honorem sanctificati corporis. » *Rig.*

(56) *In viduatu collocatam.* Nempe ab episcopo; dixit autem, *in viduatu*, quemadmodum in diaconatu. Unde colligitur in Ecclesia tunc temporis Christiana ordinem sive honorem fuisse viduarum. Itaque lib. I *ad Uxorem*, viduam adlegi in ordinem, nisi univiram, non concedit. Postea vero nec ullas quidem ordinari placuit conciliis Arausicano I, et Epau-nensi. *Rig.*

(57) *Stropulos Barbarorum.* In antiquis exemplaribus et Rhenani editionibus, *Scrubulos*, seu *Strubulos*. Legendum, ut monuit Salmasius, *Stropulos*. Prisci Latini Strupos dixere tænias et fascias. Est autem Græcum στρόφος et στρόφιον. Inde Stropi et

etiam et ipsi aliqua sibi insignia defendere, aut⁵⁷ pennas Garamantum, aut stropulos⁵⁸ Barbarorum (57), aut cicadas Atheniensium (58), aut cirros Germanorum (59), aut stigmata Britonum (60): aut ex diverso fiat, capite velati in ecclesia lateant. Certi sumus Spiritum sanctum magis masculis tale aliquid subscribere potuisse, si feminis subscripsisset, cum præter sexus auctoritatem, etiam ipsius continentiae nomine masculos potius honorari oportuisset; quorum quanto sexus avidior et calidior in feminas, tanto continentia majoris ardoris laboratior, ideoque dignior omni ostentatione: si ostentatio, virginitatis est dignitas. Non enim et continentia virginitati antistat, sive viduorum, sive qui ex consensu contumeliam communem (61) jam recasaverunt? Nam virginitas gratia constat, continentia vero virtute. Non concupiscendi, cui concupiscendo inoleveris, grande certamen est. Cujus autem concupiscendi ignoraveris fructum (62), facile non concupisces, adversarium non habens, concupiscentiæ fructus. Quomodo ergo non magis viris aliquid tale Deus in honorem subscripsisset, vel quia familiariori, scilicet imagini suæ, vel quia plus laboranti? Si **904** autem nihil masculo, multo magis feminae.

CAPUT XI.

Sed quod supra internisimus, ex parte subsecutæ disputationis, ne coherentiam ejus dispergeremus, nunc responso expungemus. Ubi enim gradum fixi-

C stropiola, seu strophola et stropuli. *Rig.*

Stropulos. Hæreo interpretationi rigaltii; adde legi posse *crobylos*. Thucydidiæ interpres in lib. I: Κρόβυλος δ' ἔστιν εἶδος πλάγματος τῶν τριχῶν ἀπὸ τριῶν εἰς δὲ ἀπολήγον. *Crobylus est intorti hinc et inde capilli genus, in acutum vergens.* In viris crobylus erat, corymbus in feminis, et scorpius in pueris. *Læ Pa.*

(58) *Cicadas Atheniensium.* Athenienses τέττιγες crines implexos fibula in cicadam conformata nectebant. *Rig.*

(59) *Cirros Germanorum.* Crinibus in nodum tortis. Tacitus, *de Moribus Germanorum*: « Insigne gentis obliquare crinem, nodoque substringere. » *Rig.*

(60) *Stigmata Britonum.* Britannorum corpora variis figuris compuncta fuisse tradit Herodianus, lib. III, atque inde est quod apud Claudianum legitur:

Ferroque notatas

Perlegit exangues picto moriente figuras. *Rig.*

(61) *Contumeliam communem.* Pertinet illud ad nœvos Tertulliani, qui tanto flagrabat virginitatis et continentiae amore, ut ita legitimum viri et uxoris congressum appellet hoc loco, et infra cap. 2. Pro antidoto autem hic servire poterit, quod lib. *de Pud.*, vocet *benedictionis concubitum*. *Pam.*

(62) *Concupiscendi ignoraveris fructum.* Oleum et operam perdunt qui aliter quam de vetita concupiscentia explicant. Id de liberis nequit dici, licet a Didonis sorore Anna *Veneris præmia* nominentur apud poetam Latinum, et δῶρ' Ἀφροδίτης apud Homerum. *Læ Pa.*

mus de Apostoli absoluta definitione, omnem mulierem etiam omnis ætatis intelligendam (1 Cor. xi, 5), responderi ex diverso habebat, ergo a nativitate et a primo nomine ætatis virginem operiri oportere. Non ita est autem, sed ex quo se intelligere cœperit, et censum naturæ suæ intrare, et de virginis ⁵⁹ exire, et pati novum illud quod alterius ætatis est. Nam et principes generis Adam et Eva (Gen. ii), quamdiu intellectu carebant, nudi agebant (Gen. ii). At ubi de arbore agnitionis gustaverunt, nihil primum senserunt quam erubescendum. Itaque ⁶⁰ sui quique sexus intellectum tegmine notaverunt. Sed et si propter angelos velanda est, sine dubio ab ea ætate lex velaminis operabitur, a qua potuerunt filiae hominum concupiscentiam sui adducere, et nuptias pati (63). Ex illo enim virgo jam desinit, ex quo potest non esse. Et ideo penes Israel (64) illicitum est ad virum tradere, nisi post contestatam sanguine maturitatem : ita ante hunc indicem acerba res est. Igitur si tamdiu virgo, quamdiu acerba est, desinit virginem cum matura ⁶² cognoscitur, et ut non virgo jam legi applicatur, sicut et nuptiis. Et desponsatæ quidem habent exemplum Rebecæ (Gen. xxiv, 64), quæ cum ad sponsum ignotum adhuc ignota perduceretur, simul ipsum cognovit esse, quem de longinquo prospexerat ⁶², non sustinuit dexteræ collutationem (65), nec osculi congressionem, nec salutationis communicationem ⁶³, sed confessa quod senserat, id est spiritu nuptam, negavit virginem velata ibidem. O mulierem jam de Christi disciplina! Ostendit enim ⁶⁰⁵ etiam nuptias de aspectu et animo fieri, quemadmodum stuprum. Nisi quod etiam Rebeccam quidam adhuc velant (66). De cæteris vero, id est, quæ desponsatæ non sunt, viderit ⁶⁴ parentum procrastinatio ex an-

gustiis (67) vel scrupulositate (68) descendens, viderit et ipsum continentiae votum (69). Nihil pertinet ad ætatem sua spatia currentem, suaque debita maturitati luentem. Alia in occulto mater, natura, et alius in latenti pater, tempus, filiam suam legibus suis maritarunt. Aspice nuptam jam illam tuam virginem (70), et animam expectatione, et carnem transfiguratione ⁶⁵, cui tu secundum paras maritum (71). Jam et vox obsolescens est, et membra completa sunt, et pudor ubique vestitur (72), et menses tributa dependunt ⁶⁶ (73) : ac tu mulierem negas, quem muliebria pati dicis! Si congressio viri mulierem facit, non tegantur, nisi post ipsam nuptiarum passionem. Atquin etiam apud ethnicos velatæ ad virum ducuntur. Si autem ad desponsationem velantur, quia et corpore et spiritu masculo mixtæ sunt per osculum et dexteram, per quæ primum resignarunt pudorem spiritus ⁶⁷, per commune conscientiae pignus, quo totam condixerunt confusionem (74), quanto magis tempus illas velabit, sine quo sponsari non possunt, et quo urgente sine sponsalibus virgines desinunt esse! Tempus etiam ethnici observant, ut ex lege naturæ jura sua ætatibus reddant. Nam feminas quidem a duodecim annis, masculum vero a duobus amplius ad negotia mittunt, ⁹⁰⁶ pubertatem in annis, non sponsalibus aut nuptiis decernentes. Mater familiæ vocatur licet virgo, et paterfamiliæ licet investis. A nobis nec naturalia ⁶⁸ observantur, quasi alius sit Deus naturæ quam noster.

CAPUT XII.

Agnosce et mulierem, agnosce et nuptam, de testimoniis et corporis et spiritus, quæ patitur et in conscientia et in carne. Hæ sunt tabellæ prio-

Variæ lectiones.

⁵⁹ Virgineis Fran. ⁶⁰ Ita Seml. ⁶¹ Natura Paris. ⁶² Perspexerat Rhen. ⁶³ Communionem Franeq. ⁶⁴ Viderint plerique edd. ⁶⁵ Expectationem transfigurationem Seml. Rig. ex spectatione. ⁶⁶ Dependunt Seml. dependunt : hanc Ciacconi conjecturam auctoritate confirmatam cod. ms. prob. Rig. ⁶⁷ Spiritu Seml. ⁶⁸ Naturalibus Venet.

Commentarius.

(63) *Nuptias pati.* Sæpe hoc verbum occurrit in Tertull. de virgine jam matura et nubili. Petron. Satir. annis ad patiendum gestientibus. Lac.

(64) *Penes Israel.* Quo loci hoc scriptum in sacris bibliis, quærit Pamelius ; sed monet Junius id non haberi ex lege Dei, sed tantum ex consuetudine Judæorum fundata naturali jure, et cum aspectu ad ea quæ dicuntur Deuteron, xxii. Lac.

(65) *Non sustinuit dextræ collutationem.* Id est, non expectavit. Rig.

(66) *Rebeccam quidam adhuc velant.* Hoc est, virgines quidem desponsatas nonnulli adhuc velant, minime autem cæteras. At Tertullianus et cæteras quoque velandas esse contendit. Rig.

(67) *Ex angustiis.* Hoc est tenuitate facultatum sive fortunarum. Nam, ut est apud Satrographum,

Non facile emergunt, quorum virtutibus obstat
Res angusta domi.

Hujusmodi puellæ pauperiores, difficilius etiam maritum inveniunt. Rhen.

(68) *Vel scrupulositate.* Hoc est morositate parentum, quibus nullus placet. Rhen.

(69) *Continentiæ votum.* Notetur hic locus diligentissime. Ecce enim scriptor antiquissimus meminit voti continentiae, jam tum mitti soliti a fidelibus. Lac.

(70) *Aspice nuptam jam illam tuam virginem.* Virgo illa tua, inquit, jam nupta est animam expectatione mariti, nupta est, et carnem transfiguratione pubis. Nupta carnem et animam, ut, os humerosque Deo similis. Rig.

(71) *Cui tu secundum paras maritum.* Sensus est, virgo tua quam tu virginem adhuc existimas, propter ætatem desiit esse virgo, non quidem a viro corrupta, sed ab ætate : proinde maritus, quem ei trades, secundus erit. Rhen.

(72) *Et pudor ubique vestitur.* Ipse libro de Anima : Vestitior sexus est. Rig.

(73) *Et menses tributa dependunt.* Sic legitur in codice Ful. Ursini. At in codice Divionensi et in editionibus Rhenani, defendunt. Rig.

(74) *Totam condixerunt confusionem.* Quam prope dixit : Totam condixerunt contumeliæ conjugalis impudentiam ! Rig.

res naturalium sponsalium et nuptiarum. Impone **A** velamen extrinsecus, habenti tegumen intrinsecus. Tegantur etiam superiora, cujus inferiora nuda non sunt. Vis scire quæ sit ætatis auctoritas? Proponere utramque, immature compressam in habitu mulieris, et quæ maturitate progressa in virginitate duret cum suo habitu, facilius illa mulier negabitur, quam ista virgo credetur. Tanta est adeo fides ætatis, ut nec habitu obstrui possit. Quid quod etiam hæ nostræ ⁶⁹ etiam habitu mutationem ætatis confitentur, simulque se mulieres intellexerunt, de virginibus educantur ⁷⁰ (75), a capite quidem ipso deponentes quod fuerunt : vertunt capillum (76), et acu lascivior comam sibi inserunt, crinibus a fronte divisis apertam professæ mulieritatem. Jam et consilium formæ a speculo petunt, et faciem morosiorum lavacro macerant, forsitan et aliquo eam medicamine interpolant, pallium extrinsecus jactant, calceum stipant multiformem, plus instrumenti ad balneas deferunt (77). Quid singula persequar? Solæ ⁷¹ autem manifestæ paraturæ **BB** totam circumferunt mulieritatem (78). Sed virginari volunt (79) sola capitis nuditate, uno habitu (80) negantes quod toto suggestu profitentur.

Variae lectiones.

⁶⁹ Quid quod et jam *Jun.* ⁷⁰ Educuntur *al.* ⁷¹ Solemnem *Fran. Paris.* solæ enim *Latin. Jun.* sola enim manifesta paratura *Ciaccon.* solæ in *cod. Divionensi*, quod *Rig. præfert.* ⁷² Sinistra conscientia *Semi.*

Commentarius.

(75) *De virginibus educantur.* Educunt sese virginum censu. *Rig.*

(76) *Vertunt capillum.* Nolim affirmare idem hæc significare, ac crines intorquere. Cum enim lego lib. II *de Cultu fem.* cap. 6 : « Capitum croco vertere, » illud in memoriam revocat curam mutandis tingendisque crinibus apud veteres, Herodianus de Antonino : κόμης τε τῇ κεφαλῇ ἐπετίθετο ξανθὰς crines etiam capiti imposuit flavos, et apud Clem. Alex. τριχὰς ξανθὰς ποιοῦν crines flavos reddens. Capitolinus in Vero : « Dicitur sane tantam habuisse curam flaventium capillorum, » etc. Ea fuit flaventis capillitii affectatio, ut Lætam admoneat B. Hieronymus : ne capillum irrufes. *Læ Pa.*

(77) *Plus instrumenti ad balneas deferunt.* Clemens, *Pædag.* III, 5 : Τὰ τε ἀργυρώματα μεθ' ὧν ἐμπορεύουσιν ἀπειροκάλως ἐν τοῖς βαλανεῖσι προτιτάσι. *Rig.*

(78) *Solæ autem manifestæ paraturæ totam circumferunt mulieritatem.* Sic omnino legitur in codice Divionensi, nec dubito talem fuisse Tertulliani manum. Hæ nostræ, inquit, virgines. Christianæ videlicet, etiam habitu mutationem ætatis confitentur, simulque pubertatem subnasci suam sentiunt, jam se esse mulieres, atque ex virginibus excessisse intelligunt. Itaque a capite ipso deponunt habitum virginalem, vertunt capillum, acu lascivior comam sibi inserunt, crinibus a fronte divisis apertam professæ mulieritatem. Deinde colligit : Imo solæ virgines totam circumferunt manifestæ paraturæ mulieritatem. Etenim capite incedunt nudo, principali manifestæ paraturæ muliebris parte, quam regere solent mulieres. Itaque plus exhibent manifestæ mulieritatis, quam ipsæ mulieres. *Rig.*

(79) *Sed virginari volunt.* Virgines haberi volunt, inutilis mihi videtur eorum labor ac propudiosus, qui statim explicant devirginari esse contrarium,

CAPUT XIII.

Si propter homines habitu abutuntur (81), impleant illum etiam in hoc, ut et apud ethnicos caput velent. Certe in ecclesia virginitatem suam abscondant, quam extra ecclesiam celant. Timent extraneos, revereantur et fratres : aut constanter audeant, et in vicis virgines videri sicut audent in ecclesiis. Laudabo vigorem, si aliquid et apud ethnicos virginitatis nundinarent (82). Eadem natura foris quæ et intus, eadem institutio apud homines et apud Dominum eadem libertate constat. Quo ergo foris quidem bonum suum abstrudunt, in ecclesia vero provulgant? Exposco rationem; utrumne ut fratribus suis placeant, an ut ipsi Deo? Si ut ipsi Deo : tam idoneus est ad conspicienda quæ in occulto fiunt, quam justus ad remuneranda quæ soli sibi fiunt. Denique præcipit, nihil debuccinemus eorum quæ apud illum mercedem merebuntur, nec ea ab hominibus compensemus. Quod si unius victoriatum (83), vel quamcunque eleemosynæ operationem, sinistra conscia ⁷² (84) facere prohibemur (*Matth.* VI), quantum tenebrarum circumfundere debemus, cum tantam oblationem Deo offerimus, ipsius corporis et ipsius spiritus nostri, cum illam ipsam

C et obscenitates mille obtrudunt ut scilicet gloriam illam aucupentur qua eruditi credantur. Adeoque rerum venerarum et antiquæ impuritatis indagatoribus illud relinquo, devirginare est διαπαρθένον imminuere, depudicare, ut glossæ docent, qua interpretatione nihil ad hunc locum, nihil minus conveniens : sed violò te, pudor ! *Læ Pa.*

(80) *Uno habitu.* Capitis videlicet aperti. *Rig.*

(81) *Si propter homines habitu abutuntur.* Totus iste locus sic est legendus ac distinguendus : « Si propter homines habitu abutuntur, impleant illum etiam in hoc, et, ut apud ethnicos caput velant, certe in ecclesia virginitatem suam abscondant, quam extra ecclesiam celant. Timent extraneos, revereantur et fratres. Aut constanter audeant et in vicis virgines videri, sicut audent in ecclesiis. » **D** Christianæ virgines, quamvis in ecclesia capite essent intecto, tamen apud ethnicos et in vicis incedebant velatæ caput. Dicebant autem se abuti habitu, hoc est, se ambulare in alieno habitu : ne scilicet in virginali suo ab ethnicos appeterentur ardentius. Laudat consilium Tertullianus ; sed præterea requirit, ut in hoc etiam impleant habitum illum non suum, cum in ecclesiam ventitant ; nimirum propter fratres, qui etiam homines sunt. *Rig.*

(82) *Si aliquid et apud ethnicos virginitatis nundinarint.* Si tantum illis in sua virginitate constantiæ suppetit, ut ejus etiam exempla proponere audeant unde ethnici sumant quod imitentur. *Rig.*

(83) *Unius victoriatum.* Nummi genus ex Illyrico adjecti, qui mercis loco erat ; de eo Plin., lib. XXXIII, cap. 3. *Læ Pa.*

(84) *Sinistra conscia.* Reducenda veterum exemplarium scriptura hujusmodi : *Sinistra conscientia.* Dixit autem sinistram conscientiam, pro sinistra conscia, quemadmodum libro *de Paillo*, sacerdotem suggestum, pro sacerdotali suggestu. *Rig.*

naturam consecramus (85). Ergo quod non potest videri propter Deum fieri, quia sic fieri Deus non ~~908~~ vult, sequitur ut hominum gratia fiat; utique primo illicitum, ut gloriæ libidinosum. Gloria enim illicitum est eis, quorum probatio in omni humiliatione ⁷³ constat. Et si a Deo confertur continentiae virtus. *Quid gloriaris quasi non acceperis* (1 Cor. iv, 7): *Si vero non accepisti, quid habes quod datum tibi non est?* Hoc ipso autem constat a Deo datam ⁷⁴ tibi non esse, quod illam non soli Deo præstas. Videamus ergo quod humanum est, an firmum sit et verum.

CAPUT XIV.

Referunt aliquando dictum a quadam ⁷⁵, cum primum quæstio ista tentata est: Et quomodo cæteras sollicitabimus ad huiusmodi opus (86). Scilicet felices nos facient, si plures erunt, et non Dei gratia vel merita cuiusque. Virgines ecclesiam, an ecclesia virgines ornat Deo, sive commendat? Confessa est igitur gloriam ⁷⁶ esse in causa. Porro ubi gloria, illic sollicitatio (87); ubi sollicitatio, illic coactio; ubi coactio, illic necessitas; ubi necessitas, illic infirmitas. Merito itaque dum caput non tegunt ut sollicitentur gloriæ causa, ventres tegere coguntur (88) infirmitatis ruina. Æmulatio enim illas, non religio producit: aliquando et ipse venter Deus earum (89), quia facile virgines fraternitas suscipit (90). Nec tantum autem ruunt, sed et funem longum delictorum sibi adtrahunt. Prolatæ enim in medium, et publicato bono suo (91) elatæ, et a fratribus ~~909~~ omni

Variae lectiones.

⁷³ In omni humilitate affert Rhen. ⁷⁴ Datum Seml. ⁷⁵ Wouweri ms. et Rig. quadam: cæteri quodam ⁷⁶ Idem confessa, cæteri, confessus. ⁷⁷ Lat. conj. dummodo lateat, ubi quid admissum est. ⁷⁸ Rig. consciæ mulieritatis jam indubitatæ Rhen. ed. I. conscientiae muliebritatis jam indubitatæ. etc. ⁷⁹ Quæ timet fieri Rhen. ⁸⁰ Rhen. quot pro quod supposuit. ⁸¹ Non invitata ut Rhen. et cod. Divion.

Commentarius.

(85) *Cum illam ipsam naturam consecramus.* Codex Divion. « Cum illi ipsi naturam consecr. » Malim, « Cum illi ipsam naturam consecramus. » Rig.

(86) *Ad huiusmodi opus.* Intellige operationem sanctificandæ carnis et consecrandæ virginitalis. Sic operationem eleemosynæ, et operationem jejuni. Rig.

(87) *Ubi gloria, illic sollicitatio.* Hæc indicio sunt, virgines illo ævo, etiam Deo fuisse consecratas, nec tamen velatas, neque reclusas. Rig.

(88) *Ventres tegere coguntur.* Ventres dicit, ut solent auctores juris, uteros admissio viro gravidatos. Itaque, ventres tegere, hoc est, graviditates dissimulare. Rig.

(89) *Ipse venter Deus earum.* Hic vulgari sensu ventrem posuit pro gula. Rig.

(90) *Quia facile virgines fraternitas suscipit.* Retuli ad eleemosynam qua fratres Christiani libenter accipiebant virgines; eo enim me ducunt verba, quæ præcedunt de ventre, ut dicat: Producit illas aliquando venter, id est, gula, quia vident fratres suppeditare cibos virginibus. LAC.

(91) *Prolatæ in medium et publicato bono suo.* Hæc fieri solebant in professione virginis religiosa. Ecclesia frequenti proferebatur in medium talis propositi virgo coram præside sive præposito, ab eoque publicabatur virginis bonum, nempe bonum

A honore et charitatis operatione cumulatae, dum non latent ubi quid ⁷⁷ admissum est, tantum dedecoris cogitant, quantum honoris habuerunt. Si intectum caput virginitali adscribitur, si qua virgo exciderit de gratia virginitalis, ne prodatur, intecto permanet capite: et tunc jam alieno ambulat habitu, id est quem sibi vindicat virginitas: permanet nihilominus in habitu, vel tunc saltem alieno, ne scilicet mutatione prodatur (92). Consciæ mulieritatis ⁷⁸ jam indubitatae, audent nudo capite ad Deum adire. Sed æmulator Deus et Dominus, qui dixit: *Nihil occultum quod non revelabitur* (93) (Matth. x, 26), pleasque etiam in conspectum deducit. Non enim confitebuntur, nisi ipsorum infantium suorum vagitibus proditæ. Quantum autem plures, non etiam de pluribus sceleribus suspectas habebis? Dicam, licet nolim, difficile mulier semel fit ⁷⁹, quæ non timet fieri (94), quæque jam facta potest virginem mentiri sub Deo. Quanta item circa uterum suum audebit, ne etiam mater delegatur! Scit Deus ⁸⁰ quod jam infantes et perfici et perducere ad partum integros duxerit, debellatos aliquandiu a matribus. Facillime semper concipiunt, et felicissime pariunt huiusmodi virgines, et quidem simillimos patribus. Hæc admittit flagitia coacta et invita ⁸¹ virginitas (95). Ipsa concupiscentia non latendi non est pudica, patitur aliquid quod virginis non sit, studium placendi, utique et viris.

C Quantum velis bona mente conetur, necesse est publicatione sui periclitetur, dum percutitur oculis incertis et multis, dum digitis demonstrantium titillatur, dum nimium amatur, dum inter ample-

consecrandæ virginitalis consilium. Ac deinceps a fratribus, hoc est, ab Ecclesia, omni honore et charitatis operatione cumulabantur. Rig.

(92) *Id est quem sibi vindicat virginitalis, permanet nihilominus in habitu vel tunc saltem alieno, ne scilicet mutatione prodatur.* Hæc omnia, quamvis reperiantur in antiquis exemplaribus, mihi videntur importuna, atque ex aliqua forte ad libri marginem interpretatione invecata. Rig.

(93) *Nihil occultum quod non revelabitur.* Græca exemplaria imitantur ἀποκαλυφθήσεται. Sunt nihilominus etiam exemplaria latina Ms. editionis Vulgatæ, quæ sic legunt: *reveletur*. PAM.

(94) *Difficile mulier semel fit, quæ non timet fieri.* Vix est ut admittat semel, quæ semel admissio non timet fieri mulier, quæque jam facta potest virginem mentiri sub Deo, hoc est, in Ecclesia. Negationem reposui, quæ excidit etiam antiquis exemplaribus. Rig.

(95) *Hæc admittit flagitia coacta et invita virginitalis.* In cod. Divionensi legitur, *Invitata*, quod respondere videtur *sollicitationi*. Coactam et invitata dicit virginitalitatem earum, quas æmulatio, non religio produxit, et sollicitavit ad huiusmodi opus dicandæ consecrandæque Deo virginitalis. Maletuentur quod humanæ gloriæ studio, non sanctitatis amore susceperunt.

xus et oscula assidua concalescit (97). Sic **910** A frons duratur, sic pudor teritur, sic solvitur, sic discitur aliter jam placere desiderare.

CAPUT XV.

Sed enim vera, et tota, et pura virginitas nihil magis timet quam semetipsam; etiam feminarum oculos pati non vult; alios ipsa oculos habet, confugit ad velamen capitis, quasi ad galeam, quasi ad clypeum, qui bonum suum protegat adversus ictus tentationum, adversus jacula scandalorum, adversus suspensiones, et susurros, et æmulationem, ipsum quoque livorem (97). Nam est aliquid etiam apud ethnicos metuendum, quod fascinum vocant (98), infeliciorum laudis et gloriæ enormioris eventum. Hoc nos interdum diabolo interpretamur: ipsius est enim, boni odium, interdum Deo deputamus: illius est enim superbiæ iudicium, extollentis humiles, et deprimentis elatos. Timebit itaque virgo sanctior, vel in nomine fascini, hinc adversarium, inde Deum: illius lividum ingenium, hujus censorium ⁸⁶ lumen: et gaudebit sibi soli et Deo nota. Sed et si cui innotuerit, sapit si tentationibus gradum obstruxerit (99). Quis enim audebit oculis suis premere faciem clausam, faciem non sentientem, faciem, ut dixerim, tristem? Quicumque malus cogitatus ipsa severitate frangetur. Jam se etiam mulierem negat, quæ virginem celat.

CAPUT XVI.

In his consistit defensio nostræ opinionis secundum Scripturam, secundum naturam, secundum disciplinam. Scriptura legem condit, natura contesta-

Variae lectiones.

⁸² Censorum Venet. mend. ⁸³ Operiosius Rhen. Seml. Oberth. ⁸⁴ Induc Rhenan. ⁸⁵ Maritas Rhen. Seml. Oberth. ⁸⁶ Nec Seml.

Commentarius.

(96) *Dum inter amplexus et oscula assidua concalescit.* Hoc autem faciebat fraternitas. Nam osculo se quondam salutabant Christiani. Et ante dixit: « Facile virginis fraternitas suscipit; » fit autem susceptio per amplexum. RHEM.

Inter oscula assidua concalescit. Clemens de hoc osculo, lib. III Pædag. cap. 11: « Ἐστὶ δὲ καὶ ἄλλο ἀναγνὼν φίλημα πλῆρες τοῦ, ἀγιοσύνης ὑποκρινόμενον, *Est aliud osculum incestum, veneno plenum sanctitatem simulans.* Et post pauca: Φιλήματα δὲ πολλάκις ἐνέχουσιν τὸν ἀπολασάς. *Oscula sæpe immitunt virus impudicitiae.* Atqui osculum non hac mente religiosum sit necesse est. RIG.

(97) *Ipsam quoque livorem.* Livorem accipit Auctor uti ex seq. patet, pro odio, et mox lividum pro invidioso. Similiter et B. Cyprianus qui librum scripsit *de Zelo et Livore*, et B. Hier. eundem librum citans in Epistolam apostoli ad Galat. v. PAM.

(98) *Quod fascinum vocant.* Invidiæ quam Auctor, uti diximus, livorem nuncupat, magnam vim ad nocendum antiqui putabant, cum eam sola voluntate, et ipso afflatu ac contagione maleficam et venenatam esse, et hominibus quibus male vellet obesse graviter censerent. Hanc ergo ab ethnicis fascinum dictam recte dicit auctor, et ad odium diaboli refert, atque adeo ad instar illorum, qui varia contra fascinum, præsertim in pueris, adhibebant remedia, *velamen capitis* virginibus proponit. PAM.

tur, disciplina exigit. Cui ex his consuetudo opinionis prodest, vel qui diversæ sententiæ color est? Dei est Scriptura, Dei est natura, Dei est disciplina.

911 Quidquid contrarium est istis, Dei non est. Si Scriptura incerta est, natura manifesta est, et de ejus testimonio Scriptura incerta non potest esse. Si de natura dubitatur, disciplina quid magis Deo ratum sit ostendit. Nihil est illi charius humilitate, nihil acceptius modestia, nihil perosius ⁸⁸ gloria, et studio hominibus placendi. Illud itaque sit tibi et Scriptura, et natura, et disciplina, quod ratum Deo inveneris, sicut juberis omnia examinare et meliora quæque sectari (*1 Thess. v, 21*). Superest etiam ut ad ipsa convertamur, quod libentius ista suscipiant. Oro te, sive mater, sive soror, sive filia virgo, secundum annorum nomina (1) dixerim, vela caput: si mater, propter filios; si soror, propter fratres; si filia, propter patres; omnes in te ætates periclitantur. Indue ⁸⁴ armaturam pudoris, circumduc vallum verecundiæ, murum sexui tuo strue, qui nec tuos emittat oculos (2), nec admittat alienos. Adimple habitum mulieris, ut statum virginis serves. Mentire aliquid ex his quæ intus sunt, ut soli Deo exhibeas veritatem, quanquam non mentiris nuptam; nupsisti enim Christo (3): illi tradidisti carnem tuam, illi sponsasti maturitatem tuam. Incede secundum sponsi tui voluntatem. Christus est, qui et alienas sponsas et maritatas ⁸⁵ velari jubet, utique multo magis suas.

CAPUT XVII.

Sed et vos admonemus alterius pudicitiae, mulieres quæ in nuptias incidistis, ne ⁸⁶ sic a disciplina ve-

(99) *Gradum obstruxerit.* Gradum obstruere est antevertere et præoccupare. LAC.

(1) *Secundum annorum nomina.* Subindicat olim feminas Christianas sorores nuncupari a fratribus, hoc est Christianis, qui in nulla erant dignitate; filias vero a Patribus, hoc est episcopis et presbyteris. Hinc patet nova nomina non esse in Ecclesia patrum et fratrum, item filiarum et sororum. PAM.

(2) *Emittat oculos.* Verbum est circensium, et metaphora inde est sumpta. Sic Statius, lib. 1, Sylv.:

Vix dum emissa dies, et jam socialia præsto
Omina.

Mire enim hic hallucinatus est Bernartius, qui *emissam diem* vesperum intelligit; cum procul dubio matutinum tempus signetur, ut bene contra illum notat Casperius. Sic Claud. paneg, Manlii:

... Emissa quidquid sol imbuit orta.

Nec illud Virgilii aliter intelligendum est:

Emissamque hiemem sensit Neptunus.

(3) *Nupsisti enim Christo.* Habitum monasticæ vitæ imprimis laudat: unde manifesto colligitur hujus vitæ rationem ante hunc virum floruisse in Ecclesia. Cyprianus enim integrum librum scripsit *de Habitu virginum*. Vide Ambros. ep 81. LAC.

laminis exsolescat, ne quidem in momento horæ, ut **912** quia rejicere illam non potestis, alio modo destruat neque tectæ, neque nudæ incedentes. Mitris enim et lanis (4) quædam non velant caput, sed conligant, a fronte quidem protectæ, qua proprie autem caput est, nudæ ⁸⁷. Aliæ modice linteolis, credo, ne caput premant, nec ad aures usque demissis cerebro tenus operiuntur. Misereor, si tam infirmo auditu sunt, ut per tegmen audire non possint. Sciant quia totum caput mulier est ⁸⁸. Limites et fines ejus eo usque porriguntur, unde incipit vestis; quantum resoluti crines occupare possunt, tanta est velaminis regio, ut cervicem quoque ambiantur. Ipsæ enim sunt quas subjectas esse oportet, propter quas potestas supra caput haberi debet (I Cor. x, 10): velamen jugum illarum est. Judicabunt vos ⁸⁹ Arabiæ femine ethnicae, quæ non caput, sed faciem quoque ita (5) totam tegunt, ut uno oculo liberato, contenti sint dimidium frui lucem, quam totam faciem prostituere, quas propterea infelicissimas ait Romana quædam regina, quod adamare magis quam adamari possint (6), cum sint vel ex alterius infelicitatis ⁹⁰, et quidem frequentioris, immunitate felices, quia facilius adamari quam adamare feminae possint. Et ethnicae quidem disciplinæ meracior, et, ut ita dixerim, barbarior modestia (7). Nobis Dominus, etiam revelationibus, velaminis spatia metatus est. Nam cuidam sorori nostræ angelus in

Varie lectiones.

⁸⁷ Renudæ Venet. ⁸⁸ Mulieris Jun. ⁸⁹ Nos Rhen. Seml. Oberth. ⁹⁰ Felicitatis Rhen. Seml. Oberth. ⁹¹ Reveleris Jun. ⁹² Meritum proponit Rigaltius. ⁹³ Quæ omitt. Pam. ⁹⁴ Mentiuntur Rhen. Seml. Oberth. ⁹⁵ in omitt. Jun. ⁹⁶ Utilitatem Rhen. Pam. Seml. Oberth.

Commentarius.

(4) *Mitris enim et lanis.* Mitra capitis ornatus est muliebris, seu corona quæ fasciis et redimiculis ligabatur; fasciæ autem illæ lanæ seu phylla vocabantur. Le Pa.

(5) *Faciem quoque ita.* Hieronymus ad Eustochium; ep. 22: *operta facie vix unum oculum liberant ad videndum*: multo austeriores Chalcedoniis; de quibus Plutarchus in *Quest. Græc.*: *Ἀδύνα δὲ αὐτῶν ἐπαρτίον ὅτου δεῖναιεν παρὰ δικασταῖς καὶ ἀρχουσιν, ἀπαγγέλλει βάτερον μέρος τοῦ προσώπου τῆς καλυπτρᾶς.* Rig.

(6) *Quod adamare magis quem adamari possint.* Uno scilicet oculo liberato videre ipsis licet quod concupiscant, et videre quidem acutius, contributa et collecta in unum oculum omni videndi facultate. Adeoque puellis Tarsensibus ne totam quidem faciem velatis fidendum esse censebat Dion Chrysostomus, cum ipsis audire ea liceret quæ libidinem permoverent; atque audire quidem attentius, mente tota negatis sibi oculis omnem ad aures imaginandi vim conferente. Τοιγαροῦν ἐξῆτερὸν βλέπει ἐν τῶν ὀφθαλμῶν, ὥσπερ οἱ γυναικῶν. Notum est in eam sententiam illud Persii:

Non secus ac si oculo rubricam dirigat uno. Rig.

(7) *Et ethnicae quidem disciplinæ meracior et barbarior modestia.* Sensus est: Sed ethnicae istius modestiæ disciplina, prorsus agrestis, inurbana, incivilis, mera barbaries. Quæ sunt per derisum dicta, Rig.

(8) *Elegantes, inquit, cervicem, et merito nudæ.* Grave monitum, neque indignum Angelo, si ani-

maie cervicem quasi applauderet verberans: Elegantes, inquit, cervicem, et merito nudæ (8); bonum est usque ad lumbos a capite veleris ⁹¹, ne **913** et tibi ista cervicem libertas non prosit. Et utique quod uni dixeris, omnibus dixeris. Quantum autem castigationem merebuntur etiam illæ, quæ inter psalmos, vel in quacunque Dei mentione relectæ perseverant! Meritone ⁹² etiam quæ ⁹³ in oratione ipsa facillime fimbriam, aut villum (9), aut quodlibet filum cerebro superponunt, et tectas se opinantur, tanti caput suum metiuntur ⁹⁴? Aliæ, quibus plane major est palma omni fimbria et filo (10), non minus capite suo abutuntur, ut bestia quædam magis quam avis (11), licet pennata, brevi capite, protracta cervice, cætera altegradia. Hanc aiunt, cum **914** delitescendum habet, caput solum plane totum in condensum abstrudere, reliquam se in aperto relinquere. Ita dum in ⁹⁵ capite secunda est, nuda quæ major est, capitur tota cum capite (12). Tales erunt et istæ minus, quam utile est, tectæ. Oportet ergo omni tempore et omni loco memores legis incedere, paratas et instructas ad omnem Dei mentionem: qui si fuerit in pectore, cognoscetur et in capite feminarum. Hæc cum bona pace legentibus, veritatem ⁹⁶ consuetudini præponentibus, pax et gratia a Domino nostro Jesu redundet, cum Septimio Tertulliano, cujus hoc opusculum est.

Cum satis advertimus. Alloquitur Christianam. Elegantes, inquit, cervicem, quas pretio tanto redemptas voluit Christus. Et merito nudæ; quibus scilicet dirissimæ servitutis jugum ademit idem Christus. Sed bonum est usque ad lumbos a capite veleris, ne nuda pateas peccata, quo semel occupata, Satanae mancipium fias; ac deinceps ista tibi tanto manumissores parta cervicem libertas non prosit, vitio tuo in æternum sub asperissima tyrannide servitium recasura. Rig.

(9) *Facillime fimbriam aut villum.* Facillime hic accipiendum pro sæpissime, ut supra, *Quia facilius adamari quam adamare feminae possunt*, id est sæpius, ut plurimum. Rig.

(10) *Quibus plane major est palma omni fimbria et filo.* Longe ab recta ratione errare, qui persuaderi sibi passi sunt palmam hic aliud esse quam manum.

D Triplicem notat impudentiæ gradum, virginibus absque velamine in ecclesiis convenientibus. Hic tertius est, earum quæ in oratione ipsa, vel in quacunque Dei mentione, non fimbriam aut villum filumve aliquod capiti superponebant; sed manum: quæ etsi major erat omni aliarum fimbria et filo, tamen ne sic quidem dici poterant tectæ; nec minus aliis capite suo abutebantur. Rig.

(11) *Bestia magis, quam avis.* Plinius, lib. v: « Grandissimi, et pene bestiarum generis struthio cameli. » Rig.

(12) *Capitur tota cum capite.* Idem Plinius, ix: « Mugilum natura ridetur, in metu capite abscondito totos se occultari credentium, liisem tam incauta salacitas, etc. » Rig.

Q. SEPT. FLOR. TERTULLIANI

LIBER

DE EXHORTATIONE CASTITATIS ⁽¹⁾.

ARGUMENTUM. — Hic tractatus a Tertulliano Montanista exaratus est, in quo quemdam viduum fratrem, a secundis nuptiis debortatur; quas modo diserte permittit nec a sancto Paulo prohibitas asserit, modo damnat et tanquam adulterium traducit. EDD.

CAPUT PRIMUM.

Non dubito, frater, te post uxorem in pace ¹ præmissam, ad compositionem animi conversum, de exitu singularitatis (2) cogitare, et utique consilii indigere ². Quanquam in ³ huiusmodi cum fide sua colloqui debet unusquisque, ejusque vires consulere; tamen quoniam, in ista specie, carnis necessitas cogitatum movet ⁴, quæ fere ⁵ apud eandem conscientiam ⁶ fidei resistit, opus est fidei extrinsecus consilio, tanquam ad vocato ⁷ adversus carnis necessitates ⁸. Quæ quidem necessitas facillime ⁹ circumscribi potest, si voluntas potius Dei, quam indulgentia consideretur. ¶ ¹⁰ Nemo indulgentia utendo promeretur, sed voluntati obsequendo. *Voluntas Dei est sanctificatio nostra*. Vult enim imaginem suam nos etiam similitudinem ¹⁰ fieri, ut simus *sancti, sicuti ipse sanctus est*. Id bonum, sanctificationem dico, in species distribuit ¹¹ complures, ut in aliqua earum deprehendamus. Prima species, virginitas a nativitate. Secunda virginitas, a secunda nativitate, id est ¹² a lavacro, quæ aut in matrimonio purificat ex compacto, aut in viduitate perseverat ex arbitrio. Tertius gradus superest

A monogamia ¹³, cum post matrimonium unum interceptum exinde sexui renuntiatur (3). Prima virginitas felicitatis ¹⁴ est, non nosse in totum ¹⁵ a quo postea optabis liberari. Secunda ¹⁶ virtutis est, contemnere cujus vim optime noris. Reliqua species hactenus nubendi post matrimonium morte disjunctum, præter virtutis ¹⁷, etiam ¹⁸ modestiæ laus est. Modestia est enim, ablatum non desiderare, et ablatum a Domino Deo; sine cujus voluntate nec folium de arbore delabitur, *nec passer assis unius ad terram cadit*.

CAPUT II.

Quam denique modesta illa vox est: *Dominus dedit, Dominus abstulit* (Job. 1, 21), ut Domino visum est, ita factum est: et ideo si nuptias sublatas restauremus, sine dubio contra voluntatem Dei nitimur, volentes habere rursus, quod habere nos noluit. Si enim voluisset, non abstulisset. Nisi si et hoc voluntatem Dei interpretamur, quasi et rursus nos voluerit habere quod jam noluit ¹⁹. Non est bonæ et solidæ fidei, sic omnia ad voluntatem Dei referre, et ita adulari sibi unumquemque, dicendo nihil fieri sine nutu ²⁰ ejus, ut non intelligamus esse aliquid in nobis ipsis. Cæterum, excusabitur omne delictum, si contenderimus ²¹ nihil fieri in nobis sine Dei voluntate; et ibi definitio ²² ista in destructionem totius disciplinæ, etiam ipsius Dei, si aut quæ non vult de sua voluntate producit ²³, aut nihil est quod Deus non vult. Sed quomodo ²⁴ veta-

Varie lectiones.

¹ Pacem Rig. Venet. ² Consilium digere Rhen. Seml. dirigere Fran. Paris. ³ De Latin. et Rhen. Seml. Oberth. ⁴ Monet Jun. ⁵ Quærere Rhen. Seml. Oberth. Pam. ⁶ Quæ add. Rhen. Seml. Oberth. Pam. ⁷ Consilium t. advocatum Rhen. Pam. Seml. Oberth. ⁸ Necessitatem Rhen. Seml. Oberth. ⁹ Facillime omitt. Rhen. Pam. Seml. Oberth. ¹⁰ Similitudine Jun. ¹¹ Distribuo Rig. Venet. ¹² A secunda nativitate, id est *absunt a Rhen. Seml. Pam. Oberth.* ¹³ Monogamiæ Rhen. ¹⁴ Primæ virginitatis Jun. Prima felicitas, primæ virginitatis — secundæ virginitatis est — rel. species hactenus non nubendi — præter virtutis etiam m. l. est, *cod. Wouw.* ¹⁵ In totum *deest Rhen. Seml.* ¹⁶ Secunda virginitatis est Rhen. Seml. ¹⁷ Virtutes Rhen. Seml. ¹⁸ Modestiæ enim laus est Rig. ¹⁹ Alii, rursus vellet in nos, *cod. Wouw.* in nobis, quod jam noluit Deus. ²⁰ Al. jussione. ²¹ Continuerimus Rhen, Seml. ²² At ibi definitio istam destruction. Rhen. Seml. at tibi definitio *cod Wouw.* ²³ Producat Rig. Ven. ²⁴ Quando Rig. Ven.

Commentarius.

(1) *De exhortatione castitatis*. Titulum fecit huic operi Tertullianus, de *Exhortatione castitatis*, eadem forma qua legimus in catalogo eorum quæ vetustissimo codice Agobardi continentur, de *Scorpiace*, de *Præscriptione hæreticorum*: et apud Cyprianum de *Exhortatione martyrii*. Quæ sunt intelligenda, uti si concepta sic essent: Exhortatio ad castitatem, *Scorpiace*, Præscriptio adversus hæreticos, *Exhortatio ad martyrium*. Sic 1, de *Pudicitia*, dixit, de *exhortatione sanctimoniarum*, pro *Exhortatione ad sanctimonias*. Hæc vero nostra hujusce libri editio

tam multis loci suppleta, relecta atque castigata est, ut jam pro nova haberi debeat. Omnium Tertulliani scriptorum pessime istud habitum fuerat, Rig.

(2) *De exitu singularitatis*. Hoc est de tuo evento, qui jam singularis et superstes conjugii tuæ degis. Rig.

(3) *Exinde sexui renuntiatur*. Sexus devoratur a virgine, inquit Hieronymus ad Principiam, epist. 3. Rig.

quædam, quibus 916 etiam supplicium æternum comminatur? utique enim 25 quæ vetat non vult, a quibus et offenditur: sicut et quæ vult, præcipit, et accipit 26, et æternitatis mercede dispungit. Itaque cum utrumque ex præceptis ejus didicerimus, quid velit, et quid nolit; tamen nobis est voluntas et arbitrium 27 eligendi alterum, sicut scriptum est: *Ecce posui ante te bonum et malum* (Eccles. xv, 18), gustati enim de arbore agnitionis. Et ideo non debemus quod nostro 28 expositum est arbitrio, in Dei referre voluntatem 29, quos vult ipse et velle 30, qui malum non vult. Ita nostra est voluntas, cum malum volumus adversus Dei voluntatem, qui bonum vult. Porro, si quæris unde venit ea voluntas, qua quid volumus adversus Dei voluntatem dicam 31: ex nobis ipsis. Nec temere; semini enim tuo respondeas necesse est: siquidem ille princeps et generis et delicti, Adam, voluit quod deliquit. Neque enim diabolus voluntatem ei 32 imposuit delinquendi, sed materiam voluntati subministravit. Cæterum, voluntas Dei in obaudientiam 33 venerat. Proinde et tu, si non obaudieris Deo, qui te, proposito præcepto, liberæ potestatis instituit, per voluntatis libertatem volens devertere in id quod Deus 34 non vult, et ita te putas a diabolo subversum, qui etsi quid vult te velle quod Deus non vult, non tamen facit ut et velis; quia nec tunc istos 35 protoplastos ad voluntatem delicti subegit; imo neque invitos, neque ignorantes quid Deus nolle; utique enim nolebat fieri, cum admissio mortem destinabat. Ita diaboli opus unum est, tentare 36 quod in te est, an velis. At ubi voluisti, sequitur ut te sibi subigat 37, non operatus in te voluntatem, sed nactus occasionem 38 voluntatis. Igitur cum solum sit 39 in nobis velle, et in hoc probetur 40 nostra erga Deum mens, an ea velimus quæ cum voluntate ipsius faciant 41.

CAPUT III.

Alte 42 et impresse recogitandam esse dico Dei voluntatem, 917 quid etiam in occulto velit. Quæ

enim in manifesto 43, scimus omnes; eaque ipsa qualiter in manifesto sint, perspicendum est. Nam etsi 44 quædam videntur voluntatem Dei sapere, dum a Deo permittuntur, non statim omne quod permittitur, ex mera et tota voluntate procedit ejus qui permittit. Ex indulgentia est (4), quodcunque permittitur; quæ etsi sine voluntate non est, quia tamen aliquam habet causam in illo 45 cui indulgetur, quasi de invita venit voluntate, passa causam sui, quæ cogit voluntatem. Vide qualis sit voluntas, cujus alter est causa. Secunda item species 46 consideranda est non 47 puræ voluntatis. Vult nos Deus agere quædam placita sibi 48, in quibus non indulgentia 49 patrocinatur, sed disciplina dominatur. Si tamen alia istis 50 preposuit, utique quæ magis vult, dubiumne est ea nobis sectanda 51 esse, quæ mavult; cum quæ minus vult, quia 52 alia magis vult, perinde 53 habenda sint atque si nolit 54? Nam ostendens 55 quid magis velit, minorem voluntatem majore delevit. Quantoque notitiæ tuæ utramque proposuit, tanto definiit id te sectari debere, quod declaravit 56 se magis velle. Ergo si ideo declaravit ut 57 id secteris quod magis vult, sine dubio nisi ita facis contra voluntatem ejus sapis, sapiendo contra potiorum ejus voluntatem; magisque offendis quam promereris 58, quod vult quidem faciendo, et quod mavult respuendo. Ex parte delinquis: ex parte, si non delinquis, non tamen promereris. Porro et promereri nolle, delinquere est. Secundum igitur matrimonium, si est ex illa Dei voluntate, quæ indulgentia vocatur 59, negabimus 60 meram voluntatem 61, cui indulgentia est causa; si ex ea, cui potior alia præponitur continentia magis appetendæ, didicerimus non potiorum a potiorerescindi 62. Hæc præstrinxerim, ut jam Apostoli voces 63 decurram. In primis autem non videbor irreligiosus 918 si, quod ipse profitetur, animadvertam; omnem illum indulgentiam nuptiarum, de suo, id est, de humano sensu, non de divino præscripto induxisse. Nam et cum de viduis

Variæ lectiones.

25 Utiq̃ue etiam *Seml. Leop.* 26 Sicut e contrario... et præcipit et accepto facit *Rig. Paris. Venet.* 27 Et arbitrium *omitt. Pam.* 28 Nostri *Rhen. Seml.* 29 Voluntate *Rhen. Seml.* 30 Nos quos vult ipse et velle est *Seml.* 31 Dei voluntatem. Ut dicam *Seml. Rhenan.* 32 Ejus *Rhen. Seml.* 33 Obedientiam *cod. Wouw. Leop.* 34 Volens te vergi sinit quod Deus *Rhen. Seml.* volens devertis in id quod *Fran. Paris. Pam.* 35 Invitos *Seml.* 36 Temperare *Rhen. Seml.* 37 Ut et sibi subjungat *Fran. Venet. Rig.* 38 Possessionem *Rhen. Seml.* 39 Erit *Rhen. Seml.* 40 Probat *iid.* 41 Sapient *iid.* 42 A te impresse *ms. Wouw. Paris.* 43 Enim manifesto *Rhen. Seml.* 44 Nam si *ibid.* 45 In loco *ibid.* 46 Secunda species *Rhen. Seml.* 47 Non *abest ab iid.* 48 Vult nos Deus quædam placita *Rhen. Seml.* 49 Operatur patrocinatur *iid.* 50 Ista proponit *iid.* 51 Taxanda esse *iid.* 52 Quia alia *iid.* 53 Proinde habenda sunt *iid.* 54 Atque soli *omitt. Seml.* 55 Ostendo *Seml.* ostendendo *Pam. Wouw.* 56 Paravit te *Seml.* 57 Totum locum sic *e ms. corrigit Wouwer.* aliquam habet causam in illo cui — Vide quanta sit voluntas ea — consideranda ut non puræ voluntatis. Vult nos Deus sibi placita facere in quibus. — Si tamen et alia — magis vult. Nec dubium est ea nobis taxanda esse, quæ vult, cum ea, quæ minus vult, qui magis vult, perinde habenda sint, quasi nolit. Nam ostendendo. 58 *Rhen. Seml.* usque distinguunt promereris. Quod ac simul continuo legunt respuendo ex parte. 59 Cogitur *Rhen. Seml.* 60 Negavimus *iid.* 61 Voluntatem *abest a Rhen.* 62 Scindi *Rhen.* 63 Voce *Rhen. Seml.*

Commentarius.

(4) Ex indulgentia est. Locum scilicet Apostoli I C. VII detorquet: Hoc autem dico secundum indul-

gentiam, non secundum imperium. Quod etiam idem præstat lib. de Monog. c. 3. Læ Pa.

et ⁶⁴ innuptis definiit uti nubant, si continere non possunt, quia *melius sit nubere quam uri*; conversus ad ⁶⁵ alteram speciem : *Nuptis autem denuntio, inquit, non quidem ego, sed Dominus (I Cor. vii, 10).* Ita ostendit, ex tralatione ⁶⁶ personæ suæ in Dominum, id quod supra dixerat, non ex Domini persona, sed ex sua pronuntiassse. *Melius est nubere* ⁶⁷ *quam uri.* Quæ vox licet ad eos pertineat, qui innupti ⁶⁸, vel vidui ⁶⁹ a fide deprehenduntur; quia ⁷⁰ tamen omnes eam ad ⁷¹ nubendi licentiam amplectuntur, velim pertractare, ⁷² quale bonum ostendat, quod melius est pœna (5) : quod non potest videri bonum, nisi pessimo comparatum; ut ideo bonum sit nubere, quia deterius est ardere. Bonum ista est ⁷³, si perseveret nomen obtinens sine comparatione, non dico mali, sed etiam boni alterius : ut et si bono alii comparatur et alio adumbratur ⁷⁵, nihilominus remaneat in boni nomine. Cæterum, si per mali conditionem ⁷⁵ cogitur bonum dici, non tam bonum est quam genus mali inferioris, quod a superiore malo obscuratum ad nomen boni impellitur ⁷⁶. Aufer denique conditionem comparationis, ut non dicas : *melius est nubere quam uri*; et quæro, an dicere audeas : *melius est nubere*; non adjiciens quid sit id, quod melius est. Ergo quod non melius, utique nec bonum; quia abstulisti et removisti conditionem comparationis, quæ dum melius illud facit, ita bonum haberi ⁷⁷ cogit. Melius est nubere quam uri; sic accipiendum est, quomodo ⁷⁸ melius est uno oculo quam duobus carere; si tamen a comparatione discedas, non erit melius unum oculum habere, quia nec bonum ⁷⁹. Nemo igitur caplet ex hoc capitulo defensionem, **¶** ⁸⁰ quod proprie ad innuptos et viduos ⁸⁰ spectat, quibus nulla adhuc conjunctio numeratur. Quanquam ostenderim etiam illis intelligendam ⁸¹ esse permissi conditionem.

CAPUT IV.

Cæterum, de secundo matrimonio scimus plane

Variæ lectiones.

⁶⁴ Et deest in Rhen. ⁶⁵ Aliam Rhen. Seml. Pam. ⁶⁶ Extra rationem Rhen. Seml. ⁶⁷ Nubi impersonaliter Rhen. Paris: ⁶⁸ Nupti Rhen. ⁶⁹ Viduæ Rhen. Seml. a fido depreh. absunt ab iisd. ⁷⁰ Qui Pam. Rhen. Seml. ⁷¹ Ad abest iisd. ⁷² Retractare Rig. ⁷³ Si per se nomen hoc obtinet Rhen. Pam. Seml. ⁷⁴ Comparatur et ab illo adumbratur cod. Wouw. ⁷⁵ Per mali collationem Seml. Rhen. ⁷⁶ Impellitur, auferendique dictionem comparationis iisd. ⁷⁷ Ita bonum, ita habere cogit iisd. ⁷⁸ Ac si iisd. ⁷⁹ Quam et bonum iisd. ⁸⁰ Nuptos et viduas Rhen. Seml. ⁸¹ Numerandam? ⁸² In collecto Rhen. Seml. Pam. ⁸³ Et innuptorum, hæc verba desunt ibid. ⁸⁴ Hæc ultima verba desunt apud Rhen. et Seml. ⁸⁵ Inducit alii.

Commentarius.

(5) *Quale bonum ostendat, quod melius est pœna.* Certissimum est priscis illis temporibus virginitatem pluris habitam, nuptiasque, si conferrentur cum ea, malum quoddam videri, licet revera non esset. Hujus opinionis fundus præter laudabilem eo tempore continentiam, locus Apostoli, *melius est nubere quam uri.* Quod ita a veteribus illis explicatum est, quasi dixisset Paulus, melius esse uno oculo carere quam duobus. Beatus ipse Hieronymus qui in Jovinianum styllum acuerat, eo quod inter cetera deliria virginitatem et nuptias pari merito donaret, eam aliquando sequi videtur hujus scriptoris mentem; is tamen epist. de Monog., ad Age

A Apostolum pronuntiassse, *Solutus es ab uxore, ne quæsieris uxorem : sed si duxeris, non delinquis.* Perinde tamen et hujus sermonis ordinem, de consilio suo, non de divino præcepto introducit. Multum autem interest inter Dei præceptum, et consilium hominis. *Præceptum Domini, inquit, non habeo; sed consilium do, quasi misericordiam consecutus a Domino fidelis esse.* Cæterum, neque in Evangelio, neque in ipsius Pauli Epistolis, ex præcepto Dei invenias permissam matrimonii separationem. Unde unum habendum confirmatur; quia quod a Domino permissum non invenitur, id ignoscitur. Adde quod et hæc ipsa humani consilii interjectio quasi jam in recogitationem excessus sui passa, statim se refrenat et revocat, cum subjungit : *Veruntamen hujusmodi, pressuram carnis habebunt; cum parcere se eis dicit; cum tempus in collectum* ⁸² *esse adjicit, quo oporteat etiam habentes matrimonia pro non habentibus agere : cum sollicitudinem nuptorum et innuptorum* ⁸³ *committit.* Per hæc enim docens, cur non expediat nubere, dissuadet ab eo quod supra indulserat. Et hoc de primo matrimonio; quanto magis de secundo? Cum vero nos ad exemplum suum hortatur (6), utique ostendens quid nos velit esse, id est continentes, pariter declarat quid nos esse nolit, id est incontinentes ⁸⁴. Ita et ipse cum aliud vult, id quod non vult nec sponte nec veritate permittit. Si enim vellet, non permisisset, imo imperasset. Sed ecce rursus (I Cor. vii), mulierem marito defuncto dicit nubere posse (7), si cui velit, **C** *tantum in Domino. At enim felicius erit, inquit, si sic permanserit secundum meum consilium. Puto autem, et ego Dei spiritum habeo.* Videmus duo consilia, quo supra nubendi veniam facit, et quo postmodum continentiam nubendi indicit ⁸⁵. Cui ergo, inquis, adsentabimur? Inspice, et lege. Cum veniam facit, hominis prudentis consilium adlegat. Cum continentiam indicit, Spiritus sancti consilium affirmat. Sequere admonitionem cui divinitas patrocinatur. **¶** Spiritum quidem Dei etiam fideles

D ruchiā fatetur secundas, atque enim tertias nuptias, si necesse forent, ab Apostolo concessas incontinentibus. LE PR.

(6) *Cum vero nos ad exemplum suum hortatur.* Facit etiam hic locus pro continentia B. Apostoli Pauli a nuptiis. PAM.

(7) *Sed ecce rursus, mulierem defuncto marito dicit nubere posse.* Hic adhuc satis moderate agit Auctor, non prorsus prohibens digamiam, sed feliciorē probans monogamiam : quare et B. Hieronymus fatetur his verbis Apostolum secundas et tertias nuptias concedere in Domino. PAM.

habent, sed non omnes fideles Apostoli. Cum ergo A qui se fidelem dixerat ⁸⁶, adjecit postea, Spiritum Dei se habere, quod nemo dubitaret etiam de fidei; idcirco id dixit, ut sibi Apostoli fastigium redderet. Proprie enim Apostoli Spiritum sanctum habent in operibus prophetiæ et efficacia virtutum, documentisque linguarum ⁸⁷, non ⁸⁸ ex parte, quod cæteri. Ita Spiritus sancti auctoritatem ad eam ⁸⁹ speciem adire fecit, qui nos magis obsequi voluit: et factum est jam non consilium divini Spiritus, sed pro ejus majestate præceptum.

CAPUT V.

Ad legem semel nubendi dirigendam ⁹⁰, ipsa origo humani generis patrocinator, contestatus quid Deus in primordio ⁹¹ constituerit, in formam posteritati recensendam ⁹².

Nam cum hominem figurasset ⁹³, eique parem necessariam prospexisset, unam de costis ejus mutuatus, unam illi feminam finxit; cum utique nec artifex, nec materia defecisset, plures costæ in Adam, et infatigabiles manus in Deo, sed non plures uxores apud Deum, et ideo homo Dei, Adam, et mulier Dei Eva, unis inter se nuptiis functi sunt ⁹⁴. Formam hominibus Dei, de originis auctoritate, et prima Dei voluntate sanxerunt. Denique, *Erunt duo*, inquit, *in carne una*; non tres, neque quatuor. Alioquin jam non una caro, nec duo in unam carnem. Tunc ⁹⁵ erunt, si conjunctis et concretio in unitatem semel fiat. Si vero rursus aut sæpius, jam una esse desiit; et erunt non duo in unam carnem, sed una plane costa ⁹⁶ in plures. At quam Apostolus in Ecclesiam et Christum interpretatur, *erunt duo in unam carnem*, secundum spirituales nuptias Ecclesiæ et Christi (unus enim Christus, et una ejus Ecclesia), agnoscere debemus duplicatam et exaggeratam esse nobis unius matrimonii ⁹⁷ legem, tam secundum generis fundamentum, quam secum dum Christi sacramentum. De uno matrimonio censemur utrobique, et carnaliter in Adam, et spiritaliter in Christo. Duarum nativitatum unum est monogamiæ præscriptum. In utraque degenerat, qui de monogamia exorbitat. Numerus matrimonii a maledicto viro cœpit. Primus Lamech, duabus maritatus, tres in unam carnem effecit.

Variæ lectiones.

⁸⁶ Quod fidelem dixerit *Rhen. Pam. Seml.* ⁸⁸ Atque documentorum linguam. ⁸⁸ Quasi addit *Rhen.* ⁸⁹ Ancoritate ad eam *Rhen. Seml.* ⁹⁰ Dirigam *Pam Rhen. Seml.* ⁹¹ Ab initio *ibid.* ⁹² Recensendum *al.* ⁹³ Figulasset alii scribunt. ⁹⁴ Nuptiis functi formam hominibus Dei, etc. *Rigal.* ⁹⁵ Jam non una caro tunc erunt, si conjunctio, etc. *Jun.* ⁹⁶ Caro *Seml. Rhen.* ⁹⁷ Legem abest a *Pam. Rhen. Seml.* ⁹⁸ Abolescit *Pam. Rhen. Seml.* ⁹⁹ Repastinationis *idem.* ¹ Fines contrahuntur *absunt Venet.* ² Postera *Rhen. Seml. Leop.* ³ Posteris *Rhen.* ⁴ Uni Christo *Fron. Paris. Gelen. in Christo Seml.* ⁵ Structius *Rhen. Seml. strictius Fran. Lat.*

Commentarius.

(8) *Sed et benedicti, inquit, Patriarchæ.* Libro ad martyras: « Inter carnis alimenta benedicti martyres designati. » Quem loquendi usum habes etiam lib. iv de Vita B. Martini:

Et Fortunati benedicti, matyris urnam. *Lx Pa.*

(9) *Innumerum nubere.* Ipse alibi dixit: *Plurifariam matrimoniis uti.* *Rig.*

(10) *Si adhuc typi, futuri alicujus sacramenta,*

CAPUT VI.

Sed et benedicti, inquit, patriarchæ (8) non modo pluribus uxoribus, verum etiam concubinis conjugia miscuerunt. Ergo propterea nobis quoque licebit innumerum nubere (9)? Sane licebit si adhuc typi futuri alicujus sacramenta (10) supersunt, quos nuptiæ tuæ figurent; vel si etiam nunc locus est vocis illius: *Crescite et multiplicamini*, id est, si nondum alia vox supervenit, *tempus jam in collecto esse, restare ut et qui uxores habent, tanquam non habentes agant*; utique enim continentiam indicens, et comescens concubitum, seminarium generis, abolefecit ⁹⁸ *crescite* illud et *multiplicamini*. Ut opinor autem, unius et ejusdem Dei utraque pronuntiatio et dispositio est: qui tum quidem in primordio sementem generis emisit, indultis conjugiorum habenis, donec mundus repleretur, donec novæ disciplinæ materia proficeret; nunc vero sub extremitatibus temporum compressit quod emiserat, et revocavit quod indulserat, non sine ratione prorogationis primordio, et pastinationis ⁹⁹ in ultimo. Semper initia laxantur, fines contrahuntur ¹. Propterea sylvam quis instituit, et crescere sinit, ut tempore suo cædat. Sylva erit vetus dispositio, quæ ab Evangelio novo deputatur, in quo et (*matth. xxi*) *securis ad radices arboris posita est*. Sic et *oculum pro oculo, et dentem pro dente*, jam senuit, ex quo juvenuit (*Rom. xii. 17*) *malum pro malo nemo reddat*. Puto autem etiam in humanas constitutiones atque decreta posteriora ² pristinis prævalere.

CAPUT VII.

Cue autem de pristinis exemplis non ea potius agnoscamus, ~~999~~ quæ cum posterioribus ³ communicant, de disciplina et forma vetustatis ad novitatem transmittunt? Ecce enim in veteri lege animadverto castratam licentiam sæpius nubendi. Cautum in Levitico: *Sacerdotes mei non plus nubent* (*Levit. xxi, 14*). Possum dicere, etiam illud plus esse quod semel non est (11). Quod non unum est, numerus est. Denique, post unum incipit numerus. Unum autem est omne quod semel est. Sed Christo ⁴ servabatur, sicut in cæteris, ita in isto quoque legis plenitudo. Inde igitur apud nos plenius atque instructius ⁵ præscribitur, unius matrimonii esse oportere (*Tit. i, 6*) qui

supersunt. Sic legitur in exemplari, neque aliter legit Hieronymus *Ep. ad Gerontium de Monog.* Typos sive figuras nuncupat sacramenta futurorum, signa sacra, signa a Deo præmissa futuri alicujus. *Rig.*

(11) *Possum dicere, etiam illud plus esse quod semel non est.* Etenim semel, ut notat Asconius in Verr., « ex eodem sensu est, inquit, quod semel in ita risisse Crassum scribit Lucilius, et semel in vita pertimuisse Verrem Tullius. » *Rig.*

alleguntur ⁶ in ordinem sacerdotalem. Usque adeo quosdam memini digamos loco dejectos. Sed dices : Ergo cæteris licet quos excipit ⁷. Vani erimus, si putaverimus quod sacerdotibus non liceat, laicis licere. Nonne et laici sacerdotes sumus? Scriptum est : *Regnum quoque nos et sacerdotes Deo et Patri suo fecit* (Apoc. I, 6). Differentiam inter ordinem et plebem constituit Ecclesiæ auctoritas, et honor per ordinis concessum sanctificatus. Adeo ⁸ ubi ecclesiastici ordinis non est consensus (12), et offers, et tinguis, et sacerdos es ⁹ tibi solus (13). Sed ubi tres. Ecclesia est, licet laici. Unusquisque enim ¹⁰ sua fide vivit, nec est personarum acceptio apud Deum; quoniam non auditores legis justificantur ¹¹ a Deo, sed factores, secundum quod et Apostolus dicit (Rom. II, 11, 13). Igitur si habes jus sacerdotis in temetipso, ubi necesse est; habeas oportet etiam disciplinam sacerdotis, ubi necesse sit habere jus sacerdotis. Digamus tinguis (14) ? digamus offers ¹² ? Quanto magis laico digamo capitale est agere pro sacerdote ¹³, cum ~~923~~ ipsi sacerdoti digamo facto auferatur agere sacerdotem ¹⁴! Sed necessitati, inquis, indulgetur. Nulla necessitas excusatur, quæ potest non esse. Noli denique digamus deprehendi, et non committis in necessitatem administrandi ¹⁵ quod non licet digamo. Omnes nos Deus ita vult ¹⁶ dispositos esse, ut ubique sacramentis ejus obeundis ¹⁷ apti simus. Unus Deus, una fides una et disciplina ¹⁸. Usque adeo, nisi et laici ea observent, per quæ presbyteri alleguntur, quomodo

A erunt presbyteri, qui de laicis alleguntur? Ergo pugnare ¹⁹ debemus ante laicum jussum a secundo matrimonio abstinere ²⁰, dum presbyter esse non alius potest, quam laicus qui ²¹ semel fuerit maritus ²².

CAPUT VIII.

Liceat nunc denuo nubere, si omne quod licet bonum est. Idem Apostolus exclamat : *omnia licent, sed non omnia prosunt* ²³ (I Cor. VI, 12). Quod non prodest, oro te, bonum potest dici ? Si licita sunt et quæ non pro salute, ergo et quæ non bona sunt, licita sunt. Quid autem magis velle debebis, quod ideo ²⁴ bonum est, quia licet, an quod ideo quia prodest? Multum existimo esse inter licentiam et salutem ²⁵. De bono non dicitur ²⁶, licet, quia bonum permitti non expectat, sed adsumi. Permittitur autem quod, an bonum sit, in dubio est, quod potest etiam non permitti, si non habeat aliquam sui causam primam. Propter incontinentiæ periculum permittitur nubere secundo; quia nisi licentia alicujus non bonæ rei subjaceret, non esset in quo probaretur qui divini voluntati, et quæ suæ potestati obsequeretur; quis nostrum utilitatis præsentiam ²⁷ sectetur (15), et quis occasionem licentiæ amplectetur. Licentia plerumque tentatio est disciplinæ, quoniam ~~924~~ disciplina per tentationem probatur, tentati per licentiam operatur. Ita fit, ut *omnia liceant sed non omnia expediant*; dum tentatur cui permittitur, et judicatur ²⁸ dum in permissione tentatur. Licebat et apostolis nubere, et uxores circumducere (16)

Variæ lectiones.

⁶ Ita Rig.: Rhen. editio. quos alleget; edit. Fran. quos allegi liceat; cod. Wouw.: quos allegi in ord, fac. oportet; leg. fortasse: quos allegerint in ordinem sacerdotalem Leop. ⁷ Licet cum quibus non liceat excipit vani Rhen. licet cum, quibus non liceat excipit Pam. licet c. q. n. l. non excipit vani Par. ⁸ Adeo Rhen. sanctificatus ideo ubi cod, Wouw. adeo ubi Fran. Par. Venet. a Deo Pam. Seml. sanctificatus. Adeo Leop. ⁹ Sic Rig. qui est tibi Pam. Fran. Paris. ¹⁰ De sua fide Rhen. Pam. Seml. ¹¹ Justificabuntur Rhen. Pam. ¹² Tinguas offers cod. Wouw. ¹³ Vitiose prima ed. Rhen. laico dicat quo apud salutem sic et Fran. ad salutem erit. Pam. habet quanto magis laico dicat quod ad salutem erit. ¹⁴ Prima Rhen. legeb. sacerdoti dicitur quove facto communicatur (pro quo Lat. reposuit excommunicatur) actione sacerdotis; Pam. legeb., qui eo facto communicatur actione sacerdotis. ¹⁵ Necessitate administrantes Fran. ¹⁶ Voluit Rhen. Pam. ¹⁷ Sanctioni ejus obeundæ al. sanctiones ejus obeund. Pam. ¹⁸ Ita edidit Rigalt. cæteri vel omiser. vel nihil. habent. sani. ¹⁹ Perferre Rhen. Fran. Paris. præferre Pam. Fran. proferre cod Wouw. ²⁰ Retinere Pam. Seml. continere cod. Wouw. ²¹ Qui abest. a Seml. ²² Maritalis Rhen. Seml. Pam. ²³ Pro salute Rhen. Pam. Seml. ²⁴ Ergo. Rhen. Pam. ²⁵ Utilitatem edit. i Venet. cæteri salutem. ²⁶ Non vincis scilicet Rhen ²⁷ Præstantiam forte Rig. ²⁸ Cui permittitur et vinci ms. Wouw.

Commentarius.

(12) *Ubi ecclesiastici ordinis non est consensus.* Hunc ordinem constare episcopis, presbyteris, et diaconis dixit lib. de Baptismo: itaque diaconi in tertio sacerdotio constituti; presbyteri in secundo: apices et principes omnium episcopi: unde et summi sacerdotes, et simpliciter sacerdotes. Presbyteri autem secundi sacerdotes, sive, ut est apud Sidonium, antistites ordine in secundo. Denique laici, sive plebeii, sive plebs, cæteri omnes in Ecclesia nondum ulla dignitate suffulti, ut loquitur Optatus Milevitanus, lib. I, qui et lib. II, ministros subjicit diaconis: « Certa membra sua, inquit, habet Ecclesia: episcopos, presbyteros, diaconos, ministros, et turbam fidelium. » Qui turbæ et consessui præerat, communi vocabulo dicebatur præses, sive præsidens, et præpositus δ προεστώς. Rig.

(13) *Et offers, et tinguis, et sacerdos es tibi solus* Sic omnino habet exemplar Agobardi. Hæc autem obscura videntur non advertentibus

D quid offerendi verbo, quid oblationum, quid orationum, quid sacrificiorum, quid denique sacramentorum vocabulis Tertullianus significare soleat. Ea vero cuncta ex Indice Glossarum colligantur. Rig.

(14) *Digamus tinguis!* Qui digami erant, Ecclesia hos non admittebat ad sacerdotium, neque etiam χρίσαν λαγνόν, hos non sinit Ecclesia præsidere, inquit hic idem lib. I ad Uxorem, c. 7. Le Pa

(15) *Quis nostrum utilitatis præsentiam sectetur.* Forte presentiam, quod vocabulum alibi usurpat, cum id significat quod est conducibilis. Rig.

(16) *Licebat et apostolis nubere uxores circumducere.* Eas habebant pro sororibus, ut Strom. III, docet Clemens Alex.: unde Lutheranus conatus abiit in fumos, qui ex Tertulliano conjugium clericorum astruere nituntur. Post Magdeburgenses, Calixtus insignis Lutheranus hoc tuendum suscepit, librumque prægrandem edidit de conjugio clerico-

(I Cor. vi, 12); liceat et de Evangelio ali. Sed qui jure hoc usus non est in occasionem, ad exemplum nos suum provocat, docens in eo esse probationem, in quo licentia experimentum abstinentiæ præstruxit ²⁹.

CAPUT IX.

Si penitus sensus ejus interpretemur, non aliud dicendum erit secundum matrimonium, quam species stupri. Cum enim dicat, maritos hoc in sollicitudine habere, quemadmodum sibi placeant; non utique de moribus (nam bonam sollicitudinem non sugillaret); et de cultu, et ornatu, et omni studio formæ, ad illecebras movendas ³⁰ sollicitos intelligi velit; de forma autem et cultu placere carnalis concupiscentiæ ingenium sit, quæ etiam stupri causa est: ecquid videtur tibi stupri affine esse secundum matrimonium, quoniam ea in illo deprehendo quæ stupro competunt? Ipse Dominus ³¹: *Qui viderit, inquit, mulierem ad concupiscendum, jam stupravit eam in corde suo* (Matth. v, 28). Qui autem eam ad ducendum viderit, minus an plus fecit ³² (17)? Quid, si etiam duxerit? quod non faceret, nisi et ad ducendum concupisset, et ad concupiscendum vidisset. Nisi si potest duci uxor, quam non videris nec concupieris ³³. Multum sane interest, maritus an cælebs aliam concupiscat ³⁴. Omnis mulier etiam cælibi alia est ³⁵, quandiu aliena; nec per aliud tamen fit marita, nisi per quod et adultera. Leges videntur matrimonii et stupri differentiam facere per diversitatem illiciti, non per ³⁶ conditionem rei ipsius. Alioquin quæ ³⁶ res et viris et feminis omnibus adest ³⁷ ad matrimonium et stuprum? commistio carnis scilicet, cujus concupiscentiam Dominus ³⁸ stupro adæquavit. Ergo, inquis, jam et primas, id est, unas nuptias destruis. Nec immerito, quoniam et ipsæ ex eo constant, quo et stuprum. Ideo optimum est homini mulierem non attingere, et ideo virginis principalis san-

ctitas, quia caret stupri affinitate. Et cum hæc etiam de primis et unis nuptiis prætendi ad causam continentia possint, quanto magis secundo matrimonio recusando præjudicabunt ³⁹! Gratus esto, si semel tibi indulsit Deus nubere; gratus autem eris, si iterum indulsisse illum tibi nescias. Cæterum, abuteris indulgentia, cum sine modestia uteris. Modestia a modo intelligitur. Non tibi sufficit de summo illo immaculatæ ⁴⁰ virginitatis gradu in secundum recidisse ⁴¹ nubendo; sed in tertium adhuc devolveris, et in quartum, et fortassis in plures, postquam in secunda statione continens non fuisti: quia nec prohibere plures nuptias voluit, qui de secundis provocandis retractavit. Nubamus igitur quotidie, et nubentes ab ultimo die deprehendamus tanquam Sodoma et Gomorrha: quo die, Væ illud super prægnantes [adimplebitur ⁴²,] id est, super maritos et incontinentes: de nuptiis enim uteri, et ubera, et infantes. Et quando finis nubendi? Credo post finem vivendi (18).

CAPUT X.

Renuntiemus carnalibus, ut aliquando spiritalia retractemus ⁴³. Rape occasionem, etsi non exoptatissimam, attamen opportunam, non habere cui debitum solveres, et a quo exsolvereris: desiisti esse debitor. O te felicem! dimisisti debitorem; sustine damnum ⁴⁴. Quid si, quod diximus damnum, lucrum sentias? Per continentiam enim negotiaberis magnam substantiam sanctitatis; parcimonia carnis ⁴⁵, spiritum adquires. Recogitemus enim ipsam conscientiam nostram, quam alium se homo sentiat: cum forte a sua femina cessat, spiritaliter sapit. Si ⁴⁶ orationem facit ad Dominum, prope est cælo. Si scripturis incumbit, totus illic est. Si psalmum canit, placet sibi. Si dæmonem adjurat, confidit sibi. Ideo Apostolus temporalem purificationem orationum commendanda-

Variæ lectiones.

²⁹ Abstinentiam præstruxit Jun. præstruxerit cod. Wouw. ³⁰ Moliendas Seml. ed. Venet. ³¹ Interim Dominus ipse Rhen. Fran. Par. Pam. ³² Minus perfecit Fran. Par. minus par fecit Rhen. ³³ Elsi non videris, concupieris saltem, cum ipsam ducere cœperis Rhen. Par. et al. ³⁴ Maritus ab zelo non concupiscens Fran. Paris. multum sane abest maritus ab zelo Pam. ³⁵ Mulier zelvira est Pam. Par. Fran. ³⁶ Quæ abest a Pam. Rhen. Seml. ³⁷ Eadem imponit, est enim et matr. Fran. Par. Pam. ³⁸ Scilicet certandum cujus concupiscentia nos Pam. ³⁹ Prævidebuntur Rhen. Pam. ⁴⁰ Junxere Rhen. sinceræ conficiebat id. inuoræ Pam. Par. ⁴¹ Deliquisse Rhen. Pam. Hoc verb. intulit Rig. ⁴² Fructificemus Rig. ⁴³ Simile damnum Rhen. Pam. ⁴⁴ Carnis servientis Fran. Par. carni sævienti Jun.

Commentarius.

rum. In eo autem errore deprehenduntur Socrates et Sozomeus qui Nicænum concilium aiunt liberum reliquisse clericis conjugium, quod quam falsum sit docet canon tertius, ἀπαγορεύειν καθόλου ἡ μεγάλη Σύνοδος μήτε ἐπισκόπων, μήτε πρεσβυτέρων, μήτε διακόνων: μήτε ὅπως τινὲς τῶν ἐκ κλήρου εἶναι συνείσαστον εἶναι· πλὴν εἰ μὴ ἄρα μῦτέρα ἢ ἀδελφὴν, ἢ θείαν, ἢ ἀμόνα πρόσωπα πάσαν ὑποψίαν διατίφειν. Omnino prohibuit, magna synodus, ne episcopus, neque presbyter, neque diaconus, neque ulli ordinis ecclesiastici extraneam habere, prætermatrem aut sororem aut amitam, aut eas tantum personas quæ a suspitione omni essent immunes. Idem habes can. 3, conc. Carthag. et ex jure civili l. sacris. can. 45,

D c. de episc. et cler. Læ Pa.

(17) Minus an plus fecit? In exemplari legitur, minus amplius fecit. Forte autem vocula an cum sequenti coaluit affinitate soni, minus an amplius fecit.

(18) Credo post finem vivendi. Sic legebat Hiero, nymus, Epist. ad Gerontiam, non ut in vulgatis editionibus: « Post finem subaudi. Adhinniamus, inquit, ad omnes, feminas, et in exemplum Sodomæ et Gomorrhæ, ab ultimo die deprehendamus vendentes et ementes, et nubentes et nupti tradentes, ut tunc sit finis cujgii, quando terminus vitæ. » Rig.

rum causa adjecit [(19); ut sciremus, quod ad tempus prodest ⁴⁶ semper nobis exercendum esse, ut semper prosit. Quotidie ⁴⁷, imo omni momento oratio hominibus necessaria est, utque et continentia, postquam oratio necessaria est. Oratio de conscientia procedit. Si conscientia erubescat ⁴⁸, erubescit oratio. Spiritus deducit orationem ad Deum. Si spiritus reus apud se sit conscientiae erubescens, quomodo audebit orationem ducere ab illa ⁴⁹, de qua erubescit et ipse suffunditur sanctus minister? Etenim est prophetica vox veteris Testamenti: *Sancti eritis, quia Deus sanctus* (Levit. XI, 44, seq.; XIX; 2; I Petr., I, 16); et rursus: *Cum sancto sanctificaberis, et cum viro innocente innocens eris, et cum electo electus* (Psal. XVIII, 26). Debemus enim ita ingredi in disciplina Domini, ut dignum est, non secundum carnis calentes concupiscentias ⁵⁰. Ita enim et Apostolus dicit, quod sapere secundum carnem mors sit; secundum spiritum vero sapere vita aeterna sit in Christo Jesu Domino nostro (20). Si hæc obfusio ⁵¹, etiam cum in unis nuptiis res carnis exercetur, Spiritum sanctum avertit, quanto magis cum in secundo matrimonio agitur?

CAPUT XI.

Duplex enim rubor est; quia in secundo matrimonio duæ uxores eundem circumstant maritum; una spiritu, alia in carne: neque enim pristinam poteris odisse, cui etiam religiosiorem ⁵² reservas affectionem, ut jam receptæ apud Dominum, pro cuius spiritu postulas, pro qua oblationes annuas reddis. Stabis ergo ad Dominum cum tot uxoribus, quot in oratione commemoras? et offeres pro duabus? et commendabis ⁵³ illas duas per sacerdotem de monogamia, ordinatum, aut etiam de virginitate sancitum, circumdatum virginibus ac univiris, et ascendet sacrificium ⁵⁴ tuum libera fronte? et inter cæteras voluntates bonæ mentis, postulabis tibi et uxori castitatem?

Variæ lectiones.

⁴⁶ Purificationi orationem commendavit causatus id q. a. t. permiserat Pam. Par. Fran. ⁴⁷ Cod. Wouweri: Quot., imo si omni mom. Rig.: Quotidie, omni mom. al.: si quot., omni mom. ⁴⁸ Cod. Wouweri: si conscientia erubescit. Rig. conscientiae erubescens. ⁴⁹ Cod. Agobardi: orat. deducere ab aliare. Verba. de qua—minister Rig. solus refert. ⁵⁰ Rhen. alique: ut Deo dignum fructum, non sec. carnis ex squalentio conc. Rig. calentes concupiscentias Par. f. squalentes. Jun. ⁵¹ Obfusio Fran. Par. Pahu. ⁵² Cariorem Jun. clariorem Fran. Par. ⁵³ Commemorabis Fran. Par. ⁵⁴ Communiendas Rig. ⁵⁵ Christianis leonem Rig. ⁵⁶ Si nolens ux. Ciaccon. si nolis, si uxorem Paris. Pam.

Commentarius.

- (19) Ideo Apostolus temporalem purificationem orationum commendandarum causa adjecit. Religiosas nuptiarum inducias significat. Et aliquid ejusmodi etiam apud Gentiles fuisse testatur illud Juvenalis, in sexta sat.;

Ille petit veniam, quotiens non abstinet uxor
Concubitu, sacris observandisque diebus. Rig.

(20) Vita aeterna sit in Christo Jesu Domino nostro. Post hæc verba in antiquissimo exemplari leguntur pluscula, quæ rejecta fuisse videntur, ob

CAPUT XII.

Scio quibus cassationibus coloremus insatiabilem carnis cupiditatem: prætendimus necessitates adminiculorum, domum administrandam, familiam regendam, loculos, claves custodiendas, lanificium dispensandum, victum procurandum, curas domesticas ⁵⁴. Scilicet solis maritorum domibus bene est. Perierunt cœlibum familiæ, res spadonum, fortunæ militum, aut peregrinantium sine uxoribus. Non enim nos et milites sumus? eo quidem majoris disciplinæ, quanto tanti imperatoris. Non et nos peregrinantes in isto sæculo sumus? Cur autem ita dispositus es, o christiane, ut sine uxore non possis? Nunc et consors onerum domesticorum necessaria est. Habe aliquam uxorū spiritalem, adsume de viduis, fide pulcrā, paupertate dotatā, ætate signatā: bonas nuptias feceris. Hujusmodi uxores etiam plures haberi Deo gratum est. Sed posteritatem recogitant christiani, quibus crastinum non est. Hæredes Dei servus desiderabit, qui semetipsum de sæculo exhæredavit? Et ideo quis repetat matrimonium, si de pristino non habeat liberos? Habebit itaque hoc primum, ut diutius velit vivere, ipso apostolo festinante ad Dominum? Certe expeditissimus in persecutionibus, constantissimus in martyriis, promptissimus in communicationibus, temperantissimus in acquisitionibus: postremo securus morietur, relictis filiis forsitan qui illi parentent. Numquid ergo hujusmodi et reipublicæ prospectu aguntur, ne civitates deficiant, si soboles non exerceantur: ne leges, ne jura, ne commercia delabantur; ne templa derelinquantur; ne non sint qui adclament: CHRISTIANI AD BESTIAS ⁵⁵. Hæc enim audire desiderant, qui filios quærant. Sufficiant ad consilium viduitatis vel ista, præcipue apud nos, importunitas liberorum, ad quos suscipiendos legibus compelluntur homines; quia sapiens quique nunquam ⁵⁶ libens filios desiderasset. Quid ergo facies si novam ⁵⁶ uxorem de tua conscientia impleveris? dissolvas medicamini-

nimias laudes Priscæ illius Montanicæ, cujus et verba citantur. Reddimus hic tamen, quo magis miremur hominem tantum etiam talibus decipi potuisse. Rig. — Rig. in suo mscr. hæc inserta reperit, quæ non dubitat Aug. Neander quin ab ipso Tertull. sint scripta: « Item per sanctam prophetidem Priscam ita evangelizatur, quod sanctus minister sanctimoniam noverit ministrare. Purificanti enim concordat, ait, et visiones vident et ponentes faciem deorsum etiam voces audiri manifestas, tam salutare quam et occultas. »

bus conceptum ⁵⁷ ? Puto nobis non magis licere nascentem necare, quam natum. Sed fortasse illo tempore pręgnantis uxoris, remedium tantę sollicitudini ⁵⁸ a Deo petere audebis (21), quod in te positum recusasti. Aliqua, opinor, sterilis prospicietur, jam vel frigidioris ætatis. Satis consulte, et in primis fideliter. Nullam enim credidimus, Deo volente, sterilem aut anum enixam; quod adeo magis evenire potest, si quis pręsumptione hujus providentię suę Dei æmulationem provocarit. Scimus denique quemdam ex fratribus, cum, propter filiam suam, secundo matrimonio sterilem captasset uxorem, tam iterum patrem factum, quam et iterum maritum.

CAPUT XIII.

Ad hanc meam cohortationem ⁵⁹, frater dilectissime, accedunt etiam sæcularia exempla (22), quę sæpe nobis etiam in testimonio posita sunt, cum quid bonum, et Deo placitum ab extraneis quoque agnoscitur, et testimonio oneratur. Denique, monogamia apud ethnicos ita in summo honore est, ut et virginibus legitime nubentibus univira pronuba (23) adhibeatur; et si auspicii causa, utique boni auspicii est. Item, ut in quibusdam solemnibus et officiis, prior sit univir locus. Certe flaminica nonnisi univira est, quę et flaminis lex est. Nam prior cum ipsi pontifici maximo iterare matrimonium non licet, utique monogamię gloria est: cum autem Dei sacramenta Satanas affectat, provocatio est nostra; imo suffusio, si pigri sumus ad continentiam Deo exhibendam, quam diabolo quidam præstant, nunc virginitate, nunc viduitate per-

Apetua ⁶⁰. Novimus virgines Vestę et Junonis apud Achaię oppidum, Apollinis apud Ephesos, et Minervę quibusdam locis. Novimus et continentes viros ⁶¹, et quidem tauri illius ægyptii antistites. Feminas vero Cereri Africanę; cui etiam sponte abdicato ⁶² matrimonio adsenescunt, aversantes exinde contactum masculorum ⁶², usque ad oscula filiorum. Invenit scilicet diabolus, post luxuriam, etiam castitatem perditricem ⁶³, quo magis reus sit Christianus, qui castitatem recusaverit conservatricem. Erunt nobis in testimonium et feminę quędam sæculares, ob univiratus obstinationem, famam consecutę: ut Dido ⁶⁴, quę profuga in alieno solo, ubi nuptias regis ultro optasse debuerat, ne tamen secundas experiretur, maluit e contrario uri quam nubere (24); vel illa Lucretia quę etsi ⁶⁵ semel per vim, et invita, alium virum passa est, sanguine suo maculatam ⁶⁶ carnem (26) abluit, ne viveret jam non sibi univira. Plura exempla curiosius ⁶⁷ de nostris invenias (26), et quidem tanto potiora, quanto facilius ⁶⁸ est vivere in castitate, quam pro ea mori; hoc est, animę id bonum misceri, quam non vivendo separari ⁶⁹. Quanti igitur et quantę in ecclesiasticis ordinibus de continentia censentur, qui ⁷⁰ Deo nubere maluerunt, qui carnis suę honorem restituerunt, quique ⁷¹ se jam illius ævi filios dicaverunt, occidentes in se concupiscentiam libidinis, et totum illud quod intra ⁷² paradysum non potuit admitti? Unde pręsumendum est hos, qui intra paradysum recipi volent, tandem debere cessare ab ea re, a qua paradysus intactus est.

Varie lectiones.

⁵⁷ Dissoluturus es medicamine *Fran. Par.* ⁵⁸ Tanta solitudinis *Rhen.* ⁵⁷ Contentionem *Fran. Par. Pam.* ⁶⁰ Qui antistant nunc virginitate, nunc vid. evirant *Fran.* ⁶¹ Cum autem Dei sit simius tantum Satanas ad perficiendum provocatio est nostri — quia diabolo — noverimus (noverim *Par.*) virgines Vestę apud Romam, et Junonis apud Achaiam, et Apollinis apud Delphos, et Minervę et Dianę omnibus locis. Noverimus (noveram *Par.*) continentes viros *cod. Wouw.* ⁶² Exinde adempto contactu *Fran. Par.* ⁶³ Lux castitatis *Fran. Par.* ⁶⁴ Aliqua Dido *Rig.* ⁶⁵ Ut *Fran. Par. et Rhen.* ⁶⁶ Maculata *Rhen.* certo *Rhen. Seml. Pam.* ⁶⁷ Inveniam *Rhen. Seml. Pam.* ⁶⁸ Quanto majus est *Rhen. Pam. Rig.* ⁶⁹ Quam vivendo separari animam a malo *Jun.* id bonum inseri, quam viventi separari. *Lat* quam non vivendo separari. Quantę et quę *cod. Wouw.* quam vivendo separari animam *Fran. Par.* ⁷⁰ Quę *Fran.* ⁷¹ Quęque *Fran.*

Commentarius.

(21) *Tantę sollicitudini a Deo petere audebis, etc.* Legi hunc locum, sed immutatis tantisper verbis: «Tanta sollicitudine petere audebis, quod in te positum recusabis? » Illud autem est quod ait Aristides de concord. ad Rhod. Ἀτοκον τοῖς θεοῖς ἐνοχλεῖν αὐτοῖς δὲ μὴ βούλεσθαι πράττειν ἃ γ' ἡμῖν εἶναι δοκεῖ τοῖς θεοῖς αὐτοῖς. *Ridiculum esse Deos fatigare, nolle tamen ea facere quę in nostra potestate sita esse, Dii ipsi norunt.* Sic objurgat Gręcos Demosthenes, Philipp. III, quod facerent quemadmodum ii qui grandinem jamjam cadeniem spectant, ab ea incolumes se optant, cum tamen nullus de ea avertenda laboret. *PE PR.*

(22) *Accedunt etiam sæcularia exemplaria.* Etiam apud eos qui pecudes et boves immolabant, in summa commendatione castitatem fuisse tradidit Porphyrius, ἀγνήν τε ταύτην κομίζοντα τὴν ἱερὴν δόξαν καὶ θεοῖς πεχαρισμένην. *RIG.*

(23) *Univira pronuba.* Pronuba, teste Donato, ex parte uxoris nuptiis pręeundis et comitandis præs-

erat: sicut auspex, cujus etiam hic meminit Auctor, ex parte viri, sic dictus quod suspicia sint dicta quasi avispicia pro nuptiis ex volatu avium captare soleret. *PAM.*

(24) *Maluit e contrario uri quam nubere.* Igne contrario scilicet amoris ignem exstinxit. *RIG.*

(25) *Maculatam carnem.* Animus enim immaculatus restiterat adulterio. Itaque splendide ac verissime dictum illud a declamatore quodam veteri: «Duo fuerunt, et unus adulterium commisit.» Pręclare autem Augustinus hujus facinoris gloriam elevans, ut vauam, ut humanam, ut minime christianam, non esse ait in ea specie quod tantopere laudetur. «Lucretia violata, inquit, Lucretiam castam interemit. Cur interfecitricem innocentis et castę tanta prædicatione laudatis?» *RIG.*

(26) *Plura exempla curiosius de nostris invenias.* Totam periodum hic representamus uti est in exemplari Agobardino. *RIG.*

Q. SEPT. FLOR. TERTULLIANI

LIBER

DE MONOGAMIA ⁽¹⁾.

ARGUMENTUM.

Montanum hic passim Paracletum nominat, hæreticumque negat, quamvis Cataphrygarum sectatorem. Mediam autem se viam tenere inter eos qui negant nuptias, et alios qui plures repetitas inducunt; adeoque Monogamiam tueri, docetque novam non esse hanc disciplinam, sed veterem et propriam Christianorum.

CAPUT PRIMUM,

Hæretici nuptias auferunt (2), Psychici ¹ ingerunt (3). Illi nec semel, isti non semel nubunt. Quid agis. lex Creatoris? Inter alienos spadones (4) et aurigas tuos (5) ² tandundem quereris de domestico obsequio, quantum de fastidio extraneo; proinde te **931** lædunt qui abutuntur, quemadmodum qui non utuntur. Verum neque continentia ejusmodi laudanda, quia hæretica est; neque licentia defendenda, quia psychica est. Illa blasphematur, ista luxuriat. Illa destruit nuptiarum Deum, ista confundit. Penes nos autem, quos spirituales merito dici facit agnitio ³ spiritualium charismatum, continentia tam religiosa est, quam licentia verecunda, quandoquidem ambæ cum Creatore sunt. Continentia legem nuptiarum honorat, licentia tempe-

A rat. Illa non cogitur; ista regitur. Illa arbitrium habet, hæc modum. Unum matrimonium novimus, sicut unum Deum. Magis honorem refert lex nuptiarum, ubi habet et pudorem. Sed Psychicis non recipientibus spiritum, ea quæ sunt spiritus non placent. Ita, dum quæ sunt spiritus non placent, ea quæ sunt carnis placebunt, ut contraria spiritui ⁴. Caro, inquit, adversus spiritum concupiscit, et spiritus adversus carnem (Galat. v, 17). Quid autem concupiscet caro, quam quæ magis carnis sunt? Propter quod et in primordio extranea spiritus facta est: Non, inquit (Gen. vi, 3), permanebit spiritus meus in istis hominibus in ævum, eo quod caro sint.

CAPUT II.

Itaque Monogamiæ disciplinam in hæresim exprobrant ⁵. Nec ulla magis ex causa Paracletum negare coguntur, quam dum existimant novæ disciplinæ institutorem, et quidem durissimæ ⁶ illis, ut ⁷ jam de hoc primum consistendum sit in generali retractatu. An capiat Paracletum aliquid tale docuisse, quod aut novum deputari possit adversus catholicam traditionem, aut onerosum adversus levem sarcinam Domini ⁸? De utroque autem ipse

Variæ lectiones.

¹ Physici Rhen. ² Urigas Priorius; origas sive perorigas conjicit Rig. ³ Agnitio abest Rhen. Fran. ⁵ Contraria spiritus Rhen. ⁵ Exprobrant Rhen. ⁶ Dirissimæ Rhen. ⁷ Et Rhen. ⁸ Domini abest. Rhen Par.

Commentarius.

(1) Aperte hoc libro, atque item sequentibus, Montani dogma tueri. Credebat autem instare diem Domini, et fideles, volebat esse ad martyria paratissimos. Itaque detrahenda putavit Christianis omnia vitæ humanioris retinacula, quæ solebant animos ad pericula reddere segniores. Cujusmodi sunt uxores et liberi, et curæ ex istis multiplices. Quod consilium, alias fortan excusabile, cum etiam detortis et Dei et Apostoli verbis, unde sibi plerique nimium blandiebantur, aggredi non dubitaverit, jure est ab Ecclesia reprehensum damnatumque. Rig.

(2) Hæretici nuptias auferunt. Marcionitas hic tantum signat, qui conjugium condemnabant. LE PR.

(3) Psychici ingerunt. Mediam viam tenere velle videtur, inter Marcionitas qui nuptias damnabant, et Psychicos qui nuptias repetere concedebant. Non est autem dubium quin per Psychicos, orthodoxos intelligat, quorum e numero fuisse testatur lib. adv. Prax. c. 1: » Et nos quidem postea agnitio Paracleti atque defensio dixjunxit a Psychicis. »

Psychicos vero, veluti animales dixit, quoniam ex quo Montani factus est assecla, spiritalem se vocavit. animalis vero homo ea non percipit quæ sunt Spiritus Dei, ut habet Apostolus I Cor. ii, ψυχικὸς δὲ ἀνθρώπος, οὐ δέχεται τὰ τοῦ Πνεύματος τοῦ Θεοῦ Rig.

(4) Inter alienos spadones. Hoc est, inter hæreticos, qui nuptias auferunt. Hæretici alieni et extranei sunt Catholicis. Spadones vocat osiores nuptiarum. Rig.

(5) Et aurigas tuos. Legendum, et perorigas tuos. Varroni, lib. ii de re rust. ubi de admissura equarum. Peroriga dicitur quisquis admittit. Itaque acutissime Perorigas, sive praurigas sive prurigas vocat Psychicos, qui, ut ipse ait, nuptias ingeriebant, et quasi pruriginem conciliabant. Tuos, dicit, legem compellans; nam alicui ab ea non ceasebantur etiam Septimio Psychici, qui et Catholicis. Rig. — Urigas tuos. Si legas, urigas, quasi ab urendo, hoc est qui pruriginem veluti movebunt, quid juvabunt illa commenta Pamellii de aurigis in Circo Rom. ? LE PR.

Dominus pronuntiavit. Dicens enim : *Adhuc multa habeo quæ loquar ad vos, sed nondum potestis portare ea; cum venerit Spiritus sanctus, ille vos ducet in omnem veritatem* (Joan. xvi, 12), satis utique prætendit ea acturum illum quæ et nova existimari possint, ut nunquam retro edita, et aliquanto onerosa, ut idcirco non edita. Ergo, inquis, hac argumentatione quidvis novum et onerosum Paracleto adscribi poterit, etsi ad adversario spiritus fuerit. Non utique. Adversarius enim spiritus ex diversitate prædicationis appareret ⁹, primo regulam adulterans fidei, et ita ordinem adulterans disciplinæ; quia cujus gradus prior est, ejus corruptela antecedit, id est fidei, quæ prior est disciplina. Ante quis de Deo hæreticus sit necesse est, et tunc de instituto. Paracletus autem multa habens ~~982~~ edocere, quæ in illum distulit Dominus, secundum præfinitionem, ipsum primo Christum contestabitur, qualem credimus, cum toto ordine Dei Creatoris, et ipsum glorificabit, et de ipso commemorabit; et sic de principali regula agnitus, illa multa quæ sunt disciplinarum revelabit fidem, dicente pro eis integritate prædicationis, licet novis, quia nunc revelantur; licet onerosis, quia nec nunc sustinentur; non alterius tamen Christi, quam qui habere se dixit, et alia multa, quæ a Paracleto edocerentur; non minus istis onerosa, quam illis a quibus nondum tunc sustinebantur.

CAPUT III.

Sed an onerosa monogamia, viderit adhuc impudens infirmitas carnis. An autem nova, de hoc interim constet. Illud enim amplius dicimus, etiam si totam et solidam virginitatem sive continentiam Paracletus hodie determinasset, ut ne unis quidem nuptiis fervorem carnis despumare permetteret, sic quoque nihil novi inducere videretur, ipso Domino spadonibus aperiente regna cælorum (*Math. xix, 12*), ut et ipso spadone (6); ad quem spectans et Apostolus, propterea et ipse castratus, continentiam mavult. Sed salvo, inquis, jure nubendi. Plaque salvo, et videbimus quousque; nihilominus jam ex ea parte destructo, qua continentiam præfert. *Bonum, inquit, homini mulierem non contingere* (I Cor. vii, 1). Ergo malum est contingere. Nihil enim bono contrarium, nisi malum (7). Ideoque superesse, ut et qui habeant uxores sic sint, quasi non habeant; quo magis qui non habent, habere non debeant. Reddit etiam causas cur ita suadeat; quod innupti de

A Deo cogitent : *nupti vero quomodo in matrimonio quis suo placeat* (I Cor. vii, 32.) Et possum contendere, non mere bonum esse, quod permittitur. Quod enim mere bonum est, non permittitur, sed ultro licet. Permissio habet causam, aliquando et necessitate ¹⁰. Denique, in hac specie non est voluntas permittentis nubere. Aliud enim vult : *Volo vos, inquit, omnes sic esse, quomodo et ego* (I Cor. vii, 7). Et cum ostendit melius esse ¹¹, quid utique se velle confirmat, quam quod melius esse præmisit? Et ita, si aliud quam quod voluit permittit, non voluntate, sed necessitate permittens, non mere bonum ostendit, quod invitus indulsit. Denique cum dicit. *Melius est nubere quam uri*, quale id bonum intelligendum est, quod melius est pœna? quod non potest videri melius nisi pessimo comparatum? Bonum ~~983~~ illud est, quod per se hoc nomen tenet, sine comparatione non dico mali, sed etiam boni alterius; ut si et alii ¹² bono comparatum adumbretur, remaneat nihilominus in boni nomine. Cæterum, si per mali collationem cogitur bonum dei, non tam bonum est quam genus mali inferioris, quod ad altiore malo obscuratum, ad nomen boni impellitur. Aufer denique conditionem, ut non dicas, *Melius est nubere quam uri*; et quæro an dicere, audeas, Melius nubere; non adjiciens quo melius sit. Fit ergo jam non melius; et dum non melius, nec bonum, sublata conditione, quæ dum melius C illud facit alio, ita bonum haberi cogit. Melius est unum oculum amittere, quam duos : si tamen discedas a comparatione mali ¹³ utriusque, non erit melius unum oculum habere; quia nec bonum. Quid nunc, si omnem indulgentiam nubendi, de suo, id est, de humano sensu accommodat ex necessitate qua diximus, *Quia melius sit nubere quam uri*? Denique, conversus ad alteram speciem dicendg. *Nuptis autem denuntio, non ego, sed Dominus*, ostendit illa quæ supra dixerat, non Dominicæ auctoritatis fuisse, sed humanæ æstimationis. At ubi ad continentiam reflectit animos, *Volo autem vos sic esse omnes : puto autem, inquit et ego spiritum Dei habeo*; ut si quid indulerat ex necessitate, id Spiritus Sancti auctoritate revocaret. Sed et Joannes monens sic nos incedere debere quemadmodum et Dominus utique etiam secundum sanctitatem carnis admonuit incedere, adeo manifeste. *Et omnis, inquit, qui spem istam in illo habet castificat se, sicut et ipse castus est* (8) (Joan. iii, 3). Nam et alibi : *Estote sancti, sicut et*

Variæ lectiones.

⁹ Apparet Leop. ¹⁰ Necessitas Seml. ¹¹ Esse quid, utique Seml. ¹² Alio Seml. ¹³ Mali omitt. Seml.

Commentarius.

(6) *Ut et ipso spadone*. Etsi vox illa qua Christus Dominus significatur, parum conveniat eximie illius integritati, nullus dubitat eum virginem et ex virgine natum fuisse. Le Pr.

(7) *Nihil enim bono contrarium nisi malum*. Paulo latius hic tractat quod præced. lib. attingit cap. 3, ex quorum utroque infra pene verba transcripsit

B. Hieronymus, lib. i adv. Jovin quæ quomodo intelligi possunt, non ut damnentur primæ nuptiæ, ostendit *Apolog. ad Pammachium*. PAM.

(8) *Castificat se, sicut et ipse castus est*. Ex Eptistola Joan. iii, vertit liberius quam par est ταῦτον ἀγνῆν per castificat, et ἀγνός castus, purus enim est et mundus. Le Pr.

ille sanctus fuit (Joan. II, 3), scilicet, carne. De spiritu enim non dixisset, quia spiritus ulro sanctus agnoscitur, nec exspectat sanctitatis admonitionem, quæ propria natura est ejus. Caro autem docetur sanctitatem quæ et in Christo fuit sancta. Igitur si omnia ista obliterant licentiam nubendi, et conditione licentiæ inspecta, et prælatione continentiae imposita, cur non potuerit post Apostolos idem spiritus superveniens ad deducendam disciplinam in omnem veritatem, per gradus temporum (secundum quod Ecclesiastes. *Tenpus omni rei*, inquit), supremam jam carni fibulam imponere, jam non oblique a nuptiis avocans, sed exerte cum magis nunc tempus in collecto factum sit (9), annis circiter 160 exinde productis? Nonne ipse apud te retractares? Velus hæc disciplina est, præmonstrata jam tunc in carne Domini, et voluntate: **934** dehinc in Apostolorum ejus tam consiliis quam exemplis. Olim sanctitati huic destinabamur. Nihil novi Paracletus inducit. Quod præmonuit, definit: quod sustinuit, exposcit. Et nunc recogitans ista, facile tibi persuadebis multo magis unicas nuptias competisse Paracletu prædicare, qui potuit et nullas, magisque credendum temperasse illum, quod et abstulisse decuisset, si quæ vellet Christus intelligas. In hoc quoque Paracletum agnoscere debes advocatum (10), quod a tota continentia infirmitatem tuam excusat.

CAPUT IV.

Scedat nunc mentio Paracleti, ut nostri alicujus auctoris. Evolvamus communia instrumenta Scripturarum pristinarum. Hoc ipsum demonstratur a nobis, neque novam, neque extraneam esse monogamiæ disciplinam, imo et antiquam, et propriam Christianorum; ut Paracletum restitutorem potius sentias ejus, quam institutorem. Quod pertineat ad antiquitatem, quæ potest antiquior forma proferri, quam ipse sensus generis humani? Unam feminam masculo Deus finxit, una costa ejus decerpta, et utique ex pluribus. Sed et in præfatione ipsius operis: *Non est, inquit bonum homini solum eum esse; faciamus adiutorium illi*. Adjutores enim dixisset, si pluribus cum uxoribus destinasset. Adjucit et legem de futuro. Siquidem prophetice dictum est: *Et erunt duo in carnem unam* (Gen. II, 18, 24, non tres, neque plures. Cæterum, jam non duo, si plures. Stetit lex. Denique, perseveravit unio conjugii in auctoribus generis ad finem usque; non quia non

erant feminae aliæ, sed quia ideo non erant, ne primitiæ generis duplici matrimonio contaminarentur. Alioquin, si Deus voluisset, esse potuissent: certe de filiarum suarum numerositate sumpsisset, non minus ex ossibus et ex carne sua habens Evam, si hoc pie fieret. At ubi primum scelus homicidium, in fratricidio dedicatum, tam dignum secundo loco scelus non fuit, quam duæ nuptiæ. Neque enim refert duas quis uxores singulas habuerit, an pariter singulæ duas fecerint (11). Idem numerus conjunctorum et separatorum. Semel tamen vim passa institutio Dei per Lamech, constitit postea in finem usque gentis illius. Secundus Lamech nullus existit, quomodo duabus maritatus. Negat Scriptura quod non notat (12). Aliæ diluvium iniquitates provocaverunt, semel defensæ qualescunque fuerunt; non tamen septuagies septies, quod duo matrimonia meruerunt. Sed et reformatio secundi generis humani monogamia matre **935** censetur. Iterum duo in unicus nuptiis. Etiam in ipsis animalibus monogamia recognoscitur, ne vel bestiæ de mœchia nascerentur. *Ex omnibus, inquit, bestiis, ex omni carne, duo induces in arcam, ut vivant tecum masculus et femina*. Erunt de animalibus volatilibus secundum genus et de omnibus serpentibus terræ, secundum genus ipsorum, duo ex omnibus introibunt ad te masculus et femina. Eadem forma et septena ex binis adlegi mandat ex masculo et femina, uno e una. Quod amplius dicam? Immundis quoque alitibus cum binis feminis introire non licuit.

CAPUT V.

Hæc quantum ad primordiorum testimonium, et originis nostræ patrociniū, et divinæ institutionis præjudiciū. Quæ utique lex est, non monumentum; quoniam, si ita factum est a primordio, invenimus nos ad initium dirigi a Christo: sicut in quæstione repudii, dicens illud propter duritiā ipsorum a Moyse esse permissum, ab initio autem non ita fuisse, sine dubio ad initium revocat matrimonii individuitatem. Ideoque quos *Deus ab initio conjunxit in unam carnem duos, hodie homo non separabit* (Gen., II, 24) Dicit et Apostolus scribens ad Ephesios: *Deum proposuisse in semetipso ad dispensationem adimplentionis temporum, ad caput*, id est, ad initium reciprocare universa in Christo, quæ sunt super cælos et super terras in ipso (Eph., I, 9, 10). Sic et duas Græciæ litteras, summam et ultimam, sibi induit Dominus, initii et finis concurrentium in se figuras: uti quemadmodum a ad

Commentarius.

(9) *Cum magis nunc tempus in collecto factum sit* In eum plane sensum beatus Hieronym. epist. ad Gerontiam: « Quid ad nos, in quos fines sæculorum devenerunt? » LE PR.

(10) *Paracletum agnoscere debe advocatum*. Adludit ad significationem vocis παράκλητος, quæ advocatum significat, sed ridicula est applicatio Auctoris. PAM.

(11) *Neque enim refert duas quis uxores singulas*

habuerit, an pariter singulæ duas fecerint. Imo, qui, plurimum refert, edicto prætoris infamia notatur qui bina sponsalia hinasve nuptias eodem tempore constitutas habuerit. RIG.

(12) *Negat Scriptura quos non notat*. Mihi primum hæc legenti, quamvis obiter et perfunctorie, duriuscula visa sunt in eo scriptore qui traditionem tantopere defenderat. At ibi orthodoxus, hic vero a vero devius. LE PR.

ω usque volvitur, et rursus ω ad α replicatur (*Apoc.* 1, 8; *xxii*, 13), ita ostenderet in se esse et initii decursum ad finem, et finis recursum ad initium; ut omnis dispositio in eum desinens, per quem cœpta est, per Sermonem scilicet Dei, qui caro factum est, proinde desinat quemadmodum et cœpit. Et adeo in Christo omnia revocantur ¹⁴ ad initium, ut et fides reversa sit circumcisione ad integritatem carnis illius, sicut ab initio fuit; et libertas ciborum et sanguinis solius abstinencia sicut ad initio fuit; et matrimonii individuitas, sicut ad initio fuit: et repudii cohibitio, quod ab initio non fuit; et postremo totus homo in paradysum revocatur, ubi ab initio fuit. Cur ergo vel monogamum illo non debeat Adam referre, qui non potest tam integrum præstare, quam inde missus est? Quantum pertinet itaque ad initii restitutionem, id a te exigit et dispositionis et spei tuæ ratio, quod ab initio, fuit, secundum initium quod tibi et in Adam censetur, et in Noe recensetur. Elige in quo eorum initium tuum deputes. In ambobus te sibi monogamiæ censura defendit. Sed et si initium transmittit ad finem, ut α ad ω, quomodo finis remittit ad initium, ut ω ad α, atque ita census noster transfertur in Christum, animalis in spiritalem, quia non primo quod spiritale est, sed quod animale, dehinc quod spiritale: proinde **336** videamus, an idipsum debeas huic quoque censui secundo; an in eadem te forma esse conveniat, in qua novissimus quoque Adam, in qua et primus; quando novissimus Adam, id est Christus, innuptus in totum, quod etiam primus Adam, ante exilium. Sed donato infirmitati tuæ carnis suæ exemplo, perfectior Adam, id est Christus, eo quoque nomine perfectior qua integrior, volenti quidem tibi spado occurrit in carne; si vero non sufficis, monogamus occurrit in spiritu, unam habens Ecclesiam sponsam, secundum Adam et Evæ figuram: quam Apostolus in illud magnum sacramentum interpretatur, in Christum et Ecclesiam, competisse carnali monogamiæ per spiritalem. Vides igitur quemadmodum etiam in Christo novans censum, non possis eum sine monogamiæ professione deferre, nisi carne, sit quod spiritu ille est, licet et quod fuit in carne, æque esse debueris. Sed adhuc nobis quæramus aliquos originis principes. Non placent enim quibusdam monogami parentes, Adam et Noe, fortasse nec Christus. Ab Abraham denique provocant, prohibiti patrem alium præter Deum agnoscere. Sit nunc pater noster Abraham, sit et

A Paulus. *In Evangelio*, inquit, *ego vos generavi* (*I Cor.* 4 v, 16.). Etiam Abrahæ et filium exhibe. Non enim passivus tibi, census (13) est in illo. Certum tempus est, quo tuus pater est. Si enim ex fide filii deputamur Abrahæ, ut Apostolus docet, dicens ad Galatas: *Cognoscitis nempe, quia qui ex fide, isti sunt filii Abrahæ* (*Galat.* iii, 7); quando credidit Abraham Deo, et deputatum est ei in justitiam? Opinor, adhuc in monogamia, quia in circumcisione nondum. Quod si postea in utrumque mutatus est, et in digamiam per ancillæ concubinatum, et in circumcisionem per testamenti signaculum, non potes illum patrem agnoscere, nisi tunc, cum Deo credidit; siquidem secundum fidem filius ejus es, non secundum carnem. Aut si posteriorem Abraham patrem sequeris, id est digamum, recipe et circumciscum. Si rejicis circumciscum, ergo recusabis et digamum. Duas dispositiones ejus, binis inter se modis diversas, miscere non poteris. Digamus cum circumcisione esse orsus est, monogamus cum præputiatione. Recipis digamiam? admitte et circumcisionem. Tueris præputiationem? teneris et monogamiæ. Adeo autem monogami Abrahæ filius es, sicut et præputiati; ut si circumcidaris, jam non sis filius, quia non eris ex fide, sed ex signaculo fidei in præputiatione justificatæ. Habes Apostolum, disce cum Galatis. Proinde etsi digamiam tibi intuleris, non es illius Abrahæ filius, cujus fides in monogamia præcessit. Nam etsi postea pater multarum nationum nuncupatur, sed earum quæ ex fide digamiam præcedente filii habebant deputari Abrahæ. Exinde res viderint. Aliud sunt figuræ aliud formæ. Aliud imagines, aliud definitiones. Imagines **337** transeunt adimpletæ, definitiones permanent adimplendæ. Imagines prophetant, definitiones gubernant. Quid digamia illa Abrahæ portendat, idem apostolus edocet, interpretator utriusque Testamenti sicut idem semen nostrum in Isaac vocatum determinat. Si ex libera es, ad Isaac pertinens, hic certe unum matrimonium pertulit. Isti itaque sunt, ut opinor, in quibus censeor. Cæteros nescio. Quorum si exempla circumspicis, alicujus David etiam per sanguinem nuptias sibi ingerentis, alicujus Salomonis etiam uxoribus divitis; meliora sectari jussus, habes et Joseph unijugum, et hoc nomine, audeo dicere, patre meliorem; habes Moysen, Dei de proximo arbitrum; habes Aaronem, principalem sacerdotem. Secundus quoque Moyses (14) populi secundi, qui imaginem nostram in promissionem Dei induxit, in quo primo nomen Domini dedicatum est, non fuit digamus.

Variae lectiones.

¹⁴ Revocarentur *Rhen.*

Commentarius.

(13) *Passivus tibi census*, etc. Passivum censum, inquit *Rhenanus* vocat censum infinitum, vagum, liberum, et licentem sive licentiosum. *PAM.*

(14) *Secundus quoque Moyses* Jesum Nave significat, de cujus nuptiis nihil Scriptura tradidit. Ita-

que ex eo neque pro nuptiis, neque adversus nuptias, sive primas, sive secundas, quidquam colligitur. Et tamen Septimium sequitur *Hieronimus* lib. 1, *adversus Jovinianum*: « Ostende mihi, inquit, Jesum Nave, vel uxorem habuisse, vel filios. » *Rig.*

CAPUT VII.

Post vetera exempla originalium personarum, æque ad vetera transeamus instrumenta legalium Scripturarum, ut per ordinem (15) de omni nostra paratura retractemus. Et quoniam quidam interdum nihil sibi dicunt esse cum lege, quam Christus non dissolvit, sed adimplevit, interdum quæ volunt legis arripiunt; plane et nos sic dicimus decessisse legem, et onera quidem ejus; quæ secundum sententiam apostolorum nec Patres sustinere voluerunt, concesserint: quæ vero ad justitiam spectant, non tantum reservata permaneant, verum et ampliata ut scilicet redundare possit justitia nostra super Scribarum et Phariseorum justitiam. Si justitia, utique et pudicitia. Si ergo, quoniam in lege præcipitur, ut quis fratris sui uxorem sine liberis defuncti in matrimonium adsumat, ad suscitandum fratri suo semen, idque sæpius evenire in unam personam potest secundum callidam illam quæstionem Sadducæorum, ideo et alias putant permissam frequentiam nuptiarum; intelligere debebunt primo rationem ipsius præcepti, et ita scient illam rationem jam cessantem ex eis esse quæ evacuata sunt legis. Necessario succedendum erat in matrimonium fratris sine liberis defuncti. Primum, quia adhuc vetus illa benedictio decurrere habebat: *Crescite et redundate* (Gen. i, 28). Dehinc, quoniam patrum delicta etiam de filiis exigebantur. Tertio, quoniam spadones et steriles ignominiosi habebantur. Itaque, ne proinde maledicti judicaretur, **938** qui non naturæ reatu, at mortis præventu orbi decessissent, ideo illis ex suo genere vicaria, et quasi posthuma soboles supparabatur. At ubi et *Crescite et redundate* evacuavit extremitas temporum inducente Apostolo (I Cor vii, 29: *Superest, ut et qui habent uxores, sic sint, ac si non habeant quia tempus in collecto est* (Jerem. xxxi, 29): et: *Desiit uva acerba, a patribus manducata filiorum dentes obstupescere: unusquisque enim in suo delicto; orietur*; et spadones non tantum ignominia caruerunt, verum et gratiam meruerunt, invitati in regna cælorum, sepulta lege succedendi in matrimonium fratris, contrarium ejus obtinuit non succedendi in matrimonium fratris. Et ita, ut prædiximus ¹⁵, quod cessavit valere cessante ratione, non potest alii argumentationem accommodare. Ergo non nubet defuncto

A viro uxor, fratri utique nuptura si nupserit. Omnes enim nos fratres sumus: et illa nuptura in Domino habet nubere, id est, non ethnico sed fratri; quia et vetus lex adimit conjugium allophytorum. Cum autem et in Levitico cantum sit: *Quicumque sumpserit fratris uxorem, immunditia est, turpitudine, sine liberis morietur* ¹⁶ (Levit. xx, 31); sine dubio, dum ille prohibetur denuo nubere, et illa prohibetur, non habens nubere nisi fratri. Quomodo ergo Apostolo conveniet et Legi, quam non in totum impugnatur, cum ad epistolam ipsius venerimus, ostendetur. Interim quod pertineat ad Legem, magis nobis competunt argumentationes ejus. Denique prohibet eadem, sacerdotes denuo nubere (Levit. xxxi, 14). Filiam quoque sacerdotis (16) jubet viduam vel ejectam, si semen non fuerit, illi, in domum patris sui regredi, et de pane ejusali. Ideo, si semen non fuerit, illi, non, ut si fuerit, denuo nubat: quanto magis enim non nubet, si filios habeat! sed ut, si habuerit, a filio potius alatur quam a patre, quo et filius præceptum Dei exsequatur, *Hora patrem et matrem* (Levit. xxxi, 13). Nos autem Jesus summus sacerdos et magnus Patris, de suo vestiens (quia [Galat. iii, 27] *qui in Christo tinguntur, Christum induerunt*), sacerdotes Deo Patri suo fecit (17) secundum Joannem (Apoc. i, 6). Nam et illum adolescentem festinantem ad exsequias patris ideo revocat, ut ostendat sacerdotes nos vocari ab eo, quos lex vetabat parentum sepulturæ adesse: *Super omnem*, inquit, *animam defunctam* (18) *sacerdos non introibit, et super patrem suum et super matrem suam non contaminabitur* (Levit. xxii, 13). Ergo et nos hoc **939** interdictum observare debemus? non utique. Vivit enim unicus pater noster Deus, et mater Ecclesia; et neque ipsi mortui sumus, qui Deo vivimus; neque mortuos sepelimus, quia et illi vivunt in Christo. Certe sacerdotes sumus a Christo vocati, monogamiæ debitores ex pristina Dei lege, quæ nos tunc in suis sacerdotibus prophetavit.

CAPUT VIII.

Nunc ad legem proprie nostram, id est, ad Evangelium, conversi, qualibus excipimur exemplis! **D** Dum ad sententias pervenimus, ecce statim quasi in limine, duæ ¹⁷ nobis antisites christianæ sanc-

Varie lectiones.

¹⁵ Prædicimus Venet. ¹⁶ Morientur Fran. Venet. ¹⁷ Duo al.

Commentarius.

(15) *De omni nostra paratura*. Significat utriusque Instrumenti seu Testamenti Scripturas. RIG.

(16) *Filiam quoque sacerdotis*, etc. Clarius beatus Hieronymus: Sacerdotalis vidua in domo jubetur sedere patris sui, nec secundum nosse matrimonium. Sed Auctor sequitur verba Scripturæ Levit. xxii. PAM.

(17) *Sacerdotes nos Deo Patri fecit*. De intellectu vero hujus loci et verborum quæ sequuntur vide lib. præced. cap. 7. PAM.

(18) *Super, omnem*, inquit, *animam defunctam*.

Comparat etiam in hoc legem Evangelicam cum Moysis lege, quod sepelire patrem suum prohibetur sacerdos magnus, Levit. xxi, Quare etiam apud Auctorem subintelligi debet, quod paulo prius de Jesu dictum est, summus sacerdos sive magnus, nam alioqui sacerdotibus aliis licebat intrare super animam patris, matris, fratris, et sororis virginis, ut habetur initio ejusdem cap. Hinc etiam B. Hieronymus de magno sacerdote idipsum citat ep. 25, de obitu Blæsillæ ad Paulam. PAM.

titatis occurrunt, monogamia et continentia : alia pudica, in Zacharia sacerdote; alia integra, in Joanne antecursore; alia placans Deum, alia prædicans Christum; alia totum prædicans sacerdotem, alia plus præferens quam propheten¹⁸, scilicet eum, qui non tantum prædicaverit, aut demonstraverit coram, verum etiam baptizaverit Christum. Quis enim corpus Domini dignius initiaret¹⁹, quam ejusmodi caro, qualis et concepit illud et peperit. Et Christum quidem virgo enixa est, semel nuptura post partum (19), ut uterque titulus sanctitatis in Christi sensu dispuingeretur, per matrem et virginem et univiram. At ubi infans templo exhibetur, quis illum in manus suscipit? quis in spiritu primus agnoscit? Vir justus et cautus, et utique²⁰ non digamus, vel ne dignius²¹ mox Christus a femina prædicaretur vetere vidua et univira, quæ et templo dedita satis in semetipsa portendebat, quales spiritali templo, id est Ecclesiæ debeant adherere. Tales arbitros infans Dominus expertus, non alios habuit et adultus. Petrum solum invenio maritum, per socrum; monogamum præsumo, per Ecclesiam, quæ super illum edificata, omnem gradum ordinis sui de monogamis erat collocatura. Cæteros cum maritos non invenio; aut spadones intelligam necesse est, aut continentes. Nec enim si penes Græcos communi vocabulo censentur mulieres et uxores, pro consuetudinis facilitate (cæterum, est proprium vocabulum uxorum), ideo Paulum sic interpretabimur, quasi demonstret uxores apostolos habuisse. Si de matrimoniis disputaret (quod in sequentibus facit, ubi magis Apostolus aliquod exemplum nominare potuisset), recte videretur dicere: *Non enim habemus potestatem uxores circumducendi*, 940 *sicut cæteri apostoli et Cephas* (1 Cor. ix)? At ubi ea subjungit, quæ de victuaria exhibitione abstinentiam ejus, ostendunt, dicentis: *Non enim potestatem habemus manducandi et bibendi*? non uxores demonstrat ab apostolis circumductas, quas et qui non habent; potestatem tamen manducandi et bibendi habent; sed simpliciter mulieres, quæ illo eodem instituto, quo et Dominum comitantes, ministrabant. Jam vero si Christus reprobatur Scribas et Phariseos, sedentes in cathedra Moysei, nec facientes quæ docerent, quale est ut ipse super

A cathedram suam collocaret²², qui sanctitatem carnis præcipere magis, non etiam obire meminissent, quam illis omnibus modis insinuarat²³ et docendam et agendam, in primis de suo exemplo, tunc²⁴ de cæteris argumentis; cum *puerorum* dicit esse *regnum cælorum* (Matth. xviii, 3; xxix, 14); cum consortes illis facit alios post nuptias pueros; cum ad *simplicitatem columbæ* (Matth. xxix, 16) provocat, avis non tantum innocuæ, verum et pudicæ, quam unam unus masculus novit (20); cum Samaritanæ maritum negat, ut adulterum ostendat numerosum maritum (21) (Joan. iv, 17); cum in revelatione gloriæ suæ de tot sanctis et prophetis, Moysen et Helian secum mavult, alterum monogamum, alterum spadonem! Non enim aliud fuit Helias; quam B Joannes, qui in virtute et spiritu venit Helias; cum ille vorator et potator homo, prandiorum et cenarum cum publicanis et peccatoribus frequentator (Matth. x; Luc. xv, 13, 19), semel apud unas nuptias cœnat multis utique nubentibus. Totiens enim voluit celebrare eas, quotiens et esse.

CAPUT IX.

Sed hæ argumentationes potius existimentur de conjecturis coactæ, si non et sententiæ astiterint, quas Dominus emisit in repudii retractatu, quod permissum aliquando jam prohibet; in primis, quia *ab initio non fuit sic*, sicut matrimonii numerus; tum quia quos Deus conjunxit homo non separabit, (Matth. xix, 6, 8); scilicet, ne contra Dominum faciat. Solus enim ille separabit, qui et conjunxit; separabit autem, non per durtiam repudii, quam exprobrat et compescit, sed per debitum mortis. Siquidem *unus ex passeribus duobus non cadit in terram sine patris voluntate* (Matth. x, 29). Igitur, si quos Deus conjunxit, homo non separabit repudio; æque consentaneum 941 est, ut quos Deus separavit morte, homo non conjungat matrimonio; proinde contra Dei voluntatem juncturus separationem, atque si separasset conjunctionem. Hoc quantum ad Dei voluntatem non destruendam, et initi formam restruendam. Cæterum, et alio ratio conspirat; imo non alia, sed quæ initi formam imposuit, et voluntatem Dei movit ad prohibitionem repudii: *Quoniam qui dimiserit uxorem suam,*

Variæ lectiones.

¹⁸ Prophetans Rhen. ¹⁹ Initiarit Leop. contra omnes edd. ²⁰ Uterque alii. ²¹ Indignius Fran. Oberth. ²² Collocarat Fran. ²³ Insinuaret Fran. ²⁴ Tum Lat.

Commentarius.

(19) *Et Christum quidem virgo enixa est, semel nuptura post partum.* Hanc Tertulliani sententiam asserenti Helvidio contradixit Hieronymus: « Et de Tertulliano quidem, inquit, nihil amplius dico, quam Ecclesiæ hominem non fuisse. » Quibus verbis significat Septimium nonnulla scripsisse Catholicis minime consentanea. Rig.

(20) *Quam unam unus masculus. novit* Istud forte Plinii lib. x, c. 34 accipit, sed falsum esse testantur rerum naturalium diligentes historici. Læ Pa.

(21) *Ut adulterum ostendat numerosum maritum.* Istud ad hæresin pertinet Montani; quo fit ut etiam detorqueat verba Christi ad Samaritanam Joanne. iv, ad secundas nuptias, cum tamen ille loquatur de eo qui adhærebat illi non in nuptiis, sed in fornicatione, sicuti B. August. et Græci commentarii interpretantur. B. Hieronymus cum simile quid dixisset, lib. i adv. Jovin., postea Apolog. ad Pammach. sic interpretatur, ut non referatur ad secundas, imo et sextas nuptias, sed ad prostitutam. PAM.

præterquam ex causa adulterii, facit eam adultera-ri; et: qui dimissam a viro duxerit, adulterat utique (Matth. x, 22). Nam et nubere legitime non potest repudiata²⁵; ei si quid tale commiserit sine matrimonii nomine, non capit elogium adulterii, quia adulterium in matrimonio crimen est? Deus aliter censuit, citra quam homines, ut in totum, sive per nuptias, sive vulgo, alteris viri admissio adulterium pronuntietur Deo²⁶. Videamus enim quid sit matrimonium apud Deum, et ita cognoscemus quid sit æque adulterium. Matrimonium est, cum Deus jungit duos in unam carnem, aut iunctos deprehendens in eadem carne, conjunctionem signavit. Adulterium est (22), cum, quoquo modo disjunctis duobus, alia caro, imo aliena miscetur de qua dici non possit. *Hæc est caro ex carne mea, et hoc os ex ossibus meis* (Gen. ii, 23). Semel enim hoc et factum, et pronuntiatum, sicut ab initio, ita et nunc in aliam carnem non potest convenire. Itaque sine causa dices, Deum vivo marito nolle repudiatam alii viro jungi, quasi mortuo velit; quando si mortuo non tenetur, proinde nec vivo; tam repudio matrimonium dirimente quam morte, non tenebitur ei, cui per quod tenebatur, abruptum est; adeo non interest²⁷ vivo an mortuo viro nubat. Neque enim in illum delinquit, sed in semetipsam. *Omne delictum quod admisit homo, extra corpus est; qui autem adulteratur, in corpus suum delinquit* (I Cor. vi, 18). Adulteratur autem, sicut supra præstruximus, qui aliam carnem sibi immiscet super illam pristinam, quam Deus aut conjunxit in duos, aut conjunctam deprehendit. Ideoque abstulit repudium, quod ab initio non fuit; ut, quod ab initio fuit, muniat duorum in unam carnem perseverantiam ne necessitas vel occasio tertiæ concarnationis irrumpat, soli causæ permittens repudium, si forte præveniret, cui præcavetur. Adeo autem repudium a primordio non fuit, ut apud Romanos (23) post annum sexcentessimum 940 Urbis conditæ id genus duritiæ commissum denotetur. Sed illi etiam non repudiantes adulteria commissent; nobis, etsi repudiemus, ne nubere quidem licebit (24).

CAPUT X.

Vide jam hinc ad Apostolum nos provocari. Ad cujus sensum facilius perspicendum, tanto instantius præculcandum est mulierem magis defuncto marito teneri, quominus alium virum admittat. Recogitemus enim repudium, aut discordia fieri, aut discordiam facere; mortem vero ex lege Dei, non ex hominis offensa evenire. Idque omnium esse debitum, etiam non maritorum. Igitur si repudiata quæ per discordiam, et iram, et odium, et causas eorum, injuriam vel contumeliam, vel quamlibet querelam, et anima et corpore separata est tenetur inimico, ne dicam marito; quanto magis illa, quæ neque suo, neque mariti vitio, sed Dominicæ legis eventu, a matrimonio non separata, sed relicta, ejus erit etiam defuncti, cui etiam defuncto concordiam debet. A quo repudium non audit, non diver- tit; cui repudium non scripsit, cum ipso est; quem amisisse noluit, retinet. Habet secum animi licentiam, qui omnia homini quæ non habet imaginario fructu repræsentat (25). Ipsam denique interrogo feminam: Dic mihi, soror in pace præmisisti virum tuum? Quid respondebit? An discordia? Ergo hoc magis ei vincla est, cum quo habet apud Deum causam. Non discessit, quæ tenetur. Sed in pace (26). Ergo perseveret in ea cum illo necesse est, quem jam repudiare non poterit, ne sic quidem nuptura si repudiare potuisset. Enim vero et pro anima ejus orat, et refrigerium interim adpostulat ei²⁸, et in prima resurrectione consortium, et offert annuis diebus dormitioni sejus. Nam hæc nisi fecerit, vere repudiavit, quantum in ipsa est; et quidem hoc iniquius, quanto quo modo potuit, quia non potuit; et hoc indignius, quanto jam indignius, si quia non meruit²⁹. Aut numquid nihil erimus post mortem? Secundum aliquem Epicurum, et non secundum Christum. Quod si credimus mortuorum resurrectionem, utique tenebimur, cum quibus resurrecturi sumus, rationem de alterutro reddituri. Si autem in illo ævo *neque nubent neque nubentur, sed erunt æquales angelis* (Matth. xxii, 30); non ideo non tenebimur conjugibus 943 defunctis, quia non

Variæ lectiones.

²⁵ Non et nubere I. potest Fran. Rig. non abest. Paris. ²⁶ A Deo addit Rhen. Pam. Seml. Leop. Obert. omis. Rig. edit. Venet. ²⁷ Cui ergo tenebitur? Nihil Deo interest vivo, etc. Seml. Oberth. Rhen. nihil adeo an Leop. ²⁸ Adpostulet offerat Par. adpostulat enim Rhen. Seml. ²⁹ Fr. Junius locum hunc corruptum sic emend.: quanto jam iniquius, qua non potuit; et hoc indignius, quanto jam indignius, quia non meruit.

Commentarius.

(22) *Adulterium est*, etc. Fornicationem hic quoque sub adulterii nomine comprehendit, veluti Græci qui sub *μοιχεύειν* nomine id intelligunt. LE PR.

(23) *Ut apud Romanos*. Servius Sulpitius, inquit Rhenanus in lib. quem composuit de *Dotibus*, tum primum cautiones rei uxoriæ necessarias esse visas scripsit, cum Sp. Carvilius, cui Ruga cognomen tum fuit, vir nobilis, cum uxore divorcium fecit, quia liberi, corporis vitio, ex ea non gignerentur. Anno V. C. 523, M. Attilio, P. Valerio oss. PAM.

(24) *Nobis, etsi repudiemus, ne nubere quidem licebit*. Nobis, id est, Paracleticis. Nam apud Psychicos alias nuptias post divortium fuisse permissas innuit principio libri I ad uxorem. RIG.

(25) *Habet secum animi licentiam, qui omnia homini quæ non habet imaginario fructu repræsentat*. Quam prælicenter hoc Septimius! etsi officia intelligantur, qualia describit libro ad *Uxorem* secundo. RIG.

(26) *Sed in pace*. Hoc respondet illi quod præcessit, *An in discordia?* RIG.

erit restitutio conjugii. Atquin eo magis tenebimur, quia in meliorem statum destinamur, resurrecturi in spiritale consortium, agnitori tam nosmetipsos, quam et nostros. Cæterum, quomodo gratias Deo in æternum canemus, si non manebit in nobis sensus et memoria debiti hujus? si substantia, non conscientia reformabimur? Ergo qui cum Deo erimus, simul erimus, dum omnes apud Deum unum (licet merces varia, licet (Joan. xiv, 2) *multæ mansiones penes Patrem eundem*) uno denario ejusdem mercedis operati, id est vitæ æternæ, in qua magis non separabit quos conjunxit Deus, quam in ista minore vita separari vetat. Cum hæc ita sint, quomodo alii viro vacabit, quæ suo etiam in futurum occupata est? Utrique autem sexui loquimur, etsi ad alterum sermo est; quia una disciplina præest. Alium habebit in spiritu, alium in carne? Hoc erit adulterium, unius feminae in duos viros conscientia. Si alter a carne disjunctus est, sed in corde remanet³⁰, illic (ubi etiam cogitatus sine carnis congressu, et adulterium ante perficit³¹ ex concupiscentia, et matrimonium ex voluntate (27) usque adhuc maritus est, ipsum illud possidens, per quod et factus est, id est animum (28): in quo si et alius habitabit, hoc erit crimen. Cæterum, non est exclusus, si a viliori commercio carnis decessit³². Honoratior maritus est, quando mundior factus est.

CAPUT XI.

Ut igitur in Domino³³ nubas secundum Legem et Apostolum (si tamen vel hoc curas), qualis es id matrimonium postulans, quod eis a quibus postulas, non licet habere; ab episcopo monogamo, a presbyteris et diaconis ejusdem sacramenti (29), a viduis, quarum sectam in te recusasti? Et illi plane sic dabunt viros et uxores, quomodo bucellas (30). Hoc enim est apud illos: *Omni petenti te dabis*. Et conjungent vos in Ecclesia virgine, unius Christi unica sponsa. Et orabis pro maritis tuis, novo et vetere. Elige cui te adulteram præstes. Puto, ambobus. Quod si sapias, taceas defuncto. Repudium sit illi silentium tuum, alienis jam dotalibus (31) scriptum. Hoc modo novum promereberis maritum,

Variae lectiones.

³⁰ Remanent Fran. ³¹ Perficitur Rhen. ³² Decessit Rhen. Seml. ³³ Deo Rhen. Seml. Obert. ³⁴ Admitt. al.

Commentarius.

(27) *Et matrimonium ex voluntate*, etc. Istud confirmat communem patrum et Jureconsultorum sententiam, quod etiam sine congressu carnis matrimonium faciat voluntas, sive consensus; quo adeo etiam adprobatur B. Virginis et Joseph matrimonium apud August. lib. 1 de Nupt. et Concupisc., cap. 11 et disertis verbis etiam illud affirmant B. Chrysost. hom. 32 operis imp. et B. Ambrosius lib. de Instit. virgin., c. 16; verum inde non sequitur quod præmisit Auctor. PAM.

(28) *Ipsam illud possidens per quod et factus est maritus, id est animum*. Etenim, ut aiunt jurisconsulti, nuptias consensus facit, non concubitus. RIG.

(29) *A presbyteris et diaconis ejusdem sacramenti*,

si veteris obliviscaris. Debes magis illi placere, propter quem Deo placere non ~~944~~ maluisti. Hæc Psychici volunt Apostolum probasse, aut in totum non recogitasse, cum scriberet: *Mulier vincta est in quantum temporis vivit vir ejus; si autem mortuus fuerit, libera est; cui vult, nubat: tantum in Domino* (I Cor. vii, 39). Ex hoc enim capitulo defendunt licentiam secundi matrimonii, imo et plurimi, si secundi: quod enim semel esse desiit, omni obnoxium est numero. Quo autem sensu Apostolus scripserit, ita relucebit, si prius constet, non hoc illum sensu scripsisse, quo Psychici utuntur. Constat autem, si quis ea recordetur, quæ huic capitulo diversa sunt et apud doctrinam, et apud voluntatem, et apud propriam ipsius Pauli disciplinam. Si enim secundas nuptias permittit³⁴, quæ ab initio non fuerunt, quomodo adfirmat omnia ad initium recolligi in Christo? Si vult nos iterare conjugia, quomodo semen nostrum in Isaac semel marito auctore defendit? Quomodo totum ordinem Ecclesiæ de monogamis disponit, si non hæc disciplina præcedit in laicis, ex quibus Ecclesiæ ordo proficit? Quomodo in matrimonio adhuc positos a fructu matrimonii avocat, dicens in collecto esse tempus, si per mortem matrimonio elapsos iterum in matrimonium revocat? Hæc si diversa sunt ei capitulo, de quo agitur, constabit, ut diximus, non hoc illum sensu scripsisse, quo Psychici utuntur.

Quia facilius est, ut aliquam rationem habeat unum illud capitulum, quæ cum cæteris sapiat, quam ut Apostolus diversa inter se docuisse videatur. Eam rationem in ipsa materia poterimus recognoscere. Quæ ista materia Apostolo fuit scribendi talia? Tyrocinium novæ et cum maxime orientis Ecclesiæ, quam lacte scilicet educabat, nondum *solido cibo* (I Cor. iii) validioris doctrinæ: adeo ut, præ illa infantia fidei, ignorarent adhuc quid sibi agendum esset circa carnis et sexus necessitatem. Cujus etiam ipsas species ex rescriptis intelligimus, cum dicit: *De his autem quæ scribitis, bonum est homini mulierem non attingere; propter fornicationes* (32) *autem, unusquisque uxorem suam habeat* (I Cor. vi), ostendit fuisse qui in matri-

hoc est, monogamis. LE PR.

(30) *Et illi plane sic dabunt viros et uxores quo modo bucellas*. Ombus scilicet petentibus. Quasi etiam de conjugio sit dictum illud. *Omni petenti te dato*, quod suum habere titulum ad eleemosynam pertinentem ait libro de Baptismo. Itaque hic verbis honestis nequiores significatum involvit, quemadmodum in Salomonis Proverbiis legimus: *Sic est via mulieris adulteræ; comedit et tergat os suum*. LE PR.

(31) *A alienis jam dotalib*. Dotalia Græcis *ἐξοπλοία* et *παράφρα* quæ mulier præter dotem constitutam secum affert. LE PR.

(32) *Propter fornicationes*. Ad verbum transtulit quod Græce est *διὰ τὰς πορνείας*; in quo etiam

monio a fide deprehensi, verebantur ne non liceret eis matrimonio suo exinde uti, quia in carnem sanctam Christi credidissent. Et tamen secundum veniam concedit, non secundum 945 imperium; id est, indulgens, non præcipiens ita fieri. Cæterum, malebat omnes id esse quod et ipse. Proinde et de repudio rescribens, demonstrat quosdam de isto quoque cogitasse: vel maxime, quia et in ethnicis matrimoniis non putabant post fidem sibi perseverandum. Quærebant et de virginibus consilium (præceptum enim Domini non erat), *bonum esse homini si sic permaneat*; utique quomodo a fide fuerit inventus. *Vinctus es* 35 *uxori, ne quæsieris solutionem Solutus es ab uxore, ne quæsieris uxorem: si autem acceperis uxorem non deliquisti*: quia ante fidem soluto ab uxore, non numerabitur post fidem secunda uxor, quæ post fidem prima est. A fide enim etiam ipsa vita nostra censetur. Sed hic parcere se dicit illis: alioquin pressuram carnis subsecuturam, præ angustis temporum impedienda matrimonii recusantibus; quin potius de Domino sollicitudinem habendam promerendo 36, quam de marito. Et 37 ita revocat quod permisit. Sic ergo in eodem ipso capitulo, quo definit unumquemque, in qua vocatione vocabitur, in ea permanere debere, adjiciens: *Mulier vincta est, quandiu vivit vir ejus: si autem dormierit, libera est; cui volet nubat, tantum in Domino* (I Cor. VII, 39); hinc 38 quoque eam

demonstrat intelligendam, quæ et ipsa sic fuerit inventa soluta a viro, quomodo et vir solutus ab uxore; per mortem utique, non per repudium facta solutione: quia repudiatis non permetteret nubere, adversus pristinum præceptum. Itaque mulier si nupserit, non delinquet, quia nec 946 hic secundus maritus deputabitur qui 39 est a fide primus, et adeo sic est, ut propterea adjecerit: *Tantum in Domino*; quia de ea agebatur, quæ ethnicum habuerat, et amisso eo crediderat; ne 40 scilicet etiam post fidem ethnico se nubere posse præsumeret; licet nec hoc Psychici curent. Sciamus plane non sic esse in Græco authentico (33) (quomodo in usum exiit per duarum syllabarum aut callidam aut simplicem eversionem 41 (34): *Si dormierit* 42 *vir ejus*, quasi de futuro sonet, ac per hoc videatur ad eam pertinere, quæ jam in fide virum amiserit. Hoc quidem si ita esset, in infinitum emissa licentia, totiens virum dedisset, quotiens amissus esset, sine ullo pudore nubendi, etiam ethnicis congruente. Sed etsi ita esset quasi de futuro: *Si cujus maritus mortuus fuerit*, tantundem et futurum ad eam pertineret, cujus ante fidem morietur maritus. Quævis 43 accipe, dum cætera non evertas. Nam cum et illa sententia cedant, *servus vocatus es, ne curaveris: Impræputiatus vocatus es* (35), *ne circumcidaris: circumcisis vocatus es, ne adduxeris* (36); quibus concurrit: *Vinctus es uxori, ne quæsieris*

Variae lectiones.

35 Enim *Rhen. Seml.* 36 Promendo *Fran.* 37 Et *abest Fran.* 38 Hanc *Rhen.* 39 Quia *Rig. Ven.* 40 Ne *abest. Rhen.* 41 Emersionem *Seml.* 42 Autem *inser Rhen. Seml.* 43 Quamvis *Seml. Pam.*

Commentarius.

Auctorem imitatus est B. Hieronymus, lib. I *adv. Jovin.*, ter quaterve. *PAM.*

(33) *Sciamus plane non sic esse in Græco authentico.* cum omne et veteris et novæ Scripturæ instrumentum in Latinum sermonem exinde translatus sit, multo purior manere credenda est fontis unda, quam rivi, ut ait adversus Helvidium Hieronymus, itaque et libro de *Præscript. hæreticor.* ad ecclesias apostolicas provocat, « apud quas authenticæ, inquit, litteræ apostolorum recitantur, sonantes vocem, repræsentantes faciem. « Sed Græci illius authentici editiones haud fuisse omnes accuratissimas jam olim observavit Gregorius Nyssenus, orat. 2, de *Resurrectione Dom.* Ktenim ait, ἐν τοῖς ἀκριβοτέροις ἀντιγράφοις. Evangelium Marci non pergere ultra hæc verba, ἀφοβούντο γὰρ cujusmodi ulla hodie exstare nondum est compertum, nisi quod in bibliotheca Regia servatur exemplar litteris descriptum majusculis, ubi post illa, ἐφοβούντο γὰρ nota *finis* adpingitur. Mox ab ejusdem librarii manu legitur, in quibusdam libris reperiri, Πάντα δὲ παραγγεμένα τοῖς περὶ τὸν Πέτρον συντόμως ἐξηγγέλλον. Μετὰ δὲ ταῦτα καὶ αὐτὸς τοῖς ἀπὸ ἀνατολῆς καὶ ἀπὸ δύσεως ἐξαπέσταλκεν δι' αὐτῶν τὸ ἱερὸν καὶ ἀφάρκτον κήρυγμα τῆς αἰδίου σωτηρίας. Tum altera librarii nota, in nonnullis etiam codicibus, post illa, ἐφοβούντο γὰρ, sequi, Ἀναστὰς δὲ πρῶτ, et cætera quæ in vulgatis editionibus. *RIG.*

— In *Græco authentico.* in Græca veritate, in Græca origine. Hieronymus *præf. in Evang.*, *Augustinus lib. II de Doctrina Christ.* cap. 13. Libros autem Novi Testamenti, si quid in Latinis varietatibus titulat, Græcis cedere oportere non dubium est; et maxime, qui apud ecclesias doctiores et diligentio-

res reperiuntur. Et lib. *contra Faustum Manich.*, II, cap. 6, ubi de Pauli epistolis citat codicem Latinum emendatum, et codicem Græcum etiam emendatum, authenticum dicit, quod est auctoritate dignius, tam in Græcis quam in Latinis. Nec piguit Augustinum plures inspicere codices, ut ipse testatur in psal. LXVII: « Plures autem codices Latini, inquit, et maxime Græci, ita distinctos versus habent; » et paulo post: « Quæ distinctione multorum codicum, et auctoritate digniorum consonanti, sine dubio præferenda, » etc. Idem ad Psal. eundem: « Istam repetitionem non omnes codices habent, et eam diligentiores stella apposita prænotant. » *RIG.*

(34) *Per duar. syllabar. eversionem.* In authentico illo suo legisse videtur, ἐὰν κοιμᾷ δὲ, si dormiat, si mortuus sit, maritus scilicet, antequam uxor ad fidem vocaretur. Ut ex illo ἐὰν κοιμᾷ δὲ per eversionem duarum syllabarum factum sit: ἐὰν κοιμηθῇ, si dormierit, si mortuus fuerit. Quod etiam de futuro sonat, inquit Septimius. Quasi Apostoli sensus extendatur etiam ad eum casum, quo virum post fidem ab uxore susceptam mori contigerit quo etiam casu liceat uxori nubere alii viro. Et tamen in membranis illis vetustissimis, quas viri docti jam pridem ex ampliss. Cl. Puteani bibliotheca laudavere, disertissime scriptum legitur, ἐὰν δὲ κοιμηθῇ ὁ ἀνὴρ αὐτῆς quod ibidem Latine quoque redditur, *si vero dormitionem vir ejus acceperit.* Quæ sane loquendi forma Christianum maritum significare magis videtur, quam ethnicum. *RIG.*

(35) *Impræputiatus vocatus es.* In præputiata, ἐν ἀποβουσίᾳ. *RIG.*

(36) *Ne adduxeris.* Præputium scilicet. Præputia ducere, dixit Juvenalis, sat. 6. *RIG.*

solutionem : solutus es ab uxore, ne quæsieris uxorem ; satis manifestum est, ad eos hæc pertinere, qui in nova et recenti vocatione constituti, de his consulebant, in quibus a fide fuerant deprehensi. Hæc erit interpretatio capituli istius ne hoc examinanda, an et tempori, et causæ, et tam exemplis et argumentis præcedentibus, quam et sententiis et sensibus subsequentibus; 947 et in primis, an ipsius Apostoli et consilio proprio cungruat et instituto : nihil enim custodiendum est, quam ne diversus sibi quis 44 deprehendatur.

CAPUT XII.

Audi et subtilissimam e contrario argumentationem. Adeo, inquiunt, permisit Apostolus iterare conubium, ut solos qui sunt in clero, monogamiæ jugo adstrinxerit : quod enim quibusdam præscribit, id non omnibus præscribit. Nunquid ergo et quod omnibus præcipit, solis episcopis non præscribit ; si quod episcopis præscribit, non et omnibus præcipit ? An ideo omnibus, quia et episcopis ? et ideo episcopis, quia et omniibus ? Unde enim episcopi et clerus ? nonne de omnibus ? Si non omnes monogamiæ tenentur ; unde monogami in clero ? An ordo aliquis seorsum debet institui monogamorum, de quo adlectio fiat in clerum ? Sed cum extollimur et inflamur adversus clerum, tunc unum omnes sumus ; tunc omnes sacerdotes ; quia sacerdotes nos Deo et Patri fecit (Apoc. i, 6 ; v. 10) : cum ad peræquationem disciplinæ sacerdotalis provocamur, deponimus infulas, et impares 45 sumus (37) : De ecclesiasticis ordinibus 46 agebatur, quales ordinari oporteret. Oportebat igitur omnem communis disciplinæ formam sua fronte proponi (38), edictum quodammodo futurum universis in præceptione 47, quo magis sciret plebs cum ordinem sibi observandum, qui faceret præpo-

sitos (39), et ne vel ipse honor 48 aliquid sibi ad licentiam, quasi de privilegio loci blandiretur 49. Prospiciebat Spiritus sanctus dicturos quosdam. « Omnia licent episcopis ; » sicut ille vester Uthinensis nec Scantiniam timuit (40). Quot 50 enim et digami 51 præsentant apud vos, insultantes utique Apostolo, certe non erubescences, cum hæc sub illis leguntur ! Age jam, qui putas exceptionem 52 948 monogamiæ de episcopis faciam, recede et a reliquis titulis disciplinæ, qui cum monogamia episcopis ascribuntur. Noli esse irreprehensibilis, sobrius, bene moratus, hospitalis, docibilis ; quin vero et vino deditus, et manu promptus ad cædendum et pugnam 53 et pecuniæ amans, et domum non regens, nec filiorum curans disciplinam, sed nec ab extraneis bonam famam sectans (I Tim. iii. 2 seqq.). Si enim suam habent episcopi legem circa monogamiam, etiam cætera quæ monogamiæ accedere oportebit, episcopis erunt scripta. Laicis vero, quæ monogamia non convenit, cætera quoque aliena sunt. Evasisti, Psychice, si velis, vincula disciplinæ totius. Prescribe constanter non omnibus præcipi, quæ quibusdam sint præcepta : aut si cætera quidem communia sunt, monogamia vero solis episcopis imposita est, nunquid illi soli Christiani pronuntiandi, in quos tota disciplina collata est ?

CAPUT XIII.

Sed et Timotheo scribens, vult juvenculas nubere (41), filios suscipere, matres familiæ agere (I Tim. v, 14). Ad eas dirigit, quales supra denotat, juvenculas viduas, quæ in viduitate deprehensæ, et aliquandiu adsectatæ 54, postquam in deliciis habuerunt Christum, nubere volunt, habentes iudicium quod primam fidem resciderunt : illam videlicet, a qua. in viduitate inventæ, et professæ eam, non perseverant. Propter quod vult eas nubere, ne primam

Variæ lectiones.

44 Quis abest. Seml. 45 Sic. Rig. e lib. Ursini Rhen. pares al. partes cod. Wouw. impares. 46 Ordinibus aberat in Cod. Divionensi Rig. 47 In præsessione Rig. Ven. impressione Rhen. Seml. Leop. Obert. 48 Sonor Rigall. 49 Baudiatur Seml. Obert. Cod. Wouw. 50 Quod Rig. 51 Et ex digamia Rhen. 52 Acceptionem. Rhen. 53 Pugnas Rhen. 54 Affectatæ Rhen.

Commentarius.

(37) Deponimus infulas, et impares sumus. Sic emendavimus ex libro Ursini. Ait igitur : Nos laici, cum ad peræquationem disciplinæ sacerdotalis provocamur, deponimus personam sacerdotalem ; et jam dicimus, alios esse laicos, alios sacerdotes. Rig.

(38) Oportebat igitur communis disciplinæ formam sua fronte proponi. Eleganter frontem Ecclesiæ vocat episcopos, presbyteros, diaconos. Oportebat, inquit, in fronte Ecclesiæ Christianæ proponi ac pendere formam, hoc est, tabulas totius disciplinæ ecclesiasticæ ; ut sic præcederet edictum quod universi sequerentur. Sic enim legitur in Divionensi codice vetusto : « Edictum quodammodo futurum universis in præceptione. Rig.

— Communis disciplinæ formam. Legem communem significat tam laicis quam sacerdotibus dictam, τὸν τοῦ ποιμνίου (Petri v). Rig.

(39) Quo magis sciret plebs eum ordinem sibi observandum, qui faceret præpositos. Ordinem mono-

gamorum significat, unde sumuntur præpositi. Itaque omnem plebem volebat esse monogamos. Rig.

(40) Vester Uthinensis nec Scantiniam timuit. Uthina oppidum est Africæ, colonia Romanorum. Non agnoscebat autem, ut videtur, novam Montani prophetiam Uthinensis Ecclesia. Notat autem episcopum de illicita venere, cum, dicit, nec Scantiniam timuit. P. Scantinius legem tulit qua pæderastæ gravi supplicio afficerentur. Rhen.

(41) Vult juvenculas nubere. Locum hunc Auctor ad institutum suum detorquet ; ut vix assequi quis possit quid velit. Varia est etiam veterum expositio, inter quas placet maxime illa Epiphani contra Montanistas ut priori loco cum dicit ; Juniores viduas devota, etc., loquatur de iis quæ promissere, et promissis non stant, iudicium habentes, eo quod primam fidem irritam fecerint ; postea vero illis verbis. Volo ergo juvenculas viduas nubere, de iis, quibus per infirmitatem ad alteras transire nuptias permittit. Pam.

fidem suspectæ viduitatis postea rescindant, non ut totiens nubant, quotiens in viduitate tentata ⁵⁵, imo et in deliciis habita noluerint perseverare. Legimus eum et ad Romanos scribentem: *Quæ autem sub viro est mulier, viventi viro vincla est; si autem obierit, evacuata est a lege veri. Nempe ergo vivente viro adulterare putabitur, si juncta fuerit alteri viro. Si vero obierit vir, liberata est a lege, quod non sit adultera facta alii viro* (Rom. vii. 2, 6). **949** Sed et sequentia recognosce, quo sensus iste, qui tibi blanditur, evadat: *Itaque, inquit, fratres mei, mortificamini et vos legi per corpus Christi, ut efficiamini alteri, ei scilicet qui a mortuis resurrexit, uti fructum seramus Deo. Cum enim eramus in carne, passiones delictorum, quæ per legem efficiebantur in membris nostris ad fructum ferendum morti: nunc autem evacuati sumus a lege, mortui in quo tenebamur, ad serviendum Deo in novitate spiritus, et non in vetustate litteræ.* Igitur, si mortificari nos jubet legi per corpus Christi, quod est Ecclesia, quæ spiritu novitatis constat, non per litteram vetustatis, id est legis; auferens te a lege, quæ non tenet uxorem, marito defuncto, quominus alii viro fiat, ad contrariam te redigit conditionem, ne, amisso viro, nubas; quantumque non deputereris adultera facta alteri viro post mortem mariti, si adhuc in lege agere deberes, tanto ex diversitate conditionis adulterii te præjudicat post mortem mariti alii nubentem: quia jam mortificata es legi, non potest tibi licere, cum recessisti ab ea apud quam tibi licebat.

CAPUT XIV.

Nunc si et absolute Apostolus permisisset in fide, amisso matrimonio, nubere, proinde fecisset, quemadmodum et cætera, quæ adversus formam regulæ suæ pro conditione temporum gessit, circumcidens Timotheum propter superinductitios ⁵⁶ falsos fratres, et rasos quosdam inducens in templum propter observationem Judæorum (Act. xvi, 3; xxi, 24), ille qui Galatas, in Lege volentes agere, castigat. Sed ita res exigebant ⁵⁷, ut omnibus omnia fieret, quo omnes lucrifaceret, parturiens illos, donec formaretur Christus in ipsis, et calefaciens tanquam nutrix parvulos fidei (I Cor. ix, 20; Gal. iv, 9); docendo quædam per veniam, non per imperium, aliud est enim indulgere, aliud jubere: proinde temporalem licentiam permittens denuo nubendi propter infirmitatem carnis, quemadmodum Moyses repudiandi propter duritiam cordis (Deut. xxiv, 1), et hic itaque reddemus supplementum sensus

istius. Si enim Christus abstulit quod Moyses præcepit, quia *ab initio non fuit sic* (Matth. xix, 8), nec sic ⁵⁸ ideo ab alia venisse virtute reputabitur Christus; cur non et Paracletus abstulerit, quod Paulus indulsit? Quia et secundum matrimonium ab initio non fuit, nec ideo suspectus habendus sit, quasi spiritus alienus, tantum ut Deo et Christo dignum sit quod superducitur ⁵⁹? Si ⁶⁰ Deo et Christo dignum fuit duritiam cordis tempore expleto compescere, cur non dignius sit **950** et Deo et Christo infirmitatem carnis tempore jam collectiore discutere? Si justum est matrimonium non separari, utique et non iterari honestum est. Denique, apud sæculum utrumque in bona disciplina deputatur, aliud concordie nomine, aliud pudicitie. Regnavit duritia cordis usque ad Christum: regnavit et infirmitas carnis usque ad Paracletum Nova lex abstulit repudium, habuit quod auferret. Nova prophetia, secundum matrimonium, non minus repudium prioris. Sed facilius duritia cordis Christo cessit, quam infirmitas carnis. Plus hæc sibi Paulum defendit, quam illa Moysen; tamen defendit cum indulgentem eum capiat, præscribentem recusat, quæ potiores sententias et perpetuas voluntates ejus eludit; quæ non sinit nos hoc Apostolo præstare, quod mavult. Et quosque infirmitas ista impudentissima in expugnando meliora perseverabit? Tempus ejus donec Paracletus operaretur fuit, in quem dilata ⁶¹ sunt a Domino, quæ tunc sustineri ⁶² non poterant, quæ jam nemini competere portare non posse; quia per quem datur portare posse, non deest. Quandiu causabimur carnem, quia dixit Dominus, *Caro infirma* (Matth. xxv, 1)? Sed præmisit et *Spiritus promptus*; ut vincat spiritus carnem, ut cedat quod infirmum est fortiori. Nam et: *Qui potest capere, capiat* (Matth. xix, 12), inquit; id est, qui non potest, discedat. Discessit et ille dives, qui non ceperat substantiæ dividendæ egenis præceptum, et dimissus est sententiæ suæ a Domino (Matth. xix. 16-22). Nec ideo duritia imputabitur Christo de arbitrii ejusdemque liberi vitio ⁶³. Ecce, inquit *posui ante te bonum et malum* (Deut. xxx, 15; Eccli. xv. 18;) elige quod bonum est; si non potes, quia non vis (posse enim te, si velis, ostendit (42), quia tuo arbitrio utrumque proposuit) discedas oportet ab eo, cujus non facis voluntatem.

CAPUT XV.

Quæ igitur hic duritia nostra, si non facientibus voluntatem Dei reuuntiamus? Quæ hæresis, si se-

Variæ lectiones.

⁵⁵ Tentanda Rhen. ⁵⁶ Superductitios Rhen. ⁵⁷ Exigebat al. ⁵⁸ Nec sic abest Fran. ⁵⁹ Superducitur al. ⁶⁰ Sed Seml. Obert. ⁶¹ Dilatata Rhen. ⁶² Sustinere Fran. ⁶³ Servitio Rhen.

Commentarius.

(42) *Posse enim te, si velis, si ostendit.* Pugnat hic locus pro continentia, adeo ut in nostra potestate sita videatur, modo ad Deum recurramus. S. Augustinus, lib. de Adult. conjug. II, c. 29: «Levis

erit continentie sarcina, si Christi erit; Christi erit, si fides aderit, quæ impetrat a jubente Deo quæ juberit. LE PA.

cundas nuptias, ut illicitas, juxta adulterium judicamus? Quid est enim adulterium, quam matrimonium illicitum? Notat Apostolus eos, qui in totum nubere prohibebant, qui et de cibis interdicebant, quos Deus condidit (I Tim. iv, 3.) Nos vero non magis nuptias auferimus, si secundas recusamus, quam cibos reprobamus, si sæpius jejunamus. Aliud est auferre, aliud temperare, aliud est legem non nubendi ponere, aliud ⁶⁴ modum nubendi statuere. Plane qui exprobrant nobis duritiam vel hæresim in hac causa ⁶⁵, si in tantum foveant carnis infirmitatem, **951** ut in nubendo frequenter sustinendam putent: cur illam in alia causa neque sustinent, neque venia foveant, cum tormentis expugnata est in negationem? Utique enim illam magis excusari capit, quæ in prælio cecidit, quam quæ in cubiculo; quæ in equuleo succubuit, quam quæ in lectulo; quæ credulitati cessit, quam quæ libidini; quæ gemens devicta est, quam quæ subans. Sed illam quidem a communicatione depellunt, quia non sustinuit in finem; hanc vero suscipiunt, quasi et hæc sustinuerit in finem. Propone quid utraque non sustinuerit in finem, et invenies ejus causam honestiorem, quæ sævitiam, quam quæ pudicitiam sustinere non potuit. Et tamen nec cruentam defectionem infirmitas carnis excusat, nedum impudicam.

CAPUT XVI.

Rideo autem, cum infirmitas carnis opponitur, quæ summa fortitudo dicenda est. Iterum nubere, est res virium; resurgere in opera carnis de continentiae otio, substantia est laterum. Talis infirmitas, et tertio, et quarto, et usque septimo forsitan matrimonio sufficit; ut quæ totiens fortior, quotiens fuerit infirmior, habitura jam non Apostolum auctorem, sed Hermogenem aliquem, plures solitum mulieres ducere quam pingere, materia enim in illo abundat, unde et animam esse præsumens, multo magis spiritum a Deo non habet, jam nec psychicus, quia

A non de afflatu Dei psychicus. Quid, si inopiam quis causetur, ut carnem suam aperte prostitutam profiteatur, exhibitionis causa nubentem, oblitus (Matth. vi, 25) de victu et vestitu non esse cogitandum? Habet Deum etiam corvorum educatorem, etiam florum excultorem. Quid si solitudinem domus obtendat ⁶⁶? Quasi una mulier frequentiam præstet homini ad fugam proximo: habet viduam utique, quam adsumat licebit. Non unam generis hujus uxorem, sed etiam ⁶⁷ plures habere concessum est. Quid, si de posteritate quis cogitet iisdem animis, quibus oculis uxor Loth, ut **952** ideo quis repetat matrimonium, quia de priore liberos non habuit? hæredes scilicet Christianus quæret, sæculi totius exhæres? Habet fratres, habet Ecclesiam matrem. Aliud est, si et apud Christum legibus Juliis agi credunt (43), et existimant ⁶⁸ cælibes et orbos ex testamento Dei solidum non posse capere. Nubant igitur hujusmodi in finem usque, ut in ista confusione carnis; sicut Sodoma et Gomorrha, et diluvii dies, ab illo ultimo exitu sæculi deprehendantur. Adjiciant tertium dictum (I Cor. xv, 32): *Manducemus, et bibamus, et nubamus: cras enim moriemur*; non recogitantes Væ illud prægnantibus et lactantibus, multo gravius et amarius eventurum in concussione totius mundi, quam evenit in vastatione unius particulæ Judææ. Satis opportunos novissimis temporibus fructus iteratis matrimoniis colligant, ubera fluitantia, et uteros nauseantes, et infantes pipiantes ⁶⁹ (44). Parent Antichristo in quæ ⁷⁰ libidinosius sæviat. Adducet illis carnifices obstrictes.

CAPUT XVII.

Habebunt plane Christo quod allegent, speciosum privilegium, carnis usquequaque imbecillitatem. Sed hanc judicabunt jam ⁷¹ non Isaac monogamus pater noster, nec Joannes aliqui Christi spado, nec Judith filia Merari, nec tot alia exempla sanctorum. Solent ethnici judices destinari (45). Exsurget re

Variæ lectiones.

⁶⁴ Est repetit. Rhen. ⁶⁵ Estimant add. alit. ⁶⁶ Ostendit Rhen. ⁶⁷ Jam Rhen. ⁶⁸ Estimant Rhen. ⁶⁹ Pipantes Fran. Jun. ⁷⁰ In quo Rhen. Seml. ⁷¹ Tam Rhen. tum Jun.

Commentarius.

(43) Si et apud Christum legibus Juliis agi credunt. Non dubium quin respexerit ad leges Julias, quæ cælibatus et orbitatis pœnas continebant. Quas auxit Augustus, teste Dione lib. lv, unde lex Julia dicta est lex caducaria; nam cum cælibes nihil caperent ex testamentis nisi ex proxime junctis, orbi vero dimidium tantum, legatum quod erat cælibi, caducum dicebatur, nisi intra dies centum pareret. Sozomenus id diligenter notat lib. i Eccl. Hist.: Νόμος ἦν Ῥωμαίοις παλαιός, ἀπὸ εἰκοσὶ καὶ πέντε ἐτῶν τῶν Ἰσων ἀξιοῦσθαι, καλύων τοῖς ἀγάμοις, Lex erat antiqua apud Romanos, qua cælibes ultra viginti quinque annos legatis frustrabantur. Respicit autem ad pœnas illas Plutarchus De amore liber.: Ῥωμαίων πολλοὶ γαμοῦσι, γεννῶσιν, καὶ οὐχ ἵνα κληρονόμους ἔχωσιν, ἀλλ' ἵνα κληρονομήν δύνωνται. *Plerique Romanorum uxores ducunt liberosque suscipiunt, non ut hæredes habeant, sed ut hæredes fieri*

D ipsi possint. Unde Juvenalis adulterum inducit, qui hæc marito oggannit:

. . . Propter me scriberis hæres,
Legatum omne capis, necnon et dulce caducum.

Solidum enim capere de quo hic agitur est ἴσων ἀξιοῦσθαι quod idem est ac hæredem fieri ex asse, et omnem illam hæreditatem adire; quod, ut dixi, in cælibes non fiebat; nam legata fiebant caduca, ibantque in fiscum, lib. vi, de Vulg. et pupill. substit. Propter Christianos tamen ἴσων ἀξιοῦσθαι παρθεναὶ καὶ ἀπαίδων διὰ Θεὸν ἀσχοῦνται, Constantinus deinde cælibatus pœnas sustulit Euseb. de Vita Const., et Sozom. lib. i. LE PR.

(44) Infantes pipiantes. Pipiare Oscorum lingua est vagire: ab eo fit pipilare, quo Catullus de passeris garritu utitur. LE PR.

(45) Solent ethnici judices destinari. Alludit ad

gina Carthaginis, et decernet in Christianas, quæ profuga, et in alieno solo, et tantæ civitatis cum maxime formatrix, cum regis nuptias ultro optasse debuisset, ne tamen secundas eas experiretur, maluit e contrario uri quam nubere. Assidebit et illi matrona Romana, quæ, etsi per vim nocturnam, nihilominus experta alium virum, maculam carnis suo sanguine abluit, ut monogamiam in semetipsam ⁷² vindicaret. Fuerunt et quæ pro viris mori mallent, quam post viros nubere. Idolis certe et monogamia et viduitas apparent. Fortunæ muliebri coronam non imponit, nisi **953** univira; sicut nec matri Matutæ (46). Pontifex Maximus et Flaminica (47) nubent semel. Ceteris sacerdotes, viventibus etiam viris et consentientibus, amica separatione viduantur. Sunt et quæ ⁷³ de tota continentia

A judicent nos virgines Vestæ et Junonis Achaicæ, et Dianæ, Scythicæ, et Apollinis Pythiæ. Etiam bovis illius Ægyptii antistites de continentia infirmitatem Christianorum judicabunt. Erubescere, caro, quæ Christum induisti. Sufficiat tibi semel nubere, in quod a primordio facta es, in quod a fine ⁷⁴ **954** revocaris. Redi in Adam vel priorem, si in novissimum non potes. Semel gustavit ille de arbore, semel concupiit, semel pudenda protexit, semel Deo erubuit, semel ruborem suum abscondit, semel de paradiso sanctitatis exsulavit, semel exinde nupsit. Si in illo fui: ti habes tuam formam; si in Christum transisti, melior esse debebis. Exhibe ⁷⁵ tertium Adam, et hunc digamum, et tunc poteris esse, quod inter duos non potes.

Variae lectiones.

⁷² Semetipsa *Fran.* ⁷³ Qui *Rhen. Jun.* ⁷⁴ In quod et fine *Rhen. Jun.* ⁷⁵ Te addit *Rhen. lu Jun.*

Commentarius.

udicia, quæ de Christianis apud ethnicorum tribunalia peragebantur. Non erit novum, inquit, Christianos sisti pro tribunalibus ethnicorum. Itaque et monogamiam suam evincere conatur etiam ethnicorum judicio, hoc est exemplis illis toties inculcatis; credo, quod ævi sui partem fidelium majorem talibus capi sentiebat. Ea vero sunt Lucretiæ, Flaminicæ, Vestalium, et id genus aliorum exempla. *Rig.*

(46) *Matri Matutæ.* Ino est alio nomine, interdeas marinas adscripta. *Ovid. Fast. VI:*

Leucothoe gratis Matuta vocabere nostris.

Varii quippe nominibus insignitur. *Le Pa.*

(47) *Pontifex maximus et Flaminica. Lib. de Exhort. cast.* dixit Flaminem et Flaminicam. *Le Pa.*

Q. SEPT. FLOR. TERTULLIANI

LIBER

DE JEJUNIIS ¹.

ARGUMENTUM.

Orthodoxi quos hic vocat psychicos, Montani dogmata de jejuniis improbabant. Illius igitur assecla factus, jejunia montanica, xerophagias et stationes defendit.

CAPUT PRIMUM.

Mirarer Psychicos ² (1) si sola luxuria tenderentur ³, quæ sæpius nubunt, et non etiam ingluvie lacerarentur ⁴ (2), qua jejunia oderunt; monstrum scilicet haberetur libido sine gula, cum duo hæc tam unita atque concreta sint, ut si disjungi omnino potuissent, ipsi prius ventri pudenda non adhære-

C rent. Specta corpus et una regio est. Denique pro dispositione membrorum, ordo vitiorum (3); prior venter, et statim cætera saginæ substructa lascivia est. Per edacitatem salacitas transit. Agnosco igitur animale ⁵ fidem (4) studio carnis qua tota constat, tam multivorantiæ quam multinubentæ pronam; ut merito spiritalem disciplinam pro substantiæ æmulam, in hac quoque specie continentie accuset, proinde gulæ frenos induentem ⁶ per nullos interdum vel seras vel aridas escas, quemadmodum et libidini per unicas nuptias. Piget ⁷ jam cum ⁸ a libus congregi, pudet et ⁹ jam de eis altercari, quorum nec defensio verecunda est. Quomodo

Variae lectiones.

¹ De Jejunio adv. Psychicos hic liber inscriptus est in edd. *Gelen. Seml. al.* ² Additur istos *Fran.* Tenerentur *Rhen. Leop.* ³ Ducerentur *Seml. Leop.* laxarentur *cod. Ursini.* ⁴ Psychicos. ⁵ Imbuentem *Seml.* ⁶ Pudet *al.* ⁷ Cum rejicit *Seml.* ⁸ Et abest *Rhen. Leop.*

Commentarius.

(1) *Psychicos.* Id est, Catholicos, Montani adversarios; quos Psychicos seu animales vocat, abutendo verbis Apostoli (I Cor. II, 14). *Edd.*

(2) *Ingluvie lacerarentur.* Rumperentur. *Rig.*

(3) *Pro dispositione membrorum, ordo vitiorum.*

D Hinc illud Hieronymi, ad Amasidum epist. 147: Pro membrorum ordine ordo vitiorum est. *Rig.*

(4) *Animalem fidem.* Psychicam *Rig.* (V. supra.) *Edd.*

enim protegam castitatem et sobrietatem sine taxatione adversariorum? Quinam isti sint semel nominabo exteriores et interiores botuli Psychicorum (5). Hi Paraceto controversiam faciunt; propter hoc novæ prophetiæ¹⁰ recusantur (6); non quod alium Deum prædicent Montanus et Priscilla et Maximilla, nec quod *Jesum Christum solvant* (I Joan. iv, 3), nec quod aliquam fidei aut spei regulam evertant; sed quod plane doceant sæpius jejunare, quam nubere. De modo quidem nubendi jam edidimus monogamiæ defensionem. Nunc de castigatione victus, secunda, vel magis prima¹¹ continentiae pugna est. Arguunt nos, quod jejunia propria custodiamus (7); quod stationes 955 plerumque in vespem producamus: quod etiam xerophagias observemus, siccantes cibum ab omni carne, et omni jumentis, et uvidioribus quibusque pomis, ne¹² quid vinositatis vel edamus vel potemus;

¹⁰ Propheticae Seml. ¹¹ Secundæ vel magis primæ Seml. ¹² Nec Rhen. ¹³ Sic Seml. ¹⁴ Quaque Seml.

Commentarius.

(5) *Exteriores et interiores botuli Psychicorum.* Honorem auribus merito præfatus est. Etenim botulus, interior quidem, farciminis ingluvie stipatur ut ganeonis alicujus abdomen; exterior vero, in uteri modum inverecunde distenditur, ut Horatianus ille de ficulneo trunco deus,

Obscenoque ruber porrectus ab inguine palus. Rig.

(6) *Propter hoc novæ prophetiæ recusantur.* Sic Praxeam queritur expulsi prophetiam Roma, initio libri adversus ipsum. Et Montanistæ Catholicos vocabant *προφροφόντας* (sive occisores prophetarum. Edd.), ut discere est ex Apollonii Hierapolitæ fragmentis quæ apud Nicephorum, lib. iv, cap. 5. Rig.

(7) *Arguunt nos quod jejunia propria custodiamus.* Propria scilicet Montanistis seu Paracleticis, ex imperio novæ disciplinæ. Rig. — *Ἰδία*, aliis non usitata. SEML.

Arguunt nos, quod jejunia propria custodiamus. Non omnes hic xerophagias damnari credendum est, sed eas tantum quæ ex superstitiosa Montani disciplina servabantur. Canon 50 conc. Laodic. habet: *Δεῖ πᾶσαν τὴν τσσαρακοστὴν νηστεύειν ἑβδομαήμερον. Oportet quadragesimam totam cum xerophagia jejunare.* Quod tamen non convenit cum iis quæ infra, cap. 15, habet Tertullianus. Læ. Pr.

(8) *Certe in Evangelio illos dies jejunitis determinatos putant, in quibus ablatus est sponsus; et hos esse jam solos legitimos jejuniorum.* — In Evangelio, hoc est hodie, apud Christianos. Putant, nempe Catholici, quos Psychicos vocat. In eam vero sententiam libro de oratione, dixit, die Paschæ communem esse et quasi publicam jejunii religionem. Quasi apud Catholicos, extra diem Paschæ, sive extra illos dies, in quibus ablatus est sponsus, non essent legitimi jejuniorum dies, nec communis aut publica jejunii religio, sed ut ipse mox dicet, passiva currens ex arbitrio cujusque. Et tamen auctoritatis esse debet maximæ, quod Hieronymus *Epistola ad Marcellam* testatur, Ecclesiam catholicam ex apostolorum traditione unam toto anno Quadragesimam tempore congruo jejunare. Nam quis audiat dicentem, dies illos in quibus ablatus est Sponsus, Parascevam et Sabbatum, tempus horarum quadraginta octo, unam illam Quadragesimam fuisse? An verius fuerit præcos Christianos, divinis et apostolicis formatos institutis, jejunia sua

lavacri quoque abstinentiam, congruentem arido victui. Novitatem igitur abjectant, de cujus illicito præscribant, aut hæresim judicandam, si humana præsumptio est, aut pseudoprophetiam pronuntiandam, si¹³ spiritalis indictio est, dum quaque¹⁴ ex parte anathema audiamus, qui aliter adnuntiamus (Galat. i, 8).

CAPUT II.

Nam quod ab jejunia pertineat, certos dies a Deo constitutos opponunt, ut cum in Levitico præcipit Dominus Moysi decimam mensis septimi diem plantationis, *Sancta, inquit, erit vobis dies et vexabitur animas vestras; et omnis anima quæ vexata non fuerit illa die, exterminabitur de populo suo* (Levit. xvi, 29). Certe in 956 Evangelio illos dies jejuniis determinatos putant, in quibus ablatus est sponsus, et hos esse jam solos legitimos jejuniorum (8) christi-

ab quadragesimali Christi jejunio Quadragesimam nuncupasse, ut significarent Judaica non esse, verum Christiana, et abrogatas Christianæ libertatis beneficio Judaicæ legis morositates, cœnas puras, et dies magnos et Sabbatica jejunia? Itaque memores adeptæ Dominica passione libertatis, quæ in Parasceves diem inciderat, Parascevam quidem jejunio sacrare, ut esset eo die, quod ait Septimius, lib. de Oratione, communis et quasi publica jejunii religio. Cujusmodi jejunium mox, declarandi luctus e Dominica passione concepti studio, in Sabbatum produxerunt. Sic tamen ut et jejunia quidem alia commendandis orationibus suis utilia servarent, sed ex arbitrio cujusque diversa; maxime autem ritus illius Sabbatici jugo libera. Adeo, ne quid judaizare viderentur, Parascevam Christianæ, seu Paschæ *σάββατον*, et Sabbati sequentis jejunium, non Parascevam, neque Sabbatum appellavere, sed Quadragesimam; ut jam esset Christianum jejunium, non Parasceve neque Sabbati, sed Quadragesimæ illius, jejunio Christi plane divino transactæ, sacramentum. Hoc sane sensu, quod ab catholicis ævo Tertulliani dicebatur, « eos dies in quibus ablatus est Sponsus, esse dies jejuniis determinatos, ac de cætero differenter jejunandum, ex arbitrio, non ex imperio, pro temporibus et causis uniuscujusque: sic et apostolos observasse, nullum aliud imponentes jugum certorum et in commune omnibus obeundorum jejuniorum; » Hieronymi sententia confirmabitur, ad Marcellam scribentis Ecclesiam catholicam ex apostolorum traditione unam toto anno Quadragesimam tempore congruo jejunare. Etenim quicquid Christiani jejunabant, quod Irenæus apud Eusebium, *Hist. v*, tam varie ac differenter observatum fuisse tradidit, ut essent qui unum sibi diem jejunandum esse crederent, alii duos, alii vero plures, alii diem suum esuriale pro quadraginta diurnas nocturnasque horas ducerent, quidquid, inquam, et quomodocumque jejunabant, Quadragesimam se jejunare profitebantur. Id vero Socrates, *quinto etiam Historiarum libro*, mirum sibi videri ait: minus certe quod miraretur habiturus, si meminisset hoc fuisse apostolis consilium, ut obliteratis Judæorum Sabbatis, jejunia sua Christiani, quæ Domino suo tantula pro tantis offerrent, de jejunii Domini spatio vocitarent. Ut qui minus ea quærent assequi reapse, saltem memoria venerarentur, Sic illi

stianorum, abolitis legalibus et proheticis vetustatibus. Ubi volunt enim, agnoscunt quid sapiat *lex et prophetæ usque ad Joannem* (Luc. xvi, 16). Itaque de cætero indifferenter ¹⁵ jejunandum ex arbitrio, non ex imperio novæ disciplinæ, pro temporibus, et caussis uniuscujusque; sic et apostolos observasse (9), nullum aliud imponentes jugum certorum et in commune omnibus obeundorum jejuniorum (Act. xv, 10); proinde nec stationum, quæ et ipsæ suos quidem dies habebant ¹⁶ quartæ feriæ et sextæ, passive ¹⁷ tamen currant (10), neque sub lege præcepti, neque ultra supremam diei, quando et orationes sere hora nona concludat de Petri exemplo, quod Actis refertur (Act. iii, 8); xerophagias vero novum affectati officii nomen, et proximum ethnicæ superstitioni; quales castimonie Apim, Isidem et magnam Matrem certorum eduliorum exceptione purificant; **957** cum fides libera in Christo ne Judaicæ quidem legi abstinentiam quorumdam ciborum debeat, semel in totum macellum ab Apostolo admissa, detestatore eorum qui sicut nubere prohibeant, ita jubeant cibis abstinere a Deo conditis; et ideo nos esse jam tunc prænotatos in novissimis temporibus abscedentes a fide, intendentes spiritibus mundi seductoribus, doctrinis mendaciloquorum, inustam habentes conscientiam (I Tim. iv, 1). Quibus, oro te, ignibus? Credo quibus nuptias sæpe deducimus, et cœnas quotidie coquimus. Sic et cum Galais (Galat. iv, 10) nos quoque percuti aiunt, observatores dierum, et mensium et annorum. Jaculantur interea et Isaïam pronuntiasse: *Non tale jejunium Dominus elegit* (Isa. lviii, 4 et 5); id est, non abstinentiam cibi, sed opera justitiæ quæ subtextit; et ipsum Dominum in Evangelio ad omnem circa victum ¹⁸

scrupulositatem compendio respondisse, non his communicari ¹⁹ hominem, quæ in os inferantur, sed quæ ex ore proferantur (Marc. vii, 15), cum et ipse manducaret et biberet usque in notationem: *Eccæ homo vorator et potator* (Matth. xi, 19), sic et Apostolum docere, quod *esca nos Deo non commendat, neque abundantes si edamus, neque deficientes si non edamus* (I Cor. viii, 8). His et hujusmodi sensibus eo jam subtiliter tendunt, ut unusquisque prior ventri possit supervacua, nec adeo necessaria, existimare sublato ²⁰ vel diminuti ²¹ (11) ve demorati cibi officia (12), præponente ²² scilicet Deo ²³ justitiæ et innocentie opera. Et scimus quales sint carnalium commodorum suasoriæ (13); cum ²⁴ facile dicatur: Opus est de totis præcordiis credam, diligam Deum et proximum mihi ²⁵; in his enim duobus præceptis tota Lex pendet et prophetæ, non in pulmonum et intestinorum meorum inanitate.

CAPUT III.

Itaque nos hoc prius affirmare debemus, quod occulte subruï periclitatur, quantum valeat apud Deum inanitas ista, et ante omnia unde ratio ipsa processerit hoc modo promerendi Deum; tunc enim agnoscetur observationis necessitas, cum eluxerit rationis auctoritas (14) a primordio recensendæ. Acceperat **958** Adam a Deo legem non gustandi de arbore agnitionis boni et mali, moriturus si gustasset. Verum et ipse tunc in psychicum reversus ²⁶ post ecstasin spiritalem, in qua magnum illud sacramentum in Christum et Ecclesiam prophetaverat, nec jam capiens quæ erant spiritus, facilius ventri quam Deo cessit, pabulo potius quam præcepto annuit; salutem gula vendidit. Manducavit de-

Variæ lectiones.

¹⁵ Differente. Rig. Venet. ¹⁶ Habeant Seml. ¹⁷ Passim cod Wouwer.: est illa antiquior forma. ¹⁸ Victus Seml. ¹⁹ Coinquinari Seml. Leop. ²⁰ Dilati Seml. delati Jun. ²¹ Diminuti Inn. ²² præponentes Jun. ²³ Deo abest Seml. ²⁴ Quam Seml. ²⁵ Tanquam me Seml. ²⁶ Eversus Jun.

Commentarius.

unius diei, alii duorum, alii plurium jejunio Quadragesimam Christi, pacemque secum nihilominus colebant. Hoc enim ait Irenæus: *Ἡ διαφορά τῆς νηστείας τὴν εὐνοίαν τῆς πίστεως συνίστησι*: Differentia jejuniorum concordiam fidei commendat. Rig. juxta Edd.

(9) Sic et apostolos observasse. Nimirum quos supra dixit dies, in quibus ablatus est Sponsus. Hanc enim rationem inculcat hoc ipso opere, ubi de Parasceve dicata jejunii, quæ ab Catholicis continuata fuisse ait in Sabbatum, « nunquam nisi in Pascha, jejunandum, secundum rationem alibi traditam. » Notandum in hanc rem Augustini locus Epist. ad Casulanum: in evangelicis et apostolicis litteris videre se præceptum esse jejunium: quibus autem diebus non oporteat jejunare, et quibus oporteat, præcepto Domini vel apostolorum non inveniri definitum, Rig.

(10) Passive tamen currant. Hoc est passim et pro arbitrio cujusque. Rig.

(11) Sublati vel diminuti. Cibi sublato jejunio, diminuti xerophagia, demorati propter stationes, quæ quoniam protendebantur, cibos morari consueve-

rant. LE PR.

(12) Demorati cibi officia. Demorati, hoc est, dilati. Sic infra hocce opusculo: « Stellæ auctoritatem demorantis suspirant. Rig.

(13) Et scimus quales sint carnalium commodorum suasoriæ. Scimus, inquit, quales soleant a Psychicis nostris declamationes tractari commodis carnalibus suadendis. Apud rhetores duo genera materiæ tractantur, Suasoriæ et Controversiæ. Suasoriæ, tanquam leviores, et minus prudentiæ exigentes pueris delegantur, quasi rudimenta dicendi. Controversiæ, seu judiciales, robustioribus assignantur. Rig.

(14) Tunc enim agnoscetur observationis necessitas, cum eluxerit rationis auctoritas. Ipse, libro de Corona, consuetudinis sive observationis probandæ regulam præscripsit. Tunc videlicet colendam esse consuetudinem, cum rationi consentanea deprehenditur; et majorem effici rationem Christianarum observationum, cum illas etiam natura defendit, quæ prima omnium disciplina est. Hic vero tantum rationis auctoritatem advocat. Rig.

nique, et perit : salvus alioquin, uni arbusculæ jejunare maluisset ²⁷; ut jam hinc animalis fides semen suum recognoscat, exinde deducens carnalium appetitionem, et spiritualium recusationem. Teneo igitur a primordio homicidam gulam, tormentis atque suppliciis in die puniendam, etiamsi Deus nulla jejunia præcepisset; ostendens tamen unde sit occisus Adam, mihi reliquerat intelligenda remedia offensæ, qui offensam demonstrat : ultro cibum, quibus modis quibusque temporibus potuissem, pro veneno deputarem, et antidotum famem sumerem, per quam purgarem mortis a primordio causam ²⁸ in me quoque cum ipso genere transductam, certus hoc Deum velle, cujus contrarium noluit, satisque confidens placitum illi continentie curam, a quo damnatam comperissem incontinentie culpam. Porro, cum et ipse jejunium mandet, et animam conquassatam proprie utique cibi angustiis sacrificium appellet (*Psal. l, 18*), quis jam dubitabit omnium erga victum ²⁹ macerationum hanc fuisse rationem, qua rursus interdicto cibo, et observato præcepto, primordiale jam delictum expiaretur, ut homo per eandem materiam causæ satis Deo faciat, per quam offenderat, id est, per cibi interdictionem; atque ita salutem æmulo modo reddaccenderet inedia, sicuti extinxerat sagina, pro unico illicito plura licita contemnens?

CAPUT IV.

Hæc ratio servabatur apud providentiam Dei pro temporibus omnia modulantis ³⁰, ne quis ex diverso ad dejiciendam propositionem nostram. Cur ergo, dicat non statim Deus aliquam victus constituit castigationem, quinimo et auxit permissionem? Nam in primordio quidem herbidum solummodo et arboreum ³¹ homini pabulum addixerat : *Ecce dedi vobis omne fenum sementivum seminans semen quod est super terram; et omne lignum quod habet in semetipso fructum seminis sementivi vobis erit in escam* (*Gen. ix, 29*). Postea vero ad Noe, enumerata subjectione omnium bestiarum terræ, et volatilium cœli, et moventium in terra, et piscium maris, et omnis viventis ³², *Erunt, inquit, vobis in escam, velut olera feni dedi vobis universa; verum carnem in sanguine animæ suæ non editis*

(*Gen. ix, 2*); nam et hoc ipso quod eam solam carnem esui ³³ eximit, cujus anima non per sanguinem effunditur, omnis reliquæ carnis usum ³⁴ concessisse manifestum est. Ad hæc respondemus, non competisse onerari hominem aliqua adhuc abstinentiæ lege, qui cum maxime tam levem interdictionem, unius scilicet pomi, tolerare non potuit; remissum itaque illum libertate ipsa corroborandum. Æque ³⁵ post diluvium in reformatione generis humani, suffecisse unam interim legem a sanguine abstinendi, permissu ³⁶ usu ³⁷ cæterorum. Jam enim judicium Dominus ostenderat per diluvium; adhuc etiam comminatus fuerat per exquisitionem sanguinis de manu fratris, et de manu bestię (*Gen. ix, 5*). Omnis ³⁸ itaque justitiam judicii præministrans, materiam libertatis emisit, per veniam supparans disciplinam; permittens omnia, ut demeret quiddam; plus exacturus, si plus commisisset; abstinentiam imperaturus, cum indulgentiam præmisisset ³⁹; quo magis, ut diximus, primordiale delictum expiaretur majoris abstinentiæ operatione, in majoris licentiæ occasione.

CAPUT V.

Denique, jam et familiaris populus allegi Deo cœpit, et restitutio hominis imbui potuit, tunc leges disciplinæque omnes impositæ etiam quæ deciperent victum, ademptis quibusdam veluti immundis, quo facilius aliquando jejunia toleraret homo, perpetua in quibusdam abstinentia usus. Nam et primus populus (16) primi hominis resculpserat crimen (17), pronior ventri quam Deo deprehensus; cum de durtia Ægyptiæ servitutis valida manu Dei et sublimi brachio ereptus Dominus ejus visus ⁴⁰; et terræ lacte ⁴¹ et melle mananti destinatus; statim autem solitudinis copiosæ circumpectu scandalizatus, saturitatis Ægyptiæ detrimenta ⁴² suspirans, in Moysen et Aaron mussitavit : *Utinam obiissemus percussi a Domino in terra Ægypti, quando super ollas carniū sedebamus, et panes in plenitudinem comedebamus! Quomodo* ⁴³ *eduxisti nos in hæc deserta ad interficiendam synagogam istam fame?* (*Exod. xvi, 2*). Eadem ventris prælatione deploraturus erat eosdem duces suos et Dei arbitros, quos desiderio carnis et recordatu

Variæ lectiones.

²⁷ Maluisset *Seml.* ²⁸ Casum *Seml.* ²⁹ Victus *Seml.* forte ergo *Jun.* ³⁰ Moderantis *Seml.* ³¹ Serpentis *Seml.* ³² Esui tollit *Seml.* ³³ Esum *Jun.* ³⁴ Atque *Seml.* *Leop.* ³⁵ Permissu *Seml.* ³⁶ Esu *Jun.* videtur *abfuisse.* ³⁷ De manu bestię omnes. Itaque *Jun.* *Leop.* ³⁸ Permisisset *Seml.* ³⁹ Ereptus dominus *Seml.* dominus ejus visus est *Jun.* et *add. cod. Wouw.* eis *conj. Pam.* et uncis utitur. ⁴⁰ Detrimeto *Seml.* ⁴¹ Quoniam *al.*

Commentarius.

(15) Si uni arbusculæ jejunare maluisset. Quæle jejunium? quandoquidem Adamo Deus ex omni ligno comedere indulserat, unica tantum arbuscula excepta. Sane Adamum perdidit non gula, sed præmaturæ divinitatis cupido. *Rig.*

(16) Nam et primus populus, etc. Primus appellatur populus Judaicus, ad distinctionem secundi Gentium. Hic vero videtur prorsus superfluum il-

lud, quod adeo parenthesi inclusimus, Dominus ejus. seu potius eis, visus est. *PAM.*

(17) Primi hominis resculpserat crimen. Augustinus in *Psal. vi*: « Dum enim nos convertimur, id est, mutatione veteris vitæ, resculpimus spiritum. » Rufinus in eundem *Ps.*: « Dum convertimur, id est, dum commutatione veteris vitæ resculpimur. » *Rig.*

Ægyptiarum copiarum exacerbabat : Quis nos ⁴² *A* *vesceret* ⁴³ *carne? Venerunt in mentem nobis pisces quos in Ægypto edebamus gratis, et cucumeres, et pepones, et porri, et cepe, et allia. At nunc anima nostra arida nihil nisi* ⁴⁴ *manna vident oculi nostri* (Num. xi, 4). Ita et illis xerophagiæ panes ⁴⁵ angelici (18) displicebant allium potius et cepe quam coelum fragrare malebant. Et ideo tam ingralis gratiora et esculentiora quæque detracta sunt, puniendæ simul gulæ et exercendæ continentiae caussa, ut illa damnaretur, ista erudiretur.

CAPUT VI.

Nunc si temere rationes castigati a Deo victus, et castigandi propter Deum a nobis, ad primordiorum experimenta revocavimus, conscientiam communem consulamus, ipsa natura enuntiabit, quales nos ante pabulum et potum in virgine adhuc saliva exhibere consuerit rebus duntaxat sensus ⁴⁶ agendis quo divina tractantur si multo pollentioris mentis, si multo vivacioris cordis, quam cum totum illud domicilium interioris hominis, escis stipatum, vinis inundatum, decoquendis jam stercoreibus æstuans ⁴⁷, præmeditatorium (19) efficitur latrinarum, in quo plane nihil tam in proximo supersit, quam ad lasciviam sapere: *Manducavit populus et bibit, et surrexerunt ludere* (Exod. xxxii, 6). Intellige sanctæ Scripturæ verecundiam: lusum, nisi impudicum, non denotasset. Cæterum, quotusquisque meminerit religionis, occupatis memoriæ locis, impeditis sapientiæ membris? Nemo ita ut decet, ita ut par est, ita ut utile est, recordabitur Dei in eo tempore, quo ipsum sibi hominem excidere solemne est (20). Omnem disciplinam victus ⁴⁸ aut occidit aut vulnerat, Mentior, si non Dominus ipse oblivionem sui exprobrans Israeli, causam plenitudini deputat ⁴⁹: *Incrassatus est dilectus, et pinguefactus, et dilatatus est, et dereliquit Deum qui fecit eum, et abscessit a Domino salutificatore suo* (Deut. xxxii, 15). Denique in eodem Deuteronomio eandem causam præcaveri jubens, *Ne, inquit, cum manducaveris et biberis, et domos optimas ædificaveris, ovibus et bobus tuis multiplicatis, et argento et auro, extollatur cor tuum, et obliviscaris Domini Dei tui* (Deut. viii, 12).

Præposuit corruptelæ divitiarum edacitatis enormitatem, cui ipsæ divitiæ procurant. Per illas scilicet incrassatum erat cor populi, ne oculis videret, et auribus audiret, et corde conjiceret adipibus obstructo, quas nominatim esui abstulit, dedocens hominem saginæ studere. Cæterum, cui cor erectum ⁴⁹ *potius inveniebatur quam impingnatum* ⁵⁰, quadraginta diebus totidemque noctibus supra humanæ naturæ facultatem jejunium perennavit, spiritali fide virtutem subministrante; et vidit oculis Dei gloriam, et audivit auribus Dei vocem, et corde coniecit Dei legem jam tunc docentis *non in solo pane vivere hominem, sed in omni verbo Dei* Luc. iv, 4); cum quidem nec ipsum Moysen Deo pastum, inediamque ejus nomine ⁵¹ saginatam constanter contemplari valeret pinguior populus. Merito igitur etiam in carne se Dominus ei ostendit collegæ jejuniorum suorum, non minus et Helisë. Nam et Helias hoc primum quod famem fuerat imprecatus, satis jam se jejuniis voverat: *Vivit, inquit, Dominus, cui adsisto in conspectu ejus, si erit ros istis annis et imber* (III Reg. xvii). Dehinc minantem Jezabel fugiens post unicum pabulum et potum, quem ab angelo expergefactus invenerat, et ipse, quadraginta diebus et noctibus vacuo ventre, arido ore, pervenit in montem [Choreb; ubi cum in spelunca ⁵² devertisset, quam familiari congressu Dei exceptus est] *Quid tu, Helia, hic* (III Reg. xix, 9)? multo amicior ista vox, quam, *Adam, ubi es*, (Gen. iii, 9)? Illa enim pasto homini minabatur, ista jejuno ⁵³ blandiebatur. Tanta est circumscripti victus prærogativa, ut Deum præstet homini contubernalem, parem revera pari. Si enim *Deus æternus non esuriet* (Isa. i, 11), ut testatur per Isaïam, hoc erit tempus quo homo Deo adæquetur, cum sine pabulo vivit

CAPUT VII.

Processimus itaque (21) jam ad exempla, revolvamus utilitatis efficacia potestates ⁵⁴ istius ⁵⁵ officii, quod etiam iratum Deum homini reconciliat. Deliquerat Israel, in aquatione apud Maspha ⁵⁶ congregatus a Samuele, sed ⁵⁷ ita statim delictum jejunio diluit, ut periculum prælii simul fugerit ⁵⁸. Cum maxime Samuel offerebat holocaustum (I Reg.

Variæ lectiones.

⁴² Non Venet. ⁴³ Pascet Jun. Vescet Leop. ⁴⁴ Sine Seml. ⁴⁵ Penes Fran. panis cod. Wouw. ⁴⁶ Sensus Gelen. ⁴⁷ Exæstuans al. ⁴⁸ Reputat Seml. ⁴⁹ Evectum Fran. ⁵⁰ Qui add. Seml. Leop. ⁵¹ Numine cod. Wouw. Leop. ⁵² Speluncam Jun. ⁵³ Jejuno Ven. ⁵⁴ Potestas Ven. ⁵⁵ Ipsius Seml. ⁵⁶ Masphat Seml. ⁵⁷ Sed abest Fran. ⁵⁸ Fuderit Seml.

Commentariu s.

(18) *Xerophagiæ panes angelici*. Longe dissimiles athleticis illis aridæ hominum altitium saginationi provis. RIG.

(19) *Præmeditatorium*. Hoc etiam imitatus B. Hieronymus, « Quale inquit, jejunium est, aut qualis refectio post jejunium? Pridianis epulis distendimus, et guttur nostrum meditatorium, seu potius præmeditatorium efficitur latrinarum. » Qui etiam adlegat Scripturas hic citatas, Exod. xxxi, ac Deut. xxxiii et vii. Item Isa. vi, excepto quod ibi etiam

legi debeat, *Deum*, quod Græce fit Θεός, et quod auctor sua utatur phrasi *salvificatori* pro *salutari*. PAM.

(20) *In eo tempore quo ipsum sibi hominem excidere solemne est*. Etenim per ebrietatem aliquantisper sapientia moritur. RIG.

(21) *Processimus itaque*. Quid intemperantia præstat, docuit, ut jejunii effectus ostendat: quod variis hic exemplis exsequitur. LE PA.

VII, 9), in nullo magis procuratam audimus. Dei clementiam, quam abstinencia populi. Et Allophyli praelio ⁵⁹ admovebant : ibi demum ⁶⁰ Dominus intonuit voce magna super Allophylos, et confusi sunt, et corruerunt in conspectu Israelis ; et processerunt viri Israel ex Maspha, et persecuti sunt Allophylos, et usque Betchor ceciderunt pastos impasti, armatos inermes. Hæ erunt vires jejunantium Deo : cælum pro ejusmodi militat. Habes formam præsidii etiam spiritalibus bellis necessariam. Proinde cum rex Assyriorum Sennacherib, compluribus jam civilibus captis, Israeli per Rapsacen blasphemias et minas intentaret (IV Reg. XVIII, 19), nihil aliud illum a proposito in Æthiopias avertit. Dehinc, quid aliud ⁶¹ centum et octoginta millia de exercitu ejus per angelum absumpsit, quam Ezechiae regis humiliatio ? Siquidem, duritia hostis annuntiata, vestem scidit, saccum induit, eodemque habitu seniores sacerdotum ad Deum per Esaiam adire jussit, utique jejuniis preces prosequente : neque enim cibi tempus in periculo, nec saturitatis cultus in sacco (22). Semper inedia mœroris sequela est, sicut lætitiæ accessio saginæ. Per hanc mœroris sequelam et inediam, etiam civitas illa peccatrix, Ninive de exitio prædicato liberatur. Satis enim poenitentia scelus commendaverat ⁶² Deo jejuniis triduo functa, etiam pecudibus enectis, quibus iratus Deus non erat (Jonæ, III). Sodoma quoque et Gomorraha evasissent, si jejunassent. Hoc remedium agnoscit et Achab, cum illi post transgressionem et idololatriam et necem Nabuthæ, propter vineam interempti a Jezabel, exprobrasset Helias : *Qualiter occidisti, et hæreditatem possedisti in loco, quo* ⁶³ *sanguinem Nabuthæ canes delinxerant, tuum quoque delingent* (III Reg. XXI, 19). Destituit semetipsum, et saccum carni suæ imposuit, et jejunavit, et dormivit in sacco ; et tunc sermo Domini ad Heliam : *Vidisti ut reveritus sit Achab a facie mea ? Pro eo quod reveritus est, non superducam læsuram in diebus ipsius, sed in diebus filii* ⁶⁴ *963 ejus superducam eam* (ibid. 29), qui non erat jejunaturus. Ita jejuniis in Deum reverentiæ opus est. Per quod Anna quoque ambiens uxor Helcanæ retro sterili impetravit facile a Deo inanem cibo ventrem filio implere, et quidem propheta. Sed non

Varie lectiones.

⁵⁹ Ut Allophyli praelium Jun. Lat. admovebantur conj. Leop. ⁶⁰ Ibidem Fran. ⁶¹ Quid aliud tollit Seml. ⁶² Commendaret cod. Wouw. commendaverit Seml. ⁶³ In quo loco Seml. ⁶⁴ Ultra Jun. ⁶⁵ Reddidimus vetera ; ad nova nunc Lat. e. v. ad nova etiam nunc, Jun, ⁶⁶ Ex add. Seml.

Commentarius.

(22) *Nec saturitatis cultus in sacco.* Saturitatis cultum dicit, quia ex saturitate lætitiæ, ex lætitiæ autem cultus delicatioris cura, cui non convenit cum horrore cineris et asperitudo sacci. Rig.

(23) *Sacramentorum agnitionem.* Sic vocat peritiam interpretandi figuras et imagines sacras, nempe divinitus objectas in somniis. Sacramenta igitur, somnia a Deo immissa. Rig.

(24) *Omnes turbantur sophistæ.* Sophistas dicit,

A modo naturæ mutationem, aut periculorum aversionem, aut delictorum oblitterationem ; verum etiam sacramentorum agnitionem (23), jejunia de Deo merebuntur. Aspice Danielis exemplum, circa somnium regis Babylonis omnes turbantur (24) sophistæ, negant ultro ⁶⁴ de præstantia humana posse cognosci (25) ; solus Daniel Deo fidens, et sciens quod ad demerendam Dei gratiam faceret, spatium tridui postulat cum sua fraternitate jejunat, atque ita orationibus commendatis, et ordinem et significationem somni per omnia instruitur, tyranni sophistis parcitur, Deus glorificatur, Daniel honoratur, non minorem Dei gratiam et postea quoque relaturus anno primo regis Darii, cum ex recogitatu prædicatorum temporum ab Jeremia, dedit faciem suam Deo (26) in jejuniis et sacco et cinere. Nam et angelus missus ad eum, hanc statim professus est causam divinæ dignationis : Veni, inquit demonstrare tibi quatenus miserabilis es (27), jejunando scilicet. Si Deo miserabilis, leonibus in lacu fuerat horribilis ; ubi quidem illi sex diebus jejunanti prandium angelus procuravit.

CAPUT VIII.

Reddimus et cætera ⁶⁵ ; ad nova enim nunc documenta properamus : in limine Evangelii (Luc. II, 37), Anna prophetis, filia Phanuelis, quæ infantem Dominum et agnovit, et multa super eo prædicavit expectantibus redemptionem Israelis, post egregium titulum veteris univiræ viduitatis, juniorum quoque testimonio augetur, ostendens in quibus officiis assideri Ecclesiæ debeat, et a nullis magis intelligi Christum, quam semel nuptis, sæpe jejunis. Ipse mox Dominus baptismum suum, et in suo omnium, jejuniis dedicavit, habens efficere panes ex lapidibus, etiam Jordanem vino fortasse manare, si ita vorator et potator fuisset. Imo novum hominem in veteris suggillationem virtute fastidiendi cibi initiabat, ut eum diabolo rursus ⁶⁶ per escam tentare quærenti, fortiorem fame tota ostentaret. Præstituit exinde jejuniis legem sine tristitia transigendis. Car enim triste quod salutare ? Docuit etiam adversus diriora dæmonia jejuniis præliandum. Quid enim mirum, si ⁶⁶ eadem operatione spiritus iniquus educitur, qua sanctus inducitur ? Denique, ut in centurionem Cornelium,

qui alias sapientes, somniorum interpretes, conjectores. Rig.

(25) *Negant ultro de præstantia humana posse cognosci.* Humano ingenio præstari posse somniorum scilicet regionum interpretationem. Rig.

(26) *Dedit faciem suam Deo.* Conversus ad Deum. Rig.

(27) *Quatenus miserabilis es.* Quantæ miserationis gratiam adeptus es. Rig.

nequid tinctum dignatio Spiritus sancti cum charismate insuper prophetiæ festinasset, jejunia ejus legimus exaudita. Puto autem, et Apostolus in secunda Corinthiorum inter labores suos et pericula et incommoda post famem ac sitim, jejunia quoque plurima enumerat (II Cor. xi 27).

CAPUT XI.

Principalis hæc species in castigatione victus, potest jam de inferioribus quoque abstinentiæ operationibus præjudicare, ut et ⁶⁷ ipsis pro modo utilibus aut necessariis. Nam exceptio eduliorum quorundam portionale jejunium est. Inspiciamus igitur et xerophagiarum novitatem aut vanitatem (28), si non et in his tam antiquissimæ quam efficacissimæ religionis operatio est. Redeo ad Danielelem et fratres ejus, leguminum pabulum, et aquæ potum ferculis et cœnophoris regiis præferentes, atque exinde formosiores, ne qui ⁶⁸ de specie quoque corpusculi metuat (29); cæterum spiritu insuper cultos. Dedit enim Deus adolescentulis scientiam et intelligentiam in omni litteratura, et Danieli in omni verbo, et somniis, et in omni sophia (Dan. i, 17), qua hoc ipsum quoque saperet, quibus modis de Deo inpetraretur agnitio sacramentorum. Anno denique tertio Cyri regis Persarum, cum in recogitatum incidisset visionis, aliam formam humiliationis prospexit. In illis, inquit, diebus, ego Daniel eram lugens, per tres hebdomadas, panem suavem non edi, caro et vinum non introierunt in os meum, oleo unctus non sum, donec consummarentur tres hebdomades, quibus transactis angelus emissus est taliter adloquens: Daniel, homo es miserabilis; ne timueris, quoniam ex die prima qua dedisti animam tuam recogitatui et humiliationi coram Deo, exauditus est verbum tuum, et ego introivi verbo tuo. **965** Ita xerophagiarum miseratio et humiliatio metum expellunt, et aures Dei advertunt, et occultorum compotes faciunt. Revertor etiam ad Heliam, cum corvi illum pane et carne saturare consuescent, cur postmodum apud Bersabee Judææ excitato ei de somno quidam ille ⁶⁹ angelus sine dubio panem solum et aquam obtulit? defecerant corvi

A qui eum liberalius pascere? an difficile angelo fuerat aliquem alicunde de convivio regis ministrum eum instructissimo ferculo raptum et Heliam transferre; sicut Danieli ⁷⁰ in lacum leonum esurienti prandium metentium exhibitum est? Sed constitui oportebat exemplum docens in tempore pressuræ, et persecutionis, et cujuscunque circumstantiæ, xerophagiis esse vivendum. Tali victu David exomologesi suam expressit, cinerem quidem edens velut panem, id est, panem velut cinerem aridum et sordidum, potum vero fletu miscens, utique pro vino (Psal. ci, 10). Habet enim et abstinentia vini suos titulos, quæ et Samuelem Deo voverat, et Aaronem consecravit. Nam de Samuele mater: *Et vinum, inquit, et ebriamen non bibet* (I Reg. i, 15): talis enim et ipsa Deum orabat. Et Dominus ad Aaron: *' Vinum et sœcra non bibetis, tu et filii tui post te ⁷¹, si quando ingrediemini tabernaculum, vel ascendetis ad altare et non moriemini.* Adeo morientur qui non sobrii ⁷² in Ecclesia ministraverint. Sic et Israeli proximo exprobrat; *Et potum dabis sanctificatis meis vinum.* Et hæc autem strictura potus xerophagiæ portio est (30). Quanquam ubi abstinentia vini aut a Deo exigitur, aut ab homine vovetur, illic intelligatur etiam pabuli pressura formam præstruens potui. Qualis enim esus, talis et potus. Verisimile non est, ut quis dimidiam gulam Deo immolet, aquis sobrius, et cibus ebrius. An autem et Apostolus **C** xerophagias norit, qui majora celebraverat, sitim et famem et multa jejunia, qui ebrietates et commensationes recusaverat, vel de discipulo Timotheo argumenti satis est, quem propter stomachum et assiduas imbecillitates modico vino monens uti, quo ille non ex insitulatione, sed ex devotione abstinerebat (cæterum, stomacho magis consuetudo prodesset) **966** hoc ipso abstinentiam vini dignam Deo suasit, quam ⁷³ ex necessitate dissuasit (cf. Levit. x, 9; Amos, xv, 13; II Cor. xi, 27; Rom. xiii, 13; I Tim. v, 23).

CAPUT X.

D Equæ stationes nostras (31), ut indignas ⁷³;

Variæ lectiones.

⁶⁷ Ex Seml. ⁶⁸ Quis Seml. ⁶⁹ Quidem illi Seml. illi *ms. Wouwer.* ⁷⁰ Danieli in sacra Lat. Daniel Seml. in lacu Leop. ⁷¹ Ut Rigalt. tu et filius tuus Leop. ⁷² Sobrie Fran. ⁷³ Quam Lat.

Commentarius.

(28) *Xerophagiarum novitatem aut vanitatem.* Improbatur abstinentia a vino et carnibus, nisi continentiae causa id fiat, *can. Apost. 51 et 53. LE PR.*

(29) *Ne qui de specie quoque corpusculi metuat.* Sic lib. 11 ad Uxorem: « Latebisne tu, cum lectulum, cum corpusculum tuum signas? » Hoc enim tandem loco notabimus, Septimium stoica forma sic passim loqui, ut corpusculum dicat, et lectulum, et arbusculam, et mulierculam, et caniculam, motiunculas, et portiunculas, et cætera hujusmodi quemadmodum illi σματιον, ουσιδιον, αἰωµατιον, ἀγριδιον, πραγµατιον, λεξιδιον, δουλᾶριον, ὄνιον, ἀορυµατιδια, ὀπλάδια, et cætera id genus Epictetica. Rig.

(30) *Et hæc autem strictura potus xerophagiæ portio est.* Ait Septimius, hac forma potus perstricta, etiam aridum pabulum significari. Rig.

(31) *Equæ stationes nostras, ut indignas.* Sensus Auctoris evincit legendum, *indictas*, ut et paulo, post: « Sed quod pertineat ad indictionis questionem. » Psychici, inquit, stationes nostras accusant, ut indictas, et in serum constitutas, atque hoc munus quidem esse non indiscendum, sed ex arbitrio obeundum; et non in serum constitui, sed ad nonam dirimi stationes debere contendunt. Rig.

— *Stationes nostras ut indignas, etc.* Dixit de stationibus alibi; statio autem a jejunio differt, quam-

quasdam vero in serum constitutas, novitatis nomine incusant, hoc quoque munus et ex arbitrio obeundum esse dicentes, et non ultra nonam detinendum, de suo scilicet more. Sed quod pertineat ad interdictionis quæstionem, semel pro omnibus causis respondebo. Nunc ad proprium hujus speciei articulum, de modo temporis dico, de ipsis prius expostulandum, unde hanc formam nova dirimendis stationibus præscribant. Si, quia Petrus, et qui cum eo, ad horam nonam orationis templum introgressi leguntur, quis mihi probabit illos ea die statione functos, ut horam nonam ad clausulam et expunctionem stationis interpretetur? Atqui facilius invenias Petrum hora sexta capiendi cibi caussa, prius in superiora ad orandum ascendisse, quo magis sexta diei finiri officio huic possit (32), quæ illud absolutura post orationem videbatur. Porro, cum in eodem commentario Lucæ, et tertia hora orationis demonstratur, sub qua Spiritu sancto initiati, pro ebriis habebantur; et sexta, qua Petrus ascendit in superiora; et nona, qua templum sunt introgressi, cur non intelligamus salva plane indifferentia semper et ubique et omni tempore orandi ⁷⁵, tamen tres istas horas ut insigniores in rebus humanis, quæ diem distribuunt, quæ negotia distinguunt, quæ publice resonant (33), ita et solemniores fuisse in orationibus divinis? Quod etiam suadet Danielis quoque argumentum ter die orantis, utique per aliquarum ⁷⁶ horarum exceptionem, non aliarum autem quam insigniorum, exinde apostolicorum, tertiæ, sextæ, nonæ. Hinc itaque et Petrum dicam ex vetere potius usu nonam observasse, tertio orantem supremæ orationis munere. Hæc autem propter illos, qui se putant ex forma Petri agere, quam ignorant; non quasi respuamus nonam, cui et ⁷⁷ quarta sabbati, et sexta plurimum fungimur: sed quia eorum quæ ex traditione observantur, tanto magis **367** dignam rationem afferre debemus, quanto carent Scripturæ auctoritate, donec aliquo cœlesti charismate aut confirmentur, aut corrigantur. *Et si qua*, inquit, *ignoratis, Dominus vobis revelabit* (Philipp. III, 15). Itaque, seposito confirmatore omnium istorum Paracleto, duce universæ verita-

tis, an indignior apud vos ⁷⁸ ratio afferatur in nonam observandi requiro ⁷⁹, ut etiam Petro ea ratio deputanda sit, si statione tunc functus est. Venit enim de exitu Domini, quam et si semper commemorari oportet sine differentia horarum, impressius tamen tum ei secundum ipsum stationis vocabulum addicimur ⁸⁰: nam et milites nunquam immemores sacramenti, magis stationibus parent. Itaque in eam usque horam celebranda pressura est, in qua ⁸¹ a sexta contenebratus orbis defuncto Domino lugubre fecit officium, ut tunc et nos revertamur ad jucunditatem, cum et mundus recepit claritatem. Hoc si magis ad religionem sapit Christianam, dum magis Christi gloriam celebrat, possum æque seræ stationis ex eodem rei ordine statum figere, ut jejunemus ad serum, expectantes tempus Dominicæ sepulturæ cum Joseph postulat delulit corpus, et condidit. Inde et irreligiosum est ante famulorum (34) carnem refrigerare ⁸², quam domini. Sed hoc ex ⁸³ argumentationum provocatione commiserim, conjecturas conjecturis, et tamen ⁸⁴ puto fidelioribus, repercutiens. Videamus an aliquid tale nobis de vetustatibus quoque patrocinetur. In Exodo, habitus ille Moysis adversus Amalech orationibus præliantis usque in occasum perseverans, nonne statio fuit sera? Jesum Nave debellantem Amorrhæos, prandisse illa die existimamus, qua ipsis elementis stationem imperavit ⁸⁵? Stetit sol in Gabaon, et luna in Aialon: stetit ⁸⁶ sol et luna instructione, donec ultus est populus de inimicis suis; et stetit sol medio cœlo, et non accedebat ⁸⁷ in occasum et in finem diei unius. Non ⁸⁸ fuit dies talis retro et in novissimo, utique tam prolixus; ut, inquit, exaudiret Deus hominem, parem scilicet solis, instantem ⁸⁹ tamdiu in officio, stationem etiam sera longiorem. Certe Saul et ipse in prælio constitutus, manifeste munus istud indixit (I Reg. XIV. 24); *Maledictus homo qui ederit panem ad vesperam usque dum ulciscar de inimico meo; et non gustavit totus populus* **368** *Jesus et tota terra non prandebat* ⁹⁰ Tantam autem Deus præstitit auctoritatem edicto stationis illius, ut Jonathan filius Saulis, quamquam ignarus jejunationis in serum definitæ gustum mellis

Variae lectiones.

⁷⁴ Probat *Seml.* probet *Jun.* ⁷⁵ Orandum *Seml.* ⁷⁶ Aliarum *Seml.* ⁷⁷ Qua et *cod. Wouw.* ⁷⁸ Dignior apud nos *Seml.* ⁷⁹ Require *Seml.* ⁸⁰ Cum eis s. i. s. v. addiscimus *Seml.* ⁸¹ Quam *Jun.* ⁸² Refrigerari *Wouw. Leop.* ⁸³ Ut hæc ex *Seml.* ⁸⁴ Sed tamen *Lat.* ⁸⁵ Impetravit *Seml.* ⁸⁶ Stetit *cod. Wouw.* ⁸⁷ Ut autem accedebat *Seml.* ⁸⁸ In occasum, in finem diei unius, et non *Jun.* ⁸⁹ Instantis *Fran.* ⁹⁰ Terra prandebat *Seml.*

Commentarius.

vis id non existimet Pamelius. Erat enim religiosus cultus, quod ad synaxim accedentes Christiani ad nonam usque jejunia producebant; duplex quippe erat olim jejunium, alterum quod ad vesperam tantum finiebatur, quale erat quadragesimale: alterum vero quod ad nonam tantum prorogabatur, cujusmodi erat jejunium feriæ 4 et 6. Hic autem Montanistas, non vero Catholicos impugnat, quod perperam asseruit Pamelius. LE PR.

(32) *Sexta diei finiri huic officio possit.* Hoc est,

præfiniri, determinari. RIG.

(33) *Quæ publice resonant.* Ergo Septimii sæculo tres horæ tantum istæ insigniores publice resonabant, signo dato tuba vel tintinnabulo. Cæterum priscis quoque Romanis eadem diei spatia significari solita, accenso ubi prætori videbatur ad populum pronuntiante horam esse tertiam, itemque meridiem, et horam nonam, discimus ex Varronis quinto de *Lingua Latina*. RIG.

admiserat, et sorte ⁹¹ mox de delicto sit traductus, et vix per precem populi periculo exemptus; gulæ enim, licet simplicis, reus fuerat. Sed et Daniel. anno primo regis Darii, cum jejunans in sacco et cinere exomologesin Deo ageret. Et adhuc, inquit, loquente me in oratione, ecce vir quem videram in somnis initio, velociter volans adpropinquavit mihi quasi hora vespertini sacrificii. Hæc erit ⁹² statio sera, quæ ad vesperam jejunans, pinguiorem orationem Deo immolat.

CAPUT XI.

Omnia autem ista credo ignota eis, qui ad nostra turbantur (35), aut sola forsitan lectione, non etiam intentione comperta, secundum majorem vim imperitorum, apud gloriosissimam scilicet multitudinem Psychicorum. Propterea per singulas direximus species jejunationum, xerophagiarum, stationum, ut dum recensemus secundum utriusque Testamenti paraturam, quantum proficiant recusati, vel recisi, vel retardati pabuli officia, eos retundamus qui hæc velut vacantia infirmant (36). Item dum pariter ostendimus quo semper in ordine fuerint religionis, eos revincamus qui hæc ut nova accusant; nec novum enim quod semper, nec vacuum quod utile. Sed et illud in medio est, quædam ex his officiis a Deo homini imperata, legem constituisse; quædam ab homine Deo oblata, votum expunxisse; tamen et votum, cum a Deo acceptatum est, legem in posterum facit ⁹³, per auctoritatem acceptatoris; exinde enim faciendum mandavit, qui factum comprobavit. Itaque et hic ⁹⁴ in alia specie altercatio diversæ partis obducitur, cum dicunt: Aut pseudopropheta est si spiritalis vox solemnitas ista constituit; aut hæresis, si humana præsumptio adinvenit. Eam enim formam reprehendentes qua et vetera decucurrerunt, et ex ea retorquentes quæ ⁹⁵ adversarii veterum adversus illa poterant ⁹⁶ retractare; aut et illa recusare debuerunt ⁹⁷, aut certe ⁹⁸ ista suscipere necessario, maxime ⁹⁹ cum et ista, a quocunque institutore sint, sive spiritali, sive tantum fideli, eidem Deo ~~369~~ currant (37), cui et vetera. Indubitate enim et hæresis et pseudopropheta divinitatis diversitate

A judicabuntur apud nos omnes unici Dei Creatoris et Christi ejus antistites, adeoque indifferenter hanc partem defendo, illis offerens in quo velint gradum figere. Spiritus diaboli est, dicis, o Psychice. Et quomodo Dei nostri officia indicit, nec alii offerenda quam Deo nostro? Aut contende diabolus cum Deo facere nostro, aut Satanas Paracletus habeatur. Sed hominem Antichristum adfirmas; hoc enim vacantur hæretici nomine penes Joannem. Et quomodo quisquis ille est in Christo nostro, hæc erga Dominum nostrum officia disposuit, cum et Antichristi erga Deum ¹ adversus nostrum processerint Christum? Quo itaque putas laterum confirmatum apud nos spiritum, cum imperat, an cum probat quæ Deus noster et imperavit semper et probavit? Sed rursus palos terminales figitis Deo (38), sicut de gratia, ita de disciplina; sicut de charismatibus, ita et ² de solemnibus; ut proinde officia cessaverint, quemadmodum et beneficia ejus, atque ita negetis usque adhuc eum munia imponere, quia et hic Lex et prophetæ usque ad Joannem: superest at totum auferatis, quantum in vobis tam otiosum.

CAPUT XII.

Jam enim et in ista specie *ditati saturatique regnatis* (I Cor. iv, 8), ~~970~~ non delicta incusantes quæ jejuniis elimentur, nec revelationum scientia indigentes, quæ xerophagiis extorqueantur, nec bella propria metuentes, quæ stationibus discutiantur. Ut ab Joanne Paracletus obmutuisset, ipsi nobis prophetæ in tunc maxime causam exstiuisset: jam non dico ad exorandam Dei iram, nec ad impetrandam tutelam ejus aut gratiam, sed ad præmuniendam per nosmetipsos novissimorum temporum conditionem, indicentes omnem *ταπεινωσάμεναι*, cum carcer ediscendus, et fames ac sitis exercendæ, et tam inediæ quam anxii victus tolerantia usurpanda sit, ut in carcerem talis introeat Christianus, qualis inde prodisset; non penam illic passurus, sed disciplinam; nec sæculi tormenta, sed sua officia; eoque fidentior processurus ad certamen e custodia abusus (39), nihil habens carnis, sic ut nec habeant tormenta materiam; cum sola et

Variæ lectiones.

⁹¹ Ut sorte Jun. ⁹² Erat ms. Wouw. ⁹³ Sancit Lat. ⁹⁴ Hinc Seml. ⁹⁵ Et add. Seml. ⁹⁶ Poterunt Seml. ⁹⁷ Potuerunt... debuerunt Lat. ⁹⁸ Exerta Seml exerta Fran. ⁹⁹ Maxime abest a cod. Wouw. ¹ Erga. Deum delet. Lat. ² Et delet. Seml.

Commentarius.

(34) *Carnem refrigerari*. Quiescere. Ric.

(35) *Qui ad nostra turbantur*. Paracletica scilicet Montanistarum instituta. Ric.

(36) *Qui hæc velut vacantia infirmant*. Tanquam inutilia et pretii nullius. Ric.

(37) *Eidem Deo currant*. Hoc est eidem Deo convenient. De eodem Deo dicta intelligi debeant. Sic Bæticus dixit de Deo: « Vanum est præcepta dare quibus homines viverent, et ipsum jam quia homo esse dignatus est, sine præceptorum observatione cucurrisset. » Hoc est, peregrisse quæ de eo

ordinata et prædicta fuerant. Ric.

(38) *Palos terminales figitis Deo*. Auctores finium regundorum palos pro terminis in quibusdam regionibus poni docent, iliceos, oleagineos, junipereos, etc., palos de ilice picatos. Ric.

(39) *Processurus ad certamen e custodia abusus*. Abusus, longo usu propemodum absumptus confectusque. Si quid jvarent exemplaria, mallet, *obusus*, quemadmodum vetus poeta apud Gellium, *obusum* dixit pro exili et gracilentio. Ric.

arida sit cute loricatus, et contra ungulas corneas (40); præmisso jam sanguinis succo (41), tanquam animæ impedimentis (42), properante jam et ipsa, quæ jam sæpe jejunans mortem de proximo norit: plane vestrum est in carceribus popinas exhibere martyribus incertis (43) ne consuetudinem quærant (44), ne tædeat vitæ, ne nova abstinentiæ disciplina scandalizentur, quam nec ille pristinus vester non Christianus 971 martyr attigerat (45); quem et facultate³ custodiæ liberæ (46) aliquandiu fartum⁴ omnibus balneis quasi baptismate melioribus, et omnibus luxuriæ secessibus quasi Ecclesiæ secretioribus, et omnibus vitæ istius illecebris quasi

Variae lectiones.

³ Quam ex facultate *cod. Wouwer.* ⁴ Fartum *Seml.* ⁵ Obligatum *Seml.* ⁶ Exortus *Seml.* ⁷ Discessit *Jün.* Commentarius.

(40) *Et contra ungulas corneas.* Inter tormenta erant ungulæ; ac primum quidem, ut ex vocabulo conicere est, de ipsis bestiis decisæ; dein ad earum formam ferreæ: iis latera miserorum deradebant, vel, ut dixere quidam, scribebant, charaxabant. Ait igitur Septimius, cutem jejuniis aridam et corneam adversus hujusmodi tormenta constantiorem fore. *Rig.*

(41) *Præmisso jam sanguinis succo.* Præmisso scilicet ad Deum, quo jam et ipse totus properat. Sic alibi dixit præmissam uxorem, præmissos liberos, jam sæculo digressos. *Rig.*

(42) *Tanquam animæ impedimentis.* Impedimenta dicit militari significatu. Christianus jam plurimis emaciatus jejuniis præmisit ad Dominum hanc sui partem, sanguinem suum scilicet, tanquam impedimenta sua, tanquam vasa, tanquam supellectilem. Quam gravis hic paracleticus doctor, cum istis jejuniis tam austeris! Sane miror in fibris exsanguibus et corneis tantum ingenii, tantum amoenitatis, tantum elegantiarum. *Rig.*

(43) *Plane vestrum est, in carceribus popinas exhibere martyribus incertis.* Principio libri *adversus Valentinianos*, facilem esse ait *fratrum charitatem*; et I. *adversus Praxeam*, *majoris semper credentium partem simplices et idiotas*. Hic ergo hominibus id genus exprobrare videtur beneficentissimæ charitas officia in Peregrinum illum impostorem collata, qui tandem agnitus, et Christiana communione depulsus a Luciano describitur, cujus etiam inter ethnicorum exempla meminit Septimius lib. *ad Martyras*.

— *Popinas exhibere.* Lucianus συνέκασεν δὲν μετ' αὐτοῦ, διαφθείροντες τοὺς δεσµα φύλακας, εἴτα δειπνᾶ ποικίλα εἰσεκομίζετο.

— *Martyribus incertis.* Quorum fides minus spectata, neque satis explorata.

(44) *Ne consuetudinem quærant.* Ne consueta, ne sua desiderent, ut lautius in carceribus vivant, quam domi.

(45) *Ne nova abstinentiæ disciplina scandalizentur, quam nec ille pristinus vester non Christianus martyr attigerat.* Legendum arbitramur, *pristinum vester*. Hoc est quondam vester, quemadmodum initio libri *adversus Praxeam* dixit *pristinum doctor*. In hanc vero historiam quam narrat Septimius, plurima quadrant eorum quæ Lucianus de Peregrino tradidit. Nam et istum apud Christianos in fama et pretio aliquandiu fuisse refert, ac propter habitos ab eo per oppida Syriæ de Christo sermones, comprehensum, missumque in carcerem, atque ibidem Christianorum charitate ac studio diligentissime curatum, cœnis omne genus illatis; mox per humanitatem præsidis emissum carcere. Postea vero ob delicta quædam, ab christiano consortio ejectum, varias ur-

æternæ dignioribus, hoc puto obligatum⁵ ne mori vellet, postremo ipso tribunalis die luce summa condito mero tanquam antidoto præmedicatum (47), ita enervastis, ut paucis ungulis titillatus, hoc enim ebrietas sentiebat (48), quem Dominum confiteretur interroganti præsi respondere non potuerit amplius. Atque ita de hoc jam extortus⁶ (49), cum singultus et ructus solos haberet, in ipsa negatione digessit⁷ (50). Ideo sobrietatis disciplinam qui prædicant pseudoprophetæ, ideo hæretici qui observant. Quid ergo cessatis Paracletum, quem in Montano negatis, in Apicio credere? Præscribitis constituta esse solemnia huic fidei scripturis vel tradi-

bes obiisse non sine gloria philosophantem, ac demum Athenis insana quærendi nomini cupidine percitum, convocata multitudine, postquam verba multa de contemptu mortis fecisset, in ardentem rogum insiliisse, nec visum amplius. Martyrem istum qualiscunque fuerit, Psychicum, id est Catholicum, fuisse ait Septimius, non Christianum: quia tormentis admotus Christum negaverat. Peregrinum suum Lucianus scribit in carcerem conjectum, propterea quod Christum coleret, *τον μέγαν ἐκείνον ἀνθρώπον ἐν Παλαιστίνῃ ἀνασκολοπισθέντα* confestim accurrisse Christianos, uti fratres, atque omnimoda solatia contulisse; quin etiam cum eo in carcere permansisse ac pernoctasse, corruptis custodiis. *Rig.*

(46) *Facultate custodia liberæ.* Lucianus διαφθείροντες τοὺς δεσµοφύλακας *Rig.*

(47) *Conditomero, tanquam antidoto, præmedicatum.* Vino myrrhato consopitum, myrrhæ presumptione obtirmatum. In historia passionis Fructuosi, Augurii et Eulogii, legimus oblatum iis ab fraterna charitate condimentum; admonitosque ut permixtum poculum sumerent, dixisse, nondum esse horam solvendi jejunii. Nempe agebatur hora diei quarta, feria vero quarta: qua feria illi, etiam in carcere, stationem de more celebrabant. Sed cur fraterna illa charitas feria quarta condimentum offerebat, cum sexta tantum feria ducti sint martyres, nisi quia putarent ipse feria quarta ducendos? Cæterum, imposturam martyrio fecisse videntur, qui in ipso martyrii procinctu corpora sic curabant sua, ut cruciatus et tormenta nimine sentirent. Nam quæ constantia, quæve gloria medicatæ potionis crapula consopito, sensibus interceptis? *Rig.*

(48) *Ut paucis ungulis titillatus, hoc enim ebrietas sentiebat.* Ita consopitus fuerat, ut ungulas admotas quasi titillantis manum pateretur. *Rig.*

(49) *Atque ita de hoc jam extortus.* Quod interroganti præsi non responderet. Peregrinum suum Lucianus extortum fuisse non tradit, imo dimissum. *Rig.*

(50) *Cum singultus et ructus solos haberet, in ipsa negatione digessit.* Honesto vocabulo fœdum negotium significat. Nam hic Pristinus nimia vini ac ciborum copia fartus, admotis tormentis Christum negavit, atque in ipsa negatione inter singultus et ructus, alvo perfide laxata, fecit quod in Milesia fabula Lucius, cum ab asino suo carnifices abegit: seu quod moriens Claudius Cæsar, qua parte facilius, ut ait Seneca, loquebatur. Sed quomodo negavit, qui prætemulentia solos singultus et ructus haberet? Negasse Christum videtur, qui per ebrietatem eripuerat sibi martyrii sensum et præclaræ confessionis gloriam. *Rig.*

tionem majorum, nihilque observationis amplius addiciendum, ob illicitum innovationis. State in isto gradu, si potestis.

CAPUT XIII.

Ecce enim convenio vos (51) et præter Pascha jejunantes, citra illos dies quibus ablati sunt spon-
sus, et stationum semijejuna interponentes, et vero ⁸ interdum pane et aqua victitantes (52), ut cuique visum est; denique respondetis hæc ex arbitrio agenda non ex imperio. Movistis igitur gradum excedendo traditionem, cum quæ non sint ⁹ constituta obitis. Quale est autem ut tuo arbitrio permittas quod imperio Dei non das? plus humanæ licebit voluntati quam divinæ potestati? Ergo me sæculo, non Deo liberum memini: sic mecum est ultro officium facere Domino, sicut ¹⁰ indicare illius est; non tantum obsequi ei debeo, sed ¹¹ et adulari; illud enim imperio ejus, hoc arbitrio meo præsto. Bene autem quod et episcopi universæ plebi mandare jejuna assolent; non dico de industria stipium conferendarum, ut vestræ capturæ est; sed interdum et ex aliqua sollicitudinis ecclesiasticæ causa. Itaque si et ex hominis edicto, et in unum omnes ¹² ταπεινοφρόνησιν agitis, quomodo in nobis ipsam quoque unitatem jejunationum et xerophagiarum et stationum denotatis? nisi forte in senatus consulta, et in principum mandata coitionibus opposita delinquimus. Spiritus sanctus, cum in quibus vellet ter-
ris, et per quos vellet prædicaret, ex providentia imminetium, sive ecclesiasticarum tentationum, sive mundialium plagiarum, qua Paracletus, id est advocatus, ad exorandum judicem, hujusmodi officiorum remedia mandabat. Puta nunc ad exercendam sobrietatis et abstinentiæ disciplinam: hunc qui reci-

pinus, necessario etiam quæ tunc constituit observamus. Adspice ad Judaicos fastos, et invenies nihil novum, si ¹³ quæ patribus sunt præcepta, omnis deinceps posteritas hæreditaria religione custodit. Aguntur præterea ¹⁴ per Græcias (53) illa ¹⁵ certis in locis concilia ex universis ecclesiis per quæ et altiora quæque in commune tractantur, et ipsa representatio totius nominis Christiani magna veneratione celebratur. Et hoc quam dignum fide auspicante congregari undique ad Christum! Vide quam bonum et quam jucundum habitare fratres in unum (Psal. cii); hoc tu psallere non facile nosti, nisi quo tempore cum compluribus cenas. Conventus autem illi stationibus prius et jejunationibus operati, dolere cum ¹⁶ dolentibus, et ita demum congaudere gaudentibus norunt. Si et ista solemnia quibus tunc præsens patrociniatus est sermo, nos quoque in diversis provinciis ¹⁷ fungimur in spiritu invicem representati, lex est sacramenti (54).

CAPUT XIV.

Horum igitur tempora observantes, et dies et menses et annos, galaticamur (55). Plane si Judaicarum caeremoniarum, si legalium solemnitaturn observantes sumus: illas enim Apostolus dedocet compescens Veteris Testamenti in Christo sepulti perseverantiam ¹⁸, et novi sistens. Quod si nova conditio in Christo jam nova et solemnia esse debent; aut si omnem in totum devotionem temporum et dierum et mensium et annorum erasit apostolus, cur Pascha celebramus annuo circulo in mense primo? Cur quinquaginta exinde diebus in omni exultatione decurrimus? cur stationibus quartam et sextam Sabbati dicamus, et jejuniis Parasceven (56-57)? quanquam vos etiam Sabbatum

Variæ lectiones.

⁸ E vos Seml. ⁹ Sunt. Seml. ¹⁰ Sic Seml. ¹¹ Sit Jun. ¹² Præcepta Fran. ¹³ Illas Fran. ¹⁴ Sum. Fran. ¹⁵ Sepulti perseverant add. Seml.

Commentarius.

(51) *Ecce enim convenio vos.* Quasi contraria actione. Rig.

(52) *Vero interdum pane victitantes.* Hoc est, puro et mero pane, siccantes cibum ab omni carne, et omni jurulentia, ut ipse ait hoc lib. Rig.

(53) *Per Græcias.* Per varias Græciæ provincias, in quibus varia concilia coacta sunt. Legunt alii *Græcias illas* quod forsitan non male. Læ Pa.

(54) *Lex est sacramenti.* «Communio Christianæ lex est, ut nostrum sit quodcumque nostrorum est; cæterum dividis corpus.» Sic enim ait lib. *de Virginibus velandis*, ubi et alia præclara de Christiani corporis partium consensu. Rig.

(55) *Galaticamur.* Insanimus ut Galatæ. Sic ab ingenio Cilicum fraudulento verbum *ἐγκαλιζέιν* formavit Pherecrates comicus, ad fraudes et impoturas deorum gentilium significandas: *Ἄτ ποθήμῳ ἐγκαίσοι* οἱ θεοί, imponunt et illud nobis cilicalem. Galaticamur, desipimus galaticum; judaizamur ut Galatæ. Rig.

(56-57) *Cur stationibus quartam et sextam Sabbati dicamus, et jejuniis Parasceven.* Ait Tertullianus, sepultis Testamenti veteris solemnibus Christianos condidisse novas in Christo leges et nova solemnia abrogatis jejuniis Mosaicis instituisse stationes et je-

juna Christiana. Et stationibus quidem, dicatas fuisse ferias cujusque septimanæ quartam et sextam, excepta feria sexta quæ esset Παράσκειν τοῦ Πάσχα, septimanæ scilicet authenticæ in quam incideret Pascha, sive dies Paschæ, Sabbatum Paschale, quo die Christus Ecclesiæ sponsus ablati est. Etenim eo die indicta fuisse jejunia, quæ non solum a Paracleticis, verum etiam a Psychicis in Sabbatum continuabantur. Hic vero Tertullianus observat, Sabbatum in Pascha jejunandum; hoc est, Sabbatum septimanæ in quam incidisset dies Paschæ sive Passionis Dominicæ, quæ est νῆστμος ἡμέρα, cætera Sabbata nunquam jejunanda, ne judaizare, aut galaticari videamur. Addit: «Nobis certe omnis dies etiam vulgata consecratione celebratur.» Quibus verbis consentanea sunt hæc Hieronymi epist. 151: «Nobis qui in Christum credimus resurgentem, jugis et æterna festivitas est, nec putare debemus alios dies festos, alios non festos.» Adepta scilicet per Christum libertate, quæ nostris cervicibus exemit jugum Mosaicarum caeremoniarum et legalium solemnitaturn. Unde intelligimus, inquit Septimius noster *adversus Judæos*, cap. 4, magis sabbatizare nos ab omni opere servili semper debere, et non tantum septimo

si quando continuatis, nunquam nisi in Pascha jejundandum secundum rationem alibi redditam, nobis certe **874** omnis dies etiam vulgata consecratione celebratur. Nec ergo apud Apostolum differentiae ratio, distinguentem nova et vetera. Sed et hic inaequalitas vestra ridebitur, cum vestutatum formam nobis exprobratis, in quo ¹⁶ causam novitatis accusatis.

CAPUT XV.

Reprobat etiam illos qui jubeant ¹⁷ cibis abstinere, sed de providentia Spiritus sancti ¹⁸, praedamnans jam haereticos perpetuam abstinentiam praeparatos ad destruenda et despicienda opera Creatoris: quales inveniam apud Marcionem, apud Tatianum, apud Jovem, hodiernum de Pythagora haereticum, non apud Paracletum. Quantula est enim apud nos interdictio ciborum (58)? duas in anno hebdomadas xerophagiarum (59), nec totas, exceptis scilicet Sabbatis et Dominicis offerimus Deo; abstinentes ab eis, quæ non rejicimus, sed differimus. Atquin ad Romanos scribens, vos nunc compungit detractores ¹⁹ hujus officii: *Ne propter pabulum solveritis*, **585** inquit, *opus Dei*. Quod opus? de quo ait: *Bonum est carnem non edere, et vinum non potare*. Nam qui in istis servit, placabilis et propitiabilis Deo nostro est. *Quidam credit omnia manducanda esse, quidam autem infirmus olera* ²⁰ *vescitur; qui manducat, ne nullificet* ²¹ *non manducantem. Tu quis* ²² *es, qui alienum servum judicas? Et qui man-*

ducat, et qui non manducat. Deo agit gratias. (Rom. xiv, 2 et seq.). Cum autem humano arbitrio vetet ²³ controversiam fieri, quanto magis divino! Ita sciebat quosdam castigatores et interdictores victus incusare, qui ex fastidio, non qui ex officio abstinerent; probare vero qui in honorem, non qui in convicium Creatoris. Et si claves macelli tibi tradidit, permittens esui omnia ad constituendam idolothytorum exceptionem, non tamen in macello repositus Dei inclusit. *Nec enim*, inquit, *esus aut potus est Dei regnum, et, Esca nos Deo non commendat*; non ut de arida dictum putes, sed potius de uncta et accurata. Siquidem subjiciens, *nec si manducaverimus, abundabimus* ²⁴: *nec si non manducaverimus, deficiemus*; tibi magis insonat, qui abundare te existimas, si edas, et deficere si non edas, et ideo ista detractas. Dominum quoque quam indigne ad tuam libidinem interpretaris passim manducantem et bibentem, sed puto quod etiam jejunarit ²⁵, qui beatos, non saturatos, sed esurientes et sitientes, pronuntiarit; qui escam profitebatur, non quam discipuli existimant, sed paterni operis perfectionem, docens operari escam, quæ permanet in vitam æternam; in ordinaria etiam oratione panem mandans postulandum, non et Atticas divitias ²⁶. Sic et Isaias non negavit Deum elegisse jejunium, sed quale non elegerit, enumeravit: *In diebus enim*, inquit (LVI, 3), *jejuniorum vestrorum inveniuntur voluptates* ²⁷ *vestrae et omnes subjectos vobis succutitis, aut convitia-*

Variæ lectiones.

¹⁶ Qua Seml. ¹⁷ Jubeant Seml. ¹⁸ Sanctus Seml. ¹⁹ Retractatores Seml. ²⁰ Olere Seml. ²¹ Vilificet Selm. ²² Qui Seml. ²³ Vitet Seml. ²⁴ Abundavimus Par. ²⁵ Jejunavit Seml. ²⁶ Divitias abjicit Seml. ²⁷ Voluntates Fran.

Commentarius.

quoque die, sed per omne tempus. Denique omne tempus sabbatizat, hoc est sanctificat, qui sapit ad libertatem evangelicam, ac sese abstinere ab omni opere servili, nempe observationum ac caeremoniarum Judaicarum. Rig.

(57) *Quantam et sextam Sabbati*, etc. Difficilis plane locus est: nam Parasceve est sexta Sabbati. Sensus autem esse videtur: stationes fiebant 4 et 6; feria autem quarta ad Nonam jejunium licebatolvere, unde semi-jejunium dicebatur; at feria 6 ad Nonam jejunium dicitur Tertulliano. Verum non attigisse Pamelium crediderim, qui Parasceven Sabbatum nove appellari scribit. Le Pa.

Et jejuniis Parasceven? Eximie nuncupat Parasceven quam Judæi vocabant Parasceven Paschæ. Joannis cap. xix: Παράσχει τοῦ Πάσχα, quasi Sabbati paschalis sanctitas pro-Sabbatum suum nobilitaret. Quia vero Christus ea feria sexta, sive ea parasceve, comprehensus fuerat a Judæis et crucifixus, Ecclesia Christiana, Tertulliani sæculo, sextam quamque feriam stationibus sive semi-jejuniis dicaverat, hancque anno vertente Paschæ diem antecedeat, et ob luctum ex ablato Sponso conceptum indicta solidi jejunii mœstitia notabilior fecerat; itaque hanc parasceven solemnissimam Tertullianus, significandi modo excellenti, Parasceven vocat, jam non Judaicam, sed Christianam: nempe relicto aliis παρασκευαῖς ordinis vocabulo. Unde est apertissimum, sævo Tertulliani Psychicos, sic ille vocabat Romanos, et ipsos etiam

Paraceticos, sive Montanistas, quartam et sextam et cujusque septimanæ feriam dicasse stationibus, quæ semiplena erant jejunia, et jejuniis parasceven, sextam videlicet feriam hebdomadæ majoris sive authenticæ. Paraceticos eo fuisse Romanis austeriores, quod duas in anno hebdomadas xerophagiarum, nec tamen totas, exceptis scilicet Sabbatis et Dominicis, offerrent Deo. Non dicit Parasceven Paschæ, ut duas xerophagiarum hebdomadas Paschæ proximas: et tamen haud aliter eum sensisse res ipsa clamat. Nam et statim de die Paschæ loquitur. Le Pa.

(58) *Quantula est enim apud nos interdictio ciborum?* etc. Duas hic xerophagiarum hebdomadas constituit, hoc est 14 dies, non autem hebdomadas 14, quod putavit Pamelius: non enim elevando tam exiguum spatium hæc proferret: *Quantula est enim*, etc. Le Pa.

(59) *Duas in anno hebdomadas xerophagiarum*. Hieronymus ad Marcellam, ubi de Montani sectoribus: Illi tres in anno faciunt quadragesimas. Sic ingenia sunt mortalium, ubi semel ab regula descivere. Itaque jam quo Hieronymi supra magistrum erant discipuli, duabus Montanicarum xerophagiarum septimanis tertiam addiderant. At sic eos quoque putamus septimanas dixisse quadragesimas, quemadmodum Hieronymus dixit: « Nos unam quadragesimam secundum traditionem apostolorum, toto anno, tempore nobis congruo jejunamus. » Rig.

et lites jejunitatis, et cœditis pugnis : non tale jejunium ego elegi; sed quale subiecit et subiciendo non abstulit, sed confirmavit. Nam etsi mavult opera justitiæ, non tamen sine sacrificio; quod est anima conflictata jejuniis.

CAPUT XVI.

Ille certe Deus, qui nec populus incontinens gulæ 976 placuit, nec sacerdos, nec propheta. Manent adhuc monumenta concupiscentiæ, ubi sepultus est populus carnis avidissimus usque ad choleram ortyometras 28 cruditando 29. Eliditur pro templi foribus senior Heli; filii ejus in acie ruunt; nurus expirat in partu. Hanc enim meruerat a 30 Deo plagam domus impudens, sacrificiorum carnalium defraudatrix. Sameas, homo Dei (60), cum exitum prophetasset idololatriæ introductæ a rege Hieroboam, post manum ejus regis arefactam, et statim restitutam, post altare diffusum 31 (61), ob hæc signa, et satisfactione 32 invitatus a rege, plane excusavit. Prohibitus enim a Deo fuerat, illic cibum in totum attingere; sed ab alio mox sene mentito prophetiam temere pastus, secundum verbum Dei ibidem factum super mensam, non est in paternis sepultus: leonis enim in via occursum prostratur, et apud externos conditus, pœnam deserti jejunii luit. Hæc erunt exempla et populo et episcopis, etiam spiritalibus, si quam incontinentiam gulæ admiserint. Sed nec apud inferos admonitio cessavit, ubi in divite quidem convivium cruciantur, in paupere vero jejunia recreantur, habentia præceptores Moysen et prophetas (Luc. xvi, 29). Nam et Joel exclamavit (Joel, i, 14): *Sancite jejunium, et prædicate curationem* 33, prospiciens jam et tunc et alios apostolos et prophetas sancituros jejunium, et prædicaturos officia curantia Deum. Unde et qui in idolis comendis, et in aris ornan-

dis 34, et ad singulas horas salutandis 35 adulantur (62, curationem facere dicantur. Sed et omnem ταπεινότητα ethnici agnoscunt. Cum stupet coelum et aret annus, nudipedalia deauntantur, magistratus purpuras ponunt, fascēs retro avertunt, precem indignant, hostiam instaurant. Apud quasdam vero colonias præterea annuo ritu saccis velati, et cinere conspersi (63) idolis suis inediam 36 supplicem obijciunt, balnea et tabernacula 37 in nonam usque cluduntur. Unus in publico ignis apud aras, aquæ nec in lancibus, Niniviticum 38 credo justitium. Judaicum certe jejunium ubique celebratur, cum omissis templis per omne littus quocunque in aperto aliquando jam precem ad coelum mittunt, et licet cultu et 977 ornatu mæroris munus infament, tamen fidem abstinentiæ adfectant, et stellæ auctoritatem demorantis suspirant (65). Sed hæc, quod 39 in nostris xerophagiis blasphemias ingerens. Casto Isidis et Cybeles eas adæquas (66). Admitto testimonialem comparisonem. Hinc divinam 40 constabit, quam diabolus divinorum æmulator imitatur. Ex veritate mendacium struitur, ex religione superstitio compingitur. Hinc tu eo irreligiosior, quanto ethnicus paratior. Ille denique 41 idolo gulam suam mactat, tu Deo non vis. Deus enim tibi venter est, et pulmo templum, et aqualiculus altare, et sacerdos cocus, et sanctus Spiritus nidor, et condimenta charismata, et ructus prophetia.

CAPUT XVII.

Vetus es, vera 42 si velimus dicere (67), tu qui tantum gulæ indulges, et merito te priorem jactas; semper agnosco sapere Esau venatorem ferarum, ita passim indagandis turdis studes, ita de campo laxissimæ disciplinæ tuæ venis, ita spiritu deficis, si tibi lenticulam defruto inrufatam obtulero, statim totos primatus tuos vendes (68);

Variæ lectiones.

28 Ortyometra Seml. 29 Conditando al. eructando Pam. 30 Metuerat Seml. 31 Diffissum al. 32 Ad satisfactionem Lat. 33 Sanctificate jejunium et orationem et nihil amplius Seml. 34 Et in hæc re orrandis Seml. 35 Diis add. cod. Wouw. 36 Invidiam Venet. Rhen. 37 Tabernæ. 38 Niniviticum Jun. Niniviticam credo justitiam al. leg., vitiose ut Junius existimat. 39 Tu cod. Wouw. 40 Divina Seml. 41 Deo, viserit Seml. 42 Ructus. Prophetia vetus est vera Fran.

Commentarius.

(60) Sanctus homo Dei. Libro tertio Regum nomen hujus prophetæ non traditur, Josepho dicitur Jadon, Epiphanio Joam. Rig.

(61) Post altare diffusum. Etenim diruti altaris cineres diffusi ac dispersi, Πέτρωνται, καὶ ἐκχυθήσονται ἡ πόλις ἐκ' αὐτῶ (II Reg. xix, 3). Rig.

(62) Salutandis adulantur. Liber Ursini: « Et in aris orandis, et ad singulas horas salutandis diis adulantur. » Rig.

(63) Et cinere conspersi. Reorum hic habitus late describitur, cui cinis inspersus erat aliquando, quo miserabiliores fierent. Apul. lib. vii: « Ambabus manibus trahens ciuerosam. » In sacra Scriptura illud maxime obvium. Le Pa.

(64) Tabernacula. Tabernæ. Rig.

(65) Stellæ auctoritatem demorantis suspirant. Stellam significat quam Plautus Vesperuginem, Ennius Vesperum, Virgilius Hesperon appellant. Auctoritatem vero præsentiam dicit. Etenim, quamvis famelici, nullum attingere audebant cibum ante

Vesperum exortum. Rig.

— Demorantis. Morantis, tardantis. Sic Plautinus Sosia Solem queritur obdormisse ebrium. Rig.

(66) Casto Isidis et Cybeles eas adæquas. Casto τῇ ἁγνῇ. Castimoniam dixit supra. Quod autem Latini dicunt, in Casto Cereris esse, Græcus aliquis scriptor apud Suidam dixit, τὰς Μητροπαιδὸς καὶ αἰσλαῖς ἁγνέειν. Græco casu dixit Varro, pro Græco ritu. Rig.

(67) Vetus es, vera si velimus dicere. Catholici adversus Montanistas eo maxime gloriabantur, quod essent veteris disciplinæ cultores, novos ritus, nova jejunia non admitterent. Septimius igitur, cum jam ad Montanum defecisset, catholicum alloquitur, ludens in vetustatem illam catholicam. Vetus es, inquit, hoc sane fatemur, et ad vetera illa respicis, sed ut nobis inde exhibeas aliquem Esau venatorem ferarum, etc. Rig.

(68) Statim totos primatus tuos vendes. Ejus primatum dicit, ejus disciplina antecedeat tem-

apud te agape in cacabis fervet (69), fides in culinis calet, spes in ferculis jacet. *Sed major his* ⁴³ *est agape* (I Cor. XIII, 13), qui per hanc adolescentes tui cum sororibus dormiunt. Appendices scilicet gulæ, lascivia atque luxuria ⁴⁴, quam societatem et Apostolus sciens, cum præmisisset: *Non in ebrietatibus, nec in comessionibus*; adiunxit: *nec in cubilibus et libidinibus* (Rom. XIII, 14). Ad elogium gulæ tuæ pertinet, quod duplex apud te præsidentibus honor binis **978** partibus deputatur (70); cum Apostolus duplicem honorem dederit, ut et fratribus et præpositis. Quis sanctior inter vos, nisi convivandi frequentior, nisi obsonandi pollucibilior, nisi calicibus instructor? Merito homines solius animæ et carnis spiritalia recusatis. Talibus si placerent prophetæ, mei non erant. Cur ergo non constanter prædicatis: *Manducemus et bibamus, cras enim moriemur* (I Cor. xv, 32)? Sicuti nos non dubitamus exserte mandare: Jejunemus, fratres et sorores, ne forte cras moriamur. Palam disciplinas nostras ⁴⁵ vindicemus. Nos certi sumus,

Varie lectiones.

⁴³ Is Ven. ⁴⁴ Est, add. Seml. ⁴⁵ Vestras Seml. ⁴⁶ In tollit Seml. ⁴⁷ Potentes Lat. ⁴⁸ Saginator Seml. ⁴⁹ Quæ Seml.

Commentarius.

pore Montani disciplinam, ideoque supra dixit: « Et merito te priore jactas. » Rig.

(69) *Agape in cacabis fervet*. Paull., I. XVIII. D, instr. « Nec multum refert inter cacabos et aenum, quod supra focum pendet: bis aqua ad potandum calefit, in illis pulmentarium coquitur. » Commentator Juvenalis cacabos bascaudas interpretatur ad satyr. 11, hoc est vasa in quibus calices lavantur, nolim id optime dictum asserere. Est enim **C**

eos qui in carne sunt, Deo placere non posse; non utique in ⁴⁶ substantia carnis, sed in cura, sed in affectione, sed in operatione, sed in voluntate. Macies non displicet nobis; neque enim ad pondus Deus carnem tribuit, sicut *nec spiritum ad mensuram*, facilius si forte per angustiam salutis januam introibit caro exilior, citius resuscitabitur caro levior, diutius in sepultura durabit caro aridior. Saginentur pugiles et pyctæ Olympici: illis ambitio corporis competit, quibus et vires necessariæ. Et tamen illi quoque xerophagiis invalescunt; sed nostra alia robora, aliæque vires, sicut et alia certamina; quibus non est luctatio adversus carnem et sanguinem, sed adversus mundi potestates ⁴⁷, adversus spiritalia malitiæ, adversus hæc, non carne et sanguine, sed fide et spiritu robusto oportet adsistere. Cæterum saginator ⁴⁸ Christianus uris et leonibus forte, quam Deo, erit necessarius, nisi quod ⁴⁹ et adversus bestias maciem exercere debet.

vas quod a Romanis miliarium dicebatur. LE Pa.

(70) *Duplex apud te præsidentibus honor binis partibus deputatur*. Binas partes intelligit ventrem et veretrum, hoc est, ingluviem et libidinem. Itaque episcopis apud Psychicos duplicem quidem honorem exhiberi ait, sed non ut fratribus et præpositis, quod Apostolus præceperit, verum ut gula et vino potentibus. Rig.

Q. SEPT. FLOR. TERTULLIANI

LIBER

DE PUDICITIA.

979 ARGUMENTUM.

I. Pudicitia amore Tertullianus in hæresim lapsus, libro hoc errorem Montani prosecutus de non recipiendis poenitentibus, saltem mœchis et fornicatoribus, laude pudicitia præmissa, id ipsum hujus libri argumentum paucis indicat (fessus, se retro, nempe cum librum de Poenitentia scriberet, alterius fuisse sententiæ); maxime cum culmen criminum teneant mœchia et fornicatio.

II. Atque imprimis, Scripturis Scripturas opponens, inde colligere nititur, delicta quædam esse remissibilia, alia irremissibilia.

III. Non tamen propterea negligendam prorsus delictorum quorundam poenitentiam.

D IV. Jam vero postquam docuit, mœchiæ et fornicationis nomine se comprehendere omnia libidinum delicta.

V. Mœchiam idololatriæ et homicidio comparari, ex Scripturis ostendit.

VI. Etsi vero in Veteri Testamento extant exempla veniæ pro mœchis, inveniri etiam judicii; et aliam esse Novi Testamenti rationem.

VII. Deinceps late disputat de parabola ovis et drachmæ perditæ.

VIII. IX. Item de duorum filiorum parabola.

X. Poenitentiam enim etiam ethnicis competere.

XI. Exinde et facta Domini peccatoribus edita describit.

XII. Certe ab apostolis cum idololatria et homicidio fornicationem interdicti.

XIII. XIV. Porro et veniam fornicatori Corinthio ab Apostolo concessam examinat.

XV. XVI. Afferens tam secundæ quam prioris ad Corinthios Epistolæ locos adversus fornicatores.

XVII. Item et similes aliarum apostoli Pauli Epistolarum sententias.

XVIII. Etiam tales, tum illius, tum Veteris Testamenti, quæ communionem ecclesiasticam mœchis adimunt.

XIX. Similes quoque locos, ex Joannis apostoli et Apocalypsi, et Epistola.

XX. Ex Epistola deinde ad Hebræos, olim (sententia ipsius) Barnabæ 980 titulo, et Levitico, quasdam Scripturas affert, quamquam frustra pro suo instituto.

XXI. Atqui, non negans apostolis competisse potestatem remittendi peccata, et proinde etiam Ecclesiæ, id suæ Ecclesiæ, spirituali frustra arrogat.

XXII. Denique agit contra veniam criminum et pacem, quam martyres quidam mœchis donabant, negatoribus negabant. PAM.

CAPUT PRIMUM.

Pudicitia flos morum, honor corporum, decor sexuum, integritas sanguinis, fides generis, fundamentum sanctitatis, præjudicium omnis bonæ men-

tis; quanquam rara, nec facile perfecta, vixque perpetua; tamen aliquatenus in sæculo morabitur (1), si natura præstruxerit, si disciplina persuaserit, censura compresserit. Siquidem omne animi bonum aut nascitur, aut eruditur, aut cogitur. Sed ut mala magis vincunt, quod ultimorum temporum ratio est; bona jam nec nasci licet, ita corrupta sunt semina; nec erudiri, ita deserta sunt studia: nec cogi, ita exarmata sunt jura. Denique, de qua incipimus, eoque jam exolevit, ut non ejuratio, sed moderatio libidinum pudicitia credatur; isque satis castus habeatur, qui minus castus fuerit (2). Sed viderit sæculi pudicitia (3) cum sæculo ipso, cum suo ingenio si nascebatur, cum suo studio si erudiebatur, cum suo servitio si co-
gebatur; nisi quod infelicio etiam, si stetisset, ut infructuosa, quæ non apud Deum egisset. Malim nullum bonum, quam vanum (4). Quid prodest esse, quod esse non prodest? Nostorum bonorum status jam exigitur¹, Christianæ pudicitia ratio conculitur: quæ omnia de coelo trahit, et naturam per lavacrum regenerationis, et disciplinam per instrumentum prædicationis, et censuram per judicia ex utroque Testamento, et coacta constantius ex metu et voto æterni ignis et regni. Adversus hanc nonne² dissimulare potuissem? Audio etiam edictum esse propositum (5), et quidem peremptorium, 981 Pontifex scilicet maximus (6), quod

Variae lectiones.

¹ Mergitur Oberth. Seml. ² Nunc ne Paris.

Commentarius.

(1) Aliquatenus in sæculo morabitur. Habebat in mente principium satiræ Juvenalis:

Credo pudicitiam Saturno rege moratam
In terris, visamque diu, etc. Rig.

(2) Qui minus castus fuerit. Fulvio Ursino legendum videbatur, « Qui non nimis incestus. » Certe expeditior lectio fuerat, « Qui nimis incestus. »

(3) Sed viderit sæculi pudicitia. De hac late habes tractatum lib. ad Uxorem, lib. I de Exhortat. castitatis, et lib. de Monogamia. PAM.

(4) Malim nullum bonum, etc. Vanum hic dicit quod paulo ante infructuosum. Facit vero hoc, quod pudicitiam sæculi bonum vocet, contra eos qui omnia opera infidelium peccata faciant. PAM.

(5) Audio etiam edictum esse propositum. Si qua fuit edicti formula, eam fuisse his tantum verbis conceptam crediderim: « Episcopus episcoporum edicit: Ego et mœchiæ et fornicationis delicta poenitentia functis dimitto. » Illa autem: « Pontifex scilicet maximus » addita esse videntur a Septimio, ut interpretationibus istis ambitionem et superbiam objiceret Catholicorum Episcopo, cujus cleri invidia et contumeliis offensus ad Montani dogma descivit, ut Hieronymus auctor est. Sic enim supra magistrum quemdam apud Valentinianos insignem ridens, ait: « Ex pontificali auctoritate in hunc modum censuit. » Rig.

(6) Pontifex scilicet maximus, etc. Bene habet Septimius et annotatu dignum, quod etiam jam in hæresi constitutus, et adversus Ecclesiam scribens, Pontificem Romanum Episcopum episcoporum nuncupet, et infra cap. 13, bonum pastorem et benedictum papam, et cap. 21, apostolicum, sicuti etiam supra annotavimus, de auctoritate agentes summi

Pontificis, ad librum de Præscriptionibus, cap. 36..... Hic vero.... adjiciemus, non solum privilegiis ornatam fuisse Romanam sedem a Fl. Constantino imperatore, sed etiam sceptro et diademate imperatorio, imo et Urbe et ditionibus Italiæ amplissimis, uti ex edicto donationis Constantini, a B. Isidoro edito, constat, quod hodie exstat in tomis Conciliorum. Quod etiam authenticum esse (quanquam perperam multi in dubium vocent, etiam qui catholici haberi volunt), patet tum ex concilio Romano sub Sylvestro papa, can. I, ex synodo II Nicææ, generali VII, ubi, ob confirmationem imaginum in Ecclesia primitiva usitatarum, citantur ex actis ejusdem donationis imagines SS. Petri et Pauli, Constantino a Sylvestro ostensæ... Si enim pars actorum citetur, etiam reliquorum iisdem contentorum fides probatur. Eodem pertinent quæ (ex iisdem Actis haud dubie deprompta) tradunt B. Gregorius Turonensis Hist. lib. II; Beda, in Chronicis ad annum mundi 4288; Adrianus papa, Epistola ad Constantinum et Irenem; Nicephorus, lib. VII, cap. 33, et B. Thomas, Summæ suæ part. III, quæst. 6, argum. 4, de curata lepra Constantini: quæque de baptismo ejusdem per beatum Sylvestrum papam, scribunt, præter prædictos, dicte duæ synodi, Damascus in Pontificalia Liberii acta, cap. 6; Nicephorus, lib. VII, cap. 35, et lib. VIII, cap. 3 et 54; Marianus Scotus, in Chronico, et B. Thomas loco jam cit., utpote quæ iisdem Actis continentur... Quid? quod Ammianus Marcellinus, lib. XXVII, jam temporibus Damasi splendorem Romanorum Pontificum eundem quem illa Acta describat; et Laonicus Chalcondylas... lib. de Gestis Turcarum... insuper suo lib. IV de Dignitate et Privilegiis Romanæ Ecclesiæ...; Gratianus,

est episcopus episcoporum (7), edicit: « Ego et mœchia et fornicationis (8) delicta, pœnitentia functis dimitto. » O edictum, cui ascribi non poterit, Bonum factum (9)! Et ubi proponetur liberalitas ista? Ibidem, opinor, in ipsis libidinum januis, sub ipsis libidinum titulis. Illic ejusmodi pœnitentia promulganda est, ubi delinquentia ipsa versabitur, illic legenda est venia, quo cum spe ejus intrabitur. Sed hoc in Ecclesia legitur, et in Ecclesia pronuntiatur, et virgo est? Absit, absit a sponsa Christi tale præconium. Illa quæ vera est, quæ pudica, quæ sancta, carebit etiam aurium maculis. Non habet quibus hoc repromittat; et si habuerit, non repromittit: quoniam et terrenum Dei templum citius spelunca latronum (*Matth. xxi, 13*) appellari potuit a Domino, quam mœchorum et fornicatorum. Erit igitur et hic (10) *adversus Psychicos* titulus, adversus mœæ quoque sententiæ retro penes illos societatem, quo magis hoc mihi in notam levitatis objectent. Nunquam societatis repudium delicti præjudicium est, quasi non facilius ~~esse~~ sit errare cum pluribus, quando veritas cum paucis ametur. Atenim me non magis dedecorabit utilis³ levitas, quam ornari nocens (11). Non suffundor errore quo carui, quia caruisse delector, quia meliorem me et pudiciorem recognosco. Nemo proficiens erubescit. Habet et in Christo scientia ætates suas, per quas devolutus est et Apostolus. Cum parvulus, inquit, *essem, tanquam parvulus loquebar, tanquam parvulus sapiebam: at ubi vir sum factus, ea quæ parvuli fuerant, evacuavi* (*I Cor. xiii, 11*). Adeo divertit a sentiis pristinis, nec idcirco deliquit, quod æmulator factus est, non paternarum traditionum (*Galat. i, 14*), sed christianarum; optans etiam ut præciderentur qui circumcisionem detinendam suadebant (*Galat. v, 11, 12*). Atque

Varie lectiones.

³ Inutilis Rhen. Oberth. ⁴ Nubant Oberth. Seml. ⁵ Mediis Jun.

Commentarius.

dist. 46, cap. *Constantinus*, et 12, gn. 4, cap. *Futurum*; ... Balsamon in *Photii Nomocanonem*, tit. viii de Parochiis.... Vincentius Bellocavensis, *Hist. suæ* lib. xiii, cap. 54, 55, 56.... Quidquid itaque alii tradunt historici de munificentia erga Romanam sedem Justiniani, Theodorici regis Longobardorum, Pipini, Caroli Magni, Othonis, Radulphi Habsburgii, aliorumque imperatorum, debet similiter intelligi de restitutione urbis Romæ, Ravennæ aliarumque Italiæ civitatum, per apostatam Julianum, Arianos et exarchos Ravennates, quantum apparet, occupatarum et ereptarum. PAM.

(7) *Episcopus episcoporum*. Sic Rufinus Jacobum Justum constitutum fuisse Apostolorum episcopum dicit, quem, apud Eusebium *Hist. ii, cap. 1*, Clemens ἐπίσκοπος ἱεροσόλων dixerat. De episcopo episcoporum pervulgatus est Cypriani locus, in Præfatione Concilii Carthag. Rig.

(8) *Ego et mœchiæ et fornicationis*, etc. Cum tantopere hoc edictum elevet Auctor, mirum in modum hallucinari patet, vel ex apostolo Joanne, *Apoc. ii, 20, 22*, ubi de Jesabel, quæ docebat fornicari... dicitur: *Et dedit illi tempus ut pœnitentiam ageret...*, *Et qui mæchantur cum ea, in tribulatione maxima erunt, nisi pœnitentiam ab operibus suis*

Atinam et isti qui meram et veram integritatem carnis obtruncant, amputantes non summam superficiem, sed intimam effigiem pudoris ipsius, cum mœchis et fornicatoribus veniam pollicentur adversus principalem Christiani nominis disciplinam, quam ipsum quoque sæculum usque adeo testatur, ut, si quando, eam in feminis nostris inquinamentis potius ~~esse~~ carnis quam tormentis punire contendant, id volens eripere quod vitæ anteponan! Sed jam hæc gloria exstinguitur, et quidem per eos quos tanto constantius oportuerat ejusmodi maculis nullam subscribere veniam, quanto propterea quotiens volunt, nubunt⁴, ne mœchiæ et fornicationi succidere cogantur: quoniam *melius est nubere quam uri* (*I Cor. vii, 9*). Nimirum, propter continentiam incontinentia necessaria est, incendium ignibus exstinguetur. Cur ergo et crimina postmodum indulgent, pœnitentiæ nomine, quorum remedia præstituunt multinubentiæ jure? Nam et remedia vacabunt, cum crimina indulgentur; et crimina manebunt, si remedia vacabunt. Itaque utrobique de sollicitudine et negligentia ludunt, præcavendo vanissime quibus parcunt, et parcendo ineptissime quibus præcaverunt; cum aut præcavendum non sit, ubi parcitur; aut parcendum non sit, ubi præcavetur. Præcavent enim, quasi nolint admitti tale quid; indulgent autem, quasi velint admitti; quando si admitti nolint, non debeant indulgere; si indulgere velint, non debeant præcavere. Nec enim mœchia et fornicatio de modicis et de maximis⁵ delictis (12) deputabuntur, ut utrumque competat, et sollicitudo quæ præcavet, et securitas quæ indulget. Sed cum ea sint quæ culmen criminum teneant, non capit et indulgeri quasi modica, et præcaveri quasi maxima. Nobis autem maxima aut summa sic quoque præcaventur, dum nec secundas [quidem post fidem

egerint. Quod ipse Auctor adhuc catholicus expressit., lib. de *Pœnitentia*, cap. 8; et post eum B. Pacianus, epist. 1 ad Sympron. novat. Eodem pertinet quod B. Cyprianus (dicit in) Epist. Antonian. PAM.

(9) *Bonum factum*. Hanc phrasin sic explicat Turnebus, *Adversor. lib. iii, cap. 12*, quod veteres boni ominis causa *bonum factum* præfari solebant in edictis ex illo Plauti in *Pænulo*:

Bonum factum est edicta ut servet mea. PAM.

(10) *Erit igitur et hic ADVERSUS PSYCHICOS titulus*. Cum hic indicet adhuc alterius tituli librum *Adversus Psychicos* a se editum, patet posterius scriptum hunc præcedenti libro, ad quem hic haud dubie alludit. PAM.

(11) *At enim me non magis dedecorabit utilis levitas, quam ornavit nocens*. Ut nemini gloriosa est levitas quæ secum affert calamitates et damna, sic etiam nemini probrosa est levitas, ex qua sequitur utilitas ingens et honesta. Rig.

(12) *De maximis delictis*, etc. Modica delicta sunt quæ facile a Deo condonantur, maxima quæ difficulter, qualis est mœchia. LE PR.

nuptias permittitur nosse, nuptialibus et dotalibus si forte tabulis a mœchiæ et fornicationis opere diversas. Et ideo durissime nos infamantes Paracletum disciplinæ enormitate digamos foris sistimus, eumdem limitem liminis mœchis quoque et fornicatoribus figimus, jejunas pacis lacrymas (13) profusuris, nec amplius ad Ecclesia quam publicationem dedecoris relaturis.

CAPUT II.

Cæterum, Deus, inquit, bonus et optimus, et misericors et miserator (Psal. cxi, 4), et misericordiæ plurimus (Joel ii, 13), quam omni sacrificio anteposit (I Reg. xv, 22; Osee, vi, 6; Matth. ix, 13; xi, 7); non tanti ducens peccatoris mortem, quam pœnitentiam (Ezech. xviii, 23, 32; xxiii, 11) salvificator ⁶ omnium hominum, et maxime fidelium (I Tim. iv, 10). Itaque et filios Dei misericordes et pacificos esse oportebit (Matth. v, 9, 7), donantes invicem, sicut et Christus donavit nobis (Coloss. iii, 13); non judicantes, ne judicemur (Matth. vii, 1). Domino enim suo stat quis vel ~~984~~ cadit: tu quises, ut servum judices alienum? (Rom. xiv, 4). Dimitte, et dimittetur tibi (Luc. vi, 37). Talia et tanta futilia eorum (14) quibus et Deo adulantur, et sibi lenocinantur, effeminantia magis quam vigorantia disciplinam, quantis et nos et contrariis possumus repercutere, quæ et Dei severitatem intentent, et nostram constantiam provocent? Quia, etsi bonus natura Deus, tamen et justus (Psal. vii, 12). Ex causa enim, sicut sanare novit, ita et cædere (Deut. xxxii, 39); faciens pacem, sed et condens mala (Isa. xlv, 7), pœnitentiam malens (Ezech. xviii, 23, 32), sed et Hieremiæ mandans, ne pro populo peccatore deprecaretur: Quoniam si jejunaverint, inquit, non exaudiam obsecrationem eorum; et rursus: Et tu ne adoraveris pro populo, et ne postulaveris pro his in prece et oratione, quoniam non exaudiam in tempore quo invocaverint me, in tempore afflictionis suæ (Jerem. vii, 16; xi, 14; xiv, 11, 12). Et adhuc supra, idem misericordiæ prælator quam sacrificii: Et tu ne adoraveris pro populo isto; et, Ne postulaveris misericordiam consequi eos. Et: Ne accesseris pro his ad me, quoniam non exaudiam utique misericordiam postulantes (Ibid.), utique ex pœnitentia flentes et jejunantes, et afflictationem suam offerentes Deo. Deus enim zelotes (Exod. x, 5; xxxiv, 14), et qui

naso non deridetur (15) (Galat vi, 7), adulantium scilicet bonitati ejus. Et qui licet patiens (Psal. vii, 12), tamen per Esaiam comminetur patientiæ finem: Tacui, nunquid et semper tacebo, et sustinebo? quievi, velut parturiens; exsurgam, et ardescere faciam (Isa. xlii, 14, 15). Ignis enim præcedet ante faciem ipsius, et exuret inimicos ejus (Psal. xcvi, 3), non solum corpus, verum et animas occidens in gehennam (Matth. x, 28). Cæterum, judicantibus quomodo Dominus comminetur, ipse demonstrat: Quo enim judicio judicaveritis, judicabitur de vobis (Matth. vii, 2). Ita non prohibuit judicare, sed docuit, Unde et Apostolus judicat, et quidem in causa fornicationis, dedendum ejusmodi ⁸ hominem Satanæ in interitum carnis (I Cor. v, 5), increpans etiam quod fratres non apud sanctos judicarentur (I Cor. vi, 1. sqq). Adjiciens enim inquit: Ut quid mihi eos qui foris sunt, judicare? (I Cor. v, 12.) Dimittis autem, ut dimittatur tibi a Deo (Luc. vi, 37). Delicta mundantur, quæ quis in fratrem, non Deum admisit. Debitoribus denique dimissuros nos in oratione profiteamur (Matth. vi, 12). Sed non decet ultra de auctoritate Scripturarum ejusmodi funem contentiosum alterno ductu ~~985~~ in diversa distendere, ut hæc restringere frenos disciplinæ, illa laxare videantur, quasi incertæ, et ⁷ pœnitentiæ subsidium illa prosternere per lenitatem, hæc negare per austeritatem. Porro et auctoritas Scripturæ in suis terminis stabit sine alterutra oppositione, si ⁸ et pœnitentiæ subsidium suis conditionibus determinatur sine passiva concessione, et ipsæ prius causæ ejus distinguantur sine confusa propositione ⁹. Causas pœnitentiæ delicta condicimus. Hæc dividimus in duos exitus: alia erunt remissibilia, alia irremissibilia; secundum quod nemini dubium est, alia castigationem mereri, alia damnationem. Omne delictum aut venia expungit, aut pœna: venia, ex castigatione; pœna, ex damnatione. De ista differentia jam et quasdam præmiimus altercationes Scripturarum, hinc retinentium, hinc dimittentium delicta. Sed et Joannes docebit: Si quis scit fratrem suum delinquere delictum non ad mortem, postulabit, et dabitur vita ei (I Joan. v, 16); quia non ad mortem delinquit: hoc erit remissibile. Est delictum ad mortem: non pro illo dico ut quis postulet (Ibid.): hoc erit irremissibile. Ita, ubi est conditio vel ratio postulationis, illis etiam remissionis: ubi nec postulationis, ibi neque

Variæ lectiones.

⁶ Salutificator Fran. ⁷ Et abest a Rhen. Oberth. Pam. ⁸ Si abest a Rhen. Oberth. ⁹ Præpositione Oberth. Seml.

Commentarius.

(13) *Jejunas pacis lacrymas.* Absque pacis spe. Sic « Jejunantes philosophia. Jejunantibus cæteris a salute. » RIG.

(14) *Talia et tanta futilia eorum.* Sic edidit Rheanus. Sed quo ore Septimius futilia diceret, quæ sunt ex sacris Paginis petita? etsi, ut ipse sentiebat, in pravas argumentationes detorta. Itaque

malim quod ex Anglicano cod. protulerat Pamelus, *sparsilia*. Nam et in Remensi, *sparsilia* legi Pithæus notaverat. RIG.

(15) *Et qui naso non deridetur.* Sic reddidit Pauli verbum ad Gal. vi, οὐ μωκτηρίζεται. Heyschius, μωκτηρίζη, χλευάζη, καταγελᾷ ὑπὸ τοῦ μωκεῖν τοῖς μωκτηρισί. RIG.

nec remissionis. Secundum hanc differentiam delictorum, poenitentiae quoque conditio discriminatur. Alia erit quæ veniam consequi possit, in delicto scilicet remissibili; alia quæ consequi nullo modo possit, in delicto scilicet irremissibili. Et superest specialiter de mœchiæ et fornicationis statu examinare, in quam delictorum partem debeant redigi.

CAPUT III.

Sed prius decidam intercedentem ex diverso responsionem ad eam poenitentiae speciem, quam cum maxime definimus veniam carere (16). Si enim, inquit, aliqua poenitentia caret venia, jam nec in totum agenda tibi est. Nihil enim agendum est frustra. Porro frustra agetur poenitentia, si caret venia. Omnis autem poenitentia agenda est (17). Ergo omnis veniam consequatur, ne frustra agatur; quia non erit agenda, si frustra agitur. Porro, frustra agetur, si venia carebit. Merito ¹⁰ utique ¹¹ ita opponunt, quoniam hujus quoque poenitentiae fructum, id est veniam, in sua potestate usurpaverunt. Quantum enim ad illos a quibus pacem humanam consequitur ¹²; quantum autem ad nos, qui solum Dominum meminimus delicta concedere (18) et utique mortalia, non frustra agetur. Ad Dominum enim remissa et illi exinde postrata, hoc ipso magis operabitur veniam, quod eam solo Deo exorat (19), quod delicto suo humanam pacem sufficere non credit, quod Ecclesiae mavult erubescere quam com-

municare. Adstitit enim pro foribus ejus, et de notæ suæ exemplo cæteros admonet, et lacrymas fratrum sibi quoque advocat, et redit plus utique ¹³ negotiata, compassionem scilicet ¹⁴ quam communionem. Et si pacem hic non metit, apud Dominum seminat: nec amittit, sed præparat fructum: non vacabit ab emolumento, si non vacaverit ab officio. Ita nec poenitentia hujusmodi vana, nec disciplina ejusmodi dura est. Deum ambæ honorant: illa nihil sibi blandiendo facilius impetrabit, ista nihil sibi assumendo plenius adjuvabit.

CAPUT IV.

Possumus igitur, demandata poenitentiae distinctione, ad ipsorum jam delictorum regredi censum, an ea sint quæ veniam ab omnibus consequi possint. In primis, quod mœchiam et fornicationem nominamus, usus expostulat: habet et fides quorundam nominum familiaritatem (20); ita in omni opusculo usum custodimus. Cæterum, si adulterium et si stuprum dixero (21), unum erit contaminatæ carnis elogium. Nec enim interest nuptiam alienam an viduam quis incurset, dum non suam feminam ¹⁵: sicut nec locis refert, in cubiculis an in curribus ¹⁶ pudicitia trucidetur. Omne homicidium extra silvam ¹⁷ latrocinium est: ita et ubicunque, vel in quamcunque semetipsum adulterat et stuprat, qui aliter quam nuptiis utitur. Ideo penes nos occultæ quoque conjunctiones, id est non prius apud Ecclesiam professæ (22) juxta mœchiam et fornicationem judi-

Variæ lectiones.

¹⁰ Si venia carebit merito utique *Wouw. cod.* ¹¹ Utique abest a *Rhen. Seml. Oberth.* ¹² Frustra agitur addit *Ciacc.* ¹³ Plusque *Pam.* ¹⁴ Precibus quæ negotiata, compassionem elicit. *Lat.* ¹⁵ Ab alienam ad feminam delet *Ciacc.* ¹⁶ Turribus *Lat. Rig. Ciacc.*

Commentarius.

(16) *Definimus veniam carere.* De *Pœnit.* cap. 4 cum adhuc catholicus, in ea non erat sententia: « Omnibus ergo delictis, inquit, seu spiritu, seu facto, seu voluntate commissis, qui poenam per judicium destinavit, idem et veniam per poenitentiam spondit. » Omnium enim peccatorum quantumvis gravium per poenitentiam fit remissio, ut docent SS. Patres contra Novatianos. *L. Pa.*

(17) *Omnis autem poenitentia agenda est.* Legendum videtur. « Omni autem poenitentia agenda est. » *Rig.*

(18) *Qui solum Dominum meminimus delicta concedere.* Alludit ad illud *Marc. II, 7*: *Quis potest peccata dimittere nisi solus Deus...*; verum de hoc latius infra. *PAM.*

(19) *Quod eam a solo Deo exorat, etc.* Contra hoc... latius etiam infra, cap. 21. Hic solum dicemus quod videatur idem sensisse Auctor, quod de Novatiano scribit beatus Cyprianus (*Epist. 52, ad Antonian.*). Atque adeo posset ipsi responderi verbis ejusdem: O frustrandæ fraternitatis irrisio! O miserorum lamentantium cadauca deceptio! o hæreticæ institutionis inefficax et vana traditio! hortari ad satisfactionis poenitentiam, et subtrahere de satisfactione medicinam! dicere fratri: Plange, et lacrymas funde, et diebus ac noctibus ingemisce, et pro ablundo et purgando delicto frequenter et largiter operare; sed extra Ecclesiam, post omnia ista, morieris; quæcunque ad pacem pertinent facias, sed nullam pacem

quam quæris, accipies. Etenim præmittit hic « actus publicos, poenitentiae » eosdem quos lib. *de Pœnit.*, cap. 9; et tamen vult « a solo Deo exorari veniam, non vero Ecclesie communicare. » Et vero valde incerta est venia, et proinde (quantumvis id neget) poenitentia vana, si quis a solo Deo veniam expectare debeat. *PAM.*

(20) *Habet et fides quorundam nominum familiaritatem.* Fidem hic dicit quam alias sectam, philosophiam, disciplinam, religionem, scilicet Christianam. Supra dixit, « Habet et in Christo scientia ætates suas. » *Rig.*

(21) *Si adulterium et si stuprum dixero, etc.* De adulterio idipsum docuit, de *Monogamia* lib. cap. 9; de stupro, lib. *de Exhortat.* cap. 9: quod ipsum frequenter usurpat, non modo pro mœchia, sed et pro fornicatione... malim autem legere: « Omne homicidium intra silvam. » pro extra; sed nolui in contextu quid immutare. *PAM.*

(22) *Non prius apud Ecclesiam professæ.* Oblatis Ecclesie per presbyteros fidelibus conjugandis, ut communibus votis conjugio benediceretur. Hoc enim significat in fine libri II ad *Uxorem*, cum ait: « Unde sufficiamus ad enarrandam felicitatem ejus matrimonii quod Ecclesia conciliat et confirmat oblatio? » Dum occultas conjunctiones interpretatur « non prius apud Ecclesiam professas, » mirum in modum confirmat decretum concilii Tridentini de irritis talibus conjunctionibus, eo quod de illis subjicit: « Juxta

cari periclitantur. Nec inde ¹⁷ consortæ obtentu matrimonii crimen eludant. Reliquas autem libidinum furias impias (23) et in corpora et in sexus ultra jura naturæ non modo limine, verum omni Ecclesiæ tecto submovemus; quia non sunt delicta, sed monstra.

CAPUT V.

Ergo mœchia, quod etiam fornicationis est res, secundum opus criminis quanti æstimanda sit sceleris prima lex Dei præsto est (24). Siquidem post interdictam alienorum deorum superstitionem, ipsorumque idolorum fabricationem; post commendatam Sabbati venerationem; post imperatam in parentes secundam a Deo religionem, nullum aliud in talibus titulis firmandis monendisque (25) substruxit præceptum, quam : *Non mæchaberis* (*Exod. xx, 14*). Post spiritalem enim castitatem sanctitatemque, corporalis sequebatur integritas. Et hanc itaque munivit, hostem statim ejus prohibendo mœchiam. Quale delictum jam intellige, cujus cohibitionem post idololatriæ ¹⁸ ordinavit. Nihil secundum longinquat a primo; nihil tam proximum primo, quam secundum : quod fit ex primo aliud, quodammodo primum est. Itaque mœchia affinis idololatriæ; nam et idololatria mœchiæ nomine et fornicationis sæpe populo exprobrata (*Jerem. iii, 1 seq.; Ezech. xvi, 15 seq.*), etiam sorte conjungetur illi, sicut et serie; etiam damnatione cohærebit illi, sicut et dispositione. Eo amplius præmittens : *Non mæchaberis*; adjungit : *Non occides* : oneravit utique mœchiam, quam homicidio anteponit. In prima itaque ¹⁹ fronte sanctissimæ legis, in primis titulis coelestis edicti, principalium utique delictorum prescriptione signata ²⁰, de loco modum, de ordine statum, de confinio meritum cujusque dignoscas. Est et mali dignitas, quod in summo aut in medio pessimorum collocatur. Pompam quamdam atque sug-

gestum adspicio mœchiæ, hinc ducatum idololatriæ antecedentis, hinc comitatum homicidii insequentis. Inter duos apices facinorum eminentissimos sine dubio digna concessit, et per medium eorum, quasi vacantem locum pari criminis auctoritate complevit. Quis eam talibus lateribus inclusam, talibus costis circumfultam, a cohærentium corpore divellet de vicinorum criminum nexu, de propinquorum scelerum complexu, ut solam eam secernat ad poenitentiae fructum? Nonne hinc idololatria, inde homicidium, detinebunt? et si qua vox ²¹ fuerit, reclamabunt : Noster hic cuneus est, nostra compago! Ab idololatria metamur, illa distinguente conjungimur, illi de medio emicanti adunamur ²²; incorporavit nos Scriptura divina, litteræ ipsæ glutina nostra sunt, jam nec ipsa sine nobis potest. Ego quidem idololatria sæpissime mœchiæ occasionem subministro. Sciunt luci mei et mei montes, et vivæ aquæ, ipsaque in urbibus templa, quantum evertendæ pudicitiae procuremus ²³. Ego quoque homicidium nonnunquam mœchiæ elaboro. Ut tragœdias omitam sciunt hodie venerarii, sciunt magi (26), quot ²⁴ pellicatus ulciscar, quot rivalitate defendam (27), quot castodes, quot delatores, quot conscios auferam. *Sciunt etiam obstetrices* quot adulteri conceptus trucidentur. Etiam apud Christianos non est mœchia sine nobis : ibidem sunt idololatriæ, ubi immundi spiritus res est; ibidem est et homicidium, ubi homo, cum inquinatur, occiditur. Igitur, aut nec illis, aut etiam nobis poenitentiae subsidia convenient. Aut detinemus eam, aut sequimur. Hæc ipse res loquuntur. Si res voce deficiunt, adsistit idololatriæ, adsistit homicida, in medio eorum adsistit et mœchus, pariter de poenitentiae officio sedent, in sacco et cinere inhorrescant, eodem flatu gemiscant, eisdem precibus ambiunt,

Variæ lectiones.

¹⁷ Periclitabitur, ne inde *Lat.* ¹⁸ Idololatriam *Pam. Rhen. Oberth. Leop.* ¹⁹ Ubique *Ms. angl.* utique *Rig.* ²⁰ Signatam. De loco *Oberth. Seml.* ²¹ Vis *Ciacc.* ²² Adunamur *Pam. Rhen. Oberth.* ²³ Procurem *Ciacc.* ²⁴ Quod *Fran. et in seqq.*

Commentarius.

mœchiam et fornicationem judicari periclitantur. Nec inde consortæ obtentu matrimonii crimen eludant. *PAM. Sess. 24, de sacram. Matrim.*, cap. I. *Rig.*

(25) *Reliquas autem libidinum, furias impias, etc.* Eleganter distinguit inter *limine Ecclesiæ submovere*, et *omni tecto Ecclesiæ submovere*; ac si velit fornicatores et adulteros admissos ad limen Ecclesiæ, uti cap. præced. inter poenitentes (quanquam frustra, si veniam Ecclesia dare non possit, ut perperam asseruit); at monstrorum illorum reos neque ibi admissos, sed prorsus exclusos fuisse. Et vero etiam hinc confirmatur vetustas excommunicationis ecclesiasticæ; de qua supra..., *Apolog.* cap. 39, et alibi non semel : ad quam iterum alluditur infra, cap. 7, illis verbis : « Ob tale quid extra gregem datus est » ac « de Ecclesia expellitur. » Plura vide cap. 14. *PAM.*

(24) *Prima lex Dei præsto est.* Prima lex Dei per Moesen tradita, secunda per Christum. Alias primam seu primordiale Dei legem in principio mundi Adæ et Evæ datam fuisse ait, lib. *adversus Judæos.*

Itaque convenientius interpretabimur : « Prima lex Dei præsto est, » hoc est, ante omnia occurrit lex Dei. *Rig.*

(25) *Talibus titulis firmandis monendisque.* Hoc in opere Septimiano pretentamus iter manibus, destituti veterum exemplarium luce. Aptius certe videatur. « Talibus titulis firmandis muniendisque. » Etenim post paulo sequitur, « Et hanc itaque munivit. » Titulos vocat, legis divinæ capita; eodemque significato supra, *damnationis titulos* dixit. *Rig.*

(26) *Sciunt hodie venenarii, sciunt magi.* Magos a venenariis distinguere vix poteris; nam venenarii seu venefici, cum magis, Chaldæis, genethliacis, thesalsisque olim confundebantur, qui alios pharmacis malisque lædebant artibus, suisque incantationibus vitam etiam aliquando eripiebant. Apuleius in *apol.* « Amatricem eam, me magum et veneficum clamitaret, multis audientibus. » *Læ Pa.*

(27) *Quot rivalitates defendam.* Etenim plerique amatores, amatas suas ab rivalibus defendunt homicidio, rivalibus vario mortis genere extinctis. *Rig.*

eisdem genibus exorant, eandem invocant matrem. Quid agis, mollissima et humanissima disciplina (28)? aut omnibus eis hoc esse debebis: *Beati enim pacifici* (Matth. v, 6); aut, si non omnibus, nostra esse. Idololatram quidem et homicidam semel damnas (29), mœchum vero de medio excipis, idololatriæ successorem, homicidæ antecessorem, utriusque collegam? Personæ acceptatio est, miserabiliores pœnitentias reliquisti.

CAPUT VI.

Plane, si ostendas de quibus patrociniis exemplorum, præceptorumque cœlestium, soli mœchiæ, et in ea fornicationi quoque, januam pœnitentiæ expandas, ad hanc jam lineam dimicabit nostra congressio. Præscribam tamen tibi formam necesse est, ne ad vetera manum emittas, ne in terga respicias. *Vetera enim transierunt*, secundum Isaiam (XLIII, 18, 19), et *nova est jam novatio* secundum Jeremiam (iv, 3); et *obliti posteriorum, in priora porrigimur*, secundum Apostolum (Philipp. III, 13); et *Lex et Prophetæ usque ad Joannem*, secundum Dominum (Matth. xi, 13): nam, et si cum maxime a lege cœpimus demonstrando mœchiam, merito ab eo statu legis, quem Christus non dissolvit, sed implevit (Matth. v, 17). Onera enim legis usque ad Joannem, non remedia; operum juga rejecta sunt, non disciplinarum: libertas in Christo non fecit innocentiam injuriam. Manet lex tota pietatis, sanctitatis, humanitatis, veritatis, castitatis, justitiæ, misericordiæ, benevolentiae, pudicitiae. In qua lege *beatus vir qui meditabitur die ac nocte* (Psal. i, 1). De qua idem David rursus: *Lex Domini invituperabilis, convertens animas; jura Domini directa, oblectantia corda; præceptum Domini longe lucens, illuminans oculos* (Psal. xviii, 8 et seqq.). Sic et Apostolus: *Itaque lex quidem sancta est, et præceptum sanctum et optimum* (Rom. xviii, 12), ~~utique~~ utique, *Non mœchaberis* (Exod. xx, 14). Sed et supra, *Legem ergo evacuamus per fidem? Absit! sed legem sistimus* (Rom. iii, 31), scilicet in his quæ et nunc novo Testamento interdicta etiam cumulatione præcepto prohibentur. Pro *Non mœchaberis: Qui viderit ad concupiscentiam, jam mœchatus est in corde suo* (Matth. v, 27, 28); et pro *Non occides*:

Variæ lectiones.

²⁵ Aliqua Pam. Rhen. Oberth. ²⁶ Cum causa ejus mœchia Rhen. Pam. Oberth. Leop. ²⁷ Lactæ (lactæ) Pam. alique. ²⁸ Non habentes Wouw cod.

Commentarius.

(28) *Quid agis mollissima et humanissima disciplina.* Sic alibi dicit, « laxissimæ disciplinæ campum. » Ut contrario sensu Augustinus lib. de Fide et operibus: *Antiquum et robustum morem.* RIC.

(29) *Idololatram quidem et homicidam semel damnas.* Ipse infra: « Neque idololatriæ, neque sanguini pax ab Ecclesiis redditur. RIC. — Hic calumniatur auctor in orthodoxos, tanquam si idololatram et homicidam ad pœnitentiam non admitterent. PAM.

(30) *Populum ipsum totiens reum,* etc. Utut eludere nitatur auctor, certe et his ipsis utuntur B. Cyprianus, B. Pacianus et B. Hieron... uti pœni-

A *Qui dixerit fratri suo, racha, reus erit gehennæ* (Matth. v, 22). Quære an salva sit lex non mœchandi, cui accessit nec concupiscendi. Cæterum, si qua vobis exempla in sinum plaudent, non opponentur huic quam defendimus disciplinæ. Frustra enim lex suprastructa est, origines quoque delictorum, id est concupiscentias et voluntates, non minus quam facta condemnans, si ideo hodie concedetur mœchiæ venia, quia et aliquando ²⁵ concessa est. Cur emolumento hodie plenior disciplina coercetur, nisi ut majore forsitan lenocinio tuo indulgeatur? Dabis ergo et idololatriæ et omni apostatæ veniam, quia et populum ipsum totiens reum (30) istorum, totiens invenimus retro restitutum (*Judic. iii* seqq.). Communicabis et homicidæ; quia et Nabothæ sanguinem Achab deprecatione delevit (*III Reg. xxi, 29*); David Uriæ cædem, tum causam ejus mœchiam ²⁶ confessione purgavit (*II Reg. xii, 13*). Jam et incesta donabis, propter Lot (*Gen. xix, 33, 38*); et fornicationes cum incesto, propter Judam (*Gen. xxxviii, 18*), et turpes de prostitutione nuptias, propter Osee (i, 2, 3), et non tantum frequentatas, verum et semel plures propter patres nostros (*Gen. xvi, 3, 4; xxix, xxx*). Utique enim dignum est peræquari nunc quoque gratiam circa omnia retro indulta, si de pristino aliquo exemplo venia mœchiæ vindicatur. Habemus quidem et nos ejusdem vestustatis exempla pro sententia nostra, non modo non iudulti, verum etiam repræsentati judici (31) fornicationis (*Gen. xix, 24, 28*). Et utique sufficit tantum numerum viginti quatuor millium populi fornicantis in filias Moab una plaga ruisse (*Num. xxv, 1* seqq.). Sed malo in gloriam Christi a Christo deducere disciplinam. Habuerint pristina tempora (32) omnis impudicitiae, si volunt Psychici, etiam potestatem; luserit ante Christum caro, imo perierit antequam a Domino suo requisita est; nondum erat digna dono salutis, nondum apta officio sanctitatis. Adhuc in Adam deputabatur cum suo vitio, facile quod speciosum viderat concupiscens, et ad inferiora respiciens, et de ficulneis foliis pruriginem ~~33~~ retinens. Inhærebat usquequaque libidinis virus, et jactæ ²⁷ sordes non ablui ²⁸ idoneæ (33), quod nec ipsæ adhuc aquæ laverant. At

D tentiam omnium peccatorum quantumvis graviam confirmant adversus Novatianos; et ipse Auctor quoque exemplis Achab et David, lib. v *adversus Marcionem*, cap. 11 PAM.

(31) *Repræsentati judicii.* Accipitur hic *repræsentati* pro *ad præsentiam adducti*. PAM.

(32) *Habuerint pristina tempora,* etc. Etiam hic orthodoxos calumniatur. PAM.

(33) *Inhærebat usquequaque libidinis virus, et jactæ sordes non ablui idoneæ.* De fractis ficulneis foliis exsistit quasi veneræ pruriginis virus. Hac vero prurigine, primos homines Adamum et Evam exaraisse innuit Septimius, statim atque impermis-

ubi sermo Dei descendit in carnem, ne nuptiis quidem resignatam (34), et *Sermo caro factus est* (Joan. 1, 14), ne nuptiis quidem resignanda; quæ ad lignum, non incontinentiæ, sed tolerantiae accederet; quæ non dulce aliquid, sed amarum aliquid ²⁹ inde gustaret; quæ non ad inferos, sed ad cælum pertineret; quæ non lasciviæ frondibus, sed sanctimonie floribus præcingeretur; quæ munditias suas aquis traderet (35), exinde caro quæcumque in Christo reliquas sordes pristinas solvit, alia jam res est, nova emergit jam, non ex seminis imo, non ex concupiscentiæ fimo, sed ex aqua pura et spiritu mundo. Quid itaque illam de pristino excusas? Non *corpus Christi* (36), non *membra Christi*, non *templum Dei* vocabatur (I Cor. xii, 27; vi, 15, 19; II Cor. vi, 16), cum veniam mœchiæ consequeretur. Itaque, si exinde quo statum vertit, et in Christum tincta induit Christum (Galat. iii, 27), et magno redempta est (I Cor. vi, 20), sanguine scilicet Domini et Agni (I Petr. i, 19), tenes aliquod exemplum, sive præceptum, sive formam, sive sententiam indultæ sive indulgentiæ fornicationis atque mœchiæ, habes etiam temporis a nobis definitionem, ex quo deputetur ætas quæstionis.

CAPUT VII.

A parabolis licebit incipias, ubi est ovis perditus a Domino requisita, et humeris ejus revector (Luc. xv, 4 seqq.). Procedant ipsæ picturæ calicum vestrorum (37), si vel in iis perlucebit interpretatio pecudis illius, utrumne Christiano an ethnico peccatori de restitutione conliniet. Præscribimus enim ex naturæ disciplina, ex lege auris et linguae, ex mentis sanitate ea semper responderi, quæ provo-

Variæ lectiones.

²⁹ Aliquid delet Jun. ³⁰ Credendus est Ita editi fere omnes. Restitutionem cum figurasset, cui alii reddendum est Rhen. Pam. ³¹ Homo Wouw. cod. ³² Non intelligendus Gelen. Pam. ³³ Velis Rhen. Oberth. Leop.

Commentarius.

sæ arboris fructu degustato, intellectæ nuditati contigendæ ficulnea folia carpere: hæsisse autem pudendis ipsorum, atque inde posterum, lacteas sordes, libidinis maculas, nec ablui potuisse, priusquam advenisset Christus; quia scilicet nec ipsæ aquæ adhuc laverant, nondum baptismo Christi medicatæ fuerant: itaque nondum erant idoneæ sordibus id genus eluendis. RIG. — Prorsus obscurum, imo mendosum est illud *et lacteæ sordes*. PAM.

— *Jactæ sordes non ablui idoneæ*. Hæc scriptura est veterum exemplarium quæ vidit Ursinus. Antea legebatur, » Et jactæ sortes non habentes idoneæ. » Unde et Ursini exemplaria fortean emendari sic possint. *Et lacteæ sordes*. Alludit enim Septimius ad humorem qui de foliis ficulneis, sive, ut mox dicit, de lasciviæ frondibus exsudat. RIG.

(34) *Carnem ne nuptiis quidem resignatam*. Elegans est Tertulliani cum illud, *carnem ne nuptiis quidem resignatam*, de B. Mariæ carne virginæ, quam nuptæ, et *ne nuptiis quidem resignanda*, de carne Christi virginæ. Opponit autem Christi facta factis Evæ. PAM.

(35) *Quæ munditias suas aquis traderet*. Hoc idem est quod dixit supra alicubi lib. de Baptismo, « Christum baptismo suo aquas sanctificasse; » ubi

A cantur, id est ~~333~~ ad ea quæ provocant. Provocabat, ut opinor, quod Pharisei publicanos et peccatores ethnicos admittentem Dominum, et cum illis de victu communicantem indignati mussitabant (Matth. ix, 11). Ad hoc Dominus pecudis perditæ restitutionem cui alii configurasse credendus ³⁰ est, quam ethnico perditio, de quo agebatur; non de Christiano, qui adhuc nemo? aut quale est, ut Dominus quasi cavillator responsionis, ommissa specie præsentem quam repercutere deberet, de futura laboraret? Sed ovis proprie Christianus, et grex Domini Ecclesiæ populus, et pastor bonus Christus (Joan. x, 11, 14 seqq.): et ideo Christianus in ove ³¹ intelligendus ³², qui ab Ecclesiæ grege erraverit. Ergo nihil ad Phariseorum mussitationem respondisse vis Dominum, sed ad tuam præsumptionem.

B Et tamen ita eam vindicare debebis ut neget in ethnicum competere, quæ in Christianum existimas convenire. Dic mihi, nonne omne hominum genus unus Dei grex est? nonne universarum gentium idem Deus et Dominus et pastor est? quis magis perit a Deo, quam ethnicus quandiu errat? quis magis requiritur a Deo, quam ethnicus, quando revocatur a Christo? Denique, antecedit hic ordo in ethnicis, siquidem non aliter Christiani ex ethnicis fiunt, nisi prius perditii, et a Deo requisiti, et a Christo reportati. Ita etiam hunc ordinem servari oportet, ut in eos tale aliquid interpretemur, it quibus prius est. At tu, opinor, hoc velles ³³, ut ovem non de grege perditam faceret, sed de arca vel de armario. Sic etsi ethnicorum reliquum numerum justum ait, non ideo Christianos esse ostendit cum Judæis agens, et illos cum maxime obtundens, quod indignarentur spei ethnicorum (Matth.

etiam late de materia baptismi aqua pura.

(36) *Non corpus Christi*, etc. Hoc ad calumniam pertinet. PAM.

(37) *Picturæ calicum vestrorum*. Eodem pertinet quod infra dicitur cap. 10, *pastor quem in calice depingit*, etc. Unde colligitur tunc temporis calices... non solum depingi solere figuris historiæ novi Testamenti (unde confirmatur usus imaginum in Ecclesia....), sed etiam vitreos fuisse: hoc est enim, *frangi faciles* (cap. 10). Atque hoc ipsum est quod citari in nostris liturgiis Latinarum de B. Zepherino ejus ætatis Romano pontifice ex Damasco, Walafrido et Rodulpho Tungrensi, quod ille statutum fecerit ut omnia vasa ecclesiæ essent vitrea; addit Martinus Polonus: aut stannea. Verumtamen, non multo post etiam argentea et aurea vasa in usu fuisse patet ibid. ex passione B. Laurentii, apud B. Ambrosium (*Offic.* lib. ii, cap. 18) qui passus est circiter uno mense ante B. Cyprianum, item ex Optato Milevit. (lib. i, *Contra Parmen.*). Rursum autem *pecudis* nomen usurpat pro ove, idque semel. PAM. — Per picturas intelligit figuræ quæ in scriptura calicum usus et ritum significant. Quod enim affert Pamelius de calicibus vitreis, stanneis, aureis argenteis ex decretis pontificum, ad hunc locum minime pertinere existimò. La Pa.

xxi, 43); sed ut exprimeret adversus livorem Pharisæorum suam gratiam et benevolentiam etiam circa unum ethnicorum, præposuit unius peccatoris salutem ~~993~~ ex pœnitentia, quam illorum ex justitia. Aut nunquid non justii Judæi, et quibus pœnitentia opus non esset, habentes gubernacula disciplinæ et timoris instrumenta Legem et Prophetas? Posuit igitur illos in parabola, et si non quales erant, sed quales esse debuerant, quo magis suffunderentur, aliis et non sibi pœnitentiam audientes necessariam. Proinde in drachmæ parabola ³⁴, ut ex eadem materia provocata, æque ethnicum drachmam ³⁵ interpretamur, etsi in domo amissam, quasi in Ecclesia; etsi ad lucernæ lumen repertam, quasi ad Dei verbum. Atquin totus hic mundus una omnium domus est, in quo magis in ethnico gratia Dei inlucet, qui in tenebris invenitur, quam Christiano, qui jam in Dei luce est. Denique, et ovi et drachmæ unus error ascribitur. Nam si jam in Christianum peccatorem defingerentur, post fidem perditam et iterata amissio eorum et restitutio notaretur. Decedam nunc paulisper de gradu isto, quo magis eum etiam decedendo commendem, cum sic quoque obduxero diversæ partis præsumptionem. Condo Christianum jam peccatorem in parabola utraque portendi, non tamen ideo eum affirmandum, qui de facinore mœchiæ et fornicationis restitui per pœnitentiam possit. Licet enim periisse dicatur, erit et de perditionis genere retractare; quia et ovis non moriendo, sed errando, et drachma non intereundo, sed latitando perierunt. Ita, licet dici periisse quod salvum est. Perit igitur et fidelis elapsus in spectaculum (38) quadrigarii furoris, et gladiatorii cruoris, et scenicæ foeditatis, et xysticæ vanitatis, in lusus, in convivia sæcularis solemnitatis, in officium, in ministerium alienæ idololatriæ aliquas artes adhibuit curiositatis; in verbum ancipitis negationis ³⁶ aut blasphemiae impegit, ob tale quid extra gregem datus est, vel et ipse forte ira, tumore, æmulatione, quod denique sæpe fit, dedignatione castigationis abruptit, debet requiri

³⁴ Parabola *Rhen. Oberth. abest.* ³⁵ Drachmam *abest a Rhen. et Oberth.* ³⁶ Negationis *Jun.* ³⁷ Non poterit, si foris *Rig. Par.* ³⁸ Lumine *delet Lat.* ³⁹ Lanceo *Pam.*

Commentarius.

(38) *In spectaculum, etc.* De quatuor his generibus Spectaculorum vide ad lib. *de Spectac.* « De artibus curiositatis in ministerium alienæ idololatriæ; » lib. *de Idolol.*, c. 4, 5, 6, 7, 8, et 9, « de ancipiti negotiatione; » ibidem et « de verbo blasphemiae, quando quis jurat per idola, » cap. 20 ac 29. Mirum autem esset quod auctor vehementia animi blasphemiam inter remissibilia proponeret, cum infra cap. 9, et rursum 13, inter *irremissibilia* collocet; quare necessario illud, *aut blasphemiae*, prætermisimus. *PAM.*

(39) *Non drachma, sed talentum.* Etiamsi talentum esset, non animadvertit Auctor aliam parabolam régis qui dimisit servo suo decem milia talentum. (*Matth.* xviii).

(40) *Totius solis lancea.* Radio. Lanceam tribuit soli, quam opponat lucernæ spiculo, quod a Julio

atque revocari. Quod potest recuperari, non aperit, nisi ³⁷ foris perseveraverit. Bene interpretaberis parabolam, viventem adhuc revocans peccatorem Mœchum vero et fornicatorem, quis non ~~994~~ mortuum statim admisso pronuntiavit? Quo ore mortuum restitues in gregem ex parabolæ ejus auctoritate, quæ non mortuum pecus revocat? Denique, si meministi prophetarum, cum pastores increpantur, puto Ezechielis est vox : *Pastores, ecce lac devoratis et lanis vestimini; quod forte est, occidistis; quod infirmum est, non curastis; quod comminutum est, non ligastis; quod expulsum est, non convertistis; quod perit, non requisistis* (*Ezech.* xxxiv, 2, 3). Nunquid et de mortuo exprobrat, quod non et illud in gregem reficere curaverint? Plane ingerit quod perire oves fecerint, et a bestiis agri comedi. Neque possunt nec perire in mortem, nec comedi, a relinquantur, ut non perditæ in mortem et comestæ resumantur. Juxta drachmæ quoque exemplum; etiam intra domum Dei Ecclesiam, licet esse aliqua delicta pro ipsius drachmæ modulo ac pondere mediocria, quæ ibidem delitescencia mox ibidem et reperta, statim ibidem cum gaudio emendationis transigantur. Mœchiæ vero e fornicationis non drachma, sed talentum (39), quibus exquirendis, non lucernæ spiculi lumine ³⁸, sed totius solis lancea ³⁹ (40) opus est. Simul apparuit, statim homo de Ecclesia expeditur, nec illic manet, nec gaudium confert repertrici Ecclesiæ sed luctum; nec congratulationem advocat vicinarum, sed contristationem proximarum fraternitatum. Commissa itaque etiam hac nostra cum illorum interpretatione, eo magis in ethnicum spectabunt et ovis et drachmæ argumenta, quanto nec in ejus delicti Christianum competere possunt, propter quod in Christianum de diversa parte coguntur.

CAPUT VIII.

Sed enim plerosque interpretes parabolarum idem exitus decipit, quem in vestibibus purpura oculandis (41) sæpissime evenire est; cum puta-

Variae lectiones.

³⁴ Parabola *Rhen. Oberth. abest.* ³⁵ Drachmam *abest a Rhen. et Oberth.* ³⁶ Negationis *Jun.* ³⁷ Non poterit, si foris *Rig. Par.* ³⁸ Lumine *delet Lat.* ³⁹ Lanceo *Pam.*

Commentarius.

Polluce dicitur esse *σαῦος στρατιωτικόν*. *RIG.* — Quæ sequuntur, pertinent, non ad pœnitentes peccatores, sed ad eos qui non agunt pœnitentiam; nisi forte de sua Montanistarum loquatur Ecclesia. *PAM.*

(41) *In vestibibus purpura oculandis.* Illuminandis. Sic de sole *Plinius* : « Hic reliqua sidera oculat. » Propriæ autem purpuræ splendor seu fuigior lumen dicitur. *Fabius, Instit.* viii : « Afferent lumen clavus et purpuræ loco insertæ. » *Horatius (de Arte Poet.)* :

Purpureus late qui splendeat unus et alter.

Arrianus, Epict., i, 2 : « Ἐγὼ δὲ πορφύρα εἶναι βούλομαι, τὸ ἄλλῃον ἐκείνο, καὶ στυλινόν, καὶ τοῖς ἄλλοις αἵτιον τοῦ εὐπρεπῆ φαίνεσθαι καὶ καλῶς. »

veris recte conciliasse temperamenta colorum, et credideris comparationes eorum inter se animasse ⁴⁰, erudito mox utroque corpore, et luminibus expressis, errorem omnem traducta diversitas evomet (42). Eadem itaque caligine circa filiorum quoque duorum parabolam (43) (*Luc. xv, 11 seqq.*), quibusdam ad præsens **995** concolorantibus figuris, a vero lumine exorbitant ejus comparationis quam parabolæ materia prætexit. Duos enim populos in duobus filiis collocant (44), Judaicum majorem, Christianum minorem. Nec enim possunt exinde Christianum peccatorem in filio minore disponere veniam consecuturum, nisi in majore Judaicum expresserint. Porro, si Judaicum ostendero deficere a comparatione filii majoris, consequenter ⁴¹ utique nec Christianus admittetur ad configurationem filii minoris. Licet enim filius audiat et Judæus, et major, quia prior in adoptione (*Rom. ix, 29*); licet et Christiano reconciliationem Dei Patris invideat, quod vel maxime diversa pars carpit, sed non erit Judæi dictum ad Patrem: *Ecce quot annis tibi servio, et præceptum tuum nunquam præterivi* (*Luc. xv, 29*) Quando enim non transgressor legis Judæus, aure audiens, et non audiens; odio habens traducem in portis (45), et aspersione ⁴² sermonem sanctum? Sic nec Patris ad Judæum erit vox: *Tu semper mecum es, et omnia mea tua sunt* (*Luc. xv, 31*). Judæi enim apostatæ filii pronuntiantur; generati quidem, et in altum elati, sed qui non computaverint Dominum, et qui dereliquerint Dominum, et in iram provocaverint Sanctum Israelis (*Isa. i 2, 4*). **C**

A Omnia plane Judæo concessa dicemus, cui etiam conditio gratior quæque de gula erepta est (46), nedum ipsa terra paternæ promissionis. Atque adeo non minus hodie Judæus, quam minor filius, producta substantia Dei in aliena regione mendicat, serviens usque adhuc principibus ejus, id est sæculi hujus. Quærant igitur alium Christiani suum fratrem; Judæum enim **996** parabola non recepit. Multo aptius Christianum majori, et Judæum minori filio adæquassent, secundum fidei comparationem, si ordo utriusque populi ab utero Rebeckæ designatus (*Gen. xxv, 22 seqq.*) permetteret demutationem, nisi quod et clausula refragaretur. Christianum enim de restitutione Judæi gaudere, et non dolere conveniet; siquidem tota spes nostra cum reliqua Israelis expectatione conjuncta est (*Rom. xi*). Ita etsi quædam faciant, sed aliis contra sapientibus interimitur exemplorum peræquatio. Quamquam et si omnia ad speculum respondere (47) possint, unum sit præcipuum periculum interpretationum, ne aliorum temperetur felicitas comparationum, quam quo parabolæ cujusque materia mandavit. Meminimus enim et histriones cum allegoricos gestus adcommo-
B dant canticis (48), alia longe a præsentis et fabula et scena et persona (49), et tamen congruentissime exprimentes. Sed viderit ingenium extraordinarium (50). Nihil enim ad Andromacham. Sic et hæretici (51) easdem parabolæ quo volunt tribuunt ⁴³, non quo debent aptissime excludunt (52). Quare aptissime? Quoniam a primordio secundum occasiones parabolarum, ipsas mate-
C Variæ lectiones.

⁴⁰ Amasse Fran. ⁴¹ Consequetur Seml. Leop. ⁴² Aspernas Wouw. cod. Leop. ⁴³ Trahunt Lat. Neand. Commentarius.

(42) *Errorem omnem traducta diversitas evomet.* Ostendit male conciliata fuisse colorum temperamenta. Lanæ dicit evomere colores quales imbibere. RIG.

(43) *Circa filiorum quoque duorum parabolam.* In qua certe ipse potius Auctor « in caligine a vero lumine exorbitat: atque adeo etiam illi magis (sicut omnibus etiam hæreticis) competit elegans illa metaphora, quam orthodoxis; maxime cum ipse libro de *Pœnit.* cap. 8, et lib. de *Patientia*, cap. 12, hanc parabolam ad pœnitentiæ confirmationem adduxerit; sicut etiam B. Dionysius Areop. *epist. 8 ad Demophil.*; B. Hieron. *epist. 46 ad Damasum*; Ambrosius lib. 1 de *Pœnit.* cap. 3; August. *Quæst. Evang. lib. 1 cap. 33. Edd. ex PAM.*

(44) *Duos enim populos in duobus filiis collocant,* etc. Nullum hactenus vidi veterum qui expresse duos filios, Judaicum majorem, Christianum minorem, interpretentur; quare non est quod eam defendamus sententiam, sed potius illam quæ justos et peccatores intelligit. PAM.

(45) *Odio habens traducem in portis.* Hoc etiam torquet in Psychicos, qui in persecutione fugiebant, aut sese data concussoribus pecunia redimebant. Sic enim libro de *Fuga*: « Cum das, utique ne tradaris voluisti. Non traditus autem, traduci habebas. Ergo dnm nolendo tradi non vis traduci, nolendo negasti quod te esse, traduci noluisti. » RIG.

(46) *Cui etiam conditio gratior quæque de gula erepta est.* Conditionem dicit edulia quæque a Deo

creata et condita. RIG.

(47) *Et si omnia ad speculum respondere possint.* Speculum dicit imaginem, exemplum, parabolam. Sic libro de *Resurr. carnis*: « Servi igitur exemplo, et conserva speculum ejus carni. » RIG.

(48) *Histriones allegoricos gestus adcommo-
dant canticis.* Ut jam non sit opus præcone, qui priscis temporibus saltante pantomimo pronuntiabat populis Carthaginis quid saltator vellet intelligi. Augustinus lib. 11 de *Doctrina Christiana*, cap. 25. Et parabolæ quæ in sacris Scripturis occurrunt, allegoriæ sunt et allegorica argumenta. Augustinus in *Psal. ciii*: « Videite autem ne putetis nominata allegoria, pantomimi aliquid me dixisse, » etc. RIG.

(49) *Et fabula, et scena, et persona.* De his late, lib. de *Spectac.*, cap. 10, 17. PAM.

(50) *Sed viderit ingenium extraordinarium.* Ingenium dicere amat pro *machina*. Hic vero extraordinarium histrionis ingenium dicit, quod minime convenit Christiano, quod est extra ordinem Christianæ disciplinæ. Ideoque adjicit: « Nihil enim ad Andromacham. » Hoc est, nihil ad Christum, nihil ad Ecclesiam Christianam. RIG.

(51) *Sic et hæretici.* Non soli Psychici. RIG.

(52) *Non quo debent, aptissime excludunt.* Pulchrum et istud de Scripturarum expositione apud « hæreticos solutos a regula » veritatis: de quo latius lib. de *Præscript.* cap. 17. Est autem ibi ironia, « aptissime excludunt. Quare aptissime? quoniam, » etc. Sic enim prorsus distinguendus ille locus. Et vero *excludunt* (metaphora sumpta a

rias confinxerunt doctrinarum : vacavit ⁴⁴ scilicet illis solutis a regula veritatis (53) ea conquerere atque componere, quorum parabolæ videntur.

CAPUT IX.

Nos autem, quia non ex parabolis materias commentamur, sed ex materiis parabolas interpretamur, nec valde laboramus omnia in expositione torquere, dum contraria quæque caveamus. Quare centum oves (*Luc. xv, 4*)? et quid utique decem drachmæ? et ⁵⁵ quæ illæ scopæ (*Ibid. 8*)? Necesse erat, qui unius peccatoris salutem gratissimam Deo volebat exprimere, aliquam numeri quantitatem nominaret, de quo unum quidem perisse describeret; necesse erat ut habitus requirentis drachmam in domo, tam scoparum quam lucernæ adminiculo adcommodaretur. Hujusmodi enim curiositates et suspecta faciunt quædam, et coactarum expositionum subtilitate plerumque deducunt a veritate. Sunt autem quæ et simpliciter posita sunt ad struendam et disponendam et texendam parabolam, ut illuc perducantur cui exemplum procuratur. Et duo utique filii illuc spectabunt, quo et drachma et ovis. Quibus enim coherent, eandem habent causam, eandemque utique mussitationem, Pharisæorum erga commercium Domini ethnicorum: aut, si quis dubitat ethnicos fuisse publicanos apud Judæam, usurpatam (54) jam pridem Pompeii manu atque Luculli, legat Deuteronomium (*xxiii, 19*): *Non erit vectigal pendens ex filiis Israel*. Nec tam execrabile esset nomen publicanorum (55) apud Dominum, nisi extraneum vendentium ipsius cœli et terræ et maris transitus. Peccatores autem cum adjungit publicanis (*Luc. xv, 2*), non statim Judæos ostendit, etsi aliqui fuisse potuerunt. Sed unum genus ethnicorum alios ex officio peccatores, id est publicanos, alios ex natura, id est non publicanos pariter ponendo distinxit. Cæterum, nec denotaretur cum Judæis communicans (56) victum, sed cum ethnicis, quorum mensam Judaica disciplina depellit. Nunc de filio prodigo id prius considerandum est quod utilius: non enim admittetur exemplorum adæquatio, licet imagini congruentissima, si fuerit saluti nocentissima. Totum autem statum salutis, in tenore disciplinæ constitutum,

subverti videmus ea interpretatione quæ ex diverso affectatur. Nam, si Christianus est qui acceptam a Deo patre substantiam, utique baptismatis, utique Spiritus sancti, et exinde spei æternæ, longe evagatus a patre prodigit ethnice vivens, si exutus bonis mentis etiam principi sæculi (cui alii quam diabolo?) servitium suum tradidit, et ab eo porcis alendis, immundis scilicet spiritibus curandis, præpositus, resipuit ad patrem reverti: jam non mœchi et fornicarii, sed idololatræ et blasphemi et negatores, et omne apostatarum genus, hac parabola patri satisfaciunt. Et elisa est verissime ⁴⁵ hoc magis modo tota substantia sacramenti (57). Quis enim timebit prodigere quod habebit postea recuperari? quis curabit perpetuo conservare quod non perpetuo poterit amittere? Securitas delicti etiam libido est ejus. Recuperabit igitur et apostata vestem priorem, indumentum ⁵⁸ Spiritus sancti, et annulum denuo signaculum lavacri, et rursus illi mactabitur Christus (*Luc. xv, 22, 23*), et recumbet eo in throno de quo indigne vestiti a tortoribus solent tolli, et abjici in tenebras (*Matth. xxii, 12, 13*), nedum spoliati. Plus est igitur, si nec expedit in Christianum convenire ordinem filii prodigi. Quod si nec in Judæum integre filii imago concurrat, ad propositum Domini simpliciter interpretatio gubernabitur. Venerat Dominus utique, ut quod perierat, salvum faceret, medicus languentibus magis quam sanis necessarius (*Matth. xviii, 14; IX, 12; Luc. xxix, 10; v, 31*). Hoc et in parabolis figurabat, et in sententiis prædicabat. Quis perit hominum? quis labat de valetudine, nisi qui Deum nescit? quis salvus ac sanus, nisi qui Deum novit? Has duas species de genere fraternas hæc quoque signabit parabola. Vide an habeat ethnicus substantiam in Deo Patre census et sapientiæ et naturalis agnitionis in Deum; per quam et Apostolus notat in sapientia Dei non cognovisse mundum per sapientiam Deum (*I Cor. i, 21*), quam utique a Deo acceperat. Hanc itaque prodegit longe a Domino moribus factus inter errores et illecebras et libidines sæculi, ubi fame veritatis compulsus, tradidit se principi hujus ævi. Ille eum præfecit, porcis (ut familiare id dæmonum pecus pasceret),

Variæ lectiones.

⁴⁴ Vacuit Pam. Rhen. Oberth. Leop. ⁴⁵ Verissime abest a Rig.

Commentarius.

gallinis aut avibus quæ pullos dicuntur *excludere*) accipitur *proenucleant, exponunt, interpretantur...* Atqui videtur mihi agere contra Marcum et Colorbasum hæreticos, qui Deum suum ex numeris conficiebant, et inter cætera (Irenæo teste, lib. 4, cap. 13) ex drachma perdita et ove. PAM.

(53) *Vacavit scilicet illis solutis a regula veritatis*, etc. Hæreticos omnes hic cum Psychicis notat, non tantum Colorbasianos qui Deum suum ex numeris conficiebant, ut putat Pamelius. LE PA.

(54) *De Judæa usurpata manu Pompeii*, vid. Joseph. *Antiquit.*, lib. xiv, cap. 8, et *de Bello*

Judaico, lib. i, cap. 5, atque Hegesip. *de Excid. Hierosol.*, lib. i, cap. 14, 17. PAM.

(55) *Nec tam execrabile esset nomen publicanorum*. Belli nervos Septimus exsecratur, qui libro *de Corona*, militem Christianum discinxit. RIG.

(56) *Nec denotaretur cum Judæis communicans*, etc. Etiam in hoc fallitur Auctor, quia denotatus fuit Dominus peccatricis tactum admittens (*Luc. vii*), cum etiam Judæa esset, non ethnica. PAM.

(57) *Et elisa est tota substantia sacramenti*. De baptismo intelligitur. PAM.

ubi nec ille compos esset vitalis escæ, simulque alios videret in opere divino abundantes pane coelesti. Recordatur patris Dei, satisfacto reddit, vestem pristinam recipit; statum scilicet eum quem Adam transgressus amiserat; annulum quoque accipit tunc primum, quo fidei pactionem interrogatus obsignat, atque ita exinde opimitate Domini corporis vescitur, Eucharistia scilicet. Hic erit prodigus filius, qui nunquam retro frugi, qui statim prodigus, quod non statim Christianus. Hunc et Pharisei de sæculo ad patris complexus revertentem, in publicanis et peccatoribus mœrebant. Et ideo ad hoc solum majoris fratris accommodatus est livor; non quia innocentes et Deo obsequentes Judæi, sed quia invidentes nationibus salutem, plane quos semper apud patrem esse oportuerat. Et utique Judæus ad primam statim vocationem Christiani gemit, non ad secundam restitutionem: illa enim etiam ethnicis relucet, hæc vero quæ in Ecclesiis agitur, ne Judæis quidem nota est. Puto me et materiæ parabolarum et congruentiæ rerum, et tutelæ disciplinarum accommodatioris interpretationes reddidisse. Cæterum, si in hoc gestit diversa pars ovem et drachmam, et filii luxuriam Christiano peccatori configurare, ut mœchiam et fornicationem poenitentia donent, aut et cætera delicta pariter capitalia concedi oportebit, aut paria quoque eorum mœchiam et fornicationem inconcessibilia servari. Sed plus est, quod nihil aliud argumentari licet citra id de quo agebatur. Denique, si aliorum parabolas transducere liceret, ad martyrium potius dirigeremus spem illarum, quod solum omni substantia prodacta restituere filium poterit, et drachmam inter omnia, licet in stercore repertam, cum gaudio prædicabit, et ovem per aspera quæque et abrupta fugitivam humeris ipsius Domini in gregem referet. Sed malumus in Scripturis minus si forte sapere, quam contra. Proinde sensum Domini custodire debemus atque præceptum. Non est levior transgressio in interpretatione, quam in conversatione.

CAPUT X.

Excusso igitur jugo in ethnicum disserendi parabolas istas, et semel dispecta vel recepta necessitate non aliter interpretandi quam materia propositi est, contendunt jam nec competere ethnicis poenitentiae denuntiationem, quorum delicta obnoxia ei non sint, ignorantiae scilicet imputanda, quam sola natura ream Deo faciat. Porro, nec remedia sapere,

quibus pericula ipsa non sapiunt, illic autem poenitentiae constare rationem, ubi conscientia et voluntate delinquitur, ubi et culpa sapiat et gratia, illum lugere, illum volutari qui sciat et quid amiserit et quid sit recuperaturus, si poenitentiam Deo immolarit, utique eam magis filiis offerenti, quam extraneis. Num ⁴⁶ ergo et Jonas (Joan. III, 4) idcirco ethnicis Ninivitis non putabat poenitentiam necessariam, cum cavillaretur in prædicationis officio? an potius misericordiam Dei providens etiam in extraneis profusam, quasi destructuram præconium, verebatur? atque adeo propter civitatem profanam nondum Dei compotem, adhuc ignorantia delinquentem, pene perit prophetes? nisi quod exemplum passus est Dominicæ passionis, ethnicos quoque poenitentes redempturæ (Luc. XIII, 29, 30). Bene quod et Joannes Domini vias sternens, non minus militantibus et publicanis, quam filiis Abraham, poenitentiae erat præco (Luc. III, 13 seqq.). Ipse Dominus Sidoniis et Tyriis præsumpsit poenitentiam si virtutum documenta vidissent (Matth XI, 21). Atquin ego illam naturalibus magis peccatoribus competere contendam, quam voluntariis. Magis enim merebitur fructum ejus qui nondum eo usus est, quam qui jam et abusus est; magisque sapient remedia prima, quam exoleta. Nimirum Dominus ingratis benignus magis quam ignavis, et citius reprobatis misericors, quam nondum probatis; ut non magis irascatur contumeliis clementiae suæ, quam blandiatur; et non libentius extraneis eam impertiatur, quam in filiis perdidit; cum gentes sic adoptaverit, dum Judæi de patientia ludunt (58). Sed hoc volunt Psychici, ut Deus justus iudex ejus peccatoris poenitentiam malit quam mortem, qui mortem poenitentia maluit. Quod si ita est, peccando promeremur. Age tu, funambule pudicitiae et castitatis, et omnis circa sexum sanctitatis, qui tenuissimum filum disciplina ejusmodi veri avia pendente vestigio ingrederis, carnem spiritu librans, animam fide moderans, oculum metu temperans. Quid itaque in gradu totus es? Perge sane, si poteris, si volueris, dum tam securus et quasi in solido es. Nam, si qua te carnis vacillatio, animi avocatio, oculi evagatio de tenore decusserit, Deus bonus est: suis, non ethnicis, sinum subjicit; secunda te poenitentia excipiet; eris iterum de mœcho Christianus (59). Hæc tu mihi, benignissime Dei interpret. Sed celerem tibi, si scriptura Pastoris, quæ sola mœchos amat, divino instrumento meruisset incidere, si non ab

Variæ lectiones.

⁴⁶ Non Pam. nam Oberth. Seml.

Commentarius.

(58) *Judæi de patientia ludunt.* Toties læsa, offensis toties repetitis. Sic in III cap. concil. Elib., ubi de Flaminibus post poenitentiam mœchis: « Placuit ulterius eis non esse dandam communionem, ne lusiæ de Dominica communione videantur; » et can 47: « Si resuscitatus rursus

fuert mœchatus, placuit ulterius non ludere Deum communionem pacis. » Rig.

(59) *Eris iterum de mœcho Christianus.* Quasi post baptismum in mœchiam lapsus desierit esse Christianus. Rig.

omni concilio Ecclesiarum etiam vestrarum inter apocrypha et falsa judicaretur, adultera et ipsa, et inde patrona sociorum; a qua et alias initiaris (60); cui ille si forte patrocinabitur pastor, quem in calice depingis, prostitutorem et ipsum Christiani sacramenti (61), merito et ebrietatis idolum, et mœchiæ asilum post calicem subsecuturæ (62), de quo nihil libentius bibas, quam ovem pœnitentiæ secundæ (63). At ego ejus pastoris scripturas haurio qui non potest frangi: hunc mihi statim Joannes offert cum pœnitentiæ lavacro et officio dicentem: *Facite dignos 1001 pœnitentiæ fructus, et ne dixeritis: Patrem habemus Abraham: et ne scilicet rursus blandimenta delinquentiæ de patrum resumerent gratia: Potest enim Deus de lapidibus istis filios suscitare Abraham (Matth. iii, 8, 9).* Sic et nos sequitur, ut eos qui hactenus delinquant (64); facientes dignum pœnitentiæ fructum. Quid enim ex pœnitentia maturescit, quam emendationis effectus? Sed etsi venia potius est pœnitentiæ fructus, hanc quoque consistere non licet sine cessatione delicti. Ita cessatio delicti radix est veniæ, ut venia sit pœnitentiæ fructus.

CAPUT XI.

Exinde, quod ad Evangelium pertinet, parabolarum quidem discussa jam quæstio est. Si vero et factis aliquid tale pro peccatoribus edidit Dominus, ut cum peccatrici femina etiam corporis sui contactum permittit lavanti lacrymis pedes ejus et crinibus detergenti, et unguento sepulturam ipsius inauguranti (Luc. vii, 37 et seqq.); ut cum Samaritanæ sexto jam matrimonio, non mœchæ, sed prostitutæ (Joan. iv, 7 et seqq.), etiam, quod nemini facile, quis esset ostendit, nihil ex hoc adver-

sariis confertur, etsi jam Christianis veniam delictorum præstitisset. Nunc enim dicimus, soli Domino hoc licet, hodie potestas indulgentiæ ejus operetur. Ad illa tamen tempora quibus in terris egit, hoc definimus nihil adversum nos præjudicare, si peccatoribus etiam Judæis venia conferebatur. Christiana enim disciplina a novatione Testamenti et, ut præmisimus, a redemptione carnis, id est Domini passione censetur. Nemo perfectus ante repertum ordinem fide, nemo Christianus ante Christum cœlo resumptum, nemo sanctus ante Spiritum sanctum de cœlo representatum ipsius disciplinæ determinatorem.

CAPUT XII.

Itaque isti qui alium Paracletum in apostolis et per apostolos receperunt, quem nec in Prophetis proprius ⁴⁷ agnitum, jam nec in Apostolis possident; age nunc, vel de apostolico instrumento maculas doceant (65) carnis post baptismum respersæ (66), pœnitentia dilui posse: in apostolis quoque veteris legis formam salutamus, circa mœchiæ, quanta sit, demonstrationem; ne forte lenior ~~1000~~ existimetur in novitate disciplinarum, quam in vetustate. Cum primum intonuit Evangelium, et vetera concussit, ut de legis retinendæ necne statu disceptaretur, primam hanc regulam de auctoritate Spiritus sancti Apostoli emittit ad eos qui jam ex nationibus allegi cœperant: *Visum est, inquit, Spiritui sancto et nobis, nullum amplius vobis addicere pondus, quam eorum a quibus necesse est abstinere, a sacrificiis, et a fornicationibus et sanguine (67), a quibus observando recte agitis (Act. xv, 28 et seqq.),* vectante ⁴⁸ vos Spiritu sancto Sufficit ⁴⁹ et hic servatum esse mœchiæ et fornicationi

Variæ lectiones.

⁴⁷ Propius Rhen. Oberth. Leop. ⁴⁸ Vetante Wouw. ms. ⁴⁹ Spiritu sancto, sufficit Jun.

Commentarius.

(60) *A qua et alias initiaris.* Ab illa nimirum apocrypha et falsa Pastoris scriptura, potius quam indubitatis et receptissimis. Ric.

(61) *Prostitutionem et ipsum Christiani sacramenti* Eucharistiæ. Ric.

(62) *Et mœchiæ asilum post calicem subsecuturæ.* Scribendum est *asilum*, nam significat ἀστρον.

... Cui nomen asilo

Romanum est, cestrum Græci vertere vocantes.

Plinius xi, 16: « Nascuntur aliquando in extremis favis apes grandiores, quæ cæteras fugant. Cestrum vocatur hoc malum. » Idem: « Asilo sive tabanum dici placet, aculeus in ore. » Hoc percussæ pecudes velut in rabiem aguntur. Atque inde est vocabulum ad venereos furores translatum. Hesychius: Ὀστρεός, ἐπιθυμία, ὁ λεγόμενος μυία· μανία ἀποδοσίαν, κύρωσις, ἐκκαυσις. Septimius igitur Catholicos qui xerophagias damnent, et mœchis pœnitentibus Ecclesiam reddant, Psychicos vocat, et Pastorem in eorum calice depictum, ebrietatis idolum et libidinis cestrum, unde scilicet corpore bone curato, velut furore perciti, in adulteria et omne lasciviarum genus ruant, blanda impetrandæ pœnitentiæ fiducia invitati. Quam sunt amarulenta hæc in catholicos convicia! Ric.

(63) *Ovem pœnitentiæ secundæ.* Hoc est, ovem

libidinosam, ovem adulteram; spem impetrandæ adulterio etiam post baptismum admissio veniæ. Ric.

(64) *Ut eos qui hactenus delinquant.* Hactenus, hoc est, jam non amplius. Ric.

(65) *Vel de apostolico instrumento doceant.* Non sequitur ex Acus apostolorum (quod *instrumentum apostolicum* nuncupat), non docetur « maculas carnis post baptismum respersæ pœnitentia dilui; » ergo peccata post baptismum non delentur pœnitentia, quod aliis Scripturis plus satis comprobatur. PAM.

(66) *Carnis post baptismum respersæ.* Respersæ hic posuit pro rursus sparsæ et maculatæ, novis scilicet post lavacrum sordibus. Ric.

(67) *A sacrificiis, fornicationibus et sanguine.* Irenæus eundem ordinem servat: « Præcipiendum eis uti abstineant a vanitatibus idolorum, et a fornicatione, et a sanguine, et quæcumque nolunt sibi fieri aliis ne faciant. » Idem paulo post, pro *vanitatibus idolorum*, dixit *idolothytis*. Hæc duo vocabula, εἰδωλόθυτον καὶ αἷμα, varias interpretationes sortita, etiam vetustos Actorum codices ambiguitate lectionum turbavere. Apertissima autem sunt quæ hic et apud Irenæum leguntur adversus tria hæc ἀλογήματα præcipua, εἰδωλόν, πορνεία, αἷματός. Ric.

locum (68) honoris sui inter idololatriam et homicidium : interdictum enim sanguinis multo magis humani intelligemus. Porro qualia videri volunt apostoli crimina, quæ sola in observatione de lege pristina excerpunt, quæ sola necessario abstinenda præscribunt? Non quod alia permittant, sed quod hæc sola proponant utique non remissibilia, qui, ethnicorum caussa, cætera legis onera remissibilia fecerunt. Cur ergo cervicem nostram a tanto iugo excusant, nisi ut illis ⁵⁰ compendia ista disciplinæ semper imponant? Cur tot vincula indulgent, nisi ut perpetuo ad necessaria constringant? Solverunt a pluribus, ut nocentioribus observandis obligaremur. Compensatione res acta est : lucrati sumus multa, ut aliqua præstemus. Compensatio autem revocabilis non est iisdemque revocabitur (69), iteratione mœchiæ utique, et sanguinis et idololatriæ. Tota enim jam lex sumetur, si veniæ conditio solvetur. Sed non leviter nobiscum pactus est Spiritus sanctus, etiam ultro pactus quo magis honorandus. Sponsione ejus nemo dissolvit nisi ingratus. Jam nec recipet quæ dimisit, nec dimittet quæ retinuit. Novissimi Testamenti semper indermutabilis status est, et utique recitatio decreti consiliumque illud cum sæculo desinet. Satis denegavit veniam eorum quorum custodiam elegit, vindicavit quæ non proinde concessit. Hinc est quod neque idololatriæ, neque sanguini, pax ab Ecclesiis redditur. De qua finitione sua Apostolos excidisse, puto, non licet credere; aut si credere quidam possunt, debebunt probare.

1003 CAPUT XIII.

Novimus plane et hic suspensiones eorum. Revera enim suspicantur apostolum Paulum, in secunda ad Corinthios (II Cor. II, 5-11), eidem fornicatori veniam dedisse (70), quem in prima dedendum Satanæ in interitum carnis pronuntiavit (I Cor. V, 3 et seq.), impium patris de matrimonio hæredem;

quasque ⁵¹ ipsum postea stylum verterit scribens : *Si quis autem contristavit, non me contristavit, sed ex parte, ne vos onerem omnes. Satis est talis increpatio quæ a multis fit. Uti e contrario magis vos donare et advocare, ne forte abundantiore tristitia devoretur ejusmodi. Propter quod oro vos, constitutis in eum dilectionem. In hoc enim et scripsi, ut cognoscam probationem vestram quod in omnibus obauditis mihi. Si cui autem donaveritis, et ego. Nam et ego si quid donavi, donavi in persona Christi, ne fraudemur a Satana : quoniam non ignoramus injectiones ejus (II Cor. II, 5, 11). Quid hic de fornicatore, quid de paterni thori contaminatore, quid de Christiano ethnicorum impudentiam ⁵² supergresso intelligitur? cum proinde utique speciali venia absolveret, quem speciali ira damnasset. Obscurius miseretur, quam indignatur; apertior est in austeritate, quam in lenitate; atquin facilius ira quam indulgentia obliqua est; magis tristiora cunctantur, quam lætiora. De modica scilicet indulgentia agebatur; quæ si forte nunc æstimaretur, quando maxima quæque non soleant etiam sine prædicatione donari, tanto abest sine significatione. Et tu quidem poenitentiam mœchi ad exorandam fraternitatem in ecclesiam inducens, conciliatum et concineratum (71) cum dedecore et horrore compositum prosternis ⁵³ in medium ante viduas, ante presbyteros, omnium lacinias invadentem, omnium vestigia lambentem, omnium genua detinentem, inque eum hominis exitum quantis potes misericordiæ inlecebris, bonus pastor et benedictus papa concionaris (72), et in parabola ovis, capras tuas quæris, tua ovis ⁵⁴ ne rursus de grege exsilias, quasi non exinde jam liceat quod nec semel licuit, cæteras etiam metu comples, cum maxime indulgens. Apostolus vero sceleratam libidinem fornicationis incesto onustam tam projecte ignovisset, ut nec hunc saltem habitum ~~1004~~ legatum ⁵⁵ poenitentiae (73) quem ab ipso didicisse deberes, ab eo*

Variae lectiones.

⁵⁰ Illi Rig. Ven. ⁵¹ Quasive Rhen. Oberth. quasi vel Leop. ⁵² Ethnicum impudentia Par. ⁵³ Prosternens Pam. Oberth. Seml. ⁵⁴ Tua ovis delet Lat. ⁵⁵ Legitimum Leop. ex ms. Wouw.

Commentarius.

(68) Sufficit et hic servatum esse mœchiæ et fornicationi locum. At Lucas ipse non servavit. Et enim Actor. XV, cum primo dixisset, τὸν εἰδῶλον καὶ τῆς πορνείας καὶ τοῦ αἵματος, postea ea edixit, εἰδωλοθύτων, καὶ αἵματος καὶ πορνείας. Itaque satis est frivolum Septimii argumentum de verborum ordine seu loco, et vana conjectura opinantium hæc ita debere necti : « Spiritui sancto sufficit et hic servatum esse mœchiæ et fornicationi locum. » Reclamat Irenæus, neque hoc venit unquam in mentem Septimii nostri. Rig.

(69) Iisdemque revocabitur. Deest aliquid, quod nisi ope exemplaris sarciri nequit. Aut certe scribendum : Nisi denique revocabitur iteratione, mœchiæ utique et sanguinis et idololatriæ. Rig.

(70) Eidem fornicatori veniam dedisse, etc. Primæ scilicet ad Cor. V notabis fornicatorem vocari qui incesto se polluerat, unde postea paterni thori

contaminatorem appellat, sicque fornicationis et incestus nomine promiscue utitur. Læ Pa.

(71) Conciliatum et concineratum. In cilicio et cinere poenitentium squalore. Rig.

(72) Benedictus Papa concionaris. In vetustissimo hoc scriptore Papæ nomen occurrit, qui et benedictus, ut cap. 30 de Præscript., ubi Eleutherium benedictum vocat, qui et pontifex fuit Romanensis et martyr. Læ Pa.

(73) Habitum legatum poenitentiae. Hoc est, gentium consensu delegatum, dicatumque et convenientissimum poenitentium seu reorum mœstitiæ : vel habitum poenitenti datum legatumque quasi per damnationem, in hæc verba : Qui mœchus, qui fornicator, Ecclesiæ pacem sibi reddi postulaverit, in luctu et squalore, in sacco et cinere fratrum genua pressare damnatus esto. Alias, quod proponi video, legitimum, non displiceret. Rig.

exegerit, nihil de postero sit comminatus, nihil de cætero allocutus? Quin imo, et ultro ⁵⁶ obsecrat, constituerent in eum dilectionem, quasi satisfaciens, non quasi ignoscens: et tamen dilectionem audio, non communicationem. Quod et ad Thessalonicenses: *Si quis autem non obaudit sermoni nostro per epistolam, hunc notate, nec commisceamini illi, ut revereatur, non quasi inimicum deputantes, sed quasi fratrem objurgantes* (II. Thes. III, 14). Adeo potuisset dicere et fornicatori dilectionem solummodo concessam, non et communicationem. Incesto vero nec dilectionem, quem scilicet auferri jussisset de medio ipsorum, multo magis utique de animo. Sed verebatur ne fraudarentur a Satana circa ejus personæ amissionem, quem Satana ipse projecerat; aut ne abundantia mæroris devoraretur, quem in interitum carnis addixerat. Hic jam carnis interitum in officium poenitentiae interpretantur, quod videatur jejuniis et sordibus et incuria omni et dedita opera malæ tractationis carnem exterminando satis Deo facere; ut ex hoc argumententur fornicatorem, imo incestum illum, non in perditionem Satanae ab Apostolo traditum, sed in emendationem, quasi postea veniam ob interitum, id est conflicationem carnis, consecuturum, igitur et consecutum. Plane idem apostolus Hymenæum et Alexandrum Satanae tradidit, ut emendarentur non blasphemare, sicut Timotheo suo scribit (I Tim. I, 20). Sed et ipse datum sibi ait sudem, angelum Satanae (74), a quo colaphizaretur ne se extolleret (II Cor. XII, 7). Si et hoc tangunt ut traditis Satanae ab illo, in emendationem, non in perditionem intelligamus, quid simile blasphemia et incestum et anima ab his integra, imo non aliunde quam ex summa sanctitate et ex omni innocentia elata, quæ in apostolo colaphis si forte cohibebatur, per dolorem, ut aiunt, auriculæ vel capitis. Incestum vero atque blasphemia totos homines in possessionem ipsi Satanae, non angelo ejus tradidisse meruerunt. Et de hoc enim interest,

imo et ad hoc plurimum refert, quod illos traditos ab Apostolo legimus Satanae; Apostolo vero angelum datum Satanae. Postremo cum deprecatur Dominum Paulus, **1005** *quid audit? Satis habet gratiam meam; virtus enim in infirmitate perficitur* (II Cor. XII, 9). Hoc, qui Satanae deduntur, audire non possunt. Hymenæi autem et Alexandri crimen si et in isto et in futuro sævo irremissibile est, blasphemia scilicet; utique Apostolus non adversus terminum Domini (75) sub spe veniæ dedisset Satanae, jam a fidei in blasphemiam mersos. Unde et naufragos eos juxta fidem pronuntiavit, non habentes jam solatium navis Ecclesiæ: illis enim venia negatur, qui de fide in blasphemiam impigerunt. Cæterum, ethnici et hæretici quotidie ex blasphemia emergunt. Sed etsi dixit: *Tradidi eos Satanae, uti disciplinam acciperent non blasphemandi*; de cæteris dixit qui, illis traditis Satanae, id est extra Ecclesiam projectis, erudiri haberent blasphemandum non esse. Sic igitur et incestum fornicatorem non in emendationem, sed in perditionem tradidit Satanae, ad quem jam super ethnicos delinquendo transierat, ut discerent fornicandum non esse. Denique *in interitum*, inquit, *carnis*, non, in cruciatum; ipsam substantiam damnans per quam exciderat, quæ exinde jam perierat, baptisinate amisso (76); *ut spiritus*, inquit, *salvus sit in die Domini* (I Cor. V, 5). Et de hoc enim quæretur si spiritus hominis ipsius salvus erit. Ergo salvus erit spiritus tanto scelere pollutus, propter hoc perdita carne, ut salvus sit in pœna. Ergo pœna sine carne censebit contraria interpretatio, si ⁵⁷ resurrectionem carnis amittimus (77). Superest igitur ut eum spiritum dixerit, qui in Ecclesia censebatur, salvum, id est integrum, præstandum in die Domini ab immunditiarum contagione, ejecto incesto fornicatore; siquidem subjungit: *Non scitis quod modicum fermentum totam desipiat conspersiorem* (ibid. 6)? Et tamen fornicatio incesta non erat modicum, sed grande fermentum.

Variae lectiones.

⁵⁶ Ultra Oberth. Seml. ⁵⁷ Interpretatio. Sic Leop. ex ms. Wouw.

Commentarius.

(74) *Sed et ipse datum sibi ait sudem, angelum Satanae.* Aliquis haud sine causa mirabitur, Tertulianum, postquam Paulinum illum *αἰόλου*, angelum Satanae, Latine reddidit *sudem*, mox opinioni accedere existimantium iis vocabulis significari dolorem auriculæ vel capitis. Rig.

(75) *Adversus terminum Domini.* Hoc est, adversus sententiam et determinationem Domini. Rhenim Septimio determinare est judicare, pronuntiare, definire judicio. Rig.

(76) *Baptisinate amisso.* Amisisse baptisma dicitur, qui post lavacrum in idololatriæ, vel mœchiæ, vel homicidii crimen inciderit, ut contra, can. 38 concil. Elib., « lavacrum suum integrum habere » dicitur qui post adeptum baptisma, nullius fuerit horumce criminum reus. Rig.

(77) *Ergo pœnam sine carne censebit contraria interpretatio, si resurrectionem carnis amittimus.*

Erant qui Pauli verba, *Tradere Satanae in interitum carnis, ut spiritus salvus sit in die Domini*, sic accipienda esse dicerent, nempe, carnem facinorosi illius, quem Paulus tradidit Satanae, variis cruciatibus exortam periisse, ut ita multatus carne, spiritus salvus esset in die Domini. Hæc autem interpretatio contraria fuit Septimianæ, quæ ne sic quoque spiritum salvum fore concedebat. Ait igitur opinionem contrariam suæ, pœnam facinoroso illi adscribere, ut sine carne esset, hoc est, ut ejus caro non resurgeret. Ex eo vero rem absurdissimam sequi, ut carnis illius resurrectio non sit. *Si resurrectionem carnis*, inquit, *amittimus.* Hanc enim ex libris Ursini scripturam proferri video. Unde fiat verisimile, et præcedentia, quæ sane alias perperam nobis fuisse tradita suspicarer, in iisdem exemplaribus ita se habere uti hic edita leguntur. Rig.

CAPUT XIV.

Et his itaque discussis quæ intercesserant, regressior ad secundam Corinthiorum, ut probem illud quoque Apostoli dictum, *Sufficiat ejusmodi homini increpatio ista quæ a multis* (II Cor. II, 6), non in fornicatoris 1006 personam convenire. Si enim de deo Salanæ pronuntiaverat in interitum carnis, utique damnaverat eum magis, quam inerepaverat. Alius ergo erat, cui voluit sufficere increpationem; siquidem fornicator non increpationem de sententia ejus retulerat, sed damnationem. Nam et hoc ipsum dispiendum tibi offero, an fuerint in Epistola prima et alii qui Apostolum contristaverint incondite agentes; et contristati sint ab illo, increpationem referentes juxta sensum Epistolæ secundæ, ex quibus in ea veniam aliquis potuerit adipisci. Animadvertamus autem totam Epistolam primam, ut ita dixerim, non alramento, sed felle conscriptam, tumentem, iudignantem, dedignantem, comminantem, individiosam, et per singulas causas (78) in quosdam quasi mancipēs earum (79) figuratam. Sic enim exegerant schismata, et æmulationes, et dissensiones, et præsumptiones, et elationes, et contumeliones; ut et invidia onerarentur, et correptione retunderentur, et superbia elimarentur, et austeritate deterrerentur. Et qualis invidia humilitatis aculeus (80)? *Deo gratias ago, quod neminem vestrum tinxerim, nisi Crispum et Gaium; ne quis dicat quod in nomina meo tinxerim* (I Cor. I, 14, 15). *Nec enim judicavi scire aliquid in vobis, quam Jesum Christum, et hunc crucifixum* (I Cor. II, 2). *Et puto, nos Deus apostolos novissimos elegit velut bestiariorum* (81); quoniam spectaculum facti sumus huic mundo, et angelis, et hominibus, et purgamenta hujus mundi facti sumus, omnium peripsema (I Cor. IV, 9, 13). Et: *Non sum liber, non sum apostolus, non Christum Jesum Dominum nostrum vidi* (I Cor. IX, 4)? De quali 58 contra supercilio pronuntiare compulsus est: *Mihi autem in modico est ut a vobis interroger aut ab humano die: neque enim conscius mihi sum* (I Cor. IV, 3, 4); et *Gloriam meam nemo inaniet* (I Cor. IX, 15). *Non scitis quod angelos sumus judicaturi* (I Cor. VI, 8)? Cæterum libertas quam apertæ objurgationis, quam exerta acies

machære spiritualis? *Jam ditati estis, jam saturati estis, jam regnatis* (I Cor. IV, 8). Et: *Si quis 1007 se putat scire, nondum scit quemadmodum oporteat eum scire* (I Cor. VIII, 2). Nonne et tunc in faciem alicujus impingens? *Quis enim, inquit, te discernit? quid autem habes quod non accepisti? Si autem accepisti, quid gloriaris, quasi non acceperis.* (I Cor. IV, 7)? Nonne et illos in os credit? Quidam autem in conscientia usque nunc quasi idolothytum edunt. Sic autem delinquentes, percutiendo conscientias fratrum infirmas, in Christum delinquent. Jam vero et nominatim: *Aut non habemus potestatem manducandi et bibendi, et mulieres circumducendi, sicut et cæteri apostoli, et fratres Domini et Cephas* (I Cor. IX, 4, 5)? et: *Si alii de potestate vestra consequuntur, non magis nos* (I Cor. X, 12)? Eque et illos singulari stylo figit. *Propterea qui se putat stare, videat ne cadat* (I Cor. XI, 16); et: *Si quis contentiosus videtur, nos talem consuetudinem non habemus, neque Ecclesia Domini* (I Cor. XI, 16). Tali clausula maledicto detexta: *Si quis non amat Dominum Jesum, sit anathema, Maranatha* (I Cor. XVI, 22), aliquem utique percussit. Sed illic magis stabo ubi Apostolus magis ferveret, ubi ipse fornicator aliis quoque negotium fecit: *Quasi non sim venturus ad vos, inflati sunt quidam. Veniam autem citius, si permiserit Dominus, et cognoscam non sermonem eorum qui inflati sunt, sed virtutem. Non enim in sermone est regnum Dei, sed in virtute. Et quid vultis veniam ad vos, in virga, an in spiritu lenitatis* (I Cor. IV, 13, 21)? Quid enim suberat? Auditur in vobis in totum fornicatio, et talis fornicatio, qualis nec in gentibus, ut uxorem patris sui quis habeat. Et vos inflati estis, et non luxistis potius, ut auferatur de medio vestrum qui tale facinus admisit (I Cor. V, 1, 2)! Pro quo lugerent? Utique pro mortuo. Ad quem lugerent? Utique ad Dominum. Quomodo ut auferatur 59 de medio illorum? Non utique ut extra Ecclesiam detur (82): hoc enim non a Deo postularetur, quod erat in præsentis officio, sed ut per mortem hanc quoque communem et propriam carnis ipsius, quæ jam cadaver, quæ capulum 60 esset immunditia irrecuperabili tabidosum (83), plenius de Ecclesia deberet auferri. Et ideo, quo

Variæ lectiones.

58 Vide quali Lat. 59 Quomodo auferatur Pam. — Ad Dominum, ut quo modo. Lat. Leop. 60 Captivum alii. — Quod corruptivum Lat.

Commentarius.

(78) *Et per singulas causas.* Hoc est, per certa crimina. RIG.

(79) *In quosdam quasi mancipēs earum.* Mancipēs dicit flagitiosorum insignes, qui patranda impudentissime crimina redemisse videantur, addicente Satana, magnario illo totius improbitatis negotiatore. RIG.

(80) *Et qualis invidia humilitatis aculeus?* Qualis aculeus humilitatis ad invidiam submissæ? Hoc est, adeo submissæ adjecitque, ut invidiam adversariis faciat. RIG.

(81) *Velut bestiarios.* Bestiarii sunt servi ad bestias damnati. Gloss. bestiarius, θηριομάχος: eadem

voce utitur cap. 9 Apolog. Læ Pa.

(82) *Extra Ecclesiam detur.* Nihil hic aliud quam excommunicatio, sive censura divina, ut dixit idem cap. 39 Apol., hoc est, cum quibusdam propter scelera communione fratrum penitus interdicatur. De ea censura Act. III concilii Chalcedonensis in lit. concilii ad Dioscorum: Καλούσι τὴ θεοσέβειαν τὴν ἐν τοῖς ἐκκλησίαις τοῖς ἐκκλησιαστικοῖς χρησάμεθα κατ' αὐτοῦ. *Flagitat pietas vestra vel multa in eum ecclesiastica utamur.* Læ Pa.

(83) *Carnis ipsius, quæ jam cadaver, quæ capulum esset immunditia irrecuperabili tabidosum.* Corpus describit quasi vaginam animæ vilissimæ, foedis

modo interim potuerit auferri, iudicavit dedendum ejusmodi Satanæ in interitum carnis. Maledici enim eam sequebatur, quæ diabolo projiciebatur, ut sacramento benedictionis exauctoraretur, nunquam in castra Ecclesiæ reversura. Videmus itaque hoc in loco divisam Apostoli **1008** severitatem in quemdam inflatum et in quemdam incestum; in alterum virga, in alterum sententia armatum: virga quam ⁶¹ minabatur, sententia quam exsequebatur; illam adhuc coruscantem, hanc statim fulminantem, qua increpabat, quaque damnabat. Certumque est exinde increpitum quidem sub intentione virgæ tremuisse, damnatum vero sub representatione poenæ perisse: statim ille timens plagam abiit, ille luens poenam. Cum ad Corinthios ejusdem apostoli litteræ iterant veniam, fit ⁶² plane, sed incertum cui, quia nec persona nec causa proscribitur. Res cum sensibus conferam. Si incestus opponitur, ibidem erit et inflatus. Sane relatio ⁶³ satis habetur, cum inflatus increpitus est, incestus vero damnatus est: inflato ignoscitur, sed increpito; incesto non videtur ignotum, ut damnato. Si ei ignoscebatur, cui devoratio ex mœrore nimio timebatur, devorari adhuc increpitus periclitabatur, deficiens ob comminationem et mœrens ob increpationem; damnatus vero et culpa et sententia, jam devoratus deputabatur, qui non mœrere haberet, sed pati quod ante passionem mœrere ⁶⁴ potuisset. Si idcirco ignoscebatur, ne fraudaremur a Satana, in eo utique detrimentum præcavebatur **C** quod nondum perisset: nihil de transacto præcavebatur, sed de adhuc salvo. Damnatus autem, et quidem in possessionem Satanæ, jam tunc perierat Ecclesiæ, cum tale facinus admisisset, nedum cum et ab ipsa ejerabatur. Quomodo vereretur fraudem pati ejus, quem jam et ereptum amiserat, et damnatum habere non potuerat? Postremo, quid iudicem indulgere conveniet, quod pronuntiatione deciderit? an quod interlocutione suspenderit? et utique eum iudicem, qui non solet ea quæ destruxit, reædificare, ne transgressor habeatur. Age jam si non tot personas prima Epistola contristasset, si neminem increpuiisset, neminem terruisset, si solum incestum cecidisset, si nullum in causam ejus in pavorem misisset, inflatum consternasset; **D**

nonne melius suspicareris et fidelius argumentareris, aliquem potius longe alium apud Corinthios tunc in eadem causa fuisse, ut increpitus et territus et mœrore jam saucius, propterea permittente modulo delicti, veniam postea ceperit, quam ut eam incesto fornicatori interpretareris? Hoc enim legisse debueras, et si non in epistola, sed in ipsa Apostoli secta (84), a pudore clarius quam stylo ejus impressum; **1009** ne scilicet Paulum apostolum Christi, doctorem nationum in fide et veritate, vas electionis, Ecclesiarum conditorem, censorem disciplinarum, tantæ levitatis inficeres, ut aut damnaverit temere quem mox esset absoluturus; aut temere absolverit, quem non temere damnasset, ob solam licet fornicationem simplicis impudiciæ, nedum ob incestas nuptias, et impiam luxuriam, et libidinem parricidalem, quem nec nationibus comparat, ne consuetudini deputaretur; quam absens judicarat, ne spatium reus lucraretur; quam advocata etiam Domini virtute damnaverat, ne humana sententia videretur. Lussit igitur et de suo spiritu, et de Ecclesiæ angelo (85), et de virtute Domini, si quod de consilio eorum pronuntiaverat, rescidit.

CAPUT XV.

Si etiam sequentia illius Epistolæ ad intentionem Apostoli extendas, nec ipsa comparabuntur ad obliterationem incesti, ne et hic suffundatur Apostolus posteriorum incongruentia sensuum. Quale est enim ut cum maxime incesto fornicatori postliminium largitus ecclesiasticæ pacis, statim ingesserit de aversatione immunditiarum, de amputatione macularum, de exhortatione sanctimoniarum, quasi nihil contrarium Paulo ante decreverit? Compara denique an ejus sit dicere: *Propterea habentes ministrationem istam, secundum quod misericordiam consecuti sumus, non deficimus, sed abdicamus occulta dedecoris* (II Cor. iv, 1, 2): qui non dedecoris tantum, sed et sceleris manifestum dedamnaverit ⁶⁵ (86): an ejusdem sit ⁶⁶ excusare aliquam impudiciam qui inter titulos laborum suorum, post angustias atque pressuras, post jejunia et vigiliis, castimoniam quoque prædicavit (II Cor. vi, 5 seqq.); an ejusdem sit recipere in commu-

Variæ lectiones.

⁶¹ Qua Oberth. Seml. ⁶² Sit Rig. Leop. ⁶³ Rei ratio Pam. Reatio Gelen. ⁶⁴ Mœrore Gelen. ⁶⁵ Præ damnaverit Lat. ⁶⁶ Si abest a Par.

Commentarius.

scilicet criminum sordibus inquinatissimæ. Rig. *Immunditia irrecuperabili tabidosum*. Irrecuperabilem immunditiam dicit, unde recuperari nihil possit, immunditiam scilicet arte nulla curabilem. Sic infra, ubi de lepræ immunditia sanabili, *recupationem et reformationem* dicit. Rig.

(84) *In ipsa Apostoli secta*. Sectam pro moribus posuit. Atque ita Justinianus sub finem tituli de *Legatis*, ubi de legatis probrosis. *Hujusmodi*, inquit, *testamentorum dispositiones valere secta meorum temporum non patitur*. Sectam igitur Apostoli

dicit quod paulo post naturam atque propositum Apostoli, formam et regulam doctrinarum ejus. Sic supra: *Ex forma Petri*. Rig.

(85) *De Ecclesiæ angelo*. Tanquam angelus præsit congregationibus Ecclesiæ; nisi malit quis referre ad episcopum Corinthiorum, eadem phrasi quam ad septem Ecclesiarum angelos scribit B. Joannes apostolus, *Apoc. ii et iii*. PAM.

(86) *Dedamnaverit*. Sententiam damnationis rescisserit. Infra dicit, « Redintegravit, concorporatum rursus Ecclesiæ. » Rig.

nicationem reprobos quosque, qui scribat : *Quæ enim societas iustitiæ et iniquitati? quæ autem communicatio luci et tenebris? Quæ consonantia Christo et Belial; aut quæ pars fidei cum infidei? Aut quis consensus templo Dei et idolis (Ibid. 14-16)?* Nonne constanter audire debet : Et quomodo discernis quæ supra incesti restitutione unxisti? illo enim concorporato rursus Ecclesiæ, et iustitia cum iniquitate sociatur, et tenebræ cum luce communicant, et Belial consonat Christo, et infidelis cum fidei sacramenta participat. Et viderint idola, ipse templi Dei vitiorum in templum Dei convenit. Nam et hic : *Vos enim, inquit, estis templum Dei vivi; dicit enim : 1010 Quia inhabitabo in vobis, et inambulabo, et ero Deus illorum, et illi erunt mihi populus. Propter quod discedite de medio eorum, separamini, et immundum ne attigeritis (ibid. 16, 17).* Hoc quoque evolvis, o Apostole, ut cum maxime ipse tanto immunditiarum gurgiti manum tradis, et adhuc superdicis : *Habentes igitur promissionem istam, dilecti, emundemus nos ab omni inquinamento carnis et spiritus, perficientes castimoniam in Dei 67 timore (II Cor. vii, 1).* Oro te, qui talia infigit mentibus nostris, revocaverat aliquem fornicatorem in Ecclesiam? an ideo scribit, ne tibi nunc revocasse videatur? Hæc, sicuti e præteritis præscribere, ita et sequentibus præjudicare debebunt; in finem enim Epistolæ dicens : *Ne rursus cum venero humiliet me Deus, et lugeam multos eorum qui ante deliquerunt, et pœnitentiam non egerunt super immunditia quam admiserunt, fornicatione et vilitate (II Cor. xii, 21);* non utique recipiendos constituit, si pœnitentiam inissent, quos in Ecclesia inventurus erat, sed lugendos et sine dubio ejiciendos, ut pœnitentiam perderent (87). Et cæterum non competit eum de communicatione aliquid hic ostendisse, qui eam supra luci et tenebris, iustitiæ et iniquitati negarat. Sed ignorant Apostolum omnes isti, qui aliquid contra naturam atque propositum hominis ipsius, contra formam et regulam doctrinam ejus intelligunt ut sanctitatis omnis etiam ex semetipso magistrum, impuritatis omnis exsecratorem et expiatorum, et ubique talem, citius incesto, quam alicui humaniori reo (88) Ecclesiam reddidisse præsumat.

CAPUT XVI.

Necesse est igitur usque illis Apostolum ostendi, quem ego et in secunda Corinthiorum talem defendam, qualem in omnibus litteris novi, qui et in prima, primus omnium templum Dei dedicavit : *Non scitis, vos templum Dei esse, et in vobis Domi-*

num habitare (I. Cor. iii, 16)? qui et templo sanciendo, purificandoque ædificalem legem scripsit : *Si quis templum Dei vitiaverit, vitiabit illum Deus : templum enim Dei sanctum est quod estis vos (Ibid. 17).* Age jam quis omnino vitiatum Deo redintegravit, id est traditum Satanæ in interitum carnis, cum idcirco substruxerit : *Nemo seducat semetipsum (Ibid. 18),* id est, nemo præsumat vitiatum Deo redintegrari denuo posse; sicut rursus inter cætera, imo et ante cætera, mœchos et fornicatores et molles et masculorum concubitores negans regnum consecuturos, præmisit : *Ne 68 erraveritis (I Cor. vi, 9; 10), 1011* scilicet si putaveritis eos consecuturos. Quibus autem regnum adimitur, utique nec vita permittitur, quæ inest regno. Etiam ingerens : *Sed in hæc quidem fuistis; sed abluti estis, sed sanctificati estis in nomine Domini nostri Jesu Christi, et in spiritu Dei nostri (Ibid. 11).* Quanto delicta ista ante lavacrum accepto facit, tanto post lavacrum irremissibilia constituit; siquidem denuo ablui non licet. Agnosce et in sequentibus Paulum, columnam immobilem disciplinarum : *Cibi ventri, et venter cibi; Deus et hunc et illos conficit, corpus autem non fornicationi, sed Deo (Ibid. 13).* *Faciamus enim hominem, ait Deus, ad imaginem et similitudinem nostram : et fecit hominem Deus, ad imaginem et similitudinem Dei fecit illum (Gen. i, 26, 27).* *Dominus corpori (I Cor. vi, 13);* et Sermo enim, caro factus est (Joan. i, 14). *Deus autem et Dominum suscitavit, et nos suscitabit per virtutem suam (I Cor. vi, 14);* propter corporis scilicet nexum cum illo. Et ideo : *Non scitis corpora vestra membra Christi (Ibid. 15)?* quia et Christus Dei templum : *Evertite templum hoc, et ego illud in triduo resuscitabo (Joan. ii, 19).* *Auferens membra Christi, faciam membra fornicariæ? Non scitis quod qui agglutinatur fornicariæ, unum corpus efficitur? Erunt enim duo in unam carnem. Qui autem agglutinatur Domino, unus est spiritus. Fugite fornicationem (I Cor. vi, 15-18).* Si revocabilem veniam, quomodo fugiam, mœchus denuo futurus? nihil profecero, si eam fugero; unum ero corpus, cui communicando agglutinabor. *Omne delictum quod admiserit homo, extra corpus est; qui autem fornicatur, in corpus suum peccat (Ibid. 18).* Ac ne hoc dictum in licentia fornicationis invaderes, ut in rem tuam, non Domini, delicturus, aufert te tibi, et Christo, sicut disposuerat, adjicit : *Et non estis vestri;* statim apponens : *Empti enim estis pretio, sanguine scilicet Domini; glorificate et tollite Dominum in corpore vestro (Ibid. 19, 20).* Hoc qui præcipit, vide an ignoverit ei qui dedecoravit Dominum, et qui ejecerit

Variae lectiones.

67 Fidei Gelen. 68 Nec Rhen. Oberth. Leop.

Commentarius.

(87) *Ut pœnitentiam perderent.* Absque ulla spe reddendæ sibi unquam Ecclesiæ : quales supra dixit *jejunas pacis lacrymas*, quæ nihil amplius ab Ecclesiæ sinu relaturæ, quam publicationem de-

decoris. Rig.

(88) *Alicui humaniori reo.* Quia quod peccavit, id peccasse humanitus videatur. Rig.

om de corpore suo, et quidem per incestum. Si vis omnem notitiam Apostoli ebibere, ut intelligas quanta securi censuræ omnem silvam libidinum cædat, et eradicet, et excaudicet, ne quidquam de recidivo ⁶⁹ fruticare permittat, aspice illum a justa fruge naturæ, a matrimonii dico pomo, animas jejunare cupientem: *De quibus autem scripsistis, bonum est homini mulierem non contingere: sed propter fornicationem unusquisque uxorem suam habeat; vir uxori, et uxor viro debitum reddat (I Cor. vii, 1 seqq.)*. Hujus boni fibulam quis illum nesciat invitum relaxasse, ut fornicationi obviam isset, quam si cui indulsit vel indulget, utique consilium remedii sui infregit, et tenebitur jam frenandis continentiae conjugii, si fornicatio, ob quam permittuntur, non timebitur; non enim **1012** timebitur quæ ignoscetur. Et tamen ignovisse se profitetur matrimonii usum, non imperasse: vult enim omnes sibi adhærere (*Ibid.* 7). Si autem licita ignoscuntur, illicita qui sperant? Innuptis quoque et viduis bonum esse dicit exemplo ejus perseverare; si vero deficerent, nubere, quia *præest* ⁷⁰ *nubere quam uri (Ibid. 8, 9)*. Quibus ore ignibus deterius est uri? concupiscentiæ, an poenæ? Atquin, si fornicatio habet veniam, non urit concupiscentia ejus: Apostoli autem magis est poenæ ignibus providere. Quod si poena est quæ urit, ergo veniam non habet fornicatio, quam manet poena. Interea et divortium prohibens, pro eo aut viduitatis perseverantiam, aut reconciliationem pacis Dominico præcepto adversus mœchiam procurat, quia *qui dimiserit uxorem præter causam mœchiæ, facit eam mœchari; et qui dimissam a viro ducit, mœchatur (Matth. v, 32)*. Quanta remedia Spiritus sanctus instaurat, ne id scilicet denuo admittat, quod ignosci denuo non vult! Jam si usquequaque optimum dicit homini sic esse: *Junctus es uxori, ne quæsieris solutionem, ut mœchiæ locum non des. Solutus es ab uxore, ne quæsieris uxorem, ut opportunitatem tibi serves. Quod et si duxeris uxorem, et si nupserit virgo, non peccat; pressuram tamen carnis habebunt hujusmodi (I Cor. vii, 26-28)*. Et hic parcendo permittit. Cæterum, tempus in collecto constituit, ut et *qui habent uxores, sic sint tanquam non habentes (Ibid. 29)*; *præterit enim habitus hujus mundi (Ibid. 31)*, jam scilicet non desiderantis: *Crescite et multiplicamini (Gen. i, 28)*. Sic vult nos præter sollicitudinem degere, quia innupti de Domino curent, quomodo placeant

A *Deo; nupti vero de mundo recogitent, quomodo placeant conjugio (I Cor. vii, 32-34)*. Sic melius facere pronuntiat virginis conservatorem, quam erogatorem (*Ibid.* 40): sic et illam beatorem decernit quæ, amisso viro, fidem ingressa (89), amaverit occasionem viduitatis; sic ⁷¹ hæc omnia continentiae consilia ut divina commendat: *Puto, inquit, et ego spiritum Dei habeo (Ibid.)*. Quis iste est assertor audacissimus omnis impudiciæ, mœchorum et fornicatorum et incestorum plane fidelissimus advocatus, quibus honorandis suscepit hanc causam adversus Spiritum sanctum, ut falsum testimonium recitet de Apostolo ejus? Nihil tale Paulus indulsit, qui tantam carnis necessitatem de probis etiam titulis obliterare conatur. Indulget **B** sane non adulteria, sed nuptias: parci sane matrimoniis, non stupris: tentat ne naturæ quidem ignoscere, ne culpæ blandiatur; studet compescere benedictionis concubitum, ne maledictionis excusetur. Hoc ei supererat, carnem vel a sordibus purgare; a maculis enim non potest. Sed est hoc solemne perversis et idiotis et hæreticis, jam et Psychicis universis, alicujus capituli ancipitis occasione, adversus **1013** exercitum sententiarum instrumenti totius armari.

CAPUT XVII.

Provoca ad apostolicam aciem; aspice Epistolas ejus; omnes pro pudicitia, pro castitate, pro sanctitate prætendunt, omnes in luxuriæ et lasciviæ et libidinis negotia jaculantur. Quid denique et Thessalonicensibus scribit? *Advocatio enim nostra non ex seductione, nec ex immunditia (I Thess. ii, 3)*; et: *Hæc est voluntas Dei, sanctimonia vestra, abstinere vos a fornicatione, scire unumquemque vas suum possidere in sanctimonia et honore, non in libidine concupiscentiæ, sicut nationes quæ Deum ignorant (I Thess. iv, 3-5)*. Quid Galatæ legunt? *Manifesta sunt opera carnis*. Quænam ista? In primis posuit fornicationem (90), immunditiam, lasciviam, quæ prædico vobis sicut prædixi, quod qui talia agunt, regnum Dei non sunt consecuturi hæreditate (*Galat. v, 19*). Romani vero quid magis discunt, quam non derelinquere Dominum post fidem? **D** *Quid ergo dicemus? perseverabimus* ⁷² *in delinquentia, ut superet gratia? Absit! Qui mortui sumus delinquentiæ, quomodo vivemus in ea adhuc? An ignoratis, quod qui tincti sumus in Christo Jesu, in mortem ejus sumus tincti? Consepulti ergo illi*

Variæ lectiones.

⁶⁹ Reciduo Oberth. Seml. ⁷⁰ Præstat Lat. ⁷¹ Si Oberth. Seml. ⁷² Perferemus Gelen.

Commentarius.

(89) *Fidem ingressa*. Montanizat Tertullianus, sic reprobandus nuptias ejus quæ vidua post fidei ingressum facta est. Hunc esse sensum Auctoris patet libris de *Exhort. Cast. et de Monog.* Edd. ex PAM.

(90) *In primis posuit fornicationem*. Fornicationis gravitatem hic expendit, maximumque dictum

probat ex Apostolo. Quo nimirum testimonio convincuntur ii qui eam a peccato eximunt, ut morbo et vitio suo obsequantur. Qui quavis data occasione illud probare conatur, multiplices et ventosa verborum circuitione, neque tantum laici, verum etiam (quod pudet dicere) episcopi. Neminem hic indicare jubet modestia. LE PA.

sumus per baptismum in mortem: ut sicut Christus resurrexit a mortuis, ita et nos in novitate vitæ incedamus. Si enim consepulti⁷³ sumus simulacro mortis ejus, sed et resurrectionis erimus, hoc scientes quod vetus homo noster confixus est illi. Si autem mortui sumus cum Christo, credimus quod et convivemus cum illo, scientes quod Christus suscitatus a mortuis, jam non moriatur, mors non jam dominetur ejus. Quod enim mortuus est delinquentiæ, mortuus est semel; quod autem vivit, Deo vivit. Ita et reputate vosmetipsos mortuos quidem delinquentiæ, viventes autem Deo per Christum Jesum (Rom. vi, 1-11). Igitur semel Christo mortuo, nemo potest post⁷⁴ Christum mortuus delinquentiæ, et maxime tantæ, reviviscere: aut si possit fornicatio et mœchia denuo admitti, poterit et Christus denuo mori. Instat autem Apostolus, prohibens regnare delinquentiam in corpore nostro mortali (Ibid. 12), cujus infirmitatem carnis novebat. Sicut enim exhibuistis membra vestra famula immunditiæ et iniquitati ad iniquitatem, ita et nunc exhibete ea famula justitiæ in sanctimoniam (Ibid. 13). Nam, etsi habitare bonum in carne sua (Rom. vii, 18) negavit, sed secundum legem litteræ in qua fuit; secundum autem legem spiritus, cui nos adnectit, liberat ab infirmitate carnis: *Lex enim, inquit, spiritus vitæ manumisit te a lege delinquentiæ et mortis* (Rom. viii, 2). Licet enim ex parte ex Judaismo disputare videatur, sed in nos dirigit integritatem et plenitudinem disciplinarum, propter quos laborantes in lege per carnem miserit Deus Filium suum in similitudinem carnis delinquentiæ, et propter delinquentiam damnaverit delinquentiam in carne; ut jus legis, inquit, impleatur in nobis, qui non secundum carnem, sed secundum spiritum incedimus. Qui enim secundum carnem incedunt, ea quæ carnis sunt sapiunt; et qui secundum spiritum, ea quæ sunt spiritus (Ibid. 3-5). Sensus autem carnis mortem affirmavit esse (Ibid. 6). Dehinc et inimicitiam et in Deum, et eos qui sunt in carne, id est in sensu carnis, Deo placere non posse (Ibid. 7). Et: *Si secundum carnem vivitis, inquit, futurum est ut moriamini* (Ibid. 13). Quid autem intelligimus carnis sensum et carnis vitam, nisi quodcumque pudet pronuntiare? cætera enim carnis et Apostolus nominasset. Proinde et Ephesiis pristinia reputans, de futuro monet: *In quibus et nos conversati sumus, facientes concupiscentias et voluptates carnis* (Ephes. ii, 3). Notans denique illos qui se negassent, scilicet

Christianos, eo quod se tradidissent in operationem immunditiæ omnis: *Vos autem, inquit, non sic didicistis Christum* (Ephes. iv, 20). Et iterum sic dicit: *Qui furabatur, jam non furetur* (Ibid. 26-28). Sed et qui mœchabatur hactenus, non mœchetur; et qui fornicabatur hactenus, non fornicetur. Adjecisset enim et hæc si talibus veniam porrigere consensisset vel porrigi omnino voluisset, qui nec verbo pollui volens: *Omnis, inquit, sermo turpis non procedat ex ore vestro* (Ibid. 29). Item: *Fornicatio autem et immunditia omnis ne nominetur quidem inter vos, sicut decet sanctos* (tanto abest ut excusetur), *hoc scientes quod omnis fornicator aut immundus non habeat Dei regnum. Nemo vos seducat in anibus verbis. Propter hoc venit ira Dei super filios incredulitatis* (Ephes. v, 3-5). Quis seducit inanibus verbis, nisi qui concionatur remissibilem esse mœchiam? non intuens etiam fundamenta ejus ab Apostolo effossa, cum ebrietates et comessiones compescit, sicut et hic: *Et nolite inebriari vino, in quo est luxuria* (Ibid. 18). Demonstrat et Colossensibus, quæ membra mortificent super terram, fornicationem, immunditiam, libidinem, concupiscentiam malam, et turpiloquium (Coloss. iii, 5). Concede jam tot ac talibus sententiis unum illud quod tenes: pauca multis, dubia certis, obscura manifestis adumbrantur (91). Etiam si pro certo Apostolus Corinthiis illi fornicationem donasset, esset aliud quod semel contra institutum suum pro ratione temporis (92) **1015** faceret. Circumcidit Timotheum solum, et tamen abstulit circumcisionem.

CAPUT XVIII.

Sed hæc, inquit, ad interdictionem pertinebunt omnis impudicitiae et addictionem omnis pudicitiae (93), salvo tamen loco veniæ, quæ non statim denegatur, si delicta damnantur, quando venie tempus cum damnatione concurrat quam excludit. Sequebatur et hoc Psychicos sapere, et ideo reservavimus huic loco, quæ aperte ad communicationem ecclesiasticam causis ejusmodi negandam etiam antiquitus causa sunt. Nam et in Proverbiis Salomon, quæ *Paræmias* dicimus, specialiter de mœcho nusquam expiabili: *Mœchus autem, inquit, per indigentiam sensuum perditionem animæ sue acquirit, dolores et dehonestationes sustinet. Ignominia autem ejus non abolebitur in ævum. Plena enim zeli indignatio viro non parcet in die judicii* (Prov. vi, 32-36). Hoc si de ethnico putaveris dictum, certe de fidelibus jam audisti per cassum⁷⁵ (94):

Variae lectiones.

⁷³ Consati Rhen. Oberth. Leop. ⁷⁴ Post abest a Seml. ⁷⁵ Per Isaiam Lat. Leop. per cassum Oberth. Seml.

Commentarius.

(91) *Pauca multis, dubia certis, obscura manifestis adumbrantur.* Offuscantur, occultantur, ut jam pauca præ multis, dubia præ certis, obscura præ manifestis minime compareant. LE PA.

(92) *Pro ratione temporis, etc.* Perperam affirmat veniam Corinthio concessam, si admittamus id pro

ratione temporis factum, sicut circumcisionem Timothei; nihil enim habent inter se commune. PAU.

(93) *Et addictionem omnis pudicitiae.* Addicit prætor, cum quid proprium alicui esse jubet. RIG.

(94) *Per cassum.* Latinus, per Isaiam, valde probabili conjectura, nisi illud, *per cassum, veterum*

Excedite de medio eorum, et separamini, et immundum ne tetigeritis (II Cor. vi, 17). Habes statim in Psalmis *beatum virum qui non abierit in concilio impiorum, et in via peccatorum non steterit, et in cathedra pestilentiae non sederit* (Psal. i, 1). Cujus et postea vox : *Non sedi cum consensu vanitatis, et cum inique agentibus non introibo* [hoc de ecclesia male agentium (95)] *et cum impiis non sedebo*; et : *Lavabo cum innocentibus manus meas, et altare tuum circumdabo, Domine* (Psal. xxx, 4, 5), ut solus plures ⁷⁶ (96), quoniam quidem, *cum sancto sanctus eris, et cum electo electus eris, et cum perverso perversus eris* (Psal. xvii, 26). Et alibi : *Pecatori autem dicit Dominus : Ut quid tu exponis justificationes meas, et assumis testamentum meum per os tuum ? Si videbas furem, currebas cum eo*; *et cum adulteris portionem tuam ponebas* (Psal. xlix, 16 seq.). Hinc igitur informatus et Apostolus, *Scripti, inquit, vobis in Epistola, non commisceri fornicatoribus, non utique fornicatoribus hujus mundi, et reliqua : Cæterum, oportebat vos exire de mundo: nunc autem scribo vobis, si qui frater nominatur in vobis fornicator, aut idololatra* 1016 (quid enim tam conjunctum ?), *aut fraudator* (quid enim tam propinquum ?), et cætera, *cum talibus ne cibum quidem sumere*, nedum Eucharistiam. Modicum ⁷⁷ scilicet *fermentum totam desipit conspersionem* (I Cor. v, 9 seq.). Item ad Timotheum : *Manus nemini cito imponas, neque communices delictis alienis* (I Tim. v, 22). Item ad Ephesios : *Nolite ergo participes esse eorum; fuistis enim aliquando tenebrae* (Ephes. v, 7, 8). Et adhuc pressius : *Nolite communicare operibus infructuosis tenebrarum, imo et revincite ea : quæ enim in occulto ab eis sunt, turpe est edicere* (Ibid. 11). Quid turpius impudicitiis ? Si autem et ab otiose incedente fratre denuntiat subduci Thessalonicensibus (II Thess. iii, 6), quanto magis et a fornicatore ? Hæc enim consultata ⁷⁸ sunt Christi Ecclesiam diligentis, qui *se pro ea tradidit uti eam sanctificet, emundans lavacro aquæ in verbo, ut sistat sibi Ecclesiam gloriosam, non habentem maculam aut rugam, utique post lavacrum, sed sit sancta et sine opprobrio* (Ephes. v, 25-27), exinde scilicet sine ruga vetustatis ⁷⁹ (97), ut virgo, sine macula fornicationis, ut sponsa, sine

A probro vilitatis, ut emundata. Quid ⁸⁰ si et hic respondere concipias adimi quidem peccatoribus, vel maxime carne pollutis, communicationem, sed ad præsens restituendam, scilicet ex poenitentiae ambitu, secundum illam clementiam Dei qua mavult peccatoris poenitentiam quam mortem (Ezech. xxxiii, 11) ? hoc enim fundamentum opinionis vestrae usquequaque pulsandum est. Dicimus itaque, clementiae divinae si ita esse competisset ⁸¹ demonstrationem sui etiam post fidem lapsis, ita ⁸² Apostolus diceret : *Nolite communicare operibus tenebrarum, nisi poenitentiam egerint*; et : *Cum talibus ne cibum quidem sumere*, nisi posteaquam caligas fratrum volutando deterserint; et : *Qui templum Dei vitaverit, vitabit illum Deus*, nisi omnium focorum cineres in Ecclesia de capite suo excusserit : debuerat enim quæ damnaverat proinde determinasse, quoniam ⁸³ usque ⁸⁴ et sub conditione damnasset, si temporali et conditionali, et non perpetua severitate damnasset. Porro, cum in omnibus Epistolis et post fidem talem prohibeat 1017 admitti, et admissum a communicatione detrudat, sine spe conditionis ullius aut temporis, nostræ magis sententiæ assistit eam poenitentiam ostendens Dominum malle, quæ ante fidem, quæ ante baptismum morte peccatoris potior habeatur, semel diluendi per Christi gratiam, semel pro peccatis nostris morte functi. Nam hoc etiam in sua persona Apostolus statuit. Affirmans enim Christum ad hoc *venisse, ut peccatores salvos faceret, quorum primus ipse fuisset*, quid adjicit ? *Et misericordiam sum consecutus, quoniam ignorans feci incredulitate* (I Tim. i, 16). Ita clementia illa Dei, malentis poenitentiam peccatoris quam mortem, ad ignorantes adhuc et adhuc incredulos spectat, quorum causa liberandorum venerit Christus, non qui jam Deum norint, et sacramentum didicerint fidei. Quod si clementia Dei ignorantibus adhuc et infidelibus competit, utique et poenitentia ad se clementiam invitat, salva illa poenitentiae specie post fidem, quæ aut levioribus delictis veniam ab episcopo consequi poterit, aut majoribus et irremissibilibus a Deo solo.

CAPUT XIX.

Sed quonam usque de Paulo, quando etiam Joannes nescio quid diversæ parti supplaudere

Variæ lectiones.

⁷⁶ Et similes plures Jun. scilicet voces Leop. ⁷⁷ Eucharistiam medicam scilicet Fran. ⁷⁸ Consulta Oberth. Leop. ⁷⁹ Vanitatis Lat. veritatis Fran. ⁸⁰ Quod Ven. ⁸¹ Sic emendat Lat. Si ita competisset dari restitutionem suis etiam. ⁸² Aut Lat. ⁸³ Quonam Oberth. Seml. Leop. ⁸⁴ Usque abest a Ven.

Commentarius.

exemplarium auctoritate confirmetur, ut sit in casum, frustra. Rig.

(95) Hoc de ecclesia male agentium. Citata Psalmi verba torquet in Psychicos suos. Atque hoc colore suam ab Ecclesia secessionem prætexit. Rig.

(96) Ut solus plures. Iterum perstringit Catholicos; et schisma suum consolatur, quasi ipse solus innocentia sua cinctus instar plurium sit apud Deum. Quo sensu dixit alias non semel, Ecclesiam esse in uno et altero; sic itaque se, licet cum pau-

cis et licet solum, nihilominus, æque ac si plures, altare Domini circumdaturum. Et sic apud Theodorum Liberius Episc. Rom. altercatione adversus Constantium Cæs. : Οὐ δὲ τὸ εἶναι μὴ μόνον ὁ τῆς πίστεως ἐλαττοῦται λόγος. Rig.

(97) Sine ruga vetustatis. Hoc etiam adversus Catholicos, qui de sua vetustate adversus Montani novitatem pugnabant, ut observavimus supra, eos igitur Septimius agnoscit priores et vetustiores, sed arguit rugas vetustatis. Rig.

videatur? quasi in Apocalypsi manifeste fornicationi posuerit poenitentiae auxilium, ubi ad angelum Thyatirenorum spiritus mandat habere se adversus eum, quod teneret mulierem⁸⁵ Jezabel, quæ se propheten dicit, et docet atque seducit servos meos ad fornicandum et edendum de idolothytis. Et largitus sum illi temporis spatium, ut poenitentiam iniret, nec vult eam inire nomine fornicationis. Ecce dabo eam in lectum, et mœchosejus cum ipsa in maximam pressuram, nisi poenitentiam egerint operum ejus (Apoc. II, 20-22). Bene autem quod apostolis et fidei et disciplinæ regulis convenit. Sive enim ego, inquit, sive illi, sic prædicamus (II Cor. xv, 11). Totius itaque sacramenti interest nihil credere ab Joanne concessum, quod a Paulo sic denegatum. Hanc æqualitatem Spiritus sancti qui observaverit, ab ipso deducetur in sensus ejus. Hæreticam enim feminam, quæ quod didicerat a Nicolaitis docere susceperat, **1018** in Ecclesiam latenter introducebat, et merito ad poenitentiam urgebat. Cui enim dubium est hæreticum institutione deceptum, cognito postmodum casu et poenitentia expiato, et veniam consequi, et in Ecclesiam redigi (98)? Unde et apud nos ut ethnico par, imo et super ethnicum hæreticus etiam per baptismum veritatis (99) utroque homine⁸⁶ purgatus (1) admittitur. Aut si certus es mulierem illam, post fidem vivam, in hæresin postea exspirasse, ut non quasi hæreticæ, sed quasi fideli peccatrici, veniam ex poenitentia vindices⁸⁷, sane agat poenitentiam, sed in finem mœchiæ (2), non tamen et restitutionem consecutura. Hæc enim erit poenitentia, quam et nos debere quidem agnoscimus multo magis, sed de venia Deo reservamus. Denique ea Apocalypsis in posterioribus propudiosos et fornicatores, sicut timidos et incredulos et homicidas et veneficos et idololatrias, qui tale quid in fide fuerint⁸⁸ (3), in stagnum ignis sine ulla condicionali damnatione decrevit. Non enim de ethnicis videbitur sapere cum de fidelibus pronuntiavit: Qui vicerint, hæreditate habebunt ista⁸⁹ et, ero illis Deus, et illi mihi in filios; et ita

A subjunxerit: *Timidis autem et incredulis et propudiosis (4) et fornicatoribus et homicidis et veneficis et idololatriis particula in stagno ignis et sulphuris, quod est mors secunda (Apoc. XXI, 18).* Sic et rursus: *Beati qui ex præceptis agunt, ut in lignum vitæ habeant potestatem, et in portas ad introeundum in sanctam civitatem. Canis, veneficus, fornicator, homicida, foras (Apoc. XXII, 14, 15); utique qui non ex præceptis agant: illorum est enim foras dari qui intus fuerunt. Cæterum, quid mihi eos qui foris sunt judicare (I Cor. v, 12)? præcesserat. De epistola quoque Joannis carpunt statim. Dictum est: Sanguis Filii ejus emundat nos ab omni delicto (I Joan. I, 7).* Semper ergo et omnifariam delinquemus, si semper et ab omni delicto emundat nos ille; aut si non semper, non etiam post fidem; et si non ab omni delicto, non etiam a fornicatione. Unde autem exorsus est? Lumen prædixerat Deum, et tenebras non esse in illo, et mentiri nos si dicamus nos communionem habere cum eo, et in tenebris **1019** incedamus. Si vero, inquit, in lumine incedamus, communionem cum eo habebimus, et sanguis Jesu Christi Domini nostri emundat nos ab omni delicto (Ibid. 5 seqq.). Ergo in lumine incedentes delinquimus, et in lumine delinquentes emundabimur? Nullo pacto. Qui enim delinquit, non in lumine est, sed in tenebris. Unde et ostendit quomodo emundabimur a delicto, in lumine incedentes, in quo delictum agi non potest, adeo sic emundari nos ait, non qua delinquamus, sed qua non delinquamus. Incedentes enim in lumine, tenebris vero non communicantes, emundati agemus, non deposito, sed non admissio delicto. Hæc est enim vis Dominici sanguinis, ut quos jam delicto munda-rit, et exinde in lumine constituerit, mundos exinde præstet, si in lumine incedere perseveraverint. Sed subjicit, inquit: *Si dicamus nos delictum non habere, seducti sumus nosmetipsos, et veritas non est in nobis. Si confitemur delicta nostra, fidelis et justus est ut dimittat ea nobis, et emundet nos ab omni injustitia (Ibid. 8, 9): nunquid ab im-*

Variae lectiones.

⁸⁵ Quod mulier Jezabel Paris. ⁸⁶ Nomine Jun. Lat. ⁸⁷ Vindicet Seml. Oberth. ⁸⁸ Fuerit Fran. ⁸⁹ Hæreditatem... istam Par.

Commentarius.

(98) *In Ecclesiam redigi.* In Ecclesiam redactus dicitur cui Ecclesia redditur, hoc est ecclesiasticæ pacis communicatio. Rig.

(99) *Per baptismum veritatis.* Etsi recte « hæreticum institutione deceptum, cognito postmodum casu et poenitentia expiato, veniam consequi » asserat, tamen addit « per baptismum veritatis purgatum, » atque adeo... sequebatur eorum errorem qui hæreticos ad Ecclesiam venientes baptizandos putabant. PAM.

(1) *Utroque homine purgatus.* Nam ethnici ab hæreticis baptizati, pro ethnicis habebantur, hoc est, super ethnicum hæreticis. Itaque in orthodoxorum Ecclesiam recipi si postularent, denuo baptizabantur, ita ut homine utroque purgarentur, ethnico illo veteri, et superducto hæretico. Rig.

(2) *Sane agat poenitentiam, sed in finem mœchiæ.*

D Sic agat poenitentiam, ut a mœchia cesset: etenim, ut supra dixit, « Cessatio delicti radix est veniæ. » Hujus autem delicti veniam a Deo sperandam esse ait Septimius, non ab Ecclesia, uti nec idololatriæ, nec homicidii. Hoc tam rigide, ut mœcho illo extra Ecclesiam projecto, fideles cæteri disciplinam habeant non mœchandi. Sic enim ipse Apostoli verba interpretatur. Rig.

(3) *Qui tale quid in fide fuerint.* Hoc est, qui tale quid post baptismum peccaverint. Rig.

(4) *Propudiosos.* Propudiosos vertitur ab Auctore quod Græce est ἱδελυμένους, pro quo Vulgatus interpretis execrandis, et caute prætermisit peccatoribus et mendacibus, eo quod non multo post iterum quædam peccata remissibilia agnoscat, et inter ea aut verecundia aut necessitate mentiri. PAM.

munditia? Aut si ita est, ergo et ab idololatria. Sed aliud in sensu est. Ecce enim et rursus: Si dicamus, ait, nos non deliquisse, mendacem facimus illum, et sermo ejus non est in nobis (*Ibid.* 10). Eo amplius: Filioli, hæc scripsi vobis, ne delinquantis; et si deliqueritis, advocatum habemus apud Deum Patrem Jesum Christum justum, et ipse placatio est pro delictis nostris (*I Joan.* II, 1, 2). Secundum hæc, inquis, et delinquere nos et veniam habere constabit. Quid ergo fiet, cum procedens aliud invenio? negat enim nos omnino delinquere, et in hoc plurimum tractat, ut nihil tale concedat, proponens semel a Christo delicta deleta, non habitura postea veniam: in quo ⁹⁰ nos sensus ad admonitionem castimonie demandat. Omnis, inquit, qui habet istam, castificat semetipsum, quia et ille castus est. Omnis qui facit delictum, et iniquitatem facit, et delictum est iniquitas. Et scitis quod ille manifestatus sit, ut auferat delicta; utique hactenus admittenda; siquidem subjungit: Omnis qui manet in illo, non delinquit: omnis qui delinquit, neque vidit, neque cognovit eum. Filioli, nemo vos seducat: omnis qui facit justitiam, justus est, sicut et ille justus est. Qui facit delictum, ex diabolo est, quoniam diabolus a primordio delinquit. In hoc enim manifestatus est filius Dei, ut solvat opera diaboli. Nam et solvit, liberaans hominem per lavacrum, donato chirographo mortis. Et ideo omnis qui ex Deo nascitur, non facit delictum, quia semen Dei manet in illo; et non potest delinquere, quia ex Deo natus est. In hoc manifesti sunt filii Dei et filii diaboli (*I Joan.* III, 3, 10). In quo, nisi illi non delinquendo, ex quo de Deo ~~1020~~ nati sunt; isti delinquendo, quia de diabolo sunt; perinde atque si nunquam sint ex Deo nati? Quod si dicit: Qui non est justus, ex Deo non est, qui non pudicus, quomodo rursus ex Deo fiet, qui jam esse desiit? Juxta est igitur ut excidisse sibi dicamus Joannem in prima quidem Epistola (1, 8) negantem nos sine delicto esse, nunc vero præscribentem non delinquere omnino: et illic quidem aliud de venia blandientem, hic vero districte negantem filios Dei quicumque deliquerint. Sed absit! Nam nec ipsi excidimus a qua digressi sumus distinctione delictorum. Et hic enim illam Joannes commendavit, quod sint quædam delicta

A quotidianæ incursionis, quibus omnes simus objecti. Cui enim non accidit, aut irasci inique, et ultra solis occasum; aut et manum immittere, aut facile maledicere, aut temere jurare, aut fidem pacti destruere; aut verecundia aut necessitate mentiri? in negotiis, in officiis, in quæstu (5), in victu, in visu, in auditu quanta tentamur, ut si nulla sit venia istorum, nemini salus competat! Horum ergo erit venia per exoratorem Patris Christum. Sunt autem et contraria istis, ut graviora et exitiosa, quæ veniam non capiant, homicidium, idololatria, fraus, negatio, blasphemia, utique et mœchia et fornicatio, et si qua alia violatio templi Dei. Horum ultra exorator non erit Christus (6): hæc non admittet omnino qui natus ex Deo fuerit, non futurus Dei filius, si admiserit. Ita Joanni ratio constabit diversitatis, distinctionem delictorum ponenti ⁹¹, cum delinquere filios Dei nunc adnuit, nunc abnuit. Prospiciebat enim clausulam litterarum suarum, et illi præstruebat hos sensus, dicturus in fine manifestius: Siquis scit fratrem suum delinquere delictum non ad mortem, postulabit, et dabit ei vitam Dominus, qui non ad mortem delinquit. Est enim delictum ad mortem? non de eo dico ut quis postulet (*I Joan.* v, 16). Meminerat et ipse Hieremiam prohibitum a Deo deprecari pro populo mortalia delinquente (*Jerem.* VII, 16; XI, 14; XIV, 11). Omnis injustitia delictum est, et est delictum ad mortem. Scimus autem quod omnis qui ex Deo natus sit, non delinquit (*I Joan.* v, 17, 18); scilicet delictum quod ad mortem est. Ita nihil jam superest, quam aut neges mœchiam et fornicationem mortalia esse delicta, aut irremissibilia fatearis, pro quibus nec orari permittitur.

CAPUT XX.

Disciplina igitur apostolorum proprie quidem instruit ac determinat principaliter sanctitatis omnis erga templum Dei antistitem, et ubique de Ecclesia eradicantem omne sacrilegium pudicitie ⁹², sine ~~1021~~ ulla restitutionis mentione. Volo tamen ex redundantia ⁹³ alicujus etiam comitis apostolorum (7) testimonium superducere, idoneum confirmandi de proximo jure disciplinam magistrorum. Exstat enim et Barnabæ titulus ad Hebræos,

Variæ lectiones.

⁹⁰ Quæ Seml. Oberth. ⁹¹ Joannis... disponentis Wouw. cod. ⁹² Impudicitie Lat. ⁹³ Redundanti Lat.

Commentarius.

(5) In negotiis, in officiis, in quæstu. Hinc igitur manifestum est etiam priscos illos Christianos, homines fuisse, nempe humanioribus istis peccatis obnoxios. RIG.

(6) Horum ultra exorator non erit Christus. Humanior fuit Augustini sententia, lib. de Fide et operibus. Nam et his poenitentiam non negat: « Qui autem opinantur, inquit, et cætera eleemosynis facile compensari, tria tamen mortifera esse non dubitent excommunicatione, donec poenitentia humiliore sanetur, impudiciam, idololatriam, homicidium. » RIG.

(7) Alicujus etiam comitis apostolorum. Quasi Petrus et Paulus adeo præ cæteris fuerint apostoli, ut cæteri ipsorum comites ac discipuli censeantur. Sic autem et Barnabas ipse apostolus, a Clemente Alexandrino, lib. II Strom., apostolicus, nuncupatur, καὶ συνεργὸς τοῦ Παύλου. Et lib. V, συνηγόρου τῷ Ἀποστόλῳ. Sed et Hieronymus, in Epistolam ad Galatas, hæc verba: Paulus apostolus, non ab hominibus, neque per hominem, oblique in Petrum et in cæteros dicta videri posse ait, quod non ab apostolis Paulo sit traditum Evangelium, sed ab ipso Jesu Christo, qui et illos apostolos elegerat. RIG.

adeo satis auctoritatis viro ⁹⁴, ut quem Paulus juxta se constituerit in abstinentiæ tenore : *Aut ego solus et Barnabas non habemus hoc* ⁹⁵ *operandi potestatem* (I Cor. ix, 6)? Et utique receptior apud Ecclesias Epistola Barnabæ (8) illo apocrypho Pastore mæchorum (9). Monens itaque discipulos, omissis omnibus initiis, ad perfectionem magis tendere, nec rursus fundamenta pœnitentiæ jacere ab operibus mortuorum : *Impossibile est enim, inquit, eos qui semel illuminati sunt, et donum cœlestis gustaverunt, et participaverunt Spiritum sanctum, et verbum Dei dulce gustaverunt, occidente jam ævo cum exciderint, rursus revocari* ⁹⁶ *in pœnitentiam, reficientes cruci in semetipsos Filium Dei et dedecorantes. Terra enim quæ bibit sæpius devenientem in se humorem, et peperit herbam aptam his propter quos et colitur, benedictionem Dei consequitur : proferens autem spinas, reproba et maledictioni proxima, cujus finis in exustionem* (Hebr. vi, 4, 8). Hoc qui ab apostolis didicit et cum apostolis docuit, nunquam mæcho et fornicatori (10) secundam pœnitentiam promissam ab apostolis norat; optime enim legem interpretabatur, et figuras ejus jam in ipsa veritate servabat. Ad hanc denique speciem disciplinæ de leproso cautum fuit : *Si autem varietas effloruerit in cutem, et totam cutem texerit a capite usque ad pedes per omnem conspectum, et sacerdos cum viderit, emundabit eum, quoniam convertit in album, mundus est. Qua vero die visus fuerit in ejusmodi color vivus, inquinatus est* (Levit. xiii, 12, 13). Conversum enim hominem ¹⁰⁰⁰ de pristino carnis habitu in candorem fidei, quæ vitium et macula æstimatur in sæculo, et totum novatum mundum voluit intelligi, qui jam non sit varius, non sit de pristino et novo aspersus. Si vero post abolitionem in vetustatem aliquid ex illa revixerit, rursus

A in carne ejus quod emortuum delicto habebatur, immundum judicari, nec expiari jam a sacerdote. Ita mœchia de pristino recidiva et unitatem novi coloris, a quo fuerat exclusa, commaculans, immundabile est vitium. Item de domo : *Si quæ maculæ et cavositates annuntiatae in parietibus sacerdoti fuissent, priusquam introiret ad inspiciendam eam, jubet auferri de domo omnia, ita immunda non futura quæ domusessent. Dehinc introgressus sacerdos, si invenisset cavositates viridicantes vel rubescentes, et adspectum earum humiliorem citra parietinam formam; exiret ad januam et secerneret domum illam septem diebus. Dehinc, die septima regressus, si animadvertisset diffusum in parietibus tactum illum, imperaret extrahi eos lapides in quibus lepra fuisset, et abjici extra civitatem in locum immundum, et sumi alios lapides politos et solidos, et reponi loco pristinorum, et pulvere alio inlini domum* (Levit. xiv, 34-42). Oportet enim cum pervenitur ad summum sacerdotem Patris Christum, de domo hominis nostri in tempore hebdomadis auferri omnia impedimenta prius, ut munda sit quæ remanet domus, caro et anima; et ubi introierit eam sermo Dei, et invenerit maculas ruboris et viroris, extrahi statim, et abjici foras sensus mortiferos et cruentos; nam et Apocalypsis viridi equo mortem, russeo autem præliatorem imposuit (Apoc. vi, 4, 8); proque illis politos et in compaginem aptos et firmos substruit lapides, quales in Abrahæ fiunt (11), ut ita homo habilis Deo sit. *Quod si post recuperationem et reformationem* (12) ¹⁰⁰⁰ *rursus sacerdos animadverterit in eadem domo de pristinis causis* ⁹⁷ *aliquid et maculis* (13), *immundam eam pronuntiavit, et jussit deponi materias lapides et omnem structuram ejus, et abjici in locum immundum* (Levit. xiv, 43-45). Hic erit homo caro atque anima, qui post

Variae lectiones.

⁹⁴ Auctoritati viri Fran. ⁹⁵ Hoc abest Par. ⁹⁶ Renovari Lat. ⁹⁷ Cavis Lat.

Commentarius.

(8) *Et utique receptior apud Ecclesias Epistola Barnabæ.* Hæc Tertulliani de Epistola ad Hebræos sententia refertur ab Hieronymo, *Catal. Script. Eccl.* in Paulo. Ipse autem Hieronymus in Barnaba, scriptam fuisse ait a Barnaba Epistolam quæ ad ædificationem Ecclesiæ pertineret, verum inter scripturas apocryphas relata. Hæc ab Eusebio quoque recensetur *ἐν τοῖς νεύροις*. Et tamen pro legitima Barnabæ citatur a Clemente Alex., et ab Origene lib. i *contra Celsum*, catholica dicitur. Vidimus eam Græce, fere integram, penes doctissimum virum Jac. Sirmondum, cum Latina quoque interpretatione antiqua. Tota autem constat argumentis iisdem quibus utitur Septimius noster lib. *adversus Judæos*, et lib. *adversus Marcionem* tertio. RIG. — Hanc autem epistolam detexerat noster Hugo Menardus inter mss. codices monasterii Corbeiensis, primusque illam publici juris fecit. EDD.

(9) *Illo apocrypho Pastore mæchorum.* Mæchos appellat Psychicos, qui *Pastoris* librum receperant, de quo supra.

(10) *Nunquam mæcho et fornicatori, etc.* Quem Auctor perperam de pœnitentia secunda interpretatur locum jam citatum (Hebr. vi), alii veteres de

iteratione baptismi intelligunt, et nominatim B. Ambrosius, lib. *de Pœnit.*, cap. 2, et in comment...; Epiphanius (*hæres.* 59). Quo etiam accedit Chrysostomus, cum aliis Græcis ejus asseclis, dum eodem modo interpretatur illud Hebr. x : *Postquam accepimus veritatis agnitionem, non relinquitur hostia pro peccatis...* Et certe pro hac sententia faciunt phrasés Latinæ, *eos qui semel illuminati sunt rursus renovari*; et Græcæ voces, *ἑωρισθέντας ἀνακαθίσταν*, quas usurpare solent veteres de baptizatis. PAM.

(11) *Quales in Abrahæ fiunt.* Aut mente concipiendum, aut supplendum scriptura vocabulum *filios*: alludit enim ad illud: *Posse Deum de lapidis istis suscitare filios Abrahæ* (Matth. iii, 9). RIG.

(12) *Post recuperationem et reformationem.* Itaque *recuperationem* hic dicit pro *curatione et sanatione*, ut supra *immunditiam* dixit *irrecuperabilem*. RIG.

(13) *De pristinis causis aliquid et maculis.* Latinus scribendum monuit *cavis*. Non temere, nam supra legimus *maculas et cavositates*. Visum tamen retineri *caussis*, quia hoc vocabulo Septimius frequenter et labes et vitia significat. Sic supra quas dixerat *caussas*, explicat *schismata, æmulationes, dissensiones, præsumptiones, etc.* RIG.

baptisma et introitum sacerdotum reformatus, de-
nuo resumit scabra et maculas carnis, et abjicit
extra civitatem in locum immundum; deditus sci-
licet Satanæ in carnis interitum (*I Cor. v, 4, 5*);
nec amplius reædificatur in Ecclesia post ruinam.
Sic et de famulæ concubitu, quæ homini esset re-
servata, necdum redempta, necdum liberata: *Pro-
spicietur*, inquit, *illi, et non morietur* (*Levit. xix, 20*),
quia nondum est manumissa cui servabatur.
Nondum enim caro a Christo manumissa, cui ser-
vabatur, impune contaminabatur, ita jam manu-
missa non habet veniam (14).

CAPUT XXI.

Hæc si apostoli magis norant, magis utique cura-
bant. Sed et in hunc jam gradum decurram, excer-
nens (15) inter doctrinam apostolorum et potestatem.
Disciplina hominem gubernat, potestas assignat,
seorsum quod potestas, spiritus autem Deus (16).
Quid autem docebat? non communicandum operi-
bus tenebrarum (*Ephes. v, 11*). Observa quod jubet.
Quis autem poterat donare delicta? hoc solius ip-
sius est (17). *Quis enim dimittit delicta, nisi solus
Deus* (18) (*Marc. ii, 7*)? et utique mortalia quæ in
ipsum fuerint admissa et in templum ejus; nam tibi
quæ in te reatum habeant, etiam septuagies septies
juberis indulgere 1095 in persona Petri (*Matth.
xviii, 22*). Itaque, si et ipsos beatos apostolos tale
aliquid indulsisse 98 constaret, cujus venia a Deo,
non ab homine, competeret, non ex disciplina, sed
ex potestate fecisse. Nam et mortuos suscitaverunt,
quod Deus solus; et debiles redintegraverunt, quod

A nemo nisi Christus; imo et plagas inflixerunt, quod
noluit Christus. Non enim decebat eum sævire, qui
pati venerat. Percussus est Ananias et Elimas, Ananias
morte, Elimas cæcitate (*Act. v, 5*; *xiii, 41*), ut hoc ipso
probaretur 99 Christum et hæc facere potuisse. Sic
et prophetæ cædem et cum ea mœchiam poeniten-
tibus ignoverunt, quia et severitatis documenta fe-
cerunt. Exhibe igitur et nunc mihi, apostolice (19),
prophetica exempla, et agnoscam divinitatem (20),
et vindica tibi delictorum ejuscemodi remittendorum
potestatem. Quod si disciplinæ solius officia sortitus
es, nec imperio præsidere, sed ministerio, quis aut
quantus es indulgere? qui neque prophetam, nec
apostolum exhibens, cares ea virtute cujus est indul-
gere? Sed habet, inquis, potestatem Ecclesia delicta
donandi. Hoc ego magis et agnosco et dispono, qui
ipsum Paracletum in prophetis novis habeo dicen-
tem: Potest Ecclesia donare delictum, sed non fa-
ciam, ne et alia delinquant. Quid, si pseudoprophe-
ticus spiritus pronuntiavit (21)? Atqui magis eversoris
fuisset, et semetipsum de clementia commen-
dare, et cæteros ad delinquentiam temperare. Aut
si et hoc secundum spiritum veritatis affectare ges-
tavit, ergo spiritus veritatis potest quidem indulgere
fornicatoribus 1095 veniam, sed cum plurium malo
non vult. De tua nunc sententia quæro, unde hoc
jus Ecclesiæ usurpes. Si, quia dixerit Petro Domi-
nus: *Super hanc petram ædificabo Ecclesiam meam;*
tibi dedi claves regni cælestis, vel: *Quæcumque alli-
gaveris vel solveris in terra, erunt alligata vel soluta
in cælis* (*Matth. xvi, 18, 19*); idcirco præsumis et

Variæ lectiones.

98 Si et ipsis beatis apostolis... indulsisset Par. 99 Ipsum probaret Par.

Commentarius.

(14) *Jam manumissa non habet veniam.* Atqui ne-
que hic recte concludit Auctor post manumissionem
non haberi veniam adulterii, eo quod illa famula re-
servata, id est desponsata erat alteri viro; quod
non incurreretur, si manumissa tantum esset; et sic
nihil ad institutum Auctoris. PAM.

(15) *Excernens pro discernens.* PAM.

(16) *Disciplina hominem gubernat; potestas assi-
gnat, seorsum quod potestas: Spiritus autem Deus.*
Hæc corrupta esse nemo negaverit. Quis autem abs-
que veterum exemplarium auctoritate certi quid-
quam repromittat? Tamen et juvabit nonnihil inter-
rim tentasse. Nam et sensus et verba redire viden-
tur si legimus, « Disciplina hominem gubernat :
potestas assignat. Seorsum, quid potestas? Spiritus :
Spiritus autem Deus. » RIG. — Latinius hunc locum
sic emendat : « Potestas assignat; sed rursum, quid
potestas, spiritus. Spiritus autem Deus est. » EDD.
— Potestas hominem assignat, demonstrat, exi-
mum ostendit, χαρὰν ἔργει. Itaque, data Petro po-
testas Petri personam assignat, ut ad Petri duntaxat
personam potestas pertinuerit. Hoc vere ait Tertul-
lianus. Sed visum aliter Patribus plerisque omni-
bus. RIG.

(17) *Hoc solius ipsius est.* Dei scilicet, sive Spi-
ritus. RIG.

(18) *Quis enim dimittit delicta, nisi solus Deus?*
In primis non Christi, sed Phariseorum hæc fuit affir-
matio (*Marc. ii, 7*; *Luc. v, 21*). Deinde sibi etiam
tanquam homini communicatam eam potestatem
Christus asserit, cum addit : *Ut autem sciatis quia*

*Filius hominis habet potestatem in terra dimittendi
peccata*, etc. Et vero eandem potestatem apostolis
communicavit, *Matth. xviii, 18*, et maxime *Joan.
xx, 23* : *Quorum remisistis, inquit, peccata, re-
mittentur eis, et quorum retinueritis, retenta sunt.*
Qua veritate Auctor convictus, etsi eam scripturam
ex proposito omittat, quia sibi contrariam, tamen
negare non potest « ipsos beatos apostolos tale ali-
quid indulsisse... » Sed depravat, dum adjicit, « non
ex disciplina, sed ex potestate fecisse; » cum tamen...
sux ecclesiæ montanisticæ eam potestatem con-
cessam fateatur. PAM.

(19) *Exhibe igitur et nunc mihi, apostolice.* Apo-
stolicum vocat eadem forma qua supra, Pontificem
maximum, et episcopum episcoporum, et pastorem
bonum, et benedictum Papam. RIG. — Cum haud
dubie de Romano Pontifice loquatur, vel hinc Eccle-
siæ Romanæ confirmat auctoritatem, quod ejus
caput apostolicum vocet, utpote apostolorum succes-
sores, sicuti ipse apertius lib. iv *Carminum adver-
sus Marcionem*, cap. 8. Remansit autem ea appella-
tio in hodiernum diem. PAM.

(20) *Et agnoscam divinitatem.* Et agnoscam te di-
vina virtute ac potestate assignatum. RIG.

(21) *Quid si pseudopropheticus spiritus pronun-
tiavit?* Verba sunt catholici, quem Psychicum vo-
cat. RIG.

(22) *Et ad te derivasse solvendi et alligandi po-
testatem.* Major fides habenda Auctori cum adhuc
catholicus esset, quam nunc hæretico et contra

ad te derivasse solvendi et alligandi potestatem (22), id est ad omnem Ecclesiam Petri propinquam (23); qualis es evertens atque commutans manifestam Domini intentionem personaliter hoc Petro conferentem: *Super te*, inquit, *ædificabo Ecclesiam meam* (24); et: *Dabo tibi claves*, non Ecclesiæ, et: *Quæcunque solveris vel alligaveris*, non quæ solverint vel alligaverint. Sic enim et exitus docet. In ipso Ecclesia exstructa est, id est per ipsum, ipse clavem imbuivit (25); vide quam: *Viri Israelitæ, auribus mandate quæ dico: Jesum Nazarenum virum a Deo vobis destinatum* (Act. ii, 22), et reliqua. Ipse denique primus in Christi baptismo reseravit aditum cælestis regni, quo solvuntur alligata retro delicta, et alligantur quæ non fuerint soluta, secundum veram salutem; et Ananiam vinxit vinculo mortis; et debilem pedibus absolvit vitio valetudinis (Act. iii, 7). Sic et in illa disceptatione custodiendæ necne legis, primus omnium Petrus Spiritu instinctus, et de nationum vocatione præfatus: *Et nunc*, inquit, *cur tentatis Dominum de imponendo iugo fratribus quod neque nos neque patres nostris sufferre valuerunt? Sed* **1026** *enim per gratiam Jesu credimus nos salutem consecuturos sicut et illi* (Act. xv, 10, 11). Hæc sententia et solvit quæ omissa sunt legis, et alligavit quæ reservata sunt. Adeo nihil ad delicta fidelium capitalia potestas solvendi et alligandi Petro emancipata. Cui si præceperat Dominus

etiam septuagies delinquenti in eum fratri indulgere (Matth. xviii, 22); utique nihil postea alligare, id est retinere mandasset, nisi forte ea quæ in Dominum, non in fratrem quis admiserit; præjudicatur enim non dimittenda in Deum delicta, cum in hominibus admissa donantur. Quid nunc et ad Ecclesiam, et quidem tuam, psychice? Secundum enim Petri personam spiritalibus potestas ista conveniet (26) aut apostolo, aut prophetæ. Nam et Ecclesia proprie et principaliter ipse est Spiritus in quo est trinitas (27) unius divinitatis (28), Pater et Filius et Spiritus sanctus. Illam Ecclesiam congregat, quam Dominus in tribus posuit. Atque ita exinde etiam numerus omnis qui in hanc fidem conspiraverint, Ecclesia¹ ab auctore et consecratore censetur. Et ideo Ecclesia quidem delicta donabit; sed Ecclesia Spiritus per spiritalem hominem, non ecclesia numerus episcoporum (29): Domini enim, non famuli est jus et arbitrium; Dei ipsius, non sacerdotis.

CAPUT XXII.

At tu jam et in martyras tuos effundis hanc potestatem, ut quisque ex consensione² vincula induit adhuc mollia (30), in novo custodiæ nomine, statim ambiunt **1027** mœchi, statim adeunt fornicatores, jam preces circumsonant, jam lacrymæ circumstagnant maculati cujusque; nec ulli magis aditum carceris redimunt, quam qui Ecclesiam perdiderunt (31). Violantur viri ac feminae in tene-

Variae lectiones.

¹ Ecclesiæ alii. ² Confessione Lat. Neand. Leop.

Commentarius.

Ecclesiam ex proposito maxime hoc capite scribenti. Proinde antidoti loco sufficient loci Auctoris quibus non semel *super Petrum* (non modo *in ipso*, id est *per ipsum*, sicut hic calumniatur) exstructam Ecclesiam fatetur, nempe lib. de *Præscript.* cap. 22, et lib. iv *adversus Marcionem*; vel cum in hæresim lapsus esset, lib. de *Monogamia*, cap. 8... Et vero non personaliter B. Petro duntaxat id dictum, sed derivatum quoque in ejus successores, atque adeo Ecclesiam Romanam ibidem videre est ex Patribus. PAM.

(23) *Ad omnem Ecclesiam Petri propinquam.* Hoc est, quæ originem suam ad Petrum referre possit. Sed et aliæ quæ licet nullum ex apostolis vel apostolicis auctorem suum proferant, tamen in eadem fide conspirantes, non minus apostolicæ deputantur, pro consanguinitate doctrinæ. Sic ipse libro de *Præscript. hæreticorum*. RIG.

(24) *Communitas manifestam Domini intentionem, personaliter hoc Petro conferentem*: « *Super te*, inquit, *ædificabo Ecclesiam meam.* » Non recalcitantur a Septimio verba Christi, quæ sunt apud Matth. xvi, 18. Ad ea vero sapientissimæ sunt observationes Chrysostomi. RIG.

(25) *Ipse clavem imbuivit.* Primus seræ clavem inseruit; clave a Deo concessa uti cœpit. Sic lib. de *Jejuniis*: « Ubi jam restitutio hominis imbuipotuit. » RIG.

(26) *Spiritalibus potestas ista conveniet.* Paracleticis, quos opponit Psychicis. RIG.

(27) *Principaliter ipse est spiritus, in quo trinitas.* Spiritus est quem Montano tribuit, et trinitatem, ut putat Pamelius, intelligit non sine stupore et dementia, Montanum, Priscam et Maximillam. LÆ PR.

(28) *Spiritus, in quo est trinitas unius Divinitatis.*

Hæc adjecisse videtur in opprobrium Pontificis Romani, quasi de Trinitate cum Praxeas sentiret. Sic enim *adversus Prax.*: « Duo negotia diaboli Praxeas Romæ procuravit: prophetiam expulit, et hæresim intulit; Paracletum fugavit, et Patrem crucifixit. » RIG.

(29) *Non Ecclesia numerus episcoporum.* Ecclesia, inquit, delicta donabit, sed Ecclesia Spiritus, hoc est Ecclesia quæ Spiritu gloriatur, qui Deus est, qui solus delicta donare potest; non ecclesia quæ vincit numero episcoporum. Paracleticam sive Montanicam suam paucitatem opponit multitudini Catholicorum. Sic enim ait libro de *Jejuniis*, majorem vim imperitorum, apud gloriosissimam scilicet multitudinem Psychicorum. RIG.

(30) *Ut quisque ex consensione vincula induit adhuc mollia.* Notat quorundam Psychicorum technas, qui ex compacto sese in carcerem dabant, et vincula inducebant, ut incepti martyrii fama simplices fidelium, seu viros, seu feminas, ob fornicationem forte ab Ecclesia relegatos, consolandi martyris affectu in carcerem ventitantes, fallerent, ac novis libidinum maculis contaminatas ad Ecclesiam remitterent cum litteris pacis et communicationis. Quales pacis litteræ ab ejusmodi nebulonibus, qui de sua ipsi pace periclitabantur? Hæc Septimius de Catholicis sub *psychicorum* nomine, sed jam infensus auctoritati Catholice. RIG.

Ex eo quod sequitur: « Illam Ecclesiam congregat quam Dominus in tribus posuit, » et proinde « non Ecclesia numerus episcoporum, » videor mihi colligere, etiam eo dementiae venisse Auctorem, ut *trium* nomine in quibus consistit Ecclesia, intellexerit Montanum, Priscam et Maximillam. PAM.

(31) *Nec ulli magis aditum carceris redimunt,*

bris (32) plane ex usu libidinum notis, et pacem ab his quærent qui de sua periclitantur. Alii ad metalla confugiunt (33), et inde communicatores revertuntur, ubi jam aliud martyrium necessarium est delictis post martyrium novis. Qui enim in terris et in carne sine culpa? quis martyr sæculi incola, denariis ³ supplex, medico obnoxius et feneratori (34)? Puta nunc sub gladio (35) jam capite ⁴ librato, puta in patibulo jam corpore expanso, puta in stipite jam leone ⁵ concesso (36), puta in axe, jam incendio astructo ⁶, in ipsa, dico, securitate et possessione martyrii, quis permittit homini donare quæ Deo reservanda sunt? a quo ea sine excusatione damnata sunt; quæ nec apostoli, quod sciam, martyres et ipsi, donabilia judicaverunt. Denique jam ad bestias depugnauerat Paulus Ephesi (I Cor. xv, 32), cum interitum decernit incesto (I Cor. v, 3 seqq.). Sufficiat martyri (37) propria delicta purgasse. Ingrati vel superbi est in alios quoque spargere quod pro magno fuerit consecutus. Quis alienam mortem sui solvit, nisi solus Dei Filius? Nam et in ipsa passione liberavit latronem (Luc. xxiii, 43). Ad hoc enim venerat, ut ipse a delicto purus, et omnia sanctus pro peccatoribus obiret ⁷. Proinde, qui illum æmularis donando delicta, si nihil ipse deliquisti, plane patere pro me: si vero peccator es, quomodo oleum faculæ tuæ sufficere et tibi et mihi poterit? Habeo etiam nunc quo probem Christum (38). Si propterea Christus in martyre est, ut mœchos et fornicatores martyr absolvat, occulta cordis edicat, ut ita delicta concedat, et Christus est; sic enim Dominus Jesus Christus potestatem ~~1028~~ suam ostendit: *Quid cogitatis nequam in cordibus vestris? quid enim facilius est dicere paralytico: Dimittuntur tibi*

A peccata, an, Surge et ambula? Igitur, ut sciatis Filium hominis habere dimittendorum peccatorum in terris potestatem, tibi dico, paralytice, Surge et ambula (Matth. ix, 4 seqq.). Si Dominus tantum de potestatis suæ probatione curavit, uti traduceret cogitatus et ita imperaret sanitatem, ne non crederetur posse delicta dimittere, non licet mihi eandem potestatem in aliquo sine eisdem probationibus credere. Cum tamen mœchis et fornicatoribus a martyre expostulas veniam, ipse confiteris ejusmodi crimina non nisi proprio martyrio diluenda, qui præsumis alieno. Quod si est, jam et martyrium aliud erit baptismus. Habeo, enim, inquit, et aliud baptismus (Luc. xii, 50). Unde et ex vulnere lateris Dominici aqua et sanguis utriusque lavacri paratura, manavit (Joan. xix, 34). Debeo ergo et primo lavacro alium liberare, si possum secundo, ingeramusque ⁸ in sinum necesse est (39). Quæcunque auctoritas, quæcunque ratio mœcho et fornicatori pacem ecclesiasticam reddit, eadem debet et homicidæ et idololatræ pœnitentibus subvenire, certe negatori, et utique illi quem in prælio confessionis tormentis colluctatum sævitia dejecit. Cæterum, indignum Deo et illius misericordia, qui pœnitentiam peccatoris morti prævertit, ut facilius in Ecclesiam redeant, qui subando, quam qui dimicando ceciderunt. Urget nos dicere indignitas. Contaminata potius corpora revocabis quam cruentata? quæ pœnitentia miserabilior, titillatam prosterneus carnem, an vero laniatam? quæ justior venia in omnibus causis, quam voluntarius, an quam invitus peccator implorat? Nemo volens negare compellitur, nemo nolens fornicatur: nulla ad libidinem vis est, nisi ipsa; nescit quod libet cogi. Negationem porro ~~1029~~ quanta compel-

Variae lectiones.

³ Donariis Lat. ⁴ Capiti Lat. ⁵ Leoni Lat. ⁶ Adstricto Seml. Oberth. ⁷ Obediret Seml. Oberth. ⁸ Ingeram usque Lat.

Commentarius.

quam qui Ecclesiam perdiderunt. Maluit Latinius, Ecclesiæ, ut de Ecclesiæ aditu intelligatur. Perdidiſſe Ecclesiam, sive Ecclesiæ aditum dicuntur, qui Ecclesia sunt ejecti; ut contra, reddi Ecclesia dicitur quibus redduntur jura pacis sive communionis ecclesiasticæ. Rig.

(52) Violantur viri ac feminae in tenebris. Quæ ab ethnicis olim adversus Christianos jactabantur, atrociora non erant istis quæ Septimius Psychicus suis infligit. Rig.

(33) Alii ad metalla confugiunt. Alii, inquit, ob mœchiam aut fornicationem ejecti, ethnicis procuratoribus metallorum corruptis, ad metalla confugiunt, ac pro Christi nomine raptos ad ea se fuisse simulant: unde mox, tanquam degustato martyrio, ad ecclesiasticæ communionis pacem revertuntur. Inde autem revertuntur ubi jam aliud martyrium necessarium est, ob ea nimirum delicta quæ dum apud metalla per fraudem illicitæ pactionis agerent, forma negationis non levissima contraxere. Quis martyr! in sæculo agens inter ethnicos, damnatis supplex, nempe hostibus Dei et Christi, mœcho obnoxius et fornicatori, hoc est, idolorum cultoribus, vel iisdem quoque re ipsa mœchis et fornicatoribus, a quibus

tamen suam ipse cum Ecclesia pacem redemit! Rig.

(34) Denariis supplex, medico obnoxius et feneratori. Conjecturam protuli, quam tanti facio, quanti esse per exemplaria videbitur. Rig.

D (35) Puta nunc sub gladio. Quasi diceret: Demus autem istos de quibus supra dictum est, veros esse et indubitatos martyres. Rig.

(36) Jam leone concesso. Circo videlicet conclamante Christianis leonem. Sic lib. de Spectaculis: « Illic in nos quotidiani leones expostulantur. » Rig.

(37) Sufficiat martyri, etc. Aut loquitur de martyribus qui suo martyrio baptizabantur, aut intelligit de omnimoda purgatione delictorum quam solis martyribus tum ipse non semel, supra, tum B. Cyprianus, epist. 52, ad Antonianum ascribit, ita ut nihil restet post hanc vitam purgandum. PAM.

(38) Habeo nunc quo probem Christum. Hoc est, habeo nunc quo probem Christum peccata dimittere, non martyrem. Rig.

(39) Ingeramusque in sinum necesse est. In sinum Psychicorum, ut eorum contumaciam confundamus. Rig.

lunt (40) ingenia carnificis et genera poenarum? **A** Quis magis negavit, qui Christum vexatus, an qui delectatus amisit? qui cum amitteret ⁹, doluit? an qui cum amitteret lusit? Et tamen illæ cicatrices Christiano prælio insculptæ, et utique invidiosæ apud Christum (41), quia vicisse cupierunt, et sic quoque **1030** gloriosæ, quia non vincendo cesse-

runt, in quas adhuc et diabolus ipse suspirat, cum sua infelicitate, sed casta; cum poenitentia moerente, sed non erubescendo ad Dominum de venia. Denuo dimittitur eis qui piaculariter negaverunt (42); solis illis caro infirma est (43). Atqui nulla tam fortis caro, quam quæ spiritum elidit.

Varie lectiones.

⁹ Averteret *Seml. Oberth.*

Commentarius.

(40) *Negationem porro quanta compellunt*, etc. Quid hoc est? fornicationem idololatria maiorem facere? *πορνεία* quidem peccatum est et grave et letale: at idololatria gravissimum, pro quo tot supplicia in veteri Ecclesia, totque instituti ritus poenitendi. **LE PR.**

(41) *Invidiosæ apud Christum*. Invidiam facientes Christo. Sic lib. *de Fuga*: « Malo invidiam ei facere per voluntatem ipsius pereundo. » Diximus supra. **RIG.**

(42) *Denuo dimittitur eis qui piaculariter negaverunt*. Cedat veritati pudor, et mutare sententiam nobis liceat, si negare non licet in authentico scriptum fuisse, » Denuo dimittitur eis qui peculiariter negaverunt. « Nam id clausula sequens evincit. Ludit Afer ambiguo vocabuli, et jaculum torquet in Psychicos, quale supra, cum exteriores botulos iisdem obicit, qui luxuria tenderentur, et nuptias repetitas probarent: « Denuo, inquit, dimittitur eis

qui peculiariter negaverunt. » Quasi diceret: Hominibus bene vasatis et bene peculatis favent Psychici, qui poenitentiam indulgent mœchis, vase ac peculio suo abutentibus, adeoque Christum negantibus, quoties membra sua, quæ fuere Christi, faciunt membra meretricis. Peculiariter Christum negant qui de peculio suo ludunt, adversus datam Christo fidem. **RIG.**

(43) *Solis illis caro infirma est*. Libidinis, mœchis, fornicatoribus. Psychicorum disciplinam vituperat, qui de tribus delictis mortiferis, idololatria sive negatione, homicidio, et mœchia, solis mœchis Ecclesiam redderent, quæ magis reddenda videretur idololatriæ, sive negantibus, post expressam violentiam tormentorum idololatriam sive negationem poenitentibus, cum isti, non nisi asperitate tormentorum coacti, at mœchi et fornicatores, per libidinem et voluptatem sponte ipsi suapte peccaverint. **RIG.**

Q. SEPT. FLOR. TERTULLIANI

LIBER

DE PALLIO ⁽¹⁾.

ARGUMENTUM. — Hoc opusculum pro pallio apologiam esse, satirico sale inspersam, apud Carthaginienses habitam eruditi consentiunt. Cum enim a popularibus suis reprehenderetur, quod togam pallio commutasset, hoc est, quod Christi militiæ nomen dedisset, satirica hac apologia illi occurrit: noluitque sibi inconstantiae crimen adhaerere, fuisseque semper in orbe universo ab ipsius conditu officiorum commutationes. **C**

CAPUT PRIMUM.

Principes semper Africæ (2), viri Carthaginienses, vestutate nobiles, novitate felices, gaudeo vos tam prosperos temporum, cum ita vacat ac juvat, habitus denotare (3). Pacis hæc et annonæ ¹ otia: ab imperio et a cælo bene est. Tamen et vobis habitus aliter olim; tunicæ fuere, et quidem in fama de subteminis studio (4), et luminis concilio ² (5), et mensuræ temperamento; quod neque trans crura

Varie lectiones.

¹ Et annona et otia *Salmasius*. ² Consilio *Rhen. Franeq. Paris*

Commentarius.

(1) *De Pallio*. Multa in hanc rem, adeoque ad totius opusculi lucem præclara tradidit Cl. Salmasius, editione ad veterum exemplarium fidem accuratissima. Eam vero nos ubique fere hic sequimur. **RIG.**

(2) *Principes semper Africæ*. Cum Tertullianus toto hoc libello de variis totius orbis, urbium, aliarumque rerum mutationibus tractare debeat, deque ipsorum etiam Carthaginiensium habitus et *πολιτείας* mutatione, nihil tamen eos quantum ad primatum attinet mutasse, initio libelli hujus statim contestatur. **SALM.**

D -- *Principes semper Africæ*. Africæ principatum penes Carthaginienses solos fuisse nemo ambigit; in hunc sensum ita locutus est Apuleius, lib. iii *Florida*. cap. 1, illudque his repetit: quod forte aliis observari potuit. **MERC.**

(3) *Habitus denotare*. Denotare Tertullianus usurpat pro notare sive taxare. **RHEN.**

(4) *De subteminis studio*. Commendat eas tunicas de subteminis studio, quod studiose nimirum diligenterque textæ essent. Per subtemen fortasse totam texturam intelligit. **SALM.**

(5) *De luminis concilio*. Hoc est, ob bene com-

prodigæ, nec intra gēna inuerecundæ, nec brachiis paræ ³ (6), nec manibus arcæ, sed nec cingulo sinus dividere ⁴ expetitur (7) : quadrata iustitia beatæ **1081** in viris stabant (8). Pallium ⁵, extrinsecus ⁶ habitus, et ipse quadrangulus, ab utroque laterum regestus, et cervicibus circumstrictus ⁷, in fibulæ mōsu (9) humeris adquiescebat (10). Instar ejus hodie, Æsculapio jam vestro (11) sacerdotium est. Sic et in proximo soror civitas (12) vestiebat, et sicubi alibi (13) in Africa Tyros. At cum sæcularium sortium variavit urna, et Romanis Deus maluit (14), soror quidem civitas suoapte arbitrio mutare properavit, ut adpulsum Scipionem ante jam de habitu salutaret ⁸, Romanum ⁹ præcoqua (15). Vobis vero post injuriæ beneficium, ut senium, non fastigium ¹⁰ exemptis, post Gracchi obscena omnia, et Lepidi violenta ludibria, post trinas Pompeii aras, et longas Cæsaris moras, ubi mœnia Statilius Taurus imposuit, solemnna Sentius Saturninus enarravit (16), cum concordia iuvat, tela oblata est. Proh! quantum circummeavit, a Pelagis

A ad Lydos, a Lydis ad Romanos, ut ab humeris sublimioris populi Carthaginenses complecteretur! Exinde tunicam longiorem cinctu arbitrante suspenditis, et pallii jam teretis (17) redundantiam tabulata congregatione (18) fulcitis : et si quid præsterea conditio, vel dignitas, vel temporalitas (19) vestiit, pallium tamen generaliter vestrum immemores etiam denotatis. Equidem haud miror præ documento superiore. Nam et arietem, non quem Laberius reciprocicornem, lanicutem, testitrahum ¹¹, sed trabes machina est, quæ muros frangere militat (20), nemini unquam adhuc libratum, illa dicitur Carthago.

Studiis asperissima belli.

(Virg., *Æneid.*, lib. 1, 18.)

1082 Prima omnium (21) armasse in oscillum (22) penduli impetus, commentata vim tormenti debile ⁴² pecoris caput vindicantis. Cum tamen ultimant tempora patriæ, et aries jam Romanus (23) in muros quondam suos audet, stupuere

Varie lectiones.

³ Paræ *Fran. Par. pare Rhen.* ⁴ Dividente expedita *Rhen.* expeditum *Salm.* ⁵ Pallii *cod. mss.* ⁶ Dividente atque quadrata instila inviris autem extrinsecus *Fran.*, etc. ⁷ Circumstructus *Fran. Par.* ⁸ Salutasset *Venet. Salm.* ⁹ Romana *Fran.* ¹⁰ Fastidium *Rhen.* ¹¹ Et lanientem et testitrahum *Leop.* ¹² De bile *Salm.*

Commentarius.

missa et comparata colorum temperamenta. Ipse apertissime interpretatur, lib. de *Pudicitia*. Lumen de purpura dicitur. Plinius, ix, ubi de purpura : « Omnem vestem illuminat, » et apud Trebellium Pollionem, « Chlamides veri luminis. » Concilium autem intellige conciliamentum, seu conciliationem. *Rig.*

(6) *Nec brachiis paræ.* Verissimum est quod notavit Salmasius ex veteribus libris legendum, *paræ*, ut dicatur *parus* (quemadmodum, *rarus*). *Rig.* — **A** quo adjectivo ortum esse adverbium *parum*, ut a *nimis* nimium, videtur Salmasio. *LEOP.*

(7) *Sed nec cingulo sinus dividere expetitur.* Sic veteres libri. Hoc est, Olim non expetebant nec curabant Carthaginenses sinus vestis dividere. *LEOP.*

(8) *Quadrata iustitia beatæ in viris stabant.* Iustitiam tunicarum dicit eo sensu, quo (*advers. Hermogenem*), iustitiam motionis neutram in partem inclinantis. *LEOP.* — Iustitiam vocat τὴν συμμετρίαν. *SALM.*

(9) *In fibulæ mōsu.* In fibulæ mōsu est per fibulæ mōsum. Sic Græci ἐν ἑλφεῖ pro διὰ ἑλφεύς. *SALM.*

(10) *Humeris adquiescebat.* Hoc de pallio communi græcanico, quod in humeris fibula nexum sedebat, et utrumque humerum advelabat. *SALM.*

(11) *Æsculapio jam vestro.* Nam prius erat Pergamenorum duntaxat. *Rig.*

(12) *Soror civitas.* Utica, quam Strabo secundam Tyriorum coloniam esse tradit. *RHEN.*

(13) *Sicubi alibi.* Hoc est, si in aliqua Africæ regione jacet alia Tyros. Aliam vero Tyrum præter Uticam, Adrumetum, et ipsam Tyri coloniam, significat. *EDD.*

(14) *Romanis Deus maluit.* Aliquanto enim tempore nutavit inter utrumque populum, Romanum et Carthaginensem, fuitque cum variis casibus immistis in ancipiti spe ac metu uterque versaretur. *MERC.*

(15) *Romanum præcoqua.* Præcoci ac præfestinata Romani habitus susceptione. *Rig.*

— *Præcoqua.* Quæ cum secundo bello Punico ab altero Scipione, istius avo qui Carthaginem evertit, frustra tentata expugnari non potuisset, ultro se Romanorum ditioni subiecit, stantibus adhuc Africæ rebus. *MERC.*

(16) *Solemnna enarravit.* Hoc est, solemnna effatus est inaugurandæ coloniae verba. *Rig.*

(17) *Pallii jam teretis.* Pallium vestrum quadratum tereti seu rotundo pallio mutavistis, hoc est, toga Romana. Cui interpretationi appositissimum testem Salmasius adhibuit veterem Persii scholiastem, qui togam esse ait purum pallium forma rotunda, fusiore atque inundante sinu. *Rig.*

(18) *Tabulata congregatione.* Umbone ex pluribus tabulatis coacto, seu multiplici contabulatione ædificato. *Rig.*

(19) *Temporalitas.* Tempestas anni. *Rig.* — Quia (scilicet) aliter in pace, aliter in bello, hieme aliter atque æstate. *SALM.*

(20) *Quæ muros frangere militat.* Cujus militia est muros frangere. *Rig.*

(21) *Carthago prima omnium, etc.* Machina illa quæ aries dicitur punicum est inventum; illud autem in oppugnatione Gaditana adinvenit. Quæ de oscillo postea Rigaltius, a Salmasio desumpta sunt. *LE PR.*

(22) *Oscillum.* Libratio, αὐρα, machinæ ad incussionem et impetum libratæ. Sic describitur ab Athenæo Mechanico Pephasteni ejusdam Tyrii commentum adversus Gaditanos : Ἰσθὺν στρεῖας, καὶ ἄλλον ἀπ' αὐτοῦ πλάγιον ἀρτίσας παραπλησίως ταῖς τῶν ζυγῶν φάλαγξιν, ἐτυπτε τὸ τεῖχος ἔλκων ἐξ ἀντισπαστοῦ τὸ πλάγιον. *Rig.* Id est : *Malum cum erexisset; et ex illo alterum transversum, phalangum librarum instar, suspendisset, murum ferire cœpit, modo reducens transversum illum, modo promovens.* *EDD.*

(23) *Aries jam Romanus.* Qui olim fuit Carthaginensium. Eodem sensu dixit ante : *Æsculapio jam vestro*, qui nimirum antea Pergamenorum erat et Romanorum. *SALM.*

illico Carthaginienses, ut novum, extraneum ingenium (24) :

Tantum ævi longinqua valet mutare vetustas.
(Æn. lib. III, v. 415.)

Sic denique nec pallium agnoscitur.

CAPUT II.

Sit nunc aliunde res, ne Pœnicum inter Romanos aut erubescat, aut doleat. Certe habitum vertere naturæ totius solemne munus est. Fungitur et ipso mundus interim iste quem incumbimus. Viderit Anaximander, si plures putat : viderit si quis uspiam alius ad Mcropas, ut Silenus, penes aures Midæ blattit, aptas sane grandioribus fabulis. Sed et si quem Plato æstimat cujus imago hic sit, etiam ille habeat necesse est proinde mutare. Quippe si mundus, ex diversis substantiis officiisque constabit ad formam ejus quod mundus hic est : neque enim mundus, si non ut mundus proinde. Diversa in unum, ex dēmutatione diversa sunt. Denique diversitatis discordant vices fœderant. Ita mutando erit mundus omnis (25), qui et diversitatibus corporatus, et vicibus temperatus. Nostra certe metatio (26), quod clausis vel in totum 1033 homericis oculis liquet, totum versiforme est. Dies et nox invicem vertunt Sol stationibus annuis, luna modulationibus menstruis variat. Siderum distincta confusio (27) interdum dejicit quid, interdum (28) resuscitat. Cœli

Variae lectiones.

¹³ Forte maris, quo sensu dicitur mare infidum. Edd. ¹⁴ Si quid Ven. Seml. ¹⁵ Ebullando Par. Rhen. ¹⁶ Obumbrando Franeq. Rhen. ¹⁷ Infirma Rhen. infima al. ¹⁸ Aliud Ven. ¹⁹ Rhene Pam. : insulam exiguum Delo vicinam, cui nomen Rhene, commemorat Septimius. ²⁰ Et si ille non mendax Fran. et Sibylla non mendax Seml. Ven. Rig. Leop. ²¹ Eon Fran. Pam. Leop. ²² Quæritur nunc Fran. Leop. nunc pro cum seq. ²³ Angustiis Fran. ²⁴ Induit Pam. Leop.

Commentarius.

(24) *Extraneum ingenium* : διὰ τὸ ἕτερον τοῦ μηχανήματος. RIG. — Scilicet, propter machinæ insuetum genus. EDD.

(25) *Ita mutando mundus erit omnis*. Hoc est, nisi mutaretur mundus non esset, ex diversis quippe substantiis compositus et compactus est. SALM.

(26) *Nostra certe metatio*. Hic mundus quem incumbimus, in quo metamur. SALM.

(27) *Siderum distincta confusio*. Optimus erit ipse sui interpres, libro de Resurrectione Carnis : Redaccenduntur et stellatorum globi, reducuntur et siderum absentiae, quas temporalis distinctio exemerat. RIG.

(28) *Interdum dejicit quid, interdum, etc.* Nihil aliud intellexit Auctor, quam ortum et occasum stellarum, quæ dejici et decidere dicuntur cum occidunt, resuscitari cum oriuntur. SALM.

(29) *Sub divo splendidus*. Subdivum ὑπερθεριον, serenum. RIG.

(30) *Substillum*. Cum aqua de cœlo casitat guttatum. Glossæ, Substillat, στειγγομένη. RIG.

(31) *De tranquillo probum*. Tranquillitate probum, tranquillum, ut de eo queri nemo jure possit. RIG.

(32) *De flustris temperatum*. Ventis agitatum, modo violentis, modo remissioribus. RIG. — An flustra hic temperato mari opponitur ? nequaquam, nam flustra malaciam maris significant. SALM.

(33) *De decumanis inquietat*. Fluctibus decumanis inquietatur. Ipse Tertullianus, infra, « De paradiso exterminat, » pro exterminatur, et, « Positis exuviis novus explicat, » hoc est, explicatur. SALM.

ambitus, nunc sub divo splendidus (29), nunc nubilo sordidus : aut imbres ruunt, aut si qua missilia cum imbris, dehinc substillum (30), et denuo sudum. Sic et mari ¹³ fides infamis, dum et flabris æque mutantibus, de tranquillo probum (31), de flustris temperatum (32), et extemplo de decumanis inquietat (33). Sic et terram si recenseas temporatim vestiri amantem, prope sis eandem negare memor viridem cum conspicias flavam, mox risurus et canam. Cæteri quoque ejus ornatus quid ¹⁴ non aliud ex alio mutant, et montium scapulæ decurrendo (34), et fontium venæ cavillando ¹⁵ (35), et fluminum viæ obhumando ¹⁶ (36). Mutavit et totus orbis aliquando, aquis omnibus obsitus. Adhuc maris conchæ, et buccinæ peregrinantur in montibus, cupientes Platonem probare etiam ardua fluitasse. Sed et enatando rursus, in forma ¹⁷ mutavit rursus orbis, alius ¹⁸ idem. Mutat et nunc localiter habitus, cum 1034 situs læditur ; cum inter insulas nulla jam Delos, harenæ ¹⁹ Samos (37), et (si ille (38) non mendax ²⁰) cum ²¹ in Atlantico Libyam aut Asiam adæquans quæritur ²² ; cum Italiæ quondam latus, Hadria Tyrrhenoque quasantibus mediotenus inter ceptum, reliquias Siliciam facit ; cum tota illa plaga discidii, contentiosos æquorum coitus angustis ²³ (39) retorquens, novum vitii (40) mari imbuit ²⁴, non expulgentis naufragia, sed devorantis. Patitur et con-

Variae lectiones.

¹³ Forte maris, quo sensu dicitur mare infidum. Edd. ¹⁴ Si quid Ven. Seml. ¹⁵ Ebullando Par. Rhen. ¹⁶ Obumbrando Franeq. Rhen. ¹⁷ Infirma Rhen. infima al. ¹⁸ Aliud Ven. ¹⁹ Rhene Pam. : insulam exiguum Delo vicinam, cui nomen Rhene, commemorat Septimius. ²⁰ Et si ille non mendax Fran. et Sibylla non mendax Seml. Ven. Rig. Leop. ²¹ Eon Fran. Pam. Leop. ²² Quæritur nunc Fran. Leop. nunc pro cum seq. ²³ Angustiis Fran. ²⁴ Induit Pam. Leop.

Commentarius.

(34) *Montium scapulæ decurrendo*. Cum abrupta torrentium impetu de scapulis montium saxa in imum devolvuntur. SALM.

(35) *Fontium venæ cavillando*. Cavillari dicuntur fontes, cum sui copiam facere desinunt, cava telluris subeundo : tunc enim circumpositos incolæ fallunt, frustrantur, et fraudant. SALM.

(36) *Fluminum viæ obhumando*. Alluvione fluminis alveus limo sive humo oppletur ; ita ut, occupato alveo, flumen divertere, et viam sibi novam facere cogatur. Obhumatio igitur est alluvio, ἀπὸ χειμῶτος. SALM.

(37) *Samos*. Hæc insula, Plinio teste, repente e mari emergerat. PAM.

(38) *Ille*. Scilicet Plato, qui in Timæo scribit in mari Atlantico insulam ingentem submersam. Atqui de harum aliarumque insularum interitu ac Sicilia, insula ex continente, latius in Apolog. (c. 40, col. 480 et 481), ubi iisdem pene verbis Tertullianus utitur. Et vero « nomen vitii quod plaga illa discidii mari induit, » aut (ut Vatic. codex) imbuit, intelligo Rhegium, quippe quod Græce obrutum significat (ἀβρῦτον). Fretum nempe inter Siciliam et Italiam ita dictum, quod, cum antea conjunctæ essent, medium illud spatium aquis obrutum esset, et per angustiam scissum, sicuti ex Sallustio citat Isidor. Etym. lib. IV, in vocem : Sicilia, a Servio mutuatus. PAM. et EDD.

(39) *Angustis*, id est angustis. EDD. — Angusta dicit, sicut Græci, στενά. RIG.

(40) *Novum vitii*. Novum vitium. Sic ipse infra, endormidis solocem pro endormidem solocem. RIG.

tinens de cœlo, aut de suo. Aspice ad Palæstinam, qua Jordanes amnis finium arbiter, vastitas ingens, et orba regio, et frustra ager; at ²⁵ urbes retro, et populi frequentes, et solus audiebat (41); dehinc, ut Deus censor est ²⁶, impietas ignium meruit imbres. Hactenus Sodoma, et nulla Gomorrha, et cinis omnia, et propinquitas maris (42) juxta cum solo mortem vivit ²⁶ (43). Ex hujuscemodi nubilo et Tuscia Vulsinius ²⁸ deusta, quo magis de montibus suis Campania speret, erepta Pompeios (44). Sed absit! Utinam et Asia secura jam sit de soli ingluvie! Utinam et Africa semel voraginem paverit, unicis (45) castris fraudatis **1035** expiata! Multa et alia hujusmodi detrimenta habitum orbis mutavere ²⁹, situsque movere. Bellis quoque plurimum licuisse et tristitia perget ³⁰, non minus quam regnorum vices recensere. Quoties et ista mutaverunt ³¹, jam inde a Nino Beli progenie! si tamen Ninus regnaret ³² primus, ut autumat superiorum profanitas (46); ferme apud vos ultra stylus non solet. Ab Assyriis, si forte, ævi historię patescunt; qui vero divinas lectitamus, ab ipsius mundi natalibus compotes sumus. Sed læta jam malo: quippe et læta mutant. Denique, si quid mare diluit, cœlum deussit, terra subduxit, gladius detotondit, alias versura compensati (47) reddit. Nam et primitus majorem ambitum ³³ terra cassa, et vacans hominum, et sicubi aliqua gens occuparat, sibi met soli erat. Itaque colore ³⁴ omnia (si demum ³⁵ in-

telligitis alibi stipantem copiam, alibi deserentem), runcare atque rustare (48) instituit, ut inde velut ex surculis et propaginibus, populi de populis, urbes de urbibus, per ubique orbis pangerentur. Transvolavere redundantium gentium examina. Scythæ exuberant Persas: Phœnices in Africam eructant; Romanos Phryges pariunt; Chaldæum semen in Ægyptum educatur; dehinc, inde cum transducitur, Judæa gens est. Sic et Herculeæ posteritas. Temeno pariter Peloponnesum occupando producant ³⁶. Sic et Iones Nelei **1036** comites Asiam novis urbibus instruunt. Sic et Corinthii cum Archia mœniunt Syracusas. Sed vanum jam antiquitas, quando curricula nostra (49) coram. Quantum reformavi orbis sæculum istud! quantum urbium aut produxit, aut auxit, aut reddidit præsentis imperii triplex virtus (50), Deo tot Augustis in unum favente! quot census transcripti! quot populi repugnati ³⁷ (51)! quot ordines illustrati! quot barbari exclusi! Revera orbis, cultissimum hujus imperii rus est, eradicato omni aconito hostilitatis, et cacto (52), et rubo subdolæ familiaritatis, concultus et amœnus ³⁸ (53) super Alcinoi pometum (54), et Midæ rosetum.

CAPUT III.

Laudans igitur orbem mutantem, quid denotas hominem? Mutant et bestię pro veste formam: quanquam et pavo pluma vestis, et quidem de

Variæ lectiones.

²⁵ Ager est et *Fran.* ²⁶ Esset *Fran.* ²⁷ Bibit *Fran.* mortuum ivit *Salm.* ²⁸ Add. pristinos *Fran.* ²⁹ Novavere *Fran.* ³⁰ Licuit. Sed piget tristitia *Fran. Leop.* ³¹ Mutaverint *Leop.* ³² Regnavit *Fran.* regnare *Salm.* ³³ Majore ambitu *Fran.* ³⁴ Colore... deferentem *Ven.* ³⁵ Cogitans omnia si domum *Fran.* colere omnia sibi, domum *Leop.* ³⁶ A Temeno pariter Peloponnesum o. producantur *Leop.* ³⁷ Repurgati *Salm.* propaginati *Fran.* ³⁸ Consitum et amœnum *Fran.* consultus et amœnus, *codex.*

Commentarius.

(41) *Solus audiebat.* Ager ille qui nunc frustra est cum nihil ferat, olim in ore omnium erat ob fertilitatem, et vix de alio sermones erant. *Rig.*

(42) *Propinquitas maris.* Hoc est, mare propinquum, quod dicitur mare Mortuum. *Rig.*

(43) *Mortem vivit.* Veram putamus hanc lectionem, etsi in Carmine de Sodoma legatur: « Nec mare vivit ubi mors est maris illa quieti. » Mare illud etiamnum visitur et vivit, sed mortuum vocatur, itaque non vitam vivit, sed mortem. *Rig.*

(44) *Pompeios.* Hanc urbem, Vesuvii obrutam cineribus, excitatam et ruinis tandem nostris prope temporibus fuisse, cuique satis notum est. *Edd.*

(45) *Unicis castris fraudatis.* Non potest ambigi quin ista sint capienda de Cambyse exercitu in Lihycis Syrtibus, immensis arenarum cumulis cooperto atque obruto. *Plat. in Alex. SALM.*

(46) *Ut autumat superiorum profanitas.* De Nino, a quo Assyriorum repetenda origo, diximus olim in animadversionib. contra Præadam. De eo autem loquitur Diodorus lib. II: Ἡρώτος τῶν εἰς Ἱστορίαν καὶ μνήμην παραδεδομένων, Νίνος δὲ βασιλεὺς τῶν Ἀσσυρίων; *Primus omnium qui in historiam et memoriam transierint, Ninus rex Assyriorum. Læ Pa.*

(47) *Alias versura compensati.* Versura hic non est usura vel fœnus, ut perperam vulgo interpretantur, sed τὸ ἀντιστροφὴν vel ἡ ἀντιστροφή, ut Græci calcemones vocant. *SALM.* — Id est, sit com-

pensatio alia conversione. *Edd.*

(48) *Rustare.* Rustum seu ruscus sunt rubi et sentes; unde ruscare, sive rustare: unde et rustariæ falces, sentibus eradendis paratæ, apud Varonem, lib. I de Re rustica. Sic in *Apologetico*, « Edictorum securibus rustatis et cæditis, » c. 4, col. 286. *Rig.*

(49) *Curricula nostra.* Sæculum nostrum, annis currentibus. *Rig.*

(50) *Triplex virtus.* Id est, tres imperatores seu Augusti, de quibus statim, nempe Severus pater, Antoninus et Geta filii. *Rig.*

(51) *Quot populi repugnati.* Florus, « Pœnos mari repugnavit. » *Rig.*

(52) *Cacto.* Cactus folio spinoso describitur a Plinio lib. XXI, I, cap. 16, et veteribus Glossis, *Cactum, ἀκάνθος εἶδος.* Hesychius, Κάκτος ἀκανθα, ὅφ' ἧς ἐλὼν πληγὴν νεκρὸς ἀχρεΐα ἔχει τὰ δοτὰ εἰς αἰῶλους. *Rig.*

(53) *Concultus et amœnus.* Concultum dicit, quod alias simpliciter, cultum; et est contrarium inculto. *Rig.*

(54) *Super Alcinoi pometum.* Pomaria Alcinoi regis in Corcyra insula celebrantur a Plinio, lib. XIX, cap. 4. Meminit etiam Homerus, lib. VII *Odys.*, cujus verba citantur a Justino mart. Adv. gen. *PAM.*

cataclistis ³⁹ (55); imo omni conchylio pressior ⁴⁰ (56), qua colla florent (57); et omni patagio (58) inaurator, qua terga fulgent; et omni syrmate solutior (59), qua caudæ jacent; multicolor, et discolor, et versicolor; nunquam ipsa, semper alia; et si semper ipsa quando alia, toties denique mutanda, quoties movenda. Nominandus est et serpens, licet pone pavum: nam et iste quod sortitus est convertit, corium et ævum. Siquidem ut senium persensit, in angustias ⁴¹ stipat (60), pariterque specum ingrediens, ab **1037** ipso statim limine erasus, exuviis ibidem relictis novus explicat ⁴²: cum squamis et anni recusantur ⁴³ (61). Hyæna, si observes, sexus annalis est; marem et feminam alternat. Taceo cervum, quod et ipse ætatis suæ arbiter, serpente pastus, veneno languescit in juventutem. Est et quadrupes, tardigrada, agrestis, humilis, aspera; testudinem pacuvianam putas? non est: capit et aliis (62) bestiola versiculum, de mediocribus oppido, sed nomen grande; chamæleontem qui audieris, haud ante gnarus, jam timebis aliquid amplius cum leone, at cum offenderis apud vineam ferme sub pampino totum, ridebis illico

A audaciam et Græciam ⁴⁴ nominis (63); quippe nec succus est corpori, quo minutioribus multo liquet ⁴⁵ (64). Chamæleon ⁴⁶, pellicula, vivit (65): capitulum statim a dorso, nam deficit cervix; itaque durum reflecti, sed circumspectu emissitii ocelli, imo luminis puncta vertiginant: hebes, fessus vix a terra suspendit, molitur incessum stupens et promovet, gradum magis demonstrat quam explicat, jejunos scilicet semper et indefectus ⁴⁷, oscitans vescitur, follicans (66) ruminat, **1038** de vento cibus. Tamen et chamæleon mutare totus ⁴⁸ nec alius, valet. Nam cum illi coloris proprietates una sit, ut quid accessit, inde suffunditur. Hoc soli chamæleonti datum, quod vulgo dictum est de corio suo ludere (67). Multa dicendum fuit, ut ad hominem præstructum perveniretur (68). Hunc quoque primordio accipitis, nudus certe et investis figulo suo constituit; post demum sapientiam, haud dum licitum (69) præreptam, potitur. Ibidem quod in novo corpore indebitum adhuc pudori erat, protegere festinans, in ficulneis foliis interim circumdat: dehinc cum de originis loco exterminat (70), pellitus orbi ut metallo (71) datur. Sed arcana ista nec

Variae lectiones.

³⁹ Cataclitis *Fran. Leop.* ⁴⁰ Depressior *Fran.* ⁴¹ Angusta se *Fran.* angustias se *Leop.* ⁴² Novus se explicat *Leop.* nomis explicat *Seml.* novum se explicat *Pam.* ⁴³ Recursantur *al.* recurantur *al.* ⁴⁴ Et Græci jam *Rhen.* egregiam *Salm.* ⁴⁵ Qui minutioribus multo licet *Fran.* ⁴⁶ Si *inserit Salm.* ⁴⁷ Indefessus *Paris.* ⁴⁸ Totus, nec aliud *Fran.*

Commentarius.

(55) *Vestis de cataclistis.* De pretiosis ac diligentius asservatis. Sic Apuleio lib. xi: « Chorus veste nivea et cataclista prænitens; » et Sexto Empirico: Τῆς καὶ κατακλίστου. Hesych. Κατάκλιστα, ἐν Κορίνθῳ ἑταῖραι τινες, quæ scilicet vulgo minime parerent, qualis illa Catulli,

Servanda nigris diligentius uvis. *Ric.*

(56) *Omni conchylio pressior.* Pressa purpura dicitur, quæ purius et meracius lucet. Etenim laus ei summa color sanguinis pressi et concreti, nigricans aspectu, idemque suspiciu refulgens. *Plin. ix, 38. Ric.*

(57) *Qua colla florent.* Florere, de purpura dicitur. Ipse Tertull. libro de *Idol.*: « Qualis de humeris ejus purpura floreret. » *Ric.*

(58) *Et omni patagio.* Patagium, unde patagia vestis, nihil aliud est quam clavus aureus, qui ad summam tunicam assuebatur: vulgo in matronis patagium dicebatur, et clavus in viris. *Le Pa.*

(59) *Omni syrmate solutior.* Tragica vestis: inde et mulieres tragicæ quoque induebantur solutum et laxim. *Lac.* — Ita vocabantur a verbo Græco σῆμα, quia a tergo fluebat et pone talos humi protrahebatur. *Edd.*

(60) *In angustias stipat.* Ipse, lib. ad *Martyras*: « Regulus in arcæ genus stipatus. » *Ric.*

(61) *Et anni recusantur.* Derelinquuntur una cum exuviis. Modo lectum fuit explicat, pro explicatur. *Edd.*

(62) *Aliis.* Pro alia, usurpatum etiam Catullo. *Ric.*

(63) *Audaciam et Græciam nominis.* Quid supra audaciam, nisi impudentiam? Itaque, ut etiam aliquid supra impudentiam diceret, dicit Græciam. Vulgatum est illud Martialis;

Sed Græci, quibus est nihil negatum.

C Et Juvenalis:

Et quidquid Græcia mendax
Audet in historia. *Ric.*

— *Græciam nominis.* Sic legitur in codice Divionensi.

(64) *Quo minutioribus multo liquet.* Sic habent libri veteres, nisi quod scribunt, licet, pro liquet, nec video cur aliud mutari quidquam debuerit. Non est, inquit, chamæleontis corpori succus, quo minutioribus multo insecuis plerisque liquet: hoc est, ejus liquore minutiora multo non carent. Liquet succo, impersonaliter dicitur, ut in prodigiis, pluit lacte, sanguine, etc. *Ric.*

(65) *Chamæleon, pellicula vivit.* Etsi nihil sit aliud quam pellicula, tamen vivit. *Ric.*

(66) *Follicans.* In modum folli inflatus. *Ric.*

D (67) *De corio suo ludere.* Martialis, in *Cerdonem* quemdam tam ambitione fatuum, ut de pecunia sarciendis pellibus quæsitæ gladiatores populo daret:

Ebrius es, nec enim faceres id sobrius unquam,
Ut velles corio ludere, Cerdo, tuo. *Ric.*

(68) *Ut ad hominem præstructum perveniretur.* Præstruenda fuere multa, ut ad hominem perveniretur. *Ric.* — *Multa dicendum fuit.* Est Græcismus, sive imitatio formæ in verbalibus τὸς, α, ον. adhibitis: v. g. πολλά πρᾶκτόν ἐστι, id est, multa agenda sunt, de verbo ad verbum, multa agendum est. *Edd.*

(69) *Haud dum licitum.* Adam enim, fructum vetitum gustare volendo, sapientiam, qua ipsi nondum licitum erat potiri, præripere attentavit. *Edd.*

(70) *Exterminat.* Id est, exterminatur, expellitur de originis loco, nempe de paradiso. *Edd.*

(71) *Orbi ut metallo.* Ut servus ad metalla, ita ad spinas et tribulos damnatus est protoparæns. *Edd.*

omnium nosse. Credo jam de vestro, quod Ægyptii **A** narrant, et Alexander digerit (71*), et mater ⁴⁹ legit ea tempestate Osiridis, qua ad illum ex Libya Ammon facit (72), ovium dives. Denique cum ipsi ⁵⁰ Mercurium autumant forte palpati arietis mollitie delectatum, diglubasse ⁵¹ oviculam; dumque pertentat, et quod facilitas materiæ suadebat (73), tractu prosequente filum eliquat ⁵² in restis pristini modum, quem phyliræ tenuis junxerat (74) exisse ⁵³. **1039** Sed vos omnem lanicii dispensationem, structuramque telarum Minervæ maluistis, cum penes Arachnen diligentior officina. Exinde materia; nec de ovibus dico Milesiis, et Selgicis ⁵⁴, et Altinis, aut quis Tarentum vel Boetia cluit, natura colorante, sed quoniam et arbusta vestiunt, et lini herbida post virorem lavacro nivescunt; nec fuit satis tunicam pangere et serere, ni etiam piscari vestitum contigisset (75): nam et de mari vellera (76), quo muscosæ lanositatis plautiores ⁵⁶ conchæ (77) comant. Prorsus haud latet bombycem, vermiculi genus est, quæ per aerem liquando ⁵⁶ araneorum horoscopis idoneus sedes tendit,

Variæ lectiones.

⁴⁹ Afer Fran. — Vasit ovium. ⁵⁰ Ipsi Leop. ⁵¹ Deglubasse Leop. ⁵² Eliquasse Fran. ⁵³ In restis pristinae modum, quam phylira tenui vinxerat, texuisse *edd. vet.* ⁵⁴ Salgicis Fran. ⁵⁵ Lautiores Fran. ⁵⁶ Aliquando Fran. ⁵⁷ Vacuo Salm. æque Fran. ⁵⁸ Stamine Fran. nematam jam stamen evolves Salm. ⁵⁹ Pellendos urbe Fran. Rig. ⁶⁰ Admodum Græcis estis Fran. Græci estis al.

Commentarius.

(71*) *Quod Ægyptii narrant, et Alexander digerit.* Hæc de Alexandro Polyhistore, quem Suidas Milesium fuisse refert, et bello captum in Cornelii Lentuli familia pædagogum egisse, posteaque manumissum Cornelii nomine vocitatum; scripsisse autem quamplurima, unde illi cognomentum Polyhistori. Is frequens apparet inter auctores a Plinio citatos libris Historiæ naturalis. Atque ipsius quidem fuisse videntur libri de rebus Phrygiorum et Ægyptiorum ad matrem suam, unde hæc sumpta quæ de Mercurio Septimius hoc loco notat. Unde etiam sumpta, quæ Athenagoras in Apol., quæ Cyprianus de Idol., quæ Minutius in Octavio, quæ et Augustinus, libris de Civ. Dei, lib. vii, cap. 5 et 27, et lib. xii, cap. 10, Alexandro Macedoni Magno, Philippi filio tribuunt, decepti fortasse titulo, Alexandri de rebus Ægyptiorum ad matrem, quam statim interpretati sunt Olympiadem. Itaque iis nasutior fuit Tertullianus. Rig.

(72) *Ea tempestate Osiridis qua ad illum ex Libya Ammon facit.* Hyginus in Ariete, ex Leone qui res Ægyptias conscripsit, Hammonem refert ex Africa venisse ad Liberum. Liber autem apud Ægyptios (V. lib. de Corona). Rig.

— *Qua ad illum ex Libya Ammon facit.* Facit, hoc loco est facessit, iter vadit, proficiscitur. Sic lib. de Patientia, Alterum ad alterum non facit, id est non admittit. Rig.

(73) *Quod facilitas materiæ suadebat.* Materiæ scilicet sequacis in fila lentius. Rig.

(74) *Quem phyliræ tenuis junxerat.* Prisci illi restes de phylira, hoc est, de tilie membrana fasciatim dissecta intorquebant. Tenuis phyliræ, est tenia seu laqueus et vinculum ex phylira. Tenuis autem et Tenia, Græca sunt. Hesychius, Τίνα ζώναι. Item Τίνας, ζώναι στέφανοι, δεσμοί, διαδήματα. Item, Τένος, ὑπάντος διαίτος ἱππὶ περιεγμένος. Rig.

(75) *Nec fuit satis tunicam pangere, ni etiam piscari vestitum contigisset.* Est in hunc sensum præ-

dehinc devorat, mox alvo ⁵⁷ reddere, proinde si necaveris (78) animata jam stamina ⁵⁸ volves. Tantam igitur paraturam materiarum ingenia quoque vestificinæ prosecuta, primum tegendo homini, qua necessitas præcessit, dehinc et orando, imo et inflando qua ambitio successit, varias indumentorum formas promulgavere; quarum pars gentilitus inhabitantur, cæteris incommunes; pars vero passivitus omnibus utiles, ut hoc pallium, et si Græcum magis, sed lingua jam penes Latium est: cum voce vestis intravit. Atque adeo ipse qui Græcos præter urbem ⁵⁹ censebat (79), **1040** litteras eorum vocemque senex jam eruditus, idem Cato juridicinæ suo in tempore (80) humerum exertus (81), haud minus palliato habitu Græcis favit.

C Quid nunc, si est Romanitas omni salus (82), nec honestis tamen modis ad Graios estis ⁶¹? Aut, ni ita est, unde gentium in provinciis melius exercitis, quas natura agro potius eluctando commodavit, studia palestræ male senescentia (83), et casum laborantia, et lutea unctio, et pulvereæ volutatio, et arida saginatio (84)? Unde apud aliquos

B clara Plinii indignatio: « Quid mari, inquit, cum vestibus; si tanta ventri cum eo societas, quid tergori? Parum sit, nisi qui vescimur periculis, etiam vestiamur, » etc., lib. ix, cap. 35. Is tamen de muscosa ista concharum lanositate nihil. Rig.

(76) *Nam et de mari vellera.* Marinum vellus Græci πέννινον, seu πέννινον ἔριον dicunt. Rig.

(77) *Plautiores conchæ, πλατύτεροι,* ad plausum aptiores: unde etiam formatum est latrans Plauti nomen. Rig.

(7) *Proinde si necaveris.* Sequenda videtur Salmasii lectio hæc, proinde si necaveris, nematam jam, stamen evolves. Hoc est, si animalculum illud necaveris antequam nema suum reddiderit, ex ima alvo postea evolves stamen quo oppletur. Læ Pr.

(79) *Præter urbem censebat.* Ex urbe pellebat. Rig.

(80) *Juridicinæ suæ tempore.* Hoc est, Præturæ. Rig.

(81) *Humerum exertus.* Cincta Gabino. Læ Pr.

D (82) *Quid nunc si est Romanitas omni salus, etc.* Hic vero ante Salmasium erant tenebræ caliginosissimæ. Sequimur accensa face præeuntem. Tertullianus Carthaginienses suos alloquitur: Si Romanos mores amplecti cunctis populis utile est et gloriosum, quid nunc per studia prorsus inhonesta atque inutilia ad Græcos abitis? Aut ni sic facitis, unde gentium palestra quæ solet effotum corpus tradere senectuti, et incassum laborare, vestras provincias invasit melius exercitas, et ab natura telluri potius subigendæ comparatas? Unde gentium, nisi ex Græcia ad nos venit lutea illa unctio, et pulvereæ volutatio, et arida saginatio? Rig.

(83) *Male senescentia.* Duplex hic est interpretatio: Aut enim palæstre studia male senescentia apud Carthaginienses dicuntur, qui cum in desuetudinem fere abirent, ea renovavit Severus. Aut ideo male senescentia dicuntur, quia raro senescunt pugiles. Læ Pr.

(84) *Arida saginatio.* Errat vir maximus qui ari-

Numidas (85), etiam equis cæsariatos (86), juxta autem tonsor, et cultri vertex solus immunis (87)? Unde apud hirtos et hirsutos, tam rapax a culo resina (88), tam furax a mento volsella (89)? Prodigium est hæc sine pallio fieri. Illius est hæc tota res Asiæ. Quid tibi Libya et Europa cum xistycis ⁶¹ munditiis (90), quas vestire non nosti? Revera enim quale est Græcatim depilari ⁶² magis quam amirari?

CAPUT IV.

Habitu transferre (91) ita demum culpæ prope ⁶³ est, si non consuetudo, sed natura mutetur. Sat refert inter honorem temporis et religionem. Det ⁶⁴ consuetudo fidem tempori (92), natura Deo. Naturam itaque **1041** concussit Larissæus heros in virginem mutando: ille ferarum medullis educatus, unde et nominis concilium (93), quandoquidem labiis vacuerat ab uberum gustu; ille apud rupicem, et silvicolam (94), et monstrum eruditorem (95) scrupea schola eruditus. Feras, si in puero matris sollicitudinem patiens, certe jam histiculus ⁶⁵ (96), certe jam virum alicui clanculus (97) functus ⁶⁶, adhuc sustinet stolam fundere (98), comam struere, cutem fingere, speculum consulere, collum demulcere, aurem quoque foratu effeminatus, quod illi apud Sigæum strongyla ⁶⁷ (99) servat. Plane postea miles est: necessitas

Variæ lectiones.

⁶¹ Exoticis Fran. rusticis Rhen. ⁶² Depellari Fran. ⁶³ Cultus probrum Fran. cultæ prope Seml. ⁶⁴ Religionem Dei edd. vet. ⁶⁵ Ustriculus Fran. ⁶⁶ Alicujus clanculo Fran. ⁶⁷ Statua Fran. ⁶⁸ Exodoratas Fran. ⁶⁹ Stiria Fran. ciria Seml. ⁷⁰ Genuinos i. a. adumbratos Fran.

Commentarius.

dam saginationem *ἐπαλειψὴν* interpretatur, cum sit *ἐποφύλα*, quæ athletarum propria erat. SALM.

(85) *Unde apud aliquos Numidas.* Carthaginienses dicit esse quadamtenus Numidas, quia scilicet Numidarum alines. RIG.

(86) *Etiam equis cæsariatos.* Quibus equina ad galeam erat cæsaries. RIG.

(87) *Juxta cutem tonsor, et cultri vertex solus immunis.* Barba juxta cutem rasa, acriore tonsura, solo capite intonso. Verticem pro capite posuit. RIG.

(88) *Tam rapax ab ala resina.* Hinc alipilarius qui resina et dropace alas pilabat. Nam alipila resina erat, qua alæ pilabantur. SALM.

(89) *Tam furax a mento volsella.* Canis intercipiendis, suffurandis, intervellendis. RIG.

(90) *Xistycis munditiis.* Athletæ et palæstritæ exercebantur in xystis et porticibus nudi; ideoque summa illis fuit cura corporis et munditiarum. RIG.

(91) *Habitu transferre.* Idem est ac si diceret, habitu transferre, ita demum habitus probrum est, atqui vestimentum vestimenti probrum non est, sed hominis. SALM.

(92) *Det consuetudo fidem tempori.* Præclare hæc restituit Salmasius ad sensum et manum Tertulliani. Sane debet consuetudo fidem tempori, cum ipsa nihil sit aliud quam temporis usus diuturni. Ita qui consuetudinem mutat, tempus tantum spernit. At natura fidem debet Deo, nempe auctori suo; naturam enim condidit Deus, impressa est naturæ manuum divinarum majestas. Homo ipse est portio principalissima naturæ. Ipsa igitur hominis natura fidem Deo conditori suo debet. Si fidem fallit, si naturam suam vir sui effeminatione, aut alio quovis plagio violat frau-

enim reddidit sexum. De prælio sonuerat, nec arma longe. Ipsum, inquit, ferrum virum attrahit. Cæterum si post incentivum quoque puellam perseverasset, potuit et nubere. Ecce itaque mutatio, monstrum equidem geminum, de viro femina, mox de femina vir, quando neque veritas negari debuisset, neque fallacia confiteri. Uterque habitus mutandi malus: alter adversus naturam, alter contra salutem. Turpius adhuc libido virum cultu transfiguravit, quam aliqua materna formido, tametsi adoratur a vobis qui potius erubescendus est, scytalosagitti pelliger ille, qui totam epitheti sui sortem cum muliebri cultu compensavit. Tantum Lydiæ clanculariæ licuit, ut Hercules in Omphale, et Omphale in Hercule prostitueretur. Ubi Diomedes, et cruenta præsepia? ubi Busiris et hustuaria altaria? ubi Geryon ter unus? Cerebris adhuc eorum clavi foetere malebat, cum unguenti seffunderetur. Vetus jam **1042** Hydræ Centaurorumque sanguis in sagittis pumice speculi excludebatur (1), insultante luxuria, ut post monstra transfixa coronam forsitan suerent. Ne sobriæ mulieris quidem aut viraginis alicujus scapulæ, sub exuvias bestiæ tantæ introire potuissent, nisi diu mollitas, et evigoratas, et exeduratas ⁶⁸, quod apud Omphalem balsamo aut telino spero factum. Credo et jubar pectinem passas. Ne cervicem enervem iniret sciria ⁶⁹ leonina (2), hiatus crinibus infarsus, genuini inter antias adumbrati ⁷⁰ (3). Tota oris

Varie lectiones.
dative, tum vero naturæ ac divinæ majestatis reus est. RIG.

(93) *Unde et nominis concilium.* Unde sibi nomen ascivit et conciliavit. RIG.

(94) *Apud rupicem et silvicolam.* Rupex non a rupibus, nam prima corripuit, sed a Græco *ρύπαξ*, incultus, sic petrones a petris. SALM.

(95) *Monstrum eruditorem.* Hoc est, monstrosam præceptorem sive doctorem. Chironem significat, ex equo et homine Centaurum. RIG.

(96) *Jam histiculus.* In Glossis *histiculus*, et *hirticulus*, *δαρύπρωκτος*. RIG.

(97) *Clanculus functus.* Clanculum. RIG.

(98) *Stolam fundere.* Id est stola fusione uti. SALM.

(99) *Strongyla, στρογγύλη*, statua in clypeo expresso cum thorace vultu. Inde est quod apud nos etiam plebecula usurpat, *La trogne d'un tel*. RIG.

(1) *Pumice speculi excludebatur.* Scio specula olim de argento atque ære fieri vulgo solita, quæ pumice tergeri, polirique recte possunt; sed non video quid similitudinis sit inter speculum et sagittas. SALM.

(2) *Sciria leonina, σκίρβλια, σκληρώτης*, pellis leonina, quæ minime subacta est, sed crudo gestata exarefacta inhorruit. RIG.

(3) *Genuini inter antias adumbrati.* Antix sunt comæ διὰ τῶν προπάφον κρεμυνεῖν, seu ut gloss. aliud habet *τρίχες μεταξὺ τῶν κερατῶν τῶν βοῶν*. Didici autem a Salmasio comas alias esse τὰς ὑπὲρ το μέτωπον quæ capronæ dicuntur, alias ἐπὶ πλάγιον quæ antiæ et remulsæ ac ante pendulæ Apuleio, alias denique *κρότων* nutritas fuisse. LK Pa.

contumelia mugiret, si posset : Nemea certe, si quis loci genius, ingemebat : tunc enim se circumspexit leonem perdidisse. Qualis ille Hercules in serico Omphales fuerit, jam Omphale in Herculis scorto designata descripsit. Sed et qui ante Tirynthium (4) accesserat pugil Cleomachus, post Olympiæ cum incredibili mutatu de masculo fluxisset (5), intra cutem cæsus et ultra, inter fullones jam Novianos coronandus, meritoque mimographo Lentulo in Catinensibus commemoratus, utique sicut vestigia ⁷¹ cestuum viriis ⁷² occupavit (6), ita et endromidis solocem (7) aliqua multicia synthesi (8) extruxit ⁷³. Physconem et Sardanapalum tacendum est, qui nisi insignes libidinum, alias reges nemo nosset. Tacendum autem, ne quid et illi de Cæsaribus quibusdam vestris obmussitent, pariter propudiosis : ne caninæ ⁷⁴ forte constantiæ mandatum sit, impuriorem Physcone, et molliorem Sardanapalo Cæsarem designare, et quidem Subneronem (9). Nec tepidior vis vanæ quoque gloriæ mutandis ~~1013~~ induvis, et jam viro salvo. Calor est omnis affectus : verum cum in affectionem flabellatur, jam de incendio gloriæ ardor est. Habes igitur ex isto fomite æstantem magnum regem, sola gloria minorem. Vicerat Medicam gentem, et victus est Medica veste. Triumphalem cataphracten amolitus, in captiva sarabara decessit (10) : pectus squamarum signaculis disculptum, textu pellucido tegendo nudavit, et anhelum

Variae lectiones.

⁷¹ Fastigia Fran. ⁷² Viriosa Fran. ⁷³ Extruxit Fran. ⁷⁴ Nec magnæ Fran. ⁷⁵ Baxeæ tyria fran. ⁷⁶ Nisi aurum minime græcatos decet Fran. ⁷⁷ Deas Fran.

Commentarius.

(4) *Ante Tirynthium.* Auctor certe Hercules gymaicorum certaminum : sed ille vi, non arte pugillabat et luctabatur ; hinc vires corporis, et geniivum robur, non artem ejus in certaminibus veteres commendarunt. SALM.

(5) *De masculo fluxisset.* Pugilem significat in muliebris patientiæ molliem solum, unguento delibutum, vestitu affluentem. RIG.

(6) *Vestigia cestuum viriis occupavit.* Loco cestuum armillas induit brachiis. RIG.

(7) *Endromidis solocem.* Endromidem solocem, soloci, hoc est, rudi et crasso filo contextam. RIG.

(8) *Multicia synthesis.* Dicuntur etiam multicia, vestes quælibet molles, delicatæ, ac pellucidæ, ut solent esse feminarum. Quod satis innuunt illa Juvenalis,

Sed quid
Non facient alii, cum tu multicia sumas,
Cretice?

Et in vi :

Humida suspectis reforens multicia rugis. RIG.

(9) *Subneronem.* Domitianum, qui portio Neronis dicitur, *Apolog.* col. 293. Subnero, ut Submarius, Cic. x, op. 1. RIG.

Subneronem. Hoc est qui ad Neronem proxime accederet ; Domitianus enim sui temporis Nero dictus. Sic Tull. ep. 1, lib. x *ad Attic.* Submarius dixit pro homine sua crudelitate Marium adæquante. LE PA.

(10) *Cataphracten amolitus in captiva sarabara decessit.* Detracto sibi cataphracte in quo triumphaverat, de fastigio illo decessit, ac pene subegit sese,

PATROL. II.

adhuc ab opere belli, ut mollius, 'ventilante serico exstinxit. Non erat satis animi tumens Macedo, ni illum etiam vestis inflator dejectasset. Nisi quod et philosophi puto ipsi aliquid ejusmodi affectant. Audio enim in purpura philosophatum. Si philosophus in purpura, cur non et in baxa (11)? Tyrium ⁷⁵ calciari nisi auro, minime græcatur. Dicit ⁷⁶, atquin alius et sericatus, et crepidam æratus incessit? digne quidem, ut bacchantibus indumentis aliquid subtiniret, cymbalo incessit. Quod si jam tunc locorum Diogenes de dolio latraret, non cænulentis pedibus, ut thori Platonici sciunt, sed omnino totum Empedoclem in adyta cloacinarum (12) detulisset, ut qui se cœlitem delirarat, sorores prius suas (13), dehinc homines deus ⁷⁷ salutaret. Tales igitur habitus qui de natura et modestia transferunt, et acie figere, et digito destinare (14), et autu tradere merito sit. Prorsus si quis Menandrico fluxu delicatam vestem humi protrahat, audiat penes se et comicus, qualem, demens iste chlamydem disperdit? ~~1044~~ Enimvero jamdudum censoriæ intentionis episcynio disperso (15) quantum denotatui, passivitas offert libertinos in equestribus, subverbustos in liberalibus (16), dedititios in ingenuis, rupices in urbanis, scurras in forensibus, paganos in militaribus : vespillo, leno, lanista tecum vestiuntur. Convertite et ad feminas, habes spectare quod Cæcina Severus graviter senatui impressit, matronas sine stola

cum induit captiva sarabara. En sunt vestimenta barbarorum, quos ille prælio superaverat, cæseratque. LE PA.

In captiva sarabara decessit. Annon ridiculi sunt interpretes, qui Alexandrum in suis bracciis decessisse volunt? Ita enim hoc verbum *decessit* acceperunt, quasi in sarabaris suis mortuus sit. SALM. — *In captiva sarabara.* Putarem hic legendum *saraballa*, locus enim Danielis III, habet saraballim.

סרבלים, hoc est chlamydes fert vel pallia. LE PA.

(11) *Cur non et in baxa?* Ipse lib. de *Idololatria*, pag. 108 : *Soccus et baxa quotidie inaurantur.* RIG. — Baxa genus calceamenti deaurati et muliebris. SALM.

(12) *In adyta cloacinarum.* In cloacas quarum præsides Cloacinæ, tot igitur Cloacinæ quot cloacæ. At Venerem Cloacinam Plinius, non a cloacis quibus præesset sed a cluendo, id est purgando denominatam asserit ; hic autem ideo Afer Cloacinas dixit, non Cloacinam. SALM.

(13) *Sorores prius suas.* Convenienter sane putido illi Deo Empedocli sorores putidissimas dedit Cloacinas deas. RIG.

(14) *Digito destinare.* Idem est quod directo digito aliquem monstrare ac denotare. SALM.

(15) *Episcynio disperso.* Supercilio minus adstricto contractoque, minus severo, quantum ad denotationem et increpationem. RIG.

(16) *Subverbustos in liberalibus.* Mastigias adhu verberum quibususti sunt vibicibus notatos, in liberalibus vestimentis videas, hoc est, hominum liberorum vestibus indutos. RIG.

Ὁ μαστιγίας seu στυγματίας, stigmaticus Tullio, stigmosus Plinio. LE PA.

in publico. Denique Lentuli auguris consultis (17), quæ ita sese exauciorasset, pro stupro erat pœna (18): quoniam quidem indices custodesque dignitatis habitus, ut lenocinii faciendi impedimenta, sedulo quædam desuefecerant. At nunc in semetipsas lenocinando, quo planius adeantur, et stolam, et supparum (19), et crepidulam, et calicendrum, ipse quoque jam lecticas, et sellas, queis in publico quoque domestice ac secrete habebantur, ejeravere. Sed alius exstinguit sua lumina, alius non sua accendit. Aspice lupas popularium libidinum nundinas, ipsas quoque fictrices (20), et si præstat oculos abducere ab ejusmodi propudiis occisæ in publico castitatis, aspice tamen vel sublimis (21), jam matronas videbis. Et cum latrinarum antistes sericum ventilat, et immundiorum loco cervicem monilibus consolatur (22), et armillis quas ex virorum fortium donis ipsæ quoque matronæ temere usurpassent, omnium pudendorum conscias manus inserit, impuro cruri purum (23) aut mulleolum inducit calceum: cur istos non spectas, vel illos 1045 item habitus qui novitati suæ stare religionem mentiuntur? cum ob cultum omnia candidatum, et ob notam vittæ, et privilegium

Variae lectiones.

⁷⁸ Montes Fran. ⁷⁹ Cretatæ græcatim Fran. ⁸⁰ Apices et titulos Seml. ⁸¹ Transgressus Fran. ⁸² Spectatulam Fran.

Commentarius.

(17) *Lentuli auguris consultis*. Cn. Lentulus angur cum Publ. Lentulo primum, iterum cum M. Crasso consul fuit Augusti tempore: ejus consulti quod de matronarum habitu sub eo factum est, nulla mentio apud Senecam et Suetonium qui de eo locuti sunt. MÆRC.

(18) *Pro stupro erat pœna*. Tam fœdæ exauciorationi eadem pœna, quæ stupro. RIG.

(19) *Et stolam et supparum*, etc. Turnebus crepidulam legit, sed magis placet vulgata lectio. Nam crepidulum Festo significat ornamentum capitis, quod in capitis motu crepitum facit. Calicendrum, inquit Turnebus, operimentum capitis significat a Græco κάλυπτον; usurpatum etiam Arnobio lib. VI *adv. Gentes*. PAM.

(20) *Ipsas quoque fictrices*. Fictricem adjunctit lupæ, lenam meretrici. Fictrix, simulatrix, quæ conciliando amoris exitiove cerea simulacra fingit, venefica, lena. RIG.

(21) *Vel sublimis*. Oculis scilicet transversum tumentibus. RIG.

(22) *Immundiorem loco cervicem monilibus consolatu*. Cervices suas infelici latrinæ lavandæ ministerio damnatas absurdissimi luxus impudentia consolatur. RIG.

(23) *Impuro cruri purum*, etc. Quoniam calcei apud Romanos cruris partem velabant, cothurni, unde Ovid. lib. III *de Arte*:

Pes malus in nivea semper celetur aluta.

Mullei autem calcei, alii perones erant, alii uncinati, qui magistratibus functi fuerant, gestabant mulleos, milites fulmentatos, cæteri perones gerebant et calceos ἀποδυσσάτους. LÆ PA.

(24) *Ob notam vittæ et privilegium galeri*. Notæ matronales, seu privilegia matronalia, vitta et galerus, et matronarum quidem Cereri initiatarum. Galerum autem intellige candidum. RIG.

(25) *Tenebricæ vestis*. Nigræ. RIG.

(26) *Tetrici supra caput velleris*. Tetri, Bellona

A galeri (24) Cereri initiantur: cum ob diversam affectionem tenebricæ vestis (25), et tetrici supra caput velleris (26), in Bellonæ, mentes ⁷⁸ fugantur (27): cum latioris purpuræ ambitio (28), et galatici ruboris (29) superjectio Saturnum commendat: cum ipsum hoc pallium morosius ordinatum, et crepidæ græcatum ⁷⁹ (30) Æsculapio adulantur. Quanto tunc magis arguas illud, et urgeas oculis, et si jam simplicis et inaffectedatæ, tamen superstitionis reum? Enimvero cum hanc primum sapientiam vestit, quæ vanissimis superstitionibus renuit, tunc certissime pallium super omnes exuvias et peplos augusta vestis superque omnes apices ⁸⁰ et tutulos sacerdos suggestus (31). Deduc oculos suadeo, reverere habitum unius interim erroris tui renuntiatorem. B

CAPUT V.

Tamen, inquis, ita a toga, ad pallium? quid enim si a diademate et a sceptro? an aliter mutavit Anacharsis, cum regno Scythiæ philosophiam prævertit? Nulla in melius transgressi ⁸¹ sint signa, est habitus iste quod faciat. Prius etiam ad simplicem 1046 captatelam ⁸² (32) ejus, nullo tædio constat: adeo

seu Minerva calceata furvis galeam formis. Ipse Tertull. *de Testim. an.* pag. 82. RIG.

C (27) *In Bellonæ mentes fugantur*. Mentem fugatur fanaticus, qui in æde Bellonæ furore corripitur. Bellonarius, θεοφορέμενος. RIG. — Vulgo legitur in Bellonæ montes fugantur, et antequam prima Tertulliani prodiret editio nostra, sciebamur apud Augustinum in actis purificationis Cæciliani, mentionem fieri montis Bellonæ, juxta Carthaginem, quo nonnulli sese tunc in persecutione contulerant. Sed cum aut montes Bellonæ complures, aut Bellonarios in Bellonæ montes fugatos fuisse nemo hactenus monstraverit; imo fanaticos vehementi furore in fano Bellonæ correptos, ideo Bellonarios dici auctores antiquissimi tradiderint, facile passi sumus persuaderi nobis, vulgatam lectionem hoc loco defendi nullo modo posse, adeoque legendum in Bellonæ mentes fugantur. In Bellonæ, scilicet fano, mentes fugantur, illi nempe queis mens et ratio per furorem eripitur, eodemque modo, mentes fugari dicuntur, quomodo et ratio fugere, et mentes vagari, alienari, moveri, præcipitari, agitari, et contrario sensu redire. Salmasio placet, *mentes fugantur*, qua forma Græci dicunt ἔξισαν δὲ πρῶς. Montes fugantur dixit Septimius, ut col. 1034. Campania erepta Pompeio. LÆ PA.

(28) *Latoris purpuræ ambitio*. Saturnum ambit et vestit latior purpura. RIG.

(29) *Galatici ruboris*. Coccinei. Plinius, *Coccum Galatiæ rubens granum*. RIG.

(30) *Crepidæ græcatum*. Crepidæ græcator, est crepida Græcanica. RIG.

(31) *Sacerdos suggestus*. Sacerdotalis ornatus, sic Persius Sat. 1:

Ecce modo heroas sensus adferre docemus

Nugari solitos Græce,

hoc est, heroos, seu heroicos sensus. RIG.

(32) *Ad simplicem captatelam*. Sic restituit Salmasius ex veteris scripturæ vestigiis, hoc est, sim-

nec artificem necesse est, qui pridie rugas ab exordio formet, et inde deducat in talias⁸³ (33), totumque contracti umbonis figmentum custodibus forcipibus assignet, dehinc diluculo tunica prius cingulo correpta, quam præstabat moderationem⁸⁴ texuisse, cognito rursus umbone, et si quid exorbitavit reformato, partem quidem de lævo promittat, ambitum vero ejus ex quo sinus nascitur jam deficientibus tabulis, retrahat a scapulis, et exclusa dextra in lævam adhuc congerat (34) cum alio pars tabulo in terga devoto (35), atque ita hominem sarcina vestiatur. Conscientiam denique tuam perrogabo, quid te prius in toga sentias indutum, anne onustum? Si negabis, domum consequar, videbo quid statim a limine properes. Nullius profecto alterius indumenti expositio quam togæ gratulatur. Calceos nihil dicimus, proprium togæ tormentum (36), immundissimam pedum tutelam, verum et falsam, quem enim non expedit in algore et ardore rigere nudipedem, quam in calceo vincipedem⁸⁵? magnum incessui munimentum sutrinæ venetiæ prospexere (37), perones effeminatos. At enim pallio nihil expeditius, etiam si duplex, quod Cratetis mora nusquam vestiendo cum ponitur⁸⁶: quippe tota molitio ejus (38) operire¹⁰⁴⁷ est solutum (39). Id ex uno circumjectu licet equidem nusquam inhumano, ita omnia hominis simul contegit. Humerum velans exponit vel includit, cæteroquin humerum adhæret; nihil cir-

cumfulcit, nihil circumstringit, nihil de tabularum fide laborat, facile sese regit, facile reficit: etiam cum exponitur⁸⁷, nulli cruci⁸⁸ in crastinum demandatur (40). Si quid interulæ subter est⁸⁹, vacat zonæ tormentum: si quid calceatus inducitur, mundissimum opus est: aut pedes nudi magis, certe viriles magis quam in calceis. Hæc pro pallio interim, quantum nomine comitiasti⁹⁰ (41). Jam vero et de negotio provocat (42). Ego, inquit, nihil foro, nihil campo, nihil curiæ debeo: nulli officio advigilo, nulla rostra præoccupo, nulla prætoria observo: canales non odorō (43), cancellos non adoro (44), subsellia non contundo, jura non conturbo, causas non elatro, non judico, non milito, secessi de populo, in me unicum negotium mihi est (45), nisi aliud non curo quam ne curem. Vita meliore magis in successu fruarē quam in promptu, sed ignavam infamabis⁹¹. Scilicet patriæ et imperio, reique vivendum est. Erat olim ista sententia. Nemo alii nascitur moriturus sibi. Certe cum ad Epicuros (46) et Zenonas ventum esset, sapientes vocas, totum quietis magisterium, qui eam summæ atque unicæ voluptatis nomine consecraverē. Tamen propemodum nihil quoque licebit in 1048 publicum prodesse. Soleo de qualibet margine vel ara (47) medicinas moribus dicere, quæ felicis publicis rebus, et civitatibus et imperiis bonas valetudines conferent, quam tuæ operæ. Quippe si pergam ad acuta (48)

Variae lectiones.

⁸³ Talias Fran. ⁸⁴ Moderationem Sem. ⁸⁵ Vincipedem Fran. ⁸⁶ More n. v. componitur Fran. ⁸⁷ Reponitur Fran. ⁸⁸ Cippo Fran. ⁸⁹ Super est Fran. ⁹⁰ Concitasti Fran. ⁹¹ Sed ignava infamique Fran.

Commentarius.

plicem capiendi vestiendique commoditatem. Noluit Tertullianus dicere *capturam*: nam hoc ad prædas pertinet. Noluit *captionem*; nam hoc ad fraudes. Noluit *captum*; nam hoc ad ingenium. Qua forma igitur alibi dicit, peccatellam, et monclam et fovelam; qua forma item vulgus tutelam, et cautellam, et loquelam, maluit dicere capiatellam. Rig. (33) *Deducat in talias*. In rugas et plicaturas, quasi scissuras. Taleas et taleolas dixere scriptores rerum rusticarum. Rig.

(34) *Et exclusa dextera in lævum adhuc congerat*. Apud veteres Romanos, manus in vestem seu togam continebantur; at vero postea factum ut toga sub brachio dextro conjiceretur, manum liberam relinqueret, de posteriori ratione hic Septimius. Ita Græciæ philosophi pallium gestabant. Le Pa.

(35) *In terga devoto*. Dedicato ac reservato in eum usum, ut etiam terga ornentur. Rig.

(36) *Calceos proprium togæ tormentum*. Etenim calceos simul cum toga sumebant. Itaque togam bajulabant in calceo vincipedes. Rig.

(37) *Sutrinæ venetiæ prospexere*. Veneriæ olim male legebatur; sunt autem sutrinæ venetiæ, in quibus venetæ pelles ad conficiendos calceos accommodarentur. Ut enim in Venetorum tractu magna armentorum copia, ita et pellium ad calceos. Le Pa.

(38) *Tota molitio ejus*. Philosophicum pallium uno circumjectu liberum ac solutum corpus adstringit et circumdat. Le Pa.

(39) *Operire solutum*. Ambitione soluta, uno circumjectu. Rig.

(40) *Nulli in crastinum cruci demandatur*. Idem est quod supra dixit. Nullis forcipibus assignatur

custodibus. Rig.

(41) *Quantum nomine comitiasti*. Quantum mihi pallii nomine in comitio exprobrasti. Incomitari dixit Plautus in Curculione, et opposuit inforare, obsceno sensu. Rig.

(42) *Jam vero et de negotio provocat*. Pallium deinceps loquitur, vel potius philosophus in pallio. Rig.

(43) *Canales non odorō*. Prima editio Rhenani, *canales non adoro*. Recte emendavit Salmasius, *Odoro*: Canales forenses dicti auctore Festo, quod circa canales fori consistent. Verum hæc de foro, ubi mercimonia emuntur vendunturque. Rig.

(44) *Cancellos non adoro*. Proba forsā lectio, nescio tamen an pariter legi posset *non adorior*. Nam causidici dum causam suscipiant et astant se apud iudices, cancellos dicuntur adoriri. Le Pa.

(45) *In me unicum negotium est*. Totus in eo sum, ne quid peccem. Satis negotii mihi circa meipsum. Sic ille Epictetici sapientiæ studiosus, cavendum sibi esse novit a semetipso, tanquam ab inimico et insidiatore, Ἐνι τε λόγῳ, ὥς ἐχθρὸν ἑαυτὸν παραφύλασσει, καὶ ἐπιβούλον. Rig.

(46) *Certe cum ad Epicuros, etc.* Meminisse oportet attentum lectorem pallium Cratetis, hoc est, cynicum ista loqui, non Christianum. SALM.

(47) *De qualibet margine vel ara*. Nempe hic in pallio loquitur philosophus, non Christianus. Non enim puto Christianum ullum adduci tunc potuisse, ut in aram saliret concionis ergo, quippe aras et sacrificia detestabantur et exsufflabantur transeuntes tunc temporis Christiani. Rig.

(48) *Si pergam ad acuta*. Si pergam acutis et de-

tecum, plus togæ læsere rempublicam, quam loriceæ. Atquin nullis vitiis adolor, nullis veteris parco, nulli impetigini. Adigo cauterem ambitioni qua M. Tullius quingentis millibus nummum orbem citri emit : quas bis tantum Asinius Gallus pro mensa ejusdem Mauritianæ numerat. Hem quantis facultatibus æstimavere ligneas maculas ! item qua lances centenarii ponderis Sulla molitur ! Vereor sane ne parva sit ista trutina, cum Drusillanus, equidem servus Claudii, quingenariam promulsidem (49) ædificat, superscriptis fortasse mensis necessariam, cui si officina exstructa est, debuit et triclinium. Immergo æque scapellum acerbitati ei qua Vedius Pollio servos murænis invadendos objectabat. Nova scilicet sævitia delectato (50) terrenæ bestię (51), et edentulæ, et exunguis, et excornis, de piscibus placuit feras (52) cogere, utique statim coquendis, ut in visceribus earum, aliquid de servorum suorum corporibus et ipse gustaret. Præcidam gulam, qua Hortensius orator primus pavum cibi caussa potuit occidere : qua Ausidius Lurco primus sagina corpora vitiauit, et coactis alimentis (53) in adulterinum provexit saporem : qua Asinius Celer nulli unius obsonium (54) sex sestertiis 1049 detulit : qua Æsopus histrio ex avibus ejusdem pretiositatis, ut canoris et loquacibus (55) quibusque, centum ⁹² millium patinam confiscavit (56). Filius ejus post tale pulpamentum potuit sumptuosius esurire : margarita namque vel ipso nomine

A pretiosa dehausit, credo ne mendicis patre cœnaset. Taceo Neronis et Apicios et Rufos : dabo catharticum impuritati Scauri, et alexæ Curii, et vinolentiæ Antonii : et memento istos interim (57) ex multis togatos fuisse. Quales apud pallium ? Haud facile has purulentiās civitatis quis eliciet, et exsuppurabit ⁹³, ni sermo palliatus.

CAPUT VI.

Sermone, inquit, me suasisti, medicamine sapientissimo. Verum, et si eloquium quiescat aut infantia subductum aut verecundia retentum, nam et elinguis philosophia vita contenta est, ipse habitus sonat. Sic denique auditur philosophus, dum videtur. De occursu meo vita suffundo. Quis 1050 non æmulum suum cum videt, patitur ? Quis oculis in eum potest, in quem mentibus non potest ? Grande pallii beneficium est, sub cujus recogitatu improbi mores vel erubescunt. Viderit nunc philosophia quid prosit : nec enim sola mecum est. Habeo et alias artes in publico utiles. De meo vestiuntur et primus informator litterarum, et primus edomator ⁹⁴ vocis (58), et primus numerorum arenarius (59), et grammaticus, et rhetor, et sophista, et medicus, et poeta, et qui musicam pulsat, et qui stellarem conjectat (60), et qui volaticam spectat. Omnis liberalitas studiorum quatuor meis angulis tegitur. Plane post Romanos equites, verum et accendones (61), et omnis gladiatorum ignominia togata pro-

Variae lectiones.

⁹² Sexcentorum *Fran.* ⁹³ Exvaporavit *Fran.* ⁹⁴ Enodator *Venet.*

Commentarius.

cretoriis armis tecum pugnare, non prolusoriis et hebetibus. Ovid. :

Ponite jam gladios hebetes, pugnetur acutis. SALM.

(49) *Quingenariam promulsidem.* Lancem quingenarum libr. argenti. Lancem vocat Plinius quem hic Tertullianus promulsidem. Quantum est hodie eruditorum, promulsidem volunt esse ante cœnam aut gustationem. Sed omnis antiquitas semper hoc verbi pro vase ac lance usurpavit. RIG.

(50) *Nova scilicet sævitia delectato.* Hanc sævitiam notat Seneca, simul et historiam narrat, III de Ira, cap. 40. Fregerat unus ex servis crystallinum : rapi eum Vedius jussit, nec vulgari quidem periturum morte, murænis obijci jubebatur, quas ingens piscina continebat. Quis non hoc illum putaret luxuriæ caussa facere ? sævitia erat, etc. Plinius, IX, 23. RIG.

(51) *Terrenæ bestię.* Terrenos pisces vocat Plinius, degentes in cavernis aquas habentibus. Rectissime conjecit, qui hæc in primo casu pluralia Septimio dici censuit, adeoque sequentia sic legenda *exungues et excornes* Plin. XII, 23 : tanquam ad hoc feris terrarum non sufficientibus, et quia in alio genere totum pariter hominem distrahi spectare non poterat. RIG.

(52) *De piscibus placuit feras,* etc. Includere viariis piscinis, Plinius, quas ingens piscina continebat. RIG.

(53) *Coactis alimentis.* Sic habent libri veteres ; coactis alimentis, hoc est, objectis in pastum quæ animalium natura minime appeteret. RIG.

(54) *Nulli unius obsonium.* Sciunt rei nummarie veteris periti, singula sestertia mille sestertios

C nummos æquare : sed vel duo vel nemo illud scit, cum *sestertii* dicuntur, subintelligi nummos : cum *sestertia*, subaudiri pondo : sic unum sestertium pondo duas argenti libras cum semisse valebat, ut unus sestertius assis, duos asses et semissem, et sestertius pes et similia ; sed sestertius nummus postea quatuor assibus permutari cœpit, qui duobus tantum assibus et semisse olim permutabatur. SALM.

(55) *Ex avibus canoris et loquacibus.* Cantu aliquo aut humano sermone vocalibus, Plinius. RIG.

(56) *Centum millium patinam confiscavit.* Centum millia in confiscato habuit, quæ pro patina illa numeraret. RIG.

(57) *Et memento istos interim.* Omnino legendum, sicut edidit Rhenanus : « Et memento istos interim ex multis togatos fuisse ; qualis apud pallium haud facile. Has purulentiās civitatis quis eliciet et exsuppurabit ni sermo palliatus. » RIG.

(58) *Et primus edomator vocis.* Edomatores vocis de phonasco accipiunt, non recte, nec enim phonasco pueros olim dedisse operam crediderim, inter prima illa rudimenta litterarum, nisi si qui cantores tragici vellent esse aut comœdi. SALM.

(59) *Et primus numerorum arenarius.* Arithmeticum significat varias numerorum compositiones in abaco pulvere consparso discipulis suis monstrantem. RIG.

(60) *Et qui stellarem conjectat.* Stellarum interpretis lib. I de Cultu fem. RIG.

(61) *Accendones.* Sic habent veteres libri. Accendones dicit lanistas, qui gladiatores ad certamen accendunt. Sic Laberius appetones dixit, qui alienum appetant ; eademque forma Varro, comedones ; Am-

ducitur. Hæc nimirum indignitas erit, a toga ad pallium, sed ista pallium loquitur. At ego jam illi etiam divinæ sectæ ac disciplinæ commercium con-

A fero. Gaude, pallium, et exsulta, melior jam te philosophia dignata est, ex quo Christianum vestire cœpisti.

Commentarius.

mianus Marcellinus, reposcenes. Sed cur non accedones Septimius dixerit parasitos; qui etiam in-

vocati accedere solent? Nam et adsectæ dicuntur e^t scurræ. SALM.

APPENDICES

AD GENUINA

Q. SEPT. FLOR. TERTULLIANI

APPENDIX PRIMA

CARMINA TERTULLIANO ADSRIPTA.

Inter eruditos, nemine refragante, hodie dum **B** receptum est supposititia esse ac perperam Tertulliani nomen præ se ferre, carmina quæ in operum ejus libro Pameliis inserenda censuit. Sic, inquit Lumper, quinque libri contra Marcionem carminibus conscripti, Tertulliani non sunt. 1° Indignos namque esse tam præstantis ingenii viro, satis evincit « stylus, toties violatæ prosodiæ reus, toties rebus tractandis impar, toties telis in hostem stringendis hebes. » 2° Tertullianus ipse lib. I contra Marcionem, cap. 1, secundo ac tertio adornatum a se opus contra illum hæresiarcham præfatur, ac deinde pleniori compositione rescissum : certe eodem orationis genere opus illud rescissum est, quo prope-ratum fuerat. Cum itaque opus contra Marcionem, quo priorem compositionem Tertullianus rescidit, **C** sit disputatio, non poema; sequitur et prius opus disputationem fuisse properatam, non poeticam lucubrationem. 3° Versus illi fuerunt a Fabricio, unus codicis, ignoti quidem et obscuri, auctoritate, Tertulliano inscripti. 4° Tertullianum **1051** inter veteres poetas connumeravit veterum nemo. 5° Horum librorum auctor aperte contradicit Tertulliano. Nam Tertullianus lib. *de Anima*, cap. 57, asserit non Samuelem ipsum, sed phantasma a Pythonissa fuisse malis artibus excitatum : « Absit alioquin, inquit, ut animam cujuslibet sancti, nedum prophetæ, a dæmonio credamus extractam, edocti quod ipse Satanas transfiguratur in angelum lucis, nedum in hominem lucis, etiam Deum se adseveraturus, » etc. At contraria habet auctor libri III Carminum adversus Marcionem his versibus :

Mirificus Samuel, cui reges ungere primum
Præceptum, dare chrisma viros ostendere christos;

Talibus in vitæ spatio laudabilis egit,
Ut quoque post mortem prophetica jura teneret.

Tertullianus, seriem successorum sancti Petri in Sede Romana describens lib. *de Præscriptione hæreticorum*, cap. 32, Clementem Petro successisse immediate docet. At contrarium habet auctor libri III Carminum contra Marcionem, his versibus :

Hac cathedra Petrus, qua sederat ipse locatum
Maxima Roma Linum primum considerare jussit,
Post quam Cletus et ipse gregem suscepit ovillis.
Hujus Anacletus successor sorte locatus,
Quem sequitur Clemens....

Quis credat Tertullianum ita sui oblitum, ut tam contraria tamque sibi invicem repugnantia dixerit? Quis porro fuerit auctor illius poematis, incertum est. Cæterum hoc poema contra Marcionem commendari meretur ob quædam tum historica, tum dogmatica puncta. In primis æternitatem Verbi, et duplicem in Christo Jesu naturam adstruit, Apocalypsin sub nomine Joannis discipuli citat, Jesum Christum eadem die, eodemque loco, in quo Adamus lapsus fuit, passum fuisse tradit; Jesu Christo nomen Spiritus sancti attribuit, Hermam cognomine Pastorem fratrem Pii papæ putat, atque denique Esdram plenum Spiritu divino deperditos prophetarum libros adjuvante solum sua propria memoria iterum dictasse, et Canoni SS. Scripturarum restituisse.

Tertulliano etiam falso adscripta sunt poemata **de 1052** *Judicio Domini, de Genesi, et de Sodoma*. Neque enim tantum virum tam iratas unquam habuisse musas credendum est (ut eleganter ait Rigaltius). Eodem loco habendum est Carmen *de Jona et Ninive*, quod ex Codice V. Cl. P. Pithœi edidit Margarinus Bigneus ad calcem tom. VIII *Bibliothecæ*

cæ Patrum. Carmen tandem ad Senatorem, quod inter Cypriani Opera, tomo III, legitur, ante Constantini tempora conscriptum arbitratur Alixius, a viris doctis omnino Tertulliano abjudicatur. Quod autem spectat librum Gennadii de definitionibus fidei et dogmatum ecclesiasticorum, olim Tertulliano adscriptum, nemo eruditorum hodie eidem adjudicat, cum ibi multa reperiantur sæculo tertio posteriora eidemque haud convenientia.

De supposititiis Tertulliani operibus consulendi sunt Natalis Alexandri *Hist. eccles. sæc. II*; D. Rem. Ceillier, *Histoire des écrits ecclésiastiques*; Dupin, *Biblioth. eccl.* t. I, p. 252; Tillemont, *Mém. Ecclés.* t. III, ad vit. Tertull. art. 14; P. Allix, *Dissert. de Vita et scriptis Tertul.* X, 31; Walchii, *Biblioth. Patrist.* cap. 4, § 46; cap. 7, § 70. P. Alixius, in Dissert. præfata, carmen de *Judicio* ait esse Verecundi, episcopi Africani, qui circa medium sæcul.

A vi floruit. Libros contra Marcionem idem suspicatur post Hieronymi tempora exaratos.

Prodiere multoties opera Tertulliani poetica, nempe ut et plures poetæ Christiani in Ge. Fabricii *Poetar. vetust. opp. Christ. Basileæ.* 1564; Mich. Maittarii *Opp. et fragm. vett. Poetar. Latinor. Lond.* 1715. — In *Collect. Pisaur, omn. poemat. Latinor.* Pesaur, 1766., t. V, p. 1. 16. Carmen de *Jona et Ninive* cum castigationibus Francisci Jureti in *Biblioth. PP.* t. VIII, et Lips. 1681. in-8, ad calcem Paulini Petrocorii ed. Daumianæ 1681. Tertulliani demum omnia opera poetica edid Andreas Rivinus, ac post Pamelium, Junium, Barthium, breves notas addidit. Goth. 1651. — Non tanti momenti visa fuere hæc poemata, quam ut ea amplius adornaremus commentariis; Pamelii igitur adnotationes, utcumque exiguas et leves, satis fuit edidisse. EDD.

ADVERSUS MARCIONEM

LIBRI QUINQUE.

AD LECTOREM.

Adversus Marcionem poemata quæ sequuntur, omitti placuerat; non tantum quod parum digna Tertulliano videantur, sed præsertim quod ea minime esse Tertulliani Septimius ipse testetur. Plane indigna esse tam excellentis ingenii viro satis indicat stylus, toties violatæ prosodiæ reus, toties rebus tractandis impar, toties telis in hostem stringendis hebes et inficetus. Denique ipse Tertullianus principio suarum adversus Marcionem disputationum, unde adserendis versibus istis argumenta video peti, manifeste præfatur iterum ac tertio curatum abs se opus; earum vero curarum poeticam fuisse ullam non tradit, imo nullum fuisse poeticam significat, qui primum se opusculum quasi properatum pleniore postea compositione rescidisse ait. Nam si quid versibus in Marcionem præluserat, id properatum quidem dici potuit et prælusum; sed quod pleniore postea compositione rescidit, si poesis fuit, poesi pleniore rescindi debuit; non rhetorica dissertatione, non disputatione dialectica: etenim diverso scribendi genere diversa manserit ejusdem argumenti tractatio; partes egerit suas poeta, suas dialecticus, suas rhetor. Quæ de *Virginibus velandis*, quæ de *Corona*, quæ de *Spectaculis* Græco stylo vulgaverat, edidit postea Latino. Latini autem Græca non rescidit, sed Græcis addidit Latina. Quod si Græca rescindere voluisset, sane posterioribus quoque Græcis priora illa retractando reformasset. Ita quidquid scriptionis adversus Marcionem suæ rescidit, disputatio fuit, non poema.

C Disputationem properatam, nec satis absolutam, pleniore postea disputatione rescidit, et prioris exilitatem posterioris abundantia mersit. Hæc de primo ac secundo foetu dixisse sufficiat: nisi hoc etiam adjecisse profuerit, quod in editione tertii Septimius necessario de tribus illis præfandum sibi esse duxit, ne quem varietas operis in disperso reperta confunderet. Quæ verba fidem sane faciunt iis quæ supra diximus, trium scilicet adversus Marcionem curarum nullam fuisse **1053** poeticam. Nam, si ulla fuisset, ea utique de reliquarum conditione excipienda fuerat, quam styli diversitas ab omni confusione vindicabat. Illud etiam observandum, quod primam illam foeturam se rescidisse ait Septimius, nec in vulgus exisse eam queritur; ut jam credibile non sit ejus superfuisse quicquam præter ea quæ ipse in secundam plenioram transfudit. Transfudisse autem poetica si credimus, hoc etiam fateamur necesse est sic disjectum fuisse poemam, ut jam membra ejus inveniri nequeant ulla; imo, si quid poeticum in præclaris istis disputationibus notabitur, qualis ea forte Ponti, quæ præfationem sequitur, descriptio, ejus vestigium in totis quinque Carminum libris non apparet. Postremo, quod omnem adimat dubitationem, si prima foetura versus in Marcionem fudit Septimius, eam cum rescidit, versus ipse suos pessum dedit; et frustra quærimus. Secundum vero non fuisse poeticam tertia declarat, quam **1054** de secundæ emendatione et amplificatione compositam Septimius profitetur. Sic igitur

tur absolvimus: Versus istos qualescunque Tertulliani nomine fuisse a Fabricio, sola manuscripti codicis nescio cujus auctoritate adducto, inscriptos. Quod quam leve ac frivolum haberi debeat, præsertim cum neminem codicis illius notorem satis idoneum Fabricius dederit, sciunt hujusmodi rerum periti, quorum manibus versata quæsitissimi auctoris exemplaria vetera nihil poeticum renuntiare. Sed nec veterum scriptorum quisquam inter

A poetas Christianos Tertullianum connumeravit. Cæterum, hæc poemata, quamvis inæquali versificatore male depexa, non adeo spernimus, ut in iis esse boni aliquid negemus: imo plerisque locis utiliter cum Septimianis Marcionibus committi et componi affirmamus. Itaque et hic conspici patimur tanquam appendices. At quia certum nescimus auctorem, damus nomen Incerti. ED. VENET.

LIBER PRIMUS DE DEO UNICO.

ARGUMENTUM LIBRI PRIMI, EX IPSO TERTULLIANO, AD

LIBRI QUINTI AUSPICIUM.

Primus erit referens inimici ex ordine verba,
Quæ refuga illicite molitus protulit amens;
Hinc etiam carnis spes et victoria Christi,
Et species breviter falsarum dicta viarum.

*Adjecit istud titulo, brevis instar argumenti, sicuti etiam primi libri adversus Marcionem. Pameli-
us, quæ totum hocce carmen adnotavit, opuscula ista metrica Tertulliano nec abjudicanda existimavit. EDD.*

Libros hos quinque qui primus inter poetarum veterum ecclesiasticorum opera Christiana in lucem edidit Georgius Fabricius, eos esse existimat (in quo et ego non dissentio) quorum facit mentionem Tertullianus initio libri primi *adversus Marcionem* in hæc verba: « Si quid retro gestum est nobis *adversus Marcionem*, jam hinc viderit. Novam rem aggredimur ex veteri. Primum opusculum quasi properatum, pleniore postea compositione rescideram. Hanc quoque nondum exemplariis suffectam, fraude tunc fratris dehinc apostatæ amisi, qui forte descripserat quædam mendosissime, et exhibuit frequentia. » Quod ipsum de hoc opere verissimum cum Fabricio confiteor; qui conqueritur, quot pene verba, tot fuisse menda, quot versus, tot maculas, addens, quanquam plurimos errores sustulerit e vestigiis antiquæ scriptionis (vides fuisse illi ms. exemplar a Joanne Heroldo secum communicatum), tamen in reliquiis, inquit, lector videbit quantum adhuc supersit quod emendatione indigeat. In quo nos etiam aliquid conatos ex adnotationibus nostris deprehendet lector, et eramus plusculum aliquis facturum, si ad manum fuisset codex aliquis ms. Addit idem: « Tertulliani hoc opus imperfectum esse, rem declarare. Nam impetum suum, inquit, secutus, donec emendationis tempus daretur, multa contra præcepta metrica fecit; quorum aliqua excusationem temporis habent, aliqua possunt excusari grammaticorum

B figuris; aliqua festinationi auctoris tribuenda sunt, qui cogitaverit opus suum quasi delineatum sub incudem, ut dicitur, revocare. Qualia sunt quod cæsuras libenter facit, item quod ablativum primæ declinationis corripit, item quod collisionibus non usitatis indulget. Imitandi itaque gratia non proponuntur hæc carmina, sed agnoscendi propter pietatem, quæ in isto viro singularis et gravis fuit, et studium quod in res sacras ad doctrinam universæ posteritatis collocavit. » Hactenus ille. Si quis licentiam poetarum veterum Christianorum, atque adeo Auctoris nostri desideret nosse exactius, legat Vener. Bedæ librum *de Arte metrica*. PAM.

C

CAPUT PRIMUM.

Impietas profunda mali, mens invida vitæ (1),
Seductos homines spe potiusquam cepit inani,
1055 Nudavit, suadendo nefas sibi credere falsum,
Non impune quidem; facti nam protinus ille
Ut reus, et tanti sceleris temerarius auctor
Accepit maledicta merens. Sic postea demens
Amplius aggressus, desperatissimus hostis,
Infudit mentes hominum caligine mersas;
Oblitos Dominum, docuit spem linquere certam,
Idola vana sequi (2), turbam sibi fingere divum;
D Sortes, auguria, stellarum nomina falsa,
Nascentum geneses constringere (3), posse videre
Exstorum inspicis, resque exspectare futuras;

Commentarius.

(1) *Impietas profunda mali, mens invida vitæ*, etc. Caput hoc inscripsimus: « De prima hominis seductione, deinde et ad idololatriam per diabolum; » tum enim more Tertullianico *malum* appellat. Castigavimus vero paulo post *posse videre*, pro *videri*.

(2) *Idola vana sequi*, etc. *Idolum*, Beda teste libro *de Arte metrica*, medio correpta semper, Ecclesiastici, fortassis indulgentes consuetudini

vulgi, usurparunt: atque adeo est contra fidem vetustæ lectionis, quod quidam in Prudentio, Sedulio et Aratore loca aliquot ita mutarint, ut producat.

(3) *Nascentum geneses constringere*, etc. *Adversus Genethliacos*, qui *nascentum geneses*, id est ortus, *constringere* nituntur ad certos eventus; plures locos habes supra.

Terribilis magicæ refugarum (4) audacia ductos (5),
 Confictam molem mirantes, spernere vitam,
 Impulsi in præceps, scelerata insania mersos,
 Sanguine gaudentes, homicidia sæva minari,
 Corpore in alterius tunc carnis vulnus amare,
 Ardentes etiam, calida dulcedine captos,
 Fœdera naturæ transcendere, corpora munda
 Complexu infando sexum maculare virilem;
 Femineos usus vulgi contaminate (6) mixtos
 Illicitos; castosque sinus, generique dicatos,
 In coitum obscenum pro luxu suasit haberi,
 Talia, præterito grassatus tempore gessit,
 Per latebras animæ, sepius manante veneno (7).
 Non quia culparent homines, nam sponte secuti,
 Ille dolo suasit, homo libertate peregit.

CAPUT II.

Hæc dum continuo per sæcula perfidus halat (8),
 Consiliumque suum seductis cordibus infert; [habere,
1056 Sperans, heu! scelerisque viam, se stultus
 Ignarus qualis maneat sententia facti.
 Turba prophetarum tectis sapientia verbis
 Spiritu deque Dei (9) præsaga voce loquentum
 Publice non audens Dominum maledicere nude,
 Secreto ingenio sperans se posse latere;
 Tandem lux animæ carnis captiva tenetur,
 Desperatorum certat spes fortior hoste,
 Ipse figurato, renovator corporis ipse;
 Gloria vera Patris, Dei Filius, unicus Auctor,

¹ Patefit. Pam. Oberth.

(4) *Refugarum*, etc. Similiter infra, cap. 6.

Terribilis refuga attribuit fera munera mortis,

accipiens *refugam* pro *transfuga*, sicuti etiam Prudentius Peristephanos. Et rursum lib. II, initio, *refugis spirantibus*, et cap. 4, *refugarum immane tropæum*, ac lib. V, *quæ refuga*, etc. protulit *amens*.

(5) *Audacia ductos*, etc., Haud aliter paulo post, *scelerata insania mersos*, et cap. seq., *tectis sapientia verbis*; item, *patientia pœnæ*, denique cap. 7, *magicæ dementia plenos*, ac cap. 9, *sua parte relicta*, etc.: *sapientia fecit et arte*, ac, *sua gloria vestit*, et frequentissime his libris quinque, corripens ablativos in *a*, qui a veteribus produci solent, more Christianorum poetarum, sicuti tradidit Beda, lib. *de Arte metrica*.

(6) *Contamine*, etc. Eadem voce utitur infra, lib. IX, cap. 4, *plebem contaminate plenam*, pro re contaminata, sive spurcitia et ignominia.

(7) *Sepis manante veneno*, etc. *Seps*, inquit Epiph., *Hæres*. 36, est reptile quadrupes, stellioni simile, cujus morsus detrimentum pro nihilo reputantur, sputum autem in cibum aut potum ejaculatum, statim mortem sumentibus inducit. Unde aptissima est comparatio cum serpente diabolo, qui per pomi vetiti sumptionem, veneno infecit hominem. Atqui ibi, *non quia culparent homines*, etc., obscurum est illud, *culparent*, nisi subintelligatur *diabolum*.

(8) *Hæc dum continuo per sæcula perfidus halat*, etc. Titulum huic capiti dedimus, *de Christo hominis lapsi redemptore*. Halat vero hic accipitur pro *halitu inficere et corrumpere*. Atqui est hic locus mutilus ad versum illum: *Turba prophetarum*, etc., cum sequenti, quasi voluerit dicere auctor: Quan-

A Judex et Dominus venit, rex inclytus orbis,
 Oppressis veniam dare promptus, solve re victos,
 Cujus amicitia auxilio, patientia pœnæ,
 Et Deus et renovatus homo miscetur in unum (10).
 Virgo sancta parit, patuit ¹ nova janua vitæ;
 Dicta prophetarum factis impleta probantur;
 Templâ sacerdotes linquunt; stellæ quoque ductu
 Mirantur Dominum, tantum secernere partum.
 In vinum vertuntur aquæ, memorabile visu;
 Lumina redduntur cæcis, jussuque tremantes
 Dæmones expulsi clamant, Christumque fatentur.
 Omnia sanantur verbo jam tabida membra,
 Jam graditur claudus, surdus spem protinus audit,
 Dat dextram mancus, loquitur magnalia mutus;
 Fit mare tranquillum jussu, ventique quiescunt.
B Omnia cognoscunt Dominum; confunditur hostis,
 Jamque triumphatus ferus armis paret iniquis.

CAPUT III.

Omnia cum revocata videt quæ ceperat ipse (11)
1057 Cladis in iperitum, mersam jam surgere car-
 In cælos hominem devicta morte levare, [nem (12),
 Signari populos, effuso pignore sancto,
 Mirandæ virtutis opus, invisaque facta;
 Audit extremas flammarum in gurgite pœnas
A Domino sibi perpetuas, tenebrasque paratas,
 Irrevocata Dei sententia, nudus, inermis,
 Damnatus, victus, periturus morte perenni,
C Jam réus, et nullam veniam se certus habere;

Variae lectiones.

Commentarius.

quam speraret hostis humani generis se sceleris viam perpetuo retenturum apud homines, primum per prophetarum verba impeditum, et cum nihilominus quod publice non audebat, secreto pergeret attentare, venisse Christum redemptorem.

(9) *Spiritu deque Dei*, etc. Non hic modo, sed frequenter postea in libris carminum corripit, ut litteram ancipitem in fine versuum. Tale est illud lib. II, infra, c. 5: « Pignusque suo de spiritu fudit, » ac, « de spiritu vita; » et lib. III, cap. 2: « Nullus locus ambitu claudit. » Quale quid et ab aliis poetis Christianis usurpari annotat Beda. Ejusdem farinae est quod *e* in fine corripitur in voce *publice*, et *i* paulo post in illo, *Dei filius*. Atqui ad phrasim Tertullianicam jam antiquatam pertinet: *Dominum maledicere*, tum hic, tum infra, cap. 6. Item, *figurator* mox accipitur pro eo qui figuram indidit, sicuti etiam infra, cap. 4:

Quique figuravit carnem spiramine vivam.

Et alicubi supra.

(10) *Et Deus et renovatus homo miscetur in unum*, etc. Veram de incarnatione Christi et duabus ejus naturis divina et humana sententiam, habes supra, lib. *adv. Praxean*, cap. 27.

(11) *Omnia cum revocata videt, quæ ceperat ipse*, etc. Inscriptionem huic capiti fecimus: *De hæreseon aspersione per diabolum*.

(12) *Mersam jam surgere carnem*, etc. Istud ad baptismi ceremonias pertinet, de quibus supra latius, lib. *de Baptismo*, sicuti et illud: *Signori populos*, ad confirmationis sacramentum, de quo etiam ibidem, cap. 8, ac lib. *de Præscript. adv. hæres.*, cap. 40.

Protinus extremum nefas ausus (13), spargere passim
Auribus horrendum verbum, neque voce loquendum
Abiectos a plebe Dei, sine luce vagantes,
Inventos sine mente viros, terrena sequentes,
Aggressus pravi pravos docet esse magistros.

CAPUT IV.

Prædicat his duos esse patres, divisaque regna (14);
Esse mali caussam Dominum, qui condidit orbem,
Quique figuravit carnem spiramine vivam,
Quique dedit legem, et vatum qui voce locutus;
Hunc negat esse bonum, justum tamen esse fatetur,
Crudelem, durum, belli cui sæva voluptas,
Judicio horrendum, precibus mansuescere nullis.
Esse alium suadens, nulli qui cognitus unquam,
Qui non est usquam, falsum sine nomine numen,
Constituens nihil, et nulla præcepta locutus;
Hunc ait esse bonum, nullum qui judicat, æque
Sed spargit cunctis vitam, non invidet ulli.
Judicium negat esse reis, dulcique cruentum
Circumfert miseris mixtum cum melle venenum.
Surgere posse negat carnem, cui caussa ruinæ
Ipse fuit, quam contemptam spoliavit inique:
Propterea maledictus habet sine fine dolorem;
Hostis huic semper, vario quia vulnere vitam
Nititur excutere, et de qua ruit ipse salutem.
Inque hoc et Christum terris venisse repente,
Sed nulla socium carnis compagine factum,
Spiritus at forma, et fictum sub imagine corpus,
Fallere vult homines, quod non est, esse videri.

1058 CAPUT V.

Hoc docet ergo Deum, caligine ludere suasos (15),
Mentiri, nefas, aut hominem se dicere falso.
Portatur, graditur, vestitur, rite quiescit,
Tractatur, patitur, suspenditur et sepelitur;
Omnia sunt hominis quæ sancto in corpore versans,
A Patre vero Deo missus, qui cuncta creavit,

² Cujusne Oberth.

Variae lectiones.

Commentarius.

(15) *Extremum nefas ausus*, etc. Peculiare est Tertulliano *nefas* ultima brevi, tum hic, tum in illo, cap. 5:

Mentiri nefas aut hominem se dicere falso.

Cui simile est initio cap. seq., *duos esse patres*, quale quid de littera *i* in fine dictionum correpta adnotavit Beda ex Prudentio, Sedulio et Fortunato. Atqui mox castigavimus:

Aggressus pravi, pravos docet esse magistros, pro *decet*.

(14) *Prædicat his duos esse patres, divisaque regna*, etc. Caput hoc inscripsimus: *De hæresibus Marcionis*, utpote istis, « Prædicat his duos esse patres » id est, deos; « esse mali caussam Dominum; judicium negat esse reis; » contra quæ infra est liber de *Judicio Dei*, « surgere posse negat carnem », denique « Christum, fictum sub imagine corpus », de quibus omnibus in genere latius supra dicto, lib. de *Præscript. adv. hæ.*, c. 51, hæ. 17, et peculiariter de singulis librum v *adv. Marc.* Atqui paulo post castigavimus, « falsum sine nomine numen, » pro *nomen*.

Perfecit proprie, sua, non aliena requirens.
Cognitus ipso opere, populis sperantibus olim,
Perque prophetarum vocem notissimus orbi,
Et nunc errantem manifesto in limine mortis
Ignotum Dominum quærant, notumque relinquunt:
Quorum falsa fides, falsus deus, irrita merces (16),
Falsa resurrectio, mortis devictio falsa,
Martyria et vacua, et Christi quoque nomen inane;
Quem magicæ nebulae similem venisse docentes,
Mendacem facti dementes esse fatentur;
Ne quidquam passum, populum sine crimine fictum.
Sic verax Deus, hi Domino referuntur honores?
Heu miseri! gratis ingrata morte perempti,
Qui cæco duce præcipites in fossa ruistis (17);
Et velut in somnis thesauri munere dives
Exsultat, manibusque tenet, spe lusum inani,
Decepti, vacuum speratis muneris umbram.

CAPUT VI.

Ah! tabidi, rictus (18), funestave præda draconis,
Speratis pro pace truces homicidia blanda;
Audetis culpæ Deum, qui tanta creavit;
In cujus terris, nimia pietate profusa,
Immemores, large laudatis dona ruentes,
Ipsam factorem reprobatis, facta probantes,
Artificem mundi, cujusve ² opus estis et ipsi?
Qui vobis magnos parvis donavit honores,
Prosevit fruges, animalia cuncta subegit,
Tempora qui certis fecundat mensibus anni,
Dulcores, potus varios, pingues et odores,
C Jucundos flores, nemorumque umbracula grata,
1059 Mirificos tribuit succos pubentibus herbis,
Fontes et fluvios diffundit dulcibus undis,
Sideribus cælum, totumque illuminat orbem,
Immensus solus Dominus, justusque bonusque,
Cognitus ex opere, aspectu non cognitus ulli:
Quem stultæ quamvis gentes errore copertæ (19).
Florentes opibus, alieno nomine laudent,

(15) *Hoc decet ergo Deum, caligine ludere suasos*, etc. Titulum huic capiti imponimus: *Consulatio hæreseos de ficto Christi corpore*. Quod argumentum tractavit latius supra auctor, lib. de *Carne Christi*. Hic vero castigavimus « quæ sancto in corpore versans », pro *versis*. « A patre vero Deo missus », etc., pro eo quod erat, *Deo vero*, maxime cum et a Tertulliano et ab aliis Christianis poetis corripere soleat *o* in fine dictionis, etiam adjectivorum.

(16) *Irrita merces*, etc. Pertinet hoc ad *mercedem operum*, de qua supra non semel; in sequentibus alludit ad cap. 15 prioris Epist. ad *Cor.*

(17) Atqui illud, *in fossa ruistis*, recte interpretatur Fabricius, *in defossa*, in sentes latentes.

(18) *Ah! tabidi rictus*, etc. Inscriptionem huic capiti fecimus: *Adversus hæresin de Deo malorum auctore*, contra quam habes supra, lib. II *adv. Marc.* Necessario autem castigavimus *tabidi*, pro *tacidis*, maxime quod illud draconis epithetum sit.

(19) *Copertæ* pro *coopertæ*, sicuti etiam infra lib. II, cap. 1: « Hastæ mucrone coperto; » ac lib. V, cap.

Factoremque tamen gnari culpae verentur.
Nec quisquam tantum, nisi vos nova porta gehennae,
Ingrati eligitis Dominum maledicere vestrum.
Hæc vobis per Marcionem, Cerdone magistro (20),
Terribilis refuga adtribuit fera munera mortis;
Nec venit in mentem quod vos, a nomine Christi
Seductos, ad Marcionis tulit infima nomen.
Dicite, de multis quid vobis displicet unum?
Quidve Deus fecit quod non sit laude vehendum?
Aut illud, quod vos, nimium patientia larga
Indignos, dulcem permittit cernere lucem?
Qui legitis vera, et concisa ea falsa docetis,
Quæ sunt postque futura, prius hæc facta probatis:
Aut incredibile quid differt credere vestrum?

CAPUT VII.

Nec mirum si vos versutus cepit inermes (21),
Persuadeus duos esse patres, damnatus ab uno,
Esse deos, qui principio seduxerat omnes.
Postea multiplici manantem vulnere pestem
Distribuit multis, et inemendabile crimen.
Infandos omni magicæ dementia plenos (22),
Persuasit ³ sese virtutem dicere summam;
Fingere cum meretrice, nefas peragraré, volare, [ævo
1060] Namque Valentino (23) Deus est insanus, et
Triginta tribuit coelos, patremque Profundum;
Bis docuit tingui ⁴, transducto corpore flamma (24).

Variæ lectiones.

³ Pervasit Pam. Obert. ⁴ Tingi Obert. Delect. Obert.

Commentarius.

9, « Fluctuque fretoque copertis: » qua figura etiam in præteritis utitur lib. III, cap. 4,

Peccati votum violenta morte coperuit.

(20) Cerdone magistro, etc. De Cerdonis magistri Marcionis hæresibus vide dicti lib. de Præscript. advers. hæ., cap. 51, hæ. 16.

(21) Nec mirum si vos versutus cepit inermes, etc. Castigativinus: Nec mirum, pro nimirum. Est autem notatu dignum quod hæresin vocet inemendabile crimen, quippe cum experientia quotidiana id verissimum esse comperiamus in eis qui semel hæretici fuerint.

(22) Infandos omni magicæ dementia plenos, etc. Alludit ad Simonem Magum, de quo, quod virtutem sese summam dixerit, vide dicti lib. de Præscript. advers. hæ., cap. 46, hæ., 1: simul etiam de Helena ejus meretrice, lib. de Anima, cap. 34. De volatu autem ejus vide Egesippum de excidio. Hieros., lib. II, cap. 2, et B. Maximum serm. de SS. Petro et Paulo.

(23) Namque Valentino, etc. De hoc vide dictum librum, cap. 49, hæ. 12, et integrum librum adversus Valentinianos.

(24) Bis docuit tingui, transducto corpore flamma, etc. Intelligit hæreticos quosdam qui bis baptizarent, semel in aqua, semel in igne, quorum tamen alibi nullam mentionem reperi; præterquam quod Philastrius, quanquam adhuc subobscurus, lib. de Hæres., Herminianis et Seleucianis attribuere videatur quod non in aqua, sed in igne baptizarent, prætextu illius Joannis Baptistæ, Matth. III: « Ipse vos baptizabit in spiritu et igne. » Substituimus autem more Tertullianico tingui pro tingi.

(25) Tantos esse deos Basiliden credere jussit, etc.

A Tantos esse deos Basilidem credere jussit (25).
Quantos et dies annus habet; tot denique mundos.
Marcus per numeros argumentatus acute (26).
Tradidit in magicæ formam violare pudicam,
Offerri calicem, precibusque in sanguine verti.
Hebioni Christum suasit de semine natum (27),
Et circumcidi docuit, legique vacare,
Fontibus amissis elementa resumere legis.
Extremum facinus verbis extendere nolo,
Aut omnes causas, aut nomina dicere cuncta.
Est per pauca satis crudebra multa notare,
Infandosque homines atque organa sæva draconis,
Per quos nunc tantum sceleris sine teste locuti,
Semper factorum mundi culpae laborant.

CAPUT VIII.

Sed revocate pedem (28) sævi latronis ab antro,
Dum spatium datur, et patiens pietate perennis
Facta per errorem miseris Deus omnia donat.
Credite vero Patri vero qui condidit orbem,
Verum qui Dominum misit renovare ruinam
Imparibus legi, peccati in gurgite mersis,
Per vates olim promissam afferre salutem.
Qui mandata dedit, hic et peccata remittit.
Exigit hic aliquid merito, quia credidit ante,
Aut donat large Dominus, quasi debita servis,
Denique conclusos populos pœnamque merentes
Deleto ⁵ elogio cunctos jubet ipse lavari (29).

C De hac hæresi Basilidis late Epiphanius. hæ. 31, ubi « deos 365, quantos et dies annus habet, » nominatim enumerat. De eadem etiam aliquid supra diximus dicto lib. de Præscript. adv. Hæ., cap. 46, hæ. 4. Peculiare vero est illud auctori, quod addit: « Tot denique mundos. »

(26) Marcus per numeros argumentatus acute, etc. Prorsus sic castigandum hic Marcus pro Marcion; neutrum enim de Marcione scribitur, sed et hæresi Marci ex Græcorum alphabetico composita, in qua per numeros argumentatus est usque ad 888... De præstigiis vero magicæ, quibus utebatur in oblatione calicis, lib. adv. Valent., cap. 4. Atque facit pro confirmatione sacrificii Christiani etiam istud, quod offerri calicem dicat auctor.

(27) Hebioni Christum suasit de semine natum, etc. De hac hæresi Hebionis vide supra lib. de Carne Christi, toto cap. 18, et de eo quod legem proposuerit cum Evangelio, dicto lib. de Præscr. adv. hæret., cap. 48, hæ. 11.

D (28) Sed revocare pedem, etc. Necessario castigavimus: Revocate, pro revocare, et dum spatium datur, pro detur. Usurpatur deinde vero conjunctio ultima brevi, dum legitur: Credite vero Patri vero, et ibi, quia credidit ante, accipitur credere pro concedere. Videtur vero corruptum illud, denique conclusos. Sed emendavimus pœnamque merentes pro merentem, eo quod præcedat populos.

(29) Deleto elogio cunctos jubet ipse lavari, etc. Accipi hic elogium ab auctore pro certa alicujus rei institutione annotavit Fabricius, nec male si retineatur vetus lectio: Deleto elogio, sed cum locis supra citatis Apolog. c. 2, et alibi, quantum memini semper, in malam partem pro accusationum titulo, hæc vox ab auctore accipitur, puta-

1061 CAPUT IX.

Ergo totus homo credit, totusque lavatur.
 Abstinet aut patitur pro nomine vulnera vere.
 Verus surgit homo, vere mors victa silebit;
 Sed non pars hominis anima, sua parte relicta.
 Percipiet palmam (30), socia quam carne laborans
 In stadio luctata, simul conjuncta meretur.
 Grande nefas, portare duos per vincula pondus,
 Quorum sit locuples unus atque alter egenus,
 Et miserum sperni, felici præmia reddi.
 Non facit hoc justus, mercedis redditor æquus,
 Et bonus, et dives, quem credimus omnia posse,
 Suavis in ingratos, miserandi plena voluntas.
 Quin potius, cui major inest mortalis egestas,
 Possit ut æquari, socio prælatus, id ultro.
 Quicquid eget, tribuet locuples; sic credere jussum.
 Nec velle illicite Dominum culpæ docendo [nam,
 Suscitet, aut quem animam, tanquam sit passa rui-
 Liberet a morte, et viventi facta maneret
 Copia de solo merito, quia fortiter egit.
 Et caro communem semper sortita laborem,
 Linquatur terræ, mortis sit præda perennis.
 Ergo hominis anima placuit Deo fortibus actis?
 Nullo sola modo potuit sine carne placere.
 Vincula tulit, poenas, caro membris vincula gessit,
 Contempsit mortem, sed carnem morte reliquit.
 Illa dolens genuit, hæc vita a vulnere cæsa est:

Commentarius.

vimus potius esse legendum: *Delete elogio*, non aliter atque ibidem lib. ad *Scapulam* c. 4, dixit: *scisso elogio*, ut alludat ad illud Apostoli *Coloss. II*: *Delens quod adversus nos erat chirographum delicti*.

(30) *Percipiet palmam*, etc. Facit istud ad confirmandam mercedem pro meritis operum, sicuti et illud, *præmia reddi, ac mercedis redditor æquus*,

A 1062 Illa petit requiem, hæc ferro in pulvere fusa,
 Piscibus, alitibus, tabo cinerique relicta est.
 Frangitur infelix laniata, sparsa liquescit,
 Surgere non meruit? quid enim committere sola
 Exanimis potuit? quæ sic causa invida vitæ
 Impedit aut prohibet Dei dona capessere carnem,
 Cumque sua socia conjunctam vivere semper?
 Cernere quid fuerit conversa in pulvere quondam?
 Post meritos renovata ferat Deo laudis honores,
 Non ignara sui, fragilis, mortalis et ægra:
 Certatis, magni possit quid vivida virtus,
 Qui bonus atque potens vitam non invidet ulli.
 Hæc captiva fuit mortis, hæc vineta peribit,
 Quam Dominus mira sapientia fecit et arte?
 Hanc virtute sua miranda suscitavit ipse,
 Hanc revocat dux ipse, et hanc sua gloria vestit.
 Ergo Dei aptavit ars et sapientia corpus,
 Quod cupit, his fieri; deest hoc virtute reduci?
 Causa potest pietati nulla resistere sanctæ;
 Ne major sit causa mali, quam summa potestas,
 Ut cognoscat homo jam nunc Dei munere salvus,
 Mortalis quondam, nunc inviolabile et ingens
 Vestitus lumen, vivus cum corpore totus,
 Immensum virtute Deum, pietate perennem,
 Per Christum regem, per quem via lucis aperta est;
 Et jam luce nova, jam dono plenus utroque,
 Fructibus et vivæ paradisi lætus amœnis
 Laudet in æternum cœlesti dives in aula.

C et, de solo merito, denique, post meritos, etc., honores. Atqui corrupti videntur illi versus
 Nec velle illicite Dominum culpæ docendo,
 Suscitet, aut quem animam tanquam sit passa ruinam, etc.
 Item, et ille:
 Cernere quid fuerit conversa in pulvere quondam.
 Ubi videtur locus mutilus.

LIBER SECUNDUS.

DE CONCORDIA VETERIS ET NOVÆ LEGIS.

ARGUMENTUM LIBRI II, ETIAM IPSIUS AUCTORIS.

Inde sequens conjuncta docet mysteria legis,
 Inde novo Deus quæ fœdere tradidit unus.

Porro his verbis, satis obscuris, indicat auctor scriptum esse hunc librum de consonantia veteris et novæ legis, quod adeo recens titulo adjecimus. Prout etiam castigavimus Deus, pro divinis tum quod non semel libris producat priorem syllabam dictionis Deus, tum quod non soleant veteres aliquos divos vocare, tum denique quod ad institutum faciat Deus unus contra plures Marcionis deos. PAM.

CAPUT PRIMUM.

Postquam fracta fides refugis spirantibus hostis
 Et glomerata dolis, emersit pestis operta [(31),
 Sponte sua, mendax contempto Numineensus
 1036 Confixit plagas, fallaci tramite pallens

D Sanctorum dictis sua miscuit impia verba,
 Inque bonum semen lolium miserabile sevit.
 Inde volens omnem causam constare ruinæ
 Scilicet ut sua facta Deo subsignet iniqua
 Ocuis, et possit suasos infigere pœnis;
 Veris falsa tegens, et lenibus aspera vertens;

Commentarius.

(31) *Postquam fracta fides refugis spiritibus hostis*, etc. Emendavimus *emersit pestis operta*,

pro *pectis*; quod vitio typographico videbatur irrepsisse; sicuti etiam paulo post:

Et roseis sertis hastæ mucrone coperto,
 Improvise necans incautos morte suprema.
 Supremum nefas, in tantum dementia mersos
 Abruptos homines, Numen sine fine tremendum
 Dividere in partes; Christi sublimia facia
 Falsa laude sequi, culpæque gesta priora,
 Innumerata Dei miracula, visa nec unquam (32),
 Ante nec audita, contentaque ⁶ corde nec ullo.
 Tam temere scelus illicitum componere verbis,
 Adversum sese duo Testamenta sonare,
 Contra prophetarum Domini committere verba,
 Dissimili longe sententia velle probare,
 Omnem Legis ⁷ et infamem deducere causam;
 Sanctorumque Patrum vitam reprobare priorem,
 Quos in amicitiam adlexit Deus, ad sua dona.
 Accipitur sine principio pro parte minori,
 Quattuor ex uno cum sint, ex quattuor unum;
 His tamen una placet, reprobatur tres denique partes,
 Auctoremque sui Paulum per multa capessunt.
 Necnon ex ipso furiebat in extima verba,
 Omnia quæ veteri de fœdere cum que locutus,
 Dura videntur eis, merito quia corde gravatis.
 Pondus apostolicum, fulgentis gratia verbi
 Lumina præducit menti, neque cernere possunt;
 Spiritu lata putant hebetes, animalia digna.

CAPUT II.

Sed vos, qui nondum penitus, duce numine falso
 Mente ipsa reprobati, penetrastis ad intima mortis,
1064 Discite de fonte fluvium manare perennem (33)
 Qui nutrit illum, bisseos gratia fructus,
 Exit et in terram, ventosque in quattuor orbis,
 Tot fluit in partes fontis color et sapor unus.
 Sic et apostolico decurrit Ecclesia verbo,
 Ex utero Christi, Patris omnis gloria plena,
 Sordes diluere et facta mortua vivificare.

A Quattuor in numero diffusum in gentibus unum,
 Electaque fide susceptum, doctor optimus
 Tradit Evangelium Paulus sine crimine mundum,
 Absque hoc et Galatas vetuit discedere sanctos,
 Quos falsi fratres se circumcidere suasos,
 Atque elementa sequi, nova libertate relicta,
 Umbra futurorum veteri servire docebant.
 Has habuit Galatis causas conscribere Paulus,
 Non ut Evangelii partem pro corpore toto
 Exciperent modicam, majori parte relicta,
 Atque adeo non verba libri, sed missus in orbem
 Ipse Christus, Evangelium est, si cernere vultis,
 A Patre qui venit, solus bona nuntia portans
B Testificata prius; cujus ingens gloria complet,
 Ostendens opere quantus sit conditor orbis.
 Cujus facta, simul dictis conjuncta, fideles
 Illi, Matthæus, Marcus, Lucasque, Joannes,
 Conscripsere, mera, non extera verba locuti.
 Spiritu sancta Dei, tanto præsentem magistro.

CAPUT III.

His agnus Paschæ suspenditur hostia ligno (34):
 Hunc Paulus phase, conscribens decreta Corintho,
 Occisum tradit vitamque, Deumque futurum
 Promissum patribus, quos illectaverat ante.
 Cernite quid virtus, quis Paschæ possit imago,
 Sic verum quid sit poteritis Pascha videre.
C Ne fidus pater, et vates (35) cui pignus et hæres
 Charus erat, quem forte Deus donaverat illi,
1065 Hunc Deo mactaret, merito tentatus amore;
 Supplicium magnum, sanctus pro sanguine sanguis
 Connexus capite spinis ostenditur agnus
 Hostia sancta Deo. Cujus de morte piati
 Esset ut in signum et vastatæ pignora gentis,
 Sanguine signantur postes et limina multa,
 Immane auxilium, caro testis creditur esca.
 Jesus transgressus Jordan terraque potitus,

Variæ lectiones.

⁶ Contemptaque Obert. ⁷ Et non legit Obert.

Commentarius.

Improvise necans incantos morte suprema,
 pro *Improvise negans*. Atqui pertinet ad phrasin
 Tertullianicam illud: *Ut sua facta Deo consignet*
iniqua, et suasos, pro persuasos, infigere pænis, et
paulo post: Domini committere verba.

(32) *Innumerata Dei miracula, visa nec unquam*, etc. Isti versui conjunximus:

Ante nec audita, contentaque corde nec uno,
 et post posuimus illum:

Tam temere scelus illicitum componere verbis;
 eo quod illic alludat ad illud Isai. LXIV et I Cor., II:
Quod oculus non vidit, nec auris audivit, nec in cor
hominis ascendit; quo fit ut etiam castigaverimus:
contentaque, pro *contemptaque*: sicut etiam paulo
 post: *quia corde gravatis, pro gravati*. Porro etiam
 ibi mendum subesse videtur:

Spiritu lata putant hebetes, animalia digna;
 aut locus mutilus, cui absque ms. cod. mederi non
 licuit.

(33) *De fonte fluvium manare perennem*, etc. So-
 lemne esse, Beda teste, poetis Christianis, ut e in
 fine producant, duabus in dictione altera conso-

nantibus sequentibus; sicuti, exempli gratia, tum
 hic auctori, et non semel postmodum, tum Ju-
 venco, l. IV: *Aspicite scribas*; et Prudentio Ca-
 ther. *cæde stupenda*. Alludit autem ad bisseos
 apostolos, quorum sonus *Exiit in omnem terram*
et in ventos quattuor orbis, id est in fines orbis
 terrarum, sicuti legitur Psal. XVIII. Atqui emenda-
 vimus: *Sordes diluere*, pro *sordide*, ubi nove ac-
 cipit *fata mortua*, pro *mortuis hominibus*, et mox:
Electaque fide, pro *electoque*.

(34) *Hic agnus Paschæ suspenditur hostia li-
 gno*, etc. Alludit ad illud I Cor. V: *Pascha nostrum*
immolatus est Christus; et illud: *Vitamque Deum-*
que futurum, refertur ad quod sequitur: *Promis-*
sum, ubi sequitur vox antiqua *illectaverat*, et mox
 poetico more producta in penultima vox, *poteritis*.

(35) *Ne fidus pater, et vates*, etc. Abrahamum
 intelligit, cui (Gen. XII) pro Isaac ejus filio ad
 immolandum,

Connexus capite spinis ostenditur agnus,
 sicuti in eo quod sequitur:

cujus de morte piati

Esset ut in signum,

Lege dedit Pascham, gaudens atque immolat agnum. A
Et reliqui magni reges sanctique prophetæ,
Non ignorantes certæ promissa salutis,
Ingentemque, metu pleni, transcendere legem,
Venturam summæ virtutis imagine molem,
Inspectam e speculo celebrarunt ordine Pascham.
Denique, si celeri primordia mente recurras,
Invenies funesta nimis, post impia verba :
Credulus, heu ! facile nudatus tegmine vitæ,
Pellibus ut tegetetur homo, suspenditur agnus,
Aut peccata necat, aut sanguine funera delet,
Aut coperit nudos, fovet aut suo vellere vulnus (36),
Non pecoris sanguis humano sanguine pluris,
Ut pro peccatis oblatus dirimat iram,
Aut multæ plebis, veluti si charior agnus.
Auxilium immane, tantæ tutela salutis,
Oblatus potuit pretium satis esse redemptis ⁸.
At Deus omnipotens, cœli terræque creator,
Immensus, vivus, perfectus, luce perennis,
His non placatur, pecudum neque sanguine gaudet.
Omnia mactentur pecora, grex omnis in aras
Decremet, ut veniam vel peccati expiet unus :
Nequaquam Domini sapiens maculata figura,
Tam vili pretio caro fœda paravit honores;
Sed spes et promissa fides mortalibus olim,
Hæc operata tulit, magnæ rationis imago,
Præmeditata Patris, nimia pietate parata
Venturum Christum terris, hominemque futurum;
Quem visum Joannes, baptismi primus apertor,
Et vatum socius, necnon et apostolus ingens,
Præcursor missus certus, testisque fidelis,
Augustus vita, sublimi laude notatus,
Olim Pascha Dei, verum quærentibus agnum,
Ostendit tandem venisse, piacula facti,
Qui delicta suo multorum sanguine solvat.
Pro reprobis probus, et charus, pro vilibus unus,
Corpore homo vitæque Deus, mactatus ut agnus,
Acciperet nos et nobis se effunderet ipsum. [bam ;
~~1066~~ Sic placuit Domino mortem spoliare super-
Sic poterit miserandus homo sperare salutem.
Hunc Pascham Paulus mactatum prædicat agnum ;
Nec species Domini pecoris sublimis inertis

Consimilis patitur, quapropter dicitur agnus ;
Sed quia lanities renovata hæc corpora vestit,
Dat tegimen multis, unquam nec deficit ipse.

CAPUT IV.

Sic Dominus virtute Patris, quos morte redemit (37),
Exutos sua luce tegit, quæ semper in illo est.
Ergo Pastor ovem qui perdidit, ipse requirit.
Is robur spinasque uvæ calcare paratus,
Aut rabiem superare lupi, pecudumque potiri.
Eripere fortis, contemptis dentibus ultro,
Objectat sese leo pelle obtectus ovili,
Decipiens habitu, rapturus sanguine fauces.
Adam vi captum sic quærit Christus ubique,
Ipse viam gradiens, qua mors operata ruinam est
Omnia perlustrans veterum monumenta virorum,
B Singula perspicuens, exemplis omnibus unus,
Ex utero incipiens inimicam expellere mortem,
Conceptæ simul in gremio cum semine carnis
Ætates omnes tacita sapientia lustrans,
Debita suscipiens, cunctos mundare paratus,
Reddere factori multos, quos sparserat unus.
Es quia terribilis puteo demersus iniquo
Vir cecidit, suasit virgo subducta dracone ;
Consilio placuit, tegmen cœleste reliquit ;
Arguit hos lignum nudos, mors atra coegit,
Ex eadem massa simili ratione relecta
Jam renovata, reddit flos carnis, et hospita pacis,
Virgine desponsa caro, non ex semine nato ,
C Artifici conjuncta suo, sine debito mortis
Angelus hæc mandata Patris, per sidera defert
Lucida, ut angelica credantur nuntia fama,
Virginis ut virgo ; carnis caro debita solvat.
Talibus ingressus sequitur vestigia mortis
Parvulus immanis, senior puer et juvenis vir.
Post, ubi justa viri completa est roboris ætas,
Paulatim solitus socia deperdere vita ;
In fœdas etiam rugas et inertia membra
Mutari specie vacuatis sanguine venis
Constitit, haud habitum passus veterascere carnis.
Quave manum extendit temere contingere lignum.
Qua die quove loco cecidit clarissimus Adam (38),

Variæ lectiones.

⁸ Salutis Pam. Venet. ⁹ Paucis Pam.

Commentarius.

ad Exod. c. xii, ubi *sanguine agni paschalis* jubentur *signari postes et limina multa*, pro quo malim *legere muta* ; sed nihil immutavi. Quibus adjicit et *Pascham* celebratam, Jos. v. Castigavimus autem paulo post, *aut sanguine funera delet*, pro *dolet*.

(36) *Fovet aut suo vellere vulnus*, etc. Hic per licentiam poeticam corripitur o littera in fine dictionis suo, sicut etiam frequenter postea in hisce libris, de aliis Christianis poetis idipsum vide apud Bedam. Emendavimus etiam *ut pro peccatis*, pro *aut*, ut id quod præcedit, *non pecoris*, sit interrogatio, et accipiatur more Tertullianico, *Non*, pro *Nonne*. Porro *agnum Christum* probat etiam ex Evangelio Joan. i.

(37) *Sic Dominus virtute Patris*, etc. Tertullianicum est *pecudumque potiri*, et *eripere fortis* ; sic

enim legimus *e* in fine producta, pro eo quod erat *eriperet*. Item, *virgo subducta dracone* ; item non multo post *sine debito mortis*, sic enim castigavimus pro *debita*, sicuti etiam *vestigia mortis*, pro *mortem*. Rursus vero ad stylum auctoris pertinet *manum extendit*, etc., *contingere lignum*.

(38) *Qua die*, quove loco cecidit clarissimus Adam, etc. Sic emendavimus, pro *charissimus*. Aique quod hic dicit, et mox clarius repetit his verbis :

Golgotha locus est, capitis Calvaria quondam, etc.
Os magnum hic veteres nostri docuere repertum,
Hic hominem primum suscepimus esse sepultum, etc.

Habes etiam apud B. Cyprianum tract. *de Resurr. Christi*, ubi vide similes veterum locos in annotationibus nostris, num. 3. Auctori peculiare est

1067 Hac eadem redeunte die volventibus annis
In stadio ligni, fortis congressus athleta;
Extenditque manus, poenam et pro laude secutus
Devicit mortem, quia mortem sponte reliquit,
Exuit exuvias carnis et debita mortis;
Serpentis spoliū, devicto principe mundi,
Adfixit ligno, refugarum immane tropæum.
In cuius signum Moses suspenderat anguem,
Et quotquot fuerant multis serpentibus icti,
Adspicerent ipsum fictum fixumque draconem.
Post, ubi secretas inferni venit ad undas,
Atque suum victor captivum luce relexit,
Adstanti iussumque Patris virtute peregit,
Sponte suum corpus quod liquerat, ipse recepit.
Causa hæc mortis erat, eadem via facta salutis;
Nuntius ille doli, sed pacis nuntius iste;
Sponsa virum necuit, genuit sed sponsa leonem.
Virgo viro nocuit, sed vir de virgine vicit.
Cujus in exemplum, sopito corpore somno,
Sumitur ex latere mulier, quæ costa mariti;
Quam carnem de carne sua deque ossibus ossa;
Evigilans dixit, præsaga mente locutus.
Mira fides, merito Paulus certissimus auctor,
Christum de coelis Adam docet esse secundum.
Veritas ipsa suis exemplis usa refulget;
Nec cupit ex alieno acres ostendere gressus:
Pauperis hoc opus est, propriæ virtutis egeni:
Hæc Paulus docuit magnus mysteria docta,
Scilicet in Christo esse decus, tuum, Ecclesia, car-
Hujus de latere, ligno pendentis in alto [uens (39)
Corporis exanimi sanguis manavit et humor.
Femina sanguis erat, aquæ erant nova dona lavacri,
Hæc populi vera est viventis Ecclesia mater,
De Christi nova carne caro, deque ossibus ossum ¹⁰.
Golgotha locus est, capitis calvaria quondam (40);
Lingua paterna prior sic illum nomine dixit:
Hic medium terræ est, hic est victoria signum:
Os magnum hic veteres ¹¹ nostri docuere repertum
Hic hominem primum suscepimus esse sepultum;
1068 Hic patitur Christus, pio sanguine terra
[madescit,

A Pulvis Adæ ut possit veteris cum sanguine Christi
Commixtus, stillantis aquæ virtute levare ¹².
Hæc ovis est una quam se per Sabbata vivam (41)
Inferni e puteo statuit subducere pastor.
Propterea cunctæ carnis præmortua membra
Curabat sabbatis, aut cæci a gemine nati
Lumina, quæ nondum dederat, cernendo peregit;
Aut hominem totum exanimem, per Sabbata vivum
Deque sepultura, præsentī plebe, vocavit:
Ipse novi factor, veteris bonus ipse refector,
Aut quæ defuerunt supplens, aut perdita reddens.
Hæc ineunte die sancto sperantibus in se
Facturus plene pro paccio, posse docebat.

B

CAPUT V.

Quid? caro si moritur, nec spes datur ulla salutis (42),
Quas habuit causas hominem se fingere Christus.
Et medicare homines, aut curam carnis habere?
Corruptela potens liquefactum solvere corpus:
Non poterit virtus Domini revocare solutum?
Credunt interitu qui non sua corpora solvi,
Non credunt Domino, sua qui vult mersa levare,
Aut nolle præstare bonum, neque posse potentem
Dicunt, ignari quanto de crimine lactent,
Infirmas ausi causas præponere morti.
In grano latet arbor, et hoc nisi terra sepultum
Putrescat, non dat decoratos arbore fructus.
C Jam liquidæ stringentur aquæ; stridente rigore
Saxa fient, et semper erunt, nisi magna potestas
Solverit inducto molli spirante tepore.
Viticulæ in gracili latet ingens corpore botrus;
Si quæras, non est: cum vult Deus, esse videtur.
Arboribus folia, spinis rosa, germina campis
Mortua deficiunt, et rursus viva resurgunt.
Hæc homini Deus ante oculos revocata reformat,
Propter quem locuples primus large omnia fecit.
Omnia nuda cadunt, suo corpore singula vestit:
Cur hominem solum, cui tantos fudit honores,
Non tantum revocet sibi, quem super omnia fecit?

Variæ lectiones.

¹⁰ Ossa Venet. ¹¹ Veteris Obert. ¹² Levare Obert.

Commentarius.

quod etiam eodem die passum scribit Christum quo
Adam cecidit.

(39) Scilicet in Christo esse decus, tuum Ecclesia
cernens, etc. Corruptus est hic versus, cui, quod de-
essent ms. codd., medere non potui; ubi interim
prima syllaba vocis Ecclesia corripitur, quod pecu-
liare est auctori tum supra hujus l. vi, c. 2, De-
currit Ecclesia verbo, tum hic, tum paulo post:

Hæc populi vera est viventis Ecclesia mater,
et lib. III; infra, cap. 7.

Esse caput Christum, sunt cujus Ecclesia membra.
Suspicio autem etiam ibi mendum subesse: Femina
sanguis erat.

(40) Golgotha locus est, etc. Producit hic media
hujus vocis syllaba, quæ Hymno de Pascha Domini,

D apud Cyp. corripitur:

Est locus, est omni medius quem cernimus orbe,
Golgotha Judæi patrio cognomine dicunt.

sicuti etiam a Juvenco, lib. iv: « Ubi ruris Golgotha
nomen. » Castigavimus autem mox: « Stillantis
aquæ virtute levare, » pro levare.

(41) Aut hominem totum exanimem per sabbata
vivum, etc. Peculiare est hoc auctori, quod insinuet
resurrectionem Lazari (Joan. 11) factam in Sab-
bato; nam de illo illum loqui manifestum fit ex eo
quod sequitur: Hæc ineunte die sancto, etc.

(42) Quid caro si moritur, nec spes datur ulla sa-
lutis, etc. Emendavimus: Quid pro quod, et salu-
tis, pro salutis. Est autem Tertullianicum, medi-
care, etc.; Non poterit, etc., pro: Nonne.

1069 Ergo caro et sanguis Dei regno digna ne-
[gatur (43),

Tanquam sit Paulus proprie de carne locutus.
Ille quidem magna docuit, sed inania corda.
Carnali sermone putent; nam pristina facta
Sanguinis et carnis voluit sub nomine dicta,
Cœlestis magni memoratus verba magistri,
Qui per aquam de se genitis sui nomen honori
Donavit, pignusque suo de spiritu fudit;
Ut cujus fuerant homines virtute redempti,
Hujus et acciperent renovati nomen honoris.
Ergo, quia populis, nondum suo fonte renatis,
Sordibus antiquis tectis, et debito mortis
Ex veteri, caussa regnum cœleste negavit,
Dicens humanum rursus debere renasci;
Quod natum est de carne, caro est, despiritu, via. B

Commentarius.

(43) Ergo caro et sanguis Dei regno digna negatur, etc. Pulchre interpretatur illud Apost. I Cor. IV: Caro et sanguis regnum Dei possidere non possunt; de quo latius supra L. de Resurr. carn. c. 46, 49, 51. Castigamus autem mox Carnali sermone putent, ut derivetur a putere, pro putant, ac paulo post rursum et debito mortis, pro debita. Item humanum

1070 Radicis veteris nova germina gloria mutans
Ablutum corpus jam non de carne vocari;
Hoc sequitur Paulus, sic est de carne locutus,
Denique dixit oportere superindui vestem (44),
Hunc habitum fragilem, mortalem contegi formam.
Non aliud corpus dari, sed prius illud inernem
Undique regno Dei lato circumdari totum,
Momento aspectus oculi mutabitur, inquit,
Ut rufæ ceræ facies dispenditur herba,
Et mutat proprium candenti sole colorem;
Sic eadem caro fulgenti de gloria sumens,
Gaudebit semper gaudens et morte carebit,
Devictum clamans crudelem cor poris hostem,
Glutitam mortem, fortis victoria Christus,
Ingentes Deo summa ferens ad sidera laudes.

(nempe genus) rursus deberenasci, pro humano.

(44) Denique dixit: Oportere superindui carnem, etc. De hoc Apost. II Cor. V, loco etiam supra dicto lib. latius, cap. 41, 42 et 43; sicuti etiam de illo: in atomo, in momentaneo motu oculi, ibidem. Atqui rufam ceram more suo rubeam intelligit, et glutitam usurpat pro deglutitam.

LIBER TERTIUS.

DE CONCORDIA PP. N. ET V. TESTAMENTI.

ARGUMENTUM, ETIAM IPSIUS AUCTORIS.

Tertius, ingenua gentem de matre creatam,
Valibus et patribus sacros esse ministros.

Ubi subintelligi debet TRADIT, aut quid simile: tractat enim libro tertio (quod adeo etiam titulo adjectum) de concordia Patrum veteris et novi Testamenti, occasione illius Apostoli (Gal. IV, ex Isa. c. LIV: SCRIPTUM EST ENIM: LÆTARE, STERILIS QUÆ NON PARIS; ERUMPE ET CLAMA, QUÆ NON PARTURIS, etc. Et illius: ILLA QUÆ SURSUM EST JERUSALEM LIBERA EST QUÆ EST MATER NOSTRA. Hoc enim (est) quod in dicto argumento dicitur: INGENUA GENTEM DE MATRE CREATAM. Plura autem habet auctor initio libri V, sed ita obscura, ut præstet suo loco dumtaxat tractare.

CAPUT PRIMUM.

Jam genuit, quondam sterilis cognomine, mater (45),
Jamque novus gaudet populus de libera natus,
Expulsa famula merito cum prole superba;
Viventis quoque fontis aquas ingrata reliquit,
Et tepidis errans ardenti sidere potat.
Jam possunt gentes Abraham clamare parentem,
Quæ vocem Domini simili ratione secutæ,
Omnia liquerunt peregre se sistere vitæ.

C Lætare, o sterilis, promissam concipe plebem;
Erumpere et clama, qua nulla prole beata.
De qua dicebat per vates Spiritus olim:
Hæc genuit gentem multis ex gentibus unam,
Cujus principio semper pia membra laborant.

CAPUT II.

Hujus Abel justus, pastor pecudumque magister,
Fraternæ occidit quem olim violentia dextræ;
Hujus Enoch, insigne decus, de corpore mem[brum] (46)

Commentarius.

(45) Jam genuit, quondam sterilis cognomine mater, etc., veterumque Patrum et nostra Ecclesia (Galat. IV) in carnem redegit, ita cum subdit: Viventis quoque fontis aquas, etc., alludit ad illud Gen. XXI, ubi Agar legitur utre aquæ in scapulis imposito errasse in solitudine. Videtur interim alia aliqua vox substituenda pro tepidis, sed non

licuit ob inopiam cod. ms. corrigere.

(46) Hujus Enoch, etc. Peculiare hoc est Auctori, quod scribat: « Enoch a Deo digressos populos consilio revocasse, » qui etiam per præoccupationem gigantes nuncupat impios civitatis diaboli ministros, de quibus Gen. VI sub Noe primum fit mentio in Scripturis.

1071 A ¹³ Deo digressos populos facinusque se-
[quentes,
Deum furit in terris refugarum turba latronum;
Sacrilegum genus ut fugeret crudele gigantum,
Consilio revocabat, in omnibus ipse fidelis.
Ingenti gemitu placuit, meritoque labore
Translatum magno pignus servatur honore.
Perfectus laude et sine culpa Noe repertus (47)
Testificante Deo justus in adultera plebe,
Bis quinquagenis arcam qui texuit annis,
Venturum excidium factis et vocis ferebat;
Promeruit tantis ereptus mortis ab undis,
Et cum prole sua servatus. Gente sequente
Est Abraham, cujus gnatos vos esse negatis,
Qui primus, genere et patria et genitore relicto,
Voce Dei suasus, secessit in extera regna,
Tanto Dei meruit sublimis dignus honore ¹⁴,
Gentibus ut pater et populis credentibus esset.
Cum patribus Jacob, quorum pater ipse, per omne
Vitæ suæ spatium lætissima tempora Christi
Præcinit verbis, actu, virtute, labore.
Hunc sequitur Joseph, foedæ sine sorde juventæ,
Carcervis et duræ conficta calumnia poenæ;
Gloria post gemitus, regnique secunda corona,
Inque fame panis tribuendi larga potestas.
Tam propria Christi, tam lucida lucis imago
Omnibus est manifesta, quibus sunt lumina menti,
Ut speculo vultus firmam spem cernere possint.
Judas ipse pater, regalis sortis origo,
Unde duces geniti, cujus de semine reges
Nunquam defuerunt, donec ventura potestas
Gentibus exspectata diu promissa veniret.

CAPUT III.

Dux populi Moses, qui limina regia liquit,
Spernens divitias florentes tempore parvo,
Maluit adflictus populi portare labores
Subnixæ cervice, minis non territus ullis,
Quam sibi delicias multasque remittere poenas,
Pro magnaque fide, pro tanto mirus amore,
Armatus virtute Dei magnalia gessit:
Percussit gentem plagis, terramque reliquit,
Confundit regem durum, populumque reducit;
Calcavit fluctus, hostes demersit in undis;
Fecit aquam dulcem per lignum, semper amaram,
Cum Christi populo manifeste multa locutus,

A Cujus de facie lux et nitor ore refulsit;
Acceptam legem per paucos fudit in orbem, (rum,
1072 **E**xempla implicita propriorum certa labo-
Percussit petram, jussus quoque flumina fudit;
Extenditque manus, ut signo vinceret hostem.
Omnia de Christo, per Christum cuncta loquuntur.
Hic probus et magnus cum laudis pace quievit.
At Jesus Nave filius, Ausas ante vocatus,
Spiritus hunc sanctus socium sibi nomine junxit;
Hinc fluvium scidit, et populum transire coegit;
Distribuit terram gratis, promissa paternæ;
Solem cum luna statuit, dum vinceret hostem;
Expulit externas gentes prolemque gigantum;
Excidit lucos, aras et templa subegit;
Omnia legitima solemnia mente peregit;
B Nominis exemplum Christi, virtutis imago.

CAPUT IV.

Quid de Judicibus populi per singula dicam?
Quorum virtutes si conscribantur in unum,
Verborum spatio numerosa volumina complent.
Attamen ex multis paucorum dicere vitam,
Corporis explendi verborum postulat ordo.
Ex quibus ut Gedeon dux agminis, acer in hostem
Non virtute sua tutelam acquirere genti,
Firmatusque fide signum petit excita menti,
Quo vel non posset vel posset vincere bellum,
Vellus ut in noctem positum de rore maderet,
Et tellus omnis circum siccata jaceret,
C Hoc inimicorum palmam coalescere mundo;
Atque iterum solo remanenti vellere sicco ¹⁵
Hoc eadem tellus roraret nocte liquore;
Hoc etenim signo prædonum stravit acervos,
Congressus populo Christi, sine milite multo,
Tercenteno equite (numerus Tau littera Græca (48)
Armatis facibusque et cornibus ore canentum.
Vellus erat populus ovium de semine sancto;
Nam tellus variæ gentes fusæque per orbem;
Verbum quod nutrit, sed nox est mortis imago,
Tau signum crucis, et cornu præconia vitæ,
Lucentesque faces in ulychno, spiritus ardens
Scilicet hoc testamen erat virtutis imago,
D Non prius angelica mortis fera prælia vinci,
Quam populo indocili merito sua culpa relicto,
Florentesque fide gentes in laude receptæ.

Variæ lectiones.

¹³ A abest ap. Obert. ¹⁴ Tantos honores Obert. ¹⁵ Fuco Paris.

Commentarius.

(47) *Perfectus laude et sine culpa Noe*, etc. Quod de Noe tradit, magis cum Scriptura convenit, ubi cum legatur: *Erunt dies illorum centum viginti annorum*, tacite interpretatur (omissis duntaxat 20 annis, forte quod in carmen non tam commode posset referri) de spatio poenitentiae impiis relicto, dum dicit:

Bis quinquagenis arcam qui texuit annis.

(48) *Numerus Tau littera Græca*, etc. Hoc sibi vult, *Tau litteram Græcam* exprimere *numerum tercentenum* quod, præterquam quod notius sit quam

ut probatione indigeat, etiam supra ostensum est ex Tertulliano, Irenæo, et aliis lib. *de Præscript. adv. her.*, cap. 50, hæc. 15, *de hæresi Marci*, ex Græcorum Alphabeto. Hic vero propterea huc illud alfert, ut probet *Gedeonem* in signa *Tau signi crucis tercenteno equite* (ubi accepit equitem carminis gratia, pro omni milite. Nam Jos. vii solum legitur de 30 viris) *stravisse prædonum acervos*. De quo signo *Tau* plura supra lib. iii *advers. Marc.*, cap. 23 et lib. *adv. Jud.* cap. 11. Atqui paulo post *testamen* usurpat *Auctor* pro *testamento*.

Debbora quin mulier super omnem maxima formam,
 Pro patria quæ belligero subnixæ labori,
 Stipite sub palmæ populum vicisse canebat (49),
1073 Quapropter victi simul hostes terga dedere :
 Sisara dux fugit, cui non vir, nec manus ulla
 Restitit. Hic Baal Christi victoria signo
 Exemplo refuga, devicit femina ligno.
 Jephtha fide firma, qui duro vulnere votum
 Ausus mercedem belli Deo dicere grandem,
 Hic quia quæ non vult Dominus, promiserat amens.
 Occurrit primo charum sibi pectore pignus :
 Nulli sperata cecidit quod sorte repente,
 Promissum ut staret, solvit pia jura parentis,
 Peccati votum violenta mente coperuit (50)
 Immanis timor orbata solatia vitæ
 Pro scelere obtinuit famam, pro crimine laudem,
 Necnon Sansonis super omnia corpora vires,
 Spiritus hoc donum capiti concessa potestas,
 Pro populo solus, nullo mucrone, nec armis,
 Os retinens asini, prostravit corpora mille :
 Vincula nulla virum vinctum potuere tenere;
 Gloria sed postquam captivi mota recessit,
 Occidit, atque hostes victus sua morte redemit.

CAPUT V.

Mirificus Samuel (51), cui reges ungere primum
 Præceptum, dare chrisma, viros ostendere christos,
 Talibus in vitæ spatio laudabilis egit,
 Ut quaque ¹⁶ post requiem prophetica jura teneret.
 Psalmographus David, magnus rex atque prophe-
 Passurum Christum submissa voce canebat, [ta (52),
 Sponte quod ingratus populus sine lege peregit,
 Cui Deus ex utero fructum promiserat olim
 Prolem sublimi solio suo ponere sanctam :
 Fixa fides Domini quæ sponderat, omnia fecit.
 Æmulus Ezechias, populi corrector inertis,

A Oblitis ¹⁷ legem qui restauravit iniquis,
 Hæc olim mandata Dei prior omnia jussit,
 Qui precibus bellum, non ferri cuspidē solvit.
 Hic moriens, lacrymis annos ac tempora vitæ
 Accepit, merito talem tulit actus honorem.
 Ingenti zelo Josias, rector et ipse,
 Tantum nemo supra nec postea taliter egit :
 Idola destituit, destruxit templa nefanda,
 Atque sacerdotes super aras igne cremavit,
 Ossa prophetarum falsorum cuncta refodit,
1074 Incenditque aras adolenda cadavera lignis.
 Insignis fidei in laudem (memorable) tactus
 Nobilis Helias, qui nondum debita mortis
B Gustavit, quoniam rursus venturus in orbem est :
 Ergo infracta fides, populum regemque furem,
 Militiam Domini qui deseruere beatam,
 Verberibus flammis castigans hostes amaros,
 Sidera conclusit, tenuitque in nubibus imbrem.
 Esse Deum ostendit cunctis, apparuit error :
 Nam mediæ partes hostiæ fluvio, super aras
 De cælo precibus, veniens vi, flamma comedit;
 Et quotiens voluit, totiens ruit ignis ab alto :
 Divisit fluvium transgressus et avia fecit ;
 Sublatus curru paradisi vectus in aulam est.
 Hujus discipulus sortis successor Heliseus,
 Qui duplicem Heliae petiit sibi sumere sortem
C Ad castigandam violento verbere plebem ;
 Tantum pro Domino et talem spiravit amorem :
 Jordane percusso, pedibus via facta regressus,
 Demersam fluvio relevavit virga securim ;
 Mortificumque cibum in vitalem transtulit escam ;
 Detinuit pluvias terato tempore duplo ;
 Mandavitque lepras ; hostes caligine cepit :
 Cujus post obitum jam condita membra sepulchro,
 Abiectus quidam, mactatus cæde latronum,
 Mortuus ut teligit, revocata luce revixit.

Variæ lectiones.

¹⁶ Quoque *Obert.* ¹⁷ Ablatis *Venet.*

Commentarius.

(49) *Stipite sub palmæ populum vicisse canebat, etc.*
 Alludit ad Canticum Debboræ, quo celebrat Sisaram in temporibus clavo, sive, uti habent LXX, palo tabernaculi, quos ex palma olim confici solere indicat auctor, qui etiam istud tradit signum fuisse *Christi victoriæ in ligno*, verbis licet obscurioribus, et quantum apparet mendosis.

(50) *Peccati votum violenta mente coperuit, etc.*
 Eodem pertinet quod sequitur :

Pro scelere obtinuit formam, pro crimine laudem, de *Jephthæ*, qui *ex voto quod amens Deo promiserat*, filiam suam immolavit in holocaustum. Quomodo autem *crimen* illi imputetur, cum tamen ab Apostolo (*Hebr. II*) in justorum recenseatur catalogo, tractat late auctor *Quæst. et Respons.* inter opera B. Justini Martyris, dicens permisisse Deum illud criminis, ut posterius documentum acciperent, ne unquam vota sua Deo infinite nuncuparent, et in justorum nomenclaturam nomen ejus esse insertum quod pietatis suæ erga Deum observationem filiæ suæ mactatione declaraverit. Quale quid etiam habet B. August. *Quæst. in lib. Jud.*, cap. XLIX, et ex parte lib. de *civitate Dei*, cap. 21. Pertinet vero

etiam ad licentiam poeticam illud : *coperuit*, in fine carminis heroici. Atqui paulo post de *Samsone* castigavimus : *Hostes victus sua morte redemit*, pro : *hostis victos* ; ipse enim jam victus, in vinculis utpote constitutus, hostes suos concussionem columnarum una secum peremit.

(51) *Mirificus Samuel, etc.* Intelligit unctionem regnum Saulis et Davidis, I Reg. x et xci ; deinde alludit ad I Reg. XII, de innocentia Samuelis, et xxv, de morte ejusdem.

(52) *Psalmographus David, magnus rex atque propheta, etc.* Paucis comprehendit omnes Davidis qualitates, de quo sequentem versum castigavimus :

Passurum Christum submissa voce canebat, pro *cujus se voce canebat* : sicuti et de *Ezechia* illud,

Ablatis legem qui restauravit, iniquis,

pro *oblitis* ; per *iniqua* enim intelligit quæ excelsa vocantur in Scripturis. Paulo post obscurum est illud de Josia :

Incenditque aras adolenda cadavera lignis, nisi subintelligatur : *ad adolenda*.

CAPUT VI.

Esaias, locuples vates, cui fontes aperti,
 Tam manifesta fides, verbum Dei ore profudit,
 Largaque per Christum Patris est promissa voluntas,
 Præstata viam vitæ atque probata per ipsum est :
 Quem populus sectum ligno sine labe repertum,
 Immeritum demens crudeli morte peremit.
 Sanctus Hieremias quem gentibus esse prophetam
 Æterni virtus jussit, dixitque futurum ;
 Qui quoniam plebis facta inlaudanda revolvit,
 Et fore captivam, nisi pœnituisset iniquos,
 In famulos fieri præsağa voce locutus,
 Vincula dura tulit, squalenti carcere ¹⁸ clausus,
 Inque luto putei fames hausit tabida membra :
 Sed postquam quæ noluerant ¹⁹ audire probavit,
 Atque hostes vinctum populum duxere triumphis,
1075 Horrida vix tandem caruit sua dextra catenis ;
 Nulla morte virum constat, neque cæde peremptum.
 Ezechiel fidus ²⁰, dives cui gratia verbi
 Concessa est ; peccatorum secreta videre,
 Afflictus lugere suos, veniamque precari,
 Cernere vindictam sanctorum cæde futuram,
 Sanctorumque locum regni, carnisque salutem
 Spiritu implicitus, gressus aditusque videre.
 Osea, Amos, et Micheas, Joel ²¹, Abdia, Jonas (53)
 Atque Naum Habacuc, Sophonias, Aggæusque,
 Zacharias vim passus, et angelus ipse Malachim ;
 Hi vates Domini, quorum chorus usque canentum,
 Ac pariter laudis propriam meruere coronam.
 Quam magnus Daniel ! qualis vir ! quanta potestas ! **C**
 Qui falsos testes ipsorum prodidit ore (54)
 Servavitque animam damnatam crimine ficto,
 Somnia secreta et regis prior ore resolvit ;
 Prævidit Christum regnorum solve membra ;
 Pro Domino reus est, factus quoque præda leonum ;
 Servatisque palam cunctis, in pace quievit.
 Hujus tres socii vix digna laude canendi (55),
 Ex numero tanto decretum regis iniquum
 Contempsere pii, quorum data corpora flammis,
 Tradere se pœnis potius pro nomine magno,
 Quam genibus nixi simulacro pandere palmas :
 Jam præclara fides, jam spes super omnia fulgens **D**
 Exstinxit rabidos ignes, et vicit iniquos.

¹⁸ Currere alii. ¹⁹ Voluerant alii. ²⁰ Sidus alii. ²¹ Simul Obert.

Variæ lectiones.

Commentarius.

(53) *Oseas, Amos et Micheas, Joel, Abdia, Jonas*, etc. Similiter et hic necessario substituimus : *Joel*. pro *simul*, utpote cum inter 12 prophetas minores, quos commemorat, ille unus sit.

(54) *Qui falsos testes ipsorum prodidit ore*, etc. Etiam hinc confirmatur historia Susannæ, Danielis xiii, quam cum Græcis inter prima Danielis facta recenset auctor, de cujus auctoritate latius supra tom. II, lib. de Corona milit. cap. 4, num. 43. Est autem obscurus, et fortassis mendosus ille ver-
 sus :

Servatisque palam cunctis in pace quievit.

(55) *Hujus tres socii*, etc. Intellexit Ananiam, Azariam et Misaelem, de quibus ubi dicit: *Tradere*

A Esdras vates, legis doctor et ipse sacerdos,
 Qui populum captum post tempora plena reduxit,
 Ignibus et multa consumpta volumina vatū (56)
 Spiritus completus, memori omnia reddidit ore.

CAPUT VII.

Grandis Joannes super omnes semine natos ;
 Cujus difficile poterimus dicere laudes:
 Ablutor carnis, Domini præcursor apertus,
 Ablutor Christi, prior ipse renatus ab illo,
 Fœderis ille novi primus veterisque supremus,
 Proque via vera prior hostia cæsus obivit.
 Ecce Deus Christus : pariter bisseña juventus,
 Omnibus una fides, amor unus et una potestas,
1076 Flos hominum, mundo lucentes lumine Christi,
B Et comites et apostolici, qui vera locuti,
 Auribus audivere, oculis videre salutem,
 Tractavere manu corpus de morte receptum,
 Convixere cibo assidue, testantur ut ipsi.
 Hunc Paulus, prælectus apostolus in vice missus (57),
 In cœlos raptus vidit quoque ; missus ab illo,
 Barnaba cum comite, sociisque prioribus, uno
 Fœdere conjunctis, per gentes tradit ubique
 Esse caput Christum, sunt cujus Ecclesia membra,
 Corporis ipse salus, membrorum vita perennis ;
 Ipse caro factus, pro cunctis ipse peremptus,
 Ipse resurrexit primus, spes una salutis,
 Discipulisque suis formam dedit : hi simul omnes
 Indignas varie pœnas pro nomine passi.

CAPUT VIII.

Talia membra gerit specioso corpore mater
 Libera, quod nunquam Domini præcepta reliquit,
 Inque domo senuit, Domino lectissima semper,
 Invidiam, pœnas ejus pro nomine passa :
 Nam sterilis quoniam, nondum secura futuri,
 Ediderit populum cœlesti semine natum.
 Atque suæ famulæ, portavit spreta dolorem,
 Hanc sterilem quondam, nunc tempus cernere ma-
 Hæredem natum suæ libertatis habere, [item
 Non similem famulæ, quanquam de semine cœli
 Conceptum genuit, sibi conditione jugatum :
D Absit ut illicitis verbis, temeraria voce
 Egregios homines, ardentia sidera cœli,

Variæ lectiones.

se pœnis, etc., subintelligendum malentes, aut quid simile.

(56) *Ignibus et multa consumpta volumina vatū* etc. De omni instrumento Judaicæ litteraturæ per Esdras instaurato, vide supra tom. II, lib. de Habit. mulieb. cap. 3, num. 33. Quibus adde quod id satis judicetur his verbis, I Esdr. vii : *Esdras paravit cor suum ut quæreret legem Domini, et : Esdras sacerdoti, scribæ libri sermonum mandatorumque Domini*.

(57) *Hunc Paulus prælectus apostolus*, etc. Sic castigavimus hunc versum, pro eo quod erat : *Hinc*. Loquitur enim de Christo, quem Paulus in cœlos raptus vidit, item : *Missus ab illo*. Rursum autem ibi : *pro nomine*, accipitur Christi nomen.

Semine conjunctos tantum, vel sanguine plebi,
In solidum passim famulum dicatis atrocem,
Aut populum Domini legis mandata secutum,
Servili specie quisquam putet esse loquendum.
Sed peccatorum vacuum sine mente catervam,
Qui promissa Dei, dubia spe, corde locarunt,
Præsentis vitæ misera dulcedine victos,
Debita servitio capitis sua culpa subisset,
Si legem plebi peccati caussa jugabit.
Nam servire Deo, totoque incumbere corde
Intemerata fides, libertas sponte paratur.
1077 Ergo patres justī, sancti, sine labe prophetæ,
Adventum Domini multi cecinere futurum;
Testanturque fide cœlestia jussa profanis,
Cum quibus immanes satiati gloria Christi,
Consortes virtutis, verba sacrata replentes
Firmavere fidem, factis prædicta probando.

CAPUT IX.

Quorum discipuli, qui successere per orbem,
Conflati virtute viri, nostrique magistri,
Conjunctos operis nobis tribuere honores.
Ex quibus electum magnum plebique probatum
Hæc cathedra, Petrus qua sederat ipse, locatum
Maxima Roma Linum, primum considerare jussit.

A Post quem Cletus et ipse gregem suscepit ovilis.
Hujus Anacleus successor sorte locatus :
Quem sequitur Clemens; is apostolicis bene notus
Evaristus ab hoc rexit sine crimine legem.
Sextus Alexander Sixto commendat ovile :
Post expleta sui qui lustrī tempora tradit
1078 Telesphoro : excellens hic erat, martyrque
Post illum socius legis, certusque magister ; [fidelis :
Cum vestri sceleris socius, præcursor et auctor
Advenit Romam Cerdo, nova vulnera gestans :
Detectus, quoniam voces et verba veneni
Spargebat furtim, quapropter ab agmine pulsus,
Sacrilegum genus hoc genuit spirante dracone.
Constabat pietate vigens Ecclesia Romæ
Composita a Petro, cujus successor et ipse
Jamque loco nono cathedram suscepit Hyginus.
B Post hunc deinde Pius, Hermas cui germine frater
Angelicus pastor, quia tradita verba locutus :
Atque pio suscepit Anicetus ordine sortem :
Sub quo Marcion hic veniens, nova Pontica pestis,
Nondum secretum facinus suo corde reclusum,
Passim vulgo loquens latebrosa perfidus arte.
Sed postquam cœpit mortis proferre sagittas,
Abiectus merito tam sævi criminis auctor,
A sanctis reprobus, patuit mirabile monstrum.

LIBER QUARTUS

INCERTI, DE MARCIONIS ANTITHESISIBUS.

Quartus et ipse refert obscura piacula Legis
Esse typum veteris, quæ paruit hostia vere,
Jamdudum exspectata piis cum semine sancto.

Quibus verbis, alias satis obscuris, indicat piacula, id est sacrificia veteris legis, fuisse typum veræ hostiæ Christi. Quæ explicatione cum antitheses Marcionis dissolvat, quas hoc libro æmulamenta nuncupat ; libri hujus titulo adjecimus : DE MARCIONIS ANTITHESISIBUS.

CAPUT PRIMUM.

Hæc populo juveni, qui dives, liber et hæres (58)
Possidet æternam spem laudis jure dicatam,
Non ut doctores (solus daret omnia Christus),
Sed famulos Christi, jubet inviolata potestas
Ingenti zelo flagrantēs, pacis amore
Armato, molem belli deducere terræ
Excelsas turres, et mœnia sæva malorum,
Surgentesque minas, populi contra agmina sancti
Detrahēre, vacuas voces dissolvere vento.
Quapropter merito nos æmulamenta locuti
Ipsius ex verbis, etiam monumenta salutis
Nitimur exprimere, quæ gratia larga profudit,

Commentarius.

(58) *Hæc populo juveni, etc.* Obscurissimum est illud, et fortassis mendosum :

Non ut doctores (solus daret omnia Christus). Correximus vero :

Excelsas turres, et mœnia sæva malorum, etc.

Detrahēre, pro : Detraheret. Accipit autem, uti in argumento quoque dictum est, æmulamenta,

C Prædonisque plagam sanctis aperire copertam
Ex improvise ne quis rudis, inscius, audax
Incidat, et captus cœlestia dona relinquat.

CAPUT II.

Ergo Deus cunctis mortatibus unus ubique est (59),
Æternum regnum, profundæ lucis origo,
Fons vitæ, potus sapientia conditus omni.
Protulit ipse orbem, cujus sinus omnia cingit :
Nulla illum regio, nullus locus ambitu claudit ;
Materies nulla est facta, ut si sponte perennis,
Quæ luerit semper, nullo facto recreata ;
Cœlorum, terræ, maris infernique locator.
Spiritus aeris est divisor, conditor, auctor,

D pro antithesisibus : quarum frequens mentio supra, libris quinque adv. Marcion.

(59) *Ergo Deus cunctis mortalibus unus, etc.* Hic distinxi : *potus sapientia conditus omni*, ut sapientia Ablativus sit more auctoris, correpta ultima syllaba : ubi castigavimus : *conditus*, pro *creditus*. Legimus etiam : *Ut sit sponte perennis, pro perenni, etc. : Infernique locator, pro locatur.*

Solus perpetuus Deus est, immensa potestas.
 Hunc lex esse Deum populo monstraverat unum,
1079 Cujus vox Mosi pollens in monte locuta est.
 Illius hæc virtus, sapientia, gloria, verbum,
 Filius, immenso genitum de lumine lumen,
 Per vatium voces hunc unum clamat esse.
 Ordine suscipiens Paulus, sic tradit et ipse
 Unum hunc esse Patrem, per quem sunt omnia facta;
 Atque unum Christum, per quem Deus omnia fecit,
 Ad quem se curvare genu plane omne fatetur,
 Ex quo omnis patria in cælo terraque vocatur (60);
 Qui zelat populum summo pietatis amore
 Ut Pater, et sancte vult omnem vivere carnem,
 Apparere sibi mundam sine crimine plebem,
 Hoc zelo nostram custodit lege salutem,
 Legitimos monet esse, jubet, castigat et instat,
 Corripit Galatas fratres et apostolus idem,
 Talem se Paulus zelum se scripsit habere.

CAPUT III.

Reddidit ergo Deus gratis peccata paterna
 In cataclysmo enecans pariter cum prole parentes;
 Genteque jam quarta genitos de stirpe nepotes,
 Cum fere nongentos hos tunc adjuverit annos.
 Judicium durum, sententia sæva videtur,
 Parvulus et Sodomis adhuc insons, mollis, inermis,
 Ut careat vita; quid enim peccaverat infans?
 Quod crudele putes, hoc est pietatis honestum;
 Auctores sceleris, facinus ne cresceret ultra,
 Exstinxit subolemque patrum peccata sequentum.
 Sed non cum patribus poenas innoxius infans
 Perpetuas luit; ignarus, neque criminis auctus,
 Ne fieret seleris, consors ætatis adultæ,
 Sponte futura mala, mors immatura resolvit.

CAPUT IV.

Cur Deus ergo jubet pecorum sibi sanguine fun-
 [di (61)?

Legeque constringit, ne quis transceder et errans
 In populo, lapidum præsentī morte minatus?
 Atque iterum hæc reprobatur, negat hæc sibi munera
 Corripit plebem peccati examine pressam? [grata,
 Ipse jubet verax, justus simul ipse repellit:
 Si quæris causas, errans desiste moveri;
 Causa etenim fidei rationis imagine major.
 Aspice per speculum fulgentis luminis umbram,
 Quid vitulis sanguis, vitulæ cinis, hircus uterque;
 Hic dimissus abijt, cadit alter ut hostia templo:

²² Nam Obert.

(60) *Ex quo omnis patria in cælo terraque vocatur.* Reservata est ab auctore in hac scriptura Ephes. iii vox Græca πατρίδα, de qua B. Hieronymus, adv. Helvid. scribens, fatetur Latinos paternitates vocare, quos Græci vocant πατρίδας, cum ex una radice multa generis turba diffunditur.

(61) *Cur Deus ergo jubet pecorum sibi sanguine fundi,* etc. Pulchre explicat sacrificia, vituli vitulæ, et hirci utriusque: alludens iterum ad c. 9 Epist. ad Hebr.

(62) *Atque sacerdotes voluit sui corporis esse,* etc. His verbis confirmari veritatem corporis et sangui-

A Sanguine nam vituli populum, simul omnia vasa,
 Atque sacerdotes et scripta volumina legis,
1080 Sparsit aquæ mixto vates sic jussus ab alto,
 Non ²² propriam spem, nec speciem virtute vacan-
 Exemplo vituli passurum in corpore Christum; [tem,
 Qui juga dura ferens humeris, temonis aratro
 Fortiter abruptit sua pectora vomere ferri,
 Infundens sulcis animæ sui sanguinis undam:
 Nam templi vasa hæc designant corpora nostra.
 Ipse Dei templum verum, non ante dicatum,
 Namque suo socios homines sibi sanguine fecit
 Atque sacerdotes voluit sui corporis esso (62),
 Ipse Patris summi perfectus jure sacerdos.
 Auditum, visum, gressum mandavit inertem,
 Aspersitque libro testes præsertim locutus,
B Demonstrans legem suo vinctam sanguine sancto,
 Hanc et per vitulam manifestat victima causam,
 Sanguine de cujus pro plebe piacula sumens
 Intra velamen primus levita ferebat,
 Castrorum extra fores corpus jussuque cremavit,
 Cujus de cinere mundabat corpora lapsa
 Hoc Dominus noster, qui nos sua morte redemit,
 Extra castra, volens populi vim passus iniqui,
 Implevit legem, factis prædicta probando,
 Qui vere mundat plebem contaminate plenam,
 Omnia concedens, quasi dives corporis auctor,
 Intra velamen cœli cum sanguine gressus,
 Effundit quem pro multorum moribus unus.
 Ergo sacerdotem magnum decet hostia sancta,
C Quam digne perfectus habens, offerre probetur:
 Corpus habet, hæc est mortalibus hostia viva:
 Hanc dignam magnis, pro cunctis obtulit unam,
 Hircorum species homines dicat esse repulso
 Ex duobus populis steriles, sine fructibus ambos,
 Quos in Evangelio Dominus quoque dixit, et hædos
 Abs ovibus cerni stantes in parte sinistra,
 Esse quidem quosdam Domini pro nomine passos;
 Sic actum sterilem, fructum velasse, supremo
 Hos merito dignos aræ, decet esse prophetas;
 Abiectos alios, Lazaro ut dives iniquus,
 In sua duritie qui permansere repulsi.

CAPUT V.

Nam velum in medio pendens cernebat utro-
D Inque duas partes ædem diviserat unam. [que (63),
 Interiora quidem sanctorum sancta vocata.

Variae lectiones.

Commentarius.

nis Domini, supra adnotavimus I. IV, adv. Marc. c. 40, n. 662, ubi ea de re latius. Rursus autem paulo post, dum vitulæ victimam explicat, utitur voce: *contamine*, pro *contaminatione*. Atqui deinceps, de duobus hircis agit.

(63) *Nam velum in medio pendens cernebat utroque*, etc. Accipitur cernebat, pro: *discernebat*; utpote quod distingueret inter *Sancta sanctorum*, quo solus ingrediebatur summus pontifex, et sancta sive tabernaculum, in quod intromittebantur cæteri sacerdotes.

Isthic ara sita effulgebat nobilis auro,
 Testamenta simul, tabularum legis et arca,
 Pellibus agnorum cœli contexta colore,
1081 Interius vestita auro, media omnia ligno.
 Hic tabulæ legis, hic manna est urna repleta,
 Hic Aaron est virga, crucis quæ germina profert (64),
 Ipsi dissimilis, styracis tamen arbore nata.
 Atque super Cherubin per formam quattuor unam (65)
 Pendebant pennas, et sagmina iussa tegebant.
 Exterius velum, pars ædis aperta patebat (66),
 In faciem lato gravis æris stabat aheni,
 Et candelabrum bis ternis undique ramis
 Connexis medio calamo, totidemque lucernæ.
 Aurea materies complebat lumine templum.

CAPUT VI.

Ergo prior templi facies communis, aperta,
 Declarat ritum populi sub lege morantis,
 In cujus tenebris septemplex Spiritus, unus
 Lucebat sanctus semper plebemque tegebat;
 Hoc candelabrum verum vivæque lucernæ.
 Per legem et vates perlucens corde subactis,
 Inde typum terræ facta ara creditur esse,
 Hic operæ populi, quas non sine sanguine semper
 Obtulit, effuso, vitam sine lege, cruore,
 In patulo passim comparuit omnibus olim;
 Isthic et Dominus pro cunctis hostia factus
 Totam designat terram, specialiter aram.
 Fœderis hinc etiam novi inenarrabilis auctor (67),
 Discipulus Joannes animas pro nomine passas
 Testatur tali sese vidisse sub ara,
 Clamantes Dei vindictam pro cæde potentis;
 Isthic interdum requies; sub corpore terræ
 In parte ignota quidam locus exstat apertus,

(64) *Hic Aaron est virga, etc.* In eo quod additur: *crucis quæ germina profert*, videtur esse mendosum illud: *crucis*; vocem autem Græcam *κρῦα*, quam Numer. xvii, interpres Vulgatus vertit ex Hebræo *amygdala*, auctor *styracis nuces* interpretatur. Et vero communis est vox Græca ad utrumque: utpote quæ omnis generis nuces significet. Quod vero significavit *Mariam virginem virga Aaron*, habes infra cap. 7.

(65) *Atque super Cherubin per formam quattuor unam, etc.* Alludit partim ad *Cherubim* duo obumbrantia propitiatorium, de quibus Exod. xxv, partim ad quatuor animalia, Ezech. i, quæ *Cherubim* nuncupantur, Ezech. x, et quæ auctor, c. 7 infra, quatuor evangelistas interpretatur. Correximus proinde ex his Scripturæ locis: *Pandebant pennas*, pro: *pinnas*, sicuti rursus: *Et sagmina iussu tegebant*, pro: *iussa*, quamquam interim vox: *sagmina*, quid sibi velit, non intelligam, neque enim apta est significatio verbenarum, quas *sagmina* vocabant, in indicendis bellis aut pace usitatarum, ad latera propitiatorii.

(66) *Exterius velum, etc.* Accipitur *exterius* adverbialiter, pro *extra*. Cum autem dicit, *totidemque lucernæ*, septem intelligit; nam et « candelabrum bis ternis ramis constans cum medio calamo » septenarium conficit, unde fit ut cap. seq. *de spiritu septemplex*, candelabrum interpretatur.

(67) *Fœderis hinc etiam novi inenarrabilis auctor, discipulus Joannes, etc.* Etiam hic eidem Joanni

A Luce sua fretus, Abrahæ sinus iste vocatur (68),
 Altior a tenebris, longe semotus ab igne;
 Sub terra tamen: hæc ara vocatur abena,
 In qua velamen pullum memoravimus esse;
 Dividit hæc partes ambas, unaque recludit
1082 Dissitam ab æterna, cultura et temporis usu,
 Non inimica sibi quamvis distantis amoris,
 Tempore divisa et spatio, et ratione ligata;
 Una domus, quamvis velo partita videtur,
 Atque adeo posse Domino, velamine rupto,
 Cœlestes patuere plagæ, cælataque sancta rennis.
 Atque duplex quondam facta est domus una pe-

CAPUT VII.

Interius templum (69), populum de nomine Christi
B Cœlesti cultu, ipsa Dei mandata sequentem
 (Personæ hic propriæ vere non umbra ligatur),
 Perfectis rebus completum tradidit ordo.
 Arca, sub exemplo, corpus venerabile Christi
 Ostendit, sacro per lignum spiritu junctum.
 Aeriæ pelles caro, non ex semine nata,
 Extensa in ligno, simul intus spiritus ardens
 Aurigera specie conflatus, jungitur illi,
 Ut caro pace data, cum spiritu mixta vigeret.
 Carnis et urna typum Domini fert aurea plena,
 Fœderis ipsa novi Dominum declarat aperte;
 Manna, quod est panis cœlestis verus, in illum
 Traditus a Patre, quem tribuit pro pignore sanctis,
C Perfecte dabit hunc illis, qui vincula pacis
 Semper amatores operum tenuere bonorum.
 Et tabulæ duplices conscriptæ legis, in arca,
 Significant simul hæc in Christo condita semper,
 Qui vetus atque novum mandatum pertulit ipse:

Commentarius.

adscribit et Evangelium (quod *fœdus novum* nuncupat) et Apocalypsin (de qua latius lib. iv *adv. Marcion.* cap. 5), utpote cum citet Apoc. cap. vi. Atqui hic per cæsuras absumi debet littera ultima in dictione *discipulus*, juxta morem Christianis poetis, et auctori supra usitatum.

(68) *Abrahæ sinus iste vocatur, etc.* De hoc vide supra, l. iv *adv. Marc.*, c. 34. Hic, præterquam quod etiam « sinum Abrahæ ab inferni tenebris et igne longe semotum » scribit, sicuti ibi, addit: « Sub terra tamen, » et magis ad communem accedit theologorum sententiam in eo quod habet: « Passo Domino, ex duplici domo (nempe sinu Abrahæ, et æterna gloria) factam esse unam domum perennem, » cum

Cœlestes patuere plagæ, cælataque sancta.

Atqui adeo, cum scriberet, nondum in errorem millenariorum inciderat, de quo latius inter prolegomena.

(69) *Interius templum, etc.* Illud vero:

Personæ hic propriæ vere, non umbra ligatur, parenthesi inclusimus, quamquam adhuc mendosum sit et mutilum. Atqui castigamus: *Aeriæ pelles*, pro: *Aeria*; nam explicat « pelles agnorum, quibus cœli colore arca contexta fuit, » uti cap. 5 dictum est. Quæ denique de *urna mannae* subjungit paulo obscuriora sunt.

Arca Patris summi, per quem dedit omnia dives.
Et virga styracis fructus nucis adtulit ipsa
(Virginiis hæc species, genuit quæ sanguine corpus).
Conjuncta in ligno, sedabit mortis amarum
Interius fructum dulcem, de Spiritu sancto,
Sicut Esaias virgam de semine Jesse
Prædixit Mariam de qua flos exit in orbem.

1083 Ara nitens auro cælum declarat in alto,
Quo sanctæ subiere preces, sine crimine missæ;
Hanc aram Dominus dixit, qua munera si quis
Offert, ut primum pacem cum fratre retractet,
Sic demum flagrare preces ad sidera possunt.
Hoc Christus, victor solus primusque sacerdos
Obtulit incensum, precibus non arbore natum.
Nam Cherubin cum sit his binis vultibus unum,
Est unum verbum, per quattuor ordine ductum,
De Patre quæ Christus plenissima pertulit ipse
Mandata sperata novi, solatia vitæ.

Ast quater alæ sex (70), veteris præconia verbi,
Testificantis ea quæ postea facta docemur;
His etiam Christi sanguis contextus habetur,
Obscuræ valum præsago dictus ab ore.
Alarum numerus antiqua volumina signat,
Esse satis certa viginti quattuor ista,
Quæ Domini cecinere vias et tempora pacis.
Hæc cohærere novo cum fœdere cuncta videmus:
Sic quoque Joannes, sic pandit spiritus illi
Tot numero solio senioribus insuper albis,
Atque coronatis cohibentibus omnia mitra.
Ad solium Domini, vitreum et mare, stare sub igne,
Quattuor aligera atque oculis animalia plena.
Intus et exterius, quæ sunt arcana patere,

A Significat verbo simul omnia clausa videri;
Nam vitreum flammæ mixtum mare, dona lavacri
1084 Spiritu conflato credentibus esse tributa.
Quæ pietas Domini! quis tantum dicere possit,
Ante tribunale, ante pavementum quæ²³ paravit
Ut fora iudiciumque sibi anticipare volentes,
Et fugerent, esset properanti copia lata!

CAPUT VIII.

Sic igitur Lex et miri cecinere prophetæ,
Omnia sic conjuncta vigent, veterisque novique
Fœderis, illa sacra et verborum immania dicta.
Sic et apostolicæ voces testantur ubique,
B Nec quidquam veteris non est novo denique junctum.
Sic errant, et dictorum sic facta retorquent,
Qui falsas finxere vias; Dominumque Deumque
Æternum regem, qui tantum protulit orbem,
Detrectant; aliud quærun't sub nomine ficto;
Mentibus orbat, quas amisere furentes;
Externum legi Christum affirmare volentes,
Nec mundi Dominum, carnis neque velle salutem,
Nec virtute Patris, factorem corporis ipsum;
Quos obturatis fugiendum est auribus ultro,
Ne sermone suo maculent innoxia corda.
Nos igitur, quos tanta Dei perfudit honestas,
Veraque doctoris cœlestia verba magistri
Instituere bonis, recta et monumenta dedere,
Semper honoremus Dominum, sine fine canamus,
C Gaudentes puraque fide certa que salute
(Nati vero Deo nutrimur pane perenni)
Æternam toto sperantes pectore vitam.

Variæ lectiones.

²³ Pavimentumque Obert. Paris.

Commentarius.

(70) Ast quater alæ sex, etc. Rursus hic more suo ex tribus locis, sicut supra cap. 5 (ut ipsius verbis loquar), centenario more unam facit: nam illud de quater sex alis sive pennis legitur Ezech. 1.

Cum autem subnectit: *alarum numerus*, etc., adludet ad veteris Testamenti volumina viginti quattuor Hebraica et Græca quoque litterarum elementa.

LIBER QUINTUS DE VARIIS MARCIONIS HÆRESIBUS.

ARGUMENTUM.

Hic quintus multos nexus nodosque resolvit,
In planum mala convolvit quæcumque latebant.

Tractat enim pene omnes Marcionis hæreses, et ad argumenta ejus paucis respondet: quo fit ut titulo adjecerimus: DE VARIIS EJUS HÆRESIBUS.

CAPUT PRIMUM.

Primus erat (71) referens inimici ex ordine
Quæ refuga illicite molitus protulit amens; [verba,

D Hinc etiam carnis spes et victoria Christi,
Et species breviter falsarum dicta viarum.
Inde sequens conjuncta docet mysteria legis,
Inque novo Deus quæ fœdere tradidit unus.

Commentarius.

(71) Primus erat referens, etc. Marcionem refugam non semel his libris appellat, quod a fide ca-

tholica desciverit, quemadmodum latius videre est lib. de Præscript. advers. hæres. cap. 30, et lib. 1

Tertius ingenua gentem de matre creatam,
 Vatibus et patribus sacratos esse ministros,
 Quos numero his sex de cunctis, Christe, legebas;
 Majorum natu cum nomine tempora lustri
 Tempora servati, sceleris cui paruit auctor
 Ignotus, sine lege, vagus, cum prole relictus.
 Quartus et ipse refert obscura piacula legis
 Esse typum veteris, quæ paruit hostia vere,
 Jamdudum expectata piis cum semine sancto.
 Hic quintus multos nexus nodosque resolvit;
 In planum mala convolvit quæcumque latebant:
 Argumenta trahens, sed non sine teste propheta.
1085 Et quamvis hostes muniti fortibus armis (72)
 Vincamus; tamen illicita, polluta, nefanda,
 Commaculata simul, sic miscuit omnia serpens,
 Cæcorum sine luce viam, contaminate vocem;
 Ut dum factorem mundi contendimus ipsum
 Esse Deum solum, vatum quoque voce locutum,
 Ignotumque alium quemquam non esse probamus;
 Vix mundam linguam sermonis culpa reservet,
 Complexu vario notum dum laude sequentes
 Culpamusque alias ignoti tempora sera;
 Sed cogunt nos multa doli cælata venena,
 Ancipiti quamquam cum crimine, pandere verba.

CAPUT II.

Quisnam ergo Deus? quem verum dicitis esse
 Ignotum populis, alienum denique mundo?
 Hunc quem nemo prius norat, hic venit ab alto?
 Si sua, cur tam sera petit? si non sua, quare
 Ut prædo rapit, et populum sub lege morantem
 Ignotis totiens per legem vocibus opplet?
 Si misereri etiam venit et succurrere cunctis,
 Et relevare gravi devinctos funere mortis,
 Carnis et obscæno spiramen solvere vinclo,
 Qui cohibetur homo interior, concisus inique,
 Cur tam sero pius ²⁴ vigilans, semperque benignus
 Qui numquam prius omnino se præbuit ulli
 Transmissis numero alienos ore requirens,
 Nunquam expectatus, non notus, missus in orbem.

CAPUT III.

Pa-tor ovem quærens (73), quam non amiserat ante
 Debuit exutus carnem, quasi victor et ²⁵ ipse
 Spiritus, ut fuerat semper, talesque volebat,

Variæ lectiones.

²⁴ Prius *Paris*. ²⁵ Ut *Obert*. ²⁶ Quosdam *Obert*.

Commentarius.

adv. Marc. Castigavimus autem tum in argumentis
 singulis libris præfixis, tum hoc loco: « Inque novo
 Deus quæ fœdere, « etc. pro *Divis*, et *piacula*
legis, pro *regis*. Optassemus etiam mss. exemplaria
 ad recognoscendum quod hic affert de libro tertio;
 quod adeo cum obscurum esset, et fortassis corrup-
 tum, argumento supra non adjunxi.

(72) *Et quamvis hostes*, etc. Pulcher locus contra
 eos qui libenter versantur in libris hereticorum, cum
 vel in argumentis eorum confutandis, hic teste Ter-
 tu liano .

A Omnes expulsas animas sine corpore passim
 Eripere, et carnem spoliata inlinquere terræ;
 Una die pariter complere cadavere mundum,
 Evacuare orbem, atque animas ad tollere cœlo.
 Progenies hominum nasci cessasset in unum,
 Et nulla posthac generis prosapia vestri
 Nata foret, postemque novam fudisset in orbem.
 Vel quia tunc nihil ex his factum ostenditur esse,
 Debuerat finem generi statuuisse futuro,
 Connubii solido complexus corde repletset,
 Fecisset corpore viros, sine germine fructus,
 Feminei sexus cubitus tædere dedisset,
 Clausisset penitus carnis genitalia membra, [cultas.
1086 Nulla voluntas nostro animo, neque posse fa-
 Post hæc posset et interior homo sanguine junctis
B Hærere infusus carni, semperque periret.
 Semper ovis perit, ergo nec est servare potestas?
 Cum semper nascatur homo, sub crimine mortis
 Quod pastoris opus, si sic inventa docentur?
 Inquærita ergo, sed non erepta probatur.
 Nunc vero delectus adest connubia adire,
 Ut semper fuit, quem junxit certa propago,
 Nascuntur gentes et vix numerabile vulgus,
 Accipiunt animas nascentum corpora viva;
 Nec Paulum decuit, quamvis pro tempore quosvis ²⁶
 Hortari, velut ipse fuit, pari sorte manere,
 Temporis angusti cernens instantia multa;
 Nam teneras alias ætates nubere jussit,
 Nec se fraudari, sed debita reddere pacto.
C Vos autem astuta quis suasit fraude manere,
 Divisio prolis securos degere amore,
 Crimen adulterii committere, perdere vitam?
 Et quamquam perit, id falsare agnomine verbi?
 Quapropter vocis tam dulcia cuncta profundit
 Impavidi quidquid placet, ut faciatis oportet,
 In faciem casti, maculati crimine furtim,
 Hac causa vos connubio privavit honesto.
 Sed quid plura? bene est disjunctos scilicet esse,
 Expedit et mundo, ne vestri germinis ullus
 Nascatur, tandem cessabunt organa mortis.

CAPUT IV.

D Partem hominis, dum speratis retinere salutem,
 Totus homo vester deperdit mente profana,

Vix mundam linguam sermonis culpa reservet.

Quo pertinet etiam illud: « Ancipiti quamquam
 cum crimine. » Sunt autem rursus Tertullianica
illicita, producta ultima, et *contamine*.

(73) *Pastor ovem quærens*, etc. Quasi aliud agens,
 adhuc persistens in absurditate, quæ oritur ex deo
 novo, transit ad confirmationem *connubiorum*, quæ
 Marcion respuebat, de quibus supra lib. I *adv. Marc.*
 cap. penult.

Interior simul et veterem quem dicitis hostem;
Sed et ²⁷ homo solum spiramen dicitur esse;
Nec vetus est homo dicta caro, nec sunt inimica
Spiritus et caro, verus homo ²⁸ sociatus in uno,
Nec sibi privatos sensus cernuntur habere, [que;
Ilæc ²⁹ regitur, regit ille, gemit, gaudetque, dolet-
Diligit, ipse suæ carni carissimus idem, [habetur;
Per quam paret homo (74), cum qua commixtus
Vulneribus curas adhibet, lacrymasque profundit.
Nutrimenta cibi cupide per membra resumit,
Hanc optat secum immortalem semper habere,
Quam frangi gemit, et dolet evacuare per artus;
1087 Illi mors miseræ dominatur tempore certo,
Quo renovata levi de pulvere mors inimica
Deficiat tandem, caro cum resoluta resurgit,
Hæc erit exspectata diu victoria summa,
Quam fecit virtute Patris venerandus in ævum
Factus verus homo, hominis qui membra redempta
In cœlos tulit atque aditus spe dives aperuit
Principio gentis in linguis omnibus, inde
Hic ubi semper opus, patria pietate minister.
Visus ab inciso, missus patiando peregit.

CAPUT V.

Quid nunc infandæ voces? quid perdita turba?
Si non ipse dedit leges, Deus ipse Creator (75).
Ægypti de calle viam qui stravit in undis,
Et sedes gratis dedit has quas dixerat olim;
Ipsa cur in gente venit terraque dicata?
Non alios populos aut altera regna petivit?
Cur jam per vates, prædicto nomine toto,
Non proprio suo, se vocitatum tradidit esse
Unde etiam potuit baptismi dona benigna
Promissa abs alio tamquam sua promere facta.
Hæc mandata Dei transgressi, sorde reperti
Optabant, veniamque fera de morte petebant;
Exspectata diu merito venire, sed illis
Qui prius audita, at nunc agnovere reperta,
Hoc det vera manus Christi, Pater ipse Creator
Semper ab æterno manet, et pia voce requirit;
Quodque figuravit, fovet atque figurat et armat,
Et jam despectum victor sua luce revestit,
Ut maneat virtutis opus cum laude perenni.

Variæ lectiones.

²⁷ Nec Obert. ²⁸ Est addit Obert. ²⁹ Nec Obert. ³⁰ Ferentes Obert. ³¹ Detractantes Obert.

Commentarius.

(74) *Per quam paret homo*, etc. Accipitur etiam hic phrasi Tertullianica *paret pro apparet*; cui est simile et illud infra, c. 9 :

Hic patribus sanctis parens ab origine mundi.
Pertinet etiam ad licentiam poeticam illud, *ipse dives aperuit*, sicut etiam infra, c. 8 : *Nox atra copervit*. Est autem obscurus versus, et quantum videtur, mendosus :

Visus ab inciso, missus patiando peregit.

A

CAPUT VI.

Quid præstare Deus, quid possit homo pati ut omnes
Agnoscant, vivant, quod fecit viva potestas? [nes
Sed quia nec prædicta prius, nec facta suprema
Dementes homines possunt suadere furentes ³⁰
Esse hominem factum Deum, passumque, sepultum,
Surrexisse, ut eis tantis clamantibus olim
Cœlesti verbo complexis testibus, ambo
Terrestri saltem rationi credere discant.
Cum Dominus Christus caro nascens, venit in orbem
Augusti regis Romani tempore, primum
Decreto gentes censu numerantur ubique
Idem hoc rex forte tulit, quia summa voluntas
In cujus manu, regnantis cor, legibus esset,
B Fecit primus, et in numerum scriptura redacta est.
Tunc etiam Joseph, Maria cum conjuge foeta,
Cœlesti pariter gnato numerantur et ipsi.
108 Hinc instrumentis humana astutia nisa
Qui testes sancti verbi, præbere probantes
Inquirant, vel sic invento postea victi
Pœniteant, veniamque rogent, dum tempus habetur.

CAPUT VII.

Judæi grave qui scelus admisisse fatentur,
Dum detractantes ³¹ ardent, nobisque resistunt,
Nec genus ignotum dicunt, neque dicere possunt
Suspendisse hominem se ligno, vera locutum
C Ignari Domino carnem sine semine viciam.
Sed pro parte quidem reticent, pro parte triumphant,
Namque Deum populis hominem vulgare laborant.
Aspicite errorem qui vos expugnat utrosque;
Pro nobis hic erit, dum vobis certa probamus.
Illi Deum, vos falso hominem sine corpore corpus
Dicitis, et varia heu mentis vesania mergit,
Quod qui præsumpsit, mergentes spargitis ambo :
Namque hominem pariterque Deum, tunc facta proba-
Commixtum, nec pauca dabit signacula mundus. [bunt

CAPUT VIII.

Filius ipse Dei dum carnis inembra requirit,
D Jam prætextatus palmarum sustinet ictus,
Conspuitur vultus, spinis innexa corona

(67) *Si non ipse dedit leges Deus ipse Creator*. Sic castigamus, pro : *Si non ipse Deus*, etc. Atque hic locus hoc velle videtur quod alibi non semel dixit, et infra prosequitur, c. 9 : Christum (non Deum Patrem) semper retro visum esse, atque adeo eundem esse Deum qui et in Veteri Testamento et in Novo apparuerit; de quo interim latius inter Paradoxa auctoris in Prolegomenis : sicuti etiam de eo quod videatur et Christum appellare Deum creatorem, non solum Deum Patrem.

Compungit caput, et ligno suffigitur ipse.
 Potatur scriblita (76) et fel miscetur aceto,
 Dividitur vestis, sortes mittuntur in illa;
 Quod rapuit sibi quisque tenet; caligine multa,
 Exspirante Deo tacite de corpore carnis,
 In tenebris tremefacta dies cum sole refugit;
 Bis fuit una dies, mediam nox atra coperuit:
 A fundamentis montes agitantur in orbem,
 Commota est tellus, patuere sepulchra piorum,
 Cunctaque quem norunt, passum timere videre.
 Exanimum telo miles latus haurit aperto;
 Profluit et sanguis, nec aqua minus inde secuta.
 Hæc illi pacto celant, noluntque fateri
 Admissi factum, nefas occultare volentes.
 Spiritus ergo potest gerere sine corpore vestem,
 Aut pœnam capit, aut fert violentia vulnus?
 Aut moritur, surgitque, et sanguis funditur inde
 De qua carne, quia illum vos habuisse negatis?
 Aut finxit potius, si vos dicere tutum est?
 Quamquam præcipites dicatis, plura tacendo.
 Non ergo manifesta fides, non omnia fixa
 Ante diem, quam cum pateretur Pascha celebraus,
 Discipulisque suis tradens memorabile factum;
 Acceptum panem pariter vitisque liquorem,
 1089 Corpus ait, sanguisque meus qui funditur
 Pro vobis; fieri semper quod postea jussit. [hicce
 Quave creatura panem vinumque putatis
 Esse suum corpus cum sanguine? quæque fatenda?
 Non se factorem mundi per facta probavit,
 Et portare simul de carne et sanguine corpus?

CAPUT IX

Hic Deus, hic et homo verus, verumque locutus,
 De Patre principium, genitum de lumine lumen,
 Spiritus et Verbum, Patris imagine ³² virtus;
 Cum Patre semper erat, unitus gloria et ævo;
 Omnitentis enim solus quia verba ministrat,
 Quem capit in terris, et per quem cuncta creavit.
 Filius ipse Dei, charissimus ipse minister:
 Hinc genus, hinc et nomen habet, hinc denique
 [regnum,
 De Domino Dominus, fluvius de fonte perenni,
 Illic patribus sanctis parens ab origine mundi,
 Teste Deo, quicumque Deum vidisse fatetur.
 Promissa et memoranda Patris patefecit ab alto,
 Eduxit populum, gentem percussit iniquam;

A Ipse columna fuit lucis nubisque rigoris;
 Siccavitque mare, et populos jubet ire per undas,
 Hostibus implicitis, fluctuque fretoque copertis;
 Per deserta viam fecit sua jussa secutis;
 De cœlo populo panem dimisit in umbris;
 Eripitque petram, sitientes unda rigavit,
 A Deo mandatum legis Mosique locutus
 Cum tonitru cantuque tubæ, flammæque columna
 Terribili visu, tremebundo corde virore.
 Post bis vicenos completis mēsisbus annos,
 Jordane diviso, patuit via, constitit unda;
 Partirique tribus terram promissa paternā.
 1090 Ipse prophetarum Verbum Patris ore locutus
 Essequ venturum terris, hominemque futurum [tuz,
 B Prædixit, Christum terris manifeste profatus.

CAPUT X.

Expectatus in auxilium, spes unica vitæ,
 Mundatur carnis feræ, mortisque fugator:
 Tandem venit ab imperio Patris omnipotentis,
 Humanis sese vestivit et artubus ille.
 Adam, virgo, draco, lignum, quæ caussa ruinæ,
 Et via qua nos mors temeraria vicerat omnes,
 Hac eadem gradiens pastor, pecudemque requirens;
 Angelo, virgine, carne sua, lignique medela.
 Ex quo victus homo, victos periturus obibat;
 Hinc interpositus pro captis omnibus unus,
 C Sustinuit patiens inimicam in corpore pœnam,
 Morte sua spolians mortem, fit caussa salutis,
 Nec non in terris suo postquam corpore sancto
 Omnia perpressus, persolvit debita nostra;
 Infernum petit; hic animas pro crimine vinctas,
 Quæ sine præsidio, conclusæ pondere legis,
 Olim promissa, et sperata, et tarda rogabant,
 Sanctorum in requiem dedit, et cum luce retraxit.
 Tertia namque die subiens cum corpore victor,
 Immani virtute Patris, via facta salutis;
 Inque creatura portans hominemque Deumque,
 Conscendit cœlos, captivas ille reducens
 Primitias, munus Domino charamque figuram;
 Conseditque Patri lucis virtute recepta,
 Gloria qua munitus erat, dum vinceret hostem,
 Spiritu conjunctus de nobis carne ligatus, [Deumque
 D Hunc Pater et Dominum et Christum Regemque
 Iudicio regnoque dato missurus in orbem est.

Variæ lectiones.

³² Christi sub imagine Obert.

Commentarius.

(76) Potatur Scriblita, etc. Scriblita etiam penultima contra naturam correpta, abutitur auctor pro potionē amara Christo a Judæis propinata, cum alioqui Plauto et Catoni potius sit cibi seu placentæ genus. Sequitur Græcorum lectionem, qui

acetum ligunt cum felle mixtum, pro eo quod Latine plerique vinum; quæ varietas nata ex vicina voce οἶνος et οἶνος. Rufinus in Symbolo utrumque expressit, vinum myrrhatum et acetum.

Sequentia quoque Poemata sub Tertulliani nomine vulgo traduntur. Nos tantum virum tam iratas unquam habuisse Musas non credimus. Ea tamen qualiacumque sunt, hic subijci patimur, quia lucis etiam non-nihil Tertulliano conferunt; nec procul ab illius ævo Carthagine condita videntur. Et miratores habeat etiam cum fœcibus suis amphoræ Punicæ senectus. Rig.

INCERTI AUCTORIS DE JUDICIO DOMINI.

CAPUT PRIMUM.

Quis mihi ruricolæ aptabit carmine Musas ?
Et verni roseas titulabit floribus auras ?
Æstivæque graves maturas messis aristas ?
Quis dabit et tumidas autumnî vitibus uvas ?
Quisve hyemi placidas semper laudabit olivas ?
Recludetque ipsis renovatas fontibus undas ?
Frondeſcentesque vago cædet de gramine flores ?
Protinus ætherei modulabor luminis auras.
Jam mihi luciferas liceat contingere Musas,
Pandere secretas fluviali vertice lymphas ;
Et lætas alio positas sub sidere sylvas,
Æternasque simul modulabor carmine flammæ,
Unde mare tumidum, immensa fluctuæt unda,
Quæ virtus solidas moveatque tremiscere terras,
Et lux unde novo præfulserit aurea mundo,
Quisve hominem læto posuisset fingere limo,
Unde genus vacuo potuisset crescere sæclo ;
Et quævivendi populo sit multa cupido,
Quæve creata malo, moriendi quæve propago,
Unde bonus roseis sit oderque ruborque coronis.
Quid faciat lætis ut vitis abæstuet uvis,
Et plena e teneris tendantur ut horrea culmis,
Arbor ut in glacie nigris pubescat olivis.
Germinibus quis det varii incrementa vigoris,
Mollibus et mœtrem pullorum protegat umbris.
Omnia nosse bonum quæ sint miracula rerum,
Ut Dominum liceat per cuncta agnoscere verum,
1001 Qui lucem mariæ et cælum, terramque paravit,
Ornavitque novum variato sidere mundum ;
Et pecudes primum et volucres procedere jussit,
Et dedit æquoreas compleri piscibus undas,
Et fœcundatas animabus cogit arenas.
Talia compositis deducam carmina Musis,
Atque salutare exponam fontibus undas,
Et lætum placidis venientem nubibus imbrem,
Inque animas hominum penitus, ultroque fluentem,
Excipiat plenis in nostra novalia rivis.

CAPUT II.

Nunc age, securum vivamque adtingere lympham,
Et celeres vitam amissam reparare per undas
Si velit, æternæ et poenæ evadere flammæ,
Ignarusque Dei, venturique inscius ævi,
Et potius venturæ adipisci præmia vitæ ;
Hunc unum meminisse Deum, solumque precandum,
Qui totum in libra posuit sub limine mundum,
Æternumque manens, semperque futurus in ævum,

A Sæcula cuncta tenens, ante omnia sæcula solus
Iogenitus, sine fine Deus, sedemque supernam
Solut habens, solus cælos supereminet altos,
Omnipotens solus, cui parent omnia rerum ;
Qui sibi complacitum hominem formavit in ævum,
Pastorem pecudum, et dominum dedit esse ferarum ;
Qui sermone tenuis potuit protendere cælum,
Et solidam verbo potuit suspendere terram,
Et dicto citius disjunxerat æquoris undam,
Ac manibus charam dilexit fingere formam,
Atque suam voluit faciem quoque inesse decoram,
Spirituque adflavit vivendi vultibus auram.

CAPUT III.

B Immemor ille Dei, temere committere tale
Non ultra monitum quidquam contingeret unum
Unde malum sciret, pariter dignosceret æquum,
Protinus illicitum vetuit contingere pomum.
Quanta Deus homini permisit munera mundi ?
Et prædulce sui signavit pignus amoris ?
Jusque dedit volucrum, pontumque solumque do-
Utilia et charæ tribuit mandata salutis. [man-lum,
Sub ditione dedit terras animasque volantum,
Pennatumque genus, pecudum genus omne ferarum
Et genus æquoreum, et deformia monstra natantum.
Sed quoniam primo transgressus crimine legem,
C Jamjam primus homo Domini mandata reliquit,
Conjuge quæ mala cuncta suasit, morte peribat.
Peccatique malum commisit femina primum,
Transgressaque suum decepit lege maritum,
Eva inducta dolo patefecit limina letho,
Et sibi cum genere procreavit funera toto,
Hinc nefas incautum, mors hinc quasi semen in ævum
Spargitur, inde magis facinus percerebuit atrox,
Atque labor corruptum agitavit sævior orbem.
Callidus hoc zelo serpens inlexit in ipso,
Inde magis populi accersunt commissa malorum.
Atque nefanda malis pepererunt semina factis.

CAPUT IV.

D Idcirco Dominus solus, cui summa potestas,
1002 Et super alta tenens summi fastigia cœli,
Altum in præcelsis habitans in sæcula lumen,
Præsentisque memor, quoque præscius ante futuri,
Progeniem meriti decretum servat in ævum,
Et cunctas animas, tum corpora tarda gubernans,

Quæ ratione movent hominem per multa vagantem; **A**
 Ut primum positi membrorum pondera cedunt;
 Terrenisque leves resolutis nexibus ibunt,
 Ac proprias capient diversis partibus oras
 Ast alias lætis revocari protinus auris,
 Servari penitus decretæ ad præmia legis,
 Dum motis iterum revirescant corpora membris.
 Illic occultis claudentur prava tenebris.
 Tunc homines primæ pensare præmia vitæ
 Incipient, crimenque suum culpasque putare,
 Et pœnis retinere, procul de morte futuris,
 Judicisque Dei memores adstare piorum,
 Expectare suam suorumque ex crimine pœnam;
 Funditus aut pecorum sine nomine vivere vitam,
 Incassumque Deo jam surdo fundere fletum.

CAPUT V.

An Deus omnipotens, cujus sub lege reguntur
 Omnia, non valeat post mortem reddere vitam?
 Aut aliquid Dominus rerum non posse videtur?
 Si potuit tenebris pulsus extendere lucem,
 Atque omnem verbo subito componere molem,
 Omnia de nihilo quoque voce potente parare,
 Cur non ex aliquo possit componere notam,
 Quæ fuerat quondam, quam finxerat ante, figura?
 Adsimilemque sibi jubeat resurgere formam?
 Cum sint cuncta Dei, reddit magis omnia tellus,
 Jussa retexit enim quidquid contexerat olim.
 Si quem forte rogis abolevit flamma sepultum,
 Aut aliquem cæcis disjecerit æquor in undis,
 Si cujusque fame satiarunt viscera pisces,
 Aut fixere feræ crudelia funera membris,
 Alitibus jacuit raptato corpore sanguis,
 Ultima non Domino rapient sua munera magno
 Apparere Deo vivos de morte necesse est,
 Resumptisque suis homines adstare figuris.
 Arida sic vacuis redduntur semina terris,
 Et penitus fixis putrescunt mortua sulcis.
 Nonne animatur et hinc reparatis culmen aristis,
 Atque iterum vivis flavescunt fortia granis,
 Consurguntque novæ vario cum fœnore messes?
 Sidera cuncta cadunt, iterumque renata nitescunt.
 Et dies in densa moritur cum lumine nocte,
 Occidit et jam nox rebus mox luce relectis,
 Jamque suis alia atque alia dies surgit ab astris,
 Solque cadit, splendorifero qui lumine clarus;
 Lux perit umbrato venienti vespere mundo
 Et renovata suo vivit fuligine phoenix,
 Et sua mox volucris (mirum) post busta resurgit.
 Tempore nuda suis foliis quoque fruticat arbor,
 Pomorumque iterum curvantur germine rami.

CAPUT VI.

Ad vocem ergo Dei mundo per cuncta tremante,
 Et motis penitus virtutibus aeris alti,
 Tunc fragor insolitus, tunc maxima murmura cœli,
 ¶ Adveniente Deo, totius judice mundi.
 Protinus innumeri concurrunt ire ministri,
 Convallantque Deum cum majestate superna;
 Angelica in terras descendunt agmina cœlo;
 Omnes, turba Dei, quibus est divina facultas,
 Vultibus et forma virtutis spiritus omnes.
 Igneus his vigor est, rutilantia corpora, cœli
 Vis divina micat, hinc totus murmurat orbis,
 Hioc trepidans penitus, vel quanta est, terra remugit,
 Parturiens homines, quos reddere jussa docebit.
B Omnes mirantur, turbantur denique nimbi,
 Astraque mota pavent, subitæ virtutis ab alto.
 Sic veniente Deo, sonitus cum voce potentis;
 Omnia continuo ruptis per regna sepulcris,
 Omnis humus latis effundit hiatibus ossa,
 Viventesque patens populos eructat arena,
 Hærent membra comis, nectunturque ossa medullis,
 Consortique regunt spirantia corpora nervi,
 Et simul infuso motantur sanguine venæ,
 Dimissisque cavis, animæ redduntur apertis,
 Organa quæque sua repetunt surgentia parte.
 Proh, miranda fides, hinc omnis pullulat ætas (77);
 Pullulat antiquo mortuorum pulvere turba;
 Matres atque patres repetita luce resurgunt,
C Magnanimi juvenes, pueri, inuuptæque puellæ,
 Defunctique senes animis virentibus adstant,
 Infantumque gemens resonat vagitibus orbis,
 Tam variæ gentes venient de sedibus imis,
 Eoumque manus, et quas videt ultima tellus,
 Quæque colunt medii devexo in climate mundi,
 Riphæasque tenent argenti sideris arces.
 Omnis adest, pavidus finis cujusque; colonus,
 Rusticus, Atrides posito diademate regni,
 Pauperibus mixtus cœqualis in agmine dives.
 Altus ubique tremor, precibus tunc ingemit orbis.
 Tendentes que manus populi clamore stupescunt.

CAPUT VII.

D Ipse sedens Dominus, sublimi lumine clarus,
 Atque potens cunctis micat in virtutibus ignis,
 Excelsoque throno cœlesti sede coruscat;
 Martyribus seplis, numero candente virorum,
 Delectisque suis comitatus vatibus exstat,
 Clara quibus niveis effulgent corpora stolis.
 Jamque sacerdotes nitidis in vestibus adstant,
 ¶ Gestantes rutilas insigni fronte coronas,
 Submissique omnes genibus veneranter adorant.

Commentarius.

(77) *Hinc omnis pullulat ætas*, etc. Eodem spectat quod subjicit auctor : *pueri*, et :

Infantumque gemens resonat vagitibus orbis.

Sed sane hæc intelligenda sunt, quod nempe etiam *pueri* et *infantes resurgent*; non tamen in eadem ætate, sed (juxta quod Apostolus scribit *Ephes. II*)

in mensuram ætatis plenitudinis Christi. Quia unusquisque (inquit B. Aug. lib. xxii de Civ. Dei, c. 15) suam recipiet mensuram corporis, quam vel habuit in juventute, etiam si senex obiit, vel fuerat habiturus, si ante est defunctus. *Ætas* vero erit illa, ad quam pervenit Christus, citra 30 annos.

Hagie, hagie, sancte Deus; vox omnibus una est.
Hic Dominus gominam mandabit sistere plebem;
Imperat et juxta numerum discernere pravos,
Appellans placidis verbis sua jussa secutos,
Indutosque jubet, devicta morte, vigorem,
Semper inextinctas habitare ad luminis auras;
Ire per antiquum semper florentia regna
Promissas per opes, per semper amœna vireta,
Degere perpetuam præclaro in corpore vitam.

CAPUT VIII.

Est locus Eois Domino dilectus in oris,
Lux ubi clara, nitens, spiratque salubrior aura,
Æternusque dies, atque immutabile tempus;
Est secreta Deo regio, diuissima campis,
Atque beata nimis, sudæque in cardine sedis.
Aer lætus ibi, semperque in luce futurus,
Lenis et adspirans vitalia flamina ventus.
Omnia fert fecunda, solo prædixite, tellus,
Flores in pratis fragrant, et purpura campis
Omnia prærutila miscet non invida luce.
Flos alium lætus suo lumine vestit amictus,
Roscidæque hic multo variantur semine rura,
Et roscis nivea crispantur floribus arva.
Nescitur quibus usque locis felicior aura,
Quæ melior specie, vel plus præcellat honore.
Talia florigeris numquam nascuntur in hortis
Lilia, nec nostris efflorent talia campis,
Nec sic nata rubent, mox ut rosa panditur aura
Purpura nec Tyrio sic est intincta rubore.
Gemma coloratis fulget speciosa lapillis;
Inde nitet prasinus (78), illinc carbunculus ardet,
Herbosaque viret prægrandis luce smaragdus;
Hic et odoriferis nascuntur cynnama virgis (79),
Et spisso lætum folio conflagrat amomum.
Hic jacet ingenuum radiantis luminis aurum,
Et nemora alta tenent florenti tempore cœlum,
Virentesque gravant uberrima germina ramos.
Porrexit similes non illis India lucos,
Non ita densa levat in monte cacumina pinus,
Nec sic allicoma est umbra crispata cupressus;
Nec vernus melius floret cum tempore ramus.
Hic abietes colso florent in vertice nigre.
1095 Æternumque virent solæ sine grandine
Nulla cadunt folia, et nullo flos tempore deficit. [sylvæ.
Flos quoque floret ibi rubens, cen purpura Tarsi,
Flos hic, credo, rosa est, rubor atque odor acer in
[ipso,

A Sic foliis speciem præfert, sic spirat odorem.
Arbos stat, cum flore novo, pulcherrima pomis,
Vitalem et frugem felicia robora densant.
Mella viridanti conflagrant pinguis canna,
Lac etiam plenis manat potabile rivis;
Vitam aspirat ibi quicquid pia terra virescit,
Et pulchre redolet munus medicabile Cretæ.
Fons illic placidis levi fluit agmine campis;
Quattuor inde rigant partitas flumina terras.
Ver, puto, semper agit vestitus floribus hortus,
Non frigus variat hiberni sideris auram.
Et reficit sætam meliori flamine terram.
Nox ibi nulla, suas defendunt astra tenebras;
Iræque insidiæque absunt, et dira cupido,
Exclususque metus, pulsæ de limine curæ.
B Hic malus extorris, dignas exivit in oras.
Nec velitos unquam datur huic contingere lucos,
Illic prisca fides electa in sede quiescit,
Insistit gaudens æterno in federe vita,
Et secura salus placidis lætatur in arvis,
Semper victura, semperque in luce futura.
Hic quicumque pius, æquique bonique colonus,
Quique Deum metuit sincera mente tonantem,
Atque suos coluit sacra pietate parentes,
Et degit reliquam semper sine crimine vitam,
Aut inopem fidis opibus solatus amicum est,
Atque laboranti nimium subvenit egeno,
Pauperis adjutor, pupillorumque patronus,
Eruit innocuos, subvenit crimine pressis,
C Hospitibus largæ tribuit sua pignora mensæ,
Omnia divine gessit, pia munera jussit,
Non alicui nocuit, non unquam aliena cupivit,
Illi exsultantes divinis laudibus omnes,
Hortantesque simul referunt ad sidera voces,
Psallentes Domino celebrant per gaudia grates,
Innocuamque viam nuntiis comitantibus ibunt.

CAPUT IX.

Hæc postquam Dominus felicia dona peregit,
Et pariter justos æterna in regna remisit;
Tum miseranda venit, lugens sua crimina turba,
Effundit gemitus lacrymis arentibus omnes,
Et sua testatur crebris ululatus acta,
D Flammas pro meritis, stagnantia tela tremiscunt.
Corripit angelicus cœtus, prohibetque precari,
Et prohibet seras clamando fundere voces;
Sublata venia, fundum jaciuntur in imum.
O miseri, quoties majestas cognita vobis!

Commentarius.

(78) *Inde nitet prasinus*, etc. Appellatur Plinio *prasinus*, sive uti auctor: *prasinus*, e gemmarum viridantium genere, lib. xxxvii, cap. 8: at *prasinus* colorem viridem significat. De *carbunculo* et *smaragdo* vide supra lib. ii, adv. Marc. cap. 10, num. 64.

(79) *Hic et odoriferis nascuntur cynnama virgis*, etc. Auctorem non modo in cæteris hujus capituli, sed maxime in hoc loco videtur imitatus Lactantius carmine de Phœnice, ubi dixit:

*Cynnama dehinc, auramque procul spirantis amemi
Congerit...*

De *cynnamo* vero, sive *cynnamomo*, vide Plinium lib. xxi, cap. 19. De *amomo* ejusdem lib. cap. 13. Emendavimus vero *virentesque*, etc. *ramos*, pro: *viventesque*, sicuti post aliquot lineas:

Et pulchre redolet munus medicabile Cretæ,
pro: *Pulchræ redolent*; ubi alludit ad herbarum *Cretensium* varia genera, quorum in medicinis usus est præcipuus, utpote quod in ea insula nullum venenatum nascatur animal.

Audistis sonitus, vidistis fulgura cœli,
 Assiduas pluvias, ventorum et grandinis iras
 Experti! quoties noctesque diesque sereni
 Tempora fœcundant pulchris Dei munera donis,
 Vernabantque rosæ, frugum nec defuit æstas,
 Autumnus varie fundebat mollia poma,
1096 Aspera hyems quamvis glaciales fregit olivas;
 Cuncta Deus tribuit, bonitas nec defuit ejus,
 Terra Deum tremuit, pontus de voce pependit
 Et fluvius siccas trepidus refugit arenas;
 Et genitura Deum quævis per cuncta fatetur;
 Vos miseri, Dominum cœli terræque negastis,
 Præconesque Dei (horrendum) sæpe fugastis,
 Et justos potius crudeli cæde necastis,
 Et fraus in vobis post crimen semper inhæsit.
 Ergo sementis fructum capietis iniquæ:
 Noscitis esse, Deumque tamen ridere soletis;
 Ibitis in tenebras ignis et sulphuris altas,
 Passuri ardentes justas ³³ cruciatibus iras,
 Æternæ Deus ossa jubet descendere pœnæ,
 Ire sub ardorem rabidæ sine fine gehennæ,
 Urgeri molem per stagna rotantia flammæ,
 In flammamque jubet converti elementa minantem,
 Atque omnem cœli descendere nubibus ignem.

CAPUT X.

Tunc avidus rapido est inclusus tartarus igne,
 Atque procellosis flamma intus fluctuat undis,
 Totaque vertentes confundit terra favillas.
 Flammeus est sulcus, dentes vertuntur acuti,
 Omnibus et torrens armabitur igneus annis.
 Impetu ³⁴ tartareo frendent incendia mundo,
 Illic præcipiti cursu torrenturin æstu,
 Hinc fugiunt, illinc cursu referuntur acuto;
 Obvia fit sævæ flammæ fugientibus ira,
 Agnoscuntque suam jam tum de crimine pœnam.
 Jamque vaga a nullo tellus possessa colono,
 Æquoris extremo pressa et sub fine profundo,
 Qua sol emenso radio determinat orbem,
 Et qua transacto conduntur sidera mundo;
 Æther gliscit, atris obstrusa luce tenebris,
 Ultima secretis stagnant flammania rivis.
 Et natura loci signatis ignea pœnis,
 Infernisque palus candens ardoribus atrox.
 Intonat horrificis facinus pœnale caminis,
 Æstuat, et rapitur lato de vortice flammæ,
 In tormenta ruens, fluctuque et gurgite sævo,
 Turbida cœnoso fundo miscetur arena.
 Huc captiva gemens mittetur turba malorum,
 Arsurumque nefast scelerati corporis agmen,

Variæ lectiones.

³³ Justis fortasse melius. ³⁴ Annon potius impete.

Commentarius.

(80) *Cuncti Dominum jam agnoscite verum.* — Castigamus vero sua cernere luce, pro suam cernere lucem. E more suo accipit auctor: *quam*, pro antequam, cum subjicit:

.... Quam terminus ævi
 Obruat incautos, et nescia lumina solvat.

A Magnus plangor ibi luctus sociante boatu,
 Et stridor rabidus, ululatus et inde dolentum.
 Exsurgent flammæque procul, artusque sonori,
 Ignis inardescet gemitusque feretur ad auras,
 Tunc humana mali pendet commissa propago,
 Incipietque suas ad cœlum tendere palmas,
 Et Dominum tunc nosse volet, quem nosse volebat
 Antea non, cum nosse illis foret utile tempus;
 Illic quisque suæ profitebitur effera vitæ,
 Injustasque manus, et sævæ crimina mentis,
 Horrescetque suæquæ moverit impia vitæ.
 Jam primum quicumque Deum male senserit ante,
 Et vaga mentito coluisset numine saxa,
1097 Atque cruentiferis signis sacraverit aras,
 Et picturatas timuit sine voce figuras,
B Ac falsi tenues veneratus numinis umbras,
 Et quoscumque malus seduxit protinus error.
 Si quis adulter erat, si natos ense necarat,
 Si raptor grassatus erat, si fraude clientes
 Distulerat, si mente parum versatus amica;
 Sive suas hominum macularat sanguine palmas,
 Miscueratve latebrosâ si morte venenum,
 Aut si vestitus scelerato pectora fuco,
 Sive malo alterius, lucro et gaudebat iniquo;
 Admisit quicumque nefas quodcumque malorum;
 Ingens ardor eum, atque ignis torquebit amarus.
 Suppliciumque dabunt peracerbo funere cuncti.
 Plurima sic hominum mœrentum turba jacebit.

CAPUT XI.

C Hoc quoties olim sancti cecinere prophætæ,
 Flatu et sæpe Dei moniti dixere futura;
 Nemo suas (miserum) nemo, eheu! præbuit aures.
 Sed Deus omnipotens voluit sua præmia nosci,
 Atque minas positæ per plurima talia legis.
 Mittendo statuit plures, et verba sonantes
 Divina; excitosque jubet prodire sepulchris
 Secum, cum fracto surrexerat ipse sepulcro.
 Obstupuere quidem plures patuisse sepulcra,
 Et cerni in clara præmorta corpora luce;
 Miratique pios sermones, dulcia dicta,
 Ipsa voce suas tendunt ad sidera palmas,
 Gratanturque Deo, et victori talia Christo,
 Illos non tumulos certum est repetisse silentes,
D Amplius aut terræ retineri viscere clausos;
 Reliqua sed recubat nunc turba cubilibus imis;
1098 Ille dies donec, completo tempore, magnus
 Adveniat: Cuncti Dominum jam agnoscite verum (80),
 Qui solus facit hanc animam sua cernere luce,
 Eamdemque potest in tartara subdere pœnis,

Ultimus ille dies; ubi in eo quod sequitur, emendamus: *mortis quia lege tenetur* pro *qui*, incipientes novam periodum ibi.

Quod pretium superest, caræ invigilate salutis; quamquam vox *pretium* corrupta sit, nisi accipiatur pro *precum*.

Et cui cuncta patet vitæ mortisque potestas,
 Posse Deum, nam velle sat est, factumque loquendo
 Implet, et obstando plane nihil impedit illum.
 Ille mens solus, cui credo sensibus imis.
 At quoniam leto cursu concluditur omnis,
 Quicumque est hodie, secum putet omnia mente,
 Atque ideo dum vita manet, dum cernere lucem,
 Dum vitam mutare licet; quam terminus ævi
 Obruat incautos, et nescia lumina solvat
 Ultimus ille dies, mortis quia lege tenetur;
 Quod pretium superest, caræ invigilate saluti,
 Et faciles certique bonum decurrite cursum.
 Abstergete piis commissa piacula sacris,
 Atque vagas nimium mundi vitate procellas;

A Tum rectas et adite vias, et sancta tenete.
 Hinc lætis animis pravum depellite crimen:
 Et concreta diu proluatur pectore culpa,
 Commissasque mali labes abolete nefandas.
 Æternisque Deum precibus placate tremendum.
 Pessima cuncta bonis cedant mortalia vivis,
 Et servate novam jamjam sine crimine vitam,
 Incipiantque bonis verisque assuescere mentes,
 Laudibus et faciles divinis reddite voces.
 Sic meliora piis flagrabunt omnia vobis,
 Sic quoque cœlestis capietis munera vitæ,
 Cumque Deo longum semper vivetis in ævum,
 Aurea siderei cernentes gaudia regni.

INCERTI AUCTORIS GENESIS.

Principio Dominus cœlum terramque creavit, ³⁵
 Namque erat informis, fluctuque abscondita tellus,
 Immensusque Deus super æquora vasta meabat,
 Dum chaos et nigræ fuscabant cuncta tenebræ.
 Has dum di'jungi jussit de cardine, fatur:
 Lux fiat, claro et ³⁶ nituerunt omnia mundo.
 Cum Dominus primi complisset facta diei,
 Condidit albatem nebulis nascentibus axem,
 Accipit immensus verrentia ³⁷ littora pontus,
 Multiplices sapiens validis cum tractibus amnes.
 Tertia lux faciem terrarum fulva rexit,
 Arida mox posito narratur nomine terræ,
 Florea ventosus consurgunt germina campis,
 Pomiferique simul procurvant brachia rami.
 Quarta dies generat solis cum lampade lunam,
 Et stellas tremulo radiantes lumine fingit,
 Hæc elementa dedit subjecto insignia mundo,
 Tempora quæ doceant varios mutanda per ortus.
 At quinta accipiunt liquentia flumina pisces,
 Et volucres varias suspendunt aere ³⁸ pennas.
 Sexta prægelidos in spiras lubricat angues.
 Quadrupedumque greges totos diffundit in agros;
 Cunctaque multiplici mandavit crescere passim
 Germine, et immensis errare et pascere terris.
 Hæc ubi constituit divina potentia jussu,
 Rectorem inspiciens mundanis defore rebus,
 1000 Hæc memorat: Nostris hominem faciamus
 [ad ³⁹ unguem,
 Vultibus adsimilem, toto qui regnet in orbe,
 Et licet hunc uno posset componere verbo,
 Ipse tamen sancta dignatus ducere dextra,
 Inspirat brutum divino a pectore pectus.

B Quem postquam effigie formatum, ceu sua ⁴⁰ vi-
 Metitur ⁴¹ solum mordaces solvere curas. [dit,
 Illicet irriguo persuadit lumina somno,
 Mollius ut vulsa formetur femina costa,
 Atque artus mixtu gemino substantia firmet.
 Inditur et nomen vitæ, quod dicitur Eva.
 Quapropter nati linquunt de morte parentes.
 Conjugibusque suis positis cum sedibus hærent:
 Septima quando Deus factorum, fine quievit,
 Sacrata statuens venturi gaudia ⁴² sæcli;
 Illicet exhibitus animantum ex ordine turbis,
 Viriū ⁴³ cunctis nomen quod permanet indit,
 Adami a Domino donata scientia ⁴⁴ solers.
 Quem Deus alloquio, junctam dignatur et Evam:
 Crescite multimodo ventura in tempora partu.
 Ut polus et plenæ vestro sint germine terræ,
 Hæredesque mei, varios decerpite fructus,
 Quos nemora et pingui reddunt ⁴⁵ de cespite campi.
 Hæc ubi disseruit, læta paradisi in aula
 Instruitur, primique aspectat lumina solis.
 Gignitur hac inter, pomis letalibus arbor,
 Coniunctum generans vitæ mortisque saporem.
 Ædibus in mediis puro fuit agmine flumen,
 Quod rigat insignes liquidis de fluctibus ortus,
 Quadrifidesque secatur undante ex fonte meatus.
 Phison auriferis prædives fluctuat undis,
 Conspicuasque terit rauco de gurgite gemmas;
 Prasinus huic nomen, illi est carbunculus ardens,
 Perspicuusque vadis terram prælambit Evilat.
D Post hunc Æthiopus Gæon adlapsus opimat,
 Tertius est Tigris, Euphrati adjunctus amœno,
 Assyriam celeri discretim flumine sulcans.

Variae lectiones.

³⁵ Locavit, cod. Victorinus. ³⁶ Claro. Sic Pameliū post Fabriciū. Clari Morel. et cod. Victor.
³⁷ Errantia, Baluz. ex cod. Vict. ³⁸ Corpore, Morel. cod. Victor. ³⁹ In, Morel. cod. Victor. ⁴⁰ Artificis
 formatum in imagine, editor Oxoniensis, Baluz. ⁴¹ Non patitur conjic. Baluzius ⁴² Sacratam s. v. ad gau-
 dia, cod. Victor. Bal. ⁴³ Distinctim edit. Oxon. ⁴⁴ Prudentia Morel. Pamel. Adamus donata sibi pruden-
 tia, cod. Vict. ⁴⁵ Reddent Vict.

Hic positus custos Adamus cum conjuge fida,
Atque opifex, tali formatur voce Tonantis :
Ne trepidate simul licitos præcerpere fructus,
Quos nemo intonsum ramo frondente creavit :
Solliciti ne forte malum noxale legatis,
Quod viret ex gemino discreto ad munia succo.
Nec ninus interea cæcos nox alta tenebat,
Ac modo formatos nec vestis texerat artus.

Has inter sedes, et baccis mitibus ortus,
Spumens astuto vincens animalia sensu,
Serpebat tacite spiris frigentibus anguis;
Livida mordaci volvens mendacia sensu,
Femineo tentat sub pectore mollia corda.
Dic mihi cur metuas felicia germina mali?
Numquid poma Deus non omnia nota sacravit?
E queis si studeas mellitos carpere victus,
Aureus astrigero remeabit cardine mundus.
1100 Ille negat, vetitosque timet contingere ramos;
Sed tamen infirmo vincuntur pectora sensu.
Illicet ut niveo jam mitia dente momordit,
Adfulsit nulla maculatum nube serenum.
Tum sapor illecebram mellitis faucibus indens,
Compulit insueto munus deferre marito.
Quod simul ac sumpsit, deterasa nocte, nitentes
Emicuere oculi, mundo splendente, sereni.
Ergo ubi nudatum prospexit corpus uterque,
Cumque pudenda vident, ficulnis frondibus umbrant.
Forte sub occiduo Domini jam lumine solis
Agnoscent sonitum, trepidique ad devia tendunt.
Tum Dominus cœli mœstum compellat Adamum :
Dic ubi nunc degas? Respondit talia supplex :
O Domine, adfatus pavido sub corde tremisco,
Magne, tuos; nudusque metu frigente fatigor.
Tum Dominus : Quis poma dedit noxalia vobis?
Tradidit hæc mulier, dum dicit lumina promptim
Candenti perfusa die, liquidumque serenum
Adfulsisse sibi, solemque et sidera cœli.
Protinus ira Dei turbatam terreat Evam,
Auctorem vetiti dum quærit maximus acti.
Illa sub hæc pandit : Serpentis suasa loquentis
Accepi, fallente dolo, blandoque rogatu;
Nam sua vipereis intexens verba venenis,
Hæc mihi præ cunctis narravit dulcia pomis.
Illicet omnipotens condemnat gesta draconis,
Præcipiens cunctis invisum visere monstrum,
Pectore mox fuso prorepere, tum sola morsu
Mandere, mansuro quæcumque in tempora bello,
Humanos inter sensus, ipsumque labantem,
Vertice ut abjecto pronus post crura virorum
Serperet, ut calcet dum labens cominus instat.
Femina fraudigeris misere decepta loquelis,

A Præcipitur duro discrimine ponere partum,
Servitiumque sui studio perferre mariti.
Tu vero cui visa fuit sententia verax
Conjugis, immitti cessat quæ victa draconi,
Deflebis miserum per tempora longa laborem,
Nam tibi triticæ surget pro germine messis
arduus, et spinis multum paliurus acutis :
Ut cum visceribus lassis et pectore mœsto,
Plurima sollicitos præstent suspiria victus :
Donec in occiduo venientis tempore mortis,
Unde geris corpus terræ reddare jacenti.
His actis, Dominus trepidis dat tædia vitæ,
Dejectosque procul sacratis dimovet hortis,
Obversosque locat, medioque eliminat igni,
In quo perceleri Cherubin evolvitur æstu,
B Dum calidus defervet apex, flammæque volutat.
Queis Dominus, pigro ne frigore membra rigerent,
Consuit evulsas pecudum de viscere pelles,
Operiens nudos calidis de vestibis artus.
Ergo ubi conjugio sese jam fidus Adamus
1101 Esse virum sensit, nomen genitricis amatæ
Exhibet uxori. Bino qui germine factus ⁴⁶
Continuo genitor, diversis nuncupat oras :
Atque Cain hic nomen habet, cui junctus Abelus.
Innocuas hujus servabat cura bidentes,
Ast alius curvo terram vertebat aratro.
Hi cum perpetuo ferrent sua dona Tonanti,
Dissimiles fructus sensu suadente dedere.
Nam prior uberibus fuerant quæ prosata glebis,
C Obtulit; ast alius miti se devovet agno,
Extâ manu sincera gerens, adipemque nivalem;
Confestimque placet Domino pia vota uuenti.
Quod propter gelida Cain incanduit ira.
Queis Deus adloquio dignatus, talibus infit :
Dic mihi, si rectum vivas, et noxia cernas,
Degere non possis contracto a crimine purus?
1102 Desine mordaci fratrem disperdere sensu;
Qui tibi ceu domino subjectus colla daturus :
Nec tamen his fractus, fratrem deducit ad arva,
Atque ubi deprensus deserto in gramine vidit,
Elidit, geminis frangens ⁴⁷ pia guttura palmis.
Quod factum dominus cœlo speculatus ab alto,
Disquirat, quonam terrarum degat Abelus?
D Ille negat positum custodem se fore fratris.
Cui Deus effatur : Numnam ⁴⁸ vox sanguinis ejus
Ad me missa sonat, celsumque ascendit ad axem?
Nosce igitur mansura tibi pro crimine tanto :
Nam modo quæ maduit germani sanguine terra,
Inviso maledicta tibi commissâ negabit
Semina, et adsumptis fructum non proferet herbis,
Torpido ut multo collidens membra tremore.
.....

Variae lectiones.

⁴⁶ Binos q. g. factos. cod. Vict. ⁴⁷ Fraudant, Morel. ⁴⁸ Nonne Morel.

INCERTI AUCTORIS SODOMA.

CAPUT PRIMUM.

Jam Deus omnipotens primævi tempora sæcli,
Vindice diluvio, cunctis aboleverat undis,
Quas cælum sparsit terræ, maris exspuit æquor;
Hactenus, haud liquido pœnas discernere pactus
Excidio, quoties hyemes induceret aer;
Frænandis varium pluviis mandaverat arcum,
Purpureo et viridi signantem nubila limbo.

CAPUT II.

Sed recidiva hominum pariter cum gente secunda
Impietas, iterumque mali nova pullulat ætas,
Excidio jam non imbres sortita, sed ignes.
Sic Sodomum meruit tellus ardentibus uri
Roribus ⁴⁹ et finis portendere signa futuri
Effera luxuries illic, inimica pudoris,
Instar legis erat, fugeret quam præscius hospes;
Ante vel ad Scythicas, vel apud Busiridis aras
Exoptans per sacra necem, cæsusque cruorem
Fundere Bebrycium, et Libycas satiare palæstras,
Anteque vel Circea novas per pocula formas
Sumere, quam læsum Sodomis amittere sexum.
Pulsabant cælum invidia, coanubia mixta
Incesta parili, generis natura rebellis,
In sese, læsumque viri cum corpore nomen.
Tempore sed certo Deus omnia perspeculatus,
Judicat injustos patiens, ubi criminis ætas
Cessandi spatium vis nulla coegerit iræ.
Jamque dies ultrix aderat, duo de grege missi
Angelico ⁵⁰ forma juvenes, qui spiritus ambo
Diva ministerio Domini mandata ferebant,
Succedunt Sodomis; illic de stirpe piorum
Transvena Loth aderat, sapiens, justique colonus,
Unus erat meminisse Deum; solet utilis arbor
In sylvis latitare feris ⁵¹ velut hospita fructu.
Is tunc pro porta residens (vix mœnia adibant
Cœlicolæ) quamquam divinos nescius, ultro
Advocat, appellat, patrio veneratur honore,
Hospitioque vocat, longe stabulare parantes;
Ensis longis precibus, pia pignora mensa
Officiisque probis studio dispungit amicos.
Nox requiem dederat, lux solverat altera noctem,
Et Sodoma in foribus strepitat conquesta ruden-
[dum ⁵².

A Loth contra supplex: Ne vos nunc pacta ⁵³ libido
Incendat, juvenes, ipsam fœdare juventam;
Quo lucus genitura vocat? quo semina frustra?
Quo nullæ nuptant animæ; non lustra colentes;
Non stabulis reduces, non undis subter hiantes;
Nec quæ pennarum modulis prope nubila pendent,
Nec quæ per terram protracto corpore manant.
Omne genus, luxus genus est; nisi femina conjux
Omnibus, et nunquam cuiquam nisi femina mater.
Nunc si fas juvenilis habet vastare pudorem
Sunt intus natæ bijuges mihi, nubilis ætas,
Virginitas in flore tumet, jam dedita messi,
Signa cupido viris, tulerit quam vestra voluptas;
Cedo pater proque hospitibus pensabo dolorem.

B Vulgus ad hæc demens: Quis nam tu, quantus, et
Qui nobis domineris, ait, legesque recondas. [unde?
Transvena corrector ⁵⁴ Sodomorum? duplicat ⁵⁵ iras:
1103 Nunc igitur tute ipse lues, quod nostra cu-
[pido est

Pro natis, quoque hospitibus; satis unus in omnes.
Dicta et facta simul, vulgi mora nulla furentis.
Turbidus hiberno ut dum volvitur impete torens
Rivorum in numeros ⁵⁶ uno pede fertur in omnes ⁵⁷,
Si qua illic arbor rapidis offenditur undis,
Haud mansura diu; quantum radice licebit
Crinitas durare moras, ubi subter adesam
Perdit humum circumfosso cum caudice pendens,
Huc illuc certam differt incerta ruinam;
Haud aliter Loth in media vertigine vulgi,
Notabat vinci prope jam; sed diva potestas
C Subvenit; angelici juvenes de limine raptum
Restituunt tectis, demens sed vulgus ibidem
Pœnarum auspiciis multatur lumine dira ⁵⁸.

CAPUT III.

Tunc decreta ⁵⁹ Dei reserant, dignam adfore pœnam
De cœlo Sodomis, ipsum meruisse salutem
Justitiæ titulo. Quin ergo accingeris isthinc
Festinare fugam, pariterque educere si quid
Gentis habes? nos exitum jam inducimus urbi.
Loth generos citus adloquitur, sed dura hominum

D Credere despexit monitum, risitque timorem. [mens

Variae lectiones.

⁴⁹ *Flammis* Fabric. Pamel. *fascibus* Cauchius, *fontibus* cod. Vict. *facibus* Morel. at *roribus* Baluz. ex cod. Colb. ⁵⁰ *Angelica* duo mss. codices. ⁵¹ *Feras* alii. ⁵² *Cum lege pudenda* Baluz. ex cod. Colb. *cum lege rudendam* Vict. *congesta rudendum* Oxon. ⁵³ *Pasta* ed. Oxon. ⁵⁴ *Num rector* Baluz. *corrector* cod. Vict. *non rector* Colbert. ⁵⁵ *Ut ingerat* Baluz. ex cod. Vict. et Morel. *atque ingerit*, ed Oxon. ⁵⁶ *In numeros*, sic Baluz. ex cod. Colb. *numeros* alii. ⁵⁷ *Annes*, sic Baluz. ex cod. Vict. *omnes* alii, pro *fertur*, *vehitur* cod. Vict. Colb. ⁵⁸ *Interdum lumine multant*, Morel. et duo codices mss. nisi quod Victorinus habet *lumina*, *Interdum legendum* videtur Baluzio. ⁵⁹ *Secreta* Colbert.

Tempore mox quo lux tenebras conscendere tentat,
 Et bicolor cœli facies de nocte dieque est,
 Instabant juvenes Chaldæam educere gentem
 Ex Sodomis, justamque domum donare salutem :
 Eia, age, Lot, exsurge tuamque adsume jugalem,
 Et natus duplices, atque hinc exterminus ito.
 Præveniens Sodomum pœnas (manibus quoque amicis
 Producent trepidos) atque hæc tibi cætera mando ;
 Serva, Lot, animam, ne visum in terga retrorsum
 Vertere forte velis, cœptum vel sistere gressum.
 In montem propera. Timuit Lot ardua tardo
 Ereptare granu, cœlestes ne prius iræ
 Opprimerent, alios igitur deposcere portus
 Adgreditur, parvam quam contra aspexerat urbem.
 Huc, inquit, contendo fugas, vix mœnibus ⁶⁰ exstat
 Nec longe, nec magna. Illi favere petenti ⁶¹,
 Urbis et ipsius pariter gessere salutem.
 Inde Segor vico : nomen vox barbara novit.
 Tunc Lot ingreditur Segor; simul exoritur sol,
 Ultimus ille quidem, in Sodomamque incendia fervens
 Infert ; nam totos radios armaverat ignis,
 Æmula subsequitur caligo includere lucem
 Cœptans, atque globos confuso intexere cœlo ;
 Fumantes coeunt nubes, novus irruit imber, [æther,
 1104 Sulphura cum flammis flagrantibus æstuat
 Exustus crepitat liquidis ardoribus æther.
 Hinc habet in falso de vero fabula famam
 Solis progeniem currus optasse paternos,
 Nec valuisse levem puerum frenare superbos
 Ignis equos, arsisse orbem ; tunc fulmine raptum
 Aurigam ; illicitum planctum mutasse sorores.
 Viderit Eridanus, si qua illic populus albet,
 Aut si quis plumat senio modulatur ales.
 Hic aliter versæ coerent miracula formæ. [legis
 Namque comes conjux, heu me ! male tum quoque
 Femina non patiens, divina ad murmura cœli
 Audaces oculos ne quidquam sola retorsit,
 Nec habitura loqui quod viderit ; et simul illic
 In fragilem mutata salem stetit ipsa sepulcrum,
 Ipsaque imago sibi formam sine corpore servans ⁶².
 Durat adhuc etenim nuda statione sub æthram,
 Nec pluviis dilapsa situ, nec diruta ventis.
 Quin etiam si quis mutilaverit advena formam,

A Protinus ex sese suggestu vulnera complet.
 Dicitur et vivens alio jam corpore, sexus
 Munificos solito dispungere sanguine menses.
 Nusquam sunt Sodomi, nusquam illorum impia lucent
 Mœnia ; cum dominis domus omnis inops ita nusquam
 Tota rogos regio est, hinc atro horrore favillæ,
 Hincque situ cano cineres incendia signant.
 Occidit illa prior feritas ⁶³ quam prospiciens Lot,
 Nullus arat frustra piceas fuligine glebas.
 Semiperempta etiam si qua illic jugera lætas
 Autumni conantur opes, facile optima sese
 Promittunt oculis, pira, persica, et omnia mala,
 Donec carpuntur ; nam protinus indice tactum
 Solvitur in cinerem, fit vana favillaque pomum ⁶⁴.
 Sic igitur cœlo pariter terraque sepultis,
 B Nec mare vixit ibi, mors est maris illa quieti,
 Quod nullos animat ⁶⁵ per anhela volumina fluctus ⁶⁵;
 Quodque etiam patrio nunquam suspirat ab austro,
 Quodque nequit proferre aliquam de gurgite gentem
 Squamigeram, lævive cuti vel cortice septam,
 Vel crispam concham, aut duplici compagine clausam.
 Solum illic proprio mentitur fruge bitumen,
 Exusti fuligo maris ; quod vividus ardor
 Subter stagna coquens, de sulphuris et salis æstu
 Temperat inque picem dat terræ hærere marinam.
 Invehitur proprio cum tempore pingue crematæ
 Virus aquæ, spumisque cutis super æquora nigra
 1105 Textitur ; appellunt queis est ea captio mercis.
 Acclimant leves laterum libramine lembos,
 Ut semel impositam doceant conscendere venam.
 Nam se sponte levans adnabit mercis ad ora
 Navigii, pretiumque dabit pro munere largo,
 Ni plaga contigerit, quam mensis femina vestit.
 Ecce aliud monstrum pelagi de clade notatur ;
 Cuncta illic immissa ⁶⁶ natant ; natura recessit
 1106 Mergendis data corporibus ; si denique teste
 Luciferam narem insistens, qua spiritus igni est,
 Velificavit apex, flammæ si flamma perempta est,
 Ibit subter aquas destructio naufraga lucis.
 Hæ Sodomum et Gomorum signatæ in sæcula pœnæ
 Gentibus injustis, queis pectora dura ⁶⁷ timorem
 D Deseruere Dei ; de cœlo jura tueri,
 Inque unum rerum Dominum spectare doccunt.

Variae lectiones.

⁶⁰ Fuga, si certe manibus Colb. ⁶¹ Mihi est : favere precanti Colb. Vict. Morel, nisi quod iste legit, favete. ⁶³ Carne reservans cod. Colb. forma Morel, pro formam. ⁶² Occidit ille prior feritas. Obscurus versus, ubi si feritas pro fortitate accipiat ratione carminis, constabit sensus, uti feritas a ferendo dicitur. Vox eo significatu nunc obsoleta. PAM.

Corruptum locum sic emendari et expleri posse putat editor Oxoniensis :

*Occidit illa prior species, quam prospiciens Lot
 Deservisse pii fertur commercia fratris.* BALUZ.

⁶⁴ Vacui favillaque pomi duo cod. mss. ⁶⁵ Quod nullos animat Colb. Morel. Idque anima nullus Fabric. et edit. Oxon. ⁶⁶ Invita duo cod. mss. ⁶⁷ Corda obdura Baluz. cod. Colb. corpora dura Morel. cod. Victor. Paulo post jura veteri. Colb.

ARGUMENTUM LIBRI AD SENATOREM,

EX CHRISTIANA RELIGIONE AD IDOLORUM SERVITUTEM CONVERSUM; PER JACOBUM PAMELIUM.

Senatorem graviter increpat, quod antea Christianus et consul, Isidis seu Matris Deum sacerdos fieri non sit veritus; hortatur itaque ut saltem in senectute respiscat. Porro cum etiam hic quædam sint Tertullianica, ego illi ascribere malui quam B. Cypriano.

AD SENATOREM

Ex Christiana religione ad idolorum servitutem conversum.

CAPUT PRIMUM.

Cum te diversis iterum vanisque viderem
Inservire sacris, priscoque errore teneri;
Obstipui monitus (81); quia carmina semper amasti,
Carmine respondens, properavi scribere versus;
Ut te corripere, tenebras præponere luci.
Quis patiatum enim, te Matrem credere magnam
Posse Deam dici, rursusque putare colendam,
Cujus cultores infamia turpis inurit?
Namque sacerdotes (82) tunicis muliebribus iidem
Interius ritum cultu interiore fatentur;
Idque licere putant, quod non licet; unde per orbem
Leviter incedunt, mollita voce loquentes,
Lapsatosque tenent extenso pollice lumbos,
Et proprium mutant vulgato crimine sexum.
Cumque suos celebrant ritus, his esse diebus
Se castos memorant (83); at si tantummodo tunc sunt,
Ut perhibent, casti; reliquo jam tempore quid sunt?
Sed quia coguntur saltem semel esse pudici,
Mente fremunt, lacerant corpus, funduntque cruorem.
Quale sacrum est vero, quod fertur nomine sanguis?

CAPUT II.

Nunc etiam dicis, quod te non fecerit ætas,
Sed tua religio calvum, caligaeque remota (84)
Gallica, sit pedibus molli redimita papyro.
Res miranda satis dejectaque culmine summo.
Si quis ab Isiaco consul procedat in urbem,
Risus oris erit: quis te non rideat autem,
Qui fueris consul, nunc Isidis esse ministrum?
Quodque pudet primo, te non pudet esse secundo:
Ingeniumque tuum turpes damnare per hymnos

Commentarius.

(81) *Obstipui monitus*, etc. Est hæc phrasid non modo Cyprianica, qua alibi dixit: *mens obstipuit*, sed et Tertullianica, sicuti supra videre est lib. de *Judic. Domini*, cap. II, ubi legitur:

Obstipuerunt quidem plures, patuisse sepulcra.
Castigavimus autem *monitus*, pro *motus*.

(82) *Namque sacerdotes*, etc. Emendavimus *iidem* pro *idem*, et paulo post: *reliquo jam tempore quid sunt*, pro *corpore*. Atqui de sacerdotibus Isidis et ipsa Iside supra non semel satis dictum est. Hic illi tribuit *tunicas muliebres, mutatum sexum, lacerationem corporis ac fusionem cruoris, calvitium et pedes Gallicana papyro redemitos*, denique cum *sistro faciem caninam*.

A Respondente tibi vulgo et lacerante senatu,
Teque domo propria pictum cum fascibus ante,
Nunc quoque cum sistro faciem portare caninam.
Hæc non humilitas sed humilitatis imago est.
Ædibus illa tuis semper monumenta manebunt.
Rumor ei ad nostras pervenit publicus aures,
Te dixisse: Dea, erravi, ignosce, redivi.
Dic mihi si valeas, cum talis sæpe rogares,
Et veniam peteres; quæ tecum verba locuta est?
Vere mente cares, sequeris qui mente carentes.
Hæc iterum repetis, nec te delinquere sentis.
Quid mereare vide; minus esses forte notandus,
Si tantum hoc scires, et in hoc errore maneres,
At cum vericolæ penetraveris ostia legis,
Et tibi nosse Deum paucis accesserit annis;

B Cur linquenda tenes, aut cur retinenda relinquis?
Nilque colis, dum cuncta colis; nec corde retractas
Vera quid a falsis, quid ab umbris lumina disteat.
Philosophum fingis, cum te sententia mutet;
Nam tibi si stomachum popularis moverit aura;
Et Judæus eris, totusque incertus haberis.
Indulge dictis, sapientia non placet alta;
Omne quod est nimium, contra cadit, unum operantur
1107 Et calor et frigus; sic hoc, sic illud adurit;
Sic tenebræ visum, sic sol contrarius aufert;
Et pariter lædunt gelidum fervensque lavacrum;
Esca alitur corpus, corpus corrumpitur esca;
Vimque suam minuit, si quid pretenditur ultra.

C Denique si sedeas, requies est magna laboris:
Si multum sedeas, labor est. Maro namque poeta
Pro pœna posuit: Sedet, æternumque sedebit
Infelix Theseus (85); semper nocet utile longum,
Prandia longa nocent, jejunia longa fatigant;

D (83) *His esse diebus se castos memorant*, etc. De *Castis* Isidis sacris vide infra Tertullianum tom V, lib. de *Jejuniis adv. Psychicos*. Est ante etiam ille versus obscurus, et forte mendosus:

Quale sacrum est vero, quod fertur nomine sanguis?

(84) *Caligaeque remota*, etc. De *militia caligata* vide supra tom. II, lib. de *Idolol.* cap. 19, num. 147. Atqui corripitur etiam a in ablativo qui sequitur:

Gallica, sit pedibus molli redimita papyro.
Castigavimus vero recens: *Consul procedat in urbem*, pro *orbem*. Et mox *Hæc non humilitas*, pro *Hæc tua humilitas*.

(85) *Sedet æternumque sedebit infelix Theseus*.

Sic nimium sapere stultum facit improba secta.
 Me dea sic docuit, moderamen amabile, dixit.
 Sed tu nec sectam modo, nec moderamina curas,
 Mens autem stabilis nullo pervertitur æstu,
 Ipsaque simplicitas nunquam mala cogitat ulla.
 Hinc sincera fides aeterna fide fruatur;
 Et contra dolus longo cruciabitur igni.
1108 Elige quid velis, ut digna piacula vites.
 Sic tamen hanc veniam mereatur creditor, inquam;
 Ut leve crimen erit, si nolis noscère vera;
 Non leve crimen erit, si cognita vera relinquas.
 Sed te correctum forsán matura senectus

A In melius revocat satiatum erroribus istis :
 Tempus enim mutat mala, digerit omnia tempus.
 Tunc igitur cum te consulta reduxerit ætas,
 Disce Deo servare fidem, ne forte bis unum
 Incurras lapsum, quia vere dicitur illud :
 Qui pedis offensi lapidem vitare secundo
 Nescit, et incantus iterum vexaverit artus,
 Imputet ipse sibi, nec casibus imputet ullis.
 Corrige delictum fidamine (86), corrige mentem.
 Sufficit peccare semel, desiste vereri :
B Non erit in culpa, quem poenitet ante fuisse.

Commentarius.

etc. Istud Virgilianum est ex vi *Æneidos*. Prorsus autem lego : *Nec casibus imputet ullis*.
 (86) *Corrige delictum fidamine*, etc. *Fidamen* pro

fiducia seu *spe* magis haud dubie Tertullianicam phrasin sapit quam Cyprianicam.

CARMEN DE JONA ET NINIVE, CUM ADNOTATIONIBUS FRANCISCI JURETI.

ARGUMENTUM.

Carmen hoc, nunquam antea visum nec lectum repertum fuit in vetusto codice manuscripto, cujus copiam mihi fecit P. Pithœus i. c. salutis priscorum auctorum natus. Tertulliani vero genuinum esse opus, duæ res docent : primum, quia in eodem v. c. Tertulliano tribuitur, quemadmodum etiam aliud carmen de Sodomis quod postremum olim prodiiit in lucem sub nomine divi Cypriani, sed nuper assertum Tertulliano, ex conjectura, a Jac. Pamelio viro multæ lectionis et iudicii. Unde obiter confirmabo sententiam ipsius Pamelii, et monebo studiosos ne amplius addubitent de vero auctore carminis de Sodomis. Deinde prorsus redolet phrasim Tertullianicam, ut obscuram et asperam, sic etiam eruditam. Illud dolendum est quod in membranæ imperite opus descriptum extitit ab antiquario. Proposui igitur bona fide lectionem v. c. et conjunctim emendationes, ne cui fucum facerem, donec aliud exemplar manuscriptum erui possit, unde cæteræ labeculæ eluantur. Quod attinet ad titulum,

C inscribatur in v. c. *de Ninive*. Sed cum tota narratio pertineat ad Jonam, visum est inscribere etiam : *de Jona*. Suspicio tamen est Tertullianum expressisse carmine integram historiam Jonæ, ut in sacris Bibliis exstat.
 Post Sodomum et Gomorum viventia funera in ævum, Et cinerum senio signata (87) incendia, poenæ, Et frustra solis oculis nascentia pauca,
 Et pariter facti mortem maris (88) et solis illic Si quid homo est prænam mutato corpore servans : Pene alios ignes (89) superi decusserat imbris, Urbs æqui justique fuerant (90) transgressa Ninive. Nam quis subversæ menti metus omnia vulgo Pœnarum documenta vacant, ubi possidet error. At bonus (91), et nostri patiens, et plectere serus, Omnipotens Dominus nullam jaculabitur iram,
D Ni prius admoncat, durataque pectora pulset, Præsagos agitans angusta mente, prophetam (92) Namque Ninivum meritis mandarât Jonam Præfari exitium Dominus; sed conscius ille

Commentarius.

(87) *Cinerum senio signata*. Ita correxi, pro quo erat in v. c. *cinerum senios ignara*. Conjecturam meam confirmat aperte alter ejusdem Tertulliani versus de Sodomis, ubi sic :

Tota rogos regio est, hinc atro horrore favillæ.
 Inde situ cano cineres incendia signant.

Sic enim obiter lego ex vestigiis v. c. in quo : *hinc de situ*; vulgo est : *Hincque situ*.

(88) *Facti mortem maris*. Intelligit mare Mortuum, de quo ipsemet in carmine de Sodomis :

Nec mare vivit ibi, mors est maris, illa quieti.

(89) *Pene alios ignes*. Placet hæc emendatio,

ducta conjectura P. Pithœi : accedit enim prope ad vestigia scripturæ v. c. in quo :

Pane alio ignes superis decusserat imbris.

(90) *Justique fuerant*. Varias recipit conjecturas; dubium enim est an auctor scripserit *justique forem*, vel *justi fines*, ut censet idem Pithœus : statim scripsi, *transgressa Ninive* pro quo v. c. *transgressi Ninivita*.

(91) *At bonus*. V. c. *at boni*.

(92) *Mente prophetam*. Forte prophetas, ut conjungatur, cum voce *præsagos*.

1109 Parcere subjectis, et debito cedere pœnæ (92*) Supplicibus; facilemque boni, cessabat abire (93), Ne vanum caneret, cessura pace minarum. Mox fuga consilium, si qua est tamen ista facultas, Evitare Deum, Dominique evadere dextram, Qua subter (94) totus trepidans compescitur orbis, At ratus est (95) quod agit sancto de corde propheta.

Littoris in labio (96) portu celeberrima fido Urbs ora est Cilicum, contra libratur Joppen. Inde igitur Tharsos (97) properus rate scandit Jonas. Ejusdem fert acta Deus, nec denique mirum, Si Dominum in terris fugiens, invenit in undis. Parvula nam subito maculaverat aera nubes, Feller sulfureo de semine concita venti (98), Pœnæque globus pariter cum sole cohæsit, Deceptumque diem (99) caliginis agmine clusit.

1110 Fit speculum cœli pelagus, niger ambitus Inficit, in tenebras ruit æther, et mare surgit. [undas Nequidquam medios fluctus dum nubila tangunt Gloria ventorum quos omnes turbine miscet. Diversus furor in profugum frendebat Jonam. Una ratis certamen erat cœloque fretoque, Tunditur hinc illinc, tremit omnis silva sub ictu Fluctifrago (1), subter concussa est spira carinæ. Palpiat antemna stridens (2), labor horret ab alto (3), Ipsa etiam infringi dubitans inflectitur arbor. Nauticus interea geminus clamor (4) omnia tentat, Pro rate proque anima, spiras (4) mundare morantes Oblaqueare mithram (5), clavorum stringere nisus, Vel reluctantes impellere pectore gyros (7) : Pars maris interni puteum graveolere (8) vicissim.

B

Commentarius.

(92*) *Debita cedere pœnæ*. Ita emendavi, cum corrupte esset in v. c. *debitam cedere pœnam*; *cedere* posuit pro *remittere*.

(93) *Cessabat abire*. Id est, recusabat Jonas implere officium admonendi. Plane eodem colore Prudentius excusat Jonam, hymno 7 *Cathem.*, ubi hæc historia describitur :

Jonam prophetam mitis ultor excitat
Pœnæ imminenti iret ut prænuuntius,
Sed nosset ille cum minacem Judicem
Servare malle quam ferire ac plectere,
Tectam latenter vertit in Tharsos figuram.

Verum alii scriptores aiunt Jonam contemptu id fecisse. D. Hieronymus, *Comment. in Jonam* : « Conscius erat fugæ et peccati quo Domini præcepta neglexerat. » D. Gregorius lib. vi in *Job*. c. 13 : « Illic gestante bellua pervenit quo ire sponte contempsit. Ecce fugitivum Dei tempestas invenit, sors litigat, mare suscipit, bellua includit, et quia auctori suo obedire nititur, ad locum quo missus fuerat, suo reus carcere portatur. » Isidorus lib. de *vita et morte sanctor.* cap. 45 : « Jonas ad gentium præconia mittitur, missus contemnit, contemnens fugit, fugiens dormit, » etc.

(94) *Qua subter*. Erat in v. c. *super*.

(95) *At ratus est*. Corrupte rursus in exemplari, *an rati*. Statim reposui de *corde*, pro quo v. c. de *corpore*. Removet auctor a propheta culpam, ut excuset factum.

(96) *Littoris in labio*. Similis phrasis Sisennæ apud Nonium Marcel. : « Sisitque in labro summo fluminis. » Et M. Tullius *os portus* similiter dixit; nam sic de *suppliciis in Verrem* : « Nam in ipso aditu atque ore portus. »

(97) *Tharsos*. V. c. *Tharros properus rate descendit*.

(98) *Concita venti*. Puto, vere ita correxi, pro quo v. c. *conotia venti*.

(99) *Deceptumque diem*. Pro *eruptum* posuit.

(1) *Fluctifrago*. Alias v. c. *fluctivago*.

(2) *Antemna stridens*. Non hic dicam produci ultimam, in *antemna*, propter pentemimerim, sed potius observandam monebo veterum consuetudinem, qui vocalem longam faciebant cum sequerentur duæ consonantes. Quem morem tamen neotērici nec intellexerunt nec viderunt, qui sæpe locos in auctoribus corruerunt contra fidem et consensum omium v. c. Id ego prolatis et restitutis testimoniis docui ad Paulinum, Sedulium, Marium Victorem, Juvenum et cæteros. Addam tantum verba vetustissimi grammatici Terentiani Mauri, cap. de carmine heroico :

Spondæum geminæ possunt firmare sonoræ;
Exemplis an prava sequar, vel recta, probabo.
Quisque scire cupit, vel quisque scribere curat,
Antestare decet cum dico, et separo verbum.
Ante Stesichorum valem natura creavit.

(3) *Labor horret ab alto*. P. Pithæus subolet voce laboris hic significari vexilli seu veli speciem. Sane Gregorius Nazianzenus, *Oratione in Julian.*, ait vexillum esse quod a Latinis dicatur *labor*, quia vim habeat solvendorum laborum. Exstat in cod. Theodos. l. vi, tit. 25, de præpositis laborum, « ubi sic præpositi laborum nostro et stipendiorum sudoribus promoventur. » Sed et in cod. Justinian. lib. xii, tit. 18, constantissima fide in omnibus libris manuscriptis inscribit : *De Præp. laborum*. Quæ tamen scriptura quibusdam insolens visa fuit, adeo ut Accursius notet fuisse sua ætate qui pro *laborum*, reponerent *labiorum*, ridicule. Nunc alii putant legendum potius *labarorum*, exemplo quo Constantinus imperator vexillum illud nobile quo utebatur in bello, labarum appellavit. Ego non temere discedendum arbitror a scriptura veterum codicum.

(4) *Geminus clamor*. Primam in *clamor* contraxit Tertullianus, non solus inter priscos. Nam Paulinus, libris de *vita Martini*, ea licentia usus..... *Clamor* autem in tempestate marina locum habet, Ovidius lib. ii *Metam.*

Quippe sonant clamore viri, stridore rudentes,
Undarum incursu gravis unda.

Sed et ipse Tertullianus paulo post subdit :

Sunt miseræ voces ad singula fragmina Ponti.

(5) *Anima spiras*. Erat in v. c. *animas spiras*. Isidorus (*Etym.* lib. ix, cap. 3) ait *spiras* funes esse quibus nautæ utuntur in tempestatibus, a Sparto dictas.

(6) *Oblaqueare mithram*. Felicissima hujus loci restitutio debetur et acumini et judicio P. Pithæi. Depravate erat in v. c. *Oblaquearem vibram*. Isidorus lib. xix *Etym.* cap. 4, scribit mithram esse funem quo navis media vincitur. Quæ vox rara est et a paucis alibi electa.

(7) *Pectore gyros*. Corrupte erat in v. c. *nigros*, et fortassis totum sic melius legetur : « Veli eluentes impellere pectore gyros. »

(8) *Puteum graveolere*. Arbitror auctorem verbum hoc active usurpasse, et *graveolere puteum* idem valere ac facere ut puteus gravem odorem exhalet. Intellego igitur hunc locum de sentina navis, quæ tum gravius olet cum sedimentum aquæ quiescentis movetur et exhauritur. Paulinus in *carm. ad Cytherium* :

Egregias rapiunt (9) tunc merces atque onus omnes
 ■■■■ Præcipitavit, certantque pericula vincere dam-
 Sunt miseræ voces ad singula fragmina ponti, [nis.
 Expenduntque manus nullorum (10) ad lumina divum,
 Quos maris et cœli vis non timet, haud minus illos (11)
 Puppibus obtrusos irato turbine mergens.

Nescius hæc reus ipse cavo sub fornice puppis
 Sternentem (12) inflata resonabat nare soporem,
 Jam tunc in somno Domini formando (13) figuram.
 Hunc simul undisece qui cogit munia procæ (14),
 Pace soporatum placida, requiete superbum (15)
 Institit impulsans : Quid, ait (16), discrimine in isto
 Somniare capis (17), tantoque in turbine portum
 Solus habes? nos unda (18) operit, spes unica divum
 [est.

Tu quoque, quisquis tibi Deus est, dic vota precesque.
 Exin quis (19) culpæ propriæ, quis causa procellæ
 Discere sorte placet, nec sors mentitur Jonam.

A Tunc rogitant : Quis, et unde, hominum quis denique
 [rerum,

Quo populo, qua sede cluis (20)? famulum ille fatetur
 Prætimidum fidumque Dei, qui sustulit altum (21),
 Qui terram posuit, qui totam corpore fudit :

Ipsius sese profugum, causasque revelat.

Diriguere metu. Quid nos (22) igitur tibi culpæ?

Quid fore nunc, quonam placabimus æquora facto?

■■■■ Namque magis multoque magis freta sæva tu-

En ego tempestas, ego tota insania mundi, [mebant.

In me, inquit vobis æther ruit, et mare surgit :

In me terra procul, mors proxima, nulla Dei spes.

Quin date præcipientem causam, navemque levam-

[tes (23).

Unum onus hoc magnum pelago jactate volentem.

B Ast isti frustra nituntur vertere cursum

In reditum, nec clavus enim torquere sinebat,

Dura nec antemæ mutari libra volebat.

Postremo ad Dominum : Ne nos in mortis hiatum,

Commentarius.

Quo cymba multam duxerat rimis
 Aquam olente sentinæ lacu.

Quintilianus (lib. viii) observat a Cicerone dictam
 reipublicæ sentinam, significante fœditatem homi-
 num; Tertullianus vero partem maris interni vocat,
 quia sentinæ aqua e mari est.

(9) *Egregias rapiunt.* Erat in v. c. *Egregiæ tunc rapiunt.*

(10) *Nullorum.* In v. c. ad hanc vocem recen-
 tiore quadam manu superadditum erat, *multorum.*
 Sed bene vocat *nullos* divos, quia gentium dii revera
 nulli sunt, vel quia nullius opis et auxilii. Hinc
 illa vox apud veteres comicos : *Nullus sum.* Et
 Paulinus :

Nullus eram, et faciente
 Deo sum natus ut essem.

(11) *Haud minus illos.* Ita emendo, pro quo v. c.
aut munus illos puppibus abstruso Siratos. Quibus
 verbis non dubito quin alludat ad morem veterum
 qui in navibus deos portabant, tanquam tutelares.
 Virgil.

Ingentes a puppe deos.....
 ... Laurato fulgebat Apolline puppis.
 (Id. l. x *Æn.*)

Monte nec inferior proræ puppique recurvæ
 Insilit, et pictos verberat unda deos.
 (Ovidius, l. i *Tristium.*)

Auctores appellant tutelas quasi proprio nomine,
 Silius Italicus :

Tutelaque deum fluitant.

Seneca epist. 76, eo alludit dicens : « Navis bona
 dicitur, etc., nec cujus tutela ebore cælata est. »
 Ea imitatione dicunt etiamnum hodie Venetos
 sanctum Marcum attollere in puppi, suæ civitatis
 tutelarem divum.

(12) *Sternentem.* Placet Philip. Roberto J. C.
stertentem. Et quidem Jonæ, cap. i, ubi Vulgata
 editio habet : *Et dormiebat sopore gravi.* D. Hiero-
 nymus ex Septuaginta vertit : *Et dormiebat et*
stertebat. Divus quoque Ambrosius in *Psal.* xliii :
 « De Jona legimus qui dormiebat in ventre navis et
 stertebat. » Et ipse Hieronymus in *commentar.*
in Jonam : « Quasi securus, ait, dormiret, et pro-
 fundissimum somnum ronchonare sonaret. »

(13) *Domini formando.* Erat in v. c. *in se for-*

mando; locum autem intelligit Matthæi cap. viii
 ubi de Christo dormiente in navi et a suis exci-
 tato.

(14) *Undisece qui cogit munia proræ.* Si quid
 veri auguror, ita non male emendavi depravatissi-
 mam scripturam v. c. habentis : « Undis ita qui
 cogit mœnia proræ; » nisi malis, *undisece*; facilis
 autem mutatio *undis* ita, *undisece* pro *undisece*.
 Sed et potest retineri illud, *mœnia*. Nam Festus
 Pompeius adnotat veteres dixisse *mœnia* pro
officiis.

(15) *Requiete superbum.* Sosipater Charisius lib.
 i : *Quies*, ait, *facit quietem*, *requies* accusativo non
 facit, *requietem* sed *requiem* : licet Cicero dixerit
requietem ad Hostilium. Idem Charisius alio loco id
 repetit : « Cicero, ait, aliter declinavit secutus nu-
 merum, *requietem* enim dixit; » *superbum* autem
 vocat pertinacem in somno, qui quasi dignaretur
 moveri clamore nautarum periclitantium, ni-
 mium securus.

(16) *Quid ait.* Corrupte erat in v. c. « Quid aiunt
 discriminis in isto. »

(17) *Somniare capis.* Locus hic varias recipit
 conjecturas; sunt verba F. Jureti; nos vero sequi-
 mur lectionem quam exhibet collectio Pisauricensis
 ac Londonensis, poetarum scilicet Latinorum.
 Edd.

(18) *Nos unda.* Vocem *nos* addidi, quæ videtur
 desiderari.

(19) *Exin quis.* Depravatissime erat in v. c. *Indicet*
exin quis.

(20) *Qua sede cluis.* Valde mihi placet hæc emen-
 datio quam eruit P. Pithæus ex vestigiis, v. c., in quæ
qua sede civis. Vox *clue*, non ignota apud veteres,
 quam restitui aliis auctoribus temere vulgo corruptam.
 Itaque non repetam.

(21) *Qui sustulit altum.* Redundabant verba in v.
 c., in quo ita scriptum reperi : « Qui cœlum sustu-
 alto. » Videbatur quidem corruptum carnem glossæ,
altum autem pro *cœlo* poni scimus, ut apud Virgi-
 lium.

Et Maia genitum cœlo demittit ab alto.

Lactantius (lib. ii, c. 1) : « Oculos suos dejiciunt
 soloque figunt. »

(22) *Quid nos.* V. c. *quos vel quod.*

(23) *Navemque levantes, unum.* Male in v. c. *na-
 vem levantes unus.*

Unam animam propter, dederis, ne sanguine
 Respersisse velis, si sic tua dextera ducit. [justi (24)
 Jamque illic imo exorians de gurgite cetus
 Squamosum e conchis evolvere corporis agmen.
 Urgebat proprios concusso marmore fluctus [arce
 Sponte sua (25) prædam rapiens, quam puppis ab
 Provolutatam limosis faucibus hausit,
 Viventemque dapem longam percepit in alvum,
 Cumque viro cœli rabiem pelagique voravit.
 Sternitur æquoris unda, resolvitur ætheris umbra.
 Hinc fluctus, illinc flatus redduntur amici,
 Securam viam placida signante carina,

A Candida cæruleo florent vestigia sulco.

Nautæ num Domino læti venerando timorem
 Sacrificant grates*****

Navigat et vates alio susceptus Jonas

1113 Navigio fluctumque secat sub fluctibus imis,
 Sisara velificans, anima inspirata ferina, [exter (27),
 Conclusus, neque tinctus aquis (26), maris intimus

1114 Inter semesas classes resolutaque corpora
 Digesta, sua jam vel va (28)... funera discens. [pūtri
 In signum sed enim Domini quandoque futurus,
 Non erat exitio, sed cœli gloria factus.

Commentarius.

(24) *Ne sanguine justi.* Sic lego, pro quo v. c. B
justum, idque confirmatur textu biblico.

(25) *Sponte sua.* Ut expleretur hiatus v. c. addidi
sua, nisi malis *sponte novam*.

(26) *Neque tinctus aquis.* Videbatur posse legi
tactus, quod minus est. Nam et Paulinus in carm.
 ad Cytherium de eodem Jona loquens:

Mensus æquore intactus undis fluctuat.

Sic Sedulius de eodem:

. ceto sorbente voratus
 In pelago non sensit aquas.

Sed tamen illud, *tinctus* retinui quia scio familiare
 esse Tertulliano uti eo verbo, et unctionem usur-

pare pro baptismi aquis.

(27) *Maris intimus exter inter semesas classes.* V.
 c. habebat *classes*. Sed superiora ut reponi debeant
 non satis liquet. Placet doctissimo Phil. Roberto
 ut legatur: « Maris inter et exter. Semesa, » etc.,
 nisi, mutato ordine, malis: « Maris exter et inter
 Semesas, » ut versus sibi cohæreant. Sic autem
 Paulinus exterum maris, Jonam intra mare elegan-
 ter dixit:

Nam liber undis intra mare exter maris.

(28) *Vel va.* Robertus legit *vel vatis*. Quid si po-
 tius: *vel vivus*?

Hæc quidem quæ ad emendationem corruptissimi
 exemplaris proferre potui.

DE LIGNO VITÆ.

Est locus ex omni medius, quem cernimus, orbe,
 Golgotha Judæi patrio cognomine dicunt:
 Hic ego de sterili succisum robore lignum
 Plantatum, memini fructus genuisse salubres.
 Non tamen hos illis, qui se posuere, colonis
 Præbuit: externi fructus habuere beatos.
 Arboris hæc species uno de stipite surgit,
 Et mox in geminos extendit brachia ramos:
 Sicut plena graves antennæ carbasæ tendunt,
 Vel cum disjunctis juga stant ad aratra juvencis,
 Quem tulit hoc primo maturo semine lapsum
 Concepit tellus: mox hinc (mirabile dictu)
 Tertia lux iterum, terris superisque tremendum
 Extulerat ramum, vitali fruge beatum
 Sed bis vicenis firmatus et ille diebus
 Crevit in immensum, cœlumque cacumine summo
 Contigit, et tandem sanctum caput addidit alto.
 Tum tamen ingenti bisseis pondera ramos
 Edidit, et totum spargens porrexit in orbem:
 Gentibus ut cunctis victum vitamque perennem
 Præberent, mortemque mori qui posse docerent.
 Expletis etiam mox quinquaginta diebus,

C Vertice de summo divini nectaris haustum
 Detulit in ramos, cœlestis spiritus auræ:
 Dulci rore graves manabant undique frondes⁶⁸.

Ecce sub ingenti ramorum tegminis umbra
 Fons erat: hic, nullo casu turbante, serenus,
 Perspicuis illimis aquis, et gramina circum
 Fundebant lætos vario de flore colores.
 Hunc circum innumeræ gentes populique coibant.

Quam varii generis, sexus, ætatis, honoris,
 Innuptæ, nuptæque simul, viduæque, nurusque,
 Infantes, puerique, viri, juvenesque, senesque!
 Hic ubi multigenis flexos incumbere pomis
 Cernebant ramos, avidisque adtingere dextris
 Gaudebant, madidos cœlesti nectare fructus:

D Nec prius hoc poterant cupidis decerpere palmis,
 Quam lutulenta viæ vestigia fœda prioris
 Detererent, corpusque pio de fonte lavarent.
 Ergo diu circum spatiantes gramine molli,
 Suscipiunt alta pendentes arbore fructus.
 Tum si quis ex illis delapsa putamina ramis,
 Et dulces, multo rorantes nectare, frondes
 Vescuntur, veros exoptant sumere fructus.

Variæ lectiones.

⁶⁸ Frontes Oberth. -

Ergo ubi cœlestem ceperunt ora saporem,
Permutant animos, et mentes perdere avaras
Incipiunt, dulcique hominem cognoscere sensu,
Insolitum multis stomachum movisse saporem
Vidimus, et fellis commotum melle venenum
Rejecisse bonos turbata mente sapes :
Aut avide sumptum non dilexisse, diuque
Et male potatum tandem evomuisse saporem.
Sæpe quidem multi, renovatis mentibus, ægros
Restituere animos : et quæ se posse negabant,
Pertulerant, fructumque sui cepere laboris.
Multi etiam sanctos ausi contingere fontes,
Discussere iterum subito, retroque relapsi,

A Sordibus et cœno misti volvuntur eodem.
Multi vero bono portantes pectore, totis
Accipiunt animis, penitusque in viscera condunt.
Ergo qui sacros possunt accedere fontes,
Septima lux illos optatas ⁶⁹ sistit ad undas,
Tingit et in liquidis jejunos fontibus artus.
Sic demum illuviem mentis, vitæque prioris
Deponunt labem ; purasque a morte reducunt
Illustres animas, cœlique ad limen ituras.
Hinc iter ad ramos, et dulcia poma salutis :
Inde iter ad cœlum per ramos arboris altæ.
Hoc lignum vitæ est cunctis credentibus. Amen.

Variæ lectiones.

⁶⁹ Optata Oberth.

APPENDIX SECUNDA.

CANDIDO LECTORI

JOSEPHUS MARIA SUARESIUS AVENIONENSIS SALUTEM.

1115 Candide Lector. Patet mihi facilis aditus
ad bibliothecam Vaticanam, benignitate cardinalis
amplissimi Francisci Barberini bibliothecarii, atque
Mæcenatis mei, qui vere bibliotheca vivens vocari
posset ; et benevolentia Felicis Contelorii custodis,
viri scientiis omnibus instructi. Illic ego dum sin-
gula lustro, incidi peropportune in pervetustum codi-
cem e membrana, perscriptum litteris Longobardi-
cis, qui præfert ætatem sexcentorum aut septingen-
torum annorum ; cumque Bedæ Chronicon, et alia
quæ continebat, percurrissem, in calce inveni fra-
gmentum librorum Tertulliani de execrandis gentium
Divis, cujus ultimi versus fuerant erasi, et quod
in Jovis elevanda divinitate solum insumitur. Id
ego cum semel iterumque perlegissem, ac deinde
attente contulissem cum his quæ de Jove scribit
idem Tertullianus in libris *adversus Nationes* et in

B *1116* *Apologetico*, diversum penitus reperi sty-
lum, tamen purum putum Tertullianum et ego agnovi,
et amici, quibus ostendi, omnes consenserunt. Hoc
igitur, quamvis fragmentum, diutius latere nolui,
et nunc in commune et in publicum emitto auspi-
ciis Urbani Octavi Pont. max. quo in Cathedra Petri
felicissime sedente, non Musæ tantum, politiores-
que litteræ, ac disciplinæ, poetis et historicis passim
exundantibus et exsulantibus quasi reddita ju-
ventute revirescunt ; verum etiam sanctorum Pa-
trum operibus undique prodeuntibus in lucem, or-
thodoxa religio ubique terrarum caput attollit et
reflorescit. Deum precor ut ipsum, et illustrissimum
cardinalem Franciscum Barberinum Atlantis tanti
Herculem ad Ecclesiæ suæ decus diutissime sospi-
C tem esse velit. Tu, Lector, apprecare, et hoc meo
munusculo gratus utere, frueri.

EX LIBRIS TERTULLIANI

DE EXSECRANDIS GENTIUM DIIS

FRAGMENTUM ERUTUM E BIBLIOTHECA VATICANA,

A JOSEPHO MARIA SUARESIO AVENIONENSI.

Tantum cæcitatibus invasit genus humanum, ut ini-
micum suum Dominum vocent, et ablatores bono-
rum adeo datores sibi esse prædicent, atque illi
gratias agant ; vocant ergo illos nominibus huma-

nis, non propriis, nesciunt enim eorum nomina,
quia sint dæmones intelligunt ; sed historias vete-
rum regum legunt, quorum actum cum videant fuisse
mortalem, deifico honorificant eos nomine. Jovem,

quem vocant, quemque putant summum deum, quando natus est, a constitutione mundi erant ad illud tempus anni ferme tria millia. Hic in Græcia nascitur de Saturno et Ope. Et ne a patre interficeretur, aut si fas est dicere, denuo pareretur, Cretam delatus, consilio matris in antro Idæo nutritur, a Cretibus (1) hominibus natis arma quatientibus occultatur, capræ ubera sugit, cujus excoriatæ pelle anictus utitur, nutricis suæ scilicet a se interfectæ: sed tres cincinnos aureos ei assuit, centum boum singulos pretium valentes, sicut meminit auctor eorum Homerus, credere si æquum est. Hic adulta ætate cum patre annis compluribus bellum gessit, superavit, parricidio domum invasit, sorores virgines stupravit, quarum unam in connubio elegit, patrem armis fugavit: cætera autem actus illius scripta sunt. Ex connubiis alienis, aut virginibus violatis, filios sibi adulteros generavit, pueros ingenuos attaminavit, tyrannico regalique imperio oppressit populos sine lege: hunc pater, quem initialem deum fuisse opinantur errantes, celeri in insula Creta ignoravit; filius quoque, quem potentiorum deum credunt, fugatum a se patrem latere in Italia nescit: si erat in cœlo, cur non videbat quid in Italia gereretur? Non enim in angulo est terra Italia. Quamquam si fuisset deus, latere eum nihil debebat: latuisse autem ibi, quem Itali Saturnum vocitaverunt, liquido adprobatum est, a cujus latitatione lingua Hesperia Latina nominata est usque in hodiernum: sicut etiam auctor eorum Virgilius meminit (2): ergo in terra generalis dicitur, dum et ne ab eo regno pellatur timet, et tanquam æmulum quærit necare, et subreptum nescit latere, et postea deus filius patrem prosequitur, interficere quærit immortalis immortalē (credi potest), et intervallo pelagi fallitur, et fugisse ignorat, et cum hæc agerentur inter duos deos in terris, cœlum desertum est. Nemo administrabat pluvias, nemo tonabat, nemo gubernabat tantam molem orbis. Nec enim possunt dicere actum illorum et bella in cœlo esse facta: hæc enim in monte Olympo fiebant, in Græcia: sed nec cœlum Olympum (3) vocatur, cœlum enim cœlum est. De quibus ergo actibus eorum primum tractabimus, de nativitate, de latitatione, de ignorantia, de par-

A ricidio, de adulteriis, de obscenis actibus, 1117 de rebus non a Deo, sed ab hominibus immundissimis et truculentissimis commissis, qui si essent in his temporibus, omnibus legibus rei subjacerent, quæ multo justiores, et severiores, quam actus illorum? Patrem armis pulsavit: lex Falcidia et Sempronia parricidam in culeo cum feris ligaret. Et sorores corrupt: lex Papinia omnibus pœnis per singula membra probrum puniret. Connubia aliena invasit: lex Julia adulterum suum capite afficeret. Pueros ingenuos attaminavit: lex Cornelia transgressi foederis amissum novis exemplis novi coitus sacrilegum damnaret. Hic nec divinitatem habuisse ostenditur: erat enim homo; latuit eum fuga patris. Huic tali homini, tam nefando regi, tam obsceno tamque crudeli, Dei assignatus est honos ab hominibus, qui utique cum sit in terra natus, et per incrementa ætatum adultus, in qua omnia hæc mala admisit, et modo non sit in ea, quid putatus nisi mortuus, aut nunquid putat stultus error penas ei natalis in senectute, unde ad cœlum volaret? Sed possunt et hæc credere orbatu sensu homines, si tamen credunt eum 1118 cygnum factum esse, ut generaret Castores; et aquilam, ut contamiuaret Ganymedem; et taurum, ut violaret Europam; aurum, ut violaret Danaen; et equum, ut generaret Pirithoum; hircum, ut generaret Egyptam (4) de capra; satyrum, ut opprimeret Antiopam. Hæc, qui adulteria spectant, ad quæ proni sunt peccatores, ideo facile credunt, ut malefacti auctoritatem et omnis spurcitæ de ficto deo mutuenter. Num cætera, quæ credi possunt actus illius, quæ et vera sunt, quæque sine transfiguratione eum aiunt gessisse, quam sint inemendata, animadvertunt? Ex Semele generat Liberum, ex Latona Apollinem et Dianam, ex Maia Mercurium, ex Alcmena Herculem. At cæteras ejus corruptelas, quas ipsi confitentur, nolo conscribere, ne rursus fœditas jam sepulta auribus renovetur: sed horum paucorum mentionem feci, quos deos et ipsos credunt errantes, scilicet de incesto patre generatos, adulterinos, supposititios, et Deum viventem, æternum, sempiterni numinis (5), præscium futurorum, immensum, talibus cum nefandis criminibus diffuderunt.

Commentarius.

(1) *Cretibus*. Forte *Curetibus*. SUAR.

(2) Latiumque vocari

Maluit, his quoniam latuisset tutus in oris.

Æneid. l. VIII, v. 322 et 323.

(3) *Olympum*. Forte *Olympus*. SUAR.

(4) *Egyptam*. Forte *Ægipana*. SUAR.

(5) *Sempiterni numinis*. Forte *filium* deest. SUAR.
Imo potius nihil deesse videtur. EDD.

APPENDIX TERTIA.

GRÆCORUM OPERUM FRAGMENTA ET NOTULÆ

CUM ADNOTATIONIBUS JACOBI PAMELII.

APOLOGETICI ADVERSUS GENTES PRO CHRISTIANIS GRÆCI, FRAGMENTA,

ex Eusebio Cæsariensi, cum translatione triplici.

PRÆFATIUNCULA IN FRAGMENTA GRÆCA APOLEGETICI.

Tertulliani Apologeticum adversus gentes, uti paraphrasticōs vertit Rufinus, sive pro Christianis, uti ad verbum ex Græco transtulerunt Christophorsonus apud Eusebium, et Langius in Nicephoro, Latine conscriptum fuisse, sed in Græcum sermonem translatum disertis verbis Eusebius et Nicephorus affirmant: an vero ab auctore ipso, an alio quovis factum sit, non satis (1), quanquam priori sententiæ

magis faveat, quod etiam alios quosdam libros Latine et Græce conscripserit. Quo fit ut operæ præ-
tium duxerim, separatim fragmenta Græca publicare; eaque ad majorem intellectum cum versione triplici, Eusebii quidem interpretum duorum, Rufini et Christophorsoni; Nicephori vero, qui ad verbum ex illo hæc descripsit, Langii. PAM.

Commentarius.

(1) Forte liquet. EDD.

I.

Ex Apologetici cap. 11, juxta Eusebium (*Hist. Eccles.* lib. III) et Nicephorum (lib III, c. 17).

Καίτοι εὐρήκαμεν καὶ τὴν εἰς ἡμᾶς ἐπικύητησιν κεκωλυμένην. Πλίνιος γὰρ ὁ σεκοῦνδος ἡγούμενος τῆς ἐπαρχίας, κατακρίνας Χριστιανούς τινας, καὶ τῆς Ἀσίας ἐκβαλὼν, ταρσθεὶς τῷ πλήθει, ἤπορε τί αὐτῷ εἰπὴ πρακτέον. Τραϊανῷ οὖν τῷ βασιλεὶ ἀνεκαινώσατο, λέγων, ἔγω τοῦ μὴ βούλεσθαι αὐτοὺς εἰδωλοκατερεῖν, οὐδὲν ἀνόσιον ἐν αὐτοῖς εὐρήκα-

ναι. Ἐμήνευε δὲ τοῦτο, ἀνίστασθαι ἔωθεν τοὺς Χριστιανούς, καὶ τὸν Χριστὸν Θεοῦ δίκην ὑμῖν, καὶ πρὸς τὸ τὴν ἐπιστήμην αὐτῶν διαφυλάσσειν, κωλύεσθαι φονεῖν, μοιχεύειν, πλεονεκτεῖν, ἐξαπατᾶν, καὶ τὰ ὅμοια. Πρὸς ταῦτα ἀνέγραψε Τραϊανός, τὸ τῶν Χριστιανῶν φύλον μὴ ἐκζητεῖσθαι μὲν, ἐμπεσόν δὲ κολάζεσθαι.

RUFINI.

Persecutionem vero extrinsecus pondus urgebat Ecclesiam, et tam immensæ catervæ martyrum quotidie jugulabantur, ut Plinius Secundus, qui tunc provinciam administrabat, multitudine interemptorum permotus, referret ad imperatorem, quod innumera hominum millia **1111** quotidie obtruncarentur, in quibus nihil omnino sceleris deprehenderetur admissum, aut aliquid contrarium humanis legibus gestum, nisi hoc solum, quod antelucanos hymnos Christo cuidam canerent Deo: adulteria vero, vel cætera hujusmodi crimina apud eos ut illicita haberi, et penitus arceri; cætera vero secundum leges eos agere communes. Ad quæ tunc Trajanus rescripti sui auctoritate decernit ut Christiani quidem non requirantur; si qui tamen inciderint, puniantur. Per quod ex parte aliqua persecutionis sedatum putabatur incendium.

CHRISTOPHORSONI.

Atqui invenimus inquisitionem quoque in nos prohibitam. Plinius enim Secundus, cum provinciam regeret, damnatis quibusdam Christianis, quibusdam gradu pulsus, ipsa tandem multitudine perturbatus, et quid de cætero ageret nescius, consuluit tunc Trajanum imperatorem, allegans præter obstinationem non sacrificandi, nihil se scelerati de eis reperisse. Insinuans quoque et illud: surgere atque convenire summo mane Christianos, et Christum tanquam Deum carminibus laudare; et ad conservandam eorum disciplinam, homicidium, adulterium, fraudem, perfidiam et cætera scelera prohibere. Ad quæ Trajanus rescripsit: Christianos inquirendos non esse, oblatos autem puniendos.

LANGII.

Atqui, invenimus inquisitionem quoque in nos prohibitam. Plinius enim Secundus, cum provinciam regeret, quibusdam Christianis damnatis, quibusdam gradu pulsus, ipsa tamen multitudine perturbatus, quid de cætero ageret, consuluit tunc Trajanum imperatorem, **1120** allegans, præter obstinationem non sacrificandi, nihil aliud se de sacris eorum comperisse, quam cæus antelucanos ad canendum Christo ut Deo, et ad conservandam disciplinam homicidium, adulterium, fraudem, perfidiam et cætera prohibentes. Tunc Trajanus, rescripsit: hoc genus inquirendos quidem non esse, oblatos vero puniri oportere.

II.

Ex Apologetici cap. V, juxta Eusebium (*Hist. Eccles.* lib. II) et Nicephorum (lib. II, cap. 8).

Ἰνα δὲ καὶ ἐκ τῆς γενέσεως διαλεχθῶμεν τῶν τοιοῦτων νόμων· παλαιὸν ἦν δόγμα, μηδένα θεὸν ὑπὸ βασιλείᾳ καθιεροῦσθαι, πρὶν ὑπὸ τῆς συγκλήτου δοκιμασθῆναι. Μάρκος Αἰμιλίος οὕτως περὶ τινος εἰδώλου πεποιήκειν Ἀλβούρνου· καὶ τοῦτο ὑπὲρ τοῦ λόγου ἡμῶν πεποιήται, ὅτι παρ' ἡμῖν ἀνθρωπεῖα δοκιμῇ ἢ θεότης· δίδεται· ἐὰν μὴ ἀνθρώπων, θεὸς (οὐ γίνεται) οὐκ ἔσται· οὕτως κατὰ γε τοῦτο ἀνθρώπων Θεῶ

ὡων εἶναι προσῆκεν. Τιβερίος οὖν (ἐφ' οὗ τὸ τῶν Χριστιανῶν ὄνομα εἰς τὸν κόσμον ἐλήλυθεν), ἀγγελλέντος αὐτῷ ἐκ Παλαιστίνης τοῦ δόγματος τούτου, ἐνθα πρῶτον ἤξατο, τῇ συγκλήτῳ ἀνεκοινώσατο· ὅλος ὧν ἐκείνοις ὡς τῷ δόγματι ἀρέσκειται· ἢ δὲ σύγκλητος, ἐπεὶ οὐκ αὐτὴ δεκοκίμαται, ἀπόσατο, ὁ δὲ ἐν τῇ αὐτοῦ ἀποφάσει ἔμεινεν, ἀπειλήσας θάνατον τοῖς τῶν Χριστιανῶν κατηγόροις.

RUFINI.

Ut de origine aliquid retractemus ejusmodi legum, vetus erat decretum, ne quis deus ab imperatore consecraretur, nisi a senatu probatus; sicut Marcus Æmilius de deo suo Alburno. Facti et hoc ad causam nostram, quod apud vos humano arbitratu divinitas pensatur. Et nisi homini Deus placuerit, deus non erit. Homo jam Deo propitius esse debet. Tiberius ergo, cujus tempore nomen Christianum in sæculum intravit, adnuntiata sibi ex Syria Palæstina, quæ illic veritatem istius divinitatis revelaverant, detulit ad senatum, cum prærogativa suffragii sui. Senatus quia non ipse probaverat, respuit. Cæsar in sententia mansit, comminatus periculum accusatoribus Christianorum.

CHRISTOPHORSONI.

Ut de origine retractemus ejusmodi legum, vetus erat decretum, ne quis deus ab imperatore consecraretur, nisi a senatu probaretur; ut M. Æmilius de deo suo Alburno. Facit et hoc ad causam nostram, quod apud vos de humano arbitratu divinitas pensatur. Nisi homini Deus placuerit, deus non erit. Homo jam Deo propitius esse debet. Tiberius, ergo, cujus tempore nomen Christianum in sæculum introivit, ad nuntiatum sibi ex Syria Palæstina, quæ illic veritatem ipsius divinitatis revelaverat, detulit ad senatum cum prærogativa suffragii sui. Senatus, quia non ipse probaverat, respuit. Cæsar in sententia mansit, comminatus periculum accusatoribus Christianorum.

LANGII.

Ut de origine aliquid retractemus ejusmodi legum, vetus erat decretum, ne quis deus ab imperatore consecraretur, nisi a senatu comprobaretur. Tiberius ergo, cujus tempore nomen Christianum in sæculum introivit, adnuntiata sibi ex Palæstina veritatem dogmatis istius (ibi enim prima initia sumpserat), ad senatum retulit, cum prærogativa suffragii sui. Senatus, quia ipse non probaverat, respuit. Cæsar in sententia mansit, comminatus mortem Christianorum accusatoribus.

III.

Ex eodem Apologetici V, cap. juxta Eusebium (*Hist. Eccles.* lib. II, cap. 24) et Nicephor. (lib. II, cap. 37).

Ἐντύχετε τοῖς ὑπομνήμασιν ὑμῶν· ἐκεῖ εὐρήσετε πρῶτον Νέρωνα τοῦτο τὸ δόγμα, ἡνίκα μάλιστα ἐν Ῥώμῃ, τὴν ἀνατολήν πάσαν ὑποτάξας, ὡμὸς ἦν εἰς πάντας διώ-

ξαντα. Τοιοῦτῳ τῆς κολάσεως ἡμῶν ἀρχηγῷ κρυχώμεθα. Ὅ γὰρ εἰδὼς ἐκείνον, νοῆσα δύναται, ὡς οὐκ ἂν, εἰ μὴ μέγα τι ἀγαθὸν ἦν, ὑπὸ Νέρωνος κατακριθῆναι.

RUFINI.

Consulte commentarios vestros, illic reperietis primum quoque Neronem in hanc sectam, tum maxime Romæ orientem, cæsareo gladio ferocisse. Tali dedicatore damnationis nostræ etiam gloriamur. Qui enim scit illum, intelligere potest non nisi aliquod bonum grande a Nerone damnatum.

CHRISTOPHORSONI.

Consulte vestras commentarios, illic reperietis primum Neronem in hanc sectam, tum maxime Romæ orientem, cæsareano gladio ferocisse. Sed tali dedicatore damnationis nostræ gloriamur. Qui enim scit illum, intelligere potest non nisi aliquod bonum grande a Nerone damnatum.

LANGII.

Consulte commentarios vestros, illic reperietis primum Neronem in hanc sectam, tum maxime Romæ orientem, cæsareano gladio ferocisse. Sed tali dedicatore damnationis nostræ etiam gloriamur. Qui enim illud scit, intelligere potest nonnisi aliquod bonum grande a Nerone damnatum.

IV.

Ex eodem cap. V Apolog., juxta Euseb. (*Hist. Eccles.* lib. III, c. 20) et Niceph. (l. III, c. 10).

Πειπειράκει ποτὲ καὶ Δομιτιανὸς ταῦτὸ ποιῶν ἐκείνῳ, ἔχων τι συνέσεως τάχιστα ἐπαύσατο, ἀνακαλεσαμένος σὺ μέρος ὧν τῆς τοῦ Νέρωνος ὀμότητος. Ἄλλ' οἶμαι, ὅτε ἐξηλάκει.

ἔχων τι συνέσεως τάχιστα ἐπαύσατο, ἀνακαλεσαμένος σὺ μέρος ὧν τῆς τοῦ Νέρωνος ὀμότητος. Ἄλλ' οἶμαι, ὅτε ἐξηλάκει.

1121 RUFINI.

Tentavit aliquando et Domitianus simile aliquid, portio Neronis, de crudelitate. Sed quasi homo cito destitit, ita ut etiam eos quos in exsilium miserat, revocaret.

CHRISTOPHORSONI.

Tentaverat et Domitianus, portio Neronis, de crudelitate. Sed qua et homo, facile cœptum repressit, restituit etiam quos relegaverat.

1122 LANGII.

Tentaverat et Domitianus, portio Neronis, de crudelitate, eadem quæ ille facere. Sed, ut opinor, aliquid habens rationis et prudentiæ, mature destitit, revocatis etiam iis quos in exsilium egerat.

LIBRI DE SPECTACULIS GRÆCE SCRIPTI CITATIO,

EX LIB. DE CORONA MILITIS (cap. 6).

Sic itaque et circa voluptates *Spectaculorum* infamata conditio est ab eis qui natura quidem, Dei omnia sentiunt, ex quibus spectacula instruuntur,

scientia autem deficiunt. Sed et huic materiæ, propter suaviludios nostros, Græco quoque stylo satisfecimus.

Amplissime eamdem materiam tractatam habes ab ipso auctore libro Latine conscripto de Spectaculis. Et vero loqui hic auctorem de dict. lib. de Specta-

culis non de lib. de Corona militis, etiam ante me Rhenanus adnotavit.

LIBRI DE VIRGINIBUS VELANDIS GRÆCE SCRIPTI, NOTULÆ,

EX EJUSDEM TITULI LIBRO (cap. 4).

Proprium jam negotium passus meæ opinionis, Latine quoque ostendam virgines nostras velari oportere, ex quo transitum ætatis suæ fecerint;

hoc exigere veritatem, cui nemo præscribere potest.

Ex eo quod dicit auctor Latine quoque, recte meo judicio colligit Rhenanus, antea Græce scriptum fuisse librum ejusdem tituli, de Virginibus velandis.

DE BAPTISMO DEPERDITI LIBRI MENTIO,

EX EJUSDEM TITULI LIBRO (cap. 15).

Sed circa hæreticos sane quid custodiendum sit, digne quis retractet: ad nos enim editum est. Hæretici autem nullum habent consortium nostræ disciplinæ, quos extraneos utique testatur ipsa ademptio communicationis. Non debeat in illis cognoscere quod mihi præceptum est, quia non idem

Deus est nobis et illis, nec unus Christus, id est idem. Ideoque nec baptismus unus, quia non idem. Quem cum rite non habeant, sine dubio non habent; nec capit numerari quod non habetur; ita nec possunt accipere, quia non habent. Sed de quo plenius jam nobis in Græco digestum est.

His verbis etiam materia præcipua commemoratur Græci de Baptismo. Quandoquidem vero nos hic tractaturos polliciti sumus, quæ sit Tertulliani sententia de *hæreticorum baptismo*, certe negare non possumus id ipsum sensisse quod B. Cyprianus; et fortassis propterea suppressum possit quis dicere hunc libellum, cum per Nicænum concilium retractata est ea Africanorum quorundam episcoporum sententia. Nec vero mirandum si illud paradoxon amplexus sit Tertullianus, cum eodem fere tempore celebratum fuisse videatur concilium illud sub Agrippino episcopo Carthaginensi, cujus meminit B. Cypri. epist. 71, ad Quintum; quod ipsum quo-

que et coelaneos episcopos Africanos in eam pertraxit opinionem. Hæc enim satis indicare videtur ille epist. 70, ad Januar., cum dicit sententiam illam jam pridem ab antecessoribus statutam, et apertius epist. 73, ad Jubaianum, multos dicens annos intercessisse ex quo sub Agrippino episcopi plurimi hoc statuerunt. Atqui inter tempus quo Tertullianus ante omnem hæresim librum de *Baptismo* conscripsit, et Africanum primum de *Hæreticorum Baptismo* concilium episcoporum 72, quod celebratum fuit anno Domini 253, annos intercessisse circiter 50, latius in vita auctoris comprobatur.

APPENDIX QUARTA

OPERUM Q. S. F. TERTULLIANI

QUÆ DESIDERANTUR FRAGMENTA, MENTIO ET NOTULÆ.

I. AD AMICUM PHILOSOPHUM DE NUPTIARUM ANGUSTIIS LIBRI,

NOTULÆ EX B. HIERON.

Et in principio libelli præfatus sum me de *Angustiis Nuptiarum* aut nihil omnino aut parum dicturum, et nunc eadem admoneo; ut si tibi placet scire quot molestiis virgo libera, quot uxor astricta sit, legas Tertullianum ad *Amicum philosophum* scribentem, et de *Virginitate* alios libellos, et B.

Cypriani volumen egregium; et Papæ Damasi super hac re versu ac prosa composita, et Ambrosii nostri quæ nuper scripsit ad sororem opuscula (Epist. 28, ad Eustoch.).

Non est hujus loci *Nuptiarum angustias* describere, et quasi in communibus locis rhetorico exsul-

tare sermone; plenius super hac re contra Helvidium, et in eo libro quem ad Eustochium scripsi, arbitror absolutum. Certe Tertullianus, cum adhuc esset adolescens, lusit in hac materia, et præceptor

1123 Hactenus B. Hieronymus, cujus integras periodos adduximus in medium, tum ne quid mutilum esset, tum ut intelligat lector qui veterum de virginitate, hodie tantopere controversa, scripserint: quocirca magnopere optarim exstare hoc auctoris libellum, sive prosa conscriptum, sive potius, quod per verbum *lusit* indicari videtur, carmine. Quo fit magis, ut mihi non probetur cujusdam viri eruditii censura, qui existimabat hunc eundem esse librum, cum illo qui inscribitur **EXHORTATIO AD CASTITATEM**. Præterquam enim quod *illum adolescens scripsisse* dicitur, et hunc sub finem vitæ scriptum constet; etiam ex proposito minime tractat *de molestiis nuptiarum*. Neque vero etiam illo-

meus Gregorius Nazianzenus, *Virginitatem et Nuptias* disserens Græcis versibus explicavit (*Adv. Jovin.*, l. 1).

rum placet sententia qui duos diversos libros **1124** Tertulliani dictis locis videri volunt, cum utrumque disertis verbis B. Hieron. inscriptum significet *de molestiis nuptiarum*. Atqui an B. Hieronymus adscribat Tertulliano etiam *alios*, quorum meminit *de Virginitate* libellos, poterat fortassis dubitari, juxta priores illius editiones, si legeretur: *legas Tertulliani ad amicum philosophum et de Virginitate alios libellos*. Certe ejusdem pene sunt argumenti *ad Uxorem* libri duo, ac dicta *Exhortatio ad castitatem*, et non aliud tractat liber *de Velandis Virginibus*; alios insuper *de Virginitate*, continentia et castitate servanda locos complures apud Tertullianum, ex indice nostro inveniet lector.

II. DE FATO LIBRI

MENTIO ET FRAGMENTUM EX EJUSDEM LIB. DE ANIMA (cap. 20)

et Fulgentio Planciade, *de Vocibus antiquis*.

Postestates enimvero præsumunt. Secundum nos quidem, Dominus Deus, et diabolus æmulus; secundum communem autem opinionem, et Providentia, et *Fatum*, et necessitas, et fortuna, et arbitrii

Hactenus auctor, cujus cum nullum exstet opus, ubi de quatuor illis tractet, mihi prorsus videtur alludere ad librum suo titulo *de Fato*, utpote quem ab eo conscriptum pateat ex citatione Fulgentii Placiadis, jam olim excusi cum Hygini Mythologiis per verba sequentia: « Nam et Tertullianus in libro quem *de Fato* scripsit, ita ait: *Redde huic fati primum problematis mancipatum*, in dict. problema,

libertas. Nam hæc et philosophi distinguunt, et nos secundum fidem disserenda, suo jam novimus titulo.

lib. *de Vocibus Antiquis*. » De Fato præterea sub nomine Minutii Felicis olim extitisse libellum tradit B. Hieron., *Catal. scriptor Eccles.*, sive *contra Mathematicos*; qui tamen, cum et ipse disertus sit hominis, non videtur cum stylo Octavii Dialogi ejus convenire. Fortassis is ipse liber est quem Tertulliano hic adscribimus, utpote quem non modo disertum, sed eloquentissimum alicubi nuncupat.

III. DE MUNDIS ET IMMUNDIS ANIMALIBUS QUÆSTIONUM

CITATIO EX B. HIERONYMI

Quærit Damasus inter cæteras quæstiones, quæst. III: « Si omnia Deus fecit bona valde (*Gen.* 1), quare *Noe de mundis et immundis animalibus* præcepit (*Gen.* viii), cum immundum nihil bonum esse possit? Et in Novo Testamento post visionem quæ Petro fuerat ostensa, dicenti: *Absit, Domine, a me, quoniam commune et immundum nunquam introivit in os meum*; vox de cælo respondit: *Quod Deus nundavit, tu ne commune dixeris* (*Act.* x). » Re-

An istud referatur ad peculiarem aliquem librum ejus tituli, quod magis tamen probatur, an vero ad tractatum ea de re per aliquot lineas Tertulliani, l. II *adv. Marc.*, c. 18, lectori liberum relinquimus judicium. Hic duntaxat afferemus ipsam responsionis summam in hæc verba: « Et si lex aliquid cibis detrahit, et immunda pronuntiat animalia, quæ aliquando benedicta sunt, consilium exercendæ con-

EPIST. 125, AD DAMASUM.

respondere B. Hieron. se scribit, duabus tantum quæstiunculis prætermisiss (nempe hac et ea de qua in sequenti fragmento): « Non, inquit, quo non poterim et ad illas aliquid respondere, sed quod ab eloquentissimis viris, Tertulliano nostro et Novatiano Latino sermone sunt editæ; et si nova voluerimus afferre, sit latius disputandum, etc. Nam et Origenes de mundis et immundis animalibus in Levitico plura disseruit. »

continentiæ intellige, et frenos impositos, » etc. Quod ipsum cum afferatur, sed longe aliis verbis libro *de Cibis judaicis*, vel inde constat, sicuti et ex reliquo totius libri stylo, non esse Tertulliani, sed potius *Novatiani*, utpote ad quem jam dictis verbis alludere videtur B. Hieronymus. Ubi de hac materia latius.

IV. DE CIRCUMCISIONE QUÆSTIONUM CITATIO

EX EODEM B. HIERON. LOCO.

Ad quæstionem Damasi penultimam: « Cur Abraham fidei suæ signum in circumcisione suscepit (*Gen.* xvi)? respondet B. Hieron. verbis jam citatis altera præcedenti se illam prætermittere, quod

An peculiariter scripserit Tertullianus librum *de Circumcisione*, non tam constat atque de Novatiano,

da Tertulliano nostro et Novatiano Latino sermone sint editæ. Addens etiam Origenem in IV ad Rom. ἐκτοῦτον τόμῳ *de Circumcisione* magnifice disputasse.

cui nominatim liber *de Circumcisione* inscribitur a B. Hieron. *Catal. Script Eccles.* Atqui etiam latius

simum tractatum videre est apud auctorem, tom. I, *adv. Jud.*, c. 3. Exstat quidem tom. IV, nunc IX, Operum B. Hieron. liber *de vera circumcissione*, quem Erasmus conjicit esse Tertulliani; sed, præterquam quod stylus non correspondeat, contrarium

A convincitur tum ex Scripturis ibidem citatis juxta versionem B. Hieron., tum quod Manichæorum mentionem faciat; quo fit ut neque Novatiano adscribi possit, sed potius (quod vir quidam eruditissimus censuit) Paulino adscribendus sit.

V. DE VESTIBUS AARON LIBRI MENTIO

EX B. HIER. EPIST. 128, AD FABIOLAM, DE VESTE SACERDOTALI.

Fertur in indice Septimii Tertulliani liber *de vestibus Aaron*, qui interim usque ad hanc diem a me non est 1185 repertus. Si a vobis propter celebritatem Urbis fuerit inventus, quæso ne meam stillam

illius fluminis comparetis. 1186 Non enim magno virorum ingeniis, sed meis sum viribus æstimandus.

Vestes Aaronis octo ex cap. xxviii Exod. recitantur, et explicantur latissime a B. Hieron. dicta Epist. *de Veste sacerdotali*; quarum quatuor, feminalia nempe, linea tunica, baltheus et cidaris etiam sacerdotibus erant communes; reliquæ vero pro-

B priæ Pontificum, utpote, tunica talaris hyacinthina cum tintinnabulis, superhumerales sive ephod, rationale, et lamina aurea. Quo adeo lectorem remittimus.

VI. DE TRINITATE LIBRI

NOTULA.

Scriptis, inquit B. Hieron. *Catal. Script. Eccles.*, Novatianus *de Trinitate* grande volumen, quasi

ἐπιτομὴν operis *Tertulliani*, quod plerique nescientes Cypriani existimant.

An Tertullianus præter librum *adversus Praxeam*, alium *de Trinitate* scripserit, merito dubitationem injiciunt hæc B. Hieronymi verba. Cum enim ἐπιτομὴ grandioris sit operis compendium, et Novatiani de Trinitate liber, utpote grande volumen, vel ipso teste, prolixius multo sit lib. *adv. Praxeam*; oportebit, si mendosi non sint B. Hier. codices, alium de Trinitate librum a Tertulliano conscriptum confiteri. Sin vero legamus (quod lectum forte ab illo fuit) ἐπιτομήν, censebitur Novatiani liber dilatio argumenti a Tertulliano tractati lib. *adv. Praxeam*. Idipsum censendum erit, si legamus μίμνησιν, id est imitationem, cum Tertullianum aliquoties imitetur. Nos itaque, quia non libenter absque ms. codicibus lectionem veterum immutamus,

C malimus etiam librum *de Trinitate* inter ea quæ desiderantur Tertulliani opera collocare: maxime, cum, etsi idem argumentum latius tractet Novatianus *de Patre Deo et Deo Filio*; tamen vicissim latius tractetur a Tertulliano *adv. Praxeam et Monarchianos*, de Filio alio a Patre, quem illi eundem faciebant; sicuti postea et Sabellius, contra quem paucioribus agit Novatianus. Deinde latius ibi tractatur et verius de Spiritu sancto, utpote de quo Novatianus unicum caput habeat. Usque adeo ut, si proprie loquamur, neque ἐπιτομὴ, quia grandius est opus, nec ἐπίτης, quia in quibusdam succinctius, nec μίμνησιν, quia non per omnia imitatur, dici possit operis Tertulliani liber Novatiani.

VII. DE CENSU ANIMÆ LIBRI ADVERSUS HERMOGENEM

ARGUMENTUM ET FRAGMENTA,

ex libro *de Anima*, cap. 1, 3, 22 et 24.

De solo *Censu animæ*, inquit Tertullianus, congressus Hermogeni, quatenus et istum ex materiæ potius suggestu, quam ex Dei flatu constituisse præsumpsit, nunc ad reliquas conversus quæstiones, plurimum videbor cum philosophis dimicaturus.

Una jam congressione decisa *adversus Hermogenem*, ut præfati sumus, quia animam ex Dei flatu, non ex materia vindicamus; muniti et illic divinæ determinationis inobscurabili regula: *Et flavit*, inquit, *Deus flatum vitæ in faciem hominis, et factus est homo in animam vivam* (*Gen. ii; I Cor. xv*), utique eo Dei flatu. De isto nihil amplius revolvendum; habet suum titulum et suum hæreticum.

Cæterum *adversus Hermogenem*, qui eam (nempe animam) ex materia, non ex Dei flatu, contendit, flatum proprie tuemur. Ille enim, adversus ipsius Scripturæ fidem flatum in Spiritum vertit; ut dum incredibile est Spiritum Dei in delictum, et mox in iudicium devenire, ex materia potius anima

credatur, quam ex Dei Spiritu. Idcirco nos et illic flatum eam defendimus, non spiritum, secundum Scripturam et secundum spiritus distinctionem; et hic spiritum ingratissimum pronuntiamus, secundum spirandi et flandi conditionem; illic de substantia quæstio est, spirare enim substantiæ actus est.

D Cætera animæ naturalia jam a nobis audiit Hermogenes, cum ipsorum defensione et probatione, per quæ Dei potius quam materiæ propinqua cognoscitur.

Nos autem, qui nihil adpendimus, hoc ipso animam longe infra Deum rependimus, quod natam eam agnoscimus; ac per hoc dilutionis divinitatis, exilioris felicitatis; ut flatum, non ut spiritum; etsi immortalem, ut hoc sit divinitatis; tamen passibilem, ut hoc sit nativitatis; ideoque et a primordio exorbitationis capacem, et inde etiam oblivionis affinem. Satis de isto cum Hermogene.

His quinque locis auctor in primis titulum et argumentum indicat: *de Censu animæ adversus*

Hermogenem, ubi *censum* accipi pro origine, præterquam quod priori loco, etiam vel inde patet,

quod refutetur hæresis Hermogenis, qua non ex Dei flatu, sed ex materia animæ originem constituisse contendebat. Haud aliter atque mundum factum dicebat non ex nihilo, sed ex materia Deo coæterna, adversus quam hæresim supra disputat auctor, l. *adv. Hermog.* Jam vero etiam duas Scripturas affert, quibus animam Dei flatum probasse se significat, Gen. 11 et I Cor. xv, in quibus cum ille, uti suæ hæresi videretur favere, vertisset *spiritum vitæ*, pro eo quod alii *flatum*; contra Scripturæ fidem, utpote cum Græce legatur πνοή, quod plerique malunt (vel B. Aug. teste, lib. xiii de *Civit. Dei*, c. 42) interpretari *flatum*, *inspirationem*, aut *adspirationem*, aut *animam*, quam *spiritum*; significat tertio loco hic citato auctor se hoc egisse dicto libro, ut *flatum* potius tueretur quam *spiritum*. Quanquam interim alio sensu etiam spiritum agnoscens animam,

VIII. ADVERSUS APELLETIANOS LIBRI CITATIO

EX LIBRO DE CARNE CHRISTI (cap. 8).

Sed quoniam et isti *Apelletiani* carnis ignominiam prætendunt maxime, quam volunt, ab igneo illo præside mali, sollicitatis animabus adstructam, et idcirco indignam Christo, et idcirco de sideribus illi substantiam competisse, debeo illos de sua paratura repercutere. Angelum quemdam inclytum nominant, qui mundum hunc instituerit, et instituto eo pœnitentiam admiserit. Et hoc suo loco tractavimus. Nam est nobis *adversus illos libellus*, an qui spiritum et voluntatem et virtutem Christi habuerit ad ea opera, dignum aliquid pœnitentia fecerit, cum angelum etiam de figura erraticæ ovis interpretentur. Teste igitur pœnitentia institutoris sui, delictum erit mundus, siquidem omnis pœni-

An liber iste, *adversus Apellem*, an *adversus Apelletianos* inscribi debeat, aliquandiu me dubitare fecit, quod inter cæteros hæreticos, adversus quos scripsit Tertullianus, enumeret Vincent. Lirinens. Apellem, ex quo etiam hæsitavimus num plures essent libelli ab auctore adversus ipsum et discipulos ejus conscripti. Verum, cum toties facta Apellis mentione atque nullius alterius, nullam tamen libri cujuspiam adversus eumdem mentionem præterquam hoc loco faciat, sit mihi credibile, et unicum esse ab eo conscriptum, et *adversus Apelletianos* inscriptum. Maxime cum etiam *Apelletianos* B. Cyprian. nuncupet Apellis discipulos, epist. 73, ad *Jubaianum*. Atqui obscuriora quidem sunt verba Tertulliani jam citata, sed hoc sibi vult: Argumentum libri adversus Apelletianos potissimum fuisse: an angelus, ille igneus mali præses, qui et mundum hunc (juxta illos) instituerat, et sollicitatis animabus carnem adstruxerat, ad quod tamen spiritum et voluntatem et virtutem Christi habuerit; dignum aliquid pœnitentia fecerit. Utpote qui dicerent, sicuti legitur, lib. de *Præscript. adv. hæret.*, cap. 51, hæres. 19: Illum mundo inferiori permisuisse pœnitentiam, quia non illum tam perfecte fecisset, quam superior mundus institutus fuisset. Quod ipsum interim pulchre contra illos retorquet, illic ubi loquitur: de sua paratura repercutiens. Verum quod vocat hunc angelum mali præsidem, sic explicat Epiph., hæres. 44, ex sententia Apellis: «Evasit autem non bonus, et quæ ab ipso facta sunt, non bene facta sunt, sed secundum malam ipsius mentem ab ipso creata sunt.» De sollicitatis autem animabus ab igneo illo deo angelo juxta Apellem, vide supra, tom. III, lib. de *anima*, c. 23 et 36, ubi addit ex consequenti auctor constituisse eum ante corpora animas viriles ac muliebres. De

a spirando, lib. de *Anima*, non per omnia consentiat cum Catholicorum sententia Tertullianus, qui spiritum proprie animam dicunt, non tamen Spiritum sanctum; atque adeo etiam dicto loco Genescos et alibi πνοή *spiritum* interpretantur. Verum de hoc illius paradoxo lectorem remisimus ad nostra Prolegomena... Deinde sese ad institutum propius cætera naturalia animæ pertractasse insinuat *adv. Hermog.*, ut Dei potius quam materiæ propinqua anima probaretur. Denique fortassis propterea quis animam cum Deo compararet, eam longe infra Deum defendisse se scribit dicto libro, quod nata sit, 1187 quod passibilis, quod exorbitationis capax, et inde etiam oblivionis adfinis sit. Usque adeo ut totius pene libri argumentum, et quasi fragmenta quædam 1188 ipsis iisdem verbis repetita hic videre sit apud auctorem.

tentia confessio est delicti, quia locum non habet nisi in delicto. Si mundus delictum est, quia corpus, et membra delictum, erit proinde et cælum, et cœlestia cum cælo. Si cœlestia, et quidquid inde conceptum prolaturumque est, mala arbor malos fructus edat necesse est. Caro igitur Christi de cœlestibus structa, de peccati constitit elementis, peccatrix de peccatorio censu, et par erit ipsius substantiæ, id est nostræ, quam ut peccatricem Christus dedignatur induere. Ita, si nihil de ignominia interest, aut aliam purioris notæ materiam excogitent Christo, quibus displicet nostra, aut eam cognoscant, qua etiam cœlestis melior esse non potuit.

mundo ab illo instituto, lib. de *Præscript. adv. Hær.*, cap. 34 et 51, hæres. 19. De carne hominis proinde ab eodem exstructa, c. 8, lib. de *Carne Christi*, ex quo hæc verba desumpta sunt, et l. b. de *Resurr. Carn.*, c. 5. De Christi denique carne, non ab illo angelo creata, sed ex cœlestibus sideribus structa, contra Apellem late disputat auctor dicti lib. de *Carne Christi*, c. 6. Consentit in his omnibus Epiphanius, præterquam quod inferiorem deum nuncupet, quem auctor angelum igneum; quem interim agnoscunt B. Aug., hæres. 23, B. Isidor., lib. *adv. Marc.*, Rahanus noster, B. Honorius et Gratianus in Catalogis hæret. Hoc peculiare auctori, quod de pœnitentia angeli Creatoris jam dictum est; sicuti et illud, quod figuram erraticæ ovis (*Luc. xv*) de illo interpretati sint; quasi gaudium fuerit in cælo apud angelos Dei de illo uno peccatore ad pœnitentiam converso. Quam contra maluit auctor interpretari de homine lapso et per Christum requisito, sicuti etiam alii veteres omnes. Hactenus de his quæ ad intellectum hujus fragmenti faciunt.

Quia vero promisimus integram nos historiam hic edituros de Apelle et ejus hæresibus, faciemus id quam paucissimis licebit. *Apelles* itaque discipulus Marcionis, uti verbis auctoris utar dicti lib. de *Præsc.*, *adv. Hær.*, c. 6, 30 ac 51, lapsus in feminam, desertor continentiæ Marcionensis (quam ille simulabat) ab oculis magistri Alexandriam secessit. Inde in alteram feminam inpegit, illam virginem Philumenem, postea vero immane prostibulum; cujus signis et prodigiis inductus, librum edidit, quem *Phaneroiseis Philumenes* inscripsit, quam quasi prophetissam sequebatur. Neque vero desertor duntaxat, sed et emendator Marcionis, ac discipulus supra magistrum appellatur ab auctore,

lib. iv, *adv. Marc.*, c. 17 : neque vero in hoc solum quod, uti illic diximus, unum Deum superiorem faceret, alterum Dominum dicat, sed angelum faciat, verum et in reliquis paulo prius recensitis hæresibus, quas seductus a Philumene novas induxit. In hoc nihil differens a Marcione, quod et Deum Moysis et legem ac prophetas repudiavit, sicuti lib. de *Præscript.* habetur, c. 51. De animarum solarum salute ac negata resurrectione carnis quam adeo impugnat auctor lib. de *Resurr. carn.*, item quod solo Apostolo uteretur, sed Marcionis, id

id est non toto. De quibus plerisque videre etiam est Epiph., Theod. et Damasc. Sed hoc auctori peculiare. Habet præterea libros suos quos inscripsit *Syllogismorum*, in quibus probare vult, quod omnio quæcunque Moyses de Deo scripserit, vera non sint, sed falsa sint. Quo fit ut de iis aliud nihil adnotandum occurrat. Hoc unum adjiciam, non mirum esse si auctore *adversus Apelletianos* scripserit quod sæpe dicto lib. de *Præsc. adv. hæ.* cap. 30, afferat adhuc superfuisse proprios discentes et successores Apellis.

X. LIBRI DE PARADISO ARGUMENTUM,

EX LIB. DE ANIMA (cap. 55).

Sed in æthere habitatio nostra, etc. Imo, inquis, in paradiso, quo jam tunc et patriarchæ et prophetæ, appendices Dominicæ resurrectionis, ab inferis migraverint. Et quomodo Joanni in spiritu, paradisi regio **1129** revelata, quæ subicitur altari, nullas alias animas apud se præter martyrum ostendit? quomodo Perpetua, fortissima martyr, sub die passionis, in revelatione paradisi solos illic commartyres suos vidit, nisi quia nullis rhomphæa paradisi janitrix cedit, nisi qui in Christo decesserint, non

in Adam? Nova mors pro Deo, extraordinaria pro Christo, alio et privato excipitur hospitio. Agnosce itaque differentiam **1130** ethnici et fidelis in morte. Si pro Deo occumbas, etc., non in mollibus febribus et in lectulis, sed in martyriis; si crucem tuam tollas, et sequaris Dominum, ut ipse præcepit; tota paradisi clavis tuus sanguis est. Habes etiam *De Paradiso* a nobis libellum, quo constituimus omnem animam apud inferos sequestrari in diem Domini.

Hactenus auctor, sed saniori modo intelligendus, uti adnotavimus latius in Prolegomenis inter Paradoxa, ubi ad omnia ipsius argumenta respondimus. Hoc hic annotandum, auctorem librum hunc conscripsisse non modo de paradiso terrestri, in quo Adam fuit conditus, et quo Enoch et Helias translati feruntur, sed etiam et magis ex proposito de paradiso spirituali, quo apostolus Paulus raptus legitur II Cor. xii. Quamquam in hoc ab aliis Patribus dissentiat, quod illi cœlestem nuncupent illum paradysum, et nominatim B. Ambr. in dicti loci Commentario, auctor vero illum non distinguit a sinu Abrahæ, quem sublimiorem tamen inferis confitetur: verum etiam de hoc in Prolegomenis inter Paradoxa. Terrestrem vero paradysum, disertis verbis de Adam loquens, agnoscit lib. *adv. Jud.* cap. 2; lib. de *Patientia*, cap. 5, et lib. de *Resurr. carn.* cap. 26, et lib. ii *adv. Marc.* cap. 2 et 10. Rursus lib. *adv. Valent.*, cap. 20, ubi Ptolomæum Valent. irridens, quod paradysum archangelum quartum somniaret, sic jocatur: « Quoniam et hunc supra tertium cœlum pangunt, ex cujus virtute sumpserit Adam, deversatus illic inter nubeculas et arbusculas. Satis meminerat Ptolomæus puerilium dictibulorum, in mari poma nasci, et in arbore pisces, sic et in cœlestibus nucela præsumpsit. Operatur demiurgus ignorans, et ideo fortassis non scit arbores in sola terra institui oportere! » Omnium autem apertissime hoc ipso tom. Carm. lib. de *Judicio Domini*, cap. 8, et *Genes.* cap. ii ac

iii. Eundem agnoverat jam antea etiam B. Iren. lib. iii *adv. Hær.* cap. 55, et apertius lib. v, cap. 5, ubi ait dixisse presbyteros apostolorum discipulos Enoch et Heliam translatos esse in paradysum, ubi primus homo positus fuit, de quo Scriptura (nempe Gen. ii): *Et plantavit Deus paradysum in Eden contra Orientem, et posuit ibi hominem.* Consentit etiam B. Justin. Mart. *Apol.* i, ubi Homerum scribit ad paradysi imitationem a Moyse descripti, confinxisse Alcinoi hortum; Theophilus item lib. ii *ad Autolyc.* et Novatianus lib. de *Trinitate*, et Lactant. Carm. de *Phænice*, ad dicta verba Scripturæ alludentes, paradysum in Oriente constitutum referunt. Denique Epiph. in *Anchorato* et *adv. Origenistas*, ac *Epist. ad Joan. Episc. Hieros.* a B. Hieron. in Latinum translata, latissime ex Scriptura (Gen. ii ac iii) disputat contra Origenem, paradysum de terreno ad cœlestia transferentem, idipsum probans ex quatuor illis (quorum aquam se bibisse scribit) fluminibus, ex paradiso profluentibus; et sustinens, apud Apost. II Cor. xii, aliud esse cœlum tertium, aliud paradysum. Eandem hæresin attribuit B. August. lib. de *Hær.* Seleucianis et Herminianis. Quorum omnium deliramenta jubet conticescere etiam B. Hieron. *Comment. in Daniel.*, alicubi. Porro ubi sit paradysus, varias diversorum sententias hic recensere superfluum existimo, quod scribat B. August. lib. ii *contra Pelag. et Cœlest.* cap. 23, hoc ad quæstiones quæ sunt præter fidem, pertinere.

DE SPE FIDELIUM LIBRI ARGUMENTUM

EX LIB. III ADV. MARC. (cap. ult.),

et B. Hieron. in cap. 36 Ezech. et alibi, ac Gennadio.

De restitutione Judææ, inquit Tertullianus, quam et ipsi Judæi, ita ut describitur, sperant, locorum et regionum nominibus inducti, quomodo allegorica interpretatio in Christum et in Ecclesiam, et habitum et fructum ejus, competat, et longum est persequi, et in alio opere digestum, quod inscribimus de *Spe Fidelium*; et in præsentī vel eo otiosum, quia non de terrena, sed de cœlesti promissione sit quæstio. Nam et confitemur in terra nobis

regnum repromissum; sed ante cœlum, sed alio statu; utpote post resurrectionem in mille annos (*Apoc.* xx et xxi), in civitate divini operis Jerusalem cœlo delata; quam et Apostolus matrem nostram sursum designat (*Galat.* iv); et *πολιτευμα* nostrum, id est municipatum, in cœlo esse pronuntians (*Philipp.* iii), alicui, utique cœlesti, civitati eum deputat. Hanc et Ezechiel novit (*Ezech.* xlviii), et apostolus Joannes vidit (*Apoc.* xxi).

Neque enim, inquit B. Hieron., juxta Judaicas fabulas, quas illi δευτερώσεις appellant, gemmatam et auream de cœlo exspectamus Jerusalem, nec rursum passuri circumcisionis injuriam, nec oblaturi taurorum et arietum victimas, nec sabbati otio dormiemus. Quod et multi nostrorum, et præcipue Tertulliani liber qui inscribitur *de Spe Fidelium*, et Lactantii *Institutionem* volumen septimum pollicetur, et Victorini Pictavionensis episcopi crebræ expositiones, et nuper Severus noster in Dialogo cui *Gallo* nomen imposuit; et ut Græcos nominem, et primum extremumque conjungam, Irenæus et Apollinarius.

Nec ignoro, inquit idem, *Præfat. lib. xviii in Isaiam*, ad eundem librum alludens, quanta inter homines sententiarum diversitas sit, etc., de repromissionibus futurorum, et qua ratione intelligenda sit Apocalypsis Joannis; quam si juxta litteram accipimus, judaizandum est; si spiritualiter, ut scripta est, disserimus, multorum veterum videbimur opinionibus contraire; Latinorum, Tertulliani, Victorini, Lactantii; Græcorum, ut cæteros prætermittam, Irenæi tantum, Lugdunensis episcopi, faciam mentionem, adversum quem vir eloquentissimus Dionysius, Alexandrinæ Ecclesiæ pontifex, elegantem scribit librum; irridens mille annorum fabulam, et auream atque gemmatam in

terris Jerusalem, instaurationem templi, hostiarum sanguinem, otium sabbati, circumcisionis injuriam, nuptias, partus, liberorum educationem, epularum delicias et cunctarum gentium servitutem; rursusque bella, exercitus ac triumphos, et superatorum neces, mortemque centenarii peccatoris. **1131** Cui duobus voluminibus respondit Apollinarius.

Papias, inquit idem, *Catal. Script. Eccles.*, dicitur mille annorum Judaicam edidisse δευτερώσεις, quem secuti sunt Irenæus et Appollinarius et cæteri, qui post resurrectionem aiunt in carne in sanctis Dominum regnaturum. Tertullianus quoque in libro *de Spe fidelium*, et Victorinus Pictavionensis et Lactantius hac opinione ducuntur.

In divinis, inquit Gennad. *lib. de Dogmat. Eccl.* inter opera B. Augustini, ad eundem librum alludens, **1132** repromissionibus nihil terrenum vel transitorium exspectamus, sicut Melitani sperant: non nuptiarum copulam, sicut Cerinthus et Marcus delirant; non quod ad cibum vel ad potum pertinet, sicut Papiæ auctori Irenæus, et Tertullianus, et Lactantius acquiescunt: neque per mille annos post resurrectionem regnum Christi in terra futurum, et sanctos cum illo in deliciis regnaturos speramus, sicut Nepos docuit, qui primam justorum resurrectionem et secundam impiorum confinxit.

Hactenus plura testimonia de argumento libri *de Spe Fidelium*, quorum postremum ea potissimum de causa adjecimus, quod cuique auctori sua paradoxa attribuat, qua B. Hier. prima facie omnibus in genere videtur impingere: quanquam interim ipse opiniones appellet, non hæreseis aut errores, reverentiæ gratia; in quo illum etiam imitatus est Gennadius. Verum de aliorum sententia, ne hic prolixiores simus, uti de responsione ad omnia Tertulliani quæ ex Scripturis loco hoc citat argumenta, videat lector nostra Prolegomena inter Paradoxa. Hic duntaxat dicemus videri nobis sententiam Tertulliani esse mitiorem reliquis, nempe eam de qua scribit B. Aug., *lib. xx de Civit. Dei*, cap. 7. Hæc opinio esset utique tolerabilis, si aliquæ deliciæ spirituales, in illo sabbato, scilicet mille annorum, adfuturæ sanctis per Domini præsentiam crederentur. « Nam etiam nos, inquit ille, hoc aliquando fuimus opinati. » Usque adeo ut potius Tertulliano competat id quod Gennadius Melitanis tribuit, quod terrenum regnum Christi speraverit, et descripserit libro *de Spe Fidelium*, quam quo illi impingit de cibo et potu; quod factum fortasse, ut præ aliis Melitonem commendet auctor libris illis pro Montano scriptis, quorum fragmenta sequuntur, juxta quod ibi ex B. Hieron. citabitur; utpote cum

etiam Montani fuisse hoc paradoxon ipse his verbis dicto loco significet: « Hanc, etc., et qui apud fidem nostram est novæ prophetiæ sermo testatur, ut etiam effigiem civitatis, ante representationem ejus, conspectui futuram in signum prædicarit. » Verba auctoris quibus quod dixi confirmatur, sunt in primis illa supra citata: « De restitutione Judææ, quomodo allegorica interpretatio in Christum et Ecclesiam, et habitum et fructum ejus competat; et longum est persequi, etc. » Si enim allegorica, ergo non litteralis, et proinde perperam illi impingeret quis (quod in Cerinthum magis competit et Dimœritas, juxta Epiphan.) instaurationem templi, hostiarum sanguinem, otium sabbati et circumcisionis injuriam. Eodem pertinet quod paulo post eodem loco subjungit: « Hanc (nempe Jerusalem civitatem cœlo delatam) dicimus, excipiendis resurrectione sanctis, et refovendis omnium bonorum, utique spiritualium, copia, in compensationem eorum quæ in sæculo vel despeximus vel amisimus, a Deo prospectam. » Nam, si spiritualium bonorum copia, ergo non temporalium, quam alii somniant. In hoc interim cum aliis illo consentit (quanquam etiam erronee), quod confiteatur, in terra quidem regnum nobis repromissum, sed ante cœlum.

LIBRORUM SEX DE EXSTASI MENTIO

EX B. HIER. CATAL. SCRIPT. ECCLES.

et Nicephoro, *lib. iv Hist. eccles.*, cap. 22 ac 34.

Hic, inquit B. Hieron. de Tertulliano, et ipsis fisdem verbis Nicephorus, cum usque ad mediam ætatem presbyter Ecclesiæ permansisset, invidia postea et contumeliis clericorum Romanæ Ecclesiæ, ad Montani dogma delapsus, in multis libris novæ prophetiæ meminit; specialiter autem adversus

Ecclesiam texuit volumina, *de Pudicitia, de Fuga in persecutione, de Jejuniis, de Monogamia, de Exstasi libros sex.*

Tertullianus, inquit idem, sex voluminibus adversus Ecclesiam editis, quæ scripsit περί Ἐκστάσεως, etc.

Melitonis, inquit idem in *Melitone*, elegans et clamatorium ingenium, laudans Tertullianus in

tenuis ille. Quorum ex posteriori loco apparet notius quam Latine hos libros fuisse consiculi dicemus in sequenti fragmento

m, promissis ut stemus, quid exstasis
ve aliis scriptoribus antiquis ecclesia-
subiungendum duximus. Definitio in
lib. de Anima, c. 45: « Exstasin
seus et amentiae instar. Sic et
nus cum exstasi dedicatus: Et
in Adam (Gen. ii, 21), et obdor-
corporei provenit in quietem,
adversus quietem; et inde
stasi miscens. » Et paulo
s amentiae huius, quia non
etudinis, sed ex ratione
terminat, sed avocal men-
te, aliud movere, aliud ever-
are. Igitur quod memoria suppetit,
mentis est; quod sanitas mentis, salva
ia, stupet, amentiae genus est. Ideo non
amur furere, sed somnare; ideo et prudentes,
si quando sumus; sapere enim nostrum, licet
obumbretur, non tamen exstinguitur, nisi quod et
ipsum potest videri vacare tunc. Exstasin autem
hoc quoque operari de suo proprio, ut sic nobis
imagines sapientiae inferat, quemadmodum et er-
roris. » Brevior vero et instituto auctoris magis
conformis est illa quae habetur ejusdem lib. cap. 2,
ubi de eodem Adamo loquitur: « Cecidit, inquit,
exstasis super illum, sancti Spiritus vis, operatrix
prophetiae, » et cap. 21: « In illum Deus amen-
tiam immisit, spiritalem vim qua constat prophe-
tia. » Atqui prius illud *exstaseos* genus aliquo modo
in Adam agnosci potuit, posterior hoc non item;
utpote quod pertinere videatur ad Montani, Priscæ
ac Maximillæ entusiasmos comprobandos: quos
in *exstasi* et ut amentes loqui solere confitebantur
ipsorum discipuli, et inter eos post mediam ætatem
ipse Tertullianus. Huc pertinet illud de Prisca aut
Maximilla ejusdem lib. de Anima, c. 9: « Est
hodie soror apud nos revelationum charismata
sortita, quas in ecclesia, inter Dominica solemnia,
per *exstasin* in spiritu patitur. » Hoc est enim
quod sibi vult lib. iv *adv. Marc.* c. 22, 1133 ubi
explicans illud, Luc. ix, de Petro: *Sed nesciens
quid diceret*: « Quomodo, inquit, nesciens? utrum-
ne simplici errore, an irratione (qua significa-
tione etiam dixit, lib. *adv. Praxean*, cap. 15, ne-
que Petrum et Joannem et Jacobum visionem Dei
sine irratione et amentia expertos esse) quam de-
fendimus in causa novæ prophetiæ, gratiæ exstasin,
id est amentiam convenire. In spiritu enim homo
constitutus, præsertim cum gloriam Dei conspicit,

Libris vii adversus Ecclesiam pro Montano, dicit eum a plerisque nostrorum prophetam putari.

vel cum per ipsum Deus loquitur, necesse est exci-
dat sensu, obumbratus scilicet virtute divina; de
quo inter nos et Psychicos est quæstio. » Ubi (sicuti
latius, lib. de *Jejunis*, *adv. Psychicos*) per *Psychicos*
intelligit Catholicos, et ad hos sex de *Exstasi* libros
alludit, quos contra Ecclesiam scripsisse certum
est. At pulchre contra Montanistas Epiph. hæ. 48,
postquam Scripturis probavit veros prophetas cum
constantia ratione et intelligentia locutos ex instinctu
Spiritus sancti, sana mente et corpore, ad Montani
prophetiam veniens, probat eum neque stabili mente
vaticinium, neque intelligentiam mentis habuisse,
ex propriis ipsius Montani verbis. Eodem pertinere
videtur quod B. Hier. *Quæst. Hebr. in Genesim* ad-
notavit, pro *exstasi*, id est mentis excessu, in He-
bræo haberi תרדמה, quod Aquila καταρπαγή, Sym-
machus κάπον, id est gravem et profundum soporem
interpretati sunt. Denique sequitur: *Et dormivit*.
Idipsum verbum et in Jonæ stertentis somno posi-
tum est. Atqui nihil pro Montani insana prophetia
facere illud de Petro: *Nesciens quid diceret*. Alii
illud referri malunt ad locutionem inconsideratam,
uti solent animo 1134 consternati, eo quod addat
apud Marcum: *Erant enim timore exterriti*; et
illud certum est, nihil ibi Petrum prophetasse. Porro
nititur quidem etiam auctor ad ejusdem novæ pro-
phetiæ confirmationem detorquere locum Apost.
I Cor. xiv, his verbis, lib. *adv. Marc.*, cap. 8:
« Edat aliquem psalmum, aliquam visionem, aliquam
orationem dumtaxat spiritalem in *exstasi*, id est
amentia; si qua lingue interpretatio accesserit.
Probet etiam mihi mulierem apud se prophetasse,
ex illis suis sanctioribus feminis, magnificam. »
Verum præterquam quod illud, in *exstasi*, ibi non
legatur apud Apostolum, ac quod dicatur ibidem:
Et spiritus prophetarum prophetis subjectus est; ex
proximis Apostoli verbis Montanum et proinde Ter-
tullianum refutat B. Hieron. *Prolog. Comment. in
Habacuc*: « Prophetæ, inquit, visio est, et, adver-
sus Montani dogma perversum, intelligit quod videt,
nec ut ament loquitur, nec in morem insanientium
feminarum, dat sine mente sonum. Unde et Apo-
stolus jubet, ut si prophetantibus aliis, alii fuerit
revelatum, taceant qui prius loquebantur. » Ex quo
intelligitur, cum quis voluntate reticet, et alteri lo-
cum dat ad loquendum, posse et loqui et tacere cum
velit. Qui autem in *exstasi*, id est invitatus, loquitur,
nec tacere, nec loqui in sua potestate habet. Eo-
dem pertinet etiam illud ejusdem Prologo in Na-
hum prophetam: Non enim loquitur in *extasi*, ut
Montanus et Prisca Maximillaque delirant, sed quod
prophetat, liber est visionis intelligentis universa
quæ loquitur. »

LIBRI ADVERSUS APOLLONIUM NOTULÆ

EX B. HIER. CATAL. ET NICEPHORO.

Specialiter autem adversus Ecclesiam, inquit illi locis supra citatis de Tertulliano, texuit volumina, de *Exstasi* libros sex, et septimum ADVERSUS APOLLONIUM.

Apollonius, inquit B. Hieron., vir disertissimus, scripsit adversus Montanum, Priscillam et Maximillam insigne et longum volumen, in quo asserit Montanum et insanas vates perisse suspendio, et multa alia. In quibus de Priscilla et Maximilla refert: « Si negant eas accepisse munera, confi-
teantur non esse prophetas qui accipiunt; et

mille hoc testibus probabo. Sed et ex aliis fructibus probantur prophetæ: dic mihi, crinem fucat propheta, sibi oculos linit? propheta vestibus et gemmis ornatur? propheta tabula ludit et tesseris? propheta fœnus accipit? Respondeant utrum hoc fieri liceat, an non. Meum est probare (sic enim lego pro, approbare) quid fecerint. » Dicit in eodem libro quadragesimum esse annum, usque ad tempus quo ipse scribebat librum, ex quo hæresis Cataphrygarum habuerit exordium. Tertullianus sex voluminibus adver-

sus Ecclesiam editis quæ scripsit περί ἐκτάσεως, **A** Floruit autem Apollonius sub Commodo Severoque imperatoribus. septimum proprie *Adversus Apollonium* elaboravit, in quo omnia quæ ille arguit, conatur defendere.

Duabus de causis mihi persuasum est librum hunc *adversus Apollonium* cum sex præcedentibus, non modo Latine, sed et primo Græce editos. Primum, quod Græcus fuerit et Græce scripserit Apollonius, utpote alius ab eo quem deinceps B. Hieron. Romanum senatorem commemorat, tum quod is Græce titulum recitet περί ἐκτάσεως. Nolu itamen in primis fragmentis conjungere quod contra Ecclesiam scripti sint.

Porro cum asserat B. Hieron. Tertullianum omnia quæ Apollonius arguit, conatum defendere, invenimus verissimum esse quod scripsit de illo B. Aug. lib. *de Hæres.*, ad *Quodvultdeum*, quod transierit Tertullianus ad Cataphrygas, quos ante destruxerat. In primis enim supra lib. *de Præscr. adv. hæres.* c. 52, hæres. 21, disertis verbis hæreticos vocat, « qui dicuntur secundum Phrygas, etc., qui dicebant in apostolis quidem Spiritum sanctum fuisse, Paracletum non fuisse; et Paracletum plura in Montano dixisse, quam Christum in Evangelium protulisse; nec tantum plura, sed etiam

meliora atque majora. » *Adversus fucos crinium et oculorum stibio infectionem*, quam tamen in prophetissis istis videtur defendisse, agit nominatim lib. *de Habitu muliebri*, c. 4, et apertius lib. *de Cultu feminarum*, c. 5, agens contra eas « quæ oculos fuligine collinunt; » reprehendentes artificem Deum quem emendant; et cap. 6, « eas quæ croco capillum vertunt, male sibi flammeo capiti auspicantes, et cerebri perniciem afferentes. » *Adversus vestium et gemmarum ornatum*, quem etiam in illis tolerabat, agit idem et lib. *de Pallio*, cap. 4, et toto libro *de Habitu muliebri*, peculiariter vero de gemmis, cap. 6. Tabularum ludum et tessèrarum, quem hic non reprobatur, quasi aliud agens, in prophetis sive doctoribus tacite reprehendit lib. *de Carne Christi*, c. 7, in hæc verba: « Oro te, Apelles, vel te, Marcion, si forte tabula ludens, etc., tali nuntio avocaretis, etc. » Denique de fœnoris fructu a Christo, quod tamen accipiebat Montanus, interdicto *Luc. vi*, agit latissime lib. *iv adv. Marc.* c. 17.

OPERUM PLURIMUM QUÆ DESIDERANTUR

MENTIO, EX IISDEM B. HIERONYMI ET NICEPHORI LOCIS, AC VINCENTIO.

Fertur, inquit de Tertulliano B. Hieron., vixisse usque ad decrepitam ætatem, et multa quæ non exstant, opuscula condidisse.

Sed et alii plures, inquit Nicephorus, Christiano plane animo pro fide nostra decertarunt, et adversus hæreseis depugnarunt; Ecclesiæque statu ac moribus **1135** receptis, aliisque quæ vel scriptis vel sine

scriptis a majoribus accepissent, in litteras relatis, libros plurimos posteritati reliquerunt. Quibus Caius et Tertullianus merito sunt adnumerandi, qui plurima **1136** certe et pulcherrima ediderunt scripta, quæ sigillatim recensere præsentis instituti non est. Scripsit autem *de pudicitia*, etc., et plures alios.

Haetenus illi. Et vero utinam exstaret *Index* **C** *Septimii Tertulliani*, cujus supra fit mentio in fragmento Libri *de Vestibus Aaron*! non dubium quin multorum præterea scriptorum ejus fieret mentio. An vero plura scripserit adversus hæreticos, dubitare me fecit aliquando, de eo scribit Vincentius Lirinensis: « Sciunt Marciones, Apelles, Praxeas, Hermogenes, Judæi, Gentiles, Gnostici, cæterique quorum ille blasphemias multis ac magnis voluminum suorum molibus, velut quibusdam fulminibus evertit. » Verum, cum animadverti omissos ibi *Valentinianos et Quintillam*, aliosque numero 25, quorum catalogum recenset lib. *de Præscript. adv. hæret.* a cap. 45, usque ad finem; eosque adversus quos scripsit libri *de Anima* partem posteriorem, *Simonem Samaritam*, *Carpocratem*, *Menandrum* et alios, persuasum habeo nihil tale hodie desiderari. Quare et B. Optatum Milevit., lib. *i advers. Parmenianum*, corruptum esse existimo, dum legitur: « Marcio, Praxeas, Sabellius et cæteri temporibus suis a Victorino Pictaviensi, et Zephyrino Urbico, et Tertulliano Carthaginiensi usque ad

Cataphrygas, et ab aliis adsertoribus Ecclesiæ catholicæ superati sunt. » Sabellius enim multo post tempore hæresim suam cœpit, intermedio nempe inter Novatianos et Donatistas, quod vel ex ætate Dionysii Alexandrini manifestum fit, qui primus adversus Sabellium scripsit, B. Cypriano cœtaneus, sed junior. Atque adeo aut aliquis alius hæreticus in locum ejus suppleri debet, aut certe castigandus sit Opiatus, *Praxeas, Sabellianus* eo quod Sabellius eam hæresin ex parte resuscitavit, cum contendit Patrem, Filium et Spiritum sanctum unicam divinitatis *οὐσίαν* et *hypoσtᾶσιν* fuisse. Cæterum, ut de iis libris etiam aliquid dicamus qui perperam Tertulliano adscribuntur ab Erasmo IX tomo operum B. Hieron., in primis, cur illi adscribi non possit liber *de vera Circumcisione*, supra diximus in fragmentis, *Quæst. de Circumcisione*. Multo vero minus adridet stylus libri *ad amicum ægrotum*, et etiam ibi *Scripturæ* citantur juxta editionem B. Hieronymi; denique nullum dialogum scripsisse legitur Tertullianus.

FRAGMENTUM

IN QUO DISCREPARET A PSYCHICIS TERTULLIANUS MONTANISTA.

Auctor libri cui titulus *Prædestinatus*, lib. *i*, qui est *de Hæresibus*, n. 26, hæc ad verbum refert: « Scripsit contra eos (Montanistas seu Cataphrygas) librum sanctus Soter, papa Urbis, et Apollonius Ephesiorum antistes. Contra quos scri-

psit Tertullianus, presbyter Carthaginiensis. Qui cum omnia bene et prime et incomparabiliter scripserit, in hoc solum se reprehensibilem fecit, quod Montanum defendit, agens contra Soterem, supra dictum Urbis papam, asserens falsa esse de san-

guine infantis, Trinitatem in unitate deitatis, poenitentiam apsis, mysteriis eisdem unum pascha nobiscum. *Hoc solam discrepa mus*, inquit, *quod secundas nuptias non recipimus, et prophetiam Montani de futuro iudicio non recusamus*. Obijciunt quidam Tertulliano, quod animam ex traduce, id est animam dixerit ita gigni ex anima, sicut ex corporibus corpus; quod catholica fides vehementer execratur. »

Verba Tertulliani, quæ modo exscripsimus, in operibus ejus quæ exstant non reperiuntur. Hinc

concludere licet cum Doellingero (*Origin. du Christian. t. I, c. 27, trad. L. Boré*), ea excerpta fuisse ex opere quodam nostri auctoris Montanistæ jam pridem amisso. At quilibet, nemine monente, facile videt Tertullianum, non fuisse Soteris Papæ impugnatores coævum, nec, ut quidam asseruerunt, Tertullianistas a S. Papa damnatos, siquidem liquido constat, Tertullianum post triginta prope annos ab obitu Soteris hæresim Montani amplexatum fuisse. Edd.

APPENDIX QUINTA.

IN LIBROS TERTULLIANI

DE BAPTISMO ET POENITENTIA

ADNOTATIONES R. P. D. CORBINIANI THOMÆ, MONACHI BENEDICTINI, E CONGREGATIONE S. SPIRITUS IN BAVARIA.

MONITUM.

Domnus Corbinianus Thomas, Augustæ Vindelico- rum anno 1694 natus, monachum induit in imperiali monasterio Elchingensi, anno 1715.

Multos annos in Universitate Salisburgensi, magna doctrinæ fama, mathematicas tradidit disciplinas. Postea sacræ theologiæ professor cooptatus, omnium, sicut prius, sibi conciliavit admirationem. Dum his rite obeundis muneribus insudaret, plurima nihilominus elegantissima doctissimaque opera diversi generis in lucem edidit, quorum catalogum repræsentat D. Ziegelbauer., in sua *Hist. rei litter. 1137* *Ord. S. Bened. t. II, p. 220; t. IV, p. 265, 304, 311. Vid. etiam Biblioth. génér. des écrivains de l'Ord. de S. Benoît, t. III, p. 134.*

Nec his contentus fuit Thomas noster; namque attendens, ut ipse ait, « quod ea (SS. Patrum lectio) clericis præsertim in omnem ætatem summe proficua ac delectabilis... esset, » Tertullianum aggressus est, et librum *de Præscriptionibus*, atque *de Baptismo et Poenitentia* publici juris fecit (Salisburgi, 1752, 1755). Sed, « ut afer (1) ejusdem (Tertulliani) stylus velut exustæ illius Carthaginis favillis nonnunquam obsitus et obscuratus est, quamquam ii quoque qui eundem carpunt, mire se ab eodem capi nonnunquam ipsi fatentur; ita pleræque ejus sententiæ lucem sibi infundi jure postulant: idque eo magis, quod hic auctor vetustissimus, ac ex Latinis unus sit quem sibi ex reconditissima illa ætate prope integrum vindicavit posteritas, ex quo disciplina illorum temporum, maxi-

meque in ecclesiis Africanis, quæ primam originem suam debent Romanæ, atque adeo ab hac primitus illam acceperant, ad nostram usque notitiam profecta fuit: quæ res sane in theologia dogmatica haud parvi momenti æstimanda est. » Inde adnotationes quamplurimæ, quibus Tertulliani tres hos libros adornavit D. Thomas, quasque ad calcem hujus tomi secundi rejicere debuimus, siquidem **1138** tardius in nostras manus pervenerunt, ut quæque loco insererentur. Si quis forte queratur quod notæ illæ « velut spiculo minuta quæque conquirant, » respondet D. Thomas se « non doctis hæc scripsisse, sed docendis; » quibus addit « etiam multo leviora quandoque sat negotii facessere posse. » Aliquot tamen notulas passim omisimus, brevitatis causa; at, lectoris utilitati simul et voluptati consulentes, intercalarem retinuimus dissertationem ad baptismum et poenitentiam spectantem, duasque alias *de usu et auctoritate Tertulliani*, breviores tantum ac jejuniore, interdum etiam extra scopum vagantes, utcumque licuit, proœmio refundendas curavimus.

Cur autem speciatim libros *de Baptismo et de Poenitentia* vulgaverit et adnotaverit D. Thomas noster, ab ipso discimus, in supra dicta præfatione: « Hunc igitur auctorem, inquit, studiosorum manibus inserere volui, tum ut quis baptismi et poenitentiae sacramentorum, ad salutem maxime necessariorum, in primitiva Ecclesia ejusque altero mox sæculo, cum traditiones adhuc recentes erant minimeque suspectæ esse poterant, usus fue-

(1) Præfat. ad lib. *de Bapt. et Poenit.*

rit, nonnihil accuratius perspiciant; tum ut antiquorum Patrum scripta non cursim nimisque propter transmittere, sed iisdem paulo magis

immorari, non tamen uni eisdemque penitus immori, discant; sic enim illis debita aestimatio, hisque ipsis ingens utilitas voluptasque accedet. » EDD.

ELENCHUS CAPITUM LIBRI DE BAPTISMO.

Caput I. Utilitatem et occasionem hujus scriptio- nis aperit.

II. Increduli simplicitate baptismi et magnitudine effectus offenduntur, quæ magis admirationi ipsi esse deberent.

III. Elemento aquæ jam in mundi primordiis singularem vim et efficiam animandi insertam fuisse demonstrat.

IV. Elementum aquæ præ cæteris, ut ad sanctificandam animam assumeretur, idoneum fuisse ostendit.

V. Majori utique jure a Christianis, quam gentilibus, vim expiandi peccata, in aqua constitui docet.

VI. In aqua per baptismum emundatos ad majora Spiritus sancti dona nos præparari docet.

VII. De unctione post baptismum adhiberi consuetudine.

VIII. De impositione manuum post baptismum, illiusque significatione.

IX. Variis baptismus figuris in Veteri Testamento præmonstratur, et in Novo confirmatur.

X. Quomodo Christi baptismus differat a baptismo Joannis?

XI. Christum non quidem per semet, attamen apostolos baptizasse.

XII. An apostoli etiam ipsi, et quo baptismo abluti fuerint?

XIII. De necessitate baptismi omnibus hominibus inducta.

XIV. Quomodo intelligendum sit illud S. Pauli I Cor. 1, 17, *Non misit me Christus baptizare*, etc.?

XV. Unum aquæ baptismum esse, ac proinde iterari non posse.

XVII. De baptismo sanguinis.

XVIII. De ministro baptismi ordinario et extraordinario.

XIX. De tempore baptismi conferendi.

XX. De præparatione ad baptismum necessaria.

Notæ ad caput primum.

Aquæ nostræ. Vulgaris nimirum ac elementaris, seu quotidianis nostris usibus ubivis obviæ, et pro baptismo, ad salutem nostram tam necessario, paratu facilissimæ.

Quia. Prope est ut malim quæ, videlicet aquæ.

Delictis. Non peccati tantum *originalis* (unum enim idemque id in omnibus est), sed *personalium* quoque, ut infra cap. 5.

Cæcitatibus. Sicut enim *cæcitas* est quædam *mors* oculi carnalis, eundem omni suo vigore ac velut vita orbans, sic e contrario per baptismum animæ oculo, per peccatum **1139** excæcato, *visus* restituitur, isque nova gratiæ luce perfunditur, ut adeo de baptizatis illud Apostoli ad Eph. v, v. 8, vere dici possit: *Eratis aliquando tenebræ, nunc autem lux in Domino*. Unde facile intelligitur illud Clementis Alex. lib. 1 *Pædagog.* cap. 6, dictum: Βαπτίζόμενοι φωτίζόμεθα, φωτίζόμενοι υιοποιούμεθα, υιοποιούμενοι τελειούμεθα, τελειούμενοι ἀπαθανατίζόμεθα, i. e. *Baptizati illuminamur, illuminati in filios adoptamur, adoptati perficimur, perfecti immortales reddimur*. Et mox baptismum φώτισμα, *illuminationem*, appellat, « per quam, sanctam illam et salutarem lucem intuemur, hoc est, per quam id quod est divinum, perspicimus; sed de hac fortasse alibi.

Liberamur. Atque ideo hoc Sacramentum *felix* esse dixit, quod nos nimirum sic *felices* reddat.

Digestum. Substantive hic accipitur, ut apud Ictos *Digestum Vetus et novum*; sic etiam Noster, l. iv *adv. Marc.* c. 3, Litteras *Digesta* vocat, eo quod in illis fidei nostræ doctrina suo ordine distributa atque *digesta* habeatur.

Cum maxime. Seu *quam maxime*, ut apud Cic. *pro Cluentio* et alibi.

Formantur. Pro *informantur*, seu pleniori quadam mysteriorum fidei notitia imbuuntur.

Portant. Loquitur de iis qui in fide adhuc rudes sunt, neque rationes, cur credant, dare possunt, ac fontes, ex quibus fides ipsa profluit et vias traditionum, per quas ad nos veritates credendi defluerent, ignorant: itaque fidei *intentatæ* (nondum satis examinatæ), attamen *probabili* (ab aliis, nimirum magistris suis, *approbatæ*, et reipsa etiam a cunctis approbandæ), a prima pueritia eidem innutriti, *per imperitiam*, seu ex defectu plenioris notitiæ, *simpliciter* inhærent.

Istic. Carthagine nimirum in Africa, ubi Tertullianus hæc scribens agebat.

Catana hæresi. De propudiosissima hæc hæresi vide Tertullianum nostrum *de Præscript.* cap. 33 et 47. Hos autem *Caianæos*, seu *Caianitas*, inter alios

suos errores omnem baptismi vim sustulisse, S. Aug. in l. de *Hæresi*, ad *Quodvult*. hæc. 15 perhibet.

Venenatissima. Virulentissimum reptile, Latinis *vipera*, quasi *vivipara*, appellatum, quod non, aliorum serpentum instar, ova, sed *vivos fetus* excludat: vel, ut Martinius in *Lexic.* ait, quod *veprela* (namque Veteres *vipre*, pro *vepre*, dixisse ferunt) amet: vel quod *vi pariat*, sobole tam laboriosi partus velut pertæsa, ac ipsum proin matris uterum, quasi per summam impietatem, erodente: ut adeo Pierius, l. xiii, tit. de *Vipera*, ab Ægyptiorum sacerdotibus filios, adversus matrem conspirantes, per *viperæ hieroglyphicum* denotatos fuisse testetur. Sed et apud Græcos quidam *viperam* idcirco ἐχιδνα dictam esse volunt, παρὰ τὸ ἔχειν ἐν ἑαυτῇ τὴν γονὴν ἄχρι θανάτου: quod *in utero suo fœtum usque ad interitum suum contineat*. At nimis huic veterum credulitati experientia, ut jam olim Theophrastus advertit, reclamât. Cæterum textum illum sic quidam, nec male, interpungunt: *vipera, venenatissima doctrina sua*, etc. Denique autem, quam *viperæ* nomine denotat, mox inferius aperte, nomineque suo prodit.

Rapuit. *Corripuit*, vel *ad se*, suamque pestilentissimam hæresin, *rapuit*.

Naturam. *Viperarum* scilicet.

Fere. Alii *fera*, quod Junio jure displicet. Itaque *ferre* hic pro *plerumque* omnino retinendum.

Aspides. ἄσπις, ἰδος, Græcis *clypeum* proprie significat. Atque inde Aristophanis Scholiastes *aspides* quoddam serpentum genus dictum putat, διὰ τὸ εἶς κύκλους πολλοὺς ἐλισσόμενον, propterea quod in multos circulos convolvi soleat, hacque sua convolutione orbicularem figuram, qualis tunc communiter *clypeis* erat, induere. Quanta autem veneni vis aspidibus sit, vel solum id documento esse potest, quod Kircherus *Mun. subterr.* l. ix, sect. 1, c. 3, de sodalium suorum quodam refert: « qui cum *aspidem* in arbore sedentem percuteret, illa vel solo halitu ita percutientem intoxicavit, ut sideratione quadam hominem toto 1140 triennio immobilem redderet, ex qua et, nullo remedio tali veneno pari, postmodum occubuit. » Hæc ille. Sane etiam Cleopatram morsu *aspidis*, suamet manu pectori admotæ, nec jam amplius proficientibus *Psyllorum* remediis, interiisse, Suetonius in *Augusto* c. 17, auctor est. Non igitur mirum, quod *Deut.* xxxii, v. 33, *venenum aspidum insanabile*, et *Psal.* xlii, v. 3, universim de impiis, *Linguis suis dolose agebant, venenum aspidum sub labiis eorum*, dicatur. De insuperabili hujus veneni potentia vide quæ reverendiss. noster Calmetus, in *Psal.* xc, v. 13, et Bochartus in *Hieroz.* p. ii, l. iii, c. 5 et 14, habent.

Reguli. *Regulus* serpens, Græcis Βασίλειος, ideo dictus esse fertur, quod candida in fronte macula, velut *regio* quodam diademate, præfulgeat, vel quod, cum admodum parvus sit, immanitate tamen

veneni, reliquos etiam maximos serpentes vincat, et hominem, ni fugerit, solo *halitu*, quin et si prior ille hunc viderit, vel *aspectu* enecare soleat. Et hæc veterum communis persuasio erat, ut apud Ælian. de *Hist. anim.* l. ii, c. 5 et 7, nec minus Plin. *H. N.* l. viii, c. 21, videre est. Certe autem Deus per Jeremiam c. viii, v. 17, velut maximam plagam Judæis comminatur: *Ecce ego mittam vobis ὄφεις ὑψίστας* (quod Vulgata per *regulos serpentes*, LXX vero per ὄφεις θανατοῦντας, *serpentes lethiferos*, reddunt) *quibus non est incantatio, seu* contra quos nullum magicæ artis carmen proficit.

Ex galli gallinacei, jam annosi, ovo excludi aiunt. Exhibentur enimvero in quibusdam Museis, ut ipse non semel vidi, *basilisci*, bipedes, allati, serpentina cauda insignes, et a forma galli gallinacei non valde, nisi quod implumes sint, alieni: quos tamen alii *rajas* pisces ex minorum genere esse, ac in illam figuram artificioso dolo accommodari sole-re, affirmant. Certe autem a veteribus, Plinio, Æliano, Solino, etc., non inter *aves*, sed veros *serpentes* referri constat. Denique vero insigniores nostrorum temporum medici et philosophi *Basiliscos*, eorumque præcipue natales, ad fabulas amandare non verentur.

Sectantur. In arenosis enim desertis, saxosis montibus, ac maxime in veterum ædificiorum ruinis, præcipue stabulari dicuntur.

Nascimur. Inter Sibyllina oracula circumfertur *Sibyllæ Erythrææ*, vel, ut alii malunt, *Cumanæ*, carnem quoddam *acrostichum*, viginti septem versibus comprehensum, cujus initium hoc est:

ΙΧΘΥΣ.

Cum ergo ἰχθύς Græcis *piscem* significet, quidam antiqui PP. Christum ἰχθὺν appellarant: « In quo nomine (ait S. Aug. l. xviii, de *C. D.* c. 23) mystice intelligitur Christus, eo quod in hujus mortalitatis abyso, velut in aquarum profunditate, vivus, hoc est, sine peccato, esse potuerit. »

Licet autem hæc oracula ab antiquis PP. Justino M., Theophilo Antioch., Athenagora, Clemente Alexandr., Eusebio, Lactantio, etc., magni habita, atque contra Gentiles, fortium telorum instar, contorta fuerint, attamen ipsis quoque gentilibus, non tantum Celso apud Orig. l. v. contr. eumd., sed et Dionysio Halicarnass. l. iv *Ant. Rom.* c. 70, et huic quidem Terentii Varronis autoritate nixo, illas *Sibyllarum acrostichides* mere supposititias esse persuasum erat: quin et longe communior jam criticorum sententia habet, diu post *Sibyllas*, et quidem circa A. C. 130 sub Hadriani imperio a quodam Christiano, ut nostram religionem gentilibus commendaret (cujusmodi piis fraudibus nec Apostolicam ætatem caruisse ex Euseb. l. iii *H. E.* c. 7, aliisque constat), afficto *Sibyllæ* nomine procusas fuisse. S. Aug. eod. l. xviii, c. 45, de illis subdubitare visus est, inquit: « Nisi forte quis dixerit, illas prophetias Christianos finxisse de Christo, quæ

Sibyllæ nomine, vel aliorum, proferuntur, » etc. Similia cap. 47 habet.

Num vero, oppones, *acrostichis* hæc, jam ante Christum natum a Cic. l. II *de Divin.* laudata Christiano ■■■■ adscribi possit? Repono: Equidem Tullio ejusmodi carmen, nomine *Sibyllæ*, nequaquam tamen illud, quod tam clare Christum, sed aliud, quod obscure nescio quem regem Romanis imperitaturum præsigniebat, notum fuisse, multorum opinione in *Julio Cæsare*, regis titulum tacite ambiente, implendum. Et jam *percrebuerat fama* (ait Sueton. in *Jul. Cæs.* c. 70) *L. Cottam XV — virum sententiam dicturum, ut, quoniam libris fatalibus* (Sibyllinis nempe, quorum custodiam et inspectionem uni Collegio XV — virali demandatam fuisse constat) *continerebatur, Parthos, nisi a rege, non posse vinci, Cæsar rex appellaretur*; quod idem Suet. mox c. 80, luculentius confirmat. Atqui illud ipsum carmen cujusdam Sibyllæ, divino cœstro percitæ, fuisse, Tullio incredibile videbatur: « Hoc scriptoris est, iniqui, non furentis: adhibentis diligentiam, non insani. Atque ego quidem citius adulatoris cujusdam, sibi Cæsaris gratiam aucupaturi, fuisse crediderim. » Neque autem acrostichum hoc carminis genus tunc ignotum erat, quippe jam ab Ennio, qui Cicerone plusquam 60 annis antiquior erat, frequentatum, atque ab eodemmet Tullio ibid. celebratum.

Quid vero? ais, an ab antiquis Patribus spuria illa oracula contra Judæos ac gentiles, ad persuadendum veri Messiae adventum adducta, aut verius per eadem illis illusum fuisse, credamus? Resp. id bona fide, nec inepte, contra gentiles præsertim, factam fuisse, nimirum non ut auctoritatem hujusmodi oraculis conciliarent, sed ea, qua apud illos jam alias pollebant, instar *argumenti*, ut vocamus, *ad hominem* uterentur. Et denique primis illis Ecclesiæ Patribus, unice nimirum in religione vera, quoque poterant modo, propaganda defixis, non vacabat critici examine ejusmodi scripta dijudicare. Quare et *Hystaspis*, et *Mercurii Trismegisti* libris, *Actis Pilati*, quibusdam *Evangeliiis*, omnium jam judicio apocryphis, non raro usos fuisse constat. Quid miremur igitur, Tertullianum quoque ad illud putatitiæ cujusdam Sibyllæ acrostichum alludere, et nos *pisciculos*, ἰχθύες nostri, velutque magni *Piscis*, Christi, æmulos, ab eodem appellari, ad cujus exemplum baptisma suscipimus, et *in aquis* ejus ad spirituales animæ vitam *nascimur*? Cæterum qui de Sibyllis plura volet, apud Dupin, *Bibl. Nov.*, t. I, p. m. 28, etc. Caveum, *de Script. Eccl. v. Sibylla*; Basnage, *ad An. ante Chr.* 4, Isaac Vossium, Blondellum, Marckium, Crassetum, aliosque plures, reperiet.

Salvi sumus. In fide, quam per baptismum suscepimus, atque professi fuimus, perseverando; nam *qui perseveraverit usque in finem, hic salvus erit.* *Matth.* xxiv, 13.

Quintilla. Obscura cæteroquin mulier, nisi ejus-

dem venenum, nomenque ipsum, etiam viri (*Quintillani*, pro pudor! appellati) sibi alliniri passi fuissent. Cæterum S. Epiph. *Hær.* 49, Quintillam hanc *Priscillæ* et *Maximillæ*, *Montani* prophetissarum collegio accenset: at Basnag. in *Annal. Politico-Eccles.* ad A. C. 200, n. 5. duas ejusdem nominis feminas solerter distinguit, hancque Montani, in Phrygia Asiæ *Pepuzianorum* magistram, illam vero Tertulliani nostri, in sola Africa collocat, *Caianæ hæresi*, ut supra jam monuerat, additam.

Monstrosissima. Quippe in *virorum* choro principem, et jam supra *viperæ*, *aspidi*, et *regulo* comparatam.

Jus erat. Universim mulieribus hoc jus adimit S. Paulus 1 Cor. xiv, 34 et seq., garrulo huic generi, et sacros fidelium cœtus nimium inturbaturo, districte silentium imponens: « Mulieres autem in ecclesia taceant; non enim permittitur eis loqui, sed subditas esse viris suis, etc., » adeo ut *ne integre quidem*, id est, cæteroquin *incorrupte*, docendi munus illis permittat. Vide infra *Cap. XVII, sub fin.* Constat autem ex hoc loco, Tertullianum, cum hæc scriberet, nondum inter *Montanistas* fuisse, apud quos mulieribus publice prophetandi, ac viros ipsos (indignum!) docendi, facultas etiam cum plausu concessa erat, ut *Quæst. III, Crit. V* libro Tertulliani *de Præscr.* a nobis præmissa, ostendimus.

Auferens. Baptismum subtrahens, sine quo tamen nemo *Christianus* fieri potest.

Notæ ad caput II.

Constat. Hæc sententia hæreticorum perversitatem *admirantis* est, proindeque θαυμαστικῶς accipienda, quod scilicet ex ipsis fidei nostræ elementis tela sibi contra nos fabricare laborent.

Obduret, i. e. *pertinaces* ac *refractarios* reddat.

In actu, seu *actione* ipsa, et *opere exteriori*.

In effectu. Interiori nempe, ac *spirituali*, qui est *Gratia Sacramentalis*, omnem totius naturæ vim, captumque exsuperans.

Repromittitur. Simpliciter pro *promittitur*, ut passim *retractare* pro *tractare*, aliaque ejusmodi composita, pro simplicibus Noster usurpare solet.

In aqua. In aquam putant alii; sed quid velat retinere *in aqua*? Namque Tertullianus de *baptismo immersivo* loquitur, tunc temporis non in Africanis solum Ecclesiis, sed ferme ubilibet usitato, in quo baptizandi non tantum *in aquam immitti*, sed etiam in ea *demitti* toto corpore solebant. Sed nos de hoc baptismo alibi.

Tinctus. Noster perpetuo pro Græco baptizare tingere ait.

Resurgit. Subita enim immersio, atque ex aqua baptismi emersio, non eam, quam alias balnea solent, munditiem corpori, at multo majorem animæ conciliat.

Eo, pro *eopropter*.

Æternitatis. Seu salutis æternæ, cui per baptismum iniliamur.

Solemnia. Sacrum solenne Festo (veteri Grammatico) dicebatur, quod certis temporibus annisque (unde et anniversaria, quasi anno quolibet vertente præcipue celebranda) fieri solebat, pro populo maxime, et publico sumptu, ut erant Agonalia, Carmentalia, Quirinalia, etc.

*Arcana. Sacra seclusa vocabant veteres, Græci Μυστήρια, seu abscondita. Arcanum autem, genus quoddam Sacrorum erat, quod, teste rursus Festo, « fiebat ab Auguribus, adeo remotum a notitia vulgari, ut ne litteris quidem vulgetur, sed per memoriam successorum celebretur. » Talia erant, quæ seclusa plebe celebrabantur, ut *Nyctelia*, apud S. August. l. vi de C. D. c. 9. Item *Samothracia* Cabirorum, seu deorum potentium, de quibus Noster in *Apol.* cap. 7, *Eleusinia* in Attide, etc., ob suam turpitudinem ἀβήτητα (*infanda*) dicta : quibus accenseri merentur ea, quæ apud Romanos *Bonæ Deæ* fiebant. Inter arcana quoque erant sacra *Mithriaca*, de quibus Noster in l. de *Corona Milit.* c. ult., et nos in l. de *Præscript.* c. 11, *Not. h.* et infra cap. 5. Maxime autem Tertullianus hic intelligit illa sacra, ad quæ ablutionibus quibusdam sacrificantes initiari opus erat : ut erant *Dei Æsymnatis*, de quibus Pausanias in *Achaic.* c. 226, aliasque passim.*

Suggestu. Suggestus proprie est locus quidam editior, ex multarum rerum congerie aut aliarum *super alias gestione*, factus. Itaque demum *suggestum* appellabant Latini quemcumque locum editiorem, ut erat ille in *Campo Martio*, ex quo magistratus concionabantur : imo et ipsa ejusmodi oratio *suggestio* nominabatur, de qua Vopiscus c. 19 : « Referimus ad vos, P. C., pontificum suggestionem. » Accipitur etiam generaliter pro *apparatu*, ut apud Nostrium l. de *Spect.* c. 7 : « Circensium paulo pompator suggestus, quibus proprie hoc nomen pompa præcedit, » etc. Et ibid. c. 12 : « Idem de apparatus interpretabimur, in ipsorum honorum suggestu deputandis, » etc. Item in l. de *Idol.* c. 18 : « Jam vero de solo suggestu et apparatu honoris retractandum, » etc. Sic etiam Cæsarium *imagines aureæ et argenteæ*, quæ super hastam aliæ super alias affixæ legionibus præferebantur, *suggestus* nomine veniebant, ut rursus apud Nostrium *Apol. ad. gent.* c. 16 : « Omnes illi imaginum suggestus insignes monilia crucium sunt. » Sumitur et pro *ornatu muliebri* in vestibus, ut in l. de *Veland. virg.* c. 12 : « Solæ autem manifestæ paraturæ totam circumferunt 1143 mulieritatem uno habitu negantes, quod toto suggestu profitentur. » Et in l. de *Cult. fem.* c. 2 : « Jam non tantum confictæ et elaboratæ libidinis suggestum recusandum a vobis sciatis, » etc. Singulariter vero pro *ornatu capitis*, et capillorum convolutis cirrhis ponitur, ut est illud Statii, l. 1 *Sylv.* :

..... Celsæ procul aspice frontis honorem,
Suggestumque comas.

Nonnunquam etiam pro *subministratione* accipitur, ut rursus apud Tertull. l. *adv. Hermog.* c. 16 : « Si mali auctor est ipse, qui fecit, plane *socia* materia per substantiæ suggestum. »

Exstruunt. Indigitat autem hic præcipue immen-
nem illum *ludorum, vestium, conviviorum, etc.*,
luxum, qui in quibusdam sacris gentilium adhiberi
conseverat.

Potestatem. Enimvero hæc Dei attributa sunt,
quæ se invicem maxime commendant, cum in infi-
nita Potentia tanta relucet operum divinatorum sim-
plicitas, in tanta simplicitate infinita Potestas. Sane
vero Auctor naturæ brevissima via, nec multo
instrumentorum apparatu utitur, nihil facit frustra,
non multiplicat entia sine necessitate, etc., sed
suam Potentiam quam paucissimis mediis adstringit;
quin et ea ipsa, quæ ad merum *ornatum* universi
condita fuisse videntur, suam tamen *simplicitatem*
habent; neque ipsius etiam ornatus Deus operibus
suis plus adhibet, quam necessarium sit ad finem,
a Summa Sapientia præfixum, obtinendum. At ferme
contraria omnia in humanis eveniunt; nam infirmitatem
potentiæ vel ipse *simplicitatis* defectus, magnusque
instrumentorum apparatus arguit. *Domus* quo amplior
ædificanda est, eo majorem congestionem *materiæ*,
majoremque *opificum* numerum requirit : at universa hæc
mundi machina ab Architecto suo sine alieno adiutorio,
sine tumultuoso molimine, per unicum *Fiat* condita
ex nihilo est. Aurum *natura* tacitis simplicissimis-
que viis perficit : *Ars*, inter tot suscepta tenta-
mina, *genuinum aurum* (nil dicam de *adamantibus*,
etc.) fortassis ægre raroque, aut verius nunquam,
producere potuit. *Viribus motricibus*, ut vocant,
Ars mechanica mirandum in modum, sed nonnisi
per multiplicatas *trochleas* aliasque operosas
machinas, et eo majori successus *tarditate*, succurrit.
Quot pharmacis ad pellendam gravioris morbi
pertinaciam opus est? quot morbi sunt, nulla
medicorum arte expugnabiles? Atqui Christus (ut
vel hæc pauca commemorem) leprosum duabus vocalis :
Volo, mundare (*Matth.* viii, 3), filiam mulieris
Chananæ per unicum *Fiat* (*Matth.* ix, 25), cæcum
a nativitate per solam *luti* inunctionem, et *lotionem*
in natatoria Siloe (*Joan.* ix); socrum Petri febricitantem
(*Matth.* viii, 15), duos cæcos (*Matth.* xx, 34), solo
attactu, et Centurionis paralyticum etiam *absens*
(*Matth.* viii, 13), sanitati, imo Archisynagogi
filiam omnino mortuam, *tenens manum puellæ*
(*Marc.* v, 41 et seq.) ipsi viæ restituit, per
media nimirum penitus impropportionata.

Mortem. Quis enim humanis viribus et superinfuso
lavacro mortuos unquam suscitasse legitur? At vero
animam per baptismum in aqua ubilibet obvia,
simplici, etc., a *morte peccati* ad *vitam gratiæ*
resuscitare, id multo *simplicius* est, ac *humana*
omni infirmitate majoris *volentiæ*.

Non creditur. Ea enim homines *admirari* solemus, quæ captum nostrum exsuperant : igitur hæc eo magis *credere* debemus, quo plus Divinitatis in illis relucet, quæ et quanto ab humana virtute agendi quæ modo remotiora sunt.

Non credit. Duplex ergo admiratio est. Una orta ex fide, quando de rei existentia, proprietatibus, etc. minime quidem dubitamus, attamen *quomodo* illa res se habeat, aut causas ejus, ceu captum nostrum superantes, interius nosse ac perspicere volumus, et non valemus, ut adeo nonnisi eam *admirari* debeamus. Atque hoc sensu *admiratio* (quod Aristot. alieubi dixit) est *filia ignorantiae*. Altera *sine fide* est, quando miramur, ab altero id credi, aut prædicari, quod nostram fidem ■ ■ ■ ■ superat, eo quod hanc alterius, imo ipsius Dei authoritati B accommodare renuamus.

Vana, i. e. *inania*; incredulitas enim omnia ex sensibus metiri solet : quæ ergo exterius *simplicita* apparent, talia quoque interius esse existimat.

Impossibilia. Quæ intus *magnifica* esse, seu *magnum effectum* edere dicuntur, quoniam sensibus attingi non possunt, infidelis neque fieri posse credit; etenim ut Ap. I Cor. II, 14, ait, *animalis non percipit ea, quæ sunt spiritus DEI, stultitia homo enim est illi, et non potest intelligere*. Sunt igitur rursus tales, qui ex solis sensibus, sed parum *sensate* judicant.

Penes Deum. Illud utique Christi apud Matth. XIV, 26, innuit : Παρὰ ἀνθρώποις τοῦτο ἀδύνατόν ἐστι, παρὰ δὲ Θεῷ πάντα δύνατά ἐστι. Quæ Vulgatus noster ad verbum reddit : *Apud homines* (id est, in hominum opinione) *hoc* (salvum esse, seu æternam salutem consequi) *impossibile est : apud DEUM autem omnia possibilia sunt*. Fors autem Tertullianus in suo codice *prædifficilia* legerit, ea nimirum ratione, qua Cicero illum Platonis in *Timæo* locum : ἀδύνατον Θεῶν παρὰ τὸν ἀνθρώπον, ita transtulit : *Difficile factu est, a diis ortis* (deorum filiis) *fidem non habere*. Et sane quæ *prædifficilia*, seu valde *difficilia* sunt, *moraliter*, seu in æstimatione hominum, *impossibilia* dicere solemus. Hanc autem Tertulliani mentem ea, quæ mox subjiciuntur, manifestant.

Prætereuntes eum, i. e. *obiter*, ac velut *transeunter considerantes*.

Adversariis, seu contrariis.

Causam, i. e. *esse causæ*, seu, si Scholasticorum more loquamur, *virtutem causativam*. Potest quoque accipi pro *causa*, seu *ratione*, quod sit, seu existat, id est, pro *principio*, seu *origine*. Idem modus loquendi etiam apud Nostrum in I. de Spect. c. 12, occurrit : « Necesse est, quidquid dignitatis nomine administratur, communicet etiam maculas ejus, a quo habet pausas. » Quanquam quid vetat, causam hic pro *statu* ac *conditione* rei accipere; hoc enim sensu etiam Cic. de Fin. usus est : « Morte qui affecti sunt, in eadem causa sunt, qua antequam nati; » nec minus lib. de Offic. inquit,

« cum « vigilando necabatur, erat in meliore causa, quam si domi senex captivus, » etc.

Provocatur, seu *efficitur*, ac velut ex statu *possibilitatis* ad ipsam *existentiam* evocatur. Sensus igitur est, omne opus, statum ac conditionem suam accipere ab eo, a quo progignitur, proindeque efficaciam Baptismi, non ex exteriori apparatu, sed a Sapientia ac Potentia Dei, intus ac spiritualiter operante, dimetiendam esse.

Notæ ad caput III.

Reformari. Per aquam reformari dicimur, cum formam gratiæ Divinæ, per peccatum amissæ, postea in Baptismo recuperamus.

Quid. Pro cur, ut Ovid, in Ep. Oenon. ad Parid. Quid arenæ semina mandas?

Auctoritas. Præstantia quædam, ac velut insita dignitas.

Exigenda est. Aliquibus tota hæc sententia implexa videtur, ac propterea cum Junio ita legendum censent :... « aqua reformari tractamus, quid utique, etc. meruerit officium. Ut opinor, auctoritas, etc. » At quæ sic interpungendi necessitas? aut cur non potius has voculas ut opinor ironice, pro scilicet, accipiamus, ut sensus sit : quasi vero Deus nihil posset, quod supra vires, et exigentiam aquæ, aut alterius creaturæ, esset?

A primordio, ipsius mundi videlicet.

Suggestum, i. e. *ornatum*, seu in suas species evolutionem. *Suggestus*. Vide caput præc., col. 1205, C.

Impolita. Seu rudia adhuc et informia.

Penes Deum. Pro apud DEUM seu in DEI potestate ac voluntate, sita erant, quidnam ex quolibet efficere vellet; quo ferme sensu idem noster in I. de Patient. c. 1, ait : « Quod maxime bonum, id maxime penes DEUM, nec alius id quam qui possidet, dispensat, ut cuique dignatur.

Quiescebant. Velut *inertia* adhuc, nullaque agendi facultate prædita.

Inquit. Moyses nimirum, Genes. I, 1.

Invisibilis. Hebr. תהו, in Vulgata *inanis*, Aquilæ est ■ ■ ■ ■ κένωμα, *inanitas* : Symmacho ἀργόν, *otiosum* ac *iners* : Theodotioni κενόν, *vacuum*; LXX vero per ἀόρατος, *invisa*, seu *invisibilis* (meris utpote tenebris adhuc involuta) transferunt : prout idem noster Vulgatus locum quemdam Sap. II, 18, ita reddidit : *Creavit orbem terrarum ex materia invisâ*, ubi Græcus : ἐξ ἀμόρφου ὕλης, ex *informi materia*, habet.

Incomposita. Hebraicam vocem בהר Vulgata nostra per *vacua* : Aquila et Theodot. per ὁδόν, *nihil* : Symmachus per ἀδιάρκτον, *indiscretum* seu *confusum*; LXX per ἀκατασκευαστος, *imparata*, *inelaborata*, *incomposita*, seu *confusa*, reddunt.

Abyssum. Hebraicum ■ ■ ■ ■ Græcis omnibus ἀβυσσος, nimirum, ut Eustachius hoc nomen interpretatur, *aqua nimia infinitum habens profundum*, seu fundo carens, vel, ut Corn. a Lap. exponit, *molis*

aquarum tunc terram omnem operientium, et deum Reverendis. Calmeto nostro *aquarum materia, terræ adhuc immista*, seu limus, est.

Spiritus Dei. Quis vero hic אלהים רך, SPIRITUS DEI? Non parva hæc difficultas triplicem præcipue opinionem peperit.

Prima tenet, intelligendum hic esse *ventum*, seu *aerem* super aquas *vehementius commotum*. Ita sentit Severianus, Gabalensis ep. sæc. iv scriptor, quem Theodoretus *Interrog. VIII in Gen.* disertius exponit: « Verius putaverim, quod hic *aerem* vocet *spiritum*; nam cum dixisset, *Deum* creasse *cælum* (scilicet *Empyreum*, ab *igne*, qui Græcis est πῦρ, appellatum) et *terram*, et *Aquarum* meminisset sub nomine *abyssi*, necessario *aeris* mentionem fecit, » etc. Neque hæc sententia a SS. Basilio, Ambrosio, Augustino, etc., improbatur. Sane autem constat, quod Hebræi, quorum lingua *superlativis* destituitur, inter alia ad eosdem exprimendos adminicula non raro nomen quoddam DEI proprium adhibere soleant, ut *Gen. xxxv, 5*, חַתָּת אֱלֹהִים תֵּרֶאֱרוֹר דֵּי (id est *maximus*, ac velut a deo ipso immissus) *invasit omnes*. Sic *Psal. xxxv, 7*, habetur: *Justitia tua כְּהַרְרֵי מֹנְטֵי דֵּי* sicut montes dei, i. e. *montes altissimi*. Et *Psal. lxxix, 11*: *Operuit montes umbra ejus, et arbusta ejus אֲרֻצֵּי דֵּי* cedros dei, maxime nimirum sublimes ac proceras. Accedit quod iisdem, quibus Moyses *Gen. 1, 2*, etiam Isaias *xl, 7*, vocibus utatur: *Exsiccatum est fenum, quia יהוה SPIRITUS DOMINI sufflavit in eo*: quod palam est de vento intelligendum esse.

Secunda sententia multorum est, qui per *spiritum* illum, teste S. Aug. *de Gen. ad lit. imp. c. 4*, intelligunt « *vitalet creaturam*, qua universus visibilis mundus, atque omnia corporea continentur, et moventur, » etc., aut, ut S. Joan. Chrysost. *hom. 3 in Gen.* affirmat, « quod adfuerit efficax quædam et *vitalis operatio aquis* (scilicet occulta ipsis impressa *fecunditas* ad prognerandas viventes creaturas, pisces nempe ac volucres, *Gen. 1, 21*), et non fuerit simpliciter aqua stans, et immobilis, sed mobilis, et *vitalet* quamdam *vim* habens. »

Tertia opinio de *Spiritu sancto* exponit: in quam me adigit longe major SS. Patrum numerus. « Verius est (ait S. Basil., *hom. 2 in Hazaem.*), et a majoribus nostris probatum, quod *spiritus* ille *Spiritus Dei sanctus* dictus est, » etc. Et S. Ambr. *l. 1 in Hex. c. 8*, inquit: « Nos cum sanctorum et fidelium sententia congruentes, Spiritum S. accipimus, » etc. Nec minus S. Hier. *de Trad. Hebr. in Gen.* affirmat: « non de spiritu mundi dici, sed de *Spiritu S.* qui et *Vivificator* omnium a principio dicitur. » Atque idipsum in *Ep. ad Ocean.* confirmat, inquit: « Incompositam et invisibilem materiam abyssorum magnitudine et deformibus tenebris opprimebat: solus *Spiritus Dei* in aurigæ modum super aquas ferebatur, et nascentem mundum in figura baptismi parturiebat. » Quid vero S. Augustinus? Præclare et hic in *l. xiii Conf. c. 3*, men-

tem suam aperit: *Tenebam*, inquit, *jam Patrem in Dei nomine, qui fecit hæc* (cælum et terram) *et filium in Principii nomine, in quo fecit hæc: et Trinitatem quærens, quærebam in 1146 eloquiis Scripturarum ejus: Et ecce Spiritus tuus superferebatur super aquas*, etc. Unde non mirum, quod ex tanto consensu Patrum hanc quoque sententiam adoptaverit Ecclesia in Benedictione fontis baptismalis ita canens: *Deus, cujus Spiritus super aquas inter ipsa mundi primordia ferebatur, ut jam tunc virtutem sanctificationis aquarum natura conciperet*, etc.

Sed quid vetat, tres has opiniones quasi in unam compingere? Dicamus igitur, per *spiritum* dei imprimis intelligi *ventum*, seu *aerem* elementarem, et hunc *singulari virtute dei commotum*, perfluendo aquas, his velut incorporatum fuisse, sicque eas ad progneranda viventia fecundasse, et Spiritum sanctum sub hoc aere invisibiliter latentem, easdem aquas virtute, per Baptismum olim animam sanctificandi quodammodo initiasse.

Ferebatur. Hebraicum כִּדְחַת per ἐκέρπετο, *superferebatur*, exponunt, arcanioris nonnihil significationis apud Hebræos esse dicitur. Enimvero S. Basilius in *Hexaem. c. 1*, Syri cujusdam interpretis (quem communiter putant fuisse S. Ephrem, Basilii insignem amicum) testimonium adducens, sic profatur: « Ilud itaque ἐκέρπετο, *superferebatur*, ait (Syrus ille), interpretatur προσέθελπε, *confovebat*, secundum similitudinem ἐκωσγόνει animabat, secundum similitudinem ἐκωσγόνος ὀρνίθος, *ovis incubantis gallinæ*, et *vitalet* quamdam virtutem immittentis, τοῖς υποθαλασμινοῖς, *concalefactis*, nimirum ovis illis. » Consonat Diodorus Tars. in præfatum *Genes. loc.* ita disserens: « Vult enim Hebraica dictio (כִּדְחַת) verbo ἐκέρπετο respondens, significare quod, sicut gallina ovis incubat, alis suis ea tanquam animanda molliter contingens, sic etiam *Spiritus* aquis *superferebatur*, eas vitali calore imbueus. » Atque hoc ipsum S. Hieron. in *Ep. ad Ocean.* et *l. de Trad. Hebr.*, nec minus S. Ambr. *l. 1 in Hexaem. c. 8*, confirmant, ut apud Natal. Alex. *t. 1, Aët. M. I* dissert. *1, art. 2, prop. 2*, diffusius videre est. Et denique adhuc subtilius id S. Aug. *de Gen. ad lit. c. 4*, explicat: « Sicut *superfertur* voluntas artificis ligno, etc., vel etiam ipsis membris corporis sui, quæ ad operandum movet. » Atque ita etiam individuus Augustini sectator S. Thomas. *1. p., q. 66, a. s.* exponit.

Substantia. Subaudi *sit*.

Dignationem, pro *dignitatem*.

Sedes. Igitur Tertullianus jam Patribus illis, de quibus supra: *Spiritus Dei*, faciem prætulit, non minus *l. iv, adv. Marc. 26*, eandem sententiam insinuans: quanquam, si verum dicere velimus, parum constanter; nam *l. adv. Hermog. c. 32*, in illud *Amos iv, 13* (ut quidem LXX legunt) στερεῶν βροντῇ, *qui solidat tonitruum*, καὶ κελῶν πνεῦμα,

et condit spiritum, etc., ita disserit : « Eum spiritum conditum ostendit, qui in terras conditas deputabatur, qui super aquas ferebatur, librator, et adflator, et animator universitatis, non, ut quidam putant, ipsum Dei significari spiritum (neque enim aquæ Dominum sustinere sufficerent); sed eum Spiritum dicit, de quo etiam venti consistunt, » etc. Aut igitur prioris suæ sententiæ immemor hæc scripsit, aut in gratiam Montani sui (tunc enim huic jam se, eheu! plene addixerat) qui ipsemet se Spiritum S. sacrilege jactasse quorundam relatione perhibetur, imo et ab ipsomet Tertull. in 1. de Monog. c. 1, compellatione Paracleti salutatur, veterem suam sententiam fortasse expunxit.

Liquor. Liquidum aeris elementum.

Semper. Inde jam a primordio creationis suæ.

Læta. Opponitur *tristi abyssu.*

Simplex. Uniformis per omnia substantiæ.

Subjiciebat. In quo Spiritus S. aurigæ in modum super aquas veheretur, ut S. Hier. in Ep. 83 ad Ocean. explicat. Vide supra.

Modulatricibus. Modulari est rem concinne, ad certum modum, seu elegantiorum modulum ac mensuram disponere. Unde *modulatrice* aquæ hic vocantur, quoniam 1147 ex ipsis, velut *modulantibus*, ac præscriptos *modulos* cuilibet rerum speciei præbentibus, Universum hoc digestum aque coordinatum fuit.

Deo constitit. Alii a DEO constitit. Quamquam non est, quod ordinariam lectionem omnino damnum. Nam et DEO Græca phrasi, pro per DEUM : *constitit* vero pro *firmiter stetit*, aut potius pro *constitutum est*, intelligi potest.

In medietate distinctis, seu *in medio* per hoc ipsum *firmamentum* separatis. Ita enim Gen. 1, 6 et 7, sacer textus inquit : *Fiat firmamentum* בְּתֵיךְ הַמַּיִם ET FIAT DIVISIO, vel, ut Vulg. noster habet, *dividat aquas ab aquis. Et fecit DEUS firmamentum, divisitque aquas, etc.* Gen. 1, 6 et 7.

Suspenderet, in centro Universi nimirum; namque inibi DEUS *appendit* tribus digitis *molem terræ.* Isa. XL, 12.

Habili, ad recipiendas ejusmodi figuras *tractabili,* seu *idonea.*

Succida, pro *succulenta*, ut idem Varr. l. II, c. 11, ait : « A sudore ovium recens lana tonsa *succida* appellata est. »

Limo. Græca phrasi pro *in limum*, in quem terra ex superstitie humore aqueo emollita fuerat.

Aut gratia. Ut Cic. l. II, epist. 3 ad Quint. ait : « Cætera quæ sunt in rebus nostris hujusmodi, plena dignitatis et gratiæ, » id est, venustatis.

Ingenia. Ingenium de inanimatis quoque rebus, saltem improprie, dicitur, pro vi iisdem *innata*, seu *intus genita*, quam alias quoque *indolem* dicere solemus. Ego autem pro *ingenia* legendum *ingenita*, i. e. ingenerata, suspicor.

Instrumentum, ad infinitos prope usus et effectus.

Parere, pro *apparere*, ut in l. de Spec. c. 8, idem Noster : « Ante has tres Aræ trinis diis parent. » Vid. et l. adv. Marc. c. 15, et alibi.

Æternam. Ex contextu vehementer suspicor *terrenam* legendum esse. Quamquam *æternam* tolerari posse existimem, ut sensus sit : « Ex cujus velut nutu vita æterna dependet, » etc., cum vim sanctificandi vel in ipso sui primordio quodammodo consecuta sit, ut supra dictum fuit, partimque cap. seq. amplius exponetur. Cæterum vero *aquam* quoddam *Vitæ æternæ* symbolum esse, Christus ipse mulieri Samaritanæ Joan. IV, 10, etc., ac præsertim v. 14, præmonstravit, inquires : *Aqua, quam dabo ei, fiet in eo fons aquæ salientis in vitam æternam.*

In cælesti, i. e. per aliquid *cæleste*, scilicet Sacramentum Baptismi, ceu medium ad salutem nostram, quam in cælis denique adipiscimur, summe necessarium.

Notæ ad caput IV.

Ipsa habitu, seu, per illam, quam mox post sui creationem in se receptam *habebat, initialem* quamdam vim sanctificandi.

Super aquas. Ut cap. præc. not. : *Spiritus et ferebatur.*

Reformaturum. Ib. not. : *Reformari.*

Mutuabatur. Sic etiam Exod. III, 2, mons *Horeb*, in quo apparuit Dominus Moysi in flamma ignis de medio rubi, ex præsentia DEI singulari quamdam sanctitatem contrahebat, atque ideo ad illum DEUS : *Solve, inquit, calceamentum de pedibus tuis; locus enim, in quo stas, TERRA SANCTA est.* Ib. v. 5. Simile exemplum occurrit Jos. III, 5, et alibi plura.

Rapiat. Contrahat, velut vi quadam *ad se rapiens.*

Insidere facile. Hellenismus est; sic enim Græcus diceret, εἰσδύναι καὶ ἐγκαθίστασθαι πρόχειρον, cum Latinus, *facile penetrantem et insidentem.*

Subtilitatem. Similitudine quadam corporali, et ad sensus accommodata uti videtur; de oleis quibusdam 1148 ac *tincturis*, solidissimas etiam substantias penetrantibus. Quomodo autem substantia, aut qualitas spiritualis, in subjecto corporeo recipiatur, id enimvero philosophis multo difficilius explicatu est.

Concepit, pro *incepit* fortasse; aut sensus est : *vim sanctificandi concepit*, i. e. in se *recepit.*

Ex ea parte qua, i. e. in tantum, in quantum genus quidem, etc.

In specie. Fors legendum *in speciem.*

Diluatur. Quidam codices *deluatur* habent; veteres enim *deluere* pro *eluere*, et apud Festum *deluvium* pro *diluvio* dicebant.

In Tiberi. Romæ nimirum, quam utique per *Tiberim*, flumen huic Urbi interfluum, designat. *Petrum* igitur Romæ fuisse illicque cum Paulo passum, Tertullianus non hoc duntaxat, sed aliis quoque locis, ceu rem penitus indubitam supponit. Sic enim l. IV adv. Marc. c. 8, ait : « Vide-

mus, quid etiam Romani de proximo sonent, quibus Evangelium et Petrus et Paulus, sanguine suo signatum reliquerunt. » Huic gemina sunt, quæ in l. de *Præscript.*, cap. 36, habet : « Sed et Romanorum Ecclesia Clementem a Petro (ubinam vero nisi Romæ? nam Clemens *Romanus* ortu fuerat, nec *Roma*, nisi jam *Romanorum* episcopus, et a Trajano in exilium actus, discesserat) ordinatum edit. » Rursus autem in *Scorp.* c. 15, ita loquitur : « Orientem fidem Romæ primus Nero cruentavit. Tunc Petrus ab altero cingitur, cum cruci adstringitur : tunc Paulus civitatis Romanæ consequitur nativatem, cum illic martyrii renascitur generositate. » Igitur jam sub initium sæculi III, hæc in Carthaginiensi Ecclesia, quin et per totam late Africam, invaluerat traditio, nemine, ne hæreticorum quidem, quos tam acriter, et ubilibet, insectatus fuerat Tertullianus, eandem quidquam convellere auso.

Sed neque ita seclusa a Romanis erat Carthago, ut nonnisi tardius, ac incerto rumore, res paulo magis insignes, noviterque gestas, ultro citroque perferri opus fuerit; nam et a Julio Cæsare traducta illuc integra *Romanorum civium* colonia, et ab Augusto successore ipsa *Africa* senatus potestati tradita, et cœu *Provincia Romana* per annuos *proconsules* deinceps administrata, et ab Italis navibus ob frumentum prope quotidianam exportationem (*Africam* enim *Italix horreum* illis temporibus audisse, ex Tacito l. III *Hist.* cap. 48, ac plerisque tum Græcis, tum Latinis rerum Romanorum scriptoribus nimis quam notum est), tum aliorum mercimoniorum causa perpetuo frequentata fuerat. Oro igitur, obtestorque, quo auctore non *Carthago* tantum, sed tota *Africa*, sibi tantum, tamque constans mendacium alliniri passa fuisset, aut quomodo veritatis ipsius, per innumeras occasiones melius explorandæ, tam incuria esse potuisset, ut non saltem Tertullianus, alias in Romanam Ecclesiam, præsertim postquam ad Montanum suum, impius desertor, transfugerat, conviciorum minime parcus, traditioni illi mendacem suam larvam detraxisset, non utique cessaturus, Romano clero hanc imposturam objicere, si in ejus saltem suspicionem unquam perductus fuisset? Aut annon ipsi proconsules, ac imprimis, qui, teste Tacito, *Hist.* l. I, cap. 7, ultimis Neronis temporibus Africæ præerat, Clodius Mater, aut qui eum consecuti sunt, Vipsanius Apronianus, Vigellius Saturninus, etc., et maxime Scapula, ad quem Africanæ Ecclesiæ persecutorem, Tertullianus tam animose pro Christianis scripserat, traditionem his tam gloriosam, et ad eosdem in sua fide confirmandos tam validam, deprehensa falsitate evellere dubitassent? Ac deinde si Petrus alibi, an solus apostolorum tam obscuro in loco martyrium subisse credendus est, ut ne quidem rumor illius ad Tertullianum, aut quemvis ante vel postea alium, seu *Carthaginē*, seu *Romæ*, aut ubilibet demum versantem pertige-

rit? Aut denique Ecclesia Romana sola tam ignotæ originis est, ut cum cæterarum prope omnium et longe ignobiliorum, primi fundatores ex 1149 probabili saltem notitia designentur, in Romanæ autem illius ortu assignando tota antiquitas decepta fuerit?

Itaque hæc Carthaginensis Ecclesiæ traditio non temere illic exorta, aut subdole conficta, sed ab iis omnibus qui Petrum Romæ viderant, prædicantem audierant, martyrio ejusdem oculati testes interfuerant, ad posteros propagata, Carthaginī indeque reliquis Africanis Ecclesiis, una cum Evangelio, quod hæc a Romana Ecclesia, ut S. Aug. in *Epist.* 162 testatur, acceperant, illata fuisse, indubitato credi debet, tam fortiter per omnes ubivis terrarum Ecclesias stabilita, ut contra tot testimonium, et publicorum monumentorum, lapidum, templorum, etc., fidem nunquam deinceps vacillare potuerit.

Vides ergo, vel solum hoc Tertulliani testimonium (nil enim jam dicam de aliorum antiquissimorum Patrum, et partim quoque ipsi Petro cœvorum, accedente prorsus unanimi consensu) ad traditionem hanc ipsis a suis fontibus accersendam, et sectariorum audaciam, qua rem tam apertam, et cui ne alias quidem hæreticorum aut schismaticorum ullus ante XVI Ecclesiæ sæc. vel minimum contradicere ausus est, in controversiam jam pertrahunt frangendam. Nimirum moderni demum nostri tam nasuti, aut nasutuli potius sunt, ut, quæ veteres omnes subolfacere non potuerant, ipsi jam odorari incipiant. Atque si mihi quidem contra hos tales pluribus agere collibitum, aut operæ pretium esset, eos etiam, qui, ut a nostris sacris maxime alieni, ita apud illos alias maxima auctoritate sunt, Pearsonium, Grotium, Usserium, Chamierium, Blondellum, Petrum Molinæum, aliosque, quorum vel solis nominibus pauculi alii, et nuper nati, facile opprimi possent, longo agmine adducerem. Nunc ex illis vel duos, Samuelem Basnagium, et Guil. Caveum, attulisse sufficiat : quorum prior, licet in *Annal. suis Politico-Eccles.*, ad an. 42, n. 8, pertinaciter neget, Petrum Romæ episcopum fuisse, attamen Romæ fuisse, ad A. C. 64, num. 9, in hæc verba inconcusse affirmat : « Nulla unquam traditio fuit, quæ majore testimonio numero cingatur; ut de Petri in Urbem adventu dubitari non possit, quin omnia historiæ monumenta convellantur. » Alter vero in *Script. ecclesiastic. Historia Litteraria*, p. 5, ita ait : « Petrum Romæ fuisse, sedesque in ea aliquamdiu tenuisse, cum toto antiquitatis cœtu intrepide affirmamus. » Postquam deinde testes produxisset omni exceptione majores, et ex ultima antiquitate petitos, S. Ignatium Antiochenum, ipsius S. Petri discipulum, Papiam Hierapolit., Irenæum, S. Polycarpi, viri apostolici, discipulum, Dionysium Corinthium, Tertullianum, Caium, presbyterum Romanum, et Origenem laudasset, ita pergit : « Post tot veneranda nomina, tam clara primæ vetustatis monu-

menta, quis rem, tam perspicue, tam constanter traditam, in dubium revocabit? Certe si tam densa testium nubes, tam concors veterum sententia, pro cuiusvis ingenii pruritu sit vellicanda, actum erit penitus de primorum sæculorum memoria, nec cuiquam ultra suam ætatem sapere licebit. » Ita nimirum quidam ex heterodoxis nostris, cum propria sua iudicia ubilibet pro veritate obtrudant, cum tot contumeliosas contra religionem nostram fabulas undique corradant, partim ipsi quoque excogitent; fidem sibi dari illico postulant, quibus neque tota antiquitas par est, ad fidem ab illis mutuo impetrandam. Verum cum hactenus ferme extra instituti nostri limites abrepti fuerimus, si quis insuper plura desideret, apud Calmetum nostrum in Diss. peculiari *de itinere Romano S. Petri* abunde inveniet.

Philippus, qui communius creditur non apostolus, sed unus ex septem primis *diaconis*, Act. vi, 5, electis, fuisse.

Fortuita, i. e. *fortuito oblata*.

Retulit. Hæc utique sententia ironiam sapit. Cæterum non hic Tertullianus Baptismum a Petro collatum cum Baptismo Joannis, qui prioris duntaxat prævia 1150 quædam figura, et quasi *præcursorio* fuerat, penitus exæquare (manifestam enim, neque unicam, inter utrumque illum differentiam infra cap. 10, ponit); sed id duntaxat confirmare voluit, quæcumque aquam, per orbem hunc nostrum diffusam, utpote cum primigenia illa prorsus eandem, æque a Spiritu sancto jam nunc adaptatam fuisse, ad salutem hominibus quocumque demum modo conferendam: etsi utique negandum non sit, baptismum nostrum, utpote Sacramentum a Christo ipso institutum, longe efficacioris virtutis fuisse, quam *baptismum Joannis*, qui non *per se* conferebat remissionem peccatorum, sed solum ad actus pœnitentiæ, per quos illa fiebat remissio, excitabat: qua de re interpretes ac theologi nostri passim videri possunt, nosque suo loco uberius confirmabimus.

Prærogativa. Participantes nimirum, velut per transfusionem, privilegium illud, et aquæ illius primitivæ indolem.

Sacr. sanctificationis, seu *occultam* illam, ac *spiritualem* virtutem sanctificandi animam.

Invocato Deo. Quæ *invocatio* fit in *benedictione fontis baptismalis*: quem ritum jam Tertulliani temporibus adhibitum fuisse, et verisimiliter ab ipsis apostolis descendisse, vel ex solo hoc loco satis colligitur.

Aquis superest, seu *super aquas est*, iisque velut supernat.

Combibunt. An hæc virtus sit vere *realis* ac *physica* a Spiritu S. aquis impressa, et *physice* causans gratiam baptismalem, an *moralis* duntaxat, in tr. *de Baptismo* vehementer disputant Scholastici.

Ad simplicem actum, pro *simplici actui*, *ablutionis* videlicet.

Vice sordium, i. e. *instar*; vel *loco sordium*.

In spiritu, seu *in anima*; peccatum enim sola voluntate perpetratur, et in anima *maculam spiritualem*, quæ Scholasticis *peccatum habituale* dici solet, relinquit.

Reatum. Equidem nullam *caro*, seu *corpus*, culpam proprie dictam contrahit, neque *fomes* ille, quo *caro concupiscit adversus spiritum* (Gal. v, 17) peccati, nisi improprie dicti, rationem habet; quia tamen, ut rursus in scholis loquuntur, *actiones sunt suppositorum*, ac proinde non sola *anima*, sed totus *homo*, seu ipsum suppositum, ex *corpore* et *anima* constans, in *carne*, ac *per carnem* peccat, inde etiam, propter intimam animæ cum corpore unionem nimirum, tum *culpæ*, tum *pænæ* reatus quodammodo ad ipsum *corpus*, seu *carne*m, protenditur, adeo ut non quidem *corpus per se*, et *propter se*, sed *anima in corpore*, et *per corpus*, itaque totus *homo*, qui peccavit, puniatur.

Ob ministerium. Igitur antea dicta præcipue vera sunt in *peccatis carnalibus*, seu quæ *carne*, eaque quomodolibet demum concurrente, perficiuntur.

Medicatis quod aquis, i. e. *virtute medica imbutis*, ut in naturalibus sunt *thermæ*, et *acidulæ*. Alias etiam, sed rarius, pro *venenatis* sumi solet, ut Suetonius Claudium imp. *boleto medicato* e vivis sublatum esse refert, et Silius l. vi, *tela medicata veneno* canit.

Interventum. Alludit ad *Piscinam probaticam*, de qua Joan. v, et Noster cap. seq. apertius.

Diluitur, scilicet propter eam culpam quam *per corpus*, et *corporales ac sensibiles voluptates*, incurrit.

Mundatur. Ab ea videlicet macula, quam in *anima*, sibi intime innexa, contraxit.

Notæ ad caput V.

Spiritualium, i. e. *destituta omni intellectu*, etc., et nonnisi *carnalia* sapientes. Fors hæc sententia ita interpungi posset: « Extraneæ ab omni intellectu, spiritualium potestatem [seu virtutem] eadem efficacia, » etc.

Subministrant, seu *attribuunt*.

Viduis, i. e. *inanibus*, ac omni ejusmodi virtute destitutis.

Initiantur. *Initiare*, verbum in sacris præcipue usitatum, est *consecrare*, seu *sacris imbueri*, aut potius ad eadem idoneum reddere. « Erant (inquit Casaubon. in *Athenæi* l. vi, c. 15) quidam gradus in participatione mysteriorum observandi. Prima 1511 omnium fuit ἡ καθάρσις (*purificatio* quædam, per certas nimirum *ablutiones* facienda), deinde sequebantur *mysteria parva*, quibus instituebantur et præparabantur ad majora; postremus erat actus mysteriorum majorum, et illa, quæ dicebantur ἱε-

πελα, » scilicet *inspectio* secretorum quorundam sacrorum, ad quæ initiati nonnisi exacto anno admittebantur, ut Plutarch. in l. *de Defect. orat.* perhibet.

Hactenus autem dicta egregie confirmat Clem. Alexandr. l. v *Strom.*, ita disserens: « Non abs re ergo in mysteriis quoque, quæ fiunt apud Græcos, primum locum tenent τὰ καθάρσια (*purificationes*, seu *lustrationes*), sicut etiam apud Barbaros τὸ λούτρον, *lavacrum*. Post hæc autem sunt μικρὰ μυστήρια (*parva mysteria* quæ habent aliquod fundamentum doctrinæ, et προπαρασκευῆς, *præparationis*, seu *initiationis*) futurorum, » etc. Et *Strom.* l. vii, inquit: « Ante mysteriorum quoque [seu sacramentorum] traditionem oportere καθαρμούς, τινὰς προσάγειν τοῖς μυσθεῖσθαι μέλλουσιν ἀξιοῦσιν, expiationes [seu purificationes], quasdam adhibere iis, qui sunt initiandi, mysteriis, » etc. Cicero autem in ii de *LL.* ait *mysteria* illa appellari *initia*. Imo et apud nos Christianos dici vulgo solet, SS. Ordinibus aliquem *initiare*, et *prima tonsura* quædam ad eosdem *initiatio* appellatur.

Isidis alicujus. Io, Inachi filia, post *Epaphi*, sui et Jove filii, partum, agente *Junone* zelotypa, in *vaccam* conversa, et, postquam humanam formam recuperasset, *Apidi*, *Ægyptiorum* regi, sub novo *Isidis* nomine nupta, ob maxima beneficia huic genti impensa, post mortem, una cum marito, ab *Ægyptiis* in deorum numerum adscita fuit. Nonnulli credunt, perfabulosam hanc deam (quod *Isis* Cimbrica lingua *est, est*, significet), infinitam *Dei sapientiam* adumbratam fuisse, quæ *Proverb.* viii, v. 14, de se inquit: *Meum est consilium et æquitas, mea est prudentia, mea est fortitudo*. Certe autem in *Isidis* templo sequentem olim inscriptionem repertam fuisse, Plutarchus in l. *de Osiride et Iside* commemorat.

Ἐγὼ εἰμι πᾶν τὸ γεγὸς καὶ ὃν καὶ ἐσόμενον.

Ego sum omne quod fuit, et quod est, et quod erit.

Alii credunt, sub *Iside Terram*, aut *Lunam*, aut *Caniculæ* sidus (eo quod ad hujus exortum *Nilus* *Ægyptum* inundare soleat), aut *Cererem*, aut *Minnervam*, aut aliam ex deastris aliquam, latere; quidam vero apud illustrissimum et eruditiss. Huetium, ep. Abrincensem, in *Demonstr. Evang.* prop. iv, cap. 10, num. 1, nulla jam sexus ratione habita, cum *Osiride*, *Astarte*, *Saturno*, *Cybele*, etc., penitus confundunt. Quid autem? quod idem Huetius *Moysem* in *Osiridem*, conjugem ejus *Sephoram*, imo et sororem *Mariam*, in *Isidem*, apud idololatras *Ægyptios* migrasse contendat?

Cæterum, quæcumque hæc *Isis* fuerit, constat tamen, non a Romanis modo, aliisque multis populis, sed, ut Tacitus de *Moribus Germ.* refert, etiam a Suevis olim *Isidi* sacrificatum fuisse, idolo ejus ex *Ægypto* in *Pontum Euxinum*, indeque per *Danubium* illuc sursum advecto. Plura apud Plutarch. in l. *de Iside*; Pitisc. in *Lexic.*; Natal. Com. *Mythol.*,

l. viii, c. 18; Demsterum de *Ant. Roman.* l. ii, c. 22, aliosque reperies.

Quod vero jam ad sacra *Isidis* attinet, ea admodum arcana, ac nonnisi *nocturna* fuisse, a solis feminis peragi solita, perhibentur. Testatur autem Herodot. in *Euterpe*, l. ii, sacerdotes *Isidis* quotidie frigida, *interdiu ter, noctu bis, lavari* consuevisse, et inter mysteria ejus *amphoram aquæ* deferri solitam. Lucianus de *Dea Syria* narrat. Sed et Juvenalis, sat. 6, de ejusmodi femina sacerdote *Isidis*, canit:

Hybernium fracta glacie descendet in amnem,
Ter matutino Liberi mergetur, et ipsis
Vorticibus timidum caput abluet....

Et mox postea: 1159

..... Si candida jusserit Io,
A Meroe portabit aquas, quas spargat in æde
Isidis, antiquo quæ proxima surgit ovili.

Mithræ. « Qui *Mithræ* initia (seu *mysteria*) tradunt (ait S. Justin. M. in *Dialog. cum Tryph.*) c petra eum natum est memorant, et *Spelæum* nominant eum locum, ubi initiari in eum credentes perhibent. » Unde in vetusto quodam marmore Rosinus in *Paralip.* ad Dempsteri *Antiq. Rom.*, l. ii, c. 8, legit.

DEO. SOLI. MITRÆ. FL. SEPTIMIUS.
ZOZIMUS. U. P. SACERDOS. DEI. BRONTONTIS.
ET ÆCATÆ. HOC. SPELÆUM. CONSTITUIT.

Hæc vero *Mithriaci* sacra, quæ in speluncis abditis fieri solebant, Persarum propria erant, qui nomine *Mithræ*, ut testatur Macrob., l. i *Saturn.* cap. 17, *Solem* colere, eique bovem, ex antro cornibus eductum, inter hymnorum concentus immolare consueverant. Erat igitur hoc idolum leonis vultu cum tiara, Persico habitu, utraque manu *bovis* cujusdam reluctantis cornua comprimens, ut ex Statio, l. i *Thebaid.* discimus, ubi:

..... seu te roseum *Titana* vocari,
Gentis Achemeniæ ritu, seu præstat *Osirim*
Frugiferum, seu *Persei* sub rupibus antri
Indignata sequi torquentem cornua *Mithram*.

Porro de ablutionibus quæ in *inititiis* hujus numinis adhiberi consueverant, testatur Tertull. in l. *de Coron. Mil.*, c. ult. et in l. *de Præscript.* cap. 40, ubi nos plura in *Notis*.

Cæterum autem generaliter sacrificiis gentilium præmissas fuisse ejusmodi ablutiones, veterum monumenta passim testantur. Sic enim Hesiodus:

Nunquam vina Jovi, superisve, rubentia libes,
Ante manus fluvii quæ pura laveris unda.

Audiendus quoque Thucydides l. ii *Pelopon.*, ita loquens: « Fonte etiam Callirrhœ in maximi momenti rebus usi sunt, ac etiamnum a priscis inde temporibus aqua illa ante nuptialia, et in aliis in sacris assolet adhiberi. » Sed et Pausanias in *Eliac.* l. i, cap. 164, eadem de re ita testatur: « Neque vero aut xvi femine (erant hæ sacris et ludis Junoniis in Elide præfectæ) aut ædiles Eliorum, ullam attingunt muneris sui partem, priusquam se peculiari *lue* et *aqua* (ex *Piera* fonte hausta) lustra-

rint. » Certe autem Timarchides apud Natal. Com., l. i *Mythol.*, cap. 4, memorat, Asterium quemdam fulmine percussum interiisse, quod manibus impuris (quia illotis) aram Jovis attigisset. Quid vero, quod nonnisi præmissis ejusmodi lotionibus preces ad deos fundi oportuerit? Apud Romanos cum sacrificandum erat (ut Dionys. Halicarn., l. viii *Antiq. Roman.*, cap. 71, locuples testis est), « lotis manibus, et lustratis aqua pura victimis, etc., *postea precati*, tum demum ministros illas mactare jubebant. » Salse autem hos tales Lact. l. v *Instit.*, c. 20, irridet: « Flagitiis, inquiens, omnibus inquinati veniunt ad precandum, et se pie sacrificasse opinantur, si cutem laverint: tanquam libidines, intra pectus inclusa, ulli amnes abluant, aut ulla maria purificent. »

Vide autem superstitiosi hujus ritus originem, et spiritus illos *nequam ubique* Spiritus divini nimium legas simias! « Lavationem hanc (ait S. Just. M. in *Apol.* ii, de Baptism. nostro loquens) cum audissent dæmones per prophetam promulgatam, effecerunt, ut et ingressuri in delubra eorum, et accessuri ad illos, etc., seipsos aquæ adpersione lustrarent; quin ut toto quoque corpore laventur prodeuntes, priusquam ad templa, ubi illi collocati sunt, veniant, instinctu suo et opera curant. » Cæterum illa pars templi, in qua sacrificaturi se *abluebant*, seu *deluebant* (vide cap. præc., not. in specie), proprie *delubrum* appellata fuit, significatione deinceps ad templum ipsum prorogata. Quamquam alii de vocis illius etymo aliter.

Efferunt. Ita cum Maire deum (quam Græci, et ex his Noster, l. de *Spec.*, cap. 8, μεγάλην Μητέρα, *Magnam Matrem*: Phryges vero *Rheæ*, et *Cybeles*: Assyrii, teste Macrob. *Sat.* l. i, c. 23, *Adergatis*: Egyptii, auctore Servio in viii *Æneid.*; *Isidis*, 1153 Afri apud S. Aug. l. ii de *C. D.*, cap. 4, *Deæ cælestis*; Germani vero apud Tacit., l. vii *Hist.* c. 20, *Herthæ* (Erde) nomine appellabant) ad *Almonem* fluvium facilitatum fuisse, ex Ovid. l. iv *Fast.* et Lucano, l. i de *Bell. Pharsal.* constat. Insignis pariter apud Tacit. l. xv *Annal.* c. 44, locus est: « Propitiata Juno per matronas, primum in Capitolio, deinceps apud proximum mare. Unde hausta aqua templum et simulacrum Deæ prospersum est. »

Cæterum *effere* hic significare videtur *e templo ferre* idola, ac antea aquis lota in publicis *supplicationibus*, seu *processionibus* (quales gentilibus multæ erant, ac in Asia etiamnum sunt) per urbis vicos, et plateas *circumferre*.

Villas. *Villæ*, quasi *vehillæ*, initio dicebantur casæ quædam in agris, ad *convehendas* ac reconduendas illic fruges, recipiendos noctu colonos, et pastores cum gregibus suis, etc., nonnisi ex cespite, aut alia materia, quam necessitas imperabat, constructæ; postea cum in stas rusticorum habitationes transiissent, nonnihil firmitus structæ, tandem in voluptuaria quoque ac æstiva nobilium re-

ceptacula transiere, lustralibus illius modi sacrificiis, et asperstonibus, eo solemnius deinceps naugurari consueta.

Huc quoque pertinebant Festa *Palilia*, mense Aprili in honorem *Palis* dei celebrari solita, de quibus Ovid. iv, v. 735:

Pastor oves saturas ad prima crepuscula lustrat,
Unde prius spargat, etc.:

adhibita nimirum agrestis illa et condigna apud Caton. de *Re rust.*, c. 141, ad rusticum illum deum invocandum formula: « Uti tu morbos visos invisosque, viduertatem, vastitudinemque, calamitates, intemperiesque prohibeas, defendas, averruncesque, » etc. Quin pastores quoque ipsos et igne et aqua lustrari oportebat, de quibus Ovid. ib. vers. 725:

Certe ego transilui positas ter in ordine flammæ,
Virgaque rorantes laurea misit aquas.

Sed quid vetat, huc quoque reducere adpersiones illas *ambarvales*, inter quas *ambarvalis hostia* circum agros, velut *ambiens arva*, ducebatur? etc.

Domos. Vel unum hanc in rem adduco Theocritum *Idyl.*, 24, ubi *Tiresias* vates domum *Anphitryonis* a serpentibus, quos *Hercules* in cunis utraque manu compressos suffocarat, expiari jubens, ait,

Καθάρῳ δὲ πυρώσατα δῶμα θεῶν
Πρώτον, ἵππετα δ' ἄλλοι μεμιγμένον (ὡς νενομίσται)
Θαλλῶ ἐπιβράνειν ἐστεμμένον ἀδελφεὺς ὕδωρ.

Templa. De lustratione templorum insigne rursus testimonium exstat apud Tacit., l. iv, c. 43, ubi cum *Jovis Capitolini* templum, a *Vitellianis* militibus destructum, a *Vespasiano* imp. restaurandum erat, ut area ejus solemniter ritu dedicaretur, « Virgines Vestales cum pueris puellisque patrimis matrimisque (aream illam omnem) aqua, rivis et fontibus amnisque hausta, perluere, » etc. Longe autem antiquior hic ritus ab ipso Numa rege petitur, de quo Plutarchus in ejus *Vita* inquit, « fontem, qui locum irrigat (campum videlicet, ubi cum Egeria nympha versari solebat) aquam sacram Virginibus Vestæ attribuisse, ut ex eo haurientes purificarent, et aspergerent sacram ædem. »

Urbes. Erant et sacra *Amburbalia*, cum scilicet urbs, ejusque pomerium lustrabatur, ut apud Lucan., i *Phars.*, v. 593:

Mox jubet et totam pavidis a civibus urbem
Ambiri, et festo celebrari moenia lustris.
Longa per extremos pomeria cingere fines
Pontifices sacri, etc.

Fiebat autem hæc lustratio quotannis mense Februario, hunc enim secundum mensem Numa dicavit (ut ait Macrob., l. i *Saturn.*, c. 13) Februo deo, qui lustrationum potens creditur; lustrari (quod antiquis erat *februari*) « autem eo mense » civitatem « necesse erat, ut justa diis Manibus solveret. »

1541 *Aspergine.* Legendum putat Junius *aspergine*. At quid hac mutatione opus? *Asperginem* dicunt politiores Latini, ut Virgil., *Æn.* iii:

.....Salsa spumant aspergine cautes
Equidem in l. iv, fl. ad leg. Rhodiam *de jactu*, a Callistrato *asparginem* dictum invenio; at alia significatione, scilicet pro vitio rei ex aqua, maxime pluvia, contracto: quanquam non desint, qui ibi quoque *aspergine* legant.

Apollinaribus. Hi ludi, cum Annibal esset in Italia, monitu carminum Martii vatis, tum forte inventorum, primum ex SCio celebrati fuere, ut ex Livio, l. xxv, c. 12 et Macrobo., l. i *Saturn.*, c. 47, constat. Hic autem Noster potius sacrum illud apud Ægyptios celeberrimum, quod *Horo* (nam ut testatur Herod. in *Euterpe*, hoc nomine *Apollo* illis designabatur) ad *Butum* in insula *Chemmi* fiebat, respicit, aut ludos *Apollini Triopio* a *Doriensibus* sacros, de quibus idem Herod. in *Clio*.

Pelusiis. *Pelusium*, nunc *Damiata*, ad ostium Nili maxime orientale sita est, civitas olim nobilis, a *Peleo*, Achillis patre, ut fertur, postquam ob interfectum fratrem *Phocum* in lacu vicino lustrari jussus, a Furiis, quibus ob illam cædem agitabatur, ad sanam mentem rediisset, condita, ubi in honorem *Dianæ*, quæ Ægyptiorum lingua, indeque ipsa civitas alio nomine *Bubastis* dicebatur, ludos quondam celeberrimos quotannis actos fuisse, iterum Herod. in *Eut.*, c. 49, fuse memorat. Quanquam non ignoro, a vulg. nostro Interprete *Ezech. xxx, 16 et 17, Bubasten* inter ac *Pelusium* distinguui: *Quasi parturiens dolebit* כִּי (Sin) PELUSIUM, *juvenes* בִּרְבֵּסֶת (*Phibeseth*) BUBESTIGLADIO cadent.

Tinguntur. Dubio procul ludos hos, ut alios ejusmodi omnes, sacrificia, præmissis utique ablutionibus, ac lustrationibus comitabantur.

Præsumunt. Sicut rerum omnium *generationem* ab *Aqua*, ceu primo principio, proficisci, philosophi non postremæ olim auctoritatis, ac inter hos præcipue *Thales Milesius*, credebant, ita *perjuri*, velut ob jamjam et ubilibet imminentem deorum iratorum vindictam prope jam mortui, se ejusmodi ablutionibus, crimina illa, ut falso credebant, expiantibus, impetrata velut impunitate, ad novam vitam, ejusque securitatem redire, ac quasi regenerari sibi videbantur. Ut ergo apud Græcos magna *perjuriorum* frequentia erat, ita ante ludos, ne in iis, velut in illorum publicam vindictam, turpiter succumberent, maxime de diis antea per ablutiones ejusmodi propitiandis solliciti erant.

Se expiabat. Exempli rei hujus plurima apud Græcos imprimis prostant; sic apud Herod., l. i, c. 7, *Adrastus*, fratricidii reus, a *Cræso*, Lydorum rege, expiatus fuit. Apollinem item et Dianam, ut Pausan. *Corinth.*, cap. 51, memorat, « Pythone cæso, ut se expiarent, Ægialam venisse tradunt. » Idem Pausan., l. i, c. 74, refert: « Prius quam materni sanguinis maculam expiationibus *Orestes* elueret, de Trazenis nemo cum tecto recipere voluit, » etc. Sed, si Virgilio credimus, jam apud Trojanos hic ritus obtinuit; ita enim Æneas ad Anchisen, *Æneid.*, II, v. 717:

A Tu, genitor, cape sacra manu, patriosque penates:
Me bello o tanto digressum, o cæde recenti,
Attrectare nefas, donec me flumine vivo
Abluero.....

Et Senec. in *Herc. fur.*, act. iv, scen. 1, vers. 918:

.....Nate, manantes prius
Manus cruenta cæde, et hostili expia.

Hunc enimvero gentilium morem ipse ridet Ovid., II *Fast.*:

Ah! nimium faciles, qui tristia crimina cæde
Flumine tolli posse putatis aqua.

Atqui constat expiationum et lustrationum nomine tunc nonnisi lotiones aqua factas intelligi consuevisse.

B 1155 Singulare autem est exemplum, quod exstat apud Dionys. Halicarn., l. v *Ant. Rom.*, c. 58, ubi cum ex Senatus decreto publica justaque cædes conjuratorum Romæ facta fuisset, « SCtum factum est, ut tota lustraretur civitas, quod necessitate coacta esset civilis cædis auctor fieri: cum nefas esset ad sacra accedere, et victimas immolare, antequam facinus expiatum esset, luesque lustrationibus abolita. »

Naturæ aqua, i. e. *aquæ naturali*, suæque naturæ relicta.

Emundationis. Pro *auspicato faciendæ*, ac feliciter, ipsoque cælo annuente, suscipiendæ emundationis. Itaque non video cur cum *Junio* legendum sit *auspicii et mundationis*.

C *Medicari*, i. e. *medica virtute imbui*. Quanquam et alio sensu, qui communior est, et hic melior, id intelligendum esse putem, ut l. xi *Æneid.*:

Sed non Dardaniæ *medicari* (sanare) cuspidis ictum
Evaluit.

Æmulum Dei, diabolum videlicet.

Sacramento, seu mysterio, ac etiam extra usum, et applicationem aquæ ad ablutiones hactenus descriptas.

Sciunt. Alii sunt, nec male; quanquam *sciunt* mihi elegantius esse videtur, ideoque retinendum.

Quique fontes. Fontes ex specubus, aliisve umbris locis erumpentes, aliquid divinitatis, aut diabolicæ potius virtutis, habere credebantur; unde et divinus honor a cæca gentilitate ipsis impendi consueverat. De his Senec., epist. 41, ait: « Magnorum fluminum capita veneramur: subita ex abdito vasto eruptio *aras* habet: coluntur aquarum calentium *fontes*, et *stagna* quædam vel *opacitas*, vel immensa altitudo sacravit. » Erat etiam Romæ fons, *Egeriæ* Nymphæ, ad radices montis Aventini, sacer, de quo Livius, l. i, c. 19, refert: « Lucas erat, quem medium ex *opaca specu* perenni rigabat aqua: quo quia se persepe *Numa* sine arbitris... inferebat, *Camænis* eum lacum consecravit. » Addit Plutarchus in *Numa*, fontis hujus curæ *Vestales* virgines ab eodem præfectas fuisse, etc., ut supra *Not. Templi* retulimus.

Itaque fontes hujusmodi, ex horrida, nescio qua, locorum, unde scaturiebant, majestate omnino inter

deos reponabant, ipsorumque adeo honoribus peculiaria quædam sacra, ut erant Romæ *Fontinalia*, 3 Octob. celebrari solita, aliaque multa alibi, instituebant.

Neque vero *beneficis* solum, sed *malignis* quoque fontibus arcanum quoddam numen inesse credebant, divinis cultibus propitiandum, ut exitialem illorum vim, quam tamen natura sibi inditam habebant, averruncarent : cujusmodi erant aquæ *Alcyoniæ* paludis apud Pausan. in *Corinth. ad. fin.*, quibus innatantes *ad imum fundum* trahebantur : fontes item *Acidantis* fluminis, e *Lapitha*, Arcadiæ monte, oriundi, atque adeo tetrum odorem efflantis, ut hominibus vel solo halitu interficiendis par fuerit, teste eodem Pausan., in *Eliac.* 1, Taceo plures ejusmodi alios, de quibus Polemon, in l. *de miris Siciliæ*, item auctor lib. *de Mirab.*, qui vulgo Aristoteles creditur, Plin., lib. xxxi, Solinus, c. 31 et alii.

Rivi. *Rivus*, ait Festus, « vulgo appellatur tenuis fluor aquæ, non spe, consiliove factus, verum naturali suo impetu. » Alii alia hoc nomen significatione usurpant.

Piscinæ. *Piscinæ* dicebantur non sola ἔχθροισιν, seu vivaria piscium, sed etiam aquæ frigidæ, ad natationes aut ablutiones voluptarias in locum satis amplum et undique clausum, velut artificialem quemdam lacum, collectæ, licet cæteroquin *piscibus* destitutæ. Ita vero de *Alexandro imp.* in *Vita* Lampridius : « Unctus lavabatur, ita ut caldariis nunquam, vel raro, *piscina*, semper uteretur ; » et de *Arriano Olympio* Victor, Tunnunensis episcopus, in *Chronico* ait : « In *piscina* frigidæ aquæ vitam impie finiit. » Talis quoque erat *Probatrica* illa *piscina*, de qua Joan. v, et *natatoria Siloe* apud eumd., cap. ix, de quibus nos infra.

1156 Porro *balnea*, et, quæ horum pars quædam, et nihil aliud quam *balnea frigida* erant, *piscinas*, diis, seu malis dæmonibus, ac idolis sacras fuisse, Tertullianus ipse in lib. *de Spect.*, c. 8, perhibet : « Et plateæ, et forum, et *balneæ*, et stabula, et ipsæ domus nostræ sine idolis omnino non sunt. Totum sæculum (mundum) Satanas et angeli ejus repleverunt. » Quin et in lib. *de Idol.*, c. 15, testatur : « Et ostia in balneis adorari videmus... Idolo feceris, quidquid ostio feceris. » Igitur inter cæteras idolorum sordes etiam *balnearii*, et *ostiarum lares*, et nescio quæ alia cœnosa numina, gentilibus erant, sub quorum turpissimis auspiciis lavarentur, vel verius multo fœdiori sorditie contaminarentur.

Euripi. *Euripus* peculiariter dictum erat fretum illud vorticosum inter *Eubæam* et *Atticam*, septies per diem, totiesque per noctem reciprocans, seu aquas per vices evomens, iterumque resorbens : cujus causas cum frustra perscrutatus fuisset *Aristoteles*, præ mœnore contabuisse, aut, ut alii (sed parum vere) narrant, omnino illuc se præcipitasse fertur. Extendi postmodum hæc appellatio cœpit

« ad fossas et incilia (ut Lips. in Senec., epist. 83, ait) cum aquis, qualia hortis et prætoriis ex mœre erant ; » imo et universim aquarum ex aquæductibus receptacula (παρὰ τοῦ εὐριπίου, quod per hos facile illuc aquæ præcipitarentur, et in tumultuosos vortices circumagerentur, aut verius, terræ cujusdam portionem velut insulam circumfluèrent) εὐρίποι dicta sunt, de quibus Pausanias in *Lacon.*, cap. 96 : « Campus is, in quo suas ephebi committunt pugnas, *euripo* circumquaque, non aliter, quam mari insula, cingitur. » Et Dionys. Halicarn., l. iii, c. 91, *Circum maximum*, a Tarquinio extractum, ita describit : Εὐρίπος ἐστὶν ὑποδοχὴν ὕδατος ὁρώμεναι, βέλος τε καὶ πλάτος δεικνύμενος ; i. e. : *Euripus ad recipiendas aquas circumfossus est, decempedali profunditate, pariterque latitudine.* De hoc item Suetonius, in *Julio*, c. 39 : « Circensibus, spatio Circi ab utraque parte producto, et in gyrum euripo addito, quadrigas, bigasque, et equos desultorios agitarunt nobilissimi juvenes. » In his quoque editi ludi navales, aqua per *euripos* (sic enim etiam *canales* grandiores, et *aquæductus* appellabantur) in ipsum circum immissa ; quin et eo excreverat quorundam imperatorum luxuria, ut de *Heliogabalo* Spartianus memoret : « Fertur in euripis vino plenis navales circenses exhibuisse. » Cæterum et hi euripi certis quibusdam diis sacrali erant, et Tertull., lib. *de Spect.*, c. 10, perhibet : « Ea itaque (Mater magna, scilicet *Ops*, *Tellus*, vel *Cybele*) illic præsidet euripo. »

C *Cisternæ.* Ita vocantur subterranea aquæ pluriæ receptacula, quæ Festus ita dicta putat, quod *cis* seu *infra terram* sint.

Putei. *Putei* sunt profunda aquæ vivæ, et ex abditis quibusdam venis assiduo scaturientis, receptacula, quæ *Æoles* olim ποτήρια, ἀπὸ τοῦ ποτοῦ, dicebant ; unde et *puteos* nostros a *potu*, quasi *poteos*, i. e. saluberrimum nobis *potum* subministrantes, appellatos volunt : qualis erat ille puteus apud Homer. *Odys.* x, ex quo Ulysses *Tiresiæ* vatis manes erat ab inferis evocaturus.

Rapere. Illi nimirum, qui, ut S. Justin. *M.* in *Apol.* ii, loquitur, a mortuorum manibus (seu spiritibus) λαμβανόμενοι, καὶ ῥιπτούμενοι, *correpti*, atque humi præcipitati, quos δαμονιολήπτους, *arreptitios*, et *μαϊνόμενους*, *furentes*, *nominant omnes.*

Nocentis. Omnibus his *fontibus*, *rivis*, *piscinis*, *euripsis*, *cisternis*, *puteis*, etc., certi quidam genii a gentilibus præfecti erant, qui, quoniam muliebri specie illic dæmones apparebant, hac quoque forma colebantur, atque antra illa, fontium scatebris irrigua, inhabitare credebantur. Unde Virgil., i *Æneid.*, Libycum illud :

.....scopulis pendentibus antrum,

Nympharum domum vocat. Sic etiam Pausanias in *Bæotic.* antri cujusdam *Cithæronidum Nympharum* meminit. Et in *Phocic.*, antrum *Corycium* describens **1157** ait : « Multi hinc illic e vivis fontibus flui-

tant rivi. Parnassi accolæ sacrum Coryciarum Nympharum putant. » Sic etiam, ut idem rursus in *Bæotic*. perhibet, ad *Libethriadem* fontem *Libethridæ* *Nymphæ* colebantur. Erant quoque fontibus aliis aræ suæ, ædiculæ, aut omnino templa, *Nymphis* sacrata, quæ et *Nymphæa* dicebantur, ut illud supra fontem *Cytheri* fluvii apud Pausan. in *Eliac*. II. In specie vero illæ *Nymphæ*, *fluminum*, *stagnorum*, et *puteorum* præsides, *Naiades*, aut *Ephydriades*, etc., dicebantur. Sed et *Comatas* apud Theocr., *Idyll*. 5, per *Nymphas* λιμνάδας, *palustres* jurat. Ut autem Orpheus *Nymphas Oceani* et *Thetidos* filias appellat, ita has Virgilius, *Æneid*. VIII, fluviorum matres putavit, quod fluvii e mari orientur :

Nymphæ, *Laurentes Nymphæ*, genus amnibus unde est.

Cæterum vero hæ *Nymphæ* nequaquam propitia semper habebantur numina, sed sacrificiis, *ne nocerent*, placanda; unde Theocrito, *Idyll*. 13 : Διὸναι θειὰ ἀγρώταις, *dira rusticis numina* erant, ux mox videbimus. Interea si quis forte plura desideret, apud Natal. Comit. *Mythol*. I. v. c. 2, tum et eruditiss. nostrum Montfauconium, *L'Antiquité expliquée*, tom. I, p. II, I. IV, c. 7, reperiet.

Enectos. Laut. Valla, I. IV, c. 27, appellat *enectos*, qui non jam *enecati* sunt, atque mortui, sed qui propemodum tales. Unde cum Noster in lib. *de Jejuniis*, c. 7, de severo illo jejunio *Ninivitarum*, quod etiam *pecudibus enectis* fiebat, mentionem facit, recte Junius hæc verba de illis non jam *mortuis*, sed fame per hoc jejunium, quod *Dan*. III, 7, ex edicto regis Ninive ad pecora usque extendebatur, ita maceratis, ut jam mortuis propiores, quam vivis, essent, explicat, hocque proprie per verbum *enecare* significari ait.

Lymphatos. *Dan*. Heinsius in suis *Lection. in Theocr.*, *Idyl*. 5, ita inquit : « Nympharum quoties meminisset antiquitas, earum iram deprecabantur, hoc est, insaniam, seu βλεπταίμωνιαν (quibus enim deæ illæ conspiciebantur, mentis statu excidisse putabantur), quod etiam vatibus accidere existimabant, quos συμφορήπτους (hos autem Latini nostri non *nymphatos*, sed *lymphatos* appellare solent) dicebant. » Unde et Noster in lib. *de Anima*, c. 50, ait : « Lymphaticos efficit Colophonis scaturigo dæmonica. » De hoc Eus., in *Præp. Evang.*, liv. II, c. 5.

Hydrophobos. Ὑδροφόβοι appellantur παρὰ τὸ φοβεῖσθαι τὸ ὕδωρ, quod *aquam timeant*. Atque id maxime accidit a cane rabido admorsis, quibus id miserrimum est, extremo aquæ timore, parique simul siti vexari. Terribiles morbi hujus effectus, cæteraque huc pertinentia, vide apud Kirch., *Mundi sub* lib. IX, sect. II, c. 5. Hæc autem omnia gentiles malis genis, aquam insidentibus, olim imputabant.

Profanus. In S. Script, קדש *sanctum*, et חול *profanum*, opponi solent ; *profanus*, ergo hic appel-

latur, qui cum *sanctitate* nihil quidquam commune habet.

Piscinam. In Græco textu κολυμήθρα est, per quam *piscina*, eo sensu, quo supra Not. *Aspergine*, lavacrum vel natatoria significatur.

Betsaidam. Græcus textus *Joan.*, v. 2, ita habet : Ἔστι δὲ ἐν Ἱεροσολύμοις ἐπὶ τῇ προβατικῇ κολυμήθρᾳ, ἣ ἐπικλεγομένη Ἑβραϊστὶ Βηθσάδᾳ, πέντε στοᾶς ἔχουσα, κ. τ. λ., quæ *Vulgatus* noster ita reddit : *Est autem Jerosolymis Probatica piscina, quæ cognominatur Hebraice Bethsaida, quinque porticus habens*, etc. Ubi notandum, piscinam hanc non appellari *probaticam* a *probando*, sed ἀπὸ τῶν προβάτων, seu *ab ovibus*; τὸ πρόβατον enim Græcis *ovem* significat. *Probaticam* ergo idem hic ac *ovinam* aut *ovilem* dicere est. Vocabatur autem *piscina ovium* quod in ea oves, aliaque animalia sacrificiis destinata, ablui, aut jam immolatorum exta detergi consueverint. Alii non ipsam piscinam, sed portam, ad quam illa sita erat (legitur enim in Græco ἐν, vel ut alii 1158 codices habent, ἐπὶ τῇ προβατικῇ, in vel potius *apud probaticam*, forte eandem quæ II Esdr. III, 1, appellatur *Porta gregis*), *probaticam* appellatam fuisse aiunt. Verum hæc ὡς ἐν παρόδῳ.

Cæterum *piscina* hæc, quæ in Græco textu *Bethesda* (alia Græca exemplaria habent *Bethseda*), *domus misericordiæ*, appellatur, in Latinis exemplaribus *Bethsaida*, *domus piscatus*, dicitur, forte quod olim *piscium vivarium* fuerit.

Commovibat. Credidere quidam hunc archangelum fuisse *Raphael*, qui interpretatur *Medicina Dei*, ut olim peculiariter a Deo ad *Tobiam* a sua cæcitate liberandum missus, ita ad aliorum quoque hominum graviore infirmitates curandas destinatus. Quisquis is fuit, non visibili quadam forma descendisse, sed solum aquam, virtute medica eidem quasi transeunter impressa, singulari Dei jussu imbuisse, sicque signum suæ præsentis visibile edidisse, putandus est.

Antecedunt. Figura enim semper debet esse notior, et captui accommodatior; unde ad præfiguranda *spiritualia* semper solemus *carnalia*, seu *sensibilia* signa eligere, per quæ ad spiritualium rerum, altiorumque mysteriorum, quæ alias omnem captum humanum excedunt, intelligentiam, velut manducamur.

Cæterum vero *piscinam* hanc baptismi nostri figuram fuisse, inter cæteros SS. PP., maxime S. Ambros., lib. I *de Spir. sancto*, cap. 7, asserit : « Habes etiam in Evangelio, quia angelus secundum tempus descendebat in natatoria, et movebatur aqua, et qui prior descendisset in natatoria, sanus fiebat. Quid in hoc typo angelus, nisi descensionem S. Spiritus nuntiabat, quæ nostris futura temporibus, aquas (baptismi utique) sacerdotalibus invocata precibus, consecraret? Ille ergo angelus S. Spiritus erat nuntius, eo quod per gratiam spirituales medicina nostris esset animi ac mentis lan-

guoribus deferenda. » Et in lib. *de his qui init. Myster.*, c. 4, non minus eleganter inquit : « Illis angelus (in piscinam illam) descendebat : tibi Spiritus sanctus. Illis creatura movebatur, tibi Christus operatur ipse, Dominus creaturæ. Tunc curabatur unus : nunc omnes sanantur. Ergo et illa piscina in figura, ut credas, quia in hunc Fontem vis Divina descendit. Denique paralyticus ille expectabat hominem. Quem? nisi illum Dominum Jesum natum ex Virgine, cujus adventu jam non umbra sanaret singulos, sed veritas universos. »

Gratia Dei. Scilicet post Christi, Auctoris gratiæ, adventum.

Remediabant. Eodem quoque verbo Noster *ad Scapul.* c. 4, utitur : « Quanti honesti viri aut a dæmoniis, aut valetudinibus remediati sunt. » Vide etiam in lib. *de Præscr.*, c. 38. Quanquam autem verbum hoc Ciceronianum non sit, adhibuisse tamen id noscitur S. Hieron. in *Vita Hilarii*.

Spiritum. Quidam legunt : *Spiritui medentur.* Sed quid vetat *spiritum* retinere? nam et Terent. in *Phormione* habet : « Quas, cum res adversæ sint, minus mederi possis. »

Reformant. Simpliciter pro *formant*, ut sæpius retractare pro tractare, et aliis ejusmodi compositis pro simplicibus utitur.

Liberabant. Singulis igitur annis nonnisi semel angelus ille, ut censet Tertullianus, descendebat : itaque voces illas *Joan.* v. 3, *κατὰ καιρὸν*, *secundum tempus*, pro annua temporis revolutione accipit.

Delata morte, spirituali scilicet *animæ*.

Scilicet reatu. *Reatus* (Ciceroni ignota vox, primumque a *Messala*, ut Quintilianus, l. viii, c. 3, testatur, usurpata) debitum aliquod, cujus nempe quis *reus*, seu obnoxius est, designans. A theologis autem duplex *reatus* distingui solet, scilicet *culpæ*, ad satisfaciendum; et *pænæ*, ad satisfaciendum. Unde vulgo dicitur : « Qui non habet in ære (quo nimirum satisfacere possit), luat in cute, qua satisfatiatur. »

1159 *Pæna.* Potest autem Noster hic dupliciter intelligi, scilicet de *reatu pænæ* : quo sublato utique ipsa *pæna* locum non amplius habet, vel quod verius arbitror, de *reatu culpæ* : et tunc hæc sententia nequaquam generaliter intelligenda erit; cum inter theologos omnes certum sit, per *pœnitentiam* deleta culpa mortali nihilominus remanere *reatum pænæ*; attamen, cum antea æterna fuisset, nonnisi *temporaliter* in purgatorio persolvendæ. Uni autem baptismo proprium est, quod sublato per eundem *reatu* omnis *culpæ* antecedentis, simul omnis *reatus pænæ* auferatur.

Ad imaginem Dei. Alludit sine dubio ad id, quod Deus Gen. i, v. 26, dixit : *Faciamus hominem ad imaginem nostram*, et *דמותנו* ad *similitudinem nostram*.—Et creavit Deus hominem *בצלם* ad *imaginem suam*, *בדמות* ad *imaginem Dei* creavit illum. Ubi omnes interpretes Græci *צלם* per *εἰκὼνα*

imaginem et *דמות* per *εἰκὼνα*, *similitudinem*, reddunt. Inter hæc duo autem, si stricte loqui velimus, discrimen intercedere, S. August. in l. lxxxiii QQ. q. 51, pridem notavit, inquit : « Sunt qui non frustra intelligant, duo dicta esse, *ad imaginem et similitudinem* : cum, si una res esset, unum nomen sufficere potuisset. » Imprimis autem, ut S. Th. i p. q. 93, art. 9, in § explicat, « Similitudo consideratur ut præambulum ad imaginem, in quantum est communius, quam imago. » Nam ait in cit. q. a. i. in § « Dicendum sicut S. Aug. dicit in l. lxxxiii QQ., q. 74 : *Ubi est imago, continuo est similitudo : sed ubi est similitudo, non continuo est imago.* Ex quo patet, pergit S. Thomas, quod *similitudo* est de ratione *imaginis*, et *imago* aliquid addit supra rationem *similitudinis*, scilicet quod sit *ex alio* expressa. Imago enim dicitur ex eo, quod agitur ad imitationem alterius. Unde ovum, quantumcumque sit alteri ovo simile, et æquale, quia tamen non est expressum ex illo, non dicitur imago ejus. » At vero aliam quoque *similitudinis* significationem aperit cit. q. 93, a. 9, ita loquens : Consideratur etiam ut subsequens ad *imaginem* in quantum significat aliquam *imaginis perfectionem*; dicimus enim imaginem alicujus esse similem, vel non esse similem ei, cujus est imago. » Atque sic *צלם* *Psal.* xxxix, v. 7, pro *imagine* quadam fugitiva, id est imperfecta, sumitur : *Verumtamen בצלם in imagine pertransit homo.* At vero *דמות* *similitudo*, apud Græcos sumi solet pro *imagine*, quæ presse ac velut ad unguem exprimit suum prototypum. Unde et Gen. v, v. 5, voces illæ adhibentur ad perfectam similitudinem, quæ est inter *Patrem* et *Filium*, exprimendam : *Adam genuit בצלם בדמותו* ad *imaginem et similitudinem suam*, vocavitque *nomen ejus Seth*.

Est igitur homo factus *ad imaginem*, non quoad corpus (hoc enim commune habet cum aliis animalibus, quæ tamen non ad *imaginem* Dei creata sunt), sed quantum ad *animam*, quæ natura sua est *spiritualis, simplex, immortalis, intellectu et voluntate*, ejusque *libertate* pollens, etc. Itaque anima attributa Dei in se, velut speculo quodam, relucens exhibet. Unde S. Aug., l. ii, de Gen. adv. Man. c. 7, pulchre observat : « Cum finxit Deus hominem de limo terræ, propterea non additum esse, ad imaginem et similitudinem suam, quoniam nunc de corporis formatione dicitur. Tunc autem homo interior (i. e. anima quæ intra corpus est) significabatur, quando dictum est : Fecit Deus hominem ad imaginem et similitudinem Dei. »

Atque hæc *similitudo* est velut *imaginis* illius perfectio et complementum; quoniam non Dei perfectiones duntaxat, sed ipsa quoque velut ultima earundem lineamenta exprimit, ipsiusque etiam SS. Trinitatis symbolum quoddam exsistit, ut eleganter explicat author *Libri de Dignitate hominis*, c. 2, qui alias S. Ambrosio adscriptus fuit. Ait autem : « Sicut ex Patre generatur Filius, et ex Patre

Filioque procedit Spiritus S., ita ex intellectu generatur voluntas, et ex his item ambobus procedit memoria, » etc. Sed quid præclarior 1160 illo, quod S. Aug. l. xiii Conf. c. 2, habet? « Trinitatem ait, Omnipotentem quis intelligit? Et quis non loquitur eam, si tamen intelligit eam? Rara anima, quæ, cum de illa loquitur, sciat quid loquatur. — Vellem ut hæc tria cogitarent in se homines, *esse, nosse, velle. Sum enim et novi et volo; sum, sciens et volens*: et scio me *esse*, et *velle* ut sim: et *volo esse*, et *scire*. » Aurea confessio!

Est autem et alia *imago Dei* in anima, eaque longe excellentior, quia penitus supernaturalis, qua videlicet Deo multo perfectius, quam per dotes nobis *naturaliter* ingentitas, appropinquamus, scilicet gratia sanctificans, quæ, ut scholastici nostri ostendunt, est *formalis participatio divinæ essentiae et naturæ*, per quam filii Dei nominamur, et sumus; præterea autem fide intellectus noster cognoscit, et eum, ad quem spe tendit, charitate complectitur. Atque de hac imagine intelligendus est Apostolus ad Coloss. iii, v. 9 et seq. dicens: *Exspoliantes vos veterem hominem cum actibus suis, et induentes novum, eum qui renovatur in agnitionem, secundum imaginem ejus, qui creavit eum*. Porro de utraque imagine pulchre copioseque disserit S. Ambros. l. vi *Hexaem.*, c. 8.

Denique vero homo singulariter factus est ad imaginem, Christi nimirum, qui, ut S. Thomas, 1 p., q. 93, a. 1 ad 2 notat: *Primogenitus omnis creaturæ est imago Dei perfecta*, perfecte implens illum, cujus imago est: *Homo*, non similis Deo, sed ipse Deus; et ideo dicitur *imago*, et nunquam ad *imaginem*. Nam Apostolus ad Rom. viii, v. 29 ait: *Eos autem, quos præscivit et prædestinavit, conformes fieri imaginis Filii sui*. Itemque I Cor. xv, v. 49, ita loquitur: *Sicut portavimus imaginem terreni (Adam), portemus et imaginem cælestis*, Christi videlicet, quem mox antea v. 49 dixerat *novissimum Adam in Spiritum vivificantem*. Sic ergo per baptismum ad imaginem Dei restituitur homo, non naturalem illam (quam per peccatum in Adam amittere non potuit) sed *supernaturalem Gratiae*, quam per peccatum Adami deperdidit.

In æternitate censetur. Imago Dei homines sumus in effigie, quandiu videmus eum per speculum in ænigmate; similitudo efficimur, cum facie ad faciem, I Cor. xiii, v. 12. Nam scimus (ait Joan. 1 Epist. c. iii, v. 2) *quoniam cum apparuerit, similes ei erimus; quoniam videbimus eum, sicuti est*; nimirum tunc, quando nos omnes *revelata facie gloriæ Domini speculantes, in eandem imaginem transformamur, a claritate in claritatem, tanquam Spiritu Domini*, II Cor. iii, v. 18. Atque sic demum intelligendum est istud Tertulliani: *Imago in effigie, similitudo in æternitate*.

De afflatu ejus. Haud dubie ad illum Gen. ii, v. 7, alludit: *Formavit igitur Deus hominem de limo terræ, ויפח באפיו, et inspiravit in faciem ejus* (ad

litteram in nares ejus, ceu præcipuum respirationis organum) נשמת חיים *spiraculum vitæ, et factus es homo לנפש חיה in animam viventem*. Porro per *animam viventem* literaliter intelligitur *vita corporis*: at quidam ex SS. Patribus in sensu mystico de vita animæ, quæ est gratia sanctificans, exponunt, ut S. Ambr. in l. de *Paradiso*, c. 5: « Erat autem *vita*, sicut Apostolus Coloss. v. 3) dixit, abscondita cum Christo in Deo. Homo ergo sive in umbra *vitæ* erat, propter figuram *futuram*, etc., sive in quodam pignore *vitæ* erat, quia habebat *insufflationem Dei*, etc.

Notæ ad caput VI.

Sub angelo. Innuere videtur *ministerium baptismi*, alludens ad angelum illum in *piscina Bethsaida*, cap. præced.

Præparamur. An non autem paulo ante dixerat, *recipere nos per baptismum Spiritum S. quem per peccatum amiseramus*? Verum hic sedulo notandum, in S. Scriptura sæpe inter *Spiritum S. et Gratiam* sanctificantem, quam per peccatum amisam in baptismo recipimus, distingui. Certum imprimis est apostolos ante diem *Pentecostes* jam baptizatos, aut certe aliunde Spiritus S. gratiam consecutos fuisse: 1191 et tamen primum in die *Pentecostes* de illis, Act. ii, v. 4, dicitur: *Repleti sunt omnes Spiritu sancto, et cæperunt loqui variis linguis prout Spiritus sanctus dabat eloqui illis*. Deinde Act. v, 14 et seq.: *Cum audissent apostoli, qui erant Hierosolymis, quod recepisset Samaria verbum Dei, miserunt ad eos Petrum et Joannem. Qui cum venissent, oraverunt pro ipsis, ut acciperent Spiritum sanctum, nondum enim in quemquam ipsorum venerat, sed baptizati tantum erant in nomine Domini*. Baptizati ergo erant, et a peccatis suis per baptismum emundati, utique gratiam Spiritus S. vivificantis habebant; nondum autem Spiritum sanctum habuisse dicuntur. *Tunc imponebant manus super illos et accipiebant Spiritum sanctum*. Apostoli igitur in die *Pentecostes* acceperunt Spiritum sanctum non quomodocunque, sed *plenitudinem ejus*, quæ non solam inundabat animam, sed in corpus ipsum per certa quædam signa visibilia redundabat: *Repleti sunt Spiritu sancto, et cæperunt loqui variis linguis, prout Spiritus sanctus dabat eloqui illis*. Sic et Samaritæ illi Act. v, 17, jam baptizati per impositionem manuum accipiebant Spiritum sanctum, id est, plenitudinem ejus.

Atque hic est ille Spiritus sanctus quem pecunia sibi mercari impius ille Simon voluerat, ibid. v. 18: *Cum vidisset autem Simon, quia per impositionem manus apostolorum daretur Spiritus sanctus, obtulit eis pecuniam*, etc. Ita quoque alius locus, Act. xix, 5 et seqq. exponendus est: *His auditis baptizati sunt (Ephesiorum quidam) in nomine Domini Jesu. Et cum imposuisset illis (post baptismum utique) manus Paulus, venit Spiritus sanctus super eos, et loquebantur linguis, et prophetabant*.

Porro illa *impositio manuum*, recens baptizatis facta, erat ipsissimum *sacramentum confirmationis*. Sicut enim per baptismum a Spiritu sancto per quasdam velut gratiæ suæ primitias ad fidem initiamur, sic per confirmationem ipsum *Robur fidei*, ac illius Spiritus plenitudinem, ceu per novam gratiam in fide jam adultiore facti, consequimur. Spiritus ergo ille, qui per baptismum erat invisibiliter datus, per confirmationem ab apostolis dabatur quoque visibiliter, cum annexis videlicet *gratiis*, ut appellamus *gratis datis*, scilicet *curandi ægrotos, prophetandi, interpretandi*, diversis linguis *loquendi*, etc., aliisque ejusmodi donis, sacramentali gratiæ tunc adhærentibus. Hæc ante signa diu quoque postea in Ecclesia perseverasse, S. Justinus, qui A. C. 166, et S. Irenæus, qui 12 annis (1) postea martyrium subierat, et ille quidem in *Apol.* 1, et *Dialogo cum Tryph.*, hic vëro *L. V. hæres.* c. 6 et alibi, perhibent. Sed satis constat, etiam versus finem II sæc. in aliquibus Ecclesiis ejusmodi *gratias gratis datas* adhuc viguisse; multosque nimium credulos, aut alias incautos, propterea quod inter veras ac pseudo-prophetias non recte distinxissent, a Montano, ejusque mulierculis, donum prophetiæ ac Spiritus sancti afflatum temerarie et fallaciter jactantibus, seductos fuisse, ipsumque cumprimis Tertullianum nostrum foedissime in Montani hæresin prolapsum, ut in *QQ. Crit.* libro de *Præscr.* præmissis, q. 4, ostendimus. Vide etiam ea, quæ in *Spicil. Theol. de Ecclesia Christi Diss.*, VI, num. 13 et seqq. diximus.

Sic ergo per baptismum jam recepto, sed *invisibiliter*, Spiritus sanctus per gratiæ infusionem a peccatis mundamur, simulque ad eundem in *sacramento Confirmationis plenius* (non quidem jam sub ejusmodi signis *visibilibus*, sed cum invisibili plenitudine ac fidei contra internas et externas tentationes *robore*) recipiendum præparamur.

Baptismi arbitri. Ministrum hic intelligo, in cuius velut *arbitrio ac potestate* administratio baptismi posita est. Quo sensu in lib. de *Monog.* c. 6, Noster 1162 inquit: *Habes Moysen, Dei de proximo arbitrum.* Non obscure autem hic rursus alludit ad sæpius jam memoratam historiam *Piscinæ Probatice* Joan. v, eo quod, sicut angelus illic descendebat de cælo, commovens aquas, etc., et sicut S. Joan. Baptista, tanquam *Angelus missus* est ad prædicandum et administrandum baptismum poenitentiae in Jordanis flumine: ita nunc sacerdos, tanquam alter *angelus ex officio* suo ad hoc deputatus, seu *missus*, per ministerium baptismi *viam præparet* Spiritui sancto per confirmationem, ut diximus, *plenius* infundendo.

Fides impetrat. Non ipsius baptizantis, aut baptizandi (neque enim effectus baptismi dependet ab opere *oparantis*, aut *subjecti* recipientis; quis enim a parvulo *fidem*, seu actum fidei, exigere poterit?) sed fides intrinseca ipsi sacramento, ceu *operi*

operato, in quantum scilicet baptismus a Christo institutus fuit ut administraretur in *fide et nomine* totius SANCTÆ TRINITATIS: quæ fides est *intrinseca forma* hujus sacramenti.

Spiritu sancto. Igitur ad *formæ hujus* substantiam et valorem requiritur *distincta* invocatio *trium personarum* Divinitatis, per quam *Fides* illa in *baptismo obsignatur*, ut idem Noster in l. de *Idol.* cap. 12, ait. Unde ab antiquis Patribus a *forma sua sacramentali* appellatur baptismus *sigillum, signaculum, obsignatio fidei, sacramentum Trinitatis, fidei, etc.*, ut apud Tourn. in *Tr. de Bapt.* q. 1, a. 1, p. 146, videre est. Cæterum autem ex hoc loco manifeste colligitur, jam Tertulliani tempore in forma baptismi tres personas divinas necessario exprimendas fuisse, et nequaquam baptismum tunc in *nomine solius Christi* collatum fuisse, ut idem in l. *adv. Præc.* c. 26, habet dicens: « Nec semel, sed *træ*, ad singula nomina in *PERSONAS* singulas tingimur. »

Per benedictionem. Nomine *benedictionis* intelligit *formam sacramentalem* baptismi.

Arbitros fidei. Multum hic nonnulli interpretes circa hanc vocem ex ipso Tertulliano laborant; et enim in *Apol. advers. Gent.* c. 7, *arbitros* pro testibus, qui rei cuiuspiam gerendæ intersunt, accipere videtur, inquit: « Semper etiam impiæ initiationes arcent profanos (id est, ab impiis illismet superstitionibus alienos) *et arbitros* (scilicet ne illis tanquam *testes* intersint) cavent. Et *ibid.* c. 16, ait: « Verebatur extraneos arbitros (testes, aut inspectores) *vanæ culturæ.* » Et in l. de *Carne Christi*, c. 24, de Christo transfigurato loquens, « in *secessu* montis in ambitu nubes sub tribus arbitris clarum » dicit. At in eod. lib. cap. 21, arbitrum pro *auctore* videtur sumere, de Christo ita inquit: *Hujus igitur gratiæ disciplinæ.* « Arbitri et Magister, illuminatorque, ac deductor generis humani, Filius Dei annuntiabatur. » Vid. etiam, quæ supra de hac voce *arbitri* diximus. Cæterum hoc loco *arbitros* pro testibus videtur sumere, fortasse ad illud I *Joan.* III, 7, alludens: *Tres sunt, qui testimonium dant in cælo: PATER, VERBUM, et SPIRITUS SANCTUS.*

Sponsors salutis. Hoc nempe sensu, quo in Epist. ad Hebr. VII, 22, *Melioris Testamenti Sponsor factus esse Jesus* dicitur. Igitur etiam PATER, mittens FILIUM, et SPIRITUS SANCTUS, missus a Filio, *Sponsors* erunt; namque Pater per *Filius*, Filius ipse in *Spiritu sancto* nobis salutem promisit.

Nominum divinorum, id est, *Personarum divinarum*, ne quis inde Sabellianismum extundere conetur, quasi solorum *nominum*, nulla *rerum* in divinis distinctio esset. Ut autem ternus est numerus *personarum*, ita *nominum* quoque, scilicet in grammaticali sensu; at in theologico *unum nomen* est, id est, in tribus illis personis una eademque *dignitas et auctoritas*. Quare irritus esset baptismus in tribus cessoris ejus S. Pothini, quod revera ad an. 178 refertur. EDD.

(1) *Duodecim annis.* Error est commentatoris facile emendandus, confundentis martyrium S. Irenæi, quo coronatus est an. C. 202, cum martyrio præde-

nominibus Patris, Filii, etc., collatus : necessarium ergo est, ut in *Nomine Patris et Filii, etc.*, fiat. Qua de re videndi theologi, ubi de *forma baptismi* tractant.

Pignerentur. Non male pro *pignorentur*; nam et apud Cic. in *Philipp.* iv, et activo quidem sensu, invenio : « Mars ipse fortissimum quemque pignerari **1163** (seu sibi vindicare ac velut in pignus sumere) solet. Cæterum a Nostro hic in passivo sensu, pro *oppignorari*, sumitur, ut sensus sit : quod et *testatio fidei* et *sponsio salutis* per baptismum, cui hæc duo velut innectuntur, ceu quo jam dato *pignore*, obfirmantur.

Ecclesiæ mentio. Fortasse sic intelligendum est, quod necessario etiam Ecclesiæ *implicita* mentio fiat, tanquam cui hæc fiat *oppignoratio*.

Trium corpus est, scilicet in *tribus personis divinis*, earumque *fide* adunatum.

Notæ ad caput VII.

Unctione. Nequaquam hic loquitur de *Unctione confirmatoria* (de hac enim cap. seq.); sed de ritu etiam hodie baptismum mox subsequente. Nam post hunc fit *osculum pacis*, dein baptizatus inungitur *chrismate in vertice*. Imo sanctus Hieron. in *Dial. adv. Luciferianos* ait, presbyteris non licere, sine subjuncta unctione *chrismatis* baptizare.

Non possum autem non hic adscribere ritum hujus unctionis, prout is in *Pontificali* antiquo *Metropolitane* hujatis Ecclesiæ apud nostrum Edmundum Martene de *antiquis Ecclesiæ ritib.* l. i, cap. 4, art. 13, § 6, reperitur : « Cum infantes elevati fuerint a fonte, — Episcopus, vel presbyter, *chrisma* requirens, faciat crucem cum pollice in vertice eorum, ita dicendo : *Deus Pater Omnipotens — ipse te liniat chrismate salutis in C. J. D. N. in vitam æternam. Pax tibi.* »

Brat et alia unctio præcedens baptismum, qua baptizandi ungebantur oteo in *pectore* et *scapulis*. Hujus unctionis jam auctor *L. Recognitionum* (quisquis ille fuerit, certe vetustissimus) in l. iii meminit : « Baptizetur unusquisque vestrum in aquis perennibus, nomine Trinæ Beatitudinis super se invocato, perunctus primum oleo, per orationem sanctificato. » Hujus unctionis meminit etiam S. Joan. Chrysost. hom. 6, in c. ii *Ep. ad Coloss.* dicens : « Inungitur baptizandus athletarum more, qui stadium jam ingressuri sunt. » Vide etiam auctorem l. i de *Sacram.* c. 2 et l. ii, c. 7, inter opera sancti Ambrosii. Attamen hæc unctio non fiebat per *chrisma*, sed *oleum catechumenorum*. Deduplici hac unctione idem Martene *ibid.*, ex antiquis Latinorum ita appellatis *Ordinibus*, ac *Ritualibus*, nec non Græcorum *Euchologiis*, abunde dabit.

Cæterum neque illam unctionum baptismo subjunctam confirmationis sacramentalis rationem habuisse, vel ex eo patet, quod confirmatio a solis (apud Latinos saltem) episcopis collata fuerit : unctio illa, licet *chrismate*, etiam a *presbyteris*, nec in *fronte*, sed *vertice* data fuerit.

A Moyse unctus est. Sic enim de Aarone in sacerdotem consecrando Deus ipse, *Exod.* xxix, 7, Moysi præcepit : *Oleum benedictionis fundes super caput ejus, etc.* Cæterum *cornibus* olim vasorum instar, veteres utebantur. Sic etiam unctio Regum fiebat per oleum ex *cornu*. *Imple cornu tuum oleo, etc.*, dixit Deus ad Samuelem *I Reg.* xvi, 1, mittens eum ad David, in Regem inungendum. Tulit ergo Samuel *CORNU OLEI, et unxit eum in medio fratrum ejus* (*Ibid.* v. 13). Sic etiam unctus fuerat Salomon a Sadoc, summo sacerdote (*III Reg.* i, v. 39).

A chrismate. Christus a *κρίσται*, 3 pers. præter. pass. verbi *χρίω*, ungo : *χρίσμα* autem a 1 pers. ejusd. præter. *κρίσμαι* dictum, et ἀπὸ τοῦ χρίσματος factum est *χρίστος*, unctus. Unde *Isa.* xlv, v. 1 : *Hæc dixit Dominus (לְמִשְׁחָי) UNCTO MEO, a מִשְׁחָה unxit*) Christo meo Cyro, etc.

Unctio. Alias *χρίσμα* ipsum *unguentum*, quo fit unctio, significat : unde et Latini theologi in sacramento confirmationis inter *chrisma*, et ipsam *chrismationem*, seu *inunctionem*, ipsiusque *chrismatis* applicationem, quæ alias a Græcis proprie *χρίσις* dici solet, distinguunt. Quanquam a Patribus promiscue τὸ χρίσμα pro *unguento* et *unctione* accipi invenio. Sic Clemens Alexandr. l. i *Strom.* de veter. Lacædemoniis dicit quod *dolosas quidem vestes, 1164 et dolosas (τὰ χρίσματα) unctiones, recte existimaverint, appellaverintque*. Et *Pæd.* l. ii, cum paulo ante dixisset : Οὐ θέμις δολὰρὰ εἶματα, καὶ χρίσματα εἰς τῆς ἀληθείας εἰσεῖναι πολὺν. *Nefas est vestes dolosas, et unguenta in civitatem veritatis ingredi*; paulo post ita habet : *Femina semper τῷ τῆς σωφροσύνης χρίσματι συναλειφείσθω, Divina pudicitiae unctione ungatur, sancto delectata μύρω, unguento, nempe Spiritu*. Et in l. iv, τὸ χρίσμα τῆς εὐαριστίας, *unctionem beneplaciti* (id est, mentis Deo bene placentis) dicit. Quid multis autem, quando et in novo Testam. τὸ χρίσμα pro unctione sumitur? ut I Joan. ii, vers. 20 : *Et vos χρίσμα, unctionem habetis a sancto*. Rursusque vers. 27 : *Et vos (τὸ χρίσμα) unctionem quam accepistis ab eo, in vobis manet*.

A Deo Patre. Unctus est autem Christus, tanquam *Propheta, Sacerdos, et Rex*; hæc enim sola tria hominum genera antiquitus innungi consueverant. Hæc unctio autem non *chrismate* quodam *visibili*, sed *spirituali*, ab ipsomet Spiritu S. facta est, quando scilicet Christus baptizatus in Jordane, *confestim ascendit de aqua; et ecce aperti sunt ei cæli, et vidit SPIRITUM DEI descendantem sicut columbam, et venientem super se. Et ecce vox de cælo dicens : Hic est Filius meus, dilectus, in quo mihi complacui*. *Matth.* iii, v. 16, et seq. Non autem hoc ita intelligendum est, quasi Spiritus S. gratiæ suæ plenitudine in Baptismo unxerit Christum (hanc enim jam a primo conceptionis suæ instanti habuit, nullius jam amplius augmenti capace), sed quod Spiritus S. unctionem Christi, præcipue in *Gratia Capitis* et *UNIONIS HYPOSTATICÆ* consistentem, signo aliquo *visibili*, tanquam pridem jam factam, demonstrare voluerit.

Et hoc sensu Christus illud Isaia: LXI, v. 1 : *Spiritus Domini super me, eo quod unxit me*, ad se ipsum Luc. IV, v. 18, transtulit. Sic et Petrus Act. XVIII, 8, de Christo praeedicavit : *Quomodo unxit eum Deus Spiritu sancto*, etc. ; quod S. Aug. L. XV de Trinit. c. 26, sic explicat : « Non utique oleo visibili, sed dono gratiae, quod visibili significatur unguento, quo baptizatos ungit Ecclesia. Nec sane tunc unctus est Christus Spiritu S. quando super eum baptizatum velut columba descendit. Tunc enim corpus suum, id est, Ecclesiam suam, praefigurare dignatus est, in qua praecipue baptizati accipiunt Spiritum sanctum : sed ista mystica et invisibili unctione tunc intelligendus est unctus, quando Verbum caro factum est, » etc. Vide eundem porro.

Liberamur, cum hac tamen differentia, quod *baptismus* sacramentum sit, peccata, tanquam *maculas* animae, abluens : unctio illa solum ad *ritum* subsequum huius sacramenti pertineat, liberationem illam vi gratiae Baptismalis, spiritualiter *inungentis*, factam, solum tanquam in symbolo rei praeteritae exhibens, non ipsamet novum gratiae augmentum confers.

Locus huic parallelus est in l. de Resurr. carn. c. 8, ubi Noster : *Caro* abluitur, *ut anima* emaculetur. *Caro* ungitur, *ut anima* consecratur. *Caro* signatur, *ut anima* muniatur. *Caro* manuum impositione adunbratur, *ut et anima Spiritu* illuminetur. Verum de his mox explicatius.

Notae ad caput VIII.

Imponitur. Duæ olim *impositiones manuum* celebrabantur in baptismo : una, non baptismum modo, sed illam ipsam quoque unctionem, quæ est inter baptismi ritus praevious (vide cap. præc. Not. *Uctione*) *præcedens*, cujus mentio inter *Ordines Baptismi* Latinos, quos Edm. Martene de Rit. Antiq. Ecclesiae, l. I, c. 1, v. 8, profert, frequenter occurrit. Altera erat baptismum *subsequens*, nonnisi ab *episcopo* faciendâ.

Ubi sciendum, primis Ecclesiae sæculis *baptismum*, *solemnem* nimirum, qui scilicet nonnisi in *Sabbato sancto* et *pervigilio Pentecostes* dabatur, ab ipsismet *episcopis* administratum, moxque ab iisdem sacramentum *confirmationis*, velut instar complementi subiectum fuisse. Unde de S. Ambrosio 1165 in ejus Vita S. Paulinus scribit : « In rebus etiam Divinis implendis fortissimus labor, in tantum ut quod implere solitus erat circa baptizandos, quinque postea *episcopi*, a tempore, quo decessit, vix implerent. » Perseveravit mos ille multis in Ecclesia sæculis ; sed cum in singulis Ecclesiis nimium increvisset fidelium turba, atque *episcopi* in Evangelio prædicando nimis necessarii fuissent, idemque quoque obtinere inceperat, quod I Cor. I, v. 17, Paulus dixit : *Non misit me Christus baptizare, sed evangelizare*. Atque inde factum est, ut non semper in baptismo, etiam *solemni*, *episcopi* praesentes esse

potuerint, qui baptizatos statim *confirmarent*. Hinc Ms. Pontificale Ecclesiae Apamensis in Syria, an. 1214 exaratum, quod noster Martene, de Antiq. Eccl. Rit. l. I, c. 2, art. 1, § 3, exhibet, post omnes baptismi ritus praescribit, ut, si *episcopus* adest, *statim oporteat eum* (baptizatum) *confirmari chrismate*, etc. Imo jam sæc. VII, pauci *episcopi* munus baptismi obierant, scilicet aliis curis nimium distenti. Interim praxin hanc, neo-baptizatos statim *confirmandi*, in aliquibus saltem Ecclesiis, etiam Latinis, ferme ad nostra usque sæcula perductam fuisse, idem Martene l. c. § 4, testatur. Quod vero ad Græcos attinet, idem mos etiamnum apud ipsos perseverat, ut sacramentum confirmationis mox baptismismo, non autem ab *episcopo*, sed ipso *presbytero* baptizante, subjungatur : qua de re videndus Juenin diss. 7, de Confirm. q. 5, a. 2, § 1 et seqq.

Per benedictionem, i. e. Certam quamdam verborum *formam*, qualis alias etiam in quibuslibet ferme sacramentis ex mandato Salvatoris adhibenda est, quam etiam supra, cap. 6, Noster per *benedictionis* vocabulum expressit.

Invocans Spir. S. Cæterum totus locus hic favere videtur illorum sententiæ, qui solam *impositionem manuum* (non etiam *unctionem chrismatis*) pro *materia* confirmationis adstruunt : qua de re theologi Dogmatico-Scholastici multis altercantur, imprimisque Tourn. Tr. de Sacr. Confirmationis q. 1, a. 3.

Ingenio, i. e. *invento* quodam *artificiose excogitato* : ut idem Noster in l. de Spect. c. 10, ait, « *dæmones* ab initio prospicientes sibi, inter cætera idololatriæ, etiam spectaculorum inquinamenta, ejusmodi quoque artium ingenia inspirasse. » Eo nimirum sensu, quo in l. de Pall. c. 1, *arietem Romanum* (machinam bellicam) Carthaginenses obstupuisse dicit, *ut novum extraneum, ingenium*, i. e. *inventum*.

Licebit spiritum. Certe non bonum ; de *hydromantis* enim loquitur, qui ex aqua futurarum rerum vaticinia capiebant. Hujus artis studiosissimus fertur fuisse rex Numa Pompilius, qui res ritusque religionis apud Romanos suos ordinaturus, quoniam aliter sibi consulere non posse videbatur, « *hydromantiam* facere compulsus est, ut in aqua videret imagines deorum, vel potius ludificationes dæmonum, a quibus audiret quid in sacris constituere atque observare deberet. » Ita S. Aug. l. VII de C. D. c. 35, et *ibid.* post alia quædam : « Quod ergo aquam *egesserit*, id est, exportaverit, Numa Pompilius, unde *hydromantiam* faceret, ideo *nympham Egeriam* (frigida sane nomenclatura) dicitur conjugem habuisse. Ita enim solent res gestæ aspersione mendaciorum in fabulas verti. »

Concorporationem eorum, i. e. intimam eorum conjunctionem, *aquæ* scilicet et *spiritus* illius.

Accommodatis des. manibus. Seu *impositis desuper manibus* ; hic enim ritus erat *hydromantarum*

aquas incantantium, ac velut potestati spiritus mali tradentium.

Animare. Tota sententia hæc ironiam sapit, atque ad magicos ritus alludit, quibus aquam ad usus magicos adhibere *Hydromantæ* solent. Dicit autem alio, id est, *superiore* quodam ac potentiore *spiritu*, *tantæ claritatis* (sicut nimirum *Hydromantæ* jactare solent, ab illo spiritu tam gloriosos ac illustres effectus produci) *animam*, seu eam incitare, ac velut *viventem* reddere.

Organo. Id est, ministro, tanquam instrumento **1166** sibi, ut Scholastici loquuntur, *obedientialiter*, in ordine ad quoscunque effectus patrandos, subjecto.

Per manus sanctas, per earumdem videlicet impositionem.

Modulari. *Modulari* est aliquid ad certum *modum* ac *mensuram* componere, ut jam supra cap. 3, Not. *Modulatricibus*, diximus. Per *sublimitatem* autem *spiritualem* facile intelligit vim producendi gratiam sacramentalem confirmationis, episcopi confirmantis manibus quasi inditam, ac inhærentem.

Referam hic, quod non prorsus a nostro proposito alienum esse videtur, et ab Eunapio Sardiano, gentili, qui circa A. C. 380, inter suos non incelebris sophista erat, de Jamblichio, insigni Platonicæ philosophiæ sectatore, in *Vit. Philosoph.* narrat : « Aliquanto post tempore placuit cunctis, stato anni tempore accedere ad Gadara, qui locus est thermarum in Syria, etc. Isthic cum lavaret (Jamblichus), pariterque cæteri darent lavationi operam, nata de balneis disputatione subridens Jamblichus : Tametsi religione, inquit, impediatur, quominus ista aperiatur, vestra tamen causa id fiet. Simulque jussit discipulos sciscitari a popularibus indigenis, quibus jam olim nominibus donati fuissent duo e calidis fonticulis minores, sed cæteris elegantiores, venustioresque. Illi postquam imperata fecissent, significarunt, uni *Amori* nomen esse, alteri *Anteroti*, deo *amantium injuriæ vindici*. Confestim ipse contacta manu aqua, paucis admurmuratis verbulis, de fonte imo pusionem excivit candidum, commoda statura, capillitio in fulvum aurum tincto, dorsi cute nitida, qui totus lavanti aut loto assimilis erat. Attonitis rei novitate comitibus : Transeamus, inquit, ad proximum fonticulum, simulque exurgens, præcedebat, in cogitatione defixus, ac suspensus vultu, ibique eadem, quæ prius, peragens, *Amorem* evocavit, prioris per omnia similem, extra comas, nigrantes huic magis et rutilas, et per collum sparsas. Ambo pueruli circumfusi arctis complexibus Jamblichio velut naturali patri inhærebant : quos ille in proprias suas sedes e vestigio restituit, lotusque excessit, » etc. Hæc ille.

Nimirum evanidæ hæc imagines erant infernalium geniorum, et quantumlibet hi se lotos ac baptizatos simulabant, manibus per magum illum ex aquis extracti : non tamen manus illis imponere valuit, quibus eos in solido quodam statu confirmaret.

A *Deformantes*, pro *præformantes*, seu *figurantes* aut simpliciter *formantes*. Hoc certe posteriori sensu etiam apud Vitruv. l. vi, hoc verbum usurpatum invenio : « Tragica scena deformantur (non utique in sequiori sensu, sed magis pro *exornantur*, accipiendum) columnis, signis, » etc. Cæterum totus hic locus ex Gen. XLVIII, vers. 13 et seqq. petiitur, ubi, *Posuit* (Joseph) *Ephraim ad sinistram Israel* (seu *Jacob*, qui illud nomen ab angelo, quocum colluctatus fuerat, sibi impositum Gen. XXXII, v. 28, acceperat), *Manassen vero in sinistra sua, ad dexteram scilicet patris* (*Jacob*), *applicuitque ambos ad eum. Qui extendens manum dexteram, posuit super caput Ephraim, minoris fratris, sinistram autem super caput Manasse, qui major natu erat, commutans manus, Benedixitque Jacob filiis Joseph, etc.* **B** Joseph videlicet ambos filios suos coram Jacob, patre suo, constituit, et quidem primogenitum *Manassen* ad sinistram suam, quæ scilicet directe respiciebat dexteram Jacob ; *Ephraim* vero ad dexteram suam, et consequenter ad sinistram ejusdem Jacob, haud utique dubius, *Jacob dexteram* suam impositurum ei, qui ad dexterum quoque ejus latus collocatus fuerat, ipsi nimirum *Manassi, sinistram* vero alteri, scilicet *Ephraim*. Cum vero Jacob commutatas manus *decussatim*, id est, sese mutuo intersecantes, adeoque dexteram (quæ natura sua dignior est, quia fortior) *Ephraim, secundo genito*, *Manassi vero primogenito*, sinistram imposuisset, Joseph, velut errorem, quem putabat, correcturus, dexteram patris a capite *Ephraim* remove, atque in caput *Manassis* transferre contendit : *Jacob* vero, altioris haud dubie **1167** mysterii conscius, in proposito suo perseverans, semel auspicatam benedictionem eodem ritu perfecit.

In Christum futuram. Manus ergo illæ in formam crucis decussatæ ipsam crucem Christi prænotabant. *MANASSES* nimirum *Veteris Testamenti* figura erat, tanquam (tempore nimirum) *primogenitus* : et quoniam illud ipsum figura erat *Novi Testamenti*, sic *Manasses* *IN FIGURAM* ipsius Christi erat, qui Coloss. I, v. 15, *Primogenitus omnis creaturæ* dicitur. *EPHRAIM* vero, secundo genitus, exhibebat *Novum Testamentum*, eratque *FIGURA* ipsius Christi, et Ecclesiæ, tanquam *posterioris* (sed nonnisi tempore **D** rursus) ac quasi in Christo *secundo genitæ*, sed meritis ac privilegiis longe amplioris, in qua non *figura crucis* esset, sed *crux ipsa*, *CHRISTUS CRUCIFIXUS*. Itaque cum alii legant *IN CHRISTO futuram*, obnixè retineo *in Christum futuram*, scilicet, quæ esset *IN CHRISTUM*, seu ejus Ecclesiam *PER CHRISTUM* redundatura.

Emundata. Per *ablutionem* nimirum, quæ fit in baptismo Christi.

Benedicta, scilicet et per *baptismum*, ejusque *formam sacramentalem* sanctificata, et per *impositionem manuum* deinceps confirmata. Cæterum non male fortasse videtur hæc sententia tacitam *comparationem* continere, ut adeo sic exponi possit : Sicut

Spiritus S. in filios Joseph, Ephraim et Manasse, a Jacob per *impositionem manum* benedictos, certo modo delapsus est : sic etiam in baptizatos, episcopo iisdem manus imponente, confirmationis gratia descendit.

Descendit. Copulativa et videtur excidisse, ideoque hic supplenda.

Columba. Itaque veterum quidam credidere ; at ex ipsis quoque veteribus Aristoteles, l. II de Hist. animal. et Plin., l. XI, c. 27, et recentiores anatomici omnes, contrarium asseverant. Licet autem columbis quoque aliorum instar animalium, fel sit, omnis iræ et acerbitalis origo, istud tamen valde temperatum esse, et nonnisi vehementer irritatum effervescere, in comperto est. Atque hoc sensu S. Aug. Tr. 7. in Ep. S. Joan. ait : « Fel columba non habet, tamen rostro et pennis pro nido pugnat ; sine amaritudine sævit. »

Figuræ. Illum enim descensum Spiritus S. præfigurabat alia columba, illius Noe in Vet. Testam., simulque hæc nostri baptismi prævia quædam figura erat.

Mundi. Sic eleganter diluvium illud Noeticum appellat, a S. Gregor. Naz. orat. 40, de Bapt. vere peccati diluvium nominatum : eo quod totus mundus peccatis ac sceleribus ante repletus, ac velut inundatus ; superveniente diluvio sub Noe, universo prope genere humano in aquis misere suffocato, a peccatorum sordibus expurgatus fuerit. Ita etiam per baptismum Christi ab originali et cæteris quoque omnibus, quæ ante baptismum insunt, peccatis eluimur. Sane autem hunc ipsum baptismum nostrum per diluvium illud præfiguratum fuisse, ex ipsis SS. Litteris I Petr. III, x. 20 et seq. liquet : *In diebus Noe cum fabricaretur Arca, in qua pauci, id est, octo animæ salvæ factæ sunt per aquam. Quod et vos* (pergit Apostolus) *nunc similis forma salvos facit BAPTISMUS, non carnis depositio sordium, sed conscientiæ bonæ interrogatio in Deum per resurrectionem J. C.* Idque amplius declarat S. Aug. l. XII contra Faust. c. 14, ita inquit : « Noe cum suis per aquam et lignum (arcam) liberatur : sicut familia Christi per baptismum crucis passione signatur. » Et ibid. c. 17 ait : « Post septem dies, ex quo Noe ingressus est in arcam, factum est diluvium, quia spe futura quietis, qua septimo die significata est, baptizamur. » Sed et S. Basilius M. hom. 1, in Psal. XXVIII, 10, baptismum diluvio comparat, inquit : « Baptismi itaque gratiam diluvium nominat (propheta), quo fit, ut anima peccatis abluta et purgata, excusso a se veteri homine, domicilium deinceps fiat accommodum Deo in spiritu. » Sed et similia in hom. 2, in eumd. Psal. habet.

Cælestis iræ præco. Locus hic admodum impeditus 1168 est ; numquid enim columba, pacis oleam afferens, præco cælestis iræ fuit ? Aliqui igitur putant pro iræ restituendum esse gratiæ. Cum enim in quibusdam mss. reperitur abbreviata græ, ab imperito librario voculam in iræ deformatam fuis-

se aiunt. Quanquam putem, etiam iræ sustineri posse, si ita legamus : « Pacem cælestis iræ (id est, pacatam curli, antea nimirum irati, iram) præco (ejusdem iræ jam pacatæ) columba (scilicet eandem annuntians, atque præconis instar toti mundo promulgans) terris adnuntiavit. »

Prætenditur. Nil vulgatius, quam ipsis olim gentilibus oleam pacis figuram fuisse : hucque imprimis pertinet illud Maronianum :

Paciferæque manu ramum prætendit olivæ.

Sic etiam in Adriani imp. nummo quodam simulacrum cernitur flexo genu, dexteram ipsi imperatori porrigens, sinistra vero oleæ ramum præferens, cum inscriptione : RESTITUTORI HISPANIÆ, scilicet eam pacatam reidenti. Pariter nummus quidam Severi Pii Aug. togatam exhibet figuram, similiter cum oleæ ramo, addita epigraphe : FUNDATORI PACIS. Non minus etiam in Maximiani, et Philippi, patris, nummis, ejusmodi simulacrum cernitur, et prior quidem PAX AUGUSTI, posterior vero PAX ÆTERNA inscribitur. Plurima ejusmodi exempla, si locus foret, huc congeri possent.

Eadem dispositione, pro eodem modo, aut eadem ordinatione.

Carni nostræ. Hæc enim, quoniam de terra formata est (formavit enim Dominus Deus hominem de limo terræ) Gen. II, v. 7, recte terra dicitur.

Pacem Dei adferens. De hac columba S. Ambr. l. II in Luc. c. III, ait : « Simpliciter lavacri requirit gratia, ut simas simplices sicut columbæ. Pacem lavacri requirit gratia, quam in typo veteri columba quondam ad illam Arcam, qua sola fuit diluvii immunis, advexit. Docuit me, cujus typus columba illa fuerit, qui nunc descendere dignatus est IN SPECIE COLUMBÆ. Docuit, in illo ramo, in illa Arca, typum fuisse Pacis Ecclesiæ ; quod inter ipsa mundi diluvia SPIRITUS S. ad Ecclesiam suam PACEM effert fructuosam. » Hæc S. Ambr. Columba hæc ergo tunc, cum terra jam a sordibus suis expurgata fuit, ramum olivæ attulit ; nunc Spiritus S. per baptismum ablutis, pacem et gratiam animæ in sacramento confirmationis affert, eamque oleo inungens ad luctam confirmat.

Arca figurata. Atque in hac allegorica Arcæ significatione antiqui Patres, atque interpretes passim concordant : ex quibus vel duos proferam, Origenem, et S. Augustinum. Prior ergo in hom. 2, in Gen. prolixè id confirmat, ex qua nonnisi paucula decerpo : « Sicut tunc dictum est ad illum Noe ut faceret Arcam, et introduceret in eam non solum filios et proximos suos, sed etiam diversi generis animalia : ita etiam ad nostrum Noe, D. N. J. C. in consummatione sæculorum dictum est a PATRE, ut faceret sibi ARCAM ex lignis quadratis, et mensuras ei daret cælestibus sacramentis repletas, » etc. S. Aug. autem in lib. XV de Civit. Dei, c. 26, ita pulchre disserit : « Quod Noe, homini justo, — imperat Deus, ut arcam faciat, — in qua cum suis

liberaretur a diluvii vastitate, procul dubio est figura peregrinantis in hoc sæculo civitatis Dei, hoc est, ECCLESIAE, quæ sit salva per LIGNUM, in quo pendit mediator Dei et hominum. Homo CHRISTUS JESUS. » Vide eundem porro tum hoc, tum seq. c. 27. Item in *Expos. Evang. S. Joan.* tract. 6, QQ. *Evang.* l. II, q. 44, lib. *De catechiz. rudib.* c. 19, maxime autem lib. XII *contra Faust.*, c. 11 et seqq., ubi copiosissime Arcam, seu figuram Ecclesiæ, exponit. De eodem quoque argumento legi possunt S. Gregor. M. hom. 16 in *Ezech.*, Rupertus Tuit., l. IV *comment. in Genes.*, c. 71 et seqq., multique passim alii.

Diluvio. Mendosus Junio videtur hic locus, quem proin ita restituendum credit : « Si et mundus rursus deliquit, quo male comparatur baptismus, diluvio 1169 itaque ignis destinatur, » etc. Ut proinde hunc sensum huic loco attribuat : « Quod si mundus post oblatam Dei, singularem Baptismo gratiam, in peccata fertur, atque in ea ruit totus præceps; quo facto in Baptismum est iniquissimus, et Baptismus male est comparatus : itaque, id est, propterea *diluvio ignis* destinatur mundus, ut quemadmodum olim aquis exundantibus periit, sic etiam olim igni judicii Divini consummetur. »

At ego quidem malim retinere textum, obscuriusculum quidem, at qui hoc sensu, satis utique commodo, intelligi potest : *Sed mundus nihilominus rursus deliquit*, in peccata pristina recidivus (maxime in progenie Cham, in patrem suum tam contumeliosi, cujus filius Chanaan, posterique ejus Chananæi a Deo ipso maledicti fuerant (*Gen.* IX, 25) quo (i. e. *qua re*, vel *ut adeo*) male comparatur (non quod comparatio prior mala seu inepta sit, sed quod non solum bene baptismus, tanquam peccatorum omnium sordes ex anima cujuslibet hominis, sicut diluvium ex universo mundo, expurgans, comparatur, sed etiam *in malo*, seu alteri diluvio, ignis, qui mundo in extremo Judicio superventurus est, recte comparandus sit. *Diluvio itaque* (seu *eapropter*) *ignis destinatur*, etc. Recole, quæ supra (not. *Mundi*) diximus.

Igni destinatur. Mundus videlicet : qua de re S. Justinus M. in *Apol.* II, p. m. 51, ita ait : Καὶ Σίβυλλα δὲ καὶ Ὑστάσπης γενέσθαι τῶν φαρτῶν ἀνάλωσιν διὰ πυρὸς ἔφασαν. Οἱ λεγόμενοι δὲ Στωικοὶ φιλόσοφοι καὶ αὐτὸν τὸν Θεὸν εἰς πῦρ ἀναλύεσθαι δογματίζουσι, καὶ αὐτὸν πάλιν κατὰ μεταβολὴν τὸν κόσμον φένεσθαι λέγουσι. I. e. *Et Sibylla vero, et Hystaspis futuram rerum corruptibilibus consumptionem per ignem dixerunt. Qui vero appellantur Stoici philosophi, ipsum etiam Deum in ignem dissolutum iri docent, ac novum per mutationem mundum fore dicunt.*

Quid vero, quod Joseph. lib. I *Ant. Jud.* c. 3, affirmet, « Adam universalem rerum interitum prædixisse, unum INCENDIO, alterum DILUVIO? » Reliqua de duabus columnis, lateritia una, altera marmorea ac alterutra saltem, aut ignem, aut aquas eva-

Asura, lubens prætermitto, nimium vulgata, et solius ferme Josephi hujus, quantum quidem constat, testimonio nixa.

Interea tamen certum est, hanc de mundi interitu igneo opinionem, universam prope Antiquitatem pervasisse, ac ab ipsis quoque gentilibus, Zenone, Pythagora, Heraclito, Sophocle, etc., propagatam fuisse.

Sed vide hanc rem gravibus S. Script. testimoniis nixam : ex quibus vel unum, cæteris luculentius, ex II Petr. III, 5, profero : *Cæli erant prius et terra, de aqua, et per aquam insistens Dei verbo : per quæ ille tunc mundus aqua inundatus periit. Cæli autem, qui nunc sunt, et terra, eodem verbo repositi sunt, igni reservati in diem judicii, et perditionis impiorum hominum.* Et post pauca : *Adveniet autem dies Domini ut fur; in quo cæli magno impetu transient, elementa vero calore solventur, terra autem, et quæ in ipsa opera exurentur.* Eruditissimus hac in materia est reverendiss. Calmelus noster in Prolegomenis suis *Dissert. de fine mundi*, etc.

Restaurat. Sic enim erit in consummatione sæculi. *Mittet Filius hominis angelos suos, et colligent de regno omnia scandala, et eos qui faciunt iniquitatem : et mittent eos in caminum ignis.* Matth. XIII, 40 et seq.

Debeat accipi. Illæ ipsæ nimirum figuræ baptismi nostri (nimirum et DILUVIUM et IGNIS) admonere nos debent, quid post BAPTISMUM lapsos, nec postea per penitentiam redintegratos (minime enim Montano aut Novatiano astipulandum, peccata post baptismum commissa, pariter irremissibilia esse) in altera vita maneant.

Notæ ad caput IX.

Patrocinia naturæ, dotes scilicet naturales. Aquam præ cæteris elementis commendantes, de quibus cap. 3, per tot.

1170 *Privilegia gratiæ. Gratuita*, atque ejusdem naturæ superaddita, de quibus cap. 4 itidem per tot.

Solemnia disciplinæ, ritus videlicet, in baptismo ex Ecclesiæ ordinatione adhiberi soliti : ut supra cap. 7 et 8.

Præstructiones, seu præparationes, et cæremoniæ antecedentes. Hoc enim sensu noster hanc vocem in l. *adv. Hermog.* c. 16, usurpat : Igitur in præstructione hujus articuli, » etc. Nec minus in l. *de Resur. carn.* c. 4 : « Deinde hæretici inde statim incipiunt, et inde præstruunt. » Vide etiam lib. *de Præscr.* cap. 15.

Precationes, precum formulæ, præsertim in benedictione fontis baptismalis, aut in ipso baptismo adhiberi solitæ. Vide supra cap. 4 (Not. *Invocato Deo*).

Religionem aquæ. Religionem hic vocat sanctitatem illam, quæ ipsi aquæ baptismali, tanquam rei sacræ et ad sacramentum baptismi destinatæ, inest.

Expeditus. *Expeditos* proprie dicimus, quorum pedes e vinculis, ceu *impedimentis*, exempti ac liberati sunt.

Sacramento. Sententia, quidquid reclamet Junius, ἀρρωστῶς legenda.

De sæculo. In sequiori sensu hic *sæculum*, ut S. Jacobus Epist. v. 4, sumit: *Quicumque voluerit amicus esse sæculi hujus, inimicus Dei constituitur.* Et S. Paulus ad Galat. i, 4, de Christo inquit: *Dedit semetipsum pro peccatis nostris, ut nos eriperet de præsentī sæculo nequam.*

Dominatorem pristinum, velut alterum, longèque immittorem Pharaonem, qui per peccatum humano generi sævissime dominatus fuit, ac peccatoribus singulis etiamnum dominatur, donec per aquam baptismi ab ejusdem tyrannide liberati fuerint. *Cum servi essetis peccati*, ait Apost. (Rom. iv, 20), *liberi fuistis justitiæ.* Lege totum hoc Apostoli caput.

Dereelinquant, Satanæ nimirum et *pompis* ejus in Baptismo renuntiantes. Cæterum transitum maris Rubri figuram nostri baptismi fuisse, ipsemet Apostolus I Cor. x, 1, et seq. satis declarat: *Patres nostri omnes sub nube fuerunt, et omnes mare transierunt, et omnes in Moyse baptizati sunt in nube, et mari;* in quæ verba S. Aug. lib. xx *contra Faust.*, c. 29, ait: « Nubes, et mare Rubrum Baptismus utique. Hostes sequuntur a tergo: moriuntur peccata præterita. » Et S. Ambr. l. *De his qui initiantur*, etc., c. 3, ita habet: « Advertis quod in illo Hebræorum transitu jam tunc sacri Baptismatis figura præcesserit, in quo Ægyptius periit, et Hebræus evasit? Quid enim aliud in hoc quotidie sacramento docemur, nisi quia culpa mergitur, et error aboletur? » Itaque Christiani per baptismum, tanquam mare Rubrum, ad novam vitam transeunt. Mare (ait Theodoretus apud Calm. in I Cor. x, 2) sacrum referebat LAVACRUM, quod baptizandi ingrediuntur: *Nubes GRATIAM SPIRITUS S.*; *Moyse*, SACERDOTE baptizantem: *virga* hujus legislatoris Jesu Christi CRUCEM: *Israelitæ* in mari CHRISTIANOS qui baptizantur: *Ægyptii* demersi, et dux eorum *Pharao*, *dæmones*, de imperio quod in nos exercebant, dejectos.

Commodum. Latinius in usum commodum legit: cui non reluctor. Potest autem et vulgaris lectio, etsi duriuscula, retineri, atque in suum commodum intelligi pro in suam utilitatem, quam suavitate sua ac limpiditate hominibus afferre solet.

Mosei, pro *Mosis*, gignendi casu.

Remediatur. De hoc verbo vide supra cap. 15. Cæterum historia hæc Exod. xv, 23, et seq. ita narratur: *Et venerunt (בִּרְתֵּי) IN MARA, et non poterant bibere aquas (מִי־מָרָה) DE MARA, eo quod essent כֻּרִּים אִמָּרִים; unde et congruum loco nomen imposuit, vocans illum (מִרְיָה) Mara, id est amaritudinem.... Et ostendit ei (Dominus) lignum: quod cum misisset in aquas, in dulcedinem versæ sunt.*

Retro, pro antea, ut alibi sæpius.

Remedians. Ita etiam antiqui Patres, ac inter hos S. Ambr., lib. *De his qui init.* c. 3, exponunt: « Marath, inquit, fons amarissimus erat; misit in eum 1171 Moyses Lignum, et dulcis est factus. Aqua enim sine prædicatione Dominicæ crucis (ecce lignum), ad nullos usus futuræ salutis est; cum vero salutaris fuerit crucis mysterio consecrata, tunc ad usum spiritualis lavacri, et salutaris poculi, temperatur. Sicut ergo in illum fontem Moyses misit lignum, hoc est Propheta: ei in hunc fontem sacerdos prædicationem Dominicæ crucis mittit, et aqua fit DULCIS ad GRATIAM. »

Cæterum Junius hunc Tertulliani locum ita legendum putat: « Venas insaluberrimas aquas Baptismi scilicet ex sese remedians. » At obnixè retineo nostram lectionem; non enim aqua baptismi erat remedians illas aquas amaras, ceu venas insaluberrimas, sed lignum (seu Christus in ligno crucifixus) illas aquas, ad baptismum destinatas, ac alias insalubres, seu nihil salutare, ac proficiens ad salutem nostram continentes, in dulcedinem, ex sese, seu propria sua virtute, in remedium peccatorum et salutem animæ nostræ convertit.

Defluebat. Cum enim populus Israel ex deserto Sin pervenisset in Raphidim, atque ob acerbam sitim, qua vexabatur, contra Moysen murmurasset, jussit Deus illam ipsam virgam, qua antea mare Rubrum diviserat, tollere, petramque, ad eliciendam inde aquam, percutere, etc. Exod. xv, 1 et seq. Simile quoque prodigium accidit in Cades, ut Num. xx, 13 et seqq. videre est. Utrumque respexit S. Paulus I Cor. x, 4, ita exponens: *Omnes eundem potum spiritalem biberunt* (ἐπὶ τὸν γὰρ ἐκ πνευματικῆς ἀκοινοῦσθης πέτρας: Bibebant autem de spiritali, consequente eos, petra: PETRA autem erat CHRISTUS); sed non in pluribus, etc. Atque inde non Rabbini solum, sed et ex Christianis interpretes non pauci contendunt, Petram illam, aut certe petræ illius aquas, Israelitas deinceps in deserto semper comitatas fuisse. Ita enim Noster in lib. *de Pat.*, c. 5, ait: « Post Mannæ escatilem pluviam, post petræ aquatilem sequelam, » etc. At quæ prodigii tam immanis, et a Moyse nequiquam significati, hic adstruendi necessitas? Non enim Apostolus hic de petra illa materiali, quæ erat in Raphidim, sed de petra spiritali (proindeque etiam in sensu solum spiritali, seu mystico) loquitur, Christo videlicet, per petram illam præfigurato, qui tanquam PETRA VIVA Christianos (meliores Israelitas) per desertum hujus mundi assiduo comitatur, factus iisdem fons aquæ salientis in vitam æternam. Joan. v, 14. Atque ideo Noster hanc aquam in Raphidim ex petra profluentem, merito inter baptismi nostri figuras ponit.

Benedici. Locus sane obscurus. Excidisse videtur quidpiam, quod omnino supplendum. Itaque sic legendum puto: « Aqua in Christo, in quo Baptismum videmus benedici; » qui sensus satis planus est. Quid vero istud, *Baptismum benedici*? Enim-

vero vel de antiquissimo illo ritu, ad nostra usque tempora perseverante, scilicet benedictione ipsius fontis baptismalis, quæ in Sabbato S. et Vigilia Pentecostes fieri solet (vide supra cap. Not. 'Invocato Deo), vel de ipsa forma baptismi (ut cap. 6, Not. *Per benedictionem*) intelligi potest.

Aquæ gratia, pro venustate aut dignitate, ut cap. 3, Not. *Aut gratia*, vel pro benignitate, favore, aut æstimatione apud seu penes Deum, cui præ cæteris elementis aqua semper acceptior fuit, etc.

Confirmationem, ut nimirum per aquam, ceu materiam suam, *stabiliatur* vel magis commendetur baptismus.

Aqua auspicatur, eamdem in vinum commutando quod primum ejus miraculum fuerat. *Hoc fecit initium signorum Jesus in Cana Galileæ*, etc. Joan. 11, 11.

Ad aquam suam invitat. Sic enim Jesus ad mulierem Samaritanam, Joan. iv, 44, sermocinatur: *Aqua, quam ego dabo ei, fiet in eo fons aquæ salientis in vitam æternam*. Et Joan. vii, 37: *Si quis sitit, veniat ad me et bibat. Qui credit in me, flumina de ventre ejus fluent aquæ vivæ*.

De agape. Ἀγάπη Græcis dilectionem significat. 1179 Alias etiam *Agapæ* significant illa primorum Christianorum convivia charitatis, quæ ante S. Eucharistiæ consecrationem, tum in memoriam ultimæ Cænæ Christi, in qua sacramentum istud instituit, tum ad fovendam mutuam dilectionem, celebrare solebant: quorum apud nonnullos abusus Paulus 1 Cor. ii, 20 et seqq. acriter reprehendit.

Probat. Sic enim Matth. x fraternam charitatem commendans, vers. ult. ait: *Quicumque potum dederit uni ex minimis istis, calicem aquæ frigidæ tantum in nomine discipuli, amen dico vobis, non perdet mercedem suam*.

Libenter. *Quarta autem vigilia noctis venit* (Jesus) *ad eos* (discipulos suos) *ambulans super mare*. Matth. xiv, 25.

Transfretat. *Et ascendens in naviculam transfretavit et venit in civitatem suam*. Matth. ix, 1. Similiter cum transfretassent (discipuli cum Jesu), *venērunt in terram Genasar*. Matth. xiv, 34.

Lancea. *Unus militum lancea latus ejus aperuit, et continuo exivit sanguis et aqua*. Joan. xix, 34. Per hanc autem aquam baptismum præfiguratum fuisse, S. Ambr., in Luc. xxiii, docet: *Ex illo incorrupto licet corpore, sed defuncto, omnium vita manabat. Aqua enim et sanguis exivit: illa, quæ diluat; iste qui redimat*. Et S. Aug. tract. 120 in Joan. ideo ait in cruce apertum fuisse latus Christi, ut illic quodammodo vitæ ostium panderetur, unde SACRAMENTA manarunt, sine quibus ad vitam, quæ vera vita est, non intratur. Ille sanguis in remissionem fusus est peccatorum: aqua illa salutare temperat poculum: hæc et LAVACRUM præstat, et potum.

Notæ ad caput X.

Constanter, scilicet pro continuo, seu statim: ut

Fidem Noster in lib. *de Pat.* cap. 3, de Christo ait: « Parum est, si non etiam proditorem suum secum habuit, nec *constant* denotavit. » At alibi pro *audacter* et *intrepide* usurpat, ex. Gr. in lib. *de Spect.* cap. 26, ubi dæmon ex obsessa quadam muliere, « *Constant* et *justissime* quidem (inquit) feci. »

Credentes. Alludit utique ad id, quod Isa. vii, 9, habetur; ubi quidem Hebræus textus ita sonat: לֹא תִאֱמָנוּ כִּי לֹא תִאֱמָנוּ אֲדָמָה: ad litteram: *Si non credideritis, neque fideles eritis, vel confidetis*. Symmachus autem ita transfert: Ἐὰν μὴ πιστεύσητε, οὐ διαμενεῖτε; atque ex hoc Vulgatus noster: *Si non credideritis, non permanebitis*. Paulo aliter Theodoret., οὐδ' οὐ μὴ πιστεύετε, *nequaquam credetur vobis*; demumque LXX: Ἐὰν μὴ πιστεύσητε, οὐδὲ μὴ συνήτε, *Si non credideritis, neutiquam intelligetis*; secundum quem tenorem Joan. Chrysost., Cypr., August. et alii Patres sæpius hunc locum allegant. Videtur huic quoque consonare illud Joan. vi, 9, ubi Petrus ad Christum: Καὶ ἡμεῖς πεπιστεύκαμεν, ἔγνώκαμεν. κ. τ. λ., *Et nos credidimus, et cognovimus, quia tu es Christus*, etc. Et Joan. x, 38: Ἐὰν ἐμὸν μὴ πιστεύητε, τοῖς ἔργοις πιστεύσατε, ἵνα γνῶτε, καὶ πιστεύητε ὅτι ἐγὼ Πάτερ, κ. τ. λ., *Si mihi non vultis credere, operibus credite, ut cognoscatis, et credatis quia Pater in me est*.

Itaque si volumus mysteria a Deo revelata intelligere, antea debemus credere, ut adeo *fidem* præcedere oporteat, et ex fide sequi *intelligentiam*; quod Tertullianus etiam alibi confirmat, ut in lib. *de Corona milit.* cap. 2, ubi: « Laudo fidem, quæ ante *credit* observandum esse, quam *didicit*. » Et lib. iv, *adv. Marc.* c. 20, ubi, cum illo Isaia testimonio similiter usus fuisset, mox subiungit: « Hæc erat *fides*, quæ contulerat etiam *intellectum*. » Denique, *ibid.* c. 25, idem confirmat: « Abscondit, inquiens, præmisso obscuritatis prophetico instrumento, cujus *intellectum fides* mereretur: Nisi enim credideritis, non intelligetis. » At quid Protestantes nostri? Prius nimirum *intelligere* volunt, deinde *credere*, propriæ suæ rationis lumini fidem suam commensurantes, et nequaquam vulgatum illud attendentes: *Discentem oportet credere*, antequam nimirum id, quod discit, intelligat. Vide ergo quid inter nos illosque intersit. *Hi non credunt, nisi 1173 intelligant*: nos *credimus, ut intelligamus*. Atque hoc est illud, quod Apostolus nos II Cor. x, v. 5, monet, ut simus *consilia* (humana) *destruentes et omnem altitudinem extollentem se adversus scientiam Dei* (seu adversus ea quæ nobis *per fidem* de Deo innotescunt) *et in captivitatem redigentes omnem intellectum in obsequium Christi*.

Mandata tamen. *Mandatus, us*, quartæ declin. legitur apud JClos: quæ proin vox Tertulliano facile ex jurisprudentia civili hæere potuit; nam civilium legum apprimè peritum fuisse, in Epitome Vitæ ejusdem, libro *de Præscr.*, a nobis præfixa docuimus.

Conditione. Seu secundum intrinsecam suam na-

turam, aut, ut alias loquimur, *secundum substantiam*. Erat ergo baptismus ille tantum *extrinsece*, scilicet quantum ad mandatum illud Dei, ex quo fuit a Joanne administratus : non vero *intrinsece*, et quantum ad naturam suam, *Divinus*, sed omni virtute, sibi indita, destitutus.

Præstabat. Baptismus ergo Joannis nullam habebat efficaciam ad aliquid *supernaturale* in anima producendum, sicut tamen Christus baptismo suo vim inseruit ad producendam gratiam sanctificantem, et peccata per eandem abolenda. Hanc baptismi utriusque differentiam ipsemet Joannes, Marc. 1, 8, luculenter significavit, inquit : *Ego baptizavi vos aqua, ille vero baptizabit vos SPIRITU SANCTO*.

Præministrabat. Sicut enim ipse Joannes tantum erat Præcursor Domini, *præparans nimirum viam ejus*, Marc. 1, 2, ita etiam baptismus Joannis tantum erat prodromus quidam Baptismi Christi, velut ad eundem per excitatos actus poenitentiae a peccatis avocans et ad meliorem vitam disponens, non ipsam vitam conferens. Ita enim auctor 22 *ad orthodox. Respons. ad 2*, xxxvii, ait : « Baptismus Joannis præmium fuit Evangelii gratiae. » Et S. Basil. hom. 13, *de Exhort. ad baptismum*, inquit : « Initiatorum erat Joannis Baptisma : istud vero perfectorum. Ac peccato illud avocabat : istud cum Deo conjungit, et familiarem reddit. »

Potestate, seu *libertate*, scilicet per vires gratiae adjuva.

Egere. Est enim fides, ut Concil. Trident. sess. 6, *de Justific. cap.* docet, dispositio quædam, ipsam poenitentiam necessario antecedens, ut ibi latius. Cum ergo Luc. vii, 29 : *Omnis populus audiens, et publicani justificaverunt Deum* (credentes nimirum Christo, Joannis dotes tam insigniter commendanti) *baptizati baptismo Joannis*. Et mox pergit Evangelista : *Pharisæi autem et legisperiti consilium Dei spreverunt in semetipsos* (increduli nimirum Joanni, baptismum poenitentiae prædicanti, et ipsi Christo eundem tam efficaciter suadenti), *non baptizati sunt ab eo*, neque digni hoc poenitentiae baptismo, quoniam *fide*, tam pertinaciter nimirum repulsa, destituti.

Humanum. Seu res ab arbitrio hominis, ejusque liberis actibus necessario dependens.

Necesse est. Pariter scilicet *humanos*, ut supra dixit. Vide Not. *Conditione*. Baptismus ergo Joannis nonnisi ad poenitentiam excitabat, gratiae auxilia ad eandem necessaria largiendo, non ipsa peccata delendo : utpote quod per actum perfectæ poenitentiae seu contritionis, tanquam *opus ipsius operantis*, perfici necesse erat.

Si cælestis fuisset. Sicut baptismus ipsam gratiam sanctificantem et remissionem peccatorum, Divina sibi que intrinseca virtute, seu, ut loquimur, *ex opere operato*, conferebat, ut jam alias diximus.

Deus solus. Atque id quidem intelligendum est de potestate principali et auctoritativa. Cæterum autem hanc etiam hominibus, velut *instrumentis*,

per quos peccata nomine Christi dimittantur, et Spiritus S. conferatur communicabilem esse, itaque etiam a Christo apostolis, eorundemque successoribus episcopis, et per hos presbyteris, communicatam fuisse, ex Joan. xi, 22 et seq. constat, ubi Christus apostolis insufflavit et dixit : *Accipite Spiritum sanctum. Quorum remiseritis ꝑꝑꝑꝑ peccata, remittuntur eis*, etc. Nihilominus vero, ut S. Pacianus epist. 1, *ad Sympronianum* ait, « Quod per suos sacerdotes facit Christus, sua potestas est. » Et epist. 3 : « Quod ego facio, non meo jure, sed DOMINI ; Dei enim sumus adjutores. Quare (pergit), sive baptizamus, sive ad poenitentiam cogimus, seu veniam petentibus relaxamus, Christo id auctore tractamus. » Atque hæc contra Protestantes nostros notanda erant, sacerdotibus non *veram potestatem* remittendi, sed nonnisi mere *declarativam* jam factæ a Deo *remissionis*, asserentibus.

Descensurum. Si non abiero (ait Christus Joan. xvi, 7), *Paracletus non veniet ad vos : si autem abiero, mittam ad vos*. Quo testimonio Tertullianus utitur ad probandum, quod baptismus Joannis gratiam Spiritus sancti nondum conferre potuerit, eo quod Spiritus sanctus ante Christi in caelos Ascensum nondum se in Ecclesiam effuderit. Ex quo non pauci etiam ex nostris contendunt, neque baptismum a Christo institutum, ante *Passionem* et *Resurrectionem*, imo et ejus *Ascensionem*, efficaciam conferendæ gratiæ obtinuisse. Verum hac de re potius cap. seq.

Ne auditu quidem noverant. Act. xix, 2 et seqq., Paulus ad discipulos suos ait : *Si SPIRITUM S. accepistis credentes ? At illi dixerunt ad eum : Sed neque si Spiritus sanctus est, audivimus. Ille vero ait : In quo ergo baptizati estis ? Qui dixerunt : In Joannis Baptismo. Dixit autem Paulus : Joannes baptizavit Baptismo poenitentiae populum*, etc. Ex quibus facile infertur, baptismum Joannis non collatum fuisse in nomine S. Trinitatis ; alias enim Spiritum sanctum ignorare non potuissent, utpote in quem antea credere debuissent, tanquam per cujus gratiam remissio peccatorum fieri debebat, et animæ sanctificatio conferri. Erant igitur hi ex Judæis Ephesiis, qui a Joanne aliquando in Jordane baptizati fuerant, intereaque Ephesum reversi, nihil antequam Paulus illuc pervenisset, de *baptismo Christi*, hactenus ab apostolis collato, neque de *impositione manuum*, seu *sacramento confirmationis*, quod tunc baptismo mox subjungebatur, donisque Spiritus sancti illud comitantibus, quidpiam insudierant. Et vero Paulus minime putabat, ipse sufficisse baptismum Joannis, eo quod per eundem nondum *Christi Ecclesiae* initiati fuissent. Quare loc. cit. v. 5 et 6, subjungitur : *His auditis baptizati sunt in nomine Domini Jesu. Et cum imposuisset illis manus Paulus, venit SPIRITUS SANCTUS super eos, et loquebantur linguis, et prophetabant*. Vide igitur quam multo infirmior fuerit baptismus Joannis præ altero Christi.

Spiritus prophetiæ. Propheta enim erat Joannes, imo (quod Christus Matth. xi, 9, turbas dixit) *plusquam Propheta*. Vide et c. xxi, v. 26. Prophetabat enim, non ut antiqui illi Christum *diu postea*, sed *mox* post se venturum.

Translationem. Scilicet quando Christus, a Joanne baptizatus, *vidit Spiritum Dei descendentem sicut columbam, et venientem super se*, Matth. iii, 16.

Sciscitatum. Nimirum Matth. ix, v. 3, cum Joannes ad Christum *mittens duos de discipulis suis*, ait illi : *Tu es, qui venturus es, an alium expectamus?* Ex hoc autem credidit Tertullianus, Joannem de Christo, quem *Messiam venturum* toties tamque aperte prædicaverat, postea, Christo ipso suum prædicationis munus obeunte, de eodem, an verus esset Messias, dubitare incœpisse, ut idem Noster *L. de Præscr.*, cap. 8, satis prodit, et in c. iv *advers. Marc.* c. 18, adhuc apertius et prolixius significat, ubi in hæc verba ait : « Ipso Domino virtutum sermone et Spiritu Patris operante in terris, et prædicante, necesse erat portionem Spiritus sancti, quæ ex forma prophetici moduli in Joanne egerat præparaturam viarum Dominicarum, abscedere jam ab Joanne, reductam (revocatam) scilicet in Dominum, ut in massalem suam summam (in quo nimirum tota massa et plenitudo gratiæ residebat). Itaque Joannes communis jam homo (quia jam a spiritu prophetico sibi ipsi relictus) 1175 et unus jam de turba, » etc. Hactenus et porro Tertullianus.

Verum probabilius alii et Patrum et Interpretum existimant, Joannem nunquam de Christo dubitasse, sed discipulos suos, quos de miraculis Christi sibi nuntiantes, fortasse tamen de Divinitate ejus dubitantes invenerat, ad Christum misisse, interrogaturos; ut sic ex ejus præsentia, et miraculis coram patris de ejus Divinitate plane convincerentur. Vide etiam S. Ambros. in *Luc.* cap. vii, ubi præterea mysticas et allegoricas *missionis* illius significationes affert.

Candidatus remissionis. Qui apud Romanos ad honores publicos aspirabant, et in comitiis singulas tribus circuibant, suffragia pro se exorantes, *Candidati*, a *candida* sua veste, appellabantur. Unde Tertull. in l. *de Idol.*, c. 18, ait : « Qui familiaritate regum utebantur, purpurati regum vocabantur, sicut apud nos a toga candida *Candidati*. » Extendi postmodum cœpit hæc appellatio latius, non ob vestis quidem, sed muneris similitudinem. Sic enim, qui principis epistolas et decreta in senatu recitabant, itidem *Candidati* appellabantur; quia per hoc munus ipsis erat aditus ad altiores honores, ipsosque magistratus, ut Ulp. in l. *un.* § 4 ff. *de Off. quæst.* docet. Sic etiam qui ætate juniores in tyrocinio exercebantur, paulo post ex ephebis egressuri, *Candidati* appellabantur; quo ferme sensu Quintil. *Instit.* l. v, *Candidatos eloquentiæ* nuncupal. Proinde et Noster in lib. *de Orat.*, c. 3, eos *ANGELORUM CANDIDATOS* nominat, qui « meruerant cœ-

lestem illam in Deum vocem, et officium futuræ claritatis ediscunt; » quia ejusmodi secundum promissionem Christi, Matth. xxii, v. 30, *erunt sicut angeli Dei in cælo*. Sic et lib. *ad Uxor.*, c. 7, velut in tyrocinio timoris Dei agentem, *Candidatum Timoris* appellat, et alibi ejusmodi alia habet. Ita igitur etiam Noster baptismum Joannis vocat *candidatum remissionis*, quod eo initiati, ad baptismum Christi, per quem fit plena peccatorum remissio, præparati ac dispositi fuerunt. Cæterum et in sequiori sensu lib. *de Coron.* c. 7, idololatras *candidatos diaboli*, et in lib. *de Anim.* c. 39, proles quasdam adhuc in utero matris *genimina daemoniorum candidata* appellat.

In Christo. Scilicet in *Baptismate Christi*.

Enuntiaturum est. Quæ nimirum fieret non in ipsius baptismi *Joannis*, sed baptismi *Christi*, postea secuturi, virtute; sic enim solus *ex operato*, seu intrinseca sua virtute, remittebat peccata, ut jam sæpe alibi diximus.

Spiritu et igni. Ita enim *Luc.* iii, v. 16, Joannes ait : *Ego quidem aqua baptizo vos : veniet autem fortior me, ipse vos baptizabit in SPIRITU SANCTO et igni*. Non utique exclusit *aquam* a baptismo Christi, sed id solum significare intendit Joannes, suam ablutionem solum simplicem esse, simplici nimirum aqua exterius factam; at illam in futuro Christo baptismo fore ad altius mysterium et ad interiorem quoque ablutionem animæ, quæ sine gratia Spiritus sancti nequit, elevandam.

Quis vero sit ille baptismus, ἐν Πνεύματι ὕδατος καὶ πυρὶ, in *Spiritu sancto et igni*, multos exercuit, quin et quibusdam vehementer errandi occasionem præbuit. Fuere enim veterum hæreticorum quidam, qui *ignem* illum simpliciter, ac de vero et elementari igne nostro intelligendum, ideoque in baptismo non minus ignem quam aquam adhibendam putarunt. Sic enim Clemens Alexandr. vel quisquis alius hujus scripti auctor est, in *Eclogis Prophetico* testatur : Ἐνταῦθα δὲ, ὡς φησιν Ἡρακλέων, πυρὶ τὰ ὅλα τῶν σφραγισμένων κατεσημῆσαντο, hoc est : *Quidam, ut ait Heracleon, igne aures sigillatorum (baptizatorum) adurebant*. Sed et auctor *Carm. in Marcion.* lib. i, de igneo quodam Valentini hæresiarchæ baptismo memorat, ceu qui « Bis docuit tingi, traducto corpore flamma. »

S. Aug. quoque *de Hæres. ad Quodvult.* hæres. 59, Seleucianos hæreticos *igne* Baptismum contulisse perhibet. Quidquid vero de his sit, certum est, ab apostolis nunquam ignem ad Baptismum adhibitum, adeoque 1176 id a Christo minime præceptum fuisse, ac proin Ecclesiam ab hac praxi semper abhorruisse.

Quare Catholicorum Interpret. nonnulli rectius putant, per illud *in spiritu et igni* denotari ipsum baptismum Christi, in quem supervenit Spiritus sanctus in *specie columbæ*, simulque (ut S. Justinus M. in *Dial. cum Tryph.* p. m. 246, perhibet) κατελθόντος τοῦ Ἰησοῦ ἐπὶ τὸ ὕδωρ, καὶ πῦρ ἀνέφθη

ἐν τῷ Ὑποδάνῃ, h. e. *Cum Jesus in aquam descendisset, etiam ignis in Jordane accensus fuit.* Sed et in nostro baptismo accenditur *invisibilis* quidam ignis, cum *gratia Spiritus sancti* cordibus nostris illabatur, et, ut S. Ambr. in lib. *de Elia et jejun.* cap. ult. loquitur, *peccata nostra consumit*, animamque ab horum scoriis purgat. Sunt dein, qui cum S. Aug. in Ps. LXV, de *exorcismis*, baptismo nostro communiter præmitti solitis, intelligunt; ait namque: « Unde plerumque immundi spiritus clamant: Ardeo; si ille ignis non est? Post ignem autem exorcismi venit ad baptismum. » Alii per baptismum illum ignis cum auctore *Operis imperf. in Matth. hom. 3, designant* (metaphorice nimirum) *tribulationes* et *persecutiones*, quibus fidelium justorum in fide constantia, et in adversis patientia, velut aurum in fornace ignis, probatur. S. Basil. in *Hom. de Bapt.* intelligendum contendit *ignem* illum de verbo doctrinæ, quod et peccatorum malitiam arguit, et justificationum gratiam manifestat: quæ quidem expositiones satis commodæ, sed nonnisi *metaphoricæ* sunt. Denique autem Tertullianus noster de die iudicii, atque igne infernali damnatorum exponit, ut paulo post videbimus.

Interea mihi, fateor, præplacet eorum sententia, qui ad litteram intelligunt de Spiritu S. non in apostolos duntaxat, sed in eorundem discipulos quoque, recens baptizatos, visibili descensu *in forma ignis*, cujus exemplum sat fulgidum et illustre Act. XI, vers. 11, habetur, ubi ita S. Petrus: *Cum autem cepissem loqui, cecidit Spiritus S. super eos*, sicut ET IN NOS IN INITIO, adeoque etiam in forma ignis, sicut cecidit in apostolos in die Pentecostes. Sensus igitur dictorum S. Joannis Baptistæ hic esse optimus, planeque litteralis videtur: *Ego quidem aqua* (sterili scilicet elemento, nec vim gratiæ in se habente) *baptizo vos*, etc. Ipse autem vos baptizabit (non sola aqua) sed in Spiritu S. (aquam baptismi ad prognerandam gratiam fecundante) et igni, scilicet gratiis Spiritus S. in igne per impositionem manuum superventuris. Atque hic est ille baptismus *igneus*, quem Christus ipse Act. I, v. 5, prænuntiavit: *Joannes quidem baptizavit aqua, vos autem baptizabimini SPIRITU SANCTO non post multos hos dies.* Et paulo post, v. 8: *Accipietis virtutem supervenientis Spiritus sancti in vos*, etc., quæ mox 10 diebus postea, cum complerentur dies Pentecostes, adamussim impleta esse novimus.

Aquæ fides. I. e. illa fides, quæ est in aquam seu baptismum aquæ, est *stabilis, firmiter perseverans*, ac perpetuo largiens id, quod ad nostram salutem necessarium est. Aut: *aqua illa fidelis* est, servans promissa, eo nimirum sensu quo Isa. XXXIII, v. 16, dictum fuit: *Aquæ ejus fideles sunt.* Aut denique sensus est: sola fides *vera* et *sincera* est, in qua ad salutem abluimur, etc., *simulata* vero et *instabilis* seu *non seria*, moxque iterum deserenda, tingitur in iudicium.

In iudicium. Hunc supra prolixius expositi textus

sensum Tertullianus ex illo S. Pauli I ad Cor. III, 13 et seqq. hausisse videtur: *Uniuscujusque opus manifestum erit; dies enim DOMINI declarabit: quia in IGNE revelabitur: et uniuscujusque opus quale sit, IGNIS probabit.* Si *cujus opus manserit* — mercedem accipiet: *si cuius opus arserit, detrimentum patietur; ipse autem salvus erit: sic tamen, quasi PER IGNEM.* Idque ipsum est, quod ab Isaia c. IV, 4, prædictum fuerat: *Abluet Dominus sordes filiarum Sion* — in SPIRITU JUDICII, et SPIRITU ARDORIS, seu ignis; in quem locum S. Basilii ait: 1177 « Baptismus Joannis erat expurgatio sordium, hæc autem ipsa regeneratio per Spiritum sanctum id quod examen fit per IGNEM JUDICII. » Et in I. de Spir. S. ad Amphil. cap. 35, inquit, « IGNIS BAPTISMUM illam esse probationem, quæ fiet in JUDICIO. »

Notæ ad caput XI.

Quasi revera. Mea quidem editio *quia* habet, obscuro certe ac mendoso sensu; malui ergo ex aliis editionibus *quasi* reponere: ut adeo sententia hæc ironiam potius exprimat.

Prædicasset. Cum scilicet Joannes apud Matth. cap. III, v. 11, de Christo dixit: *Ipse vos baptizabit*, etc., nequaquam addidit: *per semet*, aut *propriis suis manibus*.

Proposuit, i. e. *promulgavit*, aut ad valvas curiæ affixit, etc., cujus utique sensus est: *promulgari*, vel *affigi jussit*, aut *fecit*, per alium nempe.

Dicitur facere. Secundum vulgatam illam JCtorum regulam: « Quod quis per alium facit, per se ipsum facere censetur. » Cæterum *præministratur* eodem sensu Noster, quo in I. de Orat. cap. 1, Joannem *præministrum* Christi, quasi præeuntem, seu prævie ministrantem, dixit. Ita et Apuleius in *Apollog.* linguam *mendaciorum et amaritudinum præministram* nominavit.

Per ipsum. Ejus nimirum nomine ac auctoritate.

In ipsum. Seu in ejus virtutem ac nomen, ut scilicet transeat in nomen Christi, deinceps *Christiani* appellandi. Sic enim S. Paul. Galat. III, 27, et seq. ait: *Quicumque in Christo* (Græce εἰς Χριστόν, in Christum) *baptizati estis, Christum induistis.* — Omnes enim vos unum estis in Christo Jesu. Vide plura apud S. Basil. in cit. *Hom. de Baptismo.*

Non ipse tingebat. Sunt tamen ex Patribus, qui verisimiliter opinantur, a Christo apostolos, vel saltem eorum principem, Petrum, Christi propria manu baptizatos fuisse. Ita enim S. August. in pereleganti illa epist. 108 (nunc 265) ad *Seleucianam de Baptismo et Pœnit. Petri*, ait: « Neque enim ministerio baptizandi defuit, ut haberet baptizatos servos, per quos alios baptizaret, qui non defuit memorabilis illius humilitatis ministerio, quando eis lavit pedes, et petenti Petro, ut non tantum pedes, verum etiam manus et caput ei lavaret, respondit, Qui LORUS EST, non indiget, » etc. Legi sane in rem hanc tota meretur Epistola.

Verbo dabat. Neque enim ullo alio exteriori ritu

adhibito paralyticum Matth. ix, 2, neque mulierem Luc. vii, 28, nisi paucis, simplicibusque verbis absoluit, dicens: *Remittuntur tibi peccata tua.*

Humilitate celabat. Sic enim Christus de se ipso directe loquens, nunquam aperte se FILIUM DEI, sed *Filium hominis* dicebat, ut Matth. viii, 20, et cap. ix, v. 6, et alibi passim. Unde cum Luc, iv, v. 41, a multis exiissent dæmonia *clamantia et dicentia: Quia tu es FILIUS DEI, increpans, non sinebat ea loqui.* Et Joan. viii, 54, dicebat: *Si ego glorifico meipsum, gloria mea nihil est.*

Struxerant. Hæc enim primo ædificata fuerat ab apostolis, postquam acceperant Spiritum sanctum in die Pentecostes, quando post primam prædicationem Petri, qui *receperunt sermonem ejus, baptizati sunt, et apposita sunt in die illa animæ circiter tria millia.* Act. ii, 41.

Baptismo Joannis. Itaque in ea opinione erat Tertullianus, apostolos ante Passionem et Resurrectionem nonnisi baptismum Joannis dispensasse, Baptismum vero Christi primum postea institutum fuisse, ut post pauca explicatius affirmat.

Sane autem non defuere ex SS. Patribus, qui hanc Tertulliani opinionem sectarentur, et maxime S. Chrysost. hom. 28, in cap. iii *Evang. S. Joan.* Itemque S. Leo M., qui in epist. 4, ad *Episcopos Siciliæ*, scribit: « Ipse Dominus J. C. postea quam resurrexit a mortuis, discipulis suis, in quibus omnes Ecclesiarum præsules docebantur, et formam, et potestatem tradidit baptizandi, dicens: *Euntes docete omnes 1178 gentes*, etc. De quo utique eos etiam ante Passionem potuisset instituere, nisi proprie voluisset intelligi regenerationis gratiam ex sua resurrectione cœpisse. » Atque hanc sententiam theologorum nonnulli deinceps secuti sunt, et illustriss. Melch. Canus, lib. viii *de Locis Theol.* c. 5, in eamdem valde inclinat.

Verum S. Thomas Aq. 3 p., q. 66, a. 2, contrarium docet, secutus Augustinum suum, qui in cit. *Ep. ad Seleuc.* ita fatur: « Baptizabat Christus, non per seipsum, sed per discipulos suos, quos intelligimus jam fuisse baptizatos, sive baptismum Joannis, sive, quod magis credibile est, baptismum Christi; » quod posterius etiam in tract. 5 et 13 in *Joan.* et in *L. de Orig. animæ*, lib. iii, c. 9, absolute affirmat. Si igitur apostoli baptismum Christi hoc adhuc vivente acceperant, haud dubium est eos porro nonnisi eodem baptismum alios quoque abluisse. Igitur et apostolos, sentit, hunc, quem acceperant, baptismum Christi suis porro, etiam ante passionem, dispensasse.

Nec instructa. Id est, *lavacro aquæ nondum sua efficacia*, et virtute, peccata per gratiam baptismalem ablundi, *instructo.*

Resurrectionem. Namque baptismus institutus est a Christo, tanquam memoriale *Passionis* ejus et *Resurrectionis* futurum, ut mox confirmabimus.

Sine resurrectione ejus. Sic enim Ap. ad Rom. vi, 3 et seq. ait: *An ignoratis, quia quicumque bapti-*

zati sumus, IN MORTE ipsius baptizati sumus? Consepulti enim sumus cum illo per Baptismum, IN MORTEM, ut quomodo Christus SURREXIT A MORTUIS per gloriam Patris, ita et nos IN NOVITATE VITÆ ambulemus, etc., etc. Vide etiam *Coloss.* ii, 12 et seq. Unde et Christus *Joan.* xi, 25, de semetipso: *Ego sum RESURRECTIO et VITA.* Nobis sane erat resurrectio a morte peccati ad *Vitam gratiæ.* Verum in hanc rem audire quoque juvat S. Ambr. lib. i *de Spiritu S.* c. 6, ita eleganter disserentem: « In illo aquarum sepelimur elemento, ut renovati per Spiritum resurgamus. Ita aqua enim est imago mortis, in Spiritu pignus est vitæ, ut per aquam moriatur corpus, quæ quasi quodam tumultu corpus includit, et per virtutem Spiritus renovemur a morte peccati. » Vide plura ibi.

Notæ ad caput XII.

Præter Paulum. Qui ab *Anania* baptizatus memoratur, *Act.* ix, 18. De cæteris autem apostolis id in SS. Litteris proditum non invenimus. Attamen vide quæ cap. præced. Not. *Struxerant*, diximus.

Induerit. Jam enim cap. præc. Not. *Baptismo Joannis*, Noster docuerat, cæteros apostolos non baptismum Christi, sed solo Joannis baptizasse, consequenter et illos nonnisi baptismum Joannis obtinere potuisset.

De cæterorum periculo. Locus mihi quidem obscurior, fors tamen ex I Tim. v, 21, nonnihil elucidandus, ubi ita Apostolus: *Testor coram DEO... ut hæc custodias (χωρίς προκλήματος) sine præjudicio, nihil faciens (κατὰ πρόκλησιν) ad alteram partem declinando.* Πρόκλησιν autem proprie *advocationem* significat, qua uni parti magis assistitur quam alteri, quod fit in *acceptione personarum*. Ubi quidem non dissimulandum in multis sane exemplaribus, teste Calmeto, legi πρόκλησιν quod proprie *inclinationem*, seu *propensionem*, maxime autem *animi*, significat, et æque ad rem nostram est. Hoc enim ipso sensu locus ille intelligi posse videtur: Cæteros apostolos per *prævium* quoddam *judicium*, ac singularem animi *propensionem* et favorem a communi illa lege exemptos fuisse, ut adeo jam aliunde eorumdem salus ex carentia et defectu baptismi non periclitaretur, proindeque *præscriptio*, seu lex illa de baptismum *Joan.* iii, 5, apostolos, utpote jam prævia a Deo *exemptos*, nunquam affecerit, sed solum quoad alios deinceps immobilis perseveret. Sed quid tam sollicito verborum circuitu opus? aut quidni potius *præjudicatum*, pro *præcautum*, ac singulari quodam privilegio *provisum* esse contra salutis periculum, intelligi queat?

Rescindi. Seu infirmari ac revelli illam legem.

Statuta est. Vis ergo totius argumenti contra baptismum 1179 objecti hæc esse videtur: si apostoli baptismum non susceperunt, et nihilominus salutem consecuti fuere, aut eos specialiter a Christo exemptos fuisse oportuit (de qua tamen exemptione nullibi in Evangelio legimus), aut etiam

aliis non baptizatis salutis januam patere, sicque legem illam de baptismo suscipiendo nullum robur habere.

Ejusmodi. Homines nimirum, qui scilicet hoc argumentum ad evertendam necessitatem baptismi procederant.

Libidinem styli, i. e. ut, velut ex petulantia ingenii novaturientis, argumenta ejusmodi ultro confingam.

Perfundi volenti. Istud enim longe malo, quam *nolenti*, quod meus codex habet; cum enim initio, velut nimirum indignus, renuisset, sane mox postea eo promptius annuit.

Destinabantur. Namque apostolis Christus post resurrectionem mandaturus erat: *Euntes docete omnes gentes, baptizantes eos*, etc. Erat autem Baptismus Christi janua ad Ecclesiam, et via proximior, magisque directa, quam baptismus Joannis, ad salutem.

Tinctus est. Et baptismo quidem Joannis, qui in aliis non erat nisi *Baptismus penitentiae in remissionem peccatorum* (Marc. 1, 4): jam vero a Christo institutore ad rationem sacramenti elevabatur, ut communius theologi nostri tenent.

Non fuit necesse. Neque enim apostoli, *homines* nimirum, tunc omni peccato, quod per Baptismum elui posset, caruisse dicendi sunt, ut neque ipsi essent *Baptismi penitentiae* subjectum.

Æmuli, i. e. *adversarii, inimici*, aut *invidi*, quos mox postea *adversantes Domino* appellat. Sic etiam Noster in *Apolog.* c. 21, de fabulis loquitur, tanquam *æmulis ad destructionem veritatis*: sicque alibi sæpius. Alias autem hanc vocem in bonam quoque partem, pro *sedulis imitatoribus*, accipi constat.

Suggestitur, i. e. *subministratur* argumentum, scilicet a contrario doctum, ferme sicut secundum Jesum Christum flatum, *exceptio firmat regulam in oppositum*.

Disciplina religionis, i. e. *secundum disciplinam*, aut ritum, seu ordinationem religionis. Ad disciplinam autem pertinent quæcumque ad Dei cultum, sive ab hominibus Ecclesiæ gubernandæ præfectis, sive ab ipsomet Deo, ad communem observantiam, ordinata sunt; quamquam ea, quæ nonnisi humanæ ordinationis sunt, *res meræ discipline* appellantur. Licet autem Tertulliano alias *disciplina* etiam *doctrinam* significet, videtur tamen, in pressiori sensu, *doctrinam* dici, quæ a *docente* egreditur, tum vero hanc in *discentibus* receptam, horumque moribus efformatam, *disciplinam* appellari.

Per patientiam. *Disimulationem*, ac *permissionem*, quam *patitur*, seu sinit, hæc evenire. Hoc sensu Tullius in *Act. viii contr. Verr.* ait: *Non feram, non patiar, non sinam*; et in *1 de Offic.* de iis loquitur, qui, quos *tutari* debeant, *desertos esse patiuntur*.

In ultimis. Hellenismus est; sic enim Græci dicere

solent ἐν τοῖς ἔσχατοις, *in ultimis*, quod Latini per *tandem*, *ultimato*, vel *denique*, efferre solent.

Tantummodo spectet. Ad Petrum enim Joan. xiii, 10, dixit Christus: *Qui lotus est, non indiget nisi ut pedes lavet*, ostendens fortasse, nobis nonnisi uno corporis *lavacro* seu baptismo opus esse, neque Baptismum semel acceptum deinceps iterari posse.

Æstimare. Pro *judicare* aut *decernere*, verbo *æstimare* hic uti videtur; quasi *temerarium* foret, de apostolorum salute (etsi forte Baptismum non accepissent) sinistri quidpiam *judicare*.

Adlectionis. Seu assumptionis ad apostolatum.

Compendium baptismi. Ita scilicet singularis illa prærogativa *Baptismi instar* illis esset, ac velut *compendio*, et breviori via, anticipato hunc *supple-*

Conferre posset. Totum hunc locum ab imperito librario per ineptam verborum transpositionem mire luxatum, proindeque sic restituendum censet Junius: « Et exinde individuae familiaritatis cum illo prærogativa 1180 compendium baptismi conferre posset. Opinor, sequebantur illum, » etc. Quanquam autem hoc loci illius medicamen minime respuendum arbitrer, puto tamen et vulgatam lectionem sustineri posse, ita ut novæ periodi sensus sit: « Cum illo (compendioso scilicet Baptismi supplemento) sequebantur illum, » etc.

Salvum fecit. His enim verbis usus fuerat ad mulierem, quam a fluxu sanguinis, Matth. ix, 22, liberaverat: *Confide, filia, fides tua te salvam fecit.* His etiam Samaritanum, Luc. xvii, 19, a lepra mundatum; et mox, c. xviii, 42, cæcum illum Jerichuntinum, cui visum restituit, affatus fuerat. Et hi quidem non corporis duntaxat, sed multo magis *animæ salutem* per *fidem* illam tam vivam consecuti fuerunt, cui jam aliunde ac multoties, a Christo *salus* adpromissa fuerat, ut Joan. III, 16: *Sic Deus dilexit mundum, ut Filium suum unigenitum daret, ut omnis, qui credit in eum, non pereat, sed habeat vitam æternam.* Et ibid., v. 36: *Qui credit in Filium hominis habet vitam æternam.* Nec mirum; quoniam et ipsi baptismo Christi nonnisi cum *fide* suscepto *salus* promissa fuerat: *Qui crediderit, et baptizatus fuerit, salvus erit; qui vero non crediderit* (etsi jam baptizatus) *condemnabitur.*

Non tamen tincto. Nullibi enim legimus, illos antea a Christo, aut apostolis, baptizatos fuisse.

Quorum fides. Seu *in quibus*, aut *apud quos* alios *fides* requirenda sit. Mox autem exempla subjicit.

Suscitatus. Junius ita legit: *Qui uno verbo*, etc. Et sane videtur id contextus postulare ut vocola illa saltem subintelligatur, hac quidem ratione: Ille, qui *uno verbo Domini suscitatus fuit*, etc.

Teloneum. [Τελώνιον, vel, ut Suidas habet, τελωνεῖον, stricte sumendo, locus est, ἐν ᾧ, ut idem ait, καθέεται ὁ τελώνης, *in quo sedet telones*, seu *telonarius*, sic dictus ἀπὸ τοῦ τέλους (Græcis enim τέλα aliquando etiam *vectigal* aut *tributum* significat) et

ἀντι, quod iisdem *emere* est; illis namque temporibus vectigalia sub annuis plerumque censibus sibi *redempta* possidebant, indeque proprie τελῶναι; *Redemptores vectigalium*, apud Romanos vero *Publicani*, nominabantur, seu *publicæ pecuniæ*, publico nimirum ærario inferendæ, vel ab eodem redimendæ, aut præfecti, aut sub his exactores: quod posterius hominum genus, ob importunitatem suam et avaritiam, pessimasque huic conjunctas artes, ferme, ubilibet, *Judæis* vero maxime, visum erat, qui præ cæteris se ingenuos ac libertati natos credebant, Joan. viii, 33, contra Christum ipsum vociferantes: *Semen Abrahæ sumus, nemini servivimus unquam*. Atque hinc ejusmodi *teulonarii* seu *publicani* velut *publici peccatores*, imo velut *ethnici* habebantur, a quorum communione *pariter* abstinendum esset. Atque inde Pharisei contra Christum ejusque discipulos insurgabant, *Matth.* ix, 11, dicentes: *Quare cum publicanis et peccatoribus manducat Magister vester?* Et, apud eumd., c. xviii, 17, ipse Christus ad discipulos suos, de fraterna correctione disserens, ait: *Si Ecclesiam non audierit, sit tibi velut ethnicus et publicanus*.

Patrem. Innuit hic *Petrum* et *Andream*, quibus cum Christus dixisset: *Venite post me, et faciam vos fieri pisces hominum*. At illi continuo, relictis retibus, secuti sunt eum, *Matth.* iv, 20. Maxime autem cum vocasset *Jacobum* et *Joannem*, illi statim relictis retibus et patre, secuti sunt eum. *Ibid.*, v, 22. Quin et matrem simul reliquerant, quæ postea *Matth.* xx, 20, tantopere circa illos sollicita erat de primatu in regno cælorum obtinendo.

Despexit. Hunc *Clem. Alexandr.* lib. iii in *Strom.* credidit fuisse S. Philippum apostolum, qui Domino vocanti *Matth.* viii, 21 et seq. aiebat: *Domine, permitte me primum ire, et sepelire patrem meum*. *Jesus* autem ait illi: *SEQUERE ME, et dimitte mortuos sepelire mortuos suos*. Sed quid vetat integrum illum *Tertull.* locum ex lib. *de idolol.* c. 12 hic attexere, qui etiam supra adductis exemplis congruit? « Jam, inquit, tunc demonstratum est nobis, et pignora, et artificia, et negotia propter Dominum derelinquenda, cum *Jacobus* et 1181 *Joannes*, vocati a Domino et patrem navemque derelinquunt: cum *Matthæus* de teolonio suscitatur: cum etiam sepelire patrem tardum fuit fidei. » Neque autem pœnitebit, spondeo, integrum hoc caput legisse.

Quam audivit. Nam jam antea (scilicet *Matth.* viii, 21) superior illa vocatio discipuli contigit; at primum postea (nimirum *Matth.* x, 37) sententia hæc: *Qui patrem, etc.* a Christo prolata fuit.

Notæ ad caput XIII.

Provocant, i. e. *agitant*, aut *proliciunt*.

Nisi. Clarius esset *sed non nisi*.

Placuit. *Credidit Abrahami Deo, et reputatum est illi ad justitiam*. *Gen.* xv, 6. In quæ ipsa ver-

ba Apostolus ad *Galat.* XXX, 6, ait: *Cognoscit ergo, quia qui ex fide sunt filii Abrahæ, etc.*, etc. Hæc autem fides utique non fuit proprie dictum Sacramentum.

Prævalent. Est hoc instar responsionis ad objectum argumentum. Innititur autem vulgatæ Juris regulæ: « Posteriora derogant prioribus. »

Aucta, i. e. ampliata, et latius extensa, ad plura objecta videlicet.

Resurrectionemque ejus. Nimirum tanquam non amplius futuras, sed jam præteritas.

Sacramento, i. e. *mysterio*, seu *fidei*.

Obsignatio baptismi. Hic enim ab eodem Nostro lib. *de Spect.* c. 24, SIGNACULUM FIDEI appellatur. Et in lib. *de Pœnit.* c. 6, ait: « Lavacrum illud obsignatio est fidei, » et sic etiam fides reciproce est obsignatio baptismi; nam, ut S. Basil. in lib. *de Spirit. S. ad Amphil.* c. 12, ait: « Fides perficitur per baptismum, baptismus vero fundamento fidei nititur, » etc. Sed et in lib. iii *de Spir. S. adv. Eunom.* Baptismum SIGILLUM FIDEI appellat, *Vestimentum quoddam fidei*. Sic S. Greg. Naz. in Orat. 40 *de Bapt.* hoc Sacramentum ἀφθαρτάς ἔνδυμα, incorruptionis indumentum, appellat, ceu, ut paulo post loquitur, ἀσχόντης κάλυμμα ignominiae velamentum. Sed et S. Cyrillus Hierosolymitan., *vestimentum candidum* appellat, a candore illo, quem abstersa peccatorum fuligine inducit animæ, tum a ritu illo quo baptizati mox veste candida induebantur, eandem per certum tempus gestaturi, sicut etiamnum tum in baptismo infantium, tum adutorum, hoc Ritualia certo modo præscribunt isque mos adhucdum in Ecclesia retinetur.

Retro. Pro antea, scilicet in Veteri Testamento.

Nuda. Fides enim illa Veteris Legis in se erat nuda, inanis, et vacua, omnique intrinseco vigore ad salutem æternam destituta.

Potentiam, i. e. *virtutem*, et *efficaciam*.

Sine sua lege. Antequam scilicet Lex illa vetus per novam Christi impleteretur.

In nomen. *Matth.* xxviii, 19, ubi Græcus textus omnino habet εἰς τὸ ὄνομα, in *nomen*, Vulgatus autem: in *nomine*. Notum autem est apud Græcos εἰς interdum pro ἐν poni, ut apud *Æschinem*: Εἰς τὴν ἐκκλησίαν καθέζεσθαι, in concione sedeo: nec minus apud *Demosth.* et *Xenophont.* Hoc ergo sensu etiam Vulgatus noster interpretes intellexit εἰς τὸ ὄνομα, atque cum eo Theologi ac interpretes communiter.

Quæri autem hic posset: valeretne Baptismus sub hac forma: *Ego te baptizo in nomen Patris, etc.*, collatus? Resp. saltem dubium videri posse, adeoque citra grave peccatum, utpote in materia pariter gravi, verba in *nomine* non posse commutari in *nomen*; unde talis Baptismus saltem conditionate repetendus esset.

Cæterum autem aliqui hic meandrum subesse putant, ac revera in aliis exemplaribus ἐν τῷ ὀνόματι, in *nomine* reperiri, ut adeo difficultas omnis

sponte evanescat. Porro autem lex illa baptismi non apostolis tantum, ut illum ministrarent, sed gentibus quoque, ut susciperent, *Marc. ult. v. 16*, a Christo imposita fuit his verbis : *Qui crediderit, et baptizatus fuerit, salvus erit*, ut sensus sit, non alia ratione, nisi per baptismum, in nova lege salutem obtineri posse.

Notæ ad caput XIV.

Stephanæ domum. Paulo enim ante præmiserat : *Gratias ago Deo, quod neminem vestrum baptizavi, nisi Crispum et Cajum; baptizavi autem et Stephanæ domum.* I Cor. I, 14 et 16: *Stephanas autem hic inter discipulos S. Pauli fuerat.*

Deputat, i. e. adscribit baptismum suum, velut auctori aut largitori suo. Hoc ferme sensu in *l. de Exhort. ad castit. c. 16*, ait : « Erat vetus dispositio, quæ in Evangelio deputatur. » Et Solinus : « Propter dies impares diis superis Januarius dicatur : Februarius, quasi abominosus, diis inferis deputatur. »

Apollo. Cum quidam in Corinthiorum Ecclesia a Paulo, alii a Petro, alii ab Apollo baptizati fuissent, contentio inter illos, ac velut schisma obortum fuerat, dum alii baptismum suum aliis præferebant, ceu a præstantiore datum : *Ego quidem dicentes, sum Pauli, ego autem Apollo : ego vero Cephæ : ego vero Christi.* I Cor. I, 12. At Paulus eos omnes satis acriter reprehendit, non ministris baptismi efficaciam, sed uni Christo, tanquam unico ejusdem auctoris ac institutori, adscribendam esse contendens : *Divisus est Christus ? Nunquid Paulus crucifixus est pro vobis ? aut in nomine Pauli baptizati estis* Atque hæc etiam c. III, 4 et seqq. multo magis exaggerat. Cæterum Apollo hic (ut Act. XVIII) 24, et seqq. describitur, erat Judæus quidam Alexandrinus genere, vir eloquens, et potens in Scripturis. Hic cum nondum Christi, sed solo Joannis baptismate initiatus fuisset, attamen fervens spiritu loquebatur, et docebat diligenter ea quæ sunt Jesu : postmodum Aquila et Priscilla diligentius exponentibus ei viam Domini (Act. XVIII, 25 et 26) et verisimiliter etiam baptismo Christi eum initiantibus. Itaque cum deinceps, in Achaiam Corinthumque perrexisset (ibid. 27 et c. XIX, 1), illicque multos Ecclesiæ per baptismum adjunxisset, hac occasione nonnulli Corinthiorum studiosius, quam par erat, pro ejus gloria decertabant. Quæ res adeo non placuerat ipsi Apollo, ut potius inde offensus in Cretam cum Zena, legisperito, confugerit (ut sanctus Hieron. Comm. in Ep. ad Tit. cap. 3, testatur) neque prius inde redire voluerit, donec dissidentes Corinthii invicem reconciliati essent : quibus postmodum episcopus datus creditur : quanquam alii Cæsareæ, aut Iconii, aut Duræ, etc., episcopum factum fuisse velint.

Cæterum nomen hoc Apollo non est idem ac Apollinis dei; istud enim apud Græcos Ἀπόλλων, ὠνός, quintæ declinatio est illud vero Ἀπολλῆς (sic enim in Græcis exemplaribus scriptum

habetur) quartæ Atticorum, cujus genitivus est Ἀπολλῶ; quin etiam in accus. eandem Act. XIX, 1, terminationem servare deprehenditur : Ἐγένετο δὲ ἐν τῷ τὸν Ἀπολλῶ εἶναι ἐν Κορίνθῳ; et ad Tit. III, 13 : Ζητῶν, τὸν νομικόν, καὶ Ἀπολλῶ σπουδαίως πρόπεμψον. Aut fortasse penitus indeclinabile fuerit.

Pacificus. Unice enim ejus correptio spectabat ad pacem et animorum consensum inter Corinthios reducendum.

Defendere. Facile hic pro vindicare, aut attribuere sumitur. Potest etiam exponi pro se suamque causam tueri; ne ergo id agere videri posset, hinc gratias agit Deo, quod neminem baptizaverit. Vide supra Not. *Stephanæ domum.*

Tingere. Nam Matth. ult. v. 19, Christus ipse Apostolis præcipit : *Euntes ergo DOCETE omnes gentes, BAPTIZANTES, etc.* Et Marc. ult. v. 15: *PREDICATE Evangelium omni creaturæ. Qui crediderit et BAPTIZATUS fuerit, etc.* Prius est ergo (dignitate et auctoritate institutionis) docere : posterius baptizare; at vero cæteroquin major est præstantia baptismi, velut ad quem ipsa prædicatio unice disponit.

Notæ ad caput XV.

Ventilatur, i. e. si quid ulterius contra baptismum, ultra eas scilicet quæstiones, quas jam agitavimus atque discussimus, obmoveri queat.

Retexam. Retexere non est hic texturam rursus 1153 dissolvere, ut olim a Penelope actitatum fuisse legimus : sed denuo texere, aut pertexere, id est, in re semel cœpta, atque tanti per abrupta, pergere.

Omissi. Puto cap. 12, ubi de unitate Baptismi verbum facere inceperat. Illic enim omisit; seu intermisit, quo sensu Horat. in *l. de Arte Poet.* dixit:

Pleraque differat, et præsens in tempus omitat.

Intercidere. Id est, ne imminentes sensus, seu porro dicenda penitus dissociarem, itaque idem omnem, velut intercidendo, abrumperem.

Baptismum. Ut Græci τὸ βάπτισμα, ita et ex Latinis quidam, nec tantum Tertullianus noster, sed etiam S. Ambr. passim, neutro genere baptismum, mi, dicere solent.

Una Ecclesia in cælis. Innuit sine dubio id, quod Apost. ad Ephes. IV, 5, inquit. *Unus Dominus, una fides, unum baptisma. Etenim, ut idem Apost. I ad Corinth., XII, 13, loquitur, in uno spiritu omnes, in unum corpus baptizati sumus.* Atque hinc etiam Clem. Alexand. I. IV Strom. p. m. 324, ait : « Credentes per unum baptismum ad consuetudinem omni ex parte perfectam abluit Dominus, qui etiam multa Moysis baptismata per unum comprehendit baptismum. »

Cæterum nonnulla transpositione verborum noster hic usus est, baptismum secundo, Fidem vero (quam per Ecclesiam, cujus illa utique velut anima, hæc vero veræ fidei ac religionis propria sedes est, denotare videtur) tertio loco commemorans.

Non mirum autem est, quod *Ecclesiam in cælis* A dixerit, cum hæc passim in Evangeliiis *Regnum cælorum* appelletur, ut Matth. XIII, 44 : *Simile factum est regnum cælorum homini qui seminavit*, etc., etc. ; et v. 31 : *Simile est regnum cælorum grano sinapis*, etc. Et sic eodem cap. sæpius, ubi certum est *Ecclesiam* nostram designari, quæ a Deo in *cælis* ab æterno ordinata, a Christo in terris plantata, et in unitate baptismi coadunata, demum in *cælis* per visionem ac fructivam dilectionem consummatur.

Ad nos enim editum est. Sic quidam intelligunt : Ad nos enim illud sanctæ Scripturæ effatum (videlicet de *Unitate baptismi*, ut mox supra directum est, seu nos, Christi fideles, respicit.

Communicationis. Vel ex hoc solum loco manifestum est, morem ab hæreticorum communione abstinendi, in Ecclesia antiquissimum esse. Adde etiam l. de *Præscr.* cap. 30.

Nobis et illis. Cerdonem, Marcionem, Apellem, Hermogenem, ejusdemque furfuris alios hic suggillat, qui duos deos, imo, ut Valentinus, integrum eorundem examen ex deliro suo cerebro emisere. Vide lib. de *Præscr.* cap. 7, cap. 30, cap. 33, cap. 40 ad fin. et in *Append.* cap. 49 per tot.

Id est, idem, Valentinum singulariter hic insectatur, qui Christum ex *Demiurgo* et *Sophia* editum impiissime asserit, rursus de *Præscr.* cap. 7.

Non habent. Sunt quidem, qui Tertullianum hic ab omni erroris labe purgare contendunt, quasi de iis tantum hæreticis eidem sermo fuisset, qui baptismi legitimam formam adulterabant, ut erant temporibus Tertulliani *Gnostici*, *Marcitæ*, *Cataphryges*, etc. At vero clarum est, eundem loqui de hæreticis universim, idemque in l. de *Pudic.* c. 19, confirmat : « Apud nos, inquit, ut ethnico par, imo et super ethnicum, hæreticus etiam per baptismum veritatis (verum baptismum) utroque homine, nempe ethnico illo, et superinducto hæretico, purgatus admittitur, » ad Ecclesiam videlicet.

Manet ergo, graviter hoc, quem præ manibus habemus, loco errasse Tertullianum; neque etiam ejus argumentum concludit. Licet enim hæretici illi, de quibus supra circa Deum et Christum enormiter erraverint, quamdiu tamen in ipso sacramento administrando non errarunt, sed eandem adhibere materiam et formam, quam noster verusque Christus in sua veraque Ecclesia instituit, idem hic baptismus erat, iisdem partibus essentialibus, ut vocamus, constans, 1184 eundemque Auctorem habens. Potest ergo idem baptismus noster etiam extra Ecclesiam nostram conferri, si rite eodemque modo, sicut in nostra Ecclesia, conferatur. Nam, ut S. Aug. l. v. contra *Donatist.* c. 26, discurrit : « Sicut dicitur una Ecclesia, unus baptismus, ita dicitur una spes » (respicit autem S. D. illud Ephes. IV, 4 : *Unum corpus et Unus Spiritus, sicut vocati estis in Una Spevocationis vestræ, et quod mox sequitur : Unus Dominus, Una fides, Unum baptisma*, etc.) « Atqui, pergit, tamen

Unum habuere baptismum, qui unam non habuere spem; quomodo enim unam spem habebant cum sanctis et justis, qui dicebant : *Manducemus et bibamus, cras enim moriemur*, dicentes quod non esset resurrectio mortuorum ? »

Possunt igitur unum nihilominus habere, dareque baptismum, qui unam non habent fidem, nec in una nobiscum Ecclesia sunt, baptismus enim janua et ostium Ecclesiæ est, per quod solum ad eandem ingressus patet; non igitur datur ei qui est, sed ut sit in Ecclesia. Sicut autem malus baptismi minister in se non habet gratiam, et tamen eandem per baptismum alteri confert : sic et hæreticus, etiamsi forte ipsemet baptismum valide non susceperit, tamen alteri valide conferre potest, eique ostium illud Ecclesiæ reserare, ac per id alium intromittere, ipsemet extra januam manens. Sed hac de re nos suo loco commodius exactiusque dicemus.

Interea vero ex dictis manifestum est opinionem contrariam jam sæc. II senescente in Ecclesia Carthag. ortam, ac deinceps ab Agrippino, ejusdem episcopo, susceptam, a sancto Cypriano multo fortius confirmatam fuisse : qua de re illorum temporum historia plena est, a theologis nostris dogmaticis prolixius exhiberi solita.

At vero novum hic exsurgit dubium, an Agrippinus ex Tertulliano, anve hic ex illo (coævus enim fuisse constat) hunc errorem hauserit? quanquam autem res hæc in tanta incertitudine Agrippini, episcopatum suum auspicantis, satis clare definiri non possit, verisimilius tamen existimamus, Tertullianum ab Agrippino in hanc sententiam inductum, ac proin hunc erroris illius in Africa primum, quem noscimus, auctorem fuisse. Imo quia Vincentius Lirinensis, sæc. V scriptor, Commemoratorii sui cap. 9 de Agrippino in hæc verba diserite testatur : « Omnium mortalium primus (in Africa intelligo; nam in Oriente morem rebaptizandi hæreticos jam diu antea viguisse constat) contra divinum canonem, etc., rebaptizandum esse censebat. » 2º accedit, quod sanctus Cyprianus quoque in *Epist. ad Jubaianum*, Agrippinum, tanquam omnium primum commemoret : « Apud nos autem, inquit, non nova et repentina res est, ut baptizandos censeamus eos qui ab hæreticis ad Ecclesiam veniunt; quando multi jam anni sint, et longa ætas, ex quo sub Agrippino convenientes in unum episcopi plurimi, hoc statuerint, » etc. 3º S. Aug. lib. II de *Bapt.* c. 7, de antiqua Ecclesiarum consuetudine loquens ait : « Verius creditur per Agrippinum corrumpi cœpisse, quam corrigi, » Atqui Tertulliano potius hæc corruptio imputanda fuisset, si ille ante Agrippinum errorem hunc propalasset. 4º Denique Tertullianus ipse mox initio hujus cap. per verba illa : « Ad nos enim editum est; » satis significat, id se, tanquam solemnem quodam decreto in Africanis Ecclesiis constitutum accepisse, nec proin suomet ingenio adinvenisse.

Contra autem obmovent alii, cum Tertullianus lib. suum *de Bapt.* adhuc Catholicus, et ut in *QQ. Crit. ad lib. de Præscript.* c. 7., diximus, circa A. J. C. 197 (quo fortasse Agrippinus nondum *sedi Carthag.* admotus fuerat) scripserit, et *persecutio* an. 202 cœpta contra Christianos ferme usque ad an. 213 perduraverit, sane ante hunc annum (quippe sub ipsa persecutione conventus Christianorum publici imperatorio edicto nimis severe prohibiti fuerant), adeoque nonnisi annis ab edito libro *de Baptismo* ferme 18, reddita demum pace Ecclesiæ, celebrari non potuisse.

1185 At vero quid vetat in tanta incertitudine Africanorum præsulum, Agrippiniani episcopatus initium, ipsumque sub Agrippino concilium ante an. 196 consignare? certe enim id magis Cypriani, **B**

A superius allato testimonio congruere videtur: namque in allata illa *ad Jubaianum* Epistola disertè testatur, *multos jam annos, et longam ætatem fuisse ex quo sub Agrippino convenientes episcopi, etc.* Atqui si Conc. hoc primum post persecutionem, anno nimirum 215 celebratum, **1186** et epistola illa nonnisi an. 256 scripta fuerit, non adeo *multi anni* (quippe solum 41), nec proin *longa ætas*, a conc. illo Carthag. Agrippini excurrisset. Si vero hoc ipsum concil. ad A. C. 194 reponamus, saltem 62 annis, qui *ætatem* denique conficere possunt, a Cypriani scribentis tempore removebitur. Sed præstat rem totam, ex Chronologia Pagii, quam alias jam in lib. *de Præsc.* amplexi fuimus, velut sub unum intuitum redigere.

CHRONOTAXIS HISTORIÆ REBAPTIZANTIIUM.

ANNI CHRISTI.	PONTIFICES.	IMPERATORES.	RES AD HISTORIAM PERTINENTES.
193	S. VICTOR continua ta ban. 185.	Septimius Severus.	
195	—	—	
196	—	—	Agrippinus circa h. ann. <i>æt</i> episc. Carth. Concil. Carthag.
197	S. ZEPHYRINUS	—	Tertullianus scribit lib. <i>de Baptismo</i> .
198	—	Septim. Sev. cum Fil. Antonin. Caracal.	Tertullian. <i>sensim deficit ad Montanum</i> .
201	—	Initium persecut. Christian.	
202	—	Severus cum Filitis, Caracalla et Geta.	
208	—	Caracalla et Geta soli.	
211	—	Caracalla solus.	
213	—	Macrinus.	
217	S. CALLISTUS.	Heliogabalus.	
218	—	Alexander Severus.	Circa h. ann. Donatus factus ep. Carth.
222	S. URBANUS.	—	
230	S. PONTIANUS.	Maximinus.	
235	S. ANTERUS.	—	
236	S. FABIANUS.	Balbinus et Pupienus.	
237	—	Gordianus.	
238	—	Philippus.	Circa h. ann. S. Cyprianus <i>æt</i> ep. Carth.
244	—	Philippus cum Fil. Philippo.	
247	—	—	
248	—	Decius.	
249	—	—	
250	Sedes vacat.	—	
251	S. CORNELIUS.	Gallus, Volusianus et Hostilianus.	Resuscitatur lib. <i>de Rebapt. hæc</i> I. Conc. Carth. sub S. Cypriano.
251	S. LUCIUS.	Valerianus et Gallienus.	II et III Conc. Carthag. sub eod. S. Cypriano scribit Ep. ad Jubaianum.
253	S. STEPHANUS.	—	
255	—	—	
256	—	—	S. Cyprianus Martyrio coronatur.
257	S. SIXTUS.	—	
258	Sedes vacat.	—	

Vides ergo, lector benevole, in hoc systemate Agrippinum neque Cypriano nimis prope admoveri, neque justo longius ab eodem removeri, facileque spatium illud per Donatum, Ep. intermedium (forte autem et unus insuper alterve intercesserat) impleri potuisse. Denique vero ut nec sancto Cypriano et Agrippino, ita nec Tertulliano error hic quidpiam labis intulit: quippe cum dogma illud de hæreticis non rebaptizandis nondum ab Ecclesia definitum, imo res hæc ad solam Ecclesiæ disciplinam pertinere etiam aliis Patribus, vitæ sanctitate insignibus, visa fuerit. Unde neque post mortem sancti Stephani pont. et sancti Cypriani, hæc opinio et

praxis, hæreticos, seu ab hæresi ad Ecclesiam venientes, rebaptizandi, quin neque post concilium Arelatense I, an. 315 habitum, et conc. Nicænum an. 325 celebratum (quorum tamen alterutrum fuisse creditur concilium illud Plenarium, in quo S. Aug. l. I *de Bapt.* c. 7, et alibi, litem hanc plene direptam ait) illico exoleverat; quando etiam sanctus Basilius, nonnisi an. 379 mortuus, eam unicuique Ecclesiæ liberam reliquit, ipsemet adhuc rebaptizantium praxim in sua Ecclesia secutus, et Tournel. tr. *de Sacram. in genere* q. 7. art. 2, p. m. 100 et seq. confitetur. Verum nos hæc de re sæpe tempore alibi.

In Græco. Sane Tertullianum Græci quoque sermonis apprime peritum, et ab eodem jam antea alium librum *de Baptismo*, in quo præcipue de eodem ab hæreticis invalide suscepto, proindeque, cum ad Ecclesiam nostram accedere voluerint, iterando, egerat, scriptum fuisse, dubium esse non potest. Insuper vero in l. *de Cor. Mil.* c. 6, testatur, se materiæ (de Spectaculis) propter suaviludios Græco quoque sermone satisfecisse, et mox ad init. libri *de Velandis Virginib.* luculenter insinuat, se hoc ipsum argumentum jam prius Græce tractasse. Dolendum vero est, hæc et alia ejus Græca monumenta vetustate pridem consumpta interiisse.

Peccata diluuntur. Per baptismum nempe; deinceps autem commissa per lacrymas utique pœnitentiæ eluenda sunt.

Israel Judæus. ISRAEL, ut idem Noster in l. iv *adv. Marc.* c. 39, interpretatur, est: cum Deo invalescens, aut secundum alios quasi *אל שררה* dominatus est Deo. Sed et ipse context. Gen. xxxii, 28, apprime consonat, ubi Angelus ad Jacob: *Nequaquam Jacob appellabitur nomen tuum, sed (ישראל) ISRAEL*; quia si (שרית) *FORTIS FUISTI*, seu *prævaluisti (עם אלהים) CONTRA DEUM*, quanto magis *contra homines prævalebis!*

Inquinatur. Erant Judæis innumeræ lotiones tum in libro Exodi, tum Levitici, præscriptæ, quas singulas recensere, sane redundantis operæ esset. Omnia autem hæc lavacra nihil ad animam abluendam ex se poterant, sed solis maculis ac impuritatibus legalibus et corporalibus medebantur. Præterea vero plurimæ illis aliæ erant, ex vanissimis traditionibus ad ostentationem usque observari solitæ, ut *Marc.* vii, v. 6 et seq. habetur: *Pharisæi, et omnes Judæi, nisi crebro laverint manus, non manducant, 1187 tenentes traditionem seniorum; et a foro nisi baptizentur, non comedunt: et alia multa sunt, quæ tradita sunt illis servare, baptismata calicum, et urceorum, etc.* Contra quos proin ib., v. 6, Christus ipse invehitur: *Bene prophetavit Isaias de vobis hypocritis, sicut scriptum est: Populus hic labiis me honorat, cor autem eorum longe est a me... Relinquentes enim mandatum Dei, tenetis traditionem hominum, baptismata urceorum et calicum, etc.* At Apostolus ad *Hebr.* ix et seq. v. 9, de veteri tabernaculo et oblati in eo muneribus et hostiis loquens ait: *Quæ non possunt juxta conscientiam perfectum facere servientem solummodo in cibus, et in potibus, et in variis baptismatibus, et justitiis carnis, etc.*

Quæ ludibrio peccatoribus non est. Sensus esse videtur: quæ peccatoribus, casso videlicet effectu, non illudit, in se nimirum sperantes destituens, et commerito ludibrio exponens, ut ab illis Phariseorum sordidis ablutionibus fiebat.

Inquinat. Ejusmodi lotiones superstitiosæ corpus abluebant, sed simul animam nova macula, *hypocrisi* inficiebant. Vide not. *Inquinatur.*

Notæ ad caput XVI.

Unum et ipsum. Neque enim iterari potest.

Baptismo tingi. *Luc.* xii, 50, ubi de instante Passione sua loquitur: quam etiam Marci, x, 38, nomine *Baptismi* designat, ita ad filios Zebedæi inquit: *Potestis bibere calicem, quem ego bibiturus sum, aut baptismo, quo ego baptizor, baptizari?*

Scriptit. I. Joan. v. 6, ubi: *hic est qui venit per AQUAM et SANGUINEM, Jesus Christus, non in Aqua solum, sed in AQUA et SANGUINE.* Ubi quidam codices habent: *δι' ὕδατος, καὶ αἵματος, καὶ πνεύματος*: i. e. *per aquam, et sanguinem, et spiritum.* Postremam autem hanc vocem alii superfluum, recteque omisam existimant, eo quod mox sequatur: *Et Spiritus est, qui testificatur, quoniam Christus est Veritas. Quoniam tres sunt, qui testimonium dant in cælo: Pater, Verbum, et Spiritus sanctus, et hi tres unum sunt. Et tres sunt qui testimonium dant in terra: Spiritus, et Aqua, et Sanguis, et hi tres unum sunt.*

Glorificaretur. Sic enim S. Petrus, act. iii, 13, Judæis exprobrans perfidiam suam, ait: *Deus glorificavit Filium suum Jesum, quem vos tradidistis... et Auctorem vitæ interfecistis, quem Deus suscitavit a mortuis, etc.* His enim vero mire consonant ea, quæ S. Ambr. *Comm. in Luc.* c. 22, eleganti compendio complexus est: *« Tres testes sunt, aqua, sanguis, et spiritus; aqua ad lavacrum: sanguis ad pretium: spiritus ad resurrectionem. »* Itemque in lib. *de Spir. sanct.* c. 6: *« Aqua testis est sepulture; sanguis testis est mortis: spiritus testis est vitæ. »* Atque hæc procul dubio ex ipso Apostolo hausit, qui ad *Rom.* vi. 4, ita ait: *Consepulti enim sumus cum illo per baptismum in mortem, ut quomodo Christus resurrexit a mortuis, ita et nos in novitate vitæ ambulemus.* Et cap. ii, 12, ita Colossenses suos alloquitur: *Consepulti estis in baptismum in quo et resurrexistis per fidem operationis Dei, qui suscitavit illum a mortuis.* Ita igitur non nisi post passionem et sanguinis effusionem Christus in Resurrectione glorificatus est, ut ipse met discipulis euntibus in Emmaus, *Luc.* 24, 26, declaravit: *Nonne hæc oportuit Christum pati, et ita intrare in gloriam suam?*

Electos. Utique ad illud *Matth.* xx, 16, et *xiii, 12*, alludit: *Multi sunt vocati, pauci vero electi.*

Emisit. Quando nimirum unus militum lancea latus ejus aperuit, et continuo exivit sanguis et aqua. *Joan.* xix, 34. Vide supra, cap. ix, not. *Lancea.* *Quia.* Pro ut.

Lavissent, i. e., peccata sua abluissent. Vide autem quid intersit (si stricte loqui velimus) inter *lavare* et *lavari*. « Nos in balneis (ait Varro, lib. vii, *de Ling. Lat.*) et lavamus, et lavamur. Sed consuetudo alterutrum cum satis haberet, in toto corpore potius utimur *lavamur*, in partibus *lavamus*, quod dicimus *lavo manus*, sic et pedes, et cætera. Quare

in balneis non recte dicunt *lavi*: *lavi manus* recte, **A** quo pristina innocentia plenarie resituitur, ut supra not. *Baptismus* diximus.

1188 *Sanguinem potarent.* Mihi quidem dubium non est, innui hic sacramentum S. Eucharistiæ, in quo haurimus sanguinem D. N. J. C., non figuram sanguinis; neque enim figuris liquidorum potari dicimur. Censuit ergo Tertullianus, in sacramento illo vere sanguinem a nobis potari, illum ipsum, qui in passione Christi, præcipue ex ejusdem sacratissimo latere, profluxit; de hoc enim ipsemet Joan. vi, 55 et seq., dixit: *Caro mea vere est cibus, et sanguis meus vere est potus. Qui manducat meam carnem, et bibit meum sanguinem, in me manet*, etc. Meretur quoque hic adduci locus ex lib. *de Resur. carn.*, cap. 8, ubi Noster: « Caro corpore et sanguine Christi vescitur, ut anima Deo saginetur. » Idem quoque supponit in lib. *de Carne Christi*, c. 13.

Baptismus. Cum enim sanguine eucharistico os potatur, etiam anima interius abluitur. Potius autem hic intelligit baptismum martyrii, in quo sanguis noster profunditur, et in virtute sanguinis Christi, in passione et cruce pro nobis effusi, animam, non secus ac ipse baptismus aquæ, ab omnibus culpæ et poenæ maculis emundat: « Effusio sanguinis pro Christo (ait S. Thomas, III p., q. 66 a. 12, in Corpore) et operatio interior Spiritus sancti dicuntur *baptismata*, in quantum efficiunt effectum baptismi aquæ; baptismus autem aquæ efficaciam habet a passione Christi, et Spiritu sancto. »

Repræsentat. Non in mera imagine ac symbolo, sed in præsentia effectum, hoc enim proprie *repræsentare* est, id est, rem præsentem reddere; unde et a Jesu Christo pecunia *repræsentari* dicitur, cum exhibetur, atque præsens numeratur. Et ipsemet quoque Noster in lib. *de Cor. mil.* c. ult. *repræsentationem* visioni, seu meræ apparentiæ, opponit: « Si tales imagines, inquiens, in visione, quales veritates in repræsentatione? »

Quomodo vero baptismus sanguinis vicem suppleat, effectumque præstet baptismi aquæ, mox antea diximus in not. *Baptismus*. Adde, quod baptismus martyrii multo efficacius virtutem passionis Christi participet. Hæc enim (ait S. Th., III p., q. 66, a. 12, in Corpore) « operatur quidem in baptismo aquæ per quamdam figuralem repræsentationem, sed in baptismo sanguinis per imitationem operis; » quæ utique non est simplex repræsentatio, sed mire efficax rei ipsius in virtute sua atque effectum exhibitio. Huc pertinet illud Apoc. vii, 14: *hi sunt, qui venerunt ex magna tribulatione, et laverunt stolas suas, et dealbaverunt eas in sanguine Agni.*

Reddit. Perditur baptismus, quoad effectum, scilicet suum, cum baptizatus innocentiam, quam in baptismo consecutus est, per peccatum mortale rursus amittit: recuperatur autem per martyrium,

Notæ ad caput XVII.

Materiolam. Perbreve hunc tractatum.

Accipiendi. De ministro, et subjecto, de quo tamen posteriori in cap. seq. loquitur.

Episcopus. In sua nimirum Ecclesia supremum sacerdotium obtinens, dignitateque potestatis reliquis omnibus præfulgens. Cum enim veri ac genuini apostolorum successores sint soli episcopi, hi in illorum quoque jus transiere, quibus a Christo peculiariter demandatum fuerat: *Euntes, docete omnes gentes, baptizantes eos*, etc. Matth. ult. v. 19. Itaque in primis Ecclesiæ sæculis episcopi, jure tanquam sibi solis proprio baptismum, publice nimirum, seu in ipsa ecclesia, administrabant, quamdiu scilicet in solis ecclesiis cathedralibus baptisteria erecta fuerant. Quamquam etiam tunc presbyteri astitisse, imo et hi ipsi (cum nempe nimia baptizandorum multitudo, quam ut a solo episcopo expediri potuisset, confluxisset) baptizasse legantur, episcopo scilicet expresse jubente, atque baptizatis mox sacramentum confirmationis impertiente. Postquam vero, adhuc latius incrementum fidelium multitudine, in amplioribus præsertim diocesis, difficilior quibusdam ad **1189** cathedrale baptisterium accessus erat, ut saluti animarum eo certius consuleretur, in singulis quoque parochialibus Ecclesiis baptisteria erigebantur, cujusque pastoris curæ et administrationi deputata, episcopis vero solum baptismum solemnem, nonnisi bis in anno conferendum, sibi reservantibus, alias vero pleno jure baptizandi parochis relicto.

Itaque hæc disciplina variis temporibus, quin et eodem tempore, diversis autem in locis, semper varia fuerat. Sic sæc. II, S. Ignatius, ep. Antiochenus, in Ep. ad Smyrnenenses ait: *Ὁὐκ ἔστιν ἐκχωρῆς τοῦ ἐπισκόπου, οὐτε βαπτίζειν, οὐτε προσφέρειν, κτλ.* I. e.: *Licetum non est sine Episcopo* (id est ejus præsentia, aut mandato) *baptizare, neque oblationem facere*, etc. Igitur jam tunc presbyteri baptizabant, sed nonnisi episcoporum suorum auctoritate instructi. Sæc. IV, S. Ambrosius, ut Paulinus in ejus Vita testatur, tam tenax erat hujus consuetudinis, « ut, quod solitus erat circa baptizandos solus implere, quinque postea episcopi, tempore quo decessit, vix implerent. » Item sæc. V in *Instructione cleri Edesseni ad Photium et Eustathium, episcopos*, quæ habetur in Conc. Chalced. act. X, ibam, episcopum suum, sibi quantocius remitti rogant, « maxime festivitate salutifera S. diei Paschalis imminente, in qua et propter catechismos » (καὶ διὰ τοὺς δέξινους τοῦ ἔτους βαπτισματος χρεία τῆς αὐτοῦ παρουσίας), et propter eos, qui digni sunt S. baptismo, opus ejus præsentia. Pariter sæc. VI, in *Epist. a Clericis Italiæ ad legatos Francorum, anno 552*, perscripta, *Dacium, episco-*

pum Mediolanensem, tandem post 15 aut 16 annos remitti postulabant, « quia cum pene omnes episcopi, quos ordinare solet, mortui sint, immensa populi multitudo sine baptismo moritur. » Eodem sæculo S. Greg. M. in *Epist. ad Rom. Patricium*, contra hunc graviter conqueritur Blondum, episcopum Hortensem, ab eodem Ravennæ longo jam tempore detineri. Præcipua autem questus hujus causa erat, quod ibidem infantes pro peccatis absque baptismo moriantur. Sic etiam sæc. VII, in *Conc. II Hispanensi*, an. 619 celebrato, can. 7, sancitum fuit, « neque coram episcopo licere presbyteris in baptisterium introire, nec præsentem episcopo infantem tingere, » etc. Videmus ergo, quam nimis tenaces illis temporibus quarundam Ecclesiarum episcopi sui juris fuerint, ut neque in absentia istud presbyteris communicandum censuerint, ea fortasse de causa, quod baptismum sine confirmatione, seu impositione manuum episcopi, non recte conferri existimaverint.

Interea tamen sensim factum fuit, ut in parochialibus quoque Ecclesiis baptisteria publica erigerentur, et episcopi jam passim solius baptismi solemnitas, scilicet in *Sabbato sancto*, et pervigilio *Pentecostes* conferendi, potestatem sibi reservarent, presbyteris vero extra illa tempora baptismi conferendi generale quoddam jus, ac ipsi sacræ ordinationi, quam ab episcopis consequerentur, velut annexum, facerent. Neque vero etiam hæc disciplinæ species diu permansit, sed tandem ampliatis diocesisibus, et nimium accrescente multitudine catechumenorum, etc., etiam sollemnis baptismus presbyteris scriptus fuit, et ferme in sola Mediolanensi Ecclesia deinceps (fortasse in memoriam singularis illius, quem S. Ambrosius illic, ut supra memoravimus, tam insigniter comprobavit, zeli ac exempli) penes episcopum perseveravit, ut noster eruditiss. Edm. Martene, lib. I de *Ant. Eccl.*, cap. I, art. 3, n. 3, ex *Conc. IV Mediol.*, an. 1575, sub S. Carolo Borromæo celebrati, *Constit. II*, perhibet.

Et diaconi. Licet solis apostolis a Christo imposuim fuerit munus baptizandi, constat tamen ex Act. VII, 12, Philippum, licet nonnisi diaconum, in Samaria baptizasse, utique demandantibus ei id munus ipsis appostolis. Cæterum *diaconis*, ceu qui immediate presbyteris subordinati sunt, absque eorumdem jussione licitum non fuisse baptizare, veterum monumenta testantur. Sic enim sæc. V, Gelasius papa, in *Epist. 5, ad episc. Lucaniam*, cap. 5, de diaconis habet : « Absque episcopo vel presbytero baptizare non audeant nisi prædictis fortasse officiis longius constitutis (quam scilicet ad eos opportunus recursus pro impetranda facultate fieri posset) necessitas extrema compellat. » Illis enim sæculis antiquioribus non tanta erat sacerdotum copia, ut quilibet particulari cœtui in pagis, et oppidis, imo et in quibusvis civitatibus, semper aliquis præsto esset. Quid vero etiam hoc præsentem, sed ægrotantem,

aut aliter impedito, vel in subitaneis atque extraordinariis casibus, fieri opus erat ? nempe diaconi (quorum unus saltem, teste Martene, lib. I, cap. I, a. 3, in Ecclesia una cum presbytero residere debebat) id munus, facile demandante presbytero, subire debebant.

Honorem Quem scilicet quælibet Ecclesia episcopo, tanquam suo *Hierarchæ*, detulerat, vel verius tanquam divinitus in eum collatum honorem sponte agnoverat.

Salva pax est. Non esset autem pax salva, si episcopis sua auctoritas non servaretur, presbyteris propria mox auctoritate quælibet Ecclesiæ munia promiscue involantibus ; episcopi enim sunt, quos *Spiritus sanctus posuit regere Ecclesiam Dei*, etc. Igitur hæc auctoritas temporibus Tertulliani, tanquam satis recens ab apostolis profecta, episcopis, et in his potius apostolis ipsis, servata fuerat, u nihil, nisi demandantibus legitimis, ac immediatis, ut loquimur, et directis *apostolorum* successoribus, id est, *episcopis*, circa *sacramentorum* (qui Ecclesiæ thesauri sunt, a Christo per ipsos apostolos repositi, et a successoribus illis custodiendi) administrationem liceret, maxime in baptismo, de quo solis apostolis dictum fuerat : *Ite, docete, baptizate*.

Alloquin, i. e. *alias*, vel *sin vero* ; ut adeo sensus sit : « Si vero non servatus fuerit suus Ecclesiæ honor, et eorum qui ad officia divina vocati ac deputati sunt, auctoritas, æque jus illud laicis concedendum erit, omni jam ordine turbato, etc. »

Dari potest. Neque enim laici minus perfectum baptismum suscipiunt, quam antea susceperint episcopi, etc., baptizantes.

Abcondi ab ullo. Hunc locum misere confractum sanaturus Latin. ita legit : « Nisi episcopi jam, etc., vocantur discentes, seu discipuli (id est, nisi singulariter ad hoc munus vocati sint, tanquam discipuli Domini, aut saltem eorum veri successores) Domini sermo non debet abscondi ab ullo, sed ad omnes æqualiter pertinebit illud Domini præceptum (*Matth. XXVIII, 19*) : *Euntes, docete omnes gentes, baptizantes eos*, etc. Atque hæc Latini conjectura non ineptæ etc. » Junius vero, retenta voce *dicentes*, solum interpunctiones mutat, ita inchoans : « Nisi episcopi jam, etc., vocantur dicentes : Domini sermo non debet abscondi ab ullo ; proinde et baptismus, atque Dei census, ab omnibus exerceri potest. Sed quanto magis, » etc. Itaque totum hunc contextum ita intelligi vult : Nisi forte (quod absurdum est) pro episcopis, presbyteris et diaconis haberi promiscue eos omnes placuerit, qui ita dicunt et affirmant : Quorum est proferre verbum Dei, et non abscondere, eorum est et baptizare ; omnium autem esse proferre verbum Dei : ergo et baptizare, etc. » Quæ conjectura sane mihi felicior, magisque arguta, quam superior illa Latini, videtur. Ita igitur vox *dicentes* ad laicos referenda esset, quasi nos loquentes introducat Tertullianus, sibi que baptismum æque ac

verbi divini prædicationem vindicantes, quinimo fortasse illud Christi apud Math. x, 27, sibi quoque dictum existimantes : *Quod in aure auditis, prædicate super tecta*; quasi et ille sermo Domini: *Euntes, docete omnes gentes, baptizantes eos*, singulariter ad solos apostolos dictus, ad quoscunque alios præcepti instar pertinuisset, itaque etiam his ex ejusmodi mandato prædicatum fuisset.

Æque. Nimirum verbum Dei, ejusque prædicatio.

Dei census. Census proprie non est proventus annuus, sed *æstimatio bonorum* cujuslibet, in tabulas publicas relata, secundum quam, observata certa proportionem, tributa imponebantur. Postea vero **1191** etiam vox hæc ad ipsa illa tributa pendenda translata fuerat. Unde apud Math. xvii, 25, illud Christi est : *Reges terræ a quo accipiunt* (τὰν τῶν βασιλέων) *tributum vel censum*? Similiter ubi, Luc. xx, 22, Pharisei Christum tentantes interrogant : *Licet nobis φόρον, tributum, dare Cæsari, an non?* loco φόρον, Matthæi, xxii, 17, et Marc. xii, 14, *κίβητον* (censum) habetur, pariterque a Vulgato nostro per *tributum* redditur.

Aliter quoque census significat ipsam *censionem*, seu *recensionem* bonorum cujuslibet, in qua quilibet *profitebatur* nomen atque bona sua, ut apud Luc. ii 4, dicitur : *Exiit edictum a Cæsare Augusto, ut describeretur* (censeretur, seu in tabulas censorias referretur) *universus orbis*. Et mox, v. 3 : *Ibant omnes ut profiterentur singuli, in suam civitatem*. Et quoniam ex illo censu, seu recensione, *oriebatur* tributorum proportionata impositio, hinc census etiam a Nostro in lib. *Apol.*, c. 7, pro *ortu* aut *origine* vel *professione* accipitur : « Censu istius disciplina a Tiberio est. » Et in lib. i *adv. Marc.*, c. 24, similiter : « Nullam autem apostolici census Ecclesiam invenias, quæ in Creatore christianizet. » Vide etiam lib. *de Præscript.*, cap. 32. Itemque in lib. vi *adv. Marc.*, cap. 40, de tribu Juda loquens ait : « Ex ejus tribu carnis census Christi processurus, » etc. Rursusque *Apol.*, c. 40, inquit : « Ab illo (Saturno) census totius, vel potioris, vel notioris divinitatis. » Aliquando etiam pro *numero*, qui recensione determinari solebat, accipi constat; quo sensu in lib. *de Veland. Virg.* c. 4, ait : « Omnis census elementorum, » etc.

Tandem vero pro *substantia* vel *facultatibus*, seu *bonis* alicui *propriis*, accipitur, ut in lib. *de Carne Christi*, c. 25, ait : « Ita utriusque substantiæ census hominem, et Deum exhibuit; » sequitur enim mox postea : « Quæ proprietas conditionum, divini et humanæ; æquæ utique naturæ veritate cujusque disuncta est. » Et hoc utique censu commodo intelligi potest Noster, cum baptismum *Dei censum*, tanquam inter *bona Dei* propria numerandum, vocat.

Dicatum. Episcopi proprium, eique peculiariter attributum, ac a Deo ipso sanctificatum.

Episcopi officium. Argumenti vis in eo posita est,

quod laici eo minus baptizandi jus vindicare debeant, cum neque *diaconis*, neque ipsis *presbyteris*, illud sine auctoritate *episcopi* competat.

Æmulatio. Quidam ita interpungendum putant hunc locum : « Dicatum episcopis officium episcopatus. Æmulatio schismatum, » etc. At aliis hæc τὰ τοῦ ἐπίσκοπου merito displicet. Retinenda igitur textus hujus ordinatio est, quam contra meum codicem reposui.

Schismatum mater est. Plurima, satisque tristia, in Ecclesia prostant hujus rei exempla, quæ commemorare hujus loci non est. Vide etiam Tertull. nostrum, in lib. *de Præscript. Q. Crit.* iv.

Expedire. Quasi dicere vellet : « Etiam si et laici potestas baptizandi competat, tamen non expedire, ut eadem utantur, in præjudicium honoris episcopis debiti, sed præstare, ut ab illius exercitio in reverentiam præeminentiæ episcoporum abstineant. »

Utaris. Hæc solis presbyteris et diaconis dicta putat Junius. Quin vero S. Basil. a laicis datum baptisma omnino invalidum, ideoque repetendum in *Epist. 1 Can. ad Amphilocho.* can. 4, censuisse videtur. Ex hoc enim ipso argumento probare contendit, hæreticorum baptisma invalidum esse (namque huic sententiæ post S. Cyprianum cum Orientalibus aliis inhæserat), quod hi ab Ecclesia abrupti (etsi alias episcopi aut presbyteri, etc.) in laicorum statum reinciderint. « Qui autem abrupti sunt, inquit, laici effecti, nec baptizandi, nec ordinandi habent potestatem. » Quare eos, qui ab ipsis baptizati erant, tanquam a laicis « baptizatos, jusserunt ad Ecclesiam venientes vero Ecclesiæ baptismate expurgari. » Verum superiora illa a Tertulliano de laicis esse dicta, vel ipse contextus evincit, cum mox postea a baptismo, in necessitate administrando, non nisi feminas excludat. Et certe **1192** vetustissimus semper in Ecclesia mos fuit, ut in casu necessitatis, absentibus *episcopo, presbyteris et diaconis*, etc., etiam laici baptizarent.

Aut loci. Cum in illo loco non *episcopus*, aut *presbyter*, aut neque *diaconus* præsens est, aut alio impedimento detentus vocari non potest.

Aut temporis. Cum scilicet in mora, morituri interea baptizandi, præsens periculum esset.

Conditio. Si scilicet alia legitima causa baptismum mox impertiendum urgeat.

Constantia. Videtur *constantia* hic sumi pro *animositate, animi firmitate*, ut sensus sit: « Tunc enim licebit animose ac intrepide succurrere, » etc., ut nimirum, lib. v *adv. Marc.*, c. 1 : « Tanta constantia alium deum edicere, » ait. Potest etiam pro *libertate* aut *convenientia* accipi : qui sensus plane congruit cum eo, quod mox subjungitur. Vide etiam quæ supra, ad cap. 10, de voce *constanter* diximus. Quidquid vero de his sit, malim certe constantiam hic accipere pro stabili et canonice constituto ordine ac regula, ad personam ministrantis spectante; quæ

regula utique in casu necessitatis, ut aliæ leges ecclesiasticæ et humanæ, locum non habent.

Docere. Alludit rursus ad ea quæ supra cap. 1, de *Quintil.*, ejusque virulenta doctrina, commemoravit. De hac item petulantia mulierum in lib. de *Præscript.*, cap. 41, acerbè queritur.

Cæterum ex hoc loco quidam, nec inepte, colligunt, a Tertulliano, cum adhuc vere orthodoxus esset, hunc librum de *Baptismo* conscriptum fuisse, propterea quod deinceps Montanista factus, longe majori indulgentia, quin et nimium molli reverentia, in loquacem illum sexum fuerit, quem Paulus ipse I Cor. xiv, 34, ad perpetuum in Ecclesia silentium damnavit et neque sic satis compescere potuit. Huc pertinent etiam ea, quæ in *Q. Crit.*, ad lib. de *Præscript.*, q. 4 et 5, diximus.

Sibi pariet. Non inelegans, neque autem sine sarcasmo, in mulieres, passim res novas in sacris paritantes, metaphora. Cæterum cum de *jure* loquitur, non illico omnem a feminis, saltem in casu extremæ necessitatis, baptizandi facultatem excludit; quin vero baptizare ipsis licet, tenenturque, si scilicet vir non adfuerit, aut verecundia prohibeat, ab eo baptismum administrari. Sane autem casum necessitatis (saltem extremæ) neque antiquis illis temporibus exclusum fuisse, satis patet ex Jo. Moschi (qui sæc. vu floruit) *Prato Spir.*, c. 3, ubi asserit, contra canones esse, diaconissas baptizare *excepta* scilicet *strictissimæ necessitatis causa*; in qua utique illud ipsum Tertulliani principium subingredi necesse est: « Quoniam reus erit perditū hominis, » etc.

Notæ ad caput XVIII.

Pristinæ. Scilicet *Quintillæ*, quam paulo ante suggillavit, nunc autem *pristinam* dicit, quod de ea mox ad initium hujus libri locutus esset, et ipsa jam diutius antea baptismum impetere ausa fuisset,

Auferebat. i. e. e medio tollere conata fuerat.

Per se. Suomet jure: quod neque in viris laicis hactenus toleratum fuit.

Perperam scripta, i. e. *ψευδὴς γράφα*, seu falso ejus nomine, *Periodi Pauli et Theclæ*, inscripta, quæ quidem supposititia esse nemo jam criticorum amplius dubitat. Continentur in his actis quædam doctrinæ sancti Pauli omnino adversa, pleraque alia penitus fabulosa, ex. gr. quod Thecla a Paulo ad apostolicum prædicandi Evangelii, et baptizandi munus evocata fuerit, ac utrumque plusquam viriliter exercuerit, etc., de quibus tamen sanctus Hier. de *Script. Eccles.* ita ait: « Periodos Pauli et Theclæ, et totam baptizati Leonis (hactenus autem nescitum cujus) fabulam, inter apocryphas Scripturas computamus; » in quarum omnino classem a Gelasio Papa in Conc. rom. an 494 habito, rejectas novimus.

At vero spurius hic liber diligenter distinguendus est a libris aliis, communiter Basilio. ep. Seleuciæ, qui medio sæc. v floruit, ascriptis: in quibus universam 1198 de sanctæ Theclæ gestis et miraculis

narrationem Basnagius in *Annal. politico-eccles.* ad A. C. 46 penitus eversam cupit, attamen jam diu a Baronio ad A. C. 47 nimis fortiter stabilitam. Sed hæc operosius disquirere minime hujus loci est.

De suo, i. e. proprii sui ingenii adinventione congerens.

Cumulans. Equidem non id ex malitia ab eodem factum, sed pia fraude, nimioque zelo, id est minus discreto, qui et alios quoque circa illa tempora invaserat, maxime *Evangeliorum* quorundam scriptores, quibus ut auctoritatem conciliarent, apostolorum quorundam nomina, ceu putidis his mercibus pretium factura, suspenderant.

Loco decessisse, id est a presbyteratu abdicatum fuisse, atque in laicorum ordinem quodammodo reductum. Cæterum hanc historiam primus propagavit Tertullianus, deinceps a plurimis aliis assertam.

Proximum. Fidei proximum hic appellat, quod magnam verisimilitudinem habet, ut fide humana prudenter credi possit.

Constanter, seu *libere*, ac *intrepide*. Vide supra not. *Constantia* et cap. 10. not. *Constanter*.

Consulant. Mulieres in Ecclesia taceant: non enim permittitur eis loqui, sed subditas esse, sicut lex dicit. Si quid autem volunt discere, domi viros suos interrogent. Turpe est enim mulieri loqui in Ecclesia. Ita sanctus Paulus (I Cor. xiv, v. 34 et seqq.) Igitur si quid in Ecclesia didicerint, ad viros suos ablegantur, ab eis, sicubi hæsitaverint, plenius edocendæ, aut in doctrina alias rite percepta contra nativam suam volubilitatem magis stabiliendæ.

Notæ ad caput XVIII.

Temere credendum, seu *inconsiderate* cuivis administrandum. Instar enim *pignoris* ad salutem est, quod et in securitatem *debiti*, et *creditori*, secure asservaturo, dari solet.

Officium est, scilicet eundem aliis administrare.

Petenti dato. *Omni petenti te tribue*, ait Christus Luc. vi, v. 30.

Titulum. *Titulus* est alias quædam *nota* ac velut *inscriptio* cujusvis operis, qua id honestum ac laudabile efficitur. Ita ergo ut et *petitio*, et *largitio* laudabilis fiat, utraque titulum habere debet, seu rationem et causam tum *petendi*, tum *dandi*. *Titulus* autem dandi est *petitio indigentis*, titulus accipiendi *indigentia petentis*. Itaque et baptismus non nisi petentibus, nec simpliciter petentibus, sed ad accipiendum debite præparatis tum per instructionem doctrinæ, tum per fervorem voluntatis ardentem illum desiderantibus, conferri debet.

Ad eleemosynam. Sat ex mox dictis patet, ut eleemosynam, ita et baptismum indigentibus, hunc autem nonnisi serio petentibus, dandum esse. Atque id quidem de baptismo auctoriorum necesse est, ut nimirum is *licite* alicui ministretur; cæterum ad

valorem non requiritur nisi intentio recipiendi, ut vocant, *habitualis*. Sed hac de re alibi pluribus.

Exsertam, i. e. *apertam*; ita enim Noster in *L. de Spect.* cap. 3, ait: «Plane nusquam invenimus, quemadmodum aperte positum est: *Non occides*, etc., ita exserte definitum: *Non in Circum ibis*, » etc.; Et l. II *ad Uxor.*, cap. 1, ita habet: «Jam non suadet, sed *exserte* jubet. » Itemque ait: «Detractata et *exserta* sententia est. »

Dignationem. Pro *gratia* posuisse videtur, exemplo Livii l. II, ita de Appio dicentis: «Haud ita multo in principum dignationem pervenit. »

Intercessisse. Totam hujus historię seriem *Act.* cap. 8 accurate pertextam vide.

Prætendere. *Angelus autem Domini locutus est ad Philippum, dicens: Surge et vade contra meridianum, ad viam quæ descendit ab Jerusalem in Gazam.* *Act.* VIII, 26. Cæterum *prætendere*, est hic prius *tendere* seu antea *proficisci*, ac velut viam ex adverso ad occursum præoccupare: aut simpliciter pro *tendere* 1194 ponitur, ut sæpius Noster composita pro simplicibus solet.

Impressus, *Venerat adorare in Jerusalem, et re-vertebatur, sedens super currum suum, legensque Isaiam prophetam.* *Ib.* v. 27 et seqq. Erat ergo in ejus lectionem maxima attentione defixus, ac velut eidem impressus, ut Scriptura ipsum legentem quasi in se arctissime reciperet. Simili ferme sensu *Apol.* cap. 18 idem Noster dixit: «Sed quo plenius et impressius tam ipsum (Deum) quam dispositiones ejus et voluntates adiremus, » etc. Et in lib. *de Exhort. ad Castit.* c. 3, ait, *alte impresse recogitandum esse voluntatem Dei.*

Apostolum. Ex hoc ipso loco quidam asseruere, Philippum hunc apostolum fuisse; at alii communis eum inter septem illos *diaconos* reponunt, qui *Act.* VI, 5, ab apostolis electi fuerant. Quid enim, si apostolus fuerat, necessarium erat ut ad Samarię incolas, a Philippo hoc recens conversos, mitterentur Petrus et Joannes, ut *imponerent manus super illos, et reciperent Spiritum sanctum?* *Act.* VIII, 17. Annon enim ipse Philippus, si apostolus erat, æque illum dare poterat, *Sacramentum Confirmationis*, cujus administratio tunc solis apostolis, seu *episcopis*, propria fuerat, illis per *manuum impositionem* impartiendo? *apostolus* ergo dictus fuerat, quasi ab apostolis proprie sic dictis peculiariter *ablegatus*, eo nimirum sensu, quo etiam Andronicus et Junias *nobiles in apostolis* a Paulo ad Rom. XVI, 7, appellantur.

Jussit. Dixit autem Spiritus Philippo: Accede, et adjuuge te ad currum istum. *Act.* VIII, 29.

In tempore. Locus autem Scripturæ, quam legebat, erat hic: Tanquam ovis ad occisionem ductus est, etc. *Ib.* 32.

Exhortatus. Quis vero? An eunuchus a Philippo post exhortationem ad baptismum assumitur? An vero Philippus ab eunuchio in curru? Si prius in-

telligamus, vox *exhortatus* passivo sensu capienda erit; neque id adeo insolens est, cum et apud Cicer. in Catone legam: «Exhortatus est in convivio a scorto, ut securi feriret, » etc. At malim posteriori: postquam enim Philippus eunuchum *exhortatus* fuisset, hic rogavit Philippum ut *ascenderet, et sederet secum.* *Act.* VIII, 34.

Ostenditur. Aperiens autem Philippus os suum et incipiens a Scriptura ista evangelizavit ipsi Jesum. *Ibid.* 35.

Non moratur. Ecce aqua: quid prohibet me baptizari? Dixit autem Philippus: Si credis ex toto corde, licet. Et respondens, ait: CREDO Filium Dei esse Jesum Christum. *Ib.* 36 et seqq.

Exspectatur. Et descenderunt uterque in aquam, Philippus et eunuchus, et baptizavit eum. *Ib.* 38.

Eripitur. Cum autem ascendissent de aqua, Spiritus Domini rapit Philippum, et amplius non vidit eum eunuchus, etc. *Ib.* 39.

Tinctus est. Scilicet mox tribus post conversionem suam diebus, ut liquet ex *Act.* IX, 9 et 18.

Hospes. Namque Ananias eum jussus erat quærere in domo Juda. *Ibid.*, 41. Quisnam vero hic fuerat, præterea nil notum.

Notæ ad caput XVIII.

Dignatis, i. e. *gratia*. Vide supra.

Prærogativas, i. e. singulares *prævias dispositiones*, mirabilesque circumstantias, ex quibus facile perspicitur quid et quomodo Deus ab hominibus extra communem ordinem ac regulam fieri velit.

Decipi. Potest enim inordinate petens baptismum, ejus ministrum *decipere*, sine legitima videlicet dispositione, neque vero, sed simulato duntaxat animo accedens. Potest et ipse *decipi*, dum ex immaturo zelo accedit, et ab ipso Deo se impulsus credit, nondum tamen necessaria rerum credendarum cognitione instructus, ut illum *fructuos* suscipiat.

Utilior est. Olim baptismus a plerisque differebatur in adultam, et aliquando ad extremam ferme ætatem. Sic sanctus Martinus jam anno ætatis sue 1195 10 factus catechumenus, nonnisi 8 annis postea fuit baptizatus, ut testatur Sev. Sulpit. in ejus *Vita* l. I, cap. 2. Aliqui ad 30 annum differebant, exemplo Christi innixi, ut videre est apud S. Greg. Naz. *Orat. in sanctum Lavacrum*. De Constantino imp. communis jam opinio est, cum paulo ante mortem Nicomedię baptizatum fuisse. Sic, etiam Constantius imp. ultimis demum suis temporibus ab Euzoio Antiochię baptizari voluit. Quid vero, quod etiam Theodosius M. post superata in bellis plurima pericula, ultimo demum in gravem morbum incidens ab Ascholio. ep. Thessalonicensi, se ablui petierit? Forte idem Noster, baptismum *cunctando* longius differri jubens, in causa fuerat, ut multi, ex nimia religione et conscientię

formidine, baptismum antea, et bona utique fide, recusarent.

Erant autem, qui eo peiori fide cunctabantur baptismum suscipere, ne videlicet severitati legum ecclesiasticarum deinceps astringerentur, sicque interea eo liberius peccare possent. Hoc autem consilium, tanquam temerarium, sancti Gregorius Nazianzenus et alter Nyssenus, itemque sanctus Joannes Chrysostomus et alii Patres, merito, acerrimeque perstrinxere.

Quod vero aliorum, ex aliis causis baptismum nimium diu olim procrastinantium, *exempla* attinet, ea *imitationi* nostræ minime proposita sunt. Sufficiat nobis inde gravitatem negotii metiri, ad quod non subito irruere, nec taliter irruentes suscipere, sed eousque, donec desiderium satis creverit, et sufficiens probatio præcesserit, differre oportet. Hoc idem vero facere cum quis jam se satis præparatum senserit, id vero periculo non vacat, subrepentis interea somnolentiæ, aut occasionis deinceps amittendæ. Novimus certe, Valentinianum Jun imp. violenta morte præventum, cum nimis diu distulisset baptismum, adhuc catechumenum, ex hac vita ereptum fuisse.

Audiendus denique in hanc rem est sanctus Basilius in *Exhort. ad bapt.*, ubi inter alia multa sic loquitur : « Si aurum Ecclesia distribueret, non profecto diceret : *Cras mitte, cras dabis*; verum tuam sedulus portionem velociter peteres, differri autem ægre ferres. Quoniam vero non materiæ alicujus fucum, sed animæ purgationem tibi rex munificus pollicetur, moras excusationesque nectis, impedimenta causasque affers, qui debebas ad hoc donum accurrere. » Et post alia : « Enimvero si publicis tributis obnoxius esses, debitorum autem remissio reis circumquaque nuntiaretur, deinde quispiam te hoc publico munere privare conaretur, doleres clamaresque, communis gratiæ parte te per injuriam privari. Postquam vero non solum præteritorum remissio, sed etiam futurorum dona palam proponuntur, non audis, sed te ipse lædis, quantum nec inimici forte læderent. » Iterumque post pauca : « Si quis medicus commentis ac machinis quibusdam te juvenem ex sene reddere in se receperit, ad eam profecto diem omni studio venire curares, in qua ætati floridæ te restituendum videres. At nunc cum anima tua, quam omni scelere contaminatam reddidisti, per baptismum renovari ac regenerari nuntietur, tantum despicias beneficium, nec ultro properas, aut id pollicenti, fis obviæ. » Et denique : « Cunctatio ad baptismum, nihil aliud clamare videtur, quam : In me ante regnet peccatum, donec aliquando regnet etiam Dominus ; adsint mihi membra injustitiæ, et iniquitatis arma, deinde assumam etiam arma justitiæ Deo. » etc. Atque hæc contra eos Basilius, qui, jam antea debite instructi, baptismum (atque idem est

etiam de sacramento poenitentiae) assiduo differre cogitant.

Circa parvulos. Hæc equidem sententia uni Tertulliano (sicut etiam, adhuc catholicus, in nimiam semper religionem atque severitatem propensus erat) propria, neque ab ullo antiquorum Patrum adoptata fuerat, multo minus autem *Henricianis*, *Petro Abeillardo*, *Petro de Brixia* aut *Anabaptistis*, aliisque hæreticis, quidpiam præsidii in ea collocatum erat, quippe qui infantes baptismi valide suscipiendi omnino ~~1196~~ incapaces, ideoque hunc, cum ad usum rationis illi pervenissent, repetendum esse censebant. Dissuadentis autem solum Tertulliani illa vox fuerat, et hoc ipso contrariam, etiam in ipsis Africanis ecclesiis, et iisdem illis, temporibus, consuetudinem haud ambigue significantis, uno, quem scimus, Tertulliano eidem contranitante, et ex rationibus quidem nulli coævorum, aut etiam alteri sanctorum Patrum, neque sancto Cypriano, alias circa baptismum tam delicato, qui tamen Tertullianum, tanquam *magistrum* suum assiduo volutasse perhibetur, probatis. Etenim is, cum Fidus, episcopus, ea de re quæstionem excitasset, atque parvulos nonnisi post octavam diem baptizandos esse contendisset, nulla jam amplius Tertulliani ratione habita in Conc. Carthag. 66 episcoporum, anno 253, ita conclusit : « Infantes debere baptizari tantum post octavam a nativitate diem, nemo consensit, sed universi potius judicavimus, nulli hominum nato misericordiam Dei et gratiam esse denegandam. » Ita ille in sua epist. 69 *ad Fidum*.

Porro *pædobaptismum*, seu *parvulorum ablutionem*, ab ipsa praxi et traditione apostolica descendisse testis locuples est sanctus Augustinus, qui in serm. 10 *de Verb. apost.* de parvulis loquens ait : « Ipsi portantur ad Ecclesiam, et, si pedibus illuc currere non posunt, alienis currunt, ut sanentur; accommodat illis mater Ecclesia aliorum pedes ut veniant, aliorum cor, ut credant, aliorum linguam ut fateantur ; ut quoniam qui ægri sunt, alio (Adam videlicet) peccante prægravantur, sic cum hi sani sunt, alio (patrino nimirum) pro eis confitente salventur. Nemo ergo vobis susurret doctrinas alienas. Hoc Ecclesia semper habuit, semper tenuit, hoc a majorum fide percipit, hoc usque in finem perseveranter custodit. » Et in l. x *de Gen. ad litt.*, c. 23 idem confirmat, inquires : « Consuetudo matris Ecclesiæ in baptizandis parvulis nequaquam spernenda est, neque ullo modo superflua deputanda, nec omnino credenda, nisi apostolica esse traditio. » Cujus quoque testis multo antiquior Origenes, qui in cap. 13 epist. ad Rom. disertè ait : « Ecclesia traditionem ab apostolis suscepit, etiam parvulis dare baptismum. »

Quapropter saluberrime, et quidem sub gravibus penis in pluribus conciliis sancitum fuit, ne parvulorum baptizatus (quia nempe repentina sæpe

mortis pericula iisdem supervenire possunt) diutius differatur. Singulariter vero sanctus Carolus Borromæus, in *Concil. Mediol.* i constituit, « ut natum infantem ii, quorum est ea cura, ante nonum diem ad suscipiendum baptismum in Ecclesiam deferendum curent. Quod si neglexerint, excommunicatio nis poenam subeant. »

Necesse. Hæc verba : « Si non tam necesse, » tuto abesse posse putat Junius, reque ipsa in multis exemplaribus deesse testatur. At cur non æque retineri possint ? Sane enim sensum satis commodum faciunt : « Si non aliunde urget necessitas. »

Sponsores. Alias *patrini* dicuntur, quoniam nimirum velut *patres spirituales* sunt, aut *fidejussores*, de quibus sanctus Chrysostomus in *Psal.* xiv, ait : « Statim sacerdos exigit ab infirma ætate pacta conventa, et minoris ætatis fidejussorem susceptorem interrogat, » etc. Quia nimirum pro infante *spondere*, et *respondere* debent, etc.; unde *sponsorum* quoque supradicta appellatio ipsis imposita est.

Ex hoc sane loco Tertulliani patet, patrilinos jam ex antiquissimo usu, et ab ipsis Ecclesiæ velut incunabulis, in baptismo adhiberi solitos ut etiam sanctus Basilius, epist. 128, et sanctus Augustinus, compluribus in locis, aliique passim testantur.

Possunt. Si scilicet sponsores ipsi moriantur, antequam infans baptizatus ad usum rationis pervenerit, ut ab illis admoneri possit, quam obligationem in baptismo contraxerit, aut quid patrini illi pro ipso sponderint.

Fallit. Si infans interea adultus factus baptismi gratiam per vitam pravam expellat, porroque renuat illas sponiones per seipsum, cum jam posset, implere, etc.

1197 *Christiani.* Per baptismum tales futuri, per quem scilicet fit *initiatio* in Christianos.

Innocens ætas. Sane autem ætas illa satis *nocens* est, quippe peccati originalis rea, quod anima mox cum prima sua in corpus infusione contrahit. Neque autem, verisimile est, quod Tertullianus per hoc *parvulos* ab illo peccato immunes facere cogitaverit, qui in tract. *de Testim. animæ*, c. 3, tam diserte ait : « Homo a primordio (per diabolum) circumventus, ut præceptum Dei excederet, et propterea in mortem datus, exinde totum genus de suo semine infectum, suæ etiam damnationis traducem fecit. »

Peccatorum. Eapropter ergo parvulorum ætatem *innocentem* dixit quod sint immunes a peccatis *actualibus*, seu propria voluntate commissis, in quorum remissione, quoad *culpam* simul et *pœnam*, præcipuum esse finem ac vim baptismi esse crediderat. Cum ergo nonnisi *unus* sit *baptismus*, isque deinceps repeli nequeat (cap. 15, not. *Non habent*) ac proin in adultis per poenitentiam quidem omnis *culpa*, non, tamen æque *pœna*, deleri queat (cap. 5, not. *Pœna*) satius esse arbitratus est Tertullianus,

A baptismum ad adultæ ætatis tempus reservari, ut tunc simul cum originali etiam omnia peccata *actualia*, omnisque reatus poenæ eisdem debitæ, una tolli possit, ad quem tollendum alias diuturnis poenitentiae laboribus et satisfactionis operibus opus esset. Interea tamen non attendit idem Noster, parvulis, sine baptismo mortuis, omnem porro spem salutis adimi, damno utique nulla jam amplius ratione reparabili.

In sæcularibus, i. e. *Rebus hujus sæculi, seu temporalibus.*

Substantia terrena, seu hæreditatis ac bonorum temporalium administratio non committitur, sed neque committi potest.

B *Divina credatur.* Probat Junius *Latinitum*, hæc *ἐπιτροπή*, legentem, cui facile astipulor. Cæterum imbecille hoc Tertulliani argumentum est ; nam pupillis committi non potest rerum suarum administratio, quoniam hujus penitus incapaces sunt ; at bona tamen ex hæreditate ad illos transeunt. « Quanto tempore (ait Ap. ad Galat. iv, 1) hæres parvulus est, nihil differt a servo, cum sit dominus omnium : sed sub tutoribus et actoribus est, usque ad præfinitum tempus, » etc. Bona autem illorum vel maxime interea administratione indigent, alique omnimodo necesse est, ut sit, qui ea tueatur, qui ab injuriis aliorum vindicet, etc. At vero gratia semel parvulo credita, quæ princeps contra omnem vim secunda quiescit, qua administratione opus habet ? Quis enim parvulo acceptam semel gratiam adimet ? Quis eidem vim afferet ? Nihil enim contrarium *gratiæ* est, nihil eidem adversum, præter peccatum, propria deinceps voluntate commissum ; at quomodo id in parvulo, quamdiu usu rationis caret, locum habebit ? Nihil ergo insidiarum *gratiæ* in parvulo, at eæ bonis ejusdem temporalibus interea metuendæ sunt ; quare hæc alienæ tutelæ, ipsa que illius persona, utique aliorum in juriis vehementer exposita, committi opus habent.

Dedisse videaris. Quidni etiam *non petenti*, quamdiu petere per sese non potest, eodem tamen ad salutem suam æque indiget, ac adultus, qui petere potest ? Sic ergo parvulo quoque denegabitur cibus, quoniam, utcumque sibi necessarium, *petere* non potest ?

D *Procrastinandi.* Insolens hæc Tertulliani sententia est, rigidamque ejus indolem demonstrat, a nomine unquam alio asserta, et eodem infirmo argumento, quod supra exposuimus, nixa.

Permaturitatem. Cum nimirum *nubiles* sunt, maturationeque viro.

Pervagationem. Non assequor, nisi ita intelligat Tertullianus, quod nimirum comite, ac velut pudicitiae suæ præsidio, destituta, sola sit, et sic inter vivos *vegetur*.

Corroboventur, seu diuturniori tempore in viduitate permanserit, eique aliam custodiam, se videlicet **1198** consortio penitus subtrahens, circum-

dederit, ac statum suæ viduitatis diutius servando, firmiorem quemdam continentiae habitum contraxerit, porroque nuptiis serio penitusque renuntiaverit.

Pondus, i. e. momentum ac gravitatem negotii.

Consecutionem. Ea, quæ baptismum consequi possunt, scilicet periculum amittendæ gratiæ per peccata (quæ, singulariter ratione adjunctæ ingrati-
itudinis, graviora erunt post baptismum, quam ante eum commissæ), et difficultas ejusdem gratiæ recuperandæ. Et fortasse hic respexit Noster illud Apostoli ad Hebr. vi, 4 : 'Αδύνατον τοῖς ἀπαξ φωτισθέντας, γευσάμενους τῆς δωρεᾶς τῆς ἐπουρανίου, καὶ μετόχους γεννηθέντας Πνεύματος ἁγίου..... καὶ παραπισόν-
τας, πάλιν ἀνακαταλθεῖν εἰς μετάνοιαν, ἀνασταυροῦντας ἑαυτοῖς τὸν Ἰδὸν τοῦ Θεοῦ, καὶ παραδειγματίζοντας. Id est, impossibile est, eos, qui semel sunt ILLUMINATI (seu baptizati, ut cap. i, not. Cæcitatibus), gustaverunt etiam donum cælestis, et participes facti sunt SPIRITUSSANCTI,.. et prolapsi sunt, rursus renovari ad penitentiam, rursus crucifigentes sibi metipsis Filium Dei, et ostentui habentes. Ubi τὸ ἀδύνατον, non quod absolute impossibile est, sed quod difficulter (id est non humanitus quidem, attamen divinitus, sed nonnihil ægrius, et cum periculo relapsus, fieri potest) significat, ut Marc. x, 17, ubi querentibus discipulis, quis possit salvus fieri? Respondit Christus : Παρὰ ἀνθρώποις ἀδύνατον, ἀλλ' οὐ παρὰ τῷ Θεῷ · πάντα γὰρ δυνατόν ἐστι παρὰ τῷ Θεῷ, i. e. Apud homines (nimirum humanis viribus) hoc impossibile est, sed non apud DEUM ; omnia enim possibilia sunt apud Deum ; ubi non dixit, Deo, sed apud DEUM, id est, viribus divinæ gratiæ, qua nobis adjutis nihil jam tam arduum est, quod a nobis superari ac perfici nequeat. Omnia possibilia sunt credenti, ait Christus, Marc. ix, 22. Cæterum ergo iis, qui adhuc infantes baptizati sunt, securior utique est gratiæ per baptismum consecutio, quam fuisset ejusdem dilatio : quippe cum in hac perdendæ, neque jam amplius recuperandæ salutis, periculum sit : in baptizatis gratia difficilior amittatur, et amissa saltem per poenitentiam reparari queat.

Integra, i. e. per baptismum obtenta integre, et sine contaminatione deinceps servata.

De salute Qui autem perseveraverit usque in finem, salvus erit, Matth. x, 22.

Notæ ad caput XIX.

Præstat. Initio Ecclesiæ nullum tempus baptismo præstitutum erat. « Primum omnes docebant (ait auctor Comm. in Epist. ad Eph. c. 4) et omnes baptizabant, et quibuscumque diebus vel temporibus esset occasio. Nec enim PHILIPPUS (Act. viii) tempus quæsit, aut diem quo eunuchum baptizaret. Neque PAULUS et SILAS (Act. ix, 10) tempus distulerunt, quo custodem carceris baptizabant cum omnibus ejus. Neque PETRUS diem quæsit, quando Cor-

nelium (Act. x, 47 et seqq.) cum omni domo ejus baptizavit. Ut ergo cresceret et plebs, et multiplicaretur, omnibus inter initia concessum est, et evangelizare, et baptizare, etc. At ubi autem omnia loca circumplexa est Ecclesia... cepit alio ordine et providentia gubernari Ecclesia. Hinc ergo est, unde nunc neque diaconi in populo prædicant, neque clerici vel laici baptizant, neque quocumque die credentes tinguntur, nisi ægri. » Itaque ex his videmus, non mirum esse, quod etiam passim in aliis rebus disciplina, quæ apostolicis temporibus fuerat, atque ab ipsis apostolis ordinata, tuncque usurpata, in plerisque tamen (scilicet quibus præceptum divinum non annexum erat) successu temporum ab Ecclesia commutata, aut aliorum insuper ordinationum accessione aucta fuerint temporum scilicet aliarumque circumstantiarum rationibus varie sapienterque accommodata, semper tamen iis, quæ ad substantiam sacramentorum, utpote quæ longe altioris, prorsusque divinæ institutionis esse noscuntur, inconcusse retentis.

Sed, ut ad nostrum argumentum revertamur, jam 1199 ab antiquissimis temporibus obtinuit ut solemnibus baptismus PASCHÆ et PENTECOSTES temporibus celebraretur : quam observationem ab ipsis usque apostolicis temporibus profectam fuisse, sanctus Siricius et sanctus Gregorius M. summi pontifices, testantur. Et prior quidem in epist. ad Himerium, Tarraconensem episcopum, omnium Ecclesiarum consuetudinem allegat ; posterior vero epist. 136 ad episcopos Siciliae, tanquam regulam ab apostolis institutam et continua successione in Ecclesia traditam, ponit. Duravit autem hic tam late patens usus, teste Theophylacto, Com. in Luc. x, ferme usque ad fin. sæc. xi, tandemque penitus abrogatus, baptismum in arbitrio ministrantium posuit, ut quodcumque illis rationabili ex causa visum esset, eundemque impertirentur : quæ consuetudo tandem etiam apud Græcos, et multis quidem abhinc sæculis, invaluit.

Passio Domini. Existimavit Noster in l. adv. Jud. c. 10, Paschæ Græcæ originis esse, deductum a Græcorum πάσχω patior : qua in re præeuntem habuit S. Irenæum l. adv. Jud. c. 23, et nonnullos sequaces, præsertim Lactantium in l. iv Instit. c. 26, ubi ita ait : « Immolatio pecudis (agni paschalis) ab iis ipsis, qui faciunt, PASCHA nominatur, ἀπὸ τοῦ πάσχειν, quia PASSIONIS figura est, » etc. At in hoc nominis etymo illos vehementer deceptos fuisse, et Hebræis hanc vocem asserendam nemo dubitat. Est enim Exod. xii, 11, ΠΕΣΑΧ (PESACH) a Rad. ΠΕΣΑ atque inde Chaldæi suum נ suffigendo, ut frequenter solent, fecerunt נΠΕס, PISCHA vel PASCHA, quam vocem etiam LXX adoptarunt, ponentes πάσχα, maxime quod ejusdem terminatio græca sit, in gen. per ατος flectenda. Vulgatus autem noster PHASE posuit, quoniam Latinis litteræ gutturalis Π asperitas parum grata est ; unde idem Vulgatus

etiam in aliis nominibus propriis, præsertim dissyllabis, illud passim detruncavit, ut pro נֹחַ NOACH, תְּרָח תHARAC, קֹרַח CORACH, posuit Noe, Thare, Chore, etc.

Porro autem *pesach*, *phase*, vel *pascha* TRANSITUM significant: unde etiam Aquila *pascha* vertit παρ-*εσσι*, *transgressionem*, vel *transcensum*, Symmachus vero παρμαχασιν, *propugnationem*: nemo autem interpretum Græcorum *passionem* vertit. Et denique Latinus noster Exod. xii, 11, ita interpretatur: « Est enim PHASE (id est TRANSITUS) Domini, » in cuius memoriam, scilicet angeli primogenita Ægypti percutientis, et solas domos Hebræorum intactas *transeuntis*, seu prætereuntis, annum ab Hebræis Pascha celebrandum erat.

Tingimur. Baptismum Christi omnem suam efficaciam a *Passione* ejusdem habere, jam cap. 16, Not. *Baptismus*, 1188 A. ostendimus. Vide etiam cap. 11, Not. *Resurrectionem*, 1178 B — *Sine resurrectione*. Ibid.

Interpretabitur. Passive hic accipitur, ut apud Auctorem ad *Herennium*, l. II.

Pentecoste. Πεντηκοστή (subaudi ἡμέρα) significat diem quinquagesimum. Nempe ab altero die Sabbati (Levit. xxiii, 15), seu a secunda die azymorum numerandæ erant 7 hebdomades, quæ faciunt 49 dies: die autem Quinquagesima celebrandum erat דְּיָמֵינוּ שְׁנֵעֵת FESTUM HEBDOMADARUM, quod in nostra Ecclesia dicitur FESTUM PENTECOSTES; et sicut olim a Judæis celebrabatur in memoriam legis, in monte Sinai Moysi datæ (quod quinquagesima a festo Paschalis, seu exitu ab Ægypto, factum creditur, Exod. xix, 1 et 11), ita nunc etiam in Ecclesia nostra celebratur festum Pentecostes, id est quinquagesimus dies a festo Paschalis, in memoriam Spiritus S. super apostolos in *linguis igneis* descendentis. Act. ii, 1, etc.

Igitur quoniam baptismus, Spiritus sancti in columbæ specie in Christum, in Jordane baptizatum, descendentis, ac singulariter aquas sanctificantis (vide supra. cap. 10, Not. *nn*) opus est, non mirum, etiam Pentecostes, non minus ac Paschalis tempus baptismo solemniter conferendo a primitiva Ecclesia destinatum fuisse. « Atque hanc regulam (ait Sicirius Papa, supra, in Not. *Præstat*, laudatus) omnes teneant sacerdotes, 1200 qui nolunt ab apostolicæ PETRÆ, super quam Christus universalem construxit Ecclesiam, soliditate divelli. »

Cæterum, quoniam hæc res meræ disciplinæ erat, nil mirum, etiam post *Siricii* tempora, aliam alibi consuetudinem servatam et in DIE NATALI DOMINI, qua Clodovæum, primum Francorum regem, baptizatum fuisse, Avitus, ep. Viennensis, in sua ad eundem epist. testatur; aut in EPIPHANIA Domini (propterea quod hac die Christus ipse a S. Joanne baptizatus fuerit), rursusque aliis in locis in festo S. Joannis Baptistæ, similem ob causam: quin et in *Natalitiis Apostolorum* ac *Martyrum*, non sine

Ecclesiæ Romanæ contranisu, administratum fuisse, donec tandem, temporibus nimirum ita ferentibus, hac in re quibusbilibet Ecclesiis sua libertas data fuerat, attamen benedictione fontis baptismalis ad SABBATUM SANCTUM Paschalis, et VIGILIAM PENTECOSTES, ex usu totius ferme Ecclesiæ adstricta. Sed hac de re latius videri possunt Martene de *Rit. Eccl.*, l. I c. 1, art. 1; Juenin de *Bapt.* q. 10, c. 2, aliique passim.

Aquis. Ut, scilicet solemniter antea sint benedictæ (cap. 4, not. *Invocato Deo*) semperque paratæ, ad baptismum *ex ordine* cunctis *ministrandum*.

Spatium est. Inde videtur recte colligi, toto illo intermedio tempore, a *Paschate* nimirum usque ad *Pentecosten*, baptismum olim administrari consuevisse; quod sic intelligendum reor, quod in *Paschate* et *Pentecoste* *solemniter* conferretur, tempore autem intermedio iis duntaxat, qui prius impedimento, ex. gr. morbo, etc., detinebantur, aut alia causa absentes essent, aut etiam infantes, intermedio illo tempore nati, etc., abluerentur.

Frequentata est, seu annua illius memoria, crebra et vivaciori recordatione celebrata.

Dedicata, i. e. *consecrata*, aut religioso cultu interhymnos, orationes, gratiarum actiones, etc., celebrata. Ex hac tenus autem dictis clare perspicimus, festa PASCHATIS et PENTECOSTES ab ipsis apostolis instituta fuisse, sub aliis autem, quam apud Hebræos, ritibus, aliisque, tanquam rerum scilicet præteritarum, symbolis: et *Pascha* quidem in memoriam RESURRECTIONIS Christi, nos a morte peccati ad vitam gratiæ resuscitantis: *Pentecoste* vero, in commemorationem SPIRITUS SANCTI super apostolos in Ecclesiam primitus effusi, celebranda.

Adventus. De secundo Adventu Domini, quo venit *judicare vivos et mortuos*, id est intelligendum.

Subostensa. Id est nonnihil *obscurius*, ac velut *remotius ostensa*.

Recuperato. Aliqui *reciperato* malunt, quod a *recipiendo* dictum est. Sed hanc grammaticorum litem sub iudice relinquere præstat. Sufficit hic ASCENSIONEM CHRISTI, seu ejusdem in cælos *receptionem*, significari.

In *Pentecoste*. Hoc nomen Nostro etiam totum complexum 50 dierum inter Pascha et Pentecosten significat, ideoque in l. de *Idol.*, c. 14, inquit: « Excerpe singulas solemitates nationum, et in ordinem texe, « Pentecosten implere non poterunt. Et hoc sensu etiam hic intelligendus videtur; non enim Christus in *Pentecoste*, si diem intelligas, cælos conscendit, et vero intermedio illo tempore, scilicet die quadragesima post Resurrectionem.

Cæterum diem iudicii in *Pentecoste* futurum, Tertulliani conjectura est, verbis Act. i, 11, supr. cit., infirmiter nixa; nam ibi solum dicitur QUEMADMODUM, ubi *modus veniendi* non *tempus* significatur. Sicut enim in gloria ascendit, et *nubes* suscepit eum (Act. i, 9), sic olim videbunt *Filium hominis ve-*

nientem in nubibus cælicum virtute multa et majesticate (Matth xxiv, 30). Sed quid de illa determinanda laboremus, de qua *nemo scit, neque angelus cælorum, nisi solus Pater* (Ibid. 36).

Festo. Jerem. xxxi, 8, ubi Septuaginta addunt ἐν ἑορτῇ Πάσχα, in solemnitate Phase, seu Paschæ; quæ voces in Hebræo textu, et ab omnibus aliis Græcis (ut notat ipse S. Hier. *Comm. in Jerem. h. l.*) 1201 proindeque etiam in Vulgata nostra Latina absunt, neque etiam ulla Esdræ, aut Nehemiæ, alteriusve Scriptoris sacri testimonio constat, Judæos ex captivitate Babylonica ut olim ex servitute Ægypti, in festo Paschæ reversos fuisse; de quo tamen reditu ex Babylone hic Jeremiæ sermo est. Quare illud LXX Senum additamentum solum mysticæ cujusdam significationis gratia accessisse videtur, in Christi utique Puschate et Passione verificatum, etc.

Festus. Dicta enim fuit SOLEMNITAS HEBDOMADARUM, ut supra not. *Pentecoste.*

Nihil refert. Tempus enim effectui baptismi, seu gratiæ, nihil addit, nihil demit, neque plus gratiæ adipiscitur, qui in die festo, quam quocunque alio, baptismum consequitur. « Tempus aliud alii accommodatum: somni proprium, aliud vigiliæ, belli item et pacis. Baptismi tempus tota hominis vita est, » ait S. Basil., hom. 13, de *Exhortat. ad bapt.*

Notæ ad Caput XX.

Crebris. Adulti nonnisi tunc demum (extra causam scilicet urgentis necessitatis) ad baptismum admittebantur, cum antea per varia pietatis, ac præcipue pœnitentiæ opera, in catechumenatu suo (erat hoc tempus probationis, ac velut quidam ante baptismum novitiatus) se dignos cœlesti hoc munere exhibuissent, necnon futuræ suæ in accepta semel gratia perseverantiæ magnam spem fecissent. De catechumenis autem, eorumque classibus jam in *L. de Præscr.*, cap. 41, diximus, quæ hic repetere non vacat. Licebat autem catechumenis intra Ecclesiam, ac cum reliquis orare, ibique coram Deo suum baptismi flagrans desiderium explicare, etc. Tum vero dimittebantur ex Ecclesia, diacono, ut in lib. viii *Constit. Apost.* c. 5 (quarum non S. Clemens, at tamen alius antiquissimus auctor est) perhibetur, pro ipsis Deum orante: « Dominus clementer exaudiat obsecrationes et preces ipsorum, et recipiens eorum supplicationes tribuat eis auxilium, et concedat petitionem cordis ipsorum ad utilitatem, » etc.

Jejunis. Ita rursus auctor *Constitut. Apost.*, l. vii, 23 habet: « Ante baptismum JEJUNET, qui baptizandus est, » Et infra: « Qui vero in ejus (Christi) mortem initiatur (consepeliendus ei in baptismo) primum JEJUNARE debet, et postea baptizari. » Et S. Aug. in lib. *de Fide et oper.*, c. 6, ait: « Sine dubio ad baptismum non admitterentur, si per ipsos dies, quibus, eandem gratiam percepturi, ab-

stinentia, JEJUNIIS, exorcismisque purgantur. » etc. Sed et *Conc. Carthag.* iv, can. 85, statuit: « Baptizandi diu abstinencia vini et carni, et manus impositione crebra examinati, baptismum recipiant. » Quanto enim corpus, jejuniis attenuatum, magis constringitur, tanto anima amplius dilatatur capaciorque evadit, ad gratiam baptismi eo copiosius recipiendam.

Geniculationibus. Geniculationes sunt, quas Græci γονυκλισίας vel γονυκλισίας, *genuflexiones*, appellant, jam antiquissimis temporibus in oratione adhiberi solitæ. Unde in lib. *de Cor. milit.* c. 3. Noster *de geniculis adorare* dicit. Et in lib. *ad Scapul.* c. 5, ait: « Quando non geniculationibus, et jejunationibus nostris, etiam siccitates sunt depulsæ? etc.

Est ergo *geniculatio* signum reverentiæ, submissionis, aut adorationis; atque sic S. PETRUS, resuscitaturus Tabitham, ponens genua oravit, Act. ix, 40. S. PAULUS, Mileto discessurus, positus genibus oravit cum omnibus, etc. (Act. xx, 36). Idemque in *Ep. ad Ephes.* iii, 14, ait: *Hujus rei gratia flecto genua mea ad Patrem Domini nostri Jesu Christi.* Quin et in Veteri Testam. inter orationes flectebantur genua. Nam et SALOMON in dedicatione templi prolixam illam orationem III Reg. 8, peragens, *utrumque genu in terram fixerat* (Ib. 54). Et DANIEL, vi, 10, *Orans flectebat genua sua, et adorabat, confitebaturque coram Deo suo, sicut et ante facere consueverat* Sic et ESDRAS. (vi, 5) de se ipso dicit: *Curnavi genua mea, et expandi manus meas ad Dominum.* Sic et illi in Novo Testam. qui gratiam sanationis petaturi ad Christum 1202 accedebant, genuflexu rogabant, ut Matth., xvii, 40, *Accessit ad eum homo γονυπετών αὐτῷ, gentibus provolutus ante eum, etc.* Et Marci (i, 40), *Accessit ad eum leprosus, deprecans eum, et γονυπετών αὐτόν, genu flexo, dixit ei, etc.* Et sic alii alibi. Quid vero, quod Christus ipse in monte Oliveti (Luc. xxii, 41) θύε τα γόνατα προσάχθετο, *positis genibus orabat?* Et hic est, quem Deus exaltavit... ut in Nomine Jesu πάν γόνυ κάμψη, *omnes genu flectatur, etc.* (Philipp., ii, 10).

Maxime igitur convenit, etiam baptizandos in genua procumbere, et Deum orare pro tam illustri dono, per quod, cum antea in peccatum lapsi fuissent, denuo erigantur ad salutem; nempe, ut auctor QQ. *ad Orthodox.* in Resp. ad Q. 115, ait: Γονυκλισία σύμβολόν ἐστι τῆς ἐν ταῖς ἁμαρτίας πτώσεως, *Genuum flexio signum est lapsus in peccata.*

Pervigiis. Pervigilium, Græcis παννυχιαία, proprie loquendo, est longius durans, ac per totam noctem, vel saltem magnam ejus partem, protracta vigilia; cum alias vigilia simpliciter dicta, sit somni etiam per brevius tempus repressio. Utriusque discrimen accurate notavit Martialis, l. v, epig. 70:

Nam vigilare leve est, pervigilare grave.

Unde et Arnob., l. iv *Instit.*, inquit: *Quibus san-*

cta illa pervigilia consecrata sunt et Pannychismi graves, » etc.

Minime autem hic nobis sermo est de gentiliū pervigiliis, de quibus Cic. l. II *de LL.*, ait : « Novos deos, et in his colendis *pervigilationes*, sic Aristophanes vexat, » etc. De his etiam Tacitus (l. V *Annal.* c. 44) loquitur : « Lectisternia et *pervigilia* celebrare feminæ, quibus mariti erant. » Sed apage ista, cum maximis plerumque obscenitatibus conjuncta nobis enim de longe sanctoribus pervigiliis agendum est, jam in prima Ecclesia, ut satis vel ex ipso Tertulliano nostro discimus, frequentatis. Erant autem hæc *pervigilia* aut *publica*, quæ ab integro cujuslibet Ecclesiæ cœtu, aut *privata*, quæ a singulis domi suæ celebrabantur. Illa singulis festis solemnioribus, atque martyrum etiam memoriis, præmittebantur : hæc inter privata pœnitentium opera erant, præsertim, et frequentius, a baptizandis suscipienda : unde S. Greg. Naz. *Orat. in S. Lavacr.* ita catechumenum instruit : « Bona tibi auxilia erunt ad ea quæ desideras, consequenda, vigiliæ, jejunia, chameuniæ (humi dormitiones), orationes, lacrymæ, ærumnæ, indigentium opitulatio, » etc. Atque his *vigiliis* in antiqua Ecclesia semper *jejunia* innectebantur ; postea autem, ob subrepentes abusus abrogatis vigiliis, una cum solo eorumdem nomine, *jejunia* relenta fuere.

Delictorum. Sicut peccata nulli hominum in hac providentia remittuntur, absque prævia eorum per actum quemdam pœnitentiæ retractione, ita et adultis ad remissionem peccatorum actualium, quam baptismus præstabat, adeoque ad hunc ipsum *fructuose* suscipiendum, necessarii erant actus quidam pœnitentiæ, et quidem exteriori quodam signo manifestati, publica videlicet peccatorum confessione ; ita enim antiquissima quoque monumenta testantur. Sic enim S. Justin. *M. in Dial. cum Tryph.*, p. m. 177, dicit, etiam in antiquo Testam. ablutiones non profuisse, nisi antea pœnitentibus, ita inquires : Τοῦτο ἐκεῖνο πάλαι τὸ σωτήριον λούτρον ἦν ὃ εἴπετο τοῖς μεταγινώσκουσιν, i. e. *Hoc illud olim salutare lavacrum erat, quod consequabatur eos qui pœnitentiam agebant.* Et cum istud *Isaiæ* prolixo testimonio confirmasset, subjungit : Τοῦτ' ἐκεῖνο τὸ βάπτισμα, τὸ μόνον καθάρσαι τοὺς μετανέησαντας δυνάμενον, *Hoc est illud baptisma, quod solum pœnitentes purificare potest.* Quanto autem id rectius ad baptismum nostrum *Apol.* II requirit, p. m. 73 ita inquires : Εἰδεσθαι τε καὶ αἰτεῖν ὑπεθέοντες παρὰ τοῦ Θεοῦ τῶν προημαρτημένων ἄρεσιν διδάσκονται ὁμῶν συνευχομένων, καὶ συννηστεύοντων αὐτοῖς ἐπίτα ἄγονται ὑπ' ἡμῶν ἔνθα ὕδωρ ἐστὶ, x. τ. λ. *Orare autem et petere jejunantes a Deo præcedentium peccatorum remissionem* 1203 (quomodo autem petent, nisi illa confitentes ?) *docentur nobis una precantibus et jejunantibus. Deinde ducuntur a nobis in illum locum, ubi aqua est.* Atque hoc conforme est iis quæ antiquissimus auctor (qui olim

credebatur fuisse S. Hieronymus) *Sermonis in Psal. xli ad Neophytos* habet : « Per omnem Quadragessimam vacaverunt orationi, atque jejuniis, in sacro et cinere dormierunt, futuram (per baptismum) vitam peccatorum suorum confessione petentes. » etc. Atque ita quoque præparatum *Constantinum M. imp.* ad baptismum suscipiendum accessisse, Euseb. *in Vita ejusd.*, c. 61, perhibet : « Hæc cum secum reputasset, genuflexo humi procumbens, veniam a Deo supplex poposcit, peccata sua confitens in martyrio, » etc., loco videlicet, in quo monumenta, seu *sepulcra Martyrum*, viscebantur.

Et ne putemus exemplum tam augustum sequela destitutum fuisse, audiamus Socratem, sæc. V scriptorem, qui lib. V *Hist. Eccles.* c. 17, de Serapidis templo subverso agens, ait : « Multo plures ad Christianam religionem se contulerunt, et peccata sua confitentes baptismum Christi susceperunt. » An vero hæc confessio, baptismum ab adultis præmittenda, fuerit peccatorum *in specie*, an *generalis* duntaxat, etiamnum inter criticos controvertitur. Certum autem est, *Sacramentali* nostræ pœnitentiæ in baptizandis locum non fuisse, cum baptismus ipse ad reliqua Ecclesiæ nostræ sacramenta initiatio quædam sit, ad illa *valide* suscipienda, et conficienda, homini *capacitatem* tribuens.

Exponent, i. e. exhibeant in se exemplum, « sumpta, ut ait Junius *in h. l. propolis*, merces suas exponentibus, metaphora. » Itaque in baptismo nostro a nobis quoque exhibendus est *baptismus Joannis*, velut baptismi Christi prodromus. Vide supra, cap. 10, not. *Præministrabat.*

Delicta sua. Nunc pro non hic legit Junius, ut etiam l. I, *de Veland. virg.* c. 4, ubi plerique codices habent : « Hunc (Christum) qui audierunt, usque non olim prophetantem, virgines contegunt, » substituendum NUNC censet : quod sane ipsa ratio postulare videtur ; præsertim quod is librariorum error in aliis quoque scriptis sæpenumero occurrere soleat, ut critici perhibent.

Enim. Facit hæc particula, ut emendationem Junii probem ; quæ enim alius *conflictatio carnis et spiritus*, si non opus est *publica illa confessione* ? Cæterum autem ex hoc ipso prope inducor, ut credam, confessionem illam tunc temporis, non *generalem* duntaxat sed *particularem* quoque, saltem peccatorum alias jam publice patratorum, fuisse ; quæ enim alias in illa difficultas fuisset ? Vide supra not. *Delictorum.*

Conflictatione, i. e. mortificatione, quæ ex illa ipsa *conflictatione* gravem naturæ nostræ moles tiam parit ; *Caro enim concupiscit adversus spiritum, spiritus autem adversus carnem ; hæc enim sibi invicem adversantur*, ad Galat. v. 17. Utrique enim humiliatio ista gravis accidit : spiritui quidem ob nativam suam nobilitatem ac præstantiam, imo et in natam ex peccato superbiam : carni vero ob nativam suam inertiam, generosus ejusmodi ausus refu-

gientem; nam et ad hos *spiritus* quandoque *promptus* est, *caro autem infirma*. Matth. xxvi, 41.

Consecuturum. Sic enim Christus, in monte prædicans, « Beatos eos dixit, qui persecutionem patientur propter justitiam, quoniam ipsorum est regnum cælorum. Beati estis (sic pergit), cum maledixerint vobis, et dixerint omne malum adversum vos, etc. Gaudete et exultate, quoniam merces vestra copiosa est in cælis; sic enim persecuti sunt prophetas, » etc., Matth. v, 10 et seqq. Atque hoc est, quod Paulus et Barnabas tam sollicitè suis inculcarunt documentum : *Quoniam per multas tribulationes (tentationes) oportet nos intrare in regnum DEI*. Aliqui credunt, a Tertulliano potius hic illud Matth. xix, 20, respici : *Dives difficile intrabit in regnum cælorum*.

A Lavacro, seu post lavacrum.

Jejunare oportet. Sicut Christus non ante, sed **1204** post baptismum, jejunium suum incepit.

Salutis. Intelligit hic festum *Paschatis*, quod *Sabbato sancto*, tanquam diei ad solemnem baptismum singulariter olim deputato (cap. præc.) immediate succedit; est enim ipse Paschalis jubilus gratulatio mutua nostræ salutis, quam in Adam mortui, cum Christo autem ad novam vitam resurgentes, recuperavimus. Ecce igitur jam antiquissimam originem *gratulationum Paschalium*, quas, charitatis mutuæ inter Christianos olim tesseram, sæculi hujus vafer genius mendacibus plerumque verborum formulis et inanibus ceremoniis, involvere solet.

Porro autem Paschali lætitiæ jejuniorum tristitia minus convenit, atque adeo Ecclesia ex his solemnibus, quin et toto Paschali tempore, jejunia expuncta voluit. Insuper vero et diem quamlibet Dominicam (quoniam et hanc Christi resurgentis memoriæ sacram esse voluit) jejunio obnubilandum haud esse Ecclesia constituit, ut ex can. 15 S. Petri Alexandrini, qui sæc. iii cadente floruit, constat, in quo cum jejunia dierum Mercurii et Veneris probasset, ait : « Sed, quoad diem Dominicam, est dies hilaris, quia Jesus Christus in illa die resurrexit. » Quid vero quod in conc. Gangrensi, A. C. 370 habito, can. 18, etiam *anathemate* perculosos eos inveniamus, « qui vitam austeriorem prætexentes die Dominica jejunant? » Neque id mirum videri debet, quoniam Manichæis et Priscillianistis, qui Dominicam jejunio velut diem legitimum statuebant, communicasse censebantur. Unde S. Aug. in epist. 86, ad *Casulanum de jejunio Sabbati*, etc., agens, ejusmodi jejunia *magnum scandalum*, et *horribile appellat*.

In ipsum, nempe tentatorem diabolum.

Divinis copiis, scilicet, *Manna* de cælis quotidie depluo. Exod. xvi 4 et seqq.

Quam Dei. Quando nempe ingratus et ille gulosus populus identidem lamentabatur : *Quis dabit nobis ad vescendum carnes ?... Anima nostra arida est : nihil aliud respiciunt oculi nostri nisi Man.* Num. xi, 4 et 6.

Aquam, i. e. Baptismum suum in Jordane.

Dei. Hæc vox merito redundare vixit fuit Junio.

Verbo. — *Non in solo pane vivit homo, sed in omni verbo, quod procedit de ore DEI*. Matth. iv, 4. Atqui hæc sententia a Christo ex Deut. viii, 3, huc translata fuerat, ubi Moyses ad populum beneficia DEI, et afflictiones eidem in deserto immissa, commemorans *Afflixit te penuria, et dedit tibi cibum Manna... ut ostenderet tibi, quod non in solo pane vivat homo, sed in omni verbo, quod egreditur de ore DEI*. Atque hæc est illa *figura Israelis*, ex qua supra Noster dicit, *exprobrationem* a Christo in diabolium *retortam* fuisse.

Elidi. Elegans metaphora! *Elidi* autem proprie dicuntur, quibus venæ colli majores (quæ alias *lisæ* Græcis *σπάρτιδες* appellari solent) inciduntur. Sic enim Celsus, l. iv de *Re medica*, c. 1, ait : « Sunt autem *lisæ*, teste Donato, venæ majores gutturis, quibus intersectis animal confestim emoritur; unde *elisum*, quod ex tali causa mortuum est. » Et sic de aliis quoque violenta morte sublati, eos *elisos* esse dicimus, ut Suetonius in *Caligula*, c. 26, dicit : « *Elisque* sunt per eum tumultum 20 amplius equites Romani. » Quin etiam *ægritudine elidi* Tullius, *Tuscul. QQ. lib. v* habet.

Natalis. Est enim *lavacrum regenerationis*, secundum illud Christi ad Nicodemum : *Nisi quis renatus fuerit denuo, non potest videre regnum DEI* (Joan iii, 3). Hominis ergo primus *natalis* est ex *matre*, quoad *corpus* : secundus ex *DEO*, quoad *animam*, quæ mortua per peccatum, renascitur per baptismum. Atque hi sunt, *qui non ex sanguinibus, etc., sed ex DEO NATI sunt* (Joan. i, 13).

Matrem. Commode hic Ecclesia intelligi potest. *quæ sursum est Jerusalem, quæ est MATER NOSTRA*. ad Gal. iv, 17.

Fratribus. Nos autem *FRATRES secundum Isaac 1205 promissionis FILII sumus*. Ib. v. 28.

Peculia. Non *temporalia* tantum, sed *spiritualia* maxime, nova huic vitæ sustentandæ necessaria, aut mire conducentia.

Apertum est vobis. Matth. vii, 10 et seqq. Tandemque ibi Christus subjicit : *Si ergo vos, cum mali 1206 sitis, nostis bona data dare filiis vestris, quanto magis PATER vester, qui in cælis est, dabit bona petentibus se.*

Peccatoris. Insigne humilitatis specimen! Quam autem alius a se ipso Tertullianus, deinceps *Montani sui spiritu* (non *afflante* utique, sed *inflante*) tumens!

DISSERTATIO

DE AFFINITATE INTER BAPTISMUM ET PŒNITENTIAM, SEQUENTIS LIBRI AUTHORE,
ET EJUSDEM SCRIPTI TEMPORE.

I. Postquam ergo Tertulliani librum *de Baptismo* absolvimus, non recto quidem et communi sacramentorum nostrorum ordine, attamen neque *per saltum*, ad ejusdem librum *de Pœnitentia*, pariter notis quibusdam illustrandum, deferimur; nam et ipse Author sacramenta intermedia, *Confirmationem* et *Eucharistiam*, non penitus transiit, sed illam quidem in prioris sui libri cap. 6 et 7 velut quoddam baptismi complementum, haud perfunctorie tractavit: hanc vero cap. 16 (ut ibi notavimus) saltem leviter attingit.

II. Est autem præterea singularis quædam, vel ipsius necessitatis ratione, inter *baptismum* et *pœnitentiam* connexio. Cum enim rerum omnium Creator Deus primum hominum in hoc universum, ceu patentissimum mare quoddam, effudisset, ac toti humano generi deinceps velut *archithalassum* dedisset, is vero noxiæ cupiditatis suæ fluctibus abreptus, navim suam in durissimum scopulum *peccati originalis* allisisset, ac non sui solius, sed nostrum omnium miserrimum naufragium fecisset, immensa SALVATORIS nostri BONITAS *primam* nobis porrexit *tabulam*, BAPTISMUM, qua arrepta in portum salutis denuo emergeremus. At vero cum in ipso hoc *portu* plurima hominum, novis rursus fluctibus involvendorum, *naufragia* futura prænosceret, labefactæ nimiumque instabili voluntati nostræ, idem sacramentorum institutor Christus *secundam post naufragium tabulam* PŒNITENTIAM, nobis projecit, qua adjuti denuo in securum litus enataremus. Atque hic quidem ille BAPTISMUS est, quem Conc. Trid. sess. XIV, cap. 2, *LABORIOSUM* appellat; in quo sane per ardua Pœnitentiæ opera vehementer elaborandum est, ut delicta non jam alieno aquarum fonte, sed propriis nostris lacrymis eluamus.

III. Itaque sequens liber priori eo aptius a nobis subjungitur, quod prior ille in ipsam pœnitentiam, tanquam præparationem baptismi in adultis necessariam, desierit, hic vero, idonea velut commissura, eandem latius prosequatur, et illam quoque Pœnitentiam, quæ post baptismum relapsis superest, enucleatius pertractet.

IV. Non una autem inter baptismum et pœnitentiam differentia est: 1° quidem ratione *finis*; est enim baptismus institutus præcipue ad delendum *peccatum originale*, et reliqua in adultis eidem adhærentia; deinde ut per illum homo agregetur populo Dei, fiatque membrum Ecclesiæ; neque enim alius ad eandem, quam per hanc baptismi,

A omnium sacramentorum primi, et cum primis necessarii, *januam*, ingressus patet. At vero pœnitentia adhibenda est ad delenda peccata *actualia*, ac præcipue ea, quæ post baptismum deinceps commissa sunt. 2° Ratione *effectus*; nam in baptismo una cum *culpa* aufertur quoque omnis *reatus pœnæ*, tam *æternæ*, quam *temporalis*: pœnitentiæ autem quoad posteriorem hunc, non jam eadem efficacia est: remanet enim pœna temporalis in purgatorio persolvenda, nisi in hac vita pro peccatis plona *satisfactio* per opera pœnitentiæ præstita fuerit. 3° Ratione intrinsicæ suæ *naturæ*; baptismus enim est *regeneratio*, spiritualis nimirum, et secundum *animam*, quæ, sicut generatio *carnalis*, nonnisi semel fieri potest; atque ideo baptismus in eo, qui eundem semel valide suscepit, *reiterari* nequit, hinc velut impresso quodam sigillo, *charactere* videlicet, obsignatus. At pœnitentia fit in forma *judicii* in quo homo tanquam *reus*, suique simul *accusator*, a delictis suis absolvitur. Sicut autem reus post novum quodlibet delictum, atque relapsus, ad tribunal humanum pertrahi potest, ita post baptismum lapsus, cum semel pœnitentiam egit eadem, cum denuo relapsus fuerit, toties eidem iteranda est, ideoque nunquam caractere quodam obsignatur, quoniam nec misericordia DEI deinceps eidem occluditur. 4° Ratione *necessitatis*; baptismus enim omnibus hominibus, etiam *parvulis* (qui tamen nonnisi *peccato originali* coinquinati sunt) ad salutem necessarius est: pœnitentia vero solis *adultis*, qui peccatis propria voluntate, seu ante, seu post baptismum commissis, obnoxii sunt; nec de *peccato originali* vera ac proprie dicta pœnitentia, sed nonnisi in latiori sensu, cujuslibet nimirum displicentiæ ac detestationis mali præteriti, agi potest. Consulto autem prætereo alias differentias, cum impræsentiarum de *sacramento pœnitentiæ* abstrahere animus sit.

V. Nunc ad authorem hujus libri veniendum est: quem quidem Tertullianum esse, nemo neque olim dubitavit, neque nunc dubitat. Unus erat Erasmus Roterodamus, eundem Tertulliano detrahare conatus, quem nonnisi beatus Rhenanus secutus est, uterque uni huic argumento, satis utique imbecilli, innixus, *styli diversitati*. Atque hunc quidem non nego in hoc libro paulo *floridiorem* esse, sed non magna a reliquorum, etiam quos extrema ferme ætate scripsit, diversitate, et solum in quibusdam *allegoriis* ac *metaphoribus* paulo illustrioribus sita. Quod si vero similes flosculos ex aliis ejusdem areo-

lis decerpere 1207 vacaret, facile integras corollas nectere possem.

VI. Cæterum ex sola et quacumque *styli* discordantia, nisi aliorum, et graviorum quidem, argumentorum adminicula concurrant, vix auctorem suspectum fieri, ne dicam, aliquid contra eundem decerni posse, pridem sensere alii optimæ notæ critici, ex quibus vel unum adduco Guilielmum Caveum, qui in *Hist. suæ litter. Prolegomenis* sect. 4, n. 64, tum demum *υποθέστω* seu suppositionis, argumentum præberi ait, « si stylus, totiusque orationis contextus, sit LONGE DIVERsus ab eo dicendi caractere, quo in genuinis suis usus est auctor. » Atquin vero adeo non *longe diversum* quivis legens deprehendet, ut potius præter paucas quasdam phrasas, paulo excitatiores, et in aliis Tertulliani scriptis vix occurrentes, Afrum illud, ac concisum eloquii genus, uni ferme Tertulliano proprium, illa deinde styli velut quædam majestas, sensumque in singulis prope verbis ubertas, illa grandis eloquentia, quæ utut dura sit, nescio quomodo tamen lectorem vel invitum ad se rapere potest, non minus in hoc libro triumphet: ut nil dicam de aliis phrasibus, ex aliis ejusdem libris tam sedulo expressis, quas suis locis studiose annotabo.

VII. Fatetur dein ipse beatus Rhenanus, auctorem hujus libri verbis et figuris iisdem uti, et quisquis fuerit, ejus indubie esse sæculi, et Tertulliani studiosissimum; » quidni vero Tertullianum ipsum? quis enim alius stylum ejus, certe *singularem*, et vix a quopiam imitabilem, tam scite expresserit, ut apud S. Pacianum, sæc. iv scriptorem, omnesque alios per plus quam xi sæcula ad Erasmum usque, pro ipso Tertulliano fefellerit, et nulli unquam ex styli diversitate quidpiam de alio libri hujus authore suboluerit?

VIII. Tandem ergo ex illa qualicunque demum styli discordantia plus argui non posse censemus, quam Tertullianum, cum adhuc vegetiori esset ætate vivaciorique ingenio, hanc scriptionem suscepisse. Solent enim ingenia ejusmodi fervida ac agilia instar apum per varios flores circumvolitare, atque ex alienis etiam rebus allegorias et metaphoras exsugere, suumque in alvear comportare, etc. Solet item ætate sensim proveciori subsidere stylus, temperatiorque et robustior fieri. Sic quoque ipse oratorum princeps TULLIUS orationes suas *pro P. Quinctio*, et *Roscio Amerino* (quarum priorem, omniumque primam, annos, ut A. Gell. *Noct Attic.* lib. xv. cap. 28, perhibet, natus 26, alteram mox anno seq. in judicio dixerat) floridis ejusmodi elegantius, posteriorem præsertim nonnihil intemperantius conspersisse (nimirum a Malone, ultimo magistro suo, ab hac sermonis ubertate frustra cohibito illius tam vivido florentique ingenio) quibusdam videtur, ab aliis vero laudatur etiam; nam adultiori sensim ætate, sponteque deciduo hoc florum ornatu in fructus eo constantiores maturescibat,

atque velut consolidabatur virilior deinceps eloquentiæ gravitas ac majestas.

XI. Et denique haud facile scriptorem quisquam reperiet, qui perpetuo sibi constet, præsertim si non uno continuo opere protraxerit, sed per varias, neque 1208 coherentes materias, variis temporibus, annisque ipsis interpolatas, circumduxerit calamum. Est enim quædam suapte natura tristior aut humilior, atque exsucca magis, quæ juvenilis quoque ingenii vigorem satis retundat atque deprimat, et ad quam succulenta cæteroquin virorum eloquentia exarescat: est autem alia rursus materia suavior, amœniorque, et ipsius auctoris genio accommodatior, quæ languidius cæteroquin ingenium satis excitare ac stimulare queat: est denique ita vivax, ac radiosum quidpiam diffundens, quæ scribentem penitus incendere, ac inflammare, quin et ex senectute jamjam cineritia diu consopitos igniculos quandoque suscitare valeat. Sunt deinde alia quoque, scribenti aliunde, ac velut per obliquum, advenientia, quæ tamen ad ejus ingenium, ut ita dicam, alterandum, quandoque multum possunt. Quid mirum igitur, si neque Tertullianus undequaque sibi constet, sed, cum primitus, licet jam adultiori ætate, se ad scribendum contulit, nonnihil alacriori stylo usus fuerit, deinceps in aliis ejus libris nonnihil magis subsidente, majorique eruditionis apparatu ornatum velut compensante. Sed hæc *ὡς ἐν παραδείῳ*, quanquam non nihil prolixius, dicta sunt.

X. Si jam vero TEMPUS ipsum scriptionis, paulo propinquius (quamquam id præcise fieri nequeat) designandum sit, ita opinor, hanc tractationem certo ante A. C. 200, et verisimiliter anno 197, aut fortasse maturius, litteris consignatam fuisse, certe autem et hujus, et alterius de baptismo scripti, tempus haud procul invicem distare.

XI. An vero librum *de baptismo* huic *de pœnitentia*, an hunc illi, scribendi ordine, subjunxerit, vix quidquam determinari potest. Verisimilius tamen, mihi quidem videtur, subjunxisse; si enim hunc de pœnitentia præmisisset, credo, in cap. ultim. de baptismo, ubi de pœnitentia baptismo instar præparationis præmittenda, agit, hujus, ceu jam alibi fusius pertractatæ, nonnullam mentionem facturum fuisse. Certe autem, in ipso libro de baptismo, ad finem, cap. 15, lectores suos ad alium de eodem tractatum, jam antea Græco sermone exaratum, solerter remittit. Quis ergo male videbitur opinari, si materiam hanc de pœnitentia, quam ad calcem libri *de Bapt.* nonnihil brevius perstrinxerat, novo consilio, et in peculiari libro ampliorem ejus tractationem postea suscepisse dicatur, et quidem partim in catechumenorum gratiam, ut hi eo majorem de baptismi pretio æstimationem conciperent, quem intelligerent tam laboriosis pœnitentiæ operibus comparandum esse? Quidni ergo in his se eo ardentiori deinceps studio exercerent, ut tam largiter propositum baptismi præmium, ejusque gratiam,

eo certius consequerentur, eoque tutius deinceps conservarent ?

XII. Denique vero præclarum de hoc libro iudicium audiendum est, quod ipse Beatus Rhenanus, vir magni iudicii, in præmisso ad eundem argumento tulit, nempe « Commentarium hunc esse ejusmodi, ut theologi cum debeant ad unguem ediscere ; nam egregium, « pergit, « monumentum est antiquitatis ; tam sancte 1209 docet, tam pie suadet, tam instantè urget rem ecclesiasticæ dis-

ciplinæ summo opere necessariam, exomologesin, hoc est, actum, et ministerium poenitentiae. » Certe autem et passim ex Tertulliano veteris Ecclesiæ traditiones et disciplinam addiscimus, ita etiam hic, insigni 1210 contra novatores nostros utilitate, modum agendæ poenitentiae, prout ea primis mox sæculis et utique ex apostolica institutione, agi consueverat, pulchre solideque docemur. Sed jam potius ad rem ipsam pergamus.

LIBER DE POENITENTIA.

Caput. I. Poenitentiam de malis tantum, non de bonis operibus, esse oportere.

II. Veram poenitentiam esse quæ de malis, seu offensis Dei, est.

III. De omnibus peccatis, seu *externis*, seu mere *internis*, poenitentiam agendam esse.

IV. Adhortatur ad poenitentiam amplectendam, tam necessariam delinquentibus, quam utilem.

V. Poenitentiam novis peccatis non obliterandam, neque animo solum, sed ipso quoque opere perficiendam esse.

VI. Non propterea catechumenis non opus esse poenitentia, quod per baptismum ipsum peccata denique delenda sint.

VII. Post baptismum lapsis rursus poenitentiam agendam esse.

VIII. Toties poenitentiam agendam, quoties quis peccaverit, exemplis S. Scripturæ confirmatur.

XI. Quid sit Exomologesis, et quæ præcipua ejusdem opera.

X. Confessionem peccatorum publicam non erubescendam, nec differendam esse.

XI. Neque corporis incommodis nos ab agenda poenitentia absterri oportere.

XII. Adhortatio ad poenitentiam propositis exemplis confirmatur.

Nota ad Caput primum.

Poenitentiam. Poenitentia S. Isid., ep. Hispal., lib. iv. *Orig.*, c. 19. « appellata fuit quasi *punientia*, eo quod ipse homo in se *puniat* poenitendo, quod male admisit. » Idem ferme ait auctor lib. *De vera et falsa poenit.* (olim S. Augustino adscripti), c. 19, inquit : « *Poenitere* idem est ac *pœnam tenere*, ut nempe homo semper puniat in se ulciscendo, quod commisit peccando. « Græcis dicitur *μετάνοια* *mutatio mentis*, seu *prioris sententiæ*, a *μετανοεῖν*, quod est *post intelligere* seu *post factum sapere*. Hoc eodem sensu dicitur quoque *μετάνοις* *μετάνοια* et *μεταμέλεια*.

Hoc genus hominum. Gentiles, eorumque præcipue philosophos hic taxat.

Retro fuimus. Nam Tertullianus, gentilibus parentibus ortus, atque in gentilismo educatus, non nisi jam sat grandis natu ad Christiana sacra se contulit, ut in *Vitæ ejus Epitome*, lib. *de Præscript.* præmissa, suomet testimonio, ex *Apolog.* c. 18, deprompto, indicavimus.

Dei lumine. *Fide* nimirum, quæ supernaturale lumen animæ est.

Natura tenus, i. e., secundum *rationis naturalis* ductum duntaxat, seu quousque se extendit ipsum lumen intellectui nostro innatum.

Sententiæ prioris. Generalis hæc definitio est, ex philosophia morali petita. Itaque poenitentiam esse ait *motum*, *alterationem*, vel *affectum* quemdam animi, cum *molestia* quadam conjunctum, ortumque ex *sententiæ*, seu *opinionis* prioris, ex qua quidpiam actum est, aversatione. Cum enim quis jam intelligit, se antea minus recte egisse, itaque etiam detrimentum aliquod vel incommodum incurrisse, in animo deinceps quidam motus exsurgit, ex sensu illius, *molestiæ*, seu *offensæ* ortus. Itaque sententiam suam priorem jam mutat, et retractat, concepta in eamdem displicentia, et odio quodam, in quo veram rationem poenitentiae positam esse philosophi illi arbitrantur. Atque sic *pœnitere* (quidam apud A. Gell., lib. xvii *Noct. Att.* c. 1, aiunt) « tum dicere solemus, cum quæ ipsi fecimus, aut quæ de nostra voluntate nostroque consilio facta sunt, ea nobis post incipiunt displicere, sententiamque in iis nostram demutamus. »

Ratione, seu vera *notione*, ac *definitione*.

Auctore. Supple, *recte cognoscendo*. Et quomodo cognoscerent, qui adeo excæcato intellectu erant, ut Divinitatem in sideribus, hominibus, brutis, et vilissimis quibuslibet creaturis, reponerent ?

Ordinavit. Omnia enim hæc fecit secundum consilia infinitæ suæ.

Extraneis, i. e., *extra* veri Dei cognitionem positis, ac ab eadem alienis.

Procellam. De florida hac allegoria jam in *Diss. Interc.* diximus.

Deversentur. Hoc quoque verbo utitur in lib.

adv. Valentin., c. 30, ubi : « Qui deversatus in mundo, » etc. At alii codices, et utique melius, *diversentur* habent. Cæterum utrumlibet a Tertuliano dictum credamus, semper hæc dictio per *conversentur* magis Latine exponetur.

Expedire. Pro refellere, aut extra dubium collocare.

In ingratiam, seu *ingratum*, *molestum*, aut *injucundum* accidit. *Ingratia* ergo (obsoleta vox) hic sumitur pro *displacencia* de facto alterius. Hæc quoque voce mox, cap. 2, utitur. Cæterum geminus huic locus est, l. II, *adv. Marc.*, cap. 24, ubi ita : « Non enim si hominem ex recordatione plurimum delicti, interdum et ex alicujus boni operis ingratia pœnitent, ideo et Deum proinde. »

Irrogatur. Pro *adhibetur*, vel *impenditur*, aut *imponitur*, *infertur*, etc., ut Plautus in *Captiv.* :

His diem dicam, et irrogabo malitiam.

Et pro domo sua Cicero : *Vetant XII Tabulæ, leges privatis hominibus irrogari.* Sed et Tacitus, l. IV *Annal.* c. 10, de Druso ait, exhausto veneno suspicionem auxisse, « tanquam sibi met irrogaret mortem, quam patri struxerat. » Rursus Cic. pro Rabirio, *multæ irrogationem* dixit. Alii *irrogare* pro *erogare* accipiunt, cujus idem ferme cum priori sensus est. De voce *erogandi* jam in l. de *Præscr.* c. 2, not. *In actu*, sed alio sensu diximus. Sed hæc grammaticorum sunt.

Contra, omnino accentu notandum, ut significet *e contrario*, vel *ex adverso*.

Notæ ad Caput II.

Rationis. Quippe *res Dei ratio*, et divino munere nobis data, ut supra Noster dixit.

Merita, i. e. *momenta*; quo sensu jurisperiti *merita causæ* dicere solent. Potest etiam pro *utilitate* hic accipi, aut pro *beneficio*.

Exponerent. Seu velut ad stateram *ponderarent*.

Tenerent. Non parantes sibi materiam, toties et tamdiu pœnitendi.

Saluti. « Quæ secundum Deum tristitia est, Pœnitentiam in salutem stabilem operatur. II Cor. VII, 10.

Auspicata. Etiam alibi hoc verbo *auspico* passive utitur Noster, ut in l. de *Pat.* c. 5. ait : « Palam cum sit, impatientiam cum malitia, aut malitiam ab impatientia auspiciatam. » Et in lib. de *Cor. mil.* c. 1 : « Ibidem gravissimas penulas posuit, relevari auspiciatus. » *Auspiciari* est autem proprie *aves spicere* (sic enim veteres dicebant pro *aspicere*), cum ex earundem *volatu*, *cantu*, aut *pastu* *auspicabantur*, seu *auspicia* capiebant, nihil enim nisi consultis *avibus* aggredi solebant, tum demum *auspicato* ac *feliciter*, *bonisque auspiciis* et *avibus* se negotium suum inceperat rati.

Invenitur quoque apud veteres activum *auspico*, ut apud Plautum in *Persa* : « Ego auspiciavi hunc diem; » et in Catonem de Consul. suo : « Postquam auspiciavi, et exercitum, » etc. Sed utique nimium in his trivis grammaticis.

Dote. Paradisum cæteraque dona temporalia, Adamo collata, intelligit.

Maturavisset, i. e. se *mature*, seu *tempestive*, ac congruo tempore recepisset Deus. Inter *maturare* et *properare*, seu *accelerare* interesse videtur, quod istud meram *celeritatem*, illud vero *celeritatem cum consilio* significet. Itaque nulla *celeritati mora*, at maturationi admixta est. Sic etiam nocet quandoque *celeritas*, nunquam *maturatio*; unde illa Augusti Cæsaris Græca vox erat : ΣΙΕΥΤΕ ΒΡΑΔΕΩΣ, *FESTINA LENTE*. Nimirum *maturare* velut ex duobus, alias inter se adversis, coalescere putabat, *industriæ celeritate*, et *diligentiæ tarditate*, quæ utraque si rite attemperata fuerit, *maturum* esse negotium dicimus, jamque *tempestive* fieri. Sic etiam fructus nimium celeres, naturaque velut properante protrusos, *præcoces* dicimus, raro sapidos, atque durantes : qui vero lentioribus, quam par esset, incrementis *crescunt*, rarius *maturescunt*, sed plerumque *cruda* manent, nec usui aut esui apti sunt.

Propterea vero non nego, *maturare* aliquando pro *properare* ac celeriter agere, accipi. Adduci hic meretur elegans illa sententia, quam S. Cypr. in *Epist. ad Donatum* habet : « Accipe, quod sentitur, antequam discitur, nec per moras temporum longa agnitione colligitur, sed compendio gratiæ *maturantis* hauritur. »

Dedicavit. De hoc verbo vide l. de *Bapt.* c. 19, not. *Dedicata*. Plerumque autem Noster hoc verbo utitur, cum novam quamdam rem significare vult, ut in *Apol.* c. 12, ait : « In patibulo primum corpus Dei vestri dedicatur; » et in l. de *Anim.* c. 19, de infante recens nato : « Omnes, inquit, simul dedicans sensus, et luce visum et sono auditum, » etc. Item in l. de *Resurr. carn.* c. 11, *A Deo universitatem* (mundum hunc) *dedicatam* dicit. Videtur ergo in his et similibus pro *initiare* accipi; quo sensu ait, Deum in *semetipso pœnitentiam*, nobis velut in exemplum, *dedicasse*.

Cæterum *pœnitere* de Deo, ut alia ejusmodi affectuum humanorum propria ἀνθρωποπαθὲς dicitur : « In hominibus (ait sanctus August. lib. II, ad *Simplic.* q. 2) opus pœnitendi est, cum reperitur voluntas mutanda; sed in homine cum dolore animi est; reprehendit enim in se, quod temere fecit. Auferamus ergo ista, *pergit*, quæ de humana infirmitate, atque ignorantia veniunt, et remaneat solum *velle*, ut non ita sit aliquid, quemadmodum erat; sic potest intimari menti nostræ, qua regula intelligatur, quod *pœniteat* DEUM. Cum enim *pœnitere* dicitur, *vult non esse* aliquid, sicut fecerat, ut esset; sed tamen id, cum esset, ita esse debebat, et cum ita esse jam non sinitur, jam non debet ita esse, perpetuo quodam et tranquillo æquitatis iudicio, quos Deus cuncta *mutabilia* INCOMMUTABILI VOLUNTATE disponit. » Et rursus in *Psal.* CXXXI, « Cum *mutat* opera sua per *incommutabile* consilium suum, 1212 propter ipsam non *consilii*,

sed operis mutationem pœnitere dicitur. » Similia invenies apud eumd. in lib. LXXXIII QQ. q. 52 et apud auctorem lib. *de Essentia Divinit.* inter opera S. Aug.

Irarum. Enimvero irascitur Deus quoque : minime vero sicut homo. « Ira hominis (rursus ait S. Aug. lib. II, *ad Simpl.*, q. cit.) turbulenta est : ira vero Dei, illo in TRANQUILLITATE jugiter manente, in creaturam subditam exercet admirabili æquitate vindictam... De ira hominis detraho turbulentum motum, ut remaneat vindictæ vigor, atque ita ut-cunque assurgit in notitiam illius, quæ appellatur IRA DEI. » Vin' etiam adjungam ea, quæ lib. I, *contr. Advers. legis et proph.* cap. 20, habet : « Quando Deus pœnitet, NON MUTATUR, et mutat; sicut quando irascitur, NON MUTATUR, et vindicat. »

Imagini suæ, i. e. homini ad imaginem suam creato, Gen. I, v. 26 sqq. Recole, si lubet, ea quæ c. 5 *de Bapt.* not. *Ad imag. Dei*, 1159 sat copiose diximus.

Congregavit. Ut Exod. VI, v. 7 : « Deus dixit : Assumam vos mihi in populum, et ero vester Deus, » etc. Sic et plurimis in locis alibi.

Hortatus est. His pleni sunt sacræ Historiæ libri, præsertim vero Liber Exodi et Judicum ejusmodi exemplis scatent.

Prophetando. Dativum esse ait Rhenanus, idemque esse ac *ad prophetandum*.

Emisit. *Emittere* vel simpliciter *mittere* Nostro significat, vel cum majori emphasi *ex se mittere*, ut nomine suo, Dei nempe, prophetarent.

Illuminaturus. Hoc in die Pentecostes per linguas illas igneas impletum fuit, Petro mox ad concionem, Act. II, 17 et 18, in hæc verba disserente : *Hoc est quod prædictum est per prophetam Joel : Et erit in novissimis diebus (dicit Dominus), effundam de Spiritu meo super omnem carnem, et prophetabunt filii vestri, et filia vestra*, etc. Hoc ipsum, quod ante prædictum fuit Isa. XXXIV, 3, ubi Deus : *Effundam Spiritum meum super semen tuum*, etc. Cæterum universo orbi illuminare, ex Græca phrasi depromptum videtur, qua in Cantico Zachariæ, Luc. I, 79, habetur : Ἐπιφάνει τοῦ ἐν σκότει καὶ σκιᾷ θανάτου καθήμενος, i. e. ILLUMINARE (lumen afferre) his qui in tenebris et umbra mortis sedent.

Intinctionem, seu baptismum pœnitentiæ, quem prædicabat Joannes in remissionem peccatorum. Marc. I, v. 4.

Destinatam. Nimirum Gen. XII, 3, ubi Deus ad Abraham : *In te benedicentur universæ cognationes terræ.* Et Isa. XLI, 8 : *Semen Abraham, amici mei, in quo apprehendi te ab extremis terræ..., et dixi tibi : Servus meus es tu, ego elegi te, et non abieci te*, etc. Et sic sæpissime alibi.

Subsignationem, i. e. *subscriptionem*, quæ instar conditionis illi promissioni annexa fuit, ut et populus Israel ad pactum illud servandum pariter se obligaret.

Componeret, pro disponderet, aut adaptaret, mo-

nente S. Joanne : *Parate viam Domini*, etc. Marc. I, 3.

Appropinquabit. Sic enim Matth. III, 2, Joannes ad populum in deserto : *Pœnitentiam agite : appropinquavit enim regnum cælorum.*

Error vetus. Peccatum originale.

Ignorantia. Peccata per ignorantiam (vincibilem nimirum ac culpabilem) commissa.

Verrens. Ac quasi scopis (his enim proprie verrimus) expurgans; ut Matth. XII, 24, dicitur : *Invenit eam scopis mundatam.*

Radens. Raduntur eæ maculæ, aut alia, quæ non-nihil profundius iusedere; hinc et barbam radere dicimus, etc.

Patet. An eumd. in baptismo, plenius autem per subsequentem *Manuum impositionem*, recipiendum, *Libens.* Nihil jam in hoc suo hospitio indecorum, quin vero omnia munda, seque digna inveniens.

Causa, Finalis nimirum.

Hæc opera. Opera hic sumitur pro labore, ut in lib. *de Pat.* c. 16, idem Noster : « Hæc patientiæ ratio, hæc disciplina, hæc opera cœlestis, et vera, » etc. Et in lib. *de Resurr. carn.* c. 15 : « Negent operarum societatem, ut merito possint etiam mercedem negare. »

Homini proficit, i. e. ad profectum ejus conducit, ut in I. *de Bapt.* cap. 7.

Ratio ejus. Pœnitentia videlicet.

Discimus. Hoc enim ignorato veram pœnitentiæ rationem ignorari necesse est. Vid. supra cap. 1, ubi : « Igitur ignorantes quique Deum, » etc.

Injiciatur. Pœnitentiam etiam ad opera bona violenter, ac contra naturam suam, detorquendo, deinceps per illam impedienda.

Et, pro etiam.

Viderit. Formula loquendi passim Nostro frequens; ut *Apol.* cap. 16, ait : « Viderit habitus, dum materiæ qualitas eadem sit; viderit forma, dum idipsum Dei corpus sit, » etc, et in I. *de Pat.* cap. 16 : « Viderint suam sui. » L. *de Spect.* c. 15 : « Viderit principalis titulus idololatria, » etc. Itaque hac phrasi plerumque utimur, cum alterum in quoddam discrimen adductum, de eodem cavendo præmonemus, ut rei suæ curam habeat. Sic Cic. in *Bruto* ait : « De hoc tu videris; » i. e. hujus rei curam tibi relinquo, ne, si quid secus acciderit, mihi imputes. Et Terentius in *Adelph.* : « Ego isthoc videro; » quasi diceret : « Isthoc mihi curæ erit. »

In ingratiam. Vide cap. 1, not. *Ingratia.* Quid si vero sententiam sic explicem : « Viderit perversa opinio hominum, aliis utique ingrata? etc. Vel si ii, quibus benefecimus, displicere nobis, ac ingrati seu exosi esse incipiunt. »

Pœnitentiam cogit. Sensus esse videtur : « Si etiam ad malefacta pœnitentiam, velut reluctantem, ac contra naturam suam, cogit, adigit, ac detorquet. »

Captatio ejus. Gratia captatio est appetitus alienæ gratiæ et benevolentia sibi conciliandæ, ut alteri

placeamus, eique *grati*, id est, *accepti* simus. Raro enim reperitur, qui, cum alteri beneficium faciat, aut non placere cupiat, aut non aliquod speret, capletque emolumentum, ad se rediturum. Ita nostrum ubilibet nimiumque amantes sumus.

Mortalis, i. e. temporalis, et aliquando desitura, tam *gratia* nempe, quam *ingratia*.

Compendii. Seu *quæstus* et *lucris*; ut optimi Auctores passim habent.

Debitorum, *Mercedis* nimirum.

Malum, *Pœnæ* utique.

Remunerator, i. e. *retributor*.

Sanciat, pro *statuat*; est autem *sancire*, aliquid, quod impune violari nequit, constituere.

Præstandam esse. Supremum jus ejus, per peccata læsum, satisfactione reparando.

Privatum. Latinius *privatum* delet, tanquam insigni alias loco obscuritatem afferens: at ego citra offendiculum retineri posse existimo, et *privatum* hic tanquam *proprium* intelligo, ut Noster in l. de *Spect.* c. 10, explicatius dicit: *quæ privata et propria sunt scenæ*, etc. Et Cic. l. III de *Finib.* ait: « Verbis tamen in dicendo quasi *privatis* utuntur, ac *suis*. »

Officium. Quod autem malitiæ *officium* esse potest, nisi in iis, de quibus in l. I de *Offic.* sub init. ait Tullius: « Sunt nonnullæ disciplinæ, quæ propositis bonorum et malorum finibus *officium* omne perturbant. » Secutus autem hic Noster potius videtur etymon nominis, de quo S. Ambr. l. I de *Offic.* cap. 8, ait: *Officium ab efficiendo dictum putamus, quasi officium*, etc., quo sensu etiam malitiæ suum *officium* est, sed improprie, et nonnisi *secundum nomen* dictum, *re vacuum*. Quamquam potius, ut mox sequentia suadent, sic intelligendum putem: « *Proprium erga malitiam officium* (ut scilicet de male pœniteamus) etiam impendit bonitati, seu *bonis operibus*, ac beneficiis alteri impensis. »

Negligatur. Vide dicta cap. 1, ad *fin.*

Notæ ad caput III.

Spiritus. *Anima*, seu ejus *intellectus*.

☩☩☩ *Respectus*. Velut radiis a Deo, omnis Lucis fonte, in eum emissis.

Præcepta, scilicet *cognoscenda*.

Deputandum. Inter peccata referendum.

Homo sit. Tanquam ex *corpore* et *anima* constans.

Duo unum efficiunt. Sic enim *anima* conjuncta *corpore* unum efficit *hominem*.

Matariarum. Seu *partium* componentium, quæ *totius* velut *materia* sunt.

Dei res. Ut supra, cap. 1, dixit: *Res Dei ratio*.

Expressa. Formavit enim *Deus hominem* (id est corpus ejus) *de limo terræ*. Gen. II, vers. 7.

Ad statum ejus. Et inspiravit in *faciem ejus spiraculum vitæ*, et factus est *homo in animam viventem*. Ibid.

Offendit. Non ideo Tertullianus voluit *peccata*

omnia, ut Stoici putabant, *paria esse*, sed id solum, ex hoc, quod alia *carnalia* sint, alia *spiritualia*, seu alia *corpore* perpetrentur, in *anima* et ejus voluntate sola subsistant, non inde majorem peccati unius præ altero *gravitatem* dimetiendam esse.

In judicium. Ignis videlicet æterni; namque *judicium* hic opponit *vitæ*, æternæ nimirum. Vide quæ diximus in l. de *Bapt.* cap. 10. not. *In judicium*.

Eo. Pro *eapropter*.

Impendere. Itaque ad pœnitentiam quoque corpus concurrat necesse est, per *sensibiles* nimirum ac *externos* actus et afflictiones corporales: *anima* vero per *internum* dolorem, etc.

Amborum est. Ut enim *actiones* dicuntur esse *suppositorum*, sic nec corpus peccat solum, neque anima sola, sed *Homo*, qui compositus est ex corpore et anima, in unum *suppositum*, seu *personam*, exurgens; huic enim actiones, tam bonæ, quam malæ, imputantur.

Agitur. Scilicet opere quodam *externo* ac *sensibili*.

Cogitatur. Mereque *intra mentem* retinetur.

Contingi habet. *Contingi* hic non sumitur pro solo sensu *tactus*, sed aliorum quoque sensuum *perceptione*. Cæterum *contingi habet*, pro *contingi potest*, Hellenismus est; solent enim Græci dicere ex. Gr. Οὐδέτις εἰπὼν ἔχει, *Nullus dicere potest*.

Neque tenetur. Nullo videlicet sensu attingitur.

Voluntatis delicta. Hæc *interna* scilicet.

Mediocritas. Quæ velut in confiniis posita, ulterius penetrare, ipsumque rei *meditullium* attingere nequit. Hæc igitur *humana mediocritas* est, ut solos actus *externos* (et ne hos quidem semper, satisque tuto) *perspiciat*, *internos* vero neque *inspicere* valeat.

Par non est. Etenim ipse quoque « *Prætor non judicat de internis*. »

Sub Deo. Nullo videlicet Dei respectu habito.

Unde, i. e. *per quod*, et quomodocunque demum.

Decernat in judicium. Decernit enim prius *in judicium* ire, antequam *in ipso judicio* decernat, feratque sententiam. Aut fortasse *judicium* hic pro ipsa *damnatione*, et pœna ignis æterni, accipit, ut supra exemplum occurrit; aut denique cum eo congruit, quod cap. seq. initio habetur: « *Pœnam per judicium destinavit*. »

Origo est. Alias enim *nostrum* esse censeretur, nobisque imputari nequit.

Cum ergo. Subandi voluntas.

Liberatur. Potest hoc intelligi de voluntate, quæ a culpa *liberatur*, seu *absolvitur*: vel de ipsa culpa, qua *liberatur*, id est, *tollitur*. Sic etiam *liberare* promissa dicimur, quando eorum obligationem tollimus, ac evacuamus, eadem implendo.

Intercipit. Quo minus scilicet in opus ipsum exire, et consummari queat; *perpetrat* enim, ut

Festus ait, qui opus ipsum peragit, ac perficit. Potissimum autem de *malis* dicitur; quamquam etiam de *bonis* nonnunquam dictum inveniamus.

Suum fuerat. Quantum erat in ipsa voluntate efficaciter aliquid volente, jam perficit. Atque hinc, ut theologi nostri communiter dicunt, actus externus interno novam peccati *speciem* non superinduit, sed **1215** prior ille hujus merum *complementum* est.

Adjectionem legis. Namque præcepto 6 Decalogi, quo prohibentur *adulteria*, etc., etiam novum adjecit, quo etiam *interna voluntas*, licet opere completa non fuerit, culpæ subjicitur.

Cominus. Seu actu ipso.

Contaminasset. Omnis qui viderit mulierem ad concupiscendum eam, jam mæchatus est eam in corde suo, ait Christus, *Matthæi v, 28.*

Administrare, i. e. agere, vel quomodocunque ad agendum concurrere.

Expungit. Hæc vox nonnihil diligentius expendenda est, qua Noster crebro utitur, et quæ, nisi rite intellecta fuerit, subinde magnas obscuritates creare potest. Imprimis autem notandum, *creditores* olim nomina suorum *debitorum* in tabulis *cereis* stylo quodam descripsisse; cum vero eadem *debita* exsoluta fuissent, sicque jus creditoris *dissolutum*, nomina illa aut *punctis* configere, aut *inverso stylo delere*, atque sic *expungere* solitos fuisse. Ex quo factum est, ut vox hæc per metaphoram inde ductam, pro *implere*, ac *perficere* usurparetur.

Verum exempla jam ex ipsomet Tertulliano nostro proferamus, et imprimis illud, quod in lib. *adv. Jud.* c. 11, habet, cæterisque luculentius est: « Neque in dubium deducant, vel negent, quæ scripta proferimus, — ut, quæ post Christum futura præcanebantur, *adimpleta* cognoscantur. Neque enim (pergit) dispositio *expuncta* inveniretur, nisi ille venisset, post quem habebant *expungi*, quæ nuntiabantur, quæ *completa* esse etiam probarentur. » Sic et *ibid.* c. 4, habet: « Circumcisionis carnalis, et legis veteris abolitio *expuncta* (impleta ac consummata) suis temporibus demonstratur. » Rursusque, cap. 9: « Tam intelligitur prophetia renuntiata, quam creditur *expuncta*, » i. e. impleta. Item cap. 12: « Non erunt in alium prophetata, quam per quem *expuncta* consideramus. » Sed et in *Apologet. adv. gent.* aliquoties recurrit, ut c. 2: « Debito poenæ nocens expungendus est » (i. e. debitum illud ab eo implendum est, seu sententia in eum lata executioni mandanda) *non* « eximendus. » Et cap. 15, *libidinem expungi*, id est, *expleri*, seu *perfici*, ait. Item cap. 20: « Unum est tempus divinationi; futura præfanti apud homines, si forte distinguitur, dum *expungitur*, » etc. Et cap. 21, de Christo ait, « qui jam expunctus est (implevit) in humilitate conditionis humanæ. » Nec non c. 35: Cur enim vota et gaudia Cæsarum casti, et sobrii, » et probi *expungimus*? » Denique cap. 48: « Tunc

A restituetur omne humanum genus ad expungendum, quod in isto ævo boni vel mali meruit. »

Sed de reliquis ejusdem Libris pariter videamus. Sic ergo in l. *de Pat.* c. 14, habet: « Omnem patientiæ speciem adversus omnem diaboli vim expunxit. » Et in l. *de Cor. mil.* c. 1: « Expungebantur in castris milites laureati; » cum enim per numeros suo ordine transirent, donativum accepturi, eo accepto, singulorum nomina vel puncto notabantur, vel penitus expungebantur, velut in quibus illa largitio jam *absoluta* ac *completa* esset. In l. *de Exhort. ad Mart.* c. 6: « Quot a latronibus ferro, ab hostibus etiam cruce, extincti sunt, torti prius, quin et omni contumelia expuncti? » i. e. omni contumelia in illis velut *consummata*. Et in l. II *adv. Marc.* c. 20: « Suum populum in tempore expeditionis angusto, aliquo solatio tacitiæ compensationis expuaxit, » seu implevit. Sic in l. *de Orat.* cap. 1, Evangelium *expunctorem totius retro vetustatis* appellat, in quo scilicet per Christum impleta, et consummata sunt ea omnia, quæ in Veteri Lege præsignificata. Tandem etiam in l. *de Idol.* c. 16, ait: « Si nec invocatu, nec in sacrificio sit titulus officii et operæ meæ expunctio » (id est, exhibitio, et officii impletio), « quid tum? » etc. Ubi vides omnia hæc loca ferme ad eandem significationem redire. Igitur etiam hac phrasi *per voluntatem expungit effectum*, voluit dicere, quod ipsa voluntas aliquid efficiendi pro ipso facto jam impleto habeatur, ut contextus ipse demonstrat. Vide etiam *de Præscript.* cap. 10.

1216. *Saturans. Pro explens ac perficiens.*

Pro facto cedat, i. e. pro facto habeatur.

Notæ ad Caput IV.

Spondit. Nullum ergo genus peccati, quantumcunque gravis, a spe veniæ, et fructu poenitentiae excludit; quod claro rursus indicio est, Tertullianum, dum hæc scriberet, nondum a Montano corruptum fuisse. Nullam enim hic, ut in libro *de Pudicitia*, cap. 2 (tunc jam apertus Montanista) distinctionem facit inter peccata *remissibilia* et *irremissibilia*. « Et secundum hanc (pergit) differentiam delictorum poenitentiae quoque conditio discriminatur. Alia erit, quæ veniam consequi possit, in delicto scilicet remissibili; alia quæ consequi nullo modo possit, in delicto scilicet irremissibili. » Et sic porro ad examinandas varias peccatorum species descendit. Quanquam hac de re fortasse alibi pluribus agemus.

Pœnitere, i. e. poenitentiam age; nam secundum hanc phrasin Vulgatus noster interpret *pœniteor* verbi deponentis sensu bis utitur; nimirum *Marc.* I, 15, ubi Christus: *Pœnite mini* (Græcus habet *μετανοείτε*), *et credite Evangelio.* Item *Act.* III, 19, ubi S. Petrus ad populum: *Pœnite mini* (*μετανοήσατε*) *et convertimini, ut deleantur peccata vestra.* Latini verbo *pœnitent*, tanquam *impersonali*, rarius *personali*, vix unquam cœu *deponenti* utuntur.

Vivo. Formula Dei sæpius ita jurantis per semetipsum.

Præstantiam. Hac voce in malam partem pro excellentia ulitur, quo sensu nimirum S. Paulus I Tim. 1, 5, se inter peccatores *primum* dixit, quasi omnes alios peccatorum suorum gravitate superantem.

Agnosco. Hæc Tertulliani, adhuc humiliter de se sentientis, non superbi Montanistæ, ac insolenter contra Ecclesiam ipsam insurgentis, vox fuerat.

Fidem, seu fidelitatem in salvando. Atque inde poenitentia, *secunda post naufragium tabula* deinceps dicta fuit. Hunc loc. S. Ambr. vel alius author in *Ep. ad Virg. lapsam* pulchre imitatus est, ita eandem alloquens: « Sed tu, quæ jam ingressa es agonem poenitentiae, insiste, misera, fortiter, inhære tanquam *naufragus tabulae*. » Sec nec minus S. Hier. in *Epist. 8 ad Demetriadem* iudem de *Pœnitentia* loquens: « Illa quasi *secunda post naufragium* miseris tabula, » etc. Atque sic deinceps alii SS. Patres hanc phrasin adoptarunt.

Perlevabit. Aliqui Codices *perlavabit* legunt: nimis inepte; an enim, qui fluctibus immersus subsedit, porro *perluendus*, aut non potius *prolevandus*, et *extrahendus* est?

Protelabit. Protelare est aliquid *protelo*, seu *continuo tractu*, promovere aut propellere, ut nempe boves, eidem jugo astricti, pari et æquali impulsu procedere solent. Unde etiam lorum illud oblongum, quod eos jugo illigat, *protelum* appellari olim consuevit. Et hinc est illud Catonis *de Re rust.*: « Protelo trini boves aratrum unum ducent. » Ilud dubium autem est, hanc vocem Græcæ originis esse, et quidem, ut *Donatus* vult, a πρὸ et λαῖν, quod est *ante* et *trahere*, deductam. Alii vero a τῆλε seu τῆλός, quod est *longe*, derivant, eo quod protelo longior quædam tractio fiat. Variæ insuper vocis illius sunt translationes, de quibus, si otium, videndi sunt grammatici.

Inopinatæ. Tabula enim a naufrago frustra quæritur, nisi jamjam desperantibus subito se offerat.

Animorum, i. e. voluntatum. An enim id famuli obsequium quis æstimabit, quod ab heri sui voluntate discordat?

Per hoc, i. e. propterea. Alii codices *pro hoc*, seu pro tanta argumenti amplitudine, habent.

Angustiis. Ingenii videlicet, aut *temporis*, vel quomodolibet præfinitæ descriptionis.

Bonum est. Nobisque utile.

Auscultare. Pro obedire hic accipit. Sed frustra 1217 lectorem hic moneo.

Utilitas servientis. Postponenda ergo utilitas præcepto. Quamquam etiam istud ipsum infinitæ utilitatis ac mercedis multo magis plenum sit, *obedisce Deo præcipienti* etiam nullo utilitatis intuitu.

Revolvis. Seu tecum nimis *anxie deliberas*; ita enim scrupulosi solent.

Præcivit. Duabus his voculis quid potentius, ac

ad nos penitus, ut mandata ejus impleamus subigendos, efficacius esse potest?

Hortatur. An vero *hortari* (tam popolare verbum) majus est, quam *præcipere*? Et vero etiam; quoniam qui præcipit, pro imperio suo facit, qui *hortatur*, etiam cum præcipit, simul benignus est, urgens quidem, simul autem infirmitati nostræ illud ipsum imperium accommodans, unaque ostendens, se in eo ipso, quod *præcepit*, nos, ut adimpleatur, *adjuvare* paratum esse.

Salutem. Istud vero omnino *divinum* soliusque *Dei Clementiæ* proprium esse potest.

Vivo dicens. Infinita sunt apud *prophetas* præcipue ejusmodi loca.

Dejuratione. Pro *jurejurando*.

Asseveratione, i. e. promissione, aut fortasse melius pro *consecutione*.

Notæ ad Caput V.

Resignari. Postquam nimirum poenitentia illa a Deo per gratiam suam ratihabita, et obsignata fuerat, nunquam per nova peccata sigillum illud, expellendo rursus illam gratiam, *denuo solvi* debere.

Prætextum. *Prætextum* neutro genere etiam dicit in l. *de Cultu sem.* cap. 9, ubi ad easdem: « Ne totis habenis licentiam usurpetis *prætexto* necessitatis, » etc. Et in l. *adv. Valent.*, c. 9, ait: « Sub *prætexto* dilectionis in patrem, » etc.

Segregaris, i. e. ab ea recedis, scilicet ad cognitionem Dei.

Adglutinaris. Eo *pertinacior* factus, quo minus *ignorant*.

Timere. *Timor enim Domini* sicut est *initium sapientie* (Psal. cx, 10), sic *poenitentiae* quoque. Ita enim de hac concil. Trid. sess. 6 *de Justif.*, c. 6, ait: « Disponuntur ad poenitentiam, dum *peccatores* se esse intelligentes, a *justitiæ divinæ* timore, quo utiliter concutuntur, ad considerandam *Dei misericordiam* convertuntur, » etc. Et in sess. 14, c. 4, rursus: « Attritionem, ex poenarum metu conceptum esse *Spiritus s. impulsu*, quo poenitens adjutus, viam sibi ad justitiam parat. »

Contumacia. Contumaciam hic vocat, *perseverantiam in malo*, qua sensim obrigescit cor, Deique timorem penitus eliminat. Nam (ut *Eccli. xxvii, 4*, dicitur), *Si non in timore Domini tenueris te instanter, cito subvertetur domus tua*; utinam æque facilius citoque ex miserrimis his ruinis restauranda.

Ignorari non licet. Nihil sane elegantius hanc in rem, quam Tertulliani nostri *de Testimonio animæ* libellum, sensuum mole sane ponderosum, leges.

Dei dono. Denuo illud, quod supra cap. 1, dixerat, respicit: *Res Dei ratio*.

Æmulo ejus. Infelicem nimisque impudentem *simiam Dei* voluit dicere. Qualiter autem insidiator hic generis humani jam olim Dei mysteria æmulari nisus fuerit, l. *de Præscr.* cap. 40, leges.

Regressu. Seu *relapsu* in antiqua peccata.

Malus. Velut κατ' ἐξοχὴν sic dictus diabolus, ut apud Græcos Πονηρός. Sic etiam in lib. *de Pat.*, c. 11, ait: « Læta atque diffusa est operatio Mali; » ubi significari *diabolum*, contextus suadet; et ibid., c. 14, rursus de eodem: « Dissecabatur *Malus*, quem Job... magna æquanimitate distringeret. » Et sic alibi quoque. Non minus in Oratione Dominica, ubi Matth. vi, 13, Christus ipse nos inter alia orare docuit: *sed libera nos a malo*, Græcus textus habet ἀλλὰ ῥῆσαι ἡμᾶς ἀπὸ τοῦ πονηροῦ, qua voce plerique tum Latini tum Græci Patres *diabolum* intelligunt.

Periculosum est. Tanquam vix sine legentium **1218** offensa et scandalo proferendum.

Edificationem. Opposita hæc est *scandalo*; quod enim istud destruit, illa reparat.

Judicatio. Idem videtur ac *in iudicio*, quod non nisi præmissa seria deliberatione, et re in utramque partem perpensa, fieri oportet.

Pœnitentiam. Qua ipsum pœnitentiæ anteactæ jam pœniet.

Actu. *Exteriori* nimirum, ut supra cap. 3, not., *Agitur*.

Fide, i. e. illæso, retentoque Dei metu, et *fidelitate*, ac *sine* horum præiudicio.

Salvo metu. Amara irrisio!

Patrocinium est. Pertexit hucusque sarcasum illum.

Hypocritarum. Ὑπόκριται est alias simulatio histrionis, alienæ personæ gestus imitantis; unde ejusmodi histrio ὑπόκριται quoque dicitur. At **C** phrasi S. Scripturæ ille est, qui moribus suis probitatem præ se fert, intus autem et in cute, ut aiunt, nequam est, simulator improbus; de cuiusmodi hominibus Poeta:

Qui *Curios* simulant, et *Bacchanalia* vivunt. Tales maxime erant, contra quos Christus Matth. vii, 15, nos præmonuit: *Attendite a falsis prophetis, qui veniunt ad vos in vestimentis ovium, intrinsecus autem sunt lupi rapaces*; de quibus plura Evangelistæ.

Notæ ad Caput VI.

Mediocritas, i. e. *mediocre* nostrum *ingenium*, ut modeste de se sentientes dicere solent. Vide etiam supra cap. 3.

Ut omnis. Junius *omnis* hic pro *omneis*, ut veteres pro *omnes* solebant dicere, accipiendum vult. Verum qui omnis ad τὸ salutis referendum existimant, alio se Tertulliani loco (lib. *de Virgin. veland.* cap. 8) tuentur: « *Omne* totum est, et et integrum nulla sui parte defectum. »

Novitiolis. *Catechumenos* hic intelligit, recens ad primum gradum admissos, adeoque in fide adhuc imbecilles.

Istis imminet, seu ad eosdem destinatum est, atque directum.

Aures rigare. Floridior metaphora de iis, qui ad audiendum Dei verbum in Ecclesiam admissi erant

in *auditorum* gradu inter catechumenos constituti, de quibus paulo inferius.

Catuli. *Catulus* proprie est *canis minor* seu *canicula*; quamquam de omnibus brutis (solis autem viviparis), cum adhuc tenera sunt, recte dictum inveniam.

Perfectis, i. e. visu nondum perfecto, sicut nimirum in proverbio est: *Canis festinans cæcos parit catulos.* »

Reptant. Hellenismus autem est, ut ex Gr. ἀρῖναι ἔρποναι, incerta, seu *in incertum* (nullibi certa et firma vestigia figentes) *reptant*. Tale est etiam illud in l. *de Pat.*, c. 1: « Qui cæca (*pro cæci*) vivunt. »

Quidem. Aut subintelligendum *se*, aut omnino hic interserendum.

Includere, i. e. *concludere*, ac quasi *communire*. Sic enim canes catulos suos intra cubilia sua continere student, ne temere dilapsi, cæcitate sua in aliquod offendentium incurrant, inde lædendi.

Desiderandi. Eo quod malis suis *desideriis finem* propediem facturi sint, iisdem in baptismo renuntiaturi, ac ex veteri in novum transformandi hominem.

Senescere. Apposita ac elegans ad *pœnitentiam* similitudo.

Adulantur, i. e. pomorum *venustati*, quam ex parte adhuc retinere, *adulantur*, in eadem sibi complacendo. Vide l. *de Bapt.* cap. 3, not. *Aut gratia*, 1147, et cap. 9, *Aquæ gratia*, 1171.

Intinctionis, i. e. *Baptismi*, ut alias passim.

Medium tempus. Seu *intermedium*, nempe inter conversionem suam, et ipsum baptismum, dum scilicet adhuc inter catechumenos agunt.

Commeatum. Castrensis vox, *veniam* militibus datam, **1219** qua valetudinis, aut aliorum negotiorum causa, aliquamdiu a castris abesse ipsis licet, significans. Aliquando etiam ipsum illud *spatium temporis*, quo miles, aliquorsum profectus, a castris abest, denotat: imo et pro ipsa annona, in *viaticum* data, nonnunquam accipitur. Exempla apud Nostrum complura exstant; ut *Apol.*, c. 32: « Vim maximam universo orbi imminentem... Romani imperii commeatu (*spatio temporis*, quod Deus, velut summus imperator, eidem concessurus est) scimus retardari. » Eodem sensu in l. *adv. Præx.*, c. 1, sumitur: « Sed et denuo eradicabitur in isto *commeatu*, » etc. Sic in *Apol.*, cap. 46, « *commeatum* deliberandi sæpe frustratum » dicit. Et in l. *de Fuga in persec.*, c. 9, « lucari nos vult *commeatum*. » Rursusque in lib. II, *adv. Marc.*, c. 10, ait: « *Commeatum* operationibus ejus admetiendo, rationem bonitatis suæ egit. » Denique in lib. *de An.* c. 30: « Quia nec pariasset (par fuisset, et ex æquo congruens) *commeatus* hic vitæ milliario, tempori longe scilicet brevior. » Cæterum post *commeatum* subintellige *magis* vel *potius*; et fortasse hæc vocula excidit ex hac comparatione, aut per *ellipsis* Græcis frequentem, abest.

Quam pœnitentiam. Delenda videtur hæc particula *quam*, quæ fors oscitantis librarii fuit.

Sustinere. Pro *expectare* positum videtur ut l. *adv. Jud.*, c. 6 de Christi futuro adventu ait : « Si necdum venit, sustinendus (expectandus) est, dummodo (usque dum) manifestus sit adventus ejus. »

Manum emittere. Facile hoc exemplum (hic etiam porro continuatum) occurrere poterat Tertulliano, quippe antea *causidico*, et in rebus forensibus gnauiter exercitato.

Addicere. Pro *dare*. Proprium rursus foro vocabulum est, ut Samuel Pitiscus in suo *Lexico* ad illam solemnem juris prætorii formulam *do, dico, addico*, quamdam ex veteribus legem recitat : « Quicumque magistratus in ea colonia iuredicundo præerit, ejus magistratus de ea re jurisdictio, judicisque *datio, addictio* esto. » Alias autem *addicere* proprie venditoris est.

Instituit. Pro *constituit*.

Compensatione. Sane autem per pœnitentiam jus divinum, peccato læsum, reparatur, injuriaque eidem illata compensatur, in quantum nempe actus pœnitentiæ ipsam Christi pro nobis satisfactionem, ejusdemque merita sibi intime conjuncta habet. Sane multi deinceps ex Scholasticis fuere, neque hodie desunt, docentes, *rationem formalem*, ut vocant, *pœnitentiæ in compensatione* prædictæ *injuriæ* consistere.

Ne adulter. Per ellipsin utique subaudiendum *sit*.

Veritatem. Ceu inferius magis examinandam.

Absolvimur. Ironica hæc locutio est; quasi vero ipsa absolutio veræ pœnitentiæ, aut jam actæ, aut agendæ, demonstratio esset.

Pendente, i. e. adhuc suspensa.

Prospicitur. Tanquam adhuc imminens.

Mutatus est. In statum jam alium translatus. Hoc sensu idem Noster in lib. *de Resurr. carn.* c. 57, ait : « Oro te, si famulum tuum libertate mutaveris, » etc.

Sibi imputat. Tanquam horum se amplius reum agnoscens, et eapropter pœnitentiam acturus. Quid autem in furaci hoc, fugitivoque hominum genere olim frequentius?

Emissus. Milites confectis *legitimis* (certorum nempe annorum) *stipendiis*, e castris *mittebantur*, seu e militia *dimittebantur*, juramento suo militari deinceps soluti; quæ *missio honesta* : alia vero, ob morbum, aliudve corporis vitium facta, *causaria* appellabatur, *honestæ* æquiparata.

Pro notis, id est delictis militaribus, quibus male *notatus* erat. Si mavis, *notas* hic accipies, pro iis *puncturis*, seu *stigmatibus*, quibus *triones*, militiæ recens adscripti, signabantur, ut, si qua fugissent, ex iis agnosci, atque sub *signa* sua, ac *vexilla* retrahi possent, ex militiæ legibus supplicio militari subjiendi.

De notis his ita Vegetius, l. II, c. 5 habet : « Vi-
cturis 5220 (duraturis, neque jam amplius de-

lendis) in cute punctis milites scripti, et matriculis inserti, jurare solent. » Et Aetius, Græcus quidam medicus, apud Lipsium *de Militia Rom.* l. I. dial. 9, ita loquitur : Στίγματα καλοῦσι τὰ ἐπὶ τοῦ προσώπου, ἢ ἄλλου τινὸς μέρους τοῦ σώματος, ἐπιγραφόμενα, ὅλα τῶν στρατευομένων ἐν ταῖς χερσὶ. Hoc est : *Stigmata* vocant, quæ in facie, aut alia corporis parte, inscribuntur, qualia sunt militum in manibus. His ergo notis milites, quamdiu ipsis militandum erat, suorum officiorum continuo admonebantur, et eorumdem transgressoribus gravissimæ utique pœnæ metuendæ erant.

Initiuris aquam, seu baptizandis. Tunc temporis autem baptismus communiter fiebat per immersionem, ut late dogmatici nostri. Igitur aqua tunc non *adeunda*, sed plane *ineunda* fuerat.

Salvum, Securum, ac certum.

Asperginem. Aliqui *asperginem* malunt. Plura de hac voce diximus in l. *de Baptis.* c. 5. Cæterum videtur Tertullianus alludere ad baptismum, olim etiam per aspersionem, maxime *clenicis* seu *grabatariis*, collatum : qua de re rursus videndi dogmatici, de *materia proxima* Baptismi agentes. Potest autem et sic intelligi : « Vel asperginem unam duntaxat (aquam scilicet stillatim aspersam), ne dicam integram copiam aquæ, » etc.

Commodabit. Pro *impertietur*; non enim in forensi sensu, quo quis rem suam alteri ad tempus *commodat*, porro reddendam, sed prout significat, *commodum* alteri seu utilem operam *præstare*, hic usurpatur.

Furto. Pro *furtive* ac *clanculum*.

Circumduci. Seu *fallaciis* atque *astutiis obtegi* quo sensu etiam aliquis ab altero *circumscribi* aut *circumveniri* dicitur : « Omnis enim (ut in l. *de Baptis.* c. 18 ait (petitio et decipere, et decipi potest. »

Deus lumen est. Elegans sane sententia!

Symbolum mortis, i. e. baptismum, a Christo institutum in signum rememorativum mortis suæ et sepulturæ, imo et resurrectionis, ut et nos in Adam mortui, Christo consepulti per baptismum, a morte peccati in vitam gratiæ resuscitemur. Vide l. *de Bapt.* c. 11, n. *Sine resurrect. ejus*, et c. 16, n. *Glorificaretur*.

Permittit. Recte Junius legit *promittit*; quamvis etiam *permittit*, quod in meo codice est, tolerari posse existimem.

Excidunt. A *gratia* nimirum, in baptismo obtentæ; quando etiam ab obtinenda multos, morte non raro præventos, et frustratos fuisse novimus. Vide l. *de Bapt.* c. 18, n. *Utilior est*.

Aggressi i. e. infidelem, ac inconstantem, ideoque nec seriam, nec sinceram pœnitentiam agentes.

Ruituram. Talis nimirum « similis erit viro stulto, qui ædificat domum suam super arenam, » etc. *Math.* c. VII, 16.

Auditorum. Certus hic *catechumenorum* gradus

est, de quo supra et alibi fortasse pluribus. Quamquam hic simpliciter pro *catechumenis* vocem hanc accipiendam putem, quam toties eodem sensu repetiit.

Eo. Seu ea de causa, vel propterea.

Simul. Pro quamprimum.

Simul inspexeris. Seu mox ac proprius, penitiusque eum cognoveris.

Incubas. Porroque, velut ex nimium tenaci habitu et consuetudine, *incumbis*. Vide l. de Bapt. c. 14, n. *Resurrectionem*.

Ignarus, i. e. cum adhuc Deum non cognovisses.

Separat. Pameliu, teste Junio, ex tribus mss. legit a *perfecto Dei verbo*. Quodnam vero istud? Annon autem præstat lectionem mei codicis retinere, satis commode sic exponendam: Quid te a *servo Dei*, per baptismum jam *perfecto*, separat, seu *distinguit*, ac *discriminat*? Nec autem *catechumenus* præ *baptizato* eximium quidpiam habet, quasi ille *sine penitentia* de peccatis suis propriis mox in baptismum irruiere posset: enimvero huic saltem prævia *attritione* opus est, ad eundem *fructuose* suscipiendum.

Fide, i. e. fidei ac vera penitentia, non ut c. præc., II. Hypocritarum.

Loti sumus. *Interne* nimirum: quæ tamen non semper est ablutio *perfecta*, sed plerumque *inchoata* duntaxat. Penitentia enim illa *ex metu* profecta, quam dicimus *attritionem*, ex se non justificat ante baptismum actu susceptum, sed sola *contritio* perfecta *ex amore Dei super omnia*. Attamen in tam diuturna, quæ olim a *catechumenis* baptismo præmittenda erat, penitentia vix fieri poterat ut non aliquando in contritionem perfectam velut per gradus quosdam transiret, adeo ut aliquis peccatis deletis jam interne justificatus esset, antequam ipsum baptismum actu susciperet. Videri hic possunt ea quæ conc. Trid. supra cit. sess. 6 de *Justif.* c. 6, dilucide exponit.

Integer. Sincerus et perfectus, quem *primam*, id est, *initialem* ac *inchoatam*, ut mox antea diximus, *intinctionem*, seu baptismum vocat.

Quoad. Pro mox ac ut supra.

Senseris, seu cognoveris.

Ab aquis, i. e. post baptismum, seu postquam ab aquis rursus egressi fuimus.

Induimus. Hic namque baptismi necessarius ac, ut vocamus, *ex opere operato* effectus est; sacramenta enim, instar causarum naturalium, in subiecto recte disposito necessario operantur.

Obstructi, i. e. undequaque impediti.

Alligatus. Ad Novam scilicet Legem Christi, post « renuntiationem diabolo et omnibus pompis ejus » a baptizato factam.

Qui enim optat. Antitheses sequuntur sane insignes.

Timidiorem. Timore Dei nonnihil magis concussum. Vide supra.

Repromitteret. Simpliciter pro *promitteret*, ut noster similia composita passim.

Præstaturus. Recte omnino pro *præstiturus*, cum *præstare* pro *implere*, aut *perficere* accipitur.

Notæ ad Caput VII.

Audientibus. Satis significat Author, quæ hactenus præmisit, spectare penitentiam, ante baptismum ab audientibus, seu a catechumenis, agendam. Jam vero ad eam penitentiae speciem convertitur, quæ relapsis post baptismum amplectenda superest ceu jam, ut supra diximus, *secunda* post naufragium *tabula*.

Nihil jam. Vel *nihil jam* spectat ad eos, qui post baptismum nullius jam amplius rei penitentia dignæ sibi conscii sunt; vel ad parvulos referendum est, peccati *actualis*, proindeque penitentiae incapaces.

Retractantes, id est, *tractantes*: ut jam pigeat toties annotasse.

Demonstrare, i. e. velut designare, quasi ad porro peccandum invitatis.

Eo. Pro eousque, aut propterea.

Jam nunc pateat. Spatium subintellige (*temporis* nimirum) aut *janua*, simileve aliquid.

Evadendi habebit. Præclusa scilicet evadendi via.

Non habebit. Ipse nimirum offendendi finem sibi non faciens.

Hactenus. *Hactenus*, seu *eousque*. Aut forte Christiani exspectabimus, ut ipsi gentiles nobis Deum suum *Terminum* (vah! neque sine impietate nominandum!) peccatis nostris præstituant?

Periculosus. *Periculis* legunt alii: planius quidem id est, non vero tanti, ut meum propterea codicem deserere cogar.

Maridicunt. Improbe Neptunum accusat, qui bis naufragium patitur, ait Publius Mimographus.

Memoria periculi honorant. Sane perquam eleganter dictum!

Oneri esse. Emphaticum, id est acciando affectui idoneum.

Inculcare. In id *calcare*. Quid vero multis? *inculcare* hic simpliciter pro *calcare*, seu calcibus per summum contemptum insultare, accipio: et quis refragabitur?

Modus, i. e. coercitio, seu cohibitio.

Dum exstinguitur. Pulcherrima antithesis.

Mortis opera. Ejus nimirum, quæ inter ipsas *mortes* est omnium *terribilissima*, mors animæ.

Retro suæ. Antea suæ, id est, peccatoris,

Judicaturus est. Ita enim sanctus Paulus I Cor. vi, 3. ait: *Nescitis, quoniam angelos judicabimus?* Quod de malis seu damnatis spiritibus communiter interpretes intelligunt. « Hi nempe sunt (ait Noster in l. de Hab. mul, c. 2) quos judicaturi sumus: hi sunt angeli, quibus in lavacro renuntiamus. » Et in l. de Fuga in persec. c. 10, ita loquitur: « Times hominem, Christiane, quem timeri oportet ab angelis (siquidem angelos judicaturus es), quem timeri

oportet a dæmoniis, » etc. De his igitur angelis etiam hic Tertullianus loquitur.

Traditionibus. Alii legunt *conditionibus* : quod probare non possum : Junius *traductionibus*, quo vocabulo noster in l. de *Præscr.*, c. 22, utitur. Et sane hæc lectio contextui magis congruere videtur, proprie enim dicimus de via, aut *recto tramite* aliquem *traducere in avia*, etc.

Sera obstructa. Neque autem vox *obstructa* ad seram, sed ad *januam* referenda est, ut sensus sit : *janua* per *intinctionis*, seu baptismi *seram obstructa*. Recte autem ita dictum, eo quod baptismus reiterari nequeat, atque adeo hæc janua semel baptizato jam non amplius pateat ad veniam et remissionem peccatorum, per quam his ingrediatur.

Frustra. Duriuscula hæc locutio : ac si vero etiam pœnitentia a baptizatis post iteratos relapsus iterari non posset, adeoque deinceps omnis spes veniæ denuo consequendæ præclusa esset. Verum plus dicere fors Tertullianus non voluit, quam quo sæpius quis peccaverit, eo difficiliorem fieri seriam pœnitentiam, ac venia toties dignam. Sane autem in sequentibus mox benignius loquitur. Sed vide potius infra, c. 9, *Patrocinia naturæ*, 1169.

Quod acceperas. Gravis profecto sententia, alterque imprimenda animo.

Accommodat. Pro commodat, et concedit *usui* tuo.

Restituas, seu *recuperes*, aut *restaures*.

Nedum ampliatio. Nedum hic exponendum est *nullo magis*. Scio autem etiam alias significationes et quandoque *negativam* huic voculæ, satis alias ambiguae, tribui. Sed hæc grammaticorum sunt. *Ampliatio* autem pro *aucto* vel *extenso*, facile quispiam hic sumet. Quid multis igitur? Nedum idem mihi hic erit ac *ne dicam ampliatio*.

Quam dare. Quoniam qui *restituit bis* dat, alterum in eandem conditionem, qua excidit, *rursus statuendo*.

Non accepisse. Neque enim ab eo, qui nihil accepit, quidquam auferri potuit, ideoque nec ex damno quodam *miseriam* sentit.

Iteratæ. *Sinistræ* nimirum; ambiguum enim valetudinis nomen esse nemo nescit. Sic etiam in l. de *Bapt.*, c. 5, ait : « Observabant qui valetudinem querebantur. »

Notæ ad Caput VIII.

Id. Pro *de eo*.

Idolothyta dicuntur carnes victimarum, *idolis immolatae*, ab εἰδωλον et θύω, quod est *immolo*, seu *sacrifico*. Ex his ergo immolatis quicumque comedissent, *participes sacrificii* illius, indeque *polluti* censebantur, velut ipsius quoque religionis tam sacrilegæ communionem cum gentilibus habentes. Quapropter in concil. Hierosolymit. *Actor.* xv, etiam inter alia *idolothytorum* esus prohibebatur, quoniam 1223 tunc sine scandalo fieri vix poterat; hoc autem sublato, privatim ejusmodi cibis vesci nullatenus prohibitum fuerat; quoniam hi revera ab

idolis pollui ac impuritibus contaminari nunquam poterant. Atque hæc est ipsa S. Pauli doctrina 1 Cor. x, 27 et seqq. ita dicentis : *Si quis vocat vos infidelium* (ad epulas nimirum) *et vultis ire, omne quod vobis apponitur, manducate, nihil interrogantes propter conscientiam. Si quis autem dixerit : Hoc immolatum est idolis, nolite manducare, propter illum qui indicavit* (ne is videlicet putet, in idolorum suorum gratiam manducari) *et propter conscientiam : conscientiam autem dico non tuam, sed alterius, ne scilicet scandalo alteri fias, ejusque conscientiam lædas.*

Dubium. Subintelligo *id esset, vel videri posset*. Nam pristinis temporibus *Apocalypsis S. Joannis* nondum ubique in Ecclesia inter libros canonicos, seu indubitatae fidei, recepta erat; cum ipse adhuc sæcul. iv de eadem dubitasset Eusebius, l. iii *H. E.*, c. 33, credens cum aliis quibusdam, libri hujus authorem non Joannem evangelistam, sed alium quemdam Joannem, cognomento Theologum, fuisse. De hoc igitur cum non sat constitisset, quis, aut an Spiritu S. afflatus fuisset, pleræque diu cunctabantur Ecclesiæ, *Apocalypsin* inter Scripturas divinas adnumerare. Quin vero et conc. Laodicenum, circiter A. C. 372 habitum, nondum in canonem suum recipere ausum fuerat, idque primum a conc. Carthag. an 397 factum, postea Innocentio I Papa plenarium demum S. Scripturæ canonem proponente.

Errando laboraverat. Ovicula nimirum, circumerrando lassata.

Relevat, id e. *Extenuat*.

Dissimulatio. Videtur hic pro *reticentia* poni.

Exaggerat. Pro *auget*.

Notæ ad Caput IX.

Unius. Mox autem antea cap. 8, imo jam cap. 5, nonnisi *unius* post baptismum *pœnitentiæ* ab Ecclesia indultæ, meminit Tertullianus, ulteriorem districtè excludens : quod cum hoc loco rursus inculcet, nonnihil id accuratius, pro instituti tamen nostri modulo, expendendum videtur.

Sane autem nemo existimet, aut Tertulliani duntaxat *temporibus*, aut in solis *Ecclesiis Africanis*, hanc disciplinæ severitatem viguisse. Imprimis enim S. Augustinus, magnum illud non Africanæ tantum, sed totius Ecclesiæ lumen, in epist. 54 ad *Macèdonium*, inquit : « Quamvis eis (de his autem loquitur, qui, ut paulo ante ait, etiam post actam pœnitentiam, post altaris reconciliationem, vel similia, vel graviora, committunt) in Ecclesia locus *humillimæ pœnitentiæ* non concedatur, Deus tamen super eos suæ patientiæ non obliviscitur. » Rursusque paulo inferius : « Quamvis caute salubriterque provisum sit, ut locus illius *humillimæ pœnitentiæ* SEMEL in Ecclesia concedatur, ne medicina vilis minus utilis esset ægrotis, quæ tanto minus contemptibilibus fuerit, » etc. Igitur iv etiam

et v sæculo, non in Hipponensi solum, sed reliquis etiam Africæ Ecclesiis, is rigor fuerat, ut nemo in peccata gravia recidivus, ad secundum *exomologesin* publice nimirum, et in facie Ecclesiæ, et eo modo, quem hoc ipso cap. Noster deinceps describit, et S. Aug. supra *humillimam* appellavit, agendum admitteretur.

Quid vero Clemens de Ecclesia sua Alexandrina, aliisque eidem subjectis? Ita enim vero is l. II *Strom.* inquit: « Dedit Deus, cum sit multæ misericordiæ, iis etiam, qui fide (post susceptam in baptismo fidem) in aliquod peccatum incidunt, *μετένοιαν δευτέραν*, *pœnitentiam secundam*, quam, si quis tentatus fuerit post vocationem, violentia quadam adactus, et callide circumventus, *μὴν ἐνι μετένοιαν ἀμετανόητον λάβῃ*, *unam* adhuc, non pœnitendam (post quam pœnitentiam, si rursus peccaverit, deinceps non amplius pœnitere poterit) accipiet *pœnitentiam*. » Ipse etiam Origenes, Clementis discipulus, pœnitentiæ post baptismum secundæ locum non fecit, ut Dupinius § 224 in *Biblioth. script. eccl.* t. I, p. m. 216, testatur.

Ut vero etiam de Occidentis Ecclesiis loquamur, sanctus Ambrosius, in l. II de *Pœnit.* c. 10, ita profatur: « Merito reprehenduntur, qui sæpius agendam pœnitentiam putant, qui luxuriantur in Christo; nam si vere agerent pœnitentiam, iterandam postea non putarent; quia sicut *unum baptismum*, ita *una pœnitentia*, quæ tamen publice agitur. »

Itaque certorum graviorumque criminum reis, nonnisi in agone (imo, ut quidam probabiliter existimant, ne quidem tunc) absolutio, *solemnis* nimirum et *publica* (secundum plerarumque Ecclesiarum disciplinam) impendi consueverat.

Neque autem hic rigor, spectata temporum aliarumque circumstantiarum ratione, nimius, ac velut crudelitatis speciem præ se ferens, videri debet; namque major tunc naturæ vigor, et ejusdem nimia, præsertim in gentibus ad Christi Ecclesiam recens conversis, depravatio, ac ad certas quasdam delictorum species, in calidioribus præsertim regionibus, propensio, indigebat, salutari quodam terrore ab illis porro perpetrandis, et pœnitentia segnius agenda, cohiberi, quam alias ad novos frequentioresque relapsus noxia tunc futura Ecclesiæ laxitas, et sæpius impetrandæ ab eadem veniæ spes, animare potuisset, exemplis ejusmodi facile apud alios quoque perniciose scandala parituris.

Deinde vero eorum pœnitentia, qui post hanc semel actam relapsi erant, non satis seria et efficax fuisse censebatur, ideoque nec secundæ pœnitentiæ, quibusvis operibus demonstratæ, tuto jam amplius fidi posse ecclesiarum præpositi rebantur. Δόκησις τοίνυν μετανοίας, ὃ μετανοία, τὸ πολλάκις αἰτεῖσθαι συγγνώμην, ἐπ' οἷς πλημμελοῦμεν πολλάκις. *Opinio* namque pœnitentiæ (ait Clem. Alex. rursus II *Strom.*), *non pœnitentia est, sæpe petere veniam de tis, per quæ sæpius peccamus*. Ac propterea factum

est, ejusmodi relapsis nonnisi in exitu vitæ, imo in aliquibus saltem ecclesiis, neque tunc, ut multo probabiliter opinantur, absolutionem impensam fuisse. Non tamen propterea peccatoribus illis, secundo jam recidivis, desperandum fuerat, tanquam necessario perituris; quoniam, ut ex S. Aug. supra legimus, *patientiæ ac misericordiæ Dei* relinquebantur, utique per contritionem perfectam adhuc, si vere ac serio pœnituissem, a peccatis suis liberandi, porroque salvandi. Quin vero admodum probabile est, iis, non tantum in agone, sed et sanis adhuc, et valentibus, per privatam *absolutionem sacramentalem*, pro ratione et exigentia circumstantiarum, subventum fuisse.

Haud dubie autem hi sat adhuc miseræ, neque ab aliis invidendæ, conditionis manebant; quoniam publicis Ecclesiæ precibus, quæ alias super publice pœnitentes fundebantur, et maxime S. Eucharistiæ communionem deinceps quoque carituri erant *satisfassuri*, nisi eo studiosius in id incubuissent, ut per internos pœnitentiæ actus, et externa pœnitentiæ opera, voluntarie, aut ex judicio sacerdotum suscepta, etiamnum in hac vita *satisfacerent*.

Cæterum illa disciplinæ severitas ut non in quibuslibet Ecclesiis eadem fuerat, ita nec æqualiter perduraverat. Et quidem in Ecclesia Orientali cum abeunte sæc. IV a Nectario, patriarcha CP. abrogata fuisset confessio et pœnitentia *publica peccatorum occultorum*, idemque, licet serius, in Ecclesia Occident. obtinuisset, peccata occulta soli quoque *confessioni secretæ* subdebantur, quæ sæpius, et post quoslibet relapsus, iterari poterat, cum spe *absolutionis privatæ* rursus consequendæ.

Tandem vero *Pœnitentiæ publicæ usus* ferme penitus exoleverat, quando etiam pro *publicis* et atrocioribus delictis in S. Confessione nonnisi pœnitentia privata et occulta, ita exigente temporum ratione, dictabatur, cæterum vero illa Judici Ecclesiastico *censuris canonicis*, etc., vindicanda relinquebantur. 1225 Nimirum cum primitivus ille fervor fidelium plurimum jam refriguisset, et laxata eorumdem conscientia perrupisset illa publicæ pœnitentiæ repagula, neque jam pristinus Ecclesiæ rigor, politico, ac præsertim imperantium statui, ob *duritiam cordium* adaptari posse videbatur, pia providaque Mater Ecclesia immorigerorum filiorum suorum saluti saltem lenitate, et præsertim *indulgentiarum*, quibus pœnitentia illa publica suppleri ac compensari posset, thesauro jam eo liberalius recluso, succurrendum esse censebat. Atque hæc pauca in tanta materiæ hujus amplitudine pro instituto nostræ scriptiunculæ, et velut occasione facta, dixisse sufficiat, cæteris apud theologos nostros dogmaticos plenius addiscendis.

Ex his autem manifestum jam est antiquam illam Ecclesiæ, secundam pœnitentiam excludentis, severitatem neutiquam aut *Montanistarum*, aut *Novatianorum* erroribus quidquam patronicii attulisse, hi enim ipsam Ecclesiæ *potestatem*, dimittendi po

baptismum relapsorum peccata, aggressi, eamque penitus subvertere moliti fuerant: at vero hæc, quæ et *solvendi*, et *ligandi* POTESTATEM, a Christo, Matth. XVIII, 18, et Joan. XX, 23, acceperat, utriusque duntaxat usum, tanquam in suo arbitrio positum, ita moderabatur, ut *tunc, et toties, et eo modo, quo, et quando, et quoties* id expedire judicasset, peccata a pœnitentibus rite exposita, pro sua auctoritate, ac per suos sacerdotes, aut *dimitteret*, aut *retineret*, cæteris, quæ ex ipsius Christi institutione ad hoc sacramentum requisita erant, inviolatè observatis.

Quanto in arcto, pro quanto arctius.

Tanto operosior probatio est, i. e. eo per plura magisque ardua pœnitentiæ opera debet demonstrari, ut fidem facere possit, eam seriam esse sinceramque.

Sola conscientia, id est solo animo, seu actu interno.

Proferatur. Junius legit *perferatur*: quod improbare non possum; malo tamen vulgatam lectionem retinere.

Aliquo etiam actu. Exteriori scilicet, ac sensibili; actum enim hic pro facto accipit, ut ex cap. 3, not. Agitur, colligitur.

Exomologesis. Ἐξομολογησις dicitur ab ἐξομολογῶ, quod SS. Scriptoribus proprie *confiteri* significat. Est autem, ut idem Tertullianus, lib. de Orat. c. 6, definit, *petitio veniæ*; quia qui veniam petit, delictum confitetur. Juvat autem quædam exempla proferre: sic enim Psal. XXVII, 7, ubi in Hebræo habetur: וְיִשְׁחַלֵּץ אֶת נַפְשִׁי מִיָּד אֱלֹהִים, Aquila sic vertit: Καὶ ἀπὸ θανάτου μου ἐξομολογήσομαι αὐτῷ, Et de cantico meo confitebor ei; LXX vero: Καὶ ἐκ θελήματός μου ἐξομολογήσομαι αὐτῷ, quod Vulgatus noster: Et ex voluntate mea confitebor ei. Non dicit IN, sed ex voluntate mea, ut non sit confessio mere intra voluntatem retenta, sed exterius quoque manifestata. Sic Psal. XXIX, 10, ubi Hebr. וְיִשְׁחַלֵּץ אֶת נַפְשִׁי מִיָּד אֱלֹהִים Symmachus ita reddit: Μὴ ἐξομολογήσεται σοὶ ὁ κύριος, ἢ ἀπαγγελεῖ τὴν ἀλήθειαν σου; Numquid confitebitur tibi pulvis, aut annuntiabit veritatem tuam? Significat ergo hic confessionem, quæ annuntiatio quædam est, in actu externo posita, ac per metaphoram pulveri applicata. Quam in rem multa alia exempla ex Vet. Lege proferri possent.

Ut autem ad Novum quoque Test. veniamus, Matth. III, 6, de Joanne dicitur: Baptizabantur ab eo, confitentes (ἐξομολογούμενοι) peccata sua; quæ utique externa quædam confessio erat, externis scilicet actibus demonstrata; neque enim temere Joannes administrabat baptismum suum, sed iis duntaxat, quorum seria pœnitentia ex operibus externis nosci poterat. Sic et Act. XIX, 18, habetur: Multique credentium veniebant, confidentes (ubi rursus ἐξομολογούμενοι) et annuntiantes (externe nimirum) actus suos. Quid autem clarius eo, quo Rom. IX, 10 Apostolus ait: Corde creditur ad justitiam, ore autem fit confessio (στόματι δὲ ὁμολογῆται) ad salutem. Quamquam 1996 autem non nesciam,

apud profanos scriptores nonnunquam alio sensu sumi, attamen in S. Scriptura ἐξομολογησις perpetuo per confessionem, quæ ore perficitur, exprimi solet. Cæterum etiam singulariter pro confessione peccatorum accipitur I Joan. I, 9: Ἐὰν ὁμολογῶμεν τὰς ἁμαρτίας ἡμῶν, κ. τ. λ. Si confiteamur peccata nostra, fidelis est et justus, ut remittat nobis peccata nostra, et emundet nos ab omni iniquitate. Item Jac. V, 16, Ἐξομολογήσθε ἀλλήλοις τὰ παραπτώματα ὑμῶν. Confitemini alterutrum peccata vestra, etc. Unde a Græcis theologis etiam exomologesis simpliciter posita pro confessione peccatorum, imo pro tota pœnitentiæ actione, prout etiam satisfactionis opera includit, plerumque sumitur, hacque ipsa significatione ad Latinos quoque translata, eodemque usu hactenus retenta fuit.

At vero sæc. VIII paulo latius etiam ad Litanias, seu supplicationes publicas, extendi cœpit, ut S. Isidorus, Etymol. I. VI, cap. 19, circa fin. testis est: « Inter LETANIAS et EXOMOLOGESIN, inquires, hoc differt, quod exomologeses pro sola confessione peccatorum aguntur, letaniæ vero dicuntur propter rogandum Dominum, et impetrandum in aliquo misericordiam ejus. Sed nunc jam utrumque vocabulum sub una significatione habetur, nec distat vulgo, utrum letaniæ, an exomologesis dicantur. » Interea vero apud Orientales antiqua illa significatio permansit, ut ex cap. 2 prioris epist. ab Jeremia, patriarcha CP. ad Lutheranos an. 1574 datæ, colligitur: imo et a Latinis nostris theologis usque hodie frequentatur.

Neque vero absque causa huic vocabulo paulo longius immorati fuimus; cum enim theologi nostri hac voce potissimum contra Calvinianos uti soleant, « caute et prudenter, ut Petavius in Animadvers. in Epiph. ad Hæres. 89, observat, in hujus vocis interpretatione versandum est, ut ex ipso narrationis contextu, quo sensu a Patribus usurpata sit, dijudicare possimus. »

Confessione, i. e. per confessionem; hæc enim satisfactioni prævia est. Neque enim per satisfactionem alterius læsi injuria reparatur, nisi hæc ipsa satisfactio a corde pœnitente, ac ore confitente processerit.

Pœnitentia nascitur. Loquitur hic de operibus pœnitentiæ, quæ mox postea accuratius enumerat.

Prosternendi. Quatuor olim erant Pœnitentium ordines ac veluti gradus, scilicet Flentium, Audientium, Substratorum, et Consistentium.

FLENTES (προσκαλοντες) dicebantur, qui extra januam ecclesiæ, sub porticu, seu humiliori quodam illius tecto, ciliciis induti, cineribus conspersi, etc., genuflexi, vel, pro magnitudine criminum, etiam toto corpore prostrati, amaras inter lacrymas, inter singultus et ejulatus nonnunquam, ab in et egredientibus precum subsidia, quibus apud episcopum pro sua in ecclesiam receptione intercederent, implorabant.

AUDIENTES (ἀκροώμενοι, seu auscultantes) jam in-

tra ecclesiae januam admissi eo in loco, qui *νάρθη* seu *ferula* (quasi pro iis proprie, qui adhuc sub *ferula disciplinae ecclesiasticae* erant, destinatus) appellabatur, ei ab ipsa ecclesia per tabulas vel cancellos quosdam separatus erat, stabant, ad divinas Scripturas aliasque lectiones sacras audiendas illuc intromissi, at vero incipiente *Missa catechumenorum* rursus expellendi, ceu nondum digni, qui de precibus reliquorum fidelium participarent.

SUBSTRATI (*ὑποκείμενοι*) erant, quibus intra ipsam ecclesiam usque ad *ambonem* (locum *Epistolae* et *Evangelio* legendi destinatus) locus indulgebatur : ita quidem ut et preces suas cum reliquis fidelibus conjungerent, et frequentes manuum impositiones (ex quibus, saltem ultimam, *sacramentalem*, seu a peccatis *absolutoriam*, fuisse aliqui opinantur) genuflexi, aut in terram prostrati reciperent, incipiente autem Oblatione, quam nos *Offertorium* vocamus, ab ecclesia exire compellerentur. **1227** Atque hic *Ordo substratorum* a Patribus Latinis saepe absolute et simpliciter *pœnitentia*, et *substrati* ipsi *pœnites* dicebantur; quoniam priores duæ classes, nonnisi velut dispositiones ad ipsam pœnitentiam habebantur; in tertia vero hac ipsa *satisfactio* per laboriosa pœnitentiæ opera, jejunia, vigiliæ, aliaque carnem excruciantia, non jam sponte, et proprio arbitrio, sed ex ipsius Ecclesiæ, tanquam illa suis delictis commensurantis, ordinatione suscipienda, peragebatur, ut in pulcherrima illa S. Paciani *Parænesi ad pœnitentiam*, et apud Juenin. in tr. de *Pœnit.* cap. 4, art. 3, aliosque videre est.

CONSISTENTES (*συνεστῆτες*) denique vocabantur, quibus inter *ambonem* et *sanctuarium* consistentibus, cum cæteris fidelibus ipsi etiam sacrificio interesse licebat, solum a sacræ mensæ, seu Eucharistiæ, participatione, ad probandam eorum constantiam, seclusi.

Atque hos demum ordines cum emensi fuissent pœnites, publicam et *solemnem* a delictis *absolutionem*, quæ denique *sacramentalis* fuerat, ab episcopo, aut hujus jussu a presbytero dandam, consequiebantur, porro sacræ mensæ et totius Ecclesiæ communioni restituti.

Sicut autem dubium non est, jam ab apostolorum temporibus omnes passim Ecclesias magna severitate usas fuisse, ut nonnisi eos, quos vere et ex animo pœnites esse diutius comprobassent, reciperent, ita modum, seu *ordinem* recipiendi, nec semper, nec ubilibet, eundem observatum fuisse constat. Certe autem Tertullianus noster, in recensendis suorum temporum traditionibus, et disciplinæ, præsertim Africæ Ecclesiarum, jam tunc præ cæteris rigidarum, observantiis, alias tam sedulus, nullibi tamen 4 illarum classium apertam distinctionem facit.

Sed neque in Ecclesiæ Romanæ usu tunc fuisse videntur; namque Eusebius *H. E.* lib. v, cap. 27, de *Natiōe pœnitente* ita duntaxat loquitur : « Mane

surrexit, cilicio et sacco indutus, cineribus aspersus, cum magno mœrore et lacrymis ad pedes Zephyrini pontificis (is autem ipsis Tertulliani temporibus, ab an. 197 ad 217 sederat) se supplicem abiecit, et non modo ad cleri, sed ad laicorum quoque genua provolutus est, ita ut Christi misericordis Ecclesia, illum magnopere commiserata, lamentis una se dederet. » Attamen ille (vide rigorem disciplinæ illorum temporum), « licet multis precibus uteretur, et plagarum vibices, quas pertulerat (quippe ab angelo per noctem quamdam, dum in hæreticorum consortio versabatur, tam acriter castigatus fuerat) ostenderet, vix tandem in Ecclesia ad communionem receptus fuit. » Nullus autem hic prædictarum *classium* ordo observatus fuisse legitur.

Vide autem, quis tempore S. Cypriani, Tertulliano posterioris, pœnitentiæ agendæ mos in Ecclesia Carthagin. vigerit. Ita ergo in tr. de *Lapsis* inquit : « Orare oportet impensius et rogare, diem luctu transigere, vigiliis noctes ac fletibus ducere, tempus omne lacrymosis lamentationibus occupare, stratos solo adhærere cineri, in cilicio volutari et sordibus, post indumentum Christi perditum nullum jam velle vestitum, post diaboli cibum malle jejunium, justis operibus incumbere, quibus peccata purgantur, eleemosynis frequenter insistere, » etc., ubi rursus nulla classium illarum successio observatur, quam utique S. Cyprianus dissimulaturus non fuisset, tam solerter aliis quoque in locis, et ex instituto quidem, de *pœnitentiæ publicæ* usu verba faciens. Verisimiliter tamen est, illas pœnitentium classes circa ipsa Cypriani tempora, non in Africa quidem, sed Oriente introductas fuisse; primus enim easdem S. Gregorius, Neocæsareensis in Ponto episcopus (qui vulgo ob vitæ suæ sanctitatem et miraculorum a se patratorum multitudinem *Thaumaturgus* nuncupatus) *A. C.* 265 in celum abiit, in sua Epist. canonica enumerasse reperitur : si tamen canon ejus ult. ipsius Gregorii (de quo nonnulli dubitare volunt), **1228** et non potius a Græco quodam juniore assutus est.

Saltem vero ex S. Basilio M. Cæsar. episc. *Epist. Canon. ad Amphilocho.* can. ult. illam potentiæ in quatuor gradus (*πρόσκλησιν, fletum, ἀνόησιν, αἵματιον* et *ὑπόπνοσιν, substractionem*, et *στάσιν, consistentiam*) divisionem jam sæculo iv (namque S. Basilius an. 379 ad superos migrasse nascitur) obtinuisse constat. Sed ita occasio tulit, ut rursus, præter consilium susceptæ hujus opellæ, nonnihil prolixior essem. Quamquam longo plura dabunt dogmatici nostri, præcipue vero P. Joan. Morini, presbyteri congreg. orator. eruditissimus ille *Commentarius Historicus de Disciplina pœnitentiæ*, etc., quo vastissimum hoc argumentum vel solus prope exhaustisse videtur.

Humilificandi. Magis Latine quis diceret *humiliandi*.

Conversationem. Sumitur hic pro ratione, ac modo

cum hominibus versandi, atque inter eos agendi, quam Græci *ὁμιλᾶν* dicere solent.

Misericordiæ illicem, scilicet quæ misericordiam Dei allicere ac provocare possit. Est autem *illex*, *illicis*, ab *illiciendo*, ut Festus ait, ducta vox. Atque hoc sensu Noster, *Apol.* c. 41, gentiles malorum *illices* appellat; et in *lib. de Pal.* cap. 13, dicit, quod *patientia Dei clementiam eliciat*. Dicitur etiam *illex*, *illegis*, qui *sine lege* vivit : sed hoc non ad rem nostram.

Habitu, seu vestimentis.

Sacco. *Saccus* erat pannosa vestis, ex *caprorum*, *asinorum*, vel *camelorum* horridioribus pilis contexta, quæ in signum luctus induebatur. Est autem vox ipsa Hebraicæ originis, qua lingua ejusmodi vestis lugubris שַׂק dicitur. Sic II Reg. III, 31, dixit David ad Joab, et ad omnem populum : « Scindite vestimenta vestra, et accingimini (שָׂקִים) SACCIS. » Et III Reg. XXI, 27, *Achab, auditis sermonibus Eliæ prophetæ, operuit שַׂק CILICIO carnem suam, jejuna- vitque et dormivit בַּשַּׂק* IN SACCO, etc. Vide etiam IV Reg. XVI, 1, et II Esdr. IX, 1, alibique pluries.

Porro ab Hebræis vox hæc ad Græcos, indeque ad Latinos defluxit. Sic enim S. Joan. Evang. (utique Græce scribens) *Apoc.* VI, 12, ait : *Sol factus est niger tanquam σάκκος τριχινός*, seu, ut Vulgatus noster reddit, *saccus cilicinus*. Quid vero? annon in singulare, quod eadem vox ad *Italos*, *Gallos*, *Hispanos*, *Anglos*, *Flandros*, *Hungaros*, etc. penetraverit, et in ipsam quoque *Germaniam* eadem vox Hebræa שַׂק se effuderit?

Cineri incubare. *Cinerem* quoque, id est *pulverem terræ*, in signum publicum luctus adhibitum fuisse, prope innumera, Veteris etiam Testam. exempla commonstrant, præsertim ea, quæ in lib. *Esther* habentur, ut c. IV, 1, est illud de Mardocheo : *Scindit vestimenta sua, et indulus est שַׂק sacco, וַאֲפֶר ET CINEREM spargens capiti*. Et ib. v. 3 : *Planctus ingens erat apud Judæos, jejunium, ululatus, et fletus, וַאֲפֶר שַׂק SACCO ET CINERE multis pro strato utentibus*. Item II Esdr. IX, 1, ubi : *Convenerunt filii Israel cum jejuniis in saccis, וַאֲפֶר et HUMUS* (i. e. pulvis terræ) *super eos*.

Corpus sordibus obscurare, nitorem ejus obscurando.

Quæ peccavit. Neque autem *peccandi* verbum accusandi casu jungere Latinis insolens est. Sic enim apud Plaut. in *Bacchide* : « Si unam peccavisses syllabam, » etc. Simile est apud Cic. *lib. I de Off.* ubi ait : « In republica multa peccantur. » Et in *Paradoxis* : « Quidquid peccatur, in perturbatione peccatur rationis, » etc.

Tractioni mutare, pro *retractare*, ut passim alibi.

Pura, i. e. *simplicia*; sic enim in lib. *de Pal.* c. 13, ait : *Contenta simplici pabulo, puroque aquæ potu*.

Jejuniis preces alere. Elegans translatio, per antithesin *jejuniis* adjuncta. Et sane, quæ *corpori* de-

PATROL. II.

trahuntur, eo magis nutriendæ, ac velut impinguandæ animæ sunt.

Mugire. *Mugitus*, boum alias proprius, hic pro *ejulatione*, maximam doloris vim exprimente, accipitur.

1229 *Charis*. Aliqui *aris* habent; atqui retinui *charis*, seu, ut a veteribus scribi consueverat, *caris*, i. e. *amicis Dei*, piis nimirum fidelibus, maxime *Confessoribus* et *Martyribus*.

Legationes dep. suæ injungere. Ut videlicet tanquam apud Deum pro pœnitentibus intervenirent. Quidni autem id magis possint ii qui extra hanc mortalitatem propiores jam Deo sunt, quin vero intime conjuncti? Aut cur isti preces nostras non *audiant*? cur horum pro nobis preces minus, quam *vivorum, exaudiat Deus*?

Timore Dominum honoret. Jam enim supra, cap. 7, dixerat : *Timor hominis* (salubriter Deum offensum timentis) *Dei honor est*.

Pronuntians sententiam, tanquam in reum ferendam.

Pro Dei indignatione fungatur, i. e. *Iræ et vindictæ Dei*, eam præveniando, vices expleat.

Afflictione. *Afflictio* animum afficit; *afflictio*, ut ait Cic., IV *Tusc.*, est *ægritudo cum vexatione corporis*.

Non modo frustretur, sed expungat. *Frustratur*, qui evitat et declinat : *expungit*, qui prorsus delet atque abolet, omni præcluso reditu. Sed quam elegantes sunt, quæ mox sequuntur *antitheses*! Cæterum de *expungendi* verbo copiosius supra, cap. 3, not. *Expungit*, diximus.

Notæ ad caput X.

Præsumo ponitur hic pro *existimo*, aut *suppono*, vel *anticipato judico*. Sic Noster in *Apol.*, c. 2, ait : *Cum præsumatis de sceleribus nostris ex nominis confessione*, etc.

Conscientiam, seu ex manifestatione haustam notitiam.

Productæ, i. e. temere projectæ, aut profusæ. Sic enim in lib. *de An.*, c. 48, ait : « Certiora et evolutiora somnari affirmant sub extimis noctibus, quasi jam emergente animarum vigore, productio sopore. »

Reformari, scilicet ad salutem, eandem in se restaurando.

Næ tu verecundia bonus. Ironia satis amara.

Expandens frontem. Frons, animi index, expanditur audacia.

Ad deprecandum vero subducens. Eadem remittitur dejectione et pusillanimitate.

De detrimento ejus. Τότερολογία est, ita suo ordini restituenda : *plus de eo detrimenti*, aut *plus de detrimento*, quod ab eo inferri solet, acquirō.

In risiloquio. Græci σαρκασμὸν, aut εἰρωνείαν Latini *irrisionem*, dicere solent.

Prostrato superscenditur. Nihil sane vilius, ignobi-

lius dici potest, quam ex aliorum depressione crescere velle, cum propria quis virtute non possit.

Spes. Ita obnixè pro *species* lego, voce sane hinc expellenda, nimis hic absurda.

Plausores, i. e. *irrisores*. Ita enim in *Apolog.*, c. 35, etiam habet : « Plausores quotidie revelantur. »

Ad remedium conlabor et necesse est. Utique ad illud Pauli I Cor. xii, 26, alludit : *Si quid patitur unum membrum, compatiuntur omnia membra. Vos autem estis corpus Christi, et membra de membro.*

Ecclesia vero Christus. Nam ut rursus Apostolus, Ephes. v, 23, inquit : *Christus est caput Ecclesiae*; et Coloss. i, 18, ait : *Ipse est caput corporis Ecclesiae.*

Christum exoras. Nam aliquando Christus non pro capite tantum Ecclesiae, sed pro capite et membris simul, id est, pro universo corpore Ecclesiae sumitur. Sic enim S. Aug. in lib. xxxiii QQ., q. 69, ait : « Christum etiam recte appellari universum, hoc est, caput cum corpore suo, quod est Ecclesia. » Unde idem in Ep. ad Honorat. de Gratia Nov. Test., c. 7, ait : « Ecclesia in Christo patiebatur, quando pro Ecclesia patiebatur; sicut in Ecclesia patiebatur ipse, quando pro illo Ecclesia patiebatur. » Rursusque, in Psal. lxxxviii, ita disserit : « Cum jam sederet in cœlo, non de cœlo clamabat, *Saule, Saule, quid persequeris servos meos*; nec : *Quid persequeris sanctos meos*; nec : *Quid persequeris discipulos meos*; sed, *Quid me persequeris*? Sicut ergo, cum eum sedentem in cœlo nemo persequeretur, clamavit : *Quid me persequeris*? cum caput membra sua cognosceret, et a compage corporis sui caput charitas non seperaret : sic, » etc. Sic nimirum, aio ad rem nostram, quæ fratribus, quæ Ecclesiae membris, Christo fiunt. Numquid enim ipse Matth. xxv, 40, ait : *Quamdiu fecistis uni ex his fratribus meis minimis, MIHI fecistis*?

1230 *Pollicetur.* Ironia, etiam per sequentem sententiam continuata.

Conscientia, pro scientia simpliciter.

Pervenire. Est praeoccupatio cujusdam objectionculæ.

Malo, per peccatum videlicet.

Cauterio. Cauterium non a cavendo derivatum, sed Græcæ originis est, ἀπὸ τοῦ κατεῖν dictum καυτήριον, quod urendi vim habet, sicut pulvis, quo caro, in fonticulis (fontanelles) corpori humano inserendis, erodi solet. Unde et cauteriatum dicitur, quod est velut cauterio inustum atque resectum. Sic I Tim. iv, 2, Apostolus dicit : κακαρτηραμένοι τὴν συνείδησιν, cauteriatam habentes conscientiam, quæ cum putris fuisset et peccatis corrupta, cauterio inusta atque resecta est. Vide Calm. in h. l.

Commendat. Quo sane nihil elegantius dicere potuit.

Notæ ad caput XI.

Potiolem, i. e. præcipuam causam, quæ a poeni-

tentia detertere possit, tanquam ad animam perti-
nens, quæ multo delicatior est, sæpeque a leviori-
bus quibusdam longe acrius, quam corpus a dolori-
bus, longe gravioribus, ipsisque tormentis, irritari
solet.

Sordulentos. Horridiuscula quidem in Latinis au-
ribus vox. Sed quis eam tantopere exsecretur, cum
apud Plautum in Pænulo etiam sorditudinem pro
sorditie reperiatur?

Deversari. Simpliciter versari, ut jam sæpius
alibi de ejusmodi compositis monuimus.

In asperitudine. Nominis hujus asperitatem cul-
tius Latii solum ægre tolerabit, tanquam in exustis
Africae desertis natam. Nimirum, quod in proverbio
est, *Africa semper aliquid novi*, et sua vocum mon-
stra jam olim trans maria alienis nonnunquam ter-
ris invehens.

Vanitate. Contracta enim ex nimis jejuniis macie,
quasi omnis e vultu attenuato decor evanescere seu
evanidus fieri solet. At vero quæ hæc jactura, cum
animæ, velut per alluvionem, eo plus decoris ac-
crescit?

In coccino. Vestē cocco tincta : quæ vox cum in
genere alias Græcis omne granum significet, singu-
lariter tamen arboris cujusdam, illici non absimi-
lis, fructus denotat, in cujus granis vermiculum
rubri coloris nasci dicunt, ex quo lana, aut sericum,
coccineo seu purpureo colore imbui solet.

Certe autem coccineus et purpureus color in Evan-
gelio confundi videntur; etenim cum Matthæus,
cap. xxvii, 28, de Judæis, Christo tanquam regi
suo illudentibus, dixisset : *Circumposuerunt ei*
χλαμύδα κοκκίνην, chlamydem COCCINEAM : Marcus
cap. xv, 7, ait : ἐνδύσαν αὐτὸν πορφύραν, indu-
runt eum PURPURA; cui et Joannes, c. xix, consen-
tit : *Imposuerunt ei ἱμάτιον πορφυροῦν, vestimentum*
purpureum.

Cæterum vero alias purpureum et coccineum, si
strictius loquamur, distingui dubium non est;
purpuram enim dicimus, quæ rubri, sed violaceo
suffusi, coloris est, cum coccineo vividior ac hila-
rior sit, qualis in sanguine adolescentum præcipue
efflorescere solet.

Tyrio. Qui color proprie purpureus est, omnium
olim pretiosissimus. De inventore ejus ita Pollux
apud Sam. Pitisc. in Lex. verb. PURPURA habet :
« Tyrii ferunt, Herculem captum amore Nymphæ
indigenæ. Tyro vero nomen erat Nymphæ. Secta-
batur autem 1231 Herculem canis, qui per sco-
pulos adrepentem purpuram (pretiosi conchylîi ge-
nus) conspicatus, ipsius prominentem carunculam
mordicus arripuit, et pro cibo usus est, cruorque
labra canis puniceo colore infecit. Ut vero herus
rediit ad puellam, illa conspicata labra canis in-
sucta tinctura infecta, negavit sibi quidquam post-
hac cum illo fore, nisi ad se afferret vestem canis
illius labris splendidiorem. Sic itaque Hercules,
animante inventa, collectoque cruore, munus puellæ
detulit, primus, ut Tyrii dicunt, inventor puniceæ

tincturæ. » Verum S. Greg. Naz. orat. 3 *adv. Julian.* **A** niam vero repastinatione, fruticibus alienis aut lapidibus erutis, purgatur ager, ideo etiam quælibet purgamentorum, ipsaque unguium resectio per verbi translationem **1232** *repastinatio* appellari solet. Hoc ferme sensu etiam de rerum superfluarum aut noxiarum amputatione in l. *de Cult. fem.*, c. 9, usus reperitur : « Quomodo humilitatem poterimus, non repastinantes divitiarum vestrarum vel elegantiarum usum, » etc. Itemque in l. *de An.*, c. 50 : « Non magiæ tantum dabit quisquam, ut eximat mortem, aut *repastinet*, vitis modo (pro *ad instar*) vitam, ætate *renovata*. » Item l. II *adv. Marc.*, c. 18 : « Ut commissio injuriæ metu vicis statim occurruræ *repastinaretur*. » Sed et in *Exhort. ad cast.*, c. 6, *repastinationis* vocabulo pro *revulsione*, aut *rescissione* utitur.

Cæterum vestis *purpurea* olim propria regum fuerat, deinceps etiam familiæ suæ, et optimatibus regni communicata, ut indicio esset, eos in majestatis regię participium admissos fuisse. Reges *Madian* purpureis vestibus usos, similesque ab illis Gedeoni, Israelitarum judici, dono missas fuisse, ex Judic. VIII, 26, liquet. *Daniel*, cum arcanum scripturæ, Balthasari regi in somnio ostensæ, sensum prophetico suo spiritu revelasset, *purpuram* et aureum torquem, sibi in regium munus obvenisse, ipsemet cap. V, 4, testatur. Sic, ut alia ejusmodi exempla præteream, Alexander Bala, Syriæ rex, Jonatham Macchabæum aurea corona et purpura remuneratus fuisse, I Mach. X, 20, legitur.

Cedo. Adverbialiter pro *da*, aut *exhibe mihi*.

Acum crinibus distinguendis. Instrumentum mundi muliebris, ab officio suo *acus crinalis* appellatum, ac ad capillorum cincinnos figendos excogitatum : de quo Martialis lib. XIV, epigr. 24 :

Figat acus sparsas, sustineatque comas.

Et lib. II, epigr. 66 :

Unus de toto peccaverat orbe comarum
Annulus, inserta non bene fixus acu.

Erat et *discriminalis* alia, a crinibus velut singillatim, improbaque, saneque improbanda industria *discriminandis* dicta. Hoc autem inter *virgines* et *mulieres crinium* discrimen erat, quod illæ *cirratis*, hæ vero a fronte *divisis* uterentur. Unde Noster in lib. *de vel. virg.*, c. 12, ait : « Simulque se mulieres intellexerunt... vertunt (propre scripsissem *verrunt*) capillum, et in acu lasciviores comas sibi inferunt (quidni potius *inserunt*?) crinibus a fronte *divisis* apertam professæ mulieritatem. »

Dentibus elimandis. Pulvere olim quoque dentes detergi solebant; et hinc sunt illi apud Apuleium, quos *Apol.* I. I ex Catullo depromptos recitat, versiculi :

Misi, ut petisti, mundicinas dentium,
Tenuem, candificum, nobilem pulvisculum,
Complanatorem tumidulæ gingivulæ,
Converritorem pridianæ reliquæ;
Ne qua videatur tetra labes sordium,
Restrictis forte si labellis riseris.

Bisculum. Forficem intelligit, ferreum, aut æneum instrumentum, bifurcum, etc., a sartoribus mutuatum.

Repastinandis. Rusticum verbum, et *vinitorum* maxime proprium, qui *repastinare* dicunt, agrum *pastino* (bifurco pariter, sed longe alterius generis, instrumento) refodere, *den Acker umhacken*. Quo-

niam vero repastinatione, fruticibus alienis aut lapidibus erutis, purgatur ager, ideo etiam quælibet purgamentorum, ipsaque unguium resectio per verbi translationem **1232** *repastinatio* appellari solet. Hoc ferme sensu etiam de rerum superfluarum aut noxiarum amputatione in l. *de Cult. fem.*, c. 9, usus reperitur : « Quomodo humilitatem poterimus, non repastinantes divitiarum vestrarum vel elegantiarum usum, » etc. Itemque in l. *de An.*, c. 50 : « Non magiæ tantum dabit quisquam, ut eximat mortem, aut *repastinet*, vitis modo (pro *ad instar*) vitam, ætate *renovata*. » Item l. II *adv. Marc.*, c. 18 : « Ut commissio injuriæ metu vicis statim occurruræ *repastinaretur*. » Sed et in *Exhort. ad cast.*, c. 6, *repastinationis* vocabulo pro *revulsione*, aut *rescissione* utitur.

Coacti ruboris. Suggillat hic mollium ac effeminatorum hominum pigmenta, quibus veterem (imo jam vetustum) et velut effictam suam formositatem, novo mendacio relinire, itaque *cogere* ac velut *extorquere* jamjam invitam rubedinem *purpurissa* solent.

Balneas. Nomen hoc in plurali feminino ipse etiam Cicero effert, ut in Orat. pro M. Cælio *balnearum Xeniarum* meminit.

Hortulani, pro *hortensis*. Hoc adjectivo autem sensu vox *hortulanus* apud veteres alios vix occurret.

Senectutem vini. Elegans ad vinum vetustum significandum metaphora, quod ob lenitatem suam, jam exulam *mordacitatem*, edentulum, quasi dentibus carens, veteres dixere, ut iterum Plaut. in *Pæn.*, Act. III, scen. 3 :

Vetustate vino edentulo ætatem irriges.

Ut autem senectus vini cognosceretur, e vasis vinariis tabellæ suspensæ erant, quo anno quibusque consulibus quodlibet vinum conditum fuisset, præ se ferentes. Atque hinc est illud Tibulli :

Nunc mihi fumosos veteris proferte Falernos
Consulis.

Unde *vinum consulare* pro vetustissimo optimoque usurpatum habetur : inter quæ maxime *Opimianum*, a consulatu L. *Opimii* (sub quo, ut testatur Plin., l. XIV, c. 14, optimus vini proventus erat) olim, et maxime a Petronio Arbitro, c. 34, celebratum fuerat; cujus etiam Cicero in l. *de claris Orat.* c. 83 meminit, « de Falerno vino agens; sed eo nec ita novo, ut proximis consulibus natum velit, nec rursus ita vetere, ut Opimium et Anicium consullem quærat. » At vero cum consulatus Opimii in an. U. C. 632, ante Chr. 119, inciderit, Petronius vero circa A. C. 66, seu U. C. 818 obierit, patet, tempore Petronii vinum illud facile 180 annorum fuisse.

Sed quid hoc ad vinum illud, quod in vetusta arce, *Schrofenstein* appellata, prope *Landeck* in Tyrolensi comitatu, asservatur, et plusquam 400 annorum senectutem ferre dicitur? Certe dolium

jam victum ac carie exesum, vinumque ipsum tartareo suo cortice, ne qua effluere possit, undique conclusum esse perhibent. Atque vinum hoc (namque ab insigni quodam in vicinia amico propinatum gustare licuit) tartarei odoris ac saporis est, de quo jure dixeris illud ejusdem Cic. loc. cit. « Nimia vetustas nec habet eam quam quærimus suavitatem, nec est jam sane tolerabilis; » spiritus excipio, plane heroicis, et ultimis senectutis scintillis denuo accendendis aptos. Atque hæc per digressionem, ex occasione natam, memorasse libuit.

Animæ largiariis. Seu in eandem tam *liberalis et largus sis*. Aliunde autem constat, crasse nimis de *anima* sensisse Tertullianum, quippe quam in l. *de Anima* passim, præsertim c. 38, asserit, non minus quam corpus, in pubertate adolescere; ciborum quoque in anima concupiscentiam esse, certo quodam colore conspicuam, etc., c. 9 affirmat.

Delinquendo læsi. Hæc abs dubio ironica sunt, contra eos dicta, qui etiam tunc, cum corpori omnia indulgent, satisfacere se pro peccatis posse arbitrantur.

Ambitu obeunt, i. e. perambulant, vel circumambulant.

Magistratus. Est *magistratus* munus quoddam in 1233 republica cum potestate juris dicendi: et aliquando ipsas etiam personas, ejusmodi potestate fulgentes, Romanis significabat. Erat autem multiplex genus magistratuum: erant *urbani*, qui in ipsa Urbe, deinde *provinciales*, qui provinciis reipublicæ: Rom. subjectis jus dicebant: ut *proconsules, proprætores, legati proconsulum, et proprætorum quæstores provinciales*, etc. Erant item ex urbanis *maiores*, qui *comitiis centuriatis* creabantur, ut *consules, censores, prætores*, etc. Alii *minores* *tributis comitiis* creati soliti, ut *quæstores urbani, tribuni plebis, ædiles plebis*, etc. Ex utroque hoc genere erant *ordinarii et extraordinarii*. De his diffuse et accurate tractat Thomas Demsterus, l. v *Antiq. Rom.* c. 5 per tot.

Neque pudet, neque piget. De candidatis jam quædam in l. *de Bapt.* c. 10, not. *Candidatus remissionis*, attingimus: nunc autem de iis, quasi ab origine sua revocandis, breviter nonnulla dicenda videntur. Cum igitur magistratus in comitiis per suffragia populi creari mos esset, ex populo autem plerique ipsas personas, quæ ad illos honores aspirabant, ex vultu et meritis suis ignorarent, opus erat illis, suffragia populi meritum suorum commemoratione, personæque ipsius ostensione conquirere. Primo igitur, ut dignosci possent, *candida veste* (erat autem inter hanc et *albam* id discriminis, quod illa ope cretæ cujusdam ad illustrem quemdam ac majorem nitorem expolita fuerit) induti, per *trinundinum* (quod erat tempus 27 dierum, nam nono quolibet die *nundinæ* in foro agi consueverant) in campo Martio comparebant super *collem hortulorum* dictum, ut magis conspicui essent, considerentes: tum vero populo adventante circuibant, obvios

quosque salutando, ac omnis generis officiis demerendo.

Hæc autem populi sibi conciliandi ratio 4 præcipue partibus conficiebatur, *nomenclatione, blanditia, assiduitate, et benignitate*.

Nomenclatio in eo posita erat, ut quemlibet civium (alias enim se hactenus neglectos, aut non parem cum aliis eorum rationem habitam fuisse, conqueri poterant) nomine suo compellere nossent. Cum vero id in tanta populi multitudine nimis arduum esset, quivis candidatus suos sibi adscisciebat, qui petitori singulorum prætereuntium nomina suggererent, *nomenclatores* dicti, a Cic. vero in Orat. pro Muræna *monitores*, a Festo *fartores*, quod in candidatorum aures nomina civium clam velut **B** *infarcirent*, appellati. *Blanditia* dicebatur, cum non proprio duntaxat nomine, sed blandiori etiam, *patrum, fratrum, patronorum*, etc. ceu quibus arctissime adstricti essent, compellatione salutabant. *Assiduitas* præcipue in *ambiendo, prensando, et rogando*, consistebat. *Ambibant* autem, seu *circuibant* in plateis quoque ac vicis, *et non Romæ* solum, sed in aliis quoque *Italiæ* civitatibus, in quibus cives multos negotiandi causa versari noverant. Circuibant vero aut per semet, aut alios amicos, ad hujus officii partem adscitos, illucque missos, aut alias ibidem constitutos. *Prensatio* fiebat, singularum dexteræ *prehendendo, osculando, dissuaviando*, etc. *Rogatio* dicebatur, cum inter preces, non raro prorsus putide humiles, commemorabant beneficia jam **C** alias a populo accepta, denudabant etiam cicatrices suas, quas forte pro patria adverso pectore in acie acceperant, etc., tum vero ut hujusmodi rerum intuitu suffragia sibi deferrent, rogabant, etc. Atque in his cum soli sufficere non possent, etiam alios claros viros adhibebant, *suffragatores* dictos, qui virtutes petentium populo commemorabant, etc. His quoque officiis accedebat *benignitas*, qua populum per *congiaria, missilia, convivia, ludos gladiatorios, pecuniarum*, prius apud *sequestros*, fidei causa, deponendarum divisionibus, etc. demerebantur, cujusmodi muneribus aliquos integra sua patrimonia nonnunquam exhausisse compertum fuit.

Ne vero nimium hæc a nobis exaggerata fuisse quisquam existimet, sane non abs re videtur nonnulla ex Cicerone huc transferre. Q. Tullium, fratrem suum in l. 1228 *de Petit. Consul.* ita instruente: « Multi homines urbani, industrii, multi libertini, gratiosi in foro gnavique versantur, quos per te, quos per communes amicos poteris sumere: cura, ut tui cupidi sint: elaborato, appetito, allegato, summo beneficio te affici ostendito. Deinde habeto rationem urbis totius, collegium omnium pagorum, vicinitatum: ex iis principes ad amicitiam tuam si adjunxeris, per eos reliquam multitudinem facile tenebis. Postea totam Italiam fac ut in animo et memoria tibi tributim (per tribus) descriptam comprehensamque habeas, ne quod muni-

cipium, coloniam, præfecturam, locum denique Italiae ne quem esse patiari in quo non habeas firmiter quantum satis esse possit. Perquiras etiam et investigates homines ex omni regione, eosque cognoscas, appetas, confirmes, cures, ut in suis vicinitatibus tibi petant, et tua causa quasi *candidati* sint. » Putasne vero, his denique negotium hoc rite absolutum fuisse? Imo multo supererant plura, quæ ex eodem Cicerone *ibid.* exactius discas, quem legisse volupte erit.

Sed quorsum hæc omnia, et tam prolixè commemorata? Nimirum ut eo magis penetrari vis argumenti valeat, quod Tertullianus hic tantopere urget. Hæc nimirum tam gravia, tam molesta, tam diuturna, tam ferme insuperabilia, viris in republica Romana gravissimis, de eadem jam alias diu et optime meritis, subeunda, et tam industrie, tam laboriose, tam lubenter quoque, exantlata fuisse, omnem erubescantiam facile honorum spe pervincente, et nullo alio præmio, quam terreno, et inconstanti, et subin nimis cito transeunte, et tam multis, tam gravibus molestiis et adversis cincto, ac, ut ita dicam, *redimito*, invitatum; nos contra Christiani erubescimus Christum sequi, quem oportuit hæc pati, et ita intrare in gloriam suam, Luc. xxvi, 26. Atqui vero cum candidati illi nil peccavissent in rempublicam, qui de ea potius optime meriti fuissent, nobis de venia peccatorum agendum est, de gratia in nobis restauranda, de gloria cælesti, per hanc consequenda, et in æternum possidenda.

Contumeliis. Quis enim credat, candidatos hos a quibusdam, forte inimicis, aut minus amicis, non aliquando (pro ea tunc populi licentia) contumeliosius, aut aspernantius, aut ab amicis alioquin, inter tanta tamque divisa studia, negligentius habitos fuisse? Sed audiamus sanctum Cyprianum, in *Ep. ad Donatum* hæc elegantissime, ut solet, describentem: « Qui amictu clariore conspicuus fulgere sibi videtur in purpura, quibus hoc sordibus emit, ut fulgeat! quos arrogantium fastus prius pertulit! quas superbas fores matutinus saluator obsedit! quot tumentium contumeliosa vestigia, stipatus clientium cuneis ante, præcessit, ut ipsum etiam salutantium comes postmodum pompa præcederet, obnoxia non homini, sed potestati? » Et sic ibidem porro.

Votorum, i. e. desideriorum.

Ignobilitates vestium. At ego quidem nihil ignobile in ipso hoc vestitus genere deprehendo; quin vero etiam alias, qui honestiori inter Romanos conditione, et non e vulgo censebantur, in vestibus candidis esse solebant, quæ non in magistratuum duntaxat petitione, sed etiam in *sacris*, in *conviviis* solemnioribus, in *nuptiis*, in *militia*, in *trumphis*, tanquam *morum puritatis*, *innocentiæ*, *lætitie*, *integritatis*, ac *victoriæ* symbolum adhiberi consueverant, ut apud Jo. Guil. Stukium in *Antiquit. convival.* l. II, c. 26, prolixè legere est. Potius ergo

crediderim, aut reliquam vestimenti huius, quo *candidati* utebantur formam ab aliorum aliis discordasse aut ex villiori, quo ignobile vulgus uti solebat, panno fuisse, aut, quod sane verisimilius existimo, Tertullianum de iis temporibus loqui, quibus jam candidatorum conditio apud ipsos Romanos evilerat, atque ignobilis habita fuerat, tanquam *ambitione* omnia jam nimium depravante, et in publicam reipublicæ corruptelam declinante, quam publicis quoque legibus contra *ambitum* lalis vindicari opus fuerat.

435 *Affectant.* Aliud omnino est erga fem aliamquam *affici*, *moderateque* eandem *appetere*: aliud *affectare*, seu *immodico* in illam *desiderio* ferri, ipsumque *affectum* ultra æqui limites nimium curiose urgere, ut ii solent, qui paria desideratis merita, aut doles idoneas non afferunt, et tamen desiderata omnibus modis consequi student, haud absimiles avium pullis qui nondum sat pennatis, ac intempestive sibi plaudentibus alis, nimiumque immatura fiducia, volatum *affectare* cernuntur.

Salutationibus occupant. Ita ergo nocturnis quoque et nimis pertinacibus studiis patronos suos sectabantur, etiam atriis, si quæ patula invenissent, se infundendo, aut intrudendo verius, et tantum non irrumpendo. *Crudas* autem dicit *salutationes*, scilicet cibis e cœna nondum bene excoctis, effusas aut verius eructatas.

Decrescentes. Non jam *capite*, sed toto etiam corpore, ejusdem profundis inflexionibus, a semet ipsis *diminuti*, ac chamæleontum instar captandæ populi auræ inhiantes.

Nullis conviviiis celebres. Enimvero jam supra not. Neque pudet, neque piget, insinuavimus candidatos (florente scilicet eorum adhuc conditione) larga populo sumptuosaque quandoque exhibuisse convivii, etc. At postea, cum etiam plebei candidatis admisceri cœperant, in tenuiore nimiumque famelica illorum fortuna ipsæ etiam culinæ frigidiore erant.

Congreges. Ut *segrex* dicitur, qui in grege non est, sed solitarius agit, ita *congreges* hic appellat, qui una cum aliis *congregantur*, seu *in grege* sunt, ut Apuleius l. VIII de *Asino aureo* habet: « Me congregem pastor egregius aliquando permisit. »

Unius anni volaticum gaudium. Magistratus enim apud Romanos, Atheniensium exemplo, nonnisi annuos, raro et ferme nonnisi sub Tiberio imp. (vide Tacit. l. I *Annal.* c. 80) ad plures annos prorogatos fuisse constat. « Imperandi enim (ait Dion. Halicarn. Antiq. Rom. l. IV, c. 79) parendique vicissitudo, et potestatis, antequam corrumpat animum, depositio, cohibet ingenia contumacia, nec sinit mores (imperantium) inebriari nimia licentia. »

Securium virgarumque petitio, i. e. Consulatus, aut aliorum magistratuum petitio; ponitur enim hic metonymice *signum pro re*.

Virgæ autem erant bacilli aliquot teretes, loro in

fascem colligati, cui *securis* infixæ erat, inde prominens. Hi ergo fascès insignia *magistratibus* maioribus dati sunt, quibus eorundem *potestas* vitæ et necis per *securim*, leviorum criminum, et flagra-
-commeritorum per *virgas* castigatio significabatur. Consulibus autem cum in publicum procedendum ipsis erat, *fascès* cum *securibus* a totidem *lictoribus* præferebantur, porro cum illi jus in foro dicerent, pone abstantibus : quo more prima creditur usa fuisse *Vetulonia*, Hetruriæ civitas, de qua Silv. Ital. l. viii :

Mæoniæque decus quondam Vetulonia gentis,
Bissenos hæc prima dedit præcedere fascès,
Et junxit totidem tacito terrore secures.

Æternitatis. Pænæ nimirum æternæ, nisi per pœnitentiam in tempore resipuerimus addicendi.

Castigationem victus. Quæ fit per frequentiora jejunia.

Cultus, i. e. culturæ vestium, quæ per *saccos* et *cilicia* arctatur.

Sibi irrogant. Ita ergo Christiani nonnunquam erga homines, quibus sæpe nullo gratitudinis vinculo, nullo læsionis reparandæ debito adstringimur, multo liberaliores, atque adeo prodigi, in rebus nostris profundendis esse solemus, ut nostris beneficiis non tam cumulati, quam onerati videri possint; imo nos nobismet ipsis nimio oneri sumus, interim illud Christi *jugum suave et onus leve* (Matth. xi. 30) nimis impatienter ferentes, aut omnino detrectantes. Neque autem, si quis Deo pro injuria debitor fuerit, eidem desperandum est, tanquam solvendo non esset. Enimvero « plura (ut S. Ambr. l. ii de Pæn. c. 9 ait) solvendi habet subsidia, qui Deo, quam is, qui homini debet. » 1236 Homo pecuniam pro pecunia reposcit, quæ non semper debitori præsto est : Deus affectum exigit, qui in tua potestate est. Nemo pauper est, qui Deo debet, nisi qui seipsum pauperem fecerit. Et si non habet quæ vendat, habet quæ solvat. Oratio, lacrymæ, jejunia, debitoris boni census est, multoque uberior, quam si quis ex pretiis fundorum pecuniam sine fide deferat. » Itaque nulla debitorum conditio melior, quam quibus Deo obnoxii sumus. Non, propterea ut creditori Deo satisfacias, *venundari* te omniaque tua necesse est. Orandus est autem Deus cum servo evangelico, Matth. xviii, 26 : *Procidens autem servus ille, orabat eum, dicens : Patientiam habere in me, et omnia reddam tibi*. Quid ergo? *Misertus autem Dominus servi illius, dimisit eum, et debitum dimisit ei*. Quomodo ergo *redditurus* erat, qui non habebat unde redderet? Redditurus erat non *ex suo*, sed *ex alieno*, ex Christi nostri meritis et satisfactione, et neque *aliena*, sed quam *nostram* esse voluit.

Itaque cum ambitiosi illi Romanorum candidati tam lubenter tantos labores pro adipiscenda fugitiva dignitate subierint, quanto melius et benignius

nobiscum agitur, cum eadem opera, multoque leviori, et satisfacere, et nobis simul fœnerari possimus gratiam, regnum cœlestè, et gloriam sempiternam. « Eant nunc magistratus (sic cum S. Cypriano in alleg. Ep. ad Donat. concludo), et consules, sive proconsules : annuæ dignitatis insignibus et 12 fascibus gloriantur. »

Procero quasi fune nectunt. Forte illud Prov. v, 22 (1), respicit : *Iniquitates suæ capient impium, et funibus peccatorum suorum stringitur*. Proceri sane hi funes sunt et vix jam amplius disrumpendi. « Ex voluntate perversa (ait sanctus Augustinus, l. viii Conf. c. 5, proprio experimento hæc nimis comprobans) facta est libido : et dum servitur libidini, facta est consuetudo : et dum consuetudini non resistitur, facta est necessitas, nullis utique humanis viribus, sed per solam D. N. Jesu Christi GRATIAM superanda. »

Notæ ad Caput XII.

Retractas, pro *tractas*, ut sæpissime alias. Mente autem tractat, qui de peccatorum suorum confessione cogitat, jamjamque animum suum ad eandem serio et efficaciter applicat.

Gehennam. *Gehenna* minime, ut quidam putarunt, nomen Græcum est, sed Hebraicum, idemque cum גיהנום quod significat *Vallem Ennom*, de qua Jerem. vii, 30 et 31 habetur : *Ædificaverunt excelsa Tophet, quæ est in valle filii* (הנם) *Ennom, ut incenderent filios suos et filias suas igni, etc. Ideo ecce dies veniunt, et non dicetur amplius Tophet, et גיהנום ENNOM, sed vallis intersectionis, etc.* » Tradunt autem Hebræi (ait S. Hier. in hunc ipsum Jerem. textum) ex hoc loco גיא חנום (ge hinnom) appellatam *GEHENNAM*, quod scilicet omnis populus Judæorum ibi perierit, offendens Deum. » Explicatius autem in Matth. c. x commentatur, inquires : « Hæc vallis et parva campi planities, irrigua erat, et nemorosa, plenaque deliciis, lucusque in ea idolo (*Moloch*, toties a S. Scriptura execrato) consecratus erat. In tantam autem dementia populus venerat ut, deserta templi vicinia (erat enim vallis hæc Hierosolymæ proxima), ibi hostiam immolarent, et rigorem (immanem utique prorsusque nefandam crudelitatem) religionis (idololatricæ nimirum) deliciæ (loci illius *Topheth* a deliciis dicti) vincerent filiosque suos dæmoniis incenderent, vel initiarent. Et appellabatur (addit) locus ille *Gehennom*, id est *Vallis filiorum Hennom*. » Ita ibi S. Hier. « Alii ferunt, » (ait interpretes Latini Calmeti nostri in Diction. Bibl. verb. *Gehennom*) « in ea valle cloacam urbis existisse, ubi *perpetuus ignis* morticiniis et immunditiis absumendis detineretur. »

Non dubites. Sensus est : ut non diu deliberes de remedio hoc arripiendo, aut diutius differendo.

5237 *Thesaurum ignis æterni*. Ita *gehennam*,

(1) Imo potius *Isai.*, c. v, v. 18. Vide Lacerdam

in hunc locum, hujus operis tom. I, col. 1247. Ed.

seu infernum appellat, quem pariter in *Apol. adv. gen. c. 47 ignis arcani subterraneum ad pœnam thesaurum* nominat. Neque id mirum, cum omnes res, in reconditoriis quibusdam asservatæ, *thesauri* quandoque nomine veniant; sic enim Cicero de Oratore, memoriam rerum omnium *thesaurum* appellat. Quin et apud Plautum *thesaurum mali* dictum invenio. Est enim vox hæc Græcorum alias propria, quibus *θησαυρός* juxta nonnullos a *θέσιναι* εἰς ἀόριον (*reponere in crastinum*, seu futura tempora), aliis ἀπό τῆς θέσεως, *positione auri* nimirum, deducta videtur, quod aurum præcipue, aliæque ejusmodi res pretiosæ abscondi ab oculis et notitia hominum aliorum arctiusque custodiri soleant. Atque etiam formicas, aliæque *animalia*, sibi *alimenta* in hyemen parantia ac defodientia, *θησαυριστικά* τῆς τροφῆς ζῶα, a Græcis dicta reperio. Esse autem circa centrum terræ ingentem cavernam, igneo quodam velut oceano, perpetuis turbinihus furente, repletam, communis physico-rum persuasio est. Porro autem hunc ipsum esse *Inferni* locum, omnes illi SS. Patres innuunt, qui credidere, animas damnatorum vero ac materiali igne torqueri, nempe, ut ait S. Cyr. in l. *de Laude Martyrii*, « cruciantibus flammis per horrendam spissæ caliginis noctem, et sæva semper incendia camini fumantis, » etc. Lege vel solum S. Aug. l. XXI, *de Civ. Dei* c. 10.

Certe autem illum ignis infernalis *thesaurum* in subterraneo quodam loco, ipsisque terræ visceribus reconditum esse tamdiu dicendum erit, quamdiu aptior locus non occurrit alius, quam hic, a sede illa suprema lucidissimaque beatorum quam remotissimus, ubi nonnisi *umbra mortis et sempiternus horror inhabitat* (*Job. x, 22*). Sane autem cum ipse patrum limbus in quem Christus *descendit ad inferos*, subterraneus quidam locus fuerit, quidni omnium intra terræ viscera infirmum et profundissimum *inferno* assignemus, ubi materiali igne non *spiritus illi et animæ* damnatæ duntaxat, jam nunc *miris sed veris* modis torquentur, sed olim quoque hæ in receptis suis corporibus per omnem æternitatem ardebunt, semper urendi, et nunquam comburendi?

Fumariola. Ita per ironiam vocat montes *ignivomos* per terram dispersos, et jam Tertulliani temporibus terribiles, *Vesuvium* præcipue ac *Ætnam*, quos pro *caminis inferni* ex physicis haud pauci habent. Aiunt enim, centralem terræ nostræ ignem per *pyragogos* canales in varie alia receptacula, seu *pyrophyllacia*, sursum protrudi, indeque porro per alios ejusmodi ductus, varie implexos, ad usque telluris nostræ superficiem urgeri, donec tandem per montium illorum cavernosa spiracula exitum reperiat, ac incredibili nonnunquam vi sese in apertas auras enoxeret. Sunt etiam qui dicunt, nonnunquam in his montibus *animarum damnatarum* ejulatus audiri: quod aliis omnino fabulosum. Facile autem fieri potuisse judico, ut subterranei

horum montium mugitus sæpenumero etiam remotius auditi, credulis ac terrore percussis mentibus terrificum hoc phasma incuterent.

Ut autem *fumariola* hæc penitus noscamus, quædam ex oculato teste, immortalis viro *Athanasio Kircheri*, ejusque *Præfat. ad Mundum suum subterranean.* propriis ejusdem verbis, ne quid addidisse videar, depromere juvabit. Cum igitur rei visendæ desiderio stimulatus, post superatas ingentes difficultates in *Vesuvii, Campaniæ* montis, summitate eluctatus fuisset: « Craterem, ait, totum igne (horrendum dictu!) illuminatum vidi, cum intolerabili sulphuris et bituminis ardentis mephiti. Hic prorsus ad inusitatum rei spectaculum attonitus, *Inferorum domicilium* me intueri credebam, in quo præter *dæmonum* horrenda phasmata nil adeo aliud deesse videbatur. Horrendi percipiebantur montis mugitus et fremitus, putor inexplicabilis, fumo subsuscis ignium globis mixto, quos ex 11 diversis locis tum fundus, tum latera montis, continuo eructabant. » Cum vero *pantometrum* suum ad terribilis illius *Crateris* dimensionem 1238 expedis-set, illius ambitum 30 ferme passuum millia, profunditatem 800 passus continere deprehendit.

Pergit deinde: « Mons undique præruptus in excavati cylindri formam, πρὸς τὰς ὀρθὰς ambitu suo descendebat. In centro fundi natura suum veluti focum constituisse videbatur, vere *Vulcaniæ* culinæ officinam, sempiterno fumi flammarumque profluvio fervidam, etc., in decoquendis *sulphure, bitumine*, cæterisque mineralium speciebus eliquandis exurendisque, occulto quodam molimine, funestisque stragibus, paulo post edendis, occupatam; siquidem halitus intus conclusi, uti contineri nescii, ita tanto impetu et vehementia, horrendis fragoribus sociata, impositum sibi onus discutiebant, ut mons terræ tremore agitari videretur; quod quandoque accidebat, partes supremæ montis molliores, tremore concussæ solutæque, collium instar in barathri fundum concidentes, ex varia soni reflexione eum fragorem, quantum quispiam etiam imperterriti pectoris vir sustinere vix posset, concitabant. Materia, quæ ex centro montis continuo eructabatur, novum veluti montem efficiebat, mira striarum varietate præditum, quem varia mineralium liquefactorum ebullitio in omnes circumferentiæ partes fluxu suo coloreque, nunc *viridi* ex ære, modo *fulvo* ex *sulphure, arsenico*, et *sandaracha*, jam *rubro* ex *cinnabari minioque*, jam *nigro* ex *vitriolo* aquis misto, vel ex ipsis *cineribus cinericio*, ingenioso naturæ penicillo efformabat, » etc. Atque hæc de *fumariolo* illo *Vesuviano* Kircherus. Non mirum autem videri debet, ab aliis aliter crateris illius amplitudinem et internam constitutionem descriptam fuisse, cum post singula incendia, ut fieri necessum erat, aliam faciem induisse deprehensus fuerit.

Sed vide jam aliud ejusmodi *fumariolum, Ætnam Siciliæ*, ab eodem Athanasio, teste rursus ἀποκρυφ.

descriptum; de quo l. iv, *M. S.* sect. 1, c. 8 et 9, sic loquitur: « Ad summum verticem per vastissimum 12 *milliarum Ital.* in ambitu craterem fatiscit » (alii 30, rursumque alii 40 *millia passuum*, aliqui vero pauciora circumferentiæ ejusdem assignant, scilicet cratere hoc infernali, pro variis temporibus, ac horribilis sui furoris circumstantiis et effectibus, magis minusve hiantes atque distento) « qui arduo introrsum clivo sese in tartara usque angustat; præcipitium visu horribile, flammis, fumo, tum ex imo, tum ex latere montis, cum horrendo mugitu, tonitruis non absimili, erumpentibus, adeo formidandum, ut vel ipsa imaginatio jamjam instantis ignis ac ruinæ, neminem, quantumvis audacissimum et intrepidum, non primo statim consterneret, atque a quodam velut infernali barathro avertat. »

Et post aliam immensi hujus hiatus descriptionem sic prosequitur: « Vorago tam profunda est, ut omnem visum effugiat, scopulis in modum pyramidum ex lateribus exsurgentibus metuenda: et cum latera, recto et perpendiculari scopulorum ductu deorsum parallelo descensu vergant, juxta opticas tamen leges, ex nimia distantia, in centro coire videntur, etc. In fundo (mirum dictum!) ex continua materiæ mineralis eructatione, etc., veluti lacunam quamdam, liquefacto metallo coruscant, semper me observasse memini. Latera passim per correspondentes meatus perpetuum fumum in plurimis locis evomunt, quem noctu flammam accensam deprehendimus. Vorago nunquam sine fremitu et mugitibus est, quos subinde tam horrendos edit, ut vel ipsum montem tremefaciant. Verbo, qui admirandam DEI Opt. Max. potentiam intueri desiderat, is hujusmodi montes adeat, et naturæ miraculorum effectibus ineffabilibus attonitus stupefactusque, identidem intimo cordis affectu pronuntiare cogitur: O ALTITUDO DIVITIARUM SAPIENTIÆ ET SCIENTIÆ DEI! quam incomprehensibilia sunt judicia tua, et quam investigabiles viæ tuæ! » etc. (*Rom.* xi, 33.)

Ictus suscitant. Terribiles sane ab ejusmodi montibus, integra incendia nonnunquam eructantibus, ac velut infernum ipsum evomentibus (quantum 1239 rectius a Nostro inferni nonnisi *scintillæ* paulo post dicta fuerint) strages datas fuisse, omnium retro sæculorum historiæ testantur. Sic enim Diodorus Siculus, *Histor.* l. v, refert, cum olim *Sicilia* per *SICANOS* habitata fuisset, incendio *Ætnæ* montis omnes eorum messes exustas, cineribusque universam viciniam tam alte oppletam fuisse, ut porro desperata soli sui cultura, se in insulæ occidentales partes procul a montis illius furoribus se recipere coacti fuerint, donec multis postea sæculis nova Italiæ gens, *SICULI*, præteritorum malorum velut ignara, novam trans fretum coloniam in desertam *Ætnæ* viciniam deduxisset. Vide dein, quæ de immensa cinerum vi ex ejusdem montis exustis visceribus ejecta, ac toti late viciniae adeo spissas tenebras inducente, ut per biduum nemo

hominem homo agnosceret, *Cic.* l. ii, de *Nat. Deor.* commemorat. Sed *S. August.* l. iii, de *C. D.* c. ult. ita testatur: « Legimus, apud eos *Ætnæ* ignibus, ab ipso montis vertice usque ad litus proximum decurrentibus, ita feruisse mare, ut rupes exurerentur, et pices navium solverentur, etc. Eodem rursus aestu ignium tanta vi favillæ oppletam esse *Siciliam*, ut catinensis urbis tecta obruta et oppressa diruerit. Quæ calamitate permoti misericorditer ejusdem anni tributum ei relaxaverant *Romani*. » Qui autem temporibus utriusque *Plinii*, id est, sæc. i, an. 76, horribiles *Ætnæ* montis furores fuerint, ex *Nepotis* duabus epistolis ad *Tacitum* (quæ l. vi *sexdecima* et *vicesima* sunt) discimus, utique non sine ingenti mentis commotione legendis, nisi spectaculi illius atrocitatem styli elegantis lenitas mitigaret.

Non autem memoro hic illud incendium, quod an. 812, *Carolus M.* Imperterriti pectoris imperatorem, e *Sicilia* in *Italiam* propulit; alterum deinde quod an. 1537, tam immanem favillarum et cinerum copiam evomuit, ut etiam trans mare in *Italiam* pervaserint, et, si *Varentio* l. i *Geogr.* c. 10, prop. 5, credimus, « naves in mari, cum 200 leucis a *Sicilia* abessent, et ad *Venetias* tenderent, damnum passæ fuerint. » Sed nec quidquam de pluribus ejusmodi aliis, certeque non imparibus, commemoro. Duo autem, quæ proximo sæculo acciderent, exempla præterire non possum. Ac primum quidem ex *D. Petri Squillacii*, *Cataneensis* sacerdotis, qui calamitati huic ipse interfuit, enarratione, ut apud *Kircherum* lib. iv, sect. i, cap. 9, habetur, excerpto. « Cum igitur omnis late vicinia horrendis terræ succussionibus jamjam avertenda videbatur, tandem 11 mensis Martii (annus autem erat a *C. N.* 1669) subito in tres terribiles hiatus fatiscens monte, primus eorum evomebat plurimum ignis, multosque lapides, quorum vel minimi æquabant pondus 3 cantarum, seu totidem centenariorum. Materia vero ignis in altum projecta ad 2 miliarium (semper nonnisi *Italica* intelligo) distantiam dividebatur in minutissimas particulas, et specie ignei imbris sæviebat in subjectam sibi tellurem. Quando dictus mons ravidus dehiscebat, tantum inferebat fragorem et terræ motum, ut nequeam ullis verbis ejus horrorem exprimere. » Fragorem augebat vociferatio lamentantis populi *Cataneensis*, cui videbatur mundus interire. Ignem et arenam tanta copia hiatus illi evomebant, ut campi vivo incendio ruberent, et oppidum (*Catanea*, 4 miliaribus ab *Ætna* distans) quasi denigratis arenis operiretur. — « Omnis vero ille ignis abibat in 2 rivos (flumina rectius dixisset), medium amplectentes ac circumlambentes *Montempilierum* » (cujus tamen ambitum *semimilliaris* esse antea dixerat) « qui instar insulæ, vel rupis, in medio flammarum prominebat. — Primæ rivo alter obruebat villam *Montispilieri*, ut omnia ejusdem vestigia abolita fuerunt. — Tota massa ignea protendebatur in latitudinem 6 miliarium et

circa initia duorum altitudinis *canni* 4, plus minus pro locorum diversitate. »

Sed præstat totam hanc enarrationem, multa alia huc pertinentia prolixius exponentem, apud *Kircherum* 1210 perlegere, quod, spondeo, non sine animi, si quis in te pius est, tremore facies, maxime autem, si tum Pauli Bocconii, Siculi Panormitani, tum Petri Michonii, aut mutato nomine Abb. Bourdelotii, Epistolas de eodem illo incendio conjunxeris. Tum enim vero Mantuanum vatem, non cæstro nimio percitum, terribile suum de hoc monte carmen, *Æneid.* lib. III, effudisse fateberis :

..... horrificis tonat *Ætna* ruinis,
Interdumque etiam prorumpit in æthera nubem,
Turbine fumantem piceo, et candente favilla,
Attollitque globos flammarum, et sidera lambit.
Interdum scopulos, avulsaque viscera montis
Erigit eructans, liquefactaque saxa sub auras
Cum gemitu glomerat, fundoque exæstuat imo.

Et tamen illi nonnisi *rivi* erant fornacis hujus subterraneæ, immensa vi liquefactorum mineralium repletæ. Quid autem, si alios quoque montes, *Ætna* non minus quandoque terribiles, adjunxeris? Non dico *Vesuvium* Campaniæ, sed *Strongylum* et *Vulcanum* in insulis *Liparitanis*, et præterea alios ejusmodi fulmineos montes in *Terzeris* et *Canariis*, maris Atlantici insulis, innumeros alios, si denique ultimæ Islandiæ, quasi ipsa *glaciæ* concretæ, terribilem illum *Heclam* evocaveris? quanta credis ignium immensitate opus esse ad totidem capacissimas fornaces inflammandas, quas si omnes in unum conjunxeris, quid aliud *Ætnam*, quid *Vesuvium*, quam illius ignei oceani, in additiis terræ recessibus intimisque visceribus furentis, *fumariola* dixeris? Quanta autem jam, obsecro, tanta tamque immensa *metallorum, mineralium* (quæ singula per sese summum calorem excitare solent, aliarumque combustibilium materiarum, velut in unam massam coacervatarum vis, quantus furor, ætusque hujus oceani erat! quantibus (quod stupendum sane!) apud multos peccatores ejusdem timor est! Vide autem, quid apud miseros illos *Cataneenses* mortis duntaxat temporalis metus potuerit! « *Planctus* (ita enim historiam suam prosequitur Squillacius, *disciplina, orationes, processiones, jejunia, abstinencia, expositiones 40 horarum*, in nullis ecclesiis cessabant, tantumque dolorem ingerebant, ut saxa lacrymarentur. » Et jam induratorum quorundam peccatorum plusquam saxeæ corda sunt, quæ mortis æternæ formidine ne commoventur quidem.

Sed ecce rursus aliud *fumariolum*, atque ex eo erumpens incendium, cui restinguendo ne quidem Oceanus ipse par fuerat. Incredibili hinc spectaculo maximam tamen fidem facit P. Ricciardus S. J. qui ut Kircherus l. IV *Mund. subter.*, in hæc verba testatur : « Præsens omnia oculis suis vidit, et Roma totius rei eventum mihi ore tenus postmodum retulit, et scripto testimonio posteritati notum esse voluit. » Ita vero P. Ricciardi, ut eam laudatissimus Kircherus suo calamo posteritatis memoriæ

commendavit, narratio habet : « Si unquam ignes illi conclusi in terræ visceribus vim suam exercuerunt, tum maxime, quando anno 1650, die 24 Sept. usque ad 9 Octob. tot ingentibus et tam frequentibus terræ motibus insulam illam » (Santerinium fuit, a S. Irena V. et M. cujus nomini sacra est, sic dicta) « concusserunt, ut Santerinenses, ruinam proximam sibi metuentes, diu noctuque aris supplices advolverentur. At nec dici, nec explicari potest, quantus timor omnes invaserit, cum ruptis obicibus victrices illæ flammæ viam sibi facere per medias æquoris undas contenderunt 4 circiter miliaribus Italic. ab insula Santerinensi versus Orientem; siquidem repente mare intumuit ad 30 sursum cubitos, lateque per vicinas terras se extendens obvia quæque vertit, adeo ut in ipso Candiæ portu, qui tamen 80 miliar. inde distat, et triremes et naves repentino impetu confregerit. Aer vero vaporibus illis malcolentibus et sulphureis infectus, et obtenebrescere, et innumeras formas cœpit induere. Hinc lanceas igneas et enses flammivomos 1241 vibrari, illic coruscantes sagittas emitti, hinc velut terribiles serpentes et dracones volitare, illinc fulmina et fulgura cieri, » etc., etc. « Tantam autem, pergit, pumicum vim ignea illa vorago evomuit, ut totam pelagi superficiem contegerent. Smyrnam usque et CPlim delatos fuisse, littoraque omnia complevisse certissimum est. Vis autem incendii primis duobus mensibus erat maxima; quandoquidem et bullire vicinum mare instar ferventis ollæ videbatur, et diu noctuque ingentes flammarum globi fumique densissimi emergebant, etc., etc. »

Quid vero? an dissimulandam putem catastrophæ alteram, priori similem, imo omnium multo truculentissimam, quam Oceanus ipse, qua insulas *Azores* interfluit, priori sæculo præbuerat? En igitur rursus ipsius Kircheri l. II. M. S. Cap. XII, § 4, verba : « A Pico (vulgo Pico delle Camerine) 6 miliaribus dissitus est locus, dictus la Ferreria, in cujus Oceani districtu die Sabbati mensis Julii anno 1638 ignis cum tam inexplicabili violentia, non obstante dicti loci Oceani 120 pedd. geometr. a piscatoribus antehac sæpius explorata profunditate, erupit, ut ad tantum exstinguendum incendium ne Oceanus quidem sufficeret. Spatium, quod ignis ebulliens occupabat, tantum erat, quantum 2 modis frumenti disseminandis sufficiebat, cum tanta violentia erumpens, ut, non obstante dicta Oceani profunditate, nubibus sese æquaret, in supernam aeris regionem elatus, everta secum ipsa aqua, arena, terra, saxis, aliisque ingentibus molibus, quæ eminus (triste intuentibus spectaculum!) comparebant floccorum ad instar gossipiorum; in mare vero reversa materia liquefacta pulvis præ se ferebat speciem. Subinde adeo immensæ magnitudinis saxa in 3 lancearum altitudinem projiciebat sævientis naturæ vis, ut non saxa, sed montes integros ejectos diceres. Accedebat ad horrorem id, quod recedentes, in altum projecti saxeæ montes, in alios, e

visceribus maris eviratos, illisi, cum terribili fragore in 1000 partes dissilirent, quæ postea manibus acceptæ in arenam nigram conterebantur. Porro ex varia immensaque rejectamentorum multitudine, saxorumque innumerorum coacervatione, insula nova in medio, eoque profundissimo Oceano, in principio quidem parva, 5 jugerum, at in dies augmentata in tantum excrevit, ut abhinc 14 diebus spatium longitudinis 5 milliarium occupavit. Tanta autem hoc incendio multitudo piscium periit, quantum vix 8 naves onerariæ Indicæ capere possent, qui longe lateque per insulam dispersi, ne putrefactione contagionem aliquam causarent, ab indigenis in profundissimis foveis, ad 18 milliari. circumcirca collecti, sepulti sunt. Odor autem sulphuris spatio 24 milliari. sentiebatur. » Ita Kircherus ex fidei Patrum S. J. xar' ἀνδροφᾶν relatione.

Jam nullæ exstent. Inter has utique Pompeia erat, ut fertur, ab Hercule condita, olimque Romanorum colonia de qua idem Noster in l. de Pall. c. 2, ait: « Ex hujusmodi nubilo et Thuscia Volsinios pristinos deusta, quo magis de montibus suis Campania speret, erepta Pompeios. » Item in *Apol. cap. 40*, ubi: « Sed nec Thuscia, atque Campania de Christianis querebatur, cum Volsinios de cœlo, Pompeios de suo monte perfudit. » De his item Tacit. l. xv *Annal. c. 22*, in hæc verba testatur: *Motu terræ celebre Campaniæ oppidum, Pompeii, magna ex parte proruït.* Sed qui hæc exactius nosse cupit, apud Dionem Cass. *Hist. Rom. l. xvi in Tito*, reperiet. Quid prohibet autem, quoniam semel prolixus esse cœpi, notarumque angustias jam perrupi, hæc ex ipso auctore excerpere, quæ et supradictis fidem faciunt, cum viderint, hæc non nova esse, sed jam ferme xvii inde sæculis accidisse? Ita ergo ex suo *Dione* Xiphilinus habet: « Dein mare simul fremere, omne cœlum una sonare, ingensque et repentinus fragor, quasi montes simul considerent, exaudiri. Tum exsilire primum immensi lapides, et ad summos vertices pervenire, deinde magna copia ignis 1242 fumique, ita ut omnem aerem obscuraret, occultaretque solem, non aliter, ac si defecisset, etc. Alii existimabant, aut mundum in chaos redigi, aut igne consumi, etc., etc. Tanta vero erat copia cineris, ut terram mareque, atque adeo ipsum aerem compleret: quæ res multa damna importavit, non solum hominibus prædiisque, ac pecoribus, sed etiam pisces volucresque omnes peremit, duasque integras urbes, *Herculanum et Pompeios*, populo sedente in theatro (non utique spectaculi cujusdam, sed speratæ securitatis causa, locique contra ruinas magis communiti fiducia) penitus obruit. »

Atque hoc ipsum jam est illud, seu *Herculanum* seu *Herculaneum*, quod ab Hercule post expeditionem suam Hispanicam conditum Dionysius Halic. l. i *Antiq. Rom. cap. 44* refert, ac cum A. C. 63 sub Nerone vehementer convulsus, magna sui parte concidisset, et circa A. C. 80 penitus absorptus

fuiisset, jam anno 1713, adeoque post integra xvi sæcula detectum, ingentem veteri historiæ lucem accendit, ac Neapolitanarum antiquitatum gazophylacium novi inæstimabilisque thesauri ditissimis accessionibus locupletavit, cujus, jam sub prelo sudantis, plenissimam communicationem totus literarius orbis ingentibus desideriis expectat.

De die. Voluit dicere *in dies*, seu *quotidie*, aut, ut alias dicere solemus, *de die in diem*: quo sensu etiam Noster in *Apol.*, cap. 16, inquit: *Nove de die vivitis.* Atque sic etiam Terentius, in *Adelphis*, *Apparare de die* (singulis nimirum diebus) *convivium* dixit.

Sperent, seu *timeant*. Nam *sperare* (ut alias *spes* cum *timore* suapte natura conjungitur) in deteriori quoque hoc sensu apud veteres accipi consuevit: ut est illud Maronis, l. *Æneid.*:

Si genus humanum, aut mortalia tempnis arma,
At sperate deos, memores fandi atque nefandi.

Itemque l. iv:

Hunc ego si potui tantum sperare dolorem.

Ignis intrinsecus fæta. An montes ipsi sunt *fæta*?

At quis tantum grammatices lapsum Tertulliano impingere ausit? An legendum, *ignis intrinsecus fæti*? At sic rursus ambiguum foret, an *fæti* ad *montes*, qui *ignis*, aut potius *igne fæti* sunt, an ad *ignis* referendum esset, quasi ipse *ignis* sulphure, etc., *fætus* esset. An vero cum Latinio magis placet *fætu*, seu *fætura*, legere? Enim vero sic ipse puto.

Nobis judicii, i. e. supplicii, seu pœnæ infernalis.

C Vide supra, cap. 3, not. In *judicium*.

Nunquam tamen finiuntur. Nullum sæculum est, cujus historia tales montium furores non enarret, ut de Vesuvii quidem incendio Kircherus ejusmodi Chronicon habet, ubi a primo ingressu *Janigenarum* in Siciliam 18 tumultuantis *Ætnæ* exempla recenset. Alii vero ejusmodi tristia *Vesuvii* exempla, a Christi temporibus usque ad nostra hæc, ultra 20 recensent. At vero immanes hos caminos perpetuo igne succensos esse, *fumi* continua densaque, etiam in quiete sua, eructata volumina omni late clarius manifestant.

Cæterum gravis hic quæstio jam diu exercuit philosophos, unde sempiterna illa ejusmodi montium incendia, et inexhausta, tantis incendiis per tot sæcula fovendis, pabula. Videri enim posset, omnia subterrestria pyrophylacia, ipsumque infernum, quantumvis immensum, per ignivoma illa spiracula jam pridem exoneratum fuisse. Nos, quoniam longior rei hujus tractatio extra præsens institutum est, mentem nostram nonnisi breviter aperimus. Ac 1º quidem notamus, horrendis illis *Ætnæ* concussionibus egestam materiam maxime in crepidine ipsius crateris accumulari, et aliquando in tantam altitudinem, ut novus quandoque mons, aut certe montis non contemnenda pars, videri possit. 2º Hic cinerum aliorumque rejectamentorum cumulus, jam per sese variis salibus imbutus, novis quoque ac subterraneis accessionibus per oc-

cultos, ex mari præcipue, nec non ex resolutis nivibus, quibus vertices horum ~~1243~~ montium ferme assiduo candent, ex circumfluo ac halinitroso aere, etc., fecundari solet, usque donec subjecti ignis æstu excocta, ac velut in pulvem liquefacta materia, per subterranea ventorum spiracula, aut etiam aquæ ex hydrophylaciis illapsu, in summum furorem agatur, etc. Quantum vero vel unica aquæ gutta, metallo in fornacibus fusoriis fluido aspersa, et quam incredibilem tumultum excitare, quam horrendam omnium rerum stragem edere valeat, non pauci, et haud modico suo damno, nonnunquam experti sunt.

Supplicia interim montium. Supplicia montium vocal, damna ab ipsis his montibus illata, præsertim ad peccatorum castigationem, etc.

Non iudicii. Haud obscure innuit illud *JUDICIUM* extremum, in quo universus orbis, ut in *l. de Bapt. c. 8 Not. Igni destinatur*, diximus, conflagrabit, auditurique sunt damnati terribilem illam sententiam: *Discedite, maledicti, in ignem æTERNUM*, etc., quem jam nunc *SUPREMU* JUDEX per flammivomorum montium incendia comminatur.

Deputabit. Simpliciter pro *putabit*, seu æstimabit. Ita Noster quoque in *Exhort. ad Castit. c. 6*, ait: « Erat vetus dispositio, quæ in Evangelio nova deputatur, » etc. Sic et Plautus dudum antea in *Amphitr.* dixerat: « Nec quidquam sit, quin me omnes esse dignum deputent. » Quam et Terentius in *Hecyra* secutus est, ubi:

Ædepol, næ meam herus operam deputat parvi pretii.

Scintillas. Eodem jure, quo immensos illos montium ignivomorum crateres *fumariola* dixerat, nunc illorum incendia *scintillas* appellat. Et sunt sane, si cum immenso illo *INFERNI* incendio comparata fuerint. Nunc vero *scintillæ* nostræ cum forte adurunt manus, hæc vel ad primum attactum præ dolore retrahuntur: nondum autem, non dicam plumbo liquefacto (quam leve enim id esset!) sed neque illis *Ætnæ* aut *Vesuvii* torrentibus igneis (id est *scintillis*) manus immersere peccatores, n illo infernali barathro, et propria ignei elementi sede, fors æternum exurendi, et nunquam comburendi.

Inæstimabilis foci. Cujus scilicet ardoris immensa vis omnem, non dico æstimationem nostram, sed omnes imaginationis vires longissime transcendit.

Missilia. *Missilia* olim dicebantur ea auri argenteque signati munera, quæ nonnunquam ab imperatoribus, aut a senatu et magistratibus, in populum, ad ejusdem plausus ac favores sibi quæstuose conciliandos, ac, ut barbare dicam, collectandos, spargi solebant. Quin vero et aliarum rerum subinde missilia fiebant, ut apud Sueton. in *Calig.* habetur: « Sparsit et missilia variarum rerum. » Postea vero hæc vox ad militiam quoque transiit, ut tela in hostes *missa*, pariter *missilia* vocarentur. Sed et

fulmina missilium nomine Noster in *l. de Pall. cap. 2*, appellare non dubitavit.

Exercitoria. *Exercitor* proprie est, qui alterum docet *exercendo*, ut ex Plauto in *Trinum.* colligitur: « His quisquis est, Curculio, est exercitor; is hunc hominem cursuram docet. » Unde et tela illa, quæ in exercitiis militaribus et umbraticis emittebantur, *exercitoria*, et apud Senecam *l. ii. QQ. Nat. lusoria* vocantur.

Intinctionis dominicæ. Seu baptismi, a Christo Domino instituti.

Monimenta. *Monimenta* dicuntur, quæ posita sunt ad *monendam* nostram mentem, ut memoriam præteritarum rerum conservet. Junius hic *munimenta* legit, quod adversus gehennam præmuniunt.

Secunda subsidia. Eleganter dictum; nam *subsidia* veteribus proprie erant *tertium* illud in acie agmen, ex *triariis* ac *emeritis*, fortissimisque constans, qui proin in extremo collocati, sub vexillis suis in genua *subsidebant*, laboranti fors exercitui subvenire, labantemque aciem novo subsidio restaurare parati. Vide Varron. *de Ling. lat. lib. iv. 1244 Mutæ quidem.* *Mutas* dicit, quæ articulata voce destituuntur.

Animæ Animas hic pro *animalibus* ponit, velut partem pro toto.

Agnoscent. Ita enim ipsius naturæ instinctu, divinitus sibi indito, noxia vitant, salubria quærent, et cum ægrotare inceperint, sibi ocus de remediis circumspiciunt. Instinctum autem illum habere ali-quid humanæ rationi analogum, dubium non est.

Moras. *Mora* apud chirurgos dicitur canalis quidam, arte excavatus, in quem crus fractum, ac jam fasciis circumligatum, reponitur, ut ibidem immotum permaneat, *moramque* trahat. Sic et sagittæ, cuti altius infixæ, suas ibidem *moras* trahunt, et aliquando *irrevocabiles*, cum scilicet nimis profunde insederint, quam ut ab ipsis animalibus vulneratis extrahi aut excuti, sicque e vulnere *revocari* possint.

Dictamno. Ita quidem de capreis Arist. *lib. ix Hist. animal. c. 6*, in hæc verba affirmat: « In Creta insula capreas sylvestres sagitta transfixas dictamnum herbam quærere aiunt; hoc enim spicula ex corpore ejiciuntur. » Atque idem in *l. de Admir. audit. n. 4*, confirmat. Unde Virg. *lib. xii, Æneid.:*

Dum Venus indigno nati concussa dolore
Dictamnum genitrix Cretæa carpit ab Ida,
Puberibus caulem foliis, et flore comantem
Purpureo. Non illa feris incognita capris
Gramina, cum tergo volucres hæsero sagittæ.

At Plinius, *lib. viii H. N. c. 27*, hæc ad *cervos* transfert. At quam multa subin finguntur, aut nimis credule narrantur, quæ non verificantur! Certe hodiernis naturæ scrutatoribus hac de re altum silentium est, utique nec ex sua, nec aliorum sufficienti experientia quidquam habentibus, quo huic veterum persuasioni fidem rite facere possint.

Illos oculare, i. e. *visum* illis *dare*. Sic enim idem Noster in *Apol., c. 21*, habet: « Jam expolitos, et

ipsa urbanitate deceptos, in agnitionem veritatis ocularet; » quod verbum cæteroquin ab antiquis vix usurpatum, S. Cyp. in tract. *de Idol. vanit.* ad fin. ex Tertulliano suo mutuatus fuit, de apostolis loquens, « qui cæcos et ignaros ad agnitionem veritatis ocularent. »

De sua Chelidonia. Quod hirundines cæcos pullos pariant, Aristoteles l. iv, *de Gen. anim.* c. 6, asserit, cæterum de *chelidonia* nihil; at vero Plinius, loc. cit. id affirmat, narrationibus alienis plerumque nimium fidens. Adeo autem ad vulgus persuasio illa transiit, tamque tenaciter hæsit, ut etiam ipsum *hirundinum* nomen (Græcis enim hæc avis χελιδὼν dicitur) ad plantam illam transierit, non minus Germanis nostris *Schwalben-Kraut*, aut *Schwalben-Wurtz* appellatam. Sed et illa non hirundinum duntaxat, sed omnium prope volucrum, si *aquatilius* species excipiamus, recens exclusarum cæcitas proprie talis non est, sed mera palpebrarum obductio, quæ post aliquot dies sensim diduci, suisque oculis velaminibus liberare solent.

Sibi institutam, i. e. pro se, rursus per pœnitentiam in gratiam Dei restituendo, institutam.

Babylonium regem. Est hic non ille Nabuchodonosor (alias *Saosduchin* appellatus, qui A. M. 3347 in campo *Ragau* Medorum regem *Arphaxad* profligavit; nec alter Nabuchodonosor, alias *Nabopolassar* dictus, qui A. M. 3378 regnum Chaldæorum condidisse creditur : sed hujus filius *Nabuchodonosor*, cognomento *Magnus*, et in regno A. M. 3399 successor, qui *Joakim*, regem Juda, in servitutem redegit (IV *Reg.* xxiv, 1), qui obsessa Jerusalem, *Joachin* sponte cum omnibus suis se dedentem, in captivitatem abduxit (loc. cit. vers. 12 et seq.); qui *Sedecia*, ultimi regis Judæ, expugnata Jerusalem, *filios occidit coram eo, et oculos ejus effodit, vinxitque eum catenis et adduxit in Babylonem* (IV *Reg.* c. ult. v. 7), denique per *Nabuzardan*, principem exercitus sui, *succendit domum Domini, et domum regis, et domos Jerusalem omnemque domum combussit igni* (ib. v. 9), sicque totum regnum Juda penitus exstinxit funditusque evertit.

1245 Ex hac ergo, et plurimis aliis victoriis, quas de *Syris*, *Phœniciis*, *Ægypto*, etc., reportaverat, cum multo jam elatior, suique nimium impotens factus esset, demum ad castigandam ejus superbiam, nulla jam alia ratione expugnabilem, Deus ipsi per somnium arboris procerissimæ, et pulcherrimæ, sed per manum angeli succissæ, omni ornatu suo spoliata, radices ejus vinculo ferreo et æreo alligatæ, etc., futuras superbiam suæ pœnas ostendit, somnium hoc exponente Daniele, regemque ad pœnitentiam efficaciter adhortante : *Peccata tua elemosynis redime, et iniquitates tuas misericordii pauperum : forsitan ignoscet delictis tuis.* At vero cum monitiis tam salutaribus rex ohtemperare nimis pertinaciter recusasset, tandem, indulto etiam duodecim mensium spatio, in aula Babylonis deambulans,

dixit : *Nonne hæc est BABYLON MAGNA, quam EGO ædificavi in DOMUM REGIS, in robore fortitudinis MEÆ, et in gloria decoris MEI? Quid ergo? Cumque sermo adhuc esset in ore regis, vox de cælo ruit : TIBI DICITUR, Nabuchodonosor rex: Regnum tuum transibit a te, et cum bestiis et feris erit habitatio tua, fœnum quasi bos comedes, et septem tempora mutabuntur super te donec scias, quod dominetur EXCELSUS in regno hominum, et cuicumque voluerit, det illud.* Quid autem porro? Eadem hora sermo completus est super *Nabuchodonosor*, et ex hominibus ejectus est, et fœnum ut bos comedit, et rore cæli corpus ejus infectum est, donec capilli ejus in similitudinem aquilarum crescerent, et unguis ejus quasi avium. Cum vero in miserrimo hoc statu per septem omnino annos inter bestias egisset, satisque jam humiliatus esset, quid porro acciderit, ipse mel deinceps vers. 33 enarrat : *In ipso tempore sensus meus reversus est ad me et ad honorem regni decoremque perveni, etc. et magistratus mei requisierunt me, et in regno meo restitutus sum, et magnificentia amplior addita est mihi.*

Unguium aquilinum in morem. Vulgata nostra unguis avium, rapacium videlicet, memorat, inter quas utique aquilæ eminent.

Horrorem leoninum. Ubi Vulgata nostra in similitudinem AQUILARUM, LXX, λέοντων, LEONUM, habent, indeque nonnulli olim in eam opinionem prolapsi erant, regem hunc in leonem mutatum fuisse.

Præferente. Multa in terribilis hujus metamorphosis historia sunt, quæ inter interpretes sat contentiose disceptantur, accuratius utique discutienda, si multo arctiores instituti nostri limites denuo (nam id jam alibi satis factum) transgredi liceret. Quoniam vero Tertullianus noster tristissimum hoc exemplum præ cæteris proposuit, cujus terrore peccatores, de se nimium superbe præsumentes, ad seriam pœnitentiam compelleret, non omnino abstinere possumus, quin eidem paulo aliquid immoremur. Igitur tanquam omnino certum

Suppono 1 contra Origenem, sensibus allegoricis alias nimis justo deditum, ac a S. Hieron. in suo *Daniel. Comment.* cæterisque deinceps interpretibus male notatum, non meram hanc *allegoriam*, sed veram omnino *historiam* esse; quanquam non ignorem, quæ Isa. c. xiv a v. 8 de Nabuchodonosore (ut quidam volunt) dicuntur, pleraque etiam in allegorico sensu, ex mente SS. Patrum, ipsiusque Ecclesiæ de LUCIFERI, sed mox extincti, et nunc *tenebrarum regis*, miserrimo a cælis exterminio intelligenda esse. Rursus autem

Suppono 2° nihil in hac re tuto asseri posse, nisi quod ipse tenor historicus apud Danielem exigit, qui rem hanc secundum circumstantias etiam minutas, ex afflatu utique Spiritus sancti, ad nos præscripsit, proindeque Deus ipse plura a nobis certo nosci non voluit.

3° autem aio : regem illum Babylonium non revera in bovem, aliamve bestiam, commutatum fuisse;

neque enim ipsa *hominis* anima converti potuit in animam *bovis* : quod utique fuisset essentias rerum mutare; neque in corpus ejus, expulsa anima *hominis*, velut per quamdam μεταμόρφωσιν, subintravit anima *bovis*; 1216 non enim id naturaliter fieri potuisset, et ad miraculum confugere, sacri textus tenor nullatenus compellit, significans tantum, quod *comederit fœnum* UT BOS, non quod in *verum bovem* transierit. An enim bobus *capilli in similitudinem aquilarum*, aut *ungues quasi avium* sunt? Accedit deinde, quod, si veram *bovis* animam induisset, nullam sane pœnam inde Nabuchodonosor sensisset, neque ex ea ad veri Dei cognitionem adduci potuisset, solo nimirum corpore, nulla vi intelligendi relicta, superstes. Aut forte animam bruti ab anima regis in consortium ejusdem corporis (novo scilicet miraculo) admissam fuisse quis dixerit? Aut denique animam *hominis*, interea alio fugitivam, et alicubi extra omne corpus exsulem, aut penitus in nihilum redactam, deinde vero aut postliminio reversam, aut reproductam, seu de novo creatam, pristinum corpus subiisse, ac regem sibimetipsi reddidisse dicemus? Quis ejusmodi monstra opinionum comminisci ausit? Igitur denique

4° aio : immutationem regis non in sola ejusdem phantasia, qua se *bovem* esse credens, *fœnum comederit*, sed in exteriori plane corporis habitu et figura, *capillos quasi aquilarum*, et *ungues avium*, etc., induente, factam fuisse, cujus rei hypothesin sic adorno : 1° Nabuchodonosor *ex hominibus*, id est, eorumdem consortio, *abjectus*, non propterea tamen *homo* esse desiit, sed repentina phrenesi atque amentia correptus, *humanæ rationis usum* amisit, suorum præsentiam et omnem custodiam effugiens, aut perrumpens, ac in campos et sylvas se proripiens, vestibus suis paulo post maceratis, aut, ut amentes solent, rescissis, palabundus circumerravit, ac humanis jam cibis deficientibus, *bovis* imaginatione totus jam alias correptus, ad hujus quoque pabula se convertit, et *fœnum comedit* UT BOS. 2° Ex assiduo hoc, et homini tam exotico alimento, sanguinis, cæterorumque humorum, ac spirituum animalium, istiusque temperamenti penitissimam immutationem fieri, tandemque etiam totius corporis exteriorum habitum depravari necessum fuit, et ex ferino ac tam diuturno alimento, in horridum aliquid, scilicet *capillos in similitudinem aquilarum*, et *ungues quasi avium*, cfferari, ut ita denique Nabuchodonosor non solos homines, sed ipsa quoque boum agmina quasi ἀνθρωποταυρος, exterrere potuisset. Et sic denique satisfieri posse videtur Danieli, ut *caput ejus quartum* accurate perpendenti manifestum erit.

At vero quid durante funestissimo hoc suo septennio rex? an interea rationis usu retento calamitatis suæ magnitudinem sensit, ferme ut Apuleius in fabuloso suo *Asino* de seipso testatur? Ita quidem sensisse Tertullianus noster videtur, dum dicit (*quamdiu* nimirum infelix ille status regis perdura-

verat) *pœnitentiam immolasse, et septennali squalore exomologesin operatum* fuisse ait. Alii autem haud pauci saltem intervalla rationis regi non infrequenter illuxisse credunt, ut conditionis suæ miseriam subinde agnosceret. Neque enim, aiunt, statum illum *pœnalem* futurum fuisse, si nil quidquam molestiæ inde sensisset, neque eam cum pristinae dignitatis suæ felicitate comparare potuisset, sed potius in depravato hoc alienatæ mentis statu per campos et sylvas inter fera animalia etiam cum voluptate circumerrasset.

Verum, si mentem meam ingenue profari licet, in eam propendeo sententiam : regem per totum illud 7 annorum tempus usu rationis plane destitutum fuisse; neque enim aliud nos sentire sacer textus compellit : Igitur, ait, POST FINEM DIERUM ego Nabuchodonosor oculos meos ad cælum levavi (levasset autem sæpius, si per quædam rationis intervalla status sui infelicitatem agnovisset), et SENSUS MEUS (quo verbo utique usus rationis, seu sensus ac perceptio mentis, denotatur) *redditus est mihi, et Altissimo benedixi*, etc. Quod ipsum per patheticam illam orationem, qua *Dei laudes, gloriam, potestatem* et regnum celebrans, pergit : IN ILLO TEMPORE *sensus meus reversus est ad me, et figura mea reversa est ad me*, etc. Igitur tunc 1217 demum cognovit Deum, cum et *intellectum*, et pristinam *hominis figuram* recuperavit.

Hanc vero rem ulterius sic explicare juvat : Septennio illo elapso rex veluti ex alto sopore evigilans, discussis (neque autem sine miraculo id tam subito fieri poterat) atris illis spiritibus, hactenus animum undique obsidentibus, recurrenteque immanis superbiæ suæ rerumque ex eadem sceleratissime actarum memoria, totaque tam diuturnæ miseriæ infelicitate, omnibusque ejusdem circumstantiis vivaciter intellectui objectis, edomita laudem illa superbia sua, ad Dei veri agnitionem, et tum JUSTITIÆ, tum CLEMENTIÆ, professionem adactus, denique conversus fuit, etc.

Proh malæ tractationis! Hellenismus est; nam Græci signis exclamationis frequenter genitivum jungere solent.

Deus recipiebat. An rex hic egerit pœnitentiam veram salutique æternæ proficua, qua scilicet peccata ejus deleta fuerint, an dein in ea perseverans denique salutem ipsam inter vere pœnitentes consecutus fuerit, res multum ambigua est. Equidem S. Hieron. in epist. 7, ad *Lætiam*, nec non S. Aug. in epist. 122 (nunc 111), ad *Victorianum*, maxime vero auctor libri (olim S. Augustino adscripti) de *Prædest. et grat.*, c. 15, eidem favere videntur : aliis autem pœnitentia illa vehementer suspecta est, eandem ex inconstanti regis hujus genio dimetientibus.

Sane quidem cum somnii sui de STATUA illa, ex 4 metallis conflata, interpretationem a Daniele accepisset, totus stupefactus in has voces prorupit : *Vere Deus vester DEUS DEORUM est, et DOMINUS REGUM, et*

revelans mysteria, etc. Dan. iii, 47. Verum quam in sua Dei veri agnitione parum stabilis fuerit, quanto autem deinceps quoque fastu intumuerit, succedens alterum illud arboris pulcherrimæ, sed mox succidendæ, etc. (Dan. iv), somnium tum vero vibrata in regem terribilis illa sententia de septenni inter bestias exilio demonstrat. Cum enim integrum adhuc annum indulsisset Deus, peccatis per eleemosynas aliaque bona opera redimendis, nil horum quidquam fecisse, quin potius nova inflatus superbia de rebus a se gestis proterve gloriatus fuisse legitur. Quid vero insuper? Cum integrum septennium inter feras in miserrimo illo corporis habitu exegisset, postquam pristinam non tantum formam, sed et regnum ipsum, et quidem ampliori magnificentia auctum, recepisset, quid tandem? demum exclamasse legitur: *Nunc igitur ego Nabuchodonosor laudo, et magnifico, et glorifico regem cæli: quia omnia opera ejus vera, et viæ ejus judicia, et gradientes in superbia potest humiliare*. De poenitentia vero, de dolore animi, de anteactæ vitæ detestatione, de novæ melioris proposito, etc., nihil legimus. Atqui hæc sunt, in quibus veræ sinceræque poenitentiae ratio consistit.

Sed et illa Dei agnitio, illa humilitas quantilli temporis fuit? Ecce multo jam majorem, prorsusque, nisi propheta id testaretur, incredibilem animi de novo intumescens vesaniam! Vix annus elapsus erat (ut interpretes computant) cum Nabuchodonosor rex fecit statuum auream, altitudine cubitorum 60, et statuit in campo Dura (Dan. iii, 1, etc.), vel Nabopolassari, patris sui, vel Beli, apud Babylonios tunc deorum maximi, vel ipsius Nabuchodonosoris, simulacrum præferentem, eamque severissimo edicto proposito voluit adorari; at sacrilegum nefas cum tres illi pueri, Sidrach, Misach, et Abdenago, admittere renuissent, jussit eos in fornacem igneam conjici; unde cum salvi fuissent educti, rex novo ingentique miraculo attonitus exclamavit: *Benedictus deus deorum, qui misit angelum suum*, etc. (Ibid. 95). Quin et publico ac severissimo decreto blasphemos in Deum Israel compescuit, publice contestatus: *Signa et mirabilia apud me fecit deus excelsus. Placuit ergo mihi prædicare signa ejus, quia magna sunt, et mirabilia ejus, quia fortia: et regnum ejus regnum sempiternum, et potestas ejus in generationem et generationem* 1348 (ibid. 10). Hoc ipsum vero id edictum est, in quo Nabuchodonosor deinceps enarrat ea, quæ supra de suo in sylvis tam tristi septennio ex Dan. iv attulimus, ut adeo necesse sit, metamorphosin illam regis (quod probe notandum) ante hanc trium puerorum historiam contigisse.

Quis jam, oro, sibi de rege tam inconstante sinceram stabilemque poenitentiam polliceri queat, de cujus operibus, dignisque poenitentiae fructibus, et maxime ipsa morte felici, tam altum porro apud Daniele silentium est? Quam alia autem fuit Manassis, regis Ju, poenitentia! Enimvero impiissimus,

et forte etiam Nabuchodonosore multo sceleratione rex, attamen postquam coangustatus est, oravit Dominum suum, et egit poenitentiam valde coram Deo patrum suorum, deprecatusque est eum, et obsecravit intente... et abstulit deos alienos et simulacrum de domo Domini... Porro instauravit altare Domini, et immolavit super illud victimas, et pacifica, et laudem: præcepitque Judæ ut serviret Domino Deo Israel. Quæ, obsecro, similia de Nabuchodonosore commemorata legimus? Equidem is Deum laudavit, magnificavit, etc.; num vero oravit, deprecatus est, obsecravit intente, etc.?

Et quid denique, si ea, quæ Isaïæ cap. 14 habentur: *Infernus subter te conturbatus est in occursum adventus tui... Detracta est ad inferos superbia tua*, etc., etc., præstantes nonnulli interpretes, ac ipse etiam S. Hieron. de Nabuchodonosore intelligenda esse velint? Præstat regis hujus, seu poenitentiam et salutem, seu damnationem, inter ea relinquere quæ Deus, ut multa ejusmodi alia, ad salutarem metum et poenitentiam eo majorem constantiam nobis ignota esse voluit.

Ægyptius imperator. Pharaon nimirum, rex Ægypti, qui hic latiori significatione imperator dicitur, tanquam instar aliorum regum in suos summum imperium exercens.

Diu Domino suo denegatum. Jussus enim fuerat a Deo Moyses Pharaoni in hæc verba denuntiare: *Dominus deus Hebræorum misit me ad te dicens: Dimitte populum meum ut sacrificet mihi in deserto: et usque ad præsens tempus audire noluisti*.

Discidio maris. I. e. ea divisione, quam Græci διχοτομίαν appellant. Atque sic etiam in l. de Pall., c. 2, de plaga discidii, et in lib. de Resurr. carn., c. 19, de discidio carnis et animæ loquitur. Hac voce Solinus quoque, cap. 36, usus est, inquit: « Atlanticus æstus in nostrum mare discidium (seu discissionem) orbis immittit. »

Pervium licebat. Liceo, antiquum verbum, passivam significationem habet, proprieque dicitur res quæpiam licere, cum certo æstimatur pretio ac venum exponitur: *liceri* autem est æstimare, ac pretium ei imponere, ut emptores faciunt. Unde est illud poetæ:

Non licet asse mihi, qui me non asse licetur.

Licebat ergo mare, cum Israelitis a Deo offerebatur, tanquam transituris pervium. Alibi Tertullianus licere etiam pro liquere seu patere dicit, ut in l. adv. Hermog. c. 36, ubi: « Sed de motu et alibi licebit, » i. e. liquebit. Sic et supra, cap. 6, pro emendatos liquebit, quidam codices licebit reponunt.

Revolutis fluctibus. De transitu maris Rubri, tam felici ac prodigioso Israelitis, quam fatali Ægyptiis ac Pharaoni suo, historia ex Exodi cap. xiv etiam in vulgus notissima est.

Exomologesi restitutus. Differt autem exomologesis a poenitentia, sicut actus externus ab interno; poenitentia enim in animo dolentis, exomologesis vero in-

ore confitentis, aliisque operibus, internam illam pœnitentiam etiam externe exhibitibus ac demonstrantibus, collocata est : de quibus Noster jam supra, cap. 9 per tot.

1249 *Quasi Pharis.* *Pharos* dicebatur Ægyptiorum turris illa altissima, quam inter septem orbis miracula habendam in Pharo insula, a portu Alexandrinæ septem stadiis distantes, et seu ponte, seu aggere, continenti conjuncta, Ptolemæus Philadelphus (vel denique Ptolemæorum aliquis) inmani, ac teste Plinio (l. xxxiii, c. 12), 800 talentorum (quæ, si rite calculum subdixi, 1, 200, 000 thaleros nostros adæquant) sumptu erexit, ut « nocturno navium cursu ignes ostenderet, ad pronuntianda vada, portusque introitum. » Ex hoc jam omnes turres, ut erat illa *Capreis* in Sicilia, quæ paulo ante mortem Tiberii Cæsar, terræ motu concidit (Sueton. in *Tib.*, c. 74), alia, quæ a Claudio imp. (teste cod. in *Vit. Claud.* c. 21) » in exemplum Alexandrinæ Phari » in portu Ostfensi, a se effosso, suscitata fuerat, et quotquot deum in maritimis civitatibus hodie durant, et nocturnis ignibus, navigantium caussa, collustrari solent, generali nomine *Phari* appellantur, quod nomen non quidem, ut putavit Isidorus (l. xx *de Orig.*, c. 2) Græcæ, ἀπὸ τοῦ φωτός ἐπαΐν, a *videnda* illic *luce*, derivatum, sed verisimilius Ægyptiæ originis est, ab ipsa insula, cui jam dudum antea *Phari* nomen hæserat, in turrim illam translatum.

Omnium notarum. l. e. *pessime notatus*, totidem scilicet peccatis, velut instar stigmatum animæ inustis. Vide aliud ejusmodi humilitatis specimen, quod ad finem cap. ult. *de Bap.* Tertullianus de se ediderat.

Super illa tacere. Quasi ægre huic tractatui se

finem imponere, eundemque velut invitum abrumperere significat.

1250 *Princeps Adam*, i. e. *auctor*, omniumque *primus*.

In paradisum. In *Apol.* c. 47, Tertullianus noster paradisum nominat « locum divinæ amœnitatis, recipiendis sanctorum spiritibus destinatum. » Credidit autem paradisum etiamnum exstare, ac sub æquatore situm esse, et utrinque zona torrida ac velut muro quodam igneo cohiberi, sicque mortalibus inaccessum reddi. A qua opinione non multum abhorre videtur S. Thom. 2-2, q. 164, art. 2, ad 5. Vox autem hæc non inter Græcos a παρὰ et δένω, ab *irrigando*, ut Suidas vult, data est, sed Persicæ, imo Hebraicæ, vel potius Chaldaicæ originis, ex פרח et הדם in פרדם *pardes*, quod secundum vim vocabulorum *hortum myrtorum*, vel denique omnem locum singulariter amœnum significat, confluent.

Sed quomodo restitutus Adam per pœnitentiam in paradisum? Non utique terrestrem illum, e quo ejectus fuerat, et in quem omnis præclusus reditus, postquam *Deus collocavit ante paradisum voluptatis Cherubim, et flammeum gladium atque versatilem, ad custodiendam viam ligni vitæ* (*Gen.* iii, 24). Itaque *paradisus* ille spiritualiter ac mystice intelligendum et de *statu gratiæ*, in quem Adam per pœnitentiam repositus fuit.

Non tacet. Exemplo suo nobis adhucdum prædicans, qui in *laboribus*, inter *spinas* et *tribulos* in *sudore vultus sui*, tanquam perpetua pœnitentiæ opera, terram coluit, et ex ea *comedit* panem suum, ut scilicet nobis documento esset, nonnisi per laboriosæ pœnitentiæ opera ad PARADISUM COELEM, sed perpetuo deinceps incolendum, perveniri posse.

INDICES

MONITUM

Cujusnam pretii Tertulliani Latinitatis, nova licet, nemine diffitente, inconcinna plerumque et horrida, paucis jam ab ipso hujus editionis limine præfando egimus; plura paulo infra habuit D. Lumper, quæ vide, si lubet, t. I, col. 93, 94. Hæc autem iterum fusiusque referre nec nobis animus est, nec in extremis operis nostri finibus novæ dissertationi locum opportunum dari quisquam opinabitur. Meminerint tantum lectores illud præsertim ad nova Tertulliani glossemata attendendum esse, in iis enasci ac velut primo germine erumpere novam Ecclesiæ Latine linguam, nec jam adeo despicienda esse prima rudimenta eloquii per tot hominum ac sæculorum ora, in toto orbe Christiano, ad usque usus nostros decurrentis, atque haud sine magna Dei laude animarumque salute permanentis. Meminerint insuper ex tribus præcipue causis repetenda esse insolita Tertullianæ Latinitatis vocabula : nempe primo ex ardua et novissima fidei Christianæ expositione; deinde ex audaci hellenismorum usu apud Septimium libentius græcizantem frequentiori; demum ex forensi ejusdem consuetudine ac trita veterum legum Romanorum peritia, qua sæpe sæpius jurisconsultorum effata usurpasse deprehenditur. Quibus addere est, ut in cæteris viris egregie a natura comparatis, innatam indolem Tertulliani ultro ad insolita propensioris, nimia multarum doctrinarum copia diffuentis et, ut pene dicam, satietate ructantis, quadam demum ingenita

rubigine Africana libenter rusticantis. « Quid mirum, inquit recens auctor, Tertulliani regidi, impetuosi, ardentis, luxuriantis phantasie, acutique ingenii viri scripta, hujus sue indolis luculentissimae referre indicia, habitumque induisse haud vulgarem? Horridum scribendi genus et obscurum Afris proprium fuit. Hoc itaque sponte ipsi quoque adhæsit. Attamen in eo ipso est vere unicus semperque suus. Difficili verborum structura, obsoletis novisque passim adhibitis vocabulis, ejus oratio lectoribus sæpe molesta accidit. Mox tumore inflata nauseam creat; mox concinnitate abrupta obscuritatem parit. Illa vero si excuses, sæpius virum mihi audire videor, quem, orationis gravitate et fervore, ne aurei quidem ævi oratori cedere putem. Legas librum *Apologeticum*. Attendas imprimis, quomodo jam inde ab initio vehementi oratione, sed majestate plena, adversarios adeat, acumine pungat, conscientiam sollicitet, misericordiam moveat, animum denique in admirationem rapiat et sui ipsius magnanimitatis et religionis quam defensurus est sublimitatis; hæc attendas, et, nisi me fallant omnia, inde tibi abunde erit persuasum, Tertullianum, quantiscunque laboraverit orationis vitiis, dicendi facultate valuisse egregie. » Hæc habet J. A. Cæssen in *Commentat. de Tertulliano Christi et relig. Christ. adversus gentes apologeta* (Annal. academ. Rheno-Traject. ann. 1823-1824).

Nemini proinde mirum videbitur adeo diligenter ab omnibus Tertulliani editoribus digestum fuisse proprium ipsi glossarium. Porro, ex multis istiusmodi indicibus, quos exhibent veteres editiones, ac præcipue Rigaltianæ, præ omnibus seligendum esse duximus eum quem Halensi editioni subjecit Christ. Godofred. Schutzius, in Academia Ienens. litterar. human. et eloquentiæ professor, qui egregiam opem Salom. Semlerio in concinnanda Septimii editione contulit. Hujus autem indicem cæteris anteposuimus eo potissimum nomine, quod, etsi brevior aliquatenus sit, seu pauciora vocabula recenseat, tamen rerum copia, verborum descriptione, definitionum ac commentationum eruditione, apertius sane Tertullianei eloquii arcana rimatur, nec immerito ab ipsomet auctore, annuentibus plerisque rei patristicæ peritissimis, perpetui commentarii vicem sustinere reputatur. Verba autem quæ hinc et inde vel deficient vel minus explicantur, suam plerumque secum habent explanationem sive in contextus subtemine, sive in uberrimis variorum notis. Quædam vero tantum excitata videntur, ut appareant, nec inconsulto, quippe cum abs re non sit intueri quasnam loquendi formulas emisit Tertullianus, qualemve loquelam ab orta suo litteræ Christianæ sibi efformaverint. EDD.

INDEX

LATINITATIS TERTULLIANÆ.

Revocatur lector ad numeros grandiores textui insertos.

A

A et Ω. II, 935. *Sic et duas Græciæ litteras, summam et ultimam, sibi induit Dominus, initii et finis concurrentium in se figuras, etc.*

ABDICARE. II, 928. *Sponte abdicato matrimonio, adnescunt. I, 432. Filium jam subjectum pater retro patiens, qui filium ante patiebatur immorigerum et contumacem, abdicavit.*

ABDICERE, abdicare, rejicere. II, 394 : *Ita totum quod ab homine captatur, abdidit Creator.*

ABHINC, deinceps, ab hoc loco. II, 564, *Quod abhinc scriptum.*

ABIRE, I, 1283. *Ut cujus maritus de rebus abiit, i. e. e vita discessit. Sic Græci uti verbis solent, οἰσθαι, κατοίσθαι, ἀπέλθαι, ὑποίγειν, hoc est mori : quæ omnia abitum excessumque significant. — I, 615. Abiit jam, et reverti debet, proverbium. Quis ejus sensus, I, 209, 616.*

ABLUERE, baptizare. II, 806. *Caro abluitur. II, 1011, Denuo ablui non licet.*

ABNOCTARE. II, 749. *Celtas apud virorum sortium busta abnoctare.*

ABOLEFACERE, abolere. I, 452. *Civitatem tabernæ habitum abolefacere, i. e. civilem ordinem honestumque tabernaria confusione commutare, Scaliger corrigiit abolefacere, ἡνισσῶν. I, 1308. Perinde potius abolefactam eam, etc.*

ABOMINAMENTUM. II, 637. *Proiecit homo abominamenta sua aurea.*

ABORTIVUS. II, 564. *Defectiva scilicet et abortiva geni-*

tura. Iren. Informis et sine specie quasi abortus, II, 331. Præcoquos et abortivos quodammodo Marcionitas.

ABRUMPERE. II, 47. *De Ecclesia authentica regula abruptit, nimirum sese, dictum ἀπετάξατο.*

ABRUPTE. II, 163. *Si tam abrupte in præsumptionibus nostris hac sententia utamur.*

ABRUPTUM. II, 507. *Salto et hic, amplissimum abruptum intercisæ Scripturæ. Locutio ab iis sumpta, qui malunt compendium facere itineris saltu, quam dispendium commodiorem ambulationem. Sic, Maximum campum levissimo saltu transvolas. Scaliger ad Cardanum. Explicat se mox Tertullianus, II, 507 : Ademisti tanta de Scripturis, hoc est, intercidisti, rejecisti et abruptisti, ut lacuna in librorum contextu permagna exstet; lib. V adv. Marcionem : Quantas foveas in epistola fecerit, auferendo quæ voluit.*

ABRUPTUS, præfractus, pervicax. II, 77. *Ut de abrupto, præcipiti, et mori cupido. II, 247. Caucasus abruptior. Caucasus mons Scythiæ vastissimus, conius, ut ait Plin. (H. N. lib. VI, cap. 5), juga in Colchica Ponti regione ad Riphæos montes torquentur, altero latere in Euxinum et Mæotium devexo, altero in Caspium et Hyrcanium mare, variis nominibus. Virgil. Æneid. IV : Duris gennit te cautibus horrens Caucasus, etc. Quibus verbis abruptum explicatur, in hominem agrestem, durum, intractabilem et inhospitalem. II, 432. Cæterum nihil tam abruptum quam ut alius præstet, II, 657. Abruptum alioquin et absurdum.*

ABOLESCERE. II, 921. *Seminarium generis abolescit, i. e. ut desinat de solito et consuetudine.*

ABSOLVERE. II, 76. *Speculatoriam morosissimam de pedibus absolvit, h. e. deponit. Apud Romanos, militibus,*

cum exactorantur, ut militiæ privilegiis et honore indigui, inter cætera, calcei solebant detrahi. Balduin. *De Calc.* cap. 24. Vid. et SPECULATORIA. I, 572, *Absolutum est de infirmitate et mediocritate eorum*, i. e. apertissime probatum est eos nullarum esse virium.

ABSTINERE. I, 302, *Cum mulieres usque adeo a vino abstinerentur*, pro abstinere.

ABSTRUERE, objecta strue auferre lucem. II, 38 (15). Vid. OBSTRUERE. II, 428, *Et negat lucernam obstruendam*.

ABUSUS. II, 970, *Processurus ad certamen e custodia abusus*, i. e. longo usu propemodum absumptus confectusque. Rigalt. mavult *obesus*, sed deest codd. auctoritas. Nonius : *Obesus, gracilis et exilis et circumrosus macilentusque*. Nævius : *Corpore pectoreque undique obeso, mente extensa, tardigemulo senio oppressum*. Gell. N. A. lib. XIX, cap. 7.

ACACIA. I, 13, *Quam acacia pollicetur*, i. e. ἀκάκία, integritas. Rigalt. præfert alteram lectionem : *Hanc incorruptibilitatem habemus superinducere ad novum hominem, quam monarchia pollicetur*. Alludit autem ad illa Pauli, I Cor. XV, et II Cor. V, jubentis Christianos bene de resurrectione sperare, quæ mortalia corpora induet immortalitate. Tunc enim futurum ut beatorum animas ad corpora redeant sua, tanquam ad domicilia nova; quippe jam æterna, quippe superinduta immortalitate, tanquam vestimento novo, nullis unquam posthæc statibus deterenda. *Monarchiam* dicit Deum optimum maximum, quo sensu vocabulum istud frequentissime usurpavit adv. *Præzeam* disputatione.

ACATUS, navicula. II, 469, *Si nunquam furtivas merces vel illicitas in acatos tuos recepisti*, etc., ἀκατος, navis agendis mercibus comparata. Inde diminutivum ἀκάτων, acatium (Plin., *H. N.*, lib. IX, cap. 31). Persequitur hic auctor accuratissime rationem totam rei nauticæ, ut Marcionem gravius tangeret. Nam ex symbolo negotiatorum nautæ suscipiunt merces, tituli alicujus characterē percussæ traduntur, vel notatæ signo transmittuntur, imponuntur, etc.

ACCEDERE, parem esse. II, 1042, *Sed et qui ante Tyrinthium accesserat pugil Cleomachus*. II, 76, *Et persona jam ex ordine accesserat*. Legendum cum Rigalt. *deceserat*. Nempe miles ille cæteris constantior fratribus, h. e. commilitonibus christianis, qui divulgari noluerant, arbitrati non esse in tantula dissimulatione prævaricationem.

ACCENDERE. II, 82, *Visum in oculis accendit*.

ACCENDONES, lanistæ, qui gladiatores ad certamen accendunt. II, 1050.

ACCEPTABILIS, I, 585, *Attamen quanto acceptabilior nostra præsumptio est*.

ACCEPTO. I, 347, *Accepto ferent dii vestri*. I, 569, *Tacent igitur et accepto ferunt*. II, 1011, *Quanto magis delicta ista ante lavacrum accepto facit*.

ACCESSIBILITAS. II, 174, *Ut et contraria ipsi Filio adscriberemus, mortalitatem, accessibilitatem*.

ACCIDENTIA. II, 498, *Accidens enim est quod adscribitur; accidentia autem antecedit ipsius rei ostensio, cui accidit*. II, 663, *Accidentiam spiritus passus est, cecidit enim extasis super illam*, etc.

ACCURATUS. I, 407, *Quæ illis accuratio pascua est*, i. e. pastus qui magis curæ illis est.

ACERBUS. II, 904, *Ita ante hunc indicem, acerba res est*, i. e. immatura. II, 229, *Sicut fici arbor... acerba sua amittit*, ex Apocalyp. VI, 13 : τοὺς ὀλέθριους αὐτοῦ grossos suos habet, Vulgata. Grossus autem est ficus dura alque acerba. Theodorus Gaza, in opere *de Plantis*, ὀλέθριον vocat caprificum.

ACERBATUS, I, 533, *Flagella acerbata*, i. e. duplicata.

ACERRA. I, 324, *Ut poculum, ut acerram*.

ACERVUS. II, 103, *Confusum acervum fidelium eventulans* I, 1271, *Ad omnem acervum nuntiorum*.

ACESCERE. I, 474, *Tot tribus et curis et decuriis ructantibus acescit aer*, quod præ multitudine hominum in theatris et spectaculis accidere solet.

ACIES. II, 1643, *Et acie flere*, est acuta, intentis et quasi defixis in rem oculis intueri, ἀκρεῖα ὄψα. Ut qui vestibus a naturæ moderatione alienis, hominesque transversos de recto statu agentibus induti, palam conspiciendos se, aut potius deridendos præbent, omnium oculos in se convertere velle videantur. Ut tamen hujusmodi inspectio sive spectatio, quam caplant, cum probro contumeliæque eorumdem gestantium, sit conjuncta, ut non laudi, sed vitio vertat. Huic subjungitur (*Ibid.*) : *Digito destinare, nutu tradere*. II, 1006, *Quam exserta acies machæræ spiritualis. Vide EXSERTUS*. II, 1013, *Provoca ad apostolicam aciem*. II, 669, *Tot acies tibiarum*.

ACONITUM. Herba virulenta, quodcumque venenum. II, 1030, *Eradicato omni aconito hostilitatis*.

PATROL. II.

ACOR. II, 249, *Modico fermento totam fidei massam hæretico acore decepti*. I, 1237, *Velut poma cum jam n acorem vel amaritudinem senescere incipiunt*.

ACTOR, qui negotia agit aliena, procurator. II, 434, *Proponit actorum similitudinem*.

ACTORIUM de anima, II, 668.

ACTRIX. I, 650, *Quod si tragædiæ et comædiæ scelerum et libidinum actrices*.

ACTUS, II, 564, *Enthymesis de actu fuit*, nempe quo prorupit sophia in patrem inquirere, ut auctor loquitur, cap. 9. I, 1313, *Sic ergo et circa actum materialium. Actum vocat Tertullianus rerum a Deo creatarum usum*, cum ex iis aliquid agimus, cum iis utimur ad actum sive actionem, cujusmodicumque sit, I, 496, *Vestros enim jam contestamur actus de iudicibus*. II, 439, *Secundum servi illius exemplum, qui ab actu summotus*. I, 670, *Minor merces frequentiore actu repensatur*.

ACUS. I, 1246, *Cedo acum crinibus distinguendis*. II, 906, *Et acu lascivior comam sibi inferunt*.

ACUTUS. II, 1048, *Si pergam ad acuta*, i. e. si pergam acutis et decretoriis armis tecum pugnare; non prolu-soriis et hebetibus.

Ad, apud. I, 527, *Profani vero et qui non integre ad Deum*.

ADDICERE. II, 120, *Melius est turbas tuas aliquando non videas, quam addicas*, nempe tributariæ servituti. I, 1237, *Hoc enim pretio Dominus veniam addicere instituit*: proprium venditoris verbum. I, 438, *Et ita nos crimini addicite*.

ADDICTIO. II, 1015, *Et addictionem omnis pudicitia*. Addicit prætor, cum quid proprium esse alicui jubet.

ADGENICULARI, ad genua accidere. I, 1244, *Et aris Dei adgeniculari*. Rectius alii : *Charis Dei*. Intelliguntur autem per charos Dei sine dubio martyres, quos pœnitentes rogare solebant, ut se Ecclesiæ redderent. Vid. Tertull. *Ad martyr*: *Quam quidem, pacem nimirum, non habentes, a martyribus petere consueverunt*.

ADGLUTINARE. I, 1235, *In tantum contumaciæ adglutinaris*. II, 665, *Et adglutinabit se uxori suæ*. II, 684, *Et adglutinabitur mulieri suæ*.

ADHERERE. II, 1047, *Cæteroquin humerum adheret*.

ADHUC. II, 54, *Etsi adhuc memini*, i. e. insuper, præter communem ritum.

ADITUS, qui adiit. II, 540, *Idcirco ei aditum* (nempe ad ista sacra) prius cruciant.

ADJungere. II, 17, *Quod malis adjungat*. Jun. mavult *adjugat*, i. e. constringit eodem jugo, ut palmites adjugari Columella dicit.

ADJURARE. I, 692, *Jures per idola, an ab alio adjuratus acquiescas*. I, 448, *Cæterum demonas, id est genios, adjurare consuevimus*. II, 122, *Diffidentia signandi statim et adjurandi et unguendi bestia calcem*.

ADOLARI, II, 806, *De bonis carnis Deo adolantur*, i. e. cultum religiosum exhibent.

ADOLATIO, i. e. adulatio, more veterum. Cultus deorum non verus, sed fictus.

ADORARE. II, 550, *Ne gravitate adorentur*, i. e. pro-bentur. Jun. mavult. *adormentur*. Nam si ad rem vanam adhibueris gravitatem, videberis adornare, decet eam festivitatis. II, 218, *Adoro Scripturæ plenitudinem*.

ADSACRIFICIUM. I, 686, *Sim vocatus, nec adsacrificii sit titulus officii, et opera mea expunctio, quid tum? si libet*. Solvit his verbis objectionem : *Sed his accommodantur sacrificia*, sumpta persona servi seu liberti christiani, quem dominus gentilis adesse aut apparere sibi jussit, filiove ob togæ puræ vel sponsalium solemnia sacrificanti. Sim vocatus, inquit, dum officium meum et opera mea non possit haberi pro adsacrificio, i. e. administratione seu participatione aut consensu sacrificii, utatur ille et opera mea, et officio meo, quid hoc ad me? integra est hac in re conscientia mea; si libet, adesse possum.

ADSIGNARE, ADSISTERE, vid. per litter. Ass.

ADSQLARE. I, 363, n. (4); 577, *Si majestatis fastigium adsolant*, deprimunt, allidunt solo.

ADVERSIO. II, 299, *Jam secundum adversionem dirigenda bonitatis*, i. e. dirigendæ bonitatis prout mentem quisque suam ad Dei bonitatem advertit. *Adversionem* jure-consulti vocant jus fructuum percipiendorum, et in suos usus accommodandorum. Sic vector navem conducere in adversionem dicitur, qui ea legi conducit, ut obven-tiones ad ipsum conductorem redeant.

ADVIVERE. I, 748, *Qui in ipsis tunc fuerunt, cum adviverent*, i. e. adhuc cum ipsis viverent. II, 87, *Quod ipsa sibi idola fecerunt cum adviverent*, i. e. una viverent cum iis qui istum cultum exhiberent ipsis.

ADULARI. II, 972, *Non tantum obsequi ei debeo, sed et adulari*. Vid. ADOLARI. II, 976, *Et ad singulas horas salutandis adulantur*. II, 722, *Et (corpori) soli quies R-nem operis adulatur*, i. e. adulans tribuit.

ADULTER. II, 30, *Tantum veritati obstrepat adulter sensus*, i. e. perversa interpretatio. II, 52, *adulter stultus*. II, 198, *Totus adulter et prædicationis et carnis*: adultera Hermogenis caro, quæ assidue nubebat; adultera prædicator, quia hæresi sua fidem pacemque Ecclesiæ corruerat. I, 663, *Nam qui falsis deis servit, sine dubio est adulter veritatis*, quia omne falsum adulterium est. I, 519, *Expedit autem præscribimus adulteris nostris*, hæreticis. II, 1000, *Adultera et ipsa*, de scriptura Pastoris. II, 156, *Colligantur omnes adulteræ fruges*. I, 580, *Quod adulteram noctem commenti sumus*.

ADULTERARE. I, 632, *Qui autem adulterat et affectat*, scil. veritatem. I, 519, *Ad philosophicas sectas adulteraverunt*. II, 987, *Semelipsum adulterat et stuprat*.

ADULTERIUM. I, 519, *Adulteria salutaris disciplinæ*. II, 51, *Adulteria Scripturarum*. II, 401, *In hoc solo adulterium Marcionis manus stupuisse miror*, i. e. adulatione et corruptione Scripturarum voluit obstupefactas caruisse sensu. I, 1312, *De adulterio colorum injustorum*.

ADUMBRARE. II, 899, *Debet ergo adumbrari facies tam periculosa*, i. e. velari. I, 645, *Postea placuit impietatem voluptate adumbrare*. II, 1014, *Obscura manifestis adumbrantur*.

ADVOCARE est græce παρακαλεῖν. II, 390, *Advocare lan- guentes*.

ADVOCATIO proprie est turba patronorum et amicorum qui alicui in iudicio adsunt. I, 270, *Secutura Scripturarum quoque advocatio*, i. e. defensionis. II, 393, *Quoniam receperitis advocacionem vestram*, i. e. consolationem, παρακλησιν. I, 1267, *Itaque talibus et advocatio et risus promittitur*. II, 863, *Voces exhortationis et advocatonis*, i. e. consolationis, auxilii. II, 93, *Quibus familiarissima est advocatio necessitatis*, i. e. allegatio, excusatio. I, 270, *Advocacione mercenaria utuntur*.

ADVOCATOR, παράκλητος. II, 393, *Sicut probavi mendicorum advocatorem*.

ADVOCATUS. II, 931, *In hoc quoque paracletum agnoscere debet advocatum*. Alludit ad significationem vocis παράκλητος; sed ridicula est applicatio auctoris. II, 972, *Qua paracletus, id est advocatus*. I, 693, *Non jam advocatorum, sed angelorum*. Advocatos dicit, qui amico præsentiam suam commodabant signando, subscribendo, testimonium dicendo. Sic Varro, lib. II de Re rust., cap. 5: *Tu vero, Murri, veni, mi advocatus, dum asses solvo Palilibus, si postea a me repetant, ut testimonium perhibere possis*.

ÆDIFEX, pro ædificatore. I, 678, *Ex similitudine providentissimi ædificis illius*.

ÆDIFICARE, proposito exemp'o invitare. II, 540, *Ut opinionem suspensio cognitionis ædificent*. II, 139, *Ad quarum tolerantiam ædificans monet*. I, 1310, *Solum hunc mulierum stuporem ædificare noverunt*, i. e. operi inseruire faciendo atque exhibendo quod stupeant mulieres et admirentur. II, 14, *Ædificari in ruinam*, I, 624, *Ut robori ædificando vacent*.

ÆDIFICATIO. I, 1256, *Loquacitas in ædificatione nulla turpis*.

ÆDIFICATORIUS. II, 782, *In virginem enim adhuc Evam irreperat verbum ædificatio mortis*.

ÆMULATIO, invidia, odium, dolor, quo ethnici affliciebantur, cum viderent numerum suorum decrescere, et religionem Christianam in dies majora capere incrementa. I, 277, *Absolutus post tribunal de vestra rideat æmulatione*. I, 308, *Ex æmulatione Judæi*. II, 52, *Veniens utique ex causa æmulationis*. I, 536, *Æmulatio divinæ rei et humanæ*, i. e. aliter sentit Deus, aliter homo. II, 408, *Æmulatio legis*. II, 928, *Si quis præsumptione hujus providentiæ suæ æmulationem provocarit*. Sensus est, eo magis fieri posse, ut gravis fiat fœmina providentia Dei, si quis præsumptionem de eo conceptam (quod sit sterilis) provocaverit concubitu, quasi æmulaturus Deum, qui de sterilibus fœcas facit.

ÆMULUS. I, 277, *Quædam ratio æmulæ operationis*, i. e. operose æmula. Vid. RATIO. II, 958, *Æmulo modo*, i. e. contrario. II, 278, *Qui non alias plene bonus sit, nisi mali æmulus*.

ÆNIGMA. figura. II, 448, *Ubi in lapidis ænigmate*. II, 820, *Obtentu figurarum et ænigmatum*. II, 841, *Ut non possit altera species admittere ænigmata*.

ÆNEIUS. II, 251, *Tanquam æoneiæ scrofæ*. Rigalt. emendat æneia. Vid. SCROFA.

ÆQUIPARANTIA. II, 570, *In æmulas æquiparantias cor- pulentiarum*.

ÆSCULAPIUS. II, 1031, *Æsculapio jam vestro. Vestrum appellat eo quod præcipue in Africa coleretur et Pœna matre genitus crederetur, nam prius erat Pergamenorum dumtaxat*, Sensus: Pallia quibus olim uti estis, fuere qualia etiam hodie Æsculapii sacerdotes in usu habent.

ÆSTIMARE. II, 82, *Contactum in manibus æstimavit*. Melius Rigalt. legit *extimavit*; quod vide infra.

ÆSTIMATIO, cogitatio. I, 263, 264, *Nec tamen hoc ipso modo (Heumau. moniti) ad æstimationem*, etc. Sensus: nec tamen ea re se admoneri patiuntur, ut cogitent forsasse veritatem subesse ei doctrinæ, quæ vulgo damnatur. I, 1327, *In æstimationem temporum recte Rigaltius restituit in existimatione temporum*, i. e. in extremis temporibus, in fine sæculi.

ÆSTUARE. II, 134, *Cum terrena quoque officia in gradu æstuent*, i. e. contendant pro dignitate gradus, ut primum obtineant locum. I, 497, *De vestris semper æstuat carcer*.

ÆSTUARIVM. I, 658, *Quid facies in illo suffragiorum impiorum æstuario deprehensus*.

ÆTAS. I, 316, 319, *Major ætas*, i. e. majores, nata. I, 1327, *Ætates denique requietas jam et in portum modestiæ subducat*. Ibid., *Pro frigore ætatis*. II, 982, *Habet et in Christo scientia ætates suas*.

AFFECTATIO, imitatio. I, 371, *Sed et plerique vestrum affectatione aliquando*, etc.

AFFECTIO, προσποίησις, assumptio. II, 1045, *Ob diversam affectionem tenebricæ vestis*.

AFFECTIOSUS. II, 682, *Et naturaliter affectiosa sit, non habens intellectum*.

AFFINIS. II, 260, *Et impudentiæ et malignitatis affinis est*, i. e. particeps; ita Cic. pro Sylla: *Hujus affines aspersionis*. II, 437, *Extraneos et nullius juris affines*. I, 1261, *Affines cupiditatis deprehenduntur*. I, 1267, *Nam quid impatientes parisi affines*. I, 674, *Affines illos esse multimodæ idololatriæ*.

AFFINITAS. I, 679, *Ut non usque ad idololatriæ affinitates*, i. e. usque adeo ut participes simus idololatriæ.

AFFLATUS. II, 291, *Afflatus Dei*, i. e. anima. II, 294, *Imprimis tenendum quod græca Scriptura signavit, afflatum (πνοήν) nominans, non spiritum (πνεύμα)*. I, 1231, *Alia afflatu ejus consummata*.

Ἀγνευαλόγητος, qui est sine cognitione. II, 73.

AGERE. II, 26, *Egisse Jesum Christum*, h. e. eam hominis personam induisse, omniaque egisse quæ de Jesu Christo fuerant prædicta. II, 416, *Et illi agis*, i. e. agis actorem et procuratorem illius. II, 434, *In tantum illi negotium agens*. II, 667, *Quid autem agere dicuntur meribundi, animum an animam?*

AGINA est, inquit Festus, foramen illud in quo inseritur scapus trutinæ, hoc est, in quo agitur sive vertitur trutina; unde aginatores dicti, qui parvo lucro moveantur. II, 234, *Mediæ quod aiunt aginæ, de motu, qui adeo temperatus, ut nullam in partem vergat, parsque nulla præponderet*.

AGNITIO, assensus, approbatio. II, 155, *Et ex es agitione pacem*. II, 963, *Verum etiam sacramentorum agitionem jejunia de Deo merebuntur*, i. e. peritiam interpretandi figuras et imagines sacras, nempe divinitus objectas in somnis.

AGNOSCERE, assentiri, approbare. II, 155, *Agnoscentes jam prophetias Montani*.

AGNOSCIBILIS. II, 877, *Sed liniamenta Petro agnoscibilia servaverat*.

AGONOTHETA, ἀγωνοθέτης, certaminis præses et judex, musici scilicet et scenici. Gymnicorum enim certaminum qui præsides essent, athlotheta dicebantur. II, 104, *Ille agnosces ad eundem agonothetam pertinere certaminis arbitrium*. I, 624, *In quo agonothetes Deus vivus est*. Ἀγέσις, dictæ græcæ voce, ex interpretatione dictionis, qua quis sive ad instruendas, sive ad suscipiendas eas, utitur. II, 18.

Αἰών. II, 550, Αἰὼνα τέλειον, æonem perfectum.

Aliqui, pro aliquis. I, 315. Ita sæpissime.

ALCINOUS rex in Corcyra insula, II, 1036. De ejus perariis vid. Plin., H. N., lib. XIX, cap. 4, et Hom., Odys., lib. VII.

ALES, metaph. pro eo quod est velocissimus et quovis alite velocior. I, 407, *Omnis spiritus ales est*.

ALEXANDER, II, 1038, est Polyhistor, quem Suidas Milesium fuisse refert, et bello captum, in Corn. Lentuli familia pædagogum egisse, posteaque manumissum. Cornelli nomine vocitatum. Scripsisse videtur libros de rebus Phrygiorum et Ægyptiorum ad matrem suam. Richerius intelligit de Alexandriæ et Africæ populis.

ALLECTIO. II, 58, *Allectio explorata*; allegandorum scilicet in ordinem ecclesiasticum. Hoc enim ante ordinationem prædicari mos erat. Prædicator autem fiebat nominibus eorum propositis, admonito populo, ut si quis adversus eos quid haberet criminis, probaret manifestis rebus: talis aquæ Ecclesiam fuit *allectio explorata*, ut contra apud hæreticos ordinationes temerariæ notantur supra. II, 514, *Creatoris autem non natura sunt filii Judæi, sed allectione patrum*, i. e. adoptione.

ALLEGERE, assumere, adoptare. I, 335, *Vacat ex hac parte causa allegendæ humanitatis in divinitatem.* II, 808, *Cum anima Deo allegitur, ipsa est quæ efficit ut anima allegi possit.*

ALLEGORIA, parabola, ænigma, figura. II, 421, *Per allegorias et figuras.* II, 835, *Ut allegoriæ quidem nullo careant.*

ALLEGORICUS. II, 543, *Allegorica dispositio*, i. e. figurata. Vid. **CONVICIUM**. II, 996, *Et histriones cum allegoricos gestus accommodant.* II, 836, *Allegorica scriptura.*

ALLEGORIZARE. II, 401, *Quæ Christus in homines allegorizavit.* II, 834, *Habemus etiam vestimentorum in Scripturis mentionem ad spem carnis allegorizare.*

ALLOUTIO. II, 28, *Allocutionis præfationem* i. e. προσηγορίαν. II, 660, *Aut allocutiones proferuntur*, δημιογίαι.

ALTEGRADIUS. II, 913, *Ut bestia quædam magis quam avis... cetera allegadia.*

ALTERUTER. I, 321, *Ex alterutro*, i. e. utraque contrahentium parte. I, 471, *Pro aterutro*, i. e. alter pro altero. II, 985, *Sine alterutra oppositione.*

ALTILIS. I, 651, *Et propter olivum Græciæ altiles homines oderis.* Athletæ seu palæstritæ intelligit, a gymnasiarchis ali solios summa cura, ut essent viribus ad certamina valentissimis nobiles. Talium vero certaminum studiosissimi erant Græci, publicæ utilitatis otio gaudentes. Hæc enim patiebantur longæ pacis mala. Altiles homines Septimius dixit, ut Varro et Martialis boves et gallinas altiles, pro opimis et saginatis. I, 1246, *Conquirit altitium enormem saginam.*

ALVEARIUM. II, 586, *In conspersione alvearia*, i. e. alveos, et quæ vulgo dicuntur mactræ.

ALVEUS, alvus, venter. I, 322, *Ipsorum ursorum alvei appetuntur.* II, 663, *Et digesta sine alveis.*

AMARE, solere. II, 1033, *Temporalit vestiri amantem.* II, 319, *Sed expedita virtus veritatis paucis amat*, i. e. solet, more Græcorum, φιλει γενέσθαι, malle. I, 265, *Amant ignorare.* Human legit amans. II, 133, *Amavit, quæ vocaverat in salutem, invitare ad gloriam.*

AMBITIO, vagus et multiplex circuitus. II, 978, *Illis ambitio corporis competit.* II, 900, *Quia non sit naturaliter consecutus ambitionem capillorum*, περιβολήν. II, 691, *Tota ventris ambitio.* II, 650, *Sed viderit utriusque præstantiæ ambitio.* i. e. φιλοπροσώπεια.

AMENTARE. II, 439, *Amentavit hanc sententiam*, i. e. ut jaculum intorsit, vibravit. Lucan., *Jaculum amentavit habena.* Hesych. Ἀμμα, ὀσμώος; hinc amentum, jaculi et hastæ lorum.

AMENTATIO. I, 572, *Quo machæris vestris amentationibusque cadatis*, i. e. amentis.

AMENTIA. II, 684, *Quum in illum Deus amentiam immisit*; sic vocat somnum Adami. Vid. **EXSTASIS**.

Ἀμύτω, qui est sine matre. II, 73.

AMOR. II, 247, *Amores Colchorum*, philtrea, amatoria venenata, aliæque venena omnia. Conf. Hor. Carm. II, Od. 13.

AMPLIARE. I, 1318, *Quam si Dominus ampliando legem a fanto stupri non discernit.* II, 937, *Non tantum reservata permaneant, verum et ampliata.* II, 76, *Et res ampliata.* Res ampliari dicitur, cujus cognitio in aliud tempus, vel ad aliud tribunal rejicitur aut remittitur. Ampliatorum exempla sunt apud Livium, ubi de M. Titinio: *Bis ampliatus, tertio absolutus est reus.* Et paulo post, de P. Furio, et Phillo et M. Matieno: *Gravissimis criminibus accusati ambo ampliati.*

AN, forte, I, 416, *An Christianis*, i. e. forte factis christianis. Sensus totius loci est: Credite illis, cum adjurati a nobis verum dicunt; si enim liceret illis mentiri, quando homo christianus veritatem probare vult, faceret certe, ne vos tam fructuosos sibi amitterent, imo, ne a vobis ipsis olim forte christianis, ab aliqua possessione sua deturbarentur.

ANABIBAZON, ἀναβιβάζων, ascendens: signum astrologis, planeta γενέθλιος, sub quo quisque concipitur aut nascitur. II, 266, *Fortasse enim Anabibazon ei obstabat.*

ANDROMACHA. II, 996, *Nihil enim ad Andromacham*, i. e. nihil ad Christum. Alii proverbii loco habent, ut alludat veteris alicujus tragici fabulam nomine *Andromachæ* inscriptam, et nihil aliud significari hæc locutione, quam hisce: Nihil ad verum, nihil ad Bacchum, οὐδὲν πρὸς ἔπος, ἀπροσδιόνισα, h. e. aliena a re. Nam hæreticos cum histrionibus comparat. Hi allegoricos gestus accommodantes cantibus, alia longe a præsentii et fabula et scena expriment: illi, hæretici scilicet, easdem parabolas quo volunt, tribuunt, non quo habent, apissime excludunt. (Vide **PROVERB. FORMULAS**, I, 210.)

ANGELIFICARE. II, 832, *In regno Dei reformatam et angelificatam.*

ANGINA. II, 732, *Aut compressu jecoris angina sit mentis*, angor scilicet animi.

ANGUSTIA. II, 903, *Ex angustis*, i. e. tenuitate facultatum sive fortunarum.

ANIMA. II, 228, *Natatiles et volatiles animæ.* II, 905, *Et animam expectatione et carnem transfiguratione*, i. e. virgo illa tua jam nupta est animum expectatione mariti, nupta est carnem transfiguratione pubis. *Nupta carnem et animum*, ut, *Os humerosque deo similis.* Verborum quæ sequuntur, *cui tu secundum paras maritum*, sensus est: Virgo tua, quam tu virginem existimas, propter ætatem desiit esse virgo, non quidem a viro corrupta, sed ab ætate; proinde maritus, quem ei trades, secundus erit.

ANIMALIS ψυχικός. II, 953, *Agnosce igitur animalem fidem*, studio carnis, qua tota constat.

ANIMARE. I, 1322, *Tum solis animando simul et sicando capillo exoptabilis ardor.* Animando, colorando, ut *animata fruges* Lucretio, et *animata exa* Arnobio. I, 1202, *Si aquæ animare noverunt*, i. e. æternam homini vitam reddere, quia peccando exciderat. I, 1208, *Alio spiritu tantæ claritatis animare.* Animari dicitur machina digitis musici modulantibus spiritum in aquam pressionibus densatum et concorporatum, ut in clarissimum exeat sonum multiplici varietate distinctum. Hujusmodi autem Septimius alium spiritum appellat, nempe eruditum et exarticulatum. II, 994, *Et credideris comparationes eorum inter se animasse.* Animantur colores, tam apte comparati, ut alter alterius vigore excietur.

ANIMATIO. II, 556, *Et totam enthymesin, id est animationem cum passione*, etc. etc. Iren. *Deposuisse pristinam intentionem, cum ea quæ acciderat passione.*

ANIMATRIX. II, 147, *Animatricem confessionis* vocat dilectionem perfectam, i. e. quæ incitat, impellit, animum addit ad confitendum Christum.

ANNOTATIO, cura ut care locetur. I, 345, *Sub eadem annotatione quæstoris.*

ANNUS. I, 487, *Annus in cura est.* Zephyrus ad sollicitudinem hominum ejus anni applicat; sed Tertullianus, non hominibus, sed anno et temporum curam quasi et laborem tribuere videtur. II, 976, *Cum stupet cælum et aret annus.*

ANNULUS. I, 302, *Annulus pronubus.* Aureum hunc fuisse ait h. l. Tertullianus. Plinius autem, H. N., XXX, 1, docet pronubum illum annulum ex ferro fuisse. Kipping. (*Antiq. Rom.*) putat Tertullianum pro ævi sui more locutum esse; an potius male intellexit Plinium, qui non de annulo pronubo est locutus, sed de symbolo frugalitatis et modestiæ, qua ad veteres illas horridasque Sabinas sponsa seu nova nupta revocaretur.

ANNUUS. II, 79, *Oblationes pro defunctis, pro natalitiis annua die facimus.*

ANTECESSOR. II, 890, *Hic salus est antecessor, quia solus post Christum;* de Paraceto. II, 364, *Destituta patrocinio antecessorum.*

ANTECESSIVUM. II, 894, *Et subjectivum antecessivo et portionale universali.*

ANTECURSOR. II, 825, *Et dehinc florem frugis antecur sorem.*

ANTELIUS. I, 684, *Etiam apud Græcos Apollinem θυραίων et Antelios daemonas ostiorum presides legitimus.* Hesych. Ἀντήλιοι θεοί, οἱ πρὸ τῶν θυρῶν ἱερουμένοι. Εὐριπίδης, Μελέαγρος. Deinde ἀντήλιος ὁ ἴσος τῷ ἡλίῳ φαίνόμενος καταχρηστικῶς δὲ ὁ ἀντικρυ ἡλίου ἱερούμενος βωμὸς ἢ θεός.

ATELUCANUS. II, 79, *Etiam atelucanis cætibus.* I, 273, *Cætus atelucanos ad canendum Christo.*

ANTENNA. II, 346, *Nam et in antenna, quæ crucis pars est, extremitates cornua vocantur.* Sic apud Virgilium: *Cornua velatarum obvertimus antennarum.*

ANTIÆ sunt capilli anteriores de fronte pendentes. II, 1042, *Genuini inter antiæ adumbrati.*

ANTICIPARE. II, 858, *Omnis enim consummatio atque perfectio, etsi ordine postumat, affectu anticipat.*

ANTIQUITAS. I, 515, *Adhuc enim mihi proficit antiquitas praestructa divinæ literature.*

ANTIQUIUS. II, 213, *Aliquid fuerit præter patrem antiquius*, i. e. prius natum, non tempore, ut docent sequentia.

ANTISTARE, præstare, potius esse. I, 442, *Qui utique vivunt et mortuis antistant.* II, 279, *Non enim et continentia virginitalis antistat*: legendum cum Rigalt. *virginitati.* II, 845, *Sed non multis passeribus antistamus.*

ANTISTATUS. II, 563, *Angelorum comparationi antistatum*, i. e. angeli apparitores Soteris, ante ipsum stantes sive apparentes ei, ad obeunda ministeria. *Comparationi* vero dicit, quia genus eorum comparari poterat substantiæ Soteris. Jun., *antistatum interpretatur προστάσιαν.*

ANTISTES. I, 259, *Romani imperii antistites*. Zephyrus intelligit ipsos pontifices, quorum auctoritas rem sacram, caeremonias, omnem denique religionem administrabat, in quibus interpretandis summa reip. versabatur: unde et principes publici consilii a Cicerone appellantur, et deorum immortalium antistites. Atque inter eos etiam ipsos imperatores, fuisse constat ex inscriptionibus antiquis, in quibus pontifices maximi vocantur.

ANTITHESIS. II, 267, *Nam hæc sunt antitheses Marcionis, id est contrariarum oppositiones.*

Αἰὼν ὥρον, qui mortu immatura pereunt, II, 745.

Ἀπάτωρ, qui est sine patre, II, 73.

APEX, iusigne sacerdotum: pilens fuit sutilis, quo flammæ caput operiebant. II, 1043; I, 363; II, 164, *Apex ex radio*: apicem vocat, simili ducto a pileis flammæ, illud quasi filamentum, quod radiis jaculantibus intermicare videmus splendente sole, et quodammodo pendere ante oculos nostros. Lucret. *tela diei* vocat; P. Varro *jacula*; Prudentius, *solis vel radiorum spicula* appellavit. II, 988, *Inter duos apices facinorum eminentissimos*. II, 629, *De apicibus scilicet Christi crucis*. Apices dicit quæ supra dicit cornua.

ΑΠΟΚΑΤΕΡΕΣΙΣ, ἀποκατέρεσις, est propositum et electio mortis per inodium et famem. I, 512, *Lycurgus apocarteresin oplavit ut hypocrita*. II, 262, *Apocarteresi si probes te Marcionitæ*. i. e. reipsa proba, voluntaria inedia et nece tui ipsius te esse hypocritam, qui Creatorem repudies.

ΑΠΟΡΙΑΤΙΟ, hæsitatio, metus, confusio. I, 69, *De aporiatione conceptus utque prolatus*.

ΑΠΟΣΤΟΛΙΚΟΣ (II, 198) vocatur Hermogenes, quem etsi non denotavit Apostolus animo tamen notavit communicatione nominis. II, 472, *Scripturam Actorum apostolicorum confirmat*. Solemne fuit Patribus olim, ut τὰς τῶν ἀποστόλων ἱπάρξεις vocarent Apostolica, Ἀποστολικά.

ΑΠΟΣΤΟΛΙ, Quos hæc appellatio missos interpretatur. II, 52.

ΑΠΡΑΕΝΤΙΑ, ἐπιφάνεια, II, 268, *Ab apparentia Christi, usque ad audaciam Marcionis*.

ΑΠΡΑΕΡΕ, procurare, colere, ministrare. I, 357, *Nam et aruspex mortuus apparet*. I, 527, *Alius, qui iudicio Dei apparet*, i. e. ministrat. II, 814, *Ice potius vasculi apparere animæ*. I, 650, *Cum spiritui appareant aures et oculi*. Sic et Tullius vocat sensus mentis satellites I, 687, *Qui regibus idololatris usque ad finem idololatriæ apparuerunt*.

ΑΠΡΑΡΙΤΙΟ, II, 59, *Apparitio devota*.

ΑΠΡΑΡΙΤΟΡ, I, 650, *Nec possit mundus præstare, cuius apparitores inquinantur*; loquitur de sensibus: oculis et auribus. Vide APPRÆRERE.

ΑΠΡΑΡΧΗ, II, 744, *In paradiso, quo jam tunc et patriarchæ et prophætæ appendices dominicæ resurrectionis*. II, 806, *Et appendices huius officii (ieiunii) sordes*. II, 977, *Appendices scilicet gula lascivie atque luxuria est*.

ΑΠΡΑΡΧΕΙΝ, II, 123, *De affectibus applicant, blande et molliter accedunt*. II, 502, *Angelum Satanæ colaphizando apostolo suo applicuisse*. I, 341, *Quas (bestias) Libero applicatis*.

ΑΠΥΛΙΑ, I, 632, *Quod deus etiam extra apulias oculos habet*. Hoc vocabulo significari videntur vela quæ in theatris et amphitheatris ad ornatam, et ad excludendos ictus solis fervidos. Ea vero quandoque purpurea: quo colore præstantissimæ, ut verisimile est, linæ imbeantur, quales ex Apulia. Martialis: *Velleribus primis Apuleia*. Unde et velis nomen Apuliarum.

ΑΥΑ, I, 1202, *Aqua dignum vectaculum Deo*. I, 1224, *Post aquam*, i. e. post baptismum.

ΑΥΑΡΙΟΛΟΣ, I, 495 Festus, *Auarioli dicebantur mulierum impudicarum sordidi assectæ*. lidem et lenonum vice fungebant, et conditiones meretricibus conciliabant. Turneb. *Advers.* lib. XIV, cap. 12.

ΑΥΑΤΙΛΙΣ, I, 1259, *Post petrae aquatilem sequelam desperat de Domino*.

ΑΥΑΤΙΟ, II, 962, *Deliquerat Israel in aquatione apud Masphat*.

ΑΥΙΓΕΝΟΣ, II, 299, *Inter aquigena et terrigena animalia*, ὕδρογενὴ καὶ γηγενὴ τῶν ζώων.

ΑΥΙΛΕΓΟΣ, II, 707, *Quantum sibi de pristinis et aquilegis notis gratulabuntur*, i. e. iumenta, muli et asini qui hisce machinis volvendis occupabantur, si quando in homines mutari contingerit, de sua sibi conditione gratulabuntur, vertendis enim hisce rotis non adeo insudabunt. Vitruvius illas describit. Erant autem instrumenta, quæ situlis quibusdam aquam hauriebant et effundebant,

ΑΥΙΛΕΞ dicebatur artifex aquis inveniendis, ducendis, curandis prefectus. II, 326, *Non statim aquilecem et agricolam se Deus repremitit*.

ΑΥΙΛΙCΙΑ, sacra, aquis eliciendis et impetrandis instituta. I, 487, *Aquilicia Jovi immolata*. Hoc erat Romanorum, nam magis proprie apud Carthaginienses Juno huic curæ præerat. Cf. cap. 33.

ΑΡΑ, II, 1031, *Post trinas Pompeii aras, sc. triumphales*, i. e. triumphos. I, 1182, *Nonne solemnior erit statio tua, si et ad aram Dei steteris*, alludens ad stationes: utitur proprio sacrorum verbo. Stare ad aram dicitur dedicatum animal, victimæ patiens. Virgil. II Georg.: *Et cornu ductus stabit sacer hircus ad aram*. I, 1286, *Aram enim Dei mundam proponi oportet*; in aliis locis hominem christianum dicit aram Dei, cujus ex corde preces ad Deum feruntur. Hic vero eximio quodam sensu aram Dei vocat ordinis ecclesiastici prædes, qui Ecclesiæ vota ad Deum perferunt, per quos Ecclesia christiana sacrificiorum orationes ad Deum allegare solet. I, 677, *Fumantes aras despuet et casufflabit*. II, 1048, *Soleo de qualibet margine vel ara medicinas moribus dicere*. Nempe hic in pallio loquitur philosophus, non christianus. Eo enim adduci Christianus non potuit, ut in aram saliret concionis ergo, quippe aras et sacrificia detestabantur, et exsufflabant tunc temporis transeuntes Christiani. II, 136, *Et aram rogamus*.

ΑΡΒΙΤΕΡ, II, 980, *Deploraturus erat eosdem duces suos et arbitros*, i. e. spectatores, testes. II, 317, *Arbitrio patris*, i. e. teste. II, 414, *Tres de discentibus arbitrum futuræ visionis et vocis assumit*.

ΑΡΒΙΤΡΑΤΙΧ, II, 299, *Quæ in Domino inventa sit arbitratricis operum ejus*.

ΑΡΒΥΣΤΟΣ, II, 320, *Qui res suas arbusiores in primordiis*, i. e. qui res suas robustiores procuraverit, qui scilicet non surculos depauperit, sed jam arbusita, eaque arbusitiora, i. e. jam grandia, quæ fructum proferant maturius multo quam surculi.

ΑΡCΑΝΟΜ, I, 1297, *Quarum arcana in periculum quod credunt servent*, etc. Uxorum arcana dicit, quod uxores suas christianis sacris operantes non prodant. Earum igitur arcana mariti ethnici in periculum, quod credunt servant, i. e. in periculum quod nomini christiano imminere, credunt, persecutione, ut operant, exarsura, ita ut tunc temporis eas prodant, si qua forte animi læsura inde concepta perniciem eis exoptent. Hoc enim est, si forte ledantur, si qua forte incidat animi læsura, si quod jugum. Vid. OBJECTIO.

ΑΡCΗΤΥΠΟΣ, II, 548, *Archetypi magistri sunt principes magistri, vastiores*.

ΑΡCΗΓΑΛΛΟΣ, antistes Gallorum sacerdotum Cybele, matris deum, I, 425. Vid. IMPERIUM, II, 815. *Vd scitricis, vel archigalli*.

ΑΡCΗΥΑ, diaria, annales. I, 401. n. (4), *In archivis vestris relatum habetis*.

ΑΡCΗΟΝ, ἀρχών, princeps, seu magistratus primarius. II, 88; II, 214, ἀρχοντες.

ΑΡCΗ, II, 215, ἀρχή non tantum ordinatum, sed et potestativum capit principatum. II, 351, ἡ ἀρχὴ καὶ τὴν ἀρχήν. II, 579, *Chalcum substantia ἀρχικὴ carnis, materia*, Græca Irenæi postulant, choicum substantia corpus, carnem a materia.

ΑΡCΥΑΤΟΣ, II, 122, *Arcuato impetu surgens, de scopione*.

ΑΡCΤΑΡΕ, II, 710, *Ne in custodiam delegatus ad solutionem totius debiti arcearis*.

ΑΡCΟΡ, II, 106, *Cum enim exurimur persecutionis ardore*. II, 123, *Et certo tempore subornantur, nec alio quam ardoris de gnosticis*. I, 510, *Novi et Phrygem arctricem Diogenis supra recubantis ardori subdant*.

ΑΡCΑ, I, 701, *Aræ non sint, aræ ipsorum non fuerunt*. Ludit in voce. Nam cum ille acclamasset, *Aræ non sint*, intellexit de sepulchris; cum rursus dicit, *aræ ipsorum non fuerunt*, intelligit de aris messium. Aræ autem pro cimiterio sumitur. Pontius Diaconus in Actis Cypriani: *Sepultus est in arca Candidi procuratoris*.

ΑΡCΑ, I, 321, *Munus in arena*, i. e. munus gladiarium. I, 467, *Cum atrocitate aræ*.

ΑΡCΑΡΙΟΣ numerorum, arithmeticas varias numerorum compositiones in abaco, pulvere consperso, dispulis monstrans, II, 1050.

ΑΡCΥΜΕΝΤΑΡΙ, argutis agere, argute excogitare ut tradere. I, 635, *Ne quis argumentari nos putet*. I, 638, *Ab ea et Circi appellationem argumentantur*.

ΑΡΙΔΟΣ, II, 1040, *Arida saginatio est ἐντοπεία quæ athletarum propria erat*. II, 954, *Vel seras, vel arida escas*.

ΑΡΙΕΣ, II, 800, *Et ubique primus iste in nos aries temperatur, quo carnis conditio quassatur*. Aries, trabs fœnibus suspensa, cujus caput ferro vestitur, et durissimam arietis instar, frontem videretur habere; et more etiam arietis retro ducitur, ut majore impetu feriat subruatque

muros. Hinc verbum *temperari*, quod in apparatu et libratione in ictus destinata, arte opus esset et certa temperatura. Proverbialiter dici poterit pro eo quod est: « Validum argumentum nobis obicitur, quod difficile sit dissolvere; aperta vi oppugnatur, » ut arietes et cuniculi in argumentis inter se opponuntur. II, 1031, *Nam et arietem*, etc.

ARITHMI, lib. Numeror. II, 431.

ARMARIUM. I, 1307, *Quia nec in armarium judaicum admittitur*. In eo scilicet canone Scripturarum, qui servabatur in templo Hebræi populi succedentium diligentia sacerdotum. Sic interpretatur Augustinus lib. XV de *Civitate Dei*, cap. 23. Idem lib. XII contra *Faustum*, ubi de Judæorum gente: *Quid est aliud gens ipsa, nisi quedam scribitoria christianorum. bajulans legem et prophetas?* I, 670, *Quando citius armarium compingit*.

ARMARE. II, 687, *Quod et solum armare potuissent ad testimonium plenæ divinitatis*. II, 259, *Tantis operibus notitiam sui armaverit*.

ARTIFEX. I, 655, *Sane ille artifex pugnorum*, i. e. pugil. II, 762, *Sed spectaculi artificem*. I, 636, *Inde Romani accersitos artifices mutuantur*, i. e. histriones.

ARTUS. II, 1030, *Nec manibus artæ*, i. e. arectiores, angustiores. *Vide Cic. in Catil. I, 1243, Quanto in arto negotium est*.

ASINARIUS, cultor asini. I. 365, 577, *Quod inter cultores omnium pecudum bestiarumque asinarii tantum sumus*.

ASINUS. II, 446, *Asinus de Esopi puteo*, ineptus ex improvise superveniens, et importuno rugitu complens omnia.

ASPID. II, 331, *Aspis (quod aiunt) a vipera mutuari venenum*. De aspidē sic Plin. H. N. lib. VIII, cap. 23: « Colla aspidum intumescere...; nullo ictus remedio, præterquam si confestim partes contactæ amputentur. » Tam præsentaneum scilicet est venenum. De vipera, eodem lib., cap. 39: « Serpentinum vipera sola terra dicitur condi, cæteræ arborum aut saxorum cavis (sic Aristot., lib. V de *natura Animal.* contra tradit viperam sub petris sese condere, reliquas serpentes in terra abdi). Omnia secussum tempore veneno orba dormiunt. » Lib. VII, cap. 2, ait. « Qui montem Athon incolant viperinis carnibus ali. » Quod certe argumentum est veneni minus efficientis. Proverbio igitur isto significabitur pestilentissimum a minus malo ad nequitiam edoceri.

ASSECTAT. II, 948, *Et aliquandiu assectatæ viduæ*, i. e. appetitæ. Rhen. legit *affectatæ*.

ASSENTATOR. II, 246, *Assentator mali invenitur Deus*, qui assentiatur ut fiat malum. Deus scilicet malum esse materiam cum agnoscat, ea tamen utitur (quod erat Hermogenis dogma), illiusque pravitatem vel adstruit, vel saltem dissimulat, Jun. conjicit *assectator*, qui vel materię naturam debuerit συγκατανοεῖν atque sustinere.

ASSECTOR, quisquis in statum asserit sive liberum, sive etiam servilem, vindex alienæ libertatis. II, 273, *Talis assessor etiam damnaretur in sæculo*. I, 1287, *Cujus assessor cum Domino disputavit*, i. e. patronus, qui hominem tuendum suscipit.

ASSIGNARE. I, 1269, *Et virginem assignat*, i. e. communi cum viduis castimonia signatam et obstrictam tenet. I, 1272, *Exomologesin assignat*, nempe penitentis proxime positæ. II, 18, *Sed acceptam a Christo disciplinam fideliter nationibus assignaverunt*. II, 1046, *Totumque contracti umbonis agmentum custodibus forcipibus assignet*. III, 137, *Perennes cruoris sui maculas silicibus assignans*. II, 1023, *Disciplina hominem gubernat, potestas assignat*, i. e. demonstrat, eximium ostendit, χαράττειν.

ASSUMERE, I, 1236, *Et penitentiam assumunt*. Assumere penitentiam dicitur, qui inter audientes nomen profitetur suum.

ATHENÆ, II, 20, *Quid ergo Athenis et Hierosolymis*, i. e. quid philosophis cum Christianis?

ATTENTARE, adoriri. II, 55: nam impij de suis sensibus adoriuntur quasi manu piorum sensus, et id unum agunt, ut veritatem transformant in mendacium.

ATTOXITUS. II, 58, *Diligentia attonita*, quæ semper est in metu, ne quid peccet. I, 656, *Attonitus in mimos*, i. e. attonita mente at mimos attendens.

AVENA. II, 156, *Avenæ Præaxeas*. Falsam doctrinam avenæ comparat; nam, ut Plinius scribit, frumenti vitium est avena. *Ibid.*, *Avenæ vero illæ ubique tunc semen excusserant*.

AVOCATOR. II, 762, *Nec mortuorum suscitatore, sed virorum avocatore*, i. e. qui vivos avocet a vita ad mortem, a recta fide ad hæresin.

AVOCATRIX. II, 647, *Omnis veritatis avocatrix*.

AUCTOR, justus dominus. II, 51, *Et ab ipsis auctoribus*, i. e. xuptois; mancipibus. II, 113, *Sed quum ipsi auctores*,

qui auctoritate præsumunt, penes quos est Ecclesiæ habendæ auctoritas. In glossis Philoxeni, Auctor, ἀρχηγός, αὐθέντης, et in Agrimensorum libris, *auctores* absolute ponuntur pro doctoribus et magistris.

AUCTORAMENTUM. I, 476, *Sub auctoramento ventris*.

AUCTORARE, est mercedem querere. I, 697, *Auctorati in has pugnas accedamus. Auctorati dicuntur*, qui, proposita mercede aut præmio, se obligaverant, operamque suam gladiatoriam spondebant. I, 626, *Jam et ad ignes se quidam auctoraverunt*, i. e. obligaverunt. II, 77, *Et satis auctoratam consensus patrocinio*, i. e. auctoritate firmatam eaque obligatam.

AUCTORITAS, summa in administrando imperio potentia. I, 258; II, 49, *Unde nobis quoque auctoritas præsto est*, i. e. ex qua Ecclesiæ nobis Christianis statuta quoque, ut ex aliis prædictis similibusque auctoritas, κύριος καὶ βασιλεύς, et præsto est illa cathedra, etc. II, 977, *Et stellæ auctoritatem demorantis suspirant*, i. e. dolent cunctari tam diu stellarum exortum, ante quem nefas jejunium solvere.

AUDIRE, celebrari. II, 1034, *Solus audiebat*, i. e. olim in ore omnium erat ob fertilitatem, et vix de alio sermones erant. II, 796, *Sciemus qui audiant a Christo Sadducæi*, i. e. quo nomine appellentur, et quibus modis confutentur. I, 1239, *Alius audientibus*, i. e. catechumenis.

AUDITUS. II, 401, *Qui auditui suscitabat*, i. e. ad auditum sive ad audiendum, Græca phrasi, τῇ ἀκοῇ ἤνευεν.

AURIGA. II, 930, *Inter alienos spadones et aurigas tuos*. Rigalt. legit *perorigas tuos*. Varro, lib. II de *Re rustica*, ubi de admissura equarum, *peroriga dicitur quisquis admittit*. Itaque perorigas vocat Psychicos, qui, ut ipse ait, *nuptias ingerebant, et quasi pruriginem conciliabant*. Le Priour vult *urigas*, i. e. qui pruriginem veluti movebant. I, 641, *Merito et aurigis coloribus idololatriam vestierunt*, i. e. in ludis suis idololatriæ aptaverant colores pro ratione idolorum aurigis suis attributos; hos enim aurigas colores appellat, ut Virgil., *Æneid.* XII, *aurigamque sororem* adjective dixit. I, 661, *Auriga in flamma rota totus rubens*; alludit ad agitatorum factionem russatam.

AURUGINARE. II, 675, *Qui redundantia fellis auruginant*, i. e. ictero laborant. *Aurugo* icterus, ab auri colore. Vet. Gloss. ικτερός, aurugo; ικτερινός, auruginosus, qui eo morbo laborat.

AUSPEX. II, 140, *Sicut non olim pro auspice*, i. e. apud eum cujus imperio et ductu res gerebatur. Rigaltio tamen hæc vox non placet, cui nihil deesse videtur, nisi nomen loci.

AUT. II, 164, *Ita aut pater aut filius est*, i. e. ita aut pater est qui dicitur vocabulo *patris*, non filius; aut filius est, qui dicitur vocabulo *fili*, non pater. Cum de hac aut ista persona habetur sermo, respondet vocabulum personæ veritati. I, 1173, *Aut quantis arteriis opus est: aut significat alioquin*, græco more, sic enim accipitur interdum ἢ.

AUTEM. *Ipsum velut fibula conjunctivæ particulæ ad connexum narrationi oppositum est*, II, 221.

Αὐτεθούσιον. II, 685, *Habens in nobis subjacentem sibi liberam arbitrii potestatem, quod αὐτεθούσιον dicitur*.

AUTHENTICUS. II, 49, *Apud quas authenticæ litteræ eorum recitantes*, i. e. lingua eadem qua fuerunt ab apostolis co-scriptæ, sonantes vocem uniuscujusque. II, 546, *De Ecclesia authenticæ regulæ abrupti*. II, 948, *Scimus plane non sic esse in græco authentico*.

AXIS. Fest. stipes, teres, circa quem rota vertitur. I, 531, *Ad stipem dimidii axis revincti*.

B

BACCHANS. II, 1043, *Digne quidem ut bacchantibus indumentis aliquid sublinnret*; bacchantia indumenta, purpureæ vestes mulierum bacchantium propriæ.

BAJULI. I, 1281, *Nec Germanicos bajulos*. Erant Germanic bajuli, qui aut sedentes harmamaxis, aut quiescentes lecticis gestabant, virorum principum molliorumve feminarum satellites, proceritatis causa dilecti maxime.

BALTEUSSEU Balteum. I, 634, *Vias enim vocant cardines balteorum per ambitum*. Vix duplex fuit ratio; una transversa, per ambitum euntibus, altera recta, veluti per proclivum (ut auctor loquitur) caveam circumve petituris. Ambitus enim digniorum fuit proxime caveam aut circum; proclivum, popularium ambitum circumstantium. Ambitum, in quo senatorum orchestra fuit, distinctum fuisse narrat Tertullianus balteis et cardiniibus. Balteos sive balteas (quod frequentius) ea opera constat παραποικῶς appellari, quæ aliorum velut ciugula et repagula sunt

eaque substringunt et firmant loco suo. In spectaculis item baltei sive baltea dicta sunt repagula consessuum, quibus senatorum, equitum et magistratuum στῆγοι sive ordines distincti erant, ut commodè spectare possent; puta deni, quindeni, viceni, triceni, etc., singulis balteis conclusi, prout a circo aut cavea propius aberant, deminuta balteorum longitudine. Singulis autem balteis sui erant cardines ad utramque viam bini, quibus a dextra ac sinistra ingrediebantur spectaturi, et ingressi occludebant, ne quis balteum præterea inire posset. Cardines autem synecdochice eo dicebantur, quod fores essent versatiles et cardinibus impactæ, ut liber aditus atque exitus pateret spectatoribus (quemadmodum item ab auctore cap. 20 appellantur), ex via in balteum, aut ex balteo in viam abituris. Inter populares item paratio: nisi quod populo pro honoratioribus balteis sedes puræ erant, sive repagulis et fulcris manuariis; et levia quædam discrimina viarum, cardinum digniorum loco. Hæ igitur viæ, inquit auctor, quibus a scena atque prosæno (quæ sipario distinguebantur secundum cardines balteorum ubi honoratiores sedebant per ambitum, et secundum discrimina popularium per proclivum extra spectacula veniebantur, aut contra, inter hos et illos cardines atque discrimina.

BAPTISMUS. II, 1209, *Post baptismum mundi*, i. e. post diluvium. II, 1213, *Cum Paulus solus ex illis baptismum Christi induerit*. II, 1217, *Baptismus sanguinis*.

BARBARIA. II, 890, *Per Græciam et quasdam Barbarias ejus*. Barbarias Græciæ dicit extra Græciam regiones quasdam, seu appositas Græciæ, quibuscum fuere Græcorum negotia seu bella, Horat.: *Græcia barbaria lento collisa duello*.

BARDUS. II, 230, *Pictor te bardior non est*.

BASILIA, βασιλῆα. II, 350, *In prima Basiliarum*. Basilias, regna, i. e. Regnorum libros in duas partes dividebant; quarum prima duos libros capiebat, qui Samuelis inscribuntur, secunda duos Regum. Errant qui in primo Basil. legunt, nam locus est in prima Basiliarum, libro secundo eorum qui Samuelis inscribuntur (cap. 7). II, 389, *Sic et retro in Basiliis*.

BAXA, genus calceamenti deaurati et muliebri. II, 670, II, 1043, *Soccus et baxa quotidie deaurantur*.

BEKKOS. I, 570, *Prima vox Bekkos renuntiata est; interpretatio ejus panis apud Phrygas nomen est*.

BENEDICTUS. II, 42, *Sub episcopatu Eleutheri benedicti*. Benedictus erat apud primitivos Christianos eminens titulus. II, 1003, *Bonus pastor et benedictus Papa*.

BENEFICIARIJ dicebantur milites beneficio principis assumpti ad officia seu ministeria certa; itaque apparebant principi mandatis exsequendis. II, 118.

BENEFICIUM. II, 1031, *Injurie beneficium*; injuria facta fuit Carthagini in eversione, beneficium in concessa restauratione.

BERYLLUS, ἑρύλλος, gemma est una ex virentibus lucidius nascenti apud Indos, cujus speciem Plin. H. N., XXXVII, 5, facit *Chrysoberyllum*, pallidum quidem, sed in aureum colorem exeuntem. Agricola *Chaoaspitem* dici etiam Chrysoberyllum scribit, lib. VI *Fossilium*. Beryllus paulo languidior, fulgore in aurum vergente. II, 660, *Nec beryllis ideo aquosa materia est quod fluctuent coluto nitore*.

BESTIA. II, 261, *Illas ipsas lectuli et tegetis tuæ bestias, cimices et pulices*. II, 913, *Ut bestia quædam*, etc., periphrasis struthionis vel struthiocameli, quem optime describit Aristotel. lib. IV de Partib. Animal., et Plin. principio lib. X, H. N.

BESTIARIJ, qui cum bestiis congregiuntur in arena, sive nocentes, sive inopia illorum alii cum immanibus feris comparati, I, 317. Hisce ultimum cenantibus liberaliter apponebatur mensa. I, 492, *Non in publico liberalibus discumbit, quod bestiariis suprema cenantibus mos est*.

BIΘΘHANATI, βαιοθάνατοι, quibus animæ vi eripiuntur per atrocitatem suppliciorum, II, 747.

BIBERE. I, 471, *Qui unum spiritum biberunt sanctitatis*. Opponit hos iis qui in Cebetis tabula errorem et ignorantiam bibere dicebantur. Paulo post: *Cænare disciplinam*.

BISCULUM. I, 1246, *Bisculum aliquid ferri vel æris, unguibus repastinandis*.

BLATTIRE, incondite et inaniter loqui. II, 1032, *Ut Silenus penes aures Midae blattit*.

BOTROXATUS est coma strues corimbata. Hesych. Βοτρυδὸν ἑτέρα τῆς ἑτέρας ἔχουμένη, ὡς οἱ βοτρυες τὰς βάρβας ἔχουσιν καὶ κατὰ συστοφῆν, ἢ συνηγμένους ὁμοῦ. I, 1329.

BOTULUS. II, 954, *Exteriores et in interiores botuli Psychicorum*. Amarulenta in orthodoxos hypallage, tanquam si dixerit: Crassi isti et pingues et obesi Psychici, botulis similes, tam farcti, quam botuli. Merito autem præfatus est honorem auribus. Etenim botulus interior quidem

farciminis ingluvie stipatur, ut ganeonis alicujus abdomen; exterior vero in veretrum modum inverecunde distenditur, ut Horatianus ille de ficulneo tranco deus: *Obsænoque ruber porrectus ab inguine palus*.

BRABIMUM, βραβείον, præmium. I, 624, *Brabium angelica substantia*.

BREVIARIUM, I, 1153, *Ut revera in oratione breviarium totius Evangelii comprehendatur*, i. e. brevis recensio atque summaria. Plin. II. H. VII, 26: *Hoc est breviarium ejus ab Oriente*.

BUCELLA. II, 943, *Et illi plane sic dabunt viros et uxores quomodo bucellas*, i. e. omnibus petentibus. Respicit enim ad dictum illud: *Omni petenti te dato*.

BUCCINÆ. Sunt conchæ minores, quæ in mari nascuntur, II, 1033.

BYSSINUM. I, 1334, *Vestite vos serico probitatis, byssinis sanctitatis*. Byssum speciem esse lini Indici vulgo fertur, quod ex arbore Ponticæ hujus persimili lanæ instar ducitur: quamvis nonnulli Indicæ plantæ corticem affirmant.

BYTHION, βυθίον, 551.

BYTHOS, βυθός, gurgis, profundum. II, 68, 551, *Illum Valentini Monogenem ex patre Βυθῷ et matre Σαγῇ*.

C

CACABULUM, instrumentum quo ventris et vesicæ omnis excipiebatur, I, 344.

CACABUS. II, 977, *Apud te agape in cacabis ferret*. CACTUS, spinarum genus. Hesych. Κάκτος, ἀγάρθα ὅς τις ἐάν πληγῇ νεβρός, ἀγρία ἴσχει τὰ ὄντα εἰς αὐλοῦς. II, 1036, alii legunt *exsecto*, alii *exacto*.

CADAYER. II, 819, *Ut exinde a cadendo cadaver renuntietur*. II, 878, *Cum frigidum, cum expallidum, cum edurum, cum cadaver*.

CÆCUS. II, 903, *Cæco bono suo*, i. e. latente, non exposito oculis, velut tenebris et obscuritate merso, incognito, cui opponitur illustris sequentibus. II, 662, *Sed et personant culices ne in tenebris quidem aurium cæci*. II, 733, *Cæco somno noctem transigere*, i. e. sine visionibus.

CÆDERE. II, 281, *Cui cadendo præstat et esse*. Sensus est, cui sancitati præstaret, i. e. foret utilius atque optatius, cædendo esse, i. e. parem esse conjugio cædendo rescandendoque. Melius nobiscum, inquit, ageretur, si ea nostra sanctitas esset, quæ nos ad conjugium tollendum adduceret, faceretque exsortes conjugij. II, 876, *Licet aliunde jam cæxæ* (questiones), i. e. profligatæ. II, 347, *Et manibus cædentibus pectus orando*.

CÆSARIATUS. II, 1040, *Equis cæsariatos*, i. e. quibus equina ad galeam erat cæsaries.

CÆSIO, πλεκτισμός. I, 477, *Inde disceditur non in calvas cæsionum*. Hujus petulantia meminit Suetonius in Nerone, cap. XXVI: *Siquidem redeuntis a cæna verberare ac repugnantes vulnerare, cloacisque demergere assueverat*.

CÆTERUM, alioquin. II, 13, *Cæterum nihil valebant*. II, 546, *Cæterum inhumane*. Ita sepiissime.

CALCARIA, locus ubi aut coquitur calx, aut asservatur, aut venditur. I, 763, *Pervenimus igitur de calcæis... in carbonariam*: proverb., de loco impuro in nihil puriorem venire, a conditione laboriosa et sordida una ad aliam devolvi. Postquam Tertullianus Marcionis heresi responderat, quasi impurissimæ, ad Apellis æque impuri, confutationem sese accingit.

CALCEATUS. II, 254, *Calceati mox vanam gloriam rapabunt*, i. e. novis calcæis instructi, de quibus gloriantur vane. II, 77, *Calceatus de Evangelii paratura*.

CALENDARIUM vocabatur liber in quo accepti expensique ratio continebatur. I, 1314, *Graciles aurium cutes calendarium expendunt*, i. e. universum domus censum quasi in extima articula appendunt et circumferunt.

CALERE. II, 247, *Nihil illic nisi feritas calet*. II, 123, *Calentes et ipsi offendere*; de scorpionibus, quibus incalcentibus venenum inardescit.

CALIENTRUM, Fest., operimentum capitis, II, 1044.

CALIGATUS, I, 690, *Et an militia ad fidem admitti etiam caligata*. Caliga erat militare calceamentum, ita ut caligatus etiam pro milite accipiatur. Ita Sueton. In August.: *Coronas murales saepe etiam caligatis tribuit*. Balduin. de Calc. cap. 13. Erant autem caligati milites, gregarij, manipulares, et ob vililitatem, infimum militiæ ordinem, exercitusque plebem, ut ita dicam, constituiebant. Nigronius, de Caliga Veter., cap. 3.

CALIX. II, 1000, *Pastor quem in calice depingis*. II, 991, *Procedant ipsæ picture calicum vestrorum*.

CALLIBLEPHARUM, II, 991, est purpurissimum, quod pulchritudinem acuit et venustatem in feminis. Plin. H. N., XXI, 19, ex folijs rosarum exustis confieri docet, et ex

nucleis palmarum atque etiam ex bubula medulla. lib. XXVII, 4.

CALLOSITAS. I, 617, *Exisse hæc in usus communis callositate*: consuetudinem significat, quæ longo usu veluti callum obdixit. Ita Cic. *Quæst. Tusc.* lib. III, cap. 22: *Diuturna cogitatio animis callum vetustatis obdixit.*

CANALES, forenses dicti, auctore Festo, quod circa canales fori consisterent. II, 1047, *Canales non adoro.*

CANCELLI. II, 1047, *Cancelli non adoro.* Le Prieur vult: *non adior*; quod dicitur de caudicibus, qui causam suscipiunt, et sistunt se apud iudices. II 142, *Quas a cancellis ordinas potestates.*

CANDIDA. II, 147, *Sed de candida salutis gloriari volebat.* II, 445, *Ac candida quædam utriusque iudicii prospiciatur,* expectantium et designatorum ad honores nota. II, 523, *Pharisææ candida notam,* i. e. honorum pharisæorum. II, 750, *In quadam usurpatione et candida ejus.* *Usurpatio* est pœnarum judicialium in antecessum afflictio et anticipatio; *candida* vero, gloriæ complendæ perceptio. II, 77, *Et de martyrii candida melius coronatus.*

CANDIDATUS. II, 315, *Ut restitutionis candidatus,* i. e. jam indutus candida per Dei gratiam ad restitutionem sui. Non enim hic candidati appellantur velut ambientes, sed velut jam ad restitutionem designati. I, 1300, *Sic et ipse Dei candidatus est timore,* i. e. agens in tyrocinito timoris et reverentiæ Dei. II, 881, *Æternitatis candidati.* I, 1156, *Et nos angelorum candidati,* i. e. qui designati sumus similes fieri angelis. II, 718, *Genimina sua dæmoniorum candidata profferuntur,* i. e. designata dæmoniorum cultui. II, 86, *Quod a candidatis diaboli introductum.*

CANDIDARE. II, 147, *Et candidaverunt ipsum in sanguine ipsius.* II, 147, *Maculæ vero martyrio candidantur.*

CANERE. I, 1205, *Figura ista medicinæ corporalis spiritalium medicinam canebat.* I, 1291, *Apostolus cecinit.* II, 610, *Quem venturum prophetæ canebant.* II, 493, *Sed et hic psalmus Salomoni canere dicitur.*

CANICULA. II, 247, *Nam ille canicula Diogenes.* Cynicus ille Diogenes, dictus ob libertatem, quam sibi in carpendis tum hominibus, tum etiam diis sumebat.

CANINUS. I, 1251, *Non affectatio humana caninæ æquanimitatis stupore formata;* intellige cynicam sive Diogenicam tolerantiam. II, 1042, *Ne canince forte constantiæ mandatum sit.*

CANTABRUM, vexilli genus Persarum, V, 369.

CANTHERIUS. I, 365, *Festus: Cantherius hoc distat ab equo, quod maialis a verre, capus a gallo, verveæ ab ariete; est enim cantherius equus, cui testiculi amputantur.*

CANUS. I, 386, *Historiarum canas et memoriarum,* i. e. historias et memorias canas. Vide **MEMORIA.**

CAPERE, de eo quod fieri potest, ut Græcorum ἐνδεχέσθαι. I, 376, *Dum æstimari non capit.* II, 60, *Talia capit opinari eos.* II, 207, *Nam definitus diminutionem et subjectionem capere posse.* II, 213, *Multo magis non capit sine initio quicquam fuisse.* II, 576, *Vel quia origo sordidior capit,* i. e. capax est, nimirum infamæ. II, 162, *Et ita capit secundus a Deo constitutus,* i. e. δέχεται, quasi dicat, *obtineat.* II, 253, *Si depretiari capit in Creatore,* i. e. si conceditur, si datur, ut Creator depretiatur. II, 295, *Capit etiam imaginem spiritus dicere flatum,* i. e. flatum significat etiam imaginem spiritus, sive potest dici imago spiritus. II, 395, *In quantum ergo fidem non capit,* h. e. non est credibile, neque probabile. I, 687, *An servus Dei alicujus dignitatis aut potestatis administrationem capiat,* i. e. suscepturus sit vel suscipere possit. II, 215, *Non tantum ordinativum, sed et potestativum capit principatum;* et eadem pag., *principium nihil aliud capiat, quam initium.*

CAPILLAGO. II, 737, *Vel affluit capillago.*

CAPILLATURA. I, 1224, *Frustra peritissimos quosque structores capillaturæ adhibetis.* Hi peculiari vocabulo *cosmetæ* dicebantur. Glossæ veteres, Κοσμηταί, ornamentiarii, ornatores, Juven., *Ponunt cosmetæ tunicas.* Et puellæ in eum usum adhibitæ; nam et in glossis legitur: κοσμητρίαι, ornatrices.

CAPTATELA, capiendi vestiendique commoditas, II, 1046, *Prius etiam ad simplicem captatellam ejus.*

CAPTATRIX. II, 916, *Et est omnis publicæ lætitiæ luxuria captatrix.*

CAPULUS, receptaculum, locus. II, 805, *Vilissimo alicui commiserit capulo:* ita vocat corpus.

CARO. II, 124, *Carne spiritus exolescit, carne,* i. e. vitæ mortalis pravo amore.

CASSIS, reticulum, quo obvelatur vultus, ne quis inter nosci queat; quæ etiam *cassiculum* olim per deminutionem dicta, auctore Festo. II, 774, *Nemo ostendere volens hominem, cassidem aut personam ei inducit.*

CASTRARE. I, 426, *Lacertos quoque castrando libebat.* I, 1327, *Tanquam castigando et castrando seculo erudimur*

a Deo. II, 932, *Apostolus propterea et ipse castratus.* I, 570, *Castratis faucibus,* i. e. exsecta lingua.

CASTRATOR. II, 247, *Castrator carnis.* Conf. Plin. H. N., VIII, 30; et rib. XXXII, 3, *De muro pontico,* id., lib. VIII, 37; et lib. X, 73.

CASTUS, substant., ritus sacer, ἀγία. II, 977, *Casto Isidis et Cybeles eas adæquas.* Græco castu dixit Varro, pro Græco ritu.

CATABOLICI sunt genii inauspicati et infames, qui fanaticos prosternunt, atque ad terram profligant, II, 698.

CATACLISTI. II, 1036, *Vestis de cataclistis,* de pretiosis et diligentius adservatis. Sic Apulei, lib. XI: *Chorus veste nivea et cataclista prænitens.* Hesych.: Κατάκλιστοι, ἐν Κοπιδῶν ἐταίροις τιναί. Alii *cataclitis*, i. e. obscuri et depressi coloris.

CATACLYSMUS, diluvium, primi orbis per aquam universa ruina. I, 481, 571, 701, *Cataclysmum scilicet et retro fuisse propter incredulitates et iniquitates hominum.*

CATAPHRACTE est lorica seu thorax militaris, II, 1043.

CATECHIZARE. II, 434, *Et illi catechizat,* i. e. sermone rudi informat servos ejus ad obsequium ipsius. I, 675, *Quære an idololatram committat, quid de idolis catechizat.*

CATHARTICUM, καθαρτικόν, medicamentum quod purgandi vim habet. II, 1049, *Dabo catharticum impuritati Scauri.*

CATHEDRA. II, 49, *Apud quos ipsæ adhuc cathedræ apostolorum.* Rigalt. hæc non proprie de cathedris apostolorum intelligi vult, sed de principalibus Ecclesiis, ab ipsis videlicet apostolis constitutis, quæ ætate Tertulliani suis locis præsidebant, tanquam aliarum matricum, qualis in Achaia Corinthus, in Macedonia Philippi, Thessalonica, in Asia Ephesus, in Italia Roma.

CATHOLICE. II, 38, *Quum catholice in medium proferebant,* i. e. apud omnes palam, non inter domesticos. II, 106, *Catholice fieri hæc,* i. e. in universum, cui ex parte opponitur.

CATHOLICUS. II, 304, *Protectorem catholicæ et summæ illius bonitatis.*

CAUDA. II, 123, *Itaque primo trahentes adhuc caudam,* i. e. nondum arcuato, ut scorpiones, impetu surgentes, nondum figentes spicula, nondum fundentes virus.

CAUPO. II, 651, *Cum omnes illic sapientiæ atque facundiæ caupones degustasset.* Metaphora, quam exponunt sequentia, *Proinde enim,* i. e. perinde, et animæ ratio se habet, per philosophatas doctrinas hominum miscens aquas vino, etc.

CAUTER, græc. καυτήρ, instrumentum ferreum, quo vulnera exuruntur. II, 1048, *Adigo cautere ambitioni.*

CAUTERIUM, græc. καυτήριον. II, 198, *Bis falsarius et cauterio et stylo.* H. i. cauterium non est ferrum illud candens, quo aut signantur probati, aut fontes puniuntur, sed est καυτήριον ζωγραφικόν, pictorium instrumentum, quo fieret genus illud picturæ, quod encaustum solet a pictoribus et aurificibus appellari; Plin. H. N., XXXV, 11; Vitruv. VII, 9; Marcian. 17. Est itaque falsarius Hermogenes cauterio suo pictorio, discolors ceras inrens exprimendis falsorum numinum simulacris. Falsarius etiam scripturis stylo hæretico depravatis. II, 131, *Est plane sævitia medicina de scalpello deque cauterio.* I, 1246, *Miserum est secari et cauterio exuri.* I, 362, *Mercurium mortuos cauterio examinantem.*

CAUTIO. II, 290, *Nec cautionem ejus delegasset,* i. e. cavere voluisset.

CAVEA, arena gladiatorum et amphitheatra, I, 361, *Plane religiosiores estis in cavea.* II, 279, *Et caveæ sævientes,*

CAVERE. II, 156, *Denique caverat pristinum doctor.* Forensis locutio, pro eo quod est: Confirmaverat se in priora doctrina permansurum, et a novatione abstenturum. I, 1265, *Tamen judicantis impatientiam cavit,* i. e. adhibuit impatientiam judicantis seu persequentis injuriam iudicio. Cavit impatientiam injuriæ, actionem ejus aggressus iudicio; et si non pergit. Cavit tanquam periclitaretur reposita apud Deum ultio, eaque cautione honoris judicis, i. e. Dei, abstulit. I, 694, *Jurati cavent.* Jureconsulti schedulas aut syngraphas hujusmodi vocant *cautiones*, et cavent, quia scilicet cavemus ita nobis, et reddimur securi cum mutuum damus.

CAVILLARI dicuntur *fontes*, II, 1033, cum sui copiam facere desinunt, cava telluris subeundo: tunc enim circumpositos incolas fallunt. II, 823, *Per quæ fere promulgatio majorum cavillatur;* i. e. cavillationibus infesta est, passiva. II, 844, *Sed quoniam et hic de interpretatione corporis questio cavillatur.*

CAVOSITAS. II, 742, *Nobis inferi non nuda cavositas.*

CEDERE. II, 114, *Sol cessit diem emptionis nostræ,* i. e. sol representavit diem emptionis nostræ, quo Christus surrexit a mortuis.

CELLARIUM, ταμειον, cella, proma. II, 834, *Quæ enim ab ira Dei cellarium nos refugia servabunt.*

CELLULA. II, 262, *In hac cellula creatoris etiam crucifixus est*, i. e. corpore suo, quod velut cellulam et σπηλιν de creatione sibi assumpsit, ut in ea habitaret.

CENSURE. II, 1339, *Præter urbem censebat*, i. e. ex urbe pellebat. Originem ducere; I, 341, *Inde censetur dii vestri*, i. e. ortum suum et principium suum ab eis ducunt; sunt enim vel ex metallo quodam, vel saxo, vel marmore. II, 33, *An nostra doctrina de apostolorum traditione censeatur*. II, 895, *Quo communiter etiam virgines censeantur*. i. e. communi nomine mulieris comprehensæ. I, 1160, *Tum et corpus ejus in pane censetur*. Rigaltius, interpretatur: Per panis sacramentum commendat corpus suum. Quemadmodum Augustin. lib. I, *Quæst. evang.*, cap. 43, dixit: *Per vini sacramentum commendat sanguinem suum*. I, 471, *Sed et quod fratrum appellatione censemur*. II, 920. *Uno matrimonio censemur utrobique*. I, 363, 577, *De contemptu utique censeatur*.

CENSUALES, ii qui diaria et annales et acta publica confecerunt. Hos vocabulo sui ævi appellavit Tertullianus, I, 388.

CENSURA. II, 273, *Quid temetipsum censura circumvenis*. Heumann scribit: *Quid? quod semetipsum censura circumvenit*, i. e. sententia Trajani semetipsam evertit, suoque se jugulat gladio. II, 281, *Secundum censuram institutoris ipsius*. II, 759, *Tua, opinor, illi censura præscriberet*. I, 469, *Censura divina, est excommunicatio ecclesiastica.*

CENSUS, origo, æstimatio, professio. I, 307, *Census istius disciplinæ a Tiberio est*. I, 329, *Ab illo census totius vel potius vel notioris divinitatis*. I, 403, *Hunc edidimus et seclæ et nominis census cum suo auctore*. II, 44, *Ecclesiæ apostolicæ census suos deferunt*, i. e. origines suas. II, 228, *Ex facto habet censum*. II, 575, *De animalibus scilicet censu invaletudinis, spiritalia accedere*. Demiurgum sit ab ea substantia animalia, censu invaletudinis transisse aliquid invalidi, fuisse autem invaletudinem, accedere spiritalia, h. e. esse propterea invalidum accedere spiritalia, ad spiritalia accedere non valere, non posse. II, 579, *Hominis censum*, i. e. quo vere hominem censi par est, nimirum qua spiritalis est. II, 270, *Nullam autem apostolici census Ecclesiam invenias*. II, 865, *Et omnis census elementorum*, i. e. numerus, quasi recensione certa comprehensus, recensio. II, 703, *Et majorem piscium censum*. II, 934, *Quam ipse census generis humani*, i. e. primordium. II, 803, *De limi sordibus excusato censu eliquasse*. Vide **EXCUSARE**. II, 646, *De solo censu animæ congressus Hermogeni.*

CENTENARIUS. I, 300, *Video enim et centenarias cœnas*, i. e. sumptuosissimas, ut in quibus tot sestertia, quam olim æra consumebantur. II, 98, *Et quod magis usut est, centenariis quoque rosis*, etc. Centenarias rosas dixit a centum foliis. Convenientissime autem dixit coronam ex rosis, quæ spectaculi et spiraculi res est, h. e. oculis colore et nares odore delectat, magis usui esse, quam de laurea, myrto, olea, aut quavis alia illustri fronde, quæ oculos tantum pascit. II, 1048, *Item qua lances centenarii ponderis Sulla molitur.*

CENTONARIUS. II, 53, *De carminibus Homeri opera propria more centonario*, i. e. quomodo contones confici et curari solent.

CERAUNIA, gemma est candida et rutilans, sic dicta quasi a tonitru. Plin., H. N., XXXVII, 9. I, 1303, *Et ceraunia coruscaret*. II, 660, *Nam et cerauniis gemmis non ideo substantia ignita est quod coruscent rutilato rubore.*

CERNERE, σιβάειν, cribrare. II, 165, *Postulavit Satanæ ut cerneret vos*, ex Lucæ Evang. cap. 22.

CERVUS, II, 776, *In prætio cervos*. Rhenan. proverbialem figuram sapit, natam, ut apparet, ex illo Chabrie apophthegmate: formidabiliorum esse cervorum exercitum duce leone, quam leonum duce cervo. II, 681, *Sine arundine, sine cervo*. Maluit Rigaltius servare vocem cervo, quam corno aut orno reponere. Hic enim de vitis pedamentis, non de arboribus vitis amicis agitur, quales sunt ornus et cornus. Sunt autem cervi bacilla furcillata habentia figuram literæ Y, a similitudine cornuum cervi, quod docet M. Varro lib. IV.

CHARITES. II, 85, *Hoc primum caput coronatum est a Charitibus.*

CHARISMA. II, 547, *Et charisma ingenium appellant*. II, 147, *Tot charisma perperam operata*. II, 659, *Nam quia spiritalia charisma agnoscimus*. II, 135, *Cujus charisma quoque expugnabit.*

CHIROGRAPHUM. II, 156, *Et manet chirographum apud Psychicos*, II, 1019, *Donato chirographo mortis.*

CHRISTIANIZARE. II, 270, *Quæ non in Creatore christianizet,*

CHRISTIANUS. I, 281, *Perperam Christianus vocatur*: legendum *Chrestianus*. *Chrestianorum* autem nomen ideo magis invaluisse inter gentiles, quam *Christianorum*, viri docti credunt, quod plurimi apud illos fuerint *Chrestii*, nulli *Christi*. Vide **HAVERCAMP**, ad h. I., qui multos hujus nominis ex scriptoribus laudat. I, 403, *Ipse jam pro sua conscientia Christianus*: vocat Pilatum *Christianum* quia sciebat injuste accusatum Christum, *Ibid.*, *Ut credatis Christiani*, i. e. ut jam facti Christiani credatis.

CICADA. II, 903, *Aut cicadas Atheniensium*; apud Athenienses qui fuerit ritus, optime describit Clemens Alexand., lib. II, *Pædagog.*, p. 199, ed. Sylburg, Ἀθηναίων δὲ ἐμπαιὼν οἱ ἀρχόντες, οἱ τὸ ἀστικὸν πολιτεύμα ἐξηκολύετο, ἐκλαθόμενοι τῆς ἀνδρονιτίδος ἐχρυσόφορον, ποδῖρας χιτῶνας ἐνδύμενοι, καὶ ποδῖρας ἡμισχοῦντο καὶ κρώδισαν δὲ ἐμπλοκῆς ἐστὶν εἶδος, ἀνεδούκον χρυσὸν, ἐνέρπει τεττίγων, κοσμοῦμενοι, τὸ γηγενεῖς, ὡς ἀληθῶς ἀπεροκαλία κινεῖται ἐνδεκνύμενοι, etc., ex Thucydidis libro. I, *Crobylus* species fuit virilis cinni a media fronte cacumen versus in acutum utrimque desinens; nam muliebris *corymbus*, puerilis *scorpius* dicebatur. Continebatur *crobylus* iste anadesmate, quod item *crobylus*, teste Servio (ut feminis *corymbium* Petronio), dicebatur, aut proprio et singulari nomine δῆγγος, ut est apud Hesychium, a cicadis admordentibus atque hærentibus. Hæc δῆγγος, sive *crobulo* impactæ erant quasi morsu auræ cicadæ, quæ το γηγενεῖς hoc est indigenas, vel aborigines Athenienses esse ostenderent. Hujus ornamenti meminerunt auctores multi. Tertullianus vero synecdochice totum hoc instrumentum significat cicadarum appellatione.

CICUTA. II, 647, *Jam cicutis damnationis exhausta*, i. e. jam audita damnationis suæ sententia, quasi ab eo temporis momento mortem Socrates bibere cepisset, cum ab eo quoque judices vitam custodiis ademisse censeatur, ex quo mortis sententiam dixerat.

CINÆDUS. I, 348, *Nescio quem cinædum deum facitis*. Antinous intelligitur, quem in deliciis habuit Hadrianus imperator.

CINCTUS, zona. II, 1031, *Cinctu arbitrate*, i. e. tunica cingulo suspensa arbitratu vestro.

CINERARIUS, structor comæ et capillamenti. I, 1301, *Et cinerarius peregrinæ proceritatis*. Videtur tamen potius hoc in loco esse cinerarii, qui dominam suam ut pompam prosequuntur, et cinerem pulveremque ab ea abstergunt, ut solent meretricum ancillarioli. Glossar. *Cinerarius*, δοῦλος ἐταίρας. Confirmat hanc interpretationem adjunctum epitheton *peregrinæ proceritatis*.

CIRCULATORIUS. II, 762, *Sed de aliquo circulatorio cæcis*. i. e. conventu agyptiarum, præstigiis circulatoriis agentium, ut loquitur auctor Apolog., cap. 23. Nam *circulator*, ἀγύρτης περιφοράριος iug. Glossario. I, 672, *Quoniam aliquid adhuc de circulatoria secta cogitaret.*

CIRCUMDARE. I, 1325, *Circumdare capillum*. Nullam sensum fundit hoc in loco verbum *circumdare*. Optime Rigaltius, *circumradere*.

CIRCUMGLARE. II, 687, *Accepto initio animæ immortalis mortale ei circumglaverint corpus.*

CIRCUMSCRIPTIO. I, 1257, *Et circa diaboli circumscriptionem*, i. e. deceptionem.

CIRCUMSCRIPTOR, abrogator. II, 276, *Sententia sua circumscriptorem*, i. e. qui eam circumscribit et fraude irritam facit. *Circumscribere*, pro *circumducere* et *obliterare*, frequens jureconsultis et auctoribus idoneis verbum. II, 293, *Dum ipsum circumscriptorem colubrum a congressu femine arcet*, i. e. deceptorem.

CIRCUMSTANTIA. II, 1156, *Cui illa angelorum circumstantia non cessat dicere*, i. e. περίστασις vel potius παράστασις, græco more de angelis enuntiatum. Gell., N. A., lib. VII, cap. 4, *circumstationem* vocat. II, 766, *In tempore pressuræ et persecutionis, et cujuscunque circumstantia.*

CIRCURIANIANA. II, 591, *Accipe alia ingenia circuri-niana*. Latin. emendandum censuit: *Accipe alia ingenia cercuriana*. *Cercurus*, inquit, dicitur navis asiæ prægrandis. Ita quidem Festus tradidit, sed hoc trigdanimis præ stoliditate ac vesania istius Valentiniiani, quem Tertull. explodit, Rigalt. conjicit auctorem scripsisse: *Accipe alia ingenia Currucæ Enniani insignioris opus eos magistri*. Currucæ, stupidi cujusdam mimologi nomen fuit, ut discimus ex veteri Javernalis interprete ad hoc versum ex Satura sexta: *Tu tibi nunc, Curruca, placeatque labellis exsorbes*, quo certe fatuus aliquis describitur. Hujusce autem Currucæ aptam ridiculis personam primus, ut videtur, Ennius introduxit. Unde Tertullianus hoc loco aliquem e proceribus Valentiniiani deliramenta sua, tanquam effata pontificalia verbis ad fastum

compositis pronuntiantem, Currucaem Ennianum nuncupavit. Tertullianum vero imitatus est Hieronymus, libro adv. Ruffinum : *Sed nos homines simplices et Currucae Enniani, nec illius sapientiam, nec tuam, qui interpretatus es, intelligere possumus.*

CIRIA, seu *sciria*, pellis leonina, quæ minime subacta est, sed crudo gestatu exarsfacta inhorrui. II, 1042, *Ne cervicem enervem inureret ciria leonina.*

CIRRUS. II, 903, *Aut cirros Germanorum*, i. e. capillorum intortos flectus in nodum ad verticem vinctos, et exinde in latum diffuentes. Tacit., *de Mor. German.* : *Insigne gentis obliquare crinem, nodoque substringere.* Vide et Sueton. *Calig.* 47.

CIVILIS, clemens. I, 276, *Civilis, non tyrannica, dominatio.*

CLANCULARIA, amasia; cum qua quis clam consuescit. II, 1041, *Tantum Lydiæ clanculariæ licuit.*

CLANCULUS, clanculum. II, 1041, *Certe jam virum alicui clanculus functus.*

CLAUSULA, finis. I, 447, *Ipsamque clausulam sæculi*. II, 109, *In clausula officii*. II, 831, *Aut tunc sub omni clausula temporum*. I, 672, *Quasi clausulam sacrificiationis.*

CLIBANUS. II, 437, *Quia post illam clibanus vel furnus gehennæ sequatur.*

CLIMACTERICA sunt certa vitæ spatia per annos novem aut septem scansili ratione currentia, quæ Chaldaei periculosa esse affirmabant, præcipue vero annum LXIII. Vide Gell., *N. A.*, lib. III, cap. 40; lib. XV, cap. 7. I, 673, *Quæ aliorum climacterica præcavit.*

CLOACINÆ, deæ, quæ cloacis præerant. II, 1043, *Adita Cloacinarum sunt ipsæ cloacæ.*

CLUERE, II, 1030, *Aut quis Tarentum, vel Bætica cluit.* Cluo et Clueo dicebant veteres, pro : esse, nominari, celebrari. Forte a Græco χαλσιν, corrupte, ut alia multa, vel potius ἀρδ τοῦ χλσιν, quod est *audire*, vel *esse*, dici quomodo Latinis hoc ipsum in usu est. Unde *inclusus* pro *celebri*. Plant. *Men.* V. 2, 101 : *Qui cluet Cygno patre.* Sic Prudentius : *Qui patria virtute cluit.* Cicero, de *clar.* Orat. : *Tum duo Capiones multum cluentes consilio et lingua.* Martianus præcluis pro *nobili et claro accipit.*

CLUDERE, pro *claudere*. II, 822, *Si priorem venisse hoc fidem cludet*, i. e. si hoc quasi claustra, terminos constituet fidei, extra quæ nihil credi ab homine oporteat. II, 384, *Ut aliquid cludam cum mei domini veritate scripti*. I, 337, *Et cælum semel clusit*. II, 254, *Hic interim lineis eam clusimus.*

COACTARE. II, 858, *Coactant natu*, de anima et corpore.

COAGULUM. II, 785, *Nam ex coagulo in caseo vis est substantiæ, quam medicando constringit, id est lactis.*

COCEUM, est genus edulii, ut docet Festus, ex melle et papavere factum. Sed apud veteres usurpatum etiam est pro potu miscello et ex rebus variis confecto, ut fuit ille Nestoris. Hom. II, λ. I, 562, *Nestoris cocetum.*

COCUS, pro coquus, I, 272, 282, et sæpe.

COELEMENATUS, II, 577. Vide adv. VALENTIN., cap. 23.

COENA. II, 477, *Et cænas puras*, i. e. Parascevas, ἐν τῇ ἑστῇ τῶν ἡμερῶν. Sic interpretatur Irenæus, lib. I, cap. 10. Glossar. *Cæna pura*, προσάβατον, quod sine ullo apparatu et accuratone fiebat cibo tenuissimo et simplicissimo. II, 702, *Atque exinde in illo finita sit metensomatosis, ut æstiva cæna, post assum.* Videtur innuere Tertullian. *in cænis æstivis, post assum*, hoc est, carnes assas, nihil præterea ferulorum afferi solitum, ita ut finis cœnæ fuerit assum. Uti Empedocles in ardenti Ætna probe assus in nullum aliud corpus est mutatus, atque adeo finis fuit metensomatoseos. Quid si huc alludat? Græcis, qui ova cum turdis et leporinis carnibus ac mellitis placentis, secum has mensas dabant, mos iste fuit, ut in fine cœnæ linguas igne torridas post sermones degustandas darent. Quare finitum aliquid esse, nihil esse reliqui proverbio significabatur.

COENACULUM. Coenacula sunt superiora domus. Vitruv. *Architecturæ* lib. II : « Cum enim, inquit, auctor mirum in modum Romano populo, necesse fuisset in coenaculis habitare (nam ante, cum per laxitatem urbis licebat, unus tantum contignationis erant habitacula), ad ædificiorum altitudines deventum et ædium frequentiam. »

COETUS coitus. I, 326, *Neque eas coetus incesti sanguinis agnoscat.* Sensus est, hoc ritu ita memorias parentum tenebrari, ut jam cæci, genealogiam suam nescientes non agnoscant, nuptias istas, vel coetus incesti esse sanguinis et exempli nefandi. I, 465, *Nulla est necessitas coetus.* I, 273, *Cætus antelucanos ad canendum Christo et Deo.*

COGERE, includere, colligere. II, 1048, *De piscibus placuit feras cogere*, h. e. pisces in vivaria colligere, qui ferarum officium faciant, hominesque sic mandant, ut feræ solent, Ibid., *Coactis alimentis*, i. e. objectis in pastum, quæ animalium natura minime appeteret. I, 452,

Vino lutum cogere, i. e. humum multo vino conspergere et inebriare, proterviæ luxusque signum. I, 468, *Cogimur ad litteras*, i. e. convenimus.

COGITATORIUM. II, 814, *Caro erit animæ cogitatorium*, i. e. locus in corpore, sive pars corporis, ubi anima cogitat. I, 632, *Aut spiritus ideo insitus corpori, ut iniquitatum cogitatorium fletet.*

COGITATUS, i. q. cogitatio. II, 910, *Quicumque malus cogitatus*. II, 914, *Cogitatum movet*. II, 814, *Cogitatus carnis est actus.*

COITIO, conventus. II, 973, *Et in principum mandata coitionibus opposita delinquimus.*

COLLIGERE. II, 199, *Sed quomodo colligemus.* Ibid., *Si colligere interdum non potest, habes noctem*, nempe conventus Ecclesiæ, qui ex eo συλλογαι, συνάξεις dicit. Iren., lib. III, cap. 3 : *Confundimus omnes, qui quoque modo vel per sui placentiam malam vel vanam gloriam colligunt.* Optatus lib. II : *Non enim grex aut populus appellandi fuerunt pauci, qui inter quadraginta et quod excurrit basilicas, locum ubi colligerent, non habebant.*

COLLINEARE. II, 991, *Utrumque christianum an ethnico peccatori de restitutione collineat*, i. e. conveniat interpretatio restituendo peccatori.

COLLOCARE. I, 261, *Hanc itaque primam causam apud vos collocamus*, h. e. crimen, quod vobis defertur, illud primum est. Heuman pro vos affert, e duobus cod., nos. Apud nos collocamus, i. e. nobiscum statuimus. II, 57, *Nunc neophytos collocant*, scilicet in gradibus ordinationis ecclesiasticæ.

COLLYRIS, est plantentæ genus, figura rotunda, adeo ut idem esse videatur, ac umbilicus in scutis. I, 1323, *Vos plane adjicitis ad pondus collyridas quasdam.*

COLOR. II, 910, *Vel qui diversæ sententiæ color est.* II, 548, *Habet etiam colores ignorantiarum*. I, 1312, *Quis est enim vestium honor justus, de adulterio colorum injustorum?* Accusat luxum mulierum, quæ in vestimenta colores inducerent non nativos velleri aut lanæ, videlicet purpureos, hyacinthinos, coccineos : et hos ait esse colores injustos et adulteria.

COLORARE. II, 927, *Scio quibus causationibus coloremus insatiabilem*, etc. I, 655, *Coloratus ut leno.*

COMBIBERE. I, 647, *Per quæ simul inquinamentum combiberint.*

COMESOR. II, 247, *Quis tam comesor mus ponticus, quam qui Evangelia corrosit.*

COMESTUS. I, 533, *Lingum suam comestam.* Plinius, qui Anaxarcho hoc adscribit, dicitibus præciosam. Valer. Max., *dentibus abscissam et commanducatam.*

COMINUS. II, 317, *Cæterum ipsas quoque antitheses Marcionis cominus cæcidissem.* II, 326, *Sed et hinc jam ad certum et cominus dimicaturus.* Cominus cædere, cominus dimicare, συσταδὴν μάχεσθαι, καὶ ἑγγυθεν, cui contrarium πόρρωθεν διὰ δοράτων ἢ βελῶν. Translatum a bello, in quo nunc consertis pugnant gladii, et conserere sive conferre manus dicuntur, nunc machinis aut etiam amentis procul tela in hostem torquentes. Utimur eo, cum significare voluerimus, nos rem propius, seu de propinquo velle expendere, agitare, argumenta ex rei ipsius natura, non extrinsecus assumpta, ad infirmendam alicujus sententiam alferre. II, 787, *Accedant adhuc cominus ad congressum* iusolenter comparatum.

COMITIARE. II, 1047, *Quantum nomine comitiasti.* Exponitur; quantum mihi pallii nomine in comitio Exprobrasti. *Incomitiare* dixit Plautus.

COMMEATUS, prorogatio. I, 447, *Romani imperii commeatu.* Adhibetur de omni mora et dilatione. I, 508, *Commeatus deliberandi*, i. e. spatium deliberandi. II, 156, *In isto commeatu*, i. e. spatio temporis istius. II, 141, *Nec per hunc commeatum vitæ.* II, 334, *Brevem carnis commeatum non debuerant nascendo sumpsisse*, i. e. facultatem brevis temporis agendi in carne. II, 441, *Lucrari nos vult commeatum.* Commeatum sæculi dicit moram in sæculo nostram. Lucrari autem vos vult commeatum, h. e. pro lucro nobis poni diem, quemcumque innocentem, sive, ut ait, sapientem conversatione, transigimus. II, 297, *Commeatum operationibus ejus admetiendo rationem bonitatis suæ egit.* Castrensis locutio est; sic enim duces militibus commeatum admetiri solent et circumscribere. I, 1237, *Et commeatum sibi faciunt delinquendi.* Commeatus est venia, quæ militi datur, ut possit ad tempus abesse a castris vel negotiorum, vel valetudinis causa. Sensus itaque : Potius ipsi facultatem sibi parant et curant delinquendi quam eruditionem et disciplinam non delinquendi. II, 710, *Si non in primo quoque vitæ hujus commeatu omnibus illicitis satisfiat.* Irenæus : Si non præoccupans quis in uno adventu omnia agit semel ac pariter, quæ non tantum dicere et audire non est fas ~~sed~~ *sed ne quidem mente in conceptionem venire.*

¹ COMMENTARI. II, 1032, *Commentata vim tormenti debile* (alii de bile, i. e. ex arietis irati motu) pecoris caput vindicantis; sensus: Machinam commentata violentam, quæ ad irati exemplum arietis vindicat se capite. II, 573 *Achamoth in honorem æonum imaginem commentatam*. II, 266, *Si hic homo Deum commentabitur*.

COMMENTARIUS. II, 151. *Et si fidem commentarii voluerit hæreticus*, h. e. si ex publiciorum etiam archivorum fide doceri voluerit. I, 292, *Consulte commentarios vestros*. Pamel. putat alludi his verbis ad Annal. Corn. Tacit., lib. XV, aut potius ad Sueton. in Nerone. II, 966, *Porro cum in eodem commentario Lucæ*.

COMMENTATOR. I, 370, *Neque ullus commentator ejus-cemodi antiquitatum*. II, 789, *Ipse imprimis Matthæus, fidelissimus Evangelii commentator*. II, 841, *Aut a commentatore Evangelii præluinatum*.

COMMISERO est Græce συνταλαίπωρος II, 374, 449.

COMMITTERE, duos pluresve in certamen conjicere. II, 36, *Ut apostolos committam*, metaphora sumpta a gladiatoribus. II, 570, *Quæ nos commisit cum Hermogene*, i. e. fecit ut scriberem adversus Hermogenem. I, 621, *Ut vos committat*, i. e. ad certamen inter vos adducat. II, 281, *In gulam committunt*, i. e. ei ipsi nocent, qui gulam suam obruerint cupidis. II, 287, *Et ideo in suam summam commisit bonitatem*, i. e. reposuit, tempore scilicet suo promendam. II, 919, *Cum sollicitudinem nuptorum committit*, i. e. confert, comparat inter se. II, 862, *Sed nec ipsum baptisma committi per regenerationem*, etc. I, 439, *Ideo ergo committimus in majestatem imperatorum*. II, 416, *Committitis crimen veræ irreligiositatis*.

COMMUNICARE. II, 33, *Communicamus cum Ecclesiis apostolicis*, i. e. probamus nos communionem habere cum eis, quod nulla doctrina diversa, nimirum nobis est, sed conspirat cum illis. I, 1262, *Non vasculorum inquinamentis, sed eorum quæ ex ore promuntur, hominem communicari*, i. e. inquinari, κοινῶν. I, 650, *Cur quæ ore prolata communicant hominem, etc.*

COMMUNICATIO. II, 58, *Et communicatio deliberata*, nempe orationis et conventus, et omnis rei sanctæ. Ad eam vero non admitterentur, nisi deliberatione prius habita probatissimi. II, 789, *Non ex vulvæ communicatione*, i. e. iniquatione illa, quæ fit in coitu, quam ante genitale passionem dixit.

COMMUNICATOR. II, 1027, *Et inde communicatores reveruntur*, h. e. cum jure pacis et communionis.

COMMUNITER, communi modo. I, 376, *Quod videri communiter potest*, i. e. oculis, manibus, sensibus.

COMPACTUS, creber, frequens, densus. II, 549.

COMPARATIO. II, 579. *In animalis comparisonem*, i. e. ut hic animalis conjunctum formetur et comparetur cum eo.

COMPAR. I, 284, *Sed jam, ut volunt, compares tuos*, i. e. similes, qui Christianis illa obijciunt, falso quamvis, quæ ipsi revera faciunt.

COMPARCINUS. II, 586, *Comparcinus ille Soter*. *Compacitus*, apud Semler; Jun. legit *comparcivus*, i. e. ad ejus constitutionem compagneque omnes symbolum suum comparserant, sive, ut olim dicebatur, *camparciverant*. Nævius Quadrigeminis, *Suo labori nullus parcivit*.

COMPASSIO. II, 799, *Compassio sententiarum*, inter vos scilicet, quibuscum intercedit communis sententiæ commune negotium. Sic contra libro de *Virgin. veland.* jam se proprium opinionibus suis negotium passum esse præfatur. Postea vocat, *communione favorabilem sensuum*.

COMPENDIARE. II, 362, *Compendiatum est enim novum Testamentum, et a legis laciniosis oneribus expeditum*. II, 575, *Sicut sermonem compendiatum, ita et lavacrum*.

COMPENDIUM. II, 248, *Ne compendium præscriptionis ubique advocatum diffidentia deputetur*. Compendium præscriptionis vocat thesin illam: In tantum hæresis deputabitur, quod postea inducit, in quantum veritas habebitur, quod retro et a primordio traditum est. II, 519, *Soleo in præscriptione adversus hæreses omnes de testimonio temporum compendium figere*. I, 1214, *Et exinde individua familiaritatis prærogativa compendium baptismi conferre potest*. II, 894, *Naturaliter compendium sermonis et gratum et necessarium est*.

COMPENSARE, commutare, II, 1041, *Qui totam epitheli sui sortem cum muliebri cultu compensavit*.

COMPERIRI, deponente forma. II, 222, *Unde ergo compertus est Hermogenes*, pro comperit, ita consulari.

COMPERTUM. II, 312, *Utique de comperto*, i. e. non temere, sed e re comperta.

COMPESCERE. I, 262, *Qui legem veterem compescat*, i. e. abroget, ut novam subiuducat.

COMPITUM. II, 882, *Et compitum stomachi*. Ita vocat conviticulum, et receptaculum, quod in hoc videlicet conveniat quidquid eduliorum per os immittitur.

COMPLECTI, passiva significatione. II, 225, *Et complectebantur*, i. e. constringebantur, continebanturque complexu cœli. Sic *complectendi* verbum Cicero usurpavit, *Tusc. V, 14: In eo genere, quo vita beata complectitur*: ubi vid. Davis., et pro Rosc. Amerin. XIII: *Quo uno scelere omnia scelera complexa esse videantur*. Alii. eod. Vatic. *contemplabantur*, passive. i. e. committebantur et compingebantur. Vid. CONTEMPLARI.

COMPONERE. II, 432, *Ut inter illum et fratrem ipsius dividenda hæreditate componeret*. Ead. pag., *Pacis inter fratres componendæ*. I, 363, *In templis adulteria componi*.

COMPOS. II, 1035, *Compotes sumus*, sc. veræ historiæ. II, 217, *Proinde nos et de cælo et de terra compotes reddidisset*, i. e. Spiritus sanctus qui cœli arcana nos docebat, monuisset de cælo, a quo res creatæ fuissent. Idem quoque Spiritus docuisset de terra, ex quo res crearentur, sicque vos et de cælo et de terra compotes reddidisset. II, 965, *Et occultorum compotes faciunt*, II, 396, *Hanc legis voluntatem et revelavit et compotem fecit*. II, 726, *Si compotes somniaremus*, nimirum nostri, et non anima quodammodo e sensibus corporis sui excideret.

COMPOSITITUS. II, 659, *Dissolubile autem omne composititum et structile*.

COMPOSSESSOR. I, 682, *Compossessores mundi, non erroris*.

COMPULSATIO, concertatio. I, 400, *Nec alia magis inter nos et illos compulsatio est*. I, 464, *Spectacula etiam æmulis studiorum compulsionibus inquietaret*.

COMPUTARE. II, 995, *Sed qui non computaverint Deum*. II, 768, *Non computantes scilicet*, i. e. spernentes.

CONARI. I, 483, *Et si qua illic arborum poma conantur*, etc., i. e. et si quæ illic forte arbores supersunt, spectantium quidem oculis poma promittunt, sed ea poma carpentium digitis contracta solvantur in cineres.

CONCARNARE. II, 786, *Ita concarnatur et convisceratur cum eo cui adglutnatur*.

CONCARNATIO. II, 941, *Occasio tertiæ concarnationis irrumpat*.

CONCESSARE. II, 156, *Et a proposito recipiendorum charismatum concessare*. II, 110, *Quod apud doctores nostros concessavit*.

CONCILIABULUM. Fest.: *Locus, ubi in concilium venit*. *Ubi plures sui juris sedent*. Municipia etiam prius conciliabula appellata docet Frontinus. I, 463, *Municipia, conciliabula, castra ipsa*. I, 639, *Nam non sola ista conciliabula spectaculorum*.

CONCILIARE. II, 994, *Cum putaveris recte conciliasse temperamenta colorum*.

CONCILIIUM. II, 1030, *Luminis concilio*. Lumen atque os tunicæ stipabatur, aggesta materia densius, aut loro valentiore firmabatur, plerumque ex opere coactili, quod concilium Latinis dictum. Mercerus mavult *consilio*, i. e. coloris ratione. II, 1041, *Nominis concilium*, i. e. nomen quod sibi adscivit et conciliavit.

CONCILIATUS. II, 1003, *Conciliatum et concineratum cum dedecore et horrore compositum*, in cilicio et cinere penitentium squalore.

CONCOLORARE. II, 995, *Concolorantibus figuris*.

CONCORPORARE. II, 988, *Concorporavit nos Scriptura divina*. II, 1009, *Illo enim concorporato rursus Ecclesia*.

CONCORPORATIO. II, 366, *Ut interpolatam a protectoribus Judaismi, ad concorporationem legis et prophetarum*. I, 1207, *Sane humano ingenio licebit spiritum in aquam accessere, et concorporationem eorum*, etc. Organa hydraulica significat, qualia describuntur a Vitruvio, lib. X Architect.

CONCORPORIFICATUS. II, 577. *Vide Advers. Valentin.* cap. 23.

CONCUBINA. I, 1277, *Erant et concubinæ patriarcharum*. II, 921, *Verum etiam concubinis conjugia miscuerunt*.

CONCUBINUS. II, 815, *Urgentium et inquietantium sanguinis sui concubinum*, quasi cesorum sanguini incubet, qui gladium cesorum sanguine tinctum cervicali supposit suo.

CONCULTUS, bene cultus. II, 1036, *Concultus et amænus super Alcinoi pomum*.

CONCUSSIO. I, 703, *Ex concussione milites*, qui gratum se facere arbitrati imperatoribus commilitones suos tradunt, produnt et deferunt. II, 952, *In concussione totius mundi*. I, 308, *In elogio concussione ejus intellecta*, i. e. cum audivisset quomodo pecuniæ extorquendæ vim ei intulissent, qui nomen ipsius detulerant in elogio suo. Est enim *concussio* illatus terror, specie auctoritatis vel jussu præsidis, aut etiam extorsio pecuniæ ab alio per calumniam aut violentiam.

CONCUSSOR est qui pecuniam extorquet per calumniam sive terrore illato. II, 115, *Quid vitia dicit ille concus-*

sor, de Simone ex Act. Apost. II, 118, *Concussores nostri in amicitiam redacti per Mammonam.*

CONCUSSURA, i. q. concussio, civile quoddam latrocinium, cum quis terrore cogitur invitatus ad dandum aliquid. II, 117, *In causa eleemosynæ, non in concussuræ.*

CONDERE. II, 738, *Rursumque condita pace situi suo reddidisse*, h. e. post osculum pacis, quod erat signaculum et conclusio orationis, ut ipse ait sub finem libri de *Oratione*. Conditam pacem dixit oscula mutuo data, nempe inter fratres seu fideles, qui mortui componendi officio interfuerant. *Condere*, hoc loco, significat mutuo dare.

CONDICERE, similiter dicere, assentiri. II, 176, *Condiciente etiam Scriptura*. II, 150, *Solutus autem homo Dei condicerat, scilicet Petrum*; i. e. cum Paulo dixerat, consentanea Paulo dixerat Petrus. II, 268, *De Evangelii societate condixerunt confusionem. Vide CONFUSIO*. I, 294, *Ut si statio facienda est, maritus de die condit ab balneis*, i. e. amicos sibi adjungat, qui in balneis apud se lavent, quo tempore opus erat plurimum ministerio, nec stationem mulier poterat observare. II, 657, *Philosophi ex contrariis universa constare condicunt*. II, 985, *Causas penitentiae delicta condicimus*. II, 207, *Pecora condixerunt bestiis*; ut communis umbra seu commune tectum claudat oves et lupos, ut eodem quasi ad conditum amice convenient,

CONDIMENTARIUS. II, 686, *Platonem omnium hæreticorum condimentarium factum.*

CONDITIO, est, Græc. *κτίσις*. II, 207, *Cum revelatio florum Dei redemerit conditionem a malo*, ex Rom. VIII. I, 281, *Neque alia conditio*. II, 148, *Quemadmodum et universum conditionis*; τὸ ὅλον τῆς κτίσεως. II, 895, *Si qua ergo conditio nova in Christo*. II, 502, *Cui conditio quæcumque serviret*. II, 1313, *Quia Dei conditio est thus*. I, 632, *Adulterandis usibus divinæ conditionis*. II 84, *Sic itaque et circa voluptates spectaculorum infamata conditio est*. II, 995, *Cui etiam conditio gratior quæque de gula erepta est*, i. e. edulia quæque a Deo creata et condita. II, 656, *Universa conditio*, i. e. quidquid a Deo conditum creatumque est. II, 702, *Ne aliqua sepultura conditio putesceret*. Jun. legit: *ne aliqua sepultura conditio putesceret*. Est autem conditio condimentum sive conditura, quæ adhibetur piscibus. Sic illudit Empedoclis verbis, quod se piscem dixisset.

CONDITIONALIS. I, 678, *Sed conditionalis eram*. Servus dicitur conditionalis, certæ conditioni ascriptus et mancipatus. II, 634, *Sicut macharæ conditionalis comminatio*. II, 354, ead. verba. II, 137, *Quando vigore animi conditionales minas regis excutiunt.*

CONFESSIO. II, 649, *Quæ penes nos apocryphorum confessione damnantur*, i. e. quod in confesso est, libros esse apocryphos. I, 471, *Alumni confessionis suæ sunt*. II, 1028, *Quem in prælio confessionis tormentis colluctatum scivitis deiecit*

CONFICERE, colligere, parare. II, 52, *Ad materiam suam concædem Scripturarum confecit*; Jun. vult: *Ad materiam concædem Scripturarum fecit*. Est autem concædes accumulatio ramorumque sylvæ casorum.

CONFISCATUS. II, 116, *Qui animam solam in confiscato habent*. Verbo confiscatum, usus est Sueton, ubi pecuniam dicens confiscatam, intelligit asservatam in fisci.

CONFLABELLARE. I, 656, *De commercio scintillas libidinum conflabantur.*

CONFLICTATIO. II, 458, *Conflictationes orbis*, I, 1223, *Simul et de pristinis satisfaciunt conflictatione carnis et spiritus*. II, 806, *Conflictationes dico animæ, jejunia, etc.*

CONFODERARE. II, 570, *Uti in ipso, secundum Apostolum omnia confoderetur*: legendum forte *condendum*, nam apud Iren. est: *Ὅπως ἐν αὐτῷ τὰ πάντα κτισθῇ*, etc. Coloss. I.

CONFORMALIS. II, 863, *Conformale corpori gloriæ suæ*. II, 877.

CONFUSIO. II, 1033, *Distincta confusio siderum*. Optimus est ipse sui interpres libro de Resurrectione carnis: *Redaccenduntur et stellarum globi, reducuntur et siderum absentiæ, quas temporalis distinctio exemerat*. II, 905, *Per commune conscientie pignus, quo totam condixerunt confusionem, quam prope dixit, totam condixerunt contumeliæ conjugalis impudentiam*; sed Junius interpretatur: *Condicto communi omnium rerum et juris et facti promiscuam inter se consociationem spondebunt*; male.

CONFUSUS. I, 273, *O sententiam necessitate confusam*; i. e. quæ necessario aliqua ex parte in justitiam peccat, vel potius, qua occurrere volens Trajanus et odio in Christianos, et justæ eorum causæ parcere, neutri bene satisfaci.

CONGRESSIO, II, 549, *Quoniam autem distulerim congressionem*, i. e. refutationem. Vide Lusio. I, 664, *Et in ipsa carnis congressione censendum.*

CONGREG. I, 1, 1247, *Nullis conviviis celebris, nullis comensationibus congreges.*

CONJECTATIO. II, 560, *Et innati conjectationem*. Iren. ἀγέννητον κατὰ φύσιν.

CONISCARE. II, 1049, *Patinam coniscavit*. Salmasius et alii legunt *conflavit*.

CONRESUPINATUS. II, 732, *Neque conresupinatis interinis, quasi refusis loculis.*

CONSANGUINITAS doctrinæ. II, 45, i. e. doctrinæ quæ ab uno eodemque auctore sunt traditæ, quasi ab uno parente.

CONSATUS. II, 721, *Strato segregationem consati spiritus somnum affirmat.*

CONSCIENTIA. I, 261, *Quæ non de eventu, sed de conscientia probanda est*; sensus: Si vel maxime juste odissetis Christianos forte fortuna, tamen injuste faceretis, eos odio prosequentes, quos odio dignos esse compertum non habetis, cæco quippe flagrantis eorum odio. I, 375, *Quasi de conscientia præterissemus*, i. e. taciti præ metu. I, 438, *Quod conscientia vestra est*, i. e. quod vos probe scitis quod vestrum est crimen. I, 452, *Conscientia potius*, i. e. intimo animi cultu. II, 44, *Quibus nulla constantia conscientia concedit*, i. e. quibus nemo locum eo concersurus est, easque admissurus, quod sit apud se conscius, eas aliquantisper constituisse, aut porro constitutas esse. II, 1045, *Sacerdos suggestus pro sacerdotali suggestu*. II, 928, *Si novam uxorem de tua conscientia impleveris*. I, 289, *Nulla lex sibi soli conscientiam justitiæ suæ debet*. I, 328, *Appellamus et provocamus a vobis ipsis ad conscientiam vestram*. I, 617, *An a Deo formata sit animæ conscientia*. I, 468, *Corpus sumus de conscientia et disciplinæ divinitate*. I, 1316, *A quibus abest conscientia veræ pudicitiae*. II, 943, *Substantia, non conscientia, reformabimur.*

CONSECRANEUS, sive consecraneus, qui iisdem sacris initiatus est, I, 366.

CONSERVITIUM. II, 1316, *Qui de meo jure conservitii et fraternitatis.*

CONSIGNARE. II, 540, *Quam consignant*, i. e. ad sacra admittunt. Rigalt. *linguam consignant*, i. e. silentium indicunt. Consignati dicebantur μεμνημένοι et ἀπαγγέλλοντες. Philo de Mon. Irenæus. lib. I. cap. 24. Prudent. in martyr. S. Romani. Arnob. lib. III.

CONSISTERE. I, 284, *Jam de causa innocentie consistam*, i. e. arma movebo. Est autem genus loquendi tractum ab athletis et gladiatoribus, qui pedem in arena figunt, ne facile supplantari vel dejici possint. I, 500, *Constitimus adversus omnium criminum intentionem*, i. e. firmiter stantes, locum quem ceperamus, tuemur. II, 931, *Ut jam de hoc primum consistendum sit.*

CONSISTORIUM. I, 1298, *Ut de novo consistorio libidinum publiciarum*. II, 832, *Uti ille juvetur, sive lædatur, per consistorii sui exitus*, i. e. exitus, prestitutos et determinatos a consistorio in quo de homine cognoscitur, nimirum consilium Dei. Metaphora a re forensi, nam *consistorium* in jure summus concessus appellatur. I, 649, *A theatro separamur, quod est privatum theatrum impudicitiae.*

CONSOLARI. I, 645, *Ita mortem homicidii consolabantur*. II, 624, *Cives Clazomenii Hermotimum templo consolantur*. II, 647, *Cui nec consolanda injuria est, sed potius insultanda*. II, 1044, *Et immundiorem loco cervicem monilibus consolatur*, i. e. cervices suas infelici latrinæ lavandæ ministerio damnatos absurdissimi luxus impudentia consolatur. II, 547, *Memoriam Valentini integra custodia regularum ejus consolatur.*

CONSPARSIO. II, 418, *Præter oneribus consparsionum offarcinatam*. Onera consparsionum dicit farinæ massam aquæ conspargine coactam; Exod. xxii, 34: *Ἀνέλαβε δὲ ὁ λαὸς τὸ σταῖς αὐτῶν πρὸ τοῦ ζυμωθῆναι τὰ σφάγια αὐτῶν*, etc. Hesych. Σταῖς, σφάγια ἀλεύρου πυρῶ. Glossar. velus: Σταῖς, adeps. Item: Φάρμακ, massa, conspersio.

CONSPECTOR. I, 1331, *Deus conspector cordis est.*

CONSPURCARE, I, 614, *Si apparatus agnitionis idololatriæ conspurcat de coronis profanis.*

CONSTANTER. II, 256, *Quo constantius utar rationis editæ patrocinio*, i. e. liberius, audacius. II, 384, *Sed quoniam discipulos non constanter tuebatur*, i. e. non fortiter. II, 469, *Ut possit eum constanter exponere*, i. e. intrepide, libere et sine dissimulatione. I, 1220, *Qui ne discere quidem mulieri constanter permisit*, i. e. non absolute scitari, aut præfracte interrogare.

CONSTANTIA. I, 1218, *Tunc enim constantia succurrentis excipitur*. Fiduciam significat succurrentis, qui juris sui conscius sine addubitatione aut hæsitacione succurrit periclitanti, hoc est admittitur, accipitur, laudatur. II, 659, *Verum et ex constantia gratiæ per revelationem, celestis gratiæ dicit, gratiam de qua certissime constat.*

CONSTARE. II, 260, *Ut plerique Physicorum formidaverint initium ad finem mundo constare*, i. e. ei tribuere.

CONSTITUERE. II, 869, *Quam constituit in membris suis*, i. e. constitutam ait stabilitam, adeo ut radicibus inhaereret.

CONSTITUTIO. II, 29, *De studio aliter ineundae constitutionis*, i. e. στάσις, status causae.

CONSTRICITARE, constrictum tenere gravissime. II, 303, *Quod secet et inurant et amputant et constrictent*.

CONSUBSTANTIVUS. II, 563, ὁμοούσιος, vulgo coessentialis, paria et consubstantiva.

CONSUETUDO. II, 970, *Ne consuetudinem quærant, nec consueta*, ne sua desiderent, ut lautius in carceribus vivant, quam domi.

CONSULTARI, consultum rogare, deponente forma. II, 212, *Aut quem consultatus est*.

CONSUMMARE. *Ubi ipsa anima consummat*, i. e. ubi discedens anima a corpore, actus in eo sui singula computat, et summam colligit, tanquam pecuniam de multis nominibus confectam.

CONTEMNERE. I, 1257, *Quid primum fuerit ille angelus perditionis, malus an impatiens, contemno quærere*.

CONTEMPERARE. II, 858, *Contemperant factu de corpore et anima*.

CONTEMPLARI, passiva significatione. II, 225, *Ita et cælum spiritui et aquis incubabat et complectebantur*. Alii, teste Junio, e codd. Vatican contemplabantur, phrasi tectonica. « Est enim templum, inquit Festus, lignum jacens quod in edificio summo transversum supra cantharus ponitur. » Et ita accipit Viruvius lib. IV, cap. 2. Hinc contemplari dicuntur cantherii, i. e. committi inter se templo et concatenari ac constringi in suum templum desinentes. Sic ergo spiritus et aquæ contemplari dicuntur cælo, i. e. committi et compingi tanquam in templo suo (*Ibid.* c. 10). I, *Contemplandis et distinguendis lapillis*.

CONTEMPLATIO. I, 477, *Sed qua, penes Deum major est contemplatio mediocrium*, i. e. pauperum cura.

CONTENDERE, disputationem habere. II, 56, de mulieribus hæreticis.

CONTENEBRARE, in tenebris agere. I, 272, *Quod incesta contenebrasset*.

CONTESSERATIO. II, 32, *Et contesseratio hospitalitatis, conjunctio familiarior, quæ per tesseram, signum hospitale, fiebat, cujus ostensione, si quem obitus contigisset, statim agnoscebatur*. Sic et contesserare.

CONTESTATIO. I, 1259, *Ad fidei non tentationem dixerim, sed typicam contestationem*, i. e. exemplum, figuram, sacramentum, mysterium.

CONTINENS. I, 444, *In continenti*, i. e. simul, uno obtutu, statim. II, 17, *Et in continenti hæreses subjungit*.

CONTINENTIA. II, 42, 43, *Desertor continentiae Marcionis*. Vocatur Marcion continens, quod nuptias prohibeat.

CONTINERE. I, 534, *Quia nihil continendo et sustinendo homini prospectum, etc.*, i. e. quia nihil, quo homini, ut in vitam perduraret, prospiceretur, postquam jam fuit homo, creari potuit vel dubit. II, 915, *Si continuerimus*, i. e. mordicus tenere volumus, et voluntatem Dei omnibus actionibus nostris obtinere.

CONTRARIETAS. II, 703, *Quæ nomine contrarietatis opponerem*.

CONTRISTARE. II, 385, *Quoniam potius honorem sabbati servat non contristandi*. II, 1003, *Si quis autem contristavit, non me contristavit*.

CONTUMELIA. II, 903, *Qui ex consensu contumeliam communem jam recusaverunt*. Iniquos in Tertullianum Junius eos putat, qui hæc de conjugali solum cubiliis usu intelligant : vocari potius contumeliam communem, afflictiones et persecutiones communes, quæ conjugalis eo tempore accidebant aliena injuria et contumelia. At vereor ne bonus ille Junius, qui, ut hic, ita et in multis aliis locis, durioribus auctoris defensorum egit, iniquus videatur interpres.

CONVENIENTIA. I, 1467, *Negotium convenientia solvet*, i. e. conventionem, consensu, pacto.

CONVENIRE, in jus vocare. I, 328, *Sacrilegii et majestatis rei convenimur*. I, 446, *Convenimur in crimine*. II, 24, *Et erit itaque nusquam dum ubique convenio*, i. e. dum ubique eos convenio, qui mihi occurrunt : Quærite et invenietis, duo gravia mala se mihi offerunt : unum, quod nusquam ille finis quærendi futurus sit, incertum me errare semper oportebit : alterum, quod velim sic esse nusquam, i. e. optandum mihi fuerit, ut nunquam novissem doctrinam Christi, quia tolerabilior conditio mea futura esset, si nunquam eam cognovissem. II, 305, *Cum utramque conveneris in creatore*, i. e. deprehenderis. II, 368, *Hæc convenimus*, i. e. de his experiemur. II, 773, *Sed aliam argumentationem eorum convenimus*. II, 719, *Sed ea, per quam delinquitur, convenitur*. II, 91. In quo-

rum et antiquitatibus et solemnitatibus et officiis convenitur, i. e. comparat, invenitur, deprehenditur.

CONVICIUM. II, 543, *Et convicium falsi simulacris excusatur*. Eleusiniorum antistes ad illud membri virilis simulacrum velut ad divinitatem, adorantium habitu accedunt. Itaque falsi crimine tenentur, qui aliud oculis colunt, aliud mente. Etenim, aiant, coli a se non simulacrum, sed rerum natura eo simulacro expressam : quod est accusationem falsi simulacri excusare, mendacium mendacio diluere.

CONVISCERARE. II, 786, *Ita concarnatur et convisceratur cum eo cui adglutinetur*.

COODIBILIS, est Græc. συμμασόμενος. II, 374; *ib.*, 449.

COPIA. II, 262, *Reprobos et mares, sed usque ad copias ejus*, i. e. ad pisces, qui copiose in mari sobolescant, luxurianturque. Hos enim, utpote ἐπιψύχους sive animatos pro cibo utendos negabat Marcion. et sanctiorem cibum deputabat, quam ut homini usui essent. II, 571, *Exurgit autem copia fœneratum*.

COR. I, 1175, *Deus autem non vocis, sed cordis auditor est*. II, 161, *Proprie de vulva cordis ipsius*.

CORIUM. II, 1038, *Decorioso ludere* : proverb. a chamæleonte tractum, qui toto corpore reddit colorem quemcunque proximum attigerit, præter rubrum et album. Itaque adagium patet in hominem versipellem, inconstantem ac pro tempore in omnem habitum se vertentem.

CORNEUS II, 370, *Et contra ungulas corneus* : sensus : tam expertus quam cornu. Vid. UNGULA, II, 741. *Vel ut per corneum speculari*. Platonem imitatur, qui eodem modo in Charmide vocat carnem corneum speculari. Alludit uterque ad portas corneam et eburneam somniorum apud Homerum.

CORNUTUS. I, 296, *Aut cornutum aut plumatum amatorem*.

CORPORALITAS. II, 842, *Ne corporalitas animæ occasionem subministrans figurarum corporalitatem carnis excludat*.

CORPORARI, II, 1032, *Corporatus*, i. e. ex diversis substantiis compactus et compositus. II, 757, *Et carne corporaretur*. Deum corporatum dicit hoc sensu Lactantius, lib. IV Instit. cap. 26 : *Deus igitur corporatus est, et veste carnis indutus*.

CORPORATIO. II, 758, *Neque ut periculosam Deo repudias corporationem*.

CORPULENTIA. II, 750, *In æmulas æquiparantias corpulentiarum*. II, 335, *Totas istas præstigias putative in Christo corpulentie*. Commode laudat Rigaltius ad hunc locum verba Boetii lib. de Fide : *Hodieque non desunt, qui negent eum nostram gestasse corpulentiam*. II, 653, *Fortasse an exstruentur magis ad auferendam animæ corpulentiam*.

CORPULENTUM. II, 214, *Quasi substantivum corpulentum*, i. e. quod habet corpus.

CORPUS, II, 230, *Cum ipsa substantia corpus sit rei cuiusque* : σώμα, per abusum, quod vulgo essentia, II, 162. *Quis enim negavit Deum corpus esse?* II, 842, *Nam et ideo præstruimus tam corpus animæ, etc.* II, 130, *Et de reliquo corpore hæretici cuiusque doctrinæ*. I, 432, *Et sæculum corpus temporum fecit*. II, 531, *Manifeste legis est Christus, si corpus est umbra*.

CORRUPTORIUS. II, 303, *Quoniam in homine corruptior conditionis habentur hujusmodi passionem*.

CORYBANS. I, 426, *Et æra corybantia*, Corybantes seu Curetes cum Rhea nutrice adhibiti sunt ad custodiam Jovis. Dicti sunt, ut putat La Cerda ex Strabone, *Curetes*, quasi κορυποφύσαντες : nisi potius dicti a custodia, nam βαλνεν est φυλάττειν, unde Homerus, δὲ Χρυσηΐ ἀποβέχηται.

COTHURNATIO. II, 563, *Alia autem trans siparium cothurnatio est*, i. e. alia scena tragœdiæ, alius actus tragœdicus.

CRATES. II, 854, *Quorum crates adhuc vivunt*, i. e. σκελετοί, reliquæ ossium, quia spinæ dorsum hærent in modum cratis. Sic Ovid., *Metamorph.* lib. VIII : *Pendere putares pectus, et a spinæ tantummodo crate teneri*.

CREDERE. I, 1220, *Cæterum baptismum non temere credendum esse*, i. e. committendum et administrandum potenti.

CREMARE. II, 795, *Cum crematis cremat*, i. e. cum mortuis sacrificat. Utitur verbis quæ morem ostendant magis ridiculum. II, 92, *Et cremabitur ex disciplina castrensi Christianus*, cui cremare non licuit. *Cremabitur* militaris rogi modo, superstitionis idololatricisque plenissimi. *Cremare*, scilicet thura idolo.

CREMENTUM. II, 281, *In ccrementum generis humani*. II, 691, *Crementa, decrementa*.

CREPITACULUM, ex ludicris puerilibus est, κροτάλον. II, 618, *Et signum belli non tuba, sed crepitaculum daturus*.

CREPITULUM, ornamentum capitis, quod in capitis motu crepitum facit. Fest. II, 1044. Turneb. legit *crepidulam*.

CRITÆ. II, 129, *Critas, quos censores intelligimus*. Ibid. *Annales critarum*.

CRUCIARIUS, est Apuleio crucem gerens, furcifer, deinde cruciatus onerans alterum. II, 13, *Et cruciarios exitus*.

CRUDUS. II, 246, *Cruda vita*, τὸ ζῆν ὀνόν. II, 401, *Sed nec exinde pertinere poterat cruda* (fides), recens, incipiens, imparata, opponitur coctæ, cultæ naturæ. I, 1321, *Non ad crudam in totum et ferinam habitudinem*, I, 1247, *Quæ non atria nocturnis et crudis salutationibus occupant*.

CRUDITARE, de cibis, qui nondum sunt digesti. I, 322, *Ipsorum ursum alvei appetuntur cruditantes adhuc de visceribus humanis*, i. e. nondum digestæ sunt carnes humanæ, quæ in ferinis sepulcris sunt conditæ, cum ipsæ feræ ad comessionem appetuntur.

CROX, est forceps, qua assignabatur umbo togæ. II, 1047, *Nulli cruci in posterum demandatur*.

CUBITUS. II, 743, *Et illos cubito pellere*, i. e. aspernari et respuere homines tam prava opinione imbutos.

CULUS, podex. II, 1020, *A culo resina*. Salmas, et alii legunt *ad alaresina*: hinc *alipilarius*, qui resina et dropac alas pilabat. Nam alipila resina erat, qua alæ pilabantur.

CULTUS. I, 1309, *Cultum dicimus, quem mundum muliebrem vocant*, nempe aurum, gemmæ, vestes.

CUNEUS. II, 270, *Hoc enim cuneo veritatis omnis extruditur hæresis*, i. e. hoc argumento ad veritatis defensionem cuneata velut acie. Desumpta a disciplina militari metaphora. II, 797, *Quo cuneo decurrendum sit a nobis*, qua acie cuneata, quam firmo ad perrumpendos hostium numeros. II, 988, *Noster hic cuneus est, nostra compago*. II, 546, *Hunc primum cuneum congressionis armavimus*.

CURARE. II, 976, *Curantia Deum*, i. e. colentia. I, 635, *Qui etiam muliebribus curatur*, i. e. qui et voce et gestu et incessu accuratissime effeminatur, ut saltandis feminarum fabulis pro femina haberi possit. II, 706, *Curata mora finis ad plenitudinem pœnæ*.

CURATIO. II, 976, *Curationem facere dicuntur*, θεραπεύειν. Lipsius, epist. 95., ait Tertullianum alludere ad Romanarum mulierum morem, quæ Junoni speculum tenebant, capillos disponebant, etc., ornantium modo. Senec. lib. de Superst.

CURIOSI. II, 118, *Cum in matricibus beneficiariorum et curiosorum*. Beneficiarii dicebantur milites beneficio principis assumpti ad officia seu ministeria certa. Itaque apparebant principi, mandatis exsequendis. Ex eorum schola sui corpore erant Curiosi, cursus publici curæ prepositi, qui et stationarii dicebantur, per stationes dispositi. Iis autem inter cætera hoc muneris iungitur lex prima (C. de Curiosis), *ut crimina iudicibus nuntianda meminerint*. Ergo reorum nomina requirebant ac deferebant, ipsos reos sistebant tribunalibus et iudiciis. Vetus historia passionis Fructuosi episcopi: *Dixerunt Beneficiarii in domum ejus*, et paulo post: *Cui milites dixerunt: Veni, Præses te accersit*, etc. Scriptor anonymus vitæ Chrysostomi apud Suidam, Ἀκόμνος ὑπὸ τοῦ κουρίστου τῆς πόλεως. Et apud Euseb. H. E. lib. IX, cap. 9: *Βενεφικαρίων ὄντες καὶ σεῖσμοι*. Hujusmodi autem officia tandem in prævaricationes et rapinas et concussionem degeneravere, conniventibus plerumque hominum pessimorum improbitati Beneficiariis et Curiosis. Nam et ipsi pensionibus annuis aut mensuris corrupti, tabernariorum, ganeonum, furum, lenonum scelera dissimulabant: ita ut domi servarent matriculas turpium hujusmodi pactionum. Cum igitur et in Christianos mandata principum sive proconsulum aut præsidum tanquam in facinorosos atrociter exsequerentur, tandem et isus Christiani quoque pecunias pactis pensionibus numerare ceperunt. Hoc Septimius nomini christiano turpe ac pudendum esse ait, in matricibus Beneficiariorum et Curiosorum, inter ganeones et fures, et tabernarios et lenones, Christianos quoque vectigales censeri.

CURIOSITAS. I, 265, *Hic tantum humana curiositas torpescit*; sensus: Receditis etiam in eo natura hominis, quod hæc semper curiosa sit, alius ea in quæ incidit, scrutandi. Heuman, mevalt, *urbana curiositas*.

CURRERE. II, 908, *A quocunque institutore sunt sive spiritali, qui singularibus Paracleti revelationibus instructus, sive tantum fidei, qui communi fide solum, eidem Deo currant*, i. e. eidem Deo conveniant, de eodem

Deo intelligi debeant. II, 300, *Item cætera bona, per quæ opus bonum currit bonæ severitatis*.

CURSITARE. I, 452, *Cursitatum cursitare ad injurias*.

CUSTODIA. II, 539, *Custodiæ officium*, quo occultant doctrinam suam, ut qui solent custodire aliquid diligenter. II, 771, *Quem et facultate custodiæ liberæ*. Lucian. διαφείροντες τοὺς δεσποφύλακας. I, 325, *Et utique non deesset vobis in auditione custodiarum et damnatione sanguis humanus*.

CUSTODIARUM. I, 622, *Ut vos, benedicti, de carcere in custodiarum, si forte translatis existimetis*, i. e. ut hoc de vobis statutis, vos ad libertatem servari, non ad captivitatem et mortem. Nam carcer damnandorum damnatorumve custodiarum stationariorum et speculatorum est, opus stationis suæ præstantium, et observantium tanquam de specula, ut appellatur lih. adv. Jud., cap. 3.

CUTIS. II, 1042, *Intra cutem cæsus et ultra*. Cleomachus cæsus est intra cutem, cinasus jam factus, et extra cutem, cum pugil erat propter cæstum vulnera, quæ ultra cutem descendeabant.

CYMATIA, omnia opera prominula et aquæ modo in longum fluentia, simæ, rectæ aut inversæ, et similia. Vitruv. lib. III de Architect. cap. 3, et lib. IV, cap. 6. Hesych. Κυμάτια τὰ χεῖλη διὰ τὸ κυμαίνεσθαι ἢ ἀπὸ ὑπερχαλῆ παρὰ τέχνη καὶ λιθοποιῶς. I, 674, *Et cymatia distendere*.

CYMBALUM. II, 1043, *Cymbalo incessit*.

CYNOCEPHALUS, κυνοκέφαλος, δεινός, ἀναίσχυρος. II, 126, *Ab isto scilicet Cynocephalo*, i. e. diabolo, canina invidia genus humanum vexante. Junius intelligit de Plutiano, quo accendente Severi temporibus calamitatum æstus in Christianos exarduerunt.

CYNOPÆ, sive Cynopes, sunt Cynocephali homines caninis capitibus, de quibus ex Indicis Clesias Plin. H. N., lib. VII, cap. 2. I, 312. Sed I, 370, legitur Cynopennæ. Pamel. et La Cerda legunt Cynophanæ. Wouw. Cyclopes. At Heraldus habet Cynopenæ.

D

DÆMON. II, 61, *Ad dæmonem se aberrantem*. Dæmonem vocat scortum suum Simon, nomine Helenam, quam circumducebat secum, et Ennoam, Έννοίαν appellabat cogitationem ac intelligentiam suam: se ad hanc perditam ovem querendam descendisse narrabat Simon, cum ab angelis invidiosis detenta esset, ut Irenæus exponit copiosius lib. I, cap. 20.

DAMNARE. II, 48, *Ideo et sibi damnatum dixit hæreticum*, i. e. a semetipso, proprio iudicio. Hæretici in semetipsos sententiam ferunt, arbitrio suo de Ecclesia recedentes; quæ recessio, propriæ conscientie videtur esse damnatio.

DAMNATITIUS. II, 48, *Quo etsi nihil de damnatitio, scilicet hæresibus, participarentur*, i. e. jam damnatis, ut scititium, quod fictum est, donatitium, etc.

DARE. II, 963, *Dedit faciem suam Deo*, i. e. conversus ad Deum.

DE, ob, propter. I, 371, *De religione*. II, 318, *Et de iudice necessarie severum, et de severo, sicut, sævum*. I, 413, *Se dæmonem confitebitur de vero*, i. e. quod vere est. Conf. Lactant. lib. II, cap. 16. I, 416, *Colitis illos, quod sciam, etiam de sanguine christianorum*, i. e. non tantum cum in gratiam illorum eos maciatis, sed ad aras ipsorum trucidatis nonnunquam. I, 523, *Sed de nostra magis defensione* Jun. explicat: Facit hoc magis ad defensionem nostram. Alii: Maneamus potius in defensione nostri. II, 204, *De cuius utitur*, subaud. rebus, aut aliquid simile. Hujusmodi formula sermonis etiam in superioribus libris usus est, adv. Marcion lib. V: *Si in creatoris accipitur*. Eod. libro, *Et a nostra partis possit opponi*, Græcorum est imitatio. II, 188, *Sicut ipse de patris*, i. e. de eo quod est patris. II, 792, *Ut autem clausula de præfatione communifaciat*, i. e. præstet usum præfationis communis, faciat quod præfatio communis solet.

DEBELLATOR. I, 294, *Edite aliquem debellatorem Christianorum*, i. e. non exstinctorem, sed aggressorem, persecutorem.

DEBELLARE. II, 909, *Debellatos aliquandiu a matribus*. I, 442, *Cæum denique debellet imperator*.

DEBERE. I, 444, *Ego sum cui impetrare debetur*, i. e. ego solus impetrare debeo.

DEBITUM. I, 265, *Si nullum odii debitum deprehendatur*, i. e. causa iusta, cur virum bonum odisse hanc professionem oporteat. II, 303, *Debita enim omnia hæc sunt severitati, sicut severitas debitum est justitia*. II, 390, *Quam sibi debitum gratia referentes homines*. II, 688,

Solemniora quæque et omnimodo debita corpulentia. Ita vocat habitum, terminum, longitudinem, latitudinem, etc.

DEBUCCINARE, διασπικίζειν. II, 907, *Nihil debuccinatus eorum quæ apud illum mercedem merebuntur.*

DECEDERE, de fastigio decedere, subigi. II, 1043, *In captiva Sarabara decessit.* II, 274, *Cogitis tormentis de confessione decedere.*

DECIMARE. I, 704, *Quid ipsa Carthago passura est, decimanda a te.* Quid sit decimare, indicat his verbis Livius: *Cetera multitudo forte decimus quisque ad supplicium lectus.*

DECLINARE. II, 556, *Declinata investigatione patris;* Jun. legit cum Rhenano et aliis, *de inclinata invest.*, i. e. cuius spes omnis eripitur, quasi inclinantibus et deficientibus adiumentis quæ ad eam consequendam fuerunt necessaria; sic Cicero scribit Lentulo: *Res inclinata est, laboratur vehementer.* II, 462, *Jam tunc Christum in Juda declinabat*, i. e. declinatum sive derivatum iri vaticinabatur; nam *declinare* Latinis derivare est, et inde voces *declinatae* primgentis apud Varr. lib. IV. de Ling. lat.

DECOR. II, 236, *Sicut facit, qui decor solummodo apparet.* Rigalt. Jun. et alii legunt *quid decor*. Decor solummodo apparet facit aliquid, h. e. vulnerat animam.

DECRESCERE. I, 1247, *Ad omnem occursum majoris cujusque personæ decrescere*, i. e. demittentes se ad reverentiam illi exhibendam.

DECVLCARE. I, 511, *Diogenes superbos Platonis toros alia superbia deculcat*, superbe calcat, et quasi ex alto.

DECUMANUS. II, 1033, *Decumani (fluctus) i. e. magni et pessimi.* II, 739, *Nullis quassata decumanis.*

DECUTERE. I, 579, *Quotidie toto jam corpore decutit*, i. e. toto jam corpore eutem amisit.

DEDAMNARE. II, 1009, *Sed et sceleris manifestum dedamnaverit*, i. e. sententiam damnationis resciderit, damnatum absolverit.

DEDERE. II, 892, *Dedantur illis*, i. e. jubeantur transire in morem et consuetudinem ipsarum. Metaphora e castris adversantibus. II, 544, *Simul dedi in sapientia ordinem.*

DEDICARE, incipere. I, 340, *In patibulo primum corpus Dei vestri dedicatur.* II, 223, *Dehinc exornatis velut dedicans*, Guil. Canterus in lectionibus variis legit: *De hinc exornatis velut dedicans*, et exponit ex Nonio, explanans, aperiens, pacificans. Sed *dedicare* est sermone explanare atque evolvere ea quæ obscura sunt, non autem opere. II, 367, *Ut cum ipsis ecclesiis dedicata.* II, 934, *Ad ubi primum scelus homicidium in fratricidio dedicatum.* II, 802, *Recogita totum illi Deum occupatum ac dedicatum.* Fest. *Dedicare* proprie est, dicendo deferre. Deus illi materie hominique formando operam suam prius detulerat, dicendo: *Faciamus hominem*, etc. I, 1229, *Jam inde in semetipso penitentiam dedicavit.* II, 725, *Sic et in primordio somnus cum exstasi dedicatus.*

DEDICATOR, inceptor, auctor, princeps. I, 293, *Sed tali dedicatore damnationis nostræ etiam gloriamur.* II, 781, *Novæ nativitatis dedicator.*

DEDUCTOR, dicebatur proprie in sacris Eleusiniis is qui facem manu tenens, alios præibat, atque viam illuminans deducebat, ut docet Eustath. ad Homer. II., a, vers. 279. I, 395, *Illuminator atque deductor generis humani*, Græc. ἀγχιγός.

DEFACARE. I, 1246, *Defacato senectutem vini.*

DEFACATIO. II, 693, *Sicut et virus illud corporale semen et carnis defacatio.*

DEFARINATUS. II, 586, *Ad molas delatum et defarinatum*, i. e. molitum atque redactum in farinam.

DEFECTIO. II, 798, *Solius carnis et defectionem agnoscimus*, i. e. mortem. II, 931, *Et tamen nec cruentam defectionem, infirmas carnis excusat.*

DEFENDERE. I, 289, *In aliis de admissio non de nomine probata defendunt*, i. e. juste consent, in accusatione eorum qui non sunt Christiani, rapi in jus non esse satis, sed vel maxime de facto constare debere, cum vel innocentissimus criminis accusari possit. II, 277, *Cur enim prohibet admitti, quod non defendit admissum*, i. e. ulciscitur, punit, defendens auctoritatem interdicti sui. II, 898, *Et ita universo mulierum generi defensam*, i. e. vindictam. II, 903, *Debebunt etiam et ipsi aliqua sibi insignia defendere*, i. e. tueri, asserere sibi, et quasi suo jure vindicare. I, 1280, *Carnis concupiscentia ætatis officia defendit*, i. e. tuetur ætatem quæ adhuc apta est nuptiis, in eis occupandam. II, 934, *Iniquitates semel defensor*, i. e. vindicare in diluvio.

DEFENSA, ultio, defensio. II, 305, *Mihi defensam et ego defendam.*

DEFERRE, emere, et conducto pretio secum exportare. II, 1049.

DEFETISCENTIA. II, 722, *Defetiscentiam esse somnum, contrarium potius defetiscentia, quam scilicet tolli.*

DEFICERE. II, 868, *Regnum Dei capere deficiunt*, τοῦ λαβεῖν ἀπολείπονται. Hellenism. II, 84, *Scientia autem deficiunt illud quoque intelligere*, i. e. non intelligunt, deficiunt scientia qua intelligant.

DEFIGERE. II, 368, *Qua defigimus*, i. e. fixum ponimus, statuimus et determinamus. II, 880, *Facilia crementa, nempe unguium, defixit*, i. e. crescere vetuit.

DEFINITIO. II, 222, *Est definitionis caput, erat relationi facit*, quasi dicat: *Est de re in se simpliciter dicitur; erat de re non simpliciter atque secundum se dicitur, sed cum relatione et determinatione ac restrictione temporis.* II, 294, *Cum definitione mortis*, i. e. cum sententia definitiva mortis; ut jurecons, loquuntur.

DEFLORATIO. II, 563, *Ut ex omnium defloratione constructum.* Iren. διὰ τὸ ἀπὸ πάντων εἶναι.

DEFLUXURA. II, 884, *Cur non magis quam defluxura colorentur.* Defluxuras potum dicit, quæ de potu excernuntur.

DEFORMARE. II, 444, *Utriusque exitu deformans.* I, 340, *Quod simulacrum non prius argila deformat cruci et stipiti superstructa.*

DEFRAUDATIO. II, 723, *Omnis enim natura aut defraudatione aut enormitate rescinditur.*

DEFRUTUM. II, 326, *Aut defrutum de rupibus.* « Defrutum (inquit Varro., lib. I de Vit. pop. Rom., ut citatur a Nonio) appellabant mustum, si ex duabus partibus ad tertiam redegerant fervefaciendo. »

DEFUNCTUS, passio, mors. II, 580, *Et defunctui ingratis subjaceret.*

DEFUNDERE. I, 534, *Et tamen illis omnibus et status defunditis.* I, 1259, *Cum in idolum auri sui collationes defundit.*

DEFUNGI. II, 281, *Sed ut matura defungi.* I, 1285, *Igitur defuncto per Dei voluntatem etiam matrimonium Dei voluntate defungitur*, i. e. jam nullus matrimonii usus.

DEGENERATUS. II, 583, *Choicum saluti degeneratum.* Sicut degenerem appellamus eum qui generosus non est, ita degeneratum saluti vocat, quod ad salutem non est generatum. Iren. τὸ μὲν γοῖχὸν εἰς φθορὰν χωρεῖν.

DEGUSTARE. II, 818, *Prior degustans judicium.* II, 125, *Alii fustibus interim et unguis insuper degustato martyrio.*

DEHAURIRE. II, 809, *Poterit et carnem quocunque dehaustam evocare de alio*, i. e. absumptam. II, 1049, *Margarita namque vel ipso nomine pretiosa dehausit.*

DEHONORARIA, indecora, inhonesta, I, 470. *Vide HONORARIA.*

DEJERARE. II, 45, *Et demonstratæ et dejeratæ*, i. e. juramento admodum confirmatæ. Conf. de Panit., cap. 4.

DEJICERE, decidere, occidere, de stellis. II, 1033, *Siderum distincta confuso interdum dejicit quid.*

DELATURA. II, 519, *Ipsum vocabulum diaboli quare ex qua delatura competat Creatori.*

DELEGARE, injungere, committere. I, 1231, *Sed vix ac celestis discipline divina dispositio delegat.* II, 660, *Aut petitiones delegantur.* II, 290, *Nec cautionem ejus delegasset sub metu mortis.*

DELIBARE. I, 319, *Dum adhuc sanguis in hominem delibatur.* Delibari in hominem sanguis dicitur, dum ex præstantissimo hominis succo embryo nutritur. Alii *deliberatur*.

DELIBATIO. II, 549, *Non erit delibatio transpunctoria expugnatio*, i. e. suggillabimus quidem et libabimus, sed non transpungemus. Suggillatio pungit, expugnatio transpungit. II, 804, *Et ipsa delibatio masculi in feminam.*

DELIBERARE. i. q. liberare. II, 583, *Animal mediæ spei deliberatum*, h. e. libertati arbitrioque suo traditum. *Mediam speciem* dicit, quod supra *dubitatum eventum*. Alludere videtur ad regionem medietatis, ubi Valentini justorum animas refrigerari dicebant. Jun. mavult *deliberatum*, i. e. mediæ, quod aiunt, agnæ æquilibrio et sui ipsius impetui permissum. *Vide DELIBARE.*

DELIBERATIO. I, 1262, *Minorum deliberatione lædemur.* Minorum, h. e. pecuniæ. *Deliberatione* positum esse videtur pro *liberatione*. Christianæ philosophiæ scitum est, divitias inter impedimenta censeri.

DELIBRARE. II, 412, *Non decem mensium cruciatu delibratus*, i. e. quasi in utero tritina suspensus: alii legunt *deliberatus*. Partum delibrari dixit quamdiu fœtus in utero perficitur ordine nativitatis humanæ, decem mensium spatio currente, Haverc. ad Apolog., c. 9, ita explicat: *Dum deliberat natura in utero, valitæ conceptum semen commistamque in hominem formare, ea*

sinere ut effluat, naturalemque patiatu abortum. Non placet.

DELINEATIO, typus. II, 582, *In delineationem superioris Christi.*

DEMANDARE, proponere, asserere, praemittere. II, 326, *Et ut ita dixerim, naturam demandare.* II, 332, *Mors Christi negatur, cum tam impresse Apostolus mandat.*

DEMENTIRE, insanire, quasi de mente exire. I, 412, *Ut aliter dementire videatur, Lucret.* III, 464, *Dementit enim deliraque futur, II, 679, Nam et cum dementit homo dementit anima.*

DEMERERE, I, 378, *Qui demerendo sibi disciplinas determinaverit, qui scilicet certas praescribit leges et regulas demerendo sibi, i. e. quibus observatis favor ejus exprimi potest.* I, 404, *Multitudine tot numerum demerendorum.* II, 963, *Sciens quid ad demerendam Dei gratiam faceret.* II, 232, *Potsem in uno demereri.* I, 1269, *Quae demerendo domino multipliciter allaboret.*

DEMORARI, II, 957, *Demorati cibi, h. e. dilati propter stationes, quae quoniam protendebantur, cibos morari consueverant.* II, 977, *Et stellae auctoritatem demorantis suspirant, i. e. morantis, tardantis.*

DEMUTATIO, II, 876, *Discernenda est autem demutatio, ab omni argumento perditionis; aliud enim demutatio, aliud peritio.*

DENOTARE, reprehendere. II, 1030, *Habitus denotare.* Alii legunt: *Habitus denotare pacis, haec et annona est otia; ab imperio et a caelo bene est.* Junio denotare est, nota publica indicare, et auctoritate indicare: male. II, 1036, *Quid denotas hominem.* II, 351, *Nec aliud magis in hujusmodi (nempe æonum fabula) denoto.* II, 177, *Nonne denotasset vanitatem.* II, 360, *Doctrinae denotabo perversitatem.*

DENOTATIO, reprehensio. I, 1332, *Et ipsa denotatione sui exsultat.*

DENOTATUS, id. II, 1044, *Quantum denotatui passivitas offert libertinos.*

DEPALARE, palis impactis statuere et circumcludere. I, 330, *Civitas quam depalaverat Saturnia usque nunc est.* II, 222, *Incultis primo elementis depalans quodammodo mundum.* Depalare Tertullianum interdum esse videtur id, quod propalare, manifestare, palam ostendere. II, 484, *Apostolus vocatur depalator disciplinae divinae, i. e. enarrator, promulgator.* Junius tamen ingeniosius, ut solet, hunc locum interpretatur. « Est, inquit, totus hic sermo figuratus, sumpta allegoria a statuariis, qui primum depalant incultum et rude lignum, deinde vero affabre factum et exornatum dedicant. » Depalo verbum non a palam ductum est, sed a nomine, palus, pali. Depalare mundum, rudem tanquam in palo formandum faciendumque statuere, ut sensus sit: crassum et rude opus, quasi palum exhibens dolandum ad stipitem, ut I, 366, *Quanto distinguitur a crucis stipite Pallas Attica? et Ceres farrea, quæ sine effigie rudi palo et informi ligno prostant?*

DEPERIRE, I, 260, *Quid hic deperit legibus in suo regno dominantibus, i. e. quid decedit, etc.*

DEPLUERE, II, 584, *In animas bonas depluat, i. e. infundat et instillet.* Iron., *Spiritualia vero insemnat Achamoth.*

DEPOSTULATOR, I, 436, *Nec ulli magis depostulatores christianorum, qui Christianos depostulabant ad supplicium, et acclamabant: Christianos ad leones.*

DEPRECARI, I, 259, *Nihil illa secta vel veritas de causa sua deprecatur, i. e. secta Christianorum non est sibi conscia causæ non salis bonæ, ut cogatur misericordiam judicis implorare.*

DEPREHENDERE, I, 1292, *Qui in matrimonio gentilis a fide deprehendatur, i. e. ad Christianam fidem vocatur; postquam matrimonio cum infideli conjuncti sunt, et inveniuntur in conjugio, quo tempore in matrimonio sunt.* II, 944, *Qui in matrimonio a fide deprehensi.*

DEPRETIARI, διατρούειν, pretium minuire, contemnere, translatum a mercimoniis litatione. I, 500, *Epicurus omnem cruciatum doloremque depretiat.* II, 253, *Si depretiari capit in Creatore, i. e. si datur ut Creator depretietur.* II, 262, *Depretias in quibus et vivis et moreris.* II, 112, *Qui fugis diabolus depretiasti Christum, qui in te est.*

DEPUGNATIO, I, 650, *Et quamcunque humani oris, id est divinae imaginis depugnationem, i. e. deformationem pugnando faciam.*

DEPUNCERE, præstare et occupare bonum acceptum, sive in usum vertere. II, 293, *Si non bene depunxisset, quod bene acceperat.*

DEPUTARI, I, 284, *In quibus irridendi deputamur.* II, 588, *Deputor angelis, non angelus, non angelus, i. e. similibus fœ angelis, neque jam censor masculus nec femina.*

Resurgent mortui cum sexu quisque suo; sed erant officia sexuum nulla, quia nec amplius erit nasci nec mori. I, 370, *Ad Persas si forte deputabitur, i. e. Persarum religione uti dicemur.* I, 1305, *Damnati in pœnam mortis deputantur.*

DERIDERE, II, 758, 759, *Quod blanditiis deridetur, de infante.*

DERIVATIO, II, 164, *Filius vero derivatio ipsius et portio, i. e. ἀπόρροια, qui e patre emanavit.* II, 171, *Pro modulo derivationis.*

DESCROBARE, profundius quasi in scrobem inserere, a scrobe, i. e. fovea. II, 805, *Et insuper operosissimo descrobes auro.*

DESÆVIRE, sæve et crudeliter tractare. II, 348, *Nervos ejus clavis desæviverunt.*

DESIGNARI, ostendi, omnium conspectui expositum esse. II, 1042, *Jam Omphale in Herculis scortio designata descripsit.*

DESINERE, II, 21, *Cum etiam Johannes de illo certus esse desisset, h. e. etiam post excessum Joannis. Hunc locum exponit Tertullian. lib. de Baptismo, cap. 10, adv. Marcion. lib. IV, cap. 18.* II, 904, *Desiit virginem.* Hellenism. παρθενον παύεται, non amplius virgo est.

DESPOLIARE, II, 587, *Despoliari autem est deponere animas quibus induti videbantur.*

DESTINARI, ὁρίζεσθαι, definiri, statui. II, 248, *Destinare digito, i. e. directo digito aliquem monstrare ac denotare.* II, 543, 1043, *Proinde quos nunc destinamus hæreticos, i. e. velut ad ictum propositos petimus.*

DESTINATIO, I, 523, *Quia ratio restitutionis destinatio judicii est, i. e. id ad quod destinatum judicium est: sens., quia illud agit judicium, ut cuique pro meritis tribuatur.*

DESTRUCTIO, II, 211, *Pluribus et indignioribus destructionibus Deo obijciunt.* Destructiones hic præstructionibus oppositæ (quæ non nominantur) pro consecrariis, quæ ex præmissis astruuntur, τὰ παρεπόμενα.

DESULTRIX, II, 592, *Tantum quod desultricem.* Iron. ἀποστάναν, i. e. quæ desiliverit de ratione communi æonum, atque ab ea defecerit.

DETENTUS, II, 587, *Neque detentui neque conspectus obnoxi.*

DETERGERE, de bestiis, comminuere dentibus et dirumpere occurso suo. I, 322, *Aper ille quem cruentavit, colluctando detergit.* II, 819, *Duo verba expedita, decisa, deterga.*

DETINERE, accusare. I, 1301, *Quam hujus ameniæ causam delineam.* I, 283, *At nunc utriusque inquisitione et agnitione neglecta nomen detinetur.*

DETRACTARE, διατρούειν. I, 1292, *Detractata et exserta sententia est.* De compositum intendit significationem verbi.

DETRACTATUS, I, 633, *Convertamur magis ad nostrorum detractatus, i. e. tractatus de hac re.*

DETRIMENTUM, I, 1260, *Ita detrimentum patientiæ fastidium opulentiæ præministravit.* Obscura sententia. Videtur sic intelligenda et distinguenda: Ita Dominus præministravit patientiæ detrimentum, subandi rei familiaris, fastidium opulentiæ, contemptum divitiarum, appositive, ut sit sensus: Dominus primus ostendit patientiæ tolerandum esse rei familiaris detrimentum, dum docet divitiis esse contemnendas.

DEVEHERE, I, 1164, *Sed devehe nos a malis.* I, 1303, *Sed ut devecum de simplicitate et sinceritate.*

DEVERGERE, II, 30, *Ad veritatem an magis ad hæresin diverget.* II, 235, *Ad bonum autem et malum non divergente materia.*

DEVESTIVUS, qui nulla se veste, i. e. facie et forma potest ipse tegere. II, 363, *Sic devestiendi verbum Apuleius usurpavit, lib. III Metamorph.*

DEVINCTIO, I, 632, *Vis homicidium ferro veneno, magicis devinctionibus perfici.* Magicæ devinctiones dicuntur artes superstitiosæ, ac nefariæ, quæ signa vincire aut nectore solent ad necem aut damnum incantatione, ut contra solvere dicuntur cum resecrant et liberant a malo.

DEVORARE, II, 847, *Et devorandus auditu.* Metaphora hæc insolens ex eo ducitur, quod cum Christus sit Dei Verbum, et caro ejus panis, auditu devorari dicatur, ut paupis ore devoratur. II, 875, *Quasi non bitem et dolorem dicamur devorare, id est abscondere et tegere et intra nosmetipsos continere.* II, 875, *Quomodo mortale devoretur a vita.* II, 1008, *Devorari adhuc increpitus periclitabatur.* II, 854, *Utique enim devoratum non aliud putas quam interceptum, quam abolitum, quam omni sensu ereptum.* II, 809, *Qui valeat delapsum et devoratum, et quibuscunque modis ereptum tabernaculum*

carnis reedificare. II, 804, *Oblitteratus igitur et devotus est limus in carnem.*

DEVORATORIUS. I, 663, *Post talia crimina, tam devoratoria salutis.*

DEVOTAMENTUM. II, 127, *Et devotamenta fierent universa ejus.*

DEVOVERE. II, 1046, *In terga devolo, i. e. dedicato ac reservato in eum usum, ut etiam terga ornentur. Alii detorto.*

Διαμαρτυρῶν, flagellatio, I, 626.

DICI. I, 270, *Quodcumque dicimur cum alii dicuntur, i. e. cum alii rei accusantur ejus criminis, quod non nobis imponitur.*

DICIBULUM. II, 575, *Satis meminerat Ptolemæus puerilium dicibulorum, i. e. nugarum familiarium, sicut et dicibile in glossario λόγος.*

DICTATA, μαθητά quævis, ut est in glossario vetere; magistrorum omnium, non litteras docentium solum. II, 620, Sic Sueton. in Vita Jul. Cæs. de gladiatoribus, cap. XXVI. *Ut disciplinam singulorum susciperent ipsique dictata exercentibus darent.*

DIFFERRE, dissipare, spargere: I, 311, *Etiam quod fama non distulit. Abstinere:* I, 487, *Ab omni vitæ fruge dilati, i. e. nullum vitæ fructum capientes, abstinentes ab omni re læta, II, 81, Apostolum non differo, i. e. hic non habeo rationem mandati apostolici, quia longo post tempore secutum est.*

DIGERERE. II, 660, *Nam et diligentissime digeruntur, i. e. referuntur in digestum. II, 1038, Et Alexander digerit, i. e. tradit. I, 1256, Si quod vitandum sit proinde digesseris.*

DIGESTUM. I, 516, *Si quid in sanctis offenderunt digestis, II, 365, Et inde sunt nostra digesta, i. e. διατεταγμένα. Sensus est: Atque ab ea occasione pseudapostolorum Spiritus sanctus auctor fuit, ut apostoli et viri apostolici doctrinam sacram monumentis litterarum consignarent, quæ nostra digesta sunt. II, 366, Nam et Lucæ digestum Paulo adscribere solent.*

DIGESTUS, digestio, II, 663, *Et digestu sine alveis.*

DIGITUS. II, 221, *Et nutu digiti accommodato, etc. Usurpatur in hominem plus nimio sibi sumentem, et pro arbitrato suo, quod lubet, statuentem. Alii putant digitos pictoris notari, varios colores, et quidvis varie effluentes, quæ omnia altero versu nominat lenocinium pronuntiationis.*

DIGLUBARE. II, 1038, *Di glubasse oviculam, pro deglubbisse. Antiquis mos erat non tondere, sed deglubbere et vellere oves, teste Plin., H. N., lib. VIII, cap. 48. Turneb. vult delubasse; Latin. delubrasse.*

DIGNARI, ut apud Græc. δεικνύν. II, 267, Anno XV Tiberii, Christus Jesus de cælo manare dignatus est.

DIGNE. I, 1260, *Quando ne digne quidem malefacere concessum est, i. e. jure et merito.*

DIGNITAS. I, 1319, *Nunc non sit timenda dignitas formæ. II, 880, Habilitatis et dignitatis justitia. II, 988, Est et mali dignitas, quod in summo aut in medio pessimorum collocatur.*

DILIGENTIA. II, 58, *Diligentia attonita, quæ semper, est in metu, ne quid peccet. II, 585, Diligentia delictorum, prona ad delinquendum libido, stadium ad peccandum. I, 1303, Quotidiana diligentia sine impedimento. Diligentiam dicit, quam in Apolog. diligentissimam religionem, h. e. sedulam et sollicitam disciplinam seu religionis observantiam. II, 104, In alterutra diligentia et dilectione. His verbis significat, quæcumque sunt christianæ pietatis erga Deum et alios officia, quales fidelium inter sese diligentium et dilectorum affectus, etiam ethnici laudabant et mirabantur.*

DILUERE, deglutire, inundare. II, 1035, *Denique si quid mare diluit. I, 1201, Nonne mirandum et lavacro dilui mortem I; 1203, Lacu an alveo diluatur, de baptismo. I, 615, Et lustratione gravioris partis metum diluit, i. e. solvit. I, 1204, Et spiritus in aquis corporaliter diluitur. II, 803, Sed diluitor videatur auctoritas carnis, i. e. minor. II, 687, Ac per hoc dilutioris divinitatis. I, 614, Aut a bustis diluitor redit.*

DILUVIO. II, 727, *Virginis vesicam in diluvionem Asiæ fluissio.*

DIMINONARE. II, 707, *Diminoratur ille cui, etc.*

DINUMERARE. I, 268, *Dinumerant in semetipsos, i. e. recolunt et recensent intus semetipsos, h. e. acta sua, vero semetipsos scrutantur. Numerare enim est recensere. Latin. vult deonerant semetipsos; deonergare, onus criminis allevare. Heuman. conjicit et murmurant in semetipsos.*

DIPLOMA. I, 426, *Per somniculosa diplomata intelliguntur nuntii publici et diplomata publica, quibus irascitur quasi Tertullianus, quod non citius ad Cybelam et archigallum ejus perrexerint.*

DIRECTO, aperte, clare. I, 414, *Quos directo dæmonas nostis. I, 652, Quæ directo prohibeat.*

DIRIGERE, lege agere sive convenire et actionem intendere. II, 237, *Hinc itaque constantissime dirigam, i. e. quas in nos rationes contorserunt, retorquebo. I, 1267, Quis judicium cum adversario suo dirigens, i. e. contendeus. II, 968, Propterea per singulas direximus species jejunationum, i. e. disputavimus, II, 796, Dubitata dirigere, est clariora reddere. II, 798, Plures quos instrui, dirigi, muniri, oportebit.*

DIRIGERE, secundæ conjug., est solvi ac subsidere. Glossæ veteres, ἀποπλάσσαι, derigeor, ἀποπηγνύω, dirigno. Legendum derigeo, vel dirigeo. Rigit statua, rigit fastigium, rigit quisvis suggestus, et habent in rigore velut superbiam, nec facile cedunt, imo resistent, nam sunt in duritiem stipata. Ea vero cum solvuntur, ut igne metalla, ut sole glacies, derigere dicuntur, quia jam non rigent. I, 689, *Plenissime dedit formam suis dirigendo omni fastigio et suggestu tam dignitatis quam potestatis.*

DISCENTES, i. e. discipuli. I, 1212, 1254; II, 15, 43. DISCENTIA, μαθησια. II, 687, 690, *Quorum discentiæ reminiscentiæ sunt.*

DISCERNERE. II, 570, *In exterminium discretis. Quod Tertullianus dicit in exterminium discernere, Latinus Irenæus dixerat exterminare, græcus ἀφανισθῆναι.*

DISCIPLINA, severa ordinis custodia, severitas castigatrix. II, 538, *Disciplina non terretur. Sic Cyprian. de Hab. Virg.: Disciplina custos spei, retinaculum fidei. I, 307, Censur istius disciplinæ, i. e. sectæ Christianorum. I, 444, Qui propter disciplinam ejus occidit. I, 453, Qui observant disciplinam de Caesaris respectu. II, 980, Si disciplina persuaserit. I, 499, Non adeo timenda estis disciplinæ ad innocentiam veritatem. I, 700, Et utique ex disciplina patientiæ divinæ agere nos. II, 679, Adversus fidei disciplinam. I, 681, Dum sumus in observatione non in exorbitatione disciplinæ. II, 23, Sine disciplina rationis interpretentur. I, 1152, Ut hæc quoque orandi disciplina. II, 18, Et acceptam a Christo disciplinam fidei nationibus assignaverunt. II, 58, Doctrinæ index disciplina est. II, 810, Quippe etiam terræ de cælo disciplina est. II, 857, Per disciplinam sanctitatis et patientiæ, et justitiæ et sapientiæ. II, 931, Itaque monogamia disciplinam in hæresin exprobrant. II, 989, Quid agis, mollissima et humanissima disciplina. II, 1001, Christiana enim disciplina a novatione Testamenii censetur. II, 1023, Disciplina hominem gubernat. I, 378, Qui demerendo sibi disciplinas determinaverit. II, 1024, Apostolos non ex disciplina, sed ex potestate fecisse. I, 468, Corpus sumus de conscientia religionis et disciplinæ divinitate, alii unitate. I, 477, Reliquum ordinem disciplinæ æstimate. II, 684, Adeo apud Dominum in hujusmodi etiam disciplina familiæ nostræ æstimatur. Ibid., Sed intra limites disciplinæ. II, 56, Prostrationem disciplinæ. II, 585, Nec ulla disciplinæ munia observant. II, 977, Ita de campo laziissima disciplinæ tuæ venis. II, 983, Discipline enormitate. II, 997, Totum autem solum salutis in tenore disciplinæ constitutum. II, 1009, Nisi ut illis compendia ista disciplinæ semper imponant. I, 273, Et ad confederandum disciplinam. II, 998, Et tutelæ disciplinarum accommodatiores interpretationes reddidisse.*

DISCIPLINATUS. II, 104, Tunc et fides in expeditione sollicitior et disciplinatio in jejuniis.

DISCONVENIENTIA. I, 618, *In tanta disconvenientia conversationis.*

DISCULMINARE. II, 985, *Secundum hanc differentiam delictorum, pœnitentiæ quoque conditio discriminetur.*

DISCULPERE. II, 1043, *Disciplam. Lipsius vult discalptum.*

DISPARTIBILIS, divisibilis. II, 233, *Demutationes enim ejus dispartibilem eam ostendunt.*

DISPECTOR, qui circumspice ad singulos attendit. I, 499, *Ut ab incontinentibili dispectore mandatam. I, 1329, Non etiam dispectorem institutorum suorum. I, 611, Deum: dispectorem plane et arbitrum. I, 1300, Quasi revera dispectores divinarum sententiarum.*

DISPENSATIO. II, 583, *Dispensationem mundi hujus. Supra dixit dispensationem. Iren. τὴν κατὰ τὸν χρόνον οὐκονομίαν. II, 156, Sub ea tamen dispensatione, quam οὐκονομίαν dicimus. II, 722, Ut dispensatio ciborum, non facile procederet, i. e. digestio.*

DISPERGERE, frustrari, annihilare. II, 296, *Ita alio modo palam dispersit.*

DISPERSUM, II, 246, *In disperso, sparsim, σκοπῶν. II, 583, Colligam nunc ex disperso, ex τὸν σκοπῶν.*

DISPICERE, considerare, examinare, perpendere. I, 259, *Palam dispicere. II, 141, Et per singula tabulata cælorum de præcepto dispici caperint, i. e. inquiri et examinari an præcepto Christi paruerimus, an fuerimus constantes*

in confessione nominis Christi coram potestatibus. II, 302, *Justitiam ergo primo iudicis dispice.*

DISPONERE. II, 254, *Quia prohibet disposita jam regula summi magni, i. e. posita illa regula seu jacto fundamento, duo dii esse non poterunt.*

DISPOSITIO. II, 19, *Temeraria interpret divina naturæ et dispositionis.* Lupus per dispositionem intelligere vult creationem mundi. Rigalt. melius, ordinem quo Deus omnia regit.

DISPUNCTIO. I, 378, *Ad utriusque meriti dispunctionem, a re nummaria sumptum, tabulisque accepti et expensi.* II, 502, *Et dispunctionem boni ac mali operis.*

DISPUNCTOR, qui rationes excutit, et reddit cuique secundum opera ipsius lance iustitiæ et misericordiæ ipsius. II, 400, *Ut a iudice et punctore meritorum.*

DISPUNGERE. I, 462, *Simalum malo dispungi penes nos liceat, i. e. rependi.* I, 500, *Qui sub Deo omnium speculatore dispungimur, i. e. qui iudicem habemus Deum, et leges illius, cujus oculis nihil occultari potest.* II, 705, *Non ipsæ dispunguntur, i. e. in rationem venient.* II, 624, *Itaque specialiter dispungamus ordinem captum, i. e. velut accepti et dati rationibus ex omni parte subductis compensemus.* Nam quæ in rationibus probantur in ultro citroque, quæ in suffragiis, quæ in recessionibus militum officiorumve, ea solebant notari punctis, ut ad discutienti cætera veniretur, et dispuncta vocabantur: ut contra expuncta, quæ ex rationibus velut improba vel præterita eximebantur. II, 311, *In utroque dispungitur a Deo, i. e. in utroque ei satisfiet, in utroque mercedem accipiet.* II, 415, *Quasi jam et officio et honore dispunctis, i. e. perfunctis absolutisque.* II, 916, *Et æternitatis mercede dispungit.* II, 881, *Quod hodie Enoch et Helias nondum resurrectione dispuncti, i. e. perfuncti et consummationem assecuti.*

DISSIPARE. II, 108, *Tormento dissipatus, credo pro fugæ castigatione.*

DISSOLUTRIX. II, 721, *Mortem dissolutricem corporis.*

DISTANTIVUM. II, 659, *Ut illud trifariam distantivum, longitudinem dico et latitudinem et sublimitatem.*

DISTRAHERE. II, 151, *Paulus distrahitur capite separato, et a cervice reciso.* Separationem opus esse machæræ, ait Septimius adv. Marc., lib. IV.

DIVIDERE. I, 459, *Forum sibi dividebant, captantes scil. commodissimum optimumque locum.*

DIVINATIO. I, 391, *Veritas divinationis, i. e. inde concludi potest divinitas Scripturæ, quod divinatio, i. e. propheta, quotidie impleatur.*

DIVORTIUM. II, 223, *Quod erat futura ex divortio humoris.* II, 741, *Sæpe animam in ipso divortio potentius agitari.* II, 90, *Longum enim divortium mandat ab idololatria.* I, 463, *Sed tantummodo discordes solius divortii invidia adversus vos dimicasse.*

DOCTRINA. II, 37, *Tam idoneum, ut alterius doctrinæ deputetur, i. e. usque adeo dignum ut ad remotiorem doctrinam (quemadmodum post dicitur) et minime in vulgo notam censeatur pertinere.* Doctrina remotior, i. e. arcana. II, 45, *Non minus apostolicæ deputantur pro consanguinitate doctrinæ.*

DOCUMENTUM. II, 315, *Neque enim ulli hominum diversitas spiritualium documentorum competeat, nisi in Christum.* II, 142, *Pulchra videlicet documenta præmittam, quasi causæ nostræ instrumenta.* II, 967, *Et efficacia virtutum, atque documentorum linguam.* Rigalt., documentis quæ linguarum; bene. II, 963, *Ad nova enim nunc documenta properamus, i. e. ad novum Testamentum.*

DOMESTICUS. I, 380, *Scilicet ad domesticam Dei gentem ex patrum gratia.* I, 470, *Jamque domesticis sensibus.* II, 52, *Neque domestica unquam est ejus, quod æmulatur.*

DOMINA. I, 619, *Domina mater Ecclesia de uberibus suis.*

DONATIVUM. II, 862, *Donativum autem Dei vita æterna.* II, 489, *Donativa quæ charismata dicuntur.*

DOS. I, 1229, *Post condemnatum hominem cum sæculi dote.* Dotem sæculi dicit delicta, per quæ homo ex divina gratia excidit. Albaspinæus intelligit miseras humanas, quæ post peccatum mortalibus in dotem assignatæ sunt. II, 885, *Dotis nomine sequebatur animam caro.*

DRACO. I, 1284, *Auspicia pænæ suæ cum ipso dracone curantes.* Draco fuit Æsculapius, angnis tam fecundus, ut nisi incendiis feminina exureretur ejus, non esset fecunditati ejus resistere, ait Plin., H. N., lib. XXIX, cap. 4. Propterea Rom. olim placuit ut extincto igne procurationes cum dracone fierent. i. e. Æsculapio, ne igni Vestæ adversus esset, ac potius resp. salutem procuraret,

PATROL. II.

probaretque virginis Vestalis, cujus existimatio et vita periclitabatur, innocentiam. Etsi non dubium est, quin Auctor eadem opera Satanam, qui draco in Scripturis dicitur, et opus illius, ut libro de Idololatria probat, destrinxerit.

DRACONTARIUM, exponunt alii coronam ex herba dracontia adversus venena utili, alii ex gemmis draconitibus, alii insigne draconarii, i. e. signiferi, draconem gestantis. Jun. et Heraldus et Clem. Alexandr., lib. II Pædagog. cap. ultim., monile ex auro flexuosum et in formam draconum, quo collum aut manum ornabant. Dracontas Græci appellant. Vide LUCIAN. in Amoribus, et Hieronym. ad Marcellam. II, 401, *Quid caput strophiole aut draconario damnas?*

DUBITARE. I, 389, *Si dubitatur antiquas, pro an sint antiquæ.* II, 579, *Dubitatum eventum, i. e. incertum, dubium.*

DUCERE. I, 1261, *Ipse ferrum in corpore suo ducit.* DUCATOR, dux, II, 634, *Cum ducator ejus in ea pati haberet.*

DUCATUS. II, 329, *Rationem quoque errorum ejus a quo ducatum mutuas.* II, 988, *Hinc ducatum idololatriæ antecedentis.*

DUPLICITAS. II, 499, *Scimus quosdam sensus ambiguitatem pati posse, de sono pronuntiationis aut de modo distinctionis, cum duplicitas earum intercedit.*

DURE. I, 1205, *Ne quis durius credat, i. e. difficilior.* II, 797, *Quia durius creditur resurrectio carnis.*

DURICORDIA. II, 479, *Circumcidetis duricordiam vestram.*

DURITIA. I, 1239, *Nunc duritia sæviendi.* II, 282, *Nisi claustrorum duritia repugnet, non erit immanior duritia Pharaonis.* II, 302, *Duritia populi talia remedia compulerat.* II, 302, *Post duritiam populi, duritia legis edomita.* II, 942, *Id genus duritiæ commissum deputetur, de repudio.*

E

EBIBERE. II, 723, *Adam ante ebibat soporem, quam sitit quietem.* II, 1011, *Si vis omnem notitiam Apostoli ebibere.* I, 481, *Sed et mare Corinthium terræ motus ebibit.*

EBRIAMEN. II, 965, *Vinum et ebriamen non bibet; vox insolens, ficta ad Græcum μέθυσμα exprimentum.*

ECSTASIS. II, 413, *Gratiæ ecstasin, id est amentiam, convenire.* II, 491, *In ecstasi, id est amentia.* II, 665, *Cecidit enim ecstasis super illum sancti Spiritus, vis operatrix prophetiæ.* II, 659, 725, *Hanc vim ecstasis dicimus excessum sensus et amentiam instar.*

ECTROMA, ἔκτρωμα, abortus, II, 90.

EDISCERE. II, 175, *Semper ediscebat, i. e. ἐμειλετο.* II, 761, *Et judicare humanum genus ediscebat in carnis habitu non notæ adhuc.* II, 724, *Dissimulatione præsentis futuram absentiam ediscens.*

EDITIO. I, 638, *Inter quos etiam privatorum memoriis legatarie editiones parentant, i. e. munera et ludi editi ab hæredibus aut legatariis, quibus testator de suis bonis ad edendos ludos aliquid testamento legaverat.*

EDUCERE. II, 906, *De virginibus educuntur, i. e. educunt sese virginum censu.* I, 402, *Nam nec ille se in vulgus eduxit.*

EDULIS, tertie declinationis. II, 521, *Interdictionem quorundam edulium.*

EDURUS. II, 878, *Cum edurum, de cadavere.*

EFFECTUS. II, 589, *Voluntatis enim vis utique effectum præstat cogitationi.* Iren. Ἡ θεὸς τοῦ πνεύματος ἐνέργειαν τῆς ἐννοίας.

EFFIGIATUS. II, 659, *Omne enim effigiatum compositum et structile affirmat.*

EFFIGIES. I, 586, *Effigies litterarum indices custodesque rerum; non inventionem tantum litterarum innotuit, quam vetustus ille Cadmus ex Phœnice in Græciam attulit, sed et litterarum usum quo sculptis et effigiatis animalibus sensum animi efflorebant.* Porphyrius, qui et Malchus, in Vita Pythagoræ, refert, triplex esse litterarum genus, epistolicum scilicet, hieroglyphicum et symbolicum. II, 659, *Quid nunc, quod et effigiem animæ damus.*

EFFLIGERE. II, 384, *Spicas decerptas manibus effligerant, i. e. fligendo excusserant eduxerantque.*

EFFUMIGARE. I, 621, *Tanquam coluber exantatus aut effumigatus, i. e. in cantatione enervatus, et fugatus certis fumi generibus.*

Εἰδος, Græce formam sonat, ab eo per diminutionem εἰδωλον deductum æque apud nos formulam fecit. I, 665.

ELABORARE. II, 585, *De suffragio actus elaboremus, i. e. assiduo labore comparemus.* II, 866, *Cui ad illam elaborare mandatur.* II, 988, *Ego quoque homicidium*

nonnumquam *mæchia* elaboro. Latin. legit *mæchiæ* elaboro Hellenismus est, τῇ μηχανῇ φονέσθαι: de hac autem re, *Apolog.* cap. 15.

ΕΛΑΘΟΝ ἐλαίων olivetum, II, 459, Ad noctem vero in *elathonem* secedebat.

Ἐλαυνε τὴν μητέρα, agitavit matrem. I, 325, pro quo I, 581, rectius legitur: Ἐλαυνε εἰς τὴν μητέρα; de Macedonibus, qui cachinno spectaculum trucidati Œdipi exceperant, improbam hanc causam derisus sui assessoribus suis in eodem theatro dederunt.

ELECTIO. II, 51, De sua electione sectati. Sensus totius loci est: Non dicuntur a Christo habendo Christiani isti, quam rem (nempe, se non Christianos esse) isti admittunt et probant de sua electione, i. e. suo ipsorum iudicio sectati hæreticorum nomina.

ELECTRUM, metallum ex auro et argento mistum, et tertium quamdam speciem constituens. II, 220, *Vide* Plin., II, N., lib. xi, cap. 40; lib. XXXIII, cap. 4.

ELEMENTITIUS. II, 703, *Etiamsi secundum philosophos ex elementitiis substantiis censeretur.*

ELICERE. II, 698, *Scimus etiam magos elicere explorandis occultis, etc.* Verbum peculiare sacrificiis et evocationibus manium deorumque. Ita Ovid. *Fast* III: *Elicenti cælo te, Jupiter;* et Arnob. lib. V *Quibus: ad terram modis Jupiter possit sacrificiis elici.*

ELIDERE, spiritum suffocare. I, 411, *Si pueros in eloquium oraculi elidunt.* Junius intelligit de sacrificiis pueros, quæ divinatio βροτοπατεία, vel pædomantia dicebatur. Nempe magi pueros in eloquium oraculi dicuntur *elidere*, i. e. ἀποτραχίζειν, cum eorum cervices frangunt, in eloquium oraculi, i. e. ut dæmones quasi litato puerulorum sanguine ad eloquendum oraculorum suorum effata adducantur. La Cerda, Heraldus et Rigalt. ad vaticinantis morem, ut corrueret, referunt. Etenim incantanti corruerant, velut caduci: posteaque nescientes sui excitabantur in eloquium oraculi, et multa præsigio prædicebant. II, 109, *Non propter elidendum periculum proprio nomine persecutionis.* I, 703, *Si autem contenditis ad elidendos nos, i. e. elidendum fidem nostram.* II, 797, *Dum ante de resurrectione carnis eliduntur, quam de unione divinitatis elidunt.* II, 865, *Quod elisum est, suscitans.* I, 651 *Primos homines diaboli elisit.* I, 1224, *Tentationesque plenitudinis et immoderantiæ ventris oppositas abstinencia elidi.*

ELIMATOR, purgator, II, 447, *Christum esse verum discipulatorem et elimatorem humanarum macularum.*

ELIQUARE, elicere, licium nendo educere. II, 1038, *Tractu prosequente flum eliquat.* II, 700, *Paludes eliquantur.* II, 251, *In unum necesse est summas magnitudinis eliquetur.*

ELLEBORUM. II, 656, *Sic Chrysippus ad elleborum.* Chrysippus, Cleanthis discipulus, homo acerrimo ingenio, de quo versiculus. Εἰ μὴ γὰρ ἦν Χρυσίππος, οὐκ ἦν Στόα, Refert Valer. Maximus, lib. VIII, cap. 7, Carneadem cum Chrysippo disputatorem, elleboro se ante purgare solitum ad exprimendum ingenium suum attentus, et illius refelleudum acrius. Idem A. Gell., lib. XVII, cap. 15: «Carneades scripturus adversus stoici Zenonis libros, superiora corporis elleboro candido purgavit.»

ELOGIA, vocabantur victorum singulorum nomina, ætas, forma, crimen, quæ iudicibus in tabellis exarata offerebantur, quando illi pro cuiusque elogio poemam ejus temperabant. I, 496, *Qui sententiis elogia dispungitis.* II, 620, *Superstitionis et maledictionis elogio.* II, 342, *At quin ista etiam ignominiosa est ex elogio transgressionis et merito damnationis.* II, 272, *Totum denique Creatoris elogium in illam rescribetur, i. e. nomen, titulus transcribetur.* II, 941, *Non capit elogium adulterii.* II, 986, *Si adulterium et si stuprum dixero, unum erit contaminatæ carnis elogium.*

ELUCTARI, exercere, colere. II, 1040, *Quas natura agro potius eluctando commodavit.*

EMANCIPARE, est per mancipationem sive imaginariam venditionem addicere alicui, vel quovis modo alienare et in alterius jura transferre, vel dono etiam dare. II, 291, *Quasi libripens emancipati a Deo boni.* *Vide* LIBRIPENS. II, 372, *Non ita Christo creatoris per prophetas emancipata.*

EMANCIPATIO. II, 114, *Apud inferos emancipatio nostra est.*

Ἐμβροσάσχη, II 692. Est etiam æneum spiculum, quo jugulatio ipsa dirigitur caeco latrocinio. Ἐμβροσάσχην appellant de infantidiciis officio utique viventis infantis peremptorium.

EMENDATOR. II, 589. Ab emendatoribus Ptolemæi, i. e. qui de schola Ptolemæi sunt evecti, ut eam emenderent.

EMENDICARE. II, 736, *Ita argumentationes emendicant.* EMERERI. II, 447, *Emeruisse medicinam a destructore legis, observatores legis.*

EMICANS. II, 223, *Emicantior facta est arida, i. e. facilius conspici potuit.*

EMIGRARE. II, 77, *Nec dubito quosdam scripturas emigrare, intransitive, quemadmodum et Livius, lib. X, dixit migratu difficile, pro eo quod est exportatu. Scripturas vocat tabulas, codices, instrumenta.*

ENARRARE. II, 1031, *Solemnia enarravit, i. e. solemnia effatus est, inaugurandæ colonie verba.* Recte autem enarrare, quoniam utrumque complectitur, et liberationem a sacris prioribus, et posteriorum sacrorum effatum.

ENDROMIS, vestis hirsuta et villi longioris, quæ post cursum vel certamen in usu erat, ne frigus madidos sudore artus penetraret. II, 1042, *Ita et endromidis locum aliqua multitudo synthesi extruxit.*

ENERGEMA, ἐνέργημα effectus quod ex vi quapiam et efficacia prodit. II, 43, *Cujus energemate circumventus.*

ENNOEA, ἐννοία, cogitatio, II, 351.

ENORME, excurrens extra justam scribendi normam. I, 387, *Non tam difficile nobis est exponere, quam enorme.*

ENORMITAS. II, 961, *Præposuit corruptelæ divitiarum elacitatis enormitatem.* II, 248, *Ipsa enormitate curiositatis.* I, 1323, *Quas enormitates subtilium atque tedilium capillamentorum, i. e. enormia capillamenta, subtilia, textilia, sive galericuli sint, sive substructiones repandæ illorum, nam hoc duplex fuit capillamentorum genus.* I, 640, *Obelisci enormitas.* II, 983, *Discipline enormitate, i. e. eo quod discedunt a norma disciplinæ.*

ENTELECHIA, ἐντελέχεια. II, 703, *Et Entelechias Aristotelis.* *Vide* Ernest. Clav.

ENTHYMESIS, ἐνθύμησις, cogitatio, consideratio. II, 20, 556. *Et totum Enthymesin, id est animationem cum passione, etc.* Iren. *Deposuisse pristinam intentionem cum ea quæ acciderat passione.*

ENUBILARE, lucem claram reddere. I, 459, *Elatissimis et clarissimis lucernis vestibula enubilabant.* Havercamp. mavult cum Fuld. *nubilabant.* Fuliginem eo atrocior attraxerat postes, quo majores et plures faces vel lucernæ accensæ essent. Respondet enim illi, quod dixit de laureis sertis, *præstruebant.* II, 450, *Ut non prius hanc cæcitatem hominis illius enubilasset.* II, 652, *Es erunt Christianis enubilanda.*

Ἐπερχόμενε, superventitæ. Nam Christus οἱ ἐπερχόμενοι, II, 416, 422.

EPICHTHARISMA. II, 589, *Velat epictharisma post sebulum.* Proverbialis formula a re scenica, quam symponia plurima terminabat aut synodia demulcendis artibus comparata.

EPISCYNIUM, supercilium. I, 1044, *Episcynio disperso, i. e. supercilio minus astricto contractoque, minus severo, quantum ad denotationem et increpationem.*

EPISTATES, ἐπιστάτης, præfectus et magister certaminum, quem Auctor præsidem vocat certaminis, *Scorpiæ* cap. 6. I, 624, *Itaque epistates vester Christus Jesus.*

EROGARE, exhaustire, consumere. II, 13, *Erogando homini deputatum.* Elegans metaphora; ut enim erogatio pecuniam, ita febris cruciatu exhaustit corporis vires. II, 807, *Cum denique suppliciiis erogatur.* I, 645, *His edicto dii inferiarum apud tumulos erogabant, i. e. expendebant in rogum atque consumebant.* I, 496, *Cum tot innocentes erogamur.*

EROGATOR. II, 1012, *Sic melius facere pronuntiat virginis conservatorem, quam erogatorem, i. e. qui virginem permittit marito.*

ERROR. I, 1264, *Ultio penes errorem, i. e. penes idolorum cultores.* II, 618, *Offenditur, prospero errore.*

ERUBESCERE. II, 247, *Erubescunt armis suis, i. e. non pudet eos armorum, qui a deo Veneri dediti sint.* I, 611, *Ut vel tibi erubescant.* Hellenism. αἰσχυνθῶσι σοι. *See* Car. lib. V. *erubescere fortune.*

ERUCTARE. I, 1332, *Et eructet a conscientia in superficiem.* II, 700, *Consilio exoneranda popularitatis in alios fines examina gentis eructant.*

ERUDIRE. II, 890, *Eruditur in mansuetudinem sapientis, i. e. cruditate et acerbitate sua evehitur.* II, 788, *Et ex flore omnis fructus, eruditur in fructum.* II, 706, *Etiamsi præter naturam eruditus bestii, i. e. ad sententiam informatis et impulsis.* II, 994, *Erudito mox utroque corpore, i. e. ex polito utroque panno.* In veteribus glossis polita dicuntur γυμνάσματα, rudia ἀργαία.

ERUDITUS, i. q. eruditio. II, 584, *Sed eruditus hujus fides augetur.*

ERUERE. II, 105, *Sed erue nos a maligno, investigat.* II, 524, *Leges malo erui jubent.* I, 276, *Qua erimus tem-*

poſa iſta, i. e. tempeſtive deſtopomimus, non intempeſtivis repetitionibus ut imperiti faciunt, obſruimus.

ERUPPIO, cogitati facinoris executione. I, 458, *Sub ipſa uſque impietatis eruptione*.

ESCATILIS. I, 1239, *Post mannae escatitem pluviom*. II, 247, *Qui non ita diſceſſerint, ut escatiles fuerint maledicta mors eſt*.

ESURIAS. II, 125, *Degustata matyria in carcere eſuriunt*, i. e. exoptant martyria consummare, quæ tantum degustaverint ſuſtibus vel ungulis, verberatique, quasi extrema tantum cute perſtricta. II, 87, *Per eos in quibus eſurierunt*.

EURIPIUS, eſt maris pars inter Æolidem Bœotiæ portum, et Eubœam insulam. Livius lib. XXVIII, cap. 6. Euripi etiam dicuntur fossæ atque incilia cum aquis in hortis et prætoriis. Sic Euripi etiam dicebantur fossæ in Circo, quæ impletæ subito aquis per occultos canales ex aquæductibus, totam arenam ad naumachiam inundabant. Vide Diſc. Sicul., lib. LXI; Senec., Epist. 90; Sueton. Cæs. 39; Plin., lib. VIII, cap. 7; Salmas. ad Solin., l. 638. II, 226, *Et statuer super Euripum*. I, 640, *Ea (mater magna) itaque illic præſidet Euripo*.

EVEHERE. II, 1164, *Sed evehe nos malo*.

EVENTUS. II, 40, *Nullus inter multos eventus unus eſt exitus*, etc. Sens.: Cum tam multi ſunt, ad quos res una eademque aſſertur, ſi errant, fieri non poteſt, ut ſit eventus unus, i. e. ut tam multi uno errore errent: exitus varius eſſe debuerat, prout error eſt varius et multiplex, et varium ordinem doctrinæ Eccleſiarum efficere.

EVERSIO. II, 30, *Niſi plane ut aut ſtomachi quis ineat eversionem, aut cerebri*. Hæc explicari videntur iſtis mox ſequentibus: *Et tu quidem niſi perdes, niſi vocem in contentione, niſi conſequeris, niſi bilem de blaſphematione; dixit autem, ut ſtomachi quis ineat eversionem, quæmadmodum lib. IV, adv. Marcion.: Neceſſe eſt omnis demutatio veniens ex innovatione diverſitatem ineat cum his quarum ſit*.

EVIGESCERE. II, 717, *Denique derogatis eis (alimentis) evigescat anima*.

EVIGORARI. Vigorem perdere. I, 376, *Licet libidinibus ac concupiscentiis evigorata*. II, 1042, *Niſidius mollitas et evigoratas et exeduratas*.

EVOLVERE. II, 840, *(Jonas) de alvo piſcis evoluitur*.

EVOMERE. II, 994, *Errorum omnem traducta diverſitas evomet*. Oſtendit male conciliata fuiſſe colorum temperamenta. Lanas dicit evomere, colores, quales imbibere.

EX, cum ſubſtantivo adverbialiter. I, 456, *Religioſi ex fide*, i. e. fideliter. I, 504, *Qui eam ex fide præſtat*.

EXAMEN, multitudo. I, 332, *Totum gentis examen*. I, 482, *Judæum ab Ægypto examen*. II, 231, *Examen divinitatis*, de XXX Valentini æonibus.

EXAMINARE. II, 35, *Sufficit unicuique examine credere*, i. e. poſtquam demum ipſe examen habuerit.

EXANCILLARE, perpetuo ac religioſo cultu quasi exhanſire. *Ancillare* enim eſt Feſto miniſtrare. I, 376, *Licet falſis diis exancillata*.

EXARMARE. II, 971, *Ita exarmata ſunt jura*, I, 691, *Omnem poſtea militem Dominus in Petro exarmando diſcizit*.

EXASPERARI. I, 400, *Ita exasperabantur*.

EXAUCTORARE. II, 324, *Quam et ipſe poſtmodum exauctoravit*, auctoritate deſtituit, infirmavit. II, 1007, *Ut ſacramento benedictionis exauctoraretur*. II, 1044, *Quæ ita ſeſe exauctoravel*.

EXCANTARE. I, 621, *Tanquam coluber excantatus aut effumigatus*, i. e. incantatione enervatus aut fugatus certis fumi generibus.

EXCEDERE, de æterna generatione Filii Dei. I, 399, *Et a matrice non reſciſſit, ſed exceſſit*.

EXCEPTACULUM. I, 632, *Et aures ad exceptaculum maliloquii*.

EXCEPTIO. II, 553, *Sed et hoc exceptio personarum eſt*, προσωπολήψις. I, 392, *Neque devictus exceptionibus*.

EXCEREBRATUS. II, 382, *Excerebratus es novo vino*.

EXCESSUS, digreſſio in oratione. II, 44, *Sed ab excessu revertar*. II, 327, *Et ab omni poſt matrimonium excessu*. I, 426, *Quorum vitio excessum mortis non ante Cybele cognovit*, i. e. obitum, mortem.

EXCETRA, dicta eſt hydra ab excrescentibus capitibus, uno reciso. I, 1258, *Talis igitur excetra delictorum*.

EXCIDERE. II, 233, *Et hic a lineis tuis excidiſti*. II, 400, *De magiſtri regula excidere*. I, 529, *Qui malumus*

damnari quam a Deo excidere. II, 960, *Quo ipſum ſibi hominem excidere ſolemne eſt*.

EXCITARE. II, 396, *Et omnem dentem excitatura*. Qui excitatur, loco fere movetur. Itaque eleganter ait, pugno in maxillam inſuſſo dentem omnem excitari. Nec inane eſt votum illius miſeri in rixa pugnati: *Ut liceat paucis cum dentibus inde reverti*.

EXCLUDERE. II, 996, *Sic et hæretici eaſdem fabulas quo volunt tribuunt, non quo debent aptiſſime excludunt*. II, 247, *Ubera excludunt*.

EXCONDERE. II, 517, *Vere eum et inviſibilem excondis præliatorem*, i. e. condis et fingis eum ex illis prophetarum locis.

EXCRUCIARE. I, 1297, *Aut re excruciatu*, i. e. Extorta expreſſaque tormentis per judicem.

EXCUSARE. II, 899, *Quarum ſlos etiam humanam libidinem excusat*, h. e. recusat. Excusat libidinem virgo, quæ virginittis ſuæ flore gaudet, ita ut nolit decerpi, qualis ille Catulli ſlos intactus et illibatus: *Ignotus pecori, nullo contuſus aratro, qui nondum tenui captus defloruit ungui*, etc. Credibile eſt, inquit Tertullianus, talibus puellis angelos potius quam maculatis jam corporibus exarſiſſo. II, 803, *Ita et Deo licuit carnis aurum de limi ſordibus excusato cenſu eliquaſſe*. Excusatus dicitur, extra cauſam legis, operis aut criminis poſitus, qui ſcilicet docuit, in ea ſe cauſa non eſſe, ut onere aliquo ſive accusatione aliqua premi, ſive lego aliqua cenſeri aut teneri debeat. Carnis itaque cenſus dici videtur excusatus limi ſordibus, quasi ſordium exſors limoſarum. Verumtamen Septimio noſtro mentem fuiſſe aliam credimus; et aurum et carnem de terra eſſe ait; utrumque autem manibus artiſcis perfectum transire in materiam longe aliam, ſplendidiorem atque nobiliorẽ de obſoletiore matrice, ut jam non amplius terra, ſed aurum et caro dicantur. Itaque, ut licuit artiſci aurum de terra excudere, ac prunæ violentia coctum aleo purgare, ut tandem in perfectiſſimam proficiat bonitatem, ita etiam licuiſſe ſummo omnium artiſci Deo, carnis noſtræ aurum de limo excudere, ac virium divinarum fornacibus excoctum et eliquatum in nobiliſſimæ materiæ cenſum referre priſtino illo terræ ſeu limi cenſu ſordibus excusato. *Cenſum* materiam dixit, quali-cunque cenſeatur. *Excusatum* vero, excuſum, ab eo quod eſt cudere et excudere, unde *cuſare* et *excusare*, quemadmodum ab eo quod eſt quaterere, jacere, premere, dicimus quæſſare, jactare, preſſatum, quod alias quæſſum, jactum et preſſum. II, 884, *Nos quoque ut poſſumus, os cibo excusamus*. I, 1246, *Emolumento curationis offeſſam ſui excusant*. II, 1002, *Cur ergo cervicem noſtram a tanto jugo excusant*.

EXCUTERE. I, 137, *Conditionales minas regis excutunt*, i. e. depellunt a ſe.

EXEDURARI, conſumi, tabeſcieri. II, 1042, *Niſi diu mollitas et evigoratas et exeduratas*.

EXEMPLARIUM, exemplar. I, 232, *Exemplarium antiqutatis*. II, 264, *Cum juſtiſ multo ſit, aliquibus exemplariis annuere quam nullis*.

EXEMPLUM, figura, imago. I, 459, *Et in aliena ſolemnitate exemplum atque imaginem ſpei ſuæ inaugurent*. II, 849, *Nullum vero exemplum majus eſt eo cuius exemplum eſt*. II, 488, *Hæc autem exempla nobis ſunt facta*. II, 871, *Servi igitur exemplo, et conſerva ſpeculum ejus carni*. II, 476, *Non enim exemplum eſt, ſed veritas*. II, 139, *Ad exemplum prophetarum*.

EXEMPTUS. II, 1031, *Ut ſenium non faſtigium exemptis*. Constructio Tertulliana, *exemplus faſtigium*, ut *erepta Pompeios*. Sens.: Vobis ſenio conſectis, non tamen ſumma inter cæteras Africæ urbes poteſtate detruſis.

EXERCITUS. I, 417, *Ut Plato Jovem magnum in cælo comitatum exercitu deſcribit deorum pariter ac demonum*. II, 1043, *Adverſus exercitum ſententiarum inſtrumentum totius armari*.

EXHAURIRE. II, 647, *Jam ciculis damnationis exhaustis*, i. e. jam audita damnationis ſuæ ſententia, quasi ab eo temporis inomento mortem Socrates bibere cœpiſſet, cum ab eo quoque judices viam cuſtodiiſ admiſſe cenſeantur, ex quo mortis ſententiam diverere. II, 522, *Sed exhaust ſemetipſum*. II, 799, *Ergo Dei Filius in tantum humilitatis exhaustus*.

EXHIBERE, edere, emittere. II, 246, *Et exhibuit frequentie*.

EXHIBITIO. I, 668, *Quibus exhibitionis noſtræ gratia obligati ſumus*, i. e. præſtationis alimentorum. I, 677, *Male nobis, de neceſſitatibus humanæ exhibitionis ſupplaudimus, ſi poſt fidem obſignatam dicimus, non habeo quo vivam*. II, 87, *Per communia iſta inſtrumenta exhibitionis humanæ*. II, 951, *Exhibitionis cauſa nubentem*. II, 827, *Ad uſque tempora exhibitionis omnium*, i. e. τελειώσεως.

EXIMERE, dimittere, absolvere. I, 277, *Debito pœnæ nocens expungendus est, non eximendus.*

EXITUS, evulgatio in publicum, II, 246, *Exitum, mors.* II, 49, *Ubi Paulus Joannis exitu coronatur.* I, 702, *In illo exitu Byzantino,* i. e. exitio et eversione oppidi per milites Severi facta. I, 633, *Non in exitum operum constat condidisse quæ damnat.* Exitus hic non exitum sonat, quod putavit Pamelius, sed eventum et consecutionem. Sensus est: Deum non condidisse res, ut inde exirent et consequerentur ex iis mala opera, quæ damnat. Nam per se bonæ erant, nec nisi bonum facturæ, conditionis lege, sed in opera mala per accidens tractæ sunt. II, 152, *Sensusne an exitus Apostolorum:* mox explicat, *nihil enim passi fuissent, quod non prius patiendum esse sensissent.*

EXOMOLEGESIS est qua delictum Domino nostrum confitemur, I, 1243.

EXORBITARE. II, 995, *A vero lumine exorbitant ejus comparationis.* I, 298, *Elementorum munda exorbitant.* II, 16, *Qui ad hæreses non exorbitaverint.*

EXORDIUM. II, 831, *Et totam Christianæ spei frugem in exordio sæculi collocant.* Rectius legit Rigaltius in *exodio sæculi*, i. e. in fine sæculi. *Exodium*, exitus, finis. Glossæ veteres, *ἐξόδιον*, exsequies. Lucilius, *Principio exitus dignus, exodiumque sequetur.* Juvenal. Sat. III, *Tandemque redit ad pulpita notum exodium.* Vetus interpres, *Exodiaris apud veteres in fine ludorum intrabat, et quidquid lacrymarum atque tristitiæ coegissent ex tragicis affectibus, hujus spectacula rursus dederat.* Argute igitur Septimius finem sæculi nuncupavit exodium, tunc enim adierit tempus, quo fidelibus Christianis omnium laborum et ærumnarum tristitia vertetur in gaudium, quale Septimius describit sub finem libri de *Spectaculis*. I, 1306, *Et illum ipsum nigrum pulverem, quo oculorum exordia producantur.*

EXORNARE. I, 1326, *Velut exornatam,* i. e. ornamentis destitutam et exutam, ut exonerare, exarmare, etc.

EXPANDERE. II, 274, *Ad alienum cælum, alii deo expanditur,* i. e. qui brachia orans ad cælum extendit.

EXPAVESCERE. I, 472, *Ad unam lucem expaverunt veritatis,* i. e. quasi ex carcere tenebrarum, mortis et peccati ad lucem veritatis pertracti affliguntur et toti tremunt.

EXPEDIRE. I, 670, *Eodem crimine expediunt,* i. e. conficiunt, adornant. II, 683, *Opimitas sapientiam impedit, exilitas expedit.*

EXPEDITIO. II, 356, *Denique expunctum est orientali expeditione,* cum expeditio in Parthos institueretur de novo, qui Mesopotamiam occupaverant, ut ex Dione Xiphilinus narrat. Nam eo tempore, cedentibus repente Parthis, Severus Orientem lustravit et Ægyptum, et Judæos ita graviter osti persecutus, ut, Spartiano teste, Judæos fieri sub gravi pœna vetuerit. I, 1282, *In illa die expeditionis* qua Deus corpora e vinculis mortis, et suos omnes omnino ex malis omnibus expediturus est. II, 650, *Quod implicationes expeditionum,* i. e. solutionum, quibus quæstiones expediti possunt.

EXPEDITUS. I, 364, *Ægypto expeditus,* de protectione Judæorum ex Ægypto, qui expederant sese injuriis et oneribus intolerabilibus.

EXPETERE. II, 1030, *Sed nec cingulo sinus dividere expeditum;* sens.: Olim non expetebant nec curabant Carthaginienses sinus vestis dividere. Alii, forte melius, *expeditæ: sed nec cingulo sinus dividente expeditæ;* sens.: Expeditæ, non impedimento fuere istæ tunice, ac ne cingulo quidem astringente et dividente sinus vel strigas dispesciente ipsarum opus habuisse, ut expeditiones essent.

EXPIATUS, expiatio. II, 563, *Conjunctæ passionis expiatum.*

EXPINGERE. I, 1317, *Quæ non velit idcirco se expingere,* i. e. exornare quasi pigmenti.

EXPONERE. II, 536, *Et totam entymesin exposuit,* i. e. deposuit, abiecit a se. Ibid., *Quibus forma mutaretur exponendi,* i. e. fœtum suum abijciendi.

EXPOSITIO, depositio. II, 1046, *Nullius profecto alterius indumenti expositio quam togæ gratulatur.*

EXPOSTULARE. II, 531, *Sed ut sit expostulo,* i. e. hoc etiam adversus eos contendo, Deum ante omnia fuisse; quod tamen ipsi negant, qui cœtaneum Deo comitem tribuunt Ennæam sive Sigen.

EXPRIMERE, I, 487, *Qui faucibus ejus exprimentis,* Antonino Commodo strangulando.

EXPUMICARE, expurgare quasi pumice et expolire. II, 570, *Et ab omnibus injuriis passionis expumicat.*

EXPUNCTIO, complementum. II, 24, *Ubi expunctio inveniendi.* II, 686, *Officii et operæ meæ expunctio,* i. e. persolutio et præstatio. I, 613, *Post vitæ expunctionem.*

EXPUNCTOR. I, 1151, *Superducto Evangelio, expunctores lotius retro velustatis,* i. e. consummatorum.

EXPUNGERE, delere. I, 276, 277, not. *Debito pœnæ nocens expungendus est, non eximendus.* Nam in peragenda cognitione exactor pœnarum de tabella damnati cujusque nomen cum elogio seu causa citatum simul sumpto supplicio expungebat. Conf. **DISPUNGERE**. I, 363, *Thure flagrante libidinem expungi,* i. e. perficere, consummare. I, 391, *Dum expungitur,* i. e. dum habetur completum, de vaticinis. I, 400, *Adversus Christi expunctus.* I, 453, *Qui vota probi expungimus,* i. e. implemus, perfungimur. I, 527, *Ad expungendum,* i. e. ad perficiendum, perfecte præstandum. II, 603, *Et legis veteris abolitio expuncta suis temporibus demonstratur.* Expuncta nempe fuit lex vetus, nova superveniente. II, 524, *Et si qua in hoc opus dilata erant, expunxerimus,* i. e. absolverimus, effecta reddiderimus. II, 813, *Judicium resurrectio expunget.* I, 627, *Imo et omni contumelia expuncti,* i. e. nihil contumeliæ omissum, quod illi non sint perperissi. I, 663, *In idololatriæ tamen crimine expungitur,* i. e. perficitur, consummatur. II, 76, *Liberalitas præstantissimorum imperatorum expungebatur in castris.* Donativum significat. Singuli milites ex catalogo seu tabella citati adibant, et singulorum nomina, prout quisque accipiebat, expungebantur. Itaque absoluto cunctis donativo, omniumque nominibus expunctis, tota illa tabella, qua nomina continebantur eorum quibus donativum distribui convenerat, expuncta apparebat: ac per hoc liberalitas imperatoris absoluta quoque et expuncta. *Præstantissimorum imperatorum,* nempe L. Septimii Severi patris, et M. Aurelii Antonini Caracallæ filii, sub quibus Tertullianum floruisse D. Hieronymus auctor est in illustribus Ecclesiæ viris.

EXSECUTIO. II, 604, *Et hostis executionem,* i. e. persecutionem.

EXSEQUIÆ. II, 706, *Quod exsequias convivium patitur,* i. e. quod convivio inferitur non sepulcro, quod cœna impenditur non funeri.

EXSERTE, diserte, expresse, palam. II, 52, *Exserte et palam.* I, 978, *Sicuti nos non dubitamus exserte mandare.* I, 1290, *Jam non suadet, sed exserte jubet.*

EXSERTUS, Græc. *ἐξέρχ.* I, 462, *Hostes exserti.* I, 1292, *Detracta et exserta sententia est.* II, 1006, *Quam exserte actus macharæ spiritalis,* quam quasi plena: juris, auctoritatis et potestatis habens, effunduntur in aperta objurgatione. Apud Virgil.: *Ense incluso ibat.* Cui contrarium est illud Cicereronis: in Catil.: *At nos vicesimum jam diem patiuntur hebescere aciem horum auctoritatis.* *Hebemus enim senatusconsultum, verumtamen inclusum in tabulis tanquam gladium in vagina reconditum.* Sic in Appio: *Dentes exserti ad vulnera infligenda acuti et erumpentes.*

EXSTARE. I, 1331, *Ei exstamus inter demersos,* i. e. eminentius. Sunt autem demersi, in profundo siti, qui celsis atque eminentibus opponuntur.

EXSTRUCTIO, est, I, 1294, capilli strues, suggestes, quod Juvenal. Satir. VI, *Altum ædificat caput.*

EXSUFLARE. I, 677, *Fumantes aras despuet et exsuflabit,* i. e. profectus se Christianum fumi idololatriæ aversione.

EXSUL. I, 1247, *Sed exsules a libertatis et lætitiæ felicitate.*

EXTENDERE, de canibus, cum in pedes se conjicientes spe prædæ internodia corporis laxant, et spiras extendunt. I, 313, *Quæ illos ad eversionem luminum extendant.* I, 1279, *Extendamur in priora.* I, 1319, *Illæ sibi formositatem et non datam extendunt, et non datam conquirunt.* I, 676, *Diligentiam extendunt observationis.*

EXTERMINIUM. II, 612, *Exterminii civitatis Hierusalem, id est vastationis ejus.*

EXTIMARE. II, 82, *Contactum in manibus extimarit,* i. e. contactum extremum sive exitum sensum in manibus collocavit, et quidem extimis, nam extrema digitorum tactuum differentias maxime percipiunt ac sentiunt.

EXTRA. I, 512, *Christianus etiam extra fidelis vocatur,* i. e. erga exteros et ab extraneis, a Gentilibus.

EXTRANATURALE. II, 721, *Non utique extranaturale est somnus.*

EXTRANEUS. I, 446, *Licet extranei a turbis in aliquo loco casus invenimus,* i. e. licet nullis turbidus robos nos immisceamus, tamen cum concutitur imperium, nos quoque concutimur, et aliquis casus nos ferire potest, itaque patimur voliscum. Construitur sæpe cum genitivo. I, 1317, *Cujus te profliteris extraneam.* I, 1250, *Natum opus Domino complacitum perpetrare extraneus pe-*

tientia possit. II, 727. *Quis autem tam extraneus humanitatis.*

EXTREMUS. II, 708, *Quia nihil plenius, quam quod extremus.* I, 387, *Extremissimi tamen eorum.*

EZECHIEL. II, 790. *Legimus quidem apud Ezechielem de vacca illa quæ peperit et non peperit.* Cum in Ezechiele propheta nusquam mentio fiat illarum vocum quæ hic laudantur ab auctore, merito dubitant interpretes, quæ sit hujus loci explicatio. Pamelius et alii putant id esse quod habetur Job II, *Vacca peperit et non est privata sætu suo.* Junius hoc ex scripto aliquo apocrypho depromptum esse suspicatur. Nisi quis forte de Ezechiele poeta acceperit tragædo, qui a Clemente Alexandrino, Strom. II, et ab Eusebio sæpe libris de Præparat. Evang. adducitur.

F

FABALE. I, 702, *Pythagoras vero ne per fabalia quidem transeundum discipulis suis tradidit.* Etiam cum discrimine vitæ observatum præceptum illud Pythagoræ. Κῶδων μὴ θύγαδεν scribit Jamblichus cap. 31, ubi narrat quosdam Pythagoræ discipulos fugientes milites Dionysii tyranni incidisse casu in fabalia, qui, decreti memores et illud violare nolentes, subistere, minime ausi transire per fabalia, sed maluerunt trucidari et obui.

FABRICARE. I, 1261, *Quomodo amicos de mammona fabricabimus nobis.*

FACERE, vadere, proficisci. II, 1038, *Quo ad illum ex Libya Hammon facit,* Hyginus Hammonem refert ex Africa venisse ad Liberum: Liber autem apud Ægyptios Osiris. Alii legunt *vasit*. Prodesse. II, 1043, *Est habitus iste quod faciat.* Sensus totius loci est: Nulla signa pallium exhibeat hominis ad meliora transgressi: habet tamen hic habitus, in quo utilitatem suam possit ostendere. II, 227, *Quia et filios facimus, licet generemus.* II, 399, *Qui nobis filios facere non permisit,* Græc. τερνόντοισθα. II, 618, *Ante militare, quam virum facere;* eandem sententiam Tertull., lib. III, *adv. Marcion.*, cap. 13, sic edidit: *Nusquam hoc natura concedit, ante militare quam vivere.* II, 143, *Qui solum corpus occidunt, animæ autem nihil faciunt.* II, 792, *Ut autem clausulam de præfatione communi faciat,* i. e. præstet usum præfationis communis, faciat quod præfatio communis solet.

FACILIS. II, 538, *Ad fabulas facile est,* i. e. libenter recipit. II, 647, *Sane Socrates facilius diverso spiritu agebatur,* i. e. potius et certius. « Veteres enim, ait Donatus, facile dicebant pro certo, »

FACILITAS. II, 52, *Excogitandis instruendisque erroribus facilitatem,* activa significatione accipiendum pro habitu facili et molli brachio efficiente, quod instituitur.

FACINUS. II, 692, *Quo totum facinus attrahitur,* præferenda illa altera lectio, *quo totum pecus.* Vid. PECUS.

FACTIO. II, 468, *Edam jam nunc ego ipse negotia christianæ factionis.* I, 478, *Quo de factionibus querela est.* II, 152, *Valentinianæ factionis.*

FACTITAMENTUM. II, 680, *De facilitamentis intellecta visuntur.*

FACTITATIO. II, 226, *An et hæc in hominis factitatione censetur,* i. e. creatione seu conditione.

FACTITATOR. II, 177, *Ad idolorum factitatores.*

FACTITIUS. I, 651, *Sed nec cura factitii corporis, ut plasticam Dei supergressa.*

FACTURA. II, 632, *Capit itaque et facturam dici generari pro inesse poni.* Capit, i. e. licet, fas est. *Facturam* de anima dicit, quod alias diceret creationem. Vid. INESSE.

FACULA, diminutiv. a fax. I, 461, *Pauculis faculis* II, 1027, *Quomodo oleum facula tuæ sufficere et tibi et mihi poterit.* II, 153, *Qui faculis oleum non præparassent.*

FAMA. II, 1030, *In fama de subleminis studio.* Junius mavult: *infamata,* i. e. aut infames factæ, aut jactatæ fama, divulgata, ut Liv.: *infamandæ rei causa januam observari jubet.*

FAMILIA. II, 554, *Familia Phosphori* φῶς acclamant, I, e. sectatores rhetoris, οὐνόματες, οἰκτοὶ ἑταῖροι. II, 1252, *Nomen cum familia ipsius persequentes.* rhenan. ex mss. *Nomen, familiam ipsius persequentes.* Nomen autem dicit christianum et familiam ipsius, scilicet Christi, hoc est christianos.

FAMOSITAS. I, 654, *Ademptis bonis dignitatum in quemdam scopulum famositas.*

FAMULARE est Græc. δουλόειν, in servitutum redigere. I, 400, *Elementa ipsa famularet.* I, 476, *Ad gloriam famulandæ libertatis.* II, 224, *Ut ex illa animalia usui*

meo famulentur. II, 862, *Famulati autem Deo.* II, 868, *Quod famulatum est liberans.*

FAMULATORIUS. II, 703, *Subigendæ quæ in famulatoriis,* i. e. iis animalium generibus, quæ ad famulatum comparantur.

FAMULUS. II, 707, *Omnia famula sunt hominis.*

FARSURA. II, 781, *Reliqua farsura,* vox Tertullianea pro fartura vel farctura.

FARSUS, pro fartus vel farctus. II, 971, *Aliquandiu farsum omnibus balneis.* Sic, II, 1042, *Hiatus criminibus infarsus.*

FASCINARE. II, 753, *Taceat et anus illa, ne fascinet puerum,* i. e. ne fata accinat puero, et bene vertat incantationibus.

FASTI. II, 364, *Circumcisionem vindicantium et Judaicos fastos;* ita legit Rigaltius; in exemplari Pithæano legitur *fastus.*

FASTIDIBILIS. II, 707, *Fastidibilia de gratiis, quæ nec pessimi metuant.*

FASTIDIOSUS, qui amores spernit. I, 359, *Et Cybele spirat pastorem fastidiosum.*

FASTIDIRE. I, 1265, *Si fastiditi ante in fastidio ultionis non erimus.* Optime restituit Rigaltius: *Si fastidientem fastidio ultionis nocuerimus.* Fastidimur ab adversario qui nos odio habet: quem si vicissim odio habemus et fastidio, jam fastidientem refastidimus, et malum pro malo rependimus, et præceptum Domini non observamus. Nocere fastidientem dixit. h. I. Septimius, ut noscere nascentem lib. de Exhort. castit.

FASTIDIUM. II, 289, *Solutis a Deo et ex fastidio liberis,* i. e. quæ animalia libera sunt et soluta lege, quia non æque amavit, sed abiecit el fastidivit Deus.

FASTIGIUM. II, 803, *Artificis fastigium recogitari oporteret,* i. e. majestatem, dignitatem, amplitudinem. I, 420, *Sed quam vanum est fastigium Romani nominis religiositalis meritis deputare.* II, 920, *Ut sibi Apostoli fastigium redderet.*

FATIGABILIS. II, 703, *Ascensu etiam scalarum fatigabilis.*

FATUM. II, 714, *Cum et fato jam inscribitur,* i. e. accensetur et revera est in eorum numero, quibus inest arcana illa vis societatis corporis cum anima continendæ. Hoc enim est quod fatum et fatalia vitæ tempora vocaverunt, inquit Macrobius, lib. I, in Somnium Scipionis, cap. 13, II, 718, *Dum ultima die fata scribunda advocantur.* II, 683, *Et providentiæ fatum et necessitas.* I, 428, *Fato stat Jupiter ipse.*

FERALIS. I, 1309, *In maledictorum metallorum feralibus officinis.* Nam metallorum operibus addicebantur damniati, inque his sæpe Christiani. De quibus Cyprian. lib. II, epist. 25.

FERETRUM. I, 1270, *Quale in illo viro feretrum Deus diabolo exstruxit,* i. e. quale tropæum Deus de diabolo erexit. Est enim h. l. feretrum non νεκροφόρεον, quo mortuus effertur, ut Rigalt. vult, sed instrumentum triumphi, quo circumferebantur arma devictorum in pompa. Ita pergit: *quale vexillum,* etc.

FERIA. II, 956, *Quarta feriæ et sexta,* i. e. die Mercurii et Veneris.

FERRE. I, 647, *Reliquas ipsarum rerum qualitates contra Dei omnes feramus.* Feramus, inquit, res spectaculorum contra res Dei. Res Dei pro divina sententia disciplina. Contra ferre est contraponere, opponere, componere, committere, conferre.

FERRUM. I, 1328, *Ut ex illis ad ferrum nati corporis cicatricibus.* Natum ad ferrum corpus dicit, quod simul ut natum est, ferro vulneratur, ima auricilla infantium pertusa.

FIBULA. II, 321, *Nam et autem ipsum velut fibula conjunctivæ particula ad connexum narrationi appositum est,* i. e. conjunctio, sive conjunctiva particula sermonem confibulans et astringens. Hyppalage. II, 850, *Vocabulum homo consertarum substantiarum quarum quodammodo fibula est.* II, 93, *Aut etiam voluntariis delictis fibulam laxet:* proverbial, locut., pro eo quod est, januam aut fenestram aperiat, II, 1011, *Hujus boni fibulam quis illum nesciat invilum relaxasse?*

FICTRIX. II, 815, 1044, *Et tamen calicem, non dico venenarium, etc., sed fictrices, vel archigalli.* Le Prieur legendum esse putat *fricticis*, sicque locutus esset Tertullianus de poculis, quæ frictices illæ propudiosæ mulieres seu eunuchi cum osculo sorbeant. Sed melius Rigaltius e cod. Pith.: *ficticis*, φαπυλίδος, sagæ, simulacra cerea fingentis. In Ursini libro legitur *fascinatoris*. Ficticis non fictrices legendum esse movent sequentia.

FIDULIS. II, 908, *A quocunque institutore sunt sive*

ræ ab athletis sumptæ jam congregientibus. II, 456, *Ad quod necesse habeo eodem gradu occurrere*, sumptum a gladiatoribus, qui cum antagonista decreturi gradum figunt, et ictus declinandi causa cedentes iterum procedunt, et eodem gradu consistunt, obviam euntes reniuntur. Sens. : ad quod necesse est eodem argumento ac telo uti. II, 260, *Cum Deum hoc gradu expellimus*, i. e. cum Deo hanc potestatem, vim creandi, adimimus. II, 377, *Dum te, Marcion, de gradu pellam*, i. e. convincam te falsi, et tuas rationes infirmabo. II, 634, *Si non hujus definitionis gradum exclusero*, h. e. ostendero definitionem consistere non posse, neque rem. Hæc omnia, a coluclatoribus sumpta, significant adversarium confutare, et in certamine disputationis superare. II, 797, *Dejectus enim unusquisque vel motus de gradu ejus spei, quam suscepit*, i. e. qui jam spem abiecit, in qua innitebatur alienis persuasionibus inductus. II, 368, *Sed alium jam hinc inimus gradum*, i. e. novum inire certamen, vel saltem novo modo, vel, re uoa jam improbata et labefactata, ad alterius eversionem sese accingere. II, 321, *Hinc denique gradum conféro*. II, 599, *Igitur gradum conféramus*. II, 609, *Igitur in isto gradum conferamus*, κατὰ γὰρ τῆς ἀρχῆς, auspiciari certamen disputationis, ad rem proprius accedere. II, 452, *Sed in alterius questionis gradum dirigo*, i. e. ad alteram questionem expenden- dam me comparo. II, 363, *Et possem hic jam gradum figere*. II, 495, *Aque adeo recte hunc gradum figimus*, et multis aliis locis, Translatio ab athletis in certamine congregientibus, est sententiam semel conceptam acriter defendere, in eaque persistere aut premere argu- mentum suum, ut loquitur Cicero, vel in unius rei dili- genti pensatione immorari, et nullis uti excursionibus a re alienis. II, 971, *Movistis igitur gradum excedendo traditionem*, cum quæ non sunt constituta obitis. I, 433, *Provocati ad sacrificandum obstruimus gradum perfidie* (alii pro fide) conscientie nostræ, h. e. constanter obsiti- mus, obnitimurque, omnes introitus in animos nostros occludimus. II, 29, *Hunc igitur gradum potissimum ob- struimus*, i. e. hoc primum opponimus, a congressu re- moveamus. II, 248, *Sed alius libellus hunc gradum sus- tinebit adversus hæreticos*, i. e. suscipiet hujus rei defen- sionem. II, 324, *His præluserim, quasi de gradu primo adhuc*. Solebant gladiatores ante justum cum antagonista certamen ostentandæ artis et oblectandi spectatores causa præcludere. Est igitur levia et quasi ludicra as- ferre argumenta et imbecilliora, initio, antequam ipsum robur argumentorum deprimatur. II, 1023, *Sed et in hunc jam gradum decurram*, i. e. sed et ad hujus rei disquisitionem me comparabo. II, 470, *In ipso gradu provocabimus præscriptionis*. II, 159, *Hoc mihi et in tertium gradum dictum sit*, i. e. personam ordine tertiam. Vide etiam col. 157. II, 164, *Ut tertium gradum osten- deret in paracletum*. II, 433, *Ea si regno accedunt, se- cundo gradu restituenda; ejus est secundus gradus, cu- jus et primus*.

GRÆCARI, Græcorum mores imitari. II, 1048, *Nisi aura minime græcatur*. Barth. in Adv. interpretatur : Græce colitur.

GRÆCATUM, more græco. II, 1045, *Et crepidæ græ- catum Æsculapio adulantur*.

GRÆCIA, impudentia Græcorum mendacissimorum. II, 1037, *Ridebis illico audaciam et Græciam nominis; alii audaciam egregiam nominis; alii Græci jam nominis; Turneb. et gratiam nominis*. II, 972, *Per Græcias*, per var- ias Græciæ provincias, in quibus varia concilia coacta sunt.

GRAMA, γράμ, vitium oculorum, ut Festus docet, sive pituita oculorum. II, 578, *Et limum ex pituitis et gramis sophiæ*.

GRANDIS, I, 432, *Grande videlicet officium focus et thorus in publicum educere*. II, 1032, *Aptas sane gran- dioribus fabulis*.

GRATIA, II, 131, *Martyrium enim non de communi ali- qua malitia certat cum idololatria, sed de sua gratia*, i. e. certamen non est inter duo mala, utrum sit poten- tius, sed martyrium certat de sua gratia, de suo bono, quod ab idololatria liberat. II, 309, *Querela ergo major Ægyptiorum, an gratia Hebræorum?* Gratia quæ eis debebatur, quamque meruerant. i. e. merces.

GRATIOSITAS, II, 255, *Ipsamque naturalem novitatis gratiositatem volui repercutere*.

GRATUITUS, II, 726, *Denique et bona facta gratuita sunt in somnis, et delicata secura*.

GRAVITAS, I, 1325, *Respectu obediendæ gravitatis*. Gravitas, σεμνότης, virorum est obedienda, i. e. cui femi- nas obedire oportet, propter metum debitum domino, II, 530, *Ne gravitate adorentur*. Vide ADORARE.

GUBERNACULUM, II, 22, *Certare cum interpretationis gubernaculo*, i. e. cum ratione, cum disciplina rationis,

quæ omnem interpretationem gubernare debet, et in ea semper regnare.

GULA, II, 133, *Evulsum enim hominem de diaboli gula per fidem*. II, 958, *Salutem gula vendidit*. II, 977, *Ille denique idolo gulam suam mactat*. II, 281; *In gulam committunt*, i. e. ei ipsi nocent, qui gulam suam obruerit cupidis. II, 800, *Et ipsorum temporum propria gula*. Rhenan. putat alludere Tertullianum ad Vedii Pollionis gulosam sævitiam, qui damnata mancipia vivariis more- narum immergebat, non tantum ut totum hominem par- iter distrahi spectaret, quod Plinius tradit, verum etiam ut humana carne in piscibus vesceretur. Conf. II, 1048, sq. Possit tamen etiam de ipso tempore intelligi, nam tempus edax rerum. I, 632, *Et gulam ad gulæ crimen*, i. e. ad gulæ intemperantiam. II, 965, *Verisimile non est, ut quis dimidiata gulam Deo immolet, aquis sobrius et cibi ebrius*.

GYMNOSOPHISTA, I, 490, *Neque enim Brachmanæ aut Indorum gymnosophistæ sumus, sylvicolæ et exsules vitæ*. Brachmanæ philosophi facere Indorum, qui et gym- nosophistæ a nuditate corporis præter eas partes quas occultas voluit natura, sic dicti sunt, licet nonnulli a Brchmanis diversos fuisse gymnosophistas asserant. Dicuntur vero sylvicolæ, seu quod in sylvis viverent, ut Druidæ apud veteres Gallos, seu quod alieni essent ab iis rebus eoque cultu, quo vita hominum communis fruitur. II, 260, *Indorum gymnosophistæ*.

H

HABERE, est Græcorum ἔχειν, in utraque significatione, ut sit et posse et debere, v, c. I, 409, *Habent, de incolatis aeris*, i. e. possant incolas et mansionem habentes in aere. II, 834, *Habemus etiam vestimentorum in Scrip- turis mentionem ad spem carnis allegorizare*. II, 710, *Ceterum totiens animam revocari haberi*, i. e. debere revocari. II, 1044, *Queis... habebantur*, i. e. in quibus sedebant. Latin. vult vehabantur. II, 206, *Et sic jam habetur ejus, quod licet*, etc, i. e. reus est ejus, quod licet, ut Græc. ἔχεται, ἐνοχός ἐστι. II, 564, *Dum ita re- rum habet*, i. e. dum ejus res in eo sunt statui, οὗτω τῶν πραγμάτων ἔχουσα. I, 1283, *Etenim illa tunc ca- citas longe a finibus sæculi habebatur*.

HABILIS, II, 224, *Faciendo visibilem et habilem*, i. e. habilem perfectionis, non per omnia perfectam, sed aptam perfectioni habendæ. I, 1222, *Omne tempus ha- bile baptismo*.

HABITUS, II, 82, *Substantia tibi a Deo tradita est, ha- bitus a sæculo*, i. e. modus ille habendi flores, quicunque tandem sit, a mundo est. I, 452, *Civilem tabernæ habitus abolere*, i. e. civilem ordinem honestumque taberna- ria confusione commutare. I, 453, *Induere domui tus habitum alicujus novi lupanaris*. II, 648, *Ut et mortem non de poculo per habitum jucunditatis absorbeat*.

HACTENUS, II, 229, *Etiā mare hactenus*, i. e. ad hoc usque tempus futurum est et non alterius; jam non erit. II, 1034, *Hactenus Sodoma et nulla Gomorra*. I, 1240, *Hactenus periculosus nosmetipsos inferamus*, i. e. nun- quam posthac. II, 1001, *Ut eos qui hactenus delinquant*.

HÆRENTIA, II, 420, *In testificationem et hærentiam terræ eorum, hærentiam terræ dixisse videtur*, ut expli- caret quod pulveris nomine Lucas intelligi voluerat.

HÆRERE, II, 537, *Hærrere de ratione casus*, i. e. in- certum esse de causa ejus rei quæ accidit.

HAMATILIS, II, 122, *Hamatile spiculum*, sive aduncum in summo, quod inter vulnerandum restringit illa no- dorum series, et de venula infundit venenum suum ul- cери retrahens.

HARENA, II, 1034, *Harenæ Samos*, alii arenæ. Jun. legit Arene. Samos intelligit insulas Achaicas. Strab. lib. VIII. III, 45, *Aut harenæ atrocitatibus*; vid. ARENA. II, 700, *Harenæ seruntur*.

HASTARIUM, scheda, in qua digerebantur vendenda et vendita. Conf. lib. ad Nat. I, 345, 573, *Quos in has- tario vectigales habetis*.

HEBDOMAS, II, 375, *Ut totius hebdomadis caperet expia- tionem*, i. e. septem macularum, de quibus proxima.

HEBRAICUM, II, 160, *Aliunt quidem et Genesim in He- braico ita incipere: In principio Deus fecit sibi Filium*.

HELUCUS, alii elucus, etsi H ad euphoniā præfigi Gel- lius annotavit. lib. XVI, cap. 12. Festus : *Helucus signi- ficat languidum ac semisomnium*, vel, ut alii volunt, alu- cinatorem, et nugarum amatorem; sive halonem, id est hesterno vino languentem, quem ἑλωλον Græci vocant. Et recte idem Gellius exponit tarditatem animi et stopo- rem, qui hallucinantibus plerumque usu venit. II, 85, *Quod hederæ natura sit cerebrum ab heluco defensare*.

HERI, nuper adeo. I, 287, *Heri Severus constantissimus principum exclusit*.

HERMAPHRODITUS. II, 590, *Ne apud solos Lunenses Hermaphroditum existimet.* Hermaphroditus sunt homines utriusque sexus, olim Androgyni dicti, ut refert Plin., H. N., lib. VII. cap. 3, et lib. XI, cap. 49. Hinc per catachresin etiam Hermaphroditii casei fuerunt appellati, qui ex duplici confinio facti, ut Fenestella in Annalibus scripsisse videtur de Lunensibus caseis, olim laudatissimis. Vide Plin., H. N., lib. XI, cap. 42.

HERMOTIMUS. II, 649, *Ut Hermotimum cui Clazomenii mortuo templum contulerunt.* Plin., lib. VII, cap. 52, Hermotimum Clazomenium nominat, verum Plutarchus Hermodorum substituit, lib. de Socratis dæmonio, ubi falsum esse ait, Hermodori Clazomenii animam, relicto corpore, dies noctesque per loca plurima vagari solitam, iterum corpus repetuisse. Urbs illa Clazomene, quæ erat loniæ, dicta fuit olim Gryna, eratque ibi templum Apollinis oraculo longe celeberrimum, unde *Apollo Gryneus*.

HESTERNUS, novus, nuperus. II, 137. *Ne dum ante Præream hesternum.*

HIERANANAPHEN. I, 480, *Alti Hieranapen.* Pamelius legit Hierapolin, aitque ex Eusebio et Orosio tres urbes imperante Nerone concidisse: Hierapolin, Laodiceam et Colossen.

HIEROPHANTA. II, 260, *Et Egyptiorum Hierophantæ,* ἱεροφάνται dicti, quod sacra ostenderent aut peragerent, genus sacerdotum apud Egyptios.

HIEROSOLYMÆ. II, 20, *Quid ergo Athenis et Hierosolymis.* i. e. quid philosophis cum Christianis.

Hinc. de hac re. II, 246, *Hinc viderit,* phrasis Tertulliana, pro eo quod est, non curo, mea nihil refert, pro meo haberi nolo, ut præstem.

HIPPONA. Turneb. et Scaliger scribendum consent Epōna. Plutarch. in *Parall.*: Φούβιος στέλλος μισῶν γυναικας ἱππῶ συνεμίσγετο, ἢ δὲ κατὰ χρόνον ἔτεκε κόρην σύμμορφον, καὶ ὠνομασεν Ἐποναν, ἔστι δὲ θεὸς πρόνοιαν ποιοῦμένη ἱππων. Ipsa plerumque in stabulis erigebatur roseisque corollis ornabatur. I, 365, legitur et I, 577, Epōna.

HISTRICULUS, δασύπρωκτος, purus a nefanda et præpostera venere. II, 1041, Mercurus legit usticulas, i. e. igniculi et scintillæ libidinis. Turneb. vult striculis, i. e. puer grandior.

HODIE. II, 274, *Qui hodie de confessis homicida scientes homicidium quod sit.* Heuman. legit: *Quando de confesso homicida, scientes, homicida quod sit.*

HOMERICI oculi, cæci, I, 1033.

HOMEROCENTONES, qui videntur, II, 53.

HOMO. II, 87, *Non alias scilicet hominem functo,* τὸν ἀνθρώπον τετελεγκότι, id est τὰ ἀνθρώπινα. II, 94, *Nec hominem Deo reddere,* nempe homo est numisma et imago Dei: ita sæpe Tertull.

HONESTAS. II, 772, *Adeo nec humanæ honestatis corpus fuit,* i. e. formæ et pulchritudinis.

HONESTUS. II, 329, *Ne ad aspectu quidem honestus,* e. pulcher. II, 639.

HONOR. I, 1312, *Proinde et vestium de coloribus honorem,* i. e. vestes honoratissimas. II, 810, *Funeslatur mundi honor,* i. e. sol. I, 1265, *Quem autem honorem litabimus Domino Deo.* II, 651, *Platonis honor,* i. e. Plato philosophorum honoratissimus, δὲ ὑπερβαλῆς, ut sequentia omnia. Nam etiam Labeo inter semideos Platonem commemorandum putavit, cui defuncto Magi ut Deo immolarentur Cicerone teste in *Quæst. Tuscul.*

HONORARIUS. I, 470, *Non de honoraria summa,* i. e. quæ pro introitu in collegium dabatur, quasi honoribus redemptis. Haverc. legit, una voce, *dehonorario,* i. e. indecora, inhonesta.

HONORIGER. II, 903, *Honorigeram notam virginitalis suæ.*

HOROSCOPIUS, est qui natalem alicujus horam considerat, atque inde futura prædicit. II, 1039, *Quæ per aerem liquando araneorum horoscopis idoneas sedes tendit;* alii, araneorum more scopis idoneis distendit. Scopi autem seu scorpiones sunt fibræ foliorum quibus seipsum affigit et distendit.

HOSPITUS. II, 249, *Facile novam et hospitam argumentatis est divinitatem in Christo revelatam,* i. e. peregrinam, advenam.

HUMANITAS, homo, vel hominis natura. I, 335, *Causa allegendæ humanitatis in divinitatem.* II, 750, *Quo universa humanitas trahitur,* i. e. omnes homines.

HUMILIATIO. II, 908, *Quorum probatio in omni humilatione constat.* II, 733, *Sed ut Deum illiceret humilationis officiis.*

HUMILIFICARE. I, 1243, *Itaque exomologesis prostérnendi et humilificandi hominis disciplina est.*

HUMILITAS. I, 1326, *Quomodo enim humilitatem, quam*

Christiani proftemur, implere poterimus, 98, *Habet humilitatis suæ sarcinam.*

HYDROPHOBUS, ὑδροφόβος, qui aquam timet., I, 1205.

HYPOBRYCHIUM, ὑποβρύχιον, in aqua vel mari, idem quod barathrum in terra, devorans et exsorbens in submersione homines navigaque. I, 695, *Irrespirabile devoratis hypobrychium in idololatria.*

HYPSOMA. I, 701, *Positus in suo hypsomate et domicilio.* Utitur vocabulis astrologorum, loquens de eclipsi quadam solis non ordinaria, sed prodigiosa. Vulgus astrologorum hodie vocat altitudinem et domum,

I

Iao. II, 565, *Ut etiam inclamaverit in eam Iao.* Est exclamantis et exclamazione sistens et hortantis desistere, prout ostendunt sequentes formulæ, quarum prior Quirites, posteriore Cæsar appellabatur, ut eorum majestate et auctoritate præsens impetus sisteretur. Ibid., *Inde invenitur Iao in scripturis,* nempe hæreticorum.

ICTUS. II, 131, *In alium ictum consideremus de voluntatis qualitate,* a gladiatoribus sumptum. Cicer., I Catil., *Quot ego tuas petitiones, ita coniectas ut vitari posse non viderentur, parva quadam declinatione, et, ut aiunt, corpore effugi.* Ut sit: uno argumento refutato, alius infirmationem inquirere et rationem secum inire qua improbari possit.

IDIOITES. II, 164, *Male accepit idiotas quisque aut per versus hoc dictum.* II, 457, *Simplices enim quisque, ne dixerim imprudentes et idiotæ, quæ major semper credentium pars est.* II, 1012, *Sed est hoc solenne perversis et idiotis hæreticis.* Rigalt. legit *idiotis et hæreticis*

IDONEUS, est græc. ἱκανός. II, 809, *Et utique idoneus est reficere, qui fecit.* II, 597, *Quantum habemus ipsum Deum idoneum pollicitatorem.* II, 991, *Et jactæ sortes* (rectius, quod vidit jam Ursinus, *sordes*) non abluī idoneæ; vide *Sordes.* II, 1039, *Quæ per aerem liquando araneorum horoscopis idoneus sedes tendit.*

IGNAVESCERE. II, 724, *Nec ignavesceit omnino.*

IGNEUS. II, 19, *Igneus deus,* i. e. ignis, quem Heraclitus Ephesius faciebat deum, aut certe principium omnium.

IGNIS. II, 13, *Majoris ignis ardorem inferentes,* i. e. divini, supra quam humani aut istius mundi. II, 27, *Ad profanos judicandos igni perpetuo.* II, 276, *Cui nullus ignis coquitur in gehenna.* I, 1284, *Romæ quidem, quæ ignis illius inexstinguibilis imaginem tractant,* est periphrasis Vestalium.

IGNOSCENTIA. I, 1241, *Causa licet ignoscentiæ janua.*

ILLEX. I, 1244, *Conversatorem injungens misericordie illicem,* i. e. inductorem, ab illiciendo. I, 488, *Vos malorum illices semper.*

ILLIBERIS, qui est sine liberis, ἄτακ. II, 413, *Quam si frater illiberis decesserit.*

ILLIDERE. II, 126, *Ibidem scorpio pro solea anathema illidito,* est idem quod supra dixerat, *urgere bestiæ calcem.*

ILLUMINARE. II, 386, *Dum operum differentiam illuminat.* II, 847, *Pariter illuminavit, quid cui prosit.* I, 286, *Nonne et vos quotidie experimentis illuminentibus tenebras antiquitatis, etc.*

ILLUMINATOR. II, 401, *Novæ tantæque religionis illuminator.* I, 395, *Illuminator atque deductor generis humani.* II, 83, *Auctores rei vel illuminatores.*

IMMOLARE. I, 1327, *Sed humilitatem animæ suæ in victus quoque castigatione Deo immolant.* II, 968, *Quæ ad vesperam jejunans pinguiorem orationem Deo immolat.* II, 999, *Si penitentiam Deo immolat.* II, 707, *Cui populus suffragiis immolat.*

IMMUNDUS, substantiv. I, 1309, *Ornatum quem immundum muliebrem convenit dici,* nempe cura capilli et cutis.

IMMUNIS, intactus. II, 1040, *Et cultri vertex solus immunis.*

IMMUSICUS, ἀμουσος, qui musicam ignorat. I, 265.

IMPATIENTS. I, 1257, *Impatients etiam tacendi est.*

IMPENDI. I, 496, *Cum tot justis impendimur, de Christianis, qui morti traduntur, atque e medio tollantur.* I, 651, *Quod homo par ejus tam nocens factus est, ut tam crudeliter impendatur.*

IMPERIUM. I, 426, *Solida æque imperia mandavit.* Quemadmodum in Eleusiniis fuit ἀρχων, qui rex erat seu præfectus mysteriis. Hesychio: Βασιλεὺς, ἀρχων τῶν Ἀθηνῶν μυστηρίων προνομῶν, cui, ut subjecti, imperio ejus adjugebantur, οἱ ἐμπληταί, et ἱεροποιοί, de quibus Pollux, VIII, 8, 3 et 26. Et præclare Meursius in *Eleusiniis*, cap. 15: «Ita etiam hic in Cybeles ministerio talis Gallorum rex seu Archigallus innuitur, qui suos

habeat sacrificulos et minores Gallos, quibus iidem imperaverit vota facere, et lacertos secare pro Aurelii salute. »

IMPETIGO, est fœdatio cutis, serpens cum pruritu. II, 1048, *Nullis veteris parco, nulli impetigini.*

IMPIGERE. I, 280, *Cæcitate odii in suffragium impingunt, i. e. cæco odio laudant quasi suffragio probitatem ipsorum.* I, 661, *Si oculum quis impegerit libidinosè.*

IMPONERE, condere, extruere. II, 1031, *Ubi mœnia Statilius Taurus imposuit.*

IMPORTARE. I, 1318, *Quid alteri concupiscentiam importamus.*

IMPORTUNITAS. II, 927, *Importunitas liberorum.* Jun. interpretatur de prole capitibus liberis importune imperata. Non placet. Importunitas est, quæ nec temporis nec loci habet commoditatem. Importunitatem liberorum dixit, quod parentibus majores calamitates pluraque incommoda essent subeunda ob liberos. II, 103, pro loco ac tempore, ac quarundam personarum importunitate.

IMPORTUNUS. Servius, ad Virgil. Æn. XI, v. 303, *importunum* explicat, ubi nullum refugium est, quod caret portu, id est quiete. I, 488, *Vos igitur importuni rebus humanis, i. e. calamitosi, incommodi, propter quos pace publica orbis caret.* II, 133, *Ab una solummodo arbuscula temperaret quam ipse medicus importunam interim norat.*

IMPRESSE. II, 332, *Quam tam impresse Apostolus demandat.* I, 377, *Sed quo plenius et impressius, i. e. magis clare.*

IMPRIMERE, promulgare lege lata in imperio suo. I, 297, *Nullus Verus impressit, a re militari desumptum, ubi impressionem facere dicuntur cohortes, cum in hostium aciem incursant, eamque turbant.*

IMPROVIDENTIA. II, 469, *Quasi improvidentiam existimo.*

IMPUDENTIA. II, 412, *Pro impudentia idololatriæ satis Deo faceret per impudentiam fidei.* Idololatriæ impudentia fuit, cum non pudent adorare lapides et ligna; impudentia fidei, cum minime pudet Deum credere natum et crucifixum.

IMPUDICITIA. I, 397, *Dei Fidei nullam de impudicitia habet matrem.* Rigalt., Rhenan. et Haverc. legunt de pudicitia, Ut sensus sit: Dei Filius non tantum ex impuro et illicito concubitu non est natus, sed ne quidem ex puro licitoque matrimonio susceptus.

IN. II, 1031, *In fibula morsu, i. e. per fibulæ morsum.* II, 123, *In ventum, i. e. vento ferente, vento secundo, prout occasio dederit, suaserit.* II, 484, *Si in Creatoris accipitur; subaud. interpretationem, ut de Creatore vellet intelligatur.* I, 1262, *Cum per viam in mores bestiarum latrocinantur, i. e. in mortem bestiarum, more bestiarum.* Pro perviam, Rigalt. Legit per invia. Sic. lib. de Anima: *Quia et ipsa bestiis objecerit eos quos in sylvis et avibus trucidaverit.*

INACUSATUS. I, 529, *Inacusatis et. impunitis.*

INALTERARE. II, 893, *Igitur quas non divisit, tacendo inalteravit.* Ita legendum pro in altera inuit. Inalteravit, invidit alteri, conjunxit, confudit, ut jam ambo una sint, ac sese mutuo continent. Ipse paulo post: *A muliere non separavit et non separando conjunxit ei, a qua non separavit.*

INANIMALIA, inanimata, quæ a semetipsis non moventur. II, 230, 236, *Inanimalia et incorporalia laudes canunt;* alludit ad hymnum trium puerorum Dan. III, juxta editionem Theodotionis: nam in Hebræo non haberi, recte annotavit Hieronymus. Eandem etiam citat Exomologesis titulo Cyprianus libris de *Lapsis et Orat domin.*

INAPPREHENSIBILIS. II, 236.

INBONITAS. I, 624, *Ubi omnis duritia et inbonitas et insuavitas constitit.*

INCERTUS. II, 970, *Martyribus incertis, i. e. quorum fides minus spectata, neque satis explorata.*

INCIDERE. I, 429, *Antequam isti dii inciderentur, i. e. incisi insculptique fuerant, nam ab inscriptione dii noscebantur.* II, 255, *Quem titulum incidemus ex duobus, deo Marcionis?*

INCLUDERE. I, 1236, *Sed includere eam (pœnitentiam) negligit, baptismo scilicet, qui et obsignatio dicitur.* Et ipse paulo post: *Intentionis seram obstructam.* Pœnitentia igitur et fides tunc includitur, cum in baptismum deducitur, sicut actiones judicio inclusas dixit Caius, quæ sunt in judicio deductæ. Porro, pœnitentiam includere negligit, qui pristinis ægre renuntiant, quasi maleficiorum summa quam includi baptismo volunt, nondum completa,

INCOLATUS, mansio, domicilium. Vox, qua usus est et Varro, quem multum imitatur Tertull. I, 409, *Habent de incolatu aeris.* II, 833, *Vere sancta per incolatum Spiritus sancti.* II, 747, *Evocaturam se ab inferum incolatu*

pollicetur. II, 96, *Ab ipso incolatu Babylonis illius submovemur.*

INCOLERE. I, 643, *Qui nomina incolunt auctorum earum, i. e. honoribus dæmonum, qui in simulacris mortuorum velut inquilini habitant, et nominibus eorum abutuntur, qui artes illas tradiderunt: synecdochice, incolere, velut inquilinum colere.*

INCONCESSIBILIS. II, 979, *Aul paria quoque eorum mæchiam et fornicationem inconcessibilia servari.*

INCOMMUNIS, particularis. II, 1039, *Quarum pars gentilitus inhabitantur, cæteris incommunes.*

INCONGRESSIBILIS. II, 315, *Igitur quæcumque exigitis Deo digna, habebuntur in patre invisibili, incongressibilique.*

INCONGRUENTIA. II, 634, *Ad hoc nos mirabimur incongruentiam primo definitionis provocantis ad ea quæ in animam non conveniunt.*

INCONSIDERANTIA. II, 868, *Etiâ pro Apostolo ipso revera maxime inconconsiderantiæ revincendo.*

INCONTRADICIBILE. II, 456, *Quid enim sapientius et incontradicibilius?*

INCONVERTIBILIS. II, 757, de natura Dei.

INCOPIOSUS. II, 960, *Statim autem solitudinis incopiosæ circumspectu scandalizatus.*

INCORPORA. II, 230, *Si qua incorpora iis adsunt, i. e. non corpora, indefinita significatione.*

INCORPORALIS. II, 229, *Prima facie videtur nobis incorporalis esse materia.*

INCORPORALITAS. II, 637, *Incorporalitas ab omni genere custodiæ libera est, immunitis a pœna et a fovea.*

INCREPITUS. II, 573, *Et ille jussu et increpitu ea expellens, nempe dæmonia.*

INCUBARE. I, 1266, *Quod si patientiæ incubabo, i. e. indormiscam, translatione sumpta a rebus charis, quas ne perdamus, etiam cum dormimus, nobis supponimus custodiæ causâ.* I, 658, *Ipsumque aerem, qui desuper incubat.*

INCUBO. II, 724, *Genus erat gravioris aliquanto soporis, ut de incubone præsumptio est.*

INCULCARE. I, 1296, *Sustinent quidem, sed ut inculcent pedibus, proterant ac ludibrio habeant uxores suas; Vide ARCANUM.*

INCUMBERE. II, 1032, *Quem (mundum) incumbimus, i. e. in quo vivimus.* I, 653, *Et in suo sanguine squalentia corpora patitissimis oculis desuper incubat.* I, 340, *At in deos vestros per omnia membra validius incumbunt acsiæ et runcinæ.*

INCURSARE. II, 996, *Nec enim interest nuptiam alienam an viduam quis incurset.*

INCURSIO. II, 1020, *Quod sint quædam delicta quotidianæ incursionis.*

INCURSUS. II, 782, *Et tamen ne mihi vacet incursus nominis ad eundem Christum, etc.* Ne elabi sinam occasionem argumentandi ex nomine Adam. Incursus dicit argumentationis impetum. II, 87, *Dum incursum quætionis excutio, i. e. impetum.*

INDICARE. II, 267, *Quo denique innotantur et indicantur in hanc hæresin; i. e. inscribuntur et quasi in indicem sui ordinis referuntur.*

INDICIUM. I, 259, *Si denique, quod proxime accidit, domesticis indicibus; legendum domesticis judiciis.* Domestica autem judicia sunt opiniones præconceptæ.

INDIGENA. I, 429, *Sed Romæ postea cum indigenis suis.* Indigenæ non ad Romanos, sed ad Sterculium referendi sunt. Sunt enim indigenæ illi, qui una cum Sterculio vernaculi et proprii Romanorum dii, ut Mutanus, Tutunus et similes.

INDIGITARE. II, 976, *Preceem indigitant, i. e. precantur preceem mysticam, quæ dici in publico non possit. Nam indigitare imprecari exponit Festus, idque oratione arcana, neque in vulgus manatura.*

INDIGNIVUM. II, 673, *Indignativum quod appellant θυμικόν et concupiscentium quod vocant ἐπιθυμητικόν.*

INDISCRETUS. I, 472, *Omnia indiscreta sunt apud nos, præter uxores.*

INDIVIDUUS. II, 161, *Habentem in se individuas suas, sc. comites, rationem et sophiam.*

INDUBITATUS. II, 579, *Indubitatum interitum.* Iren. κατ' ἀνάγκην ἀπόλλυσθαι λέγεται.

INDUCERE. II, 29, *Induxerim, i. e. deleverim, sustulerim, et ab ea adducenda abstinuerim.* II, 352, *Etiâ fidem istam Apostoli induxerunt, i. e. deleverunt Evangelium promulgatione.* II, 107, *Possumus jam consultationem tuam inducere, i. e. tollere dabium consultationis tuæ. Exponit autem seipsum, cum addit: et determinare.* II, 680, *Proinde enim viam sternunt postea inducere di ejus, i. e. delendi, obliiterandi.* II, 38, *Neque ethnico s inducere potuissent, i. e. adducere, impellere ad credendum.*

INDUERE. II, 35, *Qui ab Apostolis fidem induerant.* Jun.

suspiciant imbuant. II, 935, *Sic duas Græciæ litteras, summam et ultimam, sibi induit Dominus. Sic Tacitus: Etiam adversus nos hostilia induerat; item, magnum animum induisse.* II, 103, *Igitur consultationi tuæ ordinem quoque induimus.* II, 734, *Qui baptisma ejus induerit.* II, 779, *Quid vestiris a nudo si Christum induisti? II, 112, Christum indutus es, siquidem in Christum lineus es.*

INEMERIBILIS. II, 818, *Non quia et substantiæ ipsi inemeribile sit, i. e. quod caro non possit attingere aut consequi; nam mereri est consequi.*

INESSE. II, 652, *Capite itaque et facturam dici generari, pro inesse poni. Verbum inesse ex propria compositionis forma non solum significat esse in aliquo, verum etiam generari et produci in esse, προβάλλεσθαι εἰς τὸ εἶναι.*

INEXPERIENTIA. II, 683.

INEXTRICABILIS. I, 695, *Inextricabile impactis naufragium est.* Græcis ναυάγιον ἀπύκτων, quod vitari non potest. Qui in scopulis impingunt, navemque frangunt, sese extricare esse expedire a periculo non possunt. Virgil. de Labyrintho: *Inextricabilis error.*

INFÆCARE. II, 741, *Et concretione carnis infæcat.*

INFAMARE. I, 411, *Et jam defunctorum infamant animas.* Infamare animas defunctorum est, quando fortium et præstantium virorum umbræ ad libitum impurissimæ veneficiæ excitantur, vel excitari simulantur, cum nihil sint nisi meræ nugæ et fallaciæ. II, 997, *Et licet cultu et ornatu meritoris munus infament.* II, 450, *Ne patientiam ejus infamaretis.* I, 699, *Sic et circa majestatem imperatoris infamamur.* II, 84, *Sic itaque et circa voluptatis spectaculorum infamata conditio est.* II, 97, *At enim Christianus nec janam suam laudis infamabit.*

INFANS. II, 544, *Infantes testimonium Christi sanguine litaverunt.* Infantes sive ætate, sive simplicitate fidei et morum. Priore interpretationem tenent, qui de infanticidio Herodis hac dici putant, ex Matth. II; posterior, qui de apostolis et discipulis martyribusque Christi, qui non ætate infantes, sed fidei et vitæ instituto, ex Matth. XVIII; atque hoc confirmant sequentia; nam illa verba, qui crucem clamant, non de Judæis enuntiantur, sed de gloriantibus in cruce Christi. I, 312, *Veni, demerge ferrum in infantem nullius inimicum, nullius reum, omnium filium.* II, 422, *Et impudentia infantes.*

INFANTARE. II, 262, *Qua suos infantat, i. e. cibo pascit infantili.*

INFANTARIUS. I, 561, *Perducerentur infantarii et coqui et ipsi cates pronubi.* Trium nempe criminum postulabantur: impietatis, Thyestæarum epularum, et concubitus iuistici. Aiebant enim ethnici Christianos, ubi convenissent, mactare solitos infantem, cujus carne manducata, et epoto sanguine, fædus inter se inire, ac post convivium cum quibuscvis mulieribus promiscue commisceri, adeoque adhibere canes in more esse ad candelabra alligatos, qui offa injecta candelabra everterent; extinctisque luminibus, tunc neri dicebant foelissimarum illarum commisionum scelera.

INFANTIA. II, 681, *Et quidem ab infantia et ipsæ suæ, de arboribus.* II, 944, *Adeo ut præ illa infantia fidei ignorarent adhuc.*

INFECTUS, non factus. I, 333, *Corpus innatum et infectum.*

INFERI, omnis locus aut status mortuorum. I, 680, *Sic et Lazarus apud inferos in sinu Abrahæ refrigerium consecutus;* ex verbis Christi ad latronem, *hodie mecum eris in paradiso,* et Abrahæ de Lazaro ad divitem purpuratum, et Joannis martyrum animas videntis sub altari, et Pauli ad Thessal., I, cap. 4. Veterum plerique in ea sententia fuere, ut crederent esse apud inferos animarum receptacula piarum et impiarum divini judicii diem expectantium. Interea tamen pias quidem pace, quiete, refrigerio gaudere; impias contra carcere, ignibus, gehenna cruciari. Piarum receptacula in recessu quidem subterraneo, sed inferioribus multo impiarum abyssis superstructo. Inter utrumque autem insuperabilis altitudinis chaos obfirmatum. Cum igitur in hac sententia fuerit Tertullianus, nihil est quod hic miremur, et Lazarum et Abrahæ sinum apud inferos censi. Nam et ipse eodem sensu, lib. de Anima, animam Christi ait egressam de crucifixi corpore ad inferos descendisse, ut compotes sui faceret patriarchas. Alii vero eadem quoque fide et apud inferos esse paradysum credidere, quo latroni Christus condixit: etenim paradisi vocabulo significari hortum seu pratum, seu quævis alium ameni refrigerii locum, ubi patriarchæ, ubi Abraham, ubi Jacob, ubi Lazarus, ubi ille de latrone fidelis, ubi etiam martyrum animæ placide quiescant. Ac de martyribus quidem Septimius noster ita sensisse videtur in *Scorpice*, cum ait animas eorum sub altari patientiam pascere, et indutas stolam candidam claritatis usurpare. Quasi sedes illa sub altari, θρόνος

θεοστασις, Joanni revelata, nomine altaris terram significet, super quam immolata martyrum corpora, veluti super altare jacuerunt, unde ipsorum animæ in subterraneas amenitates ab angelis sunt delatæ, ubi resurrectionem ac Dei regnum præstolantur. Moram vero tantulam, licet complurium annorum, sanctis minime gravem, æternæ gloriæ fiducia singulari. Verumtamen Septimium in hac sententia parum fuisse constantem, arguit ea quæ libro de Resurrectione tradidit. Etenim posteaquam probavit, omnem animam apud inferos sequestrari in diem Domini, confestim exiit ab ea dispositione martyrum animas, *paradiso*, inquit, *non inferis deversuras.* Quibus certe verbis paradysum esse apud inferos negat: etsi, lib. de Anima, secundum Irenæi sententiam, Christum ipsum dixisset forma humanæ mortis apud inferos functum; eosque superbe nimis censere, qui non putarent animas fidelium inferis dignas. *Servi super dominum*, inquit, *et discipuli super magistrum, aspernati si forte in Abrahæ sinu expectanda resurrectionis solatium capere.* Ex his igitur colligimus, homines adhuc ævo illo valde fuisse harum rerum incertos ac dubios. Sequens ætas videre sibi visa est, quæ priores non viderant. Augustinum tamen habuit æque incertum ac dubium. Imo et regulam fidei significationis ambiguo tentavit inferorum sive inferorum vocabulum: aliis Christum ad inferos descendisse horrentibus, ut vel passionis professione sepulturam et descensum involverent; aut qui sepultum dixissent, descendisse prætereā non dicerent, qui descendisse hoc pro sepultura positum intelligi vellent. Et ita jam pridem in Orientis Ecclesiis fuisse testatur Rufinus. Irenæi sententia habetur in fine libri V; Justini, *Questionibus* LXXV et LXXVI; Tertulliani II, 656, 742, sq., 747, sq., 831; Augustini *Epist.* LVII, ad Dardanum, et XCIX, ad Evodium, et lib. VII, de Genesi ad litt., cap. 32, 33, 34, et *Quest.* super Genes., lib. I, cap. 25.

INFERIÆ, sacrificia, quæ diis manibus inferebant, ut ait Festus, I, 643, *Mox edicto die inferiarum, i. e. publice indicto et pronuntiato die inferiarum.*

INFLABELLARE. II, 577, *Ignis inflabellatus est.*

INFLAMMARE. I, 1314, *Sic et pretia rebus inflammavit, ut se quoque accenderet.* Ita et Plinius dixit *pretium accendere*, lib. XVIII, *Hist. nat.*

INFULA. II, 947, *Deponimus infulas et impares sumus, i. e. nos laici, cum ad persequutionem discipline sacerdotalis provocamur, deponimus personam sacerdotalem, et jam dicimus alios esse laicos, alios sacerdotes.*

INFUSCARE. II, 205, 206, *Spiritus Dei delicto infuscandi, τοῦ σπινδῶσαι*, ut in Glossario exponitur, i. e. vitandi labe et corrumpendi. II, 308, *Quantitas et qualitas muneris infuscabit divitem.* II, 808, *Tenes scripturas, quibus caro infuscalur.* II, 652, *Si qua igitur candidum et purum aerem veritatis infuscant.*

INGENIUM, res ingenio facta et inventa, εὐρημα. II, 1032, *Stupuerit illico Carthaginienses, ut novum extraneum ingenium.* I, 528, *Et insignia, i. e. res ingeniose inventæ.* II, 889, *Ad iniquitatis ingenia, εὐρηματα.* I, 1306, *Sine ingenii decoris.* I, 1319, *Quia gloria exaltationis ingenium est.* I, 625, *Et omne carnis ingenium in tormentis.* II, 668, *Non enim membra sunt substantiæ animalis, sed ingenia, i. e. vires et efficacæ et operæ, ut antea exposuit.* II, 986, *Sed viderit ingenium extraordinarium.* Extraordinarium histronis ingenium dicit, quod minime convenit Christiano, quod est extra ordinem christianæ discipline. Confirmant sequentia.

INGESTUS. II, 855, *Numquid ab immortalitatis ingestu, i. e. superindumento.*

INGRATIA. II, 311, *Interdum et ex alicujus boni operis ingratia.* I, 1230, *Viderit ergo ingratia hominum.*

INGRATIS, invite, ἀκούσιως, quasi per vim. I, 284, *Aut ingratas necessitas obsequii præferatur veritati.* I, 525, *Ingratis experieris conditionis tuæ legem, i. e. velis, nolis, et moriendum et resurgendum erit tibi.* II, 214, *Suspiciones suas ingratias fulcire conatur.* II, 143, *Aut ingratias luminosus, i. e. male, maligne, de carcere.*

INGRESSUS. II, 714, *Legitima natiuitatis ferme decimi mensis ingressus est, i. e. cum partus mensem decimum agit in utero.*

INGUSTARE. II, 136, *Et Latio in hodiernum Jovi media in urbe humanus sanguis ingustatur.*

INHABITARI, indui, vestimento esse. II, 1039, *Quarum pars gentilibus inhabitantur.* II, 223, *Sed inhabitari.* Ad verbum veritū illud Is. XLV: Ἀλλὰ καὶ οἰκισθαί, ut inhabitarentur.

INHALARE. I, 413, *Qui aris inhakantes numen de nidore concipiunt.* Tale vaticinationis exemplum sacra historia præsent in Balaam, Num. XXIII, 1, 2, 3. Quin ipse Apollo negat vaticinari se posse absque thymiamatibus.

INHONESTAS. II, 331, 641, *Omni inhonestate prostratus caneatur*, i. e. deformitate.

INHONESTUS. II, 772, *Contumeliæ inhonestam carnem probavere*, i. e. deformem.

INHONOR. II, 108, *Ad contestandum autem inhonores illum*.

INHONORARE. II, 393, *Inhonorabitur vir, utique ob substantiam honorabilis*, i. e. honore suo destituetur. II, 808, *Ut carnis non tamen substantia sed aclus inhonoretur*. INHUMANUS. II, 1047, *Ut ex uno circumpectu licet equidem nusquam inhumano*. Latin. legit, licente quidem nusquam inurbano.

INJECTIO. II, 17, *Sollicitudinis injectio*. II, 28, *Quasi non liceat omnibus male examinatis injectione alicujus mali impingere per errorem*, est græc. ἐπιβολή. II, 270, *Nisi cæteris quoque injectionis ejus elidendis locus detur*. II, 206, *Sua injectione, ἐλεβολή, objectione seu argumento in contrarium contorto*. II, 190, *Sed et hæc injectio eorum... jam reclusa est*. II, 708, *Illam vero (Helenam) injectionem suam primam*. Clarius Justinus: primam quamdam mentem seu intelligentiam. Iren. mentis conceptionem matrem omnium, per quam initio mente concepit angelos facere et archangelos. II, 1003, *Quoniam non ignoramus injectiones ejus*, οὐ γὰρ αὐτοῦ τὰ νοήματα ἀγνοοῦμεν ex II Cor., 1111.

INJICERE. II, 34. n. (6), *In utroque Christum reprehensionem injicientes*. II, 189, *Nec pudet illos injicere*, i. e. ἐννοεῖν. II, 708, *Qua iniecerat angelos et archangelos condere*, i. e. mente conceperat. Exponit sequens, *hujus eam propositi compotem*.

ININTERPRETABILIS. II, 564, *Hoc solo ininterpretabili nomine*.

ININVENTIBILIS, ἀνεξερεύνητος. II, 238, *Ininventibilia judicia ejus*.

ININVESTIGABILIS, ἀνεξεργαστος. II, 238, *Ininvestigabiles viæ ejus*.

INIRE. II, 893, *Igitur quas non divisit tacendo, in altera iniiit*. Rectius legitur, *igitur quas non divisit, tacendo inalteravit*, i. e. indidit alteri, conjunxit, confudit, ut jam ambo una essent, ac sese mutuo continerent. Ipse paulo post: *A muliere non separavit, et non separando conjunxit ei, a qua non separavit*.

INLUDIA. II, 815, *Nihil aliud se quam inludia animarum somniaturum*, i. e. illusiones manium, in ultionem inimicos suos parricidit auctores exagitantium.

INOBDIENTIA, obsequium obiectum. II, 401, *Qui et inobedientiam illis exprobrare posset*.

INOBSCURABILIS. II, 652, *Muniti et illic divinæ determinationis inobscurabili regula*.

INOFFICIOSUS, cum genitivo, I, 485, *Inofficiosa ejus, Græca locutio*.

INOLESCERE. I, 1269, *Cum cineri et sacco inolescit*, i. e. assuetudine penitentiam familiarem sibi reddit et pene naturalem. Desumpta metaphora ab arboribus, quæ, insitæ in alias arbores et inoculatæ, cibo et alimento assuescunt per truncum educto et attracto. I, 486, *Omnibus vitiiis et criminibus inolevit*.

INORARE, os vel oram instruere. II, 815, *Coronis quoque potatoris sui inorabitur*.

INPRÆSCIENTIA. II, 293, *Nonne tunc magis deceptus ex inpræsentia futuri videretur*.

INQUIES. II, 691, *An si desiderit inquires ejus*.

INQUIETARE. II, 1033, *Inquietat*, i. e. inquietatur; ita sæpe. Turbare. I, 363, *Honorem inquietant divinitatis*.

INQUIETATOR. I, 654, *Auriga ille, tot animarum inquietator*.

INQUILINATUS. II, 717, *Toto inquilinatus sui tempore*.

INRECOGITATIO, i. e. incogitatio, ut Plautus ait, sive inconsiderantia. II, 919, *Hæc ipsa hujus consilii injectio, quasi inrecogitationem excessus sui passa*.

INSANIRE. I, 692, *Nam si insanis, jam esse confirmas*, i. e. si irascaris. I, 1284, *Et quæ Delphis insaniunt, nubere nesciunt*.

INSCRIBERE. II, 304, *Sed ipse mundus inscriptus est*, scil. hoc testimonio. Sens.: Catholica illa et summa Dei bonitas inscripta est in mundi tabulis. II, 714, *Cum et fato jam inscribitur*, i. e. accensetur.

INSCRIPTURA. II, 585, *Nobis enim inscriptura hujus seminis*, ἐγγράφη, qua inscripti sumus ad salutem in hoc animali censu, ut ante dicebat auctor. Itaque inscriptura hujus seminis est regula animali semini præstituta.

INSECUTOR, persecutor. I, 294, *Tales semper nobis insectores, injusti, impii, turpes*.

INSERERE. II, 581, *In quem tanta licentia Jesum inserunt*. Valentiniiani inserunt Jesum illum ex omnium ædum defloratione constantem Soterem, in animale demurgi Christum, fertilem Christum constituentes, et semen spirituale eodem modo in animale infulciunt.

INOLESCENS. II, 756, *Uterum de die in diem inolecentem*, i. e. protuberantem et more non solito prominentem. II, 700, *Tanquam tonsura inolecentis generis humani*.

INSTANTIA, instans, persecutio. I, 1265, *Quotiens instantia ejus deterior facta est causis suis*. I, 651, *Aut instantia questionis*. II, 748, *Instantia divinæ gratiæ victus*.

INSTAURARE. II, 363, *Ex Apostolicis Lucas et Marcus instaurant*, i. e. instruunt et parant. Plin., H. N., lib. XXXI, cap. 2: *M. Cicero Academia sua monumentum sibi instauraverat, ceu vero non et in toto terrarum orbe fecisset*.

INSTITUTE. II, 51, n. (7), *Necessitas instituit*; subaud. eos. Est enim Tertulliano ellipsis antecedentis frequentissima.

INSTITUTIO. I, 376, *Institutionibus pravis*. Haverc. vult spectari his verbis a Tertulliano Cebelis tabulam, ubi hæc prævæ institutiones, quibus homo circumscribitur, i. e. fallitur: sunt δόξαι ψευδοποδελα, poetæ, oratores, etc. II, 208, *Horum enim natura habendo institutionem, habere poterit et cessationem*. II, 810, *Itaque restitutionem carnis faciliorem credas, quam institutionem*.

INSTRUCTILIS. II, 668, *Et de suo tota est non magis instructilis aliunde, quam divisibilis ex se*.

INSTRUCTUS, splendidus apparatus, et instrumentum domesticum invidiosum. I, 305, *Habitu, victu, instructu*. Quam dicimus cum omni instructu suo nasci, quasi cum omni instructa et instrumento, cum omni censu, cum omnibus suis. Sic enim supra. Atque in hunc significatum locutiones istas apud Africanos præsertim fuisse indicat Augustinus, lib. II, *Quæst. in Exod.*, quæst. 47: *Græcus, inquit, ἀποσκευήν, habet ubi substantiam Latinus interpretatus est, quod aliquando censum interpretantur nostri, sicut nunc instructum dicere volumus*.

INSTRUMENTUM. I, 377, *Instrumentum litteraturæ*, i. e. sacræ litteræ. I, 381, *Instrumentis istis*. II, 214, *Ad originale instrumentum Moysi provocabo*. II, 151, *Instrumenta imperii loquentur*. II, 267, *Nec poterunt negare discipuli ejus, quod in summo instrumento habent*. II, 361, *A lterum alterius instrumenti, vel quod magis in usu est dicere, testamenti*. II, 169, *Qui omnia apostolatus ejus instrumenta protulerint*. II, 472, *Quam de instrumento Actorum*. II, 484, *Secundum commune instrumentum*, i. e. secundum eam partem Evangelii Lucæ, quam et Marcionitæ communiter nobiscum accipiunt. II, 906, *Plus instrumenti ad balneas deferunt*. Clemens, *Pædagog.* III, 5: *Τὰ τε ἀγροῦματα μεθ' ὧν ἐμπορεύουσιν ἀπειροκάλως ἐν τοῖς βαλανεῖοις προτιθέσται*. II, 1306, *Feminas instrumentum istud muliebris gloriæ contulerunt*, i. e. mundum muliebrem, instructum, ex libro Enoch. *κόσµα τὰς γυναικῶν*. II, 1325, *Quo ergo pacto pudicitiam sine instrumento ejus tractabimus*, i. e. sine gravitate, nempe instructor est pudicitia, quæ gravitatem habet comitem. II, 850, *Tunc et Apostolus per totum pene instrumentum*, i. e. per omnes suas epistolas. I, 636, *Quam de instrumentis ethnicarum litterarum*. I, 1202, *Quantum instrumentum mundo ferat*, nempe aqua.

INSCREDITIVUM, quod non est obnoxium passionibus et mutationibus, II, 582.

INSULA. II, 550, *Insulam Feliculam credas, insulæ, domus magnæ, circumquaque via publica cinctæ, quæ plurimum tabernas institutorias et meritoria coenacula habere solent*.

INSULTATORIUS. II, 497, *A quo verbum insultatorium de morte, et triumphatorium accepit*.

INSUMERE. II, 217, *Si tantum curam instructionis nostræ insumpsit Spiritus sanctus*.

INTENTATIO, i. q. intentio. I, 500, *Adversus omnium criminum intentionem*. I, 432, *Satis hæc adversus intentionem lævæ divinitatis*. II, 1009, *Si etiam sequentia illius epistolæ ad intentionem Apostoli extendas*.

INTENTIO, crimen, accusatio. II, 656, *Enormis intentio philosophiæ*.

INTERCALARE, tempus interjicere, ut in ratione fastorum olim, II, 504, *Nisi si Creator ideo intercalavit*.

INTERCEDERE. II, 535, *Sed intercessit mater Sige*, i. e. opposuit se, obstitit; forensi phrasi. Iren.: *κατέσχε δὲ αὐτὸν ἡ Σιγή*. II, 293, *Quod Deus nos intercesserit adversus ea*, i. e. non obstitit. II, 472, *Intercessisse quosdam qui dicerent*.

INTERCIPERE. II, 426, *Imperatoris Marci (Antonini) jam intercepti*, i. e. quem, antequam sciret Cybele mortem ejus, intercepterat fatum.

INTEREMPTRIX. I, 650, *Ipsæ illæ pudoris sui interemprices*.

INTERFECTOR. II, 750, *Sed jam hic responde, intersector veritatis*: appellat Marcionem.

INTERIBILIS. II, 229, *Ex materia Deus nihil interibile fecisset.* Ibid., *Ex interibili in æternum.*

INTERIM, interdum, I, 309, *Quæ prodita interim etiam humanam animadversionem provocabunt.* II, 1032, *Fungitur et ipse mundus interim iste, quem incumbimus.* Tandem aliquando: II, 1043, *Unius interim erroris tui renuntiatorum Tamen.* I, 386, *Et sacra unius interim propheta.* II, 534, *Interim in tricenario, i. e. quantacunque sint istorum privilegia numerorum in tricenario, etc. Agnoscant interim naturæ auctoritatem, i. e. jam nunc.* II, 10, *Interim et semper, i. e. interdum.*

INTERPELLATIO. I, 702, *Et nunc ex eadem causa interpellatio sanguinis, hæmorrhagia fortasse, ex qua Scapula tum laborabat.*

INTERPRETARI. Passive, II, 214, *Quod in materiam interpretari possit.* II, 627, *Interpretatur enim spiritualiter sic, II, 1222, Nec incongruenter ad figuram interpretabitur.* II, 910, *Hoc nos interdum diabolo interpretatur, i. e. attribuitur, acceptum ferimus, II, 92, Transgressioni interpretanda, i. e. quæ pro transgressionem judicari et haberi debeat.*

INTERPRETATIO. II, 22, 23, *Certare cum interpretationis gubernaculo, i. e. cum ratione, cum disciplina rationis, quæ omnem interpretationem gubernare debet, et in ea semper regnare.*

INTERPRETATOR. II, 937, *Idem Apostolus edocet interpretator utriusque Testamenti.*

INTERSTES, limes. II, 441, *Et cæperunt nova interstite Joanne.*

INTERVENIRE. I, 1267, *Aut admonitionibus Domini intervenire usus.* Rhenan, *intervenimus.* Intervenimus erroribus nostris, aut mali insidiis, cum nos illis opponimus, non consentiendo, sed evitando potius. Sic olim tribunus senatus consultis intercedebat. At admonitionibus Domini intervenimus, cum eis obsequimur.

INTERULA, est tunica, quæ sub pallio gestabatur, II, 1047.

INTIMARE. I, 1310, *Nullus clavus argentum intimat tabulis, intromittit, intestino opere infligit inseritque intus.* II, 851, *Sensibus utique intimandum Dominum significavit.*

INTINCTIO. II, 1229, *Præire intinctionem pœnitentiæ jussit, i. e. baptismum.* I, 1270, *Ad occasionem secundæ intinctionis, i. e. martyrii.* I, 1247, *Præsumptio intinctionis importat, i. e. fiducia veniæ per baptismum impetrandæ.*

INVENTUS. II, 583, *Et tamen inunitam in Adam.* Iren.: *τὴν ἐν ἐλ τῷ Ἀδὰμ συντάραν.*

INVENIRE, II, 25, *Quærenti inveniatur, i. e. quærenti aderit, quod quærit, græca phrasi.*

INVENTUS, inventio, εὐρημα, forma Tertullianea, II, 648, *Testimonium est veritatis inventus ipsius.*

INVESTIS, qui veste non indutus est. II, 1038, *Nudus certe et investis agulo suo constitit.* II, 900, *Etiam nondum viri masculi investis, i. e. ἀπένεος ἀπρόπου qui in veste, i. e. in castitate et pudicitia adhuc est, ut interpretatur Nonius.* II, 906, *Et pater familias, licet investis.* II, 746, *Putat nunc puer investis.*

INVIDIA. I, 487, *Invidia celum tundimus.* Exponitur ἀνεσις ab invidendo, quod est valde videre, et contenta oculorum acie intueri in aliquid vehementissime. Ita Junius: aliter Rigaltius ad I, 1159, *Clamant ad Dominum invidia animæ martyrum, i. e. clamando invidiam faciunt, sanguine per tot cruciatibus fuso invidiam obijciunt Deo.* Tam sunt obnixæ et efficaces martyrum voces, ut ab Deo, vel invito, sanguinis ob ipsius nomen fusi vindictam extorquere valeant: adeoque ipsum, nisi pœnitentibus annuat, invidia crudelitatis et immiseriordiæ onerare videantur. II, 113, *Malo invidiam et facere per voluntatem ipsius pereundo, quam bilem per meam evadendo.*

INVISIBILIS. II, 223, *Invisibilis (terra), ut adhuc aquis tanquam munimento genitalis humoris obducta.*

INVOCARE. I, 399, *Quoniam remissio Domini Dei tui invocata est, ἐπικέκληται, publica voce promulgata.*

INVOLUNTAS. II, 499, *Ex involuntate vel necessitate delinquenti, i. e. dum prætexitur peccatum involuntarium, et ad quod vi et necessitate sunt coacti.*

IRE. II, 282, *Gratus esces, o deæ hæretice, si isses in dispositionem Creatoris, i. e. si obstitisses; non enim Marcion natus fuisset.*

IRRECUPERABILIS. II, 1007, *Immunditia irrecuperabilis, i. e. unde recuperari nihil potest, immunditiam scilicet arte nulla curabilem.* Sic infra, ubi de lepræ immunditia sanabili, *recuperationem et reformationem dixit.*

IRROGARE. I, 690, *Per illas et pœnæ ad impios paratæ irrogantur.* Mendose. Verissima lectio est vulgata, quam tuetur etiam codex Agobardi: *Per illas et pœnæ ad impios paratæ ignorantur.* Ait Tertullianus per iniquam sæcularum potestatem adversus Christianos seviriā fieri, quo

minus religio christiana proficiat ac per hoc ignorari, quæ sint a Deo pœnæ adversus impios paratæ. Itaque omnes hujus sæculi potestates et dignitates, non solum alienas, verum et inimicas Dei esse, adeoque Christianis Dei cultoribus minime ambiendas aut suscipiendas.

IRRUERE. II, 701, 702, *Æthalides autem et Hermotimus fabam quoque in pabulis communibus irruerant, i. e. intulerat, iniecerat; nam et rueri agentis est, ait Servius in Georg. II.*

ISCLA. II, 534, *In isclis Carthaginiensibus.* Vocabulum Carthaginiense. Syris iscola. Latin. schola.

ISTER, Danubius. II, 247, *Istro fallacior, qui nautas profunditate, rapiditate et cautium scopulorumque interventionem frequentia plurima fallit.*

ITERARE. II, 1008, *Cumquid Corinthios ejusdem Apostoli litteræ iterant.* II, 711, *Animæ in aliud corpus iteratæ.*

ΙΥΘΥΣ. I, 1198, *Sed nos pisciculi, secundum ΙΥΘΥΝ, nostrum Jesum Christum in aqua nascimur.* ΙΥΘΥΣ nomen ἀρχαῖον (ut ait Junius) ex Sibyllinis versibus, in hunc modum I. Ἰησοῦς, χ. Χριστός, θ. Θεοῦ, υ. Υἱος, σ. Σωτῆρος. C. 1, 150, 151, 1198, 1199, 1200; II, 872, 1140, 1141.

J

JEJUNARE. II, 655, *Denique jejunantes a philosophia nihilominus vivunt.* II, 1011, *Aspice illum a justa fruge naturæ, a matrimonii dico poma animas jejunare cupientem.* II, 631, *Jejunantibus cæteris a salute.*

JEJUNATIO. I, 703, *Quando non genculationibus et jejunationibus nostris etiam siccitates sunt depulsæ.*

JEJUNUS. II, 983, *Jejunas pacis lacrymas profusuris, i. e. absque pacis spe.*

JUDICARE. I, 286, *Inedia de semetipso judicaverit, i. e. inedia mortem sibi conscivit.* I, 352, n. (2), *Fulmine judicatum, i. e. punitum.*

JUDICATO, certo judicio. I, 1235, *Et judicato pronuntiasse eum meliorem.*

JUDICIUM. Domesticum judicium est opinio præconconcepta.

JUPITER. I, 317, *Jupiter quidam, intelligitur Latiaris.* II, 974, *Apud Jovem hodiernum de Pythagora hæreticum, i. e. Encratarum deum, auctoremque primum.* Vid. Epiphani. lib. II.

JURIDICINA, tempus quo quis jus dicit. II, 1040, est prætura.

JURULENTIA. I, 313, *Quo sanguinis jurulentias colligas.*

JUSTITIA, II, 1030, *Quadrata justitia, i. e. συμπεπτα.* Alii legunt: *atque quadrata instita.* Instita fasciola erat tenuissima, qua vestes subsuebantur, ornatus causa, erant enim segmenta pretiosioris panni. Reliqua apud alios ita leguntur: *In viris autem pallii extrinsecus habitus, etc.* II, 234, *Justitia mutationibus, i. e. justa mutatio, II, 880, In ipsis corporibus unguium et capillorum facilia crementata habilitatis et dignitatis justitiæ defecit.*

JUVARE. II, 1030, *Cum ita vacat ac juvat, i. e. dum ita libet et licet.*

JUVENESCERE, II, 921, *Jam senuit, ex quo juvenuit.*

JUXTA. II, 648, *Aliquando philosophos juxta nostra sensisse, i. e. peragere in nonnullis rebus.* II, 987, *Non prius apud Ecclesiam professæ juxta mæchiam et fornicationem judicari periclitantur.* II, 1020, *Juxta est igitur, ut excidisse sibi dicamus Joannem.*

L

LABARE. II, 998, *Quis labat de valetudine.*

LABERIUS, poeta antiquissimus, qui suis in carminibus verba petulanter finxit. Sueton. Jul. cap. 39. Gell., N. A., lib. XVI, cap. 7.

LABORARE. II, 322, *Decet veritatem totis viribus uti suis, non ut laborantem.* Laborat virtus, cum aut falsitate opprimitur, aut veri specie obducitur. Contingit etiam non raro, ut vera dicere periculosum sit, propter violentiam et impotentiam quorundam.

LACINIOSUS. II, 362, *Et a legis lacinosiis operibus expeditum, i. e. multiplicibus et quæ omnes occupationibus distinebant, sicut impedit grossum vestis lacinosæ.* II, 433, *Expediti esse ab impediementis lacinosæ vitæ et implicitæ.* II, 894, *Quoniam sermo lacinosus, i. e. diffusus.* I, 1223, *Laciniosus pompæ et deliciarum ineptiis occupare, i. e. variis et redundantibus.*

LACRYMA, vocatur omnis humor ab arboribus distillans. Plin., Hist. Nat., XII, 14. I, 444, *Arabice arboris lacrymas, i. e. grana thuris.*

LACUNARIA, opera tabulata. I, 417, *Alius lacunaria numeret.* Pertinet ad gentiles, apud quos deaurata erant templorum laquearia. Vid. Lips. lib. III, *de magn. Rom.*, cap. 5; Meurs., *de Luxu*, cap. 7; et Rieq. *de Cuspolio*,

pag. 200. In hos repercutit id quod Christianis et Judæis objiciebant nubes numerare. Ipsi enim illi sacrificantes in Capitolio, manibus non tantum sursum levatis, sed et pedum digitis insistentes arrecti stabant, quasi lacunaria numerarent.

LÆSURA. I, 1260, *Læsuras quoque earum computandas non esse*, i. e. detrimenta sive dispendia, cum aliquid de re familiari amittitur.

LAMIUS. II, 345, *Lamiæ turres, et pectines solis.* Fabellæ pueriles apud Carthaginem tempore Tertulliani, quibus parvulos suos a clamoribus continebant nutrices.

LANA, ἑπὶον sive ὠπίον, fuit villosus sive densus ἐπίθημα, quo molliores cerebri partes obtegebant, cætera nudæ. II, 912, *Mitrus enim et lanis quædam non velant caput.*

LANCEA. II, 994, *Sed totius solis lancea opus est*, i. e. radio.

LANCEARE, lancea transfodere ac occidere. II, 618, *Qui ante norint lanceare quam lancinari,* de infantibus ponticis, II, 338.

LANCINARE, discerpere, secare in frustra, II, 247, *Prometheus, deus omnipotens, blasphemis lancinatur;* alii *lacinatur*, i. e. quasi laciniatum distrahitur ac vellicatur. II, 618, *Qui ante norint lanceare quam lancinari:* infantes dentitione exasperati, mammas inter sugendum lancinant. II, 337, 806, *Ipsisque stramentis lancinata.*

LANIARE. I, 274, *Laniari jubere sacrilegum,* subaud. tormentis. Verba priora forte ita interpungenda sunt: *Sic enim soletis; dicere homicidæ. Nequ,* i. e. vos estis auctores ut negent.

LANICUTIS, λανίγερ εἰρηόχοι, II, 1031.

LANIUS. II, 199, *Inter tabernarios et lanios.* Rigaltio mendosum videtur, quod hic lanii separatim notantur, quoniam hi in matricula tabernariorum censebantur. Rhenan. et Jun. testantur, in exemplaribus antiquis scriptum fuisse *janeos*; quod Junius interpretatur de janitoribus merenariis, et laudat Festum; Rhenan. de *ganeonibus*, quasi *ganeos* dixerit; Septimius pro *ganeonibus*. Verumtamen, cum illius ævi Christianos tantum a sanguine et cruore abhorruisse sciamus, ut etiam a botulis et cæteris hujusmodi edulis studiosissime abstergerent, facile mihi persuaderi patiar Tertullianum hoc loco lanios a generali tabernariorum appellatione exemisse, quo magis negotii, de quo agitur, fædritatem extolleret.

LANOSITAS. II, 1039, *Quo muscosæ lanositatis plautiores conchæ comant.*

LANX. I, 300, 1048, *Item qua lances centenarii ponderis Sulla molitur.* Lances erant vasa escaria, facta ex centenis libris argenti. Plin., II, N., lib. XXXIII, cap. 11.

LAPIDOSITAS. I, 1311, *Sicut et in piscium cerebri lapidositas quædam est.*

LARGITER. I, 462, *Largiter ultionis.* Hellenism. Largam ultionem.

LARISSÆUS heros, Achilles, II, 1041.

LATERCULUM, est libri nomen, in quo dignitatum omnium tam militarium quam civilium cognitio continebatur: hic erat penes primicerium Notariorum. Vide et Pancirol. in *Notit. dignit. Imp.* cap. 92. II, 584, *Ex earum ergo laterculo.*

LATERE. II, 248, *Ne cui lateat.* Hellenism. II, 774, *Dum id fit, cui latebat.*

LATERENSIS. II, 466, *Tot fere laterensibus uti solebat,* i. e. honorariis comitibus et amicis honoris causa prosequentibus, qui item a *latere* in civili jure appellantur. Alii sunt *laterones*, δορυφόροι, ex officio ministratorio sequentes et tegentes latera principum virorum, non autem officio, ut illi, honorario.

LATRINÆ. II, 1044, *Latrinarum antistes,* quæ Cloacinæ dæ præest. II, 900, *Præmeditatorum efficitur latrinarum.* Illoc etiam imitatus est Hieronymus, *Quale, inquit, jejuniū est, aut qualis relectio post jejuniū: pridianis epulis dislendimus, et guttur nostrum meditatorum, seu potius præmeditatorum efficitur latrinarum.* Qui etiam allegat Scripturas hic citatas, Exod. XXXI, et Deuter. XXXII et VIII. Item Isai. VI, excepto quod ibi etiam legi debeat, *Deum*, quod græce sit Θεόν, et quod auctor sua utatur phrasi salvificatore, pro salutari.

LATUS. II, 1034, *Itatur latus,* Magna Græcia. II, 798, *Quia et hoc latere unio divinitatis defendetur;* metaph. sumpta a re militari. II, 443, *Habes etiam nuptiarum, quoque latere velis, prospectorem,* i. e. quancunque in partem te veras. II, 969, *Quo itaque putas laterum confirmatum apud nos spiritum,* i. e. ultra parte argumenti, qua ratione, quam in partem. Utitur verbo *confr-*

matum, ut ad latus tectum, in exercitu vel gladiatore referatur.

LAUREOLUS. II, 565, *Quia nullum Catuli laureolum fuerit exercitata,* λαυρόλον ἀσκηθεῖσα. Hellenism. Catulus mimographus mimos duos composuit, *Phasma* et *Laureolum.* In hoc Laureolo judex in crucem agebatur coram frequenti populo. Verum Domitians reum quemdam crimine capitali postulatum damnatumque judicio serio penitus in crucem agi voluit, atque ibi ab ura dilaniari. Sueton., *Calig.*, cap. 57. Joseph., *Antiq. Jud.*, lib. XIX.

LECTIO scriptura. I, 408, *Et nunc lectionibus resonantibus carpunt,* i. e. ex eorum scriptis, quæ adhuc quotidie loquuntur. II, 697, *Et lectionibus stylo quæstiones retractatus terminare,* i. e. placuit lectionibus terminare quæstiones retractatas stylo sive hac scriptione mea, cum disputationibus illis quæstiones sermone ultro citroque tractatæ non potuerint nec adhuc possent terminari.

LEGATORIUS. I, 638, *Inter quos etiam privatorum memoriis legatorie editiones parentum,* i. e. munera et ludi editi ab hæredibus aut legatariis, quibus testator de suis bonis ad editionem ludorum aliquid testamento legaverat.

LEMNISCUS. II, 647, *Si et in carcere lemniscatas Anyti et Melyti palmas gestientes infringere,* lemniscata palma proprie est, in qua majoris honoris causa lemnisci sunt. Nam lemnisci sunt vittæ, quæ sunt in honoribus deorum usitatæ; vid. Auson., Ep. 20. In decreto Berenices urbis Africæ est στέφανος ἐλαίνης καὶ ληνίσκος, majoris honoris causa coronæ additus, ap. Maffæum, *Antiquit. Gallic.* p. 7.

LENO. I, 1184, *Et crinium lenonem operositatem.* Sic I, 1151, *Superducto Evangelio expuncitore totius retro vetustatis.* II, 1045, *Sacerdos suggestus.* IV, 190, *Purgatrice aqua se purgabat.* II, 716, *Pro dominatricibus potestatibus.* Ut adeo vix opus sit conjectura *lenonum operositatem.*

LENOCINATOR. II, 272, *Gratiæ lenocinatore.*

LENOCINIUM. II, 221, *Sine ullo lenocinio pronuntiationis.* I, 1274, *Aut lenociniis negotiantes uxorem potestatibus subjicit.* Phrasis est jureconsultorum. Nam, teste Ulpiano, de iis qui notantur infamia, cap. 1, *Athletas.* I Lenocinium facit qui quæstuaria mancipia habuerit, sed et qui in liberis (adde, ex auctoris sententia, uxorem) hunc quæstum exerceat.

LEO. II, 77, *Novi et pastores eorum in pace leones, in prælio cervos.* Proverbialis locutio in eos qui præpostere se gerunt: ubi res postulat audaciam et virtutem, ibi timidi; feroces, ubi nihil ferocitate opus. Livius: « In otio tumultuosi, in bello segnes. » Synesius: « Ἐν μὲν εἰρήνῃ θρασεῖς, ἐν δὲ πολέμῳ δειλοί. »

LEX. II, 586, *Leges quoque Juliae intervenire, sicut et Cainam.* Jun. legit *Cainam*, sive *Canuleiam*. Lex Julia agebat de maritandis ordinibus, et cælibem esse quemquam non patiebatur, etc. Lex Canuleia, de maritandis ordinibus, ut plebei cum patriciis possent connubia jungere promiscue, ut tradit Livius principio lib. IV. Hac lege autem fuit opus ut inferiores, qui sub pleromate, connubio cum superioribus intro pleroma jungi possent. II, 952, *Aliud est, si et apud Christum legibus Juliis agi credunt.* Vide Solinum. II, 327, *Scilicet nauclero illi non quidem Rhodia lex sed Pontica caverat.* Cavebatur Rhodia lege, ne cui in jactu plus fraudis eniquam esset, quam prout æqualitas geometrica (ita vocant) latuisset, nec quisquam erraret in victoris ullius incommodum. Scilicet, inquit auctor, Pontica lege aliqua, unde nobis prodiit Marcion, itidem fuerit prospectum, ne Judæis in Christum suum errare liceret.

LIARE. II, 670, *Et cisternam liare;* λυαίνειν accurate expolire, ne qua effundi aqua possit. Vid. Plin., H. N., lib. XXXVI, cap. 23.

LIBENS, placens, gratus, qui libeat spectantibus. II, 247, *Sol nunquam libens:* melius tamen forte: sol haud libenter adspicit hanc regionem.

LIBENTER. II, 151, *Et solummodo columbæ libenter errantes,* i. e. incauta simplicitate aberrantes et avolantes a dominiciis adibus.

LIBERALITAS. II, 76, *Liberalitas præstantissimorum imperatorum,* i. e. liberale donativum militibus indulerunt imperatores L. Septimius Severus pater et M. Aurelius Antoninus Caracalla filius, ut Rhenan. observavit.

LIBERTAS. II, 902, *Ut honorem sanctitatis in libertate capitis ostendat:* libertatem capitis dicit, quam paulo ante velaminis veniam, i. e. non habendi velamen in capite.

LIBIDO, studia, appetitus. II, 27, *Et omnem libidinem curiositatis effundas.* II, 231, *Aut libidines eorum.* II, 758, *Totum incertum libidinis fastidii et gula.* i. e. appetitionibus aut voluntariis motibus fastidii aut appetentiæ, quibus gravidæ plerumque infestantur.

LIBIDINOSUS. I, 516, *Gloria libidinosi.* II, 908, *Ut gloria libidinosum*; quod fit ob libidinem et cupiditatem gloriæ.

LIBRARE, libramento impellere. II, 1031, *Nemini libratum.* i. e. a nemine libratum. II, 254, *Ex vi libratu impetu ferebatur.*

LIBRATOR. II, 227, de spiritu, qui super aquas ferebatur.

LIBRIPENS. I, 291, *Quasi libripens emancipati a Deo boni.* Libripens, proprie qui aurum appendit, hic in emancipationibus plurimum adhibebatur, et in manumissionibus sacrorum causa. De emancipatione auctor agit non personam, sed boni, quod Deus per emancipationem (non per coemptionem) aut hominis dignitatem ullam in hominem transtulit. Bonum ergo Deus homini dedit et emancipavit. i. e. de manu sua in manum hominis transportavit. Quemadmodum autem quadam fictione et representatione juris libripens interveniebat in emancipationibus, qui rem ab emancipante expensam appenderet emancipato: ita, inquit auctor, fictione juris a Deo adscripta est homini libertas arbitrii, quasi libripendens quidam, qui bonum a Deo acceptum in hominem transportaret traderetque, ut dominus esset homo boni sui a Deo erogati.

LICENTIA. II, 942, *Habet secum animi licentiam,* ἐλευθερίαν, potestatem. II, 117, *Si tributo licentiam sectæ compensarem.* II, 649, *Nihil divinæ licentiæ servat,* nimirum potestatis, ut exemplis ex Arnobio, lib. I et II, *adv. gentes,* Latinus confirmavit.

LICERE. II, 231, *Sed de motu et alibi licebit,* pro liquebit. II, 133, *Etiā Africæ licuit.* II, 781, *Quāquam licuit jam et de nomine hominis.* II, 683, *Ita et animam licebit semine uniformem,* i. e. liquebit.

LICITE. II, 198, *Pingit licite.* i. e. licenter seu licentiose, contra quam Deus, pictoriam artem circumscriptis, vetans ne ea pingantur, quæ adorari possint, aut imago Dei statuatur: sic legem Dei in artem contemnit.

LIGNARIUS. II, 628, *Ne forte lignarium aliquem regem significari putetis.* II, 347, *Nisi forte lignarium aliquem regem significari Judæorum.*

LIMAX, cochlea terrestris. a limo, quod in eo generetur et nutriatur, auctore Varrone et Festo. II, 663, *Et spumante rapatu,* quod limaces.

LIMEN. II, 939, *Ecce statim quasi in limine duæ nobis antistites Christianæ sanctitatis occurrunt,* i. e. in ipso operis disputationis congressu sese offerant. II, 545, *De limine offendere est locutio proverb.* de iis qui initio rei, quam agendam susceperunt, peccant.

LIMES. I, 526, *Cum ergo finis et limes medius, etc.* Sens.: cum ergo constitutum tempus et terminus ille extremus, qui inter temporalem et perpetuam ætatem est, adierit. Rigalt. putat, *litem medium* vocari a Tertull. spatium annorum mille. II, 548, *Mihi autem cum Archetypis erit limes principalium magistrorum,* i. e. repagula et cancelli hujus mœæ disputationis hi futuri sunt, ut cum authenticis principum hæreticorum scriptis congrederentur.

LINEA. II, 200, *Propter non intelligentes, quorum Hermygenes extrema linea est,* i. e. summum ἀνοήτων, metaphora sumpta a pictorio opere. II, 232, *Cujus linea extrema est.* II, 233, *Ethicæ lineæ tuæ excidisti,* i. e. contra te ipsum disputas, sive ab instituto et proposito aberrasti. II, 577, *Horo signante lineam extremam.* II, 175, *Deus universalis extrema linea est.* II, 599, *Et summam questionis ipsius certis lineis determinemus.* II, 254, *His interim lineis ram clusimus,* metaphora a ludis sumpta. II, 276, *His lineis deduximus,* i. e. hac ratione et via docuimus. II, 781, *Ad unam jam lineam congressionem dirigamus,* i. e. in re una insistamus, eamque alatis utrinque rationibus disputemus. II, 659, *Sed nos corporales quoque illi (animæ) inscribimus lineam.* II, 693, *In nostras jam lineas gradum colligam.* II, 78. *Quandiu per hanc lineam serram reciprocabimus,* proverbialis locutio de inutili et vano labore. Metaphora sumpta a sectoribus lignorum, qui sic ducunt serram, ut aut non dimittant, aut in eadem tantum linea perseverent: nihil agent, vel certe non multum agent.

LINIAMENTUM. II, 812, *Talia interim virium divinarum liniamenta.* II, 866, *Secundum liniamenta Christi incendentes in sanctitate, etc.,* imitantes conversationem, quam Christus gessit in carne. Sic, *adv. Marc.,* lib. II, lineas Dei habere dicitur, quæ immortalis, quæ libera et sui arbitrii, quæ præscia plerumque, capax intellectus et scientiæ.

LINUM. I, 1314, *Uno lino decies sestertium inseritur.* Uniones intelligit quibus pertusis in linea utuntur feminæ. *Lineam margaritarum* dixit Scævola, lib. XXVI, ad L. Falcid. De unionibus in linea lex est Ulpiani, 27, ad L. Aquil.

LITARE. I, 1263, *Quem autem honorem litabimus Domino Deo.*

LITTERATURA. I, 515, *Adhuc enim mihi proficit antiquitas præstructa divinæ litteraturæ.* I, 377, *Instrumentum litteraturæ.*

LOCALIS. I, 701, *Et deprecemur interim localem esse,* i. e. ad singulum aliquem locum pertinere; opponitur universali.

LOCARE. I, 626, *Quot otiosos affectatio armorum ad gladium locat,* de iis qui affectatione quasi domina et magistra locantur ad operas gladiatorias, cum a nemine cugi possint; itaque non opus est Junii conjectura vocant.

LOCULUS. I, 1314, *Brevissimis loculis patrimonium grande profertur.* Loculi non sunt thecæ et repositoria, quibus conditus asservatur mundus ille muliebris, sed loculamenta sunt in muliebri habitu, palæ, fundæ, et si quid est ejusmodi, in quo pretiosæ illæ res proferuntur, i. e. feruntur palam ab omnibus spectandæ ambitiosa ostentatione.

LOCUS. I, 1043, *Tunc locorum,* i. e. tum temporum. I, 446, *In aliquo loco casus invenimur,* i. e. aliquis casus nos ferire potest. II, 103, *Locum dabimus,* i. e. alibi erit dicendi locus.

Λόγος. I, 398, *Apud vestros quoque sapientes λόγον, id est sermonem atque rationem constat artificem videri universalitatis;* præter quos nominat Plutarchus, Numerius, Plotinus et ipse Plato. Theodoret. Plotini verbis: Ὁ δὲ τῷ ἐξ ἐνός νοῦ καὶ τοῦ ἀν' αὐτοῦ λόγου, ἀνίστη τὸ δὲ πᾶν καὶ διέστη. Et Numerii de Platone dictum exstat apud Hesychium, *Illustr. Miles.,* qui hac nota illum perstrinxit: Ὃς ἐκ τῶν Μωσαϊκῶν βιβλίων τὰ περὶ Θεοῦ καὶ κόσμου ἀποσπύσσας, quare ab eodem vocatus fuit Moses atticens. Τὶ γὰρ ἐστὶ Πλάτων ἢ Μώσης ἀντικείμενος. I, 400, *Λόγος Dei, id est Verbum illud primordiale primum-genitum.* II, 160, *Hanc (rationem) Græci λόγον dicunt, quo vocabulo etiam sermonem appellamus.*

LONGINQUARE. II, 987. *Nihil secundum longinquat a primo.*

LUCAR. II, 137, *Contumeliosa cæde truncatur in puellas salticæ lucar.* Lucar erat merces saltatorum et histriorum. Plutarch. vertit τὸ τελοῦμενον εἰς τὰς θείας. Charis. et Glossar. θεατρικόν, itemq. εἰς μισθὸς ἀπὸ φαίκοις. Ex eo lucare dabatur pecunia in sumptus et impensas scenicas; unde θεατρικόν vertunt grammatici, quibus impensis modum factum fuisse, et lucar histriorum coercitum temporibus Tiberianis refert Tacit. *Annal. I.*

LUCERNATUS. I, 1298, *Et procedit de janua laureata et lucernata.* Antiquitus in omni publica privataque lætitia mos erat januam ornari lauris et lucernis. Eju-modi lucernæ pensiles erant, suspendebanturque catenulis ad ædium januas aut fenestras accensæ. Vid. *Apolog.,* cap. 35.

LUCIFUGUS. II, 545, *Lucifuga bestia,* de serpente.

LUDERE. II, 1038, *De corio suo ludere.* Proverb. de iis hominibus, qui ad omnia commodissime aptissimeque se habent, *Vide Corium.*

LUDUM. I, 1262, *Cum denique ludo et castris sese locant,* ludum gladiatorum intelligit.

LUMEN. II, 1030, *Luminis concilio.* *Vide Concilium.*

LUNENSES. II, 590, *Vetus Hetruscorum oppidum significat, a quo Marmor Lunense.* Vid. et Prin., H., N., lib. XI, cap. 42.

LUSIO. II, 550, *Congressionis lusionem deputa, lector,* i. e. prælusionem. Alludit ad prælusiones gladiatorum, quæ fiebant rudibus.

LUSIUS. I, 280, *Quam lusus.* Pamel. legit qui *Lucius.* Cod. Ursini et Scriverii habent *lascivus.* Havercamp. vult Tertullianum scripsisse *pusus* vel forte *pusius*, unde *pusto*, infantulus.

LYMPHATUS. I, 1203, *Festas: Lymphæ dictæ sunt a nymphis, vulgo autem memoræ proditum est, quicunque speciem quamdam e fonte, id est efflugiunt nymphæ viderent, furendi non fecisse finem, quos Græci νυμφολήπτους vocant, Latini lymphatos appellant.*

M

MACELLUM. II, 975, *Et si claves macelli tibi tradidit permittens esui omnia.* II, 883, *Sed accepisti dentes ad macellum corrodendum.* Quemadmodum Mævius ille Horatianus: *Pernicies et tempestas barathrumque macelli.*

MACHÆRA. II, 1006, *Exerta acies, machæræ spirituales.* II, 638, *Sicut machæræ condicionalis comminatio.*

MACTARE. II, 977, *Ille denique idolo gulam suam mactat.* II, 998, *Et rursus ille mactabitur Christus.*

MAGISTERIUM. II, 1047, *Sapientes vocas totum quietis magisterium.* I, 1249, *Exhibendi stat magisterium.*

MAGNANIMIS. I, 1268, *Dilectio magnanimitas est.* Ita vertit Tertullianus Paulinum verbum μαγνοθυμεί. Cyprianus emulatur Tertulliani, sed styli purioris: *Charitas*, inquit, *magnanimitas est.* Idem μαγνοθυμείαν magnanimitatem reddidit in eleemosyna.

MALE. II, 36, *Imo non mihi tam male est*, i. e. non sum furiosus aut mente captus, II, 684, *Contra quibus de aedificio male est.*

MALILOQUIUM. I, 632, *Neque lignum ad maliloquium.* **MALLE**, cupere, favere. II, 1031, *Et Romanis Deus maluit.*

MALUS, ὁ πονηρός. I, 1321, *Christianus a malo illo adjuvabitur.* I, 686, *Sed quoniam ita malus circumdedit saeculum idololatria.* I, 692, *Per quem te malus honoris idolorum, etc.*

MANARE. II, 663, *Manante impetu*, i. e. labente, fluente: de angue.

MANCEPS, auctor, qui proprie possideat ipse. I, 332, *Mancipem quemdam divinitatis.* I, 664, *Quod ad idolorum manceps pertinet.* I, 643, *Musas et Minervas et Mercurios manceps habent*, i. e. auctores et praefectos, ac curatores summos, qui sibi publice hanc procuracionem deponerint, quasi redemptores publici.

MANDARE. II, 163, *Et quæ mandatus est a patre*, hellenis; ἀτίνα ἐντέταται, pro eo quod est, mandata accepit.

MANDATOR, qui aliquid agendum committit. Mandatorum qui suscipit. II, 323, *Quem nunquam mandator designavit.*

MANDATUS. I, 1211, *Mandatu tamen non et potestate.* Sic etiam Sueton., sed tantum sexto casu.

MANDIBULUM, a mandando: glossar. γάντωμα. II, 662, *Demonstra mandibula.*

MANERE. II, 619, *Maneant enim Orientales illi magi*, i. e. expectent, ut Terent. Phorm., *Manurus patrem.* Jun. mavult manant vel mansiant. Mandare autem et mansitare est frequenter manere et manendo observare, auctore Festo, I, 1263, *Manere nos omnis vani et supervacui dicti realum.*

MANTICULARIUS, fur, qui crumenas scrutatur. *Manticulari* est, Festo auctore, furandi gratia manticulas atrectare, I, 496.

MANUS. I, 468, *Ut ad Deum quasi manufacta*, i. e. ut apud Deum collectis manipulatim copiis. II, 253, *Conveniens enim, et quodammodo injecta manu detinens.* I, 1208, *A commodatis desuper manibus alio spiritu tactæ claritatis animare.* Vitruv. Cum pinnae manibus tactæ propellunt et reducant continenter regulas, alternis obturando foramina, alternis aperiundo, ex musicis artibus, multiplicibus modulorum varietatibus sonantes excitant voces.

MANUALIS. I, 477, *Aqua manualis*, quæ manibus abluendis effundebatur, ad discrimen balnearum, quibus ante conam utebantur.

MAPPA, dicebatur panniculus candicans, quem prætor sive ludorum editor mittebat sive attollebat daturus signum committendis ludis, unde et Quintilian., lib. I, cap. 5, usurpatum circo nomen appellat. Inde *mappam mittere* pro signum quodlibet dare, proverbialiter dicebant. I, 648, *Non vident quid sit, missam mappam putant.*

MARGO, extremum viæ publicæ. II, 1048, *Soleo de qualibet margine vel ara medicinam moribus dicere.* Turneb. vult imagine. Loquitur autem hic in Pallio philosophus non Christianus. Eo enim adduci Christianus non potuit, ut in aram saliret concionis ergo: quippe aras et sacrificia detestabantur et exsufflabant tunc temporis transeuntes Christiani.

MARTYRIUM. II, 63, *Martyria negat esse facienda*, i. e. martyrium obundum pro Christi nomine, scilicet, quia Christum pro nobis passum negat. II, 123, *Degustato martyrio in carcere esuriunt.* Rigalt. legit *degustata martyria*, hoc sensu, exoptant martyria consummare quæ tantum degustaverint, fustibus vel unguis verberatæ quasi extrema tantum cute perstricta.

MARTYR. II, 970, *Martyribus incertis*, i. e. quorum fides minus spectata, neque satis explorata.

MARRUCINUS. II, 545, *Et hic non Marrucine sed Pontice.* Marrucini furtivis dolis et artibus fuerunt celebres, ut ex Catulli epigrammate XII notat Latin.; Pontici vero stupore mentis. De Marrucinis videndus Strabo, lib. V.

MASSALIS. II, 224, *Massalis illius motis*, id quod apud Ovidium, rudis indigestaque moles. II, 402, *In dominum, ut in massalem suam* (Joannes) *summam*, i. e. integram.

MASSALITER. II, 570, *Atque ita massaliter solidata.* II, 118, *Massaliter tota Ecclesia tributum sibi irrogaverunt*, i. e. simul et pro omnibus, non sigillatim pro hoc aut illo.

MATERIARIUS. II, 249, *Ceterosque materiarios hæreticos*, i. e. qui materiam æternam esse volunt.

MATHESIS. I, 672, *De Christo scilicet mathesis hodie*, i. e. hodierna mathesis est disciplina Christi. Stella Christi, hoc est genesis Christi, exempla et mandata ejus observanda sunt nobis et prædicanda. Le Priour ironice hæc verba intelligi vult; non apte satis.

Μάθησις. II, 687, *Μαθησεί ἀναμνήσεως*, id est *discen-tias reminiscen-tias esse.* Locus hic haud dubie ex Phædone, non ex Timæo Platoni desumptus est. Sic enim ibi legitur, sed et secundum illum sermonem, inquit Cæbes, si verus est, o Socrates, quem tu frequenter referre soles: Ὅτι ἡμῖν ἡ μαθησις οὐκ ἄλλο τι ἢ ἀνάμνησις τυγχάνει οὐσα.

MATRIX, σημεῖον τῶν ὀνομάτων in Glossario, matricula in jure, i. e. regestum officiorum, sive indiculus. II, 418, *In matricibus beneficiariorum et curiosorum.* II, 599, *Quasi matrix omnium præceptorum Dei.* II, 241, *Videbitur materia etiam boni matris.* II, 803, *Splendidior atque nobilior de obsoletiore matrice.* II, 304, *Ipsamque matricem earum, bonitatem.*

MATRIMONIUM. I, 532, *Rogo secundum matrimonium dedit.* i. e. sese in rogum potius intulit, quam ut matrimonio secundo Hiabæ, Maurorum regi, qui ambiebat etiam cum mimis ip-sam, conjungi pateretur. Justin. lib. XVIII.

MATTHÆA. I, 614, *Cum obsoniis et matthæis tibi potius parentans ad busta recedis.* Jon. legit matthyis. Athen., lib. XIV, ματτήν πᾶν τὸ πολυτελὲς ἔδεσμα, et inde ματτωάζειν et ματτωλογίζω. Hic singulari quadam significatione, τὰ ἑσπρία, tragemata, bellaria, secundas mensas videtur significare, cum præcesserint obsonia. In hoc genere sunt mactes Latinis dictæ a mactando, i. e. honorando, cupediæ, scitamenta honoraria et bellaria idem dicta. Sueton., in *Calig.*, XXXVIII, multis *venenatas mactes misit*; et inde mactolæ Arnobio, lib. VII. Alterum itaque legendum aut matthyis, aut macteis. Ex his constabat silicernium, quod tenuioribus in Exquilis aut ad Puticulos extra portam solebat exhiberi Romæ, puta convivium quod in sequentibus nominatur.

MATURARE. I, 1229, *Cum rursus ad suam misericordiam maturavisset*, i. e. mature se recepisset et in tempore. Sic Cyprianus *gratiam maturantem* dixit.

MEDERI, passive. I, 1246, *Tamen quæ per insuavitatem medentur.* 1206, *Nunc spiritum medentur.*

MEDICARE. I, 1204, *Igitur medicatis quodammodo aquis per angeli interventum.* I, 1205, *Si religione aquam medicari putant.*

MEDIETAS, I, 1202, *In medietate distinctis aquis fecit.*

MEDIUM. II, 908, *Sed et illis in medio est*, i. e. palam, in aperto. II, 736, *Opus autem mortis in medio est.*

MEDIOCRITAS. I, 123, *Acerba mediocritas et isti*, idem est quod ab initio dixerat: *Magnum de modico malum.*

MEMORIA, genus, affinitas sanguinis. I, 326, *Ut ita sparsum genus per commercia humana concurrant in memorias suas.* Memorabilia: I, 379, *Cætera memoriarum.* I, 386, *Historiarum canas et memoriarum*, i. e. historiæ et memoriæ canæ. Differunt autem historiæ et memoriæ, quod hæ significant archiva, ut mox loquitur, seu commentarios; illæ vero congestam in rerum gestarum libros historiæ. I, 960, *Occupatis memoriæ locis, impeditis sapientiæ membris.*

MENDACIUM, quod vere non est, idolum. I, 446, *Qui mendacium colentes.* II, 31, *Expositionum earum mendacia*, i. e. earum expositionum, quas gignant Scripturarum adulteria. II, 86, *Si enim mendacium divinitatis diabolus operatur.*

MENTIRI. II, 898, *Si ita virgini cæsum capillum decori mentitur.* Sensus est: Viderit saeculum, si adeo mentitur decori, hoc est, si tam prave decori favel, ut cæsum virgini capillum decori esse mentiat, cum sit potius deonestamento. Alium sensum quaesivit Latinius, littera detracta, *si ita virgini cæsum capillum decori mentitur*, ut sit sensus: Viderit saeculum, si talem tribuat mensuram decori, cæsum virgini capillum ut puero promissum. Quæ conjectura non displicet.

MERCENARIUS. I, 270, *Mercenaria advocacione*, i. e. advocato mercede conducto. I, 372, *Mercenarius noxiis.* Vide NOXIUS.

MERERI, consequi, nempe hæc significatio demum post Ciceronis tempora invaluit, *suspicionem mereduntur alicujus conscientie*, h. e. in suspicionem venient, se non ignorare hujus causæ, quam tamen damnant, justitiam. Curt., VI, 44, 40. Plin., lib. I, epist. 8. Minuc. Felix, in *Octavio*, V, 13. I, 274, *Meruit penam*, i. e. pena affectus est. I, 400, *Meritum fuit delictum eorum* i. e. meruit. I, 448, *Qui merer impetrare*, i. e. qui consequar. II, 202, *Si meruerimus illi esse*, i. e. asso-

quamur. II, 378. *Veniam meruisse*. I, 688, *Qui familiaritatem regum merebantur*.

MERITORIUM. II, 550, *Meritorium factus est mundus*, i. e. domus conaculis referta meritoriis (ut Sueton. vocat *Vitellio*, cap. 7), quæ locantur quæstus gratia, quæ eadem dicuntur meritoria. Juvenal., Satir. III: *Nam quæ meritoria somnum admittunt*.

MERITUM. II, 372, *Merito unius proverbii*, i. e. attributione, II, 510, *Dominum et hic retributorem utriusque meriti* i. e. boni et mali. II, 814, *Idcirco cum auctoribus merita communicare*. I, 1154, *Meritum fidei* vocat, quod Deum patrem appellare nobis liceat.

MEROPE. II, 1032. *Ælian.*, lib. III, refert Silenum quemdam Midæ, Phrygiæ regi, persuasisse extra hunc mundum alium esse, in quo homines Meropes appellantur.

MESSIS. II, 740, *Sic rapida quæque mors ut cervicum messis*.

METALLUM. II, 1038, *Pellitis orbi ut metallo datur*, i. e. tanquam ad metalla damnatur. Conf. *Genes.*, III, 17, 18. I, 1309, *Metalli refuga*, de torquibus et armillis, qui a communi metallorum sorte seipsam eximit.

METARI. II, 912, *Nobis Dominus etiam revelationibus velaminis spatia metatus est*, i. e. constituit fines et terminos. II, 988, *Ab idololatria metatur*. II, 577, *Inferius illum metatur medietalem Achamoth*.

METATIO, locus in quo metamur, II, 1032, *Nostra certe metatio*, i. e. hic mundus, in quo vivimus. II, 669, *Et quibus in corpore metationibus sequestrentur*.

METATORE. II, 255, *Arbitrio et metatore initii et finis*.

METERE. II, 504, *Cujus et littera metens carnem ejus*, i. e. lex circumcisionis.

Μή θεομαχέην I, 702, *Noli cum Deo bellare*. Bis in *Actis Apostol.* μή θεομαχέην Cicero, in lib. de *Senect.*: *Quid est enim aliud gigantum more bellare cum diis, nisi naturæ repugnare?*

Μετεψύχωσις II, 702.

Μετεσωμάτωνσις II, 702.

METEOXIA. II, 700, *Dum solemnes etiam migrationes quas μετοικίας, appellant*; alii legunt ἀποικίας, nil interest. Phavorin.: *Μέτοικοι λέγονται οἱ καταλείποντες τὴν ἰδίαν πόλιν, καὶ ἄλλην οἰκούντες*.

MICA. II, 655, *Aut micas de minutiloquio Aristotelis inferat*. Micas est minutiloquium dicit λεπτολογία, scribendi genus subtile, concisum, quale est Aristotelis, Junius legit *interstit*. Est autem intergere. ἀπομάσσειν in Glossario nutricum proprium, quæ intergendo pulvem exhibent parvulis, tanquam si digitos intergerent ad malas ipsorum.

MILESIÆ. II, 686, *Per quod historias et milesias æonum suorum*. Latin. *historias æque milesias*, vel *historias easque milesias*. *Milesiæ* appellantur Latinis fabulæ magnificæ atque υπερπαραβολούμεναι Julius Capitolinus in Clodio Albino: *Milesias nonnulli ejusdem esse dicunt quorum fama non ignobilis habetur, quamvis mediocriter scriptæ sint*. Videntur autem *Milesiæ* dictæ propter vanam Milesiorum gloriationem de oraculo Didymæi Apollinis in Branchidis, cujus templum cum olim Xerxes everisset, oraculumque desiisset, innumerabiles fabulas contexerant frustra, ut sui oraculi restitutionem affirmarent in templo, quod omnium maximum reedificaverant, ut Strabo, lib. XIV *Geograph.*, narrat.

MILITARE. II, 1031, *Quæ muros frangere militat*, i. e. cujus militia est muros frangere. Ciaccon. ap. Latin. vult *minutat*.

MIMICE. I, 504, *Mimice philosophi affectant veritatem*, i. e. mimos agunt, cum ali videantur foris, alii sint intus, adeoque aliquando detectis vitiis ridiculi fiunt.

MINISTRARE, ministro uti, instigare. I, 276, *Quæ vos ministret*. Heuman. vult *qui vos ministretis*. II, 775, *Sine qua notitia sui nulla anima se ministrare potuisset* i. e. se ipsam per se præbere cum ratione ministram.

MINUS. II, 227, *De tenebris vero ipse ad minus per Easiam*.

MINUTALIS. II, 251, *Si in minutalibus, ut ita dixerim, regnis*. II, 703, *Culices, formicæ, tineæ, et hoc genus minutalia*. I, 1310, *Ejusdem terræ minutalia*, i. e. minutias, partes minutissimas.

MINUTILOQUIUM. II, 655, *Aut micas de minutiloquio Aristotelis inferat*. Iren., lib. II, ubi adversus Valentianum dixerat: *Et minutiloquium autem et subtilitatem circa quæstiones, cum sit Aristotelicum inferre fidei conantur*.

MIRIONES, θαυμαστά, qui admirantur omnia, inque iis stupent, sive, ut vult Rhenanus, qui ob nimiam ac deformem admirandi et scandali patiendi facilitatem, essent firmis suis fratribus dolori ac admirationi, II, 14, *Solent quidem isti miriones*; alii legunt: *Solent quidem*

isti infirmiores, hoc sensu, hæreses de quorundam infirmitatibus habere quod valent. Ista autem infirmitates, hoc est infirmiores istos Christianos ædificari solere in ruinam, nempe in hæresin, ab iis, quos jam hæresis decipit.

MISCERE. I, 399, *Nascitur homo Deo mistus*.

MISERABILIS. II, 963, *Quatenus miserabilis es*, i. e. quantæ miserationis gratiam adeptus es.

MITHRA, Μίθρα, a Persis sol dicitur. II, 54, *Et si adhuc meminit Mithræ*. i. e. singularia sacra facit illius. II, 261 *Sicutaridæ et ardentis naturæ sacramenta leones Mithræ philosophantur*. Sacris Mithræ sive solis adhibebantur leonum simulacra. Erant autem sacramenta, hoc est signa seu mysteria solaris naturæ aridæ et ardentis. Tunc enim æstus intenditur, fontes et fluvii siccantur, cum ingredi leonem sol dicitur, tunc denique Cereris raptus celebratur, hoc est messis agitur, ut docet Arati scho- liastes.

MITRA, capitis ornatus muliebris, tænia subtilis, et quasi corolla ex filo confecta raro textu, capillis continendis apta, II, 912, *Mitria enim et lanis quædam non velant caput*.

MNA. Plin., H. N., lib. XXI, cap. 27: *Mna quam nostri minam dicunt, pendet drachmas atticas centum*. Decem vero drachmæ aureum unum coronatum. Mina igitur decem coronis seu coronatis valuit. Esse autem minam ipsam Græcorum μνάν Fannius docet de *Ponderibus*, V, 32.

MODESTIA. I, 464, *De providentia constat modestiæ publicæ*, i. e. quieti consulitur et providetur.

MODULARI. I, 1170 n, (2) *Dominica passione modulantes et orantes confitemur Christo*, i. e. modum quem exhibuit Christus expansis in cruce manibus imitantes. Sic orantes confitemur Christo, quia nos inter orandum ipso gestu profitemur Christianos, corpore nostro ad figuram Christi crucifixi conformato. Ipse Tertull., lib. I. ad. Nat. Si statueris hominem expansis manibus, imaginem crucis feceris. I, 1208, *Deo autem in suo organo non licebit per manus sanctas sublimitatem modulari spiritali*, i. e. præstare et exhibere ex facto pro modo ipsius. I, 433, *Modulatis et subornatis ad omnem perversitatem*, i. e. temperatis et accommodatis.

MODULUS, dispositio. I, 399, *De Deo Deus modulo altetur, non numero, gradu, non statu fecit*, i. e. Pater et Filius distant modulo, i. e. dispositione, distributione, distinctione, non vero diversitate, vel numero: gradu, ut filius sit secunda persona in Deitate, non vero statu, quasi alter Deus.

MODUS, II, 232, *De situ materiæ id tracto quod et de modo*, i. e. eadem situs et modus ratio, ac proinde idem judicium. Est enim modus, quantitas seu moles, rei uniuscujusque; prout autem rei modus est, ita et situs.

MŒCHUS. II, 1021, *Illo apocrypho pastore mæchorum* Mæchos appellat Psychicos, qui Pastoris librum receperant.

MOLIRI, parare sibi. II, 1048, *Item qua lances centenarii ponderis Sulla molitur*.

MOLITIO. II, 807, *Molitionis suæ reginam*, i. e. creationis. Creavit Deus hominem, tanquam regem omnium quæ in terra, quæ in mari.

MONARCHIA. II, 458, *Monarchiam, inquit tenemus*, i. e. Deum unum asserimus. Hieronym., lib. de *Script. Eccles.*, auctor est librum ab Irenæo esset compositum hoc titulo: de *Monarchia*, sive quod Deus non sit auctor malorum. Ipse Tertullianus monarchiæ nomine Deum significavit. II, 464, *Ita Trinitas per consertos et connexos gradus a Patre decurrens et monarchiæ nihil obstrepet et olivorum statum protegit*.

MONETA. II, 445, *Nostri Dei moneta de celo, non Moysen et Prophetas jussit audiri sed Christum*. I, 1262, *Praesto est dominica moneta*.

MONSTRUM. II, 1041, *Monstrum eruditorem*. i. e. monstrorum præceptorem, nempe Chironem, ex equo et homine et Centaurum; alii *monstrorum*.

MORA. I, 1248, *Cervus sagitta transfixus ut ferrum et irrevocabiles moras ejus de vulnere expellat*. Mora est re chirurgica pars canal, in quem crus fractum, ex quo deligatum est, conjicitur. Dicitur autem *mora*, quia moratur crus, femurque ut collatum est, detinet, et delabi a justa ipsius sede non patitur. Ejusmodi moræ sunt in sagittis, quæ morantur eas, ne forte revocari aut avelli possent. Vid. Cels., lib. VIII. cap. 10, *De cervo*; Plin., H. N., lib. VIII, cap. 27. I, 434, *Fruendæ interim malignitatis de pœne mora*. I, 468, *Framus pro mora finis*. II, 711, *Nisi modico quoque delicto mora resurrectionis expenso*.

MORATUS. I, 237, *Jam aliquid et cum Creatore moratum*

aliquid moratum dicit moribus quibusdam præditum, qualibus Creator, nempe odio, benevolentia; ira, misericordia; iustitia, clementia I, 1255. *Quanto magis nos secundum moratos (lege secundum Dominum moratos) inveniri oportet.* I, 1203 *Dei spiritum, qui ab initio superveclabatur super aquas intinctorem moraturum.* II, 707, *Perinde qui integre morati commendaverint iudici vitam.*

MORI. II, 810, *Dies moritur in noctem, et tenebris usquequaque sepelitur.*

MOROSE, diligenter accurate. II, 1045, *Cum ipsum hoc pallium morosius ordinatum.*

MOROSITAS, II, 44, *Morositatem illam Judaicæ legis i. e. morum et rituum Judaicorum scrupulositatem.* Rigalt. legit, *judaicæ legis.*

MORS. II, 1034, *Mortem vivit, i. e. mare illud etiamnum visitur et vivit, sed mortuum vocatur; itaque non vitam vivit, sed mortem.* II, 800, *Et omnis jam vocabuli mortem, mortui desinunt, quidquid, dum viverent, vocabantur, et jam sunt nulli.* Plin., H. N., II, ubi de natura terræ. II, 810, *Interficiens mortem suam, de sole, qui altero die oritur.* I, 524, *Qui tantum corpus hoc mundi de eo quod non fuerat, non minus quam de morte vacationis et inanitatis composuit.*

MOTATOR. II, 666, *Ut volunt qui etiam universitatis motatorem animum decernunt.*

MOTIUNCULÆ, febriculæ. II, 577, *Ego interim argumentabor motiunculis ejus ex casum.*

MOTORIUM. II, 608, *Non enim membra sunt substantiæ animalis, sed ingenia; ut motorium, ut actorium, ut cogitatorium.*

MUGIRE. I, 1244, *Et mugire dies noctesque ad Dominum Deum tuum.*

MULIERITAS. II, 906, 907, *Apertam professæ mulieritatem, conditionem muliebrem.*

MULLEOLUS, calceus, calceus lunatus. II, 1044, *purum aut mulleolum inducit calceum: purus est, cui nihil adsutum, mulleolus, cui lunula adsuta.* Mulleus calceus patriciorum.

MULSA. II, 655, *Nemo unquam cunctanti de exitu animæ mulsam aquam de eloquio Platonis infudit.* Aqua mulsæ ὀρόμελι ἢ μελίκρατον, aqua melle mista. Alludit non solum ad copiosam, sed ad mellitam sive melleam in Platone eloquentiam. Lib. de Anima, de eodem Platone ab mella facundia.

MULTINUBENTIA, πολυνυβία II, 953.

MULTIVORANTIA, πολυφαγία II, 952.

MULUS. I, 574, *Hoc est mulum de asino pingere; pro verbalis locutio, ad exemplar ineptiarum similium ineptiarum exemplum representare, aut ad mendacia nova mendacia confingere.* Nam subjicit: *et Ptolemæum describere de Valentino.* Portentosas istas nugas prior Valentinus commentus est Ptolemæus aliquid de suo adjecit, ab auctore nonnihil varians. Ergo Valentino hæreseos istius auctori nomen asini competi, et muli, Ptolemæo discipulo.

MUNDITENENS, κοσμοκράτωρ, II, 518, 576.

MURTIA. I, 640, *Murtias quoque idolum fecit, i. e. etiam murtiæ metæ sunt ab idolo dictæ. Erant enim Murtiæ metæ in circo magno ultimæ ad ædem Murtiæ, post quas stabat præco, qui ludentium certamina ab ea parte observabat, et eos qui bene defuncti erant aut male, proquebat. *Murtiam enim deam amoris, i. e. Veneris, volunt, etc., quæ Venus myrtea, vel murtea primum a duabus myrtis ante delubrum Quirini positis, nimirum patricia et plebeia dicta est, deinde Murtia. Historiam narrat Plinius, lib. XV, H. N., cap. 29, meminit Varro, lib. IV, de Lingua lat. Ita Junius: sed Rigalt. legit deum marcoris. Augustin., IV de Civit. Dei, cap. 16: Deam Murtiam vocaverunt, quæ præter modum non moveret, ac faceret hominem, ut ait Pomponius, marcidum, i. e. nimis desidiosum.**

MUTARE. II, 229, *Mutari perire est pristino statui, quæ dum mutantur, amittunt.*

MYSTERIA ATTICA, I, 474, sunt sacra Eleusina.

N

NASCIBILIS. II, 349, *Meum vero mortalem negat, quem nascibilem confitetur.*

NASUS, II, 984, *Et qui naso non deridetur: sic reddidit Pauli verbum, Gal. VI, οὐ μωχτοῖται.* Hesych. μωχτοῖται: χενάξει, καταγέλαστος τοῦ μωχεῖν τοῖς μωχτοῖσι.

NATALES, origo, initium. I, 1256, *Igitur natales impatiencie in ipso diabolo deprehendo; sic, lib. I. adv. Marc., natales agnitionis dixit, et lib. de Pallio, natales mundi.*

NATATILIS. II, 228, *Ut ex aquis natatiles et volatiles animæ.*

NATURA. I, 811, *dispositione naturæ.* Ms. Fuld. *divinæ naturæ*, et ascripsit, qui illam collationem dedit, seu Modius, Scioptius: dictum profecto gravius, et verbis Christi conveniens. I, 471, *Jure naturæ matris unius.*

NATURALIS. II, 894, *Naturale vocabulum est femina, naturalis vocabuli generale, mulier.* Naturale vocabulum i. e. a natura commune omnium animalium, quæ discernuntur sexu. *Generale*, quod distinguit in humano genere; huic subditur *speciale*.

NATURALITAS. II, 722, *Qui ergo de somni naturalitate dubitat.*

NATURIFICATIO. II, 584, *Naturificatæ jam spiritalis conditionis germanitate.*

NAUFRAGIUM. I, 695, *Inextricabile impactis naufragium est, Græc. ναυάγιον ἀπύκτων*, quod vitari non potest. Qui in scopulos impingunt, navemque frangunt, sese exircare sive expedire a periculo non possunt.

NAVICULARIUS. II, 374, *Aliud est si affectavit de naviculariorum collegio allegere.*

NAVIGARE. I, 695, *Inter hoc scopulos et sinus inter hæc vada et freta idololatriæ velificata spiritu Dei fides navigat.*

NECESSARIUS. I, 1310, *Operas plures et necessarios II, 768, Quasi necessarius aliquid afferent eo, pro magis necessarium.* I, 1266, *Ubi major injuria, ibi necessarius injuriæ medela.* II, 1002, *Nisi ut perpetuo ad necessarios constringant.*

NECESSITAS. I, 273, *O sententiam necessitate confusam, i. e. quæ necessario aliqua ex parte contra justitiam peccat. Vel potius: qua occurrere volens Trajanus et odio in Christianos et justæ eorum causæ parcere, ne tri bene satisfacit.* I, 275, *Necessitas, quam leges iniuste adversus Christianos latæ iudicibus imponunt.* I, 345, *Ut quisque dominum sanctiorem expertus est domesticam necessitatem.* Sens.: *Revera illi cognoscunt, nihil sibi boni a diis istis accedere qui majori vi subjecti sunt, necessitati nempe domesticæ.* II, 385, *Quoniam humanam eponit necessitatem quasi deprecatricem.* II, 93, *Non admittit status fidei allegationem necessitatis.* II, 93, *Quibus familiarissima est advocatio necessitatis.*

NEGARE. II, 246, *Qui Euxinus natura negatur, i. e. fallit mendicio cognominis, cum ob ingenium loci ac feritatem naturæ ἀέρονος dici debeat.* Ovid.: *Quem tenet Euxini mendax cognomine Pontus.* II, 247, *omnes negatur, i. e. cohibentur glacie, fluere non possunt.* I, 324, *Alio quin negandi si non gustassent, i. e. negandum esset, eos esse Christianos, si non gustarent sanguinem, quem tantopere dicuntur appetere.*

NEGATOR. II, 93, *Ita fidem meam deferens, negator invenior.*

NEGOTIUM. II, 285, *At nunc negotium patitur Deus, i. e. facessit Deo negotium Marcionitarum temeritas et audacia, qui sibi alium deum ab Omnipotente confinxerunt.* II, 905, *Nam feminas quidem a duodecim annis, masculum vero a duobus amplius ad negotia mittunt, i. e. statuunt sui juris esse quasi e repagulis alienæ auctoritatis eximant: dant negotiorum gerendorum potestatem, de jure phrasis.* II, 649, *Ex negotio curiositatis, II, 888, Proprium jam negotium ex passum meæ opinionis.* I, qui antea fui occupatus in ponenda græce opinione mea de velandis virginitibus: ita Jun. explicat, sed Rigaltio videtur, disputatione quadam adversus Græcos, cum et virgines velari oportere acrius forte asseruisset, Græcorum conviciis exceptus ac pro hæretico exagitatus fuisse.

NEOPHYTUS, νεόφυτος, is qui recens ad fidem christianam accessit, II, 57, 268.

NEPOTARI, luxuriose et profuse vivere. I, 513, *Sub magna gravitatis superficie nepotatur.*

NERVUS. II, 786, *Per illum nerrum umbilicarem, i. e. venarum et arteriarum compagine, quatenus collaus in umbilico fibris coeunt.* I, 623, *Nihil crus sentit in nervo.* Nervus est ligni genus, quo crura disjuncta et laxa frangebantur. In leg. XII Tabular. *Secum ducto; vinculo: aut nerve aut compedibus quindecim pondo, etc.* Velus glos. *nervus*, ὑποπέδη. I, 512, *Alii ad incestam libidinem nervi.*

NIDOR. I, 507, *Pabula propria nidoris et sanguinis, libaminibus et sacrificiis; sed hoc in loco forsitan loquitur de sacrificiis generatim, non de necromanticis.*

NIMIETAS. II, 236, *Inapprehensibilis præ nimietate certaminis.*

NOBILIS. II, 150, *Num ergo et Apostolorum litteræ nobiles, i. e. nonne sunt omnibus notæ, clare, manifestæ? Exemplar Ursini habet mobiles, i. e. quæ sapiunt præterquam sonant, et aliud est in vocibus, aliud in sensibus. Præfert tamen Rigalt. illam priorem lectionem, Jun.*

legit *nubilæ*, i. e. nube obscuritatis et caligine offusæ, ne intelligantur.

NOEROS. Νοερός, mentalis. intellectualis; alii legunt *noetos*, νοητός, ut Iren. II, 574.

NOMEN, religio christiana. I, 278, *De eo nomine excludamur*, i. e. desinamus audiri Christiani, christianamque repudiemus religionem. I, 280, *Quos retro ante hoc nomen*, i. e. olim antequam fierent Christiani. I, 1252, *Nomen cum familia ipsius persequentes*, i. e. religionem christianam et sectatores ejus. I, 661, *Persecutores dominici nominis*. I, 525, *Tu, homo, tantum, nomen*, i. e. ingens momentum, magna gloria. II, 890, *Et totum arboris nomen expanditur*, i. e. quidquid significatur arboris nomine II, 800, *Et de isto quoque nomine peritura in, nullum inde nomen*. Post calaveris nostri corruptionem, nullum est destinatum nomen, quo materia illa, quæ fuerat humani corporis, signetur. Hoc vocat mortem vocabuli.

NICOLAÏTÆ, II, 63, *Quod totam istam hæresin Nicolaitarum*, etc. Significantur illi Actor. XX, his verbis, λαλοῦντες διαστραμμένα. Auctorem hujus sectæ faciunt Nicolaum, unum e septem diaconis, Tertullian. hoc in loco, Epiphani. *Hæres. XXV*; Clemens Alexand. *Strom.* II et III; Hieronym. epist. de Fabiano et ad Ctesiphontem Euseb. lib. III; Philastrius Brixien. lib. de *Hæres.*; Theodoret. *Hæres. fab. lib. III*; Augustin. *Iær.* V; et alii innumeri. Ignatius tamen, scrupulum inicit, qui epist. ad Trallianos: Φεύγετε καὶ τοὺς Νικολαῖτας τοὺς ψευδοῦντες. Adde plerosque illorum Patrum dubitanter loqui de Nicolao illo, in quem facile fuit illud rejicere propter vitæ sordes et mores corruptissimos.

NOTA. II, 17 *De peioris quoque nota tentationibus*. Metaphora a mercibus aut vini generibus, quæ solebant distingui notis, atque ex iis internosci. II, 254. *Nec sono nec note nominis hujus*, i. e. scripturæ nominis. I, 1238, *Quis miles postquam castris suis emissus, pronotis suis salutat*. Notas militares dicit, quibus miles denotatur ob delicta militaria, puta si fuerit emansor, desertor, seditiosus, etc. I, 1245, *Peccator enim omnium notarum cum sim*.

NOVELLITAS, de eo quod recens ortum est. II, 157. *Ipsa novellitas Prætex hesterni*. II, 697, *Neque mendacium devitat novellitatem*.

NOVELLUS, recens. I, 392, *Quam aliquando novellam Novianus*. II, 1042, *Fullones Noviani*. Novius poeta fabulam edidit *Fullones* inscriptam, quo in verbo inest nefanda obscenitas.

NOVITAS. II, 1030, *Novitate felices* vocat Carthaginenses, quia Carthago juris italici facta erat, beneficio Severi imperatoris, cujus tempore libellum de *Pallio* scripsit Tertullianus.

NOXIUS. II, 372, *Mercenarius noxius*. Gothofredus *noxium* pro *obnoxio* capit; Rigaltius non bona fide ait versatum, quia toties dentes bestiarum eluserat. Malim hoc in loco noxium intelligere eum, qui, cum nullam habuisset necessitatem pugnandi cum bestiis, inter noxios illis non addictus, tamen lucelli cupiditate, mercede pecta, ipse se lanistæ tradiderat.

NUBERE. II, 198, *Nubis assidue*, i. e. polygamiam probat quacunquæ specie, et nuptias imperat sine ullo discrimine. Sic *legem Dei in libidinem defendit*.

NUBES. I, 417, *Alias, si hoc putatis*, scil. fieri oportere, *nubes numeret orans*. Christiani plerumque conveniebant in areis, ibique orantes, cœlum suspiciebant absque aris, absque statuis: eos igitur ethnici deridebant, quasi nubes orando numerarent.

NUBILUM. II, 597, *Singulorum nubilo quodam veritas obumbrabatur*, i. e. nubilum ignorantie obumbrabat in singulorum mentibus veritatem. II, 247, *Nubilo obscurior*.

NUCETUM. locus est nucibus arboribus consitus, a *nuce* ut quercetum a *quercu*, lauratum *lauro*. II, 575, *Sic et in caestibus nuceta præsumpsit*.

NUDITAS. II, 706. *Nec cineribus indulgetur nuditate plectendis*, quia scicariorum cineres non vestiuntur aut conduntur urna.

NUDUS. II, 247, *Libido nuda*, non tecta, sed oculis spectantium exposita: nam ex contrario sequitur, *etiam cum abscondunt libidinem, suspensus de jugo plaustris*, in quo libidinatur *pharetris* ut *judicibus* notantur, I, 304, *Theatra nuda*, i. e. sine tecto. Tegebantur enim ad arcendum solem.

NULLIFICAMEN, ἐξουθενήμα. II, 330, *Et nullificamen populi*, quod II, 639, dicit *abjectionem populi*.

NULLUS. II, 134, *Nulla sunt vulnera*, i. e. non æstimantur, licet sint. Rigalt. retinet vulgatam lectionem, *non nulla vulnera*, hoc sensu: Nulla sunt prælia, quia nullus hostis, sed tamen non sunt nulla vulnera, quia strenue ac fortiter decerant ac vulnerantur.

NUMERARE, i. e. censere. II, 116, *Sanguine numerati*, i. e. quorum facies notatæ sanguine.

NUMEROSE. II, 167, *Ut numerose loqueretur*, i. e. pluraliter, ut ante dixit *sine plurali numero*.

NUNDINARE. II, 907, *Laudabo vigorem, si aliquid et apud ethnicos virginitalis nundinarint*, i. e. si tantum illis in sua virginitate constantiæ suppetit, ut ejus etiam exempla proponere audeant, unde ethnici sumant quod imitentur. Metaphora a rebus promeriscalibus, quæ in nundinis omnium oculis proponuntur.

NUNDINATIVUS. II, 892, *Propter ejusmodi igitur capita nundinativitia*, i. e. in publico sese exponentia tanquam in nundinis.

NUS, νοῦς. II, 62, *Basilides esse dicit summum deum nomine Abrazam, quo mentem creatam, quam Græce νοῦν appellant*. II, 532, 573, *Eundem autem demiurgum νοῦν filium effingeret*. II, 666, *Proinde et animum, sive mens est, νοῦς apud Græcos, non aliud quid intelligimus quam suggestum animæ ingenitum et insitum*, etc.

NUSQUAM. II, 228, *Nusquam fiet*, ex Is., XXXIV, 4. οὐδέποτε γενήσεται.

NOTARE. I, 516, *Eo magis scrupulositas humana fidem aspernata nutabat*, i. e. quancertitudine et instabilitate confuderant conturbarentque etiam quod certum in Scripturis invenerant.

NOTUS. II, 1043. *Nutu tradere*. Est deridentium et improbantium aliquid clanculum inter se, quod palam facere non sit impune vel decens, cum neque conjectis in hominem oculis, neque potentis digitus id facere licet: tum clanculario saltum nutu demonstrari potest.

O

OBBA, vasis ventricosi genus, quo diis Manibus litabatur. I, 347.

OBducERE, refellere, sive contraria ac inter se pugnantia asserentem captum tenere. I, 501, *Dum de bono hujus sæclæ obducitur*. II, 232, *Et obducitur corpoream infinitam faciens*. II, 218, *Altercatio diversæ partis obducitur*, revincitur, refellitur II, 270. *Exhibe igitur aliquem ex tuis, apostolici census et obduzeris*, i. e. eviceris, II, 344, *hoc nominibus jam obduzimur*. II, 797, *Proinde ei obduzimur obducti dehinc de Deo*, II, 993, *Cum sic quoque obduzero diversæ partis præsumptionem*. Deleri, sumpta metaphora ex rationum scripturis, ut *expungere* I, 531, *Sed obducimur*, i. e. morimur in prælio, idque obicitis.

OBEX. II, 143, *Nec ullus obicem præscriptionis istius extrudet*.

OBfirmARE. II, 688, *Etsi nullum illi venabulum obfirmabit*.

OBhumARE. II 1033. Obhumantur flumina, quorum alvei limo opplentur, ita ut cursum mutare inde cogantur. Alii *obumbrando*; Latin. *obambulando*.

OBJACERE. II, 658, *Sic igitur et si corporalia in corporalibus objacent*.

OBJECTIO. I, 1297. *Quarum dotes objectione nominis mercedem silentii faciant*, etc., i. e. cum deferuntur propter nomen et professionem religionis christianæ earum dotes sibi vindicent pro mercede silentii, quod suis uxoribus sustinentes tandiu præstiterint. Sic ipse maritus speculator, qui per nuptiarum occasionem arcana christiania subdole speculatus erat, litis arbiter fiebat. Erat enim necesse uxori, nisi mori paralissima esset, fidem Christo dictam perdere, vel dolem.

OBlatio. II, 739, *Quod ex oblationis potestate accidit*, i. e. conditionis oblatæ.

OBlaqueARE, laqueato opere deducere atque distendere. II, 805. *Ne argento quoque oblaquees*.

OBLEGATUS. II, *Et omnibus vitæ istius illecebris quasi æternæ dignioribus hoc puto oblegatum*, i. e. circumquaque inescatum et deliciis innutritum, atque in eis obtorpescentem.

OBligAMENTUM. II, 352, *Cum legis obligamenta et onera, evangelicam libertate mutant*. I, 684, *Et omnem spiritum immundum per consecrationis obligamentum*. II, 98, *Ne velamento quidem obnoxium, nedum obligamentum*.

OBlitterARE, I, 1283, *Quod si habent, oblitterare debent, quod habent*. II, 933. *Igitur si omnia ista oblitterant licentiam vendendi*. II, 709, *Solitudines formosas retro fundi amantissimi oblitteraverunt* I, 1293. *Quis enim dubitet oblitterari quotidie fidem commercio infideli*.

OBnoxius. II, 900, *Dux leges obnoxia invicem*, i. e. quodam velut fœdere naturæ inter se obligatæ. II, 452, *Dissolvens violentiorum contractuum obnoxiiis, melius obnoxus*.

OBscENUS. II, 1031, *Post Gracchi obscena omina*, i. o.

infausta, sinistra auspicia; nempe signum vi ventorum, cum signifer valde resisteret, factum; sacra altaribus imposita dissipata, et extra terminos urbis abjecta.

OBSERVARE. II, 39, n. (1), *Cum ipsi observarent*, i. e. cum ipsi sibi constarent, cum idem ipsi docuerint in epistolis suis. Nam de forma prædicationis statuit ex epistolarum forma.

OBSIGNARE. I, 1283, *Qui statim a lavacro carnem suam obsignant*, i. e. a baptismo dant virginitati et cælibatui operam. I, 1327, *Et obsignant se spadonatu*. I, 675, *Deos ipsos hoc nomine obsignant* I, 677, *Si post fidem obsignatam dicimus*.

OBSOLEFACTUS. II, 905, *Vox obsolefacta est*, i. e. ex solito mutata alterataque, ex quo primum cepit, ut Nonius loquitur, *gallulascere*.

OBSOLETA. I, 363, *Majestatis vestigia obsolebant*, *Have*, *re*. legit in Ms. Fuld. *fastigium assolant*, i. e. solo adæquant; recte, Conf. I, 577, II, 135, *Qui vestitum obsolefasset nuptialem*, i. e. obsoletum reddidissent, vel obsoletum apportassent.

OBSTINATIO. bono sensu, pro constantia. I, 631, *Ad hanc obstinationem abdicatione voluptatum erudiri*.

OBSTREPERE. II, 82, *Quamquam nec habitus extraordinarius ordinario usui obstrepi*, i. e. impedimento est. I, 630, *Nihil obstrepere religioni in animo et conscientia tanta solatia extrinsecus oculorum vel aurium*. I, 654, *Etiā obstrepente gratia voluptatis*. I, 1326, *Et obstrepat pudicitie disciplinis*.

OBSTREPITACULUM. II, 268, *Adversus obstrepitacula diversæ partis*.

OBSTRINGERE. II, 37 *Nunc sæculo obstrictos*, Eos intelligit qui præfectura aliqua inter gentilesungebantur; plerique enim Christianorum dignitatem aliquam aut militare officium adepti, eorum honorum munia nihilominus obibant, quos tamen Ecclesiæ honoribus ordinare æquum non videbatur.

OBSTRUERE. II, 38 *Lucernam non sub modio obstrui solere*: Jun. et alii malunt *abstrui*. *Abstruere* autem est objecta strue auferre lucem.

OBTUNDERE. II, 454, *Non David errorem scribarum obtundebat*, i. e. refellebat. II, 169, *Ut jam hinc fidem tuam obtundam*.

OBVENIRE. II, 36, *Quia adversarius ejus Paulus obvenerat*, i. e. obligerat, ut servus datus Ecclesiæ a Deo.

OBVENIENTIA. II, 584, *De obvenientia superducunt*: obvenientiam vocat, quæ aliunde obveniunt eventa.

OBUMBRARE. II 597, *Singulorum nubilo quodam veritas obumbratur*, i. e., in singulorum mentibus veritatem obumbrabat nubilum ignorantie, quod fit præsertim, si aliorum æque obumbratorum strepitus insuper conturbaverint. II, 717, *Nunc quoque obumbrat et depravat*.

OCCASIO. II, 545, *Ex divinæ occasione*. II, 886, *Hæ autem sine aliquibus occasionibus scripturarum audere non poterant*.

OCCISORIVS. II, 705, *Jugulanda quæque in occisoriis*, i. e. iis animalium generibus, quæ ad cædem comparantur.

OCCUPARE. I, 376, *Minus est et oculis quibus occupatur*; occupat enim homo visu suo, quidquid oculis objicitur. II, 802, *Quæ prior vocabulum hominis occupavit*. II, 802; *Recogita totum illi Deum occupatum ac dedicatum*.

OCCURRERE. I, 500, *Merito soli innocentie occurrimus*, i. e. illam inventam soli amplexuri. II, 42, *Cum conditione datæ sibi (nimirum prenitentie) occurrit*, i. e. seulo tro de integro Ecclesiæ stitit.

OCTOJUGIS. Dicitur *ogdoas* illa Valentinianorum; aludit enim ad ludos Circenses, II, 500, *Mappa, quod aiunt, missa semel octojugem istam*.

OCULARE. visum reddere, Scilicet: ἐξοματωῦν I, 404, *Qui jam expolitos in agnitionem veritatis ocularet* I, 1248, *Novit illos oculare rursus*, II, 994, *In vestibus purpura oculandis*, i. e. illuminandis. Sic de sole Plinius: *Hic reliqua sidera oculat*. Proprie autem purpuræ splendor seu fulgor lumen dicitur. Eubius, *Instat*. VIII: *Adferent lumen clavus et purpuræ loco insertæ*. Horat. *Purpureus late qui splendeat unus et alter adsuitur pannus*. Artis poet.

OCULATUS. Deum puto a sublimioribus oculatiorem aliquid subjecti præterire non posse.

ODEUM. II, 851, *Sed et proxime in ista civitate odei fundamenta tot veterum sepulchrorum sacrilega collocantur*. Civitatem aut Carthaginem aut Romam intelligit *Odeæ* erant loca in quibus aliquando se recipiebant spe-

ctatores e theatro, si pluvia supervenisset. Hoc in loco recitabantur etiam poemata, ac venalia frumenta exponi solebant. *Fundamenta sacrilega sepulchrorum* appellantur, quia sepulchreta in religiosis et sacris rebus habebantur: ex quo sequebatur reos esse sacrilegii, qui ea refoderent, et sacrilega odei fundamenta esse, cujus causa res sacræ jure gentium habitæ in profanos usus raperentur.

OIKOVOMIA. I, 156, *Sub hac tamen dispensatione, quam oikonomiam dicimus*. II, 158, *Oikonomias, sacramentum*, de doctrina de Trinitate.

OENOTRIA. Ita Italia dicta est a vino, non ab aliquo rege hujus nominis: quæ opinio consentit cum Aristotel., lib. VII *Polit.*, et cum Strabon. lib. VI, qui, nulla facta mentione Oenotrii, illam indigitant, I, 330.

OFFARRINARE. II, 418, *Præter oneribus consparsionum offarrinatam*. Exod. XII, 34: Ἀνέλαβε δὲ ὁ λαὸς τὰ σταίς αὐτῶν πρὸ τοῦ ζυμῶσθαι, τὰ φρυγάματα αὐτῶν ἐνδεδεμένα ἐν τοῖς ἱματίοις αὐτῶν ἐπὶ τῶν ὤμων.

OFFERENTIA. II, 424, *Considera causarum offerentiam*, i. e. prout se diversæ offerunt.

OFFERRE. II, 922, *Et offers et tinguis* II, 942, *Et offert annuis diebus dormitionis ejus* II, 984, *Et afflictionem suam offerentes Deo*.

OFFICIALIS. II, 93, *Et cæteras officialium coronarum causas*, quas necessitate officii gestabant ii qui certis officiis honoribusqueungebantur.

OFFICIUM. II, 970, *Adeam emittit cum officio et comitu*. Jureconsultis officium cætus ipse est eorum qui magistratui inserviunt: unde apud eosdem, officium depone-re et officio tradere, in quem sensum et hic usurpat Tertullianus. II, 437, *Cum dedicatio imaginis regie turbam urgetet officio*, i. e. ad officium cultus idololatriæ. II, 419, *Si officia militaria redemeris*, i. e. milites publica auctoritate fungentes tibi pecunia conciliaveris. II, 713, *Nos officia divina angelos credimus*, i. e. officiales et officiorum administratores. II, 719, *Gravior iridia est in præsidem cum officia pulsantur*.

OFFICINA. II, 336, *Cloacam voca uterum tanti animalis, id est hominis producendi officinam*.

OFFOCARE. seu *offucare*, aquam in fauces ad sorbendum dare, ut exponit Festus. I, 695, *Quicunque suclius ejus offocant*.

ONERARE. I, 1293, *Tanto contumacie crimen oneratur*, i. e. tanto gravius, tanto atrocius est. II, 928, *Ab extraneis quoque agnoscitur et testimonio oneratur*. II, 968, *Oneravit itaque mæchiam*, i. e. mæchiam ut gravius a atrocius crimen describit. Præferenda videtur hæc lectio conjecturæ illi Latini: *honoravit*.

ONEROSITAS. I, 1323, *Tanto ordinandi capitis onerositas*.

ONESIMUS. II, 588, *Et forsitan parias aliquem Onesimum æonem*. Alludit ad Onesimum Philemonis quem Paulus in vinculis genuit, ut ipse ad Philem. scribit, seu pars planæ cælesti, factum scilicet de Gentili Christianum, de fugitivo probum. Expectamus, inquit ridendo Septimius, ut tu, qui Marcus es aut Caius, certe, quod sufficit, masculus, in istis infandis angelorum Valentinianorum vinculis sive emplexibus parias, sed quid parias? aliquem scilicet Onesimum Paulinum? imo prodigiosum aliquem Satanæ mastigiam.

ΟΝΟΧΟΙΤΗΝ. I, 372, *Proprie qui concumbit asino, deinde ex asino, et homine conceptum: ita LXX interpretes vocē χοιτήρ pro prole sæpius usi sunt; et Paulus ad Roman. cap IX, 10. Hunc Deum fictum ex habitu corporis quasi ονοχοιτήν denotant, turpi quasi mæcha prognatum*. Vide Juvenal. Sat. VI, v. 330; Sueton. Vit. Domit. cap 12; Martial, I, 5.

ONUS. I, 5, 3, *Si non onus, jam voluminis temperarem*, i. e. ὄγκος, μέγεθος.

OPERARI. operam dare. I, 1520, *In quibus operamur*. II, 762, *Cum languoribus et vitis mendendis operaretur*. I, 695, *Dei fratribus operandi copiam*, i. e. commoditatem beneficiendi nobis, ut ab illa necessitate subsidio ipsorum caveatur nobis.

OPERARIUS. I, 1271, *Itaque operarius ille victoriæ Dei, diabolus*. I, 1274, *Ventris operarios, vocat parasitos*. II, 705, *Et fatigandæ in operariis*, i. e. iis animalium generibus, quæ ad operam præstandam comparantur.

OPERATIO. II, 907 *Vel quamcunque eleemosynæ operationem, ita et operatio jejunii*.

OPERATRIX. II, 739, *Ipsa illa ratio operatrix, mortis, simplex licet, vis est*.

OPERATUS. I, 959, *Operata infestatio*, i. e. vehementior, acrior. Melius fortasse *onerata*, ut sensus sit: Quominus defendi patiamini sectam Christianorum, ob-

stant vobis præjudicia, quibus tam sæpe eam dam-nastis.

OPEROSITAS. I, 1328, *Et operositas cum raritate commis-sa*, i. e. opus, manupretium. Utitur hoc vocabulo Irenæus pra labore ex ærumna, lib. V, c. 19. I, 1184, *Et crinium lenonem operositatem*, sic I, 1151, *Superducto Evangelio expunctore totius retro vetustatis*. II, 1045, *Sacerdos sug-gestus*, etc. II, 651, *Tanta operositas suadendi*.

OPIFICE. I, 158, *Et tam opifice*. Rigalt. mavult: *etiam opifices*; quod sequentibus convenire magis videtur. Alii legunt: *etiam opici*, i. e. barbari, quod *opice*, i. e. barbare loquerentur, non latine, juxta Plin., lib. XXIX, cap. I.

OPIMITAS. II, 683, *Opimitas sapientiam impedit, exilitas expedit* II, 998, *Atque ita exinde opimitate Dominici cor-poris vescitur*.

OPINIOSUS. opinator. II, 447, *Viderit si cui tam opi-niosus videbitur Christus*: ita Cic., *Academ.*

OPUS. I, 339, *In ipso opere*, i. e. cum funduntur, tundun-tur, scalpuntur; atque ita læduntur, vulnerantur.

ORATIO. II, 105, *Sed in legitima oratione*. Orationem legitimam dicit quam nobis Christus dictavit cœlestis ju-ris peritus. Sic *prececm legitimam* dixit Augustin., *Serm.* 115, *de Temp.*

ORBIS, mensa rotunda, quam veteres dicebant *cillibam* II, 1048, *Qua M. Tullius quingentis millibus nummum orbem citri emit*. Mensæ citreæ ex Mauritania incredi-buli sumptu Romam advehebantur. Plin., lib. XXXIII, cap. 11.

ORDO. II, 39, *Omnem ordinem regulæ*, i. e. forma ordi-nata doctrinæ Christianæ; eodem sensu. II, 40, *Ordinem doctrinæ Ecclesiarum*. II, 947, *Quo magis sciret plebs eum ordinem sibi observandum, qui faceret præpositos*. Ordinem monagomorum significat, unde sumuntur præ-positi. Itaque omnem plebem volebat esse monoga-mos.

ORIENS. II, 515, *Orientem Christi figuram*; subaud. *amat*. Orientis enim vocabulo Christus sæpe intelligitur in sa-cris litteris, ut apud Zachariam. Oriens autem vocatur, quia sol est justitiæ prodians ex alto.

ORNATUS. I, 1309, *Ornatum dicimus, quem immundum muliebrem convenit dici*, nempe cura capilli et cutis,

ORTANEUS. II, 483, n. (1), *Et signa aliqua vel ortaneorum*. Ortanea, quæ sunt momentanea, et suum esse in solo ortu habent, quæ simul oriuntur, simul occidunt,

OS. I, 654, *Illum vero confectam etiam oris speculo repetat*, ut etiam os et vultum expirantis intueri ve-lit.

OSCILLUM, libratio, αλόφα, machinæ ad incussionem et impetum libratae, Vid. Festus in h. v. II, 1032.

OSTENTATITIUS. II, 892, *Impudentiam ostentatitiæ vir-ginitatis*.

OTIOSUS. II, 76, *Coronamento in manu otioso*. Otiosum dicit inutile et ineptum. Sic *ad Uxorem*: *Nobis otiosum est liberos serere*, i. e. Christianis inutile est et ineptum liberos serere, dum sævit in Christianum nomen ty-rannus.

P

PABULUM. I, 306, *Et pabulo inde* i. e. ex ea carne in-fantis cæci. Haverc. vult: *Et pabulo crude, inde et post*, etc.

PACATORIUS. II, 435, *Justum judicium et pacatorium ju-dicate*.

PÆDAGOGATUS. II, 563, *Spiritus sancti pædagogatum*, i. e. ministerium.

PÆDAGOGIUM, conventus. I, 348, *Tum de pædagogiiis au-lis*. II, 554, *Et mille alia de pædagogio nomina*. Pæ-dagogium vocat de more Cæsariani palatii, in quo pueri aulici sub aliqua pædagogorum custodia alebantur et instituebantur.

PALA, instrumentum quo ventilantur et purgantur fru-menta. II, 103, *Hæc pala illa quæ et nunc dominicam aram purgat*.

PALLIATUM. II, 1049, *Sermo palliatus*, h. c. philosophi-cus et christianus.

PALLIUM. II, 1031, *Pallii jam teretis*, etc.; pallium ve-strum quadratum tereti seu rotundo pallio mutavistis, h. e. toga romana. Cui interpretationi appositissimum tes-tem Salmasius addidit veterem Persii scholiastem, qui togam esse ait purum pallium forma rotunda, fustiore at-que inundante sinu.

PALUS. II, 969, *Sed rursus palos terminales figitis Deo*. Auctores finium regundorum palos pro terminis in qui busdam regionibus poni docent, iliceos, oleagineos, etc.

PANGAPIAN NIRAPIAM. II, 363. Sensu hujus loci forte est: Quam Ptolemæi miscellaneam propius fuit de ali-

quibus atticis curis, πάγκαρον ἢ τὸ πᾶν vocari. *Curas atticæ* dicit libros Græcorum, qui ob titulos hujusmodi ambitiosa festivitate conceptos, merito sunt Pliniana ad Vespasianum præfatione derisi. Πάγκαρον sunt fructus omnis generis, Vid. Gell., lib. XX, cap. ult.

PANIS. II, 461, *Cur autem panem corpus suum appellat*. I, 1160, *Tum quod et corpus ejus in pane censetur*. II, 262, *Nec panem, quo ipsum corpus suum representat*. II, 274, *Super panem alienum alii Deo, gratiarum actionibus fun-gitur*. II, 370, *Ecce doctrinæ suæ panem prioribus offert Israelitis*. II, 80, *Callicis aut panis etiam nostri, aliquid decuti in terram anxie potimur*. II, 489, *Proinde panis et calicis sacramenta jam in Evangelio probavimus*, etc.

PAPA. II, 103, *Bonus pastor et benedictus papa*, i. e. pater, quæ appellatio jam tum piis Dei servis et admin-istris Ecclesiæ fuit honorificæ attributa.

PAPILIO, est tentorium. 624, *Sed de papilionibus ex-peditis et substrictis*. Expediuntur papiliones et tentoria involuta, cum in castris extenduntur, et funiculis ad palos terræ infixos substringuntur et alligantur, ne vento disturbante corruant.

PAR. II, 204, *Ex pari, et ἴσου*, æque, pariter. II, 398, *Ut ad legem voluntatis meæ parem factum*, i. e. tanquam si penes me esset facere, quidquid mihi in voluntate fu-rit animoque. II, 920, *Eique (Adamo) parem necessa-riam prospexisset*. II, 107, *Quæ etiam in malis par bo-num est*, i. e. conjugum cum malo, adeo ut bonum et ma-lum paria in eadem re facere videantur. Sic paribus equis, pro eo quod est duobus in acte veteres pugnasse dicit Festus.

PARACLETUS. II, 156, *Paracletum fugavit*, i. e. spiritum singularium revelationum auctorem. Montanus autem, si aliis fides est habenda, majorem sibi spiritus plenitudi-nem inesse, quam Apostolis prædicabat. Sed Baronius jam observavit Montani scholam aliquandiu stetit innoxiam, discipulos habuisse adeo morum sanctitate com-mendabiles, martyriorum constantia fortes, ut nemo præ-sentiores alibi Numinis vires agnosceret. Et vero recte doctissimus cardinalis censuit Anicetum, tunc pontificem romanum, in hominibus nihil adhuc a fidei regula dis-sentientibus hæc divini spiritus charismata agnovisse, eorum Ecclesiis pacem intulisse, atque, ut ait Tertullianus, *pacis litteras misisse*. Ergo Praxeas ille, qualis a Ter-tull. depingitur, fictis apud pontificem causis, adeoque imminutæ auctoritatis pontificiæ criminationibus Montani discipulos onerare non destitit, donec pacis seu com-municationis litteræ jam emissæ revocarentur. Quæ forte an nonnulli plus æquo offensi indignatique, Montanum suum in tantum extollere ac prædicare coperunt, ut dicerent in Apostolis quidem Spiritum sanctum fuisse, Paracletum non fuisse: et Paracletum istum suum plura in Montano dixisse, quam in Evangelio Christi: nec tantum plura, sed etiam meliora atque majora. Hæc nimirum de iis le-gimus, qui *Cataphrygæ* dicuntur, in Catalogo hæreticorum qui Tertulliani libro de *Prescriptione* vulgo annexi so-let. Quæ satis arguunt Phrygas istos Montano suo multa, quæ ipse sibi nunquam arrogaverit, tribuisse. Unde vero-simile fiat Montani dogma, quale fuit, primordio quidem sui Christianis austerioribus probabili, Tertullianum tenuisse, non quale postea, cum sequacium quorundam imposturis et fraudibus acu Phrygia interpolatum ab Ec-clesiis passim catholicis despu cœpit.

PARADISUS. II, 856, *Scilicet paradiso non inferis dever-surus*; vid. INFERI.

PARATURA, constitutio. I, 409, *Sapere paraturas*. Sens. totius loci est: Possunt incoherentes et mansionem haben-tes in aere sideribus vicini et nubibus assueti scire con-stitutionem aeris, adeoque pluvias, siccitatem, pestilen-tiam, famem prædicere. I, 433, *Ille scilicet spiritus dæ-moniacæ et angelicæ paraturæ*. I, 519, *Hanc novitiolam paraturam*. La Cerdæ novellam Christianorum sectam in-telligit; Haverc., rectius cum Rhenan., Novum Testa-mentum. II, 908, *Secundum utriusque Testamenti para-turam*. II, 570, *In materiæ corporalem paraturam*. II, 259, *Nullam sibi prospexerit agnoscendo paraturam*, i. e. ornamentum seu creationis præcipuum, quo velut pro-prio apparatu propriaque gloria cognoscatur. II, 284, *Sic ædificat qui propria paratura caret*, i. e. materia ad ædi-ficandum comparata. II, 361, *In tantum paraturam desi-derabat, ut credi posset*. II, 361, *Omnem sententiam et omnem paraturam*, i. e. omnem materiam argumentorum apparatus. II, 906, 907, *Sola autem manifestæ paraturæ totum circumferunt mulieritatem*, i. e. capute incedunt nudo, principali manifestæ muliebris paraturæ parte, quam tegere solent mulieres. II, 957, *Ut per ordinem de omni nostra paratura retrahemus*, significat utriusque in-strumenti scripturas. II, 769, *Debeo illos de sua paratura*

repercutere. II, 723, *In his (esu et pota) plurima somni paratura est*. II, 77, *Calceatus de Evangelii paratura*.

PAREDRI, spiritus sunt mali genique improbi, qui alicui semper assident et familiares sunt. II, 698.

PARCERE. I, 1283, *Cum plerique gentiliū feminarum memoriā charissimorum maritorum parcant*, i. e. concervant integram, sc. nubendi abstinētiā.

PARENTARE, iusta parentibus celebrare. II, 928, *Forisitan qui illi parentent*. II, 795, *Defunctis parentant*. Hoc quidem ethnici, sed et Christianos Augustini ævo quibusdam in locis fortasse arguit lib. VIII de Civit. Dei, cap. 27. Epulas suas ad martyrium memorias deferebant, orabant et offerebant ut vincerentur, vel ex iis etiam indigentibus largiebantur. *Quod quidem, inquit, a Christianis melioribus non fit, et in plerisque terrarum nulla talis est consuetudo*.

PARERE. II, 807, *Quæ potest apud Christum Dominum parere debito tanto*, i. e. præstare tantum debitum ac solvere. Appellanti creditori parere debitor cum satisfacit. Jubet qui exigit, parere qui præstat quod promissit. II, 813, *Totum porro hominem ex utriusque substantiæ concretione parere*, i. e. adesse, sisti. I, 639, *Ante has tres aræ trinis diis parent*, i. e. præsto sunt. I, 1203, *Etiā in sacramentis propriis parere fecit*. II, 654, *Et conatus ejus extrinsecus foris parent*, i. e. apparent suntque spectati. II, 191, *Notā distincta documenta parent utriusque substantiæ*, apparerent, sensu forensi. II, 263, *Quomodo Dominus paruit ejus in hoc mundo*, i. e. ὡς ὅτι, ἐπεφάνη, si hic non potuit Dominus substantia existere, quomodo specie substantiæ?

PARIARE. II, 433, *Quam cui per omnia pariaverint*. II, 802 *Non rapinam existimavit pariari Deo*, τὸ εἶναι ἴσα Θεῷ. Est autem *pariari* forense verbum, pro eo quod est paria fieri, et *pariare*, paria facere, adæquare. II, 700, *Quia nec pariasset commeatus hic*, i. e. paria fecisset, ex æquo respondisset. II, 705, *Pariant naturalia earum, substantia non pariant*.

PARILITAS. II, 252, *Hoc ipsum testimonio præstans parilitati et unitati eorum*. II, 804, *Exemplum porro ex diversitate an ex parilitate componitur*.

PARITER. I, 386, *Pariter ætate est*, Hellen., τὴν ἡλικίαν ἴσα ἔστι.

PARMULA. I, 321, *Sanguis de femore proscisso parmula exceptus*. In Dactyl. Goriæana, tom. II, num. 664, est sculptura gemmæ, ubi clypeolus vel parmula aræ Bellonæ iunioris, et ad sanguinis exceptionem destinata. Sed et palmulam, quod alii substituunt, adhibitam in his sacris, patet ex gemma Leon. Augustin. I, 171, ubi nudus Bellonarius conspicitur, qui latus ferro sibi, quod sinistra gerit, fodit, cruore, qui de femore proscisso labitur, dextram plenam ante Bellonæ signum sublevans.

PARRICIDIUM. I, 1282, *Parricidii expugnantur abortivis, dissoluti medicaminibus concepta*. Sic, lib. de vel. Virg., *infantes aliquamdiu a matribus debellatos*.

PARTIARIUS. II, 274, *Partiaria exitii*. II, 334, *Disce et hic cum partiariis erroris tui Judæis*. II, 796, *Partiarios sententiæ illorum*, κοινωνούς.

PASCUA, pastus. I, 407, *Accuratio pascua est*, i. e. pastus qui magis illis curæ est.

PASSIBILITER. II, 726, *Quam affecte et anxie et passibiliter*.

PASSIO. II, 1010, *Et invitantis ad passionem contrariam fuge*. II, 905, *Nuptiarum passio*. I, 842, *Quæ ad passionem regni, iudicii et resurrectionis prædicantur*.

PASSIONALIS. I, 612, *Non si Deus, inquit irascitur, corruptibilis et passionalis est*.

PASSIVE, passim, in commune, pro arbitrio cujusque. II, 936, *Passive tamen currant*.

PASSIVITAS, promiscua frequentia. II, 1044, *Quantum denotatui passivitas affert libertinos*. I, 325, *Passivitas luxuria est venus erronea et passim per licita et illicita vaga*. II, 234, *Et passivitas non est*, i. e. affectio passim diffuens et motibus exposita, dissolutio, confusio. II, 585, *De passivitate vitæ*, i. e. vitæ incompressa et pro libidine transacta, quæ Valentinianos fuisse notabiles. Irenæus auctor est. II, 397, *Passivitatē sententiæ meæ permisit*, i. e. rationem communem et promiscuam, ad quasvis opiniones amplectendos liberam. II, 652, *Habent aliquando et passivitatē commercia*, i. e. jus passim commendi et recipiendi, adeo ut alterum promiscue sumatur loco alterius. II, 726, *Et in passivitate omnia spargens*, i. e. promiscua confusione et conturbatione rerum. II, 88, *Quia passivitas fallit*, i. e. fallit communis usus, qui passim obtinet, ut corruptela a conditione internosci nequeat, quodammodo obumbrata et obiecta usu promiscuo omnium.

PASSIVITUS, passini, commune, apud omnes promiscue. II, 1039, *Pars vero passivitus omnibus utilis*.

PASSIVUS, passim occurrens, vulgaris. II, 548, *Non cum affectatis ducibus passivorum discipulorum*. II, 252, *Passivum scilicet convictum*. I, 1277, *Per licentiam tunc passivam*, i. e. nuptias multiplices, passim concessas. II, 936, *Non enim passibus tibi census est in illo*, i. e. vagus, infinitus, ex historia Abrahami undecunquē tibi promiscue applicandus. II, 791, *Alium cæteris passivum, ignobilem*, i. e. vulgarem, communem. II, 985, *Sine passiva concessione*.

PATAGIUM, clavus aureus, qui ad summam tunicam assuebatur vulgo: in matronis patagium dicebatur, et clavus in viris. II, 1036, *patagio inauratio*.

PATER, sacrorum, πατριάρχης. Vid. Meurs., Eleus. cap. XIII, I, 313.

PATI, et de re læta et adversa, ut Græc. πάσχειν, I, 376, *Sanitatem suam patitur*. I, 413, *Qui de Deo pati existimantur*, i. e. agitari, τὸν ἐνθῆνον ἢ θεολήπτων, circumlocutio, quorum tria genera subiecta sunt, θεοποροµένου, θεοπάρακτοι, θεοπρόποι. II, 248, *Passus infelix hujus presumptionis instinctum*. II, 285, *At nunc negotium patitur*, i. e. facessit Deo negotium Marcionitarum temeritatis et audacia, qui Deum alienum ab omni potente sibi confinxerunt. II, 888, *Proprium jam negotium passus meæ opinionis*, i. e. qui antea fui occupatus in exponenda græce opinione mea de velandis virginibus, ita Jua. explicat; sed Rigaltio videtur disputatione quadam adversus Græcos, cum et virgines velari oportere acrius forte asseruisset, Græcorum convitiis exceptus ac pro hæreticis exagitatus fuisse. II, 895, *Quæ virum passa sit*. II, 904 *Et nuptias pati*. II, 652, *Post definitionem census, questionem status patitur*. II, 706, *Quod exsequias convivium patitur*, i. e. quod convivio inferitur, non sepulcro, quod cænæ impenditur, non funeri.

PATROCINIUM. II, 543, *Patrocinio coactæ figura sacrilegium obscurat*, i. e. ad defensionem probationemque pudende illius figuræ, ex lana coacta factæ, opere coacti: ideo enim præterdunt venerandum naturæ nomen. Vide CONVITIUM. II, 668, *Cujus interligam instrumentum esse animum, non patrocinium*, i. e. principalitatem, ut initio capitis appellavit.

PATRUITS. II, 562, *Et sermonem de patruitis*. Iren. πατρωνυµικός. Jun. mavult de patritiis, ut Cic., Tusc. I, 19, *Patritiam illam et avitam philosophiam*.

PAUPERITUS, i. q. pauper. II, 262, *Propter quem in hac paupertina elementa*.

PECCATELA. II, 719, *Ad suadendam vel imperandam peccatelam*.

PECTEN. II, 515, *Lamiæ turres et pectines solis*. Fabellæ pueriles apud Carthaginem Tertulliani tempore, quibus nutrices parvulos suos a clamoribus continebant.

PECUS. II, 411, *Non pecus dictus post figuram*, i. e. corpus animatum sentiens primum, et figura sunt instructum recens. Eodem vocabulo utitur Julius Firmicus, lib. VII, cap. 1: *Pecus intra viscera matris artusque concisum a medicis proferetur*. II, 483, *Per similitudinem sanguis salutaris et pecoris Christi*. Alludit ad sanguinem illum Paschalis agni, qui postibus inspersus fuit in Ægypto. Exod., XII.

PEJOR. I, 1300, *Quod solis pejoribus placet nomen Christianum*. Ait Tertullianus: Quæ Deum offendunt, a malo inferni, idque ex eo manifestum fieri, quod ex Gentilibus Christianarum nuptias ambiant, qui præsertim qui vitæ sunt pejoris et turpioris. Ideo ethnici iuvēniuntur, qui tales, i. e. Christianas non exhorreant, ut exterminet, ut abripiant, ut a fide excludant.

PELLICEUS. II, 578, *Interim carnalem superficiem postea aiunt choico supertextam, et hanc esse pelliceam tunicam, obnoxiam sensui*. I, 1305, *Et adornari tibi in mente est, super pelliceas tuas tunicas*? II, 803 *Neque enim, ut quidam volunt, illæ pellicæ tunicæ, quas Adam, etc.*

PELLITUS, pelle. II, 1038, *Pellitus orbi, ut metallo datur*.

PENDERE. II, 450 *Vel de recentibus Augustianis censibus adhuc tunc fortasse pendentes*. Tunc, i. e. cum diceret cæsus: Jesus, fili David. *Pendentibus*, scil. tabulis census. Nimrum haud semel acti sensus fuisse videntur sub Augusto. Et Septimius ipse, libro adv. Judæos, addubitare videtur Christianis adscriptis fuerit censui statim ut natus est. II, 819, *Unum opinor apud omnes edictum Dei pendet resurrectio mortuorum*. Sic vocat symbolum fidei christianæ, et supra dixit, quoniam titulo reus ista proscripta sit, alludens ad edicta prætorum, quæ in albo, h. e. tabula proscribi et proponi solebant. I, 648, *Dehinc ad signum anni pendet*.

PENDULUS. II, 708, *Ut pendula expectatio sollicitudo fidei probetur*,

PENES, apud. I, 314, *Infantes penes Africam Saturno immolantur*.

PENSUM, pars laboris quovis die pericienda. II, 247, *Pensum securibus faciunt*.

PENULA. II, 76, *Ibidem gravissimas penulas posuit relevari auspiciatus*. Penulas gravitate sua fuisse odiosas constat. Hinc Septimius, occasione sumpta, ait militem illum in Deo gloriosum, gravissimo militiæ gentilis onere deposito, jam exinde relevari cœpisse, simul atque onus Christi subiit, quod esse leve Christus ipse docuit.

PEPO. II, 702, *Cur non magis et pepo tam insulsus*, ex proverbiali usu insulsum hominem denotans. II, 461, *Cur autem panem corpus suum appellat, et non magis peponem*, quem Marcion cordis loco habuit.

PER. I, 403, *Per eum et in eo*, i. e. secundum ejus doctrinam atque religionem a Deo institutam.

PERDITRIX. II, 929, *Invenit diabolus post luxuriam, etiam castitatem perditricem*.

PERDOCERE. II, 546, *Sed nec omnes quos edocent, perdocent*.

PERDUCTOR. I, 495, *Primi erunt lenones, perductores, aquarioli*. Perductores hoc differunt a lenonibus, quod hi voluntarios, illi invitatos ad aliquem pertrahant.

PEREGRINARI. I, 388, *Peregrinandum est in historiis, et litteris orbis*. Exprimit moram istam et tempus, quod in aliarum gentium perscrutandis originibus teritur, dum mente non corpore peregrinamur.

PEREMPTORIUS. II, 980, *Audio etiam edictum esse propositum et quidem peremptorium*.

PEREMPTRIX. II, 731, *Mortem peremptricem sentus*.

PERENNARE. II, 835, *Verum et dentes incorruptos perennare*. I, 1233, *Et in foliis perennat*. i. e. perenne durat.

PERGULA. II, 550, *Aliis atque aliis pergulis superstructis*. *Pergulae*, στεῦα οἰκῶματα (ut exponitur in Glossario), angusta cœnacula, projecta extra ædes atque exstantia parte sui aliqua, eo maxime pertinentia, ut ex una parte ædium in alteram pergeretur commodè. Sic Plin., H. N., lib. XXI, cap. 3.

PERICLITARI, prope abesse, parum abesse quin, ut græc. κινδυνεύειν. II, 216, *Et non periclitatur, ne ex aliquo factum existimetur*, i. e. non prope est, ut ex aliquo, etc. II, 77, *Mussitant denique tam bonam et longam partem sibi periclitari*, etc. Fortissimi hujusce militis facinus a commilitonibus Christianis etiam, tanquam imprudentis ac præcipitis et intempestivæ fortitudinis : exemplum vituperabatur, deque eo sermones ferebantur, ut de abrupto et præcipiti, et mori cupido, qui de habitu interrogatus nomini christiano invidiam fecisset, ac periculum creasset, pacemque tam bonam et longam, qua tam Christiani fruebantur, temeritate sua prope evertisset. Has voces graviter increpat Septimius : *Mussitant*, inquit, *tam bonam et longam sibi pacem periclitari*. *Nec dubito quosdam etiam mussitare, Scripturas sacras jam emigrare, sarcinas expedire fugæ accingi de civitate in civitatem*. Vulgo legitur : *Nec dubito quosdam scripturas emigrare*; at in cod. vetustissimo : *Nec dubito quosdam Scripturas emigrare*, et verbum de præcedentibus repetendum est. *Nec dubito quosdam Scripturas mussitare*, etc.

PERICULUM. II, 174, *Sine periculo luminis*, i. e. damno.

PERISCELIUM, molle et fastidiosum est crurum ornamentum. I, 1332, Juvenal. vocat *pariscelidem*.

PERMOVERE. I, 1347, *Certe vel spiritu scandalum permovent*. Rigalt. optime, *spiritum scandalum permovent*, i. e. concurrunt, inquietant. Etenim Spiritum Dei habent sancti. Itaque si quid admittant a malo, Spiritum Dei permovent, spiritum quem a Domino sumpsero, sæcularis rei gratia concutunt.

PERONES, rustici calcei, contra nives, imbres, frigoraque commodi, ex corio crudo, prælati. II, 1046, *Perones effeminati dicuntur*, quia eos mollioribus effeminaverat. I, 1312, *Et peronibus uniones mergere de luto cupiunt*. Plin., lib. IX, cap. 35.

PERPES, perpetuus, continuus. I, 378, *In ignem æque perpetem et jugem*.

PERPETRABILIS, I, 1289, *Quanto autem nubere in Domino perpetrabile est*, pro eo quod est, *perpetrabilius, vel magis perpetrabile* more græco; sed in bonam partem dicitur, ut, I, 1288, *Studio perpetrantur*; nam, teste Festo, *perpetrat qui peragit ac perficit*.

PERSONA. II, 391, *Personam nominis*, i. e. personam illam, cui hoc nomen competit.

PERSONALITER. I, 551, ὑποστατικῶς ratione singularis personæ.

PERSTRINGERE. Usurpant Latini de levi vulnere, non vero alte adacto, ut et de arrosione quoque quasi fulmi-

nis cum non disjicit aut comburit. I, 469, *Si aliqua nos quoque perstringunt*.

PERTINAX. I, 671, *O divina sententia usque ad terram pertinax*, i. e. quæ ubique obtinet constantissime, etiamque hic, in terris obligat homines, ut ex eadem judicent mathematicos ejici oportere.

PERTINENTIUS. II, 374, *Quam pertinentius volebat agnoscere*, i. e. altius, sive hanc legem proximè ad Christum pertinere.

PERTRACTUS. I, 1159, *Quomodo quidam pertractum quemdam in sæculo*, i. e. perdurantem et perpetuam durationem, protractionem sæculi, quasi trahente in longum Domino.

PHILOSOPHARI. II, 861, *Sicut aridæ et ardentis naturæ sacramenta leones Mithræ philosophantur*, i. e. ratione philosophica interpretantur leones Mithræ sacramento esse, h. e. signa aridæ et ardentis naturæ.

PHILYRA, est tilivæ membrana fasciatim dissecta. II, 1038, *Tenus philyræ est tænia seu laqueus et vinculum ex philyra*. *Tenus* autem et *tænia* græca sunt.

PHYSCON. II, 1042, *Physcone impurior*. Proverb. locut. de homine qui se in omne luxus libidinisque genus incurgit. Fuit enim Ptolemæus *Physcon* a Lago septimus Egypti rex, qui, cum Cyrenæ imperaret, fratri Evergete defuncto successit, qui supra belluinam libidinem te crudelitatem (quæ facinora commemorat Justin., lib. XXXVIII), sagina ventris et corporis vultusque deformitate, belluæ quam homini similior. Quæ fœditas in eo pellucidæ vestis subtilitate, quasi de industria, sive potius ex intemperantia augebatur, infame *Physconis* nomen ex re tulit, quasi ventricosi et aquarioli, propter abdominis studium.

PIGMENTUM. I, 676, *Etiam hominibus ad pigmenta medicinalia*. Nam et pigmenta sunt utilia medicinæ, unde et *pigmentarii* dicti pharmacopola. Julius Firmicus, lib. VIII, cap. 17 : *Quicumque sub hoc sidere nati fuerint, Marsi erunt, vel qui venenis ex herbarum pigmentis confectis salutaria soleant hominibus remedia comparare*. Pigmenta etiam dixerunt condimenta. Cassianus, *Collat.*, XV, cap. 3 : *Corpora mortuorum pigmentis condita redolentibus in editioribus cellulis recondantur*. Sic etiam *Exod.*, XXXVII, sub finem, opus *pigmentarii* dicitur, quod Septuaginta, ἔργον μυρεφῶν.

PIPIARE. II, 568, *Cælestes imbres pipiavit Achamoth*, i. e. effudit pipians. Pipum vel pipulum, plorantis vagitus et pipiatio, clamor plorantis lingua Oscurum, ut ait Festus. II, 952, *Et infantes pipiantes*.

PLAGA. II, 130, 131, *Occursum est huic plagæ*. Sumptum a gladiatoribus, qui vel adversarii petitionem corporis declinatione effugiunt, vel parmula excipiunt ut sit frustra conatus.

PLAGIATOR, plagiarus qui liberum hominem aut servum surripit. II, 273, *Talis assertor etiam damnaretur in sæculo, nedum plagiator*.

PLAGULA. II, 342, *Novam plagulam non adsui veteri vestimento*. Plagulam lacernas vocat Turneb. I, 25. Plagulae vela sunt et textilia quibus lecticæ et lecti intendebantur, aut involvebantur, ut apud Tranquillum in *Tito*, cap. 10, *lectica dimotis plagulis*. Nonius *plagulas* interpretatur grandia lintea et toral et licticariam sindonem; unde plagulae. II, 382, dicit *additamentum*.

PLANE, imo, recte. I, 405, *Plane a bono*. i. e. imo habuit dæmonium, sed quod illum a bono debortaretur. *Planius*, facilius, II, 1044, *Quo planius adeantur*.

PLANUS, impostor, II, 329, *Quem planum in signis et æmulum in doctrinis existimabant*. Utitur et Cicero *pro Cluentio*, 26. Est etiam bis apud Plin., XXXV, 10, II, 342, *Aut planum potius aliquem*.

PLASMATOR. II, 599, *Homini plasmatore*.

PLAUSOR. I, 458, *Scelestarum partium socii aut plausores*, i. e. fautores, auxiliatores, vel certe idem optantes.

PLAUTIOR, ad plausum aptior. II, 1039, *Quo muscosæ lanositatis plautiores conchæ comant*.

PLENITUDO. I, 500, *Pro scientiæ plenitudine*, græce, ἐκ τῆς πληροπορίας. II, 39, *Ignorasse Apostolos plenitudinem prædicationis*, i. e. non summam ac perfectissimam habuisse cognitionem omnis doctrinæ christianæ. II, 202, *Quia non totum habendon concurrat in plenitudinem comparationis*. II, 218, *Adoro Scripturæ plenitudinem*. I, 653, *Et quæ ei debetur disciplinæ plenitudo*.

PLENIUS, perfecte magis, I, 377.

PLUMBATUS. I, 440, *In manibus esse plumbatis*. *Plumbatæ manus* sunt fulcro quodam plumbi ferruminatæ, ne facile delaberentur vel dehiscerent. Id in incurvatione brachiorum et manuum extensione præcipue requirebatur.

PLURIMUM, adverbialiter, pro ut plurimum. II, 314, *Ex*

recordatione plurimum delicti. Terent., in *Phorm.*: *Domum ire pergam ubi plurimum est.*

PÆNICUM, pro *Pæno*. II, 1032. *Ne Pænicum inter Romanos aut erubescat aut doleat.*

PÆNITENTIA. II, 42, *Cum conditione datæ sibi*, scilicet *pœnitentiæ*. Episcopus autem, sive Ecclesia *dare pœnitentiam* dicebatur, pro eo quod est indicere pœnitentiam et leges ipsius. II, 200, *Ex pœnitentia illius retorquebo adversus illum*, fortasse legendum *ex peniculo illius*, nam pergit auctor in allegoria instituta a re pictoria. Peniculus autem est instrumentum pictorium, quo colores ducuntur; sensus ergo est: ex peniculo illius retorquebo adversus illum, coloresque delibo et lineamenta illius.

Πολίτευμα. *Nostrum id est, municipatus in cælis*, II, 355.

POLLINCTOR, νεκρόκομος νεκρολείπτης, qui mortuorum corpora ungit et curat, I, 347, *Ab aruspice pollinctor*. II, 136, *Et pollinctorem sacerdotem*, de eo qui homines immolat.

POLLUCIBILIS. II, 978, *Nisi obsonandi pollucibilior*, i. e. niudior, lautior, magis opipara.

POLLUCTUM. Varro, lib. V, de *Ling. lat.*: *Cum ex mercibus libamenta porrecta sunt Mercuri in ara, tum polluctum est.* Pollucta et pollucibilis cœna est opipara et splendida. *Pollucere*, consecrare, convivio lauto sacrificare. I, 474.

POMA. I, 1344, *Ad hoc enim noverim maris poma*. Ita appellat conchas, quod non ad fastum, sed ad saporem et escam sint ordinatæ.

PONERE. II, 721, *Ut illic materia ponat*, i. e. ut illic destinat sermo iste de anima.

PONTICUS, i. e. Marcion. II, 248.

POMPATICUS, I, 1326, *Ita pompaticas progredi.*

POMPATUS. I, 638, *Sed circensium paulo pompattior suggestus.*

POPINA. II, 970, *Plane vestrum est, in carceribus popinas exhibere martyribus incertis.* Lucian: Συνεχάθενον μετ' αὐτοῦ διαπλείοντες τοὺς δεσμοφύλακας, εἰτα δειπνα ποικίλα εἰσεκομίζετ.

POPULARIA dicebantur in theatro loca populi vel plebis, ad equestrium discrimen. I, 635, *Et discrimen popularium per proclivum.* Sicequestria equitum loca erant.

POPULARITAS. II, 257, *Denique major popularitas generis humani*, i. e. gentium consensus. Conscientia publica. II, 97, *Officia sæculi, honores, solemnitates, popularitates*. II, 700, *Concilio exonerandæ popularitatis.*

PORTA. II, 540, *Cum et portas ante quinquennium instituunt, anastrophe: portas ante*, pro eo quod est ante portas. Quinquennium, ait, instituunt initiandos, antequam portas ingrediantur, et consignentur eas ingressuri. Scaliger legendum putat *cum epoptas ante quinq.*, i. e. magistros ceremoniarum, qui præformant et observant initiandos. Nam in rebus sacris ἐπόπται ἢ ἑφοροὶ erant, qui jam ante legitimum tempus in officio μυστῶν consumpserant; unde Aristoph. ἐκπνεύειν. Ibid. *tot suspiria portarum*, i. e. totum illud quod tam diu desideraverant.

PORTARE, Græci etiam pro eo solent ponere, quod est tollere, II, 373.

PORTIO, i. e. par, similis. I, 293, *Portio Neronis de crudelitate*: sic edicti portio, pro simili edicto. I, 326, *Ex aliqua seminis portione*: Haverc. leg. *sparsione καταβολή σπέρματος*. Conf. Ebr. XI, 11. II, 965, *Potus scriptura xerophagiæ portio est*; i. e. hac forma potus restricta etiam aridum pabulum significatur.

PORTIONALE, opponitur *summati*. II, 226, 964, *Nam exceptione eduliorum quorundam portionale jejuniū est*. II, 894, *Et portionale universale.*

POSTERITAS, quod postea subrepsit. Scholastici insolentius vocant *posterioritatem*. II, 44, *Posterioritatem mendacitati*. II, 48, *Præcedente illo fure supradicto posteritatis*, i. e. ordine successionis, quo tanquam fure ad apostolicas Ecclesias descenditur. II, 197, *Solemus hæreticis, compendii gratia, de posteritate præscribere*, i. e. quod doctrinam afferant posteriorem doctrina veritatis. II, 157, *Probabit jam ipsa posteritas omnium hæreticorum.*

POSTREMUS. I, 1316, *Postremissimus omnium.*

POSTURARE, posteriorum esse. I, 387, *Etsi Moysi postumant* II, 858, *Omnis enim consummatio atque perfectio, etsi ordine postumant, effectu anticipat.*

POSTUMATUS. II, 590. Opponitur principatui.

POSTUMUS, posterior. II, 121, *Quodcunque de postumo corporis propagatur*. II, 938, *Et quasi postuma soboles supparatur.*

POTESTAS. I, 437, *Respectu repræsentantiæ potestatis i. e. quæ divinam repræsentat et sustinet in terris vicem*

et confestim exigere pœnas potest. II, 371, *Quoniam in potestate erat sermo ejus*, i. e. potens erat.

POTESTATIVUS. II, 215, *Non tantum ordinativum sed et potestativum capit principatu.*

PRÆ. I, 436 *Præ manu*, i. e. in promptu.

PRÆBERE, referre, repræsentare. II, 233, *Vis ex compositis incomposita præberi.*

PRÆBIBERE. I, 122, *Nam et præbunt quidam festinando tutelam, sed, etc.*, i. e. ante se confirmant anti-pharmacis, amuletis et φυλακτοῖς potionibus, sed quarum vis dissolvitur venere, atque fit irrita.

PRÆCERPERE, degustare. II, 158. Si quid utriusque linguae præcerpsi.

PRÆCIPITARE, decutere, dejicere, de frugibus et pomis, quæ ante justum tempus et maturitatem dejiciuntur. I., 406, *Nescio quod aure latens vitium in flore præcipitat.* Præcipere, præoccupare: I, 489, *Non præcipitat discretionem*, i. e. Deus non præoccupat ante illud tempus judicii æterni discretionem inter bonos et malos, in qua judicium partim consistit.

PRÆCŒQUUS, immaturus. II, 1031, *Romanum præcœquus*, i. e. præcoci et præfestinata Romani habitus susceptio. Alii leg. *Romana præcœqua*, h. e. præcoce properoque consilio Romana facta per deditionem. II, 331, *Præcœquos et abortivos quodammodo Marcionitas*. II, 429, *Tum præcœquam, imo tam acerbam dilectionem.*

PRÆDAMNARE, i. e. damnare. I, 283, *Ignorant et auctorem vox sola prædamnat*. I, 1260, *Semper pauperes justificat, divites prædamnat.*

PRÆESSE. I, 522, *Quasi non quæcunque ratio præest*, i. e. quasi non omnis argumentorum vis, quibus præstruitur et defenditur reciprocatio animarum humanarum et in alia corpora transmigratio, magis etiam stringit, si affirmetur, revocari animas ad sua quasque corpora.

PRÆFARI, de prophetis. I, 378, *De officio præfandi*. Rhenan. *prophetandi*. Sed alterum latinum magis est apud quos vates fantur, passim et profantur, dum præfantur. I, 413, *Anhelando præfantur*, de præloquio, quod præcedere vaticinium suum faciebant. Conf. Num., XXIV, 3; et Donat. Terent. *Phorm.* IV, scen. 4, ad verba: *Interdixit ariolos.*

PRÆFORMARE, pervalde, præ quam alios informare. I, 266, *Quanti enim ad malum præformantur*. Sed Heuman. legit cum Haverc. *reformantur*.

PRÆFUGERE. II, 706, *Sed etsi anima præfugerit ultimo gladio*, i. e. si forte anima inter ferarum laniatus et corpore excesserit priusquam ultimo gladio pelleretur.

PRÆGNATUS, prægnatio, graviditas propinqua partui. II, 649, 650, *Juvenula scilicet prægnatus et partus*, II, 754. *Ut et conceptus et prægnatus.*

PRÆJUDICARE. I, 265, *Præjudicant id esse*, i. e. licet nescire velint, tamen ex illa vi, quam sibi ipsis inferunt, ut in ignorantia illia permaneant, posita est aliqua cognitio, præjudicium scilicet, otio haberi illa non posse si sciant ulterius. II, 157, *Quo peræque adversus universos hæreses præjudicatum sit.* *Præjudicare sæpe* est judicium prævium dare aut præmonstrare. II, 659, *Jam hæc conditio proprietatis de cæteris accidentibus corripulentiæ præjudicavit*, i. e. conditio proprietatis corporea jam erit conspicuum quoddam judicium ad judicandum de cæteris corripulentiæ accidentibus.

PRÆLATIO. II, 801, *Et amplius manu propter prælationem, ne universitati comparetur*. I, 573, *Prælatio alterius sine alterius contumelia esse non potest.*

PRÆLATOR, II, 984, *Idem misericordie prælator.*

PRÆLUDERE, i. q. proludere, quod est in re militari ἀποβολίζεσθαι. II, 324, *His præluserim.*

PRÆLUMINARE. II, 841, *Parabolam a commentatore Evangelii præluminatum.*

PRÆMEDITATORIUM, προμελετήριον. II, 960, *Præmeditatorium efficitur latinarum.*

PRÆMITTERE. II, 970, *Præmisso jam sanguinis succo, præmisso scilicet ad Deum, quo jam et ipse totas properat.* Sic alibi dixit præmissam uxorem, præmissos liberos; jam sæcula digressos.

PRÆPARATURA. II, 402, *In Joanne egerat præparaturam viarum dominicarum, præparationem, παρασκευασµόν, ἑτοιμασίαν.*

PRÆSCRIBERE, exceptionem obijcere. II, 197, *Solemus hæreticis compendii gratia de posteritate præscribere*. II, 158, *Non tamen præscribere monarchiam ideo etc.* II, 130, *Præscribitur mihi ne quem alium Deum dicam*. II, 256, *Præscribens Deum ignorari nec potuisse*, i. e. respondendo ad objecta adversariorum eademque diluendo. II, 888, *Hoc exigere veritatem cui nemo præscribere postest*, i. e. de qua nihil detrahi potest quacunque ratione. II, 948, *Præscribe constanter, non omnibus præcipi, quæ quibusdam sint præcepta*. II, 849, *Omnis præ-*

scribit, i. e. præsceptis definitionibus omnia comprehendit. I, 307, *De vestra vobis dissimulatione præscribitur*. I, 170, *Adspice itaque quanta præscribant tibi*.

PRÆSCRIPTIO. Ex usu forensi significat refutationem, qua, qui postulat, adversarii accusationem disjicit, aut in eum retorquet. Conf. de *Præsript. adv. hæret.* cap. 35, *Præscriptionem hæreticorum* dicit, quia præscribimus hæreticos hoc ipso, quod sint hæretici : quibus hanc unam exceptionem opponimus, quod adversus regulam dogmata proferant, itaque ut nomine audiendos ab omni disputatione submovemus. II, 248, *De præscriptione novitatis*. II, 60, *Certis et justis et necessariis præscriptionibus repellendas*, necessarias præscriptiones dicit, quia secundum eas necesse est iudici, quoscunque agere volentes repellere. II, 137, *Sed salva ista præscriptione*, nempe ante dixerat : *verum quodcumque primum, adulterum quodcumque posterius*. II, 248, *Ne compendium præscriptionis, ubique advocatum diffidentiae deputetur*. Compendium præscriptionis vocat thesin illam : *In tantum hæresis*, etc.

PRÆSCRIPTIVE. II, 261, *Quoniam tam facile est, præscriptive occurrere*, i. e. obduca præscriptione qua excludam ac perimam totam actionem illius. Quæ autem hæc præscriptio sit, ostendit sequentibus.

PRÆSIDIUM, lucrum, bona, peculium. I, 493, *Cum aliquo utique præsidio*.

PRÆSIGNARE. II, 260, *Quam Creatoris testimonium præsignaverit*, i. e. signum prætulerit, unde cognoscerebatur.

PRÆSPERARE. II, 513, *Qui ergo prænuntiabatur, ille et præsperebatur*; græc. προελπίειν.

PRÆSTANTIA, præstatio, exhibitio. II, 302, *Et præstantiam propter merentes*, qua scilicet præstat præmia vel supplicia. II, 432, *Alius de præstantia ejus securos agere mandat*. In malam partem ; I, 1233, *Ego enim præstantiam in delictis meam agnosco*. II, 650, *Sed viderit utriusque præstantiæ ambitio*, i. e. φιλοπρωτία.

PRÆSTARE. II, 281, *Cui cædendo præstet esse*. Sensus est : *Cui sanctitati præstaret*, i. e. foret utilius atque optatius, *cædendo esse*, i. e. parem esse conjugio cædendo resacandoque. Melius nobiscum, inquit, ageretur, si ea nostra sanctitas esset, quæ nos ad tollendum conjugium adduceret, faceretque exsortes conjugii.

PRÆSTRUCTUM, via præparata, præmunia. II, 1038, *Ut ad hominem præstructum perveniretur*.

PRÆSUMERE, ponere, υπολαμβάνειν. I, 274, *Cum præsumatis de sceleribus nostris ex nominis confessione*. I, 1317, *Optantes perseverare id in nobis, non tamen præsumere*.

PRÆSUMPTIO. II, 993, *Cum sic quoque obduxero diversæ partis præsumptionem*. I, 1237, *Præsumptio intinctionis importat*, i. e. fiducia veniæ per baptismum impetranda.

PRÆSUMPTORIE. II, 462, *Nam et Petrum præsumptorie aliquid elocutum*, i. e. præsumptione præfidente.

PRÆTENDERE. II, 619, 620, n. (10), *Et Judas prætendit Israel* : legendum *Hierusalem*, ex *Zach.*, XIV, 14. Est autem *prætendere* ante vel e regione tendere, aut etiam per circuitum, ut exponitur sequenti membro. II, 272, *Aliam illi regulam prætendo*, i. e. alio argumento in ipsam utor, et regulam veritatis ei explico. II, 927, *Prætedimus necessitates adminiculorum*. II, 80, *Traditio tibi prætenditur auctrix*.

PRÆTER. II, 572, *Præter hæreticorum*, i. e. præterquam hæreticorum ; græc. πλὴν. Hæretici genus spiritale sibi arrogabant II, 869, *Præter unus Deus*.

PRÆTERESSE, abstinere, renuntiare. I, 466, *Cum et ipsis rebus, de quibus transiguntur, prætersumus*, i. e. cum ab illis ipsis superstitionibus, sive furore, libidine, crudelitate, quarum causa spectacula transiguntur, adducti religionis nostræ conscientia, abstinemus.

PRÆTRACTATUS. II, 407, *Et determinare ex hoc ipso prætractatu*.

PRÆVELLERE. II, 150, *Quid ei magis quam martyria prævellit* ? Sicubi homines Deus ab idololatria divellit, quid magis idololatriæ prævellit, quod prævulsum statim ipsi opponat, quam martyria fortium Christianorum ?

PRÆVENIRE. II, 23, *Damnare prævenit*. Hellenism. II, 312, *Propterea præveni fugere in Tharsos*.

PRÆVERTO. II, 23, pro quo Latinus melius *præverto*, et Rigalt. *prævenio* : utrumque est Græcor. φθάνειν.

PRÆVERTERE, præponere, antepone. II, 1015, ut sæpe apud Plautum. II, 1028, *Qui pœnitentiam peccatoris morti prævertit*.

PRÆMERE. II, 586, *Totam massam seminis sui presserit*, i. e. tritaverit.

PRESSUS. II, 1036, *Purpura pressa* dicitur, quæ purius

et meracius lucet, cui est color sanguinis pressi et concreti, nigricans aspectu. II, 59, *Pressiora testimonia*.

PRINCIPALITAS, quod statim a principio fuit : scholastici vocant *prioritatem*. II, 44, *Ad principalitatem veritatis*. II, 668, *Habes animæ principalitatem*.

PRIORATUS, πρῶτον, primæ partes, principatus. II, 546, *Ut solent animi pro prioratu excitari*.

PRISTINUS. II, 970, *Quam nec ille Pristinus vester non Christianus martyr attigerat*. Rigalt. legendum arbitrat : *pristinum vester*, h. e. quondam vester, quemadmodum, initio libri *adv. Præeam*, dixit *pristinum doctor*. In hanc vero historiam, quam narrat Septimius, plurima quadrant eorum quæ Lucianus de *Peregrino* tradidit. Nam et istum apud Christianos in fama et pretio aliquandiu fuisse refert, ac propter habitos ab eo per oppida Syriæ de Christo sermones comprehensum, missumque in carcerem, atque ibidem Christianorum charitate ac studio diligentissime curatum cœnis omne genus illatis, mos per humanitatem præsidis emissum carcere. Postea vero ob delicta quædam, ab christiano consortio ejectum, varias urbes obivisse non sine gloria philosophantem, ac demum Athenis insana quærendi nominis cupidine percitum, convocata multitudine, postquam verba multa de contemptu mortis fecisset, in ardentem rogam insiluisse, nec visum amplius. Martirem istum, qualiscunque fuerit, psychicum id est catholicum fuisse ait Septimius, non Christianum quia tormentis admotus Christum negaverat. Peregrinum suum Lucianus scribit in carcerem conjectum, propterea quod Christum coleret, τὸν μέγαν ἐκείνον ἀνδρῶπων ἐν Παλαιστίνῃ ἀνασκολοπισθέντα ; confestim accurrisse Christianos uti fratres, atque omnimoda solatia contulisse, quin etiam cum eo in carcere permanens ac pernoctasse, corruptis custodiis.

PRO. II, 1044, *Pro stupro erat pœna*, i. e. tam fœdæ exauctorationi eadem pœna, quæ stupro.

PROBARE. II, 191, *Cum semetipsum voluit probari*. Iren. : ὅτε οὐν ἠθέλησεν ἐπιδείξει αὐτόν. Latinus interpres Irenæi reddit : *ostendere*.

PROBOLA, προβολή, II, 162, Π: οβολόν, *id est prolationem rei alterius ex altera*. II, 163, *Hæc erit probola veritatis*, i. e. generatio filii vera. II, 163, *Valentinus probolas suas discernit*.

PROBUS. II, 1033, *De tranquillo probum*, i. e. tranquillitate probum, tranquillum, ut de eo queri nemo jure possit. Latin. vult : *prorum*.

PROCEDERE, est frequentare sacra, adire templum. I, 1294, *Si procedendum erit*.

PROCLIVARE, proclivis esse, inclinare. II, 234, *In alterum magis proclivarunt*.

PROCURARE. II, 576, *Cui omnes hæreses procurantur*, ὥ ἅπαναι αἱρέσεις οἰκονομούνται, forensi usu. II, 158, *Quia per tanta millia virtutum procuratur*, scil. monarchia. II, 961, *Cui ipsæ divitiæ procurant*, i. e. inserviunt. II, 277, *Æmulatio autem liberando homini procurat*. II, 793, *Sub obtentu procurandi*, i. e. ministrandi imperatoribus.

PRODICIUM. I, 567, *Videte quatem prodiciam adversus nos subornastis*. Prodiciam hic vocat, quam in Apologetico indicem.

PRODIGERE, II, 525, *In nihilum prodegerit*, i. e. licet etiam luxuriaverint et prodigi fuerint in perdendo et dissipando corpore. Alii, *redegerit*. I, 378, *Pene jam totis sæculis Creatoris productis*, i. e. porro actis. II, 483, *Productio ævo isto*, i. e. consumpto. I, 1245, *Saluti productæ reformari*, i. e. turpiter profusæ, projectæ, deperditæ.

PRODUCERE, propr. de metallis, extendere, excudere. I, 301, *Et in lanceas argentaria metalla producta*. II, 609, *Quo eos de terra Egypti produxit, pro eduxit*. II, 908, *Non religio produxit*, i. e. facit ut veniant in Ecclesiam Dei, et se ei adjungant. I, 614, *Et ad hoc scomma produxit*. Produci proprie in spectacula athletæ gladiatoresque dicuntur ab ipsis munerariis, qui ludos edunt.

PRODUX. II, 786, *Et producem mutui coitus*. Producem dicit, quemadmodum supra traducem. Igitur unitatem mutui coitus productam dicit esse producem mutui coitus, sive potius id quod ex utriusque coagmentatione dissilit, cum inter se divelluntur quæ arcte fuerant coagmentata.

PROFERRE. II, 163, *Prolatus est sermo Dei, an non ?*

PROFESSIO, ἀπογραφή, de negotiatoribus, qui merces suas profitentur. I, 494, *Quantum vectigalibus pereat fraude et mendacio vestrarum professionum*. II, 469, *Verum professio ejus alterius auctoritate conficitur*.

PROFESSOR. II, 469, *Nemo sibi et professor et testis est*.

PROFLIGARE, magnam rei partem conficere. II, 503,

Quanto opusculum profigatur breviter, i. e. quo magis propeest, ut hic liber absolvatur atque ad finem producat. Ita Cic. *Tunc*. V, 6: *Profigata jam questio est, et pene ad exitum adducta*.

PROINDE, i. q. perinde, ut ap. Cic. sæpe.

PROLATIO, continuatio, duratio. II, 24, *Omniem prolationem querendi et inveniendi*. II, 552, *Acceptit prolationis sue officium*, i. e. procreationis. II, 172, *Me προβολήν aliquem inducere, id est prolationem rei alterius ex altera, subtilitati et claritati aliqua prolatio*.

PROMA, ταμεῖον. II, 297, *Promas tuas replesti*. **PROMULGARE**, juris publicifacere et ad usum publicum traducere. I, 534, *Qui primus cerasa ex Ponto Italiae promulgavit*.

PROMULSIS, vas escarium, λανx. II, 1048, *Quingenariam promulsidem*, i. e. lancem quingentarum librarum argenti.

PRONUS, cum dativo. II, 234, *Nec malo nec bono pronus*.

PROPE, II, 1033, *Prope sis eamdem negare*, i. e. parum absit quin neget eamdem.

PROPERABILIS, II, 722, *Calore properabili*.

PROPERATUM, præpropere editum, seu inchoatum et rude. II, 246. Vid. Hieronym., comment. in *Abdiam*.

PROPRIE, II, 664, *Nec quia spiritus proprie est*, i. e. seorsim ab anima et per se.

PROPUDIOSUS, impudicus, inverecondus, II, 1042. *Ne quid et illi de Cæsaribus vestris obmussilent, pariter propudiosis*.

PROSAPIA, significat progeniem vel familiam. Vel gloss. *prosapias, γενούς καταγωγή*. *Prosapia, ἐκ προγόνων εὐγενεία συγγένεια*.

PROSCRIBERE, II, 668, *Faciem tamen operis frontemque materiæ de anima unusquisque proscripsit*. II, 101, *Rex Judæorum proscripsit in crucem*, i. e. pronuntiatus programme a præside provincie imposito. II, 1008, *Sed incertum cui, quia nec persona, nec causa proscribitur*.

PROSECARE, sacrificando Deo offerre. I, 503, *Major ætas apud Gallos Mercurio prosecatur*. I, 316, *Æsculapio tamen gallinaceum prosecari iam in fine jubebat*.

PROSPECTE, maxima providentia. I, 304, *Etiam circa ipsos deos vestros quæ prospecte decreverant patres vestri*.

PROSPECTUS, II, 98, *Ex Apostoli prospectu*, i. e. ut prospectienter statuit Apostolus.

PROSPER, II, 1030, *Tam prosperos temporum*, phrasis Tertulliana, ut et infra: *insignes libidinum*.

PROSPEX, I, 616, *In omnibus augurem, in eventibus prospexit*, i. e. providentem, prudentem.

PROSPICERE, I, 425, *Si ad ultores transire prospexit*. Sensus est: recte Cybelen cum cultu suo ad Romanos transiisse, quod sciverit, forte inde ultores Illi prodituros. At quomodo tam seram prospicere temporis fortunam potuit, quæ paucos dies in fato Aurelii discernere non potuit? II, 150, *Quibus magis eam, quam passionibus prospicit, τοῖς παθήμασι προορᾷται*, græca phrasi.

PROSPICERE, II, 580, *Prospicias earum*. Ciaccon. legit *proscias*; Fest. *proscium*, quod prosectum projicitur. Glossarium: *Proscice*, αὐτῶν θυμάτων ἀπαρχαί, et alibi, *proscitiæ ἀποθίνα*.

PROSTARE, II, 709, *Postrema dedecoratione sub titulo prostitisse Helenam vitiolem*, i. e. prostibulam fuisse in fornice vel lupanari publico, cujus infamiam publicus titulus proseriptione profiteretur.

PROSTITUERE, I, 502, *Lucernas meridie vanas prostituere*. Haverc. cum cæteris interpr. ait vehementius esse dictum, prostitui enim exiguam lucernarum et tædarum lucem, cum lucidissimis radiis solis meridiani opponatur. Malim tam-n interpretari: palam exponere, II, 891, *Aul legi aut prostitui*, i. e. relecta palam statui, et sine velamento procedere ante oculos omnium. II, 912, *Quam totam faciem prostituere*.

PROSTITUTIO, institutio publica. I, 433, *Sub imaginum prostitutione*.

PROTELARE, 409, *Sed sexcenta millia hominum protelavit*, i. e. sexcentis hominum milibus vitæ et virium tenorem continuavit, produxit, protraxit, I, 1233, *Et in portum divinæ clementiæ protelabit*, i. e. ad portum usque quemlibet di-tantem producet. I, 630, *Ut et ignorantiam protelēt in occasionem*, i. e. tanta est voluptatum vis ut hominem suum tamdiu doceri nolit, vitanda esse christiano spectacula quandiu spectandi occasio sperabitur.

PROVOCARE, II, 88 *Provocans eam*, nempe communionem utensilium, ad rationalium et irrationalium distin-

ctionem, i. e. jubens ut ea commodè prudenterque in duo genera distinguatur; hæc rationalia, quorum fabrica et usus cum ratione conjunctus, illa irrationalia, quorum tota accuratio præter et contra ipsam rationem est.

PROXIME, proximo tempore, nuperime. I, 372.

PSYCHICUS, II, 156, *Et manet chiographum apud Psychicos*. Psychici opponuntur Pneumaticis, i. e. spiritibus; quemadmodum et animale fidem spiritali opponit disciplinæ, lib. *de Jejun.*, cap. I. Dicebantur autem a suis Montanistæ sive Cataphryges *spirituales*, eo quod spirituales revelationes et prophetias ἐνδοσυώδεις sibi arrogarent: qui vero has singulares prophetias et revelationes ordinarias negabant esse in Ecclesia, audiebant *Psychici* ex I Cor., II. Tertullianus autem mediam quamdam viam tenuit quodammodo. Nam paracletum, i. e. spiritum ordinarium prophetiarum revelationumque singularium, agnoscebat ut Montanista: jejunia severe urgebat, martyria coegit, in persecutionibus interdicens fugam, et secundas nuptias damnabat; sed a Montanistarum sacramentis abstinebat, et impiis illis atrocioribusque de Montano et Prisca prædicationibus, Ex quo factum, ut Augustinus (lib. *de Hæresib. ad Quodvultdeum*) Tertullianus sive Tertullianistas a Montanistis, qui et Κατάφρυγες dicti, distingueret. II, 953, 954, *Exteriores et interiores botuli Psychicorum*. I, 532, *De quo inter nos et Psychicos questio est*.

PTISSANA, πτισάνη, hordeum decorticatum. Græci hordeum aqua per usum, dumque tumeret in sole expositum, mox in pila ligneo pistillo tantisper tundebant, dum corticem glumamque exuisset. I, 532, *In exemplum ptissanæ*, i. e. instar ptissanæ.

PUBLICARE, in publicum traducere. II, 112, *Qui enim non publicatur in hominibus, publicatur in Domino*.

PUBLICATIO, II, 892, *Omnis publicatio virginis bonæ stupri passio est*, i. e. detecio capitis.

PULSARE, I, 391, *Idem spiritus pulsat*, i. e. mentes prophetarum veridicis implevit, futura dicere impulit. II, 796, *Pulsata salute, licet non adita veritate*, i. e. pulsare salutis janua Platonici, vindices immortalitatis animarum, sed qualitatem et modum immortalitatis ignorare, non adita veritate. I, 609, *Tunc philosophi duri, cum veritatis fores pulsant*.

PULVIS, I, 1306, *Et ilium ipsum nigrum pulverem*. Niger pulvis est calibepharm Græcis et Latinis dictum, ex adustis rosarum palmarumque foliis, ex ampelidite et aliis, *quo oculorum æcordia producuntur*. Jun. leg. *ecodia*, i. e. fines et ambitus promoventur pigmento ad venustatem vultus.

PUMEX, II, 1042, *Pumice speculi*, i. e. speculo pumicato, levissimo ac politissimo.

PUNIRE, I, 1270, *Adversus omnem subvertendæ fidei aut puniendæ paraturam*, puniendæ fidei, i. e. pœnis ac tormentis exercendæ probandæque.

PURGARE, II, 427, *Alibi malo purgare*, i. e. refellere atque amovere: metaphora a re rustica. I, 306, *Ut viam mihi ad manifestiora purgem*.

PURGATRIX, I, 1205, *Purgatrice aqua se expiabat*.

PURUS, I, 700, *Sacrificamus quomodo præcepit Deus, pura prece*, absque thure, absque victima. Sic I, 1244, *Patum et potum pura nosse*, i. e. ut pane et aqua solum, absque ullis aliis esculentis, absque condimentis. Sic Juvenalis: *Observant ubi festa mero pede sobbata reges*, i. e. nudo pede. Itaque *pura prece*, hoc est sola et nuda oratione, de mente sancta et innocenti. Offerebant Gentes diis vanis inaniam aut bruta, thura aut boves; Christiani Deo vero offerunt animam rationalem, laudes et gratias dicentem Deo, Hoc disertè explicat Athenagoras legatione illa pro Christianis ad Antoninum et Commodum; citatis etiam Pauli verbis, quibus hostiam describit, *θεσίαν ζωσαν, ἁγίαν, εὐάρεστον τῷ Θεῷ, τὸν λογικὴν λατρείαν ἡμῶν*. Ipse Tertullianus in Apologetico: *Offero optimam et majorem hostiam Deo, quam ipse mandavit: orationem de carne pudica, de anima innocenti, de Spiritu sancto profectam*. Et lib. IV, cap. 1, *advers. Marcion* ad illud Malachiæ: *Offeritur nomini meo oblatio munda*, scilicet simplex oratio de conscientia pura. Et cap. 9, hominem ait offerre debere munus Deo apud templum, orationem scilicet et actionem gratiarum apud Ecclesias per Christum Jesum, catholicum patris sacerdotem. Minutius Felix, posteaquam dixit: *Delubra et aras non habemus*, addit: *Litabilis hostia bonus animus, et pura mens, et sincera sententia. Hæc nostra sacrificia, hæc Dei sacra sunt Eucharistica nostra confici pura prece*, sive oratione sola. Justinus *adversus Tryphonem* Judæum testatur. (Apud Rigalt. ista leguntur.) 1, 1269. *Contentis simplici pabulo puroque aquæ potu*.

PUSILLITAS, parvitas. II, 210, *Quæcumque potestas ei*.

quam pusillitas, competit, i. e. potius vel magis, quam pusillitas Ellipsis græca perfrequens.

PUTATIVUS, qui vere non est. II, 333, *Putativæ in Christo corpulentia*. II, 333, *Nativitatem putativam illi accommodasse*, quasi vere natus et re ipsa non fuisset. II, 754, *Qui carnem Christi putativam introduxit*.

PYCTES, πύκτες, pugil. II, 134, *Pyctes ipse non queritur*. II, 978, *Pyctæ zerophagiis invalescunt*.

PYRIPHLEGETON, igneus inferni fluvius, ubi poena ot-
μωγή τῶν ἐπὶ τοῦ πυρὸς ὀπτομένων, i. e. *ejulatus in igne flagrantium*, ut ait Lucianus in *Necyomantia*. I. 520.

Q

QUA, quia, in quantum. I, 441, *Sciunt qua homines, quis et animam*, i. e. quia vel in quantum homines sunt, sciunt etiam a quo animam acceperint. Vel ita : sciunt quis illis dederit animam, qua scil. anima homines sunt, et differunt a brutis. I, 483, *Si qua illic arborum poma conantur*, i. e. si quo modo, ut aliqua apud Virgil. pro aliquo modo.

QUÆSTIO. II, 581, *In præpositionum questionibus*, i. e. in exagitatione subtili præpositionum; inde *ex*, *per*, similiaque exponit atque demonstrat sequentibus. Sed de ea re amplius egit auctor lib. de *Præscript.*, cap. 49. II, 472, *Si hunc articulum questionibus Scripturæ reteris non expeditam*. II, 187, *Post Philippum et totam substantiam questionis istius*. II, 307, *Diligere quæstiones*, i. e. toto studio operam dare sanctis illis quæstionibus, de quibus Isaias postea, καὶ δεῦτε, διαλεχθώμεν.

QUANTI, pro quot, ut tanti pro tot. I, 266, 281, *Quantum enim ad malum præformantur*. II, 179, *Quanta tibi præscribam*, i. e. quam multa. II, 253, *Quantum nequam servi regum nominibus insultant*.

QUANTO. II, 219, *Quanto non comparat cui adscribantur*, i. e. quanto magis non comp. II, 626, *Quandoque incredibile*, subaud. magis II, 503, *Quanto opusculum profigatur breviter*. i. e. quo magis prope est, ut hic liber absolvatur, atque ad finem perducatur.

QUANTUM, quod attinet ad, si spectes. I, 281, *Quantum interpretatio est*. II, 232, *Quantum proprie pictor*, i. e. in quantum.

QUATENUS, i. e. quia. II, 226, *Quatenus hic solorum corporum*, etc. II, 176, *Quatenus ita Scripturæ docent*, i. e. quoniam, quandoquidem.

QUI. II, 236, *Sicut facit qui decor*, i. e. aliquis decor.

QUICQUIS, pro quidvis, quidlibet. II, 43, *Hoc nomine quidquid emendat*.

QUINIO. II, 656, *Invenitur etiam in jure civili græca quædam quinonem enixa florum*. In jure civili, i. e. in jureconsultorum libris, quos ita citare solent etiam veteres grammatici. Plin. H. N. lib. VII, cap. 3, *Reperitur et in Peloponneso quinos quater enixa majoremque partem ex omni ejus vicissæ partu*. Aristot. Ἀνὰ πέντε γὰρ ἔτεκε, καὶ τὰ πολλὰ αὐτῶν ἐξέτρεφεν. Etenim Peloponnesi non meminit. Sed et Strabo etiam ex eodem Aristotele aliter narrat, in XV; aliter Gellius in X. Denique Aristoteles ipse eadem de re alio se loco dixisse commemorat, qui locus hodie non apparet. Gaius lib. I *Fidei commissor*, ut refertur L. 3 de *Rebus dubiis*, et Julianus, I, 36, de *Solutionib.* Idem omnino de Alexandria muliere tradunt, quod hic Septimius noster de Græcia.

QUINQUATRIA. I, 674, *Quis ludimagister sine tabula VII idolorum quinquatria tamen frequentabit?* Quinquatria dicuntur festi illi dies Minervæ sacri, quorum primo Minervæ fiebant sacra, tribus sequentibus munera, quinto denique lustratio. Ovid. Fast. III.

*Una dies media est et fiunt sacra Minervæ,
Nomina quæ a junctis quinque diebus habent.*

Erat autem primus istorum dies mense Martio, XIV Cal. April. : ultimus communi appellatione Tubilustria dicebatur : omnes muneribus frequentati, quæ Minervalia dicebantur, præsertim quæ tirones atque novitii magistris suis in omni genere exhibebant. Ovid. ibidem :

*Vos quoque, Phæbea morbos qui pellitis arte,
Munera de vestris pauca referte deæ :*

*Nec vos, turba feri censu fraudata magistri,
Spernite, discipulos attrahit illa novos.*

Hæ quidem majores Quinquatriæ. De minoribus vid. Varro, lib. V. de *Ling. lat.* et Festus. Sensus est, nulum esse ludimagistrum, qui non habeat in ludo suo sive schola tabulam septem idolorum, hoc est, septem planetarum, Lunæ, Martis, Mercurii, et cæterarum, unde nomina dierum hebdomadis ejusque. Aut si quis re-

periat absque hujusmodi tabula, hunc tamen quinquatria frequentaturum. Quis autem fuerit apud ludimagistros istius tabulæ sive laterculi septem dierum usus, diligentius inquirere non tanti est. Fortean perscriptum aut significatum illic fuit, quid quaque die discipulis tradi reddere oporteret. Juvenal. Sat. VII :

*Nil salit Arcadico juveni, cujus mihi sexta
Quaque die miserum dirus caput Hannibal implet.*

Ea die scilicet totius hebdomadis summa colligebatur. Septima die, quies et otium. Ipse Tertull. lib. ad Nationes I, cap. 13 : *Vos certe estis, qui in laterculum septem dierum Solem recepistis, et ex diebus ipsum prælegistis, quo die lavacrum subtrahatis aut in vesperam differatis, aut otium et prandium curetis*.

Quisque, pro quisquis. II, 611, *Vel quisque ei in hæreditate regni successit*.

Quo. II, 216, *Quo illic etiam, per quem omnia fuerit, revelatur*, i. e. quod. II, 522, *Quo nec hic Apostolus*, i. e. quapropter. II, 518, *Quo jam mihi quos deos*, i. e. quorsum, ad quid.

Quomodo, quoquo modo, vel quocunque modo. II, 471, *Sed quomodo Marcionitæ volunt credi*.

R

RANUNCULUS. I, 659. *Ac si stillicidia mellis de ranunculo venenato*, i. e. ut si quis favum mellis una cum ranæ rubetæ pulmonibus exprimat, nam inde confusa veneno mella stillabunt, mella quidem sed venenata. Juvenat. Sat. I :

*..... Quæ molle Calenum
Porrectura viro miscet sitiente rubetum.*

RAPERE. I, 266, *Quos rapit*; subaud. malum, i. e. qui mala sequuntur ac perversa. I, 1203, *Quoniam subjecta quæque materia ejus, quæ desuper imminet, qualitatem rapiat necesse est*.

RATIO. I, 278, *Quædam ratio æmulæ operationis*, i. e. quoddam ens operose æmulum. Intelligitur de diabolo, qui invidet Ecclesiæ Christi. I, 526, *Quæ ratio universalitatem*, etc., per rationem intelligenda summi Dei sapientia. II, 122, *Tormentis ratione*, in modum tormenti. II, 143, *Hæc nobis etiam ludicrum in modum certa ratio mandavit*, i. e. ratio ipsa nos cogit jubetque, ut istis somniis et nugis illudamus.

RATO. II, 710, *Nulli enim vitam istam rato fieri nisi universis, quæ arguunt eam, expunctis*, i. e. nullam vitam ratam haberi, et in rationes referri, nisi omnia absolvent atque perfecterit, quæ pertinent ad vitam traducendæ modum. Forenses locutiones.

REBELLARE. II, 480, *Quæ pax a non rebellato?* i. e. in quem nulla commissa rebellio.

RECAPITULARE, id est, ad initium redigere, vel ab initio recensere. II, 512.

RECEPTUM. II, 141, *Et per singula tabulata cælorum de recepto discipi cæperint*. Latin. vult. de receptu; Rigalt. vero de præcepto discipi, i. e. inquire, et examinari an præcepto Christi paruerimus, an fuerimus constantes in confessione nominis Christi coram potestatibus.

RECIDIVATUS. II, 796, *Certe recidivatum animæ corporalem pronuntiaverunt*, i. e. restitutionem ex casu. II, 818, *Quæ carnis recidivatum pollicentur*. II, 837, *Recidivatus status judæici*. II, 697, *Samius sophista Platoni auctor est animarum de recidivatu revolvabili*.

RECIDIVUS, redivivus. II, 261, *Recidivi anni fidem argumentantur*. II, 424, *Exsuscitatus ad spem æternæ vitæ per exempla recidivæ*, i. e. redivivæ, instantiæ. Recidiva Servius exponit post casum restituta. Ita Virgil., *recidiva Pergama*, Æn. IV, 7 et 10. Plin. *recidivas febres* cum medicis appellavit παλινδρόμους, ἀναποµένους. II, 810, *Universa conditio recidiva est*, i. e. omnes res creatæ de integro restituantur restauranturque. II, 690, *Ipsa post oblivionem recordatio memoria recidiva est*. II, 1022, *Ita mæchia de pristino recidiva*.

RECIPROCARE. II, 335, *Ad caput, id est ad initium reciprocare universam in Christo*. II, 78, *Quam diu per hanc lineam serram reciprocabimus*. Viñ. LINEA.

RECIPROCICORNIS, qui reciproca et obtorta cornua habet, ἐλτόκερος, II, 1031.

RECOGITATUS. II, 466, *In recogitatu mulierum illarum*.

RECOGNOSCERE, accurate legere. I, 391, *Dum patimur, legantur, dum recognoscimus, probantur*. i. e. fiunt illa omnia interim, dum ista in transcurso legimus; sed, dum accurate legimus, videmus illa prædicta ante jam exitu probari.

RECORPORARE, in aliud corpus, sive in aliam formam transmutare. II, 804, *In materiam robustiorem recorporare*. II, 837, *Et recorporari carnis facultatem*. II, 706, *Nam et qui laboribus atque servitiis puniendi, in asinos utique et mulos recorporabuntur*.

RECORPORATIO, II, 837.

RECTOR, II, 218, *Arbitrum rectoris invenio sermonem*. Cod. Divionens., *Arbitrum factoris invenio sermonem*.

RECUPERATIO, II, 1022, *Post recuperationem et reformationem*. Recuperationem hic dicit pro curatione et sanatione, et supra immunditiam dixit irrecurabiliem.

RECUSARE, derelinquere. II, 1037, *Cum squamis et anni recusantur, alii recursantur*. II, 336, *Plane nativitatē mendacium recusasti*, i. e. confutasti adductis causis : forense verbum.

REDANIMARE, II, 811, *Nec redanimari, sed reformari existimetur*.

REDANIMATIO, II, 837.

REDINVENIRE, II, 720, *Sophocles tragicus, somnians redinvenit*.

REDIRE, resolvere. II, 247, *Liquores ignibus redeunt*, i. e. ne liquores quidem ipsi illic sunt liquidi, nisi ignibus admotis resolvantur in liquorem, glaciati sunt, constricti gelu.

REFECTIO, II, 798, *Solis carnis refectioem cum maxime asserimus*, i. e. resurrectionem.

REFICERE, reponi. II, 1047, *Facile sese regit, facile reficit*. II, 809, *Et utique idoneus est reficere, qui fecit*.

REFRIGERARE, I, 704, *Indigentibus refrigeramus*, τοῖς πένηται ἀναψύχμεν. Hellenismus. Varinus, ἀνάψυχω, inquit, τὸ τὸν λειποθυμοῦντα ἐπαναψέρω, ἢ τὸ ἀνάπτω καὶ ἀνάψυξανω : et ita refrigerium locis quam plurimis.

REFRIGERIUM, II, 708, *Per sententiam æternam tam supplicii quam refrigerii*.

REFRIGESCENTIA, II, 722, *Sed nec refrigescientiam admittam*.

REFORMATUS, II, 563, *Æonum tutelarem reformatum*, i. e. reformationem.

REFUGA, II, 1309, *Metalli refuga mutatur*, qui a communi metallorum sorte seipsum exiit, sive, ut Rigalt. vult, quasi damnatus ad metalla inde fugerit.

REGIO, II, 235, *Ab utraque regione*, i. e. a loco vel sede utriusque, nimirum boni et mali.

REGULA, II, 26, *Regula fidei*. Regulam hic et aliis locis vocat, quod vulgo Apostolorum symbolum vocamus. Καὶ τὸν τῆς ἀληθείας, σωμάτων τῆς ἀληθείας Irenæo. II, 197, *Veritatis regula*. II, 157, *Hanc regulam ab initio Evangelin decucurrissi*. II, 254, *Quia prohibet disposita jam regula summi magni*, i. e. posita illa regula, seu jacto fundamento, duo dii esse non poterunt. II, 271, *Ad regulas perducam*, i. e. constringam ordine et loco, quæ ad declarandam questionem hanc pertinent. II, 272, *Aliam illi regulam prætendo*, i. e. alio argumento in ipsum utor, et regulam veritatis illi explico.

RELIGIO, I, 34, *Circuit cauponas religio mendicans*. Pamel. intelligit de sacerdotibus Cybeles, qui stipem ostium exigebant; Haver. vero de invitatione publica ad locationem, et laudat verba in lib. ad Nat. I, cap. 10 : *Negotiatio religione proscribitur, sanctitas locationem mendicat*.

RELIQUATIO, II, 746, *Nulla erit reliquatio temporum non constitutorum*.

RELIQUATRIX, II, 740, *Reliquatricem delictorum*, i. e. ex rationibus debitorum reliquationis. Sunt enim reliquatores, qui quod alicui debent, ex asse et integro non perolvunt, sed alicujus partis debitores remanent.

REMEABILIS, II, 705, 706, *Imo adhuc proxime etiam in corpora remeabilem affirmant*.

REMEDIERE, subvenire. II, 82, *Detractione vel adjectione vel transmutatione remediaremus*. II, 447, *Ideo illos remediatis, sanitati restitutos*. I, 703, *Aut a dæmoniis aut valetudinibus remediati sunt*.

REMISSA, remissio. II, 403, *Diximus de remissa peccatorum*.

REMUNERARI, passive. I, 502, *Statuis et salariis remunerantur*.

RENDENTIA, II, 733, *Et rendentias eorum per quietem*, i. e. risus. Nam *renidere* etiam est τὸ μειδῆν in Glossario vetere.

RENUNTIARE, discedere de loco, quem quis indigne occupaverat. I, 404, *Sequitur ut falsa renuntietur*. II, 393, *Atque adeo hoc statim renuntiandum est*, i. e. declarandum. II, 103, *Plenius eam de stylo nunc renuntiaturus*, i. e. definiturus et declaraturus scripto responso meo. II, 81, *His igitur exemplis renuntiatum erit*, i. e. contra et

ex adverso nuntiatum erit. II, 638, *Aiunt enim et idcirco animam incorporalem renuntiandam*.

RENUNTIATIO, II, 754, *Renuntiatio ejus dabit legem nostræ resurrectioni*, i. e. demonstratio, declaratio enuntiando facta. I, 638, *Una renuntiatio nostra adversus idololatriam*.

REPASTINARE, propr. refodere pastino seu ferramento bifurco vinitorum. II, 303, *Ut commissio injuriæ metu vicis statim occurratur repastinaretur*. I, 1326, *Non repastinantes divitiarum vestrarum vel elegantiarum usum*. I, 1246, *Et bisulcum aliquid ferri vel æris unguibus repastinandis*. II, 735, *Aut repastinet vitis modo* (i. e. prout vile facit agricola, eam novellans propagine) *vitam, ætate renovata*.

REPASTINATIO, evulsiō, recisio, quæ propagationi opponitur. II, 921, *Non sine ratione propagationis in primordio et repastinationis in ultimo*.

REPERCUTERE, contra adversarium suo uti argumento, quasi telo, quod repercussum a clypeo jacentem vulnerat, inquit eum resultat. I, 488, *Hoc, inquit, et in Deum vestrum repercutere est*.

REPERTRIX, II, 394, *Nec gaudium confert repertrici Ecclesiæ*.

REPUERASCERE, II, 544, *Repuerascere nos et Apostolos jubet*.

REPUTESCERE, II, 702, *Ne aliqua sepulturæ conditio reputesceret*. Vid. CONDITIO.

RES, II, 1032, *Sit nunc aliunde res, nunc aliunde argumenta petantur, transeamus ad alia argumenta, aliunde sumpta*.

RESCULPERE, II, 959, *Nam et primus populus primi hominis resculperat crimen*. Augustin. in Psalm. VI : *Dum enim nos convertimus, id est mutatione veteris vitæ resculpimus spiritum*. Rufinus in eundem Psalm. : *Dum convertimur, id est, dum commutatione veteris vitæ resculpimur*.

RESERARE, frangere et aperire. I, 308, *Quis cruenta... ora iudicii reseravit*, i. e. ferinam illum hominis bellæ similis rictum, dentium ordine quasi sera clausum, vi diffractum et opertum, quomodo nondum ad stomachum missæ particulæ carnis humanæ in ore deprehendantur.

RESIGNARE, aperire, effringere. I, 303, *Ob resignantes cellæ vinariæ loculos*. Sera enim non tantum, sed et sigillo muniebant cellas, in quibus vina et esculenta condebant. II, 782, *De terra, id est carne, nondum generationi resignata*. II, 378, *Jonathan, Altum Saulis, resignati jejuni culpam deprecatione delesse*. Resignatum vocat jejunium infringendum ; dederat enim Jonathas occasionem violandi jejunii, cum mel ori suo admovit. II, 849, *Veteris testamenti resignandi*, et novi confirmandi, i. e. explicandi veteris, et novi confirmandi. Nam testamenta aperiebantur resignatione, consignatione stabiliebantur.

RESONARE, II, 906, *Quæ publice resonant*, signo dato tuba vel tintinnabulo, de horis tribus insignioribus publicis.

RESPERGERE, II, 1001, *Maculas carnis post baptismum resperse*, i. e. rursus sparsæ et maculatæ, novis scilicet post lavacrum sordibus.

RESPONDERE, II, 233, *Informem et incultam materiam respondere*. In speculo respondere dicitur imago aut res, pro eo quod est præberi, representari, referri, vel potius spectandam sese exhibere ex adverso. Negat igitur materiam respondere in hoc ornato mundo, i. e. sui responsum imaginemque exhibere. II, 91, *Et in alium dominum respondere post Christum*, i. e. superveniente nova sponione se obligare ad officia præstanda domino, qui alius sit a Christo, et aliud ab ipso sentiens jubensque.

RESPONSIO, II, 865, *Animæ enim non lavatione sed responsione sancitur*. Responsione appellat auctor sponionem, qua nos ipsi vicissim obstringimus gratiam spondenti Domino. Ἐπερώτημα συνειδήσεως ἀγαθῆς appellat Apostolus ex relatore natura, I Petr. III.

RESUSCITARI, oriri de stellis. II, 1033, *Siderum distincta confusio interdum dejicit quid, interdum resuscitat*.

RETRACTARE, refellere. I, 280, *Nemo retractat, nonne ideo bonus, etc.*, i. e. nemo refellit sermones istos criminantium, dicendo : Vide, no, etc. II, 549, *Non alia erunt, quam quæ retractantur*. II, 136, *Nec quisquam retractat*. II, 403, *Sed non statim hac sententia cæteris retractavimus*, i. e. de aliis argumentis hanc sententiam nolumus hoc loco accipi. *Retractare* sæpe est diligenter tractare et recognoscere. II, 231, *In præteritis aliquid retractavimus*. I, 1253, *Quis de bono ejus late retractet*, i. e. quis de bono ejus satis unquam dixerit. At in omnibus antiquis exemplaribus legitur, *quis de bono ejus latere retractet*, i. e. quis de bono ejus latere aut reticere

apud se cogit. I, 392 est carpere, *Fortasse an hoc nomine de statu ejus retractetur*. Nam obrectationis ergo diligenter inquiri sectam dicit Tertullianus.

RETRACTATUS. II, 157, *Dandus est retractatus locus*. i. e. diligentiori examini et refutationi. II, 248, *Hæreticos sine retractatu doctrinarum revincendos*. II, 474, *Sicut et in evangelii vestri retractatu probatum est*. II, 931, *In generali retractatu*.

RETRO, olim. II, 246, *Retro gestum est nobis*, πεπονήται ἡμῖν. Hellenism. I, 432, *qui retro oderant*, i. e. qui ante hec oderant. Sic sæpissime.

RETROSIOR, qui magis retro, i. e. vetustior, antiquior est. I, 387, *Extremissimi tamen eorum non retrosiores deprehenduntur primoribus vestris sapientibus*.

RHETORICARI. II, 301, *Ila nos rhetoricari quoque provocant hæretici, sicut etiam philosophari*.

RISILOQUIUM. II, 1245, *Cum penes insultaturos in risiloquio consistit*.

RIVALITAS. II, 988, *Quot rivalitates defendam*. Etiam plerique amatores suas ab rivalibus defendunt homicidio, rivalibus vario mortis genere extinctis.

ROBORATUS. II, 691, *At quanto roborator exitus a feminis revinci quam probari?* Latin., Rigalt. et alii leg. *ruborator exitus*, non *roborator*. *Exitum ruborationem* vocat eventum ex quo plus ruboris ac pudoris incutitur.

ROMANITAS. II, 1040, *Si est romanitas omni salus*, etc., i. e. si romanos mores amplecti cunctis populis utile est et gloriosum, quid nunc per studia prorsus inhonesta atque inutilia ad Græcos abitis?

ROMPHEA, ρομφαία, gladius. II, 745, *Nisi quia nullis rompheæ paradisi janitrix cedit*.

RUCTARE. I, 413, *Qui ructando curantur*. Haverc. *curvantur*. De vatibus, qui, ubi per sacrificia et incensationes holocaustorum numen conceperunt, in partus doloribus et δόλαις sunt: incurvantur itaque, dum conceptus spiritus per fauces erumpere cupit. II, 813, *In quem mors aliqua ructarit*, i. e. quem aliquis celeritate veneni corruptam animam inter sorbendum cum ructu efflaverit.

RUDIS. II, 222, *Ru le illud est, quod imperfectum est*.

RUMA, et rumen appellatur in feminis mamma, in quibusdam vero animantium eminent pars gutturis, per quam dimissus cibus revocatur, ut ait Servius, sive, ut Nonius, locus in ventre, quo sumitur cibus, et unde redditur. Festus: Rumen est pars colli, quæ esca devoratur. II, 880, *Et rumis alitum?*

RUMPERE. I, 301, *Vel adhuc flagra rumpentium*, in quorum tergis vestigia recentia exstant disruptorum in cædendo flagellorum; quos lepide *hesternos Quirites* vocat Persius Sat. III, 106.

RUNCARE. radicibus evellere, amovere. II, 1035, *Runcare atque rustare instituit*.

RUNCINA, instrumentum quo opus poliebatur. I, 340.

RUPEX, incultus, rusticus. II, 1041, *Ille apud rupicem*. I, 404, *Non qui rupices et adhuc feros homines*. II, 635, *Quid autem facient tot ac tantæ animæ rupicum et barbarorum*.

RUSSATUS. II, 77, *Et tunc russatus sanguinis sui spe*. Tunicae militares erant russatæ, χοινοὶ χιτῶνες. Hic miles factus Christianus, pro tunica russata, sanguinis sui spe, hoc est, sperata martyrii purpura russatus dicitur, *russatæ militares* apud Trebellium, et apud Juvenalem, *russatus lacerta*.

RUSTARE, ruscum seu ruscus sunt rubi et sentes, unde ruscare seu rustare, unde et rustariæ falces sentibus eradicandis paratæ. II, 1035, *Runcare atque rustare, instituit*, alii legunt *ruspare*, i. e. querere.

S

SACERDOS. II, 1045, *Sacerdotes suggestus*, i. e. sacerdotalis suggestus. Ita I, 907, *Sinistra conscientia*, i. e. sinistra conscia. II, 926, *Per sacerdotem de monogamia ordinatum, aut etiam de virginitate sancitum*, i. e. vocatum ad sacerdotium de numero monogamorum, aut de numero virginum ἀγαρών.

SACERDOTIUM. II, 1031, sacerdotes.

SACRAMENTUM, religio. I, 363, *Et omnem hinc sacramenti nostri ordinem haurire*, i. e. progredimini ad notitiam religionis nostræ. II, 625, *Sic et Jesus ob nominis sui sacramentum*. I, 520, *Nonnisi de nostris sacramentis*. II, 32, *Ejusdem sacramenti una traditio*, i. e. ejusdem evangelii. II, 38, *Tacitum sacramentum*, i. e. doctrina sacra remotior et arcana. II, 45, *Ob diversitatem sacramenti*, i. e. doctrinæ. II, 588, *Qui tantum sacramentum etiam illudendo prodiderim*. i. e. tantum mysterium, tam arcanam et absconditam doctrinam. II, 594, *Pro magno nominis sacramento* Iren. καὶ τοῦτ' ἐστὶ τὸ μέγα καὶ ἀπό-

κρυφόν μυστήριον. II, 157, οἰκονομία, sacramentum dicitur doctrina de Trinitate. II, 622, *Qui in hujus sacramenti imagines parabatur*, i. e. tum ut ipse imago esset, tum ut typis et imaginibus Christi accenseretur, quæ fuerunt ex lege quamplurimæ in testamento veteri. II, 835, *Hoc enim lignum tunc in sacramento erat*. II, 138, *Ne antiquitas suum forte habuerit sacramentum*, i. e. ne quis putet, veteri testamento ordinata fuisse martyria, non novo; lege, non evangelio. Itaque sacramentum martyrii dicit, II, 963, *Verum etiam sacramentorum agnitionem jejunia de Deo merebuntur*, i. e. peritiam interpretandi figuras et imagines sacras, nempe divinitus objectas in somno. Sacramenta igitur somnia a Deo immissa. II, 964, *Quibus modis de Deo impetraretur agnitio sacramentorum*. II, 470, *Harum figurarum sacramenta*. II, 660, *Et videt et audit sacramenta*, i. e. parabolas, ænigmata, figuras, mysteria, cujusmodi sunt quæ ostenduntur aut suggeruntur per somnia, quibus Dei voluntas significatur, sive aperitur. Iren. lib. V, cap. 7, latine dixit *sermones inenarrabiles, ἀπόρητα φήματα*. II, 973, *Lex est sacramenti*, i. e. communionis christianæ lex est, ut nostrum sit, quodcumque nostrorum est. II, 261, *Aridæ et ardentis naturæ sacramenta*, i. e. signa seu mysteria. II, 280, *Jam nec ipsum fidei ejus sacramentum*, i. e. baptisma. I, 1197, *Felix sacramentum aquæ nostræ*. II, 317, vocatur Christus sacramentum humanæ salutis. II, 487, *Cui rei figuram extranei sacramenti interpretatur?* i. e. signi sacri a deo extraneo dati. II, 943, *A presbyteris et diaconis ejusdem sacramenti*, i. e. monogamis. II, 823, *Ut ea species sacramenti*, de resurrectione. I, 1268, *Dilectio summum fidei sacramentum*. I, 405, *De propria conscientia anima eadem ex sacramenti voce pronuntiat*. Haverc, legit animæ eadem ex sacramenti: exsacramentum formatum ab exsecrare, ut sensus verborum sit: Vulgus quoque jam indoctum pro maledicto frequentat Satanam auctorem hujus generis, dæmoniorum scil. Post generis distinctio ponenda.

SACRIFICIUM. I, 1329, *Aut sacrificium offertur*, i. e. orationes sacræ, quibus se pii sistant Deo, ut copiose exponit Clem. Alex. Strom VII, et Tertull. Apolog. cap. 30, ad Scapul. cap. 2. I, 1303, *Sacrificia sine scrupulo*. II, 927, *Ascendet sacrificium tuum libera fronte*. V. Purus. II, 806, *Nam et sacrificia Deo grata, conflictationes dico animæ, jejunia, et seras et aridas escas, et appendices hujus officii sordes*. I, 1182, *Non putant plerique sacrificiorum orationibus interveniendum*; loquitur de jejuniis et eucharistia, quæ sacrificia maxime celebrabantur orationibus.

SÆCULARIS. II, 52, *Sæculares scripturæ opponuntur Scripturis sacris*.

SÆCULUM. *Qui sæculum corpus temporum fecit*. Zephyrus intelligit de ætate illa incerta, in qua nec prius nec posterius dignoscebat, in ordinem vicesque redacta. De mundo tamen mavult Heraldus: ille enim est corpus temporum, a cuius creatione ævum, annos, menses, dies numeramus; ultra quem vices temporum distinguere non possumus, sed ipsa est æternitas, ipse Deus sibi et tempus et omnia invenitur. Potest etiam simpliciter sæculum pro corpore centum annorum capi. II, 57, *Nunc sæculo obstrictos*. Vid. OBSTRINGI. II, 197, *Denique ad hodiernum est et vivit homo in sæculo et natura quoque hæreticus*, i. e. cuius doctrina est hæretica in argumento de sæculo et natura, cum materiam stoicæ æternam facit. II, 898, *Proinde viderit sæculum amulum Dei*, i. e. impium hoc sæculum et Deo obnitens, vel natura duce, ducet Pamel. intelligit de Christianis; Le Prieur de ethnicorum more, qui puellarum comas tondebant. II, 952, *Ab illo ultimo exitu sæculi*.

SÆVUS. II, 70, *Alter deus Cerdonis*; Irenæus vertit δίκαιον, i. e. summo jure urgentem. Nam summum jus, summa injuria.

SALACITAS, libido. II, 593, *Per edacitatem salacitas transit*.

SALTICUS. II, 137, *Contumeliosa cæde truncatur in puellæ salticæ lucar*: puella saltica, i. e. saltatrix, a salti dicta.

SALTUS, de incontinentia libidinis: I, 324, *Comes est libido, cujus ubique saltus*, etc.

SALUTIFICATOR, σωτήρ, salutis artifex, ut lib. V advers. Marcion. cap. 13, II, 778, *Nec unus salutificator, si duo salutis artifices*.

SAMIA, genus placentarum, quæ in deliciis erant. II, 326, *Te unquam placentas et samias cocturum*; alii *psamia*.

SANGUINANS. II, 408, *Quia lex a contactu femine sanguinantis summovet*, i. e. αἱμορροούσας.

SAPERE. II, 705, *Sic et divina pronuntiat sapit*.

SAPAM. II, 326, *Non tamen ut sapam de petris*. Sapam (inquit Varro lib. I de vit. vov. Rom. ut citatur a Nonio)

appellabant, quod de musto ad mediam partem decoxerant.

SAPIENTIA, religio Christiana, II, 1043. *Cum hanc primum sapientiam vestit*, i. e. statim atque Christiani pallio induti sunt.

SAPIENTIALIS, II, 670, *Gradus vitalis et sapientialis, quod ἡγεμονικόν appellant, id est principale.*

SAPOR, II, 831, *Non substantiam ipsam, sed substantiæ saporem, quo substantia sapit, active.* Sic adv. Marc. lib. II, cap. 19, *per eundem saporem passionis.*

SARABARA, vestis fluxa, qua Persarum primores induebantur, Hesych. Σαράβαρα, τὰ περὶ τὰς κνημίδας ἐνδύματα. I, 1471; II, 1043.

SARMENTITI, Cur ita vocati sint Christiani, ipse Tertullianus, exponit I, 531.

SATIARE, II, 124, *Si plagam satiaverit*, i. e. si jaculum penetravit a luctum in vulnus.

SATURITAS, II, 962, *Nec saturitatus cultus in sacco.* Saturitatus cultum dicit, quia ex saturitate lætitia, ex lætitia autem cultus delicatioris cura, qui non convenit cum horrore cineris et asperitudine sacci.

SATURNALIA, II, 119, *Talem pacem Christus mandavit a militibus per Saturnalitatem redimendam*; aut scribendum *Saturnalia*, aut dicendum Saturnalitatem munera significari, quæ Saturnalitatis celebritatis occasione militibus sive officialibus proconsulis aut præsidis Christiani mittebantur, ut eos haberent æquiores et clementiores. Saturnalia numerum et strenarum dies fuisse. Unde illud Martialis. 4 : *Saturnalia fructuosiora annis non habuit decem Sabellus.*

SCAMMA, Græcis locus dicitur certaminis, in quo congregiuntur athletæ, quod fossa soleret cingi, a σκάπτειν. Hinc proverbialiter dictum Hieronymo ad Pammachium, *De scammat et loco certaminis egredi*, pro eo quod est a proposito digredi, sive lineas transilire. I, 614, *Et ad hoc scamma prodixit.*

SCANDALUM, II, 320, *Ante scandalum Marcionis.*

SCANTINIA, sive Scatinia lex, lata a Scatinio tribuno plebis, in molles et effeminatos, qui nefanda venere uterentur, h. e. aut ipi muliebria paterentur, aut pueris vim facerent, quibus pœna decem millium nummorum statuebat; ex qua sibi inimicos accusationem minari scribit Cælius ep. 13. II, 947, *Sicut ille vester Uthinensis nec Scantinianum timuit.*

SCAPULÆ, sunt inferiores montium partes, quæ sæpe a torrentibus avulsæ una cum illis decurrunt. II, 1033.

SCENÆ, II, 336, *Debuerat phantasmatis scenam decurrisse*; sens. : Debuerat ex toto servire scenæ, et susceptam fabulam peragere christus Marcionis, qui si putativam gessit carnem, debebat etiam putativam habere, sic enim phantasmatis scenam decurrisset.

SCHOLÆ, I, 455, *Scholæ bestiarii*; spectacula et circi, in quibus cavæ; unde a munerariis mittebantur leones, ursi, et huiusmodi feræ laniandis hominibus eruditæ, et homines cum feris depugnare doctæ. Inter ea vero spectacula auditæ nonnunquam voces et in suos Cæsares obliquæ.

SCIAPODES, Hesych. Σκιάποδες, οἱ ἐν Λιβύῃ πλατεῖς ἔχουσι τοὺς πόδας, καὶ ποιοῦσι σκιάν αὐτοῖς, ἐν καύματι. Et Stephan. Byzantini. Σκιάποδες, ἔθνος Αἰθιοπικόν, ὡς Ἐκαταίος ἐν περιήγησει Αἰγύπτου. I, 370.

SCIBILIS, II, 511, *Non omnibus scibilis.*

SCIDIUM, I, 621, *Tentabo illos vitibus scidiis.* Scidia sunt σχιδάκις κλάσματα ξύλων, vitia cæsarum arborum segmina. Vitruv. lib. II, cap. 1 : *Intervalla scidiis et luto obstruunt.*

SCINDERE, II, 363, *Intra hos magnam et omnem differentiam scindit*, i. e. quasi discindens aperit atque patefacit, ut dolorem suum scindere scribit Cic. Attico.

SCIRE, sapere. I, 436, *Et merito si sciatis*, i. e. sapiat; quod sciam, i. e. si quid sapio, si bene memini. I, 446, *Scito ex illis*, i. e. discis, intellige ex illis, unde velis sapere.

SCOBINA, Instrumentum ad politiorem ornatum. Gloss. κοσμητόριον, I, 340.

SCORTUM, II, 1042, *Jam Omphale in Herculis scorto designata descripsi*, intelligitur de pelle leonis σκῆτος.

SCRINIUM, scriptura in eo condita reservataque. I, 381, *Et sacra unius interim propheta scrinium sæculi vincit.*

SCRIPTURA, II, 585, *Nobis enim in scripturas hujus seminis*; alii legunt *inscriptura*, una voce, i. e. ἐγγράφη, qua scilicet, ut supra dixit, inscripti sumus animali censui. Itaque inscriptura hujus semines est regula animali semini præstituta.

SCROBULUS, II, 903, *Aut scrobulus barbororum.* Legendum, ut monuit Salmasius, *stropulos.* Stropus qui idem *stroppus* vel *struppus* apud Festum, ut Atteius philosophus existimat, στρόφιον, quod sacerdotes pro insigni ha-

bent in capite; quidam coronam esse dicunt, aut quod pro corona insigne in caput imponatur, quale sit strophium. Inde stropiola, seu strophola et stropuli. Le Prieur mavult *crobilos.* Thucydidis interpres in lib. I, Κρόβυλος δ' ἐστὶν εἶδος πλέγματος τῶν τριῶν ἀπὸ ἐτέρων εἰς ὅδ' ἀπολήγον. Hesych. Κρόβυλος ὁ μαλλὸς τῶν παίδων, ἢ ὁ κόρυμβος τῆς ἐμπλοκῆς; ἢ ἐστὶν ἀννηγεγμένη ἀπὸ μέσου τοῦ μετώπου ἐπὶ τὴν κορυφὴν · οὕτω δὲ ὁ ῥήτωρ Ἡγήσιππος, καὶ δῆγος ἐκαλεῖτο κρόβυλος, et Vid. CICADA.

SCROFA, porca, II, 231, *Usque ad XXX æonum factus tanquam æoneiæ scrofæ examen divinitatis effudit.* Rigalt. emendat : *æoneiæ scrofæ*; alludit enim ad illam *Æneæ scrofam*, quæ, ut est apud Virgilium lib. III *Æn., Littoreis ingens inventa sub ilicibus sus Triginta capitum foetus enixe jacebat.*

Itaque quoque legit Rigalt. in Hieron. epistola ad Galatas. *Quot Æneia factus scrofa generavit*, ubi vulgo legitur *Æonia.*

SCRUPEUS, saxius. II, 1011, *Scrupea schola est antrum Chironis.*

SCRUPULOSITAS, II, 39, *Omnia ista scrupulositatis incitamenta.* II, 957, *Ad omnem circa victum scrupulositatem.* II, 905, *Ex angustis vel scrupulositate descendens*, h. e. morositate parentum, quibus nullus placet.

SCRUPULOSUS, II, 1228, *Scrupulosa Deus auribus vulnera intulit*; unde gemmarum scrupuli penderent.

SCYTALOSAGITTEPELLIGER; Herculis epitheton, quod elavam, græce σκυτάλην, sagittas et pellem leoninam gestaret. I, 1041,

SECTA, in bona partem, de religione christiana. I, 501, *Dum de bono sectæ hujus obducitur.* II, 116, *Sub redemptione antiqua capitis et sectæ.* II, 1008, *In ipsa Apostoli secta.* Sectam pro moribus posuit. Atque ita Justinianus sub finem tituli de legatis, ubi de legatis probrosis: *Hujusmodi, inquit, testamentum dispositionis valere secta meorum temporum non patitur.* Sectam igitur Apostoli dicit, quod paulo post naturam atque propositum Apostoli, formam et regulam doctrinarum ejus. Sic supra, *ex forma Petri.*

SECUNDATUS, II, 695, *Si alteri primatum damus, alteri secundatum.*

SECUNDUM, I, 503, *Quem secundum deos philosophi damonas deputent*, i. e. proximo a diis loco æstimant, adeoque nihil mirum, dæmonia a philosophis non fargari quoniam amici sunt illis, utpote secundum deos illa reputantes.

SEDATIO, II, 441, *Ut ab alia virtute facta sit sedatio legis et prophetarum*, ἡρέμῃσις, q. d. in sede quietis atque in otio collocatio.

SEMAXII, cur ita vocati sunt Christiani, ipse Tertullianus exponit I, 531.

SEMEI, ἐφαπαξ, ἀπαξᾶπλως, omnino, prorsus. I, 328, et sæpe.

SEMINALE, quodcumque seminis est et a semine. II, 361, *Magnam matrem in terram seminalia demessam.*

SEMITRACTATUS, II, 103, *Semitractatam materiam abstuli mecum.*

SEMPER, II, 1029, *Principes semper Africæ.* Hellenism., ut Terent. *Et heri semper lenitas.* Cujusmodi locutiones frequentissimæ sunt in Tertulliano.

SENECTUS, II, 133, *Post statim senectutem*, i. e. postquam stadium, seu locus ad agonas deputatus jam senectutem quamdam passus esset, utpote a multis annis minime frequentatus.

SENESCERE, II, 1040, *Studia palæstræ male senescentia.* Ita vocantur, sive quod, cum in desuetudinem fore abierint, ea renovavit Severus, sive quia raro senescunt pugiles.

SENEX, I, 527, *Senes pueri*, qui ad senectam usque puerilem virginitatem servarunt.

SENTENTIA, II, 815, *Estne ergo et in vascula et in instrumenta sententiam agere*, h. e. intrepide et constanter asserere.

SENTENTIALITER, II, 783, *Vel quia ipse Dominus sententialiter et definitive pronuntiavit.*

SENTIRE, II, 276, *Post tantum avi senserit in hominis salutem*, i. e. animum suum in hoc consilium adjecerit. I, 2139, *Quoad Dominum senseris*, i. e. Domino deditus fueris. I, 1264, *Si damno affecti impatienter senserimus.*

SENSUS, II, 213, *Sensus sophia.* Liber Pithœi : *Sensus et sophia.* Jun. vult, *sensus sophiæ.* II, 798, *Est quidem et communibus sensibus sapere in Dei rebus.* Communes sensus sunt κοινὰ ἔννοιαι, seu notiones omnium fere sensu et consensione comprobatae.

SEPIA, II, 306, *Sed enim sepiæ isti.* Apposite Marcionitas sepiis comparat. Nam, ut Plinius tradit lib. IX, cap. 29, sepiæ, piscium genus, ubi sensere se apprehendi, effuso atramento, quod pro sanguine iis est, in-

fuscata aqua absconduntur. Eodem modo Marcionitæ ubi traductionem sui sentiant, hoc est, cum erroris arguuntur, tenebras huic blasphemiae intervomunt, atque ita arguentem impediunt et avertunt, allegando quæ bonitatem Creatoris infuscent obnubilantque.

SEPTENTRIONES, sidus illud ex septem stellis compositum quod Græci ἀρκτὺν et ἀρκτὸν vocant, II, 771.

SEQUESTRARE. II, 578, *In filio demiurgo sequestraverat*, i. e. secus positum asservaverat, forense verbum. II, 834, *Corpora medicata condimentis, sepulturae, mausoleis et monumentis sequestrantur*. II, 848, *Si ad fidem potius sequestrandam futurae resurrectionis*, i. e. certo confirmandam velut sequestri fide. II, 669, *Et quibus in corpore metationibus sequestrantur*, i. e. quibus sedibus singularæ habeantur. II, 759, *Quo spes omnis sequestratur*.

SEQUESTRATORIUM, locus ubi deponitur recipiturque pecunia. II, 872, *Quia et seminibus sequestratorium terra est*.

SERICUM, serica vestis. II, 1042, *Qualis ille Hercules in serico Omphales fuerit*. Richer. leg. in *theristiro*, i. e. θερὶνὸν ὑμᾶτιον, æstiva vestis.

Si, sæpe est veluti *si*, ac, *si*. I, 406, *Si poma, si fruges*. I, 438, an vero: *Constat igitur prius, si isti imperitari possunt*. II, 222, *Scilicet questio est, si erat terra quæ facta est*. I, 467, *Si forte*, i. e. si qua forte est, ut esse putatur, injuria. II, 156, *Si quominus*, i. e. sin autem minus aliqua in re poterit jam eradicari. II, 187, *Si quominus, vel propter opera credite*, i. e. si quo argumento aut modo; si qua re aut causa.

SIBYNA, venabulorum genus exponit auctor, II, 361, Hesych. σιβύνη, ἔπλον δόρατι παραπλήσιον, et alibi ζήθων, ὁλοσίδηροι ἄκοντες; et paulo post, ζιβύνη, ὁλοσίδηρον ἄκόντιον, ἢ λόγχη, ἢ μάχαρά. Festus exponit genus teli Ilyrici venabulo simile. Ennius, *Restant siccis sibynisque fodentes*.

SICCARE. II, 577, *Superstite limo siccaverit*, i. e. siccata fuerit.

SIGÆUM, Troadis promontorium est; ibi Achilles sepultus creditur.

SIGERIUS natione Germanus, Domitiani cubicularius, Dione teste, qui maximis a Cæsare beneficiis affectus, cum Parthenio, Stephano, et aliis de Domitiani cæde conjurationem fecit, I, 457.

SIGILLARIUM, II, 563, taberna sigillaris, ut vicus Romæ dictus Sigillaria. τὰ ἀγαλατοπώλεια. Sueton. in *Claudio*, cap. 16, et *Nerone*, cap. 28, II, 573, *Et velut sigillario extrinsecus ductu*, i. e. ad externas actiones movebatur interno ductu illius, quemadmodum sigilla νευρόσπαστα atque αὐτόματα, latente artificio et vi organica moveri solent. II, 654, *Velut sigillario motu superficiem intus agitante*, i. e. interiore motu, qui artificio quodam et virtute organica perficitur.

SIGNACULUM. I, 392, *De ipso signaculo corporis*. Minut. Fel.: *Sic nos denique non notaculo corporis, ut putatis, sed innocentiae ac modestie signo dignoscimus*. II, 541, *Totum signaculum linguae*, quo imperabatur religiosum silentium. I, 656, *Adversus quam in signaculo fidei ejeramus*, i. e. in baptismo juramento sancte profitemur nos ei renuntiavisse, et constanter renuntiuros esse.

SIGNARE, obsignare, occultare. I, 401, *Dies media, orbem signante sole, subducta est*, i. e. occultante lumen suum et obsignante. Conf. Job IX, 7. II, 577, *Horo signante lineam extremam*. II, 122, *Diffidentia signandi statim bestiae calcem*, ubi *signare* est sub sigillo quasi includere, et tenere clausam. II, 282, *Quomodo habebit, in quo bonitatem suam signet*, i. e. ostendat, in quem conferat bonitatem suam. I, 1296, *Cum lectulum, cum corpusculum tuum signas*, crucis signo. II, 927, *Ætate signatam*, i. e. quæ ob ætatem expers est libidinum, quæ intacta futura est.

SIGNIFICANTIA. II, 549, *Significantia per paginarum limites aderunt*. II, 304, *Ut nihil de arcantis attingam significantis legis, spiritalis scilicet*, etc. Rigalt. legit *significantis legis*. Arcana legis significantis, i. e. mysteria legis figuratæ. Ipse mox explicat, *spiritalis scilicet et prophetica*. II, 483, *Sed de significantis obumbrata*.

SILICENIUM, convivium funebre, senibus exhibitum. I, 347. Vide Donat. ad Terent. *Adelph.*, pag. 299.

SILVA. II, 51, *Quo denique, Marcion? jure silvam meam cædis?* i. e. quid in meam possessionem irruis? in meam messem falcem immittis? I, 286, *Totam illam veterem et aequalentem silvam legum novis principalium rescriptorum et edictorum securibus truncatis et cæditis*. I, 244, *Ut intelligas quanta securi censura omnem silvam libidinum cædat et eradicet et excaudet*.

SIMPLICITAS. II, 545, *Tuam simplicitatem sua cæde dispergunt*, i. e. simplicem animum tuum de veritate simplici agentem in varias cogitationes distrahunt, cædentes

pectora sua, perinde ac si de doctrina acquiescerent, de poenitentia solum ac summopere laborarent. Rigalt. legit *fatuam simplicitatem*, hoc sensu: Si cominus certes, cædentur quidem, sed operam dabunt ut ex sua cæde nihil aliud colligi queat, nisi quod sint fatue simplices, summa illis erit cura, ut fatue simplices cadant potius quam mali.

SIMPULUM, vas quo in sacrificiis vinum libabatur, dicitur et simpuvium. I, 347, *Vide Kipping. Antiq. Rom.*

SINGULARIUM. Vide SIGILLARIUM.

SINGULARIS, ὁμόιος. I, 313, *Singulares Christiani*, i. e. soli quibus nec mater, nec soror vel in vivis, vel ad manum. Sic Lactanius *Inst. div.*, I, III, *Singularis Deus*.

SINGULARITER. II, 914, *De exitu singularitatis cogitare*, i. e. de tuo exitu, qui jam singularis et superstes conjugii tuæ degis.

SIPARA. Sunt vela pendentia, puellarum, theatrorum, I, 368.

SIPARIUM, velum est mimicum, quod obstitit populo, dum fabularum actus commutantur. II, 563, *Alia autem trans siparium cothurnatio est*, i. e. alia scena tragicodiæ, alius actus tragicodiæ.

SITIRE. II, 809, *Qui forte adhuc sitiant Deum nosse*. Sitiant qui nondum norunt, adeoque nesciunt. II, 835, *Nihilominus tamen ipsius simplicitatis suæ sitiant interpretationem*. II, 886, *Nullam poteritis sitire doctrinam*. II, 723, *Adam ante ebibit soporem, quam siliti quietem*.

SOL. II, 338, *Credo ad solem uncti prius*. Alludit ad ἡλιώσιν sive insolationem, qua scilicet uncti calefiebant membris siccandis firmandisque. Persius, *Sat* 4:

Aut si unctus cesses et figas in cute solem.

Jun. mavuli ad solium; quod vide.

SOLIDUM. I, 1275, *Tu modo ut solidum capere possis, hoc meæ admonitionis fidei commissum*. Alludit ad solidi capacitatem inter virum et uxorem, quæ non nisi certis casibus permittebatur ex lege Julia et Papia. Qua de re exstat inter fragmenta Ulpiani titulus xvi, III, 168: *Et existimant cælibes et orbos ex testamento Dei solidum non posse capere*. Solidum capere est τῶν ἀξιοῦσθαι, quod idem est ac hæredem fieri ex asse, et omnem illam hæreditatem adire, quod lege Julia in cælibes non fiebat: nam legata fiebant caduca, ibantque in fiscum. Inde lex Julia dicta est *lex caducaria*.

SOLIUM. II, 158, *Et ita solium ipsum vocaliter exprimunt Latini*. Sens. est, jam nomen soliiæ significatione latinis auribus invalescere. Est enim solium quidem vulgo a sedendo dictum, sed et solium est ab eo quod est solus, ut sit solius sedes, solius conditio vel dignitas monarchia. Ejus generis est illud apud Festum: *Solia sedilia in quibus non plures singulis sedere possunt, ideoque, soliar sternere dicuntur, qui solisternia habent*, etc. II, 618, *Credo ad solium uncti prius*. Solium a sedendo dictum, vas in quo sedentes lavabantur. Vide Sueton. *Aug.* cap. 82; Plin. II, N. lib. XXVI, cap. 19.

SOLOX, lana crassa, I, 1042, *Endromedis solocem*; Turneb. vult; *Endromedis colorem*.

SOLUM. *Caro in solo*, in solitudine, in tristitia desolationis. Vel, in nuda humo, in silice nuda.

SOPHISTA. II, 548, *Miltiades ecclesiarum sophista*, ita vocatur, quod disputando de quibuscumque rebus et Scripturæ locis multum posset. II, 963, *Circa somnium regis Babylonis omnes turbantur sophistæ*. Sophistas dicit, qui alias sapientes, somniorum interpretes, conjectores.

SORDES. II, 806, *Et appendices hujus officii sordes*, squalorem incultum, ut olim in cilicio et cinere, de quo lib. de *Pænit.* cap. 9. II, 991, *Inhærebat usquequaque libidinis virus, et lactæ sordes* (sic legendum, non *sortes*) non ablui idoneæ, quod nec ipsæ adhuc aquæ laverant, J. F. Gronov. in libello *Observatorum in scriptoribus ecclesiasticis*. ad h. l. hæc scribit: « Sic scriptus Ursini codex, propius vero atque olim vulgatum erat: *lactæ sordes non habentes idoneæ*: ex quo Scaligeri manu formatum saepe videbimus: et *luctæ sordes non habentes donec*. Sed hoc nihilo facilius intelligimus. » De lactea non potest placere, non dico propter κακῆψατον (nam pluræ sunt quæ hoc nomine reprehendi possint apud Tertullianum), sed quia humor ille fici est, non foliorum, quorum similitudine utitur. Sic et Hieronymus ad Eustochium: *Crescite et multiplicamini; hoc expletur edictum post paradisum, et nuditatem, et flcus folia, auspiciantia pruriginem nuptiarum*. Censio scribendum esse: *Inhærebat usquequaque libidinis virus et cæcæ sordes, non ablui idoneæ*, hoc est, occultæ, interne, atque, ut ipse dixit, inhærentes. Ut ille, *Et cæco carpiunt igni*. His ablucendis non sufficiebat aqua, sordes quidem externas purgare pollens, sed ipsa quoque cæcis quibusdam conspurcata sordibus, antequam iisdem Chri-

sti baptismate purgaretur. Etenim errant, qui conjunctionem quod cenpronomen respondens τὸν *virtus* accipiunt. Sensus est Patribus summe frequentatus Christi baptismum sanctificasse aquas et cæcis illis atque arcanis peccati nativi sordibus ablueendis una cum S. Spiritu idoneas effecisse. Optatus Afer, lib. 1: *Christi autem caro, dum in Jordane descendit et ascendit, demersa a te dici non debuit. Cujus caro ipso Jordane sanctorum invenitur, ut magis aquam ipsam descensu suo mundaverit, quam ipsa mundata sit.* Hieronymus ad Marcellam, ut commigret Bethlehem, *Videre exire Lazarum fasciis colligatum, et fluentia Jordanis ad lavacrum Domini puriora.* Epitaphio Paulæ matris: *Pollutasque diluvio aquas, et lotius humani generis interfectione maculatas, suo Dominus laverit baptismate.*

SOROR. II, 1031, *Soror civitas* est utica, Tyrionum colonia. II, 739, *Concretionem sororum substantiarum divellit.*

SORS. II, 991, *Et jactæ sortes*, leg. *sordes*, quod vide. SPADO. II, 930, *Inter alienos spadones*, h. e. inter hæreticos, qui nuptias afferunt. Hæretici alieni sunt et extranei Catholicis. Spadones vocat oses nuptiarum.

SPADONATUS. I, 1327, *Et se spadonatus adsignant.*

SPARSILE. II, 984, *Tulia et tanta sparsilia eorum.* Pro tulit hanc lectionem Pamelius ex Anglicano codice, et in Remensi *spartilia* legi Pithæus notavit; alii *futilia*.

SPARTEOLI appellabantur milites qui Romæ arcendis incendiis agebant vigilias, urbisque circumbant partes. Nomen ipsis inditum vel a funibus, quorum multus usus in restringendis incendiis, vel a calceamentorum genere, vel tunicis sparteis, quibus erant amicti. I, 474, *Ad fumum cænx Serapiacæ sparteoli excitabuntur.*

SPATHA. I, 1332, *Spathæ longiores dicuntur enses*, Vegetio teste, a spathæ, i. e. termitis palmarum similitudine.

SPATHALUM est ornamentum muliebres, ex variis rebus in lineam flexilem concinnatum, ἀπὸ τοῦ σπαθῆν. I, 1332.

SPECIATUM, εἰδοποιήθην, in species suas informatum. II, 233.

SPECIOSITAS. I, 1319, *Sed etiam naturalis speciositatis suggestum obliterandum.*

SPECTUS, conspectus, aspectus, II, 410, *In spectrum centum millibus hominum.* Plin. H. N. lib. II, cap. 54, *In sedecim parte cælum in eo spectu divisere Thucsi.*

SPECULUM. II, 996, *Etsi omnia ad speculum respondere possint*, i. e. imaginem, exemplum, parabolam.

SPECULATORIA. II, 76, *Speculatoriam morosissimam de pedibus absoluit.* Hæc pertinent ad caligam militarem, præsertimque militis illius qui inter speculatores militaverat; quæ militia erat valde iniquis, morosa et aspera, cum huc illucque cursitando, explorando nuntiandoque vagaretur. Is igitur, de caligato speculatore factus Christianus, absolvit de pedibus suis morosissimam illam et molestissimam caligam speculatiarum, et simul cœpit terræ sanctæ insistere, hoc est in ipso vestigio mortem pro Christi nomine fortiter optetere, vitam agere sanctam et innocentem, longe absimilem speculatoriæ, carnificinam ad tribuni nutum plerumque agebat.

SPELEUM est nomen loci. Justin, martyr, *advers. Tryphon*.: Καὶ σπήλαιον καλεῖται τὸν τόπον, ἐνθα μύειν τοὺς περὶ θομῆους αὐτὰ παραβιβάζουσιν. Hoc autem Speræum in montibus Persidis a Zoroastre primum fuisse dictum, prope fontes, narrat Porphyrius in Comment. autri nympharum ex *Odys.* XII, II, 102, *Qui cum initiat in spelæo.*

SPERARE, timere. II, 1034, *Quo magis de montibus suis Campania speret.* Virgil. *Aneid.* I.: *Sperate deos.* Confidere. II, 1042, *Quæ apud Omphalem balsamo aut telino spero factum.* I, 1318, *Utilis ergo, si speremus nos posse delinquere, sperando enim timebimus.* I, 1247, *Aut idem sibi de die sederent.*

SPICULUM. II, 122, *Hamatile spiculum*, sive aduncum in summo, quod inter vulnerandum restringit illa nodorum series, et de venuta infundit venenum suum ulceri retrahens.

SPIRITALIS. II, 931, *Penes nos autem quos spirituales merito dici facit agnito spiritualium charismatum.*

SPIRITUS. II, 194 *Sermo autem spiritu structus est, et ut ita dixerim, sermonis corpus est spiritus.* II, 194, *Ita, etsi Spiritus Dei quid pati possit in Filio.* Naturam divinam Christi auctor intelligit; nam statim sequitur negatio istius hypotheseos: *Sed sufficit nihil spiritum Dei passum suo nomine.* II, 892, *Sed cum spiritus ipse violatur in Virgine*, i. e. vis fuit animo et studio virginis, velamenti subsidio consulens pulcritudine et sanctificationi suæ animo et corpore. II, 658, *Joannes in spiritu Dei factus.* Hellenism. Ἐν πνεύματι Θεοῦ γενόμενος.

SPOXSIO est pecunia depositis pignorum constituta, ἀπὸ pecunia de gladiatoris victoria facta, I, 648, *Jam de*

sponsionibus concitatum. Vide Turneb. lib. VIII, cap. 4, et XVIII, cap. 33.

SPORTULA. II, 342, *Ut sportulam furunculus*, i. e. fortiva fraude et ementio nomine, ut fures sportularum in ædium vestibulis solent.

SPURCULOQUIUM. II, 800, *Cæterum quantum etiam spurciloquii licet*, etc.

SPUTUM. I, 1323, *Vel sputorum umbilicos cervicibus astruendo*, i. e. bullas et pompholygas corii quod inducebatur. Ita Scaliger legit et interpretatur; alii *scuturum*.

STABULUM, diversorium, tectum ad habitandum et commorandum institutum, I, 491.

STADIUM. II, 133, *Post stadii senectulem*, i. e. postquam stadium seu locus ad agonas deputatus jam senectulem quamdam passus esset, utpote a multis annis minime frequentatus. II, 81, *Cæterum in stadio mariti non putem velatam deambulasse*; intelligit stadii nomine hypæthram, h. e. subdivalem ambulationem, quam et *zystum* appellamus; quæ etiam arboribus consita esse solebat, umbræ gratia.

STATICULUM, II, 127, *Et comminuetis staticula eorum*, τὰς στήλας, quidus insistunt homines aut idola stantia.

STARE cælum dicitur in diuturno vel ardore vel gelu, cum non solvitur in imbris. I, 479, 480, *Si cælum stetit.*

STATIO. II, 24, *Ubi statio credendi?* Tota periodus allegorica est, a re castruensi sumpta. Cum credis, inquit, quasi fixisti palos tentorii et stationis tuæ, ne proferantur ulterius: ad fructum quærendi, i. e. quem rimabar quærens, pervenisti; hanc determinationem *fossam*, tibi imperavit Deus, nec ultra debes quærere. Est enim statio, ubi consistere solent mortales, et confabulari. I, 1183, *Si statio de militari exemplo nomen accipit.* II, 732, *Statio sensuum*; intelligit præcordia, περὶ πρᾶξιον, sanguinem circumcordialem. II, 925, *Postquam in secunda statione continens non fuisti*, i. e. in matrimonio. II, 967, *Quæ ipsis elementis stationem imperavit.* II, 954, *Quod stationes plerumque in vesperam producimus.* II, 92, *Jam stationes aut alii magis faciet, quam Christo?* II, 966, *Æque stationes nostras ut indignas, quasdam vero et in serum constitutas.* II, 733, *Quia et Daniel trium hebdomadam statione aruit victu.* I, 1181, *Similiter de stationum diebus.* II, 971, *Et stationum semijejuna interponentes.*

STATUS. II, 584, *Secundum choicum statum ex Cain: statum appellat conditionem et habitum ipsarum.*

STELLA. II, 977, *Et stellæ auctoritatem demorantis respirant.* Stellam significat, quam Plantus *vespergine*, Ennius *vesperum*, Virgilius *hesperon* appellant. Auctoritatem vero præsentiam dicit. Etenim quamvis famelici nullum attingere audebant cibum ante vesperæ exortum. II, 266, *De ipsis etiam stellis vivere Creatoris*, i. e. stellarum motu vitam suam pendere.

STEMMA, generis series. II, 42, *Apellis stemma.*

STERCELE, mulieres quæ cunas surrant aut moiant. II, 554.

STIGMA. II, 903, *Aut stigmata Britonum*, i. e. varias et versicolores picturas, quibus Britanni sive Britones corpus suum et caput ipsum per illud tempus variabant. Vide Herodian. lib. III.

STILICIDIUM. II, 21, *Nisi stilicidium de situla*, ex Es XL, 15; i. e. nisi pauculi vocati de turba nationum vel gentium innumerabili.

STYLUS. II, 1035, *Ultra stylus non solet*, i. e. ultra Nimum ab Assyriis apud vos stylus extendi non solet. II, 52, *adulter stylus*, 198, *Bis falsarius, et cauterio et stylo.* II, 549, *Nemo tam oliosus fertur stylo.* II, 798, *Habet et iste a nobis plenissimum de omni statu animæ stylum.*

STIPENDIARI, stipendium facere seu recipere. II, 338, 618, *Dehinc pannis armati et butyro stipendiati*, de pontificis infantibus.

STIPARE. II, 906, *Calceum stipant multiformem*, de follicet calceus. Ne vero follicaret, si quando pedum modulo laxiores essent, solebant eum vel tormento, vel quavis alia re idonea stipare. Calceum multiformem distinguit ab uniformi et plano, quo modestiores femines utebantur. Vid. Balduin, de Calceo, cap. 19.

STOMACHUS. II, 30, *Ut aut stomachi quis ineat eversio-nem, aut cerebri*: eod. sensu dixit lib. I adv. Marcion. cap. 14: *Necesse est omnis demutatio veniens ex innovatione, diversitatem ineat cum his quorum fit.*

STRANGULABILIS. II, 703, *Submersus etiam piscinarum strangulabilis.*

STRENA. I, 674, *Etiā strenæ captandæ.*

STRICTURA. II, 905, *Et hæc autem strictura potus ærophagiæ portio est*, i. e. hac forma potus perstricta etiam aridum pabulum significatur.

STRINGERE. I, 527, *Sive de cælo fulmina stringens*, i. e.

eliciens, adeoque igneum quasi enseme ex nubibus, ut vagina educens. II, 501, *Hinc enim expressit, quod in prima epistola strinxit, i. e. perstrinxit, vel leviter indicavit.*

STRONGYLA, statua in clypeo, expresso cum thorace vultu. II, 1041.

STROPHA, dolus, versutia, impostura. II, 334, *Quanto dignius necessitas fidem, quam stropham administrasset.* I, 660. *Nec strophæ, sed simplicitates.* II, 698, *Nam qui talem commentus est stropham.*

STROPHIOLUM, II, 101, *Quid caput strophiole aut dracontario damnas?* Tenuioribus scilicet coronis utebantur antiqui, strophia appellantes; unde strophiola, ut exponit Plin. II, N. lib. xxi, cap. 2.

STROPULUS Vide **SCROBULUS**.

STRUCTE, I, 1329, *Structus prodeundi, i. e. instructus, majore instrumentorum et mundi muliebris accusatione.* I, 922, *Plenius atque structius.*

STRUCTIO, instructio, I, 1251, *Penes non vero ratio est structio.*

STRUERE, instruere, ornare. II, 163, *Sermo autem spiritu structus est.* II, 902, 903, *Experimentis omnium affectuum structæ.* I, 1257, *Quid ad peccandum adjuveret structus.*

STRUES, II, 567, *In omnem hanc struem mundi, i. e. structuram.*

STUPIDUS, II, 694, *Ut altera semini stupida, altera intacta.*

STUPORATUS, I, 1320, *Omnis gloria vana et stuporata, i. e. hebes, stolidæ. Quo sensu dixit Catullus: Talis iste meus stupor, nil videt, nihil audit.*

STUPRUM, pro adulterio. II, 14, *Stupri reus de Davide.*

SUADERE, II, 547, *Alioquin tantum se huic hæresi suadere permissum est.* Suadendi verbum ab officinis baphicis insectorum translatum est: Festus *Suasum colos appellatur, qui fletu stillicido fumoso in vestimento albo.* Plautus, *quia tibi suaso insectis propudiosa pallulam.* Nec desunt qui dicunt omnem colorem qui fiat inficiendo suasum vocari, quod quasi persuadetur in alium ex albo transire. Hinc suadere, sine vase cortinavo colorem aliquem inducere. Huic hæresi, inquit auctor, permissum est tantum se suadere, i. e. tantum sibi coloris et fuci pigmentique fallacis addere, quantum publica scorta prostibulæque meretrices solent. II, 1003, *Omnium lacrymas suadentem.*

SUASORIA, II, 957, *Et scimus quales sint carnalium commodorum suasoriæ, i. e. scimus quales soleant a Psychicis declamationes tractari commodis carnalibus suadendis.* Apud rhetores duo genera materiarum tractabantur, suasoriæ et controversiæ. Suasoriæ tanquam leviores, et minus prudentiæ exigentes, pueris delegantur quasi rudimenta dicendi; controversiæ, seu judiciales robustioribus assignantur.

SUAVILUDIUS, is qui ex Christianis spectaculorum adhuc oblectamentis seu suavitate ludorum delectabatur. II, 652, *Novam proxime defensionem suavitutis cujusdam audiui.* II, 84, *Sed et huic materiæ propter suavitudines nostros Græco quoque stylo satisfecimus.*

SUB DIVO, II, 1033: legendum una voce *subdivo*. *Subdivum* ὑποθρονιον serenum.

SUBARE, vehementius appetere Veneris causa. I, 332, *Nunc fæde subantem in sororem sub commemoratione non ita dilectarum jam pridem amicarum, legendum: non ita dilectarum.* Conf. Hom. I, xiv, II, 314, 510, *Novi et Phrynem meretricem Diogenis supra recubantis ardori subantem.* II, 951, *Quam quæ subans.* II, 1028, *Qui subando, turpissime in voluptates ruendo et concubitus appetendo.*

SUBJACERE, in promptu esse. I, 363, *Intelligi subjacet.*

SUBJICERE, circumvenire. I, 363, *Ignorantibus subjicitur et imponitur, i. e. ex omni parte circumveniuntur objectis calumniis.*

SUBLIMAS, intransitive. II, 574, *Sublimantia, ἀνωφερῆ* superna potentia.

SUBLIMIS, II, 1031, *Sublimior populus, romanus.* II, 1044, *Vel sublimis, i. e. oculis limis, vel transversum tuentibus.*

SUBNERO, qui Neronem vita scelestæ refert. II, 1042. Domitianum intelligit. Ita Cic. *ad Att.*, lib. x, ep. I, *Submarium.*

SUBNIXUS, I, 1255, *Nos non de hominibus modo servitute subnizis, i. e. aut qui servitute pressi nituntur et operam dant, ut obsequio suo demereantur dominos, aut qui simpliciter servituti subjecti sunt.* I, 684, *Sic et Daniel cætera Dario subnizus.*

SUBORNARI, instrui. II, 19, *Hæreses a philosophia*

PATROL. II.

subornantur. I, 433, *Modulatis et subornatis ad omnem judicandi parveritatem.*

SUBREMANERE, II, 679, *A qua nec in fine subremanet.*

SUBSCRIBERE, concedere. I, 380, *Ptolemæo a Judæis subscriptum est.* II, 903, *Spiritus sanctum magis maculis tale aliquid subscribere potuisse, si feminis subscrisisset.* II, 110, *Sollicitudini eorum non subscripsit.* II, 719, *Quale est, ut qui nec bona documenta propria subscribas, et crimina appingas.* II, 983, *Ejusmodi maculis nullam subscribere veniam.*

SUBSIGNARE, subscribere, favere, adstipulari. II, 278, *Si velitis illi obsequium subsignare,* I, 1251, *Tantum illi subsignant.*

SUBSIGNATIO, I, 1229, *Per poenitentiae subsignationem anteponeret.* Verba sunt e jure petita. Etenim juris auctoribus subsignatæ facultates ideo dicuntur, quia conductorum subscriptionibus obligatæ sunt fisco, et obsignatæ apud ærarium et censore prædiæ, quæ sunt in censum relata. Eo sensu Tertullian, poenitentiam subsignatam dicit, quæ se apud Deum quis proposito vitæ sanctioris obligavit, adhiito intinctionis sive baptismi sacramento, tanquam signaculo. Pro anteponeret Rigalt. legit ante componeret. Componit sacramentis suis Deus homines pessime meritos, et in suorum amicorum numero esse jubet.

SUBSTANTIA, II, 1032, *Ex diversis substantiis officiisque.* Sunt quatuor omnino capita, ut Aristoteles tradit, quæ a physicis observantur in re quaque, οὐσία, δύναμις, ἔργα, πάθη. Horum duo priora ad substantiam rei pertinent, posteriora duo continentur officiorum appellatione. II, 187, *Post Philippum et totam substantiam questionis istius.* II, 130, *De omni substantia diligere.* II, 406, *Agnorant substantiæ auctorem suum.* II, 393, *Inhonorabitur vir utique ob substantiam honorabilis.* II, 251, *Quis eorum præcellat in substantiis et viribus regni.* I, 1314, *Tantarum usurarum substantiam, i. e. sortem seu caput, οὐσίαν dicunt Græci et κεφάλαιον et ἀρχαίον.* I, 1317, *Tota fidei substantia.* II, 951, *Resurgere in opera carnis de continentia otio, substantia est laterum antea dixerat: Iterum nubere est res virum.* II, 808, *Ut carnis non tamen substantia, sed actus inhonoretur.* II, 817, *Habentem proprium genus substantia soliditatis, i. e. entis solidi, quod opponitur accidenti.* I, 661, *Tam locuples substantia criminum, de idololatria.* II, 77, *Hanc magis localem substantiam causæ præsentis aggrediar, i. e. in qua agitur de expresso Scripturæ loco, ubi hoc prohibetur.* II, 82, *Substantia tibi a Deo tradita est, habitus a sæculo, i. e. res ipsa, flores ipsi a Deo, sed habitus, modus habendi flores, a mundo.*

SUBSTANTIALITER, II, 550, ὑπόθεως, ratione communis essentia.

SUBSTANTIVUM, quod subsistit. II, 214, *Nam et ipsum principium, in quo Deus fecit cælum et terram, aliquid voluit fuisse quasi substantivum et corpusculum, quod in materiam interpretari possit.* II, 703, *Quæ substantivi status diversitatem committit.*

SUBSTILLUM, Festus: tempus ante pluviam jam pene avidum, et post pluviam non persiccum, quod jam stillaret, aut nondum deisset. II, 1033, *Et si qua missilia cum imbribus, dehinc substillum et denuo sudum.*

SUBTEMEN, II, 1030, *Et quidem in fama de subteminis studio.* Varro de Ling Lat. lib. iv: *Subtemen, quod subit stamiui.* Est pars interior panni, velamentum ἡ ἐνδον ἐπιπλοῆ, quæ stamini subest. Mavult tamen Junius cum Rhenano, *Subtegmen*, i. e. interior pannus, quo vestis suffulta est, commoditatis et ornatus causa, studiique ostentationis.

SUTTER, I, 1274, *Quam subter ignis exspectat, i. e. in inferis et locis subterraneis.*

SUBVERBUSTI, servi veribus usti. II, 1044, *Subverbustos in liberalibus.*

SUCCEEDERE, II, 543, *Quia de multis multa succedere est, i. e. præ copia facile est factu, ut alia aliis succedant, et per vices substituantur plurima.* Hellenism.

SUCCIDERE, de servis fugitivis qui retracti a dominis tremantes ad genua eorum advolvuntur. I, 454, *Et tamen apprehensi subiguntur, et conditioni suæ succidunt.* II, 557, *In preces succidit.* II, 1257, *Et ubi semel succidit impatientiæ.* II, 709, *Humanæ quoque formæ succidisse.* Iren.: *Usque adeo ut et in corpore humano includeretur.* II, 84, *Unde eam et apostolus invitam ait vanitati succidisse, i. e. succubuisse, subjectam esse.* II, 983, *Nemæchiæ et fornicationi succidere cogantur.*

SUCCLÆ, stellæ sunt imperite sic vocatæ, quemadmodum Cicero testatur lib. de Nat. deor. cap. 83, quæ Hyades alias dicuntur ὤαδες, ab ὤνν, plueret.

SUDUM, siccum. II, 1033, *Dehinc substillum et denuo sudum.*

SUFFECTURA. II, 280, *Suffectura est quodammodo spiritus anima i. e. tanquam supposita spiritui sustinendo. Suffecturam dicit, quemadmodum contrario significato dicimus praefecturam. Itaque suffecturam tribuit animae, ut intelligamus datam spiritui praefecturam. Sic libro de Anima, animum dixit suggestum esse animae.*

SUFFERENTIA, patientia. II, 392, *Quo suam supra in benedictionibus sufferentiam commendaret, eandem et mox benignitatem interpretatur.* I, 1158, *Jam hoc dicto ad sufferentiam nosmetipsos praemonemus.*

SUFFICERE. II, 246, *Exemplariis suffectam, i. e. sufficienter exscriptam.*

SUFFRAGIUM. II, 76, *Suffragia exinde, i. e. res in consilium mittitur, et suffragiis decernitur, perscriptio fit in actis publicis, et reus praefectis deditus, ut exsequerentur sententiam.*

SUFFUNDERE, pudefacere, ignominia afficere. II, 891, *Tam sancti viri esse suffundi, pudore vel rubore pudico.*

SUFFUSUS. II, 716, *Ab his autem annis et suffusior et vestitus sexus est; suffusior pudore et pudoris conscientia.*

SUGGESTUS, habitus. II, 1043, *Sacerdos suggestus. i. e. sacerdotalis suggestus.* I, 368, *Suggestus imaginum sunt parmulae sive clypeoli, qui in orbem signis appendebantur, ita ut multae essent gradationes, altiores depressione, velut tabellata et circuitus in turribus visuntur, in illis depictae erant imagines imperatorum, qui consecrati et inter divos relati erant, qui etiamnum imperabant, ut ex Lipsiano loco de Vitelli imagine liquet.* I, 379, *Ex suggestu Demetrii Phal, i. e. hortata et opera.* II, 323, *Præeunte suggestu ejus qui auctoritatem praestant: suggestus, quod antea patrocinium.* II, 211, *Plane socia materia per substantiam suggestum, i. e. ornamentum seu decoris additionem.* II, 225, *Caelum et terram habentes utique suggestus suos proprios.* II, 570, *Fructiferumque suggestum, i. e. ornatum et comitatum ipsius.* II, 414, *Oportebat in eo suggestu consignari Novum Testamentum.* II, 810, *Donec et nox reviviscat cum suo et illa suggestu: noctis suggestus sunt tenebrae, sicut diei, lux.* II, 871, *Accipiet enim et ipsa suggestum et ornatum.* I, 687, *Jam vero de solo suggestu, et apparatu honoris retractandum, i. e. de vestimentis.*

SUGILLARE, de facie proprie dicitur, cum percussa lividis maculis deformatur, hinc et existimationem alijus, laedere violentem et deformare significat. I, 284, *Ad suggillandam odii erga nos publici iniquitatem, i. e. convincendam non tantum, sed turpitudinem, livorem et vibicem inrendam, ut publicae ostentui sit.* Jun. mavult sigillandum. I, 473, *Ut prodigas suggillatis.* II, 549, *Sicubi tamen indignitas meruerit suggillari.*

SUGILLATIO, contumelia. I, 376, *Sugillatio est in caelum vestra justitia.* II, 21, *Totus sermo sugillationis istius.*

SUI propinqui, agnati, gentiles. I, 303, *Ut matronam ob resignatos cellae vinariae loculos sui inedio necarint.*

SUMMALE, opponitur portionati, quod totum complectitur. II, 227, 964.

SUPERAGUMENTARE, II, 234, *Proinde superargumentasset.*

SUPERCILIUM, supercilia in ima fronte sunt supra oculos, deinde pro tristitia ac severitate censoria, itemque fastu ac superbia ponitur. II, 221, *Sed tu supercilio capitis, etc.* II, 254, *Supercilio stuporem suum edificat.*

SUPERFICIES. I, 364, *Ob eam gratiam consimilis bestiae superficiem consecrasse, de capite asini.* I, 513, *Sub magna gravitatis superficiei.*

SUPERFERRE. I, 1203, *Aut ab eo quod superferebatur, aqua super quam Spiritus Dei ferebatur.*

SUPERGRESSUS, υπερβολή. II, 851, *Per supergressum in supergressum, καθ' υπερβολήν εἰς υπερβολήν.*

SUPERNITAS. II, 550, *Supernitates supernitatum et quantas subtilitates sublimitatum.* Irenaeus: *In invisibilibus et inenarrabilibus altitudinibus.*

SUPERSAPERE. II, 677, *Illum ergo ait supersapere, qui mente maxime sapiat.*

SUPERVECTARE. I, 1263, *Qui ab initio supervectabatur super aquas.*

SUPPARARE. II, 564, *Potiorum desiderio suppararetur.* Iren. ἀρετῶν τῶν διεφορόντων, concupiscat eorum, quae meliora essent. II, 443, *Ut a fratre ipsius et ex costa ipsius suppararetur semen illi.* II, 958, *Et quasi posthuma soboles supparabatur.* II, 700, *Et ei non statim supparatur.*

SUPPARATURA, ἀντικατάστασις, suffectio. II, 884, *Neque generis supparaturagavis erit membris.*

SUPPARUM, linteum femorale usque ad talos pendens, II, 1044.

SUPPLAUDERE. II, 1017, *Joannes nescio quid diversa parti supplaudere videatur.*

SUPPLICAMENTUM, κόλασις, supplicium, poena peccati. II, 112, *Quia timor supplicamentum habet, utique ignem stagni.*

SUPPLICIUM, sceleratus. I, 312, *Et numina erunt dicenda supplicia, i. e. scelerati illi qui supplicia patiantur, dii sunt vocandi, et in deos consecrantur tunc cum puniuntur.*

SUPPURARE. II, 121, *Magnum de modico, i. e. de parvo et exili corpore, malum scorpionum e terra eductorum intelligenda videntur, sed ex eo explicanda sunt, quod scorpion non modo ex sese generentur, sed etiam procreantur e putredine, lignis putrefactis, et terra etiam; unde scholastes Nicandri in Theriac. Γίνονται οἱ σκόρπιοι οὐ μόνον ἐξ ἀλλήλων, ἀλλὰ καὶ ἀπὸ σποθμένων ξύλων καὶ πζούρων.*

SUSPECTUS, suspicax suspicans, activa significatione. I, 401, *Ne falleret suspectos.* II, 576, *Saltem suspectus de aliquo facilitatore, i. e. in suspitione agens seu versans.* I, 1320, *Aut suspecto aut non desideranti placere.* I, 1270, *De contumelia dolore suspectum.*

SUSPENDERE, inhibere, cohibere, sistere. I, 487, *Cum ab imbribus aestiva hyberna suspendunt.* Recte videtur explicuisse Zephyrus, tandiu serenus aer de neget imbres, ut aestiva continentur cum hybernis. La Cerda explicat: cum neque pluit aestivo, neque hiemali tempore: quo modo comma interseri debet.

SUSPENSIO. I, 1158, 1159, *Et ad nostram suspensionem pertinet regni Domini representatio, i. e. ad spei sive expectationis nostrae et regni dominici mora, expectamus sollicite, quod in suspensio esse novimus.*

SUSPIRIUM. II, 541, n. (2), 542, *Tot suspiria portarum, i. e. totum illud quod tam diu desideraverant.*

SUSTINERE. II, 223, *Usque tunc videri sustinebat, i. e. expectabat.* II, 609, *Si necdum venit, sustinendus est.* I. e. expectandus est. II, 125, *Sustineant Evangelia paulisper dum radicem eorum exprimo legem.* II, 139, *Nec enim aliud est sustinere in finem, quam pati finem.* I, 639, *Tutelinus a tutelis fructuum sustinent, i. e. affirmant defenduntque fuisse dictas istis nominibus ab illa origine.* I, 645, *Quid ergo de horrido loco perorem, quem nec perjuria insinuant.* Circum significat, quasi ejus loci horrorem non sustineant pejerati i. e. horrore loci terreantur, adeoque pejeratum eant in Capitolium. Etiam jurisjurandi solemnia fiebant in Capitolio, non in Circo.

SUTRINA, sutorum officina. II, 1046, *Sutrinæ Venetiae, in quibus Venetæ pelles ad conficiendos calceos accommodarentur.* In Veneta enim regione pecudum ingens erat copia, ex quarum pellibus calcei fiebant.

SUUS. II, 138, *Ne antiquitas suum forte habuerit sacramentum, i. e. proprium et peculiare antiquitati, nimirum Judæis, non etiam communicandum nativitati Christianæ.*

SYMBOLA, collatio, quoties scilicet a singulis aliquid in commune fertur. II, 562, *Ut nautæ ad symbolam semper exsultant.*

SYMBOLUM. I, 1238, 1239, *Quod si necessitate nobis symbolum mortis indulget.* Rigalt. interpretatur de peccato: rectius exponit Latinus de baptismo, per quem Christo συναποθνήσκωμεν καὶ συναπαρτουμεθα, Rom. vi.

SYMPHON. II, 588, *In symphone pleromatis ab angelo; alii, rectius, in symphone hoc sensu: in symphone sive thalamo patiantur viri, quod sponsarum est.*

SYMPLEGADES sunt duo scopuli seu rupes in mari ad Bosphorum Thracicum, dicuntur Cyaneæ seu Planciae, navigantibus periculosæ. Strab. lib. vii; Pomp. Mel. lib. ii, cap. 7; Plin. H. N. lib. iv, cap. 12.

SYNAGOGA. II, 370, *De caelo statim ad synagogam, ut dici solet, etc.* Duplex est horum loci interpretatio: prior est, ut proverbium accipiat de Christo, qui de caelo statim ad synagogam venerit, nec rem ullam antiquiorem habuerit, quam ut faceret ea ad quæ vocatus erat. Joan. iv. *Ut dici solet, ad quod venimus, hoc age.* Posterior est, ut de Marcione intelligatur; quod Latinus fecit.

Συζυγία, conjunctio. II, 68.

Συμμισσύμενον, i. e. coddibilem. II, 374.

Συνταλαίωρον, i. e. commiseronem.

SYNTHESIS, elegantior et lautior vestis. II, 1042, *Multicia synthesis, h. e. vestis mollis, delicata et pellucida ut solent esse feminarum.* Vide Turueb. Adv. lib. xiii, c. 19.

SYNTROPHUS, σύντροφος, qui una educatur. II, 554.

SYRMA, tragædorum vestis laxa et soluta. II, 1036. *Et omni symmate soluitur.*

T

TABELLA. II, 906, *Hæ sunt tabellæ priores naturalium sponsalium et nuptiarum*, quibus natura puellam obstringit sponsalibus et nuptiis. In tabulas enim ut plurimum sponsalitiæ conventiones referebantur. Hæ tabulæ signatoris eorum qui interfuerant, annulis obsignabantur.

TABERNACULA, tabernæ. II, 976. *Balnea et tabernacula in nonam usque cluduntur.*

TABULÆ, dicebantur plicæ laxioris panni eo quod aliæ aliis in modum tabulati essent superpositæ. Ferrar. *de re V est.* Inde *tabulatus*; q. v. II, 1046, *Jam deficientibus tabulis.* II, 83, *Habes communem istam legem in publico mundi, in naturalibus tabulis.*

TABULATUS. II, 1031, *Tabulata, congregatione,* i. e. umbone ex pluribus tabulis coacto, seu multiplici con-
 fabulatione coacto.

TALIA, rugæ et plicaturæ, quasi scissuræ. II, 1046, *Et inde deducta in talia.* Alii legunt *tabulas*, alii *tillas*.

TAM. II, 187, *Hermogenis autem doctrina tam novella,* nempe quam alia illæ hæreses, quibus de posteritate solemus præscribere. Jun. *mauvult tantum.*

TANGERE. I, 488, *Deum tangimus:* tangi dicebantur dii, cum afficerentur votis et petita cordi haberent.

TANTUM quod. est Græc. πλὴν ὅσον, πλὴν ὅτι. I, 281, *Bonusvir Caius Seius, tantum quod Christianus.* II, 426, *Ad deum autem novum nemo sero pulsasset, tantum quod lucescentem.*

TANTUS, subaud. numerus I, 262, *Et sunt tanti quanti et denotatur,* i. e. tanta est eorum multitudo, quanta vos non præterit. I, 281, *Tanti non est bonum quanti est odium Christianorum,* i. e. non tam gaudent uxorem ex adultera pudicam, filium ex immorigero subjectum, servum ex improbo fidelem, quantum quasi detrimento morient transgressos ad hoc nomen, quod non factum, vel damno suo pacisci velint. I, 480, *Tantos ad unum,* i. e. tot Christianos, etc. II, 255, *Quem tantis retro sæculis nominem.*

TARDABILIS. II, 722, *Rigore tardabili.*

TAUREA, scutica seu lorum valentissimum ex corio bubulo. I, 626. *Alii inter venatorum taureas scapulis patientissimis inambulaverunt.* Juven. Sat. VI : *Taurea pavit continuo flexi crimen facinusque capilli.*

TELINUM, unguentum dictum a Telo, una ex Sporadibus insula, quam Calimachus Agathussam appellavit. Plin H. N. lib. XIII, cap. I. II, 1042, *Quod apud Omphalem balsamo aut telino spero factum.*

TEMENUS. II, 1035, Unus ex Herculis posteris, Messenius Peloponesi populos rexit: alii logunt, qui a *Temeno*; alii, qui cum *Timeno*.

TEMERARIUM, temere et sine arte factum, sive ex obvia quacumque materia. I, 430, *Temeraria de cespite altaria.*

TEMPERARE. I, 276, *Apud vos soli questioni temperatur,* h. e. ad questionem duntaxat adhibentur tormenta, expressaque illico cessant.

TEMPESTIVITAS, ex Græco ὁρατός τῷ κάλλει. II, 330. 621.

TEMPORALITAS, tempestas anni. II, 1031, *Si quid præterea conditio vel dignitas vel temporalitas vestit.*

TENEBRÆ. *Canine tenebræ ceciderint,* i. e. ad canis motum lumen extinguatur, lucerna cadente.

TENEBRICUS, niger. II, 1045, *Eum ob diversam affectionem tenebricæ vestis.*

TENEPROSUS, σκοτεινός. II, 318, 651. Ita vocatur Heraclitus ob nimiam illam obscuritatem, quam affectabat, *Heraclitus ille tenebrosus.*

TENERE. I, 648, *Teneo testimonium cæcitatatis,* i. e. accuso cæcitatē. II, 158, *Monarchiam, inquit tenemus,* i. e. Deum unum asserimus.

TENUS, vinculum, laqueus: Γαινίαι, δεσμοί, διαδήματα, Hesych. II, 1638, *In restis pristini modum, quam phylæra tenus junxerat.*

TENUS. I, 483, *Oculis tenus:* sens.: si quæ illic forte arbores supersunt, spectantium quidem oculis poma promittunt, sed ea poma carpentium digitis contacta solvuntur in cineres.

TERMINUS. II, 1005, *Adversus terminum domini,* h. e. adversus sententiam et determinationem domini. Etenim Tertuliano *determinare et judicare,* pronuntiare, definire judicio.

TERRIGENA. II, 299, *Inter aequigena et terrigena animalia,* ὁδρογενῆ καὶ γηγενῆ τῶν ζώων.

TEXTITRAHUS, qui testes trahere videtur, ob eorum magnitudinem. Voss. *Rhetor.* lib. IV, *Alii textitrahum, ἐκκαταπλεον* II, 1031. Alii *vestitrahum*, aut *textitrahum*.

TESTUDO. I, 624, *Testudinem densando.* Præferenda sine dubio hæc lectio omnibus cæteris. Intelligenda enim hæc verba de testudine scutorum, quæ densatis scutis fiebat. Liv. lib. XLIV: *Quadrato agmine*

facto, scutis super copia densatis, stantibus primis secundis submissioribus, tertiis magis et quartis, postremis etiam genu nixis, fastigiatam sicut lecta ædificiorum sunt testudinem fiebant.

TETRAO, genus avis, cuius meminit Plin. H. N. lib. X, cap. 22, Athen. τὰ τε τῶν φασιανῶν, οὓς τέτρανας. II, 261, *Una tetraonis pennula.*

TETRICUS. I, 1329, *Vobis autem nulla procedenti causa non tetrica,* i. e. non gravis, non seria, non sancta.

TRAMNUS, θάμνος, planta quævis fructificans, et copiose subolescens. II, 702, *Thamnus et piscis fui.* Exstant de hac re Empedocles ipsius versus apud Diogenem Laertium; sed longe emendatior apud Clementem Alexandrin. *Strom.* 6, in hunc modum: Ἡδὴ γὰρ ποτ' ἐγὼ γενομένην κούρην τε, κόρην τε, θάμνος τ' οἶωνός τε καὶ εἶν ἀλλ' ἔλλοπος ἔχθρῳ.

TRENSA. II, 95, sive potius *Tensa atendendo,* ut monet Asconius. Erat, auctore Festo, vehiculum argenteum, quo exuviae deorum ludis circensibus in circum ad pulvinar vehabantur, I, 638.

THISTRIS, I, 703, *Ut Cincius Severus, qui Thistri.* Jun. legit *Thustri* vel *Thystri* liberum Africæ mediterraneæ oppidum: Θυστρίς, Ptolemæo, ac fortasse Θυστρίς; unde Thudritanus Plinio, lib. V, H. N. cap. 4, et lib. VII, cap. 4. Latinus reponit *Thysdri*, ex Sallustio, Oppio et aliis. Sed apud Plinium sine aspiratione legitur. Est autem *Cincius Severus* sine dubio idem, qui et Cingius Severus Lampridio dicitur in fine Commodi. Ac fortasse etiam hæc causa fuerat, cur a Severo traditus sit morti ad inimicorum accusationem, ut Spartianus in Severo meminit.

THORI. I, 452, *Thoros in publicum educere,* sunt lectisternia et pulvinaria.

THURARIUS, qui thura vendit. I, 677, *Nisi si quis et de thurario dissimulabit.*

TIBERIS. I, 455, *Testis et Tiberis.* Gothofred refert hoc ad domum Tiberanam seu palatium Cæsarium. Sed olim fluvii ripam vulgus accolebant, potentiores montes occupabant. Cum itaque de plebe loquatur, nihil commodius, quam habitationis locum indigitare potuit.

TIBICINARE. II, 717, *Nec ut ipse tibicinandus,* i. e. fulciendus tibicine et sustentaculo; metaphora a structuris.

TITULARE. II, 620, *Magos quoque Samaritanorum appellatione titulavit,* i. e. titulo notavit atque appellavit. II, 936, *Etsi digamiam tibi tituleris.* II, 667, *Quis non animæ dabit summam omnem, cuius nomine totius hominis mentio titulata est?*

TITULUS. II, 1015, *Superque omnes apices et titulos, melius tutulos.* Tutuli erant pilei sacerdotales, unde apud Varronem, *sacerdotes tutulati.* Turneb. *Advers.* xxvi, 10: « Tutulum pallium erat, quo sacerdotes ad sacra accessuri caput tegebant tutabanturque. » I, 525, *Vel de titulo Pythiæ dicens,* respicit nobilem illam inscriptionem Delphis ad fores Apollinis, γινώθι σέαυτον, II, 965, *Habet enim et abstinence vini aros titulos.* II, 310, *An delectabit titulus officii.* I, 1219, *Quasi titulo Pauli de suo cumulans,* i. e. quasi aliquid titulis et gloriæ Pauli de suo adderet, quod cumuli esset instar. II, 987, *Nulum aliud in talibus titulis firmandis.* Titulos vocat legis divinæ capita, eodemque significato supra *damnationis titulos* dixit. II, 939, *Ut uterque titulus sanctitatis in Christi censu dispungeretur.* Unitur metaphora a ratiocinatoribus ducta, et a censoribus, qui in tabulas referunt nomina et titulos eorum qui profitentur. Vide *Dispungere.* II, 255, *Quem titulum incidemus, ex duobus, deo Marcionis?* Incidere est notare aliquid in monumentis rerum gestarum. Cic. *Incidere elogium in æs, marmor,* etc. Plin. *de Pomponio magno,* lib. VII, cap. 26, commemorat titulos victoriarum et triumphorum notatos. Quem ad modum alludit Tertull., ut sit publico cognomento honestare vel infamare, et elogio nobilitare.

TONSURA. II, 700, *Revera lues et fames et bella, et voragine civitatum pro remedio deputanda, tanquam tonsura insolescentis generis humani.* Simile est de *Pallio.* cap. 2.

TORMENTUM. II, 1046, *Calces nihil dicimus, propriumque togæ tormentum.* Salmas. legit: *termentum togæ,* h. e. id in quo toga terminatur: et calceas togæ esse terminus. *Proprium togæ* hic dicit, quia apud Romanos nec toga sine calceis nec calcei sine toga sumebantur. II, 122, *Hamatile spiculum in summo tormenti ratione restringens,* i. e. prout in scorpione, bellico tormento, per illud tempus videbatur. I, 1303, *Eleemosynæ sine tormento.* Christianæ maritus ethnicus, ubi de suis rebus aliquid audire sibi notaverat, ab uxore fortean in Christianos pauperes delibatum, plerumque adeo sæviebat,

ut servus uxoris torqueri iheret. At cum ambo Christiani, tunc elemosynæ sine tormento.

TRADUCERE, in lucem exponere, aperire, detegere. II, 45, *Sic facilius traducuntur*. II, 156, *Traductæ dehinc*, i. e. manifestatæ confutatæque. II, 105, *Aut homines ejus fuisse traducat*, i. e. ostendat, demonstret homines fuisse diaboli, qui, deserto Deo, defecerint ad diabolium. II, 115, *Dum nolo traduci quod sum, confessus id esse quod nolo traduci, id est Christianum*. II, 671, *Si etiam propheta ejus, occulta cordis traducendo probatur*. II, 1028, *Ut traduceret cogitatus*. II, 647, *Quæ vim istam perniciosissimam sola traducit* i. e. quæ Christiana potestas sola dæmonas abigit, migrare cogit, excutit de hominibus, adjuvando scilicet. I, 446, *Traductione non traduces proximum tuum*. Græc. Levit. xix: Ελέγξέ τις τὸν πλησίον σου.

TRADUCTIO, illustratio, demonstratio, detectio. II, 35, *Ne pariter admittantur traductiones eorum*, i. e. documenta certa, quibus mendacia sua traducantur atque ridenda propinentur. II, 621, *Minantes traductionem uniuscujusque cordis*. Rigalt. exponit de vi gratiæ spiritalis, quæ divinorum præceptorum sagittis conscientiam cujusque transadigit. II, 508, *Ut traductionem sui sentiunt*, i. e. cum erroris arguuntur et convincuntur.

TRADUX, II, 32, *A quibus traducem fidei*. i. e. translationem fidei de una Ecclesia in aliam. Ecclesiæ nempe mutuo quasi per manus apostolicam doctrinam sibi tradidero. I, 1257, *Ad traducem illum ejus, quod a Malo hauserat, facit*. Sensus: Evam solam convenerat Satanas, solam afflaverat spiritu impatientia infecto. At illa impatiens etiam tacendi pravam Satanæ suggestionem transfundit in suum Adam. Itaque ipsa fuit peccati tradux in Adam, et exinde illum fecit ejus peccati adtraducem, h. e. administrum et socium traducendo in communem prosapiam peccato. II, 661, *Sed quoniam omne tenue atque per lucidum aeris æmulum est, hoc erit anima, qua status est, et spiritus tradux*.

TRANSFIGURATIO, II, 191, *Transfiguratio est interemptio pristini*.

TRANSFRETARE, I, 1227, *Itaque universam vitæ conversationem sine gubernaculo rationis transfretant*.

TRANSFUNGITORIUM, quod et perfungitorium est, quod levi cura fit, et aliud agendo, tum videlicet non curamus, ut aliquid bene fiat, sed tantum ut fiat. II, 278, *Et ipsa transfungitoria præcepta*.

TRANSITUS, II, 888, *Ex quo transitum suæ ætatis fecerint*. i. e. pueritia exarserint.

TRANSCRIBERE, in alium transferre. II, 1036, *Quot census transcripti*? II, 619, *Antequam transcripta esset in Syrophœnicen*.

TRIBUTUM, II, 336, *Aut sanguinis tributo*, de menstruo. I, 1252, *Totius generis tributa*, i. e. conceptum nutritionemque fœtus in utero, et partum ipsum animalium omnium.

TRICHEA, II, 565, *aspera*. Jun legit *trechea* seu *trachea*; Græc. ἡ τρηχέα τραχεία.

TRINITAS, II, 19, *Trinitas hominis*, scil. homo hylicus seu cholicus, i. e. materialis et terrenus; homo psychicus, i. e. animalis, et homo spiritalis. Ita Valentinus censebat. II, 684, *Ut adhuc trinitas Valentiniana credatur*. II, 673, *Ecce enim tota hæc trinitas, nempe partium seu affectionum animæ, ratiocinantis, irascentis et concupiscentis. Animæ triplex munus in Evangelio indicatur*.

TRUDICARE, II, 986, *In cubiculis an in turribus pudicitia trucidetur*.

TRULLA, vas cavum, in quo ventris onus deponitur, sub sella familiarica. I, 344, *Aliquando in trullam de Minerva*.

TUNICA, II, 1030, *Tunica Carthaginiensis a Romana differebat, quod hæc sine manicis et brevior esset, illa manicata et longior*, Gell. N. A. lib. vii, cap. 12.

TURBA, II, 545, *A turba eorum*. i. e. a turba deorum gentilium, et argumento ejus aliam frequentiam æonum sive sæculorum hominibus persuadere, ut Valentiniani faciunt.

TURPE, I, 517, *An hoc turpius*. Turpe sacrificium malus homo, quia nihil Deo nisi perfectum in suo genere immolari debet; infra: *Cum enecta et tabidiosa et scabiosa quæque mactatis*.

TURPILOQUIUM, αἰχρολογία, II, 1014.

U

UBIQUE, II, 1035, *Per ubique orbis*, εἰς τὰ πανταχοῦ τῆς γῆς. Salmas. Negat esse atticismum.

ULTIMARE, in ultima parte esse, ad finem properare. II, 1232, *Cum tamen ultimarent tempora patriæ*.

UMBO, togæ erat centrum, et nodus artifer coeuntium plicarum, inde umbilicus togæ. II, 1046, *Totumque contractu umbonis figmentum custodibus forcipibus assiguel*.

UMBRA, II, 198, *Hanc primam umbram plane sine lumine pessimus pictor illis argumentationibus coloravit*, ab arte pictoria, quam Hermogenes exercuerat, tractum. Prima picturæ initia, inquit Plinius, *umbra* hominis lineis circumducta, quæ linearis dicta; secunda singulis coloribus, et *monochromatos* appellata. Itaque prima sine ullo colore fuit, adeo ut quos pingeret, adscribere esset institutum. Deinde lineæ colorari cœptæ testata trita. Cujusmodi picturæ in arte tectonica par est ὑπογραφία, quæ est aræ jacens efformatio, et superficialia descriptio, futuri operis specimen exhibens. Expouitur de sermonis, argumenti, rei demonstratæ obscuritate.

UNARE, II, 190, *Dividere illos potius quam unare*. Simplex verbum usurpat, unde nos *adunare* dicimus, et *coadunare*. Tres mss. Vaticani codd. legunt *unire*, sed illud Africanam magis phrasin redolet.

UNDE, undecumque. II, 217, *Quoniam possimus nude illas prolatas æstimare*. II, 221, *Unde habet*. II, 353, *Quam carnis veritatem unde producere*.

URGERE, II, 122, *Et urgenti bestiæ calcem*. Rigaltii lectio magis placet *urgendi*. Urgere bestiæ calcem idem est atque urgere bestiam calce. Ipse paulo post dicit: *Ibidem scorpio pro solea anathema illidit*. II, 338, *Credo ad solem uncti prius*. Ailudit ad ἡλιωσιν sive insolationem, qua scilicet uncti calefiebant membris sicandis firmandisque. Pers. Sat. IV.

Aut si unctus cesses, et figas in cute solem.

Jun. mavult, *ad solium*; quod vide.

UNGULA, II, 970, *Et contra ungulas corneas*. Inter tormenta errant ungulæ, ac primum quidem, ut ex vocabulo conjicere est, de ipsis bestiis decissæ, dein ad earum formam ferreæ, iis latera miserorum derudebant, vel, ut dixeret quidam, scribebant, charaxabant. Ait igitur Septimius cutem jejuniis aridam et corneam adversus hujusmodi tormenta constantiorem fore.

UNIFORMIS, II, 661, *Uniformem duntaxat substantie nomine*, i. e. una forma essentiali, ac non pluribus præditam; quod Plato in *Timæo* docet. Hanc postea *substantiam naturalem* vocat.

UNITAS, II, 57, 58, *Schisma est unitas ipsa*, i. e. prae se ferunt unitatis speciem diligentissime, sive, sunt quidem apud hæreticos schismata, sed ea minus adversum ob communem et concordissimam nobiscum discordiam.

UNIVERSITAS, πλήρωμα II, 623, *Neque enim ulli hominum universitas spiritalium documentorum competat*. Mundus: II, 258, *Denique si universitas Creatoris est*.

URBANITAS, I, 404, *Urbanitate deceptos* vocat, quos institutionibus pravis circumscriptos, cap. 17, scholis formatam, bibliothecis exercitam, academiis et porticibus partam sapientiam, ructantem animam, *de Anim. Testim.* cap. I.

USURPARE, I, 1257, *Facile usurpari ab impatiencia capit in omne quod Deum offenderat*. Usurpant proprie, ad quos jus possessionis spectat. Sic impatientia jam velut possidens hominem, facile eum ad quidvis trahit, quod Denm offenderet.

USURPATIO, II, 750, *In quadam usurpatione*, i. e. poenarum judicialium in autecessum inflictione et anticipatione.

USUS, II, 564, *Usus est rerum pro eo quod est, solet, usu venit*. Hellenism χρεια ἐστι.

UT, II, 185, *Ut sic duos divisos diceremus*, i. e. etiamsi diceremus duos esse. II, 195, *Ut quid me dereliquisti*? Græc. ἵνα τι; formula Opato Afro frequentissima.

UTENSILITAS, I, 1309, *Quorum ita disposita est utensilitas*.

UTHINENSIS, episcopus Uthinax. quæ urbs Africæ fuit, colonia Romanorum. Non agnoscebat autem, ut videtur, novam Montani prophetiam. II, 947, *Scilicet ille vester Uthinensis*.

UTILIS, qui in usu est. II, 1039, *Pars vero passivius omnibus utiles, ut hoc pallium*.

V

VACARE, II, 1030, *Cum ita vacat ac juvat*, i. e. dam licet et libet. II, 1041, *Vacuatur pro vacaverat*. Abesse: II, 1047, *Vacat Zona tormentum*. I, 276, *Et si confessione præveniantur, vacabunt*, i. e. cessabunt, non adhibebuntur amplius, scilicet, tormenta. II, 226, *Spe vacet hoc exemplum ut humanum*. II, 229, *Ex rebus consistentibus*,

fiant necesse est, non ex vacantibus. I, 380. *Ne notitia vacaret*, i. e. ut ipsi intelligerent sacra volumina. II, 22, *Vacabat erga nos*, i. e. vacua, otiosa et inutilis erat. II, 968, *Qui hæc velut vacantia infirmant*, i. e. tanquam inutilia et pretii nullius. II, 256, *De noto vacat quæstio*. II, 479, *Ideo utraque in Christo vacabat*. II, 815, *Licet ab exemplo vacet diversitas rerum*, i. e. licet exemplum sit dissimilimum, et nulla ex parte cum hoc comparandum. II, 760, *Quia ut phantasma vacabat ad sensum earam*, i. e. carebat earum sensu.

VACUUS. II, 654, *Unde Vacuæ rei solida propellere*, i. e. animæ, si incorporalis et vacua est ad Terulliani sensum.

VALENTIA, λογική. II, 238, *Valentia facientis terram*. II, 619, *Et congregabit omnem valentiam populorum*.

VANITAS. I, 1246, *Etoris de jejunio vanitate*. Etenim de jejunio natus oris et formæ vigor evanescit. Alludit ad illud Matth. vi, 16 : *vultu incedunt evanido*.

VANITIMUM, vox est antiqua, a vano dicta, pro eo quod est ad vanitatem pertinens et in ea situm. Sic ædificatus, maritimus, medioximus, finitimus. II, 224, n. (12).

VARIARE. II, 1031, *Sæcularium rerum variavit urna*, i. e. rerum vices mutatae sunt. II, 538, *Quia de patris sexu ita variant*, i. e. ita plane sexu variant ut pater.

VARIETAS, II, 610, *Etiam Getulorum varietates*, pro eo quod est, varii Getuli; Pomp. Mela de situ Orb. lib. i, cap. 4, *Natio frequens multiplexque Getuli*.

VECTACULUM. I, 1202, *Dignum vectaculum Deo subiebat*. Alii *vectabulum*; et melius fortasse, ex Gellii N. A. lib. xx, cap. 1; et Non Marcell. IV, 321 : *Deficientis vectaculi nomine*.

VECTARI. II, 670, *Acceptiades etiam illa argumentatione vectatur*. II, 1002, *Veclante vos Spiritu sancto*. Irenæus, *ambulantes in spiritu sancto*; et vetusta Actor. exempla περιενοει ἐν Πνεύματι ἁγίῳ.

VECTIGAL. I, 381, *Vectigalis libertas vulgo aditur*, i. e. libertas, quam Judæi vectigali redimunt, seu pensatione annua, ut libere in synagogas suas et cultum suum convenire possint.

VEDIUS POLLIO. Frogerat unus ex servis crystallinum; rapi eum Vodium jussit, nec vulgari quidem peritum morte; murænis obijci jubebatur, quas ingentes in piscina continebat. Senec. de Ira lib. iii, cap. 40; Plin. H. N. lib. ix, cap. 23; II, 1048.

VELIFICARE, vela dare vel facere. II, 122, *Austro et Africo sævitis velificat*, i. e. scorpiones dirum Africæ malum (ut Plin. vocat lib. v, H. N. cap. 7) : hoc igitur malum Africæ volvere etiam Austri faciunt, inquit Plin. lib. xi; id autem est, ut docet Tertull. *stante Austro et Africo*.

VENDERE. I, 308, *Vendere facinora*, est accepto pretio celare.

VENDITARI, venalem esse, haberi. I, 512, 513, *Plato Dionysio ventris gratia venditur*.

VENTER. II, 908, *Ventres tegere coguntur infirmitatis ruina*. Ventres dicit, ut solent auctores juris, uteros admissio viro gravidatos. Itaque ventres tegere, hoc est, graviditates dissimulare. I, 1274, *Ventris operarios*, i. e. parasitos.

VENTILARE. II, 1044, *Sericum Ventilat*, i. e. laxa fluxaque veste serica ventum concipit, atque undante serico incedit. II, 82, *Odoratum in naribus ventilavit*.

VENTUS. II, 123, *Plerosque vero in ventum, si placuerit Christianos. In ventum*, h. e. vento ferente, vento secundo, prout occasio dederit, suscrit. Si placuerit, nimirum Cæsari, proconsuli, præsidi, etc.

VERITAS. II, 295, *Imago veritati non usquequaque adæquabitur*. II, 795, *Aut nullius veritatis contententes eam*, i. e. contententes non veram fuisse carnem Christi. I, 1264, *Penes veritatem*, i. e. penes Christum.

VERNACULUS. I, 388, *Josephus dicitur vernaculus scriptor*, quoniam, ipse Judæus, Judæorum origines et bella cum Romanis, Græce licet, describit. I, 421, *genus Trojanum Cybeles vernaculum vocatur*, I, 454, *Ipsamque vernaculum septem collium plebem*. I, 1341, *Apud barbaros quosdam, quia vernaculum est aurum*. II, 757, *feminam quamdam vernaculam Ecclesiæ*, i. e. Christianam.

VERRUCA. I, 1341, *Quam conchæ illius aliqua dura et rotunda verruca*. Margaritas conchæ verrucæ vocat, quia sani concharum partus multiplices cute constant, ut non improprie callum corporis existimari possit, ideoque purgari soleant a peritis. Ita enim in ipsa ostrei carne nascuntur, quemadmodum grando solet in suilla. Vid. Athenæum, lib. iii, cap. 8, et Plin.

VERSURA. Versuram facere et solvere, est recepta ab alio pecunia alii reddere, quod ei debebatur. II, 1035,

Est τὸ ἀντίστροφον vel ἡ ἀντίστροφῃ; alii, *versuram compensato reddit*.

VERTERE. II, 906, *Vertunt capillum*, non idem significare videtur, ac crimes intorquere. Monent verba, I, 1322, *Video quosdam et capillum croco vertere*, hæc de mutatis tinctisque crinibus intelligere apud veteres. Herodian. de Antonino, Κόμας τε τῇ κεφαλῇ ἐπετίθετο ξάνθα, et apud Clementem Alexandr. Τρίχας ξάνθας ποιοῦν. Capitolinus in Vero : *Dicitur sane tantam habuisse curam flaventium capillorum*. Ea fuit flaventis capillitii affectatio, ut Lætiam admoneat Hieronym. : *Ne capillum irruces*. II, 705, *Vertit autem status animarum intransitiva significatione*.

VERTEX. I, 262, *Vertex civitatis est Capitolium*.

VERTIGINARE. II, 1037, *quid sit*, intelligi potest ex Aristotelis verbis de chamæleonte : *Στρέφει δὲ τὸν ὀρθαλμὸν κύκλῳ, καὶ τὴν ὄψιν ἐπὶ πάντας τοὺς τόπους μεταβάλλει*.

VESICA. I, 521, *Illic vesicæ queritur*. Haverc. *Statin illic vesica queritur*, i. e. quasi ventis distenditur, cruciaturque pectus illorum vehementissime. Havercampio proverbium videtur, desumptum a puerulis qui mingendi necessitatem ultra ferre non possunt, vesica lotio impleta, adeoque sæpe virgam metuentes exclamant. Sic illi, audita Christianorum oratione de resurrectione mortuorum, statim egrediuntur auditorio, quasi mingendi necessitas urget.

VESPERUGO, vespertilio, II, 703.

VESTICEPS. II, 746, *Puer vesticeps*.

VESTIFICINA, locus ubi vestes conficiebantur. II, 1039. Sed Rhenan, interpretatur : *vestiarii seu sartores*.

VESTIRE. II, 1031, *Sic et in proximo soror civitas vestiebat*. II, 1031, *Et si quid præterea conditio vel dignitas vel temporalitas vestit*, dicitur ἀμεταβάτως, Turneb. vult. *vertit*; Jun. *gestit*. i. e. ὀρέγεται. II, 50, dicitur de baptismo, *santo Spiritu vestit*.

VESTITUS. II, 716, *Ab his autem annis et suffusior et vestitior sexus est*, vestitior pilo, qui adnascitur corpori. Vide. *INVESTIS*.

VETERNUS, est morbus nascens ex humoribus frigidis, cerebrum instantibus, et rationem tollens, vulgo lethargus. I, 1048, *Nullis veternis parco*. Metaph. pro vitis.

VEDUSTAS. II, 1022, *Si vero post abolitionem in vetustatem aliquid ex illa revixerit*, i. e. in veterem hominem in ethnicum.

VIA. I, 633, 635, *Vias enim vocant cardines balteorum per ambitum, et discrimina popularium per proclivium*. Vide. *BALTEUS*.

VIBRARE. I, 1196, *Ad cælum non otiosi ore suspiciunt vibrantes spiritu suo movere*. Locus corruptus, forte ita restituendus : *Ad cælum non otioso ore suspiciunt vibrantes spiritum suo movere*, id est : Mugitus boum, balatus ovium, voces ferarum et avium sunt preces erga omnium parentem, qui providet leonibus, rugitu suo prædam querentibus, et alit pullos corvorum, qui illum compellant. *Vibrare spiritum* est fortiter emitte spiritum, ut faciunt animalia, quando clamant, et rumorem efficiunt. Prudentius dici de Λόγῳ, *Apoth.* 49.

Hoc verbum est quod, vibratum patris ore benigno, Sumpsit virgineo fragilem de corpore formam.

VICES. I, 499, *Vicem injuriæ sinere* est injuriam rependere. II, 437, *Qui humani totis istius vicem retribuere non possint*. II, 551, *Hac vice seminis*. Irenæus, καθάπερ σπέρμα.

VICTORIATUS. I, 907, nummus Victorix imagine signatus de quo Plin. H. N. lib. xxxiii, cap. 3. Valuit duos sestertios.

VIDERE. *Viderit habitus*, i. e. nihil refert habitus, nihil conducit ad rem, habeat se lignum hoc vel illo modo, signum crucis vel rudistipitis, dummodo lignum sit. II, 198, *Sed viderit persona*, i. e. Quid moramur in persona, quid ad nos persona, cum doctrina mihi quæstio est? II, 555, *Viderit Solæcismus*. II, 898, *Viderit sæculum amulum Dei*, i. e. impium hoc sæculum et Deo obnitens, vel natura duce judicet.

VIDERI. I, 386, *In quo videtur*, i. e. conspicitur, cernitur, ne quis interpretetur, putatur. II, 608, *Nec si venietis videri mihi*, i. e. apparere.

VIDUARE. II, 953, *Cereris sacerdotes viventibus etiam viris et consentientibus amica separatione viduantur*. II, 680, *Qui vel modico temporis viduant animum intellectus*.

VIDUATUS. II, 902, *Plane scio, alicubi virginem in viduatu ab annis nondum viginti collocatum* ἐν χηρείᾳ, i. e. in sacro viduarum ministerio; de quo Actor. vi, et I Tim. v.

VIDUUS. I, 1204, *Sed viduus aquis sibi mentiuntur*. Viduus scilicet angelo ac Spiritu sancto, ideoque sterilibus. At nostris aquis supervenit Spiritus de cœlis, sanctificans eas de semetipso, et ita sanctificatæ, vim sanctificandi concipiunt: quare et pariunt, nempe Christianos homines vitæ æternæ.

VIGORARE. II, 984, *Effeminentia magis quam vigorantia disciplinam*.

VILLICUS, proprie qui villæ gubernationi præest, οἰκονόμος. II, 40, *Neglexerit officium Dei villicus, Christus vicarius*. Notat Paulum.

VILLUS est lana. II, 913, *Aut villum, aut quolibet alium cerebro superponunt*.

VINDICARE. I, 889, *Et ita adversus veritatem vindicatur* i. e. asseritur, significatione forensi.

VIRGILÆ, seu potius Vergiliæ, septem stellæ in signo Tauri, inde dictæ, vel quod oriuntur in vere circa æquinoctium, vel quod verni temporis ortu suo significationem habeant, quamadmodum Servius adnotavit in lib. I *Georg.*; Cic. de *Nat. deor.* lib. II, cap. 44, II, 772.

VIRGINARI. II, 907, *Sed virginari volunt*, i. e. virgines haberi volunt.

VIRGO. I, 413, *Virgo continentia*, per quam semper manent virgines, I, 413, *Virgo cælestis* est Juno. II, 549. *Virginis senectæ*. i. e. qui cæ ebs permansit usque ad senectutem. II, 960, *In virgine adhuc saliva*, i. e. cum saliva nostra adhuc a cibo et potu intacta, jejuni sumus. II, 782, *Virgo erat adhuc terua, nondum opere compressa*, etc.

VIRIÆ, armillæ quas feminae in brachiis gestabant. II, 1042, *Vestigia cæstum viri occupavit*, i. e. loco cæstum armillas induit brachiis. Turneb. vult: *Vestigia cæstum viria occupavit*.

VIRILIS. II, 542, *Simulacrum membri virilis revelatur*. Jun. legendum putat, *membri viralis*. ut sit a *vira* i. e. femina, dictum *viralis* sicut *virilis*, a *viro*. Nam membrum *virile* fuit Orgiorum, sacrorum Bacchi; *virale* vero sive muliebre, Eleusinorum, sacrorum Cereris.

VIRIOSUS. II, 570, *Et usu viriosa confudit*, i. e. magnarum virium, ἰσχυρὸς, δύνατος. II, 684, *Et quidem viriosius amplexabitur*.

VIRTUS, donum miraculosum. I, 378, *Voces eorum itemque virtutes, quas ad fidem dirinitatis edebant*, de prophetis II, *Tot virtutes*, ut Græc. δύναμις. II, 619, *Orientis virtutem*, i. e. vires.

VIS, I, 275, 276, *Ne qua vis lateat in occulto*, intelligitur de diabolo.

VISCERATIO, distributio erat carnis, quæ fieri solobat vel in solemnium sacrificio, vel in funere excellentis alicujus personæ. I, 641, *Quasi viscuratione quadam fruatur*. II, 331.

VISCALITAS. II, 699, *Et nos enim opponemus contrarietates nati et innati, visualitatis et caritatis*.

VITIUM. II, 1034, *Novum vitii mari imbuat*, i. e. novum vitium. Jun. mavult nomen vitii. Charybdim significat,

quod *Vitium* Tert. vocat, quoniam sine periculo præternavigare non licet. I, 47, *Et unus æonis vitium*: pridem cap. 7, appellavit ἔκτρομα, abortum.

VITRUM. I, 626, *Si tanti vitrum, quanti margaritum*, proverb. ad significandam ingentem rerum inæqualitatem et distantiam. Hieronym. ad Lætam, 7: *Si tanti vitrum quare non majoris pretii margaritum*.

VIVICOMBURIUM. II, 648, *sed de patibulo et viricomburio per omne ingenium crudelitatis exhauriat*. II, 706, *Patibula et vivicomburia*.

VOCATUS. II, 220, *Pariter et a vocatu ejus recedit appellationis*.

VOLATICA. II, 1030, *Qui volaticam spectat*. Nonnulli interpretantur de geometria, a *vola*, qua demetiuntur geometræ omnia, Salmasius de *haruspicio*.

VOLATICUS. I, 1281, *Temporalia et volatica desideria*. II, 1247, *Idque totum propter unius anni volaticum gaudium*.

VOLSELLA, instrumentum ad pilos evellendos. II, 1040, *Tam furax a mento volsella*.

VOLUNTAS. I, 1285, *Ad sustinendam novissime voluntatem Dei*, i. e. iudicium accipiendum in die ultimo.

VOLUTARE. I, 1302, *Simul orant, simul volutantur*: sic liv. III adv. Marc.: *Manibus cædentibus pectus, et facie humi volutante orationem commendare*.

VORATRINA. I, 470, *Nec ingratis voratrinis*, sunt belluones, perditii, gurgiles et voragine æris eleemosynarii qui in Deum et Ecclesiam et fratres singulos beneficos æque ac alios ingrati sunt.

VOTIVUS, I, 315, *Votivis crucibus exposuit*. Haverc. ita explicat, Tiberium ex votivis arboribus votivas fecisse cruces, in quibus scelerati isti sacerdotes pulchre pendebant, tanquam anathemata ex voto. Junius hanc appellationem derivat a votis salutaribus, quæ Augustus fecerit. Vide. Sueton. Aug., cap. 97.

VULNERARE. I, 1252, *Patientia Domini in Malcho vulnerata est*.

VULLINI, Etruscorum opulentissimi quondam populi, quorum civitas tota fulmine concremata est, II, 1031.

X

XEROPHAGIA, ξηροφαγία, aridorum esus. II, 935, *Quæ etiam xerophagias observemus*. II, 960, *Et illis xerophagia panis angelici displicebat*.

XYSTARCHES, xysti, sive stadii athletici præses, qui omnia quæ sunt opus certaturis suppeditat. I, 624, *Xystarches Spiritus sanctus*.

XYSTICUS, athletarum proprius. II, 1040, *Xysticæ munitiæ*. Nam athletæ et palestritæ exercebantur in Xystis et porticibus nudi; ideoque summa illis fuit cura corporis et munditiarum. II, 993, *Et xysticæ vanitates*.

Z

Zona. II, 549, *Maceria quadam igneæ illius zone, igneam zonam appellat æthera*.

MONITUM.

Haud esse omittendum hunc veterem Tertullianæ bibliothecæ Catalogum eo præcipuo nomine duximus, quod a primis Septimii recensionibus editus, atque a Jacobo Pamelio digestus, inde integer in recentiores Rigaltii et Priorii editiones transierit. Quam ergo prævio Pamelii opere, Vita nempe Tertulliani, inchoavimus editionem, hanc ejusdem indice claudere juvat; nec ultimam istam appendiculam ullo additamento renovandam curavimus, etsi haud ita sit omni puncto absoluta; identidem enim desunt plurium quos appellat Tertullianus auctorum nomina; pauca vero bis fortasse excitantur aut redundant; ut ut sit, qualem exhibuerint primi editores, talem a nobis velimus accipias hunc indicem. Scripturæ sacræ Index remittitur ad *Apparatum generalem* universæ huic Patristicæ Billiothecæ subjiciendum.

EDD.

INDEX VETERUM SCRIPTORUM

QUORUM MENTIO IN SCRIPTIS TERTULLIANI.

SACRORUM.

AMOS citatur frequenter; de quo vide Indicem Scripturarum.

ARITHMI, sive Numeri, II, 129, 418 431.

BARNABÆ titulo citatur Epistola ad Hebræos, quam apud Ecclesias receptam pronuntiat, II, 1021.

BARUCH citatur Jeremiæ nomine, II, 137.

BASILARUM, id est Regum, libri quatuor, II 350, 386, 410. Qui etiam *Regum Annales* vocantur, II, 129.

CRITARUM, seu Judicum, Annales, II, 129.

DANIELIS hebdomadæ, II, 612, 614.

ENOCH libri verba citantur, I, 665, 666, 2307. In armario Judaicum non admittuntur, *ibid.* Utrobique apud Judam apostolum testimonium possident, *ibid.*, I, 1328.

ESDRAS omneinstrumentum Judaicæ litteraturæ restauravit, I, 1307. Quædam etiam ex quarto libro Esdræ citantur, II, 15 395.

EZECHIEL citatur frequenter; de quo vide Indicem Scripturarum.

HERMAS, cujus scriptura *Pastor* inscribitur, I, 1172. Ab omni concilio Ecclesiarum inter apocrypha et falsa judicatur, II, 1000, 1021.

ISAIAS citatur frequenter.

JACOBUS, II, 600, 922.

JEREMIÆ olim adscriptum quidquid hodie libro Baruch continetur, II, 137.

JOANNIS Apocalypsis, et Epistola prima et secunda ejusdem auctoris, II, 1020. Ejus Evangelium ante Maronmi editum, II, 767, Joanni apostolo tribuitur Apocalypsis. Ut Apostolus Evangelio suo fidem nobis insinuat, II, 363, Et si Apocalypsin ejus Marcion respuit, ordo tamen episcoporum ad originem recensens, in Joannem stabit auctorem, II 112, 147, 366 sqq.

JOB citatur frequenter; de quo vide Indicem Scripturarum.

JOEL citatur frequenter; de quo vide Indicem Scripturarum.

JONAS citatur frequenter; de quo vide Indicem Scripturarum.

JUDAS. Vide Indicem Scripturarum.

JUDITH ex libro quædam citantur, II, 253, 952.

LUCÆ, sectatoris apostoli Pauli ex Apostolicis, Acta apostolorum, scriptura authentica, II, 34, 35. Ejusdem Evangelii digestum, II, 363 sqq., Quod et Paulo adscribere solent, II, 366. Auctorum apostolicorum scripturam confirmat Paulus Epistola ad Galatas, quæ proinde male respuuntur a Marcione.

MACHABÆORUM libri citantur a Tertulliano, II, 26, 636.

MALACHIAS citatur frequenter; de quo vide Indicem Scripturarum.

MARCUS, Apostolicus, Evangelio suo fidem nobis instaurat, II, 363 sqq 366, licet et Marcus quod edidit, Petri affirmetur, cujus interpres Marcus.

MATTHÆUS, fidelissimus Evangelii commentator, ut comes Domini, II, 788, 790; ut apostolus fidem nobis facit, II, 363 sq.

MICHEAS citatur frequenter; de quo vide Indicem Scripturarum.

MOYSES, auctor Judaici Instrumenti, argivo Inacho parvitate, trecentis pene annis Danaum prævenit, mille circiter cladem Priami antecedit, quingentis amplius et Homerum. Ejus originale instrumentum Genesis, I, 382, 386; antiquior Saturno nongentis circiter annis, II, 697; Pentateuchi auctor, II, 257; ante Lycurgos et Solonas omnes, II, 305.

NAHUM citatur frequenter; de quo vide Indicem Scripturarum.

OSEE citatur frequenter: de quo vide Indicem Scripturarum.

PAULI Epistolis plurimum uti hæreticos ad quæstiones adnotavit Tertullianus, II, 33; ejus Apocalypsis impro-

batur *ibid.* et 37; item ejus et *Theclæ Actus sive Periodi*, I, 1219; ejus Epistolas de numero mutilavit Marc on, II, 470; utpole omissis Epistolis ad Timotheum et ad Titum, qui et alias ejus Epistolas sententiis mutilavit, II, 471; quarum ea quæ ad Galatas est, principalis est adversus Judaismum Epistola, *ibid.*; quam nos ad Ephesios præscriptam habemus, hæretici, ad Laodiceos, II, 500, 512, maxime de vinculis scripta sunt, II, 111.

PETRUS, Epistola ad Ponticos, quam *primam* hodie vocamus, II, 146, et alibi frequenter.

SALOMONIS nomine citatur, præter Proverbia, Ecclesiastem et Cantica conticorum, etiam liber Sapientiæ, II, 20; item Ecclesiasticus, II, 265, 950.

SEPTUAGINTA ET DUO INTERPRETES jussu Ptolemæi Philadelphi Hebræarum litterarum Instrumentum judaicum in Græcum styllum transtulerunt; quorum sententiæ communionem suscepit Menedemus philosophus; affirmavit hæc Aristæus, I, 378, 379. Quorum translatio apud Serapæum Ptolemæi bibliothecæ cum ipsis Hebraicis litteris exhibetur. *Ibid.*

SOPHONIAS citatur frequenter: de quo vide Indicem Scripturarum.

SYMMACHI editionem aliquando sequitur Tertullian. II, 403, 404.

ZACHARIAS citatur frequenter; de quo vide Indicem Scripturarum.

ECCLESIASTICORUM.

APOLOGETICORUM adversus Gentes scriptores, I, 609.

IRENÆUM Tertull. adlegat., II, 548; ad verbum imitatur lib. *adv. Valent.* II, 539, 551 sqq., et deinceps pleraque ejus verba describit usque ad libri finem *adv. Valent.* II 593 sqq.

JUSTINI martyris Apologias *adv. Gentes* imitatur per omnia Tertullian, in *Apologetico*, II, 548. Philosophum etiam vocat, adludens ad librum ejus *contra omnes Gentes*, *Ibid.*

MILTIADES, Ecclesiarum sophista, II, 548.

PROCLUS, adhuc Catholicus, *adv. Valent.*, quum vocat Christianæ eloquentiæ dignitatem, II, 549.

HÆRETICORUM.

ÆSCHINES, II, 27.

ALEXANDER, Valentinianus, II, 779, 780.

APELLES, qui *Phanerosus* concipit, II, 18, 24, 42. sqq. 46, 47, 51 68, 686, 712, 765.

APELLEIACI, II, 766.

AXIONICUS, II, 547.

BASILIDES, II, 62, 796.

BLASTUS, II, 72.

CANANI, II, 46, 1198.

CAIANI, II, 65.

CARPOCRATES, II, 66, 686.

CATAPHRYGAS, II, 72.

CERDON, II, 70, 351.

CERINTHUS, II, 67.

COLARBASUS, II, 70.

DOSITHEUS, Samaritanus, II, 61.

ERION, II, 24, 46, 67, 778.

HERACLEON, II, 69.

HERMOGENES, Africanus, II, 16, 43, 46, 828.

HERMOGENES, Apostolicus, II, 15, 106, 198, 211.

HERODIANI, II, 61.

HYMENÆUS, II, 15.

LUCANUS, II, 71, 798.

MARCION, II, 19, 24, 42, 43, 51, 52, 58, 71, 755, 759 sqq., in quadam Epistola, II, 247; in Epistolis, II, 267, sqq.; in *Antithesibus*, II, 322; in libro *Apostolico*, II, 345, 361 sqq.; in Evangelio, II, 361, sqq.; in *Antithesibus*, ex Evangelio, ex libro *Apostolico*, II, 468, sqq.

MARCUS, II, 70. Magus, II, 548.

MENANDER, II, 61, Magus Samaritanus, II, 734, 735.
 MONARCHIANI, II, 164.
 MONTANUS, II, 62.
 NICOLAÏTÆ, II, 46, 63, *sqq.*
 NICOLAUS, II, 63.
 NIGIDIUS, II, 43.
 OPHITÆ, II, 63.
 PHARISÆI, II, 61, 64.
 PHILETUS II, 45.
 PHYCELLUS, II, 15, 106, 828.
 PRAXEAS, II, 74, 155 *sqq.*
 PROCLUS seu PROCULUS, II, 72.
 PRODICUS, II, 152, 159.
 PTOLOMÆUS, II, 56, 554. In *Miscellanea*, II, 552.
 QUINTILLA, I, 1197.
 SADDUCÆI, II, 46, 61, 754, 796, 830.
 SATURNINUS, II, 61, 686.
 SECUNDUS, II, 69, 546.
 SETTHOITÆ, II, 65.
 SIMON, Magus, II, 61, 708.
 TATIANUS, II, 72.
 THEODOTUS, Byzantius, II, 72.
 THEODOTUS, coriarius, II, 72.
 THEOTIMUS, 546.
 VALENTINUS, II, 19, 42, 54, 67, 538 *sqq.* Ejus libri *Sophia*, II, 19, 24, 51, 52, 58, 69. *Evangelium*, 538-596, 754, 779 *sqq.*
 VALENTINIANI, II, 538, *sqq.* Eorum *Commentarii*, II, 881.
 VICTORINUS, II, 74.

EURUM QUI DE DEO ET DEIS SCRIPSERUNT. EOQUE PERTINENTIBUS.

ANTIPHON, de *Somniis*, II, 729.
 ARTEMON, de *Somniis*, II, 729.
 CALLIMACHUS, de *Coronis*, II, 85.
 CLAUDIUS SATURNINUS: de *Coronis* liber, *origines, causas, species et solemnitates earum edisserens*, II, 86 *sqq.*
 CRATIPPUS, de *somniis*, II, 729.
 DIODORUS, II, 85.
 DIONYSIUS, Rhodius, de *somniis*, II, 729.
 EPICHRMUS, de *somniis*, II, 730.
 HARPOCRATION, II, 85.
 HERMATELES sive Termateles, de *circensibus ludis*, II, 649.
 HERMIPPUS, Beritensis, *omnem historiam somniorum cum suis originibus, ritibus et relatoribus quinione voluminum satiatissime exhibuit*, II, 729-730.
 HISTRIONUM litteræ, I, 351.
 LEO, Ægyptius, de *Coronis*, II, 86.
 MUSEUS, I, 403; II, 649.
 NICANDER, de *Oraculis*, 749.
 NUMA POMPILIUS, I, 404; II, 55.
 PHERECIDES, de *Saturno*, II, 86, 698.
 PHILOCHORUS Atheniensis, II, 730.
 PINDARUS, I, 352, II, 85.
 PISO, de *Ludis*, I, 637.
 SERAPION, de *Somniis*, II, 729.
 STRATO, Lampsacenus, II, 729.
 TIMÆUS, de *ludorum origine*, I, 636.
 VARRO, Romanus, cynicus, I, 365, 637.

MAGORUM.

BERENICE, II, 747.
 DAMIGERON, *ibid.*
 DARDANUS, *ibid.*
 NECTABIS, *ibid.*
 ROSTANES, *ibid.*
 TYPHON, *ibid.*

MEDICORUM MATHEMATICORUM ET PHYSICORUM.

ANDREAS, II, 670.
 APOLLODORUS, II, 672.
 APOLLOPHANES, II, 668.
 ARAMIMEDES, II, 669.
 ASCLEPIADES, II, 770.
 CHRYSIPPUS, II, 653, 672.
 DIOCLES, II, 670, 674.
 ERASISTRATUS, II, 670, 671, 692.
 HARPOCRATION, II, 85.
 HEROPHILUS, qui sexcentos exsecuit, ut naturam scrutaretur, II, 682, 692.
 HICESIUS, II, 691, 692.
 HIPPOCRATES, II, 670, 692.

MERCURIUS Trismegistus, magister omnium physicorum II, 567, 697.
 NICANDER, de *venenatis bestiis*, II, 121.
 SORANUS, methodicæ medicinæ instructissimus auctor, plenissima super anima commentatus, quatuor voluminibus, 670, 692, 724.
 STRATO, Physicus, II, 670, 671.

PHILOSOPHORUM.

ANAXARCHUS pilo contusus, I, 352.
 ÆNESIDEMUS, de *Anima* II, 660, 669.
 ALBINUS, Platonius, II, 697, 699.
 ANACHARSIS, II, 265, 1045.
 ANAXAGORAS, de *Deo*, 666, 667, 721.
 ANAXIMANDER, II, 260, 1031.
 ANAXIMENES, de *Anima*, II, 260, 660.
 APOLLOPHANES, de *Anima*, II, 668.
 ARISTODEMUS, II, 727.
 ARISTOPHON, *ibid.*
 ARISTOTELES, in *Dialectica*, II, 20; de *Anima*, II, 551, 666, 667, 721, 727, 798; *Alexandro adulator*, I, 512.
 ARIUS, II, 742.
 CALLINICUS, in *Oratiouibus*, I, 535.
 CEBES, in *Pinace*, de *Anima*, II, 53.
 CHRYSIPPUS, de *Divinatione*, II, 653, de *Anima*, II, 668.
 CLEANTHES, de *Anima*, I, 399, 653.
 CRATIPPUS, II, 729.
 CRITIAS, de *Anima*, II, 653.
 CRITOLAUS, Atheniensis, de *Anima*, II, 652.
 CRITOLAUS peripateticus, 652.
 DEMOCBITUS, de *Anima*, II, 667, 670; de *Somno*, II, 721.
 DICÆARCHUS, Messenius, de *Anima* libris tribus, I, 672.
 DIOGENES, cynicus, I, 510, de *Morte*, I, 535; II, 1013.
 EMPEDOCLES, de *Anima*, I, 671, 674, 683; de *Amicitia et inimicitia*, II, 651, 653; de *Somno*, II, 702, 721, 795, 1013.
 EPICHRMUS, II, 730, 732.
 EPICURUS, I, 517; II, 19, 1047; de *Vacuo et inani*, II, 351; de *Anima*, II, 651, 653, 672; in *Epistola ad Menecæum*, II, 721; de *Somniis*, II, 72, 275, 301, 394, 795, 942.
 EUBULUS, de *anima*, II, 652.
 HERACLIDES, Ponticus, de *anima*, II, 660.
 HERACLITUS, de *Igneo deo*, I, 518; lib. de *Natura*, II, 651, 653, 671.
 HIPPARCHUS, de *anima*, II, 653.
 HIPON, de *Anima*, II, 653.
 MENEDEMUS, *Providentiæ vindex* de *editione*, I, 380.
 MERCURIUS, Ægyptius, II, 649, 697; in *Asclepio*, II, 705.
 MOSCHION II, 671.
 NIGIDIUS, II, 43.
 PANETIUS, de *Anima*, II, 668.
 PARMENIDES de *Somno*, II, 721.
 PHERECIDES, Pythagoræ magister, II, 649, 698.
 PRÆDO, II, 648.
 PLATO, I, 405, 416, 417, II, 1033, in *Timæo*, II, 481; in *Socrate*, II, 503, 509; in *Timæo*, *ibid.*; in *Socrate*, *ibid.*; in *Phædone*, II, 795; in *Phædro*, II, 648; in *Sophista*, II, 651; in *Phædro*, Hipparcho, Lachete, Protagora, Symposio, Alcibiade, Gorgia, Critone et *Timæo*, *ibid.*; in *Phædro* II, 659; in *Timæo*, II, 661, 666; in *Phædro*, I, 668; in *Timæo*, *ibid.*; de *Repubblica* II, 1670 *sqq.*; in *Timæo et Phædone*, II, 673; in *Phædro* II, 676; et *Theæteto*, *ibid.*; in *Phædone*, *ibid.*; in *Parmenide*, et *Timæo* de *Idæis*, *ibid.*, et II, 678; in *Timæo*, II, 683; in *Legibus*, *ibid.*; in *Phædone*, II, 686, in *Timæo*, *ibid.*; in *Phædone*, *ibid.*; in *Philebo*, II, 688; in *Phædone*, *ibid.*; in *Phædro*, *ibid.*; in *Parmenide*, *ibid.*, et II, 693; in *Legibus*, II, *ibid.*; 697, 752, II, in *Phædone* et de *Repub.* II, 741, in *Phædone* et in *Politia*, II, 736; in *Phædone*, II, 160, in *Phædro* et *Timæo*, *ibid.*; in *Phædone*, *ibid.*, et II, 795-799.
 POSIDONIUS, de *Anima*, II, 608.
 PROTAGORAS, II, 672.
 PYRRHON, I, 535.
 PYRRHUS, II, 798.
 PYTHAGORAS, I, 617, 521; Samius sophista, II, 697, 698, 741.
 SOCRATES, I, 353, 354-504; II, 796.
 STRATO, physicus, II, 671; de *Somno*, II, 260, 721.
 THALES, de *Anima*, I, 508; II, 260.
 XENOPHANES, de *Somno*, III, 721.
 ZENON, Citicus, I, 398, 511; II, 260, 653.

HISTORICORUM.

ÆGYPTIORUM, CHALDÆORUM, PHOENICUM archiva, I, 387.
 ALEXANDER Polyhistor, II, 1038.
 APPION sive APION, I, 387.
 ARISTEAS de *LXX Interpretibus*, I, 380.

BEROSUS, Chaldaeus, I, 387.
 CALLISTHENES, II, 728.
 CASSIUS SEVERUS, I, 330.
 CHARON, Lampsacenus, Herodoto prior, II, 727.
 CORNELIUS NEPOS, I, 330.
 CORNELIUS TACITUS, in *Commentariis*, I, 292, 364, in *Historia Romana* lib. V; mendaciorum loquacissimus, *Ibid.*
 CTESIAS, I, 325.
 DEMETRIUS Phalereus, bibliothecæ Ptolemæi præfectus, grammaticorum probatissimus, I, 379.
 DIODORUS Siculus, I, 329, 330; II, 85.
 EPHORUS, II, 728.
 EUPHORIUS, *ibid.*
 FENESTELA, in *Annalibus*, II, 590.
 GRÆCORUM ANNALES, I, 387.
 HERACLIDES, II, 728, 749.
 HERMOTIMUS, II, 698, 702, 724.
 HERODOTUS, in *Clio*, in *Historiis*, II, 733; in *Melpomene*, II, 749.
 IROMUS, Phoenix, Tyri rex, I, 387.
 JOSEPHUS in libris contra Apionem imitatur Tertullianus, *ibid.*
 JUBA, rex, *ibid.*
 MANETHON, *Aegyptius*, *ibid.*
 NESTOR, in *Coceto*, II, 562.
 NYMPHODORUS, II, 769.
 P. PILATUS, Epistola ad Tiberium, I, 403.
 PISISTRATUS, bibliothecarum studiosus, I, 379.
 PLINII pleraque imitatur Tert. ex libris *Histor. natural.*
 PLUTARCHUM de Placitis Philosophorum imitatur Tertullianus plerisque locis.
 PTOLÆMÆUS, Mendesius, I, 387.
 PTOLÆMÆUS Philadelphus, eruditiss. studio bibliothecarum Pisistratum æmulatus, LXX Interpretibus transferenda in linguam Græcam Biblia tradidit, I, 378, 379. Bibliotheca ejus apud Serapæum, *ibid.*
 SALLUSTIUS, II, 683.
 SILENUS, Phryx, II, 220, 649, 1032.
 STRABO, II, 728.
 SUETONIUS TRANQUILLUS. Eum imitatur Tertullianus, I, 637, in *Nerone*, II, 151, 725.
 THRALLUS, I, 330, 387.
 TRAJANI rescriptum ad Plinium, I, 273.

VITELLIUS, in *Commentariis*, II, 728.
 ZEVO, Eleates, I, 533.

ORATORUM, POETARUM ET GRAMMATICORUM.

ÆSOPUS in *Fabulis*, II, 562.
 ARATUS, in *Phænomenis*, II, 142.
 CATO senior, II, 1040.
 CATULUS, mimographus, in *Laureolo*, II, 563.
 CEBETIS Pinax, ex Virgilio, II, 53.
 CICERO seu M. Tullius, II, 728, in *Tusculanis*, I, 533. de *Oratore*, II, 688.
 COMICUS incertus, II, 683, 1012 seqq.
 DEMETRIUS Phalereus, grammaticorum probatissimus, I, 379.
 DEMOSTHENES Græcus versiculus, II, 112.
 DIOGENES, comicus, I, 355.
 ENNIUS, II, 550, 677, 707.
 EPICHRMUS comicus, II, 729.
 HESIODUS, de Pandora, II, 54, 55, 562; poeticus pastor appellatus, *Ibid.*
 HOMERUS, in *Odys.* II, 703, 796; in *Iliad.* I, 387; II, 53, 550.
 HOMEROCENTONES, II, 53.
 HOSTILIUS, comicus, I, 379.
 LABERIUS, mimographus, I, 580, 521; II, 1031.
 LENTUS, mimographus, in *Catiniensibus*, II, 1042 et seq.
 LUCRETIIUS, lib. I de *rerum Natura*, II, 653.
 MACROBIUS, in *Somnium Scipionis*.
 MENANDER, comicus, in *Fullonibus*, II, 734, 735.
 NEOPTOLEMUS tragædus, II, 729.
 NOVIUS comicus, in *Fullonibus*, II, 734, 735.
 OVIDIUS, Geta, in *Medæa* tragædia, ex Virgilio, in *Metamorphosisibus*, II, 53.
 PACUVIUS, II, 1037.
 PHOSPHORUS, rhetor, II, 534.
 POETA incertus, in tragædia *Cerberi*, II, 852.
 SENECA, II, 343, in *Fortuitis* I, 535, quem sæpe nostrum appellat Tert., II, 721, 796.
 SOPHOCLES, tragicus, II, 729.
 THEOPOMPUS, comicus, II, 220.
 VIRGILIUS, in *Æneide*, II, 1032.
 VIRGILIOCENTONES, II, 53.

INDEX GENERALIS

IN

OPERA TERTULLIANI.

MONITUM.

Cum absoluto opere nostro Tertulliano, ad rerum indicem accingeremur, conatis hinc inde ac in medium adductis Pamelii, Rigaltii, Priorii, Semleri syllabis, mirum in modum nos angustiae corripuere, cum eundem fere indicem, Pameliano vix excepto, iisdem mendis scatentem, iisdem deflectibus hiantem, eadem incuria laborantem, de manu ad manum oscitanter transiisse deprehendimus. Imo, ut plerumque fit, pravum exemplum ad pejora traxit. Inde si quid bonæ indolis in indice Pameliano, nec velim inficere, id pro more suo Rigaltius, quantum potuit, amovit; quantum licuit, sive omitendo clanculum sive secus adducendo textum, suam male olentem absconditi calvinitæ pruriginem respersit. Tum Priorius, cæteroquin bonæ frugis homo, istud Rigaltianum opus in suam eximiam editionem temere intrudit. At longedeterior Semlerus magnificus, ut aiunt socii ejus assentatores: ut enim ad incompertum editionis principis textum, posthabitis trium sæculorum accuratis recensionibus, rediit, ita et Heraldus inditem, rudem licet indigestumque remandisse visus est. Hæc porro, inter multa, aliter aut rectius, ni fallor, instructa, annotare licet. — 1º Ordinem litterarum alphabeticum in hujusmodi opella tam necessarium multoties impressi interturbare. — 2º Ordinem rerum grammaticalem, ut ita dicam, ita cæco animo neglexere ut passim ab sonas *περὶ πονέρε* capere sit, v. g.: « Germani limites transgredi sinuntur, » dum legendum: « non sinuntur; » « Marcion docet eum Christum non venisse qui nunquam fuerit annuntiatus, » dum e contra legendum: « Christum venisse; » « Deus Pater invisibilis fit in Filio ex operibus, imo lego, « visibilis. » Alias sensum suum deverterunt non tantum mutando affirmationes vel negationes, sed rem omnino novam intrudendo: Tertullianus ait: « Etiam vanas sæculi disciplinas ad laudem et gloriam promovet (patientia). » Semler in indice rectius: « Disciplinæ vanæ sæculi ad laudem et gloriam Dei promovet, etc. » 3º Eo oscitantæ venerunt editores hi Germani, ut si quid in præcedentibus indicibus irrepsit mendosum in pagina excitanda, idem plenis manibus, licet alio omnino paginarum ordine utentes accipiant: ne igitur ordinem quidem numericum servare; 4º nec a fortiori ordinem logicum vel enim singulæ voces, singulæve affinitates gregatim proferuntur, vel res a toto cælo discrepantes conso-

ciantur. Hanc philosophicam rerum connexionem in primis retexere studuimus. 5º Ordinem temporum omnibus obvium, in re trita persæpe dexpexere. Hinc Larissæus heros fit Hercules; Joannes Baptista cum Evangelista promiscue habetur. 6º Nil vero protervius pessumdatur, nil accuratius recenseri merebatur quam ordo rerum dogmaticus catholicæque disciplinæ series. Hinc absit ut ad hæc verba « Claves Petro datæ sunt » addatur hæc nimium Romana: « Datæ per eum Ecclesiæ; » hinc de Confirmationis sacramento nec vola nec vestigium; hinc innumeræ nonnullius momenti sententiæ, quas sedulo excitandas esse religioni summæ duximus. Cuncta vero Tertullianæ doctrinæ puncta sive vera sive erronea, sedulo indigitantur, accedunt: præterea ad cumulum sententiæ, proverbiales, et ingens rerum copia quæ in eximia D. Nic. Le Nourry editione inveniuntur. Hanc ergo nostri indicis novam recensionem, eo cæteris præstare liquet, quod prædictis nævis nil parcendo occurritur, quod multo locupletior sit ordo noster, quod præ omnibus res novas et innumeras Dogmatica catholica requisitas collegimus.

Revocatur Lector ad numeros grandiores textui insertos. Prior nota arithmetica, caractere Romano descripta, indicat tomum; posterior, caractere Arabico, columnam.

- A et Ω Jesus Christus, II, 70. Duas Græciæ litteras, summam et ultimam, sibi induit Dominus, II, 935.
- Aaron, principalis sacerdos, II, 937.
- Aaron et filii ejus cum adirent ad sanctum, prohibiti sunt portare vinum, II, 517.
- Abelis sacrificia Deus accipit, II, 601. Quare, *ibid.* Populum Christianum demonstrabat, II, 607.
- Abeona dea, I, 600.
- Abjici a Deo nihil aliud, nisi amittere salutem, II, 279.
- Aborigines nunc in suis sedibus permanent, II, 700.
- Abraham, pater et fidei et divinæ familiaritatis vir, II, 820. Ante Deo placuit quam circumcideretur, II, 602. Cur circumcisis, *ibid.* Nullius aquæ nisi fidei sacramento Deo placuit, I, 1215. Abraham, amicus Dei, unde justus, depulatus, si non de æquitate et justitia legis naturalis, II, 600. Abraham digamus, II, 936. Sororem mentitus Saram, salutem contumelia redemit, I, 1519. Abraham angelorum in humana effigie pedes lavit, II, 757. Abraham Dominus apparuit inter ipsos angelos, II, 764. Abraham jussus filium immolare, non tentandæ fidei gratia, sed probandæ I, 1164. Merito benedictus, quia fidelis; merito fidelis, quia et patiens, I, 1259. Ejus fides patientia illuminata, *ibid.* In Abraham typica fidei contestatio, *ibid.* Abraham nomen mutuatus a Deo, syllabum adjiciendo, II, 387. Abraham semen benedictum in omnes gentes, II, 597. Semen Abraham, Christus, I, 1239. Abraham sinus, quid, II, 444 *sqq.* Abraham quidam priorem constituunt quam mandum, II, 257.
- Abrahan Basilides dixit esse summum deum, II, 62.
- Absolutio mortis si est, quomodo absolveret a morte qui non devixit ad mortem, II, 280.
- Abstinentiæ testimonium vacat, cum licentia eripitur, II, 282. In nullo magis procuratur Dei clementia, quam abstinentia populi, II, 962. Cur tam se veram abstinentiam Judeis imposuerit Deus, II, 306. Abstinentia a vino et animalibus esculentis a primis Christianis culta, I, 1327. Abstinentia in facultate dignoscitur, II, 282.
- Abundantia semper in semetipsam contumeliosa, I, 1311.
- Academici a loco conventiculorum suorum sic appellati, I, 282. Quinque sensuum fidem durius damnant, II, 674.
- Acci Patina, II, 562.
- Accidens. et accidentia in quo differant, II, 498.
- Acclamations publicæ pro longiori imperatorum vita, I, 453.
- Achab rex sanguinem Naboth deprecatione delevit, II, 990. Veniam meruit poenitentiae nomine, II, 378.
- Achamot, æon Valentini, II, 68, 564, 568, 571 *sqq.*
- Achilles, ferarum medullis educatus, unde nomen sumpsit, II, 1041. In virginem habitu mutatus, *ibid.*
- Cleonymus Pyctes ab eo curatus in somnis, II, 729.
- Achivorum arma, I, 425. Achivorum et Trojanorum deorum bella, I, 351.
- Acta Apostolorum qui non recipiunt, nec Spiritus sancti esse possunt, II, 34, 35.
- Acta Pontii Pilati, I, 290 *sqq.*
- Actus judicium custodiarum, I, 496.
- Adam liber et sui arbitrii et suæ potestatis a Deo institutus, II, 290. Non ex semine viri factus, II, 723. Innocens erat et Deo de proximo amicus, et paradisi colonus, I, 1257. Incircumcisis in paradiso habitavit, II, 601. Adam ante nomina animalibus enuntiavit, quam de arbore decerpit: ante etiam prophetavit, quam vocavit.
- II, 883. Adam extasin spiritalem expertus, in qua magnum illud sacramentum in Christum et Ecclesiam prophetizavit, II, 665, 958. Adam, fons ille geueris humani, ante exhibitoporem quam siliit quietem; ante dormivit, quam laboravit, quam edit, imo quam et probatus est, II, 723. Adæ somnus mors erat Christi dormituri in mortem, II, 723. Adam nudus certe et investis figulo suo constituit, post demum sapientiam haud dum licitum præceptam, potitur, II, 1039. Deus Adæ ostendit exitum transgressionis, ne ignorantia periculi negligentiam juvaret obsequii, II, 293. Adæ et Evæ lex data, in qua omnia præcepta condita erant, II, 599. Adam, unus Evæ maritus, et Eva una uxor illius, una mulier, una costa, I, 1277. Adam ante nuptiarum congressum vir cognominatus est, II, 900. Adam et Eva, quandiu intellectu carebant, nudi agebant, II, 904. Adæ delictum, II, 286. Quid ei acciderit post lapsum, II, 297. Illi fuit adempta paradisi gratia et Dei familiaritas, II, 286. De ficulneis foliis pruriginem retinuit, II, 990, 1038. Quod evenit, Adæ, non Deo, debet exprobari, II, 290. Per impatientiam alterius periit, I, 1257. Adam et Eva de immortalitate exciderunt, faciendo contra Domini præceptum, II, 599. Deus ipsam transgressionem disponendo præsciit, et præsciendo disposuit, II, 290. Adam cur Deus interroget post peccatum, II, 314. Adam confessus seductionem, et non occultata seductrice, insignis admodum fuit hæreticus, II, 286. Propter statum legis deditus morti est, sed spes ei salva est, II, 315. In mortem damnatur ob unius arbusculæ delibationem; et exinde prosiliunt delicta cum poenis, et pereunt jam omnes qui paradisi nullum cespitem norunt, II, 272. In ergastulum terræ laborandæ relegatus, in ipso opere prono et devexo ad terram, usurpatum ex illa spiritum mundi universo generi suo tradidit, II, 286. Adam et Evam Deus non maledixit, II, 315. Adæ et Evæ restitutio carnis repromissa, II, 833. Adæ poenitentia, I, 1248. Ipse stirpis humanæ et offensæ in Deum princeps Adam, exomologesi restitutus in paradysum, I, 1248. Quod negabat Tatianus, II, 72. Adam novissimus Christus, II, 723, 782, 874. Ex qua substantia pariant inter se Christus et Adam, II, 874.
- Admeti regis greges Apollo pavit, I, 352.
- Adoratio. *Vide* Christiani, Oratio.
- Arianus. *Vide* Hadrianus.
- Adrymeticus Mavilius martyr, I, 702.
- Adsolare fastigium majestatis, I, 363, 577.
- Adulter, quis apud Deum, I, 1232.
- Adulterium est nubere manente matrimonio, II, 443. Adulterium est matrimonium illicitum, II, 950. Nemo sine libidinis impatientia subit adulterium, I, 1258. Adulterium non in solis consistit oculis, amplexibus et carnis congressione, sed etiam si oculum quis impeerit libidinosæ, et animam commoverit impudice, I, 664.
- Adversa contingunt bonis in admonitionem, malis in castigationem, I, 489. Temporalis afflictione, non solum frustrantur supplicia æterna poenitentes, sed etiam expungunt, I, 1245. *Vide* Calamitas, Malum.
- Ædificant quidam quasi nunquam morituri, I, 473.
- Ægyptiorum regnum Romano antiquius, I, 432. Bestias adorabant, II, 596 *sq.* Oves et bestias consecrabant, I, 418. Eos capite damnabant qui unam occidissent, *ibid.* Ægyptiorum dii ibis et crocodilus, II, 302. Ægyptii tauri antisites, II, 928, 953. Joseph patriarcham Serapidis nomine deum habuerunt, II, 596 *sq.* Ægyptiorum hierophantæ, II, 260. Ex Ægypto omnis superstitio provenit, I, 640. Ægyptus incolam habuit Chaldæum genus

1035. *Ægyptus* foedissima decemplici castigatione percussa II, 301. Juste auro et argento spoliati *Ægyptii* ab *Judeis*, II, 308 sq., 418 sq. *Ægyptus* nonnunquam totus orbis intelligitur, superstitionis et maledictionis elogio, II, 620. *Ægyptus* et *Æthiopia* omnis gens vocatur, a specie ad genus, I, 635.

Ægroti fratres visitandi, I, 1294, 1303, 1329.

Æmilium *Probus* voverat se deo *Alburno* templum consecraturum, sed a senatu prohibitus fuit, I, 290.

Emulatio schismatum mater est, I, 1218. Ubi studium, ibi et æmulatio, per quam studium sapit, I, 647. *Emulationi* concurrunt ira, discordia, odium, dedignatio, indignatio, bilis, nolentia, et offensa, II, 277. Proprium patientiæ, non æmulari, I, 1268. Nihil sine æmulatione, decurret, quod sine adversario non erit, II, 277. *Emula* quæque concurrunt, II, 143. *Emulatio* divinæ rei et humanæ, quid, I, 536. *Æmulus* Dei, præter diabolum et angelos ejus, alius non erit, I, 1312.

Eneas quam immerito pius et deus dictus sit, I, 599. Patriam prodidit aut deseruit, I, 598. Ignavus, post *Laurentinum* prælium non comparuit, I, 599.

Enesidemus animæ unitatem tuetur, II, 669. Ejus opinio de substantia animæ, II, 660.

Æones *Valentinorum*, II, 47, 68, etc.; *Ophitarum*, II, 64.

Æquanimitas *Christianorum*, I, 514 sq. *Æquanimitatis* mira fides, I, 1234. *Æquanimitatis* caninæ stupor affectu humana, I, 1251.

Erarium sanctius, I, 446.

Eri et ferro totius vitæ necessitates sunt innixæ, I, 1310.

Æschines, hæreticus, et qui sunt *κατὰ* *Æschinem*, II, 72.

Æsculanorum dea *Auscharia*, I, 621.

Æsculapius, *Apollinis* et *Coronidis*, seu *Phoronidis* vel *Arsinoes* filius, incerto patre natus, I, 352. *Medicinarum* demonstrator, I, 443; II, 88. Primus medelas exploravit, II, 87. Ob medicinam et avaritiam a *Jove* ictu fulminis percussus, I, 352. *Æsculapium* et matrem ejus adorabant *Athenienses*, I, 605. Sacerdotes ejus induebantur pallio, II, 1031; et crepidis cretatis, *ibid.* Stantes ministrabant, I, 612. Illi offerri jussit *Socrates* gallinaceum, II, 648. Si a Christianis interrogetur *Æsculapius*, dæmonem se esse fatebitur, I, 413. *Æsculapius* alia die moriturus, *Secordio*, *Denatio* et *Asclepiodoto*, vitæ subministrator, I, 413.

Æsopi græculus, II, 562. *Æsopus* histrio ex avibus pretiosus convivium instituit, II, 1049.

Æstas, familiare periculi tempus, II, 122. Animas dissolvit, II, 732. *Æstiva* hiberna ab imbribus suspendunt, I, 487.

Ætates per corpora operantur, II, 746. Quinque hominis ætates: infantia, pueritia, adolescentia, juvenus, senectus, II, 746. Officia cuique ætati congrua, *ibid.* Tanta est ætati fides, ut nec habitu obstrui possit, II, 906. *Ætatis* auctoritas, II, 905. *Ætatis* procacitas verecundiam debentis vindicanda, II, 203. Majori ætati Deus exigit honorem, et magis a minore, II, 417.

Æternitatis definitio, II, 201. Ejus census, quis, *ibid.* *Æternitatis* status non alius quam semper fuisse et futurum esse, ex prærogativa nullius initii et nullius finis, *ibid.* Non potest diminutionem et subjectionem capere, II, 203, 207, 689. *Æternitas* non habet tempus: omne enim tempus ipsa est, II, 235. caret ætate, *ibid.* Apud Deum, uniformem statum temporum dirigit æternitas ipsa, II, 326. Deus de momentaneis æterna medicatur, II, 132. *Æternum* nihil, nisi post resurrectionem, II, 880. *Æternitatis* candidatus *Enoch*, II, 601.

Æthalides et *Hermotimus* fabam in pabulis communibus irruerant, II, 702.

Afflatus minor est spiritus, et si de spiritu accidit, ut aurula ejus, non tamen spiritus, II, 294. Afflatus nominat Græca scriptura animam, non spiritum, *ibid.* Afflatus Dei, nihil aliud quam vapor spiritus, II, 696. Anima afflatus Dei, II, 652, 696, 804.

Africam occuparunt *Phœnices*, II, 7003, 1035. Major pars *Africæ* mari *Atlantico* erepta, I, 471, 577. *Afrorum* dea *Cœlestis*, I, 419.

Agape, seu dilectio, cœna *Christianorum*, I, 474, 623. Quomodo in hoc convivio se agebant, I, 477. *Agape* sacra *Eucharistia* vocata, I, 1210.

Agonothetes noster *Deus* vivus est, I, 674.

Ajax *Ulyssem* in armento vidit, II, 675.

Albana dea, I, 600.

Albarius lector, I, 670.

Albini et *Albinianæ* factionis fautores, I, 457 sq. Illius soli gentiles rei erant, I, 699. *Albini* sententia de animabus, II, 697.

Alburnus deus, I, 290. A *Metello* nventus, II, 260.

Alcia *Curii*, II, 1049.

Alcinoi pometus, II, 1036.

Alexander hæreticus *Valentianus*, II, 780 sq.

Alexandri Magni sublimitas, I, 337. Sola gloria minor, II, 1045. Nunquam *Asiam* universam et cæteras regiones, postquam devicerat, tenuit, II, 611. Qui gentem *Medicam* vicerat, victus est *Medica* veste, II, 1045. Nonacris *Arcadiæ* aqua illum interemit, II, 714. Duodecim annis regnavit, II, 614.

Allegoriam probavit *Deus*, II, 487. *Allegorica* forma non est in omnibus prophetis eloquiis, II, 882. *Vide* *Prophetæ*.

Alleluia in orationibus subjungere solebant diligentiores, I, 1194. Item in *Psalmis*, *ibid.*

Allophylorum nuptias ubique prohibet *Deus*, II, 487.

Allophyli a *Machabæis* expugnati, II, 606.

Alphabetum *Græcorum* novæ hæresi præbens occasionem, II, 70.

Alpium aeris rigor, II, 692.

Altaria bustuaria, II, 1041.

Altunæ oves, II, 1039.

Alvei, quid, I, 322.

Amara quibus omnia sint, II, 675.

Amazones, I, 308. Regnum illarum Romano antiquius, I, 432.

Ambitio, quid, I, 1314. *Ambitionis* vires, quæ, I, 1314. *Ambitionis* repudiatio nulla in egestate, II, 282. *Ambitiosi* quibus incommodis et contumeliis se subdant ad honores capessendos, I, 1246 sq.

Amentia, vis spiritalis, qua constat prophetias, II, 68.

Amicos diligere omnium est inimicos autem solum *Christianorum*, I, 698.

Ammon, ovium dives, II, 1038.

Amphiarai apud *Orogum* oraculum, II, 730.

Amphilochi apud *Mallum* oraculum, II, 730.

Amphitheatrum in aditu plura eduliorum genera emebantur, I, 493.

Anacharsis, philosophus, cum regno *Scythæ* philosophiam non mutavit, II, 1045. *Muscam* ignorantes deridebat, I, 265.

Anaplis insula, I, 480.

Anaomia veteribus nota, II, 662, 692.

Anaxagoras, cum *Xenophane*, defetiscentiam somnum vocat, II, 721. Ejus turbata sententia de anima, II, 666. *Depositum* hostibus denegavit, I, 512.

Anaxarchi dictum cum *ptisanæ* pilo tundebatur, 532. *Auaximander* plures mundos putat., II, 1032. *Universa* cœlestia et aerem deum dixit, II, 260.

Anaximenis opinio de animæ substantia, II, 660.

Ancharia *Æsculanorum* dea, I, 421.

Andreas medicus, II, 670.

Angeli sunt substantiæ spiritalis, I, 405. Sunt tamen corpus, sed sui generis, II, 765. Consistantine spiritu materiali, II, 294. Angelos officia divina nos credimus, II, 713. Deus angelos secunda animalium figuræ formatione fecit in paradiso suo, II, 297. Libero sunt arbitrio dotati, I, 1306. Angeli de cœlo omnes prosiciunt, et singulos denotant, II, 658. Quid ubique pergitur, tam facile sciunt quam enuntiant, I, 407. Momento ubique sunt, *ibid.* Angelos appellat *Spiritus* sanctus illos quos ministros suæ virtutis Deus profecit, II, 623. Angelus magni consilii *Christus*, quomodo, II, 778. Angelus orationi astans, I, 1474. Angelus baptismi, I, 1206. Angelus aquis intervenit, 1205. sq. Angelum quemdam inclytum mundum instituisse docebant *Apelleiani*, II, 769. Angeli tanquam homines aliquando fuerunt, II, 885. Pro angelorum exultatione orabant *Christiani*, I, 1159 sq. Angeli conversi in corpulentiam humanam, II, 757. Angelorum corporandorum quæ causa, II, 764. Angelicæ potestatis proprium, ex nulla materia corpus sibi sumere, II, 765. Angelorum caro non putativa fuit, sed vere et solidæ humanæ substantiæ, II, 333. Carnem non propriam gestabant, utpote natura substantiæ spiritalis, II, 764. Angelorum pedes lavit *Abraham*, II, 757. Quali substantia apparuerint, II, 333. Angelorum nomen poetis ac philosophis agnitum, I, 405. Illorum existentiam *Plato* non negavit, *ibid.* Angeli apostatæ, I, 405. Illorum princeps *Satanas*, *ibid.* Angeli desertores Dei, amatores feminarum, proditores astrologiæ, II, 671. Legimus illos a Deo et cœlo excidisse ob concupiscentiam feminarum II, 899. In filias hominum scandalizati sunt, II, 349. Corruptiores perditores angelorum, dæmonia, I, 405. Angeli pravi liberæ potestatis abusu lapsi in peccata, I, 1306. Angeli, post libidinum vaporata momenta, cœlum suspirabant, I, 1306. Angelis perditis nulla est repro-

missa restituito, II, 777. De angelorum salute nullum mandatum Christus accepit a Patre, *ibid.* Angelus mali-
tiæ Satanas, I, 613. Angelus perditionis malus, an impa-
tiens, I, 1257. Angelus seduxit hominem, II, 294. An-
gelus seductionis in virgine Philumene, II, 18. Cuidam
sorori montanistæ nudas cervices angelus in somnis ver-
beravit, II, 942. Angeli desertores metallorum opera de-
nudarunt, herbarum ingenia traduxerunt, et incantatio-
num vires provulgarunt, et omniem curiositatem usque ad
stellarum interpretationem designarunt, I, 459, 1306. Mu-
lierum pulchritudinem, causam sui lapsus, quomodo re-
muneraverunt pravi angelii, I, 1306. Angelis malis renun-
tiant Christiani in susceptione baptismi, I, 1306 *sq.* An-
gelos judicabunt, *ibid.* Vide Dæmones, Diabolus.

Animæ definitio, II, 686. Substantia est simplex, *ibid.*
Incorporalis II, 652, 654. Spiritus est, sicut ipsa dies lux,
II, 664. Rationalis est, II, 295. Anima libera est et sui arbi-
trii, II, 295, 686. Rationalis, capax scientiæ et intellectus,
II, 293. Semper ei inest intellectus, II, 680. Anima si mi-
noratur, perit, II, 722. Utrum anima et spiritus unum
sint, II, 664. Anima umbra Dei, spiritus sui aura, oris
sui opera, II, 805. A Deo descendit, I, 377. Ex afflatu Dei
anima, II, 652, 686, 696, 804. Imago Dei est, II, 295. Nam
eosdem motus et sensus habet animus quos et Deus
licet non tales quales Deus, II, 304. Animæ substantia
quam ab ipso Deo trahit, ad formam Dei respondet, II,
290. Anima divina et æterna, juxta plures philosophos,
I, 610. Anima nata et facta, ex initii constitutione, II,
652. Anima dicitur suæ substantiæ nomine, II, 654. Ani-
mæ Græcum nomen, ψυχή, frigidum, II, 692, 696. Anima
propriam habet suum vocabulum, non egens communi
corporis vocabulo II, 510. Anima debetur summa omnis,
cujus nomine totius hominis mentio titulata est, II, 667.
Totum quod sumus anima est, II, 775. Anima nec vo-
cabulo cadit, quia nec habita ruit, II, 819. Animæ omnis
unum genus, II, 720, 690. Anima omnes pares sumus,
non disciplina, I, 682. De animæ similitudine in paren-
tibus, II, 655, 693. Animæ et carnis ex Adam tradux in
femina, II, 713, 804. Utrum animæ duæ in unum conven-
niant, II, 693. Anima præscia plerumque, II, 295. Animæ
divinationem multa documenta probaverunt, II, 689.
Anima invisibilis est, II, 658. Quare, *ibid.* Animæ corpus
soli spiritui visibilis, II, 658. Animæ immortalitas penes
plures natura nota est, II, 798. Anima omnis immortalis
pronuntiatum Platonis, II, 795. Mortalis vero in Epicurei
sententia, I, 610. Anima obumbrari potest, exstingui non
potest, II, 720. Pluribus assersit, animæ immortalitas,
II, 613, 688. Animæ a primordio conscientia Dei dos est,
II, 257. Animæ conscientia an a Deo sit formata, vel lit-
teris Dei, non multum refert, I, 617. Animæ qualitas in-
terpretanda, II, 294. Anima duplici proprietate discer-
nunt Valentiniani, II, 583. Anima semper mobilis et
exercita, II, 722. Negotiosa semper et exercita ex per-
petuitate motationis, quod Divinitatis est ratio, II, 725.
Anima movet corpus, et conatus ejus extrinsecus appa-
rent II, 654. An in anima sit summus gradus vitalis et
sapientialis quod ἡγεμονικόν appellant, II, 670. Qualita-
tes ejus solis intellectualibus sensibus comprehenduntur,
II, 654. Animæ sensus, II, 654. Animæ sensus delictum
etiam sine effectibus imputari solent, II, 719. Animæ
effigiem dat Tertullianus, negante Platone, II, 659. Ani-
mæ sensualis natura, II, 475. Animam bifariam Plato
partitur, per rationalem et irrationalem, II, 668, 672.
Zeno in tres partes eam dividit, vel etiam in sex, II, 668.
In septem a Serano dividitur, in octo a Chrysippo, in
novem ab Apollonphane, in decem apud quosdam Stoi-
corum, et in duas amplius apud Posidontum, *ibid.* Ani-
ma somniorum memor, quomodo, II, 726. Somnum non
capit cum corpore, II, 722, 725, 819. Anima humana
naturaliter christiana, I, 377. Quo sensu, I, 378, 610.
Anima prior quam littera, II, 616. Ante quam prophe-
tia, II, 257. An ante corpus condita, II, 712, 858. Anima
in ipso seritur homine, et unum est a primordio semen,
sicut et carnis in totum generis examen, II, 712. Anima
hominis velut surculus quidam ex matrice Adam in pro-
paginem deducta, II, 682. Anima in utero seminata pa-
riter cum carne, II, 695. Pariter cum ipsa sortitur et
sexum, II, 712. De animæ conceptu, adversus eos qui
post partum corporis eam inducunt, II, 838; ut volebat
Plato, II, 691, et Hicseus, ex aeris scilicet frigidi pulsu,
II, 692. Anima semine uniformis, foetu multiformis, II,
683. Animæ effigies, II, 659. Ejus forma per omnia hu-
mana, II, 660. Anima a primordio in Adam concreta et
configurata corpori, ut totius substantiæ, ita et condi-
tionis istius semen efficit, II, 661. Animæ sedes, ubi, II,
651, 671 *sq.*, 814. Ætas animæ, II, 746 *sq.* Omnia na-
turalia animæ, ut substantiva ejus, ipsi insunt et cum
ipsa proficiunt, II, 682. Animæ crementa non substantiva,

sed propectiva, II, 775. Cum omni paratura sua pullulat
anima tam intellectu quametsensu, II, 682, 715. Anima,
quacunque ætate decesserit, in illa stat usque ad supre-
mum diem, II, 747. Animam inseruit Deus et immiscuit
carni, tanta quidem concretione, ut incertum haberi
possit utrumne caro animam, an carnem anima circum-
ferat, II, 805. Animæ mutæ et irracionales medicinas
sibi divinitus attributas in tempore agnoscunt, I, 1248.
Animam ut incorporalem incorporalibus sapientiæ scilicet
studiis ali aiunt philosophi, II, 656. Corporalibus
etiam pascitur, II, 655. Et artibus, II, 956. Animæ domus
caro, et inquilina carnis anima, II, 717. Animæ totum vi-
vere, carnis est, II, 805. Omne animæ cogitatorium, caro
est, II, 814. Nunquam anima sine carne est, quandiu in
carne est, II, 814. Nihil non cum illa agit sine qua non
est, *ibid.* In carne et cum carne et per carnem agitur ab
anima quod agitur in corde, II, 813. Anima quæ agit
impellit in omnia, carnis obsequium est, II, 814. Quidam
sunt actus animæ sine corporis commercio, II, 750
sq. Ad perficiendum autem operam carnis expectat, II,
817. Vide Corpus. Anima propriam habet corpulentiam,
II, 182, 817. Animæ corporalitas ex Evangelio relucet,
II, 656. Corpus habet, membra habet, II, 817. An ideo
carnalis, II, 773. Animæ corpus suæ est qualitatis, sicut
spiritus, II, 510. Anima corpus, ex corporalium passio-
num communione, I, 633. Anima non potest dici cor-
pus animale aut inanimale, II, 651. Nihil est anima, si
non sit corpus, II, 657. Corpus si non haberet, non cape-
ret imago animæ corporis imaginem, II, 657. Animæ ad
sunt habitus, terminus, longitudo, latitudo et sublimitas,
II, 659. Anima corporalis est, habens proprium genus sub-
stantiæ soliditatis II, 816. Præ ipsa tenuitatis subtilitate,
de fide corporalitatis animæ periclitatur, II, 661. Animæ
thesaurus an aeris sit rigor, II, 692. Animæ color aeris
et lucidus, II, 666. Animam corpus animale quidem ar-
gumentantur, cur II, 872. Animæ anima sensus est, II,
775. Anima humana nullo modo transferri potest in bes-
tias, I, 703. Anima carni, ut magis Deo proxima, domi-
netur, II, 805. Animam Deus semper alloquitur, compellit,
advocat, II, 668. Animæ naturalis timor in Deum,
unde I, 612. Anima nulla sine crimine, quia nulla sine
boni semine, II, 720. Malum animæ ex originis vitio et
ex obvenit spiritus nequam, II, 720. Anima an in homi-
ne deliquerit, et an possit ad originale summam re-
ferri corruptio portionis, II, 294. Anima deliquit per li-
berum arbitrium, II, 296. Potuit, non debuit, delinquere,
ibid. An nostræ solius animæ causa venerit Christus, II,
667. Anima omnis eo usque in Adam censetur, donec in
Christo recenseatur, tandiu immunda, quandiu recen-
seatur, II, 719. Animam et corpus ipsum in sæculo isto
expositum omnibus ad injuriam gerimus, I, 1262. Animæ
conflictationes, jejunia et aridæ escæ, II, 806. Anima
est passibilis, II, 666. Nihil pati potest sine stabili ma-
teria, id est carne, I, 253. Etiam in hac vita, illæso cor-
pore, anima sola torquetur, II, 750. Item, corpore afflic-
to, furtivum sibi anima gaudium exquirat, *ibid.* Apud
inferos novit dolere, torqueri et gaudere sine carne, II,
656 751. Hoc probat Lazari exemplum, II, 817. Anima
ruinam corpori infert cum efflata est, II, 819. De animæ
statu post hanc vitam, II, 738, 743. De animæ recepta
variarum philosophorum opiniones, II, 739. Omnis anima
apud inferos sequestratur in diem Domini, II, 745. Solæ
animæ martyrum, statim post mortem, in paradiso apud
Deum statim immorantur, II, 856. In sinum Abraham
recipiuntur animæ justorum usque ad resurrectionem, II,
444 *sq.* Animæ scelestæ, an in inferis exsulent, II, 747.
An in inferis aliqui patiantur animæ, II, 749. Anima
prior degustat judicium quæ prior induxit admissum, II,
814, 818. Anima, non expectata carne, sicut punitur
sic recreatur, II, 751. Animæ defunctorum expectant,
diem judicii, proque meritis, aut cruciatui destinari, aut
refrigerio, utroque sempiterno, I, 613. Animæ defunc-
torum sanguine humano propitiari olim creditum est, I
644. De animabus infantium qui sub uberum fontibus
moriuntur, II, 746. Animæ quædam an post mortem cor-
poribus adhæreant, II, 736 *sq.* Animas in corpora re-
verti docet Plato, II, 697.

Animalia terrigena et aëquigena, II, 299. Animalia non
omnia vivunt et spirant, II, 662. Miuniora animalia ma-
ximus Artifex ingenis aut veribus ampliavit, II, 261.
Naturalium scientia nunquam in animalibus deficit, II,
688. Creatoris magnitudo in animalibus, II, 261. Vide
Bestiæ. Animale nihil sine sensu; nihil sensuale sine
anima, II, 775.

Animus, sive mens, νοῦς apud Judæos, non aliud est
quam suggestus animæ ingenuus et insitus, etc., II, 666.
Animus ita animæ concretus, non ut substantia alius,
sed ut substantiæ officium. II, 667. Animæ est instrumen-

tum, non patrociniū, II, 668. Animus est sensualis, non tantum intellectualis, II, 679. Animus audit, animus cernit, II, 677. Animus rector facile communicat spiritui invecia cum habitaculo suo, I, 1269. Animus totum hominem circumferit, et quo velit transfert, I, 623. Animi omne bonum aut nascitur, aut eruditur, aut cogitur, II, 930. Animum quæ acuant vel obtundat, II, 683.

Anna, mater Samuelis, spiritu gloriam Deo reddidit, II, 389.

Annulus pronubus, I, 302. Aureus erat, *ibid.* Maritalis annulus, I, 683. Annuli ex ferro fiebant, I, 1310. Annuli æstivales leviores, hiemales graviore, I, 304.

Annuli Romanorum, post Cannensem cladem, modio metiebantur, I, 485.

Anni, menses, dies solibus, et lunis, et sideribus Creatoris signantur, II, 483.

Antelii dæmones, ostiorum præsidēs, I, 684; II, 97. Antennæ navis quasi brachia crucis, II, 346, 626.

Anthropophagi qui, II, 321, 323.

Antipodes, I, 370.

Antichristus delinquentiæ homo, filius perditionis, II, 829. Jam instare putabatur, II, 117. Post Antichristi eradicationem agitur resurrectio, II, 385. Antichristus Marcion fuit, II, 331. Antichristi omnes qui negant Christum in carne venisse, II, 46. Item qui non putant Jesum esse Filium Dei, *ibid.* Antichristi omnes quotquot sunt Christo rebelles, II, 16.

Antinous deus, I, 600; II, 266. Antinous infelix, II, 97.

Antiphon auctor, II, 720.

Antipodæ memorati, I, 370.

Antiquitas plerisque auctores etiam deos existimavit, II, 649. Antiquitatem semper laudantes et nove de diis viventes, increpantur, I, 303, 572. Antiquitatis illuminator Christus, II, 461.

Antitheses Marcionis, II, 361.

Antoninus Pius nullam in Christianos legem tulit, I, 297. Vide Caracalla. Antonini principatu vivebant Marcion et Apelles, II, 42.

Antonii vinolentia, II, 1049.

Anubis deus, I, 597.

Anubis mœchus, comœdia, I, 378.

Anulocultro utebantur medici, II, 692.

Anyti, accusatoris Socratis, lemniscatæ, II, 647.

Aori, II, 747.

Apaturia sacra Liberi patris, I, 474.

Apelles, Marcionis discipulus, II, 42. De discipulo emendator, II, 400. Et postea ipsius desertor, II, 71, 754.

Nuptiarum interdictor, II, 46. Desertor continentie Marcionensis, in feminam lapsus est, II, 42. Et impegit in virginem Philomenam, II, 18, 43, 71. Quam sicut prophetissam sequebatur, II, 71. A Marcione, propter incontinentiam, segregatus est, II, 71, 763. Apellis hæresis, II, 71, 335. Cujus signis et præstigiis inductus, novam hæresin induxit, II, 18. Creatorem angelorum nescio quem affirmat, II, 47. Deum Legis et Israel igneum facit, II, 47, 686, 801. Ejus error de animabus, II, 686. Et de corpore humano, II, 801. Ante corpora constituit animas viriles et muliebres, II, 712. Carnis resurrectionem infringit, II, 46. Apelles scripsit Phanerozeis, II, 43, 71. Et libros quos inscripsit Syllogismorum, II, 71.

Aper. Vide Asper.

Apicius, II, 971. Cocus insignis, I, 232. Cocis nomen dedit *ibid.* Apiciana condimenta, II, 706. Apicii delicati II, 1049.

Apion, I, 387. Contra illum scripsit Josephus, I, 378. Vide Apion.

Apis, Ægyptiorum deus, II, 261. Ejus ædificia, *ibid.*

Apocalypsis Joannis ordinem temporum evoluit, II, 830. Illam respuit Marcion, II, 366.

Apocryphorum scripta confessione damnata, II, 649.

Apollo lævis et imberbis, I, 574. Admeti regis greges pavit, I, 352. Apollinem apud Græcos *ἡρώων* legimus, I, 684; II, 97. Apollinis oracula ambigua et fallacia, I, 408 sq. Delphis colebatur ob interfectum draconem, II, 85. Ejus sacerdotes non nubent, I, 1284. Delphos non defendit de manu Pyrrhi, I, 607. Apollinares ludi, I, 638, 1205.

Apostatæ cum cæteris Christianis non miscebantur, I, 565. Eorum crimen, *ibid.*

Apostolatus columnæ, quæ, II, 268, 364.

Apostolici, qui, II, 363. Contraria Apostolis tradiderunt, II, 45. Apostolice ecclesiæ, II, 33.

Apostolus publice prædicare debet, II, 755. Non diversa inter se prædicarunt, II, 37. Quædam palam et universis, quædam secreto et paucis demandarunt, II, 37. Quædam inter domesticos disserebant seorsim, II, 38. Apostolos Domini habemus auctores, qui nec ipse quidquam a suo arbitrio quod inducerent elegerunt, sed

acceptam a Christo disciplinam fideliter nationibus assignaverunt, II, 18. Apostolorum traditio quomodo dignoscenda, II, 270, 366. Non alterius Christum annuntiarunt quam ejus Dei quem Christus prædicavit, II, 322. Apostolus solitus consilium subministrare, cum præceptum Domini non habebat, et, quædam dicere esemetipso; sed et ipse Spiritum Dei habens, II, 81. Apud Israelitas vetus Testamentum resignabant apostoli, et novum consignabant, II, 849. Quod ab apostolis non damnatur, imo defenditur, hoc erit indicium proprietatis, II, 48. Apostoli ecclesias condiderunt prædicando, tam viva voce, quam per epistolas, II, 33. Dum ad quosdam, ad omnes scribit Apostolus, II, 512. Apostolorum authenticæ litteræ publice in ecclesiis recitabantur, II, 49. Apostolorum cathedræ, *ibid.* Apostoli, seu missi, II, 32. Cur duodecim solos Christus elegerit, II, 387. Septuaginta super duodecim adlecti sunt, II, 418. Apostoli mulieres secum ducebant, non uxores, II, 940. Ex ipsis solus Petrus nupserat, II, 939. Fuerint baptizati, I, 1213. Apostoli, consecuti promissam vim Spiritus sancti ad virtutes et eloquium, primo per Judæam, dehinc in orbem doctrinæ Christi semen sparserunt, II, 32, 920. Apud unamquamque civitatem ecclesias condebant, *ibid.* In apostolis quidam dicunt Spiritum fuisse, non Paracletum, II, 72. 920. Cur a Paulo reprehensi, II, 364. Apostoli fontes et amnes orbem nationum irrigaturi, II, 387. Ut gemmæ, illustraturi sacram Ecclesiæ vestem, quam Christus induit, *ibid.* Lapides Jordanis, solidi fide, fontes Elim, *ibid.*

Apotheosis, pompa solemnis, I, 451.

Apion historicus, I, 387. Vide Apion.

Aquæ laudes, I, 1202 sqq. Aquarum quædam genera

miranda, II, 734. Aqua, gratior cæteris elementis, I, 1202. Deus in sacramentis propriis aquam parere fecit, I, 1203. Aquarum natura omnis a Deo constituta, I, 1203.

Primis aquis præceptum est animas proferre, I, 1202.

Ex aquis natatiles et volatiles animæ, II, 228. Ipsius hominis figurandi opus, sociantibus aquis, absolutum est, I, 1202. Figuræ erant baptismi, I, 1203. Aquam religione medicari existimabant ethnici, I, 1205. Eorum aquæ vi-
duæ, I, 1204. Eis incubat diabolus in rivis, in fontibus, etc., res Dei æmulans, I, 1205. Villas, domos, templa totasque urbes aspergine circumlatæ aquæ expiabant passim ethnici, I, 1204 sq. In ludis Apollinaribus et Eleusinis aqua se tingebat, in regenerationem et impunitatem suorum perjuriorum, I, 1205. Idemque faciebant homicidæ, *ibid.* Aqua cribro gestata, I, 409. Aqua divini Spiritus sedes, I, 1202. Spiritus aquas sanctificans, I, 1204. De sancto sanctificata aquarum natura, et ipsa sanctificare concepit, *ibid.* Aquæ omnes de pristina originis prerogativa sacramentum sanctificationis consequuntur invocato Deo, *ibid.* Aquas Christus in suo baptismo sanctificavit, II, 615. Prima rudimenta potestatis suæ aqua auspicatur in Cana Galilææ, I, 1210. Nunquam sine aqua Christus, I, 1210. Quomodo, *ibid.* Nos pisciculi, secundum *ἰσὺν* nostrum Jesum Christum in aqua nascimur, I, 1198. Vide Baptismus. Aquam baptismatis, ligno passionis Christi edulcatam, potare, II, 79. In aliena regna, alii deo tingi, II, 274. Aqua manualis post cenam, I, 477. Aquam sanctorum pedibus offerre, I, 1293. Aquæ supplicium crudelius mortis genus, I, 318.

Aqnarioli, I, 495.

Aquilarum oculi solem sustinent, II, 658. De pupillarum audacia natorum suorum generositatem judicant, *ibid.*

Aquilicium Jovi immolatum, I, 487.

Aræ deorum, I, 347 sq. Tituli eorum quibus dedican-
bantur aris inscripti, *ibid.* Aris inhalantes, qui, I, 413. De nidore nomen concipiunt, ructando conantur, anhelando præfantur, *ibid.* Inter ipsas aras gentilium lenocinia tractabantur, I, 363. Vide Templum.

Arabie thus, II, 90. Ex Arabia thura educebantur, I, 493. Arabicæ arboris lacrymæ, I, 444. Arabum dii, qui, I, 418, sq. Arabicæ mulieres non caput, sed faciem quoque ita totam contegunt, ut uno oculo liberato, contentæ sint dimidia frui luce, quam totam faciem prostituere, II, 912.

Arachnæ officina, II, 1039.

Aranæ retia, II, 261.

Aratus varia monstra inter sidera delineavit, II, 142.

Arbitrii libera potestas, II, 685. Naturalis est atque mutabilis, *ibid.* Oportebat imaginem et similitudinem Dei liberi arbitrii et suæ potestatis institui, II, 291. Arbitrii libertas et potestas, sponte præstita ab homine, efficit bonum ut proprium, II, 291 sq. Arbitrii libertas homini in utramque partem concessa est, II, 292. Etsi sciamus quid velit, quid nolit Deus, tamen nobis est voluntas et arbitrium eligendi alterutrum, II, 916. Quod

in nostro arbitrio positum est non debemus in Dei referre voluntatem, II, 916.

Arbores vivunt, nec tamen sapiunt, juxta Aristotelem, II, 680. Quomodo crescant, II, 890. Arboribus, adhuc stipitibus et surculis, inest vis animæ, II, 681. Arbores sapientiæ et scientiæ, *ibid.* Arbores circa deorum templa plantatæ, I, 315.

Arca figura Ecclesiæ, I, 696, 1209.

Arcesilas deos trifariam divisit, I, 389.

Ἀρχοντι vocabulum non tantum ordinativum, sed et potestativum capit principatum, II, 215.

Archemorus misellus, II, 97.

Archias, dux Corinthiorum, Syracusas munivit, II, 1036.

Archimedis organum hydraulicum, II, 669.

Archiva antiquissimarum gentium, I, 387. Archiva Romana, II, 370.

Archigallus sanguinem suum litabat pro salute M. Aurelii, ante sex dies mortui, I, 425.

Ἀρχοντες, sunt principes et magistratus, II, 215, 339, 620.

Archus, vel Argus, anno uno regnavit, II, 614.

Argæi montes aeris rigidi, II, 692.

Arenæ atrocitas, I, 467.

Argentum. *Vide Aurum.*

Arguis deus, I, 606.

Ariadnæ sertum ex auro et Indicis gemmis, II, 85.

Ariadna inter sidera delineata, II, 142.

Aries Laberii, reciprocitoris, laniculis, tetistrahus, II, 1031.

Aries, machina bellica, II, 1031, a Carthaginensibus inventa. II, 1032.

Arioli, seu harioi, memorantur, I, 495.

Aristarchus, grammaticorum princeps, I, 282.

Aristeæ testimonium de Veteris Testamenti Græca interpretatione, I, 380.

Aristide justior nullus deorum gentium, I, 336.

Aristippus in purpura sub magnæ gravitatis superficie nepotatur, I, 513.

Aristodemus auctor, II, 727.

Aristophon auctor, II, 727.

Aristoteles, amicus Platonis, II, 682. Turpiter Alexandro adulatur, I, 512. Hermiam familiarem suum turpiter loco fecit excidere, *ibid.* Aristotelis tenor, II, 651. Aristoteles de somniis, I, 717, 730. Marcereus circumcordialis calor somnium vocat, II, 721 *Vide Dialectica.*

Armatura Christi et militia spiritualis, II, 517.

Armenia jam christiana, II, 610.

Arrius Antoninus, in Asia Christianorum crudelis persecutor, I, 704.

Ars nulla non alterius artis aut mater aut propinqua est, I, 670. Artibus alitur anima, II, 656. Artium omnium et ætatum semina nobis insita sunt, II, 682. Artium ingenia dæmones inspirarunt, I, 643, 1328. Tot sunt artium venæ quot hominum concupiscentiæ, I, 670. Artes omnes olim ad idolorum fabricationem aut cultum spectabant, I, 668 *sqq.* Artes liberales enumerantur, II, 1030.

Artaxerxes quadraginta annis regnavit, II, 614.

Artemon scriptor, II, 729.

Artifices ex Etruria Romani accessivere, II, 1030.

Aruspices, I, 495. Aruspices et deorum et mortuorum, I, 347. De Cæsaris morte consulti, I, 459. Comparantur magis et harioi. I, 495, 642.

Ascensus deus, I, 606.

Asclepiades, medicus, de vi principali in animæ, II, 670.

Asclepiades, cynicus, in vacca vectus, mendicans orbem terræ peragravit, I, 605.

Asclepiodotus ad vitam revocatus, I, 413.

Asdrubalis uxor cum filiis suis in incendium Carthaginis devolvit, I, 584. Quam ob causam, *ibid.*

Asia major pars mari Atlantico erepta, 481, 577. In Asia soli ingluviæ, II, 1034. Asiam occupare Athenienses, II, 700. Asiam Cyrus morsit et pressit, II, 727. Ex Asia exoticæ munditiæ in Libyam et Europam translatae, II, 1040. Asiæ minoris ecclesiæ a Joanne constitutæ, II, 366. Persecutio in Asia, I, 704.

Asinius Celer multi unius obsonium paravit, II, 1048.

Asinius Gallus pro mensa quantas pecunias dedit, II, 1048.

Asinus de Æsopi puteo, II, 416. Asinos adorabant ethnici cum Epona et Iside, I, 577. Asini superficiem adorasse falso Judæi insimulabantur, I, 364. Asini caput et superficiem adorasse Christiani quam falso accusati, I, 364. Tacitus dedit huic calumniam occasionem, *ibid.*

Quanta impudentia nebulo Judæus ridiculam ejus picturam cum hac inscriptione: Deus Christianorum monochoëtes, circumtulit, I, 372 *sq.*, 579.

Asper Christianos damnare recusabat, I, 703.

Aspis a vipera venenum mutatur, II, 331.

Assyriorum primus rex Ninus, II, 1034. Herodes alius rex, II, 339. Hoc regnum Romano antiquius, I, 432. Illud dii eorum non sunt tutati, I, 608. Ab Assyriis patescunt historiæ profanæ, II, 1035.

Astarte, seu Atagartis, Syriæ dea, I, 418.

Astris nihil imputandum, I, 268.

Astrologia usque ad Evangelium concessa, I, 672. Quare, *ibid.* Astrologiæ et magiæ societas, I, 612.

Astrologus stellarem conjectat, II, 1030. Astrologorum artes, sicuti aruspicum, et augurum, et magorum, ab angelis desertoribus proditæ et a Deo interdictæ, I, 459. Astrologi notantur, I, 268, 704 *sq.*; II, 671. Consultabant dæmones de futura Cæsaris morte, I, 459. Astrologi veteres cur genituram hominis ab initio conceptus digerant, II, 693.

Astronomus volaticam spectat, II, 1050.

Astyages, Mædorum regnator, in somnio vidit filiam suam Mandonam, II, 727.

Atagartis. *Vide Astarte.*

Athamas et Agare in filiis bestias viderunt, II, 675.

Athenæ, linguata civitas, II, 651. Sapiendi et dicendi acutissimi Athenis nascuntur, II, 683. Athenas Minerva a Xerxe non defendit, I, 607. Atheniensium deus Numentinus, I, 596. *Vide Attica.* Athenienses Asiam occupaverunt, II, 700. Atheniensium cicadæ II, 903. Athenienses Paulum intellexerunt loquentem de resurrectione carnis, II, 850.

Athæi reputantur Christiani, I, 327.

Athos, filius Cœli et Terræ, et Saturni pater, I, 101.

Athletarum severior disciplina, I, 624. Ad quid, *ibid.*

Atlantes, Libyca gens, an aliquando somnient, II, 733.

Atlanticum mare terras abstulit, I, 481, 577; II, 634.

Atomi Epicuri, II, 703.

Attellanus, gesticulator, I, 649.

Attica idololatria, quæ, II, 255. Attica mysteria, quæ, I, 474. *Vide Pallas.* Attica sapientia deridetur, I, 473. Atticæ meretricis in tormentis constantia, I, 584. *Vide Græci.*

Attis castratus, I, 361.

Atys deus ex Pessinunte in scena representatus, I, 576. Auctore cognito, omnis rei inspectio fit planior, II, 103. Discordia rerum eadem quæ et auctorum. I, 1256.

Audientes optare intinctionem, non præsumere, oportet, I, 1240. Prima audientium intinctio, metus integer, I, 1239.

Auditus quomodo fallitur, II, 674.

Aulidius Lurco primus sagitta corpora vitavit, II, 1048.

Augustus, antea Julius Octavius dictus, II, 728. Imperii informator, I, 450. Adhuc puerulus imperator prævisus in somniis, II, 728. Ne dominum quidem dici se volebat, I, 450. Augustus, testis fidelissimus Dominicæ natiuitatis, II, 370, 405. Augusti census per universum orbem *ibid.* In Judæa, per Sentium Saturninum, II, 405. Augustus post Cleopatram aliis annis quadraginta octo regnavit, II, 614, *sq.* Post Christum natum quindecim annis regnavit, *ibid.* Omnes anni regni ejus quinquaginta sex, *ibid.*

Aurelius (Marcus) litteras fecit de pluvia a Christianis obta, I, 295, 703. Christianorum fuit protector, I, 295. Adjecti pœnam tetriorem accusatoribus Christianorum, I, 295 *sq.*

Aurigarum circensium factiones et colores, I, 641.

Aures cordis requirit Deus ab suis auditoribus, II, 404. Aurium graciles cutes calendarium expendant, I, 1314. Auribus Partiorum grana pendebant, I, 1328.

Aurum et argentum, unde, I, 1309; II, 803. Terra gloriosius, ferro et ære nihilo generosius, I, 1309. Auri et argenti pretium unde proveniat, I, 1310 *sq.* Non veritate bona sunt, sed raritate, I, 1328. Ipsorum materias angeli peccatores prouiderunt, *ibid.* Aurum et argentum vernaculum et copiosum apud Barbaros quosdam, I, 1309, 1314. Aurum ipsum cuidam genti ad vincula servire referunt gentilium litteræ, I, 1328. Auro et argento vinctos et malos onerant, II, 1309, 1311. Aurum et argentum principes materis cultus sæcularis, I, 1309. Illustrum tantum erant, I, 1328. In feminis præ auro nullum est leve membrum, I, 304.

Auses, filius Nave, successor Moysi, II, 343, 622.

Quando Jesus cognominatur, *ibid.* Christi erat figura, II, 622. *Vide* Josue.

Auspex in nuptiis ex parte viri, II, 928.

AUTEM velut fibula conjunctivæ particulæ ad connexionem narrationi appositum est, II, 221.

Autumnus, tentator alias valetudinum, succis pomorum vinosissimis animas diluit, II, 732.

Avariitæ gentilium, qui pecuniam animæ anteponunt, I, 1261.

Aves exsurgentes eriguntur ad cælum, et alarum crucem pro manibus extendunt, et dicunt aliquid quod oratio videatur, I, 1196.

Axionicus, hæreticus Valentinianus, II, 547.

Axis equeleus qui torquet cælum, II, 143.

Azyna, familiarior Creatori, II, 436.

B

Babylonis turris superbissima, II, 174.

Babylon romanæ urbis figuram portat, II, 339, 620.

Quomodo, *ibid.*

Babyloniorum regnum Romano antiquius, I, 432.

Bacchi orgia olim exterminata, I, 304, 306. Bacchanalium furæ, in quibus nec mortuis parcebant Christianis, I, 461. *Vide* Liber.

Balaam prophetæ, quod non cogitaverat, Dominus suggestit, I, 456.

Balneorum tempus, I, 492.

Baptismus unus omnino est, tam ex Domini Evangelio, quam ex apostolorum litteris, I, 1216. Baptismi ratio in quibus recognoscatur, I, 1203. Baptismus, pondus quantum, I, 1222. Baptismus obsignatio fidei est, quæ fides a penitentia fide incipit et commendatur, I, 1239. Obsignatio baptismi vestimentum quodammodo fidei, I, 1215. Sine baptismos alius nemini competit, I, 1213. Baptismus an necessarius iis quibus fides satis est, I, 1214. Quare non ante Christum præscriptus sit, I, 1215. Baptismi aqua felix sacramentum, I, 1197. Quo modo, *ibid.* Quomodo in baptismo sanctificantur aquæ, I, 1204. Spiritus sanctus aquis superest, sanctificans eas de semelipso, *ibid.* Angelorum interventus in baptismo, I, 1204, 1206. Baptismi ritus et effectus, II, 806. In baptismo est regeneratio, II, 280, 862. Et remissio peccatorum, I, 1238; II, 280. Baptismate sordes abluuntur, maculæ vero martyrio candidantur, II, 147. In aquis non consequimur Spiritum sanctum, sed in aqua emundati, sub angelis Spiritui sancto præparamur, I, 1206. Spiritus in aquis corporaliter diluitur, et caro in eisdem spiritaliter emundatur, I, 1204. Baptismi carnalis actus, quod in aqua mergimur; spiritalis effectus, quod delictis liberamur, I, 1207. Baptizamur, non ideo ut delinquere desinamus, sed quia desinimus, quoniam jam cordelotus sumus, I, 1239. Baptismus symbolum mortis Christi, I, 1328. Baptizari pro mortuis, quid, II, 495, 864 *sq.* In baptismate per simulacrum morimur, sed per veritatem resurgimus in carne, II, 862. Baptismus non temere conferendus, I, 1220. Baptismi dilatio an utilior, I, 1221 *sq.* Quibus baptizandi jus competat, I, 1218. Baptismus præcedere debet prædicatio, I, 1216. Et confessio delictorum omnium præcedentium, I, 1222. Atque penitentia, I, 1229. Ingressuri baptismum, orationibus crebris, jejuniis et genculationibus et pervigiis sese disponebant, *ibid.* Baptismus olim celebratus in Paschate et Pentecoste, *ibid.* Omne tempus habile baptismum, *ibid.* Baptizamur nec semel, sed ter, ad singula nomina in personas singulas, II, 190. Ter baptizamur, aliquid amplius respondentes quam Dominus in Evangelio determinavit, II, 79. In baptismo, sub manu antistitis, renuntiamus ore nostro diabolo, pompæ et angelis ejus, I, 635; II, 79. E baptismum regressi perungebantur, I, 1206. Manus eis imponebantur, I, 1207. Lacte et melle reficiebantur, II, 79, 262. Sacram Eucharistiam accipiebant, *ibid.* Et ex ea die lavacro quotidiano per totam hebdomadam abstinebant, II, 79. Cur, II, 190. Baptismus novus natalis, I, 1224. Ex fide per baptismum in novitate vivendum, II, 862. Tentationes post baptismum quomodo cohibendæ, I, 1223 *sq.* Baptismus secundus, seu sanguinis per martyrium, I, 1217; II, 135. Post baptismum est adhuc in exomologesi secunda substantia, I, 1247. Baptismus Joannis Spiritum sanctum vel remissionem peccatorum non dabat, I, 1211. A Deo erat, I, 1211; II, 453. Mandato tamen, non et potestate, I, 1211. Nam et humanum erat, I, 1211 1213. Et non cæleste, I, 1211. Baptismus diabolus in suis exercet, I, 1205. Marcion baptismum servat morti aut repudio, II, 382. Per lavacris sacrum quibusdam gentiles initiabant, I, 1204.

Baraliris, seu Bardiris, Biradiris, Illyricus, a Molossis ad Macedoniam usque ex somnio dominatus, II, 728.

Barba tactu inrufata, I, 410.

Barbariæ Græcorum ecclesias habebant, II, 890.

Barbarorum infantes in prælium erumpunt, ad solem uncti prius, pannis armati, butyro stipendiat, II, 338, 618. In Barbaros fama nonnunquam calumniosa, II, 733. Magna vis dæmonum in Barbarum climate dominatur, *ibid.* Barbarorum stropuli, II, 903.

Barnabæ epistola apud Ecclesias recepta, II, 1021.

Basilidis hæresis in quo sistat, II, 62, 796. Multa absurda docuit, II, 62. Basilides Deum Judæorum negat, et angelum dicit, *ibid.*

Baxa et soccus quotidie deaurantur, I, 690. *Vide* Calcei.

Beatitudo servi cujus emendationi dominus instat, cui dignantur irasci, I, 1266. Beatitudinis spes quomodo meliores reddat, I, 529

Béxxoc, quid, 370.

Belenus, deus Noricorum, I, 419, 596.

Bellonæ sacerdotes consecrabantur sanguine, I, 321. Hujus deæ initiatum tenebrica vestis, et tetricum super caput vellus, II, 1045.

Bellum tonsura inolecentis generis humani, II, 700.

Belli progenies, Ninus, II, 1025.

Benedictio divina, I, 1299. Benedictionem spiritalem accipere per fidem, II, 475. Benedictionis sacramento exauctorati, qui II, 1007. Benedicere per deos nationum, maledici est per Deum, I, 693. Benedictio summum disciplinæ et conversationis sacramentum, I, 611. Benedictio inter vias nihil aliud est quam ex occursu mutua salutatio, II, 419.

Benefaciendo nemo deliquit, I, 1230.

Beneficiati, II, 118.

Berenice regina, II, 688, 747.

Berosus Chaldæus, I, 387.

Beryllis non ideo aquosa materia est, quod fluctat collato nitore, II, 600.

Bestiæ usibus nostris a Domino proviæ et traditæ, I, 1255. Mutant pro veste formam, II, 1036. Bestiæ mores mutare possunt, scientiam naturalium nunquam, II, 688. *Vide* Animalia, Feræ.

Bestiarii, I, 317. In publico supremum cœnabant, I, 492. In publicis ludis Jovi mactabantur, I, 317. Bestiariorum schola testis contumeliarum in imperatores, I, 435. Bestiarius quidam Judæus nebulo, sese quotidie frustrandis bestiis locabat, I, 579.

Bethsaida piscina, figura baptismi, I, 1205. Usque ad adventum Christi curando inserviebat invaletudines Israel sed post Christum desiit, II, 637, 734.

Bizæothanati, II, 147 *sq.*

Biblia in linguam Græcam transfusa, I, 380. *Vide* Ariæteas et Septuaginta.

Bibliothecarum exercitatio, I, 610. Bibliotheca Pistrati et Ptolemæi Philadelphi, I, 379 *sq.* Bibliothecæ apud Serapæum Ptolemæi cum ipsis Hebraicis litteris exhibentur, *ibid.*

Blasphemia, quæ omnino vitanda, II, 681. Quomodo et quando impiorum vitandæ blasphemie, *ibid.*

Blastus hæreticus latenter voluit Judaismum inducere, II, 72.

Bœotia habebat Trophoni oraculum, II, 730, 1039.

Bombex, vermiculigenus, II, 1039. Bombycis stamina, *ibid.*

Bonitas sine ratione, non bonitas, II, 291. Bonitas, nisi justitia regatur, ut justa sit, non erit bonitas si injusta sit, II, 298. Bonitatis debita exaggeratio est exactio indebitæ, II, 273. Bonitatis opera, II, 287. Bonitatis gradus secundus est in extraneos, qui in proximos est primus, II, 397. Bonitas Dei æterna, II, 287. Et ingenua ac naturalis, II, 271. Bonitas Creatoris prima, quæ, II, 287. Si non naturalis, nec æterna, nec par Deo, II, 271. Ad examinandam Dei bonitatem, regulæ sunt certæ, quæ, *ibid.* Opera Creatoris bonitatem ejus testantur, II, 290.

Bonum, quid, II, 933. Notitiæ boni et mali fructus, II, 398. Bonum et malum natura notum est, non tamen Dei doctrina, *ibid.* Bonorum quorundam sicuti et malorum intolerabilis est magnitudo, I, 1249. Bonum aliquid non ideo est, quia malum non est, neci deo malum non est quia non obest, I, 1279. Nihil bonum quod injustum, II, 398. Bonum autem omne quod justum est, *ibid.* Nihil bono contrarium nisi malum, II, 932. Bonum plus florisset sine mali afflatu, II, 210. Malum ac bonum pro arbitrio et libidine interpretantur ethnici, I, 653. Bonum omne ad Deum pertinet, I, 1256. Deus bonum dispensat ut cuique dignatur, I, 1250. Nihil tam bonum quam notitia et fructus Dei, II, 287. Bonum vitari non operetur, quia delictum est bonum recusare, II, 107. Bonum qui

- non implet, crimine astringitur, I, 1233. Bonum a pertinentibus ad Deum tota mente sectandum, I, 1256. Bonae res neminem scandalizant, nisi malam mentem, II, 892. Bonus natura nemo, nisi solus, Deus, II, 291.
- Bos, deus Ægyptiorum, I, 129. Ejus sacerdotes continentiam servabant, II, 928.
- Brachia mulierum circulis ex auro arctantur, I, 1306.
- Brachmanes quinquam erant, II, 490.
- Britanni intra Oceani ambitum conclusi sunt, II, 611.
- Britannorum loca, Romanis inaccessibilia, Christo sunt subiecta, II, 610, Britannicum mare conchæ genus præfert, I, 1314.
- Buccinæ et maris conchæ in montibus peregrinantur, II, 1033.
- Busyris et ejus bustuaria altaria, II, 1041.
- Byzantinum exitium I, 702, *Vide* Cæcilius.
- Bythos, æon Valentini, II, 68, 551, 666.
- C
- Cacabaceus, II, 234.
- Capapius Saturni, I, 344.
- Cactus, II, 1036.
- Cadaver a cadendo, II, 819.
- Cadere dicimus corpus in terram per mortem sicut ipsa res testatur, II, 492.
- Caduceus Mercurii, I, 576.
- Cæcilius Capella in exitu Byzantino, *Christiani gaudente*, exclamavit, I, 702.
- Cæcinnæ Severus senatusconsultum edidit, ne matronæ sine stola in publico procederent, II, 1044.
- Cæcitiæ species duæ, I, 327.
- Cæculus deus, I, 606.
- Cælestis dea Afrorum, I, 419, 596. Illi bestię applicatæ I, 341.
- Cælibibus et innuptis pœnæ ab Augusto Cæsare indictæ, postea abrogatæ, I, 286 sq.
- Cæsar in prælio Philippis evasit, II, 728.
- Cæsares cur multi olim observaverint, I, 433. Cæsares recens electi, vel ut eligi possent, munera populo largiebantur, I, 453. Christo credidissent si non essent sæculo necessarii, aut si et Christiani potuissent esse Cæsares, I, 403. Cæsares deos dicebant Romani et deridebant, I, 583. Cæsari templa, aræ, sacerdotes, pulvinar juxta deos posita, I, 247. Cæsarum gesta cur a Christianis non culta, I, 452.
- Caiana hæresis, I, 1198; II, 65.
- Caïnæorum hæresis, II, 46.
- Cain primus homicida et primus fratricida, I, 1238. Cur Deus ejus sacrificium respuerit, II, 601. Hanc repulsam quam impatienter tulit, I, 1258. Populum Israel et ejus sacrificia demonstrabat, II, 601. Semen Cain (vel potius Cham) in arca fuit, quo semen malitiæ non periret, II, 66.
- Caius Seius vir bonus, tantum quod Christianus, I, 280.
- Calamitates publicæ tonsura sunt invalescentis generis humani, II, 700. Calamitates Christianis erant in admonitionem, ethnicis in castigationem, I, 489. Pro calamitatibus temperandis vel auferendis Christiani diu noctuque Deum exorabant, I, 486 sq. Calamitatum publicarum causa non fuerunt Christiani, I, 479 sqq., 571. Sed gentiles, I, 488 sqq. Plures ante auditum nomen Christianum contigere: ante Tiberium, I, 480 sqq. Et sub Hilariano, I, 701. Post Christum natum longe minores quam antea, I, 486 sq. Cur Christianos illis vexari permiserit, I, 489.
- Calcei, proprium togæ tormentum, II, 1046. Immundissima pedum tutela, *ibid.* Tyrium calceari nisi auro, mi nime græcatur, II, 1043. Calcei seu baxa philosophorum deaurati, II, 1043.
- Caligula (Caius) annis tribus, mensibus octo, et diebus tredecim regnavit, II, 616. Nullam in Christianos legem tulit, I, 294.
- Calices primitivæ Ecclesiæ boni Pastoris imaginem sculptam præ se ferebant, II, 1000. Quam anxie tolerabant aliquid de calice sacro decuti in terram, II, 80.
- Calliendrum, II, 1044.
- Callimachus Junoni vitem induxit, II, 85.
- Callinicus auctor, I, 535.
- Callisthenes auctor, II, 728.
- Camenas in aquas transfigurant, II, 366.
- Canæ memoriarum, I, 386.
- Candelabra in cœtibus Christianorum, I, 313.
- Candelifera dea, I, 600.
- Candidati diaboli, II, 86.
- Caniculæ ardor, II, 124, 267.
- Cannensis clades ante auditum Christianorum nomen accidit, I, 485. *Vide* Annulus.
- Cantabra superstruebantur, integris crucibus, I, 369 579.
- Cantherios adorabant gentiles, I, 365.
- Cantus veterum Christianorum, I, 273, 477. *Vide* Psalmi.
- Capharea saxa, naufragiis frequentia, II, 739.
- Capilli adhuc olentes Carthagine inventi post annos quingentos, II, 854. Capillos femine croco vertebant, I, 1322. Detrimentum crinibus medicaminum vis inurit et cerebro perneciem, *ibid.* Senectus, cum plus occultari studuerit, plus detegitur, scilicet capillorum colorem mutando, I, 1322. Peritia structorum capillaturæ, I, 1323 sq. Enormitates sutilium atque textilium capillamentorum, I, 1323. Saltus et insulas tenera cervix fert, I, 1314.
- Virgo capitis arcem ambitu crinium contegit, II, 900.
- Capitolium notatur, I, 427, 430, 487, 573. Capitolium a Senonibus obsessum, I, 485. Capitolium omnium demonum seu deorum curia et templum, I, 646. Qui dii e Capitolio rejecti, I, 373. Capitolinum templum, nisi soluto tributo, ingredi non licebat, I, 345, 574. In calamitatibus cœlum ad Capitolium implorabant Romani, I, 487.
- Capitolini ludi, II, 637.
- Capitolium animalis, quid, I, 375; II, 1037.
- Capræ divinantes arte dæmonum, I, 411.
- Captivi olim in exsequiis immolabantur, I, 645.
- Caracalla Christiano lacte educatus fuerat, I, 703. Cognominatus est Germanicus et Parthicus, I, 583.
- Carcer domus diaboli, in qua familiam suam contegit, I, 620. In carcere illum concubabant Christiani, I, 624. Carcer illis erat pro palestra, II, 624. Bona carceris quanta, I, 622 sqq. Christianus extra carcerem sæculo renuntiavit, in carcere etiam carceri, I, 622. Christiano hoc præstat quod eremus prophetis, I, 623. Carcer habet tenebras, sed lumen sunt pii, 662. In carcerem reptabant mulieres ad osculanda vincula martyrum, I, 1294.
- Cardea dea, I, 683; II, 97.
- Cardo salutis est caro, II, 806.
- Caro nihil aliud est quam terra conversa in figuras suas, II, 771. Terra materia est, I, 1280. Carnis nomen, quid, II, 496. Caro vocabulum commune habet, II, 510. Carnis varia epitheta, II, 807. Carnis sensus et vita, quid, II, 1014. Caro manu Dei expressa, I, 1231. Quomodo peccatrix dicatur, II, 719, 814, 816. Caro sermone Dei consistit propter formam, II, 801. Caro suos secessus habet in aquis, in ignibus, etc., II, 885. Caro ante corpus, quam animale corpus, II, 873. Carnis duplex corruptio, I, 851. Proprium carnis est passionibus corrumpi, II, 852. Caro est omne animæ cogitatorium, II, 814. Caro ministra et famula animæ, II, 805. Caro famulatur, spiritus dominatur, I, 1204. Carnis species arx animæ, II, 813. Carnis et animæ quanta communio et consortium, II, 1231. Caro sine anima non homo, II, 830. In carne et cum carne, et per carnem agitur ab anima quidquid agitur in corde, II, 813. Si universa per carnem subjacent animæ, carni quoque subiaceat necesse est per quod utaris, II, 805. Nihil agit caro per semetipsam, II, 816. Caro spirat quando spiritum habet, exspirat autem cum illum amittit, II, 465. Carnis ipsum mori est, cujus et vivere, II, 805. Seminatur in corruptela, num dissolvitur in terram, II, 495. Caro suscitabitur, ut sanguis vindicetur, II, 835. Qualis sit resurrectura, II, 800. Caro et sanguis omnis resurgunt ex æquo in qualitate sua, II, 868. Carnis restitutio facilius quam institutio, II, 810. In regno Dei caro reformata et angelificata, II, 632. Post resurrectionem caro habitum angelicum susceptura est, II, 854. Carnaliter vivunt qui negant carnis resurrectionem, II, 808. Carnis salutem quidam hæretici negant, II, 66, 452. Carnis virtutes etiam judicandæ, I, 813, 815. Spiritus et caro inter se reatum communicant, I, 1204. Caro animæ consors et hæres in temporalibus et in æternis, II, 805. Nihil proprie carni exprobratur, nisi in animæ suggillationem, quod carnem ministerio sibi subigit, II, 808. In carnem dirigitur quidquid in sanguinem prædicatur, II, 835. Quæ carnem infuscant non solum tenenda, sed etiam ea quæ illustrent observanda II, 808. Carnis opera ita Apostolus damnat, ut carnem damnare videatur, II, 859. Cur in Scripturis caro increpetur, II, 719. Opus est fidei extrinsecus consilio adversus carnis necessitates, II, 914. Carnis afflictio, hostia Domino placatoria per humiliationis sacrificium, I, 1269; II, 806. Carnem saginari et spiritum esurire non prodest, I, 620. Opimitas sapientiam impedit, II, 683. Caro est sponsa, quæ in Christo Jesu sponsum per sanguinem pacta est, II, 885. Carnis redemptor Christus, II, 797. Carnem ab omni vexatione restituit, II, 759. Caro cum anima Deo allegitur per sacramenta, II, 806. Carnem edere, quanta immanitas, I, 322. An carnem manducarent primi homines, II, 958. Carnalia significant spiritualia in Lege, II, 374. Car-

naliam semper in figura spiritualium antecedunt, I, 1206. Caro Christi sola erat ex hominis carne sumenda sine viri semine, II, 783 *seqq.* Non fuit caro peccatrix, II, 781. Non de sideribus vel de substantiis superioris mundi eam mutuavit, II, 335, 763. Car, carnem et animam subeundo, animam carnalem videatorem habuisse, II, 773. Carnem Christi in cælo sensu vacuum quidam affirmant sedere, II, 792. Caro in angelis veræ et solidæ substantiæ fuit humanæ, II, 333.

Carpocrates, Simonis discipulus, magnus et fornicarius, II, 709. Ejus de Christo et de corporum resurrectione hæresis, II, 66. Discipuli ejus animas suas apostolis, imo et Christo, peræquabant ac etiam præferebant, II, 686.

Carthago, urbs studiis asperissima belli (Virg.), II, 1032. Carthaginis conditrix se rogo dedit, I, 532. Mœnia illi imposita a Statilio Tauro, enarrante Sentio Saturnino, II, 1031. Urbs Punica Romæ æmula, I, 427. Carthaginis scholæ rhetorices, II, 553. Ignes super mœnia Carthaginis pependunt ævo Tertulliani, I, 701. Carthaginenses, vestustate nobiles, novitate felices, II, 1030. Illorum olim vestium forma, quæ, *ibid.* Carthaginensium agones, II, 133. Carthago decimanda in martyribus, II, 532.

Casinienses, qui, II, 420. Illorum deus Delventius, *ibid.*

Cassidem aut personam alicui inducero, II, 774.

Cassinum, Campaniæ oppidum, I, 420.

Cassius Clemens, I, 457. Cassianæ seditionis soli gentiles rei erant, I, 699.

Cassius Severus, I, 330, 602.

Castigationis divinæ indignatione gratulari nos decet, I, 1266.

Castitas primitivorum Christianorum, I, 326. Castitatis osiores ethnici, I, 472 *sq.* Castitatis exactor omnis maritus, I, 1320. *Vide* Continentiam.

Castor, Jovis filius, II, 378. Castori et Polluci equi a Mercurio distributi, I, 641. Castores dii, I, 606. Castorum deorum phantasmata, I, 409. Castorum honori ova adscribunt, II, 639.

Castra lucis Ecclesia, castra tenebrarum paganismus, II, 92.

Castratio nullum libidini frenum imponit, II, 282.

Castrenses, quid, II, 95. Castrensia munia, II, 92.

Catabolici spiritus, II, 698.

Cataclysmus. *Vide* Diluvium.

Cataphractes triumphalis, II, 1043.

Cataphryge, II, 72.

Catechumenis opus est divinis sermonibus aures rigare, I, 1236. *Vide* Audientes. Catechumeni hæreticorum ante sunt perfecti quam educati, II, 56.

Cathedræ apostolorum ipsæ adhuc suis locis præsident in ecclesiis apostolicis, II, 49.

Catholici soli possident id quod a Christo institutum est, II, 23. Catholica traditio, II, 931. Quidquid adversus veritatem catholicam fit, novum deputatur, II, 931.

Catilina humano sanguine conjuravit, I, 321.

Cato gravis et sapiens, I, 337. Leno est censor Cato, I, 473. Uxorem suam cum amicis communicabat, I, 472.

Cato ficum viridem primus Romam attulit, I, 606. Græcas litteras jam senex didicit, II, 1039.

Catulli Laureolus, II, 563.

Caucasus, mons abruptus, II, 247.

Cavea, quid, I, 361, 579.

Cea, seu Chon, Co, Con, Coon, insula, concidit, I, 480.

Cebetis tabula, II, 53.

Cellæ promæ, II, 834.

Celtæ, apud virorum fortium busta pernoctantes, oralia captant, II, 740.

Censuales Græcorum, I, 388.

Census Augusti. *Vide* Augustus.

Centenariæ cœnæ, I, 300.

Centonarius mos, II, 53.

Cepheus inter sidera delineatus ab Arato, II, 142.

Cerasa Romam primus quis asportaverit, I, 334, 606.

Cerberi tragœdiæ, II, 83.

Cerdon duo initia introduxit, id est duos deos, bonum et sævum, etc., II, 70, 249. De Christi nativitate et de resurrectione carnis varie sensit, II, 70.

Ceres ob frugum inventionem dea facta, et quam absurde, I, 334. Fruges demonstravit, non instituit, *ibid.* Cereris currus a bestiis (anguibus) vehebatur, I, 341. Cereris vestes tenebrosæ placent, II, 1045. Ceres Pharia, seu Farrea, a crucis stipite non distincta, I, 366, 578. Cereris initiatorum cultus omnis candidatus, vitæ,

galeri et privilegium, II, 1045. Cereris sacerdotes, viventibus etiam viris et consentientibus, amica separatione viduantur, II, 953. Fomina Cereris Africana, sponte abdicato matrimonio, adsenesunt, II, 928. Cereales ludi, I, 638.

Cerinthus Judæorum Deum non Dominum, sed angelum promittit, II, 67. Christum hominem tantum ex semine Josephi contendit, *ibid.*

Certamina majora sequuntur majora præmia, I, 704.

Cervus, quadrupes tardigrada, agrestis, humilis, aspera, II, 1037. Sagitta transfixus, scit sibi dictamno medendum, I, 1248. Cervus, ætatis suæ arbiter, serpente pastus, veneno languescit in juventutem, II, 1037.

Chaldæum semen in Ægyptum educitur, II, 1035.

Cham semen in arca servatum dicebant Sethoite, II, 66. Ad quid, *ibid.*

Chamæleontis natura et mores lato describuntur, II, 1037 *sq.*

Charis, æon Valentini, II, 531.

Charismata expugnavit Praxeas, II, 153.

Charitas mutua Christianorum ipsis ethnicis valde miranda, I, 704. Inter fratres atque conservos communis spes, metus, gaudium, dolor, passio, quia communis spiritus, I, 1245. *Vide* Christiani, Dilectio.

Charites deæ, II, 85.

Charon Lampsacenus historiographus, II, 727.

Chelidonia hirundinis, I, 1248.

Chilon Spartanus, dnm victorem Olympiæ filium amplectitur, præ gaudio spiritum exhalat, II, 739.

Chiocus, II, 578, 865.

Chrestianus perperam ab ethnicis pronuntiabatur Christianus, I, 281.

Chrisma regale in captivitate confici Judæis non licebat, II, 634. Post baptismum eo unguuntur fideles, I, 1206. A chrismate Christus dicitur, I, 1207. Item et Christianus, I, 281.

Christianismi fundamentum Christus, II, 484. Christianismus ædificatur cum affligitur, I, 704 *sq.* Ideo nunquam deficiet, *ibid.* Tot hostes ejus quot extranei, Judæi, milites, domestici, I, 397 *sq.* Christiana religio in Judaicæ locum suffecta, I, 617. A novatione Testamenti, a passione Domini censetur, II, 1001. Quomodo exorta, I, 290, 307, 567, 571. Cum odio sui cœpit, I, 307. Nihil de sua causa deprecatur, I, 259. Cur, *ibid.* Iniquis perditorum imperatorum legibus damnata, I, 294, 296. Nos omnes tamen imperatores illam persecuti sunt, I, 291 *sqq.* Imo gentiles præules non pauci illi benevoluerunt, I, 703. Christianam sectam quidam olim mentiti sunt, I, 704. Christianæ religionis doctrinæ summa, I, 373 *sqq.* Antiquis Judæorum documentis suffulta, I, 386, 392. Christianæ religionis veritatem quisquis agnoscit, eam statim sequitur, et in ejus defensione mori desiderat, I, 536. Hujus religionis susceptæ nomen pudet aut pœnitet, I, 269. De illa omnes gaudent et gloriantur, *ibid.* Christianismus stoicus, platonius, dialecticus, II, 20.

Christianorum nomen ex suavitate deducitur, I, 281. Sub Augusto ortum, Tiberio imperante, disciplina ejus illuxit, I, 290. Omnis sexus, ætas, conditio, dignitas ad hoc nomen transgrediebantur, I, 263. Nomen christianum quam infestum gentibus, I, 277 *sqq.*, 281 *sqq.*, 566. Emulæ rationis est inimicum, I, 278. Hujus odii effectus inter propinquos, I, 280 *sq.* Ob solum nomen vexabantur Christiani, I, 277 *sqq.*, 285. Confessio nominis, non examinatio criminis, damnationis erat titulus, I, 274, 278 *sq.* Erga christianum nomen iniquitatis odium, I, 261. Christiano nomine excluditur qui agit quod non faciunt Christiani, I, 278. Christiani Phrygius et cæteris gentibus antiquiores, I, 570. Nemo Christianus ante Christum, II, 1001. Christianus qui non est, mortuus est, II, 745. Nemo Christiano major, II, 15. Nemo christianus, nisi qui perseveraverit usque in finem, *ibid.* Fiunt, non nascuntur Christiani, I, 378, licet anima naturaliter christiana dicatur, I, 377. Christianorum quod est, non est omnium credere, II, 655. Christiani non aliter ex ethnicis fiunt nisi prius perditii, et a Deo requisiti, et a Christo reportati, II, 992. Christiani obstupescit quod prius errores gentilium non rejecerint, I, 269. Fatebantur ethnici se esse quam antea meliores, I, 564. Christianorum quanta multitudo, I, 262, 700, 704. Omnia replebant, I, 462, solis templis exceptis, I, 463. Christiani non erant brachmanæ, nec gymnosophistæ, nec sylvicolæ, I, 490; nec cynopæ, aut scapodes, I, 570. Liberi erant, non servi, I, 251. Pro libertate mori noverant, I, 565. Ab ethnicis extranei vocabantur, I, 446. Cum ipsis tamen cohabitabant, I, 490. Artes et operas cum eis miscebant, I, 491. Idem utrorumque victus, habitus, apparatus, I, 490. Ab iis tantum distinguebantur modestia, patientia et pristinorum vitiorum emendatione, I, 700 *sq.* Nulla ambitione ducti,

nuntium rebus publicis miserant, I, 463. Ab omni gloria et dignitatis ardore frigentes, *ibid.* A cœtibus publicis alieni, I, 463. Documenta sua declarando mentiri nefas putabant, I, 403. Christiani veri describuntur, I, 269, 511 sq., 624. Christiani non aliunde noscibiles quam de emendatione vitiorum pristinorum, I, 701. Christiani institutio est de porticu (libris) Salomonis, II, 20. Ethnicorum tam corrupti, quam puri Christianorum mores, I, 472 sqq. Longe dispar eorum scientia, disciplina et officia, I, 501 sq., 516 sq. Ac longe dissimiles virtutes, *ibid.* Christianorum virtutes laudabant et mirabantur ethnici, sed Christianos esse factos ferre non poterant, I, 280, 564. Illos oderant ethnici quos nullo modo cognoverant, I, 261. Cur, *ibid.* Eos statim amabant atque cognoverant, I, 262, 359. Christiani qui etiales erant, I, 468 sqq. Illorum vita inculpata, I, 704. In unum corpus erant congregati conscientia religionis, disciplina unitate et spei foedere, I, 468. Hoc erant congregati, quod dispersi, hoc universi quod singuli, I, 478. Christianus nusquam aliud est, II, 93. Nemo major Christiano, II, 15. Christianus nemo nisi qui ad finem usque perseveraverit, *ibid.* Christianus cœli discipulus, vitæ negotiator, rerum edificator, erroris inimicus, veritatis indagator, expressor et custos, I, 514. Credit quod traditum est, II, 745. Christiano amplius quærere non licet quam quod invenire licet, II, 651. Non amplius licet inveniri quam quod a Deo discitur, *ibid.* Post Christum nobis curiositate non est opus, nec inquisitione post Evangelium, II, 21. Christiani spiritualium sectatores, I, 1320. Christianorum erga invicem charitas quanta, I, 471. Sese invicem fratres appellabant, *ibid.* Charitate omnia habebant communia, præter uxores, I, 472. Illorum quanta in egenos, ac potissimum martyres, charitas, I, 470 sq., 475, 619. Hominibus et diis gentium mendicantibus opem ferre non sufficiebant, I, 494. Eorum misericordia plura insumebant vicatim, quam religio gentium templum, *ibid.* Christianus nec inimicum lædit, I, 512. Inimicos diligebant, et Deum pro eis precabantur, I, 446. Nullius erant hostes, I, 700. Fidem etiam gentibus servabant, I, 512. Omnes sibi ab ethnicis illatas injurias ulcisci poterant, et paucis faculis, aut palam indicto bello, I, 462; aut dæmones ab obsessis hominum corporibus non ejiciendo, I, 464; aut sola sua ab ethnicis secessione, I, 463. Christianorum continentia, I, 326, sq., 510. Conjugum quanta castitas, I, 472, 510. Ab omni post matrimonium excessu abstinebant, I, 326 sq. Sexum femineum non mutabant, I, 510. Animo adversus libidinem cæci erant, I, 514. Christianæ sanctitatis antistes duæ, mortificatio et continentia, II, 939. Plures in virginitatis statu permanebant, senes, pueri, I, 327. Etiam voto illi sese adstringebant, II, 905. *Vide* Virginitas. Spectaculis, pompis, ludis publicis et theatri scenis abstinebant, I, 466 sq., 493. Saturnalibus ethnicorum festis non aderant, et cur, I, 492. Liberalia festa item repudiabant, *ibid.* Quomodo floribus et sertis utebantur, I, 492 sq. Illis nihil gratius quam de hoc mundo exire, I, 489. Mundus Christiano carcer, I, 622. *Vide* Mundus. Extra carcerem sæculo renuntiavit, in carcere etiam carceri, I, 622. Christiani quomodo Deum orabant, I, 442 sq. Aliquando expansis manibus, Dominicam passionem modulantes, I, 4169 sq. *Vide* Oratio. Deum per Christum colebant, et qua ratione, I, 567 sq. Crucem Christi venerabantur, I, 577 sq. Dominico die indulgebant lætitiæ, I, 371. Christianorum solemnes synaxes quam sanctæ, I, 468 sqq. Quales erant, *ibid.* Quæ jejunia, et quam dura, I, 487; II, 931, 971. Nullum fructum operum Dei repudiabant, sed plane temperabant, I, 491. Christiani voluptates, quæ, II, 659 sqq. Christiani ad deos colendos cogi non poterant, I, 699. Illos colere recusantes, nullius impietatis sunt rei, *ibid.* Eis nefas falsis diis sacrificare, etiam manente in contrarium proposito, I, 433. Gentilium templum ne noverrant quidem, I, 363. Christianis militibus prohibetæ exhibetæ in deorum templis, II, 92. Christiani immerito accusabantur læsæ majestatis humane, I, 436 sqq. Imperatorem nunquam deum, sed dominum communi voce appellabant, I, 450. Non adorabant Cæsarum imagines, nec per genium principis jurabant, I, 447. Noverant imperatorem a Deo constitutum et sincere honorabant, I, 448, 700. Pro ejus salute Deum precabantur, I, 433. Pro ejus et vita et domo et exercitu, et pro senatu et populo quotidianas preces offerebant, *ibid.* Christianorum in dæmones, potestas quanta, I, 413, 463, 677, 700, 703; II, 112. Christianæ sapientiæ afflatu tota vis dæmonum cedit, I, 617, sq. *Vide* Dæmones. Diabolus. Christiani, calamitatum tempore, misericordiam Dei jejuniis et durissimis penitentiarum laboribus exorabant, I, 487. Se in sacro et cinere volutantes, invidia Cœlum tundeant, *ibid.* Quam immerito publicarum calamitatum, præcipue

belli, famis ac pestis auctores ab ethnicis dicebantur, I, 479 sqq., 571. Christiani ab ethnicis proclamantur rei omnium scelerum, deorum, imperatorum, legum, morum ac totius naturæ inimici, I, 277, 306 sqq., 580 sq. Quam impudenter dicebantur factio illicita, desperata, I, 464 sqq., 468 sqq., 532; imperatoribus et reipublicæ contraria, I, 432 sqq., 459 sq., 699 sq. Falsa sola publica fama, teste criminum, rei, I, 340 sqq., 567 sq. Trium horrendorum criminum falsissime accusabantur, infantis scilicet in sacris synaxibus occisi, ejus carniū et sanguinis comestorum, atque stupri, adulterii et incesti, I, 306 sq., 580 sqq. Ob solum nomen, ethnicis incognitum, condemnati, I, 281 sqq., 563 sq. Probatio innocentie Christianorum iniquitas est ethnicorum judicium, I, 534. *Vide* Christianismus. Christiani magis damnati quam absoluti gaudebant, I, 698. Quotidie plerumque in suis cœtibus obsessi, proditi, oppressi, I, 308. Ad illos vexandos quam insulse objecerint ethnici legum suarum severitates, I, 285 sqq. Nulla nisi nequissimorum imperatorum lege damnati, I, 294. Quam absurde acclamatum: Christiani ad bestias, ad leones, I, 341, 480, 571, II, 651, 825. Magnum detrimentum reipublicæ ex morte tot Christianorum, I, 496. Cur quod tanta paterentur permiserit Deus, I, 488 sq. Plures effecti quoties metebantur, I, 535. Semen est sanguis Christianorum, *ibid.* *Vide* Ethnici.

Christus, an nomen vel appellatio, I, 192 sq. Christus dicitur a chrismate, quod est unctio, quæ Domino nomen accommodavit, I, 1207. Christus Jesus in ipso nominis sacramento, verus et summus sacerdos Patris est, II, 330. Cur Nazareus vocatur, II, 372. Filius fuit, in Dei et Regis et Domini omnipotentis et altissimi nomine, II, 181. Christi nomen non ex natura veniens, sed ex dispositione, proprium ejus efficitur a quo dispositum in venit, II, 341. *Vide* Jesus. Christus est Dei Λόγος, sermo, ratio, sapientia et Filius, I, 399 sq. Sermo primarius, II, 868. Editis miraculis se Λόγον Dei probavit et verum Deum, I, 1400. Christus factus secundus a Patre, et cum Spiritu tertius, I, 170. Pater, Verbum ex semetipso, proferendo, Filium facit, II, 317. Christus ex Patre, spiritus ex Spiritu, sicut radius ex sole, et lumen ex lumine; genitus non recessit ex matrice, nec substantia separatur, I, 399. Alter a Patre, modulo, non numero; gradu, non statu, *ibid.* Verus Deus est, *ibid.* Veram divinitatem rem propriam habet, I, 399. Christus filius et spiritus et substantia Creatoris, II, 326, 386. Representator Patris, II, 187. Sed Pater non est, II, 181. Quomodo Patris vicarius, II, 328. Verbum primordiale, primogenitum, virtute et ratione concitatum, spiritu suffultum, I, 400. Quid acceperit a Patre, II, 843. Christum Dei Filium et veteres et novæ Scripturæ omnes præfatiunt, II, 186. Christus spiritus Dei, semper fuit, ante carnem quoque, II, 489. Cur dictus magni consilii Angelus, II, 778. Christi originalia instrumenta delere ausus est Marcion, II, 755. *Vide* Filius.

Christus ab Adam ad patriarchas et prophetas, in visione, in somno, in speculo, in ænigmate, ordinem suum præstruens ab initio semper, II, 174. Ab initio conversatus et congressus est cum patriarchis et prophetis, ediscens jam inde a primordio hominem, quod erat futurus in fine, II, 317. Christus semper locutus in prophetis, spiritus scilicet Creatoris, II, 328, 386. Signaculum est omnium prophetarum, II, 615, 632. Deus hominem formans, Christum cogitabat, hominem futurum, I, 802. Lex significabat Christum, II, 447. Christus in persona Moysis figuratus, II, 316; et Josue, II, 343; atque Isaac et Joseph, II, 346, 626. Christus in floribus figura ostenditur, ex virga profecta ex radice Jesse oriturus, II, 489. Christus figuratus in tauro, II, 346. Non bellipotes, sed paciferus Christus repromissus, II, 351; quidquid in contrarium dicant Judæi, II, 617 sq. Duplici habim in duos adventus a prophetis definitur, I, 400, II, 329 sq., 638. Unus ignobilis, et alter gloriosus, II, 330 sq. Christus talis probatus qualiter annuntiabatur, II, 349. Christus illuminator antiquitatis, II, 461. Christus in novis vetus, II, 410. Secundus Adam, II, 789; et novissimus, II, 868. Solus novus rex novorum ævorum, II, 348. Christus novum regnum annuntiat, II, 356 sqq. Christus venturus an jam venerit, II, 609. Christum venturum Judæos refutare, II, 610.

Christus verum Dei templum, II, 635. Christus authenticus pontifex Dei Patris, II, 447. Catholicus Patris sacerdos, II, 376. Proprius et legitimus Dei antistes, præputiati sacerdotii pontifex, II, 493. Sacrificiorum æternorum antistes, II, 609. Arbitrator Patris et minister, II, 317. Christus non alterius Dei quam Creatoris circumlator, II, 270, 322. Christus sequester Dei et hominum, II, 883. Christus bellator, II, 340, 620. Christus bellipotes et armiger accipiet spolia non solum Samaritanorum, verum

et omnium gentium, II, 618, 621. Christus homo Deo mistus, et quo sensu, I, 399. Christus illuminator et deductor generis humani, I, 395. Christianæ gratiæ et disciplinæ arbiter et magister, *ibid.* Unica spes totius orbis, II, 760. Remediator valetudinis, II, 373. Verus disceptor et climator humanarum macularum, II, 447. Æternæ non longæ vitæ invitator, II, 424. Christus dominus et sabbati et Legis, et omnium paternarum dispositionum, II, 396. Christus sponsus, II, 382. Christus inglorius, ignobilis, inhonorabilis, II, 344. Christi Dei totum dedecus sacramentum est salutis humanæ, II, 317. Christi amor erga homines, II, 772 *sq.* Christum nasci ex semine humano non competebat, II, 781 *sq.* Nove nasci debebat novæ nativitatis dedicator, II, 781. Caro Christi sancta, II, 933, non peccatrix, II, 781. *Vide* Caro. Christus accepit a Patre carnis et animæ texturam, II, 843. Christus, etsi in hominis figura proposuerat latere, nihil tamen de impatientia hominis imitatus est, I, 1252. Christus homo, quia caro, non quia anima, II, 874. In Christo duæ substantiæ, divina et humana, II, 194. Christus solus homo sine peccato, quia et Deus Christus, II, 720. Verum hominem esse Christum probatur, II, 14, 378 *sq.* Phantasma esse Christum contendebant Marcionitæ, II, 331.

Christus exivit a Patre, ut radius ex sole, ut rivus ex fonte, ut frutex ex semine, II, 183. A matrice Dei Patris non recessit, sed excessit, I, 399. Delapsus est in virginem, et in utero ejus caro figuratus, *ibid.* Nullam de impudicitia habuit matrem, ut Jupiter, I, 396 *sq.* Etiam quam videtur habere, non nupserat, I, 397. Christus natus est ex Virgine, II, 782. Ex Mariæ carne est, dum semine est David, II, 360. Anno duodecimo Tiberii Cæsaris revelatus est, II, 264; et de cælo manare dignatus est, II, 267, 614. Christus pusillus factus, ut homo maximus fieret, II, 317. Pusillitates Deo Christo maxime congruebant, II, 316, *sqq.* An fabri aut questuariæ filius sit, I, 662. An Christus per omnes gradus infantie transierit, II, 411 *sq.* Caro spiritu instructa, nutritur, adolescit, affatur, docet, operatur, et Christus est, I, 399. Incarnationis causæ, II, 773.

Christus alter qui apparuit sub Tiberio, et alter qui a Creatore promittitur, aiebat Marcion, II, 264, 368. Christum in hodiernum diem Judæi negant venisse, II, 331. *Cur. ibid.* Christus judaismi exorbitator et destructor, II, 329. Illum Judæi planum in signis, et æmulum in doctrina existimabant, *ibid.*

Christus et visus et auditus et congressus, miscens in semetipso hominem et Deum, in virtutibus Deum, in pusillitatibus hominem, II, 317. A primordio egit in Patris nomine, II, 317, 378. Per Christum Deum novimus, II, 647. Per Christum Pater plenius manifestatur, II, 170. Christo servabantur omnia retro occulta nudare, dubitata dirigere, prælibata supplere, prædicata representare, II, 796. Post Christum Jesum nobis curiositate non opus est, nec inquisitione post Evangelium, II, 21. Christi institutio querenda et custodienda, II, 23. Christus maximo dignoscitur ex verbi potestate, II, 375. Omnia Christi dicta omnibus posita sunt, II, 22. Conversabatur ut Deus, ut homo divine agere doceretur, II, 317. Nullius mensam tectumve desepit, I, 1253. Nullum volentem sibi adherere non suscepit, *ibid.* Christi miracula quot et quanta, I, 400. Iis se Deum probavit, *ibid.* Quanta impudentia dicebantur magicis facta virtutibus, I, 400. Christus ab hominibus, non a spiritibus immundis volebat se Filium Dei agnosci, II, 373. Respuat immundus spiritus præconium, *ibid.* Christus nunquam sine aqua, I, 1210. Quomodo baptizavit, I, 1212.

Christi passionem et ipse et prophete prænantiarunt, I, 401. Christi passio describitur, I, 1252 *sqq.* Christi patientia, quanta, II, 318. Voluit saginari voluptate patientiæ, I, 1254. Christus nisi ignoratus, nihil pati posset, II, 327. Christus, sicut prædixerat, crucifixus violenter Judæorum suffragiis, I, 400, *sq.* Christi derelictio in cruce explanatur, II, 195. Christus propter id ipsum habebat mori, quod quia nascitur, moritur, II, 764. Christus sponte sua mortuus, I, 401, prævento carnificis officio, *ibid.* Christum non ex divina sed ex humana substantia mortuum dicimus, II, 194. In Christi morte extraordinaria solis defectio prædicta, et descripta in arcanis seu archivis, I, 401. Illius corpus sepulcro conditum, *ibid.* In quo nihil repertum, nisi exuvie, I, 402. Christus moriendo descendit ad animas prophetarum et patriarcharum, II, 657, 742. Quo anno passus, II, 612 *sqq.*

Christus tertia die post mortem resurrexit, I, 401 *sq.* Postea suis discipulis apparuit, I, 102; docens eos quod doceret, *ibid.*, 492. Quare se non in vulgus eduxerit, *ibid.* Caro Christi an cælo an sensu vacua, II, 792. Christi corporis veritate post resurrectionem suam nihil clarius, II, 466. Quæ ab eo gesta sunt, Tiberio Cæsari a Pi-

lato nuntiata, I, 403. Christum deorum numero adscribi voluit Tiberius, I, 290.

Christus oxinde a passione sua regnare cœpit, II, 628. Christi regnum nomen ubique porrigitur, II, 611. Omnibus æqualiter tribuitur, II, 612. Ubique creditur, in omnibus gentibus regnat et adoratur, II, 611.

Chrysippus ad elleborum, II, 656. Chrysippi assentator, I, 612. Ejus sententia de anima, II, 653.

Cibus, victus omnem disciplinam aut occidit aut vulnerat, II, 960. Ciborum delicia quæ, II, 1048. In primordio herbidum solummodo et arboreum homini pabulum addiderat Deus, II, 958. Quare quorundam animalium esum prohibuerit Mosaica lex, II, 306. Cibus Christus desideravit, cur, II, 468. Cibus Christianorum præcedebat et sequebatur oratio, I, 477, 1193. *Vide* Abstinencia, Cœna, Convivium.

Cicerula, II, 258.

Cicero Octavium Augustum, sibi ignotum, civilium turbinum sepulchrum de somno noverat, II, 728. Quingentis milibus numerum orbem citri emerat, II, 1048. Ciceronianæ mensæ, II, 706. Ciceronis Tnsulanæ, I, 523. Ciceronis dignitatem parvuli etiam nunc gerula jam sua inspexerat, II, 729.

Cicuria, vel Curruca, ingenia, II, 591.

Cilicia Mopsi habebat oraculum, II, 730.

Cincius Severus Thistri dedit remedium quomodo responderent Christiani ut dimitti possent, I, 703.

Cinerarii, I, 1301.

Cippus, vel crux, II, 1047.

Circulatores, II, 58.

Circulatoria secta magorum, I, 672. Illorum circulatoriæ præstigiæ, I, 411.

Circuli aurei brachia mulierum ornabant, I, 1306.

Circumcisio populo data in signum, unde dignosci posset Israel, non in salutem, II, 603. Circumcisionem acceperat Abraham, quæ in signum temporis illius, non in salutis prærogativam, I, 602 *sq.* Circumcisio, nota servitutis, non purgat hominem, II, 601. Octavo die semper observata, propter mortis comminationem, *ibid.* Cessare debebat, II, 604. Circumcisio carnalis et temporalis tributa populo contumaci, circumcisio spiritalis data in salutem populo fideli, II, 603.

Circus soli principaliter consecratus, I, 639. A Circo dictus, *ibid.* Ejus ornamenta, *ibid.* et furoris, I, 648. In eo nec principibus aut civibus parcebant Romani, I, 649. In circo gradus et apulia, I, 652.

Civitates omnes diluvio posteriores, I, 482. Sine civitatibus aliquando existit humanum genus, I, 432. Civitatem tabernæ habitum abolere, I, 542.

Claudius electus imperator, primus promisit singulis militibus quindena sestertia, I, 455. Nullam in Christianos legem tulit, I, 294.

Claudius Herminianus in Cappadocia Christianorum atrox persecutor, quomodo interit, I, 702.

Claudii Saturnini liber de Coronis, II, 86, 91, 97.

Claves custodiendæ uxoris committebantur, II, 927.

Clavis legis est interpretatio legis, II, 429. Claves regni cælorum Petro datæ ac per eum Ecclesiæ, II, 142. *Vide* Paradisus. Claves diaboli, II, 142.

Clazomenii Hermetimum templo consulantur, II, 724. Cleanthis opinio de anima, II, 653. Ejusdem de eadem testimonium, II, 693.

Clemens Romanorum ecclesiæ episcopus a Petro ordinatus, II, 45.

Clementiæ cœlestis abundantia libidinem ne faciat humana temeritas, I, 1240.

Cleomachus, pugil, inter fullones Novianos coronandus, II, 1042.

Cleonymus pyctes ab Achille in somno curatus, II, 729.

Cleopatra sola regnavit annis viginis, II, 614. Dein conregnavit sub Augusto tredecim annis, *ibid.* Cleopatrarum mors, I, 584, 625.

Clidemus Atheniensis, dum ab histrionibus ob præstantiam auro coronatur, præ gaudio et gloria moritur, II, 739.

Cloacina dea, II, 266.

Clypei Persarum imagine solis adornati erant, II, 370.

Coci ab Apicio nomen acceperunt, I, 282.

Cœlebs difficile dives, I, 1301.

Cœlestis, dea Africanorum, I, 419. Pluviarum pollicitatrix, I, 413.

Cœlum, sedes Dei vivi, I, 377; et patria Christiani, II, 260. Cœlum, non Capitolium, respicit anima christiana deprecans, I, 377. Cum transactione mundi reserabuntur regna cælorum, II, 744. *Vide* Paradisus. In cœlo sexus nullus, I, 1307. Cœlos 365 ab angelis institutos docuit Basilides, II, 62.

Cœmeterium, II, 738, 796.

- Cœnarum sumptus** antiquis legibus definiti, I, 298. **Cœnæ** centenariæ, I, 300. Quam immodice earum sumptus, *ibid.* **Cœna libera** et suprema bestiarii, I, 492. **Cœna Christianorum** qualis, I, 473 *sqq.* **Cœnæ** parabolæ paratura vitæ æternæ saturitatem figurat, II, 437.
- Cœtus antelucani Christianorum**, I, 273, 281; II, 79. In ipsis suis cœtibus opprimebantur, I, 308. Qui ex eis arcebantur, I, 469. *Vide* Synaxis.
- Cogitatus sine opere et sine effectu**, carnis est actus, II, 814. Omne animæ cogitatorum caro est, *ibid.* An per carnem administrantur cogitatus, qui per carnem dignoscuntur extrinsecus, *ibid.*
- Colabarsus** novam hæresin ex Græcorum alphabeto composuit, II, 70.
- Colchorum amores**, II, 247.
- Collegiarii ministri**, II, 644.
- Collegium artium musicarum**, etc. I, 644.
- Colloquium familiaritatis indicium**, II, 413.
- Colophonis** scaturigo dæmonica lymphaticos efficit, II, 734.
- Coloris proprietas** omni corpori adhæret, II, 660. Colores adulteri non a Deo, sed a diabolo, interpolatore naturæ, I, 1312, 1321. Colores factionum circi, duo initio tantum, albeus et russeus, I, 641. *Vide* Lana.
- Columba**, avis non solum innocua, sed et pudica, II, 940. Fellet caret, I, 1209. **Columba**, Græce *περιστερά*, habet secundum numerum peccati, II, 70. **Columba** solet Christum ostendere, II, 544. **Columbæ** in specie Spiritus sanctus in Christum delapsus est, et quare, I, 1208. Ubi sit corpus hujus columbæ, II, 758.
- Columbæ** Sessie a sementationibus, Messie a messibus, Tutelinæ a tutela fructuum, II, 639.
- Colythi pueri** mense citius eloquantur, II, 683.
- Coma mulieri** pro operimento est, II, 899. *Vide* Capilli.
- Comitia Romana**, I, 464.
- Comitialis morbus** humano sanguine sanari ferebatur, I, 322.
- Commeatus delinquendi**, quid, I, 327.
- Commentarii Romanorum**, I, 292.
- Commerci rebus litteræ** sunt necessariæ, II, 87. *Vide* Negotiatio.
- Communicatio pacis**, II, 32.
- Communio ecclesiastica**, II, 45. *Vide* Eucharistia, Excommunicatio.
- Conchæ** in montibus peregrinatæ ob diluvium, II, 1033.
- Conchæ maris poma**, I, 1311.
- Concilia ethnicorum**, I, 464. **Concilia** repræsentatio totius nominis Christiani, II, 972. Stationes et jejunia illis præmittuntur, *ibid.* **Concilia** ex universis ecclesiis per Græcias, *ibid.*
- Conciones Romanæ**, I, 464.
- Concupiscentia naturalis** proprie unica est alimentorum, quam Deus in primordio condidit, II, 716. **Concupiscentiam** rationalem nobis dat Apostolus, II, 673. **Concupiscentia** solitaria prohibetur, I, 499. **Concupiscentia** oculis arbitris quando utatur, II, 716. **Carnis concupiscentia** ætatis officia defendit, decoris messem requirit, gaudet de contumelia sua, I, 1280. **Concupiscentia secularis** causas habet gloriam, cupiditatem, ambitionem, insufficientiam, I, 1281. *Vide* Libido. — **Concupiscentiæ** sepulchra manentia tempore auctoris, II, 976.
- Congiarium militibus** dividebatur, I, 455.
- Confessio** persecutione deducitur, et persecutio in confessione finitur, II, 143. **Confessio** simplex et exserta in martyris nomine, II, 455. **Christiani confessi**, ab ethnicis damnabantur ut alii rei, I, 702. **Confessores**, II, 77. **Confessione** criminum facta, quæstio non ultra procedit, I, 276. **Confessio** tantum relevat peccatum, quantum dissimulatio exaggerat, I, 1243. **Confessione** pœnitentia nascitur, satisfactio disponitur, I, 1243. **Confessio** satisfactionis consilium est, dissimulatio contumaciæ, *ibid.* In exomologesi delictum celare, quantum malum, I, 1245. **Confitentorum** potius delictorum exempla, quam negandorum, nobis proponuntur in Cain et Adam, II, 314. **Evo-**nit in bonis factis pœnitentiæ confessio, II, 312. **Peccata et turpitudines** confiteri non publice, I, 1222. **Confessio baptismum** præcedere debet, I, 1222. *Vide* Pœnitentia.
- Confirmatio Spiritu sancto** vestit, II, 50. **Sacramentum** est, II, 54. Post **Baptismum** accipiebant neophyti manuum impositionem, I, 1207 *sqq.* In ea manus impositione caro adumbratur, ut anima spiritu illustretur, II, 806.
- Conjugium**, **Conubium**. *Vide* Matrimonium, Nuptiæ.
- Consevius deus**, I, 600. **Illius officium**, *ibid.*
- Constituere** et concipere licet omni fideli, duntaxat quod Deo congruat, quod disciplinæ conducat, quod salutis proficiat, II, 81.
- Consualia festa**, I, 637.
- Consuetudo** fere ab aliqua ignorantia vel simplicitate sordida initium sumit, II, 889. In usum per successionem corroboratur et ita adversus veritatem vindicatur, *ibid.* **Consuetudinis vis**, II, 890 *sqq.* **Consuetudini** ratio patrocinatur, II, 80. Non interest an scriptura vel ratione consistat, quando et legem commendat ratio, II, 81. **Colenda** est, ne non sit rationis interpret, II, 81. **Consuetudo** sit tantisper, ut consuetudini etiam consuetudinem opponamus, II, 890. **Lege** non exstante, traditio consuetudini dat morem, II, 81. Etiam in civilibus rebus pro lege suscipitur consuetudo, cum lex deficit, *ibid.* **Consuetudo** traditionem confirmat, cujus est idonea testis, *ibid.* **Consuetudinem** nemo respuit, quam damnare non potest, II, 891. **Veritatem** se Christus nominavit, non consuetudinem, II, 889.
- Consensus deus**, I, 600. **Qui et Nuptus**, I, 637, 640. **Deus consilii**, 637. **A Romulo inventus**, II, 266. **Ejus arx** in circo, I, 637. **Apud metas** sub terra delitescit, I, 637, 640.
- Contemnit nemo** quod sciat omnino non esse, I, 572.
- Continentia** omni momento hominibus est necessaria sicut oratio, II, 926. **Continentiæ votum**, II, 905. **Continentiæ** bonum conjugio præfert Apostolus, II, 486. **Continentia** legem nuptiarum honorat, licentia temperat, II, 931. **Continentia instrumentum** æternitatis, I, 1285. **Per continentiam** negotiaberis magnam substantiam sanctitatis, II, 295. **Continentia laboriosior** in feminis, II, 903. **Laboriosior et gloriosior** continentia quæ jus suum sentit, nempe in viduis, I, 1287. **Continentia** virtute constat, virginitas gratia, II, 903. **Virginitati** non antistat continentia, *ibid.* *Vide* Virginitas. **Continentia** hæreticorum non laudanda, II, 931.
- Contumacia** timorem subvertit, I, 1235.
- Contrariis** an constant universa, 7, II, 637.
- Conversiones** in bonum vel in malum quomodo agnoscantur, I, 266, 559 *sq.*
- Convivium Dominicum**, I, 1294. **Convivium Christianorum** quale, I, 477. In cœna Domini convivarum admonitor Spiritus sanctus, II, 437.
- Convivia publica** ethnicorum quæ, et quam nefanda, I, 452. *Vide* Cibus.
- Convocationes nocturnæ**, I, 1294.
- Coqui** ab Apicio nomen accipiunt, I, 282.
- Corinthii** cum Archia Syraeusas muniunt, II, 1036. **Corinthium** mare terræ motus ehibet, I, 481.
- Cornelius Nepos**, I, 330.
- Cornelius Rufus** patricius, senatu submotus, quia decem pondo libras argenti habebat, I, 299.
- Coronæ origo** de mendacio erubescenda est, II, 85. **Græcos** fuisse constat auctores rei vel illuminatores, *ibid.* **Corona** in capite femine formæ est lena, summa lascivie nota, extrema negatio verecundie, conflatio illecebæ, II, 98. **Coronæ** aureæ sacerdotum provincialium, I, 687. **Ab ethnicis** coronabantur lupanaria, latrinæ, pistrina, carcer, ludus, amphitheatrum, et ipsi spoliaria, ipsæque libidines, II, 99. **Coronæ** hedere, Harpocratonis, II, 85; laureæ Bacchi, II, 86; et militum, II, 84. **Coronam** non gestabant Christiani, I, 493. **Corona Christianorum** militum, II, 94. **Corona spinea** Christi, in figuram delictorum quæ nobis protulit terra carnis, II, 98. **Figurata** est in verbis quibus erant implicata coram arietis Abraham, II, 636.
- Corpus** est sui generis, omne quod est, II, 774; sive quod habet aliquid per quod est, *ibid.* **Corpus substantia** est rei cuiusque, I, 230, inter illud et nihil agnovit Tertullianus spiritalem substantiam, II, 230. **Omni corpori** coloris proprietas adhæret, II, 660. **Corporis divini et humani** magna diversitas, II, 303. **Corpus hominis** quid, II, 844. **Corpus** est quod amittit animam, et moriendo fit mortuum, II, 491. **Ex carne terrenum** est, **ex sanguine** aquenum, II, 771. **Nullius corporis** sanguis esse potest, nisi carnis, II, 461. **Membrorum corporis** mira dispositio, II, 882 *sqq.* **Pro dispositione membrorum**, ordo vitiorum, II, 953. **Corpus hominis** an operatio angelorum sit, II, 801. **In modum crucis** est, I, 678. **Corpus nostrum**, in Platonis sententia, est carcer, II, 741. **Corpus** vice sepulchri conclusam animam in sæcularis vitæ morte an detineat, II, 820. **Corpus carnalium operum** est vas, anima autem est quæ in illo venenum alicujus mali facti temperat, II, 491. **Auriga corporis** spiritus animalis, II, 740. **Corporis vitio** accidens est res, integritas propria est II, 878. **In hac nascimur**, *ibid.* **Digressa anima**, graviora efficiuntur corpora defunctorum, II, 658. **Defunctorum corpora** a quibusdam Scythis devorata, I, 321. **Corpus corpori** juxta collocando spatium recessu communicavit in cimiterio, II, 738. **Corpora medicata** condimentis sepultura, cur mausoleis et monumentis sequestrantur, II, 834. **Crescent** in sepulchro ungues et capilli, II, 736. **Corpori salutem** esse reprobissam negant plures hæretici, II, 796. **Corpus animale** quomodo dicatur se-

minari, II, 872, 875. In resurrectione eadem corpora animæ sunt recepturæ in quibus decesserunt, I, 746. Corpore et sanguine Christi vescitur caro, ut et anima de Deo saginetur, II, 806. *Vide* Eucharistia. Corpus, apostolica sententia, Dei est templum, cum in Christo est, II, 741. Macies non displicet Christianis; nam non ad pondus Deus carnem tribuit, II, 978. Corporum contemptum ad martyriorum præstantiam refert Apostolus, II, 856. Corpus, sive congregatorum societas, I, 468. Corpus temporum, sæculum, I, 432.

Corruptum non idem quod corruptela, II, 870.

Corvorum educator Deus, II, 954.

Corybantia æra, I, 426.

Korov mundum Græci dixerunt, I, 373. Cur, *Ibid*.

Crassi copia, I, 337. Per risum moritur, II, 739.

Cratetis vestiendi mos, II, 1046.

Cratippus scriptor, II, 729.

Creatoris magnitudo in animalibus, II, 261. *Vide* Deus.

Credendum temere nihil, II, 468. Quid sit temere credere, *Ibid*. *Vide* Fides.

Creditores in partes secabant debitores suos, I, 287.

Crepidæ græcatæ, seu cretatæ, II, 1045.

Crepidula, seu Creptinulum, II, 1044.

Crepitacillum Christi, II, 618.

Cretam Jovis patriam et tumultum fabulabantur, I, 426.

Cretes mendaces, II, 683.

Critæ, seu censors, II, 129.

Critias ex sanguine animam constare dicebat, II, 653.

Critolai opinio de anima, II, 653.

Crocodilus deus Ægyptiorum, II, 302.

Croesus ambiguitate oraculorum deceptus, I, 408. Nullus deus gentilium eo ditior, I, 337. Testudinem cum anguina carne clanculum coxit, I, 409.

Crustumium, seu Casinensium oppidum, I, 420.

Crucis qualitas signum est de ligno, I, 577. Crucis pars in antenna navis, II, 346. Crucem agnoverunt gentes, I, 366 sq. Origo deorum a plasticis de cruce inducta, I, 340 sqq., 363 sq., 579. Cruces quomodo colerent ethnici, I, 366 sqq., 578. Corpus homini in modum est crucis, I, 678. Crucis signum in homine qui manibus expansis deprecatur, I, 578. Crucis supplicii atrocitas, II, 629. Regulus primus crucis supplicio affectus, I, 584. Crucibus imponebantur Christiani, II, 340. Crux Christi figurata in veteri Lege, II, 636. Crux Christi composita fuit ligno recto et transverso, sive antenna, et sedili sive scabello, I, 366, 578, II, 626. Crux Christi stultitia, quomodo, II, 481 sqq. Virtute crucis nunc Christus mundum ventilat per crucem, postea ventilaturus per iudicium, II, 346. Crucis religiosi Christiani, I, 365 sq. Crucis habitus necessarius dimicatoris adversus diabolum, II, 347. Cruce signamus loculum et corpusculum, I, 1296. Ad omnem aditum et exitum, ad vestitum et calceatum, ad lavacra, ad mensas, ad lumina, ad cubicula, ad sedilia, quæcunque nos conversatio exercet, crucis signaculo frontem terimus, II, 80.

Culicis tuba et lancea, II, 261.

Cultus omnino liber esse debet et voluntarius, I, 435 sq. Coli ab invito nemo se volet, ne homo quidem, I, 418. Humani juris et naturalis potestatis est colere unicuique quod putaverit, I, 699. Colit humanus error omnia, præter ipsum omnium Conditorum, I, 666. Cultum feminæ habitum dicimus, quem mundum muliebrem vocant, I, 1309. Nullus cultus a Deo maledictus, nisi muliebris in viro, II, 281.

Cupiditas non in concupiscentia alieni tantum est constituta, I, 1261. Insatiabilem carnis cupiditatem quibus excusationibus colorent homines, II, 927. *Vide* Concupiscentia.

Curia Romanæ, I, 464.

Curiositas vitanda Christianis in divinis rebus, II, 20. Cedat curiositas fidei, II, 27. Multæ curiositates suspectæ in expositione parabolarum, II, 997. Per curiositatem æmulationem libidinis convolvunt mulieres, I, 1288. Curiositatis libidinem effundunt hæretici, II, 27. Curiositas, seu superstitio Cæsarum, I, 296 sq.

Curis pater Faliscorum, I, 421.

Curii alea, II, 1049.

Currus auctor Trochilus Argivus, I, 641. *Vide* Quadriga.

Custodiæ judicandæ, I, 496.

Cybele dea, in theatris representata, I, 570. Suspirat Atydem pastorem fastidiosum, II, 359. Romam migravit, I, 424 sqq. Nescivit Aurelii imperatoris mortem, I, 425. Cybeli bestia applicatæ, I, 341. Ei proprium sanguinem libabat archigallus, I, 425.

Cyclopus ora cruenta, I, 308.

Cynocephali populi, I, 312.

Cynoponnæ qui sint, I, 312, 570.

Cyrenica regna jam christiana, II, 611.

Cyrus Asiam et meris et pressit, II, 727. Ursi cicatrices in eo, II, 751. Viginti quatuor annis regnavit, II, 614.

D

Dacorum gens Christi jugo subdita, II, 614.

Dæmones 'nullum nomen habent singulare, sed ibi nomen inveniunt ubi et pignus, I, 684. Spiritus sunt substantiæ, I, 404, 438 II, 717. Spiritus insinceri, tenues, invisibiles, incomprehensibiles, contaminati, incesti, perditii, I, 415. Dæmones revera existere credebant Christiani, I, 405 sqq. Eorum nomen poetis et philosophis notum, I, 405. Dæmonii nomen in maledicti usum vulgus frequentat, *ibid*. Antelii dæmones, I, 684; II, 97. Dæmonium ubique, et maledictio ejus ubique, I, 618. Uno momento dæmones ubique sunt, I, 407. Emulantur divinitatem, dum furantur divinationem, I, 408. Dispositiones Dei agnoscent, *ibid*. Pluvias cum jam in incolatu aeris sentiunt, repromittunt, I, 409. Nounisi præstigiæ sunt ea quæ videntur supra naturæ ordinem fuisse, *ibid*. Eorum artibus et præstigiis oracula et miracula edebantur, quæ ethnici deorum suorum industriæ adscribebant, I, 408 sqq. Consistunt in idolis, I, 646. Victimis et nidore sacrificiorum recreantur, I, 415. Ambigua dant responsa, I, 408. Pythii oraculi dæmonium, I, 1175. Dæmonum pabula, I, 700. Magistratus sunt sæculi hujus, I, 688. Dæmonium nomen diminutivum est dæmonis, I, 447sq. Dæmonum genus est qui ex pravorum angelorum cum mulieribus concubitu geniti sunt, I, 405. Dæmones predamnati in diem iudicii, I, 415, 434. An solatium perditionis suæ perdendis hominibus operentur, I, 434. A mundi principio exitum hominis moluntur, I, 406. Dæmonibus suppetit subtilitas et tenuitas ad utramque hominis substantiam invadendam, *ibid*. Cum anima se conserere solet dæmonium, ex societate substantiæ et diversitate naturæ, II, 693. Dæmonio pene nullus hominum caret, II, 748. Dæmonum libidines in somniores, II, 732. In dæmonium libidinibus est tam auferre somnia quam inferre, II, 733. Mortes immaturas et frequentes operantur dæmones, II, 748. Aliquando sub personis defunctorum delitescunt, II, 748. Dæmones timent, fugiunt et odio habent Christianos, I, 413. Christiani inserviunt, I, 413, 434. Illis mentiri non audent, *ibid*. Quotidie Christiani dæmones respuunt, revincunt, tradunt et de hominibus expellunt, I, 700. A Christianis quibuslibet adjurati, ex his quæ obsident hominum corporibus ejecti, I, 413, 463, 677, 700, 703. Quam audacter ethnici ad simile experimentum faciendum provocati, I, 413. A dæmonii liberare, curatio est valetudinis, II, 373. *Vide* Angeli Crux (mali), Diabolus, Satanas, Serpens.

Dalmatæ feroces, II, 683.

Damaseus Arabiæ retro deputabatur, II, 339.

Damigeron, II, 747.

Damnationis tradux unde, I, 613.

Danaus Moysi posterior, I, 386.

Dardanus, II, 747.

Darius regnavit Babylois et Parthis, II, 611. Quot annis regnaverit, II, 614.

Darius, qui et Melas nominatus est, viginti et duobus annis regnavit, II, 614.

David uni genti judaicæ imperavit, II, 388. Cædis et stupri reus factus est, II, 14. Per sanguinem nuptias sibi ingressit, II, 937. Delicta in domum Uriæ confessus, veniam assecutus est, II, 305. Uriæ cædem, cum causa ejus mœchia, confessione purgavit, II, 990.

Debitores quomodo olim puniti, I, 287.

Debitum in Scripturis delicti est figura, I, 1162.

Decima dea, II, 713.

Decima bonorum pars Herculi debita, I, 349 sq. Ab ethnicis fraudata, *ibid*.

Decimus numerus reliquorum parens, et perfectior civitatis humanæ, II, 714.

Decor naturaliter invitator libidinis, I, 1317. Non de integra conscientia venit studium placendi per decorem, *ibid*. Decor non est accusandus ut felicitas corporis, ut divinæ plasticæ accessio, ut animæ aliæ vestis urbana, I, 1319. Timendus tamen est vel propter injuriam et violentiam spectatorum, *ibid*. *Vide* Fornia.

Defunctorum anima humano sanguine expiari olim creditum est, I, 644. Corpora defunctorum comedebant quidam Barbari, I, 321. Defuncta mulier quædam, oratione sacerdotis facta, excitatur, II, 737. Pro defunctis offerebant et orabant annuis diebus Christiani, II, 79, 942. *Vide* Mortui.

Dejeratio quid, I, 692. Dejerandi formulæ apud gentiles usitatæ, I, 436, 692.

Delatores Christianorum tetriore supplicio affecti, I, 291, 296.

Delictum omne aut agitur aut cogitatur, I, 1232. Quædam sunt delicta carnalia, id est corporalia, quædam vero spiritalia, I, 1231. Delictorum sensus etiam sine affectibus animæ imputari solent, II, 719. Delicta voluntatis interdicta, I, 1232 sq. Delicta principalia, I, 1238. Delictorum capitalium septem maculæ, II, 375. Delicta non in carne apparent, cur, I, 1204. Sunt quædam delicta quotidianæ incurisionis, quibus omnes sumus subjecti, II, 1020. Delicti durius frons est, ab ipso et in ipso delicto impudentiam docta, II, 891. Delinquendi nulla est necessitas, quibus una est necessitas non delinquendi, II, 93. Delictum omne irrationale, II, 673. Delictorum immissio a diabolo, *ibid.* Delictum defusum in varias criminum venas de suo fonte, I, 1238. Delicti cessatio radix est veniæ, II, 1001. Delictis carno, spiritu, facto et voluntate commissis, pœna destinatur, et venia per penitentiam repromissa, I, 1233. Delictum omne aut venia expungit, aut pœna, II, 935. Delictum primordiale expiatur majoris abstinentiæ, operatione, II, 958, sq. *Vide* Peccatum, Penitentia.

Deliciæ discutiendæ, quarum mollitia et fluxu fidei virtus effeminari potest, I, 1332.

Delos insula pessum abijt, 1,480; II, 1034.

Delphinos Neptuno vovebant, I, 639.

Delphos urbem de manu Pyrrhi Apollo non defendit, I, 607. Delphica inscriptio: Nosce teipsum, II, 676.

Deventius deus Casinensium, I, 420.

Demetrius Phalereus, I, 387. Grammaticorum probatissimus cur dicatur, I, 379. Præfectus bibliothecæ Philadelphi, *ibid.* Impetravit libros Veteris Testamenti ex Hebraico sermone in Græcum converti, *ibid.*

Demiurgus, II, 572 sqq.

Democritus indigentiam spiritus somnum vocat, II, 721. Ejus de anima sententia, II, 667. Seipsum excæcat, quod mulieres sine concupiscentia adspicere non posset, I, 510 sq.

Demosthenis eloquentia, I, 337.

Demutatio ab omni argumento perditionis discernenda, II, 876. Demutare, quid, *ibid.*

Dentes dati ad pulsus linguæ temperandos, ad vocis articulos offensione signandos, II, 883. In sepulcro incorrupti permanent, ad quid, II, 885. Dentium statio, II, 882; ordines, I, 312.

Deportationem subibant Christiani, I, 341.

Deposita fideliter restituebant Christiani, I, 703. Deposita pietatis, quæ, I, 370.

Derbices. *Vide* Scythæ.

Dei proprium nomen est, I, 451. Unde Θεός dictus, I, 599. Substantiæ ipsius nomen, id est divinitatis, I, 591; II, 199. Deus commune vocabulum factum est vitio erroris humani, II, 407. Dei nomen, quasi naturale Divinitatis, potest in omnes communicari quibus divinitas vindicatur, II, 341. Deus ex substantia, non ex nomine depuratur, II, 254. Deus sine causa, i. e. sine re esse non potest, II, 259. Deus solus sine origine, II, 463. Nec natus omnino nec factus est, II, 203. Deus solus erat ante omnia ipse sibi et mundus, et locus et omnia, II, 160. Non solus tamen absolute, habens in semetipso proinde Rationem, et in Ratione Sermonem quem secundum a se faceret agitando intra se, II, 160. Deus corpus, etsi spiritus, II, 102. *Vide* Corpus. Deus spiritus est, omnis omnino corporeæ concrectionis expertus, I, 399. Dei manus, pedes, oculi, quid, II, 303. Deum incorporeum Platonici, corporeum Stoici dixerunt, I, 517. Cælum sedes Dei, I, 377. De natura Dei quam varîe fuerint philosophorum opiniones, I, 507 sqq., 516 sqq., 588 sq.; et de sede ejus, I, 518, 588.

Deum esse, ex mundi et rerum creatione probatur, I, 375 sq.; ex motu, I, 590; tum quoque ex testimonio animæ nostræ, I, 376 sq.; sacris Scripturis, I, 475 sqq.; concessa Christianis demones expellendi potestate, I, 416 sqq. Deus habet testimonia totum hoc quod sumus, et in quo sumus, II, 258. Deo digna probant Deum, II, 66; et opera atque beneficia, II, 265. Deus esse unicum probatur divinarum Scripturarum auctoritate, I, 375, sq.; quia mundum universum ex nihilo creavit, I, 524, in majestatis suæ ornamentum, I, 515; communi philosophorum gentilium consensu, 51 sq.; ex aliis ejus operibus, I, 375 sq.; ex intimo humanæ animæ sensu et testimonio, I, 576 sq.; ex infinitis ejus perfectionibus, II, 249 sqq.; 376. Deum unicum esse omnes naturaliter agnoverunt et venerunt, I, 588. Deus unus est aut nullus, II, 250. Deus unicus est, et non aliter Deus, II, 249. Si Deus est, unicus sit necesse est, II, 201. Deus *an semper Dominus*, II, 199. Deus summum magnum, *sed unicum et singulare* credi oportet, II, 201, 251. Deus

aliis personæ, non substantiæ, nomine, ad distinctionem, non ad divisionem, II, 166, 168. Deus est Sermo, sed apud Deum, quia ex Deo Deus, quia cum Patre apud Patrem, II, 173. Deus sermonem protulit sicut radicem fructum, et fons fluvium, et sol radium, II, 163. *Vide* Christus, Filius, Pater, Sermo, Trinitas, etc., etc. Deus est summum magnum, in æternitate constitutum, innatum, perfectum, sine initio, sine fine, II, 240. Deus summum est magnum et forma et ratione, et vi et potestate, II, 249 sqq. Solitudinem quamdam de singularitate præstantiæ suæ possidet, II, 251. Deus maxime magnus, optimus et unus, II, 286. Soli sibi, quantus est, notus, I, 376. Deo nihil est par, et natura ejus ab omnium rerum conditione distat, II, 757. Dei hoc principaliter proprium est, nullius exempli capere comparisonem, II, 250 sq. Omnia in Deo naturalia et ingentia, II, 271. In Deo omnia rationalia esse debent, sicut naturalia, II, 272. Deum immutabilem et informabilem credi necesse est, ut æternum, II, 190. Inæstimabile est, etsi humanis sensibus æstimetur, I, 375. Incomprehensibilis, etsi per gratiam representatus; invisibilis, et si videatur, *ibid.* Deum judicare de nostro sermone, plane stultum, II, 759. Deus perfectus in omnibus, II, 274. Perfectissimus est, I, 334, 375 sq. Solus perfectus, II, 304. Deo denegant quidam proprietates suas, simplicitatem et potestatem, I, 1201. Deus æternus est, ante omne tempus, I, 375 sq., 397, 432; II, 160. Deus novus, deus necessario falsus, II, 253. Ab æterno rationalis, nondum sermonalis, et cur, II, 160. Deus omnia videt, I, 500, 1232. Ipse invisibilis simulque visibilis, II, 170, sqq. *Vide* Pater, Deus visus secundum hominum capacitates, non secundum plenitudinem divinitatis, II, 170. Libertas, non necessitas, Deo competit, II, 212. Deo non competit perversitas neque fallacia, II, 166; neque infirmitas aut mendacium, II, 774. Deo nihil impossibile, nisi quod non vult, II, 756. Non alia lege credendus est Deus, quam omnia posse credatur, II, 809. Dei posse velle est, et non posse nolle; quod autem voluit, et potuit, et ostendit, II, 166. Divinæ potestatis exempla, II, 810. Deus immensus est, I, 376. In Deo omnis locus, non ipse in loco, quia universalis ultima linea est, II, 175. Deus intra abyssos est, et ubique consistit, sed vi et potestate, II, 184. Deus solus de incorruptibilitatis proprietate felix, II, 304. Deus totus bonus est, dum pro bono omnia est, II, 300. Dei bonitas semper cum ratione conspirat, II, 275. Deus de suo optimus, de nostro justus, II, 812. Deus, etsi de natura bonus, tamen et justus, II, 984. Deus qui verus est, omnia sua ex æquo et profanis et suis præstat, II, 699. Deus æqualis est super omne hominum genus, et indulgens, et increpans, I, 489. A Deo nihil subitum, quia nihil a Deo non dispositum, II, 323. Dei providentiam adstruunt Plato et Platonici, negant Epicurus et Epicurei, I, 517. Deo maxime optimo indigna, quæ, II, 266, 278. Dei patientia in quibus appareat, I, 1252. Dei patientia, quanta, II, 613. Deus judex justus et severus, II, 302. Justitia ejus plenitudo divinitatis ipsius, II, 300. Non est contentiosus, II, 699. Quod damnat Deus, nusquam et nunquam, excusatur, I, 653. Neque damnat judicia sua præterita, nec ignorat futura, II, 311. Deus, in quantum Deus est, nec malum admittit, nec bonum damnat, II, 373. Nec penitentia boni aut mali apud eum locus est, *ibid.* Solus sine peccato Deus, II, 720. Non est causa peccati, II, 296; neque mali, II, 309 sqq. Deus universitatis conditor, mundi totius gubernator, hominis plasmator, universarum gentium sator, II, 599. Otium natura sua non novit Deus: si cessaret, non esset, II, 271. Deus composita, materia incondite movetur, II, 233. Motus Dei liber et æternus, *ibid.* Motuum omnium primus auctor Deus, I, 590. Mundum et omnia ex nihilo creavit, I, 324. Verbo fieri jussit, ratione composuit, virtute sua condidit, I, 375; in suæ majestatis ornamentum, I, 375. Omnia opera sua ordine consummavit, II, 222. Dei flatus, idoneus torere quodammodo limum in aliam qualitatem, quasi in testam, ita in carnem, II, 804. Quodcumque limus exprimebatur, Christus cogitabatur homo futurus, II, 802. Dei opus est quod nascitur, diaboli negotium est, quod fingitur, I, 1231. Deo non placet, quod ipse non produxit, I, 1312. Perversa sunt omnia quæ a Deo non sunt, I, 1317. Dei omnia, et nihil nostrum, I, 1261. Dei res nulla pretio constat, I, 470. Deus quod propositum et revelavit, medio spatio sæculorum in figuris et ænigmatibus et allegoriis præministravit, II, 483. Deus pusillus inventus est, ut homo fieret maximus, II, 317. Deus in terris egit, et humani habitus humilitatem suscepit, II, 303. Nasci se passus est in utero matris, adolescere sustinuit, etc., I, 1232. Deus, et quidem sublimior, tanta humilitate fastigium majestatis suæ stravit, ut etiam mortui se subiceret, et morti crucis, II, 316. An Deus cru-

cifixus sit, II, 760. Deus vere crucifixus, vere mortuus, vere resuscitatus, *ibid.* Idque ex fide debemus credere, II, 317. Deum mortuum credere, et tamen viventem in ævo ævorum, Christianorum est, II, 303. Deum in hominem conversum negavit Marcion, II, 757. Deus non potuit humanos congressus inire, nisi humanos et sensus et affectus suscepisset, II, 316. Deus ignorari non potuit, nec debuit, II, 256 sq., 265 sq., 325. Vis magnitudinis ejus et notum hominibus obijcit et ignotum, I, 376. Philosophi inventu et enarratu difficilem Deum dixerunt, I, 509. Deus semper notus, nunquam latuit, quia semper illuxit, II, 285. Solis hæreticis cognitum non est, *ibid.* Tempore Pauli nemo de Deo discepsavit, II, 270. Deus omnibus notus per naturam et conscientiam, II, 798. Deus primo natura cognoscendus, dein de doctrina recognoscendus, II, 266. Deum ignorantes, rem quoque ejus ignorent necesse est, I, 1227. Major popularitas generis humani Deum Mosis norunt, II, 257. Deum Judæorum coluerunt Romani, I, 432. Dei notitiam Mosis stylus a primordio mundi, a paradiso et Adam, et non ab Ægypto et Mose recenset, II, 257. Deum nos a prophetis et a Christo, non a philosophis, erudimur, II, 303. Deum novimus per Christum, II, 647. Deus nemini cognitus sine Christo, II, 647. Nemini Christus exploratus sine Spiritu sancto; nemini Spiritus accommodatus sine baptismo, *ibid.* Agnitio Dei quid sibi incumbat satis intelligit, 1255. Deus est timendus, II, 278. Deus tunc magis creditur cum magis timetur, II, 104. Deus auctoritatem præstat, non Deo disciplina, II, 383. Deus non vocis, sed cordis auditor est, sicut conspector, I, 1175. Deus in omnia sufficit, I, 1232. Habet omnia qui Deum habet, I, 1281. Sicut homini vitæ spatium indixit Deus, ita homo sibi mortis statum attrahit, II, 294. Dii erimus, si meruerimus illi esse de quibus prædicavit, sed ex gratia ipsius, non ex nostra proprietate, II, 202. Animæ christianæ de Deo naturale testimonium, I, 611; II, 788. Deus Christianorum onocrotus, I, 372, 379. Deum colendi facultatem denegare ethnicis non debebant, I, 669 sq. Deum colimus per Christum, I, 403.

Dii gentilitatis a Saturno originem trahunt, I, 329, 601; a Jove, Junone et Minerva, juxta Varronem, *ibid.* Deorum et demonum una nominis qualitas, I, 413. Unde tot deos sibi fecerint, I, 433. Homines fuisse tales deos testantur historia atque monumenta, I, 328, sqq. Plures ex eis regnasce certum est, I, 428. Supra innumeros deos alium sublimiorem constituiebant, I, 332. Deos fingere humana mediocritas novit facilius quam verum Deum sectari, II, 266. De cultu deorum erravit antiquitas, I, 306. Tot ac tanti ab omnibus coli non poterant, I, 575, 645 sq. Deos existere probari non potest vel objectis quibusdam signis, miraculis, oraculis, I, 395 sqq., 408 sqq. Deorum duplex genus finxit Xenocrates, et triplex aliud Dionysius, Arcesilaus et Varro, I, 587 sqq.; physicum scilicet, mythicum et gentile seu plebeum, *ibid.* Refelluntur, *ibid.* Physici detraxerunt deos, I, 502; quia eos mundi elementa esse dixerunt, I, 589. Deorum mythicum genus, a poetis confictum, exploditur, I, 594. Dixerunt illos esse heroes mortuos, *ibid.* Illorum fæditerant designant litteræ et actus histronum, I, 358 sq. Eorum scelera et facta turpissima in cavea theatris, scena, comœdiis et tragœdiis representata, I, 353 sqq., 358 sqq., 573 sqq. Deorum gentile seu plebeum genus exploditur, I, 595 sqq. Falsos esse deos ostenditur, I, 349 sqq.; teste gentilium conscientia, I, 328; quia neque a seipsis, neque ab aliis divinitatem accipere potuerunt, I, 333 sqq.; publica dæmonum a Christianis adjuratorum confessione, I, 413 sqq., 417. Falsos esse rursum demonstratur ex corporea eorum figura, humana, caprina, bovina, leonina, alitum, aliorumque animalium, I, 374, 574 sqq., 577. Eorum servitutes, vincula, prælia, vulnera, I, 351, 575. Meri homines fuerunt, I, 328. Dii facti, aut propter virtutem et præclara quædam facinora, I, 334 sq.; aut propter beneficia hominibus collata, *ibid.*; aut res inventas, I, 606. Deorum totum artificium est contumeliosum et impium, I, 339 sqq. Pro hominum arbitrio facti dii, I, 344, 347, 596. Non sine senatusconsulto, I, 290, 304 sq., 344, 375, 575; nec sine Cæsaris voluntate, I, 439. Ex eadem materia et dii et vasa domestica fingi solebant, I, 339. Gentiles quos timebant deos destruebant; quos vindicabant, illudebant, I, 344; et quidem in templis suis, I, 363. Minus eos timebant quam imperatores, I, 437. Dii injurias suas potius ulcisci quam adulationes remunerare debebant, I, 431. Romanos imperatores similes sibi fieri ridebant, I, 347. Vide Dæmones. Decurum topicorum infinitus numerus, I, 645 sq. Nuptiis et liberis procreandis præesse fingeantur, I, 600. Unicuique provinciarum ac civitatis suus deus erat, I, 418 sq.,

596. Quam falso dicti provinciarum et civitatum custodes et tutelares, I, 424 sqq., 607. Nemini regna dederunt, I, 423 sqq.; nec dare potuerunt, *ibid.*; nec regna, nec templa sua, nec seipsos tueri, I, 438 sqq.; nec ulli salutem conferre, *ibid.* Passi sunt patriam suam everti, I, 426 sqq. Dii publici qui essent, I, 598. Venales sub hasta et adnotatione quæstoris, I, 345 sqq. Deorum majestas quæstuararia facta, quomodo, I, 346. Diis ignotis aræ prostitutæ apud Athonienses, II, 255; et incertis apud Romanos, *ibid.* Dii peculiares et domestici, I, 344. Pro cujusque arbitrio venditi, I, 344, 347; et oppignorati vel immutati, *ibid.* Quo magis sancti et vetusti, eo magis tributarii, I, 346. Dii selecti et ejecti, I, 344, 596; adoptati, I, 596; mendicantes, I, 494; quibus non sufficiebant Christiani, *ibid.* Alii alios deos colebant, I, 344. Quo habitu et insignibus dii honorati, I, 347, 360 sqq., 547; ignominioso capite, I, 360. Deo patiens quis ab ethnicis dicebatur, I, 413. Dii gentilium Romanorum, qui, I, 597 sq. Exploduntur, *ibid.* In certos, dubios et electos a Varrone perperam divisi, *ibid.* In communes et proprios paulo melius dividi poterant; sed id refellitur, *ibid.* Eorum dii peculiares, I, 419 sqq. 606; peregrini, I, 423 sq. Falsum est ob eorum cultum fundatum aut propagatum fuisse Romanorum imperium, I, 422 sqq. Patriam suam Romanis vastandam dederunt, I, 424 sqq. Eos contempserunt Judæi, I, 432. Deos duos Marcion affert, tanquam duas symplegadas naufragii, II, 248.

Diabolus an a Deo sit factus, II, 996. A Deo in bonum conditus est, II, 207. Diaboli vocabulum, ex qua delatura competat Creatori, II, 519. Diabolus mendacium operatur divinitatis, II, 86. Mendacem vult facere Christum, I, 655. Divinorum æmulator diabolus, I, 977. Res Dei æmulatur, I, 1205; II, 102; et veritatem, II, 154; atque sacramenta, II, 928. Æmulatur res sacramentorum divinorum, II, 54. Judaicæ legis morositatem imitatus est, II, 55. Diabolus interpolator naturæ, I, 1312. Aquis ethnicorum incubat, ut fallantur, I, 1205. Quod nascitur, opus Dei est, quod fingitur, diaboli negotium, I, 1321. Diabolum Valentiniiani demiurgum munditientem appellant, II, 576. Diaboli colubrina vis, I, 651. Ejus est infirmitas et malitia, I, 1164. Diaboli ingenia agnoscenda, II, 102. Ejus ignea tela per quæ fidei ustio et conflagratio administratur, II, 106. Semper operatur, et quotidie adjicit aliquid ad iniquitatis ingenia, II, 889. Impatientiæ natales in diabolo, I, 1256. Intervertit intellectum hæreticorum, II, 54. Diabolus auctor delicti, II, 296, 301. Delicti immisso a diabolo, II, 673. Malorum peccati et culpæ creator, II, 301. Primos homines elisit, I, 651. Regnare se putat, si sanctos a religione Dei deturbat, II, 620. Docet etiam verberandam maxillam patienter offerre, I, 655. Pervicacissimus ille hostis nunquam malitiæ otium facit, I, 1241. Diaboli unum opus est, tentare quod in te est, an velis, II, 916. Non operatur in te voluntatem, sed invenit possessionem voluntatis, *ibid.* Nihil in servos Dei vivi diabolo licebit, nisi permiserit Dominus, II, 104, 105. A servis Dei accipit potestatem, II, 106. Prima diabolo fides ædificatur ab initiis eruditionis, II, 675. Diaboli pompa, adversus quam in signaculo fidei ejeramus, II, 65. Si diabolo pompam ejerasti, quidquid ex ea attigeris, id scias esse idololatriam, I, 689. Diaboli responsio cum oneraretur in exorcismo ob mulierem christianam in theatro ab eo obsessam, I, 657. Vide Dæmon, Satan, Spiritus nequam.

Dialectica Aristotelis, artifex struendi et destruendi versipellis, in sententiis coacta, in conjecturis dura, in argumentis operaria contentionum, II, 20.

Dialecticus Christianismus reprobat, II, 20.

Διαπορεύωσις, id est flagellatio, apud Lacedæmonas solemnitas maxima, I, 626.

Diana, dea Scytharum, II, 136, 933. Diana virgo figuratur, I, 574; flagellata, I, 358.

Diasares. Vide Dusares.

Dido se vivam combussit, ne secundas experiretur nuptias, I, 625; II, 929, 932. Didonis constantia, I, 581.

Dies moritur in noctem, et tenebris usquequaque sepelitur, II, 810. Initio dici orandum, I, 1193. Tres horæ insigniores diem distribuunt, I, 1192; II, 966. Solemniore erant in orationibus divinis, *ibid.* Diem unum hebdomadæ festum et feriatum quælibet gens agebat, I, 579. Vide Dominicus.

Diespiter deus, I, 600. Ejus officium, *ibid.*

Digami dejecti ab officio sacerdotali, II, 922. Digamos

Apostolus non sinit prædicare, I, 1286.

Digitus Dei, quid, II, 427.

Digitorum gesticuli supputarii, I, 387.

- Dignitates sæculi inimicæ Dei, I, 690. Dignitatum insignia, I, 300.
- Dilectio, summum fidei sacramentum, Christiani nominis thesaurus, I, 1263. Dilectio perfecta est fugatrix dæmonum et animatrix confessionis, II, 147. Nihil amari potest sine eo per quod est id quod est, II, 759. Dilectionem, Deo magistro, patientia comitatur, I, 1269.
- Diluvium non tantummodo campestre fuit, ut existimabat Plato, sed totum orbem abolevit, I, 481; II, 1035. Hoc probat conchæ et buccinæ in montibus repertæ, II, 1033. In diluvio etiam ardua fluitabant, *ibid.* Urbes omnes diluvio posteriores, I, 482. Per aquas diluvii iniquitas antiqua purgata est, I, 1209.
- Diodorus græcus, I, 330; II, 85.
- Diogenes canicula de dolio latrans, II, 1043. Lutulentis pedibus superbos Platonis thoros alia superbia deculcat, I, 511; II, 1043. Meridie lucernam accendit, hominem quærens, II, 247. Perdite amavit Phrynem scortum, I, 510. Consultus quid in cælis ageretur, quid responderit, I, 588.
- Diogenes (f. Diagoras) Herculem irrisit, I, 353.
- Diomedes et cruenta ejus præsepia, II, 1041.
- Diomedes Archivus Æneam pene interfecit, I, 351.
- Dionysius Rhodius, II, 728 sq.
- Dionysius Stoicus quomodo deos trifariam dividerit, I, 589. In nativos et tinctos distinguit, I, 605.
- Dionysia mysteria, I, 474. A Libero apud Græcos instituta, I, 643.
- Dis, sive Pluto, deducens gladiatorum exsequias in cavea representatus, I, 576.
- Discentes, qui, II, 45, 43.
- Disciplina prima omnium natura, II, 82. Disciplina index doctrina, II, 58. Licentia plerumque est tentatio disciplina, II, 923. Disciplinam despiciunt qui negant penam, II, 808. Disciplina testimonia ad probationem veritatis accellunt, a qua divertere nemini expedit qui meminerit futuri iudicii, II, 50. Carnis et sæculi vitia a divinis disciplinis plurimum avocant, I, 1283. Vanæ sæculi disciplina, I, 1251. Spiritus sanctus christianæ disciplinae determinator, II, 1001. Spiritus adversarius ex diversitate prædicationis apparet, primo regulam adulterans fidei, et ita ordinem adulterans disciplinae, II, 931. Disciplinae arcana, I, 610.
- Discipuli existere non possunt sine doctrina magistrorum, II, 367. Discipuli passivi, II, 548.
- Discipuli crediderunt Moysi et prophetis antequam audissent et credidissent Christo, II, 445. Discipuli Christum audientes, Ecclesiam deliniabant, II, 768.
- Discordia rerum eadem quæ et auctorum, I, 1256.
- Discursionum classes in conviviis ethnicorum, I, 477.
- Dives difficile in domo Dei; ac si quis, difficile cælebs, I, 1301. Divitibus matronis nomine inflatis sordet ecclesiæ, *ibid.* Væ divitibus evangelicum explanatur, II, 392 sqq.
- Divitiarum contemptus commendatur, I, 1260. Divitiarum abjectio et læsura, I, 1260. In nullis divitiis invenitur Dominus, I, 1260. Per divitias multa opera justitiæ et dilectionis administrantur, II, 393.
- Divinatio animæ, II, 689; dæmonum, I, 408 sq.
- Divinitas viva et germana, nec de novitate nec de vetustate, sed de sua virtute censetur, II, 255. Gradum non habet, utpote unica, II, 204. Divinitati competit, quæcunque decreverit, ut perfecta reputare, II, 326. Divinitas non est deputanda quæ subdita est homini, I, 416. Diabolus operatur divinitatis mendacium, II, 86; atque lenocinium, I, 733. Divina qui de humanis præjudicant, stultissimi sunt, II, 739. Divina vox nulla ita dissoluta est, ut verba tantum defendantur, et ratio verborum constitatur, II, 23.
- Divortium. Vide Repudium.
- Doctrina est disciplina index, II, 58. Doctrina omnis de mendacio præjudicanda quæ sapiat contra veritatem ecclesiarum et apostolorum, et Christi et Dei, II, 53. Aliud non præcepit Christus in omnes quam quod Creator in fratres, II, 937. Apostolorum doctrina, doctrina Christi, II, 18. Doctrina apostolorum remotior, II, 37. Adulterinarum doctrinarum genera quæ sub apostolicis fuerunt, II, 47. Doctrina omnis quæ cum ecclesiis apostolicis conspirat, veritati deputanda, II, 53.
- Docendi et discendi diversa ratio est, I, 675.
- Domiduca dea, I, 600.
- Dominatio justa et ordinaria sola timetur et amatur, II, 279.
- Dominicus dies festus, I, 579; II, 79. Tum Christiani lætitia indulgebant, I, 371. Dominico die jejunium nefas ducere, vel de geniculis adorare, II, 79. Dies
- solis dominica solemnia vocabatur, I, 371; II, 119. Unde mos ille manaverit, I, 579.
- Dominus non substantiæ, sed potestatis est nomen, II, 199. Nomen Domini potestatis est etiam timendæ, II, 278. Quibus datum, I, 450 sq. Dominus nomen Dei est, I, 450. Deus unus est Dominus, I, 451. Nomen Domini quando Scriptura adjungat, II, 200.
- Domitianus portio Neronis de crudelitate, I, 293. Phisione impurius, mollior Sardanapalo, II, 1042. Suos in Christianos impetus cito repressit, I, 293. Christianos relegatos revocavit, *ibid.*
- Donativum militum, I, 455. Donativum vitæ æternæ, quid, II, 862. Donativum Christi in carcere expectabant martyres, II, 77.
- Dormitio nostra post mortem, ubi, II, 774.
- Dositheus Samaritanus primus ausus est prophetarum inspirationem negare, II, 61.
- Draco de longinquo homines (al. alites) spiritu absorbet, II, 90. De frontibus draconum gemmæ eruntur, I, 1311.
- Drusillanus, Claudii imperatoris servus, II, 1048. Quinquagenariam promulsidem ædificat, *ibid.*
- Duritia vincenda, non suadenda, II, 125.
- Dusares, seu Diasares, Disares, deus Arabum, I, 419, 596.

E

- Ebonis hæresis, II, 45, 67. Negat Christum esse Filium Dei, II, 46. Christum nudum hominem et tantum ex semine David constituit, II, 778. Non ex omni parte consentit Cerintho præceptori suo, II, 67.
- Ebrietas et libidinis dæmonia duo inter se conspirata et conjurata, I, 643.
- Ecclesia mater Christianorum, I, 1154; II, 952. Vera mater viventium, II, 723. De injuria lateris Christi figurabatur, *ibid.* Ecclesiæ caput Christus, II, 517. Ecclesia virgo, unius Christi unica sponsa, II, 382, 943. Ecclesia in uno vel altero est, Ecclesia vero Christus, I, 1245. Ecclesia trium corpus est, nempe Patris, et Filii et Spiritus sancti, I, 1206. Ecclesia proprie et principaliter ipse est Spiritus, in quo Trinitas unius divinitatis Pater et Filius et Spiritus sanctus, II, 1226. Ecclesia Spiritus, per spiritalem hominem, non Ecclesia numerus episcoporum, *ibid.* Ibi Ecclesia ubi tres, licet laici, II, 922. Ecclesia ab apostolis, apostoli a Christo, Christus a Deo Patre institutus est, II, 33, 50. Ecclesiarum origines, II, 32. Ecclesiæ apostolicæ, II, 32. Ecclesiæ apostolicæ matrices et originales fidei christianæ, II, 33. Ecclesiæ apud unamquamque civitatem condiderunt apostoli, a quibus traducem fidei et semina doctrinæ cæteræ exinde ecclesiæ mutuatae sunt, et quotidie mutantur, ut ecclesiæ fiant, II, 32. Ecclesiæ quas apostoli vel apostolici viri condiderunt, non contemnendæ, II, 32 sq. Quomodo census suos deferant, II, 44 sq. Ecclesiæ quæ quotidie instituuntur in doctrina Christi, non minus apostolicæ deputantur pro consanguinitate doctrinæ, quam illæ quæ ab apostolis vel apostolicis viris sunt institutæ, II, 45. Tot ac tantæ ecclesiæ una est illa ab apostolis prima, ex qua omnes, II, 32. Ecclesia Petri, II, 1025. Has ecclesias non alia ratio regit quam ejusdem sacramenti una traditio, II, 32. Ecclesia peregrina in terris, inter inimicos versans, I, 260. Cæterum genus, sedem, spem, gratiam, dignitatem in cælis habens, *ibid.* Nihil de causa sua deprecatur, quia nec de conditione miratur, I, 259. Unum gestit interdum ne ignorata damnetur, I, 260. Ecclesia in attonito est tempore persecutionis, II, 104. Curam habet incarcerationum, I, 623. Ecclesiæ figuram gerebat navicula illa quæ in Evangelio tempestate quatitur, I, 1214. Ecclesiæ præpositis non licet fugere in persecutione, II, 114 sqq. Ecclesiæ unitas asseritur, II, 801; et ejus sanctitas, I, 1286. Auctoritas Ecclesiæ inter ordinem et plebem constituit differentiam, II, 922. In Ecclesia nihil tradendum nisi a Christo demandatum, II, 18. Doctrina omnis quæ cum ecclesiis apostolicis conspirat, veritati deputanda, II, 33.
- Ecclesiastica communio, II, 45. Vide Eucharistia, Excommunicatio. Ecclesiastica disciplina præscripta de muliere in virginem spectant, II, 901.
- Eclipsis solis insolita in territorio Uticensi, I, 701. Alia celebris in morte Christi, I, 401. In archivis Romanorum relata, *ibid.*
- Ecstasis aut Exstasis, sancti Spiritus vis, operatrix prophetiæ, II, 665. Ecstasis animæ accedit adversus quietem, II, 725. Est excessus sensus et amentiae iustus, *ibid.* In extasi sapere licet obumbretur, non tamen exstinguitur, II, 726. Ecstasis et somniorum differentia, II, 725 sq. In spiritu homo constitutus, præser-

tim cum gloriâ Dei conspicit, vel cum per ipsum Deus loquitur, necesse est excidat sensu, obumbratus scilicet virtute divina, II, 413.

Edea dea, I, 600.

Edulia dea. *Vide* Eluda.

Εἰδωλον unde deductum, I, 665.

Eleemosynam qui dare recusent, I, 1261 sq.

Elementa apud Romanos primæ litteræ dici solent, II, 476. Omnis situs, habitus elementorum, motus, etc., iudicia sunt Creatoris, II, 299. Elementorum munia exorbitare, I, 391. Physica superstitionis elementa pro deo habet, II, 477.

Elephantus, bestia insulsissima, II, 803.

Eleusina sacra, II, 313, 539. Illa declarare nefas, I, 300.

Eleutherius, episcopus Romanus, II, 42.

Elías. *Vide* Helias.

Elim duodecim fontes, Apostolorum figuræ, II, 418.

Elogia, seu vituperationes et accusationes, I, 271; sententiis dispuncta, I, 496.

Eluda dea, I, 600.

Elysii campi, I, 520; II, 444.

Embryosphactis, sive Embryonectis, Embryorectis, Embryopactis, Embryosectis, quid, II, 692.

Emendatio culpam non antecedit, II, 366. Ubi metus nullus, emendatio proinde nulla, I, 1223. Ubi emendatio nulla, poenitentia necessario vana, *ibid*.

Emmanuel est: Nobiscum Deus, II, 337, 617.

Empedocles animam ex sanguine constare dixit, II, 653. Causam argute indolis vel obtusæ, in sanguinis qualitate constituit, II, 683. Empedocles et Parmenides refrigerationem somnum vocant, II, 721. Empedoclis amicitia et inimicitia, II, 657. Deum se deliravit, II, 702, 1043. Thamnum se credebat, et piscem, II, 702. Empedoclis furor, II, 651. In ignes Æthnei montis dissilivit, I, 532; 702. *Cur, ibid*.

Enniana cenacula, II, 530.

Ennæa, II, 531.

Enoch antiquissimus propheta, I, 633, 684. Apud Judam apostolum testimonium possidet, I, 1308. Enoch ostendit nobis quod sine legis Moysis onere Deo possumus placere, II, 601 sq. Idololatriam damnat, I, 665 sq. Quid filio suo Mathusalæ mandaverit, I, 1307. Enoch de hoc mundo translatum, qui necdum mortem gustavit, ut æternitatis candidatus, II, 601. Enoch et Helias translati sunt, nec mors eorum reperta est, dilata scilicet, II, 733, 881. Antichristum sanguine suo sunt exstincturi, II, 733. Enoch liber defenditur, I, 665, 1308. Illum rejiciunt Judæi et quidam alii, I, 1308. *Cur, ibid*. Potuitne liber iste de diluvio salvari, I, 1308 sq.

Entelechiæ Aristotelis, II, 703.

Enthymesis Valentinianorum, II, 564.

Ἐπεφύγευος deus Marcionis, II, 416, 422.

Ephalides fabam in pabulis communibus inruit, II, 701. Ephesios (Ad) Pauli epistolam vocant hæretici ad Laodicensis, II, 500.

Ephorus auctor, II, 728.

Epicharmus comicus, II, 677, 729.

Epicurus quem deum fingebat, II, 391. Divinitatem a negotiis liberat, dissolvit ordinem rerum, et in passivitate omnia spargit ut fortuita, II, 726. Epicuri atomi, II, 703. Ejus inane et vacuum, II, 564. Ex atomis esse animam contendit, II, 653. In tota pectoris lorica eam collocat, II, 672. Ipsi videtur anima non divina, sed mortalis I, 610; II, 19. Epicurus, vulgari satis opinione, negavit mortem ad nos pertinere, II, 721. Omnem cruciatum et dolorem prepetrat, I, 500. Epicuri stupor, II, 651. Epicurei deum ex atomis ortum dixerunt, I, 517 sq., 588. An extra mundum sit, *ibid*. Quam falso negaverint Providentiam, *ibid*. Eis licuit aliquam decernere voluptatis veritatem, I, 567. Epicurei diminutionem spiritualis animæ somnum vocant, II, 721. Sensum non mentiri existimant, sed opinionem, II, 675. Nihil post mortem manere docet Epicuri schola, II, 795.

Epimenides quinquaginta pene annis somnulosus, II, 724.

Epiphanes annis viginti et quinque regnavit, II, 614.

Episcopus summus sacerdos, I, 1218. Episcopi in ætate antiqui et probati eligebantur, I, 469. Honorem istum, non pretio, sed testimonio suscipiebant, *ibid*. Episcoporum ordo et successiones, II, 45. Ecclesia, non numerus episcoporum, II, 1026. Cætibz Christianorum præsidebant, I, 469. Ad ipsos pertinebant Baptismi collatio, I, 1218, et Eucharistiæ ministratio, II, 79. Virgines Ecclesias commendabant, II, 57. Jejunia universæ plebi mandare solebant, II, 972. Qualem formam episcopatu dederint Apostoli, II, 119. Episcopus, apud hæreticos, alius hodie, cras alius, II, 57.

Epistates noster Christus, I, 624.

Epistolæ Pauli a Marcione mutilatæ, II, 470. Epistolæ ad Galatas scopus, II, 470 sq. De ecclesiastico statu agitur in epistolis ad Titum et ad Timotheum, II, 524.

Epona dea, I, 365, 577.

Equestres ludi, I, 641.

Equiria ludi Marti Romulus dixit, I, 636.

Erasistratus animam docebat esse in membranis, II, 671. Nomen dedit medicis, I, 282.

Ergastula rebellantia, I, 434.

Erichthonius, Minervæ et Vulcani filius, portentum dæmonicum, imo diabolus ipse, non coluber, II, 24.

Erigona falsa dea, I, 606. Intersidera delineata, II, 142.

Erratur impune, nisi delinquatur, II, 24. Errorum cognitio quam jucunda, I, 639. Quod apud omnes unum invenitur, non est erratum, sed traditum, II, 40.

Esaias secatur patientiæ viribus, I, 1270; II, 137.

Esdras omne Judaicæ litteraturæ instrumentum restauravit, I, 1308.

Essentia rerum ipsum est quid per quod est quid, II, 664.

EST definitionis caput, erat relationi facit, II, 221 sq.

Ethnici, Deum ex parte intelligentes, non requisierunt, I, 485. Deum Christianorum in tempore tribulationis invocaverunt, I, 703. Non credendo credunt, quomodo, II, 780. Deos sibi commenti sunt quos colerent, I, 486. Eos spernebant, I, 699. Erga deos suos erant impij, et sacrilegi et irreligiosi, quomodo, I, 344. Illis licebat quem vellent deum colere, I, 344, 417 sq.; præter verum Deum, I, 416 sqq. Laribus diis repudiatis, quosdam a se electos honorabant, I, 344, 396. Jumenta et cantherios adorabant, I, 365. Regum diis adscriptorum invocabant numina, et eorum genios implorabant, et per eos jurabant, I, 700. Diem Saturni destinaverant otio et victui, I, 371. Leges de rebus divinis pessumdederunt, I, 298 sqq.; et sacra iura statuta, *ibid*. Ab ethnico nemo discat carnis resurrectionem, II, 799. Ethnici, a majorum institutis recedentes, retinebant quæ non debuissent, et quæ bona non erant custodiebant, I, 305. Nuntium majoribus suis remisierant habitu, victu, instructu, censu, sermone, I, 305, 572. Immoderata eorum convivia et hellationes, I, 473 sqq., 477, et avaritia, I, 443 sq. Eorum barbarior modestia, 912. Rei erant homicidii, comesæ hominis carnis, potati ejus sanguinis; stupri, adulterii et incestus, quorum Christianos accusabant, I, 271 sqq., 312 sq., 567 sqq. 571 sq. Erant quoque castitatis osiores, I, 472 sq. Quam horrenda illorum adulteria, *ibid*, et incestus, I, 525 sq. Suos filios exponebant aut trucidabant, I, 315 sqq. Quanta eorum iniquitas qui Christianos incognitos et indefensos propter suum dumtaxat nomen condemnabant, et necabant I, 280 sqq. Christianos occidendo, magnum reipublicæ detrimentum inferebant, I, 596 sqq. Christianos vituperantes, ethnici, eo ipso elogio laudare cogebantur, I, 280. Vile Cuius. Pro gentiliu confusione orabant Christiani, II, 1259 sq. Ethnici in publicis calamitatibus agebant quædam publicæ poenitentiae opera, quibus deos flectere conabantur, et quæ, I, 487 sq.; II, 967. Quotidie pasti, statimque pransuri, balneis, cauponiis, lupanariis, operantibus, aquiliniæ ovi immolabant, I, 487. Fastidiosi et seditiosi erant, I, 456 sqq. Imperatorum et reipublicæ hostes, I, 457, I, 583. Nulli imperatori placebat lingua romana, præsertim in circo, I, 434, 583. Semper optabant novi ac novi imperatoris scenam congiario dividendo præsentis, I, 455. In palatium irrumpebant, I, 458. Alii omnibus Ligertiis et Partheniis audaciores, *ibid*. Scelestorum partium socii aut plausores, *ibid*. Astrologi, angures, aruspices, magi, I, 459. Quam mendaciter vota et sacrificia faciebant pro salute imperatoris, cum per eorum genios jurabant ac celebrabant solemnia, I, 438, 700. *Vide* Gentiles.

Etruria, *Vide* Hetruria.

Eubulus, II, 652.

Eucharistiæ sacramenti veritas adstruitur, II, 318, 400 sq. In Eucharistia adest substantia corporis et sanguinis Christi, II, 461. Panem corpus suum fecit, I, 1260; II, 461. Corpus Christi panis, *ibid*. Quo sensu panis dicitur figura corporis Christi, II, 460. Corpus Christi in pane censetur, I, 1160. Sanguinem suum Christus in vino consecravit, II, 462. Calicis aut panis nostri aliquid decuti in terram anxie patimur, II, 80. In Eucharistia, caro corpore et sanguine Christi vescitur, ut et anima de Deo saginetur, II, 806. *Vide* Panis. Eucharistiæ usus olim apud veteres, II, 79. In manibus eam accipiebant, I, 669, de manusacerdotis, II, 79. Ante omnem cibum gustabant eucharisticum panem, I, 1296. Eucharistiæ sacramentum et in tempore victus, et omnibus mandatum a Domino etiam antelucanis cætibz sumebant, II, 79. Ad eucha-

ristica sua benedicenda Ophitæ introducunt serpentem, II, 64.

Euphorbus in Pythagoram mutatus, II, 698, 708, 796. Euphorbi clypeus olim Delphis consecratus, II, 698.

Euphorion auctor, II, 728.

Eva figura Ecclesiæ, II, 723. Pulchra Evæ et Mariæ comparatio, II, 782. In Evam virginem adhuc irrepsit verbum ædificatorum mortis, *ibid.* Quomodo a Satana fuerit seducta, I, 1257. Serpenti quasi Filio Dei credidit, II, 65. Numquam omnino peccasset, si in divino interdicto patientia perseverasset, I, 1257. Eva enixa est diabolum fratricidam, II, 782. *Vide* Adam.

Evangelium, substantia Novi Testamenti, II, 196. Ejus auctoritas, II, 363. Evangelium et Christus illius sunt cujus et Lex et natura, II, 504. Evangelicum instrumentum Apostolos habet auctores, Joannem et Matthæum, aut apostolicos, Lucam et Marcum, II, 363. Evangelium Marci Petro affirmatur, et Lucæ Paulo, II, 367. Evangelii promulgandi munus Apostolis ab ipso Domino impositum, II, 363. Evangelicus sermo tuba Dei, II, 828. Evangelia corrosit Marcion, II, 247, 363. Evangeliorum radix est Lex, II, 125. Evangelii novitatem separat Christus a Legis vestustate, II, 382. In Evangelio eadem Divinitas prædicata quæ semper nota fuerat in Lege, disciplina vero non eadem, II, 471. Evangelizatores non alterius sunt quam cuius Lex, II, 487. Legis difficultates in Evangelio sunt facilitates, II, 474. Evangelica gratia evacuatur, si ad Legem Christus redigitur, II, 72. Nobis inquisitione opus non est post Evangelium, II, 21.

Evergetes viginti quinque annis regnavit, II, 614.

Evergetes alius regnavit annis viginti et septem, II, 614.

Excommunicatio, separatio a communicatione orationis et conventus et omnis sancti commercii, I, 469, 677; ab omni communicatione fraternitatis, I, 1292. Summum est futuri iudicii præjudicium, *ibid.* Ob gravia tantum delicta inferebatur, *ibid.* Traditus Satana non amplius reëdificatur in Ecclesia post ruinam, II, 1023. Excommunicationi subjecti erant fideles, gentilium matrimonium subeuntes, I, 1292. *Vide* Fideles.

Exomologesis est quæ delictum nostrum Domino confitemur, I, 1243. Prosternendi et humiliandi hominis disciplina est, *ibid.* sq. Post Baptismum est adhuc in exomologesi secunda subsidia, I, 1247. In exomologesi delictum celare quantum malum, I, 1245. *Vide* Pœnitentia.

Exorcismis fugantur demones, I, 637; II, 92, 748.

Exorcistæ dæmonia ex obsessorum corporibus ejiciebant, I, 413.

Exsequiæ immolatione captivorum et servorum fœleratæ, I, 645. *Vide* Visceratio.

Exsequiæ Christianorum cum oratione fiebant sacerdotum, II, 737.

Exstasis. *Vide* Ecstasis.

F

Fabam Pythagorici respuunt, ut onerosum et inflatum pabulum, II, 732.

Fabius presbyter, ad quem scriptus liber de Fuga in persecutione, II, 103.

Fabulæ cur a philosophis et poetis excogitatæ, I, 519 sq. Quasdam ethnici finxerunt his similes quæ in sacra Scriptura habentur, ut hujus auctoritatem infirmarent, I, 395 sq., 399 sq.

Facies intentionum omnium speculum est, II, 814. Faciem morosiorum lavacro macerant mulieres, II, 906.

Facinus, quos inquietat, æquat, I, 300.

Factum ut corpus et videri et contingi habet, II, 481.

Factum bonum Deum habet debitorem, sicut et malum, I, 1230. Benefaciendo nemo deliquit, *ibid.*

Faliscorum dea Juno, I, 421. Patris Curis nomen accepit, *ibid.*

Famæ nomen incerti, I, 310. Mendacio gaudet et vivit, I, 309. Cur malum sit, *ibid.* Nihil ea velocius, I, 309, 566. Famæ nemo credit, nisi inconsideratus, I, 310. Famam lædere quantum malum, *ibid.* Oritur aut arbitrio suspiciones, aut mentiendi voluptate, I, 310, 567. Tandiu vivit fama, quandiu nihil probat, *ibid.* Quandiu incerta est et mendax, *ibid.* Fama nonnunquam in Barbaros calumniosa, II, 733. Famæ cupido post mortem omnibus pene ingenua, I, 615.

Famem fides non timet, I, 578. Scit fides famem non minus sibi contemnendam propter Deum, quam omne mortis genus, I, 679. In fame nulla gulæ temperantia, II, 282.

Faria. *Vide* Pharia.

Farmus deus, I, 600.

Fascinum quid, II, 910.

Fasti municipales citati, I, 638.

Fatum deum et verbum vocat Zeno, I, 398 sq. Fato omnia fieri quinam gentiles philosophi dixerint, I, 268, 398, 560. Eo dii stant, et Jupiter ipso, I, 428. Malæ mentis ab innocentia transitum fato tribuebant ethnici, I, 268, 560.

Faunus, Pici filius, I, 599.

Febris, inter ceteros mortiferos exitus, erogando homini deputata, II, 13.

Februariæ Kalendæ pro defunctis celebratæ apud ethnicos, II, 494.

Fellicula insula, II, 550.

Fellis excessus amaris quibusque potionibus corrigere, II, 132.

Femina. *Vide* Fœmina.

Fenestella annalium commentator, II, 590.

Ferarum morsus ornamenta sunt juvenutis, ut in Cyro ursi cicatrix, II, 751. *Vide* Bestiæ, Pecora.

Feretrius Jovi Romulus ludos instituit, I, 637.

Feriæ quartæ et sextæ stationes, II, 936. Feriæ scholarum, I, 674.

Ferrum et æs majori in usu sunt apud homines quam aurum et argentum, I, 1310. Ferro mori magis quam aqua optant homines, I, 318.

Festa Christianorum, I, 682. Cum octava illa celebrabant, I, 682 sq. *Vide* Pascha, Pentecostes. Quomodo dominica solemnia celebrabant, II, 119. In festis corpori indulgebant Christiani, I, 682. Nullam solemnitatem Christianorum sibi vendicabant ethnici, *ibid.* Sine octava erant festa illorum, *ibid.*

Ficus viridis primum Romam a Catone adlatæ, I, 606.

Fideles sunt templa Dei, et altaria et luminaria et vasa, II, 89. Fideles gentilium matrimonia contrahentes, stupri rei sunt, et excommunicationi subijciendi, I, 1292.

Fides in regula posita est, 227. Fidei regula (symbolum) quæ et qualis, II, 26. A Christo instituta est, II, 27. Una omnino est, sola immobilis et irreformabilis, II, 889. Nullas apud Christianos questionem habet, nisi cum hæreticis, II, 27. Fidei regula simul et merces discenda, II, 431. A Christo institutum est quod credi necesse sit, II, 23, 24. Miserimus nos, si nec juranti Domino credimus, I, 1234. Ratio fidei patrocinatur, II, 80. Cedat curiositas fidei, II, 27. Omnem prolationem quærendi et inveniendi finit qui credit, II, 24. Non omnium est credere, quod Christianus est, II, 653. Imprudentes et idiotæ, major semper credentium pars, II, 157. Cum creli-mus, nihil desideramus ultra credere; hoc enim primum credimus, non esse quod ultra credere debeamus, II, 21.

Laudanda fides quæ ante credit observandam esse, quam didicit, II, 78. Fidei perversitas est probata non credere, non probata presumere, II, 146. Fides viam demonstrat per quam ad Deum pervenimus, II, 421. Fidei necessarium deducit, II, 761. Disputatio de fidei necessariis nec otiosa est nec infructuosa, I, 1256. Adulterio hæretico stupraverunt perversi homines fidem, virginem traditam a Christo, II, 59. Nimirum felix fides, si ea consecuturæ est quibus hostes Dei et Christi non modo utuntur, verum etiam abutuntur, II, 832.

Fides ante Christum non erat in terris, I, 1290. Ante Domini passionem salus per nudam fidem fiebat, I, 1215. Semper stetit fides in Creatore et in Christo, sed conversatio et disciplina mutavit, II, 270. Obsequium Apostolo debet fides nostra, II, 29. Fidei qualitas de genere conversationis æstimari potest, II, 56. Ipsius fidei in primis reddenda ratio apud Christi tribunal, II, 59. Fides habet tentationem et probationem, II, 12. Post Baptismum periclitatur, II, 914. Sollicitior et disciplinior est in jejuniis tempore persecutionis, II, 104. Famem non timet, I, 678. Martyrii debitor est, II, 138. Fidei est opus extrinsecus consilio adversus carnis necessitates, II, 914. Fidei et patientiæ mira connexio, I, 1260. Fidem Abraham probavit patientia, I, 1259. Per dilectionem perficitur fides, II, 479. Fides integra de salute secunda est, I, 1222. Fide non pecunia tuti sunt Christiani, II, 119. Fidei status non admittit allegationem necessitatis, II, 93. Fides plane frivola et frigida deprehendit eos qui conveniunt in Ecclesia timide, II, 106. Ubi fides fuerit, ibi nec bestiæ ipsæ nocere possunt, II, 421. Si montes transferre potest, multo magis militem, II, 119. Fides ætatis quanta, II, 906.

Fidei ara, I, 417.

Figure prophetæ, transeunt adimpletæ, II, 937. Figuræ locutus est Dominus et ejus Apostolus, II, 341.

Filius Dei an sit, qui sit, et quomodo sit, II, 159. Αἰὼς a Græcis vocatur, I, 398, 400, 415; II, 160; Verbum et sapientia a Latinis, I, 398 sq.; II, 461 sqq. Filius novum Patris novem est, I, 1155. Filius secundus a Patre, II, 163. A Patriarchis visus, an et Pater, et quomodo, II, 170 sqq. Filium non aliunde deducimus, sed de substantia

Patris, nihil facientem sine Patris voluntate, omnem a Patre consecutum potestatem, II, 159. Filius Dei verus est Deus, cui omnia veri Dei nomina tribuuntur, I, 399, 404, 415; II, 161 *sqq.*, 176, 183 *sqq.*, 422, 802. Par est et æqualis Patri suo æterno, Altissimus et omnipotens, *ibid.* Vera et eadem illius cum Patre divinitas, I, 399. Quam diserte Tertullianus asserat eandem esse illius et Patris æterni substantiam, *ibid.*; etiam cum Montanista erat auctor, II, 458 *sqq.*, 169 *sqq.*, 183 *sqq.*, 188 *sqq.*, 422. Hæc ab Apostolis et deinceps tradita fuit sententia, I, 399; II, 162. Ex Deo prolatus est, de Spiritu Spiritus, de Deo Deus, et unus ambo Deus, *ibid.* Ex unitate substantiæ et ex prolatione generatus, I, 399. Exivit a Patre ut radius ex sole, et rivus ex fonte, et frutex ex semine, II, 163. Ex matrice excessit, nec recessit, nec separatur, I, 399. A Patre, non statu, sed gradu; non substantia, sed persona, distinguitur, I, 397 *sqq.* Ordine secundus, non natura, II, 157. Cur a Joanne dicatur: *Ego et Pater unus sumus*, non vero, *unus sumus*, II, 183.

Filii Dei generationem Tertullianus explicare conatur, I, 399; quia est Dei sermo, qui propriam habet substantiam, *ibid.*; prolatione spiritali de substantia Patris generatus, et idcirco Dei Filius, *ibid.* Cur proprie dicatur Filius Dei, non autem Spiritus sanctus, I, 163 *sqq.* Quomodo et cur hanc Filii generationem quibusdam exemplis explicare nitatur, solis et radii, radicis et fruticis, fontis et fluvii, I, 399; II, 160, 163, 159 *sqq.*, 183; et interioris verbi humani, II, 160. Distinguitur a Patre personæ non substantiæ nomine; ad distinctionem non ad divisionem, II, 166 *sqq.* Est ejusdem ac Pater æternitatis, II, 162, 176, 183, 422. Filii Christi, qui in ipsum renascuntur, II, 493. Filios suos exponebant Romani, aut trucidabant, I, 325. *Vide Infantes.*

Finis mundi imminens, I, 447. Imperii Romani comætu solummodo retardatur, *ibid.*

Flagellatio, maxima Lacedæmoniorum solemnitas, quæ I, 626. Flagellis disrumpebatur dorsum servorum, I, 301. Florales ludi, I, 638.

Florum excultor Deus, II, 931. Floribus utebantur Christiani, I, 492. Florem capite sectari tam contra naturam est, quam cibum aure, somnum nare, II, 83.

Fluviona dea, I, 600.

Foculus in sacris gentilium, I, 324.

Focos et toros in publicum educabant ethnici, I, 452.

Fœmina naturale est vocabulum, II, 894. Naturalis vocabuli generale, mulier, *ibid.* Fœmina una tantum de costis Adam fingitur, ad ostensionem unitatis matrimonii, II, 920. Continentia laboriosior in fœminis, II, 903. Fœminam salvis oculis intuetur Christianus, I, 541. Modestia fœminarum concidit, I, 301, *sqq.* Matronis divitibus nomine suo inflatis sordent ecclesiæ, I, 1301. Inter matronas et lupas nullum discrimen, II, 404. *Vide Vinum.* Habitus mulieris duplicem speciem circumfert, I, 1309. In luxum fœminarum invehitur, I, 1221, *sqq.*, II, 1309. In Deum peccant fœminæ quæ cutem medicaminibus unguunt, genas robore maculant, oculos fuliginis collinunt, I, 1325. Creatorem reprehendunt cum emendant, cum adjuvant, *ibid.* A diabolo sunt ista additamenta, *ibid.* *Vide Decor*, mulier.

Fœminæ multæ, et quidem clarissimæ, Christo adhæserant, II, 703. A præfectis ethnicis defensæ contra furentem populum, *ibid.*

Fœnoris abundantia usura est, II, 398.

Fœtus in utero quando animetur, II, 691, 693 *seqq.*

Forculus deus a foribus, I, 680; II, 97, 142.

Formam fidelis non expositulat, I, 1319. Formæ laude frui et de bono corporis gloriari an liceat, *ibid.* Ubi pudicitia, ibi vana pulchritudo, et cur, *ibid.* Maritus fidelis decorem formæ non exigit, gentilis non credit, I, 1320. Formæ propriæ præstigiæ, I, 1325. Lenocinia formæ nunquam non prostituto corpori conjuncta et debita, etiam Scripturæ suggerunt, I, 1350. *Vide Decor*, Mulier.

Formositate et datam extendunt mulieres, et non datam conquirunt, I, 1319.

Fornicatio, quantum delictum, II, 987.

Formicæ stabula, II, 261. Formicis, culicibus et tineis an desint pulmones et arteriæ, II, 703.

Fortes in tormentis viri, statuis, imaginibus et titulis donati, I, 534.

Fortuna Barbata, I, 601.

Fortunæ muliebri deæ coronam non imponebat, nisi univira, II, 952.

Frates, Christiani, I, 471. Fraternalitatis appellatio, I, 471; II, 32, 891.

Forum olitorium tributo locatum, I, 345.

Fronte (In) crucem signabant Christiani, II, 80.

Fructus quomodo efformantur, II, 800. *Vide Flos*, Frumentum, Granum.

Fragalitas sæculum spernit, I, 1288. *Vide Abstinencia*. Frumentum grani mira descriptio, II, 871.

Fuga Apostolis licuit, non nobis, II, 109. Fugæ præceptum temporale apud Apostolos, II, 140. Hoc præceptum suam habuit rationem, II, 140.

Fulmine qui de cœlo tangitur salvus est, ut nullo jam igne decinerescat, I, 527 *sqq.* *Vide Tonitrua*.

Fuscianus Urbis præfectus, I, 582. Ejus sententia in nebulonem patrem lata, *ibid.*

Futura interdum pro jam transactis enuntiantur in Prophetis, II, 326.

G

Gaiana hæresis. *Vide Gaiana*.

Gabinus et Piso consules, sed non christiani, deos plures ejecerunt, I, 305.

Galba mensibus septem et diebus sex regnavit, II, 616. Alienos servos non manu misit, facilius liberos soluturus, II, 478.

Galliarum diversæ nationes Christo jam subditæ, II, 610.

Galli Mercurio immolabant, I, 316. Gallici vultus, vel muli, I, 1281. Gallæ et Germanæ mulieres croceo capillo, I, 1322. Illarum pulchritudini invidebant Africanæ, *ibid.*

Galli, Cybelis sacerdotes, genitalia sibi prosecabant, lacertos lacinabant, I, 413. 423 *sqq.*

Gallina de suo parit, 557.

Galloræci a Gallis orti, I, 316.

Ganymedes, I, 606. *Vide* et I, 600.

Garamantum pennæ, II, 903.

Gehenna est ignis arcani subterraneus ad poenam thesaurus, I, 520, 1247. Perpetua est, *ibid.* Gehennam exomologesis exstinguit, *ibid.*

Gemmæ unde, I, 1310. Cum auro superbiam jungunt, *ibid.* Gemmis cerauniis sed est ideo ignita substantia quod coruscent rutilato rubore, II, 660.

Generaliter dictum, intelligamus cum quid etiam specialiter interpretari capit, I, 635. *Vide Genus*.

Genius nomen dæmonum, I, 447; II, 718. Genii sub potestate erant Christianorum, I, 447.

Genius imperatoris, I, 447, 583. Per quem jurabant ethnici, nunquam vero Christiani, *ibid.* I, 700.

Gentiles cultores plurimæ divinitatis, II, 170. Gentilium querelæ adversus Christianos, I, 261 *sqq.* *Vide Christiani*, Ethnici. Cur gentibus legem non dederit Deus sicut Judæis, II, 599.

Genti cuique propria loquela, sed materia loquelæ communis, I, 618. Omnium gentium una anima, varia vox, unus spiritus, varius sonus, *ibid.*

Generi quod attributum est, etiam in speciem redundat, I, 1203. Generis humani quodammodo fontes Cain, Abel, Seth, II, 583. Humani generis exuberantia, II, 699. Publicis calamitatibus minoratur, II, 700. *Vide Homo*.

Genuflexiones prohibitæ die dominico et a Pascha ad Pentecosten, II, 79 *sqq.* Quidam non genuflectebant in sabbatis, I, 1191. Christum contrectat, Christum exorat, qui ad fratres genua sua protendit, I, 1245.

Germani limites suos transgredi non sinuunt, II, 611. Christo jamerant subditi, *ibid.* Germanorum cirri, II, 903. Germanici bajuli, I, 1281. Marci Aurelii Germanica expeditio, I, 295, 703. *Vide Galli*.

Geryon, II, 579. Ter unus, II, 1041.

Getulorum gens non excedit fines suos, II, 611. Varii populi gentis hujus Christi jugum subierant, II, 610.

Gigantum antiquissima cadavera devorata non sunt, quorum crates adhuc supersunt, II, 854.

Gladiatores, I, 620. Eorum magistri et præpositi, *ibid.* Maledicuntur a Christo, I, 1254. Innocentes in ludum veniunt, ut publicæ voluptatis hostiæ fiant, 651. Gladiatorium spectacula ab ethnicis laudabantur, I, 584. Ad homicidium flagellis et virgis compellabantur invitati, I, 633.

Feras hominum sanguine et carne saginatas devorabant, I, 322, 584. Bibebant aliorum a se interfectorum sanguinem, I, 323.

Gloria omnis vana et stuporata, I, 1320. Vanæ gloriæ vis quanta, II, 1042 *sq.* Gloriari in carne, quid, I, 1320. Gloriæ cupiditas ad dura inducit, I, 626. Nihil perosius gloria, II, 911. Pius nullum gloriæ studium, quia gloria exaltationis ingenium est, I, 1319. Illicitum est gloria eis quorum probatio in crucis humilicatione constat, II, 908.

Gnostici ex Valentinianis orti, II, 594. Quando erumpant, II, 123. Reprobant martyria, *ibid.* Gnosticorum hæretica semina, II, 678.

Gomorrhæ et Sodomæ olet adhuc incendio tellus, I, 482 *sq.* Ejus poma cinerescunt, I, 453.

Gracchi obscœna omnia, II, 1031.

Graculus Æsopi, II, 562.
Græci sapientiam suam non Dei, quærunt, II, 481.
Græcorum philosophorum dii, II, 260. Græcorum fingendis simulacris ingenia, I, 430. Per eos palæstræ studia ad Romanos translata, II, 1040. Pellendos ab Urbe ceusebat senex Caio, II, 1039.

Græca mulier quinonem equa filiorum, II, 656.
Vide Attica.

Græcia Phrygiæ debellatrix in Trojano bello, I, 425.
A Romanis subacta, *ibid.* Per Græciam et quasdam barbarias ejus, plures ecclesiæ, II, 890.

Grammatici ab Aristarcho nuncupati, I, 282. Illis Paulus silentium imponit, II, 786.

Granum seritur sine folliculi veste, sine fundamento spicæ, sine munimento aristæ, sine superbia culmi, II, 871. Grana corrumpuntur in terra, *ibid.* Grano unicuique Deus dat corpus prout vult, *ibid.* *Vide Fructus.*

Gratia divina, potentior natura, habet in nobis subiacentem sibi liberam arbitrii potestatem, II, 685.

Grege Domini, ecclesiæ populus, et pastor bonus Christus, II, 992.

Gula a primordio homicida in Adam, II, 958. Per edacitatem salacitas transit, II, 953. Gulæ comites, libido et luxuria, II, 953, 977. Nulla gulæ temperantia in fame, II, 282. Gula Cæsaris, I, 298 *seqq.*

Gymnasia, I, 661.

Gymnicas artes prodierunt Castorum et Herculum et Mercuriorum disciplinæ, I, 664.

Gymnosophistæ Indorum, II, 260. Quæ adorent numina, *ibid.*

H

Hadrianus imperator, curiositatum (superstitionum) omnium explorator, I, 296. Magicis artibus omnino deditus, *ibid.* *sqq.* Nullam in Christianos legem tulit, *ibid.*

Hæresis etymologia, II, 18. Hæresis omnis a sapientiæ professoribus, II, 260. Hæreses a philosophia surbornantur, II, 49. Ex subtili quærentiæ viribus et philosophiæ regulis constant omnes, II, 521. Ab idololatria non distant, cum et auctoritatis et operis ejusdem sint cuius et idololatria, II, 53. Non minus ab unitate divellunt quam schismata et dissensiones, II, 17. Hæresis erit quodcumque adversus veritatem sapit, etiam vetus consuetudo, II, 889. Hæresis humanæ temeritatis negotium, II, 366. Mortem æternam et majoris ignis ardorem inferunt hæreses, II, 13. Inter opera carnalia Paulus eas numerat, II, 18. Apostolus omnes hæreses nominavit suo tempore cognitās, II, 47. Hæresim novam quidam ex alphabeto Græco componebant, II, 70.

Hæreses cur esse oporteat, II, 17. Quantum valeant hæreses, et apud quos, II, 13. Apud eos multum valent qui in fide parum aut nihil valent, II, 14. Vane et inconsiderate plerique hoc ipso scandalizantur, quod tantum hæreses valeant, II, 12 *sq.* Quare, *ibid.* Hæreses omnes, inspectæ in multis cum auctoribus suis, dissidentes penitus deprehenduntur, II, 58. Sine Scripturis esse non possunt, II, 51, 53, 886. Existere non possent si non et perperam Scripturæ intelligi possent, II, 850. Ipsæ Scripturæ sic sunt ex Dei voluntate dispositæ, ut hæreticis materias subministrarent, II, 35. Hæreses non tam novitas quam veritas revincit, II, 889.

Hæretici de philosophorum semine orti, I, 519; II, 19, 204. Apud hæreticos et philosophos eadem materia volutatur, II, 19. Scripturam sacram ad philosophorum sententias adulterarunt, I, 519. Corruptu Scripturas, II, 30. Non syllabas tantum, sed paginas totas deleverunt, II, 515. De Scripturis solis quæstiones suas sistunt, II, 799. Apud eos est argumentandi libido, II, 780. Eorum argutiæ et subtilitates simplicium communium verborum torquent in quætionem, II, 222. Semper nudas aut simplices voces, conjectariis quo volunt rapiunt, aut rursus conditionales et rationales simplicitatis conditione dissolvunt, II, 404. Hæreticis mos est simplicia quæque torquere, II, 215. Pios provocant ad rhetoricandum et philosophandum, II, 801. Ex conscientia infirmitatis nunquam ordinate sua proponunt, II, 797. Cum hæreticis quomodo ineunda disputatio, I, 797. Non est cum eis pugnandum ex Scripturis, II, 29. Non sunt admittendi ad ineundam de Scripturis provocationem, quos sine Scripturis probamus ad Scripturas non pertinere, II, 31, 51. Ibi enim nulla victoria aut par incertæ, II, 31.

Hæretici veritatis inimici, II, 27. Ad unius veritatis expugnationem conspirant, II, 56. Ipsorum opus de veritatis destructione venit, II, 57. Apud hæreticos omnia extranea et adversa nostræ veritati, ad quos vetamur accedere, II, 25. Hæreticorum omnium proprium, quid, II, 179. Apud ipsos fore non sunt schismata, et quare, II, 57. De arbitrio suo fidem innovant, II, 58. Credendo non

credunt, II, 780. Eorum doctrina cum doctrina Apostolorum non concordat, II, 43. Nuptias auferunt, II, 930. Negant Deum timendum, II, 58. Nullus tamen hæreticus, præter Marcionem, de Deo creatore universorum controversiam movit, II, 47. Hæretici plerique nec ecclesias habent; sine matre, sine sede, orba fide, extorres sibi late vagantur, II, 58. Episcoporum successiones a Christo non possunt ostendere, II, 45. Christiani non sunt, II, 28; nec esse possunt, II, 51. Amisso Christi nomine, indignant secularum suarum vocabula, *ibid.*

Hæreticorum conversatio describitur, II, 56. Horum commercia cum magis quamplurimis, cum circulatoribus, cum astrologis, cum philosophis, curiositati scilicet deditis, II, 58. Quid distet inter ethnicum et hæreticum, II, 780. Non ethnicos convertere, sed Christianos evertere nituntur, II, 57. Omnes tument, omnes scientiam pollicentur, II, 56. Nusquam facilius in munis et sacris ordinibus proficiter, quam in castris rebellium, II, 57. Præsidibus suis reverentiam nesciunt, II, 57. Omni a hæreticis libera et soluta, II, 58. Cur sibi damnati, II, 18. Eos ad officium compelli, non induci, dignum est, II, 125. Hæretici Judaismi, II, 61.

Hamaxobii instabiles, II, 247.

Hammon pastor ovium, II, 1038.

Hannibal. *Vide Cannensis.*

Harpocrates cum suo cynocephalo, I, 305. Expulsus ex curia deorum, eversæ ejus aræ et statuæ, ac postea restitutæ, I, 305, 573.

Harpocraton scriptor, industria hoderatus, II, 85.

Hebion. *Vide Ebion.*

Hebræi jure auferunt vasa aurea et argentea ab Ægyptiis, II, 308 *sq.* Eorum Hebrææ litteræ et eloquium a LXX interpretibus in Græcum stylium translata, I, 388.

Hedera ad superna conatur et, nullo præstante, suspenditur, II, 681. Mavult parietibus invehi textil sylva, quam humi teri voluntaria injuria, *ibid.* Hedera natura cerebrum ab heluco defensare, II, 85.

Hegemonicon quid philosophis appelletur, II, 814.

Helenam suam Tyrium Simon hæreticus de lupanari eruit, II, 708 *sq.* Eandem esse dicebat cum Helena Primo exitiosissima, *ibid.*

Hellas novi Testamenti consummator et populi Judæici aliquando reformator, II, 413. Helias nondum resurrectione dispunctus, II, 735, 881. Helias non ex decessione vitæ, sed ex translatione venturus est, II, 711. Nec corpori restituendus, de quo non est, exemptus, sed mundo reddendus, de quo est translatus, *ibid.* Non ex postliminio vitæ, sed ex supplemento prophetiæ, *ibid.* Idem et ipse et sui nominis, et sui hominis, *ibid.* *Vide Enoch.* Helias spiritus in Helisæo repræsentatus Heliam excipere, II, 636.

Heracleon hæreticus paria sensit cum Valentino, II, 69, 546.

Heracrides scriptor, II, 740, 788.

Heracrides Ponticus lumen esse animæ substantiam contendit, II, 660.

Heraclitus, tenebrosus ille, II, 318, 651; substantiam animæ aerem esse docet, II, 660, et ex igne constare, II, 655; quem pro deo habebat, II, 19, 260, 517. Animæ tuetur unitatem, II, 669. Intrinsecus agitari putat animæ principale, II, 671. Quid de ejus terminis sentiret, II, 651. Heracleti mæror, II, 651. Bubulo stercore se oblitum exussit, I, 625.

Herbarum ingenia traduxerunt angeli desertores, I, 1306.

Hercules tres famelici, I, 358. Tres irrisi, comœdia, *ibid.* Hercules nunc populum capite præfert, nunc oleastrum, nunc apium, II, 85. Hercules in Omphale femina, et Omphales in Hercule prostitutebatur, I, 605; II, 1041 *sq.* Ad inferos descendisse fingebatur, I, 603. Ob amisum puerum deseruit Argonautarum militiam, *ibid.* Uxoris suæ lasciviæ venenis circumventus, se vivum combæsit, I, 603. Æleis ignibus crematur, I, 355. Vivus ardens in scena repræsentatus, I, 576. A Diogene (f. Diagora) irrisus est, I, 355. *Vide Decima.* Hercules posteritas, II, 1035.

Hermas, cujus scriptura Pastor inscribitur, II, 1000, 1021. Apocryphus is liber, *ibid.*

Hermateles auctor, I, 640.

Hermias Aristoteli familiaris, I, 512. Loco suo ab illo expulsus, *ibid.*

Hermippus auctor, II, 729.

Hermippus Beritensis, II, 729 *sq.*

Hermogenis indoles et vita, II, 197 *sq.* Solitus erat plures ducere uxores, quam pingere, II, 931. Pervertit vias Domini, II, 43. Hermogenes duos deos infert, II, 201. Mendacem facit Deum, II, 202. Negat Deum potuisse aliquid ex semetipso facere, II, 198, 205. Docet materiam fuisse Deo necessariam ad opera mundi, II, 216.

- Qui Deus ex ea præexistente mundum confecerit, II, 204. Materiam innatam introducit, Deo nato eam comparat, II, 46, 198 sqq. Malam esse materiam ait, II, 208. Corporalem et incorpoream illam facit, II, 229 sq. Per terræ nomen (*Gen. 1*) materiam intelligit, I, 218. Ejus recta ratio comperit tertium aliquod inter corporale et incorporeale, II, 230. Expugnat quorundam argumentationes dicentium, mala fuisse necessaria ad illuminationem bonorum ex contrariis intelligendorum, II, 210. Præsumpsit animæ censum ex materia potius suggestu, quam ex Dei afflatu constituisse, II, 616, 664.
- Harmonie in Macedonia oraculum, II, 730.
- Hermotimo Clazomenii mortuo templum contulerunt, II, 649. Hermotimum se retro fuisse Pythagoras scripsit, II, 698. Hermotimi anima profecta de corpore, II, 649, 698, 702, 705.
- Herodes rex fuit Assyriorum, II, 339. Cur Joannem occiderit, II, 443 sq.
- Herodianum Christum fuisse Herodem aiebant, II, 61.
- Herodotus historicus, II, 740. Posterior Charoni Lampaseno, II, 727.
- Herophilus, medicus aut lanius, sexcentos exsecuit, ut naturam scrutaretur, II, 662, 692. Circa cerebri fundamentum animæ sedem ponebat, II, 670 sq.
- Hesioidi Pandora, II, 84, 562.
- Hetruria a Lydis occupata, I, 636. Prima ritus superstitionum religionis nomina instituit, *ibid.* Hetruscæ coronæ, II, 95.
- Hicetesius medicus, et naturæ et artis suæ prævaricator, II, 691. Pueris jam natis animam superducebat ex aeris frigidi pulsu, II, 692.
- Hiera insula pessum abiit, I, 480.
- Hieremias propheta lapidatur, II, 137.
- Hiericho licet Sabbato expugnata, II, 309. Quomodo capta, II, 606.
- Hieroglyphi. *Vide* Obeliscus.
- Hierophantes, I, 313; II, 260.
- Hieromus. *Vide* Iromus.
- Hierusalem matrix religionum et fons salutis, II, 447.
- Hilarianus præfectus, I, 701.
- Himeræa mulier Dionysii Siculi tyrannidem somniavit, II, 728.
- Hipparchus animam ex igne constare dixit, II, 663.
- Hippias, dum civitati insidias parat, occiditur, I, 513.
- Ἰππῶς Neptunus appellatus, I, 641.
- Hippo, sive Hippona et Epona, ab ethnicis colebatur, I, 365, 577.
- Hippocrates animam in cerebro cubare scripsit, II, 671.
- Hippon animam ex aqua constare dixit, II, 653.
- Hirci duo in veteri Lege quid significarent, II, 640.
- Hirci sacrificium, I, 418.
- Hirundo, si excæcavit pullos suos, novit illos oculare rursus de sua chelidonia, I, 1248.
- Hispaniarum omnes termini in Christum jam credebant, II, 610.
- Historiæ sacræ ab ipsius mundi natalibus patescunt, profanæ ab Assyriis, II, 1035.
- Historiæ Romanæ quantæ, I, 574.
- Historici primi Romanorum recentiores extremis prophetis, I, 387.
- Histrio flagitiosus et ignominiosus representat cujuslibet dei imaginem, I, 360, 576. Histriionum litteræ, I, 358. Deorum fœditatem designant, I, 359, 576. Phaethonem de celo detractum representabant, *ibid.*
- Homerus pavum se meminerat, Ennio testante, II, 707, 796. Duas portas somniis divisit, corneam veritatis, fallaciæ eburneam, II, 726. Quantum deos ludificaverit, I, 575. Divinam majestatem humana conditione tractavit, *ibid.* Homerice pietatis industria, II, 745.
- Homocentonas vocare solent qui de carminibus Homeri propria opera more centonario, ex multis hinc inde compositis in unum sarcunt corpus, II, 53.
- Homicidarum crudelis pœna, I, 653. Ethnici homicidæ aqua se tingeant in impunitatem sui sceleris, I, 1205.
- Homicidii species omnis uno verbo prohibita: *Non occides*, I, 632. Omne homicidium extra sylvam latrocinium est, II, 986. Homicidii festinatio est prohibere nasci, I, 319. Homicidii vindicta quanta apud homines, II, 706.
- Homo animal rationale, II, 160. Omnium gentium unus homo nomen est, I, 618. Factura est Creatoris, I, 514. Ex nihilo a Deo creatus, I, 524. Quomodo a Deo figuratus, II, 82. Hominis signum primo, deinde totus, II, 802. Hominis figurandi opus sociantibus aquis absolutum est de terrena materia, I, 1202. Recogitet homo suam originem, I, 523. Ex duplici substantia est confectus, II, 452, 850. Tam corpus homo quam et anima, II, 841, Homo nihil aliud quam caro, II, 275. Proprie carodicitur, II, 802. *Vide* Anima, Caro, Corpus. Homo in hoc ab ipso Deo extractus est, ut Dominus esse posset, dum sit a Domino, II, 801. Omnia famula sunt homini, I, 1256; II, 707. Hominis creationis pulchra descriptio, II, 802. Creatio hominis, secundum demiurgum, II, 578. Quodeunque limus exprimebatur, Christus cogitabatur homo futurus, *ibid.* Homo Deo mistus Christus, II, 780. Homo ad imaginem Dei Filii creatus, qui homo futurus erat certior et verior, II, 168. Ad similitudinem Filii et Spiritus confectus, *ibid.* Ad imaginem Deifactus, id est Christi, II, 802. Non in lincis corporalibus, sed in arbitrii libertate et potestate, ad imaginem Dei factus homo, II, 290.
- Homo non in mortem institutus a Deo, qui illum cupit in vitam restitutum, II, 294. Si non deliquisset homo, optimum solummodo Deum nosset, I, 812. *Vide* Adam. Dignus erat ut Deum cognosceret, II, 291. Dignior est prædicator Christi quam Satan, II, 373. Cur terræ datus sit et ab oculis Dei ejectus, I, 1257. Non natura in bonum dispositus est, sed institutione, II, 291. Nihil homini magis necessarium quam cura in Deum verum, II, 283. Quod homini proficit, Deo servit, I, 1230. Omnis substantia ejus salutis destinata, II, 863.
- Homo interior apud Paulum, quis, II, 661, 850. Homo interior et exterior, dupliciter unus, II, 661. Per hominis exterioris ministeria, interiori homini ministrantia, fructus munerum divinorum ad animam deducuntur a sensibus, II, 82. Hominem ipsum diversitas temperavit, tam in corpore quam in sensu, II, 264. *Vide* Genus. Substantia angelica hominibus repromissa, I, 1307. Homo dominus omnium viventium et resurgentium, titulo Pythiæ, I, 525.
- Homines rudes erant tempore Saturni, I, 334. Quinam hominis carne vescabantur, I, 313. Ejus substantiam quidam horrendo crimine deglutiebant, I, 323. Diis suis homines immolabant Afri, Galli et Romani, I, 314, 316 sq. Ubi et quandiu, *ibid.*
- Horæ tres, ut insigniores in rebus humanis, quæ diem distribuunt, quæ negotia distinguunt, quæ publice resonant, solemniores erant in divinis orationibus, I, 1192, II, 966. Horam nonam observavit Petrus, ex usu veteri, II, 966.
- Horon, æon Valentinianorum, II, 565, 577.
- Hortensius orator primus, pavum cibi gratia potuit occidere, II, 1048.
- Hospitalitis contesseratio apud Christianos, I, 1295; II, 32.
- Hostanes, II, 747.
- Hostia Dei cor contribulatum, II, 608. Hostias onectas, tabidosas, scabiosas immolabant ethnici, I, 349. *Vide* Sacrificium.
- Hostia dea Sutrinarum, I, 421.
- Hostii sacrilegæ venustates, I, 358, 576. Ejus comœdiæ, *ibid.*
- Hostilius Pavorem deum invenit, II, 266.
- Humanæ conditionis contemplatio, I, 626 sq. *Vide* Homo.
- Humilis nemo nisi patiens, I, 1267. Sicut parvulus esse debere docet Christus qui semper majores velint esse, II, 417.
- Humilitatem profitentur Christiani, I, 1326. Humilitatem animæ suæ invictus castigatione quidam Deo immolant, I, 1327. Nihil est Deo charius humilitate, II, 914.
- Hyænx sexus annalis est, marem et feminam alternat, II, 1037.
- Hydra ab Hercule superata, II, 1042. Illius sanguinis usus, *ibid.*
- Hydrophobi, qui, I, 1205.
- Hyems quodammodo obdurat animas, II, 732.
- Hypocrisin Deus omnem damnat, I, 635.
- Hypocritarum amicitia cum diabolo est, I, 1236. Illorum pœnitentia nunquam, *ibid.*
- Hypsoma solis, et ejus domicilium, I, 701.

I

- Iao, vox Valentinianis usitata, II, 565.
- Ibis, dea Ægyptiorum, II, 302.
- Ἰεσοῦς Christus, nos pisculi in aqua nati sumus, I, 1198.
- Ideæ Platonis. *Vide* Plato.
- Idiotæ, major semper credentium pars, II, 157.
- Idololatria, principale crimen generis humani, sumus sæculi reatus, tota causa iudicii, I, 663. Soror mœchie, II, 129. Scripturæ sacræ stupri et fornicationis utuntur vocabulo in exprobratione idololatriæ, I, 663. Parentationis est species, I, 645. Caput injustitiæ, I, 664. Idololatriæ et hæresis affinitas, II, 55. Ex rebus De

constat, I, 1313. Omnis idololatria, in homines est cultura, I, 683. Omnia colit humanus error, præter ipsum universorum Conditorum, I, 666. Solemnitas ejus nulla sine ambitione cultus et ornatus, I, 663. Apud ethnicos ars nulla, nulla professio aut negotiatio carere potest titulo idololatriæ, I, 677. Idololatriam nec impune faciet Christianus, et cur, I, 1313. Idololatriæ crimini Judæi perpetuo fuerunt dediti, II, 598. Idololatria secunda, magia, II, 748.

Idolum aliquamdiu retro non erat, I, 664. Idoli nomen unde, I, 663. Idolorum mortuorum nomina nihil sunt, sicut nec ipsa simulacra eorum, I, 643. Idolum tam fieri quam coli prohibet Deus, I, 665. Nihil eo immundius, II, 90. In idolis mortuorum dæmonia consistunt, I, 643. Totum sæculum idolis repleverat Satanas et angeli ejus, I, 640. *Vide* Ludimagister, Simulacra.

Ignis anima mundi, juxta Varroem, I, 589. Ignis duplex, unus hominibus communis, alter de cælo, I, 527. Ignis judicio Dei apparens, *ibid.* Ignis super mœnia Carthaginis pependerit per noctem, I, 701. Ignium imbres in Sodomam, II, 1034. Ignis summa poena, I, 625. Ignis æterni testimonium, I, 528. Ex ipsa natura sua habet divinam subministrationem incorruptibilitatis, I, 527. Ignis illius erit similitudo cujus et veritas, II, 435. Confirmatur comparationis ignis quo Æthiæ et Vesuvius semper ardent, I, 527. Igne æterno cruciabuntur improbi et impii homines, I, 520, 1284.

Ignorantia non semper excusat, sed magis onerat quandoque isto vitio laborantem, I, 261 *sq.* Ignorare melius est, ne quod non debeas noris, II, 27. Præstat per Deum nescire, quia non revelavit, quam per hominem scire, quia præsumpserit, II, 648. Quidam malunt nescire, quia jam oderunt, I, 265. Ethnici, aliunde curiosissimi, solum Christi religionem ignorare affectabant, I, 261, *sqq.*

Imago quibus differat a veritate, II, 295. Imaginem in omnibus veritas antecedit, II, 41. Imago in effigie, similitudo in æternitate censetur, I, 1206. Etsi signum veritatis in imagine est, imago ipsa in veritate est sui, II, 837. Imago Dei homo, id est spiritus, Deus enim spiritus, II, 295. Imago et similitudo Dei continetur arbitrii sui libertate et potestate, II, 290 *sq.* In homine censenda est imago Dei, quod eisdem motus et sensus habeat humanus animus quos et Deus, licet non tales quales Deus, II, 304. Imaginem suam a diabolo captam Deus æmula operatione recuperavit, II, 782. Imaginum usus non condemnatus a Tertulliano, I, 667. Ænei serpentis et Cherubim aliasque imagines probavit, *ibid.* Boni pastores imago in sacro calice depicta, II, 1000. Cur imagines olim Judæis prohibuerit Deus, II, 310. Imagines et simulacra deorum rejicienda, I, 430. Nullum animal in idololatriæ figuratum est: quod in arca non fuit, in Ecclesia non sit, I, 696. Imaginibus donati viri fortes in tormentis, I, 524.

Imbres continui Carthagine omnia perdiderunt (circa annum 212), I, 701. Cœlestes imbres expiavit Achamoth, II, 568. *Vide* Pluvia.

Immunditiæ mundi, libidines hominum, I, 622.

Immundum quid invenientes Christiani flatu expuebant, I, 1296.

Impatientia quantos casus incursare consueverit, I, 1265. Ejus incunabula, I, 1257. Ejus natales in ipso diabolo, I, 1256. Quæ sint impatientiæ causæ, I, 1260 *sqq.* Ejus stimulus summus, ultionis libido, II, 722. Impatientiæ omne peccatum adscribendum, I, 1258. Impatientia et malitia inter se conspirant, I, 1257. Per impatientiam perierunt primi parentes, I, 1257. Ante Christum, impatientia occasionibus Legis fruebatur, I, 1260. Impatientiæ venena amputanda, I, 1267. Impatientiam alibere est gentiliū in omnibus detrimentis, I, 1261. Solius Dei impatientes vivunt gentiles, I, 1274.

Imperator, solo Deo minor, I, 448. A Deo secundus, I, 700. Grande hoc nomen, et cur, I, 449. Inde imperatoris potestas unde spiritus et vita, I, 441, *sq.* Nisi homo sit, non est imperator, I, 449. A Deo est constitutus, I, 448. Deum verum sibi propitium præ cæteris malum imperatores, I, 441.

Imperatoribus nuntiabant provinciarum rectores quid novi apud ipsos contigerat, I, 290, 403. Quæ eis debita pietas, religio et fides, I, 460. Romana fides in imperatores, quæ, I, 583. Illos a Deo electos fuisse Christiani credebant, I, 448, 700. Debitam fidem quomodo eis præstabant, I, 460. Illos sincere honorabant, et quomodo, I, 448, 700. Pro illorum salute Deum deprecabantur, I, 433, 700. Sed nunquam sacrificare voluerunt, I, 436. Illorum salus, augmentum omnibus gentis, I, 447. A falsis diis nec petenda nec expectanda, I, 440. Per eorum genium ethnici jurabant, I, 583. Sed constanter id

Christiani recusabant, I, 447. Deos illos appellare nefas putabant, I, 441 *sqq.*, 583. Per salutem eorum jurabant, I, 447; etiam contra liberos et conjuges ethnici, I, 589. Imperatoribus suis et mortuis et viventibus eundem ac diis honorem detulerunt ethnici, I, 347. Illos deos vocabant, I, 583. Quanta impietate id contestarentur, I, 489. Malebant imperatores vivere quam dii fieri, I, 583. Ante apotheosin deos dicere maledictum erat, I, 451. Ethnici magis imperatores quam deos timebant, I, 437. Mortuorum et viventium tanquam deorum simulacra in templis posita et honorata, I, 347, 576 *sq.*, 663 *sqq.* Triumphantes monebantur suæ infirmitatis, I, 449. Erant deorum domini, I, 347.

Imperatorum solemnia, et vota, et gaudia cebebrata, I, 452; initio mensis et anni, I, 1298. Quam nefario cultu ethnici ea celebrarent, I, 452; focos et toros in publicum educendo, vicatim epulando, *ibid.*; civitatem tabernæ habitu abolendo, vinum lutum cogendo, *ibid.*; catervatim cursitando ad injurias et libidinibus illecebras, *ibid.*; laureis postes obumbrando, I, 453; lucernas diem infringendo, *ibid.* Imperatores contumeliis et famosis libellis vexati, I, 583. In palatio suo occisi, *ibid.*

Imperium Romanorum tamdiu stabit, quamdiu sæculum stabit, I, 700. *Vide* Romam.

Impudicitia non excusatur ob infirmitatem carnis, II, 951. Consistorium impudiciæ theatrum, I, 649.

Inachus Mosi coævus, I, 386.

Incantationum vires provulgaverunt mali angeli, I, 1306.

Incommoda minora sunt præmiis suis, II, 832.

Incorporale nihil est, nisi quod non est, II, 774. *Vide* Corpus.

Incredulitas miratur, non credit, I, 1201. Misera incredulitas quæ denegat Deo suas proprietates, *ibid.*

Indicum mare conchas profert, I, 1311. Indorum gymnosopistæ, I, 260.

Indignatio rationalis est quæ ex affectu disciplinæ est, II, 673.

Inedia semper mororis sequela, II, 962. Salutem recendit quam exstinxerat sagina, II, 958.

Infantis nascentis impedimenta, II, 758. Cur lacrymatur in vitæ ingressu, II, 682. Infantis statim ab utero matris existentis animæ motus describuntur, *ibid.* An somniant infantes, II, 733. Infantes in utero trucidati, ut matris salutem consuleretur, II, 691 *sq.* Quomodo extraherentur, *ibid.*

Infantes recens nati a Psammético tradebantur nutrici elinguatæ, I, 570. Cur, *ibid.* Athenis pueri quidam mœscitius eloquuntur præcoei lingua, II, 685. Infantes in utero debellati a matribus, II, 909. Frigori, fami et canibus exponebantur, I, 318, 325. Præcoctos eos ethnici vorabant, I, 580. Infantici dæcebantur Christiani, I, 306. Pones Africam Saturno immolati infantes usque ad proconsulatū Tiberii, I, 314. Parentes illis blandiebantur, ne lacrymantes trucidarentur, I, 316. Infantia naturaliter animosa et affectuosa, II, 682. Infans homo est et qui futurus est, I, 320. Christus, ex ore lactantium et parvulorum experiendo laudem, nec pueritiam nec infantiam hebetes pronuntiavit, II, 682. *Vide* Innocentes.

Inferorum locus in visceribus terræ, II, 742, *sq.* Sempternus erit ejus ignis, I, 520, 1284. *Vide* Ignis. Inferorum anææ seræ, II, 857. De inferis sententia ab ethnicis non rejicienda, I, 527. Inferni pœnas qui luant, I, 333 *sq.* An omnes illuc animæ compellantur, II, 742. Aliud inferi, aliud Abraham sinus, II, 742.

Inferiorum dissuasio est prælatio superiorum, I, 1279. Infirmitas a diabolo est, I, 1164.

Ingenium ex quo producat, II, 683. Ingenia expeditiora apud orientales et meridionales populos, II, 692. Ingenia diaboli, quæ, II, 102.

Inimici diligendi, et pro eis Deus orandus, I, 446. Inimicorum dilectio solum est Christianorum, I, 698.

Iniquitas ita adhibetur, ut iustitia probetur, confundens iniquitatem, II, 104.

Initiatio, I, 312. Quomodo fiebat, I, 313. Semper initiationes profanas arcent et ab arbitris cavent, I, 309.

Injurie patienter ferri debent, nec referri, I, 499. Injurie medela, patientia, I, 1266. Christus non modo vicem, sed etiam ultionem, etiam recordationem et recogitationem injuriæ prohibet, II, 395. *Vide* Patientia.

Injustitiæ caput, idololatria, I, 664.

Innocentes infantes testimonium Christi sanguine literunt, II, 544.

Innocentes liberare divinæ competit benignitati, II, 813. Innocentia Christianorum, I, 496 *sqq.*

Ino, dea. *Vide* Matuta.

Insanos alios in aliis videre, II, 675.
 Insignia dignitatum et honestorum natalium apud Romanos, quæ, I, 300.
 Institutio omnis rei non reprobanda, sed exorbitatio, II, 281.
 Instrumentum. *Vide Scriptura.*
 Insulæ fluctibus maris aut terræ motibus absorptæ, I, 480, 571; II, 1034.
 Intelligere idem est ac sentire, II, 678.
 Invidia iniquitatis, I, 260.
 Invisibilia apud Deum habent et sum corpus et suam formam, per quæ soli Deo visibilia sunt, II, 162.
 Iones, Nelei comites, Asiam nobis urbibus instruunt, II, 1035.
 Ira ex impatientia, I, 1258.
 Irenæus omnium doctrinarum curiosissimus explorator, II, 548. Fatetur Tertullianus se ex Irenæo sumpsisse, *ibid.*
 Iromus Phoenix, Tyri rex, I, 387.
 Isaac monogamus, II, 936, 932. Isaac lignum bajulans, Christi exitum denotavit, II, 346, 626.
 Isaac cum ligno reservatus est, ariete oblato, II, 636.
 Isis prima repertas spicas capite circumtulit, II, 86. Isis dis lineata, I, 612. Isis ex curia deorum ejecta, et restituta, I, 303, 573.
 Israel per impatientiam semper in Deum deliquit, I, 1259. Per jejunium statim delictum delevit, II, 962. *Vide Judæi.*
 Ister fallax, II, 247.
 Isthmia, sacra Neptuni instituta, I, 644.
 Italia, primum Ænотria ac deinde Saturnia appellata, I, 330, 602. A Phrygibus fuit occupata, II, 700.

J

Jacob posterioris et prælatoris populi fuit figura, II, 356. Cur ei promittitur primo ros cœlestis, deinde terrena opimitas, II, 357. Scala ejus quid significaret, *ibid.* Dominum Christum vidit, *ibid.* Collectatur cum angelo tota corporis mole, *ibid.* Manuum impositione transversim obliquata, in se Christum figuravit, I, 1208.
 Jaldabaoth, æona summarium, II, 64.
 Januaria festa, I, 681 sq.
 Janus a janua, I, 683; II, 97. Janus bifrons, I, 436. Janus, vel Janes, ut Salii volunt, rex Italiæ, Saturnum recipit, I, 330.
 Jejunium in Deum reverentiæ opus est, 963. Quale jejunium elegerit Dominus, II, 834. Christianorum jejunia, quæ, et quam dura fuerint, 487; II, 954 sq., 971. Non jejunabant in dominico die, II, 79; neque a Pascha ad Pentecosten, II, 80. Quidam nec in Sabbato jejunabant, II, 973. Jejunia interrupta necessitate gaudii et gratulatione salutis, I, 1227. Jejunia indicta ante baptismum, I, 1222, et ante concilia, II, 972. Episcopi universæ plebi jejunia mandare assolent, II, 972. Jejunium seu statio, usque ad novam, II, 966; et ad vesperam, II, 967. Jejunia non modo naturæ mutationem, aut periculorum aversionem, aut delictorum obliterationem, verum etiam sacramentorum agnitionem Deo merentur, II, 963. Jejunii siccitates depulsæ, I, 703. Israel statim jejunio delictum delevit, II, 962. Jejunii preces aiebant Christiani, I, 1244. Vires jejunantium Deo, quæ; cœlum pro ejusmodi militat, II, 962. Ut facilius homo ad jejunandum Deo formaretur, paucis et non gloriosis escis assuefactus est, et nihil de lautioribus esuriturus, II, 306. Jejunium Montanistarum austerum, II, 97, 971.
 Jericho. *Vide Hiericho.*
 Jeremias. *Vide Hieremias.*
 Jerusalem. *Vide Hierusalem.*
 Jesus cur vocari voluit Christus, II, 342. Proprium est nomen Filii Dei, Christus autem accidens, II, 193. Qui vult Jesum videre, David filium credat per Virginis censum, II, 451. *Vide Christus, Filius.*
 Joannes Baptista, clausula Legis et Prophetarum, nec propheta, sed angelus vocatus, II, 139, 623. Tamen communis homo et quasi unus de turba, II, 402. Quomodo major inter natos mulierum, II, 403. Velut limes constitutus inter vetera et nova, ad quem desineret judaismus, et a quo inciperet christianismus, II, 441. Scandalizatur auditis virtutibus Christi, II, 402. Cur ab Herode trucidatus, II, 137, 443 sqq. *Vide Baptismus.*
 Joannes, Christi discipulus dilectissimus, spado, II, 952. Ejus laus, II, 496 sq. Nihil illum latuit, II, 34. Apo-

calypsis est auctor, II, 46, 938. Ecclesias Asiæ fundavit, II, 366. Cum Africanis ecclesiis contesseravit, II, 49. Romæ in igneum oleum demersus, sed nihil passus, in insulam relegatus est, II, 49. In spiritu ei revelata paradisi regio, II, 744. Joannes obiit, quem in adventum Domini remansurum frustra sperat spes, II, 735.
 Job patientia et laus, I, 1271. Nullam ei potuisset diabolus temptationem incutere, nisi a Deo accepisset potestatem, II, 105.
 Jonas, devoratus a bellua maris, triduo post incolumis et incorruptus carne atque anima, de alvo piscis evolvitur, II, 840. Exemplum Dominicæ passionis, II, 999.
 Jonathas, filius Saulis, resignati jejunii culpam deprecatione delevit, II, 378.
 Jordanis amnis finium arbiter, II, 1034.
 Josedech nulla omnino veste sordida, sed semper sacerdotali fuit exornatus, nec unquam sacerdotali munere privatus, II, 640.
 Joseph Christum figuravit, quod persecutionem a fratribus passus est, et venundatus in Ægyptum ob Dei gratiam, II, 346, 626. Unijugus fuit et patre melior, II, 937. In Pharaonis familia fuit venditus, a regina minus pudica desideratus et regis jussu coniectus in carcerem, I, 596. Expedita de carcere edocuit, et accepit in uxorem filiam regis Pharaonis, *ibid.* Joseph deum habuerunt Ægyptii Serapidis nomino, I, 596.
 Joseph Judæus, Antiquitatum Judaicarum vernaculus vindex, II, 388.
 Josua, figura Christi, II, 343. Non fuit digamus, II, 937. *Vide Auses.*
 Juba rex, I, 387.
 Judam proditorem quidam defendunt, admirabile illud et magnum esse memorantes, propter utilitatem quam humano generi contulisse jactatur, II, 65. Illius sporant restitutionem, II, 335.
 Judæa gens a primordio per tribus et familias et domos distributa fuit, II, 450.
 Judæi sacras Scripturas palam legebant, I, 381. Per Moysen Deum colere didicerunt, I, 403. Fontem aquæ in deserto invenerunt, onagro demonstrante, I, 364. Regnum eorum floruit quamdiu divinis præceptis paruerunt, I, 393. Derelicto Deo, idolis servierunt, II, 598. Ob delicta ejecti, extra Deum esse cuperunt, II, 21, 393. sq. Terrena solummodo sperando, cœlestia amittunt, II, 833. Quotidie lavant, quia quotidie inquinantur, I, 1169, 1217. Judæorum salutatio, II, 480.
 Judæi cur respuerint Christum, II, 329. Noverant Christum promissum fuisse, 399 sqq. Negant primum ejus adventum, et secundum expectant, I, 400. In adventum, Christi spem suam porrigunt, II, 610. Nullus ex Judæis derelictus in hodiernum diem ex Judæis, cujus ex stirpe possit nasci Christus, II, 634. Omnis vis intellectus Judæis adempta, II, 328. Illorum corda aperta et velata, II, 490. Ipsi agunt ita scriptum mulctatos se sapientia et intelligentia, et oculorum et aurium fruge, I, 400. Meritum fuit delictum eorum, *ibid.* Christum innumera facientem miracula dixerunt esse magum, I, 400. Violentis suffragiis extorserunt illum cruci affligi, *ibid.* A Tiberio usque ad Vespasiani tempus locum poenitentiae habuerunt, II, 354. Nunc palabundi per orbem vagantur, I, 393 sq. Dispersionem passi sunt propter Christum, conspirante sensu Scripturarum cum exitu rerum et ordinis, II, 638. Patriam suam saltem vestigio salutare Judæis velatum, et qua lege, I, 394.
 Judæi Christianorum inimici ex emulatione, I, 306. Crudelissime divexerunt Christi discipulos, I, 403. Judæus quidam perditissimus, solo detrimento cutis, circumtulit in ludis ridiculam imaginem Dei Christianorum, cum magis absurda inscriptione, *Onochoetis*, I, 372, 579. Per dies quadraginta, tempore Severi imperatoris, matutinis momentis in Judæa civitas de cœlo pependit, testibus etiam ethnicis, II, 356.
 Judex omnis remunerator est causæ, I, 1230. Potest et officio jurisdictionis suæ fungi, et humanitatis meminisse, vel quia et ipse sub gladio est, I, 702. Inauditos si damnant judices, suspensionem merebuntur alicujus conscientie, nolentes audire quod auditum damnare non possent, I, 260.
 Judicii prima origo unde delicti, I, 1237. Judicium de rebus ignotis ferri nefas, I, 261. Illius certa et æquissima regula est, ut nullus indefensus et inauditus condemnatur, I, 270 sqq. Eam ethnici adversus ethnicos, at nunquam adversus Christianos sequebantur, I, 274. Iniquitas judiciorum gentilium erga Christianos, I, 270 sqq. In iis non scelus in causa erat, sed nomen, I, 275.

Judicium soli Deo competit, II, 103. Dei judicium plenum et perfectum, et exinde perpetuum, II, 813. Æternum constituit judicium de gratis et ingratia, I, 699. Judicium ejus, non in compede aut pileo versatur, sed in æternitate aut pœnæ aut salutis, I, 1253.

Judicii extremi dies describitur, I, 660. Huic judicio omnes homines debent se sistere, I, 523. Examina buntur qualibet omnium hominum merita, I, 527. Et id negari non potest ab ethnicis, I, 413, 519 *sq.* Judicii timor ad bonum, non ad malum confert, II, 299.

Julie leges de maritandis ordinibus et unde sic dictæ, I, 286. *Vide Lex.*

Julius. *Vide Augustus.*

Jumenta ethnici adorabant, I, 365.

Juno Samo nata, educata et Jovi nupta, I, 427 *sq.* Pati non potuit Carthaginem, quam Samo prætulera, a Romanis subverti, II, 427, 607. Ejus et Minervæ judicium, I, 359 *sq.* Per totam hebdomadam mensa illi, proponitur, II, 718. In aeris substantiam figurabatur, II, 261. Juno Curis, seu Curetis, cur nominata, I, 421.

Jupiter, Saturni filius, de crudelitate, I, 317. In Creta insula et Dictæo monte natus, I, 426 *sq.* Jovis tumulus ubi, I, 427. Ejus nutrix, I, 426. Frustra fingitur permisso Cretam patriam suam Romanis fascibus concuti, *ibid.* Jupiter christianus, quid, I, 317. Ejus nomine ethnici vero Deo imprudentes acclamabant, I, 703. Jupiter squamatus, cornutus, deauratus, plumatus amator, I, 396. Conversus in taurum et in cygnum, II, 760. In substantiam ferveridam eam figurant veteres, II, 261. Jupiter humano sanguine in ludis publicis prolnitur, I, 317; II, 136. Incestum docuit, I, 325. Nullum Romano imperio incrementum dare potuit, I, 427 *sq.* Non prætulit Capitolium Cretæ patriæ suæ et nutritis suæ jucundissimo odori, I, 426 *sq.* Tonitrua timuit, I, 334. Cur deus esse non possit, I, 333. Ejus scelera, assumptis variis figuris, I, 396, 575 *sq.* Sarpedonis casum deflet, I, 351. Fato stat, 428. Ab aliis diis lacessitus, luxurians, adulter, I, 575. Ejus perditæ libido, et variæ idcirco conversiones, II, 760. Ejus ignominia in theatris decantata, I, 576. Ejus elogia ab histrionibus canebantur, I, 359. Testamentum ejus, comædia, I, 358. Jupiter Pluvius, I, 296. Joves seu Jupiteres trecentos Varro introduxit, I, 353 *sq.*, 576.

Jurat Deus per semetipsum, ut vel juranti Deo credas alium deum omnino non esse, II, 313. O nos miserimos, si nec juranti Domino credimus, I, 1234. Jurare per Herculem, I, 692; per genios Cæsarum, I, 700. Jurabant ethnici per genios imperatorum, I, 583. Per genium Cæsarum jurare pejus erat quam per deos, I, 575. Jurabant pro salute principum, contra liberos et conjuges, I, 583, 599. Christiani jurabant per imperatoris salutem, non vero per ejus genium, I, 447.

Juridicina, quæ, II, 1047.

Juris humani et naturalis potestatis est univæque, quod putaverit colere, I, 699. Jus civile a Tertulliano citatum, II, 656.

Justinus philosophus et martyr, II, 518.

Justitia plenitudo est divinitatis, exhibens Deum perfectum, et patrem et dominum, II, 300. Justitiæ illum non pœnitet, II, 313. Index Deus justitiæ sibi exigendæ tuendæque præsidet, I, 1230. In eam omnem summam disciplinæ suæ sancit, *ibid.* Justitia violentiæ vindex, II, 747. Illius debitum severitas, II, 303. Omne caput justitiæ procuratio bonitatis est, II, 299. Justitiæ incrementa per diversa tempora, II, 890. Quando in iniquitate perficiatur, II, 104.

Justificandi jam ex fide sine Legis ordine, II, 447. Mulier justificata per pœnitentiam ex fide, II, 403.

Juventa dea, I, 600.

L

Laberii dicta de sententia Pythagoræ, I, 521.

Labor necessarius, II, 487.

Lac quomodo in uberibus formetur, II, 787. Lactis et mellis societate suos infantat Deus, II, 262.

Lacedæmonii primi penulam ludis excogitarunt, II, 302.

Lacedæmoniorum puerorum flagellatio, I, 626. Laconum flagella quid profuerint, I, 533.

Laconia Pasiphææ habebat oraculum, II, 730.

Lacrymarum imbrem omnem exsiccat divina indulgentia, II, 880.

Lætitia publicæ omnis est luxuria captatrix, II, 96.

Laici sunt sacerdotes, II, 922. Non sibi assumant episcoporum officium, I, 1218. Apud hæreticos sacerdo-

talia munia obeant, II, 57. Ubi tres laici, ibi Ecclesia, II, 922.

Lais meretrix, I, 347.

Lamech primus duabus maritatus, tres in unam carnem effecit, II, 920. Per illum vim passa est institutio Dei, II, 934.

Lana dea, I, 606.

Lanas incoquere succis herbarum et concharum salivis ostendit Deus, I, 1327.

Lances Syllæ splendidissimæ, II, 706.

Languoribus et vitis medendis operatus est Christus II, 762.

Laodice mater Seleuco regum Asiæ, nondum enixa, prævidit, II, 728.

Laodicenses (Ad) Pauli epistolam inscribunt hæretici quæ est ad Ephesios, II, 500, 512.

Laomedontis muros extruxit Neptunus, I, 352.

Lapides in quibus erant descripti ritus sacri ethnicorum, I, 313.

Larentia, Laurentia, Luperca, prostittutissima lupa, I, 423, 428, 599 *sq.* Dea facta, *ibid.*

Lares, dii privati domorum, I, 573, 637, Eos perstringit Tertullianus, I, 334.

Larissæus heros. *Vide Achilles.*

Laterenses, quid, II, 466.

Latiæres ludi, I, 638.

Latrones obstupescit oratio, I, 1196.

Laurea Apollini et Libero sacra est, II, 94. Laureis postes obumbrabant ethnici, I, 453, 683.

Lavacrum. *Vide Baptismus.*

Lavatium prædo, I, 496.

Lavationibus Gentes deos suos efferunt, I, 1204.

Lazarus, præcipuum exemplum resurrectionis, II, 873. In Lazaro caro non erat animalis nec anima carnalis, II, 776, 873.

Læna, meretrix, noluit conjurationis conscios prodere, I, 626.

Lecti in medio foro strati, I, 432.

Lenocinium mutuum, I, 1311. Lenocinia gentilium inter aras et in ædificiorum et sacerdotum tabernaculis, I, 363. Lenocinium divinitatis, II, 753.

Lentuli auguris consulta de mulierum habitu, II, 1044. Ejus sacrilegæ venustates, I, 536.

Lentulus mimographus, II, 1042.

Leo semel est pater, II, 727.

Leonis Ægyptii scripta, II, 86.

Lepidi violenta ludibria, II, 1031.

Levicoia, seu Levicola, I, 606.

Levitæ exstiterunt ante leviticæ legis sacerdotum, II, 600.

Lex nulla sibi debet conscientiam suæ justitiæ, sed eis a quibus captat obsequium, I, 289, 566. Legem sola æquitas commendat, I, 283. A pecude lex hominem discernit, II, 289. Lex non ponitur ei qui non habet obsequium debitum legi in sua potestate, II, 290. Suspecta est lex quæ probari se non vult, I, 566; improba autem, si non probata dominetur, I, 289. Lex injusta nullum exigit honorem vel obsequium, I, 286 *sq.*, 566. Si lex errat, ab hominibus, non de cælo venit, II, 885. Legis contemptus in arbitrii libertatem homini deputatus, II, 290. Legis obstrictor vel factor quis habendus, II, 429. Consensu publico leges mitigatæ, I, 287.

Legis divinæ quanta auctoritas, I, 499 *sq.* Humanis sanctitate et auctoritate longe præstantior, *ibid.* Divinæ leges nunquam possunt impune infringi, I, 500. Lex Dei, ante Moysen, primum in paradiso data, II, 600. Cur Adamo data lex, II, 289. Lex primordialis est data Adæ et Evæ, quasi matrix omnium præceptorum Dei, II, 599. Ante legem Moysi, scriptam in tabulis lapideis, legem exstitit non scripta, quæ naturaliter intelligebatur, et a patribus custodiebatur, II, 600. Eamdem legem dedit Deus omnibus gentibus, ut congruit bonitati et æquitati ipsius, II, 599. Lex, post quadringentos et triginta annos, Abrahamo data est, II, 600. Lex Moysi est data eo tempore postquam ab Ægypto excesserunt Judæi, post intervallum multorum temporum et spolia, I, 600. Non duritia Dei eam promulgavit, sed ratio summæ benignitatis, II, 306. Cur tantis esset onerata observationibus, II, 306. Arcanam habuit significationem, II, 306. Legis figuratæ vis ostenditur, II, 374. Legis significantia, scilicet et prophetica et in omnibus fere argumentis figuratæ, II, 306. Legis criminatorem abominatur Apostolus, II, 505; Lex non seduxit, sed peccatum per præcepti occasionem, *ibid.* Legem et Prophetas Cerdon repudiavit, II, 78, et Apelles, II, 71. Legem Dei in libidinem defendit Hermogenes, aque contemnit, II, 198. *Vide Moyses, Testamentum, Theotimus.* Legis onera usque ad Joannem, non remedia, II, 989. *Vide Christus.* Destitit habuit a Joanne prædicationem, II,

474. Radix est Evangeliorum, II, 125. Quantum distet ab Evangelio, II, 364, 600. Legem et prophetas cum Evangelicis et Apostolicis litteris miscuerunt sancti homines, II, 49. Operum juga rejecta sunt, non disciplinarum, II, 989.

Leges Christianorum, a Deo et a Christo latæ, cæteris omnibus præstantiores, I, 498 *sqq.* Iram et solitariam concupiscentiam prohibent, I, 499; maleloquium et injuriæ repetitionem, *ibid.*; sanguinem animalium, suffocatum et morticinum, I, 324. Legum humanarum auctoritas, I, 499. Veterum optimæ leges ex sacris nostris legibus hæstæ, I, 499. Leges hominum cum Deo devinciunt, II, 289. Quam sint imperfectæ, I, 289, 499. Impune possunt labefactari et violari, *ibid.* Sæpe sunt noxiæ vel inutiles, I, 285 *sqq.* Plerumque violantur ex voluntate vel necessitate delinquentis, I, 499. Leges emendatæ et antiquatæ, I, 566. *Vide* Consuetudo. Ab ethnicis leges emendatæ, conculcatæ, abrogatæ, I, 286 *sq.* Pessumdantur, recogitata brevitate supplicii, I, 499. Nulla lex hominem nisi criminis convictum, aut illud confitentem, dammare debet, I, 702, *sq.* Malos erui jubent leges, non abscondi, I, 276. Leges in christiano a pessimis et iniquissimis imperatoribus latæ sunt, I, 292 *sqq.* Leges Lycurgi a Lacedæmoniis emendatæ, I, 286. Leges Romanorum in immensum auctæ, I, 286, 572. Utrum omnes observatæ, I, 298 *sq.* Leges sumptuariæ, ambitionem et sumptum comprimentes. I, 298. Lex Æmilii sumptus cœnarum definivit, *ibid.*; necnon Antia lex, *ibid.* Papiæ et Juliæ leges de juniorum conjugio a Severo quomodo abrogatæ, I, 286. Leges erant de novis diis instituendis, I, 290.

Libanus mons thuris vocabulo est penes Græcos, II, 382.

Libelli festivi, mordaces et famosi, ubi appensi, I, 583.

Liber sermoni posterior, I, 616.

Liber pater, seu Bacchus, exsecto matris utero, vivus aerem hausit, II, 692. Deus factus ob vini inventionem, I, 334. Ex Indicis triumphavit, 86. Illius simulacro bestia applicatæ, I, 341. Laureæ coronæ cinctus, II, 86. A senatu rejectus ex omni Italia, I, 304 *sq.*, 573. Liberi mysteriis in publico discebant ethnici, I, 492. Nolebant Christiani iis interesse, *ibid.*

Liberalia, ludi, I, 636, 643.

Liberalia officia, quæ, I, 492, 636.

Libertas Deo competit, non necessitas, II, 212. Præstatur libertas ab eo apud quem fuit servitus Legis, II, 478. Pro libertate mori noverant Christiani, I, 565.

Librum arbitrium. *Vide* Arbitrium.

Libertini flagra adhuc rumpentes, I, II, 301. Eorum luxur, I, 300, et ornamenta, II, 879.

Libido ubique comes est, I, 326. Matrimonium fœdavit, II, 695. In omnem libidinem ebullire summus est fructus vitæ omnibus qui Deum non timent, II, 279. Nec apud Gentes matrimonio adscribitur livido, sed extraordinariis et non naturalibus et portentosis, II, 509. Nulla est libidinis infrenatio in castratione, II, 282. Per curiositatem libidinis emulationem convehunt mulieres, I, 1288. Libidinum monstra, quæ, II, 987. Quibus caussationibus coleretur insatiabilis carnis cupiditas, II, 927. Non excusatur ob infirmitatem carnis, II, 951. Libido et gula unita sunt vitia, II, 953. Libidinum publicarum novum consistorium, I, 1298.

Libyca gens, Atlantes, cæco somno mortem transigere dicuntur, II, 733.

Licentia plerumque tentatio est disciplinæ, et cur, II, 923. Nusquam et numquam licet, quod semper et ubique non licet, I, 653.

Lignum passionis Christi, II, 635, figuratum in ligno paradisi mortifero, *ibid.*; et in ligno quo Moyses aquam amarā indulpavit, *ibid.*; atque in ligno quod Elisæus misit in aquam, II, 636. Quod perierat in Adam per lignum, restituitur per lignum Christi, II, 636. *Vide* Crux. Lignum rude quidam gentiles coluerunt, I, 366.

Limentinus deus, a limine, I, 685; II, 97.

Limus nihil aliud quam liquor optimus, II, 696. inde genitale virus, *ibid.*

Limus imaginem induit Christi futuri in carne, II, 802. Oblitteratus est et devoratus in carnem cum factus est homo in animam vivam, II, 804.

Lingua Græca et Latina propinquæ inter se habentur, I, 618. Omnium gentium varia vox, varius sonus, propria cuique loquela, sed loquelæ communis materia, *ibid.* *Vide* Littera, Litteratura.

Lippientibus singularis lucerna numerosa est, II, 249.

Liquor solus semper materia perfecta, læta, simplex, de suo pura, dignum Deo vectaculum Deo subiciebat, I, 1202. *Vide* Aqua.

Litteras Mercurius primus enarravit, II, 87. Prior anima quam littera, I, 616. Divinæ Scripturæ litteris salutaribus multo tempore anteriores, I, 617. Litteris ipsis ordo unde, I, 616. Sunt necessariae commerciis, rebus et nostris erga Deum studiis, II, 87. In litteris res tenentur, ut litteræ in rebus leguntur, II, 822. In litteris græcis totam veritatis plenitudinem dispositam esse contendebant quidam hæretici, II, 70. Apud Romanos elementa solent dici primæ litteræ, II, 476. Iis adolescentes informabantur ad prudentiam et ad liberalia officia, I, 350. Litterarum Christianarum nullum jus non capiunt Christiani, II, 51. Fideles magis discere quam docere litteras capit, I, 675.

Litteræ pacis, II, 153.

Litteratura instrumentum est ad omnem vitam, I, 675. Ejus necessitas, *ibid.* An ante litteraturam et promulgationem ejus multi vixerint homines, I, 616. *Vide* Lingua. Prima diabolo fides ab initiis eruditionis, I, 675. Litteratura divina ad facultatem ejusdemque materiæ fecundior, II, 53. Litteratura sæculi, I, 683. Tota sæculi litteratura qui vocantur auctores, II, 729.

Locus omnis in Deo, non ipse in loco, II, 175. Per se loca nos non contaminant, sed quæ in locis fiunt, I, 640 647.

Λόγος, quid, I, 398, 400; II, 160. Nec Zenoni, nec Cleanthi erat incognitus, I, 398 *sq.* *Vide* Christus, Filius.

Loquacitas in ædificatione nulla turpis, si quando turpis, I, 1256.

Loth, frater Abrahamæ probatus, quod pro meritis justitiæ, sine legis observatione, de Sodomorum incendio sit liberatus, II, 602.

Lucania olim Italiæ adjuncta, I, 481. Lucaniam Italiæ vis undarum abscissam in Siciliæ nomen relegavit, II, 1034.

Lucanus, hæreticus, Marcionis sectator atque discipulus, II, 71. Ejus hæresis de anima et de resurrectione, II, 798.

Lucas, Pauli sectator, II, 364. Non erat apostolus, sed apostolicus; non magister, sed discipulus, *ibid.* Lucas et Marcus ex Apostolis Evangelii historiam scripserunt, II, 363. Lucæ Evangelii auctoritas defenditur, II, 363. Paulo adscribitur Lucæ digestum, II, 364, 367. Usque ad Marcionem textus Lucæ integer permansit, II, 367. Illum emendavit Marcion, II, 367. Solum hoc Evangelium, nec tamen totum, recipit Cerdon, II, 70.

Lucernæ in cœtibus sacris Christianorum, I, 313. Et in vestibulis, I, 683. *Vide* Lumina. Lucernis diam infingebant ethnici, I, 453. Elatissimis et clarissimis lucernis vestibula enubilabant Romani, I, 459, 683.

Lucina, dea quæ partum producit ad lucem, 713.

Lucius, sapiens vir, continuo ad christianismum venit, I, 280.

Lucretia, vim stupri passa, cultum sibi adexit in conspectu propinquorum, ut gloriam castitatis suæ pareret, I, 625. Sanguine suo maculatam carnem abluvit, II, 929, 952.

Lucullus primus cerasa ex Ponte Italiæ promulgavit, I, 334.

Ludorum origo et etymologia, I, 636, 638. Ludi consuetudinis, I, 636, *sq.* Equisia, I, 636. Liberalia, *ibid.* Luperii, *ibid.* Apollinares, Latiæ, Magalenses, etc., 638. Sacri et funebres, *ibid.*

Ludimagister non sine tabula septem idolorum, I, 674.

Lumina in Christianorum synaxibus accensa, I, 307, 313. Luminibus extinctis, libidinibus sese volutare dicebantur Christiani, I, 307.

Luna masculus deus, comœdia, I, 358.

Lupæ, popularium libidinum nundinæ, II, 1044.

Lupæ feminæ formam quotidie supparare solemne est, I, 547.

Lupanariorum januis solebant lauri et lucernæ appendi, I, 684, 1298. Lupanaria, domus Romanorum in sollemnitatibus, I, 453.

Luperi ludi, cur sic appellati, I, 636.

Lupi rapaces, qui, II, 16.

Lurconiana condimenta, II, 706.

Luxuria, perditrix castitatis, II, 929. *Vide* Continentia, Libido.

Luxus Romanorum, I, 298 *sqq.*; mulierum romanorum, 304. In luxum invehitur, I, 1314, 1325 *sq.*

Lycurgi leges a Lacedæmoniis emendatæ, I, 286. Ob id mortem sibi conscivit, I, 265, 512.

Lydi fœdus hausto sanguine inibant, I, 381. Ex

Asia transvenæ in Etruria condescerant, duce Tyrrenho, I, 636.

Lymphathi, qui, I, 1205.

Lyncastarum vena vinosa ebrius facit, II, 734. Eorum defluxus ebrios item reddit, II, 568.

M

Macedonia Hermonis habet oraculum, II, 730.

Macedones, tragediam (Edipi audientes, quomodo rei incestus, I, 325.

Machabæi legem paternam ad pristinum vitæ statum pugando sabbatis revocarunt, II, 606.

Magia nihil est quam fallacia, II, 747. Magia secunda idololatria multiformis lues mentis humanæ, totius erroris artifex; salutis animæque vastatrix, II, 748. Magia duplex, I, 612. Magiæ species est astrologia, I, 612 *sqq.* Vide Astrologia. Ægyptiorum magia, adversus Moysen æmulata, patientiam Dei traxit usque ad Evangelium, I, 672. Vide Mathesis.

Magi sciebant esse dæmones, I, 405. Pueros in eloquium oraculi elidunt, I, 411. Phantasmata edunt, I, 410. Somnia immittunt, I, 411. Infamant defunctorum animas, *ibid.* Quædam supra naturæ ordinem facere videntur, quæ dæmonum præstigiis faciunt, I, 407 *sq.*, 412. Eorum consultationes ab angelis desertoribus inventæ, I, 459. De Cæsaris capite magi consulti, *ibid.* Vide Mathematici. Magi Persarum, II, 260. Magos reges fere habuit Oriens, II, 339, 619. Magi et astrologi primi Christum natum annuntiaverunt et muneraverunt, I, 672.

Magistratum ambientes quibus incommodis et contumeliis se subdant, I, 1246 *sq.* Idque totum propter unius anni volaticum gaudium, I, 1247. Vide Principatus.

Magnanimos oblectat oratio, I, 1196.

Magnes ferrum attrahit, II, 236.

Magnitudo in mediocritate probatur, II, 261.

Majorum institutis ethnici habitu, victu, instructu, censu, cultu, apparatu, sermone, nuntium remiserant, I, 303, 512. Eorum spretis institutis nove de die vivebant, *ibid.* Vide Antiquitas.

Maledictiones proferendo, dæmones frequentat vulgus indoctum, I, 405.

Maleficium nullum sine formidine est, quia nec sine conscientia sua, II, 401. In maleficio nulla ordinis ratio, I, 1264.

Malefici gestiunt latere, trepidant deprehensi, negant accusati, et scelus suum astris aut fato imputant, I, 267 *sq.*

Maleloquium prohibetur, I, 499.

Malitia a diabolo est, I, 1164. Semper Domino fuit odiosa, I, 1264. Ad malitiam prout sunt homines, ob vitium ingenii sui, I, 437. Malitiæ apud Græcos interdum pro vexationibus et læsuris, non pro malignitatibus, ponuntur, II, 313.

Malum unde, II, 210. De natura mali constat apud omnes, ut vel ipsi quidem rei defendere malum pro bono audeant, I, 266, 659. Astris vel fato illud tribuebant ethnici, I, 268. Malum non est quod naturalia mali non habet, I, 269, 560. Illius indicia, *ibid.* Non ideo malum non est quia non obest, I, 1279. Non id damnatur in quo male fit, sed id quod fit, II, 497. Est mali dignitas quæ in summo aut in medio pessimorum collocatur, II, 988. Mala necessaria ad illuminationem bonorum, ex contrariis intelligendorum, II, 210. Nihil a Deo mali evenire potuisse persuadebit bonitas Dei a primordio rerum spectata, II, 292. Quomodo mala condere dicatur, II, 301. Mali operatio lata et diffusa, I, 1266. Malo ad miseriam pervenitur, I, 1245. Facilius falso malo quam vero bono creditur, I, 467. Malum omne aut timore, aut pudore natura perfundit, I, 266. Mala dicuntur et delicta et supplicia, II, 301. Mala culpæ et mala pœnæ, *ibid.* Mala ulioria, non peccatoria, II, 313. Mali timore et pudore perfusi, latebras querunt, I, 267 *sq.* His infructuosos esse, magnus fructus est, I, 495. Nolunt suum esse quod malum agnoscent, II, 268.

Malum Amphiloichi oraculum habebat, II, 730.

Mammon de nummo dictum, II, 439.

Mandana, filia Astyagis, II, 727.

Manethon Ægyptius, I, 387.

Manumissionis servorum insignia, II, 879.

Manibus ablutis orationem obibant Christiani, I, 1168. Manibus expansis orabant, Dominica passione modulantes, I, 1199 *sq.* Post cibum illas etiam lavabant, I, 447. Manus baptizatis imponit per benedictionem, advocans et invians Spiritum sanctum, I, 1207. Manuum impositione caro adambatur, ut et anima Spiritu illuminetur, II, 806.

Marcionis historia narratur, II, 42, 71. Marcion nautclerus, II, 266, 327. Bestiis Barbariæ importunior, etc., II, 241. Pharaone crudelior, quomodo, II, 282. Stoicorum sectator, II, 19. Discipulus Cedonis, II, 71. Apellis institutor et præformator, II, 42; itemque Lucani, II, 71. Principalem suæ fidei terminum de Epicuri schola cognoscit, II, 521. Partem usurpat doctrinæ Sadducæorum, II, 46. In primo calore fidei catholicæ pecuniam Ecclesiæ contulit, II, 365. Seipsum non amavit, cum ab Ecclesia et fide Christi recessit, II, 759. Marcionis epistola, II, 505, 755. Ejus Evangelium II, 361, 368. Evangelio suo nullum adscribit auctorem, II, 363.

Marcion duos fingit deos, II, 248, 361; velotiam tres II, 264. Deus suus unde venerit, II, 19. Negat eum moveri, II, 438. Disparis deos constituit: unum judicem ferum, bellipotentem; alterum mitem, placidum, et tantummodo bonum atque optimum, II, 232 *sq.* Primus Marcion ausus est alium Deum solius bonitatis, præter Creatorem, inducere, II, 47. Alium deum Legis, alium Evangelii asseverat, II, 363. Deum quem invenerat, extincto lumine fidei, amisit, II, 247. Negat Deum in hominem vere conversum, II, 757. Carnem Christi negat, et ejus nativitatem, II, 46, 754. Duos Christos introducit, II, 264. Docet eum Christum venisse qui nunquam fuerat annuntiatus, II, 327. Marcion interdictor nuptiarum, II, 46, 281, *sq.* 486. Neminem tingit nisi calibem aut spadonem, II, 280, 382. Mort aut repudio baptismam servat, *ibid.* In totum carnis resurrectionem non admisit, et soli animæ repromisit salutem, II, 491, 493. Marcion Scripturas sacras rejicit et corripit, II, 758. Novum Testamentum a Vetere separavit, II, 43, 268. Evangelium corripit, II, 247. Lucam elegit, quem cæderet, II, 364. Ejus Evangelium interpolando suum fecit, II, 361. Marcionistæ notantur, II, 41. Creatorem repudiant, II, 262. Eorum deus novus, II, 255, *sqq.* 267. Plurimum erant mathematici, II, 266. Item Marcionistis licet quod Marcioni, nempe de arbitrio suo fidem innovare, II, 58.

Marcus Aurelius. Vide Aurelius.

Marcus, Petri interpres, scripsit Evangelium, quod Petro affirmatur, II, 367. Vide Lucas.

Marcus Magus, hæreticus, II, 546.

Marcus hæreticus novam ex Græcorum alphabeto hæresin composuit, II, 70. Carnis resurrectionem negavit, *ibid.* Ejus hæresis de corporis humani creatione, II, 801.

Maris fluctus mitigat oratio, I, 1196. Vide Atlanticam, Britannicam, Corinthus, Indicus.

Margarita est conchæ dura et rotunda verruca, I, 1311. Margaritæ sunt quotidianæ conversationis insignia, I, 1296.

Maria ex genere David orta, II, 624. Virgo fuit, licet Ebion resistat, II, 897 *sq.* Ejus virginitas propugnatur, I, 397. Pulehra Mariæ cum Eva comparatio ac diversitas, II, 782. Maria salutis nostræ secundum Christum mediatix, II, 782. Cur a Tertulliano dicatur quod non nupserat, I, 397; II, 790. Maria Dei Genitrix, II, 190. Christus in utero ejus caro figuratus, illibata ejus virginitate, 1399. Maria virgo quantum a viro, non quantum a partu, II, 790. Maria virgo in partu, 14, 190, 760, 781 *sq.* Post partum semel nupsit, II, 939. An Christo adhæserit prædicanti, I, 762. In matre Christi est figura Synagogæ adjuncta, et Judæorum in fratribus incredulis, II, 767.

Maritus omnis castitatis exactor est, I, 1320.

Mars trigonus, II, 266. Sub militis forma figuratus, I, 574. Mars vincit et in vinculis pene consumptus, I, 331, 575.

Martyr, etsi denotatur, gloriatur; accusatus, non defendit; interrogatus, ultro confitetur; damnatus, gratias agit, I, 269. Martyrum cruciatus, I, 626. Incogniti, inauditi, indefensi, ac propter suum duntaxat nomen ab ethnicis condemnati et cruciati, I, 260 *sqq.*, 559 *sqq.* In carcerem conjecti, I, 497. Vulgus in eos nullo legis præscripto, sed ingenito furore sæviabat, I, 456, 461. Eos lapidibus magis quam cæstibus exagebat, I, 521. Vide Trajanus. Nullus eorum ob aliquod crimen in carcerem conjectus et damnatus, I, 497. Ethnicis durissimis cruciatibus eos cogere conabantur ut, contra omnes leges, crimina sua et se Christianos esse negarent, I, 284 *sqq.*, 560. Solum Christiani nomen in eorum condemnationis tabella scriptum, I, 279. Sub discrimine capitis, I, 531, non propter sua documenta puniendi erant gladii, fustibus, crucibus et bestiis, I, 529. Illis inter tentamenta botuli eruore distenti offerebantur, 324, 560. Ad omne supplicii genus parati erant, I, 445. Quot, quantis et quam horrendis suppliciis excarnificati et cruciati, I, 340 *sq.*, 445. In insulas relegati, I, 344. Ad metalla et bestias,

et sæpius ad leonem damnati, I, 341, 445, 480, 658; II, 825, 927. Crucibus et stipitibus impositi, I, 340. Capite damnati, I, 331. Quam frequenter ad leonem ethnici conclamabant, I, 445, 480, 658; II, 825. Fœmina ad leonem potius quam ad leonem damnata, I, 535. Alii ignibus combusti, I, 461, 531, 704. Eorum corpora, ex sepulchris effossa, dissecabantur, *ibid.* Martyres designati, I, 619.

Martyrum cædes magnum reipublicæ damnum afferebat, I, 496. Nulla civitas impune tulit sanguinis Christianorum effusionem, I, 701. Martyrum constantia, quantum laudanda, I, 584. Immerito eam vituperabant ethnici, *ibid.* Martyres non minus laudandi ab illis, quam quos extollebant ob mortem constanter toleratam, I, 532; 584. Dum, ad stipitem alligati, vivi comburebantur, habitu victoriæ, veste et curru aurato triumphabant, I, 532. Statim post mortem æterna felicitate donantur, I, 1270; II, 745. Martyrii prærogativa insignis statim paradiso, non inferis, divertit, II, 856. Quidam se tyrannis ultro obtulerunt, I, 704. Quomodo more militum inflicta sibi tormenta tolerarent, I, 530.

Martyribus in carcere inclusis et ad metalla damnatis, quanta charitate subveniebant Christiani, I, 470 sq., 619 sqq. Annua die sanctorum martyrum natalitia recolant, II, 79. Martyrum sanguis semen Christianorum, I, 535. Ipsorum pœnis et cædibus populus Christianus magis angelatur, I, 704 sq. Sua morte plures effecerunt discipulos quam oratores eloquentissimi, I, 535 sq. Eorum sanguis eloquentior Cicerone, facundior Seneca, Diogene disertior, et Pyrrhone et Callinico, *ibid.* Invicta illorum in quibuslibet suppliciis constantia, vel, sicut aiebant ethnici, inflexibilis obstinatio persuadebat veram esse ipsorum religionem, I, 535 sq. Ad martyres confugebant peccatores, ut veniam impetrarent, II, 1027. Martyrum animas quomodo conspexit Joannes, II, 658.

Martyrium est prælium quo Christiani sub discrimine capitis ante gentilium tribunalia certant, et vincunt cum occiduntur, I, 531. Est victoria quæ habet gloriam placendi Deo, et prædam vivendi in æternum, *ibid.* Martyria deserviunt, sed in salutem, II, 132. Martyrii debetrix fides, II, 139. Martyrio peccata omnia dimituntur, I, 536; tota Dei gratia redimitur, *ibid.* Martyriorum divina auctoritas, II, 125 sqq. Martyria fidei examinatoria, II, 136. Martyriorum prædicatio et remuneratio, II, 137. Martyrii instrumenta, I, 310 sq. Corporis contemptus ad martyrium præstantiam confert, II, 856. De martyrii iactatione inflatus erat Praxeas, II, 153. Martyrium, secundum baptismum, I, 1270. Baptismus sanguinis, II, 135. Est martyrium sine passione perfectum, II, 138.

Massagetæ inhumani, II, 247. Parentum senio confectorum carnibus vescabantur, I, 321.

Mater Magna in terram figurata, II, 261.

Materia non nominatur in Scripturis, II, 219. Omnis materia sine testimonio originis suæ non est, etsi demutetur in novam proprietatem, II, 771. Quod materia caret, non admittit sapientiæ eventum, II, 329.

Matræm innatam volebant Pythagorici, Stoici et ipse Plato, II, 567. Parem Deo eam inferi Zeno, II, 19, et Hermodogenes, II, 198.

Materiarum hæretici, II, 218.

Mathesis usque ad Evangelium concessa, et cur, I, 672. Hodie per Christo est, *ibid.* Astrologia, Magia.

Mathematici magistros habuerunt prævios angelos, I, 671 sq. Ex urbe et Italia pulsati, 671. Mathematici plurimum Marcionitæ, II, 266. *Vide* Magi.

Matrimonium est cum Deus jungit duos in unam carnem, aut junctos deprehendens, in eadem carne conjunctionem signavit, II, 941. Per matrimonii nexum duo in carne una efficiuntur, I, 1302; II, 896. Ejus numerus a maledicto viro cœpit, II, 920. *Vide* Lamech. Matrimonii necessitas et causæ, I, 1280. Sacramentum magnum est, II, 518. Defendendum est cum accusatur spurcitia nomine in destructionem Creatoris, qui proinde conjugium pro rei honestate benedixit, II, 281. Excessus, non status est impudicus, II, 695. Libido, non conditio, illud fœdavit, *ibid.* Matrimonium, contumelia communis, II, 903. Ejus modesta dissimulatio in occulto, II, 806. Matrimonii felicitas quod Ecclesia conciliat, et confirmat oblatio, et obsequium Angeli, renuntiant, Pater ratum habet, I, 1302. Occultæ conjunctiones, id est non prius ad Ecclesiam professæ, male, II, 987. Filii sine consensu parentum nec recte nec jure nubant, I, 1302. Matrimonium ex violentia contractum an validum, II, 443. Unius matrimonii esse debent qui allegantur in ordinem sacerdotium, II, 922. Matrimonia gentilium subeuntes fideles stupri rei sunt, I, 1292. *Vide* Nuptiæ, Monogamia. Matrimonii felicitas, de moribus prosperata apud veteres Romanos, I, 303. Ad matrimonium compellebant Romanæ leges, II, 927. Servis prohibitum erat, I, 1000. Sponsæ apud ethnicos velatæ

ducebantur ad virum, II, 905. Matrimonium secundum non aliud dicendum erit quam species stupri, II, 924. In secundo matrimonio duæ uxores eundem circumstant, maritum, una spiritu, alia in carne, II, 926. Duplex rubor est, *ibid.* Matrimonii separationem neque in Evangelio neque in ipsius Pauli epistolis ex præcepto Dei invenias permissam, II, 919. Repudiata connubium illicitum facit Christus, II, 411 sq. Disjunctum matrimonium sanat patientia, I, 1268. Primo manente matrimonio nubere adulterium est, II, 442. *Vide* Repudium.

Matrix generis feminini Eva, II, 896. Matrix religionis Hierosolyma, II, 417.

Matronarum indecens cultus, II, 1044. Earum ambitio in templis, I, 1301.

Matronalia festa, I, 689.

Matthæus, fidelissimus Evangelii commentator, ut comes Domini, II, 789.

Matuta mater, II, 933.

Mauritanie reguli, I, 419.

Mauri vani, II, 683. Gens illa regionum suarum fines non excedit, II, 611. Christi jugo subdita, II, 610. Antea colebant Versutinam, I, 596.

Mavilus Adrumeticus, martyr, I, 702.

Maximilla Montano adhæsit, II, 934.

Medicina, soror philosophiæ, II, 650. Necessitatem habuit artificii ad extendendos de anima retractatus, II, 650. Est plane quasi sæviæ medicæ de scalpello, de cantherio, de sinapis incendio; sed horum operis fructus excusat, II, 431 sq. *Vide* Esculapius. Medicinas sibi divinitus attributas agnoscunt in tempore irrationales animæ, cervus dictamnus, hirundo chelidoniam, I, 1248.

Medici ab Erasistrato nomen acceperunt, I, 282. Proprii sunt arbitri omnium lethalium rerum sive causarum, et ipsarum corporalium conditionum, II, 739. Quid judicandum de medico qui nutriat morbum in mora præsidii, et periculum extendat dilatione remedii, quo pretiosius, aut formosius curet, II, 272. Medicus mirandus quod ferme pares adhibet qualitates medelarum adversus qualitates querelarum, II, 132. Nam calores calidibus amplius onerando compescit, et ardores siti potius macerando restinguit, *ibid.* Felis excessus amarum quibusque potiunculis colligit, et sanguinis fluxus detusa insu perverula revocat, II, 132. Medici omne contrarium vitali, salutari, auxiliari, extra naturæ cardines relegant, II, 703. Homo semper medico prior negotium facit, et sibi metipso periculum mortis attrahit, *ibid.*

Medorum regnum Romano antiquius, I, 432.

Megalenses Iudi, I, 638.

Megarenses obsonant, quasi crastina die morituri, etc., I, 474.

Melampus in Græciam transtulit Bacchi orgia, I, 404.

Melampi initiationes Argis, I, 404.

Melchisedech incircumciscus et non sabbatizans, ad sacerdotium Dei allectus est, II, 602. Unde sacerdos Dei summi nuncupatus, si non ante leviticæ legis levitæ fuerint, qui sacrificia Dei offerebant, II, 600.

Melitus, Socratis accusator, I, 647.

Mellis et lactis societate suos infantat Deus, II, 262. *Vide* Baptismus.

Memoria thesaurus omnium studiorum, ex Cicerone, II, 688. Sensuum et intellectuum est salus, *ibid.* Quod memoria suppetit, sanitas mentis est, II, 726. Tanta ejus gloria quanta injuria oblivioni, II, 688.

Memoriæ, seu monumenta, I, 386.

Menander Samaritanus, Simonis discipulus, II, 734, 736. Ejus doctrina de Baptismo, II, 61.

Menander Ephesinus, I, 387. Ejus delicata vestis, II, 1043. Balnearum ejus comicum, II, 735. Error Menandri de corporum creatione, II, 801.

Mendacium non ædificatur sine demolitione veritatis, II, 284. Cupiditatis est minister, II, 671. Nemo ad suum dedecus mentitur, quin potius ad honorem, I, 415. Religionem suam mentiri summum nefas, I, 403. Magis fides prona est adversus semetipsos confidentes, quam pro semetipsis negantes, I, 435.

Mendesius Ptolemæus, I, 387.

Mendicabant Cybelis sacerdotes, I, 346.

Menedemus, philosophus, Providentiæ fuit vindex, I, 380. Probavit græcam Veteris Testamenti interpretationem, *ibid.* Septuaginta duos interpretes de sententiæ communionem suspexit, *ibid.*

Menelaus insequitur Helenam amissam, II, 709.

Mensæ præstitiis demonum divinitas, I, 411.

Mercēs a Deo exactore et remuneratore, I, 460.

Mercēs a libero arbitrio, II, 292. Pro mercedum differentia, operarum quoque credenda distantia est, II, 424. Mercēs et periculum de resurrectionis pendet eventum, II, 823. *Vide* Inferi, Meritum.

Mercimoniorum quæstiosa pericula exercere, cum lucri cupiditatibus, I, 1262.

Mercurius primus litteras enarravit, II, 87. Inventor litterarum, I, 616. Primæ vestis auctor, II, 1038. In calvitio pennatus, in caduceo ignitulus, I, 576. Ab histrionibus representatus gladiatores mortuos cauterio examinans, I, 382. Oviculam digublavit, II, 1058. Mercurius Trismegistus, magister omnium physicorum, II, 567. Mercurii Ægyptii sententia de anima, II, 705. Illum Plato veneratus est, II, 649. Mercurius Gallorum, II, 136. Grandiores personas immolabant ei, I, 316.

Meretrices non easdem vestes gerebant quas matronæ, I, 302. *Vide Attica.*

Meritorium factus est mundus, II, 550.

Meritum a libero arbitrio, II, 292. Premereri nolle delinquere est, II, 917. Par factum par meritum habet, I, 1264. Meritum varietas adstruitur, II, 134. Meritum nomine ordo resurgendum disponetur, II, 356.

Meropes, II, 1052.

Messenius Dissæarchus, II, 670.

Messia columnæ, II, 639.

Metallo damnati Christiani, I, 341, 480. Metallorum opera nudaverunt dæmones, I, 1306.

Metellus deum Alburnum invenit, II, 266.

Metempsychosis, quid, II, 711. Solide refutatur, II, 697-711.

Metensomatsios, quid, II, 702 sq., 708.

Metus in Deum ubi est, ibi gravitas honesta, et diligentia attonita, et cura sollicita, et adlectio explorata, et communicatio deliberata, etc, II, 58.

Midas ingentes aures suas Sileno tradidit, II, 649. Midæ rosetum, II, 93, 1036.

Migrations solemnes populorum, II, 700.

Milesii oves, II, 1039.

Miles pulchrior est in prælio amissus, quam in foga salvus, II, 112. Olea coronabant milites, II, 94. Nemo miles ad bellum venit cum deliciis, nec de cubiculo ad aciem procedit, I, 624. Sic Christiani ad militiam Dei sunt vocati, *ibid.* Christi milites sunt Christiani, II, 927. Dominus in Petro examando militem omnem discinxit, I, 691. Militum exercitia in pace et in bello, I, 624. Eorum oratus et arma, II, 76, 92. Apud Deum, tam miles est paganus fidelis, quam paganus est miles infidelis, II, 93. Milites Mithræ quomodo initiati, II, 102.

Militia an in totum Christiano conveniat, I, 690; II, 91 sq. Licita est usque ad causam coronæ, II, 94. Nec delictorum impunitatem, aut martyriorum immunitatem pernitit, II, 93. Militia regiarum familiarum, II, 95.

Miliariorum somnia, II, 355, sq.

Miliarium æquum Platonis, II, 700.

Mitiades, Ecclesiarum sophista, II, 548.

Mimus petulantior Herculem in scena representat, I, 362; et mima impudens Minervam, I, 360. Spurcitiam mimus etiam per mulieres representat, sexum pudoris exterminans, I, 649. Mimica ineptia, *ibid.*

Minerva, artium et armorum dea, II, 94. Prima navem molita est, II, 87. Illi tribuit lanificii dispensationem structuramque telarum, II, 1039. Quam absurde ob olæ inventionem ab ethnicis facta dea, I, 334. Ejus et Junonis iudicium, I, 359 sq. Cum urbem Athenas moliretur, nihil aliud quam regionis naturam prospexit, ac optima iugenia pollicita est, II, 683. Urbem suam a Xerxe non defendit, I, 687. Trulla Minervæ, I, 344.

Minervalia, I, 644.

Minoi et Rhadamanti tribunal et iudicium, a Platone et a poetis decantatum, I, 415.

Miraculis pluribus Christus se Λόγον Dei probavit, ac Deum se esse et hominem, I, 400. *Vide Natura.* Miracula, si qua apud ethicos, in testimonium illis fiunt, II, 738. Malis dæmonum artibus facta sunt, I, 406. Castoris et Pollucis phantasmata induti, victoriam de Perseo rege annuntiant, I, 409. Barbam tactu irufatam fecerunt, I, 410; navem cingulo permotam, *ibid.*; aquam cribro gestatam, I, 409.

Miscellanea Ptolemæi, II, 562.

Misericordiæ mater patientia, I, 1251. Misericordiarum pater idem qui misericors, miserator et misericordiæ plurimus dictus est, II, 498.

Mithræ initiationes, II, 54, 102. Ejus leones aridæ et ardentis naturæ sacramenta philosophantur, II, 261.

Mithrilates, ex somnio, Ponti potitus, II, 728.

Modestia laus, II, 915. Pudori procurat, I, 1288. Nihil Deo acceptius modestia, II, 911. Modestia Christianorum quanti modestiæ ethnicorum præstat, I, 511. Tam sancti viri est sufferendi si virginem viderit, quam sanctæ virginis si a viro visa est, II, 891.

Monarchia Dei, quid, II, 158.

Monarchiani hæretici, II, 164.

Monogamia an onerosa, II, 932. Ejus disciplina neque nova est, neque extranea, immo et antiqua et propria Christianorum, II, 933. Apud ethnicos in summo est honore, II, 928. In ipsis animalibus recognoscitur, ne vel bestiae de mœchia nascerentur, II, 935. Monogamia Adæ et Evæ ad finem usque perseveravit, II, 934. Primus eam solvit Lamech, *ibid.*

Monogenes, æon pater, II, 552.

Montes aruntur et durant, I, 528. Quomodo dulcorem distillant, II, 326. Conchæ in montibus inventæ, II, 1033. Mons Christus, sine manibus coincidentium præcisus, implens omnem terram, II, 604.

Montanus docet sæpius jejunare quam nubere, II, 954. Ejus jejunia, II, 970 sq. In Montano plura dixit Paracletus quam Christus in Evangelio protulit, II, 72. Nec tantum plura, sed etiam meliora atque majora quidam dixerunt, *ibid.*

Montanistarum jejunia, II, 954. An illorum errores probaverit Romanus Pontifex, II, 155.

Mopsi in Cilicia oraculum, II, 730.

Morbi somno contrarii, phreneticus et cardiacus, II, 723. *Vide Medicus, Medicina.*

Mors est quæ carnem et sanguinem non modo corrumpit, verum etiam consumit, II, 869. Nulla mors non ruina membrorum est, II, 819. Ejus regnum nihil operatur quam carnis dissolutionem, II, 862. Non aliud determinatur quam disjunctio corporis et animæ, II, 695. Non ex natura hominem secuta est, sed ex culpa, ne ipsa quidem naturali, II, 738. Ex lege Dei, non ex hominis offensâ, evenit, II, 942. Mori non solet, nisi quod nascitur, II, 764. Forma moriendi causa nascendi est, *ibid.* Desinit vivere qui desinit fungi, II, 691. Et si variis exitus mortis, nullus ita lenis, ut non vi agatur, II, 739. Ipsa illa ratio operatrix mortis, vis est, *ibid.* Mortes immaturæ et atroces opera dæmoniorum fiunt, quos in cursibus deputant veteres, II, 748. Mors, si non tota est, non est, II, 738. Quidam dicebant quod, extincto corpore, portio mortis cum animæ portione remaneat usque ad sepulturam, II, 737. Immatura morte præventus eo usque vagari istic, putabant ethnici, donec reliquatio compleatur ætatem, II, 746. Aliud mors, et aliud mortale, II, 875. Aliud mortale, et aliud mortalitas, II, 870. Mors non capit immortalitatem, mortale autem capit, II, 875. Portæ mortis adamantinæ, II, 857. Mors ubique, et conscientia mortis et testimonium ubique, I, 618. Mortium frequentia pleraque vastant, I, 390. Cuncta moriuntur, ut reviviscant, I, 524 sq. Mortem ad nos pertinere negavit Epicurus, II, 721. Omnia fluiri post mortem, etiam animam, existimabat Seneca, II, 721, 793. Post mortem nihil superesse vulgus existimat, II, 793. Mortem spiritaliter inintelligendam quidam putant, II, 820. Mortis imago, somnus, II, 724. Per hanc fide initiatur, spem meditari, discis mori et vivere, discis vigilare dum dormis, 624. Mors Christiano utilis et suavis, Deo disponente, II, 133. Quam putas mortem, profectio est, I, 1264. An sit timenda, I, 614 sqq. Mortem timeamus, quam evadere non possumus, I, 615. Metus mortis non tantus est quantus tormentorum, I, 625. Mortis contemplantur docet philosophia, ut ait Zeno Eleates, I, 533. Mortis dolor vacare debet, cum constet de resurrectione mortuorum, I, 1263. Mors nostra dissolvi non poterat nisi per Christi mortem et resurrectionem, I, 1212. Mors Christi pondus et fructus Christiani nominis, I, 332. Pro alterutro mori parati erant Christiani, I, 471. Mortis fidelis et gentilis differentia, II, 745. Mortem homicidiis consolabantur ethnici, I, 645. Apud Barbaros Ponti maledicta erat mors eorum qui ita discesserint, ut escatiles non fuerint, II, 247. In articulo mortis multi ex præsidibus gentilibus confessi sunt se in Christianos deliquisse, II, 702.

Mortui vocabulum corpori competit, II, 491, 819. Olim coronabantur mortui, II, 89. Quod et quale thus a Christianis adhibitum in mortuis sepeliendis, I, 493, 676. Patientia temperandum mortui desiderium, I, 1264. Impatientiæ non excusatur doloris affectio in amissione charorum, I, 1263. Mortuum suscitari nihil aliud est quam integrum fieri, II, 878. Pro defunctis orandum et refrigerium eis adpostulandum, II, 942. Oblationes publicæ pro defunctis, II, 737. Oblationes et orationes pro illis annua die faciebant Christiani, II, 79, 942. Animas defunctorum humano sanguine propitiari olim creditum est, I, 634. *Vide Defuncti.*

Moschion putabat animam per totum corpus ventilari, II, 671.

Motus substantiva res non est, sed accidens, II, 230. Non ad substantiam pertinet, sed ad substantiæ habitum, II, 231. Omnia moventur aut a semetipsis aut ab aliis, II, 230. Motuum omnium primus auctor Deus, I, 590

Perpetuitas motus, divinitatis ratio, II, 725. Deus compositus, materia incomposite movetur, II, 235. Motus Dei liber et æternus, *ibid.*

Moyses, primus propheta, I, 382. Propheticus, non poeticus pastor, II, 85. Antiquior Saturno nongentis circiter annis, II, 697. Inacho cœvus, I, 386. Danao quanto antiquior, *ibid.*; et clade Trojana et Homero, I, 387. Ante Lycurgos et Solones erat, II, 303. Moyses de proximo Dei arbiter, II, 937. An Deum viderit, II, 622. Moysi locutus est Filius Dei, *ibid.* Moysi causato linguæ tarditatem Dominus os repromisit, II, 456. Manus ejus emortua et restituta, signum resurrectionis, II, 835, 876. Ei donatus est populus ad præsens, II, 326. Judæos docuit Deum colere, I, 403. Nihil illi cum Moyse, qui Deum Moysi rejicit, II, 763. Orans in monte, Christum præfigurabat, II, 346. Cur filium suum circumciderit, II, 602. Moyses per vaticinationem usque ad suam ætatem scripsit historiam, I, 382. Non videtur primus, in templo suarum litterarum, Deum mundi dedicasse, II, 257. Ejus libri cæteris omnibus antiquiores, I, 387. Ad legem Moysi non ita attendendum, quasi ad principalem legem, sed ad subsequentem, quam certo tempore Deus et gentibus exhibuit, et repromissum per Prophetas in melius reformavit, II, 600.

Mulæ matronarum, I, 1301.

Mulier non natura nomen est uxoris, sed uxor conditione nomen est mulieris, II, 896. Mulieris uno nomine Spiritus sanctus etiam virginem intelligi voluit, II, 894. Mulieris vocabulum ad sexum pertinet, non ad gradum sexus, II, 895. Mulier et femina an idem sensus, I, 1185 *sq.* Mulierem nominando, quidquid est mulieris nominas, II, 895. Mulier est diaboli janua, legis prima desertrix, I, 1305. Difficile mulier fit, II, 909. Christianarum mulierum habitus, I, 1321, 1333 *sq.* Habitu feminae duplicem speciem circumfert, cultum et ornatum, I, 1309. Mulierum superbus ornatu describitur, I, 1306, 1310, 1325. Apud Judæos velatæ incedebant, II, 80. Muliebris mundus, quid, *ibid.* Muliebris vestibus qui vestitur, damnatur in lege, I, 655. *Vide* Oculus, Luxus. Nullum virile munus in Ecclesia mulieri permittitur, II, 902; nec docere, nec tingere, nec offerre, *ibid.* Mulieres hæreticæ quam procaces, II, 56. Audent docere, contendere et forsitan tingere, *ibid.* Mulieres Romanæ olim aurum nesciebant, I, 302. Vino abstinebant, *ibid.* Mulieres ebriosa a viris suis interfectæ, I, 302 *sq.* Sed postea, quam fœde mores mutati, I, 304. *Vide* Vinum. Mulieres desponsatæ exemplum habent Rebecce, II, 904. Græca quædam mulier quinonem enixa filiorum, II, 656. Mulieris enitensis pudor pro periculo honorandus, et pro natura religiosus, II, 758. Mulier quæ theatrum adiit, inde cum dæmonio rediit, I, 657. Alia, quæ tragedium audierat, ultra quintum diem non vixit, *ibid.* *Vide* Attica. Mulieres Ponticæ malunt militare quam nubere, II, 247.

Munditenens vocatus diabolus, II, 576.

Mundus a Deo creatus est, instructus et ordinatus cum omni rationis gubernaculo, I, 334. Ex nihilo fecit illum verbo, quo jussit; ratione, qua disposuit; virtute, qua potuit, I, 375. Bonitas Dei operata est mundum, justitia modulata est, II, 299. Mundus animatus Spiritu omnium animarum animatore, I, 324. Grande opus et dignum Deo, II, 260. Ex omnibus bonis consistit, I, 288. Ex diversis substantiis officiisque constat, II, 1032. Omnis situs, habitus elementorum, effectus, motus, status, ortus, occasus singulorum, judicia sunt Creatoris, II, 299. Mundus ornamenti et cultus nomine est penes Græcos, II, 233. Κόσμος nomen ei accommodarunt, quare, I, 375. Cultior est de die in diem, et instructor pristino, II, 700. Omnia jam pervia, omnia nota, omnia negotiosa, *ibid.* Ubique domus, ubique populus, II, 700. Meritorium factus est mundus, II, 550. Mundus rotundus, sine capite, juxta Platonem, I, 591. Mundum increatum dixit Pythagoras, I, 333. Illum innatum et infectum alii philosophi defendunt, II, 609. Plato docuit illum a Deo factum esse, I, 333. Ab angelis institutus fuit, juxta Simonem magum, II, 62, 708 *sq.* Anima mundi ignis, juxta Varronem, I, 589. Refellitur, *ibid.* Hæretici mundum per Dominum mundi interpretantur, II, 481. Mundi totius habitus præteribit, II, 801, 833. Cum Romano imperio destruendus est, II, 447. Pro ejus inora afferenda Christiani in synaxibus Deum precabantur, I, 447, 468. Mundus æmulus Dei, II, 898. Satanæ et angeli ejus totum mundum repleverunt, II, 640. Munditenens vocatus diabolus, II, 576. Mundus carcer, quomodo, I, 622. Ejus catenæ, immunditiæ et tenebræ, quales et quantæ, *ibid.* Mortuorum est habitaculum, id est ignorantium Deum, II, 821. Vitium mundi, acquirendi cupiditas, I, 1283. Nemo sine Dei voluntate de sæculo educitur, I,

1283. Christus nunc crucis virtute ventilat mundum per fidem, postea ventilaturus per judicium, II, 346.

Municipes memorati, I, 387.

Municipales solemnitates, II, 76.

Munus dictum est ab officio, quoniam officium etiam minoris nomen est, II, 644 *sq.* Munia quæ ad peccatum inducunt, omnino deserenda, licet victus inde solum proveniat, I, 667. Munera diligentes Christo non placent, II, 457; neque sectantes retributionem, *ibid.*

Murtia, dea amoris, II, 640.

Musæus Athenis veneratus, II, 649. Athenienses initiationibus obligavit, I, 404.

Musica ignorantes deridebat Anacharsis, I, 865.

Musicalia festa, I, 644.

Mutius manum suam dextram in ara cremavit, I, 532, 625; cum gaudio, II, 751.

Mutinus, sive Mutunus, Tutinus (Priapus), deus turpissimus, I, 423, 601.

Mysteria sua celabant Christiani, I, 308.

N

Nabuchodonosor, cum suis regulis, ab India usque ad Æthiopiam habuit regni sui terminos, II, 611. Divinitus somniat, II, 731. Ejus poenitentia, I, 1269. Confessio illum in regnum suum restituit, I, 1248.

Narniensium oppidum, I, 420. Eorum deus Visidianus, *ibid.*

Nasammonum propria oracula apud parentum sepulchra, II, 749.

Natales martyrum annua die recolant Christiani, II, 79. Natale idoli omni diaboli pompa frequentabatur, I, 674.

Nativitas legitima ferme decimi mensis ingressus est, II, 714. *Vide* Decimus. Etiam septimo mense plena est, facilius quam octavo, *ibid.* *sq.* Horum mystica ratio, *ibid.* Nativitas nostra reformata regeneratione celesti, II, 759. Nativitatis Christi Romana archiva testes sunt, II, 370. Nove nasci debuit nativitatis novæ dedicator, II, 781.

Natura prima omnium disciplina est, II, 82. Animæ magistra, I, 616; II, 811. Natura, si quid est, rationale aliquid Dei opus esse credimus, II, 722. Eadem est foris quæ et intus, II, 907. Aut defraudatione aut enormitate rescinditur, proprietate mensura conservatur, II, 723. Veneranda est, non erubescenda, II, 695. Reverenda ejus opera Marcion reprehendit, II, 336. Non potest sallow quæ ita se diligit, ut, si cessaverit, non sit, I, 271. Cui natura nulla est, naturalia instrumenta non suppetunt, II, 266. Natura quædam nota sunt, II, 498. Quæ sint, *ibid.* Naturæ interpolatur diabolus, I, 1312. Eam infecit delicti semine illato, II, 514. Alia natura, alia naturæ corruptio, II, 720. Naturam consecrar, II, 907. Universa conditio recidiva est, quomodo, II, 810. Naturæ ordo describitur, II, 810. Plus est naturam demutare quam facere materiam, II, 765. Naturæ mutationem jejunia merentur a Deo, II, 963. Omne quod est contra naturam, monstri meretur notam penes omnes, penes nos vero etiam elogium sacrilegii in Deum, naturæ dominum et auctorem, II, 83. Naturalia demutabilia credi debent, II, 684. Naturalium scientia ne in bestiis quidem deficit, II, 688.

Naufragio liberati plerique, exinde repudium et navi, et mari dicunt, I, 1241.

Nautæ ad symbolam semper exsultant, II, 562. Lascivia gaudiorum nauticorum, *ibid.*

Navem prima molita est Minerva, II, 87. Navis cingulo tracta diaboli operatione, I, 410.

Nazareus cur vocatus Christus, II, 372. Cur Nazarenos Judæi vocabant Christianos, *ibid.*

Necessitas sanctorum, I, 345. Amplectenda est occasio quæ admittit quod necessitas imperabat, I, 1286.

Necrothytæ voluptates, I, 616.

Nectabis, II, 747.

Negatio omnis idololatria est, sicut idololatria negat, I, 693. A confusione formatur, II, 141. Negationem negationi rependit Deus, II, 140. Martyrii recensio est, II, 115. Christum negare an idem ac in Christo vel se Christianum negare, II, 140.

Negator, qui fidem suam deserit, II, 25.

Negotiatio orbem universum invasit, II, 700. Prohibita primis Christianis ob idololatriæ et perjurii periculum, I, 676. Si cupiditas abscelat, quæ est causa acquirendi, non erit necessitas negotiandi, *ibid.*

Nemæa sacra Herculi, I, 644.

Neophytos collocant hæretici, II, 57.

Neoptolemus tragicus, in somnis admonitus, a ruina liberatur, II, 129.
 Neptuales ludii, I, 638.
 Neptunus equestris est, quem Græci Ἰκτρον vocarunt I, 641; Consum Romani, I, 636. Laomedontis muros instituit, I, 342. Delphinos ei vovebant, I, 639.
 Nero primus Romæ fidem orientem cruentavit, I, 292. Primus ex Cæsaribus in Christianos destrinxit gladium, II, 151. Inde ipsis honor, I, 293. Negat Suetonius eum unquam somniasse, II, 725, 733. Annis duodecim, mensibus novem et diebus tredecim regnavit, II, 616.
 Nersia, seu Neurtia, Nortia, Nursia, Volsiniorum dea, I, 421.
 Nerva relegatos Christianos restituit, I, 294.
 Nestoris Cocetus, II, 562. Ejus mella sacundiae, II, 702.
 Nicander, II, 749. Scriptor et pictor, II, 121.
 Nicolaus, unus ex septem primis diaconibus, hæreticus, II, 63.
 Nicolaitæ in Apocalypsi damnati, II, 63. Assertores erant libidinis atque luxuriae, II, 280. Eorum stupra, II, 46. Idolothya edebant, *ibid.* Eorum fœdus et sacrilegus error, II, 63.
 Nicolaitæ, alii hæretici, Caiani scilicet, II, 46.
 Nigidius hæreticus prævertit vias Dei, II, 43.
 Nigri et Nigriani, a Nigro dicti et illorum factio, I, 457 sq., 699. Illius participes non fuerunt Christiani, *ibid.*
 Nihilum Dei est, sicut et totum, I, 525.
 Ninive, peccatrix, de exitio per poenitentiam liberatur, II, 962. Ninivitis Deus avertit destinatum exitium, II, 313.
 Ninus, Beli progenies, rex Assyriorum, quo tempore regnaverit, II, 1035.
 Noe, Enoch pronepos, I, 1307, sq. Ex naturali iustitia justus inventus, II, 600. Incircumciscus, neque sabbatizans, de diluvio liberatur, II, 601. Ejus holocausta Deo grata, cur, II, 310. In delegati ne prædicationis successit Enocho, I, 1307 sq.
 Nomen ullum ex seipso nec bonum nec malum, I, 278 sqq. Nominum communio conditionibus præjudicat, II, 253. Habent fines suos inter dici et esso, I, 565. Fides nominum salus est proprietatum, II, 376. Nomen simpliciter intelligitur professio Christianorum, I, 1165; II, 806, 851. Quomodo odium ejus esse possit, I, 278 sq. *Vide* Christiani.
 Nona dea, II, 713.
 Nonacris Arcadiæ venenata Alexandrum occidit, II, 563, 734.
 Noricorum peculiaris deus Belenus, I, 419, 596.
 Nortia. *Vide* Nersia.
 Nosce teipsum, Pythiæ oraculum, I, 525.
 Notarius cujusdam judicis ethnici, cum a dæmone præcipitatur, a Christiano liberatur, I, 703.
 Nolitia et fructus Dei optimum, II, 287.
 Novum omne incognitum subitum est, II, 420.
 Nox somno legitime fruendo legem facit, auferens rem etiam colorem, II, 722.
 Noctem in orationibus ducebant Christiani, I, 477, 1296.
 Nubes numerare dicebantur ab ethnicis Christiani orantes, I, 417.
 Nudipedalia ethnicorum, I, 187; II, 976.
 Nugas non facit sedulitas, I, 1288.
 Numa Pompilius, introductor operosissimarum superstitionum, seu idololatriæ, I, 404, 429, 608.
 Numentinus, deus Atheniensium, I, 596.
 Numerus post unum incipit, II, 922. *Vide* Decimus, Primum. Numeri Pythagoræ, II, 703. Numeri Valentinianorum, II, 553 sqq.
 Numidæ Cæsariati, II, 1040.
 Nummus a Saturno primus signatus, I, 330.
 Nundinæ, popularium libidinum lunæ, II, 1044.
 Nuptiæ si non erunt, sanctitas nulla est, II, 282. Constant ex eo quod est stuprum, II, 925. De aspectu et animo fiunt, sicut stuprum, II, 905. In nuptiis auspex aderat ex parte viri, II, 928. Non contrahendo a Christiano cum ethnicis, et cur, II, 696. Nubere in Domino Apostolus jubet, I, 1290. Nubi ibi ubi et mori, II, 453. Christianis sæculo digressis nulla repromittitur nuptiarum restitutio in diem resurrectionis, I, 1276. Nuptias Marcion abstulit, II, 247, ut malum et impudicitiae negotium, II, 282. Non eas projiciebat Tertullianus, sed deponebat, nec præscribebat, sed persuadebat sanctitatem, II, 279. Non magis primas nuptias aufert, si secundas recusas, quam cibos reprobat, si sæpius jejunas, II, 950. Nuptiæ secundæ non sunt ineundæ, II, 915. Nubendi modus ponitur apud Montanum, Paracleto auctore, II, 281.

Nuptias secundas damnabat, II, 983. *Vide* Matrimonium, Monogamia.

Nus, æon, II, 531.

Nymphodorus, scriptor, II, 749.

O

Obedientiæ præclarum exemplar in Abraham, I, 1164. Deo non obedire, quam injustum et ingratum, I, 1253. *Vide* Obsequium.

Obeliscus enormis Soli prostitutus, I, 640. Scriptura ejus de Ægypto superstio est, *ibid.*

Oblationes Abel cur Domino acceptæ, II, 310. Oblationes pro natalitiis martyrum, pro defunctis, annua die faciebant Christiani, II, 79, 926.

Oblivionis au capax anima, II, 687. Oblivionis recordationem præcedentis vis unde, II, 689. An a tempore, *ibid.* *Vide* Memoria.

Obodan, deus Arabum, I, 596.

Obsequium artificum promerendi est, I, 1255. Ad exhibitionem obsequii, prior est imperantis auctoritas quam utilitas servientis, I, 1234. Non quia bonum est, idcirco auscultare debemus, sed quia Deus præcepit, *ibid.* Domino Deo obsequii exhibitio a nobis debita, I, 1255. Obsequii ratio ex similitudine animorum constituta est, *ibid.* Nemo patitur malo obsequi, II, 376.

Observatio inveterata tenenda, etsi nulla scriptura eam determinavit, certe consuetudo corroboravit, si tradita prius est, II, 967. Observationis necessitas agnoscitur cum eluxit rationis auctoritas a primordio recedendæ, II, 957. *Vide* Consuetudo, Traditio. Observatio christianarum rationem natura defendit, quæ prima omnium disciplina est, II, 82.

Obstetricibus Ægyptiacis cur Deus benefecerit, II, 417.

Occidere est carni animam eripere; vivificare, contrarium, II, 835.

Ochus, qui et Cyrus, II, 614.

Oculanorum dea Valentia, I, 421.

Octavæ festorum seu solemnitarum Christianorum, I, 682 sq. Festa gentilium eas non habebant, *ibid.*

Oculi mulierum in exordiis nigro pulvere ornati, I, 1306. Fuligine eos collinebant, I, 1321. In quo Deum offendeant, *ibid.* Oculis et suspiria adolescentium post se trahunt comptæ mulieres, I, 1320. Oculorum propria tormenta in barathro, quæ, II, 845.

Odii cæcitas, I, 280. Odii iustitia non de eventu, sed de conscientia, probanda est, *ibid.* Odisse quem non noveris, summa perveritas est, I, 261. Odium tunc solummodo res meretur, cum cognoscitur an mereatur, *ibid.* Odium gentilium erga christianum nomen, I, 261 sqq. *Vide* Christiani, Nomen.

Œdipus personatus a Macedonibus derisus, I, 325, 581. Scelus ejus representatum laudabant ethnici, *ibid.*

Œnotria, postea Italia cognominata, I, 330, 602.

Offensa comes est frustratæ voluntatis, II, 277.

Officiales coronæ, II, 93.

Ogdoadæ Valentinianorum, II, 46.

Oleo ungebantur catechumeni in baptismo, I, 1207, II, 262. Per oleum curantur infirmi, II, 703.

Oliæ undique ebullentis motus, II, 234.

Olympia, sacra Jovi instituta, I, 644.

Olympias, Alexandri mater, II, 727.

Omne totum est et integrum, et nulla sui parte defectum, II, 900.

Omphale, scortum Herculis, I, 605, II, 1041, sq.

Onager Judæis in deserto fontem aquæ indicavit, I, 364.

Onochoetis fictus a nebulone Judæo Christianorum Deus, I, 364, 379.

Operationis tempus in carne, II, 496. In omni operatione tria principalia, II, 215. *Vide* Opus.

Ophitæ, hæretici serpentem colentes, II, 63 sq. Eorum æones, II, 64.

Opimitas sapientiam impedit, exilitas expedit, II, 683.

Opinio omnis a sensu, I, 675. Inter opinionem et veritatem multa distantia est, I, 563.

Operam Legis juga rejecta sunt, non disciplinarum, II, 989.

Opus inferius artifice sit necesse est, II, 295. Dei opera incolere nemo dignus, nisi ipsius imago et similitudo, II, 288. Si ex aliqua materia sint, hoc ipso tamen ex nihilo, dum non id fuerint quod sunt, II, 290. Opera vere bona et Christiana, quæ, I, 1294 sqq. Opus certum nullum est mercedis incertæ, II, 823. *Vide* Bonum, Meritum.

Oracula quomodo apud ethnicos fundebantur, I, 413.

Fiebant demonum præstigiis, I, 406. Eorum ambiguitates, I, 406 sq.

Oratio ducit spiritum ad Deum, II, 926. Qui orat, prope est celo, *ibid.* Sola est oratio quæ Deum vicit, I, 1195. Diluit delicta, tentationes repellit, persecutiones extinguit, pusillanimes consolatur, magnanimos oblectat, peregrinantes deducit, fluctus mitigat, etc., etc., I, 1196. Orationis officia, I, 1164. Murns est fidei, arma et tela nostra adversus hominem qui nos undique observat, I, 1196. Oratio de conscientia procedit, II, 926. Si conscientia erubescit, erubescit oratio, II, 926. Omni omnino confusione animi libera debet esse orationis intentio, I, 1167. Orat omnis creatura, I, 1196. Quam temerarium sine oratione diem transigere, *ibid.* Omni memento hominibus necessaria est oratio, II, 926. Orandum ante cibum, I, 1193; ante lavacrum, *ibid.*; atque in ingressu lucis et noctis, *ibid.* Noctu ad orationem surgendum, I, 1294, 1296. Jejunii preces alendæ, I, 1244. Quidam ante omnem orationem totum corpus abluebant, I, 1168. Post orationem sedendi mos unde, I, 1171 sq. Oratio legitima, quæ, I, 1163, 1195. Deus solus docere potuit ut se vellet orari, I, 1265. Orationis religio ab ipso Christo ordinata, *ibid.* Ex tribus constituta est Dominica oratio; ex sermone quo annuntiatur, ex spiritu quo tantum potest, ex ratione qua docetur, I, 1151. Propriis orationibus præmittitur Christi oratio, I, 1165.

Orabant Judæi ter per diem, I, 1193. Eorum litterales orationes, I, 579. In quæ verba Joannes docuerit orare, non exstat, I, 1152. Orabant Christiani manibus expansis, I, 442, 1171; ad regionem Orientis conversi, I, 370 sq., 579; sine monitore, de pectore intimo, I, 443; capite nudo, I, 442; de carne pudica, anima innocente et de Spiritu sancto, I, 444. Quantum eorum precum vis Deo grata, I, 468. In publicis synaxibus, nocte ad preces fundendas surgebant, I, 273, 381, 468, 477; II, 79. Denum orabant pro omnibus, I, 468; et pro mora finis mundi, *ibid.* Precabantur ante et post cibum, I, 477. Orabant ethnici deos suos, prævio monitore, I, 443. Precabantur expansis manibus, I, 412, ad Orientem conversi, et cur, I, 371, 579; sed idololatria et quolibet scelere polluti, I, 465.

Orbana dea, I, 606.

Ordinatio, I, 1266. Omnes hæreticorum ordinationes temerariæ, leves, inconstantes, II, 757.

Ordo a principalibus deducendus, II, 297. Inter ordinem et plebem differentiam constituit Ecclesiæ auctoritas, II, 922.

Orestes insanus matrem in sorore vidit, II, 675.

Orientis virtus, quid, II, 339.

Oropus Amphiarhi habebat oraculum, II, 730.

Orphæus veneratus Pieris, I, 403; II, 649. Liberi sacra et festa introduxit, I, 403 sq. Orphæus auctor, I, 649.

Os cur homini datum, II, 882. Oris spelunca, *ibid.*

Oscula libidinem inflammant, II, 909. Feminis dabatur osculum a maritis et a propinquis, ut experirentur an vinum bibissent, I, 303. Postea fuit prohibitum ob earum intemperantiam, I, 304. Osculo Christus tradi debuit, II, 463. Osculum pacis est signaculum orationis, I, 1176 sq. In sacrificiis dandum, I, 1177 sq. Non dabatur diebus ante Pascha, I, 1178.

Osidius Gera Medeam tragediam ex Virgilio plenissime expressit, II, 53.

Osiris semper sepelitur, et in vivo quæritur, et cum gaudio invenitur, quid significet, II, 261. Osiris idem qui et Liber, II, 85.

Ossa quingentorum fere annorum adhuc succida, et capilli olentes visi sunt Carthagine, II, 854.

Otho imperator regnavit mensibus tribus et diebus quinque, II, 616.

Ovis evangelica proprie est Christianus, II, 952. Oves Dei, Christiani, II, 103.

Ova honori Castorum adscribunt, cur, I, 639.

P

Pacuviana testudo, II, 1037.

Penulæ usus cur et a quibus excogitatus, I, 301; in theatrorum spectaculis, et cur, *ibid.*

Pagani. Vide Ethnici.

Palæstrica diaboli negotium est, stadil spectaculum, I, 651.

Pallas Attica a crucis stipite non distinguitur, I, 366. Vide Minerva.

Pallium, qualis, habitus, II, 1031. Nihil eo expeditius, etiamsi duplex, II, 1046. Grande ejus beneficium, sub cujus recogitatu improbi mores vel erubescunt, II, 1050.

Palmas septuaginta in deserto, septuaginta discipulos præfigurabant, II, 563.

Palmeta vestis, quæ, I, 631.

Halos terminales figure Deo, II, 969.

Pancarpon, quid, II, 563.

Pandoræ caput primum coronatum est a Charitibus, cum ab omnibus muneraretur, II, 84. Hesiodi Pandora, II, 562.

Panis quotidianus, quid, I, 1160 sq.

Panem Christus corpus suum appellat, I, 1160; II, 461. Acceptum et distributum discipulis, corpus suum illum fecit, II, 460. Pane corpus suum representat, II, 262. Panis et calicis sacramento, corporis et sanguinis dominici veritas comprobata, adversus phantasma Marcionis, II, 849. Vide Eucharistia.

Pantomimus a pueritia patitur in corpore, ut artifex esse possit, I, 649. Pantomimi, sumpta deorum larva, super corpora occisorum aut morientium saltabant, I, 576.

Papiae leges, I, 286. Cur vanissimæ vocentur, I, 237. Eas Severus imperator abrogavit, I, 286 sq.

Parabola de nullo non convenit, II, 838. Ejus interpretatio quomodo sit inveniunda, II, 996. Cur in parabolis Judæis locutus sit Christus, II, 841.

Paracleti Montanici vis, II, 886. Multa docuit quæ in illum distulit Dominus, II, 950. Deductor est omnis veritatis, II, 103. Solut a Christo magister et dicendus et verendus, II, 890. Ejus administratio, quæ, *ibid.* Novam doctrinam Montanistis subministravit, II, 931. Monagamiæ potius est restitutor quam institutor, *ibid.*

Paradisus est locus divinæ amenitatis, recipiendis actorum spiritibus destinatus, I, 520; II, 297. Ejus janitrix romphæa nullis cedit, nisi qui in Christo decemerant, II, 747. Paradisi clavis tuus est sanguis, *ibid.* In paradisum revocabitur homo qualis inde pulsus est, II, 833. Vide Cælum, inferi.

Paralysis mentem prodigit, II, 683.

Parasceve jejuniis dicatur, II, 973.

Parasiti affectant, ad gloriam famulandæ libertatis sub auctoramento ventris, inter contumelias saginandæ I, 475.

Paredri spiritus, II, 698.

Parietes Tyrii et hyacinthinis et regis velis pro pictura abutuntur, I, 1312.

Paris de tribus deabus judicium tulit, I, 559 sqq. Ab histrionibus decantatum, *ibid.*

Parricidium multum differt ab homicidio, I, 316.

Partheniis audaciores Romani, I, 457.

Partiarii erroris Marcionis Judæi, II, 343.

Particula conjunctiva, II, 221.

Partula, dea quæ partum gubernat, II, 713.

Pascha figura Christi, II, 486. Pascha Domini, id est passio Christi (sen Parasceve), II, 630. Diem Paschæ ad patiendum Christus elegit, II, 460. Hac die, qua communis et quasi publica jejunii religio est merito, deposuimus osculum, 1178. Pascha celebramus annuo circulo in mense primo, II, 973. Blastus, hæreticus judaizans, dicit non aliter Pascha custodiendum esse, nisi secundum legem Moysi, die quarta decima mensis, II, 71. Post noctem Christiani pervigilabant, I, 1294. A Paschæ die in Pentecosten usque gaudebant, II, 80. Tempus illud in omni exultatione decurrendum, II, 973. Vide Genuflexiones, Jejunia.

Pasiphae in Laconia oraculum, II, 730.

Passibile an omne corpus, vel omne passibile corpus, II, 657.

Passionis suæ Christus omne scriptum implevit, II, 460.

Pastor bonus Christus, II, 972. In calice depictus, II, 1000.

Pastor, liber Hermæ, apocryphus, II, 1000, 1021.

Pater, nomen pietatis et potestatis, I, 1154.

Pater æternus ante mundum conditum erat solus et non solus, quomodo, II, 160. Invisibilis est, II, 171, 187; impassibilis et incompassibilis, II, 194. Pater habeat Filium necesse est, ut sit Pater, II, 163. Pater ante de Filio testatus, quam Filius de Patre, II, 323. Pater tota substantia est, Filius vero derivatio ipsius et portio, II, 164. Domini nomen Patri accedit, quod et Filius per Patrem capiat, II, 480. Patrem descendisse in Virginem, ipsum natum et passum dicunt Praxeani, II, 154. Vide Filium.

Pater sacrorum, I, 313.

Patriæ vivendum est, II, 1047. Vide Punica.

Patriarchæ incircumcisi fuerunt, II, 602. Plurifariam matrimonii uti fas eis fuit, I, 1277. Quam licentiam nova Lex sustulit, *ibid.* Non modo plaribus uxoribus, verum etiam concubinis conjugia miscuerunt, II, 921. Quod

Deus indulsit donec mundus repararetur, *ibid.* Patriarchas et Prophetas Christus ex inferioribus terrarum liberavit, II, 742 sq. 657.

Patiens homo, quis, I, 1272. Nemo humilis, nisi patiens, I, 1267. Pro Deo pati non possumus nisi Spiritus Dei sit in nobis, II, 195. Non tamen ipse patiens, sed pati posse præstans, *ibid.* Pati idipsum quod aliis feceris, resamarissima, II, 306. Pati de Deo, quis ab ethnicis dictus, I, 413.

Patientiæ laus, I, 1271 sq. Ejus utilitas et voluptas, I, 1263. Ubi Deus, ibi et patientia, ejus alumna, comes et ministra, I, 1272 sq. Fidem subsequitur et antecedit I, 1259. Dilectionem, Deo magistro, patientiam comitatur, I, 1268. Amoris inimicorum præcepto universa patientiæ disciplina succincta est, I, 1260. Dilectio patientiæ disciplinis eruditur, I, 1268. Patientiæ ratio et disciplina, quæ, I, 1273. Illius proprium, non æmulari, I, 128. In detrimentis exercitatio est largiendi et communicandi, I, 1261. Negotio patientiæ in corpore, quæ, I, 1269. Detrimentum patientiæ fastidium opulentiæ præministrat, I, 1260. Patientiæ exemplum Deus, I, 1251 sq. Divinæ patientiæ species, 1252, 1254. Patientia Dei est natura, effectus et præstantia ingenitiæ cujusdam proprietatis, I, 1251. Patientia Christi, I, 1252 sqq. Dei aures aperit, 1269. Patientiæ voluptate Christus discessurus volebat saginari, I, 1154. Ante Christum patientia non erat in terris, quia nec fides, I, 1260. Novam patientiam docuit, etiam vicem et recordationem injuriæ cohibens, II, 395. Patientiam omnes philosophi unanimiter laudant, I, 1251. Ethnicorum patientia falsa, probrosa, I, 1273. Patientiam singularem suos docet diabolus, *ibid.*

Patina Acci, II, 562.

Patricius quidam senatu submotus, quia deum pondo libras argenti facti habebat, I, 299.

Patrocius funus de Achille flagitabat, I, 745.

Paulus, apostolus Christi, doctor nationum in fide et veritate, vas electionis, ecclesiarum conditor, censor disciplinarum, I, 1221; II, 327, 1009. Pacificus apostolus I, 1216. Columna immobilis disciplinarum, II, 1011. Ejus laus, II, 789. Paulus in Genesi repromissus, II, 148, 469. In Benjamin portenditur, II, 148; et in Saule, II, 470. De tribu Benjamin ortus, II, 469. An solus Baptismus Christi induerit, I, 1213. An eandem doctrinam cum cæteris Apostolis prædicaverit, II, 35 sq. Apostolos reprehendit quod non recto pede incederent, II, 268, 364, 474. At de lege tantum erat quæstio, II, 474. In Petro non ignorantiam aliquam reprehendit, sed conversationem, II, 35. Petrum invenit ex officio et jure fidei et prædicationis, II, 33. Calefecit tanquam nutrix parvulus fidei, quomodo, II, 949. Paulus civitatis Romanæ consequitur civitatem, cum illic martyrii renascitur generositate, II, 151. Apostolus factus de persecutore, primus Ecclesiæ sanguinem fudit, II, 148. Evangelium sanguine suo signatum reliquit, II, 366. Romæ, II, 49, distrahitur, II, 151. Joannis Baptistæ exitu Romæ coronatur, II, 49. Bene quod Petrus Paulo in martyrio adæquatur, II, 36 sq. Per Neronis sævitiam sanguinem Christianum seminarunt, I, 403. Paulus Græco sermone scripsit epistolas, I, 1186. Illi perperam adscripta opera ab Asiæ presbytero, I, 1219. Cerdon apostoli epistolas neque omnes neque totas recipit, II, 70.

Pauperes Dominus semper justificat, et divites prædamnat, I, 1260. Oratio alii pauperes, I, 1196. Lucrum est pietatis nomine facere sumptum, si pauperes adjuvantur, I, 474 sq. Quanta charitate pauperibus subveniebant Christiani, I, 470. Pauper spiritu nullus nisi humilis, I, 1267.

Paventina, dea, I, 600.

Pavor, deus, I, 600. Ab Hostilio inventus, II, 266.

Pavus pulcherrimus, et quo velit colore cultissimus, I, 1030: sed tacent pinnæ, et displicet vox, II, 707. Hortensius orator primus pavum cibi gratia potuit occidere, II, 1048. Pavum se meminit Homerus, Ennio somniantem, II, 707, 708.

Pax piorum bellum est Satanæ, I, 621. *Vide* Osculum. Jus pacis communicabatur per ecclesias, II, 891. Episcopus Romanus dat pacem et revocat, II, 155. Pax poenitentibus concessa, I, 621; II, 42; a martyribus, I, 621. Hæretici pacem cum omnibus miscent, II, 56.

Peccator traditur diabolo quasi carnifici, in poenam, II, 106. Ante veniam deflare se debet, quia tempus poenitentiae idem quod periculi et timoris, I, 1238. Peccatoris restituti exemplum et pericula, I, 1241.

Peccatum originale adstruitur, I, 813. Peccatum nisi malum factum dici non meretur, I, 1230. Voluntas facti origo: non enim nisi voluntate delinquitur, I, 1232. Non facti tantum, sed et voluntatis delicta vitanda, et poeni-

tentia purganda, *ibid.* Omne peccatum impatientiæ adscribendum, I, 128. Sunt peccata carnalia et peccata spiritalia, I, 1232. Septem peccata capitalia, II, 375. Peccata media et modica, II, 983. Maxima aut summa, *ibid.* Sine dubio idololatriam admittit quicumque delinquit, I, 664. Munia quæ ad peccatum inducunt, omnino deserenda, I, 667. Non id damnatur in quo male fit, sed id quod fit, II, 497. Minis horrendis Creatoris vix a malo avellimur, II, 500. Solus Deus sine peccato, et solus homo sine peccato Christus, II, 720. Peccatis omnibus, seu carne seu spiritu, seu facto seu voluntate commissis, qui poenam per judicium destinavit, idem et veniam per poenitentiam spondit, I, 1233. Peccatorum obliterationem a Deo merentur jejunia, II, 963. An sint peccata remissibilia et irremissibilia, II, 983 sqq. Peccatorum venia, quam jucunda, II, 65. Oratio diluit delicta, lapsos erigit, cadentes suspendit, stantes continet, I, 1196. *Vide* Delictum.

Pecunia propter animam, non anima propter pecuniam, I, 1262. Pecuniarum rem augentes, pecuniam animæ anteponunt, I, 1261. Pecuniæ ardor quomodo restinguatur, II, 306.

Pecudes usibus nostris a Domino provisæ et traditæ, I, 1255. Ab ethnicis adorabantur, I, 365. Orant pecudes et feræ, et genua declinant, et egredientes de stabulis ac speluncis, ad cælum non otiosi ore suspiciunt, I, 1196.

Pelasgi memorati, II, 1031.

Peloponnesum ab Amyclis occupatum, II, 700.

Penates unusquisque domi servatos colebat, I, 344.

Pentecoste, I, 682 sq. Ordinandis lavacris latissimum spatium, I, 1222. *Vide* Pascha.

Penula, quid, I, 301.

Peragenor deus, I, 600.

Peregrinantes deducit oratio, I, 1196.

Peregrinus se rogo immisit, I, 625.

Periculorum aversionem a Deo merentur jejunia, II, 963. Periculi dubii nullus timor justus est, II, 823.

Peripatetici animam ex substantia quinta esse dicunt, II, 633.

Periphegethon, seu Phlegethon, apud mortuos amnis, I, 520.

Perjuri aqua se tingebant in expiationem sceleris, I, 1205.

Permissio ex indulgentia est, II, 917. Quasi de invita venit voluntate, *ibid.* Non omne quod permittitur a Deo ex mera et tota ejus voluntate procedit, *ibid.*

Perones effæminatissimi, II, 1046. In Peronibus unio-nes emergere de luto cupiunt, I, 1312.

Perpetua, martyr firmissima, I, 715. Ejus visio sub die passionis, *ibid.*

Persæ solem dum esse credebant et illum adorabant, I, 369. Eum in clypeis depictum habebant, I, 370. Persarum cum matribus incestus, I, 325.

Persecutionis status animadvertendus, utrum a Deo obveniat, an a diabolo, quo facilius de obitu ejus constare possit, I, 107. Persecutionis fontes, synagogæ Judæorum, II, 143. Persecutionis ardore uri, est probari de fidei tenore, II, 106. Oratio persecutiones exinguit, I, 1196. Quod agitur in persecutione, gloria Dei est probantis vel reprobandis, II, 104. Tempore persecutionis Deus magis creditur et timetur, *ibid.*; fides sollicitior est et disciplinatio, *ibid.*; soli timori et spei vacatur, *ibid.* *Vide* Christiani, Ethnici.

Persæus ex Jove ortus, I, 606. Falsus deus, *ibid.* Inter sidera delineatus ab Arato, II, 142.

Personæ nomen a Tertuliano adhibitum, II, 167. Persona Dei Christus est Dominus, II, 500. In persona una videmus duplicem statum, non confusum sed conjunctum, Deum et hominem Jesum, II, 191.

Persunda dea, I, 601.

Petroma, quid, I, 813.

Petitio omnis et decipere et decipi potest, I, 1221.

Petra Christus, multis modis et figuris prædicatus, II, 622.

Petrina acies, II, 622.

Petrus, Christo charissimus discipulorum, II, 397. Cur nomen ei mutatum, *ibid.* Petrus, ædificandæ Ecclesiæ petra, II, 34. In ipso exstructa est Ecclesia, II, 102. Illi datæ sunt claves cæli, ac per eum ecclesiæ, II, 1425. An potestas solvendi et alligandi Petro sit emancipata ad delicta fidelium capitalia, II, 1026. Christum agnovit in Scripturis repromissum, II, 410. Non nisi in spiritu Moysen vidit et Eliam, II, 413. Petrus primus baptizavit, II, 1025. In Tiberi baptizavit, I, 1203. Nihil illum latuit, II, 34. Reprehenditur ob inconstantiam, victus a Paulo, II, 33 sq., 364, 474. Clementem ordinat Romanorum episcopum, II, 45. Petri ecclesia, II, 1025. Petrus cæditur, II, 151. Evangelium sanguine suo signatum

reliquit, II, 366. Petrus Romæ passus, passioni Dominicæ adæquatur, II, 49; cum cruce adstringitur, II, 451. *Vide* Paulus.

Phaeton, detrusus de cælo ab histrionibus representatus, I, 339.

Phanerosæ puellæ Philumenes, II, 45, 71.

Pharao Deum negavit, II, 301. Cor ejus induratum, *ibid*.

Pharia, seu Faria, Farrea (Ceres), I, 366.

Pharisæi additamenta quædam Legi adstruendo, a Judæis sunt divisi, II, 61. Unde hoc illis nomen, *ibid*.

Pherecydes, Pythagoræ magister, II, 649, 698. Saturnum refert ante omnes coronatum, II, 85.

Phidias manus Jovem Olympium ex ebore molitas, II, 803.

Philadelphus, Soteris successor, triginta annis regnavit, II, 614. *Vide* Ptolemæus.

Philippus Macedo, nondum pater Olympiadis uxoris naturam obsignari viderat annulo, II, 727.

Philochorus auctor, II, 729 *sq*.

Philomenæ medicamenta, I, 570.

Philopator septemdecim annis regnavit, II, 614.

Philosophia unde sic dicta, I, 384. Concussio est, exclusio et offensio veritatis, II, 63, 652. Ejus veneficia, II, 650. Elinguis philosophia vita contenta est, ipse habitus sonat, II, 1049. Materia est sapientiæ secularis, temeraria interpretis divinæ naturæ et dispositionis, II, 19. Habuit libertatem ingenii ad extendendos de anima retractatus, II, 650. Late quærentur incerta, latius disputantur præsumpta, *ibid*. Hæreses a philosophia subornantur, II, 19. Ejus nomine ab Apostolo omnes hæreses damnantur, II, 521. Jejunantes a philosophia, nihilominus vivunt, II, 655. *Vide* Dialectica.

Philosophus, animal gloriæ, II, 647. Verborum operator, rerum destructor, errorum amicus et interpolator, I, 514. Discipulus Græciæ et hominum, *ibid*. Philosophi corruptores, adulteri, I, 509 *sqq*. Homines gloriæ et eloquentiæ libidinosi, I, 516. Sapientiæ et facundiæ capones, II, 651. Hæreticorum patriarchæ, I, 519; II, 19, 204. Illorum deus, quis, II, 317. Prior homo quam philosophus, I, 616. Philosophorum quælibet secta apud ethnicos probata, I, 563. Ex iis soli condemnati qui illorum deos aspernabantur, *ibid*. Plures statuis et solariis remunerati, *ib*. Christianis plane dissimiles virtutibus, I, 502-314; ac scientia et disciplina, I, 507. Illorum improvidus animus, II, 656. Veritatem affectando corrumpebant, I, 504, 506. In principes suos latrabant, I, 502. Non poterant ejicere dæmones, I, 503; quos secundum deos esse putabant, *ibid*. Quos et quales deos fluxerint, I, 347. Non magis quam alii deos venerabantur, I, 353 *sq*. Philosophus totum se ad famam comparandam dirigit, I, 507 *sqq*. Durus est cum veritatis fores pulsant, I, 609. Eorum enormis intentio solet perurumque nec prospicere pro pedibus, II, 656. Philosophorum quorundam opiniones absurdæ, I, 520 *sqq*. Refelluntur, *ibid*. Variis sectarum libidinibus inter se discordant, I, 1251. In solam patientiam concordant, *ibid*. Plus diversitatis invenitur inter philosophos quam societas, cum et in ipsa societate diversitas eorum deprehendatur, II, 649. In incertum miscuerunt quod invenerant certum, I, 516. De veritate contra veritatem disputabant, I, 519. Prophetas legerant, II, 649. Plura ex Scripturis hausta corruerunt, I, 513 *sq*, 520. Eorum ingenia Vetus instrumentum interverterunt, I, 516, 519. Aliquando juxta nostra senserunt, II, 648. Philosophi de Deo nihil certe proferre sunt ausi, I, 516 *sqq*. Mundum hunc innatum infectumque defendunt, II, 809. Ex contrariis universa constare condecunt, II, 657. Quidam ipsorum voluptatis nomen quieti et tranquillitati dederunt, II, 659.

Philumene, II, 43, 71, 763, 791.

Phoenix, seipsum funerans, renovat firmissimum resurrectionis documentum, II, 811. *Vide* Iromus.

Phœnices in Africam eructant, II, 700, 1035.

Phosphorus, frigidissimus rhetor latinus, II, 533.

Phrygæ hæretici, II, 72.

Phryges primi genus habuerunt, I, 570. Romanos pariunt, II, 1035. Phryges timidos comici illudunt, II, 685.

Phryno, meretrix Diogenis, I, 540.

Phthisis mentem servat, II, 683.

Phygellos frustratus circa veritatem, II, 828.

Physicorum magister Mercorius Trismegistus, II, 567. Physica superstitio pro deo habet elementa, II, 477. Cur tanta eorum dissensio de natura Dei, I, 587 *sq*.

Physcon, rex libidinosissimus, II, 1042.

Picturæ calicem, II, 991, 1000.

Pilatus, conscientia christianus, Tiberio Cæsari scripsit quæ a Christo acta erant, II, 403.

Pindarus et Callimachus Apollinem memorantur, intersecto Delphine dracone, lauream induisse, II, 85.

Pisces maris, sanctior cibus, II, 262. In piscium cerebris lapidositas quædam invenitur, I, 1311. Pisciculi Christiani, secundum ἰχθύον nostrum Jesum Christum, in qua nascuntur, I, 1198. Nec aliter quam in aqua permanendo salvi sunt, *ibid*. *sq*. *Vide* Pyrrhus.

Pisistrati studium in instruendis bibliothecis, I, 379.

Piso et Gabinius consules, I, 305.

Placendi voluntas viris propter fœminas, et fœminis propter viros, vitio naturæ ingenua est, I, 1325. Nihil Deo perosius studio placendi, II, 911.

Plato, adolescentium corruptor, I, 540. Ejus superbia, I, 511, a Diogene calcata, *ibid*. Mella ejus facundiæ, II, 702. Ejus honor, II, 551, et Christianismus, II, 20. Mercurio Ægyptio præcipue assuevit, II, 649. Ventris gratia Dionysio venditur, I, 513. Per somnum moritur, II, 639. Plato dixit Deum inventu difficilem, effatu impossibilem, I, 509. Divinam providentiam asseruit, I, 517. Angelorum existentiam non negavit, I, 405. Constituit Minois et Rhadamanti tribunal et mortuorum judicium, I, 415. Sidera deos habet, quod genus deorum igneum appellat, II, 260. Ejus sententia de mundo, II, 1033; et de innata materia, II, 667; atque de immortalitate animæ, II, 795. Ejus sedem in capite ponit, II, 671. Bifariam eam partitur, per rationalem et irrationalem, II, 672. Quasdam vult esse substantias invisibiles, incorporeales, supermundiales, divinæ et æternæ, quas appellat ideas, II, 678. Ejus error circa diluvium, I, 481. Plato, omnium hæreticorum cimiterium, II, 686. Quomodo, II, 687. Platonici Deum incorporeum dixerunt, I, 517. Dei providentiam agnoverunt, *ibid*.

Plenitudo Creatoris in Christo, quæ, II, 520.

Pleroma et triginta æones introduxit Valentianus, II, 68. In summis summitatibus prævidet tricenarius pleroma, Horo signante lineam extremam, II, 577.

Plinius junior de Trajano quærit quid agendum sit de Christianis, I, 272 *sq*. *Vide* Trajanus.

Pluto mortuorum cadavera cum malleo deducere ferebatur, I, 362, 576.

Pluvia, Marco Aurelio imperante, divinitus impetrata, II, 295, 703. *Vide* Imber. Pluviarum pollicitatrix Virgo Cælestis, I, 413.

Pœnitentia omnis confessio est delicti, II, 769. Ejus nomen in Græco sono, non ex delicti confessione, sed ex animi demutatione compositum est, II, 314. *Vide* Exomologesis. Pœnitentiæ causa, delicta, II, 985. Ejus stimulus ex fide, II, 403; instrumentum metus, I, 1240. Pœnitentia vita est, quum præponitur morti, I, 1235. Pœnitentia Deus mitigatur, I, 1243. Afflictione carnis et spiritus de pristinis satisfacimus, I, 1223. Animæ et corpori communis est pœnitentisæ medela, I, 1232. In quantum non peperceris tibi, in tantum tibi Deus parcat, I, 1243. Tempus pœnitentiæ, tempus periculi et timoris, I, 1238. Pœnitentia non perit, quia patientiam invenit, I, 1268. Opera pœnitentiæ calamitatis publicæ tempore a Christianis acta, I, 486 *sq*; et ab ethnicis, I, 487.

Pœnitentiæ fructus, venia, II, 1001. Omnibus delictis veniam per pœnitentiam spondit Deus, I, 1233. Quoties delinquitur, toties ignoscitur, I, 1240. Frustra ageretur pœnitentia, si careret venia, II, 783. Pœnitentia in gratiam nos Domini revocat, I, 1231. Semel cognita atque suscepta, numquam posthac iteratione delicti resignari oportet, *ibid*. Ex pœnitentia maturescit emendationis fructus, II, 1001. Ubi emendatio nulla, pœnitentia necessario vana, I, 1228. Pigeat sane peccare rursus, sed rursus pœnitere non pigeat, I, 1242. Redundantia clementis cælestis, libidinem non faciat humanæ temeritatis, I, 1240.

Pœnitentia secunda est et una, I, 1243. Collocavit Deus in vestibulo pœnitentiam secundam, quæ pulsantibus patefaciat sed jam semel, quia jam secundo, I, 1241. Debitor hujus, quis, I, 1242. Hujus pœnitentiæ operosior probatio, I, 1243. Pœnitentia Dei, quæ, II, 311, 313. Pœnitentiam Deus in seipso consecravit initio mundi, I, 1229. Pœnitentiæ confessio evenit etiam in bonis ad invidiam et exprobrationem ejus qui beneficii ingratus existerit, II, 312.

Pœnitentium ritus quanti et quales, I, 1243 *sq*. Voluntariorum pœnitentium disciplina eadem atque aliorum publicorum, I, 487.

Pœtæ, quam vani, I, 609. Nihil aliud quam cantare amant, II, 707. Hæc nobis semper obmuscant, quod neque audiamus certum, neque videamus, II, 677. Poetis nec vigilantibus credendum,

II, 707. Eos civitate pellendos Plato censuit, et cur, I, 593. Prior homo quam poeta, I, 616. Poetæ sciebant esse dæmones, I, 401. Plura ex nostris Scripturis delibaverunt, vel etiam corruerunt, I, 515 sqq., 520.

Pollio. Vide Vedius.

Polycarpus ab Joanne ordinatus, II, 43. Smyrnæorum ecclesiam gubernavit, *ibid.*

Polycrate Samio nullus gentilium deus felicius, I, 337. Ejus filia crucem prospicit de solis unguine et lavacro Jovis, II, 728.

Poma Sodomorum contacta cinerescunt, I, 483.

Pompeiorum, seu Tarpeiorum, urbem Campaniæ, de monte suo perfudit ignis, I, 485, 571; II, 1034.

Pompeius Magnus solo theatro minor, I, 562. Theatro Veneris ædem superposuit, quare, *ibid.* Primus cerasa Romam attulit, I, 334, 606. Capta Hierosolyma, nullum in templo simulacrum invenit, I, 364 sq. Nullus gentium deus eo sublimior, I, 337. Pompeii aræ trinæ, II, 1031.

Pontifex maximus Romanorum et Flaminica nubunt semel, I, 1287; II, 928, 933.

Ponti Euxini descriptio, II, 446 sq. Quam inhospitalis, II, 247. Gentes ferocissimæ inhabitant, si tamen habitatur in plaustro, II, 246. Malunt militare quam nubere, 247. Parentum cadavera convorant, *ibid.* Illarum libido promiscua et nuda, II, 246. Nihil tam triste et barbarum in Ponto, quam quod illic Marcion natus sit, II, 247.

Populi innumeri totam terram inhabitant, II, 700.

Portare Græci etiam pro eo solent ponere, quod est tollere, II, 373.

Portas duas Homerus divisit somniis, 726.

Potestates sæculi inimicæ Dei, quomodo, I, 690. Vide Purpura.

Potina dea, I, 600.

Potus strictura xerophagiæ portio est, II, 963. Qualis esus, talis et potus, *ibid.*

Præcepta divina implere debemus, non quia bonum est, sed quia Deus præcepit, I, 1234. Audacia est de bono præcepti disputare, *ibid.* Præceptorum memoria viam orationibus sternit ad cælum, I, 1106.

Prædicatores ex officio præfandi vocantur, I, 378. Non alii sunt recipiendi quam apostoli Christi, II, 33.

Prædicare prius est, posterius tingere, I, 1216.

Prælatio superiorum dissuasio est infirmorum, I, 1279. Prælorum negotia, asperitas, dolus et iniustitia, II, 621.

Præscientia Dei propugnatur, II, 293. Tot habet testes quot prophetæ, II, 290. Deus universa disponendo præscivit, et præsciendo disposuit, *ibid.*

Præscriptionis in compendiis veritatem vincere decet, II, 323. Vide Quæstio.

Præsepia cruenta Diomedes, II, 1041.

Præsides cœtuum Christianorum episcopi, I, 469. Nec suis præsidibus hæretici reverentiam exhibent, II, 57.

Præstitia dea, I, 600.

Præsumptio impedimentum est timoris, I, 1318. Inverecundiæ portio est, inflat petitozem, despiciat datorem, I, 1240. Qui præsumit, superbit, *ibid.*; minus veretur, minus præcavet, plus periclitatur, I, 1318.

Praxeas, hæreticus, II, 74. Pacem ecclesiarum Asiæ et Phrygiæ cum Ecclesia Romana sustulit, II, 135 sq. Duo negotia diaboli Romæ procuravit: prophetam expulit, et hæresin intulit, II, 156. Docet Patrem ipsum esse Christum Jesum, I, 154.

Prema, dea, I, 601.

Presbyter hodie qui cras laicus, apud hæreticos, II, 57.

Primum quodammodo est quod fit ex primo, II, 987.

Principatuum affectatores increpantur a Christo, II, 429.

Principale est quod super omnia, quod ante omnia, et a quo omnia, II, 201.

Principium sive initium inceptionis est verbum, non alius substantiæ nomen, II, 214.

Prisca, prophetis, II, 809.

Pristinus, qualis martyr, II, 970.

Probole, quid, II, 202.

Proclus, et qui xarà Proclam, II, 72.

Proculus, qui et Torparcion, Evodias procurator, I, 703. Nostræ virginis senectæ et christianæ eloquentiæ dignitas, II, 549. Severum imperatorem per oleum mirabiliter curavit, I, 703.

Prodesse cum possis, molle, nihil malignas, II, 272.

Promæ celiæ, II, 854.

Promereri nolle, delinquere est, II, 947. Promerendi artificium obsequium est, I, 1235. Vide Meritum.

Prometheus verus, quis, I, 378; II, 247.

Prophetæ ex officio præfandi vocantur, I, 378. Deus ab initio mundi misit eos, et cur, *ibid.* Spiritu divino inundati erant, *ibid.* In prophetis semper locutus est Christus, II, 328. Signaculum est omnium prophetarum, II, 632. Futura interdum pro jam transactis enuntiant, II, 328. Multa figurate per allegorias, per ænigmata et parabolas scripserunt, II, 326. Aliiter sunt intelligenda quam scripta sunt, *ibid.* An omnia per imagines concionati sint, II, 821. Non semper nec omnes habent allegoricam formam, II, 822. Prophetiæ obscuritatis intellectum meretur fides, II, 422. Eorum eloquium manifeste annuntiat resurrectionem mortuorum, II, 822. Prophetæ, viri iustitia et innocentia digni, I, 378. Semper passi sunt in sæculo propter divinam religionem, II, 636. Extremi prophetæ antiquiores primoribus legis et historicis Romanorum, I, 387. An migraverint in paradysum, II, 744. Quæ a prophetis prædicta sunt, in thesauris litterarum manent, nec latent, I, 378 sq. Post Christum natum, jam non est visio neque prophetia, II, 615, 632. Successimus in loco prophetarum, II, 636.

Proprietatum salus, fides nominum, II, 776.

Prudentia sola potuit Deum concutere et prodere, II, 545.

Psalmi fere omnes Christi personam sustinent, II, 167. Filium ad Patrem verba facientem representant, *ibid.* Psalmorum cantus, II, 660, alternis choris, I, 1194. Psalmi et hymni sonant inter deos conjuges, et mutuo provocant quis melius Deo sua canat, I, 1304.

Psalmi Valentini magna impudentia conscripti, II, 781, 786.

Psammeticus infantes recens natos nutrici elinguatæ tradidit, et cur, I, 570.

Pseudoapostoli adulteri evangelizatores sunt, II, 364, sq. Operarii dolosi, transfiguratores sui, per hypocrisis scilicet conversationis, non prædicationis adulteratæ rei, II, 502. Virtutes maximas edunt, ad fallaciam muniendam corruptæ prædicationis, II, 59.

Psychici non recipiunt Spiritum, nec eis placent quæ sunt Spiritus, II, 931.

Ptolemæus Philadelphus eruditissimus et omnis litteraturæ sagacissimus, II, 379. Ejus ditissima bibliotheca Alexandriæ in Serapeo, I, 378 sq. Ibi reposuit Veteris Testamenti libros hebraicos, quos a Judæis postulaverat, et Græcæ suæ cura redditæ, I, 379.

Ptolemæus (alius) annis triginta octo regnavit, II, 614.

Ptolemæus hæreticus, cum Valentino per omnia sensiit, II, 69, 548. Ejus Miscellanea, II, 562.

Pubertas a decimo quarto fere anno incipit, II, 716; et a duodecimo pro fœminis, *ibid.*, 905.

Publicanorum nomen cur tam execrabile, II, 997.

Pudens, præses, Christianum quemdam decuntiatum dimisit, I, 703.

Pudicitia dea, Fauni filia, I, 599.

Pudicitia, templi Dei æditæ est et antistita, II, 1316. Nihil immundum nec profanum inferre sinit, *ibid.* Ubi Deus est, ibi pudicitia, ibi gravitas adiutrix ejaset socia, I, 1325. Sine gravitate non servabitur, *ibid.* Quomodo ostendatur pudicitia gravitas, *ibid.* Magnificatur Deus in corpore per pudicitiam et per habitum pudicitia competentem, I, 1330. An in sola carnis integritate et stupri aversione consistat pudicitia, I, 1316. An ei quicquam extrinsecus opus sit de cultus et ornatus dispositione, *ibid.* Pudicitia est flos morum, honor corporum, decor sexuum, integritas sanguinis, fides generis, fundamentum sanctitatis, præjudicium omnis bonæ mentis, II, 980. Quamquam rara, nec facile perfecta, vixque perpetua, tamen aliquatenus haberi potest, si natura præstruxerit, si disciplina persuaserit, si censura compresserit, *ibid.* Pudicitia christianæ satis non est esse, verum et videri, I, 1332. Pudicitia, principalis christiani nominis disciplina, II, 982. Ejus labem quantum Christiani destestarentur, I, 535. Pudicitiam vitæ anteponebant, II, 983. Illam eis eripere tormentis contendebant ethnici, II, 982 sq. Jam non ejuratio sed moderatio libidinum pudicitia censetur, II, 980. Sæculi pudicitia, quia vana, non prodest apud Deum, *ibid.* Pudicitia, si qua est in gentilibus, adeo imperfecta et inconditam esse constat, I, 1316. Pudicitia veræ conscientia a fœminis nationum abest, *ibid.* Vide Continentia, Libido, Pulchritudo, etc.

Pudor prior est quam corporis plaga, II, 141. Ejus ar-

matura, II, 911. Verba inimica pudoris per loquacitatem inrepunt, I, 1288. Pudorem resignare per osculum et dexteram, II, 903. Quidam sunt pudoris magis memores quam sanitatis, I, 1244.

Pueri sapient et intelligunt, II, 685. Puerilia dicibula, II, 575. Puerorum expositio, I, 325. Pueris expositis stuprum aliquando inferebant gentiles, *ibid.* sq.; etiam parentes, I, 582. *Vide* Infantes.

Pulchritudinis usus et fructus, luxuria, I, 1319. Ubi pudicitia, ibi vana pulchritudo, *ibid.* *Vide* Decor.

Punica mulier se in ardentis patriæ ignes cum filiis iniecit, I, 598 sq.

Purpura, regum vestis, I, 687. Purpura vel cætera insignia potestatum et dignitatum habent profanationis suæ maculam, I, 688.

Pusillanimes consolatur oratio, I, 1196.

Pyctes corona premit vulnera, I, 134.

Pyriphlegeton, cur fictus, I, 520.

Pyrrhonis doctrina, I, 535.

Pyrrhus fallendis piscibus egit, II, 698, 701. Ab Apolline ambiguum ei datum oraculum, I, 409 sq.

Pythagoras tyrannidem affectavit apud Tyrios, I, 511. Vivum ideo cremare voluerunt, *ibid.* Animalibus et piscibus abstinebat, II, 701. Quia imbellis et residis erat, prælia Græciæ vitans, Italiam maluit quietem, geometriam, astrologiam et musicam devotus, *ibid.* Non turpi modo, verum etiam temerario mendacio incubuit, II, 697. A Laberio irridetur, I, 521.

Pythagoras Deum ex numeris ortum finxit et compositum, I, 517. Pythagoræ et Empedoclis opinio de metempsychosi et metensomatosis, I, 521, 613; II, 702.

Pythagorici fabam respuebant, II, 732.

Pythius dæmon, I, 1175. Socratem sapientissimum ejus suffragium pronuntiavit, II, 648. *Vide* Nosce.

Pythionici spiritus, 698.

Pythonissa verene Samuelem exhibuerit Sauli, II, 749.

Q

Quadrigam primus Erichthonius junxit, I, 641. Quadrigam primus Romæ Romulus ostendit, *ibid.*

Quadrigarius furor, II, 279, 993. *Vide* Color.

Quærendi et pulsaudi et petendi formæ, II, 21 sqq.

Quæstionis supplicium, I, 276. Ejus usus in criminibus detegendis, I, 274, 275. Veritatis extorquendæ causa adhibebatur erga sones, de solis Christianis mendacium audire laborabant iudices, I, 275.

Quæstionis summam certis lincis determinare, II, 599. Justa et digna præscriptio est ad propositum interrogationis pertinere debere sensum responsionis, II, 453. Quæstiones infructuosæ unde, II, 20. Quæstiones infinitæ Christianis cavendæ, II, 651. Indeterminales quæstiones odit Apostolus, II, 20, 651. Quæstiones de vocabulorum occasionibus plurimum subornantur, sicut et de verborum communibus, II, 875. De Scripturis solis quæstiones dissolvendæ, II, 799.

Questoris hasta et annotatio, I, 345.

Qualitates cum demutantur, accipiunt vocabulorum possessiones, II, 776.

Quies corporum solatium proprium est, II, 725.

Quintilla, monstrosissima hæretica, I, 1199. Aquam prohibebat dari in Baptismo, *ibid.* sq.

Quirinus cognominatus Romulus, quare, I, 599.

R

Radius astrologi abutitur cælo, I, 673.

Raptus virginum, nunc quoque apud ipsos Romanos justus et licitus, I, 637.

Ratio, res Dei, I, 1227. Rationalis etiam Deus, et ratio in ipso prius, II, 160. Quæ ratio sensus ipsius est, *ibid.* Nihil non ratione tractari intelligitque voluit, I, 1227. Ratio sine bonitate ratio non est, II, 291. Traditioni, consuetudini et fidei patrociniatur, II, 80. Christianorum nomen inimicum rationis, I, 278.

Reatus animæ præcedit corporis delicta, II, 275. Spiritus et caro reatum inter se communicant; spiritus ob imperium, caro ob ministerium, I, 1204. *Vide* Reus.

Rebecca jam de disciplina Christi, propter castitatem, II, 904. Ex ejus utero duo populi et duæ gentes prodierunt, II, 598.

Rebellium in castris, quam facile proficitur, II, 57.

Regiones orientales et meridianas populi frequentiores inhabitant, II, 692.

Regnum omne et imperium bello quæritur et victoriis propagatur, I, 431. Solus Deus regna dare et instituere

potest, I, 431 sq., 608. Regnum an nobis sit in terra repromissum, II, 35. Regnum nobis repromissum confitemur in terra, sed ante cælum, sed alio statu, II, 353. Regnum Dei quorum est adire, oportet induere vim incorruptibilitatis et immortalitatis, II, 865.

Regularum facies habet colores ignorantiarum, II, 548. Adversus regulam nihil scire, omnia scire est, II, 27. Regula fidei, II, 26, 889.

Reguli fortis animus, I, 532, 625. Novitatem crucis numerosæ et abstrusæ toto corpore libenter dedicavit, I, 584.

Rejiciendum a nobis nihil omnino est, quod pertinet ad nos, I, 1308.

Religio sortita invidiam statim ut coli Deus cœpit, I, 137. Christi religio cum odio sui cœpit, I, 307. Religionem mentiri summum nefas, et cur, I, 403. Alterius religio nec alii obest, nec prodest, I, 699. Nec religionis est cogere religionem, quæ sponte suscipi debet, non vi, *ibid.* Religio christiana in judaicæ locum suffecta, I, 392. Ejus veritas ex simplici doctrinæ ejus expositione evidenter demonstratur, I, 468 sqq., 501 sqq.; et sacris prophetarum oraculis, quæ effectum sortita sunt, I, 377 sq., 389 sqq., 501; atque invicta martyrum patientia, I, 536, 705 sq.; ac maxima Christianorum in dæmones potestate, I, 413, 677; et publica dæmonum a Christianis adjutorum confessione, *ibid.* *Vide* Christiani, Ecclesia. Religionem gentiliū plane falsas esse ostenditur, I, 404, 411 sqq.

Renes conscii seminum, II, 582.

Reprobationem bonorum Deus ratam non habet, I, 230.

Repudium discordia fit, aut discordiam facit, II, 942. Quam effrænis et intoleranda ejus licentia, I, 303 sq. Est quasi matrimonii fructus, II, 304. Habet Christum assertorem justitiæ divortii, II, 442; sic tamen ut illicitum faciat repudiæ connubium, I, 441. Conditionaliter fecit divortii prohibitionem, II, 442. Repudium ab initio an fuerit, II, 442. Quis primus illud induxerit, I, 303. Romæ fuit incognitum per sexcentos annos ab urbe condita, *ibid.*

Resurrectio rei caducæ est, II, 820. Resurgere non est, nisi ejus quod cecidit, II, 491. Mortuum suscitari nihil est aliud quam integrum fieri, II, 878. Resurrectio, janua regni cœlestis et fiducia Christianorum, II, 795. Spes resurrectionis fastidium est mortis, I, 585. Ejus testatio est totus ordo revolutibilis rerum, II, 810. Merces et periculum in resurrectionis pendet eventu, II, 823. Resurrectio carnis durius creditur quam una Divinitas, II, 797. Nulla philosophia de ea re consentit, II, 521. Illam sæculum, nec cum errat ignorat, II, 796. Ab ethnicis non est improbanda, et cur, II, 583 sq. Carnis resurrectio a Judæis simpliciter et nota jam fide recepta, sine ulla qualitatis quæstione, II, 849. Unum apud omnes edictum Dependet, resurrectio mortuorum, II, 819. Deo esse possibilem ostenditur, I, 522 sqq.; et id Deum velle, *ibid.*, atque esse necessariam, *ibid.*, II, 812 sqq. Nec curiosius inquirendum quomodo id fieri possit, II, 813. Utrum recte inferatur mortuum hominis corpus ad vitam excitandum, quia nihil anima sine illo pati potest, I, 523, 813; II, 750, 816 sqq. Soli animæ destinata resurrectioem quidam dicunt, et cur, II, 848. Carnis resurrectionem asserere Paulus post Moysen, II, 850. Resurrectionem apostolica instrumenta testantur et multa exempla, II, 849. Tam dictis quam factis prædicatur, II, 835. Quibus exemplis confirmetur, I, 524 sq.; II, 812; lucis et siderum orientium, et occidentium temporum et fructuum, *ibid.*; quia homo est dominus morientium et resurgentium, *ibid.*; ex Pythagoræ de transmigratione animarum opinione, I, 521; Platonis et Epicurei, *ibid.*; Phœnicis, II, 811, et Mithræ, II, 55. Christi resurrectione infirmata, etiam nostra subversa est, II, 332. Quidam resurrectionem in imaginariam significationem distorquent, II, 820. Resurrectio post antichristi eradicationem agitur, II, 835. Fiet ultimo tempore et primo æternitatis limine, I, 526. Quo ordine resurgent mortui, II, 864. Omnes ab initio defuncti susciuntur, et recensentur, et reformabuntur, pro singulorum meritis, I, 378. Quocumque modo solutum corpus resurgit, I, 525 sqq. Semel tantum resurgendum, quia Deus ita voluit, *ibid.* Post resurrectionem liberabuntur membra ab officio; nec ideo non necessaria, II, 882. Tunc erimus iidem qui nunc, nec alii post, I, 527; Dei quidem cultores apud Deum semper, superinduti substantia propria æternitatis; profani vero et qui non integri ad Deum, in pœna æque jugis ignis, *ibid.* Reviviscimus quod nascimur, non quod lædimur, II, 878.

Restitutio nulla non ex indicatione constituit, II, 419. *Vide* Merces.

Reus nullus propter solum suum nomen damnandus,

I, 278 *sqq.* Ejus crimina quomodo et quam diligenter inquirenda, I, 278. Sponte confesso magis credendum est quam per vim neganti, I, 274 *sqq.* Confessi rei damnantur, ex Romanorum legibus, I, 276.

Revelationes probandæ, si ex Deo sint, II, 222.

Rex in suo solio usque ad Deum, tamen infra Deum, II, 251. Comparatus autem ad Deum, excidit jam de summo magno translati ad Deum, *ibid.* Regis insignia, vestis, diadema, sceptrum, I, 629. *Vide* Uinctio.

Rhadamantus, iudex mortuorum, I, 415.

Rhodanus, Galliæ flumen, I, 583.

Rhodia lex et Pontica, II, 327.

Rhodos insula enata, I, 480.

Risus dignus lictis, II, 550. Veritati congruit ridere, quia lætans, *ibid.*

Robigo, dea, II, 637.

Ritus varii Ecclesiæ, I, 1294.

Ritus religionis apud Romanos, olim pauperes, I, 430, 608.

Roma urbs, memoria Trojani generis, I, 424. Urbs septem collium, I, 454. Prior est quibusdam diis suis sylvestris Roma, I, 432. Ibi demoniorum conventus consedit, I, 640. Urbs Roma in Babylone figurata, quia sanctorum Dei debellatrix, II, 339, 620.

Romani ex Æneâ ducunt originem, I, 424. Phryges eos pariunt, II, 1035. Eorum imperium sceleribus inchoatum et auctum, I, 430 *sqq.* Illius eundem ac totius mundi finem fore arbitrabantur, I, 431. Quod et Christiani existimabant, I, 700. Romanus status, quid, II, 829. Fastigium Romani nominis religiositas meritis non deputanda, I, 439. Imo magnitudo eis de irreligiositate provenit, I, 430. Eorum regnum quousque dilatetur, II, 611. Orbem occuparunt, I, 439. Nec tamen trans Germanos, Britannos, Mauros et Getulos regnum porreverunt, II, 610 *sq.* Legionum suarum præsidis imperium suum munierunt, II, 611. Romana religiositas diligentissima, I, 422. Tota illorum religio castrens, I, 367. In ludis publicis humano sanguine prolebant Jovi Latari, I, 317; II, 136. Illorum imperium fundatum antea quam ullus deorum cultus Romæ institutus fuisset, I, 429. Et prius magni fuerunt quam religiosi, I, 430, 608. Tot eorum sacrilegia quot triumphæ, I, 431. Tot de diis quot de gentibus triumphi, *ibid.*; tot manubiæ quot deorum simulacra, *ibid.* Læse divinæ majestatis rei erant, I, 431. Romana gravitas deridetur, I, 473. *Vide* Dii, Ethnici.

Romanensis Ecclesia catholica, II, 42. Felix Ecclesia, cui totam doctrinam cum sanguine suo profuderunt Apostoli, II, 49. Petrus et Paulus Evangelium suo sanguine signatum Romanæ Ecclesiæ reliquerunt, II, 366. Ab illa Ecclesia nobis auctoritas præsto est, II, 49. Cum ea Africanæ Ecclesiæ contes erant, II, 49.

Romani episcopi auctoritas, II, 155.

Romulus an idem qui et Quirinus, I, 641. Consum deum invenit, II, 236. Quadrigam primus Romæ ostendit, I, 641. Ascensus sui in cælum Proculum habuit affirmatorem, II, 369. Cur deitatem non promeruerit, I, 599.

Rosæ ex horto Midæ lectæ, II, 98, 1036.

Rucina, dea, I, 600.

Rude illud est quod est imperfectum, II, 222.

Rufi convivia, II, 1049.

Rutilius sanctissimus martyr, II, 108. Ejus historia, *ibid.*

S

Sabbatum temporale fuit præceptum, II, 603 *sq.* In præteritum justi non sabbatizaverunt, II, 601. Machabæi sabbato pugnaverunt fortiter, II, 606. Ejus observatio an sit salutis medela, II, 601. Circa legem sabbati Pharisei in totum erraverunt, non animadvertentes conditionaliter eam indicentem ferias operum sub certa specie eorum, II, 385. Sabbati lex humana opera, non divina, prohibebat, II, 309 *sq.* Sabbatizare nos omni opere servili semper debemus, et non tantum septimo quoque die, sed per omne tempus, II, 605. Sabbatum quod nos Deus vult custodire, *ibid.* Diem sabbati, benedictione Patris a primordio sanctum, Christus sua benedictione efficit sanctiorem, II, 386. Sabbati dominus dictus Christus, quia illud tuebatur ut rem suam, II, 385. Sabbatum Judæorum omnino rescindit, II, 384 *sqq.* Sabbato numquam jejunabant Christiani, nisi in Paschæ parasceve, II, 973. Quidam nec genuflectebant, I, 1191.

Sabæum thus, cæteris charius, I, 493.

Sabinarum raptus, I, 637.

Sacerdotes denuo nubere prohibiti, I, 1286; II, 922.

Sacerdoti digamo aufertur agere sacerdotem, II, 938.

Sacra Romanorum prima simplicia, I, 430.

Sacrorum pater, *vide* Hierophantes.

Sacramenta Christianorum, I, 1286; II, 806. Materiam in sacramentis propriis parere facit Deus, I, 1203. In verba sacramenti respondere, I, 624. Sacramenti ejusdem una traditio regit ecclesiarum jura, II, 32. Sacramentum allegoriæ, II, 478. Figuratur sacramenta, quæ, II, 470. Sacramentum ligni, II, 633 *sq.* *Vide* Crux, Lignum. Sacramentorum agnitionem a Deo merentur jejunia, II, 963. Divinorum sacramentorum res Satan in idolorum mysteriis æmulatur, II, 54.

Sacrificiorum rationalis institutio, II, 310. Sacrificium Deo acceptabile, II, 608. Sacrificium offerre, I, 1329. Quæ sint sacrificia Deo grata, II, 806. Sacrificiis spiritualibus Deo litandum, II, 310, 608 *sq.* Sacrificiorum onera et operationum et oblationum negotiosas scrupulositates cur instituerit Deus, II, 306. In uno tantum loco sacrificare debebant Judæi, II, 607. Sacrificia terrenarum oblationum et spiritualium sacrificiorum, II, 608. Sacrificiorum Cain et Abel differentia, II, 607. In his duplicia duorum populorum sacrificia præstensa, *ibid.* Sacrificii spectatores, I, 636, et participatio, IV, 1177 *sq.* *Vide* Christiani, Ethnici, Defuncti, Synaxes, Visceratio.

Sacrilegi olim existimati Christiani, I, 699.

Sadducæi, ex Samaritani erroris radice surgentes, II, 61. Eorum propria opinio, II, 46. Ausi sunt carnis negare resurrectionem, II, 46, 61. Neque animæ, neque carnis admittunt salutem, II, 846. Eorum callida quæstio de nuptiarum frequentia, II, 937.

Sadducæorum partiarum, qui, II, 796. Eorum propinqui, II, 754.

Sæculum Dei est, sæcularia, diaboli, I, 648. In sæculo omnia imaginaria et nihili veri, II, 96. *Vide* Mundus.

Sagitta quis primus corpora sauciavit, II, 1048.

Salæ et melle medicabantur pueri, II, 412.

Saliis cœnaturis creditor necessarius, I, 474.

Salmacis fons, II, 568.

Salomon regnavit in finibus Judææ tantum, a Dæn usque Bersabee, II, 611. In figuram Christi, de idololatria sibi sponsavit Ecclesiam, II, 382. Cum esset omni gratia et scientia donatus a Domino, ad idololatriam a mulieribus inducitur, II, 14. Etiam quam habuit in Deo gloriam amisit, per mulieres in idololatriam pertractus, II, 494. Salomon rejicitur, sed jam a mulieribus alienis possessus, et idolis Moabitarum et Sodomorum mancipatus, II, 311. Ira Dei Salomoni accessit post luxuriam et idololatriam, II, 350.

Salutis cardo, caro, II, 806. Nihil tam dignum Deo quam salus hominis, II, 316. Sperando, timendo, cavendo, salvi erimus, I, 1318. Qui sollicitus est, is vere potest esse securus, I, 1318. Salutis et incolumitatis opus non est hominis sed Dei proprium, II, 385.

Salutatio, seu benedictio, mutua in occurso per viam, II, 419.

Salutificator unus, Christus, II, 778.

Samaria desciverat ab Israele, habens schisma illud ex novem tribubus ab Hieroboam apud Samariam collocatis, II, 339, 620. Samarizæ spolia, quæ, II, 339, 619. Samarizæ nomine idololatria notatur, *ibid.*

Sanius sophista, quid senserit de animabus post mortem, II, 697.

Samos insula enata, II, 1034.

Samia vasa, I, 430, 607.

Samothracia mystoria, I, 309. Illa declarare neas, *ibid.*

Samuelis anima an a Pythonissa evocata, II, 740.

Sanctificationis species, quot, II, 915.

Sanctitati designati, ac per hoc salutis, fidei fidelium, II, 718.

Sanctus Dei, Christus, II, 371. Sanctus nemo ante Spiritum sanctum de cælo representatum, II, 1001. Sanctus deus factus propter hospitalitatem, I, 599.

Sanguis nihil aliud quam rubeus humor, II, 771. Sanguinis fluxus, defusus insuper vena, revocare, II, 132. Argutæ indolis vel obtusæ causam in sanguinis qualitate constituit Empedocles, II, 633. Sanguine hausto ictum olim fœlus, I, 321. Animas defunctorum humano sanguine propitiari olim creditum est, I, 644. Sanguinis sui salutaris figuram implere Christus concupiscebat, II, 460. Sanguis Christianorum semen, I, 583.

Sapiens nemo, nisi fidelis, II, 15. Sapientes Græciæ, I, 387.

Sapientia de simplicitatis ordine manat, II, 544. Opi-mitas sapientiam impedit, exilitas expedit, II, 683. *Vide* Sophia. Sapientia humana affectatrix et interpolatrix veritatis, II, 20. Sapientia sæcularis, temeraria interpres divinæ naturæ et dispositionis, II, 19. *Vide* Philosophia.

Sapientiz liber Salomoni adscriptus, II, 544.

Sardauapalus, libidinibus insignis, II, 1042.

Sardinia heros quidam incubatores fani sui visionibus privabat, II, 733.

Sarmatae, mente torpentes, II, 692. Christo jam subditi, II, 611.

Sarmenticii vocati Christiani, I, 531.

Sarpedonis in Troade oraculum, II, 730.

Satanas, daemonum princeps, I, 405. Olim erat eminentissimus angelorum, et omnium sapientissimus, II, 297. Decidit e sublimitate celesti, *ibid.* Malitiæ est angelus, totius erroris artifex, etc., I, 613. Sanctorum est delator et criminator, II, 710. Dei sacramenta affectat, II, 928. Cain docuit ab homicidio incipere, I, 1258. Cum in angelum lucis se transfigurat, an qualitatem suam amittit, II, 877. Nihil ei licebit in servos Dei vivi, nisi permiserit hominibus, II, 104. Quare hoc permittat Deus, *ibid.* Vide Diabolus.

Satisfactio confessione disponitur, I, 1243. Satisfacimus de pristinis peccatis conflictatione carnis et spiritus, I, 1225.

Saturninus, Menandri Simoniani discipulus, II, 686.

Saturninus hæreticus Deum vocabat innascibilem virtutem, II, 61. In summis et illis infinitis partibus et in superioribus illum manere docebat, *ibid.* Angeli inferiores, juxta ipsum, mundum fecerunt, *ibid.* Vide Sentius.

Saturnus, origo totius vel potioris vel notioris divinitatis apud ethnicos, I, 329, 601. Omnium deorum primus et parens, *ibid.* Cur Cæli et Terræ filius dicatur, I, 331, 601 sqq. Quam falso, *ibid.* Saturnus tempus, quomodo, I, 602. Saturnus quadratus, II, 266. Non deus, sed homo fuit, qui ab alio homine regnum et vitam accepit, I, 329 sq., 602. Vitam egit mortalem, I, 330, 602 sq. Patrem exsecasse dicitur, I, 601. Neque hæc allegoricè explicanda, I, 321, 602. A Jano excipitur, I, 330, 602 sq. Rudes erant homines illius ævi, I, 331. Saturnus tabulas primus confixit, I, 330, 602 sq. Docuit nummos signare, *ibid.* Ærario præsidet, cur, I, 330. Pallium commendat, II, 1045. Ante omnes fuit coronatus, II, 85.

Saturnum Afrorum hominum victimæ placari apud sæculum licuit, II, 136. Et mactabantur infantes in Africa, et quandiu, I, 595; usque ad proconsulatum Tiberii, et postea occulta, I, 314 sq. Ejus sacerdotes, qui homines ei immolabant, arboribus suffixi, *ibid.*

Saturnalia festa, I, 492, 681 sq. Dies Saturni otio et victui destinatus, I, 371.

Saul, bonus præ cæteris, postea livore evertitur, II, 14. Cum eligitur, nondum despector est prophetæ Samuelis, II, 311.

Scalæ quas somniabat Jacob, aliis ascensum in superiora, aliis descensum ad inferiora demonstrant, II, 103, 357.

Scandalum non bonæ rei sed malæ exemplum est, ædificans ad malum et ad delictum, II, 892.

Scapula judex, percussus a Deo post damnatum martyrem, I, 702.

Scauri impunitas, II, 1049.

Scena. Vide Theatrum.

Schisma hæreticis unitas est, II, 57. Schismatum mater, æmulatio, I, 1218.

Scholæ feriis honorabuntur, I, 674. Discipulus fidelis eas non adhibet, ob earum inquinamenta, II, 675. Vide Ludimagister.

Sciapodæ, II, 312.

Scientia animam efficit ornatiorem, non opimioem, II, 656. Scire nihil est omnia scire, II, 27. Nobis curiositate opus non est post Christum Jesum, nec inquisitione post Evangelium, II, 20 sq. Infinitas quæstiones prohibet Apostolus, II, 631.

Scientia naturalium ne in bestiis quidem deficit, II, 688.

Scipio, exsecto matris utero, vivus aerem hausit, II, 692. Carthaginem excidit, II, 1031. Omni deo ethnicorum justior et militatior, I, 337.

Scorpius nocet de cauda, II, 121 sq. Ejus remedia, II, 122. Scorpium magnum de modico malo terra suppurat, II, 121.

Scorpii et colubri portendunt spiritalia malitiæ, II, 421.

Scripturæ sacræ majestas et auctoritas, I, 386 sq.; 446, 468 sq.; II, 167. Ejus plenitudo adoranda, II, 218. Ejus antiquitas, I, 384, 386, 515. Cæteris commentationibus antiquior, I, 520. Scripturarum divinarum instrumentum, I, 377. Earum verecundiæ, II, 960. Dei est Scriptura, II, 510. De Veteris Testamenti auctoritate et integritate dubitari non potest, I, 384. Libri Veteris Testamenti a viris divino Spiritu inundatis editi, I, 378. Scriptura omnis divinitus inspirata, ædificationi habilis, I, 1308. Eam qui non recipiunt, nec Spiritus sancti esse possunt,

II, 34. Præcinerunt Scripturæ quæ post Christum futura sint, II, 319. Vetus Testamentum non minus ad Christianos quam ad Judæos pertinet, I, 386. Cur et quomodo, I, 394. Scripturæ libri ex Hebraico in Græcum sermonem conversi, I, 378 sqq.; et repositi in bibliotheca Philadelphi apud Serapeum, I, 380. Vide Esdras. Eas Judæi palam recitabant, vertigali libertate, I, 381. In synaxibus Christianorum legebantur, I, 477. Eas non occultabant, nec poterant, I, 446. Ex iisdem plura a philosophis et poetis hausta vel corrupta, I, 515 sq., 520. Scripturæ in capitula divisæ, II, 127. Ad litteras nostras nemo venit, nisi jam Christianus, I, 610. Scripturis sanctis qui studuerit, Deum intelligere cogetur et credere, I, 381. Scripturæ medullas nemo magis novit quam ipsa Christi schola, II, 146. Fidelis fomenta de Scripturarum intellectione, I, 1299. Earum prædicatione Christiani spem fiduciamque suam recreabant, I, 489. Fides saluum facit, non exercitatio Scripturarum, II, 27. Christianorum institutio de porticu Salomonis est, II, 20. Scripturæ laegem condit, natura testatur, disciplina exigit, II, 510. Ad omnes Apostolus scribit, dum ad quosdam, II, 512. Scripturarum omnium consonantia, II, 332. Nulla vox divina ita dissoluta est et diffusa, ut verba tantum defendantur et ratio verborum non constituatur, II, 23. Scriptura sacra late semper dividitur, I, 634. Fecundior divina literatura ad facultatem cujusque materiæ, II, 53. Scripturæ sensus certæ interpretationis expetit gubernaculum, II, 22. Communes sensus simplicitas ipsa commendat, et compassio sententiarum, et familiaritas opinionis, II, 799. Eoque fideliores existimantur, quia nuda et aperta et omnibus nota definiunt, *ibid.* Negat Scriptura quod non notat, II, 934. Ubi non facit tentationis mentionem, non admittit tentationis interpretationem, II, 404. Figurata solet uti translatione hominum, ex comparatione criminum, II, 620. Scripturarum, et expositionum, et omnium traditionum christianarum veritas ubi sit, II, 31. Ex solis Scripturis quæstiones solvendæ, II, 799. Veritati tantum obstreperit adulter sensus, quantum et corruptit stylus, II, 30. Scripturarum interpolatio, quantum nefas, II, 51 sq. Earum adulteratio semper comitatur doctrinæ variationem, II, 51. Illic deputanda est Scripturarum et expositionum adulteratio, ubi diversitas invenitur doctrinæ, II, 31, 146. Scripturas alius manu, alius sensu expositiones invertit, II, 52. Vide Marcion.

Scripturæ sic sunt Dei voluntate dispositæ, ut hæreticis materias subministrarent, II, 53. Hæretici de Scripturis solis quæstiones suas sistant, II, 512. Communium verborum simplicitatem torquent in quæstionem, II, 222. Scripturarum congressionibus nihil proficimus cum hæreticis, II, 30 sq. Scriptura sermoni posterior, I, 616. Auditur in cera manus omni sono clarior, littera omni ore vocalior, I, 694. Nihil potest manus scribere quod non anima dictaverit, aut a se conceptum, aut ab alio traditum, *ibid.* Vide Traditio.

Seythæ fœdus hausto sanguine inibant, I, 321. Carnes hominum defunctorum comedebant, *ibid.* Christo subditi, II, 611. Seythæ Parthicas terras occupant, II, 700. Exsuperant Persas, II, 1035. Vide Anacharsis.

Sectæ nullius nomen malum, nisi in ea aliquid mali sit, I, 282 sq. Nulla propter solum auctoris sui nomen odio habenda, *ibid.* Nec juste damnatur, *ibid.* Sectam vocat Tertullianus christianam religionem, I, 259.

Secundum nihil longinquat a primo, II, 987.

Secundus hæreticus, cum Valentino consensit, II, 69, 548.

Sedulitas nugæ non facit, I, 1288.

Selgicæ oves, II, 1039.

Semaxii vocati Christiani, I, 531. Ad stipem dimidii axis revincti, sarmentorum ambitu exurebantur, *ibid.*

Semen animale, ex animæ distillatione, II, 696. Semen corporale, ex carnis defæcatione, *ibid.* Ex afflatu Dei animatur virus genitale, *ibid.* Fructus omnis jam in semine est, I, 320. Semen sanguis Christianorum, I, 535.

Seneca sæpe noster, II, 682. Ejus Fortuitæ, I, 535. Amarissimis verbis deos gentiliū insecutus est, I, 343. Ejus dictum de artibus et ætatibus omnium rerum, II, 682. Omnia post mortem finire, etiam animam, docet, II, 721, 795.

Senones Capitolium obsederunt, I, 485.

Sensus ab anima oriuntur, II, 675. Omni sensuum instrumento fulta est anima, II, 805. Opinio omnis a sensibus, II, 675. Sentire et intelligere unum sunt, II, 678. Sentire pati est, et pati sentire, II, 667. Nihil animale sine sensu, nihil sensuale sine anima, II, 775. In homine sunt sensus corporales et sensus intellectuales, qui, II, 654. Incorporalia sensibus obijciuntur, *ibid.* Prior sen-

sus quam stylus, I, 616. Sensus, hominis exterioris ministeria, II, 82. De sensibus quinque quæstio, II, 674 sq. An sint errori obnoxii, II, 674. Sensusum principalitatem philosophi, alii in cerebro, alii in medio supercilliorum ponebant, II, 814. De comunione favorabili sensuum mentes capiunt hæretici, II, 799. Sensusum pati, non opinari, animam enim operari, dicunt Stoici, II, 675. Sensibus Deus æstimari potest, I, 375. Fructus divinorum munerum ad animam deducuntur ab sensibus, II, 82.

Sensualitatem Plato in Timæo irrationalem pronuntiat, et opinionis implicitam, II, 674 sq.

Sentinus, deus, I, 600.

Sentius Saturninus, scriptor de recensione Judæorum sub Augusto principe, II, 405, 1031.

Septimontium festa, I, 606, 674.

Septuaginta duo interpretes Veteris Testamenti, I, 379 sq.

Sepulturæ requies, asylum mortis, I, 461. In sepeliendis Christianis thus adhibuit, I, 493; et orationes presbyterorum, II, 737. Sepulcrarum arcas prohibebant præsides, I, 701. In cimiterio, corpus alicujus defuncti corpori communicavit, II, 738. Insepulti quando ad inferos reducantur, juxta ethnicos, II, 745. Sepultura Christi quomodo et medio ejus sublata, II, 629.

Serapæum, seu Serapidis templum, quanta magnificentia Alexandria exstructum, I, 380. Illud ingredi, nisi soluto tributo, non licebat, I, 574. Ibi deposita versio græca Veteris Testamenti, I, 380.

Serapiacæ cœnæ, quæ, I, 474.

Serapis, deus, I, 305 sq. Ab ethnicis rejectus ex Capitolio, deorumque curia ejectus, et postea restitutus, *ibid.*

Sermo vox est et sonus oris, et aer offensus, intelligibilis auditu, II, 162. Cæterum, vacuum quid, et inane et incorporale, *ibid.* De organo carnis est, II, 805. Spiritu structus est, et sermonis corpus est spiritus, II, 163. Prior sermo quam scriptura, I, 616. An ab hominibus inventus, I, 616. Sermionis nativitas perfecta cum dixit Deus: *Fiat lux*, II, 161. Tunc speciem et ornatum suum sumpsit, sonum et vocem, *ibid.* Sermo laciniosus onerosus et vanus est, II, 894.

Sermo Deus in effigie Dei constitutus, II, 802. Sermone Deus protulit, sicut radix fructicem, et fons fluvium, et sol radium, II, 163. Sermone apud Deum in primordio fuisse quidam per simplicitatem dicunt, cum magis rationem competat antiquiorem habere, II, 160. At Deus non sermonalis a principio, sed rationalis etiam ante principium, *ibid.* Sermo Deus, et sermo Domini manet in æternum, perseverando scilicet in sua forma, II, 191. Sermo quomodo caro factus sit, II, 190. In Evangelio amplius quam in Scripturis aliis, et ministrum et arbitrium rectoris invenio Sermone, II, 218. *Vide* Christus, Filius, Λόγος, Verbum.

Sermo, æon Valentinianorum, II, 553 sqq.

Serpentes arida et inaquosa sectantur, I, 1198. Serpentes exuvium et senium, II, 1036.

Serpens a primordio divinis imaginis præda, II, 544. Solitus est tentare, *ibid.* Serpens æneus in ligno positus, et cur, II, 682. Simulacrum serpentis cur Moyses erexerit, I, 667; secundum Ophitis, II, 64. Hæc effigies non ad idololatriæ titulum pertinet, sed ad remedium, I, 667 sqq. Crucis Christi erat figura, I, 667; II, 347.

Servi flagris cædi solebant, I, 301. Illis matrimonium prohibitum, I, 1300. Eorum vincula ex auro, I, 1328. Servos captivos vel malo genio mercatus in exsequiis immolabant, I, 645. Alii murænis in escam objecti, II, 1048. *Vide* Galba.

Sestertiis centum constabant cœnæ Romanorum, I, 300.

Sethoitæ docebant duos homines ab angelis constitutos, Cain et Abel, II, 65. Propter hos, magnas inter angelos contentiones et discordias exstistisse, etc., *ibid.* Illorum opinio de semine Cham, II, 66.

Severitas bona, si justa, si bonus iudex, id est justus, II, 302 sq. Debitum est justitiæ, II, 204. Ejus debita quæ, II, 303.

Severus imperator Christianorum fuit memor, I, 703. Initio imperii sui illis favit, *ibid.* Proculum christianum, qui oleo eum sanaverat, in palatio suo retinuit, *ibid.* Leges Pappias et Julius abrogavit, I, 286 sq. Christo templum ædificare intendebat, I, 290.

Sexus nullus in cœlo, I, 1307. In sexuum solemnino officio anima et caro simul funguntur, anima concupiscentia et instinctu, caro opera et actu, II, 695.

Sibylla, veri vera vates, ante exstitit quam omnis lit-

teratura, I, 385, 603. Ejus carmina de Saturno, *ibid.* Dæmonibus tribuebant ethnici ejus oracula, *ibid.* Taciti testimonium de Sibyllis ethnicorum, I, 385.

Sibynæ, genus venabulorum, II, 361.

Siccitates depulsæ goniculationibus et jejunionibus Christianorum, I, 703, 1195. *Vide* Imber, Pluvia.

Siciliæ nomen, unde ortum, I, 481. Quomodo in insulam efformata, II, 1034. Siciliæ tyrannus Dionysius, II, 728.

Sidera deos habebat Plato, II, 260. Siderum distincta confusio, II, 1033.

Sigo mater, seu Silentium, II, 551, 666.

Signum omne ejus est cujus est res, 458.

Signa militaria adorabant Romani, per ea jurabant et omnibus diis præponebant, I, 567 sqq., 579.

Signare lectulum et corpusculum, I, 1296. Crucis signaculo frontem terimus ad omnem progressum et motum, ad mensas, ad cubilia, quocumque nos conversatio exercet, II, 80. Signatur caro, ut et anima muniatur, II, 806.

Silentium, æon Valentinianorum, II, 68. *Vide* Sigo.

Silentiū fidem omnibus mysteriis tribuebant veteres, I, 309, 567.

Silenus, Phryx, asseruit de orbe alio, II, 220. Penes aures Midæ blattit, II, 1032; quas lucratur, II, 649.

Similitudo habet cum veritate honoris consortium, II, 518. Similitudine animæ parentibus de ingeniis respondemus, II, 693.

Simon magus, redemptor Spiritus sancti, II, 708. Ab Apostolis maledictus, de fide ejectus est, I, 672 sq. Summam virtutum, id est summum Deum, se ausus est dicere, II, 62, 708 sq. Mundum ab angelis institutum docebat, *ibid.* Statua illi erecta, ut deo, I, 346 sq. *Vide* Helena.

Simonis hæretici prophetarum animas se movere spondent, II, 749.

Simoniana magia est disciplina angelis serviens, II, 46. A Petro in Simone damnata, *ibid.*

Simonia quam severe condemnata, I, 469 sq.

Simplicitas, sapientiæ conjuncta, II, 544. Sola Deum agnoscere poterit et ostendere, *ibid.* Simpliciter volunt esse hæretici prostrationem disciplinæ, cujus penes nos curam lenocinium vocant, II, 56. Communium verborum simplicitatem torquent in questiones, II, 222.

Simulacra a Tuscis inventa, I, 430. Fiebant ex terrena ac vili materia, et vasculis communi ac vilissimo usui destinatis, I, 399 sq. Metallis censentur, I, 341. Nulla deorum simulacra olim apud Romanos, I, 430, 608; sive ante Numam Pompiliū, *ibid.* Antequam ab hominibus efficta sint similitudinem, quam ridicula fuerint, I, 339 sqq., 366 sqq., 578. Esse deos ejusmodi putabant gentiles, I, 488, 579; ac deos fieri ridicula consecratione, I, 339 sqq. Eadem patiuntur simulacra deorum ac Christiani ab ethnicis damnati, *ibid.* Primum, sine capite sunt, *ibid.* Cruci ac stipti superstruuntur, I, 340 sqq., 579. Ascis dolantur, runcinis et scabinis perpoliuntur, *ibid.* Inquinata, violata, fracta, minuta, destructa, consumpta, I, 344. A milvis, muribus et araneis coinquinata, I, 343. Ea ut flierent, ex imperatoris pendeat arbitrio, I, 439. Eorum fatum mutabant artifices, I, 339 sq. Ea in aliam formam convertebant, pignorabant et vendebant, I, 344. Eo charioris vendita, quo sanctorum deus, II, 346, 576. Illa quilibet eligere aut repudiare poterat, I, 344 sq. *Vide* Idolū.

Sinus Abraham, quid, II, 444.

Sirenes monstrosæ fabuloseque cantatrices, I, 308. Eorum ora cruenta, *ibid.*

Smaragdi latebant in circulis, vel cingulis fœminarum, I, 1312.

Sobolem vicariam et posthumam supparari, II, 938. Verisimilius est sobolem ab origine potius quam originem a sobole vocitari, II, 219.

Sobrietas ad somnia habenda conducit, II, 733. *Vide* Abstinencia, Fœmina, Gula, Somnia.

Societatis repudium nunquam delicti præjudicium est, II, 981.

Socrates, omnium hominum sapientissimus oraculo declaratur, I, 503. Sed falso, *ibid.* Omnis illa sapientia de industria venerat consuetæ sequanimitatis, non de fiducia compertæ veritatis, II, 647. Corruptor erat adolescentium, I, 509. Leno erat philosophus Socrates, I, 373. Cum amicis uxorem communicabat, I, 372. Dæmones agnovit, I, 405. Dæmonium Socrati a pueritia adhesit, pessimus revera pædagogus, I, 405; II, 647, 718. Dicere solebat: Si dæmonium permittat, I, 503. Consolabatur uxorem muliebriter inclamantem, II, 647. Socrates deos existere

non putabat, I, 589. Illos destruebat, I, 354. Ejus dementia percanem et anserem jurantis, I, 353 sq. Moriturus quam impij jusserit gallum Æsculapio pro se sacrari, I, 503, 589. Ejus de anima disputatio, cicutis damnationis exhaustis, II, 647. Illius condemnatio, I, 563. Cur capitali affectus poena, *ibid.*

Socrates Argivus, I, 605.

Sodomæ et Gomorrhæ, civitates igne consumptæ, I, 382. Ignium imbres meruit earum impietas, II, 1033 sq. Olet adhuc incendio tellus, I, 483. Ibi vastitas ingens, orba regio, cinis omnia, II, 1034. *Vide* Poma. Urbes illæ evassissent, si jejunassent, II, 962. Sodomorum et Gomorrhæ populus, II, 339, 620, 1034.

Sol corpus, siquidem ignis, II, 658. Solem duntaxat pedale esse somniavit Epicurus, I, 591. Unicus sol hunc mundum temperat, II, 285. Terra longe majorem esse Peripatetici dixerunt, I, 591. Quibus salubris non sit, II, 285. Solis ipsius radio scriptum: *Ita claret*; proverbium, II, 863. Solem noctuæ nesciant oculi, aquilæ sustinent, II, 658. Ad solem ungebantur Barbaricæ gentis infantes, II, 338. Solis insolitia, Christo moriente, defectio, in arcanis descripta, I, 401. In conventu Uticensi sol, extincto pene lumine, adeo portentum fuit, ut non potuerit ex ordinario deliqui hoc pati, I, 701. Sol lugebat filium suum detractum de cælo, I, 339. A Persis verus esse Deus credebatur, et adorabatur, I, 369. Cur, I, 370, 579. Ejus cultus cur obiectus Christianis, I, 369. In linteo et in clypeis depingebatur, I, 370. Ejus effigies de fastigio ædis emicabat, I, 369. Circus Soli principaliter consecratur, *ibid.*

Solitudo, solemnis regio Creatoris, II, 373. *Vide* Deus.

Sollicitudo propinquitatis aliter est curiosa ac sollicitudo servitutis, I, 459.

Somnia a Deo sunt, II, 731. Plurima incutiuntur a dæmonibus, II, 731, et a magis, I, 411. Nemo potest ex arbitrio somnare, II, 732. Somnium eventus et effectus, II, 724. Somniorum fides de effectu, non de conspectu renuntiantur, II, 749. Vana in totum ea judicavit Epicurus, II, 726. Aliquæ natura somniorum immunis, II, 734. Infantes an somnient, II, 733. Somniorum et ecstasis differentia, II, 325 sq. Revelantur et honores et ingenia per quietem, præstantur et medelæ, proferuntur et furti, conferuntur et thesauri, II, 728. Sobrietas ad somnia conducit, II, 733. Certiora et colatiora somniantur sub extimis noctibus, II, 732. Homerus duas portas divisit somniis, corneam veritatis, fallaciæ eburneam, II, 726. *Vide* Cicero, Nero, Sophocles, Philippus, Trasymedes.

Somnus est recreator corporum, redintegrator virium, probator valetudinum, pacator operum, medicus laborum, II, 722. *Vide* Nox. Corpori provenit in quietem, non et animæ, II, 722, 725, 819. Somno magis reficitur homo quam fatigatur, II, 322. Finis est operis, II, 722. Non est extranaturale, ut quibusdam philosophis placet, II, 721, sq. De somno varîæ philosophorum opiniones, *ibid.* Somni ratio naturalis, et natura rationalis, II, 724. Illud prærit ratio, II, 722. Non semper ex fatigue concipitur, *ibid.* Ejus plurima præparatura est in esu et potu, II, 723. Tam utilis est, ut absque illo nulla anima sufficiat, II, 722. *Vide* Soranus, Stoici, Strato, Somnus, speculum mortis, II, 734, 750. Somnus tam salutaris, tam rationalis, etiam in publicæ et communis jam mortis stringitur exemplar, II, 723. Corpus, in somno immobile situ, ostenditur quale ante vitam jacuit, et quale post vitam jacebit, II, 723. Somnus probat quod sine corpore etiam plurimum potest anima, II, 724. Bona facta gratuita sunt in somnis et delicta secuta, II, 726.

Sophia Dei est Spiritus et Filius ejus, 212 sq.; et ejus Sermo, II, 213. Ab æterno est genita, II, 212 sq. Sine initio non fuit, II, 213. Vice intelligentiæ et scientiæ ipsa est, II, 212.

Sophia, æon Valentinianorum, II, 553 sqq. Sophiam cognominant Terram et Matrem, II, 575.

Sophocles tragicus, somniando rediit coronam auream, quam ex arce Athenæ perdidit, II, 729.

Soranus medicus quatuor libros de anima scripsit, II, 635. Ejus de anima sententia, II, 638, 668; et de infanticidio, *ibid.*; atque de somno, II, 724.

Soter in Alexandria triginta quinque annis regnavit, II, 694.

Soter alius, triginta et octo regnavit annis, II, 692.

Sparteoli, qui, et unde sic dicti, I, 474.

Spectaculum omne sine concussione spiritus non est, I, 647. Spectaculorum origo de superstitione idololatriæ, I, 466. Universa eorum paratura ex idololatria constat, I, 638. Quantis criminibus sint contaminata, I, 466, 630 sqq. An liceat Christianis uti spectaculo, I, 493, 635 sq.;

vel ejus voluptates videre, I, 647. Circa voluptates spectaculorum infamata est conditio eis qui natura quidem omnia sentiunt ex quibus spectacula instrumenta, scientia autem deficiunt, II, 84.

Speculum alterius nulla res est, id est non cœqualis, II, 233. Speculum omni occasione consulere, I, 1325. Speculum mortis, somnus, II, 743, 750.

Spes unica totius orbis, Christus, II, 760. Spes Christianorum in cœlis, I, 260. Spei est contemplatio in hoc spatio per fidem, non representatio nec possessio, sed expectatio, II, 826. Spei nostræ reinacula, quæ, I, 1332. Sperando, timebimus; timendo, cavebimus; cavendo, salvi erimus, I, 1318.

Spes, dea, I, 600.

Speusippus, Platonis nepos et successor, in adulterio perit, I, 510.

Spirare est flatum ex semetipso agere, II, 663.

Spiritus sanctus tertia est persona SS. Trinitatis, II, 163 sq. Tertium nomen Divinitatis, et tertius gradus majestatis, II, 196. Ejusdem est cum Patre et Filio naturæ, *ibid.* A Patre Filioque procedit, II, 159. Cur non dicatur Filius, II, 163. Ejus natura propria sanctitas est, II, 933. Declarata est per animal simplicitatis et innocentie, I, 1208. Vicarius est Domini, II, 809. Ejus vicariam vim misit Christus, qui credentes agit, II, 26. Spiritus sanctus doctor veritatis, 34, 196. Christianæ disciplinæ determinator, II, 1001. Ipsum habent fideles, II, 920. Ulro agnoscitur, nec expectat sanctitatis admonitionem, II, 933. Nemini Spiritus sanctus accomodatus sine fidei sacramento, II, 647. Nulli Christus exploratus sine Spiritu sancto, *ibid.* Spiritus Dei in nobis est patientibus, non ipse tamen patiens, sed pati posse præstans, II, 195. Spiritus qui ferebatur super aquas, quis, I, 1208; II, 227. Spiritus Dei Saul vertit in alium virum, II, 665. Spiritus sancti portionem, quæ ex forma prophetici moduli in Joanne egerat præparaturam viarum Dominicarum, abscedere jam ab Joanne necesse erat, redactam scilicet in Dominum, ut in massalem suam summam, II, 402. *Vide* Paracletus, Xystarches, Spiritus idem qui et sermo Dei, II, 189.

Spiritus nequam omnibus hominibus adhæret ab ipsa etiam janua nativitalis, animas accupabundus, II, 747. Spiritus immundus in exorcismo oneratus, quid responderit, I, 657. Spiritus adversarius, ex diversitate prædicationis apparet primo regulam fidei adulterans, et ita ordinem adulterans disciplinæ, II, 931. *Vide* Dæmon, Diabolus, Satan.

Spiritus corpus est sui generis in sua effigie, II, 162. Spiritus et anima an duo sint, II, 661. Spiritus animalis, auriga corporis, II, 740. *Vide* Anima, Corpus. Spirituales sunt quædam substantiæ, I, 404. Spirituales et incorporeæ rei ideam explicare nequiverunt gentiles philosophi, I, 516 sqq.

Sponsa Christi pura, sancta, caret etiam aurium macula, II, 981. *Vide* Ecclesia, et Matrimonium, Uxor.

Statilius Taurus mœnia imposuit, II, 1031.

Statina dea, II, 718.

Statio, quæ, I, 1181 sqq. Probatur ex Veteri Testamento, II, 967 sqq. Stationes militares, I, 1183; II, 92, 967. Ab iis stationibus Jejuniorum nomen acceperant Christiani, I, 1183. Diebus stationum ad sacram synaxim accedendum, licet non suscipitur Christi corpus, I, 1182 sq. Stationes ante concilia, II, 972. Statio in eam usque horam celebranda est, in qua a sexta contenebratur orbis, defuncto Domino, lugubre fecit officium, II, 967. Ad vesperam stationem producere, II, 967 sq. Stationes quartæ et sextæ feriæ, II, 956, 973. Stationum semijejuna, II, 961. *Vide* Jejunium.

Statuæ viris fortibus in cruciatibus erectæ, I, 534. Statuæ remunerabantur philosophi, I, 502. Statuæ monumenta resurrectionis, I, 634.

Status uniuscujusque certum quid est, et dat sensu legem, ita sentiendi statum, sicuti est, II, 107.

Stella a stella differt in gloria, non in substantia, II, 866. *Vide* Sidus.

Stephanus angelicum fastigium induit, II, 877. Cum lapidaretur, vidit adhuc stantem Christum ad dexteram Dei, ut exinde sessurum, II, 195.

Sterculus, deus qui stercorea per agros spargit, I, 423, 599. Quam præpostere deus, *ibid.*

Sterilem parere contra naturam difficile Deo non fuit, sicut nec virginem, II, 165.

Stesichorus, auctor, I, 641. Excæcatus ob convicium carminis in Helenam Trajanam, dehinc reluminatus, II, 709.

Stigmata corporalia, quæ, II, 480.

Supes unoquoque mense in arca communi offerebant Christiani, I, 470. Stipites templorum, I, 494.

Stipitem non elaboratam quidam gentiles coluerunt, I, 566.

Stoici, a loco conventiculi suorum nuncupati, I, 282. Deum corporeum dixerunt, I, 517, *sq.*; et extra mundum positum, I, 518. Sic volunt per Deum materiam decurrisse, quomodo mel per favos, II, 236. Malunt Deum, providentissimum humanæ institutioni, somnia nobis indidisse, peculiare solatium naturalis oraculi, II, 731. Somnum resolutionem sensualis vigoris affirmant, *ibid.* Eorum opinio de anima, II, 653. Non omnem sensum, nec semper de mendacio onerant, II, 674. Stoicus Christianismus, II, 20.

Stola, puellarum vestis, I, 688.

Strabo auctor, II, 728.

Strabo physicus cælum et terram dixit Deum, II, 260, 729. Docebat animam esse in superciliorum meditullio, II, 671, vel in membranulis, *ibid.* Animæ tuetur unitatem, II, 670. Somnum dicit segregationem consati spiritus, II, 721.

Strenæ memoratæ, I, 672, 682.

Stygias paludes poeta tradidit mortem diluentes, II, 734.

Stylus sensui posterior, I, 616.

Subigus, Deus, I, 601.

Substantia aliud est, et aliud natura substantiæ, II, 704. Substantia una, quam Deus in Adam contulit, et matricem omnium fecit, II, 684. Nulla digna est substantia quam Deus induat, II, 335. Substantia una in tribus coherentibus, II, 168. *Vide* Trinitas.

Sudor digestionis estuantis est index, II, 622.

Suetonius auctor, II, 657, 725.

Suffectura quodammodo est spiritus anima, II, 280. Summum magnum necesse est sit unicum, II, 250 *sqq.* *Vide* Deus.

Sumptuariæ leges ambitionem et sumptum comprimunt, I, 502 *sqq.* Postea spretæ, *ibid.*

Superstitio vulgaris communis idololatriæ, cum in simulacris de nominibus et fabulis veterum mortuorum pudet, ad interpretationem naturalium refugit, et dedecus suum ingenio obumbrat, II, 260. Superstitiones paganorum turpes et otiosæ, I, 305. Frequentior est omni superstitione luxuria et ambitio, I, 671.

Supplicium aquæ, mortis genus cæteris crudelius, I, 308. Supplicia æterna non solum frustrantur, sed expugnant penitentes temporali afflictione, I, 1244.

Supputaria digitorum gesticula, I, 587.

Susanna relevata e t in iudicio, II, 81.

Suspiciones impudicæ omni modo cavendæ, I, 1331.

Sustinere in finem, nihil aliud quam pati finem, II, 139.

Sutrii urbis dea Nortia, I, 421, 596. Sutrinæ Venetæ, II, 1046.

Sylla nullus gentilium Deus felictor, I, 337. Ejus lance splendidissimæ, II, 706.

Syllogismi Apellis, II, 71.

Symbolum. *Vide* Fides, Sacramentum. Mortis symbolum necessitate Deus indulget, I, 1238.

Synagogæ Judæorum, fontes persecutionum, II, 143.

Synaxes Christianorum, quam sanctæ, I, 468 *sqq.* Quo die agebantur, I, 371, 579; II, 79. Coibant in cælum, ut, quasi manu facta, Deum precationibus ambirent, I, 468 *sqq.* In synaxibus orabant, legebant sacras Scripturas, *ibid.* Fiebant exhortationes, castigationes et censura divina, I, 469. Præsidebant probati seniores, *ibid.* Stipes in eis oblata et in arca servatæ, I, 470. Quibus egenis distributæ, *ibid.* In synaxibus cæna quam modesta et frugalis, I, 477. Aqua, manualis, lumina, hymni, oratio et colloquium, *ibid.* Quanta impudentia ethnici has synaxes infamare conarentur, I, 478.

Syracusas mœniunt Corinthii cum Archia, II, 1036.

Syrmium urbs, I, 425.

Syrorum dea, Atagartes, I, 418, 596.

Syzygiæ Valentianorum, II, 68.

T

T Græcum, species crucis, II, 333.

Tabellæ naturalium, sponsalium et nuptiarum, II, 906. Tabella condemnationis, I, 279.

Tabernæ, quam frequentes Romæ, I, 432.

Tabula ludere, II, 768.

Tabularii, I, 474.

Tacitus, mendaciorum loquacissimus, I, 364. Cur et quam falso dixerit imaginem asiui a Judæis consecratam, I, 364.

Talio prohibetur, II, 393 *sq.*

Tallus. *Vide* Thallus.

Tarentum oppidum, II, 1020.

Tarpeios seu Pompeios civitatem de monte suo perfudit ignis I, 485, 571. Tarpeii ludi, I, 637.

Tatianus hæreticus, Justinii martyris discipulus, II, 72, 974. Totus secundum Valentinum sapit, 72.

Tatius Cloacinam invenit, II, 266.

Tauri figura de Christo, II, 626.

Taurinæ fabulæ, I, 317.

Telmessenses nulla somnia evacuant, imbecillitatem conjectationis incusant, II, 727.

Temeritatis modus testatio est timoris, I, 1241.

Templa deorum nulla olim apud Romanos, I, 430. Imperatoribus viventibus aut mortuis condita, I, 347. Custodita Cæsareorum militum excubiis, I, 438 *sq.*; II, 92. Eorum lacunaria colebant gentiles, I, 418. Eorum januis laurus et lucernæ appensæ, I, 438 *sq.*, 684. Arboribus obumbrabantur, I, 315. Tempia sua ethnici ingredi non poterant, nisi data mercede pro solo templi, pro aditu sacri, et pro stipibus, I, 346 *sq.*, 493 *sq.*, 574. Eorum stipēs immiui quinam conquesti sint, I, 494; ac vectigalia, ob Christianos ea non adseutes, imminuta, I, 493 *sq.* Quantum desolata, I, 306, 494 *sq.* Lenociis et adulteriis polluta, I, 373. Tempia sua despoliabant ethnici et per ea jurabant, I, 699. Ea curare Christianis non licebat, I, 687. Nec interdiu ea noverant, I, 363. Illa sine periculo disciplinæ adire potest servus Dei, urgente simplici causa, II, 640. Templum Dei catholicum Christus, in quo Deus colitur, II, 351.

Tempus, arbiter et motator initii et finis, II, 235. Tempora diebus, mensibus et annis compinguntur, II, 453. Temporum ratio unde nata, II, 287. Temporum vices Deus ordinavit, I, 608. Omnia tempus revelat, I, 310. Omnia tempus expectant, II, 890. Omnis res anterior posteriori normam præministravit, II, 256.

Tenebræ homini sunt visibiles, II, 222.

Tentationis materia in re aliqua debet subesse, II, 766. Tentationem præcedit questio orta ex dubitatione, *ibid.* Post baptismum sequuntur tentationes, I, 1225 *sq.* Eis via non aperienda, I, 1318 *sq.* Conflictatione carnis et spiritus subsecuturis tentationibus munimenta præstruimus, I, 1223. Tentationes repellit oratio, I, 1196.

Terra virgo fuit, nondum opere compressa, ex qua hominem factum accipimus a Deo in animam vivam, II, 782. An terra esset quæ facta est, magna questio, II, 222, 1034. Carnis nostræ matrix est, II, 262. Sequestratorum est seminibus illic deponendis et inde repetendis, II, 872. Cur maledicta fuerit, II, 832. In forma mutavit orbis in diluvio, II, 1033. *Vide* Diluvium. Sed et nunc localiter mutat habitus, cum situs læditur, II, 1033. Terræ duæ in SS. Scripturis proponuntur, quæ, II, 219. Terra repromissionis est possessio vitæ æternæ, II, 622. Terra sancta caro Domini interpretanda, II, 833. Terra vere sancta, per incolatum Spiritus sancti, *ibid.* Terræ originis signa, II, 771. Terrenorum amissio quomodo ferenda, I, 1260.

Tertullianus Carthagine in Africa natus, II, 1032. Falsas ethnicorum superstitiones cum lacte suxit, I, 378, 1227. Profanis spectaculis delectabatur, I, 652. In turpia carnis vitia prolapsus, II, 881. Se omnium notarum peccatorem dixit, I, 1224, 1233, 1248. Sumpto philosophorum pallio, sese ex negotiorum tumultu subduxit, I, 1047. Græce etiam scripsit, I, 1216. Fateitur se ex Irenæo sumpsisse, II, 548. In persona Christi alloquitur hæreticos ironice, II, 60.

Testa ex argilla facta, non est amplius argilla, II, 776.

Testamentum vetus in Christo sepultum est, II, 975. Veteris decessio, et successio novi, II, 115. Testamentum novum oportebat in eo suggestu consignari, in quo conscriptum vetus fuerat, II, 414. *Vid.* Lex, Scriptura.

Thales Milesius, physicorum princeps, I, 383, 389. Cælum rimando, incidit in puteum, II, 656. Ex aqua animam constare dixit, II, 653. Responsum ejus Croeso sciscitanti de diis, I, 592.

Thallus, I, 330, 385, 386, 402.

Thamar ornata se prostituit, II, 1330.

Theatrum proprie sacrarium Veneris, I, 642. Consistorium impudiciæ, I, 649. Ars omnium turpitudinum, *ibid.* Theatra stuprandis moribus orientia, I, 2997. Quam obscena et nefanda, I, 301, 638, *sq.*; II, 993. Iis penulati aderant, I, 301. Videbantur nec sola nec nuda, *ibid.* Eorum interdictio ab impudicitia interdictione, I, 650. In theatro nihil probatur quam quod alibi non probatur, I, 649. Mulier quæ theatrum adierat, cum dæmone rediit, I, 657. Theatra olim nuda et sine tecto, I, 301, 302.

Thebis hebetes et brutos nasci relatum est, II, 683.

Theclæ exemplum perperam Paulo adscriptum, I, 1219.

Themistocles nullus gentilium deus militari gloria clarior, I, 336.

Theodotus, hæreticus Byzantinus, Christum, non Deum, sed hominem nudum dixit, II, 72.

Theodotus, hæreticus alter, etiam Christi negavit divinitatem, II, 72.

Theopompus, II, 220, 725. *Vid.* Thrasimedes.

Theotimus, hæreticus, multum circa imagines Legis operatus est, II, 546.

Thesauri divini conditorium, II, 857.

Thrasymedem nunquam somniasse refert Theopompus, II, 725, 733.

Thurarius, Christianus, domum suam dæmoni cellariam fecit, I, 677.

Thura cremabant Christiani, sed non quo modo ethnici, II, 90. Etiam in sepulturis thus adhibebant, I, 495. *Vid.* Sabæum.

Tiberii tempore nomen Christianum in sæculum intravit, I, 290. Tiberius Christum volebat in deos referre, I, 290. Comminatus est periculum accusatoribus Christianorum, I, 291. Prohibuit infantes Saturno immolari, I, 314. Regnavit viginti duobus annis, mensibus septem, diebus viginti, II, 615. A Tiberio ad Antonium sunt anni fere centum quindecim, et dimidium anni, cum dimidio mensis, II, 267.

Timæus scriptor, I, 636.

Timiditas omnia persuadet, II, 118.

Timor justus nullus est periculi dabi, II, 823. Timoris origo, notitia, I, 588. Ejus materia, via, sævitia, judicium, vindicta, damnatio, II, 373. Timor salutis fundamentum est, I, 1318. Timor hominis, Dei honor est, I, 1241. Ad bonum, non ad malum, confert, II, 299. Timore quidam peccant, I, 1236. Præsumptio, impedimentum timoris, I, 1318. Nihil timorem subvertit sicut contumacia, I, 1235.

Toga pura, I, 665. Toga candida, I, 688. Appellatione virilis est, I, 685. Ejus descriptio, II, 1046. Qui ea uterentur, I, 685. A Pelasgis ad Lydos, a Lydis ad Romanos, a Romanis ad Carthaginienses transiebat, II, 1031. Togæ plus hæere rempublicam quam lorice, 1048.

Tonitrua signa sunt imminentiæ iræ Dei, I, 701.

Traditio in multis disciplinis prætenditur auctrix, consuetudo conformatrix et fides observatrix, II, 80. In multis Ecclesiæ disciplinis nulla Scripturarum invenitur auctoritas, *ibid.* Traditio non scripta potest in observatione defendi, si consuetudine confirmetur, II, 81. Deficiente lege, traditio consuetudini dat morem, *ibid.* Ratio traditioni patrocinatur, II, 80. Quod apud multos unum invenitur, non est erratum, sed traditum, II, 40. Ubi fides vera, ibi veritas traditionum christianarum, II, 31. Nostra doctrina de Apostolorum traditione censetur, II, 33 *sq.* Id est ab Apostolis traditum quod apud ecclesias apostolorum fuerit sacrosanctum, II, 270. An omnia tradiderunt, II, 37 *sq.* Apostolica traditio nihil passa est in tempore suo circa Dei regulam, II, 270. Traditioni debetur obsequium, II, 80; etiam non scriptæ, II, 81. Si christianus es, tene quod traditum est, II, 755. Christianus credit quod traditum est, II, 745. *Vid.* Observationes.

Tragediæ et comediæ sunt libidinum et scelerum auctrices, cruentæ et lascivæ, impie et prodigæ, I, 650. *Vid.* Theatrum.

Trajanus imperator Christianos damnat et absolvit, I, 373. Ejus sententia de Christianis confusione plena, *ibid.*

Transfiguratio interemptio est pristini, II, 197.

Transgressio, perditionis causa, II, 842.

Transmigrationes solennes populorum, II, 700.

Tribunal Dei salvum hominem exigit, I, 883. *Vid.* Judicium.

Trinitas personarum, Patris, et Filii, et Spiritus sancti, acerrime propugnatur, II, 156 *sq.* Trinitatis distinctionem et demonstrationem Scripturæ omnes ostendunt, II, 166. Trinitas rationaliter expensa, veritatem constituit, II, 158. Trinitas, per consortes et connexos gradus a Patre decurrens, et monarchiæ nihil obstrept, et œconomiæ statum protegit, II, 164. In Trinitate unitas disponitur, tres non statu, sed gradu; non substantia, sed forma; nec potestate, sed specie; unus autem substantiæ et unius potestatis, II, 157. *Vid.* Filius, Pater, Spiritus sanctus, Unitas.

Trinitas Valentiniana, II, 19, 684.

Triptolemus memoratus, II, 238.

Troades Sarpedonis oraculum, II, 730.

Trochillus Argivus, auctor currus, I, 641.

Trophonii in Bœotia oraculum, I, 404; II, 730.

Trulla Minervæ, I, 344.

Tunicæ Carthaginiensium, II, 1031.

Tutelinæ columnæ, a tutelis fructu, I, 639.

Tutunus, deus, I, 601.

Typhon, II, 747.

Tyri auro calceabantur, II, 1043.

Tyrrenus, dux Lydiorum in Etruriam, I, 636.

U

Ubera quomodo fluant, II, 787. *Vid.* Lac, Vulva.

Ultio solatium videtur doloris, I, 1264. Ultionis libido, summum impatientiæ stimulus, *ibid.* Negotium curat aut gloriæ aut malitiæ, *ibid.* Ultionis modum regere non possumus per impatientiam doloris, I, 1266. Ultio interdicta, II, 395. Penes Deum redarguitur malignitatis, I, 1264. Ultionis metu, omnis iniquitas refrænatur, II, 395.

Unctio benedicta, post Baptismum, de pristina disciplina, I, 1206. Ungitur caro, ut anima consecratur, II, 806. Unctio carnaliter currit in nobis, sed spiritaliter proficit, I, 1027.

Unctionem chrismatis regalis confici in captivitate non licere Lex jubet, II, 634. Athletarum unctio ad solem, II, 618.

Unicum et singulare id cui nihil æquatur, II, 201.

Unitas, ex semetipsa derivans trinitatem, non destruitur ab illa, sed administratur, II, 138. Unitas Ecclesiæ adstruitur, II, 32. Unitas irrationaliter collecta, hæresim facit, II, 158.

Unum est omne quod semel est, II, 922. Quod unum non est, numerus est, *ibid.*

Urbes tantæ nunc quantæ olim casæ, II, 700. *Vid.* Civitas.

Ursæ stellæ in septentrione, II, 143.

Usura fœnoris abundantia est, II, 398.

Uticæ, solis defectio, I, 701.

Uxores suas communicabant ethnici, I, 472. Quod Christianis est interdictum, *ibid.* Uxorum pluralitas patriarchis quomodo permissa, I, 1227. *Vid.* Matrimonium, Nuptiæ.

V

Væ, imprecationis et comminationis inclamatio, II, 462. Væ Christi in Evangelio, exponitur, II, 392 *sq.* Væ prægnantibus et nutricibus multo gravius et amarius in concussione totius mundi, quam in vastatione Judææ, II, 932.

Valentia, Oculanorum dea, I, 421.

Valentinus, ubi, quando et quomodo vixerit, II, 42. Episcopatum spreverat qui et ingenio poterat et eloquio, II, 546. Platonius fuit, II, 21, 42, 786. Condiscipulus Apellis, II, 754. Valentinus et Marcion comparantur, II, 52. Honestior fuit et liberalior Marcione, II, 251. Hæreticus ille multas introduxit fabulas, II, 67. Veritatis adulter est, II, 43. Ejus hæresis, II, 68, 779. Ejus monstrosa nomina, II, 141. Æones illius, II, 19, 46, 68, 251, 551 *sq.*, 636. Æonum genealogiæ, II, 551. Æones suos spargit, et unus æonis vitium in originem deducit Dei creatoris, II, 47, 379. Valentini examen semen Sophiæ infulsit animæ, II, 686. Negat resurrectionem, II, 46. Error ejus de Christo, II, 69. Materiam ad scripturam excogitavit, II, 52. Novum Testamentum aliter exponit et sine dubio emendat, II, 43.

Valentiniani notantur, II, 51 *sq.* Eorum origo, II, 546. Quando proserpant, II, 545. Eorum factionis prima quadriga defenditur, matrix et origo cunctarum, II, 552. Illorum semina hæretica, II, 678, et initiatio, II, 540. Ipsi licet quod Valentino, II, 58. Nihil magis curant quam occultare quod prædicant, II, 558. Artificium habent, quo prius persuadeant quam doceant, II, 543. Resurrectionem jam esse factam affirmant, II, 46.

Varronis quanta eruditio, I, 587. Deorum originem a Jove, Junone et Minerva repetit, I, 601. Triplex finxit deorum genus, physicum, mysticum et gentile, I, 387. Deos Romanorum in dubios, certos et electos dividit, I, 597. Somniavit eos esse animalia quæ a se ipsa moverentur, I, 590. Trecentos Joves introduxit, I, 355 *sq.*, 576. Ludos a lusu interpretatur, I, 638.

Vasutina, dea Maurorum, I, 396.

Vasa escaria et potatoria ex ære, II, 1340.

Vas capacitatis nomine dicta est caro, II, 716.

Vasculorum Judæorum omnifariam curam cur Deus distinxerit, II, 306.

Vatum imperatissimis linguis delectabantur dæmones, I, 415.

Vectigalia summa cum fide Christiani pendebant, et majori cura quam gentiles, I, 494. Quantis hi dolis et mendaciis illa fraudabant, *ibid.* *sq.*

Vedius Pollio servos murenis invadendos objectabat, II, 1048.

Velamen, virginis dicatus Deo habitus, II, 893. Omni publicatio virginis bonæ, stupri passio est, II, 892. Debet

adumbrari facies tam periculosa, II, 899. Virgo ad velamen capitis confugit, quasi ad galeam, quasi ad clypeum, II, 910. Velaminis mensura sorori cuidam Montanistæ fuit revelata, II, 912. Carthaginenses mulieres ita velabantur, ut neque nudæ, neque lectæ essent, II, 912. Arabicæ femine ethnicæ faciem totam contegunt, uno tantum oculo liberato, *ibid.* *Vid.* Virgo.

Venetice sutrinæ, II, 1046.

Venia difficilium facilis, I, 1289.

Venillia dea, I, 600.

Ventri cur pudenda adhæreant, II, 953.

Venti et auræ differentia, II, 295.

Venus, sauciata, I, 351. A pastore iudicata, I, 359 *sq.* Et myrtus sacra, II, 94. Venus, mater Æneæ, *ibid.*

Verbum. *Vid.* Sermo.

Verbo Dei nihil proponendum, II, 405. Verbum Dei administratio in ecclesia, II, 329; apud hæreticos, II, 57. *b.*

Verbum humanum interius, I, 160.

Verba non solo sono sapiunt, sed et sensu, II, 136.

Veritas, æon Valentini, II, 552 *sqq.* Veritas in omnibus antecedit imaginem, II, 41. Falsum præcedat necesse est, II, 368. Regula veritatis quæ, I, 519. Testimonium veritatis ubique occupantis principatum, II, 48. Ejus integritas, quæ, I, 653. Christianus veritatis integrator et custos, I, 514. Ubi Deus non est, nec veritas ulla est, II, 58. Nemini veritas comperta sine Deo, II, 647. Veritatem se Christus nominavit, non consuetudinem, II, 889. Nihil verum in his qui Deum nesciunt præsedem et magistrum veritatis, I, 1316. Apud ethnicos veritas omni retro tempore damnata, I, 563. Nullam habent veritatis plenitudinem, quia nec doctorem veritatis Deum, I, 653. Non desiderat vetustatem, II, 697. Veritas ubi querenda, II, 31, 48. Ejus revelatio quam jucunda, I, 659. Congruit veritati ridere, quia læta, de æmulis suis ludere, quia secunda est, II, 550. Veritatis cuneo omnis extunditur hæresis, II, 270. Veritatis simplicitate, non curiositate hostes Domini vincendi, II, 310. Nihil erubescit, nisi solummodo abscondi, II, 545. Patet mendacio, II, 258. Cum paucis amatur, II, 982. Virtus expedita veritatis paucis amat, II, 319. Decet veritatem totis viribus uti suis, non ut laborantem, II, 322. Magna distantia inter opinionem et veritatem, I, 565. Veritas odio semper est, I, 354. Eam nescire malunt homines, quia jam oderunt, I, 361. Omnia adversus veritatem de ipsa veritate constructa sunt operantibus amulationem istam spiritibus erroris, I, 519. Diabolus affectavit aliquando veritatem, II, 454.

Verus id quod prius, prius id quod ab initio, II, 248, 366. Verum quodcumque primum, adulterum quodcumque posterius, II, 157.

Verno tempore, anima magis est quieta, II, 752.

Verus imperator nullam adversus Christianos legem tulit, I, 297.

Vespasianus imperator, anno primo imperii sui, debellavit Judæos, II, 616. Nullam legem tulit in Christianos, I, 297. Imperavit annis undecim, II, 616.

Vespronius Candidus Christianum quasi civem suis satisfacere dimisit, I, 703.

Vestam interpretabantur ignem, II, 861.

Vestium virginitas, II, 953. Ignem perpetuum nutriebant, I, 1284.

Vestibula Romanorum clarissimis et elatissimis lucernis illuminabantur, I, 459.

Vestificina, II, 1039.

Vestis propria unuscujusque est tam ad usum quotidianum quam ad honorem et dignitatem, I, 687. Divitiarum vel natalium aut dignitatum ratio sinit pompaticas vestes, I, 1326. Vestes purpureæ et aerinæ Deo non placent, I, 1312. Nullus habitus est apud non licitus illicito actui adscriptus, I, 691. Cum voce (lingua) vestis intrat, II, 1039. Necessitas et ambitio varias vestimentorum formas promulgavere, *ibid.* Habitum vertere naturæ totius solemne munus est, II, 1032. Vestes prætextæ, palmaræ, trabæ, laticlavi, fascies, I, 687 *sq.* His etiam idola induebantur, *ibid.* Vestimenta Carthaginensium, qualia olim fuerint, II, 1030, 1031. Mulierum vestimenta, olim qualia, II, 911. Vestes matronarum et meretricum diversæ erant, I, 301. Postea indistincta, *ibid.* Puellis stola, pueris prætexta vestis, I, 688. *Vid.* Pallium.

Vestimentorum in Scripturis allegoria, II, 834.

Vestiri Spiritu sancto, quid, II, 50.

Vesuvius mons semper ardens, imago inferni, I, 537.

Viam Domini præparare, quid, I, 4213.

Victimæ humanæ, II, 136. *Vid.* Ethnici, Mercurius, Saturnus.

Victoria, gentilium dea, et quæ ejus effigies, I, 366 *sq.*, 379.

Victorinus, hæreticus, II, 74.

Videre et videri, ejusdem est libidinis, II, 891.

Viduitas laudatur, I, 1286; II, 806 *sq.*, 928 *sq.*, 932 *sq.*

Viduitati apud Deum subaiguatæ nihil necessarium quam perseverare, *ibid.* Sacerdotium viduitatis, *ibid.* Virgo vidua, monstrum, II, 902. *Vid.* Virginitas.

Viduus, seu Vidius, deus qui animam corpore viduat, I, 606.

Vigellius Saturninus, qui primus in Christianos gladium egit, lumina amisit, I, 702.

Vindictæ exspectatrix patientia, quomodo, II, 395. *Vid.* Ultio.

Vini usus, cur olim mulieribus interdictus, I, 302. Propinqui osculum eis dabant, ut experirentur an vinum bibissent, I, 303. Per violentiam quidvis mali insinuant mulieres, I, 1288. Cellas vinarias cera ac sigillo muniabant Romani, I, 303.

Viperæ morsum sprevit Apostolus, II, 122.

Virginitas, gratum Deo sacrificium, II, 806. Gratia constat, continentia vero virtute, I, 1287; II, 903, 915. Virginitas vera, et tota et pura, nihil magis timet quam semetipsam, II, 910. Etiam feminarum oculis pati non vult, alios ipsa oculis habet, *ibid.* Virginitas coacta et invita admittit flagitia, II, 909. Virginitas ostentatitia, II, 892. Ejus pericula, II, 909. Virginitas et continentia cur nuptiis anteponeunda, *ibid.* Plurimi Christiani olim virginitatem servaverunt, I, 327. *Vid.* Continentia.

Virgo felicior haberi poterit, ad vidua laboriosior, I, 1287. Virginum encomium, I, 1280. Virginem in muliere intelligi voluit Apostolus, II, 900. Virgines oportet velari, I, 1184; II, 888 *sqq.* Virginis bonæ publicatio, stupri passio est, II, 892. Virgines suas olim Corinthii velabant, II, 901. *Vid.* Velamen. Plures Ecclesiæ per Græciam virgines suas recondunt, II, 890. Virgines hominum adversus virgines Dei ambiunt, II, 892. Virgo Christo tradita ab hæreticis stuprata, II, 59. Virgines utriusque sexus apud ethnicos, II, 928, *sq.* 933.

Virtus duritia extrahit, mollitia destruitur, I, 624.

Visceratio, distributio carnis quæ fieri solebat vel in solemnibus sacrificiis, vel in funere alicujus excellentis, II, 331, 640.

Visus quomodo fallatur, II, 674. *Vide* Oculus, Videre.

Visidianus, deus Narniensium, I, 420.

Vita, æon Valentini corpus, II, 553. Vita, conjunctio corporis et animæ, II, 695. Exinde vita quo et anima, *ibid.* Vitam a conceptu agnoscimus, *ibid.* Vita mundialis, quæ, II, 861. Vitæ æternæ, non longæ, invitator Christus, II, 424.

Vitalia pro cuiusque generis dispositione omnibus propria animalibus temperavit artifex Deus, II, 663.

Vitellius mensibus octo et diebus decem regnavit, II, 616. Ejus commentaria, II, 728.

Vitius, adhuc tenera et impubes, intelligens tamen jam opera sua, et volens alicui adhærere cui innixa proficiat, sine arundine, sine cervo, si quid attigerit, ultro ambibit, et quidem viriosius; properat esse secunda, II, 681.

Vitiorum ordo pro dispositione membrorum, II, 933.

Vitumnus, deus, I, 600.

Voleta, dea, I, 600.

Volsinii, seu Vulsinii, Volsinienses, I, 487, 571. Eos de cælo perfudit ignis, *ibid.* Illorum dea Nortia, I, 421.

Volumnus, Deus, I, 600.

Voluntas libera et coacta, II, 917. Voluntas quæ sine concupiscentiæ stimulo, II, 276. Voluntas Dei occulta et manifesta, II, 917. Quomodo de ea loquendum, II, 925. Alte et impresse recogitanda Dei voluntas, quid etiam in occulto velit, II, 916 *sq.* Non est bonæ et solidæ fidei, sic omnia ad voluntatem Dei referre, ut non intelligamus esse aliquid in nobis ipsis, II, 915 *sqq.* Excusabitur omne delictum, si contederimus nihil fieri in nobis sine Dei voluntate, II, 915. Quantam de mala, *ibid.* Non omne quod permittit Deus, ex mera et tota voluntate ejus procedit, II, 917. *Vide* Permissio.

Volupta, dea, I, 600.

Voluptas nulla major, quam fastidium ipsius voluptatis, I, 659. Fugienda Christianis voluptas, I, 659. Illorum voluptas, quæ, I, 659 *sqq.* Ubi voluptas, ibi et studium, per quod voluptas sapit, I, 647. Voluptatis nomen quieti et tranquillitati dederunt philosophi, I, 659.

Votum continentie, II, 903.

Vulcanus faber, I, 574.

Vulcani montes, ignis, æterni figuræ, I, 1247.

Vultures, feminae tantum, sine masculo matres, II, 557.
 Vulva fontem suum transfundit in ubera, II, 787. Vulvæ adaptæ nuptialem passionem agnovit Apostolum in Maria Virgine, II, 790.

X

Xenocrates, II, 652. Animam in vertice præsidere dixit, II, 671.

Xerophagia panis angelici, II, 960. In xerophagiis tam antiquissimæ quam efficacissimæ religionis operatio est, II, 964. Xerophagias observabant Montanistæ, II, 955.

Xystarches noster Spiritus sanctus, I, 624.

Z

Zachæus, etsi allophylus, fortasse tamen aliquam no-

titiam Scripturarum ex commercio Judaico hauserat, II, 451.

Zacharias inter altare et ædem trucidatur, perennes cruoris sui maculas silicibus assignans, II, 137.

Zeno apud Prienses tyrannidem affectat, I, 511.

Ejus vigor, I, 651. Ejus in tormentis constantia, I, 533.

A quo et cur occisus, *ibid.* Ejus animam Dionysii tormenta prætereunt, II, 751. Morte sua probavit contemptum mortis a philosophia doceri, I, 533.

Zeno aerem et ætherem Deum dixit, II, 260. Ejus disciplina est ubi materia Deo adæquatur, II, 19. Dei Αόρον agnovit, I, 395.

Consilium spiritum animam definit, II, 653. In tres partes eam dividit, II, 668.

Zodiacus taurum et leonem continet, II, 143.

Zona ignea ad introitum paradisi, I, 520. Zonarum vincula, II, 143.

ORDO RERUM

QUÆ IN HOC TOMO CONTINENTUR.

QUINTUS SEPTIMIUS FLORENS TERTULLIANUS.

OPERUM PARS II.

LIBER DE PRÆSCRIPTIONIBUS ADVERSUS HÆRETICOS. 9

CAP. I. — Priusquam autem ad propositum veniat, docet non oportere nos admirari super hæreses, eo quod prænuntiata fuerint. 13

CAP. II. — Sed abominandas potius et præcavendas, tanquam mortem æternam afferentes, nihil virium habentes, nisi apud eos qui in fide infirmi sunt. 15

CAP. III. — Neque scandalizari quemquam oportere si episcopus, si diaconus, si vidua, si virgo, si doctor, si etiam martyr lapsus a regula fuerit, quia ex personis non probatur fides, sed ex fide personæ. 16

CAP. IV. — Quin potius memores simus tam dominicarum pronuntiationum quam apostolicarum litterarum, quæ futuras hæreses prænuntiant, et fugiendas præfiniunt. 18

CAP. V. — Fugiendas hæreses præfinitum non modo dissensionum et schismatum, sed etiam ipsarum hæreseon nomine. 19

CAP. VI. — Quippe cum, Epistola ad Titum, Apostolus hæreticum describens, hæreses dictas insinnet Græca voce ex interpretatione electionis, qua quis sive ad instituendas, sive ad suscipiendas eas utitur. 20

CAP. VII. — Ipsas denique hæreses cum a philosophia subornentur, eo et curiositatis nomine etiam cavere oportere ab Apostolo præscriptum. 21

CAP. VIII. — Nihil autem obstat illud : QUÆRITE, ET INVENIETIS ; id enim dictum ad eos quibus nondum agnitus Christus. 23

CAP. IX. — Nobis autem, qui jam credidimus, aliud non quærendum. 24

CAP. X. — Alioqui si semper quærimus, nunquam inveniemus, nunquam credemus. 27

CAP. XI. — Nemo enim quærit, nisi qui aut non habuit, aut perdidit. 29

CAP. XII. — Si tamen adhuc quærendum sit, non apud hæreticos, ad quos vetamur accedere, sed a nostris, et de nostro quæramus. 30

CAP. XIII. — Regulam enim (sen symbolum) fidei nobis præscriptam, ut jam hinc, quid credamus, profiteamur. 30

CAP. XIV. — Hanc regulam a Christo institutam nullas apud nos habere quæstiones, nisi quas hæreses inferunt, et quæ hæreticos faciunt. 31

CAP. XV. — Porro ad propositum veniens Tertullianus, præscribit non admittendos hæreticos ad ullam de Scripturis disputationem. 33

CAP. XVI. — Primum, quod fides nostra obsequium Apostolo debeat, disputationem prohibenti, dum post unam correptionem convenire hæreticum interdixit. 34

CAP. XVII. — Deinde quod nihil proficiat congressio Scripturarum ; cum hæreses quasdam non recipiant, et

si quas recipiant, adjectionibus et detractationibus intervertant, aut non recipiant integras, et si aliquatenus integras, diversas expositiones comminiscantur. 35

CAP. XVIII. — Ille etiam, cujus causa in congressum Scripturarum descendis, incertior discedet, de pari alteratione negandi et defendendi. 35

CAP. XIX. — Illud itaque solum disputandum, quibus competat fides, cujus sint Scripturæ, a quo, per quos, et quibus sit tradita disciplina qua Christiani fiunt. 36

CAP. XX. — Atqui a Christo unam ejusdem fidei doctrinam apostolis traditam, qui cum nationibus promulgaverant, et Ecclesias apud unamquamque civitatem condiderunt, a quibus cæteræ Ecclesiæ quotidie mutantur ut Ecclesiæ fiant ; ita ut tot ac tantæ Ecclesiæ, una sit illa ab apostolis prima, ex qua omnes. 36

CAP. XXI. — Hanc itaque dirigit alteram præscriptionem : non alios recipiendos prædicatores, quam quos Christus instituit ; et proinde eam doctrinam recipiendam, id sine dubio tenentem, quod Ecclesia ab apostolis tam viva voce quam per epistolas, apostoli a Christo, Christus a Deo suscepit : hoc itaque testimonium veritatis doctrinæ nostræ quod cum Ecclesiis apostolicis communicemus. 37

CAP. XXII. — Apostolos autem (quidquid in contrarium solet dicere diversa pars) omnia et scisse et tradidisse ; quibus et omnes Scripturas edisserere Christus dignatus est, et Spiritum sanctum misit, qui eos deduceret in omnem veritatem. 39

CAP. XXIII. — In Petro enim non reprehensam ignorantiam aliquam a Paulo, sed conversationem. 41

CAP. XXIV. — Idque reprehensionis usurpatum fuisse pro temporibus, personis et causis. 42

CAP. XXV. — Neque vero occultum aliquod Evangelium prædicasse apostolos. 43

CAP. XXVI. — Quanquam non passim, nec inconsiderate omnibus prædicaverint apostoli. 44

CAP. XXVII. — Unam etiam regulam fidei eos instituisse, tam ad Ecclesias corruptas, postea emendatas, quam ad eas quas commendaverunt. 46

CAP. XXVIII. — Quod autem apud multos unum invenitur, non censi erratum, sed traditum. 47

CAP. XXIX. — Hæreses potius errasse, quæ vera doctrina sunt posteriores. 47

CAP. XXX. — Marcionem enim et Valentinum, in catholicam primo doctrinam apud Ecclesias Romanensem sub episcopatu Eleutherii credidisse ; donec ob inquietam curiositatem semel et iterum ejecti, novissime in perpetuum dissidium relegati, venena doctrinarum suarum disseminarunt. Atque idem de aliis judicium, qui virtutibus et miraculis novos se apostolos esse probare nequeunt. 48

CAP. XXXI. — Id itaque esse verum et Dominicum, quod prius sit traditum ; falsum, quod posterius. 49

CAP. XXXII. — Si interim quædam sint hæreses etiam

inde ab ætate apostolica, præscribendum uti evolant ordinem episcoporum suorum, ita per successiones ab initio decurrentem, ut primus ille episcopus aliquem ex apostolis aut apostolicis viris habeat antecessorem, quemadmodum Smyrnæorum et Romanorum Ecclesiæ; quod cum probare non possim, in communicationem non recipiantur.

CAP. XXXIII. — Quid quod jam tum ab apostolis et demonstratæ et ejeratæ fuerint, ex quibus et reliquis hæreses omnes sua semina sumpsisse.

CAP. XXXIV. — Atque adeo cum habeant cum illis consortium, suæ prædicationis, habere etiam damnationis consortium maxime cum ab apostolis prænuntiata fuerint.

CAP. XXXV. — Nullam autem e contrario dictarum præscriptionum competere adversus nostram disciplinam.

CAP. XXXVI. — Percurrenti enim Ecclesias apostolicas apud quas adhuc ipsæ cathedræ apostolorum suis locis præsidetur, et inter eas Romanam, unde nobis quoque auctoritas præsto est (ubi Petrus et Paulus coronati) constabit eandem ab apostolis suam potasse fidem per quam aqua signat, Spiritus sanctus vestit, Eucharistia pascit.

CAP. XXXVII. — Cum igitur iis veritas adjudicetur quicunque in ea regula incedimus, quam Ecclesia ab apostolis accepit; constare propositum suum non esse admittendum hæreticos ad ineundam de Scripturis provocationem, cum Christiani non sint, et proinde exheredati possessione Christianarum litterarum.

CAP. XXXVIII. — Maxime cum illis non possit succedere corruptela doctrinæ sine corruptela instrumentorum, usurpata in Scripturis detractio, vel adjectione, vel transmutatione, et interpolatione, qua alius manu Scripturas, alius sensus expositione intervertit.

CAP. XXXIX. — In eo comparandi illis qui virgilio-centonas et Homerocentonas composuisse leguntur.

CAP. XL. — Fieri hæc autem eodem diaboli instinctu, qui ipsas quoque res sacramentorum divinarum in idolorum mysteriis æmulatur; exempli gratia, qui quosdam tinguit, expiationem delictorum de lavacro repromittit, signat in frontibus celebrat, et panis oblationem.

CAP. XLI. — Non omittendam denique, qua contra eos præscribamus, ipsius etiam hæreticæ conversationis descriptionem; ubi quis catechumenus, quis fidelis, incertum; pariter enim adeunt, pariter audiunt, pariter orant; qui pacem cum omnibus miscent; quorum mulieres audeant exorcismos agere, forsitan et tingere; quorum ordinationes temerariæ, et alius hodie episcopus, cras alius, hodie diaconus qui cras lector, hodie presbyter qui cras laicus, nam et laicis sacerdotalia munera injungere.

CAP. XLII. — In verbi quoque administratione negotium illis esse non ethnicis convertendi, sed nostros evertendi; nec suis præsidibus reverentiam præsentent: et hinc apud eos schismata non parere, quantumvis tamen a regulis suis inter se variant et etiam ab auctoribus suis.

CAP. XLIII. — Notata etiam fuisse eorum commercia cum magis, circulatoribus, astrologis, philosophis; adeo ut doctrinæ ipsorum non veræ index sit disciplina non bona.

CAP. XLIV. — Postremo si forte præscriptionibus his non moveantur, ad futuri iudicii metum et hæreticos provocat, et eos qui aures hæreticis accommodant.

CAP. XLV. — Porro hoc institutum simul aggressus etiam specialiter, initio facto a judaismo, hæreticos omnes ad sua usque tempora recenset, et in primis Dositheum, Sadducæos, Phariseos.

CONTRA HÆRETICOS EXPLICIT. — *Sequentia non leguntur in vetustissimo codice Agobardi.*

CAP. XLVI. — Deinde eos recenset, qui ex Evangelio

hæretici esse voluerunt, Simonem Magum, Menandrum, Saturnum, Basilidem, Nicolaum.

CAP. XLVII. — Quibus adjungit Ophitas, Cainæos, Sethoitas.

CAP. XLVIII. — Præterea Carpocratem, Corinthum, Hebionem.

CAP. XLIX. — Valentinum deinceps, ac ejus sequaces Ptolomæum, Secundum, Heracleonem.

CAP. L. — Marcum item et Colarbasum.

CAP. LI. — Post hæc Cerdonem, Marcionem, ejusque discipulos Lucanum et Apellem.

CAP. LII. — Tatianum inde, et eos qui secundum Phrygas dicebantur, Kerkæ Proclum, ac secundum Æschinem, Montanistas.

CAP. LIII. — Denique Blastum, Theodotum utrumque, Praxeum et Victorinum.

O. SEPT. FLOR. TERTULLIANI OPERUM PARTIS POSTERIORIS SERIES PRIOR. — LIBRI POLEMICI, AB AUCTORE MONTANISTA SCRIPTI.

Liber de Corona.	93
De fuga in persecutione.	123
Adversus Gnosticos scorpice.	143
Liber adversus Praxeum.	175
Adversus Hermogenem.	219
Adversus Marcionem libri V, cum synopsi historica et totius operis conspectu.	263
Adversus Valentinianos, cum tabula prævia exhibente nomina Æonum et Deorum Valentini.	357
Adversus Judæos.	633
De anima.	681
De carne Christi.	797
De resurrectione carnis.	837

OPERUM PARTIS SECONDÆ SERIES POSTERIOR. — LIBRI MORALES POST SUSCEPTUM AB AUCTORE MONTANISMUM SCRIPTI.

De virginibus velandis.	935
Exhortatio ad castitatem.	963
De monogamia.	979
De jejuniis.	1003
De pudicitia.	1029
De pallio.	1083

APPENDICES AD GENUINA TERTULLIANI OPERA.

APPENDIX I. — <i>Carmina Tertulliano adscripta.</i>	
Adversus Marcionem libri quinque.	1107
De iudicio Domini.	1147
Genesis.	1153
Sodoma.	1159
Ad Senatorem ex Christiana religione ad idolorum servitutem conversum.	1163
De Jona et Ninive.	1165
De ligno vitæ.	1171
APPENDIX II.	
Ex libris Tertulliani de execrandis gentilium diis fragmentum erutum e bibliotheca Vaticana a Jos. Maria Suaresio Avenionensi.	1173
APPENDIX III.	
Græcorum operum fragmenta et notulæ.	1177
APPENDIX IV.	
Operum Tertulliani quæ desiderantur fragmenta, mentio et notulæ.	1181
APPENDIX V.	
In libros Tertulliani de baptismo et poenitentia Adnotationes R. P. D. Corbiniani Thomæ, O. S. B.	1197
INDICES.	
Index latinitatis.	1351
Index analyticus.	1463

THIS VOLUME
DOES NOT CIRCULATE
OUTSIDE THE LIBRARY

3 2044 096 580 329

THIS VOLUME
DOES NOT CIRCULATE
OUTSIDE THE LIBRARY

3 2044 096 580 329

THIS VOLUME
DOES NOT CIRCULATE
OUTSIDE THE LIBRARY

3 2044 096 580 329

